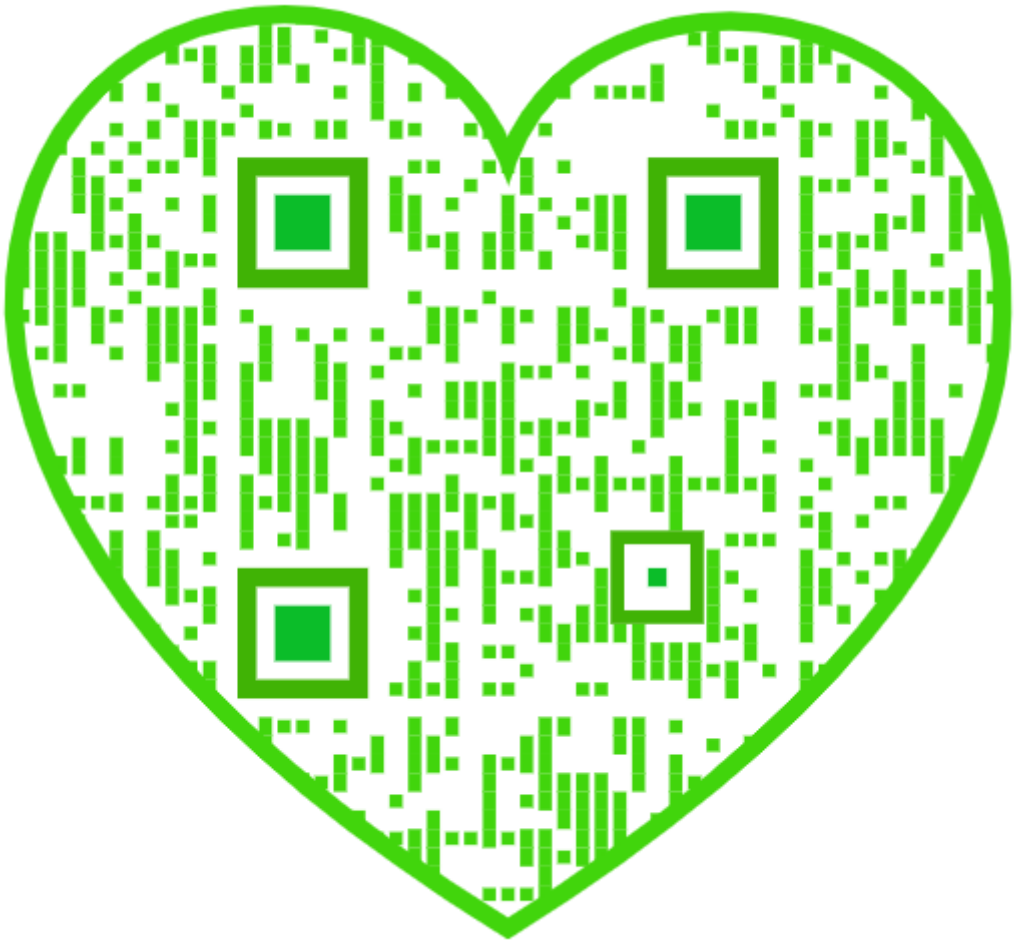
De Tijdspiegel. Jaargang 50

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 50. G.C. Visser, Den Haag 1893

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008189301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

[Eerste deel]

Eene Indische ‘Duizend en één nacht’(*).

Sinds lang heeft het Oosten opgehouden op intellectueel en ethisch terrein de lichtbrenger te wezen voor het Westen. Op elk gebied van wetenschap en leven, in godsdienstige en maatschappelijke ontwikkeling overvleugelen het moderne Europa en Amerika de oudere beschavingen van Azië. De rollen zijn gewisseld. Nog in de eeuwen der kruistochten kon men in ons werelddeel veel leeren van de beter bestuurde, welvarender en ook letterkundig en wetenschappelijk hooger staande volkeren van Azië; nog Marco Polo vond in het groote Mongolenland een hooger peil van ontwikkeling, dan hetwelk hij in zijn vaderland achterliet. Sinds lang is dit anders geworden. Het is niet meer: ‘Het daghet uit het Oosten.’ De intellectueele strooming gaat in tegengestelde richting en sedert eene kleine eeuw met steeds versnellende vaart. Goedschiks of kwaadschiks dringt Europeesche beschaving in de meest verscheiden vormen in Azië door, hetzij zij als in Japan wordt ingehaald en met open armen ontvangen, de maatschappelijke orde wijzigend, spoorwegen en telegrafen met zich voerend, letterschrift veranderend, zelfs een parlement en kiezers scheppend; hetzij zij op verzet stuit en voet voor voet terrein moet veroveren. Maar het verzet baat niet. In steeds engeren kring moet het verwaten, zelfgenoegzame China zich verschansen tegen het veldwinnen van die nieuwigheden, die op den duur de oude grondslagen der eeuwenheugende regeeringswijsheid en der maatschappelijke instellingen van het rijk van het Midden zullen slopen. Verzwakt en vooreerst machteloos, ondergaat een goed deel der Mohammedaansche wereld, hoewel met weerzin, den invloed van de Westersche en Christelijke levensbeschouwing. Ook de eigenaardige instellingen en denkbeelden van de Indische wereld, zij moge hinduïstisch of buddhistisch getint zijn, blijken op den duur niet bestand te zullen wezen tegen de langzame maar zekere ondermijning van allerlei vooroordeel en traditie, die het Engelsche bestuur ondanks den striktsten eerbied voor de landsgebruiken en de meest nauwgezette handhaving van godsdienst- en gewetensvrijheid onvermijdelijk teweegbrengt.

Met dat al zou het een verlies voor de menschheid wezen, wanneer

(*) Dit artikel is de omwerking van eene lezing, in beperkten kring te Groningen gehouden.

die andere, veelal oudere, bijzondere vormen van beschaving en ontwikkeling, waardoor zich de Oostersche maatschappijen èn onderling èn van de onze onderscheiden, gedoemd zouden wezen geheel te verdwijnen of zich voorgoed op te lossen. Trouwens, in de werkelijkheid is die kans vooreerst niet groot. Wel zijn zij, in het algemeen beschouwd, van minder gehalte dan het beschavingstype, dat in ons werelddeel historisch is geworden en van lieverlede zich heeft verfijnd en veredeld, - vooral in de inrichting van den Staat, in rechtszekerheid en veiligheid, in de erkenning van de waarde van het individu is het Oosten over het geheel genomen bij ons ten achteren - toch valt er ook op veel goeds te wijzen. Bovendien, het is zeer de vraag, of juist onze beschaving voor alle rassen en alle klimaten het gewenschte ideaal mag heeten.

Een goed ding heeft intusschen dat binnendringen van het Christelijke Westen in het niet-Christelijke Oosten gewrocht. Men leert elkander wederzijds beter kennen en dientengevolge begint men elkander beter te leeren waardeeren. Onbekend maakte onbemind, en gebrek aan genegenheid tusschen volken en rassen staat gelijk met afkeer en haat. Het is eene verstandige politiek, die de kennis van vreemde landen en natiën, die òf als overzeesche bezittingen door het moederland bestuurd òf om handelsbetrekkingen door landslieden bezocht worden, met milde hand en op alle mogelijke wijzen bevordert. Zonder vertrouwdheid met de talen, de volksoverleveringen, zeden, gewoonten, de geschiedenis, het recht, de godsdiensten van de Aziaten zal men in beide opzichten groote schade lijden. De schitterende vooruitgang, die op elk gebied, dat door de zoogenaamde oriëntalisten wordt doorvorscht, juist in deze, thans ten einde spoedende, wondereeuw mag erkend worden, is ongetwijfeld bevorderd door de onbekrompenheid van Europeesche regeeringen, om wetenschappelijke onderzoekingen van Europeesche geleerden te steunen. Hij houdt gelijken tred met het klimmen van het politieke overwicht van Europa op Azië.

Het behoeft geen betoog, dat voor de geleerden zelven niet practisch nut in de eerste plaats de drijfveer is geweest. Zonder hoogere adspiratiën brengt men in de wetenschap niets tot stand. En wat de Oostersche studiën betreft, had men alle aanleiding zich een hoog ideaal te stellen. Eeuwenlang waren die beschavingen uit het verre Oosten met een geheimzinnig waas bedekt geweest, waardoor men weinig zag, waarachter men veel giste; de schaarsche mededeelingen der overlevering en verhalen van reizigers, zendelingen, avonturiers waren ondanks hunne onvolledigheid, niet zelden ook ondanks hunne onbetrouwbaarheid, dikwijls de eenige gidsen in dien nevel. Wat wist men b.v. nog omstreeks 1700 in Europa betrekkelijk weinig van de Mohammedaansche wereld! Doch wat de nieuwsgierigheid het meest prikkelde, was die oude, reeds door de Grieken met eerbied en bewondering genoemde wetenschap van de priesters van het Oosten, als Chaldaeërs en Magiërs, maar

bovenal hetgeen men uit Grieksche en andere bronnen vernomen had omtrent de brahmanen en gymnosophisten aan den Ganges, die wijsten der wijzen, tegenover wier eeuwenheugende, diepzinnige bespiegeling en toovermacht men zich klein gevoelde. Die dunk was als eene onwillekeurige hulde, door het jonge Europa aan moeder Azië gebracht.

Doch laten wij ons tot de Indische beschaving bepalen.

Toen ruim eene eeuw geleden een tip van den sluier werd opgelicht, die met name de Sanskritletterkunde en de boeken der brahmanen, waarvan men zich zooveel voorstelde, voor de oogen van de profane Westerlingen had verborgen gehouden, vond die openbaring in ruimen kring belangstelling en wekte groote verwachtingen. De belangstelling klom, de verwachtingen werden gevoed, naarmate er meer van die oude geschriften op het wantrouwen en de geheimhouding der inheemsche geleerden werden veroverd. Niet het volle licht ging de wijsheid en wetenschap der Hindus beschijnen, maar men zag ze nog geruimen tijd in dat halfdonker, waarin men wel de omtrekken der voorwerpen in het grove kan onderscheiden, doch niet in staat is ze scherp te begrenzen en tinten noch kleuren waarneemt. Slechts langzaam en al schoorvoetend week die schemering. Gedurende de geheele eerste helft van deze eeuw nam het aantal uitgegeven Sanskritteksten slechts langzaam toe, de gegevens, waarover men beschikking kreeg, waren betrekkelijk weinig, de hulpmiddelen, om tot de kennis van de taal en de studie der bronnen te geraken, lieten te wenschen over en geleidden niet langs den kortsten weg. En toch, juist door die moeilijkheden maakten de in Europa dun gezaaide Sanskritisten zich allerlei illusiën omtrent de waarde en den ouderdom van den schat, dien men begonnen was te ontgraven. Men overschatte, wat er van het drama, het epos, het lierdicht der Indiërs bekend was geworden. In de *Wedas*, waarvan men brokstukken had leeren kennen, meende men, dat de hoogste wijsheid verborgen lag. Niet slechts voor de Indologen van professie mag dit gelden. De belangstelling in Oud-Indië's taal en letterkunde was algemeen. Er is een tijd geweest, dat verhalen uit de groote Indische epen, Râma's tocht naar Lankâ b.v. en de geschiedenis van Koning Nala, eene zekere populariteit hadden, - grooter, dan thans het geval is. In ons land heeft Van Limburg Brouwer door zijne met warmte geschreven *Gids*-artikels bij velen liefde en sympathie weten te wekken voor de zoo eigenaardige en bekoorlijke voortbrengselen der Indische muze; in zijn *Akbar,* een juweeltje, bezitten onze letteren de schoonste vrucht van die studiën. Doch dit behoort eigenlijk tot eene latere periode. Toen ten onzent die dageraad gloorde, was in Duitschland het morgenrood met zijne purperen en rose tinten reeds aan het verbleeken. De dwepers met en bewonderaars van de Indische letteren vindt men daar reeds onder een vroeger geslacht. Kern's Nederlandsche vertaling van het drama *Çakuntalâ* dagteekent van 1862; in Duitschland bezat men *Çakuntalâ*-vertalingen reeds van omstreeks 1800, o.a. eene van Herder.

Reeds in 1824 vlecht Heinrich Heine namen van wezens uit het Hindupantheon in een minnelied, spreekt niet van Amor, maar van Kâma, niet van de Muzen, maar van de Gandharwen. In een ander gedichtje spot hij met eene in de uitgave van Franz Bopp pas verschenen episode uit het *Râmâyana*, waarin verhaald wordt, hoe Koning Wiçwâmitra tevergeefs beproeft de koe van den brahmaan Wasishtha, de koe, die alle wenschen van haar bezitter bevredigt, te rooven. Heine dichtte:

‘Den König Wiswamitra,
Den treibt's ohne Rast und Ruh,
Er will durch Kampf und Büssung
Erwerben Wasischta's Kuh.

O König Wiswamitra,
O welch ein Ochs bist du,
Dass du soviel kämpfest und büssest,
Und alles für eine Kuh!’

Thans worden er niet meer enkele episoden van een groot Sanskrit-poëem als iets heel bijzonders bekendgemaakt. Volledig en in hun ganschen omvang bezitten wij in gedrukte uitgaven het *Mahâbhârata* met zijne 100,000 çlokas, het *Râmâyana*, dat er 20,000 telt, den *Hariwamça*, verscheiden purâna's en wat niet al... maar hoevelen onzer dichters laten zich nu nog door die rijke stof inspireeren? Het valt niet te ontkennen: de belangstelling van het groote publiek in die onderwerpen is afgenomen. Geen wonder. Men heeft ontgoocheling ondervonden, en dat ontstemt. Bij het volle licht, waarin thans de overrijke bronnen van Indische wetenschap en fraaie letteren kunnen worden bestudeerd, onderling vergeleken en met elkander in verband gebracht, is er veel gebleken onhoudbaar te wezen van hetgeen men in de eerste helft dezer eeuw had geloofd. De wetten van Manu, waaraan William Jones, Chézy, Loiseleur Delongchamps een zoo hoogen ouderdom toeschreven, - och, zij zijn zoo buitengewoon oud niet; misschien klimmen zij op tot 100 of 200 vóór onze jaartelling; daarenboven, er zijn oudere rechts- en gewoontebronnen. De groote epische gedichten - nu ja, zij bevatten ettelijke zeer fraaie episoden, maar er is toch veel in, wat eer denken doet aan de chansons de gestes en de ridderromans der middeleeuwen dan aan de harmonie en de kunst van *Ilias* en *Odyssee.* En die Indische wijsheid - zij is op de keper beschouwd toch ook niet zóóveel waard, als men vermoedde; hoezeer van zeer groote beteekenis voor de geschiedenis der beschaving, staat zij naast, niet boven die van onze Grieksche meesters. Max Müller moge nog met alle macht zijne stelling verdedigen, dat de liederen van den *Rgweda* de meest zuivere afspiegeling zijn van de oorspronkelijke religie der Indogermanen, - onder zijne vakgenooten is er nauwelijks één, die het hem toegeeft, nu bij nauwkeuriger analyse gebleken is, dat wij in de Wedische letteren te doen hebben met eene tot in de kleinste deelen zorgvuldig ge-

regelde en met een tamelijk ingewikkeld stelsel van wereldbeschouwing samenhangende liturgie, die in hoofdzaak het product is der Indische maatschappij zelve. Deze ervaringen geven, dunkt mij, eenige verklaring voor die vermindering in belangstelling, waarvan ik zoo even sprak.

Evenwel, die reactie zal niet blijvend wezen. Wanneer eens de ontzagwekkende rijkdom aan Sanskritgeschriften, die ons jaar op jaar toevloeit, zal zijn geordend, geschift, bewerkt; wanneer, dank de vele détailstudiën, waaraan de Indologen, willen zij iets goeds tot stand brengen, zich geheel moeten wijden, een stevig gebouw van kennis zal zijn opgetrokken, dan zal weder de tijd aanbreken, waarop de stroom van belangstelling in de zoo eigenaardige Indische beschaving buiten zijne bedding kan treden en, als een andere Nijl, vruchtbaar slib achterlaten. Want waarlijk, ook in het volle licht beschouwd, is Indië's letterkunde zoo naar vorm als inhoud de kennisneming overwaard. Het is goed hierop weder eens de aandacht te vestigen. Doch ter zake.

Vertellen, onderhoudend en boeiend vertellen is eene kunst, die vanouds misschien nergens beter verstaan wordt dan in Indië. Men heeft er talent en tijd voor en een dankbaar gehoor. Na een warmen dag, als men gezellig bijeenzit, genietende van avondkoelte, van sterrenpracht of helderen maneschijn..... wordt er verteld. Er wordt verteld op godsdienstige feesten na afloop van de eigenlijke plechtigheden, en de langgerekte verhalen van de vertellers van professie worden door de geloovigen met onverflauwde aandacht gevolgd. Het *Mahâbhârata*, het *Râmâyana*, kortom, de gansche epische literatuur heet op die wijze bij de eene of andere gelegenheid verteld te zijn. Zoo ook het groote gedicht, dat den weidschen titel draagt van *Kathâsaritsâgara*, d.i. Oceaan, waarin de vertellingstroomen zich uitstorten. Het behoort volstrekt niet tot de oudere documenten der Sanskritletteren. Het is geschreven in de 12de eeuw van onze jaartelling in Kaçmîr door den dichter Somadewa. In tijd is het dus zeker niet ouder dan menig verhaal uit de 1001 *nacht.* Maar het is eene bewerking en samenvatting van een uitvoeriger ouder werk, de *Brhatkathâ,* 'het Groote Verhaal'. Dit laatste nu is op wonderbaarlijke wijze ontstaan, want die eindelooze reeks van verhalen zijn uit den eigen mond van niemand minder dan den machtigen god Çiwa opgevangen.

Eens, toen Çiwa, de almachtige Tijdgod, met zijne lieve vrouw Pârwatî, de dochter van der bergen vorst Himâlaya, vertrouwelijk, zooals onder echtelieden, samen was, verzocht zij hem haar eene geschiedenis te verhalen. De god wil er zich van afmaken. 'Waartoe zou ik het,' zegt hij; 'wat is er in verleden, heden of toekomst, dat u, lieve, onbekend is?' Maar zij laat niet af en rust niet, voordat hij haar de verlangde groote geschiedenis vertelt. Hij kiest ze uit het gebied der luchtgeesten; want van de menschen of van de goden te verhalen, biedt niet genoeg verscheidenheid aan; 'de menschenwereld bevat eindeloos leed, die der goden oneindige zaligheid; daarom zal ik lotgevallen van

luchtgeesten vertellen. Maar niemand anders dan gij mag dit heerlijke verhaal hooren.' De deuren worden gesloten en de toegang wordt verboden, als Çiwa zijn verhaal gaat doen. Doch een van zijne dienaren, Pushpadanta, die het voorspel had bijgewoond, dat zijne nieuwsgierigheid heeft geprikkeld, weet door tooverkunst toch onzichtbaar binnen te komen en wordt niet opgemerkt door den god, omdat hij in het vuur zijner vertelling is, noch door de godin, omdat zij luistert. Als de geschiedenis uit is, verwijdert zich onze onbescheiden luisteraar ongemerkt, zooals hij gekomen is, maar heeft de onvoorzichtigheid, - welke man, zegt onze dichter, die òf geld òf een geheim is machtig geworden, is in staat dit zijne vrouw te verbergen? - om nu alles aan zijne echtgenoote te vertellen. Deze laat zich bij hare meesteres Pârwatî iets van het gehoorde ontvallen, en aldus wordt het vergrijp ontdekt. Tot straf voor zijne ongehoorzaamheid wordt Pushpadanta gedoemd, om neder te dalen op aarde en daar als mensch geboren te worden. Een vriend van Pushpadanta, die om vergiffenis voor hem vroeg, - Mâlyawant is zijn naam - werd door de vertoornde godin op gelijke wijze gevonnist. Evenwel, hunne straf zou niet eeuwig duren. Van Pushpadanta zou de verlossing aldus plaats vinden. 'Eens', zeide de godin, 'zult gij in het Windhyagebergte iemand aantreffen, die, evenals gij beiden, ten gevolge van eene vervloeking op aarde verwijlt. Op dat oogenblik zult gij u terstond uw rang en uwe hemelsche waardigheid herinneren, het geheele verhaal, zooals Çiwa het verteld had, aan dien ander navertellen, en als dat geschied is, verlost worden. Hierop zal Mâlyawant terzelfder plaats aankomen en het Groote Verhaal leeren kennen uit den mond van dengene, die het van u, Pushpadanta, vernomen heeft. Dan moet Mâlyawant het in de wereld verbreiden. Eerst als hij dit volbracht heeft, is voor hem de ure der verlossing aangebroken.' En zoo is geschied. Na een samenloop van allerlei merkwaardige lotgevallen en gebeurtenissen, waarvan het aaneengeschakeld en met menig tusschenverhaal doorvlochten relaas ruim 600 çlokas beslaat, verneemt per slot van rekening Mâlyawant het Groote Verhaal in zijne gansche uitgebreidheid, juist zooals Çiwa het aan Pârwatî had verteld. En van welk een omvang! Zevenhonderdduizend çlokas, d.i. 1,400,000 versregels, en zeven jaren waren er noodig, om ze voor te dragen, terwijl onze Mâlyawant onverpoosd ze opteekende. Maar hoe iemand te vinden, om het Groote Verhaal op deze wereld te verbreiden? Wie op aarde zou in staat zijn, zulk eene menigte van verzen in zijn geheugen op te nemen? Eindelijk was er zoo iemand gevonden, een koning, Sâtawâhana geheeten, doch die maakte allerlei bezwaren, zoodat Mâlyawant besloot van zijne verplichting tot verbreiding zich op andere wijze te kwijten. In plaats van het verhaal een ander in te prenten, ging hij het geschrevene met luider stemme voordragen in het eenzame woud en elk blad na lezing in de vlammen werpen. En reeds waren zesmaal honderdduizend çlokas op die wijze vernietigd, toen Sâtawâhana berouw kreeg,

tot hem kwam en smeekte hem ten minste hetgeen er nog over was, te schenken; hij zou voor de verdere verbreiding zorg dragen. Zoo is wat onder de benaming ‘Groot Verhaal’ bekend staat, slechts een zevende van wat oorspronkelijk door den almachtigen Tijdgod aan zijne echtgenoote verteld is. De *Kathâsaritsâgara* is weder een uittreksel en eene aanmerkelijke bekorting van die redactie van Sâtawâhana, ongeveer een vierde of vijfde deel ervan. Maar in den grond der zaak is al het moois, dat erin staat, van goddelijken oorsprong.

Dit, wat de herkomst betreft. De vorm is, zooals gezegd, in verzen. Somadewa gebruikt in den regel het gewone metrum voor epische en didactische gedichten, den çloka van twee en dertig lettergrepen, met zijne vier inkepingen na telkens acht syllaben, welk metrum vrij wel den dienst doet van den hexameter bij Grieken en Latijnen. Op het einde van elken zang en voornamelijk in den laatsten zang van elk boek - er zijn in het geheel achttien boeken, evenveel (waarschijnlijk met opzet) als in het oude epos *Mahâbhârata* - vindt men verscheidenheid van metra, daaronder zeer kunstige, die onze dichter met vaardigheid en talent weet te hanteeren. Wijlen Prof. Brockhaus te Leipzig heeft de eerste uitgaaf van den *Kathâsaritsâgara* bezorgd; het werk verscheen in drie gedeelten, het eerste in 1839, het tweede in 1862, het derde, dat alleen grooter is dan de beide vroeger uitgegeven deelen te zamen, in 1866. In het jaar 1889 hebben twee inlandsche geleerden, de heeren Durgâprasâd en Kâçinâth Pândurang Parab, eene nieuwe uitgave het licht doen zien, die op menige plaats een beteren tekst geeft dan Brockhaus' editio princeps en die dan ook voor hen, die met het origineel willen kennis maken, aan te bevelen is. Zij verscheen te Bombay (Nirnayasâgara press).

Onze auteur was een begaafd dichter, die den immensen voorraad van kleinere en grootere geschiedenissen, legenden, mythen, fabels, anekdoten smakelijk weet te kruiden, handig te groepeeren, ongedwongen samen te vlechten en van begin tot einde dien prettigen, opgewekten toon te bewaren, dien de ware verteller noodig heeft, om zijne lezers te blijven boeien. Er heerscht in zijn werk niet de deftige stemmigheid, die zelfs in de schalksche gedeelten van de Arabische nachtvertellingen zich nimmer verloochent, maar evenmin de frivoliteit der *Gedaanteverwisselingen* van Ovidius of van Boccaccio's *Decamerone*; men vindt er een toon, die zoo wat het midden houdt tusschen beide.

Met de 1001 *nacht* heeft het nog een ander punt van verschil, dan dat het in verzen is geschreven en een anderen geest ademt. Ook de opzet is anders. De Arabische vertellingen zijn gewerkt op de stramien der historie van Koning Sjahriar en zijne vrouw Sjeharazade. Dit verhaal vormt, zooals men weet, slechts de inleiding en treedt spoedig op den achtergrond. Zoolang de vertellingen duren, staat de hoofdgeschiedenis stil. Slechts wordt Sjeharazade ondersteld iederen morgen aan het voorgaande een nieuw stuk toe te voegen en zoo den draad verder te

spinnen. In Somadewa's gedicht is het anders. De hoofdgeschiedenis loopt steeds door, nu eens in wat sneller tempo, dan weder langzamer en afgebroken door allerlei, soms vrij omvangrijke, tusschenverhalen. Ook in de aanleidingen, om ze te doen, is er groote verscheidenheid. Nu eens is het, om door voorbeeld te leeren, dan om te troosten, soms om den tijd te korten, op een langen weg b.v. of des nachts, als de Koning niet slapen kan en zijn trouwe dienaar hem met de eene of andere vertelling den geest verpoost. Een ander maal verhaalt een nieuw optredend personage zijne eigen geschiedenis, zooals de fraaie vertelling omtrent Goudstad, die de zangen 24-26 vult. Het hoofdverhaal betreft zekeren Prins Narawâhanadatta, die eene incarnatie is van god Kâma en daarom tot groote dingen is voorbeschikt. Hij toch, hoewel op aarde en als mensch geboren, wordt mettertijd opperste vorst van alle luchtgeesten. Toch is ook zijne geschiedenis niet veel meer dan het raam, dat den rijken inhoud moet omvatten. Belangwekkender is de geschiedenis van zijn vader en grootvader, die als eene soort van inleiding dient tot de zijne. Zijn vader toch, Koning Udayana van Watsa, en zijne moeder Wâsawadattâ zijn bekende en populaire figuren in de Indische letterkunde; hij het type van den schitterenden, praalzieken, levenslustigen vorst, de schrik zijner vijanden, de afgod der vrouwen, mild en onbekrompen, vriend van goede sier, van dans en snarenspel; zij eene hooge, vorstelijke gestalte, rijk aan deugden en haar heer en echtgenoot tot den dood toe getrouw, doch met angstige bezorgdheid zijne schreden bewakend, dat niet zijn lichtzinnige aard hem tot verscheidenheid in liefdegenot moge verleiden. En dat gebeurt nog wel eens; want geene vrouw kan de lieftalligheid van Udayana weerstaan, en ook hij is niet ongevoelig voor vrouwelijk schoon. In een drama, dat ons bewaard is, - *Ratnâwalî* is het getiteld - is dit thema sierlijk behandeld; de herhaalde botsingen tusschen de lichtzinnigheid van den in liefdesavonturen zich vermeienden vorst en den fieren trots van zijne koninklijke gade geven er aanleiding tot menig aardig tooneel. Maar eene Hindusche dame van stand is van jongs af erop voorbereid, dat zij de liefde van haar man eens met andere vrouwen zal moeten deelen, en Udayana, al breidt hij zijn harem uit, blijft in Wâsawadattâ zijne meest geachte en gevierde koningin eeren, zoo ongeveer als de Grieksche Zeus, ondanks zijne tekortkomingen, toch altijd - Hera aan zijne zijde heeft als de door hem geëerbiedigde, hem in rang gelijke vorstin. En zoo nemen die verwikkelingen in den regel een goed einde, en ten slotte tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes. In onzen *Kathâsaritsâgara* treden die avontuurtjes op den achtergrond, maar van het ontstaan der liefdesbetrekkingen tusschen Koning Udayana en Wâsawadattâ en hoe zij zijne vrouw is geworden, wordt uitvoerig bericht. Deze episode komt mij geschikt voor, om een denkbeeld te geven van den verhaaltrant.

Udayana was kortelings aan de regeering gekomen, maar nog on-

gehuwd. In allerlei genoegens bracht hij zijn tijd door, hetzij hij musiceerde, in welke kunst hij zeer bedreven was, hetzij hij zich aan het meer koninklijke vermaak van de jacht overgaf, want ook daarin schepte hij veel behagen. Eene vrouw wilde hij wel hebben, maar zijne hooge afkomst, waarvan de luister dien van de overige aanzienlijke geslachten op aarde deed verbleeken, maakte de keuze niet ruim. Wel beschouwd was er slechts één prinses, die uit dit oogpunt eene geschikte partij voor Koning Udayana mocht heeten, de dochter van Candamahâsena, den koning van Ujjayinî (Oujein). Dat wist haar vader ook wel. Hij was zelfs gestreeld bij de gedachte de schoonvader te worden van een vorst zoo aanzienlijk en edel, een ridder zoo schoon en begaafd als Koning Udayana, maar aan den anderen kant kwam zijn trots op tegen eene nauwe verbinding met de heerschende dynastie van Watsa; hij begreep maar al te wel, dat hij zoodoende gevaar liep van in eene soort van afhankelijkheid te geraken van zijn machtiger bondgenoot. Derhalve zint hij op een middel, waardoor hij Wâsawadattâ met Udayana kan doen trouwen en toch die kans van leenroerigheid ontgaan. Ziehier, waartoe hij besluit.

Het land Watsa lag ten noorden van het Windhyagebergte, dat Voor-Indië dwars doorsnijdt; Oujein ligt ten opzichte van Watsa zuidwestwaarts, doch eveneens aan de noordelijke helling van die bergketen. Nu is die Windhya een voortreffelijk jachtterrein. Koning Udayana was gewoon daar te jagen en in het vuur van de vervolging waagde hij zich meer dan eens ver van zijne metgezellen tot aan de grens van zijn land. Met het oog daarop gaat Wâsawadattâ's vader aldus te werk. Hij zendt een bode tot den koning van Watsa met de opdracht in dier voege te spreken: ‘De koning van Ujjayinî verzoekt u tot hem te komen. Zijne dochter wenscht namelijk onderricht in muziek, en het is bekend, dat gij in die kunst uitermate bedreven zijt. Wij vertrouwen dus, dat gij ons dezen vriendendienst wel zult willen bewijzen.’ Deze zonderlinge boodschap, ten aanhoore van de ministers en andere hovelingen in de volle audientiezaal uitgesproken, miste hare uitwerking niet. Udayana bedwingt zijn toorn echter en bepaalt zich ertoe, in dezen zin te antwoorden, dat, zoo de koning van Ujjayinî zoo bijzonder gaarne wilde, dat zijne dochter muzieklessen nam bij hem, Udayana, hij haar dan tot hem moest zenden. Daarmede gaf hij den gezant zijn afscheid. Zoodra gene vertrokken is, beraadslaagt hij met zijne ministers over krijgstoerustingen. Diep gekrenkt door de hooghartige taal van Candamahâsena, verlangt hij niets liever, dan zich met de wapenen voldoening te verschaffen. Noode geeft hij toe aan de verstandige adviezen van zijn meest vertrouwden raadsman, die hem betoogt, dat hij met de oorlogsverklaring wachten moet, totdat hij ten krijg gereed is. Inmiddels moet het jachtvermaak aan zijn lust naar strijd en avonturen voedsel geven. En zoo trekt hij weder naar de bergwouden en vervolgt er het wild, en gelijk zoo dikwijls waagt hij zich diep in de bosschen

tot aan en over de grenzen van zijn koninkrijk. Daar wordt hem door zijne lieden bericht, dat zij een prachtexemplaar van een olifant gezien hebben. Alleen, zijne luit tokkelend en peinzend op eene list, om het dier te verschalken, ging hij het langzaam en voorzichtig te gemoet; door gezang en snarenspel hoopt hij den olifant te lokken. Doch zie, als hij hem tot op weinige passen genaderd is, blijkt het een kunstig nagebootste, houten olifant, die evenals het paard van Troje een aantal goed gewapende krijgsknechten in het lijf verborgen houdt. Eensklaps opent zich het gevaarte, de verscholen mannen klimmen uit hun schuilhoek en ondanks dappere tegenweer bezwijkt de onverschrokken jager voor de overmacht. Udayana wordt gevankelijk weggevoerd naar den koning van Oujein. Deze ontvangt zijn mededinger eervol, behandelt hem allervriendelijkst, doch..... herhaalt zijn verzoek, om Prinses Wâsawadattâ bedreven te maken in muziek en zang. ‘Wees niet bedroefd,’ zoo zegt hij; ‘zoo gij haar les geven wilt, zult gij er niet slechter om varen’, en meteen stelde hij hem zijne leerlinge voor. Kâma's bloemenpijlen voltooien, wat 's Konings woord heeft ingeleid. Udayana's trots versmelt bij het zien van de liefelijke gestalte der schoone koningsdochter en hij schikt zich in zijne nieuwe taak.

In zijne hoofdstad echter was men diep verslagen, toen zijne jachtgezellen zonder hem terugkeerden. Hunne pogingen, om den vermiste op te sporen, waren vruchteloos geweest; in welke richting men ook had gezocht, steeds tevergeefs. Nu had Udayana onder zijne ministers twee, die bijzonder aan hem gehecht waren, den wijzen Yaugandharâyana en den gezelligen Wasantaka, zijn kameraad in spel en uitspanning. De eerste, die in schranderheid en menschenkennis alle tijdgenooten overtreft, begrijpt weldra, wat er gebeurd moet zijn; hij ziet in, dat zijn meester gevallen is in een hem door Wâsawadattâ's vader gespannen strik. Hij neemt het besluit hem op te sporen en, mocht hij werkelijk een gevangen man zijn, hem zoo mogelijk te bevrijden. Aldus gaat hij met Wasantaka op weg naar Oujein. Daar gekomen, verandert hij beider gedaante door tooverkunst; de een ziet er uit als een gebochelde grijsaard, onwijs en met lachwekkend uiterlijk, de ander is eveneens mismaakt. Yaugandharâyana weet door allerlei grappen de straatjeugd om zich heen te verzamelen en de aandacht te trekken. Zoo geraakt hij in het paleis, waar hij weldra zijn makker binnenloodst. Want de Prinses, die van haar balkon den volksoploop heeft aanschouwd en van hare bedienden verneemt, dat een zingende en dansende zot die vroolijkheid veroorzaakt, laat hem tot zich komen, om zich met zijne grappen te vermaken. Dat geschiedt in de muziekzaal, waar ook Udayana is. Door vernuftig gevonden list weet Yaugandharâyana zich aan dezen bekend te maken en een plan tot ontvluchting mede te deelen. De beste revanche wordt nu voorbereid en alles erop ingericht, dat Udayana de Prinses schaakt, zoodat per slot van rekening niet bij wijze van gunst Wâsawadattâ aan den gevangen musicus wordt afgestaan, zooals de koning van Oujein

het bedoeld had, maar het nu den schijn heeft, alsof Udayana zich opzettelijk heeft laten gevangennemen, om de liefde van de Prinses te winnen en haar met zich mede te troonen. En zoo geschiedt. Et par droit de naissance et par droit de conquête verwerft de gevangen vorst de liefde van de schoone Prinses; zij ontvluchten, worden achtervolgd, maar niet ingehaald. Nu volgt verzoening, bruiloft, bondgenootschap en daarmede heeft deze episode een passend slot.

In dit verhaal speelt het wonderbaarlijke eene tamelijk bescheiden rol. In den regel bevatten de verhalen allerlei zaken, die met den ons bekenden loop der natuur niet wel overeen zijn te brengen: luchtgeesten, die uit den hemel nederdalen; nachtelijke spoken, die zich met menschenbloed voeden en schrik en ontsteltenis veroorzaken; aardgeesten of kabouters, den mensch soms gunstig, soms vijandig gezind; talismans, die onoverwinnelijk maken of tegenspoed weren; booze toovenaars, die allerlei geheime krachten weten te ontketenen; heksen, die op de kerkhoven rondwaren en door zonderlinge en vreeselijke plechtigheden de meest verscheiden toovermacht verkrijgen. Veel is er van dien aard, dat aan de Arabische nachtvertellingen herinnert. Het veranderen echter van menschen in dieren geschiedt hier betrekkelijk zelden; daarentegen lezen wij er dikwijls van menschen, die op de eene of andere wijze, liefst door geheimzinnige tooverspreuken, op de juiste manier aangewend, het vermogen hebben verkregen van door de lucht te vliegen.

Met dergelijke wondergeschiedenissen is een Indisch gehoor van jongs af vertrouwd. In het Oosten heerscht nog oppermachtig, zelfs onder de meer ontwikkelden, het kinderlijke geloof in allerlei vreemdsoortige, onzichtbare wezens, lucht-, aard- en watergeesten, naar aard en vorm verscheiden, die het gansche heelal bij millioenen en milliarden bevolken, schepselen evenals wij, maar van ander maaksel en fijner bewerktuigde zinnen, mitsdien in het bezit van bovenmenschelijke macht. De luchtgeesten (*widyâdharâs*) b.v., die in het Groote Verhaal de hoofdrol vervullen en in wier rijk veel van hetgeen er verteld wordt, voorvalt, gelden niet, zooals hunne Westersche verwanten Oberon, Titania, enz., als figuren, door vrouw Fancy spelend in 't leven geroepen, maar het groote publiek gelooft, dat zij bestaan. Er is veel Europeesche *Bildung* noodig, om een brahmaan te verlossen van de vrees voor menschenetende reuzen, die hem in het nachtelijk duister bij maar een gering verzuim van zijne godsdienstige plichten dreigen te overvallen. Men zou zich deerlijk vergissen, zoo men meende, dat het zaligmakend geloof in den Buddha aan het Indische veelgodendom een einde heeft gemaakt. In de heilige boeken der Buddhisten evengoed als in die der brahmanen maken die verschillende klassen van onzichtbare hoogere wezens deel uit van het schepselenheir, dat het heelal bezielt; het eenige verschil bestaat hierin, dat bij de Buddhisten ook

deze velerlei schepselen met en benevens de oude lichtgoden, Indra, enz., aandachtig luisteren naar de prediking van den wijzen Buddha en evengoed als de menschen bekeerd worden. Zoo is het wonderbaarlijke geen beletsel voor den Hindu, om door die verhalen geboeid te worden.

Dat van de Indische fabelen en vertelsels vrij wat hun weg naar het Westen hebben genomen en deel uitmaken van het letterkundig erfgoed der Europeesche volken, is algemeen bekend en dikwijls in het licht gesteld. Het kan dus niet bevreemden, dat ook menige historie, die in den *Kathâsaritsâgara* voorkomt, in min of meer gewijzigden vorm elders wordt teruggevonden. De heer C.H. Tawney, die van het groote werk eene verdienstelijke Engelsche vertaling heeft geleverd(*), trekt dan ook meer dan eens parallellen tusschen verhalen of episoden in onzen tekst en soortgelijke, die in Slavische, Germaansche, Grieksche, Italiaansche sprookjes of in de 1001 *nacht* gevonden worden. Op die overeenkomst is reeds zoo dikwijls de aandacht gevestigd, dat ik hier er niet langer bij wil stilstaan. Liever wensch ik te letten op de punten van verschil.

Wanneer men zulke volksvertelsels, die men onder de veelomvattende rubriek van folklore pleegt te stellen, onderling vergelijkt, dan treft het eigenaardige nationale cachet, dat de verschillende bewerkingen zelfs van oorspronkelijk dezelfde onderwerpen van elkaar onderscheidt. In Ralston's vermaarde verzameling van Russische sprookjes vormt het leven en lijden van den armen boer de mise-en-scène van de verschillende tooneeltjes, die daar afspelen; daar ontbreekt noch de luie, veeleischende pope, noch de onverschrokken, geduldige soldaat, noch de bijgeloovige, baatzuchtige, brandewijnlievende boer met zijne wederhelft, die op vadertje wel wat vermag, al krijgt zij af en toe haar pak slaag; het is er altijd koud en woest en armoedig; men slaapt er op de kachel. Hoe anders is de omgeving in de 1001 *nacht*! Alle pracht en weelde van het Oosten in den bloeitijd van den Islâm wordt er kwistig ten toon gespreid. Rijke paleizen voor de aanzienlijken, met parken en lusthoven, waar wonderen van nijverheid en kunstvaardigheid te zien zijn; ook de mindere man heeft het betrekkelijk zoo kwaad niet: een warm klimaat, groote, handeldrijvende steden, die hem menigerlei gerief verschaffen, en een godsdienst, die tot liefdadigheid noopt. Er wordt veel gebedeld in de verhalen van de 1001 *nacht*, maar ook veel ingezameld. Bovenal treft er de zorg voor het ware geloof en voor het vervullen van de dagelijksche gebeden en verdere godsdienstplichten. De personen, die er optreden, zijn vrome moslemîn, en al nemen niet allen het nauw met betrekking tot het verbod van wijndrinken, zij zijn met gansch hun hart gehecht aan den Profeet en den Qorân en zij verfoeien de goddelooze vuuraanbidders, de onverzoenlijke

(*) Tawney's vertaling is uitgegeven te Calcutta in de *Bibliotheca Indica*, in 1880-1884. Zij vult dertien afleveringen, nl. New Series, n°s 436, 438, 439, 442, 444, 450, 456, 459, 465, 472, 509, 519, 523. Het register (aflev. 14) verscheen in 1887 (n°. 615).

vijanden van de zonen Mohammed's. Christenen worden er in die maatschappij geduld, Joden niet verjaagd, maar met die vuuraanbidders, die booze afgodendienaars is de Mohammedaan steeds in onverzoenlijken oorlog.

Eene gansch andere maatschappij spiegelt zich in de Indische vertellingen. Van strijd om het geloof is er niets te vinden. Er zijn een overgroot aantal religies - men zou zich vergissen, wanneer men in het Hinduïsme een eenvormig geloof zag, - zelfs onder elkander naijverige, elkaar minachtende religies; maar men leeft er rustig naast elkander, de Çaiwa naast den Vaishnawa, de oudgeloovige brahmaan, die de tot een grijs verleden opklimmende, traditioneele en omslachtige offerhandelingen met nauwgezetheid verricht, en de man van het volk, die zich geen gebed kan denken zonder beeld van de godheid en wiens devotie om enkele populaire godentypen heendraait. Deze allen met en benevens het Buddhisme, dat toen in Voor-Indië nog niet uitgestorven was, en de sekte der Jaina's, van wier voormaligen invloed hunne zeer omvangrijke letterkunde, om niet meer te noemen, getuigt, komen in die Indische verhalen voor; en hoewel men duidelijk bemerken kan, dat de grondtoon van het geheele werk is vereering van Çiwa als den hoogsten god, als het Opperwezen, toch wordt er van afwijkende religies en van kettersche leerstellingen zonder haat of verachting gesproken.

Wat den staatkundigen toestand betreft, wij zien er een aantal grootere en kleinere staten nevens elkander. Welke de machtigste is, waar het politieke overwicht zetelt, is moeilijk te bepalen. Want in het verhaal, evenals in de werkelijkheid, wisselt de suprematie meer dan eens. In de Arabische nachtvertellingen is Bagdad het gemeenschappelijk middelpunt der Mohammedaansche wereld; de Indische wereld van den *Kathâsaritsâgara* heeft verscheidene van die centra.

Karakteristiek is ook de stand van de brahmanen. De koning en zijne ridders zijn in den regel uit den stand der krijgslieden, behooren het ten minste te zijn. In uiterlijk aanzien, rijkdom, levensgenot steken zij boven alle anderen uit. De brahmanen zijn dikwijls arm en lijden een schamel leven; het past hun ook, weinig behoeften te hebben(*). Niet zelden hangen zij voor hun levensonderhoud af van de welwillendheid van hooge begunstigers, maar met dat al: in rang zijn zij hooger dan de krijgslieden. De koning, hoe machtig overigens en tot op zekere hoogte onbeperkt gebieder over zijne onderdanen, voor wie hij als een vader geacht wordt te zorgen, maar die hij ook als

(*) De edelsten onder de brahmanen verkiezen weelde noch rijkdom, ook al wordt hun die aangeboden. In het drama *Mudrârâxasa* woont de wijze Cânakya, de eerste minister van den keizer van Indië, in een hoogst eenvoudig huis, waar het gereedschap voor de dagelijksche en andere offers - koemest, darbha-gras, enz. - evenmin ontbreekt als bij den armsten standgenoot; het dak buigt door, beladen als het is met hout, voor offers benoodigd, dat daar ligt te drogen; de wanden zijn vervallen. Maar die eenvoudige brahmaan spreekt Keizer Candragupta, wiens dienaar hij is, nooit anders toe dan *vrshala*, d.i. çûdra; want die Koning der Koningen was van lage afkomst en dus in stand ver beneden hem, brahmaan.

een vader kastijden en straffen mag, heeft weinig vat op de brahmanen. Zij zijn vrij van belasting. De doodstraf is op hen nooit toepasselijk; een brahmaan te dooden, is eene zonde, die ter helle voert. De vorst doet wijs, wanneer hij dien stand eert en waardige brahmanen door schenkingen van land en goed van de zorg voor het levensonderhoud ontheft. Uit hen kiest hij zijne ministers, zijne rechters en belastinggaarders, de opvoeders van zijne kinderen, zijn astroloog en zijn opperpriester, niet zelden ook zijn krijgsoverste. Wel te verstaan: onder de besten. Want brahmaan te zijn, is niet slechts een groot voordeel, maar legt ook groote verplichtingen op. Aan studie of devotie of beide behoort het leven des brahmaans gewijd te zijn, maar niets belet hem naar aanleg of neiging eene keus te doen van vak van studie of bezigheid, waarop hij zich bij voorkeur zal toeleggen. Er zijn brahmanen-musici en brahmanen-mathematici; er zijn er, die in fraaie letteren bedreven zijn of in den wapenhandel, doch een banausisch leven maakt den brahmaan onder zijne eigen standgenopten veracht. Want deze geestelijke stand, door geboorte de drager en voortzetter van het intellectueele leven in de Indische maatschappij, is zich zijne roeping en zijne waarde ten allen tijde bewust geweest. Reeds in den *Weda* staan de verkondigers van het Woord het hoogst aangeschreven. In het plechtige formulier, dat vanouds bij de inhuldiging en inwijding van een nieuwen koning pleegt te worden uitgesproken, teekent zich de fierheid van den geestelijken adel met de meeste zelfbewustheid. Wanneer ten aanschouwe van de talrijke menschenmenigte uit alle klassen en standen het gewijde water over het hoofd van den nieuwen heerscher is uitgegoten, spreekt de officiant het volgende formulier tot de goden: ‘Gij, Dewâs en Dewasuwas, doet dezen -, den zoon van -, geraken tot onderwerping zijner vijanden, tot het bezit van groote macht en heerschappij en tot het koningschap over de menschen’; daarna zegt hij tot de verzamelde menigte aldus: ‘Ziet hier, mannen, uw koning; over ons, brahmanen, is (god) Soma koning.’ In de werkelijkheid was de met die trotsche woorden uitgesproken onafhankelijkheid natuurlijk zoo groot niet als in de theorie.

In het werk, dat ons bezighoudt, treden brahmanen ieder oogenblik op. Eene andere, eveneens zeer gewone figuur is die van den rijken koopman. Deze biedt veel punten van overeenkomst aan met het koopmanstype, dat de Arabische nachtvertellingen ons teekenen. Hij reist en trekt met zijne waren, liefst naar verre landen, nu eens in karavanen over land, dan weder per schip over den oceaan. Aan avonturen is, gelijk men denken kan, geen gebrek. Op zee treft hem meer dan eens schipbreuk met bijbehoorende wonderbaarlijke redding van den held; een andermaal is er tegenwind of storm, die naar vreemde, onbekende oorden voert; zelfs een zeemonster, dat doet als de walvisch in het verhaal van Jonas, ontbreekt niet. Te land loopen de karavanen doorgaans gevaar. Slangen, troepen wilde olifanten en andere met onheil

dreigende dieren maken het verblijf in de wouden onveilig. Maar erger dan die viervoeters of buikkruipers zijn de menschen, die in die bergwouden op buit uitgaan. Die krijgshaftige lieden waren en zijn nu nog gezeten langs en over de Windhyaketen en de andere bergruggen, die de vlakte van het eigenlijk gezegde Hindostan van het plateau van Dekkhan scheiden. Hunne dorpen liggen wijd uiteen. Zij gehoorzamen aan stamhoofden en maakten er hun beroep van, voorbijtrekkende karavanen te overvallen en uit te plunderen. Tegenwoordig is hun rijk uit. Onder rechtstreeksch Britsch bestuur is dit geheele gebied volkomen veilig; een spoorweg doorsnijdt het. In de middeleeuwen was dit Centraal-Indië, zooals de officieele term luidt, berucht om de vele plundertochten en moorden, die er bedreven werden. De bewoners dier dun bevolkte oorden hadden overigens ook wel eenige aanleiding tot een vijandelijk gedrag. Niet Indogermaansch van afkomst, naar alle waarschijnlijkheid het overschot van de oorspronkelijke vóór-Arische bevolking, namelijk van diegenen, die hunne zelfstandigheid bewaard hadden en niet in de Hindu-maatschappij waren opgegaan, stonden en staan zij buiten die maatschappij. De Hindus verachten hen en beschouwen hen als ‘outcasts’, uitgeworpenen. Hunne eigen taal of talen sprekend, in zeden en gewoonten hunne eigenaardigheden bewarend, koesteren zij wederkeerig haat tegen de Hindus, hunne meerderen in beschaving, en zoolang het kon, namen zij de kans waar, om hun erfvijanden afbreuk te doen. Zoo is een rooveraanval in den Windhya eene staande episode in die Indische verhalen. En het blijft niet bij uitplunderen en neervellen van wie zich verweren; niet zelden wacht de gevangenen een vreeselijk lot. Soms worden één of meer uit hun midden bestemd, om te dienen tot menschenoffer ter eere van de geduchte godin Durgâ (dezelfde als Gaurî en Pârwatî), Çiwa's echtgenoote, die daar in den Windhya haar heiligdom heeft. Gelukkig geschiedt het in onze vertellingen regelmatig, dat de held aan dien marteldood ontsnapt. Nu eens verlost hem de godin zelve, geroerd door zijne vrome smeekbeden; dan weder gevoelt zich de dochter van het stamhoofd door den schoonen gevangene zoo getroffen, dat zij hem bevrijdt en hem hand en hart schenkt; soms komt gewapende hulp op het beslissende oogenblik tusschenbeide. Een tragisch beloop hebben onze verhalen niet. Niettegenstaande dood en verderf in menige gedaante loeren, komt per slot van rekening alles gewoonlijk tot een goed einde.

Gelijk zich de geschiedenissen op bekende banen bewegen, zoo is er ook, wat de karakteristiek der personen betreft, veel eenvormigheid. Het zijn vaste typen, in het ruwe geschetst, geene individuen. Het zou ook onredelijk wezen, in die sproken en wondervertellingen de fijnheid van karakterteekening en den rijkdom in nuanceering van de verschijnselen van het zieleleven te zoeken, die het kenmerk zijn van den modernen roman. Vergeleken bij de gelijktijdige middeleeuwsche ridderpoëzie van West-Europa, steken Somadewa's figuren, ondanks eene

zekere mate van kinderlijkheid in omtrek en lijnen, gunstig af. En zoo de psychologische diepte te wenschen overlaat, wordt dat weder vergoed door den humor en de levenswijsheid van den auteur, die nu en dan met de eene of andere snedige algemeene opmerking zijn verhaal doorrijgt of het met fraaie spreuken stoffeert. Ook de veelheid der onderwerpen en de bontheid der tafereelen, die gestadig aan onze oogen voorbijtrekken, maken het gemis nauwelijks voelbaar.

Daar hebben wij bij voorbeeld de vrouwentypen. De Grieksche dichter Simonides van Amorgos wist wel tien verschillende soorten van vrouwen te beschrijven, die hij elk door het een of ander beeld verduidelijkt en onder wie zij de beste is, die den aard der bij bezit. Het palet van onzen Indischen sprookjesverteller is zoo rijk aan kleuren niet. Hij kent slechts twee soorten van vrouwen: goede en slechte. De brave vrouw blijft haar man getrouw in elke beproeving; om zijnentwille duldt zij grievend leed en harden arbeid; zij redt hem uit gevaar; zij is bestand tegen elke verleiding, zelfs dan, wanneer *hij* zijn plicht vergeet tegenover *haar.* In scherpe tegenstelling tot deze model-echtgenoote staat de slechte, die bij de liefderijkste bejegening en hoewel haar man elken harer wenschen pleegt te vervullen, het hoofd vol heeft van lichtzinnige avonturen en die, zoo zij maar even de kans schoon ziet, de huwelijkstrouw schendt. En wanneer onze vertellers eenmaal begonnen zijn met kwaad te spreken van de vrouwen, dan scheiden zij niet spoedig uit. Ieder van de aanwezigen weet dan wel eenig verhaal ten beste te geven, waaruit de arglist en de onbetrouwbaarheid van de zwakke sekse moeten blijken. Soms ook wordt dien kwaadsprekers of pessimisten de mond gesnoerd met een sterk sprekend tegenvoorbeeld, zooals de geschiedenis van Mevrouw Kîrttisenâ doet zien.

Mevrouw Kîrttisenâ was gehuwd met een koopman, Dewasena geheeten. Zij was zoo deugdzaam en had in die mate de genegenheid van haar man verworven, dat diens moeder, die bij hem inwoonde, uit ijverzucht een wrok tegen haar opvatte. Als Dewasena eens naar een ver verwijderd land is getrokken, om handel te drijven, neemt zijne moeder de gelegenheid te baat, om hare schoondochter door allerlei plagerijen, welhaast door mishandeling, het leven te verbitteren. De kwelling wordt zoo onverdraaglijk, dat Kîrttisenâ besluit de echtelijke woning te ontvluchten, hetgeen haar ook gelukt. Nu gaat zij als man verkleed op weg, om haar gade op te zoeken Ver is de streek, waar hij verwijlen moet, en de reis gevaarlijk. Toch onderneemt de moedige vrouw den moeilijken tocht. Geen der gevaren, boven opgesomd, blijft haar gespaard. De karavaan, waarbij zij zich heeft aangesloten, wordt door roovers overvallen, geplunderd en uitgemoord; zij alleen ontsnapt, doordat zij voorzichtigheidshalve op een boom, niet op den grond, vernacht en zoo niet gezien wordt; verder alleen de reis vervolgend, ontkomt zij nauwelijks aan de wilde dieren en bereikt de naastbij gelegen stad aan den zoom van het woud, welks koning zij van eene

ondraaglijke, zware ziekte geneest volgens eene geneeswijze, die zij in het bosch uit een gesprek van eene reuzin met hare dochters heeft afgeluisterd. Met rijke geschenken begiftigd, blijft zij daar wonen, totdat haar man, die langs dien weg terug moet keeren, eindelijk voorbijtrekt en de gelieven hereenigd worden. Het wederzien van het echtpaar wordt in werkelijk fraaie verzen geschetst.

Gelijk bij de vrouwen, zoo ook elders schelle kleuren en scherpe tegenstellingen. Deugden zoowel als ondeugden zijn in volmaaktheid voorhanden. Elke prinses of rijke koopmansdochter, die als heldin van het verhaal optreedt, is een pronkjuweel van hemelsche schoonheid, bij welker glans het maanlicht verbleekt; die, als zij van uit hare langwerpige, groote gazellenoogen onder fraai gebogen wenkbrauwen den blik richt tot den prins, dien zij voor het eerst aanschouwt, daarmee zijn hart als met Kâma's bloemenpijlen wondt; wier gestalte slank, wier gang bevallig, wier boezem welgevormd is, zoodat de Schepper zelf met bewondering en verbazing zijne eigen heerlijke schepping aanschouwt. De prinsen, de helden der meeste verhalen, zijn onversaagd en ondernemend en zoeken het gevaar; zij zijn edellieden in den waren zin des woords, beschermers van zwakken en verdrukten, hoffelijk, vrijgevig voor den arme en vrome. Van 's konings dienaren en krijgers wordt bovenal de trouw gevierd en de zelfopoffering, die doodsgevaar trotseert, waar het belang van hun meester en hun plicht hen ook mogen roepen. Over het geheel wordt heldenmoed in onze vertellingen zeer op prijs gesteld. Met zichtbaar welgevallen behandelt onze dichter het thema van den avonturier, die, onbezweken een stout doel najagend, moeite noch inspanning telt en na allerlei ontmoetingen ten slotte dan ook het loon voor zijne dapperheid verwerft.

Bij de koningen worden geprezen de behartiging van 's lands belangen, de afwezigheid van liefhebberijen en zwakheden, die belemmerend kunnen werken op den gang van zaken; bovenal gerechtigheid en zorg voor de handhaving van de maatschappelijke en zedelijke orde. In onze verhalen pleegt de vorst zelf recht te spreken, snel, streng, afdoend. Zonder veel omslag wordt degene, wiens schuld als bewezen is aangenomen, gevonnist en de straf ten spoedigste voltrokken. Een hoogen dunk van de onpartijdigheid en nauwgezetheid van die rechtspraak verkrijgt men niet, en gerechtelijke dwaling komt nog al eens voor. Van het bewijsmiddel, in Europa bekend onder den naam van ‘godsoordeel’, vindt men ettelijke voorbeelden.

Kortom, de groote omvang van het werk biedt ruimschoots gelegenheid, om met de meest verschillende zijden van het Indische leven bekend te worden. Wij worden er binnengeleid in de kluizenarijen, waar asceten en wereldverzakers, naar verlossing strevend, een vredig leven van studie en zelfgenoegzaamheid slijten; in de kloosters met hunne monniken, onderhouden door de gaven van vrome leeken, maar ook zelven gastvrij voor den vreemden reiziger, die herberg behoeft; in de

studie van jongelieden, die, naar kennis dorstend, naar een der brandpunten van geleerdheid reizen, Benares, Oujein of Pâtaliputra; in de speelhuizen en de woningen van hetaeren, evenzeer als in het intieme leven van het huisgezin en in de bedehuizen. Van volksfeesten, wedstrijden van worstelaars of boksers, vertooningen van slangenbezweerders en goochelaars, tooverkunsten en hekserij, processies en bedevaarten, veldslagen en beraadslagingen van staatslieden trekken de beelden aan ons voorbij.

Inderdaad, voor de kennis van de maatschappelijke toestanden en de sociale verhoudingen in het middeleeuwsche Indië is de *Kathâsaritsâgara* eene belangrijke bron. Het ligt voor de hand, dat de kleine kenschetsende trekken ontleend zijn aan de maatschappelijke orde, de gewoonten, gebruiken, eigenaardigheden van den tijd, waarin het boek geschreven is, niet van die, waarin de verschillende verhalen geacht worden te spelen. Deze trouwens liggen wijd uiteen; overoude mythen en sagen, die wij uit vroegere geschriften beter en nauwkeuriger kennen, worden er aangetroffen naast zuivere voortbrengselen van de verbeeldingskracht van moderne dichters; zelfs keeren de meest bekende dierenfabels uit *Pancatantra* en dergelijke boeken hier weder.

Eene geschikte gelegenheid, om allerlei geschiedenissen aaneen te vlechten, biedt zich den Hindu-dichter aan in het algemeen verbreide geloof aan de zielsverhuizing of wat juister uitgedrukt wordt met den Griekschen term van metempsychose, d.i. de wedergeboorte van de individueele ziel. Dit geloof met de stellingen, waarop het berust, en de consequenties, waartoe het leidt, neemt in den gedachtengang, die in dergelijke Indische vertelsels pleegt te heerschen, eene zoo aanzienlijke plaats in, dat het noodig is hierbij iets langer stil te staan.

Niet licht zal men bij eenig volk of in eenige letterkunde zulk een diep besef vinden van de oneindigheid van tijd en ruimte als bij de Indiërs. Wat zijn de zesduizend jaren, die naar Joodsch-Christelijke opvatting de wereld oud is, vergeleken bij de honderdduizenden en millioenen jaren tellende *yuga's* en *kalpa's* van de Hindu-mythologieën? Zij weten niet van één, maar van tallooze scheppingen, die alle een tijdelijk en vergankelijk karakter dragen. ‘Zoolang de Schepper waakt,’ zegt Manu(*), ‘leeft en beweegt zich deze wereld van schepselen; *zijn* slaap doet alles de oogen luiken.’ Immers, er is niets blijvends; al het geschapene is onvermijdelijk tot ondergang bestemd. Maar gelijk nacht en dag, maanden en jaargetijden afwisselen, de sterren op gezette tijden wederkeeren, zoo volgt op elken ondergang weder verrijzenis. Aan de stelling: wat bestaat, is bestemd eens te vergaan, knoopt de Indische wereldbeschouwing vast deze andere: wat vergaat, is bestemd weder te bestaan. Het gansche heelal maakt geene uitzondering op de algemeene wet, die voor zijne elementen en deelen geldt. Langs dien

(*) Zie Manu I, 52 en vlgg. Op- en ondergang der zon is het prototype en het geijkte beeld van allen dood en elke volgende verrijzenis.

weg van redeneering, waarvan men de stations in de geschiedenis van de Indische philosophie en theologie kan vervolgen, kwam men er ten slotte toe, om aan de wereld der verschijnselen alle wezenlijkheid te ontzeggen.

In deze sfeer van gedachte wordt het Opperwezen, de Hoogste Geest of de Heer - zijne namen zijn vele - menigmaal vereenzelvigd met den Tijd. 'De Tijd', lezen wij ergens in het *Mahâbhârata,* 'speelt met al het geschapene als de wind met de wolken. Wat er leeft en bestaat, wezens, die zich kunnen bewegen of die als planten en gesteenten beweging missen, alles is opgesloten in den Tijd. De Tijd doet ze op aarde verschijnen, de Tijd doet ze verdwijnen, elke wijziging in hun wezen komt door den Tijd. Zon en Maan, Wishnu, de wateren, wind en regen, vuur, lucht, aarde en de andere hemelsche wezens, rivieren en zeeën, het Zijn en het Niet-Zijn, geschapen worden zij door den Tijd en weder uit den weg geruimd, telkens en telkens.'

Aan den anderen kant gevoelt de Hindu-wijsgeer niet minder diep de tegenstelling van stof en geest. In dit opzicht is hij de geestverwant van de Grieksche philosofen. Lang vóór Plato was bij bespiegelende Indiërs de overtuiging gewekt, dat in dit leven de ziel als het ware zich bevindt in een kerker. Alleen het stoffelijk omhulsel, het vergankelijke, broze (*çarîra*), is tot ondergang bestemd; het ware, blijvende is de geest, die immers één in wezen is met den Grooten Geest, die het Heelal bezielt. Uit de combinatie van deze in den loop der jaren meer en meer ontwikkelde en verbreide denkbeelden met de boven genoemde is de leer der metempsychose te voorschijn gekomen, die de vergankelijkheid van al het geschapene erkent, maar tevens in den menschelijken geest den verwant ziet van het Opperwezen. Evenals de Hoogste Geest zich openbaart in zijne schepping, een eindig samenstel van materie, woelig, vol leelijks en leeds, zoo is het broze, aan ziekte en kommer onderhevige, sterfelijke lichaam de verblijfplaats der individueele ziel. Haar te verlossen van den maalstroom van telkens terugkeerenden dood en wedergeboorte, is het einddoel der heilleeren, Brahmaansche zoowel als Buddhistische. Doch die bevrijding kunnen slechts weinigen deelachtig worden. Verreweg de meesten zijn onderworpen aan de wet, die voor al het bestaande geldt, en kunnen zich aan de metempsychose niet onttrekken.

Men stelt zich de zaak in het algemeen aldus voor. Ieder levend wezen, dier, mensch, demon of god, is als zoodanig geboren door eigen schuld of verdienste. De daden, die wij verrichten, goede of slechte, zijn de oorzaak van hetgeen er met ons gebeurt of voorvalt. Als het lichaam zijn tijd op aarde heeft gehad en wederkeert tot de elementen, waaruit het indertijd werd opgebouwd, komt de individueele ziel vrij, maar zij is niet alleen over; met haar blijft bestaan het *karma*, d.i. de som van alle verrichtingen, tijdens het leven in het lichaam gedaan, goede en slechte. Dit karma regelt met onverander-

lijke en onverbiddelijke noodzakelijkheid het toekomstige lot(*). De deugden moeten beloond, de ondeugden gestraft worden. Daartoe dienen de hemelen en hellen. Doch die behouden de individueele zielen of hoe men ze noemen wil, niet voor eeuwig. Men blijft in den hemel, zoolang de voorraad van goede werken strekt; is die opgeteerd, d.w.z. is de hemelsche belooning behoorlijk in verhouding geweest tot het goede, dat men hier op aarde heeft verricht, dan is er voor de ziel geene plaats meer in die oorden van zaligheid; zij moet weg, al is het na duizenden van jaren; desgelijks zijn de hellestraffen, al steken zij in vreeselijkheid van marteling Dante's *Inferno* naar de kroon, nooit eeuwig als deze, maar gelijk de som der misdaden eindig was, zoo is er ook voor de vergelding eene grens in tijd. Maar ook nadat die grens bereikt is, werkt het karma na. Met belooning of straf komt de ziel niet los van dat karma. Als zij wederkeert tot den maalstroom des levens, hangt de toestand, waarin zij dan verkeert, daarvan af. Hoe men herboren wordt en als wat, is afhankelijk van de som van de vroegere daden.

Hier is voor de rijke Indische verbeelding een wijd veld geopend. De klassen van schepselen zijn legio, onder de onzichtbaren allerlei soorten van lichtwezens of duisterlingen, en voor zooverre wij ze met onze zintuigen kunnen waarnemen, de gansche bonte verscheidenheid der dierenwereld, evenzeer als die der menschen. In hen allen immers leeft eene sprank van den Oppersten Geest, zelfs in de planten.

Hoe algemeen dit geloof verbreid is, daarvan moge dit eene tot bewijs dienen. In Manu's gezaghebbend wetboek zijn geheele bladzijden gewijd aan de juiste tarifeering van de verschillende wedergeboorten als dier ten gevolge van zekere, nauwkeurig aangewezen, misdaden. En wat de menschen betreft, dit staat vast: de rang, dien men bekleedt, de rijkdom, dien men geniet, of de armoede, die men lijdt, dat alles staat in rechtstreeksche reden tot de handelingen, in het vorig leven verricht. Ieder heeft het dus in zijne hand, door plichtsbetrachting, vroomheid, zelfopoffering in de toekomst zich een gelukkiger lot te bereiden. Geen rang, zelfs niet de verhevenste, is onbereikbaar voor het individu. Zoo kunnen menschen, evenzeer als zij door slechte handelingen afdalen tot de meest verachte diersoorten, aan den anderen kant door buitengewone daden van onbaatzuchtige liefde en zelfverloochening opklimmen tot de hoogste rangen, luchtgeesten, ja, goden worden. En in die hoogste rangen herinnert men zich zelfs zijne vroegere bestaansvormen. De aanhangers van Buddha's leer bezitten verzamelingen van vertellingen van schoone daden, door hun grooten meester in even zoovele vroegere levens verricht en door hemzelven bij verschillende gelegenheden verhaald en voor het nageslacht bewaard.

Bij alle andere wezens bestaat geene heugenis noch van belooningen

(*) Ook bij de Buddhisten, ofschoon hunne leer van individueele zielen niet weten wil.

of straffen, in hemel of hel te voren ondervonden, noch van hetgeen hun lot in oudere bestaansvormen geweest is. De Indische mythologie heeft wel geen Lethestroom, maar toch heerscht in Indië een soortgelijk denkbeeld, als door het ‘drinken uit de Lethe’ symbolisch is uitgedrukt.

Elk nieuw leven gaat gepaard met volstrekte vergetelheid van de vroegere bestaansvormen. Wanneer iemand zich plotseling zijn vorig leven gaat herinneren, dan is, wees er zeker van, zijn einde nabij. Zooals in het volgende verhaal:

Over het land Koçala heerschte een koning, Dharmadatta genaamd; zijne koningin, Nâgaçrî geheeten, stond in wijsheid en deugd aan het hoofd van alle vrouwen. Was het wonder, dat haar echtgenoot haar eerde als eene godheid? Zie, eens sprak zij aldus tot hem: ‘Koning, eensklaps is mij mijne vroegere existentie voor den geest gekomen. Ze niet te verhalen, maakt mij zielsbedroefd, maar zoo ik ze u vertel, zal het mijn dood zijn; daarom, heer, ben ik zeer verslagen.’ Zoo toegesproken door zijne gade, antwoordde de koning haar aldus: ‘Lieve, evenals gij heb ook ik mij plotseling mijne vroegere geboorte herinnerd; verhaal mij de uwe, dan zal ik u de mijne vertellen, er moge gebeuren, wat er wil. Wie is in staat, om het Noodlot te veranderen?’ Zoo aangemoedigd, zeide de koningin: ‘Als gij erop staat, koning, welnu, luister, ik zal het u zeggen.

In ditzelfde gewest heb ik geleefd in vroegere geboorte. Ik was dienstbaar in het huis van een brahmaan, Mâdhawa geheeten; mijn naam was Suwrttâ. Ook was ik gehuwd met een knecht; Dewadâsa was zijn naam; hij diende in het huis van een koopman. Wij waren braaf en leefden samen in eene eigen woning; wij voedden ons met de rijst, die wij als loon ieder van onze meesters naar huis brachten. Klein was onze hut; zij bevatte slechts drie paren: een watervat en eene kom, een rustbed en een bezem, mijn man en mij. Maar de zonde had geen toegang tot ons en wij waren tevreden; wij nuttigden niets, zonder te voren aan goden, afgestorvenen en gasten het hun toekomende deel te hebben gegeven. Hadden wij soms bijgeval een kleedingstuk over, het werd dadelijk door ons aan een arme afgestaan. Eens was er felle hongersnood, en onze meesters verstrekten ons steeds minder voedsel - het was hunne schuld niet -; onze lichamen vermagerden, en onze geest werd bekommerd. Op zekeren dag kwam een vermoeid brahmaan op het etensuur onze gastvrijheid inroepen. Hem gaven wij, hoe noode wij het ook konden missen, al het voedsel, dat wij hadden, weinig en slecht. Hij at het en ging, maar de levensgeesten begaven mijn man, als uit toorn, dat er wel gezorgd was voor dien bedelaar, maar niet voor hen. Toen richtte ik voor mijn gestorven echtgenoot den brandstapel op, besteeg dien mede en wentelde zoo den last van mijn leed van mij. Daarom ben ik in een vorsten-

geslacht herboren en ben thans uwe eerste koningin. Want de boom van goede werken brengt den braven ongedachte vrucht.'

De koningin had geëindigd. Toen zeide koning Dharmadatta: 'Lieve, die vroegere man van u ben ik. Ik was die Dewadâsa, die bij dien koopman knechtswerk verrichtte. Juist dit is de vroegere geboorte, die ik mij zoo even heb herinnerd.' En zoo haalden zij nog menige oude herinnering uit hun samenzijn in een voormalig leven op, en nog dien eigen dag stierven koning en koningin en hunne zielen stegen ten hemel.

Ziedaar eene Indische idylle, een niet onwaardigen tegenhanger van Philemon en Baucis, die door Somadewa in keurige taal is behandeld. Ook op andere plaatsen in het groote werk zijn er genoeg vertellingen aan te wijzen, waarin de vroegere geboorten als middel dienen, om de belangstelling te prikkelen en afwisseling te brengen. Dikwijls toch gebeurt het, dat een man en eene vrouw, die in een vroegeren bestaansvorm een paar zijn geweest, ook bestemd zijn, in latere existentiën elkaar te krijgen. Die wet maakt allerlei onwaarschijnlijks waarschijnlijk. Zij strekt tot verklaring en verontschuldiging beide, wanneer b.v. een avonturier van geringe afkomst zich de liefde en de hand weet te verwerven van de eene of andere schoone, aanzienlijke, rijke prinses. Zij weeft eene bonte rij van uiteenliggende gebeurtenissen samen en geeft aanleiding tot verrassende ontknoopingen. Zoo in de vertelling van het echtpaar Leeuwenkracht en Twistgraag.

Te Benares leefden eens een man en eene vrouw; hij een van 's konings krijgslieden, niet zonder reden Leeuwenkracht genaamd, want hij was op alle slagvelden overwinnaar, desgelijks in alle soort van spel; zij, leelijk van lichaam, leelijk van inborst, droeg den passenden naam van Twistgraag. Hoewel hij haar ruimschoots van het noodige voorzag en haar het vele geld, dat hij van den koning uitbetaald had gekregen of in het spel had gewonnen, placht te geven, verbitterde zij met hare drie zoons hem dag aan dag het leven door haar twisten en hare ongegronde verwijten. Eindelijk dien onduldbaren toestand moede, verliet hij huis en stad en ging naar den Windhya, om heul te zoeken bij de godin Durgâ. In haar tempel legde hij zich slapen, na, zooals behoort, door voorafgaand vasten zich op de goddelijke openbaring te hebben voorbereid. In den slaap verscheen hem de godin en gelastte hem: 'Sta op, mijn zoon, ga weder naar Benares. Daar moet ge graven aan den voet van den allergrootsten luchtwortelvijgeboom. Gij zult daar een schat vinden. Onder meer zult gij er zien eene juweelen schaal, smetteloos als eene kling, zoo schitterend, dat zij een stuk hemel schijnt, op aarde neergevallen. Zoo gij daarin ziet, zult gij de vroegere existentie van iedereen zien, van wien gij dat maar wenscht. Vraag dien spiegel naar de vroegere existentie van uwe vrouw en van uzelven, en gij zult van stonde aan voldaan, tevreden en onbezorgd leven.' Zoo sprak de godin en hij ontwaakte. 's Morgens vroeg, na het vasten verbroken te hebben, begaf zich

Leeuwenkracht op weg naar Benares. Daar deed hij, zooals hem aangewezen was, vond den schat en den juweelen spiegel en keek erin, denkende aan den vroegeren bestaansvorm van zijne vrouw en zichzelven. En zie, zijne vrouw zag hij als eene ongure berin, zichzelven als fieren leeuw. Nu begreep hij, hoe het kwam, dat hij geen rustig oogenblik bij haar had, en tevens, dat hare twistzieke natuur ongeneeslijk was. Met haar kon hij niet langer leven, maar hoe eene andere, passender gade te vinden? Van alle meisjes, die hij kende, ging hij met behulp van den tooverspiegel den vroegeren bestaansvorm na, en toen hij gezien had, dat er onder haar één was, die te voren leeuwin was geweest, nam hij die tot tweede vrouw. Met de eerste brak hij allen omgang af, slechts voor haar levensonderhoud zorg dragend, en leefde gelukkig met de tweede, die hem beter paste, door den gevonden schat daartoe in staat gesteld.

Niet zelden wordt het bestaan als mensch voorgesteld als eene straf voor vergrijpen, door hoogere wezens begaan. De Grieksche mythologie weet te verhalen, hoe eens Apollo door vader Zeus gestraft is geworden, om op aarde dienstbaar te zijn, en hoe hij toen gedurende een jaar de kudden weidde van koning Admetos. Zulke goden in menschengedaante zijn uitzondering bij de Hellenen, in de Indische godenleer de meest gewone verschijningen. Ik behoef slechts te wijzen op de bekende incarnatiën van god Wishnu. Zoo worden ook telkens geesten van lagere orde dan die der goden, maar van hoogere dan de menschen, in de menschenwereld geboren. Dat geschiedt gemeenlijk ten gevolge eener vervloeking door een machtig wezen: demon, god of mensch. Want ook menschen vermogen het, door buitengewone vorderingen op het pad van ascese en zelfkennis bovenmenschelijke macht te krijgen. Kennis maakt macht, de leuze van onzen tijd, heeft steeds voor den Hindu gegolden, en in de gevolgtrekkingen, uit die stelling afgeleid, gaat hij verder dan wij. Zijne wijzen, die in kluizenarijen een leven van bespiegeling, studie en onthouding leiden, kunnen door samengaring van de vruchten van hunne peinzende inspanning heerschappij verkrijgen boven het bereik van een gewoon sterveling. Zoodoende kunnen die zoogenoemde *yogin's* of *muni's* zelfs toovermacht oefenen en allerlei wonderen verrichten, ja, de macht verwerven, om menschen en hoogere geesten met hun vloek te treffen.

Daarom kan men met die heiligen niet te voorzichtig zijn. Maakt men ze boos, dan kunnen zij u ongelukkig maken - door het bloote woord. Want hunne machtspreuk, eens geuit, kan niet teruggenomen worden; zij gaat onvermijdelijk in vervulling. Omgekeerd moet ook de *muni* niet lichtvaardig van zijn gevaarlijk wapen gebruik maken, want al brengt het wisse wonde toe, het deert ook den afzender, in zooverre dat het eene groote hoeveelheid van door ascese en studie verworven macht opteert. Het doel, dat zich de wijze voor oogen stelt: zelfvernietiging, wordt alleen bereikt door onverdroten opzameling van die hoogste goederen;

besteedt men die echter aan wat anders, dan moet men het moeilijke werk van meet af aan hervatten. Maar, om tot de uitwerkselen van de vervloekingen terug te keeren, het geloof in die macht van het woord is zeer oud, en lang vóór de verzameling van verhalen, die ons bezighoudt, bieden de Indische letteren menig voorbeeld van dergelijke verwensching. Het meest bekend is zeker de vloek van Durwâsas, waardoor Çakuntalâ, het kluizenaarsmeisje, door haar koninklijken gemaal geheel vergeten wordt, zoodat hij, als zij later ten paleize verschijnt, zich haar niet kan herinneren en dus hoegenaamd niet weet, dat hij zich met haar door het huwelijk verbonden heeft.

De lotgevallen van Çakuntalâ maken geen deel uit van onzen Oceaan der Stroomen van Vertellingen, maar in den trant van het medegedeelde is er meer dan eens van verwenschingen en bezweringen sprake.

Boven is erop gewezen, dat in ons boek de meest op den voorgrond tredende religie die is, waar Çiwa als Opperheer en Almachtige heerscht met zijne vrouw Pârwatî aan zijne zijde. Het ontbreekt echter niet aan verhalen, die een Buddhistisch karakter dragen, hetzij dat de Buddha en zijne volgelingen er uitdrukkelijk in genoemd worden, hetzij dat de aanprijzing in stichtelijke vertelsels van deugden als: lijdzaamheid, deernis met de medeschepselen, zachtmoedigheid, alsook de aan Buddhistische geschriften eigenaardige preektoon inwendige bewijsgronden opleveren.

De Hindus onderscheiden gemeenlijk acht grondtonen (*rasa's*) of stemmingen, die door literarische kunstwerken worden opgewekt: min, heldenmoed, het weerzinwekkende, het geweldige, het comische, vreeselijke, medelijden inboezemende en wonderbaarlijke. Somadewa heeft die genres met overleg weten af te wisselen. Den hoofdschotel vormt, gelijk in onze romans, de schildering van de min; aan liefdesgeschiedenissen is er in het Groote Verhaal geen gebrek. Het sentimenteele element is er voornamelijk vertegenwoordigd door Buddhistische vertellingen, waarin de stoutste stukken van mededoogen en zelfopoffering worden vertoond. Het koddige is van zeer verschillend gehalte, haut- en bas-comique, maar het laatste het meest. Toch worden zelfs ernstige en sentimenteele verhalen vaak met enkele opmerkingen, die van waren humor getuigen, doorvlochten, want nergens, zooals ik zeide, neemt het verhaal tragischen of zelfs epischen toon aan. Geestige zetten en vernuftig ineengezette verwikkelingen maken de lectuur pikant. Zoo is achter in het werk eene reeks van niet zelden geestige vertellingen ingelascht van een bijzonder karakter. Het zijn verhalen, gedaan door een *wetâla*(*) aan een koning, die alle eindigen met eene vraag, waarop het antwoord verschuldigd is op straffe des doods. Misschien is het niet onaangenaam, ook zulk een verhaal met vraag en antwoord te vernemen.

Aan den oever van de Kâlindî leefde op een stuk land, hem door den

(*) Een bijzonder soort van duivel, die in lijken zijn zetel heet op te slaan.

koning vereerd, een brahmaan, bedreven in den *Weda.* Hij verheugde zich in het bezit van eene wonderschoone dochter, bij wier schittering de hemelnimfen zelven zonder luister schenen. Toen zij huwbaar was, kwamen drie brahmanenzonen uit Kanauj tot hem, die haar ieder voor zich ten huwelijk vroegen. In elk opzicht konden zij gelijkgesteld worden, en de vader van het meisje wist geene keuze te doen, te meer, daar hij begreep, dat haar aan een van de drie te geven, den dood van de twee anderen zou ten gevolge hebben. Zoo bleven de vrijers in het dorp en steeds in de nabijheid van het bekoorlijke meisje, de stralen drinkend van den maneschijn van haar gelaat..... maar het jawoord gewerd geen uit hun midden.

Daar werd onverwachts de lieveling van hun hart door heete koorts overvallen en stierf een snellen dood. Wanhopig van smart geleidden de drie brahmanenzonen met haar vader het ontzielde lichaam naar den brandstapel. Toen de verbranding geschied was, bouwde een van hen op dezelfde plaats eene kapel, waar hij sedert bleef wonen, van aalmoezen levende. De asch van het meisje had hij verzameld en hield hij altijd bij zich. De tweede nam de beenderen en toog naar den heiligen Ganges. De derde werd rondzwervend monnik en trok van oord tot oord.

Eens had de laatste een dorp bereikt, waar hij zijn intrek nam in het huis van een brahmaan, die hem gastvrij onthaalde. Aan tafel gezeten, begon een der kinderen te schreien en wilde maar niet ophouden, wat men ook deed, om het te sussen. Toen greep de moeder het in drift bij de armen en wierp het in het vlammende vuur; binnen weinig tijd was het teere wicht geheel tot asch geworden. De haren rezen den gast van afgrijzen te berge: ‘Groote hemel!’ riep hij uit, ‘in welk gezelschap van wilden ben ik geraakt! In dit huis van monsters in menschengedaante wil ik niet eten.’ De heer des huizes zeide toen tot hem: ‘Zie nu de uitwerking van de tooverspreuk, die ik ken en die, op behoorlijke wijze aangewend, dooden levend maakt.’ Te gelijk nam hij een geschreven formulier, las de spreuk voor en strooide eenig stof, dat hij besproken had, op de asch van den knaap. Aanstonds stond deze weder levend op, geheel zooals hij geweest was. Toen was onze zwervende monnik tevreden en ging voort met eten. De heer des huizes hing het formulier weder op aan de pen aan den wand, vanwaar hij het had afgenomen. Maar toen het avond was geworden en men ter ruste was gegaan, stond onze zwervende monnik stilletjes op, nam het formulier weg en maakte zich ongemerkt uit de voeten, hopende zijne geliefde door dit middel te kunnen doen herleven.

Dag en nacht reisde hij door, om ten spoedigste terug te keeren naar de verbrandingsplaats. Onderweg ontmoette hij den tweede, die gegaan was, om hare beenderen in de reinigende wateren van den Ganges te werpen. Samen vervolgden zij hun weg en vonden den derde in de kluis, die hij had opgericht op de eigen plek, waar zij verbrand was. Toen sprak degeen, die in het bezit van de levenwekkende spreuk was,

tot de anderen: ‘Breek de kluis af, ik zal haar levend uit de asch doen opstaan door de kracht van mijne tooverspreuk.’ Zoo drong hij aan, en zij, hoewel niet dan na veel tegenstreven, deden ten slotte het verlangde. De monnik opende het blad, las de spreuk, besprak wat stof met de daarvoor bestemde woorden en strooide het over de asch. Daar verrees zoowaar het liefelijke meisje tot een nieuw leven, als ware haar lichaam van goud, dat door het vuur gelouterd wordt. Zoo schoon en edel was zij te aanschouwen. Alle drie, door liefdevuur verteerd, verlangen haar nu, en twist ontstaat. De een zeide: ‘Mijn moet zij wezen, ik heb haar verdiend door de macht van mijne tooverspreuk.’ - ‘Neen,’ zeide de ander, ‘mij komt zij toe om de daad van piëteit, dat ik haar gebeente met het water van den Ganges heb geheiligd.’ Maar de derde sprak: ‘Ik heb hare asch bewaard en daardoor het mogelijk gemaakt, dat zij weder herleefde; dus moet zij *mijne* vrouw worden.’

Daarmede is het verhaal uit. Nu vervolgt de duivel, die het vertelde, aldus: ‘Wel, koning, spreek gij nu een wijs oordeel uit. Wien van de drie moet het meisje gegeven worden? Beslis.’

En wat zegt de koning? De koning zegt: ‘Hij, die zich zooveel moeite heeft getroost om harentwil en haar ten slotte door de spreuk ten leven wekte, is door die daad als haar vader te beschouwen, niet als haar man. En die vromelijk haar gebeente het Gangeswater liet deelachtig worden, handelde als een brave zoon. Maar die onafscheidelijk van hare asch en van de plaats, waar haar lichaam verbrand was, op de eigen plek bleef wonen en armoede en onthouding zich getroostte om harentwil, die heeft daardoor getoond het meeste recht te hebben, om haar echtgenoot te wezen.’

Uit een zuiver letterkundig oogpunt bieden deze geschiedenissen werkelijk veel genot. De Indische rhetorica verstaat wonderwel de kunst, om met de haar ten dienste staande middelen het beperkt aantal van telkens terugkeerende onderwerpen van verwanten inhoud telkens anders en weder anders aan te kleeden, zooals een klein meisje, dat smaak heeft, hare poppen. Doch zeer veel van dien opschik is niet te scheiden van de pracht en den rijkdom, die de taal van het origineel ter beschikking stelt aan hem, die haar in zijne macht heeft. Ieder oogenblik ontmoeten wij beelden, gelijkenissen, tegenstellingen, maar vooral woordspelingen en gezochte dubbelzinnigheden, die de overzetting in eene vreemde taal zoo niet tarten, dan toch uiterst moeilijk maken. Met name is de dubbelheid van opvatting, die menige strophe of gedeelte eener strophe toelaat, soms een genot voor den lezer, gelijk zij eene marteling kan worden voor den vertaler. En hier komt Somadewa nog de lof toe van matiging en zelfbedwang. Menig Indisch poëet strandt op de klip der overlading, en het is eene verdienste, om in die atmosfeer, waar de letterkundige tropen denzelfden weligen wasdom

bezitten als de tropische natuur van het landschap, waar zij te huis behooren... zich te weten te beperken. Dat is onder meer de groote verdienste van Indië's eersten dichter, Kâlidâsa. Bij hem vinden wij, wat men bij anderen soms ongaarne mist, juiste proportiën en soberheid in de behandeling. Ook het werk van Somadewa onderscheidt zich gunstig. Hij verstaat het te blijven aan deze zijde van de grens, waarbinnen rhetorische praal het vermag, den lezer te vermeien, zonder hem te vermoeien.

Laat ik ten slotte nog een staaltje toonen van die keurigheid van uitdrukking, voor zooverre dat in eene zwakke navolging mij mogelijk is. Het thema is: ‘Er was aan den Ganges eene stad, waar een kloek koning heerscht; deze begeeft zich op een herfstdag naar zijn schilderijenkabinet.’ Ziehier, hoe Somadewa dat aankleedt.

‘Eertijds was er aan den oever van den Ganges eene heerlijke stad, Goudstad geheeten, die de inwoners heiligde door de reine wateren van haar stroom en’ - nu volgt eene samenstelling, die tweeërlei uitlegging toelaat: ‘liefelijk als ambrozijn’ (om de witte kleur der huizen; het Indische ambrozijn is wit van kleur), en: ‘aantrekkelijk, omdat zij zoo goed bestuurd werd’. - ‘In die stad waren dwang noch boeien noodig... tenzij bij de dichters voor hun gebonden stijl; men vond er geene krullende zinnen... slechts de krullende lokken der vrouwen’ (het woord voor ‘krul’ bet. te gelijk: ‘overtreding, delict’). ‘De vorst, die van uit deze residentie over de geheele aarde heerschte, was een man vol begeerte... naar lof, niet naar geld; vol vrees... voor kwaad, niet voor den vijand; een domkop... in het kwaadspreken, niet in het hanteeren der wapenen. Karig was hij... met zijn toorn, niet met zijne gunst. Gesloten was zijne hand... als zij den boog omklemde, niet bij het geven van aalmoezen. Schoon van gedaante, behoefde deze wereldbeheerscher door de vrouwen slechts gezien te worden, om liefdepijn te wekken.’

In hetgeen volgt, wordt 's konings bezoek aan het schilderijenkabinet beschreven, ingeleid door eene vergelijking van Zijne Majesteit bij het herfstseizoen, dat juist ingetreden is, in welke vergelijking dezelfde adjectieven, die de eigenschappen van den herfst in het licht stellen, anders opgevat, op den koning toepasselijk zijn.

Zoo voert de wijze van behandeling dergelijke vertelsels, sproken of fabels, die, wat hun inhoud betreft, vaak iets kinderlijks en naïefs hebben, binnen het domein van de meest verfijnde kunst. En een kunstwerk is de *Kathâsaritsâgara* zeer zeker. Het verdient eene eereplaats in de letteren van het volk, waaraan het tot sieraad strekt en dat zulk een gewrocht weet te waardeeren. Van de Indiërs kan men in het algemeen zeggen, wat in Lessing's *Nathan* Saladin van zichzelven getuigt:

> ‘Ich bin stets
> Ein Freund gewesen von Geschichten, gut
> Erzählt.’

En goed vertellen is, zooals Prof. Pierson het eens heeft gekenschetst, den draad zoo weten voort te spinnen, dat de hoorder geen oogenblik aan de alwetendheid van den verteller twijfelt en geloovig meegaat, waar gene hem verkiest te leiden. Dat is het geheim van de bekoring, die goed vertelde sprookjes hebben voor kinderen. Maar ook wij ouderen ontsnappen er niet aan. Laten wij ze dan kweeken, die lieve bloemen der verbeelding, en waar zij, zooals in Indië's tuinen, prijken in volheid en weelde, is het geene verloren moeite, die gaarden binnen te treden en ons te verlustigen in haar vorm, hare kleur en haar geur. En zoo ik erin geslaagd mocht zijn, eenige belangstelling in die Oostersche gewassen gaande te maken, heb ik mijn doel bereikt.

J.S. SPEYER.

De ontwikkeling van het godsbegrip volgens Goblet d'Alviella.

Sedert Darwin optrad is ontwikkelingsgeschiedenis aan de orde van den dag en werd er licht geworpen op zeer veel wat ons anders duister zou gebleven zijn. Ook de kennis der verschillende godsdiensten heeft door de nieuwe methode groote vorderingen gemaakt.

Nu had Robert Hibbert, die in 1849 stierf, een fonds gesticht, waarvan de renten moesten gebruikt worden op eene wijs, door hem in algemeene termen aangeduid, doch overigens aan het oordeel der beheerders van het legaat toevertrouwd. Dezen stelden, na het geld eerst tot andere doeleinden te hebben aangewend, de *Hibbert-lectures* in.

Daartoe werden zij genoopt door het schrijven van eenige vrijzinnige landgenooten, die hun onder anderen voorhielden: '*From the fact that all the chief divinity schools of this country are still laid under traditional restraint*, *from which other branches of inquiry have long been emancipated*, *the discussion of theological questions is habitually affected by ecclesiastical interests and party predilections*, *and fails to receive the intellectual respect and confidence which are readily accorded to learning and research in any other field*'.

Mannen van den eersten rang werden uitgenoodigd, voordrachten te houden over onderwerpen uit de godsdienstwetenschap. De reeks werd in 1878 door Max Müller geopend met *Lectures on the origin and growth of religion as illustrated by the religions of India*(*); en voortaan bracht elk jaar ons een belangrijken arbeid. Den nieuwen bundel *Hibbert-lectures* zag ik telkens met ongeduld tegemoet. Nauwelijks was hij verschenen, of ik zat erin verdiept.

Doch het meest van allen trof mij de jongste, die de *lectures* van 1891 behelst. Graaf Goblet d'Alviella, hoogleeraar in de geschiedenis der godsdiensten aan de universiteit te Brussel, heeft de door zijne voorgangers bijeengebrachte gegevens met de nasporingen van anderen, bijvoorbeeld Sir John Lubbock en Edward B. Tylor(†), tot een geheel

(*) In dit boek zijn de bizonderheden omtrent de instelling der *Hibbert-lectures* vermeld.

(†) Ik heb het oog op de bekende geschriften: *Prehistoric times* en *The origin of civilisation and the primitive condition of man*; en, van Tylor, *Researches into the early history of mankind*, benevens *Primitive culture.* Vooral laatstgenoemd werk behoorde door elk ordentelijk mensch gelezen te zijn.

verbonden. Hij behandelt niet dezen of dien bepaalden godsdienst, maar het godsbegrip zelf. *Lectures on the origin and growth of the conception of God as illustrated by anthropology and history*, ziedaar den titel van zijn boek. Den inhoud ervan ten onzent meer algemeen bekend te maken, is mijn wensch. Ten einde evenmin van plagiaat als van vervalsching beticht te worden, waarschuw ik den lezer, dat ik nu en dan redeneeringen van Goblet met eigen beschouwingen verbind. Daar ben ik aansprakelijk voor; de aansprakelijkheid van Goblet bepaalt zich tot hetgeen ik in het engelsch en tusschen aanhalingsteekens van hem overneem.

I.

Op bladzij 47 omschrijft Goblet den godsdienst als '*the conception man forms of his relations with the superhuman and mysterious powers on which he believes himself to depend*'.

Hebben ook dieren godsdienst? De schrijver maakt de ondeugende opmerking, dat '*the opponents of religious ideas*' zich door hun bevestigend antwoord op deze vraag al zeer weinig gelijk blijven. Vroeger heetten godsdienstige voorstellingen iets toevalligs, 't welk bij de meeste wilden ontbrak. Toen dit niet langer vol te houden was, moesten ook de dieren zulke voorstellingen hebben (49-50).

Dergelijk verdraaien der waarheid is altoos een blijk van zwakte. Voltaire heeft zijn uiterste best gedaan om de aanwezigheid in bergen van fossiele overblijfselen der meest verschillende waterdieren uit iets anders te verklaren dan de omstandigheid, dat er vroeger water was geweest waar thans die bergen stonden. Dit zou, meende hij, het zondvloedverhaal volgens *Genesis* bevestigd hebben; en over *Genesis* was hij niet goed te spreken. Had hij geweten, dat bedoelde fossielen *Genesis* later zooveel last zouden berokkenen, zijn oordeel ware denkelijk anders uitgevallen.

Wij behooren ons niet door tegenzin noch voorkeur in onze opvatting der werkelijkheid te laten leiden. Den dieren godsdienstige voorstellingen ontzeggend schrijft Goblet ze allen menschen toe. Allen, beweert hij dus, vormen zich een '*conception*', een begrip of eene voorstelling van hunne verhouding tot de bovenmenschelijke en geheimzinnige machten, van welke zij gelooven af te hangen.

Die machten werden aanvankelijk zuiver anthropopathisch opgevat. Aan alle godsdiensten ligt ten grondslag '*the tendency to consider natural objects*, *beings and phenomena*, *as possessing feelings and wills similar to those of man, and differing only in degree and activity*' (110). Hetgeen hem onmiddellijk bewust was, zijn eigen geestesleven, bracht de mensch op de gansche natuur over. Die natuur was, in haar geheel, 'bezield', - al moeten wij hier bij 'ziel' nog niet aan iets onstoffelijks denken, want de scherpe tegenstelling van stof en geest of ziel is van jongere dagteekening. De oorspronkelijke zienswijs

schemert nog door in uitdrukkingen als *wijngeest, geest van salmiak* en dergelijke. Volgens dit aloude anthropopathisme, 't welk ook als animisme te boek staat, leeft de mensch te midden van soortgelijke wezens als hijzelf is. Betrekkelijk zoo ontwikkelde personen als de Arabieren gelooven, dat sommige paarden den *Koran* kunnen lezen (53). Maar ook de boomen en de steenen en de wateren en de hemellichamen en alles is bezield, herbergt een ziel of geest, is menschelijk en handelt als menschen. Indien onder poëzie - vooral niet op eene lijn te stellen met het fabriceeren van verzen - het verpersoonlijken der natuur te verstaan valt, of indien dit er althans een wezenlijk bestanddeel van is, dan beleefde de poëzie hare beste dagen onder de lagere rassen, door wie dat verpersoonlijken der natuur met vollen ernst geschiedde. '*The cold has spoken to me*', *cries the author of the song which serves as a prelude to the Finnish Kalevala*, '*and the rain has told me her runes; the winds of the heaven*, *the waves of the sea*, *have spoken and sung to me*; *the wild birds have taught me, the music of many waters has been my master*' (76).

Goblet haalt ter vergelijking een paar regels uit *Le lac* van Lamartine aan. De plaats willende nazien krijg ik toevallig andere verzen van hem onder de oogen, die ik evengoed gebruiken kan.

> '*Toi qui dis aux forêts*: *Répondez au zéphire!*
> *Aux ruisseaux: Murmurez d'harmonieux accords;*
> *Aux torrens: Mugissez; à la brise: Soupire!*
> *A l'océan: Gémis en mourant sur tes bords*'.

Voor den welluidenden klank dezer woorden ben ik ontvankelijk. Een ander schrijve er de muziek bij. Dit is nochtans eene zaak van het gehoor; iets zintuigelijks dus. Vraagt men echter of Lamartine meende wat hij zeide, of hij inderdaad geloofde, dat de bosschen met den zefier praten, dan wordt het geval bedenkelijk. Dichterlijke verbeelding, zegt men. Doch hoe kan het dichterlijke verbeelding zijn, daar het in het geheel geen verbeelding is? Lamartine geloofde er niets van. Bij hem doet ons daarom de poëzie, meer dan goed voor haar is, denken aan hare afstamming van zeker grieksch werkwoord, 't welk '*maken*' beduidt. Zij is 'gemaakt'; en alle gemaaktheid vind ik vervelend. Maar zoodra het verpersoonlijken der natuur te goeder trouw geschiedt, echt is en geen namaak, op waarachtige verbeelding steunt, vind ik het hoegenaamd niet vervelend. Integendeel, dan wekt het mijne belangstelling in de hoogste mate. Het thans onpersoonlijk bedoelde '*il pleut*, *il vente*, *il tonne*' herinnert aan de dagen toen die natuurverschijnselen als handelingen van personen werden beschouwd. Negers zakten met blanken de Niger af. Zware onweerswolken rezen aan den horizon. Verbergt u op den bodem der boot, zeiden de zwarten tot hunne reisgenooten, want de rivier heeft nog nooit blanken gezien en zendt nu hare wolken op ons af (54). Dit doet mij anders aan dan Lamartine's '*Répondez au zéphire*', met al zijne zoetvloeiendheid.

Ik heb liever een echten gulden dan een valschen rijksdaalder. En al mogen wij in onze kindsheid de fabelen van Lafontaine en sprookjes als van Roodkapje hebben aangehoord zonder critischen twijfel, dit bewijst slechts, dat wij in onze prille jeugd de kinderjaren van het menschelijk geslacht nog eens doorleefden. Volwassen Europeanen uit de negentiende eeuw na Christus zijn daarentegen met hun '*Répondez au zéphire*' even onuitstaanbaar als bedaagde jufferen, die voor jonge meisjes willen doorgaan. Er steekt in ouderdom geene schande en er steekt evenmin schande in jonkheid. Maar een eerlijk mensch geeft zich voor hetgeen hij is.

Gewrochten der verbeelding voor werkelijkheid te houden en als werkelijkheid te behandelen, is eene kinderlijke, doch dan van kinderlijke menschen ook zeer begrijpelijke dwaling. Hier leidt en misleidt de gedachte de taal. Dat, omgekeerd, de taal de gedachte zou leiden en misleiden, dat *nomina* tot *numina* zouden worden, anders gezegd, dat men voor werkelijkheid gaat houden en als werkelijkheid gaat behandelen wat menzelf uit de verbeelding afkomstig weet, is bij kinderlijke menschen weinig aannemelijk. Die verwarring van erkende voortbrengselen der verbeelding met werkelijkheid komt eerst later. Zij ontstaat uit veler behoefte om eene gewaande werkelijkheid als wezenlijke werkelijkheid te handhaven. Juist de moeite, die het gekost heeft en bij voortduring kost om allerlei gewaande werkelijkheid als gewrocht der verbeelding te doen erkennen, maakt het mijns inziens ondenkbaar, dat het menschelijk geslacht in den beginne voortbrengselen zijner verbeelding in hun waar karakter gekend heeft en zich door dichterlijk taalmisbruik langzamerhand liet opwinden tot geloof aan het werkelijk bestaan van het verbeelde. Het animisme geeft in zijne naïveteit geenerlei aanleiding, dezen gang van zaken te onderstellen, en is daarentegen volkomen doorzichtig wanneer wij met Goblet den anderen aannemen. Wat is natuurlijker: dat de mensch begint met van zichzelf te besluiten tot hetgeen hem omringt en later inziet, daar geen recht toe te hebben; of dat hij zich eerst helder bewust is, alleen bij wijze van behulp zoo te handelen, en dit later, onder den bedwelmenden invloed zijner eigen woorden, vergeet? Mijn dunkt, *a priori* zouden wij dit laatste geenszins verwachten; en de waarneming der feiten geeft geen grond om te vermoeden, dat het desondanks in den regel heeft plaats gehad.

Intusschen, bezield te zijn is niet voldoende om voor een goddelijk wezen gehouden te worden. Goblet roept ons hier de opmerking in het geheugen: '*il n'y a pas de grand homme devant son valet-de-chambre*'. De stamgenooten kennen elkander te goed. Gelukt het een opperhoofd, zich voor een bovenmenschelijk wezen te doen houden, dan geschiedde dit door zich af te zonderen en ontoegankelijk te maken. Het goddelijk karakter sluit geheimzinnigheid, onberekenbaarheid in. Hoe menschelijk het bovenmenschelijke in den aanvang gedacht worde,

het zou niet boven-menschelijk zijn, ware het alledaagsch menschelijk (63 vgg:).

Van den anderen kant is eigenlijk de geheele natuur onberekenbaar voor menschen, die van natuurwetenschap nog niets afweten, en, met doorgaande verwarring van *post* en *propter*, oorzakelijkheid meenen te zien in elke opeenvolging. Overbekend zijn de twee volgende voorbeelden. Eenige Australiërs liepen fluitende langs een rots; een losgeraakt rotsblok doodde een hunner, - en terstond werd de rots eene godheid, die het fluiten niet duldde. Een kaffer sloeg een stuk van een op de kust geworpen anker af; het stuk ijzer verwondde hem, - en het anker werd een fetis.

Het is dan ook, naar het mij voorkomt, een ijdel werk, bij lagere rassen tusschen bezielde en onbezielde dingen te onderscheiden. Goblet zelf zegt van den mensch op dat standpunt: '*The difficulty is not to say what kind of beings and phenomena he personifies*, *but rather to say in what category of objects he does not seek arbitrary personifications*' (57). Weliswaar schrijft hij op bladzij 72-73: '*The Negroes themselves distinguish between their fetishes* (*gris-gris*, *jou-jou*, *mokissos*), *which they regard as superhuman beings*, *or rather as possessed by such*, *and their amulets*, *or talismans proper* (*mondas*), *which they do not regard as living and conscious*', doch daar staat tegenover wat wij op bladzij 101 vernemen: '*The Tahitians believe that not only plants and animals*, *but natural and artificial objects also*, *have souls like man*'. Het zal er wel op neerkomen, dat 'bezield' minder is dan 'bovenmenschelijk' en Goblet dit hier en daar uit het oog verliest. Trouwens, ook zoo is hij met zichzelf in tegenspraak, want op bladzij 74 staat te lezen: '*In brief.... the savage ends by deifying everything in nature. This is the stage at which*, *as Bossuet puts it*, "*everything was a god except God himself*". *In truth*, *whether we take the savage of our own time or his prehistoric counterpart*, *the difficulty is not to say*, *what he worships*, *but to find anything that escapes his adoration*'. Ik acht het nutteloos, deze bijzaak verder uit te pluizen. *Bezield*, mogen wij zeggen, is, in den staat van ontwikkeling, waarmede wij ons bezighouden, niet slechts de geheele natuur, maar alles, ook de wapens, de sieraden, enz:. Als *bovenmenschelijk* geldt elk verschijnsel, dier of voorwerp, dat op eene onverwachte, onberekenbare wijs invloed heeft of heet te hebben op menschen.

De ziel of geest als een onstoffelijk ding is, ik wees er reeds op, eene voorstelling van lateren tijd. De onontwikkelde mensch vermoeit zich met bespiegeling niet, maar blijft bij hetgeen de waarneming hem geeft of schijnt te geven. Zijne droomgezichten voor werkelijkheid houdende dacht hij dubbel te zijn (77 vgg:). Immers, terwijl het lichaam hier rustte, vertoefde de geest elders, zag dingen, die hier niet waren, en ontmoette de geesten van afwezigen en van overledenen.

Hij was ‘in extase’, stond, in den woordelijken zin, buiten zichzelf, namelijk buiten het lichaam, waartoe hij behoorde.

De scheiding van lichaam en geest of schim, bij het ontwaken door hunne hereeniging gevolgd, kwam bij den dood voorgoed tot stand, tenzij de dood, op zijne beurt, met den slaap werd vereenzelvigd, waar dan eene lichamelijke opstanding uit den dood in opgesloten lag. De geesten der afgestorvenen, geheimzinnige wezens, die den levenden slechts nu en dan verschenen, maar zich elk oogenblik in hunne aangelegenheden konden mengen, hadden alle vereischten om in het oorspronkelijk pantheon opgenomen te worden. Hun dienst is een kenmerkend bestanddeel der lagere godsdienstvormen. Wij zouden dus kunnen zeggen, dat, strikt genomen, de godheden aan den droom hun aanzijn te danken hebben. De droom vestigde 's menschen overtuiging omtrent zijne dubbelheid; en deze dubbelheid bracht hij op zijne omgeving over. Zelf in zijn lichaam een geest herbergend beschouwde de mensch een boom, een steen, enz: als een door eenen geest bewoond ding. Tot dien geest richtte hij zijne gebeden; aan dien geest offerde hij; tegen dien geest uitte hij dreigementen; op dien geest poogde hij invloed te oefenen door tooverij. Hielpen gebeden niet, er werden offeranden gebracht. De geest nam den geest van het aangebodene tot zich, terwijl het andere deel door den offeraar gebruikt werd. Hielpen offeranden evenmin als gebeden, dan ging men ertoe over, de goden te bedreigen, af te ranselen, in het water te werpen, enz: of men trachtte door bezweringen van hen gedaan te krijgen wat zij goedschiks niet wilden doen.

Dit laatste had vooral bij ziekten plaats. De ziekten werden toegeschreven aan het heengaan der ziel, die in het lichaam thuis hoorde, of aan booze geesten, die er ingedrongen waren. De taak van den medicijnman, den oorspronkelijken geneesheer, was nu, die verwarring van geesten door toovermiddelen op te heffen. Dat de medicijnman bij velen nog steeds meer in trek is dan de wetenschappelijke arts, kunnen wij dagelijks bespeuren. Onze beschaving zit er hier en daar zoo dunnetjes op. Bij de Laplanders betooveren de shamanen den wind en christelijke zeekapiteins koopen dien van hen. Toen Jezus zijn laatsten maaltijd gebruikte, zaten er dertien personen aan tafel; hij met de twaalf discipelen. En nu vindt menigeen het zeer ongewenscht, tot een tafelgezelschap van dertienen te behooren; zelfs Bismarck houdt er niet van(*). Toch een groot man! Hoe zullen dan de kleine zijn? In de nieuwsbladen vond ik herhaaldelijk eene aankondiging van een juffrouw, die ‘ook met het ei werkt’; en onlangs een bericht van een ‘planeetlezer’, die ‘opheldering geeft in alle zaken’. Kwakzalverij? Nu ja; maar de kwakzalver staat verstandelijk hooger dan de atavisten, op wie hij teert, tenzij hijzelf zulk een atavist ware; - dan echter

(*) Dr. M. Busch. *Graf Bismarck und seine Leute.* Zweite Auflage. Leipzig, 1878. I, 140.

is hij geen kwakzalver. Ook wordt er meer gehypnotiseerd '*qu'un vain peuple pense*'.

Gebed, offeranden, dreigementen, eigenlijk ook eene soort van gebeden, en tooverij, ziedaar de primitieve godsdienstplechtigheden (82 vgg:). In haren eenvoud muntten zij door logica uit. Men begon met een vriendelijk verzoek; bood daarop een accoord aan, volgens het beginsel van *do ut des*; sprak dan van geweld; en ging er ten slotte toe over. De goden, die niet willen hooren, moeten voelen. '*Such is the power of logic*, *that even at the bottom of unreason itself there is ever found a spice of reason*, - *or at any rate of reasoning*' (90).

In de geschiedenis der menschheid is eene en dezelfde logica steeds aan het woord. Maar het is eene en dezelfde logica, toegepast op verschillende gegevens. Wat zich in den loop der tijden wijzigt, zijn de gegevens, de allengs minder onnauwkeurig waargenomen en verklaarde feiten. Wijzigde ook de logica zich, wij zouden onszelven nooit begrijpen, laat staan anderen. Op die standvastigheid der logica te rekenen, wordt, ik weet het, tegenwoordig door sommigen een geloofsdaad genoemd. Hebben wij dan echter niet met soortgelijke handigheid te doen als wij Goblet den '*opponents of religious ideas*' hoorden verwijten? Eerst hadden vele menschen geen godsdienst; later werd hij ook bij de dieren gevonden. Eerst is geloof ver boven alles verheven; later is alles geloof. Hoe dit zij, wij zien ons geloof door de ervaring bevestigd, want wij vinden de logica overal terug, mits wij door geschiedkundig onderzoek haar op het spoor weten te komen. Meeningen, toestanden en gebruiken, die, op zichzelf beschouwd, nimmer door ons begrepen zouden zijn, worden ons allengs volkomen duidelijk in het licht der ontwikkelingsgeschiedenis. Doch de loomen van geest, de behoudzieke dommelaars beleven booze tijden. In de godsdienstgeschiedenis begint de moeilijkheid zoodra wij te doen krijgen met lieden, die zich op een standpunt, waarvan zij de onhoudbaarheid nagenoeg inzien, wenschen te handhaven. Zulke lieden bezigen dan met opzet woorden in willekeurige of dubbelzinnige beteekenis, praten om de zaak heen en brengen ons in de war. Het fetisisme daarentegen is zoo argeloos en in zijne argeloosheid zoo eerbiedwaardig logisch, dat velen te dien opzichte hooger dan thans zouden staan, waren zij maar bij het fetisisme gebleven.

Van het fetisisme brengt ons een enkele stap tot beeldendienst, '*idolatry*'. Valt onder het begrip van fetis alles, wat door een geest bewoond en als godheid beschouwd wordt, hetzij de zon of een stuk hout, - beeldendienst begint waar de fetis, in hoe geringe mate ook, voortbrengsel is van 's menschen kunst. '*The idol may be regarded as an elaborated fetish*' (110). Niet alsof elk beeld, dat aangebeden wordt, het recht gaf, van beeldendienst te spreken. Het beeld kan een symbool zijn, de zichtbare vertegenwoordiger van een onzichtbaar

goddelijk wezen. Om zelf het karakter te hebben eener godheid, moet het voor bezield, voor '*conscious and animated*' gehouden worden; en om meer te zijn dan een fetis, moet het door menschenhanden bewerkt zijn. Laat die bewerking zich bepalen tot het smeeren van een roode vlek op een steen, zooals in Zuid-Indië, daarmede is de grens overschreden, welke fetisisme van beeldendienst scheidt (120); maar had de steen van nature zulk een vlek of eenige gelijkenis met mensch of dier, dan wordt hij hoogstens een fetis. Elders boort men in een stuk hout een gat, dat den mond voorstelt. Later komt de beeldhouwer, die aan een steenen zuil een ruw hoofd fatsoeneert, vervolgens ledematen, totdat hij eindelijk de beelden beitelt der goden en godinnen van Griekenland (120 vgg:). De gansche ontwikkeling van fetis tot kunstwerk der beste soort kan men in ditzelfde Griekenland nagaan (121, vergelijk 113); en dat het beeld wel degelijk voor den god of de godin gold, wordt door tal van voorbeelden gestaafd (111-112).

De naaste aanleiding tot beeldendienst ziet Goblet in het volgende. Gegeven de aanwezigheid van een geest in het een of ander, dan zal de fetisdienaar zich in nauwer betrekking tot den geest achten wanneer de fetis uiterlijk op den geest gelijkt (113). Omgekeerd zal eenige gelijkenis van den fetis op de veronderstelde gedaante van den geest het vermoeden wekken, dat deze in genen aanwezig is. Dikwijls wordt een stuk hout of steen tot fetis verheven wijl het gelijkt op dit of dat dier. Dezelfde gedachtengang leidt tot het geloof, dat de geesten bij voorkeur in dingen varen, die hun gelijken. Zoo werden in Chaldaea en Assyrië de ziekten aan geesten met allerlei monsterachtige diervormen toegeschreven; en nu trok men met de beelden dezer geesten rond ten einde de geesten uit te lokken, zich in die beelden te vestigen, liever dan in de lichamen van menschen (114). Hiertoe behoort ook de koperen slang, Nehustan (II *Koningen* XVIII, 4), die de Israëlieten aanbaden om van slangebeten bevrijd te blijven (*Numeri* XXI, 6-9), terwijl de geesten der afgestorvenen eveneens gerekend werden, gaarne in de beeldtenissen der dooden te huizen.

Langzamerhand werd het nu gewoonte, voor de afbeelding der machtigste geesten of goden den menschelijken vorm te kiezen. Als overgangen zijn te beschouwen de afgodsbeelden met het lichaam van een mensch en den kop van een dier, of met het lichaam eens diers en een menschenhoofd, zooals men ze bij de Egyptenaren, Hindu's, Amerikanen en anderen vindt. Sommigen hebben zich groote moeite gegeven om dergelijke monsterachtige samenstellingen zinnebeeldig te verklaren; maar Goblet oordeelt, dat zij wel degelijk op een vroegeren dierendienst wijzen (117 vgg:). En waarom ook niet? Dat dieren evengoed verpersoonlijkt werden als hout of steen, is zeker; over de sporen, die men daarvan in den beeldendienst aantreft, behoeven wij ons dus ook niet te verbazen. Intusschen is de beeldendienst, naar het mij voorkomt, inzoover een vooruitgang, als het moeilijker valt,

een beeld van eigen maaksel op den duur voor een geest of de woning van een geest te houden, dan dit van natuurvoorwerpen te denken, of natuurverschijnselen aan de werking van geesten toe te schrijven. Door het beschilderen of behouwen van een stuk steen of hout brak de mensch met den zuiveren natuurdienst, bracht hij in zijn godsdienst desbewust iets subjectiefs, legde hij den grondslag ter ontdekking van nog veel meer subjectiefs in den godsdienst en ter onderscheiding van dezen en de objectieve kennis der natuur. Wanneer een mensch door een losgeraakt rotsblok gedood is, kan men daar op fetisistisch standpunt slechts eene handeling van den geest des steens in zien. Doch de fetisdienaar, die aan een steen een nieuwen vorm geeft, al is het de veronderstelde vorm van den steengeest, behoudt tegenover den steen in zekere mate zijne vrijheid, getuige de voortgezette bewerking, die hij hem doet ondergaan, en welke eindelijk aan eene ideale menschengestalte het aanzijn schenkt. In dien zin houd ik den overgang van fetisisme in beeldendienst voor eene vrijmaking des menschen en dus voor een vooruitgang. Het natuurkind maakt aanstalten om kunstenaar te worden en denker.

Maar op dezen weg zijn de struikelblokken velen en gaat het voortschrijden langzaam. Sommige volken of stammen bleven bij het polydemonismie, het geloof aan tallooze lagere geesten, die in de nietigste voorwerpen verblijf houden. 't Is waar, het animisme brengt mede, dat ook de hemel, de zon enz: bezield heeten, en men vindt trouwens sporen, dat hemel en zon als opperste geesten of hoogste godheden beschouwd worden door menschen, wier eigenlijke godsdienst zich in lagere sferen beweegt. Zoo zeggen de inboorlingen van Californië, dat zon en maan zich tegenwoordig met de menschen niet meer inlaten. Zon en maan zijn hun te hoog; zij blijven lager bij den grond, den geesten gelijkend, die zij meenen te begrijpen.

Elders, waar men een beteren blik had op den samenhang der natuurverschijnselen, traden daarentegen juist de hemel, de zon enz: op den voorgrond. Zoo is Zeus de donderaar, de wolkenverzamelaar, de regenbrenger. Maar deze hemelgod was vroeger de persoonlijk gedachte hemel, de hemelgeest, de god Hemel. Dit blijkt uit zegswijzen als '*sub Jove vivere*', '*sub Jove frigido*' en uit analogie met hetgeen andere feiten ons leeren (122-127).

Men heeft zulke hoogste goden, vooral waar men ze wegens het heerschende polydemonisme het minst verwachtte, als een bewijs voor een oorspronkelijk eengodendom willen gebruiken. Doch indien men Zeus en zijne evenknieën uit den natuurdienst ziet voortkomen en, van den anderen kant, overweegt, dat er geen enkele reden was om wel een dier of een boom, maar niet den hemel of de zon door een geest bewoond te achten, dan mogen wij het oorspronkelijk monotheïsme op de lijst der vooroordeelen plaatsen, waar de nuchtere wetenschap zich geenszins aan te storen heeft. Dit is zoo waar, dat het oorspronkelijk

eengodendom tegenwoordig van roomsch-katholieke en van orthodox-protestantsche zijde *als historisch verschijnsel* wordt prijsgegeven (44-45). Meer kunnen wij, die op de ervaring ons beroepen, natuurlijk niet verlangen.

II.

Bij de onderscheiding tusschen lagere en hoogere bovenmenschelijke wezens, tusschen geesten in engeren zin en goden, blijft het niet. De goden zelven werden gerangschikt. Soms waren er drie oppergoden, vader, moeder en kind; of zeven, naar de eertijds bekende planeten; enz: (138-139).

Zulke goddelijke hiërarchieën komen zelden voor bij herdersvolken en in het algemeen bij de zoodanigen, die uit kleine groepen bestaan. Eerst waar het besef van eenheid verder dan tot stam- of dorpsgenooten reikt, waar zich een nationaal bewustzijn gevormd heeft en een krachtig centraal gezag heerscht, treft men een stelselmatig veelgodendom aan (140-141). Dit verschijnsel is in zekere mate verklaarbaar door de omstandigheid, dat de menschen geneigd waren, elkanders goden over te nemen. Bij samensmelting van kleinere groepen tot een geheel werden de goden van de machtigste groep, de goden van den overwinnaar, groote goden; terwijl de anderen als goden van lageren rang, *dii minorum gentium,* bleven bestaan. Ook was het geenszins ongebruikelijk, den god, dien men op het oogenblik aanriep, als den hoogsten te behandelen, gelijk ervaren bedelaars zich steeds richten naar het zwak van hem, met wien zij te doen hebben. Wanneer het goden betreft, heet dit henotheïsme (144).

Naarmate de mensch zich meer bewust wordt, het machtigste wezen op aarde te zijn, stelt hij zich ook zijne godheden meer en meer anthropopathisch en anthropomorfisch voor. Meer en meer ziet hij in de natuurverschijnselen de avonturen van personen, die, op hunne beurt machtiger dan hij, toch door soortgelijke drangredenen als hijzelf geleid worden. Het zijn nu niet langer de natuur en hare verschijnselen, die verpersoonlijkt worden, maar die natuur staat onder de heerschappij der naar aard en gestalte menschelijk gedachte goden en godinnen. Uit den god Hemel ontstaat de hemelgod, uit vader Hemel de hemelvader, Dyaus pitar, Ju-piter, Tio in het oud-germaansch, Dieu(*). Dit is de oorsprong der mythologie, '*the transformation of natural phenomena or abstract events into personal adventures adscribed to superhuman beings*' (154).

Tusschen mythologie en godsdienst valt nochtans te onderscheiden inzoover als een groot deel van gene den mensch koud laat. Daartoe behooren bijvoorbeeld de mythen ter verklaring van den eersten aanvang der verschijnselen. '*For in truth*' - schrijft Goblet - '*for in truth it is the future*, *and not the past*, *that awakes the hopes*

(*) Zie hierbij: J. Rhys, *The Hibbert-Lectures*, 1886. P. 116 sqq:.

and fears on which the religious sentiment feeds; *so that*, *from this point of view*, *the traditions connected with the present and future course of phenomena have vastly greater importance than those that refer to the formation of the universe*, *though the latter no less than the former present themselves in mythological guise*, *as recording the definite events of a given moment in the past*' (157).

Minder aannemelijk vind ik wat Goblet erbij voegt, namelijk, dat mythologie eerst godsdienst wordt wanneer zij de voornaamste godheden doet optreden '*as strengthening the action of the benificent phenomena*, *over which they preside*, *against the efforts of the beings who regulate or produce the maleficent phenomena opposed to them*'. Juist wijl er spraak was niet alleen van '*the hopes*', maar ook van '*the fears on which the religious sentiment feeds*', ontgaat het mij, waarom mythologie, zal zij godsdienst worden, de weldadige godheden als de voornaamste beschouwen moet. De mensch kan dit vroeger of later doen op grond der onbewuste overweging, dat de grootere voornaamheid dier weldadige godheden in zijn belang is; doch '*hopes and fears*' als zoodanig geven, naar het mij voorkomt, geen aanleiding om de godheden, op wie wij hopen, hooger te stellen dan de godheden, die wij vreezen. Zachtere zeden der menschen mogen zich weerspiegelen in eene liefderijker voorstelling der godheid, - waar '*hopes and fears*' nog grondslagen van den godsdienst zijn, is de vreeselijkste god, de oude Jehovah bijvoorbeeld, die, zooals Heine het ergens uitdrukt, bij elke kleinigheid terstond donderde, zeker niet de minste. Bovendien, op bladzij 68 zegt Goblet zelf, van de goden sprekende: '*It was not fear alone that created them*'. Niet '*alone*'; dus dan toch ook.

Intusschen maken '*hopes and fears*' het dualisme begrijpelijk, waar de godsdienst zich eeuwen lang in bewoog. De natuur zelve doet dit dualisme geboren worden. Wekt een onweder vrees, het bedaren van den natuurkamp hernieuwt de hoop. Ziet de wilde, bij een zonsverduistering, met angst en beven hoe de zon door een vijand verslonden wordt; de hoop keert terug zoodra de zon de sterkste blijkt en uit de kaken van haren belager ontsnapt.

Later werd de strijd tusschen licht en duisternis er een tusschen zedelijk goed en kwaad, tusschen goden en demonen, hemellingen en aardgeesten. Uit dien strijd kwamen dan na korteren of langeren tijd de goden altoos zegevierend te voorschijn, evenals steeds de zon de duisternis overwon en de hoop telkens herboren werd in 's menschen ziel. Want meer dan hoop was het niet, waarmede de mensch in den beginne de zegepraal der zon verwachtte. Het begrip van orde en regelmaat in de natuur, van natuurwet, ons zoo gemeenzaam, is allerminst een oorspronkelijk bezit van onzen geest, getuige de vreugd, door lagere rassen bij sommige natuurverschijnselen betoond. Wij, hedendaagsche menschen, mogen het opgaan der zon schoon en treffend vinden, die opgang baart ons evenmin eene blijde verrassing, neemt

ons evenmin een pak van het hart als wij bij eene zons- of maansverduistering door schreeuwen of schieten de vijanden dier hemellichamen pogen te verjagen. Doch de Abiponen houden zich voor afstammelingen van de Plejaden; en wanneer dit sterrenbeeld bij het naderen van den zomer aan den gezichteinder verdwijnt, klagen zij, dat hun grootvader ziek is, terwijl zij in den herfst zijn herstel vreugdevol vieren. In het Christendom leeft de herinnering voort aan iets dergelijks. De fransche term *Noël* voert ons terug naar den *Dies natalis solis invicti*, naar een tijd dus, toen de menschen geloofd moeten hebben, dat de zon telken jare opnieuw geboren werd. Zoo ook spreken wij nog steeds van de 'nieuwe' maan; elders echter is dit geen overdrachtelijke uitdrukking (165-166).

Maar gaandeweg kwam de regelmaat in de natuur den mensch tot bewustzijn, vormde zich in zijn geest het begrip van den rechten of onveranderlijken weg, dien de indische Ariërs Rita, de Perzen Asha Vahista, de Chineezen Tao of Tien, de Egyptenaren Ma of Maat, de Grieken Nomos en Moira noemden (167; 172). Nu eens staan orde en regelmaat, op hare beurt verpersoonlijkt, boven de goden; dan weder zijn zij instellingen van dezen. In Griekenland was de Moira eerst de meerdere van Zeus; allengs echter veranderde dit, de tegenstelling werd flauwer en ten laatste verdween zij, getuige de toespraak: 'O Zeus! in overeenstemming met de wet bestuurt gij alle dingen' (173). Zeus had vorderingen gemaakt sinds de dagen toen hij, uit lofwaardige zelfkennis, de rechtspraak over de schimmen der afgestorvenen niet op zich durfde te nemen en, gelijk Goblet het uitdrukt, die taak wijselijk aan de onomkoopbare rechters van den Hades overliet (201-202). In Egypte was Ma somtijds de koningin des hemels en de wetgeefster der aarde, die heer noch meester kende; terwijl andere teksten elk der groote goden als heer en meester van Ma aanduiden(*) en bijvoorbeeld van Osiris zeggen: 'Hij handhaaft de orde in het heelal en doet den zoon den vader opvolgen' (172-173).

Trouwens, waarom zou men in Egypte, of in welk land ook, een enkel algemeen erkend godsbegrip verwachten, hoewel ons in onze naaste omgeving het gelijktijdig bestaan eener groote menigte van zeer verschillende opvattingen der godheid dagelijks blijkt? Wij moeten ons de ontwikkeling van het godsbegrip niet voorstellen als eene opeenvolging van scherp omschreven meeningen, die wij kunnen nagaan zooals wij in een stereoscoop het eene beeld voor het andere zien plaats maken wanneer wij een knop omdraaien. Neen, wij mogen reeds tevreden zijn als die ontwikkeling ons in breede trekken geschetst wordt en wij eenig inzicht krijgen van de wijs waarop zij, in het groot en algemeen, tot stand kwam. Wie hier volkomen helderheid begeert, loopt gevaar, in het geheel niets te zien, want de werkelijkheid is lang zoo helder niet als men misschien zou wenschen. Wij treffen in ons midden immers nog allerlei aan, zelfs fetisisme en geestenbezwering. Schrijf

(*) Volgens P. Le Page Renouf. *The Hibbert-lectures*, 1879. P. 122.

dan maar eens een boek over het godsbegrip der Hagenaars in 1892. Wat op zoo kleine schaal onmogelijk is, zal op breederen voet door een verstandig mensch niet beproefd worden. Wij moeten grepen doen. Eerst dan bespeuren wij voortgaande ontwikkeling, zien wij het lagere, zonder te verdwijnen, op den achtergrond geraken, het hoogere naar voren treden. Wij moeten ons aan de feiten zeer zeker houden; maar wij moeten de feiten schiften. Eerst dan vallen ons de schellen van de oogen en ontdekken wij, dat in de schijnbare verwarring de logica onverpoosd aan den arbeid is.

Wordt de orde in de natuur beschouwd als iets, waar zelfs de goden aan onderworpen zijn, of als eene instelling dier goden, welke zij tegen de geesten, voortaan wezens van minder allooi, verdedigen, dan ligt het voor de hand, ook de zedelijke orde met de goden in verband te brengen. Ik herhaal: in verband te *brengen.* Geenszins toch waren godsdienst en zedeleer te allen tijde verbonden. Hoe kunnen, vraagt Goblet, zelfs zoo ontwikkelde volken als Hindu's en Grieken aan hunne goden en godinnen handelingen hebben toegeschreven, die zij bij menschen afkeurden? Reeds in de zesde eeuw voor den aanvang onzer jaartelling vatte Theagenes van Rhegium den strijd der goden als strijd der elementen op, als natuurmythe. Evenzoo verklaarde de Hindu Kumalira de *chronique scandaleuse* der goden zijns volks. Prajapati, de heer der schepping, heeft zijne dochter verkracht. Maar 'heer der schepping' is een naam voor de zon en zijne dochter Ushas is de ochtendschemering (175-176).

Echter gaat het niet aan, de gansche mythologie tot natuurmythen terug te brengen. Volgens eene andere verklaringswijs stonden de menschen, toen zij hunne mythen vormden, nog op het standpunt der hedendaagsche wilden. Hunne godheden konden dus niets anders doen dan hunne opperhoofden of toovenaars gedaan zouden hebben, hadden zij bovenmenschelijke macht bezeten. Evenwel, al wordt daardoor verstaanbaar, waarom het nageslacht met de overgeleverde mythologie verlegen zit, - bij de Germanen maakte Loki het zelfs zoo bont, dat hij zijne plaats onder de Aesir verloor (202) - de vraag blijft: wat noopte de voorzaten, hunne godheden niet beter voor te stellen dan zij zelven waren? Op deze vraag geeft Goblet ten antwoord: '*The only possible explanation is*, *that at first morals had no influence whatever on the conception formed of the gods. Ethics and religion were absolutely independent of each other*' (177).

Deze theoretische verklaring wordt geschraagd door het feit, dat '*even groups which have already reached the first stage of polytheism*, *such as the ancient Mexicans, the Polynesians*, *or the Shintoists of Japan*, *show no trace as yet of a connection between religion and morals*' (178). En dit verwondert onzen schrijver in het minst niet. Hij oordeelt namelijk, dat de geheele zedeleer oorspronkelijk een louter maatschappelijk karakter had. Zonder zich in diepzinnige beschouwingen omtrent hare grondslagen te begeven, herinnert hij aan de onloochenbare

waarheid, dat ook bij de meest primitieve stammen de macht van den sterkste door verplichtingen gebreideld wordt, welker overtreding in ongunst brengt en het slachtoffer als onrecht tot bewustzijn komt. Ware het anders, er zou geene gemeenschap bestaanbaar noch denkbaar wezen dan hoogstens het gezin, waarin het ouderlijk gezag desnoods voldoende is om het verband te bestendigen. Hoe verschillend de volken ook denken over goed en kwaad, die onderscheiding maken zij allen, gelijk allen het er eens over zijn, dat men het goede moet doen en het kwade nalaten. Maar, gaat Goblet voort, '*you will observe that this has nothing to do with the belief in superhuman beings*' (177). Al bestonden er zulke wezens niet, of al waren zij ons, wat in de practijk op hetzelfde neerkomt, te eenen male onbekend; wij zouden toch maatschappelijke regels stellen, hunne overtreding straffen en de gehoorzaamheid eraan deugd heeten.

Nochtans belet dit niet, - zooals Goblet nader uiteenzet - dat godsdienst een gunstigen invloed moet gehad hebben op de bevestiging van maatschappelijke verhoudingen. Hij geeft daar allerlei voorbeelden van (179 vgg:), die mij echter verder zouden leiden dan de hier beschikbare ruimte toelaat. Slechts zij opgemerkt, dat godsdienst van den beginne geweest is een naar buiten verplaatsen des menschen van zichzelf. De mensch schiep zich goden of geesten naar zijn beeld en zijne gelijkenis. Volkomen te goeder trouw en in het vaste geloof, met eene van hem onafhankelijke werkelijkheid te doen te hebben in plaats van met gewrochten zijner verbeelding; voor ingeving, openbaring, licht uit hooger sferen houdend wat hij uit zichzelf voortbracht; is de mensch er geleidelijk toe gekomen, zijn eigen zedeleer, waartoe ook het stellig recht behoort, voor goddelijke geboden aan te zien, wat haar uit den aard der zaak veel grooter kracht gaf dan de opvatting, volgens welke zij aan louter menschelijke eischen haar ontstaan dankt.

Dit laatste zien hedendaagsche aanhangers van verschillende godsdiensten helder in. Daarom - of: ook daarom - verzetten zij zich met hand en tand tegen het beschouwen der zedeleer als iets zuiver menschelijks. Doch wie tevens inziet, dat deze beschouwingswijs ten slotte moet overwinnen, zal troost putten uit Goblet's opmerking, '*that at first morals had no influence whatever on the conception formed of the gods*'. Hebben de menschen zich aanvankelijk weten te helpen toen de zedeleer buiten de '*conception of the gods*' stond; zij zullen zich opnieuw weten te helpen wanneer zij later die '*conception of the gods*' houden voor hetgeen zij is. Waarom zouden eenigszins beschaafden niet kunnen wat de ruwsten volbrachten?

Wij moeten den invloed van den godsdienst ten goede, al zou het dwaasheid wezen, hem te loochenen, evenmin overdrijven. Er is zooveel schijn bij; de godsdienst zit dikwijls veel minder diep dan beweerd wordt. Zoo bluffen de meeste Hollanders op de godsdienstigheid onzer vaderen een eeuw of drie geleden. Wij waren dapper en godsdienstig. Daarom

slaagden wij erin, den Spanjaard weg te jagen, die ook dapper was - ten minste, het schikte nogal - maar niet godsdienstig. Doch de hollandsche koopman zou voor winst door de hel zijn gezeild, op het gevaar af, zijne zeilen te verbranden; hij zou zijnen God verkocht hebben, had hij hem kunnen leveren(*). Misschien blijkt 's mans godsdienstigheid uit dit voorbehoud. Minder godsdienstige menschen hadden God verkocht en den kooper opgelicht. Voorts krijgen wij niet zelden te hooren, dat, al leven ongeloovigen en geloovigen zoo tamelijk op dezelfde manier, dit, wat eerstgenoemden betreft, aan de nawerking der godsdiensten te danken valt. In stede echter van te vragen, waarom er van de ongeloovigen betrekkelijk nog zooveel terecht komt, mocht men ook wel eens vragen, waarom de geloovigen dikwerf zooveel te wenschen overlaten. De voor het geloof meest vleiende verklaring is, dunkt mij, dat onder de geloovigen de valsche broeders zoo talrijk zijn, die, zonder de flauwste behoefte voor zichzelf, naar de kerk gaan om kinderen en dienstboden een ‘goed voorbeeld’ te geven, alsof huichelarij navolging verdiende; de leepe wereldlingen, de ‘practische’ luidjes, die hunne kinderen laten doopen, al zien zij daar voor zichzelf geen ander heil in dan een telg op speculatie naar iemand te noemen; en op den doop de aanneming doen volgen, wijl men, door zich van deze gebruiken te onthouden, vooralsnog in allerlei last en gehaspel komt. Kleingeestigheid voert in de maatschappij het hoogste woord; anders zouden wij sneller vooruitgaan. Jammer, dat zelfs de godsdienst, die immers waarachtigheid en oprechtheid predikt, kleingeestigheid en logen en geveinsdheid bevordert. Ik vat met den besten wil niet, welk genoegen er voor oprechte geloovigen in steekt, bij eene volkstelling het officieele cijfer der hunnen te zien zwellen door 't meerekenen van ongeloovigen. En welke ongeloovigen? Onverschilligen, wier overtuiging zoo zwak is, dat zij, zelfs tegenover kleine onaangenaamheden, buigen verkiezen boven getuigen.

Het bloed der martelaren is het zaad der kerk geweest. Doch martelaren groeien niet uit flauwhartigen, die zich van streek laten brengen door een zuur gezicht of een lompheid; uit karakterloozen, die, in plaats van te wandelen in de vreeze des Heeren, in de vreeze der menschen door het leven sluipen. Lastiger wordt het voor velen zoodra men hen dwingt te kiezen tusschen hun beurs en het openlijk belijden hunner meening. Maar hoe lastiger het wordt, des te erger is het voor den godsdienst, die tot al dat gekonkel aanleiding geeft. Dit moet dus van zijn invloed ten goede alvast afgetrokken worden; en wellicht nog meer. Dat er desondanks een voordeelig saldo blijft, wil ik aannemen.

Bovendien, al werd er nooit ten gevolge van den godsdienst gehuicheld, wij zouden toch moeten denken aan de toekomst, aan de mogelijkheid en waarschijnlijkheid, dat de meesten iets vroeger of iets later, en nog iets later allen beseffen zullen, op louter menschelijk standpunt te staan.

(*) Zie Dr. R. Fruin. *Tien jaren*, enz:. Nieuwe uitgaaf. Amsterdam, 1861. Bladzij 268.

Dan, ik kan het niet te dikwijls zeggen, dan mogen wij ons troosten met de overweging, dat de verhouding der menschen tot elkander eertijds is geregeld geweest buiten de '*conception of the gods*' om, en dus ook geregeld zal kunnen blijven wanneer wij van alle '*conception of the gods*' hebben afgezien. De plechtstatigheid zal er misschien onder lijden, doch de waarheid zal er stellig bij winnen. Zoo konden wij, bijvoorbeeld, niet meer over 'eeuwige en onveranderlijke rechtsbeginselen' spreken; maar zoolang er menschen zijn, zal hunne onderlinge verhouding geregeld moeten worden. Welnu, aan het steeds beter overeenbrengen van dit aardsche recht met de veranderende toestanden zouden wij den tijd kunnen besteden, dien wij vroeger wijdden aan de 'eeuwige en onveranderlijke rechtsbeginselen'. Indien wij het, platweg, slechts zoover gebracht hadden, dat wij niemand schaadden en ieder het zijne gaven, terwijl wij overigens vrij bleven, naar eigen goedvinden te leven, zou de samenleving reeds veel beter en plezieriger wezen dan zij is. '*Conception of the gods*' kunnen wij daar, zoover ik het begrijp, best bij missen. Ook heeft bedoelde '*conception*' reeds zooveel onplezierigs gebaard, - godsdienstoorlogen, of die ervoor doorgingen, ketterjachten, brandstapels en dergelijke 'geloofsdaden', om van simpelen geloofshaat en zulke bagatellen te zwijgen - dat ik voor mij niet opzie tegen den tijd, waarin wij het zonder haar zullen moeten doen.

Hoe het zij, die tijd is in aantocht. Dit zal ons blijken wanneer wij aan de hand van Goblet de ontwikkeling van het godsbegrip verder nagaan.

III.

Wij hebben gezien, zoo vangt Goblet zijne vijfde lezing aan, dat elke natie begint met het werkelijk bestaan van de godheden harer naburen aan te nemen. De Israëlieten ten tijde der rechters of richteren geloofden in de soevereiniteit van Chemosh of Camosh over het volk van Moab juist even sterk als in de soevereiniteit van Jehovah of Jahveh over het volk van Israël; en wanneer de romeinsche legers eene stad innamen, was hun eerste werk het offeren aan de plaatselijke goden (204). Maar ook al werden de goden van overwonnen volken door de overwinnaars voor wezens van lageren rang gehouden, ja al vormde zich het begrip van een hoogsten god, niet slechts in macht, doch ook naar zijnen aard boven alle andere wezens verheven, tot echt monotheïsme geraakte men niet dan door wijsgeerige bespiegeling. '*Monotheism is hardly complete until man*, *having conceived the idea of a first cause*, *of eternity*, *of infinity and of the absolute*, *makes them the attributes of one only being*, *the Being* par excellence. *And these conceptions are not formed all at once in the human mind; they are the products of a slow mental evolution which acts upon materials already in existence*, *furnished by previous conceptions of the deity*' (211).

Echter heeft - doe ik mijnerzijds opmerken - de mensch met ge-

noemde nieuwe '*conceptions*' den weg verlaten, dien hij in kinderlijke argeloosheid bewandelde. Aan het naar buiten verplaatsen van zichzelf kwam een eind; doch daarmede tevens aan 's menschen vermeende godskennis. Zoolang hij zich zijne godheden als wezens voorstelde, die, ofschoon machtiger dan hij, naar hunne hoedanigheid met hem overeenkwamen, bevond hij zich *en pays de connaissance*, op welbekend terrein. Maar met '*conceptions*' als 'eerste' oorzaak, eeuwigheid, oneindigheid, het absolute had hij het land der vreemdelingschap betreden. Wat kan de mensch denken bij het woord 'eeuwigheid'? - om mij daartoe te bepalen. Eeuwig, zegt men, is een bestaan, niet in den tijd. Het zij zoo. Intusschen is ons geheele bestaan, ook ons denken, voorzoover wij weten aan den tijdsvorm gebonden. Wij kunnen elkander de termen 'eeuwig' en 'eeuwigheid' dus wel napraten en naschrijven, maar er een begrijpelijken zin aan verbinden, dat kunnen wij niet. 's Menschen naïef naar buiten verplaatsen van zichzelf is hier in zijn volslagen tegendeel verkeerd. In plaats van te redeneeren: zoo ben ik en zoo zullen dus ook de goden wel zijn; redeneerde hij: zoo ben ik niet en dat de godheid zoo is, moet mij dus geopenbaard wezen, - want hoe kom ik er anders aan? Wel verre van iets, 't welk hem onmiddellijk bewust was, zijn eigen willen, zijne eigene drangredenen en hartstochten op de werkelijkheid buiten hem over te brengen, arbeidde hij thans met eene pure ontkenning: niet in den tijd. Met 'eerste' oorzaak en met oneindigheid geraken wij eveneens in tal van bezwaren. En wat het absolute betreft, al kunnen wij mijns erachtens niet nalaten te denken, dat, tenzij er niets bestond, iets onafhankelijk, zelfstandig bestaan moet, - uit deze gedachte gevolgtrekkingen af te leiden omtrent den aard van het absolute, schijnt mij onmogelijk en werd in allen gevalle totnogtoe ook door de scherpzinnigsten tevergeefs beproefd.

Hooren wij evenwel Goblet.

Onder de beschaafde volken heeft de wijsbegeerte zich reeds vroeg met de theologie, de populaire metafysica ingelaten. De weg tot erkenning van de eenheid der godheid werd schier overal gebaand door samensmelting der onderscheidene hoogere goden, die hetzelfde verschijnsel vertegenwoordigden, of dit verschijnsel in zijne verschillende uitingen (212).

Zoo hadden de Egyptenaars eerst drie soorten van goden: de verpersoonlijkte natuurkrachten; de goden van den dood, met Osiris aan hun hoofd; de zonnegoden. De goden der elementen, lagere geesten, vindt men in den eeredienst tenauwernood terug. Doch de goden van den dood werden allengs met de zon beneden de aarde, dat is met de ondergegane zon in verband gebracht en op die manier met de zonnegoden vereenigd (159). Op hunne beurt werden de zonnegoden met de ziel der zon vereenzelvigd en was deze zonneziel dus de ziel aller goden, die van zichzelve getuigen kon: 'Ik heb den hemel en de aarde

gemaakt. Ik gaf allen goden de ziel, die in hen is. Ik ben Chepera in den ochtend, Ra des middags, Tmu in den avond' (212). En dit nieuwe wezen, 't welk zich in alle oppergoden openbaart, mocht voortaan met de namen van al die goden bestempeld worden, zoodat de opperste god den eenen keer Ra, dan weder Osiris, Ptah, Ammon enz: heet (213). De dikwijls geciteerde plaats in den *Rig-Veda* (I, 164, 46) sluit zich hierbij aan.

Nu moet men nog weten, dat de Egyptenaren hunne godheden in groepen van drieën rangschikten, naar het voorbeeld des gezins, vader, moeder en zoon(*). Uit den god kwam door middel der godin de zoon voort, die de mindere was van de beide andere personen der drieëenheid. Wat het wijsgeerig denken bij de eerste personen der drieëenheden volbracht had, hunne samentrekking tot een nieuw wezen, 't welk geen der afzonderlijke goden en toch evenmin de bijeenvoeging aller goden was, volbracht het nu ook bij de drie personen der triaden. Soms werd de hoogere eenheid gezocht in den eersten persoon, die zich steeds opnieuw uit zichzelf heette voort te brengen; soms daarentegen in 'een geest, geestelijker dan de goden; de heilige ziel, die zich in vormen hult, maar zelve onbekend blijft' (214). In elk geval was het deze drieëenige god, die, om met de egyptische theologen te spreken, 'zijn eigen ledematen schept, welke de goden zijn' (214).

Doch hij was nog veel meer. 'Hij is' - zegt een hymne - 'het lichaam der levenden, de schepper van den vruchten dragenden boom, de verwekker der overstrooming; buiten hem leeft er niets binnen den omtrek der aarde, onder zijnen naam van Osiris, den gever des lichts; hij is de Horus der levende zielen, de levende god der geslachten, die nog komen moeten. Hij is de schepper van allen gedierte onder zijnen naam van Ram voor de schapen en Stier voor de koeien..... Hij heeft den schorpioen lief in zijn hol; hij is de god der krokodillen, die in het water duiken..... Hij is de god van hen, die rusten in hunne graven. Ammon is een zinnebeeld, Atmu is een zinnebeeld, Chepera is een zinnebeeld, Ra is een zinnebeeld; hij alleen maakt zichzelf op millioenen van wijzen. Hij is een groot bouwmeester, die was van den aanvang, die zijn lichaam fatsoeneert met eigen hand, in alle gestalten gelijk hij wil..... Blijvend en onvergankelijk gaat hij nimmer voorbij. Gedurende millioenen en millioenen van eindelooze jaren doorschrijdt hij de hemelen, hij omsluit de wereld beneden elken dag..... Hij is de maan in den nacht en der sterren koning, die de verdeeling in jaargetijden maakt, in maanden en jaren; hij leeft zonder ophouden zoowel in zijn opgaan als in zijn ondergaan. Er is geen tweede hem gelijk; zijne stem wordt gehoord, maar hij blijft ongezien voor elk schepsel dat ademt. Hij sterkt het hart der barende vrouw en schenkt leven aan hen, die uit haar voortkomen..... Hij trekt rond in het zwerk om hemel en aarde te

(*) Zie hierbij A.H. Sayce. *The Hibbert-lectures*, 1887. P. 110, 193.

scheiden en om ze te hereenigen, steeds aanwezig in alle dingen, hij de Levende, in wien alle dingen leven'(*).

Na een aanloop tot monotheïsme is dus, zooals uit deze opvatting blijkt, het polytheïsme bij de Egyptenaren in pantheïsme overgegaan.

Bij de Israëlieten vormde zich een wezenlijk monotheïsme. Met hunne Elohim staan zij nog op polytheïstischen bodem en het geloof aan Yahveh sloot het geloof aan het bestaan der goden anderer volken eerst niet uit. Het bestaan dier goden erkennende - zegt prof. Kuenen - hielden de Israëlieten Yahveh voor den machtigsten, juist zooals de Moabieten ten opzichte van Camosh, de Ammonieten ten opzichte van Malcam deden. Dit veranderde echter toen, in het bewustzijn der profeten, in stee van Yahveh's macht zijne heiligheid op den voorgrond kwam. Van nu af was het tusschen Yahveh en de andere goden geene quaestie van meer of minder, doch van zijn of niet zijn. '*If Yahweh the Holy One was God*, *if he was God* as *the Holy One*, then the others were not. *In a word*, *the belief that Yahweh was the only God sprang out of the ethical conception of his being.* Monotheism *was the gradual*, *not the sudden*, *result of this conception*'(†).

Ook hier derhalve eene geleidelijke en volkomen begrijpelijke ontwikkeling van het een uit het ander. Er moge een staaltje mede vergeleken worden van verwrongen redeneering, waar vooroordeel toe leidt. In het groote werk van J. Gardner Wilkinson over de Egyptenaren(§) lezen wij het volgende. De goden-triaden, de drieëenige godheden der Egyptenaars zijn scheppende machten. De eerste persoon werkt op den tweeden en brengt zoodoende de geschapen dingen voort, den *kosmos* der Grieken. De schrijver laat in het midden, hoe de Egyptenaren aan hunne drieëenheden gekomen zijn. '*Similar ideas had been handed down from a very early period*, *and*, *having been imparted to the immediate descendants of Noah and the Patriarchs*, *may have reached the Egyptians through this channel*, *and have been preserved and embodied in their religious system. And this appears to be confirmed by the fact of our finding the Creative Power*, whilst *in operation upon matter*, *represented by Moses as a* Trinity, *and not under the name indicative of unity until* after *that action had ceased. For the name given to the Deity by the divine legislator*, *when engaged in the creation of material objects*, *is not Ihôah* ("*who is and will be*") *but Elohim*, "*the Gods*"*; and this plural expression is used until the seventh day*, *when the creation was completed*'.

(*) P. Le Page Renouf, bladzij 233-234. Ware Lamartine er nog, ik zou voorstellen, hem dezen prachtigen lofzang ettelijke duizenden malen te doen naschrijven, tot straf voor zijne verzenmakerij en opdat hij eenig besef krege van ware poëzie.

(†) *The Hibbert-lectures*, 1882. P. 118-119. Zie hierbij E. Renan. *Marc-Aurèle et la fin du monde antique. Paris* 1887. P. V-VI.

(§) *The manners and customs of the ancient Egyptians. A new edition*, *revised and corrected by* Samuel Birch. *London*, 1878. II, 484-485. (De oorspronkelijke uitgaaf kwam in 1840 gereed).

Maar, zult gij zeggen, ‘Elohim’ is dan toch een meervoud, zoodat *Genesis*, zij het gedurende slechts zes dagen, het polytheïsme huldigt. In het geheel niet, herneemt Wilkinson: ‘*That the name Elohim is not intended to refer really to a plurality of Gods*, *is shown by the use of the singular verbs..... following the plural Elohim..... Thus*, *the very first verse of the Bible incalculates the doctrine of the Trinity*’.

Wat te denken van iemand, die, al is het een halve eeuw geleden, zijn eigen leerstuk der drieëenheid aan de onmiddellijke afstammelingen van Noach en de aartsvaders opdringt en zoo de drieëenheden der Egyptenaars poogt te verklaren, in plaats van, juist andersom, bedoeld leerstuk in het Christendom als een uiterst merkwaardig atavisme op te vatten, waar de egyptische godsdienstontwikkeling haar welkom licht op uitstraalt? En daar moet dan Jehovah een trinitaire godheid voor worden, die zijne triniteit nochtans niet al te ruchtbaar maakt, want dat zou maar aanleiding gegeven hebben tot afgoderij; ‘*the wise caution of the divine legislator foresaw the danger likely to result from too marked an allusion to what a people, surrounded by idolatrous polytheists*, *might readily construe into the existence of a plurality of gods*’ (485-486). Alsof Abraham, Isaäc en Jacob, die, gelijk Wilkinson zelf zegt, volgens *Exodus* VI, 2 Jehovah niet als zoodanig, doch als Elohim Shadai gekend hadden, zich in betere buren mochten verheugen. 't Is om bij te weenen. Ziedaar het noodlottig gevolg van het geloof aan dogma's(*) en gewijde boeken. De dogma's moeten de waarheid verkondigen en de heilige schriften moeten de dogma's behelzen, het koste wat het wil. Dan gaat de geloovige plichtmatig aan het ‘uitleggen’ der teksten; en door jarenlange oefening krijgt hij daar zoo goed slag van, dat hij zichzelf en u desnoods zwart voor wit aanpreekt als het in zijn kraam te pas komt. Het zou mij erg medevallen indien dit stelselmatig bewijzen van onbewijsbaarheden, dit aanhoudend verdraaien van woorden, op den duur zonder schade voor het karakter bleef.

Gelukkig zijn de mannen der *Hibbert-lectures* betere gidsen.

IV.

Keeren wij na deze uitweiding tot Goblet terug.

Dat het polytheïsme bij verdere ontwikkeling in monotheïsme kan overgaan, bleek ons uit het voorbeeld der Israëlieten. Meestal echter loopt het op pantheïsme uit. Wij zagen bij de Egyptenaren zonnegoden uit andere goden ontstaan en de zonnegoden, hoofden van triaden, met elkaar vereenzelvigd worden. Wij zagen voorts de drie personen der triaden samensmelten en zoo het begrip van een wezen, ‘geestelijker dan de goden’, ontluiken.

(*) De ontwikkelingsgeschiedenis van het woord ‘dogma’ vindt men bij E. Hatch, *The Hibbert-lectures*, 1888. P. 119 sqq:.

Nochtans kwam het polytheïsme niet terstond tot deze beschouwing. Ook hier ging het lagere, ruwere aan het hoogere, meer verfijnde vooraf. '*Die Erziehung des Menschengeschlechts*', zooals Lessing het noemde, geschiedt niet sprongsgewijs. Daarom vind ik den arbeid der zendelingen ijdel, die van Papoea's en dergelijken eensklaps Christenen trachten te maken, met voorbijgang van alles, wat tusschen den godsdienst der Papoea's en het Christendom der zendelingen ligt. 't Is zoo revolutionair als iets zijn kan. Van het misverstand, waartoe zulke 'bekeeringen' leiden en leiden moeten, zou ik koddige geschiedenisjes weten te verhalen; zoo koddig, dat ik licht den schijn kon krijgen van spotternij. Ik zal ze dus maar voor mij houden.

Er is verfijnd en er is ruw pantheïsme. De chineesche overleveringen gewagen van zekeren Panku, die den wind door zijn adem voortbrengt, den dag door het openen zijner oogen, den donder door het verheffen van zijne stem. Zijn rechteroog werd de zon, zijn linker de maan; uit zijn bloed ontstonden de rivieren, uit zijn vleesch het aardrijk, uit zijne lokken de sterren, uit de haren zijns lijfs de boomen, uit zijne beenderen de metalen, uit zijn merg de paarlen en diamanten, en uit zijn ongedierte de menschen (218), - wat ons ten minste niet verwaand zal maken. De Edda kent een reus Ymir, wiens lichaam de aarde en wiens bloed de oceaan werd, wiens schedel het hemelgewelf en wiens hersenen de wolken zijn. Er bestaan meer zulke verhalen van oorspronkelijke wezens, die zich splitsten of in stukken gehakt werden en waaruit dan het heelal voortkwam. Eindelijk vormde men de voorstelling, dat het aldus verdeelde wezen bleef voortbestaan of juister gezegd, dat zijne verdeeling slechts schijn was en aan zijne substantieele eenheid niets afdeed. Sommigen hebben hier materialisme in gezien. Maar in het tijdperk, waarover wij spreken, dacht niemand aan een lichaam, zij het de wereld, zonder een ziel of geest, die het bewoog en geleidde, ja de geheele onderscheiding tusschen geest en stof was nog ver te zoeken (220). Toen men haar gemaakt had, ontdekte men nieuwe bezwaren. Hoe kunnen soortelijk verschillende dingen als stof en geest op elkander werken? Ter beantwoording dezer vraag poogde men de tegenstelling weder te niet te doen. De een zeide: er is eigenlijk niets dan stof; een tweede: er is eigenlijk niets dan geest. Neen, meende een derde, de verschijnselen des geestes en die in de stoffelijke wereld zijn van te voren zoo geregeld, dat zij met elkaar samenvallen; daardoor ontstaat de schijn alsof stof en geest op elkander werken. Een vierde nam aan, dat stof en geest slechts uiterlijkheden zijn, twee zijden van een en hetzelfde, 't welk noch stof is noch geest.

Hier echter zijn wij nog bij de wereldziel, die wij uit het animisme zich zagen ontwikkelen. Het was deze wereldziel, 'geestelijker dan de goden', gelijk de Egyptenaren zeiden, die later '*the true God*' werd. Met andere woorden: men zette den tocht op den pantheïstischen weg

voort en trachtte ‘het wezen der dingen’ of ‘den diepsten grond aller dingen’ te leeren kennen, zooals wij het in hedendaagsche termen uitdrukken. Voor dien diepsten grond aller dingen hield dan de eene wijsgeer het water(*), een tweede de lucht, een derde het hoogste verstand (220). Nu geldt tegen het deïsme, tegen de opvatting van God als een buiten de natuur staand, althans van de natuur onderscheiden wezen, dat het zijn der natuur ons een raadsel blijft. Wij kunnen aannemen, dat zij uit niets geschapen werd, of dat zij er altijd geweest is; maar beide onderstellingen brengen ons in allerlei moeilijkheden, waar het menschelijk verstand de oplossing totnogtoe niet van vond. Bij Kant heeten deze moeilijkheden, die hij in zijne *Kritik der reinen Vernunft* ontleedt, *antinomieën.* Zij zijn, volgens hem, niet aan gebrekkige kennis te wijten, doch ontspringen uit den aard onzer kennis, zoodat grootere kennis ons niet verder zou brengen, terwijl over eene andere soort van kennis dan de onze voor ons natuurlijk niet eens te redeneeren valt. Ongelukkigerwijs laat het pantheïsme ons eveneens in den steek. Want tegen dit pantheïsme geldt het bezwaar, dat de verschillen in de natuur ons een raadsel blijven. Is het water de diepste grond aller dingen, waar komen dan de dingen, die geen water zijn, vandaan? Is verstand of rede aller dingen diepste grond, moeten wij dan hetgeen ons onverstandig of onredelijk voorkomt als louter schijn beschouwen? Met alle tegenstellingen zit het pantheïsme verlegen. Geen pantheïstisch stelsel is er ooit in geslaagd, zonder inconsequentie het onderscheid tusschen goed en kwaad als iets wezenlijks, als iets in den grond aller dingen wortelends te handhaven. Immers, de grond aller dingen moet, naar menschelijke logica, goed zijn of het tegendeel. Is hij goed, vanwaar dan het kwade? Is hij niet-goed, vanwaar dan het goede? Ongetwijfeld kunnen wij met Goblet het beweerde onderscheid tusschen goed en kwaad voor eene menschelijke onderscheiding houden, waardoor het met de geheele zedeleer of zedenleer, leer der *mores*, tot het terrein van den mensch teruggebracht wordt. Zoodoende verlaten wij echter het theologisch of metafysisch terrein. Ik beweer allerminst, dat dit verkeerd is; ik vermeld slechts een feit. Eveneens meen ik slechts een feit te vermelden wanneer ik zeg, dat tusschen deïsme en pantheïsme het theïsme staat, of ligt, 't welk aan beider bezwaren denkt te ontsnappen door eene halfslachtigheid, waar geit en kool even slecht bij varen.

Met tegenstellingen zit het pantheïsme uit den aard der zaak verlegen. Maar indien de tegenstellingen nu eens alleen voor ons tegenstellingen waren? Indien de gansche wereld, waarin wij die tegenstellingen waarnemen, eens niets dan schijn was? Ook tegen deze gevolgtrekking is 's menschen denken niet opgetornd. Niets heeft het onbeproefd gelaten om antwoord te geven op de groote vragen, die de wijsbegeerte

(*) Zie hierbij Sayce, bladzij 371 vgg:. Thales, de ‘eerste’ wijsgeer, was eigenlijk slechts de eerste grieksche. Die Grieken! Er zijn menschen, wier denken in Plato opgaat, - Platoon, wil ik zeggen.

doet. Het Brahmanisme kwam tot het besluit, dat onze wereld niet bestaat, een zinsbedrog is, eene schepping der bedriegelijke Maya, eene gedachte van het absolute wezen, droomend in en door zijne opeenvolgende scheppingen. Dit wezen kan uitsluitend door ontkenningen bepaald worden; van alles, wat stellige bepaling toelaat, moeten wij zeggen: dat is God niet. Zelfs mogen wij eigenlijk niet zeggen, dat God bestaat, want dit is eene beperkende bevestiging; hoogstens zouden wij mogen zeggen, dat in God bestaan en niet-bestaan verbonden zijn (223-224).

Bij de Grieken leidde het wijsgeerig denken eveneens tot een pantheïsme, dat bij de neoplatonisten van Alexandrieë op de volstrekte onvoorstelbaarheid en onbegrijpelijkheid Gods uitliep. 'Hij staat' - naar Filo - 'boven elke hoedanigheid, zijnde beter dan deugd, beter dan kennis, ja beter dan het goede zelf en het schoone zelf. Hij is niet in de ruimte, maar erbuiten, want hij omvat haar. Hij is niet in den tijd, want hij is de vader des heelals, dat zelf de vader des tijds is, daar tijd uit de beweging ervan ontspringt..... Hij is onbegrijpelijk; zelfs de geheele wereld, laat staan 's menschen geest, kan zijn begrip niet omvademen. Wij weten, *dat* hij is, doch kunnen niet weten, *wat* hij is. Wij aanschouwen openbaringen van hem in zijne werken, maar het ware monsterachtig dwaas, aan gene zijde dier werken naar zijn wezen te zoeken. Daarom is hij naamloos; want namen zijn zinnebeelden van geschapen dingen, terwijl van hem de eenige hoedanigheid is: *te zijn*'(*).

In China treffen wij alweder denzelfden gedachtengang aan. De officieele godsdienst van Confucius bracht het er niet verder dan tot de voorstelling eener hemelsche monarchie naar den trant van het keizerrijk. Daarentegen leerde de wijsgeerige secte der Taoïsten pantheïsme en trok dezelfde slotsom, die wij te Alexandrieë vernamen. Het Tao, grond aller dingen, wordt door Lao-tsze onbeschrijfelijk genoemd. 'Gij ziet naar het Tao en gij ziet het niet, want het heeft geen kleur; gij luistert ernaar en gij hoort het niet, want het heeft geen stem; gij wilt het tasten en gij voelt het niet, want het heeft geen lichaam. Het Tao, waarvoor eene uitdrukking bestaat, is niet het eeuwige Tao'. Herinnert dit niet - vraagt Goblet - aan de uitspraak der *Upanishads*: 'God is onbekend aan hen, die beweren hem te kennen; en slechts hun bekend, die belijden, dat zij hem niet kennen'? (225-226).

Het is voor mij eene groote voldoening, te ontwaren, dat de leeraars der *Upanishads* en Lao-tsze en Filo mijne verdiensten als theoloog erkend zouden hebben. Sedert hoe vele jaren en hoe dikwijls ik reeds op hun aanbeeld hamerde, weet ik waarlijk niet. Welk een zegen - niet waar? - dat in de geschiedenis der menschheid eene en dezelfde

(*) Hatch, bladzij 244-245.

logica steeds aan het woord is. Nu hebben de weinigen, die toevallig evenmin grieksch verstaan als sanskrit en chineesch, ook nog een kansje om in de theologie uit te munten. Maar tot hoogleeraar in het vak zal ik het toch wel niet brengen. Zoo gaat het in dit tranendal. De paarden, die de haver verdienen, krijgen haar niet; een profeet is zelden geëerd in zijn eigen land. 't Is jammer. Door de studenten zou ik allicht evengoed begrepen worden als collega Gunning en zij zouden mij op de handen dragen wegens de minzaamheid van mijn examineeren. Mijnheer, wat weet gij van theologie? - Niets, professor! - Dan zijt gij *theologiae doctor*, *summa cum laude.* Ik hoop uw papa spoedig eens te feliciteeren. Zoodra er in de faculteit een leerstoel beschikbaar komt, kunt gij op mijne aanbeveling rekenen.

Doch ik wil ernstig zijn. Maak mij *honoris causa* doctor in de godgeleerdheid en ik lach nooit weder een theoloog uit, de moderne incluis. Ook niet? Dan ga ik verder.

V.

Bij het wijsgeerig gelouterd pantheïsme moge de godheid zich in de natuur openbaren, haar wezen blijft ons verborgen; geheel anders dan bij het kinderlijk pantheïsme, 't welk de natuur uit de verdeeling van een bovenmenschelijk wezen, den gezelligen Panku bijvoorbeeld, ontstaan acht.

Naarmate de godheid, al is de natuur een uitvloeisel van haar, meer van de natuur verschillend gedacht en op die manier steeds verder buiten het bereik van den mensch geplaatst wordt, was in het pantheïsme de behoefte grooter aan middelaren tusschen God en de wereld der verschijning. Zelfs de Joden, wier godsdienst, na de ballingschap, voor het monotheïsme bij uitnemendheid doorgaat, omringden den Heer met engelen en aartsengelen. Des te meer had het pantheïsme zulke tusschenpersonen noodig, wilde het den tastbaren band, die de menschen met God verbond, niet geheel verbroken zien. '*The erection of the deity into the Absolute must have had the effect of breaking all his direct ties with man*, *and thus putting an end to the very possibility of the relations which constitute worship. To re-establish them*, *there was nothing for it but to throw across the abyss a chain of superhuman powers bordering on the one side upon supreme perfection*, *and on the other upon the sensible world. Now the ancient gods*, *already arranged by polytheism in a hierarchy*, *were naturally marked out for this office of hypostases and of demiurges*' (228).

Het was alsof het menschdom, door de uitkomst van zijn eigen denken verschrikt en die uitkomst niet aandurvend, zijn denken ongedaan wilde maken, gelijk de leerling van den toovenaar met schrik de geesten zag verschijnen, die hij bezwoer, niets liever wenschend dan zich het middel te herinneren om hen weder te bannen. Gaarne zou het verbijsterd menschdom, zij het al niet met de vroegere argeloosheid, tot de oude

goden teruggekeerd zijn. Maar ongelukkigerwijs waren deze oude goden toch altoos min of meer bizondere goden van een bepaald volk. Bovendien stonden zij tengevolge hunner mythologische misdragingen in een kwaden reuk. Het een bij het ander had hen veel van hun aanzien doen verbeuren; zij stonden niet hoog genoeg meer om op den duur geloovigen tot zich te trekken. Aan den anderen kant misten wijsgeerige begrippen als de Rede, de Wijsheid of zelfs het Woord het anthropomorfisch karakter, waar de groote hoop mede gelokt wordt. Toen echter in de alexandrijnsche theologie de *Logos* (het Woord of de Rede), de middelaar tusschen God en de wereld(*), vleesch geworden was in den persoon van Jezus, het middelpunt eener onderwijl ontstane, aan de tijdsbehoeften beantwoordende zedeleer; - toen was een godsdienst geboren, die al zijne mededingers verwinnen en gedurende meer dan vijftien eeuwen aan de spits der westersche beschaving staan zou (233-234).

Evenwel: den val slechts vertragend van hetgeen noodzakelijk vallen moest; de waarheid omsluierend, dat het denken de grens bereikt had, waar het denken ophoudt en niets dan woordenspel overblijft tenzij men zwijge. '*The question has often been discussed*' - schrijft Goblet - '*whether the rise of Christianity hastened the fall of the ancient world*, *and whether it must he held responsible for the long intellectual night of the Middle Ages. The truth is*, *that the ancient civilization was irrevocably doomed*, *and that Christianity itself was involved in the decline which followed the fall of ancient paganism*' (234). Zeer zeker kunnen wij den geheelen gedachtengang opnieuw doorzwoegen; het vraagstuk nog eens van alle kanten bezien; het draaien, omdraaien, heromdraaien en verdraaien; doch eenmaal beland bij het absolute wezen, het met alles wat wij kennen volstrekt onvergelijkbare 'waarachtig zijnde', 'zelfstandig bestaande' of hoe men het noemen wil, staat ons verstand stil, al blijven der meesten tong en pen zich bewegen. Schopenhauer en Von Hartmann mogen aan de godheid een onbewusten wil toeschrijven; Herbert Spencer en de zijnen mogen spreken over '*an Infinite and Eternal Energy*, *from which all things proceed*'; het baat ons niet, '*we find ourselves returning from every side to the Inaccessible of the latest neo-Platonists*' (236).

Goblet is hier zoo van doordrongen, dat hij er twee bladzijden verder op terugkomt. '*We are perpetually thrown back*, *then*, *on the unknown*, *unknowable Being of the latest Alexandrines as the object of religion. Yet neither religion nor philosophy*, *nor even science, compels us to be content with this purely negative solution*' (238).

Inderdaad?

Dat wij er niet 'tevreden' mede behoeven te zijn, laat ik desnoods gelden. Ook mij ware meer licht uiterst welkom. De vraag is echter, of wij, tevreden of niet, in de zaak berusten moeten. En nu komt

(*) Zie hierbij Hatch, *Lecture* VII, VIII en IX.

het mij voor, dat de wijsbegeerte in de onkenbaarheid van het wezen der dingen zal dienen te berusten, wijl zij zelve, spaakgeloopen, ons tot het besef dier onkenbaarheid proefondervindelijk heeft gebracht. De wetenschap, harerzijds, zal onze kennis stellig nog ontzaglijk uitbreiden; maar den aard onzer kennis zal zij, mijns inziens, nooit of nimmer wijzigen. Zij zal aan ons denken allerlei nieuwe gegevens verschaffen, waar de weelderigste fantasie op het oogenblik zelfs het flauwste vermoeden van derft; maar die gegevens zullen steeds door hetzelfde verstand, dezelfde logica verwerkt worden, zoodat de hoedanigheid onzer kennis voor en na blijft zooals zij heden is en gisteren was.

Gesteld nochtans, dat ik mij bedrieg, - wat ik aanneem met de bescheidenheid, die mij past, en daarenboven van harte hoop; gesteld dus, dat de wijsbegeerte de onkenbaarheid van het wezen der dingen noch theoretisch, noch proefondervindelijk heeft aangetoond, - dan is het de wetenschap, of de wijsbegeerte als honigzuigster uit de bizondere wetenschappen, en zij alleen, die ons dit wezen der dingen onthullen zal. Wij hebben het godsbegrip leeren kennen als een voortbrengsel van menschelijk denken, welk denken onder volkomen natuurlijke en begrijpelijke invloeden het godsbegrip wijzigt, zoodat de samenhang dier wijzigingen overal aan het licht kan gebracht worden. Reden om ergens eene bovennatuurlijke openbaring te onderstellen, vonden wij niet. Wie de onkenbaarheid van het wezen der dingen betwijfelt, haar aan een voorbarig besluit van het denken wijt en er niet 'tevreden' mede is, zal moeten beproeven, langs wetenschappelijken weg, langs den gewonen weg van het wetenschappelijk onderzoek, tot kennis van het wezen der dingen te geraken. Is er een weg, dan is het die weg.

En de godsdienst?

Toen David Friedrich Strauss in *Der alte und der neue Glaube* - ik heb het dezer dagen met *Ein Nachwort als Vorwort* weder eens gelezen - toen Strauss de hoogst gepaste vragen stelde: '*Sind wir noch Christen*?', '*Haben wir noch Religion*?' werd tegen den scherpzinnigen denker en eerlijken man het hardst geschreeuwd door de modernste Protestanten, zijne vroegere vrienden. Thans komt Goblet hun beduiden, dat het Christendom zelf '*was involved in the decline which followed the fall of ancient paganism*'.

Ja, zullen de modernen misschien antwoorden, dat mag zoo zijn ten opzichte van oudere vormen des Christendoms, het onze staat nog stevig. Doch met welk recht wordt, ondanks alle ontwikkeling, een oude naam steeds bestendigd? Is dit geoorloofd, dan zou ik, op mijne beurt, den geheelen godsdienst fetisisme mogen heeten, omdat hij in zijn minst ontwikkelden vorm fetisisme was. Strauss vroeg niet, of gij u nog Christenen noemt, maar of gij op den naam nog aanspraak hebt. Goblet oordeelt, dat, zoo gij op den naam nog aanspraak hebt, dit allerminst voor uw vernuft pleit. Ik had mij dus liever aan Strauss gehouden.

Nu kunnen de modernen nog zeggen, dat Goblet dan toch uitdrukkelijk den godsdienst handhaaft. Ik vrees, dat dit handhaven van ‘den’ godsdienst, zoo in het algemeen, zonder nadere bepaling, den meesten weinig behagen zal. En zelfs dit kleine genoegen verschaft Goblet hun slechts door middel eener inconsequentie. Uit zijn eigen woorden ga ik het bewijzen.

Brengen wij ons zijne omschrijving van godsdienst even te binnen. Volgens hem is godsdienst ‘*the conception man forms of his relations with the superhuman and mysterious powers on which he believes himself to depend*’ (47). Het spreekt vanzelf, dat ik deze omschrijving niemand wensch op te dringen. Maar 't is de omschrijving van Goblet en daar hebben wij ons hier aan te houden. Zoolang de mensch bedoelde ‘*powers*’ menschelijk opvatte, waren zijne ‘*relations*’ tot hen eenvoudig en begrijpelijk genoeg. Doch vorm u nu eens een begrip of eene voorstelling van uwe verhouding of betrekking tot eene volstrekt onbekende werkelijkheid, *waarvan gijzelf inziet*, - want daar komt het op aan - dat zij u volstrekt onbekend is. Derhalve: heeft Goblet gelijk met zijne omschrijving van godsdienst en heeft hij tevens gelijk met zijn beweren, dat het denken ten slotte is gekomen tot de erkenning der volstrekte onbekendheid en onkenbaarheid van het wezen der dingen, - dan is godsdienst voortaan onbestaanbaar.

Trouwens, deze gevolgtrekking ligt in Goblet's woorden niet slechts opgesloten, maar Goblet zelf spreekt haar duidelijk uit. Wij vernamen het reeds: ‘*The erection of the deity into the Absolute must have had the effect of breaking all his direct ties with man, and thus putting an end to the very possibility of the relations which constitute worship*’ (228). De opvatting der godheid als het absolute wezen *behoorde*, naar gezonde logica, het gevolg gehad te hebben, dat zij elk onmiddellijk verband tusschen de godheid en den mensch verbrak en zoodoende zelfs de mogelijkheid ophief der verhoudingen, waar godsdienst in bestaat. Juist wijl de mensch daarvoor terugdeinsde, maakte hij rechtsomkeert en zou zich, gelijk wij zagen, in 's vredes naam weder met de oude goden beholpen hebben, ware hem niet door een samenloop van omstandigheden een uitweg getoond, langs welken hij den godsdienst tijdelijk redde. Dat dit ‘tijdelijk’ eenige eeuwen was, doet niets ter zake. Thans evenwel staan wij opnieuw voor de keus: logisch doordenken, maar dan ook geen godsdienst; of godsdienst, maar dan de logica ook weder verkracht? En thans hebben wij die keus te doen, toegerust met al de ondervinding, sedert het concilie van Nicaea, of sedert de wording des Christendoms verkregen, door al de ondervonden teleurstelling bekoeld.

Gansch en al bekoeld is Goblet echter niet. Hij wil het weder eens met pantheïsme probeeren. Wat wij ook loslaten, zegt hij, altijd houden wij de ‘*conception*’ over van een ‘*mysterious and superhuman Power realizing himself in all the laws of the known universe, revealing himself to man in the voice of conscience and the spectacle of the*

world' (295). Wat is dit anders dan pantheïsme? En voordat wij ons in het laatst der negentiende eeuw opnieuw bij pantheïsme nederleggen, heeft Goblet ons duidelijk te maken, dat de bekende bezwaren ertegen nauwkeurig bezien geen bezwaren blijken. Wanneer de statistiek, '*the spectacle of the world*' weerkaatsend, ons leert, dat er jaarlijks een bepaald aantal moorden begaan wordt, moeten wij dan aannemen, dat een en hetzelfde '*mysterious and superhuman Power*' zich openbaart in de moordenaars, hunne slachtoffers en hunne rechters? Wanneer het eene leger het andere verslaat, moeten wij dan aannemen, dat een en hetzelfde '*mysterious and superhuman Power*' overwint en overwonnen wordt tevens? Van Le Page Renouf zal iedereen zulke bezwaren gewichtiger vinden dan van mij. '*It is only out of condescension to popular language that pantheistic systems can recognize* [*the notions of right and wrong*, *iniquity and sin*]. *If everything really emanates from God*, *there can he no such thing as sin. And the ablest philosophers who have been led to pantheistic views have vainly endeavoured to harmonize these views with what we understand by the notion of sin or moral evil*'(*). Zij mogen, had Le Page Renouf erbij kunnen voegen, met Spinoza de onderscheiding tusschen goed en kwaad, recht en onrecht uit de rede afleiden; doch de rede is iets menschelijks en hun pantheïsme zullen wij hun dus maar schenken, - natuurlijk zonder het te verdonkeremanen noch te verbloemen.

Het eenige, wat den mensch rest, is, met een zucht, hetzij van verademing hetzij van berusting, atheologus te worden. Geenszins atheïst, maar atheologus, zooals Leoninus door Sint-Aldegonde geheeten werd(†). Waarlijk, indien de heeren, die zich atheïsten noemen, de *Hibbert-lectures* bestudeerden in plaats van zich uit den treure te vermeien in de zooveelste uitgaaf van Büchner's *Kraft und Stoff*, zij zouden meer kracht en meer stof opdoen om de theologie met haren treurigen nasleep te bestrijden, en bij het reinigen van den Augias-stal der godgeleerdheid nuttig werkzaam kunnen zijn. Daarentegen maken zij zich belachelijk door tegenover anderer onhoudbare metafysica de hunne te stellen en, tot over de ooren in materialistische dogmatiek stekend, zich de vrijdenkers bij uitnemendheid te wanen. Dien waan gun ik hun gaarne, mits zij niet, door hunne oppervlakkigheid, den tegenstander gelegenheid bieden, zich minder zwak voor te doen dan hij is.

Van alle zoogenaamde theologen zijn de moderne het minst verkieselijk. Heine wekt zijne lezers op, te Amsterdam de synagoge te bezoeken, waar de banvloek over Spinoza uitgesproken werd. '*Bei dieser Gelegenheit*

(*) Le Page Renouf, bladzij 234. R. neemt aan, dat de grond aller dingen goed is en vraagt: vanwaar dan het niet-goede?

(†) Fruin, bladzij 329 in de noot.

wurde auf einem Bockshorne geblasen, welches Schofar heisst. Es muss eine furchtbare Bewandtniss haben mit diesem Horne. Denn wie ich mal in dem Leben des Salomon Maimon gelesen, suchte einst der Rabbi von Altona ihn, den Schüler Kant's, wieder zum alten Glauben zurückzuführen, und als derselbe bei seinen philosophischen Ketzereien halsstarrig beharrte, wurde er drohend und zeigte ihm den Schofar, mit den finstern Worten: Weisst du, was das ist? Als aber der Schüler Kant's sehr gelassen antwortete: Es ist das Horn eines Bockes! - da fiel der Rabbi rücklings zu Boden vor Entsetzen'(*).

Een rabbi, die van schrik omvervalt wanneer een door hem voor heilig gehouden voorwerp kortaf de hoorn van een bok genoemd wordt, is een achtingswaardig rabbi. Maar een rabbi, die niet kon velen, dat iemand hoorn van een bok noemde, wat rabbi-zelf slechts voor zulk een hoorn aanziet, zou een bespottelijke rabbi wezen. Ik ben dan ook overtuigd, dat de modernen het mij niet kwalijk zullen nemen, wanneer ik het water des Heiligen Doops eenvoudig lauw water noem. Mijnerzijds zal ik hun het gedoop, de aannemerij enz: niet al te euvel duiden. '*The saying has often been repeated, that dogma, inasmuch as it represents the fixation of beliefs dominant at a given moment, soon comes to represent the religion, or rather the theology, of* y e s t e r d a y *rather than* t o -d a y ; *and in the same sense one might say that the cultus generally represents the theology of the* d a y b e f o r e y e s t e r d a y , *for nowhere does the conservative spirit maintain itself so toughly as in religious rites*' (35).

Maar, zegt deze of gene misschien, dan zijn de modernen eigenlijk niet modern. Ik zou het moeten toestemmen. Het is uiterst moeilijk, precies de plaats aan te wijzen, die den modernen theologen voegt. Theologen zijn zij evenmin als de overigen. Zij zien het zelven hoe langer zoo beter in; en nu zouden zij ons, ter redding van het dierbare woord *theologie* en van de nog dierbaarder theologische faculteit, wijs willen maken, dat *theologie* iets anders beduidt dan *godskennis*, namelijk *godsdienstwetenschap*, - alsof de theologie niet bovenal in den zin van godsdienstwetenschap tot de faculteit der wijsbegeerte behoorde. Een modern theoloog erkent, geen theoloog te zijn; tevens is hij niet modern, doch van '*the day before yesterday*'. Wel beschouwd blijkt hij dus, als modern theoloog, totaal niets te wezen. Dit behoeft hem echter geenszins te verdrieten. Integendeel, het kan een buitenkansje zijn, getuige De Saint-Cyr, die, naar het vertelsel, tijdens de fransche omwenteling aan de guillotine ontkwam wijl zijne rechters van geen '*de*', geen '*saints*' en geen '*sire*' meer afwisten; hij was niet.

De moderne theologie boogt op de nieuwheid harer methode, maar volgt metterdaad de oude sleur. Het verschil tusschen deze modernen en hen, die ik gemakshalve oud-geloovigen zou willen heeten, is daarom slechts schijn, of, zoo men dit liever hoort, het bepaalt zich tot de

(*) *Ueber Deutschland. Buch I, Theil II.*

oppervlakte en raakt de kern van het vraagstuk niet. De oud-geloovigen meenen, dat de inhoud van hun geloof aan hen op bovennatuurlijke wijs geopenbaard is, reden waarom zij in dit geloof volstrekte zekerheid denken te bezitten. Of dit eene dwaling is, doet er voor hen niets toe, want zij zien die dwaling niet in. Doch zoodra iemand haar heeft ingezien, krijgt de zaak voor hem een geheel ander karakter. De bovennatuurlijke openbaring heeft hij verworpen en hij moet dus trachten, God langs den gewonen weg van het wetenschappelijk onderzoek te leeren kennen.

De mogelijkheid daarvan laat ik rusten. In elk geval heeft de wetenschap ons bedoelde kennis totnogtoe niet verschaft. Hoe gaan nu de modernen te werk? In plaats van hun oordeel op te schorten, zooals wetenschappelijke lieden hier behooren te doen, verklaren zij zich tot het opschorten van hun oordeel buiten machte. Al zwijgt de wetenschap, zeggen zij, de mensch blijft vragen. Ongetwijfeld; en ik heb dan ook niets tegen het vragen, maar des te meer tegen het antwoorden. Want nu de wetenschap zwijgt, dragen de modernen, in hun ongeduld, het antwoord aan hunne fantasie, aan hunne ‘dichtende verbeelding’ op. Hebben de oud-geloovigen, met den fetisdienaar te beginnen, ooit uit een andere bron geput? 't Is mij bekend, dat ook de wetenschap ‘verbeelding’ noodig heeft. Dat een niet ondersteund lichaam valt, zien wij; dat er zoo iets als aantrekkings- of zwaartekracht bestaat, is hypothese, theorie, ‘verbeelding’. Echter bedoelt een wetenschappelijk man met zijne verbeelding, met zijne hypothesen en theorieën allerminst, het gebied der wetenschap te verlaten; terwijl daarentegen de moderne theologen, volgens onwraakbaar eigen getuigenis, hunne verbeelding te hulp roepen om ‘naast’ de wetenschap een gebouw op te trekken. Daarom ware ik, wat mij betreft, liever een oudgeloovige dan een moderne. Die oud-geloovigen zijn beminnelijk naïef; de modernen zijn misschien kinderachtig, doch stellig niet kinderlijk.

Dat jonge kinderen Sint-Nicolaas vereeren in papa, mama of iemand anders, die zich verkleedde, vind ik allerliefst. Maar wat te denken van groote jongens en meisjes, van volwassenen, wien het geheim sedert lang onthuld is en die zich bleven gedragen als bestond het voor hen bij voortduring? Voor ons allen, die den kinderschoenen ontwassen zijn, heeft het geheim van den 5^{den} December opgehouden te bestaan. 't Kan wezen, dat wij ons in de onwetendheid gelukkiger voelden dan in de wijsheid, - ons die wijsheid steeds te onthouden, is onmogelijk.

Nu hebben de moderne geloovers het psychologisch proces, waar de geloofsvoorstellingen uit ontspringen, doorzien. Zij weten dat zij in die voorstellingen volstrekt geen gegevens rijk zijn van minstens even hoogen rang als de wetenschap ons oplevert, maar dat het integendeel voorstellingen zijn, door de menschelijke verbeelding buiten de wetenschap om gevormd. Doch juist wijl zij dit weten en de oud-geloovigen het niet weten, is het onmogelijk, dat de geloofsvoorstellingen der modernen

op hen soortgelijken invloed uitoefenen als de geloofsvoorstellingen der anderen op dezen.

Desondanks beweren de modernen, dat dit wel degelijk het geval is. Hebben zij daar gelijk in, - en dit moeten wij aannemen zoolang wij goede trouw bij hen onderstellen - dan valt het, dunkt mij, eenvoudig hieraan toe te schrijven, dat zij hunne geloofsvoorstellingen, die zij *met bewustzijn* gewrochten hunner verbeelding noemen, in hun *onbewust denken*, in hun 'gemoed' of 'hart' altoos nog voor openbaringen uit hooger sfeer aanzien; anders gezegd, dat zij (onbewust) nog altoos op oud-geloovig standpunt staan, - wat ik bewijzen moest. Hunne wetenschappelijke overtuiging omtrent den waren aard der geloofsvoorstelling is bij hen nog oppervlakkig; zij drong in hun geest nog niet diep genoeg door om zich ook bij hun onbewust denken te doen gelden. De geheele moderne richting komt neer op eene nawerking van het supranaturalisme in personen, die zich boven het supranaturalisme verheven rekenen. Halfslachtigheid is haar kenmerk; onmacht om door te denken haar houvast.

Wie zich daarentegen *ten volle* doordrongen heeft van de waarheid, dat geloofsvoorstellingen hoegenaamd niets anders zijn dan voortbrengselen der verbeelding, fantasieën, om niet te zeggen fantasmagorieën; en wie bovendien inziet, dat deze fantasieën het verstand geenszins bevredigen, allerlei moeilijkheden onopgelost laten, allerlei voorbehoud en allerlei ongewoon gebruik der woorden, kortom allerlei woordenspel vereischen om met de ervaring niet in te schreeuwenden weerstrijd te geraken; wie dit alles inziet, - wat trouwens niet bijster zwaar is - vat tevens, dat de modernen bestemd zijn om doodgedrukt te worden tusschen het oude geloof en de wetenschap.

Het modernisme vormt den overgang van de bovennatuurlijke verlichting des ouden geloofs tot het natuurlijk licht der wetenschap, zoo sterk of zoo zwak als dit zij. Dat wij bij het modernisme niet zullen blijven, spreekt vanzelf. Sommigen mogen een tijdlang beproeven, hunne meer of minder dichterlijke ontboezemingen op dezelfde manier te behandelen als de goddelijke openbaringen, waar zij vroeger voor golden; maar op den duur valt dit onder denkende menschen niet vol te houden.

Wat ter wereld waren de oude godheden, de goden en godinnen van den Olympus bijvoorbeeld, om niet de minst toonbare te vermelden, - wat waren zij anders dan voortbrengselen van de dichtende verbeelding hunner aanbidders? En wat ter wereld blijkt die aanbidding, op de keper bezien, derhalve anders dan zelfaanbidding, het toppunt van egoïsme? Dit verklaart de beruchte hevigheid van het *odium theologicum.* Het gansche atheïsme is feitelijk nooit iets anders geweest dan atheologie; meestal nog minder, namelijk 'andere' theologie, volgens de leer: '*orthodoxy is my doxy; heterodoxy another man's doxy*'(*). Doch

(*) Zie Mr. Groen van Prinsterer. *Grondwetherziening en eensgezindheid.* Amsterdam, 1849. Bladzij 263.

waarom nu van ‘moderne’ theologie gesproken? Naar tijdsorde moge die theologie modern zijn; naar hare manier van doen blijkt zij even oud en versleten als de rest De God, naar wien wij zoeken, is immers geen god van eigen maaksel, geen noodhulp-god, die elken dag gevaarloopt, door de wetenschap afgeschaft te worden, gelijk zij reeds zoo vele goden heeft afgeschaft, uit dichterlijker verbeelding stammend dan de verbeelding van menig modern herder of schaap.

Neen, tot de kennis van den waren God, tot de echte theologie, staat alleen de weg der wetenschap open. Nochtans is die kennis zeker het beginsel onzer wijsheid niet; en misschien zal zelfs het einde onzer wijsheid er geenszins mede samenvallen. Dit dienen wij af te wachten. Maar wat wij op den weg der wetenschap niet kunnen vinden, is voor ons onvindbaar. Wie thans reeds meent, dat hij van de wetenschap nimmer antwoord zal bekomen op de groote vraag, onthoude zich dus van ijdele zwerftochten op mythologisch terrein en vermanne zich tot een weemoedig doch vastberaden *Ignorabimus.* Want om de waarheid, de volle waarheid, niets dan de waarheid behoort het ons te doen te wezen. Wat wij daarbij prijsgeven of loslaten, had nooit recht van bestaan en is ten val gedoemd. Steeds hebben de meesten gesidderd wanneer iets groots en ouds aan het wankelen was. Daar stoort de logica zich niet aan, die zonder mededoogen haren weg vervolgt, evenals de natuur doof is voor kreten van smart en tranen niet telt.

Dr. H.J. Betz.

Henrik Ibsen(*).

I.

Door Ibsen den Shakespeare van 't Noorden te noemen, zooals onhandige dwepers wel eens doen, geven wij geen bewijs van onze scherpzinnigheid, zonder dat wij den dichter een daarmee bedoeld compliment brengen. Wij begaan er twee fouten mee, eene in den tijd en eene in de plaats; Ibsen is Shakespeare niet en hij is niet speciaal Noorsch. Wij doen er niet goed mee, dezelfde hebbelijkheid te volgen, waar wij eene poos geleden gewoon waren zoo om te lachen, toen men zijne ingenomenheid met de helden der historie en literatuur betoonde, door ze dadelijk tot deugdelijke helden te stempelen met het classieke cachet, wanneer ze ook maar een klein trekje gemeen hadden met de meer of minder grootsche figuren uit de oudheid. Nooit was men toen een goed auteur, wanneer niet de een of andere vereerder een heelen of halven alter ego uit den Griekschen of Romeinschen winkel had opgeschommeld. Shakespeare kunnen wij met hetzelfde recht den Engelschen Aeschylus noemen als Ibsen den Noorschen Shakespeare of welken dramaturg ook, waarmee wij dan eigenlijk willen aanduiden, dat bedoelde dichters behalve den dramatischen vorm zoogoed als niets met elkander gemeen hebben. Ibsen is Ibsen en zoo iemand, dan is hij het waarlijk wel, die zelfstandigheid genoeg heeft, om geen ander te willen zijn.

Een der groote verschilpunten is zeker wel, dat Shakespeare tijdens zijn leven ongetwijfeld nooit de gemoederen dermate in beweging heeft gebracht, als dat het geval is met Ibsen. Wij merken daar niet heel veel van, omdat wij te koudbloedig zijn, om ons warm te maken voor de eene of andere quaestie, laat staan eene littéraire quaestie. Bij ons is er nog weinig over den man gesproken en geschreven, veel minder is er met hem gedweept of heeft hij hier eene partij van felle tegenstanders en, voor zoover mij bekend, is de eenige persoon, die het zwaard tegen hem heeft aangegord, de bekende tooneelcriticus van *Het Vaderland.*

Wij zouden daar misschien een bewijs van groot verstand en van

(*) Naar aanleiding van: *Henrik Ibsen* (1828-1888). *Ein litterarisches Lebensbild*, von Henrik Jäger. Deutsch von Heinrich Zschalig.
Henrik Ibsen. Étude sur sa vie et son oeuvre, par Charles Sarolea.
George Brandes, *Moderne Geister* (*Henrik Ibsen*). *Ibsen's gesammelte Werke.*
Auguste Ehrhard, *Henrik Ibsen et le théâtre contemporain.*

bezadigdheid in kunnen zien, wanneer wij niet zeker waren, dat dit voortkwam uit de groote onbekendheid met Ibsen's naam, nog meer met zijne werken. Later zal er wellicht over hem ook meer gesproken worden, - niet vurig en met hartstocht, maar kalm, zoo niet koel, maar bezadigd, zoo niet flauw - wanneer men eerst gehoord heeft, hoe de dichter in den vreemde de gemoederen in beweging heeft gebracht. Tooneelbesturen, die hun tijd een beetje vooruit zijn en hun publiek willen leiden, trachten de stukken, die elders het meest besproken worden, hier bekend te maken; talentvolle tooneelspelers doen hun best, zijne werken te doen bewonderen. 't Is alles vergeefsche moeite, tijd en studie; de zaal blijft leeg en treurend mag de Muze naar huis gaan over de groote onverschilligheid van een publiek, dat zich aanmatigt kunstrechter in hoogste instantie te zijn. Werd er maar gefloten en gesist en geschreeuwd als in Engeland bij de opvoering van *Spoken,* maakte men hem maar uit voor een socialist als in Berlijn, wat al genoeg is, om bang voor den man te worden; maar er wordt gezwegen, niet met opzet, niet om dood te zwijgen, maar uit gebrek aan zin voor het openbaar leven, aan belangstelling voor groote quaesties, aan inzicht in littéraire vraagstukken, waarvan men eigenlijk zoo weinig benul heeft, dat dagbladredacteurs noch uitgevers het de moeite waard achten, om daar in ons land rekening mee te houden.

Dat in Frankrijk ook eene poging is gewaagd in denzelfden zin als bij ons, maar ongeveer met denzelfden uitslag, bewijst op zichzelf niets. Vooreerst is men daar begonnen met eene zeer ongelukkige keuze. *De wilde eend*, dat daar het eerst werd opgevoerd, is niet het geschiktste drama, om sympathie te wekken voor een nog onbekend auteur. Met *Spoken* ware de uitslag misschien anders geweest en zeker had het de aandacht gewekt, wanneer met *Nora* ook in Frankrijk op de gevoelige plek der opvoeding van de vrouw de vinger werd gelegd. Maar of men er toch den Noorschen dichter zou hebben begrepen, of er zich partijen voor of tegen hem zouden hebben gevormd, is zeer de vraag. Ook *Hedda Gabler* wordt door de anders zoo prikkelbare Franschen met te groote kalmte en bezadigdheid besproken, dan dat we verwachten kunnen, dat Ibsen vooreerst populair zal worden bij de zuidelijke volken of uit Frankrijk door de publieke opinie zal verbannen worden. Doch daarmee is nog niet uitgemaakt, welke waarde aan Ibsen's werk moet worden toegekend. Eigenlijk bewijst het nog niets anders, dan dat wij voorzichtig moeten zijn met zulke algemeenheden als: ‘Wat werkelijk schoon is, is voor altijd en voor iedereen schoon’, eene bewering, die, hoe dikwijls ook geuit, toch zeer moeilijk vol te houden is. Karakter en ontwikkeling van individu en volk hebben te veel invloed op den schoonheidszin, dan dat we kunnen gelooven aan eene absolute uitspraak als deze, met hoeveel aplomb ook voorgedragen. Het herhaaldelijk gebruiken van kernachtige zegswijzen uit vroegere of latere auteurs is grootendeels een toegeven aan de gemakzucht van het denkvermogen.

Zoomin als er eene absolute waarheid mogelijk is, zoomin is het schoone voor altijd en voor iedereen schoon. Beide zijn slechts relatieve begrippen, waarover men zich naar gelang van omstandigheden en gedachten eene eigen overtuiging schept. Juist dat betrekkelijke is ook oorzaak, dat er over nieuwe begrippen steeds strijd kan ontstaan, zooals die over de oude altijd wordt voortgezet, zonder ooit te worden uitgemaakt, - op voorwaarde, dat er belangstelling bestaat. Om die te hebben voor Henrik Ibsen, dient men het een en ander te weten over 's mans leven en zijne werken, die reeds zoo druk in den vreemde worden besproken. Zonder uit te gaan van vooringenomenheid voor of tegen persoon of werken, stellen wij ons toch ook niet op het standpunt van den Luikschen doctor, Charles Sarolea, als hij in zijne studie over Ibsen vooropstelt: ‘Nous n'avons pas la prétention de juger l'oeuvre d'Ibsen, nous voulons seulement l'expliquer.’ Het een moet wel samengaan met het ander.

II. *Eerste jaren.*

Stelt men in een merkwaardig mensch belang, dan tracht men - zoo is de gewoonte tegenwoordig - na te vorschen, wie of wat zijne voorouders zijn geweest. Dat schijnt niet alleen bij ons het geval te wezen, waar kunsthistorici kinderlijk gelukkig zijn, wanneer zij weer een neefje van Rembrandt of een nichtje van Vondel ontdekt hebben; want om het nasnuffelen van geboorte- en sterfteregisters voor latere geschiedvorschers gemakkelijk te maken, heeft men dat elders ook reeds gedaan voor Ibsen. Overtuigd van het gewicht van dezen arbeid, heeft men ook reeds als resultaat van dit onderzoek eenige gevolgtrekkingen gemaakt, die, netjes bij elkaar gepast als eene tegelschilderij, het karakter van Ibsen, keurig in lijst gezet, aanschouwelijk maken voor ieder, die maar kijken wil. Omdat hij Schotsch bloed in zijne aderen heeft van ik weet niet welken grootvader, zou hij een idealist en een puritein zijn geworden, terwijl een overvloed van Duitsche bloeddruppels hem zekere voorliefde voor logisch denken en voor abstracties hebben bezorgd. Al die druppels te zamen, vermengd met nog wat uit het Deensche laboratorium, hebben gemaakt, dat hij zoo graag buitenslands leeft en de vrijwillige ballingschap verkiest boven een vast verblijf in zijn vaderland. Jammer, dat men ook nog niet heeft uitgevorscht, hoeveel bloeddruppels en hoeveel nationaliteiten er noodig zijn, om een genie te vormen; dan konden wij ze gaan maken naar gelang van de behoefte. Intusschen heeft die kinderlijke liefhebberij dit voordeel, dat men nooit mistast; men kan precies zetten, wat men verkiest, en alles verklaren, wat men wil. Mits men maar zelf niet twijfelt, zijn er altijd genoeg menschen, die het gelooven.

Zonder ons verder op te houden in het phantastische land der veronderstellingen, keeren wij terug op den eenvoudigen weg der feiten

en zien we, dat Henrik Ibsen in 1828 (den 28sten Maart) te Skjen aan een fjord op de zuidkust van Noorwegen geboren werd, dat hij jong geweest is als ieder ander en als ieder ander min of meer blijvende indrukken heeft ontvangen. De voornaamste met de grootste gevolgen zal wel geweest zijn, dat Ibsen's vader, een welgesteld koopman, zijne betalingen moest staken, toen Henrik acht jaar oud was, en dat de familie, die vóór die crisis eene soort van 'zoeten inval' had gehouden, nu moest zien rond te komen met hetgeen er overbleef. Buiten de stad bleven de Ibsen's wonen, totdat op zestienjarigen leeftijd Henrik Skjen verliet, om in Grimstad, eveneens aan Noorwegen's zuidkust, in eene apotheek voor dat vak te worden opgeleid.

Een klein plaatsje van 800 zielen met al de hebbelijkheden van zulke nesten, waar zelfstandige meeningen voor gekkenpraat doorgaan en uitsteken boven het gewone peil der ontwikkeling voor verwaandheid geldt, - in zulk een plaatsje kon de jonge Ibsen zich moeilijk thuis voelen, te minder, omdat zijn streven verder reikte dan de pillen en poeiers en hij graag naar Christiania wou gaan studeeren. Dat hij ergernis verwekte, is natuurlijk, en dus ook, dat men hoogst verontwaardigd was over 'zoo'n aap van een jongen', toen naar aanleiding van de Februari-omwenteling eenige gedichten van hem bekend werden; toen hij al de Skandinaviërs tot den strijd wilde oproepen en vereenigen, om de Denen te helpen tegen den Duitschen Bond.

Schuw als jongelui, die anders gevormd zijn dan volgens het aangenomen model, maar toch niet van zins, om zich door uitlachen uit het veld te laten slaan, begon de jonge Henrik na te denken over de rechten van het individu tegenover de gemeenschap en zich de denkbeelden te vormen, waarvoor hij zijn levenlang heeft gestreden.

De gemeenschap toch heeft altijd zekere neiging, om den tyran te spelen over den individu en dezen voor te schrijven, wat hij te denken heeft; en dat is te sterker, naarmate de gemeenschap kleiner is. Het gebruikelijke gezegde, dat de meerderheid gelijk heeft; het vox populi vox dei heeft Ibsen altijd geërgerd en hij heeft nooit eene gelegenheid nagelaten, om daartegen op te komen met al de kracht van zijne geestelijke wapenen. Evenals zijn eerste drama, *Catilina*, reeds eene verdediging bevat van de rechten van het individu in de door Cicero zoo zwart gemaakte figuur van den Romeinschen revolutionnair, zoo speelt later in *De vijand des volks* die strijd tegen de tyrannie van de meerderheid en van de publieke opinie den auteur voortdurend door 't hoofd, totdat hij in het laatstgenoemde drama eindelijk zijn volk nijdig de paradox naar het hoofd slingert: 'Neen, het individu heeft gelijk.'

III. *Eerste optreden.*

In het begin van 1850 vertrok Ibsen naar Christiania, om daar zijne apothekersstudiën te voltooien. Erg ruim had hij het er niet, maar

hij schikte zich. De omgang met jonge letterkundigen van meer of minder naam vergoedde veel, wat hij voor zijn stoffelijk bestaan moest missen. Hij begon zich dadelijk in de politiek en de literatuur te bewegen, maar hij had er niet veel succes mee. Jongelui, aan eene kleine omgeving gewoon, bezield met edele adspiraties, meenen, in eene groote stad gekomen, dadelijk het hervormingswerk te kunnen aanvatten, maar begrijpen niet, dat niet ieder van de directe toepassing hunner denkbeelden gediend is. Dat baart teleurstelling en dikwijls bitterheid. Ibsen kreeg er dan ook geen ander resultaat mee, dan dat hij door zijne lyrische poëzie wat bekend werd en na anderhalf jaar eene betrekking kreeg aan een nieuwen schouwburg in Bergen. Eerst is hij daarvoor op reis gegaan naar Duitschland, maakte er kennis met allerlei hem nog onbekende werken, heeft vervolgens tien jaar achtereen in Bergen en later in Christiania met den schouwburg in betrekking gestaan en is op die wijze in staat geworden, om bij het instudeeren van verscheiden stukken van vreemde schrijvers, van Björnson en van hemzelf eene ervaring op te doen, die ons volkomen verklaart, waarom Ibsen de techniek van het tooneelstuk zoo meester is en aan zijne eigen indrukken in den schouwburg ook dat reliëf weet te geven, dat de passieve toeschouwer denzelfden indruk ontvangt.

Er was toen in Noorwegen in eens eene zekere geestdrift aan 't woelen voor het vaderland, want ook met vaderlandsliefde gaat het als met denkbeelden en japonnen: zij zijn sterk aan mode onderhevig, en zooals men seizoenen kan aanwijzen met sleepjaponnen en pofmouwen of met lange lijven en Elizabethskragen, zoo zijn er ook tijdvakken in de geschiedenis kenbaar door vaderlandsliefde in daden, of in woorden, of door volslagen onbekendheid met dat abstracte begrip.

Die geestdrift in Noorwegen nu openbaarde zich in eene zucht, om alles nationaal te maken, en zoo wou men ook tooneelstukken hebben met boeren, met burgers en helden uit het eigen land. Ibsen zelf werd daardoor meegesleept en begon zijne drama's uit het grootsche verleden van het Noorsche volk, waarvan het eerste belangrijke *De vrouw van Östrot* was. Wat eraan voorafgaat, beteekent niet veel. Ibsen was behalve in *Catilina* niet doorgedrongen in de ziel der figuren, die hij op het tooneel brengt. *Catilina* en *De vrouw van Östrot* daarentegen zijn tooneelstukken, die Ibsen reeds geheel kenmerken.

Behalve in den vorm, in de stof en in de verwerking daarvan bestaat er tusschen de eerste reeks drama's, de historische stukken, en de latere reeks, de dramatische gedichten en de hedendaagsche stukken, - als ik ze zoo noemen mag - ook een groot onderscheid in Ibsen's beschouwingen over zijn vaderland. Noorwegen, zooals het was in zijne jeugd, beviel hem niet; de menschen waren te flauw, te weinig pittig, zonder geestdrift, zonder groote daden, maar vol van dikke woorden en gezwollen taal, ingedommeld tusschen de weeke kussens der kleingeestigheid van een klein volk. Waar was de herinnering aan het

verleden, toen de bewoners der scheren en fjorden de schrik waren voor West-Europa? Wat was er geworden van de nakomelingen van dat groote geslacht? Waren ze bij achteruitgang der stoffelijke kracht zedelijk groot geworden? waren ze door hunne ideeën de schrik van Europa, zooals Ibsen dat zelf nu geworden is, getuige het ach- en weegeroep over die 'schrikkelijke' moraal, getuige de vrees van ons week, ouder geslacht, om de jonge menschen met Ibsen in kennis te brengen?

Ibsen was nog te weinig wereldburger, om daar geene pijn over te gevoelen, en wat Tacitus eenmaal voorhad met zijne *Germania,* dat wilde Ibsen beproeven met zijne historische drama's: zijn volk voorhouden, hoe diep het gezonken was, zijn schaamtegevoel opwekken en het verheffen tot de vroegere grootheid.

Die poging mislukte. Een volk leert nooit iets uit zijn verleden; men stelt zich dat wel voor, maar die illusie lijdt geregeld schipbreuk op de rots der werkelijkheid. Het verleden mag het heden verklaren, tot eene nieuwe toekomst opwekken kan het niet. Vandaar bij het verlies van dat ideaal Ibsen's bitterheid, zijn wrok, zijne verandering in latere jaren, zijne scherpe, zijdelingsche toespelingen op Noorsche toestanden in de tweede reeks zijner drama's, waarin hij niet meer Noorwegen schildert, zooals het eenmaal was, maar zooals het is, zooals het geworden is door de bekrompenheid, kleingeestigheid en kleinzieligheid van zijne geestelijke leiders.

Geen wonder dus, dat in zijne eerste dramatische periode het tijdvak hem aantrok, waarin die zin voor nationale grootheid begon te verdwijnen en het Noorsche volk op zou gaan in de Deensche geschiedenis; dat eene der laatste pogingen der Noren, om zich los te maken van den toenemenden Deenschen invloed, hem eene dankbare stof opleverde voor zijne *Vrouw van Östrot.*

Met de historische feiten en in hoeverre de dichter daarvan is afgeweken, hebben wij op het oogenblik weinig te maken. Dat Vrouw Inger in werkelijkheid niet de vrouw was, als de dichter ons voorstelt; dat Nils Lykke een geheel andere persoon was en in geheel andere verhoudingen stond tot de dochters van Vrouw Inger, dan de dichter ons doet gelooven, kan ons, die met de geschiedenis van dat geslacht en dat kasteel niet bekend zijn, volstrekt niet schelen. Ons is het slechts te doen om de dichterlijke opvatting van den auteur, en dan moeten wij erkennen, dat de strijd van Vrouw Inger tusschen hare vaderlandsliefde en de liefde tot haar zoon, den onbekende, die eens koning over haar volk worden zal, als hij vóór den opstand niet in de handen der Denen valt, eene dankbare stof was, waarin Ibsen zijn eigen gevoel, zijne eigen gedachte kon verzinnelijken; dat de machteloosheid, waartoe Vrouw Inger gedoemd is door de liefde tot dien zoon, die in andere handen hare handelingen belemmert en haar weerhoudt van een opstand tegen de Denen; dat de opoffering van al hare dochters, om dat weifelen vol te houden in het belang van haar zoon, de eenige spruit

van hare eenige liefde; dat de moord, dien zijzelf onwetend gelast op dien zoon, die haar onbekend is, wanneer zij eindelijk tot handelen wordt aangespoord, - dat dit alles eene zeer tragische stof is, die de dichter uit eigen phantasie tot een treurspel heeft bewerkt.

De trots van Vrouw Inger, die eenmaal als jonge maagd voor de aanzienlijkste landgenooten had gezworen, om den dood van den edelen Knoet Alfsön te wreken; die de geheele bevolking in hare hand heeft en die het sein tot den opstand geven kan, omdat er slechts op dien wenk van haar gewacht wordt; die verhinderd wordt door de liefde tot dien ontvoerden zoon, die, in 't geheim geboren, niemand van hare omgeving bekend is, maar die, eenmaal koning, ook haar tot koningsmoeder maken zal; de nog trotschere dochter Eline, die hare moeder verwijt, dat zij hare kinderen een voor een den wolven toewerpt, om zichzelf te redden; die een onverzoenlijken haat heeft gezworen tegen den zedelijken moordenaar van hare zuster en die zelf door eene hartstochtelijke liefde voor dien Nils Lykke wordt meegesleept en zich aan zijn wil overgeeft; Nils Lykke, wiens sluwheid nog niet overtroffen is en wiens overmacht op de vrouwen overal door het lied bekend was, maar die toch door Vrouw Inger wordt verschalkt en die eindelijk door eene werkelijke liefde voor Eline is getroffen, doch het bruidsbed niet mag bestijgen, omdat het lijk van Lucia, Eline's zuster, reeds daarin ligt te wachten op haar bruigom Nils Lykke: het zijn allen de laatste groote figuren uit de geschiedenis van Noorwegen, met wier val de grootheid van het oude Noorsche geslacht ten gronde gaat.

Groot succes had de opvoering van Ibsen's *Feest op Solhaug* op den 2^{den} Januari 1851, toen bij eene feestelijkheid in den schouwburg te Bergen voor 't eerst het scherm voor dit stuk werd opgehaald. Met minder psychologische diepte, zonder stoute grepen, zonder diepzinnige gedachten noch omwaasd door een mystieken nevel, valt het meer onder het bereik van het groote publiek, dat bovendien werd aangetrokken door de Noorsche sprookjes, die, door het stuk heengeweven, het geheel eene zeer aantrekkelijke tint geven. De wanhoop van Margit, die reeds drie jaar getrouwd is met een rijken man, dien zij verafschuwt, hoewel haar hart den dichterlijken Gudmond Alfson, den vriend harer jeugd, is getrouw gebleven; haar strijd met zichzelf, als Gudmond terugkeert en meer aan hare zuster dan aan haar denkt; hare overtuiging, dat zijzelf de eerste zou zijn gebleven voor Gudmond, als zij geheel vrij was geweest, - dat alles geeft een groot dramatisch effect, maar zou in later jaren veel brutaler zijn uitgewerkt, toen Ibsen na de vele ondervonden teleurstellingen de maatschappij anders had bekeken. Nu wordt de aandacht van den dichter nog te veel getrokken door den vorm, die aantrekkelijk is door zijne schoonheid en nieuwheid, maar waarin aan de vaderlandlievende mode zijns tijds te veel wordt geofferd, zij het dan, dat zijne romantiek weer anders is dan die van zijne tijdgenooten, dat hij ook daarin iets Ibsensch

heeft door de overtuiging, die hij toenmaals had, dat het nationale lied, het lyrisch gedicht eene nieuwe ontwikkeling kon geven aan het drama; dat de vrijheid der metriek van het lied hem genoeg aanlokte, om die ook over te brengen in het tooneelstuk.

De Noormannen op Helgeland is met *De vrouw van Östrot* veel meer de inleiding tot de latere reeks van drama's. De reusachtige gestalten der oudheid, zooals zij door de sagen heen tot ons zijn gekomen, hunne hartstochten, hunne heldendaden, hunne grootheid zelfs in hunne conventie, ze zijn voor ons geslacht eigenlijk te machtig, dat slechts griezeligheid kent, maar geen tragischen angst voelt voor Hjördis, die als eene Walkyre slechts leeft in den waren zin, als er strijd wordt gevoerd; die slechts één ideaal kent: den onoverwonnen held Sigurd aan te sporen tot groote, roemrijke daden en met het pantser om de leden hem als schildknaap te volgen in den slag; die den strijd met de lotbeschikkende Nornen aandurft; die het geloof van Sigurd, dat de groote daden worden bestuurd door het noodlot, durft bestrijden met het Ibsensche: 'Wij zijn vrij, als wij het willen zijn'; die geene liefde kent voor haar kind, omdat zij den vader niet liefheeft; die voor dood of leven van haar zoontje onverschillig is, omdat hare eer werd aangetast en deze niet gewroken is; eene heldin, maar toch ook eene vrouw; eene heldin door haar strijdlust, hare zucht naar groote daden, naar roem, maar eene vrouw door die alles overwinnende liefde voor Sigurd, die haar gewonnen had door het verslaan van den beer, welke hare maagdelijkheid bewaakte, maar die om zijne bloedvriendschap haar had moeten missen voor Gunnar; eene vrouw door haar haat tegen Dagny, die Sigurd's hart scheen te hebben gewonnen, maar hem niet waard is; door haar haat tegen Sigurd, als zij verneemt, hoe zij bedrogen is. Het zijn reuzen uit den voortijd, groot in gestalte en in moreele kracht, die Ibsen in zijne verbeelding voor zich kon zien, met wie hij zou kunnen leven, omdat hijzelf zich meer thuis gevoelt in die eeuw van grootheid, omdat hijzelf nog liever als zeekoning de schrik der zeeën zou wezen, dan hij nu als denker de schrik is van teerhartige moeders, weekhartige opvoeders en flauwhartige saletjonkers, die allen even bang zijn voor den strijdlust van den Noor, voor zijne plunderzucht in den overgeërfden ideeënschat der maatschappij.

IV. '*Kroonpretendenten.*'

Dichter is niet hij, die het wil zijn, maar ieder, die zich dichter gevoelt en die gelooft in zichzelf. Niet diegene is koning, die in het bezit is van een troon en een diadeem, maar hij, die zich van God geroepen acht tot heerscher, die gelooft aan zijne roeping. Slechts hij is in staat het groote te volbrengen, die overtuigd is, dat niemand anders dan hij het volbrengen kan, want die overtuiging schenkt hem de kracht, om alle bezwaren te bestrijden en te overwinnen, alle hin-

dernissen ter zijde te stellen. ‘De groote man is tevens de gelukkigste man, die de eischen en behoeften zijns tijds gevoelt en weet te bevredigen, die den besten weg kiest, zonder het zelf te weten, en bij de toejuiching des volks verbaasd staat te kijken, dat hij een groot werk heeft volbracht’; zoo zegt Bisschop Nicolaas tot den kroonpretendent, den Jarl Skule, als deze zich telkens door Godsgericht en door volksvergadering van den troon ziet teruggewezen, waartoe hij zich gerechtigd acht, niet omdat hij gelooft aan zijne aanspraken boven Koning Hakon, maar omdat hij geen heerscher boven zich kan dulden, omdat hijzelf de eerste moet zijn, zij het ook slechts in een gedeelte van Hakon's land, terwijl Hakon zonder moeite alle bezwaren overwint en door zijne vaste overtuiging zelfs het geloof van den Jarl aan diens rechten aan 't wankelen brengt.

Jarl Skule is groot, maar Hakon is grooter. Skule kan het rijk voor Hakon besturen, hij kan de eerste plaats innemen naast den koning, maar zelf koning zijn kan hij niet. Daartoe mist hij de kracht, die de strijder heeft door het geloof in zichzelf. Hij offert zijne zielsrust en zijn geluk, hij verstoot de vrouw, die hij liefhad en die hem een zoon baarde, om met eene machtige erfgename te huwen, die hem onverschillig was en die hem slechts dochters schenkt; maar hij durft den weg, die tot het koningschap voert, niet ten einde toe gaan. Hij slaat hem een eind weegs in, maar vóór het einde blijft hij weifelend staan, ‘Gij waagt niet, om alle bruggen tot de laatste toe af te breken en deze alleen te verdedigen en daarbij te overwinnen of te vallen’, zegt Bisschop Nicolaas, want hij wacht en weifelt zoolang, totdat de tijd voorbij is. Iederen avond van den dag, dien hij had doorgebracht, zonder te werken aan zijn levensdoel, hoopte hij weer, dat er den volgenden dag een wonder zou gebeuren, maar dat wonder kwam niet, want wonderen geschieden alleen voor dengene, die gelooft, en Jarl Skule miste het ware geloof, het geloof in zichzelf.

Koning te zijn en het geloof te hebben daartoe geroepen te wezen, die twee vereenigd baren koningsgedachten, groote denkbeelden, welker verwezenlijking een levensdoel kan wezen. Koning Hakon ziet, wat Skule niet zien kan, omdat hij twijfelt. Koning Hakon ziet in de toekomst de vereeniging van alle Noormannen, die nu elkander vijandig zijn. Ze zijn reeds vereenigd tot één rijk onder één koning; ze te maken tot één volk, dat is Hakon's gedachte, die Skule hem benijdt, want Skule kan niet groot denken, ook niet, als hij zich door zijne aanhangers tot koning laat uitroepen en eene overwinning behaalt op Hakon's troepen. Ook dan nog kwelt hem de twijfel, dien de duivel in de gestalte van Bisschop Nicolaas hem heeft ingeblazen. ‘Wanneer ik mijzelf beschouwen wil als den waren koning, dan moet ik mij daarvoor opwinden, dan moet ik mijzelf het geloof met geweld opdringen.’ En gelukt hem dat, dan heeft hij geene koningsgedachte te stellen tegenover het levensideaal van Hakon. De eik mag slechts van nut zijn,

om de scheepskiel te vormen; de denneboom is geroepen, om als mast in het vaartuig te worden gezet en de zeilen te houden, om het schip ver naar vreemde landen, naar de onbekende toekomst te stuwen. Skule twijfelt steeds en brengt zijn twijfel ook over op zijne aanhangers, terwijl Hakon's zelfvertrouwen en zijn geloof aan zijne grootheid anderen bezielt en aanvuurt. Skule heeft iemand noodig, die in hem gelooft, zooals Hakon zijne vrouw heeft, Skule's dochter; zooals hij zijne moeder Inga heeft, die voor hem de vuurproef doorstond in het Godsgericht. Maar zelfs als Skule dien geloovigen volger gevonden heeft in den zoon, dien de verstooten vrouw hem baarde; als deze Peter zich zijn trouwsten onderdaan betoont en in zijn vader den koning huldigt, dan nog keert de twijfel terug, want het geloof, dat Peter bezielt en hem tot de misdaad van kerkroof voert, kan Skule niet erlangen; want de schuld, die Peter daardoor op zich geladen heeft ter wille van zijn vader, is Skule te zwaar; want hij twijfelt aan zijn recht, dat de misdaad kan wegwisschen. Verslagen, verjaagd en door allen verlaten, slechts door Peter gevolgd, naar het klooster gevlucht, geeft hij den twijfel op. ‘Gij zaagt in mij een uitverkorene des Hemels, die het groote koningswerk zou verrichten. Zie in mij een verblinde. De koninklijke lompen, waarmee ik mij heb opgepronkt, waren gestolen; ik leg ze nu af.’

Niemand kan leven voor de groote ideeën van anderen; dat kan men slechts voor zijne eigene; voor het levenswerk van anderen kan men slechts sterven, heeft de Skalde Jatgejr aan Skule geleerd en Skule geeft zich en zijn zoon over aan de woede en de wapenen des volks, die hem dooden, vóórdat Koning Hakon's vergiffenis hem bereikt heeft.

Ibsen noemt de *Kroonpretendenten* een historisch tooneelstuk. Die naam is eigenlijk onjuist. Hij boetseert geene middeleeuwsche menschen, die spijt hun middeleeuwsch kostuum toch zooveel algemeen menschelijken hartstocht in hunne gelaatstrekken hebben, dat wij de figuren bewonderen. De personen uit het tooneelstuk zijn menschen uit onze eeuw, met de kracht van middeleeuwsche ridders, met de denkbeelden en philosophische denkwijze van Ibsen's tijdgenooten, van Ibsen zelf. Wij hebben hier niet te onderzoeken, of dat niet altijd eenigszins het geval is in historische drama's en romans; wij merken slechts op, dat die eigenaardige denkbeelden van Ibsen hier meer in zijn uitgewerkt dan in *De Noormannen op Helgeland* of in *De vrouw van Östrot.*

Geheel modern is de geest van het drama, is ook het gesprek van den Skalde Jatgejr en den Jarl.

‘S k u l e . Zeg me, Jatgejr, hoe gij Skalde werdt. Wie leerde u de dichtkunst?

J a t g e j r . Die leert men niet.

S k u l e . Leert men die niet? Maar hoe dan?

J a t g e j r . Ik had de gave der smart ontvangen en zoo werd ik Skalde.

S k u l e . Moet de dichter de gave der smart hebben?

J a t g e j r . Ja, die heb ik noodig; anderen hebben misschien de gave van het geloof noodig, of die van de vreugde, of van den twijfel.

S k u l e . Ook van den twijfel?

J a t g e j r . Ja, maar dan moet de twijfel gezond zijn.

S k u l e . Wat noemt gij gezonden twijfel?

J a t g e j r . Wanneer men twijfelt aan zijn eigen twijfel.'

't Is geheel Ibsensch. 't Is niet Koning Skule, maar Ibsen zelf, die dat gesprek houdt, want hij twijfelt evenmin als Jatgejr aan zichzelf, die zich geroepen acht, om, als dichter en moralist, Noorwegen op te wekken tot een vernieuwd geestelijk leven, tot denken over zichzelf, tot hervorming van den moreelen mensch, tot vernietiging van den twijfel, dien de duivel der lauwheid en machteloosheid als een geestelijk perpetuum mobile voor Noorwegen aan het werk heeft gesteld, zooals Bisschop Nicolaas gedaan heeft, toen hij, andere Lucifer, in de vreeselijke stervensstonde het vermeende bewijsstuk van Skule's rechten op den troon liet vernietigen door Skule zelf en de eeuwigheid ingaat met een hoonlach, dat ook na zijn dood zijn vernietigingswerk door den twijfel zal voortduren.

V. *Teleurstelling en ballingschap.*

Met de *Kroonpretendenten* had Ibsen de rij der historische drama's afgesloten, die slechts wordt afgebroken door de *Comedie der liefde*; dit was een jaar vóór de *Kroonpretendenten* geschreven.

De ondervinding, die de dichter intusschen had opgedaan, was niet zeer opwekkend. Het is in zekeren zin een vloek te behooren tot een klein volk. Men mag er boos om worden of niet, een feit is het, dat het gewoon talent meestal te gauw, het genie nooit tot zijn recht komt. Behalve dat men bij het opmerken van de macht, die groote volkeren materieel en moreel weten te ontwikkelen, zichzelf tot machteloosheid en onvruchtbaarheid gedoemd acht en de algemeene overtuiging: 'Ja, deze of gene hoogte op dit of dat gebied bereiken wij toch nooit', de geheele bevolking demoraliseert, bestaat er vooral eene kleinsteedsche, eene soort socialistische neiging, om alles te nivelleeren. Wat eenigszins uitsteekt boven de menigte, zij het in vernuft of in energie, dat wordt niet geduld, dat moet naar beneden. Acht iemand zich in staat, om iets grootsch tot stand te brengen, het geloof niets te vermogen is zoo overheerschend, dat men niets anders wil gelooven, dat de algemeene onmacht tot eene natuurwet, meer nog, tot een geloofsartikel wordt gemaakt, waarop bij overtreding de straf der ketterij is gesteld.

Nog altijd was Ibsen verbonden aan het tooneel in Christiania, maar veel genoegen had hij er niet. Integendeel, dagelijks had hij gelegenheid, om zich te ergeren aan de kortzichtigheid van de bewoners der hoofdstad. Voor zijne drama's, die hem ook zonder meer verhieven tot een groot dramaturg, ondervond hij in die stad al heel weinig waardeering. Men gevoelde niet de grootheid van opvatting, vatte de idee

niet, doorzag niet de psychologische diepte, in 't kort, men begreep ze niet; en die men meende te begrijpen, begreep men verkeerd. Dat was het geval met de *Comedie der liefde*, waarover de zedelijkheidsschreeuwers zich zoo boos hielden, dat ze het noodig vonden, om de gekwetste moraliteit te herstellen, door kwaad te gaan spreken van den dichter; en de periodieke pers, de leidster der openbare meening, zooals zij in hare naïeve ijdelheid zich verbeeldt te zijn, deed graag mee. Want wie niet de kunst van het solliciteeren verstaat, zal evenmin eene betrekking erlangen als de gunst der kranten, die, hoe onafhankelijk misschien in haar politiek gehaspel, toch bestgezind zijn aan dengene, die het handigst den stroopkwast weet te hanteeren. Ibsen nu was er de man niet naar, om anderen naar de oogen te kijken of hunne gunst te vragen, hoe arm hij het ook had. En hij kreeg het weer arm, want de schouwburg te Christiania kon het niet volhouden en Ibsen verloor zijne betrekking, die hem twaalfhonderd kronen opleverde. Aan zijne stukken verdiende hij ook al niet veel, want in Noorwegen op onooglijke wijze op niet veel meer dan zakjespapier gedrukt, werden ze weinig verkocht, al bracht de *Comedie der liefde* hem de voor ons nog respectabele som van... *f* 270 op.

Ibsen zat geheel aan den grond; eene aanvraag om ondersteuning, zooals Björnson genoot, werd afgewezen, en er waren zelfs goedhartige vrienden, die hem een dienst meenden te bewijzen, door een baantje voor hem te zoeken als kommies bij de belastingen.

Ibsen wou het land uit; hij had genoeg van Noorwegen; daar kon hij het niet langer uithouden. Hij waagde eene nieuwe poging bij de regeering en verkreeg werkelijk een reisgeld. Maar dit geschenk zou niet gemakkelijk te verduwen zijn. Een professor van de universiteit van Christiania meende, dat het een schandaal was, om eene som gelds te geven aan iemand als den auteur van de *Comedie der liefde*, voor wien men liever een pak slaag moest gereedhouden.

Laten wij dien vriendelijken paedagoog niet te hard vallen. Wat zou er wel bij ons gezegd worden, als de belastingschuldigen en hunne gecommitteerden in het parlement vernamen, dat er zóó met 's lands geld werd omgesprongen?

Zoo gauw mogelijk verliet de dichter zijn vaderland, en sedert zwerft de dichterlijke Wiking door Europa rond, door Italië en Duitschland, om slechts nu en dan zijn land weer te bezoeken. Maar zijne reizen zijn rooftochten als die van zijne gevreesde landgenooten vóór tien eeuwen. Hij plundert onder de versleten ideeën der maatschappij; hij rooft de rust van de individuen, die zijn ingeslapen op hunne conventioneele moraliteitsbegrippen; hij schudt ze wakker en jaagt ze op met het zwaard zijner denkbeelden en steekt den rooden haan op het dak van den tempel, waar men offerde aan de leugen, waar men een moreelen dwang legde op het individu; want voor waarheid en vrijheid ontplooit Ibsen zijne banier en trekt hij te velde.

De eenvoud, die den dichter in zijne werken kenmerkt, openbaart zich ook in zijne levenswijze. Deze schijnt werkelijk sober te zijn en is regelmatig als een uurwerk. Om zeven uur staat hij op; hij ontbijt om negen uur, werkt tot één uur, besteedt den middag aan lectuur en wandelen, gebruikt zijn middagmaal en gaat tijdig naar bed. Hij maakt het zich tijdens zijne reizen niet moeilijk met meubelen, want die heeft hij niet. Bij zijn verblijf huurt hij eenige gemeubileerde vertrekken, zoodat hij niets heeft mee te nemen dan zijne schilderijen, die hem altijd vergezellen.

Meestentijds te München, sedert hij Rome heeft verlaten, heeft hij daar de reeks dramatische gedichten en sociale drama's uitgewerkt, die de tweede periode zijns levens vormen en die hem beroemder hebben gemaakt dan zijne vroegere werken.

VI. '*Peer Gynt.*'

Menigeen, die de *Peer-Gynt*-suite van Grieg reeds meermalen had hooren uitvoeren en na het roerend andante 'Aase's Tod' zich verbeeld had eene Noorsche godin ten grave te hebben gebracht, keek later vreemd op, wanneer hij vernam, dat Grieg die suite had gecomponeerd naar aanleiding van een groot dramatisch werk van Henrik Ibsen, en nog vreemder, wanneer hij hoorde, dat de gewaande godin eigenlijk maar eene boerin was, de moeder van Peer Gynt. Die vergissing is niet louter het gevolg van de grootere populariteit, waarop de muziek zich tegenwoordig mag verhoovaardigen boven de literatuur; zij wordt voornamelijk veroorzaakt door het stuk zelf, dat, zeer afwijkend van gewone dramatische werken, op het eerste gezicht een vreemden indruk maakt en wel zeer nauwlettend mag gelezen worden, wil men het verstaan. Die betuiging is voor 'menigeen' genoeg, om *Peer Gynt* niet te lezen.

Wil men er zich afmaken, dan antwoordt men op de vraag, wat die *Peer Gynt* eigenlijk voor een ding is, met kortweg te zeggen: 'eene soort van Noorschen *Faust*', omdat er ook, evenals in den Duitschen, eene soort van duivel in voorkomt; maar men zou evengoed of even slecht kunnen spreken van eene Noorsche *Odyssee* om de zwerftochten van den hoofdpersoon. Met zulke vage definities komt men niet veel verder en brengt men zichzelf en anderen van de wijs. Peer Gynt heeft evenveel van Faust of van Odysseus, als de lezer en de schrijver dezer studie ermee gemeen hebben.

Wat de dichter met dit werk heeft voorgehad, of hij een beeld van het Noorsche volk heeft willen geven of niet, gaat ons op 't oogenblik minder aan; daarvoor kennen wij dat volk te weinig en bovendien bepaalt het ook niet de blijvende waarde van het gedicht. *Peer Gynt* is niet louter een product der Noorsche literatuur, alleen van belang voor de geschiedenis van dat land en van zijne letterkunde. Dat zou het

geval zijn, wanneer het slechts eene allegorie was. Maar het is meer: misschien ook eene allegorie, doch zeker eene psychologische studie in schoonen kunstvorm, en daarom heeft het zijne waarde voor niet-Noren.

Peer Gynt is het slachtoffer eener wilde, onbeteugelde phantasie, een dwaas met genialen aanleg, bedorven door de slaafsche liefde eener zwakke moeder. Tot niets degelijks in staat, brengt Peer niets tot stand. Zijn weerstandsvermogen is daartoe te weinig geoefend. In dichterlijke droomen brengt hij het leven door, zonder te denken aan het noodzakelijke, aan de zorg voor de vroeger zoo rijke bezittingen van zijn geslacht. Deze gaan dientengevolge nog meer achteruit sedert den dood van Peer's vader, die reeds met slemppartijen en zuipen den boel in het riet stuurde. Hij zwerft op avonturen rond in het gebergte; vindt hij ze niet, dan droomt hij ze. Dagen, weken achtereen wordt hij gemist en keert hij terug, dan is de hartstocht voor het wonderlijke nog niet voldaan. Eene kleinigheid is er slechts noodig, om hem tot vermaak en spot der dorpelingen aan 't verhalen te brengen, en, eens begonnen, schept zijne phantasie voortdurend nieuwe beelden. Zonder zijne verbeelding den teugel te laten voelen, laat hij ze voorthollen door alles heen, totdat zij eindelijk door anderen gestuit wordt. Hij liegt, zonder dat zelf te weten, want wat hij vertelt, is voor hem waarheid, maar de werkelijkheid, het reëele leven ziet hij niet; of merkt hij in heldere oogenblikken de waarheid op, dan durft hij ze niet onder de oogen zien. Hij kruipt weer terug in zijne schulp van phantastische leugens. Jammert zijne moeder om haar zoon, dat zij niets met hem worden kan, hij weet dat zelf ook wel, maar ze moet daar niet op letten. ‘Je hebt gelijk, moeder, maar wees nu ook weer lief en opgeruimd.’ En Aase is weer vriendelijk, want ze is bang voor haar wilden jongen, als eene zwakke moeder voor haar bedorven zoon; ze kan hem toch niet weerstaan.

‘Haar zal veel worden vergeven, want zij heeft veel liefgehad’; deze woorden, zoo troostrijk voor ongelukkigen, zij passen niet meer bij onze levensopvatting. Er zal niets vergeven worden, want het noodlot vergeeft niets. De onverbiddelijke noodzakelijkheid eischt, dat iedere misstap zijne kwade gevolgen doet gevoelen aan den onvoorzichtigen overtreder, en aan dien eisch moet voldaan worden. De zwakke moeder moet lijden in hare kinderen, wanneer hunne natuurlijke neigingen niet beteugeld zijn met krachtige hand, wanneer zwakheid of zedelijke gemakzucht die zelfs hebben aangewakkerd. Aase gevoelt dat, wanneer zij, bezig met zoeken naar Peer, hare jammerklacht slaakt en aan 't verledene denkt: ‘Sedert zijn vader aan 't drinken ging, zaten wij altijd samen thuis en wisten wij niets beters te doen, dan ons leed te verzetten. Met mijn man een strijd te beginnen, daartoe had ik den moed niet, en misschien was ik ook te zwak en te goedig. Men is er slechts op uit, om de zorgen van zich af te schudden en kwellende gedachten te verjagen. Wij verhaalden elkander sprookjes van

toovenaars en prinsen of van geroofde bruiden. De een verdooft zich met brandewijn, de ander met liegen. Wij deden mekaar vertelsels.'

Ze was te zwak geweest, had niet durven strijden tegen het noodlot, had haar zoon niet geoefend in den kamp, had evenmin als deze de werkelijkheid willen zien, zooals zij was, en kon dus evenmin als haar zoon tegenspoed weerstaan. Hem iets te weigeren, is haar onmogelijk. In weerwil van zichzelf luistert zij naar zijne leugens en zij vindt ze mooi. Angstig zoekt zij hem in het gebergte, als hij in eene opgewonden bui de bruid heeft geschaakt van een der dorpelingen. Bittere verwijten voegt zij hem toe om zijne dolle streken, maar zonder gevolg. Geen anderen invloed heeft zij dan den voorbijgaanden harer tranen. Een enkel woord van Peer slechts verjaagt weer de booze bui. Altijd weer geeft zij toe aan zijne dwaasheden, als hij niet luisteren wil naar raad of bedreiging, en hoe ook gesmaad, ziet zij met angst de hem omringende gevaren, vreest zij meer voor den ondergang van zijn lichaam dan van zijne ziel. Zij doorziet zijn zedelijken val, voorziet zijn ondergang, maar ze gevoelt hare machteloosheid, en op haar sterfbed, wachtend op haar zoon, voelt zij zich bekneld en stelt zichzelf nog de pijnlijke vraag, of zij haar zoon misschien ook te streng heeft opgevoed.

Peer komt ten laatste uit zijn schuilhoek in het gebergte naar zijne moeder, maar, bang voor de werkelijkheid, vreest hij de waarheid te hooren, dat zijne moeder gaat sterven, en tracht hij hare verzekering van hare zwakte en hare vragen over den naderenden dood te ontwijken. Niet minder aangrijpend dan Grieg's andante is het stervensuur van Aase in Ibsen's gedicht. Innig medelijden gevoelen wij voor de ongelukkige vrouw, die op haar doodsbed nog den ernst in haar zoon mist; die in hare laatste ure nog vervolgd wordt door de wilde verbeelding en de phantastische verhalen van Peer; die meegesleept wordt door zijn dichterlijk scheppingsvermogen, in hare gedachte meedoet aan eene wilde sledevaart over een fjord naar een feest op een bergkasteel, zóó meedoet, dat zij met brekende oogen zich geheel verplaatst ziet in de slede van Peer en hem angstig afvraagt, of de vaart niet te snel en te gevaarlijk is. Zittende op den rand van haar bed met de teugels in de hand, knallende met de zweep, die hij bij zijn uitzinnigen rit hanteert, verjaagt Peer bij zichzelf en bij Aase de gedachte aan den dood, windt hij zijne verbeelding dermate op, dat, als Aase reeds gestorven is, hij nog voortholt en eindelijk bij het zien der waarheid eerst tot stilstand komt. Maar ook dan werkt zijne phantasie nog voort: 'Dank, moeder, voor uw schelden en klappen, voor uw schertsen en voor uw kus, maar nu moet gij mij ook nog danken voor de sleevaart...'

Ik weet niet, of ik den indruk van dit tooneel goed heb weergegeven; of de lezer gevoelt, wat ikzelf bij de lectuur van Aase's sterven heb ondervonden. Het is altijd gevaarlijk te trachten, om in korte woorden een beeld te geven van het verhevene, waardoor wij werden getroffen, vooral wanneer die sfeer van het verhevene zoo rakelings

langs den afgrond van het belachelijke gaat, dat eene kleine onvoorzichtigheid reeds met een diepen val in de laagte geboet wordt. Heb ik mijn doel gemist, de lezer zal Grieg en mij en allen uitlachen, die zoo getroffen waren door de schoonheid van deze korte tragedie. Een reusachtig man te zien paard rijden op den rand van een bed, is belachelijk, wordt walglijk of pijnlijk, als dat bed de stervenssponde zijner moeder is, maar is tragisch in verband met de geheele uiteenzetting der verhoudingen en gebeurtenissen.

Wat met Aase's dood in bijzondere mate kan gebeuren, nl. dat het tooneel belachelijk wordt gevonden, dat is in zekeren zin en in mindere mate met den geheelen opzet van het treurspel het geval. Een Noorsche boer, die zijne zaken verwaarloost, droomt, zwerft, avonturen zoekt, verhaalt en liegt, die zich verbeeldt keizer te moeten worden, is op zichzelf bespottelijk en niet de schoone verzen waard van een geheel dramatisch gedicht. Zoo schijnt het ten minste, wanneer niet het psychologische vraagstuk ons interesseerde bij dit schijnbaar zoo afwijkende geval.

'Het genie komt altijd terecht', zijn wij gewoon te zeggen en wij gebruiken daarbij eene dier afgedragen machtspreuken, die, omdat er een zekere snit in is, den dragers nog een iet of wat fatsoenlijk voorkomen geven; maar ze dienen nergens toe, dan om het ons psychologisch waarnemingsvermogen gemakkelijk te maken Ibsen houdt niet van die praatjes, die als gemakkelijk te wisselen pasmunt overal gangbaar zijn, en 't is eene der vele redenen van den weerzin tegen hem, dat hij die onomstootelijke waarheden omvergooit. Men ziet niet graag aangenomen stellingen afbreken, geliefde denkbeelden verdwijnen. Niets komt er terecht, dan wanneer de voorwaarden daartoe aanwezig zijn, en als wij maar willen zien, dan gaat er veel meer verloren, dan er terechtkomt, omdat de omstandigheden eene wijziging aan de ontwikkeling geven in eene geheel andere richting, dan de oorspronkelijke aanleg had aangewezen. Het genie gaat vergeten teloor, wanneer bij den genialen aanleg niet andere eigenschappen en gunstige omstandigheden aanwezig zijn, die noodwendigerwijze ten gevolge moeten hebben, dat de scheppende geest aan het werk gaat en voortbrengt en zijns ondanks in die richting wordt gestuurd, die strookt met den aanleg.

Wat Peer Gynt wil, is niet te bereiken. Zijn geniale aanleg is bedorven door opvoeding; de wilde phantast heeft zich in de jeugd niet leeren beteugelen, heeft toegegeven in lateren tijd aan het vormen der grilligste figuren zijner verbeelding, toegegeven aan zijne neigingen, aan zijn droomlust, aan zijne hartstochten. Reusachtig in lichaamskracht en verbeeldingskracht, is hij kind gebleven in zijn karakter en zijne wereldbeschouwing, durft hij den minsten tegenspoed niet aan, wijkt hij bevreesd terug voor de werkelijkheid, die niet past in de wereld zijner droomgestalten.

Keizer, ja, nog meer te worden, is de wensch, die opkomt in de dolle

phantasie van dien bergboer. In zijne droomen is hij het reeds en beschikt hij over meer dan bereikbare aardsche macht, heeft hij den donder reeds tot zijne beschikking. Maar in zijn eigen dorp durft hij na de schaking der bruid zich niet eens meer vertoonen; en na Aase's dood zoekt hij de vervulling zijner wenschen in eene andere wereld. Hij maakt zich rijk in Amerika en tracht zich door het geld het gewenschte aanzien te verschaffen in de woestijnen van Afrika, waar hij, als een echte boerenbedrieger, zich uitgeeft voor een profeet en zich als een halfgod laat aanbidden en verheerlijken door verliefde jonge meisjes, die hem zijne kostbaarheden ontstelen en wegloopen, als hij uit de hooge sfeer der profeten is neergedaald, omdat hij zijn menschelijken hartstocht niet kan beheerschen, het ontzag verspeelt en de gepaste deftigheid vergeet bij de belachelijke uitingen zijner alledaagsche verliefdheid.

Wie louter zijne verbeelding laat werken en niet de moreele kracht heeft, om die te beheerschen, denkt niet eerst en kiest daarna den weg, die hem het best naar zijn doel schijnt te voeren: hij probeert telkens een anderen weg, die hem schijnt te leiden naar den beoogden eindpaal, wanneer de pas ingeslagene eene hindernis oplevert, die onoverkomelijk schijnt. Van het heidendom en het profetenspelletje heeft Peer genoeg en hij zoekt wat anders. ‘Welken weg nu gekozen? Door de beslissing komt men tot zijn goed inzicht of zijn onverstand. Terugkeeren wil ik niet. De zaken zijn afgesloten; de liefde heb ik afgelegd. Iets nieuws dus en nu het edele nagestreefd.’

Het plan, pas gesmeed, wordt ten uitvoer gebracht en Peer begint aan de studie van de philosophie, wil natuur- en geschiedvorscher zijn en gevoelt zich reeds dadelijk heer, keizer der gedachte. Zonder te miskennen, dat zijne kennis niet diep genoeg is, zal hij trachten de wetenschappelijke resultaten samen te vatten. Hij begint reeds dadelijk de studie in het land, waar hij door het woestijnkind Anitra is achtergelaten: in Egypte. Hij maakt aanteekening over Memnon's zuilen, en de dichter pakt dadelijk de gelegenheid aan, om zijne ironie bot te vieren over de beoefenaars der wetenschap. Maar die wetenschap brengt hem in aanraking met de krankzinnigen in Kaïro, waar hij gehuldigd wordt als keizer der denkers, die het ‘zichzelf’ het eerst vond. Die eer is zelfs wat twijfelachtig voor Peer, die de zelfkennis verwart met het egoisme. Het beangstigt hem, als zijne nieuwe onderdanen door zelfmoord den keizer hunne hulde willen brengen. Peer's phantasie is overtroffen door de nog wildere verbeelding der hersenkranke grootheidswaanzinnigen en hij vervloekt zijne waardigheid uit gebrek aan vastheid van wil. Hij doet onder voor de krankzinnigen, die eene daad volbrengen in dien zelfmoord, welke Peer, den dadenloozen, halfslachtigen Peer, het bloed uit het hoofd doet terugvloeien. De werkelijkheid verschrikt hem; hij is bang. Hij valt in zwijm, door de waanzinnigen als hun keizer gekroond.

Peer durft op dien pas gekozen weg niet voortwandelen. Hij durft

niet, want hij kan zichzelf niet zijn. Hij weet de middelen niet te kiezen, die onvermijdelijk voeren moeten tot het voorgestelde doel, het gewenschte ideaal. Hij bezit geene innige overtuiging, die, voor hem de eenig ware, vastheid in zijn persoon heeft gekregen en de leiddraad is van zijne gedachten en zijn handelen. Lukt het profetenspelletje niet, hij zoekt wat anders; beoefent hij de wetenschap, op het punt zijn doel te bereiken, schrikt hij terug; in beide gevallen een kwakzalver, geen fanaticus, die niet van afwijken weet. Zijn lijk later beschikbaar stellen voor de wetenschap, durft hij niet, omdat het denkbeeld van den dood hem afschrikt. Peer Gynt, die keizer der wereld wil wezen, die zich als in zijne kinderjaren op een wolkenros ziet rijden als heerscher der wereld, Peer kan niets zijn, omdat hij tot niets in staat is. Het groote en grootsche is voor hem onbereikbaar, omdat hij zichzelf niet kan zijn, omdat hij niet bezield wordt door de overtuiging, dat hij iets moet verrichten, waarvoor hij is uitverkoren, maar alleen door zijne wilde phantasie wordt geplaagd. Zichzelf te wezen, dat meent Peer na te streven; het leger van wenschen, smachten en verlangen, daarover meent hij meester te zijn; maar het bestaan van eene schildpad, die in haar wezen het symbool schijnt van het zichzelf genoeg zijn, dunkt hem een onoplosbaar raadsel. In de middelen ligt het doel, maar de middelen weet Gynt niet te kiezen; in de oorzaken de gevolgen, in de omstandigheden het noodlot: Peer Gynt weet het, maar hem faalt de wil, om de oorzaken te doen zijn, de kracht, om te pogen aan de omstandigheden het aanzijn te geven.

Peer Gynt heeft zijn doen geheel van zijne roeping verwijderd gehouden. Zijne roeping was iets grootsch, maar zijn doen was niets. Zijne roeping was geniaal, maar zijn doen was nietig: het droomen van eene heerschappij, waarvoor hij niets uitrichtte, om ze te bewerkstelligen. Zijne plannen waren hoog, maar de uitvoering was die van een kind gebleven. Zonder overtuiging, zonder besef van zijn levensdoel, had hij niets kwaads, maar ook niets goeds gedaan, was hij engel noch duivel geweest, gaf hij aanleiding tot juichen noch tot weenen, maar tot ergernis. ‘Zijn persoon was het negatieve beeld in de kamer van den photograaf. Licht en schaduw waren omgekeerd en daardoor was het beeld leelijk voor het oog, al was de gelijkheid ook duidelijk. Eene nieuwe behandeling is noodzakelijk; met gepaste middelen, door indoopen, branden en reinigen moeten licht en schaduw gewijzigd worden, dat het positieve lichtbeeld duidelijk te voorschijn komt. Gebeurt dat niet nauwkeurig, ziet men niet goed toe, vlakt men het beeld half uit, een goed positief beeld zal men nooit bekomen.’

Zijne ziel moet gereinigd, moet omgegoten worden en de knoopengieter (duivel) zoekt Peer Gynt, om dien last te volvoeren, om Peer in anderen, beteren vorm naar de eeuwigheid te brengen. Hij moet zichzelf worden, voordat hij de zaligheid deelachtig wordt. Dat hij zichzelf geweest was, had hij zich altijd wijsgemaakt; nu satan hem zijn dood

aankondigt, schrikt hij er ook voor terug, om het nog te worden; zoekt hij uitstel, zoekt hij naar verdedigers, maar niemand is in staat, om te zeggen, dat hij ooit zichzelf was.

In doodsangst rondzwervend, alleen zoekend naar eene voorspraak, durft hij ten slotte zichzelf zijn, door te bekennen, dat hij het nooit was; wordt hij gered door de vrouw, die hij eens had liefgehad, maar had verlaten, om vorm te geven aan zijne dolle verbeeldingsgestalten. Maar Solveig had gewacht, zingende, minnende, hopende gewacht, overtuigd, dat hij terug zou komen. Vóór de eerste ontmoeting met den knoopengieter was Peer de welbekende hut genaderd, waar hij eens bemind had, en had hij zijne wachtende bruid het hoopvolle lied hooren zingen. Doodsbleek was Peer blijven luisteren en zijn geweten had hem gezegd, waarin hij was te kort geschoten. Peer had niets gedaan, maar Solveig had zich opgeofferd met jaren op hem te wachten, tot de grijsheid toe. 'O God, hier was mijn keizerrijk!' is de kreet van berouw, waarmee Peer, bevreesd, angstig en klein, toen weer was weggevlucht. Peer had ook toen zichzelf niet durven zijn.

Solveig heeft vergeven; Solveig kent hem geene zonde toe, want zij is gelukkig geweest door hem, zooals de vergeten Inga Varteig, Hakon's moeder, het was door haar zoon. Solveig zal hem redden... 'Kunt gij het raadsel ontwarren? anders ben ik verloren. Waar was ik, omstraald van Gods glans, heel mijzelf?' Solveig ontwart het raadsel: 'Bij mij, in geloof, hoop en liefde.' - 'Dan zijt gij de moeder van den afgedoolde', roept Peer en verbergt zich in haar schoot en wordt door haar in slaap gesust.

VII. '*Brand.*'

Men ergere zich niet, wanneer het bespreken van het jongere werk, *Peer Gynt*, voorafgaat aan *Brand,* het dramatisch gedicht, dat in de rij van Ibsen's werken de directe voorganger is van *Peer Gynt.* Dat ik de reeks verbreek, is niet louter uit eene gril, maar geschiedt, omdat de kunsteenheid, ook voor studies een vereischte, voor mij grooter is, door eerst te bespreken het symbolisch gedicht over den mensch, zooals hij is, en daarna het drama van den idealen mensch, zooals Ibsen zich dien voorstelt. Eerst de mensch, die niet wil, omdat hij niet kan willen; daarna de mensch, die slechts strijdt, om zijn wil vrij te maken; eerst de man, die zichzelf niet kan wezen, omdat zijne zedelijke kracht te gering is; nu de man, die slechts zoekt, om zichzelf te zijn. Eene tegenstelling dus? Ja; zoo men wil, een pendant zelfs, maar ook en vooral eene aanvulling, eene verklaring door de tegenstelling. *Peer Gynt* wordt ons duidelijker door *Brand. Brand* staat ons helderder voor den geest door de lezing van *Peer Gynt.* Het negatieve, wat niet moet wezen, is slechts half; de aanvulling door het positieve, wat wel zijn moet, voltooit het werk. De etser is niet tevreden met zijne teekening op koper; hij rust niet, voordat het beeld in den voor hem volkomen vorm

is afgedrukt. Afbreken zonder opbouwen is cynische beeldenstormerij, maar afbreken en er iets nieuws, iets beters voor in de plaats stellen is hervormen.

Men heeft *Brand* en *Peer Gynt* aangezien voor een geestelijken veldtocht tegen het Noorsche volk, voor eene zekere tuchtiging, die Ibsen zijn landgenooten meent te moeten toedienen om hun eenzijdig streven naar verbetering van hun materieel bestaan, en beide gedichten hebben voor die bewering bewijsplaatsen moeten leveren. De zwakheid der bewijzen daargelaten, meenen wij toch reden genoeg te hebben, om de juistheid van de opgeworpen, maar slecht verdedigde stelling van den Noorschen biograaf, Henrik Jäger, in twijfel te mogen trekken. De veel diepzinniger Sarolea wacht er zich dan ook wel voor, om op de zwakke positie van Jäger te springen en hem bij de verdediging te helpen.

Brand noch *Peer Gynt* zouden zulke kunstwerken zijn, waren het slechts oorlogswerkingen, om het Noorsche volk te tuchtigen voor zedelijke achterlijkheid, dienden ze slechts als kloppers, om Ibsen's vaderland uit een moreelen slaap te wekken. Dat men er een oogenblik toe komt, om dat te meenen, het laat zich hooren. De strijd van den sterken mensch voor zijn geestelijk ideaal, de vrees voor den strijd van den zedelijk zwakken Peer Gynt, ze geven onwillekeurig aanleiding, om vergelijkingen te maken met de bestaande maatschappelijke toestanden en denkwijzen; en daartoe zal men te eerder geneigd wezen, wanneer het volk door natuurlijke oorzaken gedoemd is, om zich in beperkten kring te bewegen.

Doet die liefhebberij, om alles op het eigen land toe te passen, ons niet denken aan zekere vaderlandsche hebbelijkheid, om na het publiek worden van een verdienstelijk werk dadelijk te zoeken naar den persoon, wiens portret wij in den held van den auteur meenen te herkennen? Maar vóórdat Jäger schreef, had Brandes zijne studie over Ibsen immers reeds voltooid en een deel der correspondentie tusschen die beide geestelijke leiders onzer eeuw openbaar gemaakt, en daarin is geene sprake van Noorwegen of van welk land ook, maar ziet men overal, dat Ibsen geestelijk hervormer zijn wil, reformator van de gedachte, verkondiger van de ideale vrijheid.

Het verkondigen van nieuwe denkbeelden, afwijkende van of tegenovergesteld aan de bestaande en algemeen gangbare, is voor velen eene groote verleiding, om het geheele werk, waarin die ideeën worden ontwikkeld, te beschouwen als wapen tegen de oude begrippen, vooral wanneer men de kerk bedreigd acht. Hieraan heeft het gedicht volgens Brandes dan ook zijne groote bekendheid in het Noorden te danken, dat men het beschouwde als eene soort van dichterlijke preek; en in die meening werd men versterkt, doordat de held zelf een geestelijke is. ‘Maar men begrijpt dat verkeerd’, schreef Ibsen daarover, ‘want de idee, die mij bezielde, had ik evengoed kunnen uiten, wanneer ik

Galileï of - als ik honderd jaar later geboren was - wanneer ik Brandes als held had gekozen.' En gesteld, dat Ibsen eens een niet-priester had genomen, men zou het werk misschien minder gelezen hebben, maar dezelfde onderstelling zou zijn geopperd, en menig criticus zou erop uit zijn geweest, om blijken te geven van zijne scherpzinnigheid, door *Brand* tot een allegorisch gedicht te verklaren. Dat zit nu eenmaal in de lucht. Omdat Vondel het ongeluk heeft gehad een *Palamedes* te dichten, zoekt men van al zijne drama's allegorieën te maken. Omdat Ibsen hier en daar eene toespeling maakt op Noorsche toestanden, moeten zijne werken geschreven zijn met het doel, om de maatschappelijke verhoudingen en de bestaande denkwijze in zijn vaderland door mokerslagen om te smeden. Geloove, wie het wil; ik kan mij niet voorstellen, dat Ibsen dat alleen zou beoogd hebben. Hij is te veel dichter, om tevreden te zijn met het samenflansen van een allegorisch misbaksel. Wanneer hij, overtuigd van de slechte alliage der algemeen gangbare denkbeelden, overal in de maatschappij en dus ook in Noorwegen in zwang, daardoor geïnspireerd wordt tot het scheppen van zijne gedichten en uit zijne phantasie een mensch vormt, die als drager van nieuwere ideeën strijd moet voeren tegen het bestaande en verouderde en in dien strijd de neerlaag lijdt, dan is het kortzichtigheid van den criticus, om daarin eene allegorie te willen zien, omdat hij, het geheel niet kunnende overzien, alleen enkele plaatsen uitkiest, die hem te recht of ten onrechte doen denken aan toespelingen op gebreken en die hem zich doen verkneuteren in de scherpheid van zijn eigen vernuft.

Brand is de man uit één stuk, de man van den krachtigen wil, wien halfheid een gruwel is en die den oorlog verklaart aan de vereering der afgoden, der kleine hartstochtjes. Als kind altijd zichzelf genoeg, stond hij toen reeds alleen tegenover zijne kameraden, zooals later tegenover de maatschappij, die, een beetje ernstig, een beetje trouw, een beetje jolig, niet te lichtzinnig of te opgewonden, in alles te klein is, om het groote te denken, het edele te gevoelen. Niet vragende naar de bestaande geloofsleer, verkeert hij in twijfel, of hij zelfs wel een Christen is, maar eischt van zich en van ieder, dat hij het goede of het kwade uit vrijen wil kiest en niet knoeit of het op een akkoordje gooit met zijn geweten; dat hij het bewustzijn van zijn halfslachtig handelen niet paait met het geloof aan Christus, die door zijn dood de zonden van zijne volgers heeft goedgemaakt. Dat geloof, dat de kracht aan het handelen ontneemt, het geweten in slaap sust en den wil verslapt, dat de ziel van hare grootheid berooft, dat geloof moet worden uitgeroeid. De mensch is het edelste wezen door zijn zelfstandigen wil, die zelfbewust handelt en de volle verantwoordelijkheid aandurft; die zich niet, als hij het verkeerde van zijn doen inziet, verschuilt achter zijn geloof in de genade door Christus' dood, maar die zichzelf blijft en niets verloochent, wat van hemzelf is.

Brand's God is niet die der halfheid, geen grijsaard, die zich laat bedotten; Brand's God is de wrekende God, wiens stem was als het stormgeloei op Horeb, toen Mozes de wet werd voorgeschreven; op wiens bevel de zon in het dal Gideon stilstond, want Brand's geestkracht, zijne eigen zielegrootheid is zijn God; en met die geestkracht stelt hij zich ten taak het bestrijden der halfheid, der lichtzinnigheid, die op den rand van den afgrond danst; der stompzinnigheid, die zich verschuilt achter de conventie van de kerkleer.

De wakkerheid, waarmee hij den strijd tegen die afgoden begint, om den hartstocht der kleinzielige zelfzucht te bedwingen; de moed, waarmee hij eene hongerende menigte toespreekt en aan haarzelf den ellendigen toestand wijt; zijne zelfopoffering, om door eene woedende zee, die niemand bevaren durft, naar een fjordeiland over te steken, ten einde een stervenden geestelijke troost te brengen, geven hem volgelingen. Agnes, de jonge vrouw, die met hem in den fjord den wilden stroom trotseert, ziet in hem den voorganger, dien zij niet missen kan, en evenals Brand offert zij alles op voor de zware taak, die zij zich oplegt. Uit vrije keuze geeft zij zichzelf, haar geheele leven, want ten einde toe moeten er offers gebracht worden tot reiniging der ziel en tot sterking in den strijd. Want beiden hebben niet het meest nog te kampen met de wereld maar met zichzelf, om niet gedwongen, maar uit vrije keuze het gevraagde offer te brengen; want niemand is rein uit zichzelf en de zelfreiniging moet voorafgaan, om het evangelie van den vrijen wil te kunnen verkondigen. Zelfhervorming vóór die der maatschappij. Den zwaarsten strijd hebben beiden dus met zichzelf, met eigen zelfzucht te voeren, want de zwaarste beproevingen worden hun opgelegd, die zij, door elkanders liefde gesteund, samen doorstaan. Eischt Brand van zijne vrekkige moeder nog tijdens haar leven afstand van al hare bijeengeschraapte bezittingen, om het offer van hare geldzucht te brengen en zich daarvan te reinigen; weigert hij haar den troost der stervenden, omdat zij tot het laatst toe vasthoudt aan een klein deel der schatten, - van henzelf wordt geen minder offer geeischt in den afstand van hun kind.

De strijd is zwaar tusschen zijn plicht en zijn zoon, want deze kan niet blijven leven tusschen de rotsen, waar de zon nooit kan doordringen, om de vochtige, kille zeedampen te verjagen. Om zijn kind moet hij heengaan, maar zijn plicht gebiedt hem te blijven op die plaats, waar God zelf hem geroepen had, om de afgoden te bestrijden en de gemeente op te heffen. Als vader moet hij heengaan naar zuidelijker streken, naar de warmere zon, waar zijn kind weer zal herstellen; maar als prediker mag hij de plaats niet verlaten. In wanhoop zinkt hij neer. ‘Jezus, Jezus, geef mij licht!’ is zijn angstkreet in den barren strijd, maar het offer wordt door beiden gewillig en geheel gebracht, zooals God het offer van Christus volledig eischte. ‘Laat

dezen drinkbeker voor mij voorbijgaan!' bad Jezus in doodsangst, maar God nam hem den beker niet van de lippen.

Brand bracht dus zijn offer, wel na hevigen strijd, maar vrijwillig. 'Eerst moet gij den kruisdood willen trots lichaamspijn en zielsangst, en overwint de vrije wil in dien strijd, dan eerst komt de liefde baar olijftak brengen.' Niet humaan zijn; dat is slechts het wachtwoord der lafheid, want humaniteit is de halfheid, waarmee men het gebrek aan moed, om eene daad te volvoeren, tracht te vergoelijken. 'Was God humaan, toen Christus den kruisdood onderging?' Neen, en ook die afgod moet dus bestreden en bedwongen, maar eerst bij henzelf. En de liefde wordt sterker, als ze samen het offer hebben gebracht.

Maar de bittere herinnering aan het offer blijft bij beiden bestaan; ze beperkt de offervaardigheid en moet worden vernietigd. Daartegen wordt door beiden een heftige strijd gevoerd, die beiden te machtig wordt. Voor haar zijn stof en ziel van haar kind nog altijd verbonden en voor hare verbeelding treedt telkens het stoffelijk beeld van den kleinen doode, omdat het leven der ziel voor haar geen waarneembaren vorm heeft gekregen. Het offer is nog niet geheel en niet volvaardig gebracht, zoolang zij het stoffelijk beeld uit hare phantasie niet kan verbannen en het blijft vereeren. De kleertjes van haar kind zijn de afgoden, die de vrijheid van hare ziel in den weg staan. Eene zwervende vrouw vraagt kleeding voor haar verkleumd kind en Agnes geeft met een bloedend hart van het hare, geeft veel, geeft alles, maar behoudt één stuk. 'Alles of niets', en niets heeft zij gegeven, want zij offerde niet gewillig en heeft ijverzuchtig teruggehouden; maar ook dat brengt zij ten offer, het laatste. Zij is gereinigd, maar: 'Wie God ziet, sterft', en voor Agnes gaat de strijd voorbij. Thans blijft voor Brand de strijd tusschen zijne liefde en zijn plicht, maar ook hij overwint en zal alleen zijn werk voltooien.

De kerk zijner gemeente was te klein en hinderde den geest, om opwaarts te gaan. Agnes, die stof en geest wist te maken tot eene eenheid, voor wie aarde en hemel nooit gescheiden waren, Agnes had het hem gezegd. Hijzelf had het nooit bemerkt, hij, wien de stof en de geest twee gescheiden elementen waren, maar voor de menigte, die ze in hare voorstelling vast verbonden waant, was zij eene hindernis. Brand gebruikt de schatten zijner moeder voor het bouwen eener nieuwe kerk, maar als zij gereed is, wordt het hem duidelijk, dat men, godsdienst en kerk verwarrende, in de laatste een afgod vereeren zal, dien hijzelf heeft opgericht. God moet niet gediend in een gebouw, dat, hoe ruim ook, daarvoor altijd te eng is. Het leven alleen is Gods kerk. Brand sluit het pas voltooide Godshuis en roept zijne volgers op, om overal door de geheele maatschappij de afgoden te vernietigen en van de aarde een nieuwen tempel Gods te maken.

Tot godsdienstige geestdrift aangevuurd, volgt de menigte, totdat ze moede wordt. Niet uitgerust tot den strijd zooals Brand zelf, die, door

den kamp met zichzelf geoefend, gewapend is tegen dien met de afgoden der wereld, verlangen de volgers naar rust, naar terugkeer in hunne woningen, waarheen de hoop op winstbejag hen teruglokt. Zij kunnen den zwaren strijd niet volhouden, want de kleine afgodjes in hun hart zijn niet overwonnen, beheerschen hen onbeperkt.

Verlaten en verjaagd door zijne volgers, wien hij het geluk van eene hoogere wijding wees, zonder vrouw en zonder kind, die hij beiden heeft geofferd in den strijd, geeft hij nog den kamp niet op. Niets heeft hij bereikt; alles heeft hij gewild. Heeft hij gefaald in zijn levensdoel? Kan hij terug op zijn weg? De booze geest fluistert hem in, om ook terug te keeren; al het verlorene zal hij terugontvangen, al het geledene zal een droom zijn; maar Brand doorstaat den strijd. Hij ook is gereinigd, maar: 'Wie God ziet, sterft', had Agnes gezegd, en Brand's dood is nabij. De booze geest is verslagen, maar Brand wordt bedolven onder eene lawine op de ijskerk, waar de waanzinnige duivelbanster Gerd op den boozen geest een schot heeft gelost, die de ijskerk doet ineenstorten. Brand heeft gezegevierd; bij zijn ondergang is hij de ideale mensch geworden; door den strijd is hij gereinigd.

Symbool en phantasie zijn dus in het werk dooreengestrengeld. *Brand* is niet eene psychologische studie, maar de oplossing van een philosophisch, van een moreel vraagstuk. Is het daarom ook een aanval op de Noorsche maatschappij? Neen, want geïnspireerd door het leven van den geestelijke van Skjen, Lammers, die eerst zijn ambt neerlei en daarna eene eigen kerk stichtte en predikte tegen de sacramenten der staatskerk, geërgerd door de kleinzieligheid der geheele maatschappij en de kleinmoedigheid, waarmee de strijd tegen de afgoden in en buiten den mensch wordt ontweken, heeft Ibsen het dramatisch dichtwerk, het kunstwerk geschapen, dat zelfs hier en daar ontsierd wordt door gechargeerde pikanterieën op de maatschappelijke toestanden. Waar de dichter ze bedoelt, is het kunstwerk mislukt. *Brand*, het verheven treurspel, te vermengen met brokjes kluchtspel, de maatschappij, twee elementen, die even moeilijk samengaan als de motieven van menuet en largo, is eene gevaarlijke onderneming voor een geboren tragicus, wiens blik bovendien te ernstig is, om gulhartig te lachen over de dwaasheden, die een blijspel kunnen vormen; wiens spot te hoonend is, om zelf hartelijk mee te schudden of tot lachen te prikkelen.

(Wordt vervolgd.)

G. SLOTHOUWER.

Eene vorstelijke kastijding.
Door H. v. Loo.

Toen in 1567 Margaretha van Parma als landvoogdes der Nederlanden aan alle staatsambtenaars van hoogeren of lageren rang een nieuwen eed afvorderde, waarbij zij zich plechtig verbinden moesten het Roomsch-Katholieke geloof te zullen handhaven, de beeldstormers te straffen en de ketterijen uit te roeien, weigerde de Prins van Oranje niet alleen daaraan te voldoen, maar maakte hij zijne vrienden op eene vergadering te Dendermonde met zijn voornemen bekend, den dienst des Konings te verlaten en in afwachting van betere tijden naar Duitschland uit te wijken. De Prins besloot des te meer daartoe, wijl de Hertog van Alva zich op weg naar Brussel bevond met eene keurbende van tienduizend soldaten en hem ten eenen male de noodige gelden ontbraken, om een nieuw leger te werven, ten einde den naderenden vijand krachtig het hoofd te bieden.

Bij de tijding van 's Prinsen besluit vaardigde Margaretha onverwijld haar geheimschrijver Berti naar Antwerpen af, waar Oranje voor het oogenblik verwijlde, om hem erop te wijzen, welke droevige gevolgen dit ontslag voor zijn naam zou kunnen hebben, vooral daar zijne weigering, om den verlangden eed in hare handen af te leggen, hem reeds te recht bij Koning Filips in verdenking had gebracht van met de rebellen saam te spannen. ‘Slechts den Koning’, luidde het slot van Margaretha's boodschap, ‘komt het recht toe, zijne dienaars te ontslaan, niet den dienaars, den Koning te verlaten.’

De Prins verklaarde daarop in tegenwoordigheid van den Graaf van Hoogstraten genoemden eed geweigerd te hebben, daar hij de Spaansche kroon reeds eenmaal trouw gezworen had, een tweede eed dus zijns inziens eene stilzwijgende bekentenis zou wezen, den vroeger afgelegden geschonden te hebben. Voorts voerde de Prins als beweeggrond zijner weigering aan, dat de eerste eed hem ten taak stelde de rechten en privilegiën des lands naar zijn beste weten te behartigen en het hem niet recht duidelijk was, of de tweede hem geene verplichtingen kon opleggen, die met den eersten in tegenspraak waren, hem zelfs niet zou kunnen gebieden zijne vrienden, zijne bloedverwanten, zijne eigen kinderen of zijne gemalin, die de Luthersche leer beleed, rechtstreeks ter slachtbank te voeren. Ten slotte ontsnapte den Prins op een toon van innige verbittering de naam van den Hertog van Alva, waarop hij eensklaps zweeg(*).

(*) Strada, *De bello Belgico*, blz. 182-183.

Berti beproefde den Prins elk zijner bezwaren een voor een te weerleggen; evenzoo trachtte hij hem over het lot der zijnen gerust te stellen met de verklaring, dat geene enkele macht ter aarde hem zou kunnen gebieden, handelend tegen gade of kroost op te treden. Ten laatste wilde de geheimschrijver ertoe overgaan een woord ten gunste van Alva's komst bij te brengen, maar de Prins belette Berti dat, door hem in de rede te vallen en uit te roepen: 'De Koning zal zich naar hier begeven en ik ken den Koning. Nooit zal hij dulden, dat een zijner vazallen eene Luthersche gemalin heeft. Vandaar, dat ik met de mijnen liever vrijwillig het land uitga, eer dat uit dwang geschiedt. Toch hoop ik mij,' dus eindigde hij zijne woorden, 'waar ik mij ook bevinden moge, steeds als een trouw onderdaan van de Spaansche kroon te gedragen'(*).

Toen Berti bemerkte, dat al zijne pogingen bij den Prins vruchteloos bleven, stelde hij hem ten laatste voor nog eens te rade te gaan met den Graaf van Egmond, die verblind genoeg had kunnen wezen, den verlangden eed af te leggen, in de hoop door diens overredingskracht te mogen bereiken, waarvoor de zijne zoo deerlijk te kort schoot.

De Prins nam met dezen voorslag genoegen, daar het hem niet alleen zeer welkom was, zijn vriend vóór zijn vertrek een hartelijk vaarwel toe te wenschen, maar tevens, wijl de gelegenheid hem misschien zou mogen dienen, den niets kwaad vermoedenden Egmond van den afgrond terug te voeren, waarin hij dreigde neer te storten.

Twee dagen na dit gesprek ontmoetten beide vrienden elkander in tegenwoordigheid van Berti en van den Graaf van Mansveldt op het kasteel van Willebroeck, een dorpje in de nabijheid van Brussel, waarbij zich een spion der geuzen in den schoorsteen verborgen had(†), om de partijgangers van den Prins met den uitslag van dit onderhoud, waarvan zooveel voor hen afhing, onverwijld bekend te kunnen maken.

Ofschoon alle drie zich om het zeerst beijverden den Prins van zijn voornemen af te brengen, was alle moeite vergeefsch.

'Het zal u nog al uwe bezittingen kosten, als gij bij uw voornemen blijft volharden,' sprak Egmond eindelijk, terwijl hij den Prins naar een der boogvensters der zaal voerde.

'En u het leven, Egmond, als gij niet van richting verandert,' antwoordde de Prins ernstig. 'Draal dus niet langer u aan uw ongelukkig volk terug te geven, dat nog slechts door uw arm gered kan worden, en ontvlucht het onweer, dat tegen u, van Madrid uit, in aantocht is.'

Egmond schudde echter glimlachend het hoofd. 'De koning,' sprak hij geruststellend, 'is goed en rechtvaardig. Daarbij heb ik Zijne Majesteit reeds te dikwijls aan mij mogen verplichten, om niet ten volle op zijne dankbaarheid staat te kunnen maken.'

'Welnu,' sprak de Prins verdrietig, 'waag het dan op die koninklijke

(*) Burgund, bladz. 456-457.
(†) Van Meteren, bladz. 95.

dankbaarheid. Mij zegt echter een somber voorgevoel, dat gij de brug zult wezen, waarover de Spanjaarden Brussel zullen binnentrekken, en dat deze, zoodra zij er slechts over zijn, door hen zal afgebroken worden.'

Meteen drukte hij Egmond smartelijk bewogen aan zijne borst en blikte hem lang en innig aan; zijne oogen vulden zich met tranen, als gevoelde hij, dat het voor den laatsten keer geweest was, dat zij elkander gezien hadden...(*).

Den volgenden dag schreef de Prins een afscheidsbrief aan de Landvoogdes, waarin hij zijne hooge vereering voor haar uitsprak en haar verzocht zijn vertrek op zijn gunstigst te willen uitleggen. Voorts vroeg hij haar, zijn eenig dochtertje, de twaalfjarige Maria, die reeds deel van haar hofstoet uitmaakte, uit haar dienst te willen ontslaan, en verliet weldra daarna, met uitzondering van zijn zoon Filips, die te Leuven studeerde, met al de zijnen het land.

Zijn vertrek bracht eene algemeene verslagenheid teweeg; in hem zag de natie haar goeden engel wijken; zij had meer van hem alléén verwacht dan van allen te zamen, die in de bedreigde provincies achtergebleven waren. Zelfs de Katholieken staarden hem bedroefd na, daar hij dikwerf hunne rechten, tegen zijne eigen partij in, had pogen te verdedigen.

Wel is waar haalde hem deze strikte rechtvaardigheid in een brief van Granvelle aan den Koning de opmerking op den hals, '*qu'il estoit tantost Catholique*, *tantost Luthérien selon les differentes occasions et selon divers moyens*'(†), en boekte een schrijver dier dagen van hem, '*qu'il estoit de ceulx qui pensent que la religion chrestienne soit une invention politique pour contenir le peuple en office*, *par voie de Dieu*, *non plus ni moins que les ceremonies, divinations que Numa Pompilius introduisit à Rome*'(§), maar tevens getuigde men van hem, dat hij een zeer toegevend karakter bezat, elken godsdienstdwang afkeurde en vóór alles de meening was toegedaan, dat de gewetensvrijheid tot de eerste rechten van den mensch behoort.

'*Estimant*', dus luidt een handschrift, dat mede door den geschiedvorscher Gachard openbaar werd gemaakt, '*ainsy que faisoient beaucoup de Catholiques que c'estoit chose cruelle de faire mourir ung homme pour seulement avoir soutenu une opinion jasoit qu'elle fut erronnée*'(**).

Bovendien legde hij zooveel minzaamheid aan den dag en stond hij een ieder, hetzij arm of rijk, met zooveel bereidwilligheid te woord, dat hij niet alleen de gunsteling was van geheel Brussel, maar op de burgerij een zeer groot overwicht verkreeg. '*Sy estoit singulièrement aimé*', zegt een tijdgenoot dier dagen, '*et bien vollu de la commune*

(*) Meurs, bl. 28.
(†) *Mémoires de Granvelle*, deel II, bl. 54.
(§) *Commencement des troubles des Pays-Bas*, manuscript cité par Gachard.
(**) Zie: *Correspondance de Guillaume*, deel II (voorrede), bl. 4.

pour une gracieuse façon de faire qu'il avoit de saluer, caresser et arraisonner privément et familierement tout le monde'(*).

Bij de tijding van zijne daad heerschte er dan ook zulk eene algemeene verslagenheid te Brussel, dat de griffier der stad, Cornelis Aertsens, aan den burgemeester schreef: 'Par toute la ville l'on est en si grand deuil tellement que les petits enfants en pleurent par les rues.'

I.

Nadat de Prins zich nog korten tijd te Breda opgehouden had, sloeg hij den weg naar Keulen in, waar de zijnen reeds eenige dagen vroeger aangekomen waren.

Zoodra het bericht tot den Prins doordrong, dat al zijne bezittingen in naam des Konings verbeurdverklaard waren geworden, droeg hij zijn zaakgelastigde Jan Bets op, den reisstaf op te vatten en zich zonder uitstel naar den Keizer van Duitschland, den Keurvorst van Saksen en den Landgraaf van Hessen te begeven, om genoemde vorsten te verzoeken, zijne voorspraak bij Filips te willen zijn, de vaste goederen zijner gemalin Anna van Saksen daarvan te willen uitsluiten.

Daar er tijdens de afwezigheid van Jan Bets iemand in diens plaats diende te treden, zoo benoemde de Prins daartoe een zekeren Jan Rubens, een Antwerpenaar, die eveneens naar Keulen uitgeweken was. De vader van dezen Jan Rubens, die als kruidenier zijne scheepjes op het droge had weten te krijgen, zond zijn zoon, een jongmensch van een voortreffelijken aanleg, naar de hoogeschool van Sapienza, vanwaar hij zeven jaar later, juist op het tijdstip, dat Granvelle de hoogste macht bekleedde, zelfs de Landvoogdes de wet wist te stellen, als doctor in de beide rechten terugkeerde.

Nog in hetzelfde jaar trad Jan Rubens in het huwelijk met eene vermogende koopmansdochter van zeer goeden huize, met name Marie Pypelinx, en werd hij benoemd tot wethouder der oudvermaarde Scheldestad.

Hij bekleedde deze betrekking echter slechts enkele maanden, daar hij het als bondgenoot van den Prins, die hem door tusschenkomst van den Graaf van Chimay voor zijne partij had weten te winnen(†), onmogelijk over zich kon verkrijgen, tot den nieuw uitgeschreven eed toe te treden.

Door een zijner vrienden gewaarschuwd, dat een spion der regeering hem in eene geheime notule bij Granvelle van ketterij had aangeklaagd, zoo verhuisde hij hals over kop naar Keulen, waar hij kennis maakte met Jan Bets en door dezen voorgesteld werd aan den Prins, die hem spoedig in zijn kring opnam.

Aangezien Jan Rubens aan een hoogst gunstig uiterlijk en voorname ma-

(*) *Commencement de l'histoire des troubles des Pays-Bas sous le gouvernement de Marguerithe la duchesse de Parme.*

(†) Een brief, na den dood van Jan Rubens gevonden, bevestigt dit ten volle.

nieren een buitengewoon helder verstand paarde, zoo aarzelde de Prins geen oogenblik, hem onverwijld na het vertrek van zijn zaakgelastigde naar de verschillende hoven van Duitschland met de gewichtige taak te belasten, de pogingen, door Jan Bets bij het Spaansche gouvernement op touw gezet, om de persoonlijke eigendommen van Anna van Saksen te doen eerbiedigen, geheel in diens geest voort te zetten.

Jan Rubens kweet zich zoozeer naar wensch van die opdracht, dat de Prins en ook de Prinses hem herhaaldelijk over zijn streven hunne hooge goedkeuring te kennen gaven en hem spoedig met hun volle vertrouwen begunstigden.

II.

Inmiddels was Alva met zijne trawanten Brussel binnengetreden en kenmerkte zich zijn optreden in de beklagenswaardige provincies door de snoodste geweldenarijen. In een ommezien waren de gevangenissen met onschuldige slachtoffers opgevuld en hoorde men slechts van onthalzen, worgen, verbranden en radbraken.

In drie dagen tijds werden vier en twintig edelen als aanhangers der nieuwe leer ter dood gebracht, waaronder ook de wakkere Burgemeester van Antwerpen, Van Stralen, een der meest vertrouwde vrienden van den Prins, en de geheimschrijver van den Graaf van Egmond, die, na eerst op de pijnbank te zijn gebracht, levend gevierendeeld werd.

Ook Egmond en Hoorne schoten er het leven bij in, als hebbende deelgenomen '*a' l'exécrable conspiration faicte en icelle contre la Religion de l'Eglise Catholique et Romaine et contre ces Païs*', met bijvoeging, dat deze samenzwering, waarvan de Prins van Oranje de ontwerper was geweest, slechts ten doel had gehad, het koninklijk gezag omver te werpen, om zichzelf van de teugels van het bewind meester te maken.

De Prins, wien het hart bij al deze gruwelen brak, begon hoe langer hoe meer op middelen te zinnen, om een nieuw leger bijeen te krijgen, waartoe hij na kort beraad alles verkocht, wat hij voor kostbaars naar Keulen had medegebracht. Verder werd hij naar vermogen ondersteund door zijn broeder Jan van Nassau, die tot dit doel al zijne goederen verpandde; leende hij van verscheiden Duitsche vorsten het ontbrekende en rukte, zoodra hij slechts de noodige troepen aangenomen had, tegen Alva op, om met verachting van alle gevaren de verdrukte scharen te hulp te snellen.

Door deze onverwachte wending kwam Anna van Saksen dagelijks in aanraking met Jan Rubens, dien zij reeds van den beginne af aan met in 't oog vallende vriendelijkheid bejegend had.

Nu zij zich niet meer aan het wakende oog van haar gemaal behoefde te storen, haalde zij hem ten aanschouwe van haar huis op ergerlijke wijze aan en ontzag zij zich zelfs niet hem op een gegeven oogenblik hare liefde te bekennen....

Jan Rubens bezweek voor de verleiding en werd haar minnaar.

Twee jaar lang bleef deze verhouding bestaan, zonder dat er door hare omgeving eenige ruchtbaarheid aan gegeven werd.

Aangezien de Prinses zich in het begin van 1571 te Keulen niet meer veilig waande, besloot zij zich voor tijd en wijle te Siegen, eene stad in het hertogdom Nassau, te vestigen, met de bede tot den haar onmisbaar geworden Jan Rubens, wiens voorstellen en verzoekschriften tot dusverre alle bij de Spaansche regeering onbeantwoord waren gebleven, haar toch recht dikwijls te komen bezoeken. Wellicht ware hare betrekking tot haar zaakgelastigde voor haar gemaal geheim gebleven, indien zij niet in het vooruitzicht had verkeerd moeder te worden.

Hare bloedverwanten achtten het zich ten plicht, den Prins, die nog steeds afwezig was, strijdende op het veld van eer voor de onafhankelijkheid der Nederlandsche gewesten, te waarschuwen, waarbij zij, na de noodige informaties ingewonnen te hebben, Jan Rubens als haar minnaar bij hem aanklaagden.

Geheel onbewust van wat hem boven het hoofd hing, werd Jan Rubens in Maart 1571, terwijl hij zich op weg naar Siegen bevond, plotseling op last van Jan van Nassau en den Prins van Oranje in hechtenis genomen en in de citadel van Dillenburg opgesloten.

Jan Rubens bekende de waarheid, doch wierp alle schuld op Anna. '*De dire*', aldus luidde zijne verdediging, '*qui fut le premier*, *il faut bien présumer que je n'aurais jamais eu la hardiesse d'approcher si j'eusse eu crainte d'estre refusé.*'

Aangezien de wetten dier dagen een dergelijk misdrijf met de galg straften, zoo verzocht Jan Rubens zijne rechters hem bij wijze van gunst het hoofd te laten afslaan.

De Nassau's achtten het echter voor de eer der familie raadzamer hem genade te schenken, daar bij eene terdoodveroordeeling iedereen zou trachten uit te vorschen, waarmede hij dit strenge vonnis verdiend had.

De vrouw van Rubens, die te Keulen was gebleven, begreep er niets van, dat haar man zich maar tevergeefs liet wachten. In haar angst schreef zij een brief aan de Prinses, waarna zij ten overvloede twee boden naar haar uitzond, om te weten te komen, of haar man ook soms ziek geworden was.

Terwijl zij nog ten volle in het onzekere verkeerde, wat er toch gaande kon zijn, dat haar echtgenoot weg was en wegbleef, ontving zij op het alleronverwachtst een schrijven van zijne hand, gedateerd uit de citadel van Dillenburg, waarin hij haar alles openbaarde en haar smeekte hem toch vergiffenis te willen schenken.

De toon van dezen brief getuigde van zulk een diep berouw, dat de arme vrouw aanstonds naar de pen greep, om haar echtgenoot te melden niet den minsten wrok jegens hem te koesteren en hem te beloven hare uiterste krachten te zullen inspannen, ten einde hem eerlang aan den huiselijken haard terug te zien.

In hare droefheid vertoonde zij zich zoo min mogelijk op straat,

daar de tijding van zijne gevangenneming reeds tot Keulen doorgedrongen was, en richtte zij, met zorgvuldige vermijding van het teedere punt, smeekschrift op smeekschrift aan Jan van Nassau, om toch genade voor recht te willen laten gelden.

Toen tot hare teleurstelling elk harer brieven onbeantwoord bleef, begaf zij zichzelf naar Siegen, om een voetval voor Jan van Nassau te doen, maar hij weigerde kortaf haar te ontvangen. Evenmin kon zij vergunning bekomen, haar man, die geheel als een ter dood veroordeelde behandeld werd, een bezoek in de gevangenis te brengen, of mocht zij erin slagen, dat zijne rechters hem toestonden, nu en dan in de vrije lucht adem te halen.

Ontmoedigd keerde zij naar Keulen terug en schreef op raad harer vrienden een uitvoerigen brief aan den Prins van Oranje, maar ook hij bleef onvermurwbaar.

Wanhopig over zooveel hardvochtigheid, veranderde zij eensklaps van houding en dreigde zoowel den Prins als zijn broeder Jan, alles bekend te zullen maken, als zij niet het leven van haar man wilden eerbiedigen.

III.

Terwijl de zoo diep beproefde vrouw in zak en asch nederzat en de vorsten zich allen even verontwaardigd gevoelden over het onteerend gedrag van Anna, trotseerde deze hare geheele familie, heette alles met de meeste onbeschaamdheid loochenen en hield vol, dat haar gemaal en haar zwager Jan slechts de bewuste geschiedenis verzonnen hadden, om zich met hare penningen te verrijken.

Reeds lang was het eene bekende zaak, dat het huwelijk van Anna met den Prins, die haar na het overlijden van zijne gemalin Anna van Buren zijn hart voor de voeten legde, zonder haar ooit ontmoet te hebben, ver van gelukkig kon geheeten worden.

De Prins zou zeker nooit over eene verbintenis met het huis van Saksen gedacht hebben, indien hij niet op zijn aanzoek om de hand van de dochter der Hertogin van Lotharingen ten gevolge der geheime bemoeiingen van Granvelle een weigerend antwoord had bekomen.

Toen Granvelle echter enkele maanden later vernam, dat de Prins, en ditmaal met gelukkiger gevolg, zijne keuze had laten vallen op Anna van Saksen, de schatrijke erfdochter van wijlen Maurits van Saksen, den onverschrokken kampioen van het Lutheranisme en den doodvijand van Karel V, was hem dit huwelijk zoo mogelijk nog minder naar den zin.

Ook Filips gaf er onbewimpeld zijn misnoegen over te kennen, met de opmerking, dat het hem volstrekt geen geheim was, dat Anna, die vroegtijdig wees werd, door haar oom en voogd den keurvorst van Saksen in de strengste beginselen der Luthersche leer was opgevoed geworden.

Ofschoon de Prins beweerde volstrekt niet van de meening van den Koning af te hangen, slechts uit eene soort van hulde aan de Spaansche

kroon dezer goedkeuring van zijn huwelijk wenschte te vernemen(*), deed hij nochtans, wat in zijn vermogen was, om Filips tot mildere gedachten te stemmen.

Niet alleen verklaarde de Prins een veel te goed Katholiek te zijn, om ooit eene vrouw te nemen, die eene andere richting was toegedaan, maar meldde hij tevens aan Filips, van den Keurvorst de verzekering te hebben ontvangen, dat Anna zich in zake van religie geheel naar zijne gevoelens zou schikken.

Filips bleef echter koel onder deze betuiging evenals Granvelle en Margaretha, die met elkander zoovele brieven over dit onderwerp wisselden, dat de bewuste correspondentie in de verzameling der genoemde Landvoogdes eene veel grooter plaats inneemt dan zelfs de gewichtigste onderhandelingen.

Vreemd mag het intusschen heeten, dat tegelijkertijd dat de Prins de bezwaren van den Koning tot zwijgen zocht te brengen, hij er zich bij den Keurvorst plechtig toe verbond, zijne aanstaande gemalin in de beoefening van hare godsdienstige gevoelens volkomen vrij te zullen laten(†).

Deze dubbelzinnige houding ontlokte Granvelle de weinig vleiende opmerking, dat de Prins blijkbaar veel in de werken van Machiavel las, om met de verachtelijke wenken van dien Italiaanschen staatsman zijn voordeel te doen(§).

Nadat, in schijn althans, alle moeielijkheden uit den weg waren geruimd, werd het huwelijk van den Prins op den vijf-en-twintigsten Augustus 1561 met de meeste praal te Leipzig ingezegend, waarbij behalve de Koning van Denemarken en vele vorsten drieduizend edelen, uit Duitschland en de Nederlanden samengestroomd, tegenwoordig waren(**).

Zelfs Filips wilde niet achterblijven zijne belangstelling te toonen en vereerde Anna een kleinood van drieduizend dukaten(††).

De Prins, die zijne gemalin onmiddellijk na de voltrekking van het huwelijk naar Brussel voerde en met haar het familiepaleis der Nassau's betrok, richtte zijn huis op hoogst weelderigen voet in. Onder anderen hield hij er achttien koks op na, was steeds omringd door een rijken stoet van edelen en bedienden, gaf festijn op festijn en heette elkeen, die maar eenigszins aanspraak op zijne welwillendheid kon maken, van harte welkom onder zijn gastvrij dak(§§).

Daar echter de kostbare levenswijze van den Prins zijne krachten ver te boven ging, wikkelde hij zich ongemerkt in zulk een schuldenlast, dat deze reeds twee jaren later volgens de getuigenis van Granvelle tot negenhonderdduizend gulden geklommen was(***).

(*) Zie den brief van Margaretha aan Filips van 13 Maart 1560. *Corr. de Marg.*, bl. 209.
(†) Zie: *Les archives de la maison d'Orange-Nassau*, deel I, bladz. 202.
(§) Zie: *Les mémoires de Granvelle*, deel I, bladz. 251.
(**) Zie: Raumer, *Historisches Taschenbuch*, bladz. 109.
(††) *Corr. de Marg. de Parme*, bladz. 284.
(§§) Strada, *De bello Belgico*, bladz. 99.
(***) *Corr. de Filippe II*, deel II, bladz. 239.

De Prins zag zich daardoor genoodzaakt, zijn huis op een veel eenvoudiger voet terug te brengen, wat hem zulk een voordeel aanbracht, dat zijne schulden spoedig aanmerkelijk verminderden. In Januari 1564 toch schreef hij aan zijn broeder Jan: '*Puisqu'il ne reste que XX cents florins par an*, *nous serons bientost délivré de debtes*'(*).

Alles zou dus naar wensch zijn gegaan, indien Anna, die, ofschoon van schoonheid ontbloot, vlug van geest, levendig in hare gesprekken, moedig en ondernemend van karakter was, er slechts wat meer naar gestreefd had, den Prins gelukkig te maken.

In den beginne liet zich door niets vermoeden, dat haar karakter zich op zulk eene nadeelige wijze ontwikkelen zou. Zelfs was zij in de eerste maanden van haar huwelijk zoo vroom dat de Prins het zich tot plicht rekende er haar van af te houden te veel in den Bijbel te lezen, en haar aanried liever nu en dan wat vroolijker lectuur bij de hand te nemen, waartoe hij haar voornamelijk de ridderromans van Amadis de Gaules aanbeval.

Wellicht, dat die boeken een slechten invloed op haar geest uitoefenden; wellicht ook, dat de omgeving, waarin zij zich steeds bevond, haar van den goeden weg deed afwijken. Zeker echter is het, dat zij langzamerhand het tegendeel werd van wat zij vroeger was. Nukkig, hoofdig, onbezonnen, heftig, snoeperig, gesteld op mooie kleederen, onverschillig voor de algemeene opinie en zonder eenige ware godsdienstige gevoelens, verbitterde zij iedereen het leven, die met haar in aanraking kwam. De ruwheid, waarmede zij hare onderhoorigen behandelde, deed elkeen de vlucht voor haar nemen, al gaf zij ook nog zulke hooge loonen. Bovendien haalde zij onder voorwendsel, dat het oprechte Lutheranen waren, zulke deugnieten om zich heen, dat de Prins zich dikwijls gedwongen zag, hen het paleis te laten uitzetten. En als de Prins haar over haar gedrag zijn misnoegen te kennen gaf, bauwde zij hem na en maakte zij hem belachelijk in tegenwoordigheid van wie ook. In één woord, zij veroorzaakte haar gemaal meer verdriet, meer hartzeer dan Filips met zijn geheelen aanhang.

Niemand juichte meer over het huiselijke leed van den Prins dan Granvelle, wiens voorspelling het geweest was, dat op eene verbintenis, die, zooals deze, slechts uit zuivere berekening gesloten was geworden, nimmer eenige zegen kon rusten(†).

IV.

In Augustus 1571 bracht Anna van Saksen een kind ter wereld, dat noch door den Prins van Oranje noch door eenig ander harer bloedverwanten als wettig erkend werd.

Anna stak mooi den draak daarmede, zonder zich in het minst te bekommeren over het lot van haar minnaar of dat zijner vrouw, die

(*) *Archives de la maison d'Orange-Nassau*, deel I, bladz. 196.
(†) Zie: *Mémoires de Granvelle*, deel I.

eindelijk na lang bidden en smeeken in 1573 vergunning bekwam, den gevangene in zijne cel op te zoeken.

Een jaar later bracht Marie Pypelinx het nog verder en herkreeg haar man zijne vrijheid met bepaling zich met vrouw en kinderen in den omtrek van Siegen metterwoon te vestigen. Den 10^{den} Mei 1574 verhuisde zij naar eene kleine landhoeve buiten de stad en kende hare dankbaarheid geene grenzen, toen zij haar man weer aan hare zijde mocht zien.

De uitkomst van deze invrijheidstelling was echter geheel anders, dan zij zich in hare eerste vreugde voorgesteld had. Behalve dat Jan Rubens door het voortdurend gemis aan versche lucht in een hoogst lijdenden toestand verkeerde, zag hij zich gedwongen nogmaals zijn vergrijp voor den rechter te bekennen. Voorts werd het hem ten strengste verboden, ooit eenige kerk binnen te treden of zich naar of op welke plaats in de stad ook te vertoonen. Bovendien behielden de beleedigde bloedverwanten zich het recht voor, elk oogenblik opnieuw het proces te beginnen, waarbij de schuldige verplicht was, zich onmiddellijk bij eene eerste oproeping vrijwillig opnieuw in hechtenis te begeven. Tevens moest hij zich getroosten, dat hem steeds een agent der Nassau's op de hielen zat en hij als een uitworpeling der maatschappij door jong en oud uitgejouwd en met den vinger nagewezen werd.

En als ware dat alles nog niet voldoende, eischte het tribunaal van Marie Pypelinx een borgtocht van zesduizend thalers, om voor het geding van haar echtgenoot verantwoordelijk te blijven, met de bedreiging, dat, zoo hij het ooit in het hoofd mocht krijgen, Nassau te willen ontvluchten of eene der hem gestelde voorwaarden te schenden, hij aanstonds op hoog bevel ter dood gebracht en de zesduizend thalers benevens al het verdere, wat zijn eigendom mocht uitmaken, verbeurdverklaard zouden worden. Tegelijkertijd werd op gezag van den Prins door Jan van Nassau het besluit onderteekend, dat eerst bij zijn overlijden Marie Pypelinx de gestorte som zou kunnen opvorderen, tenzij dat haar man de hem gestelde voorwaarden overtreden of zich aan eenig nieuw vergrijp schuldig gemaakt had.

Om echter het talrijke huisgezin niet geheel zonder middelen te laten, zoo besloten de rechters, Marie Pypelinx vijf percent uit te keeren, mits haar echtgenoot het nooit zou wagen een winkel op te zetten of eene andere zaak te beginnen ter bevordering zijner stoffelijke welvaart of die zijner vrouw of kinderen.

Zoo zag de ongelukkige minnaar der Prinses er zich niet alleen toe veroordeeld, zijne dagen in eenzaamheid voort te sleepen, maar werd hem tevens voorgoed de kans benomen, voor de toekomst te waken van hen, die hem als vader en echtgenoot zoo na aan het hart lagen.

Maar zoo mogelijk nog meer dan onder dit alles ging hij gebukt onder den onverzoenlijken haat, dien de familieleden der beide doorluchtige vorstenhuizen hem voor eeuwig schenen gezworen te hebben.

Het was dan ook eene al te ondraaglijke gedachte, dat een man zonder wapenschild de vermetelheid had durven begaan, eene minnarij aan te knoopen met eene telg uit den eeuwenouden stam der Wettins.

Het bevreemdde Jan Rubens dan ook maar weinig, dat de hem toegestane vergunning, om in de omstreken van Siegen eenige lichaamsbeweging te nemen, waartoe Adriaan Dammans, gouverneur der kinderen van Jan van Nassau, hem steeds als wachter moest vergezellen, in Augustus plotseling weer ingetrokken werd.

Op een smeekbrief van Marie Pypelinx aan de rechters, om door dat verbod eene schrap te willen halen, daar eene verdere opsluiting voor haar man met een doodvonnis gelijk zou staan, werd haar kortweg van regeeringswege geantwoord, dat haar schrijven van de hand gewezen was. Als reden daarvoor gaf de rechtbank op, dat zulks slechts in het belang van den schuldige geschied was, wijl verscheiden Siegenaars erop loerden hem neer te vellen, ten einde in zijn eigen bloed de herinnering aan het vergrijp uit te wisschen, dat hij in de Prinses jegens de gansche vorstelijke familie bedreven had.

Marie Pypelinx liet zich echter niet door dat looze voorwendsel afschrikken hare bede te herhalen en wel in zulk eene roerende taal, dat de rechters, door mededoogen gedrongen, haar man eindelijk weer toestonden, de vrije lucht te genieten, maar in stilte en zonder zich door wie ook te laten opmerken. Tegelijkertijd ontving Jan Rubens de waarschuwing, dat de gevolgen zijner wandelingen geheel voor hem bleven.

Geene veertien dagen later, of hem werd op hoog bevel aangezegd, zijne wandelingen oogenblikkelijk te staken, welk verbod met de leugenachtige beschuldiging gepaard ging, zich in de stad vertoond, verscheiden zijner oude vrienden bij zich ontvangen en zich op hoogst oneerbiedige wijze over Jan van Nassau uitgelaten te hebben.

Zonder er het minste onderzoek naar te doen, in hoeverre die beschuldigingen met de waarheid overeenkwamen, vaardigde de rechtbank aan Jan Rubens het bevel uit, geen voet meer buiten zijn huis te zetten, of gevaar te loopen in de boeien geslagen en weer naar de citadel gebracht te worden.

V.

Wederom spande Marie Pypelinx er hare beste krachten toe in, de doodvijanden van haar gemartelden echtgenoot tot medelijden te stemmen, wat, na lang bidden en smeeken, ten uitkomst had, dat Jan Rubens in Januari opnieuw zijn huis verlaten mocht. Het was en bleef hem echter streng verboden, ooit in eenig bedehuis te verschijnen, daar dat weer de tongen in beweging zou kunnen brengen en van de zijde der Siegenaars nieuwe wraakgevoelens jegens hem in het leven roepen.

De geboorte van een vijfden zoon vermeerderde nog de zorgen van het beklagenswaardige gezin, dat bovendien door elken Siegenaar voor een broeinest van ongerechtigheid werd uitgekreten.

Marie Pypelinx duldde en leed echter in stilte, zonder haar man ook maar door een zucht, laat staan door eene klacht of een verwijt, het leven nog zwaarder, nog bitterder te maken, dan het reeds in elk opzicht voor hem was.

Ongeveer een jaar later werd haar op den Petrus- en Paulusdag nogmaals een zoontje in de armen gelegd, dat de namen der beide genoemde Heiligen ontving en waaruit de beroemde schilder mocht opgroeien.

Den 18^{den} December van hetzelfde jaar, 1577, overleed Anna van Saksen, die, door haar oom, Keurvorst August, te Dresden onder een zeer streng toezicht geplaatst, hare laatste levensjaren op alles behalve aangename wijze gesleten had.

Daar zij bovendien veracht en verstooten werd door al hare bloedverwanten, woog haar het leven zoo zwaar, dat zij dikwerf poogde zelfmoord te begaan. Ten laatste plaatste zij de kroon op haar nietswaardigen levenswandel, door naar de flesch te grijpen, waardoor zij allengs geheel en al versufte en bijna zonder eenig zelfbewustzijn voor altijd de oogen sloot.

Dit heengaan spoorde er Jan Rubens, wien het doelloos leven, dat hij gedoemd was te leiden, hoe langer hoe meer begon tegen te staan, toe aan, om eene uiterste poging bij den Prins van Oranje te wagen, om zijne onafhankelijkheid terug te erlangen.

Na lang beraad stelde Marie Pypelinx een verzoekschrift aan den Zwijger op, dat door Jan Rubens verbeterd en door zijne stokoude moeder overgeschreven werd.

Geheel in afwijking van de vroeger ingezonden smeekbrieven ving deze aan met eene sierlijke lofrede op den Prins, dien Marie Pypelinx er in weinige doch krachtige bewoordingen aan herinnerde, hoe haar echtgenoot hem in zijne vrijwillige verbanning gevolgd was, om de nieuwe leer getrouw te kunnen blijven. Voorts wees zij er den Prins op, dat de Heer geen behagen in den dood van een ontrouwen echtgenoot stelt, dat zij bijgevolg hem in bedenking gaf, den schuldige voor eene kerkelijke rechtbank te laten verschijnen, opdat de bedienaars van het Heilige Evangelie met bewijzen zouden kunnen staven, gaarne naar het voorbeeld van den Zaligmaker het gebeurde met den mantel der liefde te bedekken.

Eindelijk voerde Marie Pypelinx in dit schrijven aan, hoe bijzonder streng de wetten van Nassau waren, waardoor haar niets anders overbleef, dan hare laatste hoop te vestigen op 's Prinsen bekende vergevensgezindheid, welke alleen de toekomst der haren zou vermogen te redden.

Het slot van dit meesterlijk gestileerde verzoekschrift hield de nederige bede in, om, hoe diep haar echtgenoot den Prins ook in zijne teederste gevoelens mocht gekwetst hebben, den schuldige weer in genade te willen aannemen, als iemand, die steeds een onbesproken gedrag geleid en te Antwerpen met eere de betrekking van wethouder bekleed

had, totdat hij de Scheldestad vaarwelzeide, om der Reformatie ook in den vreemde tot steunpilaar te verstrekken.

Tot groote vreugde en dankbaarheid der familie mocht het ingezonden smeekschrift aan den Prins in goede aarde vallen. Reeds sedert eenige jaren van Anna van Saksen gescheiden, was de Prins in het huwelijk getreden met de even schoone als lieftallige Charlotte van Bourbon, die haar gemaal met de meeste toewijding en grooten moed in zijne staatkundige worstelingen ter zijde stond, waardoor zijn toorn aanmerkelijk bekoeld was.

Bovendien had het overlijden van Anna van Saksen alle hinderpalen uit den weg geruimd, om Jan Rubens langer van zijne vrijheid te berooven. Toch ging de Prins er niet toe over, hem weer zijn eigen weg te laten gaan, dan onder de volgende voorwaarden:

Ten eerste moest Jan Rubens er zich schriftelijk toe verbinden, om, zoolang hij nog binnen de grenzen van het hertogdom Nassau verblijf mocht houden, zoo dikwijls als de rechter het wenschte, onverwijld voor het tribunaal te verschijnen.

Ten tweede: nooit ofte nimmer op eenig landgoed van den Prins den voet te zetten.

Ten derde: er elk jaar kennis van te geven, waar hij de eerstvolgende twaalf maanden zijn domicilium meende te kiezen, om ingeval de rechter zijne tegenwoordigheid te Siegen noodig achtte, hem zonder eenige moeite te kunnen vinden.

En ten vierde: zich nooit onder de oogen van den Prins te wagen, daar eene ontmoeting met Zijne Hoogheid licht diens toorn weer zou doen ontvlammen.

Jan Rubens aarzelde geen oogenblik, die eischen met zijn naam te onderteekenen, waarna hij nog denzelfden dag zijn koffer pakte, met zijn huisgezin naar Keulen terugtoog en er in de Sternegasse eene kleine, onaanzienlijke woning betrok, dezelfde kluis, waar Maria de Medicis, weduwe van Hendrik IV en moeder van Lodewijk XIII, den 3^{den} Juli 1643 haar veelbewogen leven eindigde.

De gids, die den bezoeker in die woning de kamer binnenleidt, waar de verstooten Koningin van Frankrijk het geteisterde hoofd neerlegde, verzuimt nooit te verhalen, dat in hetzelfde vertrek Paulus Petrus Rubens het levenslicht mocht aanschouwen.

Overbodig erop te wijzen, hoe deze bewering ten volle in strijd is met de waarheid, daar het niet den minsten twijfel lijdt, of Rubens was minstens reeds een jaar oud, toen hij met zijne ouders naar de eerwaarde Domstad verhuisde.

VI.

De treurige levenservaringen, die Jan Rubens doorstaan had, brachten er hem toe, het Lutheranisme openlijk af te zweren en tot den schoot der alleen-zaligmakende kerk terug te keeren.

Evenzoo liet hij al zijne kinderen herdoopen en maakte zijn haat tegen Filips voor de meest welwillende gevoelens plaats. Zelfs liet hij er zich toe vinden, toen de Zuidelijke Nederlanden met Spanje in eene minnelijke schikking trachtten te treden, als mede-onderhandelaar op te treden, en spoorde hij er den Graaf De Chimay in de meest dringende bewoordingen toe aan, zich in die poging bij hem aan te sluiten(*).

In den loop van het volgende jaar stond men Marie Pypelinx toe, zich voor onbepaalden tijd naar Antwerpen te begeven ter regeling van eenige geldzaken. Haar man bleef uit licht verklaarbare oorzaken te Keulen. Uit het feit, dat hij nooit meer Keulen verliet, zelfs niet, toen de Prins in 1584 onder de handen van een sluipmoordenaar viel, valt blijkbaar op te maken, dat hij er tot zijn dood toe veroordeeld werd, onder het opzicht der politie te blijven.

Hij wijdde verder zijn geheelen vrijen tijd aan het onderwijs zijner zoontjes, die allen, inzonderheid de kleine Petrus Paulus, zeer vlug van begrip waren.

Drie jaren, nadat de Zwijger de eeuwigheid was ingegaan, brak ook het laatste oogenblik van Jan Rubens aan en blies hij na eene ongesteldheid van slechts enkele dagen den 18^{den} Maart 1587 in de armen zijner gade den laatsten adem uit.

Zijn stoffelijk overschot werd in allen eenvoud begraven in de Sint-Pieterskerk, een bedehuis van den tweeden rang. Boven de graftombe, te zijner nagedachtenis opgericht, liet Marie Pypelinx een inschrift aanbrengen, waarop de voornaamste gebeurtenissen vermeld staan, die tijdens het leven van den overledene plaats grepen. Evenzoo bevat die inscriptie eene warme lofrede op de huwelijkstrouw van den zoo voortreffelijken en innig diep betreurden echtgenoot, met wien zij zeven en twintig jaren vereenigd mocht blijven, zonder dat hij haar ooit eenige reden tot ontevredenheid gaf.

In de nis, waar Jan Rubens eene laatste rustplaats werd aangewezen, ontwaart men eene ‘kruisiging van Petrus’, een der beroemdste doeken van zijn zoon. Dit kunstgewrocht is echter slechts zichtbaar voor eene fooi aan den koster van vijftien groschen.

Weinige reizigers slechts, die Keulen bezoeken, zonder eene bedevaart te doen naar de Sint-Pieterskerk of het huisje, waar Petrus Paulus Rubens zijne eerste levensjaren sleet.

De Keulenaars houden vol, dat Rubens in hun midden geboren werd, zonder er zich om te bekommeren, hoevele tegenbewijzen daarvoor bestaan. Inmiddels valt het te bejammeren, dat de naam van den wereldvermaarden schilder evenmin vermeld staat op de doopregisters van Siegen, daar het oudste eerst van 1621 dagteekent.

(*) De brief, waarin dit vermeld staat, bewijst maar al te zeer, hoe innig verbitterd Jan Rubens was.

Jong verloofd.
Door H.G. Roodhuyzen.

Dertiende hoofdstuk.

Het kan gebeuren, dat een meisje eene liefdesverklaring verwacht: dat is: de woorden, waarin een man die kleedt. Maar dan is de liefde reeds te voren op eene van de honderden verschillende wijzen, die den man daartoe tot beschikking staan, aan den dag gelegd. Het meisje kan dan vreezen of hopen, maar verwachten doet zij, telkens als de gelegenheid den jongen man gunstig is. De beschaafde, zorgvuldig opgevoede maagd zal die verklaring nooit ontlokken.

Dora verkeerde in geheel bijzonderen toestand: zij moest zulk eene verklaring verwachten, zonder dat er iets voorafgegaan was, dat er haar op de gewone wijze recht toe gaf. De oorzaak van haar verwachten was geene andere, dan dat zij opgevoed was in het denkbeeld, dat zij de vrouw van George zou worden. Zeker was er in de laatste jaren minder opzettelijk sprake van geweest, maar wat in de kinderjaren als onomstootelijk waar wordt aangenomen, heeft vaak eene ondelgbare kracht. En dan: aan zijdelingsche toespelingen had het niet ontbroken. ‘Als onze kinderen een paar zijn’, was eene niet ongewone uitdrukking geweest, als er over de toekomst gesproken werd, en hare tegenwoordigheid had die eerst in den laatsten tijd doen inhouden.

Van haar kant geen zweem van lokken. Dat was immers niet noodig, gesteld, dat zij daartoe ooit in staat zou geweest zijn: hier wordt ander lokken bedoeld, dan zij onbewust door hare persoonlijkheid vermocht. Maar zij hield van George. Daarom verwonderde zij zich, dat zij tot hiertoe vergeefs wachtte. Zij had genoeg vernomen, dat er nu geen enkel beletsel meer bestond.

Sinds zij Herman geboord had, was intusschen haar verwachten gewijzigd; zij had hartstocht waargenomen; zij had de bekoring van den hartstocht ondergaan: zij erkende de noodzakelijkheid van den hartstocht; zij vreesde.

Wat?

Zij vreesde, dat George haar doodkalm zou voorstellen, eene verbintenis

aan te gaan, die - grootvader had het gezegd, en zij gevoelde, dat het waarheid was, - die met hartstocht beginnen moest. Als het doodkalm of ook maar kalm toeging, zou zij minstens niet dadelijk toestemmen. Als George haar uit gehoorzaamheid aan zijne ouders tot vrouw begeerde, alleen om de twee bezittingen tot één te maken, dan zou zij toch ernstig overwegen, of hare toestemming kans had, haar geluk te verzekeren. Dan zou grootvader ook eerst geraadpleegd worden. Maar - en wie zal haar dat euvel duiden? - als George zoo hartstochtelijk werd, als... als... als die andere geweest was, dan, ja, dan... zou zij... In ieder geval: zij verwachtte. En dat maakte, dat de oude vertrouwelijkheid sterk belemmerd werd op de wandeling naar Wageningen, op den rit naar Ede en naar Arnhem. En dat te meer, dewijl ook George blijkbaar onder den indruk verkeerde, alsof hij iets belangrijks vóór den boeg had.

Dat werd eerst wat beter, toen zij op Sonsbeek rondwandelden, waar het geleide van een tuinman ieder ander onderhoud dan over hetgeen zij zagen, uitsloot. Maar dat gaf niet meer dan eene afleiding. Hij schreed rond met de hoop, dat hij heden los van haar zou worden, en zij langzamerhand meer met den wensch, dat er geen woord over zijne lippen zou komen; want van smeulenden hartstocht geen zweem.

Van Sonsbeek wandelden zij naar het Lage Erf. Voorwaar, een jonkman, die voor een meisje iets op het hart heeft, zou met goud de gelegenheid betalen, om haar langs den weg te geleiden, die er van Sonsbeek heen voert. Toen Dora de eenzaamheid van dien weg vóór zich zag, meende zij, dat George die opzettelijk zocht, terwijl voor de keuze van dien onbeschaduwden, min aangenamen weg toch ge ene andere aanleiding bestaan had, dan dat hem die door Herman op de wandelkaart aangewezen was. Zij was het, die onophoudelijk de stof voor het gesprek leverde, en toen zij in de liefelijke streek gekomen waren, in welke het Lage Erf ligt, was hare bovendrijvende aandoening tevredenheid; tevredenheid, dat zij nog niet noodig gehad had, om aan eene beslissing te denken. Maar die tevredenheid maakte plaats voor schrik, toen zij, in de ruime zaal van het ververschingslokaal bij het Lage Erf tredende, er Herman zag zitten. Hem zag zij eerder dan Emma, die niet weinig ontstelde.

Ja, Emma had hare vermoedens gehad omtrent het doel van den tocht, want zij wist al te goed, hoezeer Dora nog in het hart van haar broeder onbeperkt heerschappij voerde, maar het was haar toch opmerkelijk voorgekomen, dat hij sinds hare komst in Amsterdam nog geen woord over Dora gerept had; ja, dat hij bij de aankomst van den trein in Arnhem zich schijnbaar zonder eene nevengedachte had laten ontvallen: ‘Dat Sonsbeek ligt toch prachtig!’ Ook had de richting van de wandeling, die zij daarna ondernamen, haar vermoeden weinig bevestigd. ‘Zou het’, zoo had zij gedacht, ‘inderdaad alleen zijne bedoeling zijn, om mij naar omstreken van Arnhem te brengen, die

ik nog niet ken?' En toen hij, in het ververschingslokaal op het Lage Erf gekomen, een tweede ontbijt besteld had en haar, terwijl dat gereedgemaakt werd, naar het punt had geleid, vanwaar de weg naar Sonsbeek voor het grootste gedeelte te overzien was, had zij niet bemerkt, dat hij zich daar vergewiste van de nadering van een heer en eene dame, die zij niet eens opgemerkt had. En toch was het haar volstrekt niet ontsnapt, dat hij niet in volslagen kalmen toestand verkeerde, al deed hij zijn best, om over de eigenaardigheid van de streek uit te weiden.

Voor haar was het binnentreden van de twee eene reden, om sterk te ontroeren, omdat zij in den heer dadelijk George Pondt vermoedde en nu niet anders denken kon, dan dat de verloving van Dora met dien George een feit bleek te zijn. Zij begreep volstrekt niet, wat zij denken moest, toen die George - wie kon hij ook anders zijn? - dadelijk op haar broeder toetrad en toen de twee elkander blijkbaar vriendschappelijk bejegenden. En dat verbaasde Dora evenzeer, zóó zelfs, dat zij aan den ingang van de zaal, in welke geene andere personen waren, geen stap meer voorwaarts deed.

Emma kwam intusschen het eerst tot het besef, dat elk vertoon van ontroering misplaatst moest geacht worden. Zij snelde op Dora toe, die maar nauwelijks in staat was, haar antwoord te geven op de toch wat gedwongen blijken van vreugde over de ontmoeting. Dat alles was in een paar seconden doorleefd; het kon niet duren, en het behoefde ook niet, want de beide heeren traden toe....

Herman begroette Dora als man van de wereld, al viel het hem moeielijk, zoo te zijn. Zij ontving zijne begroeting met eene flauwe nijging, eene, die in het minst niet aanmoedigde. Daarop stelde Herman Emma en George aan elkander voor, en toen hij daarop nog twee stoelen plaatste aan het tafeltje, waarop het ontbijt stond, en George Dora een zetel aanbood, zette zij zich werktuiglijk neder.

De toestand was geheel anders, dan èn George èn Herman zich voorgesteld hadden. Beiden hadden in Dora meer bedrevenheid verondersteld, om zich in gezelschap niet te laten overbluffen door de omstandigheden; maar hoe zou grootvaders kleindochter, geheel ongewoon te veinzen, die vaak noodzakelijke bekwaamheid nu reeds verworven hebben?

Gelukkig, dat Emma meer geoefend was, ofschoon ook zij nog de ontmoeting om den wil van haar broeder betreurde. Zij begreep in een oogwenk, dat het hare taak was, den toestand draaglijk te maken, en terwijl de heeren zich behielpen met over het weder te praten, overstelpte zij Dora met vragen over de familie te Nicotia en over grootvader. Natuurlijk lokte dat van Dora's kant zulke vragen uit over de Haagsche familie. En onder dat gesprek nam zij nu toch tamelijk spoedig een besluit. Zij voerde Emma naar buiten.

In de oorspronkelijk geheel vierkante zaal was een portaal getimmerd met eene gewone kamerdeur, die van eene veer voorzien was en daardoor steeds toeviel. Toen de beide dames die deur achter zich hadden, was Emma's natuurlijke vraag, maar fluisterende:

- Ben jelui nu publiek geëngageerd?'

Op die zeer onwelkome vraag antwoordde Dora alleen met een ontkennend hoofdschudden en een gelaat, dat zulk eene veronderstelling zeer verre verwierp. Maar zij vroeg even driftig:

- Hoe kom jelui hier? En waar gaan jelui naar toe?'

- Wij komen van morgen uit Amsterdam, en wij gaan over Mariëndaal naar... ja, dat weet ik nog niet....'

Meteen wandelden zij voort.

- Je begrijpt toch, dat wij onmogelijk in elkanders gezelschap kunnen blijven?' vroeg Dora gejaagd.

- Dat begrijp ik... dat zie ik.. Maar 't is jammer!... Mijn broer leeft nog altijd in de hoop...'

- Praat daar niet van!... Laat mij hier alleen... Toe, ga George zeggen, dat ik hem hier wacht... Hoe kent hij je broer?'

- Dat is ook voor mij nog een raadsel,' zei Emma, zeer tevreden, dat die vraag het voldoen aan haar verzoek uitstelde. 'Kom! ik wandel eene poos met je voort...'

Zij begon te begrijpen, dat Dora's onverholen schuwheid, om naar de zaal terug te keeren, nu juist geen slecht teeken voor Herman was. Ook kreeg haar vermoeden, dat de ontmoeting niet toevallig was, nieuwe kracht. Dat gaf haar hoop voor haar broeder, te meer, omdat zij nu stellig wist, dat er nog geene verloving had plaats gehad. Zij wandelde dus met Dora voort en sprak aanvankelijk alleen over Den Haag en over grootvader, en zij bracht Dora tot kalmte. Toch vond zij gelegenheid, om haar te beduiden, dat Herman te haren opzichte dezelfde gevoelens bleef koesteren. En al pratende besloot zij niet aan Dora's verzoek, om George te roepen, te voldoen. 'Als ik bij haar blijf,' dacht zij, 'zal die George Pondt ons niet alleen komen zoeken.'

Maar Dora nam het besluit, om daarop niet te wachten. Zij wilde een einde aan den toestand en voerde dus zelf Emma naar de zaal, om George te nopen tot voortzetting van de wandeling; alleen vorderde zij van Emma de belofte, om te zorgen, dat zij dan ook scheiden zouden.

Intusschen hadden de beide heeren na de zeer onverwachte wending, die de zaak genomen had, beraadslaagd, hoe er gehandeld moest worden. 'Wachten, totdat de dames terugkomen,' was eindelijk George's oordeel en raad. 'Ik laat je hier alleen; steek dan de lont in het kruit, of je zuster er bij is of niet. Want van gezamenlijk voortwandelen staat blijkbaar niets in.'

En zoo wachtte Herman met kloppend hart op den terugkeer der

dames, niet weinig bevreesd, dat de bewoners van het huis of dat nieuwe bezoekers het stoute plan in duigen zouden doen vallen.

Met een beklemd hart wilde Dora de veerende deur openen.... Die beklemdheid steeg tot ontsteltenis, toen Herman die voor haar opende... Emma week dadelijk achterwaarts. Ook Dora wilde terugtreden met de verlegen vraag: ‘Waar is Mijnheer Pondt?’ toen Herman haar dat terugtreden onmogelijk maakte, eenvoudig door zijn ontroerd: ‘Juffrouw!’

De toon van zijne stem verlamde, als ware het, hare ledematen.

- Juffrouw!’ zei Herman. ‘Vergeef mij.... ongelukkig ben ik... ik kan alleen gelukkig worden door u.’

Meer zei hij niet, maar het was ook niet noodig: zij zag in een oogwenk aan zijn geheele voorkomen, dat hij waarheid sprak. Maar zij kon niet antwoorden. Zij was plotseling bleek geworden en staarde hem aan.

- Moet ik mijn geheele leven een ongelukkige blijven?’ ging hij smeekend voort. ‘U te zien, is alleen reeds een geluk voor mij!’

- Ik weet niet’.... stamelde zij. ‘Ik bedoel.... Maar’.... En zij zag om - ‘Waar is Emma?.... waar is George?’

- Gelukkig, dat zij er niet zijn!.... Mag ik.... mag ik mij tot uwe ouders wenden.... Mag ik?... o! wees barmhartig!’

- Ik weet niet, wat u moogt,’ zei ze haastig en verward en snelde terug naar buiten.... Daar stonden George en Emma met elkander te praten. Snel greep zij George's arm en zei gejaagd:

- Voort! voort! weg van hier!’.... En meteen Emma's hand grijpende:

- Vaarwel! wij kunnen niet bij elkander blijven....’

- Ben je dan boos?’ vroeg Emma, eenige schreden mede voortwandelende. Dora zweeg een oogenblik.

- Boos?’ vroeg zij. ‘Neen! maar ik moet voort! Adieu!’

George begreep, dat hij het afscheidnemen van Herman wel achterwege kon laten, en hij deed, wat zij verlangde. Hij voelde, hoe zij zich thans krampachtig aan zijn arm klemde en hoe zij van tijd tot tijd beefde. Ook, hoe zij hem tot een snellen tred noopte.

- Was dat toevallig?’ vroeg Emma haar broeder.

- Neen,’ was het antwoord. ‘'t Is het gevolg van eene afspraak met George. Ik mocht je maar niet inlichten, opdat je je geheel vrij zou gevoelen.’

- Nu,’ zei Emma, ‘'t heeft mij op de leden gelegen, dat je uitnoodiging, om te komen logeeren, iets bijzonders te beteekenen had. Maar - hoe is het geweest?’

- Zij heeft mij ten minste niet afgewezen, en van George als een beletsel heeft zij geen woord gerept.’

- En mij heeft ze gezegd, dat ze niet boos is.....’

Nu volgde voor Emma het verhaal omtrent het bezoek van George

en de afspraak, die er het gevolg van geweest was. En al overleggende, kwamen de twee tot de veronderstelling, dat de kansen voor Herman heel goed stonden, en tot het besluit, dat het ijzer gesmeed moest worden, terwijl het heet was. Over vormen moest maar heengestapt worden; en dat kon: zijn vader had immers reeds het bewijs gegeven, dat hij alle vormen in acht had willen nemen? Dora's ouders moesten overrompeld worden. Daarom wandelden de twee haastig naar Arnhem, om te Wageningen te zijn, eer Dora en George er kwamen.

Dat was tusschen Herman en George afgesproken voor het geval, dat Dora de liefdesverklaring niet al te stellig zou afwijzen; en daarom trachtte George Dora uit het hoofd te praten, om de wandeling naar Mariëndaal op te geven, en dadelijk, dadelijk! naar Nicotia terug te keeren, gelijk Dora verlangde. Haar tot het tegendeel over te halen, kostte moeite. En George maakte eigenlijk van hare onbekendheid met de richting, die daartoe ingeslagen moest worden, misbruik. Maar zij vergat dan ook weldra alles onder het onderhoud, dat zich ontspon.

- Wat is er toch voorgevallen?' vroeg hij.

Zij wilde er eerst niet voor uitkomen. Maar toen hij aandrong, bleef zij stilstaan. Zij liet hem los, om hem in zijne oogen te zien, en zij zei:

- Hij heeft mij weder gevraagd....'

Zij zag, dat hij niet ontroerde. Louter uit oude, in den laatsten tijd min gevolgde gewoonte, en dan als gevolg van hare gemoedsgesteldheid, nam zij zijn arm opnieuw, en zij wandelden voort.

- En?' vroeg hij.

Zij antwoordde niet. Zij liepen nu minder haastig; hij, overwegende, dat hij haar hoogst ongaarne ruw zou doen ontwaken uit een liefelijken droom; zij met het gevoel, dat er in de volgende oogenblikken eene beslissing voor haar leven zou plaats grijpen. Maar die beslissing zou niet, als George dacht, een onaangenaam ontwaken uit een liefelijken droom zijn. Dat hij niet meer vroeg dan 'En?' viel hare koud op het hart, maar er was in dat hart door grootvader eene vonk geworpen, die een smeulen veroorzaakt had. Heden was de vlam uitgebarsten. Er was een warmtegraad in dat hart ontstaan, die telkens steeg. De koude van het 'En?' gaf dus maar eene zeer voorbijgaande onaangename gewaarwording.

- Kom!' zei George, toen zij bleef zwijgen, 'ik weet, waar het hapert. Vroeg of laat moesten wij eens ruiterlijk voor elkander voor den dag komen, en dan is te vroeg beter dan te laat. Wij zijn opgevoed in het denkbeeld, dat wij onafscheidelijk door het leven zouden wandelen. Dat plan is door onze ouders gemaakt. Dora! onze ouders hebben niet dan tot op zekere hoogte daarover te beslissen: ons eigen hart moet in de eerste plaats dat doen. Kom, Door! ik hoef je niet te zeggen, dat ik nooit zal ophouden, je als eene zuster lief te hebben:

ik geloof, dat je van mij houdt als van een broer. Laten wij de vraag goed onder de oogen zien, wij met elkander.... Door! zou het je ongelukkig maken, als ik met een ander meisje als mijne toekomstige vrouw voor den dag kwam?'

Zij antwoordde niet dadelijk.

- Ja,' ging hij voort, 'denk er eens goed over na; 't zou mij zoo diep, zoo innig leed doen, als ik je niet gelukkig zag.'

Zij liep peinzende voort. Alleen maakte zij het opzetten van hare parasol tot een voorwendsel, om zijn arm te laten varen, en hij beschouwde dat als een voorteeken, dat hem niet ongevallig kon zijn. En ook bewonderde hij haar, omdat zij, wat hij het meest gevreesd had, volstrekt niet verviel in de rol van versmade, zulk eene, die hem met trotschen spot gevraagd kon hebben, wat hij zich toch wel in het hoofd gehaald had.

- George!' zei ze eindelijk, ''t is heel goed, dat die vraag eens behandeld wordt, en wij moeten dat dadelijk doen. Dus; niet naar Arnhem, maar naar Mariëndaal.... Ik zal dan maar dadelijk met je spreken, alsof je mijn broer was.... Zie je: als ik tot nog toe het denkbeeld niet geheel losgelaten heb, dat ik je vrouw zou worden, geloof ik thans, dat het sterk verlangen, om den wensch van onze ouders te vervullen, daarvan de oorzaak is geweest....'

- En dat mag niet!' zei George.

- Stil!' zei ze, 'laat mij uitspreken. Ik doe je de vraag, die je mij gedaan hebt, maar een beetje anders. Zou je ongelukkig wezen, als ik met een ander trouwde? Ik kan je antwoord nu wel vermoeden, maar ik wil het je toch gevraagd hebben.'

- Door! juist omdat wij met elkander opgegroeid zijn....'

Zij viel hem in de rede. Zij bleef vóór hem staan en keek hem vastberaden in de oogen.

- Neen!' zei ze, 'praatjes daarover kunnen later komen. Geef mij nu kort antwoord op mijne vraag. Moet je erover denken: ik laat je den tijd.'

- Neen,' zei hij. 'Ik heb er al lang over gedacht. Wat ik voor je verlang, is, je gelukkig getrouwd te zien, en die Aardenb....'

- Laat dien nu buiten de zaak,' zei ze glimlachende.

- Door!' riep hij uit, en hij greep hare hand, 'ik zie met blijdschap, dat je glimlacht. Ik heb altijd gevreesd, dat dit gesprek je erg zou aandoen.... Dat is het juist!.... Hoeveel ik van je hou, diep ongelukkig zal ik niet wezen, als je dien Aardenborg....'

- Kom!' zei zij en trok hem voort, 'over dien Aardenborg moet ik nog denken. Biecht nu eens op: jij wist, dat hij dáár was!'

Het was goed, dat Dora later Mariëndaal nog wel eens bezoeken zou, want van heden nam zij, wat de buitenplaats zelf betreft, niet vee

herinneringen mede, want George biechtte, en zeer getrouw. Nog veel nauwkeuriger, dan de lezer vernomen heeft, kreeg zij al de bijzonderheden van George's bezoek in Amsterdam, en Dora luisterde zoo goed, dat in de schepping om haar heen bijna niets bestond dan George en - dan de jonkman, die geen beter pleitbezorger had kunnen verlangen. Het ‘diep, diep, diep rampzalig’ oefende eene onweerstaanbare en gelukkig makende kracht uit.

Zonder dat zij er iets van bespeurde, voerde George haar van Mariëndaal naar Oosterbeek. Zij schrikte toch een weinig, toen zij er zich dichtbij bemerkte, want als licht te begrijpen is, zij verlangde nu weder naar huis. George zei haar niet, dat hij het opzettelijk gedaan had, en hij deelde haar ook niet mede, hoe hij vermoedde, dat Herman rechtstreeks naar Nicotia gegaan was. Het kon toch wezen, dat deze vader en moeder Kruithoorn niet dadelijk thuis vond. Hij stelde Dora voor, te Oosterbeek een middagmaal te bestellen, en terwijl dat gereedgemaakt werd, liet zij zich, in de moshut op den Oorsprong uitrustende, nog sommige bijzonderheden uitleggen en herhalen. De wandelaars, die voorbij de hut kwamen, konden niet anders denken, dan dat daar een verloofd paar zat. En - schrikkelijk eigenbaatzuchtig - zij dacht alleen om haarzelf in verband met Herman... Ja, toch ook om grootvader en wat die wel zeggen zou.

Toen de twee het middagmaal gebruikt hadden en naar de tram wandelden, zei Dora:

- 't Is maar goed, dat wij dit onderhoud gehad hebben. Maar ik heb maar altijd om mijzelf gedacht, en dat staat mij leelijk. Ik had meer om mijn broer moeten denken. Geef me je arm....’

Zij greep dien zelf en ging voort: ‘Biecht nu eens verder op: heb jij ook andere uitzichten?’

- Dat ‘ook’’, zei George, ‘zou zeker iemand in den derden hemel brengen.’

- Nu,’ zei ze, zoo recht vertrouwelijk, als zij in den laatsten tijd niet geweest was, ‘nu ik je zuster ben, zal je me wel niet verklappen. Maar je antwoordt niet op mijne vraag....’

- Dat kan ik ook niet,’ antwoordde hij langzaam, om zijne woorden goed te overwegen. ‘Er is vooralsnog geen meisje, dat mij.... weet je.... dat mij in den toestand gebracht heeft, waarin Herman Aardenborg door jouw schuld verkeert.... Weet je: die zal hemel en aarde bewegen, om je te krijgen, en - zie je - dat moet ik ook hebben..... Zonder hartstocht is die geheele geschiedenis niets waard.’

Dat was de weerklank van hetgeen grootvader gezegd had, en het vond weerklank in haar gemoed. Toch liet zij zich daarover niet uit.

De vervoermiddelen naar Wageningen lieten verder geen vertrouwelijk onderhoud toe. Maar toen zij vandaar naar Nicotia wandelden, bepaalden zij, dat Dora dadelijk den stand van zaken tusschen hen aan hare ouders bekend zou maken en hoe zij dat doen zou.

Herman en Emma waren intusschen zoo spoedig mogelijk, en zonder om iets anders te denken, naar Wageningen vertrokken. Daar bleef Emma in het logement op Herman wachten, totdat hij van den tocht naar Nicotia teruggekeerd zou zijn. Dat hij er met een licht hart heenging, kan niet gezegd worden; maar toch was zijne grootste bekommering, dat hij er niemand thuis zou vinden. Toch: het geluk lachte hem toe, en het zou blijven lachen.

Toen de dienstmaagd op Nicotia hem vroeg, wien zij zou aanmelden, zei hij: 'Mijnheer zal wel zien, wie ik ben.' Dewijl Kruithoorn vermoedde, dat zijn bezoeker om zaken kwam, werd Herman genoodigd, om in het vertrek te komen, dat de tabaksplanter zijn kantoor noemde en waar hij dan ook op dat oogenblik aan zijne schrijftafel zat. Zonder op te staan, zag hij dus om, toen Herman binnentrad en maar dadelijk met de deur in huis viel.

- Mijnheer!' zei hij, 'mijn naam is Aardenborg; ik neem beleefd de vrijheid, u om de hand van uw dochter te verzoeken...'

- W.. w.. w.. wat?!' vroeg Kruithoorn, meer verschrikt dan vergramd. Hij draaide zijn kantoorstoel daarbij half om, en met beide armen op de leuning, alsof hij zich wilde opheffen, staarde hij Herman aan.

- Ja, Mijnheer! ik veroorloof mij, persoonlijk te komen doen, wat mijn vader nu zes maanden geleden gedaan zou hebben...'

- M... m... maar,' zei Kruithoorn, 'ik heb immers uw... Mijnheer uw vader geschreven, dat daar niets van komen kan?'

- U ziet, dat ik daarom de zaak niet opgeef; en dat kan ik ook niet, want wat ik voor de Juffrouw uwe dochter gevoel, is niet te smoren. Veroorloof mij, u beleefd te vragen, of er iets in mijne persoonlijkheid is, dat u mishaagt... of in mijne familie... of in mijne omstandigheden?'

Hij was tamelijk vrijmoedig: hij wist immers meer dan de man, die hem daar zat aan te staren. Het was voor heden genoeg, als die man wist, dat hij volhield.

Kruithoorn had intusschen begrepen, dat hij zich te veel op zijn kantoor gevoelde. Hij stond dus op, bood hem een stoel aan en plaatste zich in meer gepaste houding op den zijnen.

- Jonge man!' begon hij thans met waardigheid, 'zulk een aanzoek strekt altijd een meisje en hare familie tot eer, en - dat

betuig ik u gaarne. Maar het spijt mij voor u, dat ik geen ander antwoord geven kan, dan uw heer vader reeds van mij ontvangen heeft. Er zijn andere uitzichten voor mijne dochter.'

- Goed,' zei Herman, en vader Kruithoorn keek over dat 'goed' wel wat vreemd op; 'ik zal dan wachten, totdat die uitzichten al of niet vervuld zijn. Dit alleen wensch ik thans van u te vernemen: mag ik hopen, dat mijn aanzoek in overweging genomen wordt, zoodra het misschien blijken mocht, dat die uitzichten u niet meer belemmeren? Iets, dat ik van ganscher harte hoop!'

Kruithoorn zag hem lang aan; maar Herman verdroeg, zooals vanzelf spreekt, zijn onderzoekenden blik.

- Dat is eene andere zaak,' was het antwoord, 'goed!... Kom weerom... ik wil zeggen: ik geef u verlof, uw aanzoek te vernieuwen, zoodra mijne dochter vrij mocht worden van alle vroegere verbintenissen. Maar ik denk niet, dat daarvan spraak zal wezen.'

- Dat is alles, waarop ik redelijkerwijze hopen mag,' zei Herman. Hij nam daarop afscheid, Kruithoorn verwonderd achterlatende. Dezen toch viel het dadelijk in, dat zijn bezoeker zich niet scheen te bekommeren over de wijze, waarop hij van die voor hem wenschelijke omstandigheid ingelicht zou worden. Kruithoorn begaf zich naar zijne vrouw, die zich niet minder verwonderd betoonde dan hij, maar die meer vasthield aan de verwachting, die gisterenavond opgevat was. En zoo deden ook vader en moeder Pondt, toen zij volgens Donderdagsche gewoonte op Nicotia kwamen en vernamen, wat er op het kantoor voorgevallen was. Toch gaf het aanleiding tot lang en breed gesprek, en dat was nog niet geëindigd, of daar traden George en Dora binnen, en bijna het eerste woord, dat de laatste zei, was:

- George en ik hebben afgesproken, dat wij voortaan broer en zuster voor elkander zullen zijn.'

Dat gaf geene geringe ontsteltenis! Toen zij zoo vroolijk begon: 'George en ik hebben afgesproken', werd er geheel iets anders verwacht, en daar was immers aanleiding voor? Den vier ouders werd, als ware het, een slot op den mond geworpen. Het was dan ook te veel op eens. En de ongedwongen manier, waarop de jongelieden nu met elkander omgingen, sterk afstekende bij hetgeen gisteren nog het geval was geweest, verhoogde hunne begeerte, om een einde aan het samenzijn te maken. Toen dat mogelijk geworden was, begon in beide huizen een belangrijk onderhoud, dat niet in het breede uiteengezet behoeft te worden. In beide gezinnen kwamen de ouders tot de reeds lang gevreesde overtuiging, dat het eenmaal zoo fraai gebouwde luchtkasteel niet anders dan een luchtkasteel was. Het meest drukte dat op Eikenheuvel, want George betuigde daar dien avond reeds, en wel wat onbezonnen krachtig, hoezeer hij zich verheugde, dat hij ontslagen

was van een band, die hem, zeide hij onbewimpeld, lastig geworden was. Maar of zijne ouders erop aandrongen, om hun mede te deelen, of liefde voor een ander meisje de oorzaak van zijne handelwijze was, daarover liet hij zich natuurlijk niet uit.

Op Nicotia vernamen de ouders nog veel uitvoeriger dan die op Eikenheuvel, wat er voorgevallen was. Maar evenals George liet Dora het in het midden, of de ontmoeting met Herman al of niet toevallig geweest was, omdat het vader noch moeder inviel, daarnaar te vragen. Nu was duidelijk, wat in de woorden van Herman te verwonderen was geweest. En er bestond geene reden, om voor Dora te verheelen, dat hij er geweest was. Of zij oordeelde, dat hij met drift achter de zaak zat! Of zij begreep, dat hij verlangde! En indien het voor het gemoed des mans streelend is, te weten, dat hij een voorwerp van verlangen is, hoeveel meer moet dat voor het vrouwelijk hart zijn! Toch is het merkwaardig, dat Dora met blijdschap uitriep: ‘Nu bestaat er geen beletsel meer, dat Emma eens bij ons komt logeeren!’ Die kinderlijk naïeve woorden brachten hare ouders geheel op de hoogte....

Wij hebben intusschen Emma te Wageningen gelaten, en dat wel langer, dan de hoffelijkheid veroorlooft. Wij haasten ons dus, om tot haar terug te keeren. Zij had het in het hotel Steuk om meer dan één reden niet kunnen uithouden. Aan die mededeeling behoeven Wageningers zich niet te ergeren. Van hun voortreffelijk hotel is thans maar één ding te betreuren: dat het niet meer de oude, gezellige, echt Nederlandsche herberg is. 't Werd er Emma te druk: voor eene bevallige juffer zonder geleide is dan ook een hoekje in eene gelagkamer geene plaats, die zij wenschen kan.

Zij wandelde dus door de stad en verheugde zich in de hoofdstraat tal van fraaie winkels te vinden, die de gelegenheid aanboden, om er lang voor te vertoeven. Zij durfde geene zijstraat inslaan, want zij wist niet, of het onderhoud op Nicotia lang of kort duren zou; maar zij veronderstelde, dat er toch wel een uur mee kon heengaan....

Zoo kwam het, dat zij nog maar even buiten de stad was, toen zij Herman zag aankomen. Haar zusterlijk hart zwol van vreugde, toen zij over het gelaat van haar broeder met een enkelen blik geoordeeld had.

- Alles zoo goed, als ik maar wenschen kan!’ waren Herman's eerste woorden, en zij greep natuurlijk zijn arm en verlichtte zich door een: ‘Goddank!’ Toen luisterde zij naar zijn verslag

Maar dat was haar niet uitvoerig genoeg. Duizend vragen had zij, en die daalden af tot het verlangen naar eene beschrijving van de kamer, in welke Herman ontvangen was. Op dat punt moest hij haar teleurstellen: hij had niet anders dan Dora's vader gezien, maar dien kon hij dan ook beschrijven!

Zij hadden den tijd; maar dáárom niet alleen wandelden zij naar

het station Ede. 't Was voor Herman een genot, om Emma alles en alles, tot de eerste kennismaking met grootvader, de wandeling langs dienzelfden weg, te vertellen. En zij hielp hem van ganscher harte dwepen. Zusters beseffen niet altijd in hare kindsheid, welk een genot zij zich bereiden, als zij zich tot de vertrouwelinge van een broeder weten te maken. Maar de keerzijde der medaille was, dat Emma kennis maakte met den gloed van den hartstocht op eene wijze, als geen romanschrijver bereiken kan. Hoe zou het liefelijk spel der vlam ook ooit zoo onder woorden gebracht kunnen worden, als een verliefde dat in zulk een innig vertrouwelijk onderhoud doet?

Meer dan één Haagsch ambtenaar had, maar tevergeefs, aanzoek om Emma's hand gedaan, en haar stand, de zeer gegoede middelklasse, is in Den Haag niet zeer talrijk vertegenwoordigd. Zonder die laatste omstandigheid kon het verwonderlijk genoemd worden, dat Emma het spelen van de vlam niet door eigen ervaring kende.

Maar geen zweem van jaloerschheid op... Herman?... o volstrekt niet... maar niet op Dora. Gelukkig was zij door en voor Herman. Den volgenden morgen vroeg vertrok zij naar Den Haag met een langen brief voor hare ouders, welke brief dien eigen nacht nog door Herman geschreven was, nadat hij eerst een anderen voltooid had.

Omstreeks den tijd, dat Emma in Den Haag aankwam, begaf Dora zich naar Rhenen. Natuurlijk zag grootvader dadelijk op haar gelaat, dat zij hem iets belangrijks had mede te deelen, en wat dat belangrijke wezen zou, vermoedde hij. Alleen, wat na zijne kleindochter de hoofdzaak voor hem was in dat belangrijke, was in zijn oog de gewichtige vraag, die hem bijzonder in de laatste weken geplaagd had. Want de oude heer was waarlijk te jong van hart, om niet gaarne aan de oude historie, die altijd jong blijft, in het algemeen te denken; hoeveel te meer moest die hem belang inboezemen, als het zijne beminde Dora gold.

- Grootvader!' zei ze, 'ik heb u iets nieuws te vertellen.'

- Dat heb ik dadelijk gedacht, toen ik je zag,' zei hij, 'en ook, dat het wat goeds is.'

- Ja... dat zal nog moeten blijken... Ik ben weer ten huwelijk gevraagd....'

- Wie?' viel hij haar met zooveel drift in de rede, dat hij alleen dat eene woord met kracht uitstiet en zich daarbij in zijn leuningstoel oprichtte.

- Aardenborg... Emma's broer... dezelfde... die architect...'

- En?'

- En papa heeft hem gezegd: hij mag terugkomen, als ik geheel vrij ben... En, grootvader! dat ben ik!'

Zij zei dat met onmiskenbare vreugde.

- Wat zeg je, kind?!'

- Ja, maar 't is eene heele geschiedenis.... Ik ben wel een beetje bang....'

Zij lachte ondeugend.

- ... Dat u geen geduld zult hebben, om die heelemaal te hooren.'

- Alles moet ik weten tot in de fijnste puntjes!' zei de oude zoo ongeduldig, alsof het hemzelf gold.

- Zet dan uw hoed maar op; ik vertel u dat liever alles al wandelende. Zóó heeft u mij ook van grootmoeder verteld...'

Nu, grootvader was in een ommezien gereed. 't Ging naar de Grebbe en langs den weg naar Achterberg door het bosch terug. Dora gaf hem het geregeld verhaal van de geschiedenis, dus beginnende met het bezoek van George bij Herman. Men had den oude moeten hooren in zijne krachtige uitroepen van goedkeuring ten opzichte van George's handelwijs. Voor hem was voorshands niets gewichtiger, dan dat zij los was van George. Wat er verder bij gedacht kon worden, werd alles verzwolgen door dat ééne.

Dat grootvader alles tot in de fijnste puntjes hoorde, kan toch niet verzekerd worden: er waren Dora fijne puntjes in de moshut op den Oorsprong medegedeeld, die zij nooit vergeten, maar ook nooit vertellen zou...

De vraag, waarmee Dora eindigde: 'En wat denkt u nu van dien Aardenborg?' was eigenlijk geheel overbodig: onder haar verhaal was het maar al te duidelijk gebleken, dat hij met Herman ingenomen was. Maar hij begreep, dat hij op die vraag niet zoo antwoorden mocht, als hij wilde.

- Kind!' zei hij, 'als je ouders mij daarnaar vragen, zal ik dat zeggen. Die moeten beslissen.... De groote vraag is, hoe jij over hem denkt.'

Zij antwoordde niet, en zij wandelden eenige oogenblikken zwijgende voort. Hij wist reeds, hoe haar antwoord wezen zou, als zij het van zich verkrijgen kon, om het te geven. Maar hij wist ook, dat hij er niet op moest aandringen.

- Wat je nu te doen hebt,' zei hij, 'is, je eigen hart te onderzoeken. En als daar maar een zweem van twijfel is omtrent de mogelijkheid van je geluk... lieve kind! wees dan wijs...'

- 't Zal Emma zooveel genoegen doen, als...'

Dora zei dat eigenlijk, zonder erover nagedacht te hebben. 't Was waarlijk, of grootvader driftig werd.

- Emma? Emma?!' viel hij met meer verheffing van stem uit, dan noodig was. 'Er is hier geene quaestie van Emma!... Hoor!' ging hij bedaarder voort, 'ik houd ook veel van die Emma. Maar kind! geef in Gods naam je jawoord niet, om eene derde pleizier te doen!' en na een oogenblik voegde hij erbij: 'Wie die derde ook wezen mag!'

En de indruk, dien dat laatste op hemzelf teweegbracht, maakte, dat de twee tamelijk lang voortwandelden, zonder te spreken.

Maar dicht bij huis gekomen, zei grootvader: ‘In die heele historie bevalt mij alleen maar niet, dat George je daar op het Lage Erf er zoo in heeft laten loopen: dat had hij anders moeten overleggen. Maar wat het overige aangaat: daar zal ik hem toch de hand eens voor drukken!’

Dora dacht ditmaal niet als grootvader. Dat korte onderhoud aan de geveerde deur... zij was al zoover, dat zij dat voor geen geld ter wereld zou hebben willen missen.

Grootvader vervulde alzoo eigenlijk de rol, die Dora's moeder te beurt had moeten vallen, indien zij vroeger maar niet buiten hare rol gegaan was. Toch, grootvader speelde die rol maar tijdelijk. Dienzelfden achtermiddag mocht Dora reeds ervaren, dat het moederlijk en ook het vaderlijk hart tusschen de verwezenlijking van het plan en de snel ontkiemende neiging van hunne dochter op ouderlijke wijze gekozen hadden.

Reeds Vrijdagavond stelde George Dora heimelijk een brief ter hand, dien hij voor haar van Herman ontvangen had. Ja, die brief was geschreven, om haar eerbiedig te berichten, welken stap hij zich veroorloofd had, bij haar vader te doen, maar hij had er toch ook den gloed zijner liefde in gelegd.

Zeer zeker had zij van zulke brieven in romans gelezen. Maar hoe geheel anders is het, of zulk een brief anderen geldt, dan of de lezeres zelf het voorwerp van den liefdegloed is, die hem geschreven heeft! Dien brief hield zij zorgvuldig voor zichzelf; de tijd was aangebroken, dat zij levenservaringen zou leeren kennen, die zij zelfs hare moeder nooit zou mededeelen.

Intusschen bleek het, maar buiten Dora's tegenwoordigheid, dat de historie èn op Eikenheuvel èn op Nicotia moeielijk te verduwen viel. Dat George er zoo duchtig de hand in bleek gehad te hebben, was het ergste voor moeder Kruithoorn. Haar kind versmaad!... En dan, dat Dora zich daar zoo wel onder gevoelde!...

Het veroorzaakte eene tijdelijke verkoeling, in de eerste plaats ten opzichte van George, en dat juist, terwijl George en Dora elkander meer dan ooit zochten. De mathesis liet haar invloed bij George niet meer gelden. Zij hoorde gaarne Herman's belangen door George bepleiten, en zij vond, dat hij het meesterlijk deed. En na de noodzakelijke beraadslaging van hare ouders, hoe de zaak verder behandeld zou worden, kreeg zij verlof George mede te deelen: ‘Schrijf hem, dat zijn vader komen kan...’

Herman's zaak ging nu op rolletjes, maar niet zóó snel, of George had vóór de komst van den ouden heer Aardenborg zijn vader me-

degedeeld, dat hij in het bezit van zijn bijzonder vermogen gesteld wenschte te worden en dat hij van plan was, naar Luik terug te keeren. Volgens zijn voorgeven zou hij als Luiksch student te Luik veel eerder dan in Nederland eene plaats in eene der fabrieken vinden. Beide mededeelingen waren rampen voor de ouders; maar de eerste volstrekt niet uit een geldelijk oogpunt. Integendeel: de twintigduizend gulden, die de erfenis oorspronkelijk bedragen had, waren niet aangeroerd en dus meer dan verdubbeld. Maar dat hij ze hebben wou, blijkbaar om zich in Luik te vestigen, dat was het noodlottige! Er werd geredeneerd; er werden tranen vergoten... alles om niet! George beweerde: zijne ouders waren sinds lang aan zijne afwezigheid gewoon, en de afstand - 't was belachelijk, om daarvan te spreken... En dan: hij wilde weg, vóórdat Herman Aardenborg op Nicotia verscheen. Hij beweerde, dat zijne ouders dat gemakkelijk konden begrijpen, maar dat was hun juist het duisterste van alles. Dat kwam, omdat het een tamelijk dwaas voorwendsel was. Hij durfde het wagen, om zich te warmen aan een gloed, van welken hij vermetel waande, dat die hem niet branden zou. Ja, het had lang geduurd, eer hij zichzelf wijsmaakte, dat alle omstandigheden hem naar Luik dreven; eer hij meende, sterk genoeg te zullen zijn dáár, waar het zou kunnen blijken, dat hij sterk moest wezen.

Grootvader vond de gelegenheid niet, om te doen, wat hij omtrent George van plan was, want deze ging niet naar Rhenen, om afscheid te nemen; zooveel haast maakte hij, om weg te komen!

Zich lang teleurgesteld toonen, kon moeder Kruithoorn niet; toen de ouders zagen, hoe Dora tot een nieuw leven opgewekt was, werden zij al heel spoedig met den loop der dingen ingenomen. En alle ontevredenheid week, toen Herman maar den eersten kus op de lippen der blozende Dora gedrukt had. Och, hij durfde bij die eerste ontmoeting, toen zij, met hem alleen gelaten, hem haar jawoord gaf, niet meer. Wonderlijk, de eenzaamheid, die heel spoedig zoo kostelijk zou worden, verhoogde thans nog zijn ontzag voor de maagdelijkheid der geliefde. Wonderlijk: toen zij aan zijn arm naar vader en moeder ging en deze hunne dochter na den gelukwensch kusten, toen drukte hij voor hunne oogen een veel langduriger kus op hare lippen...

Maar daar zou ik mij waarlijk gaan wagen aan de vruchtelooze poging, om het spelen van de vlam te schilderen, zoolang de zinnelijkheid zich nog niet kan, en niet durft, en niet wil laten gelden in al hare kracht. Het dan te doen, is geene kunst.

Als George niet vooraf vertrokken was, zouden Pondt en Mina zich wellicht over alles heengezet hebben, om hun gelukwensch, en dan met George, nog dienzelfden avond op Nicotia te brengen. Maar nu was het hun onmogelijk. Zelfs de vier dagen, dat Herman in Wageningen den nacht doorbracht, - niet veel meer dan den nacht - bleven zij

in hunne tent, nadat zij een zeer kort morgenbezoek afgelegd hadden, en Dora - ja, mooi stond het haar niet, maar - wat wil men? - Dora begreep, dat zij Herman nog maar niet op Eikenheuvel moest brengen, en zij vergat geheel, eens even alleen over te wippen. Maar wat ze niet vergat, was naar grootvader te gaan. Den eersten avond zei ze al:

- Morgen naar Rhenen, he?'
- Stellig!' zei Herman, 'ik verlang ook naar Mijnheer Rodewise.'
- Doe je?! Dat is goed!... Willen wij dan ook met den ezelwagen gaan?'
- Och!' zei Herman, die al goed wist, dat zij de wandeling meermalen te voet aflegde. 'Als het je onverschillig is, wandel ik veel liever.'
- Dan wandelen wij.'
- Hoe laat mag ik dan komen?'
- Om negen uur.'

Om halfnegen zat hij den volgenden morgen al op de bank voor het huis smachtend naar haar uit te kijken; zij ontfermde zich maar over hem.

Toen zij op den straatweg waren, zei hij:

- Weet je, waarom ik liever wandel?'
- Nu?' vroeg zij.
- Och, ik ben al gelukkig, als je hand zoo op mijn arm ligt...'

Dat spel der vlam wil mij waarlijk weder parten spelen.

Grootvader, die natuurlijk van alles haarfijn op de hoogte was gehouden, was dien morgen vroeg opgestaan en bijster onrustig. Aan zijn ontbijt liet hij zijne boterham half staan; de *Oprechte Haarlemsche* kon hem maar niet boeien; Jans vond zijn eersten kop thee - zij wist, wanneer zij binnen moest komen, om den tweeden in te schenken, - geheel koud en onaangeroerd staan.

- Scheelt er wat aan, Mijnheer?' vroeg ze.
- Of me wat scheelt?!' vroeg grootvader, en hij stond op, om de kamer op en neer te loopen, 'ik ben zoo gezond als een visch, hoor!'
- Nou,' zei Jans, 'ik denk, dat u zenuwachtig is.'
- Zoo! denk je dat?' zei Rodewise ietwat spottend.
- Ja! u hebt het zeker gisterenavond in den gemeenteraad te kwaad gehad. Als ik u was, nam ik wat Hoffmann...'
- Wat weet jij van den gemeenteraad?!'
- Nou, ze vertellen, dat de 'dikke' u daar telkens in de wielen rijdt!'

'Dikke' was de bijnaam van een der leden.

- Hoor eens, Jans!' zei grootvader en bleef stilstaan, alsof hij iets heel gewichtigs te zeggen had:

'..... De "dikke" zal mij nooit zenuwachtig maken; heel Rhenen niet, hoor!'

- Nu, maar ik zou toch maar wat Hoffmann nemen.'

- Loop naar den koekoek met je Hoffmann!' zei grootvader, en hij ging blootshoofds naar de voordeur, om op de straat naar den kant der Grebbe uit te kijken en verachtelijk te mompelen: 'Scheelt je wat? scheelt je wat?'

Dat op straat gaan kijken was iets zoo geheel ongewoons, dat Jans bedenkelijk haar hoofd schudde. Zij droeg hem zijn hoed achterna en zei:

- Als Mevrouw zaliger u zoo onrustig zag, zou ze wel van u gedaan krijgen, dat u wat Hoffmann gebruikte.'

- Hoor, Jans!' zei Rodewise, 'als Mevrouw zaliger nog leefde, zoo ze ook een beetje opgewonden wezen. Je zult aanstonds wel zien waarom.'

En zoo wachtte Jans, nu ook onrustig door nieuwsgierigheid, op de dingen, die komen zouden. Maar grootvader ging naar de tuinkamer; daar stond hij lang op het portret van Dora te staren, en hij bad hardop:

- God geve, kind! dat ik een klein handje geholpen heb, om je gelukkig te maken.'

Toen begaf hij zich naar de groote zijkamer: ook al iets voor Jans, om er haar hoofd over te schudden.

't Werd tien uur... 't werd waarlijk elf uur... kwart over elven... want och! die twee wandelden zoo langzaam, en Dora moest volstrekt - o volstrekt! - aan de Grebbe wat rusten, al verklaarde zij nog zoo stellig, dat niet noodig te hebben.

Maar eindelijk... daar waren zij! Dora zocht grootvader door het venster van de kleine zijkamer. Maar Herman zei: 'Hier, hier is Mijnheer Rodewise', en Dora knikte grootvader zeer dicht voor de ruit van buiten al toe met een gelaat... 'Neen! maar', dacht de oude, 'de meid is waarachtig nog mooier geworden!'

Wat Jans opkeek!!

Maar grootvaders lippen waren in onmatig sterke beweging, en zijne oude oogen werden vochtig, toen de twee in de groote zijkamer vóór hem stonden, zonder dat er ook maar in de verte van eene vormelijke voorstelling spraak was.

- Grootvader!...', 'Mijnheer!...' Daarmee liep alles af; maar grootvader greep naar twee handen, legde die in elkander tusschen de zijne en toen stotterde hij:

- God zegen jelui, kinderen!' En toen keerde hij zich haastig om en liep naar de kleine zijkamer, en daar, dáár, vóór het werk van Pieneman gewerd hem, wat Jans met hare Hoffmanndroppels bereiken wilde. Rodewise had vooruit gevoeld, dat hij - o maar enkele minuten! - met dat werk van Pieneman alleen moest wezen, en daarom had de groote zijkamer dienst moeten doen. Dat portret had langen

tijd tot vlagen van hartstochtelijke droefheid gedreven; langzamerhand was het geworden, of er iets hemelsch in gekomen was: kracht ging er voor Rodewise van uit, kracht, om met gelijkmoedigheid te dragen, wat griefde; kracht, om de overweldigende aandoening van vreugde voor het oog der wereld met dezelfde gelijkmoedigheid te genieten. De wereld moge naar het ‘driewerf passie’ van Busken Huet in het kunstwerk hunkeren, passie, van welken aard ook, in het dagelijksch leven is immers onfatsoenlijk?

Wat Jans opkeek!

Dora met... niet met George Pondt... maar met dien ‘arketek’!

Cassandra kan niet vreemder opgekeken hebben, toen de Trojanen juichten om den aftocht der Grieken.

En 't viel Jans als een alp op het hart, dat zij nu geen ‘Dora’ meer zeggen kon... Zij zat wezenloos op haar stoel in de keuken...

Maar, of zij een electrieken schok gekregen had, zij vloog overeind: daar kwam waarlijk die ‘arketek’ met Dora over haar drempel. Toen de twee er voorbij zouden gaan, zei Dora: ‘Ik ga even naar Jans.’ Herman wist al, dat Jans heel wat anders was dan eene gewone dienstbode, en hij verklaarde:

- Ik ga mee.’

- Jans!’ zei Dora, ‘hier is mijn vrijer, hoor! Mijnheer Aardenborg uit Den Haag...’

- Ja!’ zei Jans nog geheel verslagen, ‘ik ken Mijnheer wel...’ en zij stak hem hare hand toe.

- Nu, Mijnheer, ik filiciteer u, en u, Juffrouw! vansgelijken...’

- Dank je, Jans!’ zei Herman, en hij schudde hare hand.... O! hij zou het toch vanwege de hartelijkheid gedaan hebben, en dan - hij was hier niet in Den Haag! Maar de oolijkerd vermoedde, dat hij er bij Dora wat mee verdiende...

- Hoe heb ik het met je, Jans?!’ zei Dora, ‘ga je nu in eens “Juffrouw” zeggen?’

- Ja!’ antwoordde Jans met een zucht en alsof haar iets liefs ontviel: ‘Nu kan het toch niet langer... Maar, Meneer! u zal 't mij wel niet kwalijk nemen, als ik mij eens vergis: ik heb de Juffrouw in mijne armen gehad, toen zij nog geen uur oud was, en haar grootvader houdt zooveel van haar en ik van den weeromstuit...’

- Foei, Jans! dat is niet waar! van den weeromstuit!! Herman! Jans en ik hebben het altijd wel met elkander geweten!...’

En Herman lei zijne hand op den schouder van Jans, en hij zei:

- Je mag je vergissen. Maar jij ook maar alleen!’

Jans staarde de twee na in den tuin. Zij schudde maar al haar hoofd; wie haar op dat oogenblik onder het oog gebracht had, dat deze aarde een tranendal is, dien zou ze toegevoegd hebben: ‘Je weet er niks van, hoor!

Dan hadt je vandaag eens in mijne keuken moeten wezen!' Maar ze mompelde:

'Geweten heb ik het met haar!... 't Mocht wat!... Maar wie had zoo iets kunnen denken?!'

Maar zoo sterk was haar profetische geest niet, dat zij als Jonas, onmenschelijker gedachtenis! ontevreden werd.

Toen grootvader zich bewust werd, dat hij zijn gevoel meester was, zocht hij de gelieven op.

- Hoor eens, jonkman!' zei hij, 'ik heb je een beetje geholpen; dat mag je Dora wel vertellen, maar anders blijft het tusschen ons drieën...'

- Dat spreekt, Mijnheer!' zei Herman.

'... Maar,' ging grootvader voort, 'ik reken op een heel klein beetje dankbaarheid... 't Zal nu voor mij met Dora wel uit wezen...'

- Grootvader!!' riep Dora werkelijk verschrikt, 'met u is het nooit uit, niet waar, Herman??'

- Neen, grootvader!' zei Herman, door al dat betoon van en die behoefte aan liefde innig geroerd, 'met u is het nooit uit!...'

Hij vroeg niet eens, of hij 'grootvader' mocht zeggen, maar hij zag, dat het den oude goeddeed. En toen zij naar Nicotia terugkeerden, voelde hij zijn arm tegen haar hart drukken, en hij hoorde:

- 't Was maar heel goed, hoor! dat je 'grootvader' zei.'

En dat drukje... zij bleek waarlijk niet eens te vermoeden, hoe kostelijk het was... Maar, hij wou wel onderwijzen, en zij zou wel leeren...

Och! daar duikt waarlijk het spelen van de vlam weer op!

Opmerkelijk was het, dat het op Nicotia 'Mijnheer en Mevrouw' bleef. Daar was reden voor, 'want, zie je: men kan toch niet weten!...'

Maar 't zou voor Jans zoo gemakkelijk niet afloopen: zij zou goed weten, dat de 'arketek' voor heel wat anders bestemd was, dan om eene villa te bouwen.

De Aardenborgen werden den vierden dag verwacht, om de verloving recht innig en daarom huiselijk te vieren, vóórdat daartoe vreemden uitgenoodigd werden. Dat vader en moeder Pondt er niet bij wilden komen, was zóó hinderlijk, en dat zou aan de tafel op Nicotia voortdurend zóó hinderlijk wezen, dat er op een uitweg gezonnen werd. Mies reed naar Rhenen, om te vragen, of grootvader zijn huis beschikbaar wou stellen...

Wel zeker wou hij dat!....

- Jans! Jans!' riep hij dadelijk opgetogen in de gang.

- Wat is er, Mijnheer?' vroeg Jans al uit de keuken. Zij kwam haastig aanloopen.

- Jans, de logeerkamer in orde, hoor! Wij krijgen gasten, drie: Mijnheer en Mevrouw Aardenborg en eene jongedame... die kan op Dora's kamer...'

- Neen, die logeert bij ons,' zei Mevrouw.

- Ook goed... anders: ik mag die meid...'

Grootvader bemerkte dadelijk, dat hij zich verspreken ging.

'... Ik wil zeggen: ik wil wel eens eene aardige jonge meid te logeeren hebben... dat fleurt een huis op... Nu maar, Jans! herinner je je nog, toen hier mijne dochter geëngageerd was?'

- Als de dag van gisteren...'

- Ja, maar ik meen de tafel, toen de oudelui, de Kruithoorns, voor het eerst op Nicotia kwamen?'

- Soep, baars...' begon Jans met groot zelfvertrouwen.

- Nu,' viel grootvader haar in de rede, 'precies zoo!... wij zullen - laat eens zien... twee, vier... met ons achten wezen...'

- Jans!' zei Mevrouw meewarig, 'als het je te druk is...'

- Wat denkt u wel, Mevrouw!' zei Jans, een beetje beleedigd, 'te druk? en voor zoo iets?!'

En zij knipoogde tegen grootvader.

- Wij zijn hier nog niet oud; niet waar, Mijnheer?'

- 't Lijkt er niet naar!' zei Rodewise, tevreden lachende.

- Maar, zie je, Jans?' zei Mevrouw, 'ik wou je een van onze meisjes sturen, om je te helpen.'

- Blijf mij, als het u belieft, met uwe meiden van het lijf!' riep Jans ongerust; 'die zijn heel goed, om eens mee te praten en koffie te drinken. Die zouden maar alles beter weten dan ik en mij maar in den weg loopen.'

- Nu,' zei Mevrouw, 'dan kan Dora je een handje komen helpen.'

- Nu nog mooier!' riep Jans, 'neen, Mevrouwtje! je dochter heeft nu haar tijd wel noodig voor den arketek... Het hartje zal eten, en Jans zal het klaarmaken... En u zal tevreden wezen...'

Als het gemoed van Jans maar een beetje warm werd tegenover Mevrouw Kruithoorn, zei ze 'Mevrouwtje' en 'je'. Maar dat laatste maar alleen dicht bij het 'Mevrouwtje'.

- En nu,' zei grootvader, 'dadelijk naar de telegraaf... Is "Aardenborg" genoeg?'

- Lange Voorhout,' zei Mevrouw.

Toen grootvader van het telegraafbureel terugkwam, bracht hij een behangersknecht mede. Die moest hem helpen, om het portret van zijne vrouw naar de groote zijkamer te verhuizen.

Grootvader was zelf met rijtuig te Veenendaal, toen de Aardenborgen daar afstapten. Dadelijk na de begroeting pakte hij Emma's arm onder den zijnen.

- Ziezoo, Juffertje!' zei hij, terwijl hij met haar vooruit naar het rijtuig stapte, 'nu heb ik je dan toch te Rhenen!'

- En hoe!' zei Emma. 'Ik zou wel willen zingen! Mijnheer Rodewise! als ik het hier ga doen, heeft u het op uw geweten!'

- Dus,' zei grootvader, 'zijn wij maatjes?'

- Heel erg!...' zei ze lachende.

- Nu, zeg dan ook maar 'grootvader', hoor! Je broer doet het al.'

- Niets liever!'

Toen zij in het rijtuig stapten, wilde de heer Aardenborg erop staan, dat grootvader naast zijne vrouw en dus vooruit zou rijden; maar daar stond niets van in:

- Ik rij met je dochter achteruit, niet waar, Emma?'

- Ja, grootvader!' zei ze, en de ouders keken over dat 'Emma' en dat 'grootvader' wel wat vreemd op, maar het gaf op eens den indruk, dat hoffelijkheid geen hinderpaal zou wezen voor een prettigen toon.

Of er over en weer verteld werd! Rodewise moest toch weten, hoe verdienstelijk de Bloksberg zich gemaakt had!

- Dat is nu alles goed en wel,' zei grootvader dicht onder Rhenen, 'maar bedenkt, als het u belieft: Den Haag weet niet, in hoever Rhenen zich met de zaak bemoeid heeft. Als Herman Dora tot een gelukkig vrouwtje maakt, zullen mijne kinderen het wel van Dora hooren, en dan zullen zij mij dankbaar zijn. Nu is het, om redenen, die u zoo ongeveer bekend zijn, nog niet wenschelijk.'

- Afgesproken!' zei Emma, en hare ouders knikten. 'Ik zeg maar, dat Dora een juweel van een grootvader heeft.'

- Papa!' zei Rodewise, 'als je nog een klein beetje over je dochter te zeggen hebt, verbied haar dan eens, mij den honingpot voor te houden!...'

Zeer kort, nadat zij te Rhenen afgestegen waren, kwam het viertal van Nicotia.

Nu, aan stof tot praten was onder de bejaarden geen gebrek: er was niet eens tijd, om aan eene wandeling te denken.

Maar voor de jongelieden des te meer. En Dora zorgde heel liefderijk, dat Emma geen oogenblik denken kon, dat zij te veel was. Maar om Herman schadeloos te stellen, drukte zij maar heel dikwijls zijn arm tegen haar hart. En zoo heimelijk kon zij dat niet doen, of Emma merkte wel, dat het vlammetje ook bij haar al heel spoedig eene vlam zou mogen heeten.

Nu, de soep, en de visch, en het wild, en het vleesch, en de groenten: Jans had er eer van. De oude Aardenborg was een fijnproever.

- Wien heb jelui hier toch als kok?' vroeg hij, terwijl Jans binnen was, om de borden te verwisselen. 'Die verstaat zijn vak, hoor!'

Jans kreeg eene kleur als bloed, maar zij glimlachte tevreden.

- Dáár staat de kok!' zei grootvader. Jans zette juist een heerlijken ossenhaas op en had maar moeite, om het goed te doen.

- Wel,' zei Aardenborg, 'jij mag met recht eene keukenprinses heeten. Heb je misschien bij een kok gediend?'

- Wat ik kan,' zei Jans, 'heb ik van Mevrouw zaliger geleerd.'

Dora keek naar grootvader, maar deze was heden bijzonder sterk. Hij begreep, wat zij meende, en knikte haar vriendelijk toe. En Emma, die naast grootvader zat, vroeg met de vrouwelijke gevatheid, om voor afleiding te zorgen:

- Wie vertelt mij nu eens, of ik hier in Rhenen met eene *h* of zonder *h* zit?'

Nu, wij weten, dat grootvader dadelijk vuur vatte, als dat onderwerp op het tapijt kwam. Maar hij was toch te veel man van de wereld, om er nu met eene dame over te willen redetwisten.

- Zóó jong, en zóó mooi, en zóó slim, om dadelijk de kwetsbare plek in het harnas van een oud man te vinden!' zei hij lachende.

- Dora!' klaagde Emma, 'je grootvader wordt ondeugend!' Maar Dora had geen tijd, om te hooren: Herman was ook ondeugend...

Jans werd voor een oogenblik het onderwerp van het gesprek, zoodra zij de kamer maar verlaten had. 'Veertig jaar in denzelfden dienst!' De Hagenaars keken Jans waarlijk met verbazing aan, toen zij weder binnenkwam.

Nu, aan toosten geen gebrek. Grootvader opende de rij: vlot ging het niet, toen hij het jonge paar zijn drinkgroet 'in aller naam' bracht. Voortaan zouden de Aardenborgen het ook weten, dat grootvader niet maar alleen vatbaar was voor een hartelijken lach. Maar hij bouwde toch volkomen goede, slechts wat korte volzinnen, terwijl ieder merkte, dat hij onder het spreken een blik op het werk van Pieneman wierp, alsof hij dacht, dat die andere Dora hem hoorde. 't Gaf een oogenblik van stilte, toen het klinken en drinken plaats gehad had en grootvader opnieuw naar het portret staarde. Maar de oude Aardenborg was zijn gezelschap waard. Die kwam weldra met eene nieuwe Haagsche grap voor den dag, die aller lever deed schudden: hij had die grap gisteren pas opgedaan en die zorgvuldig voor heden bewaard.

De eene drinkgroet volgde op den anderen... Behoef ik ze aan te duiden? Maar Herman tikte aan zijn glas, toen een Cantemerle was opgezet, die aan het glas bleef hangen. Dora ontroerde toch een beetje... Hoe zou hij het er afbrengen? Maar zij gevoelde al heel gauw, dat zij gerust kon wezen. Natuurlijk golden zijne woorden Mijnheer en Mevrouw Kruithoorn, en die werden al meer en meer met den aanstaanden schoonzoon ingenomen. Een langdurige handdruk onder tafel was zijn liefelijk loon.

Maar zoo spoedig dat maar kon, tikte hij weer:

- Wie gaat er nu?' fluisterde Dora.

- Grootvader,' zei hij, zoo dicht aan haar oor, als hij maar kon. En hij stond op.

- Mijn vader,' zei hij, 'heeft den heer van dit huis als eerwaardig hoofd van de familie en als gastheer begroet; mij zij het gegund, hem als grootvader te gedenken. Drie zulke dagen, als ik in deze streken thans gesleten heb... ik heb ze nog nooit zoo gekend; maar ik heb dat geluk niet kunnen genieten, zonder grootvaders lof te hooren ver-

kondigen uit den mond, die mij het liefste is. Eene breede plaats beslaat hij in het hart van zijne kleindochter. Als de persoonlijkheid van den heer Rodewise mij niet sterk aantrok, zou de grootvader het doen... Moge hij lang genoeg krachtig leven, om te zien... dat iedereen Rhenen met eene *h* schrijft...'

Ja, oorspronkelijk was hij met dat laatste niet, maar hij zag grootvaders lippen beven, en dat deed hem plotseling en met goed gevolg naar het middel grijpen, dat Emma reeds gebezigd had.

't Bleek toch, dat hij goed gesproken had. Er kwam een algemeene opstand: grootvader had een kus van Dora beet, eer hij den handdruk van Herman beantwoorden kon, en zijne dochter kuste hem, en hij, ja - maar glaszuiver uit ontroering - hij kuste Emma, en die Haagsche juffer vond dat volstrekt niet vreemd van zoo'n man.

Maar terwijl dat plaats vond, sloeg Dora achter de groep beide armen om Herman, en zij klemde zich aan hem, en ze zei: 'Dat was heel goed, erg goed!' en 't was bij die gelegenheid, dat zij zich niet maar kussen liet, maar hem voor het eerst kuste

En Herman was erg matig in het gebruik van wijn, want hij was een epicurist: dien avond wou hij om nog zoo een kus bedelen, en geen Veuve Cliquot mocht zich daarbij laten gelden!

Eindelijk zou men opstaan... Jans kwam zeggen: de koffie stond al te wachten; in den tuin zou de avond, die reeds viel, verder gesleten worden. Maar Aardenborg hield grootvader zijn champagneglas voor en zei: 'Oude heer! nog één toost; al de glazen vol!... Jans!... hier, Jans! geef mij eens een schoon glas... Hier! houd dat eens vast... Rodewise! geef mij de flesch eens...' en hij schonk het glas, dat Jans vasthield, vol.

- Hoor eens, Jans,' zei hij, tegenover haar staande: 'jij kunt koken en braden, hoor! Die 't anders zeit, krijgt met mij te doen. Maar je kunt meer. Jij kunt nu bijna veertig jaar aanhankelijkheid en trouw betoonen aan dezelfde familie, en die familie heeft ons daarvan heden op de hoogte gebracht. Jans! om die veertig jaar heb ik eerbied voor je, hoor! Als ik mijn hoed ophad, zou ik dien voor je afnemen. Hier, geef me eene hand; klink met mij... Ik drink met groot genoegen de gezondheid van Jans, de trouwe verzorgster van grootvader!...'

Eene poos daarna zat Jans in de keuken hare oogen af te vegen...

- Heb je een uitbrander gehad?' vroeg het dagmeisje.

- Ja!' zei Jans, 'een uitbrander heb ik gehad, en van allemaal.'

Maar den volgenden dag hoorden bakker en slager en wie verder maar hooren wou, dat die heer uit Den Haag, 'weet je, waar de Koning woont', hare gezondheid met spuitwijn gedronken had en dat allen, allen opgestaan waren, om met haar te klinken.. 'En Mevrouw Kruithoorn en Dora hebben mij een zoen gegeven, en mijn mijnheer heeft mijne hand gedrukt... mensch! 't was, of ik door den grond ging!...'

(*Wordt vervolgd.*)

Uit den vreemde
Meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.

Jacques en Jacqueline.

Jacqueline de Mornang aan Jacques d'Estany.
‘Beaumont, 7 Maart 1887.

Zet maar groote oogen op, lieve Jacques, en bereid u voor op het wonderbaarlijkste nieuwtje van de wereld.

“Mejonkvrouw Jacqueline de Mornang heeft de eer, u kennis te geven van hare verloving met Jonkheer Arsenius de Gerval.”

Ja, ik, uw nichtje, Liline, zooals gij mij placht te noemen, ga trouwen.

Gij behoeft er zoo vreemd niet van te kijken. Ik ben twintig jaren, en een meisje van twintig mag toch wel trouwen.

Want gij moet niet denken, dat ik nog die wildzang ben, die gij gekend hebt, toen gij als kostschooljongen uwe vacanties bij ons op Beaumont kwaamt doorbrengen. Ik speel niet meer met vliegers en ballen. Ik ben een deftig, talentvol jong meisje geworden, dat dan ook eene mooie opvoeding heeft gehad. Kortom, het schijnt, dat ik klaar voor het huwelijk ben; ik zeg: “schijnt”, want met dat alles heb ik niet mijn eigen oordeel gezegd, maar dat van papa en mama.

O, als gij eens weder op Beaumont kwaamt, - en dat zal toch stellig gebeuren, al was het alleen maar, om bij mijn trouwen te zijn, - zoudt gij eens zien, hoeveel ik veranderd ben in de vier jaren, waarin gij mij niet gezien hebt. Vooreerst ben ik gegroeid, zoo sterk zelfs, dat ik u aanraad goed rechtop te staan, wijl ik anders boven u zou uitsteken; ten tweede zie ik er geheel anders uit dan vroeger; mijn haar, dat ik in lange krullen placht te dragen, is nu opgestoken met eene sierlijke wrong op de kruin van mijn hoofd en laat mijn hals vrij, die mooi heet. Ik zeg: heet, omdat ik eenvoudig de meening van De Gerval wedergeef. Mijne handen, die wat roodachtig waren, zijn nu zoo blank mogelijk; in één woord: iedereen vindt mij eene allerliefste verschijning en papa zeide onlangs, denkende, dat ik het niet hoorde:

“Ik begrijp best, dat De Gerval verliefd is op Jacqueline; zij is een heerlijk kind. Wie zou dat drie jaren geleden gedacht hebben? Wat is zij veranderd!”

Ik schrijf u dat alles niet uit hoogmoed en eigenliefde, maar alleen opdat gij niet laag op De Gerval zoudt neerzien, denkende, dat hij een slechten smaak heeft en op een leelijkerdje verliefd is geworden.

Het karakter van mijn aanstaande zal ik in een volgenden brief beschrijven, want ik heb hem nog slechts twee malen gezien; ik zal u alleen maar vast zeggen, dat hij drie en dertig jaren oud is, lang en goed gebouwd; dat hij bruin haar heeft, mooie bakkebaarden draagt en zich keurig uitdrukt.

En hoe het gekomen is, dat die meneer mijn nederig persoontje heeft opgemerkt? - Dat is een mysterie. Ik weet alleen, dat hij niet lang geleden een mooi huis heeft gekocht, niet ver van het onze; dat wij elkander meermalen op één dag tegenkwamen; dat hij kennis heeft gemaakt met papa en daardoor later met mama, en dat hij verleden week mijne hand heeft gevraagd.

Heb ik goedgedaan met "ja" te zeggen? - Dat moet de toekomst leeren. In den grond beken ik u, - geheel onder ons - dat ik mij een geheel ander denkbeeld van het huwelijk had gemaakt. Ik zou gedacht hebben, dat men toch een weinig van elkander moet houden, eer men zich voorgoed aan elkander verbindt. Maar men verzekert mij van alle kanten, dat de liefde vóór het huwelijk niet noodig is. Nu, ik mag het lijden!

Kortom, Jonkheer De Gerval is eene goede partij; papa is opgetogen, mama insgelijks en ik doe mijn best, om het ook te zijn.

Ik hoop, lieve Jacques, dat gij het lief van mij vindt, dat ik u niet met eene gedrukte verlovingskaart heb willen afschepen; ik hoop ook, dat gij die vriendelijkheid met een langen felicitatiebrief zult beantwoorden, en ik maak van mijne laatste dagen van vrijheid gebruik, om u een hartelijken zoen te zenden.

t.t. Jacqueline.'

Jacques d'Estany aan Jacqueline de Mornang.

'Parijs, 11 Maart 1887.

Zet maar groote oogen op, mijne lieve Jacqueline, en bereid u voor op het wonderbaarlijkste nieuwtje van de wereld.

"Jonkheer Jacques d'Estany heeft de eer, u kennis te geven van zijne verloving met Mejuffrouw Lydia Simpson."

Wel? Wat zegt gij dáárvan? Is dat nu geen afdoend antwoord? Is het niet een echte coup de théâtre?

Sta gij nu op uwe beurt niet zoo vreemd te kijken; ik ben zeven en twintig jaren oud, en op dien leeftijd kan men heel goed een uitmuntend echtgenoot zijn.

O, ik zie in den geest heel goed, welk een spottend gezicht gij trekt! "Die lichtzinnige jongen, die nooit aan iets anders dan aan pret maken heeft gedacht en die zelfs een afschuwelijken naam had..." Neem mij niet kwalijk, dat ik u in de rede val. Het is wel mogelijk, dat ik mij niet altijd verstandig heb gedragen; maar geloof mij, ik ben vrij wat veranderd in de vier jaren, waarin gij mij niet hebt gezien.

Vooreerst heb ik mijn baard laten groeien; dat is schijnbaar iets, dat er niet op aankomt. Een baard! Wat zou dat? - Maar ik zeg, dat het lang

geene onverschillige zaak is! En dan ben ik een zeer geregeld leven gaan leiden.

Sedert lang reeds hebben de mama's van de families, bij wie ik aan huis kom, een goed oogje op mij; dat voel ik, zoodra ik een salon binnenkom.

“Dien moest ik voor mijn meisje hebben!”

Dat werd niet hardop gezegd, doch zeer duidelijk getoond. Ik hield mij dom; ik nam al die lievigheidjes aan, maar dacht erbij: “Het helpt u niets, dames.” Daar begon de Hertogin De Nortam, de grootste koppelaarster, die er bestaat, zich met mij te bemoeien. Zij heeft mij voorgesteld aan Juffrouw Lydia Simpson, eene jonge Amerikaansche millionnaire, - en ik heb mij laten gezeggen.

Lydia heeft, dunkt mij, een uitmuntend karakter en zij is engelachtig zacht; zij is blond, heeft groote blauwe oogen, een misschien wat te grooten mond, doch prachtige tanden; zij draagt heur haar in eene wrong op haar hoofd, evenals gij, - wat haar hals bloot laat - een prachtigen hals - zooals de uwe is.

Laat mij nu even philosopheeren. Ik heb, evenals gij, in mijne uren van overpeinzingen bijzondere denkbeelden over het huwelijk; ik heb ook wel gedacht, dat men althans een weinig van elkander moet gehouden hebben, eer men zich voorgoed aan elkander verbindt. Maar wat zal men eraan doen? Het schijnt, dat men er niet aan hecht, en, zooals gij het zoo prachtig uitdrukt: “Liefde vóór het huwelijk is niet precies noodig”... mits zij nà de plechtigheid komt.

Gij zult zeker niet klagen over de kortheid van mijn brief, mijne kleine Liline; hij is althans belangrijk van inhoud. Schrijf mij spoedig; ik beloof u, dat ik u zal antwoorden; wat kan er aardiger zijn dan die wederzijdsche confidentiën over onzen verlovingstijd. Geheime en geheimzinnige confidentiën, die ongetwijfeld geoorloofd zijn, al is er een luchtje aan van verboden vrucht; confidentiën vol oprechtheid en openhartigheid; laatste blad van den roman onzer kinderdagen.

Een kus van

Jacques.’

Jacqueline aan Jacques.

‘20 Maart.

Ja, ik heb erg staan kijken! Ik heb uw brief laten vallen en heb een gil gegeven. Mama kwam binnenstormen.

“He? Wat? Wat is er? Hebt gij u bezeerd?”

“Neen, mama, neen; verbeeld u, Jacques gaat trouwen!”

“Jacques?”

“Ja.”

“Met wie?”

“Met eene Amerikaansche millionnaire.”

“Ah bah!” En mama liep weg, om in eene vaart het nieuwtje aan papa te gaan vertellen; ik bleef alleen en heb stilletjes, bedaard en op mijn gemak uw brief doorgelezen.

Gij moogt mij uitlachen, beste Jacques; maar ik kan niet goed wennen aan de gedachte, dat gij gaat trouwen. Neen, ik heb er nooit aan gedacht. “Mijnheer en Mevrouw Jacques d'Estany.” Neen, het klinkt mij onaangenaam!

Wat zijn onze daden toch in strijd met onze woorden! Weet gij nog wel, dien dag? O, wat is dat lang geleden! Ik was veertien jaren; wij wandelden in het park en ik vroeg u: “Met wie denkt gij te trouwen?” En gij antwoorddet: “Ik trouw nooit.” Gij waart toen toch reeds volwassen en kondt heel goed weten, wat gij wildet.

Maar gij hebt gelijk, dat gij van meening veranderd zijt... indien gij uw ideaal hebt gevonden. Gij moet mij het portret van Juffrouw Simpson zenden; dan kan ik zien, of zij mij bevalt. Ik sluit hier mijn portret in, want ik ben erop gesteld, dat gijzelf oordeelt, of ik het recht had, mij in mijn vorigen brief al die complimenten te maken.

Om op mijn aanstaande terug te komen: Arsenius - hij kan niet helpen, dat zijne ouders hem zoo genoemd hebben, - wordt hoe langer hoe verliefder op mij. Hij komt altijd terstond na den eten en blijft den ganschen avond; wij praten dan in het salon of wij wandelen in het park. Gisteren vatte hij mijne hand en gaf er een langen kus op; toen ik er verlegen onder werd in afwachting, dat het gedaan was en ik mijn arm kon laten zakken, dien ik hem liet, - wat ik vermoeiend vond - zeide hij: “O, Jacqueline, al kon die arm in mijn hart doordringen, zou hij nog geene kracht genoeg hebben, om er den schat van liefde uit te rukken, die erin verborgen ligt!”

Dat klonk heel aardig, niet waar?

Nu is het aan u en ik wacht spoedig een brief.

t.t. Jacqueline.’

Jacques aan Jacqueline.

‘23 Maart.

Welnu, ja! Het is mij als eene openbaring geweest! En hoe ik mij beijverd had, u, na uw eersten brief, in mijne gedachten met alle mogelijke bevalligheid te tooien, begreep ik niet, hoe gij nog zoo nederig kondt zijn in de beschrijving van uzelve. Gij zijt verrukkelijk, Jacqueline; uw vader heeft gelijk: wat zijt gij veranderd!

Ik heb Parijs verlaten en te St.-Germain uw brief ontvangen. Waarom ik naar St.-Germain ben gegaan? - Eenvoudig, omdat de familie Simpson er eene prachtige villa bezit en ik dichter in hunne buurt wilde wonen.

Wij wandelen in het bosch of op het terras, naar gelang van het weder. Lydia en ik gaan nooit alleen; maar nu en dan gelukt het ons een eindje achter te blijven, en dan praten wij over liefde en droomen over onze toekomst. Uw naam komt dikwijls in ons gesprek; gisteren was Lydia wat nieuwsgierig en dat vond ik onaardig.

“Zijt gij verliefd geweest op uw nichtje?” vroeg zij.

“Ik? Nooit!”

“Ja, ja; ik zie het!”

“Dan ziet gij verkeerd.”

Nu vraag ik u, Jacqueline, ik verliefd op u! Niet meer dan gij op mij, niet waar? Wij hebben samen gespeeld; wij hebben veel van elkander gehouden, maar wij zijn nooit verliefd op elkander geweest. Als ik ooit verliefd zal worden, zal het op Lydia zijn; want hoe beter ik haar leer kennen,

hoe meer deugden ik in haar vind. Zij is eene goede *musicienne* en aanbidt Wagner.

Mijne schoonouders beantwoorden misschien minder aan mijn ideaal. Ik zon hen gaarne eenvoudiger hebben; de mama vooral ergert mij wel eens met hare opzichtige kleeding; maar ik kan niet vergen, dat zij eene echte Parisienne wordt; en dan, men trouwt wel het meisje, maar daarom nog niet hare geheele familie, is het wel?'

Een hartelijken zoen, Jacquelientje, en dat buiten weten van Lydia; - anders zou zij maar jaloersch zijn.

t.t. Jacques.'

Jacqueline aan Jacques.

'2 April.

Het is een heelen tijd geleden, dat ik uw brief ontving, lieve Jacques, en ik heb hem niet beantwoord - omdat er niets te antwoorden viel.

Mijn leven is altijd eender, en mijne verloving gaat haar geregelden gang, zonder afwisseling of emoties.

Amadeüs - ja, zoo noem ik hem nu; want dat Arsenius vond ik te naar, en wijl hij toch méér voornamen heeft, heb ik er Amadeüs uitgekozen - Amadeüs is altijd vol oplettendheden en bewondert ieder woord, dat over mijne lippen komt. Hij slaat trouw het blad om, als ik piano speel; Wagner is zijn god en als ik eene aria uit *Tannhäuser* zing, zwemt hij in geluk. Ik erken tot mijne schande, dat ik niet medezwem; want al die nieuwe muziek verveelt mij en ik houd meer van eene opéra comique... ja, van eene operette dan van al die groote opera's.

Wij wandelen nog steeds en dan praten wij, of liever, dan praat *ik*; want Amadeüs is niet spraakzaam. Hij tikt maar met zijn rotting de keisteentjes weg.

Hij ergert zich, als hij misslaat, en heeft pleizier, als het steentje de hoogte ingaat; dat zie ik aan zijn gezicht; trouwens, ik begin ook belang te stellen in dat spelletje en nu en dan roep ik: "Mis!" of: "Raak!" Gisteren heb ik hem gevraagd: "Geef mij uw stok eens; dan wil ik eens zien, of ik handiger ben dan gij." Ik moest mijne onhandigheid bekennen; hij werd er vroolijk van en ik voelde, dat hij echt gelukkig was.

Wij liepen weder zwijgend voort en gingen in het sterrebosch op eene bank zitten; gij weet wel, die bank, waarheen gij mij eens hebt gedragen, toen ik mijn enkel had verzwikt.

Hij vatte mijne hand en zeide met bewogen stem:

"Ik heb u lief, Jacqueline."

"Ja, Amadeüs."

"Gij mij ook?"

"Ja wel, Amadeüs."

"Houdt gij evenveel van mij als ik van u?"

"Men kan de liefde niet afmeten, Amadeüs."

Hij hield mijne hand vast, en zoo zijn wij wel een halfuur zwijgend blijven zitten.

En mijns ondanks gingen mijne gedachten naar het verleden terug en ik zag ons beidjes weder op dien dag, toen ik zoo ongelukkig gevallen was.

Ik dacht eraan, hoe stevig gij mij in uwe armen hieldt en hoe zorgzaam gij mij op die bank nederlegdet en mij moed inspraakt. Ik kreeg lust, om mijn enkel weder te verstuiken of flauw te vallen of iets anders akeligs te verzinnen, om te zien, hoe Amadeüs zich houden zou.

Die arme jongen; ik ben niet lief genoeg voor hem; want hij is toch wezenlijk heel voorkomend en liefderijk.

Uwe liefhebbende Jacqueline.'

Jacques aan Jacqueline.

'Ik heb u evenmin veel te vertellen als gij mij, lieve Jacqueline; ik leid het gewone leven van een verloofde.

Des morgens blijf ik te huis werken of lezen; na den middag ga ik naar Lydia en blijf er tot 's avonds elf uren, het beduurtje te St.-Germain. Wijl het alle dagen regent, gaan wij niet uit en de muziek is ons eene goede afleiding. Ik weet niet, waarom ik zeg: "ons", want in den grond laat de muziek mij koel.

Toen ik nu onlangs den godganschelijken dag *Parsival* en *Tristan und Isolde* had aangehoord, stelde ik mijn aanstaanden schoonvader een partijtje *écarté* voor. Dat was toch zoo erg niet, wèl? Maar Lydia nam het kwalijk: hare muziek verveelde mij, ik hield niets van hare liefhebberijen, enz enz.

Ik wist niet, hoe ik het maar zou goedmaken; ik zwoer haar, dat ik haar liefhad, dat ik Wagner aanbad, en om de verzoening te bezegelen, heb ik haar (met de toestemming harer ouders natuurlijk) op beide wangen gekust. Toen was alles weer goed, en om Lydia te toonen, dat ik veel van muziek houd, verzocht ik haar, nog wat te spelen. Als dat geen edele trek van mij was, weet ik het niet! Zij speelde van kwart voor negen tot elven, stond toen op, om mij te vragen, of ik het niet heerlijk vond, en - o gruwel! ik was vast in slaap!

Het was een treurig geval en het gaf eenige koele oogenblikken.

Wijl den volgenden dag gelukkig de zon scheen, gingen wij samen uit. Dien dag werden mijne ooren niet door de Damoclespiano bedreigd en ik kon door allerlei blijken van voorkomendheid het ongeluk van den vorigen avond herstellen. Lydia was trouwens bijzonder in haar humeur en hing niet het bedorven kind uit, zooals zij anders somtijds doet. Want, onder ons gezegd, zij is niet zoo gelijkmatig van humeur, als ik gedacht had, en ik heb wel eens buien van gemelijkheid bijgewoond, die mij maar half bevielen. O, hé! volmaakt is zij niet! Dat is trouwens maar gelukkig; anders zou het verschil te groot tusschen ons zijn. En hoe is het met *u*: zijt *gij* volmaakt?

Uw liefhebbende neef

Jacques.'

Jacqueline aan Jacques.

‘8 April.

Hebt gij wel uitgerekend? Nu is het reeds langer dan eene maand, dat wij beiden verloofd zijn. Oscar kan zijn ongeduld niet bedwingen.

Ja, verbeeld u, behalve den naam Amadeüs heeft Arsenius nog den naam

Oscar, en wijl “Amadeüs” mij maar half beviel, heb ik “Oscar” gekozen. Het brengt den armen jongen wel wat in de war: eerst Arsenius, toen Amadeüs en nu Oscar. Somtijds weet hij niet, tegen wien ik het heb.

Zooals ik zeg: Oscar kan zijn ongeduld niet meer bedwingen; hij heeft papa en mama gesmeekt, ons huwelijk wat te verhaasten, en over veertien dagen, namelijk Maandag den 23sten, trouwen wij.

Het uitzet is besteld, de naaisters zijn allen aangenomen en in de volgende week komen zij passen.

Nog slechts veertien dagen! Ik voor mij zou gaarne wat langer gewacht hebben. “Wat is er voor haast bij?” vroeg ik aan papa; maar hij wilde niet eens naar mij luisteren.

Oscar en ik blijven nog altijd in het park wandelen, maar hij is wat minder beschroomd geworden dan in het begin... en hij *praat.* Hij praat zelfs te veel. Hij zegt mij dingen... en op een toon... och, dezelfde dingen, die gij misschien tegen Lydia zegt. Ik word somtijds verlegen onder al het moois, dat hij mij vertelt. Vooral als hij zachtjes praat en mij aankijkt op eene manier...

Om mij dan eene houding te geven, neem ik hem zijn stok af en tik, zooals hij in den eersten tijd deed, op de keisteentjes van de paden. “Raak!” - “Mis!” Hat stuit hem somtijds in zijne vervoering.

Tot ziens, lieve Jacques, binnenkort, niet waar? Alles doet mij hopen, dat gij op mijn trouwdag nog vrijgezel zult zijn en dat gij Juffrouw Lydia verlof zult kunnen vragen, om mij in mijn mooi wit japonnetje te komen zien.

Wijl ik tot dien tijd duizend zorgen heb, voor mijn toilet en andere toebereidselen, is het niet waarschijnlijk, dat ik u nog eens schrijven zal.

Hiermede is het dus met onze geheime mededeelingen gedaan!

Uwe liefhebbende vriendin

Jacqueline.’

Jacques aan Jacqueline.

‘12 April.

Neen, lieve Jacqueline, ik ben niet zoo ongeduldig als Mijnheer Arsenius - pardon! - Mijnheer Oscar, en ik zou nog gaarne eenige weken gewacht hebben, eer ik mijne bruid naar het altaar geleidde; maar mijne schoonouders hebben mij gedwongen den dag van ons huwelijk te bepalen, en ik heb Maandag den 23sten gekozen. Die keus heb ik niet lichtzinnig gedaan.

Vooreerst moet ik u bekennen, dat het denkbeeld, de voltrekking van uw huwelijk bij te wonen, mij slechts matig bekoorde. De mensch is een jaloersch dier, zooals gij weet, en hoe ingenomen ik zijn moge met mijne vereeniging met Lydia, ben ik bang, dat ik mij aan de insolente blijdschap van uw Oscar ergeren zal. Want ik weet zeker, dat de blijdschap van dien jongen insolent is. Bovendien vond ik het nog al aardig, dat wij op denzelfden dag trouwden, omdat wij ons op denzelfden dag verloofd hebben.

God geve, dat gij gelukkig moogt worden!

Maar, wat de toekomst ook voor u hebbe weggelegd, twijfel nooit aan mij, lieve Jacqueline, en wees altijd overtuigd, dat gij, onder alle omstandigheden, in mij den oprechten vriend uwer jeugd zult vinden; den vriend,

die u hartelijk liefheeft en die de vurigste wenschen koestert voor de verwezenlijking van wat gij u hebt gedroomd...
Jacques.'

Jacqueline aan Jacques.

'Zondag 22 April, middernacht.

Wanneer gij dezen brief ontvangt, mijn waarde Jacques, zijt gij reeds uit de kerk terug, omringd door uwe nieuwe familie, doordrongen van uw geluk, zoodat een woord van mij u niet veel belang zal inboezemen, en misschien steekt gij den brief, waarvan het schrift u zoo goed bekend is, in den zak van uw rok en mompelt:
"Och, alweder van haar... Nu, ik heb nog al den tijd, om te lezen, wat zij hebben wil."
Wat ik hebben wil? Ik weet het zelve niet. Waarom ik midden in den nacht voor mijn schrijftafeltje ga zitten, om met u te praten, weet ik evenmin. Ik weet slechts één ding... en dat is, dat ik ongelukkig ben en dat ik er behoefte aan heb het u te zeggen.
O, ik ontken volstrekt niet, dat ik in veel ongelijk heb, maar wat zal ik eraan doen? Zoo zijn wij vrouwen nu eenmaal. Wij handelen ondoordacht, zonder te weten, wat ons drijft en wat wij eigenlijk vreezen. Een niets, eene rilling, en daar staan wij.
Het is alles van avond gebeurd omstreeks een uur geleden. *Hij* had bij ons gegeten en was vroeger heengegaan dan gewoonlijk met het oog op de vermoeienissen van morgen. Wij zijn als goede vrienden gescheiden. Hij had mij de hand gekust en mij zijn lief vrouwtje genoemd. Daarna hebben papa en mama mij goedennachtgekust en ben ik naar mijne kamer gegaan.
Mijn wit zijden kleedje lag daar op de canapé, zeer eenvoudig, zonder opschik, maar zoo elegant en zoo gemakkelijk, om aan te trekken, dat ik op het denkbeeld kwam, eens te zien, hoe het stond, en ik ben mij gaan kleeden. Daar stond ik, in mijn geheele bruidstoilet, met sluier en schoentjes en al...
En om te zien, hoe ik er nu uitzag, hoe ik "voldeed", ben ik voor den spiegel bij den schoorsteen gaan staan.
Die schoorsteen heeft alles bedorven.
Daar hing uw portret... Gij keekt mij met een ondeugend gezicht aan en zeidet iets... Ja, het was eene vreeselijke hallucinatie, die ik had... Gij zeidet: "Houdt gij dan van uw Arsenius?" en ik antwoordde: "Wel neen, ik houd niet van hem!" - "Waarom trouwt gij dan met hem? Het is misdadig, zonder liefde te trouwen!" Ik wilde iets gaan betoogen, om mij te verdedigen, en mijns ondanks herhaalde ik: "Het is toch waar, dat ik niet van hem houd. Ik houd niet van hem."
Toen werd ik bang, vreeselijk angstig zelfs, en ik ben naar beneden gehold, vier treden te gelijk, naar het salon, waar papa en mama nog zaten te praten.
Zij gaven een schreeuw, toen zij mij zoo zagen.
"Wat is er?"
Wat er was? Ik durfde het niet zeggen. Ik ben op een stoel neergevallen en in snikken uitgebarsten.

“Ik wil niet trouwen!... Ik wil niet trouwen!”

“Het is niets,” zeiden zij eerst; “zij heeft het op de zenuwen.”

Zij deden hun best, om mij tot bedaren te brengen en met mij te redeneeren, doch ik snikte maar altijd door: “Ik wil niet trouwen! Ik wil niet trouwen!... Ik houd niet van hem!... Ik houd niet van hem!”

Dat heeft minstens een uur geduurd. Toen, ziende, dat niets hielp, noch goede woorden noch dreigementen, stond papa op en zeide boos:

“Nu, het is goed; ik zal Mijnheer De Gerval gaan waarschuwen.”

Hij schelde. Zij brachten hem zijne overjas en hij ging heen.

Mama was zoo woedend op mij, dat zij mij geen kus wilde geven.

Ik ben naar mijne kamer teruggekeerd en naar bed gegaan, maar ik kon niet slapen; toen ben ik opgestaan, om aan u te schrijven. Ja, ik heb heel leelijk gedaan en ik verwijt het mij wel! Maar ik zou ongelukkig geworden zijn en hem ongelukkig gemaakt hebben. Nu is het uit; ik zal mij niet meer aan eene tweede proef wagen. Ik blijf nog liever ongetrouwd, dan met iemand te trouwen, dien ik niet liefheb... En ik zal nooit van iemand houden. Dat voel ik wel... Nooit! - Nooit! - O, gij moest eens weten, hoe ongelukkig ik ben!...

Jacqueline.’

Jacques aan Jacqueline.

‘Zondag 22 April, middernacht.

Ik zend u dezen brief aan het adres uwer ouders, lieve Jacqueline, onder uw gewonen naam, hoewel gij, wanneer gij mijn schrijven ontvangt, reeds van naam veranderd zijt en uw verblijf bij uw echtgenoot houdt.

Ik ben niet pedant genoeg, om te denken, dat gij deze regelen terstond zult lezen, maar hoop, dat gij u den een of anderen dag in uwe kamer in herinneringen aan uwe kindsheid zult verdiepen en gij dan onder uwe snuisterijen en prullen dit couvert, met reeds verouderd postmerk, zult vinden en dat gij dan het briefje zult lezen, dat erin is.

Het is misschien niet goed, dat ik u schrijf, en verkeerd, dat ik uw geluk kom storen met het verhaal van mijn verdriet, van mijn twijfel, van mijne verbittering; maar ik vind er een zelfzuchtig welbehagen in, u toe te vertrouwen, dat ik lijd.

Want ik voel mij diep ongelukkig, weet gij, in dit groote Parijs, zonder vrienden, met wie ik vertrouwelijk spreken kan, terwijl ik eensklaps tot de ontdekking ben gekomen van het niet bestaan eener liefde, waarop ik zooveel hoop had gebouwd. Wat kan een hart zich bedriegen.

Ik meende het toch eerlijk, toen ik Lydia ten huwelijk vroeg. Ik hield waarlijk van haar. Ik dacht het althans. Zij had dan ook veel, wat mij aantrok: zij is mooi, lief en verstandig. Hoe meer ik haar leerde kennen, hoe liever ik haar vond.

Tot den laatsten dag toe heb ik niet anders geweten. Van avond heb ik, volgens gewoonte, bij mijne toekomstige schoonouders gegeten en ben om tien uren naar huis gegaan. Ik liep langzaam in mijne kamer op en neder, peinzende over de toekomst. Daarna ben ik teruggegaan en heb mijn verleden herdacht. Er zijn allerlei

beeltenissen voor mijne oogen gekomen en ik heb in gedachten mijn vrijgezellenleven weder geleefd.

En tot slot van al die herinneringen heb ik een kistje opgenomen, een kistje, waarin ik gewoon was al mijne brieven te bergen; ik wilde alles vernietigen.

Waarom ben ik aan het lezen gegaan, eer ik ze verbrandde?

Ik ben blind geweest! Niet Lydia is het, die ik bemin, maar geheel iemand anders!

Ik heb al die brieven van die andere, brieven, welke ik, helaas! niet heb weten te begrijpen. - Ik heb alles overgelezen: hare naïeve, kinderlijke bekentenissen, hare allerliefste meisjesonhandigheden, hare maagdelijke vertrouwelijkheden... en hoe meer ik las, hoe dommer en verblinder ik mij vond.

Ja, daar was haar hart; het wilde zich geven; ik had er de hand slechts naar uit te strekken. Ja, ik ben bemind geworden, bemind door een engel, en ik heb niets gezien en niets geraden!

En ik had haar portret voor mij en het keek mij treurig glimlachend aan. Het scheen te zeggen: “Te laat, mijn vriend, te laat!” En hoe meer ik in het verleden doordrong, hoe beter ik begreep, dat ik ook haar bemind had, zonder het te weten.

Het is trouwens niet te verwonderen, dat ik niet heb geweten, wanneer die liefde in mijn hart is gekomen, wijl ik haar altijd in mij omgedragen had!

Toen ben ik boos geworden op mijzelven en heb het beeld van Lydia te hulp geroepen; helaas! Toen heb ik gezien, hoe weinig die nieuwe liefde voor háár te beteekenen had in vergelijking van de eerste.

Zoo heb ik twee uren lang in tweestrijd doorgebracht, om het eindelijk met mijzelven eens te worden, en heb ik mijn best gedaan, om mij te overtuigen, dat ik de speelbal van eene nachtmerrie was en dat ik Lydia wel degelijk aanbad... Maar ik kon niet... Toen ben ik aan Mijnheer Simpson gaan schrijven, dat ik de hand van zijne dochter niet waard was en dat ik op reis ging voor langen tijd.

Nu ga ik in de andere week.

Beklaag mij niet te zeer, lieve Jacqueline. Ik heb het geluk in mijn bereik gehad en heb het niet aangegrepen; ik heb mijn verdiende loon.

Heb uw man lief, lieve Jacqueline, en wees gelukkig.

Jacques.’

Jacques aan Jacqueline.

‘7 Maart 1888.

Lieve Jacqueline!

Ik ben van mijne reis terug.

Mag ik komen?

Jacques.’

Jacqueline aan Jacques.

‘10 Maart 1888.

Lieve Jacques.

Gij zijt altijd welkom; papa en mama zeggen het ook.

Jacqueline.’

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Over Alcoholismus, door Dr. Pierre F. Spaink, speciaal-arts voor zenuwziekten te Apeldoorn. - Amsterdam, J.H. en G. van Heteren, 1892.

Opnieuw is de literatuur over de alcoholquaestie verrijkt met eene brochure, die ditmaal blijkbaar niet slechts geschreven is door een uitnemend deskundige, den speciaal-arts voor zenuwziekten Dr. Spaink, doch waarin ook - wat niet van alle geschriften over dit onderwerp kan getuigd worden - het vraagstuk op zeer onpartijdige wijze besproken wordt.

De schrijver heeft zich, bij de beoordeeling van de nuttige en schadelijke invloeden van den alcohol, op een volkomen objectief standpunt geplaatst en de meeningen, die daaromtrent door verschillende schrijvers vermeld zijn, op zeer volledige wijze, doch in een kort bestek bijeengebracht, zoowel op het gebied der physiologie en pathologie als op dat van de geschiedenis.

Uit deze gegevens wordt dan door Dr. Spaink het besluit getrokken, dat smartgewaarwording als de naaste aanleiding tot het gebruik van alcohol moet aangemerkt worden, en daarop berusten de door hem als voornaamste middelen ter bestrijding, aanbevolen therapie en prophylaxe van het misbruik.

Deze wijze van behandeling van het onderwerp eischt, zooals vanzelf spreekt, het raadplegen eener uitgebreide literatuur en de schrijver heeft daarbij blijken gegeven van eene niet alledaagsche belezenheid en van eene grondige studie van het vraagstuk.

In de eerste hoofdstukken wordt een zeer volledig overzicht gegeven van de literatuur aangaande de lichamelijke en geestelijke ziekteverschijnselen, door het alcoholmisbruik teweeggebracht. Dit gedeelte, hoewel uit een wetenschappelijk en medisch oogpunt van zeer veel belang, is, uit den aard der zaak, voor den leek eenigszins zwaar te verteren en de lange lijst van ziekten, die hier opgesomd worden, is wel in staat, om den niet-deskundigen lezer kippevel te bezorgen, niet slechts door afschuw voor het onnoemelijk aantal kwalen, die den drinker bedreigen, doch niet minder door de vele, voor den leek, barbaarsche uitdrukkingen en namen. Toch kon die opsomming als inleiding niet gemist worden.

Bij dit gedeelte moet ik alleen opmerken, dat op blz. 26 de meening vermeld wordt, dat vermoeienissen en een ruw klimaat beter verdragen worden, als *geene* alcoholische dranken genoten worden, doch dat daarbij ontbreken de uitspraken van vele andere geleerden, ook door mij vroeger in dit tijdschrift medegedeeld (*De Tijdspiegel*, 1891, blz. 412 en 413), dat een *matig* alcoholgebruik juist bij krachtige lichaamsinspanning of groote koude *gunstig* werkt.

Ook kan ik niet geheel instemmen met de conclusies, welke Dr. Spaink ten aanzien der sterftekans trekt uit de statistieken der levensverzekering-

maatschappijen. De statistieken van den levensduur kunnen wel bewijzen, dat *misbruik* ongunstig op de levenskansen werkt, doch het is zeer gewaagd, daaruit eene vergelijking op te maken tusschen den levensduur van afschaffers en dien van 'matige' drinkers, om de eenvoudige reden, dat het begrip 'matig' zeer relatief en rekbaar is. In de afdeeling 'matige drinkers' zullen ook vele verbruikers voorkomen, die wel geene bepaalde dronkaards zijn, doch van de 'matigheid' toch eene ruimere opvatting hebben en bij welken het gebruik zeer tot 'misbruik' nadert. De cijfers zouden alleen dan waarde hebben, als bij de levensverzekeringmaatschappijen eene afzonderlijke afdeeling bestond voor hen, die eene bepaalde, doch zeer matige hoeveelheid alcohol per week of die b.v. alleen matige hoeveelheden wijn en bier nuttigen.

Overigens kan ik mij echter volkomen met de conclusies van den schrijver vereenigen, dat smartgevoel, honger, sociale nooden, enz. de hoofdoorzaken van het drankmisbruik zijn en dat de genezing van het kwaad niet kan gezocht worden in verbod of afschaffing, doch geleid moet worden in de richting, door den schrijver aangegeven: verbetering van den materieelen en intellectueelen toestand van het volk.

Dit wordt door Dr. Spaink in de eerste plaats afgeleid uit een uitnemend en zeer belangwekkend historisch overzicht en uit tal van aanhalingen van oudere en nieuwere schrijvers over de oorzaken en de gevolgen der dronkenschap. Het doel, dat de schrijver daarmede beoogt, is: uit de historie aan te toonen, dat smart, leed, pijn, verveling, enz. ten allen tijde door de meest verschillende schrijvers worden vermeld als aanleiding tot het alcoholmisbruik. Ook op physiologische gronden wordt dit gevoelen nader uiteengezet.

Aan de toepassing der afschaffing of geheel-onthouding tot genezing van dronkaards wordt door Dr. Spaink geene groote waarde gehecht. Mogen enkelen door die bemoeiingen van hunne heillooze gewoonte teruggebracht of van de neiging tot misbruik weerhouden worden, zoo is eene rationeele genezing toch slechts mogelijk in daartoe ingerichte gestichten, want de dronkaard is een zieke en zijne ziekte eischt eene bepaald voorgeschreven behandeling (blz. 70 en 71).

Ook de schrijver acht overigens voor iemand, die zich weet te beheerschen (blz. 76), het gebruik van een enkel glas bier of wijn niet per se nadeelig, zoo hem dat niet door zijn medicus verboden is. Groote waarde wordt daarbij ook door hem gehecht aan de zuiverheid van alcoholische dranken.

De middelen tot voorkoming van het misbruik moeten, ook volgens den schrijver (blz. 73-75), evenals vroeger door mij in verschillende opstellen werd aangetoond, in hoofdzaak omvatten: verspreiding van meerdere beschaving en nuttige kennis, ook aangaande de voedingsleer en de gevolgen van het alcoholmisbruik; verbetering van het onderwijs en van de voeding voor het volk, zorg voor gezonde woningen, bevordering van het gebruik van gezonde volksdranken, oprichting van volkskoffiehuizen en, van staatswege, behalve wetten op het vergunningsrecht, enz. zorg voor de zuiverheid der alcoholica.

Deze korte vermelding van de vele belangrijke onderwerpen, in de brochure beknopt en zakelijk behandeld, moge voldoende zijn, om den lezer de kennismaking daarmede zeer aan te bevelen. Voor ieder, die in de alcoholquaestie belangstelt, - en wie doet dat tegenwoordig niet? - is het aangekondigde werkje de lezing overwaard.

Zutfen, 11 November 1892.

DR. A.J.C. SNIJDERS.

Heidehof. Naar het Duitsch (Frau Sorge) van Hermann Sudermann door L. Holwerda. 1 dl. - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zn.

Zoo vroolijk en dartel *Jolande's Bruiloft* is beschreven, zoo ernstig is *Heidehof*.

Frau Sorge is de sprekende Duitsche titel, die voortreffelijk den inhoud karakteriseert.

Paul Meyhöfer wordt geboren op het oogenblik, dat zijne ouders de reeds lang met angst verbeide slag van het verlies van hun vermogen treft ten gevolge van dwaze speculatiën van den vader. Een vroolijk kind is de jongen niet en zijne vreugdelooze jeugd, onder zorg en kommer doorgebracht, is niet geschikt, om hem vroolijker te maken; maar de tegenspoed doet hem toch iets goed: zij leert hem den kamp met het leven moedig strijden en staalt zijne krachten, zoodat hij over allerlei ellende, ten gevolge van de dwaasheden van zijn vader, de roekeloosheid van zijne broeders en de lichtzinnigheid zijner zusters, de overwinning behaalt.

In *Heidehof* voelt men het werkelijke leven kloppen; alle handelende personen zijn menschen van vleesch en bloed; de gebeurtenissen liggen in het gebied der waarschijnlijkheid.

Wij bevelen de lezing van harte aan.

G.

Rudyard Kipling. Uit de bergen, vertaald door Guillette Willeumier. 1 dl. - Amsterdam, S.L. van Looy, H. Gerlings.

Er gaat van de veertig verhalen, onder den titel *Uit de bergen* verschenen, eene zeldzame bekoring uit.

Welk eene kunst, om zóó de werkelijkheid weer te geven. Met de grootste soberheid zijn de toetsen aangebracht en desniettegenstaande, of misschien juist daardoor, staan de personen, die de schrijver ons voorstelt, vol leven en beweging voor ons. Rudyard Kipling beschikt over bijzondere gaven: naast groote juistheid van teekening en soberheid van uitdrukking staat bij hem eene merkwaardige veelzijdigheid. Maar waarom zouden wij nog langer stilstaan bij de verdiensten van een schrijver, die reeds bij het gansche lezende publiek bekend is en wiens werken dus geene aanbeveling meer behoeven? Wij wenschen ten slotte onze hulde te brengen aan Mej. Willeumier, die de zeer moeilijke taak, om het werk in onze taal over te brengen, met groot talent heeft vervuld. Inderdaad, een zwaar en een goed werk, dat goed gedaan is.

G.

Van niet tot iet. Naar het Engelsch van Bret Harte door S.J. Andriessen. 1 dl. - Amsterdam, Wilms en Co.

Iedereen heeft natuurlijk reeds meermalen in meer of minder gelukte beschrijvingen gelezen, hoe het in Californië placht toe te gaan en hoe spoedig men aldaar onder

zekere omstandigheden fortuin kon maken, maar gaarne zal men het toch nog eens lezen van Bret Harte, van wien men weet, dat hij het land en de menschen zoo door en door kent en beide reeds ontelbare malen op uitstekende wijs beschreef.

Men zal *Van niet tot iet* niet een van zijne beste verhalen noemen; daarvoor handelen sommigen der personen te vreemd, om niet te zeggen onwaarschijnlijk; maar de wijze, waarop de hoofdpersoon, de winkelier Harkutt, toen hij rijk geworden was, deftiger Harcourt geheeten, aan zijn rijkdom komt, en hoe dat in deze nieuwe maatschappij den man als het ware tot een nieuwen

mensch maakt, wordt zoo levendig beschreven, dat men gevoelt hier te doen te hebben met iets, wat werkelijk gebeurd is, en wellicht komen de handelingen van de kinderen van Harcourt en de overige personen juist hierom eenigszins onwaarschijnlijk voor, omdat zij, scheppingen der verbeelding, vastgehaakt zijn aan eene ware geschiedenis. Maar *Van niet tot iet* verdient gelezen te worden, al was het alleen maar om de geschiedenis van den jongen Harkutt en den ondergang van de nieuwe stad met de fortuinen van al deze nieuwe rijken.

G.

Bijna weggemoffeld. Door R.L. Stevenson. Uit het Engelsch door A.J. van Dragt. 1 dl. - Gorinchem, J. Noodwijn en Zoon.

Wat kan voor onze jongens een geschikter geschenk wezen dan het verhaal van de lotgevallen van David Balfour, die door een vrekkigen oom, wien hij voor het rustig bezit van een landgoed in den weg staat, eerst bijna vermoord en dan aan boord van een voor West-Indië bestemd schip overgebracht is, om als slaaf op de plaats van bestemming te worden verkocht, eene bestemming, die hij natuurlijk niet bereikt, maar waarvoor hij in ruil allerlei gevaarlijke avonturen krijgt te doorstaan? Flinke jongens zullen met groot genot de avonturen aan boord lezen en de dapperheid bewonderen van den bekenden Man Breck, den uit Schotland verbannen Jacobiet, die toch telkens, met het levensgevaar spottend, naar de Hooglanden terugkeert en die nu de oorzaak wordt, dat de jonge Balfour zich dwars door het geheele Hoogland door de Engelsche troepen moet laten najagen.

De tallooze gevaren van den tocht en de wonderlijke personen, waarmede de jeugdige vluchteling in aanraking komt, zijn met groote nauwgezetheid beschreven en geven menigen belangwekkenden indruk van de toestanden in het Schotland dier dagen.

Wij bevelen het boek gaarne aan.

G.

Het verdwenen testament door Joanna Malmberg. 1 dl. - Dordrecht, J.P. Revers.

Een beeldschoon meisje met een allerliefst karakter, oogappel dan ook van hare moeder en lievelinge en pleegkind van een schatrijken, kinderloozen oom, is de hoofdpersoon van *Het verdwenen testament*, wie men, in plaats van hetgeen met haar in den roman gebeurt, al heel weinig verdriet in het leven zou voorspellen. Doch de schrijfster heeft het ons anders beschikt. Hoe zoetelijk de roman ook overigens is, de heldin krijgt eene aardige hoeveelheid leed te dragen, alvorens de deugd bekroond en de ondeugd gestraft wordt.

De arme schoone dan wordt gehaat door hare zuster, omdat zij waarschijnlijk meer van de erfenis van oomlief zal krijgen dan deze lieve jongedame, die daarom alle gelegenheden te baat neemt, om haar het een of ander leed te berokkenen. Voorts

leggen een jeugdige adellijke losbol en diens papa hunne baronnenkroontjes aan de voeten der schoone, wanneer het testament van oom verdwenen is, zoodat de familie een toestand van betrekkelijke armoede te gemoet gaat, en Louisa meent zich juist te moeten opofferen voor de familie, als op het geschikte oogenblik het testament gevonden wordt en de heldin een voor deze wereld bijna al te braven notariszoon kan gelukkig maken, waarna eene zoo algemeene deugdvermeerdering ontstaat, dat zelfs de nijdige zuster teerhartig wordt.

Ieder rechtgeaard lezer zal natuurlijk verheugd zijn over zooveel beloonde

braafheid en over de zoo juiste maat van straffen, die aan de onverbeterlijken onder de optredende personen worden uitgedeeld, maar waarschijnlijk zal het hem toch gaan als ons en zal hij meenen, dat het in de wereld niet precies zoo pleegt toe te gaan.

G.

Zuster May. Naar het Engelsch van Mrs. S.C. Wynne, door Cornelia van den Broek. 1 dl. - Arnhem, P. Gouda Quint.

Wie als May Warnecliffe en Thorwald Challoner twaalf jaar lang van elkander verwijderd zijn gehouden door de tyrannie van een rijken bloedverwant en elkander trouw zijn gebleven, niettegenstaande ze al dien tijd niets van elkander hoorden dan de groeten, die de onhebbelijke oude heer hun elk jaar van elkander overbracht, verdienden inderdaad gelukkig met elkander te worden - als althans de liefde zich onder dergelijke omstandigheden even gemakkelijk laat bewaren als de trouw.

Het leven van May Warnecliffe, eerst als verzorgster van hare zuster in het groote Londen en daarna als bewoonster van een klein buitenverblijf, waarvan zij toevallig erfgename is geworden in het babbelachtige Kelvydon; steeds hare liefde koesterende en zich vleiende met de hoop op de komst van den zoolang verwachten minnaar, is met groot talent geschreven. Men voelt als het ware de ontgoocheling steeds nader komen. De schrandere Miss Hocke, het geweten van Kelvydon, had haar al lang voorspeld, maar alleen een eenigszins droomerig vrouwtje als May kon om zulk eene futiele reden, als zij daarvoor heeft, met eigen hand haar levensgeluk afbreken.

Zuster May is een zeer lezenswaardig boek, dat overvloeit van menschkundige opmerkingen, in een zeer boeienden vorm medegedeeld.

G.

Radu en Vorst Demeter. Uit het Duitsch van Mite Kremnitz met een voorwoord van F. Smit Kleine. 1 dl. - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zn.

'De Rumeenen, die Mite Kremnitz teekent, behooren tot de hoogste kringen en het gaat niet aan eene geheele natie - een nijver, taai landbouwersras en eene werkzame burgerij - aansprakelijk te stellen voor de demoralisatie van eene enkele kaste.' Deze woorden uit de voorrede, door Smit Kleine voor het tweetal verhalen geschreven, die dit boek vullen, wijzen juist aan, wat ons tegenstond bij de lezing van deze novellen. Wanneer het waar is, - en wij nemen het gaarne aan - dat Mite Kremnitz deze Balkan-Franschen (de Rumenen) door en door kent, dan zagen we liever, dat ze ons het ongedemoraliseerde deel schetste dan de diep verdorven hoogere standen, die èn in Radu èn in Vorst Demeter de stof leveren voor hoogst talentvol geschreven, maar weerzinwekkende historiën van echtbreuk, echtscheiding, huwelijken zonder liefde, etc.

Daarbij, deze kant van het karakter dezer volken is zoo bekend, dat de beschrijving ervan niet erg belangwekkend mag genoemd worden.

Had Mite Kremnitz ons het leven en denken der lagere standen beschreven, vooral der boeren, hun worstelen en strijden voor hunne nationaliteit en het zoeken naar oeconomische en politieke vrijheid, dan zouden naar haar werk velen met belangstelling hebben gegrepen, die het nu, naar wij hopen, zullen laten liggen.

G.

Het ‘bestaan van God’.

I.

Het was voor velen een bevreemdend verschijnsel, dat in onze dagen een theoloog zich gedrongen gevoelde voor het groote publiek de vraag te behandelen naar het ‘bestaan van God’. Men had immers recht te vermoeden, dat op den huidigen dag de strijd daarover volkomen overbodig en nutteloos was geworden, daar aan de eene zijde zich mannen schaarden, die, afkeerig van alle bespiegeling, geene kennis erkenden, dan welke steunde op waargenomen verschijnselen, en die dus eene vraag, niet oplosbaar naar hunne methode, eenvoudig voorgoed onbeantwoord lieten, en daartegenover de velen, welke het beantwoorden en stellen van die vraag zoo onnoodig achtten als twijfel aan het bestaan der zon; m.a.w.: de geloovigen en zij, die afstand hadden gedaan van alle gewisheid, zelfs van alle gissingen op dit punt.

Er bestond, of liever er bestaat nog, een wapenstilstand op dit gebied, waarbij elke partij zich wel gevoelt, te meer, daar de geloovigen, de moderne theologen althans, niet noodig, zelfs niet geoorloofd achten, anders aangelegde geesten te verachten of te veroordeelen. Zij blijven geenszins in gebreke den oprechten medeburger, die uitsluitend wetenschappelijk wil denken, te waardeeren, terwijl van den anderen kant het éénzijdig verheerlijken der stellige wetenschap tegenover den godsdienst heeft plaats gemaakt voor de erkenning van zijn eigenaardig en eerbied afdwingend karakter. Zij, die voor zichzelven elken godsdienstvorm onnoodig en ongenietbaar achten, beschouwen niettemin het religieuze leven als een alleszins verklaarbaar, volstrekt niet belachelijk verschijnsel, waarvan het optreden tot de poëzie van het leven kan gerekend worden. Al waren nu de theologen van professie met zulk eene platonische bewondering niet altijd tevreden, toch bestond er een *modus vivendi,* waarbij elk rustig en vreedzaam zijn eigen weg vervolgde. Aanvallen, ook met de beste bedoelingen, beschouwde men als minder gewenscht.

Niemand voelde er behoefte aan. Zelfs werd het nut van zulke schermutselingen, sedert Van Vloten van het tooneel was afgetreden, in beide kampen zeer gering geoordeeld, onnaspeurbaar zelfs. Zoolang

er mannen der exacte wetenschap waren, die in gesprek en geschrift met welbehagen zich atheïsten en materialisten noemden, moest de afkeer van zulke beweringen zich uiten, - maar zoodra door de meesten erkend werd, hoezeer achter die groote woorden een slechts quasi-wetenschappelijk systeem schuilde, toen zij dus zulke benamingen vermeden en zich *agnostici of abstentionisten* noemden, hun leedwezen betuigende, dat de dispositie van hun geest geene nadere toetreding tot godsdienst en eeredienst mogelijk maakte, van dien tijd af bestond er wederzijdsche waardeering en op vele punten broederlijke samenwerking.

De theologen lieten de vraag omtrent het bestaan van God eenvoudig rusten. Zij behoefden zichzelf daarvan niet te overtuigen en allen, die hen volgden, begeerden volstrekt niet daarover onderhouden te worden. De leeken achtten de zaak voorgoed uitgemaakt, en de leeraars bezaten genoegzame verzekerdheid, hoe dan ook verworven, om, ofschoon beseffende, dat hunne overtuigingsgronden en rechtvaardigingen geene bewijzen konden heeten, die zaak te laten in het stadium, waarin zij nu getreden was. Met geloovigen was disputeeren niet noodig, voor zichzelven evenmin van eenig nut en met de lieden van het ongeloovige kamp - dat beseften ze - ondoenlijk. Men wist bij ondervinding, dat hunne wapenen niet wondden; maar dat de slagen geene uitwerking hadden, was in hun oog niet aan die wapenen te wijten, veeleer aan de ongevoeligheid der aangevallenen. Bewijzen voor het bestaan van God - neen, zij stemden het zonder aarzelen toe - dat waren hunne betoogen en gronden niet, veel meer eene rechtvaardiging en versterking van eene reeds vaststaande overtuiging; dat ze echter niet dezelfde kracht voor allen bezaten, lag aan eene zekere éénzijdigheid, die door de éénzijdige beoefening der exacte wetenschap was aangekweekt, ook bij hare bewonderaars uit de verte.

Bij toenemende veelzijdigheid zou eene fijnere wereldopvatting vanzelf rijpen en de geesten vervullen. Gewezen werd er, als op hetgeen eenmaal algemeen zou zijn, op enkele corypheeën der natuurwetenschap, die trouwe aanhangers der vooruitstrevende theologie gebleven waren.

Wel ontbrak geene ergernis bij eenige sanguïnische naturen onder de theologen over de lauwe sympathie hunner tijdgenooten, die zich een ander veld van wetenschappelijken arbeid gekozen hadden, maar rustiger gemoederen waren tevreden, ontslagen te zijn van hatelijke aanvallen, en wachtten kalm de volheid der tijden af.

De afwachtende houding scheen hun een voorteeken van overgang tot volledige adhaesie. Zoo leefde men verscheiden jaren. De moderne predikant waardeerde den natuurphilosoof, die oprecht naar waarheid zocht, en de abstentionist prees het streven van den modernen prediker, als weldadig voor velen, al had hijzelf een degelijker opvoedmiddel voor hart en verstand zich verworven. Daar nu echter de mensch het redetwisten niet laten kan en met orthodoxen van allerlei schakeering evenzeer eene wapenschorsing bestond, werd er des te meer door de modernen onderling

gedisputeerd; maar dit droeg zoozeer het karakter van een gelocaliseerden oorlog, dat de buitenwereld er weinig notitie van nam. Anders werd het, toen Dr. Bruining, gewone menschentaal sprekende, zijne stem deed klinken ook tot de ‘ongezalfden’. Dadelijk reageerden *Gids* en *Tijdspiegel.* Zij salueerden het uitgezonden fregat, dat in vreemde wateren zijne vlag had vertoond. Toch kwam dat eerbetoon waarschijnlijk van bevriende, van bondgenootschappelijke zijde. De vroegere vijand, waarmede wel geen oorlog meer gevoerd werd, maar toch nog geene parlementaire betrekkingen waren aangeknoopt, onthield zich tot nog toe.

Men gunne dus nu het woord aan een bewoner van een onzijdig rijk, noch theoloog noch natuurphilosoof, die meent, dat op het gebied der taalstudie de onpartijdige beoordeeling of althans de nauwkeurige stelling van vele vraagstukken te vinden is.

II.

Het zal noodig zijn, voordat men nadenkt over de vraag omtrent het al of niet bestaan van wat het ook zij, zich rekenschap te geven, of men van de uitdrukking ‘bestaan’ zelve eene duidelijke voorstelling heeft, en vooraf met zijne lezers of hoorders uit te maken, wat men onder ‘bestaan en zijn’ te denken heeft. Ofschoon de wortel van 't woord ‘essentie’ tot de oudste stammen behoort, die aan alle arische talen gemeen zijn, moest er reeds een merkwaardig denkfeit hebben plaats gegrepen, voordat zulk een abstract begrip, door één woord uitgedrukt, algemeen eigendom werd. De practijk had een woord geëischt, waarmede eene aanduiding kon geschieden van datgene, wat na wegdenking van het onderscheidende uit ontelbaar gelijksoortigs als residu overbleef. Het zou eene vrij lastige quaestie wezen, als men wilde uitmaken, of uitdrukkingen als de volgende: er is (bestaat) vermoeden; er is (bestaat) een bondgenootschap; er is (bestaat) gelijkheid; er is (bestaat) eene volksregeering; er zijn of bestaan vele koeien, paarden, schapen; Willem II, Keizer van Duitschland, is (bestaat); electriciteit is (bestaat), enz., of zulke uitdrukkingen, zeg ik, hare gelijkvormigheid te danken hebben aan den onbewust wijsgeerig werkenden geest der taalgebruikende menigte of wel aan eene afslijting, een verlorengaan van nauwkeuriger aanduiding en onderscheiding, aan een zich tevredenstellen met kleurlooze aanwijzingen, die voor 't alledaagsche leven voldoende waren, al offerde men voor 't gemak de juistheid op. Een zeer begaafd volk, de Hellenen, beschikte over tal van uitdrukkingen, die een ‘zijn’ aanwezen, zoowel in proza als in poëzie; maar de nuances vloeiden reeds in elkaar. Zijn ze eenmaal streng gescheiden geweest? Is het bovendien toeval, dat een woord, dienende, om het bezit van eene eigenschap te bevestigen, gelijkluidend is met de uitdrukking ‘bestaan’, of schuilt hier de gedachte, dat waar de mensch eene eigenschap buiten zich meent te ontdekken, hij noodwendig zich ook een

bestaan buiten zich denken moet? Hoe dit zij, afslijting of abstractie - op het oogenblik, dat men desbewust de bespiegeling begon over het ‘zijn’, ‘het bestaan’, was het terrein niet vrij meer; de taal had zoodanig geanticipeerd op de wijsbegeerte, dat een spreken over dit vraagpunt moest geschieden door middel van eene taal, die òf voorbarig reeds besluiten getrokken had òf door slijtage heillooze verwarring stichten zou. Men zocht in Hellas de zuivere ‘zijnden’, τ□ □ντα, maar kon geene orde brengen in de slordig beheerde schatkamers der taal, zonder willekeurig dogmatisch te zijn en een deel uit te sluiten, wat toch steeds onder het ‘zijn’ verstaan was.

Plato nam alleen ‘onveranderlijkheid’ als eenigen rechtmatigen titel, die aanspraak gaf op dien naam, en sloot alles uit, wat aan wording, groei, verandering onderworpen was; in zijn oog zijn het barbaren, die, met even dogmatische eenzijdigheid trouwens, slechts ‘zijnde’ noemen, wat tusschen de vingers gedrukt kan worden. Onze eeuw moge op dit gebied niet wetgevend optreden, maar verklarend, ordenend en toelichtend. Het zij niet de vraag: wat is ‘zijn’? maar wat noemt men zoo? en wat zullen wij bij een bepaald geval eronder denken? Bij die beschrijving nu - eene boedelbeschrijving van de nalatenschap onzer vaderen, slechts onder dat benefice aanvaard, - blijkt ons, dat het woord ‘zijn’ - te recht of ten onrechte, dat blijve geheel buiten bespreking - in zoo uitéénloopenden zin wordt gebruikt, dat eene afspraak, eene *Verständigung* daaromtrent noodig is, wil men niet tot belachelijk schermen met woorden vervallen of strijden met wapenen, die niet wonden.

Een boom bestaat voor den mensch op zeer verschillende wijzen: hij is door mij gezien; men heeft mij ervan verteld; ik heb hem aangeraakt; ik zag er eene teekening van; hij bood een blinde zijne schaduw; hij bracht mij in verrukking door zijne schoonheid; hij wekte mijne weetgierigheid op; hij verschafte mij voordeel door zijne vruchten; ik stel hem mij voor op eene bepaalde plek in een land, waarvan ik de beplanting overweeg.

Heeft nu de verklaring: *die boom bestaat*, een anderen zin, dan dat ze kan teruggebracht worden tot een van de genoemde of andere evenzeer denkbare gevallen? Heeft die uitdrukking eenige voorstelling tot achtergrond, zonder dat men een deelwoord als gezegde daarbij denkt? Sedert onze generatie door het zegevieren der critische wijsbegeerte eraan gewend is geraakt te beamen, dat geene kennis tot ons komt dan door eene wijziging in ons; dat alle dingen de veronderstelde oorzaken zijn van onze aandoeningen, en dat de geheele veroorzaking dier aandoeningen een geheimzinnig raadsel is, doet men wijs niet te spreken over een ‘zijn’ als iets, wat buiten ons is, maar zich te beperken tot een ‘hoe zijn’, de registreering dus onzer eigen affecten. Alleen met hen, die onder die gewoonte geraakt zijn, is verdere uiteenzetting mogelijk; van anderen scheidt ons te veel, om op eenige toenadering te mogen rekenen. Maar als men dit eenmaal aangenomen

heeft, scheidt zich gemakkelijk voor onze voorstelling het begrip ‘zijn’ in even zoovele deelen, als er aandoeningen bestaan, waarvoor de mensch vatbaar is, en als er ikheden zijn, die voor aandoeningen van het bewustzijn gevoelig blijken. De zoo prismatisch verdeelde stralen zijn waarneembaar; het vereenigende uitgangspunt is, al naar men wil, òf te hel òf te duister voor ons oog.

Maar niet alleen telbaar zijn de vormen van het zijn - telbaar naar het aantal geafficieerden en het getal mogelijke affecties - maar ook verschillend van sterktegraad naar de mindere of meerdere intensheid der ondervonden aandoeningen. Misschien bestaat voor mij de geniale toondichter Beethoven niet als zoodanig, maar slechts als een naam uit de kunstgeschiedenis. Hij bestaat echter zeer zeker voor zeer velen en zeer intens; voor een minder aantal echter en minder sterk leven de Italiaansche schilders uit den tijd vóór Rafael.

Numeriek bestaat Wilhelm, de tweede, veel sterker dan eenig braaf huisvader uit eene provinciestad van Pommeren, maar voor diens vrouw en kinderen is het bestaan van den rechtschapen huisvader zeker veel intenser dan dat van den grilligen keizer.

Het bestaan dus, waarover te spreken valt, is zoo te zeggen door middel van getallen en graden meetbaar.

Eene andere waardemeting is de taaiheid, het weerstandsvermogen. Spoken bestaan voor velen met dusdanige intensiteit, dat ze niet alleen gevreesd, maar zelfs gehoord en gezien *zijn.* Hun bestaan echter is niet bestand tegen andere voorstellingen. Niet door redeneeringen over het al of niet bestaan van spoken, maar door het aanbrengen van algemeene kennis wijken zij vanzelf. Hier ook geldt *the struggle for life* en daarin blijken spoken, kabouters, meerminnen en dergelijken duidelijk de zwakkeren te zijn, dus gedoemd, voor taaiere bestaansvormen plaats te maken.

Een verder verschil tusschen zijn en zijn is hierin gelegen, of het zijnde eene veronderstelde oorzaak is eener onmiddellijke aandoening of wel eene combinatie van vroegere indrukken. De mensch is niet slechts afficieerbaar, maar hij vormt uit zijne aandoeningen herinneringen, begrippen, *conceptus.* Vriendschap, zelfopoffering, mildheid bestaan voor ieder, maar hun bestaan is slechts een afgeleid ‘zijn’, herkomstig van ettelijke onmiddellijke gewaarwordingen; het zijn combinaties van herinneringen, waarbij het weer een groot verschil maakt, of die herinneringen slechts afkomstig zijn van de mededeeling door anderen. Onmiddellijk zijn slechts daden, woorden, een handdruk, een troostwoord, etc. tot ons gekomen. De conceptus daarvan kon slechts gedacht, niet als toestand doorleefd zijn.

Er zijn menschen, die, als ze eerlijk wilden zijn, zouden moeten erkennen, dat dankbaarheid hun slechts van hooren zeggen bekend was, eene samenvatting van meegedeelde, niet zelf ondervonden toestanden.

Voor hen bestaat de dankbaarheid, maar 't is slechts een zeer middellijk bestaan.

Voor het bestaan van *soorten* en *geslachten* is alleen ons denkvermogen de bodem, die groeikracht geeft. De wijsbegeerte heeft echter vaak aan deze bestaanswijze meer waarde gehecht dan aan eenige andere. Maar het blijft een onvruchtbare strijd, wat eigenlijk bestaat: het soort of de eenling. Op dezelfde wijze bestaan ze zeker niet, en dit valt niet te ontkennen, dat het soort alleen *gedacht* kan bestaan en niet aan de onmiddellijke werking van onzen geest zijn aanzijn dankt. Dit 'zijn' is dus éénzijdig in hooge mate. Iemand kan zijn paard liefhebben, toespreken, betreuren, het dier dankbaar wezen voor zijn lijdzaam geduld, medelijden ermede hebben, als hij het ziet mishandelen; *het* paard is hem slechts een onderwerp van wetenschappelijk onderzoek of beschouwing.

Eene groote mate van realiteit nu, ja, zelfs het monopolie van realiteit heeft voor velen de zoogenaamde stoffelijke wereld. Intusschen is dat hieraan toe te schrijven, dat de menschen onderling schier volkomen gelijksoortig zijn in een zeker aantal aandoeningen, zoodat het verleidelijk is, uit die gelijkheid van subjectieve indrukken tot objectiviteit daarvan te besluiten.

De talrijke uitzonderingen daargelaten, blijkt, dat wat wij zien, hooren, tasten, etc. noemen, bij alle bewoners van onze planeet gelijkvormig geschiedt, zoodat die bestaansvormen, de lijdende vorm dier werkwoorden, voor alle subjecten zoo te zeggen gelijk blijkt te zijn. Ook het denken volgt, indien het eenigszins geleid is, vrij wel éénzelfden gang. Vandaar eene afgoderij met wat men zinnelijke waarneming en wat men logisch denken noemt, en minachting voor alles, wat op andere wijze een bestaan voor ons aanneemt. Toch heeft het verbeelde, het gewenschte, het gedroomde, het door het gemoed ervarene voor velen oneindig grooter intensiteit van bestaan en tevens meer waardeering dan het meest logisch beredeneerde en men moet een verstokte empirist wezen of een éénzijdig verstandsmensch, om dat belachelijk te vinden. Om over de bestaanswijze van een ding te oordeelen, moet men buiten dat alles nog weten, in welke laag van ieders wezen het zich ontwikkelt en hoe diep het daarin schuilt, maar vooral, welke laag het dichtst is gelegen om de kern van ieders persoonlijkheid.

Een schoon landschap is voor den één bloot een gezichtsindruk, voor den ander eene stemming, voor den derde eene harmonie van kleuren. Terwijl voor den een het landschap spreekt, de bladeren fluisteren, de tinten zingen, ondervindt de ander slechts eene gezichtsaandoening van bladeren, weide en zon. Zoodra wij het gebied der zoogenaamde zinnelijke waarneming verlaten, blijkt de subjectiviteit oneindig grooter en dus de bestaanswijze der dingen veel meer wisselend; de intensiteit en de waardeering daarentegen van het aldus bestaande worden zeker er niet door verminderd.

III.

De vraag naar het bestaan van God heeft alzoo geene oplossing, tenzij die geheel anders geformuleerd wordt. Zij luide niet: is God? of: is er een God? maar veeleer: *hoe* bestaat God? - middellijk of onmiddellijk voor ons bewustzijn? De taal zou geen woord gewrocht hebben, zoo niet eene bewustheidsphase eene uitdrukking had uitgelokt. De vraag is verder, of God voor velen of voor weinigen bestaat, verstandelijk, zinnelijk of gevoeld. Is dat bestaan wenschelijk, heilzaam, onmisbaar? Bestaat God voor ontwikkelde of achterlijke geesten? Zou het mogelijk zijn, God te doen bestaan voor allen op één en dezelfde wijze?

Maar ook hier zal het noodig zijn ertegen te waken, dat niet de taal ons parten speelt. Wat op den huidigen dag wordt bedoeld door iemand, die het woord God noemt, is meestal splitsbaar in een groot aantal indrukken, die op zeer verschillende wijze geworden zijn, zoodat men de bestaanswijze niet door een woord vermag aan te wijzen.

Indien men met eenige nauwgezetheid overweegt, wat al voorstellingen door het noemen van dien naam gewekt worden, zal men moeten erkennen, dat een deel daarvan frissche, onmiddellijke indrukken zijn, maar een ander deel de verstandelijke ordening van herinneringen, de opbouwingen volgens de aangeboren methode van ons denken en voorstellen. Indien het laatste het geval is, zal wat aldus ontstaan is, oogenblikkelijk wijken voor hetgeen juister, volledіger, meer consequent naar die regelen van het denken in 't leven trad; het eerste bezit voor het ondervindend subject daarenboven veel grooter innigheid, veel meer intensiteit van zijn. Zoodra iemand, met dichterlijke phantasie toegerust, zich bewegend op natuurwetenschappelijk gebied, geholpen door de hem geschonken gave van verbeelden, eene eerste oorzaak van het Al ons voor oogen plaatst, dus voor ons doet bestaan; eene soort ikheid schept, die zich openbaart *door* of wel ontwikkelt *in* de natuur, een natuurgod dus, desnoods pasklaar gemaakt voor de nieuwste beschouwingen op natuurhistorisch gebied, - kan daarin gelegen zijn eene geniale schepping, die wij dankbaar aannemen, indien ons wezen voor zulke bestaansuiting gevoelig is. Zij zal bij velen 't verstand, dat meer, dan men meent, ook bij mannen van wetenschap, geneigd is, telkens zijne pedante zucht naar logische onfeilbaarheid ter zijde te stellen, en bovendien de verbeelding op harmonische wijze bevredigen. Ik stel mij voor, dat iemand, met kennis en verbeeldingskracht gezegend, voor ons dien God kan doen leven en alzoo eene ware weldaad bewijzen, daar alsdan een kostelijke geur de mufheid van het alledaagsche verjaagt en een zonnestraal prachtige tinten toovert over alles, wat wij waarnemen; - maar diezelfde man wekt onzen wrevel, wanneer hij voor ons zulk een God heeft doen bestaan en dan dat beeld voor geheel wat anders doet doorgaan, dan het is; als hij nu plotseling gaat spreken van een algoeden vader, die voor al zijne kinderen opvoedend en steunend zich kenbaar

maakt, die uitkomst geeft in alle nooden, etc. Hier toch staat eene met ingrediënten der wetenschap door de verbeeldende kracht opgebouwde godheid tegenover eene, die naar analogie van menschelijke zorg en liefde gehoopt, gedroomd, geloofd is. Die twee bestaanswijzen, wellicht even eerbiedeischend - even bevredigend voor het niet pretensieuze denken - zijn zeer verschillend van wordingswijze en dus niet voor verschillende naturen in gelijke mate voelbaar. Zij zullen nimmer verschillende geesten gelijkelijk bevredigen.

Er zijn theologen onder de modernen, die voor hun God de bestaanswijze ‘ervaren’ aannemen. Geen zweem van gelijkheid bevat die uitdrukking met wat gemeenlijk onder ‘empirie’ verstaan wordt. Ze verkondigen: er zijn gemoederen, die stemmingen beleven, waarin het hun is, als werden zij door eene heiliging vorderende macht aangegrepen, eene macht, die deemoed eischt en berouw over 't bedreven kwaad, over het tekortgeschotene, over het onvolmaakte. En die werking is bij sommige naturen zóó krachtig, dat alle gebruikelijke uitdrukkingen, die eene werking in ons aanduiden, te zwak schijnen. Daarom kozen zij een eigen woord: ‘Ik heb God ervaren’, als ware aan sommige bevoorrechten een eigen zintuig verleend voor eigenaardige indrukken van buitengewone intensiteit.

Wie zal die verklaring, dat bestaan van God ontkennen? hij zou nooit iets dergelijks moeten hebben ondervonden en daarbij twijfelen aan de eerlijkheid der zegslieden. Onmiddellijk leeft voor hen God - niet als een denkgebouw opgerezen uit min of meer wetenschappelijke gegevens, maar als de veronderstelde oorzaak eener gemoedsaandoening.

Eene andere bestaanswijze nog: de menschelijke geest heeft eene neiging tot organisatie, doelmatigheid, éénheid scheppen in het vele. In die veelheid van verschijnselen, in dat zijn en gebeuren, wat de mensch om zich en in zich meent waar te nemen, wil hij doel, aanleg, plan ontwaren. De wetenschap bevredigt dien wensch maar ten deele. Naast het doelmatige het overtollige, schadelijke, tegenstrijdige - naast koesterende zorg koude onverschilligheid - naast wonderen, met geringe middelen gewrocht, weergalooze verspilling van niet tot ontwikkeling komende kiemen, wreedheid en liefelijkheid, wijze zorg en redelooze veroorzaking. Dat beeld vol dissonanten en vloekende kleuren pijnigt den organisatie zoekenden geest zoodanig, dat voor velen het leven niet draaglijk is, zoo niet het geloof een gezichtspunt biedt, waaruit die schelheid van toon en kleur zich oplost in harmonische, weldadige éénheid.

God moet zijn, want de wereld moet goed zijn. De onvolmaaktheid ligt aan onze onvolledigheid, onze zwakheid van verstand, onze kortstondige waarneming, onzen beperkten gezichteinder. Als harmonische schoonheid kan geschapen worden door kunst, waar menschenhersenen doelmatigheid kunnen denken, zal het geheel geen redeloos samenstel zijn, waar slechts betrekkelijke en beperkte doelmatigheid één van de duizend gebeurlijkheden is, die eene blind werkende oorzaak wrocht.

Die God, de aanvulling der wetenschap, de sluitsteen van een systeem, de oplossing der dissonanten, wordt *gepostuleerd.*

Wat valt omtrent dat bestaan te bewijzen of te ontkennen? niets anders gewis, dan dat die postuleering voor sommigen onafwijsbaar is. Sommige menschengeesten, geplaatst voor het alternatief: òf dit òf dat, kunnen niet zich onthouden van eene besliste keuze; abstentionist te zijn in dit opzicht, is hun zelfmoord, gepleegd aan den geest, die zelfmoord aan het lichaam zou na zich sleepen. Maar er zijn even velen, misschien wel meer, wier blik nimmer op het geheel, het heelal, den kosmos, gericht is, menschen, voor wie het kleinste gebeuren in 't menschenhart belangwekkender is dan plan, doel, bestemming van het Al. Zij zullen zich een gepostuleerden God misschien laten welgevallen, eene analogie met menschelijk bedoelen en organiseeren als redelijk, als aantrekkelijk aannemen, maar voor hen heeft met dat al die God slechts een zeer middellijk bestaan.

Er is dus niet alleen met de kracht van het woord ‘bestaan’ rekening te houden, maar evenzeer met de veelheid der onderling vreemdsoortige bestanddeelen, die samengevat worden in het woord God. Er dient dus uitgemaakt, welke de bestaanswijze is van elk der onderdeelen dier samenvoeging; er dient ook te worden toegegeven, dat de eene wording niet minder recht op eerbied of erkenning bezit dan eene andere en slechts de eigenaardige aanleg van ieders geest òf dit òf dat deel voor hem een levend God doet zijn. Van bewijzen omtrent bestaan echter kon nimmer sprake zijn, tenzij het een gebied van indrukken betreft, waar de menschheid bijna volkomen homogeen schijnt te zijn aangelegd, d.i. de zoogenaamde stoffelijke wereld. Wel kunt gij misschien uw God ook voor mij *doen* ‘bestaan’, evenals eene symphonie van Beethoven, die voor mij eene grillige opéénvolging van tonen was, voor mij tot iets anders kon worden.

Mijn oor toch kan gewend worden, mijne aandacht bepaald; ik kan gebracht worden van de allereenvoudigste emoties tot dieper aandoening - en zoo kan langzamerhand voor mij ook gaan bestaan, wat u vanzelf gegeven was. - Onder één voorbehoud echter kan dit verzekerd worden, nl. dat de aldus opgevoede toch een sluimerenden aanleg bezat voor zulke impressies. Ik geloof echter, dat de met weemoed en hartstochtelijk verlangen naar eenheid van het Al zoekende geesten onder onze generatie schaars worden aangetroffen. Analyse, niet synthese bekoort ons geslacht. De microscoop wint het in vereerders van den telescoop.

Een ieder dus, die zich aangordt, om het bestaan van God te bewijzen, of liever zijn godsdienst te rechtvaardigen, stelt zich aan eene groote deceptie bloot. Niet hierin zal hij worden teleurgesteld, dat men zijn ‘bewijzen’ de kracht van dwingende argumentatie, van logische onweerspreekbaarheid ontzegt, - daarop was hij ten volle voorbereid; sedert Kant maakt men zich daaromtrent geene illusies meer - maar

doordat zoodanig betoog, ofschoon onbestreden en wellicht eenigszins gewaardeerd, toch volkomen zijn doel mist.

Men staat eraan bloot, dat iemand ronduit zijne meening aldus uitspreekt: '*In zijne soort is uw betoog zeer fraai*, *maar het genre bevalt mij niet. Ik heb geene kracht b.v. tot postuleeren in mij en geene behoefte, om te kiezen; laat het dilemma een dilemma blijven.*

Alleen voor hen, *die dezelfde denkwerkzaamheid gebrekkig voor zichzelven volbrachten*, *kan uw spreken eene uitkomst*, *uw betoog eene versterking van overtuiging wezen.*'

Ongetwijfeld geldt van 't woord God hetzelfde als van 't woord 'bestaan'. We hebben te doen met eene historische wording, waarbij vergroeiing en juxtapositie heeft plaats gegrepen van zeer verschillende grondstoffen, ongelijk in hare wording, ongelijk in hare waarde, ongelijk in haar nut en hare bruikbaarheid. Men loopt dus nog een tweede gevaar met zijne bewijzen of rechtvaardigingen: niet alleen *de prêcher les convertis*, maar dat men zichzelf misleidt. Het is immers zeer wel mogelijk, dat men zichzelf vergist omtrent hetgeen men meent bewezen te hebben.

Iemand zet uitéén, hoe zijn God voor hem bestaat, hopende, dat hij, meer suggereerend dan argumenteerend, dat bestaan voor de lezers actief maken zal; maar hij bezigt een woord, dat eene zekere conventioneele waarde heeft, dat in den loop der eeuwen geworden is tot de samenvatting eener gansche reeks voorstellingen, waarin oud en nieuw aan elkaar is gepast, waarbij gemoed, verstand en verbeelding elk het hunne hebben aangedragen. Wel heeft de bouwmeester, hier de theologie, met smaak en handigheid die verschillende bouwstukken tot een kunstwerk inééngezet, maar de voegen blijven zichtbaar en 't verschil in bouwtrant ontgaat den opmerkzamen toeschouwer niet.

Hierin schuilt het gevaar, dat men, na een onderdeel besproken en als probabel voorgesteld te hebben, in den zoeten waan verkeert het geheel te hebben gerechtvaardigd.

Blijven onze theologen vrij van die dwaling? Eischen ze niet soms, als wij hen volgen in hunne welsprekende ontboezemingen, dat we dan ook aanvaarden, wat op den huidigen dag nog krachtens 't spraakgebruik door dat woord wordt samengevoegd?

Ik meen hier eene dwaling te hebben betrapt, die aan het wijsgeerig denken zoo dikwijls schade deed. De taal stempelde vooraf een woord en had sedert lang zijn omvang en zijne waarde bepaald. Dat was het werk van velen, uit vele eeuwen, uit vele landen. Dat was in zooverre geen gewoon menschenwerk, dat het eerder kon heeten het resultaat van vele goede, brave, scherpzinnige menschen, die zich lang met eene bespiegeling beziggehouden hadden over de gewichtigste vraagstukken. Het is dus iets, dat eerbied afdwingt, dat studie verdient.

Maar zie, die bewondering wordt overdreven, als voor die *vele*, *zeer vele*, braven, verlichten, scherpzinnigen, etc. in de plaats treedt de

uitdrukking '*menschheid*'. Nu zweemt het naar eene openbaring, naar iets, dat gegeven is; zoo spreekt men van *das religiöse Bewusstsein der Menschheit* als van eene onfeilbare kenbron.

De band, die 't begrip samensnoert, schijnt nu heilig, onverbreekbaar. Zoo worden de groote begrippen, door de menschheid gevormd, eerder een hinderpaal op ons pad. De een meent, dat hij, een deel als redelijk voorstellende, daardoor het geheel heeft gered, wijl het buiten menschelijke willekeur om tot eene éénheid was geworden. De ander, op wiens bewustzijn eenig stuk geen wortel kan schieten, wendt zich af van het geheel, omdat het is *à prendre ou à laisser*, en hij, die, waardeerend van aanleg, het één wil bewonderen, het ander bestudeeren, het derde als iets voor hem levends wil vereeren, eischt meer klaarheid, meer onderscheiding, meer beslistheid van uitdrukking, dan waartoe men in staat is met de woorden, wier grenzen en waardebepaling een onaantastbaar karakter verkregen hebben. Alle uitdrukkingen, waarin het woord God gebezigd is, hebben hare waarde, als weerspiegeling eener ervaren aandoening. Zij zijn evenwel niet minder tegenstrijdig dan onze wisselende emoties. Wat ooit een menschenhart bewoog met buitengewone beroering, is gedacht als veroorzaakt door eene bovenmenschelijke macht; wat ooit den geest met schoone of grootsche gedachten vervulde, is aangenomen als afkomstig van een den mensch ver overtreffend wezen, en, al heeft onze geest iets van de verbeeldende kracht verloren, waarmede vroegere geslachten zich *God* of *goden* vormden, toch openbaart zich het *goddelijke* ook aan ons, laatgeborenen.

Plato laat Socrates in de *Apologie* beweren: wie aan daemonische invloeden gelooft, moet noodzakelijk aan daemonen gelooven. Als die stelling juist is en in zooverre zij opgaat, geldt ook het zeggen: wie het goddelijke gevoelt, voelt een God.

En evenals de verschillende bestaansvormen van God symbolische uitdrukkingen zijn van door den mensch ervaren stemmingen, zijn ook de zoogenaamde 'eigenschappen van God' slechts formuleeringen van aandoeningen, op verschillende tijden onder verschillende omstandigheden ondervonden. Het zijn even zoovele lijnen, die opwaarts gaan, maar voor ons logisch denken niet kunnen samenloopen in één eindpunt.

Niet minder zwaar voor de taal of, juister gesproken, voor ons denken, dat eensdeels de taal vormt, maar evenzeer door haar òf bemoeilijkt òf op streek geholpen wordt, schijnt de taak te wezen eene uitdrukking vast te stellen over het 'bestaan' van den maatstaf, waarmede schoon en leelijk, goed en kwaad kan gemeten worden. Vandaar de even stellige bevestiging als ontkenning omtrent het 'bestaan' van zulk een maatstaf. Wellicht zullen wij eenmaal op dezen strijd van meeningen terugzien als heden op sommige Socratische dialogen, waarin het geharrewar slechts veroorzaakt schijnt door een gebrek in de taal aan fijnere nuanceering der synoniemen. Omtrent den maatstaf der

zedelijke en aesthetische oordeelen missen wij nog eene uitdrukking, die allen kan bevredigen. Een conventioneel 'bestaan' willen wij daaraan niet toeschrijven; wij voelen ons niet bij machte hem te maken, en van 'aangeboren zijn' wenschen wij evenmin te spreken. Evolutie mishaagt evenzeer; wij ontwaren geen voortdurend worden, dat in één richting zich gestadig blijft bewegen, en evenmin zijn wij bereid aan de meerderheid eene beslissing in dezen over te laten.

Wij dwalen heen en weer tusschen Protagoras en Plato, tusschen '*de mensch maat aller dingen*' en de vaste, gegeven, onveranderlijke toonbeelden van goed en kwaad, van schoon en leelijk. Protagoras en na hem elke moderne achterneef van dien denker, welk 'isme' hij ook moge aannemen, verloochent in het practische leven elk oogenblik zijne theorie, en Plato was niet zulk een ijveraar, dat hij onvoorwaardelijk aan tijdelijke, individueele meeningen elke waarde ontzegd heeft.

De feitelijke toestand nu is deze: het zedelijk en aesthetisch oordeel van geene twee menschen op aarde is volkomen identisch; hij, die niet al te zeer vastgeroest is in zijne leer, weet, hoe hijzelf zijne denkwijze vaak genoeg heeft voelen veranderen, zonder dat een logisch betoog hem daartoe bewogen had; hij is zich bewust, dat dit verschijnsel zich nog wel eens herhalen zal, en hij maakt zich geene illusie, dat zijn nieuw standpunt onaantastbaar zal zijn, ook zelfs niet voor hemzelven. Elke generatie oordeelt op hare wijze en naar haar eigen maatstaf.

Als men nu op niets anders let, aanvaarden wij gereedelijk Protagoras, al onttrekt diens relativisme elken vasten grond aan aesthetica en ethiek; al kunnen dan genoemde wetenschappen zich slechts handhaven als de registreering van den onophoudelijk wisselenden stroom. Ze blijven belangwekkend, ja, maar als een welgeordend kabinet van zeldzaamheden en antiquiteiten.

Maar er is een ander feit, niet minder waar. Na Protagoras komt Plato - ze volgen elkander als schaduw en lichaam, ja, als zoodanig blijven zij onafscheidelijk verbonden -; immers, het vormen van een eigen oordeel, het mededeelen van zijne waardeering aan anderen sluit in zich de onuitroeibare overtuiging omtrent het bestaan van een algemeen geldend oordeel in deze aangelegenheden. Een ieder, die oordeelt, handelt naar de muurvaste convictie, dat zijne uitspraak onvoorwaardelijk juist is of althans de waarheid naderbij komt dan die van een ander. Zonder die meening zou men zich de moeite besparen, zoo al niet, om voor zichzelf te oordeelen, dan toch, eene poging te wagen, dat oordeel door anderen te zien aannemen. Men vertrouwt daarbij op de hoogere evidentie van eigen beweren, dus op iets, dat buiten verband met al het persoonlijke van den aanbrenger ook uit kracht van eigen waarheid op anderen werken moet. Wie niet aanneemt, wat een ander op dat gebied zonneklaar toeschijnt, wordt door dien ander als onontwikkeld of onwillig beschouwd, al houdt men uit welvoeglijkheid zulk eene qualificatie achterwege. Van Protagoras en

zijne nakomelingen door alle eeuwen heen is de algemeene en onfeilbare maatstaf *illusie*; de wisselende opvatting van 't oogenblik daarentegen behoort tot het ‘zijnde’, m.a.w. *bestaat*; voor Plato is alle goed en schoon vinden van u en mij een gepraat zonder zin, als wij niet den ‘eeuwig zijnden’ maatstaf gevonden hebben.

En als nu maar de menschheid zich tot twee groepen liet schiften - Plato en Protagoras -! maar ze zijn zóó verbonden, dat ze te gelijk huizen in elk menschenbewustzijn; dat de een de onmisbare voorwaarde is voor den ander. Hier geldt: ‘*gesucht*’, ‘*geahnt*’ - ‘*und nie gekannt*’, - maar, als men ernst maakte van dat ‘*nie gekannt*’, was het met het zoeken uit. Als een volbloed subjectivist correct wil zijn, onthoudt hij zich van de uitdrukking: uw zedelijk oordeel, uw smaak is onjuist. Hij zal zeggen: ‘Alle oordeelen gelden - dus ook het uwe’, maar erbij denken: ‘Uw oordeel was wel goed - maar gijzelf deugt niet’, en gebruikt daarbij een maatstaf, aan welks waarde in 't algemeen hij soms mag twijfelen, maar dien hij in dit geval ten minste voor onfeilbaar houdt.

Tusschen de uitspraak van één mensch, de oordeelvellingen der menschheid en den transcendenten maatstaf is een verband, zonder hetwelk het oordeelvellen slechts bestaan kan als volmaakt doellooze liefhebberij, die de menschheid zonder dien genoemden maatstaf reeds lang als te beuzelachtig zou afgeleerd hebben. Men heeft toch ook opgehouden naar den steen der wijzen te zoeken.

Nogmaals dus zij erop gewezen: er bestaat veel minder verschil van opvatting, dan de eeuwenlang gevoerde en juist in onze dagen weer fel opflikkerende strijd zou doen vermoeden, zoodat de mogelijkheid niet uitgesloten is, dat de éénzijdigheid, die elk systeem aankleeft, eindelijk vanzelf zich gewonnen geeft voor eene juistere terminologie, die aan den absoluten maatstaf zijne eigen bestaanswijze kan aanwijzen, naast, maar tevens samenhangende met, de bonte reeks van bijzondere waardeeringen.

Voordat dit aan het proza volkomen gelukt, zal er nog vrij wat tijd verloopen, en dan zal tevens de vraag rijzen, of de grootere helderheid van denken de taal rijker in onderscheidingen heeft gemaakt; of de meerdere smijdigheid van taal het denken is ten goede gekomen.

Voorloopig valt te constateeren: de mensch kan niet laten zijne meening uit te spreken over goed en kwaad, over leelijk en mooi. Hij doet dat niet alleen in den trant van eene mededeeling, zooals de uiting: ‘Ik ben koud’, gedaan wordt, maar op dat oogenblik verkeerende in de illusie, dat hij, en hij misschien alleen, volkomen gelijk heeft of althans het meest gelijk heeft van allen, die over die zaak een oordeel willen vellen, en daarbij met de bedoeling, dat de evidentie zijner stelling anderen zal bewegen ook zoo te oordeelen; - in de overtuiging dus, dat niet zijne persoonlijkheid, en de toevallige omstandigheden zijner persoonlijkheid, maar de eigen geldigheid zijner uitspraak

werken zal op anderen, hoe hunne persoonlijkheid ook moge zijn, - ten minste in de verwachting, dat die genoemde geldigheid het winnen *kan* van eene haar tegenwerkende persoonlijkheid.

Het oordeelen is dus een eisch onzer natuur en dat oordeelen eischt weer een bestaan voor ons, hoe dan ook, van een geldigen maatstaf.

In zooverre 'bestaat' de maatstaf voor ons allen op gelijke wijze, en tevens 'bestaan' de subjectieve oordeelvellingen van onszelven en van anderen ook voor ons. Dat eerste bestaan en het tweede dienen van elkander te worden onderscheiden, maar toch zóó, dat de geheimzinnige band, waarmede dit eene '*zijn*' met het andere samenhangt, blijve aangewezen. De gewone uitdrukking schiet hier voorloopig te kort.

Dat geldt ook omtrent het '*bestaan*' van God. Elke zuivere mededeeling van eenig inwendig gebeuren, waarin het woord God voorkomt, bevat eene realiteit. Reëel zijn daarin het denken, voorstellen, gemoedelijk ervaren, enz. Het zijn realiteiten trouwens van zeer ongelijke waarde en duurzaamheid en die soms voor ons nadenken als elkander uitsluitende voorstellingen optreden.

Bovendien ontbreekt hier de gelijkvormigheid, waarmede de mensch, geholpen door de zinnen, zich de stoffelijke wereld vermag voor te stellen. Toch zou de mensch ongetwijfeld verarmen, indien hij uit te grooten angst voor vage uitdrukkingen alles vermeed, wat onmisbaar is, om de fijnere aandoeningen, die zijn inwendig leven ondergaat, aan anderen mede te deelen en bij anderen op te wekken. Hij schrome dus niet die uitdrukkingen te bezigen, al stellen zij hem soms aan begripsverwarring bloot.

Dat gevaar is zoo groot niet, als men slechts overtuigd is met broze begripsvormingen te doen te hebben, menschenwerk, dat telkens gewijzigd kan en moet worden.

Henrik Ibsen.

VIII. '*Keizer en Galilaeër.*'

Eene bilogie, maar eigenlijk één dramatisch gedicht in proza, eene phantasie van den dichter, om zijne denkbeelden over den vrijen wil opnieuw en anders te ordenen en ze aan de wereld te verkondigen, dat is zijn Wereldhistorisch Tooneelspel: *Keizer en Galilaeër.*

De godsdienst der oudheid past niet meer aan de nieuwe maatschappij; het Christendom, deels te verheven, anderdeels verkeerd begrepen, is reeds tijdens de jeugd van Julianus verbasterd; de oude schoonheid is niet schoon meer en de nieuwe waarheid is niet meer waar; geene van beide religies bevredigt meer. De geheele wereld ziet op Julianus als den stichter van een verwacht nieuw rijk, dat gebouwd zal worden op de puinhoopen der oude wereld en dat het Christendom den Galilaeër nader zal brengen. Maar hoe zal dat gebeuren?

'Ik gevoel mij als Daedalus tusschen zee en hemel, op eene duizelige hoogte, boven eene bodemlooze diepte. Welke zin ligt er in die woorden, dat ik het Christendom zal vrijmaken? Welk Christendom moet er verlost worden? Het Christendom van de grooten dezer wereld, die hunne handen op hunne dikke buiken leggen en erover suffen, of Gods zoon uit niets is geschapen? Is het dat van de verlichten, die kennis en schoonheidszin uit heidensche bronnen hebben gedronken, of is het dat van het volk, dat raast tegen de heidensche tempels en de heidenen vermoordt? Is dat om der wille van Christus? Of is het de godsdienst van de bakkers van Constantinopel, die met elkander vechten over de drieëenheid? Bij wie zou Christus zich wel aansluiten, als hij weer terugkwam op aarde? Waar is het ware Christendom?' roept Julianus, als hij in Athene de kracht van zijn geloof wil versterken door den strijd tegen het heidendom. Maar een oud, vermolmd gebouw vindt hij den aanval niet waard, en wanneer hij verneemt van de gruwelen der Christelijke overheid in Antiochië, dan begint hij te vermoeden, dat er nog iets anders moet wezen dan het conventioneele Christendom.

Zal hij het in de boeken vinden, wat hem te doen staat? 'Ik kan geene boeken daarvoor gebruiken. Mij hongert naar het leven, naar een omgang met den geest van aangezicht tot aangezicht. Werd Saulus ziende door het lezen van een boek? Was het niet door een bliksem-

straal, eene verschijning, eene stem?' Julianus verwacht ook zulk eene openbaring en zou bereid wezen, om daarvoor den marteldood te sterven, maar die openbaring gewordt hem niet te Athene en hij wendt zich tot de leer der mystieken te Ephese, en weer zoekt hij en krijgt hij antwoorden, die hem slechts half bevredigen.

'Gij zult het rijk stichten,' wordt hem toegeroepen.

'Welk rijk?' vraagt hij en de mysterieuze stem antwoordt: '*Het* Rijk!'

'Langs welken weg?'

'Door dien der vrijheid.'

'Wat is de weg der vrijheid?'

'Die der noodzakelijkheid.'

'Door welke macht?'

'Door den wil.'

'Wat moet ik willen?'

'Wat gij moet.'

Julianus begrijpt die leer niet, want hij kan niet doordringen tot den vrijen wil van Ibsen, tot de moderne zedenleer, den nieuwen godsdienst, door den dichter verkondigd.

Maar hoe kan Julianus dat nieuwe rijk stichten, die met al zijn verstand, met al zijne geleerdheid voor dood en leven als voor groote raadselen blijft staan? Geen godsdienst kan worden gesticht door hem, die over deze punten geene vaste overtuiging heeft, die deze raadselen in zijn gemoed niet heeft opgelost en die oplossing verkondigt als de nieuwe openbaring. Hoe kan een nieuw rijk worden gesticht door Julianus, die, als aanhanger van de geschreven leer, niet heen kan over het: 'Geef den keizer, wat des keizers is', om te kunnen geven aan God, wat Godes is; die, ten gevolge der omstandigheden tot cesar geroepen en ook weer teruggeroepen, het nieuwe rijk, door hem te stichten, houdt voor het nieuwe keizerrijk, dat hij heeft op te richten, als de oude Keizer Constantius den Cesar Julianus tot loon voor al zijne verdiensten laat vallen. Dan stapt hij heen over het gebod van Christus; dan verloochent hij het Christendom, dat hem in die woorden eene leugen is geworden, en hij keert terug tot het heidendom. Hij meent den wil te hebben vrijgemaakt door de noodzakelijkheid van het willen. Het Christendom was hem geene openbaring, waarvoor hij zou willen sterven, want het drong niet door in zijne ziel. Daarvoor was er te veel tegenstrijdigheid met den geest der schoonheid, die hem bezielde, met zijne natuurlijke neigingen en hartstochten. Zijn menschelijke wraaklust, om de moordenaars van zijn geslacht te vervolgen, werd ingehouden door het Christelijke: heb uwe vijanden lief. De zin voor de schoonheid van de oude Grieksche wereld werd bedwongen door den eisch, om alleen het noodzakelijke te zoeken; zijne neiging voor materieel genot werd verboden door de uitspraak: sterf hier, om ginds te leven. En toch moest men gehoorzamen.

Maar dat Christendom was bij hem slechts aan den buitenkant gebleven en weerstrevend kon zijn onvrije geest zich daaraan niet geheel onderwerpen, veel minder kon hij zich daarvoor opofferen. Doch is dat keizerrijk, dat hij te stichten heeft, is dat dan eene openbaring, waarvoor hij den marteldood zou willen ondergaan? Niemand zou martelaar willen zijn voor dat nieuwe rijk, dat toch eerst gesticht kan worden door het bloed der martelaren, noch voor zijn heidendom, dat den wijsheidsgod Apollo aanbidt en Julianus tot eersten priester heeft.

En als de groote stap is gedaan, dan zit hij vast, dan heeft hij zich vastgepraat en vastgehandeld, zoo vast als een mislukte hervormer, die, niet tevreden met het Protestantisme, een nieuwen, verhevener godsdienstvorm zoekt en, dien niet vindend, zich wendt tot de Katholieke kerk. Gevoelt hij door de verandering geene bevrediging voor zijne behoefte aan iets hoogers, dat in het bestaande niet te vinden was, het is voor hem te laat; hij kan er niet meer uit en zoekt naar allerlei middelen, om zijne handelwijze te verdedigen; want bekennen, dat hij eene dwaasheid deed, dat gaat toch niet, dat is zijne eer te na, daarvoor staat zijne valsche schaamte hem in den weg. Wat schiet er dus over, dan alle argumenten aan te vatten, die dienen, om aanvallers en spotters van zich af te houden, en wanneer die geen steek houden tegen de hunne, dan de tong uit te steken en te zeggen: ‘Maar ik heb toch gelijk’; m.a.w.: de wijze Julianus, die meer verstand heeft dan een zijner tijdgenooten, wordt een woordenkramer, een praler, een pochhans. Met verdraagzaamheid begonnen, kan hij den spot en de aanvallen der Christenen niet uitstaan en niet doorstaan; hij wordt kribbig, jaagt eerst de Christenen uit zijne omgeving, om de hovelingen te dwingen met hem zijne heidensche godheden aan te roepen; zijn deze buigzaam geworden, dan probeert hij anderen te overtuigen, maar als het lagere volk wat vaster in zijn geloof blijkt en den marteldood voor den Galilaeër niet eens vreest, maar dien zelfs zoekt, dan wordt hij, wat de Franschen een ‘pédant’ noemen, een praatjesmaker, die met zijne wijsheid te koop loopt in woorden en geschriften, die tegenover den moed der geloovigen zich belachelijk maakt door de naäperij van Diogenes en in gescheurde kleeren en met ongekamden baard zeer onkeizerlijk zich op straat vertoont. Niemand volgt hem na; iedereen bespot hem. Het: ‘Geeft den keizer, wat des keizers, en Gode, wat Godes is’, staat hem nog in den weg. Men geeft den keizer zoo weinig, Gode zooveel en offert liever het leven op in den marteldood voor den Galilaeër dan in den strijd voor den keizer. ‘Wie heerschen wil, moet kunnen heerschen over den wil en de gedachten der menschen’, en daarin staat juist de Nazarener hem in den weg. Er is maar één oplossing van Christus' woorden, die Julianus na zijn afval voortdurend kwellen: God en keizer moeten één zijn en, wordt dat geloof aangenomen, dan is het verwachte derde rijk aangebroken, het rijk van de heerschappij van den persoonlijken wil des keizers.

Julianus gelooft aan zijne eigen goddelijkheid en laat zich de goddelijke eerbewijzen brengen, maar zijne geloof is eene opwinding tot krankzinnigheid, zijn godsdienst is de bevrediging van de persoonlijke eerzucht, die slechts uit jaloezie, uit nijd den timmermanszoon van zijn hoogen zetel in het hart der Christenen wil verdringen; die niet dulden kan, dat deze laaggeborene als zoon Gods boven hem, den vorstenzoon, zal staan.

Wat zal er van Julianus worden na zijn dood? Hoe zal hij herdacht, hoe vereerd worden? Wat is er terechtgekomen van de grootheid van Alexander en van Julius Cesar? Het nageslacht spreekt met koelheid van hun roem, maar Christus woont als god der liefde in de harten der menschen. Hij wil dat ook, wil ook een god zijn na zijn sterven. Kort vóór zijn dood nog wenscht Julianus plotseling in een moeras te verdwijnen, ten einde aan zijn volk de overtuiging op te dringen, dat Hermes hem gehaald en hem eene plaats gegeven heeft in de gemeenschap der goden.

Zijn strijd tegen den Galilaeër is vergeefsch. Christus verwint. Julianus wordt doorstoken door de lans van den Romeinschen soldaat Longinus, maar hij geeft zichzelf alleen gewonnen door de erkenning, dat Christus sterker was, niet in eene bekentenis van ongelijk, niet in eene belijdenis van het geloof aan God en Zijn zoon.

Aan de komst van een nieuw rijk, van een Messias tot stichting van dat rijk gelooft hij niet meer, want hij meende in zichzelf den Messias te zien, en hij heeft het rijk niet kunnen stichten; maar wat zijne phantasie in zijn laatste uur nog bezighoudt, is zijne eigen goddelijkheid. Zijn persoonlijke wil heeft niet kunnen zegevieren, want het *willen* sluit in zich het *moeten willen*, en zooals Koning Hakon uit de *Kroonpretendenten* moest overwinnen, zoo moest Keizer Julianus de neerlaag lijden. Op te roeien tegen den stroom des tijds, zonder te zijn uitverkoren tot de zegepraal, is de tragedie van Julianus' leven, zooals zij dat was van Koning Skule, Hakon's tegenstander.

IX. '*De comedie der liefde.*'

Hoewel geschreven vóór *Brand* en *Peer Gynt* en schoon de reeks der historische stukken toen nog niet voltooid was, behoort toch *De comedie der liefde* geheel en al tot de rij drama's, die, schetsen van het maatschappelijk leven van onzen tijd, tegelijkertijd zijn gesmeed op het aanbeeld der moraal en waarmee de strijdhaftige wapensmid zelf als met evenveel zwaarden de levensbeschouwing zijner tijdgenooten aanvalt, ten einde, zooals Brandes het uitdrukt, den menschelijken geest te revolutionneeren.

De comedie der liefde heeft in haar titel eene schijnbare contradictie, want eigenlijk is zij geene comedie. 't Is niet eene ondeugende scherts, eene lachwekkende vertooning van al de aperijen, waarmee bij ons als in het Noorden de verlovingen, vrijerijen en huwelijksfuifjes gepaard gaan

en waaruit ze zelfs dikwijls bestaan; daarvoor is Ibsen te ernstig, speelt er te weinig glimlach om die vastgesloten lippen; daarvoor, zouden wij haast zeggen, is hij te veel Noor, te veel Germaan. *De comedie der liefde*, misschien in den aanleg bedoeld als een blijspel, wordt door den schrijver eenvoudig betiteld met het niets zeggende woord tooneelspel, maar kon evengoed tragedie genoemd worden. Er wordt in gelachen, 't is waar, maar niet van harte, maar hoonend, want de spot is scherp, bloedig scherp; er worden rechts en links klappen in uitgedeeld aan allen, die op het altaar der conventie offeren, doch het zijn geene klappen van den clown in het paardenspel, die hard klinken, maar die niemand voelt; het zijn harde, welgemeende oorvegen aan de karakterloozen, die om eene vrouw alles, hun plicht, hunne roeping verwaarloozen; oorvegen, die roode strepen achterlaten met den wrok over den toegebrachten hoon.

Wij kunnen ons levendig voorstellen, hoe groot de woede was der Noorsche toeschouwers, toen zij bij de eerste voorstelling de naakte billen van den aap zagen, wiens kunstjes zij eerst hadden bewonderd en laten bewonderen. Zij schaamden zich tot nu toe aardig te hebben gevonden, wat verliefden dwazen altijd vergeven wordt, mits de kunstjes, waarvan men zich en anderen wijsmaakt, dat ze voor jonge liefde moeten doorgaan, mits die maar eindigen met een huwelijk. Ik houd mij overtuigd, dat de woede grootendeels schaamte was, omdat men gevoelde, dat de auteur eigenlijk gelijk had; te meer ben ik daar zeker van om de dwaze uitvallen, die er, gelijk Henrik Jaeger ons meedeelt, in de bladen van Christiania tegen stuk en schrijver waren gedaan, aanvallen, die wij gerust kinderachtig, zoo niet kwajongensachtig kunnen noemen. Men maakte beiden uit, schold den schrijver uit voor Roomschgezind, als verdediger van het celibaat, en beweerde, dat zijn stuk slecht in elkaar zat, hoewel het technisch een van de beste is; want zoo is de maatschappij: een groote lummel; zeg hem, dat hij verkeerd heeft gedaan, - hij zal niet antwoorden met eene aardigheid, hij zal niet opstuiven en zich met vuur verdedigen, maar hij trekt een leelijk gezicht tegen u en vertelt van uwe liefste dochter, dat zij scheel ziet, hoewel hare oogen volmaakt recht staan, oogen, waaraan de lummel zich eerst verslingerde, waarvan hij 's nachts droomde.

Busken Huet legt in eene zijner *Schetsen* aan een sceptisch jongmensch, Bernard van Polanen, in den mond, dat de moeders allen gelijkelijk monomaan zijn op het uithuwelijken harer dochters. Had Huet het ooit gewaagd, dit losse gezegde breeder uit te werken in eene studie, een roman of wat ook, hij zou zeker nog veel meer door de goe(?)-gemeente verafschuwd zijn geworden, dan reeds het geval was; want er is niets, waarop de vrouw, de Nederlandsche zoowel als de Noorsche, zoo gesteld is, en ook geene eigenschap, die zij zoo ongaarne bekennen wil, als het streven, om haar meisjes een man te bezorgen en te probeeren haar dat geluk te verschaffen, dat haarzelf meestal ontgaan is. Men behoeft niet

bepaald in Noorwegen te wonen, om met het opwerpen van zulke stellingen de wereld giftig te zien worden en den auteur te zien bezwadderen door vuilaardige tongen. Een jongmensch met fortuin en goede vooruitzichten, die onvatbaar blijkt voor hofmaken en coquetteeren van moeders, laat men links liggen; maar wee hem, zoo hij het waagt den spot te drijven met het huwelijk, het heilige huwelijk, dat in zijne heiligheid zoo dikwijls verontreinigd wordt door de vereerders; want zoo hij het waagt, de geheele conversabele wereld draait hem den rug toe.

In *De comedie der liefde* zijn eigenlijk allen, de jonge dichter Falk zelfs niet uitgezonderd, erop uit, om een huwelijk te sluiten en, wanneer zij al zoover heen zijn, om te bluffen op hun geluk. Om dit ééne punt draaien de gedachten van alle handelende personen, dat zij niet eerder ‘er zijn’, voordat zij een eigen gezin hebben met het vooruitzicht op een meer of minder talrijk nageslacht, dat weer geen ander ideaal zal kennen dan dit eene. Hoe dat huwelijk is, doet er verder niet toe, mits de vooruitzichten op welvaart en kroost maar goed zijn. Wat ervoor wordt opgeofferd, roeping, talent, hoogere plichten, die den denkenden en gevoelenden mensch eerst tot zichzelf maken, dat is alles niets in vergelijking met het genot eene min of meer gezonde juffrouw in de armen te mogen hebben, ermee te vrijen en te trouwen. Wie de mannen zijn en wat de vrouwen, die moeten gepaard worden, wordt niet gevraagd; dat doet er trouwens weinig toe, want zij zijn allen even banaal: het zijn geene zelfstandig ontwikkelde individuen, zelfs geene variëteiten, maar slechts exemplaren van eene zelfde soort. Neem er eene handvol van uit den bak: gij zult moeite hebben, om het eene exemplaar van het andere te onderscheiden. Keuze hebben ze niet; de vrouwen werpen zich aan de borst van den eersten den besten man, die zijne armen opent, om er haar in op te vangen. Het is een stuivertjewisselen van paartjes, dat vermakelijk zou zijn, als wij achter de boomen niet de zweep zagen van den auteur, die ze aanstonds met snerpende slagen uit den speeltuin zal wegjagen, wanneer het kinderachtig gejoegjag dier menschen hem verveelt, niet omdat het spel is, maar omdat zij er zich niet voor schamen, dat te houden voor den ernst van het leven.

Het is een wedren, wie het eerst den eindpaal zal bereiken; allen doen mee, ook de dichter Falk, uit wiens mond Ibsen's satire spreekt, en Schwanhilde, de vrouw, die wel graag wou maar niet durft zichzelf zijn, omdat zij in de strengen der conventie nog te zeer verstrikt is en niet genoeg kracht bezit, om zich daaruit los te winden. Falk, die door een streven naar ideale vrijheid bezield wordt, ziet in dat meisje eene goede hulp, maar zij bedankt den poëtischen woordenkramer, die zijn egoisme voor liefde houdt, die haar de les leest over haar niet durven en zelf niet eens in staat is, om zijne poëzie in het leven toe te passen. Durft hij, geprikkeld door hare weigering, den strijd met het ploertendom aan, dan is Schwanhilde uit zichzelf bereid, om hem als schildknaap te volgen in den kamp tegen de maatschappij met hare

koekenbakkersidealen; maar de opgewonden geestdrift is slecht het sissen en schitteren van een vuurpijl geweest. Nauwelijks komt de practische philister, Goldstadt, een man met gezond verstand, maar toch een philister, tusschen beiden, of de twijfel van eigen drogredeneering komt in het hart en beiden staan verlegen. Het is gedaan met hun dwepen, met hun strijdlustigen moed. Goldstadt heeft maar te vragen, of zij zoo zeker zijn, dat, zoo zij elkaar op het oogenblik al aanvullen, dat over eene poos nog zoo zal wezen; of zij zeker weten, dat over twintig jaar lichaam en geest niet veranderd zullen zijn, - en beiden staan met den mond vol tanden. De gevatte, dichterlijke debater is in het nauw gedreven en, alleen met zijne bruid gebleven, kan hij ook dan met geen enkel woord Goldstadt's redeneering tegenspreken. Hunne verliefdheid, uit edeler beginsel gesproten, blijkt van hetzelfde allooi te zijn en even leugenachtig en conventioneel als die van alle anderen. Zij zijn alleen zoo eerlijk, om het te bekennen. Zij gaan van elkander: hij zal de wereld intrekken als een dolende ridder, strijdende tegen de draken van leugen en conventie; Schwanhilde wordt eene gehoorzame, lieve dochter, die de huwelijkswenschen van mama vervult, en geeft hare hand aan... den rijken Goldstadt. Waarom? omdat Ibsen geen idealist is van de vrouw zijns tijds en deze oplossing hem de beste docht.

En Falk? hij gaat de wereld in ten strijde tegen de maatschappij, hoewel hij in die omgeving, waar de tragedie zijner eerste liefde afspeelt, hoewel hij daar reeds genoeg te doen kon hebben. Hij gaat heen, zooals Nora heengaat.

Die oplossing van het tooneelstuk bevreemdt ons niet, omdat de dichter door zijne eigen ideeën, door zijne satire beheerscht wordt, zijn psychologisch waarnemingsvermogen heeft verloochend en met het mes van zijn spot tot het laatst toe in het lichaam der maatschappij heeft willen prikken.

X. '*Spes patriae.*'

De ernst, waarmee Ibsen de groote vraagstukken behandelt, die zijn hoofd en hart in beweging brengen, wordt slechts zelden afgewisseld door scherts, door spot, die dan nog te bijtend is, om een gullen lach op het gelaat te brengen van den toehoorder. Hij hanteert veel te weinig de zotskolf en daarom doet hij het ook meestal niet aardig, houterig en onhandig als een echte Germaan; hij slaat er geducht mee om zich heen, maar de lach, die daarbij om zijn mond speelt, heeft iets hoonends; wij hooren ook niet de vroolijke bellen rinkelen, want in plaats daarvan zijn er spelden aan de zotskolf gestoken Hij heeft daarvoor te veel overeenkomst met den zeekoning Örnulf uit *De Noormannen op Helgeland*, die tot ideaal heeft: 'Verkoop geene onnutte praatjes: alles, wat gij zegt, moet scherp zijn als een vlijmend zwaard.'

Zoo is het in *De comedie der liefde*, zoo met *De steunpilaren der maatschappij*, maar veel minder is dat het geval met zijn *Spes patriae*, dat, veel minder scherp en toch veel aardiger, zijn best geslaagd blijspel is, wanneer men daarbij slechts in 't oog houdt, dat deze waardeering nog maar zeer betrekkelijk is.

Neem uit *Spes patriae* de vreemde namen weg, zet er Hollandsche voor in de plaats, en 't is net, of het stuk in ons land, voor onze toestanden is geschreven; en 't is werkelijk jammer, dat onze tooneelbesturen zoo weinig gelegenheid hebben, om zich van alles op de hoogte te stellen; anders hadden ze reeds voor jaren - het stuk is van 1869 - gelegenheid gehad, om met dit stuk Ibsen aan ons publiek voor te stellen en niet minder succes daarmee te verdienen dan Mulder met zijne *Kiesvereeniging van Stellendijk.* Of lag het misschien ook bij ons aan de plaatselijke verhoudingen, dat men zoo iets niet aandurfde? De liberale partij werd toen langzamerhand de almachtige machtelooze, en wie niet met haar meeging, was toen even machteloos, als zij later werd. Wie niet liberaal was, was geen verstandig man, had nergens begrip van of inzicht in, en de vereering was zelfs zoo groot, dat met ‘liberaal’ alle aanbevelenswaardige handelingen werden betiteld. Wie in de wereld kwam en vooruit wou, volgde den gewonen, daartoe aangewezen weg: men sloot zich aan bij eene kiesvereeniging, voerde dikwijls het woord, trachtte mee te sleepen met mooie woorden, gaf veel handjes, praatte met iedereen mee, was ultra-democraat, als men met zijn koekbakker stond te praten, en tegelijkertijd uiterst vereerd, wanneer men op eenigszins vertrouwelijken voet verkeerde met een jonker of iemand van een oud regentengeslacht; men sloot een rijk huwelijk, ging het niet met de zuster van den jonker dan met de dochter van den rijken koekbakker, en men was er zeker van, binnen niet al te langen tijd lid van de Kamer te worden. Vergaloppeerde men zich op de eene of andere manier, dat was zoo erg niet en had slechts eene verschuiving van de promotie ten gevolge, mits men maar op denzelfden goeden weg terugkeerde en dien voortaan bleef volgen. ‘Let op, heeren, binnen de tien, vijftien jaar zit Steinhof in de Kamer of in het Ministerie’, zegt er een; ‘of in beide’, wordt aangevuld door een ander. Zoo zou het met Steinhof gaan en bij ons behoefde men slechts hetzelfde geduld te oefenen.

Na deze uitweiding is eene uiteenzetting van het blijspel eigenlijk niet meer noodig. Daarin is vervat de geschiedenis van den hoofdpersoon, Steinhof, den stichter der vereeniging ‘Spes patriae’. Hij is advocaat, wil vooruit in de wereld, sluit zich aan bij het volk, de burgerlui, de aristocratie, al naar gelang dat hem het best uitkomt; wordt candidaat van de volksvertegenwoordiging, maakt twee rijken meisjes en één rijke weduwe het hof, vraagt alle drie ongeveer tegelijkertijd, maakt zich daardoor onmogelijk, vertrekt als altijd onverschrokken en overmoedig, zoodat de verstandigste onder allen, die hij bij den neus heeft gehad,

hem met het heilige kruis ook de verzekering nageeft, dat hij binnenkort zijn doel ruimschoots zal bereiken.

Steinhof's karakter is een prachtexemplaar van psychologische studie. Hij is een intrigant, die iedereen meent te vangen door schijnbare openhartigheid, maar hij doet het niet handig genoeg, hij is te haastig en laat zich door ieder in de kaart kijken. Eigenlijk is hij in de intrige nog een kind, dat, als moeder eene lekkernij van de tafel mist, dadelijk uitroept: 'Dat heb ik niet gedaan, moeder'; dat liegt, maar gelooft aan zijne eigen leugen en volstrekt niet overtuigd is van zijne drogredeneeringen. Hij meent diplomatisch te handelen, maar laat zich veel te gemakkelijk verschalken, omdat hij de strikken niet opmerkt, wanneer hij ze zelf niet gezet heeft. Hij verbergt het niet, als hij erin geloopen is en iedereen het merkt, en hij schaamt zich ook niet. Hij is alleen brutaal, onverschrokken als een kwajongen, en, volstrekt niet overtuigd van zijn leelijke streken, gaat hij heen, om misschien elders te zien 'er te komen' op dezelfde manier, maar waarschijnlijk door de ondervinding wat handiger. En hij zal er komen, want hij weet te praten, met praatjes zichzelf en anderen een rad voor de oogen te draaien, en daarvan is de massa gediend, met praatjes zich op te winden en zich wijs te maken, dat hij de man der hervorming is.

Natuurlijk was men in Noorwegen erg boos, dat de partij der verlichting zoo bespot werd. Men hield het ervoor, dat dit stuk alleen als een scherpe aanval was bedoeld tegen de politiek vrijzinnige partij, en die partij hield zich boven spot verheven. Toen het stuk in Christiania werd opgevoerd, ontstond er een formeel standje. Er werd gesist en gefloten; er werden hevige protesten in de kranten geschreven tegen zulke kunst, tegen zulke vertreding van het ideaal, nl. het ideaal van de meerderheid. 'Wat zoovelen treft, dat moet waar zijn', roept Steinhof in enthousiasme, als zijne gezondheid wordt gedronken.

Ibsen heeft die woorden Steinhof in den mond gelegd en ze zijn eene leugen. Had hij ze zelf gezegd na de vertooning in Christiania, ze waren eene waarheid geweest, want waar zoovelen zich ergeren, daar is de hervormer geroepen, om de oorzaak van die ergernis te openbaren en te bespotten.

XI. '*De steunpilaren der maatschappij.*'

Zonder den *Peer Gynt* en *Brand* zal men moeilijk de reeks sociale drama's begrijpen, die, met *De comedie der liefde* begonnen, voortgezet wordt door *Spes patriae*, door *De steunpilaren der maatschappij* en door *Nora.* Het zichzelf zijn en het zichzelf niet kunnen of niet durven zijn uit gebrek aan zedelijke kracht, dat als probleem is gesteld in de groote dramatische dichtwerken en daar symbolisch wordt behandeld, dat vraagstuk wordt uitgewerkt in de drama's van het dagelijksch leven. Wees uzelf en gij zijt een deugdzaam mensch, is Ibsen's geloofsleer, waar hij aan vasthoudt als een apostel, die hij

verkondigt door gelijkenissen uit het maatschappelijk leven en die hij niet alleen aan het individu, maar aan geheel de maatschappij voorhoudt als het eenige redmiddel uit haar moreel verval. Wat voor den enkeling waar is, is het ook voor de gemeenschap; ze moet vrij zijn van de conventie der vastgeroeste zedelijkheidsbegrippen, van traditioneele vormen; ze moet hare eigen, zelfstandige beginselen hebben en ze durven toepassen; ze moet waar durven wezen, vooral tegenover zichzelf, en haar geheel inwendig samenstel durven losmaken van de leugen en het zelfbedrog. Vrijheid en waarheid zijn de eenige steunpilaren, waarop het gebouw der samenleving veilig rust.

Wie eenigen tuinmansknechts, die zich verbeelden de beste tuinlui ter wereld te wezen, komt vertellen, dat ze zijn tuin slecht hebben opgeknapt en het onkruid hebben laten staan, zal eerst verbaasde, daarna verontwaardigde blikken opmerken en mag blij zijn, als hij zonder een pak slaag eraf komt. Hij mag dan ook nog zoozeer gelijk hebben en ook nog zooveel brandnetels voor hunne eigen oogen uit den grond halen, om de waanwijzen te overtuigen, - gelijk geven ze hem niet. Ergernis, geene verandering brengt hij teweeg; zij blijven even eigenwijs, als zij waren. Slechts als zij in het nauw worden gebracht, zullen zij bekennen, dat zij het beter hadden kunnen doen.

Dat is het werk van Ibsen in zijne *Steunpilaren der maatschappij.* Door enkele plantjes uit te rukken, meenen de sufferige tuinlui hun hof uitstekend in orde te houden, maar ze zien niet toe, welk een onkruid van leugen en bedrog er al groeit. Buitenaf, in de wilde natuur, waar het onkruid zichtbaar is voor een ieder, vinden ze den toestand veel ellendiger en ze meenen uitermate hun plicht te doen, door te zorgen, dat er van buiten geene verkeerde planten in hun hof komen. Kleingeestig en kleinmoedig, sluiten zij zich op binnen het enge, dicht begroeide rasterwerk van hun kleinen tuin, zien daarbuiten de prachtige boomen niet, die boven het onkruid uitgroeien, en begrijpen niet, dat ze, in hunne nabijheid het onkruid van huichelarij en Farizeesche zelfgenoegzaamheid aankweekende, eene plant laten voortwoekeren, die, veel te sterk aangroeiende, alle goede zaden zal verstikken.

Voor jaren, toen consul Bernick nog een jongmensch was, kwam er door zijne woonplaats een doortrekkende troep tooneelspelers. Met de vrouw van een hunner knoopte de jonge Bernick eene betrekking aan, die, wanneer er iets van was uitgelekt, de geheele stad tegen hem in opschudding zou hebben gebracht. Werkelijk lekt de zaak uit, maar zijn vriend Tönnesen neemt graag de schande over, omdat hij daarmee eene goede gelegenheid heeft, om de wijde wereld in te gaan. Bernick maakt van Tönnesen's vertrek ook gebruik, om hem tevens de schuld aan te wrijven van het verlies eener groote som, daar Bernick den achteruitgang zijner zaak gemakkelijk kan verbergen achter het plotseling vertrek van Tönnesen. Deze staat dus onbewust onder verdenking van gestolen te hebben.

't Gaat Bernick goed verder. Hij is een geacht koopman, een gewikste snuiter, die met zijne schelmsche koopmansknepen verwonderlijk slag heeft, om veel te verdienen, maar zijn geweten paait, door zichzelf en anderen wijs te maken, dat zijne welvaart de geheele stad ten goede komt en hem tot weldadigheid in staat stelt. Maar als Tönnesen terugkomt, als deze herstel van zijn goeden naam eischt, mist Bernick den zedelijken moed, om de oude schuld op zich te nemen en zijn vriend te reinigen. Hij durft niet wezen, die hij is; hij, die als de voornaamste steunpilaar der maatschappij werd beschouwd, zou zich als de bewerker van het schandaal verklaren, dat jaren geleden het plaatsje in opschudding bracht en waarvoor Tönnesen nog altijd door de zedelijk scrupuleuze bewoners geschouderd wordt! Maar dat kan immers niet, juist nu hij eene groote onderneming op touw heeft gezet, die hem schatten kan opbrengen en hem bij mislukking zou ruïneeren. Wat zou ‘men’ wel zeggen, wat zouden de dagbladen wel aangaan! Liever een nieuw bedrog gevonden en Tönnesen, die naar Amerika terug moet, in zee gezonden met een slecht schip, dat geen storm kan doorstaan. ‘Als het om voordeel te doen is, ontzien die menschen ginds niet eens een menschenleven’, heette het eerst uit Bernick's mond over die onzedelijke wereld buitenaf, toen hij last kreeg, om het schip in zee te sturen; maar hijzelf brengt nog meer levens in gevaar, zelfs dat van den vriend, aan wien hij alles verplicht is, alleen om zichzelf, zijne eigen leugen te redden. De angst voor zijn zoontje, dat op kwajongensmanier zich wreken wil over een huisarrest, wegloopt en zich in de lading van datzelfde schip verbergt, die angst brengt hem eerst tot zichzelf, en openlijk bekent hij schuld. Hij durft zijn, wie hij werkelijk is, en de verachting trotseeren.

Wie een nieuw idee vorm geeft, dat in strijd is met de bestaande opvatting en praktijk in een bepaalden kring, zal allicht onder verdenking komen een aanval te doen op degenen, die tot dien kring behooren. Niet, dat wij den strijdlustigen Ibsen niet verdenken van den lust, om nu en dan een aanval te wagen, maar hij versnippert niet zijne krachten door den kamp tegen enkelen. Hij gordt de wapens aan, om te strijden voor zijn denkbeeld, en geeft en passant hier en daar een houw in de verrotte massa der bestaande toestanden met het zwaard der satire, al was het alleen maar uit genoegen, om zich en anderen te overtuigen, welk een treurig rommeltje er nog over is gebleven van de oude begrippen. Louter satire is dit tooneelspel *De steunpilaren der maatschappij* evenwel niet. Dat men aan de Noorsche samenleving denkt, is wel natuurlijk, omdat hij de plaats der handeling voor zijne drama's altijd kiest in zijn vaderland, maar alleen tegen haar geschreven zijn zijne stukken niet.

Niet de toestanden van eene kleine plaats in zijn land, veel minder van eene bepaalde plaats heeft Ibsen op het oog, maar de geheele maatschappij. Bij het lezen zijner drama's moeten wij nooit vergeten,

dat Ibsen slechts tot streven heeft, om hervormer der gedachte te zijn, maar niet voor zijn eigen volk alleen.

Om de geheele aarde tot Gods kerk te maken, trekt Brand uit, wanneer zijne geestdrift het gloeiendst is geworden: Brand en Ibsen zijn in dat denkbeeld geheel vereenzelvigd.

XII. '*Nora.*'

Dat beginsel: 'Wees uzelf', is als eerste artikel zijner geloofsbelijdenis zoo sterk in den dichter doorgedrongen, dat hij het overal toepast; dat het zijne drama's geheel doordringt, ze bijna tot symbolische tooneelspelen maakt en aan de realiteit schade wordt gedaan om de symbolische handeling; dat hetgeen moet gebeuren, als noodzakelijk voortvloeiende uit de omstandigheden, door den dichter willekeurig gewijzigd wordt, omdat zijn moreel ideaal hem hooger staat dan zijn aesthetisch. Individu, huwelijk en maatschappij, ze moeten gezuiverd van zedelijke lafhartigheid en kleinmoedigheid, om, veredeld, zijn ideaal te verwezenlijken. Wat de wereld ervan zegt, kan den auteur niet veel schelen, die als een ridder van een modern begrip gereed is, om den handschoen daarvoor op te nemen tegen iedereen en allen, welke, met het harnas der traditie van oudere begrippen gewapend, hem dien handschoen voor de voeten werpen. Zoo moest dus ieder drama opnieuw ergernis wekken, maar bij geen was dat meer het geval dan bij *Nora*, dat, minder satiriek dan *De comedie der liefde*, eene diepe snede geeft op de zeere plek van het huwelijksleven. Uit vrees van pijn te doen, uit vrees van een lid te verliezen, wenscht de maatschappij liever het geheele lichaam ziek te hebben, dan door zulk een geneesmeester zulke krasse, doortastende maatregelen te zien nemen hij het bestrijden van de kwaal.

Hoe de schrijver denkt over de emancipatie der vrouw, we behoeven dat hier niet nader te bespreken, daar reeds Brandes heeft uiteengezet, hoe Ibsen denkt over Stuart Mill en hoe slecht hij zich kan voorstellen, dat een groot denker in zijn werk onder invloed kan staan van zijne vrouw en dat dan nog openlijk en aan iedereen wil bekennen. Ibsen vindt dat belachelijk en het is misschien een gevolg van zijn streven naar zelfstandigheid, om den wil vrij te maken van allen vreemden invloed; het is misschien het duiveltje, dat bij het preeken van elke leer zelfs den besten apostel bedot en hem een oogenblik op het verkeerde spoor brengt. De al te groote vrees zichzelf niet te zijn is wellicht oorzaak, dat hij vreest voor den invloed eener vrouw in zijne werken. En wellicht staan Ibsen en Mill dichter bij elkander, dan de eerste eigenlijk wel vermoedt.

Nora geeft ons die onderstelling aan de hand, daar Ibsen ook de zelfstandigheid der vrouw wil; daar hij wenscht, dat ook de vrouw zichzelf moet zijn; dat zij niet meer spijt burgerlijke wet, godsdienstig voorschrift en traditie de ondergeschikte moet wezen van den echtgenoot, maar in de eerste plaats een zelfstandig mensch; geen kind, dat te

luisteren heeft naar het bevel der ouders, dat spelen moet, omdat het zoet blijft, zoolang het speelt; geene speelpop, die van de handen der ouders overgaat in die van haar man; maar eene vrouw, die, zichzelf en haar handelen en denken bewust, in haar doen zelfstandig is en dus ook zelf verantwoordelijk.

Nora Helmer is een lief, vroolijk, aardig vrouwtje, een beetje lichtzinnig en niet geheel en al oprecht. Zij is ijdel, gaat graag mooi gekleed, doet heel graag groote uitgaven en is doodgelukkig, nu zij daartoe door haar man in staat wordt gesteld, die juist aan het hoofd van eene bankinrichting is geplaatst. Helmer nu is, wat we zoo gewoon zijn te noemen, een beste, brave kerel, stipt in zijn werk, nauwgezet ambtenaar, zeer angstvallig op het punt van zijn goeden naam en zijne eer, maar met dat al een groot egoist.

Toen ze het nog minder goed op de wereld hadden, had Nora, zonder zich daarvan bewust te zijn, eene groote dwaasheid begaan. Haar man was toen ziek, moest naar het Zuiden, maar had daarvoor geen geld. Nora, beangst voor het leven van haar man, neemt buiten hem om dat geld op en verzekert de garantie van haar vader, wiens handteekening ook op de schuldbekentenis voorkomt. Omdat haar vader echter op sterven ligt, mocht hij niet lastig gevallen worden. Daarom had zijzelf den naam haars vaders geteekend twee dagen na diens overlijden. De valschheid van het stuk is dus duidelijk, maar de schuldeischer Günther zwijgt erover, totdat hij voor den goeden naam van de bank om eenige kwade praktijken uit vroeger dagen ontzet wordt uit zijne betrekking aan de bank van Helmer. Günther wil nu Nora dwingen, om zijne voorspraak bij haar man te zijn, dat de ongelukkige zijne betrekking terugkrijgt. Gebeurt het niet, dan brengt hij de zaak voor de rechtbank of maakt ze ten minste openbaar. Dan zal Helmer dus ook alles vernemen. Nora beproeft haar man te overreden, maar vergeefs; Günther is te slecht. Zulke menschen als Günther, die zich zelfs niet ontzien heeft, om handteekeningen te vervalschen, kan hij niet dulden; ze maken hem griezelig. Wat moet zij dus doen? Alles moet voor Helmer geheim blijven. Welke storm zou er over haar hoofd gaan! en zij zou dien zeker nooit kunnen weerstaan. Dien moet zij tegen elken prijs ontwijken. Maar er doet zich geen middel op, want Helmer heeft den brief reeds ontvangen, waarin Günther alles uiteenzet. Er schiet haar niets anders over, dan het naderend onheil te ontgaan door een vrijwilligen dood. Maar nog heeft zij haar plan niet volvoerd, als Helmer den brief van Günther opent.

Nora mag schuldig zijn voor de burgerlijke wet, voor de zedelijke is zij het niet. Onwetend heeft zij iets misdaan, om haar man te redden, en is zich het verkeerde zoo weinig bewust, dat zij er tegen eene vriendin op bluft. Helmer bekijkt echter de zaak van een anderen kant, want de vrees voor zijn goeden naam, voor zijne eer, voor zijne betrekking is sterker dan zijne liefde. Harde woorden en ruwe verwijten

slingert hij tegen haar en haar overleden vader. Voor hem is deze vrouw allereerst eene huichelaarster en eene bedriegster, wier invloed op hare kinderen verderfelijk is en geweerd moet worden. Die vrees voor zijn goeden naam is eigenlijk het mooie woord voor lafheid, welke nog scherper aan den dag komt, als de vrees ijdel blijkt, omdat eene verandering in Günther's levensomstandigheden hem van zijn plan heeft doen afzien. Helmer's woede slaat in eens over in uitzinnige opgewondenheid. Nu hij voor zichzelf niet bang behoeft te zijn, speelt hij voor den vergevensgezinden rechter en pleit zelf verzachtende omstandigheden. Maar Nora gaan de oogen open. Die man heeft niet haar, maar zichzelf lief; anders had hij de schuld op zich genomen; hij is te veel egoist. Zij kan niet meer leven en gelukkig zijn met dien man, wien zijne eer hooger is dan zijne liefde. Zij gaat heen en verlaat haar man en de kinderen, tot wier opvoeding zij niet in staat is, vóórdat zij zichzelf heeft gevormd.

Dat vertrek uit hare echtelijke woning, zoo plotseling, zoo onberaden, midden in den nacht, dat den toeschouwer bij het einde van het stuk voor een groot vraagteeken plaatst, dat ons onzeker laat omtrent Nora's latere handelingen, hare verdere karaktervorming, haar toekomstig verblijf, het geeft het kunstwerk iets bizars. De tooneelhandeling is afgeloopen, maar de werkelijke actie is niet af; zij duurt voort in onze verbeelding. Als de stof niet in een drama, maar in een roman was behandeld, dan zou het werk hier niet zijn afgebroken.

Die laatste handeling is niet werkelijk, maar symbolisch, doch dat maakt juist zoo'n vreemd effect in een drama, waar zooveel reëels, zoo weinig symbolisch in is behandeld.

Dat vertrek is ook de oorzaak van den grooten tegenstand tegen het stuk, niet omdat men het aesthetisch niet goed oordeelde, maar omdat men het onzedelijk vond. Trouwens, dat is Ibsen's eigen schuld. Hij gaat nu eenmaal tot het uiterste en rust niet, voordat hij gezegd heeft, wat hem op het hart drukt, maar wat tevens eene oorlogsverklaring is aan de bestaande opvattingen.

‘Ik geloof niet, dat ik vóór alles echtgenoote en moeder ben; ik geloof, dat ik vóór alles mensch ben, al zeggen de wereld en de boeken ook wat anders’, zoo spreken Nora en Ibsen, en als een troep opgewonden en prikkelbare jonge officiertjes, die opvliegen, als men van den militairen stand iets zegt, dat hun niet aanstaat, vliegt de geheele maatschappij overeind en houdt zich voor gepikeerd, hoewel er niemand persoonlijk wordt aangevallen en er alleen een nieuw beginsel wordt verkondigd, dat geheel afwijkt van het eeuwenoude principe.

XIII. ‘*Spoken.*’

In Ibsen's *Spoken* komt een tooneel voor, dat, naar mij dunkt, geheel van toepassing is op de houding der maatschappij tegenover zijne sociale drama's.

Dominee Manders, een geestelijke der staatskerk in Noorwegen en huisvriend der familie Alving, neemt op een oogenblik, dat hij alleen is gelaten, een boek van de tafel, kijkt het in en verbaast zich zulke werken in dat huis te vinden. Wat voor een boek dat is, komen wij niet te weten. Het doet er trouwens weinig toe; de hoofdzaak is, dat er in die woning werken gelezen worden, die naar het oordeel van den geestelijke te veel naar den mosterd ruiken. Hij acht zich geroepen, om daarover met Mevrouw Alving een appeltje te schillen.

‘Maar zeg me nu eens, Mevrouw, hoe komen die boeken hier in huis?’ zoo luidt zijne vraag, en zij antwoordt: ‘Die boeken? Wel, dat zijn boeken, die ik lees.’

‘Leest u zulke werken?’

‘Ja zeker.’

‘En gevoelt gij u door zulke lectuur beter en gelukkiger?’

‘'t Is mij, als kwam er eene zekere rust over mij.’

‘Hé, dat is merkwaardig. Hoe dat zoo?’

‘Ik vind er verklaring en bevestiging in van datgene, wat ikzelf dikwijls heb gedacht. Want dat is het vreemdste van die boeken, Dominee, er staat eigenlijk niets nieuws in, niets anders, dan wat de meesten zelf denken. Het is waar, dat de meesten er niets van willen weten.’

‘Lieve God! Meent u werkelijk, dat de meeste menschen...?’

‘Ja zeker!’

‘Maar toch niet bij ons, toch niet hier te lande?’

‘Zeker, ook hier.’

‘Nu maar, dan moet ik toch zeggen...’

‘Maar wat kunt u dan eigenlijk inbrengen tegen die boeken?’

‘Tegen inbrengen? U gelooft toch niet, hoop ik, dat ik zulke dingen bestudeer.’

‘Dat wil dus zeggen, dat u eigenlijk niet kent, wat u vervloekt.’

‘Ik heb al lang genoeg *over* deze werken gelezen, om ze te kunnen afkeuren.’

‘Ja, maar hoe is nu uwe eigen meening?’

‘Mijne lieve Mevrouw, er zijn in het leven een heele boel gevallen, waarbij men zich op anderen moet verlaten. Het is nu eenmaal zoo in de wereld en het is goed, dat het zoo is. Wat zou er anders van de maatschappij worden?’

‘Ja, daarin hebt u misschien wel gelijk.’

't Is, of Ibsen deze episode heeft geschreven voor het werk, waarin zij te vinden is; alsof hij gevoelde, welk een storm van verontwaardiging er tegen hem zou opgaan, en hij reeds vooraf de stekels wou opzetten, om, mocht de maatschappij hem komen aanblaffen, voor iederen aanval gereed te zijn. 't Gaat met hem als met elk ander, die verkondigt, wat men liever niet hoort; die vertelt, wat ieder bij zichzelf ook

denkt, maar niet hardop durft zeggen. Als hij meer moed heeft dan alle anderen te zamen en ermee voor den dag durft komen, dan houdt men zich erg boos over dien kwaden profeet, en het boost nog wel zij, die zich van de moeite van zelfstandig onderzoek afmaken met een brutaal: 'Dat lees ik niet', of een bedeesd, maar nog wel zoo boosaardig: 'Dat moeten zulke gemeene boeken zijn.' 't Is ook ketterij gedrukt te zien, wat menzelf denkt, maar niet hardop durft zeggen.

Zoo is het met de quaestie der herediteit. Aan het Darwinisme wil men niet aan, maar om niet te spreken van groote deugden en gebreken, vraagt men bij iedere kleine, nietige eigenschap in de kinderen: 'Waar heeft het die vandaan?' zijn ouders er kinderachtig trotsch op, dat ze hunne goede en slechte eigenaardigheden en zelfs hunne kleine gebreken terugvinden in de kinderen. Men vindt het zeer natuurlijk, dat een arts in geval van hersen- en borstlijden informeert naar den toestand van min of meer verwijderde familieleden; men is er zelf haastig bij, om bij scrophuleuze kinderen op te merken, dat het leven van papa alles behalve voorbeeldig is geweest; maar wanneer zulke dingen in boeken worden gezet, wanneer een auteur het waagt, om op zulk een grondslag het gebouw van zijn drama op te zetten, dan noemt men zulk een werk onzedelijk en verkettert den schrijver.

En toch, is er wel iets tragischer denkbaar dan de vruchtelooze strijd van den mensch tegen zichzelf, tegen de eigenschappen, die hij door de fouten der ouders heeft geërfd en die hem onverbiddelijk ten ondergang voeren? Zet voor het fatum der ouden de wet der herediteit in de plaats en ge ziet, hoe betrekkelijk weinig verschil er sedert de eeuwen in de opvatting van het tragische is gekomen. Iedere strijd tegen het fatum, dat ons volgens onze tegenwoordige beschouwing van natuur en maatschappij geheel machteloos maakt, iedere strijd tegen zulk een noodlot is een treurspel en daarom is voor mij *Spoken* een der treffendste werken van Ibsen, niet omdat die strijd daar het heftigst gevoerd wordt, maar omdat het noodlot volgens onze moderne begrippen daarin het helderst wordt voorgesteld.

Dat eene vrouw zichzelf durft wezen als Nora, dat zij in strijd met de voorschriften van Bijbel en burgerlijk wetboek haar man verlaat, is erg genoeg, maar dat er oproer van de kinderen tegen de ouders gepredikt wordt, dat het ouderlijk gezag ondermijnd wordt door de literatuur, dat gaat toch te ver, en de maatschappij is dus wel beklagenswaardig, wanneer zij onder den invloed staat van dergelijke letterkunde. Zoo jammert men en men zou gelijk hebben, wanneer Ibsen dat deed. Ibsen ondermijnt niet het ouderlijk gezag, maar legt den vinger op de wonde plek in het familieleven en wijst aan, waar het ouderlijk gezag zichzelf ondergraaft, omdat de ouders zich niet bewust zijn, welke plichten dat gezag met zich brengt, welke hooge eischen van strenge zedelijkheid gesteld moeten worden aan de natuurlijke opvoeders, de ouders, die met de voortbrenging van kinderen ook hunne eigen hoe-

danigheden, hunne eigen goede of kwade gezondheid aankweeken. Hoe? zouden wij in den staat het absolute gezag hebben verworpen en hebben mogen verwerpen, omdat het niet in staat was, om zich te doen gelden, en de dierbaarste belangen van de onderdanen verwaarloosde, en zouden wij dan in het huisgezin absoluten eerbied voor den vader voorschrijven, wanneer hijzelf geen eerbied afdwingt door zijn gedrag? Zouden wij liefde voor de ouders opdringen aan kinderen, die met zware gebreken ter wereld komen, welke zij te wijten hebben aan het slechte levensgedrag van den vader? Het ideaal laat zich niet opdringen. Eisch niet van kinderen, in hun vader een zedelijk ideaal te zien, wanneer hij als een moderne Don Juan, als een type van immoraliteit gold onder de tijdgenooten zijner jeugd. Staat het een vader vrij, zijn lusten den vrijen teugel te vieren, zijne volle zedelijke vrijheid te misbruiken, en moet het kind voor den vader in aanbidding neerknielen, alleen omdat hij zijn vader is en het van dien man eene ongeneeslijke kwaal heeft gekregen, die den zoon het leven vergalt? Zie, is dat niet een schelle wanklank in de harmonie van het familieleven?

Brengt de wetenschap, dat het zedelijk leven der ouders van grooten invloed is op het stoffelijk, geestelijk en verstandelijk leven der kinderen, eene groote verandering in onze beschouwing omtrent de verantwoordelijkheid der ouders voor het welzijn van hunne nakomelingen, dan is het ook natuurlijk, dat aan het geschreven gezag der eersten een gevoelige stoot wordt toegebracht, wanneer zij zich iets te verwijten hebben, dat de toekomst van hun kroost in gevaar brengt. Wie zich aan uitspattingen schuldig maakt, brenge geene kinderen ter wereld. Doet hij het, hij wijte niet aan wetenschap of literatuur, dat zijne kinderen hem daarvoor verantwoordelijk stellen, maar denke in de eerste plaats aan zichzelf en zijne vroegere levenswijze. 't Is hard misschien, maar de natuur is hard, de natuur vergeeft niets; het verzwaart de verantwoordelijkheid, maar verhoogt het bewustzijn, dat iedere misstap zoo niet direct voor den overtreder dan toch later voor zijne kinderen de nadeelige gevolgen en de straf doet gevoelen.

Is het immoreel, dat zedelijk bewustzijn bij de menigte wakker te maken? Zoo ja, dan is *Spoken* een onzedelijk drama; maar meent men, dat iedere kunst de feiten, door de wetenschap geconstateerd, mag aanvaarden en op den grondslag der wetenschappelijke problemen kunstwerken mag bouwen, dan is *Spoken* niets onzedelijker dan een drama, dat uitgaat van het door de ervaring gestaafde feit, dat dronkaards zich en hunne familie financieel ten gronde richten of dat beursspel slechte gevolgen kan hebben voor de welvaart van den koopman.

De schilder Oswald Alving blijkt talent te bezitten, werkt veel, maakt naam, maar wordt langzamerhand door een onoverwinbaar gevoel van afmatting overvallen, dat, allengs erger wordende, hem tot artistieke onvruchtbaarheid doemt en hem ten slotte krankzinnig maakt. Zonder dat Oswald dat zelf weet, omdat zijne moeder hem op een dwaalspoor

heeft gebracht, vindt die toestand zijne oorzaak in het immoreele leven van zijn vader, die, hartstochtelijk liefhebber van Wijntje en Trijntje, en van de laatste nog wel het meest, van zijne jeugd af aan de beest heeft gespeeld en weinige jaren na zijn huwelijk, geheel verdierlijkt, zijne vrouw tot compagnon van zijne beestelijkheden had willen maken. Oswald was nog jong, toen hij door zijne moeder van huis was weggezonden, om hem verwijderd te houden van den slechten invloed van zijn vader; maar vergeefs. Die slechte invloed doet zich toch gevoelen door de natuurlijke betrekking van vader tot zoon.

Teruggekeerd van zijne lange reizen in Italië en Frankrijk, zal Oswald vooreerst thuis blijven bij zijne moeder; maar in haar kind merkt zij al gauw den vader op, die in den jongen man is teruggekeerd. Het vreeselijke leven van vroeger ziet zij weer voor zich. Het is haar, of de spoken der afgestorvenen weer rondwaren door hare woning. ‘Maar die spoken zijn het niet alleen; wat wij van vader en moeder hebben geërfd, alle oude begrippen en alle geloof, waar wij vroeger bij zwoeren, het zijn alle spoken geworden; het leeft niet meer in ons; het is dood en wij kunnen het niet meer kwijtraken.... En daarbij zijn wij dan nog zoo verschrikkelijk lichtschuw.’

Zonder de oorzaak te weten, is Oswald zich zijn toestand bewust. Hij weet, dat kindschheid zal moeten volgen, en eischt van zijne moeder, dat, als die toestand is ingetreden, deze hem dan het gif zal toedienen, dat ieder ander hem zal weigeren; maar vóórdat zijn moeder het heeft beloofd, treedt de catastrophe in en is Oswald het slachtoffer geworden van de uitspattingen zijns vaders.

‘Verwerp de idealen niet, want dat wordt bitter gewroken’, zegt Pastor Manders tegen Oswald's moeder, maar wanneer de waarheid met het ideaal in strijd komt, dan moet het ideaal zich vernieuwen of het moet vallen in den ongelijken strijd. De onweerstaanbare behoefte van den zedelijken mensch aan het scheppen van een ideaal heeft ten gevolge, dat bij het vervallen van het oude geloof zich nieuwe idealen vormen, hoeveel pijn het ook soms doet, de vroeger geliefde phantasieën uit de verbeelding te moeten bannen.

XIV. ‘*De vijand des volks.*’

Wrok en bitterheid zijn slechte raadslieden. Wie naar deze beide luistert, slaat gewoonlijk een verkeerden weg in en wie zich door deze laat inspireeren, zal geen groot kunstwerk leveren. Om uiting te geven aan die bittere stemming, zal men zich niet willen beheerschen en juist die zelfbeheersching is de eerste voorwaarde voor de voortbrenging van het kunstwerk. Wie door wrok wordt bezield, mag een scherp, een welsprekend betoog kunnen leveren, zijne subjectiviteit, zijne persoonlijke belangen houden hem te veel bezig, dan dat zijn oog helder genoeg blijft bij de objectieve vorming zijner figuren. Hij kiest zichzelf tot model, maar verwart het model met den beleedigden kunstenaar en brengt een wangedrocht ter wereld.

Dat Ibsen boos was over de miskenning van zijn werk, de verkeerde uitlegging van zijne bedoelingen, het niet willen begrijpen van zijne idealen, het is volkomen natuurlijk; dat hij al degenen, die hem te lijf wilden in naam der denkbeelden van de groote meerderheid, dat hij die allen na de uitgave van zijne *Spoken* eens à faire wou nemen, inzonderheid de dagbladen, die in hunne waanwijze pedanterie van de wereld voor te lichten, niets anders zijn dan de trouwe echo's van de meeningen der abonnenten en aandeelhouders, - zie, dat alles is niet meer dan menschelijk en wij wrijven ons reeds bij voorbaat in de handen, als wij Ibsen in diepe verontwaardiging het zwaard zien aanvatten, om die nijdige, boosaardige wezens van zich af te houden en geheel alleen den strijd met hen aan te vangen; maar hij kieze zijn strijdperk goed. En of het drama dat wel is? Men zou het betwijfelen, als men zijn *Vijand des volks* leest.

Opgejaagd, zijn levenlang gesard door de kleingeestigheid der publieke opinie en verdacht gemaakt door de voorlichters dier opinie, de kranten, die, de grootheid van Ibsen's zedelijk ideaal niet begrijpende, niet alleen zijne stukken aanvielen, maar zelfs zijn persoon belasterden, besloot Ibsen, om al die aankeffende en aanbassende honden van zich af te schoppen; maar eene dramatische handeling kan moeilijk alleen uit schoppen bestaan - al zijn het ook moreele -; dat is wat eentonig, en zoo komt het, dat *De vijand des volks*, als scherp betoog goed gemeend en goed geslaagd, toch als drama een mislukt werk is.

Dr. Stockmann, de alias van Ibsen, zal ons in den schouwburg denkelijk niet lang boeien, want in een tooneelstuk steeds de persoonlijke verdediging te hooren van den auteur, hemzelf, zij het dan ook met een ander masker, op de planken te zien rondstappen, verontwaardigd over de miskenning der domme menigte, dat alles mag interessant wezen voor dengene, die belangstelt in den persoon van den schrijver, ieder ander heeft recht meer te vragen dan de booze uitvallen van den auteur om zich te handhaven op zijn standpunt, waarvan de publieke opinie hem wel graag wil afsmijten, als hij dingen vertelt, die haar niet aanstaan.

't Is Ibsen niet te doen, om te spotten, maar om te geeselen. Het eerste kan hij niet; daartoe is zijn karakter te ernstig, zijn aanleg te wijsgeerig. Hij ziet niet de belachelijke zijde van maatschappij en individu: hij ziet alleen den slechten kant, merkt op, hoe dat verkeerde het goede zal beheerschen; maakt zijne gevolgtrekkingen, gaat na, welk gevaar voor de vrijheid van mensch en gemeenschap daaruit ontstaan kan, en ergert zich, dat er niets aan te veranderen valt. In zulk eene stemming begint hij te schrijven en wekt op die wijze òf onze sympathie, d w.z. ergernis over den gang van zaken, en wij gaan ook dezelfde conclusies trekken en ons beangstigen over de toekomst, òf onzen wrevel en wij wenden ons half boos van hem af.

De personen in *De vijand des volks* zijn allen met denkbeelden bekleed,

maar Ibsen zoekt ons niet aan het lachen te maken, door ons te wijzen, hoe bespottelijk ouderwetsch die kleeren staan aan menschen met moderne gezichten, in welk een dwaas maskeradepak ze steken; neen, hij rust niet, voordat hij ze geheel heeft uitgekleed en ze moedernaakt voor ons staan. Hij werpt in diepe, hartstochtelijke verontwaardiging de kleedingstukken in het vuur, die de menschen tot marionetten of vastenavondmaskers vernederden, maar hij leent hun niet den mantel der liefde, om hunne schaamte te dekken.

Zoo doet Ibsen met bijna alle personen in zijn *Vijand des volks*. De eenige verstandige man is de hoofdpersoon, die zich wil afzonderen van de maatschappij, maar die, door zijne afzondering de menschen niet kennende, met de beste en edelste bedoelingen toch allerlei dwaasheden doet. Dr. Stockmann immers is met al zijne knapheid, zijne geestdrift en zijne eerzucht toch bij slot van zaken een kind, dat nog niets van vijanden weet, omdat het zelf vriendelijk en lief is tegen iedereen en zich verschrikkelijk verwondert, wanneer het onwillekeurig de belangen van anderen benadeelt en ondervindt, dat het daarvoor wel eens klappen kan krijgen. Stockmann roept eenige menschen bij elkaar, om hun te vertellen, wat zijn en hun plicht is, en laat zich het recht van spreken ontnemen in eene vergadering, door hemzelf belegd. In zijn eigen huis als het ware laat hij zich het zwijgen opleggen. Hij wil uitlegging geven van iets, dat het volk niet begrijpen kan, maar in plaats van te zeggen, wat hem op het hart ligt, en de wetenschappelijke quaestie duidelijk uiteen te zetten, begint de man te praten over moraal, maakt hij zich driftig, als handiger debaters dan hij hem eene vlieg afvangen, en vindt het ten slotte laf, om een achterdeurtje uit te gaan, wanneer het volk hem, zijne vrouw en zijne kinderen bedreigt en ze te lijf wil.

Hij is een woelwater, een rusteloos man, die het goede voorheeft, die edeler is dan alle anderen te zamen, maar die kinderlijk naïef handelt en zonder verstand; die eigenlijk niet weet, wat hij wil; die zich verbeeldt, als hij er slechts een paar dagen over heeft nagedacht, een geheel stelsel van moraal te hebben uitgevonden; die, als hij merkt, dat men daar nog niet zoo dadelijk aan wil, eerst van plan is, om naar de nieuwe wereld te gaan, en een oogenblik later weer verandert en wil blijven tot hervorming der maatschappij naar de moraal, die hem na een paar dagen tegenspoed is aangewaaid en die natuurlijk niets anders is dan de moraal van Ibsen.

Nu behoeven wij geen bezwaar te hebben tegen deze moraal, die Ibsen zich na veel denken en veel ondervinding heeft gevormd, maar wij mogen wel bezwaar hebben tegen de onwaarschijnlijkheid, dat zulk een zedelijk ideaal, dat een ernstig man als Ibsen voor oogen staat en waarvan hij de verkondiger mag wezen, dat zulk een ideaal plotseling en door toeval te voorschijn komt uit de woelige hersenen van den drukken Stockmann; tegen de onwaarschijnlijkheid, dat jongens van tien en twaalf jaar reeds geschikt zijn, om te begrijpen, wat is

opgesloten in het kernachtige: ‘In mijn isolement is mijne kracht.’ En hoezeer men misschien ook doordrongen kan zijn van de noodzakelijkheid, dat de opvoeding hierop gericht zij, dat de jeugd in de eerste plaats hare zelfstandigheid beseft en daarin later hare kracht zoekt, ik geloof toch niet, dat een verstandig vader zijne zoons licht ter opvoeding zou toevertrouwen aan zulk een opgewonden en vluchtigen uitvinder van zedelijke waarheden als Dr. Stockmann.

XV. ‘*De wilde eend.*’

Het was eene ongelukkige gedachte van de Nederlandsche tooneel-directeuren, die Ibsen's stukken ook aan ons schouwburgpubliek wilden bekendmaken, om daarvoor een drama als *De wilde eend* te kiezen in plaats van *De comedie der liefde* of *De steunpilaren der maatschappij*, vooral het laatste, dat iets melodramatisch, iets gechargeerds heeft en reeds daardoor voor de groote massa veel begrijpelijker is. Begint men zonder eenigen overgang het publiek in kennis te stellen met de beginselen, die tot de verste consequenties zijn volgehouden, dan loopt men gevaar, dat ze niet begrepen worden door de meesten of als eene soort van godsdienst worden vereerd door menschen, die er behoefte aan hebben, om bij gebrek aan het een of ander voorgeschreven heiligenbeeldje er een op na te houden van eigen maaksel, uit vrije phantasie. En de laatsten zijn nog wel de ergsten. *De wilde eend* is te bizar, te somber, te philosophisch, ik zou haast zeggen: past te zeer in de lijst der werken van Ibsen, dan dat het zonder die andere zou kunnen begrepen worden. Licht deze figuur alleen uit hare omgeving en ge ziet een ieder verbaasd staan kijken, verbijsterd, omdat men wel gevoelt, dat het iets bijzonders is; omdat men den stand der figuur, de houding van armen en beenen, de uitdrukking van het gezicht niet begrijpt, die volkomen duidelijk zijn, wanneer men de figuur weer terugbrengt in de schilderij. Zonder die verklaring gevoelt men zich niet op zijn gemak en eindigt men met kregelig te worden op den auteur en zijn werk af te keuren.

De verkeerde toestanden in de maatschappij, de rotte plekken, die haar samenstel bederven en bij onverhinderden voortgang zullen bedreigen, Ibsen had er eerst in gesneden met zijne *Comedie der liefde* en *De steunpilaren der maatschappij*, maar hij begreep, dat ze pas uit te roeien waren, door de oorzaken weg te nemen, die hij meent gevonden te hebben in de slechte verhoudingen van het familieleven. Leugen en zelfbedrog, oppervlakkigheid en gebrek aan zelfkennis, opzettelijke verberging van gebreken en van begane fouten, het zijn alle kwalen, waaraan het familieleven lijdt en die het geluk van de maatschappij in den weg staan; het zijn voor Ibsen evenveel motieven tot het componeeren van zijne familiedrama's: *Nora*, *Spoken*, *De wilde eend.*

Zet men deze drie naast elkander, men begrijpt *De wilde eend*

beter, dan wanneer men geheel onvoorbereid het stuk ziet of doorleest en men soms al zeer vreemde gewaarwordingen krijgt; want wat Ibsen's drama's in 't algemeen eigen is, heeft dit in het bijzonder: men doorziet het stuk niet, vóórdat het geheel ten einde is, en dan geeft het nog zooveel te denken, dat men eraan twijfelt, of de eerste indruk wel goed was, en men wel graag de kennismaking voortzet door eene nieuwe lezing.

De dichter heeft de gebreken van het familieleven aangewezen; hij wil ze ook verbeteren. Maar is dat mogelijk? Wat is de oorzaak van het ontstaan der fouten? Zitten ze in den mensch, in zijne ouders, zoodat hij ze heeft overgeërfd; in zijne opvoeding? Zoo ja, dan is er niet veel aan te veranderen, zoolang het bewustzijn der groote verantwoordelijkheid niet grooter is bij degenen, die menschen lichamelijk en zedelijk voortbrengen en vormen. Zoek dus dat bewustzijn wakker te maken, de familie te ontwikkelen voor het streven naar een zedelijk ideaal. Maar is dat mogelijk? Is iedereen er vatbaar voor, om zich een ideaal te scheppen, en heeft hij de kracht, om de verwezenlijking van dat ideaal te zoeken? Al zulke vragen zijn waarschijnlijk bij Ibsen opgekomen, sedert hij trachtte der maatschappij de oogen te openen met zijne *Spoken* en het hem bleek, dat de maatschappij blind was en niets anders wenschte, dan blind te zijn. De appel der kennis van goed en kwaad, ze had er al zoo dikwijls in gebeten; ze wou niet weer de kans wagen, om voor de nieuwe kennis verjaagd te worden uit het paradijs van het oude ideaal, waar ze zich zoo heerlijk in slaap had gewiegeld. Ibsen, de man van den vrijen wil, scheen een oogenblik te gaan twijfelen, of de mensch wel in staat is, om te willen; hij, die zijn ideaal zoo duidelijk voor zich zag, scheen zichzelf af te vragen, of dat ideaal voor anderen wel bereikbaar was, of het verkondigen daarvan anderen wel gelukkig maakte, of zij zelfs wel in staat waren, om dat ideaal te bevatten. De apostel twijfelde een oogenblik door de teleurstelling, dat men zijne leer overal en telkens verwierp, en na zijn bitteren *Vijand des volks* kwam het sombere drama *De wilde eend* aan het licht, niet het beste, want nog wist de schrijver zijne subjectiviteit niet geheel te overwinnen en zijne eigen, oogenblikkelijke zwaarmoedigheid, geheel anders dan zijne gewone ernstige levensbeschouwing, is het hoofdmotief in het drama, dat zonder levendigheid, met lange, duistere gesprekken tot het einde toe zonder veel handeling wordt voortgezet.

Het stuk begint, zooals al Ibsen's drama's, lang vóór het tijdstip van aanvang en gaat uit van eene vrij vreemde veronderstelling. Hjalmar Ekdal, de zoon van een vroegeren officier, die zich onmogelijk heeft gemaakt, is gehuwd met een meisje, dat vroeger als huishoudster bij den koopman Werle met dezen in intiemere verhouding stond, dan voor het jonge meisje wenschelijk was. Maar Hjalmar weet daar niets van en komt er vooreerst ook niets van te weten, evenmin als hij vermoedt, dat Hedwig, het kind, dat na het huwelijk geboren wordt, eigenlijk niet zijn kind is, maar dat van Werle. We zullen over de mogelijkheid

van zulk eene naïveteit niet verder spreken en nemen het feit maar aan, zooals het ons wordt voorgesteld; want Hjalmar is een dwaas, een ijdele dwaas, die niets begrijpt, zich op de mouw laat spelden, dat hij eene uitvinding moet doen, en daarop zijn tijd zoekbrengt, terwijl zijne vrouw het werk in hun photographisch atelier verricht. Onbekend met hetgeen er precies is voorgevallen met zijn vader, een vroegeren compagnon van Werle, die den ouden, suffen man schrijfwerk laat doen en hem er ruim voor betaalt; niet wetende hetgeen er is gebeurd met zijne vrouw, is de man doodgelukkig en nog hoogst dankbaar aan Werle, die hem het atelier met toebehooren heeft verschaft; totdat hij eindelijk - wij zijn intusschen het vierde bedrijf genaderd en nu begint de handeling - totdat hij van zijn vriend Gregor, Werle's zoon, verneemt, hoe alles eigenlijk in elkaar zit.

Deze Gregor nl., niemand anders dan Ibsen, verjongd op het tooneel gebracht, wrokt over de verwaarloozing zijner overleden moeder en ziet in het gezin van zijn vroegeren vriend Hjalmar dezelfde fout als in dat van zijn vader: bedrog en gebrek aan wederzijdsch vertrouwen. Hij acht zich geroepen, om dien toestand te verbeteren en deze familie, met zulke verweerde touwtjes zoo losjes verbonden, in eens tot eene ideale te maken, door alles te openbaren en allen te doen gevoelen, hoe aan den eisch van het ideaal moet worden voldaan.

Het denkbeeld is misschien mooi, maar wij vragen toch onwillekeurig: is die te veel denkende Gregor Werle niet een even groote dwaas als de te weinig denkende Hjalmar Ekdal? Hoe kan er een streven wezen, om aan den eisch van het ideaal te beantwoorden, wanneer het bedrog in eens aan den dag komt en blijkt, hoe de vrouw vijftien jaar lang heeft gezwegen van eene vroegere liaison met den ouden Werle, haar man heeft voorgelogen, dat hij de vader is van het kind, tijdens dat huwelijk geboren! Dat is immers niet denkbaar. Er zijn maar twee mogelijkheden: òf Hjalmar is de flinke, verstandige man, dien Gregor Werle in hem ziet, en hij breekt de losse banden nog verder, hij jaagt zijne vrouw met kind en al het huis uit of gaat zelf heen, zooals Hjalmar ook eerst doet; òf hij is een lafaard, een praatjesmaker zonder kracht tot handelen en hij legt zich - zij het dan ook met moeite - neer bij de ontdekking, berust in de omstandigheden en neemt den besten kant ervan, door het geld in den zak te steken, dat de oude Werle hem aanbiedt; maar dan verdient de man geen knip voor den neus, is hij allerminst een ideaal, een geheel drama waard. Een zedelijk ideaal is voor zoo iemand reeds hierom onmogelijk, omdat hij te oppervlakkig is, om zedelijk te kunnen zijn, te triviaal, om zich de geestelijke weelde van een ideaal te kunnen veroorloven. Verkondig iemand, dat hij naar een ideaal moet streven; als hij verstandig is, dan zal hij vragen: naar welk ideaal? wat is het uwe? kan dat ook het mijne wezen? past het aan mijn karakter, aan mijne persoonlijkheid? Is hij daarentegen een dwaas, een oppervlakkig denker en voeler, preek dan maar toe, maar ge kunt het evengoed

in uwe stille studeerkamer doen, waar uw hond of uwe kat u met belangstelling van zijne lekkere rustplaats gadeslaat en blijkbaar denkt: wat doet de baas toch mal!

De cynische doctor Relling heeft in vele opzichten gelijk, wanneer hij den jongen Werle de les leest en hem eens op de hoogte stelt, hoe het met Hjalmar geschapen is. 'Toen de lieve, aardige Hjalmar', zegt Relling, 'met persen en pompen student was geworden, ging hij onder zijne tijdgenooten door voor een groot licht, waarvan men in de toekomst heel wat kon verwachten. Hij zag er aardig uit, een jongen van melk en bloed, zooals de bakvischjes de jongelui het mooist vinden, en omdat hij een lichtbewogen gemoed, eene innemende stem had en zoo goed verstond, om de verzen en gedachten van anderen prachtig te declameeren, daarom....' Voor zoo iemand is een levensideaal niet geschikt. De waarheid zou hem vernietigen en het mag treurig wezen, maar voor hem zijn zelfbedrog en leugen de beste middelen, om zich staande te houden. Zien zulke menschen een oogenblik de waarheid, zij moeten dadelijk iets hebben, om zichzelf weer wijs te maken, dat zij verkeerd gezien hebben; en juist dat oogenblik van helderheid is hun pijnlijk als een akelige droom. De Peer Gynt in hen verwart de phantasie en de werkelijkheid en doet het graag.

Nu mag het verdrietig wezen voor ernstige menschen, om bij het verkondigen hunner zedelijke beginselen eene massa voor zich te zien, voor wie die beginselen, die uitgangspunten voor het leven reeds onbereikbare eindpunten zijn: zoo is het met alles, zoo is het met ieder, die hervorming wil; hij heeft te doen met de meerderheid, die geestelijk en zedelijk verstompt is, die moreel en intellectueel zich niet ontwikkelen kan, omdat haar bevattingsvermogen in beide opzichten te gering is.

Is het dan wel de moeite waard, om zijne denkbeelden te verkondigen, wanneer de wereld niet in staat is, om ze te begrijpen? Is het leven van den denker dan wel het leven waard? Gregor Werle vraagt dat op het einde van *De wilde eend* en wij kunnen gerust aannemen, dat het de vraag is van Ibsen zelf, als het resultaat van zijne sombere overpeinzingen.

Het antwoord zou kunnen luiden: wanneer heeft Ibsen ooit gevraagd om de toejuiching der menigte? wanneer heeft dezen fieren strijder ooit de moed ontbroken, om den kamp met de geheele maatschappij te wagen? wanneer heeft hij ooit verwacht, dat die maatschappij, welke hij eerst den handschoen voor de voeten wierp, tot hem zou overloopen?

Of anders: waarom twijfelt Ibsen aan zijn eigen beginsel, aan het bestaan van een vrijen wil? Is het, omdat hij eene poos verbijsterd was door den tegenspoed en hij spijt al zijne zedelijke kracht dien niet kan verdragen, vóórdat hij uiting had gegeven aan zijne zwaarmoedigheid?

Maar dan geeft hij een zwak punt in zijn stelsel bloot en blijkt ook deze held niet onverwinbaar.

XVI. '*Rosmersholm.*'

Wie een zedelijk levensideaal heeft, kan niet gelukkig zijn. 'Het leven zonder idealen te leven, is het groote geheim voor handelen en overwinnen. Daarin ligt alle wereldwijsheid', zegt Brendel uit *Rosmersholm*, wiens ideeënwereld door verloop van tijd bankroet is geraakt. Het zoeken naar een ideaal gaat buiten de stoffelijke wereld om en de overwinning en de toekomst zijn slechts verzekerd aan den strijder, die van de stoffelijke wereld weet gebruik te maken, om den tegenstand te onderwerpen. Doet men in den strijd met zedelijk hooger ontwikkelden een ideaal op, men is ontwapend en ziet de kans op eene anders bijna zekere zege hoe langer hoe meer terugwijken. De moedige strijder staat machteloos tegenover de omstandigheden, die hem overstelpen, en wordt voortgesleept naar het verderf. Hij wordt gereinigd, maar gaat ten onder, omdat de middelen voor het bereiken van het materieele doel, geheel anders dan het ideaal en daarmee zelfs in strijd, zich stellen tusschen ideaal en doel.

Dat is het psychologische thema, uitgewerkt in *Rosmersholm*, welk stuk Ibsen vervaardigde na een bezoek aan Noorwegen, in 1885, toen hij opnieuw overtuigd werd van de immoraliteit van den politieken strijd en hij met afkeer vervuld werd van de materieele overwinningen van menschen, die zonder zedelijk ideaal den partijkamp voeren en zegevieren.

Rosmer, de laatste bezitter van Rosmersholm, dat altijd aan zijn geslacht van deftige burgers, predikanten en officieren, had toebehoord, Rosmer stelt zich ten doel, om buiten de partijen om den mensch naar den geest te hervormen, zijn geest te veredelen, door als Brand zijn geest vrij te maken. Maar de kracht, die Brand bezat, heeft Rosmer niet. Deze is te vast aan de traditiën van zijn geslacht gehecht, is een te zachtmoedig man, die velen door zijn voorbeeld zal wekken, maar niemand kan opwekken tot den strijd voor de vrijheid van geest en wil, want hijzelf kan den wil niet vrijmaken, die altijd geleid wordt door een ander.

Rebbeca West was voor jaren uit het eenzame, hooge Noorden gekomen. Met eenige ontwikkeling, een goed verstand, een krachtigen wil zag zij, wat er al in de maatschappij omging, wilde zij vol eerzucht meedoen in den strijd voor de nieuwe denkbeelden. Daartoe wou zij invloed krijgen op den predikant Rosmer, om met hem voorwaarts te streven tot de vrijheid. Doch daartoe stond de vrouw van Rosmer haar in den weg en Beate was niet geschikt, om haar man in de vlucht te volgen, die hij weldra nemen zou onder den invloed van Rebecca. De arme Beate gevoelt, dat zij geene passende vrouw voor hem is; zij wordt daarin versterkt door hare kinderloosheid en door de geestelijke vriendschap, die er tusschen Rosmer en Rebecca is ontstaan. Voortgejaagd door angst, dat zij het geluk van haar man in den weg staat, springt zij in de molenbeek, en Rosmer en iedereen is overtuigd, dat waanzin haar tot die daad heeft gebracht. Niemand vermoedt, dat Rebecca

haar die wanhoop heeft ingepraat. ‘Maar ik handelde niet uit koele berekening’, zegt Rebecca in hare bekentenis. ‘Ik wou Beate op de eene of andere manier weg hebben, maar ik dacht daarom niet, dat het ooit zou gebeuren. Bij elken stap, dien ik voorwaarts deed, scheen eene stem mij toe te roepen: niet verder. Maar dan kon ik het weer niet laten. Ik moest verder en nog wat verder. En op die manier is het gegaan, zooals dat altijd gebeurt.’

Zoo was dus deze vrouw voor niets teruggeschrikt, om haar doel te bereiken en met Rosmer samen te werken in de denkbeelden van hun tijd, totdat de kracht van haar wil gebroken werd door eene hevige begeerte naar het bezit van dien man, wiens geest zij reeds had veroverd, wiens denkwijze zich reeds met de hare had gepaard. Die begeerte, die haar tot handelen had aangespoord, maar door hare moreele ontwikkeling had gesluimerd, die begeerte werd weer opgewekt, toen Rosmer haar een huwelijksvoorstel deed. Bijna heeft zij haar doel bereikt, maar het bewustzijn van hare zedelijke misdaad, den dood van Beate, en het verlangen naar het bezit van Rosmer stellen zich haar geluk in den weg. De omgang van beiden, de vrije ontwikkeling der gedachten sedert den dood van Beate, wier bestaan werkelijk eene hindernis was voor het geestelijk geluk van Rosmer, de vorming van eenzelfde levensideaal, nl. de vrijwording van den trivialen mensch, ze hadden eene groote verandering bij haar teweeggebracht, hare zinnelijke begeerte uit haar teruggedreven. Het geestelijk samenzijn was haar thans genoeg, nu Beate weg was, die de voldoening van haar zinnelijk verlangen eerst in den weg stond. Hare ziel was geadeld door den omgang met Rosmer, door de bekentenis van hare misdaad, maar het geluk is weg. Beiden worden gedrukt door het bewustzijn der misdaad, dat hun de kracht tot handelen ontneemt. Hij heeft niet meer de kracht van vroeger, om het werk voort te zetten, want het vertrouwen in haar ontbreekt door het verleden, en zonder haar kan hij het niet. Hij durft haar niet gelooven. Maar zij wil het vertrouwen herwinnen, door den weg te gaan, dien Beate gegaan is. Rosmer volgt haar; samen werpen zij zich in de molenbeek.

Het materieele doel van Rebecca was bereikt door Rosmer's huwelijksvoorstel, maar ten koste van het ideaal. De omgeving van Rosmer, de traditie van Rosmersholm adelen den trivialen mensch in haar, maar het stoffelijk doel wordt daardoor onbereikbaar. Hare eigen bekentenis staat als een onverzetbare hinderpaal in den weg. Wij beseffen, hoe de opoffering van haar eigen leven het eenige zoenoffer zijn kan, dat de verslagene uit haar graf eischt, en, hoe wij ook van angst ineenkrimpen bij de gedachte, wij begrijpen, dat die reiniging door de bekentenis en het persoonlijk offer moeten voorafgaan, om de kracht terug te krijgen voor het handelen, den zelfmoord.

De somberheid, die Ibsen een tijdlang verhinderd had, om zijne subjectiviteit, zijne persoonlijke zwaarmoedigheid te overwinnen, is geweken

voor den mannelijken ernst van de tragedie. De gebreken van *De wilde eend* zijn vermeden en een geheel modern treurspel is geschapen, opgebouwd met de stevige, hechte grondstoffen van Ibsen's denkbeelden over den vrijen wil, maar diepzinnig en wijsgeerig als die ideeën zelf.

XVII. '*De zeevrouw.*'

De wilde eend, *Rosmersholm*, *De zeevrouw*, het zijn alle slechts symbolische titels, waarin iets geheimzinnigs verborgen ligt, dat de geheele handeling in raadselachtige nevelen hult. Het leven der ziel, de drijfveeren tot 's menschen handelen, het is duister, nevelachtig als een landschap bij de zee; niets staat ons helder voor oogen; er is zooveel, dat niet nauwkeurig is waar te nemen, waarvan het bestaan ons slechts schemerachtig voor den geest staat, dat wij niet verklaren kunnen met de scherpheid van ons logisch verstand, waarvan het verband met de omgeving, met vroegere toestanden ons een mysterie schijnt, dat alleen duidelijk is aan den kunstenaar, wiens fijn gevoel het bestaan wel niet opheldert of verklaart, maar anderen beter tot besef ervan kan brengen.

Wat is voor ons eene wilde, vleugellam geschoten eend? Niets, maar voor een kind, dat zich hechten kan aan zulk een dier, kan het dooden ervan het symbool wezen van eene groote offervaardigheid; voor den dichter kan het een symbool zijn van een karakter.

Wat voor bijzonders heeft voor ons een kasteel boven ieder ander groot buiten? Materieel niets, maar de herinnering aan het historisch verleden kan ook den nieuwen bewoner zoo machtig aanvatten, dat zij zijne geheele handelwijze bestuurt. Rebecca is met energie eene misdaad begonnen, maar wordt door den invloed van Rosmersholm zoo aangegrepen, dat zij niet in staat is, om haar plan ten einde toe door te zetten.

De zee kan zulk een invloed erlangen, dat met terzijdestelling van alle gedachten aan materieele kracht en gevaren zij ons het symbool wordt der vrijheid, zoodat men zich niet kan onttrekken aan dien invloed en het smachtend verlangen naar vrijheid, vóórdat men de macht over den wil geheel en onbeperkt terugerlangt.

Ellida Wangel is eene zenuwlijderes, een dier ongelukkige wezens, die reeds bij hunne geboorte eene erfenis meekrijgen van hunne ouders in de kiem van een lijden, dat zich reeds bij de ouders heeft vertoond en dat bij de kinderen slechts gunstige omstandigheden noodig heeft, om zich te ontwikkelen. In hare jeugd heeft zij zich geheel willoos overgegeven aan een zeeman, wiens wil, krachtiger dan de hare, Ellida heeft gedwongen, om haar woord voor eeuwig aan hem te verpanden en op zijn terugkeer te wachten. Maar hij keert niet terug, want hij heeft zijn schelmschen kapitein gedood en zwerft onder allerlei namen op allerlei vreemde schepen over de aarde. Ellida, aan zich-

zelf overgelaten, bang voor dien hartstochtelijken zeeman, sleept in het noordelijke stadje een vrij droevig bestaan voort, totdat doctor Wangel haar voorstelt, om de leege plaats in zijn gezin aan te vullen en de moeder te worden zijner beide meisjes. Ellida geeft hem hare hand en trekt in de nieuwe woning aan den fjord, waar een hartstochtelijk, onbedwingbaar verlangen naar de koude, verfrisschende zee haar aangrijpt en hare gedachten steeds terugvoert naar vroegere tijden. Want niet de zee, maar de vroegere dagen lokken haar; niet het zachtere klimaat aan den fjord, maar de herinnering aan de woordbreuk aan dien zeeman hindert haar; het verlangen naar de zee is slechts het mystisch verlangen naar de vrijheid, die zij heeft weggeschonken aan doctor Wangel, maar die zij zou hebben behouden, meent zij, als zij den stuurman had afgewacht, die haar woord van trouw had en die eens terug zou keeren, om haar over de oceanen, over de verre, vrije watervlakten mee te voeren.

Werkelijk keert de stuurman terug en komt hij haar opeischen volgens zijn woord. Wangel meent, dat zij, lijdende aan een zenuwachtigen angst voor dien vreemden man, slechts rust noodig heeft aan de open zee in hare geboorteplaats, en belooft haar die, als de vreemde zeeman vertrokken is. Hij tracht haar te beschermen, door zich te beroepen op de wet, die Ellida aan hem toewijst als echtgenoot, doch de vreemdeling vraagt naar geene wet, maar om de vervulling der gelofte; Ellida is niet in veiligheid met die bescherming, die haar geweten niet vrijspreekt.

Ellida is niet gelukkig met Wangel. Het bewustzijn, zich verkocht te hebben voor een goed thuis, kwelt haar te veel en zij verbeeldt zich alleen gelukkig te kunnen worden door de verbintenis met den zeeman, die zij zich voorstelt geheel vrijwillig te zijn aangegaan.

Dat is maar verbeelding van haar en misschien ook van den auteur; de verbintenis met den vreemden zeeman is evenmin vrijwillig geweest. Zij heeft hare hand gegeven, omdat de wil van dien man sterker was dan de hare. Van liefde is nergens sprake. Dat zij dus onder den invloed van dien man vandaan wil, als hij vertrekt, is hierom te natuurlijker, omdat zij zich door geen enkelen band van liefde of vriendschap zelfs aan hem gebonden acht. Dat zij evenwel onder dien invloed niet weg kan, altijd denkt aan de sterke, magnetische oogen van dien vreemdeling, mag een interessant pathologisch geval wezen, aesthetisch kan het ons weinig schelen. Pathologisch mogen wij het natuurlijk vinden, dat zij zich eerst vrij gevoelt, als Wangel haar de vrije beschikking van haar handelen onder eigen verantwoordelijkheid teruggeeft; dat zij zich nu geheel vrij gevoelt ook tegenover den vreemdeling en weigert hem te volgen, omdat er thans een wil in haar werkt, die sterker is dan de zijne, - aesthetisch, zelfs moreel, laat het ons vrij koud. Zij is genezen van haar hartstocht voor de zee, maar de genezing boezemt ons geen ander belang in dan elk verhaal van den medicus, dat om het vreemde en

daardoor vaak schijnbaar wonderbaarlijke iederen nieuwsgierigen leek interesseert.

‘Gij zijt een goed arts voor mij geweest; gij vondt het middel en hebt gewaagd, om het te gebruiken, het eenige, dat helpen kon’, zegt Ellida zelf tegen Wangel, die als dokter goed gecureerd had, maar slechts in den blinde en geheel onbewust. Na de genezing doorziet Ellida de oorzaak en het verloop van haar zenuwlijden. Vroeger, vóór de catastrophe, wist zij nooit, wat zij wenschte. Alles was voor haar vaag en onbeslist; nu ziet zij de scherpe omtrekken. Maar wanneer zij slechts gelukkig zijn kan, als zij beschikken mag over zichzelf, waarom eischt zij dan van Wangel die vrijheid terug, die zij vrijwillig en niet gedwongen heeft weggeschonken om een gezellig thuis, 't is waar, maar daarvoor blijft de volle verantwoordelijkheid voor haarzelf; waarom verbeeldt zij zich dan alleen gelukkig te kunnen wezen met dien vreemdeling, die over haar beschikte zonder haar goedvinden, die haar woord *nam* en niet *vroeg*, die, zoo hij eene flinke vrouw tegenover zich had gezien, eerder een klap om zijne ooren dan eene trouwgelofte had kunnen verwachten? Of was dat misschien een verschijnsel van hare zenuwziekte?

't Is weer eene van die vragen, waarvoor Ibsen ons zoo dikwijls stelt, omdat hij veel van mystische duisterheid houdt, en die wij alleen met intuïtie niet zoo dadelijk kunnen oplossen. De nevelen over zijne dramatische landschappen kan de zon der critiek niet altijd wegtrekken. 't Is misschien niet eens gewenscht. Wat schiet erover van de schoonheid van het landschap zonder den nevel, die het dichterlijk maakt voor den kunstenaar? Is het zonder dien nevel in het felle licht der zon wel de moeite van de schilderij waard?

XVIII. ‘*Hedda Gabler.*’

Wij zijn gekomen tot het voorlaatste drama van Ibsen, tot *Hedda Gabler.* De oorzaken van den moreelen achteruitgang, de sociale vraagstukken, de partijen en toestanden in 's dichters land, Ibsen heeft ze voor ditmaal uit zijn hoofd gezet en wij vragen ons vanzelf af: heeft de dichter zich weer eens gemetamorphoseerd? heeft hij zijn talent eene nieuwe verjongingskuur laten ondergaan en is van den nieuwen Ibsen de *Hedda Gabler* het eerste van eene reeks nieuwe dramatische werken? We zouden het haast wenschen en er niet rouwig om zijn, want wat *Hedda Gabler* niet heeft aan sociale philosophie, dat heeft het gewonnen aan psychologische diepte; wat het moet missen aan moreele beschouwingen, dat heeft het gewonnen aan handeling.

‘*Hedda Gabler* n'est pas une pièce à problème’, heeft volgens Camille Bellaigue Ibsen aan den Franschen vertaler geschreven, en als wij alle andere stukkken hebben doorgewerkt en wij slaan dit tooneelstuk op, dan hebben wij waarlijk de verzekering van den auteur niet noodig.

Het is duidelijk genoeg. De mystieke sluier, die over zijne andere werken in zulke dichte plooien neerhangt, is hier slechts licht en doorzichtig genoeg, om de lijnen van het kunstwerk te volgen. ‘J'ai voulu seulement montrer’, zou verder de auteur hebben geschreven, ‘ce que produit le contact de deux milieux sociaux qui ne peuvent s'entendre.’ Dat geeft op zichzelf reeds een dramatisch effect, maar toch zou men zeggen, dat de dichter zich nog voorstelt in zijne drama's abstracte sociale vraagstukken op te moeten lossen; dat de gedachte aan zijne vroegere werken hem nog door het hoofd speelt, terwijl hij zich feitelijk in zijn werk reeds heeft losgemaakt van dat denkbeeld.

Bij Hedda Gabler, het bedorven kind van een generaal, die haar de vrijheid liet, om allerlei dwaasheden uit te halen, en haar liet leven volgens hare eigen gril, hadden zich dientengevolge een grenzenloos egoisme ontwikkeld en eene onbedwingbare zucht naar het ongewone, een afschuw van het triviale en eene niets ontziende moreele vernielzucht. Zij heeft in hooge mate die eigenschap, welke bijna alle vrouwen in meerdere of mindere mate hebben. Ze willen schitteren in de wereld, maar liefst ten koste van anderen, willen de eerste plaats bekleeden in het hart of nog beter in de phantasie van alle mannen, zonder aan één enkelen man eene plaats toe te kennen in haar eigen hart; het liefst en het schoonst is de overwinning, als die behaald wordt ten koste van de gemoedsrust van andere vrouwen. Ze streven er niet naar, om den ongelukkige, wien zij het hoofd op hol hebben gebracht, op de eene of andere manier eene vergoeding te geven in toewijding of voor het verlies van huisvrede te troosten; neen, ze laten het voorwerp van hare zegepraal na haar zegetocht liggen en schoppen er nog met verachting naar.

Dat gevoel, dat bij meisjes in de jaren der ontwikkeling tot vrouw het sterkst is, maar later overwonnen wordt door edeler aandoeningen, of dat niet genoeg tot ontwikkeling komt door gebrek aan energie, dat verlangen, om te overwinnen, en die zucht, om te vernielen, hebben zich juist zeer sterk bij Hedda ontwikkeld.

Na eene voor een jong meisje nog al onstuimige jeugd, waarin zij altijd eene rist van vrijers achter zich heeft, geeft zij eindelijk hare hand aan Jörgen Tesman, een geleerde, een goeden kerel, maar een sukkel, niet zoozeer, omdat zij van hem houdt, want zij koestert zelfs meer minachting dan vriendschap voor hem, maar omdat zij al 29 jaar oud werd, zich niet wou zien overvleugelen door jongeren en in Tesman een goed middel zag, om haar leven op dezelfde wijze voort te zetten. De verliefde Tesman is er trotsch genoeg op, Hedda de zijne te mogen noemen, om al hare nukken toe te geven. Zij richten zich in ver boven de macht van hun vermogen en wat de generaal eenmaal begonnen is, wordt voortgezet door de goede tantes van Jörgen, die zichzelf allerlei ontberingen getroosten, omdat Hedda het zoo anders gewend was. Ze coquetteert met hare vroegere naloopers, niet omdat zij lust heeft in het coquetteeren, maar omdat zij zich verveelt en, als de be-

dorven kinderen, iets noodig heeft, om te vernielen. Geef kinderen kostbaar speelgoed in de handen, geef hun vrije beschikking erover: zij zullen niet rusten, vóórdat ze het stuk hebben kapotgeslagen en ze precies weten, hoe het er van binnen uitziet. Die wetenschap bevredigt hen dan ook dermate, dat ze, verre van spijt te gevoelen over hunne vernielzucht, volkomen tevreden zijn met het gemis van het speeltuig. Hedda bezit dezelfde eigenschap. Ze speelt met de mannen en wil weten, wat er in die harten is. Zij vernielt ze, maar bekommert er zich verder niet om. Ze wil, ze moet nu eenmaal vernietigen.

Heeft ze reeds vóór haar huwelijk door geheimzinnig vragen de verhalen uitgehoord van den loszinnigen Ejlert Lövborg over zijne uitspattingen met heeren en dames van losse zeden, ten einde hare nieuwsgierigheid te bevredigen naar dingen uit het jongeheerenleven, die meisjes niet weten mogen; heeft zij vroeger door die heimelijke vertrouwelijkheid den licht ontvlambaren Ejlert tot over de ooren verliefd gemaakt: na haar huwelijk gaat ze nog verder, deinst ze voor niets terug uit spijt, dat eene andere vrouw op dien Lövborg eene overwinning heeft behaald. Het werk van zijne moreele verheffing moet geheel vernietigd. Ejlert toch was ‘solide’ geworden. Als gouverneur van een paar kinderen was hij onder den invloed gekomen hunner tweede moeder, eene kostschoolkennis van Hedda. In het afgelegen plaatsje, waar geene verleiding bestond, had Thora Elvsted hem tot zichzelf weten te brengen, door hem aan te sporen tot zijn werk, om zijn genie tot zijn recht te brengen en het te doen schitteren. Hedda rust niet, vóórdat zij dien glans weer heeft gedoofd.

Geen gemakkelijker ding, om op een zwak karakter te influenceeren, dan te werken op zijne valsche schaamte. Hedda weet dat, en de kortelings bekeerde Lövborg neemt door haar invloed deel aan eene partij, die, als eene gewone jongeluisfuif begonnen, eindigt in eene orgie, waar Lövburg zijne geheele toekomst vernielt. Hedda helpt hem nog een handje daarbij en, als hij geheel onmogelijk is geworden, geeft zij hem een der pistolen, waarmee zij placht te spelen. Lövborg schiet zich dood in het huis van eene demi-mondaine.

Maar Hedda had nog meer hofmakers en onder deze ook den rechter Brack, een vriend van Tesman. Wat kalmer en bezadigder dan Lövborg, meent hij meer succes te zullen hebben bij Hedda en rekent erop haar tot zijne maîtres te maken Bij Lövborg heeft hij het pistool van Hedda gevonden, waarmee ook hij wel eens was bedreigd, en nu meent hij haar te onderwerpen aan zijn wil door de vrees voor een schandaal, door de bedreiging haar naast een gemeen vrouwspersoon op het getuigenbankje te doen plaats nemen. Maar Hedda moet zelf allen overwinnen, zelf kunnen vernielen en kan niet toelaten, dat anderen hetzelfde met haar doen. Zij schiet zich voor het hoofd.

Toen dit stuk werd opgevoerd, was men zeer verontwaardigd over zulk een drama. Waarom eigenlijk?

Dat andere tooneelstukken, zooals *Nora*, *Spoken*, ergernis wekten, dat was dom van de geërgerden, maar liet zich hooren. De algemeen gangbare zedelijkheidsbegrippen werden erin aangetast en, hoe versleten ze ook zij, men doet niet graag afstand van eene oude jas, die zich gevoegd heeft naar ons figuur. Maar waarom moest Hedda Gabler nu zooveel menschen uit hun humeur brengen, waarom niet evengoed Lady Macbeth? Heeft Lady Macbeth meer recht tot den moord op koning Duncan, omdat zij dat reeds driehonderd jaar lang heeft gedaan, dan Hedda Gabler tot den zedelijken moord op Lövborg en vinden wij dat alleen goed bij die auteurs, die wij op de schoolbanken onder de groote mannen hoorden opnemen? Of zijn we nog niet ontworsteld aan het denkbeeld, dat wij op het tooneel alleen groote schelmen en brave modellen mogen zien ten spiegel van een ieder? Is het dan zoo moeilijk, om door te dringen tot de objectiviteit van den dichter? Men heeft hij ons evenals in Frankrijk gelachen om de woorden, waarmee Hedda aan Lövborg het pistool overgeeft: 'In schoonheid, Ejlert', alsof het woorden van Ibsen en niet die van Hedda waren. In Frankrijk heeft men er zelfs de zwangerschap van Hedda bijgehaald, om het publiek die aberratie duidelijk te maken. Wel zeker, waarom ook niet? Waarom zou het niet evengoed een atavisme kunnen wezen? Laten wij vooral ver zoeken, wat bij eene grillige vrouw, die haar angst voor schandalen ook bij anderen veronderstelt, anders nog al vrij natuurlijk is.

XIX. '*Bouwmeester Solnesz.*'

Wanneer de tooneeldirecties in ons land de belangen van hare kas in de eerste plaats in het oog houden, dan zou ik op gevaar af van voor een slechten profeet door te gaan, ze raden het onlangs verschenen drama *Bouwmeester Solnesz* niet op de planken te brengen, want ik houd mij verzekerd, dat zij geen succes zullen hebben en dat het stuk naar de vrij onjuiste uitdrukking zal 'vallen'. Dit pleit echter zoo weinig tegen het stuk, dat ik de tooneeldirectie, die een ideaal streven heeft en wat wil opofferen voor onze nog zoo poovere littéraire ontwikkeling, - en zulk eene directie bestaat er gelukkig ten onzent - dat ik deze zeer zou aanraden, om, als ze weer eens een potje heeft gemaakt met de kluchtenvertooningen, dat overgegaarde te besteden aan eene opvoering van dit drama, dat menig jong, vooruitstrevend talent zal prikkelen, om door hare of zijne opvatting de sluiers van dit mysterie te verwijderen. Niet, dat zij zich moeten voorstellen er eer mee in te leggen, maar in de verwachting, dat zij kunstenaars genoeg zullen wezen, om, evenals Ibsen, met hooghartige minachting van het publiek iets tot stand te brengen, dat henzelf, hun eigen gevoel bevredigt

en strookt met hunne opvatting. De dwaasheden, door vernuftige dagbladredacties uitgekraamd bij gelegenheid van de eerste opvoering op den 11den December 1892, moeten reeds voldoende zijn, om den kunstenaars iedere illusie daaromtrent te benemen en hun de vraag voor te leggen, hoe het toch komt, dat zij en de schrijvers en de toeschouwers zich zoo geheel afhankelijk maken van de hersenloosheid der leiders van de openbare meening, die zelf niet eens eene individueele meening hebben, kunnen hebben noch mogen hebben.

Bouwmeester Solnesz is niet zooals *Hedda Gabler* een zuiver psychologisch drama, maar is een probleem als *Rosmersholm*, als *De zeevrouw*, dat psychologisch wordt uitgewerkt tot een symbolisch treurspel, omgeven door een mystieken nevel, die de kern tot onkenbaarheid omhult, maar dien we moeten doordringen, om de lichtbron te zien schijnen, niet helder, oogverblindend, maar met heerlijke, verrukkelijke lichteffecten, die de omgeving ons anders voortooveren en - laten wij deze beeldspraak ter zijde - ons een anderen blik op het leven, op den mensch, op onszelf geven, ons tot denken prikkelen en tot onderzoek, om dieper door te dringen in de mysteriën van het zijn, van ons psychologisch bestaan.

Wie in het streven naar iets grootsch zich geen ideaal stelt of het eenmaal gestelde ideaal uit het oog verliest, zal het grootsche niet bereiken, want de materie drukt hem te zeer, dan dat hij met het ideëele einddoel voor oogen, niets ontziende, voorwaarts kan gaan, niet tevreden, vóórdat hij bereikt heeft, wat hij wenschte, zij het ook ten koste van de rust zijns levens, zij het ook, dat hij zichzelf daarbij ten offer brengt. Een levensideaal te hebben, daarvoor alles op te offeren zooals Brand; in zijn eigen brein zich een koninkrijk van ideeën te vormen, dat te beheerschen en uit te breiden, zooals Peer Gynt wilde, maar niet kon, omdat hij de moreele kracht miste van Brand; zich geroepen te gevoelen tot iets grootsch en, die roeping getrouw, voorwaarts te gaan, onbevreesd voor de hindernissen, die zich kunnen voordoen, overtuigd, dat men ze te boven zal komen, niet beangst voor anderen, die voorbij kunnen snellen, omdat men in het volle besef van zijne roeping en uitverkiezing boven anderen dat onmogelijk acht, - dat is de taak van den ideëelen mensch, die hij niet, moedeloos over tegenspoeden, mag nederleggen, zonder te zondigen tegenover zichzelf, tegenover zijne roeping, tegenover het ideaal.

De kunstenaar, die zich kunstenaar gevoelt en daarmee de kracht, om zich en anderen te verheffen boven de dagelijksche beslommeringen; die eene roeping heeft tot de vervulling van een ideaal en die roeping verloochent, omdat het duiveltje van de ijdelheid hem de baas is en hem van den zekeren weg afleidt, omdat de booze geest van de afgunst hem vervult en zijn blik benevelt, zoodat voor de overtuiging de eenige, de uitverkorene te zijn, welke die roeping kan vervullen, de verlammende vrees in de plaats komt, dat anderen, dat jongeren

hem ter zijde zullen dringen, zooals hijzelf eens reeds anderen ter zijde heeft gedrongen, - die kunstenaar faalt in zijn streven en begaat den moreelen moord aan zijne eigen roeping, zijn eigen ideaal. Wordt hij nog opgewekt uit zijne dwaling, keert hij terug op den goeden weg, teruggeleid door een ander, die zijne roeping begrijpt, hij kan nog sterven voor dat ideaal, ervoor leven kan hij niet; het is geen deel meer van zijn wezen, het staat buiten hem, het leeft niet meer als een stuk van zijn leven, als het voornaamste, het edelste lid van zijn zedelijk bestaan.

Zooals er vrouwen zijn, die met of zonder coquetterie toch iederen man naar hare hand kunnen zetten, zoo zijn er mannen, die zonder cynische jachtmakerij eene onweerstaanbare aantrekkelijkheid hebben voor vrouwen, welke, zonder zich nog geheel te geven zooals Eline aan Nils Lykke in *De vrouw van Östrot*, toch moreel geheel afhankelijk van hen worden en hen afgodisch vereeren. Dien invloed heeft Halvard Solnesz ook op Kaja Fosli. Hij weet haar te boeien, houdt haar als boekhoudster bij zich, niet om haarzelf, maar om zoodoende haar bruidegom Ragnar Brovik aan zijn belang te binden, daar hij vreest voor het talent van dien jongen man, die, op eigen wieken drijvende, hem, den beroemden bouwkunstenaar, wel eens kon overvleugelen. Dien invloed, maar veel machtiger, had Solnesz ook op Hilde Wangel, de dertienjarige dochter van den geneesheer uit het dorpje in de bergen, toen hij daar eene kerk met een hoogen toren had gebouwd; toen zij hem toewuifde op het oogenblik, dat hij, volgens Noorsch gebruik, na de voltooiing den krans ging ophangen op den weerhaan; toen hij op die duizelingwekkende hoogte stond voor de laatste maal en, ontevreden over zijn verbroken geluk, over het verbranden van den Rooverburg, de woning zijner vrouw, over het verlies zijner beide kinderen als gevolg daarvan, over het verlies van zijn huiselijk geluk, dat de moreele kracht doodde in zijne vrouw, die sedert geene roeping meer gevoelde, maar slechts plichten kende; toen hij, ontevreden over dat alles en murmureerende tegen de Godheid, deze den dienst had opgezegd, om zich te wijden aan den dienst der menschen. Hij had sedert geene kerken meer willen bouwen, maar slechts menschenwoningen, die woningen waren maar geene tehuizen, omdat er geen ideaal was, omdat er geen streven was naar iets edelers; woningen, die de menschen missen konden, als zij een ideaal hadden gehad, waarvoor zij hadden willen leven. Maar Hilde Wangel had den grooten bouwmeester harer verbeelding niet vergeten, noch zijn spel noch zijne gelofte, om tien jaar later terug te komen om het koninkrijk, dat hij haar als kind had beloofd. Hilde Wangel komt juist op den bepaalden dag en eischt het beloofde koninkrijk, om als vorstin deel te hebben aan de beheersching van het ideaal van den bouwmeester, den grootsten, den eenigen, dien niemand kon overtreffen, omdat niemand kon bouwen aan het ideaal, dat alleen van hem is. Maar Solnesz zit geketend aan zijne eigen

kleinmoedigheid, aan zijn scrupuleus geweten, dat hem den brand van den Rooverburg verwijt, omdat hij dien gewenscht had, ten einde zich op te werken; het ideaal is hem ontglipt door de kleinheid van het alledaagsche, door den angst voor de jeugd, die hem zal overvleugelen. Zijne roeping vergeet hij en hij wordt een lafaard, die Ragnar Brovik door Kaja Fosli van zich afhankelijk houdt. Door het verbranden van den Rooverburg en den dood zijner kinderen van zijn huiselijk geluk beroofd, was hij vrij geworden van dien band, die hem gehinderd had bij het opbouwen van zijn ideaal, maar dat ideaal was verloren door schuldbesef en angst. Solnesz bezit geen krachtig geweten, zooals Hilde Wangel, geen Wikingen-geweten, zooals het meisje uit de bergen.

'In de sagen', zegt Solnesz, 'wordt gesproken van Wikingen, die naar vreemde landen voeren en plunderden en huizen in brand staken en mannen doodsloegen...

Hilde:.. en vrouwen gevangennamen...

Solnesz:.. en bij zich hielden...

Hilde:.. en meevoerden naar huis...

Solnesz:.. en met ze deden als de ergste duivelen...

Hilde. Hè, me dunkt, dat was boeiend.

Solnesz. Vrouwen mee te voeren? Ja.

Hilde. Neen; meegevoerd te worden.

Solnesz. Ei!

Hilde. Maar wat bedoelt u eigenlijk met de Wikingen?

Solnesz. Ja, zie je, die kerels hadden een krachtig geweten. Als die terugkwamen, dan konden ze weer zuipen en vreten, alsof er niets gebeurd was: en zij bleven altijd vroolijk als kinderen. En de vrouwen? Menigmaal wilden ze niet eens meer weg. Kun jij je dat begrijpen, Hilde?

Hilde. Die vrouwen? Ja, die begrijp ik door en door.'

Want Hilde is als de Brunhilde uit *De Noormannen op Helgeland*: zij kent slechts de grootheid van het ideaal, gepersonifieerd in den man, in den held, den niets ontzienden strijder voor zijne roeping. Met de komst van het meisje uit de bergen verdwijnt Solnesz' angst voor de jeugd, want met die reine, ideëele, jonge roeping van Hilde voelt hij zich in staat, om verder te bouwen, om het schoonste te maken, wat er mogelijk is. Doch eerst wil zij hem nog eens zien, groot als toenmaals in de bergen, tien jaren geleden op den hoogen toren, toen hij haar verscheen als de grootste man; eerst moet hij zijn angst voor duizelingen overwinnen, want zij, de vrouw, kan zich de idee en de stof niet gescheiden voorstellen; voor haar is geen bouwmeester groot, die de hoogte van zijn eigen gebouw niet kan bestijgen. Zelf moet hij den toren van zijn pas voltooiden burg beklimmen en den krans hangen over den weerhaan; want dit symbool van zijne vrijmaking uit de kleinheid van zijn vroeger bestaan moet voorafgaan, wil hij in staat zijn, om zijne roeping te volgen. Solnesz beklimt den toren, hangt den krans om den weerhaan, maar de opgewondenheid van Hilda over deze ont-

worsteling, zich uitende in een wilden kreet van geestdrift, is de oorzaak van zijn val. Bouwmeester Solnesz valt te pletter van den toren zijner woning, die geen tehuis voor hem zijn kon. Zijn ideaal lag daarbuiten, had met dit gebouw niets gemeen. Het was niet meer zijne roeping, die hij ging vervullen, het was de roeping van Hilde Wangel, en men kan slechts leven voor zijn eigen ideaal.

Ziedaar dan den inhoud van dit symbolische drama, dat de veronderstelde nieuwe reeks, met *Hedda Gabler* te beginnen, weer afbreekt. Het is weer eene dier gelijkenissen uit het nieuwe evangelie van het ideaal, waarvan Ibsen de verkondiger is, eene gelijkenis, die door de mysterieuze inkleeding heel wat opvattingen en bestrijdingen het aanzijn zal geven en heel wat begripsverwarring zal veroorzaken, hetzij uit gebrek aan genoegzame littéraire ontwikkeling, hetzij door de uitsluitende werking van het redeneerend verstand, hetzij omdat men het gevoel alleen wil laten beslissen en niet de fijn ontwikkelde tasthorens van verstand en gevoel beide uitsteekt, door welke het alleen mogelijk schijnt, om in de moraal, het ideaal en het kunstwerk van Ibsen door te dringen.

XX. *De moralist.*

Den fellen tegenstand, dien Ibsen tegen zijne stukken heeft ondervonden, hij heeft dien niet alleen te wijten aan den eigenaardigen, geheel nieuwen vorm van zijne drama's, die reeds begonnen zijn, al lang voordat het scherm is opgehaald. Een geheel verleden is reeds voorbijgegaan en de toeschouwer begint eerst kennis te maken met de dramatis personae, wanneer het verleden belangrijk genoeg is, om de aandacht van den kunstenaar te vragen voor eene psychologische analyse. De eigenaardige vorm, de dialoog, zoo gemakkelijk en zoo eenvoudig, de opvatting, ze mogen kenners en aanhangers van de oudere dramatische school de voorhoofden doen fronsen, hen ergeren en hun klachten in den mond geven van verval... enz, geene publieke opinie zal zich daarin mengen, evenmin als deze zich gauw warm zal maken over mystieke poëzie. Het publiek mag er kregel over worden, dat het zelf moet gaan nadenken, dat ook in den schouwburg de koek niet gesneden klaarligt, dat men voor zijn geld ook nog gedwongen wordt, om zelf te denken en het gehoorde in zich te verwerken, - de groote kans is er, dat in zulk geval het publiek alleen wegblijft.

Dat men zich boos maakt, een auteur uitscheldt met den bedenkelijken scheldnaam van immoreelen nieuwigheidszoeker, dat gebeurt alleen, wanneer hij bestaande denkbeelden omtrent godsdienst en moraal aanvalt. Hartstochtelijk zijn de aanvallen op Ibsen in verschillende landen om de nieuwe levensbeschouwing, welke in de meeste zijner drama's is uiteengezet en die zoo verschilt van de gangbare, maar welke, evenals Ibsen zelf, toch zoo aantrekkelijk is, omdat ze zoo is samengewe-

ven, zoo één is geworden met Ibsen zelf, die, ver van philosophische hansworsterij, walging heeft van den kamermoralist, welke leer en leven niet zoekt overeen te brengen in zijn eigen persoon en de beginselen, in het salon verkondigd, houdt voor louter abstracties, beter geschikt, om ieder ander het hoofd op hol te brengen, dan als een richtsnoer voor zichzelf. Op grond van de resultaten der wetenschap kan Ibsen de oude ideeën niet meer aannemen en hij is te openhartig, om die nieuwere denkbeelden onder stoelen en banken te schuiven en met een lief gezicht het publiek voor zijne toejuiching te danken. Integendeel, zijn temperament is van dien aard, dat hij den strijd niet kan ontberen, zoo weinig zelfs, dat, ingeval zijne ideeën overal werden aangenomen, hij zich vrij onbehaaglijk zou gevoelen en zich keeren zou tegen de lafheid der menigte, die maar zonder nadenken het nieuwe overneemt.

Ibsen staat in zekeren zin buiten de maatschappij. Zonder practische werkzaamheid, zonder vaste woonplaats zwerft hij overal rond door Europa; en dat heeft zeker zijne goede zijde. Ibsen laat zich niet influenceeren door eene omgeving, die, hoe ruim van inzicht ook, toch uit den aard der zaak in vele opzichten bekrompen moet zijn, omdat men in engeren kring, in de gemeenschap, bij de erkenning van het goede der nieuwe beginselen tevens de ontzaglijke bezwaren ziet, om dien beginselen ingang, vastheid te geven in de maatschappij. Daardoor is Ibsen beter in staat, om buiten de conventie waarheid en logen in het afgetrokkene te onderscheiden, om zich een zedelijk ideaal te vormen, dat in abstracto zeer hoog, niet bereikbaar, soms zelfs niet zichtbaar is voor de massa; want dit is ook de fout van het isolement, dat men, zich ideeën vormende boven de stoffelijke wereld, ze buiten bereik stelt van hen, die alleen belangstellen in het zienlijke leven. Dat baart natuurlijk teleurstelling, die te grievender is, naarmate men zich verder verwijderd houdt van het practische leven. Ibsen's stelling in zijn *Volksvijand*: ‘Alleen hij is sterk, die zich van de wereld afzondert’, mag voor hem waar zijn, eene algemeene waarheid is het niet. In vele gevallen kan isolement ook zwak maken.

Natuurlijk wordt door het niet begrijpen of het niet willen begrijpen der lezers en toehoorders een verkeerde uitleg gegeven aan de moraal van den dichter en dat leidt er weer toe, dat hij zijne ideeën telkens weer uiteenzet. Daardoor wordt hij soms meer denker dan dichter, meer moralist dan dramaturg en, hoe schoon men de moraal ook moge vinden, het zal wel altijd een bezwaar blijven tegen Ibsen's sociale en familiedrama's, dat er zulk eene groote plaats aan de handeling ontnomen wordt voor de uiteenzetting van het zedelijk vraagstuk, dat hem bij de vervaardiging voor oogen stond. Hoe goed en boeiend *Nora* als drama, hoe schoon en juist de psychologische analyse daarin ook zij, hoe edel de moraal ook wezen moge, deze twee zijn moeilijk vereenigbare factoren en het is zelfs den vurigsten aanhanger van den Noorschen auteur wel eene zware taak opleggen, om na afloop van de handeling hem nog ruim

tien bladzijden lang bezig te houden met de beschouwing over de moreele quaestie. Het is met den besten wil der wereld niet gemakkelijk, om, wanneer men *De steunpilaren der maatschappij* met belangstelling heeft gevolgd, in het laatste bedrijf de lange toespraak aan te hooren van dominee Rohrland en de ideeën, daarin vervat, te vergelijken met die uit het antwoord van den bekeerling, consul Bernick. Wij kunnen niet stil blijven zitten, wanneer wij op die moralisatie worden onthaald, daar wij in den schouwburg niet graag preeken in den vorm van tweespraken aanhooren.

Ibsen is een denker, maar geen philosoof. Hij werpt problemen op, prikkelt tot nadenken, maar hij lost de vraagstukken niet op in een stelsel, in eene wereldbeschouwing. Die interesseert hem waarschijnlijk ook niet. Alleen de mensch houdt hem bezig; niet de menschheid, maar het individu, de zelfstandige persoon, die zich naar zijn eigen wil moet ontwikkelen tot volkomen vrijheid.

Maar die vrijheid bestaat alleen in het afgetrokkene. Vrijheid, waarvan? van zijne omgeving? van zijn stoffelijk lichaam? van zijn verleden? Is die vrijheid mogelijk en niet in strijd met ons stoffelijk bestaan? Denken wij aan Ibsen zelf, die in staat is, om naar zijn wensch te volharden in zijn isolement. Is hij geheel vrij van zijne omgeving? *De vijand des volks* toont ons genoegzaam, hoe betrekkelijk de vrijheid is, daar de dichter, geprikkeld tot verzet, reeds daardoor in zijne handelingen gedetermineerd was tot het voortbrengen van dat drama. Ibsen zelf zou de eerste zijn, om dat te betwisten, want we weten genoeg van zijne levensbeschouwing, om te veronderstellen, dat hij eenige determinatie aanneemt. De wil is vrij of moet zich vrijmaken. De mensch moet zichzelf zijn. Maar hoe? Door ontwikkeling van de persoonlijke geestkracht, van den wil? Maar zal dan de ontwikkeling in die richting gaan, dan moet die aan het individu worden gewezen en weer is hij afhankelijk van anderen of van zijn eigen vernuft, om den onbekenden weg te vinden. En is iedereen in staat, om zichzelf te wezen? Evengoed als men met lichamelijke zwakheid geboren wordt, kan men met geestelijke machteloosheid ter wereld gebracht worden; en nu mag het zwakke lichaam versterkt kunnen worden, een reus zal er niet uit groeien, en evenzoo is het met den geest en het gemoed. Bovendien is men dan toch nog gedetermineerd; de stoffelijk arme zal die versterkende middelen niet onder zijn bereik hebben en wie in eene geestelijk zwakke omgeving wordt grootgebracht, zal niet die moreele versterking deelachtig worden, die hij noodig heeft, om geestelijk tot een sterk individu op te groeien, dat, eenmaal tot mannelijkheid gekomen, zichzelf durft wezen.

Wij hebben, toen wij over *De zeevrouw* spraken, reeds aangeroerd, hoe deze gedetermineerd was tot een zenuwlijden door de krankzinnigheid harer moeder, en tegelijkertijd, hoe vreemd de opvatting van den dichter was omtrent de vrije keuze van deze vrouw. Iets dergelijks

zien wij in *Rosmersholm*, waar Rebecca West haar vrijgeboren wil verliest, als zij door den hartstocht voor Rosmer wordt overmand. Maar wat is die vrije wil van Rebecca? De kracht, die zij op Rosmer uitoefent, en de invloed, dien zij gebruikt, om Beate naar haar graf in de molenbeek te voeren? Maar die waren voorafgegaan door haar vertrek uit Finmarken buiten haar wil. Waarom neemt de dichter de erfelijkheid aan in zijne *Spoken*; waarom moet Oswald Alwing krankzinnig worden ten gevolge van de uitspattingen van zijn vader, en waarom zou men in geestkracht, in moreele eigenschappen geheel zijn buitengesloten van den invloed der ouders? Is het misschien, omdat men, de determinatie tot hare uiterste consequenties volgende, tot zulke duizelingwekkende resultaten komt, dat men onwillekeurig terugblijft? Of is het, omdat we dat geloof aan de volstrekte beperking van onze vrijheid nooit in al zijne gevolgen kunnen toepassen op ons stoffelijk bestaan, evenmin als het mogelijk is het geheel te ontkennen? En was Ibsen gedetermineerd tot het geloof aan eene zelfstandigheid van het individu, die zich ontwikkelen kan tot geheele vrijheid van handelen, omdat de twijfel aan de vrijheid in strijd is met zijn wezen?

G. SLOTHOUWER.

De lijkverbranding
(*bij het tegenwoordige standpunt der wetenschap*).

De onverbiddelijke natuurwet, die alles, wat leven heeft, eenmaal ten doode doemt en al het levende na den dood aan ontleding en ontbinding prijsgeeft, legt den mensch de noodzakelijkheid op, om de stoffelijke overblijfselen zijner afgestorvenen uit zijne omgeving te verwijderen, ten einde den nadeeligen invloed der ontbindingsproducten zooveel mogelijk te voorkomen.

Tot op heden geschiedt dat nog bijna algemeen, door de lijken te begraven, doch sedert eenigen tijd is eene beweging ontstaan met het doel, om, vooral uit hygiënische beweegredenen, het verbranden der dooden daarvoor in de plaats te stellen.

De jongste cholera-epidemie heeft de vraag, in hoever de lijkverbranding, uit dit oogpunt, meer algemeen dient ingevoerd te worden, weder meer op den voorgrond gesteld en met het oog op eene eventueele herhaling der epidemie in den aanstaanden zomer verdient dit vraagstuk zeer zeker eene ernstige overweging.

De quaestie der *lijkverbranding* of *crematie* (van het Lat. *cremare* = verbranden) is reeds sedert vele jaren aan de orde, hetgeen niet wegneemt, dat zij door velen nog zeer verkeerd beoordeeld en niet steeds met de noodige onpartijdigheid behandeld wordt.

Daar de hygiëne bovendien in de laatste jaren groote vorderingen heeft gemaakt en de invloed der micro-organismen bij de ontbinding en bij de verspreiding van ziekten een ernstig punt van onderzoek heeft uitgemaakt, mag men thans het oogenblik gekomen achten, om over deze zaak een meer beslist oordeel te vellen en haar, ook voor de lezers van dit tijdschrift, van het tegenwoordige standpunt der wetenschap toe te lichten.

Aangezien echter bij deze quaestie, hoe men ook overigens over haar moge oordeelen, in elk geval een der teederste punten in het menschelijk gemoed: de eerbied voor de dooden, betrokken is, zullen wij trachten haar vooral onbevooroordeeld en ‘sine ira et studio’ te onderzoeken.

I.

De zorg voor de verwijdering der dooden uit 's menschen omgeving is een eisch, hem door de natuur gesteld, daar deze hem het verblijf in de nabijheid van het tooneel der ontbinding onmogelijk maakt.

Van de oudste tijden af heeft dus het vraagstuk der doodenbezorging den menschelijken geest beziggehouden en werd het op verschillende wijzen ten uitvoer gebracht. Terwijl bij de oudste natuurvolken veelal de verbranding der lijken in zwang was, gevoelden anderen behoefte, om de dooden zoolang mogelijk in hunne nabijheid te behouden, waaruit dus de gewoonte ontstond, om de lijken te begraven of te balsemen.

Volgens Lippert(*) hebben wij in de laatste beide methoden een uitvloeisel te zien van het fetichisme. Zooals bekend is, verstaat men daardoor de voorstelling, die sommige oervolken zich maakten aangaande den geest des menschen, die na den dood eene neiging zou hebben, om ook buiten het lichaam met verschillende stoffelijke voorwerpen eene dergelijke verbinding aan te gaan als de ziel met het lichaam bij het leven.

Daaruit volgde dus de voorstelling, dat de geest van den mensch, zoolang het doode lichaam nog in de omgeving der levenden verkeerde, ook nog steeds zich in hunne nabijheid ophield. De geest was dan echter veel minder innig met het lichaam verbonden, verliet het laatste zelfs somtijds, om tijdelijk in andere voorwerpen te huizen, doch keerde ten slotte steeds tot het lichaam terug.

Dit overoude begrip is de eerste aanleiding geweest tot de vereering der dooden en tot het bewaren, niet slechts van de lichamen der afgestorvenen, doch ook van vele voorwerpen, die hun toebehoord hadden, van reliquieën, enz., in welke de ziel bij voorkeur tijdelijk zou verblijf houden. De zorg voor de dooden en voor de graven was, zoodra bij den oermensch de zachtere aandoeningen en het zedelijk bewustzijn ontwaakten, van diezelfde oorzaak, het fetichisme, een noodzakelijk gevolg.

Bij de oude Egyptenaren was de zorg voor het lichaam der dooden en de kunst, om dat lichaam, als tijdelijke woonplaats van den geest, in hunne omgeving te bewaren, zonder dat ontbinding optrad, tot den hoogsten graad van volkomenheid gebracht.

De lijken der meergegoeden werden gebalsemd, in katoenen windselen gewonden en aldus in kisten, hetzij in de woning zelve of in eene grot of een gewelf, als zoogenaamde *mummiën* tegen ontbinding bewaard. In de kunst van het balsemen hadden de Egyptenaren het zelfs zoover gebracht, dat de mummiën der oude Egyptische koningen, die van duizenden jaren geleden dagteekenen, nog tot op den huidigen dag volkomen geconserveerd zijn.

Voor de armen en slaven was het balsemen der lijken veel te kostbaar en door hen werden de dooden, insgelijks met het doel, om het lichaam te conserveeren, in eene diepe schacht onder de aarde begraven, met het droge, heete zand bedekt en van de lucht afgesloten, waardoor zij insgelijks tot mummiën uitdroogden.

Bij het begraven der lijken zal dus in den aanvang insgelijks het

(*) Julius Lippert, *Die Kulturgeschichte in einzelnen Hauptstücken*, 1886, III, 130.

denkbeeld op den voorgrond hebben gestaan, om de lichamen der dooden in de nabijheid te bewaren. Het begraven was dan ook niet slechts bij de aan de Egyptenaren verwante Aethiopiërs op dezelfde wijze in zwang, doch ook sedert de oudste tijden werden door de Chineezen en verder bij de volken van het Semitische ras, zooals de Assyriërs, Babyloniërs, Pheniciërs, Israëlieten, enz., de lijken begraven.

Bovendien hing de oplossing van het vraagstuk der doodenbezorging ook met andere omstandigheden samen. De Egyptenaren konden het balsemen en bewaren der lijken in toepassing brengen, daar zij door hunne levenswijze reeds vroegtijdig aan vaste woonplaatsen gebonden waren en het klimaat gunstig was voor deze methode.

Toch zou deze wijze van doodenbezorging, zoo zij algemeene toepassing had gevonden, mettertijd onoverkomelijke bezwaren opgeleverd hebben. Ungewitter heeft bij benadering berekend, hoeveel menschen sedert den tijd van Mozes gestorven zijn. Hij stelt het aantal menschen, dat gedurende deze periode op een gegeven oogenblik de aarde bevolkte, op 1 milliard, hetgeen gemiddeld ongeveer juist zal zijn, daar de tegenwoordige bevolking der aarde geschat wordt op 1468 millioen, terwijl zij in vroegere perioden veel geringer zal geweest zijn.

Verder neemt men gewoonlijk aan, dat het menschelijk geslacht zich gemiddeld om de 30 jaren vernieuwt, dus in dien tijd uitsterft en door een nieuw geslacht vervangen wordt. Zulk eene vernieuwing zal dus sedert Mozes' tijd, d.i. van het jaar 1500 vóór Chr. tot op heden, 1892 na Chr.: $\frac{1500 + 1892}{30}$, d.i. 113 malen plaats gehad hebben, zoodat sedert dien tijd niet minder dan 113 milliarden mummiën zouden verzameld zijn.

Reeds uit dit oogpunt zou dus de verwijdering der dooden een gebiedende eisch zijn. Ten opzichte van de wijze, waarop dat geschiedde, liet men zich door verschillende overwegingen leiden en het valt niet te ontkennen, dat deze vraag eenigermate langs opportunistischen weg opgelost werd.

Oervolken, die geene vaste woonplaatsen hadden, waren genoodzaakt zich van de lijken zoo spoedig mogelijk te ontdoen, zonder daarom te kort te doen aan den eerbied voor de dooden. Daar, waar, door de nomadische levenswijze of anderszins, het bewaren der lijken met groote bezwaren gepaard ging, werd de leer gehuldigd, dat de ziel na den dood niet in het lichaam besloten moest blijven, doch zoo spoedig mogelijk van haar stoffelijk omhulsel bevrijd diende te worden, ten einde naar betere gewesten in te kunnen gaan. Dat is ongetwijfeld de eerste oorsprong geweest van het verbranden der dooden, want bij vele volken bestond het denkbeeld, dat door de verbranding van het lichaam de ziel sneller en op eens naar het rijk der geesten kon overgaan.

Wij treffen dan ook de lijkverbranding bij de meeste volken der oudheid aan, hetzij als uitsluitende methode van lijkbezorging, hetzij naast

de begraving. In het laatste geval schijnt het verbranden als eene eerbewijzing gegolden te hebben of, ook wegens de grootere kosten, als een voorrecht van de hoogere standen.

Belangrijke bijzonderheden aangaande de lijkbezorging der oudste volken worden o.a. vermeld door Mr. Smissaert(*). Deze vermeldt, dat de lijkverbranding sedert de oudste tijden in gebruik was bij de Arische volken, en zij is dat nog thans bij de Hindoes. De verbranding vond echter slechts toepassing bij de hoogere kasten en zij mocht niet plaats hebben met de lijken van jeugdige kinderen en misdadigers. De dooden der overige Hindoes werden op andere wijze vernietigd, hetzij door de lijken in de heilige rivier, den Ganges, te werpen, hetzij door ze aan roofdieren ten prooi te geven.

Bij de Meden en Perzen, hoewel insgelijks tot den Arischen stam behoorende, was de verbranding der lijken ten strengste verboden. Voor hen was het vuur heilig en de lijken, als onreine voorwerpen, zouden het dus verontreinigen. Dit standpunt werd evenwel niet door alle vuuraanbidders ingenomen, want, zooals reeds boven werd vermeld, gold bij vele volken de meening, dat het vuur eene zuiverende werking op den doode uitoefende en de ziel erdoor gelouterd werd(†).

Ook het begraven kon echter bij de Perzen niet worden toegepast, daar ook de aarde hun heilig was. Zij volgden dus verschillende andere, deels zeer eigenaardige methoden van lijkbezorging. Een voorrecht der Magiërs of priesters was in de oudste tijden, dat hunne lijken aan roofdieren ten prooi werden gegeven, hetgeen later, en ook nog tegenwoordig, ook wel met de lijken der overige Perzen geschiedde. Ook werden de lijken wel met was omhuld, om ze aldus tegen bederf te bewaren. Het begraven van overgebleven ledematen mocht plaats hebben, mits de wilde dieren eraan geknaagd hadden(§).

Men vermeldt zelfs, dat de Perzen ook de gewoonte hadden, om de lijken in stukken te hakken en deze aan de honden voor te werpen, iets, wat trouwens ook wel bij andere volken geschiedde en tot welk doel zelfs honden werden afgericht, zoodat o.a. Cicero spreekt van *publicos canes*(**).

De Grieken en Romeinen pasten beide methoden: begraven en verbranden, toe. Toch was, volgens Plinius, het begraven van oudere dagteekening en de verbranding schijnt eerst ingevoerd te zijn, toen men bemerkte, dat de lijken in de langdurige oorlogen uit hunne graven gerukt werden. In elk geval had de verbranding, wegens de hooge kosten van hout en brandstoffen, slechts plaats met de lijken der meergegoeden. De armen en slaven werden steeds begraven.

(*) Mr. J.C. Smissaert, *Begraven en verbranden van lijken.* Academisch proefschrift, Utrecht, 1885.
(†) Dr. Wernher, *Die Bestattung der Todten*, S. 210.
(§) Mr. Smissaert, t.a.p.
(**) *Tuscul. Quaest.*, II, 45.

Later, toen in Griekenland en Rome meer en meer de Oostersche zeden doordrongen en de brandstoffen steeds kostbaarder werden, geraakte het verbranden meer en meer in onbruik en werd door het begraven vervangen.

Eerst in de 6de eeuw na Christus schijnt echter de gewoonte van het verbranden meer algemeen verlaten te zijn, voor een groot deel ook door den invloed van het Christendom. Toch was het begraven geene specifiek Christelijke gewoonte, want de eersten, die het Christendom naar Rome overbrachten, waren oorspronkelijk Israëlieten en bij het Semitische ras was, zooals wij zagen, ten allen tijde het begraven in gebruik geweest.

II.

Wij zullen ons thans in de eerste plaats bezighouden met de stoffelijke veranderingen, die na den dood met het lichaam plaats hebben, en de verschijnselen onderzoeken, die zoowel bij het begraven als bij het verbranden optreden.

De kennis dier verschijnselen is onmisbaar ter beoordeeling der hoofdquaestie zelve en velen kunnen zich nog niet vereenzelvigen met het denkbeeld, dat de ontbinding van het lijk in den grond en de verbranding daarvan in de lucht feitelijk op dezelfde grondoorzaak berusten en beide slechts wijzigingen zijn van eene en dezelfde stofverandering; dat de ontbinding insgelijks een verbrandingsverschijnsel is en van de gewone verbranding slechts verschilt in de snelheid, waarmede het proces afloopt, en voor een deel in den aard der gevormde ontledingsproducten.

Het lichaam van den mensch - evenals dat van alle planten en dieren - bestaat uit eene vereeniging van *organische* en *anorganische* bestanddeelen. De eerste, waartoe de eiwitstoffen, vetten, enz. behooren, bestaan uit verbindingen van de elementen koolstof, waterstof en zuurstof, deels ook stikstof. Zij zijn brandbaar, daar de beide eerste elementen zich met de zuurstof der lucht kunnen verbinden tot koolzuur en water. De anorganische stoffen daarentegen bestaan uit de onverbrandbare zouten, hoofdzakelijk koolzure en phosphorzure kalk, die zich bij den mensch voornamelijk in de beenderen bevinden en dus bij de verbranding als *asch* achterblijven.

Alle organismen zijn, bij toetreding van lucht en vochtigheid en bij eene zekere temperatuur, aan *ontbinding* ten prooi. Dat beteekent, dat de genoemde samengestelde organische verbindingen in meer eenvoudige bestanddeelen *ontbonden* worden door den invloed van de zuurstof der lucht, die eene langzame verbranding dier stoffen tot stand brengt.

Bij toetreding van lucht worden dus de organische bestanddeelen van het lijk verbrand en als eindproducten van dat proces vormen zich: door de verbinding van de koolstof met de zuurstof: *koolzuur*; van een

deel der waterstof met zuurstof: *waterdamp*; van een ander deel der waterstof met stikstof: *ammonia*, en van koolstof met waterstof: verschillende *koolwaterstoffen.*

Al deze producten vervluchtigen in de lucht, terwijl de anorganische zouten ten slotte als onverbrandbare asch achterblijven.

Men kan deze langzame verbranding eenigermate vergelijken met het roesten van een metaal, b.v. ijzer, in de lucht. Terwijl een ijzerdraad in zuivere zuurstof in zeer korten tijd met eene groote hitte en met schitterend licht verbrandt, heeft de oxydatie evenzeer bij het roesten in vochtige lucht plaats, doch zonder vuurverschijnselen en met zoo geringe warmte-ontwikkeling, dat deze op een bepaald oogenblik niet te meten is. In beide gevallen echter is die warmte-ontwikkeling een gevolg van de verbinding met de zuurstof der lucht, en als de oxydatie geëindigd is, heeft in heide gevallen eene gelijke ontwikkeling van warmte plaats gehad.

Zoo is ook de ontbinding der organische stoffen eene langzame verbranding, eene oxydatie zonder vuur- of lichtverschijnselen, hoewel ook hierbij warmte optreedt, die bij de rotting dan ook dikwijls waar te nemen is.

Bij de ontbinding worden echter de organische bestanddeelen van het lijk niet onmiddellijk door de zuurstof der lucht verbrand tot koolzuur, waterdamp, enz., want daartoe is de temperatuur niet hoog genoeg en de toetreding van zuurstof te onvolledig.

Deze stoffen vormen slechts de *eindproducten* van het proces, doch er ontstaan eerst, door de ontleding der organische stoffen, talrijke tusschenproducten, die deels een zeer onaangenamen geur verspreiden, en dit gedeelte van het ontbindingsproces, dat dus met *stank* gepaard gaat, wordt *verrotting* genoemd.

De daarbij optredende producten komen ten deele overeen met die van de zoogenaamde droge distillatie, d.i. de verhitting der organische stoffen bij beperkte toetreding der lucht; voor een groot deel echter zijn zij nog weinig bekend en van zeer samengestelde natuur. Eerst deze producten worden ten slotte door de zuurstof der lucht geoxydeerd, onder vorming van koolzuur, water, ammonia, enz.

Zijn dus de gewone verbranding bij hooge temperatuur en de ontbinding van het lijk slechts wijzigingen van een en hetzelfde verschijnsel, zoo wijken zij toch in één punt aanmerkelijk van elkaar af, nl. in de wijze, waarop het ontledingsproces tot stand komt. Terwijl bij de gewone verbranding de eenige voorwaarden zijn: toetreding van lucht en eene hooge temperatuur, zoo heeft de ontbinding slechts plaats door den invloed van bepaalde soorten van levende wezens. Belet men de toetreding van deze, dan kan de ontbinding niet plaats hebben en daarop berust juist het conserveeren van levensmiddelen tegen bederf.

Bij het gansche ontbindingsproces spelen allerlei organismen, zoowel hoogere als lagere, voortdurend eene gewichtige rol en het in ontbinding

verkeerende lijk is het tooneel van een afschuwelijken strijd om het bestaan tusschen opvolgende groepen van levende wezens, die elkander den buit betwisten en elk op zichzelf een zeker onderdeel van het vernielingsproces door hunne bepaalde levenswerkzaamheid tot stand brengen, om daarna weer door andere generaties vervangen te worden.

Reeds dadelijk na, somtijds reeds vóór de teraardebestelling begint het reeds genoemde proces der verrotting door den machtigen invloed der *rottingsbacteriën.* Deze organismen leiden de rotting in en in den aanvang zijn het hoofdzakelijk de zoogenaamde *anaërobiën*, die den schepter voeren en waardoor men zulke bacteriën verstaat, die voor hare ontwikkeling geene lucht (aër) behoeven. Zij ontwikkelen zich hoofdzakelijk van het darmkanaal uit, waarmede sterke gasontwikkeling en dus walgelijke stank gepaard gaan. De hierbij gevormde vloeibare producten openen zich een weg naar buiten en verspreiden zich, deels ook in de omringende aarde.

De omzettingsproducten, die bij dit gedeelte van het proces gevormd worden, zijn eerst in den lateren tijd nader onderzocht, hoewel ook thans nog de kennis daarvan verre van volledig is. Belangrijke onderzoekingen zijn op dit gebied onlangs verricht door Prof. L. Brieger en Prof. C. Fraenkel(*), en daaruit is o.a. het volgende gebleken.

Reeds sedert eenigen tijd was het bekend, dat vele dezer omzettingsproducten en wel de zoogenaamde *ptomaïnen* (van πτ□μα = lijk) de grootste overeenkomst vertoonen met de uit het plantenrijk bekende alkaloïeden of plantaardige basen. In nauw verband met die ptomaïnen staan nu de zoogenaamde *toxinen* j die zware vergiften zijn en die, als afkomstig van eiwitachtige of albumine-lichamen, ook *toxalbuminen* (toxique = vergiftig) genoemd worden.

Zoo ontstaat in rottend vleesch eene ptomaïne: de neuridine, die reeds door Ehrenberg bij de worstvergiftiging was aangetoond; verder: cadaverine, putrescine en eene toxine: de mydatoxine. Uit rottende kaas, eiwit, bedorven visch, enz. heeft men insgelijks vele ptomaïnen en toxinen afgescheiden.

Dergelijke basische vergiften worden nu ook gevormd door de pathogene bacteriën. Brieger en Fraenkel verkregen bij de cultuur van diphtheriebacillen eene oplosbare vergiftige stof, die men van de bacillen door filtratie kon scheiden, en later hebben zij zulke toxalbuminen bij de cultuur van vele andere soorten van bacteriën verkregen.

Deze ptomaïnen en toxinen ontstaan bij de rotting vooral in het eerste stadium en daardoor laat zich verklaren, dat, dikwijls reeds vóór de begrafenis, bij lijkopening vergiftiging van den ontleder door het zoogenaamde *lijkengift* plaats heeft.

De, met stank gepaarde, rotting duurt in den regel ongeveer drie maanden, hoogstens een jaar. Daarna treedt, vooral snel bij voldoende toetreding van lucht, de eigenlijke ontbinding op, waarbij de gevormde

(*) *Berliner klinische Wochenschrift*, 1889-1890, n°. 11-12.

rottingsproducten en gassen geoxydeerd worden tot koolzuur, water, ammonia, enz.

Ook aan dit gedeelte van het proces hebben velerlei levende wezens een belangrijk aandeel, doch thans treden hoogere, en wel dierlijke, organismen meer op den voorgrond. De vloeibare producten van het lijk worden reeds spoedig verteerd door de larven van verschillende soorten van vleeschetende vliegen en aaskevers en vooral belasten zich daarmede kleine vliegenlarven van 2-3 mm. lengte, wier leege popomhulsels men dikwijls bij milliarden in de doodkisten aantreft. Door deze diertjes wordt de oxydatie en de ontbinding der bestanddeelen van het lijk in hooge mate begunstigd, daar zij die als voedsel nuttigen en door hun levensproces tot koolzuur en water oxydeeren.

Later worden de vliegen vervangen door spek- of vetkevers, vervolgens weer door andere keversoorten, mijten, enz. Ten slotte vermindert het watergehalte van het lijk aanzienlijk en verkrijgen de plantaardige organismen weder de overhand en wel door de ontwikkeling van schimmelsoorten, die de vernieling voortzetten, totdat ten slotte slechts eene droge, humusachtige stof overblijft.

Uit het bovenstaande volgt, dat de ontbinding van het lijk door toetreding van veel lucht aanmerkelijk bespoedigd zal worden, ook omdat alle dierlijke organismen, die ertoe medewerken, voor hun levensproces zuurstof behoeven. Hoe meer men de lucht afsluit door kleederen, door de doodkist, door dichte en hooge aardlagen, des te meer zal het rottingsproces op de oxydatie de overhand behouden en de ontbinding vertraagd worden. Volgens Prof. Flügge(*) zijn de lijken van volwassenen in een kiezel- en zandachtigen bodem na 7 jaren, die van kinderen na 4 jaren, tot op de beenderen en eenige humusstoffen na, verteerd, terwijl dat in een leem- of kleiachtigen grond eerst na 9, resp. 5 jaren het geval is.

Onderzoeken wij thans de verschijnselen, die bij het *verbranden* der lijken optreden.

Ook hier moeten wij weer onderscheiden tusschen de langzame, *onvolkomen* en de snelle, *volledige* verbranding.

Is de toetreding van lucht bij de verbranding beperkt en stijgt de temperatuur niet hoog genoeg, dan heeft de ontleding meer overeenkomst met de rotting. Er ontstaan dan allerlei producten van de droge distillatie, ammonia, enz., en het verschijnsel gaat gepaard met den onaangenamen stank, dien wij ook waarnemen bij het verhitten van beenderen, hoeven, wollen lompen, enz. Hierbij heeft de ontleding der organische bestanddeelen van het lijk slechts zeer onvolkomen plaats en zij gaat niet verder dan de *verkoling* van het lichaam.

Op deze wijze had de verbranding bij de Grieken en Romeinen op

(*) Prof. C. Flügge, *Grundriss der Hygiene*, 1889, S. 446.

de brandstapels plaats en dezelfde verschijnselen doen zich voor bij personen, die in een brand omkomen.

Geheel andere uitkomsten worden echter verkregen, als de verbranding van het lijk geschiedt onder toevoer van groote hoeveelheden lucht en hij zeer hooge temperatuur, zooals dat in de lijkovens plaats heeft. De stankverwekkende tusschenproducten, die bij de ontbinding en bij de onvolkomen verbranding ontstaan, worden in dit geval niet gevormd, doch de bestanddeelen van het organisme worden onmiddellijk door de toegevoerde heete lucht geoxydeerd.

Bij dit proces verbrandt dus de koolstof dadelijk tot koolzuur, de waterstof tot water, alzoo tot volkomen reukelooze stoffen, terwijl ook de stikstof in vrijen toestand, dus insgelijks als reukeloos gas, ontwijkt, daar bij de hooge temperatuur geen ammonia kan gevormd worden, doch deze ontleed wordt in stikstof en waterstof.

In weinige uren wordt dus bij deze verbranding dezelfde uitkomst verkregen, die bij de ontbinding eerst het eindresultaat vormt van een weerzinwekkend proces van 7 tot 9 jaren, met dit verschil, dat bij de ontbinding ammonia, bij de verbranding vrije stikstof ontwijkt.

III.

Nu de lezer bekend is met de ontledingsverschijnselen, die bij de beide methoden van lijkbezorging optreden, wenschen wij thans eerst een overzicht te geven van de vorderingen, welke de lijkverbranding in verschillende landen heeft gemaakt, en van de voornaamste methoden van verbranding, die daarbij toepassing vinden.

De door de oude volken toegepaste methode van verbranding der lijken op brandstapels in de vrije lucht is, zooals zich denken laat, eene afschuwelijke bewerking, daar die verbranding, zooals wij zagen, zeer onvolkomen geschiedt, slechts eene verkoling ten gevolge heeft en gepaard gaat met ontwikkeling van de, zeer onaangenaam riekende, tusschenproducten der droge distillatie.

Bij den tegenwoordigen stand der beschaving zou dus zulk eene wijze van lijkbezorging onbruikbaar zijn en het vraagstuk der crematie kon dus eerst in overweging genomen worden, toen de wetenschap en de industrie door de uitvinding van geschikte lijkovens de toepassing der crematie, ook uit een hygiënisch en aesthetisch oogpunt, mogelijk hadden gemaakt.

In den nieuweren tijd kwam de lijkverbranding het eerst ter sprake in Frankrijk tijdens de eerste republiek, toen men op het gebied van zeden en gebruiken alles wilde schoeien op de leest van de republieken der oudheid. In een opstel van Dr. Rochard(*) worden eenige bijzonderheden over die eerste toepassingen der lijkverbranding in Frankrijk vermeld.

(*) Dr. Jules Rochard, *Revue des deux mondes*, 15 Avril, 1890.

Reeds in het jaar II van de Republiek werd het lijk van burger Beauvais, arts te Montpellier, op een brandstapel op het Champ de Mars verbrand. Legrand d'Aussy diende den 21sten Brumaire van het jaar V een wetsontwerp in bij den Raad der Vijfhonderd, waarbij aan ieder burger werd toegestaan zijn lijk naar eigen verkiezing te doen begraven of verbranden, mits voldaan werd aan de verordeningen der gezondheidspolitie. Het ontwerp kwam echter niet in behandeling.

Eerst na twee jaren werd de zaak weer opgevat door de indiening van een wetsontwerp op de lijkbezorging bij het centraal bestuur van het Dept der Seine door burger Cambry. Dit ontwerp, waarin de lijkverbranding toegestaan werd, is, wel is waar, aangenomen, doch heeft zoogoed als geene toepassing gevonden wegens bezwaren in de uitvoering door het gemis eener doeltreffende methode. Wel werden aan het 'Institut de France' onderzoekingen omtrent dit onderwerp opgedragen, doch, naar het schijnt, zonder resultaat.

In het jaar 1800 had voor het eerst eene verbranding plaats, ten gevolge van een besluit van den prefect der Seine, Graaf Frochot, waarbij aan de burgeres Dupré-Géneste verlof werd verleend tot het verbranden van het lijk van haar zoon. Dit besluit was vergezeld van den volgenden, zeer juisten considerans: 'Les derniers soins à rendre aux dépouilles humaines sont un acte religieux, dont la puissance publique ne pourrait prescrire le mode sans violer le principe de la liberté des opinions.'

De zaak bleef toen in Frankrijk voor geruimen tijd rusten. Toen de onderzoekingen naar eene verbeterde verbrandingsmethode nog in vollen gang waren, trad het Directoire en kort daarna het Consulaat op, waarmede met de vrijheidsbegrippen en de zeden der Republiek gebroken werd. Wel trachtte onder het tweede Keizerrijk de medische wereld de lijkverbranding uit een hygiënisch oogpunt te bepleiten, doch zonder gevolg.

Veel meer weerklank vond de beweging ten gunste der lijkverbranding in Italië. Prof. Coletti te Padua, die reeds in 1853 een belangrijk geschrift over de crematie en over eenige stelsels van verbrandingsovens in het licht gaf, mocht de voldoening smaken, dat, op zijn voorstel, in het jaar 1869 het te Florence vergaderde internationale medische congres de wenschelijkheid uitsprak, om het begraven der lijken door verbranden te vervangen.

De publieke opinie en de pers in Italië steunden deze beweging krachtig. Congressen ten gunste der crematie werden gehouden te Florence, Milaan, Napels, Venetië, enz. en in 1873 werd door den Italiaanschen senaat in de wetten op de hygiëne de bepaling der facultatieve lijkverbranding, zij het ook onder zekere termen van voorbehoud, opgenomen.

Van Italiaansche geleerden zijn ook vele pogingen uitgegaan, om tot een verbeterd systeem van lijkovens te geraken. De eerste lijkoven in Italië was ingericht volgens het stelsel van Prof. Polli-Clericetti.

Het gebouw, *crematorium* genaamd, was van steen opgetrokken, in overeenstemming met het plechtige doel, en daarin bevond zich de steenen oven in den vorm eener antieke urn, waarin het lijk in verticalen stand geplaatst werd. De verbranding had plaats door middel van lichtgas, dat door eene verticale toevoerbuis instroomde en vooraf met lucht was vermengd.

De overblijvende asch valt door een rooster en wordt in eene urn opgevangen. Evenals in het oude Rome worden de urnen met asch in een nevengebouw bijgezet, dat gewoonlijk *columbarium* genoemd wordt naar den vorm, dien het in Rome had en die eenigszins overeenkwam met eene duiventil (van het Lat. *columba* = duif).

De eerste crematie volgens Polli-Clericetti had in Italië den 22sten Januari 1876 plaats te Milaan met het lijk van Baron Keller te Zürich, die bij testament aan de stad Milaan eene som vermaakt had tot oprichting van een crematorium, onder voorwaarde dat zijn lijk er het eerst verbrand zou worden. Op denzelfden dag werd te Milaan eene vereeniging gesticht, waartoe reeds dadelijk 300 leden toetraden en die door het geheele rijk propaganda maakte voor de lijkverbranding, zoodat zij na 7 jaren reeds 6000 leden telde. Thans bevinden zich op het kerkhof te Milaan reeds drie crematoria, waarin de verbranding volgens verschillende stelsels plaats heeft.

Een lijkoven van eenvoudige samenstelling, die nog tegenwoordig veel gebruikt wordt, werd insgelijks door een Italiaan, Paul Gorini, te Lodi uitgevonden. De vlammen uit den vuurhaard treden in de ruimte, waar het lijk zich bevindt, en doen de organische bestanddeelen in betrekkelijk korten tijd verbranden. De uit het lijk ontwijkende verbrandingsgassen vermengen zich met de nog niet verbrande gassen en dampen onder toetreding van lucht, worden in een schoorsteen gezogen, doch vooraf door een aan den ingang daarvan zich bevindend cokesvuur volkomen verbrand.

In Italië hadden in 1888 te zamen 226 lijkverbrandingen plaats, meestal in den oven van Gorini of met de verbeterde stelsels van Venini of van Rey. Het geheele aantal crematies sedert het jaar 1876 bedroeg aldaar 1403, terwijl te Milaan alleen het aantal crematies 55 bedroeg in 1887, 76 in 1888 en 87 in 1889.

De genoemde stelsels van lijkovens hebben het groote bezwaar, dat zij, wegens de directe aanraking van het lijk met de brandstof en de verbrandingsproducten, geenszins beantwoorden aan de eischen der aesthetica en der piëteit, daar de verbranding niet snel genoeg plaats heeft, om de vorming van tusschenproducten te beletten.

De nieuwere stelsels berusten dus hierop, dat men de ruimte, waarin de verbranding zal plaats hebben, reeds vooraf op eene zeer hooge temperatuur brengt en dat voor de verbranding ook vooraf sterk verhitte lucht wordt toegevoerd, zoodat zij zeer snel en zonder vorming van tusschenproducten plaats heeft.

Vooral bekend is onder die nieuwere stelsels de oven van Friedrich Siemens te Dresden, die o.a. te Gotha in gebruik is en waarbij de uitvinder zijne ook in de industrie bekende *regeneratie-methode* heeft toegepast.

De verbranding der uit de brandstof gevormde gassen heeft hier plaats in eene afzonderlijke ruimte, buiten het eigenlijke crematorium gelegen, en deze gasvlammen worden gedurende eenige uren gevoerd door den zoogenaamden *regenerator*, eene ruimte, die uit rijen van baksteenen met tusschengelegen kanalen is opgetrokken en waaraan de vlammen hare warmte afgeven, die hier dus wordt vastgelegd, terwijl ook de verbrandingsruimte zelve erdoor verhit wordt.

Deze warmte wordt nu geregenereerd, d.i. opnieuw dienstbaar gemaakt aan de verbranding. De toetreding van gas wordt afgesloten en daarna wordt nog slechts *lucht* in den regenerator toegelaten, die aan de baksteenen de warmte onttrekt en, uiterst sterk verhit, in de eigenlijke verbrandingsruimte, die zich onder den beganen grond bevindt, binnenstroomt. Hierin is inmiddels, nadat in eene voorzaal de vereischte ceremoniën hebben plaats gehad, door middel van eene eenvoudige mechanische inrichting het lijk neergelaten. Zonder dat iets van het proces te zien of te hooren is, wordt hier binnen 1 à 1¼ uur het lijk, met de kist, volkomen tot asch verbrand, die in eene urn verzameld wordt.

De oven van Siemens is later nog gewijzigd en verbeterd door den ingenieur Bourry, wiens systeem in gebruik is te Zürich en te Manchester en ook zal gevolgd worden voor het crematorium, dat de Nederlandsche vereeniging voor lijkverbranding zich voorstelt te bouwen.

Bourry voert ook het verwarmde gas nog aan, *nadat* het lijk reeds in de crematieruimte is aangekomen, doch thans *rondom* die ruimte, ten einde afkoeling der aangevoerde lucht te voorkomen en dus nog meer van de hitte partij te trekken. De verbranding geschiedt dus nog sneller en de methode is dus ook voordeeliger met het oog op de kosten.

In Frankrijk kwam, wel is waar, reeds in 1875 de quaestie der crematie opnieuw aan de orde in den gemeenteraad van Parijs, doch eerst in 1880, tijdens het congres te Turijn, werd aldaar de ‘vereeniging voor lijkverbranding’ opgericht, die vlijtig propaganda maakte voor haar beginsel en daarbij veel steun ondervond van den gemeenteraad te Parijs. Zij heeft dan ook, in weerwil van den tegenstand van den Minister van Binnenlandsche Zaken, eindelijk haar pleit gewonnen.

Nadat reeds in November 1883 door Casimir Perier een wetsontwerp, zonder gevolg, was ingediend bij de Kamer van Afgevaardigden, nam deze den 30sten Maart 1885, op voorstel van Dr. Blatin, een amendement aan in den geest der facultatieve lijkverbranding, dat in 1887 door den Senaat werd bekrachtigd, waarna, bij besluit van den President der Republiek van 27 April 1889, verordeningen op het begraven werden

vastgesteld en daarin thans ook bepalingen op de lijkverbranding werden opgenomen.

Reeds den 5den Augustus van datzelfde jaar werd te Parijs op het kerkhof Père-Lachaise het nieuwe, van gemeentewege gebouwde crematorium geopend. De reeds in 1887 gebouwde oven van Gorini was thans vervangen door een verbeterd systeem van Toisoul en Fradet, dat eenigermate eene combinatie is van de ovens van Gorini en Siemens, doch waarbij gebruik gemaakt wordt van het zoogenaamde *watergas*, dat verkregen wordt, door stoom te voeren over gloeiende cokes, en dat met zeer hooge temperatuur verbrandt. Belangstellenden vinden eene uitvoerige beschrijving met afbeelding van dezen oven in het belangrijke geschrift van Georges Salomon(*).

Het crematorium op Père-Lachaise is kleiner en minder fraai dan dat te Milaan en heeft het uiterlijk van eene kerk, doch met een schoorsteen als van eene fabriek. De oven werd op bovenvermelden datum het eerst beproefd voor de leden van het te Parijs vergaderde internationaal hygiënisch congres en voldeed bij die proef uitstekend. De crematie duurt gemiddeld 1 uur en 10 minuten, gaat niet van het minste geluid of van eenigen reuk vergezeld en laat slechts 1000 à 1500 gram zuivere, witte asch achter, die in urnen opgevangen wordt.

De gemeente Parijs levert deze urnen à 10 francs per stuk, doch men kan zich die ook zelf, in willekeurigen vorm, aanschaffen. De urn wordt door een band gesloten en verzegeld door een looden zegel met het stedelijk wapen en het opschrift: ‘Ville de Paris’. Voorloopig worden de urnen in een gewelf bijgezet, doch later zullen zij in een columbarium geplaatst worden, dat in aanbouw is. Ook op het zuiderkerkhof, Cimetière Montparnasse, wordt thans een crematorium opgericht.

Het voorverwarmen van den oven geeft te Parijs weinig moeite en kosten, daar hij dagelijks in werking is voor den dienst der hospitalen. Het tarief is dan ook zeer matig, nl. voor de verbranding zelve 50 francs, terwijl de kosten voor de urn en het decoratief, naar gelang der klasse, 12 à 250 francs bedragen, waarvoor men recht heeft op plaatsing der urn in het columbarium gedurende 5 jaren. Behoeftigen worden kosteloos verbrand.

Ten gevolge dezer gunstige bepalingen is het aantal crematies in Frankrijk dan ook reeds zeer aanzienlijk. Van den dag der opening, 5 Augustus 1889, af tot 31 December daaropvolgende hadden op Père-Lachaise 48 crematies plaats van particulieren, 483 van hospitaallijken en 217 van kinderlijken uit de kraaminrichtingen, derhalve ongeveer 735 crematies in bijna 5 maanden. Van 1 Januari tot 30 October 1890 hadden 107 vrijwillige verbrandingen plaats en van de oprichting af tot laatstgenoemden datum bedroeg het geheele aantal crematies 3647, waaronder 2436 lijken uit hospitalen en 1055 jonggeborenen(†).

(*) G. Salomon, *La crémation en France*, 1797-1889. Paris, 1890. Dentu, éditeur.

(†) *Berichten en mededeelingen* der Vereeniging voor Lijkverbranding, 1891, bladz. 32.

Zweden kan insgelijks reeds op belangrijke resultaten wijzen met betrekking tot de lijkverbranding. Reeds sedert eenige jaren is, ten gevolge van de pogingen der vereeniging voor doodenverbranding aldaar, de lijkverbranding door de wet facultatief verklaard. Te Göteborg werd reeds in 1887 een crematorium opgericht volgens het systeem van den overste E. Klingenstierna. Deze had van het bestuur der Zweedsche crematievereeniging de opdracht ontvangen, om de toepassing der lijkverbranding in Italië en Duitschland te bestudeeren, en heeft, als gevolg daarvan, eene gewijzigde inrichting voorgesteld, die eenigermate eene combinatie is van het stelsel der directe verbranding met het heeteluchtstelsel. Eene uitvoerige beschrijving van dezen oven met afbeelding vindt men in een uitnemend geschrift van Prof. Goppelsroeder(*), waarin ook beschrijvingen van verschillende andere stelsels benevens vele belangrijke gegevens over dit onderwerp voorkomen. In 1890 hadden te Göteborg, waar zelfs reeds een tweede crematorium is verrezen, 27 crematies plaats en van den aanvang af bedroeg dit aantal reeds meer dan 100.

In Duitschland bestaat nog geene algemeene rijkswet op de lijkverbranding, doch sommige staten, o.a. de hertogelijke regeering te Gotha, hebben de bevoegdheid erkend der gemeentebesturen, om dit punt door plaatselijke verordeningen te regelen. De stad Gotha heeft daarvan reeds lang geleden gebruik gemaakt, terwijl in enkele andere steden reeds vroeger enkele crematies plaats hadden met bijzondere vergunning van den Minister van Eeredienst, o.a. te Dresden, waar de eerste wetenschappelijke crematie in Europa plaats had, nl. den 9^{den} October 1872, toen het lijk van Mevrouw Dilke in een oven van Siemens verbrand werd.

Thans is ook te Heidelberg een crematorium opgericht met een oven van Klingenstierna, die den 23sten December 1891 voor het eerst gebruikt werd. De lijkoven kostte 44.000 Mark en zal onder het beheer der gemeente blijven, die den grond kosteloos afstond.

De Siemens-oven te Gotha, die beroemd is wegens de uitnemende werking en die, volgens eene bevoegde autoriteit, Dr. P. de Pietra Santa(†), veel beter is dan die van Gorini en zelfs verre te verkiezen boven het verbeterd systeem *Poma et Venini*, werd den 10^{den} December 1878 voor het eerst in gebruik genomen. Het aantal crematies aldaar bedroeg o.a. 110 in 1887, 95 in 1888, 129 in 1889, 111 in 1890 en 162 in 1891. Van 1 Januari tot 10 December 1892, toen het 14 jaren geleden was, dat het crematorium in gebruik werd gesteld, bedroeg het aantal crematies 144, terwijl het geheele aantal, van de oprichting af tot laatstgenoemden datum, 1136 bedroeg. In 1891 had de 7de crematie van een Nederlander aldaar plaats. De kosten bedragen ongeveer 70 Mark en met het afhalen van het lijk van het station en eene eenvoudige urn te zamen 112 Mark.

(*) *Ueber Feuerbestattung* von Prof. Dr. Fr. Goppelsroeder. Mühlhausen im Elsass, 1890.

(†) *Journal d'Hygiène*, 12 Janv. 1888, n°. 599.

Ook in Engeland is de quaestie der bevoegdheid nog niet geregeld, hoewel de crematie ook aldaar reeds geruimen tijd aan de orde is. De grootste stoot werd hier aan de beweging gegeven door den bekenden geneeskundige, Sir Henry Thompson, die, na zijn bezoek aan de wereldtentoonstelling te Weenen in 1872, zich gedrongen gevoelde de lijkverbranding met warmte aan te bevelen in een opstel: *The treatment of body after death*, dat veel weerklank vond en later gevolgd werd door een uitvoeriger werk over dit onderwerp, waarin de crematie uitvoerig werd toegelicht. In het vorig jaar verscheen van dit werkje een tweede, vermeerderde druk, waarin de nieuwste gegevens, die op Engeland betrekking hebben, te vinden zijn(*).

Reeds in 1874 zag Thompson zijn streven bekroond door de oprichting der *Cremation society of England*, die spoedig vele leden telde, doch de practische toepassing van het beginsel liet nog lang op zich wachten door den tegenstand der regeering. Wel had reeds in 1879 de bouw plaats van het crematorium te Woking in Surrey, vooral door de vrijgevigheid van den Hertog van Bedford, die tot de kosten van oprichting 75.000 francs bijdroeg en tevens op dezelfde plaats een particulier crematorium liet bouwen voor zijne familie. Het duurde echter tot 1885, vóórdat de inrichting in gebruik werd genomen, daar alle aanvragen tot lijkverbranding door de regeering onverbiddelijk afgewezen werden en de toepassing van den oven zich dus bepaalde tot het verbranden van oude paarden.

In laatstgenoemd jaar besloot men echter den oven in gebruik te nemen, zonder de toestemming der regeering af te wachten, daar in Engeland geene enkele wetsbepaling de lijkverbranding verbiedt. In den oven te Woking, die ingericht is volgens het systeem Gorini, doch gewijzigd door Turner en Eassie, hadden van 1885 tot 1887 reeds 26 crematies plaats, in 1888 alleen 28, in 1889 reeds 46, in 1890 54, en het geheele aantal tot 1 April 1891 bedroeg 177. In Januari 1891 werd op het lijk van den Hertog van Bedford te Woking de crematie toegepast.

De aanleiding tot het in gebruik nemen van den oven te Woking was een proces tegen zekeren Dr. Price, een zonderling, die de roeping gevoelde, om den ouden Druïdendienst te herstellen, en als ‘hoogepriester’ op een berg in Wales een kinderlijk aan de vlammen prijsgaf. Wegens deze door de regeering onwettig geoordeelde handeling werd hij gevangengenomen en door den rechter veroordeeld. Hij kwam echter in hooger beroep en het hoogste gerechtshof in Engeland, the Queen's Bench, overwegende, dat Dr. Price volgens de wet geene strafbare handeling gepleegd had, sprak hem vrij. Alzoo was in hoogste instantie de onwettigheid der crematie in Engeland weggenomen en ging men zonder sanctie der regeering tot de lijkverbranding over, nadat in het

(*) Prof. Henry Thompson, *Modern Cremation*, *its History and Practice.* 1891, IInd Edition.

parlement, waar de zaak vooral door Dr. Cameron warm bepleit werd, den 3den Mei 1884 een ontwerp tot wettige regeling met 148 tegen 79 stemmen verworpen was.

Zwitserland heeft de bevoegdheid tot lijkverbranding ongeveer op dezelfde wijze geregeld als Duitschland, d.i. de Bondsraad heeft haar niet bij de wet facultatief gesteld, doch de gemeenten zijn gemachtigd de zaak door plaatselijke verordeningen te regelen. Daarvan is o.a. door de stad Zürich gebruik gemaakt, waar in Februari 1889 de eerste crematie plaats had in den aldaar opgerichten oven van Bourry, die, zooals wij zagen, tot het uitstekendste behoort, wat op dit gebied bestaat.

Het crematorium te Zürich is, ook wat uitwendigen vorm en decoratie betreft, volkomen in overeenstemming met den ernst en de waardigheid van de plechtigheden, die er moeten verricht worden, en daaraan is veel meer zorg besteed dan te Parijs. De kosten bedragen voor de leden der vereeniging voor lijkverbranding aldaar 90 francs, voor niet-leden uit het kanton Zürich 110, voor niet-leden uit overig Zwitserland 130 en voor buitenlanders 180 francs. In 1889, het jaar der oprichting, hadden te Zürich 21, in 1890 53 crematies plaats.

In Oostenrijk-Hongarije, België en Denemarken bestaan verschillende vereenigingen voor lijkverbranding, doch deze vindt geene practische toepassing. Kopenhagen bezit zelfs een verbrandingsoven van Venini, doch het gebruik wordt door de regeering niet toegestaan. In Rusland is de lijkverbranding bij het optreden der pest, ten einde de verspreiding tegen te gaan, door de politie geregeld.

Over den stand der quaestie in Nederland zal in het laatste gedeelte van dit opstel uitvoeriger gesproken worden.

Buiten Europa maakt de lijkverbranding o.a. belangrijke vorderingen in Chili, Brazilië en de Argentijnsche Republiek, in welke landen men vooral op het oog heeft de vernietiging der lijken van de slachtoffers der gele koorts. In Argentinië werden in 1886 reeds 6789 en in 1890 zelfs 8474 lijken vrijwillig verbrand. Voor hen, die aan besmettelijke ziekten gestorven zijn, is de crematie bij de wet voorgeschreven. In de Vereenigde Staten maakt de crematie groote vorderingen. Hier bestaan reeds ongeveer 20 crematoriën, waaronder er zijn, o.a. te Buffalo, die op grootsche wijze ingericht zijn.

Van alle niet-Europeesche landen heeft de lijkverbranding echter op de grootste schaal plaats in Japan, hetgeen hier weer met de godsdienstige denkbeelden in verband staat, zoodat de verbranding reeds sedert eeuwen, althans sedert de invoering van het Boeddhisme, ongeveer 700 jaren na Christus, plaats had. Vóór dien tijd was het begraven de algemeene wijze van lijkbezorging, totdat in het jaar 700 het lijk van den hoogepriester Dosho, volgens zijn uitersten wil, door zijne leerlingen verbrand werd.

Sedert dien tijd werd de lijkverbranding in Japan zeer algemeen,

daar volgens de Boeddhistische leer de ziel door de verbranding uit den lichamelijken kerker verlost wordt, om in te gaan in het Nirwana.

Tegenwoordig worden in Japan ruim 250000 dooden per jaar verbrand, d.i. ongeveer ¼ van het geheele aantal gestorvenen. In 1880 werd, tijdens het heerschen der cholera in Japan, de verbranding der dooden als hygiënische maatregel door de overheid bevolen.

IV.

Nadat wij reeds in het tweede gedeelte van dit opstel de verschijnselen der ontbinding en der verbranding met elkaar hebben vergeleken, willen wij thans de bezwaren, die door de voorstanders der lijkverbranding tegen het begraven aangevoerd worden, aan die verschijnselen toetsen.

Sommigen rekenen onder die bezwaren ook het gevaar van levend begraven te worden, doch, hoewel de mogelijkheid daarvan moet toegegeven worden en deze het vreeselijkste is, wat wij ons kunnen voorstellen, terwijl in de tegenwoordige lijkovens, gesteld dat een schijndoode verbrand werd, van vooraf ontwaken geene sprake is, zoo is toch dit bezwaar niet van groote beteekenis, mits noch het begraven noch het verbranden toegestaan worde, vóórdat de dood door een bevoegd deskundige ontwijfelbaar vastgesteld zij.

Gewichtiger zijn de bedenkingen, die tegen het begraven aangevoerd worden uit het oogpunt der *gezondheidsleer*, en wel deels wegens de vele voor de gezondheid nadeelige ontbindingsgassen: koolzuur, koolwaterstoffen, zwavelwaterstof, enz., die uit den bodem zich door diffusie in den dampkring verspreiden; deels wegens de vloeibare rottings- en ontledingsproducten, die door de houten - op den duur zelfs door looden kisten heendringen, door den bodem worden opgenomen en zich met het grondwater, d.i. het door den poreuzen bodem gedrongen en zich boven ondoordringbare lagen verzamelende water, vermengen.

Dit grondwater nu vormt nog zeer veel de bron, waaruit de welpompen haar water putten, en de mogelijkheid zou dus bestaan, dat de ontbindingsproducten van het kerkhof zich met het drinkwater der omringende streek vermengen. Men nam dan ook tot nog toe aan, dat kerkhoven in hooge mate bevorderlijk zouden zijn aan de verspreiding van epidemische ziekten en dat, na het begraven der lijders aan zulke ziekten, de bacteriën of hare omzettingsproducten door de lucht of door het drinkwater in het menschelijk lichaam zouden kunnen geraken.

Dat langs beide wegen, zoowel door de lucht als door het water, zulke ontbindingsproducten bij eene slechte inrichting der kerkhoven of bij groote opeenhooping van lijken aldaar of ook bij het begraven in kerken door den mensch kunnen opgenomen worden, valt niet te ontkennen, en het begraven in kerken begon dan ook, reeds vele eeuwen geleden, groote tegenkanting te ontmoeten.

Vele kerkvergaderingen verhieven hare stem tegen dit gebruik en in

1776 reeds werd het in Frankrijk voorgoed verboden. In Engeland werd het verbod, om in de steden te begraven, eerst in 1850 ingevoerd. Nederland voerde, wel is waar, reeds in 1804 de Fransche wet op het begraven in, doch men stond in vele steden, o.a. in Amsterdam, nog in 1859 het begraven in de kerken toe. Dat werd eerst door de wet van 1869 uitdrukkelijk verboden.

Niet slechts het begraven in kerken echter, doch ook in grafkelders moet ten sterkste afgekeurd worden. In beide gevallen toch wordt de absorptie der ontwijkende gassen door den bodem en hunne oxydatie door de lucht belet, zoodat zij onveranderd door de wanden van den kelder en de reten der deuren of grafzerken in de lucht kunnen ontwijken. Door de afsluiting der lucht wordt bovendien de ontbinding vertraagd en kunnen ook de kiemen der infectieziekten veel langer blijven bestaan.

Toch moet, bij het tegenwoordig standpunt der wetenschap, de groote vrees voor de kerkhoven, waarbij men voor deze zelfs angstvallig den afstand van de bebouwde kom der gemeente heeft vastgesteld, zeer overdreven geacht worden, en bij goed ingerichte en bestuurde kerkhoven zijn, zelfs in tijden van epidemieën, geene gevaren voor de gezondheid te vreezen.

Bij eene *voldoende* inrichting van het kerkhof heeft de overgang der ontbindingsgassen niet plaats of de hoeveelheid daarvan is, ook door de absorbeerende en oxydeerende werking van den poreuzen bodem, zoo gering, dat van gevaar voor de gezondheid geene sprake kan zijn.

Bovendien zijn deze gassen, hoofdzakelijk uit koolzuur, koolwaterstoffen en ammonia bestaande, wel is waar voor een deel zeer onaangenaam van reuk, doch niet bepaald vergiftig. Zij kunnen slechts schadelijk werken in zeer geconcentreerden toestand, waarbij dan echter de oorzaak meer gezocht moet worden in onvoldoende inademing van zuurstof.

Eene enkele maal is het dus wel voorgekomen, dat personen bij het betreden van grafkelders door het daarin opgehoopte koolzuur gestikt of bedwelmd zijn, of is bij groote opeenhooping van lijken, zooals vroeger in Londen, Parijs en Napels plaats had, of bij het begraven in grafkelders de graflucht somtijds wel waar te nemen.

Doch gevaarlijk zijn die gassen niet. De Engelsche arts Warren heeft reeds vóór vele jaren die onschadelijkheid betoogd en erop gewezen, dat slagers, looiers, walvischvaarders, doodgravers, rioolwerkers, enz., die dagelijks in aanraking zijn met rottende producten, afval, faecaliën, enz. en dus de daaruit ontwijkende, onaangenaam riekende gassen steeds inademen, geenszins eene slechte gezondheid genieten, volgens Warren zelfs in den regel zeer gezond zijn. Ook doodgravers zijn veelal toonbeelden van gezondheid; zij bereiken dikwijls een hoogen leeftijd en blijven in den regel verschoond van heerschende epidemieën.

Is dus van de ontbindingsgassen, wegens hunne geringe hoeveelheid

en spoedige absorptie en oxydatie in den bodem, geen gevaar te duchten, evenmin is er reden voor de vrees, dat kerkhoven bij het heerschen van epidemieën brandpunten van besmetting zouden zijn.

Volgens de tegenwoordige deskundigen op dit gebied is van een overgang der infectiekiemen uit het graf in de lucht geene sprake. Volgens Prof. Flügge(*) is die overgang onmogelijk, daar de pathogene bacteriën en hare kiemen slechts in de allereerste dagen na de begraving levensvatbaar zijn, doch, zooals door proeven bewezen is, zeer spoedig door de rottingsbacteriën en de zoogenaamde saprophyten te gronde gaan. Er bestaat dan ook, zooals Prof. Flügge opmerkt, geene enkele goed vertrouwbare statistiek, volgens welke de sterfte of de menigvuldigheid der epidemieën onder hen, die in de nabijheid der kerkhoven wonen, grooter zouden zijn dan elders.

Vóór eenige jaren, toen de kerkhoven nog een schrikbeeld vormden, zoowel voor leeken als voor de meeste mannen der wetenschap, benoemde het gemeentebestuur te Parijs eene commissie van 12 leden, om dit vraagstuk te onderzoeken. Het rapport van die commissie, waarin tal van bekende physiologen en hygiënisten zitting hadden, o.a. Bouchardat, Carnot, Bourgoin, Du Mesnil, Le Roux, Schützenberger e.a., werd den 7^{den} Maart 1881 ingezonden en heeft overtuigend aangetoond, dat de groote vrees voor de kerkhoven door niets gerechtvaardigd is.

Prof. Brouardel heeft hetzelfde betoogd in een rapport aangaande het wenschelijke der crematie(†). Hij zegt daarin o.a., dat het door niets bewezen is, dat het lijk van een choleralijder, eenmaal begraven zijnde, eene oorzaak tot verbreiding der epidemie zou kunnen worden.

Ook over de besmetting van den bodem en de verontreiniging van het drinkwater door de nabijheid der kerkhoven hebben latere onderzoekingen een geheel nieuw licht doen opgaan.

Dit onderzoek heeft aangetoond, dat, als het kerkhof aan de normale eischen voldoet, geene sprake kan zijn van het overbrengen der infectiekiemen door den bodem in het drinkwater.

De bodem bevat slechts bacteriën in de bovenste, oppervlakkige lagen; naar beneden neemt haar aantal voortdurend af en op eene diepte van ¾-1¼ meter begint zelfs eene *bacteriënvrije* laag. Zelfs het grondwater bevat op grootere diepten *geene* bacteriën. De poreuze bodem vormt niet slechts een bacteriëndicht filter voor de lucht, doch ook voor het water. Slechts daar, waar putten of riolen, die tot opname van afval of van faecaliën dienen en die niet voldoende waterdicht zijn, op eene zekere diepte in den bodem zijn aangelegd, kunnen de bacteriën in het grondwater doordringen.

Dit geval doet zich echter op de kerkhoven niet voor en men kan met het volste recht beweren, dat de levenden veel meer tot ver-

(*) Flügge, t.a.p., bladz. 192 en 449.

(†) P. Brouardel, *Rapport au conseil d'hygiène publique et de salubrité du Dépt. de la Seine*, 17 Août 1883.

ontreiniging van den bodem bijdragen dan de dooden. Volgens berekening is op een goed ingericht kerkhof de hoeveelheid der aan den bodem afgegeven rottingsproducten op een bepaald tijdstip zeer gering en bedraagt zij niet meer dan 1/100 gram per vierkanten meter kerkhof-oppervlakte per dag. Zulk eene geringe hoeveelheid wordt echter door de oxydeerende en reinigende kracht van den bodem zeer spoedig onschadelijk gemaakt.

De bekende hygiënist Prof. Max von Pettenkofer kwam tot dezelfde slotsom in eene belangrijke redevoering, gehouden op het internationaal congres voor hygiëne te Weenen in 1887. Hij sprak o.a. over nieuwere onderzoekingen van water uit welputten van de kerkhoven, waaruit gebleken is, dat dit water veel zuiverder is dan dat uit de putten in de naburige bewoonde streken.

De infiltratie van organische afvalstoffen in den bodem van kerkhoven is, ook volgens Von Pettenkofer, onbeteekenend in vergelijking van die der bewoonde streken. Hij berekende o.a., dat in zijne woonplaats, München, door de menschelijke samenleving evenveel ontledingsproducten in den bodem geraken, als geschieden zou door het begraven van 50000 lijken per jaar. Nu zou voor München, dat 200000 inwoners telt, zelfs bij eene aanzienlijke sterfte, b.v. van 28 pro mille, het aantal begraven lijken niet meer dan 5600 per jaar bedragen.

Dezelfde uitkomsten werden verkregen door de commissie, die, onder leiding van Prof. R. Koch, in 1888 den bodem en het water onderzocht van het *Charité*-kerkhof te Berlijn(*). Evenmin bleek het water van het kerkhof te Rostock geïnfecteerd te zijn; integendeel was het, wat het gehalte aan opgeloste onzuiverheden en bacteriën betreft, zuiverder dan de putten in de stad zelve(†).

Verrassende uitkomsten leverde ook het uitgebreide onderzoek op, dat het 'Sächsische Landesmedicinal-Collegium' door het geheele koninkrijk Saksen heeft doen instellen en waaruit voor geen enkel normaal ingericht kerkhof van eenigen schadelijken invloed op de omgeving gebleken is.

Met dit alles willen wij echter niet beweren, dat het begraven der lijken op kerkhoven steeds als onschadelijk moet beschouwd worden. Integendeel: de aanwezigheid van een slecht ingericht of overvuld kerkhof in de nabijheid van de menschelijke samenleving kan zeer zeker groote gevaren voor de openbare gezondheid opleveren. Doch die nadeelen zijn dan gelegen in de gebreken der inrichting, niet in het systeem zelf.

Daarom moet die inrichting aan zekere eischen voldoen, die in verband staan met de boven vermelde voorwaarden der ontbinding en ontleding, nl. toetreding van veel lucht en betrekkelijk weinig water, opdat de ontleding en de oxydatie tot onschadelijke eindproducten zoo spoedig en

(*) Schmidt's *Jahrbücher,* Bd. 233, 1892, S. 66.
(†) Ibid., S. 68.

volledig mogelijk geschiede. De bodem en het grondwater zijn dus de factoren, die hierbij in aanmerking komen.

Het meest geschikt voor begraafplaatsen is dus een grofkorrelige zandbodem, die tamelijk droog en met een weinig leem vermengd is. Zuivere zandbodem is niet aan te raden, daar leem beter de rottingsproducten absorbeert, terwijl zuivere leemgrond te vochtig is en niet voldoende lucht doorlaat.

Verder moet het kerkhof zich eenigermate als een plateau boven den beganen grond verheffen. Het grondwater mag de graven niet bereiken en moet, bij zijn hoogsten stand, minstens 0,5 M. daarvan verwijderd blijven. De graven moeten eene voldoende ruimte innemen, ten einde den bodem de noodige gelegenheid tot absorptie en oxydatie te geven. Daaraan wordt, volgens Flügge, voldaan, als de grafkuil eene diepte heeft van 2 M. en elk graf eene oppervlakte heeft van 4 vierkante meters.

Een bezwaar van geheel anderen aard tegen de kerkhoven, en dat inderdaad van gewicht is, bestaat in het toenemende gebrek aan grond. Vooral in de groote steden, waar de grond duur en moeielijk te verkrijgen is, wordt dit bezwaar sterk gevoeld. In eene stad van de grootte van Amsterdam moeten, bij eene normale sterfte van 22 pro mille, ongeveer 9900 lijken per jaar begraven worden. Rekent men voor elk graf gemiddeld 3 vierk. meters, dan eischt dat per jaar reeds eene oppervlakte van bijna 30000 vierkante meters of 3 hectaren, alleen voor de grafruimte zonder den aanleg. In tijden van groote sterfte en bij epidemieën moet echter de benoodigde ruimte nog aanzienlijk grooter zijn.

Wil men geene overvulde begraafplaatsen, dan zijn dus, vooral bij de in de steden zoo sterk toenemende bevolking, belangrijke terreinen voor de begraafplaatsen noodig en wegens de uitbreiding, die de meeste groote steden ondergaan, en de stijgende prijzen van den grond moet men die terreinen dikwijls op groote afstanden zoeken, hetgeen niet slechts voor het bezoek der nabestaanden, doch ook voor het vervoer der lijken met groote bezwaren gepaard gaat.

(Wordt vervolgd.)

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Berlijn.
Opmerkingen en aanvullingen.

Berlijn, door Geertruida Carelsen, geïllustreerd door Hendrik Klijn. Amsterdam, J.L. Beijers.

De grootste aanwinst voor stad en land was ongetwijfeld de aankomst der Fransche en Zwitsersche refugiés.

Enkele getallen kunnen van de beteekenis der kolonisatie door deze elementen een denkbeeld geven. Men schat het aantal Fransche familiën, dat gedurende c[a] 70 achtereenvolgende jaren uit Frankrijk verbannen werd en naar het buitenland vluchtte, op minstens 75.000, gelijkstaande met. c[a] 375.000 personen. Van deze familiën zocht een betrekkelijk groot gedeelte Brandenburg-Pruisen op. Ds. Ancillon meent in zijne *Histoire de l'établissement des François refugiés dans les États de S.A.E. de Brandebourg,* dat reeds in 1697 ruim 12.297 uitgewekenen in de Mark Brandenburg aanwezig waren, maar voegt daarbij, dat deze personen tot bepaalde vestigingen behoorden, dat dus de militairen en de verstrooid wonende emigranten niet medegeteld waren. In 1700 wordt van 14.484 personen gewag gemaakt, terwijl Ds. Erman en Ds. Reclam toen reeds van c[a] 25.000 spraken. De akten van het staatsarchief bevatten schattingen uit het jaar 1703 en deze schattingen omvatten ruim 75.770 burgerlijke personen. Wat voor ons belangrijker is: de residentie bezat in dat jaar eene Fransche kolonie van ruim 5689 refugiés en te recht wijzen alle geschiedschrijvers op de beteekenis van die vestiging, daar van elke vier bewoners der hoofdstad toen minstens één uit Frankrijk stamde. Alle kenners der geschiedenis komen hierin overeen, dat uit de vermenging van die kolonisten met de Duitsch-Pruisische bewoners het specifiek Berlijnsch type te voorschijn gekomen is. Pruisische braafheid en traagheid paarden zich met Fransche levendigheid en daaruit ontstond goedmoedige slimheid met het talent, steeds bereid te zijn, om op geestige wijze maar in min of meer platten vorm te hekelen; kortom, de licht- en schaduwzijden van het bij alle beweeglijkheid massieve en scherpe tegenwoordige Berlijnsche karakter. Daarentegen bestaat bij hen strijd over den invloed van den Israëlietischen aard op het Berlijnsche karakter, daar ontegenzeglijk vele Joodsche trekken in den echten Berlijner op te merken zijn en het prikkelend intellect van het Israëlietisch modernisme steeds grooten invloed op de meer beschaafde bevolking der stad uitoefende. Die strijd behoeft ons hier echter niet bezig te houden, want

zelfs wanneer aan de Israëlieten in dit opzicht groote macht toegekend moet worden, blijft voor ons het optreden der refugiés de hoofdzaak en naar het mij voorkomt, staat de kolonisatie door de Joden nòch in omvang nòch in gehalte met het oog op de ontwikkeling der stad op gelijken voet met die der refugiés. Alleen de laatstgenoemden schiepen als het ware andere toestanden en verhoudingen.

Nog onder de regeering van den Grooten Keurvorst vonden 5 à 6000 refugiés in Berlijn een onderkomen. Zijn beroemd zoogenaamd Potsdammer edict ten gunste der in Frankrijk vervolgden dateert wel is waar eerst uit het jaar 1658 (29 October), maar ten eerste hadden zich toen reeds vele refugiés te Berlijn gevestigd en ten andere zette zijn zoon, of liever de minister Ilgen, het door den Keurvorst begonnen werk slechts voort. Het kolonisatiewerk was voor hem evenals voor alle nazaten eenvoudig eene zaak van eer en van practisch belang. Het voornoemd edict beloofde aan alle emigranten:

1º. Hulp en financieelen steun voor de reis;
2º. Aanwijzing der route;
3º. Vestiging in Pruisen naar eigen keus;
4º. Vrijdom van alle inkomende rechten voor alle goederen, meubelen en waren;
5º. Het recht op vervallen, leegstaande of verlaten woonhuizen van onvermogende bezitters *als erfelijk eigendom*, terwijl de regeering de schadevergoeding aan de bezitters voor hare rekening nam, de bouwstoffen aan de nieuwe eigenaars tot herstel der schade leverde en hun gedurende zes jaren vrijdom van alle directe belastingen toestond;
6º. Het recht zoowel op goeden bouwgrond als op bouwstoffen in plaatsen, die voor eene vestiging gunstig gelegen waren, in dezen zin, dat *huis en tuin met vrijdom van lasten gedurende tien jaren* ter volkomen vrije beschikking der kolonisten stonden;
7º. *Het burgerrecht en het recht van vereeniging* en vergadering met alle gebruikelijke privilegiën zonder berekening der voor anderen daarvoor vastgestelde kosten;
8º. De fabrikanten en manufacturiers konden op kapitaal en voorschotten voor hunne ondernemingen rekenen,
9º. de landbouwers op de toewijzing van vruchtbare, door hen te ontginnen landerijen;
10º. *Eigen rechtspraak door scheidsgerechten,* terwijl ingeval van rechtsstrijd tusschen refugiés en Duitschers de magistraat en een refugié in het scheidsgerecht zitting namen;
11º. Voor staatsrekening werd in elke stad één predikant onderhouden. Daarmede was de aanwijzing van een gebouw voor godsdienstoefeningen verbonden;
12º. Alle personen van adel konden alle betrekkingen in den Pruisischen staat bekleeden en genoten buitendien alle voorrechten van den Duitschen adel, zoodra zij grondeigenaars geworden waren;

13°. Alle personen, die zich reeds vóór 1685 in Pruisen gevestigd hadden of wegens hun geloof geëmigreerd waren, deelden in deze begunstigingen;
14°. De nakoming der toezeggingen waarborgden opzettelijk voor dit doel aangestelde beambten. Zij stonden van staatswege voor de nauwkeurige uitvoering der bepalingen in.

Voor den Keurvorst kwam het er in de eerste plaats op aan, om met Nederland, Engeland, Denemarken en Scandinavië in liberaliteit te wedijveren. Amsterdam had b.v. aangeboden 1000 huizen voor refugiés te bouwen en hun die woningen tegen zeer gunstige voorwaarden uiterst goedkoop te verhuren. Zoowel Nederland als de overige landen beschikten ontegenzeglijk over meer middelen, over eene gunstiger ligging en een beter klimaat. Derhalve moest Brandenburg meer aanbieden en door de organisatie der koloniën de aantrekkingskracht van dit gebied verhoogen. Aan dat doel beantwoordde het edict. In 1672 werd te Berlijn de eerste Fransche gemeente gesticht. Zij beschikte over eene eigen kerk en bestond reeds in 1677 uit 100 familiën met drie predikanten, die de onderhandelingen met de regeering leidden en de organisatie der gemeente en der vestiging voltooiden. De buitengewone kosten, die uit het Potsdammer edict voortvloeiden, dekte de Keurvorst voor een groot deel door eene collecte, waartoe alle bewoners, zoowel Katholieken als Protestanten, moesten bijdragen. In het archief is geene rekening en verantwoording voorhanden. Uit aanteekeningen blijkt echter, dat de introductie der fabrikanten en manufacturiers in Pruisen tot 1705 ruim thlr. 100.000 gekost heeft en dat de refugiés buitendien nog thlr. 60000 voor verschillende doeleinden ontvangen hadden. Zeer velen waren overigens niet onbemiddeld en Jurieu schat zelfs het door hen medegebrachte kapitaal per familie gemiddeld op thlr. 200. Ook richtten zij onder leiding van den Markies De Villarnoul onmiddellijk eene ‘Chambre du sol pour livre’ ter ondersteuning der minder vermogenden en stille armen op, die voornamelijk door vrijwillige bijdragen der Fransche officieren en ambtenaren en aangespoord door het voorbeeld van een refugié, den Hertog Von Schomberg, luitenant-generaal en gouverneur van de provincie Pruisen, snel van beteekenis werd. Deze instelling ware niet mogelijk geweest, indien de middelen ontbroken hadden. Tijdgenooten zagen in die kolonisatiebeweging dan ook eene verschuiving van macht. De beroemde Oostenrijksche prelaat Klesel b.v. veroordeelde onomwonden de bekrompen politiek der Katholieke machten van dien tijd, zeggende: ‘Men verliest per mandatum emigrationis *de liefde* voor 's lands vorst, *het geld* voor het land en daarenboven *vele zielen.* De liefde: daar de onderdanen niet alleen gedwongen worden te emigreeren, maar ook gelijk schelmen en dieven het land moeten verlaten. Het geld en de commerciën: daar de *rijkste lieden* vertrekken en *hun beweeglijk goed* medenemen. De zielen: daar de Protestanten niet Katholiek worden, maar met hunne

kinderen het land verlaten, om eeuwig met hunne nazaten in hunne dwalingen te blijven volharden. Liet men hen daarentegen ongemoeid en liet men slechts de ouders zonder exercitio en scholen bij hunne geloofsopvatting, dan zou het allicht mogelijk zijn hunne kinderen of kleinkinderen voor het Katholicisme te herwinnen. In dat geval bleven de nazaten waarschijnlijk in infinitum Katholiek, ging het geld het land niet uit, verminderden de commerciën niet en maakte 's lands vorst zich niet overal gehaat. Nu echter worden in Frankrijk de Protestanten zelfs van de gilden en ambachten uitgesloten, zoodat de emigratie niet alleen eene geloofs-, maar tevens eene levensquaestie geworden is, want uitsluiting van de privilegiën staat gelijk met terugdringing tot den stand der onterfden, met een sociaal-politieken moord'(*).

(*) In Pruisen werd de *Hervorming* spoedig eene *staatsquaestie* en stond de bekeering van geheele klassen der bevolking in nauw verband met de heerschende politiek. Onder die vermenging met de politiek lijdt nog in onzen tijd het godsdienstig leven. Is de aanneming of verwerping van eenigen geloofsvorm eene quaestie van het politiek belang en niet eene zaak van het geweten, dan ligt de gevolgtrekking voor de hand. De Hohenzollern omhelsden eerst het Lutherdom en later het Calvinisme. Uit beide geloofsvormen ontstond onder vorstelijke leiding zeker Duitsch Evangelisme, dat meer eene transactie dan eene oplossing der geloofsquaestie is, meer met de kerkelijke staatspolitiek dan met het geweten samenhangt. Interessant is ter vergelijking de *Hervormingsbeweging* in Beieren. De keurvorsten der Palts schaarden zich aan de zijde van Calvijn, terwijl de hertogen van Beieren Katholiek bleven. Waren deze beide vorstelijke geslachten toen Protestantsch geworden, dan had Oostenrijk zijn steunpunt in Duitschland verloren en ware hoogst waarschijnlijk de Duitsche eenheid onder Protestantsch gezag veel vroeger tot stand gekomen. Nu sloten zich de hertogen van Beieren uit welbegrepen eigenbelang bij Oostenrijk aan en streefden met dien staat naar machtsuitbreiding en materieele voordeelen. Maar ook in Beieren begunstigden *nationale* en *sociaal-politieke beweegredenen* de Hervorming, want deze droeg in den beginne een zuiver Duitsch karakter en vertegenwoordigde een zuiver Duitsch belang. De Hertogen Wilhelm IV en Ludwig X verhinderden echter *om zuiver politieke redenen* hare uitbreiding op hun gebied. Zij deden dat evenwel zonder nadruk, zoolang geene *revolutionnaire volksbeweging* door hen verwacht werd en geene vrees hen bezielde. Die vrees werd eerst door den opstand der ridders onder Frans von Sickingen gewekt en in 1525 door den boerenkrijg versterkt. Sedert was van uitroeiing der Protestanten in Beieren sprake. De Beiersche vorsten ondersteunden echter in die dagen een gewijzigden vorm van het Katholicisme, eene transactie tusschen Luthersche gedachten en Katholieke leerstellingen. Eerst Albrecht V dacht en voelde wederom zuiver Katholiek, toen hij in de houding der Hugenoten, den opstand der Geuzen en den afval van Ridder Von Brumbach met zijn aanhang in Franken den geest der revolutie meende te ontdekken. Hij nam ter wille van zijn gezag maatregelen, om dien nieuwen geest eens en voor altijd te onderdrukken. Het is goed er telkens opnieuw aan te herinneren, dat de vorsten geenszins diep in de geloofsleer doorgedrongen waren. Van een der sterkste strijders, van Keurvorst Friedrich van Saksen, is het bekend, dat hij nooit den zin der door hem verdedigde Luthersche leer begrepen heeft. Anders was het in Pruisen ook niet. Wel streden de Lutherschen en de Calvinisten op de kansels en in het openbare leven over de zuiverheid der leer, maar toen de Hugenoten te Berlijn bescherming vonden, gold de bescherming, die hun ten deel viel, in hoofdzaak slechts de *oeconomische en technische aanwinst*, die door hen voor Pruisen te verkrijgen was, dus de *dringende behoefte aan menschen met doorzicht en moreele kracht.* Tegenover alle sekten, die Pruisen's sociaal-politieke beteekenis verhoogden, werd verdraagzaamheid gepredikt. De gewetensvrijheid was het voorwendsel, de materieele en intellectueele macht der Protestanten was daarentegen de eigenlijke voorwaarde voor hunne toelating en begunstiging. Frankrijk's politiek tegenover de Protestanten droeg er het meest van al toe bij, om Pruisen groot te maken. Oostenrijk leverde door zijne bekrompen politiek aan Pruisen bruikbare oeconomische krachten en die krachten verkregen de meeste waarde, toen zij als gemeenten verplaatst werden, alzoo *niet geïsoleerd als individuen* maar *in den gemeenschapsvorm* in Pruisen optraden. In zoover bezit de verschuiving van productieve kracht in de 16de en de

Van de refugiés verdienen de vluchtelingen uit het vorstendom Oranje bijzondere vermelding. Mejuffrouw Geertruida Carelsen schenkt in hare losse schetsen geringe aandacht aan de maatschappelijke ontwikkeling der stad Berlijn en laat daarom ook de refugiés met rust. Zij kan echter niet nalaten op te merken, dat wij in de omgeving der Oranienburgerstrasse, nabij de synagoge en het slot Monbijou de herinneringen aan onze voorouders, de Nederlanders, moeten opzoeken, terwijl in de omgeving der Oranienstrasse, nabij de Jerusalemmerkirche de herinnering aan de Protestanten uit het vorstendom Oranje gewekt wordt. Van welken aard die herinnering is en waarom de Pruisische vorsten zich juist meer in het bijzonder om de vluchtelingen uit Oranje bekommerden, vertelt zij ons niet. Toch is dat van belang, al ware het ook maar alleen, om aan te stippen, dat die refugiés niet, gelijk zij meent, in hoofdzaak uit tuiniers bestonden.

Door zijn huwelijk met Louise Henriette van Oranje beschouwde de Keurvorst zich als mede-erfgenaam van de rechten op het vorstendom Oranje. Op dien grond protesteerde hij in een brief van 13 Augustus 1666, gericht aan Koning Lodewijk XIV, uitdrukkelijk tegen de onderdrukking van zijne geloofsgenooten in Oranje. Als heer en meester van dit gebied wees de Fransche Koning in twee brieven van 6 en van 10 September elke inmenging onvoorwaardelijk van de hand, terwijl de Keurvorst den 14^{den} November 1666 zijn protest rechtvaardigde en hernieuwde. Eerst daarna trad de Keurvorst (in 1685) met Willem III van Oranje in nadere verbinding en ondersteunde met alle energie de politiek van dien vorst. Deze droeg aan den predikant Gaultier uit Montpellier op, om met den Keurvorst over de voorwaarden ter stichting van een bond der Protestantsche machten te onderhandelen. Die bond was in hoofdzaak tegen Frankrijk gericht. Aan den Keurvorst was - volgens de akten in het staatsarchief te Berlijn - de leiding van de militaire beweging tegen Frankrijk toegedacht, wanneer een oorlog mocht uitbreken, en het reeds aangehaalde Potsdammer edict moet als het noodzakelijk gevolg der politieke overwegingen van de Protestantsche machten beschouwd worden. Na den dood van Willem III traden als hoofderfgenamen van de rechten op het vorstendom Oranje op:

1°. Friedrich I van Pruisen, op grond van het testament van Renatus en als kleinkind van Prins Frederik Hendrik door het huwelijk van Louise Henriette met den Grooten Keurvorst; en

2°. Vorst Joan Willem Friso van Nassau-Dietz.

Koning Friedrich I bezette zonder veel pourparlers de graafschappen Mörs en Lingen en liet zich buitendien nog in het jaar 1707 als vorst van Neuchâtel huldigen, terwijl Lodewijk XIV het vorstendom Oranje behield.

17de eeuw veel overeenkomst met de volksbeweging in de 13de. Een oeconomisch meer ontwikkelde vorm met betere verdeeling van arbeid verdrong een minder ontwikkelden vorm en loste alle verspreide elementen in zich op, om aan een nieuwen vorm de heerschappij te verzekeren.

Zoolang Willem III leefde, steunde deze eminente politicus de pogingen van den Brandenburgschen Keurvorst, om aan alle Protestanten in Oranje, die tegen den Duc De Grignan in verzet kwamen, hetzij in Zwitserland hetzij in Pruisen een onderkomen te verschaffen. De stad Berlijn nam ruim 2000 personen uit Oranje op. Voor hunne vestiging in de Pruisische residentie werden in Duitschland thlr. 25.393 en in Engeland met toestemming van Willem III thlr. 96.632 bijeengebracht. In den regel wordt tusschen hen en de andere Fransche refugiés evenmin een onderscheid gemaakt als tusschen de Fransche refugiés en de Fransche Zwitsers, die ten getale van circa 3000 naar deze streek verhuisden en aan den invloed van den Markies De la Grivelière en van den Markies De Rocheguide eene kerk in de Commandantenstrasse en een 'hôtel de refuge' te danken hadden.

In twee edicten (van 13 en 15 Maart 1699) werden echter aan de Orangisten nog bijzondere privilegiën verleend. En in zooverre trokken deze emigranten te recht in hoogere mate dan de overige vluchtelingen de algemeene aandacht, daar met hen alle leden van het parlement te Oranje alsmede vele aristocraten en rechtsgeleerden zich te Berlijn vestigden. Friedrich I stichtte in het jaar 1708 zelfs een 'Oranisches Tribunal', dat in hoofdzaak uit Orangisten bestond en met de waarneming der eigen rechtspraak belast was. Het ligt voor de hand, dat deze Orangisten op de ontwikkeling der Pruisische residentie den grootsten invloed uitoefenden. Waarom Mejuffrouw Geertruida Carelsen in hen alleen tuiniers vermoedt, is mij een raadsel gebleven, daar juist de Orangisten het langst hun eigenaardig karakter behielden en het 'parlement van Oranje' in de roode kleederdracht van het geboorteland zelfs nog van ambtswege bij de begrafenis van Koningin Charlotte Sophie tegenwoordig was, hetgeen te recht opzien baarde, en daar de Orangisten in den regel officieel het Fransche element vertegenwoordigden, omdat zij daartoe alle eigenschappen bezaten.

In zijne *Histoire des refugiés protest. de France depuis la révocation de l'édit de Nantes* onderscheidt Weiss de refugiés in zes maatschappelijke klassen, namelijk: 1°. militairen; 2°. edellieden; 3°. geleerden en kunstenaars; 4°. kooplieden en ambachtslieden; 5°. landbouwers, en 6°. geheel onbemiddelden. Volgens Joh. Chr. Bekmann (*Historische Beschreibung der Chur und Mark Brandenburg*, etc., I) trok de Pruisische staat het meeste voordeel van de vierde klasse, daar in deze alle takken van bestaan vertegenwoordigd waren en daar hare handige en verstandige verdeeling over de geheele stad en het land overal in gelijke mate het technisch en sociaal-politiek gehalte der bevolking vermeerderde en verbeterde. Niet minder dan 2043 familiën met 10.215 personen beoefenden de industrie en den handel. Bekmann somt 46 bedrijven op, waarin de refugiés uitmunten. Daaronder bekleedden de manufactuurnijverheid, de papierbereiding, de tabaksbouw, de olieslagerij, de kaarsenfabricage, de hoedenmakerij, de speelkaartenindustrie, de

leerlooierij, de handschoenmakerij, de glasblazerij en de metaalnijverheid de voornaamste plaats. François Fleureton, Philipp Petit, Jacques le Quoy, Douilhac, Samuel Coliveaux, Théremin en anderen worden met bijzonderen lof onder de vele nijvere kunsthandwerkers genoemd, die tot dusver in deze streek niet of zeer weinig bekende bedrijven inburgerden. De Keurvorst trachtte door premiën de industrieele ontwikkeling aan te moedigen. Hij zorgde voor verkoophuizen der vervaardigde artikelen, richtte pandhuizen en kassen op en ondersteunde publieke verkoopingen. De handel kreeg onverwachts een geheel ander karakter. Fransche kooplieden met vèrzienden blik en grondige kennis openden groote handelshuizen en maakten van hunne Europeesche verbindingen gebruik, om voor de productieve krachten van Pruisen en Berlijn een beteren grondslag te verkrijgen. David Girard, Pierre Michelet, Pierre Baudouin, Jean Couler, Mangin, Perreault, Grégory, etc. hebben zich op dit gebied groote verdiensten verworven. In den handel met quincailleries en bijouteries werd met een zeer gunstig resultaat gewerkt. Men denke echter niet, dat de verplaatsing van zulke in Frankrijk toen reeds zeer ontwikkelde takken van bestaan naar een door oorlog en epidemische ziekten berooid land met een in menig opzicht verwaarloosd volk geen tijd vereischte. Vele industrieën hebben eerst onder de regeering van den Grooten Frits de tallooze moeilijkheden overwonnen en duurzaam in deze zandige vlakte voet gevat. Maar de refugiés wisten reeds aanstonds middelen en wegen aan te wijzen, om het maatschappelijk inkomen te vermeerderen en de schade van den dertigjarigen oorlog te dekken. Zij sloegen zelf de hand aan het werk en stelden den vorst materieel in staat, den zevenjarigen oorlog voor te bereiden. Zij waren vindingrijk, technisch goed op de hoogte, economisch geoefend en gehoorzaam. Voor zoover zij tot den landbouwenden stand behoorden, sloten zij zich bij het reeds voorhandene aan. Althans op dit gebied is van verbeteringen van ingrijpenden aard nergens sprake. De hun aangewezen grond werd aanvankelijk eigendom der Fransche gemeente en door haar aan de leden der gemeente in pacht gegeven. In den regel verkoos men het stelsel van erfpacht en eerst wanneer de familie des erfpachters overleden of niet meer in staat was, om aan de verplichtingen te voldoen, beschikte het bestuur der gemeente opnieuw ten gunste van een ander uitgeweken gezin over den wederom vrij geworden grond. Daaruit volgt, dat de individualiseering van het eigendom vermeden werd en evenals in de 13de eeuw aan de vestiging van groepen van kolonisten als eene zelfstandige gemeente met materieele en immaterieele rechten en plichten de voorkeur werd gegeven; dat van dit stelsel de meeste uitbreiding der productie verwacht werd. In en om Berlijn legden vele kolonisten zich op de groenten- en bloementeelt toe en ontwikkelden deze takken van bestaan. Het hof en de aristocratie konden sedert de behoefte aan fijne tafelgroenten, aan tafelooft, aan edeler planten, bloemen en boomen uit de naaste omgeving dek-

ken. De tuinbouw werd voortaan als eene kunst beoefend en door de bemiddelden gesteund. De smaak der bemiddelden werd daardoor veredeld.

De Köpenicker voorstad, Charlottenburg en Moabit (door de refugiés 'la terre maudite' en 'le pays de Moab' genoemd) werden in groote tuinen met bloemen- en broeikassen herschapen en met deze tuinen werden voor de Berlijners lustoorden verbonden, waarheen de bewoners zich des Zondags begaven, om lucht te scheppen en zich te vermaken. Rufé Boucher, Custine, Sauvage, Matthieu, Ravené, Lefèvre, etc. stonden toen als eigenaars van zulke lustoorden in aanzien. Hunne tuinen werden bewonderd en door alle meer beschaafden bij voorkeur bezocht. Maar ook in de levenswijze werd spoedig de hervormende hand der refugiés bespeurd, want als meesters in de bereiding van spijs en drank gaven zij overal den toon aan(*). Cuisiniers, pâtissiers, confiseurs,

(*) Nog in onzen tijd is de Fransche keuken te Berlijn de meest gewaardeerde. Onder Keizer Wilhelm I beheerschte zij het hof en de gebroeders Brünfaut, die eertijds in het Fransche gezantschapshotel schitterden, voorzien nog steeds in de materieele bheoeften der aristocratie en der Berlijnsche gourmands. Huster, Kruse, Krafft (geboren in Rijnpruisen), ja, zelfs Jandin moesten voor deze genaturaliseerde keukenmeesters de vlag strijken. Hunne kunst bestaat voornamelijk hierin, steeds aan de gasten iets anders voor te zetten, dan hetgeen de saison aanbiedt. In Januari zijn bij hen jonge ganzen en aardbeziën aan de beurt; forellen bereiden zij, wanneer dit gerecht wegens het kuitschieten voor gewone stervelingen niet bereikbaar is, en reerug tijdens de jacht op tafel te brengen, houden zij voor niet 'fair'. Maar hunne kunst gaat nog verder, want hun meesterschap bewijzen zij door de toediening van 15 achtereenvolgende gerechten in een vorm, die de overlading van de maag niet toelaat, zoodat de gast na het fijnste diner of souper van tafel opstaat met een gevoel, alsof hij nog niet gegeten heeft en met genoegen aan eene andere tafel plaats zou kunnen nemen, om nogmaals te dineeren of te soupeeren. Dit meesterschap verbindt in hooge mate de kunst der toebereiding met die der juiste keus van de volgorde der spijzen en dranken. Het zijn de '*traiteurs*', die deze kunst te Berlijn het best uitoefenen en de déjeuners, diners en soupers 't liefst aan een kleinen kring van gourmands toedienen, die in de kunst van het eten en drinken een mysterium zien, dat zij als een godsdienstig gebruik vereeren en zoowel met geestdrift als met verstand trachten te doorgronden. Geen restaurateur - hoe groot ook in zijn vak - kan ooit met een traiteur wedijveren, en de gourmand verkiest daarom steeds den laatstgenoemde.
Onder de regeering van den Grooten Frits waren de déjeuners en petit comité mode. Heeren èn dames genoten gemeenschappelijk de tafelgeneugten. Tegenwoordig geeft men voor het genot van het eten en drinken aan heerendiners of -soupers de voorkeur, zonder dat de heeren daarom van den omgang met dames afkeerig zijn. Maar naar hun oordeel mag de kunst van dien omgang niet met die der keuken samenvallen, want het raffinement neemt eerst bij de meest volkomen toepassing der verdeeling van den arbeid het karakter der ware virtuositeit aan. Wat dit raffinement betreft, is Berlijn internationaal en sedert de hoorn des overvloeds met het geld de waren, die het materieel genot verschaffen, over Berlijn uitstrooide, leeft de rijke moderne Berlijner au fin du siècle, gelijk te Rome tijdens het verval van het Romeinsche rijk geleefd werd. Het spreekt wel vanzelf, dat de wijze van leven in eene groote stad zeer verschillende vormen aanneemt. Voor den proletariër met de vereelte vuist, die in de aarde graaft, maar evenzeer voor den kleinen ambachtsman, den gering bezoldigden kantoorbediende en den ondergeschikten ambtenaar zorgt geen traiteur. Geene timbale des huîtres en Astrakankaviaar, geene bomba van truffelpurée, geen southdown met allerlei fijne groenten, enz. enz. bereiken zijne tong of worden door hem met fijne wijnen weggespoeld. Zijn eetlust moet de eenvoudige '*Budike*' bevredigen, in Zuid-Duitschland '*Beisel*' genoemd. Voor minder ingewijden is van een *eetkelder* sprake. De 'Budike' ligt steeds onder de aarde, de 'Beisel' meestal parterre. In de 'Budike' wordt wel in den regel wit en bruin bier geschonken en ook wel nu en dan een borrel gedronken, maar toch is er het eten de hoofdzaak. In de 'Beisel' daarentegen wordt het meest naar bier verlangd. Van bediening is in beide eethuizen geene sprake. Achter de met spijzen bedekte toonbank staat de dikke huisvrouw, vóór haar huwelijk met den koetsier of portier keukenmeid in de eene of andere burgerlijke familie en

cafétiers en hôteliers herschiepen de tafelgeneugten der Berlijnsche bevolking en werden daarin door de bakkers en slagers ondersteund. Voor het eerst kreeg Berlijn goed ingerichte en druk bezochte hotels. ‘Das Herrenhaus’ en ‘die Stadt Paris’ bevredigden de hoogst gestelde eischen van dien tijd. Naast de ‘maîtres-chandeliers’, de ‘huiliers’, de ‘moutardiers’, die reeds in de 11de eeuw in Frankrijk

nu meesteres van een eigen haarden tevens meid voor alles, terwijl haar echtgenoot de waardigheden van buffetier en kellner en ondernemer in één persoon vereenigt. Hunne tafel is door en door burgerlijk; de spijzen zijn compact maar goed toebereid. Zuurkool en pekelspek, erwten met pekelvleesch, groote boonen met kalfspooten, zuur ossevleesch, rijst, in melk gekookt, met boter en gestoofde pruimen, spekpannekoeken, enz. noodigen den gast uit plaats te nemen, indien de ruimte dat toelaat, terwijl uit de soepterrine augurken kijken en de haring met den bokking rondom zichtbaar wordt. Rolpens ontbreekt niet en de kleine kaasjes leven reeds op de borden en verspreiden maar al te dikwijls sterke geuren (durchwachsen). Nu en dan wordt eene gans gebraden en als reclame aan de deur opgehangen. Elken Vrijdag wordt geslacht en 's avonds versche worst verorberd. In de voorsteden is paardevleesch geene zeldzaamheid meer, hoewel het varken nog als volksvoedsel den voorrang bezit.

Hooger dan de ‘Budike’ staat de ‘*Bierhalle*’, die oorspronkelijk in den geest van Duval te Parijs gedacht is en slechts ten doel heeft, op goedkoope wijze de leege magen dor werkzame jeugd te vullen. De ‘Academische Bierhallen’ behooren tot dit genre. Het zijn de ‘Kneipen’ van den middelstand, die 's middags de rol van radicale voer-instituten spelen. Vulling biedt vooral het brood, dat gratis aan het couvert toegevoegd wordt. In Zuid-Duitschland zijn de spijzen voor hetzelfde geld voedzamer, maar wordt het brood extra berekend. Het menu in deze hallen is menigvuldig en voor 48 tot 60 cents is een behoorlijk middagmaal, bestaande uit 4 gerechten, te verkrijgen, b.v.: 1°. dunne rijstesoep; 2°. uitgekookt rundvleesch in mosterdsaus; 3°. meelkluiten met gestoofde pruimen, en 4°. gortpodding met bessennat. Maar ook met portiën naar eigen keus kan de gast zijn honger stillen. Een bord gehakt ossevleesch b.v. met aardappelen kost 18 cents, enz. Het compacte is ook in deze ‘Kneipen’ de hoofdzaak en de aardappel verschijnt in alle mogelijke en onmogelijke vormen op tafel: als ‘*sauere Kartoffel*’, als ‘*Quelschkartoffel*’ (met braadworst), als ‘*gebrühte Petersilienkartoffel*’, als ‘*Kloss-Kartoffel*’, enz. De aardappel speelt, helaas! nog bij de voeding eene voorname rol en voorziet met het varken in een groot deel van het menu. Daar te Berlijn niets verloren gaat, kneedt de restaurateur de overblijfselen van vleesch, enz. tot boulettes en ‘der falsche Hase’ is toebereid.

De ‘Budike’ en de ‘Bierhalle’ zijn ware volksinrichtingen en als volksinrichtingen uiterst populair. Eene derde categorie is het echte *Berlijnsche bierhuis* in de bezochte wijken der stad, voor de gegoede burgerij en den bourgeois-ambtenaar ingericht. In het bierhuis der oude stad bedient de eigenaar met den huisknecht. Hij kent den smaak van den ‘man van zaken’ en zijn buffet is met warme en koude spijzen rijk voorzien, die alle goed toebereid en van degelijk gehalte zijn. Visch, allerlei vleesch, gevogelte, wild, delicatessen, enz. zijn hier vooral voor den ‘*Frühstücker*’ berekend. Geene weelde wordt in deze bierhuizen geduld en ‘businesslike’ gaat het hier naar echt Duitschen aard toe.

Eerst op het bierhuis volgen in rang het *fijne restaurant* en het *wijnsalon*, die vooral ‘Unter den Linden’ en in de Friedrichsstadt bij voorkeur hetzij naar Fransch hetzij naar Noorsch model ingericht zijn en zoowel de passanten als het groote publiek aantrekken.

Hier heerscht veelal schijnbare weelde en uiterlijk vertoon, maar is van iets eigenaardigs geene sprake meer.

Het is opmerkenswaardig, dat Mejuffrouw Geertruida Carelsen zeer weinig van het materieele leven der groote stad weet te vertellen. Dat leven biedt toch voor causerieën stof in overvloed en aan de hand van dat leven leert men eerst de Berlijnsche evenals elke andere bevolking kennen. Buitendien is dat leven actueel en gemakkelijk te begrijpen.

thuis waren, traden de dansmeesters, de kappers, de taalmeesters, de épiciers, enz. te Berlijn als meesters en wegwijzers op. Zij maakten van Berlijn de later door Patin beschreven residentie. Vele winkeliers en ambachtslieden gingen in de oude stad, in de Brüderstrasse, op den Mühlendamm, de Schlossfreiheit, de Stechbahn, het S.-Petri-Kirchhof en aan den Friedrichsgraben wonen. De aristocratie daarentegen verkoos de Dorotheenstadt als 'le quartier noble'. Tot de aristocratie behoorden in de eerste plaats de Fransche officieren, o.a.: De Hallard, Pierre de la Caue, Comte De Beauveau, Briquelmont, Du Hamel. Hun werd onmiddellijk eene hoogere charge toegekend en zij, die niet in reeds bestaande regimenten eene plaats vonden, kregen toch onverwijld aanspraak op het volle traktement.

In 1687 werd een bijzonder korps, de 'grands mousquetaires', opgericht. Van dit korps bestonden twee compagnieën uitsluitend uit refugiés en alleen de derde compagnie uit Duitschers. Elke compagnie telde 60 man, die den rang van luitenant bezaten en op een inkomen van thlr. 10 per maand recht hadden. Graaf Von Dohna werd hun chef en onder hem dienden o.a. De Souville, Mombrun, Rocoulle. Een tweede korps van refugiés heette de 'grenadiers à cheval'; de manschappen van dit korps kregen den rang van onderofficier en een inkomen per maand van thlr. 5. Buitendien waren in de meeste Duitsche regimenten vele refugiés als officieren en soldaten geplaatst, ja, zelfs vijf Duitsche regimenten bestonden grootendeels uit refugiés. Voor de jongere aristocraten, die nog niet gediend hadden, werden vier compagnieën cadetten opgericht. Zij werden uitsluitend door officieren-refugiés opgeleid. Uit deze compagnieën zijn de latere cadettenscholen voortgesproten. De Fransche ingenieurs werden tot een korps mineurs vereenigd. Reeds in 1689 had deze militaire organisatie, die haar ontstaan aan den Hertog Von Schomberg te danken had, de vuurproef te doorstaan en alle regimenten beantwoordden in den oorlog aan de gestelde verwachtingen. Bij Neuss, bij Kaiserswerth, bij Bonn en bij Namen vochten de refugiés in de eerste rijen. Niet minder roem verwierven zij later in Italië, onder den Luitenant-Generaal Cournuaud, toen Friedrich den Hertog van Savoye tegen Frankrijk ondersteunde, en schitterend handhaafden zij hun wapenroem in den Spaanschen successie-oorlog. De refugiés bleken uitstekende elementen te zijn ter vorming van een staand leger en dat werd onder den Grooten Keurvorst het eerst gesticht. Aristocraten, die niet krijgslustig waren of niet meer konden dienen, werden tot kamerheeren benoemd en met de hervorming van het hof belast. Velen werden in het corps diplomatique opgenomen of als 'gentilhommes' op andere wijze in den dienst van den staat gebruikt, terwijl de bejaarden met een staatspensioen tot en met thlr. 500 aan de organisatie der vestigingen werkzaam bleven, het bestuur der gemeenten in handen hadden en voor de samenwerking, om niet te zeggen samensmelting, met de Pruisen zorg droegen. Want uit den aard der zaak werd de

volledige inlijving der vreemde elementen beoogd en diende de aanwinst voor eene sterkere stofwisseling ter verbetering der spijsvertering van stad en land in politieken en socialen zin.

De Protestantsche kerkgemeenschap onderging mede - dank zij de komst der Hugenoten - eene belangrijke wijziging. Ds. Kappel, Ds. Richer, Ds. La Forest, Ds. Daillon, Ds. Gabriel, Ds. Dartis, Ds. François de Gaultier, Ds. De Repey, Ds. David Ancillon, Ds. Jacques Lenfant, Ds. Reclam en Ds. Erman maakten Berlijn niet alleen met de kanselwelsprekendheid bekend, maar stonden ook in het middelpunt der godsdienstige beweging. Zij leidden de onderhandelingen met den staat en bevorderden den gemeenschappelijken arbeid in de gemeenten. Deze refugiés waren in hoofdzaak aanhangers der leer van Calvijn. Zij hadden hunne geloofsbekentenis in 1559 geformuleerd en door hunne predikanten en oudsten in 1561 aan Karel IX laten overhandigen. Hun leerstellig geloof was feitelijk bij het sluiten van den Westfaalschen vrede door de Duitsche vorsten erkend, week echter sterk van de leerstellige zienswijze der geloovigen in de Mark af, zoodat hunne toelating in Brandenburg alleen door eene zeer liberale opvatting der Augsburgsche confessie mogelijk was. De Duitsche rijkswet verbood uitdrukkelijk de begunstiging van godsdienstige sekten. De Keurvorst verklaarde daarom, dat hij in de refugiés personen zag, die ter wille van hun Evangelisch geloof door de Katholieke mogendheden vervolgd werden. Dit geloof, meende hij, deelde zijn volk met de vervolgden en op grond van hun manmoedig bekennen stond hij aan de lijdenden bijzondere begunstigingen toe, zoodat zij geloofsvrijheid genoten. Vier aristocraten van beteekenis: Comte De Beauveau, stichter der eerste Berlijnsche kerkelijke gemeente der refugiés, Claude du Bellay, Henri de Briquemault en Gaultier de Saint Blamard, hadden alle bezwaren tegen deze opvatting bijtijds uit den weg geruimd. Zij verkregen voor de gemeenten gelijke rechten met de Lutherschen en de Duitsch-Gereformeerden en wat meer zegt, volkomen zelfstandigheid. Hunne kerkelijke grondwet was de Presbytoriale en Synodale, nedergelegd in *La discipline ecclésiastique des églises réformées de France.* Deze bepaalde, dat elke gemeente geleid moest worden door hare eigen geestelijken, oudsten en diakenen. De beide eerstgenoemden vormden het consistorie en handhaafden de tucht in de gemeente, terwijl de laatstgenoemden met de armenverzorging en de ziekenverpleging belast werden. De verbinding tusschen de verschillende zelfstandige gemeenten werd door vastgestelde synodale bijeenkomsten geregeld en in deze synodale vergadering namen de geestelijken met één of twee oudsten van elke gemeente zitting. Geen besluit was geldig, dat niet door de meerderheid der geestelijken *en* oudsten genomen was, en zoowel de synode als de consistoriën beschikten uit den aard der zaak uitsluitend over moreele middelen. Geschillen met andere kerkgenootschappen werden door eene ‘commission ecclésiastique’ beslecht. Die com-

missie bestond uit een staatsminister, uit een Duitschen consistoriaalraad, den kerkelijken rechtskundige en uit de oudste twee Fransche geestelijken. Zij was voor alle vragen de hoogste instantie. Gaandeweg werd de kerkelijke regeling voor de Pruisische en de Fransche kerkgenootschappen dezelfde, maar die regeling verloochent den kennelijk hervormenden invloed der laatstgenoemden niet.

Niet minder beteekenis moet aan het burgerlijk recht der refugiés toegekend worden. Aanvankelijk trad in hun midden een koloniaal rechter als scheidsrechter op. In 1690 echter werd te Berlijn een 'conseil français' en in 1705 als hoogste instantie hieraan het 'Oranische Tribunal' toegevoegd. Dat werd aldus genoemd, omdat dit lichaam aanvankelijk uit den president en den rechtskundigen raad van het voormalig Oranje-parlement bestond. Aan de hand der code-Louis werd in 1699 door de leden eene 'ordonnance française' ontworpen, die alle rechtsbepalingen voor de vestigingen bevatte. Een 'grand directoire' onder leiding en toezicht van een staatsminister regelde buitendien al hetgeen op de rechten en plichten der kolonisten en vestigingen onder elkander en tegenover den staat betrekking had, en in dit lichaam zaten zelfstandige vertegenwoordigers van den militairen, den burgerlijken en den geestelijken stand. Een Fransch rechter stond op gelijken voet met zijn Duitschen collega en werd te Berlijn met een jaarlijksch traktement van thlr. 300 (in de provincie met thlr. 200) bedacht, terwijl een inspecteur thlr. 150 en een procurator thlr. 50 ontving. Voor de rechtsontwikkeling van stad en land was deze regeling het begin van een nieuw tijdperk. Men leerde iets anders kennen, dat andere aan het bestaande toetsen en met elkander vergelijken.

Nog een ander voordeel bood de Berlijnsche kolonie.

Voor het eerst kwamen namelijk met de refugiés wetenschappelijk gevormde geneesheeren, apothekers, chirurgijns en vroedvrouwen naar Berlijn en maakten aan de tot dusver begunstigde kwakzalverij op dit gebied eens en voor altijd een einde. De geneeskunst was in hoofdzaak een handwerk der Israëlieten geweest. Deze handwerkers werden beloond, wanneer zij den patiënt genazen, en bestraft, wanneer hunne kunst hen in den steek liet. In Frankrijk daarentegen stond de geneeskunst als wetenschappelijk beroep reeds lang in aanzien en om dit beroep nog meer te eeren, stelde de Keurvorst de Fransche geneesheeren tegen een vast salaris van staatswege aan, zoodat de uitoefening voortaan met geen winstbejag verbonden was, wat elk beroep allengs in miskrediet brengt. De uiterst bekwame Roussel trad aan het hoofd van het nieuw opgerichte gasthuis voor minvermogenden en voor ouden van dagen; Samuel Duclos, beroemd door zijne koortsstillende middelen, praktizeerde met gunstig gevolg in de Dorotheenstadt, terwijl Jacob de Gaultier niet alleen als geneesheer, maar ook als opzichter der 'mannite' of volksgaarkeuken, die aan minvermogenden en zieken

krachtige en gezonde spijzen verstrekte, buitengemeen zegenrijk werkzaam was.

Uit den aard der zaak was het in den beginne voor geleerden en kunstenaars het moeielijkst, om te Berlijn eene geschikte practische bezigheid te vinden. De noodzakelijke beheersching der Duitsche taal eischte van hen veel tijd en moeite. Door de stichting van een 'collège français' kwam de Keurvorst aan hunne bescheiden wenschen te gemoet en aan Sperlette, Chauvin, Audouy, De Pennavaire en De la Croze werd het daardoor mogelijk, binnen betrekkelijk korten tijd op het wetenschappelijk gehalte der studie een gunstigen invloed uit te oefenen. Aan de hoogeschool te Frankfort a/O. werd een leerstoel voor de Fransche taal opgericht en in 1686 stichtte de Keurvorst zelfs 12 beurzen, elke van thlr. 50 per jaar, ter aanmoediging der studie van onbemiddelde en begaafde refugiés. Friedrich I nam in de academie van wetenschappen (die op voorstel van Leibnitz in 1700 in het leven geroepen was en door dien wijsgeer geleid werd) een aantal meer beteekenende refugiés op en een paedagoog van naam: La Fleur, stichtte te Halle a/S. een groot paedagogisch instituut, dat later in handen van den staat overging en, toen Thomasius met zijne toehoorders van Leipzig naar Halle a/S. week, in eene universiteit herschapen werd. De oprichting van zoogenaamde Fransche scholen gaf voorts aan het reeds vroeger geschilderde gebrekkige volksonderwijs een ander karakter en 'l'institut français' trachtte ook in de behoefte aan de verdere ontwikkeling der meisjes te voorzien. De opvoeding der leden van de vorstelijke familie werd voortaan in hoofdzaak aan refugiés toevertrouwd en D'Anché, Marconnay, Mademoiselle D'Ingenheim, Anne en Marguérite Varnier, Charetton, De Combles, Portal, Barbot, De Bonafonds, Comtesse De Blosset en Madame De Rocoulle hebben in paedagogischen zin met grooten ijver aan de ontwikkeling van het hof en de aristocratie medegewerkt.

Wat eindelijk de uitgeweken kunstenaars betreft, van hen zijn voornamelijk de architecten meer bekend geworden. Abraham Quesney, Pierre Boynet, de broeders Detan, de chef van het bouwwezen De la Chiese, dan nog Cayard en bovenal *Jean de Bodt* verdienen meer in het bijzonder genoemd te worden.

Wijst men ten slotte nog op corypheeën der wetenschap, die in later tijd schitterden, toen de Franschen en de Pruisen met elkander huwelijken sloten en zich als het ware in elkander oplosten, op een De la Motte Fouqué, een Michelet, een Lestocq, een De la Courbière en last not least op de gebroeders Humboldt, op Dubois-Reymond en anderen, dan is elk verder woord over de beteekenis der kolonisatie en over haar hervormenden invloed op stad en land overbodig. Die kolonisatie herschiep Berlijn in eene voor dien tijd uiterst moderne stad en legde tevens den grond voor hare latere grootheid. Liet deze kolonisatie weinig openbare gedenkteekenen achter, des te intensiever werkte

zij in maatschappelijken, in oeconomischen, in zuiver intellectueelen zin en daarvan zijn nog sporen genoeg voorhanden.

Het spreekt wel vanzelf, dat deze kolonisatie grooten invloed op de taal, op de zeden, gebruiken en gewoonten der bevolking uitoefende, en wanneer er in dit ontwikkelingstijdperk veelal van een Fransch-Duitsch karakter te Berlijn sprake is, zal niemand zich meer over die verandering verwonderen. Voor die verandering behoefde het Berlijnsche volk niet de opwekking van het hof. Zij was niet uitsluitend naäperij van Parijs. Zij was veeleer het noodzakelijke gevolg van de sociale macht der Fransche en Zwitsersche kolonisten. Deze waren het zuurdeeg, dat door alle elementen heendrong en overal de sporen van zijne werkzaamheid achterliet. Vele technische uitdrukkingen ontbraken toen nog in de Duitsche taal en geen oogenblik mag over het hoofd gezien worden, dat de kolonisten een land verlaten hadden, dat ten opzichte der beschaving ver boven het toenmalige Pruisen stond; een land, dat eerst onder de regeering van het huis van Valois en daarna onder die van het geslacht der Bourbons door verstandige samenwerking der aesthetische, intellectueele, moreele en technische krachten een hoogen trap van ontwikkeling bereikt had. Ligt niet - afgezien van het aangeboren talent der Fransche natie - de oorzaak van die door vriend en vijand steeds geprezen ontwikkeling bovenal in de bestendigheid, waarmede met zuiver practische middelen naar de bereiking van een grootsch doel gestreefd werd? Werkte daartoe niet in hooge mate mede, dat in geen der kloosters - de eerste zetels van kunst en wetenschap - ooit van eene onderscheiding tusschen *artiste* en *artisan* sprake was en dat, toen de kunst en het kunsthandwerk uit de werkzalen der kloosters naar die der leeken verplaatst werden, niettegenstaande de grootere en meer stelselmatig toegepaste verdeeling van den arbeid nog eeuwenlang die onderscheiding achterwege bleef? Het woord *artiste* is van jongeren datum.

Was het niet een voorrecht voor het land, dat het eerste werkelijke plan ter ontwikkeling van den technischen arbeid door vakonderwijs uit het brein van een wijsgeer - Descartes - voortkwam en de geleerde wereld met hem doordrongen was van de noodzakelijkheid, om door openbaar vakonderwijs in verband met bibliotheken en musea de arbeiders maatschappelijk omhoog te heffen en zooveel mogelijk in alle voorrechten der beschaving te laten deelen? Getuigde niet de aanhoudende zorg voor den vooruitgang der mathematisch-natuurwetenschappelijke vakken van even helder inzicht als van gezond verstand, en ontstond niet uit den nu eens behoudenden geest der monarchale staatsinstellingen en de dan weder revolutionnaire, doortastende daad van een beweeglijk volk de onmisbare wrijving, die de voorwaarde van allen vooruitgang is? En werd aan dit volk niet voortdurend de gelegenheid geboden, om zijn eigenaardig karakter den eigen producten duurzaam in te prenten?

Toen Frankrijk in sociaal-politieken zin groot werd, zonk Duitschland

onder de toenemende lasten van den dertigjarigen oorlog al dieper en dieper. Want niet alleen de Mark Brandenburg werd in die dagen verwoest en niet alleen hare bevolking was te gronde gericht. Boheme had, toen de vrede eindelijk tot stand kwam, van 732 steden slechts 130 en van 30.700 dorpen nog maar 6000 overgehouden en in Wurtemberg zonk gelijktijdig de bevolking (van 1622-1641) van 300.000 tot op 48000. Dit kleine land verloor van 1628-1650 niet minder dan 58 millioen gulden aan oorlogscontributie en niet minder dan 60 millioen gulden door plundering. Wilde Duitschland de schade herstellen, dan moest het niet alleen *menschen* of individuen van elders naar zijn gebied trekken, maar buitendien nog over reeds elders georganiseerde sociale groepen van menschen kunnen beschikken; over sociale groepen, die hetgeen in Frankrijk tot bloei gekomen was, stelselmatig naar Duitschland verplantten. Dat zagen de Hohenzollern bijtijds in en door de uitgebreide en veelzijdige kolonisatie van hun gebied trachtten zij als goede oeconomen den voorsprong van Frankrijk te verminderen en Brandenburg maatschappelijk een trap hooger te doen stijgen. In de eerste plaats genoot de Pruisische residentie Berlijn daarvan de voordeelen. Deze stad beschikte voortaan over eene wakkere bevolking, die tot grootere ondernemingen dan tot dusver in staat was. Maar ook voor het optreden van een man als Andreas Schlüter - een geboren Hamburger - waren nu de omstandigheden gunstig. Hij vond door de kolonisten als het ware zijn weg bereid; l'artiste en l'artisan waren ook hier met elkander verbonden.

Is echter aan de kolonisatie der refugiés geene te groote waarde toegekend? Zijn niet evenzeer vele Oostenrijkers, Waldenzen, Salzburgers, Mennonieten, kolonisten uit de Palts, die van Nederlandschen oorsprong waren, en verscheiden andere volksstammen naar Brandenburg verhuisd? Betaalde de Groote Frits niet voor elken kolonist, die zich gedurende zijne regeering in Pruisen vestigde, gemiddeld 200-400 thlr. en omvatte de kolonisatie in de Mark van 1740 tot het begin van den zevenjarigen oorlog niet c[a] 50000 personen, waarvan velen de residentie opzochten, zoodat hare bevolking binnen 15 jaren van 68.691 zielen tot op 100.336 steeg?

Voorzeker ja, maar zonder aan den invloed der andere volksstammen op den maatschappelijken toestand der Pruisische residentie te kort te doen, kunnen wij deze toch niet op gelijke lijn stellen met de beteekenis van de kolonisatie der refugiés. Van de andere volksstammen leverde, in percenten uitgedrukt, een betrekkelijk gering cijfer de stof ter vermeerdering der bevolking. Zij konden reeds alleen daardoor minder op den voorgrond treden. Maar ook hunne maatschappelijke stelling kan moeilijk met die der refugiés vergeleken worden. Ook vestigde de meerderheid der kolonisten uit andere landen zich niet te Berlijn maar in de provinciën, b.v. de kolonisten uit de Palts voornamelijk in Maagdenburg, Frankfort a/O. en Halle a/S. Eindelijk kwam het er hoofdzakelijk op aan, door één greep uit de algemeene kolonisatiebeweging dier dagen eene bepaalde ontwikke-

lingsperiode te kenmerken, en die greep moest de refugiés treffen, daar hunne eigenaardigheid voor dit tijdperk typisch is. Bekend genoeg is het, dat tegen het einde der regeering van den Grooten Frits alleen in de Keurmark ⅓ der bevolking tot de kolonisten behoorde. Deze kolonisten waren na de opheffing van het edict van Nantes naar Pruisen verhuisd. Daar de Keurmark in dien tijd 683.145 inwoners telde, behoeven wij niet te herhalen, welk aandeel aan Berlijn als middelpunt van de kolonisatie toekomt.

Nieuw-Duitschland, dus meer in het bijzonder het Pruisische gebied, bestaat, gelijk wij aantoonden, uit eene zeer gemengde bevolking en Beheim-Schwarzbach heeft daarom niet ten onrechte ten opzichte van deze streek van een nieuw ras gesproken. Niet de geschiedenis der kolonisatie van Pruisen was echter ons onderwerp, maar alleen de maatschappelijke verandering, die de stad Berlijn aan de kolonisatie te danken had. Mijns inziens moet men zich van de wording en den groei der stad in maatschappelijken zin rekenschap geven en dat laat Mejuffrouw Geertruida Carelsen na, daar zij aan dit alles bijna geen enkel woordt wijdt. Zij laat ons b.v. wel de Conditorei Kranzler betreden, vergeet evenwel op te merken, waarom juist deze Conditorei beroemd is en waarom juist Kranzler meer beteekent dan b.v. een modern Weensch café, dat café en ijs van even goede hoedanigheid levert. Deze Conditorei is van beteekenis, omdat zij oorspronkelijk als een eigenaardig bedrijf der Zwitsersche kolonie opgang maakte. Kranzler, Spagnapani, Josty en Stehely boden evenwel niet alleen als Zwitsersche kolonisten oorspronkelijk goede ververschingen aan, maar zij vormden als het ware tevens de eerste openbare politieke en aesthetische salons in de Pruisische residentie. Bij hen werd kennis genomen van het nieuws van den dag; bij hen werd naar het oordeel der openbare meening gevraagd en met gelijkgezinden persoonlijke aanraking gezocht, want toen gaven de dagbladen nog niet overal den toon aan en werd in het leven nog groote waarde toegekend aan persoonlijke wisseling van gedachten. Toen werd het nieuws bij voorkeur van mond tot mond verbreid en waren het café, de Kneipe, de beurs en de markt de plaatsen van samenkomst, waar door de lectuur hoogstens aangevuld werd, wat oog in oog niet gezegd kon worden. Kranzler is tegenwoordig eene antiquiteit, maar bij deze Zwitsers herleeft onwillekeurig de herinnering aan het leven van voorheen, toen een gemoedelijk woord, een geestige zet, eene pikante scherts de personen der intellectueele aristocratie aan elkander bond, wanneer zij elkander buitenshuis ontmoetten. De Berlijnsche Conditorei speelde een tijdlang eene belangrijke rol in het maatschappelijk leven der stad. Zij werd in onze dagen door de zoogenaamde Weensche cafés verdrongen en van haar behoeft in geen gids voor toeristen meer gewag gemaakt te worden, wanneer daarmede niet de herinnering aan het verleden verbonden wordt.

Maar genoeg hierover en liever gevraagd naar het eigenaardige van Schlüter's periode.

Andreas Schlüter trad in het jaar 1694 in den dienst van Friedrich I tegen een salaris van 1200 thlr. De plastische versiering van het slot te Potsdam was zijn eerste werk voor dien vorst. Vóór hem hadden twee Nederlandsche bouwkundigen - Smids en Nering - onvermoeid aan de verfraaiing der stad gewerkt. Door Smids werd o.a. de paardenstal te Potsdam gebouwd. Nering begon onder Memhardt met de restauratie van het groote Berlijnsche slot, herschiep in 1690 de houten Lange Brücke in eene brug van steen, ontwierp het tuighuis en bouwde in de nieuw aangelegde Friedrichsstadt niet minder dan 300 woonhuizen. Hij stierf in het jaar 1695. Van de Lange Brücke, die in 1695 voltooid was, maakte echter eerst Andreas Schlüter een monumentaal kunstwerk en op deze brug verrees in 1703 zijn beroemd ruiterbeeld van den Grooten Keurvorst. De vorst en het paard zijn geheel van zijne hand, terwijl hij voor de vier slaven rondom het voetstuk alleen de kleine modellen leverde en de bewerking dier modellen onder zijn toezicht aan zijne leerlingen Baker, Brückner, Henzi en Nahl overliet. De beroemde Ier John Toland - een vrijdenker, die geruimen tijd aan het hof van Sophie Charlotte vertoefde en door zijn werk: *Het Christendom geen mysterie*, veel strijd uitlokte, daar van theologische zijde aan zijn wetenschappelijk betoog, dat van eene Openbaring in strijd met de Rede geene sprake kan zijn, niet weinig aanstoot genomen werd, - spreekt in zijne veelgelezen brieven aan den Hertog van Sommerset met bewondering van het genie van Schlüter. Hij schat het gewicht van het paard en den ruiter op 3000 centenaars erts en de kosten van het monument op 40.000 thaler. Met Nering en Jean de Bodt werkte Schlüter aan den bouw van het tuighuis, dat nog in onzen tijd van zijn eminent plastisch talent getuigt en een sieraad der stad is. Eerst in 1696 kreeg Schlüter den titel *architect.* Hem droeg de Koning toen den bouw van het slot Lietzenburg bij Lietzen op en hem werd eindelijk nog in 1696 als ‘slotbouw-directeur’ de bouw der koninklijke residentie toevertrouwd. Het eerstgenoemde slot was voor de hofhouding der eerste gemalin van Friedrich I, voor Sophie Charlotte bestemd. Het ontving eerst na haar overlijden met het naburige dorp Lietzen den naam Charlottenburg. Sophie Charlotte, die het park naar het stelsel van Le Nôtre liet aanleggen, begunstigde echter den Zweedschen bouwmeester Eosander von Goethe. Deze maakte als volslagen hoveling in den hofkring meer opgang en werd in de omgeving der vorstin voor een orakel gehouden. Zij zette ten slotte bij haar gemaal door, dat de uitbreiding en voltooiing van haar slot aan Schlüter's tegenvoeter opgedragen werd, zoodat alleen het hoofdgebouw nog sporen van de hand des meesters aanwijst.

Eosander von Goethe had reeds vroeger in Schönhausen een slot gebouwd en moest later Monbijou voor de officieele maîtresse van het hof, Gravin Wartenberg, in een klein lustoord herscheppen. Hij verdrong Schlüter niet alleen als bouwmeester van slot Lietzenburg, maar ook als bouwmeester van het koninklijk slot. Dat was door de volgende

gebeurtenis mogelijk. In 1702 had Schlüter het front van dit slot naar de zijde van den Lustgarten met het hoofdportaal en de ridderzaal voltooid. De Koning was zeer tevreden over zijn werk en wist op den streng symmetrischen bouw niets anders aan te merken, dan dat de paradezalen voor hem en zijn hof nog niet groot genoeg waren. Ter wille van die paradezalen moest Schlüter zijn oorspronkelijk plan wijzigen en bij den bouw van den munttoren, die met den ombouw in verband stond, beging hij eene fout en viel in ongenade. Zijn opvolger Eosander von Goethe beschimpte hem nog na zijn val in het toen veelgelezen blad *Theatrum europaeum*. Hij noemde hem 'een onwetenden beeldhouwer, geheel onervaren in de bouwkunst, hoogstens geschikt te ontwerpen en te teekenen, maar ter uitvoering van zijne ontwerpen en teekeningen even moedwillig als dom'. De paradezalen werden nu door zijn opvolger vergroot, maar het slot verloor onder dien bouwmeester zijn streng symmetrisch karakter en zijn eenvoud. De hofpartij was echter voldaan, want zij had het genie overwonnen en aan de vrije ontwikkeling van het ijdel praalvertoon den weg gewezen. Een der vertrekken in het slot was voor de officieele ontvangst der officieele maîtresse van den Koning bestemd. Voor dit vertrek boetseerde Schlüter nog een opmerkenswaardig bas-relief, voorstellende Venus, rustende op een ontslapen leeuw, de knots van Herkules in de hand houdende, waarmede Amor speelt. Deze en andere versieringen van zijne hand in dit omvangrijk gebouw bewijzen meer dan voldoende den vooruitgang op het gebied der kunst en der kunstnijverheid onder zijn invloed en gezag.

Schlüter werd over de hem toegevoegde onredelijke behandeling zwaarmoedig en verloor het vertrouwen in eigen kracht. Geen later werk van zijne hand verraadt meer den genialen meester. Zelfs toen hij aan de stem van Peter den Groote gehoor gaf en naar Petersburg vertrok, vermocht hij niet meer de vleugels vrij uit te breiden.

Was de intrigante Eosander von Goethe op bouwkunstig gebied niet tegen hem opgewassen, nog minder konden zich de beeldhouwers Charles King, Bartholomée Damar, Balthasar Permoser en anderen op dat der plastiek met hem meten. Voor deze beeldhouwers was niet het kunstwerk maar de kunstvaardigheid de hoofdzaak. Voor hen lag het zwaartepunt in de technische kennis, om goede ornamenten voor bouwwerken te boetseeren. Wat de schilderkunst betreft, op dit gebied streden toen de Nederlanders met de Franschen om den voorrang. De Nederlander Cornelis Abraham Bega was tegen thlr. 500 salaris uit Den Haag ontboden; Gideon Romandon werd met thlr. 500 te Berlijn vastgehouden en Huaut ontving zelfs thlr. 700, maar moest voor die bezoldiging jaarlijks twee portretten gratis voor den Koning schilderen. Den Nederlander Terwesten bood de vorst eerst 1000 en later 1200 thlr. aan. Hij was evenwel verplicht, 'alleen voor den vorst en zonder diens uitdrukkelijke vergunning voor niemand anders *in fresco*, *trampo* of *op doek* te schilderen'. Maddersteeg uit Amsterdam mag ook nog genoemd worden. In zoover verdient Friedrich I

lof, dat hij steeds bereid was jonge, aankomende talenten voor zijne rekening naar Italië te zenden, om ‘de kunst te leeren’. Dat alles zou echter weinig gebaat hebben, indien niet door de aankomst der refugiés de beschikking over goed geoefende technische krachten verkregen ware. Nooit zou Andreas Schlüter binnen dien korten tijd zooveel grootsch tot stand gebracht hebben, ware hij niet door hen begrepen en gesteund. Voor bestellingen van kunstwerken was Schlüter toen nog geheel afhankelijk van den vorst. Had deze alles voor pronk over en verlangde hij voor praalvertoon de medewerking der kunst, die naar zijne luimen moest luisteren, dan moet dat betreurd worden, omdat daardoor minder tot stand kwam, maar toch was ook voor de kunst veelal eene haar waardige taak weggelegd. Voor Schlüter was het b.v. mogelijk met geestdrift en geheel ongehinderd naar eigen wensch het beeld van den Grooten Keurvorst te scheppen. Even ongehinderd kon de geleerde Puffendorf zich te Berlijn aan de levensbeschrijving van dien vorst wijden. Schlüter slaagde erin, aan de renaissance duurzaam eene voorname plaats in de Pruisische hoofdstad te verzekeren, en aan zijne energie is het in hoofdzaak toe te schrijven, dat alle krachten, onverschillig of zij van Duitschen dan wel van vreemden oorsprong waren, zich onder zijne leiding voor dit doel met elkander konden verbinden. Zijn optreden is daarom een lichtpunt in de ontwikkeling van Berlijn. Wellicht had hij meer bereikt, indien hij buitendien nog de kunst der hovelingen toegepast had en indien de vorst door vleierei en de vorstin door gehuichelde sympathie voor hare ‘affectation de bel esprit’ door hem gewonnen waren. Dan echter had zijn karakter geleden. Hetgeen hij nu zonder vorstengunst volbracht, was ruimschoots voldoende, om ten opzichte der stad van zelfstandigheid op het gebied der beeldende kunsten te kunnen spreken. Minder gelukkig waren in dit opzicht de muziek, de letterkunde en het tooneel, die in dien tijd nog geen teeken van eigen leven gaven. Bereikte b.v. Schlüter, bij licht bezien, niet onder ongunstige omstandigheden oneindig veel meer dan Leibnitz? Deze kon, hoewel in hooge mate door vorstengunst gesteund, niet eens als president aan de academie van wetenschappen een zelfstandig bestaan verzekeren. Eerst veel later werd deze academie eene macht, die, wanneer zij door de vorsten niet gewaardeerd werd, toch door hen ontzien moest worden. Wellicht schaadde haar tijdens Leibnitz de ijver, waarmede de vorstin Sophie Charlotte en hare hofhouding zich om vragen der wetenschap bekommerden. Want het ontbrak dien kring bij alle neiging voor den ‘bel esprit’ maar al te zeer aan ernst. En wanneer bovenal de zinnen geprikkeld worden, dan ligt het voor de hand, dat geen meerder licht over tot dusver onbekende dingen en personen verspreid wordt. Leibnitz stond in hooge gunst bij het hof; Schlüter had met tegenwerking te strijden. De einduitkomst getuigt voor Schlüter. Dat zegt genoeg.

(Wordt vervolgd.)

Dr. A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Jong verloofd.
Door H.G. Roodhuyzen.

Veertiende hoofdstuk.

- o! Er is stellig een meisje in het spel!' had Mina verklaard in de omstandigheden, die de schoonmoederhatende Duitschers ten aanhoore van de geheele wereld bestemmen voor het bedsermoen, dat in Nederland weinig anders dan juist daardoor bekend is.

Verwondert zich een lezer, dat die schoonmoeders erbij gehaald worden?

Laat hij dan eens overwegen, of er tusschen die schoonmoeders en het bedsermoen niet een innig verband te ontdekken is. Want van de moeder leert de dochter, hoe zij haar man te bejegenen heeft, en die lessen zijn bij onze buren al even gebrekkig als die, welke de zoon uit zijns vaders voorbeeld put ten opzichte van de bejegening van de gade.

- o! Er is stellig een meisje in het spel!'

- Begrijpen doe ik den jongen niet,' zei Pondt, 'alles, wat toch een jonkman wenschen kan, was in Dora vereenigd!'

Ja, het is een groot ongeluk, als de vaders hunne zonen niet begrijpen!

'... Wie weet, waar hij mee voor den den dag komt!' ging hij voort.

- Och, och!' jammerde Mina.. 'misschien wel met zoo'n koeterwaalsch sprekende Luiksche... en, Pondt! zijn de menschen daar niet allemaal Roomsch?'

- En dan, dat hij zijn kapitaal opgevraagd heeft!' ging Pondt voort. 'Ik ben er erg bang voor, dat hij zich daarginder vestigen wil, maar'... voegde hij er zuchtend bij, 'als 't zoo'n koeterwaalsche is, zal dat ook maar het beste wezen. Moeder! moeder! wat waren wij blij, toen het bleek, dat wij den jongen mochten behouden!... Maar dat hij met eene vrouw uit lagen stand komt opzetten... dat kan ik toch niet denken! Heb je niets bemerkt... van brieven bij voorbeeld?'

- Je begrijpt: als er een brief voor hem uit Luik kwam en hij was er niet, heb ik de adressen bestudeerd; maar eene vrouwenhand heb ik toch niet opgemerkt...'

Neen, moeder! dat kon ook niet. De brieven van Celine kwamen niet op Nicotia, ten minste niet door de post. En de zijne kwamen door een huurling in hare handen...

Gevaarlijke briefwisseling!

Wat de mond nog niet had durven uiten, had de pen nedergeschreven, en toen de vlam op die wijze aan het spelen was gegaan, had zij een fellen brand veroorzaakt.

Zinnelijke liefde - mag ze in waarheid liefde heeten? - is zoo geheel iets anders, dan waar de maagd nog maar een flauw vermoeden heeft van hetgeen haar handdruk teweeg kan brengen. Mousseerenden bessenwijn... wie zal dien voor Veuve Cliquot drinken? En toch... Waarlijk, 't is zelfs gevaarlijk voor een geheel geslacht, als de poëzie niet gewild is. Dan gaat zij ook in het leven ontbreken, en dan: wee het menschdom!

Maar nog veel meer: wee den enkelen mensch!

Innig, diep medelijden verwekt George.

Van het oogenblik af, dat hij zich sterk genoeg waande, om met Celine dezelfde lucht in te ademen, stond hij op de helling en gleed hij voort. Toch worstelde hij op de reis bij elk station met de gedachte, dat hij nog terug kon. Te Kempen steeg hij zelfs uit den trein en nam hij zich voor, den trein te laten vertrekken zonder hem, indien die de drie minuten halt overschreed! Helaas! de halt duurde eene halve minuut korter!

Te Maastricht worstelde hij een vol uur. Van zijn geweten, zijn begrip van zedelijkheid had hij geen last: hij wilde immers op den dood van den bejaarden echtgenoot wachten? Erop wachten: niet ernaar verlangen... Maar zijn verstand plaagde hem: het hield hardnekkig vol, dat het wachten ver, ver van de verleidelijke moest plaats hebben. Hij had medelijden met het geweten van Celine, in zoover de hartstocht haar gedreven had, om hem te schrijven... maar dat was immers door zijn schrijven uitgelokt, en hare brieven ademden toch niets anders dan het verlangen, om hem in hare nabijheid te hebben, ten einde met hem te dwepen over kunst...

Hij zette zich neer in een koffiehuis, om haar laatsten brief voor de zooveelste maal over te lezen, te bestudeeren... Helaas! hij las niet tusschen de regels!

Hoe beoorloogde hij zijn verstand! Hoe belette hij zijn verstand, de knie te zetten op den nek van zijn wil!

‘Ik heb alles gedaan,’ dus maakte hij zichzelf wijs, ‘om verre van Luik te blijven. Ik heb naar Indië willen gaan... Kon ik? Ik zou mijne moeder den dood aangedaan hebben... Ik heb in Amsterdam, in Den Haag... waar al niet!... naar eene plaats gezocht... 't Is mij overal mislukt... Alleen in Luik ben ik zeker van slagen... Aan wien de schuld?...’

Zeker, hij was naar zijne eigen meening ontzettend ver verwijderd van het kerkgeloof aan den duivel; maar hij verkeerde in zulk een toestand, als wel de aanleiding tot het scheppen van eene soort van

godheid, die duivel genoemd wordt, geweest zal zijn. Hij kwam niet verder, dan het noodlot te beschuldigen...

Want - beschuldigen deed hij. Alleen beschuldigde hij zichzelf maar niet.

Worstelend dwaalde hij door de volkrijke straten, totdat hij zich, en op eenmaal, en tot zijne verwondering, in de nabijheid van het station bevond.

- 't Is beslist!' mompelde hij.

Twee uur daarna scheelde het maar bitter weinig, of Celine was hem met een vreugdekreet in de armen gevlogen. Als hij zijn armen maar uitgebreid had, zou het gebeurd zijn. Maar de vreugdekreet drong diep, diep in zijne ziel.

Was zij eene sirene? Moet ze onverbiddelijk doen denken aan - ja, liefst, en als het mogelijk is, aan de doodsbeenderen, die op Scylla en Charybdis lagen te verbleeken?

Och, laat ons het beste nog van haar denken; denken, dat zij gebrek geleden had in de opvoeding van haar zedelijken zin; bedenken, dat zij in ieder opzicht in haar huwelijk teleurgesteld was. Misschien - misschien! - maakte ook zij zich wijs, dat zij sterk kon wezen; dat alleen zielsverwantschap haar dreef.

Maar de schrijver van dit boek heeft geen lust, om in het voetspoor van een Zola te treden, gesteld, dat hem eene macht, om te ontleden, - en om te schilderen - als dien Franschman ten dienste stond. Nog minder heeft hij lust, om de geschiedenis van het snelle afglijden te schetsen. De pen, die over Dora en Herman schreef, is zelfs veroordeeld, om hem hier niet te dienen!

Er kwam een oogenblik, waarin George zichzelf verachtte, een oogenblik, dat hij met diepen weedom aan den tijd dacht, dat hij meende, op zijne vastheid van wil, op zijne kracht te kunnen bouwen. En hij verbeeldde zich, dat Celine bezweken was voor zijne hartstochtelijkheid. Misdadig achtte hij zich: vluchten wilde hij, verre, zeer verre van Luik...

Hij bracht het tot Aken... De bekoring was te sterk... Het was te laat!...

Te laat!!

Het werd tusschen de twee eene verhouding, die bijna alleen een geheim bleef - of althans scheen te blijven - voor den man, die er een gevreesd belang in moest stellen. De bejaarde echtgenoot bracht dan ook den geheelen dag door aan zijne fabriek, ver buiten de stad aan de Ourthe.

Geweten, verstand, zij leerden het zwijgen, als maar de mogelijkheid van een bijeenzijn naderde, en het geld, om dienstboden om te koopen,

werd als een natuurlijk offer beschouwd. Maar die mogelijkheid naderde niet steeds. Als zij achter den rug was...

Als zij achter den rug was, morde hij tegen het noodlot, dat hem, zooals hij zichzelf wijs maakte, tegen wil en dank naar Luik gedreven had, toen zijn verstand hem zeide, dat hij er verre vandaan moest blijven. Dan ook nam hij het besluit, om Celine niet weder te bezoeken. Maar spoedig werd de verleiding hem weder te sterk. Zulke vlagen herhaalden zich, maar telkens en telkens met minder kracht.

Zoo duurde dat leven eenigen tijd, totdat de overtuiging zich aan hem opdrong, dat zijn levensweg door het slijk liep. Toch kwam die overtuiging uit onzuivere bron; niet omdat hij zichzelf beslijkt vond, maar omdat de vrouw, voor welke hij zich opgeofferd had, - en voor welke hij aanvankelijk verontschuldiging te over vond - elke verontschuldiging ijdel begon te maken, ongeveer een halfjaar, nadat hij zich tot haar slaaf had laten vernederen. Want slaaf, dat was hij, en hij gevoelde het. Het allereerste, dat hem in haar beleedigd had, was geweest, dat zij geen oogenblik van leedgevoel getoond had over hetgeen zijn gemoed met rouw had vervuld.

In Dora's nu wat zeldzame brieven las hij tusschen de regels, en hij gevoelde, dat Herman nooit slaaf zou worden. Integendeel: zonder dat te willen, toonde zij onverholen, Herman hooge achting toe te dragen. Celine was de eerste aanleidende oorzaak geweest, dat George zijn persoonlijk vermogen opgevraagd had; thans bekroop hem vaak de gedachte, dat de geldsommen, die zij van hem wist te verkrijgen, meer aantrekkelijks voor haar hadden dan zijne persoonlijkheid. Zelfs op bezoedelde levenspoëzie oefent het dorre, het steendorre proza van het geld eene verlammende kracht uit. Weldra was zij alleen verleidelijk voor goud...

Geweten en verstand hernamen hunne rechten.

Als hij in de oogenblikken, de uren van bezinning aan de verhouding zijner ouders, aan die van oom en tante Kruithoorn, maar vooral aan die van Herman en Dora dacht, was het hem, of hij op den laagsten trap van verdierlijking stond.

Zulke verhoudingen als de zijne tot Celine blijven nooit geheel geheim, en zij brengen in aanraking met mannen, die zulke verhoudingen minst genomen als zeer gewoon beschouwen; met mannen, welke die verhoudingen, en daarbij de vrouw in het algemeen, tot de onderwerpen van hun altijd zeer gemakkelijk vernuft maken. Vooral de uitingen van zulk vernuft waren George te laag bij den grond; hem was het dan, of hij een zwijn zich wellustig zag wentelen in het vuilste slijk... En hij gevoelde het recht verloren te hebben, om kuisch te zijn. Hij, die in ieder opzicht zooveel moed had, durfde niet nalaten minstens te glimlachen, als er om grappen van de grofste soort geschaterd werd.

Hij had van natuur een afkeer van het spel; zelfs ontbrak hem, wat men *esprit de jeu* noemt; en zij, zij was er eene hartstochtelijke liefhebster

van; en dat nog wel van het spel in zijn verderfelijksten vorm. Weldra ontdekte hij, dat zijn geld de kas van eene geheime speelbank stijfde!

Hij had een werkkring gevonden, zulk een, die hem in staat stelde, zijne ouders te berichten, dat bezigheden hem niet veroorloofden, zoo vaak naar Eikenheuvel te komen, als daar vurig gewenscht werd. Toch waren er gelegenheden, bij welke hij zijn wegblijven niet zou hebben kunnen verontschuldigen. Vrijheid, om te gaan, moest hij dan koopen voor goud. Ongelukkig bleef dan nog voor hem verborgen, wat schandelijke veinzerij tot grondslag van dien koop lag.

Als hij dan door de waarheidsliefde, die zich nog altijd bij hem liet gelden, niet als vurige, jolige jongeling maar als bezadigd man ettelijke dagen op Eikenheuvel doorbracht en op Nicotia een bezoek aflegde, hoezeer beschouwde hij Dora, dan met andere oogen, of - om juister te spreken: hoezeer vond hij Dora dan veranderd! Het spreekwoord van de bruid, die aan den man is, heeft dieper zin, dan waarin het gewoonlijk gebezigd wordt. Ja, 't is waar: kunst is bij machte een gemoed te veredelen, maar niets is machtiger dan reine liefde, om te veredelen, gemoed en lichaam beide! Vaak toont de jonggehuwde vrouw eene bekoorlijkheid, die zij als maagd miste!

En toch maakt de reine hartstocht schuchter. Eenzaamheid, fluisteren, 't zijn woorden, die daardoor eene vroeger nooit vermoede bekoorlijkheid erlangen. Maar schuchter moge de reine hartstocht zijn, hij is een schrikkelijk onbedreven smokkelaar!

George gevoelde en betreurde, dat de noodzakelijkheid hem tot een bedreven smokkelaar gevormd had; hem, wien niet ten onrechte altijd nagegeven was, dat hij van heimelijkheid een afkeer had. Over zijne verhouding tot Celine zou zelfs de verdorven wereld haar anathema uitspreken, en - wie zei hem, dat zij het in Luik niet reeds deed?

En op Nicotia?

De geheele wereld was gereed, om te zegenen, om de eenzaamheid, het fluisteren, de schemering te eerbiedigen, ja, te begunstigen! Hoe trotsch verhief die Herman zijn hoofd, in het bewustzijn, dat Dora hem haar geheele hart in ruil voor het zijne gegeven had; in het bewustzijn, dat zij hem alles, alles, zichzelf gereedelijk geven zou, omdat hij zich gaf met het heerlijke en krachtig betoonde gevoel, dat hij haar, en haar alleen, dat zij hem, en hem alleen, toebehoorde!

Hoe bitter stond daartegenover de zekerheid, dat juist door zijne afwezigheid uit Luik zijn goud te gereedelijker op de groene tafel schitterde!

En - hoeveel schooner was Dora geworden! Hoe flonkerde haar oog, als zij Herman zag komen! Ja, die Herman had reden, om trotsch te zijn!

Bij zulk een vertoef op Eikenheuvel vermeed George naar Rhenen te gaan. Maar grootvader had zich nu eenmaal voorgenomen, hem

de hand te drukken, en dat ging toch maar niet, zooals hij het doen wilde, in het bijzijn van wij weten wie. Toen George voor de derde maal een paar dagen op Eikenheuvel kwam doorbrengen, lag er een schriftelijk verzoek van den ouden heer, om hem ten minste een enkel uur te gunnen. Dat af te slaan, was niet wel mogelijk. En nog nooit had George, als hem thans op de leden viel, bedacht, hoe hoog die oude te Rhenen de heiligheid van het huwelijk hield en hoe hij zelfs zijn geheele leven onverstoorbaar door dezelfde reine huwelijksliefde vervuld bleef. Met zulk een man te spreken over zijne handelwijze omtrent Dora... dat was alles behalve begeerlijk. Dat was in staat, hem schuw te maken voor grootvader.

Maar schuwheid... hij had al lang geleerd, die te overwinnen, met voeten te treden.

Hij kwam dan ook als vanouds en opgewekter, dan hij zich op Eikenheuvel toonde.

- George!' zei grootvader, terwijl hij hem de hand op den schouder legde, 'ik ben wel wat oud voor je, maar als je eens een vriend noodig hebt en ik ben nog niet in het ongereede, klop dan bij mij aan, hoor! Natuurlijk weet ik alles van je handelwijs omtrent Herman Aardenborg...'

- Och!' zei George, 'grootvader! laten wij daarover liever niet praten.'

- Goed. Maar ik weet ook van je gesprek met Dora, toen jelui...'

- Och, grootvader, daar praat ik liever niet over!'

- Best, jongen! Ik zal je zin doen. Maar je houdt van Dora als van je zuster?'

- Dat zal wel waar wezen!'

- Nu, doe mij dan het pleizier en draag dit medaillon aan je horlogeketting.'

Toen George het opende, aanschouwde hij een verkleinden afdruk van het lichtbeeld, waar de tweejarige Dora op grootvaders knieën zat.

- Als je daarop ziet,' ging de oude voort, 'mag je denken, dat je zuster niet weinig door je mannelijke handelwijs gelukkig geworden is, en dan die ouders ook, want ik was altijd bang, dat jelui alleen door den wil...'

- Grootvader!' zei George nu wel wat al te mannelijk, 'als het u belieft, geen woord meer!'

- Wel stellig!' zei Rodewise, 'maar heel kort: Dora heeft den rechten Jozef; ik hoop ernstig, jongen! dat jij je rechte Maria zult vinden!'

Toen George naar Eikenheuvel terugreed, streelde hem toch de gedachte, dat hij Dora gelukkig had helpen maken; maar dat was ook het eenige streelende.

- Zoo'n oude!' mompelde hij, 'zoo'n man kan gemakkelijk van eene rechte Maria praten!...'

Hij hechtte inderdaad het medaillon aan zijn horlogeketting. Maar zoodra hij in Luik terug was, ging het in zijne schrijftafel. Was hij zich daarbij bewust, dat hij niets, wat aan de reine herinnerde, in aanraking met de onreinheid, ook maar in de nabijheid van het onreine, wilde brengen?

Drie maanden, vóórdat het huwelijk gesloten zou worden, vond George Emma als logeergast op Nicotia en - de gedachte sloeg hem, dat het hem een zegen had kunnen worden, als hij haar, vóórdat het rampzalige vuur in hem ontstoken was, ontmoet had. Dat was wel het sterkste bewijs, ook voor hem, dat zijne woeste liefde voor Celine bloot zinnelijk geweest was. Maar dat denkbeeld was maar als een bliksemstraal van eene opkomende donderbui. Hij liep om met een loodzwaar hart: de donderbui kwam dreigend voor hem op: de gevolgen van zijn omgang met Celine hadden zich geopenbaard - maar zelfs voor hem eerst, toen het de vraag moest worden, hoe dat geheimgehouden zou worden voor de wereld en - voor den echtgenoot.

De ontdekking was hem geweest als eene plotselinge en felle aardbeving. De gedachte, om zich los te maken, hoe en wanneer hij dat doen zou, was juist bij hem in overweging gekomen. En dan - eene andere gedachte was bij hem ontstaan: het vermoeden, dat zijn omkoopen van de dienstboden ten opzichte van den echtgenoot volkomen noodeloos was. Er zijn ellendelingen onder de mannen!

Maar toch moest die man misleid worden, al was het maar om den wil der wereld. Maar de wereld, die spotzieke, die onverbiddelijke wereld, hoe was die met goed gevolg te misleiden?! En de vraag was zelfs, of Celine het de moeite waard achtte, om afdoende pogingen aan te wenden, ten einde de wereld te misleiden. Zooals zij het op dit oogenblik deed, moest dat zijn ten nadeele van het kind, dat zijn kind immers was. In welk een losbandigen zin zijne Luiksche bekenden hem in den laatsten tijd opgevoed hadden, de band van het vaderschap knelde nu reeds krachtig! Wat zou het zijn, als hij volgens het gewone spraakgebruik vader zou geworden zijn!

En bedenk dan, dat hij thans Herman bijna een geheelen dag bijwoonde, alleen omdat diens dankbaarheid grenzenloos lastig wou wezen. Herman verklaarde vurig te wenschen voor George, dat diens mannelijke handelwijs - zoo noemde hij het, toen hij op het punt was, om het woord ‘edelmoedigheid’ te gebruiken, - hierdoor beloond zou worden, dat hij door ervaring het geluk zou leeren kennen, dat Herman thans volop genoot. Verontschuldiging is altijd noodig, als verliefden - en ook gehuwden - op die wijze hun geluk aan de klok hangen; maar gereedelijk wordt dan veronschuldigd.

't Vervulde George met wrevel. Hij gevoelde, dat zulk genot voor hem verloren was. De zinnelijkheid was het eerste en voornaamste, dat zich bij hem gelden liet bij de waardeering van vrouwelijk schoon.

Het werd hem duidelijk bij elke ontmoeting met Emma. Dat is de natuurlijke straf dergenen, die zich wegwerpen aan zulk een vrouwelijk wezen, dat het diepst door hare eigen kunne veracht wordt! Wie geene poëzie van de vrouw verlangt, krijgt ook niet anders dan het nuchterste proza...

En mij dunkt, dat hier het proza, om den wil van eene domme spreekwijs, vernederd wordt!

George wilde Emma zoo mogelijk niet meer ontmoeten. Hij bespeurde toch maar al te wel, dat hij in haar ook hoedanigheden waardeerde, die maar zeer weinig met de zinnelijkheid in verband stonden. Om harentwil bekortte hij nog zijn kort vertoef op Eikenheuvel. En toch had juist die Emma aanleiding gegeven, dat het verkeer tusschen Eikenheuvel en Nicotia in zijne oude levendigheid hersteld was. Vader en moeder Pondt koesterden thans zeer heimelijk wenschen, die met Emma in innig verband stonden.

De donderbui werd al dreigender en dreigender. Van al de overleggingen, om eraan te ontkomen, vervulde George met ontzetting die, welke de misdaad als het zekerste middel aan de hand gaf...

Een waar geluk moest hij het achten, dat de bejaarde echtgenoot in een toestand begon te verkeeren, die hem aan het ziekbed kluisterde. Juist van hem, van George, werd de dienst gevergd, om in de plaats van den kranke het toezicht op de fabriek aan de Ourthe uit te oefenen. Hij had de dwaasheid, om zich te laten overhalen: het directeurschap werd hem voorgespiegeld. Hoe het hem al dadelijk berouwde! Bij zijn eerste optreden zag hij een glimlach spelen om den mond der kantoorbedienden, en de spot zijner bekenden - vrienden had hij in Luik niet - maakte, dat hij hen vermeed. Hij begroef zich in zijn werk. En zij, zij had de onbeschaamdheid, om het ziekbed te ontvlieden en hem te bezoeken in die fabriek, waar zij vroeger nooit verscheen! Hij moest haar nopen, dwingen zelfs, om dan voor de wereld den schijn aan te nemen, of zij de inlichtingen kwam geven, die haar door den zieke ter overbrenging opgedragen heetten. En 't was altijd voor goud, dat hij hare goedwilligheid moest koopen.

Hij werd zich bewust, dat hij hijgend uitzag naar den dood van een mensch, en hij verachtte er zichzelf om. En dat verlangen, 't geschiedde toch alleen, omdat het daardoor mogelijk zou zijn, om te verheimelijken, wat tot elken prijs verheimelijkt moest worden. Haar later te huwen... niet alleen, dat de begeerte daartoe niet meer bestond, maar het besef was gekomen, dat hij zich daardoor reddeloos in het ongeluk zou storten. En welk een ongeluk moest dat zijn, als hij het een ongeluk noemen kon, terwijl hij zich reeds ongelukkig gevoelde! Niet het minst kwelde hem reeds het vermoeden, dat hij zich daardoor veroordeelen zou tot de rol,

die de oude echtgenoot - 't was bijna zekerheid voor hem - zich had laten welgevallen!

Juist in die dagen kwamen zijne ouders hem in Luik bezoeken. Dat was ten hoogste pijnlijk. Dat het goud kostte, om van Celine te verwerven, dat hij haar gedurende hun verblijf niet bezoeken zou, ja, dat zij zich als hem onbekend zou gedragen, was nog het minst; dat hij de dagen niet geheel met zijne ouders kon doorbrengen, folterde hem: zij mochten eens lont ruiken!...

Och! vader Pondt had dat al lang gedaan! George wist nog maar niet, hoe liefhebbende vaders in zulke omstandigheden voor het hooren van de volle waarheid terugdeinzen, alleen omdat zij zich volkomen machteloos gevoelen.

George's verlangen werd vervuld. Het verval van levenskrachten van den bejaarden man nam hand over hand toe, en de begrafenis had nog tijdig genoeg plaats, om de schuldige vrouw in staat te stellen, om, zoo het heette, hare bloedverwanten in Frankrijk te gaan bezoeken. In werkelijkheid verdween zij naar eene der inrichtingen in het noorden van dat land, waar de heimelijkheid eener bevalling mogelijk gemaakt wordt.

Heimelijkheid? George ervoer dat de wereld alleen de poging tot heimelijkheid zou eerbiedigen. Hij was ertoe gekomen, om zijne eigen kunne nog dieper te verachten dan de vrouw, onder wier zinnelijke bekoring hij slaaf geworden was, maar thans hoofdzakelijk slaaf, omdat zij een kind ter wereld zou brengen, waarvan hij immers de vader was!

Maar juist als hij zijne geslachtsgenooten het diepst verachtte, kwamen zijn vader en oom Kruithoorn en, misschien wel het krachtigst, kwam grootvader de eer van dat geslacht voor zijn geestelijk oog ophouden.

Met Dora was George nog van tijd tot tijd in broederlijke briefwisseling, maar toch met eene voorzorg aan zijn kant, die hare oorzaak had in het vermoeden, dat Herman zijne brieven lezen zou.

Die voorzorg was noodeloos; maar daarvan had hij geen besef. Als eene verloving niet langer dan een jaar duurt, blijven er in het maagdelijk gemoed schuilhoekjes, die groote kans hebben, geene schuilhoekjes te blijven, zoodra maar de innigste vereeniging haar beslag heeft. Maar er was nog eene andere reden: als Herman bij Dora was, gingen de twee zoo geheel in elkander op, dat zelfs grootvader verwaarloosd werd. Maar die zag dat met innige tevredenheid: zijn tijd zou wel weer komen! Kon het niet zooals vroeger: welnu, dat moest ook niet.

Maar Dora logeerde thans veel in Den Haag. Dan kon het wezen, dat zij veel om George dacht; en dat was dan altijd, als zij alleen met Emma was.

Elke zinspeling, die Dora zich in hare spaarzame brieven voor ‘haar broeder’ veroorloofde op zijn door zijne ouders sterk verlangd aanknoopen van liefdebanden, elke uiting van hoop in die richting liet George geheel onbeantwoord. Zijne brieven verkondigden tevredenheid over haar geluk; zij bevatten altijd bitter weinig omtrent hemzelf.

Verwondert men zich, dat Dora zich dergelijke zinspelingen veroorloofde?

Men bedenke, dat, als zij aan George dacht, dat met groote dankbaarheid was. Thans, nu zij den hartstocht kende, huiverde zij bij de gedachte van hetgeen zij licht mogelijk ontbeerd zou hebben. 't Zou haar eene ware vreugd zijn, als zij haar broeder met een beminnelijk meisje zag optreden; en als zij daaraan dacht, was Emma wel eens dat meisje. Maar dáárvan liet zij nooit iets blijken.

Na verloop van het nooit te vergeten verlovingsjaar werd George opgeroepen, om de huwelijksfeesten te helpen vieren. Drie weken werden hem gevraagd; den geheelen bruidstijd moest hij in volle ruimte medemaken.

Die uitnoodiging kwam zeer ongelegen. Ieder oogenblik verwachtte hij de tijding, dat de bevalling plaats gehad had, en hij was voor zichzelf volstrekt niet zeker, dat hij dan niet naar Frankrijk zou snellen, naar het dorp, dat nog geen uur van de Belgische grenzen verwijderd was.

Maar Dora had in eigen persoon zoo sterk betuigd, dat zij op zijne tegenwoordigheid op den eersten bruidsdag gesteld was, en Herman had eraan toegevoegd, dat hij evenals Dora de feestelijkheid niet volkomen zou achten, als George ontbrak!

Hij kwam. Hij zat aan met de verheugden, hij, die redenen gehad had, om zich te verzekeren, dat het leven van het kind, dat geboren zou worden, - zijn kind! - aan geene andere ongevallen dan die der natuur zou blootstaan; hij, die het met zichzelf niet eens was, of hij niet honderd redenen had, om te wenschen, dat de natuur zijn kind niet zou veroorloven te leven!

Voorwaar, het viel hem zwaar, door zijne afgetrokkenheid niet te zondigen tegen de voorschriften der wellevendheid. Met bezorgde blikken namen zijne ouders den ernst waar, die op zijn gelaat lag! En niemand, die het hem zoo moeilijk maakte als die grootvader, die wel twintig jaar verjongd scheen!

Den volgenden avond ontving hij het goed vermomde draadbericht, dat hem een zoon geboren was. 's Morgens daarna werd zijne kamer ledig gevonden, zijne legerstede ongebruikt...

Welk eene onrust op Eikenheuvel! Gelukkig maar voor enkele minuten.

Uit Wageningen ontvingen zijne ouders vroegtijdig het bericht, dat hoogst gewichtige beroepsbezigheden hem vier dagen afwezig zouden doen blijven; zijn directeurschap aan de fabriek te Luik zou hij anders

op het spel zetten... Hij verzocht in den brief, dat bijzondere feestelijkheden om zijnentwil zoo mogelijk uitgesteld zouden worden tot zijn terugkeer uit... Luik.

Hij snelde naar de Fransche grenzen; hij moest er den avond, de nachtelijke duisternis afwachten. Alles moest toch met heimelijkheid geschieden, om - ja, waarom... om Celine te zien?

O, zij bemerkte zeer goed, dat hij gekomen was om den wil van het kind - het kind der schande - zijn zoon! En toch werd zijn hart toegeschroefd bij de gedachte, welk lot dien zoon beschoren zou zijn - door zijne schuld!

Op den bepaalden dag was hij op Eikenheuvel terug. Aan den voornaamsten feestdisch, zoowel op Nicotia als in Den Haag, was hij de tafelridder van Emma.

Wat al heimelijke wenschen werden er gekoesterd, dat het bevallige, verstandige en daarbij geestige meisje een blijvenden indruk op hem zou maken! Vader en moeder Pondt, oom en tante Kruithoorn zelfs hoopten het. Zij zagen met welgevallen, hoe hij zich veel aangenamer dan bij de ontmoeting op den eersten bruidsdag kweet van zijne plichten als dischgenoot, als welopgevoed man. Maar hoe konden zij vermoeden, wat er de oorzaak van was? Hoe konden zij vermoeden, dat hij schertste met een verflenst hart?

Helaas! een verflenst hart! En dan - bevrediging van de eischen der zinnelijkheid, het eerste, wat gevraagd wordt aan datgeen, wat liefde genoemd wordt en er zoo bitter laag beneden blijft!

Hoe diep is de man te beklagen, die in het dichterlijkste deel des levens, in den bloeitijd der kracht, zichzelf veroordeeld heeft tot een verflenst hart. Jammer, dat de tijd van rouw zoo laat intreedt! Jammer voor de jeugdigen van jaren, die zich anders zouden kunnen spiegelen!

Dora's huwelijk werd te Wageningen een door de regeering gewaarborgd feit, en het jonge paar trok onder de gunstigste omstandigheden op het huwelijksreisje. George woonde alles tot het laatste toe bij. Toen vertrok hij naar Luik. Hij kon niet nalaten te bedenken, hoe geheel anders hij in den trein zat dan die Herman, die niet nagelaten had, hem aan den feestdisch en daarbuiten met vruchteloos afgebeden zegenwenschen te overstelpen. Hij verwerkte zijn vaderschap. Hij voelde zich machtig getrokken tot het wicht, dat hem - hij gevoelde het met zelfverachting - nooit vader zou noemen en dat zijn hoofd met vaderzorgen vervulde, drukkende, omdat hij maar al te wel bevroedde, dat die vaderzorgen niet door moederzorgen gesteund zouden worden. Zeker, geen burgerlijk wetboek legde hem aan banden: hij deed dat zelf.

Met het rouwgewaad om de leden en blijkbaar overtuigd, dat het hare verleidelijke schoonheid nieuwe kracht bijzette, verscheen Celine zoo spoedig mogelijk weder te Luik. Haar kind had zij achtergelaten, en dat volgens afspraak met George, omdat het te verwachten was, dat het in de inrichting goed verzorgd zou worden. 't Was gelukt, het onder een vreemden naam bij den burgerlijken stand te doen inschrijven. Men was daar aan zulke dingen gewoon.

Thans, meende zij, zou het oude leven hervat worden; maar tot hare ergernis was daarvan geene spraak. En de oorzaak van die ergernis lag voor haar hierin, dat de nalatenschap, waarover zij als weduwe te beschikken had, niets anders dan een zeer ontredderde boedel bleek te zijn. Maar George deinsde terug voor het denkbeeld, dat zij ten tweeden male moeder zou worden.

Hoe zij alle verleidingskunsten aanwendde! Vergeefs: de argeloosheid was van George geweken. Een tijdlang bleef zij vermoeden, dat hij de meening der wereld eerbiedigen of die verschalken wilde; dat hij op eene wijze, die geene aanleiding tot achterklap gaf, het tijdstip af wilde wachten, waarop de wet hem veroorloven zou haar te huwen. Hoe verbaasde zij zich, dat George haar bij haar vleien om geld op zijne vaderplichten wees, op de noodzakelijkheid, om zijn vermogen te bewaren voor de opvoeding en de latere behoeften van hun kind! Zijn directeurschap was hem eene gewenschte reden, om veel aan de Ourthe te zijn. Geene maand liet hij daarenboven voorbijgaan, zonder dat hij een uitstap over de grenzen maakte, en hij had de smartelijke ervaring, dat hij terug kon komen, zonder dat zij, de moeder, ook maar eenige belangstelling aan den dag legde voor den toestand, waarin hij haar kind gevonden had. Dan dacht hij aan de teederheid van zijne moeder en aan die van tante Kruithoorn.

In die dagen bezocht hem Willem Horst. Minder gewenscht bezoek had hij moeielijk kunnen ontvangen; in de eerste plaats, omdat hij vermoeden moest, dat zijn gast door hunne tijdgenooten aan de academie meer omtrent hem wist, dan hij verlangde. Toch scheen dat niet het geval te zijn. Willem had hem indertijd gewaarschuwd, en hij had de waarschuwing in den wind geslagen. Zijn zelfverwijt werd pijnlijker, zoodra hij den vriend vóór zich zag, en de pijnlijkheid steeg nog, toen deze, zonder te vermoeden, hoe vlijmend zijne woorden sneden, met opgetogenheid gewaagde van zijne openlijke verloving en hem vertrouwelijk maar tamelijk forsch op den schouder sloeg met de woorden: ‘Kerel! wanneer hoor ik zoo iets van jou?’

Zich tegenover Willem het voorkomen te geven, alsof hij het huwelijk als een juk smaadde: hij wilde dat niet; hij behielp zich met uitvluchten: de rechte Maria had hij nog niet ontmoet; hij twijfelde, of die bestond...

Willem stak duchtig den draak met dat beweren. Hij herinnerde hem aan de verliefdheid te Apeldoorn en, lachte hij er zelf hartelijk om, hij vond, dat George zijne vroegere onbezorgde vroolijkheid voor al te vroegtijdigen ernst verwisseld had.

Het was voor George eene verlichting, toen zijn vriend hem een laatst vaarwel uit den trein toewuifde, en hij zag den trein met een weemoedig gevoel na, juist omdat Willem's vertrek eene verlichting voor hem was.

Toch overwoog hij ernstig de vraag, of hij Celine huwen zou. Maar wat al hinderpalen! Zou hij alles en alles op Eikenheuvel en Nicotia trotseeren... Als hij het deed, zou hij zelfs den oude te Rhenen niet onder de oogen willen komen. Ja... zoo dat kind er niet was!

En dan Dora!

Hij dacht erover, om naar Indië te gaan, naar Amerika, indien... indien hij haar huwde alleen om den wil van hun kind. Maar juist om den wil van dat kind mocht hij het niet doen. Nu reeds openbaarden zich de gevolgen van de verwaarloozing, die hij Celine deed ondergaan, en dat gaf aanleiding tot tooneelen, die in ergerlijkheid ontaardden. Hij betrapte zich met schrik op den wensch, dat zij hem aanleiding zou geven tot eene onherstelbare breuk. De vroeger noodeloos bezoldigde dienstboden nam hij nu in dienst, om háár te bespieden! Nauwelijks had hij het gedaan, of hij vernam, dat er redenen genoeg waren, om hem te doen twijfelen, of het kind, daar over de grenzen, zijn kind was! Indien eene rechtbank in dat opzicht had moeten beslissen, zou zij George het vaderschap niet toegewezen hebben.

Lezer! als gij ooit te voet van Kandersteg in Zwitserland naar den Gemmipas wilt gaan, zult ge door modderpoelen moeten waden. Maar er zal een oogenblik komen, dat uw gids u zeggen zal: ‘Wij zijn erdoor!’ Dan zal er genoeg te genieten zijn, om u te doen vergeten, dat uw schoeisel beslikt is. En de gelegenheid, om dat slik te verwijderen, zal niet zoo heel lang uitblijven. Dan zult ge het slik zelfs weldra geheel vergeten.

Ook wij, wij worstelden ons door een modderpoel heen. Wij hebben de meest begaanbare plekken gekozen, opdat niet de vuilnis, die u bespat heeft, maar alleen de poel in uw geheugen blijve. Nog eene leelijke plek, en ook wij, wij zijn erdoor!

Den twijfel omtrent het vaderschap drong George aanvankelijk met kracht terug: maar - daarin slaagde hij alleen geheel in den aanvang. Die twijfel had ten gevolge, dat hij zich niet meer begaf naar het dorp, waar het kind besteed was. Toch nam hij zich voor, de plichten van het vaderschap op zich te nemen. Hij stelde het onmogelijke in het werk, om Celine tot de vervulling van hare moederplichten over te halen. Helaas! hij was zich maar al te wel bewust, hoe weinig het hem voegde, tegenover haar van plichten te gewagen!

Op zekeren dag was zij verdwenen. En te gelijk met haar verdween uit Luik de houder van de geheime speelbank, de man, omtrent wien George's huurling meer dan zijn argwaan opgewekt had.

Wij kunnen gelukkig voorgoed afscheid van haar nemen. George zelf heeft zich nooit verwaardigd, eene enkele poging in het werk te stellen, om te vernemen, wat er van haar geworden is.

Stel daartegenover den oude te Rhenen vóór het werk van Pieneman!

Hoezeer die overigens tamelijk gewone ontknooping van zulk een band George aanvankelijk schokte om den wil der voortvluchtige, - zij liet veel schuld achter - gevoelde hij toch zeer spoedig, dat hij zich als verlost kon beschouwen; en omdat niet hij den band verscheurd had, kwam hij aanvankelijk tot eene kalmte, die betrekkelijk weldadig mocht genoemd worden. Toen bekroop hem - was het louter nieuwsgierigheid? was het vrees? was het hoop? - de gedachte, dat de moeder haar kind medegevoerd kon hebben. Maar die veronderstelling bleek ongegrond: George vond het wicht, waar het besteed was.

Die arme kleine wereldburger! Hij lag in zijn wiegje te kijken, alsof de wereld niet anders dan zaligheid voor hem zou hebben, en de man, die op hem blikte en die wist, dat de tijdelijke verzorgsters van het kind hem voor den vader hielden, vroeg zich af, of hij zich verder om het wicht te bekommeren had.

Maar hij schrikte van die vraag. Al dadelijk had zij ten gevolge, dat hij zich van het wiegje afwendde, een driemaandelijkschen termijn vooruitbetaalde en de vrijheid liet, om het kind af te geven, ingeval de moeder het zou komen halen.

Drie etmalen veroorzaakte die vraag hem een hevigen strijd; toen besloot hij, het knaapje zoo goed op te voeden, als de omstandigheden dat zouden veroorloven. De begeerte, om goed te maken, wat hij zich kwaads bewust was, mag niet vreemd aan zijn besluit geacht worden. En daarbij was hij zich wel degelijk bewust, dat het kind hem zijn geheele leven eene oorzaak van strijd zou wezen. Maar hij bevroedde, dat die strijd te pijnlijker zou wezen, als hij zijn vaderschap loochende.

Toen dat besluit maar genomen was, kwam hij tot sinds lang ongekende kalmte, ofschoon hij gevoelde, zijn deel van de opspraak te moeten doorstaan, die door de verdwijning der algemeen bekende vrouw veroorzaakt werd. Veel opgeruimder dan vroeger bracht hij - om die opspraak te laten doodbloeden - ettelijke dagen op Eikenheuvel door; maar de jonggehuwden, die om den wil van Herman's beroepsbezigheden in Amsterdam hunne woonplaats opgeslagen hadden, kregen geen bezoek van hem. En ook: hij had den eigenaars der fabriek medegedeeld, dat hij niet voorgoed als directeur aangesteld wilde worden.

Toch bleef hij nog twee jaar te Luik, zich vergenoegende met zulk een ondergeschikten werkkring aan dezelfde fabriek, dat die hem eene

groote vrijheid van beweging toeliet. Slechts ééns in dat tijdsverloop ging hij naar Frankrijk; veelvuldig kon men thans zijne korte uitstapjes naar Eikenheuvel noemen in vergelijking van vroeger. Toen Dora met een kleinen Herman, dus naar den vaderlijken grootvader genoemd, op haar schoot zat, overwon hij elke bedenking en begaf hij zich naar Amsterdam.

Ja, hij had bedenkingen, en gewichtige ook: hij vermoedde, dat hij een schouwspel zou zien, dat hem met weemoed vervullen zou.

Dat vermoeden bleek maar al te gegrond. Maar hij liet niet blijken, hoezeer de aanblik van de jonge, gelukkige moeder hem schokte; hij scheen zelfs vermaak te scheppen in den trots van den vader. Hij behielp zich met den zeer gewonen spot over de keten, die het huwelijk aanlegt, als Herman er maar al te wel in slaagde, om hem door zijn gedrag die keten te doen beschouwen als een rozenband. Maar bovenal min aangenaam was hem, dat Emma juist bij het zalige paar logeerde. Die vooral wilde hij liefst vermijden. Hij had besloten, voortaan elken band met een vrouwelijk wezen te vlieden, en hij was reeds eenmaal zichzelf bewust geworden, dat, zoo een meisje dat voornemen aan het wankelen kon brengen, Emma dat doen zou. Hij verkeerde in de meening, dat zijn hart niet meer weg te geven was; en alleen zijne hand te geven: hij wilde Emma, en geene enkele maagd, daaraan wagen, ja, om harentwil, maar ook en nog meer om zijns zelfs wil. Zoo wijs was hij wel geworden, om te weten, dat wie geen hart geeft, ook geen hart in ruil ontvangt. En dan - het kind, daarginds in Frankrijk, verkoos hij te beschouwen als een hinderpaal, om welken heen het dwaasheid was te wandelen.

Tot lang vertoef konden Herman en Dora hem niet bewegen, al toonden zij zich nog zoo opgetogen over zijne tegenwoordigheid.

Van Amsterdam ging hij rechtstreeks naar Luik; hij vreesde, dat op Eikenheuvel bespeurd zou worden, dat het bezoek bij Dora een indruk op hem gemaakt had, waarvan hij de kracht wilde laten slijten.

Tegen het einde van het tweede jaar verheugde hij zijne ouders met het bericht, dat hij besloten had een werkkring in zijn vaderland te zoeken.

(Wordt vervolgd.)

Uit den vreemde,
meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.

Fanny's moeder.

Er werd weder iemand naar de gevangenis gebracht en de halve bevolking van het dorp, zoowel mannen als vrouwen, liep, als gewoonlijk, met den veldwachter mede. Tobias Wijnink, die voor zijn huis op zijn stoel zat te wippen, liet eensklaps de vier pooten op den grond en riep zijne vrouw toe:

‘Zijt gij daar, Nans?’

De vrouw kwam bij de voordeur, leunde op den langen steel van den stoffer, waarmede zij bezig was geweest de huiskamer aan te vegen, en kwam, met een doek onder hare kin gebonden, bij den met wingerdbladeren begroeiden muur naast haar echtgenoot staan.

‘Wat is er aan de hand?’ vroeg zij.

Zij was eene magere vrouw van ruim dertig jaren; de vorm van haar gelaat, hare amandelvormige oogen en de bruine tint harer ingevallen wangen wezen op Oostersche afkomst.

‘Kijk maar, daarginds,’ antwoordde Tobias en wees naar den weg van het dorp, dat in eene kom achter de helling van een heuvel lag. ‘Naar het getier te oordeelen, zou ik denken, dat het er een van die dievenbende is.’

Juffrouw Wijnink beschermde met hare linkerhand hare oogen tegen de zon en keek den kant der gevangenis uit, een hok, waarvan de deur met een ijzeren bout gesloten was.

‘Het is, om misselijk te worden, zooals het daar toegaat,’ zeide zij. ‘Ik was liever dood, dan dat Mieltje hier kwam en die jacht op al die menschen moest zien. Zij zou rechtsomkeert maken en mij meepakken, wed ik. - Het is eene vrouw, Toob,’ riep zij eensklaps. ‘Zij stoppen haar in het hok! Ziet gij hare zwarte haren niet loshangen? Laat toch dat schuifelen met uwe voeten. Ik geloof, dat ik haar hier hoor gillen.’

Haar man stond op en liep den weg op; de vrouw riep hem na:

‘Kom gauw terug en vertel mij, wat zij gedaan heeft.’

Toen Wijnink de menigte op de hielen was, trok de veldwachter juist den sleutel uit het zware hangslot, dat aan de deur van het hok hing.

‘Wat is er gaande?’ vroeg Wijnink.

‘Zij hebben eene juffrouw ingerekend; zij was dronken, geloof ik,’ ontving hij ten antwoord; ‘het is nog eene jonge bloed; maar zij hebben haar al gemeen gemaakt. Het is maar eene akeligheid om het kind.’

‘Welk kind?’ vroeg Wijnink.

‘Het hare; een klein meisje van een jaar of twee, slim als een jong katje. Heer in den hemel, wat gaat die vrouw te keer!’

De ‘juffrouw’ in het hok scheen haar lot alles behalve lijdelijk te dragen. Er klonk een geluid, als bonsde zij met hare zwakke handen tegen de wanden van het hok, en door het ijzeren tralievenstertje drongen de kreten der wanhopige vrouw.

‘O, mijn kind! Vervloekte kerels!’ riep zij schreiende; ‘ik vraag niet, om losgelaten te worden; maar mijn kind! Ik zou niet eens weten, waar ik heen zou gaan, als gij mij losliet; maar mijn kind kan hier geen adem halen; zij is ziek, zeg ik u! Zij heeft keelpijn; haal haar weg uit dit vochtige hok. O, God, laat hen er haar uithalen, die beesten!’

‘Eene ruwe tante,’ zeide een van de omstanders tegen Wijnink op goedaardig schertsenden toon; ‘vindt gij niet?’

Wijnink had eene kleur als vuur. ‘Waarom luistert niemand dan naar haar?’ vroeg hij. ‘Een hond zou het niet in dat hok uithouden, laat staan een kind. - Hoort gij wel, Meerland?’ En hij pakte den veldwachter bij den arm, die een deuntje floot in het besef van zijn gezag. ‘Maak dat hok open en geef mij het wurm. Ik zal het houden, totdat de vrouw weder los is. Eene maand? Heel goed, ik neem het kind mede naar huis.’

Meerland klopte hem waarschuwend op den schouder. ‘Zie toe, wat gij begint, Tobias; uwe vrouw zal er niet mede gediend zijn.’

Wijnink fronste zijne wenkbrauwen. ‘Het kind kan het niet helpen,’ zeide hij.

‘Mijnentwege,’ hernam de veldwachter; ‘maar uwe vrouw zou geene vrouw wezen, als zij niet tegen u uitviel.’ Dat zeggende, deed hij de deur der gevangenis op een kier.

‘Luister!’ riep hij de gevangene toe. ‘Hier staat Tobias Wijnink, die uw kind zoolang voor u wil bewaren.’

Het snikken en gillen hield onmiddellijk op.

‘Wie?’ vroeg eene nederige, nog half tartende stem van binnen.

‘Tobias Wijnink, de stalhouder.’

‘Vraag hem dan, of hij een oogenblik bij mij wil komen. Het kind slaapt; ik zal haar zelve aan hem overgeven, als hij hier wil komen.’

‘Ga maar binnen, Tobias,’ zeide de veldwachter, toegevend; hij deed de deur iets verder open, en die het dichtstbij stonden, zagen eene matras in een hoek op den grond, eene bukkende gedaante en daarna het vervallen gelaat eener mooie jonge vrouw met flikkerende, rustelooze oogen. Wijnink stapte aarzelend het hok in.

‘Wacht één oogenblikje,’ hijgde de vrouw, terwijl zij het kleine wezentje aan haar hart drukte. ‘Het is zoo vreeselijk hard, haar af te geven. - Fanny! Fanny!’

‘Staat hier niet zoo te gapen,’ riep de veldwachter den indringenden mannen en jongens toe, en hij smeet de deur dicht met een gevoel van deernis met het tooneel daarbinnen en van trots op zijne macht tevens.

‘Het schijnt wel, dat gij geen van allen iets hebt uit te voeren! - Robberts, als gij wat te zeggen hebt, zeg het dan hardop! Ik wil geen twist zoeken, maar... - Gij hebt gelijk, Jacobs, dat gij hem medeneemt, als hij uw vriend is. Hij heeft al te veel op zijn kerfstok, zooals het is; als ik het niet om zijne vrouw en kinderen liet, zou ik hem...’

Hier bleef hij eensklaps steken en dacht aan zijne gevangene; zij nam langer tijd voor het afscheid, dan noodig was, en de veldwachter richtte zijne oogen op de deur.

Wijnink kwam er juist uit. Er lag eene zonderlinge uitdrukking op zijn gelaat. Hij droeg een klein kind, in havelooze plunje, tegen zijn schouder aan; hij scheen er niet om te geven, hoe de kleine tegenspartelde en schreeuwde, en keek maar op het donzige goud van het kinderkopje neder.

De vrouw was voorover op de matras gevallen.

‘Vergeet niet,’ mompelde zij nog, met een gebiedend gebaar, ‘wat gij beloofd hebt.’

Juffrouw Wijnink had met vegen gedaan en liep lusteloos rond, om met eene pluim het stof van meubels en ornamenten in de huiskamer te nemen.

‘Genadige God!’ riep zij, toen haar echtgenoot den tuin inkwam met eene vracht, waarin zij terstond aan het blonde hoofdje en aan de versleten schoentjes, die over zijn arm hingen, een kind onderscheidde.

Wijnink bleef onder zenuwachtig trekken van zijn gelaat op den drempel staan.

‘Nans,’ zeide hij, ‘die arme vrouw daarginds heeft mij dit kind te bewaren gegeven. Wij hebben er nooit een van onszelven gehad...’ hier zweeg hij, ontsteld van de uitdrukking op haar gelaat. ‘Ik had zulk een medelijden met haar,’ borst hij verontschuldigend uit.

‘Het is zóó gekomen.’ En hij deed stotterend zijn verhaal. ‘Ik had het kind eenvoudig in huis willen nemen, totdat hare moeder weer los was; maar zij... zij heeft gezegd, dat wij het konden behouden, Nans; zij...’

‘Zet haar neder,’ zeide zijne vrouw, wijzende op het kind. De kleine wreef hare oogjes uit, waggelde en greep Juffrouw Wijnink bij de rokken.

‘Moesje!’ pruilde het kind, terwijl het haar hoogrood gezichtje in de rokken verborg.

‘Ik ben uw moesje niet,’ zeide Juffrouw Wijnink en deed een stap achteruit. ‘Breng haar in huis; de buren staan allen te kijken, Toob. Ik heb nooit gedacht, dat mij een bedelaarskind zou opgedrongen worden. Indien ikzelve een kind had, zou ik het schooierskind, dat gij mij gebracht hebt, niet in huis nemen. Ik zou zoo iets beleedigends nooit van u verdragen hebben, Toob.’

En zij wierp haar hoofd in den nek en trok aan het lintje, dat zij om den hals had. ‘Maar ik kan er mij niet tegen verzetten, als gij mij eene vondelinge in huis brengt. Ik zal voor het kind doen, wat ik kan, maar ik begeer het zoo weinig mogelijk te zien.’ En zij leunde hijgende tegen den post van de deur.

‘Maar als mijne zuster komt,’ ging zij voort, ‘weet *ik* niet, wat zij zeggen zal. Zij zal hare beide kindertjes niet met een kind als dit willen laten omgaan en dat kunt gij haar niet kwalijk nemen; zij is sterk aan mij gehecht; ik ben ook hare eenige zuster.’

Wijnink keek eenigszins verontwaardigd. ‘Zij heeft het toch nooit getoond,’ zeide hij; ‘zij schrijft nooit eene letter!’

‘Zij heeft nooit van schrijven gehouden,’ antwoordde zijne vrouw boos. ‘Verleden jaar heb ik toch een brief van haar gehad; is het waar of niet? Zij heeft hare huishouding en hare kinderen. Hoe raar, dat ik haar man nooit heb gezien. Het was een goed huwelijk; maar ik heb nooit aan haar gemis kunnen wennen. Zij schreef mij toen, dat zij mij binnenkort zou komen bezoeken. Ik denk dikwijls, dat ik eronder zal bezwijken, dat ik haar nooit meer zie.’

‘Als zij komen mocht,’ hernam Wijnink, ‘zou ik het haar wel goed uitleggen.’

Zijne vrouw maakte er volstrekt geen geheim van, dat het tegen haar zin was, dat het kind haar werd opgedrongen. Fanny was haar een levend verwijt, en het was haar een doorn in het oog, dat haar man van het kind scheen te houden.

Op zekeren laten Octoberdag speelde Fanny in den tuin en had er pleizier in, tusschen de dorre bladeren te loopen; hare blonde haren vlogen woest over het blauwe, gebreide doekje, dat zij omhad.

‘Het kleine ding groeit als kool,’ riep eene voorbijgaande vrouw Juffrouw Wijnink toe. ‘Zij ziet er vrij wat anders uit, dan toen gij haar kreegt.’

Juffrouw Wijnink keek het kind met strengen blik na en bedwong met geweld een gevoel van trots op het aardige kindje.

‘Ik doe mijn best,’ zeide zij, op den toon van een slachtoffer.

‘Heere, wij hebben allen met u te doen,’ gromde de vrouw, die er oud en haveloos uitzag. ‘Heere ja. Het zal maar goed zijn, als de moeder van Fanny loskomt en met haar gaat, waar zij vandaan gekomen is. Gij zoudt er maar last van krijgen, Juffrouw; de menschen zeggen overal, dat de veldwachter zich heeft laten omkoopen, om de gevangenis voor uw man open te maken. Ja, men weet nooit, wat men aan die mannen heeft.’

Juffrouw Wijnink werd bleek.

‘Neen, dat is waar,’ stemde zij toe, ‘als ik eene dochter had, zou ik haar aan den beste nog niet geven. Ik heb het zoolang tegengehouden, als ik kon, dat mijne zuster Mieltje trouwde. Maar zij is gelukkig, hoor ik; haar man is te vertrouwen en hij heeft een goed bestaan.’

De oude vrouw luisterde eerbiedig, op hoop van zegen. Juffrouw Wijnink zweeg, en de andere vrouw trok haar hoed diep over haar hoofd.

‘Nu, ik ga,’ kondigde zij aan... ‘maar wat ik vragen wou: hebt gij niet een beetje snuif voor mij?’

‘Ik snuif niet,’ antwoordde Juffrouw Wijnink; ‘mijn man is ertegen; daarom komt er nooit snuif in huis.’

De oude vrouw liet een teleurgesteld gemompel hooren en er kwam een nijdig lachje om haar tandeloozen mond.

‘Ik zou mijn genoegen voor geen man ter wereld willen opofferen,’ zeide zij; ‘gij bederft Tobias. Hij heeft u niet eerlijk behandeld met dat kind dáár. Hij weet er meer van, dan hij zegt. De veldwachter heeft aan mijn schoonzoon verteld, dat die vrouw in de gevangenis Tobias iets nariep en hem herinnerde aan iets, wat hij haar had beloofd; wat, weet ik niet, maar ik zei, dat ik het niet eens zou begeeren te weten, als hij mijn man was. Tobias Wijnink behoeft zoo'n hooge borst niet te zetten.’

‘Ik wil geen woord ten nadeele van mijn man hooren!’ antwoordde Juffrouw Wijnink boos. Hare wangen verbleekten, alsof een nieuwe angst er al het bloed uitzoog.

'Als *ik* hem verdraag...' Hier brak zij plotseling af en ging in huis. Doch de toespeling der vrouw was haar als een bloedbedervend vergif. Het mooie gezichtje van Fanny hinderde haar en het lieve, hooge stemmetje was haar onaangenaam.

'Ik weet niet, wat ik doen zal,' kreunde zij. 'Ik kan er niemand naar vragen. Ik zal moeten wachten, totdat Mieltje komt.' Zij begon zelve angstig te worden, dat zij te veel van Fanny ging houden.

Op zekeren morgen, nadat Juffrouw Wijnink gemolken had en hare handen verstijfd waren van de Decemberkoude, liep Fanny tegen haar aan, zoodat er melk uit den emmer op den grond gestort werd. In een plotseling opkomenden aanval van drift gaf zij het kind een harden klap op de wang.

'Ziedaar!' En zij hief hare hand op voor een tweeden slag, doch er was iets, dat haar onwillekeurig tegenhield. Fanny waggelde achteruit; hare vingertjes grepen in de ijle lucht, alsof zij zich vast wilde houden, en de vrees, die in de blauwe oogjes lag, trof Juffrouw Wijnink pijnlijk in het hart.

'Fanny!' riep zij en nam het kind op. 'Ik zou het niet nog eens gedaan hebben; kijk niet zoo bang, liefje! Ik wil u niet meer slaan, arm zieltje!'

Fanny gaf een zenuwachtig geluid, dat evengoed een snik als een lach kon wezen.

'Moesje!' riep zij met eene reeds half verdwenen herinnering. Juffrouw Wijnink klemde haar stijf tegen zich aan en haar kinderloos hart vergat zijn verdriet, toen zij de zachte, mollige leedjes voelde.

'Ik wil uw moesje zijn, Fanny,' wilde zij zeggen. Daar hoorde zij den stap van haar echtgenoot; zij zette het kind zachtjes neder, doch met het oude gevoel van wrok.

Wijnink zag er bedrukt uit, toen hij aankwam. Hij bleef bij de deur staan en keek den kant van het dorp uit, waar de roode daken en gele muren der huizen nu duidelijk tusschen de kale boomen uitkwamen.

De rivier was sterk gezwollen; het water was donker en dof van kleur en hij zag, dat het nog steeds rijzende was.

Er hingen donkere wolken laag in de lucht. Het liep tegen den avond en hij zag den spoorwachter met zijn rood licht op en neder gaan langs de *rails*.

'Het is tijd voor den localen trein,' mompelde hij. 'O, God, ik hoop, dat zij doen zal, wat zij beloofd heeft. Ik hoop, dat zij erin zal gaan.'

Hij kwam in huis en zag Fanny in haar hoogen stoel bij de tafel zitten, met beide handjes een gekookt eitje etend; hare dikke wangetjes met de kuiltjes erin waren vol gele strepen van den dooier; zij keek Wijnink aan met oogjes, die van liefde blonken; zij zag er in haar fraai, gekleurd schortje allerliefst uit.

'Gij houdt haar heel netjes,' zeide hij tot zijne vrouw.

Er lichtte eene vonk van moedertrots in de oogen van Juffrouw Wijnink; een licht, dat nochtans oogenblikkelijk onder de vallende oogleden gebluscht werd.

'Ik doe mijn best,' zuchtte zij; 'ik ben niet van plan haar te laten voelen, dat zij minder is dan andere kinderen; ik bedoel met Kerstmis; ik ben bezig eene pop voor haar te kleeden. Ik ben er bijna mede klaar. Ik heb een vreeselijk werk, om alles voor haar weg te stoppen. Zij loopt overal, die Fanny.'

Wijnink keek verheugd, ja, opgetogen naar zijne vrouw.

‘Hoe denkt gij over een Kerstboom?’ vroeg hij. ‘Dat zou te druk zijn, hé?’

Juffrouw Wijnink streek de blonde krulletjes van Fanny uit hare oogjes.

‘Ik zou hem best kunnen opsieren, met lichtjes en roode pepers,’ zeide zij. ‘Heeft Jacobs de arkjes, die hij zoude inkoopen, al uitgestald?

Wijnink scheen aan iets onaangenaams te denken.

‘Ik ben er niet langs gekomen,’ zeide hij. ‘Het was, alsof ik te angstig was, om eraan te denken.’ Hij boog zich naar haar over en hernam: ‘Weet gij, Fanny's moeder..’

Zijne vrouw schrikte; hare groote oogen keken hem vragend aan.

‘Zij zwerft weder rond, en...’

‘Hebt gij haar gesproken, Toob?’

‘Eigenlijk wel; zij kwam vragen, om Fanny te zien, en ik...’ Juffrouw Wijnink stond op.

‘Gij moest haar maar zeggen, dat zij haar kind moet komen halen,’ zeide zij met gesmoorde stem.

Wijnink keek naar hare trillende lippen en scheen moediger te worden.

‘Nans,’ zeide hij, ‘misschien... als ik u alles kon zeggen...’ Doch zijne vrouw sloeg smeekend afwerend hare handen uit.

‘Neen!’ riep zij; ‘neen, Wijnink, zeg mij niets. Er zijn dingen, welke ik niet zou kunnen dragen.’ Zij begroef hare koude vingers in Fanny's krullen en voegde erbij: ‘Somtijds heb ik nu reeds een gevoel van haat tegen haar.’

Den volgenden dag was het mistig en koud. De wegen waren nat en vuil, de menschen liepen tot aan de enkels in de modder. Fanny liep in de veranda voor het huis op en neder, en het geluid van hare voetjes was Juffrouw Wijnink een genot. ‘Houd uw hoedje op, Fanny!’ riep zij onder het maken van roode ballen voor den Kerstboom, dien het kind zou krijgen. Er mengde zich slechts weinig bitterheid in haar genoegen, terwijl zij zoo werkte.

‘Ik denk er het kind niet voor te laten boeten,’ dacht zij; ‘ik verkies niet, dat de kinderen van Wilkens Fanny de loef afsteken met al hun moois en lekkers.’

Juffrouw Wijnink naaide door en deed haar best, om de donkere visioenen van Fanny's afkomst te verjagen. Eensklaps begon zij op te merken, dat zij de voetjes van het kind niet meer hoorde. Misschien was zij op de natte stoep gaan zitten en zou koude vatten. Juffrouw Wijnink stond op, om naar Fanny om te zien, en werd aanstonds bleek van angst.

Fanny was weg. Die ellendige moeder had haar zeker gestolen. Zij had haar eigendom opgeëischt, om het in schande en gebrek groot te brengen. Verbittering en berouw bestreden elkander in de ziel van Juffrouw Wijnink en losten zich op in een hartstochtelijk, bijna oproerig gebed.

‘Gij hebt mij nooit een kind gegeven,’ zeide zij en hief haar aangezicht naar boven. ‘Ik zou er mijn leven voor overgehad hebben, als ik een kinderkopje tegen mijne borst had mogen voelen. Ik zou hebben willen werken en honger lijden, om het goed op te voeden. Maar Gij hebt Fanny aan *die* vrouw gegeven, in plaats van aan mij. - Och, Fanny, als ik u terug had, zou ik ervoor uitkomen, dat ik u liefheb, wiens kind gij dan ook wezen moogt!’ De geheele wereld scheen haar te ontzinken, terwijl zij overal zocht. De wieken van den molen werden haar als zwarte vingers,

die spottend naar de dikke, donkere wolken wezen. Alles was anders en donker geworden. De aarde was eene woestenij, waarin men elkander enkel liefkrijgt, om elkaar weder te verliezen, en waarin rampzalige vrouwen omzwerven en kleine kinderen achter zich aansleepen, die schreien van honger en koude.

'Zij is het zoo afgewend,' klaagde Juffrouw Wijnink des avonds aan haar man, terwijl zij haar hoofd op zijn schouder liet rusten en naar buiten staarde. 'Och, Toob, daar staat haar ledekantje met het dekentje, dat ik voor Mieltje's kindertjes gemaakt had, en daar hangt haar nachtjaponnetje.'

De stem van Wijnink was eenigszins schor.

'Maak u niet zoo overstuur,' vermaande hij, ruw doch hartelijk. 'Ik heb mannen uitgezonden, om in den omtrek te zoeken. Gij... gij begont veel van Fanny te houden, is het niet?' Hij voelde, hoe zijne vrouw beefde.

'Ja, Toob, alleen maar...'

De Kerstboom, dien Toob gehakt had, lag in een hoek van den koestal, tusschen het hooi; Juffrouw Wijnink ging erheen en keek ernaar.

'Morgen is het Kerstmis,' dacht zij schreiende. 'En daar ligt haar poppetje en al het andere; maar zij is weg, weg. Nu lijdt zij honger en zij bevriest. Och, Fanny, ik *kan* het niet uitstaan, ik kan niet!'

De sterren drongen dien laten avond nog door de wolken heen; doch de mannen, die naar Fanny waren wezen zoeken, kwamen met ledige handen terug en Juffrouw Wijnink sloot de voor- en de achterdeur en liet alle hoop varen. Doch na middernacht werd er luid op de deur geklopt. Wijnink rees overeind en tastte naar zijne kleederen.

'Doe schielijk open,' riep zijne vrouw; 'misschien... Och, Toob, laat die kleeren maar. Steek licht aan, wilt gij? *Ik* zal wel opendoen.'

'Wij hebben haar,' riep een van de mannen buiten. 'Er is eene vrouw door den trein overreden. Zij heeft het niet geweten, eer zij omgevallen is, denk ik; zij is morsdood. Het kind heeft geen letsel gekregen. Geef het over, Jansen.' En hij lachte, toen hij zag, hoe Juffrouw Wijnink naar het kind greep.

Wijnink ging met de mannen naar buiten.

Zijne vrouw wikkelde Fanny in eene wollen deken en hoorde hunne stemmen nog, toen zij het hek dichtsloegen.

'Het arme schepsel,' hoorde zij zeggen; 'zij moet het kind weggeslingerd hebben, eer de locomotief haar pakte.'

Juffrouw Wijnink haalde diep en hijgend adem. Daar gingen zij heen, om haar te zien, Fanny's moeder, de vreemde vrouw, die eene schaduw over haar leven had geworpen. Zij legde Fanny in haar bed en bleef staan, totdat de oogjes van het kind dichtvielen, zoodra het lichaampje de warmte voelde.

Het was stikdonker; zij hoorde het bruisen van de rivier, waarboven de witte nevelen als spoken hingen en voortzweefden. De wind gierde om haar heen en in de verte zag zij de dwalende lichtjes van de lantaarns van de mannen, die het kind gevonden hadden. Met moeite voortstrompelend, baande zij zich een weg, om zich bij hen te voegen. Daar bleven de lichten onbeweeglijk; de mannen bleven bij den sluitboom op den spoorweg staan. Toen zij naderbij kwam, hoorde zij, wat zij onder elkander spraken.

'Zij moet zich in het wachthuisje schuilgehouden hebben,' zeide er een.

'Ik geloof, dat zij in den trein heeft willen stappen, toen hij haar gepakt heeft,' antwoordde een ander. 'Wacht hier een oogenblik, Sommers.'

Juffrouw Wijnink schoof de mannen op zijde en kwam naderbij. Wijnink, die op de spoorwegbaan stond, riep eensklaps hevig ontsteld:

'Nans! - Houdt haar tegen, mannen!'

Het was te laat. De lantaarns wierpen een helder licht op het aangezicht der doode vrouw, die tegen den dijk lag, en leenden een gouden gloed aan de haarlok, die over de bleeke wang was gevallen.

Juffrouw Wijnink staarde met groote oogen, viel toen langzaam naast het lijk op den grond en legde hare beide handen op het arme aangezicht der doode vrouw, als om het tegen nieuwsgierige oogen te beschermen.

'Mieltje,' fluisterde zij, 'Mieltje!'

De mannen weken terug, vol van de domste gissingen.

Wijnink hief zijne vrouw op. 'Ik had gehoopt, dat gij het nooit zoudt behoeven te weten,' zeide hij. 'Zij heeft mij laten beloven, dat ik het u niet zeggen zou. Een jaar geleden heeft zij haar man verlaten. Haar oudste kind is bij zijne familie. Later is zij door armoede op den slechten weg geraakt en...' Hier zweeg Wijnink uit een gevoel van medelijdende kieschheid. 'Zij was op weg, om Fanny bij u te brengen, toen zij gevangen werd genomen. Maar zij kon de gedachte niet verdragen, dat gij het weten zoudt. Zij gaf mij het kind; doch de moeder in haar kon niet rusten en daarom stal zij Fanny terug.'

Hij troonde zijne vrouw mede: 'Kom, Nans.'

De vrouw klemde zich aan hem vast; zij kon niet schreien.

'Mijn hart bonst zoo,' hijgde zij. 'Mijne arme Mieltje! Toob, ik heb u nooit goed gekend vóór nu. Wat zijt gij goed!'

De vrouw, wier aardsche loopbaan was afgelegd, lag op den grond, met haar grooten omslagdoek gedekt.

De lantaarns teekenden de rails als roode pijlen, die in de duisternis boorden.

De sluitboom links geleek op de magere ribben van een uitgehongerd dier en de aangezichten der mannen kwamen spookachtig uit tegen het zwart en het gloeiende rood.

Doch evenals in de dagen van Herodes schitterde eene ster boven hunne hoofden in de stille lucht en, ondanks het lijden en de zonde op deze rampzalige aarde, voorspelden hare reine stralen weder een helderen Kerstdag.

EVA WILDER. - MC. GLASSON.

Lichtstralen.

Een constitutie, welke de traditie voor zich heeft, geeft daardoor reeds recht tot de onderstelling, dat zij strookt met den wil van de meerderheid. Immers, zij staat onder de bescherming van een macht, waaraan zeer weinig menschen zich onttrekken kunnen of willen, - de macht der gewoonte. In den loop der tijden is zij nauw saamgegroeid met de belangen, de zeden en de denkwijze van de burgers. Velen zien in haar de eenig mogelijke constitutie, omdat zij geen andere kennen.

ZACHARIAE.

Alles heeft in de wereld een zeker hoogtepunt. Een Staat neemt toe, totdat hij dat punt heeft bereikt, en zoolang hij wast, nemen ook kunsten en wetenschappen toe. Vervalt de Staat, dan is dat niet, omdat kunsten en wetenschappen hem ondermijnen, maar omdat niets op de wereld tot voortdurenden bloei geschikt is en omdat hij het toppunt bereikt heeft, vanwaar hij met veel grootere snelheid afdaalt, dan hij gestegen is. Alle groote gewrochten vervallen mettertijd, hetzij zij met of zonder kunst gebouwd zijn. Het geestige Athene is verdwenen, 't is waar, maar heeft het sterke Sparta zooveel langer geduurd?

LESSING.

De stemmen zal men wegen, niet tellen; de Staat moet vallen vroeg of laat, waar de meerderheid regeert en het onverstand beslist.

SCHILLER.

De parlementaire regeering is een regeering van het gesproken woord. Onder zulk een regeering is welsprekendheid de begeerlijkste van al de eigenschappen, welke een staatsman bezitten kan. Die gave kan echter in hooge mate bestaan zonder helderheid van oordeel, zonder wilskracht, zonder vlugheid in het onderscheiden van het karakter der menschen en van de teekenen des tijds, zonder kennis van de hoofdbeginselen der wetgeving en der oeconomie, ook zonder eenigen aanleg voor de diplomatie. Ja, het kan gebeuren, dat juist het eigenaardig talent, dat aan de redevoeringen van den staatsman zulk een bekoring verleent, onvereenigbaar is met de eigenschappen, welke hem tot den aangewezen man maken om in een oogenblik van gevaar snel en vast op te treden.

MACAULAY.

Bij groote vereenigingen is de dwaling veel waarschijnlijker dan bij individuen. De hartstochten worden door sympathieën opgewekt; de vrees voor straf en het gevoel van schaamte worden bij verdeeling

verzwakt. Elken dag zien wij mannen voor hun partij doen, wat zij nooit zouden doen voor zichzelf.

MACAULAY.

Het zou niet moeilijk zijn te bewijzen, dat in een grooten Staat de eigenlijke wil van de door telling verkregen meerderheid naar zijn aard gericht moet zijn op de vernietiging van het geheel.

GENTZ.

Niets is zoo stuitend als de meerderheid; immers, zij bestaat uit eenige sterke leiders, uit schelmen, die zich accommodeeren, uit zwakken, die zich assimileeren, en den grooten hoop, die naloopt, zonder in de verte te weten, wat hij wil.

GOETHE.

Een volk van goden alleen zou democratisch geregeerd kunnen worden. Zulk een volmaakte regeering past niet voor menschen.

ROUSSEAU.

De democratie werkt het verderfelijkst op de militaire organisatie. Deze toch berust op tucht en de democratie is de ontkenning van tucht.

RENAN.

Wanneer iemand een levendige phantasie heeft, gepaard met scheppingszin, komt hij licht tot den wensch, dat de maatschappij, waarin hij leeft, anders georganiseerd ware, dan zij inderdaad is. Een goed patriot en waar staatsman tracht echter uit de bestaande stof, die zijn vaderland hem aanbiedt, zooveel te maken, als mogelijk is. Neiging tot behoud en tact om te verbeteren zijn de beide elementen, welke vereenigd het karakter van een groot staatsman vormen. Alles, wat daarvan afwijkt, verraadt een meer dan alledaagsch hoofd in de plannen en de uitvoering leidt tot den ondergang der maatschappij.

BURKE.

De menschen zijn altijd gereed een groot en schitterend genie in een staatsman met ijverzucht, wellicht ook met nijd, in elk geval met wantrouwen gade te slaan. De fatsoenlijke middelmatigheid geeft niemand aanstoot.

BROUGHAM.

Men kan zich moeilijk een pijnlijker positie voorstellen dan die, waarin een groot man zich bevindt, die veroordeeld is van den langzamen doodsstrijd van een vervallend land getuige te zijn, het bij de wisselende aanvallen van dofheid en razernij, welke aan de ontbinding voorafgaan, te leiden, terwijl de teekenen van levenskracht voor en na verdwijnen, totdat er niets overblijft dan onverschilligheid, domheid en verrottting.

MACAULAY.

Het practische leven moet, zal het nuttig zijn, een leven zijn vol transacties. Een staatsman is dikwijls genoodzaakt toe te stemmen in maatregelen, die hem tegenstaan,

alleen om niet de uitvoering tegen te houden van maatregelen, die hij van het hoogste belang acht.

MACAULAY.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Van de Noordkaap naar het Kremlin en Alhambra. Reisherinneringen door N.J. Singels. - Leiden, S.C. van Doesburgh.
Door Amerika. Reisschetsen, Indrukken en Studiën door Dr. C.J. Wijnaendts Francken. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.
'Zonnig Afrika' door S.H. Junius en Daisy E.A. Junius. - Haarlem, de erven F. Bohn.

Drie reisboeken, die drie werelddeelen vertegenwoordigen en tevens drie genres van deze literatuur. Het eerste geeft, zooals de titel reeds aanduidt, indrukken van een toerist. Het zijn geene onbekende landen, die hij bereisd heeft; bijzondere avonturen heeft hij er niet beleefd; veel eigenlijk nieuws kunnen wij dus bezwaarlijk verwachten. Wat de heer Singels hier vertelt, hebben anderen reeds voor hem verteld; maar ik breng hem gaarne den lof, dat hij het op eene aangename, gezellige manier vertelt. De nette uitvoering van het boek maakt het ook tot een zeer geschikt cadeau, en daar er altijd nog menschen genoeg zijn, die gaarne het aangename aan het nuttige paren en zonder veel inspanning zich in gedachte willen verplaatsen naar andere streken, vertrouw ik, dat de uitgever voldoening zal hebben van zijne uitgaaf en de schrijver de overtuiging, dat hij zijne impressies aan geene ondankbaren verspild heeft.

Het boek van den heer Wijnaendts Francken draagt een geheel ander karakter. Feiten en cijfers in den tekst, eene bibliographie aan het slot stempelen het tot een meer serieus werk. Het doel van den schrijver is niet de ledige uren aan te vullen door wat aangenamen kout; hij wil in de eerste plaats onderrichten. Daartoe kiest hij een bij het groote publiek ten minste minder bekend terrein. De titel van zijn boek is niet zoo duidelijk als van het eerstbesprokene. Wel geeft hij bij wijze van inleiding een paar hoofdstukken over New-York en Washington benevens eene korte beschrijving van de Mammoth Cave in Kentucky en eenige zeer oppervlakkige bijzonderheden over de Indianen, maar overigens bepaalt hij zich tot het Westen van de Unie. Dat lag dan ook in zijn plan. 'Over de Oostelijke staten', zegt hij in zijne inleiding, 'bezitten wij in onze taal, hoewel zij meer dan tien jaren oud zijn, reeds een paar uitgebreide werken, maar over de Westelijke is mij in onze letterkunde nog geen enkel bekend.' De schrijver wil het werk van den heer Boissevain, die, naast de oudere Staten, bij voorkeur de Zuidelijke tot voorwerp zijner beschouwingen koos, aanvullen. Dat hij daarin ten volle geslaagd is, zou ik niet durven zeggen; hij heeft, naar het mij toeschijnt, noch het scherpe waarnemingsvermogen noch de vaardigheid met de pen, die aan Boissevain succes waarborgden. Dit boek ten minste maakt meer den indruk van eene samenstelling uit Amerikaansche gegevens dan van persoonlijke indrukken. Het zou echter onbillijk zijn den heer Francken

daarvan eene grief te maken, te meer, daar hij aan het slot eene flinke reeks van bronnen opgeeft voor hen, die een of ander onderdeel nader mochten willen bestudeeren. ‘Bij de op handen zijnde wereldtentoonstelling te Chicago is het niet onwaarschijnlijk, dat meer Nederlanders dan gewoonlijk de Vereenigde Staten zullen opzoeken en, nu zij toch eenmaal zulk een verre reis daarheen gemaakt hebben, allicht nog wat verder naar het westen zullen afdwalen. Voor hen zou wellicht eenig nut uit mijn boek te trekken zijn; want de reisgidsen voor Amerika zijn nog zeer onvoldoende en zelfs dat van Appleton is zoo onvolledig, dat het moeilijk aanspraak zou kunnen maken op den naam van Amerikaanschen Baedeker.’ Deze verwachting beaam ik gaarne, onder voorbehoud, dat de lezer ook in dit boek geen Amerikaanschen Baedeker heeft te zoeken; maar op menig punt van practisch belang zal hij hier toch welkome voorlichting vinden. Meer bijzonder geldt dat van de hoofdstukken over spoorwegen en hotels; dat over het volkskarakter der Amerikanen daarentegen kenmerkt zich door de gewone oppervlakkigheid, aan dergelijke schetsen eigen. Laat men maar eens beproeven eene schets te geven van het Nederlandsche volkskarakter; men zal voortdurend stuiten op tegenstrijdigheden, en eerst langzamerhand komt men tot het volle bewustzijn, welk een ingewikkeld probleem het karakter van een modern volk is. Waar vreemde reizigers een oordeel over ons volk geveld hebben, wekt het in den regel onzen spot, tenzij altijd dat oordeel onze ijdelheid bijzonder streelt; maar ook toen een schijnbaar zoo bevoegd man als De Veer het beproefde, een beeld van ons volk te ontwerpen, leverde hij in zijn *De mijnheers en hun polderland* slechts eene mislukte caricatuur. Daarom had ook de heer Wijnaendts Francken m.i. beter gedaan dit geheele hoofdstuk weg te laten. Hij voelde zeer wel de moeilijkheid. ‘In een zoo uitgestrekt land als de Vereenigde Staten’, aldus begint hij, ‘is het duidelijk, dat onmogelijk alle inwoners over een kam te scheren zijn en tot een algemeen geldend type zijn terug te brengen.’ Toch wil hij een paar algemeene karaktertrekken op den voorgrond stellen, namelijk arbeidzaamheid en vrijheidszin. Deze opmerking is niet nieuw, en vermoedelijk zal niemand ertegen opkomen. Een paar bladzijden verder echter verandert die vrijheidszin in ‘demokratische beginselen’. Ieder voelt, dat dit niet hetzelfde is; en nu valt er ook wel degelijk wat op af te dingen. Nu is het alleen toepasselijk op het Westen evenals op alle nieuw gekoloniseerde streken; een specifiek Amerikaansche karaktertrek is het niet. Integendeel, in de oudere steden en staten der Unie vindt men vaak sterk uitgesproken aristocratische neigingen en wordt in de maatschappij veel waarde gehecht aan oude afstamming en familietradities. Men vindt er exclusieve coterieën, zoogoed als bij ons, en de Amerikaan op reis in Europa is evenmin afkeerig van aristocratische salons als de Amerikaansche erfdochter van graven en markiezen. De verwarring van denkbeelden komt bij onzen schrijver vooral uit, waar hij zegt: ‘Niemand kan over de demokratie en hare gevolgen een goed oordeel vellen, die haar niet in de U.S. in volle werking en toepassing gezien heeft. Daar denkt men over onze toestanden dikwijls ongeveer evenzoo als wij over die in Rusland, en de couranten zijn meermalen vol hatelijkheden over de macht onzer koningshuizen en vol verontwaardiging over de almede daaruit voortvloeiende oorlogen.’ De schrijver kon als Nederlander toch maar al te goed weten, dat aristocratische beginselen en een aristocratische regeeringsvorm zeer wel be-

staanbaar zijn in eene republiek; en omgekeerd had hij genoeg voorbeelden in de geschiedenis kunnen vinden, dat democratische beginselen volstrekt geen waarborg geven voor vrijheid.

Wij gaan nu over tot *Zonnig Afrika*, welke titel als een tegenhanger gekozen is voor Stanley's *Darkest Africa.* Het onderscheidt zich van het vorige door frischheid en oorspronkelijkheid, maar staat er zeker bij achter in degelijkheid. De naam van zonnig Afrika voor de kale vlakten van het Kaapland, in tegenstelling met de dichte wouden van Centraal-Afrika, is niet onaardig, maar overigens geeft de titel ons weinig aanwijzing omtrent wat wij te wachten hebben. Aangaande de persoonlijkheid der schrijvers - of moet ik, afgaande niet alleen op den naam Daisy maar ook op de vele eigenaardig vrouwelijke mededeelingen, hier en daar verspreid, niet veeleer zeggen schrijfsters? - geeft het boek niet al te veel licht. Intusschen, de naam Junius is reeds eene aanbeveling, en die aanbeveling maakt het boek niet te schande. Het zijn schetsen uit het leven der Afrikaansche boeren, door een lossen draad aaneengeregen, maar op prottigen trant verteld. Zoo het geene verre herinneringen zijn, hebben ze blijkbaar vele jaren in portefeuille gelegen, zoodat hier en daar wel eens eenige twijfel bij ons opkomt aangaande de actualiteit van deze of gene bijzonderheid; maar daar staat een ander voordeel tegenover. Met de verkiezing van Burgers tot president van de Zuid-Afrikaansche republiek begon een tijdperk van levendige belangstelling in onze ‘Zuidafrikaansche broeders’, eene belangstelling, die na de schitterende bestorming van den Spitskop (Febr. 1881), door een beetje ijdelheid gevoed, tot ware geestdrift steeg. Het zal wel menigeen gegaan zijn als mij, dat hij ten slotte beu werd van die boerenverheerlijking, die wel wat van eene vermomde zelfverheerlijking had, en dat een artikel of een boek over Zuid-Afrika den indruk maakte van het bekende: Perdrix, perdrix, toujours perdrix! Naarmate echter langzamerhand bleek, dat het broederlijk gevoel nog al sterk van één zijde kwam, dat de boeren wel ons geld wilden hebben voor hunne spoorwegen en dat zij ook wel bekwame mannen vanhier wilden hebben, voor zoover zij ze noodig hadden, maar onder voorbehoud van ze weer weg te zenden, als zij ze niet meer noodig hadden, naar die mate begon ook ons broederlijk gevoel te luwen; wij begonnen in te zien, dat, ondanks de overeenkomst van taal, de boeren feitelijk een geheel ander volk geworden waren, of, zoo ge liever wilt, dat wij in de laatste twee eeuwen een geheel ander volk geworden zijn. In plaats van de oude minachting, in plaats ook van de latere blinde ingenomenheid treedt nu een kalm en billijk oordeel; de broeders zijn weer verre neven geworden. Wij willen wel eens weer wat van hen hooren, en als ik er nu bijvoeg, dat in *Zonnig Afrika* alle schijn van politiek vermeden is - wij komen trouwens niet buiten de Kaapkolonie - en dat de kennismaking zich bepaalt tot enkele gezinnen van vee- en wijnboeren, dan kan men gerust zijn aangaande den kalmen, gemoedelijken toon van het boek. Ik mag echter niet verzwijgen, dat het voor hem, die weet te lezen, ook veel wetenswaardigs oplevert. Zoo het uitsluitend het huiselijk leven van de boeren schetst, het geeft daarvan een bijzonder helder, duidelijk beeld, en menige kleine trek, dien men zoo niet overal vindt, bewijst voor de opmerkingsgave der schrijfsters zoowel als voor haar talent van mededeelen. Moge het dan ook menigen lezer de aangename uren verschaffen, die het mij schonk.

G.J. DOZY.

Prof. Dr. Ernst Brücke. Hoe behoedt men het leven en de gezondheid zijner kinderen? In het Nederlandsch overgebracht door Dr. C.L. van der Burg. - Leiden, Blankenberg & Co.

Dit boek behandelt in menig opzicht op uitstekende wijze een gewichtig onderwerp, dat voor huisgezin en maatschappij van blijvende actualiteit is.

De te Berlijn geboren oud-hoogleeraar aan de universiteit te Weenen, Dr. Ernst Wilhelm von Brücke, evenzeer physioloog als botanicus, aestheticus als hygiënist, die in 't begin van 1892 op 72jarigen leeftijd overleed, schreef het tijdens zijn emeritaat. Hij mocht de uitgaaf ervan en den grooten opgang, dien het weldra maakte, echter niet beleven. Twee maanden nadat het in 't licht was verschenen, bleek reeds een derde druk noodig te zijn. Voor Oostenrijk en Duitschland heeft het werk dus blijkbaar in eene behoefte voorzien.

Is zulks, voor Nederland, evenzeer met de vertaling het geval?... Wij kunnen die vraag niet onvoorwaardelijk bevestigend beantwoorden.

Het boek is voor leeken geschreven, niet voor geneeskundigen, zegt de schrijver. Ware het omgekeerde zijn doel geweest, de vertaling zou overbodig hebben mogen heeten: 't oorspronkelijke zou hier zijn weg wel gevonden hebben. Nu echter - al wordt eene niet onbeteekenende mate van algemeene ontwikkeling verondersteld, en van gegoedheid tevens, bij ouders en opvoeders, voor wie het, tot leering en toepassing, vooral bestemd is, - was de overzetting noodig, ja! onmisbaar, om voor Von Brücke's geschrift de gelegenheid ook ten onzent te openen tot die algemeene verspreiding, welke het elders genieten mag.

Intusschen, reeds in 1853 verscheen hier te lande een uitmuntend werk van gelijke strekking en destijds, voor ons volk, zeker van niet geringer beteekenis. Ik bedoel het geschrift van Dr. G.A.N. Allebé: *Het kind in zijn eerste levensjaren. Wenken voor ouders*, uitgegeven door de ‘Maatschappij tot Nut van 't Algemeen’. De waardige auteur - die als geacht medicus en als een van de baanbrekers dier dagen voor de algemeener verspreiding van hygiënische kennis, voor de ruimere toepassing van de grondbeginselen der gezondheidsleer in Nederland steeds met eere verdient herdacht te blijven - overleed in Juli 1892, één en tachtig jaren oud; hij heeft zich dus langen tijd mogen verheugen in de groote populariteit, welke zijn degelijken, zoo in den juisten volkstoon geschreven arbeid te recht ten deel gevallen is; in 't veelzijdige nut, dat erdoor is gesticht. Gedurende eene lange reeks van jaren is ‘het boek van Allebé’, vooral voor jonge moeders -, en deze geenszins uitsluitend uit den meer gegoeden stand - eene vraagbaak en een leiddraad geweest, die voor haar in helderheid, in bruikbaarheid gewis zeer weinig te wenschen overliet; de bevattelijke betoogtrant, de eigenaardige inkleeding, ze maakten het tot eene destijds veel gezochte en ruimschoots vruchtdragende lectuur.

Thans zijn wij sedert de publicatie van Dr. Allebé's *Wenken* veertig jaren verder en het: andere tijden, andere behoeften, treedt ook hier wellicht min of meer in zijn recht. Want hoe voortreffelijk dit werk van onzen landgenoot ook moge gebleken, hoe bruikbaar 't in vele opzichten en in vele kringen ongetwijfeld ook thans nog moge zijn - den vorm ervan achten sommigen misschien wat verouderd; inzichten en toestanden, ook op hygiënisch of paedagogisch gebied, zijn hier en daar allicht gewijzigd; de physiologische wetenschap, met name de voedingsleer, is - in niet geringe

mate door de classieke studiën van Von Brücke zelf - vooruitgegaan. Gedurende den loop der jaren werd dan ook hier, hetzij in tijdschriften, aan de gezondheidsleer gewijd, hetzij in afzonderlijke publicaties (b.v. onlangs nog in Dr. Stephan's Nuts-uitgave: *Kindervoeding*, *kinderverzorging en kindersterfte in het eerste levensjaar*), de opkomende vraag naar gewijzigde, naar vernieuwde voorlichting in min of meer voldoende mate bevredigd. Doch evenmin als voor Oostenrijk en Duitschland Von Brücke's thans besproken arbeid. nevens anderen voortreffelijken van dien aard overbodig is gebleken, zou zulks in de gegeven omstandigheden voor ons land met de vertaling ervan 't geval mogen heeten, mits deze voor *ons* volk, voor *onze* huismoeders uitstekend ware ingericht.

Het boek bevat 13 hoofdstukken of afdeelingen. De *eerste* bespreekt de voeding van het kind aan de moederborst; de *tweede*: de verpleging van den zuigeling, behalve de voeding; de *derde*: voeding van den zuigeling door eene min; de *vierde*: de kunstmatige voeding van jonggeborenen; de *vijfde*: de voeding met gemengden kost; de *zesde*: de woning; de *zevende*: het verblijf op het land; de *achtste*: het verharden; de *negende*: de kleeding en het bed; de *tiende*: de lichaamsoefeningen; de *elfde*: de zorg voor sommige lichaamsdeelen; de *twaalfde*: maatregelen ter voorkoming van vergiftiging; de *dertiende*: maatregelen ter voorkoming van besmettelijke ziekten.

Men ziet, in welke eene ruime beteekenis de schrijver zijne taak heeft opgevat, en hij volbracht haar, vooral wat het physiologische deel daarvan betreft, in 't algemeen op eene wijze, ten volle zijner waardig. Doch hij stelt zich hen, die zijne voorschriften of raadgevingen zullen - en kunnen - opvolgen, in den regel voor als gegoeden, zelden als dezulken, die tot de weinig bezittende volksklasse behooren; hij neemt bij zijne lezers een minimum van kennis aan, hoog genoeg, om zijn arbeid voor gering ontwikkelden - dus zeker voor een niet onbelangrijk deel van den werkenden stand - weinig genietbaar te maken; de voorschriften van het boek missen alzoo in *die* kringen meermalen practische toepasselijkheid (b.v. op bladz. 103 der vertaling: de proef met chameleon minerale tot bepaling der zuiverheid van drinkwater; of op bladz. 106, waar men eene uitvoerige en tamelijk ingewikkelde opgaaf vindt voor het vervaardigen van een kunstmatig mineraalwater; of op bladz. 201, waar de bereiding van crême céleste, van coldcream, enz. wordt besproken). Zij echter, voor wie het boek meer rechtstreeks bestemd is, zullen 't doorgaans zeer aangenaam, helder en bevattelijk geschreven vinden; hoewel 't m.i. te dikwijls buiten het kader treedt van een populair hygiënisch geschrift en over op zichzelf hoogst gewichtige, eene ernstige aanduiding overwaardige onderwerpen veel te uitvoerig op 't gebied van den huisarts treedt, die immers, wanneer hier en daar - somtijds door den aard van het behandelde onderwerp - eenige onduidelijkheid mocht zijn overgebleven, wel steeds bereid zal zijn, de noodige opheldering te geven. (Vergelijk bladz. 20-24 en 216-254).

De overzetting, aan eene erkend bekwame hand toevertrouwd, mag gelukkig geslaagd heeten, hoewel zij nu en dan eigenaardige bezwaren moet opgeleverd hebben. Van de weinige opmerkingen, dienaangaande door mij aangeteekend, wil ik er een paar mededeelen. Op bladz. 11, reg. 4, las ik: ‘In de laatste kwartalen van het eerste levensjaar’; dat zal wel moeten zijn: ‘In het laatste kwartaal’ (‘im letzten Quartale’); op bladz. 217, reg. 7 v.v., staat: ‘Daar de pokken bij ingeënten in de eerste twaalf of veertien jaren zoo zacht ver-

loopen'; het oorspronkelijke heeft (S. 196) duidelijker: 'Da die Blattern bei Geimpften in den ersten zwölf oder vierzehn Jahren *nach der Impfung*' - ik cursiveer - 'so gelinde verlaufen.'

Dr. Van der Burg besloot geene bewerking, maar eene vertaling van Von Brücke's boek te geven. Men moet zulks eerbiedigen, al zou men in velerlei onzicht het omgekeerde kunnen wenschen; zelfs toegevende, dat 'Brücke altijd alles wat hij schreef zoo goed heeft doordacht'. Doch men vergete niet, dat die geleerde naast zoovelen zijner beroemde tijd- en landgenooten op dat gebied nu juist als hygiënist niet het hoogst staat aangeschreven. Zonder iets op te offeren van het voortreffelijke des oorspronkelijken schrijvers, kon in de bewerking voor ons land met weinig nadeel zijn weggevallen, wat meer bepaald op Duitsch-Oostenrijksche, ten onzent vreemde toestanden, gebruiken, spijzen, enz. betrekking heeft en waarvan 't behoud in de vertaling zonder groot nut den lezer meermalen aan haar uitheemschen oorsprong herinnert - o.a. op bladz. 80, 90 en 91, 119 en 120, 181, 234, enz. -; terwijl aan den anderen kant wel een en ander in te voegen ware geweest, dat in een dergelijk boek, voor *ons* volk bestemd, recht goed op zijne plaats zou zijn gebleken. Wel heeft Dr. Van der Burg tal van belangrijke opmerkingen aan den voet der bladzijden bij het werk gevoegd; doch waar dit - ook naar mijne overtuiging - 'geheel gelezen en bestudeerd behoort te worden', zou de éénheid ervan bevorderd en m.i. ook de bruikbaarheid voor den Hollandschen lezer nog verhoogd zijn, indien de geachte vertaler - voor zooveel noodig - tot omwerking en aanvulling van den oorspronkelijken tekst had kunnen besluiten.

Men mag veilig aannemen, dat voor 't minst het jongere, deugdelijk opgeleide geslacht onzer vroedvrouwen hooger staat in kennis en professioneele moraliteit dan hare Oostenrijksch-Duitsche zusters, gelijk die door Von Brücke besproken en gewaardeerd worden. In het tweede hoofdstuk, trouwens, worden de aangewezen werkzaamheden der vroedvrouw en van de baker ten onzent in de kraamkamer - waar van de hulp der eerste bij de bevalling gebruik is gemaakt - niet duidelijk onderscheiden; zelfs wordt de baker in 't geheel niet opzettelijk herdacht. Wanneer zal de tijd aanbreken, dat aan deze laatste, wèlverdiend, in 't algemeen een even gunstig getuigenis toekomt, als ik volgens ervaring, doch evenzeer in 't algemeen, van onze tegenwoordige vroedvrouwen meen te mogen geven? Wanneer zal - gelijk Dr. G.C. Nijhoff 't onlangs op 't congres voor ziekenverpleging te Amsterdam uitdrukte - wanneer zal de baker tot de geschiedenis behooren en de goed opgeleide verpleegster van kraamvrouw en kind in hare plaats opgetreden zijn?... In dit opzicht blijft voorzeker nog veel te wenschen, veel te hopen over.

De vertaler heeft de Hollandsche uitgaaf met een alphabetisch register verrijkt, dat haar gebruik zeer vergemakkelijkt; niet minder dan de overzetting verdienen druk en correctie van 't besproken werk allen lof.

Von Brücke's nuttige arbeid kome, ook in den hier aangekondigden vorm, in veler handen, zijne heilbelovende lessen en raadgevingen mogen ingang vinden in veler hoofden en harten!

Den Haag, December 1892.

DR. C.J. SNIJDERS.

Holger Drachmann. Verpand. Uit het Deensch door Una. - Sneek, J.F. van Druten.

Volgens een verslaggever in een Deensch tijdschrift heeft men goede reden, om den bekenden en begaafden auteur van boven aangekondigd werk dankbaar te zijn voor zijn geschrift; Drachmann's landgenooten toch, dus luidt het getuigenis, zijn bezig in slaap te vallen, zoowel zedelijk als staatkundig, zoowel op algemeen maatschappelijk gebied als op het gebied der kunst. En daarom is eene krachtige vermaning in zulke tijden onmiskenbaar noodig.

Doch niet voor Denemarken alleen bevat het boek lezenswaardigs, aantrekkelijks en terechtwijzends. De realistische voorstellingen overschrijden de grenzen der betamelijkheid niet, maar waar van godsdienstige begrippen sprake is, zou men wenschen, dat die ernstiger behandeld waren. Enkele uitdrukkingen zijn zelfs stuitend genoeg.

Het is niet mogelijk, den rijken inhoud van dit boek in weinige regels weer te geven. Het door Una reeds veel ingekort verhaal bevat op maatschappelijk, politiek en sociaal gebied zoovele wenken en opmerkingen, die der behartiging waard en wel in staat zijn, om de geestdrift op te wekken voor wat eerlijk is en recht.

De hoofdpersonen in het verhaal: een dichter, een schilder en eene zangeres, zijn met eene meesterhand geteekend en overal ontmoeten wij den auteur als kunstenaar en dichter.

Het geheel is een boek van studie; geen boek, waarmee men zich slechts amuseert of dat men ter hand neemt, om een verloren uurtje te vullen. Er behoort bij de lezing gedacht, vergeleken en op bestaande toestanden de aandacht ernstig gevestigd te worden.

Wij veronderstellen, dat Una juist geene gemakkelijke taak op zich nam, door het boek te gaan vertalen. Jammer, dat er zoovele aanmerkingen op die vertaling in een ander tijdschrift met recht zijn gemaakt. Wij zullen ze hier niet herhalen noch op meer andere, die ons voorkwamen, wijzen.

Aan het denkend lezend publiek, dat wel niet overal misschien met den schrijver zal sympathiseeren, maar wel een onderwerp gaarne krachtig en met schoonheidsgevoel behandeld ziet, bevelen wij het boek ter lezing aan.

H.

De dochter van den Patriciër, door I.J. Widmann. Uit het Duitsch door E.I.I. - 's-Gravenhage, De gebroeders Van Cleef.

Een jongmensch, Dr. Almeneuer, de zoon van een eenvoudigen Alpenhutbewoner, heeft zich door ernstige studie een academischen doctorstitel verworven in eene Zwitsersche stad. Door protectie van een der professoren wordt hij als huisonderwijzer geplaatst in het aristocratisch gezin van een rijken patriciër, Fininger. Daar werd hem op zeer voordeelige voorwaarden de opvoedende zorg toevertrouwd voor den jeugdigen zoon des adellijken weduwnaars, wiens volwassen, ontwikkelde, hooghartige dochter de huiselijke belangen behartigde.

De leermeester, de man uit het volk, wordt dank zij zijne voortreffelijke opvoedende leerwijze niet alleen door zijn kweekeling, maar ook door diens vader en zuster hoog gewaardeerd, maar dat hij in tegenwoordigheid van aanzienlijke familiën zijn burgertrots tegenover veler patricischen hoogmoed

durfde stellen, dat konden velen niet dulden en dat hinderde ook Dougaldine, de dochter van den patriciër.

Nam in Almeneuer's hart eene voor Dougaldine ontwaakte liefde, schoon hij die vastberaden trachtte te verbergen, meer en meer toe, ook zij wilde niet, dat de democraat zou ontdekken, wat er in haar te zijnen aanzien omging. De geheimzinnige macht, die hen tot elkander bracht, werd dikwijls door een verstorenden, bijna vijandigen uitval gevolgd. Nu eens gaf daartoe aanleiding een twist over de Fransche en de Duitsche richting op kunstgebied, dan een woordenstrijd over de Fransche en de Duitsche tooneelspelers.

Het smeulend vuur mocht echter niet in gloed ontvlammen. De trots van de patricische verbrak de schakel, die een paar nobele persoonlijkheden kon hebben vereenigd.

Hoe zich dat alles toegedragen heeft, zullen de lezers met groote belangstelling ontdekken.

Wij lazen het boek, dat in den geest en den strijd onzer dagen niet zonder beteekenis is, waarin zoovele gezonde voorstellingen en goede wenken gegeven worden, met ingenomenheid en bevelen het als eene niet onbevredigende lectuur gaarne aan.

H.

Salvatore Farina. Twee Naamgenooten. Uit het Italiaansch door Freddy. 1 dl. - Amersfoort, G.J. Slothouwer.

Wie zou ontvankelijker kunnen zijn voor vriendschap dan een wees, die geheel de hoogste liefde moet missen en als het ware dorsten moet naar medegevoel, naar vertrouwelijkheid. Op uitnemende wijze wordt dit thema uitgewerkt in *Twee Naamgenooten.* De vriendschap, die, onmiddellijk na hunne kennismaking in het weeshuis, ontstaat tusschen twee jongens, die in alles verschillen behalve in den naam, dien beiden dragen, wordt een band voor het leven en neemt voor beiden de plaats in van bloedverwantschap, zoodat zij voor elkander als broeders zijn. Inderdaad, men mocht wenschen, dat dit de normale gevolgen waren van de weeshuisopvoeding.

Het tweede verhaal, in dit deeltje opgenomen, draagt den titel van: ‘De laatste strijd van priester Augustinus’. Dit verhaal is eenigszins nevelachtig of schijnt ons wellicht zoo toe, omdat het geheel over zaken en toestanden handelt, die ons vreemd zijn. Het is het verhaal van het leven, de levensomstandigheden, de twijfelingen en het afsterven van een Italiaanschen priester. Er zijn zeer fraaie gedeelten in dit verhaal, maar de toon van het geheel en de eenigszins gedwongen grappen, die er nog al veelvuldig in voorkomen, hebben ons niet kunnen behagen.

G.

Edmondo de Amicis. Tusschen huis en school. Uit het Italiaansch door E.I.T. - Leiden, A.H. Adriani.

Het boven aangekondigde goed vertaalde werk van den in ons land en met ons land bekenden schrijver zal voorzeker velen welkom zijn, die niet onbekend zijn met zijn onderhoudenden schrijftrant en hem hebben leeren achten als den ernstigen moralist, die op paedagogisch gebied in zijn vaderland zich als een moedigen hervormer heeft doen kennen.

Het zijn weer de kinderen, de onderwijzers en de onderwijzeressen, maar

ook de ouders en opvoeders, die de stof leveren voor de zeven verhalen, die de schrijver in zijn boek te genieten geeft.

Het zou te veel ruimte vorderen, als wij die langere of kortere verhalen, met al de daarin voorkomende personen en handelingen, in het breede zouden willen omschrijven. 't Zij genoeg op te merken, dat de auteur voldoende blijken geeft van zijne eigenaardige gave, om het karakter en de eigenschappen der kinderen onder den invloed van hunne omgeving weer te geven in eene voorstelling, die getuigt, hoe zijn goed hart vervuld is van medelijden met die scholieren, wier veronachtzaamde opvoeding of gebrekkig onderwijs hen tot slachtoffers maakte van het kwaad en de ondeugd. Met een gevoelvol hart schetst hij den dikwijls niet benijdenswaardigen toestand der onderwijzende klasse, omtrent wier goede en verkeerde eigenschappen hij gegronde opmerkingen mededeelt.

Men verwachte in deze verhalen geene romantische intrige en ontknooping; toch zijn ze levendig en onderhoudend geschreven en ontbreekt het niet aan interessante persoonsbeschrijvingen en aandoenlijke tafereelen.

Wij twijfelen niet, of het boek zal de sympathie verwerven van allen, die een open oog hebben voor het hoog belang van eene goede opleiding der jeugd en een medelijdend hart voor zulke kinderen, die door verwaarloosde opvoeding en slechte voorbeelden huns ondanks gemeen en ondeugend geworden zijn.

Wij spraken reeds van de goede vertaling, maar mogen de vragen niet terughouden, of men in Italië wel van onzen gulden gebruik maakt en of de zegswijze van de *Oprechte Haarlemsche Courant* dáár wel gangbaar is?

H.

W. Heimburg. Binnen mijne vier muren. Vertaling van Hermina. 1 dl. - Arnhem P. Gouda Quint.

De zes novellen, die dit deeltje vullen, zijn uitstekend geslaagd, maar er heerscht een droeve toon in en het meerendeel is eene illustratie van het Bijbelwoord, dat de zonden der ouders bezocht worden aan de kinderen.

In ‘Op wankelen bodem’, ‘Oom Leo's verlovingsring’ en ‘Franciska van Schlehen’ zijn de heldinnen als het ware voorbestemd, om juist het ongelukkige lot te moeten medesleepen, dat de auteur haar oplegt, omdat zij de dochters harer moeders zijn; zoodat het bloed haar als het ware tot hare excentrieke daden drijft. In ‘Doortje de naaister’ en ‘Grootmoeders album’ wordt den heldinnen het geluk vergruizeld door de conventiën, die ons maatschappelijk leven beheerschen en reeds zoo menig slachtoffer gemaakt hebben en nog maken zullen. Alleen in ‘Buurman Paul’ klinkt de blijde toon der redding, niettegenstaande alles op het tegendeel scheen te duiden.

Men meene echter niet, dat het boek daarom eene sombere lectuur oplevert; integendeel, met blijmoedigen ernst wijst de auteur ons op de vraagstukken des levens en wekt daardoor tot nadenken.

G.

François Coppée. De ware rijken. 1 dl. - Arnhem, P. Gouda Quint.

Dat geld alleen niet gelukkig maakt, wordt ons elken dag niet alleen verzekerd, maar zelfs bewezen - en toch blijft de dienst van den mammon in

onze maatschappij steeds toenemen en worden de buigingen voor het gouden kalf niet minder, al wordt de haat van velen feller tegen de bezitters, naar mate onze eeuw voortschrijdt.

Coppée doet ons in de beide verhalen, opgenomen in *De ware rijken*, op zijne kalme, bedaarde wijze zien, dat, wanneer men zijn bescheiden deel heeft, tevredenheid veel beter is dan schatten. Wanneer dat niet zoo herhaaldelijk vergeten werd, zouden er zeker minder ongelukkigen zijn. Er zouden er toch nog genoeg overblijven. Want hoevelen kunnen er met den besten wil van de wereld niet tevreden zijn, waar zij niettegenstaande al hun worstelen zich het noodige niet kunnen veroveren!

Zoowel tot de rijken als tot de armen heeft Coppée zijn woord gericht.

Mogen velen het begrijpen!

De geschiedenissen zelf zijn er eenvoudig genoeg voor.

Een bankier is met het fortuin van velen zijner cliënten op den loop gegaan naar Amerika en heeft zoodoende, naar hij meent, menigen ongelukkige gemaakt. Tot rijkdom gekomen, geeft hij de ontvreemde sommen met interest op interest terug, maar het blijkt den priester, die de gelden rondbrengt, dat de geslagen wonden reeds geheeld waren, of wel, het geld kwam als mosterd na den maaltijd. Diegenen der bestolenen, die werkelijk wat belangstelling waardig waren, hadden zich een werkkring weten te verschaffen en de lafaards hadden den schelmachtigen bankier niets te verwijten; ze hadden iets verkocht, wat zijzelf niet konden leveren, nl. hunne eer.

'De armoedskuur', het tweede verhaal, is niet zoo frisch als 'De ware rijken'. Het behelst de lotgevallen van een armen drommel, die plotseling den hoogsten prijs heeft getrokken uit de loterij en een poosje aan den rol gaat, maar ten slotte terechtkomt, alvorens het geheele fortuin is verbrast, - een geluk, dat niet iedereen te beurt valt, die plotseling in goeden doen geraakt. De les, die ook dit verhaal predikt, hopen wij, dat in goede aarde moge vallen.

G.

G.A. Henty. De jonge Vaandrig. Een verhaal uit de dagen van Waterloo, bewerkt door Titia van der Tuuk. Met zes illustratiën. 1 dl. - Almelo, W. Hilarius Wzn.

Titia van der Tuuk heeft al menig jongensverhaal van Henty met bekwame hand in het Nederlandsch overgezet. Ook ditmaal heeft zij eer van haar werk, maar of zij het met evenveel liefde zal hebben verricht als anders, zouden wij betwijfelen. De schrijver toch heeft tusschen de avonturen van den jongen krijgsman, die de held is van het boek, de geschiedenis van een verduisterd testament gevlochten, die er niet in thuis behoort en die aan Hollandsche jongens een zonderling denkbeeld moet geven van de rechtszekerheid op dit gebied niet alleen, maar waarin ook een zeer eigenaardige diefstal in bescherming wordt genomen. Dat is te meer jammer, omdat het eigenlijke verhaal zeer goed is gelukt. Men leeft met Ralph Conway mede, waar hij eerst onder de zeeroovers verzeild raakt en later dapper mededoet, om het geboefte in het altijd onrustige Ierland te verkloeken, om ten slotte gewond te raken in den strijd tegen Napoleon bij Waterloo. Misschien is de vaandrig voor een zoo jong

officier wel wat al te braaf, maar de jeugdige menschheid was immers in het begin dezer eeuw beter dan thans?

G.

Het ziekelijke in den aanleg van genieën.

I.

De tijd ligt nog niet ver achter ons, nog geene eeuw, waarin de leerstellige ziektekunde naast ziektetoestanden, die van *stoffelijke* veranderingen in het lichaam afhangen, eene groep van ziekten aannam, waarbij alleen verandering (vermindering of wijziging) van de *kracht* der lichaamsdeelen zou bestaan(*). Vond men bij voorbeeld in het lichaam van iemand, die aan verlamming der hersenen of van het ruggemerg overleden was, met de toenmalige hulpmiddelen van onderzoek geene zintuiglijk-waarneembare veranderingen, die de ziekte konden verklaren, dan had er een ‘morbus sine materia’, eene dynamische ziekte bestaan.

Gaat men nog wat verder in het verleden terug, dan komen wij in het tijdperk, waarin op nog geheel andere wijze ziekten mogelijk worden geacht, welke geheel onafhankelijk van stoffelijke veranderingen van het lichaam zijn zouden. De leer van het ‘bezeten-zijn’, van het indringen van ‘booze geesten of kakodaemonen’ in het menschelijk lichaam is, als erfdeel der vaderen, nog in vollen bloei. Dat zulk een geloof in duivels en in duivelbannerij ook heden ten dage onder het volk nog niet verdwenen is, weet iedereen. Doch hier, slechts in groote trekken aan de belangrijkste historische feiten herinnerende, kan ik volstaan met de opmerking, dat in het eerste gedeelte dezer eeuw, vooral door ziektekundigen als Reil en Virchow, de oude dogmatiek betreffende de ziekten *met* en *zonder* stoffelijken grondslag werd afgebroken.

Toch komen er heden ten dage vele ernstige, zelfs doodelijk afloopende ziekten voor, waarbij de oorzaak in stoffelijke veranderingen van het lichaam niet is aan te toonen. Niettemin nemen wij, steunende op zooveel, dat door nauwkeuriger onderzoek met betere en ruimere hulpmiddelen reeds aan het licht gebracht werd, zeker te recht aan, dat *alle* ziekten van voorbijgaande of blijvende wijziging in het stoffelijke samenstel van den mensch afhangen. Om een neutraal woord te hebben, waardoor men de groep der schijnbaar ‘onstoffelijke’ ziekten

(*) Men onderscheidde: morbi cum et sine materia; of: materieele en dynamische ziekten.

kan aanduiden tegenover die, waar kennelijke mechanische of chemische veranderingen bestaan, spreekt men van *functioneele* afwijkingen of ziekten. Maar daarbij wordt stilzwijgend aangenomen, dat geene enkele functie van het menschelijk lichaam kan veranderen zonder eene daaraan beantwoordende stoffelijke wijziging, al zijn wij dan somtijds nog niet in staat die aan te toonen.

Deze korte formuleering van de fundamenteele begrippen der tegenwoordige ziektekunde was noodig, om grond onder de voeten te hebben bij het beschouwen der duizelingwekkende vraagstukken, welke iemand onder de oogen moet zien, wanneer hij trachten wil de begrippen van ‘zenuwziekte’ of ‘zenuwlijden’ voor niet-geneeskundigen toe te lichten.

Zeer dikwijls zijn zenuwen ergens in het lichaam ernstig ziek en spreekt men toch niet van zenuwziekte. Bij voorbeeld: gij hebt hevige kiespijn, met zoogenoemde uitstralende pijnen door schedel, oor, enz. erbij. Onderzoek door een deskundige brengt aan het licht, dat eene kies ‘ziek’ is. Deze wordt getrokken; de kiespijn en alle verdere kwellingen zijn verdwenen. Men noemt u geen zenuwlijder, ofschoon gij zeer door uwe zenuwen geleden hebt. Maar in een ander geval wordt voor de bestaande kiespijn geene aanleiding in het tandstelsel gevonden. De geneeskundige verneemt, dat zulke aanvallen wel meer komen en weer vanzelf verdwijnen. Dat blijkt ook den volgenden dag het geval te zijn; maar nu is de lijderes stemmeloos en kan één der armen of beenen niet bewegen. Verschijnselen, die tot eene ziekelijke verandering van het centrale zenuwstelsel of van de zenuwen der ledematen zelve zouden doen besluiten, zijn er niet. Nadat de geneeskundige nog vernomen heeft, dat zulke toestanden van stemmeloosheid en verlamming reeds meermalen bestaan hebben en weder verdwenen zijn, komt hij tot het besluit, dat hij met eene ‘zenuwziekte’ te doen heeft. Na een korteren of langeren tijd van allerlei variatiën op de themata: neuralgie, verlamming, gevoelloosheid, gemoedsontstemming, is, in een gunstig geval, alles weer hersteld. De ‘neurose’ is genezen.

Die term ‘neurose’ omvat een zeer groot aantal der boven bedoelde ziektetoestanden, welke men gewoon is ‘functioneele’ afwijkingen te noemen. Tusschen *neurosen* en *psychosen* wordt daarbij onderscheiden, en de uitersten zijn zóó uiteenloopend, wat den vorm der aandoeningen betreft, dat afzonderlijke benamingen wenschelijk zijn. Wanneer iemand door een schrik plotseling krankzinnig wordt, zegt men niet, dat hij aan eene neurose lijdt; in de gebruikelijke terminologie is er ‘zielsziekte’, *psychose.* Maar waar zijn de grenzen? Het moge blijken uit de volgende bladzijden, dat die grenzen, principieel, niet zijn te trekken. Doch twee punten mogen thans reeds als vaststaande beschouwd worden: vooreerst dat *en* de ziektegroepen buiten de neurosen en psychosen *en* evenzeer de laatste twee zelve voor ons niet denkbaar zijn zonder daaraan ten gronde liggende veranderingen in het stoffelijklichamelijk samenstel.

Het aantal krankzinnig geworden geniale personen is bedroevend groot. Nog onlangs werd Guy de Maupassant, op veertigjarigen leeftijd, in een krankzinnigengesticht opgesloten; en hoevele roemrijke namen uit het verleden en heden zouden wij niet kunnen noemen, wier dragers, schoon nog jong, als geheel ‘gealiëneerd’ van zichzelven hunne laatste levensjaren moesten doorbrengen. Tasso, Swift, Donizetti, Schumann, Nietzsche - de lijst zou lang worden.

In zulke duidelijke gevallen is er aanleiding tot sombere overpeinzingen over 's menschen lot, maar niet tot physiologische discussiën over den aard der ziektetoestanden. Men meent voldoende opheldering te geven, wanneer men zegt, dat de overmatige geestes-(hersen-)inspanning die hoogbegaafde mannen krankzinnig heeft gemaakt, en neemt, op gezag der ziektekundigen, gaarne aan, dat daarbij een abnormale toestand der hersenen als oorzaak moet worden aangenomen. Wij hebben met ‘psychosen’ te doen.

Maar nog talrijker zijn de gevallen, waarin geene zoo scherpe tegenstelling tusschen het krachtig werkzame scheppende genie en een lateren ‘demens’ bestaat. Leden Mahomed en Loyola, Leopardi, Shelley, Douwes Dekker en Bilderdijk aan ‘psychose’? Dwaze vraag - hoor ik mij toeroepen -: voor een deel waren zij lijders aan vallende ziekte, allen in elk geval ‘zenuwlijders’; voor Douwes Dekker is dat door Dr. Swart Abrahamsz, voor Bilderdijk door Dr. Kollewijn bewezen.

Vooral naar aanleiding van de laatstgenoemde twee letterkundigen wensch ik eenige opmerkingen over ‘neurosen van genieën’ in het midden te brengen. Doch vooraf meen ik, dat het wenschelijk is, nog eenige inlichtingen aan physiologen en pathologen te vragen, wat betreft den invloed van ziekelijke veranderingen van het lichaam op den toestand en de functiën van den geest of de ‘ziel’. Want de onderscheiding eener ‘tweeheid’ in den mensch is nog altijd noodig, indien wij op verstaanbare wijze willen spreken over de punten, welke ons bezighouden, al moge dan de wijsbegeerte, volgens velen, het ideaal eener ‘monistische conceptie’ van het menschelijk wezen reeds lang hebben bereikt.

Dat in het genie eene voorbeschiktheid tot zielsziekte, tot krankzinnigheid, is gelegen, kan moeielijk ontkend worden. Behalve de boven reeds genoemde voorbeelden zouden er nog vele kunnen worden aangevoerd. De opvatting van het verband tusschen die uiterste polen van den menschelijken geestestoestand - de verhevenste en de treurigste - was tot nog toe gewoonlijk deze: dat in de overmatige hersenvermoeidheid van het genie eene aanleiding tot overspanning, vroegtijdige uitputting en slooping was gelegen. Hoe aannemelijk deze verklaring bij het eerste hooren klinken moge, eene nauwkeuriger waarneming der feiten heeft tot eene gewijzigde voorstelling geleid. Hersenoverspanning, hersenvermoeidheid en hare gevolgen (mogelijk ook krankzinnigheid) zijn volgens den Turijnschen hoogleeraar in de gerechtelijke geneeskunde, Lombroso, veeleer het lot van middelmatige menschen: geleerden, bibliomanen,

studenten vóór en na examens, talenten, die verder willen vliegen, dan hunne vleugels toelaten. Het werkelijke genie produceert half onbewust, zonder inspanning, maar reeds op betrekkelijk jeugdigen leeftijd kunnen de uitingen voor den dag komen van eene noodlottige gift, die de schikgodinnen niet van de gave van het genie konden losmaken: een aanleg tot het ziekelijke in de richting van het geestesleven. Zooals Lombroso het uitdrukt: de lichamelijke reuzengroei gaat nooit gepaard met eene volkomen *harmonische* ontwikkeling aller lichaamsdeelen; zoo ook sluit de intellectueele reuzengroei steeds onvermijdelijk een gebrekkigen aanleg van sommige hersendeelen in.

Lombroso was volstrekt niet de eerste, die tot de paradox klinkende uitspraak kwam, dat genie (in aanleg) tevens waanzin is. Om bij dit punt niet te lang stil te staan, wijs ik slechts op een reeds in 1859 verschenen boek van Dr. Moreau, geneesheer aan het Hospice de Bicêtre te Parijs, getiteld: *La psychologie morbide, ou l'influence des névropathies sur le dynamisme intellectuel*, waarin de denkbeelden van Lombroso reeds onmiskenbaar te vinden zijn. En bestaat er niet een Fransch spreekwoord, volgens hetwelk: ‘il y a un grain de folie dans chaque génie’?

Er zou een boekdeel te vullen zijn met alles, wat over de vraag geschreven is, of het genie als zoodanig reeds eene zielsziekte is te noemen.

Om aan te toonen, dat het vraagstuk zoo eenvoudig niet is, moeten wij eenige hoofdzaken mededeelen betreffende den invloed van hier of daar in het lichaam bestaande plaatselijke ziektetoestanden op de functiën van het zenuwstelsel (in het bijzonder der hersenen) en, in verband daarmede, eenigermate de beteekenis toelichten, welke te hechten is aan de termen, waardoor men de verschillende vormen van zoogenoemd ‘zenuwlijden’ aanduidt.

Leerrijk voor het begrijpen van den invloed, welken ons zenuwstelsel dikwijls van schijnbaar onbeduidende ziekelijke veranderingen op sommige plaatsen ondervinden kan, zijn de spijsverterings-stoornissen. Pijnen (neuralgieën), verlammingen, gevoelloosheid, duizeligheid, hypochondrische zelfbeschouwing, ware melancholie kunnen daarvan afhankelijk zijn. Eene zeer wijze opmerking las ik onlangs bij een Engelsch schrijver: ‘In the case of people who are descended of healthy parents, and who, from being in times past happy and joyful Christians are now struggling with distractions of soul... inquire after the state of their organs of digestion.’ Hij had erbij kunnen voegen: ‘the state of their organs of reproduction’; maar mij thans bepalende tot hetgeen in het dagelijksch leven in het bijzonder door het woord ‘ingewanden’ wordt aangeduid, wijs ik op de heftige stoornissen in de werking van het zenuwstelsel, bij kinderen reeds waar te nemen, wanneer iets in die ingewanden niet normaal is. Stuipen, Sint-Vitusdans en dergelijke ‘zenuwverschijnselen’ worden dikwijls door wormen in het darmkanaal veroorzaakt. En bij

volwassenen is een taenia, hoezeer die somtijds ook opmerkelijk weinig ziekteverschijnselen opwekt, toch zeer dikwijls de oorzaak van storingen der spijsvertering met allerlei belangrijke verschijnselen van zenuwlijden: flauwten, pijnen, krampen, gemoedsontstemming. Ik ken een geval van zelfmoord, waartoe het onder zulke omstandigheden kwam en dat, in laatste instantie, louter van ingewandswormen afhing.

In zulke gevallen bestaan er 'functioneele' zenuwziekten, *neurosen.* Of moeten wij, indien er ook stoornissen der 'zielsverrichtingen' bij in het spel komen (in het geval, dat met suïcide eindigde, bij voorbeeld), van krankzinnigheid, van 'psychose' spreken? In elk geval zal men voor die toestanden, welken naam zij dragen mogen, wel eene 'stoffelijke aanleiding' willen aannemen.

Wat het laatste punt betreft, kan in andere gevallen van 'neurosen' veler geloof op zware proef worden gesteld. Uit vele voorbeelden deel ik het volgende mede: iemand ligt gedurende zeven jaren ziek te bed, met verschijnselen, die afhankelijk kunnen zijn van ontsteking en verdere ontaarding van het ruggemerg: verlamming der onderste ledematen, ook van sommige ingewanden, krampen als bij vallende ziekte met opvolgende beneveling van het bewustzijn, en dies meer. Den lijder wordt op zekeren dag door een geestelijke de aanraking vergund van een ring, die aan een beeld der Heilige Maagd had gehangen. De Moeder Gods verschijnt hem daarna in een droomgezicht, en den volgenden dag zijn alle ziekteverschijnselen verdwenen. De man staat op en wandelt(*).

Zulke 'wonderdadige' genezingen zijn, ook zonder den invloed van heilige grotten of kleedingstukken, niet zoo zeldzaam. Zonder er hier meer van te zeggen, vragen wij ons alleen af: was zulk een man een 'zenuwlijder' of een 'zielszieke'? Hingen zijne ziekteverschijnselen (die hij stellig niet opzettelijk voorwendde) af van stoffelijke veranderingen in het waarnemings- en wils-orgaan (de hersenen)? Of bestaat er een geestelijk iets in een mensch, dat zelfstandig in de war raken en dan genoemde ziekteverschijnselen veroorzaken kan? Altegader vragen, waarop ik niet zal beproeven hier een antwoord te geven. Voor kennisgeving moge men aannemen, dat door physiologen-pathologen toch in zulke gevallen zenuw-(hersen-)veranderingen als bron van het lijden worden gepostuleerd en dat zij moeielijk zouden kunnen zeggen, of een dergelijke patiënt een 'zenuwlijder of een 'krankzinnige' moet heeten.

Nog een aan de werkelijkheid ontleend voorbeeld moge vermeld worden, om in het licht te stellen, dat neurosen en psychosen wel in het dagelijksch leven als verschillende toestanden beschouwd worden, maar in het wezen der zaak niet zijn te onderscheiden.

(*) Slechts de hoofdzaken van dit merkwaardige ziektegeval deel ik kier mede. Het kwam voor op de cliniek van Prof. Talma te Utrecht, en de uitvoeriger beschrijving is te vinden in: *Nederl. tijdschrift voor geneeskunde*, 1889, I, bladz. 705. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat tot de vermelde 'psychische kuur' werd overgegaan, omdat men van het enkel 'functioneele' der ziekte (hysterie bij den man) overtuigd was.

De heer A., een intelligent en bedrijvig koopman, die, zooals men zegt, in alle zaken zit, bemerkt na eene periode van meer dan gewone inspanning, dat ‘het werk niet meer vlotten wil’. De cijfers beginnen hem voor de oogen te schemeren, het schrijven, zelfs van een gewonen brief, kost hem groote moeite, en bij het overlezen bemerkt hij, dat er fouten of hiaten in zijn. Hij moet zijne zaken opgeven. De geneeskundigen spreken van ‘surménage du cerveau’ en van ‘épuisement nerveux’. De gewone reeks van rust-, water- en afleidingskuren wordt doorloopen. Thans bevindt zich de ongelukkige ‘zenuwzieke’ reeds vier jaren lang in een rustig oord, bijna voortdurend in eene donkere kamer. Gewone storingen van lichamelijke functiën zijn er niet; ook het verstand is *qualitatief* onveranderd; de lijder slaat geene wartaal uit, maar iedere wat krachtige inspanning of eenigermate sterke zintuiglijke prikkel leidt tot angst, gejaagdheid, gemoedsontstemming, slapeloosheid. De ‘neurasthenicus’ blijft, in afwachting van beterschap, geïsoleerd.

II.

Meer dan het bovenstaande behoeft uit het leerrijke gebied der ziektekunde niet medegedeeld te worden, om ons een grondslag te verschaffen voor het vaststellen van wat juistere begrippen betreffende ‘krankzinnigheid’. Onder het groote publiek heerscht nog steeds de meening, dat waanzinnig gepraat, woest geraas, dolzinnige daden de wezenlijke kenmerken van dien toestand zijn. Men weet wel, dat er ‘onschadelijke monomanieën’ bestaan; dat een ‘melancholicus’ niet zelden in een gesticht moet worden geplaatst, al is zijn redeneervermogen oogenschijnlijk niet abnormaal, schoon het hem tot suïcide zou leiden; maar in het algemeen wordt toch woest en dwaas spreken en handelen het wezenlijke kenmerk van krankzinnigheid geacht. Het komt mij voor, dat wat juistere begrippen omtrent dien ziektetoestand en de erkenning van een veel ruimeren omvang van het begrip ‘krankzinnigheid’ (ook een zeer groot deel der ‘zenuwziekten’ omvattende, dat slechts om practische redenen onderscheiden wordt) veel misverstand kunnen uit den weg ruimen. Voor het oogenblik moge het slechts eene woordenquaestie schijnen, of men velerlei in geschriften en handelingen van Bilderdijk en Douwes Dekker door ‘zenuwziekte’ of door ‘krankzinnigheid’ verklaart, ik meen, dat eene nauwkeuriger vaststelling der begrippen niet onverschillig is voor het beoordeelen van zulke ongewone persoonlijkheden. Men zal erkennen, dat de overeenstemming in dit opzicht thans niet bijzonder groot is.

Voorop moge een beginsel gesteld worden, dat vermoedelijk iedereen als juist erkent, maar waartegen toch in het dagelijksch leven voortdurend gezondigd wordt. Een mensch wordt namelijk niet eerst krankzinnig en doet daarna (daardoor) dwaze en gevaarlijke dingen, maar uit zijn spreken en uit zijn gedrag besluit men tot het bestaan

van krankzinnigheid. Dat schijnt eene waarheid als eene koe; en toch was het voor velen zeker eene verlichting, toen zij veel als bizar en afkeurenswaardig in de letterkundige producten van Multatuli mochten aannemen, nadat Dr. Swart Abrahamsz(*), minder naar aanleiding van den inhoud dier geschriften dan op grond van zwakke pathologische beschouwingen, den schrijver voor 'zenuwziek' - onder den onjuisten naam van *neurasthenicus* - had verklaard.

Maar de invloed van deze beschouwingen op de letterkundige critiek komt later ter sprake. Laten wij eerst nagaan, hoe het gesteld is met de vaststelling der begrippen 'zenuwlijden' en 'krankzinnigheid', zelfs onder deskundigen en in het belang der maatschappelijke samenleving.

Is een dronken man of iemand, die in eene vlaag van toorn of jaloezie alles stukslaat of een doodslag begaat, krankzinnig te noemen? In mijne jeugd heb ik eene thema uit Jacobs vertaald, waarin voorkwam: '□ μ□η μι□ρ□ μαν□α □στι'(†). Bekend is het verder, dat zelfs de volksovertuiging, hoe eerbiedig buigende voor de bewijskracht van het 'argumentum a manicomio', toch niet alle krankzinnigen in de 'gestichten' zoekt. Eene sarcastische opmerking wordt een Franschman in den mond gelegd, naar welke men boven de deur van een gesticht 'maison des aliénés' zet: 'pour faire croire que ceux qui se trouvent dehors ne le sont pas'.

Voorts moge het uit de weloverwogen wettelijke bepalingen, door officieele deskundigen vastgesteld, blijken, wat men van de mogelijkheid eener begripsomschrijving van 'krankzinnigheid' te denken hebbe. In artikel 37 van ons Wetboek van Strafrecht lezen wij: 'Niet strafbaar is hij die een feit begaat, dat hem wegens de gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke storing zijner verstandelijke vermogens niet kan worden toegerekend. Blijkt dat het begane feit hem wegens de gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke storing zijner geestvermogens niet kan worden toegerekend, dan kan de rechter gelasten dat hij in een krankzinnigengesticht worde geplaatst, gedurende den proeftijd een termijn van een jaar niet te boven gaande.'

Zoo heeft de wetgever wijselijk zich niet gewaagd aan eene bepaling van hetgeen 'krankzinnigheid' zal heeten, ofschoon dat vroeger in verschillende ontwerpen wel beproefd was, maar niet mogelijk bleek. Voor elk voorkomend geval blijkt het aan de beslissing van 'deskundigen' overgelaten, of eene 'storing der verstandelijke vermogens' moet worden aangenomen, welke tot het niet toepassen van de bepalingen der strafwet kan leiden. De vraag is dan, onder welke omstandigheden eene daad bedreven werd, welke de antecedenten van den beklaagde waren, wat het onderzoek betreffende zijn physieken, moreelen en intellectueelen toestand aan het licht brengt. En dan blijft het nog niet zelden de vraag, wat het billijkst is: den delinquent naar de strafgevangenis of

(*) Zie *De Gids* van Juli 1888, bladz. 67.

(†) De dronkenschap is eene kortstondige krankzinnigheid.

naar het manicomium te verwijzen. Waar het niet de vraag van al of niet toepassen der strafwet geldt, bestaat er meestal geene moeielijkheid voor het bepalen, dat iemand in een krankzinnigengesticht behoort te worden opgesloten. Het *schadelijk zijn voor zichzelven of anderen* is het motief.

Wanneer evenwel iemand de inoffensieve waanvoorstelling heeft, dat hij een groot dichter of musicus is, maar het nog onbevredigende van zijn broddelwerk verontschuldigt door den invloed eener onzichtbare macht, welke hem belet de meesterstukken voort te brengen, waartoe hij zich toch in staat rekent, laat men hem voorttobben; zelfs noemt men hem 'étant dehors' waarschijnlijk niet eens krankzinnig. Zoo zouden talrijke voorbeelden kunnen aangevoerd worden, die ieder in zijne omgeving zou kunnen terugvinden. De hysterica, de hypochondrist, de dwaselijk overdrijvende vreesachtige, de fanaticus, zij allen zijn door geene duidelijke grens van krankzinnigen te scheiden, al is het gebruikelijk, ze 'zenuwachtig' of hoogstens 'zenuwlijders' te noemen(*). Men behoeft aan eene etymologische definitie, uit den aard der zaak, geen groot gewicht te hechten; maar er mag toch op gewezen worden, dat 'krankzinnigheid' beteekent: 'krank van zinnen zijn'. De zintuiglijke indrukken nu, in den allerruimsten zin genomen met het herinneringsvermogen, hunne combinatie en hunne gevolgen als 'zieleleven' (als gevoel, denken, willen), zijn de onafgebroken wellende bron onzer 'persoonlijkheid'. Zeker evenwicht daarin noemen wij gezond, normaal; afwijkingen daarvan komen echter voortdurend in alle graden voor. Wanneer zijn de 'zinnen krank' te noemen? Gij noemt iemand niet ziek, wanneer hij met eene zware verkoudheid en hoofdpijn een paar dagen het bed moet houden, maar waar is de grens tusschen zulke toestanden en eene longontsteking of een typhus? En wil iemand van dergelijke etymologische beschouwingen in het geheel niet weten, laat hij dan beproeven: eene op deugdelijker grondslagen rustende omschrijving van het gebied der 'krankzinnigheid' te geven.

Over de termen: 'zenuwzwakte' of in het algemeen 'zenuwlijden', hoop ik aanstonds nog het een en ander in het midden te brengen. Hier vinde, in verband met het voorafgegane, de opmerking plaats, dat zij blijkbaar dikwijls als een euphemisme, eene verzachtende uitdrukking, voor krankzinnigheid gebruikt worden. Iemand zal er geen bezwaar in vinden, te spreken over zijn verblijf in Duitschland, wegens 'zenuwlijden', in een 'Asyl für Gemüts- und Nervenkranke', maar zou liefst gezwegen hebben over eene behandeling in eene 'Irrenanstalt'. En toch zouden noch de aard van het geval noch de geneeskundige behandeling wezenlijk anders zijn geweest, indien de laatstgenoemde 'Anstalt' ook zonder wettelijke machtiging van de rechtbank had kunnen gekozen worden.

(*) Het is opmerkelijk, dat de Grieksche treurspeldichters voor den door een hevigen hartstocht gedrevene ook het woord 'μαινομ□υος' (waanzinnige) gebruiken. Zoo zingt het koor in de *Antigone* van Sophocles, Haemon's lot betreurende, van den 'Ερ□ς' (de heftige liefde): '□ δ□ □χων μ□μηνεν' (maakt iemand krankzinnig).

Eene bron van deels onduidelijke, deels ongetwijfeld onjuiste voorstellingen ligt in het woord ‘neurasthenie’. Het is tegenwoordig in den mond van geneeskundigen en leeken bestorven en heeft met dergelijke, alles en daardoor niets zeggende uitdrukkingen gemeen, dat men voor het oogenblik de moeielijkheid der meerdere precisie op zijde schuift. Het geeft niet meer licht, dan bij voorbeeld de uitdrukking verschaffen zoude, dat gebrekkig zien van zwakte van het oog, digestiestoornis van eene zwakke maag afhangt. Het best past het woord voor de talrijke gevallen van vermindering der ‘geestelijke arbeidskracht’, de moeielijkheid van concipieeren en componeeren, van willen en besluiten nemen, waarmede dan gewoonlijk prikkelbare gemoedsstemming en schrikachtigheid, lichte opwekbaarheid van spierbewegingen gepaard gaan. Het is de vanouds bekende ‘debilitas cum irritabilitate’(*). Nu kan de scherpzinnige Dr. Swart Abrahamsz zich beroepen op het ingeslopen misbruik, om aan allerlei niet gemakkelijk, vooral niet voor leeken, door een nauwkeuriger naam te verduidelijken afwijkingen in het gemoedsbestaan en de geesteswerkzaamheid van menschen den naam van *neurasthenie* te geven, wanneer hij Douwes Dekker een ‘neurasthenicus’ noemt(†); toch zou bij een, zij het dan populair, wetenschappelijk betoog scherper begripsbepaling noodig zijn geweest. Het komt mij voor, dat Dr. Abrahamsz den Regent van Lebak eene juistere diagnose in den mond legt, wanneer deze van Multatuli zegt: ‘Een goed heer maar een beetje gek.’

Wie het bedoelde *Gids*-artikel leest, - met name bladzijden 9 tot 11 - moet wel den indruk krijgen, dat ieder mensch, wat zijn zenuwstelsel betreft, ‘erfelijk belast’(§) zou moeten genoemd worden, als de ‘neurasthenie’ van Multatuli daarin haar verklaringsgrond kon vinden. De ‘stoere’ vader-zeeman kan hier bezwaarlijk in aanmerking komen; van de moeder, die ons evenwel als ‘stevig en welgedaan’ wordt geschetst, maar zich door ‘scherpe woorden en krachtige handbewegingen’ onderscheidde, zou dan Multatuli den aanleg tot ‘zenuwlijden’ moeten geërfd hebben. Al wilden wij aan dit aetiologisch moment (om pathologische taal te spreken) iets hechten, toch zou men Multatuli's eigenaardigheden van handel en wandel door allerlei namen kunnen

(*) Eigenaardig is de omschrijving, die Von Jürgensen in zijn *Handbuch der Pathologie und Therapie* geeft: ‘Diese Thatsachen’ (der hersenvermoeidheid en prikkelbaarheid) ‘waren jedem erfahrenen Arzte auch damals bekannt, als noch nicht der Name *Neurasthenie* mit übertriebenen Schilderungen der Krankheitserscheinungen von Amerika aus zu Markt gebracht war.’

(†) Zie het aangehaalde *Gids*-artikel.

(§) Zonderling is het te noemen, dat de ziektekundigen in de laatste jaren de erfelijke voorbeschiktheid tot zwaarmoedigheid, krankzinnigheid, ‘zenuwlijden’ uitsluitend door de woorden ‘erfelijke belasting’ aanduiden. Wanneer iemands ouders aan longtering zijn gestorven, zegt men, dat er erfelijke praedispositie, voorbeschiktheid, tot longlijden bestaat; niet, dat hij ‘erfelijk belast’ is. Daarentegen schijnen de laatste woorden meer expressief geoordeeld te worden, wanneer het ‘zenuwlijden’ geldt. Toch bestaat er geen verschil; en de zaak zou geheel onbegrijpelijk wezen, indien niet in de laatste jaren zooveel Germanen en Germanismen in Nederland waren ingevoerd.

karakteriseeren, maar een machteloozen, tegen arbeid opzienden en voor arbeid ongeschikten neurasthenicus kan men hem toch moeielijk noemen. De Franschen hebben een woord, dat evenmin veel zegt, maar daarop dan ook door geen klank van geleerdheid aanspraak maakt; zij noemen de geniale zonderlingen en buitensporigen: *gedesequilibreerden.* Zulk een gemis van harmonie in de gemoedsbewegingen en geesteswerkzaamheid is het kenmerk van vele genieën en een begin der uiting van die noodlottige gift, welke eene booze fee, die mede aan hunne wieg stond, onder de hemelsche gaven wist te verbergen. Is het waar, dat in het genie van een Schumann en van een Guy de Maupassant ook de kiemen van hunne krankzinnigheid gelegen waren, dan is het niet ongerijmd, in het onmiskenbare genie van Multatuli ook van het ‘grain de folie’ eenige sporen te zien.

Hoe zeldzaam komen de hoogste gaven van de artistieke aanschouwing en den wetenschappelijken geest in één persoon harmonisch tot ontwikkeling! Goethe en Leonardo da Vinci mogen daarvan als typen genoemd worden. Geen ‘zenuwlijden’ behoeft te hulp geroepen te worden, om bevreemdende verschijnselen in hun leven en werken te verklaren. Maar het is niet noodig, bij Moreau en Lombroso in de leer te gaan, om op te merken, dat bij vele geniale menschen de ‘zinnen’ min of meer ‘krank’ waren, ook al hechten wij in dat opzicht niet aan de ‘Goddelijke eenzijdigheid’, welke voor het genie gewoonlijk als bestaansvoorwaarde beschouwd wordt en welke men daarom ook gaarne pleegt te verontschuldigen.

III.

Sedert Molière's bijtende satiren op den klinkklank der ziektekundigen van zijn tijd is er, naar het mij voorkomt, geene hartiger terechtwijzing aan de medische faculteit toegediend, dan Allard Pierson deed in een artikel over ‘Dr. Kollewijn's Bilderdijk’[(*)]. Pittiger dan zijn diatribe zal zeker Pierson met mij de onsterfelijke parodie van Molière noemen, die met een paar pennestreken het gansche ‘vitalisme’, de geheele phantasie der ‘vrije krachten’ omverwierp, zoodat alle latere ‘wetenschappelijke’ betoogen wel hadden kunnen achterwege blijven. Vraag en antwoord in het bekende:

> ‘Quare opium facit dormire?
> Quia est in eo
> Virtus dormitiva,
> Cujus est natura
> Sensus assoupire’,

konden alleen door den man der geniale intuïtie zóó gesteld worden.

Maar Pierson's bedoelde diatribe geeft evenzeer blijken van helder inzicht en van eene zeggingskracht, welke indruk moet maken. Wat

(*) Zie *De Gids* van October 1891, bladz. 32 e.v.

bedoelt gij, pathologen, toch met ‘zenuwziekte’? - dat is de vraag, waarop hij, ter aangehaalde plaatse, antwoord verlangt, wanneer hij schrijft: ‘De zenuwen dienen [lees: het zenuwstelsel dient] tot alles! Ik kan mij geen gewaarwording, geen gedachte, geen beweging, geen aandoening of uiting van welken aard voorstellen, zonder dat de zenuwen er bij te pas komen. Het is uit hoofde van die onoverzienbare veelheid en verscheidenheid der verrichtingen die aan de zenuwen zijn toevertrouwd, dat ik, als leek in de fysiologie, in de verte niet begrijp, welk duidelijk denkbeeld men met het woord *zenuwzieke* verbinden kan.’

Pierson verkeert dan in hetzelfde geval als de ‘deskundigen’ in de physiologie, wanneer deze namelijk tot zichzelf inkeeren ter overweging der verder volgende opmerkingen: ‘Longziekte is een toestand der long die hare volle bruikbaarheid niet meer heeft; de ooren dienen tot hooren, de oogen tot zien: longziekte, oorziekte, oogziekte zijn dus voor den leek volkomen verstaanbare woorden. Kan ik nu in overeenstemming met deze étymologie, die wel geen tegenspraak zal vinden, ook het woord neurasthenie verklaren, het woord dat thans zoozeer aan de orde is? En is dus een zenuwzieke iemand die zich niet in de volle bruikbaarheid van zijn zenuwen kan verheugen?’

Een patholoog, die den door Pierson toegeworpen handschoen wil opvatten, zal moeten beginnen met te erkennen, dat Dr. Swart Abrahamsz nevelige woorden gebruikte, welke met geene ‘anatomische diagnose’ in verband staan, wanneer hij Douwes Dekker afwisselend ‘zenuwachtig’ of ‘zenuwziek’ of wel ‘neurasthenisch’ noemt. Dan evenwel zal hij er den heer Pierson op kunnen wijzen, dat toch eenmaal de ziektetoestand van Douwes Dekker door den naam van ‘hersenneurasthenie’ (Zie *De Gids*, l.c., pag. 50) nauwkeuriger wordt gekenmerkt. Het woord is niet fraai, in het geneeskundige vocabulair ook niet gebruikelijk (het zou door *zenuwzwakte der hersenen* vertaald moeten worden), maar dat is hier bijzaak. Wanneer men overal hersenlijden (encephalopathie) of ‘hersenzwakte’ of ‘hersenziekte’ wil lezen in plaats van ‘zenuwziekte’ of ‘neurasthenie’, - zoo kan men Pierson antwoorden - is uw bezwaar opgeheven. Maar als deze blijken gaf te weten, - en hij zou het doen - dat de hersenen eene uiterst samengestelde en veelvormige massa van zenuwweefsel zijn, waarvan slechts een gedeelte klaarblijkelijk met de ‘zielsverrichtingen’ in verband staat, en den patholoog nadere inlichtingen vraagt, zoo al niet naar den *aard* der stoffelijke veranderingen bij zoogenoemd zenuwzieken, dan toch naar de *deelen* der hersenen, welke daarbij ondersteld worden in minder normalen toestand te verkeeren, wat zal dan het antwoord moeten zijn?

Het zou dan het verstandigst wezen, met den heer Pierson een colloquium doctum over ‘localisatie der hersenfunctiën’ te houden. Hij zou inzien, dat hij van physiologen en pathologen niet meer moet vergen, dan zij op het oogenblik kunnen geven, maar - naar ik vermoed - *deze uitkomst* van het academisch dispuut vasthouden: dat bij Douwes

Dekker (en Bilderdijk, dien anderen *zenuwlijder*) die *hersendeelen* in abnormalen toestand verkeerden, die met het tot stand komen van het *voelen*, *denken en willen* in onmiskenbaar verband staan. Zoo zouden wij tot meer precisie van het begrip 'zenuwlijden' gekomen zijn en dan toch voor het dagelijksch gebruik maar weder tot de woorden 'zenuwziekte' en 'neurasthenie' onze toevlucht nemen, omdat het bruikbare euphemismen zijn in plaats van hersenzwakte, hersenlijden, zwakhoofdigheid, willoosheid, karaktergebrek, moreele zwakheid, krankzinnigheid. Want die woorden, ofschoon ook geene volkomen scherp begrensde begrippen uitdrukkende, zijn voor toestanden als die van Douwes Dekker, Bilderdijk en voor de gevallen, waarvan ik boven enkele typen kort schetste, zeker juister dan de niets zeggende woorden: zenuwlijden of neurasthenie.

Hier zal de een of andere patholoog misschien mij doen opmerken, dat ik door onnadenkendheid te ver ga. Immers, de gewraakte woorden mogen dan, bij den tegenwoordigen stand onzer ziektekundige kennis, geene precieze anatomische diagnose aanduiden, zij geven toch te kennen, dat de persoon, bij wien wij 'neurasthenie' aannemen, door *stoffelijke wijzigingen in zijn zenuwstelsel*, met name in de hersenen, tot de in zekeren graad abnormalen of zieken moet gerekend worden. Douwes Dekker en Bilderdijk waren (het woord in den ruimsten zin genomen) *ziek.* En daarom....; maar hier zijn wij aan het zwaartepunt van het gansche vraagstuk gekomen!

Men zal bemerkt hebben, dat ik zoo even, onder de mijns inziens juistere benamingen voor 'zenuwziekte', ook hersenzwakte, hersenlijden noemde, als waren zij ongeveer synoniem met woorden, waardoor gemoeds- of geestestoestanden worden uitgedrukt, zooals: willoosheid, moreele zwakheid, enz. Op het standpunt der physiologie en pathologie onzer dagen heb ik daartoe volkomen recht. Ik liet in het begin eene korte schets van de denkbeelden voorafgaan, welke tegenwoordig alle beschouwingen betreffende ziek worden en ziek zijn van den mensch beheerschen, ook waar het zoogenoemde 'neurosen' en 'psychosen' betreft. Zenuwlijden en krankzinnigheid zijn 'hersenziekten', hangen van causale stoffelijke veranderingen in de hersenen af[*)]. Doordien men ook buiten den medischen gedachtenkring die denkbeelden deelt, wordt het begrijpelijk, dat in gevallen van wan- of misdaden het oordeel van geneeskundigen wordt ingeroepen, en is het te verklaren, dat deze, met rechtsgeleerden en anthropologen vereenigd, congressen voor 'crimineele anthropologie' houden, waarvan voorloopig reeds een heilrijk gevolg kan geconstateerd worden: dat men namelijk hoe

(*) Vermelding verdient hier, dat in de officieele lijst van groepen der doodsoorzaken in Nederland, vastgesteld door het Geneeskundig Staatstoezicht, als nommer 15 voorkomt: *Apoplexie.* Dan volgt als n°. 16: *Hersenziekte* (met uitzondering van n°. 15), *Krankzinnigheid.* Dat zou kunnen beteekenen: hersenziekten *en* krankzinnigheid; maar moet blijkbaar gelezen worden: hersenziekten, *dus ook*: krankzinnigheid.

langer hoe minder op uitsluitend juridisch-theologisch standpunt het abstracte feit ‘misdaad’ zal beoordeelen, maar nog meer rekening zal gaan houden met de eigenaardigheden van den individueelen misdadiger, in elk geval.

Zoo is het ook niet bevreemdend, dat op het oordeel over Multatuli's letterkundige producten en handel en wandel een groote invloed werd uitgeoefend door het betoog van Dr. Abrahamsz, volgens welken het hier, naar de bekende uitdrukking, gold: niet eene ‘affaire de critique’ maar ‘de clinique’. Mijne bezwaren tegen de methode en de gewaagde pathologie(*) van Dr. Abrahamsz beletten mij niet in te stemmen met zijn streven en het in hoofdzaak eens te zijn met zijne critische waardeering van Multatuli's werken. Maar die bezwaren zijn niet met een paar volzinnen te rechtvaardigen; zij worden misschien het best toegelicht in verband met nog verdere voor de pathologen lastige opmerkingen van Allard Pierson. Wij lezen (*De Gids*, 1891, bladz. 33): ‘Een beroep op neurose, thans zoo veelvuldig, heeft geen zin, tenzij men bereid is de geheele psychologie in de leer der zenuwen te doen opgaan, want waar is de grens tusschen beide? Er is nu een hinken op twee gedachten, dat het verklaren van groote geesten slechts belemmert, of liever een gedurig overspringen van het materialistische op het spiritualistische gebied, en van dit weder op het eerste; een overspringen dat den onderzoeker ongeduldig maakt. Geen wetenschappelijk man kan er op tegen hebben dat alle zoogenaamde geestelijke verschijnselen uit stoffelijke oorzaak gezien worden. Maar dat men partij kieze!’

De aangehaalde woorden raken het hart van het vraagstuk. Iedereen zal wel toegeven, dat wij niet toerekenbaar kunnen gesteld worden voor hetgeen noodzakelijk uit stoffelijke toestanden en veranderingen moet voortvloeien. Nu hangt echter volgens de ‘mannen der wetenschap’ (tegen wier gronddenkbeeld ook Pierson geen bezwaar zegt te hebben) iedere gedachte, iedere gewaarwording, iedere daad af van *stoffelijke werkingen in het menschelijk lichaam.* En let wel, dat geldt ook voor den ‘normalen’ gang van zaken. Er is niet: EEN MENSCH, een afzonderlijk wezen als eene éénheid, naast ontelbare groepen van stoffelijke processen, welke hij beheerschen of leiden kan, maar wier invloed toch hem somtijds te machtig wordt, zoodat ziekten, abnormiteiten ontstaan; neen: volgens de ‘psychologie opgaande in de leer der zenuwen’ is *de mensch* slechts een verzamelwoord voor eene tijdelijk stabiele groep van bewegingsvormen, wier aard binnen zekere grenzen zeer verschillend

(*) Onder meer moet ik van de volgende beschouwing van den bekwamen geneeskundige aannemen, dat zij, bij grondiger overdenking, niet uit zijne pen zou gevloeid zijn. Wij lezen (l.c., bladz. 7): ‘(Wij) beweren dat er van een fysiologisch standpunt geen enkele reden is om niet een algemeene betrekkelijke zwakte van het zenuwgestel aan te nemen, zoo als er een zwakte van het spierstelsel kan bestaan, bij aanvankelijk volkomen gezonde en normale werking, en zoo als er een slapte van samenhang bestaat bij andere weefsels, zonder dat er reden is deze onmiddellijk met verminderde levensenergie in verband te brengen.’

kan zijn. Met wijziging van Goethe's bekende *Selbstironisierung* kan men zeggen:

> ‘Es sind die Elemente nicht
> Aus dem Complex zu trennen,
> Was wird man nun in dem Gemisch
> Am Ende Mensch noch nennen?’

Zoo spoedig men ‘een mensch’ meent te kunnen verontschuldigen, doordien ‘*hij*’ handelde onder den invloed eener ‘neurasthenie’ (welke een stoffelijk substraat moet hebben), is het moeielijk te zeggen, waarom niet iedere gedachte of daad is te verontschuldigen, daar immers stoffelijke processen het normale zoowel als het ziekelijke denken en handelen bepalen. En wie kan aan de bewegingen zijner hersen-moleculen en atomen iets toedoen of afdoen? Of - zoo men dat wel aanneemt, dan staan wij midden in het ‘dualisme’, dan moeten wij een anderen (geestelijken!) invloed mogelijk achten, die geen noodzakelijk coëffect is van de reeks der stoffelijke processen, welke een mensch doen leven, voelen, denken, willen.

Door het denken en handelen van genieën en misdadigers uit ‘belasting’ ten gevolge van ‘zieke zenuwen’ te verklaren en te verontschuldigen, zijn wij in eene ‘logische impasse’ geraakt. En wanneer iemand mij toevoegt, dat er toch feitelijk verschil is tusschen den goed geëquilibreerden, normaal voelenden en denkenden mensch, die immers zijne drift of zijn toorn *kan* beheerschen, en den epilepticus, die kort vóór of na een aanval dwaze of strafbare dingen doet, dan antwoord ik, dat zulks mij niet onbekend is, maar dat het mij een paralogische sprong schijnt, den zoo even nog normaal denkenden en handelenden mensch, zoo spoedig hij eene verkeerde of strafbare daad doet, in een ander licht te beschouwen dan den ‘belasten’ epilepticus. Immers, ook het abnormaal worden van denken en handelen des eersten onderstelt op het oogenblik, dat het geschiedt, ‘*stoffelijke zenuwveranderingen*’, waaraan een abstracte ‘mensch’ niets doen kan. Of wel, voert men dien ‘deus ex machina’ in, dan stort het gansche gebouw der materialistisch-monistische pathologie ineen.

Voordat ik tracht in het licht te stellen, welken invloed de voorafgegane beschouwingen kunnen hebben bij het in den laatsten tijd weder zooveel besproken vraagstuk van het verband tusschen genie en krankzinnigheid, en middellijk dus ook voor de letterkundige critiek, veroorloof ik mij erop te wijzen, dat er geene aanleiding bestaat, om te vreezen voor schromelijke gevolgen van physiologisch-pathologische bemoeiingen op dat gebied of op het nog veel uitgebreidere der zedelijke verantwoordelijkheid. Ook indien de aanwijzing van materieele oorzaken voor 's menschen denken en handelen in gezonden toestand en de verklaring van onwenschelijke en schadelijke wijzigingen daarvan door ‘morbi cum materia’ meer en meer mogelijk blijkt, zal de vastgestelde wereldgang

niet gestremd worden. De theorie der menschelijke wilsvrijheid en de theologische grondslagen van het strafrecht hebben eeuwenlang toestanden in stand gehouden, welke ons thans met afgrijzen vervullen; en wij zijn aan het beter inzicht in verband tusschen stoffelijke en geestelijke functiën in het menschelijk wezen (vrucht van natuurkundige physiologisch-pathologische kennis) zooveel verschuldigd, dat wij die richting nog met gerustheid aan het werk mogen laten, nu zij bezig is de buitensporigheden van het genie uit hersenziekten te verklaren en voor de 'misdadigers' voortgaat nog meer wetenschappelijke belangstellingen onderzoek te vragen. Lombroso's 'uomo di genio' en 'criminale' bevatten zeker veel onhoudbare beweringen, maar zijn de logische voortzettingen van den stroom, die vroeger reeds de menschonteerende beoordeelingen en behandelingen van 'zenuwzieken' wijzigde. De pijnbanken, heksenproeven, de publieke vermakelijkheden door kermistentoonstellingen van krankzinnigen werden door 'materialistische' denkbeelden afgeschaft; en wij mogen in het velen zoo bedenkelijk schijnende humanitaire streven der tegenwoordige 'anthropologen-criminalisten' de herleving zien van een Jan Wier(*), die in de zestiende eeuw den in hermelijn gedosten rechters, nadat een 'behekste' tot de waterproef of den brandstapel was veroordeeld, met gevaar voor eigen veiligheid durfde toeroepen: 'Maar ongelukkigen, ziet gij dan niet, dat uwe bezetenen eenvoudig krankzinnigen zijn?'

Zulk een forsch optreden was thans voor Dr. Swart Abrahamsz niet noodig, om zijne landgenooten te wijzen op hetgeen bij de beoordeeling van voor een deel mislukte genieën als Douwes Dekker in het oog gehouden moet worden. Evenzeer kon een bekend geneeskundige, Dr. Moebius, zonder vrees voor ernstiger gevolgen, dan Dr. Abrahamsz ondervonden heeft, in het jaar 1889 een boek uitgeven, getiteld: *Die Krankengeschichte von J.J. Rousseau.* Men vindt eene beschouwing daarover in de *Revue des deux mondes* van 1 Februari 1890 door F. Brunetière. Moebius had vóór 1889, toen hij eene vacantie-periode aan het meer van Genève doorbracht, nooit iets van Rousseau gelezen. Toen komt hij tot kennismaking met de *Confessions* en andere geschriften van Rousseau; en, hoezeer hij gevoelde de uitingen van een machtig genie te leeren kennen, gaf hij toch zijn hoofdindruk weder door de kernachtige uitspraak: 'Dieser Mann war geisteskrank'(†).

(*) Er bestaat eene reeks van 'conférences historiques', welke in vroeger jaren door de 'Faculté de médecine' te Parijs zijn uitgegeven. De voordracht over Jan Wier komt voor in den bundel van het jaar 1865. Het bekende opmerkelijke verschijnsel, dat vele der 'beheksten' zelven van hun 'bezeten zijn' overtuigd waren en het martelaarschap of den zuiveringsdood vroegen, heeft den schrijver tot de kernachtige uitdrukking geleid, dat 'la foi qui brûlait était aussi absurde que le fou qui était brûlé'.

(†) Brunetière gaat met deze uitspraak van Moebius geheel mede en zegt het volgende, dat voor mijne opmerkingen over de zonderlinge benamingen, waarmede men de krankzinnigheid van genieën omsluiert, van belang is: 'Sous le nom de neurasthénie, nom savant et rébarbatif, le Dr. Moebius signale chez Rousseau l'existence d'un état nerveux, dont il nous sera plus facile de parler.'

Het blijkt dus, dat het wijzen op ziekelijke zenuwtoestanden als oorzaken van afwijkingen op intellectueel of zedelijk gebied niet van heden of gisteren dagteekent en dat de wereld zich in weerwil daarvan niet heeft laten terughouden van het bewonderen van in sommige opzichten abnormale genieën of van het straffen van misdadigers. Het vermelden der bovengenoemde 'logische impasse' worde dus slechts beschouwd als eene onvermijdelijke aanvulling van mijne voorafgegane beschouwingen. Ik behoef niet breedvoerig uiteen te zetten, dat de positivistische (zoo men wil: materialistische) theorie, naar welke 'alle geestelijke verschijnselen uit stoffelijke oorzaken gezien worden', in logische bezwaren nog overtroffen wordt door de leer der 'zelfstandige ziel', vereenigd met die der wilsvrijheid. Deze slechts schijnbaar begrijpelijker voorstelling van het menschelijk wezen, als grondslag voor het beoordeelen van zijn denken en handelen, legt ons daarenboven nog het in alle voorafgegane eeuwen steeds besproken maar nooit tot oplossing gebrachte vraagstuk voor: hoe stof en geest wederkeerig op elkander kunnen werken. Wij mogen vermoeden, dat ieder der twee beschouwingswijzen aan eene fundamenteele onvolledigheid lijdt, en hopen, dat onze nakomelingen het tot eene kennis en een inzicht zullen brengen, welke eene formuleering van het vraagstuk in geheel andere bewoordingen mogelijk maken en daardoor tevens het verbijsterende eraan ontnemen, dat nu de pijnlijkste kwelling vormt van het menschelijk denken. Misschien leven wij, wat onze ziel- en zedenkundige denkbeelden aangaat, nog onder een stelsel van Ptolemaeus en ontdekt eenmaal een Copernicus den waren gang der bewegingen in het geestelijk mechanisme.

IV.

Deze korte philosophische en physiologische opmerkingen betreffende het grondvraagstuk, dat bij beschouwingen over ontoerekenbaarheid van genieën, zoowel als van misdadigers, altijd zijn invloed doet gevoelen, geven ons, dunkt mij, het recht te beweren, dat Allard Pierson niet geheel billijk te werk ging, toen hij den 'fysiologen' verweet, dat zij 'overspringen van het materialistisch naar het spiritualistisch gebied'. Dat tweeslachtige in het beoordeelen der geschriften en handelingen van beroemde letterkundigen is onvermijdelijk, wanneer men de methode van Dr. Swart Abrahamsz volgt en *op den voorgrond tracht te stellen*: eene medisch-pathologische diagnose of aanwijzing van stoffelijke abnormiteiten, welke voor een deel het onbevredigende in de letterkundige producten van een geniaal man moeten verklaren.

Molière leed aan 'toevallen'; waarom heeft nog niemand getracht, den invloed van zijn zenuwlijden op zijne tooneelstukken aan te toonen?

En behoeft men, omgekeerd, een certificaat van de medische fa-

culteit, om in Bilderdijk's uitingen iets ziekelijks te vinden, wanneer hij op een zijner verjaardagen uitbuldert:

> ‘Zoo is dan na een jaar van weenen
> 't Afgrijslijk daglicht weer verschenen
> Dat mij op deze mesthoop smeet
> Die bij het menschdom waereld heet’?

Of wanneer hij zijn afkeer van het tabakrooken op deze wijs uit:

> ‘Die hebb' met godvergeten hand
> Zijn eigen vaders nek gebroken
> Die 't afschuw wekkend stinkend rooken
> Gebracht heeft in het vaderland’?

Mijne bedoeling is: dat *de aard van het letterkundige werk* in de eerste plaats den maatstaf zal moeten vormen voor het beoordeelen der gezondheid van het zenuwstelsel des schrijvers. Dr. Abrahamsz past dan ook nu en dan deze wijze van onderzoek wel eens toe door de ontleding van den inhoud der *Ideeën* en andere geschriften van Multatuli, al kan de patholoog nooit geheel zwijgen, wanneer hij nu, omgekeerd, uit de eigenaardigheden dier geschriften tot eene ‘prikkeling der sexuëele zenuwcentra’ besluit. Die tweeslachtigheid is inderdaad in het overigens zoo degelijke artikel van Dr. Abrahamsz meer in het oog vallend dan de door Pierson gesignaleerde, waarin evenwel eene kern van waarheid ligt. Schijnt het ‘overspringen van het materialistisch naar het spiritualistisch gebied’ niet de gelukkigste uitdrukking voor hetgeen bedoeld wordt, het is toch duidelijk, wat de schrijver wil. Toont men namelijk aan, dat bij een geniaal letterkundige ‘zenuwziekte’ (aangeboren of verkregen neurasthenie) bestaan heeft, dan zal men toch ook in zijne werken de sporen daarvan moeten kunnen vinden. Anders zou eene gevolgtrekking moeten gemaakt worden, die het omgekeerde zou zijn van de bedoelde. De patholoog moet nu letterkundig criticus worden, want niet alle menschen hebben denzelfden smaak of oordeelen over dezelfde uitingen op dezelfde wijze. Wanneer de patholoog nu de juistheid zijner diagnose op gronden, aan de ontleding van het kunstwerk ontleend, heeft aangetoond, blijft er eene rest over van ‘gezonde produkten’. Want met iets, dat doorloopend de kenmerken draagt van door een krankzinnige te zijn geschreven, zal de letterkundige critiek zich toch wel niet inlaten. Maar wie zegt u, dat die niet door ‘stoffelijk-ziekelijke’ invloeden geïnfluenceerde rest door anderen niet voor zeer onbeduidend of misschien wel ‘ziekelijk’ wordt verklaard? Er zou voor den patholoog slechts één middel ter overtuiging zijn, dat hij namelijk den *hersentoestand zelven*, die met het voortbrengen van den door hem gewraakten inhoud en vorm in verband zou gestaan hebben, als ‘in zijn aard ziekelijk’ in het licht stelde, terwijl voor het overige ‘normale’ hersenen bezig geweest waren; of - om Pierson's bewoordingen te gebruiken - de geest

zou, tot zekere hoogte, en in zekere gevallen wel, in andere niet, door de ‘zieke zenuwcentra’ of door de ‘neurasthenie’ gehinderd zijn. Hetgeen men van Dr. Abrahamsz, om den wille der consequentie, zou moeten vergen, is uit den aard der zaak onuitvoerbaar, daar wij het min of meer ziekelijke eener (onderstelde) hersenverandering alleen kunnen beoordeelen naar het daarvan afhankelijke in het denken en handelen van den hersenlijder.

Zoo schijnt in beginsel zeker Pierson's methode juister, waarbij men de beteekenis van ‘ongewone geesten’ uit hunne werken, hun tijd en hunne omgeving tracht vast te stellen, maar waarbij toch zeker hun lichamelijke toestand niet over het hoofd mag gezien worden. Wat het laatste betreft, schijnen mij Dr. Abrahamsz en Dr. Kollewijn een goed werk te hebben verricht, door bij het beoordeelen van Douwes Dekker en Bilderdijk veel nadruk te leggen op den abnormalen toestand hunner physieke levensvoorwaarden in verband met hunne overige ‘omstandigheden’. Want mijne bezwaren tegen de ongenoegzame waardeering van het geniale en groote in Multatuli's werken door Dr. Abrahamsz, tegen diens nomenclatuur en sommige ziektekundige theorieën beletten niet, dat ik instem met de strekking zijner beschouwingen. En Kollewijn's meening omtrent den invloed van ‘ziekelijke’ toestanden op Bilderdijk's geschriften is, dunkt mij, volkomen juist. Hier is dan ook geen doktersbriefje noodig, om physiek lijden te constateeren.

De bezwaren, door Pierson tegen ‘Dr. Kollewijn's Bilderdijk’ ingebracht, schijnen mij, van bijzonderheden afgezien, te berusten op het stellen van eischen aan de ‘letterkundige kritiek’, waaraan niemand kan voldoen. In beginsel heb ik het bedenkelijke trachten aan te toonen van een voorafgaand ziektekundig onderzoek van een ‘genie’. Ontmoeten wij daarentegen bevreemdende verschijnselen in literarische werken, dan is het alleszins begrijpelijk, dat wij naar verklaringsgronden in alle mogelijke omstandigheden des schrijvers zoeken, dus ook, desgewenscht, aan ziektekundigen inlichtingen vragen. Dat schijnt bij het ideaal eener biographie, dat Pierson zich stelt, uitgesloten te worden. Wij lezen (in het aangehaalde artikel, blz. 43): ‘In dien kosmos’ (der ideale artistieke biographie) ‘is voor alles plaats,.. misschien alleen niet voor die zedelijke rekening-courant die Simon Gorter ons aanbood toen hij ten aanzien van Bilderdijk zeide: beurtelings moeten in den denkenden lezer post vatten, korter of langer stand houden, elkander verdringen nu, neutraliseeren straks, de gevoelens van verontwaardiging, toorn, wrevel, medelijden, bewondering, eerbied tot ontzag, vereering bijna tot liefde klimmende. Wie onzer ontkent, dat zulk een chaotisch elkander verdringen en neutralizeeren ten aanzien van hetzelfde verschijnsel of denzelfden persoon negen keer van de tien onze kwelling en onze schande is? Maar dit met schaamte te erkennen is toch geheel iets anders, dan het uit te geven voor het laatste woord der letterkundige kritiek. Zoolang deze niet tot de fusie en

harmonie is gekomen waartoe alleen het levendigst artistiek gevoel haar in staat kan stellen, zal zij zich nooit verheffen boven het waterpas der waggelende oordeelvellingen waarop een babbelende wereld ons pleegt te onthalen.' -

Tot kenschetsing van Pierson's ideaal moet nog gewezen worden op blz. 33 van hetzelfde artikel. Daar staat te lezen: 'Zoolang men niet heeft bewezen dat het genie mogelijk is met zoogenaamd gezonde zenuwen(*), gaat het toch waarlijk niet aan, als een ziekte te brandmerken een zenuwtoestand die waarschijnlijk een der hoofdvoorwaarden is van artistieke voortbrenging en van artistieke voortbrenging niet alleen. Wie zegt mij, dat de grootere humaniteit van ons geslacht niet een vrucht is van neurasthenie? Volgens Lombroso en Ottolenghi zijn in menig opzicht de zenuwen der misdadigers weinig prikkelbaar. Nu ja, ik heb een zwak zenuwgestel, ik ben een zenuwzieke: maar wat ziekte is dat, waarvan ik tot geen prijs zou willen genezen!'

Ook verdient nog onze aandacht, wat terzelfder plaatse, bladz. 1, is te lezen: 'Buiten exacte kennis is er slechts beschouwing, manier van de dingen te zien. Weinige jaren zijn dikwerf genoeg, om ons op een en hetzelfde een geheel ander oog te geven. In Italie en elders heb ik mij vaak uren en dagen rondom de standbeelden bewogen, of ik het voor mij gelukkigste standpunt vinden mocht. Als ik er terugkwam zou ik mij dezelfde moeite geven. Ten aanzien van belangwekkende persoonlijkheden is nooit iets zóó, en volstrekt niet anders; geen oordeel juist dat voor goed is afgesloten. Laten wij ten dezen niet zoeken naar de Nederduitsche vertaling van het barbaarsche woord objectief. Kunstcritiek is: faire le tour des choses.'

Wij schijnen na deze kennismaking met Pierson's denkbeelden zijn streven aldus te mogen formuleeren: van een genialen geest moeten alle uitingen als van beteekenis worden beschouwd; het is een ijdel pogen, daaruit het van 'zenuwziekte' afhankelijke als waardeloos te willen scheiden; het hangt van ons gebrekkig standpunt, van onze kortzichtigheid af, dat wij niet komen tot de fusie, tot de harmonie, waartoe alleen het levendigst artistiek gevoel in staat stelt.

Maar wij mogen toch vragen: waar moet het 'artistiek gevoel' zijn maatstaf zoeken bij het beoordeelen van letterkundige genieën? De vergelijking met de classieke standbeelden gaat niet op. Te recht of te onrecht is men reeds overtuigd, dat die 'fraai' zijn, en het hangt slechts van ons standpunt af, van die fraaiheid den besten indruk te verkrijgen. Maar zoo staan wij niet tegenover Douwes Dekker, Bilderdijk, Guy de Maupassant, Rousseau en anderen. Het komt mij voor, dat Pierson bij zijne beschouwingen te weinig onderscheid maakt tusschen 'letterkundige kritiek' en 'ideale biografie'. Het eerste zou ik willen noemen: beoordeeling van iemands geschriften, het tweede: beoordeeling van iemand naar zijne geschriften en verdere vertrouwbare

(*) Maar Goethe en Leonardo da Vinci dan, om slechts deze te noemen?

gegevens. Wat beoordeelt men eigenlijk, wanneer men over ‘letterkunde’ critiek oefent? Inhoud en vorm van de geschriften moeten toch naar zekeren standaard onderzocht worden; vergelijking met andere schrijvers, oudere en tegenwoordige, is onvermijdelijk; en het is moeielijk in te zien, hoe wij onze bewondering of afkeuring kunnen motiveeren, indien wij ons alleen beroepen mogen op ons ‘levendig artistiek gevoel’. Anders wordt het geval, wanneer wij over een ‘mensch’ als persoonlijkheid in al hare uitingen, op letterkundig gebied in den engeren zin, op dat der wijsbegeerte, van den godsdienst, van de maatschappelijke vraagstukken ons een oordeel willen vormen. Hoewel het mij voorkomt, dat ook dan de invloed van het ‘ziekelijke’ (in den ruimsten zin van ‘alle omstandigheden’, niet alleen van neurasthenie) veel hooger moet aangeslagen worden, dan uit Pierson's beschouwingen schijnt te volgen, staan wij dan voor een veel samengestelder vraagstuk, ofschoon toch niet voor een reeds ‘omnium consensu’ bewonderenswaardig standbeeld.

Allard Pierson heeft ons door zijne beschouwingen van Bilderdijk als ‘ouderen tijdgenoot’(*) in de gelegenheid gesteld, zijne eigen beginselen in toepassing te zien door de wijze, waarop hij ons anders dan Dr. Kollewijn het gecompliceerde menschenkind, dat Bilderdijk heet, leert kennen. Nu is het een onbegonnen werk, hier die verhandeling van Pierson, waarin hij bewondering wekt door den rijkdom zijner kennis en de blijken zijner ongemeene gaven als schrijver, stap voor stap na te gaan. Ik waag het, op grond van enkele gedeelten, hier een paar opmerkingen te maken, die met mijn onderwerp meer direct in verband staan, op het gevaar af, dat ik gewaarschuwd worden zal voor de mogelijkheid, dat ‘het standbeeld hier slechts uit een bepaald oogpunt werd beschouwd’.

Let men op de volgende uitingen omtrent Bilderdijk, dan mogen wij vragen, hoe men bij het beschouwen van het leven van dien man zal komen tot ‘fusie en harmonie’, al wilde men telkens zijn oordeel opschorten en trachten ‘telkens een ander te zijn’. Zoo lezen wij bij Pierson (t.a.p., blz. 403): ‘Wat Bilderdijk naliet, liet hij na uit onvermogen Geregeld denken, geregelde arbeid, stelselmatige uiteenzetting van zijne denkbeelden, zijn natie onderwijzen, hij was er niet toe in staat; niemand besefte, niemand bejammerde het levendiger dan hijzelf. Daar ligt de grens van dezen buitengewonen geest. Dat onvermogen was het gevolg van gebrek aan eenheid in zijn wezen, aan bestendigheid van verheffing, aan vasthouden van hetgeen hij gegrepen had, aan bearbeiding van de vruchten zijner intuïtie’(†). Van

(*) Zie *De Gids* van Maart 1886.

(†) Lees in plaats van de laatst aangehaalde woorden: gebrek aan hersenfunctiën van normale kracht, spoedig vermoeid zijn der ‘centra’ voor intellectueelen arbeid, bestaan van neurasthenie, en men heeft eene treffende overeenkomst met het beeld, dat Dr. Swart Abrahamsz van Multatuli ontwierp.

belang is verder, wat wij blz. 423 lezen: ‘Bilderdijk is dus pessimist en daarnaast is hij dichter; het eerste als hij niet het laatste is en omgekeerd. Men zegge nooit dat hij het een is en niet het ander. Hij is in de wolken of uit zijn humeur; weelderig en mystiek; portuur van Kant en Fichte en in een verwarrend verkeer met geesten en duivelen; jurist en poëet; vol hart voor het roomsch geloof en steunpilaar der protestantsche rechtzinnigheid. Onder den invloed van zijn prozaische stemming zag hij een struikelblok in diezelfde waarneembare wereld, die hij, zoodra hij dichter-wijsgeer was, als enkel zinnebeeld, teeken van een hooger orde van dingen beschouwde.’ Aan het door Pierson gegeven uitvoerig overzicht der ‘filosofie’ van Bilderdijk ontleenen wij het volgende (bladz. 427): ‘Hiermede is reeds gezegd, dat vrijheid van 's menschen wil voor Bilderdijk woorden zijn zonder zin, want een vrije wil is zichzelf tot oorzaak, en dien aan te nemen zou dus de loochening zijn van God, als eenige oorzaak, als volstrekt eenige kracht. Natuurlijk huldigt Bilderdijk evenmin het déterminisme, dat, naar het gewone spraakgebruik, de leer is van een wil die door *eindige* oorzaken wordt bepaald. Vrij noch gedetermineerd, is onze wil afgeleid, openbaring, betooning van het eenig willend wezen.’

Pierson noemt, een paar bladzijden vroeger, Bilderdijk's wijsbegeerte ‘zelfstandig, indien al niet oorspronkelijk’. Slechts het besef, dat wij allen bij het spreken over deze dingen onverstaanbaar worden, kan ons weerhouden uit te roepen: ‘Mir wird von alledem so dumm!’ Wij constateeren echter, dat Bilderdijk, blijkens het geheele referaat van Pierson, er een Spinozistisch pantheïsme op nahield, nog wat minder bevredigend dan dat van Spinoza zelven.

De totaal-indruk van het lezen van Pierson's artikel over Bilderdijk moet - behoudens het: ‘si duo faciunt idem non est idem’ - zijn, dat tegenover dien man geene andere handelwijze mogelijk schijnt dan de in Dr. Kollewijn's *Bilderdijk* betreurde: ‘rekening-courant, of debeten credit-méthode’. Want als Pierson (bladz. 423) tot eene ‘fusie en harmonie’ schijnt te komen, kunnen wij toch bezwaarlijk iets anders dan een ‘beklagen van den neurasthenicus’ bemerken. Wij lezen daar: ‘Wat (Bilderdijk) als kunstenaar verliest, brengt hem als mensch iets nader tot ons; dicht genoeg om ons met medegevoel te vervullen voor den man die oogenblikken van edele verrukking boeten moest met dagen van gemelijkheid, zelfbespiegeling, vertwijfeling. Wikkel hem dus in de breedste plooien uwer liefde, dien man der tegenstrijdigheden. Zing met een harmonisch lied de schim ter ruste van den veelgeplaagden. Misschien was het zeldzaam verhevene van zijn wijsbegeerte een der redenen van zijn gedurig ongelijk worden aan zichzelf. Wien zou het gegeven zijn te vertoeven op de hoogste toppen?’

Als ik niet geheel verkeerd zie, is het ‘standpunt’ van Dr. Swart Abrahamsz en van Dr. Kollewijn tegenover de personen, die zij be-

schouwden, vrij wel hetzelfde als dat van Allard Pierson, al spreekt deze van ‘onvermogen, zelfbespiegeling, vertwijfeling’, waarde eersten termen gebruiken, die aan de hedendaagsche ziektekunde ontleend zijn, en al zullen de drie genoemde personen, wat de *letterkundige waarde* van veel in Multatuli's en Bilderdijk's geschriften betreft, waarschijnlijk nog al verschillend oordeelen. De heer Pierson bewondert de schilderijen van Rafaël; ik heb menschen van goeden wil en kunstzin ontmoet, die verklaarden ze even lief niet te zien.

Zal het in de bovenstaande bladzijden geschrevene eenige belangstelling kunnen wekken, dan moet naast de aanwijzing van zooveel menschelijk onvermogen en van zooveel onvermijdelijk verschil van meening tusschen personen, die toch allen naar waarheid en rechtvaardigheid streven, de aandacht ook gevestigd worden op de kiemen voor eenige ‘fusie en harmonie’, welke ik meen, dat in mijne beschouwingen niet ontbreken.

Terstond wijs ik dientenbehoeve met instemming op Pierson's woorden, dat een genie als Bilderdijk met geen alledaagschen maatstaf kan gemeten worden en dat(*), ‘als wij bidden om ons dagelijksch brood, wij eigenlijk bidden om kunst en poëzie’. Wat zou ons leven waard zijn, indien niet van tijd tot tijd onder de monochroom-witte duiven van de alledaagsche sleur enkele ‘met een rooden strik om den hals’ verschenen waren! Mogen de meeste vlekkeloos witte dieren slechts oog hebben voor het ongepaste en onbehoorlijke van zulk een opschik en de buitensporigheden van den ‘geteekende’ ergerlijk, onzedelijk zelfs vinden, er zijn er gelukkig ook velen, die het buitengewone en hoogere beseffen en het gevoel daarvoor aan anderen mededeelen. Dichtkunst, muziek, letterkunde werden in den ontwikkelingsgang der menschheid inderdaad kostelijker gaven dan het werkelijke dagelijksch brood. Ons oordeel moet dus zeker rekening houden met ons gevoel van dankbaarheid, dat groot moet zijn, tegenover de uitverkoren geesten. Met zeldzame uitzonderingen hebben zij het hooge genot, dat hunne blijvende werken aan hunne natuurgenooten verschaften, met miskenning, teleurstelling, persoonlijk lijden, met... ‘zenuwziekte’ geboet. Met de ‘zending’ van het genie geboren te worden, is meestal geen begeerlijk, vaak een hard lot.

Met de erkenning dezer waarheid wordt de piëteit van Allard Pierson tegenover Bilderdijk begrijpelijk en gevoelen wij veel voor zijn streven, om geschriften en handel en wandel van ‘ongemeene geesten’ zóó te beschouwen en zóó met elkander en met hunne levensomstandigheden in verband te brengen, dat er een ‘karakterbeeld’ ontstaat, waardoor eene ‘eenheid’ wordt geschapen, welke het ‘artistiek gevoel’ bevredigt. De vermetelheid worde mij vergeven, wanneer ik aan de mogelijkheid van zulk eene ‘ideale biografie’ twijfel en vermeen, dat het streven

(*) ‘Dr. Kollewijn's Bilderdijk’, *De Gids,* 1891, bladz. 42.

naar een ‘objectief’ beoordeelen van *letterkundige producten*, ook op grond van het constateeren van ‘ziekelijke’ invloeden, reden van bestaan heeft. Ofschoon er tusschen gezond en ziek, ook op geestelijk gebied, geene mathematische grenslijn te trekken is, veeleer van een golvend grensvlak gesproken moet worden, behoeven wij toch ook hier niet geheel aan de mogelijkheid van het vinden eener ‘werkelijkheid’, eener ‘communis opinio’ te wanhopen. Maar ten slotte kan ik, na het bovenstaande, in de beschouwingen van Pierson, Kollewijn en Abrahamsz geene fundamenteele familie-veete zien, hoogstens een tijdelijk misverstand tusschen in beginsel gelijkgezinde verwanten.

Er is nog eene aanleiding, om met eenig gevoel van bevrediging dit overzicht der schijnbaar zoo uiteenloopende meeningen van uitnemende mannen over ‘letterkundige kritiek’ te eindigen. Pierson begint zijn opstel over ‘Dr. Kollewijn's Bilderdijk’ met de vraag, of ‘letterkundige kritiek in ons vaderland nog een fatsoenlijk bedrijf is’. En op bladzijde 40 gewaagt hij van een ‘zich op het pijnlijkst openbarend verschil dat tusschen een jongere school in Nederland en hem, ten aanzien eener ideale biografie, aanwezig schijnt te zijn’. Toch komt het mij voor, dat het hier niet het wezen der zaak betreft. Ik heb alle recht laten wedervaren aan de bedenkingen, welke de ‘rébarbatieve’ woorden der tegenwoordige pathologen: ‘neurose en neurasthenie, e.a.’, in den logische precisie eischenden geest van Pierson opwekten. Maar het zij mij vergund de meening uit te spreken, dat er veel grooter overeenstemming is, dan men zou vermoeden, tusschen Pierson's meeningen betreffende den geestestoestand van Bilderdijk en de allerjongste school der psychologen-anthropologen, waar deze hare theorieën omtrent den aard van het genie en het beoordeelen van bedroevende en ‘misdadige’ richtingen van het geestelijk leven uiteenzet. Lombroso met zijne volgelingen en Pierson loopen, wat de beschouwing van aard en voorwaarden van werkzaamheid van een ‘genie’ betreft, niet ver uiteen.

Het klinkt wel wat kras, wanneer men de denkbeelden van Lombroso, kortheidshalve, zóó formuleert, dat volgens hem het genie bijna onvermijdelijk krankzinnigheid(*) insluit, immers slechts mogelijk is door eene hooge organisatie, welke, om zoo te zeggen, binnen de perken van menschelijken aanleg nauwelijks bereikbaar is. Dat is zelfs het geval, wanneer alle overige voorwaarden van ontwikkeling van het zenuwstelsel in verband met de zeldzame vlucht, welke de ‘vis formativa’ der geestelijke organen neemt, zoo gunstig mogelijk zijn en ook de latere levensomstandigheden en organische functiën van ‘de duif met den rooden strik’ niet belemmerend werken. Het genie wandelt dan toch als aan den rand van een afgrond, maar een Goethe, een Beethoven, een

(*) Behalve het boek van Lombroso: *L'uomo di genio*, moeten vermeld worden: een artikel in de *Nouvelle revue* van Juni en een opstel van E. Delille in de *Fortnightly Review* van Juli 1892, geschreven naar aanleiding van het krankzinnig worden van Guy de Maupassant. Een kort overzicht daarvan en van het vraagstuk in het algemeen gaf ik in de *Wetenschappelijke bladen* van 1 September 1892.

Michel Angelo worden door geene duizelingen bevangen. Weinig is er echter noodig, om ‘ziekelijke afwijking’ te doen ontstaan; en, helaas! de voorbeelden ter bevestiging van die waarheid zijn overvloedig.

Zien wij nu, wat Pierson als eigenaardigheden, als voorwaarden van bestaan, voor het genie voor vele gevallen zoo juist beschrijft, dan is de afstand zijner denkbeelden van die van Lombroso niet zeer groot, al komen bij hem de woorden ‘ziekte’ of ‘krankzinnigheid’ ter verklaring niet voor. Maar welk wetenschappelijk man twijfelt aan het geheel betrekkelijke en conventioneele van de beteekenis dier woorden?

Wij lezen in het aangehaalde artikel, bladz. 32: ‘Wat is nevrose in zichzelf, wat is het waarin ik door deze ziekte gehinderd word? Wie zegt mij dat dezelfde toestand van mijn zenuwgestel die mij vrees voor krankzinnigheid inboezemt, niet tevens de oorzaak is van een gevoeligheid en een aandoenlijkheid die mij allerlei doen waarnemen of vermoeden waar een man “zonder zenuwen,” gelijk men wel zegt, hoegenaamd niets van bespeurt? Zijn er niet schakeeringen, zijn er niet geheimzinnige betrekkingen tusschen de dingen, zijn er niet voorgevoelens, zijn er niet onverklaarbare sympathieën, zijn er niet fijne perceptiën, waardoor ik het ver van elkander gelegene met elkander in verband breng, waardoor ik beelden en vergelijkingen ontdek, treffend juist al zijn zij niemand vóór mij ingevallen, en is dit alles niet het gevolg van een overprikkeling van het zenuwgestel, waarvan een gewone constitutie misschien niet het slachtoffer zou willen zijn, maar die mij dierbaar, immers onmisbaar is, en zonder welke mijn artistiek even niet zijn zou wat het is.’ En wat verder zegt Pierson, dat 's menschen kop (waarmede wel die van het genie bedoeld zal worden) nu eens een heksenketel is, waarin de wonderlijkste elementen koken en opborrelen: nu eene gedachte, die door juistheid aller instemming verovert; dan, en wellicht juist dientengevolge, de gedachte, dat men gek is of het worden zal.

Ter bevordering der geestelijke hygiëne in zijne ‘republiek’ wilde Plato de dichters daaruit weren. En indien de dichters - de kunstenaars in het algemeen - slechts mogelijk zijn onder zulke ‘abnormale’ levensvoorwaarden, als Pierson schetst, zou men haast wenschen, dat Plato's denkbeeld uitvoerbaar ware. Er is zeker toch veel waars in hetgeen Pierson aanvoert; maar ik kan er geene argumenten tegen het ‘zenuwziek’ zijn, of lichtelijk worden, der genieën in vinden. Met wat andere woorden betoogt Lombroso hetzelfde, al moet men hem goed lezen, om hem niet te doen zeggen, dat het genie reeds krankzinnigheid *is*; voor welke overdrijving hij, door zijn betoog medegesleept, niet schijnt terug te deinzen. Maar men zou zelf ‘zenuwziek’ moeten zijn, om niet, in het wezen der zaak, in het genie ook gezondheid en kracht als wezenlijke kenmerken waar te nemen; om er niet de schoonste bloem der hoogste menschelijke ontwikkeling in te zien. Daardoor wordt het ‘overprikkelde zenuwgestel’, in Pierson's aangehaalde woorden,

uitgesloten, ofschoon het maar al te waar is, dat de ‘overprikkeling’ licht ontstaat en dat er tijdelijk zelfs tusschen haar en de normale werkzaamheid der hersenen van het genie nauwelijks grenzen zijn te trekken, maar bij langeren duur en hoogeren graad doet zij... toestanden van chronischen aard ontstaan, welke wij *niet gewoon* zijn ‘krankzinnigheid’ te noemen, of wel... als zoodanig ontwijfelbare, welke Schumann en Guy de Maupassant in het maniconium brachten. Het kan niet anders, of zulke toestanden van ‘encephalopathie’ (hersenziekte) moeten reeds vóór de slot-catastrophe hun invloed ook op de letterkundige producten van het genie hebben doen gevoelen.

In dat licht beschouwd, is er samenhang op te merken tusschen de door ziektekundigen misschien in wat onbevredigenden vorm geuite beschouwingen over het ‘ziekelijke’ in aanleg en manifestatiën van het genie en de reeds vroeger daarmede in verband vermelde physiologisch-anthropologische bemoeiingen op het gebied der krankzinnigen-beoordeeling en -verpleging en dat der crimineele wetgeving. Ik moet dit belangrijke onderwerp hier verder geheel laten rusten en mij tevredenstellen met ten slotte erop te wijzen, dat er overeenstemming is tusschen het trachten der pathologen en der rechtsgeleerden naar grondiger inzicht in het eigenaardige - het afwijkende - in den geestestoestand van personen, die zij moeten beoordeelen en op wier lot zij somtijds grooten invloed kunnen uitoefenen. Onderzoek naar hetgeen er in oorsprong abnormaal kan zijn in het genie en naar hetgeen als ziekelijke aanleg in rekening moet komen bij het beoordeelen van misdadigers, getuigt van hetzelfde streven naar bevordering der humaniteit en der intellectueele en moreele gezondheidsleer.

DR. W. KOSTER.

Koning Lodewijk-Asklepios.

De omwenteling van 1795 is nog niet uitgegist. Lodewijk, wenschende te doen wat de Bataafsche republiek verzuimde, heeft de keuze gedaan tusschen den onderdaan en den broeder, die zich schromelijk in hem vergiste. Een gedwee werktuig blijkt hij niet te zijn, want nauwlijks in Holland aangekomen, wordt hij Hollander en - smokkelaar, althans laat oogluikend toe, dat ook de Koningin zich tooit met sluikwaren.

Één ding doet Lodewijk zeer gaarne: de wettige gelijkstelling bevorderen van den Israëliet, die tot nu toe een eigen kaste vormt, een afzonderlijke buurt bewoont en niet eens schutter kan zijn. Een openbaar ambt mag hij niet bekleeden, maar dit was nog vóór korten tijd ook het geval met menigen christen-niet-calvinist. Het verschil tusschen den Portugeeschen en den Duitschen Jood is Lodewijk een doorn in het oog. De poging evenwel van Napoleon om de twee gemeenten te vereenigen, is mislukt. Het *groote sanhedrin*, te Parijs gehouden van den 9^{den} Februari tot den 9^{den} Maart 1807, heeft het schoone denkbeeld in rook doen opgaan, en Lodewijk moet er in berusten. Bij decreet van den 23sten September '08 vernietigt hij het verschil tusschen Christen en Jood; deze zal voortaan óók schutter zijn en in het leger aan eigen bevelhebbers gehoorzamen. Een Israëlitiesch bataljon wordt opgericht; - doch de ontbinding volgt reeds vóór het voltallig is: den zade Jacobs rest nu een plaats in de gelederen.

De Nederlander kent de *conscriptie* niet. De Koning heeft zich stellig voorgenomen haar nimmer in te voeren. Vrijwilligers zullen het leger voltallig houden. De schutterij, een ordeloos-gewapende burgerwacht, wordt hervormd en de *landstorm* opgericht, waaraan zonder uitzondering moet deelnemen iedereen, zoo edelman als geestelijke en ambtenaar.

Toch, 's Konings karakter is zeer tegenstrijdig: nu streng, dan toegevend; opgewekt, weldra droefgeestig; koelbloedig, spoedig droomerig. Een slepende kwaal, oorspronkelijk een plaatselijke aandoening, ondermijnt sedert den jare 1800 het eenmaal sterke gestel, veroorzaakt in December '04 een verlamming der vingers van de rechterhand, blijft woekeren tot zij de geheele rechterzijde verlamt en langsaam maar zeker het lichaam sloopt. In Augustus '40 treft den ongelukkige beroerte op beroerte; apoplectiesch bezwijkt hij in Juli '46.

Bovendien stort hij op twintigjarigen leeftijd herhaaldelijk van het paard. Een dergelijke val berokkent hem een groot likteeken boven het linkeroog; dit gebeurt te Nice bij de belegering van Toulon. Een poos daarna slaan de paarden op hol bij het afrijden van den berg Saint-André in Savooie; het rijtuig kantelt en hij verstuikt de linkerknie, d.w.z. de knieschijf wordt ontwricht. Slecht genezen, blijft de gang slepend. Om gezegde redenen noemen de Hollanders hem *den lammen Koning.*

Het karakter verbetert er niet op, toen Napoleon hem, wiens hart niet meer vrij is, dwingt Hortense te huwen. Zij toch dweept met den Keizer en componeert te zijner eere het bekende *partant pour la Syrie.* Het huwelijk kan bijgevolg niet gelukkig zijn. Zij ontwijkt haar man zooveel mogelijk; want; de opmerking is van onzen Anton Reinhard Falck; want spreek de vrouwen niet van plicht: het zou kloppen zijn aan een dooven mans deur. Er zijn van die laagheden, zegt Thackeray, te laag zelfs voor een man, - de vrouw, de beminnelijke vrouw alleen, kan het wagen ze te begaan. Wij, Nederlanders, zijn nu eenmaal *stijf* genoeg om huwelijkstrouw op hoogen prijs te stellen en niet lief te hebben de vrouw, die gedurende vier bedrijven de behaagzieke speelt en in het vijfde bedrijf laatste tooneel berouwvol schijnt. *Hoe* Joséphine Napoleon tot dit ongelukkige huwelijk overhaalt, weet niemand (?). De voltrekking heeft plaats den 4^{den} Januari '02 en den 10^{den} October wordt een zoon geboren, in Den Haag den 5^{den} Mei '07 gestorven; den 11^{den} November '04 een tweede, te Forli den 17^{den} Maart '31 gesneuveld en den 20sten April '08 een derde, te Chislehurst den 9^{den} Januari '73 overleden. Deze is *ex*-Keizer Napoleon III. Allen zijn te Parijs geboren. Nauwkeurig geteld wonen de koninklijke echtgenooten tot in September '09 ternauwernood 120 dagen samen, d.i. dooréén genomen één uur per etmaal.

Lodewijk doet zijn intocht in Den Haag op Maandag den 23sten Juni '06. Hoe hij zich een regeerend Vorst voorstelt? De Koning, zegt hij, moet een eigen wil hebben in alle zaken; deze doen strekken tot zijn doel, de onafhankelijkheid en de veiligheid van den Staat; de onafhankelijkheid en de welvaart van den ingezetene. Bevelen en beslissingen moet hij stiptelijk doen uitvoeren. Lodewijk beschouwt zich als *roi-souverain* en Napoleon stelt hem aan als *roi-préfet*, zeggende: ‘La Hollande n'est qu'une province de l'empire.’ Trouwens, ‘l'établissement de la royauté en Hollande n'était pas une chose définitive.’ Lodewijk weet dit, maar mist den politieken knobbel.

De Koning past de doodstraf noode toe, vast besloten altijd gratie te verleenen, zich verantwoordelijk achtende voor ieder leven doch niet uit een *manie d'humanité*, zooals Napoleon hem schrijft. Deze is volkomen op de hoogte van alles wat er omgaat. Lodewijk, omringd door verspieders, wordt zenuwachtig, lichtgeraakt en wantrouwend. Den Haag staat hem weldra tegen en den 1sten Januari '08 is hij te

Utrecht gevestigd. Wetende, dat hij volbloed Hollander wenscht te worden, komt den 9^{den} April een deputatie uit Amsterdam hem het paleis aanbieden, dat reeds den 2^{den} October betrokken wordt. Napoleon is woedend. Hij, die zich Europa voorstelt als één statenbond, ziet zich gedwarsboomd door den broeder, dien hij groot maakte. En de Nederlanders? zij kiezen later den oranje-telg en niet den kortzichtigen Lodewijk, die zich voor hen opoffert. De val van Napoleon begint in den nacht van de 2de op 3de Juli '10, toen Lodewijk uit het paviljoen hij Haarlem vlucht. Er woedt een hevige storm, die zelfs het keizerrijk doet schudden op zijn grondvesten. 'La Hollande est française à jamais,' zegt Napoleon den 16^{den} Januari '13 en weinig maanden later valt hij.

Lodewijk, steeds in zichzelf gekeerd en niemand vertrouwend, denkt veel na óók over de kwaal, die hem het leven dubbel onaangenaam maakt. Gaarne spreekt en leest hij over geneeskunde en maakt gevolgtrekkingen, die hem *grondwaarheden*, axiomata, schijnen. De gedachtengang komt hierop neêr: de geleerden bezwijken als zij amper het hoogste punt van volmaaktheid bereikt hebben; dikwerf blijven zij onbekend en worden de slachtoffers van wrok en van wangunstigen: victimes des inimitiés et des Zoïles (afgeleid van Zooïlos, den kleingeestigen taalgeleerden vitter op de werken van Homeros; dus neuswijze bedillers). De geneeskunde nu is meer dan een bloote benaming; heeft een geneesheer genoeg kennis verzameld om nuttig te zijn, dan velt hem de dood. Toch handelt menigeen alsof de kunst zekerheid is. Rousseau zegt terecht: que la médecine vienne sans les médecins! Daarom worde een inrichting geopend om uit alle werelddeelen alle mogelijke geneesmiddelen te verzamelen en bekend te maken; om steeds op gewone ziekten toe te passen de wijze, waarop in tijdperken van besmetting wordt te werk gegaan; om óók voor de hoogste maatschappelijke klasse ziekenhuizen te bouwen, waarin het onmogelijk is van den noodzakelijken leefregel af te wijken; om op te richten een strengbeoordeelende rechtbank, ten einde het gedrag te onderzoeken der geneeskundigen; om door de nieuwsbladen bekend te maken wanneer er iemand overlijdt en om te beloonen hen, die belangrijke ziekten genezen. Hoe daartoe te geraken? *het getal geneesheeren worde verminderd.* Voorts te verbieden alle droogerijen, die niet van de beste zijn; van landswege kosteloos geneesmiddelen te doen verstrekken op de dorpen en aan de armen in de steden. Voor dat doel heeft Lodewijk te Amsterdam gesticht een laboratorium of koninklijke apotheek, pharmacie royale. In de maatschappij, luidt het verder, bestaan zekere tegenstrijdigheden; kan er bijv. iets beters zijn dan goede geneesheeren? En toch, het getal beoefenaren der geneeskunst is zoo groot! Derhalve zou het zéér gewenscht zijn het *aantal te verminderen.* Verschillende klassen moeten onder hen ingevoerd worden, ten einde de waarlijk

goede aan het publiek te doen kennen; dit zou den zieke beletten het vertrouwen te misplaatsen.

Twee onderwerpen boezemen hem een levendige belangstelling in; ten eerste, ten einde het land allengs en zooveel mogelijk te bevrijden van kreupelen, gebochelden en door engelsche en andere ziekten misvormde kinderen, worde allen dezen het verblijf in de koloniën gemakkelijk gemaakt, huwelijken tusschen zoodanige schepselen belet en de vestiging in het koninkrijk ontzegd; ja zelfs een langdurig verblijf verboden. Ten tweede, ten einde in Europa uit te roeien veneeriesche kwalen, pest, geele koorts, pokken en dergelijke, versta men zich met andere Staten, worde ziekenhuizen geopend en maatregelen genomen gelijk aan die, aangewend tegen de pest. De maatschappij is immers geroepen om het lot te verzachten dier ongelukkigen, zichtbaar ontaard hier ronddolende als in een plaats van beproeving en zuivering?

Ongeveer twee maanden vóór 's Konings komst tot den troon, den 1sten Mei '06, is ingevoerd de geneeskundige staatsregeling, vastgesteld den 23sten Maart 1798. In de hoofdsteden der provinciën, ook te Amsterdam en te Dort zijn gevestigd geneeskundige commissiën van toevoorzicht, onderworpen aan een commissaris-generaal, tot het ministerie van Binnenlandsche Zaken behoorende. Maar, hoewel een der eerste geneeskundigen des lands, worden de bevelen van den commissaris zelden uitgevoerd. Oudergewoonte raadpleegt elke commissie met het Gouvernement, evenals toen de collegiën nog onderling met elkander onderhandelden. Men zou zoo zeggen, dat het centraalpunt aan het ministerie alleen bestemd is om de uitdrukking van den wil der provinciën in zich te vereenigen; met raadplegen en met ruggepraat wordt zeer veel tijd zoek gemaakt. Dit verdriet Lodewijk, die gaarne de ambtenaren en in de eerste plaats de Ministers naar zijn hand zet. Een voorbeeld. Het stuk is geteekend door den ouden oranjeklant *Verhuell*, *ministre ou plutôt secretaire d'état pour la marine et les colonies* den 22sten December '06 en bevat 28 artikelen: Instructie voor den Doctor-Generaal der Marine van Zijne Majesteit den Koning van Holland. Art. 5. Hij zal het daarheen dirigeren, dat in de behandeling der zieken aan boord van 's Konings schepen, zoo veel mogelijk eene *Algemeene Geneeswijze* worde gevolgd, daar bij echter in het oog houdende, dat in de behandeling van dezelfde ziekte, en gewijzigd naar, den aard der ziekte, naar de bijzondere gesteldheid der voorwerpen, en naar de plaats hebbende omstandigheden, met de vereischte omzichtigheid behoort te worden in acht genomen.

Dr. G.F. Pop, indertijd inspecteur van den geneeskundigen dienst der marine, toornt ten onrechte tegen dit artikel, daar het gronddenkbeeld rust op het oude standpunt, dat de ondervinding gelijken tred houdt met den leeftijd. Onmiskenbaar draagt het den stempel van Bilderdijk, ‘ook in dat vak wat ouderwetsch’, gedrukt op de *Ziekte der geleerden*, voltooid in '06 en verschenen in '07 na Leidens ramp.

's Dichters machtigen invloed op den Koning blijkt uit den vrij goed uitgesproken dronk:

> Aan Mijnheer Bilderdijk,
> De glorie van mijn Rijk!

Toch, tot tweemalen toe oppert Lodewijk de stelling, dat *het aantal geneeskundigen verminderd* worde. Thorbecke maakt haar tot daad door de wet van '65. Wat gebeurt dertien jaar later? Voor *een koopje* moeten het platteland artsen; oorlog, marine en koloniën officieren van gezondheid hebben; niettegenstaande het krachtige verzet van bijna *alle* geneeskundigen (een opmerkelijk zeldsaam geval!) verdedigen *vier onbevoegde* Ministers en nemen *twee onbevoegde* kamers de wet aan van den 25sten December '78, *Staatsblad* n^{r} 222, waaraan het beginsel ten grondslag ligt: 'Studenten, bijeengescharreld uit jongelieden van veel en weinig aanleg, van veel en weinig kennis, van ouderen en jongeren leeftijd, zij zouden een te breede wetenschappelijke opleiding genieten *voor het platteland.*' Zóó ongeveer spreekt de Minister van Binnenlandsche Zaken Kappeyne. Gelukkig zijn wij van die *scharrelaars* met ingang van den 1sten Januari '94 verlost door de wet van den 12 December 1892, Staatsblad n^{r} 261.

Den 2^{den} Mei '07 wordt de Kroonprins ongesteld. De geneesheeren, zegt men: herkennen de ziekte niet. De voornaamste doctoren worden ontboden: Johan Rudolf Deiman uit Amsterdam, Sebald Justinus Brugmans uit Leiden en Hendrik Mirandolle uit Den Haag. Het is *kroep*, hoewel de hoogleeraar Brugmans het tegendeel zou verklaard hebben. *Te laat*, volgens een hoveling, te laat zijn aangewend spaansche vliegen, bloedzuigers en dergelijke middelen, die *specifiek* werken bij den aanval der verschrikkelijke ziekte. Het kind bezwijkt in de armen der ouders in den nacht van de 4 op 5 Mei. Het had een zeer zacht humeur en een buitengemeen verstand. Napoleon *l'affectionait très-particulierement.* De behandeling, zoo het heet, *te laat* ingesteld, wordt in onze dagen niet meer gevolgd: de z.g. hoofdmiddelen, als daar zijn bloedzuigers, braakmiddelen en huidprikkels behooren tot het verledene.

Hoewel de overgang wat schril schijnt, is het hier de plaats om gewag te maken van het speelgoed van de machtigen der aarde, een *strikje* en een *kwikje.* Lodewijk is bij zijn komst dadelijk op zoo iets bedacht. Reeds den 16^{den} Februari '07 worden de in Januari benoemde ridders van de Orde der Unie beëedigd. Het is een prachtige vertooning. In de groote zaal van het *oude hof* in Den Haag troont de Koning, omringd door de groot-officieren en alle pages. Lodewijk richt het woord tot de aanwezigen en doet hen zweeren. Minister Van der Goes, groot-kanselier van de orde, roept de ridders één voor één op, hen noemende met namen. Ieder knielt op zijn beurt aan den voet des troons en ontfangt de *decoratie* uit 's Konings handen. Van der Goes houdt een treffende aanspraak. Den volgenden morgen ten tien ure is

er groote parade in de *Maliban* [het Malieveld]. De troepen krijgen nieuwe vaandels, leggen den eed af en *defileeren* voor den Koning en diens adjudanten, de Ministers van Oorlog en van Marine, benevens een groot aantal generaals en hoofd-officieren, *allen* versierd met de orde. De Koning staat tusschen de bekende twee beuken, waarvan de linker (naar de zijde van het bosch), geveld is door den storm van den 11^{den} November '91. Er zijn duizenden toeschouwers, want de soldaten dragen nu niet meer den hoed, maar de schacot, uitgezonderd de grenadiers, de jagers (voor de eerste maal *in het groen* gekleed), de artillerie der garde en de carabiniers, die met de beerenmuts prijken. Behalve de gardes, die de korte broek behouden, zijn allen gestoken in de lange broek, pantalon. De officieren dragen geele kaplaarzen, de minderen halve slopkousen. Let wel, de *minderen*; want bij aanschrijving van den agent van oorlog is het sedert den 19^{den} Februari '01 verboden om bij de aanduiding der manschappen het woord *gemeen* te bezigen. De *algemeene* naam is voortaan *soldaat*, te onderscheiden in grenadier, jager, fuzelier, kanonnier, dragonder, huzaar, mineur of pontonnier.

Bilderdijk wordt bij die gelegenheid geen ridder gemaakt. Waarom niet? ‘Er zijn er velen, waarover men zich verwondert dat zy 't geworden zijn. Dit is een graad slimmer. Ik zeide onlangs (eer de benoeming geschiedde) aan 't Hof: ‘Tout ce qu'il y a de distinctions a été tellement avili, qu'on n'y peut mettre aucun prix...’ schrijft hij aan Jeronimo de Vries. De *treffende aanspraak* van Van der Goes is opgesteld door Bilderdijk: ‘Discours fait par ordre de S.M. pour être prononcé par le Chancelier de l'ordre Royal de Hollande, dans la cérémonie de distribution des décorations de cet ordre le 16 Février 1807’ en opgenomen in *Hommage au Roi.*

Het *devies* der orde, niemand kan het tegenspreken, beantwoordt volkomen aan de oprechte doch kinderlijke gevoelens des Konings: doe wel en zie niet om, het oud-Fransche fay ce que doy, advienne que pourra, in het Engelsch do what you aught, happen what may. De Koning spreekt de Nederlandsche woorden tamelijk goed uit. De *decoratie* is een gouden kruis met acht geëmailleerde stralen, afwisselend vier groote en vier iets kleinere, waartusschen vier gouden bijtjes met uitgespreide vlerkjes. Aan de eene zijde, in het midden van het kruis, is de pijlbundel der Vereenigde provinciën, rondom den scepter saamgebonden door het koninklijk lint; daaromheen een slang met den staart in den bek en de letters e.m.m. (eendracht maakt macht). Aan de keerzijde zwemt Zeelands leeuw. Om den rand prijkt het devies doe wel en zie niet om. Een gouden kroon bevindt zich boven het kruis, dat aan een hemelsblauw lint hangt, door de ridders in het knoopsgat, door de commandeurs om den hals gedragen. De grootkruisen hebben bovendien op de linkerborst een groote plaat, gedeeld in acht punten, *rayons*; het schild is gelijk aan dat van den leeuw van het kleine kruis.

De commandeurs dragen ook op de linkerborst een hemelsblauw kruis, croix grecque, met de letters D.W.E.Z.N.O.

Het *brevet* is geteekend: Lodewyk. Het draagt tevens de handteekeningen van M. van der Goes, *Groot Kanselier van de orde* en van A.R. Falck, *Secretaris der orde.* Vergelijk Henri Jean Caan, de 1806-1810 Auditeur du Roi d'Hollande, Sous Préfet de l'Arrondissement Rotterdam: Funérailles du feu roi Louis-Napoléon Bonaparte et de son fils aîné Napoléon-Louis. La Haye 1847, 8°. 22 p. Het supplément, p. 23-30, bevat de geslachtslijst der Famille Bonaparte van 1767 tot 20 December 1848, toen Napoleon prezident wordt der Fransche republiek. Met portret van Lodewijk. Omtrent diens naam, door Caan verkeerd afgedrukt, volge deze herinnering: in 1805, toen twee zijner broeders den naam Napoleon aannemen, teekent Lodewijk een paar malen Napoléon Louis; doch laat dit na op de aanmerking, dat hij daar alleen recht op heeft bij keizerlijke acte. Sedert geeft men hem toch dien naam in officiëele stukken, doch de Keizer zelf doet het niet. Lodewijk teekent eenvoudig Louis of Lodewijk, zich bepalende om als titel Napoleon aan het hoofd van acten te plaatsen. Gedurende zijn laatste verblijf te Parijs ('09/'10), verwijt men hem het weglaten van dien naam en toen hij hem gebruikt, maakt de Gazette de France er aanmerking op. Had de Keizer nu maar gesproken! Deze echter laat ieder dikwerf zijn eigen weg volgen om beter 's menschen geheime roerselen te leeren kennen, doch komt wel eens bedrogen uit. Lodewijk brengt hier zeer aardig in herinnering het gezegde van La Fontaine: on ne peut contenter tout le monde et son père. Dit in het voorbijgaan. De orde der unie is nog aan de orde.

Natuurlijk behooren feesten bij dergelijke hoogstbelangrijke gebeurtenissen. Het inwijdingsfeest heeft plaats den 16^{den} Februari '07; vroolijk en kostelijk, *splendide*, is de bijeenkomst; prachtig, *somptueux*, de maaltijd. Het eerste jaargetij valt te Amsterdam den 25sten April '08, waar de ondankbare Van der Palm, ridder en orateur der orde, een zeer welsprekende redevoering houdt. In November '13 stopt hij eed en orde weg en schrijft een oranjevergoding ad majorem Vanderpalmi gloriam. Het tweede en laatste jaargetij loopt eveneens binnen Amsterdam op den 3^{den} September '09. Den 5^{den} April '10, bij 's Konings laatste bezoek aan Napoleon te Parijs, overhandigt Lodewijk zijn broeder het grootkruis der orde; de Keizer neemt het ding aan, maar draagt het nimmer. Het getij kentert. Weldra valt de eeuwige eb in.

Lodewijk, zijn volk van nabij wenschende te leeren kennen, doorreist het geheele land en bezoekt in '09 Noord-Braband. Het gehucht Aerle, een onderdeel, *paroisse*, der gemeente Aarle-Rixtel in de meierei van Den Bosch, wordt geteisterd door een besmettelijke ziekte, die veel slachtoffers maakt. Geen gevaar duchtend, bezoekt hij de zieken en zorgt voor geneeskundige hulp, die ten eenenmale ontbreekt. Daardoor steelt hij de harten van velen. In Mei is hij op Walcheren. Met

innig leedwezen hoort hij, dat ten plattenlande zeer veel vrouwen de kinderen voeden met koemelk en pap; hij maant de geestelijken aan hun invloed te gebruiken om dit misbruik te keeren en ondervraagt verscheiden vrouwen over die gewoonte. De autoriteiten betuigen, dat verzet vruchteloos zal blijken. De Zeeuwsche schoonen nu, dragen een soort van halven sluier van zeer fijn linnen, muts of tipmuts geheeten, die hoofd en nek bedekt. Op het voorhoofd wordt de muts bevestigd met een gouden staaf, een platte speld, door de gehuwden links en door de ongehuwden rechts gedragen. Het *bevel* des Konings luidt, dat vrouwen, die zelven haar kinderen zogen, het recht zullen hebben om een *gouden cirkel* op het voorhoofd te dragen en dat elk jaar drie zulke versierselen zullen worden vereerd aan de drie huismoeders, die de meeste kinderen hebben gezoogd. Dr. J.C. de Man te Middelburg heeft welwillend mij dienaangaande gemeld, dat de hoofdtooisels heeten *krullen* en *bellen*, bevestigd aan een rond het hoofd gaanden beugel van zilver, eindigende in een *spiraal.* Aan die krullen hing men in den Franschen tijd gaarne een klein *belletje*, thans vervangen door een pareltje, dat aan een stuk goud hangt, ook nu nog *belletje* genoemd. Later werden de krullen vierkante *plaatjes*, die nog in Zuid-Beveland gedragen worden; daar eindigt het hoofdijzer in twee groote gouden platen, *stukken* geheeten, terwijl op Walcheren de bellen ook wel *strikker* worden genoemd. Zij ontbreken daar nooit, ja men droeg er zelfs bellen en krullen bij, doch deze zijn nu uit de mode. De Zuid-Bevelandsche bruid draagt aan elken kant nog één of twee gouden knoppen. Op Walcheren worden thans, evenals vroeger in Zuid-Beveland, gedragen *oornaalden* oorspronkelijk *haarnaalden*, zooals nu aldaar *knoppen.* Men droeg ze òp het voorhoofd om het haar bijeen te houden; de naald is een plaat van zilver en goud geworden en wordt *dwars* over het voorhoofd gedragen, doch ze heeten altoos *naalden.* De platen in het werkje van C. de Coster, verschenen in 1875, in de Fransche en Italiaansche talen, *La Zelande* en *La Zelanda*, geven een juist denkbeeld der tooisels, doch niet van den *zetel* der voorhoofdsnaald, door de gehuwden links en door de ongehuwden rechts gedragen. Op tien platen; er zijn er vijftig, alle van A. Dillens; wordt zij afgebeeld. Zes plaatsen de naald links bij vrijsters; twee rechts, eens bij een bruid en eens bij een jonge dochter; één (bl. 61) heeft twee fraaie deerns, die haar verschillend dragen, nl. één rechts en één links; éénmaal omklemt zij het geheele voorhoofd. Overigens ontbreekt zij bij de vrouwenfiguren. Ook de tekst bevat onjuistheden, o.a. wordt op bl. 54 der Italiaansche uitgave de bakkeet een zoutkeet, *fabbrica del sale o bakshoven* [bak-oven]: la sala ove si trova il forno del pane, het vertrek waarin zich de broodbakkerij bevindt. De bakkeet (de keet met den bak-oven) is een gebouwtje bij elke boerderij, waarin men woont om het groote huis rein te houden. De schrijver meent echter dat iedere boerehuizinge bovendien een zoutkeet rijk is, blijkende uit

het voegwoord o (of.) Dergelijke onjuistheden worden ook elders aangetroffen. Zoo zegt Edmondo de Amicis dat in onze oliemolens olijven geperst worden.

Het hoofdtooisel der Scheevelingster wijkt eenigszints daarvan af; zij draagt dagelijks (door de week) de *mopmuts* met geplooid kort nekstuk; in gala of pontificaal de *tipmuts* met geplooid afhangend nekstuk. Het hoofdijzer, kortweg ijzer genoemd, is van goud, verguld zilver, zilver of blik, het z.g. *ijzer van Casse*, indertijd vervaardigd door Casparus Jenezon, Werfstraat 14. De *beugel* is om het achterhoofd smal, om de wandbeenderen breed. Van voren prijken *stikken*, stukken of *bookjes*, boekjes, bij de gegoeden van goud, ook als het ijzer van zilver is, bij de minder bevoorrechten van zilver of van casse-metaal. De stikken zijn plat omgebogen als een bikkel, waaraan een vierde gedeelte ontbreekt en hebben van voren een gaatje. De bookjes zijn ovaalvormig en eindigen van onderen in een oogje. In gezegd gaatje of oogje bengelen bellen, slingers of hangers. Bij de tipmuts behooren twee over het veer(voor)hoofd gekruiste *naalden* d.z. platte ovaalvormige platen, met het spitse einde onder de muts gestoken en met het breede gedeelte in een groefje achter de bookjes steunende; de naalden zijn versierd met gedreven figuren, in den regel bloemvormig. Op het midden van het voorhoofd wordt somwijlen een derde breedere naald gedragen, waarvan de spits onder de muts plaats vindt. Bookjes en stikken, staafvormig in het midden verlengd, zijn op een centimeter afstands aan het ijzer geklonken. Deze staafjes hebben elk twee gaatjes achter elkander geboord, waarin, ook in klein tenue, een gouden speld met een paarl in top wordt gestoken; naar gelang nu de speld in het voorste of in het achterste gaatje gedragen wordt, is het voorhoofd meerder of minder zichtbaar: de wereldlinge laat gaarne meer zien dan de ingetogene. Goed geteld omgeven het vrouwenhoofd: 1. het gewoonlijk lange hoofdhaar, weggemoffeld onder 2. een wit ondermutsje, bedekt door 3. een zwart mutsje, waaromheen 4. het ijzer, bekleed met 5. de mop- of tipmuts, waarop bij plechtige gelegenheden prijkt 6. een hoed naar de jongste Fransche mode. Van het hoofdhaar is alleen zichtbaar òf in het midden van het voorhoofd een *dotje*, gezegd *toertje*, òf aan beide zijden halve maantjes, *splitsen.* Onloochenbaar is deze hoofdbekleeding Friesch; ook frisch?

Lodewijk, het volk als kinderkens beschouwende, uit zich aartsvaderlijk aldus: *Besluit* van Lodewijk Napoleon door de gratie Gods en de Constitutie des Koningrijks Koning van Holland, Connetable van Frankrijk, willende voorstellen een zeker en algemeen ontwerp tot verbetering van het Departement Zeeland, hebben wij gedecreteerd en decreteren als volgt: Art. 67. In te gaan met den eersten van Hooimaand zal het geene vrouw van het platte land of van de dorpen in het departement Zeeland vrij staan, meer dan één oorijzer [lees: haar- of voorhoofdsnaald] tot tooisel onder hare muts te dragen, de vrouwen

kunnen er een ter linkerzijde en de ongehuwde meisjes een aan de regterzijde dragen; edoch alleen aan de vrouwen, die zelve hare kinderen zoogen, zal het vrij staan er twee te dragen. Onze minister van den Eeredienst en Binnenlandsche Zaken zal van onzentwege op den eersten van Hooimaand door de gemeentebesturen van al de dorpen des eilands Zuid-Beveland aan de meest verdienstelijke huismoeders, die al hare kinderen zoogen en gezoogd hebben een tooisel uit twee dier oorijzers van goud bestaande vereeren; zullende er een kleine plechtigheid te dien einde plaats hebben: het oudste der Leden van de gemeentebesturen zal in persoon dit tooisel zetten op het hoofd der vrouw, welke het gemeentebestuur zal uitgekozen hebben. Het dorp en voornamelijk alle de vrouwen en jonge dochters zullen tot deze zamenkomst genoodigd worden, na den afloop van welke er een prijs van *f* 20 aan de jongelieden zal worden gegeven, hetzij om met den boog, hetzij om met den snaphaan naar de schijf te schieten of voor wedloopen of harddraverijen, volgens het gebruik der opgezetenen en de plaatselijke gelegenheden. De Land-Drost, benevens de Drossaard van Zuid-Beveland zullen al wat tot dit onderwerp betrekking heeft op de meeste gepaste en geschikte wijze tot het oogmerk, dat wij ons voorstellen bepalen; de prijs zal den overwinnaar door de vrouw, die de onderscheiding genoten zal hebben, worden ter hand gesteld. - Onze Minister van den Eeredienst en Binnenlandsche Zaken is belast tot het laten doen van de noodige voorschotten, door de gemeentebesturen; zullende de kosten worden vergoed uit de sommen van dezen dag aan ter beschikking van onzen Minister van den Eeredienst en Binnenlandsche Zaken gesteld. - Gegeven in ons Koninklijk paleis op het Loo, den 6^{den} van Zomermaand van het jaar 1809 en van onze regering het vierde. (Get.) Lodewyk. Voor copy conform, de eerste secretaris van het kabinet des Konings, bij absentie: De Secretaris Archivist, (get.) S. Dassevael.

Men ziet, dat Lodewijk ook hier aardig met geld omspringt; de vraag: wie zal dat betalen? komt nimmer bij hem op. Een tijdgenoot schrijft: ‘il parvint à détruire, dans quelques provinces, la mauvaise habitude qu'ont plusieurs femmes de campagne d'élever leurs enfans avec du lait de vache et de la bouillie; mais il n'arriva à déraciner cette inhumaine habitude, qu'en flattant la vanité des mères de famille qui nourrissaient leurs enfans.’ Een eerzuil zou Lodewijk waard zijn, als deze regelen waarheid bevatten.

De belooning heeft slechts éénmaal plaats. De heer A. Bruggeman, burgemeester van Baarland, deelt mij welwillend mede: ‘Op den 7 Juli '09 is in deze gemeente op bevel van koning Lodewijk, volgens een extract uit het verbaal van den landdrost van Zeeland van den 30 Juni van dat jaar, met eenige plechtigheid door den koning voorgeschreven, aan Leuntje Pieterse Meulpolder, huisvrouw van Kornelis Schipper uitgereikt een eereprijs, bestaande in een gouden hoofdversiersel, z g.

stukken, spelden en bellen of strikken; zijnde zij de verdienstelijkste vrouw dezer gemeente in die dagen, omdat zij het grootste getal *eigen* kinderen heeft gezoogd. Dit hoofdversiersel is hier nog ten deele aanwezig; de bellen of strikken zijn reeds lang verkocht; het overige is in bezit van den landbouwer G. Schipper en voor belangstellenden te bezichtigen. In de gemeente Heinkeszand is ook een dergelijke prijs uitgereikt, die later bij boedelscheiding, erfenis of legaat in handen is gekomen der familie Zeevaart-Van Boven alhier, doch is reeds lang verkocht. Uit officiëele stukken in het gemeente-archief blijkt, dat op dienzelfden 7 Juli in de gemeente Oudelande een dergelijke prijs is uitgereikt aan Jannetje Steenaart wed. Danker Wesdorp. Uit deze stukken, hier aanwezig, blijkt, dat deze prijs-uitdeeling heeft plaats gehad op dien dag in alle gemeenten van Zuid-Beveland. De hoofdsierselen moesten door een commissie van secretarissen ten plattelande worden aangekocht en mochten per stuk den prijs van *f* 132 niet te boven gaan. Om de plechtigheid te verhoogen, werd door twaalf der verdienstelijkste jongens een wedstrijd gehouden, welke in deze gemeente bestond in het ringrijden; het *prisant*, uit naam van Z.M. uitgereikt, ontfing Kornelis Janse Lapeere en in de gemeente Oudelande Kornelis Janse Meijers. Van die prijzen schijnt hier niets meer aanwezig te zijn, althans ik heb er nooit iets van kunnen opsporen. Genoemde prisanten à *f* 20 per stuk, moesten uit de dorpskassen worden betaald, evenals de kosten van een maaltijd van acht personen à *f* 1,10 per hoofd en twaalf flesschen wijn à *f* 0,80 per flesch, benevens het benoodigde lint, te samen voor deze gemeente bedragende *f* 22'. - Art. 67 spreekt echter van *voorschotten!*

Als ik het goed begrijp, schrijft Dr. J.C. de Man, heeft de vrouw gekregen 1 zilveren beugel, 2 massief (??) gouden stikken, 2 ronde en 2 kleine knoppen. Ik meen, dat onder Borsele een vrouw zulk cadeau heeft gekregen. Dr. J.P. Berdenis van Berlekom verhaalt in *De Gezondheid*, dat wijlen Zeelands Inspecteur Dr. Adr. A. Fokker hem op zijn laatste ziekbed mededeelde, dat Leuntje Meulpolder heeft gekregen 1 gouden oorijzer [haar- of voorhoofdsnaald] met 2 gouden spellen en 2 gouden bellen. Op het oorijzer stond gegraveerd rechts een V en links een K (voor Kinderzoogen?); ter weêrszijde van den zilveren beugel bevindt zich op de hoogte van de slapen van het hoofd een massief gouden plaatje. Aan dat z.g. oorijzer hingen gouden knoppen en spelden, die echter niet meer aanwezig zijn. De kleinzoon van Leuntje, Kornelis Schipper, vertelde aan Dr. Fokker, dat zijn vader Pieter bij gelegenheid van de uitreiking naar den ring heeft gereden. Viermaal had hij ingestoken, maar durfde geen vijfden steek doen, wijl men hem diets maakte, dat hij dan zou moeten dienen. De winner, Kornelis Lapeere, die vijfmaal had ingestoken, ontfing 4 zilveren broekknoopen, nl. 2 groote en 2 kleine. Verg. het tijdschrift *De Gezondheid* van 1878 nr 6 bl. 178, den 15 Maart '79 verschenen.

Lodewijk *heeft veel op* met Zeeland, reden waarom waarschijnlijk de *zwemmende leeuw* op de keerzijde van de orde der unie prijkt: goed rond, goed zeeuwsch. Den 18 December '06 wordt hij *protector* van het Zeeuwsch Genootschap; bij zijn komst te Middelburg bezoekt hij het muzeum en bij zijn vertrek den 15 Mei '09 schenkt hij aan het Zeeuwsch Genootschap *f* 4000 en aan het Natuurkundig Genootschap *f* 2000. Den 4 Mei komt hij in Zeeland, bezoekt met zijn jacht Stavenisse en Wolfaartsdijk, toen nog een eiland; rijdt den 9 naar Goes, waar men hem, wel ietwat ondeugend, laat wandelen over de schorren; dien tengevolge wordt den 29 April '08 op last van den directeur-generaal van den waterstaat van het koninkrijk Holland een plan ontworpen deze te bedijken en bij koninklijk besluit van den 30 December '08 *Lodewijks-polder* genoemd; doch een in den polder verrezen dorp ontfangt den 8 Maart '15 (8 Maart is de verjaardag van Willem V) naar de echtgenoote van Willem I den naam van Wilhelmina-dorp en toen, zeker omdat het vreemd zou zijn, dat Willemijntje rust in Lodewijks schoot, toen heeft men den polder herdoopt als *Wilhelmina-polder*, thans groot 1559 bunder en om landbouwkundige redenen een der beste van Zeeland. Op Overflakkée wordt gevonden de Nieuwe Lodewijks-polder, in '06 ingedijkt, weder ingeloopen en weder herdijkt.

Den 11 Mei des avonds ten tien ure komt Z.M. doodelijk vermoeid te Middelburg en gaat onmiddellijk te bed. Den volgenden dag, Vrijdag, is hij ondanks de receptie eveneens verplicht ten elf ure het slaapvertrek op te zoeken. Welk een verschil met Willem III, die aldaar op één morgen vijfmaal met de onmisbare champie *déjeuneert* en van geen moeheid weet. Saterdag bezoekt Lodewijk het treurige Veere, waar men hem een mandje met levende schelvisch en tongen aanbiedt, het éénige wat het verarmde plaatsje vermag: de penning der weduwe.

Het karakter van Lodewijk spreekt duidelijk uit het volgende voorval. Op de rondreis door Gelderland bevindt hij zich einde Juni '08 te Tiel. Een hond, verbijsterd door het gejuich en geschreeuw der opgewonden menigte, springt in 's Konings rijtuig. De hovelingen pogen het dier weg te schoppen, maar Lodewijk beschermt het. Sedert blijft het trouw om en bij hem. *Tiel*, zooals hij het zeer eigenaardig noemt, kan geen kwaad doen, ook al vliegt het naar de beenen van zekere ambassadeurs, net alsof hij iets afweet van politiek. Het gaat mede naar Utrecht, waar het hof sedert den 1 Januari is gevestigd. Gewoon om overal rond te dolen, snuffelt het op een mooien dag in de keuken, waar de koks, bijna met de hand aan de muts, het allerlei lekkers aanbieden. In het weggaan vindt en pakt de gulzigaard bij het waschhok een onweêrstaanbaar kluifje. *Tiel* begint te brommen en tracht het te verzwelgen, toen eenige keukenprinsen het pogen aftenemen. Doch daar het ietwat te groot is voor juffers keeltje

(het beestje toch behoort tot de *zwakke* sekse), dreigt haar de dood door verstikking. De hevig ontstelde koks roepen om hulp en in een oogwenk is zij, de wèlbeminde (la bien-aimée), omringd door het geheele keukenpersoneel. Toevallig komt de *prefect* van het paleis, baron Van Asbeck in vol ornaat binnen, neemt *Tiel* op en snelt naar het salon, waar een gedeelte van het hof bijeen is. Het gevaar dringt en de Koning zendt om den officier van gezondheid der eerste klasse Giraud, 's Konings eersten lijf-chirurg, die buiten adem toesnelt, meenende dat Z.M. een ongeluk is overkomen. Vernemende dat het de hond geldt, weigert hij kortaf hulp te verleenen. Lodewijk stampvoet van woede en gebiedt hem te gehoorzamen. Ruw antwoordt Giraud, in 's Konings dienst te staan, niet in dien der hond en gaat weg. De dienstdoende kamerheer Former de Montcazals waagt op te merken, dat 's Konings tandmeester zich in het paleis bevindt. Deze, de Italiaan Angela de Vergami, verwijdert handig en bijna *san dolor* het boutje. Giraud valt in ongenade en vertrekt weldra naar Parijs, waar hij eerste heelmeester wordt in het Hôtel-Dieu. *Het kan verkeeren*, want kort tevoren voegt de Koning hem spottenderwijze toe: ‘Heb-je ooit gedroomd, waarde Giraud, dat je chirurg van een koning zoudt zijn?’ - ‘En gij, sire, hebt gij ooit gedacht koning te zullen worden?’ luidt de ongepaste wedervraag. Pasquier, eveneens lijf-chirurg, heeft iets vroeger den koning vrijwillig verlaten, wijl de gedane beloften, waarmede Lodewijk zoo gul is, louter klanken blijken. Te Parijs wordt hij eerste heelmeester aan het Hôtel des Invalides. *Il signor* Vergami daarentegen blakert zich in 's Konings gunst en alle monden van hof en stad zijn ter zijner beschikking. Hij maakt fortuin; doch zoo gewonnen, zoo geronnen. Een jaar later zit hij voor schulden in de gijzeling, waaruit hij eerst wordt ontslagen, toen Lodewijk *hoogstdeszelfs* beurs opent.

Tiel vergezelt den Koning op de reis naar Parijs; vertrokken den 27 November '09 komt hij er aan den 1 December. Den 16 wordt Napoleons huwelijk ontbonden, en dat met Maria Louisa gesloten, burgerlijk den 1 April '10 te Saint-Cloud en kerkelijk den 2 in de kapel van het Louvre. Den 7 vertrekt Lodewijk naar Amsterdam, waar hij den 12 aankomt. Vrouwlief reist alleen en is den 14 te Utrecht om weldra Nederland te verlaten. De echtelieden zijn besloten voortaan gescheiden te leven. Den 1 Juli legt Lodewijk het koningschap neder ten behoeve zijner beide zonen. Den 1 Augustus wordt de staatsraad ontbonden en Nederland ingelijfd bij Frankrijk, zooals bij decreet van den 9 Juli door Napoleon is vastgesteld. Wat is er gebeurd? In den stormachtigen nacht van de 2 op 3 Juli klokke één uur vliedt Lodewijk uit het paviljoen bij Haarlem. Bij het doorgaan van het zijpoortje blijft de linkervoet haken aan een plank, die over een greppel ligt; hij struikelt en moet in den reiswagen worden gedragen door de hem vergezellende heeren: admiraal Bloys van Treslong

adjudant; generaal Travers, capitein der gardes en den eersten kamerdienaar, Laforce, van het dienstpersoneel de eenige die hem volgt *et pour cause.* Men schrijft 1808: Rochard, als lijf-bediende door Lodewijk medegenomen uit Frankrijk, mishaagt hem en wordt geschorst. Een gewoon kamerdienaar, Laforce, is de plaatsvervanger, *une espèce de Figaro*, zeer geslepen en zeer bij de hand; doch die weinig geeft om die eer. Hij kent den glibberigen hofweg, maar moet gehoorzamen; steekt zich in het kleed zijner waardigheid en vergeet niet den degen, die erbij hoort. Hiertegen verzet zich Rochard; ook de hofmaarschalk ziet het nut van den degen niet in, en verbiedt Laforce dien te dragen. Hoewel uitgelachen en bespot, verbeidt hij geduldig het oogenblik der wrake. De Koning verneemt den twist, en verkneukelt zich. Rochard, hoewel in ongenade gevallen, bevindt zich dikwerf in het voorvertrek van 's Konings slaapkamer. Op een avond komt de *gedegende* Laforce Rochard gezelschap houden; deze wil hem ontwapenen. Lodewijk hoort het rumoer en schelt. ‘Wat verlangt uw majesteit?’ vraagt Rochard, - ‘Laforce!’ - ‘Met verlof, sire; toch niet den gewapenden?’ - ‘Ja,’ zegt de Koning, schaterende om de gevatheid. Sedert blijft Laforce in de gunst en is de rechterhand van Lodewijk, ook bij galante avonturen. Rochard krijgt bevel om naar Frankrijk te vertrekken, waar het hem best bevalt, dank de zorg voor zijn beurs in de dagen van *olim.* ‘Contre Laforce il n'y a pas de résistance.’

Op den avond van den tweeden dag na 's konings vlucht, toen de paarden met lossen teugel in gestrekten draf loopen, springt *Tiel* onverwachts uit den wagen en wordt door de wielen verpletterd. Den volgenden dag, den 6, richt Lodewijk aan den tijdelijken minister van buitenlandsche zaken Van der Heim een schrijven, eindigende met de woorden: ‘*La Tiel* est mort hier sous les roues de ma voiture.’ Den 9 is Lodewijk te Töplitz, het einddoel van den tocht, die acht dagen geduurd heeft.

Zoo vliedt de vorst, wien één jaar vroeger door onzen dichterenvorst is toegezongen:

> Juich, Holland! juich gezegend Rijk!
> En bloei' de naam van Lodewijk
> Tot 's aardrijks verste stranden!
>
> -, het hart der onderdanen
> Is de krans van Lodewijk.

Ja! Lodewijk, zijn machtigen broeder trotseerende, wil met hart en ziel Hollander worden. Professor Van Lennep, de amsterdamsche predicant Chevalier en Bilderdijk onderwijzen hem. De laatste, die af en toe zijn *tweebak droog eet*, geniet ‘opgemerkt en opgekweekt door den kunst- en dichtlievenden koning Lodewijk’ (Mr Isaac da Costa), jaarlijks *f* 3-6000. In zinsverrukking eindigt hij in '08 Willem van Holland met de goddelijke woorden:

Hef, Holland, hef het moedig hoofd,
Van nieuwe glans omschenen,
(Een glans, die allen luister dooft!)
Door damp en nevels henen!
Verhef het tot een hooger trans,
En laat van de opgestoken lans
d' Ontzachtbren Liebaart waaien,
Daar de arend, in zijn steilste vlucht,
Hem welkom heet in 't blaauw der lucht
Bij 't schitterend bliksemzwaaien!

De dichter doelt hier op Lodewijk. Het is geen toespeling ‘op den kruistocht van Keizer Barbarossa, medegemaakt door graaf Floris III en diens jonger zoon, later Willem I,’ zooals Da Costa zegt in ‘De mensch en de dichter Willem Bilderdijk;’ veel minder *hyperbolische bombast*, zooals de bij Tollens bekende geleerde (?) het noemt. Het is eenvoudig een zinspeling op het wapen van het koninkrijk Holland, bestaande uit het oude wapen van Holland (den Liebaart van keel op een gouden veld) gevierendeeld met het Napoleontische wapen (den gouden arend met zijn klauwen den bliksemschicht vasthoudende, op een lazuren veld). Holland wordt alzoo opgewekt [om] ‘van de opgestoken lans’ haar banier te laten waaien, waarop naast den ‘ontzachtbren Liebaart’ ‘de Arend’ prijkt, die hem in de ‘blaauwe lucht’ (het lazuren veld) ‘welkom heet bij 't schittrend bliksemzwaaien’ (de bliksemschicht dien hij in zijn klauwen omvat). Dat deze opvatting de juiste is, blijkt nog duidelijker uit de opneming van den geheelen triumfzang met enkele veranderingen, in B's 's Konings komst tot den Throon. Vergel. E. in de A. kunst en letterbode van 1859.

Lodewijk is voortaan niet meer *roi de Hollande*, *mais comte de Saint-Leu.* De laatste levensjaren worden gesleten te Florence in het paleis aan de Arno. De plaatselijke aandoening van 1800 sluipt langsaam voort; verlamt eerst de vingers der rechterhand, weldra de geheele rechterzijde des lichaams. Zijn gansche aanwezen is, om zoo te zeggen, in '37 *tot niets* vervormd, getuigt Dr. Jan Wap. In Augustus '40 treft hem *beroerte* op *beroerte.* In '43 ligt hij geheel verlamd te bed, nauwelijks in staat om de linkerhand tegen de hartstreek te drukken en Noordziek toe te fluisteren: *la Hollande est là.* Zijn jongste, nu eenige zoon, die den 20 December '48 prezident wordt der fransche republiek en als ex-keizer der Franschen den 9 Januari te Chislehurst sterft, ontvlucht door de hulp van Dr. Henri Conneau uit Ham en wenscht zijn vader nog éenmaal te zien. Lodewijk laat zich vervoeren naar Livorno. Te vergeefs wacht hij en bezwijkt er den 24 Juli '46. Het stoffelijk overschot wordt te Florence begraven. Den 29 September des morgens ten elf ure van het volgende jaar is het in de kerk van Saint-Leu aan de aarde toevertrouwd, tegelijk met dat van zijn tweeden zoon, te Forli gesneuveld. Lodewijk, geboren te Ajaccio den

4 September 1778, is bijna 68 jaar oud geworden. Hortense leefde van 1783-1837.

Er wordt verhaald, dat Lodewijk in '40 Nederland bezoekt en alhier in De Bellevue verblijft. Na *maandenlang* voortgezette nasporingen kan gerustelijk verklaard worden, dat, daargelaten de onmogelijkheid blijkende uit de medegedeelde lijdensgeschiedenis, het geheugen den verteller parten heeft gespeeld. De uitkomst van het onderzoek, verklaring tevens der vergissing, leert, dat *Lodewijks jongste zoon* vergezeld van twee heeren er één dag vertoeft. In den namiddag, een rijtoer makende naar Scheveningen en het badhuis, verschijnt aan het hôtel de commissaris van politie Waldeck met gezegeld regeeringsschrijven, houdende een wenk om ten spoedigste Nederlands grondgebied te verlaten, waaraan nog dien eigen avond gevolg gegeven wordt. Het is in den jare 1847, kort vóor het uitbreken der Februari-omwenteling. De juiste dag blijft in het duister.

Het tijdperk van 1795-1813 is kort van duur maar rijk aan feiten. Willem-vijf vertrekt, Lodewijk vlucht, Napoleon valt en Willem-één komt, aanvankelijk als prins-zes. Het driemanschap wordt aangebeden. De dichter geeft den boezem lucht in oranje-zuchten en het volk in oranje-kreten. Zekeren Hagenaren worden drie schoft, drie schelling, honderdvierënveertig duiten of negentig cent uitbetaald en schreeuwen zich heesch. Zelfs de keezen worden genoopt te jubelen en juichen: ‘Drie schoften! Oranje boven!’

Het zijn leerzame jaren.

Den Haag, Sint-Thomas 1892.

Dr. R. KRUL.

PS. Dank aan hen, die, hoewel vruchteloos, mij hielpen zoeken; ook aan hem, die schreef: ‘in geen geval zoude ik dus tot mijn leedwezen aan uw verzoek kunnen voldoen’; in één woord aan allen, die de behulpsame hand boden.

De lijkverbranding
(*bij het tegenwoordige standpunt der wetenschap*).

V.

De lijkverbranding zou de bezwaren van de kerkhoven, zooals het gemis aan terrein, natuurlijk voor een groot deel opheffen, en hoewel van een goed ingericht kerkhof geene nadeelen voor de openbare gezondheid zijn te vreezen, zoo valt het niet te loochenen, dat uit een hygiënisch oogpunt de crematie als de ideale wijze van lijkbezorging moet beschouwd worden.

Toch worden ook tegen de crematie bedenkingen gemaakt, die, voor een deel, niet zonder grond zijn en die wij dus insgelijks eenigszins nader moeten beschouwen.

De tegenstanders der lijkverbranding hebben in de eerste plaats *godsdienstige* bezwaren. De verbranding der lijken zou, volgens hen, in strijd zijn met den Christelijken godsdienst, daar zij een heidensch gebruik is. Inderdaad werd aan de eerste Christenen, o.a. door Tertullianus en Minutius Felix, het verbranden als eene heidensche gewoonte voorgesteld, hoewel dat evenzeer met het begraven het geval is.

Reeds bij de oudste heidensche volken was ook het begraven der lijken in zwang en wij zagen zelfs, dat de overoude fetichdienst de eerste aanleiding is geweest tot deze wijze van lijkbezorging. De Christenen hebben dan ook volstrekt niet het begraven voor het eerst ingevoerd, doch hebben die gewoonte overgenomen van de Israëlieten, die ten allen tijde hunne lijken begraven hebben. Later kwam men, ten gevolge van de uitspraken der kerkvaders, ertoe, om het verbranden als een heidensch gebruik te beschouwen, en door Karel den Groote werd het zelfs op straffe des doods verboden.

Het bezwaar wordt dan ook door de bedienaren van den godsdienst geenszins algemeen gedeeld. Terwijl te Milaan door de Katholieke geestelijkheid aan hen, die zich lieten verbranden, nimmer de toediening der Heilige Sacramenten geweigerd was, werd dat in Frankrijk op bevel van den Paus verboden. Te Parijs, in Engeland, de Vereenigde Staten, enz. vergezellen de Protestantsche en de Israëlietische geestelijken zelfs de lijken naar het crematorium en verrichten daar de gewone plechtigheden.

De bisschop van Manchester verklaarde in 1888 op eene meeting te

Blackpool, dat de Christelijke leer met de quaestie der crematie niets heeft uit te staan en dat slechts het subjectieve gevoel hier uitspraak mag doen(*). De deken van York en de bisschoppen van Dover en Carlisle verklaarden zich, reeds eenige jaren geleden, vóór de crematie. En reeds in 1874 verklaarde Dr. H.M.C. van Oosterzee in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, dat het onderwijs van Christus en zijne Apostelen ons niets leert aangaande de wijze, waarop de lijken moeten behandeld worden, en dat er in het verbranden niets on-Christelijks of stuitends gelegen is.

Sommigen voeren tegen de lijkverbranding bedenkingen aan uit het oogpunt der landbouw-oeconomie en wel, dat de lijkverbranding, door het verlies aan ammoniak, groote nadeelen aan de ontwikkeling der plantenwereld zal toebrengen. Ammoniak is de voornaamste bron van stikstof voor de plant en ontstaat in de natuur bijna uitsluitend door de ontbinding van dierlijke stoffen. Bij de lijkverbranding wordt de ammoniak ontleed, zoodat slechts *vrije* stikstof ontwijkt, en deze wordt, zoo meende men tot vóór korten tijd, niet door de plant opgenomen, is dus voor haar verloren. Bij eene algemeene invoering der lijkverbranding zou dus na verloop van eeuwen, volgens deze theorie, dit verlies zeer aanzienlijk worden, zeer tot nadeel van den plantengroei.

Nieuwere onderzoekingen hebben echter het onhoudbare van deze bedenkingen aangetoond. Vooreerst is het volstrekt niet bewezen, dat bij de verbranding *al* de stikstof van het lichaam in vrijen toestand ontwijkt, hoewel dat zonder twijfel voor het grootste gedeelte het geval is. Aan de atmosfeer worden ook groote hoeveelheden stikstof in den vorm van ammoniak door de talrijke industrietakken toegevoerd, terwijl geringe hoeveelheden ammoniak, alsook salpeterzuur en salpeterigzuur in de lucht door electrische werkingen gevormd worden.

Doch ook de *vrije* stikstof uit den dampkring bleek, bij nader onderzoek, voor het plantenleven eene zeer groote beteekenis te hebben. Reeds vóór geruimen tijd was men, door proeven van Boussingault, bekend met het feit, dat in den oogst van eene zekere oppervlakte bouwgrond dikwijls *meer* stikstof wordt aangetroffen dan er door de bemesting aan toegevoegd is, terwijl het stikstofgehalte van den bodem zelf niet verminderd is.

Daaruit blijkt dus, dat in dit geval de planten een deel van hare stikstof aan de atmosfeer moeten ontleend hebben. Dat kan nu, voor een zeer gering deel, aan de zoo even vermelde vorming van ammoniak, enz. door electrische werkingen worden toegeschreven, doch die hoeveelheden zijn van zoo geringe beteekenis, dat zij het verschijnsel niet kunnen verklaren.

Men heeft nu vóór eenigen tijd eene verrassende physiologische ontdekking gedaan, waaruit volgt, dat althans vele planten het vermogen hebben, om vrije stikstof aan de lucht te onttrekken, en wel door een

(*) *Ber. en meded.*, t.a.p., 1886, bl. 92, en 1888, bl. 22.

hoogst merkwaardig proces. Deze eigenschap komt vooral toe aan de planten uit de familie der vlindergewassen of peulvruchten, waartoe tal van wilde en gekweekte soorten en daaronder ook vele bekende voedingsgewassen behooren, o.a. de erwt, de boon, de klaver, enz.

De verklaring dezer eigenschap hebben wij te danken aan de belangwekkende onderzoekingen van Hellriegel, Brunhorst, Prazmowski en van onzen landgenoot, Dr. Beijerinck te Delft.

Aan de wortels der vlindergewassen komen eigenaardige knolletjes voor, die reserve-voedsel voor de plant bevatten, doch tevens gevuld zijn met duizenden bacteriën, de zoogenaamde wortelbacil: *Bacillus radicicola.* Zij komen in den bouwgrond zelf betrekkelijk weinig voor, doch worden door genoemde knolletjes aangetrokken, daar zij hier de voor hare ontwikkeling gunstige levensvoorwaarden aantreffen. Omgekeerd geven zij daarvoor in ruil aan de plant de zoo gewichtige eiwitstoffen af, die door haar levensproces gevormd worden.

De voor die eiwitstoffen benoodigde stikstof ontleenen de wortelbacillen, volgens Berthelot, Bréal e.a., aan de *vrije* stikstof der atmosfeer. Bréal vond, dat plantjes, die met deze bacteriën ingeënt waren, in een stikstofvrijen bodem konden groeien en dat het stikstofgehalte der volwassen plant 47 malen grooter was dan dat van het zaad, waaruit zij gekweekt was.

Het valt dus niet te betwijfelen, dat vele planten het vermogen bezitten, om ook vrije stikstof uit de lucht op te nemen, zoodat het zoogenaamde ‘ammoniakbezwaar’ tegen de lijkverbranding van weinig belang moet geacht worden.

Van meer beteekenis zijn de *juridische* of *criminalistische* bezwaren tegen de crematie. Zij zijn hierin gelegen, dat men bij het begraven vele misdaden nog lang na den dood kan vaststellen door opgraving van het lijk en de oorzaak van den dood somtijds nog maanden daarna kan ontdekken, terwijl daarvan na het verbranden nimmer meer sprake kan zijn.

De gegrondheid dezer bedenking in het algemeen kan niet ontkend worden. Daar echter ook in vele gevallen na het begraven de opsporing van eene vergiftiging niet meer mogelijk is, willen wij, ten einde tot een gegrond oordeel te komen, de beide methoden van lijkbezorging in dit opzicht voor de voornaamste vergiften met elkaar vergelijken.

Bij vele gevallen van vergiftiging, b.v. bij die door *kolendamp*, door *lichtgas*, enz., is het spectroscopisch onderzoek van het bloed van den overledene het aangewezen middel, om de oorzaak van den dood op te sporen. Dit nu is na het begraven reeds na betrekkelijk korten duur - hoogstens na eenige dagen en in elk geval na langeren tijd - even onmogelijk als bij de verbranding, daar het bloed zeer spoedig in ontbinding overgaat en de bloedkleurstof hare kenmerkende eigenschappen verliest.

Hetzelfde geldt in zekere mate van de vergiftiging door *phosphorus*, dien men, als het onderzoek tijdig genoeg plaats vindt, kan aantoonen door het lichtgevend vermogen der uit den inhoud van maag, darmen,

enz. overgedistilleerde dampen, doch die zeer spoedig oxydeert tot phosphorzuur en dan niet meer met zekerheid te herkennen is. Slechts bij uitzondering gelukt het, onder bijzondere omstandigheden, den phosphorus nog na eenigszins langeren tijd aan te toonen(*). Bij de lijkverbranding heeft de oxydatie onmiddellijk plaats en is dus van het aantoonen geene sprake.

Scherpe zuren, zooals *zwavelzuur*, *salpeterzuur*, *zoutzuur* en enkele organische zuren, zooals *zuringzuur* en *zuringzout*, kunnen eenigen tijd na de begraving niet meer opgespoord worden; vooreerst, omdat zij spoedig met basische stoffen van het lijk of den bodem zich verbinden; deels echter ook, omdat zij spoedig in water opgelost en weggevoerd worden. Zuringzuur kan bovendien in geringe hoeveelheid in het lichaam gevormd of in den vorm van zouten door het voedsel opgenomen worden. Bij de crematie wordt het zuringzuur dadelijk ontleed.

Van de verbindingen der zware metalen, die als vergiften in aanmerking komen, zijn de zouten van *zink* en *lood* in den regel gemakkelijk in water oplosbaar en worden dus meestal spoedig uit het graf weggevoerd, hetgeen zelfs met *loodwit* het geval is, daar dit, wel is waar, op zichzelf onoplosbaar is, doch door het bij de ontbinding gevormde koolzuur overgaat in het oplosbare dubbelkoolzure zout. Slechts eenige dagen na den dood zouden deze zouten in sommige gevallen nog herkend kunnen worden door de verandering der slijmvliezen van maag en darmen. Bij de verbranding worden de zinkzouten in zinkoxyd, de loodzouten meestal in lood omgezet, die bij de hooge temperatuur vervluchtigen en dus niet meer in de asch kunnen opgespoord worden.

Met de zouten van *koper* is het geval eenigszins anders. Zij zijn in den regel oplosbaar in water en worden na het begraven weggevoerd, hoewel zij door de producten der rotting voor een deel in onoplosbaar koolzuur zout of zwavelkoper kunnen overgaan, die langer in het lijk of de aarde achterblijven. Bij de crematie echter wordt uit die zouten koperoxyd gevormd, dat niet vluchtig is en dus grootendeels in de asch achterblijft en opgespoord kan worden.

Toch zou het aantoonen van geringe hoeveelheden koper in de asch nog niet als bewijs van vergiftiging kunnen gelden. Vooreerst zijn, volgens nieuwere onderzoekingen, kleine hoeveelheden van koperverbindingen niet schadelijk voor ons organisme en in de tweede plaats komen in sommige onzer organen, vooral lever en milt, geringe sporen van koper als normaal bestanddeel voor.

Kwikzouten, zooals sublimaat, calomel, enz., worden bij de crematie òf als zoodanig òf na reductie tot metaal vervluchtigd. Bij het begraven kunnen zij, na niet te langen duur, nog in het lijk aangetoond worden, kort na den dood ook door de verandering der slijmvliezen van maag en ingewanden. Hetzelfde geldt van *braakwijnsteen.*

(*) Prof. Dr. G. Dragendorff, *Die gerichtlich-chemische Ermittelung von Giften*, 1888, bl. 99 en 100.

Arsenicum kan, ook zeer lang na de begrafenis, bijna steeds nog met groote zekerheid in het lijk aangetoond worden. Zooals bekend is, gaat arsenigzuur zelfs de rotting tegen, zoodat het lijk na langeren tijd zelfs gemummificeerd is, hetgeen zelfs als een der criteria voor de vergiftiging geldt. Toch is het opsporen van arsenik in een lijk niet zulk eene eenvoudige zaak en er moeten talrijke voorzorgen in acht genomen worden. Zoo kan in de normale aarde van een kerkhof somtijds arsenik voorkomen en vandaar in het lijk geraken of het kan door kunstmatig gekleurde bloemen of graskransen met de lijkbestanddeelen vermengd zijn.

Bij de crematie is echter van het aantoonen van arsenik volstrekt geene sprake, daar alle arsenikverbindingen in dit geval geoxydeerd worden tot arsenigzuur, dat zeer vluchtig is en met de verbrandingsgassen ontwijkt.

Door sommige voorstanders der lijkverbranding is, om aan dit bezwaar te gemoet te komen, voorgesteld, de arsenikdampen, vóórdat zij in den schoorsteen ontwijken, in kanalen door afkoeling te condenseeren Doch dit voorstel is blijkbaar niet afkomstig van een deskundige, daar de maatregel uit een gerechtelijk-chemisch oogpunt volkomen waardeloos zou zijn. Zal het onderzoek op arsenik eenige waarde hebben, dan moet de chemicus daartoe de pijnlijkste voorzorgen in acht nemen en fonkelnieuwe toestellen bezigen, die nog nimmer gebruikt zijn. Het onderzoek van de stoffen uit kanalen, waardoor reeds herhaalde malen de producten van vroegere verbrandingen zijn heengegaan, kan dus niet den minsten waarborg opleveren.

Blauwzuur wordt door de verbranding van het lijk volkomen ontleed, evenals *cyaankalium*, dat door het maagzuur, enz. in blauwzuur overgaat. Bij het begraven kan het in den winter nog na 10 dagen in het lijk aangetoond worden, doch in den zomer wordt het veel sneller ontleed en door de verbranding onmiddellijk.

De vergiftige *alkaloïeden*, zooals *nicotine*, *coniïne*, *atropine*, *narcotine*, *morphine*, *strychnine*, *brucine*, *digitaline*, enz., worden natuurlijk, als organische stoffen, bij de crematie alle onmiddellijk ontleed en verbrand tot koolzuur, water, stikstof, enz.

Na het begraven echter kunnen sommige dezer vergiften nog na geruimen tijd herkend worden. Men heeft dat ook door opzettelijke proefnemingen aangetoond, o.a. voor *morphine* en *narcotine*, die men, met dierlijke ingewanden vermengd, in de aarde begroef en bij het opgraven na 18 maanden nog kon aantoonen. Hetzelfde is het geval met *strychnine* en *brucine.*

Overigens echter is het aantoonen van de alkaloïeden in reeds eenigen tijd begraven lijken zeer twijfelachtig en weinig gevallen zijn bekend, waarin dat met zekerheid gelukt is. Aan dit onderzoek staat vooral de vorming der vroeger vermelde ptomaïnen en toxalbuminen, die bij de ontbinding van lijken optreden, in den weg, daar deze producten nog slechts zeer onvolledig bekend zijn en in hunne eigenschappen en kenmerken zeer licht met sommige alkaloïeden kunnen verwisseld worden.

Wij zien dus uit dit korte overzicht, dat bij het begraven der lijken, hoewel ook hier na langeren tijd de opsporing der vergiften dikwijls zonder resultaat blijft, in den regel toch na een niet te lang tijdsverloop de oorzaak van den dood nog kan vastgesteld worden, terwijl bij de lijkverbranding van het herkennen der vergiftiging *bijna nooit* sprake kan zijn. Dit punt dus blijft bij de crematie een groot bezwaar en wordt dan ook door de tegenstanders dier methode met den noodigen ijver op den voorgrond gesteld.

Toch kan er voor een groot deel aan te gemoet worden gekomen door het invoeren eener *verplichte lijkschouwing*, uitgevoerd door onafhankelijke deskundigen vóór de verbranding, en door bij elk verdacht teeken de crematie te weigeren, totdat een gerechtelijk-chemisch en anatomisch onderzoek heeft plaats gehad.

In verschillende landen of steden zijn in dezen geest reeds verordeningen op de crematie vastgesteld. Het reglement te Gotha bepaalt, dat geene crematie mag plaats hebben, tenzij eene verklaring overgelegd worde van den daartoe aangewezen geneeskundigen ambtenaar, dat geene gronden aanwezig zijn, om eene misdaad te doen vermoeden, terwijl het procesverbaal der politie de omstandigheden moet vermelden, onder welke het overlijden plaats had.

Te Zürich wordt geëischt, dat de overledene tijdens zijn leven, van zijne volle geestvermogens genietende, bij eene behoorlijk officieel gelegaliseerde akte zijn wil, om verbrand te worden, kenbaar gemaakt hebbe, terwijl door een officieel aangesteld geneeskundige, na eene degelijke lijkschouwing, moet verklaard worden, dat geene vermoedens van overlijden door misdaad bestaan, waarvoor de bewijzen aan den president der gemeentelijke politie moeten overgelegd worden, die dan machtiging tot de crematie verleent.

De overheid van Milaan verschaft deze autorisatie slechts onder de volgende voorwaarden. De ouders of de nabestaanden, die belast zijn met de zorg voor de crematie van den overledene, moeten overleggen: 1°. een certificaat van overlijden door den geneeskundige, die den overledene in zijne laatste ziekte heeft behandeld, in een verzegeld couvert afgegeven; 2°. het bewijs van toestemming der vereeniging voor lijkverbranding, om tot de crematie over te gaan; 3°. eene autorisatie van den ambtenaar van den burgerlijken stand, en 4°. eene vergunning der rechterlijke macht, voor het geval, dat de oorzaak van den dood onzeker, verdacht, plotseling of misdadig mocht zijn.

In Frankrijk zijn, bij besluit van 27 April 1889, voor de vergunning der crematie de volgende voorwaarden gesteld. Er moet eene autorisatie overgelegd worden van den ambtenaar van den burgerlijken stand, een certificaat van den geneeskundige, die den overledene in zijne laatste ziekte heeft bijgestaan, benevens eene verklaring van een beëedigd geneeskundige, door de prefectuur der Seine benoemd, waaruit moet blijken, dat er geene verschijnselen zijn, die op eene misdaad wijzen en

dus een voorafgaand medisch of chemisch gerechtelijk onderzoek noodzakelijk maken.

Hoewel deze maatregelen zeker in de meeste gevallen voldoende zullen zijn, om, vóór de verbranding, eene misdaad op het spoor te komen, zoo zou men toch niet kunnen beweren, dat zij eene absolute zekerheid verschaffen. De lijkschouwing alleen geeft niet altijd voldoende gegevens voor het vermoeden eener vergiftiging en de justitie treedt, zooals ook Prof. Brouardel opmerkt(*), in de meeste gevallen eerst geruimen tijd na den dood op, als hare aandacht door geruchten of onverwachte onthullingen op de misdaad gevestigd is.

Opdat men volkomen zeker zij, zou dus elk lijk niet slechts medisch geschouwd, doch ook chemisch op vergiftiging onderzocht moeten worden. Dat nu zou zoogoed als onuitvoerbaar zijn, vooral als de crematie meer algemeen werd.

Vooreerst zou het onmogelijk zijn, voor die tallooze onderzoekingen de noodige deskundigen te vinden, terwijl de kosten van het onderzoek zeer groot zouden worden. Doch bovendien zou het resultaat nog dikwijls negatief zijn, daar het opsporen eener vergiftiging, zonder eenige aanwijzing omtrent de oorzaken daarvan, niet slechts een zeer moeielijke en tijdroovende, doch ook dikwijls onzekere arbeid is.

Kan dit bezwaar dus niet geloochend worden, zoo moet men toegeven, dat hetzelfde in nog veel grootere mate geldt voor de tegenwoordige wijze van begraven.

In de eerste plaats vergete men niet, dat ook na het begraven binnen betrekkelijk korten tijd, zooals wij zoo even in het licht hebben gesteld, vele vergiften niet meer kunnen herkend worden.

Verder is zelfs het aantoonen van een zeker vergift in een lijk nog geen afdoend en positief bewijs, tenzij ook de waargenomen ziekteverschijnselen daarmede overeenstemmen. Chapuis zegt omtrent dit punt het volgende in de voorrede zijner vergiftleer: ‘La découverte d'un poison dans le cadavre ne prouve rien, si la maladie qui a précédé la mort, n'a pas présenté les symptômes caractéristiques, qui suivent l'ingestion du poison’(†).

De crematie zou, indien zij verbonden werd met eene verplichte lijkschouwing, althans in dit opzicht een groot voordeel opleveren boven de tegenwoordige, hoogst achtelooze wijze van lijkschouwing hij het begraven. Dit punt is nog steeds op zeer onvoldoende wijze geregeld.

De tegenstanders der lijkverbranding voeren tegen haar aan, dat zij het opsporen van misdaden zou beletten, terwijl bij het begraven het lijk nog na langeren tijd onderzocht kan worden, en zij halen als bewijs daarvoor o.a. aan, dat de voor eenige jaren gelukte ontmaskering van vrouw Van der Linden, de beruchte Leidsche giftmengster, bij toepassing der lijkverbranding onmogelijk zou geweest zijn.

(*) Prof. P. Brouardel, *Rapport*, etc., t.a.p.
(†) M. Chapuis, *Précis de toxicologie.* Paris.

Doch juist het omgekeerde is het geval. Ware de crematie met verplichte schouwing in gebruik geweest, dan zou integendeel het aantal slachtoffers, dat thans 40 bedroeg, tot zeer weinige, hoogst waarschijnlijk zelfs tot een enkel beperkt zijn gebleven, daar de vergiftiging reeds bij de lijkschouwing van het eerste slachtoffer aan het licht zou gekomen zijn.

De voordeelen van het begraven met het oog op de herkenning van misdaden zijn van zeer problematische natuur. Behalve de onzekerheid van het vaststellen der vergiftiging in vele gevallen komen door de opgraving van lijken slechts betrekkelijk zeer weinig misdaden aan het licht.

Dr. Tacchine Bonfanti(*), die gedurende 26 jaren medisch expert was bij het gerechtshof te Milaan, bericht, dat onder de duizenden crimineele processen, welke in dien tijd aldaar voorkwamen, slechts *tien* malen tot de opgraving van lijken werd overgegaan. Van deze hadden er niet meer dan *vier* tot de ontdekking eener misdaad geleid, die bij de crematie door de lijkschouwing onmiddellijk aan het licht zoude gekomen zijn.

Te Weenen hadden, volgens een rapport van den gemeenteraad aan de Kamer van Afgevaardigden, in een tijdvak van 25 jaren, bij een aantal van 673580 dooden, slechts 2 opgravingen plaats met het doel, om eene vergiftiging op te sporen.

In Engeland wordt volgens Prof. Thompson slechts hoogst zelden tot de opgraving van lijken de toevlucht genomen. Uit eene door hem medegedeelde statistiek dezer gevallen blijkt, dat door 317 coroners in 20 jaren tijds slechts 102 opgravingen in Engeland en Wales bevolen werden, alzoo slechts gemiddeld 5 per jaar, waaronder gemiddeld slechts *één* geval op vermoedens van vergiftiging berustte; van de 102 gevallen bleken er 57 een natuurlijken dood tot oorzaak te hebben, 20 moesten aan ongevallen toegeschreven worden en slechts 18 aan vergiftiging. De overige gevallen bleven twijfelachtig.

Door erkende autoriteiten op het gebied der strafwetgeving in ons land, o.a. door Prof. Van der Hoeven te Leiden, is dan ook verklaard, dat de lijkverbranding, gepaard met verplichte lijkschouwing, veel meer waarborgen oplevert tot het ontdekken van misdaden dan de tegenwoordige wijze van begraven.

Reeds vóór 11 jaren werd aangaande dit punt door den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken, Jhr. Six, het advies ingewonnen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, naar aanleiding van een aan de regeering gericht adres door de vereeniging voor Lijkverbranding.

De meerderheid der commissie uit de Academie, waarin door haar benoemd waren de heeren Prof. Place, Dr. Van Hasselt, Dr. Zeeman, Prof. J.W. Gunning en Prof. Van Bemmelen, verklaarde in haar rapport van den 27sten Mei 1882, dat de verplichte lijkschouwing vóór de crematie geen voldoenden waarborg oplevert tot het herkennen eener vergiftiging.

Het vijfde lid, Prof. Van Bemmelen, kon zich met die conclusie niet

(*) *Ber. en meded.* der Vereeniging voor Lijkverbranding, X, 1885, bl. 102.

vereenigen en diende een afzonderlijk rapport in, waarbij verklaard werd, dat verplichte lijkschouwing, met de noodige voorzorgen en met inachtneming van bepaalde voorschriften, in den regel voldoende waarborgen opleveren zal tot herkenning van misdaden. De groote meerderheid van de natuurkundige afdeeling der Academie vereenigde zich met deze laatste conclusie, daar deze aangenomen werd met 25 tegen 9 stemmen.

Aan een bezwaar van geheel anderen aard, dat tegen de lijkverbranding wordt aangevoerd, is tot nog toe te weinig aandacht geschonken, hoewel het geenszins van gewicht ontbloot is, nl.: het bewaren der asch. Vooralsnog zou zich, wel is waar, zelfs bij veel uitgebreider toepassing der crematie het gemis aan ruimte voor de urnen nog niet zoo spoedig doen gevoelen; doch hoe zal het gaan, als de crematie meer algemeen wordt?

Dr. Rochard heeft dat o.a. voor Parijs berekend in zijn boven vermeld opstel. In deze stad sterven gemiddeld 146 inwoners per dag.

De urnen, die vanwege de gemeente verschaft worden, hebben eene lengte van 0.45 M. en zijn 0.25 M. breed en 0.27 M. hoog, hebben dus een inhoud van ruim 30 kubieke decimeters.

Werden nu de urnen onmiddellijk op elkaar gestapeld, zooals de bussen met levensmiddelen in een magazijn, dan zou daartoe per dag eene ruimte vereischt worden van 30 × 146 of 4380 kubieke decimeters, dus per jaar van 4.38 × 365 = 1599 kubieke meters, zijnde een gebouw van 100 vierkante meters oppervlakte en 16 meters hoogte. Neemt men echter in aanmerking, dat de urnen op voldoenden afstand van elkaar gerangschikt moeten worden, opdat de nabestaanden ze zouden kunnen bezoeken en herkennen, dan kan men de benoodigde ruimte veilig op het dubbele stellen en zou dus jaarlijks een gebouw moeten opgericht worden van 20 meters lang, 10 meters breed en 16 meters hoog. In eene eeuw zouden voor Parijs honderd zulke gebouwen noodig zijn.

Men moge daartegen aanvoeren, dat vooralsnog de crematie niet zoo algemeen zal worden, doch dat is slechts eene verplaatsing, geene oplossing van de quaestie. De voorstanders der lijkverbranding wenschen haar zoo algemeen mogelijk te maken en van hun standpunt is de opeenhooping der urnen slechts eene quaestie van tijd, die zich niet minder zal doen gevoelen dan thans het gemis aan terrein voor de begraving.

VI.

Hoewel de crematie uit een oogpunt van piëteit zonder twijfel verreweg te verkiezen is boven het afgrijselijke denkbeeld der verrotting en ontbinding door medewerking van bacteriën en insecten, zoo hebben velen toch ook een afschrik van de crematie, die zoozeer afwijkt van de bestaande zeden en gewoonten.

De snelle vernietiging door het vuur moge wetenschappelijk en practisch de meest ideale doodenbezorging zijn, voor velen blijft zij toch een schrikbeeld, dat niet gemakkelijk overwonnen wordt.

Bij de beoordeeling van dit vraagstuk mag dus in geen geval sprake zijn van het verplichtend stellen der lijkverbranding en afschaffing van het begraven, daar de genoemde gemoedsbezwaren bij velen steeds zullen blijven bestaan. Was de lijkverbranding onmisbaar uit een hygiënisch oogpunt en het begraven in elk geval nadeelig te achten, dan zouden voor die overweging alle bezwaren moeten zwichten, doch wij zagen, dat dit niet het geval is, en het is dus billijk, dat ieder in dit opzicht zijne individueele vrijheid behoude.

Vooral trede men echter niet op met dwaze voorstellen tot wijzigingen in de toepassing der crematie, zooals door sommigen geschied is, welke voorstellen dikwijls van weinig aesthetisch gevoel en van zeer geringen eerbied voor de dooden getuigen.

Zoo heeft Gorini te Lodi voorgesteld, om de lijken in eene gesmolten, zuurstof afgevende stof, die hij niet noemt, doch waarmede waarschijnlijk salpeter bedoeld wordt, te verbranden. Een apotheker te Meissen, zekere Schlimpert, wil het lijk in een kroes brengen, die vooraf tot 375° C. verhit is, en er dan ammoniumnitraat op werpen, om eene hevige en snelle verbranding te verkrijgen. Dat zou inderdaad, behalve eene zeer kostbare bewerking, een afzichtelijk schouwspel zijn, daar door de hevige verbranding met genoemd zout noodzakelijk gesmolten of gloeiende verkoolde deelen zouden rondspatten.

Nog weerzinwekkender is een ander voorstel, aangegeven door Rudler, blijkbaar een voorstander van practische maatregelen. Deze wil de lijken eenvoudig in gasretorten brengen en distilleeren, ten einde het daarbij gevormde gas te doen dienen als '*lichtgas*'. Volgens dien practicus zou dit gas zeer bruikbaar zijn voor verlichting, mits men geschikte zuiveringstoestellen had. Van eerbied voor de dooden is hierbij dus zelfs geene sprake; het is slechts eene quaestie van techniek: de uitvinding van een zuiveringstoestel.

Zulke voorstellen vinden natuurlijk bij geen enkelen weldenkende goedkeuring en worden ook zelfs door de ijverigste voorstanders der crematie ten hoogste veroordeeld. Doch dat neemt niet weg, dat ook zelfs het denkbeeld der gewone verbranding bij velen nog zekeren weerzin opwekt en de tegenstand zich eenigermate laat verklaren door het moeielijke, om met oude gewoonten te breken.

Omgekeerd mag echter evenmin uit het oog worden verloren, dat ook tegen het begraven ernstige gemoedsbezwaren kunnen bestaan en dat ook daarbij omstandigheden kunnen optreden, die evenzeer in strijd zijn met den eerbied voor de dooden. Niet slechts zijn ook hier weerzinwekkende voorstellen ter sprake gebracht, doch enkele malen zelfs tot uitvoering gekomen. In het jaar 1888 werd de specie van het oude westerkerkhof op Texel, waarin nog tal van goed geconserveerde beenderen werden aangetroffen, aan de landbouwers verkocht, om als mest te dienen(*).

(*) *Ber. en meded.* der Ver. voor Lijkverbranding, 1888, bl. 62.

Bedenkt men, welke afschuwelijke metamorphosen de lichamen onzer afgestorvenen bij de ontbinding onder de aarde ondergaan, hoe zij daar ten prooi zijn aan insecten, wormen en ander ongedierte: dan laat zich volkomen verklaren, dat ook deze wijze van lijkbezorging weerzin kan opwekken; dat velen het begraven niet met hun gevoel kunnen overeenbrengen en aan de lijkverbranding de voorkeur geven.

Daarom eischt dus de ware vrijheid, dat in deze zaak van het gevoel aan ieder de vrije keuze gelaten worde.

Verplichte crematie zou bovendien in de uitvoering op groote bezwaren stuiten en zelfs in tijden van epidemieën zou daarom de uitvoering daarvan onmogelijk zijn.

Vooreerst zou in groote steden, waar bij hevige epidemieën, zooals bij cholera, honderden sterfgevallen per dag kunnen voorkomen, het aantal benoodigde lijkovens legio zijn. Te Parijs stierven tijdens de cholera-epidemie van 1832 op één dag somtijds 814 personen. Naar evenredigheid van de toename der bevolking zou dat aantal thans bij eene even hevige epidemie niet minder dan 2000 per dag bedragen. Dat cijfer komt ook ongeveer overeen met de sterftecijfers der thans (October 1892) nog voortwoedende cholera-epidemie te Hamburg. Op verscheidene dagen in de maand September jl. kwamen aldaar bijna 400 sterfgevallen per dag voor op eene bevolking van ongeveer 500,000 inwoners. Voor Parijs, met eene 5 malen grootere bevolking, zou de sterfte, bij gelijke hevigheid der epidemie, dus ongeveer 2000 bedragen.

De duur van de crematie bedraagt in de tegenwoordige ovens 1 à 1¼ uur. Blijft dus de oven gedurende dag en nacht onophoudelijk in werking, dan kunnen er per etmaal 20 lijken in verbrand worden. Voor een sterftecijfer als boven zou dus Parijs 100 lijkovens noodig hebben. De kosten daarvoor zouden verbazend groot zijn en men zou de ovens, ten einde gereed te zijn, als de epidemie uitbreekt, reeds thans moeten bouwen en onderhouden.

Daarbij komt, dat de grens moeielijk is te trekken, waarbij de verplichte crematie voor besmettelijke ziekten zou moeten aanvangen, daar elk oogenblik epidemieën van roodvonk, mazelen, typhus, diphtheritis, influenza, enz. voorkomen en het dus bijna gelijk zou staan met algemeene crematie.

Daar nu bovendien bij goed ingerichte kerkhoven van besmetting door het begraven geene sprake kan zijn, moet aan elk burger de keuze gelaten worden tusschen het begraven en de lijkverbranding en deze laatste methode dus *facultatief* gesteld worden.

Dat is ook het standpunt, waarop zich de ‘Nederlandsche Vereeniging voor Lijkverbranding’ plaatst, daar zij in hare statuten zich ten doel stelt: 1°. bij de regeering aan te dringen op toelating der crematie; 2°. juiste begrippen te verspreiden omtrent het begraven en verbranden van lijken, en 3°. een fonds te stichten voor lijkovens.

De Nederlandsche vereeniging werd opgericht den 28sten December

1874 en zij is thans bijna 18 jaren ijverig werkzaam ter bereiking van het doel, dat zij zich heeft voorgesteld. Zij tracht dat te doen, door propaganda te maken voor het beginsel der crematie door het uitgeven van een tijdschrift, dat op onbepaalde tijden verschijnt in den vorm van *Berichten en mededeelingen*, en verder door de zorg op zich te nemen voor de crematie buiten ons vaderland van landgenooten, die daartoe eene zekere som gestort hebben; door een fonds te stichten tot oprichting van een crematorium in Nederland en vooral door de aandacht der regeering en der wetgevende macht te vestigen op het onbillijke der tegenwoordige regeling.

Volgens het Jaarverslag der Vereeniging over 1890(*) bedroeg het aantal leden op het einde van dat jaar 798, welk getal dus ver beneden het door Goppelsroeder vermelde, onjuiste cijfer van 4000 leden blijft.(†)

Het eerste adres der Vereeniging aan den Koning en de Staten-Generaal tot het verkrijgen der facultatieve lijkverbranding dagteekent van Januari 1876, doch de minister antwoordde in zijne Memorie van Beantwoording op de Staatsbegrooting voor 1877 eenvoudig, dat de behoefte tot wetswijziging, ten einde de lijkverbranding toe te laten, zich nog niet had doen gevoelen.

In volgende jaren werden deze pogingen nog verscheiden malen herhaald en werd ook tusschen den minister van Binnenlandsche Zaken en de Tweede Kamer der Staten Generaal over dit onderwerp herhaaldelijk, zoowel mondeling als schriftelijk, van gedachten gewisseld, doch steeds met hetzelfde negatieve gevolg.

Uitvoeriger kwam de crematie ter sprake in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, naar aanleiding van het Voorloopig Verslag over de Staatsbegrooting voor 1891. De minister van Binnenlandsche Zaken, Jhr. De Savornin Lohman, bleef in de Memorie van Beantwoording bij zijne reeds aan de Tweede Kamer kenbaar gemaakte meening, dat de beginselen der vrijheid in deze quaestie weinig betrokken schenen, en dat er geene reden voor Z. Ex. bestond, om ten aanzien van het vervoer van lijken naar het buitenland met zijn ambtgenoot van justitie in overleg te treden.

Door het lid der Tweede Kamer, den heer Van Gennep, is vervolgens in de zittingen van 18 en 19 Februari 1891 een uitvoerig en welsprekend pleidooi ten gunste van de facultatieve lijkverbranding gehouden. Vooral klemmend in zijn betoog was de opmerking, dat de begrafeniswet van 1869 de vrijheid van iemand, om over zijn eigen lijk te beschikken, volstrekt niet uitsluit, daar die wet iemand het recht verleent, om te '*bevelen*', dat zijn lijk niet worde begraven, doch ontleed of bewaard. Men heeft dus in Nederland, zooals de heer Van Gennep opmerkte, wel het recht, om zijn lijk in stukken te doen snijden of op 'liquor' te laten zetten, doch niet, om het te laten verbranden.

(*) *Ber. en meded.* der Ver. voor Lijkverbr., 1891, XVI, bl. 41.
(†) Prof. Goppelsroeder, t.a.p., bl. 34.

Ook de door den Minister aangevoerde justitieele bezwaren werden door genoemden afgevaardigde voldoende weerlegd, vooreerst door te wijzen op het hierboven vermelde advies van de groote meerderheid der natuurkundige afdeeling der Academie van wetenschappen en voorts door de zeer juiste opmerking, dat men wel, zonder voorafgaand onderzoek, bevoegd is, om zijn lijk naar het buitenland te doen vervoeren en aldaar te laten verbranden, terwijl dat voor hetzelfde lijk in ons land verboden zou zijn.

Van de tegenwoordige regeering mag men waarschijnlijk eene oplossing van deze quaestie verwachten, daar de minister van Binnenlandsche Zaken, de heer Tak van Poortvliet, in zijne Memorie van Antwoord aan de Tweede Kamer op het voorloopig Verslag der Staatsbegrooting voor 1892 een onderzoek aangaande dit onderwerp heeft toegezegd en verklaarde in beginsel voor vrijheid in deze zaak gestemd te zijn, mits de noodige waarborgen gevonden worden tegen de daarmede verbonden bezwaren.

Eigenlijk is men in de laatste jaren tot de overtuiging gekomen, dat, zelfs volgens de wet, in ons land de lijkverbranding niet verboden kan worden. In de 14de algemeene vergadering der Vereeniging voor Lijkverbranding op 21 September 1889 werd dit punt uitvoerig besproken en opgemerkt, dat er geene enkele bepaling in de wet te vinden is, welke beveelt, dat een lijk begraven moet worden, en hoe een invloedrijk lid der Tweede Kamer heeft gezegd: ‘Bouw een lijkoven en geene regeering zal u op den duur kunnen beletten van uw eigendom gebruik te maken.’

In genoemde vergadering werd dan ook in beginsel besloten, om zoo spoedig mogelijk tot het bouwen van een lijkoven in ons land over te gaan, waartoe een terrein bij Hilversum is gekozen. Toch geeft men er de voorkeur aan, om de crematie, evenals de begraving, bij de wet geregeld te zien.

In afwachting van die regeling gaat de Vereeniging voort, om aan hare leden gelegenheid te geven tot het storten eener zekere som, ten einde de bevoegdheid te verkrijgen, om hun lijk, op kosten der Vereeniging, in het buitenland te doen verbranden. Die crematies hebben te Gotha plaats, en tot einde 1890 zijn daar 5 lijkverbrandingen op kosten der Vereeniging verricht. Bovendien hadden aldaar nog 2 crematies van Nederlanders en had te San Remo in Italië nog één crematie plaats voor particuliere rekening.

Vooral door het vervoer over een grooten afstand zijn de kosten dezer crematies zeer hoog en zij bedroegen voor de 5 crematies op kosten der Vereeniging gezamenlijk *f* 1702, dus gemiddeld *f* 340 per crematie. Oprichting van een eigen crematorium in Nederland zou die kosten dus aanmerkelijk doen verminderen.

De slotsom onzer beschouwingen aangaande het wenschelijke eener

invoering der lijkverbranding is, op grond van het bovenstaande, in het kort de volgende.

De lijkverbranding moet, op haar tegenwoordig standpunt en door de groote verbeteringen in de inrichting der ovens, uit een aesthetisch oogpunt als de meest ideale en van een hygiënisch standpunt als de veiligste wijze van doodenbezorging beschouwd worden. Ook de bezwaren met betrekking tot het opsporen van misdaden kunnen door scherpe en verplichte lijkschouwing, zij het ook met betrekkelijk groote kosten, opgeheven worden.

Daartegenover staat, dat de hooge kosten der crematie eene algemeene toepassing zeer in den weg staan, terwijl het, bij uitsluitende toepassing van deze methode, moeielijk zou zijn de noodige deskundigen voor het gerechtelijk onderzoek ten gevolge der verplichte lijkschouwing te vinden en dat onderzoek insgelijks groote kosten zou met zich voeren.

Bovendien zouden kleinere gemeenten wegens de hooge kosten van oprichting zich geen crematorium kunnen aanschaffen, zouden dus de lijken steeds naar grootere steden moeten vervoerd worden, hetgeen onuitvoerbaar zou zijn. En in de laatste zou, bij eene algemeene toepassing, het aantal lijkovens zoo aanzienlijk worden, dat dit een onoverkomelijk bezwaar zou zijn.

Daar bovendien het begraven van lijken op goed ingerichte kerkhoven uit een hygiënisch oogpunt als niet nadeelig moet beschouwd worden en velen tegen de crematie gemoedsbezwaren hebben, bestaat er geene reden, om de laatste verplichtend te stellen en het begraven af te schaffen, hetgeen de noodzakelijkheid niet wegneemt van eene betere inrichting der kerkhoven en eene verscherpte lijkschouwing, ook vóór het begraven.

Wenschelijk is het dus, om de crematie bij de wet toe te laten en haar alle mogelijke faciliteiten te verleenen ten behoeve van hen, die tegen het begraven bezwaren hebben.

Toelating der begraving met facultatieve lijkverbranding zal het meest aan de bezwaren te gemoet komen. Voorloopig zou men voor de crematie kunnen bestemmen de lijken uit de ziekenhuizen, welke niet door de familie opgeëischt worden, en evenzoo zou men bij epidemische ziekten, voor zoover de familie het wenscht, de slachtoffers naar het crematorium kunnen vervoeren. Dat zou tevens eenigermate te gemoet komen aan een der grootste bezwaren van het begraven: de *terreinquaestie.*

Zutfen, 6 October 1892.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Berlijn.
Opmerkingen en aanvullingen.

Berlijn, door Geertruida Carelsen, geïllustreerd door Hendrik Klijn. Amsterdam, J.L. Beijers.

Aan de uitbreiding der stad Berlijn werd onder Friedrich I onvermoeid gewerkt. Sophie Charlotte had van haar gemaal het landgoed Monbijou gekregen. Zij zonderde, gelijk de Keurvorstin Dorothea reeds vroeger gedaan had, een groot stuk van dit goed af, om de Stralauer voorstad aan te leggen, en daar zij ook in deze wijk den grond tegen eene uiterst geringe grondrente en veelal zelfs gratis afstond, werd zij bij de bevolking populair. Die populariteit nam toe, toen zij bij de verdeeling van den grond met gezond verstand te werk ging en erop lette, dat door het gebruik, dat ervan gemaakt werd, de oeconomische waarde van dien grond sterk vermeerderde. Van 1691 tot 1700 verrezen onder haar toezicht verscheiden straten met huizen en tuinen voor den kleinen man. Haar gemaal was in 1688 met den aanleg der groote Friedrichsstadt begonnen en billijkte voor deze stad de hem voorgelegde plannen van Smids en Nering. De nieuwe huizen in deze nieuwe wijken, die met eigen stederecht begiftigd werden, waren in den regel twee verdiepingen hoog en van steen, behoorlijk met pannen gedekt en door één gezin bewoond. De residentie van Anhalt, de stad Dessau, is door Vorst Leopold in denzelfden geest gebouwd en heeft nog voor een groot deel dat karakter behouden. Deze kleine residentie is eentonig, de huizen zijn er zonder veel smaak gebouwd, maar practisch ingericht en daardoor bewoonbaar. Wie in die dagen te Berlijn onbebouwden grond bezat, kreeg bevel op zijn grond één of meerdere huizen te bouwen en het gevolg van dien krassen maatregel was, dat reeds in 1706 alleen in de nieuwe Friedrichsstadt 23 omvangrijke straten geheel bebouwd waren. In Berlin en Cölln werden gelijktijdig op hoog bevel de stroodaken opgeruimd. In 1706 stichtte de vorst buitendien nog op gelijke wijze de Spandauer voorstad, naar zijne derde gemalin de Sophienstadt genoemd, en daar de bevolking der residentie van 1690 tot 1712 met c^{a} 38.500 personen toenam en in laatstge-

noemd jaar reeds 61.000 inwoners bedroeg, meende de vorst nog een stap verder te kunnen gaan en aan het omslachtig bestuur der residentie een einde te moeten maken. In 1707 beval hij zijn minister Ilgen, met den magistraat der steden Berlin, Cölln, Friedrichwerder, Dorotheenstadt en Friedrichsstadt over hare samensmelting te onderhandelen, en toen die onderhandelingen zonder gunstig gevolg bleven, volgde in het jaar 1709 het bevel, alle steden en voorsteden der residentie eenvoudig in politieken zin te vereenigen en onder *één* stadraad, bestaande uit 4 burgemeesters, 2 bijzitters, 1 oeconomie-directeur, 1 oeconomie-ontvanger, 1 oeconomie-controleur en 10 raadsheeren, te plaatsen. De vereenigde stad kreeg alsnu den naam Berlijn en haar stadraad vestigde zich kort daarna in het stadhuis van Berlin. De gemeenteraad werd door de burgerij gekozen; de gekozenen mochten echter eerst na de bekrachtiging der keus door den vorst zitting nemen. De magistraat kreeg nu ook de justitie, de politie, de kerk en het schoolwezen, de ziekenverpleging, enz. in handen, behoudens de privilegiën der vreemde vestigingen. In 1710 ontving de stad mede eene nieuwe regeling der rechtspraak. Aan het hoofd der rechtbank stond een president (één der 4 burgemeesters). Hem ter zijde stonden 5 rechters en 6 bijzitters. De helft der leden moest - evenals de leden van den stadraad - tot de Luthersche en de andere helft tot de Gereformeerde gemeente behooren. Ook werden bij de wet bepaalde maten en gewichten ingevoerd en tevens de privilegiën der gilden herzien, zoodat voortaan voor alle vereenigingen van dien aard eene gemeenschappelijke regeling bestond, waarbij, voor zoover de tijdsomstandigheden dat toelieten, de vrije onderlinge concurrentie toegestaan werd.

In 1693 benoemde de vorst eene commissie ter regeling der stedelijke armenverzorging, die in 1695 eene algemeene armenkas met eene huiscollecte in het leven riep. De Fransche gemeente, de Israëlieten en de Katholieken zorgden voor de armen hunner eigen confessie(*). Eindelijk

(*) In dien tijd werkte het hoofd der piëtisten Spener als predikant te Berlijn. Bij gelegenheid der invoering van de armenwet hield hij eene preek: *Ueber die christliche Versorgung der Armen* (1695), waarin hij uiteenzette, dat het steeds een der eerste plichten der overheid is, de armenverzorging te regelen. Evenzeer behoort het tot de plichten der huisgezinnen, in ruime mate te geven en met de overheid door organisatie de armoede te verminderen. Behoeftigen, die niet bedelen, moeten op voldoende verzorging kunnen rekenen en bedelaars moeten door dwang leeren werken. Spener had reeds in 1679 te Frankfort a/O. eene regeling der armenverzorging bij den raad doorgezet en de vrees voor eene uitgave van thlr. 100.000-200.000 voor dit doel overwonnen, daar de gemeente zijns inziens door tijdige en verstandige hulp de ontaarding der bevolking kan en moet verhinderen. Te Berlijn drong hij op eene gelijke regeling aan en daar hij voorzichtig was en de grooten der aarde niet voor het hoofd stootte, bereikte hij in de residentie meer, dan A.H. Francke, de stichter der beroemde philanthropische inrichtingen te Halle a/S., ooit vermocht zou hebben. '*Wat het hof al of niet kan verdragen*,' schreef Francke aan Spener, '*staat niet in mijn reglement*; *daarnaar vraagt geen waarachtig knecht Gods*.' Daarom konden de Pruisische vorsten het niet met Francke vinden. Uitsluitend met gaven der vrije liefde wilde Francke alle kosten bestrijden en toen hij in het jaar 1721 stierf, stelden gaven der vrije liefde deze instelling in staat ruim 2500 personen in de door hem gestichte inrichtingen te verzorgen en buitendien nog 400 studenten en arme scholieren goed en goedkoop te voeden. Met fl. 7 had hij de eerste volksschool geopend en uit haar ontsproot het beroemde weeshuis. Hierbij werden de spijziging van onbemiddelden, de Duitsche en de Latijnsche school, de drukkerij en de apotheek aangesloten als werken der vrije liefde, 'zonder *fixum* en zonder *fundus*'. Francke had de paedagogische quaestie op de school van Passmann (1683) te Hamburg bestudeerd en later zijn factotum Neubauer naar Nederland gezonden, om daar de weesinrichtingen en de werken der Christelijke liefdadigheid van nabij te leeren kennen en, in zoover de Duitsche

werd nog in 1709 eene algemeene stedelijke en staats-brandkas opgericht met verzekeringsdwang voor alle huiseigenaars. Zij moest evenwel wegens de te sterke oppositie der bevolking in 1711 voor de stad Berlijn weder opgeheven worden, want de bevolking wilde dezen dwang volstrekt niet dulden.

Zoo was dan onder de regeering van den eersten Pruisischen koning *één* groote gemeente gevormd en aan alle onderlinge geschillen der verschillende steden over rechten, privilegiën en vrijheden eens en voor altijd een einde gemaakt. Werd ook nog voortdurend door de bevolking over den steeds toenemenden druk der lasten geklaagd; nam ook op schrikbarende wijze de ontucht in de stad toe, en heerschte ook in alle kringen de buitensporigste zucht naar het bezit van geld en geldswaarde, naar genot, titels en orden - toch moest de stad ten slotte den vorst dankbaar zijn, dat door zijn initiatief eens en voor altijd de eenheid in het bestuur tot stand gekomen was. De stad wilde door en met hare vorsten machtig en groot worden en de weg daarheen is voor elke stad een lijdensweg. Er werd echter voortaan van overheidswege orde in de zaken gebracht. *Berlijn was werkelijk het middelpunt des lands geworden.* Op dien grondslag bouwde later Friedrich II voort, hoewel hij de zelfstandigheid der stad nog meer verminderde. Friedrich Wilhelm I, die zijn vader Friedrich I opvolgde, dacht te veel aan het sparen en den stok, om veel voor de residentie te kunnen doen. Hij zorgde meer voor zijne zomerresidentie Potsdam, bevorderde den bouw van kerken en wijdde voorts alle aandacht aan de opvoeding van soldatenkinderen, aan de kazernen en de exercitiepleinen, aan de dressuur der verschillende volksstammen in echt Pruisischen geest en aan de tucht en de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid in 's lands belang. Niet onverschillig echter was hem de verdere uitbreiding der stad Berlijn, want deze moest in staat gesteld worden aan alle militaire eischen te voldoen en 30.000 man troepen zonder beperking der voor de burgerij beschikbare ruimte kunnen bergen.

toestanden en verhoudingen dat toelieten, hetgeen Christelijk-paedagogisch en oeconomisch gebleken was, te Halle a/S. in toepassing te brengen. Spener gaf aan *armenverzorging van gemeentewege* de voorkeur en wilde haar met vrije gaven verbinden, dus meer stelselmatig op groote schaal organiseeren. Hij zag daarin de brug, om de standen nader tot elkander te brengen en tevens met en door hen het openbaar gezag te sterken.
Zijn piëtisme vond bij het volk minder weerklank dan zijne practische voorstellen. Het piëtisme was voor dit volk te streng, te zeer tegen het publiek vermaak, tegen dans, spel, enz. gekant. Thomasius vond te Berlijn meer bijval, toen hij zeide: '10 Thlr. voor den uitzet van eene boerenmaagd zijn nuttiger besteed dan 1000 thlr. voor een weeshuis en één flink tuchthuis is beter voor den staat dan 1000 gasthuizen.' De nood dwong echter de armoede te lenigen.

Eene vestiging van kolonisten uit Boheme begunstigde hij. Zij kreeg van hem in de Friedrichsstadt tusschen de Krausen- en de Schützenstrasse huizen (1732); dus ook onder hem werd de politiek der Hohenzollern tegenover de kolonisten overal en bestendig in denzelfden geest voortgezet. Ook hij had bij voortduring aan menschen behoefte. Een eigenaardig middel paste deze vorst toe, om de stad te vergrooten. Hij liet het vermogen der burgerij schatten en dwong haar dan met dat vermogen eigen huizen te bouwen. Een ambtenaar zonder eigen vermogen maar met thlr. 200 inkomen werd b.v. op die wijze door den vorst genoodzaakt een eigen huis te bouwen. Hij moest daartoe schulden maken, anders kon hij niet aan het bevel voldoen. Een geheimraad Von Nüssler kreeg van den vorst een stuk moeras aan de Hallesche poort, om daarop een eigen huis te bouwen. Hem kostte dat bevel thlr. 12.000, terwijl het gebouwde huis later slechts thlr. 2000 waard was. Gunstelingen wisten daarvoor veelal vergoeding uit 's lands schatkist te bekomen. Bouwden rijke particulieren een fraai huis, dan werden zij in den adelstand verheven. Het ligt voor de hand, dat nog nooit zoo slecht in de stad gebouwd was als onder deze regeering. Nooit zijn zoovele personen door den verplichten bouw te gronde gericht. In 1737 was het aantal huizen in de Friedrichsstadt door dien maatregel tot 1682 aangegroeid. De vorst reed veel door de straten en zag vele gebreken. Hij zorgde voor eene betere reiniging der straten en voor de aanschaffing van bluschmiddelen. Het volk leerde van hem subordinatie en wanneer het deze niet snel genoeg begreep, hielp de stok een handje. ‘l'État c'est moi’, heette het steeds bij den vorst en spaarde hij, dan moest ook het volk sparen. En ziet: wat hij wilde, geschiedde, want zijn volk was voorbeeldeloos geduldig. Het had het praalvertoon van Friedrich I nagevolgd en volgde nu evenzeer den eenvoud van Friedrich Wilhelm I na. Toch had dit tijdperk ook eene lichtzijde. Pruisen leerde onder hem de vreemde brokken, die het land met de kolonisatie in den mond gekomen waren, verteren en zijne eigenaardigheden in dit mengsel tot heerschappij brengen. Dat de verschillende vestigingen meer tot stand gebracht hadden, indien zij op den duur grootere vrijheid hadden genoten en onder eene andere politieke atmosfeer waren opgegroeid, is aan geen twijfel onderhevig. Dan echter waren zij minder bruikbare werktuigen voor de politiek der Hohenzollern geworden en dan ware in geen geval van eene organisatie onder het staatsgezag sprake geweest. Op deze wijze smolt alles volgens staatsraison tot één geheel ineen en werd echt Pruisisch.

Men zegt niet ten onrechte, dat Berlijn eerst onder Friedrich II alle eigenschappen van eene groote stad aannam. Deze vorst wilde zijne residentie meer doen schijnen en haar met andere groote steden geheel in overeenstemming brengen. Bouwkunstige werken van groote kunstwaarde ontstonden echter onder zijne regeering niet. Zijn bekwaamste

bouwmeester was de gewezen officier Knobelsdorf, maar daar de Koning willekeurig alle bouwplannen veranderde, van zijne ondergeschikten veelal het onmogelijke verlangde en ten onrechte bouwkunstige kennis en ondervinding meende te bezitten, had deze architect eene even moeilijke als ondankbare taak te vervullen. Hij herschiep op verdienstelijke wijze den Thiergarten, die tot nog toe uitsluitend voor de jacht der vorsten bestemd was geweest, in een groot wandelpark, dat voortaan het lievelingsverblijf der Berlijnsche bevolking werd en nog steeds het rendez-vous bij uitnemendheid der fashionable wereld is. Hij bouwde de opera en vergrootte het slot te Charlottenburg, maar op den duur kon hij het niet met den Koning vinden. Beter wisten zich de beide bouwmeesters Bouman, vader en zoon, in de luimen van den vorst te schikken. Hun talent was niet groot, maar met voorbeeldigen ijver hebben zij aan alle bevelen van hun heer en meester voldaan. De dom, die op dit oogenblik voor Raschdorff's meer kolossaal dan schoon koepelproject moet wijken; het paleis van Prins Heinrich, thans de universiteit; de academie van wetenschappen en de bibliotheek zijn proeven van hunne werkzaamheid. Met deze beide architecten wedijverde de bouwmeester De Gontard in vruchtbaarheid. Hij bouwde o.a. de twee decoratieve torens op de Gensdarmenmarkt. Hem stond Unger ter zijde, die o.a. het slot Monbijou bouwde. Friedrich's bouwmeesters waren in den regel òf gewezen officieren òf ondergeschikte beambten, die aan zijn commando gewend waren. Dat moet bij de beoordeeling van hunne bouwwerken in aanmerking genomen worden. Het best van al gelukte in dien tijd de bouw der Katholieke Hedwigskirche, naar het model der Maria rotunda te Rome ontworpen en van 1747-1775 te Berlijn gebouwd. De Koning schonk den bouwgrond en een voornaam deel der benoodigde bouwstoffen aan de kleine Katholieke gemeente. Rome zond thlr. 57.580, Spanje thlr. 18.000, de Dominicanerorde thlr. 5000 en Kardinaal Quirini thlr. 8000 ter bestrijding der overige kosten, terwijl de Berlijnsche Katholieken niet in gebreke bleven eene vrij groote som voor dit doel te offeren, om aan den vurigen wensch van hun pastoor, den Karmelitermonnik Pater Mecenati, te voldoen. Deze wenschte een grooten tempel, zichtbaar van de Linden en toch aan een stil plein gelegen, als teeken der macht van de Katholieke kerk in eene zuiver Protestantsche streek. Reeds uit de verte trekt de kolossale koepel der Hedwigskirche de aandacht der voorbijgangers. Deze koepel wordt door 24 korinthische zuilen gedragen en bedekt eene ruimte, die eene talrijke gemeente kan opnemen. Toegang tot de kerk verleent een ruim portaal met 6 ionische zuilen, dat door eene breede stoep van de straat afgesloten is. Nabij de zes hooge vensters staan de twaalf Apostelen, in zandsteen gehouwen, en voor het hoogaltaar boeit eene plastische groep van carrarisch marmer het oog, Christus en Maria op den dag der opstanding voorstellende en door Melchiori in 1750 voltooid. De bouwmeesters

Von Büring, La Guay en Bouman hebben dezen tempel gebouwd(*).

Gelukte het Friedrich II niet aan bouwwerken van den eersten rang het leven te schenken, daar de kunst nu eenmaal niet aan bevelen gehoorzaamt, beter slaagde hij erin, de Linden, de Gensdarmenmarkt en de hoofdstraten met groote gebouwen te voorzien. De onaanzienlijke, reeds vroeger geschilderde huizen, waaruit Unter den Linden toen nog bestond, liet hij afbreken en daarvoor 44 groote huizen, 4 verdiepingen hoog en meerdere vensters breed, in de plaats zetten. Op de Gensdarmenmarkt verrezen voor zijne rekening 20 dito groote huizen of huurkazernen, en sedert dien tijd werd het allengs gebruik, slechts één étage in een groot en massief huis te bewonen(†). Het rentehuis werd

(*) Mejuffrouw Geertruida Carelsen heeft in haar lijvig boekdeel voor dezen tempel geen enkel woord over en schijnt aan de verschillende vormen van het godsdienstig leven der bevolking zeer weinig aandacht geschonken te hebben. De Katholieke *St.-Michaelskirche* met den 150 voet hoogen koepel (1856-1860 door Soller gebouwd) is haar echter evenmin in 't oog gevallen, hoewel zij buitengewoon gunstig op den Michaelskirchplatz ligt. Van de nieuwe *Synagoge* - een der belangrijkste bouwwerken uit den lateren tijd à la Alhambra - neemt zij ook geene notitie.
Nu is het een feit, dat het moderne Berlijn op zeer vele bezoekers den indruk maakt, alsof het godsdienstig bewustzijn er verwaarloosd wordt, en verscheiden provincialen noemen haar ronduit eene heidensche stad, die zooveel mogelijk het *intellectualisme* op den voorgrond plaatst. Gesteld, dat deze provincialen gelijk hebben en het intellectualisme werkelijk te Berlijn uitsluitend den toon aangeeft, - hetgeen nog geenszins bewezen is - volgt dan daaruit, dat de verschillende tempels, de vele werken der Christelijke barmhartigheid, de zichtbare inrichtingen der Inwendige Zending, de tallooze vereenigingen ter bevordering van het godsdienstig leven minder de aandacht verdienen dan de zoogenaamde liberale ondernemingen, dan b.v. Lina Morgenstern en hare geestverwanten? Wie niet blind de sociale beweging over het hoofd ziet en wie niet uit berekening of partijzucht over de maatschappelijke verschijnselen wil zwijgen, denkt anders. Voor hem hebben alle vormen des levens beteekenis en hij zoekt die vormen te begrijpen.
Berlijn zuigt ongetwijfeld een groot deel der plattelandsbevolking op en is tegenwoordig de groote oefenschool voor de beste intellectueele krachten der natie. Alle klassen der bevolking zijn er aan heftige stormen blootgesteld en klagen over de heerschappij van het egoisme. Alle standen en rangen spreken van eene sterke, steeds toenemende sociale gisting, die nu eens deze dan weder gene richting naar boven drijft en steeds de menigte in beweging houdt. Vaste en nieuwe vormen zijn echter in dezen toestand van overgang nog niet te ontdekken; daartoe was de stroom van buiten naar de stad tot nog toe te breed en te geweldig. Maar zoo arm is hetgeen in het verleden wortelt en naar ontwikkeling van het inwendig leven streeft, in deze stad nog niet, dat de oude vormen eenvoudig spelende ter zijde geschoven kunnen worden. Is niet b.v. Ds. Stöcker minstens evengoed een bezoek waard als Lina Morgenstern? Zijn de Diakonessen-inrichtingen - zelfs wanneer men de garde van St.-Elisabeth over het hoofd *wil* zien - niet minstens even belangwekkend als eene Fröbelschool? Uit den aard der zaak zijn in eene groote stad alle tegenstellingen scherper ontwikkeld en treedt er het partijleven overal in minder gemoedelijke vormen op. Maar alle partijen en alle tegenstellingen moeten opgezocht en gehoord worden, wil men Berlijn schetsen; vooral dan, wanneer men den historischen achtergrond weglaat en voorgeeft alle indrukken van den dag te verzamelen. Ten opzichte van het moderne leven te Berlijn laten ons Mejuffrouw Geertruida Carelsen's schetsen geheel in den steek en kan derhalve ook van aanvulling geene sprake zijn.

(†) De consequente toepassing van dit huurkazerne-stelsel is oorzaak, dat in onzen tijd ruim 3000 menschen in de vijfde verdieping een onderkomen vinden, ruim 40.000 dakkamertjes in beslag genomen hebben, ruim 130.000 de vierde verdieping bevolken en ruim 100.000 in kelders huizen. Één huis in de Ackerstrasse telt ruim 1000 bewoners. Wanneer men nu bedenkt, dat ruim 63.000 familiën met één bewoonbaar vertrek tevreden moeten zijn, dan behoeft het geen betoog, dat men in deze stad stof voor losse schetsen vinden kan.

regel en het huurkazerne-stelsel kwam algemeen in toepassing. De oude poorten werden onder dezen vorst afgebroken, de Berlijnsche vestingwallen geslecht, nieuwe bruggen aangelegd, ruime arcaden gebouwd en tusschen de verschillende wijken der stad werd meer onderling verband, meer eenheid gebracht. Dat alles was echter eene quaestie van techniek, niet van kunst.

Stonden de beeldende kunsten niet meer zeer hoog in aanzien, des te meer werden een tijdlang de muziek en de wetenschappen door den vorst en het volk op prijs gesteld. De muziek was tot 1759 door Graun uitmuntend vertegenwoordigd en nog is het te Berlijn gebruikelijk, zijn *Tod Jesu* met tekst van Ramler elken Goeden Vrijdag door het domkoor ten gehoore te brengen. Van 1741-1756 componeerde Graun niet minder dan 28 opera's en aan hem was het voornamelijk te danken, dat de Berlijnsche opera in die dagen Europeesche vermaardheid verkreeg. Ook Karl Philipp Emanuel Bach liet zich eenige jaren aan Berlijn binden. Maar op den duur oefende Quanz, 's vorsten leermeester in het fluitspel, op muzikaal gebied te grooten invloed uit en daaronder leed de ontwikkeling der muziek als kunst in de hoofdstad. Voor den vorst was de muziek meer een vermaak en aangenaam tijdverdrijf dan een middel ter veredeling van den geest en zij werd daarom evenals het tooneel slechts zoolang het hem behaagde, begunstigd.

Met meer ernst behandelde de vorst de wetenschap. Zij moest echter eerst door Fransche letterkundigen in een voor hem aantrekkelijken vorm gegoten worden. Voor de verbetering van het onderwijs had hij niets over. Volksonderwijzers werden onder zijne regeering de invaliden der armee. Één enkele school heeft haar ontstaan aan zijn initiatief te danken, namelijk de militaire school voor leden van den adel. De gymnasiën werden niet minder dan de volksscholen verwaarloosd, en de verbetering, die in dien tijd het volks-, het middelbaar en het hooger onderwijs ondergingen, was niet zijne verdienste maar het gevolg der onderwijsonderneming van Ds. Hecker, die in 1747 buiten den staat en de gemeente om eene middelbare school voor jongens en meisjes oprichtte. Het gelukte dien predikant met veel moeite de onderofficieren uit de scholen van zijn kerspel (Dreifaltigkeit) te verdringen en de aanstelling van behoorlijk onderwezen leeraren door te zetten. Deze onderwijzers werden goed bezoldigd en waren in paedagogischen zin bekwaam genoeg, om den Augiasstal te zuiveren. De kosten dekte de onverschrokken predikant door eene collecte. Toen de bijdragen rijkelijk vloeiden, zorgde hij voor de oprichting van eene particuliere school, waarin voor goed onderwijs in den godsdienst, de natuurkunde, de geschiedenis, de aardrijkskunde, de rekenkunde, de Duitsche taal en de Latijnsche taal gezorgd was. Spoedig kon deze school uitgebreid worden en werd ook nog systematisch onderwijs verstrekt in de wiskunde, de natuurwetenschappen, de oeconomie en de practische kunsten van het nijvere leven, in het teekenen en in de plantenkunde. Hij onderscheidde drie afdeelingen,

namelijk: 1°. lager onderwijs of de Duitsche school (godsdienst, lezen, rekenen, schrijven); 2°. middelbaar onderwijs (wiskunde, natuurwetenschappen, enz.), en 3°. de Latijnsche school (classieke talen, enz.). Één jaar na de opening der volledig ingerichte nieuwe school telde het instituut reeds 600 leerlingen en konden de kosten uit vrijwillige bijdragen in zóó ruime mate gedekt worden, dat 200 leerlingen zelfs gratis onderwezen werden. In 1750 opende hij het schooljaar met 1000 leerlingen en 30 leeraren. Eene middelbare school voor meisjes werd nu aan deze particuliere inrichting toegevoegd. Kort daarop ontstond behoefte aan eene normaalschool ter opleiding van onderwijzers en eindelijk ging Ds. Hecker ook nog over tot de stichting van eene schoolbibliotheek, een kabinet voor natuurlijke historie en een plantentuin. Wat echter wellicht nog meer beteekende: het stedelijk bestuur en de ouders zagen het ontoereikende van het bestaande schoolstelsel in en waren bereid de stedelijke scholen te hervormen, nu eens het ijs gebroken was. Dr. Büsching verbeterde de stedelijke gymnasiën, Meierotto en Gedicke bouwden op den gelegden grondslag voort, zoodat voortaan de particuliere met de stadsschool kon wedijveren en meer dan tot dusver aan vrije scholen voor onbemiddelden gedacht werd. De Fransche gemeente behield haar eigen schoolwezen en richtte buitendien nog eene ‘école de charité’ voor onbemiddelden op; de Israëlieten bleven met hunne scholen niet achter en voor soldatenkinderen waren steeds in den militairen staat begunstigingen in overvloed voorhanden. Eigen hulp zonder persoonlijk winstbejag had voor het eerst te Berlijn gezegevierd en den vooruitgang den weg gewezen.

Had een eenvoudig predikant het voorbeeld gegeven en de Duitsche school opgebouwd, de Duitsche wetenschap liet hem niet in den steek, maar begon, onbekommerd om de Fransche gunstelingen des Konings, aan het ernstig streven der bevolking naar meer kennis te gemoet te komen. Winckelmann, niet met de Duitsche wetenschap ingenomen, liet zich toch den *Phädon* van Mozes Mendelssohn naar Rome zenden en noemt dit boek ‘een der beste door hem in de Duitsche taal gelezen werken’. Sulzer, bekend door zijne theorie der schoone kunsten, en Merian schatte hij zeer en op den omgang met den boekhandelaar Nicolai, den beschrijver der zienswaardigheden van Berlijn en Potsdam in historische volgorde, had hij niets aan te merken, indien hij als bibliothecaris en archeoloog naar Berlijn geroepen werd. Minder behaagde hem daarentegen de begunstigde stelling der Fransche modehelden. Den Markies D'Argens, een der intiemen des Konings, noemt hij ‘een ezel en eene schandvlek voor alle geleerde genootschappen’. Over Maupertuis, den president der academie van wetenschappen, die niet minder dan thlr. 3000 extra toelage genoot, bestond in wetenschappelijke kringen geen verschil van meening. Eens deelde Maupertuis, deze pseudo-geleerde, aan de leden der academie zijne zoogenaamde ontdekking van eene natuurwet mede, door hem ‘de kleinste

kracht in de werkingen der lichamen' genoemd. Maar nog in dezelfde zitting bewees de Nederlandsche geleerde König, dat de president die ontdekking woordelijk aan Leibnitz ontleend had, 't verder aan Voltaire overlatende den ijdelen Maupertuis geheel af te maken. Over Voltaire's optreden te Berlijn wordt te recht liefst het stilzwijgen bewaard. Voor den vorst was Voltaire om redenen van anderen aard geruimen tijd onontbeerlijk. Algarotti werd slechts tijdelijk voor Berlijn gewonnen en de onderhandelingen met D'Alembert werden met geen gunstig gevolg bekroond. Maar niet hierop komt het aan, in welk gezelschap de Koning het meeste genoegen schepte en door wien hij 't meest en het duurzaamst opgewekt werd. Evenmin doet het er veel toe, dat en waarom hij aan de Franschen niet alleen in de letterkunde en de wetenschap maar ook op het gebied der beeldende kunsten den eersten prijs toekende. Gerust mocht hij in Bouchardon, in Adam en Pigalle de grootste meesters der beeldhouwkunst vereeren en bij Vanloo en De Troy zweren. De hoofdzaak was, dat het vrije wetenschappelijk onderzoek niet alleen door hem geduld, maar zelfs begunstigd werd; dat voor de meest verschillende richtingen op eens lucht en licht voorhanden was, en dat mannen der wetenschap gehoor vonden. Er bestond daardoor gelegenheid de krachten met elkander te meten en gedurende die krachtmeting werden de ideale goederen medegeteld. In één woord: het gevoel werd in dit tijdperk gewekt, alsof men te Berlijn werkelijk in eene groote stad leefde, die allen zonder onderscheid vrije beweging aanbood en in den ontwikkelden mensch geen werktuig meer zag. Voorts was van niet minder beteekenis, dat de vorst persoonlijk en in het openbaar op letterkundig gebied werkzaam was, ja, zelfs de Duitsche pers met ingezonden stukken bedacht. Wel verkondigde hij in zijne werken gedachten en zienswijzen, die hij op het gebied der practijk in zijn land niet toepaste, maar die gedachten en zienswijzen baarden daarom toch niet minder opzien en hielden voortdurend de intellectueele wereld in spanning. Zijn voorbeeld spoorde tot navolging aan. Geleerden van naam en staatslieden van den eersten rang werkten aan den opbouw der journalistiek mede. Mylius en Lessing waren voor de *Vossische*, Lamprecht was voor de *Haudesche* (later *Spenersche*) *Zeitung* werkzaam, en al moest laatstgenoemd orgaan in 1743 zijn opschrift: 'Wahrheit und Freiheit', in 'mit Königlicher Freiheit' veranderen, het feit bleef toch bestaan, dat openbaarheid ook door den vorst onder zekere omstandigheden voor nuttig en wenschelijk gehouden werd en publieke zaken door mannen van invloed en beteekenis in het openbaar besproken konden worden. Men neme de publicatiën der firma Nicolai uit de jaren 1759 tot 1786 ter hand en lette op de verbetering van den smaak en op het oordeel der beschaafden van dien tijd, en men zal volmondig moeten erkennen, dat er leven en beweging op elk gebied ontstaan was en dat het volk de intellectueele en ideale goederen der natie leerde achten en waardeeren.

Er heerschte overal vreugde, dat de natie de vleugelen vrijer mocht uitbreiden. Die vooruitgang kan niet genoeg op den voorgrond geplaatst worden(*).

Het maatschappelijk leven der bevolking onderging wellicht in dien tijd de meeste onmiddellijke verandering. Toen Friedrich II stierf, telde de stad niet minder dan 147.000 inwoners, waaronder 34.000 man troepen. Zij omvatte 2⅓ mijlen met eene oppervlakte van ruim 900000 □ roeden en was met 6644 huizen bebouwd, die 268 straten en pleinen vormden, onderling door 36 bruggen verbonden. De bevolking was echter toen strenger dan ooit te voren in standen en klassen gescheiden en alle inrichtingen en personen leden sterk onder den heerschenden kastengeest. De adel verachtte den eerzamen burger; de officieren vormden eene eigen kaste met eigen privilegiën; de hoogere beambten en geleerden kwamen niet meer gaarne persoonlijk in aanraking met de lagere beambten, met de kooplieden en de ambachtslieden, terwijl deze laatste klasse wederom in verschillende, naar buiten streng van elkander afgesloten groepen gescheiden was. Deze standen en klassen wedijverden in zoover met elkander, dat zij in uiterlijk vertoon, in uitgaven voor kleeding, voor feesten als anderszins elkander de loef trachtten af te steken en te overtreffen. Maar dat schitteren naar buiten, dat leven voor den schijn met grootendeels geleende veeren droeg een door en door burgerlijk karakter. Hoe sterker

(*) Goethe spreekt in zijne *Dichtung und Wahrheit*, Bd. 2, Buch 7, van de verdiensten des Pruisischen Konings en zegt o.a: ‘Reeds vroeger was door de Fransche kolonie, evenals later door de voorliefde des Konings voor de beschaving dier natie en voor hare financieele instellingen, veel van den Franschen geest naar Pruisen gekomen. De ontwikkeling der Duitschers werd daardoor zeer begunstigd, omdat de bewoners dientengevolge tot tegenspraak en tegenstand aangemoedigd werden. Niet minder was Friedrich's afkeer van den Duitschen geest een geluk voor de vorming der Duitsche letterkunde. Men deed alles, om door den Koning opgemerkt te worden, maar men deed dat op Duitsche wijze, volgens eigen overtuiging. Men deed, wat men als juist beleed en als recht wenschte en wilde; wat de Koning als een Duitsch recht moest leeren aannemen en waardeeren. Dit doel werd niet bereikt en kon niet bereikt worden, daar men van een koning, die intellectueel wil leven en genieten, niet kan eischen, dat hij zijn tijd verliest, om hetgeen hij voor barbaarsch houdt, te leeren kennen, aannemen en waardeeren. Daartoe werd die letterkunde te laat ontwikkeld en was zij nog te weinig voor genot geschikt. Anders op het gebied der nijverheid. Daar was oogenblikkelijk gevolg denkbaar. Daar was het denkbaar, dat de Koning zichzelf en voornamelijk zijn volk dwong, in plaats van goede vreemde waren minder goede eigen producten te verbruiken, maar in de nijverheid gaat alles sneller, ook de ontwikkeling, en wordt geen menschenleven vereischt, om zulke dingen te laten rijpen.’
Goethe erkent de herleving van den vrijen geest, die van 's Konings regeering het noodzakelijk gevolg was en de ontwikkeling der eigen krachten eerst mogelijk maakte. In de residentie werd die ontwikkeling echter geruimen tijd tegengehouden door den strijd der materieele belangen, der oppervlakkigheid van den gezelligen omgang en der overdreven zucht, om zich aan de houding van het hof te spiegelen. Maar in en met den Pruisischen Koning had het Protestantsche Duitschland eene zelfstandige figuur gewonnen, die door daden schitterde en voor het algemeen menschelijke speelruimte genoeg overliet. Van den Koning maakten de Duitschers een ideaal en hun ideaal wees hun den weg, om een trap hooger te stijgen. Hun denken en voelen kreeg inhoud kreeg eene stof, waardig genoeg alle krachten in te spannen. Dat was het, wat hun ontbroken had.

de scheiding in standen, in rangen en klassen, hoe beperkter de horizon van elken stand, van elken rang en van elke klasse. Deze corporatieve en exclusieve geest kenmerkt tot op heden het maatschappelijk leven der bevolking en daar voor zulke onderscheidingen meer en meer het raison d'être ontbreekt, ligt het voor de hand, dat de kasten alleen door het zoogenaamd fatsoen en het materieel genot saamgehouden worden en het gezond verstand daarbij geene rol hoegenaamd speelt. Hoe meer de bevolking als maatschappelijke kaste echter aan bepaalde regelen gebonden was, hoe ongebondener zij ten opzichte der zeden werd, en een kenner van dien tijd merkt niet ten onrechte op, dat de bordeelen, die in dit tijdperk overal in de stad voorhanden waren, ten slotte de eenige plaatsen moesten zijn, waar alle standen zonder onderscheid vrij met elkander konden omgaan en ook werkelijk omgingen(*). Het familieleven liet onder zulke omstandigheden uit den aard der zaak zeer veel te wenschen over en de uithuizigheid werd voor alle standen, rangen en klassen regel. Alle kringen redekavelden toen bij voorkeur over letterkundige, aesthetische en sociale onderwerpen en beoefenden de muziek, maar bij de groote meerderheid waren zoowel deze redekavelingen als de muziekliefhebberij niets anders dan een dekmantel voor de begeerte naar kitteling der zinnen, naar amusement en verdrijving der verveling. Tegenover de fijne onderscheidingen naar den titel, naar de orden en naar het geld stond de opheffing van elke onderscheiding naar het moreel en intellectueel gehalte van den mensch. In dit tijdperk begonnen maatschappelijke toestanden te heerschen, die de latere nederlaag der Pruisen bij Jena voorbereidden en den val der toen bestaande maatschappij meer dan voldoende ophelderen. De ongebonden liefde, het spel en de wijn werden in de eerste plaats gehuldigd en veelal dacht men niet eens meer aan de handhaving van den beteren uiterlijken schijn. De gelukkige oorlogen onder Friedrich II hadden allen met vertrouwen in eigen kracht vervuld en de militaire roem had in zóó hooge mate eene vergoding der eigen persoonlijkheid te voorschijn geroepen, dat het leven in deze conventioneele maatschappij voor alle zelfstandig denkenden ondraaglijk werd. In alle betere producten van den geest werd dan ook de nabijzijnde val van den machtigen staat aangekondigd. En ware de Beiersche erfopvolgingsoorlog, die de laatste levensjaren van den Grooten Koning verontrustte, niet zonder eenig militair rencontre van beteekenis afgeloopen, de latere catastrophe, die Pruisen zoo diep vernederde, zou waarschijnlijk reeds 30 jaren vroeger de wereld verrast

(*) In 1780 bestonden te Berlijn niet minder dan 100 publieke huizen *met privilege der overheid*, gemiddeld door 7 à 9 publieke vrouwen bewoond, dus 7 à 900 geprivilegeerden. Zij werden door de overheid in 4 klassen onderscheiden, namelijk: 1°. het rendez-vous der fashionable wereld; 2°. het rendez-vous der burgerij, waarin de publieke vrouw officieel den titel 'Mamsell' droeg; 3°. het bordeel voor ambachtslieden, en 4°. het bordeel voor Hamburgsch en Amsterdamsch scheepsvolk, waarin de publieke vrouw de gewone burgerlijke kleeding droeg. Aan die onderscheiding stoorde zich het publiek niet. In: *Briefe über die Galanterien in Berlin*, *von einem österreichischen Officier auf einer Reise gesammelt*, worden de maatschappelijke toestanden uitvoerig geschilderd.

hebben, want reeds toen waren bedenkelijke scheuren in den bouw zichtbaar geworden en stond het staatsgebouw op geen hecht fundament meer. Het was geen kunstwerk, maar een kunststuk. Eerst na den val van dien Pruisischen staat, die te uitsluitend in één persoon belichaamd was en de kroon meer op de macht dan op het recht liet rusten, werd het herstel door de invoering van het *selfgovernment* mogelijk gemaakt. Terugkeer tot de natuur en gebruikmaking der onderdrukte krachten ten bate van het algemeen werd in de dagen der herleving, in den vrijheidsoorlog de leus. Deze periode van ernstigen arbeid, het begin van deze eeuw, werd voor Pruisen het tijdperk der inwendige hernieuwing, de voorbereiding voor de verkrijging van werkelijk nieuwe, nog grootere macht, en indien onze tijd opnieuw in genot zwelgt en de goden der zinnen aanbidt, dan is aan het tegenwoordig geslacht de mogelijkheid daartoe verschaft door de wijze gematigdheid, de ijzeren volharding en de moreele zoowel als intellectueele en physieke kracht van zijn voorganger, die de waarde der materieele en immaterieele goederen in dagen van nood en ellende aan het volk wist in te prenten en vijftig jaren lang allen weerbaar maakte, zoodat feitelijk door onthouding van overdaad en door vermijding van eigen vergoding een kapitaal verzameld werd. Dat kapitaal, in onzen tijd uiterst gebrekkig onder de bezitters en niet-bezitters verdeeld, wordt nu wederom met verloochening der oeconomische wetten verkwist. Zoo wisselen onthouding en verkwisting, recht en macht, grootheid en bescheidenheid, totdat de voorgeschreven loopbaan van het volk volbracht is.

In den regel wordt door geschiedschrijvers gezegd, dat de algemeene overspanning, waarvan aan het einde van het tweede kolonisatie-tijdperk sprake was, na den dood van Koning Friedrich II voor algemeene ontspanning plaats moest maken. Zeker is, dat na zijn overlijden om begrijpelijke redenen eene algemeene ontnuchtering op te merken viel en het vertrouwen in de verdere ontwikkeling van stad en land onder Friedrich Wilhelm II van den beginne af geschokt was, zoodat deze vorst, die slechts elf jaren regeerde, gewoonlijk voor het plotseling allen zichtbaar verval van den staat verantwoordelijk gemaakt wordt.

Friedrich II had bijna eene halve eeuw aan het hoofd van den staat gestaan en zich steeds den eersten dienaar van dien staat genoemd[*].

(*) Een Israëlietisch tijdgenoot van Friedrich II beoordeelt dezen vorst aldus:
'De vraag is opgeworpen, of de Groote Koning *idealist* was. Ik geloof die vraag ontkennend te moeten beantwoorden. *Ideeën*, *waaraan hij de realiteit toetste*, waren wel in zijn bezit, maar het lag geenszins in zijn karakter, het tegenwoordige of bestaande in overeenstemming te willen brengen met eenige onbepaalde voorstelling van eene ideale toekomst. En zelfs indien hij daartoe phantasie genoeg bezeten had, beschikte hij toch over nog meer doorzicht. Hem was het niet verborgen gebleven, dat de kneedbare stof voor een beeld der kunst in zijn land ontbrak. Hij kende de bouwstoffen, waarover hij als vorst beschikte, maar ook zijne eigen kracht, en zijn arbeid had steeds ten doel, het volk tot zich omhoog te heffen, alvorens dit volk wellicht buiten hem om grooter werd dan hij. Hij verachtte daartoe het kleine niet, omdat het de stof voor het grootere in zich bevat. *Orde* wilde hij stichten en *orde* wilde hij behouden, omdat orde eene deugd is, waaruit vele andere deugden ontspringen, en omdat orde *de voorwaarde van de harmonie en van den uitwendigen vorm der meeste dingen* is. Zijn oog zag veel van hetgeen anderen niet zagen, en omdat hij geen idealist was, hervormde hij meer en duurzamer dan Jozef II, die de toekomst vooruitsnelde, zonder op diep ingewortelde vooroordeelen te letten, en daarom teleurstellingen, ondank oogstte. Deze was idealist, maar niet opgewassen tegen de vereenigde macht der kleingeestige materieele belangen.'

Aan zijn opvolger Friedrich Wilhelm II ontbraken in hooge mate kennis van zaken en politieke bestendigheid, terwijl Friedrich Wilhelm III een te burgerlijk opgevoed man was, om zonder sterken druk van buiten in staat te zijn de opvoeding van een intusschen rijper geworden volk te leiden. De kolonisatie had hare taak vervuld en zoowel door politieke als door sociale hervormingen het Pruisische volk genoopt, voortaan alleen op zijn eigenaardig karakter te vertrouwen. Nu kwam het er voor dat volk in de eerste plaats op aan, door de daad te toonen, wat het eigen karakter, of liever: wat de specifiek Pruisische individualiteit voor de algemeene beschaving zelfstandig tot stand kon brengen. Nadat het vreemde en uitheemsche in het specifiek Pruisische opgelost was, moest eerst het lijdensproces volgen. Eerst daarna begon de eigen productieve arbeid in Duitschland macht te verkrijgen en bereidde de Duitsche politiek zich voor, ook buiten Duitschland als Europeesche groote mogendheid eene hoofdrol te spelen. Op welke wijze dat doel bereikt werd, ligt buiten het bestek van deze opmerkingen en aanvullingen. Berlijn was daarbij slechts middellijk betrokken. Een paar mededeelingen ter karakteriseering van den geest des tijds zijn voldoende, om over de verdere ontwikkeling der stad meer licht te verspreiden.

Koning Friedrich Wilhelm II was een uiterst zwak en buitengemeen zinnelijk vorst, een geschikt werktuig in de hand van beginsellooze gunstelingen en maîtresses. Onbekwaam zelf te regeeren, verspilde hij groote sommen voor zijn persoonlijk genot. Maar zijne regeering bezat toch één goede eigenschap, die tot nog toe aan de Pruisische regeeringen ontbroken had, namelijk: zij mengde zich niet in alle zaken van particulieren aard en verhinderde niet stelselmatig de ontwikkeling der individueele kracht. In de eerste plaats werd door die meerdere onthouding van den vorst de kunst gebaat. De bouwkundige Langhans had reeds vroeger te Breslau door zijn toezicht en zijne bouwwerken naam gemaakt. Hij was geen gewezen officier, maar een man van het vak. In hem vond de Fransche mode een bestrijder van karakter en talent. Principieel keerde hij tot de antieke terug en bouwde hij in den geest der Grieken. Strenge vormen wist hij met eenvoud te verbinden. Hem plaatste de Koning aan het hoofd van het Pruisische bouwwezen en het is voldoende zijn *Brandenburger Thor* te noemen, om aan te duiden, op welke wijze hij aan zijne vakgenooten den weg wees. Alle bouwplannen werden door hem met een ander oog bezien en streng bouwkunstig beoordeeld. Hij bouwde buitendien nog het later door Keizer Wilhelm I bewoonde paleis, dat Unter den Linden siert en door zijn eenvoud bij allen smaak van aristocratischen zin getuigt. Door Gentz en Gilly (vader en zoon) werd hij in zijn streven

wakker ondersteund. Zij ijverden met hem voor de zuivering van den bedorven smaak. Hem dankt Berlijn o.a. nog de *Herkulesbrug.* Voor deze monumentaal gedachte brug werden twee plastische groepen bestemd, voorstellende: 1°. *den strijd tusschen Herkules en den leeuw*, en 2°. *den strijd tusschen Herkules en den centaur Nessus.* Die arbeid werd aan den beeldhouwer Schadow, den zoon van een Berlijnschen kleermaker, toevertrouwd. Schadow was door den invloed der maîtresse des Konings, de eerst later tot Gravin Von Lichtenau verheven burgerlijke geliefde van den vorst, Tassaert's opvolger met den rang van hofbeeldhouwer geworden. Hij werd de rechterhand van Langhans bij den bouw van den beroemden triomfboog, die van hem de rijke plastische versiering ontving, en zijn kolossaal vierspan met de in den wagen staande Victoria behoort tot de sieraden der stad. De poort werd voor 't eerst geopend, toen de Koning uit Champagne naar Berlijn terugkeerde, en bij de opening weerklonk voor 't eerst uit 's volks mond het nu algemeen bekende lied van Dr. jur. Schuhmacher te Lübeck: *Heil Dir im Siegerkranz!* Dit lied is niet lang daarna het Pruisische volkslied bij uitnemendheid geworden. Nog een ander kunstenaar van beteekenis moet hier terloops vermeld worden: de geniale Asmus Jacob Carstens, vriend en geestverwant van Thorvaldsen.

Carstens, hoewel nog jong en onervaren, dong toen reeds mede naar den prijs voor de beste plastische versiering der Herkulesbrug. Zijn ontwerp: *Herkules*, *in strijd met den centaur*, prijkte op de eerste Berlijnsche tentoonstelling van werken der kunst, die in die dagen de gemoederen bezighield. Schadow had twee ontwerpen naar deze tentoonstelling gezonden: *Herkules*, *strijdende met den leeuw*, en *Theseus met den Minotauris.* Langhans droeg Schadow de uitvoering van *Herkules met den centaur* naar eene gravure der plastische groep van Giovanni di Bologna in de Loggia dei Lanzi te Florence op en liet den beeldhouwer G.N. Boy den *Herkules met den leeuw* boetseeren. Carstens ontwierp nog in dien tijd te Berlijn zijn *Sturz der Engel*, een geniaal werk, dat later door Meier te Hamburg aangekocht werd. Hem werd voor zijn vertrek naar Italië de versiering van een plafond in een der vertrekken der Koningin in het koninklijk slot opgedragen. Dit plafond is nog voorhanden en met zes goed geconserveerde mythologische voorstellingen van zijne hand beschilderd. Minder goed bewaard werd een werk voor de zaal van het Dorville-huis op den Pariserplatz *(Blücher's huis).* Toen Prins August van Wurtemberg gedurende zijn verblijf te Berlijn dit huis bewoonde, vond hij de eetzaal van zijn paleis te weinig modern naar zijn smaak ingericht. Hij liet daarom een behanger komen en de werken van Carstens zonder veel omhaal hoogst eenvoudig vernietigen. De behanger was wanhopig, toen hij vernam, van wien hij een kostbaar werk vernietigd had, maar de Prins had nooit van den kunstenaar Carstens gehoord. Zijn eerste indruk van de zaal was niet gunstig geweest en haar antiek karakter mishaagde hem.

Daar hij gewoon was uitsluitend naar eigen, vluchtige indrukken te oordeelen en zich om de meening van anderen niet te bekommeren, dacht hij er niet aan, dat deze kunst van waarde kon zijn en werken van Carstens tot de zeldzaamheden behooren. Dus weg ermee, want waartoe onnoodig het intellect belast en het aesthetisch gevoel ontwikkeld? Nog enkele andere ontwerpen van Carstens herinneren aan zijn verblijf te Berlijn en zoowel het Berlijnsche museum van handteekeningen als het museum te Weimar, de geheimraad Jordan en de academie van beeldende kunsten te Berlijn bewaren nog een aantal producten van zijn genie. Weinig bekend en toch opmerkenswaardig is het, dat Carstens ook aan de concurrentie voor het monument van den Grooten Frits deelnam en buitendien eene geniale teekening van den slag bij Rossbach ontwierp. Carstens was intiem bevriend met den landschapsschilder en architect Genelli. Beide begaafde kunstenaars verdiepten zich in de studie der antieke en aan Genelli's invloed was het in hoofdzaak toe te schrijven, dat de Minister Von Heynitz Carstens voor rekening van den staat naar Rome zond. Eens in Rome, keerde hij niet meer naar Berlijn terug. Berlijn had echter niet tevergeefs onder Langhans eene edeler richting ingeslagen. De groote meester Schinkel trad op geniale wijze in hunne voetstappen en bewees door de daad, dat ook de kunst met geringe middelen groote werken ten uitvoer kan brengen. Zijn genie schiep het classieke uiterlijk der tegenwoordige stad, dat Mr. Vosmaer met weinige woorden op voortreffelijke wijze schilderde en dat ons in de inleiding bezighield.

Nog één feit: de vorst dacht gunstiger over het Duitsche tooneel dan zijne voorgangers en was de eerste, die in 1789 te Berlijn een koninklijk tooneel oprichtte. Bij dit tooneel werd de dichter Ramler als letterkundig hoofd aangesteld, terwijl de beroemde acteur Fleck als regisseur de leiding op zich nam. Iffland nam in 1797 de directie over en wist aan den stand der acteurs de algemeene achting te verschaffen. Onder hem werd het tooneel een kunstinstituut van den eersten rang, waarop de bevolking te recht trotsch was.

Het volksonderwijs werd mede verbeterd en last not least moet op de Duitsche wetenschap gewezen worden, die, trotsch op vertegenwoordigers als Immanuel Kant en Fichte, aan de natie een nieuw verschiet opende. Haar ernstig karakter werd meer en meer gewaardeerd. Vatten wij het gezegde te zamen, dan is het aan geen twijfel onderhevig, dat toen elementen genoeg voorhanden waren, om de herleving der natie op elk gebied voor te bereiden, en dat de vreemde overheersching eene zuivering op groote schaal mogelijk maakte, daar de moreele krachten na den val wederom duurzaam het overwicht verkregen.

Eens vroeg de Groote Frits aan den Franschen gezant te Berlijn, of de stad Berlijn niet, wat omvang en hoedanigheid betrof, op gelijke lijn met Parijs stond.

‘Ongetwijfeld, Sire!’ luidde het ironisch antwoord, ‘met dit onderscheid evenwel, dat wij te Parijs niet meer zaaien en oogsten.’

Sedert deed de vorst, die den zin van het hem gegeven antwoord begreep, alles, om dat zaaien en oogsten in en om de stad met al hetgeen aan haar landbouwkundigen oorsprong herinnerde, uit de residentie en hare naaste omgeving te verbannen. Toch is het landbouwkundig karakter, dat in alle groote steden oorspronkelijk eene rol van beteekenis speelde, wellicht het langst te Berlijn bewaard gebleven en zijn daarvan nog in onzen tijd de duidelijke sporen in de stad voorhanden. Steeds echter trachtten de vorsten de bebouwde akkers buiten de muren der stad te houden en ruimden zij de weilanden daarbinnen op. Voor den Grooten Frits lag het zwaartepunt in de nijverheid. Hare ontwikkeling in verbinding met die van den handel ging hem boven alles. Hem scheen het industriestelsel de meer ontwikkelde oeconomische vorm, die ook eene kunstmatige behandeling toeliet. In deze eeuw ontaardde dit stelsel in industrialisme, dat tegenwoordig feitelijk in de stad den toon aangeeft. Maar typisch voor Berlijn is bovenal de inmenging der vorsten geweest. Die inmenging onderdrukte de zelfstandige ontwikkeling der bevolking; de vorsten dachten en handelden voor haar en verhinderden elken natuurlijken overgang. Hun optreden is oorzaak, dat er van de opkomst van eene onafhankelijke burgerij met een eigen wil geene sprake meer kon zijn. In overeenstemming met den aard der eerste kolonisatie was oorspronkelijk de woning voor één gezin met den Hollandschen gevel regel en daar er overvloed van hout voorhanden was, werd de ontwikkeling der zoogenaamde houtarchitectuur dientengevolge door de bouwstof ten zeerste begunstigd. Een vorst gaf bevel den bouw van massieve huizen van steen met twee verdiepingen te beginnen, en bepaalde voor die woningen den stijl; hij liet op zijn bevel bouwen en dwong zijne onderdanen in die gebouwen te wonen, zonder te vragen, of zij de uitgaven daarvoor konden bestrijden of dergelijke huizen begeerden. Een ander vorst wierp die gebouwen zonder vorm van proces om en gaf aan het kazernestelsel de voorkeur. De woningen in die kazernen waren in den regel te groot voor de toen bestaande behoefte en verleidden tot uitgaven voor meubels, enz., die niet tot de inkomsten in verhouding stonden, en gelijk het onder die omstandigheden wel vanzelf spreekt, liet de hoedanigheid der huizen evenveel te wenschen over als de hoedanigheid der meubels, enz. Snel, goedkoop en slecht werd reeds in die dagen regel. Nog een ander nadeel was het gevolg der overvloedige en te groote woningen, namelijk de verhuring aan personen van twijfelachtig moreel karakter, want de huiseigenaar moest alle personen in zijn huis nemen, die hij kon krijgen, om de rente der huisschulden te dekken. Ten allen tijde werd over de daardoor ontstane vermenging van de gezeten burgerij met het sociale deficit geklaagd en nergens werd de scheiding tusschen deze beide categorieën minder consequent doorgevoerd dan te Berlijn. Maar uit den

geschetsten toestand vloeit tevens voort, dat alle verhoudingen en inrichtingen uit den aard der zaak steeds een provisorisch karakter moesten dragen. Iets opgeschroefds en reclameachtigs was het kenmerk ervan. Eene soortgelijke ontwikkeling is in geene andere stad van dien omvang weer te vinden, daar in andere groote steden de ontwikkeling een meer organisch karakter droeg en de burgerij overal allengs de plaats der oude patriciërs innam, om als nieuwbakken patriciërs op bevestiging van hare maatschappelijke stelling bedacht te zijn, en tevens bij alle aanschaffingen zooveel mogelijk op duurzaamheid lette. Daarom noemt men Berlijn dan ook te recht eene door vorsten ontwikkelde stad, het middelpunt van een militairen staat en het spiegelbeeld van eene groote mogendheid, die het erop toelegt, het individu te doen opgaan in de individualiteit van den staat. Voor het individu regelen en beslissen de overheid, de staat en de vorst alles en nog wat. Prévost meent, dat het karakter der nieuwe stad den indruk maakt *provisorisch* ingericht te zijn, en dat provisorische herinnert hem aan den vluchtigen bouw van eene wereldtentoonstelling. Was evenwel dat karakter vóór en onmiddellijk na den zevenjarigen oorlog minder provisorisch? En wat meer zegt: liet de meerderheid der bevolking zich niet steeds door het schitterend uiterlijk der provisorische macht beheerschen?

Toen Napoleon I aan het hoofd der troepen te Berlijn zijn intocht deed, klonk hem overal in de straten een ‘vive l'empereur’ te gemoet. Gevaarlijk noemde de machtige veldheer daarom dan ook niet deze bevolking met hare wisselvallige meening, maar alleen zijn principieelen tegenstander Baron Von Stein, die hierdoor eene betere toekomst wilde voorbereiden, dat hij het volk emancipeerde en met het geëmancipeerde volk wilde regeeren.

Is het karakter der stad provisorisch en van het gezag der vorsten afhankelijk, ligt het dan niet voor de hand, in die stad slechts een vluchtigen blik te werpen en er al redekavelende doorheen te wandelen of te rijden, om terloops te zien, of er ook iets voor het nieuws van den dag te vinden is? In dien zin vatte in hoofdzaak Mejuffrouw Geertruida Carelsen feitelijk hare taak op en niets anders doen onze hedendaagsche toeristen. Maar dan is het niet meer noodig, om over de stad te schrijven, want dan is het voldoende, den rijken schat van causerieën in te zien, die reeds over Berlijn ten beste gegeven zijn. Die causerieën bezitten het voordeel, dat zij geestig en pikant geschreven zijn en van het talent der Israëlieten, die ze schreven, getuigenis afleggen.

Mozes Mendelssohn heeft te Berlijn onvermoeid voor de emancipatie der Israëlieten gestreden en zijne stamgenooten met ernst en waardigheid op het nut van grondige studie gewezen. Hij heeft hun bovenal het gebruik der pen aanbevolen. Zijn vriend Dohm drong gelijktijdig met klem op de volledige gelijkstelling der Israëlieten met de Christenen aan en verlangde alle rechten en vrijheden voor dien volksstam. Hij voorspelde

dien stam met nadruk eene schitterende toekomst in de stad Berlijn. Sedert spanden vooral de Berlijnsche Israëlieten alle krachten in, om wetenschap en kunst onder hun invloed te plaatsen, en spoedig speelden zij in de letterkundige wereld eene hoofdrol. Vele rijke Israëlietische kringen gaven na de gelijkstelling te Berlijn den toon aan. Nauw verwant met die kringen was de begaafde Rahel Levin, ook Robert genoemd, die in 1814 met Varnhagen von Ense huwde en door hare vriendschappelijke betrekking tot Prins Louis Ferdinand, broeder van Friedrich Wilhelm III, gelegenheid had veel te zien en te hooren. Hare brieven zijn nog de geliefkoosde lectuur van allen, die op boeiende wijze iets over Berlijn en de Berlijnsche bevolking willen vernemen. Niet minder gaarne worden in den regel de mededeelingen van Baron Von Pöllnitz geraadpleegd. Hij vertelt gaarne en vertelt goed en hij was te nauw met het hof en de hofkringen verbonden, om niet veel te kunnen vertellen, al nam hij het ook minder nauw met de waarheid. De geestige brieven van Baron Von Bielfeld zijn mede vrij algemeen bekend en toen onder den Grooten Frits de letterkundige wateren al ruimer en ruimer begonnen te vloeien, ontstond spoedig genoeg een breede stroom, die tot nog toe geen gevaar liep te verdrogen. Mijns inziens echter moet men bij het gebruik van dat water zeer voorzichtig zijn, en daarom wees ik ten opzichte van de stad Berlijn, de stad der Hohenzollern en het centrum des lands, bij voorkeur op den historischen achtergrond, die voldoende opheldering verstrekt aangaande de voorwaarden van hare ontwikkeling, aangaande de wijze, waarop zij groeide en groot werd, en aangaande de voedende krachten, die zij in den loop der jaren verteerde. Kent men dien achtergrond, dan wandelt men eerst werkelijk met genoegen door de stad en heeft de omgeving het vreemdsoortige spoedig verloren. Een volk kan men mijns inziens eerst door zijne geschiedenis leeren kennen en liefhebben. Heeft de geschiedenis over de gebreken en de deugden van stad en land een woordje medegesproken, dan voelt men zich eerst in die stad en dat land te huis. Mijns inziens komt het erop aan te begrijpen, wat dat volk wil, en Spinoza zegt te recht:

'Hominum affectus et actiones nec detestari nec ridere, sed - intellegere.'

Dr. A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Jong verloofd.
Door H.G. Roodhuyzen.

Vijftiende hoofdstuk.

Wederom een jaar is verloopen. George heeft een gewenschten werkkring gevonden aan de wordende Staatsspoorwegen in Nederland. Het maakt, dat hij, ver van Eikenheuvel, telkens maar eene tijdelijke woonplaats heeft. Maar hij verschijnt er thans lang niet zeldzaam. Ja, hij doet het, om de vroegere verwaarloozing, waaronder vooral zijn moeder geleden heeft, goed te maken: toch ook, omdat vooral die moeder hem trekt. Bij al wat hij om zich heen waarneemt: de gevolgen van de bestaande bezwaren voor de jonge mannen zonder groote inkomsten, om aan de mogelijkheid van een huwelijk te denken, ook niet weinig ten gevolge van eigen ervaring, heeft hij behoefte, zich in de nabijheid eener vrouw te gevoelen, die de kroon van haar man is.

Maar is er ook nog eene reden?

Hoe zijn de Kruithoorns er toch toe gekomen, om Emma wekenlang als gast te houden?

Zij loopt maar bij de Pondten uit en in... alleen in het geheel niet, als George er voor een enkelen dag is. Hij kan dan toch niet nalaten, even naar Nicotia over te wippen, naar den gezondheidstoestand van oom en tante te vernemen.

En hoe komt het dan, dat Mina nooit ontevreden is, als het ‘eventjes’ wel een paar uur geworden is?

Toch staat George in Overijsel of Drente wel eens gereed, om in den trein naar Ede te stappen, als hij plotseling het besluit neemt te blijven, waar hij is.

Maar dan gebeurt het ook wel, dat hij toch den volgenden dag, - altijd een rustdag - al is het dan maar voor een enkel uur, op Eikenheuvel komt, en het is dan zelfs gebeurd, dat hij niet meer dan een groet vóór het venster van de huiskamer op Nicotia wuift. Maar zoo iets had geene plaats, toen Emma op Nicotia logeerde.

't Komt om dezelfde reden, waarom er een spreekwoord is van eene mug en eene kaars...

En toch valt George het dwaze denkbeeld in, dat eene mug pooten

en vlerken verbrand had en voortaan zelfs het spiegelbeeld van eene vlam schuwde...

- 't Blijft maar al ‘Juffrouw Aardenborg en Mijnheer Pondt’, zuchtte Mina; maar niemand gaf ook maar uit de verte aanleiding, dat het in ‘Emma en George’ veranderen zou.

En George was wel niet verheugd, maar hij was tevreden, toen de beminnelijke gast op Nicotia weder naar Den Haag vertrokken was. Naar Amsterdam was hij niet te krijgen, ofschoon Herman en Dora hem herhaaldelijk en dringend noodigden. Grootvader te Rhenen bezocht hij tamelijk veel. Hij had schik in de trotschheid van den overgrootvader, die dan ook de hardnekkigste liefhebbers van het aardsche leven - en er zijn te Rhenen voorbeelden van groote hardnekkigheid in dat opzicht - verbaasde door zijne wandelingen heen en weder naar Nicotia.

Ja, Rodewise was trotsch. Eventjes overwippen naar Amsterdam: Jans was eraan gewoon.

- Och, Mijnheer!’ zei ze eens, ‘ik zou dat kleine kind zoo dolgraag eens zien!’

- Wel,’ zei Rodewise, ‘ga dan maar eens op den trein zitten.’

- En wie zal dan uwe thee zetten en uw eten gereedmaken? Neen, dat kan niet!’

- Wat denk je wel! Dat ik je geen dag missen kan? Veertien dagen, hoor!... drie weken! Als het erop aankomt, kook ikzelf mijn pot!’

Maar den volgenden morgen lagen er drie, thans ongepoetste rijksdaalders op de ontbijttafel, en grootvader zei heel onverschillig:

- Jans! morgen ga je eens voor mij in Amsterdam vragen, hoe de heele familie daar vaart. En maak nu maar geene mannetjes...!’

- Maar, Mijnheer...!’

- Als ik je om eene boodschap stuur, zal je toch wel gaan, denk ik? Ik ga morgen op Nicotia eten.’

- Zegt men zoo?! Ja, dan!...’ zei Jans, alsof het van hare beslissing afhankelijk geweest was.

Dien dag had zij rust noch duur, volkomen als een klein kind. Dien nacht sliep zij maar weinig. Een vol uur vóór den tijd was zij aan het station te Veenendaal; zij was er op hare voeten naar toe gegaan.

Toen zij terug was, kende hare opgetogenheid geene grenzen. Grootvader had schik van zijn geld.

- Die kleine jongen... hij is, om te stelen!... dat is hij! En niets eenkennig! Met zijne kleine, mollige handjes trok hij aan mijne oorbellen, dat ik er puur schik in had. En hij kraaide van pleizier op mijn arm! En ik ben met Mevrouw naar den apentuin geweest. Heere! mensch! wat zijn er een dieren in de wereld! Maar die apenkooi - warentig zoo groot als een huis!... Maar wat die beesten leelijk en vuil zijn!!... Ik heb er Mevrouw maar gauw vandaan getrokken, want

ik merkte wel, dat zij weer in blijde verwachting is... En ziet u: ik verlangde weer naar dien kleinen Herman... En ik heb met Mijnheer en Mevrouw aan tafel gegeten...'

Dagenlang stond haar mond niet stil, als zij in de kamer was en maar zag, dat zwijgen niet gebiedend noodzakelijk moest heeten. En grootvader hoorde haar gaarne over het kleine kind.

Een paar dagen later zei Jans:

- Ik wed, dat de jonge Mevrouw hoopt, dat het een meisje zal wezen.'
- Zoo?' was alles, wat grootvader gemaakt onverschillig antwoordde.
- Ja! En dat is nog al natuurlijk, dunkt me. En ik wed, dat u het ook hoopt.'
- Zoo?' klonk het op denzelfden toon. Maar dit voegde hij erbij:
- En dat waarom?'
- Omdat het dan stellig een Doraatje zal wezen.'

Grootvader antwoordde niet, maar hij wipte even op, om zijn stoel naar de tafel te trekken, leunde toen achterover en staarde op het portret. Hij was bang, bang, dat hij zijn eigen naam zou moeten geven. Zelfs tegen Herman en Dora had hij zich daarover niet uitgelaten, toen zij hem verzochten, het peetschap te aanvaarden. Wat kleinzonen betreft, hij was dubbel en dwars tevreden met den Herman. Om den wil van Dora hoopte hij, dat het bij dien eenen jongen blijven zou. 'Jongens zijn veel lastiger, om op te voeden, dan meisjes', zei hij vaak, maar nooit tegen Dora. Die mocht geene kwade noten kraken vóór den tijd. Hij hoopte op eene Dora. Maar naamziek was hij niet. Naamziekte was eene dwaasheid. Als het kind eene meisje was, zou het een Dora wezen, zonder dat hij daarop behoefde aan te dringen. En zulke Dora's, als hem er twee in zijn leven tot zegen waren, - die, op wier beeld hij staarde, bleef dat immers? - konden er niet genoeg in de wereld wezen. Hij liep nu tegen de tachtig. Elken avond, als hij zijne lamp uitdraaide, dacht hij aan zijn dood, en nooit anders dan kalm. Al hielden vreemden hem voor een stijven zestiger, 't kon toch wezen, vreesde hij, dat hem geen tijd gelaten werd, om op eene Dora te wachten... Zelfs zijne dochter had nog eens weder moeten hooren, dat hij niet naamziek was.

Nog ruim drie maanden moest hij wachten. Toen kwam er in den namiddag van een onstuimigen voorjaarsdag een draadbericht.

- Of u teekenen wilt?' vroeg Jans.
- Die man kan wachten!' zei grootvader, terwijl hij met bevende handen - niet bevende van ouderdom, maar van jeugdig ongeduld - den omslag driftig openscheurde. Jans staarde hem aan. Toch beoordeelde zij hem verkeerd: hij was meer bezorgd voor de bestaande Dora dan nieuwsgierig, om te vernemen, of er eene nieuwe bestond.
- Alles is wel,' zei hij 'Geef dien man een gulden.'

- En?' vroeg Jans. Die man kon immers wachten?

- 't Is een meisje... Geef hem er twee.'

Jans ging haastig de kamer uit. Zij was bang, dat grootvader zoo voort zou gaan.

- Hij hoeft zijn geld niet weg te gooien,' bromde zij. 'Daar, man! dat is voor jou. Maak nu maar, dat je wegkomt!' En zij repte zich naar hare keuken.

Alles was wel. En 't was eene Dora.

- Jans!' riep grootvader, of hij een eskadron commandeerde.

't Was Jans zoo welkom, als maar mogelijk was. Zij had geen begrip van de kortheid van een draadbericht. 'Mijnheer wil mij zeker vertellen, wat hij meer weet,' dacht zij.

- Ik ga dadelijk naar Amsterdam,' zei hij barsch. 'Als de wind naar den stalhouder! de omnibus is al weg. Een rijtuig met twee paarden. Er is vliegende haast!' voegde hij erbij met een blik op de pendule.

Jans wist, dat Mevrouw Kruithoorn haar vader ernstig vermaand had, niet onverzeld meer te reizen.

- Mijnheer!' zei ze, 'ga liever morgen.'

- Sta daar niet te wauwelen!! Of ik ga zelf en rijd heen, zooals ik hier sta en ga!'

- Mevrouw op Nicotia zal mij een standje maken! Als Mevrouw zaliger...'

- Ga je, of ga je niet?' zei grootvader zoo barsch, als hij maar kon. 'Mensch! zie je niet, dat ik op heete kolen sta!'

Jans ging, vol verbazing, dat haar: 'Mevrouw zaliger', zoo bejegend werd. Rodewise kleedde zich haastig. Toen Jans terugkwam, was grootvader zoo goed niet, of hij moest zich laten instoppen. En toen het rijtuig voorkwam, bleek het, dat Jans meeging.

- Wat beduidt dat?' vroeg Rodewise.

- Ik zou geen gerust oogenblik hebben, als ik u niet te Veenendaal in den trein geholpen had. Ik zou het voor Mevrouw zaliger niet kunnen verantwoorden!'

- Voort, koetsier!' beval Rodewise, en Jans viel van den schok achterover op de voorbank.

Nooit had Jans zoo vliegend gereden. De trein werd gehaald, en Jans zei bij zichzelf:

- Nu kan ik toch Mevrouw Kruithoorn zeggen, dat ik al gedaan heb, wat ik kon. Die man, die man! hij wordt net een kind!... 't Helpt wat, of zijne kinderen hem wat verbieden!'

Hoe Dora knorren wilde op den ongehoorzamen grootvader, terwijl hij ver van het kraambed bleef en het kleine wicht op den schoot der baker - eene andere, dan die bij Herman's geboorte dienst gedaan had, - met de grootste tevredenheid, met eene soort van zelfvoldoening in nauwkeurige oogenschouw ging nemen!

- Stil, kind!' beval hij. 'Ik kom niet om jou. Als je praat, jaag je me weg... Baker!' fluisterde hij, 'heb je al eens meer gebakerd?'

- Of ik, Mijnheer! dit is mijn vier-en-tachtigste... Maar zoo'n kind als dit heb ik nog nooit gezien! Kijk me dat speknekje eens, en dat kopje met haar!'

- Zoo!' stuitte hij haar, 'laat het kind toch met vrede... Nu, dan weet je, dat jij hier de baas bent. Ieder, die hier praatjes komt maken, wijs je de deur, hoor! En als je in de eerste drie dagen behoefte hebt, om je eigen stem te hooren, dan ga je beneden de gang eens op en neer en je zingt een "Wien Neerlandsch bloedje".'

Dora lag te schudden van 't lachen, niet om grootvader, maar om het gezicht van de baker.

Toch ontving hem de baker den volgenden dag hoogst vriendelijk en onderdanig.

- Zulk een overgrootvader moest eigenlijk op elke kraamkamer komen,' zei ze en dat, wel ongehoorzaam, tegen de kraamvrouw.

Dora antwoordde alleen met een glimlach.

Sinds dien tijd kwam Mevrouw Kruithoorn grootvader telkens uitnoodigen, om haar naar Amsterdam te geleiden, als zij maar volgens afspraak van Jans de boodschap kreeg, dat 'Mijnheer het weer op zijne heupen had'. Begeleid te worden - Jans had hem dat eens in eene vliegende haast gebakken... Wat dachten de menschen toch wel van hem?! Begeleiden, dat was zijne taak. Daar was hij immers man voor?

Toen het goed zomerweder geworden was, kwam Dora met hare kinderen op Nicotia, en 't werd weder volkomen, als toen Dora pas geboren was; alleen stond grootvader toe, dat hij met het rijtuig, dat den ezelwagen vervangen had, naar huis gebracht werd. Hij hunkerde naar den tijd, dat hij weder rijksdaalders zou poetsen.

In die dagen ontmoette Dora George telkens, als hij op Eikenheuvel kwam; en als Herman er dan maar niet was, kon hij bij haar gaan zitten en al zijne oplettendheid wijden aan hare verzorging van de kleine Dora. Eene vrouw, die waarlijk den naam van vrouw verdient, ziet zoo gaarne, dat een man van kinderen houdt, om niet te zeggen: 'van hare kinderen', en dan komt zulk eene vrouw zonder eenige moeite tot het oordeel, dat zoo'n man, zelfs als hij nog ongehuwd is, waard is zelf kinderen te hebben. Daarbij was Dora geheel op de hoogte van hetgeen oom en tante Pondt gemeend hadden, ten opzichte van Emma te mogen hopen.

Eens greep zij als vanouds George's arm, en ze zei:

- Ik heb een uurtje, dat de kinderen mij missen kunnen, en ik heb eene boodschap in Wageningen; wil je mij geleiden?'

Nauwelijks waren zij op den straatweg, of ze zei:

- Die boodschap naar Wageningen is maar een voorwendsel. Ik

moet je eens onder handen nemen. Hoe is het, George! is er geen meisje op de wereld, dat je kan inpakken?'

En toen hij niet dadelijk antwoordde:

- Kom! biecht eens bij je zuster! Heb je wat in Luik, of heb je daar wat gehad, waar je niet mee voor den dag wilt komen? Gehad, he? Want anders zou je er niet vandaan blijven.'

Een oogenblik had George een heftigen strijd te strijden. Maar 't was ook maar een oogenblik, dat hij verlangde, zijn hart volkomen uit te storten. Van het slijk, waarin hij zich gewenteld had, waren de smetten niet verdwenen, en daarvan mocht Dora immers niet dan het allerlaatst kennis dragen. Dan nog eer zijne moeder, maar ook voor de moederlijke ooren was zijne geschiedenis te onrein...

- Och, Door!' zei hij; 'er zijn mannen, die trouwen, en mannen, die ongehuwd blijven.'

- Stuur mij nu niet met een kluitje in het riet! Ik denk op dit oogenblik aan onze wandeling over Mariëndaal... Heb je wat in Luik gehad?'

- Och, Door! een jongmensch heeft overal, waar hij wat lang blijft, wel wat...'

- Ik laat mij niet afschepen... Jij bent in Luik ernstig verliefd geweest... of' - en zij zag hem zoo recht vertrouwelijk in de oogen - 'ben je 't nog?'

- Neen,' zei hij, 'ik ben het niet meer...'

- Zoo'! zei ze tevreden, 'dan heb ik het er nu toch uit. En is dat nu een beletsel, dat je zoo alle denkbeelden, om te trouwen, opgeeft? Ben je bedrogen?'

- Ik had mijzelf bedrogen. Door! 't valt niet ieder man te beurt, dat hij verliefd raakt op... op... nu, op verstandige manier... Ik had nooit in Luik moeten komen!' voegde hij er met een zucht bij.

Zij wandelden geruimen tijd zwijgend voort. Zij liet hem den tijd, maar zij had diep medelijden met hem.

Eindelijk zei ze:

- 't Is zeker eene historie, die je niet graag vertelt?'

- 't Is eene historie, die ik wou, dat ik vergeten kon... o! jou neem ik het niet kwalijk, dat je me eraan herinnert, maar ik wou toch, dat je 't niet gedaan hadt.'

- En ik ben heel tevreden, dat ik het gedaan heb!... Kom, laten wij Wageningen maar Wageningen laten: wij gaan terug... George! weet je, wat je geneesmiddel is?'

- Welnu?'

- De liefde van eene vrouw.'

- Daar huiver ik voor!' zei hij op klagenden toon.

- Hoe heb ik het met je? De voorbeelden van je moeder en van mijne moeder en van zooveel andere vrouwen zullen toch meer kracht hebben dan dat van een enkel schepsel, dat je bedrogen heeft?'

- Waarom noem je jezelf niet?'

- Mij dunkt, dat daar reden voor is... George! ik zou je zoo graag gelukkig zien! Toen je van morgen zoo belangstellend naar mijne kleine Dora zat te kijken, dacht ik: ik moet George eens onder handen nemen. Dat kan ik alleen, omdat hij mij een trouwe broeder geweest is, en,' vroeg ze, zonder te bedenken, dat hare woorden tweeledig opgevat konden worden, 'dat wil je immers blijven?'

- Wat meen je daarmee?' vroeg George, en dadelijk bevroedde zij, dat hij eene bedoeling kon veronderstellen, die zij niet gehad had. Dat deed haar toch pleizier.

- Ik had waarlijk geene andere bedoeling, dan dat je mij als eene zuster vertrouwen zoudt. Maar nu je dat op dien toon vraagt... wel ja, George! Zooveel weet ik wel, dat je Emma niet met onverschillige oogen aanziet; en, George! ik geloof, dat Emma juist de vrouw is, die jij hebben moet...'

- Dat geloof ik ook... Maar... maar...'

- Nu, maar...?'

- Ik zou Emma niet waard wezen,' zei hij dof.

Zij spraken geen enkel woord meer. Maar toen zij op Nicotia terug waren, ging hij niet mede in huis; vóór de deur greep hij hare hand, drukte die sterk en zei:

- Door! als mij iets verheugt, dan is het, dat jij eene gelukkige vrouw en moeder bent!'

Den volgenden dag was zij heel vroeg met het rijtuig te Rhenen; zij had de kleine Dora op haar schoot. De knecht, die gereden had, kreeg bevel, om in Rhenen te stallen.

Het dagmeisje deed de deur open.

- Roep Jans eens!' beval Dora.

Maar Jans behoefde niet geroepen te worden. Zoodra zij de bekende stem hoorde, was zij naar de voordeur gekomen.

- Hier, Jans!' riep Dora, 'neem jij dat vrachtje eens aan!' en zij reikte Jans het kind toe. Die gehoorzaamde gretig. En Dora sprong zoo vlug uit den wagen, alsof zij nog jongejuffrouw was. De deur bleef wagenwijd openstaan, want Jans was dadelijk met het kind naar grootvader gegaan.

Hoe prettig, als eene jonge moeder ziet, dat zoo'n oude getrouwe in den zevenden hemel is, omdat zij haar kind in hare armen mag hebben!

Maar de kleine begon, nadat zij bewonderd was, te schreeuwen, en dan kon Jans niet helpen. Haar 'sus! sus!' en het wiegen op haar arm hielpen niet.

- Ze moet wat hebben,' zei ze.

En Dora, die dat voorzien had, bracht de kleine schreeuwster tot zwijgen... Die gelukkige! zij kon haar kind zoogen!... Wanneer zal

van verstandige vrouwen de maatregel uitgaan, dat modeplaatjes en leefwijze de moeders niet van die weelde berooven? Of moeten de mannen dat doen? Dan is het met de emancipatie der vrouw nog bitter slecht gesteld! Want die emancipatie zal toch wel bedoelen, dat zij voor zichzelf willen zorgen? Eene zoogende moeder - waar is de natuur edeler in hare poëzie, als het kind krachtig en gezond, de moeder jong en schoon is? Grootvader zat dan ook met vergenoegden glimlach te aanschouwen, en Jans stond als hij tevreden toe te zien. En misschien voelde Jans onbewust de poëzie nog wel sterker dan grootvader. Is dat zoo, dan is dat de adelbrief dier poëzie.

Toen de kleine verzadigd was, kreeg Jans, waar ze naar bleef hunkeren.

- Daar,' zei Dora, 'neem jij haar nu; loop haar nu maar in slaap.... Grootvader! ik heb uwe hulp noodig... Er moet een been in 't lid gezet worden, en dat is juist een karweitje voor u. Willen wij in den tuin gaan, of wil u eene wandeling doen?'

- Wel, kind! ik ga heel graag nog eens met je wandelen: 't is toch de tijd, dat ik mijn onderdanen in de vrije lucht wat te doen geef.'

Zij gingen den weg op naar de Grebbe.

- Wat is er? Wat heb je op je hart? Heb je het te kwaad gehad met je man?' vroeg Rodewise.

- Wees nu eens niet ondeugend! 't Is heel ernstig. 't Betreft George.'

- Zoo, wat is er dan van George?'

- Die moet in Luik eene liefdeshistorie gehad hebben, die, vrees ik, niet geheel in den haak was. Weet u, ik heb hem gisteren eens onder handen genomen; ik moet het al erg mis hebben, als hij thans niet op eene vriendin van u verliefd is....'

- Eene vriendin van mij?!... Wat is dat voor eene vriendin?'

- Dat is Emma, mijne schoonzuster.'

- Ah zoo!... ja... eene flinke meid!... Nu, hij kan slechter.'

- Dat zeg ik ook.'

- Maar hoe kan ik daar iets mee te maken hebben?'

- Wat hem verhindert, is blijkbaar het denkbeeld, dat hij Emma niet waard zou wezen. Grootvader! dat heeft hij mij gezeid, en als u den toon gehoord hadt, waarop hij het zei... hoor eens, hij bejammert dat diep!'

- En wat wou je dan nu van mij?'

- Voor niemands oordeel heeft hij zooveel waardeering als voor het uwe. U moet hem eens aan het verstand brengen, dat hij een nieuw leven beginnen kan.'

- Hoor eens, kind! Ik heb voor stelregel: in liefdezaken moet men de jongelui hun eigen gang laten gaan. Met zulke dingen laat ik mij niet in.'

- En, grootvader! wat heeft u dan voor Herman gedaan?'

- Voor Herman? Niets! Alles voor jou! Neen, daarmee kan je mij niet pal zetten!'

- Ja, dat is waar! 't was alles voor mij. En daar ben ik u eeuwig dankbaar voor.'

- Laten wij daarover niet praten: 't was doodnatuurlijk: ik kon het niet laten.'

- Wel zeker zullen wij erover praten! U weet niet, hoe hoog Herman u waardeert. Dat weet ik alleen. Bedenk eens, grootvader! twee huisgezinnen, waar uw naam gezegend zou wezen. Twee! En bedenk, dat ik George als mijn broer beschouw. o, Grootvader! u moet mij helpen. Zoo sterk als u ben ik er afkeerig van, om mij met huwelijksmakelaardij af te geven. Dat is ook de zaak niet. Over Emma behoeft u niet te spreken. George moet maar van een oud man hooren, dat hij verkeerd doet, als hij denkt, dat hij voor zijn leven bedorven is. Zooveel weet ik nu wel van de wereld, dat mannen over heel wat zaken mogen heenstappen, als die maar henzelf betreffen.'

- En vrouwen, die met hen meestappen.'

- Vrouwen ook. De zaak is maar, of erover heengestapt kan worden, wat George belet. En als iemand dat uit hem kan krijgen, is u het.'

Grootvader liep eene poos te denken. Toen vroeg hij:

- En hoe denkt Emma daarover?'

- U weet wel: een meisje laat zich over zulke zaken niet uit. Maar, grootvader! ik heb toch oogen in mijn hoofd! Als George Emma vraagt... och... 'neen' zal zij niet zeggen. Toe... grootvader! doe nu eens, of George in werkelijkheid mijn broer was.'

o! Grootvader had nog tal van bezwaren, toen Dora al wist, dat hij haar zin zou doen. En zoo eindigde hij dan ook met:

- Nu, kind! waarlijk, als een ander 't mij vroeg...'

- Ja maar, grootvadertje! ik ben ook maar niet iedereen!'

Als Dora met haar 'grootvadertje' begon, werd het oude hart zoo week als was. Kleinigheden hebben vaak reuzenkrachten. Er ging dan ook van Rodewise een brief naar George met het bericht, dat hij een bezoek van hem verlangde te hebben.

Zoo heel lang liet George niet op zich wachten, en de wandeling over den weg naar Achterberg moest weer dienst doen.

- George!' zei grootvader, 'laat ik op je leunen' - en hij stak zijn arm onder den zijnen; 'sedert je wandeling met Dora over Mariëndaal stel ik grooter belang in je, dan je wel denkt... Neen... laat me heelemaal uitspreken, eer je wat zeit... In dien tijd dacht ik: wij zullen heel gauw kennis maken met het meisje, dat George zoo handelen doet; en daar zijn nu al vier jaren over verloopen... Heeft daar geen meisje achter gezeten?'

Toen George niet antwoordde, ging hij voort:

- Als je denkt, dat ik dat uit nieuwsgierigheid vraag, heb je 't erg mis. Vóór mijn dood wou ik je graag gelukkig getrouwd zien, en dat alleen, omdat ik je beschouw, alsof je in waarheid Dora's broeder was. Daar heb je recht op. Ik spreek met je, of je mijn kleinzoon was. Jongen! men kan een grootvader zooveel vertellen en vertrouwen!'

- Grootvader!' zei George, 'er was een... ja... maar ik kan niet zeggen "een meisje" in het spel... en, grootvader, dat is juist mijn ongeluk.'

Grootvader huiverde; maar hij verborg dat.

- Toch geene getrouwde vrouw?' vroeg hij, maar zoo kalm, of het eene gewone zaak betrof.

- Grootvader! over die dingen spreek ik niet gaarne. Ik wou zelfs, dat ik ze vergeten kon.'

- En daarom juist moet je er met een oud man over spreken. Laat mij je biechtvader eens wezen. Ik neem je geheim mee in het graf. Misschien ben ik in staat, je den raad te geven, dien je noodig hebt. En bedenk: ik heb het gemeend, hoor! toen ik zei: 'Als je een vriend noodig hebt, klop dan bij mij aan.' En zie je: zulk een vriend ben ik, dat ik bij je aanklop, omdat jij 't niet bij mij doet.'

- Dora heeft u opgestookt.'

- Je slaat den spijker op den kop. Dora vermoedt, dat er iets in je leven is, dat je haar niet vertellen kunt, en zij heeft mij opgedragen, om je onder handen te nemen. Zij denkt, dat ik zal kunnen helpen. Heb je hulp noodig?'

Ja, die vraag was raak! Hij had hulp noodig voor het kind in Frankrijk, en hij had al lang overlegd, waar hij die hulp zoeken zou en hoe hij die zou inroepen.

- Of ik hulp noodig heb? Ik ben er erg verlegen om. Maar als ik zeg, waarin ik geholpen moet worden, ben ik een: 'Daar kan ik mij niet mee bemoeien', te wachten.'

- Van welken aard is die hulp dan? Ik kan niet aan geldelijke gaan denken.'

- Daar is geene spraak van... Grootvader! geef mij acht dagen.'

- Neen, geen uur, geene minuut!... ziedaar! ik wil mij met de zaak bemoeien, als 't maar eenigszins mogelijk is. Heb je hulp noodig?'

Zij waren zeer langzaam voortstappende in het bosch gekomen. Bij die herhaalde vraag stond Rodewise stil. George liep driemaal tien stappen vóór hem op en neder. Toen bleef hij voor den oude staan, zag hem scherp in de oogen, om te zien, welke uitwerking zijne woorden zouden hebben, en zei:

- Er is een kind. Ik moet een man hebben, die voor mij de middelen zoekt, om het op te voeden.'

Hij kon tevreden zijn over de uitwerking. Grootvader greep zijn arm weder en zei, hem voorttrekkende:

- Ik dacht zoo. En dat kind is jouw kind?'

- Wist ik dat maar!' borst George hartstochtelijk uit.

- Weet je dat niet? En je zult ervoor zorgen?'

- Ik zorg ervoor. 't Is in Frankrijk... op de grenzen van België. Ik wil het daar niet laten. Hier in 't land wil ik het hebben, om toe te zien, dat het behoorlijk opgevoed wordt. Dat kind is door zijne moeder verlaten; het zal nooit zijn vader kennen.'

- Wel, jongen! daar zal ik je in helpen.'

- Wil u?!' vroeg George verheugd.

- Niemand kan zich daarmee zoo gemakkelijk belasten als een oud man... als ik. Vertel mij nu de historie van dat kind.'

't Was Rodewise gelukt, George's hart te openen. Hij hoorde de droeve geschiedenis, die wij kennen, en op enkele punten tamelijk wijdloopig, omdat George er prijs op stelde, aan te toonen, dat hij meer dwaas dan slecht geweest was. Toen hij niet meer te vertellen had, waren de twee dichtbij Rhenen.

- Je blijft vandaag mijn gast,' zei Rodewise. George maakte geene enkele bedenking. Tusschen hem en grootvader zou voortaan een onverbrekelijke band zijn.

Alsof de zaak niets buitengewoons had, besprak grootvader onder het middagmaal de wijze, waarop het best voor de opvoeding van het kind gezorgd kon worden, zonder dat iemand George het vaderschap kon toeschrijven. Daar de geldelijke quaestie geen bezwaar opleverde, waren er niet heel veel moeielijkheden.

Aan het nagerecht trok grootvader eene fijne flesch open, terwijl George met een zeer verlicht gemoed reeds onder het genot van eene fijne sigaar zat. De witte bourgogne moest helpen, om George's openhartigheid te doen toenemen.

- En,' zei grootvader, nadat het eerste glas met kennelijke waardeering genoten was, 'belet die historie je nu, om aan een huwelijk te denken?'

- Grootvader! dat is eene andere worsteling! Zie eens hier: kon ik zeggen: 'Ik ben weduwnaar, en dat is mijn kind'... o! Ik geloof, dat ik geen bezwaar zou maken. Maar nu... vooraf mijne historie - in het kort dan - mede te deelen... hoe zou ik ooit daartoe komen? Die later te laten ontdekken, omdat ik voor een kind zorg... dat wil ik niet. Wat ik achter den rug heb, - en, grootvader! wat ik van Dora en Herman zie en weet - heeft mijne begrippen gewijzigd. Er is voor het huwelijk meer noodig dan lichamelijk schoon. Ja, ik zou willen trouwen... het eenzame leven verveelt mij gruwelijk, maar

ik zou het zóó willen doen, dat ik steeds denken kon: ‘Kom ik te vallen, dan zal mijne vrouw op mijne beeltenis zien als Dora's grootvader op het portret van Dora's grootmoeder!’ Maar dat is voor mij verloren!’

Zij zaten ettelijke minuten zwijgend na te denken. Toen viel George bitter uit:

- Er zouden altijd liefdadige zielen zijn, die ervoor zorgen zouden, dat mijne vroegere geschiedenis bekend werd. Zij zouden er opzettelijk uit Luik voor overkomen!’

- Dat heb je gloeiend mis!’ zei grootvader, terwijl hij naar de flesch greep en de glazen vulde. ‘Dìt moet je de wereld nageven: op geen punt is ze zoo welwillend als op dat. Beschaafde lieden dan.’

- Ziet u, dat u eene uitzondering maakt?’

- En dan, George! er is niemand, niemand, hoor! die zooveel vergeeft als de vrouw, mits...’

Bij dat ‘mits’ zag grootvader George plotseling zwijgende en beteekenisvol aan, en hij greep naar zijn glas.

- Mits?’ vroeg George.

- Mits zij weet, dat zij ook alles vergeten doet.’

En nadat hij hem tweemaal toegeknikt had, dronk hij met eene enkele teug zijn glas ledig met een feestdronk in zijn hart aan het vrouwelijk geslacht, dat hij zoo hoog vereerde, waar het zichzelf eerde. Hij eerde het zelfs in Jans.

- Ik zou mij van Dora zoo iets niet voor kunnen stellen,’ zei George.

- Wil ik je reis wat zeggen? Er zijn vrouwen, die er trotsch op zijn, dat zij hare mannen alles doen vergeten. Kan je 't van Dora niet denken? Zij is niet op de proef gesteld. Maar dewijl je namen noemt: ik wed, om al wat je wilt, dat bij voorbeeld Emma Aardenborg zoo'n vrouw zou wezen.’

Er kwam eene flikkering in George's oogen. Hij hield zijn glas voor het licht, of hij den wijn beoordeelde, dronk het ledig en zei glimlachend:

- Grootvader! grootvader! wat is Dora aan den gang geweest!’

- Touché?!’ vroeg de oude.

George antwoordde niet; hij staarde als in het ledige...

- Ik weet al genoeg!’ zei grootvader na eene poos.

- Wat weet u dan?’ klonk het uitdagend.

- Ik weet, wat ik weten wou. Je hart hijgt naar de liefde van eene vrouw, en die liefde moet je eigenlijk nog leeren kennen. Wie die vrouw zal wezen, doet niets. Maar lang duurt het niet, of je komt hier met de rechte Maria.’

George schudde zijn hoofd.

- Zeg eens,’ zei de oude, ‘dat je je niet honderd pond lichter voelt dan van morgen.’

George knikte toestemmend en met opgetrokken wenkbrauwen.

- Zeg eens, dat het kind nog een hinderpaal is!’

- Dat zeg ik!’

Hij stond op, liep de kamer een paar maal op en neder. Toen zette hij zich weder en zei:

- Welnu, ja, Emma... Als ik ooit zoover kom, dat ik haar... ten huwelijk vraag, zal haar broer vooraf weten... Maar Dora mag nooit denken, dat zij bij mij achtergestaan heeft bij... Er was geene vergelijking mogelijk... Grootvader! ik ben dwaas geweest, toen ik Dora afstond... misschien!... Maar ziet u, ik ben eigenlijk nooit verliefd op haar geweest...'

Grootvader wuifde met zijne hand.

- Geen woord meer daarover!' zei hij. 'Ik weet genoeg. Herman heb je niet noodig. Ik zal doen, wat je van Herman zoudt verlangen.'

- En... u zou mijn geheim mee in 't graf nemen?!'

't Werd op hoogen toon gezegd.

- De biecht der Katholieken is op zichzelf eene schoone zaak. Denk je den biechtvader van eene klein dorp in een afgelegen streek. Hij kent de oorzaken van twist, van haat, van verwijdering tusschen menschen, die elkander moesten liefhebben. En zonder dat hij het geheim der biecht ooit schendt, is hij in staat, om die oorzaken te bestrijden, soms te vernietigen. Denk je, dat ik geen goed biechtvader geweest zou zijn?'

- Dat wil zeggen?'

- Dat ik je den weg bij Emma zal banen. o! Ze noemt mij ook grootvader. Wij zijn erge maatjes.'

- Grootvader! dat mag niet, vóórdat ik weet, hoe u dat aanleggen zult.'

- Goed. Luister dan...'

En nu deelde hij George mede, hoe zijn plan was. 't Werd breedvoerig besproken en door den jongen man omhelsd.

- Die oude!' mompelde hij herhaalde malen, terwijl hij naar het station reed.

Zestiende hoofdstuk.

Het eerste, wat Rodewise ten gevolge van zijn onderhoud met George deed, was het nemen van maatregelen ten behoeve van het kind. Het was geheel buiten bemoeiing van George Katholiek gedoopt en bij den burgerlijken stand ingeschreven onder den naam zijner moeder, en dat eerste was grootvader volstrekt niet ongevallig, dewijl hij den ijver der Katholieke geestelijkheid kende en hoogachtte, maar toch ook, omdat verschil van kerkleer de belijders van de twee hoofdrichtingen in de Christelijke maatschappij nu juist niet tot innigheid van omgang drijft. Een afstand tusschen George en den knaap zou daardoor altijd bestaan. Op voorzichtige wijze liet hij zich inlichten, welke pastoor in eene der voornaamste meest Katholieke steden van Nederland door zijne eigen geloofsgenooten om de hoedanigheden van verstand en hart geroemd werd, en toen begaf hij zich in persoon naar dien man. Hem deelde hij, zon-

der namen van personen of plaatsen te noemen, de geheele jammerlijke geschiedenis mede en verzuimde niet, zich daarbij als ware het te laten ontvallen, dat de gegoede man, die de voornaamste of liever de geldelijke plichten van het vaderschap niet van zijn hals wilde schuiven, de Protestantsche kerkleer beleed, maar tot dusver den wil der moeder eerbiedigde. Te recht of te onrecht: grootvader meende, dat die mededeeling gunstige gevolgen voor het kind kon hebben. De pastoor liet zich de zorg, om het kind aan geschikte lieden ter verzorging toe te vertrouwen en voorts op zijne opvoeding toezicht uit te oefenen, opdragen, terwijl Rodewise hem op handslag deed beloven, bij die opvoeding in het oog te houden, dat de knaap zoo mogelijk eenmaal staatsexamen als Indisch ambtenaar zou doen.

- Waarom die handslag?' vroeg de geestelijke.

- Omdat,' zei grootvader na een oogenblik van aarzelen, 'ik uw woord wil hebben als van den man, niet van den Katholieken priester aan den Protestant;' en hij voegde er tamelijk raadselachtig voor den pastoor bij: 'Het eenige, wat mij in uwe kerk tegen de borst staat, is de eisch, dat de geestelijken in ongehuwden staat zullen leven.'

- De eisch is sterker,' zei de eerwaardige pastoor, 'maar ik eerbiedig uwe meening ten opzichte van het kind. Zeg mij nu, oude heer! is u de vader?'

Grootvader had geene enkele voorzorg genomen, om dat vermoeden te voorkomen. Hij meende: zijne jaren maakten dat onnoodig. Maar toch deed de vraag den deugniet pleizier. 't Is waar, hij had ook nog iets anders gemeend, en dat bleek uit zijn glimlachend antwoord:

- Is dat waarschijnlijk? Moet niet eer gedacht worden, dat de vader of dan de man, die als zoodanig wil optreden, een vertrouwd man van jaren in den arm genomen heeft?' De geestelijke erkende dat gereedelijk. Door zijne bemiddeling werd het kind naar Nederland overgebracht.

Toen die maatregelen hun beslag hadden, kweet Rodewise zich van de tweede opdracht, die hij gevoelde, met warmte te zullen uitvoeren. Al de personen, die ermede in betrekking stonden, waren hem dan ook lief: na Dora Emma misschien wel het meest. Die had met haar brief aan haar broeder indertijd zijn hart gestolen, en eene 'pintere meid' had bij grootvader nog altijd een schreefje voor boven een pinteren jongen. Daarenboven: hij stond met Emma op prettigen voet.

Het einde van het jaar naderde; 't was prachtig winterweer, en grootvader bracht het zonder moeite daarheen, dat de Haagsche juffer uitgenoodigd werd, om op Nicotia eens de ervaring op te doen, dat een winter buiten heel wat anders is, dan de stedeling, vooral de bewoner van eene groote stad, zich gewoonlijk voorstelt. De uitnoodiging werd grif aangenomen, alleen met dit voorbehoud, dat Emma op den oudejaarsavond in het ouderlijk huis niet ontbreken zou. Grif aangenomen? Zeker! Immers, de geheele familie zou in de Kerstweek op Nicotia ver-

eenigd zijn. Dora en de Kruithoorns en dan die grootvader; 't waren allen persoonlijkheden, met wie het de moeite waard was, eenige dagen door te brengen. En dan het prachtige winterweder!

Was er nog eene andere reden voor het grif aannemen?

Ik weet het niet. 't Is mij nooit verteld. Maar dit weet ik wel, dat Emma nog niet lang geleden een huwelijksaanzoek afgeslagen had, dat door hare ouders en zelfs door Herman begunstigd werd.

't Was een leven en eene beweging op Nicotia! Grootvader gevoelde toch, dat hij een dagje ouder werd, en hij zat wel eens bij of zelfs zonder zijn schoonzoon op het kantoor, om een rustig uurtje te hebben. Jans had rijksdaalders voor hem gepoetst; de kleine Herman had al heel spoedig beet, wat zijne moeder eenmaal ten opzichte van grootvaders zakken gedaan had, maar de oude hunkerde er - en nog tevergeefs tot zijne spijt - hij hunkerde er zeer tot pret van Emma naar, dat de kleine Dora haar mollig handje in zijn linkerborstzak zou doen verdwijnen.

Op een namiddag, die een prachtigen zonsondergang beloofde, zulk een, als de winter alleen te genieten geeft, verkreeg grootvader zeer gereedelijk van Emma, dat zij hem op eene wandeling naar den Wageningschen berg vergezelde, terwijl hij de voorzorg nam, dat zij vandaar met rijtuig teruggehaald zouden worden.

Toen zij, druk pratende, Wageningen achter den rug hadden, viel grootvader plotseling uit:

- Emma! ik ken een jongen man, die niets liever wenscht, dan door jou een gelukkig echtgenoot te worden.'

Zij antwoordde niet dadelijk.

- Dat is eene zonderlinge mededeeling,' zei ze. 'Moest ik daarom de zon zien ondergaan?'

- Zoo zonderling niet, als het schijnt. Die man loopt al lang rond met het verlangen, om je dat te doen weten.'

- En heeft hij u gekozen, om de boodschap over te brengen? Grootvader! een man, die niet durft, wat is dat voor een man!'

- O! hij zou durven, als er maar niet eene omstandigheid was...'

- Als ik ooit trouw, moeten de omstandigheden zoo gunstig wezen, als zij bij voorbeeld voor Herman en Dora waren. Dan zou ik er zelfs een grootvader bij wenschen, als zij hebben.'

De schalke juffer kreeg het in den zin, om de zaak als eene grap te bejegenen.

- Wel,' zei grootvader, nadat hij den schijn aangenomen had, of hij een oogenblik nadacht, 'ik geloof, dat de grootvader niet ontbreekt....'

- Ja, maar zoo'n grootvader als u...'

- Kom! wees eens ernstig, want de zaak is ernstig. Ik houd van dien man.'

- Dat is eene sterke aanbeveling. Daarmee kan hij overal terecht'

- Denk je, dat ik je om eene wandeling gevraagd heb, om mij in de hoogte te laten steken?'

- Dat behoeft niet: u staat hoog genoeg.'

- Jelui meisjes zijn toch zonderlinge schepseltjes! Daar wil ik nu eens een heel ernstig praatje met je hebben, en je doet je best, om het over een anderen boeg te gooien!'

- Nu dan: wat is dat dan voor eene omstandigheid, die een man beletten kan... die hem noopt, om een... een... nu, een bemiddelaar te gebruiken?'

- Die man heeft een kind te verzorgen.'

- O wee!' lachte Emma, 'en u zeit niet eens, dat hij weduwnaar is. En dan nog... een weduwnaar!'

- Gooi me de weduwnaars alsjeblieft niet zoover weg!'

- 't Is waar: er zijn weduwnaars en weduwnaars. Maar die vriend van u is dus geen weduwnaar?'

- Luister eens. Ik ken een paar, dat heel gelukkig is. De man is in Indië geweest. Daar heeft hij, als zooveel gebeurt, zich met eene inlandsche vrouw ingelaten. Daar bestaat een kind van.'

- Die man had die inlandsche vrouw moeten trouwen.'

- Wie weet, wat hij gedaan zou hebben? Maar die vrouw heeft dat zelf onmogelijk gemaakt. Nadat die man eene noodzakelijke reis naar Europa gedaan had, vond hij de vrouw op dezelfde wijze aan een anderen man verbonden.'

Rodewise wachtte, totdat Emma die fabel, die alleen hier eene fabel was, verwerkt had. Hij wachtte vrij lang.

- Ik gruw van zulke verhoudingen,' zei ze.

Geheel, of hij voor een Indiër pleitte, haalde grootvader de verontschuldigingen bijeen, die gewoonlijk voor zulke toestanden geldig gerekend worden, in zoover die dan voor maagdelijke ooren aangehaald konden worden.

Wederom langdurig stilzwijgen.

- En dat kind?' vroeg ze.

- Is hier in Europa, zooals dat gewoonlijk het geval is, op eene kostschool opgevoed en later naar Indië teruggekeerd. Hij draagt zijns vaders naam.'

- Dat is ook niet meer dan recht. Maar, grootvader! zeg uw Indischen vriend maar, dat hij bij mij vergeefsche moeite zou doen.'

- Ik heb niet gezeid, dat mijn jonge vriend in Indië geweest is. Zijne historie lijkt er maar op. Er is maar één onderscheid.'

- En dat is?'

- Hoor eens, meid! Dat is het moeielijkste gedeelte, om een meisje te vertellen. Maar ik ben een oud man. De slechte vrouw...'

- Ja! de vrouw is altijd de slechte!!'

- Hoor eerst: die vrouw heeft hem het recht niet gelaten, om zich als den vader van het kind te beschouwen. Zij is met een ander

man doorgegaan en heeft het kind hulpeloos achtergelaten. Mijn jonge vriend kan dat kind zijn naam niet geven, maar hij wil het niet als een hulpelooze in de wereld laten rondzwerven.'

- Dat is in de leelijke historie het eenige goede.'

- Is die vrouw nu slecht?'

- Ja, die is slecht! slecht!!'

- Zij heeft mijn jongen vriend diep ongelukkig gemaakt. Emma! zoo'n man het geluk te doen kennen, dat eene goede vrouw bereidt, is meer waard, dan je denkt.'

- Ik weet het niet... Ja, ik weet wel, dat in Den Haag over zulke geschiedenissen al heel luchtig gedacht wordt...'

- Weet je ook, of zoo'n geschiedenis altijd vooraf medegedeeld wordt?'

- Dat is waar. Dat bewijst, dat uw vriend een eerlijk man is. Maar anders zou hij uw vriend niet wezen. En u zegt: alle andere omstandigheden zijn gunstig?'

- Zoo gunstig, als maar begeerd kan worden.'

- Wat is hij? Hoe ziet hij er uit? hoe oud is hij?'

- Dat moet hij je zelf vertellen. Ik heb voor hem gedaan, wat ik op mij genomen heb te doen: vooraf mede te deelen, wat hijzelf toch niet kon. Is dat niet zoo? En hij heeft mij dat niet opgedragen: ik doe het uit eigen wil.'

Zij antwoordde niet. De zon hulde de kim voor den oude en het meisje tevergeefs in een gloed van goud en purper en robijn. Zwijgende ook reden zij terug. Grootvader dacht al, dat hij heden althans niets verder vernemen zou, maar dicht bij het hek van Nicotia zei ze:

- Morgen zal ik u mijn antwoord geven.'

Men kon niet zeggen, dat zij aan tafel zich onder den indruk van het onderhoud met grootvader toonde. 't Was dan ook niet de eerste maal, dat haar eene beslissing tusschen ja en neen gevraagd werd.

Maar terwijl de oudere lieden na den maaltijd aan sluimerlust toegaven, wist zij een afzonderlijk onderhoud met Dora te verkrijgen.

Die had nauwelijks de woorden gehoord:

- Verbeeld je! je grootvader is in commissie bij mij uit vrijen geweest!'

of zij begreep er alles van. Natuurlijk hoorde zij het verhaal omtrent het kind met diepen weemoed, zoo zelfs, dat zij begreep, dien weemoed het voorkomen van algemeenen afschuw van onwettige banden te moeten geven. Toch deed zij het niet, zonder dat Emma tot een vermoeden kwam, dat misschien - misschien! - zulk een invloed uitoefende, dat zij den volgenden morgen tot grootvader zei:

- Laat uw vriend komen. Maar, grootvader! zeg hem: alleen omdat hij uw vriend is.'

Misschien ook was het haar ietwat eene teleurstelling, toen hij zei:

- Bravo! zoodra je in Den Haag bent.'

Nu, dat zou over drie dagen zijn.

Maar grootvader wandelde naar Wageningen alleen, om George per draad het bericht te doen toekomen: ‘Kom.’

George had vooral in de laatste dagen geworsteld met al de wisselingen, die maar tusschen hoop en vrees gedacht kunnen worden. Dat: ‘Kom’, was voor hem zoo, alsof de gegrendelde deur van een kerker voor een gevangene opengaat. Hij wist: als dat enkele woord kwam, had grootvader, zonder zijn naam te noemen, het terrein voor hem geeffend, zooals wij gezien hebben, dat hij gedaan had.

Eenige uren later verraste hij zijne ouders: die waren hem eerst op den oudejaarsdag te wachten. En heel spoedig werd hij met vreugde op Nicotia verwelkomd. Ja, reeds sedert ettelijke weken hadden zijne ouders en ook oom en tante Kruithoorn bespeurd, dat hij veel opgewekter, veel jonger was dan vroeger. Maar thans liet hij zelfs den George van vroeger achter zich. Hij schertste met Dora, stoeide met den kleinen Herman, spotte met den overgrootvader, dewijl die zulk een titel niet behoorlijk ieder dadelijk in het oog deed vallen, had voor ieder iets beminnelijks, alleen voor Juffrouw Aardenborg niet...

Vader en moeder Pondt, die medegekomen waren, begrepen dat niet... Zoo'n jonkman en zoo'n beminnelijk meisje!... Alleen terloops, en als 't waarlijk niet anders kon, had hij een woord voor haar over...

Toch werden zij tevredengesteld.

- Bij zulk prachtig winterweder, terwijl er geen windje aan de lucht is en de volle maan om acht uur in vollen luister zal schijnen, is het,’ zoo oordeelde George, ‘een misdrijf, om aan de ombertafels te gaan zitten of ook maar den geheelen avond in huis te blijven. Wat dunkt u van eene sledevaart?’ vroeg hij. ‘Om acht uur voor, en dan naar de Grebbe, naar Rhenen... Wat belet ons naar Elst te gaan?’

Hij zag, dat zijn voorstel Emma beviel.

- Ik weet niet, wat dat voor een genot is,’ zei ze. ‘Ik heb nog nooit in eene arreslede gereden.’

- Ja,’ zei Dora, ‘dan moet dat noodzakelijk van avond eens geschieden.’

Er werden nog wel een aantal vieren en vijven gemaakt, vooral ten opzichte van grootvader, die niet inzag, waarom hij niet van de partij zou wezen, maar die eindelijk toestemde, om bij den brandenden haard te blijven; daarentegen bedong hij, dat de tocht niet verder dan Rhenen zou gaan. De arresleden werden in Wageningen besteld, en van dat oogenblik af werden de ouders tevreden: George schilderde nu bepaald voor Emma de heerlijkheden van zulk een tocht... en hij vroeg en kreeg verlof, om de slede te bestieren, waarin zij plaats zou nemen.

Tot het uur van het middagmaal bleven de beide familiën bij elkan-

der. Toen George op Eikenheuvel met dien maaltijd gereed was, wandelde hij naar Wageningen, en hij koos paard en slede met zorg. Den ‘vos’ moest hij hebben. Anderen mochten de mooie paarden van oom Kruithoorn voorspannen: vos, de harddraver van Steuk, moest zijne slede trekken. Maar hij was de laatste, die voor het huis verscheen. Daar was alles reeds in beweging. Papa Pondt reed al langzaam op de plaats rond; Mies vertrouwde zich aan zijn beleid, gelijk Mina vroolijk in de slede stapte, die Kruithoorn besturen zou.

- Voor mij schiet niet anders over dan mijne vrouw!’ zei Herman klagend.

- Dat wil je wel zoo, mannetje!’ lachte Dora.

- Eindelijk!’ riep Emma, toen zij George zag komen. ‘Mijnheer Pondt! ik dacht al, dat u de afspraak vergeten hadt.’

- En ik dacht juist, dat het alleen zoo prachtig weer is, omdat u op Nicotia is.’

Hij hielp haar instijgen, nadat hij hare waterstoof onderzocht had, en toonde zich uiterst bekommerd, of zij warm genoeg gekleed was.

- Mijnheer!’ zei ze, ‘ik ben geene weekelinge! En men voelt geene kou.’

- Die zullen wij aanstonds voelen, als het in fellen draf gaat... Hola, Piet!’ - de knecht, die het paard in den teugel hield, - ‘haal mijne reisdeken,’ en toen die kwam, strekte hij die zelf nog over het arrekleed uit.

- Voort, voort!’ riep Emma, ‘al de anderen zijn reeds ver vooruit!’

En voort ging het.

- Dat beteekent niets,’ zei George. ‘Ik ben zelf het paard gaan kiezen, dat u trekken mag; niemand kan tegen ons op...’

Het ‘Juffrouw’ wou er al niet meer uit.

En voort ging het in rinkelenden draf. Zulke levenden rijden snel.

- Toe, vooruit!’ riep Emma, ‘daar zijn ze!’

En kinderlijk juichte zij en klapte zij in hare handen, toen zij de drie andere sleden voorbijvlogen. Ja, zij dacht soms zoo heel even aan hetgeen haar - morgen misschien reeds - in Den Haag te wachten stond, maar 't was dan ook maar heel even. Het phantastisch wintergezicht, de prachtig berijmde boomen, de wolkelooze hemel, de heldere maneschijn, 't was waarlijk meer dan genoeg, om een jeugdig hart te doen opengaan.

Nu weet ieder, die ooit eene ar bestuurd heeft, dat er geene gunstiger gelegenheid bedacht kan worden, om de jonkvrouw, die in de slede zit, iets toe te fluisteren, en George had daarom alleen gezorgd het laatst af te rijden. Maar toen hij hare opgetogenheid waarnam, verkoos hij, dat zij volop zou genieten.

Zoo is de ware liefde. Niets, niets van het wereldsche legt de zelfzucht zoo krachtig het zwijgen op.

Hij had het bijster druk, om al hare vragen te beantwoorden over

den weg, de streek, het paard, en zij vertelde van de lange reeks van prachtige sleden in het Haagsche Bosch...

- Ja, Mijnheer! dat is in dezen tijd alleen een reisje naar Den Haag waard...'

In een ommezien waren zij aan de Grebbe. Daar eerst bemerkte zij, dat de anderen ver achter hen waren.

- Toe, Mijnheer! houd even stil. Ik wou eens luisteren, of wij de bellen van de andere sleden hooren... Wat zijn wij ver vooruit! Toe! rijd ze eens te gemoet!'

En dat 'toe'... er was eene muziek in, die George bekoorde. Kinderlijk onschuldige vertrouwelijkheid had bij het nieuwe van het genot en de opwekking van de snelle vaart maagdelijke terughouding bekoorlijk verminderd...

- Hoezee!' galmde George, terwijl hij voorbij de anderen reed en zich tot achterhoede maakte.

- Vos is niet dom,' fluisterde George.

- Hoe zoo?' vroeg ze.

- Wel, hij schijnt te weten, wat kostelijke vracht hij heeft; ik heb hem nooit zoo fier zien draven. Ik wed, dat hij om u alleen zijn kop zoo hoog draagt.'

Ja, lezer! als ge nog nooit verliefd zijt geweest, dient ge te weten, dat een verliefde een paard kan gaan toeschrijven, wat hij dolgraag omtrent zichzelf zou zeggen.

- Och!' zei ze, 'geene complimentjes! 't Is te mooi weer!'

- Ik heb werk, hem in zoo'n langzamen draf te houden...'

- Vooruit dan maar!' lachte zij. En of George de volle waarheid gezegd had: de harddraver stoof de andere sleden weer voorbij.

Dicht bij de Grebbe werd door allen halt gehouden.

- Niet naar Rhenen!' commandeerde George. 'Wat zullen wij daar doen? Achterberg om; het bosch door! Dan gaat u voor! Vooruit!'

En tot Emma:

- Het bosch moet u zien bij den helderen maneschijn. Wij gaan het doorkruisen: dat is prachtiger dan zoo'n straatweg.'

- Hola!' klonk het achter hem, 'Hola!!'

George hield stil.

- Wij kunnen jelui niet bijhouden!'

- Dat moet jelui ook niet...' zei George, alleen hoorbaar voor Emma, en de toon, waarop hij 't zei, trof haar.

'... Vooruit, vos!'

En terwijl de vos voortstoof, fluisterde hij:

- Emma! die Indiër, waar grootvader je van verteld heeft, ben ik.'

Bosch, maneschijn, 't genot der sledevaart, 't was haar, of alles in het niet verzonk...

Er gingen heel wat oogenblikken voorbij, eer hij fluisterde:

- Schrik je ervan?... O zeg, dat je er niet van schrikt!'

Zij bleef zwijgen. Inderdaad was zij geschrikt, maar dat wou ze toch niet zeggen.

- Ja,' fluisterde hij, 'ik ben die ongelukkige. Maar 't is mij nu al, of ik mijn ongeluk niet voel... Emma! je kunt me gelukkig maken... en dat alleen, als je mij toestaat, om voor jouw geluk te zorgen...'

Dat ging bij lange tusschenpoozen. Ja, zij was meer ten huwelijk gevraagd. Haar vader had haar dan medegedeeld: 'Die of die is er geweest, om te vragen, of hij je het hof mag maken.' De taal der liefde, zij kende die uit de romans. Maar wat was die bij hetgeen zij hoorde? De muziek, die alleen uit het hart kan klinken, was haar nieuw.

- Mag ik hopen? O maar hopen! Stoot mij niet van je af!'

- Dan zou ik hier mooi hulpeloos in het bosch wezen,' zei ze.

- Ik hou je aan je woord: je stoot mij niet van je af...'

Het paard deed een zijsprong.

- Hola, vos! zoo'n kostbare vracht heb je nog nooit gehad!'

Zij had op hare lippen: 'Vindt je dat waarlijk?' Maar zij weerhield die vraag. Zij wou wel iets zeggen, maar zij vond niets De scherts van zoo even was eene toevlucht geweest, en de kracht tot schertsen was haar geheel vergaan. Misschien was vroeger in het maagdelijk hart de gedachte wel eens heel schuchter binnengeslopen, hoe ze zich houden zou, als George eens om haar kwam. Gisteren had dat hart gefluisterd: 'Zou die vriend van grootvader George ook wezen?' Maar dat was maar zoo heel voorbijgaande geweest, en 't was volkomen verdwenen voor de mededeeling: 'In Den Haag zul je van hem hooren.'

- George!' zei ze.

- Goddank, dat ik mijn naam van je hoor! O daar heb ik lang naar gehunkerd! Nu ben je ook mijne Emma, mijne, mijne Emma.'

Ja, nu was zoo'n ar toch maar een hinderpaal... zoo'n vos!... Waarom had hij niet het makste paard gekozen? Om haar pleizier te doen... Maar nu bleek het hem, dat hij een aartsdomoor was!

- Voel je waarlijk, dat je mij gelukkig kunt maken?'

- Ja!' zei hij, en mannelijk trotsch klonken zijne woorden. 'Ja, dat voel ik; o! ik zou het voelen, als ik de middelen niet bezat, die mij alleen verheugen, omdat ik ze aan je voeten kan leggen. Emma! er zijn oogenblikken geweest, dat ik wenschte, dat je geen fortuin hadt. Emma! Ik kan werken, en ik werk, maar wat of waar ik werk, je staat mij voor mijne oogen... O die vos! dat ik achter je moet blijven!...'

Lieve tijd! wat liepen de gevoelens van die twee verschrikkelijk ver uit elkander! Zij vond het maar heel goed, dat hij daar achter haar moest blijven, en daar blijven moest hij toch.

Maar terwijl het vuur mooi opflikkerde in de slede, toonde vos, dat het zijne verminderde. Hij stapte thans zoo bedaard voort, of hij geene bellen droeg, om te laten klinken. Alleen schudde hij van tijd tot tijd

brieschende zijn kop, en dan klonken de bellen, maar de twee hoorden het niet. Zijne linkerhand was voldoende, om de leidsels te houden. Hij lei zijne rechter- op haar schouder...

- Wanneer heb je 't eerst zoo gedacht?' vroeg zij.

Nu, daar weten wij alles van. Wij laten ze dan ook maar keuvelen...

- Daar zijn wij waarlijk bij Rhenen!' riep George plotseling. 'Hoezee!... dat is voor grootvader, Emma!... Hier, vos! wij willen niet naar Rhenen... Rechtsomkeert!...'

- En vooruit!' zei Emma. 'Wat moeten de anderen wel denken?'

- Wat ze willen,' lachte George.

- Vooruit!' zei Emma. 'Toe! Wij moeten ze noodzakelijk inhalen! Toe! voort!'

- Ja, als je dat 'toe' zeit... Vooruit dan, vos! je hebt tijd genoeg gehad, om uit te blazen.'

En voort ging het. De levenden rijden gaarne snel.

- Kun je me hooren,' vroeg ze, 'als we zoo snel rijden?'

- Ik hoor, ik geniet je ademhaling.'

't Was niet waar. Hij zag haar adem. En dan: hoe aartsdom zou het geweest zijn, als het als compliment had moeten dienen! Maar 't is nu eenmaal zoo: twee heel verstandige luitjes kunnen in het geval komen, dat zij dommigheden zeggen en die heel aardig van elkander vinden!

- Luister dan. Geen mensch mag weten, wat er tusschen ons is voorgevallen.'

- En ik wou het wel uitbazuinen!'

- Geen mensch. Beloof je dat?'

- Ik beloof alles, wat je wilt. En ik zal gehoorzaam wezen ook. Dus: ik mag mijne moeder niet eens... Weet je, dat die mij om mijn hals zal vliegen?'

- Ik bedoel: op Nicotia mag niemand van avond iets weten.'

- Grootvader ook niet?'

- Dien oolijkerd zul je niets behoeven te zeggen.'

- Ja, die zal het wel aan mijne oogen zien.'

- Nu: ik wil hebben, dat je heel ernstig kijkt.'

- Dan moet ik je niet aankijken, en daar smacht ik naar.'

- Neen, maar!... wees nu eens ernstig.'

- Dat kan ik waarlijk niet...'

- Morgen vroeg ga ik heen.'

- Morgen al?!'

- Morgen vroeg. Als je dan uitrekent, dat ik in Den Haag ben, kan je op Nicotia vertellen. Dan doen wij het te gelijk, jij hier en ik in Den Haag.'

- Daarom alleen zal ik van avond zoo ernstig kijken als een

catechiseermeester... Maar dan kom ik ook dadelijk naar Den Haag...'

- En de oudejaarsavond? Zij zullen je hier niet loslaten.'
- Al binden ze mij met touwen!...'
- Doe, wat je niet laten kunt...'

Op tien minuten afstands van Nicotia liet George den vos tot stappen overgaan; en wel wat al te spoedig voor het dampende paard: hij hield stil. Wat er toen gebeurd is... Nu, dat geef ik te raden... in tienen. Maar om op den weg te helpen: George heeft vos later heel dikwijls klontjes suiker gevoerd, omdat hij mak stilgestaan en alleen maar van tijd tot tijd gebriescht had.

Emma voelde de blikken, die haar gelaat ondervroegen, toen zij binnentrad.

't Is toch maar goed, dat eene dame heel lang werk kan hebben, om hare overkleederen af te leggen, en onder de hand op allerlei vragen kan antwoorden. Er was toch niemand onder de aanwezigen, die geene vermoedens koesterde, en er waren er drie, die bij het vermoeden hoopten... Waar het vermoeden het sterkst was? of wel de hoop?... Dat zouden Dora en vader en moeder Pondt moeten uitmaken.

- Maar hoe komt het toch, dat jelui zoo afgedwaald bent?'

Juist bij die vraag van moeder Pondt, welke vraag om reden niet eene der eerste geweest was, trad George binnen.

- Dat is de schuld van vos!' beweerde hij stoutweg; 'ten minste, oom! als het uwe schuld niet is, want als ik het wel heb, reed u vlak achter ons, toen wij van de Grebbe den weg naar Achterberg insloegen... Vos heeft zich goed gehouden, niet waar, Juffrouw?'
- Dat heeft hij!...'

't Ging voor Emma niet aan, om hoofdpijn te hebben. Maar zij vond wel middel, om het gezelschap op Nicotia te overtuigen, dat zij morgen met den trein van tienen - o noodzakelijk!... vertrekken moest. En dus had ze nu - van avond nog - haar koffer te pakken.

Of ze het prettig gevonden had?

- O! als 't zulk mooi weer is en het paard goed... ja, zeker... dan is zoo'n sledevaart... Maar bij dag moet het toch nog aangenamer wezen...'

Terwijl zij dat zei, zat George, om heel gehoorzaam te wezen, met zijn rug naar haar toe bij den haard. Grootvader had hem vragend aangekeken, en hij had bijna onmerkbaar geknikt. Maar hij verloor geen woord van hetgeen ze zei:

- Dan mag vos u morgen naar het station brengen?' vroeg hij.

Zij had toch werk, om zich goed te houden. Vader en moeder in Den Haag moesten toch de eersten wezen, die vernamen, wat er gebeurd was. Maar ze wist, dat de tijding niet onwelkom zou wezen.

- Als 't maar goed weer is, en als het Mijnheer niet te veel moeite is,' antwoordde zij.

Dora had zitten loeren. Dat George daar zoo bij den haard bleef zitten; dat hij zich niet eens omkeerde, om haar dat voorstel te doen, en dat zij heel gewoon 'Mijnheer' zei... 'Neen, voorgevallen is er niets', dacht zij. 'Nu, misschien morgen dan...' Zij moest noodzakelijk Emma helpen pakken... Maar die hield zich goed. Moeder Aardenborg moest en zou de eerste wezen...

Den volgenden morgen kwam George met de ar om halfnegen voor. Emma was blij, toen zij de plaats af waren.... och, alleen maar, omdat ze zich nu niet meer goed te houden had...

Wat zoo'n taal toch naïef grappig kan wezen!

- Je hebt je goed gehouden,' zei ze.

- 't Was een hou!... Maar ik geloof waarlijk, dat ik je niet met de ar tot Ede breng...'

- Hoe zoo dat? wou Mijnheer mij op den omnibus zetten?'

- Dat kun je begrijpen!! Maar voel je niet, dat er wind is?'

- O! dat heeft niet te beduiden.'

- Ja, hier. Maar 't is een noordenwind. En die kan heel vinnig worden. 't Gaat straks tegen den wind in. Weet je wat: ik neem bij Steuk een dicht rijtuig...'

Zij antwoordde niet dadelijk.

- Voor geen millioen wil ik, dat je eene kou vat... En ik zou geen gerust oogenblik hebben...'

- Nu... dan... Maar hebben wij wel den tijd?'

- Tijd! In overvloed.... Maar ik wou, dat we te laat te Ede kwamen... Toe, Emma! sla een trein over.'

- Neen, neen! volstrekt niet! Dan geen rijtuig!'

George beloofde op zijn eerewoord, dat zij op haar tijd aan het station zou wezen.

- De coupé met twee paarden!' beval George te Wageningen. 'Ik geef je een kwartier, om in te spannen, en dan rijd je den weg maar op naar het station. Ik zal je wel inhalen. Neem een knecht mee, om de ar weerom te brengen... En nu, vos! toon, wat je kunt!'

In vliegende vaart ging het den weg naar Arnhem op.

- Heerlijk, heerlijk'! zei ze. 'Maar gaan wij ook te ver?' Neen, zij gingen niet te ver. George verlangde naar het rijtuig; alleen had hij, kinderachtig genoeg! in Wageningen niet vóór het hotel willen instappen.

Geen Nederlandsch meisje - en geen jonge man ook - moet de prachtige gravure: 'Enfin seuls!' kunnen zien, zonder medelijden te

krijgen met de Fransche bruiden. Hoe ontzaglijk veel hebben zij ontbeerd! Ik, meer dan een zeventiger, heb wel medelijden met haar!

Of.... laten de meisjes medelijden hebben met zoo'n Franschen bruidegom...

Van het station kwam George niet op Nicotia terug vóór het oogenblik, waarop volgens zijne berekening zijne Emma in Den Haag voor hare moeder zou staan.

- Door! Door! waar ben je!' riep hij toen.
- Hier!' kwam ze zeggen, 'wat is er?'
- 't Compliment van je schoonzuster en dat ze geëngageerd is.'
- En?' vroeg ze. Geene syllabe meer.
- Kijk mij eens aan,' zei hij.
- George!' zei ze, 'dat is goed, heel goed!'
- 't Is jouw werk,' zei hij, 'wij zijn quitte, he?'

En hij kuste haar hartelijk.

't Was geweest, als George voorspeld had. Moeder Pondt vloog hem om den hals, en papa drukte hem de hand... beide handen... En papa dook zelf in den kelder, om een extra fijn merk te halen, en ze zaten nog heel lang bij elkander, en toen George eindelijk naar zijne slaapkamer was, kon mama vader Pondt niet naar bed krijgen. Hij wou volstrekt nog eens naar den kelder...

- Ja, Mina! een roes wil ik mij drinken!'

Maar hij had toch eindelijk glimlachend naar rede geluisterd.

Vindt een nuchter beoordeelaar, dat de twee noodzakelijk over het kind hadden moeten onderhandelen, dan diene voor hem, dat het eerste woord over dat onderwerp door Emma geuit werd, toen zij een jaar later zelf eene gelukkige moeder geworden was.

- Mannetje!' zei ze, terwijl de verrukte George den zuigeling zich gretig zag laven aan de natuurlijke bron, 'zeg mij eens, hoe het met dien Luikschen jongen gaat.'

Hij zag haar met eenige bevreemding aan.

- O!' ging ze voort en greep zijne hand, ''t is mij te doen, om te weten, of ik voor dat moederlooze kind wat doen kan.'

Toen vernam zij, dat de knaap voorspoedig opgroeide en George als zijn voogd had leeren beschouwen.

Van toen af bracht de jongen, die zich in Frankrijk geboren weet en zich wees achtte, zijne vacantiën op Emma's aandrang door in George's huis. Hij is genaturaliseerd. Als hij maar goed oppast, ligt zijne toekomst in Indië. George zal toch zeer tevreden zijn, als hij hem aan boord weet. Dat begrijpt Dora: de helft van de groote vacantie logeert de knaap bij haar of op Nicotia.

Grootvader heeft het kranig tot de zes en tachtig gebracht. Jans beweert: ‘Als hij maar niet koppig geweest was, zou hij de honderd gehaald hebben. Dat zoo'n verstandig man niet voorzichtiger was! Eene gewone verkoudheid, mensch!... maar hij heeft die niet willen vieren!’

Grootvader heeft goed voor Jans gezorgd. Zij is en blijft te Rhenen. Zij woont maar wat netjes: eene kamer in de benedenstad, en gelijkvloers, want het trappen klimmen begint haar moeielijk te vallen.

Veel kransen liggen er niet op het kerkhof te Rhenen. Waar gij er een paar vinden kunt, lezer! is het graf van Rodewise. Dora en Emma zorgen voor de vernieuwing. Als zij daarvoor in Rhenen komen, krijgt Jans een bezoek; en als de dames er geweest zijn, weten de buren: in de eerste veertien dagen zal zij over niets anders praten dan over Rodewise, Mevrouw zaliger en de Dora's, die in leven zijn. Maar één van die Dora's is en blijft voor haar het toppunt van vrouwelijke volmaaktheid.

Wie bij Wageningen naar Eikenheuvel en Nicotia zoekt, doet vergeefsche moeite. Beide huizen zijn afgebroken. Er staat er nu een zeer nieuwerwetsch huis dicht aan den weg, op de plek, die er al jarenlang voor bestemd was. Kruithoorn heeft het gebouwd, en hij bewoont het. Het heeft wel wat van eene herberg, maar niet in zijn uiterlijk: meest altijd zijn er gasten, en die gasten zijn onze kennissen. De steenbakkerij is in andere handen overgegaan. George behoeft al lang niet meer van de eene plaats naar de andere te verhuizen; maar mocht dat noodig worden, dan verhuizen vader en moeder Pondt ook.

Misschien zou George nog veel met Willem Horst omgaan, als die maar met hem in dezelfde stad woonde. Als zij elkander eens toevallig ontmoeten, is het voor ieder duidelijk, dat zij oude vrienden zijn.

Zeer onlangs zag George te Amsterdam eene deftige dame uit een handschoenenwinkel komen. 't Was waarlijk de juffer...

‘'t Is maar goed,’ dacht hij, ‘dat ik mijne Emma heb.’

De rijksdaalders, die in grootvaders geldtaschje gevonden werden, blonken, dat het een aard had. Dat geld mag vooreerst niet weer in de wandeling komen. Dora bewaart ze als eene gedachtenis.

Uit den vreemde,
meegedeeld door mevr. van Westrheene.

Eene schoonzuster.
I.

Het was zooveel te behaaglijker aan de theetafel van Mevrouw Van Goudland, omdat buiten de regen kletterde en de storm loeide. Er vlamden een paar groote blokken in den haard en hun schijn wierp een vroolijk licht op het zilveren servies, op de tafel en op het jonge meisje, dat op een laag, zacht stoeltje zat, met de handen in den schoot.

Klara had een eenigszins streng gelaat, dat bij het lamplicht won, omdat hare blanke, doorschijnende huid zooveel zomersproeten had. Het fraaiste aan haar waren hare heldere grijze oogen onder donkere wimpers en haar mond vol uitdrukking. De eenvoudige wijs, waarop zij zich kapte, en hare kleeding zonder een zweem van opschik getuigden van gemis van alle vrouwelijke ijdelheid.

Terwijl zij, de jongste dochter en de eenige van de kinderen, die nog in huis was, behaaglijk hare rust genoot, breide hare moeder ijverig aan kinderkousjes. Och, die had zooveel kleinkinderen en telkens kwamen er weder nieuwe op de liefde en den breilust van grootmama aanspraak maken.

Nog slechts een paar dagen geleden had zij bericht ontvangen van de bevalling harer oudste dochter, die met een advocaat te München getrouwd was. De ijverige handen legden het breiwerk slechts neder, als zij voor hare theetafel te zorgen had.

Daar klonk de bel aan de voordeur, hard en schril, en een telegraafbesteller zeide:

‘Een telegram voor Mevrouw Van Goudland.’

De oude dame schrikte reeds bij het enkele woord en toen hare bevende vingers het couvert hadden opengebroken, las zij:

‘Anna's toestand gevaarlijk; kom terstond.

Rudolf.’

Klara begreep, dat hare moeder dubbel in angst moest zijn: allereerst om hare dochter, doch ook voor de verre reis, tegen den nacht, in den guren herfst.

‘Laat mij gaan, moeder; gij kunt en gij moogt het niet doen,’ zeide zij, opspringende.

‘Dat gaat niet, kind. En toch, die rheumatiek..... Gij weet, hoe onhandig ik ben op reis; ik heb nooit zonder uw vader gereisd en nu in zulk een angst,’ klaagde de oude vrouw schreiende..... ‘Het moet wel erg zijn, anders zou Rudolf niet seinen. Och, mijne arme Anna..... en dan die drie kindertjes! Och, God, och, God!’

Klara had de zaak reeds beslist. Hare moeder moest te huis blijven; zijzelve zou gaan, en twee uren later zat zij in den trein van Dresden naar München. Die plotseling opgekomen reis in dien guren herfstnacht had veeleer iets opwekkends voor haar dan het tegendeel.

‘Het ergste behoeft immers niet te gebeuren,’ dacht zij. ‘Anna heeft een sterk gestel; wij zijn allen zulke gezonde menschen. En dan.... het zou al te onbarmhartig wezen: eene moeder van drie kleine kinderen!’

Klara zag er jong uit, ondanks hare vijf en twintig jaren; haar had nog nooit een ongeluk getroffen; zij geloofde niet aan het tragische van het leven. Doch toen zij in de schemering van den aanbrekenden Novemberdag het huis van haar zwager betrad, ondervond en erkende zij, dat het leven hard kan zijn.

Het vreeselijke was geschied: de strijd van een jong menschenleven tegen vernietiging was ingetreden; de dood had gezegevierd. De mooie, jonge vrouw lag daar kalm neder, met een glimlach op de bleeke lippen, en in het aangrenzende vertrek herinnerde het arme, pas geboren kind door klaaglijk schreien aan haar bestaan.

Eenigen tijd bleef het lijk, als losgerukt van de menschen, die dagen en nachten niet van het bed geweken waren, eenzaam liggen.

Toen werd de deur der sterfkamer geopend: Rudolf trad naar het bed. Het lange nachtwaken en de diepe smart hadden zijne sterke schouders als het ware nedergedrukt; met onzekeren tred naderde hij de doode. Zoolang de geliefde bruine oogen hem, als om hulp smeekende, hadden aangekeken, had hij zich beheerscht; ook in de eerste oogenblikken, nadat die oogen gesloten waren, in tegenwoordigheid zijner kinderen, die zich angstig aan hem vastklemden, zonder besef van hetgeen er in den nacht was gebeurd, doch met het instinctmatige gevoel, dat er iets vreeselijks op het huis drukte.

Thans was het uit met zijn zelfbedwang; toen hij de hand zijner doode vrouw streelend aanraakte en de koude hem trof, borst hij in hartstochtelijk schreien uit:

‘Anna! lieve, arme vrouw!’ snikte hij.

Die doffe kreet, die het oor der doode niet meer trof, drong akelig in een levend menschenoor.

Klara had hare gestorven zuster nog eenmaal willen zien en hoorde nu op den drempel het hartverscheurende snikken.

Het was haar, alsof zij zooveel smart niet kon verduren; hoe gaarne had zij haar leven voor dat der doode willen afstaan!

Doch onder al dat wee trof haar de gedachte, hoe heerlijk het moest geweest zijn, zóó bemind te worden.

Klara had altijd geweten, dat Anna gelukkig getrouwd was geweest; gelukkiger dan hare andere broeders en zusters, wier huwelijksleven zij nooit

had benijd. Haar zwager Rudolf was haar altijd een ideaal van een nauwgezet man geweest, op wien zij in alle omstandigheden zou hebben vertrouwd; hij was de eenige onder hare broeders, voor wien zij, die niet lang haar vader had gekend, een kinderlijk ontzag had behouden.

Nu zij die diepe smart bijwoonde, had zij geen anderen wensch, dan den man, die daar zoo gebukt stond, te troosten, zooveel zij kon, met opoffering van zichzelve.

Zij keerde onhoorbaar terug en waagde eerst in tranen uit te barsten, toen zij alleen was. Zij boog zich onder het lot, dat zij onbestemd als een raadsel voor zich zag en dat haar geheele zijn veranderde, als door een godsdienst, die haar nieuwe plichten oplegde.

II.

'Dus blijft Klara te München, bij Anna's kindertjes?' vroegen de kennissen te Dresden aan hare moeder. 'Ik zou het nooit van haar gedacht hebben; zij beweerde altijd, dat zij een grooten afkeer van huishouden had en dat zij niet van kleine kinderen hield.'

'Het zal niet lang duren,' antwoordde Mevrouw Van Goudland dan; 'ik ken Klara; zij is veel meer verwend, dan mijne oudere meisjes waren; de jongere kinderen uit eene groote huishouding worden gewoonlijk een beetje bedorven. In de eerste droefheid over het groote ongeluk, in de eerste opwelling van haar gevoel heeft zij zich niet van de moederlooze kindertjes kunnen losrukken; te minder, omdat mijn schoonzoon geene ongetrouwde zusters heeft; doch het verlangen naar hare vrijheid en naar hare moeder - die zij naar hare hand wist te zetten', kwam er lachende tusschen - 'en naar hare kamer, die zij haar koninkrijkje noemde, zal wel spoedig de overhand krijgen.'

Doch Mevrouw Van Goudland had het mis: Klara was noch door onkiesche toespelingen van derden noch door het verzoek harer moeder te bewegen, de plichten, welke zij vrijwillig in het huis van haar zwager op zich had genomen, in den steek te laten. Geen mensch zou het gemakzuchtige, onafhankelijke meisje in de ijverige, huishoudelijke pleegmoeder teruggevonden hebben, die slechts voor anderen leefde en dacht en er altijd op uit was, haar zwaar beproefden zwager althans alle zorgen te besparen, zooveel zij kon. Ja, zij voelde zich gelukkig, dat zij den drang kon volgen, die over haar leven had beschikt, zonder ooit te vreezen of te hopen, dat er eene andere verhouding uit de tegenwoordige zou kunnen ontstaan

De tijd verliep; uit het zwakke kindje, dat onder zulke treurige omstandigheden het levenslicht had aanschouwd, was een vroolijke, kleine krullebol gegroeid, die Klara overal natrippelde en met haar helder stemmetje: 'Tante! tante!' riep. Den moedernaam toch had zij niet leeren uitspreken. Voor de grootere kinderen werd de mooie moeder, wier beeltenis in de huiskamer hing, allengs nog slechts eene flauwe herinnering. Doch 'de wereld' begon het tijd te achten, dat de weduwnaar ophield rouwdrager te zijn; men begon hem weder als 'vrijgezel' te beschouwen, die als zoodanig een voorwerp van nieuwsgierigheid en babbelzucht was geworden.

Klara zelve werd niet gespaard.

‘Wel, Juffrouw Goudland, nu zult gij niet veel langer uw post behoeven waar te nemen. Mijnheer Helwick zal nu wel spoedig hertrouwen,’ kwam eene oude vrijster haar vertellen.

Klara hield hare stem in bedwang en antwoordde bedaard:

‘Mijn zwager zal zoo gemakkelijk geen tweede huwelijk aangaan; wie zooveel van zijne vrouw heeft gehouden als hij van mijne zuster, gelooft niet licht aan hernieuwd geluk.’

‘Och, mijne lieve Juffrouw Goudland, hoe dikwijls heb ik het beleefd, dat de wanhopigste weduwnaars zich na verloop van een paar jaren weten te troosten. Wie weet, hoe spoedig ik u aan mijne voorspelling zal herinneren.’

Zoo kon Klara zich menigmalen aan opzettelijke hatelijkheid of onwillekeurig gebrek aan tact ergeren. Het was niet te verwonderen, dat zij, wanneer zij met haar zwager en de kinderen uitging, door vreemden als ‘Mevrouw’ werd aangesproken. Zij gaf zich alle moeite, om aan dien titel te gewennen en de vergissing als onopgemerkt te laten voorbijgaan; doch als Rudolf dan door een onwillekeurig gebaar verried, dat hij het ‘Mevrouw’ had opgemerkt, kreeg zij eene kleur, hoe sterk zij zich trachtte te beheerschen. Somtijds ook werd haar in het oor gefluisterd: ‘Wat niet is, kan komen’, of eene dergelijke goedgemeende, doch ongepaste toespeling. Klara zou met alle macht hebben willen voorkomen, dat Rudolf zulke opmerkingen hoorde; hij mocht geen hinder hebben, dacht zij, van hetgeen háár allengs duidelijk werd: dat de wereld haar verblijf in het huis van haar zwager afkeurde en dat er van haar verwacht werd, dat zij òf met hem trouwde òf zijn huis verliet.

Zelfs de kinderen maakten haar wel eens verlegen met naïeve vragen:

‘Tante, waarom zijt gij mijne mama niet, in plaats van mijne tante? gij woont nu toch bij Papa en brengt ons naar bed, net als eene mama.’

Erger dan zulke vragen, dan de aanmerkingen van vreemden werd voor Klara de bewustheid, dat haar zwager van het oogenblik af, waarop zij hem aan het doodsbed harer zuster had zien schreien, het hoofddoel van haar werken en streven was geworden. Tot nog toe was hij voor haar niets dan Anna's echtgenoot geweest, die trouw bleef aan de nagedachtenis harer beminde zuster. Doch nu de wereld hem als vrij man begon te beschouwen, begon ook zij hem uit een ander oopgunt te zien, namelijk als iemand, die had opgehouden haar broeder te zijn.

Juist in die dagen ontving zij een huwelijksaanzoek uit Dresden, van een vriend, die haar sedert lang tot vrouw had begeerd.

‘Niemand, zelfs uwe moeder niet,’ schreef hij, ‘is zoo diep getroffen geworden door uw langdurig afzijn als ik; van maand tot maand heb ik op uwe terugkomst gehoopt, en nu blijft mij niets anders over, dan uwe hand te vragen, éér ik nog zeker ben van uwe liefde.’

Die brief gaf aan Klara het volle bewustzijn van de verandering in haar gevoel; zij wist, dat er een tijd geweest was, waarin zij het aanzoek van den kapitein met een tevreden ‘ja’ zou beantwoord hebben. Het zou haar toen nog benijdenswaardig geschenen hebben, een man toe te behooren, die haar hartelijk genegen was en dien zij door en door kende. Doch zij was zich óók bewust, dat de herinnering aan den huisvriend van voorheen verflauwd was en dat zij thans gruwde van een huwelijk zonder vurige liefde, zonder smachten naar echtelijk geluk.

Zij voelde, dat zij den kapitein niet met een kort ‘neen’ mocht afschepen, en haar antwoord werd als eene biecht, welke zij voor zichzelve aflegde.

Er waren na dien tijd weken verloopen. Het was een koude, donkere winteravond; de kinderen lagen te bed en in de huiskamer heerschte eene weldadige stilte na het drukke kindergestoei. Klara zat dan gewoonlijk met een boek of een handwerk op de canapé en Rudolf met zijne courant in zijn grooten stoel. Zij verheugde zich over dag dikwijls in de gedachte aan die vredige avonduren, en toch waren haar die dikwijls pijnlijk en kon haar hart kloppen van verlangen naar een vertrouwelijk woord. Zij zou gaarne geweten hebben, wat er in haar zwager omging; doch zij had nooit den moed een ander gesprek met hem aan te knoopen dan over onverschillige zaken.

Dien avond was Rudolf bijzonder afgetrokken; hij had de courant wel in zijne handen, doch Klara merkte op, dat hij over de kolommen heenkeek, zonder te lezen. Eindelijk stond hij op, ging in de kamer op en neder loopen, legde zijne sigaar weg en bleef naast haar staan.

‘Zeg eens, Klara, zoudt gij eigenlijk niet liever naar huis terugkeeren?’ vroeg hij en legde zijne hand op haar arm.

‘Wat bedoelt gij daarmede?’ vroeg zij en keek hem verschrikt aan. ‘Wil ik..... hebt gij liever, dat ik heenga en de kinderen aan hun lot overlaat?’

‘Neen, Klara, zéker niet; hoe zou ik iets willen, wat voor mij en de kinderen een onherstelbaar verlies zou zijn? Er is geene quaestie van *mij*; maar ik zou gaarne in uw hart willen lezen; vergun mij dat en laat ons eens openhartig met elkander spreken. Gij zijt mij in moeielijke dagen eene trouwe hulp geweest; gij hebt op eene bewonderenswaardige wijs uwe vrijheid opgeofferd en moeielijke plichten op u genomen; de mogelijkheid bestaat zelfs, dat gij mij en den kinderen en uwe arme zuster een nog grooter offer hebt gebracht; dat gij niet slechts een aangenaam tehuis, maar ook een gelukkig vooruitzicht hebt opgeofferd.’

Zij schudde ontkennend haar hoofd; zij kon geen woord uitbrengen. Wat wilde hij zeggen? Waartoe diende deze inleiding?

Haar zwager speelde eenigszins verlegen met het kluwen wol, dat vóór haar lag; hij zocht naar woorden en de vraag, welke hij haar wilde doen, wilde hem niet over de lippen.

‘Er is sprake van geweest,’ begon hij opnieuw- ‘Anna heeft mij daarvan verteld - dat een oud vriend van uwe familie, Kapitein Muleck, veel van u hield en dat uwe moeder uw huwelijk met hem zeer gaarne gezien zou hebben.’

Een uur te voren zou Klara met geen mensch over het aanzoek van Kapitein Van Muleck hebben willen spreken. Doch nu begreep zij, dat zij tegenover Rudolf openhartig moest zijn.

‘Ja, hij hield van mij,’ was haar antwoord.

‘En gij?’ vroeg hij schielijk en keek haar met zijne ernstige, donkere oogen onderzoekend aan.

‘Ik heb hem geantwoord, dat ik nooit zijne vrouw kan worden.’

Weder ontstond er stilzwijgen en Klara keek onafgewend op het blauwe wollen jurkje, dat zij bezig was te haken; hare handen beefden.

‘Was dat de afloop, reeds vóórdat gij hier kwaarat?’

‘Neen, Kapitein Muleck heeft mij eerst kortgeleden geschreven. Maar ik zou er niet toe kunnen komen, de kinderen te verlaten.’

‘Ik dank u, Klara,’ zeide hij en zijne stem klonk ontroerd en zijn adem ging sneller dan gewoonlijk. ‘Dat geeft mij moed tot de vraag, die ik u doen wil Gij weet, dat ik u niet zóó gelukkig kan maken, als gij verdient te zijn: ik ben niet jong meer en ik heb veel geleden, ik ben te ernstig geworden; bovendien wachten u bij mij zwaarder plichten, dan gij in een ander huwelijk zoudt vinden. Maar wijl gij vrij zijt en den moeielijksten tijd dapper met ons hebt doorgeworsteld, zult gij wel niet schrikken van mijne bede: word mijne vrouw!’

Nochtans was het bijna met eene beweging van schrik, dat zij haar hoofd naar hem ophief; zij wilde antwoorden, doch Rudolf vatte hare handen en ging bijna angstig voort:

‘Geen te spoedig besluit, Klara! Ik wil van avond geen antwoord van u eischen. Gij moet mijn verzoek bedaard overwegen. Gij zijt zulk eene goede, trouwe kameraad voor mij geweest. Bedenk u, of gij het blijven wilt, voor altijd.’

‘Ik zal overwegen, Rudolf,’ was haar antwoord.

Hij drukte hare handen en liet haar alleen.

‘Alsof het noodig ware, dat ik mij bedacht!’ fluisterde zij hartstochtelijk voor zichzelve, en toch overdacht zij, wat zij had gezegd. Zij was zich bewust, dat zij hem bijna hare liefde had bekend..... Doch hij had niet gevraagd, of zij hem liefhad, en zij voelde, dat hij niet eens mocht vermoeden, hoe gelukkig zijn aanzoek haar maakte. Het beeldschoone gelaat harer gestorven zuster rees plotseling voor hare verbeelding, met de hartverscheurende droefheid, waarmede hij er zich over heengebogen had.

‘Zou hij alle liefde met haar hebben begraven?’ dacht zij angstig.

Doch ondanks dien angst doortrilde het heerlijke bewustzijn van leven haar hart. Zijn hart zou tegen het hare kloppen; zij zou hare armen om zijn hals slaan, en als dan de scheidsmuur eindelijk tusschen hen is gevallen, zal zij hem durven zeggen, wat hij voor haar is. Is toch het tegenwoordige niet sterker dan het graf?

‘Ik heb nagedacht, Rudolf,’ zeide zij den volgenden morgen; ‘ik wil eene goede vrouw, eene moeder voor uwe kinderen zijn.’ En zij gaf hem een kus, even zusterlijk, als zij als half polwassen meisje gedaan had, toen Anna zijne bruid was geworden.

Doch onder al die uiterlijke kalmte gaf Klara de hoop niet op, dat zij Rudolf opnieuw gelukkig en zijn hart weder voor liefde vatbaar maken zou.

III.

De verloofden wilden zoo spoedig mogelijk trouwen en gedurende den korten tijd vóór hun huwelijk kwam Klara's moeder logeeren, om het samenwonen der verloofden, dat met de ‘zeden en gewoonten’ in strijd was, mogelijk te maken. Er viel veel te denken, te bespreken, te doen, en Klara had moeite de opgewondenheid te beheerschen, die haar hart telkens sneller deed kloppen. Dikwijls moest zij zich dwingen, om aan zijn ernst bij zijn huwelijksaanzoek te denken en zich voor te houden, dat hij zijn huwelijk met haar niet met zóó sterke illusies kon te gemoet zien, als zij deed; en op den morgen, nadat zij de bruid was geworden, viel het luchtkasteel van geluk, dat zij zich gebouwd had, in puin.

Rudolf, die het dubbel druk had, om eenige dagen lang geheel vrij te kunnen zijn, had het aan Klara overgelaten, eenige gelukwenschen van familie en vrienden te beantwoorden; hij had de lade zijner schrijftafel opengelaten, waarin hij zijne correspondentie bewaarde, en haar verzocht al de brieven, welke zij had beantwoord, te verbranden, zooals hijzelf gewoon was te doen. Zij vond het aangenaam in zijne studeerkamer te zijn en met een zeker recht aan zijne schrijftafel te zitten, die tot nog toe altijd een heiligdom voor haar was geweest.

De woorden vloeiden haar gemakkelijk uit de pen; zij was zóó gelukkig gestemd, dat zij allen menschen wel iets vriendelijks had willen zeggen. Toen zij alles had beantwoord, wierp zij de ontvangen brieven een voor een in het vlammende haardvuur en vond toen onder die, welke Rudolf reeds voor zijne rekening had genomen, een brief van hare moeder. Rudolf placht haar alle brieven, die van huis kwamen, voor te lezen, en zij wilde ook dezen brief in de vlam werpen, toen zij er haar eigen naam in zag staan.

Dien brief had Rudolf haar niet voorgelezen; hij handelde over háár en háár alleen. Zij bedacht niet, dat het beter zou zijn, den brief ongelezen te laten; nog altijd voor den haard geknield, las zij:

'Lieve Rudolf, gij zult het mij zeker niet ten kwade duiden, dat ik eens een ernstig woord over Klara met u ga spreken. Gij weet, hoeveel wij allen van u houden en hoe wij nog altijd het uur zegenen, waarin gij een lid onzer familie zijt geworden. Toen het onherstelbare verlies van mijne Anna u trof, heb ik ook geen oogenblik geaarzeld, Klara aan u af te staan, om u te helpen en voor uwe kindertjes te zorgen, hoewel zij, zooals gij weet, de eenige dochter was, die nog in huis was overgebleven. Maar nu zijn er sinds dien tijd twee jaren verloopen en ik begin mij af te vragen, of dat zoo blijven moet. In het begin hoorde ik van alle zijden, hoe de wereld zich over het uitblijven van Klara verwonderde; nu hoor ik daar niets meer van, hetgeen ik als een bewijs beschouw, dat er achter mijn rug gepraat wordt. De wereld oordeelt nooit naar de karakters van de menschen, doch naar uiterlijke omstandigheden. Mijne dochter Marianne, met wie ik er gisteren over sprak, vond ook, dat de goede naam van Klara gevaar liep, indien alles zoo bleef; Klara brengt hare jeugd, hare beste jaren aan u ten offer en wie weet, of zij ten slotte het veld niet zal moeten ruimen voor eene vreemde. Ik weet wel, dat gij Anna hartelijk hebt liefgehad, maar gij zijt nog niet op een leeftijd, waarin een man geen huwelijksgeluk meer zoekt. Gij zult het mij zeker niet ten kwade duiden, dat ik over Klara tob en dat ik u in overweging geef, u eene duidelijke voorstelling te maken van Klara's verhouding tot u.'

Klara had den brief laten vallen en hield hare handen voor haar gloeiend gelaat.

Het was, of zij van schaamte in den grond moest zinken..... En dat had hare moeder geschreven!

Nog eens raapte zij den brief op, eer zij hem in het vuur wierp. Den 12^{den} had hare moeder geschreven en den 15^{den} had Rudolf om hare hand gevraagd!

Zij sprong overeind en in een woesten aanval van gekrenkten trots liep zij naar hare kamer en greep naar hoed en mantel, om terstond naar Rudolf te

gaan en hem te zeggen, dat er niets van een huwelijk kon komen; dat hij geheel vrij was; dat zij de wereld en hare babbelzucht verachtte, en dat alles bij het oude blijven moest.

Na eenige oogenblikken kwam zij tot bedaren. De hoed zonk haar uit de hand en zij viel op een stoel in een staat van moedelooze uitputting, die op de opgewondenheid volgde. Eene verbreking van eene verloving zoo kort vóór de bruiloft was immers een schandaal, na hetwelk zij niet meer bij Rudolf en de kinderen kon blijven. Dan bleef haar niets anders over, dan met hare moeder heen te gaan, voor altijd!

'Dàt niet, och, dàt niet!' steunde zij handenwringend. Hare geheele ziel kwam tegen de scheiding van Rudolf en de kinderen op.

Er was geen terugtreden mogelijk. Alles, wat haar overbleef, was hare illusiën te vergeten en met zichzelve te strijden, om voor Rudolf te worden, wat hij haar had verzocht: zijne goede kameraad. Nu eerst, meende zij, had zij hem goed begrepen: hij gehoorzaamde aan den drang der omstandigheden; hij trouwde haar, om zijne kinderen niet aan vreemde handen over te laten, uit plichtbesef, en het stond aan haar, hem dien plicht gemakkelijk te maken.

En weder dacht Klara aan het doodbed harer zuster, aan dat noodlottige uur, waarin het haar zoo gemakkelijk was voorgekomen, van eigen geluk afstand te doen, om hem zijn lot te helpen dragen. Zij moest dat grootsche gevoel van zelfverloochening, dat haar toen had bezield, terugvinden en de liefde, welke zij Rudolf toedroeg, in haar hart begraven.

Toen zij na die uren van eenzaam lijden hare kamer verliet, was zij sterk genoeg, om geheel als anders te verschijnen voor hare moeder, die haar *dat* had aangedaan, en voor Rudolf, die haar opgeruimd een hartelijken kus gaf. Zij vergat haar verdriet niet en voelde dat, toen hij haar vertelde, dat hij naar Anna's graf was geweest.

'Hij zal haar beloofd hebben,' dacht zij, 'dat hij haar eeuwig trouw zal blijven, ook al moet hij, om den wil zijner kinderen, een tweede huwelijk aangaan.'

Nu stelde zij zich het gelaat harer doode zuster niet meer voor als dat van eene deerniswaardige lijderes, neen, integendeel, zegepralend in die eeuwige jeugd en schoonheid, die der doode in de herinnering bijblijft.

'Zou hij van mij kunnen houden, indien ik zoo mooi was als Anna?' dacht zij en keek wanhopig in den spiegel, verborg toen haar hoofd in het canapékussen en snikte, alsof zij al hare hartstochtelijkheid in tranen wilde blusschen.

Den volgenden dag waren zij man en vrouw en op de huwelijksreis.

Klara was geen overspannen wezen, dat haar echtgenoot in een roerend tooneel zou kunnen betuigen, dat zij als broeder en zuster samen leven moesten, omdat hij haar geene liefde toedroeg. Zij weigerde hem geen kus, doch schonk hem uit eigen beweging niet het geringste liefdebetoon. Zij gaf zich lijdelijk, beschroomd over in het bewustzijn, dat het haar plicht was. Ook onder zijne vurigste liefkoozingen vergat zij geen oogenblik, dat er een scheidsmuur tusschen hen bestond en dat zijn hart aan eene afgestorvene behoorde, en in haar streven, om hare hartstochtelijke jaloezie voor hem te verbergen, kwam zij hem ijskoud voor.

Indien Klara zachter, meegaander van karakter ware geweest, met teedere oogen en eene aandoenlijke, zachte stem, zou zij in die dagen, waarin zij en

haar echtgenoot uitsluitend voor elkander leefden, niet zoo geheel voor hem hebben kunnen verbergen, wat haar hart voor hem gevoelde; doch eigenlijk kon Klara iets strengs, somtijds terugstootends over zich hebben. Zij werd meestal voor koel gehouden, om de kalme trekken van haar gelaat en hare gewoonlijk sterke zenuwen. Niemand vermoedde, welk een schat van hartstochtelijke liefde er in haar hart lag verborgen; want slechts het bewustzijn van bemind te worden, zou haar hebben kunnen bewegen zich te toonen, zooals zij was.

Menigmalen was zij in verzoeking, Rudolf hartstochtelijk in het oor te fluisteren: 'Voelt en wéét gij dan niet, hoe lief ik u heb?'

Doch zij vreesde, dat hij ervan zou schrikken; zij was bang voor de treurige uitdrukking zijner oogen, als hij haar moest antwoorden:

'Mijn hart heeft immers geene liefde meer te geven, arme Klara! Waarom hebt gij u met mij verbonden, terwijl het uwe zoo jong is, zoo vol gloed?'

Zij bleven elkander dus vreemd, en de zon van geluk wilde niet doordringen, evenmin als de lente daarbuiten. Het bleef koud in en om hen, in het heerlijke Zuiden, aan het Gardameer en in Venetië.

De oogen van Rudolf verloren allengs den glans, waarmede hij de reis was begonnen. Hij werd somber en in zichzelven gekeerd en als Klara hem zóó voor zich zag, dacht zij: 'Het smachten naar zijn verloren geluk pijnigt hem; hij maakt vergelijkingen tusschen nu en toen, tusschen Anna en mij, en dat drukt hem.'

Zij verlangde naar huis, naar hare dagelijksche plichten; dáár kon zij althans iets voor hem zijn; hij had haar getrouwd om den wil zijner kinderen; zij moest hun dus al de liefde betoonen, welke zij hem toedroeg.

Zij werd, zoo mogelijk, nog teederder voor hare pleegkindertjes, dan zij placht te zijn, alsof zij hen moest doen voelen, dat zij nu inderdaad eene moeder hadden. Als Rudolf te huis kwam, zag hij haar altijd door zijne lievelingen omringd. De kleine Anna, die, toen Rudolf en Klara terug waren, uit de slaapkamer verbannen was geworden, schreide er zoo bedroefd om, dat Klara haar weder bij zich nam.

'Zij hangt aan de kinderen, alsof het hare eigen waren,' dacht Rudolf, dankbaar..... doch niet voldaan.

Zonder wanklanken of oneenigheid leefden de jonggehuwden nu met elkander, beiden strevende, om elkander gelukkig te maken, en toch scheen het geluk onherroepelijk verloren en de last van gelaten onderworpenheid drukte op het huiselijke leven, waaraan slechts de vroolijke kinderstemmen eene heldere tint gaven.

(*Slot volgt.*)

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De bewegelijkheid der Theologische Encyclopaedie. Redevoering bij de Aanvaarding van het Hoogleraarsambt aan de Rijks-Universiteit te Groningen, uitgesproken door Dr. H.U. Meijboom. - Groningen, P. Noordhoff.

'Noem ik de theologische encyclopaedie bewegelijk, dan bedoel ik daarmee, dat de onderdeelen der theologische wetenschap niet altijd dezelfden blijven, noch altijd dezelfde waarde vertegenwoordigen, noch ten opzichte van elkaar en van het geheel altijd dezelfde ruimte innemen. Zekere rekbaarheid, zekere veranderlijkheid vertoont zich, die niet kan nalaten van invloed te wezen op de wetenschappelijke behandeling der encyclopaedie. De oorzaak van dit verschijnsel is, dat de theologie zelve een geschiedenis doorloopt, dat zij, als elke wetenschap, in een staat van voortdurende ontwikkeling verkeert. De bewegelijkheid, hier bedoeld, is het gevolg van de gestadig zich wijzigende verhouding van de werkelijkheid tot het ideaal' (blz. 7). Ziedaar, wat Dr. Meijboom in zijne inaugureele oratie uiteenzet. Hij teekent eene ideale theologische faculteit, welke aan de hoogescholen niet kan worden ingericht, maar wel de toets moet zijn voor het reëele, de richting aanwijzen, waarin het zich te bewegen heeft. In de werkelijkheid zal de samenvoeging van de vakken, welke behandeld worden, afhangen van 'in zekeren zin toevallige plaatselijke en tijdelijke omstandigheden' en daarom telkens verschillend uitvallen. Met eenige voorbeelden, aan de historie ontleend, toont hij dat aan. Het laatste voorbeeld is ontleend aan de wet op het Hooger Onderwijs van 1876. De volgorde, waarin de vakken der theologische faculteit worden gerangschikt, acht Dr. Meijboom niet gelukkig; maar dat deze en geene andere zijn aangewezen, verdedigt hij met het oog op de practijk. Intusschen zal de verhouding der nu aangewezen vakken onderling niet dezelfde blijven. De beoefening der theologische wetenschap immers moet rekening houden met de behoeften der werkelijke wereld, waarin zij zich beweegt. Het gevolg daarvan zal zijn, dat het eene vak meer op den achtergrond treedt en het andere zich op den voorgrond dringt. Zoo is de beweeglijkheid der theologische encyclopedie het gevolg van de geschiedenis, die de theologie doorloopt, en van de eischen der werkelijkheid, waarin hare beoefenaren verkeeren.

Den nieuwen hoogleeraar begroeten wij met ingenomenheid. Het zij hem gegeven, om de vakken, welke hem zijn opgedragen, zoo te doceeren, dat zijne leerlingen gevormd worden tot theologen, die hun tijd begrijpen naar de historische ontwikkeling, waaruit hij voortkomt, en hem kunnen beoordeelen naar den maatstaf van het zedelijk oordeel.

V.D.B.

J. Kradolfer. Op 's Levens hoogte. Bewerkt door Dr. J. Herderscheê. - Tiel, D. Mijs.

Dit boek bevat de toespraken, door Kradolfer als een aandenken aan zijne vijf-en-twintigjarige werkzaamheid als predikant te Bremen verzameld en aan zijne gemeente aangeboden. Dr. Herderscheê heeft het voor Nederlanders bewerkt op de meest uitstekende wijze. Hij heeft daardoor onze stichtelijke lectuur verrijkt met een boek, dat moderne menschen met onverdeeld genoegen kunnen lezen. Mij troffen de frischheid van denkbeelden, de eenvoudige wijze, waarop zij worden uiteengezet, en de schoonheid der beelden, welke tot illustratie dienen. Zelden las ik een boek, waarin idealisme en realisme zoo juist zijn vereenigd; ik denk hier b.v. aan de toespraak naar aanleiding van het woord des dichters: ‘Tweeledig is de weg, waarlangs de mensch tot deugd komt; is de eene u versperd, een andere doet zich voor. Handlend verkrijgt haar de gelukkige, duldend de lijder. Wel hem, wien 't lot goedgunstig voert op beide.’ Daarenboven: het zal ieder, die dit boek leest, gaan als mij, dat hij het nu en dan uit de hand legt, om na te denken over hetgeen de schrijver beweert. Ook al is de slotsom daarvan, dat hij het niet met hem eens kan zijn, dan zal hij toch dankbaar wezen voor de aanleiding, hem geschonken, om over de hoogste levensvragen zijne eigen denkbeelden te controleeren.

V.D.B.

Feestlichtstralen. Gedachten en Beelden met betrekking tot de hooge feesten der Kerk. Uit het Hoogduitsch van Dr. Emil Frommel door Ds. P.C. van Oosterzee. - Dordrecht, C. Morks Jzn.

In rechtzinnige kringen zal men dit boek van den bekenden Duitschen predikant met groot genoegen lezen. Misschien zal men den wensch uitspreken, dat Ds. Van Oosterzee het wat minder letterlijk vertaald en wat meer bewerkt had. Het bevat gedachten over de kerkelijke feesten en hunne omgeving, naar het kerkelijk jaar, dat in Duitschland gevolgd wordt; maar ook ‘beelden’, verhalen uit de jeugd en de pastorale werkzaamheid van den schrijver. De meeste dezer verhalen laten zich ook door niet-geestverwanten aangenaam lezen; vooral de verhalen van Kerstfeestvieringen.

V.D.B.

L.C. Steenhuizen. Van Stad en Dorp.

De Uitgevers-Maatschappij ‘Elsevier’ heeft een fijnen neus. Ze weet precies op te sporen, wat in den smaak van het publiek valt, heeft den slag, om reclame te maken, en schijnt goed te plaatsen. Men zou denken, dat zij veel zelfvertrouwen had, als niet één ding erop wees, dat ook zij wel eens vreest mis te tasten; dat ééne is: de buitensporig hooge prijs van sommige harer boeken. Me dunkt, zoo iemand, dan moet deze maatschappij het geheim verstaan, om tegen lage prijzen te verkoopen en

daarmee auteur, publiek en zichzelf te dienen. Wanneer de uitgevers alleen werken voor de leesgezelschappen, dan zal het hun hoe langer hoe moeilijker worden, om op te werken tegen het vele uitstekende uit den vreemde, en zullen ze nog veel meer dan nu de duurte hunner waar moeten rechtvaardigen door de typographische fratsen op den omslag.

Maar ik zei, dat 'Elsevier' soms een fijnen speurhondenneus heeft, en dat was naar aanleiding van den eersten bundel schetsen van L.C. Steenhuizen:

Van Stad en Dorp, want vergis ik mij niet, dan zal er van dezen schrijver nog wel het een en ander te wachten wezen.

Of het bij wijze van reclame is geschied, dan of het als geleidelijke overgang van het bekende tot het onbekende moet dienen, dat de twee stukken, die reeds in Elsevier's Maandschrift en in *De Gids* eene plaats hadden gevonden vooraan geplaatst zijn, durf ik niet zeggen, maar om welke reden ook, ik houd mij overtuigd, dat de schrijver ons met den geboortedatum zijner geesteskinderen bij den neus heeft trachten te nemen. 'Herman Brand' plaatst hij als zevende in de rij, maar het uiterlijk geeft genoeg te kennen, dat het de oudste is. Zoo ik mij vergis, des te erger voor hem, want ik zou hem moeilijk met de geboorte van dit kind kunnen feliciteeren, als het niet de eerste was. Als eersteling daarentegen, als eene zwakke poging tot psychologische analyse in verband met de herediteit, belooft het iets voor de toekomst, maar overigens zit het zwak in elkaar, mist het die intensiteit, die zoo noodig is, om den indruk te geven van een kunstwerk.

Veel beter zijn de andere schetsen, zooals 'Afgebeden', dat een beetje mystisch is en waarin de auteur zich reeds wat vaster toont in zijn geloof aan de herediteit. Misschien is het hierom, dat het zooveel beter in elkaar zit, zooveel meer boeit, omdat de schrijver zijne overtuiging met meer aandrang weet mee te deelen. Verreweg de mooiste der schetsen, ook als psychologische studie, is zijn 'Niet gelukkig', dat mij werkelijk overtuigt, dat de schrijver, behalve goed waarnemer, ook een goed denker is, die de logische consequentie bij zichzelf nagaat, goed doorvoelt en eene duidelijke voorstelling zijner beelden weet te geven; te meer geloof ik dat, omdat de fabel van dit verhaal eigenlijk berust op eene onmogelijkheid. De auteur houdt zich goed in bedwang en laat zich niet verleiden tot een mal enthousiasme over het huwelijk of tot eene preek aan oude jongeheeren, om toch vooral nog te trouwen, of tot onmogelijke conclusiën, die alleen dienen, om jongejuffrouwen pleizier te doen, die meer conventioneele phantasie dan littéraire ontwikkeling hebben en die zoo graag willen, dat alles in orde komt, omdat zij, misleid door malle moeders, malle vriendinnen en malle lectuur, in den waan zijn, dat huwelijk en geluk volkomen synoniem zijn, en niet weten, dat er zoo weinig *in orde* komt, ten minste naar de orde, zooals zij zich die voorstellen.

De uitvoering zijner composities schijnt den schrijver zeer gemakkelijk af te gaan. Blijkbaar schrijft hij vlug; de conversatie zijner personen is vloeiend, goed in den toon, en vooral de boeren in hunne boersche taal houden gesprekken, die geheel uit het leven zijn genomen. Jammer, dat het verhaal over de St.-Nicolaasbrug niet geheel op zijn boersch is gedaan. Zulke heel of half melodramatische verhalen kunnen nog wel degelijk bekoren, mits in den mond van onontwikkelden, die nog gelooven aan het wonderbaarlijke, het avontuurlijke. Door de naïveteit van de verhalers boeien ze; worden ze ons in allen ernst gedaan, dan worden ze kinderachtig.

Hij schrijft gemakkelijk, maar dat kan ook zijn bezwaar hebben; men schrijft dan ook wel eens te veel, een gevaar, waaraan men vanzelf ontkomt, als men moeielijk stileert. Wat ik daarmee bedoel met het oog op deze schetsen, zal ik nog duidelijker maken uit het volgende. Ongetwijfeld weet de auteur te pakken, maar hij gelooft soms nog te weinig aan de kracht van het dramatische; hij vertrouwt te weinig op de phantasie van den lezer. Zoo tracht hij wel eens het dramatische op te dringen. Als hij een tragischen toestand

heeft geschilderd, dan heeft hij wel eens neiging, om er nog eens den nadruk op te leggen, hoe tragisch het toch wel was. Maar daarmee bederft hij den indruk.

Door die gemakkelijkheid schrijft hij wel eens meer, dan noodig is. ‘Wat Teuns Michaels jammer noemde’ is een aardig stuk, goed opgezet en met vloeiende, flink in den toon gehouden gesprekken, maar het is te lang. Jammer, want het is eene aardige doorelkanderwerking van drie motieven: wat eigenlijk geluk is; hoe groot de invloed van de beschaafden, van hunne onderlinge intimiteit, van de gemakkelijkheid der gevoelsuitingen zonder valsche schaamte, hoe groot die zijn kan op den ruwen, nog onbeschaafden Hollander, en daartusschendoor hoort men telkens het motief van een scherzo, dat juist van pas komt, om de stemming uit het sentimenteele weer tot den natuurlijken, opgewekten toon terug te brengen.

Vergis ik mij niet, dan zal er van dezen auteur nog veel goeds in zijne volgende studies te verwachten zijn. Hij zal zijn weg vinden als letterkundige, naar ik hoop; maar ik verwacht, naar aanleiding van dezen bundel, dat hij zich dien weg niet zal laten aanwijzen, maar *zelfstandig* zal zoeken. In 's hemels naam toch geene aansluiting bij eene letterkundige coterie, geene nieuw- *Gids*iaansche, die in de mode komt, geene oud-*Gids*iaansche, die afkijkt, hoe de nieuw-*Gids*iaansche hare kleeren draagt; geen jagen naar mystiek, omdat mystiek in de lucht zit! Hij ga zelfstandig en zoeke de richting, die hem de eenige schijnt naar het beoogde doel. Hij werke zelfstandig; hij moet voelen en denken; veel denken over het leven, het worden en het zijn; voelen, wat schoon is, naar zijn begrip en niet naar dat van een ander; dat begrip, dien smaak, dien schoonheidszin steeds ontwikkelen, door te zien naar al wat schoon is, buiten hem en in hemzelf, vooral in hemzelf, want de diamanten, uit eigen grond gegraven, naar eigen smaak geslepen, dat zullen voor hem ook wel de schoonste zijn.

G. SLOTHOUWER.

De Vondeling door Hector Malot. 1 dl. - Almelo, W. Hilarius.

Het onmogelijke kan niemand, ook Hector Malot niet. Toch heeft hij zich aan zulk eene poging gewaagd; hij beproeft den lezer sympathie in te boezemen voor eene gehuwde vrouw, die zich uit liefde voor den man eener andere vrouw vergeten heeft; die, om hare fout te bedekken, het kind te vondeling legt, zóó, dat de wettige vrouw van dezen het moet vinden, en die later deze, die het kind in haar huis en hart heeft opgenomen, uit de genegenheid van het meisje tracht te verdringen en zichzelf wijsmaakt, dat haar het kind toekomt. Dat uit dezen valschen toestand zich allerlei dwaze verhoudingen ontspinnen, spreekt vanzelf, en het is alleen aan de bekwaamheid van Malot te danken, dat de geheele geschiedenis niet honderdmaal uitkomt. Waren, met andere woorden, de personen in het boek menschen van vleesch en bloed, dan zou de historie zich heel anders hebben ontwikkeld. Intusschen wat Malot schrijft, is altijd het lezen waard. Zoo zijn de ontwikkeling van Madame Beaumoussel, de vrouw van den vader der vondelinge, tot vorstin en hare verandering na den dood van haar echtgenoot uitstekend behandeld en gemotiveerd, evenals de strijd tusschen haar en de moeder van het kind. Dit een en ander vermag evenwel het werk niet te redden.

G.

Bantam en de ‘Max Havelaar’.

Leed en lief uit Bantam, door R.A. van Sandiek. - Zutphen, W.J. Thieme & Co.

Den 9^{den} Juli 1888 brak een opstand uit te Tjilegon. De adsistent-resident Gubbels met zijn gezin en eenige Europeesche evenals de meeste inlandsche ambtenaren werden vermoord....

Men zeide, en sommigen meenen dat ook thans nog, dat de oorzaak van dien opstand uitsluitend te zoeken was in Mahomedaansche dweperij. Sinds lang was het volk bewerkt door Abdoel Karim en zijne volgelingen, al had het Europeesche bestuur daarvan niets bespeurd. De opstand was een ‘heilige oorlog’ tegen de ongeloovige blanken; en zoo die toen, door krachtig optreden, spoedig is bedwongen, - het vuur smeult nog onder de asch, en groote waakzaamheid der Europeesche ambtenaren ten opzichte van Mahomedaansche dwepers blijft volstrekt noodig.

Deze zienswijze is, dunkt ons, niet onjuist, maar zij is eenzijdig. Waarom kon, in de laatste tien jaren, het fanatisme zoozeer worden opgewekt, terwijl men in de voorafgegane tien jaren daarover niet te klagen had gehad; waarom was juist Bantam het terrein, waar de Mahomedaansche ijveraars succes hadden van hun werk?

Het antwoord moet luiden: omdat de Bantammer ongelukkig was.

Reeds in November 1880, toen Bantam zooveel geleden had door de veepest en vooral door de wijze, waarop die bestreden werd, schreef de directeur van *De Indische Gids*, de heer Van Kesteren, dat er veel ‘te veroordeelen, te betreuren en te vreezen’ was.

De regeering duldde, - aldus werd toen reeds gezegd - dat duizenden buffels en runderen afgemaakt werden op last van gecommitteerden, van wie de heer A.J.W. van Delden, in zijne nota van 10 Augustus 1880, vragen kon: ‘Wat anders waren het, met enkele uitzonderingen, wat anders dan *maatschappelijke schipbreukelingen*, wien men een daad opdroeg die, volgens de bedoelingen van den wetgever, uitsluitend mocht worden volbracht door een veearts, of bij ontstentenis door een geneesheer? Is het der regeering wel bekend geworden, hoe sommigen onder hen *geheele kudden hebben uitgeroeid*, ongeacht neutrale deskundigen hadden aangetoond dat enkele aangetaste dieren door toegediende middelen reeds op den weg waren van

herstelling? Hoe anderen de gewichtige, hun toevertrouwde taak overlieten aan inlandsche bedienden? Hoe enkelen in hunne brooddronkenheid onder champagne *toasten instelden op de voortduring der veeziekte?* Hoe de Regeering bedrogen is? Hoe dieren op het papier, maar niet in werkelijkheid zijn afgemaakt? Hoe het uit 's lands kas betaalde geld door de gecommitteerden opgestreken of met de medeplichtigen gedeeld is? Is het der Regeering wel bekend geworden hoe weder andere gecommitteerden *de hoofden uitscholden*, *of den kleinen man mishandelden*, als hij niet spoedig voor hen, als bewijs van eerbied, op zijne hurken kroop? Hoe er onder waren, die den geringen man boeten oplegden wegens het losloopen van zijn pluimgedierte? Hoe er onder waren, die tegen betaling van geld oogluikend toelieten dat de buffels of runderen buiten de kraal naar de weide worden gebracht?'

Geen wonder waarlijk, dat de heer Van Kesteren zich aldus uitliet: 'Gisting en spanning wordt onder de bevolking aangekweekt, en duizenden inlanders hebben niets dan ellende in het verschiet'...

De ellende kwam spoedig.... meer nog, dan men had kunnen verwachten, want de veepest werd gevolgd door eene vreeselijke koortsepidemie. Had eerst het noodige ploegvee ontbroken, om overal de velden te bewerken, nu ontbraken ook de handen. In April 1881 schreef de heer Van Kesteren een hoogst belangrijk stuk over *De nood van Bantam,* waarin, uit officieele rapporten, werd aangetoond, hoe hoog die nood gestegen was.

In de afdeeling Serang was, in Januari 1880, slechts een derde gedeelte der rijstvelden beplant in vergelijking met vorige jaren; in Maart 1880 meldde de adsistent-resident De Kock van Leeuwen, dat vrouwen en kinderen het werk van ploegers moesten verrichten. De toestand was inmiddels erger geworden; de zoogenaamde bestrijding van de veepest en de niet beteugelde koortsepidemie deden te recht de vraag stellen: wat zal er worden van hen, die het leven behouden hebben, maar met uitgeputte lichamen, ledige buffelkralen en in eene woestenij verkeerde padivelden?

De toestand was treurig. Dr. Arntzenius, in October en November 1880 naar Bantam gezonden, rapporteerde omtrent Lebak, dat hij overal getroffen werd door het ziekelijke voorkomen der inlanders; eene groote menigte was te zwak, om op de been te blijven; fletskleurig zagen schier allen eruit; de meesten waren vermagerd, velen met een schurftachtigen uitslag bedekt; de geheele bevolking was min of meer lijdend; door de slechte voeding waren de koortsen voldoende, om het geheele gestel te ondermijnen.

Wij doen natuurlijk slechts enkele grepen, om den toestand van dien tijd in Bantam te schetsen. De autoriteiten, die geruimen tijd eene struisvogelpolitiek gevolgd hadden en veel hadden verzuimd, braken eindelijk met het verleden en deden veel, om de koortsepidemie te bestrijden. Maar intusschen was het officieel bevolkingscijfer, in

twaalf maanden (ult.^{o} 1879 - ult.^{o} 1880), van 763000 tot 594000 zielen verminderd! De Gouverneur-Generaal 's Jacob, die kort na zijn optreden Bantam bezocht (Juli 1881), vond ‘eindelooze vlakten, vooral in het noordelijk gedeelte van het gewest, die geheel onbebouwd waren gebleven door gebrek aan karbouwen en aan handen; het meerendeel der bevolking was voor veldarbeid te veel verzwakt; het aantal overgebleven karbouwen was te gering om een voldoend aantal sawahs behoorlijk te bewerken’.

Nauwelijks was de bevolking weder eenigszins op haar verhaal gekomen, of daar trof haar, in Augustus 1883, eene nieuwe ramp: de uitbarsting van Krakatau, waarbij 21.500 personen omkwamen en meer nog beroofd werden van hunne bezittingen en van alle middelen van bestaan.

Waarlijk, het is geen wonder, als onder eene dus beproefde bevolking de dwepers, de predikers van den heiligen oorlog aanhang vonden. Konden zij niet de geschiedenis van de veepest exploiteeren als eene aanklacht tegen het Nederlandsche bestuur en uit de ziekten en plagen, waarmede het land bezocht was, de gevolgtrekking maken, dat Allah zich had afgewend van het volk, dat zich niet genoeg wijdde aan Zijn dienst?

Juist na de zoo even in herinnering gebrachte gebeurtenissen, in 1883 en 1884, kwamen dan ook Hadji Toebagoes Ismaïl en de zijnen op het denkbeeld, om een opstand te smeden tegen het Europeesch gezag. In 1884 werd daartoe eene vergadering gehouden ten huize van Hadji Wasid en besloten, dat men zich aanhang zou trachten te verwerven onder de leerlingen der hadji's. Sedert kon een ongekende godsdienstijver worden waargenomen; ‘onder de ouden en onder de jongen van dagen, ja tot onder de kinderen, allerwege tierde, in 1887, het fanatisme en heerschte beroering’, zegt de ons onbekende, maar blijkbaar goed ingelichte geschiedschrijver van den opstand in *De Indische Gids* van Juli 1891.

Het Europeesch bestuur had niet de minste achterdocht, hetgeen voor een goed deel mag worden toegeschreven aan de herhaalde overplaatsingen der ambtenaren. Wel viel het menigeen in 't oog, hoe nauwgezet de bevolking hare godsdienstplichten waarnam, zoodat zelfs vrouwen naar de moskeeën gingen; hoe streng de vasten werd betracht; hoe wekelijks godsdienstige samenkomsten werden gehouden, wat elders op Java niet waargenomen was, - maar bij navraag luidde het, dat het in Bantam nooit anders was geweest.

Er was dus - door welke oorzaken dan ook - gebrek aan waakzaamheid; en van den anderen kant deed het Europeesch bestuur, dat den geest der bevolking niet kende, ook niets, om dien geest in ons belang te wijzigen. De landrente werd opgedreven, zoodat in 1887 *f* 1.26 per hoofd moest worden betaald, tegen *f* 1.19 in 1879, toen

er nog welvaart heerschte. Aan aanleg van bevloeiingswerken werd niet gedacht; de koffiecultuur was zoo drukkend, dat, van 1879 tot 1887, een cultuurdienstplichtig huisgezin gemiddeld per jaar niet meer dan *f* 5 verdiende.

Alles te zamen genomen, is het, dunkt ons, nog al natuurlijk, dat de gezindheid der Bantamsche bevolking anders was dan voorheen. In 1869 b.v. spraken de officieele verslagen van steeds vooruitgaande welvaart, van ‘de goede geaardheid en den werklust van den Bantammer’; in 1871 van ‘de goede gezindheid der bevolking jegens het gouvernement, die nog won door het vertrouwen dat zij in de behartiging harer belangen van de zijde der Europeesche ambtenaren stelde, terwijl de priesters stil en tevreden leefden’.

Aan dat vertrouwen nu was sedert 1879 de bodem ingeslagen, en daarmede is de ommekeer van priesters en bevolking verklaard: het fanatisme kon voortwoekeren, omdat men geene reden had, ons bestuur te waardeeren.

Dit is de les, die men uit den gruwelijken moord van Tjilegon, dunkt ons, moet trekken. Laat ‘fanatisme’ de oorzaak zijn geweest - een goed Europeesch bestuur had kunnen zorgen, dat het ‘fanatisme’ niet tot uitbarsting kwam. Een tevreden volk maakt geen opstand.

In deze overtuiging wordt men versterkt, wanneer men de eerste 176 bladzijden leest van het boek van den heer Van Sandick. Als ooggetuige (althans voor een goed deel) beschrijft hij de ‘sombere indrukken, die hij uit Bantam medenam’; de lezer zal ontwaren, dat al hetgeen wij boven uit andere bronnen verhaalden, door den heer Van Sandick bevestigd wordt. En hoe bevestigd? Volkomen deelen wij de meening van den reeds genoemden heer Van Kesteren, als deze, in *De Indische Gids* van December 1892, zegt, dat de schrijver ‘de resultaten van eigen ervaringen en nasporingen in Bantam, en de vruchten van eene degelijke studie blootlegt met talent en met gloed; het is een nuttig, aangrijpend en meesleepend boek’.

Moge het vele lezers vinden, *vooral* onder de Indische ambtenaren van hoogeren en lageren rang, die eruit kunnen leeren, hoe de zaden van een opstand kunnen ontkiemen, - en dus ook, wat zij moeten doen, om dat te voorkomen.

Het tweede gedeelte van Van Sandick's boek handelt over ‘de Havelaarszaak’, waaronder de schrijver verstaat: de handelingen van Douwes Dekker in Lebak, de houding der regeering tegenover hem en wat met een en ander in verband staat.

Wij zullen over dit onderwerp niet uitweiden; er is reeds zooveel over geschreven! Wanneer wij den indruk resumeeren, dien de mededeelingen en beschouwingen van den heer Van Sandick op ons hebben

gemaakt, dan komen wij tot de slotsom, dat er door dien schrijver veel, zeer veel is aangevoerd tot verschooning, tot verklaring der houding van den Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist. Men moge het betreuren, dat deze den gewezen adsistent-resident Douwes Dekker geen gehoor verleende: men vergete toch niet, welke afstand er bestaat tusschen een landvoogd en een adsistent-resident, en evenmin, dat Douwes Dekker, door de wijze van zijn optreden, de rechtmatige ontevredenheid der regeering had opgewekt.

Daarbij komt wellicht, dat Douwes Dekker niet in allen deele gunstig bij de regeeringspersonen bekendstond. Men erkende zijne geestesgaven, maar men wist ook, dat hij niet in alle opzichten vertrouwbaar was.

De lezers van den *Max Havelaar* herinneren zich de caricatuur, die de schrijver heeft gemaakt van den resident Brest van Kempen, die waarlijk niet de 'Slijmering' is geweest, waarvoor Multatuli hem heeft willen laten doorgaan. Wie ons opstel over het eiland Madoera in *De Gids* van December 1890 gelezen heeft, weet ook, dat diezelfde Brest van Kempen dáár kort te voren een lichaam en geest afmattenden strijd had te voeren gehad bij zijne pogingen, om de bevolking van dat eiland op te heffen uit den 'zeer beklagenswaardigen' toestand, waarin zij verkeerde, en haar te beschermen tegen de verregaande willekeur der inlandsche hoofden.

Brest van Kempen had zich, vóór zijne plaatsing in Bantam, doen kennen als een flink, beleidvol ambtenaar, die geene 'rustige rust' verkozen had boven de vervulling van zijn plicht; aan wien de bescherming der bevolking ernstig ter harte ging. Welke reden zou de regeering dan gehad hebben, om aan Douwes Dekker meer vertrouwen te schenken dan aan hem? Aan Douwes Dekker, die weigerde aan zijn chef inzage te geven van eenig bewijsstuk, dat kon dienen, om de beschuldigingen tegen den regent van Lebak te staven?

Niet, omdat Douwes Dekker kwade praktijken van de Lebaksche hoofden wilde tegengaan, was de Indische regeering vertoornd; maar wèl was zij ontevreden wegens het gemis aan overleg, beleid en voorzichtigheid, waarvan hij in zijne handelingen blijk gaf, en niet minder, omdat hij zijne positie tegenover den resident niet begreep.

Douwes Dekker heeft Max Havelaar op een voetstuk gesteld ten koste van Brest van Kempen en Duymaer van Twist. Dat keuren wij af, al hebben wij de meeste sympathie voor den strijd, dien Multatuli voerde voor den verongelijkten en mishandelden inlander. Zijn boek heeft groote waarde; het heeft voorgoed de aandacht gevestigd op Nederland's plichten tegenover de bevolking van Indië.... maar dat had óók kunnen geschieden, zonder dat hoogst verdienstelijke mannen door het slijk werden gesleurd.

Tot die belasterde mannen behoort ook de Generaal Michiels. Toen wij straks zeiden, dat men in 1856 te Batavia wel wist, dat Douwes

Dekker ‘niet in alle opzichten vertrouwbaar was’, hadden wij in het bijzonder het oog op de motieven, die in 1844 - dus nauwelijks twaalf jaar geleden - tot zijne schorsing hadden geleid. In den *Max Havelaar* is daarvan eene geheel valsche voorstelling gegeven; en nu wij de gelegenheid hebben gehad, van het gansche *dossier*, op die schorsing betrekking hebbende, kennis te nemen, wenschen wij de mededeelingen van Multatuli te rectificeeren. Jammer genoeg, dat wij dat pas kunnen doen na Dekker's dood; maar nu hijzelf, elf jaren na den dood van Michiels, diens eer aantastte, meenen wij, dat de nagedachtenis van dezen voortreffelijken man ons het stilzwijgen verbiedt.

> ‘Het wand'lend schorsbesluit, dat schorsend ons regeert,
> Jan Schorsäl, gouverneur, de weerwolf onzer dagen,
> Had zijn geweten zelf met vreugd gesuspendeerd,
> Als 't niet voor langen tijd finaal reeds ware ontslagen.’

Dus wordt ons Michiels geschilderd; Michiels, wien zelfs dapperheid wordt ontzegd! Maar over dit laatste spreken wij niet; dat is overbodig voor ieder, die iets weet van de geschiedenis van Sumatra's Westkust. Evenmin willen wij stilstaan bij de verdenking, die in het begin van 1842 rustte op den Jang di Pertoean van Kota Siantar. ‘Ik houd het voor zeker,’ zoo schreef Multatuli, ‘dat de daarop doelende stukken nooit zijn gebracht onder de oogen der regeering te Batavia’... De Gouverneur-Generaal deed daarvan integendeel, den 8sten Maart 1842, verslag aan den Minister van Koloniën. Wij noemen dezen datum, om te doen uitkomen, dat die quaestie al lang uit was, toen Dekker in het laatst van 1842 te Natal geplaatst werd, en dat zij voor hem geene reden kon zijn, om zijne administratie in de war te laten loopen.

Wij komen dan nu tot de motieven der schorsing.

Het is ons niet rechtstreeks gebleken, waarom Douwes Dekker, na tien maanden verblijf te Natal, ‘op half tractement ter beschikking werd gesteld van den resident der Padangsche Bovenlanden’. Maar de reden ligt voor de hand: de driemaandelijksche verantwoording over het 1ste kwartaal 1843 was niet ingediend, waardoor hij over het tijdvak van 1 Mei tot 17 Augustus, volgens de administratieve bepalingen, eene boete beliep van *f* 5 per dag of *f* 540 (⅓ zilver en ⅔ koper); de kasrekening over April was evenmin tijdig ingediend, wat hem, over 31 dagen (van 15 Mei tot 16 Juni), weder eene boete van *f* 155 bezorgde. Men kon hem het kasbeheer niet toevertrouwd laten.

Hij gaf dan, den 31sten Augustus 1843, zijn dienst over aan den controleur H. Diepenhorst. Bij en kort na die overgaaf bleek, dat de administratie zeer slordig was gevoerd. Dekker had allerhande kleine uitgaven gedaan, waartoe hij niet bevoegd was; zijne administratie als vendumeester niet afgescheiden gehouden van die van 's lands kas; de 1½ pct. van de opbrengsten der vendutiën, welke ten bate van den

lande moesten komen, evenmin als het 1 per mille voor de armen in zijne kasverantwoording opgenomen.

De adsistent-resident van Ajer Bangis, A. van der Ven (later resident van Bandjermasin en Palembang), rapporteerde hierover den 15^{den} September 1843 aan Michiels, die den fiskaal bij den Raad van Justitie opdroeg te waken, dat 's lands geldelijk belang niet werd benadeeld, en tevens Dekker ter verantwoording riep. Van verdenking van ontrouw of van schorsing was geene quaestie; alleen van plichtverzuim en slordigheid.

De verantwoording van Dekker betreffende de ten zijnen laste gebrachte tekorten is gedagteekend 3 October 1843. Wij behoeven daarbij niet stil te staan; hij gaf de redenen op, waarom hij sommige ongeautoriseerde uitgaven had gedaan; erkende verschillende verzuimen; verdedigde zich zoo goed mogelijk over de vermenging zijner eigen administratie met die van 's lands gelden, enz.

Wij staan hierbij niet stil, omdat de tekorten hem - behoudens terugbetaling - niet zouden schaden. In 't oog vallend evenwel is het, dat hij in § 8 der verantwoording, waarin hij de straks besproken boeten voor te late indiening van administratieve bescheiden bespreekt, met geen enkel woord melding maakt van *force majeure*, van ‘ontevredenheid der bevolking en pogingen tot opstand’, van ‘het levensgevaar waarin hij verkeerde, ver van de kas en wat er naar geleek’, - in één woord, van al de verontschuldigingen, die men in het 13de hoofdstuk van den *Max Havelaar* leest. Die § 8 der verantwoording toch luidt:

‘Het zoude een vraagstuk zijn, of de boeten waren opgelegd voor te late indiening, of wel dat de te late indiening een gevolg was der bedreiging om mij te beboeten. De boeten zijn echter volgens de bestaande bepalingen opgelegd, en derhalve is daartegen niets te zeggen. Al ware er uitzicht om daarvan ontheven te worden, dan nog zoude ik tot het aanwenden van middelen daartoe *niet* overgaan. Ik zoude kunnen spreken van mijnen tegenzin in de nietige kibbelarijen van Ajer Bangis; ik zoude kunnen aanhalen dat mij een geëmployeerde, de sergeant-majoor voor memorie Hesselink, is toegevoegd, welke, na ruim 1½ maand ten mijnen huize te hebben ziek gelegen, aldaar overleden is; ik zoude uit de eindelijke toevoeging van den surnumerair Goudt kunnen betoogen dat er *ook vroeger* een geëmployeerde onder mij *noodig* was, doch ik ga alle deze punten voorbij, en bepaal mij tot de eenvoudige mededeeling dat ik *niets bezit;* eene verklaring, welke vreemd luidt, doch niet ten nadeele kan strekken van een ambtenaar, die eene plaats verlaat waar alle zijne voorgangers fortuin gemaakt hebben.’

Men ziet, geen woord van de later (1860) vermelde redenen, aan de verbeelding ontleend.

Het slot van den brief van 3 October 1843 luidde - eenigszins anders, dan in den *Max Havelaar* vermeld staat; er was geene sprake van de behoefte aan ‘archief en locale nasporingen’, evenmin als

ergens blijkt van Michiels' weigering, om Dekker naar Natal te laten gaan, - aldus:

> ‘Ik meen alle de in de aantooning der ten mijnen laste loopende posten voorkomende punten te hebben afgehandeld, en weet zeer wel dat deze missive, *wat den vorm aangaat*, niet geschikt is, UHEdG. in eene gunstige stemming omtrent mij te brengen. Ik voorzie ten volle den ernstigen uitslag, welken deze zaak *bij de bestaande begrippen* voor mij hebben kan, doch neem niettemin eerbiedig de vrijheid, UHEdG. ten overvloede te verzoeken mij van alle welwillende consideratiën, indien dezelve mochten kunnen bestaan, te willen verschoonen. Ik ben jong en onbeduidend in vergelijking van de macht der heerschende begrippen, waartegen mijne beginselen mij noodzaken op te staan, maar blijf niettemin trotsch op mijne zedelijke onafhankelijkheid, trotsch op mijne principes, trotsch op mijne eer.’

Op de mededeeling dezer woorden laat Multatuli volgen: ‘Den volgenden dag was ik gesuspendeerd wegens ontrouwe administratie. Den officier van Justitie werd gelast omtrent mij “ambt en plicht” te betrachten.’ Dit is geheel onjuist. De schorsing volgde eerst maanden later, gelijk wij beneden zien zullen.

Michiels rapporteerde over de boven behandelde quaestiën aan de regeering (26 October); het bewijs was geleverd, schreef hij, ‘van grove misvatting, willekeurige nalatigheid, misbruik van landsgelden, al hetwelk even strijdig is met de bestaande verordeningen als onverantwoordelijk voor een rekenplichtig ambtenaar, die bij al het verkeerde dat hem kan worden ten laste gelegd, zijne eigen wijze van zien met zooveel verwaandheid zoekt te rechtvaardigen, dat men aan zijne beterschap moest wanhopen’.

In verband met andere feiten, die intusschen aan het licht waren gekomen en een eigenaardig licht werpen op de slotwoorden van Dekker's verantwoording, stelde Michiels eenvoudig voor, hem over te plaatsen.

In de eerste dagen van September 1843 had nl. de Chineesche pachter van Natal zich bij Michiels beklaagd, dat, in den loop der vorige maand, Dekker hem 4 à 5000 gulden had te leen gevraagd, ‘daar ZED. voorgaf afgelost te worden en dat geld in de kas mankeerde’. Toen de Chinees antwoordde, dat hij aan het verzoek niet kon voldoen, had Dekker hem opgedragen die som te leenen bij de Maleiers op den bazaar of elders. Toen dat niet geschiedde, had Dekker zich gewend tot een Europeesch soldaat, Spies, die hem evenmin konde of wilde helpen; daarop tot den toewankoe besar (het districtshoofd) van Natal; eindelijk weder tot den Chinees, die op zijne weigering bedreigd werd, ‘dat men hem wel zou vinden’, en werkelijk een paar dagen later, toen hij om betaling eener rekening kwam, opgesloten werd in het blok van het kettinggangerskwartier.

Michiels droeg aan Van der Ven op, deze zaak te onderzoeken.

Van der Ven rapporteerde den 14den October 1843, dat de klacht in hoofdzaak juist was; dat Dekker:

‘1°. zich heeft schuldig gemaakt aan misbruik van gezag, door bedoelden Chinees, zonder eenige geldige redenen, gedurende twee dagen in het blok te doen sluiten en buiten toegang te stellen;

2°. niet geschroomd heeft om den fuselier Spies, in bezetting te Natal en den Chinees Tyon Ayoe eene som van *f* 5000 koper te leen te vragen ten einde het tekort in 's lands kas te dekken;

3°. evenzoo ten opzichte van de inlandsche hoofden te Natal, en inzonderheid van *den zich in arrest bevindenden* toewankoe besar, zich heeft schuldig gemaakt aan misbruik van gezag en tevens de waardigheid van het gouvernement op eene verregaande wijze gecompromitteerd heeft door met bedreigingen te trachten van hen een bedrag van *f* 5000 koper in leen te bekomen, ten einde het bedoelde tekort op zijne geldelijke administratie te dekken;

4°. eindelijk zich niet heeft ontzien, werkelijk van den toewankoe besar vd. eene som van *f* 500 koper in leen te nemen’.

De verklaringen der betrokken personen benevens het origineel schuldbewijs, waarin Dekker beloofde de *f* 500 ‘terug te betalen bij maandelijksche payementen, zoodra daartoe bij mij in gemoede de mogelijkheid bestaat’ (27 Augustus 1843), werden bij het verslag overgelegd; Van der Ven had het onderzoek niet verder uitgestrekt, ‘om de waardigheid van het gouvernement ten overstaan van de bevolking niet meer te compromitteeren’.

Michiels legde, bij den bovenbedoelden brief van 26 October 1843, de stukken over aan de regeering, waaruit bleek, welke ‘roekelooze stappen Dekker te Natal had gedaan om geld te bekomen’, maar gaf aan de zaak overigens geen verder gevolg, wat wel voor zijne goedhartigheid pleit. Hij vermeldde, dat nog andere tekortkomingen in Dekker's administratie aan het licht waren gekomen, en schreef ten slotte aan den Gouverneur-Generaal:

> ‘Reeds is door den resident der Padangsche Bovenlanden het verzoek gedaan dat over den contrôleur buiten zijne residentie beschikt mocht worden, waartoe ik echter geen middel zie; ondertusschen kan ik niet ontkennen dat zijne plaatsing te dezer kust, waar dan ook, aan eene menigte zwarigheden onderhevig is, dewijl aan de meeste betrekkingen van zijnen rang geldelijke aangelegenheden zijn verbonden. Wat ook de beslissing van Uwe Excellentie moge zijn omtrent den contrôleur 2de klasse E. Douwes Dekker, het blijft altijd wenschelijk dat hij van deze kust naar elders verplaatst moge worden, waartoe ik eerbiedig de vrijheid neem bij deze het voorstel te doen.’

Nog was omtrent dit voorstel geene beschikking genomen, toen

ernstiger bezwaren tegen Dekker rezen. Den 15^{den} December 1843 berichtte Van der Ven aan Michiels, dat men bij de verdere verificatie der administratie te Natal tot de ontdekking was gekomen, dat Dekker den 3^{den} Mei h.v. een wissel op 's lands kas te Ajer Bangis had afgegeven groot *f* 8931.92 koper, terwijl daarvoor bij zijne rekening slechts *f* 6825.92 koper was in ontvangst genomen, zoodat 's lands kas met *f* 2106 koper was benadeeld.

Michiels rapporteerde dit feit aan de regeering (30 December) met de volgende toevoeging:

> 'De ambtenaar E. Douwes Dekker is tot dusver door den fiscaal van den Raad van Justitie te Padang aangehouden ter vereffening van de door hem met 's lands gelden gedisconteerde venduacceptatie, en is zoodoende al sedert September buiten betrekking en bezoldiging.
> Ik heb vermeend ook de onderhavige zaak, die het kenmerk draagt van ontrouwe administratie, in handen van den fiscaal te moeten geven ten einde het gouvernement zooveel mogelijk voor schade te dekken, en zulks te meer omdat de betrokken ambtenaar op mijne aanschrijving, om zich op dat punt te verantwoorden, geen acht heeft geslagen.
> Onder aanbieding der missive van den adsistent-resident van Ajer Bangis, in dato 15 dezer n°. 456, neem ik eerbiedig de vrijheid, omtrent den ambtenaar E. Douwes Dekker de nadere beslissing van Uwe Excellentie te verzoeken.'

Den 6^{den} Januari 1844 werd Dekker bij deurwaarders-exploit gesommeerd, binnen acht dagen de aan den lande verschuldigde som van *f* 2106 te betalen. Hij antwoordde, te zullen trachten binnen den gestelden termijn aan deze sommatie te voldoen, en schreef denzelfden dag den volgenden brief aan Michiels:

> 'Ik neem beleefdelijk, de vrijheid, UHEdG. ter kennisse te brengen dat ik op heden namens den fiscaal bij den Raad van Justitie alhier ben gedagvaard geworden tot de betaling eener som van *f* 2106 koper voor tijdens mijne administratie te Natal te min in ontvangst genomen voor eenen afgegeven wisselbrief ad *f* 8931.92 koper.
> Ik moet volmondig bekennen de zaak in quaestie niet te mijnen voordeele te kunnen ophelderen; het komt mij immer onbegrijpelijk voor, hoe zulk een abuis aan de voorloopige verificateurs te Ajer Bangis zoude zijn in het oog gevallen, en ik hoop dat deze of gene onvoorziene omstandigheid in den vervolge de zaak tot klaarheid brengen zal.
> Voorloopig vergenoeg ik mij met de mededeeling dat particuliere omstandigheden van ernstigen aard het mij onmogelijk maken, mij de bijzonderheden die de afgave van den wissel hebben vergezeld te herinneren.

> In afwachting van eene justificatie verzoek ik de ten mijnen laste loopende *f* 2106 koper te mogen voldoen door eene passende inhouding op mijne inkomsten, daar de parate executie, waarvan in de ontvangen dagvaarding wordt melding gemaakt, aangezien ik niets bezit, van geen effect zijn zoude.
> Ik neem de vrijheid mij, uithoofde van den drang der omstandigheden, voor een eenigszins spoedig antwoord aan te bevelen.'

De fiskaal rapporteerde den 18^{den} Januari, dat Douwes Dekker was 'gesommeerd en gerenoveerd'; dat het allen schijn had, dat Dekker erkende, het bedrag aan 's lands kas schuldig te zijn, en dat voor verdere vervolging de toezending van de bewijsstukken noodig was. Michiels bracht het verzoek daartoe den 20sten Januari bij de regeering over, omdat de voornaamste bewijsstukken, zooals de kasrekening van Natal over Mei 1843 en de wissel, reeds aan de algemeene rekenkamer waren opgezonden; en berichtte tevens, dat hij had vermeend zich 'voorloopig te moeten bepalen tot het suspendeeren van den contrôleur 2de klasse E. Douwes Dekker wegens ontrouwe administratie, en zulks in afwachting van hetgeen Uwe Excellentie nader omtrent hem zal gelieven te bepalen'.

Op last van de regeering zond de Algemeene Rekenkamer den 26sten April 1844 de evenbedoelde stukken aan Michiels; daaruit bleek overtuigend, dat *f* 2106 te weinig was ingenomen in 's lands kas, en nù droeg Michiels, den 25sten Mei, den fiskaal op, ambt en plicht te betrachten.

De Raad van Justitie - Mr. D.A. Junius van Hemert, president, A. van der Leeuw, J. van Swieten, A.J. Andresen, leden - verklaarde zich bij vonnis van 6 Juni 1844 incompetent, uit overweging dat 'in vervolgingen van den onderwerpelijken aard een besluit van voorloopige belasting tot basis behoort te strekken, en dient te worden overgelegd, op grond van hetwelk 's lands belangen verder kunnen worden vervorderd en vervolgd zooals blijken zal te behooren, hetgeen onderwerpelijk niet is geschied'.

Michiels achtte deze overweging onjuist, doch schreef den 19^{den} Juni 1844 naar Batavia; hij onderwierp de zaak aan de beslissing der hooge regeering, onder opmerking, 'dat de controleur E. Douwes Dekker in behoeftige omstandigheden verkeert en hier ter plaatse (te Padang) een ieder ten laste is'.

Naar aanleiding van dit schrijven werd Michiels opgedragen (missive van den Algemeenen Secretaris van 16 Augustus 1844), Dekker naar Batavia op te zenden. De stukken werden in handen gesteld van de Algemeene Rekenkamer, die betoogde, dat de fiskaal te Padang de zaak niet goed had behandeld en dat de Raad van Justitie geene andere beslissing had kunnen nemen. Zij adviseerde, thans er zich toe te bepalen, Dekker met de kosten te belasten.

Dienovereenkomstig werd beslist door den wd. Gouverneur-Generaal J.

C. Reynst, die, in tegenstelling met de andere leden van den Raad van Indië, Dekker bijzonder genegen scheen. Hiermede was de zaak afgedaan.

Men vergelijke nu met de boven gegeven uiteenzetting der feiten die, welke in het 13de hoofdstuk van den *Max Havelaar* voorkomt!

Daar lezen wij o.a.:

> ‘Nadat de rechtsraad, die verlegen was met de zaak, den uitweg had gevonden, zich onbevoegd te verklaren omdat eene vervolging wegens misdrijf in dienstbetrekking niet mag plaats hebben dan op machtiging der regeering te Batavia, hield mij de generaal, zooals ik zeide, negen maanden te Padang. Hij ontving eindelijk last van hoogerhand, mij naar Batavia te laten vertrekken.’

Dat deze voorstelling van den loop der zaken geheel onjuist is, zal wel geen nader betoog behoeven. Den Generaal Michiels kan niet het minste verwijt treffen in zijne houding ten opzichte van Douwes Dekker; en van dezen kan wel worden gezegd, dat, door een toevalligen samenloop van omstandigheden, hij den dans gelukkig ontsprong. Wat men, na het gebeurde, wel zoude hebben mogen verwachten - dat is, dat Dekker over zijn verblijf ter Westkust van Sumatra eenvoudig had gezwegen, in plaats van zijne voorgangers en zijn chef in een slecht daglicht te stellen.

De gebeurtenissen van 1844 waren in 1856 nog niet uit aller geheugen verdwenen. Alle stukken, daarop betrekking hebbende, lagen bij de Algemeene Secretarie; er waren nog personen genoeg, die, hetzij ter Sumatra's Westkust hetzij te Batavia, van de quaestie gehoord hadden en zich geërgerd hadden over den afloop; die, wetende, hoe hij den Chineeschen pachter te Natal behandeld had, weinig vertrouwen stelden in de eerlijkheid van zijn optreden in het belang der bevolking; die de antecedenten van Dekker stelden tegenover die van Brest van Kempen....

Hiermede is, meenen wij, eene kleine bijdrage geleverd ter beoordeeling van de houding, in 1856 door de regeeringspersonen tegenover Dekker aangenomen.

De heer Van Sandick kende de handelingen op Sumatra van Dekker niet en was daardoor eenigszins beperkt in zijne gegevens ter verklaring van ‘de Havelaarszaak’, zooals hij die opvat. Ons komt het verre van onwaarschijnlijk voor, dat het advies van den Raad van Indië, om Douwes Dekker uit 's lands dienst te ontslaan, voor een goed deel zijn oorsprong vindt in de Sumatrasche zaken. Duymaer van Twist, met deze geene rekening houdende, bepaalde zich tot 's mans overplaatsing; dat Dekker daarna uit eigen beweging ontslag vroeg, is voldoende bekend, en met den heer Van Sandick deelen wij de meening, dat - ook na het evenbedoeld advies van den Raad - de regeering niet anders kon handelen, dan zij deed: het verlangde ontslag te verleenen.

Het is in onze oogen plicht, om, wanneer men daartoe over betrouwbare gegevens beschikt, de nagedachtenis van mannen als Michiels, Brest van Kempen, Duymaer van Twist te verdedigen tegen onbillijke, met de waarheid strijdende aanvallen. En handelt men, dat doende, niet overeenkomstig de leeringen van Douwes Dekker zelven, die tot de Delftsche studenten zeide: ‘Weest toch waar, ik smeek jelui, weest toch altijd waar’?

De aankondiging van Van Sandick's boek gaf ons de gelegenheid, ons, vooral wat den Generaal Michiels betrof, van dien plicht te kwijten. Ons volk mag zich geene verkeerde voorstelling maken van hem, die èn als krijgsman èn als staatsman boven zijne tijdgenooten uitblonk; van Michiels, die door zijne nobele inborst de harten won van wie hem kenden, en in ridderlijkheid, plichtbesef en humaniteit allen tot voorbeeld was.

Michiels is in waarheid een *groot* man geweest. Zijn naam worde steeds met diepen eerbied genoemd door iederen Nederlander!

Den Haag, 10 Januari 1893.

E.B. KIELSTRA.

De genesis van Genesis.

Eene der moeilijkste wetenschappen op letterkundig gebied is de hoogere critiek, vooral waar het boeken van zeer ouden datum geldt. De vraag, of een boek werkelijk geschreven is door den persoon, wiens naam het draagt; uit welken tijd het afkomstig is; of het uit één pen is gevloeid, dan wel uit verschillende bestanddeelen samengesteld; of er een kleiner geschrift aan ten grondslag ligt, dat later is omgewerkt en uitgebreid, - de beantwoording van al deze en dergelijke vragen levert groote bezwaren op. En de voorname reden daarvan is deze, dat men in oude tijden zoo wonderlijk met een boek placht om te springen. Men beschouwde het evenals de timmerman een stuk hout, evenals de beeldhouwer een blok marmer; men kon ervan maken, wat men wilde, al naar het doel, dat men voor oogen had. Want in den regel werden de boeken met een bepaald doel geschreven, ook geschiedkundige boeken zelden alleen, om geschiedenis mee te deelen. Men had daarmee den godsdienst, de zedelijkheid of de staatkunde op het oog. En daartoe nam men, wat er voorhanden was, en voegde dat in elkaar, zoo goed en kwaad, als het kon. Men wijzigde, wat noodig was; hier liet men wat weg en daar voegde men wat bij. De een was daarin natuurlijk meer bedreven dan de ander. Maar het gevolg ervan is, dat de boeken uit de grijze oudheid er soms wonderlijk uitzien en dat het dikwijls heel wat inspanning kost, om daarin den weg te vinden.

Dat geldt ook van onzen Bijbel, zoowel van het Oude als van het Nieuwe Testament. Dat men dat vroeger niet wist, heeft de schromelijkste dwalingen ten gevolge gehad. Als er thans nog wetenschappelijk gevormde mannen zijn, die den Bijbel beschouwen als een boek uit één stuk, dan ziet men, hoe taai overgeleverde meeningen zijn, vooral waar zij met den godsdienst in verband staan. Niets is zoo zeker, als dat de Bijbel is een mozaïek, uit de meest verschillende bestanddeelen samengesteld, terwijl die deelen uit de meest verschillende tijden afkomstig zijn. En het is voor een deel reeds aan de wetenschap gelukt, den oorsprong dier bestanddeelen op te sporen en den tijd aan te wijzen, die ze deed ontstaan. Vooral is dat zoo, wat het Oude Testament betreft. Deze verzameling van Joodsche geschriften heeft het voorrecht

gehad, dat een aantal geleerde en scherpzinnige mannen daarop hun vernuft hebben beproefd en zelfs voor een groot deel tot eenstemmigheid in de uitkomsten van hun onderzoek mochten geraken. In ons land staat daarin wijlen de Hoogleeraar Abraham Kuenen bovenaan; in het buitenland W. Robertson Smith, G.F. Ladd, C.A. Bregg, F. Lenormant, J. Wellhausen, K.H. Graf, Th. Nöldeke en anderen.

In zijn laatste werk, dat, helaas! niet mocht voltooid worden, *Historisch-critisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds,* heeft Prof. Kuenen der critische wetenschap en daarmee zichzelven een onvergankelijk gedenkteeken gesticht. Aan de lezing van dat boek zijn echter groote bezwaren verbonden; niet omdat het onduidelijk is geschreven, maar omdat het zoo rijk is. Men moet al eene belangrijke hoogte in de studie van het Oude Testament hebben bereikt, om het te kunnen genieten, vooral omdat de noten meer ruimte innemen dan de tekst en vooral in die noten een schat van degelijke kennis bijeengebracht is. Het zal dan ook den leek op dit gebied niet gelukken, uit dat boek eenig inzicht te verkrijgen in de uitkomsten, door de critische wetenschap van onze dagen ten opzichte van het Oude Testament bereikt, noch van de wijze, waarop men daartoe is geraakt. En toch is dat zoo wenschelijk, waar het een boek geldt, dat in aller handen is, opdat de verouderde dwalingen omtrent den Bijbel met den wortel worden uitgeroeid.

In deze behoefte nu voorziet een onlangs in Amerika verschenen werk van Benjamin Wisner Bacon, getiteld: *The genesis of Genesis,* het ontstaan van het boek Genesis. De schrijver heeft dat boek tot voorbeeld genomen van de manier, waarop de critische wetenschap van onzen tijd tot den oorsprong der Bijbelboeken doordringt, en van de resultaten, welke men tot nog toe verkregen heeft. Hij doet dat op eene zeer bevattelijke wijze, met het oog op het groote publiek, althans op beschaafde lezers, zelfs met het oog op hen, die nog altijd aan eene verouderde Bijbelbeschouwing vasthouden. Hij heeft zelfs het boek Genesis later afdrukken met verschillende lettertypen, om de verschillende bestanddeelen, waaruit het is samengesteld, duidelijk in het oog te doen vallen, zoodat men die bestanddeelen, als men wil, er kan uitlichten en zich overtuigen, dat zij op zichzelf een geheel vormen.

Uit dit merkwaardig boek wensch ik het een en ander mee te deelen, om daardoor de vruchten van het critisch onderzoek omtrent den Bijbel in ruimer kring bekend te maken en allen, die daarin belangstellen, eenig inzicht te geven in de methode, die daarbij gevolgd wordt. Men zal zich verbazen over het geduld, de volharding, de scherpzinnigheid, daaraan besteed, en den mannen, die er hunne krachten aan wijden, dankbaar zijn voor het licht, dat zij daardoor over het Boek der boeken hebben doen opgaan.

Het vermoeden, dat de zoogenaamde vijf boeken van Mozes, waarmee onze Bijbel begint, niet, zooals zij daar liggen, van Mozes afkomstig

zijn, is van zeer oude dagteekening. In de twaalfde eeuw werd het reeds door een geleerden Jood, Aben Ezra, uitgesproken, maar in bedekte taal, zoodat hij zijne lezers liet raden, wat hij eigenlijk bedoelde. In de zestiende eeuw laat de bekende Hoogleeraar Carlstadt te Wittenberg zich uit, dat men den schrijver der Mozaïsche boeken niet kennen kan. Een Katholiek, Andreas Maes, beweerde in diezelfde eeuw, dat deze boeken eene latere herziening hadden ondergaan, misschien door Ezra, die hier en daar wat verbeterd en bijgevoegd had. Zijn boek werd door de kerk op den index geplaatst. Eerst in de zeventiende eeuw begon men het vraagstuk met ernst op te vatten. Vooral Richard Simon, Jean le Clerc, Anton van Dale hebben zich daaromtrent verdienstelijk gemaakt. Eenparig kwamen zij tot de slotsom, dat de Pentateuch (de 5 Mozaïsche boeken) niet van Mozes afkomstig kan zijn. Maar verder kwamen zij niet.

Eerst in de achttiende eeuw begon eenig licht te dagen. Astruc trachtte nog wel Mozes als schrijver te handhaven, maar meende toch, dat deze oudere oorkonden had gebruikt. Daartoe wees hij op het verschillend gebruik der namen voor de godheid: Jehova en Elohim; op de dubbele verhalen van één gebeurtenis, op de tegenstrijdigheden in de tijdrekening en dergelijke. Eichhorn en Ilgen brachten de studie van het vraagstuk een eind verder. Men begon die gedeelten, waarin de naam Elohim gebruikt wordt, als de kern, het fondament te beschouwen, waarop het gebouw was opgetrokken. Juist honderd jaren na het verschijnen van het boek van Astruc kwam in Duitschland een nieuw werk over dit onderwerp uit, van Hupfeld, die aantoonde, dat het boek Genesis het samenstel is van oudere verhalen; dat daarin niet twee, maar een drietal bronnen te ontdekken zijn. Op dezen grondslag nu is in de laatste eeuw door Nöldeke, Wellhausen, Kuenen en anderen voortgebouwd, en daardoor heeft men de uitkomsten verkregen, die thans voor ons liggen en die in enkele opzichten wel nog gewijzigd kunnen worden, maar waarvan men toch mag zeggen, dat zij voortaan vaststaan. Wij willen thans die uitkomsten nader in oogenschouw nemen.

Critiek, zegt onze schrijver, is waardeering. Critiseeren is recht doen. De critiek van den Bijbel is eene *wetenschap,* niet van liefhebberij, maar eene wetenschap, door allen te beoefenen, die den Bijbel vereeren. Zonder critiek doet men den Bijbel geen recht. Dat men den tekst van den Bijbel aan critiek mag en moet onderwerpen, dwalingen daarin aantoonen, die aan afschrijvers geweten moeten worden, dat wordt thans algemeen erkend. Doch er is eene hoogere critiek, die niet zoo algemeen wordt toegelaten en die toch even noodzakelijk is; zij onderzoekt de omstandigheden, waarin de Bijbelboeken ontstaan zijn, leert die boeken ons kennen als kinderen van hun tijd. Was de schrijver een compilator, zooals de schrijvers van Koningen en Kronieken zelven zich noemen, dan vraagt zij, welke zijne bronnen waren, welke waarde die bronnen hebben. Was hij een oorspronkelijk schrijver, zooals de auteur

van het vierde evangelie, dan vraagt zij, wie hij was, wanneer hij leefde, onder welke omstandigheden en met welk doel hij schreef, vanwaar hij zijne stof ontleende, in welke opzichten hij geloof verdient.

Dat zijn de algemeene regels, die bij de hoogere critiek gevolgd moeten worden. Wanneer men die regels nu toepast op de eerste Bijbelboeken, dan zal men al aanstonds ontdekken, dat daarin, evenals in de oudste historische geschriften van andere volken, de werken van Herodotus en Livius b.v., een aantal sagen en liederen voorkomen, van elders ontleend. Het lied van Lamech, de zegen van Noach, het orakel van Rebekka, de zegen van Izaäk en Jakob: dat alles is niet door den schrijver van Genesis vervaardigd, maar uit een ouder tijdperk, uit de overlevering afkomstig. Hier en daar wordt zelfs de bron genoemd; in Jozua 10:12, 13 wordt verwezen naar het boek des Oprechten. Daaruit mogen wij afleiden, dat hetzelfde ook elders is geschied, b.v. met het lied van Debora, Richt. 4, het gedicht op den dood van Saul en Jonathan, 2 Sam. 1, het lied van Mozes en Jozua, Deut. 33. Zoo wordt in Num. 21 een Boek van de oorlogen van Jahwe aangehaald, waaraan de beschrijving van den intocht der Israëlieten in de velden van Moab is ontleend. In hetzelfde hoofdstuk komt een poëtisch fragment voor, van hen, ‘die in spreuken spreken’, afkomstig. Van sommige wetten wordt uitdrukkelijk gezegd, dat Mozes ze geschreven heeft (Deut. 31:4), waaruit volgt, dat dat niet van toepassing is op hetgeen voorafgaat en volgt. Dat alles toont, dat in de Mozaïsche boeken kleinere en grootere brokstukken voorkomen, van elders ontleend. Buitendien meent men den geheelen inhoud te kunnen verdeelen in twee groote afdeelingen, waarvan de eene het priesterlijk wetboek bevat, de andere het profetisch verhaal. De laatste zou dan het oudste gedeelte zijn en weer uit twee afdeelingen bestaan, de eene uit Juda afkomstig, de andere uit Ephraïm. Het zou daarmee gegaan zijn als met onze evangeliën in het midden der tweede eeuw, toen deze tot één verhaal vereenigd werden in het bekende Diatessaron van Tatianus, dat drie eeuwen lang in de Syrische kerk als het eenig evangelie beschouwd en gebruikt werd, totdat het in het midden der vijfde eeuw, op bevel van Bisschop Theodoretus, door de afzonderlijke evangeliën vervangen werd.

Het is echter de vraag, of men recht heeft tot die verdeeling van de Mozaïsche boeken in twee groote afdeelingen, waarvan de eene onafhankelijk van de andere zou zijn ontstaan en waarvan de oudste weer uit twee documenten zou zijn samengesteld. Het best zullen wij ons daarvan overtuigen, door na te gaan, langs welken weg men tot die slotsom is gekomen.

In de eerste plaats moet worden uitgemaakt, of het mogelijk is, dat de Pentateuch, behalve de liederen en overleveringen, daarin aangehaald, uit den tijd van Mozes afkomstig is. Is dat niet het geval, dan kan hij ook niet door Mozes zijn geschreven. Maar tot welken tijd behoort hij dan?

Er zijn uitwendige en inwendige bewijzen, die daarvoor in aanmerking komen. Wat de eerste betreft, is er in de geschiedenis van Israël, van Mozes af tot Ezra toe, geen enkel bewijs te vinden, dat de wetten, in den Pentateuch aan Mozes toegeschreven, vóór Ezra hebben bestaan. Maar wel van het tegendeel. Zoo vinden wij in het tweede boek der Kronieken, dat na de ballingschap geschreven werd, hetzelfde verhaal, dat in het tweede boek der Koningen voorkomt (2 Kron. 23 en 2 Kon. 11), maar eenigszins anders, en wel zoo, dat het in overeenstemming is gebracht met de Levietische wet, Num. 1:51, die bepaalt, dat niemand anders dan de priesters het heiligdom betreden mogen, op straffe des doods; eene bepaling, waarvan in 2 Kon. geene sprake is, hetgeen bewijst, dat men die bepaling niet kende, toen dit boek werd geschreven. Hetzelfde is van toepassing op Lev. 24:1-4, vergeleken met 1 Sam. 1-4, waar Samuel doet, wat in Lev. verboden wordt.

Nog sterker is het bewijs, aan de boeken der profeten ontleend. Nergens vindt men eenige toespeling op de ritueele wet bij de profeten, die vóór de ballingschap leefden. Wel het tegendeel; b.v. Jerem. 7:21-23, waar wij o.a. dit lezen: 'Ik heb met uwe vaderen, ten dage als ik ze uit Egypteland uitvoerde, niet gesproken, noch hun geboden van zaken des brandoffers en slachtoffers. Maar deze zaak heb ik geboden, zeggende: Hoort naar mijne stem, zoo zal ik u tot een God zijn en gij zult mij tot een volk zijn; en wandelt in al den weg, dien ik u gebieden zal, opdat het u wel ga.' Geheel in overeenstemming daarmee is de sterke afkeer van brandoffers en slachtoffers, dien Amos zijn God laat uitspreken, Am. 5:21 vv.; evenzoo Micha, 6:6-8, en Jezaia 1:11, 12. Men zou kunnen beweren, dat de genoemde profeten alleen tegen het *aantal* der slachtoffers opkomen of tegen de *gezindheid*, waarmee zij gebracht werden. Maar zouden zij in zoo sterke bewoordingen hun afkeer hebben durven uitspreken en dien afkeer aan Jahwe in den mond leggen, indien zij niet, als Jeremia, de offers hadden beschouwd als een inkruipsel, waarbij men zich op geene goddelijke voorschriften uit vroeger tijd kon beroepen?

Een nog sterker getuige tegen den Mozaïschen oorsprong der ritueele wet is Ezechiël, die in de ballingschap leefde en niet alleen profeet, maar ook priester was. In het laatste gedeelte zijner profetieën komt eene uitvoerige beschrijving voor van den tempeldienst, zooals hij zich dien in de toekomst voorstelt. Maar geen spoor is daarin te vinden van al die bepalingen, welke wij daaromtrent lezen in den Pentateuch. Zou Ezechiël daarvan niets geweten hebben? Of zouden ze toen nog niet hebben bestaan? Het laatste is immers het waarschijnlijkst.

Om al deze redenen is men gekomen tot de zekerheid, dat de ritueele wetten in den Pentateuch niet aan Mozes kunnen toegeschreven worden, maar in een veel later tijd zijn te boek gesteld, en dat daarmee een begin is gemaakt in den tijd van Ezechiël en om dezelfde reden, die hem daartoe dreef.

Wat de inwendige bewijzen betreft, zijn er verscheiden aanduidingen in de Mozaïsche boeken, dat zij dagteekenen uit een later tijd dan dien van Mozes. Zoo wordt in Gen. 36:31 gesproken van den tijd, 'voordat er koningen regeerden', hetgeen natuurlijk alleen kon gezegd worden in een tijd, toen er reeds koningen waren. Gen. 40:15 heet Kanaän 'het land der Hebreërs', wat het nog niet was in de dagen van Mozes. Gen. 12:6, 13:7 en een aantal andere plaatsen gaan uit van de onderstelling, dat de Kanaänieten reeds uit het land verdreven zijn, hetgeen eerst na Salomo plaats had (1 Kon. 9:16, 20, 21). Gen. 35:20 heet het 'tot op dezen dag'. Num. 24:7 zinspeelt op Agag (1 Sam. 15:33); Ex. 15:13, 17 op den tempel, enz.

Merkwaardig is ook, dat de schrijver zoo dikwijls spreekt, alsof hij reeds in Kanaän was. Het zuiden is voor hem naar den kant der woestijn van Berseba, het westen naar de Middellandsche zee; aan de overzijde der Jordaan is voor hem naar het oosten. Zoo kon alleen iemand spreken, die in Kanaän woonde.

Verder komt er een tal van voorstellingen in den Pentateuch voor, die eenvoudig onmogelijk zijn, zooals het getal der Israëlieten, die uit Egypte trokken, 600,000 gewapende mannen, die in een enkelen nacht van slaven in krijgslieden herschapen worden (Exod. 12:37 vv.) en met de vrouwen en kinderen samen een millioen menschen uitmaken. En al die gewapende mannen, tienmaal zoo sterk als het geheele leger der geallieerden bij Waterloo, moeten vluchten uit Egypte; hun slaat de schrik om het hart, als de koning hen vervolgt. De kleine stam der Amalekieten in de woestijn is eene poos tegen hen opgewassen (Exod. 17:8 vv.). Die duizenden menschen worden met manna gespijzigd; maar waarmee al het vee, dat bij herhaling vermeld wordt? En in het bezit van al dat vee klagen de Israëlieten over gebrek aan vleesch, verlangden zij terug naar de vleeschpotten van Egypte? Hadden zij daarentegen geen vee, waar haalden zij dan de ontelbare offerdieren vandaan, al de paaschlammeren, die mannetjes van het eerste jaar moesten zijn?

Er zijn 22,000 Levieten bij de eerste volkstelling, 38 jaren later 23,000 (Num. 3:30; 26:62); maar in Mozes' eigen geslacht worden er in het geheel maar 16 opgenoemd (Exod. 6:16 vv.). Deze 23,000 Levieten vertegenwoordigden 22,273 mannelijke eerstgeborenen. Stellen wij nu het getal van geheel Israël op 900,000 (600,000 gewapende mannen), dan moet iedere moeder 42 zoons hebben ter wereld gebracht (Num. 3:43)! Zou een schrijver, die in denzelfden tijd leefde, zulke onmogelijkheden hebben kunnen te boek stellen?

Al deze uit- en inwendige bewijzen te zamen geven niet alleen recht, maar dwingen tot de overtuiging, dat de Mozaïsche boeken uit een veel later tijd dan dien van Mozes afstammen. Maar uit welken tijd? Ook daartoe ontbreken de aanwijzingen niet. Wij zagen reeds, dat Israël daarin voorkomt als wonende in Kanaän; dat er gesproken wordt van

de regeering der koningen; dat Kanaän wordt voorgesteld als van de Kanaänieten bevrijd, hetgeen eerst na Salomo gebeurd is. Wij zagen ook, dat er vóór Ezra, d.i. 450 v. C., geenerlei spoor van het bestaan van den Pentateuch aanwezig is. Nu zien wij den tijd van Ezra er eens op aan en merken, dat er toen eene geheele hervorming in den eerdienst heeft plaats gehad, door Ezechiël voorbereid. Wij vinden in 2 Kon. 22 en 23 een uitvoerig verhaal van een wetboek, onder Jozia's regeering door zekeren Hilkia in den tempel gevonden (620 v. C.), een wetboek, dat in Deut. 4 tot 29 is bewaard gebleven en als van Mozes afkomstig wordt voorgesteld. Nu gaat er langzamerhand licht voor ons op in de geschiedenis der ontwikkeling van Israël's godsdienstig leven.

Wij zouden te uitvoerig worden, indien wij al de redenen wilden opnoemen, die reeds vóór 50 jaren de onderzoekers van het Oude Testament ertoe hebben gebracht, om in het wetboek, door Hilkia gevonden en door den schrijver Saphan aan Jozia voorgelezen, het wetboek, in Deuteronomium bewaard, te zien. Merkwaardig is de overeenkomst in stijl met dien van Jeremia. Uit den inhoud blijkt verder, dat het in zijn tijd moet vervaardigd zijn. Daarom meent men, dat òf Jeremia zelf òf een zijner geestverwanten het geschreven heeft en dat het aan den koning alleen als een oud wetboek werd in handen gegeven, opdat het meer gezag bij hem hebben zou, een zoogenaamd vroom bedrog, dat in oude tijden niet zeldzaam is. Men denke aan het verhaal, dat Mozes, op Jahwe's bevel, aan den koning van Egypte moest vragen, om voor een paar dagen met Israël naar de woestijn te gaan, om te offeren, terwijl de eigenlijke bedoeling was, Egypte voorgoed te verlaten.

Wij zien dus onder de regeering van Jozia, in 620 v. C., eene hervorming van Israël's godsdienst beginnen, en wel in den naam en op het gezag van Mozes. Die hervorming bestond in de vernietiging der hoogten, waarop men tot nog toe geofferd had, en de concentratie van den eerdienst binnen den tempel te Jeruzalem. Dat het iets nieuws was, blijkt uit het zoogenaamde Bondsboek, Exod. 20 tot 24, waarin nog ‘elke plaats geheiligd is, waar Jahwe zijn naam deed noemen’. Profeten als Amos, Hozea, Micha, Jezaia komen wel op tegen de neiging van het volk, om Kanaänietische gebruiken te volgen, maar denken er niet aan, om de plaats, waar men dat doet, af te keuren. Elia bouwt een altaar op den berg Karmel; Samuël heiligt een offer op eene hoogte door zijne tegenwoordigheid; hij gaat overal rond, waar dat gebeurt. In de geschiedenis der aartsvaders worden allerlei boomen en bronnen en kolommen met heilige plaatsen verbonden.

Jezaia begon reeds de overblijfselen van eene vroegere godsvereering uit te roeien. Maar het gelukte hem slechts ten deele, en aan eene vereeniging van den eerdienst binnen den tempel te Jeruzalem schijnt hij nog niet te hebben gedacht (Jez. 19:19). Maar in de 7de eeuw v. C. won allengs die ijver voor Jahwe veld. In den tijd van Jozia, na de regeering van Manasse en Ammon, bereikte hij zijne volle hoogte. De uitdrukking

daarvan vinden wij in het genoemde wetboek van Deuteronomium. Daarin wordt Jeruzalem als de eenige plaats van Godsvereering verklaard en worden de priesters der heiligdommen op het land van de Jeruzalemsche priesters, uit het huis van Zadok, als Levieten onderscheiden. Beiden bekleeden nog denzelfden rang (Deut. 18:1-8); welhaast zouden de Jeruzalemsche priesters boven de Levieten worden verheven.

Met die voorstelling van de langzame ontwikkeling van Israël's eerdienst tot dien vorm, waarin hij ten tijde van Jozia werd gebracht en door Ezra verder is uitgewerkt, daarmee is, zooals wij zagen, de inhoud der historische boeken vóór de ballingschap in strijd. De schrijver van Kronieken heeft dien strijd zoeken op te heffen, door de verhalen, die wij in Koningen aantreffen, met een lateren toestand in overeenstemming te brengen (2 Kon. 11, verg. met 2 Kron. 23). De onderstelling ligt voor de hand, dat de schrijvers van den Pentateuch hetzelfde hebben gedaan en latere toestanden op een vroegeren tijd hebben overgebracht, hetzij uit vergissing of om daaraan de wijding der oudheid te geven. Men is daardoor gekomen tot de onderscheiding van een priesterlijk en een profetisch bestanddeel in den Pentateuch. Het priesterlijk bestanddeel is in hoofdzaak bewaard in Levit. 16 tot 26, uit den tijd van Ezechiël afkomstig. Daartoe behooren verder Exod. 25 tot 40, Levit. 1 tot 27, Num. 1 tot 10 en de ritueele voorschriften omtrent den Sabbath in het scheppingsverhaal, de Noachische wet omtrent bloedstorting, Gen. 9, de besnijdenis, Gen. 17, en het Paaschfeest, Exod. 12.

Om deze onderscheiding gemakkelijker in het oog te doen vallen, heeft men de priesterlijke bestanddeelen van den Pentateuch met de letter P aangeduid, wat van latere dagteekening is, met P^2 en P^3, terwijl de profetische gedeelten door de letters J en E onderscheiden worden. J beteekent dan die gedeelten, die uit Juda afkomstig zijn, E die uit Efraim; de eerste dagteekenen van omtrent 800 v. C., de laatste van 50 jaren later. Met dezelfde letters J en E worden onderscheiden: die gedeelten, welke afkomstig zijn van een schrijver, door wien de naam Jahwe voor God gebezigd wordt, en van een ander, die den naam Elohim gebruikt.

Het ligt voor de hand, dat niet van alles, wat in den Pentateuch voorkomt, met nauwkeurigheid kan worden aangeduid, of het tot eene dier afdeelingen behoort. Daarom heeft men nog andere onderscheidingen gemaakt en b.v. J^2 en E^2 genoemd, wat later aan J en E is toegevoegd; JE, wat niet van elkaar kan worden afgezonderd, en met de letter R aangeduid, wat aan een lateren redacteur van het geheel moet worden toegeschreven.

Men zou zeggen, een bont mengelmoes, waarbij het den lezer begint te dwarrelen voor de oogen. Dat is dan ook werkelijk de indruk van al deze onderscheidingen, wanneer men er voor de eerste maal van hoort. Maar langzamerhand begint de geheele zaak helder te worden en bewondert men de scherpzinnigheid, waarmee men aldus tot de wording, de *genesis,* dier oude boeken is doorgedrongen. Vooral wanneer men die verschillende deelen van den Pentateuch met verschillende

letters ziet afgedrukt en merkt, dat ieder op zichzelf een goed geheel vormt. Dat nu is meermalen geschied, in 1860 door Boehmer, in 1883 door Lenormant, in 1889 door Kautsch en Socin. Opnieuw en zeer duidelijk wordt dat nu door onzen schrijver gedaan, in het tweede gedeelte van zijn boek, met betrekking tot Genesis alleen. Wij ontvangen daarin eerst eene herziene vertaling van Genesis in zijn geheel met verschillende letters; dan de verschillende gedeelten afzonderlijk: eerst het profetisch verhaal uit Judea, J, dan het Efraimietisch verhaal, E, en eindelijk het priesterlijk wetboek, P^2, dat van 450 v. C. dagteekent, terwijl de zondvloed-sage als J^2, uit 700 v. C., in een appendix het werk besluit.

Als wij het geheel overzien, dan vertoont zich de geschiedenis van Israël aan ons in dezen vorm: eerst treedt de profeet op, de prediker der zedenwet, dan de priester en de schriftgeleerde, de vertegenwoordigers van het conservatisme, die den ritueelen vorm tot ontwikkeling brengen. Zoo zien wij het godsdienstig bewustzijn van Israël zich allengs ontplooien. Het begint met de sagen en overleveringen, waardoor zich de vroomheid der profeten, hun geloof aan Jahwe, den god van Israël, den Rechtvaardige, in den boezem des volks overstort, en het eindigt met het Deuteronomisch Wetboek en de priesterlijke wetgeving, die de kiemen van godsdienstig leven onder haar pantser scheen te verstikken, maar in werkelijkheid ze in het opkomend Jodendom bewaart. In deze ontwikkeling is het profetisme het scheppend element, dat God vindt in de geschiedenis en in het geweten; de ritueele wet is het conservatief element. De Joodsche geschiedenis en letterkunde, nevens elkaar geplaatst en volgens de inductieve methode critisch onderzocht, geven ons in den Bijbel de rijpe vrucht dezer geestelijke ontwikkeling te aanschouwen.

Velen, zegt onze schrijver, zullen zonder twijfel voortgaan met vast te houden aan den Mozaïschen oorsprong van den Pentateuch, gelijk velen lang hebben vastgehouden aan den Davidischen oorsprong der Psalmen. Maar zij, die in het Psalmboek eene verzameling leerden zien van de uitingen van het godsdienstig denken en gevoelen gedurende vele eeuwen van Israël's volksbestaan, zullen zich gedwongen voelen, om met hetzelfde oog de verschillende bestanddeelen van den Pentateuch te beschouwen. Laten wij, met het eenvoudig geloof van den Deken Stanley in de goddelijke openbaring, in de uitkomsten der critiek eene ontdekking van ‘Bijbels in den Bijbel’ erkennen - eene ontdekking, die van de voortdurende werking van den geest der waarheid in de geschiedenis van het geestelijk leven van Israël getuigt, evenals de aardlagen in de geologie, de eene boven de andere, met hare fossiele overblijfselen, van een voor-historischen tijd getuigen en ons de voortdurende werkzaamheid van den Schepper in de stoffelijke wereld doen zien. Want ook hier zijn ‘steenen tafelen, door Gods vinger beschreven’; ook hier zijn ‘profeten van het begin der wereld af’.

Met eene enkele opmerking wenschen wij dit overzicht te besluiten. Er zijn er nog altijd, die het gaarne doen voorkomen, alsof de critiek,

wanneer zij op den Bijbel, zoowel het Nieuwe als het Oude Testament, wordt toegepast, uitgaat van eene zekere zucht, om den Bijbel van zijne waarde te berooven. Afbrekers worden de dienaars dezer wetenschap soms door mannen van naam genoemd en daarmee in het oog der menigte verdacht gemaakt. Het boek van Bacon zal elk, die niet moedwillig de oogen sluit, het tegendeel doen inzien. Critiek, zegt deze schrijver te recht, is waardeering. Wie haar tegenstaan, haar veroordeelen, leggen dus weinig waardeering van den Bijbel aan den dag, al beweren zij het tegenovergestelde, al meenen zij dat in gemoede. Hoe beter men den Bijbel leert kennen in zijn ontstaan, zijne wording, des te meer komen de schatten, die erin verborgen liggen, aan den dag. Het zijn dikwijls andere schatten, dan men gemeend had daarin te vinden. Maar voor ons inzicht in het wezen van den godsdienst, zijn invloed op het leven der volken en menschen hebben zij eene groote waarde. Mogen daarom meer en meer de oogen opengaan voor hetgeen de Bijbel werkelijk is: een getuigenis van het godsdienstig leven van overoude tijden in zijne veelsoortige vormen en openbaringen en daardoor een leerzame spiegel voor het godsdienstig leven van onzen tijd.

J.H. MARONIER.

Over navolging en overeenkomst in de literatuur.

Het is voor de studie der letterkunde en voor de kennis van de ontwikkeling der schrijvers van groot belang na te gaan, welken invloed andere auteurs op hun werk hebben uitgeoefend. Navolging van anderen kan geschieden bewust of onbewust. De eene schrijver kan den anderen bewust navolgen òf uit impotentie, als hijzelf heelemaal niets te zeggen heeft, òf omdat hij op een zeker oogenblik eene gedachte niet beter kan uitdrukken dan zijn voorganger en de moeite niet neemt er zelf naar te zoeken, uit eene soort van vadsigheid dus, òf om aan de woorden van zijn mede-artist zijne eigen beschouwingen vast te knoopen(*). In het laatste geval plaatst de schrijver vaak de woorden van zijn voorganger tusschen aanhalingsteekens, zooals Coleridge doet in zijn gedicht *The Nightingale*: *a Conversation Poem* (er zijn twee gedichten van denzelfden naam) met de woorden: ‘most musical, most melancholy bird’, welke allitereerende adjectiva zijn ontleend aan Milton's *Il Penseroso.* Nu oppert Coleridge in de volgende regels van 't gedicht zijne bedenkingen tegen Milton's qualificatie van den nachtegaal.

De onbewuste navolging getuigt van nog minder kracht en zelfstandigheid dan de bewuste; zij bewijst, dat een schrijver zóó opgaat in de klanken- of ideeënsfeer van een ander, dat hij zich willoos laat leiden door dat ‘dubbel-ik’ en als 't ware automatisch zijne woorden neerschrijft. Dat zal men zeer dikwijls aantreffen bij jonge dichters in hunne eerste proeven; 't ligt trouwens in den aard der zaak, dat zij afhankelijk zijn van de door hen gelezen en bestudeerde dichters. Dezen worden dan vanzelf de modellen, die zij zich tot navolging kiezen, 't Is een dergelijk verloop als met het schilderen. Hoe meer oefening in en studie van de natuur een schilder heeft gehad, des te minder

(*) Het is waarschijnlijk niet algemeen bekend, dat Keats zijn *Hyperion* eerst niet wilde publiceeren, omdat hijzelf zijn gedicht vond ‘too full of Miltonic reminiscence’. Eveneens verzekert Shelley in zijn voorwoord tot *Epipsychidion*, dat een gedeelte uit het begin van dat gedicht eene bijna letterlijke vertaling is van Dante's canzone: *Voi*, *ch'intendendo*, *il terzo ciel movete*, etc., terwijl volgens eene aanteekening op de voorrede tot zijne tragedie *The Cenci* de dichter meedeelt, dat de rede van Beatrice Cenci, waarin zij den afgrond, bestemd voor haars vaders vermoording, beschrijft, geïnspireerd is door eene zeer verheven passage in *El Purgatorio de San Patricio* van Calderon.

afhankelijk wordt hij van haar. Hij zal uit den rijken herinneringsschat van natuurschoon eclectisch datgene kunnen afzonderen, wat hij op een gegeven oogenblik noodig heeft, zonder zich weer direct tot de natuur te behoeven te wenden, en zoo zal de dichter of prozaïst uit den vollen schat van eigen gedachten, verkregen en ontwikkeld door de studie eerst van groote schrijvers en dan van het leven en de natuur, putten, wat hij noodig heeft, zonder slaafsche overgave aan anderen.

Voorbeelden van imitatie vindt men in alle literaturen, maar nergens zoo sterk als in de Romeinsche. Deze is bijna geheel ontleend aan de Grieksche. Ik zou honderden parallelplaatsen van Grieksche en Romeinsche schrijvers kunnen opsommen; elke eenigszins uitgebreid-gecommentarieerde uitgave van een Latijnschen schrijver bevat massa's van verwijzingen naar de Grieksche literatuur. Virgilius is in zijn *Aeneïs* een naklank van Homerus, in zijn *Eclogae* van Theocritus, en niettegenstaande zijne mooie, zangerige verzen is toch de lofspraak van Propertius:

> 'Cedite Romani scriptores, cedite Graeci,
> Nescio quid maius nascitur Iliade',

op z'n minst overdreven te noemen.

Ik zou haast zeggen, dat *elke* navolging minder mooi is dan het voorbeeld, omdat zij niet heet van de ziel des schrijvers komt, maar verdund, verkoeld, verwaterd. Er heeft in elk der beide gevallen een ander proces plaats.

Over navolging in de letterkunde is veel geschreven. Zoo verscheen in 1885 bij Trübner & Co, Ludgate Hill te Londen, een boek van den Reverend George Edmundson M.A., getiteld *Milton and Vondel*, waarin de schrijver tracht te bewijzen, dat Milton voor zijn *Paradise Lost*, *Paradise Regained* en *Samson Agonistes* veel te danken heeft aan Vondel's *Lucifer*, *Adam in Ballingschap*, *Joannes Boetgezant* en *Samson.* Verleden jaar verscheen eene weerlegging van dit boek in den vorm van eene dissertatie. Schrijver is de heer Aug. Müller, die op dit proefschrift promoveerde aan de universiteit te Berlijn(*).

Een mij bevriend persoon heeft eene studie over 'tzelfde onderwerp onder handen, waarin hij wil bewijzen, dat Milton en Vondel overeenkomst *moeten* hebben in stijl en ideeën, omdat zij hunne werken uit dezelfde bronnen hebben geput.

In zijn prachtig werk *Victorian Poetry* trekt de heer Clarence Stedman eene zeer interessante parallel tusschen Tennyson en Theocritus en bewijst door opgave der correspondeerende plaatsen, hoeveel de Engelsche dichter te danken heeft aan zijn Alexandrijnschen voorganger, terwijl de heer Robert Shindler in zijne inleiding tot zijne *Poets*

(*) *Ueber Miltons Abhängigkeit von Vondel.* Inaugural-Dissertation von August Müller. Berlin, G. Bernstein, S.W. Zimmerstrasse 94. - De heer Edmundson zelf zong eene soort van palinodie in 't Eng. weekbl. *The Academy* van 27 Dec. 1890. Over 'tzelfde onderwerp schreven de Rev. Fishel en Edmund Gosse.

of the Present Time wijst op den invloed, door Sophocles uitgeoefend op den overleden Poet Laureate. Daartoe citeert hij uit Sophocles' *Trachiniae* vers 144-146:

> ‘τ□ γ□ρ ν□αζον □ν τοιο□σδε β□σ□εται
> χ□ροις □ν□ ο□ φ□χ□ς νιν, ο□ □□λπος □εο□
> ο□δ□ □μβρος ο□δ□ πνευμ□των ο□δ□ν □λονε□....’

‘want de jeugd toeft (eig. wordt gevoed, weidt) in oorden, waar geene koude, geene hitte, geen regen en geene winden, door de godheid gezonden (eig. van de godheid), haar teisteren’, en vergelijkt ermede Tennyson, *Morte d'Arthur*, waar staat:

> ‘The island-valley of Avilion
> Where falls not hail, or rain, or any snow
> Nor ever wind blows loudly; but it lies
> Deep-meadowed; happy fair with orchard lawns,
> And bowery hollows crowned with summer sea.’

Vergelijk ook Swinburne, in *Atalanta in Calydon:*

> ‘Lands undiscoverable in the unheard-of west,
> Round which the strong stream of a sacred sea
> Rolls without wind for ever, and the snow
> There shows not her white wings and windy feet
> Nor thunder, nor swift rain saith anything,
> Nor the sun burns, but all things rest and thrive.’

Straks zal ik aantoonen, dat deze fragmenten nog verder te traceeren zijn, namelijk tot de beschrijving van den Olympus in de *Odyssea.*

Zoo staat ook Matthew Arnold onder den invloed der classieken en zijn de meeste latere natuur-poëten van Engeland gevormd in de school van Wordsworth.

Wanneer nu een man als Tennyson, dien de geheele wereld een geniaal dichter noemt, wiens gedichten klankrijk, gevoelvol en plastisch zijn, die nooit streeft naar buitengewone effecten in taal en expressie, wanneer zoovele anderen, ook ten onzent, die naam hebben gemaakt in de letterkunde, bekennen veel verplicht te zijn aan de studie en de lectuur der classieken, dan gaat het niet aan te smalen op de academische opleiding en te beweren, dat deze de beoefening der kunst eer tegenwerkt dan bevordert, hetgeen de heer Van der Goes in een vroeger verschenen artikel in *De Nieuwe Gids* doet. Dat hetzij met of zonder academische opleiding de studie der classieken een gunstigen invloed kan hebben op den stijl van dichters, wordt verder hierdoor bewezen, dat een van Engeland's grootste genieën, Shelley, ijverig de Grieksche schrijvers las. Leigh Hunt, zelf een man van smaak en talent, zegt in een brief, waarin hij Shelley's leven te Marlow (1816-1818) beschrijft, o.a.:.. ‘en eindigde den dag gewoonlijk, door met

zijne vrouw tot 10 ure, het uur, dat hij naar bed ging, te lezen. De boeken waren meestal Plato of Homerus of een der Grieksche tragici of de Bijbel, waarmee hij zeer veel ophad.' Eveneens zegt Shelley's vrouw Mary in hare *Annotations*: 'Shelley hield ervan, het werkelijke te idealiseeren, eene ziel en eene stem te leenen aan het mechanisme van de materieele wereld, als ook aan de fijnste en meest abstracte gewaarwordingen en gedachten. Sophocles was zijn groote leermeester geweest in deze soort van verbeelding. De gedichten van Shelley lezend, ontmoeten wij dikwijls verzen, die, zonder hen slaafs na te volgen, gelijken op die der Grieken in dit genre van beelden. Want, ofschoon den stijl aannemend, bekleedde hij hem met eene oorspronkelijkheid van vorm en kleur, die slechts aan zijn eigen genie te danken was.' Na den dood van Shelley werden bij hem gevonden een deeltje van Keats en van een Griekschen tragicus, volgens sommigen van Aeschylus; maar Professor Dowden, die het boek te Roscombe Manor zag, waar de reliquieën van Shelley zijn bijeengebracht, beweert, dat het een Sophocles is. Eveneens zouden we zonder Shelley's diepgaande classieke studiën de grootsche tragedie *Prometheus Unbound* zeker niet in haar tegenwoordigen vorm bezitten. En is het noodig, in dezelfde strekking nog te herinneren aan Swinburne's drama's *Erechtheus* en *Atalanta in Calydon*, aan Matthew Arnold's *Merope*; aan Milton's *Lycidas,* Shelley's *Adonais*, Arnold's *Thyrsis* en Swinburne's *Ave atque Vale*, welke vier treurzangen gemaakt zijn naar één prototype, het *Epithaphium Bionis*, toegeschreven aan Moschus; aan Tennyson's *Oenone*, *The Lotos Eaters, Ulysses*; aan William Morris' *Atalanta's Race*, voorkomend in *The Earthly Paradise,* en zijne vertalingen van de *Odyssea* en de *Aeneïs*; aan zoovele anderen, die door de studie en den invloed van de classieken onsterfelijke werken hebben geschreven? Heeft het Goethe zooveel kwaad gedaan, dat hij de Grieksche literatuur waardeerde en bewonderde? En Leconte de Lisle? En Vosmaer?

In het Engelsch weekblad *The Athenaeum* van 30 Juli ll. werd een aardig geval van letterkundige coïncidentie aangetoond door den heer Paul Verrier. Het betreft het volgende sonnet van Baudelaire (*Fleurs du Mal*, XI):

'Le Guignon.

Pour soulever un poids si lourd,
Sisyphe, il faudrait ton courage!
Bien qu'on ait du coeur à l'ouvrage,
L'Art est long et le Temps est court.
Loin des sépultures célèbres,
Vers un cimetière isolé,
Mon coeur, *comme un tambour voilé*
Va battant des marches funèbres.

Maint joyau dort enseveli
Dans les ténèbres et l'oubli,
Bien loin des pioches et des sondes;
Mainte fleur épanche à regret
Son parfum doux comme un secret
Dans les solitudes profondes.'

Vergelijk met de gecursiveerde regels 1°. eene stanza uit Longfellow's *Psalm of Life:*

'Art is long, and Time is fleeting
And our hearts, though stout and brave,
Still like muffled drums are beating
Funeral marches to the grave';

2°. eene stanza uit Gray's beroemde *Elegy written in a Country-Churchyard*(*):

'Full many a gem of purest ray serene
The dark unfathomed caves of ocean bear,
Full many a flower is born to blush unseen,
And waste its sweetness on the desert air.'

Hierbij dient aangeteekend, dat de eerste regel van Longfellow's couplet niets is dan eene herhaling van 't gezegde van den ouden Griekschen dokter Hippocrates van Cos (360-372 v. Chr.):

'O μ□ν β□ος βραχ□ς, □ δ□ τ□χνη μα□ρ□';

d.i.: 'Het leven is kort, de kunst is lang.' - 'Ars longa, vita brevis', zeggen de Romeinen(†).

Ik geloof gerust te mogen vaststellen, dat de imitatie van Baudelaire bewust is. Iemand als hij behoeft niet angstvallig te verbergen, waar hij zijne ideeën vandaan haalt; daarvoor staan hij en zijne poëzie te hoog. Trouwens, dat vermelden van de 'cimetière isolé' wijst al op de eene of andere 'country-churchyard', en iemand, die zijne navolging verborgen had willen houden, zou die woorden zeker niet hebben geschreven. Bovendien staan tegenover dit enkele voorbeeld zooveel oorspronkelijke gedichten, dat we hem dit eene graag vergeven, ook om de mooie Fransche verzen, waarin hij de Engelsche heeft overgezet. Indien er sprake is van *ornare*, dan zeker hier.

(*) De in 1891 overleden Amerikaansche letterkundige James Russell Lowell zegt in zijn *Essay on Gray*: 'One at least of the objects of writing is (or was) to be read, and, other things being equal, the best writers are those who make themselves most easily readable. Gray's great claim to the rank he holds is derived from his almost unrivalled skill as an artist in words and sounds; as an artist, too, who knew how to compose his thoughts and images with a thorough knowledge of perspective. This explains why he is so easily to remember; why, though he wrote so little, so much of what he wrote is familiar on men's tongues.'

(†) Later bleek, dat de overeenkomst tusschen Baudelaire, Gray en Longfellow reeds was aangetoond in de *American Notes and Queries* van 30 Juni 1888.

Het is mijn doel, in dit artikel aan de genoemde voorbeelden enkele andere toe te voegen, die ik bij de lectuur van verschillende schrijvers opmerkte. Het is natuurlijk moeilijk uit te maken in elk speciaal geval, of de navolging bewust is of niet, en voor 't overige is 't zeer goed mogelijk, dat sommige overeenkomsten puur toevallig zijn. Ik zal daarom de parallelplaatsen eenvoudig onder elkaar zetten en aan den lezer de beslissing overlaten. Alleen wensch ik hier en daar enkele opmerkingen te maken over taal en stijl. Eene parallel tusschen Shelley, Keats en Verwey werd reeds vroeger door mij getrokken in den *Leeswijzer* van 1 Juli 1887, waarop ik eenige aanmerkingen liet volgen in het kort-geleefde en lang-vergeten tijdschrift *Holland-Vlaanderen* van September 1888. Ik geef in den loop van dit artikel de toen gemaakte opmerkingen, maar uitgewerkt en met andere aangevuld, weer.

Bij Homerus vindt men in 't zesde boek van de *Odyssea*, vers 22 vlgg., eene beschrijving van den Olympus, den zetel der goden, aldus luidend:

> ‘Ο□τ□ □ν□μοισι τιν□σσεται ο□τε ποτ□ □μβρ□
> δε□εται ο□τε χι□ν □πιπ□λαται, □λλ□ μ□λ□ α□□ρη
> π□πταται □νν□φελος, λευ□□ δ□□πιδ□δρομεν α□γλη....’;

d.i.: ‘(de Olympus) wordt niet door winden geschokt en evenmin ooit door regenbuien bevochtigd en de sneeuw nadert hem niet, maar altijd is wolkenlooze helderheid erover uitgespreid en een blanke glans vaart erover henen’.

Vergelijk hiermede Tennyson's beschrijving van ‘the island-valley of Avilion’ in zijn *Morte d'Arthur*:

> ‘Where falls not hail, or rain, or any snow
> Nor ever wind blows loudly’(*).

In de Homerische gedichten wordt de hemel voorgesteld als een metalen gewelf en genoemd πολ□χαλ□ος (veelkoperig of veelbronzig), χ□λ□εος (koperen of bronzen), σιδ□ρεος (ijzeren)(†). Dezelfde epitheta vinden we terug in het bekende gedicht *The Ancient Mariner* van Coleridge, in Part II.

> ‘All in a hot and brazen sky
> The bloody sun, at noon,
> Right up above the mast did stand,
> No bigger than the moon.’

Vergelijk ook Tennyson's *Maud*, XVIII, 4:

> ‘A sad astrology, the boundless plan,
> That makes you tyrants in your iron skies.’

Van de weinige overgebleven gedichten van Sappho is er een in de naar haar genoemde versmaat (n°. 2 van de Sapphische gedichten en

(*) Vgl. ook bovenstaande aanhalingen uit Sophocles en Swinburne.
(†) In het Sanskrit beteekent het woord *açman* zoowel *steen* als *hemel.*

fragmenten bij Bergk, *Poetae Lyrici Graeci*), waarin de physische gewaarwordingen van een minnaar worden beschreven bij 't zien van zijn geliefde. Dit lied is vrij nagevolgd door Catullus (anders een der meest oorspronkelijke Latijnsche dichters) in zijn 51ste gedicht, dat vertaald is door Byron en te vinden is bij zijne *Juvenile Poems.* Ikzelf heb eveneens getracht het versje van Catullus, dat drie vierregelige Sapphische strophen telt, in Hollandsche rijmende jamben over te zetten, waarbij het Latijnsche versje is uitgedijd tot vijf coupletten. Het is te vinden op pag. 66 van mijn eersten bundel gedichten (Leiden, A.W. Sijthoff, 1888).

Maar nu de woorden van Sappho zelve.

Bij den aanblik van 't geliefde meisje φ□νας μ□ο□δ□ν □τ□ □□ει (de stem stokt), γλ□σσα π□παγε (de tong verstijft), χρ□ π□ρ □παδεδρ□μα□εν (vuur vaart onder de huid), □ππ□τεσσι δ□ο□δ□ν □ρημ□, □πιρρο□σδεισι δ□□□ουαι (de oogen zien niet meer, de ooren ruischen), □δρως □α□χ□εται (het zweet druipt naar beneden), τρ□μος □γρει (beving bevangt mij), χλωροτ□ρα δ□ ποι□ς □μμι (ik ben meer bleek-groen dan gras), τε□ν□□ην δ□□λ□γω □πιδε□ης φα□νομαι (ik lijk bijna dood).

De meeste van deze ‘disiecta membra poetae’ vindt men terug bij Catullus, maar ook verspreid in gedichten van Horatius, en wel in de dertiende ode van 't vierde boek, regel 18 vgl., waar de dichter tot Lyce, eene van zijn liefjes, zegt: ‘Wat hebt gij nog over van die vroegere Lyce, die liefde ademde, quae me surpuerat mihi (die mij aan mijzelven ontnam, mij buiten mijzelven bracht)’; verder *Epodon* XI, 8, sqq.:

> ‘Conviviorum et paenitet
> In quis amantem languor et silentium
> Arguit et latere petitus imo spiritus’;

d.i.: ‘Ik heb 't land aan de gastmalen, waarop onverschilligheid, stilte en uit het diepst van de borst geslaakte zuchten den minnaar verraden.’ Dan nog *Carm.* IV, 1, 35 sqq.:

> ‘Sed cur heu, Ligurine, cur
> Manet rara meas lacrima per genas?
> Cur facunda parum decoro
> Inter verba cadit lingua silentio?’

‘Maar ach, Ligurinus, waarom, waarom druppelen nu en dan tranen langs mijne wangen? Waarom vervalt mijne radde tong onder 't spreken in een ongepast stilzwijgen?’

Vergelijk met Sappho Coleridge, *Ode to the Departing Year*:

> ‘Cold sweat-drops gather on my limbs;
> My ears throb hot; my eye-balls start;
> My brain with horrid tumult swims;
> Wild is the tempest of my heart;
> And my thick and struggling breath
> Imitates the toil of death.’

In 't begin van 't verhaal omtrent zijne lotgevallen en Troje's val zegt Aeneas in Lib. II van Virgilius' *Aeneïs*: ‘Ik zal u vertellen, koningin (Dido), hoe de Grieken Troje verwoestten, en van de jammerlijke dingen, die ikzelf gezien heb, et quorum pars magna fui’ (vs. 6), d.i. letterlijk: ‘en waarvan ikzelf een groot deel geweest ben’; anders: ‘waaraan ikzelf een groot aandeel genomen heb’. Dezelfde wending vinden wij bij Tennyson in zijn *Aylmer's Field*:

‘Who has served,
Long since, a bygone Rector of the place;
And been himself a part of what he said.’

In Milton's *Paradise Regained*, Canto IV, in de beschrijving van Athene, lezen wij:

‘See here the olive-grove of Academe,
Plato's retirement, where the Attic bird
Trills her thick-warbled notes the summer long.’

In *The Nightingale* (1798) van Coleridge:

‘'t Is the merry Nightingale,
That crouds and hurries and precipitates
With fast thick warble his delicious notes.’

En in *Philomela* van Matthew Arnold:

‘How thick the bursts come crowding through the leaves!’

In het gedicht van Campbell, *The Pleasures of Hope*, komt voor de bekende regel:

‘Like angel-visits, few and far between’(*).

Aardig is het te zien, hoe Tennyson het beeld varieert in zijn *Aylmer's Field*:

‘..... her letters too
Tho' far between and coming fitfully
Like broken music...’

Tennyson, *The Grandmother*, strophe VII, heeft:

‘But the tongue is a fire as you know, my dear, the tongue is a fire.’

Swinburne schrijft in een koor van zijne *Atalanta in Calydon*:

‘His speech is a flaming fire;
With his lips he travailleth.’

(*) Vgl. John Norris, *The Parting* (1711): ‘Like angels' visits, short and bright’; Blair, *The Grave* (II, regel 586): ‘In visits Like those of angels, short and far between.’

Bekend zijn de regels uit Vondel's *Wildzang*:

‘Wij, vogels, vliegen warm gedost,
Gerust van tak op tak.
De hemel schaft ons drank en kost,
De hemel is ons dak.
Wij zaaien noch wij maaien niet:
Wij teren op den boer.
Als 't koren in zijne aren schiet,
Bestelt al 't land ons voer.’

Eene merkwaardige overeenkomst vinden we in *The Grasshopper,* een gedicht van een tijdgenoot van Vondel, Abraham Cowley (1618-1667), waar deze schrijft:

‘All the fields which thou dost see,
All the plants belong to thee:
All that summer hours produce
Fertile made with early juice.
Man for thee does sow and plough;
Farmer he and landlord thou!’

Zoo vindt men bij Pope, in zijn *Third Epistle*:

‘The hog that ploughs not nor obeys thy (i.e. man's) call
Lives on the labours of this lord of all’

Er is een gedichtje van den Vlaming Frans de Cort, waarvan het laatste couplet luidt (ik citeer uit het geheugen):

‘En peins ik dan zoo stille
Wien 't hart het meest bemint:
Gij kind, om moeders wille,
Gij moeder, om uw kind.’

De laatste twee regels van een sonnet van Coleridge luiden:

‘So for the Mother's sake the Child was dear,
And dearer was the Mother for the Child.’

In *De Nieuwe Gids* van December 1885 staat een prachtig sonnet, geteekend Henric van Gooyen en getiteld *Adoratie*, een der heerlijkste verzen, die ik in eenige taal ken, waarvan de eerste regel luidt:

‘Ik heb een tempel in mijn hart gewijd.’

Dit beeld komt reeds voor in de *Holy Sonnets* van John Donne (1573-1631), waar hij schrijft:

‘How God the spirit, by angels waited on
In heav'n, doth make his temple in my breast.’

De heer Gorter vergelijkt in het eerste boek van zijn *Mei* den mensch met eene piano en drukt zich als volgt (m.i. verre van mooi) uit:

> ‘Daardoor wordt een mensch
> Als een piano, zóó dood, maar besnaard.
> Nu eens rilt één snaar, dan d'âar, naar den aard
> Van elk geluid buiten, soms, te gelijk
> Heel veel.’

Dezelfde vergelijking van den mensch met een muziekinstrument wordt gevonden bij Coleridge in zijn *Composed at Clevedon*, *Somersetshire*:

> ‘And what if all of animated nature
> Be but organic harps diversily framed,
> That tremble into thought, as o'er them sweeps
> Plastic and vast, one intellectual breeze,
> At once the soul of each and God of all?’

* * *

Somtijds vinden we overeenkomst in verschillende gedeelten van denzelfden schrijver; zoo heb ik drie gevallen van dien aard gevonden bij Shelley. Vergelijk b.v. *Alastor*, ongeveer vs. 200:

> ‘.... at the sound he turned,
> And saw by the warm light of their own life
> Her glowing limbs beneath the sinuous veil....’,

met eene passage in *Epipsychidion*, ongeveer vs. 90:

> ‘The brightness
> Of her divinest presence trembles through’
> Her limbs.’

Een eindje verder in laatstgenoemd gedicht lezen we:

> ‘The spirit of the worm beneath the sod
> In love and worship, blends itself with God’,

terwijl de laatste regels van het *Sonnet to Byron* luiden:

> ‘The worm beneath the sod
> May lift itself in homage of the God.’

Nog verder in *Epipsychidion* spreekt de dichter van ‘the owlet light’, terwijl in *A Lament*, aanvangend: ‘Swifter far than summer's flight’, in het tweede couplet voorkomt de uitdrukking ‘the owlet night’.

In de guitige en wijze *Letter to Maria Gisborne* komt, een eind voorbij 't middelste gedeelte, voor:

> ‘You are now
> In London, that great sea, whose ebb and flow
> At once is deaf and loud, and on the shore
> Vomits its wrecks, and still howls on for more.’

Vergelijk hiermede van het kleinere gedicht *Time*, door mij vertaald in mijn eersten bundel, de regels:

> ‘Thou shoreless flood, which in thy ebb and flow
> Claspest the limits of mortality!
> And sick of prey, yet howling on for more,
> Vomitest thy wrecks on its inhospitable shore....’

Overigens zal ik hier eenige gedeelten van Shelley's werk opnoemen, waarin dezelfde gedachten voorkomen als bij anderen, die vóór of na hem geleefd hebben, om in de volgende afdeelingen het werk van eenigen der onzen met dat van in- en uitheemsche schrijvers te vergelijken.

In de zoo even genoemde *Letter to M.G.* staat kort na de hierboven aangehaalde regels omtrent Leigh Hunt:

> ‘You will see Hunt; one of those happy souls
> .....
> .....
> Who is what others seem -’

Deze laatste woorden doen denken aan een versregel bij Aeschylus uit het begin van *De Zeven tegen Thebe*, luidend:

> ‘o□ γ□ρ δο□ε□ν □ριστος, □λλ□ ε□ναι □□λει’;

d.i.: ‘Want hij wil niet voortreffelijk *schijnen*, maar het *zijn.*’

In *The Boat on the Serchio*, ongeveer het midden, staat bij Shelley:

> ‘If morning dreams are true...’,

met welke gedachte te vergelijken is Ovidius in zijn *Heroides*, brief XIX, vers 195 sq.:

> ‘Namque sub Auroram, iam dormitante lucerna,
> Tempore quo cerni somnia vera solent....’;

d.i.: ‘Want tegen den morgen, bij 't reeds kwijnen van de lamp, ten tijde dat ware droomen plegen gedroomd te worden’...

en Dante, *Inferno*, XXVI, 7:

> ‘Ma se presso al mattin del ver si sogna...’

d.i.: ‘Maar als men 's morgens van de waarheid droomt’...

In Shelley's *Rosalind and Helen* zegt Rosalind ongeveer in 't midden:

‘Yes, speak. The faintest stars are scarcely shorn
Of their thin beams....’

Zoo heeft Milton ergens in *Paradise Lost:*

‘.... as when the sun, new risen,
Looks through the horizontal misty air,
Shorn of his beams.’

In *An Ode* van Shelley (geschreven in Oct. 1819, voordat de Spanjaarden hunne vrijheid hadden herwonnen) leest men:

‘Glory, glory, glory,
To those who have greatly suffered and done!
Never name in story
Was greater than that which ye shall have won.’

Vergelijk Victor Hugo's *Hymne* uit *Les Chants du Crépuscule,* waar hij zegt:

‘Ceux qui pieusement sont morts pour la patrie
Ont droit qu' à leur cercueil la foule vienne et prie.
Entre les plus beaux noms leur nom est le plus beau.
.....
.....
Gloire à notre France éternelle
Gloire à ceux qui sont morts pour elle!
Aux martyrs! aux vaillants! aux forts!’

In de terzinen tegen het einde van *The Triumph of Life* heeft Shelley:

‘The world can hear not the sweet melodies that move
The sphere whose light is melody to lovers -
A wonder worthy of his (*i.e. Dante's*) rhyme.’

Belangrijk is het ter vergelijking te lezen, wat Michelet zegt in *La Mer*: ‘La terre par sa grande marée et par les marées partielles parle aux planètes ses soeurs. Répondent-elles? On doit le penser. De leurs éléments fluides elles doivent aussi se soulever, sensibles à l'élan de la terre. L'attraction mutuelle, la tendance de chaque astre à sortir de son égoisme doit créer à travers les cieux de sublimes dialogues. Malheureusement, l'oreille humaine entend la moindre partie.’ Hetzelfde denkbeeld wordt door Shelley belichaamd in den grandiosen cosmischen beurtzang van Aarde en Maan in de vierde akte van zijn *Prometheus Unbound.* Overigens is de idee van de muziek der sferen, waarvan Goethe ook spreekt in het begin van den *Faust*, als ik me niet vergis, reeds afkomstig van Pythagoras.

Tegen het eind van Shelley's *Rosalind and Helen* staat:

> ‘And from the twinkling wires among,
> My languid fingers drew and flung,
> Circles of life-dissolving sound....’

Hiermede is te vergelijken Gorter's *Mei*, boek II, waarin een paar regels van een wonderschoonen lyrischen zang luiden:

> ‘Nu wil ik sling'ren
> Zilv'ren ringen
> Van liedekijnen uit mijn eenzaamheid.’

***

Thans ga ik over tot de vergelijking van Verwey's gedichten met die van Engelsche dichters, vooral van Shelley en Keats. Vooral in zijne eerste gedichten staat hij sterk onder hun invloed; maar niettegenstaande dat zijn zij mij veel meer lief dan b.v. zijne verzen in *De Joden*, al zijn die meer oorspronkelijk. Want die oorspronkelijkheid gaat gepaard met eene vaak ergerlijke gewelddadigheid tegen de taal; - maar in welke heerlijke verzen heeft hij in zijne *Persephone*, *Demeter* en andere gedichten de schoonheden der groote Engelschen in onze taal gezongen! Hij, die een ander mooi nazingt, geeft mij meer genot dan hij, die ruw, smakeloos en baldadig origineel is. Ik geloof waarlijk niet, dat men uitsluitend naar de zuivere individualiteit van den kunstenaar moet gaan vragen in de beoordeeling van kunstwerken. Waartoe de kunstenaar komt, als hij zijn individueel gevoel onbelemmerd laat werken, blijkt uit eenige gezegden van den heer Van der Goes in *De Nieuwe Gids* van April 1892. Hij eischt van den kunstenaar ‘het onvermengd-persoonlijke, het getrouwste verslag van hoe zonnestralen van schoonheid werkzaam zijn op het zieleweefsel van die en die bepaalde individualiteit’; van de menschen, die dat geven, ‘menschen precies als de rest, maar krasser’, zegt hij: ‘Literatoren zijn deze artisten in 't geheel niet te noemen’, en verder: ‘De onbegrijpelijkheid is een andere trek van het niet-literaire karakter van hun werk.’ De quintessence van zijn betoog culmineert echter in het volgende: ‘Alleen het literaire is begrijpelijk, de geheel-eigen expressie is alleen duidelijk voor den spreker, wat anderen er van opnemen is alleen bij benadering, en zou eerst volkomen worden wanneer men de werking van zijn hierbij bewogen geestesapparaat, zou vermogen te demonstreeren als de samenstelling van een gemaakte machine. Hoe meer eigen de kunst zal worden, in de schilderkunst immers ook, hoe onbegrijpelijker. De kunst wordt ieders aparte taal.’ Dus de kunst wordt onlittérair (want de artist doet geene concessies meer aan het traditioneel-littéraire), onbegrijpelijk voor anderen, geheel persoonlijk. Men zou kunnen vragen, waartoe dan het publiceeren van kunstwerken dient en of het er den kunstenaar niet om te doen is zijn eigen gevoel te doen nagevoelen bij anderen, anderen te doen genieten van wat hij genoten heeft, en

men zou zoo ondeugend kunnen zijn, om te vragen, of dan die artisten, niet-literatoren, bijgeval erratoren moeten genoemd worden; men zou met heel veel schijn van recht kunnen beweren, dat uitingen van krankzinnigen (niet van genieën, die volgens den heer Nisbet ook krankzinnig zijn) en 'aegri somnia' óók kunst zijn, maar liever wil ik tegenover al dat angstig jagen naar het zuiver-persoonlijke en 't hyper-origineele herinneren aan een woord van Schiller (als dat niet te veel uit den tijd is), die in zijn opstel *Ueber Matthissons Gedichte* het volgende zegt: 'Jeder individuelle Mensch ist gerade um so viel weniger Mensch als er individuell ist; jede Empfindungsweise ist gerade um so viel weniger nothwendig und rein menschlich, als sie einem bestimmten Subjekt eigenthümlich ist. Nur in Wegwerfung des Zufälligen und in dem reinen Ausdruck des Nothwendigen liegt der grosse Styl.' Zoo zegt ook Baumgart in zijn *Handbuch der Poetik* (pag. 39): 'Der *grosze Künstler* aber ist der, dessen Empfinden zugleich das stärkste und reichste und das gesundeste ist, deshalb für die ganze Gattung gültig, einen Jeden bewegend und sein individuelles Empfinden erweiternd, läuternd und zu dem allgemein menschlichen erhebend.'

Neem b.v. Shelley of Keats of Goethe of Hugo. Niemand zal, dunkt mij, beweren, dat zij banaal zijn of conventioneel, maar hoe zouden zij zonder concessies aan de traditioneele taal hunne medemenschen kunnen doen genieten van hunne hoog-gesproken rhythmen? Gesteld, zij hadden elk eene aparte taal gefabriceerd, afwijkend van die hunner tijdgenooten, duister en onbegrijpelijk, zouden we daar zooveel beter mee af wezen? Zouden we niet verstoken zijn gebleven van hooge genietingen en groot geluk? Ik geloof en hoop ook niet, dat de profetieën van den heer Van der Goes ooit bewaarheid zullen worden, en durf voorspellen, dat het jachtmaken op vreemdsoortige termen en wendingen een voorbijgaand verschijnsel is, eene soort van fin-de-siècle eigenaardigheid, eene ziekelijke aandoening van de kunst. Te recht zegt dan ook de heer Van der Goes: 'Dit, doorgevoerd, maakt aan de kunst een einde.' Ik voor mij heb echter het volle vertrouwen, dat het nooit zóóver zal komen.

In een van de gedeelten van zijn *Persephone*, getiteld: *Het Ennadal,* zegt Verwey van de in den morgen ontwaakte vogels:

> 'Opstijgende, immer zingend, hooger, hooger,
> Met blij geluid uit klare, kalme keel.'

Bij Keats, *Hyperion*, Book III, staat:

> 'While the thrush
> Began calm-throated.'

Verwey, *De Roof van Persephone*, schrijft:

> 'En in haar oog de schemerende lach....'

Vergelijk Shelley, *Epipsychidion*:

‘From the twin lights thy sweet soul darkens through.’

Zie ook Verwey, *Cor Cordium*, str. V:

‘Toen zag ik eene, een vrouw, wier diepste ziel
Droomde in hare oogen als een dageraad.’

Verwey, in 't begin van *De Onderwereld*:

‘En immer groeide er een verward gedruisch,
Vanwaar zich waterval op waterval
Onzichtbaar tusschen rotsen nederwierp;
En berggevaarten neigden naar elkaar
Het stompe voorhoofd, als twee reuzenstieren,
Die duiz'len van den wederzijdschen stoot,
Doch, duiz'lend, vaardig staan tot nieuwen kamp.’

Vgl. Keats, *Hyperion*, Book II, in 't begin:

‘.... for the solid roar
Of thunderous waterfalls and torrents hoarse,
Pouring a constant bulk, uncertain where;
Crag jutting forth to crag, and rocks that seemed
Ever as if just rising from a sleep,
Forehead to forehead held their monstrous horns.’

Verwey, *De Onderwereld*, op 't eind:

‘En achterwaarts gewend, weerklonk zijn stem,
Breedschallend, schoon in drukkend sombren val,
Als slingerde ieder woord een rotsblok voort...’

Keats, *Hyperion*, Book II:

‘The ponderous syllables, like sullen waves
In the half-glutted hollows of reef-rocks,
Came booming thus...’

Verwey, in 't begin van een kleiner fragment, getiteld *Hades*:

‘'k Had een droom van Aïdoneus:
Hoog zat hij neer op grauw en brokk'lend rots,
En zelf dat brokklend, grauw graniet gelijk, -
Zoo eenzaam als ik nooit een stervling zag.’

Dit herinnert aan de openende regels van Keats' *Hyperion*:

‘Deep in the shady sadness of a vale
.....
.....
Sat grey- hair'd Saturn, quiet as a stone,
Still as the silence round about his lair.’

Verwey in *Feeënzang*, laatste strophe:

‘De deizende sterren, zij tink'len
Hun vesper mij na waar ik rijs...’

Ook in *Der Sterren Mysterie*:

‘De sterren zingen in de lucht -’ (eerste versregel);

terwijl in str. 3 van de sterren wordt gezegd:

‘De tonen die zij tinkelden.’

Vergelijk hiermede D.G. Rossetti in *The Blessed Damozel*:

‘Her voice was like the voice the stars
Had when they sang together.’

Tennyson, *Morte d'Arthur*:

‘And from them rose
A cry that shiver'd to the tingling stars.’

Verwey's *Rouw om het Jaar* heeft in sommige gedeelten overeenkomst met twee verschillende gedichten van Shelley, namelijk *Dirge for the Year* en *Autumn*, *a Dirge*:

‘Maanden komt, brengt bloemen aan,
De lucht is bleek met de laatste maan,
En het jaar, het jaar is dood!
Het jaar is een koud, dood man in huis,
En ik wil het begraven met zang en geruisch
Van vallende bloemen....
Het jaar, ach 't jaar is dood!...

Blijde maanden van 't doode jaar
Vollegt zachter achter de baar
Dan toen gij volgdet na elkaar,
Armvollen dragend van blijde bloemen...
Eerste en laatste maanden treedt
Langs de baar met sleepend kleed -’

Vergelijk Shelley, *Dirge for the Year*:

‘Orphan hours, the year is dead,
Come and sigh, come and weep!
Merry hours, smile instead,
For the year is but asleep.
.....
.....
January grey is here
Like a sexton by her grave:
March with grief doth howl and rave,
And April weeps - but, O ye hours
Follow with May's fairest flowers.’

Autumn, a Dirge:

‘The warm sun is failing, the bleak wind is wailing,
The bare boughs are sighing, the pale flowers are dying,
And the year

On the earth her death-bed, in a shroud of leaves dead
Is lying.
Come months, come away
From November to May
In your saddest array;
Follow the bier
Of the dead cold year...'

Vooral in dit laatste voorbeeld zien we de bewuste navolging van Shelley, maar zóó, dat wat van den Hollandschen dichter is, volkomen harmonieert met het van Shelley overgenomene. De aan den Engelschen dichter ontleende gedeelten staan in *Rouw om het Jaar* niet als schoone vreemde vrouwen, in eene achterbuurt verdwaald; de rest is in denzelfden toon gehouden, en zonder nu te willen zeggen, dat Verwey Shelley verbeterd heeft, lijkt me zijn gedicht toch volstrekt niet minder dan de beide Engelsche Wèl mis ik bij hem de slepende verzen uit het begin van de beide strophen van *Autumn* met hun middenrijm, maar Verwey heeft toch ook zulke mooie regels, regels niet anders uit te spreken dan 'met bevende muziek van stem', als:

'Maanden, die als maagden zijt,
Strooit rondom hem bloemen en kruid, -
Hij was een schoon, groot man in zijn tijd,
Draagt hem met zangen en klagen uit!...
Bloemen liggen om 't schoone hoofd,
Bloemen over de baar -
Maar het licht, ach het licht is gedoofd
In de oogen van 't doode jaar.'

Dit behoort weer tot het schoonste, dat ik ooit in eenige taal las; het is eene volkomen harmoniseering van muziek en gedachte, en eene strophe als bovenstaande kán niet doodgaan. Als Verwey altijd zóó kon schrijven, altijd met die goed-gebalanceerde verhouding van taal en klank, schoon en eenvoudig, zonder jachtmakerij op 't 'origineele' en bizarre, dan zou hij velen ergernis en ontstemdheid besparen en beter voor zijne eigen onsterfelijkheid zorgen. Anders zou bewaarheid worden, wat hijzelf zegt in een sonnet, maar in anderen zin, dan hij het bedoelt:

'En als ik dood ben zullen vele dagen
Vreemde verhalen gaan, van mij gekomen
En dit geslacht tot in hun graven plagen.'

Vergelijk overigens deze laatste regels met wat Swinburne zegt in zijn *Anactoria*:

'Memories shall mix and metaphors of me.'

In *E Tenebris* zegt Verwey, dat hij zijne bleeke doode zag vergaan:

'Boven de mist en onder de maan.'

Hier hebben we eene van die poëtische plaatsaanduidingen, welke wij bij Tennyson herhaaldelijk ontmoeten, zoo b.v. in zijne *Oenone*:

> ‘Seeing men, in power,
> Only are likest gods, who have attained
> Rest in a happy place and quiet seats
> Above the thunder.’

(De uitdrukking van den derden regel in dit citaat doet denken aan de □εο□ □ρε□α ζ□οντες van de Homerische gedichten.)

In 'tzelfde gedicht:

> ‘Overlaid
> With narrow moon-lit slips of silver cloud,
> Between the loud stream and the trembling stars.’

In *St. Simeon Stylites*:

> ‘A sign betwixt the meadow and the cloud,
> Patient on this tall pillar have I borne
> Rain, wind, frost, heat...’

Maud, IX:

> ‘The sun looked out with a smile
> Betwixt the cloud and the moor.’

In *In memoriam Patris* en *Doode Uren* worden door Verwey de uren gepersonifieerd, nadat de droomen zijn aangeroepen, om als ‘een somb're schaar verlaten slaven’ de baar te dragen (zoo moest in Shelley's *Dirge for the Year* de gepersonifieerde Februari-maand de baar dragen van het doode jaar) Die uren-personificatie komt ook bij denzelfden Engelschen dichter voor in 't begin en 't einde van genoemd gedicht:

> ‘Orphan hours, the year is dead...’;

en:

> ‘O ye hours,
> Follow with May's fairest flowers.’

Verwey heeft, *In memoriam Patris*(*):

> ‘Angstig dringen de jeugdige uren
> Zich op een hoop te zaam’, enz.

Deze zelfde personificatie komt ook voor bij Coleridge, in zijne *Songs of the Pixies*, Str. VII:

> ‘Hence, thou lingerer, light!
> Eve saddens into night.
> Mother of wildly-working dreams! we view

(*) In *Doode Uren* komt de personificatie doorloopend voor.

The sombre hours, that round thee stand
With down cast eyes (a duteous band!)
Their dark robes dripping with the heavy dew.'

In hetzelfde gedicht van Verwey kunnen de regels:

'Melodieeën van leed
Omruischen me als regenvlagen:
Het is rits'len van wind en klagen...',

vergeleken worden met een der kleinere gedichten van Shelley, getiteld *A Dirge,* in welks aanhef hij zingt:

'Rough wind, that moanest loud
Grief too sad for song;
Wild wind, when sullen cloud
Knells all the night long;
Sad storm whose tears are vain...'

In *Maanlicht*, een sonnet zoo liefelijk en zoet als de 'maanlichtmilde middernacht', dien het bezingt, staan de beide volgende versregels:

'En schoon ik sterre en maanlicht roeme
Dat zoet'lijk slaapt op 't bloembed zacht...',

waarvoor bijna letterlijk het pendant te vinden is bij Coleridge in zijne *Elegy*:

'Where sleeps the moonlight on you verdant bed.'

Het sonnet *Endymion* van Verwey komt in de laatste quatrijnen merkwaardig overeen met de correspondeerende quatrijnen van Perk's sonnet *Sluimer*, het eerste van boek IV zijner *Mathilde*:

Bij Verwey staat:

'En heel den nacht zat naast hem droomens-dronken,
De God des slaaps, 't zwart rijs en donk're loten
Nog wuivend, waar de droppen zacht van vloten,
Doch in dier oogen schoonheid weggezonken.'

Bij Perk:

'En sluimer daalt op vlinderwieken neer,
Met wuivend rijs, waaraan de druppen beven,
Die dauwend droom en zoet vergeten geven,
En zweeft in schaduw peinzend heen en weer.'

Hiermede vergelijkt de heer Kloos, die in zijne aanteekeningen op Perk's gedichten ook verschillende parallelplaatsen citeert, Virg., *Aen.*, V, 854 sqq.:

'Ecce deus ramum Lethaeo rore madentem
Vique soporatum Stygia super utraque quassat
Tempora cunctantique natantia lumina solvit.'

We hebben hier dus een geval van gemeenschappelijke derivatie. Deze zelfde plaats is ook geïmiteerd door Silius Italicus (25-100) en

Valerius Flaccus († 88 n. Chr.). Vondel vertaalt bovenstaande regels als volgt: ‘De Slaepgodt besprengkelde Palinuur over den slaep van het hooft met eenen tack, die van vergetelnat druppelt, en in het krachtige water van den Styx gedoopt, slaap verweckt, en hij loock hem, die noch den vaek zocht te verdrijven, zijn half beschotene oogen.’

In den eersten zang van Verwey's *Demeter* leest men:

‘En altijd zat zij, roerloos als een steen(*),
Tusschen de nimfen, waar niet een van sprak,
En heel dien nacht, doodstil in 't donk're woud,
Scheen 't daar de werkplaats van een kunstvol man,
Een marmerwerker, die zijn groote groep
Voleind had in de ruimte van het loof.’

Vergelijk Keats, *Hyperion,* Book I (men zal zien, dat Verwey ook hier het beeld van den Engelschen dichter breeder heeft weergegeven en uitgewerkt):

‘And still these two were postured motionless
Like natural sculpture in cathedral cavern.’

Verder uit *Demeter*:

‘En lieflijk klonk haar stem met schoon geluid
Van volle klanken als choraalgezang.’

Vergelijk Keats, ibid.:

‘Some words she spake
In solemn tenour and deep organ tone.’

In de eerste strophe van Verwey's *Cor Cordium* staat:

‘En dit mijn lichaam maakt
Het werktuig uwer woorden, 't instrument,
Dat gij bespeelt en maakt aan de aard bekend
Uw melodieën, dat aanstonds ontwaakt
Dit menschdom heinde en veer - u roep ik aan
Opdat gij spreke' en van mijn lippen drijv'
Lente van zang, die over de aard zal gaan.’

Vergelijk Shelley, *Ode to the West-wind*, Str. V:

‘Make me thy lyre.....
.....
.....
Drive my dead thoughts over the universe
Like withered leaves to quicken a new birth!
And by the incantation of this verse,
Scatter, as from an unextinguished hearth
Ashes and sparks, my words among mankind!
Be through my lips to unawakened earth
The trumpet of a prophecy!’

(*) Vergelijk ook met dezen eersten regel Keats' uitdrukking in 't begin van *Hyperion*: “silent as a stone”.

Ik heb, om dit artikel niet noodeloos uit te breiden, niet overal gecommentarieerd; de parallelplaatsen spreken, dunkt me, genoeg voor zichzelf. *Hier* heeft de Hollandsche dichter uitgewerkt, als in het beeld van de reuzenstieren en van de gebeeldhouwde groep; *daar* heeft hij gecondenseerd of enkele gegevens gebruikt. Genoeg echter, om te doen zien, welk een heilzamen invloed de studie van groote dichters op lateren kunnen uitoefenen, waar zonder botte naschrijverij de dichter met zijne eigen woorden de voor hem gereedliggende stof verwerkt. Dikwijls worden wij aangenaam verrast, wanneer wij bij een schrijver getroffen worden door wendingen en ideeën van andere geliefde auteurs; zoo ging 't mij ten minste bij de eerste lectuur van Perk's *Iris*, dat mij zoo vaak herinnerde aan het sublieme gedicht van Shelley, *The Cloud.* Zoo zijn er in Frederik van Eeden's *Ellen* gedeelten, die wonder-mooi Shelleyaansch klinken; die mij, als zielsverhuizing mogelijk en waar is, zouden doen denken, dat althans een stuk van Shelley's ziel in den heer Van Eeden huist(*). Geene geringe verdienste is het, de schoonheid van Shelley of andere groote dichters, al is 't slechts bij benadering, weer te geven, en ik hoop geen vergeefschen arbeid verricht te hebben met aan te toonen, hoe een der onzen dat gedaan heeft.

* * *

Nog rest mij een ander geval te bespreken en enkele punten van overeenkomst aan te toonen tusschen enkele Nederlandsche auteurs. In begin van 't vorige jaar verscheen te Amersfoort een dichtbundeltje, getiteld *Sonnetten en Zangen* door G.H. Priem, door den dichter zelven uitgegeven. In dit bundeltje blijkt sterk de invloed van Hélène Swarth. Wèl werd in *De Nieuwe Gids* van April 1891 door den heer Van Deyssel beweerd, natuurlijk op den gewonen minachtenden toon, waarmee hij iets afkeurt, dat niet van zijne gading is, dat men ‘gedichtje voor gedichtje, daarin kan aanwijzen wat eene imitatie is van Van Eeden, wat eene van Verwey’, en verder, dat het gedicht *Mei* eene navolging is van het gelijknamige gedicht van Gorter. De heer Van Deyssel is hier blijkbaar weer aan het doordraven; hij zit weer op z'n stokpaardje en hij zit er heusch nog al netjes op; zijne clowneske bewegingen (waarin hij zich volgens eigen zeggen nog al eens ‘vermeidt’) zijn niet walglijk. Ik vind het anders niet meer dan behoorlijk, om, wanneer men iemand van iets beschuldigt, vooral van imitatie in de literatuur, het ook te bewijzen.

Zulke ‘sweeping assertions’ zeggen niets, wanneer zij niet berusten op het toonen van feiten. Het is waar, dat in enkele gedichtjes de invloed

(*) Dat er overigens sympathie bestaat tusschen den heer Van Eeden en Shelley, meen ik te mogen opmaken uit de liefde, die de Engelsche dichter het Oude Testament toedroeg, wat bij onzen dichter, naar den stijl van *Johannes Viator* te oordeelen, eveneens het geval *moet* zijn.

van andere dichters merkbaar is; maar van den invloed van Hélène Swarth, die minstens even sterk uitkomt, rept de heer Van Deyssel niet. Wel een bewijs, dat deze heer zijne woorden nog eens goed moet overdenken, voordat hij ze neerschrijft. Wat de imitatie van Gorter's *Mei* betreft, de heer Priem verzekerde mij persoonlijk, dat zijne eenige kennismaking met dat werk was geweest voor de glazen van boekverkoopers. Nu zou de heer Priem toch den eersten zang van *Mei* hebben kunnen lezen in *De Nieuwe Gids* van Februari 1889, maar ook dan nog zal de heer Van Deyssel, wil hij zijne lezers overtuigen, de uitdrukkingswijze, epitheta en ideeën van 's heeren Priem's *Mei* moeten traceeren tot *Mei* van den heer Gorter. Heeft echter de heer Priem nooit iets van *Mei* gelezen of eruit gehoord, dan zullen alle overeenkomsten òf toevallig òf tot eene gemeenschappelijke bron terug te brengen zijn.

Wèl heb ik in *Mei* van den heer Priem een gedeelte opgemerkt, dat overeenkomst vertoont met een stukje van mijne eigen littéraire bagage, namelijk het volgende:

> ‘Mei, als het vogeltje zijt gij,
> Dronken van levensgenucht,
> Van zonnegoud schittert zijn schildje
> Hoog in de blauwende lucht.
> Onder het stijgen en stijgen
> Twettert de lieve zijn lied,
> Laag op de bloemen, die nijgen,
> Hij een regen van tonen giet.’

Vergelijk hiermede in *Liefdes Dageraad,* pag. 33, de eerste twee coupletten van een gedichtje, getiteld: *Aan een vogeltje*:

> ‘Vogeltje, zingend omhoog,
> Hoog in de wolk-witte lucht,
> Zwevend langs den lichten boog,
> Jubelend in uw vlucht!
>
> Tonen reegnen neer
> Uit uw kwetterend keeltje,
> De oude droomen wekt ge weer,
> Liefelijk lentebeeldje!’

Ik haast mij erbij te voegen, dat ik de uiting van den heer Priem veel beter vind dan de mijne. Dit is weer een voorbeeld van ‘tangere et ornare’.

Thans zal ik aantoonen, waar de gezichten van andere dichters komen kijken door de reten van 's heeren Priem's zangen-huis.

De laatste terzinen en het eerste quatrijn respectievelijk van *Sonnet* II en III van den heer Priem luiden:

> ‘Slechts 't wild gelach klinkt honend om me, een stroom
> Van stemmen joelt me in de ooren: “Dwaas gewis,
> Is 't leven droom en God een schijn van zijn”’;

en:

‘Ik weet niet waarom al dit volk zoo lijdt;
De bloemen bloeien in de luwt van 't dal,
De zon straalt op de heuvels, overal
Zie ik een gouden schijn van vroolijkheid.’

Vergelijk hiermee Hélène Swarth, *Sneeuwvlokken*, sonnet LXXX

‘Ik klom bergopwaarts om tot God te gaan
En stemmen stegen uit het donker dal:
.....
.....
De zon blinkt overal
En ook in 't laagland ziet men bloemen staan.
.....
.....
En 'k hoorde een koor van hoonend lachen... Vaag,
O God, den twijfel uit mijn ziel...’,

en een sonnet van den heer Kloos in *De Nieuwe Gids* van April 1886, waarin voorkomt:

‘En als een heir van donkerwilde machten
Joelt aan mij op....’

Evenzoo wijzen de eerste terzinen van 'tzelfde sonnet van den heer Priem, luidend:

‘Zeg mij, is 't leven slechts een schoone droom?
Heeft al wat is van wezen slechts den schijn?
Is doodzijn doodzijn waar geen einde aan is?’,

benevens de regel:

‘Is 't leven droom en God een schijn van zijn?’,

op den invloed van Verwey, in wiens sonnetten uit den na-*Persephone*-tijd dergelijke uitingen voorkomen(*).

In sonnet V van den heer Priem doet de regel:

‘En langzaam stijgt der starren bleeke wacht’(†),

denken aan een regel in een sonnet van den heer Kloos, getiteld: *Ave Maria* (*De N.G.*, October 1885):

‘Der klare starren wolkenlooze wacht.’

Ikzelf heb mij aan dezelfde imitatie schuldig gemaakt, waar ik schreef in *Liefdes Dageraad* in 't sonnet *Maanlicht*:

‘Omgeven door der doffe starren wacht.’

(*) Ook in een sonnet, geteekend Henric v. Gooyen, *De N. Gids* v. April 1886: ‘... dat ik... gelooven moet - Dat droomen leven zijn en 't leven schijn.’ Eene dergelijke echo vindt men in mijn eersten bundel, pag. 45: ‘... nauwlijks zult gij bemerken - Dat 't leven leven is en niet een schijn.’

(†) Zie ook sonnet VIII: ‘Die zilv'ren zonneschaduw bleeke wacht.’

De laatste regel van genoemd sonnet V luidt:

> ‘En spottend drijft daarboven stil de maan.’

Vergelijk *Menuet* van den heer W. Gosier, opgenomen in *Knoppen en Bloemen*, verzameld door den heer Mari J. Ternooy Apèl (Almelo, W. Hilarius, Wz.):

> ‘En door de losgescheurde wolken
> Gluurt en spot de bleeke maan.’

Sonnet XVI is geheel in den trant van den heer J. Winkler Prins, vooral ook door 't gebruik van de trochaïsche maat. Zoo ook sonnet XVII en XXII.

Het gedicht *Verloren Godheid*, een van de oudste in den bundel, doet op verschillende plaatsen denken aan Perk (vergelijk b.v. zijn *Erato* en *Eerste Aanblik*, sonnet IV en V uit het eerste boek van *Mathilde* en *Zonsondergang op 't Meir*, een der kleinere gedichten aan 't eind van zijn bundel).

Eenige regels in *Lievelingsplekje* zijn reminiscenties aan Verwey en Hélène Swarth, b.v.:

> ‘Soms zong ze zacht met hare lieve stem
> Een oude droomerige melodie,
> Die wegdeinde op den luwen avondwind,
> Als klagende echo van violenzang...’

Vergelijk met de laatste regels *De Roof van Persephone*:

> ‘Zoodat de tonen
> Steeds verder deinden op dep avondwind....’,

en *Verlaten straat* uit den bundel *Beelden en Stemmen*:

> ‘En smeltend zocht, wen alles zwijgt alom
> Weeklaagt een vedel in de sombre verf.’

De aanhef van *Waar hoog in* 't *loof...*:

> ‘Waar hoog in 't loof de koekoek roept
> De merel fluit, de wachtel slaat’,

is eender als die van Hél. Swarth's *Morgenlied* (*Sneeuwvlokken*):

> ‘De koekoek roept, de merel fluit...’

De eerste beide coupletten van *Mijn hart* luiden bij Priem:

> ‘O klop niet zoo luid aan de poort van mijn hart!...
> Mijn hart is een stad vol dooden:
> Er sluimren veel schoone droomen zacht
> Onder de zonnige zoden.

Mijn hart is een stad door vuur vergaan:
Diep onder de lava rusten
En zorgen en kommer en levensvreugd
En jonggestorven lusten.'

Zie Hél. Swarth's *Huis van Trouw* (*Rouwviolen*):

'Kom en klop aan de poort van mijn liefde nu aan...',

en *Bedolven stad* (ibid.):

'Nu is mijn hart een uitgebrande krater,
En onder lava ligt een stad verzonken...',

waarvan de laatste regel luidt:

'Stad van mijn liefde, vol versteende dooden.'

In het eerste van de *Kleinere Liederen* herinnert het eerste couplet:

'Ik kan niet zeggen wát ik zing
De klanken spelen in mijn ziel,
Een tink'len of er regen viel
Op 't stille water van den vliet,
Waar 't rozeblad zich wieg'len liet
In lichte bonte schommeling',

deels aan Verwey, *Zang:*

'Mijn ziel is in mijn zangen,
Mijn zang is mijne ziel',

deels aan wat ikzelf schreef in *Lente* (*Liefdes Dageraad*):

'De regen tinkelt in de plas',

deels aan Perk, *Twee Rozeblaadjes* (bk. IV van *Mathilde*, sonnet LXIII):

'Zie hoe de beek langs enge boorden schiet
En 't rozeblaadje met zich mededraagt.'

De openende regels van *Kleinere Liederen*, XV:

'Over de golfjes trippelen zacht
Zilveren klankenvoetjes',

zijn beslist Gorteriaansch. De heer Priem heeft het gedicht van den heer Gorter, getiteld *Voor een Huis*, dat anoniem gepubliceerd werd in *De N. Gids* van October 1889, *kunnen* lezen. Daaruit citeer ik ter vergelijking de volgende regels:

'De zon. - De wereld is goud en geel
en alle zonnestralen komen heel
de stille lucht door als engelen.

Hun voetjes hangen te bengelen.
.....
.....
Ze loopen over mijn marmersteen
in goudmuiltjes heen.'

In 'tzelfde liedje spreekt de dichter van ''t zingen der pianino', evenals Perk in *Dorpsdans* (*Mathilde*, IV, sonnet LVII) begint: 'De vedel zingt.' Ook ik heb dat *zingen* van een muziekinstrument gebruikt in *Troost* (*Liefdes Dageraad*, pag. 16): 'Bij 't zingen van de toetsen.' In 't volgend gedichtje (XVI) heft de heer Priem aan:

'Neen nimmer zongen de toetsen
Zóó vreemd, zóó wonderzoet...'(*).

In deze laatste gevallen hebben wij weer een voorbeeld van gemeenschappelijke derivatie.

Overigens heeft de heer Priem veel talent als chansonnier; in zijne luchtige, vluchtige liedjes is hij 't best en 't meest zichzelf. Juist in onze latere literatuur, waarin dit genre zoozeer ontbreekt (ongerekend Potgieter's *Liedjes van Bontekoe*, die van De Génestet en eenige van Beets en Staring), neemt hij eene bijzondere plaats in. Ik wijs slechts op de nummers II, III, VI, X, XIV, XXI en XXIII van zijne *Kleinere Liederen.* 't Zijn liedjes, om op muziek te zetten; zoo zoetvloeiend en zangerig zijn ze. Ook staan een paar mooie voorbeelden van zijn talent in het tweede stuk van *Zingende Vogels*, oorspronkelijke bijdragen van Nederlandsche dichters, verzameld door Pol de Mont.

Andere landen hebben hunne chansonniers, Frankrijk voorop met Béranger en de lange reeks, die op hem gevolgd zijn (Vinçard, Dupont, Nadaud, Vincent, Pottier, Clément, Jouy, Bruant en zoovele anderen); Duitschland roemt zijn Heine, Scheffel en Bodenstedt; Engeland heeft Herrick, Blake, Beddoes en Procter (*Barry Cornwall*); bij ons belooft de heer Priem, als zijn talent tot volle ontwikkeling kan komen, een niet onbelangrijk chansonnier te worden.

DR. EDW. B. KOSTER.

(*) Eveneens zegt Paul Bourget ergens in een gedicht: 'J'entendais tes doigts chanter.'

Dichterlijk jong-holland.

Poëzie door Hélène Swarth.
Felice en andere gedichten door Eduard Brom.
Sterrebloemen, gedichten van Ant. L. de Rop.

Het zou geen bestijgen van den Parnassus wezen, als wij, met de muze van Hélène Swarth beginnende, daarna den dichtgenius van Eduard Brom bezochten, om vervolgens te gaan rondsnuffelen in het rijmwoordenboek van Ant. L. de Rop; en ik zal den lezer de teleurstelling besparen, die ik mijzelf zou berokkenen, toen ik het eerst greep naar de *Poëzie* van Hélène Swarth. Maar men begroet toch eerst de goede bekende, niet waar, wanneer men eenige personen te gelijk ontmoet, en doet dat met te meer ongehuichelde hartelijkheid, als men reeds zoo dikwijls naar den geest heeft genoten, ja, laat ik maar zeggen, is gesticht door eene verkwikkelijke conversatie, en wanneer men het genoegen heeft opnieuw met de werken dezer dichteres kennis te maken. Maar zij vergeve mij nu, als ik haar zeer onhoffelijk eenige oogenblikken laat wachten. Hollander genoeg, om oog te hebben voor het reëele leven, volg ik ook hier den koopmansstelregel: zaken gaan voor, daarna volgt het genot. Op die manier hebben wij den tijd van het genieten vóór ons.

Om lyrisch dichter te wezen, stel ik als voorwaarden sine quâ non, dat men eerstens eene dichterlijke, d.i. fijngevoelende ziel hebbe en ten tweede de gave, het talent, de geoefendheid om datgene, wat men wil zeggen, zoodanig mee te deelen, dat de ontwikkelde, de ontvankelijke lezer of hoorder denzelfden indruk ontvangt, dien de dichter wil teweegbrengen. Al is de eisch gering en, naar mij dunkt, weinig academisch, verwondert het mij toch, dat er nog zooveel Hollanders gevonden worden, die eene poging wagen, om hem te vervullen, ‘die aan lyrische poëzie durven doen’; dat er nog zooveel bundels verzen verschijnen. In het dagelijksch leven zijn wij zoo deftig, zijn wij zoo schrikkelijk bang een kijkje van binnen te geven, bewaren wij zoo dolgraag ons quant à moi, zijn wij zoo wantrouwend tegen iedereen, die ons wel eens ‘mal om een hoekje’ heeft bespied, dat wij ons afvragen: hoe komt het toch, dat hetgeen wij zoo zelden, uit vrees van uitgelachen te worden, in onze conversatie te kennen geven, dat wij daar zoo gauw

bij zijn, om dat in verzen te zetten? ‘Ja, ziet u, dat is heel wat anders; dan ziet men dien ontmoedigenden glimlach zoo niet’, zal iemand misschien zeggen, en werkelijk is er wel iets van aan. Als wij het gevoel in een boekje lezen, dan vinden wij dikwijls heel goed en mooi, waar wij om zouden gelachen hebben, als de mededeeling van het innigste gevoel, der schoonste poëzie ons mondeling was geschied.

Maar ik dwaal af, want ik ben nu eigenlijk bezig aan de inleiding op de poëzie van Hélène Swarth, die nog steeds zit te wachten, totdat de ‘zaken’ zijn afgedaan. Eigenlijk bewijst die inleiding op zichzelf nog niets anders, dan dat er veel dichtbundels verschijnen, want uit den inhoud dier boekjes blijkt nog volstrekt niet, dat ons land zoo rijk is aan dichters, bezield en bezielend, meegesleept en meesleepend, niet kunnende rusten noch laten rusten, hartstochtelijk en onvoldaan, als het vuur, dat in hen brandt en dat als een altaarvuur niet uitgebluscht wordt en niet mag worden zonder heiligschennis aan de godheid, die hen aanwakkert; dichters, omdat ze moeten, dichters ondanks zichzelf, voortgezweept door dezelfde passie, als waarmee de zeeman zich laat meevoeren door de opduikende zeegodin, ziedend van geestdrift als een dweper voor zijne godheid of zijne idee.

Zou De Rop ook tot die soort van dichters behooren? Luister. Een paar kinderen komen niet op school, omdat hunne moeder is overleden. Een jaartje later gebeurt dat weer eens, maar nu voor de inhaling van de nieuwe moeder in het gezin. Dat moet gebeuren met een versje, waarom de onderwijzer wordt aangezocht:

> ‘“Een versje?” - “Ja, vader gaat trouwen,
> Nu krijgen wij weder een moe,
> 'k Wou graag dan een versje opzeggen.
> En zus geeft een ruikertje toe.”’

Niet waar, wegsleepende poëzie, die poëzie van ‘Schoolverzuim’? Nu, zulke poëzie vindt gij ook in zijn ‘Strooiavond’. De kinderen, op tijd naar bed getogen, kunnen den slaap niet vatten:

> ‘Geen wonder - de zesde December
> Speelt allen door den bol,
> Van Sinterklaas en zijn neger
> Zijn aller gedachten vol.’

Van zulke veredelende poëzie is de bol van Ant. L. de Rop ook vol, en misschien ook wel zijn hart, want dat is goed. Ik wil zelfs graag gelooven, dat hij een uitstekend, braaf man is, gemoedelijk, vriendelijk, goedhartig en aangenaam in den omgang, maar daarom is hij nog geen dichter. Zonder den schijn op mij te willen nemen minachting voor kinderpoëzie te toonen, wil ik wel zeggen versjes te hebben gelezen in de leesboekjes van de lagere school, die beter waren dan deze van De Rop, welke nog al voor groote menschen, voor de beschaafde, letterkundige wereld bestemd zijn. Zijn ze te eenvoudig,

zijn de beelden dan soms te alledaagsch? Neen, daarin ligt het niet. Kijk eens in dien bundel van Hélène Swarth... och, daar spreken we weer van die dichteres, die we nog altijd laten antichambreeren. Dat komt, omdat de herinnering van het schoone zoo streelend is, terwijl dat andere, dat onpoëtische, vooral als het voor kunst moet doorgaan, kregel maakt, want dat is het, wat er van De Rop te zeggen valt: zijne verzen zijn onpoëtisch, banaal, plat, en waarachtig, als ik het boek niet had moeten uitlezen, ik had het laten liggen. Ze zeggen mij niets, ze vervelen mij. 't Is net, of men in de fraaie letteren zich maar vrijheden veroorloven mag, die een teekenaar of schilder wel laten zal. Er zijn eene massa menschen in ons land, die teekenen uit liefhebberij, en niemand zal hen daarover lastig vallen. Zij hangen die stukken in hunne kamer, geven ze cadeau aan de vrienden, maar zij exposeeren ze daarom niet en geven ze niet uit voor kunst. Ik gun graag ieder het recht en het genoegen, om verzen te maken, en men moet al eene heel sombere bui hebben, om niet te lachen om de soms zotte Sinterklaasversjes, maar men valt er het publiek niet mee lastig. Maak minnedichten, zooveel ge wilt: uwe liefste zal u wel verstaan, al zijn maat en rijm beide wat kreupel; beschrijf den tijd uwer jonge liefde voor uwe vrouw, zooals De Rop in zijn ‘Martha’, het achteraankomende pièce de résistance: zij zal het zeker aardig vinden, maar wat gaat dat de wereld aan, wat beteekent dat voor de poëzie? Als mijn poëtisch gevoel niet wordt bevredigd, als ik niets voel van of voor de idylle, dan moet dat stuk thuis blijven, is het alleen van waarde voor het huisarchief der nieuwe familie, niet voor de maatschappij of de letterkundige geschiedenis. Zoolang men tevreden is met de toejuiching in den kleinen kring, waarvoor zulke gedichtjes bestemd zijn, zal men er werkelijk ook succes mee hebben, even groot als bij den ‘schoolheer’ van Rijswijk. Dat woord op zichzelf typeert al genoeg. Verbeeld u, dat we in allen ernst gingen spreken van een *gemeenteheer* voor een burgemeester of als verhevener, poëtischen naam voor een minister het woord *bureauheer* vonden! Wat zou men ons uitlachen.

Dat komt ervan, wanneer men zulke monstruositeiten gaat fabrieken als ‘hoofd eener school’. Men maakt er dichters verlegen mee.

De Rop doet niet voelen, want hij mist zelf dichterlijk gevoel, zoodat de enkele plaats, die ik als iets beter opteekende, me zelfs verdacht voorkomt. Ik ben misschien onbillijk, maar een enkel kostbaar voorwerp in handen van een overigens doodarm man wekt altijd kwade gedachten. De Rop bezielt niet, want hij is zelf niet bezield, zoo weinig zelfs, dat een ‘Vaarwel’ aan de vertrekkende zwaluwen niets anders is dan eene les in de aardrijkskunde, en daarvoor lezen wij toch geene poëzie.

Poëzie is de steeds vruchtdragende moeder van andere poëzie; zoolang zij leeft, verwekt zij poëtische gedachten, zooals het eene geslacht het andere voortbrengt. Dat is het denkbeeld van Eduard Brom over

poëzie, dat hij in het schoone laatste vers van zijn laatsten bundel neerschrijft, wel niet met hetzelfde beeld, maar met dezelfde voorstelling. Zooals een vogel antwoordt en weder antwoordt op het gefluit van den wandelaar en andere vogels tot zingen opwekt, zoo geven verschillende poëtische stemmingen weerklank op een poëtischen toon:

> '...uw stem, o! heilige Poëzie,
> [Doorklinkt mijn wijde ziel] en wekt er galm
> En weêrgalm, stem op stem, in elken schuilhoek:
> Dat heel die ziele licht wordt van muziek:
> Een waairend bosch vol orgelende vooglen,
> Luid-blijde ontwaakt bij 't glimren van den dag!'

Eduard Brom, die zich thans laat aandienen, moet maar eerst binnenkomen; Hélène Swarth zal nog eenige oogenblikken moeten wachten, hoe gaarne ik ook wat eerder met haar sprak. Maar juist daarom. Misschien kan ze straks wel met Eduard Brom te gelijk ontvangen worden: ik denk, dat deze zich zeer gevleid zal gevoelen, en hij verdient in zulk gezelschap te komen.

Phantasie of werkelijkheid, wat geeft de dichter het best weer? Mijn antwoord was niet twijfelachtig, toen ik na 'Felice' het toevallig overgeslagen sonnet onder de oogen kreeg over 's dichters overleden vader, aan wiens nagedachtenis hij zijne verzen opdraagt. Die werkelijke smart spreekt meer tot mijn gevoel dan de phantastische, onzinnelijke liefde van den dichter tot Felice. Het zijn mooie verzen, maar veel te etherisch voor aardsche menschen; het zijn sonnetten voor eene madonna, maar niet voor eene schoone van vleesch en been, van melk en bloed. Ze zijn geboren als in eene kloostercel uit de hersenen van een monnik, die vóór de toelating van het leven ruim heeft genoten en nu in dweepzucht en afzondering de non geworden geliefde als eene heilige beschouwt. De verzen zijn mooi gebouwd, maar als product van een ziekelijken tijd zelf ziekelijk; uit vrees voor gezonden hartstocht, als was deze zonde, wordt de dichter prude en dus onwaar. Die verzen doen denken aan eene mooie teringlijderes, die wij bewonderend aanzien, maar vol medelijden; die wij met deferentie behandelen als eene, die reeds half tot eene andere wereld behoort; maar we leven, praten, schertsen, plagen, twisten zelfs liever met gezonde menschen met natuurlijke hartstochten, die, zonder *jacht* op voldoening daarvan, zich niet over het menschelijke in zich schamen.

En hoe komt het nu, dat deze verzen der phantasie mij minder treffen dan die andere, die eene werkelijke droefheid weergeven? Is het, omdat hij hetgeen hijzelf heeft doorleefd, gemakkelijker weet weer te geven, er zich niet voor behoeft op te winden, zich er niet voor hoeft te *zetten*, om iets te voelen? De verzen gaan als vanzelf, zij zijn eenvoudiger zonder mooie woorden van *hoog jubelen, hoog beminnen*, *hooge vrouw, hooge glorie*, *hoog geluk*, *hooge liefde*, *hooge schoonheid*, die, ten slotte bij elkaar genomen, zulk eene hoogte vormen, dat wij er niet meer bij kunnen en de dichter misschien zelf ook wel duizelig wordt.

Hij wachte zich voor de kunstenmakerijen onzer adjectief-bellettristen.

Kunst is zoo eenvoudig, maar eenvoud is zoo moeielijk, omdat de beschaving en hare traditioneele begrippen ons zoo in den weg zijn. Er is zooveel zelfbeheersching toe noodig.

Juist door dien minderen eenvoud onderscheidt hij zich ook van Hélène Swarth - verzoek haar binnen te komen -, hoewel enkele zijner verzen wel aan haar doen denken, maar hij heeft nog niet die dichterlijke zeggingskracht en durft als man dien eenvoud niet aan, waarvoor zij als vrouw zich niet schaamt. Wij mannen loopen graag op kothurnen, maar vergeten wel eens, dat wij doen als kinderen, die vaders laarzen aantrekken en groote stappen nemen. Dat staat potsierlijk. Vrouwen zijn eenvoudiger en natuurlijker, zijn daarom ook dikwijls wel kinderachtiger, maar aan den anderen kant behoeven zij geen zwaren strijd te voeren met valsche schaamte. Als ze niet kinderachtig zijn uit onbeduidendheid of coquetteeren met het kleine uit behaagzucht, dan kunnen ze, als Hélène Swarth, eenvoudige beelden uit het dagelijksch leven nemen en dingen zeggen en verduidelijken en verdichterlijken, waaraan een man niet zou hebben gedacht of waarvoor hij zou zijn teruggedeinsd.

Beide dichters geven ons gelegenheid tot vergelijking; beiden drukken zich gaarne uit in sonnetten, maar Hélène Swarth is die verzen geheel meester; zij maakt ze tot poëzie als geen ander. Zij zijn bij ons niet inheemsch, zooals op Sicilië, waarvan Edouard Lockroy vertelt, dat de jongelui, als ze hun zeventienden jaardag vieren, verliefd worden en sonnetten gaan schrijven. Het zijn bij ons teedere kasplantjes. Nu, dat merkt men ook wel, want niet iedereen overwint de groote moeielijkheden door den beknopten vorm. Wat men gevoelt uit te drukken in veertien versregels, geen enkelen meer, maar ook geen enkelen minder, niet duister, omdat er *maar*, niet verwaterd, omdat er *immers* veertien regels moeten wezen, kan niet ieder dichter, en, zonder aan hun talent te kort te doen, zal men kunnen aannemen, dat er velen moeten struikelen, omdat die beperking in strijd is met hun aard.

Welke afstand er nog bestaat tusschen Eduard Brom en Hélène Swarth, ze geven ons zelf de gelegenheid, om dien af te meten, omdat ze beiden een sonnet hebben gedicht van hetgeen zij voelden voor de Passiebloem. Eerst dat van Brom:

‘Ach! met mijn droomen blijft verlangen strijden,
Wordt, onbevredigd, droefheid en weêrstaat
Mijn kracht... wat wage ik vruchtelooze daad,
Laat ik mijn onmacht aan mijzelf belijden!

Welaan! kan mij geen willen meer bevrijden,
Zoo scheppe ik glorie uit mijn stillen smaad,
Ik ga beminnen 't leed, dat ik zoo haat,
En 't heerlijk door mijn offerliefde wijden!

Zoo wil ik schoonheid maken van mijn leed,
Zacht daarom weven een rein-lichtend kleed...

Mijn lijdensschoonheid zal mij lieflijk boeien...

Gelijk de Passiebloem, wier innigst hart
't Symbool vertoont van groot gestreden smart:
Zóó zal mijn stille smart volheerlijk bloeien!'

En nu van Hélène Swarth:

'Is haar in 't hart de passiebloem ontloken,
Zoo wordt de vrouw aan 't martelkruis geklonken.
De bittre beker wordt haar volgeschonken,
Haar hoofd gebogen en haar kracht gebroken.

Doch de alsem wordt haar wijn en, lijdensdronken,
Dunkt haar, als 't woord van liefde is uitgesproken,
De doornenkroon, van paerels bloed omblonken,
Een diadeem in 't vorstelijk haar gestoken.

Laat vrij de kudde zedig-vrome vrouwen
Voor 't schoon gebed de handen samenvouwen:
- "Heb dank, o Heer! dat wij niet zijn als deze!"

Laat vrij de schare hoonend samenrotten,
Vol lagen lust, en met haar lijden spotten!
Wie lijdt om Liefdes wille kent geen vreeze.'

Beiden hebben hetzelfde gedacht, maar de uitdrukking, de phantasie der dichteres is veel poëtischer. Van haar is het eene klacht, een kreet, onwillekeurig uitgestooten uit behoefte, om die smart te uiten, die ons den schrik om het hart doet slaan; eene wezenlijke ontboezeming vol hartstocht, die eischt, dat wij luisteren; bij hem eene *beschrijving* van zijn zielstoestand. Het zijne heeft iets zeurigs, iets teemerigs, iets vervelends. 'Ik ga beminnen 't leed, dat ik zoo haat'; er is zoo weinig hartstocht in; het is saai en droomerig als van een Hollander, die te lui is, om te werken, met moeite van zijn zorgstoel opstaat en zichzelf moed inspreekt.

Die vergelijking is nog geen afbreken, want ik werd werkelijk getroffen door de schoonheid van vele verzen van den dichter, wanneer hij, sidderend van genot en in herdenking van het genotene, zich neerzette, om den indruk van hetgeen hij voelde, te leggen in de psychische schilderij.

Wij komen tot 's dichters geestelijke poëzie.

In het dagelijksch leven ontmoet men onder de groote verscheidenheid van menschen zoo dikwijls personen, die, van de oude geloofsovertuiging, hetzij orthodox-Protestantsch of Roomsch, het stilzwijgen bewaren in tegenwoordigheid van menschen, welke niet meer vasthouden aan het kerkelijk geloof, zooals boeren doen tegenover menschen van meer of van eene andere ontwikkeling. Ze hooren die anderen aan, denken er het hunne van, maar zwijgen; ze beschouwen die anderen als vreemdelingen, in wier gedachtenkring zij toch niet kunnen doordringen, evenmin als zij dulden, dat die anderen mogen weten, wat zij denken. Dat pleit niet voor hunne vastheid van overtuiging. 't Is, alsof zij zich achterlijk en achter-

uitgezet voelen, alsof ze gedeprimeerd worden door het moreele overwicht van het nieuwe, als menschen van jaren, die zich te oud voelen, om zich nog in te werken in de denkbeelden der jeugd; te zwak, om te reageeren, wanneer zij het verkeerde daarvan meenen op te merken. Enthousiasme ontbreekt hun en dat gebrek is hun Kaïnsteeken, het bewijs, dat ook hunne denkbeelden vergankelijk zijn. Aangenaam doet het daarom aan ook nog menschen te zien, die voor hunne geloofsovertuiging enthousiast worden, haar durven stellen tegenover de denkbeelden van anderen, de poëzie van hun geloof weten uit te storten in verzen en die durven vertoonen aan anderen dan menschen van hetzelfde geloof. En hoe mooi Brom dat doet, wij hebben alleen maar op te slaan zijn ‘Mysterie’ en wij weten het.

‘De juublende Hosanna's sterven heen...
Het orgel zwijgt... een hoorbre stilte dwaalt...
Des priesters dof gemurmel lispt alleen...
Blank wolkt de wierook, goud de godslamp straalt!

Rein-zilveren klank klinkt òp van d'outertrêen,
Dàn helder klokgeluid, driemaal herhaald:
Het blanke Brood, de bloem der goudpateen,
Heft 's priesters hand: God-zelf ternêergedaald.

Weer stilte en murmling, klokkeklank hèl klinkt...
Hoog rijst de Kelk, die heerlijk lichtend blinkt...
In roerlooze aandacht bidt de Christenschaar!

Daar ruischt het orgel, zwellend àl in gloed,
En luid verwellekomt een jubelgroet
't Ontzaglijke Mysterie van 't altaar!’

Het sonnet doet zoo weldadig aan als geurige lentewarmte. Het is zoo aangenaam te voelen, dat niet alleen onroomschen getroffen zijn door de poëzie van het mismysterie, die anders uit de vrome stemming, waarin ze gebracht worden, zoo licht worden gewekt, uit de hoogte worden neergetrokken door de nieuwsgierige blikken, door het hinderlijk gehosklos tijdens den kerkdienst der niets van de heilige siddering gevoelende geloovigen.

Maar niet alle poëzie van Brom is geheel en al doorvoeld, zoodat hij in sommige gedichten nog te vaag is in zijne uitdrukking, nog te veel zoekt en den indruk maakt, alsof hij, zoekende naar eene uiting, uitroept: ‘Hoe drommel zal ik dat nu zeggen!’ Hij wordt nog te veel door zijn gevoel overstelpt en geeft er dan reeds uiting aan in verzen, die den verwachten indruk missen, in woorden en zegswijzen en beelden, die reeds dikwijls zijn gebruikt en door hemzelf tallooze malen herhaald worden bij iedere gelegenheid, dat er sprake is van Christus en de heiligen. Misschien komt dat, doordat de dichter te veel zijn heil zoekt in de mystische literatuur, waar kuische vlammen schering en inslag

vormen. Wijdt hij zijne gedachten een oogenblik aan iets anders dan godsdienstige overpeinzingen, dadelijk wordt zijne poëzie rijker.

Ik weet niet, van welken leeftijd de dichter is, maar hij schijnt mij oud genoeg, om met zijne vastheid van overtuiging alles te mogen lezen. In het belang der kerk en van de poëzie zou het de geestelijkheid geraden zijn, om hem daartoe verlof te geven. De dichter, goed op de hoogte van de groote vraagstukken des tijds, is, dunkt me, juist de man, om het zwaard te trekken ter bestrijding van allen, die zijne kerk, zijn geloof vijandig zijn en ze aanvallen. Zijne poëzie zal rijker, voller worden, eene schoone plant, bloeiende op het altaar van Maria, hare geuren opzendend tot heiliging van de kerk. Ik ontmoet hem dan gaarne weer, want de kennismaking was aangenaam.

Hélène Swarth maakt wanhopig, als eene moeielijke keuze dat doen kan. Tracht bij het doorlezen en genieten van hare poëzie aan te teekenen, wat gij het mooist vindt, en uw potlood moet na de lectuur van bijna elk gedichtje het nommer opschrijven, zoodat ge bij slot van lezen ongeveer drie kwart van het geheele aantal op uw papier hebt. Ge moet nogmaals beginnen, om daarvan ten minste het mooiste uit te zoeken en te schrappen, waar gij meent verkeerd te hebben gezien; maar ge komt niet verder. Opgewonden van kunstgenot, gaat gij van het eene stuk naar het andere als op eene keuze-tentoonstelling van groote meesters. Het mooist vindt ge altijd het stuk, waar gij voor staat, en, als gij beslissen moet, dan dwaalt gij besluiteloos rond, om eindelijk wanhopig uit te roepen: ‘Ik weet het niet, want alles is zoo mooi, zoo verrukkelijk; het spreekt hier alles zoo tot mij: het is hier zoo heerlijk!’ en zonder er u verder over te bekommeren, wat nu toch wel het schoonste stuk is, geniet ge nogmaals en herhaaldelijk en bejammert het, dat ge niet in staat zijt, om altijd zooveel moois in uwe omgeving te zien. Dien indruk maakt Hélène Swarth op mij. Gelukkig behoeft er niet bepaald te worden, wat het fraaiste vers is, en ging ik alles overschrijven, wat ik had aangeteekend, de uitgever harer verzen zou zich te recht over letterkundigen diefstal mogen beklagen. Er kwam bijna geen einde aan.

Zulke dichterlijke wezens als Hélène Swarth, wier uitingen van hun gevoelsleven ons in verrukking brengen, geven ons reden tot vertroosting, nu wij langzamerhand de algemeene verploerting der maatschappij te gemoet gaan. Bij het streven naar de materieele nivelleering blijft het altijd eene groote zekerheid, dat de geestelijke gelijkmaking eene onmogelijkheid zijn zal en dat er voor degenen, die behoefte hebben aan eene verheffing boven de doodelijk vervelende sleur van het bestaan na de groote gelijkmaking, dat er voor hen sterren zijn, naar wie men hoopvol het oog kan heffen; dat er wezens zijn zullen, die ons boven het niveau der stoffelijke behoefte kunnen meenemen in eene sfeer, waar de gelijkmakers tot hunne bittere woede niet kunnen volgen.

‘Lief, de dag is zoo druk en zoo nuchter, zoo voor 't kleine en voor 't stofflijke alleen,
En de menschen verloochnen hun ziel en naar 't eeuwige leven vraagt geen.
Kom met mij waar de heilige nacht met haar oogen van sterren wenkt,
Waar een adem van liefde ons omzweeft en de Hoop met haar beker ons drenkt.

Lief, eens zullen wij sterven, wij beiden, wij samen of ieder alleen,
En het graf is zoo diep en de hemel zoo hoog, en of God leeft weet geen.
En 'k heb niets dan de stem van mijn hart, die mij 't eeuwige leven belooft,
En de heilige onsterflijke sterren, hoog hoven mijn sterfelijk hoofd.’

Ze mogen knarsen van spijt, omdat ze de dichterlijke vlucht niet kunnen tegenhouden, als inquisiteurs, wier pijnigingen geenerlei uitwerking hebben op de geloofsovertuiging der martelaren: het zal even weinig baten; de kunstenaar zal zich en anderen, die met hem gevoelen, gelukkig maken met iets onstoffelijks, dat niet aller deel is noch kan zijn, te minder naarmate hij meer kunstenaar is, zich meer verheft boven den gewilden smaak en te meer minachting betoont voor de toejuiching van de massa en het gemeen. Verbeeld u een politieken schreeuwer, den heerscher van de toekomst, in stille verrukking over een sonnet van Hélène Swarth. Maar 't is niet prettig voor deze dichteres, om haar in de toekomst op zulk publiek te onthalen. Haar geest is te aristocratisch, om zich zoo, zij het ook tegen wil en dank, te encanailleeren.

Waarom zij zoo hoog staat? waarom voor haar geest, zoo fijn gevormd, zoo aristocratisch gebouwd, de voorspelling, zoo even gedaan, zoo geheel onwaardig is? Het is door haar eenvoud, haar imponeerenden eenvoud, hare natuurlijkheid tot in hare naïveteit toe, die ongedwongen de voortdurende aandacht vergt; door hare élégance, die haar ongezocht het middelpunt maakt van het salon, waar zij tot elk harer gasten een woordje weet te richten, dat zijne geestelijke behoeften bevredigt, en die ons oog steeds tot haar trekt, omdat iedere stand, iedere beweging ons natuurlijk verlangen naar het zien van schoone vormen voldoen; omdat iedere blik van haar, naar wien ook gericht, steeds iets sympathieks heeft; omdat hare stem zoo welluidend is, dat deze ook na het afscheid ons nog in het oor klinkt als heerlijke, eenmaal gehoorde, maar nog niet vergeten tonen; omdat haar kleed, het eenvoudigste van alle toiletten, toch, als passende bij hare persoonlijkheid, als deel van haar, als uiting van haar eigen wezen, meer onzen lof over zulk eene keuze verdient dan al de ten toon gespreide weelde van al hare bezoeksters. Zij is volstrekt niet geleerd, maar weet te boeien door de juistheid der opmerking, door de verrukkelijke fraaiheid van hare gezegden, door de schoonheid en kracht harer beelden, die, aan hare eigen, vrouwelijke omgeving ontleend, eenvoudig, bijna simpel, ons doen vragen: hoe is het mogelijk, dat zij het daarmee doet? Er is niets, opgeschroefds, niets gemaakts, niets gezwollens in haar, niets, wat voor artistiek doorgaat en toch zoo leelijk en hinderlijk is. Zij geeft zich, zooals zij is, en zegt, wat zij gevoelt, op hare manier, met hare eigen woorden, waarvoor ieder ander zich zou schamen ze neer te schrijven, omdat hij bang is, voor

kinderachtig te worden aangezien. Daarom ook is zij zoo origineel, zoo eenig; daarom laat zij hare volgers, want die heeft ze reeds vele, zoover achter zich, omdat deze die eigenschap missen, welke hare kracht uitmaakt en geheel één met haar is: hare naïveteit. Denk eens aan het beeld van Klein-Duimpje. Net als deze zoekt zij naar den verloren weg en gaat op een lichtje in de verte af. Maar nu:

‘Wee mijn vertrouwen! 't Licht kwam uit de woning
Van koning Hartstocht, bloedig menschenslachter.
Den dood ontvluchtte ik wel, maar niet de ontkroning:
Mijn diadeem liet ik in 't moordhol achter.

O booze roover, die mij wist te lokken,
Mijn kroon van trots, die zal 'k niet halen komen!
De wolven huilen, 't sneeuwt bij groote vlokken...
Ik zoek in 't woud de kruimels van mijn droomen.’

Men tracht wel eens tot verduidelijking van hetgeen men wil zeggen, de eene kunst in vergelijking te brengen met de andere. Daar is veel voor te zeggen: wanneer men er slechts zijn doel mee bereikt, is ieder middel goed, dat helpen kan, om ons oordeel voor anderen toe te lichten. Ik wil het ook probeeren met Hélène Swarth en dat niet, om te vergelijken, maar omdat de lezing harer gedichten mij telkens de voorstelling opdringt, dat zij etst, en dat met eene soberheid, die zeer nabijkomt aan de kunst van Storm van 's Gravezande. Met een enkelen trek van de pen weten beiden een effect teweeg te brengen, waar men over verbaasd staat door de technische vaardigheid, waar men groote bewondering voor gevoelt, omdat zoo iets moois met zoo weinig wordt voortgebracht. Beiden hebben het instinct van het vinden der karakteristieke lijnen. Wat anderen met moeite teweegbrengen door lang zoeken naar lijnen of woorden, dat weten zij tot stand te brengen met schijnbaar weinig moeite; met zooveel zekerheid gaan zij te werk, dat men de overtuiging krijgt, dat het zoo alleen goed is, als zij het maken. Een enkel voorbeeld:

‘Leiblauw moiré met zilveren pailletten
Golft in de zon het levend lentewater.’

Meer is er niet noodig voor de voorstelling onzer vaarten en slooten op een voorjaarsdag. Het ziet er simpeltjes uit, net als bij Storm, maar dat is juist het geheim harer kunst; zij heeft onze verbeelding een mooien Maartschen dag voorgetooverd. Probeer het ook eens met zoo'n paar woorden, ontleend aan de dameswerkmand.

Er zijn meer van die staaltjes te vinden; het wemelt ervan. Lees Hélène Swarth, zoo gij van poëzie houdt en van de etskunst, want overal geeft zij van die teekeningen, als illustraties van haar gevoelsleven. En hierin doet zij mij ook weer denken - 't is misschien zuiver subjectief - aan die kunst van den knappen Max Klinger, dus weer

aan de etskunst. Dat wil zeggen, wanneer zij haar gevoelen uitdrukt in den vorm van een sprookje: dan wordt alles zoo mooi, zoo etherisch.

Der dichteres wordt wel eens verweten, dat zij zoo somber is. Alsof dat een verwijt kon wezen; alsof men het iemand kan aanrekenen, in welke stemming hij verkeert. Wat is er trouwens tegen? Ik wil heel graag gelooven, dat men het vervelend vindt, om steeds banale jammerklachten aan te hooren, maar menschen, die het niet kunnen laten, om altijd te giegelen, zijn ook, om de deur uit te zetten. Vraag slechts: hoe is hare somberheid, worden er dichterlijke aandoeningen bij u opgewekt, komt gij door hare poëzie in eene dichterlijke stemming? Welnu, wat wilt gij dan meer? Laat den dichter de middelen, die overeenkomen met zijne natuur, mits de uitwerking slechts die is, welke hij beoogde. Het is trouwens niet waar, dat Hélène Swarth alleen somber is. Zij kan juichen als een opgewonden kind, dat iets heerlijks ondervindt en niet rust, voordat het dat aan anderen heeft verteld en anderen er mee van heeft laten genieten; en hare vroolijkheid kan aanstekelijk zijn ook. Zij deelt mee al hare gewaarwordingen, van liefde, van haat, van trots, van vroolijkheid, van droefheid, van twijfel, maar alles met vuur, met hartstocht, met liefde. Zij kan het niet laten, omdat zij dichteres en een ander mensch is dan de gewone, die het bespottelijk vinden, om zoo met zichzelf te koop te loopen. Maar als die anderen huichelen en verbergen en rondloopen met valsche schaamte, omdat zij niet anders kunnen, waarom zouden wij haar heure openhartigheid verwijten, die lyrisch dichteres is en dicht, wat zij gevoelt, omdat hare subjectieve natuur alles naar buiten dringt? Dit is haar hoogste genot, dat zij hare dichterlijke gedachten op ons overbrengt en ons doet genieten, zooals men geniet bij iedere uiting van schoonheid, van hartstocht, want hartstochtelijk is zij en, gelukkig! hartstochtelijk tot in haar twijfel toe, die daarom zoo dichterlijk is.

Het toeval wilde, dat bij de lezing van hare sonnetten Van Eeden's *Ellen* mij weer in handen viel. Ik begon er weer in te lezen en natuurlijk ging ik vergelijken, maar de vergelijking kwam niet ten voordeele van Van Eeden. Met al onze erkenning van zijne veelzijdigheid en zijn talent moet hij als dichter van de smart eene plaats innemen achter zijne vrouwelijke tijdgenoote. Van Eeden heeft grooter omhaal, zoekt te veel naar mooie woorden, is niet eenvoudig genoeg; hij windt zich op voor de smart, gelijk eertijds Helmers dat deed voor de vaderlandsliefde, maar zooals bij dezen de opwinding het resultaat was van sterke koffie, maakt Van Eeden's smart den indruk het gevolg van een smartmiddel te zijn. Ik geloof niet, dat hij zoo'n middel gebruikt, maar hij maakt op mij dien indruk. Bij Hélène Swarth is de smart natuurlijk, van haarzelf, niet geleend of ontleend, maar hartstochtelijk als zijzelf, indrukwekkender, wegsleepender. Van Eeden maakt smart, Hélène Swarth maakt smartliederen. Bij hem voel ik mij niet op mijn gemak; hij maakt zenuwachtig als menschen, die met afgekeken manieren zich het

voorkomen van aristrocraten willen geven; bij Hélène Swarth vertoef ik gaarne, want zij kalmeert, zooals men zich gelukkig gevoelt en gemakkelijk verkeert bij menschen, die zelf eenvoudig en natuurlijk zijn en sympathie wekken bij anderen voor alles, wat zij gevoelen.

Hélène Swarth twijfelt soms en doet dat met hartstocht. Zij twijfelt aan het levensgeluk, aan een doel van ons bestaan. Zij zoekt steun in eene wereldbeschouwing, maar vindt die nergens en stelt zichzelf de vraag: is ons leven het leven wel waardig? Niemand heeft haar nog de oplossing gegeven en dat bezorgt haar een weemoed, dien zij niet vermag af te schudden en dien zij met zich zal blijven dragen, totdat de dood de oplossing geeft van het raadsel. En zelfs dan nog vreest zij soms door den twijfel te zullen vervolgd worden. Slechts enkele malen heft zij moedig het hoofd op, wijkt de droevige mist van den twijfel en gelooft zij weer vol vertrouwen. Maar meestal is zij gedrukt door weemoed, omdat haar zooveel werd onthouden, waar haar hart behoefte aan heeft. Die weemoed is wegsleepend: hij bekruipt ons mede het hart, als wij hare zacht kreunende klachten aanhooren, die nog lang naklinken in onze ooren. Luister maar:

‘Ik zie mijn loome vreugdelooze dagen,
Een zware stapel grauwe blokken lood.
Een vloekend voerman, van een tragen wagen,
Werpt ze, één voor één, mij 's morgens in den schoot.

De straat is zwart van slijk, de wolken jagen;
Lantarens scheemren door den mist, vaalrood.
Het looden blok moet tot den nacht ik dragen,
Vaak loom van 't bloed dat me uit den schouder vloot.

Zoo zal ik zwoegen tot mijn laatsten morgen,
Geen rijker loon erlangend voor mijn zorgen
Dan 't loon der slaven: diepe slaap aan 't end.

Doch in den stillen veil'gen doodenakker,
Lig ik nog peinzend vele nachten wakker:
Het doel des levens blijft mij onbekend.’

G. SLOTHOUWER.

Naar Siberië.

Leven en lijden der ballingen in Siberië door G. Kennan, 2 dln. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

In de geschiedenis der rechtspleging neemt de deportatie eene belangrijke plaats in. Naarmate eene meer humane levensbeschouwing zich, niet zonder moeite, baan had gebroken door de harde korst van vooroordeelen en onverschilligheid tot in de crimineele rechtszaal, maakte het oude 'oog om oog, lijf om lijf' plaats voor de ernstige vraag: 'Wat zullen wij met onze misdadigers aanvangen?' Men gevoelde, dat het de moeite waard kon zijn eene poging te wagen hen tot nuttige elementen der maatschappij te hervormen, in plaats van hen te vernietigen of als lastposten te onderhouden. Het bleef slechts de vraag, waar terreinen te vinden, die de gelegenheid tot geregelden arbeid verbonden met de mogelijkheid van een streng toezicht. Die vraag is door verschillende rijken, met meer of minder succes, opgelost: door Engeland in Australië; door Frankrijk eerst in Cayenne, later in Nieuw-Caledonië; door Rusland in Siberië.

Voor geen rijk bood oogenschijnlijk de deportatie minder zwarigheden en meer voordeelen dan voor Rusland. Zijne Aziatische provinciën, met eene oppervlakte de helft grooter dan Europa en eene dun gezaaide, verspreid levende bevolking, leverden op hare vruchtbare vlakten, in hare ertsrijke gebergten een onmetelijk arbeidsveld op voor millioenen, die bij een goed geregeld bestuur slechts weinig bewaking zouden vereischen, waar de groote afstanden en de onherbergzaamheid der aangrenzende landen vanzelf moesten afschrikken van eene ontvluchting, die slechts ellende voorspelde. Toen dan ook Keizerin Elizabeth de doodstraf afschafte en er de deportatie naar Siberië voor in de plaats stelde, kon men daarin eene nieuwe schrede zien op den weg der beschaving, dien haar vader, Peter de Groote, voor het Moskovitische rijk heette geopend te hebben. Toch rees er al spoedig twijfel aan hare menschlievende bedoelingen, en waar de geschiedschrijver een getal van 80000 gedeporteerden, onder hare regeering alleen, vermeldt, daar strekt dat zeker niet, om hare zoo bezoedelde nagedachtenis schoon te wasschen. Integendeel. De Siberische ballingschap scheen erger dan de doodstraf zelfs, en ondanks de zorg, die de regeering droeg, om alle verkeer met de

beschaafde wereld te beletten, veeleer juist door de geheimzinnigheid, waarin de gedwongen kolonisatie van Siberië gehuld werd, gaf de verbeeldingskracht zich aan de vreeselijkste voorstellingen over van de ellende, door de ballingen geleden. De knoet, onder welken zij bezweken, de onderaardsche mijngangen, waar zij, dag en nacht opgesloten, langzaam maar onverbiddelijk wegkwijnden, wisselden af met de ijsvelden, waar koude en honger spoedig een eind maakten aan hun ellendig bestaan.

Toch begon langzamerhand eene andere beschouwing veld te winnen. Sinds Humboldt en Pallas den weg gebaand hadden tot een nauwkeurig onderzoek der Aziatische provinciën van het czarenrijk, verloor Siberië veel van zijne traditioneele verschrikkingen. Men begon in te zien, dat het wellicht bestemd was op zijne beurt eene belangrijke rol te spelen in de geschiedenis der menschheid. Waarom Noord-Azië niet evengoed als Noord-Amerika? Hier had de landverhuizing in den loop eener enkele eeuw wonderen tot stand gebracht. Illinois, Oregon, Dakotah, Manitoba, als regelmatige étappes waren zij op elkaar gevolgd op de baan der ontwikkeling. Was er geene reden hetzelfde te verwachten van Siberië? Reeds haalden de Noorsche schepen hunne graanladingen van den mond der Ob; reeds spoorde men dwars door de steppen naar Samarkand, de oude stad van Timoer, die men zoolang gewoon was als voor Europeanen haast ontoegankelijk te beschouwen; reeds was de voltooiing der lijn, die het Europeesche spoorwegnet met den Grooten Oceaan zou verbinden, slechts eene quaestie van tijd, waarvan het eind met zekerheid kon worden te gemoet gezien. De vrienden van Rusland wezen met trots op die tastbare teekenen van vooruitgang. Wat beteekenden daartegenover de jammerklachten van die enkelen, die, uit Siberië ontvlucht, van Genève, van Parijs, van Londen uit een zwart tafereel ophingen van de wandaden der Russische regeering, van het grenzenlooze verderf der Russische administratie. Men wist niet, wat ervan te gelooven. Het waren immers revolutionnairen, nihilisten, een gevaar voor elken staat, voor iedere geordende maatschappij. Zoolang het nog de Poolsche patriotten gold, de strijders voor hun vaderland, ontbrak het niet aan stemmen, die aandrongen op eene manifestatie der publieke opinie tegen het Russische schrikbewind; maar ook voor Russische nihilisten in de bres te springen, dat was van een ordelijk burger te veel gevergd. Het werd tijd, dat eindelijk het volle licht opging over de Siberische toestanden, die ook de Russische toestanden zijn, en dat is geschied door de verschijning van het werk des heeren Kennan, waarvan Mej. F.J. van Uildriks ons eene uitmuntende vertaling heeft geleverd.

De heer Kennan schreef zijn boek onder eigenaardig gunstige omstandigheden. Hij is Amerikaansch journalist evenals Stanley, en hij heeft met dezen den moed gemeen, om alle zwarigheden, alle gevaren te trotseeren, maar bovenal de volharding, om onder alle omstandigheden recht op het eens gestelde doel af te gaan. Wanneer men in het oog houdt,

dat zijne reis zestien maanden duurde; dat hij een groot gedeelte van dien tijd slechts bij uitzondering een behoorlijk middagmaal had gekregen en in een bed had geslapen en daarentegen vele dagen en nachten lang op wagens zonder veeren was dooreengeschud of eenige uren rust had gezocht op eene ruwe bank of op den harden grond van een poststation, waar de bedorven atmosfeer of de ijzige tocht wedijverde met het tallooze ongedierte, om een rustigen slaap te beletten; dat de terugweg moest afgelegd worden bij eene temperatuur, die tot dertig en zelfs veertig graden onder nul daalde, over bevroren rivieren, waar de slede eens doorzakte, of over sneeuwvlakten, waar een geduchte sneeuwstorm de reizigers deed verdwalen en de slede omverwierp; wanneer men denkt aan de geweldige zenuwoverspanning, die het gevolg moest zijn van het voortdurend aanschouwen der ellende van belangwekkende en sympathieke personen, gepaard aan de vrees voor een onderzoek, dat niet alleen voor hemzelven noodlottig geweest zou zijn, maar ook het lot zijner Siberische vrienden, die hem brieven hadden toevertrouwd, nog zou verzwaren, dan kunnen wij niet anders dan oprechte bewondering koesteren voor mannen als Kennan en Frost, zijn wakkeren metgezel, wien wij de talrijke afbeeldingen te danken hebben, die het werk versieren; dan moeten wij erkennen, dat de eerzucht van den journalist hier veredeld werd door een verheven idealisme van opofferende menschlievendheid.

Reeds vroeger had Kennan gedurende een verblijf van twee en een half jaar als beambte bij eene telegraafmaatschappij in Siberië eene voorstelling gekregen van land en volk, wel oppervlakkig maar voldoende, om eene levendige belangstelling bij hem te wekken. Toen nu in 1884 de uitgever van *The Century Magazine* hem voorstelde voor dat tijdschrift een onderzoek ter plaatse in te stellen naar het Siberische verbanningssysteem, aanvaardde hij die taak met groote ingenomenheid. De indruk, dien hij toen van dat stelsel had, was niet ongunstig; hij had het in 1882 zelfs openlijk verdedigd, en toen hij zich nu allereerst te St.-Petersburg tot de hoogste autoriteiten wendde om machtiging tot het reizen in Siberië en het bezoeken der gevangenissen, vond hij overal een welwillend gehoor. Vooral een persoonlijke brief van den minister van binnenlandsche zaken werd hem de sleutel, die alle poorten deed openspringen, en de talisman, die hem vaak beveiligde voor gevangenneming of voor een onderzoek zijner bagage, dat zeker de noodlottigste gevolgen voor hem gehad had. Nu was hij wel hier en daar het voorwerp van zeker wantrouwen, maar over het geheel werd hij door de ambtenaren, die hij steeds uit eigen beweging terstond bezocht, met de meeste voorkomendheid behandeld, en niet zelden deelden zij hem bijzonderheden of documenten mede, die van bijzonder belang waren. Daarnaast wist hij overal, waar hij zich ophield, in vertrouwelijke aanraking te komen met de staatkundige ballingen, voor zoover zij, na hun straftijd uitgezeten te hebben, eene betrekkelijke vrijheid genoten.

Men kan dus zeker zijn, dat hij de zaak van alle kanten bekeken heeft; dat hij eerst na beide partijen gehoord te hebben, vonnis velt; - na zijne terugkomst uit Siberië begaf hij zich andermaal naar St.-Petersburg, om zijne opmerkingen met de hoogste gevangenisautoriteiten te bespreken, - en waar hij ten slotte eene gemotiveerde veroordeeling van het heerschende stelsel uitspreekt, mogen wij wel zeggen, dat de zaak, voor de rechtbank der publieke opinie gebracht, als uitgemaakt te beschouwen is.

Uit den rijkdom van stof, die ons hier geboden wordt, willen wij enkele punten in het licht stellen, die zich laten herleiden tot vier vragen: wie worden naar Siberië gebracht? hoe gaan zij erheen? hoe worden zij er behandeld? welke zijn de oeconomische resultaten van het stelsel voor het Russische rijk?

Jaarlijks worden naar Siberië gedeporteerd gemiddeld 10000 personen, welk cijfer in 1872 zelfs steeg tot 18255. Zij kunnen worden teruggebracht tot vier groote klassen, namelijk:

1. *Katorzhniki* of tot dwangarbeid veroordeelden, die in 1885 bedroegen 1440 mannen en 111 vrouwen, totaal 1551;

2. *Poselentsi* of strafkolonisten, die evenals de eerstgenoemden alle burgerrechten verliezen en levenslang in Siberië moeten blijven; hun aantal was in het genoemde jaar 2526 mannen en 133 vrouwen, totaal 2659;

3. *Silni*, personen, die niet juist misdadigers behoeven te zijn, enkele burgerrechten behouden en naar Europeesch-Rusland mogen terugkeeren, als de duur hunner ballingschap voorbij is. Het zijn deels vagebonden, die bij gebrek aan paspoort hunne identiteit niet kunnen of ook wel niet willen bewijzen (1646 mannen, 73 vrouwen, totaal 1719); deels personen, die krachtens een gerechtelijk vonnis verbannen zijn (172 mannen, 10 vrouwen, totaal 182); deels personen, verbannen door de *mir* of dorpsgemeente, tot welke zij behooren (3535 mannen, 216 vrouwen, totaal 3751); deels eindelijk personen, verbannen ‘langs administratieven weg’, enkel door een bevelschrift van den minister van binnenlandsche zaken (300 mannen, 68 vrouwen, totaal 368). Hierbij speelt de ‘staatkundige onbetrouwbaarheid’ eene groote rol; strafbare feiten zijn geen vereischte; een bloot vermoeden, gegrond op onvoorzichtige opmerkingen, het bezit van geschriften, die niet in den smaak der regeering vallen, of de omgang met andere verdachte personen is voldoende. Het is in één woord eene samenkoppeling der lettres de cachet van het ancien régime met de loi des suspects tijdens de revolutie.

4. *Dobrovolni* of vrouwen en kinderen, die vrijwillig naar Siberië gaan met hunne verbannen echtgenooten en ouders (2068 mannelijke, 3468 vrouwelijke, totaal 5536). Het hooge cijfer dezer laatste categorie legt een treffend getuigenis af van aanhankelijkheid en trouw, vooral wanneer men bedenkt, dat die vrouwen en kinderen op den vreeselijken lijdensweg het lot hunner mannen en vaders deelen en dat zij, na

aankomst op de plaats hunner bestemming, vaak, van de hunnen gescheiden, slechts een leven van ontbering en ellende voor zich hebben.

Deze cijfers, aan officieele gegevens ontleend, geven te denken. Wat ons treft, is niet zoozeer de omstandigheid, dat de grootste helft zonder degelijk onderzoek, zonder rechterlijk vonnis worden verbannen: daarop toch kon men voorbereid zijn; maar veeleer het gebruik of misbruik, dat de dorpsgemeenten maken van de hun verleende bevoegdheid, om elk harer leden te verbannen, die door slecht gedrag of algemeene ongeschiktheid lastig is geworden voor zijne medeburgers of hinderlijk voor de maatschappij. Zij hebben tevens het recht tot weigering van elk harer leden, die, na den tijd der ballingschap wegens misdaad te hebben uitgediend, naar de *mir* terugkeert en weer wenscht te worden toegelaten. Ontslagen gevangenen, die de *mir* op die wijze niet meer wil toelaten, worden langs administratieven weg naar Siberië verbannen. Welke nadeelige gevolgen dat voor Siberië zelf heeft, is licht te begrijpen; wij komen daarop nog nader terug. Het feit echter, dat deze dorpsballingen het grootste contingent aan het totaal der gedeporteerden leveren, werpt een treurig licht op den toestand der plattelandsbevolking. De vraag dringt zich op: hoe kunnen de liberalen in Rusland van eene vrije volksvertegenwoordiging heil verwachten, waar blijkbaar de groote massa, hetzij uit onkunde of uit vooroordeel, eene zoo verderfelijke instelling steunt? Wij hadden wel gewenscht, dat de heer Kennan deze vraag met zijne Siberische vrienden had besproken.

Wat ook menigeen zal verwonderen, is het betrekkelijk klein getal van staatkundige misdadigers. Zij maken geene afzonderlijke klasse uit maar zijn over al de bovengenoemde klassen verdeeld. Volgens de gegevens, waarover Kennan kon beschikken, schat hij hun aantal op 125 tot 150 's jaars, ten minste na 1879, waarbij dus de slachtoffers der Poolsche onlusten buiten rekening zijn gelaten. Wij moeten daarbij echter bedenken, dat de bedoelde staatsmisdaden, waaraan deze ongelukkigen heeten schuldig te zijn, van uiterst vagen aard zijn; dat daarbij niet te denken valt aan samenzweringen of moordaanslagen; maar dat hunne schuld meerendeels bestaat uit de reeds vroeger besproken onbetrouwbaarheid. Uit de talrijke voorbeelden, welke Kennan mededeelt, willen wij er een enkel overnemen: vorst Alexander Krapotkin. Hij had vrijzinnige maar volstrekt geene radicale beginselen, en hij had nooit in eenig opzicht deelgenomen aan de revolutionnaire beweging. Hij was echter iemand van een onstuimig temperament, sterk eergevoel en eene groote vrijmoedigheid en oprechtheid in het spreken, en die karaktertrekken waren misschien voldoende, om de achterdocht der Russische politie op te wekken.

Vorst Alexander Krapotkin werd voor de eerste maal gearresteerd in 1858, toen hij aan de hoogeschool te Petersburg studeerde, omdat hij eene Engelsche editie van Emerson's *Selfreliance* in zijn bezit had en weigerde te zeggen, hoe hij eraan kwam. Het boek was hem geleend

door iemand van de faculteit, Prof. Tikhonravof, en Krapotkin kon zich misschien hebben gerechtvaardigd en onaangename gevolgen van zichzelven hebben afgewend, door eenvoudig dat feit te vermelden; maar dat zou niet in overeenstemming geweest zijn met zijn hoog gevoel van eer. Hij achtte het geene misdaad Emerson te lezen, maar het scheen hem laf en niet eervol, zich voor de gevolgen van eenige daad achter den persoon van een leermeester te verschuilen. Hij gaf er de voorkeur aan in de gevangenis te komen. Toen Prof. Tikhonravof van Krapotkin's gevangenschap hoorde, ging hij terstond naar den rector der universiteit en bekende, dat hij de eigenaar was van het kwaadstichtende boek, en de jonge student werd in vrijheid gesteld. Hij kwam er dus beter af dan een ander student, Solomon Chudnofski, die, beschuldigd van het invoeren van verderfelijke boeken, gedurende vier jaren en drie maanden in de kazematten van het fort Petropavlosk opgesloten werd gehouden, eer zijne zaak behandeld werd. Omdat hij tegen de onwettige handelingen protesteerde in de groote staatsgevangenis en omdat hij standvastig op zijn recht stond, om pen, inkt en papier te krijgen, ten einde eene klacht te kunnen richten tot den minister van binnenlandsche zaken, werd hij aan handen en voeten gebonden en eindelijk in een dwangbuis gestoken. Ten slotte werd hij in 1878 veroordeeld tot vijf jaren dwangarbeid met verlies van alle burgerrechten. Met het oog echter op den langen tijd, dien hij reeds in eenzame opsluiting had doorgebracht, toen hij op zijn verhoor wachtte, gaf het hof den Czaar in overweging zijn vonnis te veranderen in levenslange ballingschap in West-Siberië.

Na zijne promotie deed Krapotkin eene buitenlandsche reis, vertaalde verschillende wetenschappelijke werken uit het Fransch en Engelsch, trad eindelijk in gouvernementsdienst en bekleedde eenigen tijd voor zijne verbanning eene gewichtige betrekking aan het departement der telegraphie. Dien post moest hij echter opgeven ten gevolge van eene botsing met den minister van binnenlandsche zaken. Deze beval Krapotkin eens hem alle telegrammen te zenden, die van zeker particulier persoon zijn bureau passeerden. Krapotkin weigerde dat bevel uit te voeren, omdat hij zulk eene daad schandelijk en laag achtte. Een ander, minder fijngevoelig ambtenaar aan het departement zond echter de verlangde telegrammen, en Krapotkin kreeg zijn ontslag. Van dien tijd af hield de politie aanhoudend in 't geheim hem in het oog. Zijn broeder Peter was reeds bekend geworden als revolutionnair en socialist; hij stond zelf onder verdenking; zijne gedragslijn was, uit het oogpunt der regeering gezien, niet al te mooi; waarschijnlijk compromitteerde hij zichzelven nog meer door vrijmoedige maar onvoorzichtige opmerkingen over openbare aangelegenheden, en in 1876 of '77 werd hij gevangengenomen en naar Oost-Siberië verbannen op de onbepaalde maar noodlottige aanklacht van staatkundige ‘onbetrouwbaarheid’. Er waren geene bewijzen tegen hem, waardoor hij voor een hof kon worden veroordeeld,

en dus werd hij langs administratieven weg verbannen. Hij leefde nog tien jaar eerst te Minusinsk, later te Tomsk, en zijn lot mocht betrekkelijk draaglijk heeten. Hij woonde met vrouw en kinderen in een nog al ruim blokhuis, en hoewel hij in zijne studie beperkt was door het verlies zijner astronomische instrumenten en de moeilijkheden, om zich boeken aan te schaffen, maakte hij zich toch verdienstelijk door geregelde meteorologische waarnemingen en door artikelen over astronomische onderwerpen in Fransche en Duitsche tijdschriften. Alleen de gewone kleingeestige politiemaatregelen, geregelde aanmelding aan het bureau, inzage van zijne correspondentie, huiszoeking, bleven hem niet gespaard, en zij drukten hem, bij zijn fijn eergevoel, zwaarder dan anderen. Daarbij kwam, dat hij, eenmaal een rijk grondeigenaar, door zijne ballingschap totaal geruïneerd was. In eene vlaag van zwaarmoedigheid, naar het schijnt, maakte hij den 25sten Juli 1886 door een pistoolschot een eind aan zijn leven, weinige maanden voordat de tijd zijner verbanning ten einde geweest zou zijn.

Gaan wij nu na de wijze, waarop de ballingen worden vervoerd; ook daaromtrent geeft Kennan de meest uitvoerige, op officieele gegevens berustende inlichtingen. Wanneer wij bedenken, dat het vele maanden, vaak meer dan een jaar duurt, eer de ongelukkigen de plaats hunner bestemming bereiken, dan moet men erkennen, dat deze vraag niet van belang ontbloot is. Men verwacht natuurlijk, dat de verbetering der vervoermiddelen, de aanleg van spoorwegen en de stoomvaart voor de ballingen heilzame gevolgen gehad moeten hebben. Zij gaan nu de Wolga af en per boot de Kama op tot Perm en dan door den Oeral naar Jekaterinenburg en Tjoemen per spoortrein. Te Tjoemen worden zij allen in de gevangenis opgesloten, waar zij gemiddeld een paar weken blijven, om vervolgens in booten langs Irtisj en Ob naar Tomsk gevoerd te worden. Tot zoover zijn allen gelijk met dit onderscheid alleen, dat de eerstgenoemde twee klassen van ballingen beenketenen van vijf pond dragen en dat hun hoofd half kaalgeschoren is. Van Tomsk af gaan de politieke ballingen in telega's of open wagens, maar de overigen te voet. Kennan kwam op zijne terugreis zulk een troep ballingen tegen. ‘Het weer was koud en stormachtig met harden wind en jagende sneeuw, en we lagen half begraven in onzen grooten zak uit te kijken naar de volgende werstpaal. De lucht was zoo vol sneeuwvlokken, dat we niet meer dan 75 of 100 meter voor ons uit konden zien, en de groep ballingen was dicht bij ons, voor we ontdekten, dat het geen trein *obozes* of vrachtsleden was, zooals we eerst meenden. Ik was er zelfs niet volkomen zeker van, voor het begin van den troep zoo dicht bij ons was, dat ik de geweren van de Kozakken der voorhoede kon onderscheiden en het bekende gerinkel der beenketenen hoorde. Toen gaf ik onzen koetsier bevel, in de diepe sneeuw aan den kant van den weg te rijden en daar te wachten. Het voorkomen van den troep, zooals hij ons daar voorbijging, verschilde over het algemeen veel

van het voorkomen eener dergelijke groep, die wij in Augustus uit Tomsk hadden zien vertrekken. Toen droegen de ballingen allen hun zomerkostuum van lichtgrijs linnen, hun aangezichten waren door de zon verbrand en ze waren gehuld in eene wolk van fijn geel stof, dat door het geschuifel hunner met pantoffels geschoeide voeten opstoof van den drogen weg. De ballingen, die we nu voor ons zagen, waren allen gekleed in roodachtige *poloe-sjoebas* of korte schapenvacht-overjassen en droegen *brodnias* of hooge leeren laarzen; ze zagen er bleek uit door de lange opsluiting in de voorloopige gevangenis te Tomsk, en ze waadden langzaam en moeilijk door de versch gevallen sneeuw. De marschorde was dezelfde als in den zomer, maar om den storm en den toestand van den weg scheen er met de tucht een weinig de hand te worden gelicht, want er heerschte weinig regel. De kleeding bestond weer uit de gewone muts met een doek, een oude kous of een havelooze bouffante er overheen gebonden, om de ooren te beschutten, een poloesjoeba met den roodachtigen gelooiden kant naar buiten, hooge losse leeren laarzen, bij de voeten en enkels volgestopt met hooi, om ze warmer te maken; een wollen broek, voetlappen of ook wel korte wollen kousen en groote leeren handschoenen. De beenketenen waren in de meeste gevallen bij de laarzen ingestopt, en de ketting er tusschen werd in het midden opgehouden door een touw aan een leeren gordel en hing tusschen het been en de laars aan elken kant van den enkel neer. Met een enkele wijziging - zoo bijv. dat een bonten muts het dunne hoofddeksel verving, - scheen die kleeding mij voldoende om in gewoon winterweer menschen, wier bloed door beweging warm stroomde, warm te houden; maar ze was in de verste verte niet geschikt om zieke ballingen of die niet konden loopen en in open voertuigen acht of tien uren aaneen aan allerlei weer waren blootgesteld, voldoende te beschermen. Ik zag, dat verscheiden van die ongelukkigen in de ondiepe, ongemakkelijke sleden met één paard, achter in den troep zich dicht tegen elkaar aandrongen, als om in onderlinge aanraking wat warmte te zoeken. Ze leken allen half bevroren.

Toen de vermoeide groep ons voorbijging, verliet een balling hier of daar de gelederen en blijkbaar met goedvinden der bewakers onze pavoska naderend, vroeg hij met ontbloot hoofd en uitgestoken muts op den eigenaardigen klaagtoon van het *miloserdnaya* "om medelijden te hebben met en ons te ontfermen over de armen en behoeftigen om Jezus' wil." Ik wist, dat als we geld gaven, dat hoogstwaarschijnlijk zou worden verdobbeld of bij den *maidansjik* in betaling zou worden gegeven voor vodka, maar de arme kerels zagen er zoo koud, moe, hongerig en ellendig uit, toen ze ons voorbijtrokken in de losse sneeuw op weg naar de afgelegen mijnen van Trans-Baikalië, dat mijn gevoel de overhand kreeg over voorzichtige wijsheid en ik een paar kopeken wierp in elke muts, die mij werd voorgehouden. De ballingen keken ons in 't voorbijgaan allen nieuwsgierig aan; enkelen knikten vriendelijk,

anderen namen de muts af, en na vijf minuten waren ze voorbij, en was een lange, donkere, verwarde rij bewegende voorwerpen al wat ik van hen kon zien, toen ik hen nakeek door de witte jachtsneeuw.'

Men zal moeten erkennen, dat zulk een marsch niet veel heeft van een pleiziertochtje, en wanneer wij dan vernemen, dat honderden ballingen snakken naar het begin van den marsch, dan zijn wij wel eenigszins voorbereid op de beschrijving der verschrikkingen van de gevangenis, waar de ballingen den vastgestelden termijn moeten afwachten. En hier wordt ons niets gespaard; Kennan heeft alle gevangenissen bezocht, ondanks de walging, die hem vaak overmeesterde in de pestholen, waar soms zelfs de commandeerende officier voor de deur bleef staan. Wij willen ons bepalen tot de opmerking, dat veelal de ruimte slechts berekend is voor een derde of vierde gedeelte van de gevangenen, die er werkelijk verblijven; dat zij zich des nachts naast elkaar mogen neervleien op de lange houten banken, met eene open ton voor hunne uitwerpselen in een hoek van hetzelfde vertrek. Geen wonder dus, dat deze gevangenissen broeinesten worden van epidemieën en dat de sterfte buitengewoon hoog is. Kennan geeft ook hier weer eene reeks van statistieke cijfers. Bij vergelijking met andere landen merken wij op, dat in de gevangenissen in Frankrijk gemiddeld 3.8% sterven; in die van Oostenrijk 3.5%; in die van België en Denemarken 1.8%, en in de gevangenissen van Engeland 1.4%. In de gevangenis te Tjoemen sterven gemiddeld 29.5 van de honderd gevangenen of bijna 300 op de duizend. De vraag ligt voor de hand, waartoe dat oponthoud in de tusschengelegen plaatsen dient, waarom de ballingen niet terstond naar de plaats hunner bestemming worden doorgezonden; en Kennan heeft die vraag ook herhaaldelijk aan de gevangenis-autoriteiten gesteld, maar zonder veel gevolg; het is hoofdzakelijk de bureaucratische sleur, die schuld is aan deze schandelijke verkwisting van menschenlevens.

Wekelijks verlaten groepen ballingen, drie- en vierhonderd in getal, Tomsk, om naar Irkoetsk te gaan, eene reis van 1040 mijlen, die zij in ongeveer drie maanden afleggen. Wanneer men bedenkt, dat geneeskundige hulp onderweg niet of zeer gebrekkig te krijgen is, zal men zich niet verwonderen, dat de sterfte op dit gedeelte van den tocht over een geheel jaar op 12 à 15 procent geschat wordt. Voegen wij daar nog bij het vervoer van Tjoemen naar Tomsk in misdadigersbooten, in welke niet zelden de helft te veel ballingen opeengepakt worden, welke reis zeven tot tien dagen duurt en bij welke vooral onder de kinderen eene geduchte sterfte heerscht, dan kunnen wij ons een flauw denkbeeld maken van de roekelooze wijze, waarop de kolonisatie in Siberië wordt voorbereid.

Maar nog veel eigenaardiger is de wijze, waarop met de ballingen wordt omgesprongen, nadat zij hunne bestemming hebben bereikt Onder hen, Kennan bewijst het met tal van voorbeelden, zijn niet alleen vele bruikbare individuen, maar ook niet weinigen, die iedere beschaafde

maatschappij tot eer zouden verstrekken, artsen, ingenieurs, letterkundigen, enz. Welke partij trekt nu de Russische regeering van die wetenschappelijke krachten, die zij als 'onbetrouwbaar' uit hun levenskring gerukt heeft? Door een streng verbod, om de verkregen kennis ten bate van de maatschappij aan te wenden. Dat geldt voor hen, wier lot nog het meest draaglijk is, die, zij het dan onder streng politietoezicht, eene eigen woning hebben en eene zoogenaamde 'vrije kolonie' vormen. Maar zij, die naar de mijndistricten gezonden worden, wat niet zelden eene verscherping van straf is wegens insubordinatie, mogen in eene sombere, ongezonde gevangenis versuffen, verstoken vaak van den arbeid, die dan ten minste eenige afleiding geeft. De mijnarbeid toch wordt op de meest primitieve wijze gedreven, en zoo is er geene plaats en zijn er geene bewakers genoeg, om allen aan het werk te houden. Nog erger misschien is het lot van hen, die om het eene of andere vergrijp verbannen worden naar het district Jakoetsk, het onherbergzame land, dat de koudste streken van den aardbodem bevat. Dat was b.v. het geval met ballingen, die bij de troonsbestijging van den Czaar weigerden een specialen eed van trouw aan dezen af te leggen, op grond dat zij buiten de wet gesteld waren; het kan echter ook een maatregel van vaderlijke voorzorg zijn ten opzichte van personen, van welke de regeering vermoedt, dat zij door de omstandigheden wel eens in de verzoeking zouden kunnen komen, om iets onwettigs te doen. Kennan haalt hiervan bijna ongelooflijke voorbeelden aan; soms hebben zij zelfs eene comische tint. Zoo werd in 1879 een arm apotheker te Poltawa, die verhuizen wilde en daartoe verlof van de regeering noodig had, verbannen, omdat hij, ten einde raad, zijn verzoekschrift aan den gouverneur op oneerbiedige wijze had doen toekomen. Schiller - zoo heette de man - bleef ongelukkig niet op de plaats, waar hij geïnterneerd was, en nu werd hij naar de provincie Jakoetsk gezonden, waar hem de plaats Zashiversk als verblijf werd aangewezen. Eene eeuw of anderhalf was dit eene plaats van tamelijk veel gewicht door den bonthandel, aan de Indigirka gelegen, een paar mijlen ten zuiden van den poolcirkel. Als zoodanig stond zij nog op de Russische kaarten, maar inderdaad was zij sinds het begin dezer eeuw zoo achteruitgegaan, dat er noch bewoners meer waren noch woningen meer stonden en een bosch de plaats innam der vroegere stad. De arme Schiller werd dus, na een marsch van drie- of vierduizend mijlen langs de Lena en de Indigirka, naar Irkoetsk teruggebracht met het rapport, dat Zashiversk verdwenen was. Toen beval de gouverneur den apotheker naar Sredni Kolimsk te brengen, eene stad van 45 huizen, ten noorden van den poolcirkel. Hier aangekomen, werd hij door eene vlaag van verbijstering aangegrepen; hij liep naar den houten klokketoren en begon woest te luiden. De inwoners beklaagden zich, en nu beval de gouverneur Schiller te vervoeren naar eene plaats, minstens 12 wersten verder. Ongelukkig was er op honderd werst afstand geene stad, en zoo brachten de kozakken Schiller een-

voudig 12 werst verder in het bosch, bouwden er een blokhuis voor hem en lieten hem daar als een nieuwen Robinson achter.

Als de ergste straf wordt beschouwd de verbanning naar een *oeloes;* daar een brief van een der slachtoffers in de *Russische courant* werd opgenomen, kunnen wij aan de juistheid der schildering niet twijfelen. 'De kozakken, die mij uit de stad Jakoetsk naar mijne bestemming hadden vergezeld, keerden spoedig terug en ik werd alleen gelaten onder Jakoeten, die geen woord Russisch verstaan. Ze bewaken mij voortdurend, uit vrees, dat, als ik ontvlucht, zij er door de Russische autoriteiten aansprakelijk voor zullen worden gesteld. Indien ik uit de benauwde atmosfeer der afgelegen oeloes treed, word ik gevolgd door een achterdochtigen Jakoet. Als ik een bijl in de hand neem, om mijzelf een stok te snijden, beduidt de Jakoet mij op pantomimische manier, het te laten en in de yoert terug te keeren. Ik ga er heen en voor het vuur zie ik een Jakoet, die zich naakt heeft uitgekleed, en in zijn kleeren naar luizen zoekt - een prettig schouwspel! De Jakoeten leven in den winter met hun vee in dezelfde gebouwen en zijn dikwijls zelfs niet door een dunnen wand van het laatste gescheiden. De uitwerpselen van het vee en van de kinderen; de onbegrijpelijke wanorde en vuiligheid; het rottend stroo en de vodden, de myriaden van allerlei ongedierte in het beddegoed; de vunzige, drukkende lucht en de onmogelijkheid om een woord Russisch te spreken - al deze dingen te zamen zijn voldoende om iemand krankzinnig te maken. Het voedsel der Jakoeten is nauwelijks eetbaar. Het wordt slordig bereid, zonder zout, dikwijls uit bedorven stoffen, en een maag, die er niet aan gewend is, wordt er misselijk van. Ik heb geen afzonderlijke schotels of kleeren voor mijzelven; er is geen gelegenheid om mij te wasschen, en den ganschen winter - acht maanden lang - ben ik zoo vuil als een Jakoet. Ik mag nergens heen gaan - volstrekt niet naar de stad, die tweehonderd wersten verwijderd is. Ik woon bij de Jakoeten om beurten, bij de eene familie zes weken aaneen en dan weer voor denzelfden tijd bij eene andere. Ik heb niets te lezen, - noch boeken noch couranten, - en ik weet niets van wat er in de wereld omgaat.'

Het is onvermijdelijk, dat onder zulke omstandigheden de gedachte aan verzet of vlucht voortdurend bij de ballingen wordt levendig gehouden. De laatste wordt inderdaad begunstigd door de hebzucht van de gevangenisbeambten, die de vlucht zoo lang mogelijk geheimhouden, ten einde de som voor het onderhoud der ontvluchten in eigen zak te steken. In gunstige gevallen gelukt het ook wel de kust van den Grooten Oceaan te bereiken en daar aan boord van een vreemd, meest een Amerikaansch schip te worden opgenomen. Dat is nagenoeg de eenig mogelijke weg, want komen zij buiten hun ballingsoord op Russisch grondgebied, dan verraadt het gemis van een pas hen onmiddellijk. Verreweg de meesten worden dan ook weer opgevangen of keeren van-

zelf terug, als zij het leven in de wildernis moede zijn. Natuurlijk volgt dan eene verscherping hunner straf. In één opzicht wordt gewoonlijk verschil gemaakt tusschen de staatkundige en de gewone misdadigers: de eersten zijn wel niet wettelijk maar dan toch in de practijk vrijgesteld van lichaamsstraffen. Dat ook dit echter afhankelijk is van de willekeur der ambtenaren, bleek in 1889, toen eene beschaafde vrouw, Hope Sigida, die wegens verspreiding van revolutionnaire meeningen tot dwangarbeid in de Kara-mijnen was veroordeeld, op last van den gouverneur-generaal honderd slagen kreeg met de 'plet' (eene zware zweep van leer met een groot aantal losse leeren eraan). Drie dagen later stierf zij, waarop een twintigtal harer lotgenooten besloten tot zelfmoord. Sommigen stierven, maar de meesten werden nog gered; en dat maakte een krachtigen indruk op de autoriteiten. Het is een merkwaardig verschijnsel, dat dezelfde Russische bureaucratie, die zoo hardvochtig optreedt tegenover de individu's, angstig is voor aller gezamenlijk optreden, waarover zou gesproken worden. Ook voor haar bestaat de macht van de publieke opinie der beschaafde maatschappij, en dat is wel de eenige macht, die zij buiten zich erkent. Dat blijkt uit de faciliteiten, welke zij Kennan voor zijn onderzoek gaf, zoolang zij hoopte, dat hij niet meer zou te weten komen, dan noodig was, om de Russische regeering te verdedigen; dat blijkt vooral uit den eenigen vorm van verzet, welken de ballingen, wanneer het al te erg is, gewoonlijk met succes toepassen. Het is de *godolofka.* Zij geven den directeur der gevangenis dan kennis, dat hun leven ondraaglijk is en dat zij besloten hebben niets meer te eten. Het is gebeurd, dat zij die eetstaking twee en twintig dagen hebben volgehouden, en gewoonlijk leidt dat tot een compromis.

Helder zet Kennan ook de oeconomische gevolgen van het verbanningssysteem zoo voor Rusland als voor Siberië uiteen. Het is buitensporig duur, want het vervoer kost volgens Yadrintsef gemiddeld 300 roebels, terwijl voor onderhoud en bewaking bovendien nog jaarlijks vijf millioen roebels door de Russische regeering worden uitgegeven en deze der bevolking van Siberië bijna tweemaal zooveel kost. Wat verkrijgt men nu daarvoor?

Als direct voordeel zou alleen de opbrengst der mijnen in aanmerking kunnen komen. Het mijnwezen echter verkeert in een zoo primitieven toestand, dat de kosten bezwaarlijk gedekt zullen worden. De productiefste zijn nog de Algachi- en Pokrofski-mijnen. De zilverhoudende aderen hebben er eene dikte van 12 à 14 duim tot 5 à 6 voet. Het erts, dat helder schittert, bestaat uit zilver en lood in eene verhouding als van 1 tot 100, met een kleiner of grooter gehalte aan wat de Russische mijnwerkers *zinkovi obmanka* of 'zinkbedrog' noemen. Daar dit laatste metaal veel minder gauw smelt dan lood, geeft het veel last in de smeltovens, en zooveel mogelijk trachten de arbeiders het kwijt te raken, door het erts in kleine stukken te breken en die stukken weg

te werpen, waarin veel zink aanwezig is. Het lood is ten gevolge van de hooge transportkosten naar de markt nagenoeg waardeloos, en het blijft dan ook voor een goed deel liggen. De geheele opbrengst bedraagt nu jaarlijks bijna 400 ton onzuiver erts, wat, gezuiverd, omstreeks 1440 pond zilver, ter waarde van 20000 dollars, oplevert. Daar echter in deze mijnen gemiddeld 220 ballingen arbeiden, wier onderhoud de regeering jaarlijks omstreeks 100 gulden per hoofd kost, behoeft het geen betoog, dat er niet veel winst zal overblijven; terwijl die mijnen bij vrije exploitatie en aanwending van nieuwe machinerieën eene bron van grooten rijkdom zouden zijn. Indirect zou de intellectueele kracht, welke de politieke ballingen vertegenwoordigen, eene machtige aanwinst kunnen zijn voor een zich materieel zoo goed ontwikkelend land als Siberië, maar met eene kortzichtigheid, die zelfs bij de Russische bureaucratie verbaast, wordt zij door allerlei kleingeestige bepalingen, ja, door een rechtstreeksch verbod verlamd. Zoo verkrijgt men in plaats van de bekwame artsen, ingenieurs, in plaats van de energieke, ondernemende mannen en vrouwen, die men erheen zendt, eene talrijke klasse van betrekkelijk nuttelooze en door de gedwongen werkeloosheid moedelooze kostgangers. Waarlijk, als er ooit eene revolutie in Rusland uitbreekt, zijn het zeker niet de gevreesde nihilisten, maar is het de regeering, die haar voorbereid heeft.

Maar voor Siberië zelf heeft het heerschende systeem nog ernstiger gevolgen. Over het geheel verkeert de Siberische boer in gunstiger conditie dan de Russische in Europa, die nog altijd de gevolgen ondervindt van den vroegeren staat van lijfeigenschap. Bij de vruchtbaarheid van den bodem en de betere maatschappelijke verhoudingen is het hem niet moeilijk tot een zekeren welstand te geraken. Maar al het verkregene wordt in de waagschaal gesteld door het steeds toenemend aantal ballingen. De bewaking kan niet anders dan gebrekkig zijn, en het zijn natuurlijk niet de besten, die een zwervend leven verkiezen boven een vast verblijf. Ten bewijze van dit gevaar willen wij nog eenige cijfers aanhalen.

Tusschen de jaren 1871 en 1876 arresteerde de politie 3147 ontvluchte veroordeelden in de provincie Tobolsk en meer dan 5000 in de provincie Tomsk, terwijl driemaal zooveel waarschijnlijk ongedeerd de provincie doortrokken. Volgens de statistieken der Russische verbanningsadministratie bedroeg het aantal gedwongen kolonisten, dat in 1886 in de provinciën Irkoetsk en Jenisseisk en het territorium Trans-Baikalië was ingeschreven, 110000, en daarvan waren 48000 of 43 procent gevlucht en niet te vinden. In West-Siberië was het aantal vluchtelingen nog grooter. Eene telling van de ballingen in de steden en dorpen der beide West-Siberische provinciën Tobolsk en Tomsk toonde aan, dat er slechts 33 procent verblijf hielden in de hun aangewezen plaatsen en dat 67 procent verdwenen waren. Duizenden van die vluchtelingen kwamen ongetwijfeld van honger en koude om of ze werden doodgeschoten door de gekwelde boeren, die ze hadden bestolen, maar andere duizenden zwierven als

brodyags het land door en bedelden, stalen, vielen vrachtwagens aan en begingen moorden, om hun ellendig bestaan te rekken. Het aantal misdaden, door gewone verbannen misdadigers tusschen 1872 en 1876 begaan in de provincie Tobolsk, was 5036 en in de provincie Tomsk 4856. In bepaalde gedeelten der provincie Tobolsk, in het district Tiukalinsk b.v., is het aantal rechterlijke vonnissen op iedere duizend inwoners vijfmaal grooter dan het gemiddeld aantal in Europeesch-Rusland.

Geen wonder, dat van verschillende zijden door Siberische gemeenten petities werden ingezonden om opheffing van dien druk. Een genootschap uit Yalutorfsk b.v. verklaarde, dat er in hunne stad tweemaal zooveel ballingen waren als eerlijke burgers en dat de eersten de laatsten bijna aan den bedelstaf hadden gebracht door roof en diefstal. Elders weer wordt geklaagd, dat de ballingen de jongelieden bederven en de oorspronkelijke kolonisten demoraliseeren.

Het werk van den heer Kennan schildert een troosteloos tafereel van verdrukking en ellende, dat door zekere eentonigheid herinnert aan de buffels van Multatuli en dat vermoeiend zou zijn, werd het niet afgewisseld door het onderhoudend verhaal van de persoonlijke lotgevallen der reizigers en de beschrijving der Siberische natuur. Toch ontbreekt ook de lichtzijde niet. Kennan verstaat het, ons iets van de warme belangstelling en sympathie mede te deelen, die het nadere verkeer met de staatkundige ballingen langzamerhand bij hem deed ontstaan. Wij leeren het Russische volk beter begrijpen en waardeeren in zijne taaiheid en volharding, die aan Frederik den Groote de verzuchting ontlokte, dat men bij den Russischen soldaat niet kon volstaan met hem dood te schieten, maar dat men hem nog om moest gooien bovendien. Zelfs voor hen, die niet onbekend waren met de geschiedenis van het woord nihilist, voortgesproten uit het brein van den romanschrijver Toergenief, lag toch iets nevelachtigs over die revolutionnaire woelingen, die samenzweringen en moordaanslagen. Men vroeg zich af: hebben wij hier te doen met eene georganiseerde beweging, met een vast plan? Op deze punten krijgen wij inderdaad meer licht. Dat van eene groote, georganiseerde partij, al moge die ook tijdelijk bestaan hebben, geene sprake is, vermoedden wij reeds, maar de geheele zaak neemt eenvoudiger proporties aan. Het is niet een reuzenstrijd van beginselen, een ijzeren wil, die den toestand beheerscht en den staat in vaste banen stuurt; het is eene logge, slecht werkende staatsmachine, die de werklieden verplettert, wanneer zij haar trachten te repareeren; wij worden herinnerd aan de martelaars der hagepreeken veeleer dan aan de watergeuzen. Zal ook daar eenmaal de lijdzaamheid plaats maken voor eendrachtig, vastberaden verzet? zal ook in die duisternis eenmaal de dageraad der vrijheid aanbreken? Na kennis genomen te hebben van het onpartijdig, op officieele stukken gegrond rapport van den heer Kennan, kunnen wij van ganscher harte zeggen: God geve het!

G.J. Dozy.

Oorspronkelijke romans.

M. Reepmaker, Twee slachtoffers. - Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar.
Frans Burgstein, door Compassione. - Amsterdam, F.W. Egeling.
Vincent Loosjes, Een Hellevaart. - Amsterdam, P.N. Van Kampen & Zoon.

Frans Netscher, Egoïsme. Twee deelen. - Amsterdam, Van Holkema & Warendorf.
Clara Wildenau, oorspronkelijke roman door Nji-Sri. Twee deelen. - Amsterdam, H.J.W. Becht.

Wij doen voor ditmaal een greep uit den voor ons liggenden voorraad van oorspronkelijk novellistisch werk, wegens de wenschelijkheid van bekorting. Zijn de vijf bovenstaande niet in alle opzichten de beste uit dien voorraad, ze behooren evenmin tot het slechtste, wat de Nederlandsche romanletterkunde in de laatste maanden heeft opgeleverd; doch de uitkiezing van deze en het tot later rusten laten van andere oorspronkelijke romans mag niet worden uitgelegd als een bewijs van minachting of achterstelling van de overgebleven reserve. Ook is alleen het toeval er aansprakelijk voor, dat heden alleen werken van mannelijke auteurs besproken worden, - althans voor zoover inhoud en wijze van opvatting en bewerking van de twee, wier schrijvers achter een pseudoniem schuilgaan, aanleiding geven tot het geslacht van den schrijver te besluiten. Een besluit, waarvan wij toegeven, dat het in vele opzichten op losse gronden steunt, daar in de literatuur van alle landen voorbeelden gevonden worden van vrouwenwerk, dat zich door mannelijke eigenschappen onderscheidt, en daarnevens romans en novellen, inderdaad door mannen geschreven, die het bewijs leveren, dat zij, wat letterkundige waardij ten minste aangaat, met recht tot het zwakkere geslacht moeten geteld worden. Maar dit zijn bekende omstandigheden, en het mannelijk werk, door vrouwen geleverd, behoort te zeer tot de uitzonderingen, om daarop tegenover de vijf hierboven genoemde boeken dieper in te gaan.

In zijne *Twee slachtoffers* levert M. Reepmaker een werk, dat wel op zichzelf staat, maar toch met andere romans verband houdt. Het vormt met twee nog niet uitgegevene eene trilogie, welker middelmoot het is; kop en staart moeten nog verschijnen. Dat lezen wij in het zeer korte voorbericht, inhoudende, dat het eerste boek van de serie, ‘waarop dit drama een vervolg is’, eerst later verschijnen kan. Ofschoon

nu deze roman geheel op zichzelf staat en door eene in zichzelf volledige en afloopende dramatische ontwikkeling gekenmerkt wordt, vinden wij het toch jammer, dat de omstandigheden verhinderd hebben, dat dit 'vervolg' op zijne voegende plaats, namelijk na, niet vóór het boek, dat het moet voortzetten, in het licht is verschenen. Juister nog: waarom is de schrijver de omstandigheden niet genoeg meester gebleven, om de natuurlijke volgorde tusschen aanvang en vervolg in acht te nemen? Het is toch een voor de hand liggende eisch, dat men begint bij het begin en het tweede deel eerst ter hand neemt, wanneer het eerste uit is, ook al handelen alle romanlezers (dikwijls zeer verklaarbaar) niet alzoo. Was de voor ons liggende roman *in petto* gehouden, totdat de eerste van de serie in het licht was getreden, dan hadden lezer en beoordeelaar terstond het onderling verband tusschen de twee werken, eigenlijk de twee deelen van een grooter werk, waaraan dan nog maar het derde deel ontbrak, kunnen overzien en geweten, welke oogmerken de schrijver met de splitsing en samenvoeging zijner stof ten doel had, eene zaak, waarnaar zij nu alleen kunnen gissen. Volgens den titel is *Twee slachtoffers* de naam van dit boek alleen en heeft de schrijver dien van *De ellendigen* aan de geheele trilogie gegeven. Kan het zijne bedoeling zijn, in de drie boeken drieërlei soort van ellende te teekenen? Of wel: zal hij de geschiedenis leveren van eene bepaalde familie, om quasi-philosophische en physiologische leerstukken van atavisme, herediteit en wat dies meer is, te prediken? Ziedaar vragen, waarop de lezing van dit werk hoegenaamd geen licht geeft. Het is een roman als een andere, met deugden en gebreken, die men in vele romans van den dag aantreft, en waarin wij geen onderdeel van grooter streven zouden kunnen zien; alleen de waarschuwing in het korte voorbericht maakt daarop indachtig. Daarom beoordeelen wij het boek als een op zichzelf staand, in zichzelf afloopend verhaal.

De ellendigen, waaronder in dat verhaal de slachtoffers worden uitgekozen, behooren niet tot die maatschappelijke standen, waarbij meestal de grootste materieele ellende wordt aangetroffen. Zonder uitzondering zijn de personen, door den schrijver opgevoerd, zeer rijk, leven op grooten voet, met buitenplaatsen, equipage, buitenlandsche reizen en zeer kostbare liefhebberijen; kortom, zij genieten volop het goede der aarde, zelfs op eene min of meer eenzijdige wijze. De genoegens, die zij zich scheppen en waarvoor zij veel overhebben, gaan wel met eenig nut voor anderen gepaard, maar niet dat nut is de beweegreden, maar het eigen vermaak alleen; dat gebrek aan ethische beteekenis van hun leven en doen geeft aan de geheele hier afgebeelde maatschappij, welke de aristocratische en patricische kringen van Utrecht en omgeving omvat, iets oppervlakkigs, onbeduidends en frivools. Een der schatrijke heeren, met wie wij hier in kennis gebracht worden, is een groot staathuishoudkundige, over welke wetenschap - door den schrijver een 'bij uitstek dor en vervelend vak' genoemd - hij boeken schrijft;

een ander wijdt zich aan de muziek en componeert eene symphonie, die met veel opgang te Rotterdam, en eene opera, die met niet minder toejuiching te Parijs wordt opgevoerd, maar van eene eigen werkzaamheid in het practische leven, die zulken heeren zoo goed zou staan, indien zij er werkelijk de talenten voor bezaten, vinden wij niets vermeld. Alleen verwaarloost de dilettant-musicus voor zijne kunstliefhebberij zijne bankierszaken, hetgeen zijne compagnons hem te recht kwalijk nemen en waardoor hij, waarschijnlijk tegen de bedoeling des auteurs, niet in de schatting van den lezer rijst. Trouwens, met al de moeite, daartoe aangewend, is het den schrijver niet gelukt voor één enkelen zijner talrijke personen de onverdeelde sympathie te winnen, zoodat men eigenlijk niet te zeggen weet, wie de wezenlijke held of heldin is van den roman of van 'het drama', gelijk de auteur zelf niet zonder reden zijn verhaal noemt.

In die talrijkheid van personen ligt eene bedenking tegen het boek. Zij geeft er iets onrustigs en verwards aan, en de zorgzame manier, waarop de schrijver zich beijvert, om alle, zelfs maar voor een kort oogenblik optredende figuren met naam en toenaam, afkomst, parentage, genealogie en vroegere geschiedenis aan den lezer voor te stellen, verergert die min gewenschte eigenschappen nog. En wat ons van die incidenteele personen wordt medegedeeld, - zonder eenige noodzaak, omdat ze nooit meer dan bijloopers in het verhaal worden, - wekt nu en dan eene nieuwsgierigheid op, welker bevrediging tot op de laatste bladzijde uitblijft. Misschien moet het vervolgdeel, het derde van de trilogie, die nog leveren; zoo ja, dan hebben wij althans een aanknoopingspunt met de toekomst, al kunnen wij dat met de ellendigen van het verleden niet opsporen. Zoo wordt reeds in den aanvang van het verhaal de getrouwde dochter eener weduwe, wier buitenplaats aan De Bilt het centrum der handeling uitmaakt, in de volgende bewoordingen ten tooneele gebracht: 'Iets wat ieder noodzakelijk op moest vallen was de melankolieke trek, die om dien schoonen mond, in die zwarte, door zwarter haren nog verdonkerde oogen gelegen was. Men *voelde* dat daar geleden werd en toch had niemand de reden van dat leed nog kunnen uitvinden.' Telkens wanneer die Anna van der Hooge opnieuw opkomt, vinden we diezelfde melancholieke uitdrukking als eene soort van letterkundig *Leitmotiv* opnieuw vermeld; men wordt onwillekeurig opmerkzaam en ziet naar eene verklaring van die treurigheid uit. Maar het gaat ermede als met den tooneelfigurant in een van Dickens' romans, die met zulk een imposant uiterlijk en prachtig *make-up* op de planken kwam, dat hij menigmaal bij zijn optreden werd toegejuicht, omdat het publiek hem voor *somebody* in het stuk aanzag. Ook hier wordt de lezer teleurgesteld evenals de toeschouwer daar, want ook Anna van der Hooge is en blijft een *nobody*; met al hare melancholie, al hare treurigheid, al hare zwartigheid van oogen en lokken is zij niet meer dan eene figurante.

Men meene niet, dat in dezen kring van rijke, op groote buitens of

in ouderwetsche stadshuizen wonende lieden alles idyllisch, vredig, rustig en genoeglijk voortgaat. Verre vandaar; alle ongevallen en narigheden *that flesh is heir to* komen hier voor, ja, zelfs dingen, die de levensoppervlakte van den gewonen, het werk des levens doenden mensch niet plegen te beroeren. Op het geval van weduwen, die nog na jaren haar man en hare overleden kinderen betreuren, legt Reepmaker naar onze meening wel een wat te zwaren nadruk; met de overerfelijke krankzinnigheid in eene bepaalde familie is het erger gesteld. Maar wat *Twee slachtoffers* tot een wezenlijk drama maakt, is het melodramatisch element van den onder eene vermomming levenden schurk, die uit eene psychologisch allerminst motiveerende oorzaak al die goede rijke menschen met gruwelen vervolgt. Men slaat het boek pas open, of er wordt een kind gestolen bij wijze van *chantage* en eenvoudig vermoord; verder heeft er een lage aanslag plaats op eene schoone getrouwde vrouw de echtgenoote van den reeds vermelden muziekminnenden bankier, die voor de muziek èn bankierszaak èn eigen huisvrouw verwaarloost, terwijl de roman eindigt met twee zelfmoorden, de eerste, door den aan al die wanbedrijven schuldige bij gelegenheid van zijne terechtstelling gepleegd, de tweede door een van zijne slachtoffers, die zich niet kan heenzetten over lasterlijke geruchten, betrekkelijk zijn zedelijk leven uitgestrooid. Voeg daarbij nog het wonderlijk geval van een predikant van middelbaren leeftijd, die, in gemeenschap met den pastoor nog wel, het verschil tusschen Roomsch en on-Roomsch in zijne gemeente wil wegdoen en een daartegen optredend lid van zijn kerkeraad met stokslagen te lijf gaat. Een boek met zulk een inhoud mag wel romantisch, wel dramatisch heeten.

Toch wekt het drama weinig weerklank. Een schrijver is volkomen vrij in de keuze, zoowel van de dramatische middelen als van het *milieu*, waarin hij die laat werken; al is het niet waarschijnlijk, dat alle door hem geschilderde uiterlijke en innerlijke gevallen in een kleinen kring samenloopen, de mogelijkheid is niet te ontkennen en zij legt aan de critiek het zwijgen op. Hetzelfde geldt van de frivoliteit en onbeduidendheid van den gekozen kring; ook daarin behoort de schrijver geheel vrij te kiezen; hij doet dat op zijn eigen gevaar, want hoe meer hij des lezers sympathie weet te binden aan de gekozen omgeving, des te gemakkelijker maakt hij zichzelf den arbeid. Maar de schrijver is gebonden aan de psychologische waarheid; zijne middelen van dramatiek moeten in de door hem gekozen omgeving eene uitwerking hebben, die hij alleen, naar eigen willekeur, niet bepalen kan. En nu komt het ons voor, dat Reepmaker in dit opzicht in gebreke gebleven is. Van de melodramatische momenten zwijgen wij, om niet te uitvoerig te worden; maar wij hebben bezwaar tegen het tragisch uiteinde van den nog minderjarigen jongeling, die zich verdoet, omdat er praatjes van hem loopen omtrent eene verboden verhouding met een vaderschap buiten huwelijk, praatjes, waarvan de algeheele ongegrondheid op de meest over-

tuigende wijze, zelfs door eene uitdrukkelijke verklaring van den verzinner in eene openbare terechtzitting, - men kan 't niet officieeler verlangen! - gebleken is. Gesteld, dat het verraderlijk spreekwoord van de bont genoemde koe en de vlekjes zelfs tegenover zulk eene sprekende weerlegging van verzinsels den laster kan in stand houden, - gesteld ook, dat bij de in onze maatschappij heerschende laxiteit op het gebied van zedelijkheid eene fout, als hier aan Ferdinand Oem wordt toegeschreven, bij uitzondering zoo breed uitgemeten wordt, om de in het boek beschreven koelheid en onbeleefdheid tegenover den jongen man te veroorzaken, - het is van een gezonden, zijne onschuld ten volle kennenden geest niet aan te nemen, dat hij daardoor aan het tobben zal gaan tot zelfmoord toe. De auteur heeft veel moeite gedaan, om ons den gedachtengang van zijn held te schilderen, zooveel moeite, dat wij desnoods toegeven, dat, indien er een weg is, waarvan zelfmoord het einde moet wezen, het de door hem aangewezene is, maar elke redeneering laat den lezer koud, omdat het gezond verstand ertegen in verzet komt. Was er eenig begrip van eigen schuld in het gevoel gemengd, het zou anders zijn, maar iemand als de held, welken Reepmaker als een gezond, levenslustig, verstandig jongeling afschildert, steekt niet zoo gemakkelijk de handen op in den strijd tegen volstrekt onware lasteringen. De zelfmoord op de Zwitsersche reis wordt dus alleen tragisch door het geval zelf, niet door het medegevoel van den lezer met het slachtoffer.

Hebben wij aanmerkingen op *Twee slachtoffers* te maken, wij waardeeren niettemin den beschaafden toon, waarin het boek geschreven is De goede smaak, de kieschheid worden nergens geschokt; een aantal bladzijden getuigen van een diep gevoel en de karakterteekening is over het algemeen zeer verdienstelijk en toch eenvoudig. Alleen ware het te wenschen, dat de taal met wat grooter zorg behandeld ware geworden. In den enkelen zin, dien wij hierboven aanhaalden, vindt men reeds de leelijke germanismen ‘opvallen’ en ‘uitvinden’; dat zijn de eenige niet, en de schrijver gaat zich zoo dikwijls te buiten aan het gebruik van Fransche woorden, dat het boek hier en daar den indruk maakt van door een onbevoegde tamelijk slordig uit het Fransch vertaald te zijn. Waartoe gesproken van petillant (elders petiljant), van mentalen toestand, van rekwisitie, van irenisch, van victories, van putride, puant, van ‘hem exaspereerde die lange peroratie, zonder dat hij wist wat te riposteeren’, enz. enz. enz., wanneer de Nederlandsche woorden met volmaakt dezelfde beteekenis voor 't grijpen liggen? De inmenging van die vreemde elementen in den overigens gespierden, welgebouwden stijl hindert bij de lezing en zet aan den vorm van dit boek zekere gemaaktheid en Haagsche winkelachtigheid bij.

Ofschoon de ongenoemde schrijver van *Frans Burgstein* naar het uiterlijke moderne manieren aanneemt en zelfs neiging toont voor de barbarismen, waarmede de neo-, beter gezegd neoterologen onze taal

ontsieren willen, komt zijn verhaal toch ten slotte neder op eene ouderwetsche kerkelijke novelle, dat wil zeggen, handelende over geloof en ongeloof, materialisme, methodisme en alles, wat daarmede samenhangt. De held, naar wien het verhaal vernoemd is, wordt ons als een zeer jong mensch voorgesteld, op het punt staande van in de letteren te gaan studeeren, terwijl twee zijner mede-gymnasiasten te Utrecht de studie in de medicijnen en in de theologie zullen aanvangen. De medicus gelooft, zooals zijn vak meest schijnt mede te brengen, aan niets; de theoloog staat daarentegen op een tamelijk rechtzinnig standpunt. Deze beide studenten ontwikkelen zich ieder in zijn eigen geest aan de universiteit, maar aan Frans Burgstein wordt de breede academische ontwikkeling onthouden, daar zijne moeder, de weduwe, wier eenig kind hij is, haar fortuin verliest. Vroeger leefde zij op ruimen voet in een van de grootste huizen van het stadje D * * * van een inkomen van omstreeks vijfduizend gulden en kon er dus aan denken haar zoon eene academische opleiding te verschaffen (hetgeen bewijst, dat men in kleine steden met betrekkelijk weinig geld al heel veel doen kan), maar nu haar inkomen tot *f* 1500 geslonken is, kan zij, gelijk de zwager, die haar deze onaangename boodschap komt brengen, te recht opmerkt, evenmin Frans laten studeeren als in haar groote huis blijven wonen. Zij verhuizen dus, en de zoon komt op het kantoor van dezen oom, waar hij spoedig eene goede positie verwerft. Doch deze uiterlijkheden van zijn levensloop maken niet de hoofdzaak uit in dit verhaal; die wordt meer gevormd door zijne inwendige geschiedenis, zijne dobberingen tusschen verschillende geloofsbelijdenissen, die den jongeling door het modernisme tot het overdreven methodisme voeren. Zijn deze verschillende phases, waarbij telkens de twee oude vrienden met hunne eigen standpunten als grenspalen en maatstaven gebruikt worden, wel psychologisch juist geschilderd? Daarover zou veel te zeggen zijn, maar wij houden 't met den schrijver van den roman, die, aan zijn held nu eenmaal het karakter en de mate van ontwikkeling gegeven hebbende, die hij hem had toegedacht, niet meer van hem kon maken, dan er in hem was gelegd, en daarom zijne veranderde meeningen en herhaalde bekeeringen moeielijk kon uitleggen van een ernstig standpunt. Met het staken van zijne breedere ontwikkeling was de nauwelijks aan de school ontwassen knaap, door en bij eene oude moeder opgevoed, in den duffen dampkring van een kantoor met de daarmede verbonden nieuwe kameraden en hunne weinig intellectueele vermaken op dezelfde hoogte van ontwikkeling blijven staan. Geen wonder, dat hij, zonder veel leiding of studie, alleen aan zijne wilde tuchtelooze gedachten overgelaten, met de ouderwetsche kerkschheid en het formalisme zijner moeder als weinig doorslag gevend tegenwicht, in meeningen en opvattingen een schoolknaap bleef en gevolglijk van het eene uiterste tot het andere oversloeg. En dat alles met een overhoophalen van allerlei halve geleerdheid en technische termen, dat, toen men den ten slotte weder onder den

preekstoel terechtgekomen jongeling in den kerkeraad wilde nemen, een van de tegenstanders van zijne candidatuur niet zonder reden hem een ‘windbuilig stofopjager’ deed noemen. Neemt men dit alles in aanmerking, - en we gelooven, dat we dat doen moeten, - dan mag men den schrijver niet verwijten, dat hij eene weinig ernstige bekeeringsgeschiedenis heeft verhaald, want weinig ernstig, jongensachtig was het eenmaal gekozen uitgangspunt, en had hij vandaar uit den lezer met ernstige dingen, met den twijfel en tweestrijd in een wetenschappelijk gevormd gemoed willen bezighouden, niemand zou hem begrepen hebben.

In denzelfden toon vallen de meeste bijzonderheden van het verhaal zelf. Er ligt iets gechargeerds over alles, wat daarin gedaan en gezegd wordt; de personen maken zich, nu eens ten goede, dan eens ten kwade, aan overdrijving schuldig. Betrekkelijk den vorm is het reeds opgemerkt, dat de schrijver in zinbouw en woordenkeus nu en dan aan de nieuwste goden offert, doch wij voegen er gaarne bij, dat, naarmate hij warmer wordt en meer in de stof opgaat, die teekenen van gemaaktheid verdwijnen. Hetgeen trouwens meestal voorkomt, want naarmate een auteur meer zichzelf, wat hij meent en doet, in het oog houdt en als hoofdzaak aanmerkt, gaat hij ook meer in maniertjes en gemaaktheden op; doch naarmate hij zich in zijne personen inwerkt en 't er meer op toelegt hun doen en spreken voor den lezer duidelijk en verklaarbaar te maken, zal hij zoeken naar de duidelijkste, eenvoudigste, natuurlijkste vormen van beschrijving en ontleding. Ook in dit opzicht vinden wij in dezen roman, waarin wij een eersteling meenen te zien, veel goeds, veel belofte voor de toekomst, wanneer de schrijver met dezelfde zorg eene stof zal gekozen hebben, die meer sympathie bij den lezer wekken kan dan Frans Burgstein en zijne oppervlakkigheid.

In groote beknoptheid en in beperktheid van het tooneel, waarop Vincent Loosjes zijne personen laat optreden, staat *Een Hellevaart* boven de twee hierboven behandelde boeken, en het munt niet alleen daarin boven deze uit. Ook de karakterteekening van den held, den Amsterdamschen advocaat Van Zorgen, en van bijkomende personen, schoon deze naar den eisch van het geschrift meer op den achtergrond blijven, is zeer verdienstelijk en met zorg bewerkt. Deze schrijver toont in dit korter verhaal evenzeer als in zijne andere werken de kunst van perspectief te verstaan, die aan elk voorwerp van het tafereel zijne juiste plaats aanwijst en de eenheid van het kunstwerk tot stand brengt; tevens bezit hij het geheim van de zelfbeperking, die groote en goede eigenschap, welke de goden aan menig schrijver hebben onthouden. De hier verdienstelijk uitgewerkte *donnée* is deze: de genoemde advocaat is verloofd met eene oude speelnoote, domineesdochter van het dorp, waar zijn vader burgemeester was, een meisje zonder geld met eene oude, ziekelijke moeder, door welke omstandigheden het huwelijk, want ook de advocaat zelf is zonder middelen, nog in een zeer

ver verschiet ligt. Hoewel hij zijne verloofde werkelijk bemint, vindt hij het tamelijk vervelend ten harent, verwaarloost haar voor zijne kennissen en de dagelijksche amusementen van het leven, en toen zij hem afschreef op grond van die verwaarloozing, liet hij zich dat aanleunen. Later - want hij berust niet in het afscheid wegens andere plannen - trouwt hij met de onbeduidende dochter van een rijk, geacht koopman, een meisje, dat er mooi en aardig uitziet, doch weinig verstand heeft, in één woord: als uitgezocht, om niet de levensgezellin te zijn van een man als Loosjes' held. Zooals 't meer gaat: deze slechte keuze trekt den man neer, in plaats van de vrouw tot den man op te trekken, zoodat het eene ware verademing is, wanneer zij ten gevolge van een onvoorzichtig deelnemen aan allerlei vermaken onverwachts sterft. De nog jonge weduwnaar herinnert zich dan zijne voormalige verloofde, die hij nooit uit zijn hart gebannen heeft, doch ontdekt, dat zij niet vrij meer is. Nu deze steun, om zichzelf weder te worden, hem ontvalt, raakt de man buiten raad en eindigt met zich van kant te maken.

We hebben hier dus de schets van een werkelijk mislukt leven, en dat de schrijver dit heeft willen teekenen, bewijst, meer nog dan de voor verkeerde opvatting vatbare titel van zijn boek, het citaat van Vinet op het schutblad, waarin van de '*élans sublimes qui aboutissent à des chûtes*, *la disproportion entre les moyens et la fin*' gesproken wordt. Maar is de moraal van het boek wel dezelfde als die van den geciteerden schrijver? Wij betwijfelen dat, want bij den advocaat Van Zorgen was geen sprake van het mislukken van zijn leven, doordat het verspild was aan een onwaar en onwaardig gebleken droombeeld; veelmeer oogstte hij de vruchten in van zijne eigen traagheid en karakterloosheid. Hoewel de schrijver, en dit is werkelijk eene fout in de conceptie van het verhaal, hem allerminst als iemand zonder karakter voorstelt, is alleen het karakterloos en zonder tegenspraak aannemen van zijn afscheid de bron van alle latere ongelukken. Wel kende hij op dat oogenblik het mooie, rijke meisje reeds, waarmede hij later in 't huwelijk trad, maar daarin lag nog niet de dadelijke aanleiding tot zijne lusteloosheid tegenover de andere; alleen 's mans afkeer van de zeurige omgeving, de min aangename familie en zekere waardeering van rijkdom, niet als middel van zingenot maar ten bate zijner wetenschappelijke studie, waren, blijkens den roman zelf, zijne motieven Ook als zwak wordt de held ons niet voorgesteld, en toch handelt hij tegenover zijne vrouw met zeer veel zwakheid, zoodat zelfs haar dood voor een groot deel aan zijn onverantwoordelijk gebrek aan voorzorgen voor hare gezondheid is toe te schrijven. Waar zooveel karakterloosheid en zwakheid gevonden worden, verliest de ondergang in den strijd des levens veel van het tragisch karakter, dat in de bedoeling van Vinet schijnt te liggen. De held in dit verhaal heeft niet gevonden, wat hij gezocht heeft, geen krachten verspild onevenredig aan het doel om de eenvoudige reden, dat hij niet gezocht, in 't geheel geen doel nagestreefd heeft.

Met zeer veel verdienste zijn de personen op den tweeden en achtergrond geteekend. De advocaat Waarschot, Van Zorgen's compagnon, met zijn lief, verstandig vrouwtje, de geheele familie Leensma, man, vrouw en drie kinderen, waarvan enkelen maar eene korte verschijning maken in het boek, zijn niettemin levende personen geworden, doordat de schrijver hen door enkele trekjes weet te teekenen. Juist daarom en om het talent, waarmede het geheele boekje geschreven is, betreurt men het. dat den hoofdpersoon zoo weinig goede hoedanigheden van hart en karakter zijn toebedeeld. Zooals hij nu is, laat de ontknooping, waarbij hij op een wintermorgen, door een pistoolschot geveld, dood door de politie in zijne woning wordt gebracht, den lezer volkomen koud, ook al wordt deze door die ontknooping evenzeer verrast als de verschrikte dienstboden.

Toonde Loosjes, van wien wij tot nog toe grootere romans kenden, met het zoo even besproken boek, dat hij zijne talenten ook naar een beperkter gebied dan het groot octavo boekdeel te voegen weet, Frans Netscher poogde het tegendeel te toonen, doch over die poging oordeelen wij bij lange na zoo gunstig niet. Zijn *Egoïsme* geeft blijken van dezelfde gaven van opmerking en beschrijving als zijne vroegere kleine schetsen, waarmede wij zoowel zijne parlementaire als de *Studiën naar het naakt model* bedoelen, maar zijn talent, dat door kleine, fijne trekjes uitkomt, is niet evenredig aan de afmetingen van een roman in twee deelen. Of ligt het aan de keuze van de stof, die op zichzelf arm en weinig belangrijk is en waaruit alleen door eene breede behandeling (misschien) nog iets te halen zou zijn? Het egoisme, dat deze auteur tot onderwerp genomen heeft, is de oppervlakkige wensch van eene intellectueel vrij laag staande jonggehuwde vrouw, om haar man voor zich alleen te hebben. Het ergert haar, ofschoon het haar niet weinig vleit, dat de man carrière maakt, gewaardeerde brochures schrijft, 't zelfs brengt tot... wethouder van 's-Gravenhage, hunne woonplaats. Zij zou willen, dat hij meer tijd had, om aan haar te wijden, meer aandacht voor hare belangen, meer gelegenheid, om met haar uit te gaan, visites te maken en deel te nemen aan al die zinledige vermaken en nietige bezigheden, die het leven moeten opvullen van de leeghoofdige vrouw naar de mode. Geen sentimentaliteit of verliefdheid komt hierbij, want in dat opzicht is Mevrouw Jeanne van der Voort, geboren Blijdinga, koel en koud; wanneer zij een dineetje bijwoont, ziet zij haar man wel met zeker welbehagen aan en rijst de lust, om hem te kussen, in haar op, maar de welbehaaglijkheid van lekker eten en drinken wint het toch bij haar; trouwens, de schrijver getuigt zelf, dat ze maar een ‘matig geslachtsleven’ heeft. Wij voeren dit aan niet als een verwijt, maar als een wenk, dat men in dit boek niet op verboden terrein wordt gevoerd en de lezing dus zonder schroom kan ondernemen

Met alle waardeering van de verdienstelijke, soms zelfs fraaie be-

schrijvingen, die erin voorkomen, van de natuurlijke gesprekken, die erin worden gevoerd (behalve wanneer de ambtenaren aan het departement van Binnenlandsche Zaken samen in pedant conclave het heelal zitten te regeeren), is *Egoïsme* echter een weinig onderhoudend boek wegens den weinig belangrijken inhoud in de eerste plaats. De heer des huizes wekt belangstelling op, maar zijne vrouw is hopeloos onbeduidend en de kleine prouesses, die Netscher van haar verhaalt, dienen alleen, om hare onbeduidendheid nog meer te doen uitkomen. Het boek is vol personen van allerlei rang en stand, doch meestal behoorende tot de aristocratie van den Haagschen ambtenarenstand. Maar er is in die personen, die slechts als figuranten dienst doen en door den auteur beurtelings uit de doos genomen en opgezet worden, wanneer hij ze voor zijne opvolgende *tableaux vivants* noodig heeft, leven noch pit. En inderdaad verloopen deze twee deelen, waarin niets anders dan de onbeduidende voorvallen uit onbeduidende levens verteld wordt, in eene eindelooze reeks van *tableaux vivants* zonder onderling verband. Tweemaal hebben we een *diner* ten huize van de Van der Voorts, een paar malen beschrijvingen van bezoeken, aan en door de egoistische Mevrouw Jeanne gebracht, en één lang - en in alle opzichten van beschrijving zeer verdienstelijk - tableau brengt ons op een binnengrachtje van de residentie, waar de moeder der heldin, de weduwe (of douairière, want er loopt heel wat adel onder Netscher's personen) Blijdinga, ziek ligt en sterft; ten slotte hebben wij het *tableau vivant* van eene bruidsreceptie, waar de schrijver ons voor bruid en bruidegom brengt en zich op eens uit de voeten maakt. Hij laat ons op de receptie staan en schrijft eenvoudig ‘einde’ onder zijn hoofdstuk.

Nog grooter bezwaar hebben wij echter tegen den gemaakten, gekunstelden vorm, waarin de auteur zijn verhaal heeft gelieven te steken. Dat hij de neologen volgt, is vanouds bekend; wij stuiten dus hier dikwijls op ongrammaticaal gemaakte, zonder eenig taalgevoel of smaak gevormde nieuwe woorden, op slordig gebouwde zinnen, door het misbruik van deelwoorden en Saksische genetieven nu en dan vrij wel onleesbaar gemaakt. Wanneer Netscher het gezelschap aan een *diner* beschrijft, spreekt hij van hunne ‘eethoofden’, en heeren met knevels hebben ‘snormonden’; de gracht, waaraan Mevrouw Blijdinga's woning gelegen is, wordt in den nacht van haar dood een ‘nachtgrachtje’ genoemd, enz. Een oud heertje in het boek, die de theorie van het egoisme naar den trant der *raisonneurs* uit de ouderwetsche Fransche comedie verkondigt, spreekt van ‘Ikgeluk’ en ‘Zelfgeluk’ als de grondslagen van zekere verwarde philosophie, die ermede door kon als bijdrage tot karakteriseering van den spreker, indien die als caricatuur werd opgevoerd, maar waaraan de schrijver blijkbaar veel gewicht hecht en welke hij dus ernstig wil doen opnemen. Immers, hij verhaalt ons, dat de ontstemde heldin door 's mans wijsgeerige en menschkundige beschouwingen weer geheel op streek wordt gebracht.

Ook de weinig grammaticale verwisselingen van substantief en adjectief, het leelijke ‘kijking’, voor het bekende ‘blik’ gebezigd, als: ‘Weer knikte de moeder met eene verstandige kijking in de oogen’; uitdrukkingen als ‘uitlippen’ voor spreken, ze moeten den lezer, die eenig taalgevoel bezit, hinderen. Meer dan erg is het beuzelachtig gebruik van hetgeen men *Leitmotive* in de letterkunde zou kunnen noemen: het altoos opleiden van dezelfde personen met dezelfde epitheton. We weten zeer goed, dat reeds Homerus dat deed, die den dageraad altoos rozenvingerig noemt, bij Juno nooit hare schoone, groote oogen vergeet, Achilles' snelvoetigheid, Agamemnon's macht en Ulysses' verstand nooit te vermelden faalt, maar dergelijk archi-archaïsme gaat toch wat al te ver; het laat de vier eeuwen teruggaande kunst onzer schilders ver achter zich. Zoo vermeldt Netscher nooit eene wandeling of beweging van de meergenoemde Jeanne, zonder erbij te voegen, dat zij ‘met ronde beentjes’ voortschrijdt; hij voegt er echter niet bij, of hij dat doet, om ons te doen gevoelen, dat die lichaamsdeelen niet drie- of vierkant van vorm zijn, of wel omdat de heldin behept is met de bekende malformatie, die naar het volksgeloof iemand voor het vak van varkensslachter ongeschikt maakt: hoepelbeenen noemt men die, naar wij meenen. Het leelijke prentje op den omslag van het boek, dat de heldin nevens een wonderboom, eene distel op hoogen stam, voortwandelende vertoont, geeft te dezen aanzien geen uitsluitsel. En deze eentonigheid geldt niet alleen de heldin, maar evenzeer de meeste personen uit het boek. Een jong meisje uit den kring der huisvrienden heeft altoos ‘een driftig bovenlipje’, een mijnheer uit denzelfden kring ‘een popperig gezicht’; de keukenmeid staat altoos ‘met de handen op de breede heupen’, en zoo *ad infinitum*. Is dat een gevolg van armoede of van gemaaktheid? Wij gelooven van het laatste, omdat Netscher nu en dan, als 't ware in een onbewaakt oogenblik, aan dit euvel niet mank gaat, maar daarentegen bijna op elke bladzijde gezochte, verdraaide zinnen neerschrijft. Wanneer Jeanne met haar dochtertje wandelt, beschrijft hij ze aldus: ‘Jeanne met haar hard rijp lichaam, van in de dertig, sterk, lekkertjes op de beenen, met een smakelijke frischheid; en Suze - dat jonge leven, dat uit het hare was gekomen, dat zij had voortgebracht, jong, ongevormd, onhandig, nog nooit geworsteld met de realiteit - de twee vrouwen wandelend de straat op, babbelend, pratend met de liefheid van twee zachte menschen, moedertje en dochtertje, met haar aardige profieltjes der moderne toiletten tipstappend door de huizengeulen met hunne verafstaande horizonten’ En wil men iets meer in dezen geest, dan leze men de beschrijving van het diner in het eerste deel, eene ‘symphonie in wit’, zooals de schilders dat in hunne potsierlijke dooreenklutsing van heterogene kunstvormen wel eens noemen: ‘Daaronder strekt de groote dinertafel met haar krijtwit laken zich als een glad gewaaid sneeuwveld uit, vol van het harde gladde wit van het porselein, het fijne, teere wit van het glaswerk, het

dikke, zware wit der servetten - vormend één feest van blankheid, als een wereldsche avondmaalstafel zonder gasten, van zoo'n prachtige, jeugdige witheid, dat ze een gedroomde bruidstafel geleek, waaromheen men zich eene bende jonge bruidsmeisjes idealiseerde, gekleed in de witheid van de iele witte bruidspakjes. Dat wit jubelde door de geheele kamer', enz. enz. enz. Niet minder gezocht is het slot van de beschrijving van Mevrouw Blijdinga's dood: 'Na het gordijn op zij te hebben geslagen, zag hij de oude zieke onbeweeglijk liggen, met gesloten oogen over haar dood leven van binnen. Nu vond Jeanne haar als een krijtlijk van verwitte goedheid terug, met een van onderen reeds ingeknepen neus, die scherper dan ooit buiten de gezichtslijn stak. Een dichtmondige rust, eene lieve verslapping van eenvoud, een pijnlooze slaapzwijging, met de inerte hand nog dicht bij de borst, had de weggewasemde levensdamp, ontsnapt door het kleine barstje der doodsprikking, op het lichaam achtergelaten.'

Men zal opmerken, dat de lezer bij Netscher geen gebrek aan vergelijkingen aantreft; de plastische kunst van dezen auteur schept meer genoegen daarin dan in beelden, en de zeldzame beelden, welke hij gebruikt, zullen den lezer wel met die voorkeur verzoenen, want zij onderscheiden zich evenmin door goeden smaak als door juistheid van voorstelling. Met hoeveel 'opmerkings-oplettendheid' - een woord, dat wel gebezigd mag worden tegenover zijn minder begrijpelijk 'opmerkings-onoplettendheid', - wij gezocht hebben, slechts twee min of meer uitgewerkte beelden troffen wij aan, beide in het tweede deel. Op bladzijde 13 wordt eene schouwburgzaal, gedurende de pauze door vele bezoekers verlaten, voorgesteld als aangetast door 'schurft, die de menschen er uit had doen vallen'; het tweede geval betreft de op een diner gedecolleteerd aangezeten Jeanne, die daar zat 'in de groote open naaktheid van haar bovenlichaam, terwijl haar kleed van lila zij slechts even aan haar scheen te hangen, met twee kleine strikjes over de armen, als een opengebarsten vleeschbloem uit haar lila schutbladen' (bl. 184). De logheid en wansmakelijkheid van deze beelden kunnen haast niet overtroffen worden.

Clara Wildenau is een Indische roman van breeden omvang en die vooral in den beginne weinig schot heeft, vertraagd en opgehouden als de handeling telkens wordt door terugtreding in lang geleden dingen, terwijl het oude middel van karakterteekening door het inlasschen van brieven den voortgang ook niet bevordert. Maar wanneer de auteur eenmaal op dreef is, hetgeen echter pas tegen de helft van het eerste deel voorkomt, schiet hij flink op. Het is een intrige-roman met niet veel oorspronkelijke vinding, waarin eene beeldschoone Duitsche gouvernante de hoofdrol vervult, vervolgd en tegengewerkt door sommigen, doch beschermd en geliefd door velen en die door een aanvankelijk zonder hoop beminden, voortreffelijken man in de veilige haven des huwelijks

wordt binnengebracht. De hoofdpersonen zijn misschien wat al te voortreffelijk en vrij van menschelijke gebreken, en de krasse ontknooping, waardoor de vijandin wordt weggeruimd, die aan Clara Wildenau het meeste kwaad berokkend heeft, riekt wat veel naar kruitdamp en bloed, maar toch hebben we hier een boek gevonden, dat de lezing ten volle waard is. Het bevat een kleurvol, met smaak geschreven tafereel van het leven in Indië, met meer matiging en meer gevoel, ook met meer talent bewerkt, dan men van de Indo-Nederlandsche auteurs gewend is. De vele personen, die erin voorkomen, zijn geen ledepoppen, maar wezenlijk levende menschen, al zijn de slechten onder hen wat al te zwart gekleurd, misschien om de goede hoedanigheden der engelen beter te doen uitkomen. Alleen geven de botanische noten, waarin de Latijnsche benamingen van alle in den tekst genoemde bloemen, planten en boomen vermeld worden, en de veelvuldige uitleggingen onder aan de bladzijden van gebezigde Maleische woorden, die aan elk Nederlandsch lezer wel bekend zijn, een schijntje van pedanterie aan het werk. Maar deze kleine vlekjes zal men voor de wezenlijke verdiensten van vorm en inhoud gaarne voorbijzien.

Het vrouwtje van den predikant.
Door Agatha.

Met langzame, bedaarde stappen verliet dokter Steunbrink de pastorie en bekeek, terwijl hij zijne schreden richtte naar het steenen bruggetje, dat den tuin van den weg scheidde, de verschillende bloeiende planten en heesters.

Hier bleef hij staan bij een boompje, waarin een rupsennest juist begon uit te komen, dat hij, in het voorbijgaan, eruit nam en onder den voet vermorzelde; daar was het een hoog opschietend onkruidje, dat hem ophield. Hij kwam al op den leeftijd, dat men zich niet meer zoo heel vlug beweegt en dat bedaard ronddrentelen in het zonnetje weldadig aandoet.

Wellicht zou hij nog heel wat langer in den tuin hebben vertoefd, als niet een half ongeduldig: ‘Hei, dokter!’ hem op eens in de ooren had geklonken.

Hij keek op. Een jonge man te paard stond, blijkbaar ongeduldig, voor het ijzeren hek, dat midden op het steenen bruggetje was aangebracht.

‘Goeden morgen!’ riep de dokter, even aan zijn hoed tikkende en met vriendelijk lachend gezicht naderend.

De jonge man beantwoordde den groet vluchtig met zijne karwats en vroeg, zoodra de dokter meer onder het bereik van zijne stem was en terwijl hij zich zoover mogelijk vooroverboog: ‘Hoe gaat het onze kraamvrouw?’

‘'t Gaat wel,’ luidde het antwoord, maar toch zeide de toon der stem: ‘Langzaam, veel te langzaam.’

‘Komen de krachten nog al niet terug? Ze heeft toch geene koorts? Waarom sterkt ze niet wat meer aan? Heeft u geen middel haar op krachten te helpen? Eet ze wel genoeg eieren? Kijk! mijne Hersile is er door eieren geheel bovenop gekomen,’ zeide hij, den stroom zijner belangstellende vragen afbrekend met een tikje op den nek van zijn rijpaard.

‘Ja, als ze maar honger had zou ze eieren en andere zaken boven-

dien kunnen eten, maar dat is juist het ongeluk,' sprak de esculaap, 'ze heeft hoegenaamd geen trek.'

'Geen trek!' herhaalde de jonge man, van zijn paard springende en den teugel om zijn arm slaande. 'Maar dat is toch onnatuurlijk: jong, gezond en geen trek aan eten; vindt u dat niet vreemd?' vroeg hij, naast den dokter voortstappende.

Deze haalde de schouders eens op en liet een kuchje hooren.

'Kom, doktertje, biecht eens op: wat houdt gij nu eigenlijk voor de oorzaak van die lusteloosheid? Waarom blijft ze zwak?'

'Mijn beste jongen, wij weten veel, ik bedoel, we weten wel iets, doch lang niet alles, en al boodt ge mij schatten aan, ik zou je lang niet altijd kunnen zeggen, waarom de eene vrouw van het eerste oogenblik af volkomen gezond en fleurig is, terwijl anderen een tijdlang ziek en ellendig blijven, totdat ze soms plotseling weer op haar verhaal komen... of... blijven sukkelen.'

'Blijven sukkelen? Geheel niet weer herstellen?' vroeg de jonge man, zich verschrikt naar den dokter keerende, 'en meent u, dat daar hier gevaar voor bestaat?'

'Niet in het minst. Als zij maar weer goed aan het eten is, zullen de krachten spoedig terugkeeren.'

'Ezel!' prevelde de jonge man tusschen de tanden met een blik op het dikke, bolronde gelaat van den dorpsmedicus, die goedig glimlachend naast hem voortwaggelde. 'Ja, ja,' sprak hij toen; 'als de eetlust terugkomt en als het voedsel goed verteerd wordt, moeten de krachten aankomen, doch voorloopig is er geen trek en blijft het dus de vraag, hoe die zal worden opgewekt. Is dat niet uwe meening?'

'Geheel en al.'

'Nu geloof ik, met den noodigen eerbied voor uwe kookseltjes en pillen, dat de apotheek niet de plaats is, waar men zijn verloren eetlust moet zoeken; althans, ik heb altijd meer baat bij stal, tuin en keuken gevonden.'

'Maar ik kan mijne zwakke kraamvrouwen toch moeilijk te paard zetten....'

'Doch wel in een rijtuig, en...'

'Later wel, doch daar kan nu nog geene sprake van zijn,' verzekerde de dokter, den spreker in de rede vallende.

'Eeuwig jammer,' prevelde deze. 'Je moet weten, dokter, dat ik zoo mijne eigen denkbeelden heb over die zwakte. Ge weet, ik was bijna een deskundige geworden; ik ben nog een blauwen Maandag student in de medicijnen geweest....'

'Zoo! neen, dat wist ik niet. Maar wat is dan uw denkbeeld, collega?'

'Dat die lusteloosheid en die zwakte nergens anders aan zijn te wijten dan aan dat ellendige huis.'

'De vorige bewoner heeft het er toch langer dan eene halve eeuw in uitgehouden.'

‘Nu ja, een perkamenten mannetje zonder hartstochten, dat eenvoudig door den dood vergeten was. Bah! als ik nog denk aan dien ouden Osenburg, zooals hij daar in dien vetten, glimmenden preekrok op een paar oude muilen kwam aangesloft, met eene vuile pet op de roodbruine pruik, een stompje pijp met de gemeenste tabak tusschen de tanden, en je dan zijne kille, ongewasschen, knokkelige hand toestekende met dat: zóó, wat nieuws breng jij?’

Onwillekeurig nam de spreker zijn zakdoek, als om zich de handen, die de vorige predikant had aangeraakt, nog eens af te vegen, en vervolgde toen, met een glimlach om zijne eigen beweging: ‘Maar al hield hij het zoolang uit in die zoogenaamde pastorie, dat is geene reden, om te veronderstellen, dat eene teere jonge vrouw ongestraft in dat bedompte en vochtige hok kan leven.’

De beide mannen keerden zich als door afspraak te gelijk om en sloegen een blik op dat, wat door den jongste zoo oneerbiedig een ‘bedompt en vochtig hok’ werd genoemd. Ze waren al pratende voortgewandeld en stonden nu op eene hoogte, vanwaar zij het dorp geheel konden overzien.

Vóór zich hadden ze schoone akkers, die, gedeeltelijk met boekweit en rogge, gedeeltelijk met aardappelen bebouwd, een goed genuanceerden voorgrond vormden. Vlak daarachter lag de pastorie, in de schaduw van zware, bloeiende lindeboomen. Het huis had eigenlijk slechts één verdieping, maar het dak was van voren wat opgetrokken, zoodat er boven nog een paar lage kamertjes waren. Op dat dakje was eene groote duiventil en eene massa grijze duifjes vlogen om het huis heen en gaven iets liefelijks en vreedzaams aan de woning, die overigens met hare grauwwitte tint schilderachtig uitkwam tegen het hooge hout.

‘Ik kan het niet helpen, maar mij dunkt, dat menigeen wat blij zou wezen, als hij in “zoo'n hok” mocht wonen,’ merkte de dokter aan, die nu wellicht voor de eerste maal in zijn leven opmerkte, wat een mooi gezicht men vanhier op het dorp had, en hij somde op: ‘Frissche lucht, boomen en bloemen in menigte, duifjes op het dak...’

‘Heel aardig, als men niets doet, dan er van eene hoogte op neerkijken, maar ga er eens binnen - wat ruikt men dan? eene duffe, vunze lucht! wat ziet men dan? de sporen van een schimmelachtigen uitslag aan deuren en muren, een vochtig beslag op de steenen in de gang; wat voelt men er? zelfs midden in den zomer? eene kille atmosfeer, die mij huiverig maakt en doet denken aan een grafgewelf. En geen wonder! kijk eens hier, dokter, kan dat nu goed zijn?’ en hij wees naar de kerk, die zich hoog boven de pastorie uit verhief.

Het was eene groote, langwerpig vierkante steenmassa, met een plompen, hoekigen toren, waaraan bovenop een puntje was gefabriceerd. Een klein slootje, dat men vanhier niet kon zien, scheidde de kerk van de pastorie, die dus nederig aan den voet van de verhevenheid lag. Enkele boerenplaatsen, hier en daar verspreid, lagen, benevens de

pastorie, aan de lage zijde van de kerk; het overige, het eigenlijke dorp, was aan den anderen kant.

'Al de vochten, die van boven afkomen, zakken natuurlijk naar beneden,' vervolgde de jonge man, 'en als men nu bedenkt, welke vochten dat hoofdzakelijk zijn... zeg, dokter, op hoevele geslachten Dornhofers schat gij wel de lui, die daar op dat kleine plekje rondom die kerk begraven zijn?'

'Nu, al heel wat. Ik heb dan ook hooren zeggen, dat er met de nieuwe begrafeniswet, die verwacht wordt...'

'Och wat!' riep de jonge man uit, minachtend de schouders ophalende, 'tegen dat er eene nieuwe wet gemaakt en in werking is, zijn we wellicht allen reeds lang dood en begraven... of verbrand. Maar als - en hiervan word ik hoe langer hoe meer overtuigd - ons kraamvrouwtje ziek blijft door gebrek aan zuivere lucht in hare woning, wat is daar dan aan te doen? Het wordt mijns inziens een moord, dat bekoorlijke jonge schepseltje daar op die wijze te laten verkwijnen.'

'Maar ik heb niet beweerd, dat dat het geval is,' haastte zich de dokter te zeggen. Hij bedacht nog juist bijtijds, dat hij als kerkvoogd moeilijk de pastorie kon afkeuren.

'Er moet toch eene reden bestaan voor die onverklaarbare zwakte,' overpeinsde de jonge man; 'hoe lang is zij nu niet reeds ziek! ik geloof, het zou al eene verbetering in den toestand zijn, als er eene nieuwe veranda gebouwd werd aan deze zijde van het huis, waar zij buiten kon zitten...'

'Nog zoo'n kwaad plan niet. Het kan wel eens wat donker en somber in die kamer zijn, en licht en vroolijkheid wekken dikwijls dat soort van gestellen op. Een van mijne patiënten, die ook maar niet op zijn verhaal kon komen....'

Maar wat gaf August Helder om de overige zieken van den dokter? Ze mochten voor zijn part sterven, genezen of ziek blijven, net zooals de omstandigheden het meebrachten; hij dacht aan geene andere dan aan het lieve blonde vrouwtje van den predikant, dat door licht en lucht genezen moest en thans opgesloten lag in eene sombere, donkergroen geverfde kamer met uitzicht op het kerkhof.

'Zou er eene veranda op kunnen overschieten, heer kerkvoogd?' vroeg hij, den dokter in de rede vallende.

'Ha, ha! met een deficit in de kas...'

'Maar als de dokter het voorschrijft...'

'We hebben een duur jaar gehad. Die pastorie heeft ons heel wat gekost aan reparatie en opknapping...'

'Boter aan de galg. Er had eene nieuwe, eene betere gebouwd moeten worden. En die zware kosten... bah! het is alles op een zuinigje gedaan: het gemeenste papier voor behangsel...'

'Ja, ja, ja, maar de rekeningen waren hoog, zeer hoog... nu, je

paard wordt ongeduldig, en ik moet nog even hier naar de boerin kijken. Bij de eerstvolgende vergadering zal ik die veranda wel eens ter sprake brengen, doch ik betwijfel het zeer, of daar iets van zal komen... adieu. Thuis goed?' vroeg de dokter, zich nog even omkeerend.

De jonge man haalde licht de schouders op: 'O ja, als men het goed wil noemen. Niet erger of beter dan gewoonlijk.'

'Ik zal eens komen kijken,' beloofde de dokter, terwijl de ander zijn paard weer besteeg en in den draf zette.

Welhaast was hij bij den huize Dennenlust, een lief gelegen buitengoed, waar eene bejaarde dame hem met ontbijt wachtte in eene kamer, waar de gordijnen laag neerhingen voor de gesloten ramen.

'Goeden morgen, moeder! Goed geslapen? Wat eene duisternis! En waarom alles zoo potdicht?' vroeg August, ''t is, om er ziek van te worden,' en voordat de moeder het kon verhinderen, had hij licht en lucht vrijen toegang verschaft. 'Groeten van den dokter,' zeide hij, wel wetende, dat niets zoo geschikt was, om de meestal sukkelende op te monteren.

Haar: 'Zou 't niet tochten?' en: 'Denk om het nieuwe kleed!' werden dan ook dadelijk gevolgd door: 'Heb je dokter gesproken?'

'Ja, hij zou eens naar u komen kijken.'

'Waarom nam je hem niet mee? Hij had hier kunnen ontbijten.'

'Hij moest nog bij eene boerin zijn, maar als ik geweten had, dat u hem noodig kondt hebben.'

'Och! ik heb hem altijd noodig. Ik was den geheelen nacht wat koortsig, en je zoudt niet kunnen gelooven, hoe ellendig ik mij in mijn hoofd voel...'

'Is de thee klaar, moeder? Ik heb honger. Zoo! weer koorts? Dat spijt me... Ja, ja, u zult aan de baden moeten.'

'Och wat. Daar ben ik veel te zwak voor. Sprak de dokter er weer over?'

'U weet, hij is er altijd voor.'

'Dat is te zeggen, als ik sterk genoeg was, doch ik ken mijzelf te goed. Ik weet, dat ik heimwee zou krijgen, als ik in den vreemde was, en liever sleep ik mij hier nog wat voort, dan dat ik...'

Er was geen onderwerp ter wereld, dat August Helder minder boeide dan de gezondheidstoestand zijner moeder, want al voelde zij zich waarschijnlijk niet volkomen gezond, hij had haar, zoolang hij zich herinneren kon, altijd in dezelfde omstandigheden gezien: klagende, meestal medicineerende, steeds den dokter over den vloer en in den regel geneigd, om de ontvangen voorschriften toch niet goed op te volgen, waarschijnlijk in het halve bewustzijn, dat het eene haar al even weinig als het andere volkomen fleurig maakte.

Ofschoon hare huisgenooten aan tafel zelden bespeurden, dat zij minder gebruikte dan de overigen, was het toch bijna zeker, dat zij elke ge-

legenheid zou aangrijpen, om mee te deelen, dat ze heelemaal geen eetlust had, en haar zoon herhaalde sedert jaren bij die vaste aankondiging onveranderd: ‘Nu, moeder, heeft het niet den ouden smaak, wellicht dan toch de oude kracht. We moeten toch maar zoo wat etende blijven.’

Een zuchtend: ‘Ja, kind!’ was daarop altijd het vaste antwoord.

De baden waren in den laatsten tijd de stokpaardjes geworden, die ieder bereed, ofschoon niemand er ernstig aan dacht. Mevrouw Helder was nooit in het buitenland geweest en voelde niet den minsten lust zich te verplaatsen, maar het scheen haar eene soort van genoegen te geven, als zij aangespoord werd, om te gaan, en dan tegenstribbelde, en dokter, zoon en eenige kennissen, die allen even verbaasd zouden zijn geweest, als er werkelijk een reisplan gemaakt werd, kwamen af en toe met die badkuur te voorschijn.

‘Neen, mijn jongen,’ begon zij ook nu weer, ‘de dokter heeft goed praten: ik geloof, dat ik het zou besterven, als ik naar Karlsbad moest...’

‘En daarbij,’ vervolgde de zoon, ‘waren zijne gedachten op dat oogenblik ook te veel in pacht genomen door zijne patiënte in de pastorie; hij maakt zich zeer bezorgd over onze pastoorsche: zwak, geen eetlust...’

‘O, dat is het minste. Ik weet bij ondervinding, hoe men kan leven, zonder bijna iets te gebruiken,’ merkte de moeder aan, een ei pellende, dat zij de gewoonte had, in schijfjes gesneden, met mosterd op haar brood te eten.

‘Ja, maar laten we niet vergeten, hoe u hier steeds zuivere lucht inademt, en dat vergoedt zeker veel. De dokter vreest echter, dat Mevrouw Gerbald er niet bovenop zal komen, omdat haar huis zoo bedompt is en zoo vlak onder het kerkhof ligt.’

August liet zijne moeder tijd, om zich goed in te denken in deze voorstelling, en klaagde toen over de lastige administratie der kerkgoederen: ‘Om eene armzalige veranda te bouwen, moet er vergaderd en weer vergaderd worden en zal de slotsom wellicht zijn, dat er om enkele guldens eene zaak wordt afgestemd, die de dokter dringend noodig vindt.’

‘Kunnen wij onze veranda niet afstaan, August?’

‘Kijk! u is toch een echt lief, goed moedertje,’ riep de zoon uit.

‘Wel ja, niets ligt immers meer voor de hand.’

‘Gij zijt toch eenig in het bedenken van goede dingen, moederlief. Wat zoudt u ervan zeggen, als ik aanstonds eens liet inspannen en u naar de pastorie reed, opdat uzelve de aanbieding kondt doen?’

‘Zou ik durven... na dezen nacht?’ begon de moeder.

‘U kondt wel wat aardbeien voor haar meenemen, is het niet? Hoe laat wilt u rijden? En dan zal ik den tuinman een mooien bouquet laten gereedmaken.’

‘Zou het mij geen kwaad doen?’

‘Ik wed, dat het u goeddoet, om een zonnestraal te brengen in die sombere kamer... en het weer is uitstekend...’

Een paar uren later hield Mevrouw Helder stil bij het hekje, waar haar zoon dagelijks kwam informeeren naar den toestand van het jonge predikantsvrouwtje.

August kende zijne moeder en had met tact en beleid zijn plannetje doorgevoerd. Hij wist wel, hoe zij gaarne de rol van beschermster speelde, en nu zij maar eens met bloemen, vruchten en een vriendelijk aanbod naar de pastorie ging, begreep hij heel goed, dat zij verder zou gaan, dan haar eigenlijk plan was.

Hij had haar opzettelijk geen tijd gelaten, om goed na te denken; anders zou zij zich wellicht herinnerd hebben, hoe er van hare veranda niet veel meer over was, zoodat er waarschijnlijk een aanbod moest volgen, om eene geheel nieuwe te laten bouwen. Het deed er niet toe; zijn doel, om de kleine predikantsvrouw een genoegen te bezorgen, werd erdoor bereikt.

Dat jonge vrouwtje lag hem na aan het hart.

Mevrouw Helder vond de kraamvrouw zeer bleek en slap; zij zat op, doch blijkbaar verlangde ze weer naar bed, en al vertoonde ze met eenige glorie haar kindje, de bezoekster zag duidelijk, hoe ze zich verlicht voelde, toen de baker het kleintje weer overnam.

‘Mijne lieve Willy,’ sprak de bezoekster, nadat zij eenige oogenblikken had zitten praten, ‘ik geloof, dat ik je te veel vermoei, en zal daarom nu opstappen, maar eerst nog dit: de dokter vindt het noodzakelijk, dat ge wat meer buitenlucht inademt, en daar loopen je vooreerst nog te veel zou vermoeien, hebben we bedacht, hoe goed het zou wezen, als je eene veranda op zij van het huis hadt: mogen wij de onze daar laten zetten?’

Eene kleur van verrassing vloog op eens over het bleeke gezichtje: ‘Maar Mevrouw! hoe heerlijk zal dat zijn... en voor Annie...’

‘Ja, maar vooral voor jezelve, mijne lieve. Die wangetjes zien veel te bleek, al worden ze nu even gekleurd. Nu maar, dat is niets: in de buitenlucht - je zult het zien - komen de krachten op vleugeltjes terug, althans bij de jeugd. Gij zijt nog zoo jong; op mijn leeftijd is dat een heel ander geval...’ Hier bedwong Mevrouw Helder door sterke wilskracht haar lust, om Willy inzicht te geven in haar eigen gezondheidstoestand, en de baker hielp haar daarbij, door zonder veel praatjes de zwakke op te nemen en te bed te leggen. Zij bespeurde eene flauwte in aantocht.

De twee vrouwen wisselden een blik van meewarigheid, en reeds wilde de gast zich stillekens verwijderen, toen Willy weer wat bijkwam en hare smalle witte hand naar haar uitstak. ‘Hoe lief van u, om zoo'n prettig plan te maken,’ zeide zij zacht; ‘o, ik geloof stellig, dat de lucht mij goed zal doen. Ik ben zoo kinderachtig, om dadelijk de tranen te voelen opkomen...’

‘Dat klokluiden voor de begrafenissen hindert Mevrouw zoo,’ zeide de baker.

‘Van morgen werd er een kindje begraven, en als ik mijne lieve Annie... ziet u... zoo half slapend en half wakker, komen er soms zulke nare gedachten...’ en Willy's onderkaak beefde van zenuwachtigheid.

Mevrouw Helder drukte met moederlijke bezorgdheid hare hand en sprak bedarend en afleidend: ‘Natuurlijk, dat komt, als men zwak is; dan slaapt men niet volkomen in, maar geloof mijne ondervinding: als je meer buitenlucht hebt, zal de toestand spoedig verbeteren. En onze veranda is zoo groot; bij redelijk goed weder kunt ge er den geheelen dag in wezen... althans... laat eens kijken... hebt ge geschikte meubelen, om erin te gebruiken? Niet? Nu, die zend ik er dus bij, dan kunt ge u geheel installeeren: eene tuintafel, een paar stoelen en eene hanglamp... hoor, laat alles aan mij over; ik zal wel zorgen, dat het naar je genoegen is.’

Willy wist, een paar uren later, niet precies, of zij het gedroomd had of dat er werkelijk eene veranda aan haar huis zou komen, waar ze de vogeltjes hoorde kwinkeleeren, waar een zacht windje haar een heerlijken bloemengeur toewaaide en waar de frissche lucht haar koesterend omgaf. Het geval was, dat ze onder de vriendelijke woorden van Mevrouw Helder insluimerde en dat deze zachtkens heenging, vol opwinding over haar plan, om dat zwakke persoontje op te kweeken.

August vond zijne moeder net, zooals hij zich haar wenschte: vol moederlijke bezorgdheid over het jonge vrouwtje en bezield met lust, om alles spoedig voor haar in orde te brengen.

‘Eene rustbank is ook een noodzakelijk meubel in die veranda; ik ga dadelijk naar den zolder, om naar alles te kijken,’ zeide zij bedrijvig, toen haar zoon haar in het rijtuig hielp.

‘En uzelve geheel en al ziek maken? Neen, neen, moedertje, een glaasje port en dan wat uitrusten, zoodra we thuis zijn,’ sprak de zoon; ‘dat bezoek heeft u natuurlijk aangepakt en we moeten nu dubbel oppassen, opdat u de patiënte eens weer wat troost kunt brengen.’

‘Ja, maar...’

‘Neen, neen, moeder, geene zolderklauterpartijen; dat kan ik doen. Wij sluiten een contract: u is de bedenkster, en ik ben de uitvoerende macht, voor zoover dat althans mogelijk is. Voor vele zaken deug ik alweer niet, b.v. voor het klaarmaken van de kostjes, die zij noodig heeft. Dat is immers altijd uw *fort* geweest, om juist dat voor de zieken klaar te kunnen maken, waar ze trek aan hebben?’

Mevrouw Helder lachte goedkeurend: ‘Wie zelve veel lijdt, kan zich het best verplaatsen in de behoeften van anderen; sommige menschen meenen, dat elke zieke trek moet hebben aan rijst met bessennat.’

‘Bah! als men zich flauw voelt van honger! Neen, kippensoep zal

haar meer verkwikken, zoudt u niet denken? Daar heeft u immers zoo'n wereldberoemd recept van?'

'Ja, nog afkomstig van je grootmoeder. Ik heb er in lang niet aan gedacht en zal het eens weer opzoeken. Dat zal haar goeddoen.'

'En inmiddels zal ik De Bruijn meenemen naar den zolder en met hem overleggen...'

'De Bruijn! die rekent altijd zooveel voor ieder karweitje. Mij dunkt, Pieter en Kees kunnen dat wel af. Ik geloof, dat er haakjes aan zitten, zoodat het gemakkelijk in elkander is te zetten. Je papa heeft ze indertijd laten maken - we hadden toen door die afbraak nog al veel oud hout...'

'Voor meer dan twintig jaar...' mompelde August, doch daar hij zijne moeder niet wilde ontstemmen, zeide hij snel: 'Zeker, Pieter en Kees zouden mij evengoed kunnen helpen, maar zij zijn op het land, en de timmerman zal er toch bij te pas moeten komen. Enfin! ik zal eerst eens zien, of zij goed vorderen met het werk. Hebt u den dominee ook gesproken?'

'Neen, hij kwam niet binnen. Willy was alleen met de baker en het kindje, o... hoe dwaas, nu ik eraan denk... ik heb geheel vergeten naar hem te vragen...'

'Ook net een man, om niet aan te denken, als men hem niet ziet. Of hij zich nog bezorgd maakt over de zwakte van dat lieve jonge schepseltje?'

'Wel, het zou mij niet verwonderen, als hij het niet bespeurde of als hij meende, dat het er zoo bij hoort; die geleerde heeren kunnen zoo dom zijn in de gewone dingen van het leven. Ik heb er een gekend, die, toen zijn kind zich met het hakmes eene ader had doorgehakt, niets beters te doen wist, dan de hand onder de pomp te houden, om de wond ferm te laten uitbloeden...'

'Hè!...'

'In ernst. Als er geene toevallige hulp bij gekomen was, zou het kind erom koud geweest zijn, en ik voor mij geloof, dat onze dominee van hetzelfde allooi is: best en braaf en geleerd genoeg, doch geheel geen verstand van de gewone zaken des levens.'

'Gelukkig, dat u zich Willy's belangen eens gaat aantrekken,' herhaalde August, om zijne moeder te prikkelen tot de noodige belangstelling.

Mevrouw Helder en haar zoon hielden heel veel van elkander, doch op enkele punten konden ze het nooit eens worden: de moeder was zeer zuinig, de zoon daarentegen mocht alles gaarne ferm en royaal doen, zelfs zonder rekening te houden met den staat der kas.

Geheel onbemiddeld was de familie niet, maar toch, er moest gerekend worden, want de bezittingen brachten de laatste jaren heel wat minder op dan voorheen, toen de vader nog leefde.

Deze was met hart en ziel vetweider, boomkweeker en boer geweest

en had verstand van allerlei practische zaken. Zijn eenige zoon daarentegen had gestudeerd of liever was, na ruim vijf jaren student geweest te zijn, thuis gekomen met den titel van meester in de rechten en het volle besef, dat hij alles behalve een meester in eenig vak kon heeten. Sedert een halfjaar had hij nog geen antwoord gevonden op de vraag: 'Wat nu?'

Vroeg men hem naar zijne plannen, hij haalde glimlachend de schouders op of zeide: 'Ja, de plannen! Voorloopig heb ik die nog niet helder voor mijn geest, en... waarom te haasten? Mijne moeder en ik zijn elkander nog niet moede, en na die lange scheiding willen we wel eens wat van elkanders bijzijn genieten.'

'Ik begrijp het wel: als we hier een burgemeester noodig hadden...' dacht de een en fluisterde de ander, en niet zelden werd erbij gevoegd: 'En als het dan eens kwam tot een huwelijk tusschen den jongenheer en Elise van Huissen, het eenig dochtertje van den burgemeester...' Ieder herinnerde zich, hoe dat tweetal des winters samen zoo prachtig schaatsen reed en hoe Elise in de maskeradeweek te Leiden gelogeerd en toen, na hare terugkomst, altijd veel verteld had over al de pret en over het prachtige kostuum van den heer Helder, die een der edelen van het hof voorstelde... ja, de buitenwacht had dit huwelijk al meer dan eens klaargespeeld; alleen de betrokken personen... althans August Helder dacht noch aan de burgemeestersplaats noch aan des burgemeesters lieve dochter... Eigenlijk was hij het toonbeeld van volkomen rustige tevredenheid en leefde voorloopig zonder wenschen voor den dag van morgen.

Het studentenleven had hem in vele opzichten teleurgesteld. Hij stelde er zich hooge idealen van voor en vond nergens dien geest van verfijning en hoogere beschaving, dien hij meende, dat onder de mannen der wetenschap en hunne kweekelingen moest heerschen.

Het hinnerde hem, dat er geene eenheid was; dat de professoren zich zoo weinig gelegen lieten liggen aan de studenten; dat deze in het algemeen weinig achting, weinig genegenheid voor hunne meesters voelden. Het verbaasde hem, dat het vaandel der onmatigheid als een vaandel der beschaving, zonder schaamte, omhoog werd gehouden, en toen hij voor het eerst in een groot gezelschap zelfs dames vergoelijkend hoorde spreken over ergerlijke straatschenderij door jongelui in ontoerekenbaren toestand gepleegd, voelde hij zich van schaamte het bloed naar de wangen vliegen.

Hij herinnerde zich, hoe hij, als kind, eens zijn vader een boerenjongen met zoo ernstige woorden had hooren berispen, toen deze zwaaiende van eene kermis was teruggekomen, dat de knaap onwillekeurig op de knieën was gevallen en uitgeroepen had: 'Het zal nooit weer gebeuren.' En de jongen had zijn woord gehouden; het was hem duidelijk geworden, hoezeer een mensch zich verlaagt, door zich - zij het slechts ééns in zijn leven - over te geven aan onmatigheid.

Dit kleine tooneeltje had diepen indruk op August gemaakt en ook hem bezield met afkeer van alles, wat gemeen is; en toen hij nu, in de stad der wetenschappen, zag en hoorde, hoe lichtzinnig en vergoelijkend allerlei kwaad van de bloem der natie door de vingers werd gezien, verbaasde en griefde dat hem.

Had hij boetpredikersbloed in zich gehad, wellicht was hij als boetprediker opgetreden; in de gegeven omstandigheden hield hij zich zooveel mogelijk verre van wat hem tegenstond. Hij was in eene club verzeild, waar eenige echte 'feestvierders' bij waren, die nooit van uitscheiden wisten en zich om geene maat of tijd ooit bekommerden; sommige anderen lieten zich door hen meesleepen, August niet: hij had den moed of liever - moed was er niet voor noodig - hij bewaarde zijne zelfstandigheid en ging niet verder, dan hijzelf verkoos. Hij toonde, dat hij het gebruik van goede gaven niet versmaadde, doch dat hij een afkeer had van misbruik. Hij deed dat zonder eenig vertoon, stoorde zich aan geene goed- of afkeurende opmerkingen en poogde geene proselieten te maken.

'Ieder moet zelf weten, wat hem te doen staat, en zijne eigen verantwoording dragen', was zijne leuze.

Op den gewonen tijd legde hij zijne examens af en promoveerde, alles middelmatig goed, en daarna keerde hij de academiestad zonder smart den rug toe. Hij had geene enkele onaangename herinnering aan zijn studententijd, doch ook geene bijzonder aangename; het leven in de stad en het wonen op een paar kamers in eene straat waren den buitenman steeds eene kwelling geweest; zijne oogen zochten naar de ruimten der velden; zijne longen verlangden de zuivere en lekkere buitenlucht in te ademen; zijne ooren luisterden tevergeefs naar de muziek der bosschen.

Wat door zijne makkers een feest genoemd werd, vond hij ongenietbaar door gebrek aan lucht en ruimte, en niets vond hij zoo onaangenaam als kostbare spijzen en dranken, genuttigd in de bedorven lucht van gloeiende kachels en sigarenrook.

Het was hem steeds eene verkwikking in de vacantie thuis te zijn, en toen hij zich na zijne promotie weer thuis geïnstalleerd had, straalden zijne oogen van blijde tevredenheid.

Doch wat nu! Ja, juist. Wat nu?

Het burgemeesterschap te Dornhof was niet vacant, en er bestond ook niet de minste reden, om te veronderstellen, dat de burgervader zijn ontslag zou nemen. Het eenige, wat den jongen advocaat te doen stond en wat voor de hand lag, was zijns vaders taak op zich te nemen en al zijne zorgen te wijden aan het beheer der goederen, maar... al ontbrak het hem niet geheel aan lust, het ontbrak hem - en dat wist hij - totaal aan de noodige kennis en aan den rechten zin.

Zijn vader had oog op alles, en met eene soort van intuïtie kon deze beslissen, wat en wanneer dit gekocht en dat verkocht moest worden.

Tot op eenige ponden na kon deze b.v. het gewicht van eene koe op het oog schatten, en daar hij onmiddellijk zag, welk dier meer of minder geschikt was, om vet te worden gemaakt, won hij heele sommen op die vetweiderij, doch dergelijke kennis laat zich niet meedeelen, en als August met zijn vader eens het land inging en zich aan de eene of andere bewering of opmerking waagde, had hij nooit anders gezien dan het medelijdend lachje, waarmee de vader zooveel stumperachtigheid aanhoorde.

‘Blijf jij maar bij je boeken, daar kan je beter uit lezen dan uit de mijne’, heette het dan. En hij was gaan studeeren, de vader was overleden en zoo dreven de zaken zoowat sleursgewijze: August zonder de teugels in de handen, de ondergeschikten allen hunne vaste bezigheden verrichtende.

‘Zeg eens, De Bruijn, is er nog hout, dat aan de pastorie hoort?’ vroeg August aan den timmerman, nadat hij zijne moeder op de sofa had geholpen.

‘Hout, dat aan de pastorie hoort?’ herhaalde de baas verwonderd. ‘Nu, dat zal niet veel wezen, maar waar moet dat voor dienen?’

De baas kreeg tekst en uitleg en krabde zich eens achter de ooren... ‘Hm, hm,’ zeide hij lachend, ‘de dokter en de kerkvoogd, dat zijn er twee. Over elken spijker, die er ingeslagen moet worden in de pastorie, wordt geknibbeld, en dan eene heele veranda... hoe moet dat ding er zoo wat uitzien? Stellig flink ruim en...’

‘Natuurlijk... maar wat er nog van de oude over is...’

‘Ja, jongeheer, meneer wil ik zeggen, maar hoe lang is het al geleden, sedert die uitgezet werd, en hebben we daar niet ook al eens voor broeibakramen van gebruikt?...’

‘Kom, kom, baas, we moeten die veranda toch in alle geval hebben, niet waar? We hebben hier niet zoo'n vriendelijk vrouwtje in de pastorie gekregen, om ze te laten sterven uit gebrek aan lucht; dat mogen de kerkvoogden wel eens bedenken, en willen ze het niet doen... welnu... hoeveel kost zoo'n heel ding?’

‘Ja, dat hakt er meer in, dan men zoo oppervlakkig zeggen zou; u wilt er zeker een dakje op hebben, twee zijkanten met glasruiten, eene halve betimmering van voren en... ja, het beste is, dat ik er even eene teekening van maak en dan zie, wat eraan te doen is.’

‘Als we begonnen met een onderzoek op onzen zolder...’ en zoo geschiedde het dan ook. Gelukkig viel dat onderzoek mee: alles was bijna nog te gebruiken. Toch zouden de onkosten, bij voorloopige raming, stellig niet onder de vijftig à zestig gulden komen, verzekerde De Bruijn, toen hij alles had opgemeten in de pastorie.

‘Vijftig gulden! zoo'n kleine en toch zoo'n groote som - zou de kerkvoogdij?... Mama?...’

August tobde er maar niet hard over; die zaak zou zich wel schikken -

als Willy maar heel, heel spoedig hare veranda had. De ijzeren tuinstoelen en tuintafel werden wat nieuw geverfd, de hanglamp werd van een nieuwen ballon voorzien, maar de zoogenaamde rustbank, eene ijzeren met houten zitting, zag er zeer haveloos uit.

'Dat gaat niet, moeder, die is te slap in de lendenen.'

'Neen, maar...'

'Wat dan? Wel, wat zoudt u ervan zeggen, om die canapé uit de blauwe kamer...'

Mama maakte eene afkeurende beweging.

'Neen, u hebt gelijk, het trijp is erg verschoten, doch als u daar eens eene kleurige hoes over deedt van dat gebloemde... u weet wel...'

'Chits...'

'Ja juist. Iets, dat wat bij haar gezichtje kleurt, dan ziet het er aardig uit; het meubel heeft niets te lijden... ja, dat is een subliem plan van u. Vondt u haar vandaag nog niets aangesterkt? en hoe smaakte haar uw soepje?'

'Ze had wat meer lust. Ik geloof, dat ze zich wel verheugt tegen dat buiten zijn, maar teer, bleek en zwak...'

'Ik zal De Bruijn nog eens aansporen en, Mama... kunt u dat hier aan huis laten doen, dat overtrekken? meen ik. Zoudt u dan niet dadelijk om stalen schrijven? Het zou zoo heerlijk zijn, als alles te gelijk in gereedheid was, en u kondt er haar den eersten keer zelve installeeren...'

'Ja maar, Guus, die canapé op eens te missen.'

'O, te leen, tijdelijk; de kleine last en moeite, die u daarvan heeft, kunnen niet opwegen tegen het goed, dat u er de jonge vrouw stellig mee doen zult. De dokter zei van morgen nog, dat u er hem zooveel genoegen mee deedt...!'

Eindelijk, eens op een prachtigen, warmen zomermorgen, kon men den predikant Gerbald de veranda zien binnenstappen met zijne vrouw in de armen. Hij legde haar met een schok neer op de keurig overtrokken rustbank, eenige minuten van te voren gezonden van Dennenlust, en vroeg: 'Wel, wat zeg je er nu van, Wilhelma? Mooi? Naar je zin? Wat is dat? alweer tranen?'

'Neen... ik ben zoo blij...' en alle moeite doende, om hare tranen te bedwingen, hield zij hem hare hand toe.

'Wil je ook nog iets hebben, wijfje? niet, nu dan ga ik naar boven, ik moet nog wat studeeren; zoo, ben je zoo blij? wel dat is goed. Dag...' en hij ging naar zijne kamer.

De baker had er zich een feest van gemaakt, om als Mevrouw buiten was, de kamer eens een 'fermen opknap' te geven. Ze was veel meer werkmeid dan ziekenverpleegster en begon al met de dienstbode aan het 'uithalen', voordat ze zich overtuigd had, of hare patiënte

wel goed bezorgd was. ‘Dominee zou Mevrouw wel helpen,’ meende zij, al had zij zich ook al deze dagen kunnen overtuigen van dominees onbruikbaarheid in eene ziekenkamer.

Hij was een van die beste, doch grof bewerktuigde personen, die het onderscheid niet kennen tusschen koude en warmte; die het nauwelijks schijnen te proeven, of spijzen en dranken goed of slecht zijn toebereid, en die zich evenzeer op hun gemak voelen in eene slordige als in eene nette omgeving, omdat ze geen oog en geen orgaan hebben voor comfort. Die veranda b.v., hij haalde er in zijn hart de schouders voor op: zijn vrouwtje kon immers in den tuin wandelen en dan weer naar binnen gaan, als ze moe was. Maar nu Mevrouw Helder dat alles zoo besteld had, - het scheen haar eene soort van genoegen te geven - de meeste menschen voelen behoefte iets terug te doen aan den leeraar, die hun wekelijks het goede voorhoudt! - wel, nu had hij er haar voor bedankt, zooals men iemand dankzegt, die een stukje speelgoed aan uw kind geeft.

Voor zieken en zwakken had hij ook weinig medegevoel; hij begreep zulke toestanden niet en kende het a b c nog niet van de wijze, waarop men met patiënten moet omgaan. Hij bracht Willy naar het aardige kooitje en kwam zelfs niet op het denkbeeld, het der zieke daar wat gezellig te maken. Zij had nu hare veranda en moest er nu maar van genieten.

En daar lag dan nu de arme Willy ‘heerlijk buiten!’ maar... zoo alleen, en... die tranen, die lastige tranen... ze kwamen ongevraagd.

Op eens hoorde zij het ijzeren hekje dichtvallen en spoedig daarna voetstappen in den tuin. De dokter? neen... het bleek August Helder te zijn.

‘O, Mevrouw Willy, is u al hier, mag ik maar binnenstappen? Mama meende, dat u iets later buiten zoudt komen, en had er zich een feest van gemaakt u hier op te wachten. Ze wilde u de mooiste rozen uit den tuin aanbieden, maar eene hoofdpijnbui verhinderde haar. En nu heeft zij mij toegestaan, als haar gezant... maar, vergeef mij... u ligt, als ik zoo vrij mag wezen dat te zeggen, niet gemakkelijk. Mag ik eens even helpen?’ en zonder antwoord af te wachten, tilde hij haar op en trok het hoofdkussen wat naar beneden. Nu kon zij liggen en bespeurde eene groote verbetering in haar toestand.

‘Is het zoo niet beter?’

‘Ja,’ het antwoord werd slechts door een knikje gegeven, want nog altijd hinderden die lastige tranen.

‘Ja, Mama was wel wat bang, dat het overbrengen u nog kras genoeg zou wezen, doch de lucht...’ en terwijl hij met zachte stem over dit onderwerp voortbabbelde, maakte hij eene eau-de-cologneflesch los en bevochtigde met den inhoud daarvan haar zakdoek en hare handen.

‘O, pas op, pas op, eene overstrooming,’ riep zij waarschuwend, doch zonder tranen.

‘Dat is een plengoffer aan de zon.’

‘Een zeer verfrisschend plengoffer; hè, dat doet goed.’

‘Ja? Dat dacht Mama wel. Zij heeft een orgaan, om te raden, wat op een gegeven oogenblik juist de wensch van een zieke is... Eerst wat eau-de-cologne, en dan pralines...’ en hij reikte haar eene groote doos vol toe.

Zij ging er dadelijk uit knabbelen en - de tranen bleven geheel achterwege.

‘Alle dames houden van chocolade.’

‘En de heeren niet?’

‘O ja, maar door het rooken vermindert de smaak voor zoetigheden eerder. Toe, eet u er nu eens goed van. Dat kan stellig geen kwaad...’

‘Doctoraal advies?’

‘Ja zeker. Ik ben er geheel van overtuigd, dat maag en tong steeds in zoo snelle telegraphische verbinding staan, dat de laatste maar zeer zelden iets neemt, wat de eerste niet volkomen bevalt.’

‘Dat is toch een regel met uitzonderingen, denk ik?’

‘Neen en ja. Neen voor ieder normaal, geregeld levend, gezond en welopgevoed persoon, maar voor de groote massa, die niet nadenkt en zich geene rekenschap geeft...’

‘Ik wil dan maar deel uitmaken van die groote massa en nog eens snoepen,’ viel zij hem in de rede, nam nog eene praline en hield hem de doos toe.

‘Ja, iets, door u geboden, wil ik niet weigeren. Ik ben zoo blij, dat u weer zichtbaar is. Dornhof zag er in den laatsten tijd allertreurigst uit.’

‘Alleen omdat ik te bed lag?’ vroeg zij vroolijk lachende.

‘Ja. Gelooft u mij niet?’

‘Neen, zeker niet, maar toch is het altijd streelend voor iemand zoo iets te hooren. En ik ben in mijn schik, dat ik Dornhof en den Dornhofers zoo'n heerlijke schadeloosstelling kan geven In plaats toch van hun alleen eene predikantsvrouw te laten zien, lever ik er nu eene domineesdochter bij... en welk eene dochter! een engeltje.. met een wipneus.’

‘In ernst?’

‘Ja werkelijk, hij wipt, maar ik weet niet zeker, of dat bij alle kleine kinderen het geval is,’ voegde zij er langzaam bij.

‘Ik kan stellig nog geene kennis met haar maken?’

‘Zij slaapt en... ik ben het eens met... ja, met welken schrijver ook? die zegt: een zuigeling is een ding, dat slechts waarde heeft voor de moeder.’

‘En voor den vader?’

‘Voor den vader? ja, ook, doch meer in theorie dan in de practijk.’

Hij lachte en zij lachte, en zij zag er nu wel tien percent beter uit dan vóór zijne komst. Dat kwam van de frissche lucht, maar

geholpen door de meerdere opwekking. Ze had behoefte aan wat levendigheid.

Op eens herinnerde hij zich den wenk zijner moeder, om niet lang bij de patiënte te blijven, als hij bij haar toegelaten werd, en hij ging dus opstaan, om afscheid te nemen.

'Ik heb u toch niet te veel vermoeid?' vroeg hij.

'O, integendeel. Het is zoo prettig eens weer beter gezelschap te hebben dan die baker... ja, natuurlijk,' liet zij er dadelijk op volgen, 'mijn man, maar die geleerde heeren hebben zoo velerlei in hun hoofd...'

Men kan zoo heel licht iets zeggen, dat men liever niet of althans niet zóó had moeten zeggen, als men deed. In dat geval bevond zich Mevrouw Gerbald. Ze voelde onmiddellijk, dat ze op de eerste onhandigheid eene tweede had gestapeld, maar in plaats van verlegen te zwijgen, riep zij lachende uit: 'Nu slechts een potlood en een stukje papier, en ge hebt twee bijdragen voor de rubriek van *Punch* over de *things one would rather not have said.*'

'Ik vrees, Mevrouw Willy, dat ik niet snugger genoeg ben, om u te volgen... of... ge wilt mij toch niet de eer bewijzen mij onder de geleerden te rangschikken?'

'Ja, zeker. Een meester!'

'Ja, een meester in de rechten, maar overigens, och, och, als ge eens kondt zien, hoe weinig geleerdheid er in zijn arm hoofd is gevaren...'

'Ik heb toch een onbegrensd respect voor alle gegradueerden.'

'Hebt gij velen van dichtbij gezien?'

'O ja, ik ben in eene academiestad opgevoed... opgegroeid,' veranderde zij.

Hij had op de tong, om te vragen, waarom zij die wijziging aanbracht, doch opmerkende, hoe bleek zij werd, ging hij opstaan en vroeg: 'Is het geen tijd voor u, om te slapen? of om iets te gebruiken? Wacht, ik zal de baker bellen; o, heeft u hier geene bel? dat is verkeerd.' Hij riep in de gang om de baker, die dadelijk verscheen met hoog opgestroopte mouwen en natte handen. 'Baker, ik geloof, dat het tijd wordt voor Mevrouw...'

'O! 't is zonde ja, Mevrouw had al voor een halfuur haar ei moeten hebben. Ja, met dat werken... ik ben zoo druk aan het afnemen...' en baker slofte spoedig heen, om het benoodigde te halen.

Hoe gaarne August zou zijn gebleven, om het zwakke vrouwtje te helpen, hij durfde zich dat recht niet geven en nam dus afscheid, met een hart vol zorgen.

'Die akelige oude pruik,' prevelde hij, 'om dat bekoorlijke schepseltje zoo te verwaarloozen ter wille van de zoogenaamde geleerdheid. 'k Zou wel eens willen zien, waar die in bestond; misschien in de lectuur van een Fransch romannetje, en zoo'n onmensch van eene baker! vergeten!.... het eenige, waar zoo'n wezen om heeft te denken.....

Waarom ze toch bij voorkeur de zorg voor kraamvrouwen en pasgeboren menschjes aan zulke wijven toevertrouwen? Als ik dokter geworden was, zou ik daar eene hervorming in hebben gebracht.'

'O, Mama!' zeide hij thuiskomende, 'wat heeft u zich een eerezuiltje van dankbaarheid in het hartje van Mevrouw Gerbald gebouwd. Zij vond geene woorden, om te zeggen, hoe heerlijk het voor haar was, eens weer buiten te kunnen zijn. Het is dan ook een kapitale inval van u geweest en wat een geluk, dat u die canapé zoo keurig in orde bracht. Het stond zoo lief.'

Mevrouw Helder genoot met opgetogen gelaat en vroeg om meer, dat gaarne gegeven werd. 'Ja, zij verlangt zeer u zelve dank te zeggen, doch heeft voorloopig mij opgedragen dat te doen. Maar... maar wat ziet zij er zwakjes uit...'

Dit was gevaarlijk terrein, want: van zwakte gesproken... neen, het was niemand geraden zich op dat punt te wagen aan de concurrentie met de moeder van August.

'Ja, Mama... als u niet doet, wat de dokter zegt, en naar de baden gaat...'

'Och, kind... je weet...'

'Ja, ja, ik weet maar al te goed, wat eene onvolgzame patiënte u is voor onzen armen dokter. Nu maar, als u dan niet uit wilt gaan, moest u eens eene logée vragen.'

'O, neen.'

'Dat ook al niet? Moeder, moeder, wat moet ik met u beginnen!'

'Laat mij maar aan mijn lot over en bezorg mij een aardig schoondochtertje; dan zullen we met ons drieën op reis gaan,' zeide de moeder en dreef nu den zoon op de vlucht.

Dit was een onderwerp, waar hij den laatsten tijd heelemaal niet over kon denken of spreken. Waarom niet? - Hij stelde zich die vraag niet en zocht er dus geen antwoord op.

(Slot volgt.)

Uit den vreemde,
meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.

Eene schoonzuster.

Een jaar na haar trouwen had Klara de gelegenheid, om haar echtgenoot al de zelfopofferende liefde te bewijzen, welke zij zich tot plicht had gemaakt.

Alle drie de kinderen werden aangetast door het roodvonk, dat in de stad heerschte, en de beide meisjes in zulk een hevigen graad, dat het leven der lijderesjes dagenlang groot gevaar liep. De kracht van Klara scheen onuitputtelijk, dag en nacht; de kinderen misten de moederliefde niet.

Klara had geene andere gedachte, dan dat zij de kinderen van haar echtgenoot moest trachten te behouden, al zou zij eronder bezwijken.

Zijn bekommerd gelaat, zijne liefderijke stem, wanneer hij zich over een van de bedjes heenboog, wekten telkens bij Klara de herinnering op aan dat uur, toen diep medelijden met hem het heerschende gevoel in haar leven was geworden. Zoolang zij de uitdrukking van angst op zijn gelaat las, was er voor haar geene quaestie van slapen of rusten of zelfs vermoeid schijnen.

Het lot was hem genadig: het gevaar zweefde voorbij, de koorts week en de kinderen sliepen zich weder gezond.

In een van die uren van diepe rust, onder het gevoel van bevrijding van den druk van zoovele dagen, liet Rudolf teeder zijne hand over het hoofd zijner vrouw gaan.

‘Ik wilde, dat ik kon uitdrukken, wat ik voor u voel,’ zeide hij diep ontroerd. ‘Hoe kan ik u ooit vergelden, wat gij aan mijne kinderen doet!’

Zij had hare wang tegen zijne hand gedrukt en zeide niets; doch hij zag, dat zij beefde, en toen voelde hij plotseling, dat zijne hand nat van tranen werd.

Snikkende leunde zij tegen zijn schouder.

‘Gij zijt óververmoeid; het is de overspanning van uwe zenuwen, die zich nu wreekt, mijn arm kind,’ troostte hij, met onuitsprekelijke zachtheid in zijne stem. Doch er lag eene pijnlijke vraag in zijne oogen en hij keek vol angst op haar, op hare onbedaarlijke droefheid, neder.

Sedert lang werd hij gekweld door de gedachte, dat zijne vrouw een verdriet had, dat hij niet begreep.

De beterschap der kleine Anna ging het langzaamst vooruit; zij bleef bleek en stil, onrustbarend zacht en zoet, zij, die zulk eene wildzang was geweest;

de dokter zeide, dat het zenuwgestel van het kind in de war was, en schreef een langdurig verblijf in eene bergachtige boschlucht voor.

Toen dacht Klara aan een bekoorlijk plekje aan den voet van een bergrug, waar zij jaren geleden eenigen tijd had vertoefd: het Badenermeer, aan alle zijden door bosschen ingesloten en door hooge rotsen tegen guren wind beschermd; een ideaal van rust en vrede en verkwikkende lucht, waarbij in de eerste weken, in Juni, ook nog eenzaamheid te vinden was. Daar ging Klara met haar patiëntje heen, terwijl de twee andere kinderen, die reeds school gingen, met hun vader in de stad moesten blijven.

Anna bleef nog altijd bleek en stil, ofschoon zij van den ochtend tot den avond buiten was. Doch op Klara had het leven in die gezonde lucht een merkbaren invloed.

Zulk een levenslust stroomde haar door de aderen, dat zij al de kracht, welke het bleeke kind moest opdoen, in zichzelve dagelijks voelde toenemen.

De adem der bergen, de boschlucht, die haar om de slapen woei, werkte als eene verjongingskuur, zoodat zij een gevoel had, alsof er een last van tieu jaren levens van haar werd afgewenteld, alsof zij weder zingen en lachen kon als een meisje van twintig jaren.

Er waren in het kleine, doch aangename hotel slechts weinig gasten, die zich onwillekeurig bij elkander aansloten, hoewel zij van weerszijden met het voornemen gekomen waren, geene kennissen te zoeken. Aan het hoofd der *table d'hôte* zat een Noordduitsche baron, die reeds wekenlang met zijne echtgenoote in het hotel was en onvermoeid naar forellen vischte; dan waren er onder de ‘stamgasten’ een gepensionneerde kolonel en een ziekelijke dichter, die urenlang tegenover elkander aan het schaakbord konden zitten; vervolgens kwam er nog eene schilderes aan tafel en naast Klara zat een ernstige jonge man, die zelden een woord sprak, slechts een grapje overhad voor de kleine Anna en voor het overige den beschaafden man verried, gewoon in goede kringen te verkeeren. Hij was Klara gewezen geworden als een arts uit Dresden, en zij had met ingenomenheid gedacht: ‘Dus een oude stadgenoot van mij!’

Wijl hij evenwel volstrekt geene aansluiting scheen te zoeken en zijzelve noch de gaven noch den lust bezat, om een zwijgenden tafelbuurman aan het praten te brengen, was het tusschen hen bij een vriendelijken groet en een paar beleefde woorden gebleven.

Doch in zekeren nacht werd Klara eensklaps door een angstig kreunen van de kleine Anna uit haar slaap gewekt. Het kind snakte wanhopig naar lucht, keek hare mama als om hulp smeekende aan, en in eene vreeselijke benauwdheid klemde zij hare handjes om Klara's arm.

Eenige oogenblikken lang was Klara radeloos; zij begreep de oorzaak van de benauwdheid niet en de gedachte, dat het kind misschien zou sterven, terwijl haar vader niet bij haar was, en dat zij hem het ontzettende verlies zou moeten schrijven, maakte haar wanhopig.

Daar herinnerde zij zich, midden onder de voorstelling van de vreeselijkste mogelijkheid, dat er een dokter in het hotel logeerde.

Zij trok aan de bel en toen er, na eindeloos wachten, een dienstmeisje verscheen, liet zij de zorg voor het kind voor eenige oogenblikken aan haar over en ijlde met angstig kloppend hart de trap op, naar de kamer van dokter Eekwoud.

Eene seconde lang streed zij met hare verlegenheid; doch toen behaalde de angst voor het kind de overwinning op haar schroom.

'Dokter!' riep zij, op de deur kloppende, 'vergeef mij, dat ik u stoor, maar mijne kleine meid is zoo ziek; ik zou u zoo dankbaar zijn, als gij eens naar haar wildet komen zien.'

Bij de eerste woorden hoorde zij reeds beweging; de dokter was terstond wakker geworden.

'Ik zal aanstonds komen, Mevrouw,' klonk het van binnen.

Eerst later viel het haar in, hoe zonderling het was, dat de vreemde man terstond hare stem had herkend; doch in dat oogenblik betuigde zij slechts met een enkel woord haar dank en snelde naar het ledekantje van het kind terug, om het gerust te stellen, terwijl zij naar het geringste geluid luisterde, totdat de verlangde voetstappen en het zien van den ernstigen man haar die verademing brachten, welke de komst van den geneesheer in zulke benauwde oogenblikken geven kan.

Het was toevallig, dat de benauwdheid van het kind bijna in hetzelfde oogenblik, waarin hij het aanraakte, om het eene andere ligging te geven, scheen te bedaren en zij haar vermoeid hoofdje op de kussens liet zinken. In Klara's zenuwachtige overspanning kwam haar die plotselinge verandering bijna als een wonder voor, en hoewel de dokter haar glimlachend verzekerde, dat de natuur ook zonder zijn toedoen geholpen zou hebben; dat de benauwdheid bovendien niet van zoo gevaarlijken aard was geweest, als zij zich had voorgesteld, bleef zij nochtans onder den indruk, dat zijne tegenwoordigheid haar redding had gebracht.

Dokter Eekwoud gaf een recept voor het geval, dat de aanval van asthma zich zou herhalen, en bleef nog eenige oogenblikken over het bedje heengebogen staan, om het rustig ademhalende kind gade te slaan.

Het was zoo stil in huis, dat men de boomen door het venster, dat de dokter had opengeschoven, kon hooren ruischen. Hij richtte zich op en keek de jonge vrouw deelnemend aan.

'Wat ziet gij bleek,' zeide hij.

Bij die woorden kwam er vanzelf een blos op hare wangen.

'Ik kan u niet genoeg danken, dat gij uwe nachtrust voor mij hebt opgeofferd,' zeide Klara, toen hij heenging, wijl het kind gerust in slaap bleef.

'Mevrouw,' was zijn antwoord, 'dat offer is al zeer gering.'

Den volgenden morgen, toen hij nog eens naar het kind kwam kijken, dat weder geheel hersteld was, vertelde hij aan Klara, dat hij sedert een jaar zijne uitgebreide praktijk had opgegeven en zijn vak niet meer uitoefende, doch dat hare stem zoo angstig, zoo smeekend was geweest, dat hij in dat oogenblik zijn vast besluit had vergeten en de belofte, welke hij zich had gegeven, had moeten verbreken, om haar geen weigerend antwoord te geven.

'Dan ben ik dubbel verplicht voor uwe bereidwilligheid, dokter,' antwoordde Klara; 'maar als het niet onbescheiden was, zou ik zeggen, dat zulk een besluit van u mij onbegrijpelijk voorkomt. Wat zou ik gaarne dokter zijn, indien ik een man was. Het schijnt mij zoo heerlijk, het lijden van onze arme menschheid te kunnen verzachten. Wat moet er eene bevrediging liggen in uw beroep, al eischt het de opoffering van de persoonlijke vrijheid van hem, die het uitoefent!'

Hij zuchtte diep.

‘En indien gij jarenlang gewerkt hadt, Mevrouw, jarenlang alle levensgenot hadt opgeofferd, om altijd dieper door te dringen in het raadsel, dat leven en dood ons opgeven; indien het inderdaad het hoofddoel van uw leven geworden ware, te verzachten, te helpen, te redden, en gij dan bij het begin van uwe loopbaan reeds hadt moeten beleven, dat gij lieve oogen moest zien breken, onder uwe handen een groot geluk moest zien instorten, zoudt gij dan niet, evenals ik, wanhopig geworden zijn om het gebrekkige van uwe wetenschap?’

Klara was overtuigd, dat de tot nog toe zoo stilzwijgende man niet gemakkelijk die diepe wond van zijn hart openbaarde. Zij voelde zich door zijn vertrouwen gestreeld, en zij, die gewoonlijk zoo weinig geneigd was, naar de aangelegenheden van anderen te vragen, vroeg nu vol innige deelneming: ‘Hebt gij uwe verloofde of uwe vrouw verloren? een u dierbaar leven niet kunnen redden?’

‘Ja en neen, Mevrouw,’ zeide hij, na een oogenblik geaarzeld te hebben, en die diepe moedeloosheid, die een floers over zijne oogen kon leggen, lag weder op zijn gelaat. ‘Ik ben nooit verloofd geweest; maar ik heb een vriend gehad, dien ik als een broeder liefhad en die inderdaad een geluk had gevonden, zooals aan weinig menschen te beurt valt. Hij beminde zijne vrouw en zijn kind met al de hartstochtelijkheid van zijn zuidelijk temperament, en in weinig weken werd al zijn huiselijk geluk verwoest. Zijn kleine jongen stierf aan diphtheritis; ik had hem behandeld, Mevrouw, en de arme moeder, die kort daarna een tweede kind wachtte, werd zoo hevig ziek, dat er eene operatie noodig was, - en zij bleef onder de chloroform-narkose. Ik had wel de hulp van een collega ingeroepen; ik had de dosis nauwkeurig berekend, het hart der arme vrouw onderzocht - en toch kwam er plotselinge verlamming door eene van die geheimzinnige complicaties, die met de voorzorgen van den geneesheer spotten. Al de zwaarte der verantwoordelijkheid viel op mij. Mijn vriend, die het slachtoffer van eene diepe melancholie was geworden, wilde mij niet meer zien; een bewijs, dat hij mij den dood van vrouw en kind weet; mij, dien hij zoo onbepaald placht te vertrouwen. Sedert dien tijd heb ik den moed verloren, aan een ziekbed te staan. Het zou misschien wenschelijk voor mij geweest zijn, indien ik mijn beroep had moeten uitoefenen om den wil van mijn dagelijksch brood, doch ik ben niet arm, al werk ik niet... En - hoe zou ik mijn nutteloos, verloren leven, met al zijne sombere herinneringen, kunnen dragen zonder de hulp van die tijdelijke vergetelheid, welke een druppel opium geeft? Ik ben hier gekomen op de dringende bede van mijne vrienden en ambtgenooten, om het gebruik van morphine af te wennen, waartoe ik mijne toevlucht heb genomen; doch ik kan niet, en waartoe ook? Wat doet het ertoe, of ik mij langzaam vergiftig?’

Klara kon niet terstond zeggen, hoezeer die zwakheid van karakter haar tegenstond; doch zij stelde reeds zooveel belang in hem, dat zij hem zeer gaarne van zijne ziekelijke gemoedsstemming wilde genezen.

Wijl zijzelve zich van hare innige liefde voor Rudolf bewust was, had zij er niets tegen, dat dokter Eekwoud haar dikwijls in het bosch kwam opzoeken, waar zij met de kleine Anna zat, en wanneer hij haar verzocht, of hij haar op hare wandelingen mocht vergezellen. Er waren veel punten van aanraking tusschen hen, wijl zij beiden uit Dresden waren. Wijl het kind na een paar

van zijne voorschriften zichtbaar frisscher en vroolijker was geworden, geloofde zij onvoorwaardelijk aan zijne kennis, en het was haar eene groote zegepraal, toen zij hem eindelijk op zekeren dag had bewogen, eene arme zieke vrouw te gaan bezoeken, voor wie een dokter, die geen geld vroeg, eene ware uitkomst was en die hem kort daarna kwam verzoeken, ook hare dochter te behandelen.

De jonge man wilde er niets van weten, doch toen Klara vriendelijk zeide: 'Och, doe het toch,' stond hij op en beloofde met de boerin mede te gaan.

'Ik kan uwe stem niet weerstaan,' zeide hij; 'zij herinnert mij aan Dresden en roept allerlei herinneringen in mij op.'

'Ik wou, dat ik inderdaad invloed op u had!' antwoordde Klara moedig. 'Indien ik wist, dat gij doen zoudt, wat ik u vroeg, zou ik u een groot verzoek doen.'

'Een groot verzoek, Mevrouw?'

'Ja.' Zij keek hem met een ernstigen glimlach aan. 'Ik zou u verzoeken, mij het fleschje te geven, waaruit gij uw vergif neemt.'

Hij keek haar weifelend, half verschrikt aan en zeide:

'Ik voel, dat gij het goed met mij meent; ik moet u zeer dankbaar zijn... en... ik kan u het fleschje niet weigeren. Ik vrees alleen maar, dat ik, zoodra de onwederstaanbare zucht, om mij te verdooven, mij overvalt, te voet of te paard naar de eerste de beste apotheek zal gaan, om een ander te halen.'

'Neen, dat zult gij niet!' riep zij bijna heftig. 'Hebt gij dan in het geheel geene zelfbeheersching? Gij, een man!'

'Misschien kan ik die vreeselijke uren te boven komen, indien gij mijn bijzijn zoudt willen verdragen in de uren, waarin ik mij het rampzaligst voel.'

'Dat wil ik dan beproeven,' zeide zij, na zich even bedacht te hebben. 'Ziet gij, ik heb eigenlijk mijne bestemming gemist: het beroep van pleegzuster; ik oefen het bij iedere gelegenheid gaarne uit.'

Zij zag de verbaasde oogen niet, waarmede hij haar aankeek. Het kwam niet in haar op, hoe zonderling hare woorden zijn moesten in den mond eener jonge vrouw, die nauwelijks twee jaren getrouwd was; zij begreep niet, dat hij er de gevolgtrekking uit zou maken, dat haar huwelijk niet gelukkig was. Zij dacht slechts aan de vervulling van een plicht van menschenliefde, wanneer zij des avonds, als zij hem onder zijne onthouding zag lijden, niet moede werd hem afleiding te geven en hem op de heerlijke natuur te wijzen, als de zon een rooskleurig licht wierp op de hooge bergtoppen. Het was haar een strijd tegen een vijand, die hem aanviel, en somtijds zag zij, dat hij op het punt stond te bezwijken en dat hij zich slechts door eene smeekende uitdrukking in hare oogen staande hield. Het kwam wel eens bij haar op, dat haar druk verkeer met een ongehuwden man aanleiding tot kwaadsprekerij zou kunnen geven, doch zij was zich zoo sterk bewust van hare zuivere bedoeling, dat zij die gedachte dan weder als bespottelijk verwierp.

V.

Zoo was er menige week voorbijgegaan, en Klara verwachtte haar man en de oudere kinderen. Zij verheugde zich op het oogenblik, waarin Rudolf zijne kleine Anna in bloeiende gezondheid zou wederzien.

‘Zou hij ook oogen hebben voor de frisscher kleur en de ronder wangen zijner vrouw?’ vroeg zij zich, niet zonder bitterheid.

Het was een warme dag; Anna was, op eene plaid, op den grond in het bosch in slaap gevallen. Klara zat op eene bank aan den oever van het meer, in de schaduw van een bruinen beuk.

Dokter Eekwoud kwam zich daar bij haar voegen en had een bouquet alpenrozen op de bank naast haar nedergelegd.

‘Ik ben van morgen daar reeds boven op de rotsen geweest,’ zeide hij met heldere oogen. ‘Gij kunt niet gelooven, Mevrouw, welk een ander mensch ik ben geworden. Gij hebt mij gered. Ik heb eene geheele week zonder morphine geleefd; ik ben genezen, en dat heb ik aan u te danken.’

‘Wel neen,’ antwoordde Klara, die nu voor het eerst getroffen werd door een te warmen gloed in zijne oogen. ‘Gij hebt het te danken aan deze berglucht en aan uzelven. Maar, wijl ik u wel wat heb geholpen in uw strijd, zou ik u gaarne tegen alle mogelijke verzoekingen beschermen. Beloof mij, op uw woord van eer, dat gij nooit weder uwe toevlucht tot morphine zult nemen, tenzij gij er door hevige pijnen toe gedwongen wordt.’

‘Gij eischt veel,’ was zijn antwoord; ‘maar... welnu, ik geef u mijn woord van eer.’

Zij zaten een paar minuten zwijgend naast elkander; daarna zeide Klara:

‘Het was eigenlijk wel wat erg, dat ik een eed van u heb gevorderd; maar het doet mij toch genoegen, dat gij hem heb gedaan; het is een bewijs, dat gij weder vertrouwen in uzelven stelt.’

Hij schudde zijn hoofd. ‘Och,’ zeide hij, op een toon, die Klara verlegen maakte, ‘gij kunt van mij eischen, wat gij wilt. Om uwentwil alleen is de wensch in mij ontwaakt, weder gezond te worden; gij hebt méér macht over mij dan ikzelf, omdat...’

Hevig ontsteld hoorde Klara die woorden en strekte afwerend haar arm uit, om hem te verbieden voort te gaan. Zij werd eensklaps diep bedroefd, want de hartstochtelijkheid van den dokter wekte de herinnering aan haar eigen wanhopig smachten naar liefde bij haar op.

Zij zocht naar een antwoord, doch eer zij het had gevonden, riep eene kinderstem:

‘Mama, Mama, hier zijn wij! Wij hebben u verrast en zijn van morgen om vijf uren opgestaan en papa heeft gezegd, dat wij van middag bootje mogen varen!’

Klara was hare ontroering nog niet geheel meester, toen Rudolf hare handen gevat en haar een hartelijken kus gegeven had. Zij had nooit geleerd te verbergen, wat er in haar omging. Eerst na eenige oogenblikken vond zij haar bedaarden toon terug, om den jongen dokter, die met een pijnlijk gevoel, dat hij bij deze familiehereeniging ten eenen male overbodig was, bij hen stond, aan haar echtgenoot voor te stellen.

‘Dit is dokter Eekwoud, die mij in mijn angst voor Anna heeft geholpen’, zeide zij, om haar man eene dankbetuiging te ontlokken. Doch Rudolf vergenoegde zich, het weder blozende en ronde gezichtje van het kind te streelen; hij boog slechts en mompelde eenige beleefde woorden, zonder den dokter de hand te reiken.

De beide mannen stonden een oogenblik zwijgend tegenover elkander,

waarna dokter Eekwoud zijn hoed afnam en met een: ‘Ik wil u niet langer storen’, zich omkeerde en heenging.

Zijne plaats aan tafel bleef ledig dien dag, en in den namiddag maakte de familie een grooten toer en kwam eerst laat in het hotel terug. Rudolf had zich al dien tijd uitsluitend met zijne kinderen beziggehouden en nauwelijks een woord tegen Klara gesproken. Er lag eene vreemde, donkere uitdrukking op zijn gelaat, en Klara voelde weder die beklemmende verlegenheid voor hem, die alle vertrouwelijkheid onmogelijk maakte. En toch was hare behoefte aan zijne liefde sterker dan ooit, en bij dat leed kwam nog hare bekommering om den jongen man, voor wien zij inderdaad een vriendschappelijk gevoel had. Zijn te warme toon van dien morgen had haar de treurige voldoening gegeven, dat zij dan toch niet zoo geheel alle aantrekkelijkheid voor een man miste en dat zij evengoed als andere vrouwen huwelijksgeluk had kunnen smaken. Voor Rudolf was zij toch slechts eene ontoereikende vergoeding van zijn verloren geluk.

Zij sliep dien nacht niet en verbeeldde zich, dat zij haar man in de kamer boven de hare, waarmede hij zich nog een paar dagen moest vergenoegen, onrustig hoorde loopen. Zij zag in hare verbeelding zijn strak gezicht, waarin zij niets dan verdriet zag over zijn verloren geluk.

Zij ademde vrijer, toen Rudolf haar des morgens zeide, dat hij nog naar het station moest, om te zien, of al het goed behoorlijk aangekomen was en bezorgd zou worden; zij kon de kinderen gerust aan de kinderjuffrouw overlaten en besloot alleen in het bosch te gaan wandelen.

Dat alléénzijn was haar eene ware verkwikking.

Zij liep eene hoogte op, vanwaar men het uitzicht had op het dal. In die rust, in dat verrukkelijke natuurtooneel moest zij het evenwicht harer ziel wedervinden. Op het gras gezeten, met hare handen in haar schoot gevouwen, liet zij de koele berglucht hare wangen streelen en hield zich, zooals zij zoo menigmalen had gedaan, den plicht van zelfverzaking voor. Doch zij kon haar wensch naar een inniger, hartelijker samenleven niet zoo goed onderdrukken als anders.

Daar schrikte zij uit hare gepeinzen op door eene schaduw, die op het gras viel.

Hare eerste gedachte was, dat de dokter haar gevolgd kon zijn, en zij voelde eensklaps den moed tot eene verklaring, waartegen zij den vorigen dag nog zou hebben opgezien.

Doch het was haar echtgenoot, die nu voor haar stond; hij zag bleek, ofschoon hij de zweetdruppels van zijn voorhoofd wischte, en hij hijgde als na een te snellen marsch.

‘Zit gij hier alleen?’ vroeg hij en keek haar doorborend aan. ‘Zijt gij alleen uit het hotel hier aangekomen?’

Zij keek hem strak aan; zijne stem klonk vreeselijk opgewonden; zóó had zij hem nog nooit gezien: met brandende oogen, in eene onrust, welke hij in het geheel niet kon bedwingen.

‘De kinderen waren immers vergenoegd met Amelie aan het spelen, en wijl wij haar nu eenmaal hebben, moeten wij hen toch een paar uren aan haar kunnen overlaten,’ was haar antwoord.

‘Er is nu geene quaestie van de kinderen. Ditmaal eens niet; het is om òns te doen!’ riep hij, zoo hartstochtelijk, dat zij ontsteld opsprong en dichter bij hem kwam.

‘Rudolf, wat scheelt u?’ vroeg zij vol angst.

‘Houd mij niet voor blind, Klara! Ik heb wel gezien, hoe gij gisteren schriktet, toen gij mij zaagt! Denkt gij, dat ik niet heb gezien, hoe die man u aankeek? Ik ben van morgen weggeloopen, maar men ontloopt zijne gedachten niet! Toen ik mij voorstelde, hoe hij gisteren naast u op die bank zat, kon ik geen stap meer vooruit; ik liep zoo hard, als ik kon, terug en toen ik u niet in het hotel vond...! Klara, ik zal nooit het kwartier vergeten, waarin ik naar allerlei mooie plekjes ben geloopen met de gedachte, die mij dol maakte, dat ik u niet alléén zon zien...’

‘En al hadt gij mij niet alleen getroffen, Rudolf?’ viel zij hem fier in de rede. ‘Mij dunkt...’

Doch hij liet haar niet uitspreken.

‘Ik weet niet, wat er dan gebeurd zou zijn,’ stiet hij uit. ‘Ik voel, dat een man in zulk een gemoedstoestand als den mijnen tot alles in staat wordt. Ik had mij onder het lezen van uwe brieven tóch reeds zoo over dien dokter geërgerd, wiens naam ik zoo dikwijls las; en toen ik hem nu gisteren zag, jong en mooi, en u naast hem met een verward gezicht... verwondert het mij nog, dat ik mij, uiterlijk althans, tot kalmte heb kunnen dwingen. En wekenlang zijt gij met dien man in deze eenzame streek geweest.’

Zijne tanden knarsten op elkander en hij beefde over zijn geheele lichaam.

‘Ik begrijp u niet, Rudolf; ik begrijp die bovenmatige hartstochtelijkheid niet,’ zeide Klara, bleek en ontsteld. ‘Is het mogelijk, dat gij het zelfs voor één oogenblik denkbaar vindt, dat ik zóó slecht zou zijn, dat ik uw naam in gevaar zou brengen? dat ik zou vergeten, wat ik u en mijzelve verschuldigd ben? Hebt gij zóó weinig vertrouwen in mij? Ik dacht, dat ik u voldoende heb bewezen, dat ik niet lichtzinnig over mijne plichten denk.’

‘Vergeef mij!’ bad hij op zachteren toon en hij klemde hare vingers in zijne gloeiende hand. ‘Dat heb ik in dezen verschrikkelijken nacht honderd malen tot mijzelven gezegd: zij is te fier, om haar woord te breken; te nauwgezet van geweten, om trouweloos te zijn. Doch ik kon de vreeselijke gedachte niet verjagen, dat die trouw u mogelijk eene zware opoffering was; dat gij enkel uit medelijden met mij en de kinderen bezield waart en verteerd werdt door geheimen hartstocht.’

De oogen van Klara werden vochtig bij den zachteren klank zijner stem, bij het zien van zijne smart. Het was haar als een droom, die opgewonden taal uit zijn mond te hooren.

Met een smachtend verlangen naar onbeperkte waarheid tusschen hen beiden zeide zij zacht: ‘Een geheime hartstocht, Rudolf? Wat zou die vreemde man voor mij zijn? Het is waar: ik stelde belang in hem en had medelijden met hem. Maar dat hij liefde voor mij kon opvatten, is mij nooit in de gedachte gekomen, eer hij het mij gisteren wilde zeggen, juist toen gij kwaamt. Ik ontken niet, dat zijne woorden indruk op mij maakten; dat zij mij bedroefden. Zij hebben een groot verlangen in mij doen ontwaken, niet naar hem, doch naar liefde; naar het ongekende geluk, de dierbaarste schat te zijn voor een man...’

‘En dat zegt gij mij, dien gij altijd bijna schuw ontweken hebt!’ viel hij haar in de rede. ‘Gijzelve hebt eene atmosfeer van koelheid om ons geschapen, al uwe liefde aan de kinderen geschonken en voor mij nooit méér dan welwillendheid getoond.’

‘Omdat ik wist, dat gij Anna nooit hadt vergeten; dat gij mij getrouwd hadt om den wil van de kinderen; wijl mijne moeder u feitelijk tot dien stap heeft gedwongen. De brief, dien zij u drie dagen vóór onze verloving heeft geschreven, is mij onder al die andere in handen gekomen en van dat oogenblik af heb ik geweten, dat ik mij geene illusies van ons huwelijk moest maken.’

‘Die brief!’ herhaalde hij, na een oogenblik van ontsteltenis. ‘Ik wil niet ontkennen, Klara, dat hij mij tot een besluit heeft gebracht; dat hij aan mijn aarzelen een einde heeft gemaakt. Denk evenwel niet, dat een man met een meisje van uwe gaven bijna twee jaren kan samenwonen, zonder dat de wensch in hem opkomt naar eene inniger verhouding. Gij weet niet, hoe dikwijls mij eene beslissende vraag op de lippen zweefde, als wij des avonds met ons beiden waren, en hoe eene bijna angstvallige terughouding mij afschrikte. Gij kunt er zoo ongenaakbaar uitzien, Klara! Bij dien brief van uwe moeder kwam plotseling mijn angst, dat gij mij zoudt verlaten; die angst heeft mij toen moed tot spreken gegeven; ik *moest* u vasthouden, zóó, dat niemand mij u ontnemen kon.’

Zij waren, al pratende, een eind ver geloopen en stonden nu voor eene bank in de schaduw van een elzeboom, waar Rudolf zijne vrouw naast zich trok.

‘Gij vergist u, Klara, als gij denkt, dat ik bij mijn huwelijk uitsluitend aan de kinderen heb gedacht. Ik heb óók gehoopt op geluk voor mijzelven. Ik heb Anna niet vergeten; doch, als men nog niet oud en afgeleefd is, ontwaken naast de smart, die ons heilig is, weder nieuwe wenschen; slechts is het geloof aan de macht, om gelukkig te kunnen maken, niet meer zoo sterk als in de jeugd. Een man van mijne jaren zou zich schamen, afgewezen te worden, en hij moet zijne behoefte aan liefde eenigszins angstvallig verbergen. Doch voor eene vrouw, die hij liefheeft, vindt hij zijne jeugd terug.

Ik heb nooit vergeten, Klara, dat gij vele jaren jonger zijt, dan ik ben, en reeds op onze huwelijksreis merkte ik, dat gij een offer hadt gebracht aan de kinderen uwer zuster en dat ik slechts uw oude zwager was, wiens teederheden uwe verwondering wekten.’

‘O, Rudolf, Rudolf!’ borst Klara uit; ‘ik was alleen zoo koel, omdat ik niet wilde verraden, dat ik u liefhad, van het begin af. Ik heb nooit gevoeld, dat ik iets opofferde; ik was goed voor de kinderen, omdat het de uwe zijn; omdat ik zoo innig veel van u houd.’

In dat gelukkige uur begrepen zij geen van beiden, hoe zij elkander ruim twee jaren lang zoo slecht hadden kunnen begrijpen.

Met al het egoisme van het geluk was het Klara eene groote rust, toen zij, in het hotel teruggekeerd, vernam, dat dokter Eekwoud was vertrokken. Zij zou in hare gelukkige stemming zijne treurige oogen niet hebben kunnen zien. In die dagen van ongekend geluk, in het genot van eene heerlijke natuur, die haar nog zonniger scheen in hare beantwoorde liefde, dacht zij somtijds aan den jongen dokter met eene kleine bekommering, die als eene voorbijgaande wolkschaduw over haar zweefde. Na verloop van eenige dagen ontving zij een brief van hem.

‘*Hooggeachte Mevrouw!*

Het lot heeft gewild, dat ik, juist in het oogenblik, toen ik mij door mijn gevoel liet medesleepen en u mijne liefde bekende, het verpletterendste,

duidelijkste antwoord ontving. Uw echtgenoot strekte zijne armen naar u uit! Daarmede verdwenen al mijne illusiën in het niet. Ik zag het terstond, dat gij niet de verwaarloosde, weinig gelukkige vrouw waart, voor wie ik u in mijne zelfzuchtige dwaling had gehouden. Ik wil niet uitweiden over dat oogenblik! Maar ik beken, dat ik het wreed van u vond, dat gij mij de gelofte hadt afgenomen, dat ik niet naar het middel zou grijpen, dat mij zoo menig uur van zalige vergetelheid heeft geschonken en dat mij ook nu kon doen vergeten! Weder zag ik dat ledig vóór mij; ik zag mij opnieuw terugzinken in die verslapping, in dien afkeer van het leven, waarin het mij nutteloos placht te schijnen, in dit armzalige bestaan ook maar een vinger te verroeren. In die gemoedsgesteldheid ontvluchtte ik uwe nabijheid en zwierf ik als een wanhopig mensch rond als te voren.

Toen ik reeds had besloten voorgoed de streek te verlaten, kwam er des morgens eene boerin, om mij te spreken; zij had dagenlang naar mij gezocht en zich in de Julihitte moede geloopen. Eerst zeide zij in het geheel niets, doch pakte allerlei dingen uit eene mand, welke zij bij zich had: een stukje boter, een mandje met kleine kersen, een glaasje honig en een grooten ruiker alpenrozen. Daarna zeide zij, dat zij wel wist, dat zij mij niet kon betalen, doch zij wilde ook niet ondankbaar zijn, en daarom bracht zij mij, wat zij hadden, omdat ik hunne oude moeder weder gezond had gemaakt.

Ik kan u niet zeggen, welk een indruk hare grove handen op mij maakten, die mij beschroomd al die eenvoudige gaven reikten; hoe ik getroffen werd door hare vochtige oogen in dat bruine, verhitte gezicht. In dat oogenblik voelde ik, wat gij mij zoo dikwijls hebt herhaald: dat het bewustzijn, al ware het slechts het geluk van een enkelen mensch bevorderd te hebben, een troost is voor den geneesheer in die treurige oogenblikken, waarin hij machteloos tegenover de donkere raadselen der natuur staat.

Ik geloof, hooggeachte Mevrouw, dat ik weder den moed heb, mijn beroep uit te oefenen.

Vergun mij daarom, dat ik u, eer ik vanhier ga, nog eens mijn diepgevoelden dank betuig. Gij zijt mijn behoud geweest, in de hoogste beteekenis van het woord. Wanneer ik het na verloop van tijd doen kan met een kalm gemoed en met het bewustzijn, dat die redding van een verloren man anderen en hemzelven ten zegen is geweest, mag ik mij zeker wel bij u aanmelden?

Ik heb de eer te zijn,

hooggeachte Mevrouw,

Uw dankbare dienaar,

Dr. E. EEKWOUD.'

Klara had den brief aan haar echtgenoot te lezen gegeven. Toen hij aan het slot was gekomen, keek zij hem eenigszins ongerust aan, doch hij zeide lachend:

'Laat hem gerust komen, Klara; ik wil hem zelfs eene hand geven, waartoe ik mij bij onze eerste ontmoeting niet kon dwingen.'

E. MERK.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De Wonderen der Vóórwereld. Eene populaire beschrijving van de geschiedenis der schepping door Dr. W.F.A. Zimmermann. Naar de 32ste Duitsche uitgave bewerkt door H. Heukels. - Rotterdam, D. Bolle.

De gunstige meening, die door mij over deze populaire beschrijving van de scheppingsgeschiedenis der aarde, bij de voorloopige aankondiging der eerste aflevering in *De Tijdspiegel* van Juni jl., werd uitgesproken, heeft zich bij de lezing van het thans volledig verschenen werk in het algemeen bevestigd.

Toch moet ik thans de opmerking maken, dat sommige gedeelten van het werk ons wel wat al te zeer herinneren aan het feit, dat wij hier de vertaling van een geschrift vóór ons hebben, dat reeds vóór geruimen tijd werd samengesteld. Wel is waar beleeft het Duitsche werk thans zijn 32sten druk, doch in sommige opzichten heeft het niet voldoende de noodzakelijke verjongingskuur ondergaan.

De beschrijving van sommige onderwerpen en in het bijzonder van die, welke betrekking hebben op het vulkanisme en de aardbevingen, bepaalt zich bijna uitsluitend tot berichten, die dagteekenen van de eerste helft der tegenwoordige eeuw en dus wel eenigszins als verouderd mogen beschouwd worden, terwijl van de gebeurtenissen uit den nieuweren tijd op dit gebied zoogoed als niets vermeld wordt.

Dat is te meer te betreuren, omdat die verschijnselen juist in de laatste twintig jaren veel nauwkeuriger onderzocht zijn en vooral de oorzaken ijverig bestudeerd werden, zoodat daarover dientengevolge een geheel nieuw licht is opgegaan.

Wel treffen wij in het werk zeer uitvoerige beschrijvingen aan van de vulkanen in Amerika en van berichten over hunne uitbarstingen, welke reeds uit den tijd van Humboldt dagteekenen. De Europeesche vulkanen worden echter niet slechts zeer in het kort besproken, doch de nieuwere gebeurtenissen op het gebied der vulkanen en aardbevingen in ons werelddeel en in den Indischen Archipel worden zelfs geheel met stilzwijgen voorbijgegaan.

Zoo vinden wij in het geheel geene melding gemaakt van de nieuwere vulkanische gebeurtenissen in Italië, op Ischia, in Andalusië en, wat den Indischen Archipel betreft, inzonderheid van de uitbarsting van Krakatau in Augustus 1883.

De studie van deze laatste vooral heeft onze kennis aangaande die verschijnselen aanmerkelijk verrijkt en mocht dus wel eene nadere bespreking vinden, te meer, daar in de eerste plaats onze vaderlandsche geleerden zich daarbij verdienstelijk gemaakt hebben.

Terwijl verder in het werk uitvoerig gesproken wordt over de vulkanische

nevels, die, eene eeuw geleden, in 1783 bij eene uitbarsting der vulkanen op IJsland werden waargenomen, alsmede over de aschregens en hemelverschijnselen, die daarvan het gevolg waren, wordt over de merkwaardige schemeringsverschijnselen en over de aschregens van Krakatau in 1883 een volledig stilzwijgen bewaard.

Overigens kan ik echter met lof gewagen van de wijze, waarop de merkwaardigste geologische onderwerpen in het werk zijn behandeld en die theorieën, welke ook thans nog hare actualiteit geheel hebben behouden, hare verklaring vinden. Voor den leek is uit dit werk, hoewel het niet altijd rekening houdt met de nieuwste uitkomsten der wetenschap, toch zeer veel te leeren en het is in bevattelijken stijl geschreven.

In het eerste gedeelte vindt men een uitstekend overzicht van de verschillende hypothesen aangaande het ontstaan der organismen op de aarde en van de kenmerken van overeenkomst en verschil tusschen de plantaardige en dierlijke wezens. Slechts voor zoover die uiteenzetting zich op chemisch gebied beweegt, zooals op bl. 69-71, is zij niet boven bedenking verheven en ook de chemische voorstellingen lijden weder eenigermate aan de kwalen des ouderdoms.

Zoo zijn de benamingen der chemische verbindingen en de verklaring van hare onderlinge werking nog geheel en al op de dualistische leest geschoeid, waarmede de wetenschap reeds sedert een dertigtal jaren voorgoed afgerekend heeft, en wordt het aantal chemische elementen nog slechts op 65 gesteld. Eene bepaalde onjuistheid begaat de schrijver echter bij het gebruik der woorden *organisch* en *anorganisch* in plaats van *georganiseerd* en *niet-georganiseerd.* Eene *organische* stof behoeft daarom nog niet *georganiseerd*, d.i. bewerktuigd, te zijn, zooals b.v. de rietsuiker, die wel van organische samenstelling, doch overigens een onbewerktuigd lichaam is.

In het werk komt verder eene zeer goede beschrijving voor van de verschillende fossiele plant- en diervormen in de achtereenvolgende perioden der aardgeschiedenis en, in verband daarmede, van de vroegere toestanden op de aarde en de wijzigingen, die hare oppervlakte in den loop der tijden heeft ondergaan.

Belangwekkend en, hoewel niet nieuw, toch nog steeds actueel zijn de beschouwingen over de uitkomsten van de vergelijkende anatomie der diervormen uit de secundaire periode, zooals den Ichthyosaurus, Plesiosaurus, Pterodactylus, enz. Bekend is het, dat men uit de resultaten van dit onderzoek en zelfs uit de in den weeken bodem achtergelaten voetsporen van vele dezer dieren besluiten heeft kunnen trekken aangaande de levenswijze, de voedingsstoffen, de uitwendige levensomstandigheden, enz. van deze geweldige monsters uit den voortijd, die wellicht millioenen jaren geleden de aarde bevolkten.

Interessant voor ieder, die zich eenigszins eene voorstelling wenscht te vormen van de vóórhistorische toestanden op de aarde, is het uitvoerige overzicht van de vele uitgestorven reusachtige zoogdieren en vogels uit de tertiaire en diluviale formaties, wier levenswijze uit de gevonden overblijfselen afgeleid wordt en waaruit de oudste geslachtslijst voor onze tegenwoordige diersoorten, die van deze uitgestorven vormen afstammen, wordt samengesteld.

Hoewel zij niet bepaald tot de voorwereld behooren, mag men toch de beschouwingen over de tegenwoordige vormen der aardoppervlakte, als in zeer

nauw verband staande met het onderwerp, van zeer groot gewicht achten. De schrijver geeft ons daarin een belangrijk hoofdstuk van de physische aardrijkskunde met eene duidelijke beschrijving van hoogland, laagland, bergland, enz. en van de geographische toestanden in verschillende streken der aarde.

Het genoemde moge voldoende zijn, om aan te toonen, dat het werk van Zimmermann tal van wetenswaardige zaken bevat, die op zeer onderhoudende wijze beschreven zijn.

De vertaling is over 't algemeen juist en vloeiend. Eene enkele onjuistheid trof ik aan, o.a. op blz. 337, waar gesproken wordt van *roggensteenen*, terwijl het Duitsche *Rogenstein* beteekent: *kuitsteen*, naar het eigenaardige korrelige, veel op vischkuit gelijkende uiterlijk van dien steen, hetgeen ook door den wetenschappelijken naam *oölieth* wordt uitgedrukt.

Vele figuren, o.a. die op bl. 42, 43, 97, 98, 152, 360, 414, enz., kunnen niet bepaald op schoonheid bogen.

Zutphen, 9 Februari 1893.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

De geschiedenis van David Grieve, door M^rs^. Humphry Ward. Uit het Engelsch door Suze van Cleeff, 3 dln. - Haarlem, de Erven F. Bohn.

Dat een boek, door de schrijfster van *Robert Elsmere* uitgegeven, een niet onbelangrijk geschrift moet zijn, zal ieder toestemmen, die met haar talent van schrijven is bekend geworden.

De geschiedenis van David Grieve is niet die van een romanheld, wiens avontuurlijke lotgevallen met de noodige intriges de aandacht boeien, maar eene geleidelijke geschiedenis van iemand, die door langzame verstandsontwikkeling en karaktervorming een man van beteekenis geworden is.

David's ouderlooze jeugd, onder de opvoedende verzorging gesteld van eene baatzuchtige en hardvochtig-nijdige tante en haar niet ongevoeligen, maar schroomvalligen en door haar geheel beheerschten echtgenoot, gepijnigd vaak door de plagerij van zijne ondeugende kleine zuster, met wie hij zijn nederig lot als schapenhoeder deelde, kon met recht droevig genoemd worden, te meer, omdat hem op allerlei wijze belet werd, aan zijne ingeschapen weetgierigheid voedsel te geven.

David's levensgeschiedenis wordt in vier afdeelingen met groote, maar niet onbelangrijke uitvoerigheid beschreven. Zij houden in: zijne kindsheid; zijne jongelingsjaren; den storm en strijd in zijn leven, en zijn rijperen leeftijd.

Wat er van een schamelen knaap met aanleg en geestkracht door eigen oefening en volhardenden ijver geworden is, tot welk eene hoogte hij het in zijn lievelingsvak, den boekhandel, gebracht heeft, niet slechts als handelsman, maar ook als deskundig boekbeoordeelaar en letterkundig medewerker, trots alle hinderpalen, die hij uit den weg moest ruimen, en de levenszorgen, waaraan hij het hoofd moest bieden, wordt ons in dit boek in 't breede vermeld. In zijn veelbewogen leven had hij tegen menigen storm te worstelen en als gevoelvol, hartstochtelijk ijveraar menigen strijd te voeren. De lijdensweg, dien hij vaak moest betreden, kon hem niet afvoeren van het groote doel zijns levens: zelfoefening, niet alleen op het gebied van kennis en wetenschap,

maar ook op dat van godsdienst en zedelijkheid. Boven alle geloofsverdeeldheid tusschen Methodisten, Secularisten, Non-Conformisten en zoovele

andere ‘isten’ nog in Engeland - die niet weinig bevorderlijk zijn aan zoovele overgangen tot de Roomsche kerk - wist hij zich te verheffen, omdat hij niet gekneld was in het dwangbuis van het steile confessionalisme en hij, na ernstig onderzoek, dien helderen blik verkregen had in den godsdienst, door den grooten Menschenzoon gepredikt, waardoor zijn geloof bevestigd en de rust van zijn hart verkregen werd.

Gevoelde hij met dankbaarheid, dat hij zooveel goeds ontvangen had uit Gods vaderhand, hij trachtte daaraan te beantwoorden, door echt Christelijk-sociale middelen aan te wenden tot verbetering van het lot zijner talrijke onderhoorigen en werklieden in zijn boekhandel en zijne op groote schaal uitgebreide drukkerij. Had hij veel ontvangen, hij wilde ook veel geven.

't Spreekt vanzelf, dat we van alles, wat in dit uitgebreide werk van Mrs. Ward voorkomt: van de personen, die erin optreden; van de velerlei toestanden, die erin geschetst worden, zooals b.v. het Parijsche kunstenaarsleven, de lotgevallen en het rampzalig uiteinde van David's schoone, maar lichtzinnige zuster e.a., in een kort bestek geene eenigszins voldoende melding kunnen maken, maar onopgemerkt kunnen wij niet laten de uitgebreide literarische kennis der schrijfster en haar tact, om levens- en maatschappelijke toestanden in verschillende vormen te schetsen, die van haar helder inzicht in en krachtige overtuiging van wat waar en goed is, het bewijs leveren.

H.

Juffertje Doeniet. Roman van W. Heimburg, vertaling van Hermina, 1 dl. - Arnhem, P. Gouda Quint.

Juffertje Doeniet bevat een verhaal, dat alles behalve nieuw is: de geschiedenis van een onbegrepen kind, dat eerst het geluk tot zich ziet komen, wanneer haar edel karakter alle verzoeking, om het een handje te helpen, om haar te bereiken, heeft weerstaan; maar al mogen het verhaal en zelfs de handelingen van vele der optredende personen herinneringen opwekken aan werken van andere schrijvers, toch gaat van *Juffertje Doeniet* eene zeldzame bekoring uit. Juffertje Doeniet zelf toch is zoo uitstekend geteekend, hare geslotenheid zoo goed gemotiveerd; want waar zij als kind, bij een weinig liefde, zich geheel zou hebben gegeven, leerde ze, steeds afgestooten, haar gevoel opsluiten, zoodat men haar ten slotte voor ongevoelig hield.

Met hoevelen gaat het niet zoo in de werkelijke wereld? Zijn het wellicht de besten, die steeds woorden vol edel gevoel op de lippen hebben, of missen niet velen, die het zoo goed kunnen zeggen, juist alle gevoel? Niet geheel ten onrechte zeiden de oude Hollanders reeds: Holle vaten bommen het hardst.

Wij bevelen gaarne de lezing van *Juffertje Doeniet* aan.

G.

De familie Milner of de diamantdelvers aan Vaalrivier. Naar het Engelsch door Fred. H. Olland, 1 dl. - Leiden, A.W. Sijthoff.

Wie ons iets vertelt van Zuid-Afrika, zijne bewoners en hun leven en werken, kan reeds vooruit op vele aandachtige lezers rekenen, lezers, die geneigd zijn, om het onderwerp veel aan de inkleeding te vergeven. *De familie Milner*, waarin vorm en inhoud op eenige kleine uitzonderingen na elkander op de

gelukkigste wijs aanvullen, zal dus zeker voor zeer velen een welkom boek zijn. De wijze, waarop de schrijfster de familie Milner dwingt naar de Kaap en verder naar de delverijen te gaan, is verre van nieuw en eveneens is het blijven van het steeds verarmende gezin veeleer in het belang van de schrijfster dan in dat van het gezin. De auteur kan ons daardoor meer bijzonderheden mededeelen, dan indien zij de Milners had laten vertrekken, toen het nog tijd was; maar dergelijke opmerkingen maakt men eerst, wanneer men het boek achtereen heeft verslonden. Voor onze jongens moet het werk een kostelijk cadeau zijn.

G.

Tor Hedberg. Karr, vertaald door Una, 1 dl. - Edam, J.M. Roldanus Cz.

Wat eene ongehuwde moeder te wachten heeft, wat het leven in de meeste gevallen voor haar kind brengt, het is reeds tallooze malen op evenveel wijzen verhaald, maar zeker zelden aangrijpender dan in *Karr*. Het moge Karr in het leven naar den schijn goedgaan, althans na zijne eerste struikelingen, de in zijne jeugd opgenomen indrukken maken, dat zijn innerlijk leven steeds even somber, even onverkwikkelijk is; hij blijft steeds alleen. Somber is daardoor het boek zeer zeker, maar het dwingt den lezer tot nadenken over de groote problemen des levens en spoort hem aan, zichzelf rein te houden. Meesterlijk heeft Hedberg den gemoedstoestand van den armen knaap beschreven, als de verzoeking hem te sterk wordt, om zich op zijn vader te wreken, en even schoon is later de verwijdering geschetst tusschen Karr en diens kind. Wij bevelen dit werk gaarne aan.

G.

De Zondenbok. Naar het Engelsch van Hall Caine door Jeanne Huygens, 2 dln. - Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Marokko trekt op het oogenblik weder juist aller blikken, zoodat velen gaarne naar een werk zullen grijpen, dat een kijkje in de toestanden en zeden van dat rijk geeft, en dat doet deze roman op uitstekende wijs. Het verhaal, de lotgevallen inhoudende van Israël ben Oliël, de rechterhand als het ware van een dier voor geene enkele euveldaad terugdeinzende gouverneurs, aan welke Sultan Abd-er-Rahman de gelegenheid gaf, om zijn volk uit te zuigen, is slechts de draad, die de vele verdienstelijke schilderingen van land en volk, zeden en gewoonten in Marokko bijeenhoudt. De hoofdzaak ligt, ook voor den schrijver blijkens zijn voorwoord, in het bekendmaken van de knevelarijen, uitzuigerijen en andere onrechtmatige daden, die in Marokko gewoonte mogen zijn, maar in naam der menschelijkheid reeds lang hadden behooren te zijn onmogelijk gemaakt.

Met de hoop des schrijvers, dat de mogendheden hun onderlingen naijver en hunne hebzucht ten opzichte van Marokko eindelijk eens ter zijde stellen en aan de schandelijke handelingen, die hij beschrijft, een einde maken mogen, vereenigen wij

ons gaarne. Mogen velen zijn werk ter hand nemen en door de lezing opgewekt worden, om eene publieke opinie in dien zin te doen ontstaan.

G.

[Tweede deel]

Libertijnen en epicuristen.

I.

In de melodrama's, waarnaar we in onze jeugd met zooveel genot konden luisteren, kwamen booswichten voor, waaraan geen haar goed, en brave menschen, waaraan geene vezel verkeerd was. We vonden in de wijze, waarop aldus het menschdom in twee helften gescheiden werd - bokken en schapen -, niets, dat ons hinderde; de deugdzame held ontving onze toejuichingen, de verrader nam onze verwenschingen mee en kreeg zijne gerechte straf: zóó behoorde het. Het was voor ons kinderlijk verstand de gemakkelijkste manier, om de zedelijke wereld te begrijpen, zoolang we nog niet geleerd hadden den draad te vatten, welke ons den weg moest wijzen in den ingewikkelden doolhof van het menschelijk hart. We weten nu beter. We zijn tot de overtuiging gekomen, dat in het weefsel van het menschelijk gemoed de witte en de zwarte draden, die schering en inslag vormen, dikwijls zeer moeilijk uit elkander te houden zijn en dat in iedere bokkehuid iets van een schaap, in ieder schapevel iets van eene bokkenatuur schuilt. Het *is* niet zoo eenvoudig, de psychologische diagnose van een menschenkind te stellen, en de heeren schrijvers van melodrama's maken het zich waarlijk al te gemakkelijk.

Deze gedachte kwam weer bij mij op, toen ik de moeilijkheid overwoog, om eenig historisch tijdperk uit een bepaald gezichtspunt te omvatten. Men spreekt van de Middeleeuwen, de Renaissance, de eeuw van Lodewijk den Veertiende; men doet zijn best een standpunt in te nemen, vanwaar men een blik in vogelperspectief kan werpen op de aldus onder één naam saamgevatte periode; men meent op een gegeven oogenblik haar typisch karakter te hebben gevat en men krijgt, zoodra men het eenmaal ingenomen standpunt verlaat en het tafereel van naderbij beschouwt, tal van indrukken, die lijnrecht in strijd zijn met de hoofdtrekken van het gevormde beeld; men ziet, dat de eeuw, die zich met eene scherp geteekende kleur aan ons oog vertoonde, niet, gelijk de helden uit onze melodrama's, bepaald zwart of absoluut wit is, maar dat ze in onmerkbare overgangen alle tinten vertoont tusschen die beide uitersten. Het gaat den historieschrijver, die zich, om het landschap

in zijn geheel te overzien, op een te hoogen bergtop plaatst, met andere woorden, die generaliseert, vóórdat hij nauwkeurig kennis genomen heeft van alle bijzondere feiten, gelijk het den Ouden ging met hun a priori opgebouwd wereldstelsel: in hoofdzaak gehoorzaamden de verschijnselen aan de door hen gestelde wetten; maar er waren rebellen, die zich niet in het stelsel lieten vangen, om de eenvoudige reden, dat het niet deugde. Zoo zal ook de geschiedvorscher, die te spoedig gelooft een algemeen beginsel gevonden te hebben, waaruit hij meent, dat alle verschijnselen in eene bepaalde periode voortvloeien, op allerlei storingen en afwijkingen stooten en de grootste moeite hebben, om zijne theorie naar de werkelijkheid te plooien, terwijl hij misschien waant, de werkelijkheid in zijne theorie te vangen. Men doet niet genoeg, wanneer men de duidelijk merkbare en sterke stroomingen observeert in den grooten oceaan der geschiedenis; men moet ook de minder beduidende, zwakkere neven- en benedenstroomingen waarnemen, omdat ze wel degelijk van invloed geweest zijn op de richting der algemeene resultante. Maar dat is het juist, wat het zoo moeilijk maakt, gelijk we reeds zeiden, een helderen, zuiveren blik te verkrijgen op eenig historisch tijdperk. We behoeven niet ver te zoeken, om daarvan overtuigd te worden. Wie b.v. later een oordeel zal moeten vellen over het eigenaardig karakter onzer negentiende eeuw, zal zich in vele opzichten voor een moeilijk vraagstuk geplaatst vinden. Is op haar niet toepasselijk, om maar één ding te noemen, wat Merivale in zijne geschiedenis van het Romeinsche keizerrijk zegt omtrent de eerste eeuw onzer jaartelling: te midden van het grootste ongeloof en het stoutste scepticisme, die het eigenaardig kenmerk van het tijdperk uitmaakten en die alle goden van hun voetstuk rukten, verrezen te Rome meer dan ooit tempels voor allerlei godheden, werden vreemde eeredienssten ingevoerd, tierde het Oostersch bijgeloof in allerlei vormen weliger dan ooit. Wie zal zoo ook in de eeuw, die tal van nieuwe sekten ziet ontstaan, die in alle zich uitbreidende steden eene menigte kerken en bedehuizen ziet verrijzen, die met het Heilsleger een nieuwerwetsch mysticisme ziet geboren worden, op gezag van den eenen of anderen lateren geschiedschrijver de periode erkennen der onverbiddelijke critiek, die het geloof doodt; wie in de menschen, die kwakzalvers in triomf door de straten der hoofdstad voeren, de kinderen van de eeuw der verlichting, der strenge wetenschap? Het *is* niet mogelijk met één kleur op zijn palet een geheel tijdperk te schilderen. Men kan daarmede de grondverf aangeven, meer niet; de mensch heeft altijd uit tegenstellingen bestaan en zal wel nooit veranderen: zijne maatschappij moet daarvan bij allen vooruitgang in ieder tijdperk noodzakelijkerwijze de stereotiepe kenteekenen vertoonen. De menschheid, als geheel beschouwd, gaat ongetwijfeld voorwaarts en volgt daarbij stellig een bepaalden weg; maar het is gemakkelijker dien weg in het algemeen te vermoeden, dan zijne richting in bijzonderheden aan te geven. Wanneer

men niet de menschheid in haar geheel, maar eenig individu in 't bijzonder kon nemen, dat haar gemiddelde vertegenwoordigde; wanneer men b.v., om maar eens een concreet voorbeeld te noemen, eene eerlijke vergelijking kon maken tusschen de intellectueele ontwikkeling van een degelijk gildemeester uit de Middeleeuwen en een gezeten burgerhandwerksman uit den nieuwen tijd, dan houd ik het er stellig voor, dat de vooruitgang minder groot zou zijn, dan men oppervlakkig wel denkt en gemeenlijk geneigd is aan te nemen.

En bloc zijn we in de laatste eeuwen hard opgeschoten; de som onzer kennis en onzer algemeene ontwikkeling is aanzienlijk vermeerderd - en nog geloof ik, dat de materieele vooruitgang betrekkelijk belangrijker is dan de intellectueele en moreele; - individueel echter niet zoo hard, als men zich wel eens verbeeldt. Eene reden te meer, waarom de beoordeeling eener bepaalde historische periode, een samenvatten der verschijnselen, die zij aanbiedt, onder één algemeen gezichtspunt zoo moeilijk is. Men heeft wel is waar in iedere eeuw te doen met eene toongevende phalanx, die in gesloten gelederen oprukt; maar daarnaast wriemelt en krioelt voortdurend de groote massa, die zich in hare tallooze uitingen en openbaringen, in hare algemeen menschelijke neigingen, onafhankelijk van tijd en omstandigheden, tamelijk gelijk blijft, en zoo ontstaan de soms bezwaarlijk te verklaren schakeeringen en lichtspelingen op den overigens minder moeilijk te onderscheiden algemeenen grondtoon.

Het is een eigenaardig genot, het is zelfs voor den beoefenaar der geschiedenis het hoogste doel, te zoeken naar eenheid in de veelheid der feiten, een leidenden draad te vinden in de schijnbare verwarring, algemeene beginselen en wetten te ontdekken, waaruit de afzonderlijke verschijnselen voortvloeien. Juist dat stempelt eigenlijk het onderwerp zijner onderzoekingen tot eene wetenschap. Het is echter dikwijls niet minder genotvol, zijne aandacht te wijden aan de afwijkingen, die de algemeene regel vertoont; aan de verschijnselen, welke schijnbaar in strijd zijn met het leidend beginsel. Dubbel aangenaam, wanneer men door het bestudeeren der abnormaliteit tot de overtuiging komt, dat bij slot van rekening, gelijk in zoovele andere gevallen, de uitzondering slechts dient, om den regel te bevestigen, en dat alles toch weer samenvloeit tot een harmonisch geheel. Immers, hoe vaak zijn de afwijkingen van gisteren de regel van morgen: de haast onwaarneembare benedenstroom, die den hoofdstroom nauwelijks merkbaar van zijne richting doet afwijken, is dikwijls de hoofdader van eene nieuwe strooming, die in eene volgende periode alles in haar zog medevoert.

Indien er één tijdperk is in de geschiedenis der laatste eeuwen, dat den stempel der eenheid draagt en welks verschijnselen ons als om strijd worden afgeschilderd als voortvloeiende uit één algemeen beginsel, dan is het ongetwijfeld in de geschiedenis van Frankrijk, om niet te zeggen in die van Europa, de eeuw, welke men in navolging van Voltaire

nog steeds de eeuw van Lodewijk den Veertiende blijft noemen. De zucht tot generaliseeren heeft bij de beschouwing dezer belangwekkende periode vrij spel. Gelijk men ons mededeelt, dat alle tegels, die men in de ruïnen van Babylon als overblijfselen van het paleis van Nebukadnezar heeft herkend, den naamstempel diens grooten konings dragen, zoo zoekt en vindt men op ieder gewrocht der glanzende eeuw, welke bestraald werd door de zon, die van Versailles uit geheel Frankrijk verlichtte, het merkteeken van Lodewijk den Groote. Wat men wel eens van Voltaire gezegd heeft met betrekking tot de achttiende eeuw, heeft men met niet minder recht meenen te kunnen zeggen van Lodewijk en de zeventiende: die eeuw en die man zijn één.

Frankrijk was na zwaar tobben de weeën van het feudaal systeem te boven gekomen. Hendrik de Vierde had een einde gemaakt aan de godsdienstoorlogen, dikwijls slechts een dekmantel voor het najagen van politieke doeleinden. Richelieu had met ijzeren vuist de teugels gegrepen, die gedurende de minderjarigheid van Lodewijk XIII bijna weer aan de hand van het koningschap ontglipt waren. Nog eenmaal had met de Fronde de partij der decentralisatie eene poging gewaagd, om den wassenden tijdstroom te keeren; daarop was de jonge man gekomen, die duidelijk en onomwonden te kennen had gegeven, dat hij en niemand anders de Staat was; hij het middelpunt, waarin alles samenliep en vanwaar alles uitging. Het doel, waarnaar hij streefde: eenheid in administratie en wetgeving, eenheid in taal en letteren, eenheid in godsdienst, werd tot op zekere hoogte werkelijk bereikt. Alles scheen om en door hem te bestaan. Men heeft niet te veel gezegd, wanneer men hem met die Romeinsche keizers heeft vergeleken, aan wie nog bij hun leven goddelijke eer werd bewezen. Was het niet La Feuillade, die een standbeeld voor zijn koninklijken meester liet oprichten, waaraan hij bijna afgodische eer bewees(*).

Zelfs de grootste geesten van den tijd konden niet ontkomen aan de algemeene strooming. In 1672 prijst Colbert in een brief aan zijn gebieder de fouten, die zijn zoon in de administratie zal maken, als hoogst gelukkig: ze zullen immers opgemerkt en verbeterd worden door den besten heer, den verlichtsten aller meesters, den grootsten en machtigsten koning, die ooit den troon heeft beklommen. In 1673 schrijft hij: ‘Alle veldtochten van Uwe Majesteit hebben een verrassend en verbazend karakter, dat alle geesten tot onderwerping dwingt en hun slechts de mogelijkheid laat te bewonderen, zonder dat men het genoegen smaakt een ander dergelijk voorbeeld te vinden.’ Een jaar later vloeien uit dezelfde pen de woorden: ‘Men moet, Sire, zwijgen, bewonderen, God dagelijks danken, dat hij ons onder de heerschappij van zulk een koning als Uwe Majesteit heeft doen geboren worden,

(*) ‘La Feuillade, cierge en main et genou en terre, se prosternait devant la statue de la place des Victoires comme devant l'image de son Dieu.’ (A. Gasquet, *Précis des institutions politiques et sociales de l'ancienne France*, I, 74.)

die geene andere grenzen zijner almacht meer kent dan zijn wil.' Men is haast geneigd aan bittere ironie te gelooven bij het lezen van zulke woorden. Ook de letterkundigen der eeuw zien we - en wat ook tot hunne verontschuldiging kan en moet worden aangevoerd, niet zonder leedwezen - handen vol wierook offeren op het altaar der Lodewijksvereering. Het toppunt bereiken in dit opzicht de prologen van de opera's van Quinault, den dichter, die 't ongeluk had, dat zijn naam op 'défaut' rijmde, en die daardoor, dank zij Boileau, ongunstiger bekendstaat, dan hij overigens inderdaad verdient. Zegt hij den Koning niet, vlak in 't gezicht, midden in de brutale annexatie-periode (1681):

'Un héros que le ciel fit naître
Pour le bonheur de cent peuples divers
Aime mieux calmer l'Univers
Que d'achever de s'en rendre le maître;
Il cherche à rendre heureux, jusqu'à ses ennemis'(*);

en laat hij een jaar later de Fortuin de Deugd niet toezingen:

'Vous régnez sur un coeur qui vaut seul tous les autres,
Ah! s'il m'eût voulu suivre il eût tout surmonté,
Tout tremblait, tout cédait à l'ardeur qui l'anime,
C'est vous, vertu trop magnanime
C'est vous qui l'avez arrêté';

waarop de Deugd in denzelfden toon vervolgt:

'Son grand coeur s'est mieux fait connaître,
Il se fait sur lui-même un effort généreux;
Il veut rendre le Monde heureux,
Il préfère au bonheur d'en devenir le Maître
La gloire de montrer qu'il mérite de l'être'(†).

Zóó erg maakten het niet allen, maar zelfs de geniaalsten onder hen, een Molière(§), een Racine, zongen dapper mee in 't algemeene koor. Alles ademde denzelfden geest, alles scheen in één middelpunt samen te loopen, alles uit één bron licht en warmte te scheppen. En toch, het schitterende beeld, dat de groote eeuw ons te aanschouwen geeft, wanneer wij haar in vogelvlucht van eene tamelijk groote hoogte beschouwen, vertoont zeer bedenkelijke schaduwen, wanneer wij het van nabij bezien, en het is niet zoo moeilijk, in den statigen stroom, die alles in zijne breede vaart schijnt mee te voeren, tal van afwijkingen, grootere en kleinere draaikolken te constateeren, die voortkomen uit bedekt vloeiende onderstroomen. Eene der meest wonde plekken van het

(*) *Le triomphe de l'amour*, vertoond voor den Koning te St.-Germain en Laye, Januari 1681 (*Théâtre de Quinault*, V).
(†) *Persée*, vertoond te Versailles, Juni 1682 (Id.).
(§) 'Les rois éclairés, comme vous, n'ont pas besoin qu'on leur marque ce qu'on souhaite; ils voient, c o m m e D i e u , ce qu'il nous faut.....' (Molière, *Placet au roi sur le Tartufe*).

geheele systeem van Lodewijk was de administratie der financiën en in verband daarmede de ellendige toestand der plattelandsbevolking, d.i. van het grootste deel der natie, van de basis, waarop het maatschappelijk gebouw had dienen te rusten, terwijl het nu, om eene uitdrukking te gebruiken, waarmede Siéyès later den toestand zoo juist teekende, veel had van eene op hare punt geplaatste pyramide. Men stelt zich in den regel voor, dat de akelige verwarring in de financiën, de belastingdruk, de afpersingen, waaraan Jacques Bonhomme blootstond, vooral het tweede deel van Lodewijk's regeering kenmerkten. 't Is waar, de toestand verergerde na den dood van Colbert met ieder jaar, maar ook onder zijn ministerie reeds heerschte, zooals Bonnemère het in zijne *Histoire des paysans* uitdrukt, eene 'verschrikkelijke anarchie' op dat punt, niettegenstaande zijne talrijke ordonnantiën en hervormingen, die vaak machteloos bleken ten gevolge van het groot aantal en het aanzien der hooggeplaatste personen, welke bij het voortduren der wanorde belang hadden(*). Colbert offerde den landbouw op aan de nijverheid. Alweer, tusschen twee haakjes, een bewijs, zoo er nog een noodig was, dat men zeer verschillende oordeelvellingen krijgt, wanneer men eene zaak van onderscheiden kanten bekijkt: welk een verschil tusschen het schitterend tafereel, dat Von Dumreicher(†) ophangt van de administratie van Colbert, uit het oogpunt van den vooruitgang der Fransche nijverheid beschouwd, en de sombere teekening, die Bonnemère geeft in bovengenoemd werk en in zijne *Histoire des Camisards*(§). Eene schrillere tegenstelling met het blinkende Versailles, met de officieele zijde van het glanstijdperk, dan de indruk, dien men krijgt bij kennismaking met de toestanden, welke op het platteland heerschten, is moeilijk denkbaar. De hongersnood, die aanvankelijk bij tusschenpoozen de boerenbevolking der verschillende provinciën teisterde, werd ten laatste eene chronische kwaal. Geen jaar, en dat nog wel in de vroegere periode van Lodewijk's regeering, of er kwamen kleinere of grootere opstanden voor in de eene of andere streek. Terwijl de groote Koning den Hollandschen oorlog voerde en Boileau, die Lodewijk wel heeft durven toezingen:

'L'Univers sous ton règne a-t-il des malheureux?',

zijne heldendaden ophemelde, kwamen in 1674 in verschillende provinciën

(*) Algemeen bekend was in de 18de eeuw de volgende rebus:

'Venance	France	Fert	Colbert
G	de la	k	La France.

J'ai souvenance de la souffrance qu'a souffert la France sous Colbert.'

(†) *Ueber den französischen National-Wohlstand als Werk der Erziehung.*

(§) Wel wat *al* te somber! 't Geheele werk is niet vrij van eene tendentie in democratischen geest. Men vergelijke b.v. over den toestand der boeren onder het oude regime: De Broc, *La France sous l'ancien régime*; maar daar is de toestand weer veel te rooskleurig geschilderd. De waarheid lag ook hier in 't midden, maar toch beslist naar den kwaden kant.

de hongerlijdende landlieden in verzet; in 1675 verhief het volk te Bordeaux zich tegen den belastingdruk; hetzelfde geschiedde te Rennes, te Nantes. Men moet in Bonnemère's *Camisards* of in de gedenkschriften van Villars lezen, hoezeer de opstand der boeren in de Cevennes gedurende den Spaanschen successiekrijg den Koning de handen vol werk gaf. In de hoofdstad zelf, in 't hart des lands, in de onmiddellijke nabijheid van het hof, was soms (b.v. in 1709) de ellende zóó groot wegens de duurte van 't koren, veroorzaakt door mislukte oogsten en door den oorlog, dat de bevolking hare toevlucht nam tot oproer en verschillende bakkerswinkels plunderde. Dit alles wijst op elementen, die aan de eenheid van den algemeenen indruk der periode vrij wat afbreuk doen. Was het zoo gesteld op materieel gebied, ook op zedelijk terrein waren leelijke dissonanten waar te nemen in de algemeene harmonie. Het beruchte proces der Markiezin De Brinvilliers en vooral dat der vroedvrouw La Voisin, waarin de grootste namen van het koninkrijk betrokken werden, vertoont ons de blinkende hovelingen, die Lodewijk's troon omgaven, van eene zeer ongunstige zijde, terwijl ook het particulier leven des Konings, hij moge dan over 't geheel, gelijk men vergoelijkend zoo gaarne zegt, het decorum in acht genomen hebben, vooral het wettigen zijner bastaarden, uit eene dubbel overspelige betrekking gesproten, alle begrippen van zedelijkheid omverwierp ter wille van den halfgod, voor wien de menschelijke wetten niet schenen gemaakt te zijn. Ook op intellectueel gebied werd aan de eenheid van het schoone tafereel door menige valsche tint afbreuk gedaan. De bekende strijd, dien Perrault aanbond tegen de alleenzaligmakende classieken, welker invloed in de literatuur de grootheid van 's Konings eeuw uitmaakte, was een der eerste kenteekenen van den critischen geest, ook reeds vertegenwoordigd door den overigens zoo voorzichtigen Fontenelle, die de achttiende eeuw zou kenmerken. Men denke verder slechts aan de Jansenisten en de Hugenoten, die de regeering wel kon onderdrukken, maar niet kon dooden, en welke laatsten, vooral van uit het buitenland, met name uit Nederland met zijne betrekkelijke persvrijheid, niet alleen het sein tot den aanval gaven tegen het beginsel, dat Lodewijk vertegenwoordigde, maar ook krachtige elementen leverden, waaruit de reactie der volgende eeuw gevoed werd: Bayle was de geestelijke vader der Encyclopedisten, Le Clerc de vriend en geestverwant van Locke, wiens eerste ontwerp van zijn *Essay on Human Understanding* hij vertaalde en in zijne *Bibliothèque universelle* (Jan. 1688) opnam(*).

Hoe meer men het einde van Lodewijk's regeering nadert, hoe duidelijker de sporen van eene algemeene reactie tegen zijn systeem zich vertoonen. Toen in 1712, verhaalt Saint-Simon(†), in de opera

(*) Van het geheele werk, dat in 1690 uitkwam, verscheen, meen ik, in 1700 eene vertaling in Frankrijk.

(†) *Mémoires*, Édition Hachette, VI, 317.

een proloog gezongen werd in den trant van die van Quinault, wist de bekende Abt Servien, dien we in de volgende bladzijden nog ontmoeten zullen, de geheele zaal er gemakkelijk toe te krijgen, hem den proloog te helpen parodieeren. Hij kwam vrij met een *lettre de cachet,* die hem tijdelijk uit Parijs verbande. Deze abt behoorde tot den betrekkelijk kleinen hoop libertijnen en epicuristen, welke mede een der eigenaardige elementen vormden, die zoo zonderling afstaken bij den algemeenen grondtoon van het tijdperk. Henri Martin heeft deze schaar vrijdenkers genoemd eene 'fronde anti-religieuse à petit bruit', waarmede de regeering zich niet inliet, omdat ze het met de Hugenoten en Jansenisten te druk had. Toch waren ze meer nog dan deze, hoewel minder bewust, de vijand, de dragers der kiemen van een geest, die het trotsche gebouw langzaam zou ondermijnen en het eindelijk zou doen instorten.

Zoodra Lodewijk de oogen gesloten had, barstte zijn volk in gejubel uit. Voltaire schreef later:

> 'Lorsque Louis, qui d'un esprit si ferme
> Brava la mort comme ses ennemis,
> De sa grandeur ayant subi le terme,
> Vers sa chapelle allait à Saint-Denis,
> J'ai vu son peuple, aux nouveautés en proie,
> Ivre de vin, de folie et de joie,
> De cent couplets égayant le convoi,
> Jusqu'au tombeau maudire encore son roi'(*).

't Was, of op eens de band gesprongen was, die alles in bedwang had gehouden. Men zegt dan ook gewoonlijk, dat, zoodra de oude Koning het hoofd ter ruste had gelegd, de tot zoolang bedwongen trek naar onbeteugelde vrijheid zich plotseling baan brak en dat b.v. het tot nu toe onder den dekmantel der tartuferie vermomde ongeloof zich op eens openlijk vertoonde. Dat is eene formule, die, gelijk zoovele andere, tot op zekere hoogte de waarheid voorstelt. Maar het spreekt wel vanzelf, dat hetgeen plotseling losbreekt, reeds lang in eene zekere spanning moet verkeerd hebben. Zóó was de toestand inderdaad onder Lodewijk. De mantel der vroomheid, dien het geslacht, dat den Koning omringde, zich om de schouders hing, belette niet, dat er atheïsten en vrijdenkers waren tot in zijne naaste omgeving. Of is de figuur van Don Juan eene pure phantasie? Heeft Molière met zienersblik den roué van 't Regentschap geteekend of wel heeft hij een portret naar het leven genomen? Hij behoefde niet ver te zoeken naar een model. In zijn *Port-Royal* zegt Sainte-Beuve, dat o.a. De Retz en Lionne als origineel voor Molière's Don Juan hadden kunnen dienen. En er waren veel meer groote heeren, die met hen op één lijn konden worden gesteld. Men denke slechts aan wat er in 1659 voorviel op 't landgoed

(*) *Épitre sur la calomnie à Mad. Du Châtelet* (1733), Éd. Garnier, X, 282.

Roissy van Vivonne, waar deze met Mancini (den neef van Mazarin), Manicamp, De Guiche en anderen - Bussy-Rabutin, de bekende neef van Mevrouw De Sévigné, was er ook bij - zich zoo goddeloos en brooddronken aanstelde, dat Mazarin genoodzaakt was de verwekkers van het schandaal te straffen, hoewel het geval de toekomst van geen hunner schijnt gecompromitteerd te hebben. De geheele letterkunde van den tijd wijst trouwens genoegzaam op het bestaan van ongeloovige en atheïstische elementen in deze schijnbaar zoo geloovige periode. In zijne eerste satire spreekt Boileau van:

> 'Un esprit - - - - - - - - - - - - -
> Qui fait l'homme intrépide et tremblant de faiblesse,
> Attend pour croire en Dieu que la fièvre le presse',

waarmede hij meer in 't bijzonder op het oog schijnt gehad te hebben Desbarteaux - we zullen hem nog weer ontmoeten -, die volgens het zeggen van Boursault slechts in God geloofde, als hij ziek was, en van wien men beweerde, dat hij gedurende eene ernstige ongesteldheid het bekende *Sonnet de piété* maakte, dat begint met den regel: 'Grand Dieu, tes jugements sont remplis d'équité', waarvan hij zich het vaderschap liet aanleunen, zoolang de ongesteldheid duurde, maar waarvan hij niet meer wilde hooren spreken, toen hij genezen was(*). In zijne vierde satire vermeldt Boileau den

> '- - - libertin, qui sans âme et sans foi,
> Se fait de son plaisir une suprême loi,
> Tient que ces vieux propos de Démons et de flammes
> Sont bons pour étonner des enfants et des femmes,
> Que c'est s'embarrasser de soucis superflus,
> Et qu'enfin tout dévot a le cerveau perclus.'

Van Linière, denzelfde, die met nog een paar anderen Chapelain het leven zoo zuur maakte(†) en wien men in zijn tijd den bijnaam gaf van 'l'Athée de Senlis' - hij was alleen sterk in 't vervaardigen van goddelooze liedjes -, zei dezelfde Boileau: 'Linière n'a de l'esprit que contre Dieu'; en in zijne derde *Épitre* legde hij in de volgende bewoordingen de drijfveeren bloot van menigen libertijn:

> 'Vois-tu ce libertin, en public intrépide,
> Qui prêche contre Dieu que dans son âme il croit?
> Il irait embrasser la vérité qu'il voit;
> Mais de ses faux amis il craint la raillerie
> Et ne brave ainsi Dieu que par poltronnerie.'

(*) 't Schijnt te zijn van den Abt De Lavaud. Zie: *Ruelles*, *salons et cabarets*, par E. Colombey.

(†) Zie: A. Fabre, *Les ennemis de Chapelain*, waarin tal van wetenswaardige bijzonderheden voorkomen, die voor de kennis der literatuur in de 17de eeuw van belang zijn.

Wat Massillon aan 't hof voorhoudt onder 't Regentschap in zijne preek *Sur le respect que les grands doivent à la religion*: 'De goddeloosheid is geworden tot eene zaak, waarmede men pronkt en waarop men roem draagt; men rekent het zich tot eene eer goddeloos te zijn en noemt zich zoo uit eene afschuwelijke zucht tot vertoon... de voorname lui zijn het, die den goddelooze tot aanzien gebracht hebben', - dat was inderdaad reeds toepasselijk op vele grooten onder Lodewijk XIV. La Bruyère wijdt in zijne *Caractères* eene geheele afdeeling aan de *esprits forts.* Terwijl Boileau meer den 'fanfaron de vices' voor oogen heeft, schrijft La Bruyère het atheïsme der grooten voornamelijk toe aan hunne loomheid en onverschilligheid: 'Sommigen worden totaal bedorven door lange reizen, die hun het weinigje godsdienstzin, dat ze nog overhadden, doen verliezen(*); ze zien dag aan dag nieuwe eerediensten, andere zeden, afwijkende plechtigheden: ze gelijken op diegenen, welke een winkel binnengaan, zonder te weten, welke stoffen ze koopen willen; men laat er hun zooveel zien, dat ze omtrent de keuze nog onverschilliger worden; elke waar heeft hare eigen bekoorlijkheid en bevalt hun op hare eigenaardige manier; ze kunnen geene keuze doen; ze gaan weer weg, zonder iets gekocht te hebben. Menigeen ook wil anders doen en anders denken dan de groote hoop: hij volgt de mode alleen in onbeduidende en onverschillige dingen.' La Bruyère twijfelt overigens, of degenen, die zich atheïsten noemen, het wel zoo erg zijn: 'De grooten, die er 't meest van verdacht worden, zijn te lui, om voor zichzelven uit te maken, dat God niet bestaat.'

Zelfs onder de voornaamste letterkundigen van Lodewijk's eeuw, die het sieraad zijner periode uitmaken, zoekt men den geest van het libertinisme niet tevergeefs: mannen als La Fontaine en Molière zijn zeker geene steunpilaren van het geloof geweest, en het is meer dan waarschijnlijk, dat de Tartufe van den laatste, dien Jezuïeten en Jansenisten elkander toekaatsten, minder eene caricatuur was van de huichelaars dan wel van de ware vromen, van de 'fijnen', gelijk een hedendaagsche vrijgeest ze zou noemen, in wie Molière de vijanden zag van zijne kunst en die ook - gelukkig voor den poëet! - te dien tijde 's Konings wereldsche neigingen dwarsboomden(†).

Het was onder Lodewijk XIV nog niet zoo geheel van gevaar ontbloot, zich openlijk als godverzaker of vrijgeest te toonen. Als het de spuigaten uitliep en vooral als men niet tot de groote heeren behoorde, dan gebeurde het wel eens, dat de zaken zoover liepen, als Boileau in zijn *Art poétique* (chant II) zegt:

> 'À la fin, tous ces jeux, que l'Athéisme élève,
> Conduisent tristement le Plaisant à la Grève';

(*) Dit schijnt meer bepaald te zien op Bernier, een van de vrienden van Molière in zijne jeugd en van wien Voltaire in zijne *Eeuw van Lodewijk XIV* zegt: "Mort en vrai philosophe." Men weet, wat dàt bij Voltaire zeggen wilde. (Zie: *Oeuvres de La Bruyère* (*Grands écrivains*), II, 238.)

(†) Zie daarover o.a.: F. Brunetière, *La philosophie de Molière* in *Études critiques*, 4e *série.*

waarbij hij zinspeelt op hetgeen den dichter Petit overkwam, den schrijver van *Paris ridicule.* Deze had enkele goddelooze liedjes gemaakt, welke de ronde deden door Parijs. Toen hij op zekeren dag uitging, liet hij zijn raam openstaan; de wind voerde eenige losse papieren van zijne tafel mee en wierp die op straat, ongelukkig voor de voeten van een voorbijgaanden geestelijke, die den procureur-generaal kennis gaf van zijne vondst: de blaadjes bevatten nl. de kopij van verschillende der bovenbedoelde coupletten. Petit werd gegrepen, veroordeeld, gehangen en verbrand (1664)(*).

In de volgende bladzijden willen we eenige oogenblikken stilstaan bij eene bekende schaar libertijnen, 'pourceaux du troupeau d'Épicure', gelijk ze zich in navolging van Horatius gaarne noemden, die hun vereenigingspunt hadden in den Tempel, hun hoofd in den jongsten Vendôme, hun lievelingsdichter in Chaulieu en die men beschouwen kan als de pioniers van den geest, die met het Regentschap zich als heerschende richting deed gelden.

II.

De moraal van het welbegrepen eigenbelang, het epicurisme, het utilitarisme, om een nieuweren term te gebruiken, heeft te allen tijde aanhangers gehad. In de oudheid was hun aantal zeer groot; toen de Romeinen met de Grieksche beschaving in aanraking kwamen, baande de leer van Epicurus zich spoedig een weg onder hen en deed, daar ze in den grond vijandig was aan elken godsdienst, veel afbreuk aan de oude godenwereld. Zoolang het heidendom bestond, hield ook het epicurisme zich staande, in weerwil van den heftigen strijd, dien het te voeren had met de leer der stoïcijnen. Toen het Christendom opkwam, bleef het epicurisme nog geruimen tijd leven met eene taaiheid, die het van andere wijsgeerige stelsels onderscheidde. Epicurus en Lucretius(†) bezaten, om zoo te zeggen, reeds den natuurwetenschappelijken, practischen geest der moderne utilitaristen en daarin lag voor een deel hunne kracht(§). Immers, het beginsel der epicuristische natuurleer - en in zooverre staat ze lijnrecht tegenover de teleologie der godsdienstige wereldbeschouwing - ligt in het streven, om alle verschijnselen tot zuiver natuurlijke oorzaken terug te brengen. In hare pogingen, om het ontstaan van menschen en dieren langs natuurlijken weg te verklaren, is ze te vergelijken met het hedendaagsche darwinisme. Daarmede is natuurlijk nog niet gezegd, dat het epicurisme overigens inder-

(*) Kreiten, *Molière's Leben und Werke* (noot, blz. 318), schijnt te betwijfelen, of dit wreede vonnis wel alleen een gevolg was van het gewoonlijk als oorzaak aangehaalde feit.

(†) Over hem en zijne wereldbeschouwing zie men o.a. ook: *Deutsche Rundschau*, Heft 5, Febr. 1893.

(§) M. Guyau, *La morale d'Épicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines*, Paris, Félix Alcan, 1886.

daad wetenschappelijk zoo sterk was. Het tegendeel is eerder waar. De wetenschappelijke beteekenis en geschiktheid tot verdere ontwikkeling der epicuristische leer, zegt Zeller(*), is niet geëvenredigd aan hare groote verbreiding en haar levensduur. Reeds in het oordeel van Epicurus over de taak der philosophie ligt een gebrek aan wetenschappelijken zin, daar de philosophie voor hem alleen beoogt de gelukzaligheid van den mensch en zijzelve in zijn oog niets anders is dan de werkzaamheid, die ons door middel der rede en van het denken tot geluk brengt. Zoover de wetenschap daarmede niet in verband staat, daartoe niet helpt, is ze nutteloos; ook de natuurkunde had alleen waarde wegens haar practisch nut. De kennis der natuurlijke oorzaken immers is het eenige middel, om de ziel te bevrijden van de vrees des bijgeloofs: 'Wanneer de gedachte aan de goden en den dood ons niet plaagde,' zegt Epicurus zelf, 'dan hadden we geen natuuronderzoek noodig.'

Lag in dezen practischen kant der leer hare kracht, hare zwakheid tegenover het steeds in sterkte toenemende Christendom lag in de hardnekkigheid, waarmede ze aan het denkbeeld der totale vernietiging en der werkelijkheid van den dood vasthield. Op den duur kon het epicurisme het niet tegen het Christendom uithouden. Het werd overwonnen, maar toch niet geheel vernietigd. 'De zegepraal van elken godsdienst', zegt Guyau, 'is in de geschiedenis altijd gekenmerkt door het tot stilstand komen van alle redetwisten over wijsbegeerte en moraal; is altijd gevolgd door eene onverschilligheid voor alle zuiver aardsche belangen, plichten en rechten. Eerst wanneer de godsdienstige geestdrift begint te verflauwen; wanneer de mysteriën, die tot nu toe door allen aangenomen werden en die als 't ware eene groote slagschaduw wierpen op den menschelijken geest, niet meer voldoende blijken, om alle moeilijkheden te bedekken en te verbergen; wanneer eindelijk het godsdienstig geloof niet meer in staat is, enkele keurgeesten in bedwang te houden en te breidelen, beginnen de philosophische en zedenkundige vraagstukken zich weer aan den geest op te dringen: de aandacht der menschen, die zich afwendt van de tempels en den hemel uit het oog verliest, keert terug tot de zedenkundige en staatkundige philosophie, en terwijl de menigte de profeten en waarzeggers, die haar de toekomst wilden ontsluieren, vergeet, groepeert ze zich om de denkers, die haar het tegenwoordige en het werkelijk bestaande trachten duidelijk te maken.'

Zoo ging het ook tegen het einde der Middeleeuwen, toen de geest der Renaissance Europa doordrong. 'Toen verscheiden eeuwen de geestdrift voor den nieuwen godsdienst hadden uitgeput, toen de geloovigen minder talrijk, de denkers minder zeldzaam werden, bemerkte men, dat het aardsche belang nog steeds voortbestond naast het hemelsche,

(*) Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, III, 378.

dat het de moeite waard was eraan te denken en dat men er rekening mee diende te houden.' Trouwens, ook in de Middeleeuwen, zelfs wel binnen de kloostermuren, waren er natuurlijk te allen tijde zoo al geene systematische dan toch practische aanhangers van Epicurus geweest, die, gehoor gevende aan hunne menschelijke natuur, onbewuste vereerders waren van de leer des ouden meesters. De Philamintes van alle eeuwen hebben goed praten, wanneer ze zeggen:

> 'Quelle indignité pour ce qui s'appelle homme,
> D'être baissé sans cesse aux soins matériels,
> Au lieu de se hausser vers les spirituels!
> Le corps, cette guenille, est-il d'une importance,
> D'un prix à mériter seulement qu'on y pense?',

de Chrysales laten op den duur altijd hunne stem weer hooren, om te antwoorden:

> 'Guenille, si l'on veut; ma guenille m'est chère.'

Met den ondergang der scholastiek en van het ascetisme, met den drang naar natuurwaarheid en volheid van leven kwamen ook deou de philosophische richtingen weer boven. Aanvankelijk wierp de menschelijke geest, die zoolang binnen enge grenzen beperkt was geweest en die begeerig was zijn horizon uit te zetten, zich op de wetenschap der Ouden met eene onverzadelijke nieuwsgierigheid en gretigheid, meenende van de oude meesters alles te kunnen leeren, op alle vragen een antwoord te kunnen vinden, gelijk het kind meent van hen, die ouder en wijzer zijn, voor alles eene oplossing te kunnen ontvangen. Zoo stapelde men aanvankelijk eene groote menigte kennis op zonder onderscheid, zonder critiek. Maar weldra bleek de ontoereikendheid der oude wetenschap op alle punten. Het kwam er niet alleen op aan, allerlei tegenstrijdigheden uit het verleden met elkander te verzoenen: er moesten ook nieuwe waarheden gevonden worden, die den Ouden onbekend waren. Zoo ontstond er weifeling, aarzeling in alle gemoederen; men hing tusschen waarheid en dwaling; de twijfel won veld. Vandaar eene herleving van het scepticisme, gelijk het zich b.v. in Frankrijk openbaart in Montaigne. Maar het scepticisme is negatief en bij negatie kan de menschelijke geest niet blijven staan. Zoo leefde langzamerhand het epicurisme weer op in 't begin der 17de eeuw, en sinds Gassendi in Frankrijk, Hobbes in Engeland het in eere herstelden, nam het weer eene belangrijke plaats in in de ontwikkelingsgeschiedenis van den menschelijken geest; want van Gassendi en Hobbes kan men zijne denkbeelden over Holbach en Helvetius heen vervolgen tot op Stuart Mill, Spencer en Darwin.

Het is niet zonder reden, dat de naam epicurist reeds vroeg synoniem werd met ongeloovige, vrijdenker; want het epicurisme - Epicurus loochende het bestaan der goden niet, maar ze spelen in zijn stelsel

toch eene uitsluitend passieve en daardoor vrij zonderlinge rol - was in den grond vijandig aan elken godsdienst, daar alle godsdiensten in meerdere of mindere mate berusten op het denkbeeld van schepping, voorzienigheid, wondergeloof, solidariteit tusschen de wereld en de godheid. ‘Het scepticisme’, zegt Guyau, ‘is in zooverre gemakkelijk, dat men scepticist kan zijn en nog heel wat anders; het sluit niets uit, juist omdat het alles verwerpt: het verwerpt alles in theorie en daar men in de practijk wel iets moet aannemen, neemt het alles aan, wat het wil. Een scepticus kan goed zijn met iedereen, zich neerleggen bij elk heerschend geloof en toch vrij zijn tegenover iedereen. Een epicurist daarentegen kan niets anders zijn dan epicurist en hij is een vijand voor allen, die het niet zijn.’ Dat verklaart, waarom de sceptici der 16de en van 't begin der 17de eeuw het over 't geheel tamelijk goed wisten te vinden met de overheden, waarmede overigens in dien tijd op 't punt van geloof niet te spotten viel. Charron vond een beschermer in Jeannin, Richelieu had veel op met Montaigne en aanvaardde de opdracht van eene uitgave zijner werken, die de geleerde Juffer Gournay, de geestelijke dochter van den philosoof, den Minister aanbood. La Mothe Levayer werd zelfs de leermeester van den tweeden zoon van Lodewijk XIII(*) en ook Gabriel Naudé vond steun zoowel te Rome als te Parijs(†).

Maar eenige jaren na Montaigne's dood slechts (1619) werd de Italiaan Lucilio Vanini, nauwelijks 33 jaar oud, door 't Parlement te Toulouse veroordeeld tot den brandstapel, nadat hem de tong was uitgesneden, wegens ‘atheïsme en godslastering’, naar aanleiding van zijn werk *Over de bewonderenswaardige geheimen der natuur, de koningin en de godin der stervelingen*(§), waarin een zuiver naturalisme werd gepredikt, de physieke liefde en alle blinde natuurkrachten werden vergood en God ongeveer als overtollig werd voorgesteld, gelijk trouwens de goden van Epicurus het ook waren in zijn systeem. Vanini, die ook machtige beschermers had, werd aanvankelijk niet bemoeilijkt; maar men zag hem niet langer door de vingers, toen zijne onvoorzichtigheid en zijne ongeregelde levenswijze ergernis gaven en hij onder de jeugd te veel aanhang begon te krijgen. Want met de vrije gedachte had zich ook de losbandigheid van het bedorven Italië ingeburgerd in Frankrijk. Aan Italië had het aan den eenen kant den verfijnden geest te danken, die - wat ook later ten nadeele der Précieuses en harer naäapsters kon gezegd worden en gezegd is - aanvankelijk, met het

(*) Sedert 1652 ook van Koning Lodewijk XIV. Het schijnt niet, dat zijne lessen veel vrucht gedragen hebben. De Hertogin van Orleans zegt althans in hare gedenkschriften: ‘Louis XIV et toute sa famille, à l'exception de mon fils, haïssaient la lecture; on n'avait rien appris au roi ni à Monsieur; à peine savaient-ils lire et écrire’ (Barrière, *Bibliothèque des mém.*, I, 341).

(†) Zie over Naudé o.a. Sainte-Beuve, *Portraits littéraires*, II.

(§) *De admirandis Naturae reginae deaeque mortalium arcanis.*

Hôtel de Rambouillet als middelpunt, zoo weldadig op de Fransche maatschappij heeft gewerkt; maar aan den anderen kant ook de losheid van zeden, die aan de overzijde der Alpen heerschte(*). Het hof onder Hendrik II, Hendrik III, Hendrik IV was geene school van zedelijkheid en de adel, die er verkeerde en die tot onder 't regentschap van Maria de Medicis den toon aangaf, leverde geene modellen van puriteinsche effenheid. De letterkundigen, die de nieuwe richting vertegenwoordigden, werden door de massa met de Italiaansche losbollen niet zelden over één kam geschoren. Vóór Vanini reeds, den 9den Februari 1574, was Geoffroy Vallée op de Place de Grève verbrand, omdat hij eene soort deïsme had verkondigd, 'un déïsme', gelijk het in de *Menagiana* wordt uitgedrukt, 'commode, reconnaissant un dieu sans le craindre et sans appréhender aucune peine après la mort'(†). In Lucilio Vanini werd het epicurisme getroffen; want hij werd veroordeeld meer nog om zijne zedenkundige en godsdienstige begrippen, waarbij hij zich heeft laten inspireeren door Epicurus en Lucretius, dan om zijne metaphysische denkbeelden, die hij ontleende aan de peripatetische school(§).

Zoolang de zaak min of meer eene boekenquaestie bleef, zoolang ze zich binnen het kader der folianten opsloot en in een bepaalden kring bewoog, buiten de onmiddellijke waarneming der menigte, liet men begaan; zoodra ze zich echter op practisch terrein vertoonde en een vorm aannam, die onder allemans bereik lag, tastte men toe. Dat is meer gezien in de historie: men denke aan Erasmus en zijne tijdgenooten onder de hervormers.

Dat was Vanini's ongeluk. Dat was ook het ongeluk van Théophile de Viau(**), die er wel is waar beter afkwam dan Vanini, maar toch aan zijn libertijnschen geest de rampen te wijten had, die zijn kortstondig leven verbitterden. Met dezen eigenaardigen vertegenwoordiger van het epicurisme, met dezen poëet-libertijn uit de eerste helft der 17de eeuw betreden we meer onmiddellijk het terrein van ons onderwerp. Sainte-Beuve vergelijkt ergens de regeering van Lodewijk XIV met eene trotsche, monumentale brug, die de beide regentschappen, dat van Maria de Medicis en dat van Filips van Orleans, met elkander verbindt en onder welker statige bogen een krachtige stroom bedekt en

(*) Zie b.v. de studie van Ph. Chasles over Marino in zijn: *La France*, *l'Espagne et l'Italie au XVIIe siècle.*

(†) Hij had zijne ideeën neergelegd in: *Le Fléo de la Foy.* Dit boekje schijnt thans zeer zeldzaam te zijn: 'L'édition fut supprimée avec tant de soin qu'on n'en connaît d'autre exemplaire que celui qui paraît avoir servi pour l'instruction du procès' (*Biogr. Univ.*). Chauffepié zegt: 'l'Auteur fait parler dans ce livret le Papiste, le Huguenot, l'Anabaptiste, le Libertin, l'Athée et leur fait dire des impiétés mêlées avec beaucoup de paroles entièrement destituées de sens.' Iets verder: 'Il y a lieu de penser que cet homme avait la cervelle un peu dérangée.'

(§) Guyau.

(**) Over hem o.a. Philarète Chasles (zie boven) en Théophile Gautier*: Les grotesques*.

verborgen voortvloeide. Théophile de Viau en de zijnen waren inderdaad de geestelijke vaders van de libertijnen van den Tempel, en dat niet alleen bij wijze van spreken, gelijk we aanstonds zien zullen, maar in den volsten zin des woords.

Terwijl in de werken der denkers, boven de hoofden der menigte, de leerstellingen van het scepticisme en het epicurisme in wetenschappelijken vorm verkondigd werden, trad met Théophile en zijne bent het libertinisme in 't volle leven, nam het een practisch tastbaren vorm aan, een vorm, die het woord ‘libertijn’ van zijne grondbeteekenis tot die andere geleid heeft, welke het nu uitsluitend vertegenwoordigt. Om hem, den geestrijken dichter-edelman, vormde zich eene groep losbollen, vol dartelheid, vol overmoed, die de sierlijke bloempjes, ontleend aan de heidensche wereld, waarmede Ronsard en Desportes de losse zeden der laatste Valois bekranst en bewimpeld hadden, ter zijde lieten, doodeenvoudig, zonder zich om den Olympus en de goden te bekreunen, den naam ‘goinfres’ aanvaardden en het leven beschouwden als eene aaneenschakeling van bacchanalen en andere ‘dichterlijke vrijheden’. Bij hunne slemppartijen borrelde hunne overmoedige luim op, kookte hun dichterlijk gemoed over, en hunne brooddronkenheid uitte zich maar al te vaak in allerlei geestige, maar goddelooze uitvallen, in tal van liederen en puntdichten, die juist niet uitmuntten door kuischheid van gedachte en fijnheid van woordenkeuze. Dikwijls was de plaats hunner bijeenkomst het bekende wijnhuis ‘La Pomme au Pin’, gelegen in de Rue de la Juiverie - nu Rue de la Cité -, die den Petit Pont verbond met den Pont Notre-Dame(*), waarvan Villon reeds spreekt in zijn *Grand testament* en waar hij met zijne makkers - als men ten minste wil aannemen, dat *La repue de Villon et de ses compagnons*(†) van hem is, - op zoo'n vreemdsoortige manier aan wijn wist te komen. Ook vereenigden ze zich wel in ‘Le Cormier’ in de Rue des Fossés-Saint-Germain-l'Auxerrois, die tegenover de Louvre uitkwam, ongeveer waar nu de Mairie van 't eerste arrondissement zich bevindt en waarvan de Rue Perrault nog een overblijfsel is. Of wel, wanneer het fraaie zomerweer de stedelingen naar buiten lokte, lieten ze zich in een bootje de Seine afdrijven en verzamelden zich te Saint-Cloud in het

> ‘hôtel du Petit More,
> Qu'à cause du bon vin tout biberon honore’(§).

Tot deze vroolijke snaken behoorden Sigogne, Berthelot, Motin, Patrix, Bergeron, Du Rosset, allen dichters, die thans niemand meer noemt of

(*) Men vergelijke b.v. het plan van Parijs onder Lodewijk XIII en Lodewijk XVIII bij Dulaure, *Histoire de la ville de Paris* (Atlas), met dat bij Baedeker, *Guide à Paris*, 1891. De geheele buurt van de Notre-Dame heeft eene verbazende verandering ondergaan, vooral ook door den bouw van het nieuwe Hôtel-Dieu (1869-1878), dat dan ook alleen aan onteigeningskosten niet minder dan 22 mill. franken gekost heeft.

(†) *La manière d'avoir du vin, oeuvres de Villon*, Éd. Auguste Longnon, 1892, p. LVII.

(§) Emile Colombey, *Ruelles, salons et cabarets.*

kent; verder Desbarreaux, dien we boven reeds vermeldden, een achterneef van Geoffroy Vallée, wiens ongeloof hij schijnt geërfd te hebben; Colletet, toen nog een jongmensch, later lid van Richelieu's Académie en de vader van François Colletet, van wien de kwaadaardige Boileau zei, dat hij

> ‘crotté jusqu' à l'échine
> S'en va chercher son pain de cuisine en cuisine’.

Saint-Pavin, de geestige bultenaar, die ook wel in 't Hôtel Rambouillet kwam en wiens bekeering Boileau in zijne eerste satire tot de onmogelijkheden rekent:

> ‘Avant qu'un tel dessein m'entre dans la pensée,
> On pourra voir la Seine à la Saint-Jean glacée,
> Arnauld à Charenton devenir Huguenot
> Saint-Sorlin Janseniste et Saint-Pavin bigot’,

en die van zichzelf in zijn *Portrait* zei:

> ‘Je n'ai l'esprit embarrassé
> De l'avenir ni du passé:
> Ce qu'on dit de moi peu me choque.
> De force choses je me moque;
> Et sans contraindre mes désirs,
> Je me donne entier aux plaisirs
> Le jeu, l'amour, la bonne chère....’

Eindelijk Lhuillier, de rijkste van den ganschen troep, die, hoewel zelf geen letterkundige, gaarne met letterkundigen omging en die zijne achttienduizend livres rente met behulp van Desbarreaux en Saint-Pavin er vroolijk doorbracht. Chapelle, de bekende dichter, was zijn natuurlijke zoon.

De fraaie poëzie, waaraan deze lustige bentgenooten in hunne uurtjes van opwinding en dolle scherts het leven schonken, bleef ongelukkigerwijze niet besloten binnen de muren der wijnhuizen, waar ze geboren werd(*). In 1622 verscheen *Le Parnasse satirique du Sieur Théophile*, eene verzameling gedichten, die bijzonder dartel en profaan waren en die in Holland en Frankrijk (ook onder den titel *Quintessence satyrique*) meer dan tien uitgaven beleefden. Deze uitgave was eene handige boekverkoopersspeculatie: alle in omloop zijnde graveelige stukjes waren er eenvoudig op naam gezet van Théophile, den ‘koning der libertijnen’, wiens roep de tijdgenooten deed zeggen: ‘impie comme Théophile’, ‘spirituel comme Théophile’; den Gascogner, die, begaafd met talent en - in spijt van Nicolaas Boileau - als dichter alles behalve onver-

(*) ‘Les ‘bons esprits’, zegt Pater Garasse, - hij noemt ze ook ‘une école de jeunes veaux’, met Théophile tot meester - ‘ne débitaient pas leur doctrine partout, mais dans quelques endroits choisis, les cabarets d'honneur où on est reçu à deux pistolets par tête, les académies et les loges de l'Hôtel de Bourgogne, attendant la farce.’

dienstelijk, door zijne persoonlijkheid school had gemaakt en dus voor den aanvoerder gold van de gansche bende der epicuristen, libertijnen, atheïsten en alzoo de zondenbok werd niet alleen voor zijne vrienden, maar voor duizenden anderen; want als men de verzekering mag aannemen van Mersenne, dan telde Parijs toenmaals meer dan 50.000 godloochenaars(*). In 1619 reeds had Théophile Frankrijk moeten verlaten wegens zijne te groote vrijheid in woorden en daden - misschien zaten er ook wel persoonlijke redenen achter - vooral omdat hij, de Hugenoot, de Jezuïeten niet met den noodigen eerbied had behandeld. Na een verblijf in Engeland en Holland - te Amsterdam schijnt hij met Balzac niet heel effen geleefd te hebben, te oordeelen althans naar de liefelijkheden, welke deze beiden elkander later, toen ze geene vrienden meer waren, naar het hoofd wierpen, - kreeg hij verlof terug te keeren. Toen echter in 1622 *Le Parnasse satirique* in het licht kwam, moest de arme Théophile het opnieuw ontgelden en vooral de Paters Jezuïeten Garasse, Voisin, Guerin en Renaud wisten geen materiaal genoeg te vinden, om hem te steenigen. Vooral Pater Garasse(†) onderscheidde zich in zijn schrijven tegen Théophile door zijne heftige taal, die nog levendig herinnerde aan de beruchte sermoenen uit den tijd der Ligue(§). En Pater Guerin raasde in denzelfden trant op den preekstoel: 'Vervloekt zijt gij, Théophile! vervloekt zij de geest, die u uwe gedachten heeft ingegeven, vervloekt de hand, die ze geschreven heeft, ongelukkig de boekverkooper, die ze gedrukt heeft, ongelukkig degenen, die ze gelezen hebben, ongelukkig zij, die u ooit gekend hebben; en gezegend zij de eerste president, gezegend de procureur-generaal, die Parijs van die pest heeft gezuiverd. Gij zijt oorzaak, dat de pest in Parijs is. Met Pater Garasse zeg ik, dat ge een schooier, een kalf zijt: wat zeg ik, een kalf? Van 't kalf is het vleesch goed, om er soep van te koken, goed, om gebraden te worden; van zijne huid maakt men omslagen van boeken; maar uwe huid, o booswicht, is alleen goed, om geroosterd te worden, en dat zult ge morgen dan ook worden. Ge hebt den spot gedreven met de monniken, de monniken zullen den spot drijven met u!'

Théophile's ongeluk was, dat hij Hugenoot was - hij ging later eerst over -; dat hij niet alleen de verbitterde en nog met den geest der Ligue doortrokken predikers tegen zich had, maar ook de burgerij van Parijs, die hem, den vertegenwoordiger van den Italiaanschen geest, vereenzelvigde met de gehate Italiaansche losbollen en hem met even

(*) Mersenne (1588-1648), hoewel een groot vriend van Descartes en van zijne philosophie, was een verbitterd vijand van al wat naar atheïsme zweemde, en heeft bij zijne optelling rijp en groen medegerekend, zoodat zijne schatting wel wat rijkelijk hoog zal zijn *(*zie o.a. *Biographie universelle*, art. Mersenne*)*.

(†) Zie over hem o.a. Lenient, *La satire en France ou la littérature militante au* 16e *siècle*, II, 205 vv.

(§) Lenient, II, 65 vv.

groot genoegen zou hebben zien branden, als ze indertijd Concini had zien vallen onder de dolken van den inheemschen adel. Théophile ontweek den storm en redde zich door de vlucht. Hij werd echter bij verstek veroordeeld, om openlijk boete te doen voor de Notre-Dame en daarna verbrand te worden. Den 25sten Augustus 1623 werd het vonnis in effigie voltrokken. Nadat hij geruimen tijd had rondgezworven, werd hij gegrepen en gevangengezet in hetzelfde hok, waarin Ravaillac gezeten had. Hij bracht er 18 maanden door. In dien tijd maakte hij eene apologie klaar, waarin hij zich zeer handig en verdienstelijk wist te verdedigen. Hij kreeg gedaan, dat zijn vonnis herzien en hij op vrije voeten gesteld werd; maar hij moest binnen veertien dagen Parijs verlaten hebben. Hij stierf in 1626 op het landgoed van den Hertog De Montmorency, in wien hij een beschermer had gevonden.

Door Théophile's ongeluk waren zijne kameraden voorzichtiger geworden; zij namen zich sinds dien tijd een weinig meer in acht, vermeden alles, wat opspraak kon verwekken, en sloten zich nauwer aan bij de overige, meer ernstige sceptici, zonder zich echter met deze te vermengen. Zoo vormde er zich een klein gezelschap van ongeloovigen, dat, zonder met zijne goddeloosheid te koop te loopen en zonder zich aan in 't oog loopende uitspattingen op dat gebied over te geven, eene kern werd, waaruit later de geest der 18de eeuw voortsproot. Saint-Evremond, Ninon de l'Enclos en haar hof, Chaulieu waren de schakels van de keten, die het eene regentschap met het andere verbond. En, gelijk we boven reeds zeiden, toen wij Théophile en de zijnen de geestelijke vaders noemden van de mannen van den Tempel, deze geestelijke afstamming was meer dan een simpel woord, dan eene bloote wijze van spreken: Geoffroy de Vallée had tot achterneef Desbarreaux, die een leerling was van Théophile, die weer beschermd werd door Panat, een aanhanger en discipel van Vanini. Lhuillier was de vader van Chapelle, een vriend van den philosoof Gassendi en een makker van Molière, die meer bij hem en zijn vader dan bij dien bekenden wijsgeer, gelijk het gewoonlijk heet, zijne eigenaardige epicuristische en libertijnsche denkbeelden zal hebben opgedaan in de practijk van een leven, hetwelk, gelijk dat van zoovele Parijsche jongelui uit vroeger en later dagen, niet zoo bijzonder effen en kalm geweest is. Chaulieu, de Anacreon van den Tempel, erkent verder, dat hij aan Chapelle's voorbeeld te danken heeft, wat hij als dichter heeft beteekend, en Chaulieu was op het gebied der lichtere poëzie de voorganger en leermeester van Voltaire, die als jonkman de bijeenkomsten en bacchanalen der epicuristen van den Tempel bezong, gelijk La Fontaine en Chaulieu het voor hem gedaan hadden. Men ziet: de keten is gesloten, er ontbreekt geene schakel aan.

III.

Het tooneel, waarop de al te lustige broeders, waarmede we thans kennis gaan maken, zich bij voorkeur bewogen, is - scherpe tegen-

stelling tusschen klucht en treurspel, gelijk de historie en het menschelijk leven ze zoo vaak aanbiedt, - in de Fransche geschiedenis tot tweemaal toe de schouwplaats geweest van een bloedig eindend drama: het heeft in de middeleeuwen den tragischen ondergang gezien der Tempelorde, in de nieuwere geschiedenis den niet minder tragischen val van de dynastie der Bourbons.

De Tempel vormde onder de oude monarchie eene afzonderlijke wereld. 't Was niet één gebouw, maar eene gansche verzameling van gebouwen en open ruimten, omringd door hooge, gekanteelde muren, van afstand tot afstand versterkt met torens. Het geheel had eene bevolking, welke in 1789 3 à 4000 hoofden beliep. De plaats, waar de Tempel met zijne dependenties lag, moet in het hedendaagsche Parijs ongeveer gezocht worden in den vierhoek, die, met één hoek naar de Place de la République gekeerd, begrensd wordt door den Boulevard du Temple, de Rue de Bretagne en de Rue Caffarelli. Eene tamelijk duidelijke voorstelling van het geheel, gelijk het er in 1789 uitzag, geven de drie platen, voorkomende in Oncken's *Zeitalter der Revolution*, *des Kaiserreiches und der Befreiungskriege*(*). Natuurlijk had het in den tijd van Lodewijk XIV, waarover we thans spreken, nog een ander voorkomen. Zoo was b.v. door eene particuliere onderneming slechts enkele jaren vóór het uitbreken der revolutie binnen de ommuring van den Tempel de groote rotonde gebouwd, die dus op de platen van Oncken voorkomt, een langwerpig rond gebouw, in welks midden eene open ruimte lag, omgeven door eene colonnade, welke eene sierlijke winkelgalerij vormde in den trant van die van 't Palais Royal. Boven deze colonnade lagen nog drie verdiepingen, welke als particuliere woningen verhuurd werden. Tegenwoordig is ieder spoor van den ouden Tempel verdwenen; slechts enkele namen herinneren aan zijn bestaan.

Reeds vóór 1147 moeten de Tempeliers te Parijs een eigen huis gehad hebben, daar zij in dat jaar in die stad een kapittel hielden; maar daarmede is nog niet gezegd, dat ze dat juist deden in den lateren Tempel. Men heeft alleen zekerheid, dat ze daar althans vóór het jaar 1182 gevestigd waren. Eerst diende de Tempel eenvoudig tot woning van den groot-prior der Tempeliers. In de 13de eeuw was het terrein door aankoop reeds aanzienlijk vergroot en verfraaid met verschillende gebouwen, die voor dien tijd prachtig waren. Het geheel heette toenmaals Ville Neuve du Temple. Hendrik III van Engeland verkoos den Tempel, toen hij te Parijs logeerde, boven het paleis, hem door Lodewijk IX als verblijf aangewezen. De beruchte Tempeltoren werd in 1212

(*) P. 521. Gezicht op het front van het paleis van den groot-prior in de Rue du Temple.
P. 532. Gezicht op het geheel van den tuin uit.
P. 534. Gezicht op het geheel van de Rue du Temple uit.
Voor de bijzonderheden omtrent den Tempel: Dulaure, *Histoire de Paris*, II en III, met den daarbij behoorenden atlas. Verder: Desnoireterres, *Les cours galantes,* I en II, aan welke met zorg en vlijt verzamelde collectie menige bijzonderheid, die in de volgende bladzijden voorkomt, ontleend is.

gebouwd door broeder Hubert, schatmeester der orde. In dien toren, waar in 1793 het laatste bedrijf der monarchie zou worden afgespeeld, hadden de koningen van Frankrijk langen tijd hunne schatkamer; daar werden ook de archieven der Tempeliers bewaard. Toen de tijdsomstandigheden en de politiek van Filips den Schoone - want hoe men ook over de ketterij der Tempeliers (dat nog steeds open vraagstuk) moge denken, de staatkunde had in de eerste plaats schuld aan hun val - de eenmaal zoo roemrijke orde deed opheffen en de Tempeliers gefolterd en verbrand werden, kwamen hunne vaste goederen aan de Johannieten, later Maltezerridders. Toen werd de Tempel de hoofdzetel van 't groot-prioraat dier orde voor Frankrijk. De in de historie zoo beroemde Tempeltoren, die sedert de revolutie tot staatsgevangenis diende, werd in 1811 afgebroken. In 1802 reeds waren de hooge muren gesloopt, die het geheel hadden omringd. Het paleis van de groot-priors der Maltezerorde, dat zijn front had naar de Rue du Temple, was in 1667 gebouwd door den groot-prior Jacques de Souvré, reeds als commandeur bekend door zijne keurige tafel en zijn fijnen wijn(*). Na de opheffing der orde werd het nationaal eigendom. Van 1812-'13 deed het dienst als ministerie van eeredienst; later veranderde het van bestemming; het diende o.a. eenigen tijd tot verblijf aan de Prinses van Condé, oud-abdis van Remiremont, en de dames harer orde. Gelijk de andere gebouwen van den Tempel is ook thans dit paleis verdwenen. Vóór 1667 hadden de groot-priors gewoond òf in den toren òf in een ruim gebouw, dat gemeenschap had met de torens, waar het kapittel vergaderde, òf in een der andere hotels, die binnen de muren van den Tempel stonden. Een daarvan o.a. was gebouwd door den groot-prior Guillaume de Boisboudran. Het werd in den tijd, waarvan we nu gaan spreken, bewoond door Chaulieu. Een ander was het verblijf geweest van Hugues de Rabutin, den oom van Bussy-Rabutin, die er indertijd in den tuin een feest gaf, dat hij ons beschreven heeft in zijne *Histoire amoureuse des Gaules*(†) en waaruit reeds dadelijk blijken kan, dat de geestelijke heeren, die den Tempel bewoonden, geene wereldverachters waren. Het paleis van den groot-prior en de tuin, die erbij behoorde, besloegen ongeveer de oppervlakte, die tegenwoordig wordt ingenomen door de Square du Temple en de mairie van het 3de arrondissement(§). De tuin had niets bijzonders, alleen een prachtigen kastanjeboom, meer dan eens bezongen door de dichters, die den Tempel bewoonden of bezochten.

De bevolking van den Tempel was zeer gemengd, maar bestond hoofdzakelijk uit drie groepen. Vooreerst de dignitarissen der Orde, welke

(*) '..... J'ai quatorze bouteilles
D'un vin vieux.... Boucingo n'en a point de pareilles,
Et je gagerais bien que chez le Commandeur,
Villandri priserait sa sève et sa verdeur.' (Boileau, *Satire III.*)

(†) Éd, Garnier frères, I. (*Histoire de Bélise et de Bussy.*)

(§) Zie Baedeker, *Paris.*

er hun vast verblijf hielden en met eenige aanzienlijke lieden, welker hotels eveneens binnen de ringmuren van den Tempel stonden(*), de aristocratie vormden. De tweede groep bestond uit handwerkslieden, die erheen gelokt werden door de vrijdommen, welke de Tempel genoot. Het waren vooral juweliers, die valsche steenen verwerkten, in den handel bekend als 'bijoux du Temple'. De derde groep was een bont mengelmoes, eene vlottende bevolking, bestaande uit bankroetiers en andere om civiele zaken vervolgden, die er onder de jurisdictie van den baljuw bescherming zochten tegen het gewone recht, dat bij de muren des Tempels ophield, wanneer althans niet, gelijk onder Lodewijk XIV meer dan eens gebeurde, de lange arm des konings tot binnen die inrichting reikte. We zullen aanstonds gelegenheid hebben een enkel zoodanig geval te vermelden.

De heeren ridders van Malta, wier groot-prior van Frankrijk in den Tempel woonde en wier grootmeester op Malta resideerde, hadden reeds de periode der kruistochten achter den rug en dachten meer aan een lui en lekker leven dan aan de verovering van 't Heilige Land. Ze waren in vele opzichten waardige opvolgers van de Tempeliers en het *bibere templariter* werd door velen hunner, gelijk we weldra zien zullen, in eere gehouden. De bekende geneesheer Guy Patin teekent hen in een brief van 27 Aug. 1658 zeer typisch ongeveer met de volgende woorden: 'De Maltezerridders zijn heel eenvoudige, heel onschuldige, heel Christelijke luitjes; lui, die niets goeds hebben behalve den appetijt; jongste zoontjes van goeden huize, qui ne veulent rien savoir, rien valoir, mais qui voudraient bien tout avoir; overigens brave kerels, mannen van eer, monniken met den degen, die drie geloften gedaan hebben, de geloften van armoede, kuischheid en gehoorzaamheid: armoede in bed; want als ze uitgekleed te bed liggen, hebben ze niets meer dan een hemd aan 't lijf; kuischheid in de kerk, waar ze de vrouwen althans met rust laten. Hunne derde gelofte is gehoorzaamheid aan tafel: als ze genoodigd worden toe te tasten, dan laten ze het zich welgevallen..... O sanctas gentes!'

Van deze geestelijke heeren, die wel niet allen in gelijke mate op bovenstaand portret geleken zullen hebben, was sinds 1681 groot-prior de jongste der Vendômes, het middelpunt der epicuristische bent, met welker hoofdfiguren we thans kennis gaan maken en die ons een blik zullen gunnen op een eigenaardig hoekje van het Parijs der 17de eeuw, van het Frankrijk van Lodewijk XIV.

Vendôme volgde als groot-prior op D'Étampes de Valençay (1670-1678), die gevolgd was op Jacques de Souvré (1667-1670), den opvolger van Hugues de Rabutin. Vendôme was nog maar 16 jaar, toen hij (1671) op verzoek van Lodewijk XIV van Clemens X nog bij het leven van Valençay het recht van expectatief kreeg op het groot-priorschap van Frankrijk, niettegenstaande er oude commandeurs waren, die hunne

(*) Mevrouw De Coulanges b.v. ging er wonen, toen ze genoeg had van de wereld.

rechten deden gelden. Hij nam eerst in 1681 bezit van zijne waardigheid. Dat ten behoeve van een lid der koninklijke familie oudere rechten geschonden werden, was meer voorgekomen. Vendôme's oudoom Alexander, een natuurlijke zoon van Hendrik IV, was op zesjarigen leeftijd op verlangen des Konings reeds in de orde opgenomen met de bedoeling, om Régnier de Guerchy, den toenmaligen groot-prior, op te volgen, wat ook inderdaad 14 jaar later gebeurde. 't Grootmeesterschap bracht in den tijd van onzen Vendôme waarschijnlijk 40 à 50.000 livres netto inkomsten op.

Deze Philippe de Vendôme was de jongste zoon van Lodewijk, Hertog van Vendôme (zoon van César, die zelf een bastaard was van Hendrik IV en Gabrielle d'Estrées), en van Victoria Mancini, eene dochter van Laurentius Mancini, een bloedverwant van den Kardinaal De Mazarin. Men weet, hoe goed de Kardinaal zijne bloedverwanten wist te plaatsen in Frankrijk. Hij had twee zusters; de eerste, Mevrouw Martinozzi, bezat twee dochters, waarvan de eene gehuwd was met den Hertog van Modena en moeder werd van de Koningin van Engeland, de tweede vrouw van Jacob II; de andere met Armand, Prins van Conti, broeder van den grooten Condé. De tweede zuster, Mevrouw Mancini, had vijf dochters en drie zoons. De meisjes waren, behalve de bovengenoemde Victoria Olympia, gehuwd met Eugenius Maurits, Graaf van Soissons, moeder van den beroemden Eugenius van Savoye: Marie, getrouwd met den Connétable De Colonne; Hortense, echtgenoote van den Hertog De Mazarin, eigenlijk zoon van den Maarschalk La Meilleraye, maar aan wien de Kardinaal 26 millioen en zijn naam naliet; eindelijk Marianne, gehuwd met den Hertog De Bouillon, een ‘oomzegger’ van Turenne. Van de drie broers kwam de oudste om in den strijd in den faubourg St.-Antoine (1652). De derde stierf op veertienjarigen leeftijd ten gevolge van een noodlottig toeval. De tweede was de Hertog De Nevers, die later huwde met de oudste dochter van Mevrouw De Thianges, zuster van Mevrouw De Montespan(*).

De Groot-Prior had een ouderen broeder, Lodewijk Jozef, Hertog van Vendôme, den bekenden maarschalk van Lodewijk XIV. Beide broeders worden ons, wat hunne zedelijkheid betreft, hoogst ongunstig afgeschilderd door de tijdgenooten, vooral ook door Saint-Simon, die ze trouwens niet lijden mocht, in de eerste plaats, omdat hij als ‘duc en pair’ in 't algemeen de Fransche bastaarden en hun kroost niet kon uitstaan, en ten tweede, omdat ze van 't Mazarijnsche ras waren. ‘Cette race demi-mazarine’, zegt hij ergens, van de Vendômes sprekende. Maar ook anderen dan Saint-Simon bevestigen de verdorvenheid der beide waardige broeders. Men beweert, dat La Bruyère den Groot-Prior op 't oog heeft gehad, waar hij zegt(†): ‘Indien ge slecht geboren zijt, o Theagenes! beklaag ik u; indien ge het wordt uit zwakheid jegens

(*) Zie Saint-Simon, *Mémoires*, III, 407 vv.
(†) Des Grands, *Caractères*, Éd. Garnier, 217.

degenen, die er belang bij hebben, dat ge het zijt, die onder elkander gezworen hebben u te bederven en die er zich reeds op beroemen, dat hun dat gelukt, duld dan, dat ik u veracht. Maar indien gij wijs zijt, matig, zedig, beleefd, edelmoedig, dankbaar, arbeidzaam, van een rang overigens en eene geboorte, die u eerder voorbeelden moeten doen geven, dan dat ge die van anderen zoudt volgen, die u regelen moeten doen voorschrijven, in plaats van ze te ontvangen, kom dan met die lieden overeen, dat ge uit toegeeflijkheid hun losbandig gedrag, hunne ondeugden en hunne dwaasheden zult volgen, zoodra ze uit het ontzag, dat ze u schuldig zijn, al de deugden zullen hebben betracht, die gij liefhebt: dat zal eene krachtige, maar nuttige ironie zijn, zeer geschikt, om uwe goede zeden te bevestigen, om al hunne plannen in duigen te werpen en te maken, dat zij blijven, die ze zijn, terwijl ze u laten, wat gij zijt.'

Philippe de Vendôme was geboren 23 Augustus 1655. Hij was nog maar twee jaar, toen hij zijne moeder verloor, de eenige van Mazarin's nichten, die geen naam in de jaarboeken der Fransche galante wereld heeft nagelaten. Eenigen tijd na den dood zijner een-en-twintigjarige vrouw ging de vader in een klooster, werd daarna priester en in 1667 kardinaal. Philippe en zijn oudere broeder Lodewijk Jozef werden grootgebracht door hunne tante, de losse en lichtzinnige Marianne Mancini, die in 1662 met den Hertog De Bouillon getrouwd was en die zelf niet meer dan zeven jaar ouder was dan de oudste harer beide neven. De omgeving, waarin deze levenslustige tante verkeerde, was weinig geschikt, om de beide Vendômes tot ernstige en zedige jonge mannen te vormen. Wel konden ze er smaak opdoen voor de letteren en schoone kunsten; want het hotel der Hertogin De Bouillon, de vergaderplaats der muzen en fraaie vernuften, werd bezocht door allerlei beroemdheden. Daar kwam haar broeder, de Hertog De Nevers, van wien Saint-Simon, vóórdat hij natuurlijk zijne kwade eigenschappen opsomt, zegt: ''t Was een Italiaan, een echte Italiaan, met veel geest, vlug van bevatting, met zeer veel kundigheden toegerust, die met het grootste gemak voor de vuist allerliefste verzen maakte.' Verder haar zwager, de Kardinaal De Bouillon, die reeds op vijf-en-twintigjarigen leeftijd tot die waardigheid verheven en daarom wel schertsend 'l'enfant rouge' genoemd werd. Zijne zeden waren volgens Saint-Simon weinig in overeenstemming met zijn geestelijk ambt. Dan zag men er haar oom Turenne, den grooten krijgsman. La Fontaine had ze meegebracht van Château Thierry, eene bezitting van haar echtgenoot, waarheen deze allerzonderlingste poëet, wien men om zijn genie veel vergeven moet, maar dien men, als hij een gewoon mensch geweest was, doodeenvoudig 'een raren snuiter' in den ongunstigsten zin van 't woord zou noemen, na den val van Fouquet, zijn beschermer, weer vertrokken was (1661). Het was voor zijne nieuwe beschermster, dat hij - zonderling genoeg, en 't is eenigszins de maat, waarmede men de zedelijkheid kan afmeten van de om-

geving, waarin de jonge Vendômes opgroeiden, - de meeste zijner *Contes et nouvelles* dichtte.

Benserade, Segrais, Ménage, Mevrouw Deshouillères bezochten ook het Hôtel Bouillon en Corneille, toen niet jong meer, vertoonde er zich van tijd tot tijd. Racine kwam er niet, maar zijn tegenstander en concurrent Pradon werd er zeer gefêteerd. 't Was het werk van het Hôtel Bouillon, dat de *Phèdre* van Pradon tegenover die van Racine werd gesteld en dat het meesterstuk van den laatste zoo koel werd ontvangen bij de eerste opvoering. De beide jonge neven werden voor het krijgsmansberoep bestemd, de jongste als ridder der Maltezerorde, in welke hoedanigheid hij reeds op veertienjarigen leeftijd zijn oom, den Hertog De Beaufort, vergezelde op eene expeditie tegen de Turken op Candia (1669), waar De Beaufort, 'le roi des Halles', die in de Fronde zulk eene eigenaardige rol gespeeld had en door zijne populaire toespraken zich bij 't volk een tijdlang zoo bemind had weten te maken, sneuvelde. In 1672 was de 'Chevalier' De Vendôme ook tegenwoordig bij den overtocht over den Rijn, waarover Boileau zoo'n drukte maakte en naar aanleiding waarvan hij o.a. zong:

> 'Vendôme que soutient l'orgueil de sa naissance
> Au même instant dans l'onde impatient se lance.'

Hij liep bij die gelegenheid groot gevaar en zou wellicht zijn omgekomen, zoo De Vivonne hem niet gered had. Als jongmensch leidde Vendôme te Parijs hetzelfde leven als de meeste jongelui van zijn tijd en onderscheidde zich daarbij, naar het schijnt, door zijne dolheid; althans hij was genoodzaakt, Frankrijk voor eenigen tijd te verlaten en zich in Engeland op te houden, waar hij het niet beter maakte. Hij kaapte Karel II b.v. een zijner liefjes voor den neus weg. De Koning werd boos en sloot zijn paleis voor den Franschen losbol, maar deze vertoonde zich in den schouwburg openlijk met zijne verovering in eene loge tegenover die van den Koning. Lodewijk XIV moest eraan te pas komen en het lastige en brutale heerschap naar Frankrijk terugroepen. Dat hij bij tante De Bouillon niet best genezen kon worden van zijne dwaze streken, is duidelijk, als men maar de brieven leest, die Chaulieu aan die voorname dame durft schrijven(*). Zij behoorde tot de dames der groote wereld, die het niet beneden zich achtten, het gezelschap te zoeken der beruchte of beroemde Ninon de l'Enclos, die ze o.a. bij Chaulieu ontmoette in den Tempel, waarheen ze niet schroomde zich van tijd tot tijd te begeven te midden der epicuristische en anacreontische bende(†). Men beweerde in 't schandaalproces van de beruchte

(*) *Oeuvres de Chaulieu*, La Haye, Gosse, 1747, II, 131. 'Lettre à Mad. la duchesse de Bouillon.' Men leze o.a. ook den epistel, dien hij haar zond met een kruikje fijne olijfolie, II, 167. Of hij durfde nog al wat wagen, òf zij kon vrij wat verdragen. Waarschijnlijk beide.

(†) *Lettre de Chaulieu à Mad. la duchesse de Bouillon*, II, 128: 'Mademoiselle de l'Enclos se rendra à vos ordres vers les 5 heures du soir. C'est l'heure où Philémon et Baucis servirent aux Dieux une table aussi frugale que la mienne.... j'envoie savoir si vous voulez que l'heure de votre souper soit le même que celle de Jupiter... (vous pourrez) jouer une reprise d'hombre avec les deux demi-Dieux que vous amènerez.' Dat waren natuurlijk de beide Vendômes.

vroedvrouw La Voisin, dat de Hertogin De Bouillon haar man van kant had willen maken ter wille van den Hertog De Vendôme, den oudsten harer neven; maar volgens anderen zou de jongste meer in hare gunst gestaan hebben. Mag men eene anekdote gelooven, die voorkomt in Dangeau's *Journal*, dan waren de betrekkingen tusschen de hertogin en den Groot-Prior niet altijd even onschuldig geweest. Een zonderling wereldje, waarin men zich beweegt, wanneer men de intieme gedenkschriften van dien tijd napluist!

We hebben boven reeds gezien, hoe Philippe de Vendôme op zijn drie-en-twintigste jaar bezit nam van zijn groot-prioraat en zich vestigde in het paleis binnen den Tempel. Daar werd hij het middelpunt van een vroolijk gezelschap, dat zich, althans wat sommige leden ervan betreft, den naam ‘pourceaux d'Épicure’ in den letterlijken zin van het woord waardig maakte. De Groot-Prior zelf, hij moge in den beginne nog eenige matiging in acht genomen hebben, werd op den duur van een zoodanig gehalte, dat Filips van Orleans de Regent later luide zijne bewondering te kennen kon geven over den man, die gedurende 40 jaren nooit anders dan smoordronken naar bed was gegaan, nooit had nagelaten er openlijk maîtresses op na te houden en voortdurend eene goddelooze en libertijnsche taal had gevoerd. Aanvankelijk was hij van fijner vormen dan zijn oudere broeder de Maarschalk, die bekend was om zijne morsigheid; - hij sliep, om maar één staaltje te noemen, op zijn kasteel Anet altijd in een bed, waarin zijne talrijke honden met jongen en al huishielden, - maar langzamerhand schijnt hij in dezelfde slordigheid vervallen te zijn. Zoo was hij b.v. een even verwoed snuiver als zijn broer. 't Is vreemd, dat Lodewijk XIV, die zulk een verbazenden afkeer van snuif had, den Maarschalk kon dulden in zijne tegenwoordigheid, gelijk het over 't geheel verwonderlijk is, hoe hij van dezen smerigen, liederlijken man, die ten gevolge zijner uitspattingen met allerlei leelijke kwalen behept was, welker bestaan hij zich niet eens de moeite gaf onder stoelen en banken te steken, alles kon dulden. De Groot-Prior dan was een niet minder stout snuiver dan de Maarschalk. In 't laatst van zijn leven onder 't regentschap was hij zoo vies, dat men hem bepaald ontweek. De Graaf van Toulouse gaf hem nooit eene hand en wilde aan tafel nooit naast hem zitten. Zijne snuifdoos was toen ter tijde een groote, met vel gevoerde zak, waarin hij met volle handen tastte, om zich den neus vol te proppen. Het meeste van de snuif viel op zijne kleeren en zijne kamerdienaars schraapten zorgvuldig des avonds het zooitje bij elkander en dreven er een handeltje in, dat hun nog vrij wat opbracht, beweert D'Argenson in zijne *Mémoires.* In zijne jonge jaren was hij natuurlijk niet zoo vies en walglijk. Al-

thans niemand onder zijne vroolijke makkers maakte toenmaals bezwaar met hem aan te zitten aan den welvoorzienen disch in den Tempel en de schuimende bekers met hem te ledigen. Saint-Simon, die hem in zijne latere periode beschrijft en een alles behalve vleiend portret geeft(*), kan niet nalaten te erkennen, dat hij veel geest bezat - hij maakte een goed vers o.a. - en in zijne jeugd een flink voorkomen, zelfs een bijzonder schoon gelaat gehad had. Hij was ruw in den mond en zelfs vrij onzacht met de handen, gelijk b.v. bleek in 1695, toen hij bij gelegenheid van eene ruzie, die zijn broeder had met Roquelaure naar aanleiding van een verschil bij 't spel, - ook al een weinig waardige hartstocht van de groote lui uit dien tijd, die zich soms zelfs niet ontzagen valsch te spelen, - den laatste bij de keel greep. Lodewijk XIV had het meer dan eens druk genoeg met al dat volkje, dat zijne groote huishouding te Versailles vormde!

Onder de dischgenooten en geestverwanten van den Groot-Prior uit de eerste periode van zijn bestaan noemen we in de voornaamste plaats Chaulieu, op wien we echter weldra meer speciaal terug willen komen. Verder La Fare, La Fontaine, Chapelle, Lulli, Têtu, den Abt De Châteauneuf, Campistron, den Abt Servien, Palaprat, den Ridder De Sully, Sonning.

Van den Markies La Fare, die als dichter van lichtere poëtische en anacreontische verzen gewoonlijk met zijn vriend Chaulieu in één adem genoemd wordt, schrijft Saint-Simon, als hij zijn dood vermeldt(†): ‘La Fare was buitengewoon dik. Hij was kapitein bij de garde van den Hertog van Orleans. 't Was een man, van wien ieder hield behalve Louvois, die hem noodzaakte den dienst te verlaten. Hij wenschte dan ook schertsend Louvois toe, dat deze voor hem genoodzaakt mocht zijn zijn eten te verteren. Hij was een eerste lekkerbek; bij gelegenheid, dat hij pas genezen was van eene zware ziekte, propte hij zich vol kabeljauw en stierf aan eene indigestie. Hij maakte een aardig vers maar schreef nooit tegen iemand, noch in proza noch in verzen! Gedurende de laatste jaren van zijn leven sliep hij overal. Het wonderlijkste was, dat hij dadelijk weer helder wakker werd en het gesprek weer opvatte, alsof hij niet geslapen had.’

La Fare komt er hier nog al goed af. Hij was in 't laatst van zijn leven zóó diep gezakt, dat hij evenals zijn meester, de Groot-Prior, vaker dronken dan nuchter naar bed ging. Toch had hij een tijd gehad, waarin hij een flink figuur had gemaakt in de groote wereld. Hij was

(*) *Memoires*, III, 225. ‘Le grand-prieur avait tous les vices de son frère. Sur la débauche il avait de plus que lui d'être au poil et à la plume’ (de Maarschalk had nl. den naam, dat hij niet van dames hield!), ‘et d'avoir l'avantage de ne s'être jamais couché le soir depuis 30 ans que porté dans son lit, ivre mort, coutûme à laquelle il fut fidèle pendant le reste de sa vie.... malhonnête homme jusque dans la moelle des os’ (de rest laat zich moeilijk citeeren).... ‘flatteur aux gens dont il avait besoin, et prêt à tout souffrir pour un écu, avec cela le plus désordonné et le plus grand dissipateur du monde.’ Saint-Simon gaat elders (XI, 78) zelfs zoover hem te na te geven: ‘un homme capable de prendre dans les poches’.

(†) VI, 304.

als 18jarig jongeling in 1662 te Parijs gekomen, nam in 1664 als vrijwilliger dienst in 't korps, dat den Keizer tegen de Turken moest helpen, en woonde als zoodanig den slag bij Sint-Gothard bij. In 1665 keerde hij naar 't hof terug, nadat hij reeds te Weenen in een duel gewond was. Hij diende verder met lof in den oorlog van 1667 en dien van 1672. Maar Louvois kon hem niet uitstaan. Het schijnt, dat hij de Markiezin De Rochefort het hof maakte, die ook door Louvois werd bemind. Hoe 't ook zij, gelijk Saint-Simon mededeelt, Louvois noodzaakte hem zijn ontslag te nemen (1677). Zeer bekend is zijne verhouding tot Mevrouw De la Sablière, die hij echter binnen twee jaar liet loopen voor zijne passie voor het spel en voor de actrice Champmeslé. Mevrouw De la Sablière trok zich daarop uit de wereld terug en zocht haar troost in den godsdienst. La Fare gleed daarna meer en meer naar beneden langs de glibberige helling. Hij bracht zijn tijd grootendeels door in den Tempel bij den jongsten, op 't kasteel Anet bij den oudsten Vendôme, bezocht ook 't Hôtel Bouillon en 't kasteel Saint-Maur, het buiten der Condés, verzen makende, die geestig, maar hoogst gewaagd waren, etende en drinkende, drinkende vooral, zoozeer, dat hij door zijne dischgenooten nooit anders dan M. De la Cochonière werd genoemd. Men moet zien in den brief, dien men in de werken van Chaulieu kan vinden(*), hoe de Chevalier De Bouillon hem bij een bezoek 's middags om vier uur reeds in kennelijken staat vindt in zeer verdacht gezelschap, en Chaulieu zelf, die veel van hem hield, geneert zich niet, hem bij gelegenheid op de volgende manier te inviteeren:

‘Notre féal et bien aimé Cochon
Êtes prié ce soir d'assister à huit heures
À la défaite d'un dindon
Arrivé gros et gras des fertiles demeures
Où, l'Exploit à la main, Caen revoit tous les ans
Courir chez le Bailli ses fidèles Normands.
Ce jourd'hui dix de février
Jour peu fameux dans le Calendrier....’(†).

Zonderling gezelschap, die epicuristen der 17de en 18de eeuw. 't Is, alsof de wereld toenmaals geheel anders ingericht was dan nu en alsof er geene broodzorgen bestonden. Dat reist, dat gastreert, dat pleiziert van den morgen tot den avond. Van ernstige bezigheden geene sprake. Als men een oogenblik niet verder doordringt dan de oppervlakte en niet denkt aan 't bederf en den afgrond, die onder de bloemen verborgen waren, krijgt men als kind der zenuwachtige, gejaagde negentiende eeuw, waarin alles ijlt en voortsnelt, om een stuk brood te verdienen, een gevoel van jaloerschheid en men benijdt de lui, die zoo'n schijnbaar onbezorgd leven, zoo'n onbekommerd bestaan leidden. Dat ge-

(*) I, 85.
(†) II, 270.

noeglijk verkeer, onderhouden door geestige briefjes op rijm en in proza, - men denkt hier onwillekeurig aan den trouwens veel deftiger kring van Hooft op 't Muiderslot - doet inderdaad aangenaam aan in een tijd; waarin de telegramstijl bij de plechtigste oogenblikken des levens zelfs gebruikelijk is geworden. 't Is waar, men maakt in den regel kennis met de hoogste lagen der maatschappij; in de burgerlijke families der Parijzenaars en der provincialen moet het er anders hebben uitgezien, en wat lui als Chaulieu betreft, dat waren letterkundigen, die op den zak der grooten leefden en die niets anders te doen hadden, dan in complimentjes hunne schuld te betalen. Ook dat maakt een zonderlingen indruk op ons negentiende-eeuwers, die gewoon zijn de groote letterkundigen een onafhankelijk bestaan te zien leiden en hun eerlijk verdiend honorarium voor tooneelstuk of roman - buiten Nederland wel te verstaan - bij duizenden te zien berekenen.

In zijne geschiedenis van het tooneel onder Lodewijk XIV geeft Despois een hoofdstuk over den toestand der letterkundigen in de 17de eeuw en pleit hij verzachtende omstandigheden voor hunne afhankelijkheid van de grooten der aarde. Dat er zoovele dramatische schrijvers waren, kwam vooral, doordien het tooneel alleen aan de armeren onder hen nog iets anders beloofde dan ‘un nom et des lauriers’. Overigens was hunne eenige toevlucht, dat ze hunne werken opdroegen aan een of ander vorst of aan eenig aanzienlijk man, waarvoor betaald werd, hoewel lang niet altijd royaal. Dan waren er ook jaargelden te bekomen, 't zij van den Koning, 't zij van eenig particulier. Van 't eerste middel, zegt Despois, maakten ze misbruik, naar het tweede haakten allen. Want een jaargeld uit de kas des Konings was reeds een belangrijke stap voorwaarts en verkieslijk boven het hengelen met opdrachten. Dit alles tot verklaring, hoe een man als La Fontaine b.v. zich vernederen kon dingen te schrijven, gelijk hij er geschreven heeft. Trouwens, de onverschilligheid en slofheid in zijne zaken - men is gewoon geraakt, dat de naïviteit van den ‘bonhomme’ te noemen, maar ik betwijfel, of hij wel zoo naïef was, als men hem wil doen voorkomen, al was hij een groot kind, gelijk men er nog wel heeft, - en zijn ongeregeld leven brachten dezen poëet, dien we ook aantreffen onder de bezoekers van den Tempel, wat trouwens geen wonder is, daar hij door 't Hôtel Bouillon in aanraking kwam met de Vendômes, dikwijls aan lager wal en noodzaakten hem dan een beroep te doen op de beurs van anderen, die beter bedeeld waren dan hij. Zoo putte hij b.v. uit den voorraad van den Hertog De Vendôme, wiens zaken door Chaulieu beheerd werden, gelijk we straks zien zullen. Wat La Fontaine met het geld van den Hertog deed, mag blijken uit het bekende:

‘D'un soin obligeant
L'abbé (Chaulieu) m'a promis quelque argent
Amen, et le ciel le conserve!
.....
Il veut accroitre ma chevance

Sur cet espoir, j'ai, par avance
Quelques louis au vent jetés
Dont je rends grâce à vos bontés
.....
Le reste ira, ne vous déplaise,
En vins, en joie, et cetera.
Ce mot-ci s'interprétera
Des Jeannetons; car les Clymènes
Aux vieilles gens sont inhumaines.'

De oude heer was niet kieskeurig, gelijk men ziet(*). Het overige van dezen berijmden brief van La Fontaine(†) kan ons een begrip geven van het leventje, dat men in den Tempel leidde:

'Nous faisons au Temple merveilles
L'autre jour on but vingt bouteilles
Régnier(§) en fut l'architriclin;
La nuit était sur son déclin,
Lorsque j'eus vidé mainte coupe.
Lanjamet(**) aussi de la troupe
Me ramena dans mon manoir;
Je lui donnai, non le bonsoir,
Mais le bonjour: la jeune Aurore,
En quittant le rivage more,
Nous avait à table trouvés,
Nos verres nets et bien lavés
Nos yeux étant un peu troubles,
Sans pourtant voir les objets doubles
Jusqu'au point du jour on chanta,
On rit, on but, on disputa,
On raisonna sur les nouvelles,
Chacun en dit, et des plus belles;
Le grand-prieur eut plus d'esprit
Qu'aucun de nous sans contredit,
J'admirai son sens, il fit rage,
Mais malgré tout son beau langage
Qu'on était ravi d'écouter
Nul ne s'abstint de contester,
Je dois tout respect aux Vendômes,
Mais j'irais dans d'autres royaumes,
S'il leur fallait en ce moment
Céder un ciron seulement.'

Nu, het kon met de Vendômes vrij wat lijden. De familiariteit van allen, die met hen omgingen, beambten, secretarissen, poëten, was zoo groot, dat menig man van stand, die daarvan staaltjes zag, zich niet begrijpen kon hoe ze zooveel gemeenzaamheid duldden. Op zekeren

(*) '(Il) demande quelques pistoles au duc de Vendôme et au "paillard" Chaulieu pour attendrir en sa faveur les heroïnes du Pont-Neuf' (*Lettre de M. de la Visclède* (Voltaire) CXXX, 323, Éd. Garnier).
(†) *Épitre au duc de Vendôme.*
(§) Een leerling van Lulli.
(**) Zoon van een raadsheer van 't parlement van Bretagne.

dag b.v. gaf Catinat aan den dichter Palaprat, die den Groot-Prior meer dan gemeenzaam behandelde, zijne bezorgdheid te kennen, dat zulk een gedrag hem wel eens kon benadeelen. ‘Wees gerust, Mijnheer’, antwoordde de poëet schertsend, ‘ce sont mes gages.’ Palaprat was ook al een van de parasieten van den Tempel, die vrij woning en 600 franken jaargeld genoot, waarvoor hij secretaris heette van den Groot-Prior, en die aldus in de omstandigheid, dat het jaargeld wegens de verwarde financiën van Vendôme niet geregeld betaald werd, eene verontschuldiging meende te vinden voor zijne brutaliteit.

La Fontaine was niet ondankbaar voor de weldaden, hem bewezen. Hij betaalde in de eenige munt, die hij bezat, en droeg b.v. in 1685 het gedicht *Philémon et Baucis* op aan den Hertog van Vendôme. 't Is vreemd, dat deze schildering van de trouwe en reine huwelijksliefde opgedragen werd aan een losbol als Vendôme; maar dat La Fontaine de vleierij zoover kon drijven van te zingen:

> ‘Ayant mille vertus vous n'avez nul défaut’,

dat is toch wel een beetje al te kras en dat kan niet goedgemaakt worden door de opmerking van Paul Mesnard in zijne biographie van La Fontaine, dat Vendôme was ‘(un) Mécène agréable, fin connaisseur de bons écrits en qui l'on se plaisait à reconnaître bien des traits de son aïeul Henri IV’[(*)]. Om terug te komen op Palaprat, van wien we zoo even terloops spraken, dat was ook al een zonderling heerschap, volkomen thuis in het midden, waarin hij zich bewoog. Te Parijs leefde hij ‘en garçon’ met zijn vriend De Brueys, met wien hij ook samen voor het tooneel schreef; te Toulouse had hij zijne vrouw[(†)], precies als La Fontaine te Château-Thierry. Om te gemoet te komen aan de leegte, welke de slechte betaling van den Groot-Prior in zijne beurs teweegbracht, hield hij in zijne woning in den Tempel er een speelhuis op na, dat wil zeggen, hij gaf aan de groote lui, die in dien tijd hartstochtelijke spelers waren en daaronder de dames in de voorste gelederen, gelegenheid aan dien hartstocht te voldoen. Lodewijk XIV deed zijn best, om de speelwoede tegen te gaan; hij vaardigde zelfs van tijd tot tijd een verbod uit tegen dergelijke gelegenheden, als er bij Palaprat eene bestond. Dat blijkt o.a. uit een epistel van dezen poëet (Juni 1698) aan La Chapelle, ontvanger-generaal der financiën, die gelijk hij in den Tempel woonde en dien hij verzocht tusschen beide te komen bij D'Argenson, 't hoofd der politie:

> ‘Fais seulement connaître à ce grand Magistrat,
> Des ordres de la Cour équitable interprète,
> Les moeurs, l'esprit de Palaprat
> Ton confrère fidèle en plus d'un Doctorat
> Et ton antipode en recette.
> .....
> Nombre de gens chez moi s'assemble chaque jour,

(*) *Les grands écrivains de la France*, Éd. Hachette.

(†) ‘Mais garçon à Paris, j'ai ma femme à Toulouse.’ (Épitre à M. le Comte de Maurepas’, 7 Sept. 1698. *Oeuvres de De Brueys et de Palaprat*, V, 253.)

Non pour y commenter quelque Bible suspecte,
Ni pour examiner de la naissante secte
L'impertinent et fanatique amour,
On vient pour y jouer, il faut trancher la chose:
Mais quels joueurs? tous gens choisis,
Tous purs et blancs comme les lys
Et tous flairans mieux que la rose.
.....
Tu connais qui je suis, mais d'Argenson l'ignore.
L'asyle qui me garantit
Des surprises du Commissaire
Ne saurait guérir mon esprit
De la crainte de lui déplaire'(*).

Hier zinspeelt hij op de vrijheid, welke de Tempel genoot; maar deze vrijdom belette Lodewijk XIV toch niet ditmaal door te tasten en het spel bij Palaprat voorgoed te verbieden, wat den poëet van een niet onaardig voordeeltje beroofde. Dat geld, dat geld!

'.... Grande stérilité
Sur le Parnasse en a toujours été',

zucht La Fontaine in een anderen epistel aan den Hertog (1691). Nu, al trokken ze niet altijd even ruim in klinkende munt de voordeelen van hunnen omgang met de halfgoden van den Tempel, de letterkundigen, die tot de vriendjes behoorden, genoten althans dit privilege, dat ze krachtig gesteund werden door de bentgenooten. Want de Vendômes waren steeds bereid hunne beschermelingen vooruit te helpen en hun best te doen voor 't welslagen hunner letterkundige pogingen, voor zoover ze dat door hunne kliek vermochten. In dat opzicht geleken ze op hunne tante, de Hertogin De Bouillon, die we met zooveel warmte de *Phèdre* van Pradon tegenover die van Racine zien beschermen. Ze had o.a. bij de eerste voorstellingen der beide stukken, die ongeveer te gelijk plaats hadden, voor verscheiden avonden alle loges afgehuurd. Zoo trommelde ook de Groot-Prior, als de opera's van zijn secretaris Du Boulay, Palaprat's voorganger, vertoond werden, alles bij elkaar, om den goeden uitslag te verzekeren. De dauphin en de prinsen van Conti waren b.v. aanwezig bij de eerste voorstelling van *Orpheus* - 't was trouwens ook de laatste - en de politie had, op aandrang der Vendômes, zelfs het fluiten verboden (21 Febr. 1690), een maatregel, die alles behalve overbodig was, maar die eene groote ontevredenheid verwekte, welke zich o.a. uitte in de volgende coupletten:

'Le sifflet défendu! quelle horrible injustice!
Quoi donc? Impunément un poète novice,
Un musicien fade, un danseur éclopé
Attraperont l'argent de tout Paris dupé;
Et je ne pourrai pas contenter mon caprice', etc.(†).

(*) *Oeuvres de De Brueys et de Palaprat,* V, 249 vv.
(†) Desnoireterres, *Les cours galantes*, II, 213.

Werden op deze wijze de vriendjes geholpen, meer dan eens ook toonden de Vendômes, met name de Groot-Prior, dat zij het ware talent naar waarde wisten te schatten. Zoo verhaalt men o.a., dat Adrienne Lecouvreur op vijftienjarigen leeftijd met eenige harer kameraadjes den *Polyeucte* van Corneille trachtte te spelen. De repetities hadden plaats bij een kruidenier in de straat Féron en de vrouw van den President Lejay ontving de jonge tooneelspelers in haar hotel, Rue Garancière, waar de groote wereld zich verdrong, om hun spel en vooral dat van de toekomstige tragédienne te bewonderen. Maar de jongelui hadden buiten den waard, d.i. buiten het Théâtre français, gerekend, dat onmiddellijk - prat op zijn privilege - de politie in de zaak betrok. De jonge artisten moesten hunne voorstellingen staken. Toen nam de Groot-Prior ze genadiglijk op binnen de muren van den Tempel (1705).

(Wordt vervolgd.)

C.F. VAN DUYL.

De zegevierende Republiek.

De vooruitgang van de Republiek der Vereenigde Staten van Amerika, gedurende een vijftigtal jaren, door Andrew Carnegie. Uit het Engelsch in het Nederlandsch overgebracht door Mr. George W. van Siclen, New-York.

Een Brit meende eens te mogen opmerken, dat matigheid in drank niet meer als eene der hoofddeugden van den Amerikaan beschouwd mag worden, sedert hij champagne inademt. Dit voorrecht geniet ontegenzeglijk Mr. Andrew Carnegie - een geboren Brit -, die, in de Vereenigde Staten genaturaliseerd, gelijk Mr. Siclen getuigt, van de voordeelen der Republiek voor zichzelf een zeer goed gebruik wist te maken. Onder den invloed van die buitengemeen opwekkende lucht ontstond zijne aangenaam geschreven politieke en oeconomische schets der 'zegevierende Republiek'. Plein-air schijnt hem de vooruitgang der stoffelijke welvaart in de Vereenigde Staten gedurende de laatste vijftig jaren, en alle feiten, door hem aan eigen ondervinding en eene veelomvattende technisch-oeconomische letterkunde ontleend, dienen in dit licht zijn doel, om zoowel *de toenemende en onweerstaanbare macht van den Amerikaanschen burger en het Amerikaansche staatswezen aan te toonen*, als *alle bruikbare elementen van den ouden Europeeschen stam aan te sporen zich bij de zegevierende Republiek aan te sluiten en tot hare versterking bij te dragen*(*).

Mr. George W. van Siclen - van oorsprong een Nederlander, maar in de Vereenigde Staten herboren en groot geworden - is met dit doel dermate ingenomen, dat hij *Triumphant Democracy* voor Nederland bewerkte en de vaste overtuiging bezit, zijn stamgenooten, die hem nog steeds na ter harte gaan, daarmede een dienst te bewijzen. Hem komt het voor, dat de Nederlanders in ernstige overweging moeten nemen, of het niet beter voor hen zou zijn bijtijds naar de Republiek - dat land van vrijheid en voorspoed - heen te spoeden, dan daarmede te wachten, totdat zij een offer der aangrijpende eerzucht van Holland's politieke naburen geworden zijn. De zegevierende Republiek zou, zijns inziens, uit die nieuwe vermenging van Hollandsch en Amerikaansch bloed slechts voordeel kunnen trekken. Maar ook de Nederlanders zouden spoedig inzien,

(*) Mr. Carnegie werd verleden jaar door den opstand der arbeiders in zijne industrieele ondernemingen meer algemeen bekend. Als werkgever kent hij uitsluitend het ondernemersstandpunt en ziet hij in den werkman slechts *een werktuig* ter vermeerdering van zijn kapitaal. *Werkkracht van dien aard* acht hij voor de Republiek een wenschelijk goed, waarvan hij *de geldswaarde* weet te schatten. Als mensch is Carnegie volbloed democraat, *vrij van humane neigingen.* Daarmede in overeenstemming bestaat voor hem uitsluitend de technisch-oeconomische quaestie en voor deze is zijn blik gescherpt.

dat de samenstelling der zegevierende Republiek aan het ideaal van een Grooter Holland beantwoordt, want de toorts van burgerlijke en godsdienstige vrijheid, door hen in de zestiende eeuw ontstoken, heeft ook de vuren ontbrand, die met zulk een gunstig gevolg in de Republiek een zoo helderen gloed verspreiden.

Het zij mij vergund de aandacht op het werk van Mr. Andrew Carnegie te vestigen en tevens hulde te brengen aan Mr. Siclen, die in den geest der oude Nederlandsche kolonisten handelt en te recht op zijne Hollandsche afkomst trotsch is. Indien de critiek daarbij niet te kort komt, dan zal Mr. Siclen mij dat ongetwijfeld ten goede houden, want ook voor hem is de wet der waarheid de eerste wet en deze eischt zonder aanzien des persoons het licht aan de schaduw te toetsen, om tot het karakter der ontwikkeling door te kunnen dringen. -

Hoe nu, is het dan niet waar, dat de democratie geroepen is het Oude uit te leiden en het Nieuwe in te voeren? Voert de Republiek niet reeds in dit grootsche werk de voorhoede aan? Staan de Vereenigde Staten niet in den eervollen wedloop ter verbetering der toestanden, waaronder de volksmassa's leven, vooraan? Is niet juist de vooruitgang der stoffelijke welvaart in Amerika van dien aard, dat de mededinging der Republiek, die in de zestiende eeuw de richting van den wereldhandel veranderde, door vermeerdering van edel metaal eene omwenteling der prijzen te voorschijn riep, de sociale verhoudingen hervormde en middelbaar den dertigjarigen oorlog voorbereidde, nu in de negentiende eeuw als de belangrijkste gebeurtenis van den dag beschouwd moet worden, daar door haar in onzen tijd van Europa's dienstbaarheid sprake is?

Gesteld, deze vragen worden onvoorwaardelijk bevestigend beantwoord, volgt dan daaruit, dat de onderlinge samenwerking bij toenemende verdeeling van den arbeid en stijgenden kapitaaleigendom op den duur in de zegevierende Republiek beter gewaarborgd is dan in de Europeesche staten? Ligt dan daarin opgesloten, dat de zegevierende Republiek meer waarborgen aanbiedt, den geweldigen bevolkingsstroom binnen de grenzen te bannen, door de middelen van bestaan aangewezen, dan de Europeesche staten?

Mij dunkt, de klemtoon mag niet uitsluitend vallen op het vele onder ongehoord gunstige omstandigheden voortgebrachte, maar elke schrijver moet evenzeer aan de verdeeling van het maatschappelijk inkomen denken.

Was die verdeeling in de laatste vijftig jaren in de Vereenigde Staten van dien aard, dat het onderscheid van stand en rang of liever de privilegiën van bepaalde maatschappelijke klassen duurzaam vermeden werden, ook nadat het kapitaalbezit in verhouding de macht van eene bepaalde categorie - de bezittende - zeer sterk vermeerderd heeft?

Bij de beoordeeling van eene politieke en oeconomische schets, gelijk Mr. Andrew Carnegie haar van de zegevierende Republiek leverde, schijnt mij de herinnering aan de zienswijze van den Nederlandschen oeconomist Mr. S. Vissering niet overbodig.

Sprekende over de ‘vrijheid, het beginsel der staathuishoudkunde’ (*De Gids*, jaargang XIV, nieuwe serie, jaargang III, Mei 1850), zeide deze practische geleerde:

‘Ik heb hoogere eischen aan mijne wetenschap, dan dat zij alleen onderzoeke, hoe de rijkdommen voortgebracht en verteerd worden. Ik heb haar lief, omdat zij mij is de wetenschap van het maatschappelijke leven, die leert, hoe, onder de wetten door den algoeden Schepper in de natuur gelegd, de bijzondere vermogens van alle menschen zamenwerken tot de bevordering van het stoffelijk welzijn en van de zedelijke verheffing van iederen mensch en van de geheele menschheid; omdat het doel van haar streven is, den strijd tusschen zelfzucht en liefde tot den naaste op te lossen in ééne schoone harmonie-*vrijheid*!’

Die vrijheid heeft hare natuurlijke grenzen, haar aangewezen door den plicht en het recht.

‘De vrijheid van den arbeid sluit niet in de vrijheid om *niet* te arbeiden en op kosten van anderen te leven. De vrijheid om zijne vermogens te gebruiken, geeft niet het recht om zijnen naaste door over macht of slimheid te berooven.’

Miskenning van de wet der natuur, gelijk de vrijheid haar ons leert, had telkens straf ten gevolge, want elke miskenning en elke verdrukking voert hare eigen straf mede.

‘Het stelsel van maatschappelijken oorlog en onderlinge berooving der oude volken bracht de oude maatschappij ten val. De slavernij wordt overal (ook in de nieuwe wereld!) een verterende kanker, en verlaagt den meester dieper dan den slaaf. De hoogmoed van vorsten en edelen brengt hen ten val, omdat hij juist de oorzaak is van de opkomst der gemeenten. Zoodra de geestelijkheid het toppunt van magt en rijkdom heeft bereikt, verliest zij alle zedelijke kracht. Het koloniale stelsel verteert de beste levenssappen der volken; de handelsoorlogen overstelpen de staten met schulden, waaronder nog late geslachten gebukt zullen gaan; de monopoliën eindigen in bankroeten; het gildenwezen dooft allen lust en kracht tot den arbeid uit. En waardoor is het, dat de vrijheid voortdurend zege op zege behaalt over de verdrukking? Is het omdat de zwakken sterker geworden zijn dan de machtigen? Dan zeker ware slechts eene verplaatsing, eene verwisseling van personen de vrucht van de zege geweest; de onderdrukte ware op zijne beurt verdrukker geworden; en het menschdom had eeuwig in denzelfden jammervollen kring omgeloopen. Ziet slechts, in de Oudheid was dit het geval, en daarom is dàt geslacht, als door eenen tweeden zondvloed, van de aarde weggevaagd. Maar de vrijheid zegepraalde, en schonk telkens hare zegeningen aan overwinnaren en overwonnenen tegelijk, omdat de waarheid aan hare zijde stond, omdat de wetenschap telken reize eenen stap voorwaarts deed; de wetenschap, uit bittere ervaring geboren, eerst door enkelen gegist, door eenigen geopenbaard, door lateren verkondigd, door velen daarna verspreid, eindelijk door allen aangenomen en in de

ziel geprent - de wetenschap, dat de vrijheid in het belang van allen is. Zoo zien wij onder haar schild oprijzen de vrijheid van geweten, die den zedelijken mensch verheft; de vrijheid van denken en zijne gedachten te uiten, die verlichting en beschaving doet stralen; de vrijheid des persoons, die aan allen stem geeft, waar het aller belang geldt; de vrijheid van den arbeid, die ieder het recht verzekert om zijne vermogens naar zijnen aanleg in het belang van allen te gebruiken.

En zoo zien we, o schoone triomf! de wetenschap hand aan hand gaan met de godsdienst der liefde. Hier treedt eene wetenschap op, die zich enkel tot aardsche goederen bepaalt, en haar grootste les is dezelfde, als die der Godsdienst: *bemin uwen naasten*!'

I.

De eerste stelling van Mr. Andrew Carnegie luidt: *in bevolking*, *in rijkdom*, *in jaarlijksche besparingen*, *in algemeen vertrouwen, in het bevrijd zijn van schulden*, *in landbouw en fabriekswezen staat Amerika reeds aan het hoofd der beschaafde wereld.* Die stelling bewijst hij aldus: Frankrijk verdubbelt zijne bevolking elke honderd zestig jaren; Groot-Britannië neemt daarvoor zeventig jaren in beslag; de Republiek echter heeft de hare in vijf en twintig jaren reeds herhaalde malen verdubbeld. In 1831 telden Groot-Britannië en Ierland gezamenlijk vier en twintig millioen inwoners en vijftig jaren later (1881) bedroeg dat getal vier en dertig millioen. Frankrijk bracht zijn bevolkingscijfer gedurende dat tijdperk van twee en dertig en een half tot zeven en dertig en een half millioen. De Republiek nam intusschen in bevolking van dertien tot vijftig millioen toe. Engeland won dus tien, Frankrijk vijf en de Republiek in eene halve eeuw niet minder dan zeven en dertig millioen. Dat verdient de aandacht.

In 1850 bedroeg de rijkdom der Vereenigde Staten slechts $430.000.000 of £1.686.000.000, terwijl die van het Vereenigde Koninkrijk de som van $22.500.000 000 of £4.500.000.000 te boven ging. Dertig jaren waren dus voldoende, om de verhoudingen der beide landen geheel om te keeren. In 1882 waren Groot-Britannië en Ierland in het bezit van $43.600.000.000 of £8.720.000.000, terwijl de Republiek in 1880 over $48.950.000.000 of £9.790.000.000 beschikte, en een paar jaren later waren door haar de £10.000.000.000 reeds verreweg overschreden. Dit gunstig resultaat hadden de Vereenigde Staten niet uitsluitend te danken aan hunne buitengewone landbouwkundige hulpbronnen, maar het was mede voor een groot deel het gevolg der ontwikkeling van het fabriekswezen. De waarde van het Engelsche fabrikaat bedroeg in 1880 achthonderd en achttien millioen P. St. en van het Amerikaansche tusschen de elf- en twaalfhonderd millioen, dus bijna zooveel als de helft van dat van geheel Europa, hetwelk toen eene waarde had van zes-en-twintighonderd millioen. Nu voorziet het Vereenigde Koninkrijk wel is waar nog de geheele wereld met zijn fabrikaat, terwijl de Republiek slechts van jaar tot jaar

hare eigen markt beter in bedwang houdt. Maar toch had het Britsche fabrikaat niet ⅔ der waarde van dat der Republiek, die eerst sedert eene halve eeuw ernstig aan den wedloop deelneemt.

Ook ten opzichte der spaarzaamheid neemt Amerika de eerste plaats in. Zijne jaarlijksche bezuiniging van 210 milioen P. St. is 56 millioen grooter dan die van het Vereenigde Koninkrijk en bedraagt 70 millioen meer dan die van Frankrijk. De vijftig millioen Amerikanen van 1880 waren in staat de honderd veertig millioen Russen, Oostenrijkers en Spanjaarden te koopen of liever bezaten, na het rijke Frankrijk gekocht te hebben, nog genoeg zakgeld, om Denemarken, Noorwegen, Zwitserland en Griekenland te verkrijgen. De Yankee zou zelfs het thuis van zijne voorvaderen kunnen overnemen. Ja, iedere acre van Groot-Britannië en Ierland kan hij in bezit nemen en het als een schoon, klein Isle of Wight bij zijn groot land voegen. Hij is zelfs buitendien nog in staat de geheele nationale schuld van dat zoo hoog bezwaarde land af te lossen, zonder zijn fortuin, die vrucht van eene halve eeuw, uit te putten. De volkeren, die eertijds in de wereldgeschiedenis eene groote rol speelden, gaan in verhouding achteruit; zij zijn na honderd jaren in vergelijking met dezen reus dwergen en na tweehonderd jaren nauwelijks aardmannetjes.

De scheepvaart van dezen reus volgt onmiddellijk op die van het Vereenigde Koninkrijk en overtreft haar, wanneer het inlandsche handelsverkeer, het binnenlandsche vervoerwezen mede in aanmerking komen. In 1880 vervoerde Groot-Britannië omstreeks achttien millioen ton, de Republiek negen millioen, dus ongeveer de helft van hetgeen het Vereenigde Koninkrijk als zeemogendheid verscheepte, maar meer dan Frankrijk, Duitschland, Noorwegen, Italië en Spanje te zamen. Circa 20% van hetgeen door scheepvaart over de gansche wereld verdiend wordt, komt haar toe, terwijl Frankrijk en Duitschland ieder op iets meer dan 5% aanspraak kunnen maken. De in- en uitvoerhandel der Republiek bedraagt £300.000.000 naar Mullhall's berekening. Wordt de vracht mede in aanmerking genomen, door de spoorwegmaatschappijen ontvangen, dan is ook op dit gebied Amerika's volstrekt overwicht te bewijzen. Die vracht wordt op meer dan 110 P. St. geschat. Alleen de Pennsylvania-spoorweglijn vervoert meer ton dan alle koopvaardijschepen van dit Vereenigde Koninkrijk te zamen. En de beteekenis van deze feiten stijgt niet weinig, wanneer men bedenkt, dat de Republiek noch staand leger noch vloot noodig heeft, om deze werken des vredes te verdedigen, en dat zij, wanneer de politieke eenheid des lands in gevaar komt, onvoorwaardelijk op de bereidwilligheid der bevolking kan vertrouwen, om die eenheid te handhaven. Daarin worden te recht haar grootste roem en hare macht gezien.

Tegenover die feiten, belangrijk genoeg, om hier aangestipt te worden, staat de vraag naar de oorzaken.

In overeenstemming met de meest bekende vorschers onderscheidt

Mr. Andrew Carnegie drie hoofdoorzaken, namelijk: 1°. *het ethnisch karakter van het volk,* 2°. *de geographische ligging*, *verbonden met den invloed van het klimaat*, en 3°. *de politieke instellingen,* die haar grond gevonden hebben in de gelijke rechten van den burger. Zij verklaren den buitengemeen gunstigen handels-oeconomischen toestand.

De volkplanting, die in Amerika vasten voet vatte, was de Angelsaksische en het recht, dat in de Republiek overeenkomstig de eigenaardige toestanden en verhoudingen des lands in kracht trad, was de Oudgermaansche wetgeving. Die stam en dat recht waarborgden de vrijheid van den persoon en ontwikkelden den natuurlijken aanleg voor de stichting en de organisatie van zelfstandige vestigingen, die door kracht en ondernemingsgeest gekenmerkt werden. Van den druk der leenplichtige instellingen bevrijd en van de overheersching der hoogere klassen ontheven, die de belangen der natie aan de hare opofferden, hebben energieke arbeiders een nieuwen staat gesticht en hun talent bewezen, om een staatkundig bewind te voeren. Hun kwam daarbij in niet geringe mate de geographische ligging te stade. Deze begunstigde de vermenging der bewoners van Noord en Zuid en van Oost tot West in eene *gelijksoortige* massa. De politieke eenheid des volks staat echter in nauw verband met de gesteldheid van het Amerikaansche vasteland. De Alpen in het midden van Europa vormen aan elke zijde rivieren, die in tegenoverliggende zeeën uitloopen. De Himalaya, de Hindu Kush en het Altaïsch gebergte schenken het leven aan groote stroomen, die hunne monding hebben in ver van elkander afgelegen oceanen en het vasteland van Azië verdeelen. In Noord-Amerika daarentegen verheffen zich de bergen langs beide kusten en vandaar loopt het land in schuine richtingen voort naar groote middelvlakten, die een bijna onmetelijk bekken vormen, waar de rivieren samenvloeien in één vallei. De handel verkrijgt op die wijze verschillende stroomen, die duizenden mijlen ver bevaarbaar zijn, en in dit groote middelbekken, drie millioen mijlen in omtrek, bevrijd van onbevaarbare rivieren en ondoordringbare hinderpalen, die het vrije verkeer kunnen belemmeren, is staatkundige eenheid uit den aard der zaak eene noodzakelijkheid en onderlinge verbinding eene zekerheid. Herbert Spencer wees op het beginsel, dat volken, die de bergen bewonen, of volken, die in woestijnen en moerassen leven, zeer gemakkelijk te vereenigen zijn. De natiën, zoo afgescheiden, beschouwen hen, die buiten deze afsluiting wonen, als hare natuurlijke vijanden en de machtigen verzuimen niet, de leer van de politieke grenzen bij de volken ingang te doen vinden. Europa verkeert dientengevolge in een toestand van voortdurend oorlogsgevaar en die toestand vertraagt de beschaving der Europeesche volken. De voordeelen der geographische ligging zijn voor Amerika met zijne rivieren en meren het middel ter bevordering der samenwerking. - Een schip, waar ook geladen, kan zijne lading te Chicago, in het noordwesten, duizend mijlen het land in, lossen. De Mississippi doorkruist met zijne

zijtakken het groote westersche bekken, dat ¼ millioen mijlen in omtrek is, en maakt daardoor een binnenlandschen waterweg van twintigduizend mijlen. Eene stoomboot, die uit Pittsburg in Pennsylvania, 450 mijlen van New-York het land in en 2000 mijlen van den mond van den Mississippi, deze waterwegen doorklieft, om weder naar hare plaats van uitgang terug te keeren, zal een afstand afgelegd hebben, grooter dan eene reis om de wereld. De stoomboot wordt onderweg nergens van staatswege opgehouden noch betaalt zij eenige belasting, want de vlag die het schip voert, bezorgt vrijen doortocht aan schip en lading; een voorrecht, niet hoog genoeg te schatten, daar 56 millioen menschen, die eene vlakte bewonen, waar het klimaat zoo verschillend is, dientengevolge zonder eenige gedwongen schouwing of kosten hunne producten onderling ruilen en in alle behoeften van den mensch naar oeconomischen maatstaf voorzien kunnen.

Een spoorwegnet van honderddertigduizend mijlen bindt voorts de natie met ijzeren staven te zamen en is wellicht van nog meer belang dan de groote natuurlijke waterwegen. Van den Atlantischen Oceaan tot de stille Zuidzee, drieduizend mijlen, of van New-York naar New-Orleans kan de reiziger in den spoortrein blijven zitten, zonder van wagen te verwisselen. Zevenhonderd zestigduizend mijlen telegraafdraad, de zenuwen der Republiek genoemd, staan dag en nacht ter beschikking, om hetgeen betrekking heeft op huis en handel, over te seinen. Deze draden onderhouden de geregelde onderlinge gemeenschap en begunstigen het ontstaan van gelijksoortige denkbeelden.

Nog een ander voordeel - door velen ook als eene bron van gevaar beschouwd - geniet de Republiek, namelijk: de aankomst van millioenen buitenlanders, die, ontevreden met hun afhankelijk bestaan in de Europeesche maatschappij en over de Europeesche wijze van denken en handelen, met pak en zak naar de Republiek verhuizen en er niet weinig toe bijdragen, om hare stoffelijke welvaart te verhoogen. Deze emigranten verruilen den naam van *onderdaan* met dien van *vrijen burger.* Zij zijn echter voor een groot deel nog onbekend met de Engelsche taal en evenmin vertrouwd met de uitoefening der staatkundige plichten. Het gevaar voor de Republiek bestaat nu hierin, dat zij zich niet onvoorwaardelijk bij het nationale leven aansluiten en eventueel met het verdiende geld naar hunne vroegere haardsteden terugkeeren. Dat gevaar tracht de Republiek hierdoor te vermijden, dat zij zegt: '*Vertoeft niet in ons midden*, *maar behoort tot ons*'; m.a.w., dat zij hun gelijke rechten verleent. Zij doet echter meer; zij brengt de kinderen naar hare openbare scholen en geeft hun, zonder eenige geldelijke vordering, grondig lager onderwijs. Door den smeltkroes van eene goede Engelsche opvoeding loopen de kinderen der Ieren, Duitschers, Italianen, Spanjaarden en andere volkselementen naast den geboren Amerikaan, om allen in één vorm te worden gegoten; één in taal, in gedachte, in gevoelen, in vaderlandsliefde. Het Amerikaansche schoolstelsel is waar-

schijnlijk de grootste macht in het vereenigingsproces, waaruit het nieuwe Amerikaansche ras voortkomt. Hier, in de school, verdwijnt bij het kind de sympathie voor het leenstelsel in Europa, eene sympathie, die hij wellicht nog van zijn vader overerfde. Die sympathie maakt plaats voor het staatkundig geloof: 'Alle menschen zijn geschapen, om in vrijheid en gelijkheid te leven.' Hier, in de school, wordt het kind onderwezen voortaan te moeten werken voor het algemeen welzijn en worden de zonen van Russische en Duitsche ondergeschikten, van verdreven Iersche pachters en Schotsche landbouwers beginselvaste republikeinsche Amerikanen. - Geene klasse is zoo vurig patriotisch en zoo innig gehecht aan de Republiek als de genaturaliseerde en kinderen van genaturaliseerden, terwijl de in Amerika geboren burger in verhouding weinig meer naar de hooge waarde vraagt van rechten, die hem nooit betwist werden. Geen wonder, dat het aantal scholen, bibliotheken, tijdschriften en nieuwsbladen in verhouding al hetgeen op dit gebied in Europa bestaat, overtreft en dat het Amerikaansche volk zich het best onderwezen en meest belezen volk noemt, ja, dat het als banierdrager van den vooruitgang boven alle anderen meent uit te munten, niet alleen in de toepassing der wetenschappen op maatschappelijk en nijverheidsgebied, maar ook in de uitvindingen, die aan de wereld in de laatste eeuw een ander karakter gegeven en tot verlichting van den technisch-oeconomischen arbeid bijgedragen hebben. Dit bewustzijn van eigen kracht en van eigen waarde, gesteund door de inrichtingen des lands, is in den wedloop van de grootste beteekenis en kan niet hoog genoeg geschat worden.

II.

De voorstoot der zegevierende Republiek is van dien aard, dat in de eerste plaats al hetgeen betrekking heeft *op het Amerikaansche volk, zijne groote en kleine steden*, *zijne levenstoestanden* en *zijne bezigheden,* in hooge mate de algemeene opmerkzaamheid verdient. Mr. Andrew Carnegie laat niet na, dit alles mede in verband met *de opvoeding*, *den godsdienst* en *de armoede en misdaad* op te helderen, en beschouwt ten slotte den toestand van *landbouw*, *nijverheid*, *mijnwezen*, *handel* en *middel van vervoer*, om zijne bewijsvoering te voltooien. Hij toont helder en overtuigend aan, hoe alle staten allengs door de Vereenigde Staten gedwongen zullen worden het karakter van genootschappen of vereenigingen, om niet te zeggen van groote handelsverbindingen, aan te nemen, met het einddoel: *zich de grootst mogelijke hoeveelheid aardsche goederen voor alle klassen der maatschappij toe te eigenen en te verzekeren.* Hij schildert in de levendigste kleuren de natuurlijke en kunstmatige voordeelen der Nieuwe Wereld en wijst op de consequente toepassing der Angelsaksische zienswijze: *dat men in slechte tijden met alle energie betere dagen moet voorbereiden.* Volgen wij hem op dit gebied, om hetgeen hij wil, te begrijpen.

Toen in 1871/72 door overdrijving van den ondernemingsgeest, de speculatie en de kredietverleening de zware crisis van 1873 voorbereid werd, verloor het Amerikaansche volk den moed niet. Het verzonk niet gelijk het Europeesche in lethargie, maar organiseerde integendeel van 1874 tot 1878 op groote schaal de verplaatsing der overtollige arbeidskrachten naar het westen; eene volksbeweging, die in menig opzicht met de groote volksverschuiving in Europa gedurende de 12de en 13de eeuw ter kolonisatie van het Oosten te vergelijken is en onze onverdeelde bewondering verdient. Eerst na dien tijd is er feitelijk van de zegevierende Republiek sprake. Zij was het werk der kolonisatie, der samensmelting van verschillende elementen.

Mr. Andrew Carnegie hecht eraan, dat meer dan □ van het Amerikaansche volk Britsch bloed in zijne aderen heeft, en schrijft den triomf der democratie in hoofdzaak aan de eigenschappen van dat bloed toe. De Angelsakser is bestendig van aard en op samentrekking van kracht bedacht; hij volbrengt hetgeen hij zich voorneemt, maar is tevens een slagrad gelijk, want iederen gewonnen duim behoudt hij en laat niets varen. Achteruitgang kent hij niet; in den algemeenen wedstrijd veriest hij geen terrein door zijdelingsche beweging. In den gewonen loop van zaken laat hij niets vrijwillig los. Is de Amerikaan minder ruw en meer verzoenend dan de oorspronkelijke Britten, dan is dat het gevolg der betrekkelijk geringe vermenging met vreemd bloed en een uitwerksel van het gunstige klimaat. De Amerikaan, zegt Carnegie, is òf logisch òf zonder beteekenis. Hij vormt zich een volkomen begrip van het hoofdbeginsel en komt, van dit beginsel uitgaande, tot zijne gevolgtrekking of zijn besluit, dat hij nauwgezet uitvoert. Luiaards duldt deze bijenkorf niet; er is in Amerika alleen plaats voor den doorzettenden werker en daarom slaagt menig emigrant niet. ‘Is de Republiek een goed land voor den armen man?’ vroeg eens een vriend aan een Ier. ‘Het is 't inderdaad,’ luidde het ironisch antwoord, ‘want zie mij slechts aan: toen ik hier kwam, had ik geene lompen, om mij mede te dekken, en nu draag ik niets anders.’ De Republiek belooft echter niemand weelde, geluk of voorspoed. Wat zij allen aanbiedt, is de vrijheid daarnaar te streven. De Amerikaansche burger is een spaander van het oude blok, eene nieuwe uitgave van het oorspronkelijke werk, herzien en verbeterd, maar toch in bloed en van natuur Brit gebleven en naar dien maatstaf te meten.

Twee en eene halve eeuw geleden was het Amerikaansche volk geheel van Britschen aard, met uitzondering van een weinig Hollandsch en Fransch bloed. In 1776 bestond de blanke bevolking uit drie millioen personen; zij vermeerderde tot 1840 met elf millioen. Aanwezig waren in dat jaar buitendien nog drie millioen slaven van zwarten oorsprong. Eerst na 1840 werd de emigratie van het Europeesche vasteland van belang. Maar van de ruim negen millioen, die van 1840 tot 1880 naar de Republiek verhuisden, waren toch nog 55% van Britschen

oorsprong. Ruim drie millioen waren Duitschers. Hun dankt Amerika de liefde voor muziek; in hen waardeert de Amerikaan de vaardigheid in het opvatten van Amerikaansche denkbeelden, de goede opvoeding, het diepere gevoel.

De driehonderdduizend Franschen zijn hem goud waard met het oog op de verbetering der allerellendigste keuken, maar niet minder met het oog op de verbetering van den algemeenen smaak, die veel te wenschen overlaat.

Maar de landverhuizers zijn voor Amerika nog uit een ander oogpunt van waarde.

Van 1870 tot 1880 bedroeg de aanwinst van personen jaarlijks gemiddeld 280.000; in 1882 alléén 789.000. Daarvan waren niet minder dan 60% volwassenen van 15 tot 40 jaren. Carnegie schat de aanwinst per hoofd op eene waarde van $1500 of £300; zoodoende vertegenwoordigde de emigratie volgens hem een bedrag van $710.000 000 of £142.000.000. De overigen, alzoo 40%, schat hij per hoofd op $1000 of £200, zoodat nog $315.000.000 of £63.000.000 daarenboven voor Amerika in rekening gebracht moeten worden. Gemiddeld brengt echter de landverhuizer nog ruim $125 of £25 in geld mede, dus alleen in 1882 $1.125.000.000 of £225.000.000; d.w.z. tweemaal meer dan de opbrengst van alle goud- en zilvermijnen der wereld. De geldwaarde van die volkselementen, indien zij naar dien maatstaf gemeten kunnen worden, is evenwel niet de hoofdzaak. Meer beteekent het, dat de bejaarde, de hulpelooze, de trage, de tevredene thuis blijft. Europa stoot namelijk in den regel de bekwamen en energieken uit, die volle kracht bezitten en door en door gezond zijn. Amerika kan op die landverhuizers rekenen, zoolang het de maatschappelijke orde bewaart, de belastingen laag houdt, eene goede opvoeding aan allen verleent, aan allen politieke rechten toestaat en eene vrije regeering bezit. Zijn belang is het, dat de beste Europeesche werklieden zijn land opzoeken; dat de volksstroom de meest geschikten naar zijn land jaagt, daar juist deze elementen bij voortduring alle krachten inspannen, om in Amerika nieuwe haardsteden te stichten en welvarend te worden. Het is geen toeval, dat de verhouding van de blinden, dooven en stommen tot de geheele bevolking in Amerika de helft kleiner is dan in Europa. Voor gebrekkigen is hier geene plaats. Toch zouden deze voordeelen niets baten, ware Amerika niet een gering bevolkt land in verhouding tot zijne bronnen van bestaan en ware het niet door Europeesch kapitaal in staat gesteld, die bronnen te openen en hare schatten door een uitgebreid vervoerwezen overal heen te zenden. België telt 482 inwoners per □ mijl, Groot-Britannië 290 en de Republiek, met uitzondering van Alaska, minder dan 14. Van 1870 tot 1880 nam de bevolking met 11½ millioen toe. Dat beteekende slechts 3 personen meer per □ mijl. Werd de bevolking elke 25 jaren verdubbeld, dan zouden er nog 70 jaren moeten verloopen, om de dichtheid der Europeesche bevolking te bereiken.

Eindelijk is de emigratie ook nog van belang met het oog op de verhouding van het gekleurde ras tot de blanke bevolking. In 1790 bedroeg het cijfer der kleurlingen 27%, in 1830 slechts 18% en in 1880 nog maar 13%. Dat is hieraan toe te schrijven, dat de gekleurde bevolking door geene emigratie gevoed wordt; tegenover hare betrekkelijk grootere vruchtbaarheid staat hare meerdere sterfte. Dat heldert op, waarom de vermeerdering der gekleurden van 1860-1880 slechts 48% bedroeg, terwijl die der blanken ca. 61% omvatte. Zoolang de groote steden den te sterken bevolkingsstroom naar het platteland kunnen leiden en voor dien toevloed van buiten vruchtbaar land tegen normale prijzen ruimschoots ter beschikking staat, ligt in die snelle vermeerdering geen ernstig gevaar. Toch zijn in den laatsten tijd ook in Amerika de steden veel sneller aangegroeid dan het platteland en bestaat er geene aanleiding meer, om over die ontwikkeling te juichen. In 1830 bewoonden slechts 6½% der bevolking steden van 800 en meer inwoners, in 1880 reeds 23%. En met de toeneming der steden vermeerderen de bezwaren, om den bevolkingsstroom voldoende aan de beschaving dienstbaar te maken en de toenemende demoralisatie en degeneratie te voorkomen. De kunst bestaat vooral hierin, de algemeene armoede en ellende, door industrieele drukking ontstaan en gevoed, te vermijden.

Mr. Andrew Carnegie beschouwt de opkomst der steden in verband met de voortbrenging, terloops opmerkende, dat in geen land in die mate landbouw en fabriekswezen samenwerken, om aan de oeconomische wetten te gehoorzamen. Verkrijgt de landbouw een ruim overschot en dreigt dit bedrijf door eene beweging in de richting van overproductie onwinstgevend te worden, straks wordt dit overschot door de sterk toenemende bevolking gevorderd. Heeft de nijverheid te veel fabrieksgoederen vervaardigd en staat werkeloosheid voor de deur, welnu, onbebouwde gronden wachten op den ploeg en nog verhindert geene eenzijdige africhting van den arbeider zijne verandering van beroep of is zijn denk- en voorstellingsvermogen evenals het werktuig zuiver mechanisch geworden. In zoover verschilt het karakter van den Amerikaan van dat van den Duitscher en den Brit, dat zijn streven meer op besparing van stof gericht is, terwijl de Brit meer op besparing van tijd is bedacht. Maar hij wil als denkend wezen de verschillende krachten der natuur leeren kennen, om die krachten al naar gelang van de behoefte en zijn aangeboren talent met de minst mogelijke kosten op den landbouw, de nijverheid en den handel toe te passen. Is door eenig overschot het natuurlijk evenwicht verbroken, welnu, hij behoeft de aarde slechts in de door de maatschappij gewenschte richting aan te raken en het evenwicht is hersteld. Deze toestand zal aanhouden, totdat de bevolking die van Europa in dichtheid evenaart, dus zoolang de voortbrenging op buitengewoon gunstige omstandigheden kan rekenen.

Dr. Swainson Fisher herinnert eraan, dat in 1835 nog geene 5000 blanken de uitgestrekte landstreek tusschen Lake Michigan en de Stille

Zuidzee bewoonden. Nu bedekt eene landbouwende bevolking deze streek, die dicht bevolkte steden, waaronder Chicago, Milwaukee en St.-Paul, bevat. Dane County, in 1835 nog eene onbewoonde wildernis, telde in 1880 ruim 6000 bewoners en Wisconsin 1½ millioen. In 1880 was het groote noordwesten nog eene koude, barre vlakte, onherbergzaam en bijna onbewoonbaar. Tien jaren later was dit gebied geheel veranderd. Minnesota werd door ruim één millioen bevolkt, Dakota door ruim ½ milioen. Dakota's tarweoogst leverde dertig millioen schepel op. Montana's bevolking groeide binnen één jaar van 85000 tot 110.000 personen aan; het rundvee steeg in waarde van $475.000 tot $850.000; de opbrengst van de mijnwerken klom van $10.000.000 tot $23 000.000; het belastbaar eigendom bedraagt reeds $50.000.000. Wyoming, Idaho, Washington en Oregon wijzen op eene gelijke materieele ontwikkeling en het Wilde Westen zal spoedig tot de dicht bevolkte streken behooren, dan echter ook den invloed van dien toestand bespeuren. In 1830 telde de grootste stad, New-York, 202.000 inwoners en slechts 14 steden telden toen ieder meer dan 12000 inwoners. In 1880 bereikten 176 steden dat getal en New-York had reeds één millioen bereikt, terwijl Philadelphia dat cijfer nabij kwam. Elke tien jaren worden deze centra met ½ millioen personen vermeerderd. Verdubbelde Londen zijne bevolking sinds 1840, New-York heeft daartoe de helft van dien tijd noodig. Van de 50 groote steden der Unie bestonden er in 1830 niet minder dan 15 in het geheel niet. *Chicago* was vijftig jaren geleden een handelspost, waar strikkenspanners en Indianen hunne huiden voor sterken drank en krijgsvoorraad inruilden. In 1833 werden er de straten der ontworpen stad afgebakend, maar was er nog niets aangelegd. In 1838 had men den grond, waarop nu de geheele stad staat, voor eene som kunnen koopen, die in 1846 gevraagd werd voor de uitgestrektheid van zes voet aan eene der straten. In 1840 telde de bevolking 4500 zielen, tien jaren later 3000 en wederom tien jaren later 112.000. Nu heeft zij de 700.000 overschreden. De stad bezit de grootste houtmarkt, de voornaamste markt van levensmiddelen en de uitgebreidste fabrieken voor spoorwegmateriaal. De statistiek gewaagt van ca. 2000 millioen voet hout en 900 millioen dakpannen, door haar per jaar voortgebracht of verwerkt. Hare ontvangst van koren komt 200 millioen schepel nabij, terwijl in hare 28 elevators 26 millioen schepel opgestapeld kunnen worden. Ongeveer 2 millioen stuks rundvee, één millioen schapen en 5 millioen varkens ontving zij in één jaar. Niet ten onrechte voegt Mr. Andrew Carnegie hierbij, dat Chicago de geschiktste plaats voor een varken is, want iedere minuut sterven in deze slachtplaats dertien varkens ‘voor de menschheid’. Het wapenschild moest, zijns inziens, zijn: ‘Een dwarsbalk van stalen spoorstaven, afgewisseld door pijnboomen planken; bovenaan een varken, staande op zijne achterste pooten, rood.’ Het motto: ‘Het geheele varken.’

Voorbeelden van gelijke ontwikkeling bieden aan: *San Francisco* -

de paddenstoel -; *Jersey-City*, tegenover New-York; *Brooklyn*, de met New-York verbonden voorstad; *Milwaukee*; *Minneapolis* in de Minnesota; *Duluth*, westwaarts van den Northern Pacific; *Indianapolis*, *Kansas-City* en ontelbare andere steden, die als het ware uit den grond gestampt werden.

San Francisco bestond in 1834 uit 50 personen, die blokhuisjes op eene onvruchtbare vlakte bewoonden. In 1847 werden er eenige plekjes grond aan den waterkant voor £10-20 verkocht. Zes jaren later steeg de prijs voor perceelen van mindere waarde tot op £1600 en £3200. Binnen 37 jaren telde de stad 250.000 inwoners, die p.m. £20 millioen jaarlijks omzetten.

Jersey-City steeg van 3072 zielen (1840) tot 120.722 (1880) en *Brooklyn* van 12000 (1830) tot 566.000 (1880).

Milwaukee telde in 1834 twee blokhuizen en werd in 1835 voor 200 personen uitgebreid. In 1840 werd er het eerste steenen gebouw, één verdieping hoog, gebouwd en bezat de plaats slechts 11 winkels. Binnen tien jaren groeide zij van 1712 tot 20.061 zielen aan en in 1841 begon hare verscheping van graan, die aanvankelijk 4000 schepel tarwe bedroeg. In 1844 importeerde de ondernemer Higby één vervoerbaar graanpakhuis uit Sheboygan en nu bedraagt de verscheping reeds 40 millioen schepel graan. Zulke toestanden zijn voor ondernemers bij uitstek gunstig. Een Schot, Alexander Mitchell, legde den Milwaukee- en St.-Paul-spoorweg aan en werd binnen korten tijd één der twaalf rijkste menschen der wereld.

Minneapolis telde in 1880 slechts 47000 en in 1885 reeds 130.000 bewoners; *St.-Paul* rees van 41.000 tot 111.000. Beide steden lagen in 1848 in eene wildernis, namen haar weg dwars door de scheidende bosschen en ontmoetten spoedig elkander, zoodat de voorsteden nu bijna reeds inéénloopen en uit beide gemeenten spoedig één stad met één millioen zielen groeit, twaalf mijlen in omtrek. Het ondernemerstype wordt hier door de gebroeders Washburn vertegenwoordigd. De maalindustrie, die 30.000 ton graan per dag verwerkt, dankt hun hare ontwikkeling. Buitendien is deze stad het centrum der ambachtslieden, die £12 millioen omzetten. Voor ontvangst en vervoer nam de stad in 1884 niet minder dan 246985 waggons in beslag. Zooveel graan wordt hier gemalen, dat Minneapolis de 56 millioen bewoners der Republiek per hoofd met 25 brooden zou kunnen voorzien.

Duluth, ‘het zenith der zoutelooze zeeën’, in 1870 ‘op speculatie in het woud aan den oever van het meer gebouwd’, werd het eindstation van tienduizend mijlen spoorweg. Zijne bevolking bedroeg in 1875 ca 1200 en klom tot 18000 in 1884. Zijne banken zetten per jaar $34 millioen om; zijne zaagmolens verwerkten 205 millioen voet hout, behalve 85 millioen latten en dakspanen. Zijne ontvangst van tarwe bereikte in 1884 de 14 millioen schepel en 10 millioen schepel graan kon het in zijne pakhuizen opslaan; 700 stoombooten en ongeveer

600 andere vaartuigen werden door de stad uitgeklaard. Hier ziet men, wat de stoomwerktuigen in een jonkvrouwelijk gebied met buitengewone schatten in de hand van eenige weinigen vermogen.

Het onderscheid tusschen het heden en het verleden valt het meest in het oog, wanneer men hiermede de langzame ontwikkeling van *Boston* vergelijkt. Boston werd in 1630 gesticht. Eerst vijftig jaren later schaften er de bewoners de eerste brandspuit aan. In 1704 verscheen de *Boston News Letter*, het eerste nieuwsblad, ooit in de Britsche koloniën van Noord-Amerika uitgegeven. In 1710 werd er het eerste postkantoor opgericht. De brieven werden eens per week naar Plymouth en Maine en eens in de veertien dagen naar New-York verzonden. In 1786 volbrachten de burgers hunne eerste groote onderneming en legden zij eene brug over de Charles-rivier. Op deze wijze had de stad 150 jaren noodig, om eene hoogte te bereiken, nu, naar het schijnt, door de moderne steden der prairieën in even zoovele maanden verkregen.

Genoeg echter ten bewijze van de macht der snelle voortbrenging en ontwikkeling. Genoeg feiten ten bewijze van de macht van den stoom en de oeconomische techniek. Zij lichten eene maatschappij in wording toe, terwijl Europa eene reeds lang geworden maatschappij is, die met haar historisch verleden rekent en de sociale omwenteling, die deze snelle voortbrenging veroorzaakt, zeer langzaam medemaakt. Die voortbrenging bedoelt in hoofdzaak bevrediging der behoeften, maar is uitsluitend de vermeerdering der behoeften haar doel, dan is ook haar invloed beperkt tot de betere voldoening van hetgeen de maatschappij genot noemt. Het ligt echter voor de hand, dat alleen het eerste en het tweede geslacht alle krachten inspant, om te verdienen en te sparen; in den arbeid ter delving der opeengestapelde schatten zoekt dit geslacht zijn eenig levensgeluk en in het zweet des aanschijns wint het zijn dagelijksch brood. Maar rondom dit geslacht ontstaat allengs eene maatschappij met alle gebreken en deugden, die haar uit den aard der zaak aankleven, en die maatschappij noemt straks beschaving: *den zin voor geriefelijkheden*, *die een fijner bewerktuigd zenuwgestel begeert.* Een nieuwe strijd ontstaat alsnu. Niet meer geldt de heerschappij van den mensch over de aarde of hare onderwerping aan zijn wil als de hoofdzaak, maar naast dit doel treedt, om dit doel weldra te overschaduwen: *de begeerte naar het bezit met het oogmerk in geriefelijkheden te kunnen zwelgen en door de macht*, *die van het bezit uitgaat*, *tevens over anderen te heerschen.* De te organiseeren maatschappij draagt uit den aard der zaak een ander karakter dan de reeds georganiseerde, en wortelt de persoonlijke vrijheid, die deze maatschappij wil waarborgen niet in de zedelijke kracht, dan biedt deze maatschappij op den duur geene waarborgen tegen misbruik der verkregen macht over de geriefelijkheden des levens en verdwijnt gaandeweg het verschil tusschen de Oude en de Nieuwe wereld.

Voor Mr. Andrew Carnegie blijven de levenstoestanden en de bezigheden

eene zuiver technisch oeconomische quaestie. De politieke gelijkstelling der burgers is in zijn oog het geneesmiddel bij uitnemendheid en tevens waarborg genoeg. Van de misbruiken bij verkiezingen, van den verkoop der staatsbetrekkingen ter vermeerdering der macht van de heerschende politieke partij, van de verdeeling van den gemeenschappelijk verworven buit naar den maatstaf van het bezit is hem niets bekend. Alle sociale factoren zijn door hem eenvoudig weggecijferd. Toch schemert ook bij hem hier en daar door, dat er in de Republiek niet meer uitsluitend sprake is van personen, die werken, maar dat meer en meer personen op den voorgrond treden, die genieten en hun kapitaalbezit beschouwen als een geschikt middel, om minder bedeelden dienstbaar te maken en voor hun wagen te spannen. 'Weg met alle voorrechten!' was eertijds de leus van den Puritein, die als stichter der Republiek op den voorgrond getreden is. Maar in de Republiek leven niet meer uitsluitend Puriteinen en banierdragers van de ideeën des stichters. Voor vele ontevredenen, die Europa verlieten, was dan ook reeds bittere teleurstelling het eerste gevoel, want zij bemerkten maar al te goed, dat zij veelal de macht der historische traditie verruild hadden voor de macht van het geld, dat zij nog niet bezaten en hoogst waarschijnlijk nooit zullen bezitten.

Vergeet Mr. Andrew Carnegie dan op de snelle verbetering, der levenstoestanden en bezigheden te wijzen?

Integendeel. Met opgewondenheid meldt hij, dat de schilderingen van Miss Martineau niet meer met de feiten overeenstemmen. De tijd is voorbij, dat men acht mijlen per uur met de postkoets en zes mijlen per uur met de pakketboot op het onstuimig kanaal aflegt. De tijd is voorbij, dat op de tafel der burgers alleen gevogelte of meerdere dagen achtereen alleen kalfsvleesch voorkomt; dat de vrouwen en dienstboden bijna alles in huis vervaardigen, zelfs de zeep en de kaarsen, of wel zich aan het spinnewiel en den weefstoel zetten, om hetgeen in haar kring gedragen wordt, zelven te spinnen en te weven. De tijd is voorbij, dat men er niet aan denkt goederen van linnen, katoen of wol te koopen, van nieuwsbladen afziet en op den grootsten eenvoud prijs stelt. De tijd is voorbij, dat het spelen van biljart en van kaart bij de wet verboden is en uitspanning of prikkeling der zenuwen weinig gezocht wordt; dat in plaats van prachtige paleizen naast armoedige hutten eene reeks van nette landhuizen te aanschouwen zijn, die door onafhankelijke landbouwers bewoond worden. De tijd is voorbij, dat eerzame boerendochters als fabrieksarbeidsters werk zoeken, om een weinig geld over te leggen ter inrichting van eene eigen huishouding, wanneer zij huwen; dat zorgvuldig toezicht over hare zeden waakt en goed ingerichte boarding-houses hare geestelijke ontwikkeling bevorderen; dat men de helpsters of meiden als leden van het gezin behandelt en aan den disch plaatst; dat er een besliste afkeer tegen elke onderscheiding in kleederdracht bestaat, zoodat geen koetsier ooit in livrei wilde verschijnen en de politie

als gewoon burger gekleed ging en niemand er een eigen rijtuigop nahield; dat de voeding tot de eenvoudigste spijzen beperkt wordt, die veelal buiten de markt om geruild worden; dat geïmporteerde wijn slechts bij wijze van uitzondering voorkomt en de regelmatigheid van het werk in verband met de eenvoudigheid van het leven het volk in staat stelde elk jaar een aardig sommetje over te leggen, zijne onafhankelijkheid te bewaren en trapsgewijze vooruit te gaan. Praalvertoon was in dien tijd, als antirepublikeinsch, den burger onwaardig, onvoorwaardelijk buitengesloten. In die dagen ontbraken de millionnairs. De geestelijke was toen nog veelal tevens geneesheer, de advocaat tevens procureur, makelaar in onroerende goederen, bankier en raadgever.

Nu daarentegen woont de rijke Amerikaan als het ware op eene andere planeet. Zijn de landwegen slecht, des te weelderiger is de inrichting van den alomtegenwoordigen spoorweg en de geriefelijke stoombooten. Bouw en inrichting der heerenhuizing wekken de afgunst van iederen vreemdeling. Één aanraking van den electrischen knop roept een boodschapper op; twee aanrakingen brengen een telegraafjongen, drie doen een politie-agent verschijnen, vier geven een teeken aan de brandweer. Stallen, tuinhuizen en andere nevengebouwen zijn met telephonen voorzien. Spreekbuizen verbinden de zitkamer met de keuken en het middagmaal wordt gloeiend heet door een lift opgebracht Heete-lucht- en stoompijpen zijn door het geheele huis gelegd en het electrisch licht komt overal in zwang als een bijgevoegd huiselijk gemak.

New-York's Central Park kan met Hyde-Park en het Bois de Boulogne mededingen in zijne vertooning van equipages en in den winter van sierlijke narresleden. De kleederdracht is van het rijkste karakter. Opera, schouwburg en publieke zalen overtreffen veelal Europa in pracht. In één woord, de levenstoestanden zijn het aristocratisch Britannië nabij gekomen en de stoffelijke beschaving is op weg alles te overtreffen, wat ooit op dit gebied bewondering wekte. En dat is het werk van één enkel geslacht, van den modernen Yankee, afstammeling van den bescheiden pelgrimvader. Die pelgrimvader had echter dit boven zijn zoon voor, dat hij de neurasthenie nog niet kende en geen psychopathischen aanleg bezat of, om met Beard te spreken, van de specifiek Amerikaansche ziekte verschoond was. Die pelgrimvader had nog dit boven zijn zoon voor, dat zijn materieel genot binnen bescheiden grenzen bleef en zijn karakter van staal was, want werkelijke persoonlijke vrijheid was zijn ideaal.

(Wordt vervolgd.)

Dr. A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Nederlandsch Nieuw-Guinea.

Ethnographische beschrijving van de west- en noordkust van Nederlandsch Nieuw-Guinea door F.S.A. de Clercq, met medewerking van J.D.E. Schmeltz. Met 42 platen en 51 tekst-illustraties. - Leiden, P.W.M. Trap.

Het zou mij niet verwonderen, zoo de naam van Nederlandsch Nieuw-Guinea voor menigeen mijner lezers hoogstens eene vage herinnering uit den schooltijd wakker riep. Toch vertegenwoordigt die naam het derde gedeelte van een der grootste eilanden der wereld, een eiland nagenoeg zoo groot als het geheele Duitsche rijk. Het is echter waar, dat de beteekenis van dat gebied voor Nederland weinig in overeenstemming is met die uitgestrektheid. Van oudsher onderworpen aan het rijk van Tidore, zijn de westelijke kuststammen van Nieuw-Guinea als ongemerkt onder onzen invloed gekomen, toen Tidore eenmaal onze suzereiniteit had aangenomen. Maar die invloed was al heel gering. Wij hadden elders genoeg te doen, en reden tot bijzondere belangstelling in het blijkbaar vruchtbare, maar berg- en woudrijke, weinig bevolkte eiland scheen er niet te bestaan. Zoo bleef Nieuw-Guinea lang een der minst bekende gedeelten van onze Indische bezittingen. Mocht al de heer Robidé van der Aa in 1879 door de uitgave der *Reizen naar Nederlandsch Nieuw-Guinea*, gelijk reeds vroeger de reizigers Salomon Müller en Von Rosenberg, de aandacht voor dat verwaarloosde gebied inroepen, hunne stem reikte niet verder dan tot de liefhebbers van aardrijkskundige studiën. Zelfs de vrees voor vreemde inmenging, anders zoo werkzaam, vermocht niet ons wakker te schudden.

Toch had voor die vrees hier meer reden bestaan dan op Sumatra, waar zij ons zoo onberaden in den Atjeh-oorlog wierp. Het nog onontgonnen oostelijk deel van het eiland toch lokte alras de liefhebbers. Duitschland, de jongste der koloniale mogendheden, die zich daarom tevreden moest stellen met de afvallende brokjes, bedacht zich niet lang, om dit vette brok op te pakken; op de noordoostkust van Nieuw-Guinea ontstond Kaiser-Wilhelmsland. Op de oostelijke helft der zuidkust daarentegen wierpen zich, van Queensland uit, Engelsche goudzoekers; na eenige aarzeling van het Britsche gouvernement werd dit gebied bij de Engelsche kolonie geïncorporeerd. Om botsingen te voor-

komen, werden bij voorbaat de grenzen vastgesteld; Nederlandsch Nieuw-Guinea zou zich niet verder uitstrekken dan tot den 141sten lengtegraad. Daar eene uitbreiding van onze werkelijke macht tot aan dien meridiaan nog in het geheel niet te voorzien is, kan die overeenkomst ons zoo koel laten, als zij werkelijk gedaan heeft; wij wachten bedaard af, wat onze naburen met hun aandeel zullen doen.

Rechtstreeksche voordeelen van aanbelang hebben zij er nog wel niet van getrokken; maar eene ware goudmijn is door hunne vestiging op Nieuw-Guinea ontsloten - in wetenschappelijk opzicht. Geen wonder. Het groote eiland vormt den overgang tusschen de Australische eilandenwereld en den Indischen archipel; menig probleem der natuurwetenschap kan daar zijne oplossing vinden. Van verschillende zijden heeftmen dan ook getracht in het binnenland door te dringen, hoe groot de bezwaren ook waren, die het woeste en bergachtige terrein het onderzoek in den weg legde. Sir William Mac Gregor drong langs de Flyrivier door en beklom het Owen-Stanley-gebergte; Dr. O. Finsch was onvermoeid in dienst van de Duitsche Nieuw-Guinea-compagnie; de Russische reiziger Miklucho Maclay vestigde zich alleen te midden der slecht befaamde wilden, om hen des te nauwkeuriger te bestudeeren.

Vooral op ethnographisch gebied bleek Nieuw-Guinea een uiterst belangwekkend en onuitputtelijk arbeidsveld. Nadat eenmaal het vooroordeel tegen de Papoeas was overwonnen, toen men inzag, dat de ruwe, vaak onmenschelijke behandeling, in vroegere tijden den weerloozen inboorlingen aangedaan, hen schuw had gemaakt; maar hoe gemakkelijk zij - het voorbeeld van Maclay leerde het - door voorkomendheid en vriendelijkheid te winnen waren, legde men er zich meer en meer op toe hen in hunne eigenaardigheden en in de groote verscheidenheid hunner stammen te leeren kennen. Daarbij bleef ook Nederland niet achter, al mocht het schijnbaar niet noodig achten zijn recht van prioriteit te handhaven. Immers, reeds in 1858 was van regeeringswege eene commissie uitgezonden ‘tot het doen van een wetenschappelijk en deskundig onderzoek naar de meest geschikte punten eener vestiging van het Nederlandsch gezag op de noord- en zuid-westkusten van Nieuw-Guinea’. Deze commissie bracht een uitvoerig en belangrijk rapport uit, dat door het Kon. Instituut voor Taal-, Landen Volkenkunde van Nederlandsch-Indië is uitgegeven. Natuurlijk bepaalde men zich tot de kust, maar de beschrijving van de bevolking van Doreh, van de stammen aan de bocht van Kaimani en van die aan de Humboldtbaai bewees een open oog voor het belang eener nauwkeuriger ethnographische kennis van het gebied, waar men zich wilde vestigen. Van die vestiging kwam overigens niets; het bleek, dat het gezag der sultans van Tidore niet veel meer dan nominaal was en slechts eenigszins gehandhaafd werd door de zoogenaamde *hongi*-tochten, eigenlijk rooftochten op groote schaal, die dan ook door ons gouvernement verboden werden. Ook lokten de geringe ontwikkeling der be-

volking, hare gedeeltelijk nomadische levenswijze en de voortdurende veeten tusschen de verschillende stammen niet uit tot eene vestiging, die ons noodwendig in onafzienbare moeilijkheden moest brengen.

Bekommerde men zich sinds van hoogerhand weinig om dien uithoek van ons Indisch rijk, nu en dan toch gevoelden de Nederlandsche residenten in de Molukken zich geroepen, het eenmaal aangevangen onderzoek weer op te vatten. Een der ijverigsten in dit opzicht was de heer De Clercq, die, na eene reeks belangrijke bijdragen in *De Indische Gids*, op zijn arbeid de kroon zet door het groote, fraai uitgevoerde werk, waarvan de titel hierboven vermeld staat. De ondersteuning, door den Minister Van Dedem bereidwillig aan deze nationale onderneming geschonken, maakte het mogelijk aan het buitenland te bewijzen, dat het ethnographisch onderzoek onzer koloniën niet altijd aan vreemden behoeft te worden overgelaten. De waarde van den arbeid des heeren De Clercq werd nog verhoogd door de medewerking van den werkzamen conservator aan 's rijks ethnographisch museum, den heer Schmeltz, die het door den heer De Clercq verzamelde materiaal vergeleek met de uitkomsten van het onderzoek in Duitsch en in Britsch Nieuw-Guinea. Het eigenaardig belang van Nieuw-Guinea uit een ethnographisch standpunt bestaat juist in de verscheidenheid der typen, der gebruiken, der voorwerpen op de verschillende deelen van het eiland.

Oppervlakkig zou men meenen, en inderdaad heeft men lang gemeend, dat de quaestie, of een volk het eene of het andere voorwerp gebruikte, zich b.v. van een blaasroer of van een boog bediende, maar vooral de vorm, welke aan die voorwerpen gegeven, de lijnen, met welke zij versierd werden, grootendeels, zoo niet geheel, afhingen van toevallige omstandigheden, van de persoonlijke voorliefde van het individu. Zoo gaat het zeker bij onze gemengde rassen, waar van een bepaald type ternauwernood sprake kan zijn, waar voortdurend allerlei vreemde invloeden heerschende zijn. Maar geheel anders is het bij primitieve volken, die zonder vreemden invloed zich langs natuurlijken weg, als het ware uit zichzelf ontwikkeld hebben. Hier vinden wij vaste gebruiken, constante vormen; hier heerschen wetten, even standvastig, even onverbiddelijk als op eenig gebied der natuurwetenschap. Het is juist het constateeren van dit niet meer te loochenen feit, dat van de ethnographie eene zelfstandige wetenschap gemaakt heeft; het opsporen dier wetten is de taak der jonge wetenschap. Evenals bij de taalwetenschap staat ook hier de vergelijking op den voorgrond; waar nu de heer De Clercq een kleine 800 voorwerpen had bijeengebracht uit eene reeks van plaatsen op de west- en noordwestkust, bracht de heer Schmeltz deze in verband met de collecties, op andere punten gemaakt, waardoor het mogelijk wordt een eenigszins duidelijk overzicht van het geheele eiland te krijgen. De weg ten minste is nu gebaand; anderen hebben de leemten slechts aan te vullen.

Het oordeel van den heer De Clercq over de Papoeas in het alge-

meen komt overeen met de indrukken, die ook de andere reizigers in den lateren tijd aangaande hen mededeelden. Verhalen van bedreigingen, waaraan natuuronderzoekers of ambtenaren op Nieuw-Guinea zouden hebben blootgestaan, verwijst hij onbewimpeld naar het rijk der fabeltjes. Trouwens, de opmerking van eene soort van vuurroer bij de Papoeas, die bij sommige vroegere reisverhalen en zelfs bij Cook voorkomt, bewijst, hoe voorzichtig men met oppervlakkige waarnemingen zijn moet. Op de kust waren inboorlingen gezien, die met een stok of bamboes zwaaiden, waaruit rook en vuur te voorschijn kwam. Lang heeft men dat als eene groote merkwaardigheid beschouwd; nu weten wij, dat het eenvoudig eene eigenaardige soort van tabakspijp was, die eerst met rook gevuld wordt en uit welke dan elk lid van den stam op zijne beurt een trekje mag doen, zooals wij dat ook wel bij andere volken terugvinden. Dat de Papoeas schuw zijn, is geen wonder; hunne verbrokkeling in tallooze kleine stammen maakt hen volstrekt weerloos, en de heerlijke vogelwereld van het eiland, het land van den paradijsvogel, maakte het vanouds tot het geliefde jachtveld voor de handelaars uit de Molukken. Dat zal dan ook wel de oorzaak zijn van de heerschappij, die de sultan van Tidore er heette uit te oefenen en die wij in 1828 hebben overgenomen. Overigens ging het hier als op de kleinere eilandengroepen van den Grooten Oceaan. Het is juist geen beschavende invloed, dien de Europeesche zeevaarders er hebben uitgeoefend. Integendeel; in de meeste gevallen hebben zij van vreedzame inboorlingen wilden gemaakt.

Slechts in de bergachtige binnenlanden wonen enkele stammen, die door de strandbewoners als menscheneters worden gevreesd. De heer De Clercq noemt er drie op: de Asra, Karon en Taroenggaré. De eersten wonen in het binnenland van de noordkust der Maccluergolf en dalen slechts van tijd tot tijd naar het strand af. Vreemdelingen, die zij ontmoeten en niet kennen, worden dan afgemaakt, de kluifjes gepoft en opgesmuld of wel gedeelten van het lichaam boven het vuur gelegd en de afdruipende vochten op de toebereide sagoe opgevangen; een en ander wordt beschouwd als bijzondere lekkernij, tot versterking van eigen kracht De op de zuidkust der golf medegenomen hoofden wilden geen van allen naar het noorderstrand, bewerende, dat zich daar tot ver in de zee modderbanken uitstrekken en nadering met de stoombarkas niet van gevaar ontbloot is, om reden de Asra aan hunne prauwen dubbele vlerken hebben, waarop heel wat menschen plaats nemen, zoodat zij bij een overval steeds de meerderheid vormen. Ook zal men volgens hen met een Asra vriendschappelijk zitten eten, om, indien onbekend, onverwachts van den gastheer den genadeslag te ontvangen.

Dapperheid is overigens eene deugd, die, zooals wij dat bij primitieve volken veelal opmerken, meer wordt bewonderd dan in practijk gebracht. Aan een ernstigen strijd wagen zij zich niet licht, hoezeer zij ook weten te bluffen op verrichte heldendaden, die zij door de schedels

hunner slachtoffers trachten te bewijzen. Hier als in de overige nog heidensche gedeelten van den Indischen archipel is het koppensnellen eene voorvaderlijke instelling, die de hoofdaanleiding is van de voortdurende veeten tusschen de verschillende stammen.

Eene goed bemande prauw, aldus schetst onze schrijver zulk eene veete, ontmoet een paar zorgelooze visschers of ziet op eene verlaten plek eenige tijdelijk achtergelaten vrouwen en kinderen, en van de overmacht wordt gebruik gemaakt, om die weerlooze personen gevankelijk weg te voeren, soms zelfs te dooden. De noodige middelen worden beraamd, om daarvoor wraak te nemen, hoofdzakelijk bestaande in het uitrusten van oorlogsprauwen, en op een gunstig tijdstip trekt men ten strijde. In het Maleisch der Molukken heet zulk een tocht *hongi* en in het Noeforsch *rak.* De vloot bestaat minstens uit drie prauwen, elk met twintig tot dertig strijders, rijkelijk van wapenen voorzien; zij vallen de betrokken kampong evenwel niet aan, maar verbergen zich in de nabijheid en, als enkele lieden zich daaruit verwijderen, worden die overvallen en gedood of medegevoerd.

Het dooden van het slachtoffer geschiedt alleen, om zijne dapperheid te toonen, want die nog nooit een kop heeft afgeslagen, kan geene aanspraak maken op den naam van held. Door pijl of lans getroffen, valt de gewonde neer en hem wordt dan met een *peda* het hoofd afgehouwen, dat als zegeteeken wordt medegevoerd.

Bij den terugkeer van een rooftocht is er feest ter eere van *karwar* en *ai mamoen*, die geholpen hebben, waarom hun lof in zangen wordt verkondigd, opdat zij later andermaal geneigd zullen wezen hulp te verleenen; de ziel van den verslagene heeft daarmede niets uit te staan; aan die wordt niet eens gedacht.

De gesnelde schedels worden gescalpeerd en, dikwerf beschilderd, voor de deur der woning opgehangen, wat met groote feestviering en een rondedans gepaard gaat. Zij worden nooit afgenomen, maar wel door nieuwe aangevuld en zelfs door de nazaten bewaard als een teeken van den moed hunner voorouders; de kaak gooit men weg, daar de schedel reeds voldoende pleit voor den moed van den bewoner.

De gevangenen worden het eigendom van hem, die ze gevangenneemt; zijn er meerderen, die een persoon vatten, zoo wordt deze verkocht en de waarde onder hen verdeeld; dat laatste heeft ook plaats met de geroofde of buitgemaakte goederen.

Het medegedeelde strekt zeker niet, om ons veel sympathie voor de Papoeas in te boezemen. Wij zouden veeleer geneigd zijn hun eene laaghartige en verraderlijke inborst toe te kennen. Daarmede zouden wij hun echter waarschijnlijk onrecht aandoen. Evenals bij de Dajaks is het koppensnellen hoofdzakelijk bij een huwelijksaanzoek in gebruik; bij verschillende stammen is het brengen van twee koppen vereischte, evenals ook bij onze Germaansche voorouders de man dergelijke bewijzen moest geven, dat hij in staat zou zijn zijne vrouw te beschermen.

Hoe gemakkelijk deze zeker weinig lofwaardige gewoonte kan worden bedwongen, bewijst het voorbeeld van Serawak, waar de Engelsche Radja Brooke uit eene bevolking van koppensnellende Dajaks rustige en arbeidzame landbouwers gemaakt heeft. Er is geen twijfel aan, of op Nieuw-Guinea zullen bij meerdere aanraking met Europeanen dergelijke gebruiken vanzelf ophouden, evenals de anthropophagie reeds naar het binnenland teruggedrongen is.

Het ophangen der schedels voor de woning hangt overigens niet uitsluitend met het koppensnellen samen, veeleer met de schedelvereering, waarvan wij, evenals bij vele volken van ouderen en jongeren tijd, ook bij verscheiden stammen op Nieuw-Guinea de sporen vinden. Zoo worden hier en daar de lijken niet begraven maar eenvoudig op een gestel of op eene mat in het bosch nedergelegd; als zij dan vergaan zijn, wordt het hoofd er afgenomen en ergens in de holte van een grooten boom verborgen, of wel de schedel wordt met veel plechtigheid in een houten beeld of *karwar* bevestigd. Zoowel de ziel van den afgestorvene als hare schaduw worden dan voorondersteld gezeteld te zijn in het houten beeld en den schedel; het stuk hout toch is zooveel als de romp van het beeld, welks hoofd de schedel vormt, en daar men meent, dat ziel en schaduw in het hoofd blijven, zoo kunnen die in het beeld ook niet gescheiden zijn.

Dit gebruik hangt weer samen met de vereering der voorvaders, die hier, evenals op Nias en elders, vaak eene groote rol speelt. Voor de zielen der voorouders worden afzonderlijke huisjes van houten plankjes gemaakt; des morgens wordt er wat rijst of fijngestampte sagoe in neergelegd, die er des middags wordt uitgehaald, maar niet door de huisgenooten mag opgegeten worden. Gewoonlijk staat dit huisje in een hoek van het vertrek en de aanwezigheid heet de inwoners voor ziekte te behoeden. Deze vereering der voorouders is het eenige, wat bij de Papoeas op godsdienst gelijkt, tenzij men de *karwars* of beeldjes daartoe wil rekenen, die, met wierook of andere reukwerken berookt, op krijgstochten en bij andere ondernemingen als talisman dienst doen. Wij mogen trouwens wel aannemen, dat deze beeldjes oorspronkelijk niets anders dan vertegenwoordigers der voorouders waren; aangaande een der verschillende, deels vrij phantastische beeldjes, die in dit werk zijn afgebeeld, deelt de schrijver ons het volgende mede. In de woning van het hoofd te Fioer werden op een bamboezen raam boven de plaats, die door uitrolling van matten en een paar kussens als eerezetel was aangewezen, vier beeldjes aangetroffen en met zeer veel moeite werd er een afgestaan. Toen men erin had toegestemd het af te geven, moesten de familieleden er een voor een afscheid van nemen, door er een *sembah* voor te maken en zich het lichaam met het stof, dat erop lag, te bestrijken; daarna werd het op een bord wat tabak aangeboden en eerst toen mochthet medegenomen worden. Onder geene voorwaarde wilde men een tweede afstaan. De schrijver vermeldt

echter, dat zulke beeldjes, wanneer zij hunne kracht verloren hebben, om welke reden ook, of hunne raadplegers in den steek laten, als onnut weggeworpen worden. Ook is het te begrijpen, dat aan de oudere vaak mindere waarde gehecht wordt dan aan de nieuwere, bij welke de voorgestelde personen beter in het geheugen bewaard gebleven zijn. Zij staan veelal in een hoek van het middelvertrek, soms met boomschors omwonden; bij feesten worden hun schotels met spijzen voorgezet, cigaretten achter de ooren gestoken en wordt aan andere genietingen te gemoet gekomen. Dat geschiedt, om de schaduw van de *karwar* tevreden te stellen, opdat deze zorg drage, dat de huisgenooten steeds volop te eten hebben. Wel is waar weet men zeer goed, dat die niet gegeten worden, maar de schaduw wordt verondersteld de lucht van het eten op te snuiven en daardoor verzadigd te raken.

Een bewijs, hoe nauw deze beeldjes met de vereering der voorouders samenhangen, ligt ook in wat de schrijver mededeelt aangaande een der andere afgebeelde figuren. Hij had het van eene vrouw gekregen tijdens de afwezigheid van haar man; later moest de Radja van Waigeoe er de geneesmiddelen uithalen, die bestonden uit een stukje hout en plantenworteltjes, door een der voorouders erin gelegd. Uit alles blijkt dus, dat wij hier geen eigenlijken godsdienstvorm hebben, alleen een streven van het kinderlijk gemoed, om zich de ouderlijke bescherming nog te verzekeren, al zijn de ouders zelven gestorven.

Eene vraag, die zich vanzelf aan ons opdringt, is: vanwaar komt die donkerkleurige, kroesharige bevolking? Want de Papoeas vinden wel rasgenooten in de Melanesische bevolking der eilandengroepen, die als het ware de oostelijke voortzetting van het groote eiland uitmaken, maar zij verschillen geheel en al zoowel van de lichtbruine, sluikharige Maleische bevolking van den Indischen archipel als van de met deze verwante Polynesiërs, die het midden en het oosten van Oceanië innemen. Wij zouden geneigd zijn a priori hen met de inheemsche bevolking van het Australische vasteland te vereenzelvigen, met die ‘zwartjes’, zooals de Engelsche kolonisten ze noemen, die alle kenmerken vertoonen van een verbasterd ras (evenals de Boschjesmannen), dat langzamerhand van de aarde verdwijnt. Ongetwijfeld is ook een zekere overgangsvorm gemakkelijk vast te stellen. Talrijke kleine eilandjes liggen in de om hare koraalriffen van oudsher beruchte zee, die Nieuw-Guinea van het vasteland scheidt; en deze zijn in den laatsten tijd het terrein geweest van een ernstig ethnographisch onderzoek, dat zich vruchtbaar kan aansluiten bij onderzoekingen in Noord-Australië, waar eene vrij groote verscheidenheid is geconstateerd. Intusschen, voorloopig wil een in dezen zoo bevoegd beoordeelaar als Otto Finsch van eene verwantschap tusschen Papoeas en Austraalnegers niets weten en wijst hij ons veeleer westwaarts, om overeenkomsten te zoeken.

De heer Schmeltz heeft in het hier besproken werk aan deze quaestie een kort maar interessant hoofdstuk gewijd. Reeds Prof. Ratzel had

in een belangrijk opstel over de Afrikaansche bogen gewezen op de vele punten van overeenkomst tusschen de negers in Afrika en de negroide stammen van Nieuw-Guinea en den Grooten Oceaan. Was het gebied van beiden niet door eene zoo groote watervlakte gescheiden, wat nog meer gewicht in de schaal legt bij den bekenden afkeer der negerstammen van zeetochten, dan zou men niet aarzelen negers en Melanesiërs als één ras te beschouwen. Vroeger heeft men dergelijke moeilijkheden wel uit den weg trachten te ruimen, door te wijzen op de veranderingen, die de aarde heeft ondergaan, waarbij ongetwijfeld groote watermassa's zich hebben verplaatst; men stelde dan het bestaan van een vasteland daar, waar zich nu de Indische Oceaan uitstrekt. Dat kon dan het moederland zijn van het zwarte ras, en alle zwarigheden waren opgelost. Deze wel wat gewaagde hypothese laat men echter tegenwoordig ter zijde. De heer Schmeltz neemt aan, dat de Papoeas en daarmede dus ook de Melanesiërs niet op de tegenwoordig door hen bewoonde eilanden te huis behooren; dat ze oorspronkelijk Zuid-Azië bewoonden en door het Maleische ras hoe langer hoe verder naar het oosten zijn opgedrongen. Daarmede zou dan samenhangen, dat overblijfselen van een donkerkleurig inheemsch ras nog op verschillende plaatsen zooals Ceylon, Malakka, de Philippijnen te vinden zijn en dat men ook op de meest oostelijke eilanden van den Indischen archipel Papoeaanschen invloed en een gekruist ras heeft waargenomen, wat Prof. Wilken hierdoor verklaart, dat die eilanden oorspronkelijk eene Papoeasche bevolking hebben geherbergd, die zich langzamerhand met de naar het oosten opdringende Maleiers heeft vermengd.

Ook in de voorwerpen, merkt de heer Schmeltz te recht op, ligt een stuk geschiedenis opgesloten! Dat wordt ook door de verwantschap van den houten boog van Nieuw-Guinea met bogen van Ceylon gestaafd, en het schijnt toch meer dan toeval te zijn, dat, wanneer wij eene lijn van Zuid-Azië naar Nieuw-Guinea trekken, wij op alle eilanden, die door deze lijn worden geraakt, in de aldaar in gebruik zijnde voorwerpen verwantschap met die van Nieuw-Guinea ontmoeten. Zoo worden in het geheele gebied de schelpplaatjes (*nassa*), tot versiering van voorwerpen dienende, gevonden, terwijl dat op de overige niet het geval is. Roode, gele en zwarte vezels spelen in het geheele gebied oostwaarts tot aan de Salomo-eilanden in het vlechtwerk eene groote rol; hetzelfde is het geval met sieraden, van varkenstanden vervaardigd, en voorts vinden wij ten slotte hier langs dezelfde lijn bijgeloovige voorstellingen, aan den neushoorn verbonden, of diens kop en vederen, tot sieraden of amulet dienende, of eindelijk ontmoeten wij zijn beeld, in hout nagebootst of in het snijwerk voorgesteld. Dat de versiering van het hoofd met den bek van dezen vogel aan de Papoeas eigen is, lezen wij bij Moresby; dat ook bij het zwarte ras in Afrika aan den buceros bijgeloovige begrippen verbonden zijn, willen wij hier terloops even aanstippen. Het is eene der parallellen te meer, die er bestaan

tusschen het zwarte ras in Afrika en de Papoeas. Ligt het niet voor de hand te veronderstellen, dat wij in de evengenoemde feiten sporen zien van den tocht der voorvaderen der hedendaagsche Papoeas, dien zij, als een niet-zeevaartkundig ras, zeker niet op eens, maar van eiland tot eiland en eindelijk tot de hedendaagsche woonplaatsen zich voortbewegende, hebben afgelegd?

Tegen deze voorstelling kan een niet licht te tellen bezwaar worden ingebracht: de Melanesische talen zijn met de Malaio-Polynesische verwant. De heer Schmeltz is niet blind voor dat bezwaar: hij tracht het op te lossen, door te wijzen op de sporen van eene vermenging der beide rassen, die hier en daar worden aangetroffen; op de groote verscheidenheid, bij welke de meest westelijk wonende stammen van Nieuw-Guinea ook meer overeenkomst vertoonen met de Maleiers, terwijl o.a. de dierornamentiek, die voor het snijwerk, enz. der Papoeas zoo kenmerkend is, in het oosten veel duidelijker op den voorgrond treedt dan in het westen, waar zij door krulachtige ornamenten wordt vervangen, in welke soms nauwelijks nog het een of ander tot voorbeeld gediend hebbend dier te herkennen is. Dit laatste weegt te zwaarder, naarmate men bij de studie der primitieve volken sterker doordrongen is geworden van het standvastig karakter der ornamentiek, het 'mystieke schrift', zooals Stolpe het noemt. De heer Schmeltz stelt zich nu voor, dat de beide rassen oorspronkelijk naast elkander in Zuid-Azië gewoond hebben; dat de Maleische volksverhuizing op de Melanesische gevolgd is, en dat het intellectueel hooger staande Maleische ras, waar beide samentroffen, overheerschend is opgetreden. Wanneer wij nu bedenken, dat de Melanesiërs zich op de bergachtige eilanden hoofdzakelijk hebben staande gehouden, terwijl de Polynesiërs, van de zeevarende Maleiers afstammende, zich meer op de lagere koraaleilanden vestigden, dan komt zeker die voorstelling niet onaannemelijk voor.

Een overzicht van dit belangrijke werk zou al te onvolledig zijn zonder een woord over de uitvoering. Bij een ethnographisch werk zijn de platen geene ondergeschikte zaak en doen zich bij deze vaak eigenaardige moeilijkheden voor. De tallooze tinten vereischen groote oefening, om het juiste effect teweeg te brengen, en niet zelden worden ethnographische afbeeldingen door te scherpe of onnatuurlijke kleuren ontsierd. De heer Trap heeft op dit gebied zijne sporen verdiend. De voortreffelijk uitgevoerde platen van het *Internationales Archiv für Ethnographie*, dat de heer Trap sinds vijf jaar niet zonder opofferingen in het belang der wetenschap uitgeeft, hebben in het buitenland reeds de bewijzen geleverd, dat op het gebied der lithographie Nederland voor geen ander land behoeft onder te doen. Ook met dit werk heeft hij weer de eer van ons vaderland hoog gehouden.

Heeft zoo ieder der drie mannen, door wier samenwerking dit boek het licht mocht zien, zijne eigen verdiensten, één punt is er, waarop hun gemeenschappelijk lof toekomt: het gebruik der Nederlandsche taal.

In dit opzicht, het is nog onlangs gebleken, schijnt zelfs eene rijkssubsidie geene verplichting op te leggen, en de belangrijkste werken van onze Nederlandsche geleerden worden nog niet zelden in eene vreemde taal geschreven. Het zou onbillijk zijn, hierbij alleen of in de eerste plaats aan winstbejag of ijdelheid te denken. Het is begrijpelijk, dat de schrijver de uitkomst zijner nasporingen gaarne in zoo ruim mogelijken kring verbreid wenscht te zien, dat de uitgever rekening te houden heeft met het te verwachten debiet. Toch komt het mij voor, dat dit niet zwaarder moet wegen, dan bepaald noodig is. En nu is het niet te ontkennen, dat de tijden ook in dit opzicht aanmerkelijk veranderd zijn. De tijd ligt nog niet zoover achter ons, dat een wetenschappelijk boek noodzakelijk in het Latijn geschreven moest zijn, omdat men er zeker van was, dat ieder, voor wien het geschreven werd, Latijn verstond. Die onderstelling zou zeker nu wat gewaagd zijn. Het Fransch heeft een tijdlang met het Latijn gewedijverd. Maar de opkomst van Duitschland heeft aan die suprematie een einde gemaakt; sinds gevoelt niet alleen de Duitscher, maar gevoelt ook de burger van iederen staat het volle recht van zijne eigen taal. Een voordeel heeft dat zeker gehad: dat men bij alle volken meer de noodzakelijkheid is gaan beseffen, zich vreemde talen eigen te maken. Men ziet er ook in andere landen niet meer tegen op; men vindt het natuurlijk, eene taal te leeren, in welke wetenschappelijke werken geschreven worden. Italianen, Denen, Russen zelfs schrijven in hunne eigen taal. Voor ons Nederlanders is des te minder reden eene vreemde taal te gebruiken, daar de kennis van het Nederlandsch toch al, hoofdzakelijk ter wille van onze geschiedenis, de haar toekomende plaats begint in te nemen. Juist daarom echter is het van belang, het goed recht van het Nederlandsch als wetenschappelijke taal te handhaven. Het is niet te veel gevergd van hen, die de vruchten der Nederlandsche studie willen genieten, dat zij zich ook de Nederlandsche taal eigen maken.

Zeker ware het voor den heer Trap voordeeliger, voor den heer Schmeltz gemakkelijker en voor den heer De Clercq eene geringe moeite geweest zich van het Duitsch te bedienen, maar des te meer juich ik het in hen toe, dat zij gemeend hebben een nationaal werk in een nationaal kleed te moeten steken. Dat desondanks hun arbeid zijne belooning zal vinden in de warme belangstelling van ieder, die eenige aandacht wijdt aan ethnographische studiën, daaraan valt niet te twijfelen.

G.J. DOZY.

Geschiedenis van den dag.
De sociale helling.

De winter was niet streng; de levensmiddelen waren niet duur, brandstoffen en kleeren ook niet. Het gebrek aan werk was over 't geheel niet meer dan anders, behalve wellicht in de groote steden, waar het naar den aard der dingen toeneemt met de uitbreiding. En toch heeft men dezen winter meer dan anders van sociale nooden gehoord en van - sociaal verzet tegen den gang van zaken in de maatschappij.

In vele steden zag men de werkeloozen vergaderen en na een of meer vleiende toespraken in optocht door de straten trekken bij wijze van demonstratie. Soms ontstond er een kleine botsing met de politie, maar het kwam niet tot ernstige dingen.

Alleen in het noorden van ons land, in Friesland en Groningen, en meer nog op het land dan in de steden, werd de toestand soms dreigend en moest de gewapende macht optreden. Er had feitelijk verzet plaats; er werd geschoten op de politie en, hadden de militairen soms niet een zeldzame mate van geduld betoond, - wat pleit voor de tucht, waaronder zij worden opgevoed, - er hadden gevechten kunnen zijn met niet twijfelachtigen uitslag en toch altijd zeer treurige gevolgen.

De rechtbanken kregen druk werk op de aanklachten wegens opruiing, wegens aansporing tot verzet tegen de gestelde machten, en advocaten putten zich uit in vindingrijkheid om te bewijzen, wat niet te bewijzen was. Er volgden tal van veroordeelingen en menigeen werd gelegenheid gegeven in de gevangenis na te denken over de minder aangename gevolgen van een vlaag van opgewondenheid en heethoofdigheid.

De zon ging rijzen, de winter vertrok. Hier en daar werd werk gezocht en ook kwam de tijd voor den gewonen arbeid. De werkeloozen verdwenen van de straat en de maatschappij kreeg weer haar gewone plooi. Menig hart werd nu gerustgesteld en men achtte zich gelukkig weer ontslagen te zijn van de... sociale quaestie.

Edoch, het wintermuisje had een staartje - althans in de papieren kinderen van de maatschappij, de kranten. Er werd geschreven in die kranten, er werd gepraat in vergaderingen. Men vond de rechterlijke

veroordeelingen, zoowel van de opruiers als van de aanvallers op de politie, *shocking.*

Er werd een toon aangeslagen, alsof men den opruiers en den aanvallers eerst behoorlijk permissie had moeten vragen om hen voor de rechtbank te brengen en in elk geval, of zij in het minimum van straf ook bezwaar hadden. Want door den nood der tijden, de ongelijke verdeeling der aardsche goederen, door honger waren zij tot verzet gedreven, en in plaats van goedertieren aan hun bezwaren te gemoet te komen en de wet van den arbeid te hervormen, had men teruggeslagen, de overtreders gepakt en in de gevangenis gezet!

Die behandeling was vooral wreed, wanneer men lette op de getrouwde lieden onder hen. Ten gevolge van de grillige beschikking der natuur, die al even wreed is om geen rekening te houden met de sociale quaestie, brengt de houwelijke staat rijken, te rijken zegen onder de arbeiders, en wie zou de vrouwen en de kinderen onderhouden, wanneer de mannen en vaders in de gevangenis werden vastgehouden?

Binnen den tijd van eenige dagen of weken de sociale quaestie op te lossen, ging natuurlijk niet en daarom was er voor 't oogenblik niets aan te doen dan een adres te richten aan de Koningin om den zoo niet onbillijk dan toch in elk geval te zwaar veroordeelden zoo spoedig mogelijk gratie te geven en intusschen giften en gaven te vragen, ten einde de van broodwinners beroofde huisgezinnen behoorlijk te onderhouden.

Men heeft dit alles met de noodige uitvoerigheid in de kranten kunnen lezen met de namen van de heeren, die van dusdanige opinie zijn, en ook de bezwaren, die van verschillende zijden daartegen zijn aangevoerd. In een ander land, b.v. Frankrijk, zouden de aanvallen op de rechterlijke macht niet bevreemd hebben; men is daar aan zulke dingen gewoon. In ons land is het echter iets geheel nieuws. De Hollander is van geboorte zoo conservatief, dat de eerbied voor de rechterlijke macht hem is ingeschapen en het hem niet in de gedachte kan komen den rechter van partijdigheid in het uitspreken van een vonnis aan te klagen. Een rechtgeaard Hollander kan medelijden hebben met een veroordeelde en nog meer met diens naaste betrekkingen en bij een beroep op zijn vanouds bekenden weldadigheidszin zich niet onbetuigd laten, maar hij kan zonder een grondige transformatie geen verzet prediken tegen de beslissingen der rechterlijke macht. Die conservatieve neiging berust zeker op een sociaal instinct, op het meer of minder bewuste besef, dat de gansche inrichting der maatschappij gevaar loopt, wanneer de achting voor de rechterlijke beslissing verloren gaat.

Één ding heeft mij verwonderd - en misschien verwondert het ook de heeren zelf bij eenig nadenken -: dat er niet een voorstel is gedaan om voortaan zulke wetsovertredingen door een jury te laten berechten. In Frankrijk heeft men van jury's zulke schoone vruchten beleefd, dat zoo

iets ook hier practisch zou kunnen werken om in die gevallen een minimum van straf of wel in 't geheel geen straf te krijgen.

De ijver is misschien zoo groot geweest, dat men dit punt heeft over 't hoofd gezien. Het zou een voortreffelijk middel zijn om te verkrijgen wat men wenscht, en tevens de rechterlijke macht, in het belang van de orde in de maatschappij, onaangetast te laten. Misschien zou dit punt ook eenige afwisseling kunnen brengen in de discussie over deze zaak, welke anders dreigt wel wat eentonig te worden.

In afwachting van het einde van het debat kan het zijn nut hebben van de vreemde dingen, welke wij om ons heen zien gebeuren, een verklaring te zoeken, zooveel mogelijk oorzaak en gevolg op te sporen. Wellicht ontdekken wij dan gevaren, die over 't hoofd gezien worden, omdat men in den aard der dingen niet genoeg heeft willen doordringen.

Honger en gebrek zijn er altijd op de wereld geweest, en zij hebben zeer verschillende oorzaken. Werkeloosheid is er een van. En die werkeloosheid kan ook weer verschillende oorzaken hebben. Zij kan gelegen zijn in een stilstand van den handel, in overproductie, in oorlog en meer; zij kan ook - en dat is 's winters doorgaans het geval - een gevolg zijn van den weerstoestand. De natuur drijft soms wreed den spot met onze berekeningen; van onze lieve opvattingen van het leven, van onze sentimentaliteit weet die natuur niets af. Zij is, zooals Guyau zeide:

> '..... la grande indifférente
> Étrangère à la joie, ignorante des pleurs,
> Qui de la même main, nourrice mercénaire,
> Nous berce tous, vivants ou morts, sur ces genoux.'

En als er 's winters lang ijs is en sneeuw, dan weten wij de gevolgen. Is er misgewas geweest, dan is het dubbel erg, want de gewone loonen zijn dan ook in gewone werktijden niet voldoende om in de dringendste behoeften te voorzien.

Men kan zich dikwijls niet begrijpen, hoe dat alles nog terechtkomt. Maar vooreerst wordt in buitengewone tijden meer liefdadigheid betracht. Er zijn wel rijken, die zich schuilhouden en weinig of niets kunnen missen, maar dat zijn enkelen; de meesten geven en geven mild. Daarbij bestaat er onder de werklieden zelf meer onderlinge hulpvaardigheid, dan men denkt, maar men hoort er zoo niet van; men moet onder het volk geleefd hebben om dat te kennen. Van inteekenlijsten of liefdadigheidsconcerten of bazaars hoort men daar niet.

En dan die verbazende rekbaarheid der menschelijke behoeften. De een lijdt ook veel spoediger gebrek dan de ander, omdat de spaarzaamheid en het doorzicht in het leven zoo verschillend ontwikkeld of, zoo men wil, aangeboren zijn.

Soms kan een mensch veel leeren op dat punt, indien hij leeren wil

of leeren moet. Ik herinner mij een huisgezin, waar de man en broodwinner den eersten winterdag jaren achtereen zich aanmeldde bij een instelling van liefdadigheid. 't Was een man in de kracht van zijn leven, die in den zomertijd goede, schoon geen rijke verdiensten had Maar hem werd gegeven, wanneer hij 't vroeg, omdat... ja, omdat de gewoonte 't zoo meebracht. Men durfde niet anders, want de man had een grooten mond, veel praats, veel aanleg voor de... sociale quaestie, welke in dien tijd echter nog niet tot zulk een hoogte was aangegroeid. De opmerking werd gemaakt, dat het niet aanging dezulken te bedeelen en de liefdadigheid zich in de eerste plaats moest bemoeien met hen, die door ouderdom of lichaamsgebreken inderdaad niet in hun behoeften konden voorzien of met ongewonen rampspoed hadden te kampen. Men beaamde dat, maar slechts één in het college had den moed den man te staan, wanneer hij kwam vragen. Er werd besloten hem den ganschen winter niets anders te geven dan roggebrood en juist zooveel, dat de honger uit het huis bleef. Er kwam natuurlijk een groote scheldpartij, er werd veel kwaad gesproken. Den volgenden winter kwam de man niet terug dan ja, op het laatst, om dank te zeggen, dat hij het leven anders had leeren inzien. Hij drukte 't wel zoo niet uit, maar daarop kwam 't neer.

Een ander voorbeeld, meer uit ‘onzen’ tijd. Een arbeider had in een der laatste winters toevallig geregeld werk. Men zag hem dan ook niet in de optochten der werkeloozen. En toen het voorjaar kwam en daarmee werk voor schier iedereen, beklaagde hij zich in ruwe taal, dat hij den heelen winter werk had gehad. Den vorigen winter, toen hij geen werk had, had hij 't veel beter, want hij behoefde zich maar aan te melden en dan was het klaar; den volgenden winter zou hij er wel voor bedanken om te werken.

Ik haal die individueele gevallen niet aan om daaruit algemeene gevolgtrekkingen te maken en er een oplossing op te bouwen van de sociale quaestie, volstrekt niet, maar - zoo zijn er, en zoo zijn er velen. En de sociale nood, wordt voor een deel grooter gemaakt, dan hij is, omdat de hulp wel wat voor de hand ligt en er op de hulp wat te veel gerekend wordt. Men behoeft dat den werklieden niet ten kwade te duiden, want in gelijke omstandigheden zouden velen onzer meer gegoeden precies op dezelfde wijze handelen - maar de sociale mode schijnt mee te brengen, dat niet allen, die zich met sociale zaken bemoeien, er ook de noodige kennis van hebben of ook wel het karakter om zulke zaken behoorlijk te behandelen.

Maar al waren alle menschen wijs en deden daarbij wel, de aarde zou daarom nog geen paradijs zijn. Er zijn en blijven tal van oorzaken, die gebrek brengen en honger, hier in meerdere, daar in mindere mate. Tot heden zijn er geen middelen uitgevonden om daaraan geheel te gemoet te komen. De socialisten beweren wel, dat zij die middelen kennen, maar zij, die met kennis van zaken oordeelen, verklaren ze van nul

en geener waarde en beroepen zich daarbij o.a. op de geschiedenis, op de ervaring.

Nu zijn de gevolgen van gebrek en honger zeer zeker hoogst onaangenaam. Lang kan in den regel het menschelijk lichaam dat niet uithouden; het kwijnt weg en sterft af. De zwakken het eerst. De natuur heeft niets van de moderne philanthropie en heeft volstrekt geen voorliefde voor de zwakken; integendeel, zij legt het erop toe de zwakken te verderven; gebrek en honger zijn bij haar de middelen om zifting te houden en alleen de sterken te bewaren.

Daar gebrek meest onder de lagere standen voorkomt, zou men meenen, dat deze daardoor zeer werden gedund en in getalsterkte afnamen. Dat blijkt echter volstrekt niet het geval te zijn. Het verlies wordt ruim opgewogen door de sterkere voortteling, de grootere vruchtbaarheid. De huwelijken zijn er talrijker en zij zijn veel vruchtbaarder. De individuen, die verdwijnen, zijn met de aldus verkregen overwinst zeker weinig gebaat en het is voor hen een schrale troost, dat de natuur de zwakken verderft, omdat zij nu eenmaal gewoon is in eenzijdige richting voort te werken en volgens haar de zwakken weinig anders beloven voor de toekomst dan een variatie op ellende.

Gewoonlijk tracht de mensch, zoowel in het algemeene als in het bijzondere, zoo goed mogelijk zich in zijn lot te schikken. Doende, wat zijn hand vindt om te doen, tracht hij, meer of minder gemakkelijk naarmate van zijn temperament of zijn stemming, zich te onderwerpen aan het onvermijdelijke. De godsdienst is, indien hij dien heeft, voor hem een sterke steun. Hij wandelt daarmee in het geloof, dat er een tijd voor hem zal komen, waarin een hemelsch licht wordt geworpen op de aardsche kronkelpaden en alles dan voor hem zal worden opgehelderd, het waarom van zooveel leed, van zoo menig kwijnend bestaan begrepen.

Niet altijd buigt de mensch zich echter zoo gemakkelijk en neemt den staf des geloofs voor lief. Oud is de sage der hemelbestormende Titanen en een titanische zucht vaart soms door den mensch om op aarde al het kromme recht te maken en de schaduwen, welke zoo menig menschelijk bestaan onafscheidelijk vergezellen, weg te nemen. In den ouden en in den nieuwen tijd zijn er plannen uitgedacht, utopieën gemaakt, nu eens zotte, dan weer verheven luchtspiegelingen, maar na korten tijd keerde alles weer tot de meer of minder droeve werkelijkheid.

> ‘Es reden und träumen die Menschen viel
> Von besseren künftigen Tagen,
> Nach einem glücklichen, goldenen Ziel
> Sieht man sie rennen und jagen.
> Die Welt wird alt und wird wieder jung,
> Und der Mensch hofft immer Verbesserung’,

zong Schiller in 1797 en voor en na dien tijd heeft men al heel

wat van dien aard beleefd en er is geen reden om ons ook van de toekomst voor te stellen, dat zij anders zal zijn.

Waar die zucht tot verbetering van der menschen lot en leven het gevolg is van deernis met het vele leed, dat er geleden wordt, en niet een uitvloeisel van de ijdelheid, die prikkelt een rel te spelen in de comedie des levens, pleit zij voor de goedheid, waartoe het menschelijk hart in staat is, en men kan er eerbied voor hebben, ook waar men overtuigd is van het hopelooze der onderneming.

Nu ligt het tevens in den aard der dingen, dat een prediker van het algemeen menschelijke geluk gemakkelijk aanhang vindt, vooral onder hen, die bij de verandering veel te winnen hebben, maar ook bij hen, die week van hart zijn en de schaduwen des levens niet kunnen zien zonder bedroefd te worden.

Men hoort dikwijls de meening uitspreken, dat het al heel dwaas is aan die wereldverbeteringsplannen geloof te slaan, omdat zij toch op onzin uitdraaien en niet meer zijn dan groote luchtspiegelingen. Die meening is nog al oppervlakkig. In het geloof aan winst is het menschelijk gemoed, over 't geheel licht ontvlambaar, zeer aannemelijk. Om over het al of niet uitvoerbare van een levensplan te oordeelen, moet men behalve een zekere ervaring ook veel kennis hebben van het leven, een ruimen blik om de verschillende elementen, waarmede wij te doen hebben, te kunnen ontleden en combineeren.

Die diepte van denken en van ervaring zijn nooit geweest en zullen zeer waarschijnlijk nooit zijn algemeene eigenschappen van den mensch. Hoeveel dingen zijn er niet in het leven, die de mensch aanneemt, die hij vast gelooft, zonder zich van het hoe en waarom bewust te zijn, zonder het voor en tegen ooit gewikt en gewogen te hebben. Zelfs in de berekening van hetgeen hem het meest nabij ligt, van zijn eigen krachten, vergist de mensch zich gewoonlijk, totdat hij op eenigszins gevorderden leeftijd is gekomen. Zelfingenomenheid - een zeer malle maar daarom geen zeldzame eigenschap - is niet de eenige hinderpaal, die den mensch belet bescheidenheid te leeren. Gewoonlijk toch wordt de mensch eerst wijs, - wanneer hij 't al wordt - wanneer hij oud wordt. En wanneer zijn eigen bestaan hem in vele opzichten een raadsel blijft, hoeveel te meer het veel grootere en veel meer ingewikkelde samenstel van de menschelijke maatschappij met al die verschillende krachten en bewegingen.

Het duistere en onverklaarbare is echter zoomin hier als daar een reden om geen geloof, geen overtuiging te hebben of aan te nemen. Die overtuiging berust ook niet op 's menschen weten, maar op zijn voelen, op zijn behoefte, een veel machtiger factor dan het verstand.

Men heeft het leven dikwijls vergeleken bij een loterij. Inderdaad heeft het daar veel van en wanneer elk der spelers nu gelooft, dat hij de honderdduizend zal trekken, valt daar niet veel tegen te redeneeren, of liever, men kan er wel veel tegen redeneeren, maar

het helpt niet. Er zijn van die dingen, waarvan men den mensch van a tot z de onwaarschijnlijkheid zal bewijzen, en toch zal hij gewoonlijk weer bij a beginnen het tegenbewijs te leveren, wanneer ge meent bij z hem overtuigd te hebben. Zoo is nu eenmaal de mensch, en wanneer ge dat nog niet weet, zult ge het wel leeren, wanneer ge slechts een weinig oplet.

Onze tijd schijnt zelfs een bijzonderen aanleg te hebben voor de sociale toekomstmuziek. Van de groote vreemde woorden, sociaal-democratie, collectivisme, enz., begrijpt de menigte niemendal; het eenige, wat zij ervan begrijpt, is, dat zij 't veel beter zal hebben dan nu; dat zij bij minder arbeid, heel weinig arbeid, veel en lekker eten zal hebben, mooie kleeren en allerlei fraais.

Dat heeft men niet alleen geleerd van de socialen, maar de radicalen hebben sinds jaar en dag eveneens verkondigd, dat er groote hervormingen, dat er een geheel andere, beter ingerichte, meer gelijk verdeelde maatschappij zal komen, wanneer de regeering uitgaat van de meerderheid.

En vormt de zoogenaamde mindere klasse niet inderdaad de meerderheid in de maatschappij, en welke reden zou er dan zijn om haar te verhinderen de daad bij het woord te voegen en voor te schrijven, naar welke regelen het maatschappelijk spel voortaan zal worden gespeeld?

Er komt bij, dat het leven van de meer bezittende klassen, van de rijken, in de laatste jaren aan een scherpe kritiek is onderworpen. Vroeger had de bezittende klasse een moreel overwicht, zij boezemde eerbied in. Of het aan het zedelijk verval van die klasse is toe te schrijven, willen wij voor 't oogenblik daarlaten, maar het is een feit, dat het oude prestige bijna overal zeer sterk is gedaald. Alles, wat er ten nadeele van de bezittende klasse wordt gezegd, vindt ten rechte of ten onrechte gehoor; het valt op een vruchtbaren bodem; het sijpelt overal door, om 't even, of 't komt van de socialen of van de radicalen, of van predikers van een hoogere zedelijkheid, of van de romanschrijvers, die bijzonder vuile tooneelen opzoeken om grof te kleuren.

Er gaat door onze maatschappij een der beschaving vijandige stroom. Wanneer Tolstoi met zijn bijzonder talent op welsprekende wijze de beschaving vloekt, het leven der zoogenaamde groote wereld verklaart voor een zinledig poppenspel van nietswaardige vormen, een walglijk comedievertoon, waar leugen en valschheid om den voorrang dingen, wat is dan natuurlijker, dan dat bij de mindere klasse, die de meerderheid vormt in die maatschappij, de vraag oprijst: waarom en waarin zijn wij minder dan gij, dat wij niet de wet zouden voorschrijven? 't Is waar, het volk leest Tolstoi niet, maar alles, wat èn hij èn anderen ten nadeele van de beschaafden schrijven, wordt in een voor het volk al te begrijpelijke ruwe taal overgebracht en geëxploiteerd, overal waar de sociale of andere demagogische politiek dat voordeelig oordeelt.

Ontegenzeglijk is onder de arbeidende klasse de algemeene ontwikkeling toegenomen; er wordt sinds jaren meer werk gemaakt van het onderwijs; de analphabetici beginnen, althans in ons land, zeldzaam te worden. De werkende klasse werd letterwijs. Daarmee heeft die klasse ook behoeften gekregen, welke zij vroeger niet kende. Het een is een noodzakelijk gevolg van het ander.

Ik loof of laak niets, maar wijs alleen op het feit ter verklaring van het verschijnsel, dat ook onder de lagere standen hoogere eischen aan het leven worden gesteld.

Het gevaar ligt hierin, dat men die verstandelijke ontwikkeling, deels ten gevolge van de maatschappelijke inrichting, deels door de gebrekkige organisatie van vele hersenen, niet zoo hoog kan opvoeren, dat het resultaat bereikt kan worden, dat men ermee voorheeft. Heele kennis van het leven leidt tot het begrijpen van den aard der dingen, verruimt den blik en brengt diepte in het leven. Daardoor kan zij leiden tot vereenvoudiging, tot de ware wijsbegeerte, die voor de waarde der dingen een geheel anderen maatstaf van berekening heeft dan den gewonen ijk.

Halve kennis echter maakt veeleer ongelukkig; hier en daar wordt een woord opgevangen, waarvan men den zin niet begrijpt, en men blijft hangen aan de oppervlakte der dingen. Wat al misverstand wordt daardoor niet geboren, wat al onzin in de wereld gebracht, aangeblazen door allerlei hartstocht en begeerlijkheid. '*Rien n'est plus dangereux qu'une grande pensée dans un petit cerveau*', heeft Taine opgemerkt.

Is het nu voor ieder, die de klok heeft hooren luiden van den geest des tijds, niet volkomen duidelijk, waarom de werkeloozen terstond na den laatsten slag van het werk te hoop loopen en manifesteerend rondtrekken? Dikwijls behoeft het niet eens zoover te komen.

In streken, waar men vroeger nooit daaraan heeft gedacht, worden de loonen te laag geacht en door werkstaking wordt werkeloosheid gemaakt. Waar vroeger ten gevolge van slechte tijden de behoeften werden ingekrompen, onderlinge hulp zooveel mogelijk trachtte te gemoet te komen, ook wel een beroep op de welwillendheid werd gedaan, wordt nu de eisch gesteld van hooger loon, dat loon geëischt als een recht, onder bedreiging van goed en leven, wanneer aan den eisch niet wordt gehoor gegeven.

Men kent de beruchte Zwolsche motie - meer algemeen bekend geworden, toen er sprake was van een strafrechterlijke vervolging. Zij luidde aldus:

'De sociaal-democratische partij is een revolutionaire partij, omdat zij zich plaatst op het standpunt, dat alleen afschaffing van het privaat bezit een einde kan maken aan de wanverhoudingen. Voor het proletariaat is een duurzame verbetering op den grondslag der tegenwoordige maatschappij niet mogelijk. De taktiek der sociaal-democratische partij

is verder een revolutionaire, omdat zij niet gelooft aan het geleidelijk ingroeien der bestaande maatschappij in een socialistische, maar de omverwerping der bestaande maatschappelijke orde beoogt, met al haar ten dienste staande onwettelijke of wettelijke, vredelievende of gewelddadige middelen.'

Om klem bij te zetten aan die woorden en recht te doen gevoelen, dat het hier niet geldt een theoretische beschouwing, werden tot verminderden prijs revolvers te koop aangeboden.

Theorieën hebben gewoonlijk weinig vat op den mensch, want de menigte wordt meer gedreven door gevoel dan door verstand, en de groote sociale theorieën zullen daarop geen uitzondering gemaakt hebben. Wat de menigte hier echter verlokt, is niet de toekomstige inrichting der maatschappij, maar de onmiddellijke belofte van een plotseling verbeterden materieelen toestand. 'La grandeur des aspirations socialistes', merkt Ferri op, 'peut avoir contribué à faire perdre l'équilibre intellectuel et moral à beaucoup de ceux qui, ayant très-peu de connaissances ou aucune, et beaucoup de misère, acceptent par nécessité avec enthousiasme n'importe quelle théorie qui leur promet plus que d'autres le bien-être matériel.'

Volkomen waar, en men moet daarbij rekening houden met het feit, dat de opvatting van *misère* zeer verschillend, zeer rekbaar is. Dat hebben ook de ongeregeldheden in Groningen en Friesland weer geleerd, waar lang niet overal sprake was van werkeloosheid, tenzij eigengemaakte, of honger en gebrek naar de gewone, gangbare beteekenis dier woorden.

Wij kunnen veilig aannemen, dat de invloed van het socialisme verder reikt dan de officieele grenzen. De socialisten zijn ijverige volkspredikers, en er zijn wel weinig hoeken meer in ons vaderland, - behalve de streken wellicht, waar weinig te halen is en tevens de geestelijkheid een sterke macht uitoefent, zooals Noord-Brabant, - waar hun leer niet is verbreid. Tracht u voor een oogenblik in de plaats te stellen van de arbeiders, wier lot in de wereld, ook bij gunstige verhoudingen, toch verre van schitterend is in vergelijking van de hoogere klassen, en gij zult moeten toegeven, dat de meest gewone menschelijke logica meebrengt, dat er van zulk een leer, van zulk een belofte veel moet blijven hangen.

Met de leer heb ik niet op, zal wellicht menig arbeider bij zichzelf zeggen, - want een mensch verklaart zelden, dat hij van iets geen verstand heeft, - maar dat wij werklieden, die de meerderheid maken, het beter moesten hebben, is wel waar.

Geen kruid teelt in de menschenwereld zoo gemakkelijk als ontevredenheid met eigen lot en 't schijnt haast, of de spreeuwen tegenwoordig van de daken prediken, dat de zoogenaamde mindere stand het veel beter moest hebben. Worden niet overal de eischen opgedreven, wordt het geen zeldzaamheid, wanneer tusschen den patroon en den arbeider de vroegere band van vertrouwen blijft bestaan?

En wees verzekerd, die geest van ontevredenheid en wantrouwen kruipt voort en ge zult den volgenden winter, wanneer weer en wind dienen, nog meer werkeloozen zien, gedwongen en eigengemaakte, en zij zullen nog ruwer optreden, want ook hier geldt het: al doende leert men. Van de vroegere traditioneele schaamte over armoede - er werd in den ouden tijd meestal domheid of verkwisting vermoed, wanneer iemand zoo arm was, dat hij de liefdadigheid inriep, - is sinds lang geen spoor meer. Men weet niet meer, wat dat is. In plaats daarvan is het zoogenaamde menschenrecht getreden en daarmee geldt het: hoe brutaler hoe beter.

Men heeft wel eens beweerd, dat de socialen het meest te veroordeelen zijn, omdat zij een beroep doen op het geweld, door gewelddadige middelen de bestaande maatschappelijke orde willen omverwerpen.

Een vraag: keurt men in dit geval in de socialen niet af, wat men onder andere omstandigheden volkomen verklaarbaar zou vinden en menschelijk achten? Wanneer een vereeniging van menschen tot de overtuiging gekomen is, dat een andere inrichting van de maatschappij aan tal van onaangename dingen een eind zou maken, maar bij herhaling afstuit op den onwil om die inrichting te helpen invoeren, dan ligt het inderdaad in den mensch tot geweld de toevlucht te nemen. De mensch bestaat naar de gewone voorstelling uit lichaam en ziel, stof en geest, en zoolang dat het geval is, zal hij ook stoffelijke middelen aanwenden, wanneer de geestelijke middelen bij ervaring blijken hem in den steek te laten.

Men zou tal van voorbeelden uit de geschiedenis kunnen aanhalen, waarbij het verzet tegen de orde, het aanwenden van gewelddadige middelen wordt goed- of afgekeurd, al naarmate de zaak, waarvoor gestreden werd, ons sympathie of afkeer inboezemt. Maar dat juist moet ons tot voorzichtigheid nopen in ons oordeel, opdat wij ons niet laten meesleepen door ons gevoel.

De manier, waarop de socialisten tegen de vertegenwoordigers der gevestigde maatschappelijke orde optreden, is op zijn zachtst genomen zonderling. Wanneer zij het koningschap afkeuren, gaan zij wroeten in het particuliere leven van een koning om zoo plat en ploerterig mogelijk hem uit te schelden. Zoo worden de bedoelingen zwart gemaakt van de bezittende klasse en overal gehekeld en gelasterd, alsof de socialen zelf toonbeelden waren van welopgevoede, fatsoenlijke, door en door brave lieden. Dat schelden en razen is ergerlijker dan het beroep op het geweld zelf; aan de middelen, die iemand aanwendt tot zijn doel, wordt het karakter gekend, beter dan aan het doel zelf. En welk vonnis strijken de socialen daarmee over zichzelf?

Kan men de sociale beweging oppervlakkiger behandelen, dan wanneer men tegenover al den tastbaren onzin van de socialisten een of meer ‘partijen van orde’ gaat oprichten? Maakt men zich door zulke vereeniginkjes niet nog belachelijk tegenover de socialisten?

De socialisten doen een beroep op het geweld - welnu, laten zij dat eerlijk doen, open; laten de leiders zelf in het gelid staan, wanneer er gestreden moet worden, en niet het vuur strooien, maar zich wegpakken, als het begint te branden.

En er was dezen winter op verschillende plaatsen een begin van brand. Er werd gerammeld aan de keten, die de maatschappelijke orde bijeenhoudt; er werden pogingen aangewend die keten te verbreken. Men hoorde iets, dat herinnerde aan hetgeen de dichter voorspelde:

> 'Die Liebe kann uns helfen nicht,
> Die Liebe nicht erretten;
> Halt' du, o Hass, dein jüngst Gericht,
> Brich du, o Hass, die Ketten.'

Zij, die een beroep doen op het geweld, mogen wel bedenken, dat in dit geval de sterkste beslist, wat recht is, en als men schiet, er teruggeschoten wordt. Dat de socialisten, hetzij heel of half of kwart, den strijd aanvangen tegen de maatschappelijke orde, zooals dat in het bijzonder in het noorden van ons land geschiedde, pleit meer voor hun ijver dan voor hun verstand. Zoolang de kans van overwinning zoo gering is, ligt er gewetenloosheid in het opruien der massa, zooals dat door de socialistische leiders geschiedt. Meenen deze, dat ook hun zaak alleen kan gedijen met het traditioneele martelaarsbloed, welnu, dan is het beter, dat zijzelf het spits afbijten. Wanneer een of ander vergeten arbeider of boerenknecht een wond beloopt of sneuvelt of eenige maanden moet zitten, dan heeft dat volstrekt geen beteekenis. Die lieden schijnen dom genoeg om er zich aan te wagen en door de leiders, die achter het scherm zitten, zich te laten gebruiken.

Individueel beschouwd is het zeker een minder aangename geschiedenis, maar van te voren op de vingers uit te rekenen, zoodat er volstrekt geen reden is daar zooveel misbaar over te maken. Men moet dan ook de fout niet begaan dat misbaar zoo ernstig op te nemen, als men uit den meewarigen toon zou opmaken. Waarschijnlijk hebben de heeren bij het opstellen van het fraaie stuk, waarin een beroep werd gedaan op rechtvaardigheid, liefdadigheid en wie weet wat meer soorten van gevoel, er volstrekt niet zoo ernstig uitgezien, maar onder menigen lach het stuk beschouwd als een stijloefening bij het propageeren van een politieke zaak.

Van verschillende zijden werd de oppervlakkigheid, waarmede de heeren van het bekende comité te werk gingen, in het licht gesteld en gevraagd, waar het heen moet in onze maatschappij, wanneer men zelfs mannen, die toch voor ontwikkeld moeten doorgaan, zoo hoort oordeelen over rechterlijke vonnissen, zonder dat het blijkt, dat zij zich de moeite gegeven hebben die vonnissen nader te onderzoeken.

Trouwens, het onbekookte in deze en andere heel of half sociale ondernemingen lijkt wellicht vreemder, dan het is. De daad zelf en de opgeschroefde phrasen worden verklaarbaar, wanneer men minder

let op de gevoeligheden van deze heeren voor het lot van werklieden of andere christenmenschen, die in de gevangenis zitten, dan wel in aanmerking neemt, dat het hier geldt een politieke zaak, waarbij derhalve dubbel mag worden toegezien vorm en wezen niet met elkander te verwarren.

Beschouwt men de zaak van de politieke zijde, dan wordt de groote meewarigheid een geheel natuurlijke zaak - zoo natuurlijk, dat men de gevolgtrekking maakt, dat er over de houding en het stuk van het bekende comité wel wat veel inkt vermorst is. Zou men hier niet weer een bewijs kunnen hebben van het houterige van het Hollandsche karakter om alles ernstig te willen opvatten en het comische in de wereld voorbij te zien? Wantrouw groote deugd, heeft men in de moraal wel eens gezegd, en met meer recht kan men in politieke zaken als beginsel aannemen: wantrouw alle gevoeligheid; er zit gewoonlijk iets achter.

Niet daaraan dacht ik echter, toen ik straks sprak van gevaar voor de maatschappij. Er wordt in de politieke wereld zooveel met groote woorden gespeeld, dat ook dit er nog wel bij kan. Er is iets anders, en het verwondert mij, dat op dit punt nergens de aandacht gevestigd is door de heeren, die er zooveel over geschreven hebben of die willen doorgaan voor de specialiteiten in sociale zaken. Ik bedoel het gevaar, dat er voor de maatschappij gelegen is in de verzamelingen van menschen op zichzelf, zooals wij die dezen winter gezien hebben, werkeloozen of wat erop leek of lijken moest.

In den laatsten tijd hebben Fransche en Italiaansche psychologen en criminalisten dit punt tot het onderwerp gemaakt van hun onderzoek; zij hebben het ontstaan en het verloop van zulke verzamelingen in bijzonderheden nagegaan. Niet alleen uit een wetenschappelijk oogpunt zijn die onderzoekingen belangrijk, maar ook voor de practische staatkunde, voor de vraag: hoe moet met zulke verzamelingen gehandeld worden, zal men erger voorkomen? - erger zoowel voor de deelnemers aan zulke optochten als voor de gezeten burgers - indien men althans nog van meening is, dat men geen verontschuldigingen behoeft aan te bieden, dat men tot deze laatste klasse behoort.

Zonder de psychologische ontleding van den nieuweren tijd te kennen, bezat men vroeger als bij instinct een zekere vrees voor samenscholingen van menschen. Vandaar de in onzen tijd al te streng geoordeelde straffen, in de wetboeken bedreigd tegen misdrijven, gepleegd in vereeniging van personen; vandaar ook de snelheid, waarmee de kleine staat van beleg werd afgekondigd en niet alleen samenscholingen, maar zelfs vereenigingen van meer dan drie personen werden verboden.

Die oude bepalingen en gebruiken schijnen echter in onzen weekhartigen socialen tijd in onbruik te geraken. Men heeft het oude instinct verloren en van de nieuwe psychologische onderzoekingen acht men het niet de moeite waard kennis te nemen. Men heeft althans op verschil-

lende plaatsen de optochten der werkeloozen, feitelijke demonstraties, laten doorgaan, zonder dat er iets tegen werd gedaan. Vermoedelijk was men van meening, dat de meest mogelijke vrijheid moest verleend worden, aangezien de mode dat meebrengt en er langs dien weg het minste kwaad werd gesticht. Op sommige plaatsen is dat bewaarheid, op andere niet - eenvoudig omdat men bij verzamelingen van menschen geheel afhankelijk is van het toeval, of er iets ernstigs gebeurt. En zich op het toeval te verlaten is altijd gevaarlijk.

Bij elke verzameling van menschen, ook wanneer het aanvankelijk bloote nieuwsgierigheid is, welke hen bijeenbrengt, bestaat er gevaar voor uitspattingen. En dat gevaar is grooter, wanneer de verzameling geschiedt met een bepaald doel, zooals dat hier het geval was; - de werkeloozen verzamelden zich gewoonlijk eerst in het sociëteitsgebouw van de socialisten. De brandstof ligt in de menigte op zichzelf, en vooral in een aldus toebereide menigte.

'*Qui rassemble les hommes*, *les agite*', heeft De Retz reeds opgemerkt. In elke verzameling van menschen blijkt het vermogen aanwezig te zijn, de predispositie, dat de bacterie van het kwaad zich met zeldzame snelheid ontwikkelt, terwijl de altijd veel zwakker vertegenwoordigde bacterie van het goede even snel afsterft ten gevolge van het ontbreken van de voorwaarden om zich te ontwikkelen. De goede eigenschappen van de individuen lossen zich in zulk een menigte spoedig op, zij verdwijnen. 'La foule', dus merkt Sighele op, 'est en général plus disposée au mal qu'au bien. L'héroïsme, la vertu, la bonté peuvent être les qualités d'un seul individu; mais elles ne sont jamais, ou presque jamais, les qualités d'une grande réunion d'individus. On craint toujours d'une multitude d'individus, bien rarement on espère. Tout le monde sent et sait par expérience que l'exemple d'un homme pervers ou d'un fou peut entrainer la foule au crime.'

Wanneer men de geschiedenis nagaat van vele samenscholingen, dan staat men verbaasd over de ontzettende ruwheid, wildheid, dierlijkheid, welke zich binnen korten tijd van de menigte kunnen meester maken; men ziet daden bedrijven, zoo gemeen en afschuwelijk, dat men een uur te voren geen enkel van die individuen daartoe zou hebben in staat geacht. In zeker opzicht waren zij toen ook niet daartoe in staat, maar zij zijn zoo geworden. De demon heeft zich bij hen ontwikkeld in betrekkelijk korten tijd. Dierlijk egoisme en ruwheid zijn de oorspronkelijke karaktertrekken van den mensch, en de schors van beschaving, waarmee de oorspronkelijke aard werd omkleed, is van betrekkelijk jonge dagteekening. In oogenblikken nu van hevige agitatie, hartstocht en opgewondenheid laten de nieuwe eigenschappen, de beschavingsvormen, als men 't zoo noemen wil, het eerst los en de oude, de dierlijke eigenschappen krijgen de bovenhand. 'Les couches nouvelles du caractère', zegt Sergi, 'seront facilement étouffées par les anciennes, parce que tout ce qui est dans l'organisme de plus récente formation

disparaît et se dissoud avant que ce qui est de formation plus ancienne.' Ribot drukt dat nog korter en kernachtiger uit met de woorden: '*Les fonctions nées les dernières, sont les premières à dégénérer.*' Zelfs de meerdere verstandelijke ontwikkeling van den beschavingsmensch dient in zulke tijden alleen om de ruwheid en wreedheid verfijnder, geslepener te maken, nimmer om hem op den hollenden weg tot stilstand te brengen.

Nu is het opmerkelijk, dat die verzamelingen van menschen op de eene plaats zulk een woest en gemeen karakter aannemen, dat men ze soms moeilijk in gewone taal kan beschrijven, en op een andere plaats vrij onschuldig afloopen, zonder dat men, oppervlakkig gezien, daarvoor een reden kan opgeven. Ook dat laat zich echter bij nauwkeurige vergelijking verklaren. Elke volksmenigte, elke samenscholing is reeds hierdoor, dat zij een verzameling is van menschen, een gevaar; men kan haar vergelijken bij een hoop buskruit. Voor de ontbranding is echter een bijzondere aanleiding noodig; in de eerste plaats een aanvoerder, die durft, die zijn aangeboren of verkregen verkeerde neiging botviert en, de menigte electriseerend, haar meesleept. Eenmaal aan 't kwaad doen, is het ongelooflijk, in welk een korten tijd die menigte daalt tot het laagste peil. Vandaar, dat practisch aangelegde volken zooals het Engelsche b.v. de vaste gewoonte hebben om bij oproeren snel en krachtig in te grijpen; de ervaring toch leert, dat daarmee het minste bloed vergoten wordt. Is het beest in den mensch bij de volksmenigte voorgoed wakker geworden, dan is de heksendans niet gemakkelijk meer te stuiten, omdat men staat tegenover een troep waanzinnigen. Ten opzichte van de leiding zal men echter steeds in het onzekere verkeeren en eigenlijk afhankelijk zijn van het toeval, want niemand weet van te voren, of onder die menigte zich een persoon bevindt, die het vermogen heeft het volk in verkeerden zin te suggereeren of electriseeren. Soms zijn er ook zekere voorvallen of omstandigheden noodig om zulk een persoon op den voorgrond te doen treden en de menigte in een stemming te brengen, dat zij vatbaar is om gereedelijk te volgen. Maar juist bij het onzekere en gevaarlijke zal het altijd gewenscht zijn geen enkelen volksoploop aan zijn lot over te laten en op grond van een sentimenteel maar dom vrijheidsbegrip te laten voortwoelen, of zij wellicht niet vanzelf verloopt.

Een paar voorbeelden ter verduidelijking. Men herinnert zich wellicht de werkstaking van de Fransche mijnwerkers te Decazeville in 1886. De werkstakers vormen een oploop en trekken, aangevoerd door den vroeger reeds ontslagen mijnwerker Bedel, naar het bestuursgebouw der mijn. De directeur Watrin wordt genoodzaakt mee te gaan naar het gemeentehuis om de voorwaarden te hooren, waarop het werk hervat zal worden.

De eerste eisch is, dat Watrin zijn ontslag zal nemen. Hij weigert, op grond dat hij zijn post niet op die wijze mag verlaten, niet op die wijs zich aan plichtverzuim schuldig maken. Watrin verlaat het gemeente-

huis en bij de tweeduizend mijnwerkers volgen hem. Doodt hem! wordt er geroepen, waarschijnlijk door den straks genoemden aanvoerder, en in een oogenblik is de kreet algemeen. Watrin vlucht in een huis. De deur wordt opengebroken. Watrin weet, dat hij zijn vervolgers niet kan ontkomen, en gaat voor hen staan. Bedel, de aanvoerder, geeft hem met een stok een slag op het voorhoofd.

De maire heeft geen macht om tegen zulk een groote, verwoede menigte op te treden en haalt Watrin over zijn ontslag te teekenen. Watrin, half bezwijmd van den slag, geeft toe. De maire roept uit het raam de menigte toe, dat het ontslag is geteekend. ‘Ce n'est pas sa démission qu'il nous faut, c'est sa peau!’ roept het volk terug.

Drie werklieden grijpen Watrin aan en werpen hem uit de tweede verdieping op straat met het hoofd naar beneden. Met gebroken schedel ligt de ongelukkige roerloos. Men trapt hem, scheurt hem de kleeren van het lichaam, trekt hem de haren uit het hoofd. Toen de eerste woede ietwat bekoeld was, gelukte het aan de politie het slachtoffer aan zijn beulen te ontrukken. Watrin werd naar het gasthuis gebracht, waar hij denzelfden nacht aan zijn wonden overleed.

De hoofden van deze beweging werden gevat en terechtgesteld. Zij waren vier in getal. De eerste was de genoemde Bedel, vroeger veroordeeld eens wegens diefstal en tweemaal wegens mishandeling. In de kroeg zwetste hij, dat hij voor 50 franken iemand zou vermoorden, onverschillig wien. De tweede was zekere Granier, eveneens een ongunstig bekende mijnwerker, die van tijd tot tijd zijn vrouw afranselde; verder zekere Chapsal en Blanc, beiden eveneens vroeger tot gevangenisstraf veroordeeld wegens diefstal en mishandeling.

Ziedaar de leiders der menigte, die in den roes der opgewondenheid werden toegejuicht, in alles gevolgd, terwijl wellicht den volgenden dag diezelfde menigte, althans wat de meerderheid betreft, zelf ontzet was over de ruwheid en wreedheid, waarmee zij was te werk gegaan.

Gewoonlijk hoort men ter verklaring van die daden van wreedheid en beestachtigheid - herinneringen, welbeschouwd, atavistische trekken van het kannibalisme - aanvoeren, dat het volk door langdurige verdrukking verbitterd is en tot onmenschelijkheid gedreven. En zoo iets klinkt wel aandoenlijk in de tegenwoordige sociale comedie, maar het berust toch geheel op fictie. Te Decazeville was volstrekt geen bijzondere aanleiding in het mijnbestuur en buitendien zijn er tal van dergelijke gevallen, waarin het nu eens goed, dan weer slecht afloopt. Het hangt, zooals we reeds zeiden, geheel van bijzondere, toevallige omstandigheden af, of de oorspronkelijke aard van den mensch, de atavistische trek van het kannibalisme bovenkomt.

Men kan den moordlust vergelijken bij een plotseling verspreide epidemie; het contagium deelt zich als 't ware met een electrieken schok aan de menigte mee. ‘*Le vertige vient*’, zooals Taine 't uitdrukt, ‘*l'homme voit rouge et son délire s'achève par la férocité.*’

De meerdere of mindere druk, waaraan het volk vroeger heeft blootgestaan op een bepaalde plaats, doet hier weinig af. Dat is evenzeer een praatje, op het gevoel berekend en zonder waarde, als de zoogenaamde verklaring van de minder gunstige eigenschappen der Joden in het algemeen, welke zouden ontwikkeld zijn ten gevolge van den eeuwenlangen druk. Gekheid: de Joden zijn in onzen tijd nog precies dezelfden als in Egypte onder de Pharaos en later, in Palestina, uiterlijk en innerlijk, en, wanneer het geslacht niet uitsterft, - waar weinig waarschijnlijkheid op is, want het ras behoort almee tot de taaiste en vruchtbaarste van de wereld, - zal het over eenige eeuwen nog precies hetzelfde zijn.

Behalve de leiders der menigte is ook de grootheid der menigte van beteekenis. Hoe talrijker een verzameling is, des te grooter is ook het gevaar. Het schijnt, dat het volk met het aangroeien van het cijfer zich meer bewust wordt van zijn macht. ‘Le nombre’, zegt Sighele, ‘augmente l'intensité d'une émotion et il est en outre par lui-même la source d'émotions nouvelles. Le nombre donne, en effet, à tous les membres d'une foule le sentiment de leur subite et extraordinaire toute-puissance. Cette assurance encourage à commettre les actions qu'ils condamnent eux-mêmes, les sentant injustes. En de pareils moments, les passions les plus brutales et les plus féroces prennent de nouveaux élatères; on voit paraître tout d'un coup le sauvage, sous les apparences de l'homme civilisé, et pour expliquer ce phénomène il nous faut recourir presque forcément à l'hypothèse déjà indiquée par Barbaste et Lauvergne, d'un réveil subit de cet instinct homocide primordial qui couve comme le feu sous la cendre et qui n'attend qu'une étincelle pour éclater.’

Naast het cijfer van de menigte is ook de duur der beweging een belangrijke factor. Hoe langer zij aanhoudt, hoe gemeener zij wordt. En dat is vooral het geval, wanneer de vrouwen in den strijd worden gemengd.

Zola heeft in zijn *Germinal* verschillende tooneelen van dien aard beschreven met zijn meesterhand. Men gruwt inderdaad van de gemeenheid en onwillekeurig komt de uitdrukking op de lippen: ik wist niet, dat een mensch tot zulk een laagheid in staat was. En wat Zola daarover schrijft, kan men nog lezen, het wordt althans gelezen, maar wanneer men de annalen der rechtspleging over dit onderwerp naslaat, stuit men op dingen, zoo ruw en gemeen, dat men inderdaad nauwelijks een taal heeft om ze te beschrijven.

De geschiedenis van de groote Fransche revolutie is voor dit onderwerp zeer leerrijk, omdat zij een zeldzaam voorbeeld is van langen duur van de heerschappij der volksmenigte. Wanneer men die groote omwenteling - waarop de tegenwoordige Fransche republikeinen, zonderling genoeg, nog altijd roem dragen en waarbij het gewone praatje van uitbarstingen van een verdrukt volk weer dienst doet om fraaie phrasen te leveren - wanneer men die groote omwenteling

langs wetenschappelijken weg onderzoekt, de ongelukkige, steeds dolende en dwalende politiek ter zijde latend, komt men tot het resultaat, dat al de gruwelen zich gereedelijk laten verklaren uit de leiders dier revolutie en de gewone eigenschappen, welke de volksmenigte aanneemt, wanneer zij onder zekere omstandigheden aldus geleid wordt. ‘Criminels, fous, fils de fous, victimes de l'alcool, la boue sociale, privée de tout sens moral, rompue au crime, - composait la plus grande partie des révoltés et des révolutionnaires.’ Aldus Sighele, die een studie maakte van het onderwerp.

Wil men het tegenbewijs van het verband, dat er bestaat tusschen de leiders en de menigte, een verband, dat doet denken aan een snel zich uitbreidende besmetting, - men leze de geschiedenis van een volksoploop te Rome in 1889. Er was geruimen tijd gebrek onder het werkvolk ten gevolge van een bouwcrisis; opgeruid door toespraken van socialisten, die het volk aanspoorden om te nemen, wat men goedschiks niet krijgen kon, vormde men in de eerste dagen van Februari een optocht. Er sprak een kwade gezindheid uit de houding. De meeste werklieden waren gewapend met een stok of een werktuig of een steen.

De politie, te zwak om de talrijke menigte tegen te houden, moest wijken. Al wat op straat was van de gewone burgers, vluchtte verschrikt in de huizen; overal langs den weg werden de winkels gesloten. Die teekenen van vrees schenen den moed der werklieden aan te vuren. Nu en dan vloog er een steen tegen een glas. Langzamerhand was de menigte aangegroeid tot omstreeks duizend personen. Men kwam voorbij een bekend groot koffiehuis en plotseling scheen de begeerte ontwaakt hier binnen te gaan en te plunderen. Een officier, die toevallig in de deur van het koffiehuis stond, trekt bij de nadering van het volk zijn degen en beveelt terug te gaan. De macht was al te ongelijk: één man tegenover duizend, - en toch, het volk gehoorzaamt; geen steen wordt geworpen; men trekt verder en kort daarop verloopt de menigte.

Tegen de belhamels van dezen optocht werd proces-verbaal opgemaakt en zij werden ten getale van 32 tot een vrij lichte straf veroordeeld, aangezien er weinig anders gebeurd was op den weg dan het ingooien hier en daar van een ruit, terwijl de antecedenten van allen gunstig waren.

Alle voorwaarden waren hier aanwezig om een ernstiger verloop, een oproer te verwachten, dat tot plundering, misschien moord oversloeg; alle voorwaarden op één na - de leiders, de voorgangers. De smetstof ontbrak, het contagium om de ziekte het kwaadaardig karakter te doen aannemen.

Niet elke arbeider heeft het vermogen in zulke oogenblikken tot daden van plundering of moord over te gaan. Vooral niet het laatste. Het is merkwaardig, hoe ook hier de mensch afhankelijk is van zijn aanleg, de predispositie door zijn geboorte of, zooals men het tegenwoordig noemt, de erfelijke belasting. Ook het vroegere bedrijf oefent hier invloed uit. Men moet van nature niet alleen een vechtersbaas

zijn, maar ook gewoon aan het gebruik van wapenen. Onder de mannen, die bij zulke gelegenheden zonder veel bezwaar een moord plegen, heeft men doorgaans slagers, verloopen medische studenten, enz. De mensch legt ook in die omstandigheden een voorliefde voor zijn gewoon bedrijf aan den dag.

Toen de Bastille was veroverd, werd de bevelhebber, Graaf De Launay, meegesleurd door de volksmenigte. Hij was door een sabel aan den rechterschouder gewond. Getrapt en geslagen, werd hij als een dier voortgeschopt. Laten wij hem den hals afsnijden, roept er een. Neen, zegt een ander, ophangen. Neen, schreeuwt een derde, we zullen hem binden aan den staart van een paard.

De heer De Launay, thans op verschillende plaatsen gewond, verlangt zelf, dat er een einde komt aan de mishandelingen. Hij geeft een schop aan een der omstanders en roept: ‘Doodt mij!’ Hij wordt met bajonetsteken doorboord, maar het volk moet zijn woede nog koelen aan het lijk. Men wil zijn hoofd op een piek hebben en de man, die door hem getrapt is, wordt uitgenoodigd om in naam van het nationale volk het hoofd van den romp te nemen.

Men geeft dien man een sabel; hij hakt en slaat, maar 't helpt niet veel: hij kan niet terecht met zoo'n ding. Hij haalt een knipmes uit zijn zak en trekt daarmee aan het snijden en villen, en weldra is het hoofd van den romp gescheiden.

Die man was van beroep kok. 's Morgens was hij de straat opgegaan om te zien, wat er gebeurde, was onder de belegeraars van de Bastille verzeild en door de oproerkoorts aangetast. Hij gebruikte het mes, waarmee hij gewoon was gevogelte in de keuken klaar te maken.

Overal vervult de voorman een beslissende rol. In de dierenwereld gaat het eveneens. In de wespennesten houden gewoonlijk twee wespen de wacht aan den ingang; dreigt er onraad, dan wordt door die twee het sein gegeven door een eigenaardig gegons, dat gepaard gaat met een houding, welke men bij menschen geagiteerd noemt. In een oogwenk deelt die toestand zich aan den geheelen zwerm mee; niemand weet, wat er eigenlijk gaande is, maar allen laten het eigenaardig geluid hooren en zijn gereed tot den aanval. De zwerm vliegt naar buiten en valt aan op het eerste voorwerp het beste, hetzij mensch, hetzij dier, en menigeen herinnert zich wellicht nog uit zijn jonge jaren, hoe hard hij 't onder den aanval der wespen in zulke oogenblikken te verantwoorden had.

De voorman is meestal ook het beslissende moment voor het meer of minder ernstige karakter van het oproer. Wankelmoedigheid en vlucht verspreiden zich evenzeer epidemisch of electriek als brutaliteit en verzet. Van het toeval hangt het af, of er dooden vallen.

Ik herinner mij nog de ervaringen, mij jaren geleden medegedeeld door de bevelhebbers van de militaire macht, welke 1847 te Harlingen en te Groningen optrad bij de bekende broodoproeren.

Te Harlingen wilde het volk de schepen in de haven plunderen en er werd bevel gegeven de kade te ontruimen. De officier rukte met een detachement uit; er was met scherp geladen. Om de haven te bereiken moest men een brug over. De brug was bezet met werkvolk van allerlei slag; de een had zich gewapend met een steen, een ander met een mes, een derde met een stuk hout. Het scheen, dat het plan bestond de brug te verdedigen; daarop wees duidelijk de houding.

Op eenige passen afstands van de brug liet de officier halt houden om zoo mogelijk een oogenblik bedenktijd te geven aan de ongelukkigen. Daarop werd de bajonet geveld en voorwaarts gecommandeerd. Geen man week van de brug, als ja, op een zeer korten afstand van de bajonetten sloeg het volk op de vlucht. De haven werd afgezet en het broodoproer eindigde zonder bloedvergieten.

Anders ging het te Groningen. Daar was het volk verzameld op de groote markt en er bestond vrees voor plundering. De militaire macht was opgesteld op de markt en de bevelvoerende officier reed voor de troepen heen om een laatste waarschuwing tot het volk te richten om uiteen te gaan.

Daar vliegt een wijf uit den volkshoop op den bevelhebber aan, springt tegen het paard op en wil den officier van het paard rukken. Deze slaat met zijn sabel, zoodat de vrouw op den grond valt. Zelf verschrikt door dezen woesten aanval en bevreesd voor erger, rijdt de officier achter de troepen en commandeert vuur. Dat kostte aan eenige burgers het leven. Verschrikt door het salvo en het vallen der lijken, sloeg de menigte uiteen. Ware het geval met dat wijf er niet geweest, waarschijnlijk ware 't ook te Groningen zonder bloedvergieten afgeloopen.

Wanneer men zich nu eenigszins op de hoogte stelt van deze materie, - eerst een zaak onderzoeken, voordat men er sentimenteel over wordt, - dan is het meer geluk dan wijsheid, dat het dezen winter met de werkeloozen in de groote steden, en met name in het noorden des lands, betrekkelijk zoo goed is afgeloopen.

Voor een deel heeft men dat hieraan toe te schrijven, dat ons volk niet zeer heftig van aard is en men in het noorden de gevaarlijke smetstoffen niet heeft, welke men in de groote steden zoo ruim aantreft: de gedegenereerden, vagebonden, crimineel belasten, krankzinnigen. Dat geeft echter volstrekt geen bewijs voor de toekomst. Men is, zooals wij reeds opmerkten, in dezen veel afhankelijk van het toeval, en wanneer de gewapende macht niet gereed is en snel en krachtig handelt, kan niemand zeggen, wat er binnen betrekkelijk korten tijd voor ondaden bedreven kunnen worden.

Voor het oogenblik is het weer een tijdperk van rust, en het ware wenschelijk, dat zij, die door hun positie in de maatschappij daartoe zijn aangewezen of ook wel door hun zucht om te woelen en te praten over deze dingen gedreven worden, den tijd ten nutte maakten om behoorlijk te onderzoeken, hoe het met den mensch en de menschen

gaat onder zekere omstandigheden. Misschien is het heel goed, dat er een sociale quaestie wordt gemaakt; dat er gevraagd wordt, wat er kan gedaan worden om den toestand van de menschen materieel te verbeteren, maar dat is slechts een klein deel van het onderzoek, dat hier vereischt wordt. Is het ten gevolge van het gebrekkige, eenzijdige, oppervlakkige onderzoek, - of misschien ook geen onderzoek, gedreven als men wordt door gevoelsinvallen van zenuwachtigen aard, - dat de ervaring maar al te dikwijls leert, dat men met die sociale quaestie van den wal in de sloot raakt en veel bederft? Bonden van orde helpen ook niet. De maatschappij zelf is of moet althans zijn een bond van orde.

Men moet voor deze zooals voor alle dingen in het leven, die men onderzoeken wil, weinig zenuwachtigheid hebben maar veel gezond verstand, een koel hoofd, geen sentimentaliteit. 't Is waar, de menschenwereld valt niet mee; 't ziet er alles behalve engelachtig uit, maar dat is niet anders.

In een vroeger artikel(*) werd uit de wording der maatschappij aangetoond, dat de ongelijkheid der menschen hoofdzakelijk een gevolg is van der menschen inrichting en geboorte. Als men zich voorstelt de schepping te kunnen veranderen, dan begaat men een kinderachtige vergissing. Er is geen middel om ten allen tijde honger en gebrek te weren; wel is men met de sociale verwarring goed op weg om beide te doen toenemen.

Vindt men de ongelijkheid werkelijk zoo stuitend, als men voorgeeft, welnu, niets belet een vereeniging op te richten, hetzij hier, hetzij elders, waar men in gemeenschap van goederen kan leven en alles kan worden afgemeten naar mathematische gegevens. Men kan de koninklijke bewilliging vragen op de statuten en misschien zal het dan blijken, dat zulk een gemeenschap van sociale heiligen zulk een aantrekkingskracht uitoefent, dat de heele, thans zoo ellendige maatschappij erdoor wordt aangetrokken en bidt in de gemeenschap der heiligen te worden opgenomen. Er wordt onder de rijken tegenwoordig genoeg geliefhebberd in de sociale quaestie, dan dat er gevaar zou bestaan, dat zulk een vereeniging moet afstuiten op gebrek aan middelen. Als men werkelijk meent, dat er meer gelijkheid moet zijn, moet men ook geen bezwaar maken zichzelf van veel te ontdoen, dat de gelijkheid zeer zeker in den weg staat. En hoe eer hoe beter, want als de een moet wachten op den ander, zal deze ‘verrotte’ maatschappij op den jongsten dag nog even wormstekig wezen als thans.

't Is mogelijk, dat uit de sociale beweging onzer dagen, voor zoover zij gezond is, langs den weg der hervorming voortvloeit een verbetering van den arbeidenden stand. Vroeger heeft die stand meegestreden om der bourgeoisie tegenover den adel en de geestelijkheid hooger rechten

(*) Zie *De Tijdspiegel*, 1892, Oct. en Nov.; later op verzoek afzonderlijk uitgegeven bij M.M. Olivier, Amsterdam, onder den titel: *Sociale verwarring*, *een bedenkelijk teeken des tijds.*

af te dwingen. Dat wordt door die bourgeoisie wel wat vergeten tegenwoordig.

Schijnt de arbeidende stand bij den strijd om lotsverbetering - waar elk mensch naar streeft, wat de zenuw is van het leven van hoog en laag - alleen op zichzelf aangewezen, er zijn politieke partijen te kust en te keur, die op zekere voorwaarden bereid zijn hem hulp te verleenen.

Maar gesteld, dat het gelukte; dat het mogelijk bleek aan den arbeidenden stand meerder rechten toe te kennen en hem in een beteren materieelen toestand te brengen, dan ware de zoogenaamde sociale quaestie volstrekt niet opgelost. Men kreeg eenvoudig een nieuwen stand - noem hem gemakshalve den vierden - en de vijfde stand zou straks even hard schelden op de aristocraten van den vierden stand, als het thans gedaan wordt op de ‘verpeste’ bourgeoisie. Die vijfde stand zou, evenals thans geschiedt, uit de ‘hoogere’ standen bestendig worden aangevuld met het niet geringe aantal menschelijke wezens, dat geboren werd zonder de vermogens, die vereischt worden om den levensstrijd te strijden zonder stoffelijk en geestelijk onder te gaan.

‘Kein besonnener Forscher wird sich jetzt mehr utopistischen Schwärmereien und Reformationsplänen hingeben. Das Bestehende beweist sich als richtig, weil es als Solches geworden ist, sobald wir in dem Verstehen des Warum die gesetzliche Entwicklung erkennen,’ zegt Bastian in zijn krom Duitsch. Maar die wet van ontwikkeling op te sporen schijnt door hen, die tegenwoordig in de maatschappij, meest ongeroepen, zich op den voorgrond plaatsen, niet noodig te worden geacht. Alles wordt gevoel, en ziekelijk gevoel. Men speelt het spel des levens zonder de regelen te kennen, zonder zelfs naar de regelen te vragen.

De oude, practische Romeinen waren van oordeel, dat een staat, een inrichting door dezelfde middelen worden in stand gehouden, waardoor zij ontstaan zijn. In onzen modernen tijd weet men dat beter. Wanneer de maatschappelijke orde wordt aangerand, heeft men slechts verontschuldigingen en de ziekelijke philanthropie houdt de schalen.

Zoo teelt men rein-culturen van de sociale ontbindingsmicroben. Inderdaad een goed werk, want indien wij zoo laf en zoo klein worden, dat wij ons eigen werk gaan afbreken, dan is er waarlijk aan onze maatschappij niet veel meer verbeurd. Men kan straks op haar graf schrijven: overleden aan beschaving, gevoeligheid en - politiek.

13. 4. '93.

NOORMAN.

Het vrouwtje van den predikant.
Door Agatha.

‘Moedertje,’ vroeg August den volgenden dag, ‘hoe laat denkt u Mevrouw Willy te bezoeken? Ik ga de landen eens in en zou er u gaarne òf voor òf na dien tijd heen rijden.’

‘Ik ga heelemaal niet, August, ik ben veel te ziek.’

De zoon keek de moeder onderzoekend aan; ja, het scheen erger te zijn dan gewoonlijk; de oogen zagen er vreemd uit. ‘Toch niets ergs?’ vroeg hij bezorgd en voelde op eens iets in zijne keel als van opkomende tranen.

‘Ik weet het niet, maar ik had den geheelen nacht pijn en.... en dacht onwillekeurig aan mijne moeder, jouw grootmoeder, die ook aan eene kwaal stierf.’

‘We zullen den ouden heer maar eens spoedig halen,’ zeide August, zijne moeder de hand toestekende, met vergeefsche moeite, om den gewonen lossen toon te houden. ‘Ons doktertje heeft stellig wel eene extra medicijn voor u....’

‘Misschien. Ik zou nog zoo graag wat hij je blijven, mijn jongen.’

‘Ja. Wij kunnen elkander niet missen, maar over zulke akelige dingen praten we ook heelemaal niet,’ zeide hij, de armen om haar hals slaande.

De dokter kwam en gaf een drankje: hij had weinig oog voor den veranderden toestand; moeder en zoon hielden zich voor elkander, als waren ze gerustgesteld door zijne gerustheid, doch in beider harten bleef een zeer ongerust gevoel achter. Aan rijden en uitgaan kon de moeder geen trek meer krijgen, en al wilde ze de veranda wel eens zien en Willy weer eens bezoeken, het ging van uitstel tot uitstel, en meer dan eens was August de overbrenger van een vriendelijk woord of een klein geschenk zijner moeder.

Hij vond Willy dan meestal alleen, in den laatsten tijd met haar kindje. Een enkelen keer hield haar man haar wat gezelschap, doch in den regel moest deze ‘studeeren’ - wat hem nergens anders mogelijk scheen dan in zijne studeerkamer - of ‘gemeenteleden bezoeken’.

Het was voor de jonge vrouw steeds eene welkome opwekking, als August Helder een praatje kwam maken; zij voelde zich met hem geheel op haar gemak, en ze waren altijd dadelijk in een prettig gesprek over alles en niets. Belangrijke quaesties en de praatjes van den dag wisselden elkander tot beider genoegen in bonte verscheidenheid af. Ze vonden het beiden de moeite waard, om naar elkander te luisteren, en voelden die wederkeerige sympathie, die maakt, dat men zonder eenige terughouding over alles praat.

Één onderwerp werd echter opzettelijk, of toevallig, geheel vermeden, en dat was het persoonlijke. Het scheen, of ze beiden huiverig waren dat aan te roeren; eens echter, toen de opvoeding van het kleine kindje ter sprake kwam, begon August: 'En u is dus te Leiden opgevoed, neen, opgegroeid?'

Zij aarzelde even met haar antwoord.

'Hebt ge dat nog onthouden? Dat spijt mij, want ik kan mij over mijzelve ergeren, dat ik de kracht mis, om te vergeten, wat mij onaangenaam was.'

'Mag ik er dus niet nader naar vragen, Mevrouw Willy?'

'O, wel zeker, Mijnheer Helder,' antwoordde zij, schertsend op dat 'Mijnheer' den nadruk leggende.

'Mag dat "Mijnheer" er niet af blijven?'

'Het is een tegenhanger van dat deftige Mevrouw Willy!'

'Ja, doch dat is een heel ander geval.'

'Och waarom,' begon zij, doch het was beter geweest die quaestie niet te berde te brengen; ze schenen dat beiden te voelen, en Willy liet er afleidend op volgen: 'Ik hoor mij gaarne Willy noemen, omdat ik als klein kind ook zoo genoemd werd. Later verdoopte men mij in eene Willemien, een naam, die mij evenzeer verveelde als het leven, waarin ik opgroeide.'

'O ja, vertel u mij dat nu eens.'

'Het is eene kleine, onbelangrijke historie. Mijne ouders leefden op hoogen voet, en in de jaren, dat ik Willy heette, woonde ik in Duitschland en voelde mij heel gelukkig. Toen echter stierven mijne ouders plotseling nagenoeg te gelijk; er kwamen Hollanders in ons huis, ooms en tantes, die ontdekten, dat er heel weinig in kas was, en die tamelijk ontstemd.... de kinderen onder elkander verdeelden. Ik werd meegenomen naar Leiden en kwam daar in een druk gezin. Er waren wel elf kinderen, groot en klein, en mijne tante zag in dat vreemde kind erbij niets dan nieuwen last voor zichzelve. Doch practisch van zin, besloot zij al heel spoedig zooveel mogelijk nut te trekken uit dat kleine meisje en liet haar van allerlei doen. Leeren, dat voor andere kinderen hoofdzaak was, werd voor Willemien als bijzaak beschouwd, en van uitgaan, wandelen of uitspanningen was geene sprake.... Nu, men is er ten slotte niet ongelukkiger om, als men het juk draagt in zijne jeugd,' aldus brak zij het verhaal af.

'Als nu het verdere leven maar uitsluitend zonneschijn mag zijn,' zeide hij.

‘Nu, dat staat er wel naar, als ik nog maar een beetje sterker ben... en wat ben ik al vooruitgegaan, sedert ik hier zoo heerlijk in de veranda kan zijn.’

‘Zou het niet goed wezen, om wat te rijden... als Mama u morgen eens afhaalde?’

Dominee Gerbald kwam thuis. ‘Zoo, mijn jonge vriend, dat is een goed werk, dat ge mijn vrouwtje eens weer komt opzoeken. Waarover hadt ge 't zoo druk?’

‘Ik was juist bezig Mevrouw voor te stellen eens een ritje te maken.’

‘Dat is zoo kwaad niet. Zou je eraan durven, Willy?’

‘Het lijkt mij heel prettig toe,’ antwoordde Willy, met een blosje van genoegen.

‘Mag ik u dan morgen om dezen tijd afhalen? Ik hoop, dat Mama wel genoeg zal zijn, om mede te gaan, maar in alle geval - de bruine zal graag eens ferm draven.’

‘Bij voorbaat bedankt, mijn jonge vriend,’ antwoordde de predikant.

‘Dus tot morgen,’ en de jonge vriend nam afscheid.

O neen, Mevrouw Helder had niet de minste opgewektheid, om uit rijden te gaan; zij voelde zich ellendig; August begon zich werkelijk ongerust te maken over haar toestand, en het was op zijn gezicht te lezen, dat hij minder opgewekt was dan gewoonlijk. Mevrouw Gerbald zag onmiddellijk dat er iets was, dat hem hinderde. Zij was voor den rit gehuld in eene zeer dikke sjaal, die haar bijzonder goed kleedde en aan het teedere gezichtje iets vols scheen te geven. ‘Gaat u niet mee, dominee?’ vroeg August, toen Willy aan den arm van haar man het tuinpad afkwam en deze haar eene prettige reis toewenschte.

‘Neen, ik heb zieken te bezoeken.’

‘We kunnen er u brengen.’

‘Niet de moeite. Daarbij, rijden verveelt mij meestal, voordat ik begin...’

‘Maar in zulk gezelschap, manlief,’ begon Willy.

‘Ja, dat is verleidelijk, maar plicht...’ begon de predikant en voleindde den zin niet, daar de bruine een teeken van ongeduld gaf.

‘Ben jij zoo verlangend, om Mevrouw Willy te trekken; loop dan ook maar eens op je allerbest,’ zeide August tegen den viervoeter, en deze had geene verdere aansporing noodig, om ferm te draven.

Willy sloot even de oogen van louter genoegen. ‘Wat een genot! zoo heb ik nog nooit gereden!’ zeide zij.

‘Gelukkig dat het u voldoet, maar zit u nu wel gemakkelijk? Er is een voetkussen, en Mama heeft mij chocolade voor u meegegeven,’ zeide August, het voetkussen wat aanschuivende en haar een pakje overhandigend.

‘Ik word geheel bedorven,’ zeide zij.

‘Dat zou wel mogen als schadevergoeding voor vroeger gemis. De

heer Gerbald is een gelukkig sterveling, dat het hem gegeven is uw levenspad met bloemen te bestrooien.'

'Maar hij zou er heel wat beter aan toe zijn, als hij eene vrouw had, die niet zoo vervelend lang zwak bleef als ik.'

'Zou dat onmensch haar laten merken, dat dit hem verveelt?' dacht August en voelde grooten lust haar te zeggen, hoe hij haar man benijdde.

Ried zij dien wensch? Wellicht. Althans eenigszins haastig veranderde zij van gesprek en vroeg, waarom hij er zoo ontstemd had uitgezien.

'Gedeeltelijk omdat ik mij ongerust begin te maken over de gezondheid mijner moeder.'

'En voor het verdere deel?' vroeg zij, daar hij zweeg.

'Och ik ben zoo weinig tevreden over mijzelf,' luidde zijn antwoord.

'Twee zeer ongelijke zaken. Wat het eerste betreft, kunt gij wel niets doen dan lijdelijk afwachten en hopen, dat uw voorgevoel u bedriegt, maar wat die ontevredenheid over uzelf aangaat... heeft die wezenlijk reden van bestaan?'

'Helaas ja! Ik ben tegenwoordig, welbeschouwd, een luiaard....'

Zij dreigde hem lachend met den vinger.

'Een luiaard? En hoe leerde - was het niet Van Alphen, die zeide: "De luiaard moet beed'len, veracht van elkeen..."?'

'Ja, ja: "Een kommerloos" - kommervol zei ik vroeger altijd - "leven geeft d' arbeid alleen." Maar dat is het nu juist; welke arbeid? Ik ben wel beschouwd eene halfheid. Het liefst leefde ik als mijn vader en wijdde mij aan landbouw en al die zaken, maar... daarvoor heb ik geen voldoend kapitaal en ook geen verstand genoeg.'

'Maar kennis kunt ge toch zeker onder de hand nog heel wat opdoen?'

'Misschien.'

'En kapitaal...'

'Ja, hoe zal u mij daaraan helpen?'

'O, doodgemakkelijk. Door een huwelijk.'

'Een huwelijk! een rijk huwelijk zeker?'

'Als het mogelijk is, ja, maar in dit geval zou het wenschelijk zijn eene vrouw te vinden, die ook smaak voor het landleven heeft en die er wat kennis van bezit.'

'Och, ik ben een van die ongelukkige stervelingen, die altijd achter het net visschen,' zeide hij; 'vind ik de vrouw, die als geboren voor mij scheen, dan is zij reeds voor mij verloren...'

'Ik geloof niet aan die ongelukkige visschers; ik verbeeld mij, dat ze eindelijk, door schade wijs geworden, wel eens zoo vroeg zullen opstaan, dat nog geen ander het mooie vischje gevangen heeft,' riep zij vroolijk lachende uit, 'maar... we gaan toch niet te ver? Ik zou bijna vergeten, dat ik eene dochter heb, die naar mij verlangt.'

‘Neen, we hebben een omtoer gemaakt, en in zeven à acht minuten zijn we weer op het punt van uitgang.’

‘Het was een heerlijke tocht. O! dien zachten, frisschen luchtstroom zoo tegen zich aan te voelen, hoe verrukkelijk. Grooten dank,’ zeide zij.

‘Heeft het u werkelijk niet te veel vermoeid?’

‘Het heeft mij meer goedgedaan, dan ik zeggen kan.’

‘Dus ik mag nog eens terugkomen?’

‘Ben ik niet onbescheiden, door te zeggen: heel graag?’

‘Als ge eens wist, hoe innig gelukkig ge mij daardoor maakt, Mevrouw Willy,’ en hij bood haar zijne hand, om uit te stappen, maar toen het haar eenige moeite kostte, om haar voet op de trede te zetten, nam hij haar in den arm en tilde haar op den grond.

‘Pardon, maar ik ben dat zoo gewend met mijn moedertje; die wordt altijd wat stijf van het zitten.’

Op de terugreis kwam hij den heer Gerbald tegen. ‘Mijn vrouwtje veilig teruggebracht? riep deze hem toe; ‘dank voor uwe goedheid.’

August knikte glimlachend. ‘Kon ik haar maar altijd hij mij hebben!’ dacht hij; dat kleine predikantsvrouwtje nam hoe langer hoe meer zijn hart in pacht. Dit was de vrouw, zooals hij ze zich wenschte; helaas! dat deze voor hem verloren was!

Dacht August aan Willy, zij was eveneens met hare gedachten bij hem, en hoezeer zij haar best deed, om zich geheel te bepalen bij hare kleine Annie, - toch betrapte zij er zich telkens op, dat zij ieder woord herhaalde, dat hij gezegd had. ‘Was ik nog vrij - hij zou niet achter het net gevischt hebben. Maar ik ben niet vrij, ik ben gehuwd, en...’ de kleine Annie lachte voor het eerst tegen hare moeder.

‘Ja, kleine meid, je hebt gelijk. Lach maar. Je moedertje was daar op zeer verkeerden weg,’ fluisterde zij, de kleine tegen zich aandrukkende.

‘Ik heb den burgemeester gesproken,’ zeide dominee Gerbald tegen zijn vrouw, ‘en hij heeft mij verteld, dat zijne dochter gelei van hertshoorn voor je gekookt had, die verwonderlijk versterkend moet wezen.’

‘Zoo! en waar is die dan?’

‘O, ik geloof, dat ze die zelve eens wilde brengen.’

‘De menschen zijn allen veel te lief voor mij; zie eens, daar heb ik

nu alweer drie dingen gekregen: een bord met honig, een koek en vier kalkoeneieren.'

'Ze hebben allen met je te doen, dat je zoo aan den sukkel zijt, en verlangen je weer in de kerk op het oude plaatsje te zien.'

'Nu, dat zal niet lang meer duren, hoop ik. De laatste dagen voel ik de krachten aankomen.'

'Dat rijden is probaat, geloof ik.'

'Vooral met zulk weer, als we vandaag hadden... en Annie heeft zoo lief gelachen.'

'Zoo! Dat is aardig.'

'Kom, kleintje, lach nu ook eens tegen Papa.'

Doch Papa: 'Ja, straks, als ik weer beneden ben; ik moet nu nog een beetje studeeren.'

En Willy's echtgenoot ging naar boven op het oogenblik, dat hij zich eens even naast haar had moeten neervleien, om met haar te genieten van het lachje hunner dochter...

Had iemand er hem opmerkzaam op kunnen maken, dat men dergelijke minuten of seconden niet te gering moet achten, omdat die een groot bestanddeel uitmaken van wat men geluk noemt, o hij zou teruggekeerd zijn en... wie weet het! aan Willy gezegd hebben, dat zij hem maar een wenk had moeten geven, als zij liever gezien had, dat hij nog een oogenblik met haar van het kindje genoot. Hij wenschte toch niets liever, dan dat zijn klein vrouwtje het naar den zin had, en wilde alles doen, wat haar geluk bevorderde en haar aangenaam was, maar hij had zelf zoo geen oog voor die kleine détails.

Willy keek hem na met een bijna onmerkbaar lachje: 'Hoe geheel anders zou August...'

'Neen, neen! geene vergelijkingen maken en... niet zoo dom zijn, om ook maar een oogenblik te vergeten, dat ik eene getrouwde... eene gelukkig getrouwde vrouw ben,' beval zij zichzelve.

Toch, toch is het heel wat gemakkelijker zichzelf eene wet voor te schrijven, dan die wet na te komen; dat bespeurde Willy, totdat zij plotseling licht kreeg in de duisternis.

'Ik moet ervoor zorgen niet weer alleen met hem te zijn,' dacht zij, 'en toch maken, dat we elkander blijven zien, zoodat de wederzijdsche genegenheid vriendschap wordt.'

Het middel daartoe meende zij in hare hand te hebben, door Elise van Huissen's toenadering zooveel mogelijk aan te moedigen.

Tot nog toe was het bij korte bezoeken gebleven. Willy had weinig

behoefte gevoeld aan gezelschap, en daarbij was er altijd allerlei oponthoud en afleiding geweest in den eersten tijd na hare komst te Dornhof met logées, met vele huiselijke bezigheden, die haar nieuw waren, en vooral met het afleggen van bezoeken op de buitenplaatsen en omliggende dorpjes, waarvan vele bewoners een welkom hadden gebracht in de pastorie.

Elise van Huissen werd buitengewoon hartelijk door Willy ontvangen. ‘Mijn man heeft mij uw bezoek al aangekondigd,’ zeide zij, ‘en ik heb er mij op verheugd.’

‘Toch? Daar ben ik blij om. Ik had grooten lust u eens te bezoeken, maar ik durfde eigenlijk niet.’

‘Niet durven? En waarom niet?’

‘Ja, dat zou ik nu moeilijk kunnen zeggen, maar vooraf dacht ik, zoo'n deftige getrouwde dame...’

‘Getrouwd? Ja, doch zoo heel deftig voelt men zich gelukkig nog niet, als men vier en twintig jaar is.’

‘Ik word twee en twintig.’

‘Dan verschillen we niet veel in leeftijd en zouden wel wat meer aan elkander kunnen hebben, dan tot nog toe het geval was.’

‘Wat mij betreft, heel graag. En als het ooit mogelijk was, dat ik u eens wat kon helpen.’

‘Ik zou al dadelijk zoo gaarne hulp hebben in een moeilijk geval.’

‘En dat is?’

‘Och, ik heb nog mijne krachten niet geheel terug en wou een paar korte jurken voor mijne dochter maken tegen den tijd, dat ze *paraisseert.* Nu heb ik wel het goed en de knippatronen, maar die papieren zijn zoo groot en rinkelen zoo vervelend, en dat geluid maakt mij zoo moe.’

‘Kijk! dat is juist koren op mijn molen. Ik heb een wieltje, waarmee de patronen heerlijk van die platen kunnen worden afgenomen; dat zal ik eens meebrengen of, nog beter, ik doe het thuis; dan hindert u het gerinkel niet.’

‘Neen, ik zou liever meteen een lesje nemen en zie graag anderen iets doen.’

‘Nu, u heeft er hier in de veranda de ruimte voor.’

‘Zouden we het “u” maar niet afschaffen? Ik heet Willy en jij, naar ik meen, Elise?’

‘Dat voorstel wordt met algemeene stemmen aangenomen, maar mag ik nu beginnen met het verzoek, dat je mijne gelei eens proeft?’

‘Ja, en dan zal ik je mijne dochter voorstellen. Zij komt nu ook al dagelijks hier. Niet waar? die veranda is eene weldaad. Ik dacht wel dadelijk, toen Mevrouw Helder erover kwam spreken, dat het iets

heel prettigs zou zijn, doch ik voelde mij toen nog zoo ellendig, dat ik mij maar half kon verdiepen in het geluk van iemand, die zich vrij beweegt. Nu weet ik haast niet meer, hoe ik het zonder zou doen; 't is zoo weldadig, den heelen dag in de frissche lucht te wezen.'

'Och! heeft de familie Helder dat hier laten maken? dat wist ik niet. Ik dacht, dat de kerkvoogden zoo royaal geweest waren.'

'Neen, mijn man gelooft niet, dat de kerkvoogden licht een stuiver uitgeven, die eenigszins bespaard kan worden.'

'Erg lief van Mevrouw Helder,' merkte Elise aan. 'Sedert Mama dood is, zie ik haar veel minder,' vertelde zij; 'vindt gij het niet beeldig op Dennenlust?'

Onder gezellig praten vloog de tijd om, en juist toen Elise afscheid wilde nemen, stond August met het rijtuig voor het hek.

'He, bonjour Elise, zie ik je daar eindelijk eens weer?' vroeg August; 'waar waart ge toch al dien tijd?'

'Ik? Wel overdag soms in de kamer, soms in den tuin, 's nachts te bed; eene enkele maal een dagje in de stad, doch meestal thuis,' antwoordde zij eenigszins spottend.

'Gij komt nooit eens op Dennenlust.'

'Je Mama heeft nu zulk goed gezelschap,' zeide zij, hem voorbijgaande.

'Ik kwam hooren, of Mevrouw Gerbald lust had een toertje te maken. Doe mij het genoegen - ga ook mede.'

'Onmogelijk, Papa wacht mij; bonjour.'

'Au revoir.'

'Hoe vriendelijk, om mij alweer te komen halen,' zeide Willy, den heer Helder de hand reikende, 'maar ben ik onbescheiden, als ik ook een plaatsje vraag voor mijne dochter?'

'Wel neen, zeker niet: hoe meer zielen, hoe meer vreugde,' luidde het antwoord; toch vloog er een donker wolkje over het gelaat van August, toen het hem bleek, dat Annie onafscheidelijk was van de hulpbaker, die nog steeds in dienst moest blijven, en de rit gaf hem heel wat minder genoegen, dan hij er zich van had voorgesteld.

'Ik heb een allerprettigst bezoek gehad van Elise van Huissen,' vertelde zij onder het rijden.

'Ja, ik sprak haar nog even bij het tuinhek.'

'Zij heeft beloofd mij eens te komen helpen, en ik hoop, dat dit zal leiden tot vervulling van mijn lievelingswensch.'

'Hebt gij een onvervulden wensch?' vroeg hij met groote belangstelling.

'O, talloos vele, maar wat ik nu in het bijzonder bedoel, is wat meer aaneensluiting van de gelijkgestemden hier op het dorp. Ik zou

een leeskransje willen hebben, een muziekgezelschap, eene bijeenkomst, waar ieder zijn beste beentje voorzette, om zichzelf en anderen genoegen te geven.'

'En dat alles hier in Dornhof!'

'Ja, roeiende met de riemen, die men heeft.'

'Het is een aardig plan, doch zou het niet heel wat moeite kosten, om al die verschillende elementen van ons dorpje bijeen te brengen?'

'Misschien. Doch als we op kleine schaal beginnen; gesteld, wij: mijn man, gij, mijne persoon en b.v. Elise, begonnen onder ons vieren een of ander drama te lezen op een vastgestelden dag.'

'Ik schrijf mijzelf onmiddellijk in als lid van uw leeskrans, de... de... hoe zal de kleine heeten? een goede naam is alles: de onderlinge... neen, zou u 't niet goedvinden, hem Molière te doopen?'

'Zoo kwaad nog niet; kijk, en ik geloof, dat Annie zich ook vereenigen kan met dien naam; zij lacht althans; of is dat een lachje van pret over het eerste ritje?' vroeg zij aan haar kindje, dat recht tevreden op den schoot der baker met geopende oogjes lag.

'Het wordt een mooi kind en zal precies op hare moeder gaan lijken,' besliste August.

'Nu, dat hoort ook zoo,' zeide Willy; 'een goed kind, dat naar de moeder aardt, luidt immers het volksgezegde?'

'Dan ben ik geen goed kind; althans, het schijnt mij toe, dat ik al heel weinig den aard mijner moeder heb.'

'Misschien hebt ge meer van uw vader?'

'O! dat wou ik!' riep hij uit met een zucht; 'Papa was een voorbeeld!'

'Welnu! wat belet u dat voorbeeld te volgen?'

'Mijne luiheid, mijne besluiteloosheid, mijn...'

Willy hield lachend de handen voor hare ooren: 'Neen, neen, geene zelfbeschuldigingen, die, die...'

'Die wat?'

'Meestal tot niets leiden,' antwoordde zij bijna fluisterend en liet erop volgen: '"Act, act in the living present. Heart within and God o'erhead."'

'Longfellow, niet waar?'

'Ja, uit den mooien *Psalm of Life.* Het komt mij altijd voor, dat dergelijke pittige regeltjes zoo'n flink stootje geven aan onzen onlust, om krachtig aan te pakken, wat we moeten doen...'

'Had ik maar altijd voldoende aansporing,' zeide hij, haar met veel bewondering aanziende.

'Alsof die van buitenaf aangebracht kan worden!' riep zij uit, 'maar bovendien, die hebt gij ook niet noodig. Ik houd er mij van overtuigd, dat gij al lang bezig zijt aan een prachtig levensplan en eenvoudig af en toe eens zucht, omdat het een of ander onderdeel niet goed vlot.'

'Gij denkt te goed van mij; als ge wist, waar mijne gedachten zich bijna uitsluitend mee bezighouden...'

‘Vertel het mij niet, want ik heb er behoefte aan, om de personen, die ik liefheb, zeer hoog te stellen, en al mogen zij hunne gebreken hebben - het liefst sluit ik daar mijne oogen voor.’

‘Dat is edel!’

‘Zelfzucht, geloof ik, maar ik kan mij ook wel zoo wat voorstellen, wat dikwijls je gedachten bezighoudt.’

‘Gij? Toe, zeg het mij eens,’ smeekte hij.

‘Wel, ge leest in den dagtekst: het is niet goed, dat de mensch alleen zij, en ge denkt over de keuze uwer aanstaande vrouw. Uwe keuze is eigenlijk al voor een groot deel gevestigd, doch ge mist den moed of de gelegenheid, om het ijzer te smeden, als het heet is, en dan komen honderden kleine tobberijen en angstvalligheden als zoovele kwelduiveltjes om je heendansen en maken u het spoor bijster... o, neen, zeg,’ brak zij op eens zichzelve af, zonder hem den tijd te laten een woord in het midden te brengen, ‘wilt ge mij een genoegen doen en even ophouden bij Dennenlust? Ik zou zoo graag mijzelve en mijn kindje even vertoonen aan je Mama.’

Hij zuchtte even. ‘Misschien hebt gij gelijk,’ zeide hij, het geheel in het midden latende, waar deze woorden op sloegen.

Mevrouw Helder zag er slecht uit, maar klaagde niet; het bezoek deed haar genoegen, doch blijkbaar voelde zij zich te onwel, om veel belang in het kindje te stellen. Toen August even de kamer verlaten had, nam zij Willy's hand en zeide: ‘Het doet mij veel pleizier, dat hij zoo gaarne op de pastorie is. Het is voor mij eene vertroostende gedachte, dat hij hier lieve vrienden zal hebben... als ik niet meer bij hem zal zijn.’

Willy drukte de haar aangeboden hand en fluisterde: ‘Nog niet ons verlaten, lieve Mevrouw. We kunnen u nog niet missen, en u moet eerst nog een schoondochtertje in uwe plaats stellen.’

Een zucht en een droevig glimlachje. Toen: ‘Ach, als dat nog eens gebeurde.’

‘En dat u nu nog niet de mooie veranda gezien heeft, die mij zoo heerlijk aan krachten helpt; ik word dagelijks sterker, en dat heb ik aan uwe goedheid te danken,’ zeide Willy bij het afscheidnemen.

‘Voelt ge u werkelijk sterker worden?’ vroeg August, toen hij haar naar huis reed en bedacht, dat zij er nog zoo teer uitzag.

‘Ja, in ernst, maar hoe kan het ook anders onder zoo'n feestelijk leventje, als ik tegenwoordig heb. Gij weet niet, wat een genot het is, zulk een klein schepseltje geheel uw eigendom te kunnen noemen.’

‘Dat moet heel aardig zijn.’

‘Kon je moeder het nog beleven, zich grootmoeder te hooren noemen,’ zeide Willy.

De jonge man haalde de schouders op. ‘Ik hoor dan spoedig weder van onzen leeskrans?’ vroeg hij.

‘Ik zal er onmiddellijk met mijn man over spreken,’ zeide zij.

Dominee Gerbald had niet alleen volkomen vrede met het plannetje van zijne vrouw, maar was er zelfs zoo mede ingenomen, dat hij lust voelde er onmiddellijk leden voor te winnen.

Zij wist echter met veel tact een ijver te matigen, die haar geheim plan, om August en Elise weer samen te brengen, zou kunnen benadeelen. ‘Laten wij met ons viertjes beginnen,’ zeide zij, ‘dat is juist een prettig getal, en zoolang ik nog niet zoo sterk ben als vroeger, voldoende, om mij niet te veel te vermoeien. Bevalt het ons, dan kan het gezelschap altijd nog uitgebreid worden, maar we hebben dan wat ondervinding en kunnen beoordeelen, hoe we onzen krans het best op den duur regelen.’

‘Wijsheid spreekt van uwe lippen, mijne kleine gade,’ sprak de predikant, ‘blijft over te bedenken, waar we mee zullen beginnen. Ik stel voor met den *Gijsbrecht...*’

‘Is dat niet te zwaar?’

‘O, wel neen; wat zegt gij ervan, Juffrouw Elise?’ vroeg hij, zich op eens naar het jonge meisje wendend, dat juist door den tuin binnenkwam.

‘Ja, ik dien te weten van wat,’ antwoordde zij.

‘Of de *Gijsbrecht van Amstel* te moeilijk is, om te lezen op onzen krans?’

> ‘Waar werd oprechter trouw,
> Dan tusschen man en vrouw,
> Ter wereld ooit gevonden?’

begon zij.

‘Dat is een afdoend antwoord. Als gij het stuk zelfs van buiten kent, kan het geen bezwaar hebben, om het gezamenlijk te lezen.’

‘Maar ik ken er slechts enkele gedeelten van.’

‘Laat eens hooren.’

Elise kleurde even bij deze onverwachte vraag, maar begon dadelijk, toen ze gezegd had, dat ze probeeren wilde, of ze het kende, een der reien op te zeggen.

Willy keek haar verrast en verbaasd aan, toen ze hoorde hoe prachtig Elise reciteerde; hare stem klonk zoo muzikaal en zij voelde zoo geheel ieder woord, dat zij zeide, dat dominee Gerbald en zijn vrouwtje gelijkelijk onder de betoovering kwamen.

‘Maar dat is prachtig! Ik had niet vermoed, dat we zoo iets buitengewoons zouden hooren,’ verklaarde de predikant, terwijl Willy een traan van ontroering afwischte.

‘Vindt u er werkelijk iets goeds in?’ vroeg Elise, zelve verrast over dit compliment.

‘Ja zeker. Hebt ge u veel geoefend?’

‘Ik mag graag verzen leeren; ik houd er zooveel van, maar ik draag ze nooit voor. Papa houdt er heelemaal niet van.’

Dominee Gerbald was zoo bekoord door deze mooie voordracht, dat hij Elise preste, om meer ten beste te geven; een verlangen, dat zij heel gaarne bevredigde. Het was haar nog zoo zelden gebeurd, dat iemand bijzonder belang in haar talent stelde.

Willy genoot het op hare eigen manier; al luisterde zij met genoegen, toch werd zij inmiddels beziggehouden door de vraag, of August genieten zou, als hij haar hoorde.

‘Het zou voor hem, voor haar, voor zijne moeder en voor den gang der zaken een groot geluk zijn, als hij haar liefkreeg,’ dacht zij; ‘het vonkje gloeit, als het er is, blijkbaar nog zeer, zeer flauw; loopt het nu gevaar, dat het verdooft, als hij eene schitterende eigenschap in haar ontdekt? of bestaat er juist kans, dat het daardoor aangloort?’

Op hare ondervinding van den laatsten tijd afgaande, rangschikte zij hem onder de mannen, die zich meer aangetrokken voelen tot iemand, die hunne bescherming noodig kan hebben, dan wel tot eene, welke bewondering afdwingt.

Dit punt in hare gedachten vastgesteld hebbende, besloot zij voorloopig niet tegen August te spreken over Elise's talent; hij zou dat geleidelijk onder het lezen kunnen opmerken.

Met dit plannetje van hare kant werd de eerste bijeenkomst van het leeskransje Molière geopend in de veranda van de pastorie. Men zat gezellig bijeen, Annie slapend in haar wiegje, Willy nog een weinig in gemakkelijke houding op hare rustbank, hare echtgenoot naast haar, daar ze uit één boek moesten lezen; Elise en August ieder aan een kant van een tafeltje tegenover haar, beiden met een Vondel voor zich. De heeren hadden aanvankelijk als Gijsbrecht en Willebord het meest het woord in pacht; de heer Gerbald, met zijne zware, doch heldere stem en keurige uitspraak, bracht de partij van Gijsbrecht geheel tot haar recht. August had veel minder talent, maar las toch vlot en opgewekt. Willy kreeg slechts enkele regeltjes te zeggen, maar Elise gaf een Vosmeer de Spie te hooren, waar alle drie verbaasd van opkeken. Met hoe levendige kleur deed zij het geheele verhaal, hoe goed genuanceerd klonk elke toon harer stem.

Een bewonderend ‘Elise!’ ontsnapte onwillekeurig aan de lippen van August, toen zij geëindigd had. Maar Gijsbrecht vervolgde dadelijk met zijne repliek: ‘Ga heen, ik schenk u 't lijf, 't en is geen straffenstijd.’

Daarna volgde nog het eind van het eerste bedrijf, de rei van de Amsterdamsche maagden, dien Willy zou moeten lezen.

Doch de arme! zij kon geen woord uitbrengen; ze was veel te moe

geworden en vlijde zich neder op hare rustbank, om eene schreibui te voorkomen.

‘Uitscheiden!’ stelde August voor, zijn boek sluitende, een voorbeeld, dat dadelijk door Elise gevolgd werd. ‘Erg genoeg,’ sprak de heer Gerbald, in zijn boek kijkende en toen een blik op zijn vrouwtje slaande, die even de oogen gesloten hield; ‘we hadden het eerste bedrijf ten einde moeten brengen; kom, Elise, gij kent het vast wel van buiten.’

‘Dat betwijfel ik en....’ een oogwenk naar Willy vulde het verdere aan.

‘Probeer het eens,’ drong de heer Gerbald bij haar aan; hij kon niet inzien, dat dit zijne vrouw zou kunnen hinderen, nu ze zich uitgestrekt had.

Elise kon moeilijk weigeren en begon, terwijl zij naar het einde der veranda ging, waar haar de beide heeren volgden, uit hare herinnering den rei te reciteeren, zonder zich eene enkele maal te vergissen.

‘Maar... ken je den geheelen *Gijsbrecht* van buiten, Elise?’ vroeg August.

‘O, wel neen, maar enkele gedeelten blijven zoo onwillekeurig in het geheugen.’

‘Nu, bij mij niet. Ik heb op school indertijd ook heele brokken eruit moeten opzeggen, maar er is zelfs geen leesteekentje van blijven hangen.’

‘Dat gebeurt alleen bij de uitverkorenen,’ sprak de heer Gerbald; ‘op dezelfde wijze, als b.v. Mozart het geheele *miserere* in zich opnam.’

Het theeblad werd gebracht. ‘Mag ik de *honneurs* maar eens waarnemen?’ vroeg Elise. Willy knikte haar vriendelijk toe.

De beide heeren liepen een paar perkjes van den tuin rond. Er vloog onwillekeurig een glimlachje over Willy's gelaat. ‘Welke plannetjes en overleggingen men ook mag maken,’ dacht zij, ‘het toeval of hoe men dat noemen wil, speelt altijd de grootste rol. Wat kan nu beter mijne wenschen in de hand werken dan dit, dat mijn goede man zoo in vuur geraakt over Elise's talent.’

‘Wij hebben je te veel vermoeid,’ zeide Elise zacht, even bij Willy's rustbank neerknielende en haar een kus gevende. ‘Maar als het geen kwaad kan, wat is het dan toch een idealische inval van je, om gezamenlijk te lezen. Ik heb zoo genoten... en hoe leerrijk ook met heeren, die zooveel meer van alles weten.’

Een gezellig theeuurtje volgde op de lezing. Willy hield hare rust, Elise versierde onder de hand Annie's jurkje met een springsteekje, de heer Gerbald en August verdiepten zich in allerlei academische herinneringen; de maan kwam later het tooneeltje verlichten, en uiterst tevreden en voldaan scheidden de gasten van de pastorie na deze eerste bijeenkomst.

De tweede vergadering zou op Dennenlust gehouden worden; de moeder van August had dat verzocht; zij wenschte het kleine gezelschap eens bijeen te zien en te luisteren naar het lezen. Het kindje kon meegaan, daar August de gasten toch met rijtuig kwam halen.

Het scheen weer eene gezellige bijeenkomst te zullen worden, doch alles kwam heel anders uit, dan men zich had voorgesteld.

De toestand van Mevrouw Helder nam plotseling eene zoo ongunstige wending, dat er niet te denken viel aan een feestelijk bijeenzijn, doch de gasten kwamen toch niet te onpas: Willy en Elise konden dadelijk als ziekenverpleegsters dienst doen en de gastvrouw te bed helpen. Deze had zich den geheelen dag al heel ziek gevoeld, maar er niet over willen klagen met de gedachte aan het avondfeestje, iets heel ongewoons op Dennenlust.

August was bijna den geheelen dag in de landen geweest, en gewend zijne moeder lijdend of klagend te zien, had hij er niet bijzonder op gelet, dat het dezen keer erger was. Nu beschuldigde hij zichzelf in zijn hart, dat hij te weinig acht op haar had geslagen, en haastte zich den ouden dokter te halen.

Toen deze kwam, was Elise bezig de patiënte te wrijven, wat eenige verlichting van pijn aanbracht, zoodat het kreunen, dat zij eerst niet kon laten, nu opgehouden had en zij rustig kon liggen. Willy bracht de zieke gewarmde melk, die haar goed smaakte.

Het was voor August eene ware verademing, toen hij zijne moeder onder de zorgen vond van deze twee beminnelijke verpleegsters.

‘Zoo, zoo, Mevrouwtje,’ zeide de dokter tegen Willy, ‘dat is beter, hé? dan om zelve te bed te liggen; dat mag ik zien.’ Hij gaf haar de hand en voelde ouder gewoonte toch even den pols; ‘hm hm, *piano*, *piano*,’ zei hij, eene beweging van kalmte makende.

Willy knikte toestemmend met een glimlachje; zij wist nog maar al te wel, hoe spoedig zij vermoeid was door de minste inspanning.

‘Zoo, zoo, deed dat wrijven u goed? wel, dan zal ik iets zenden, om mede in te wrijven, dat bij verheffing van pijn nog wat meer kan kalmeeren,’ sprak de dokter, doch het was hem duidelijk, dat het buiten zijne macht lag iets anders voor deze patiënte te doen dan eene poging, om het leed zoo draaglijk mogelijk te maken. Mevrouw Helder was ten doode opgeschreven! Of de omstanders dat begrepen? en zijzelve? Er werd niet over gesproken, en toch, het scheen, dat ze allen onder den indruk waren van een naderend scheidingsuur.

‘De baden zouden nu niets meer voor mij kunnen doen, dokter,’ sprak de zieke zacht.

‘Neen, rust lijkt u meer dan reizen,’ luidde het antwoord.

‘Ja, rust... en... lieve zorg. Ge moest allen hier blijven,’ zeide Mevrouw Helder, ‘totdat.... de pijn niet meer terugkomt...’

‘Zou het mogelijk zijn, dames, dat u het verzoek mijner lieve moeder, dat ik dringend ondersteun, inwilligde?’

‘Als mijn man het goedvindt...’ begon Willy.

‘Maar natuurlijk,’ antwoordde deze dadelijk.

‘En gij, Elise, zoudt gij kunnen en willen helpen, om mijn moedertje op te passen?’ vroeg August.

‘Ik vermoed, dat Papa er niets tegen zal hebben, en wat mijzelve betreft... als ik iets doen kan voor Mevrouw, vind ik dat een zeer groot genoegen...’

En zoo gebeurde het dan, dat de logeerkamers op Dennenlust betrokken werden door Elise van Huissen en Willy met haar kindje. De heer Gerbald ging af en aan, doch bleef in de pastorie logeeren.

En nu begon er een tijd van geheime en zeer drukke werkzaamheid voor de jeugdige predikantsvrouw, waar niemand iets van mocht bespeuren; niet eens haar man zou mogen vermoeden, wat zij in het schild voerde, want ze kende heel goed de bestaande overtuiging van het algemeen hier te lande, dat niemand in zake huwelijken iets mag doen, om twee jonge menschen samen te brengen.

Men rilt reeds bij de gedachte! ‘Reken, dat het eens geen gelukkig huwelijk werd; ik zou het mijzelf altijd verwijten’, heet het. Alsof juist die huwelijken het gelukkigst zouden zijn, waarvan de betrokken personen bijna geene gelegenheid hadden elkander ongestoord te spreken, voordat het beslissend woord was gezegd!

Mevrouw Gerbald wist, dat Elise en August elkander nooit geheel onverschillig waren geweest; ze zag, dat ze voor elkander geschikt waren; ze wist, hoe hij, door eene vereeniging met haar, werk naar zijn smaak kreeg door de administratie hunner gezamenlijke goederen; hield er zich van overtuigd, dat ze, wat humeur en karakter aangaat, geheel bij elkander zouden passen, en begreep, hoe gelukkig Mevrouw Helder zou wezen, als dit huwelijk tot stand kwam.

Zij voelde instinctmatig, dat zij de persoon was, die veel, althans iets kon doen, om Cupido te helpen, in zoover deze kleine god hulp noodig heeft, en die handreiking verleende zij met hart en ziel en op zeer vernuftige wijze. Nu eens droeg zij de zorg voor Annie even op aan Elise juist tegen het oogenblik, dat August thuis kwam, terwijl zijzelve naar de ziekenkamer ging; op een ander oogenblik zorgde zij ervoor, dat Mevrouw Helder zoo'n lust had Elise iets te hooren voordragen, - wat steeds eene kleine afleiding gaf, als ze veel pijn had, - en verzuimde dan nooit het gesprek te brengen op het genot, dat de lijderes daardoor smaakte.

Doch deze oogenblikken werden hoe langer hoe zeldzamer; de arme patiënte ging hard achteruit, en nauwelijks eene maand later was het ieder duidelijk, dat zij hoogstens nog eenige dagen meer zou kunnen leven.

Willy zat bij haar bed eens op een morgen, toen zij uit eene lichte sluimering ontwaakte. ‘Goed kind!’ zeide de zieke, ‘wat is het toch eene weldaad zóó verpleegd te worden en altijd, als ik mijne oogen open, op een van uw beider sympathieke gezichtjes niets dan liefde en bezorgdheid te lezen. Waar is Elise?’

‘Ik meen, dat ik haar daar juist bij het rozenperk zag met August.’

‘Zeg, Willy, heb...’ en de stem der lijderes daalde tot een bijna onhoorbaar gefluister, ‘heb je ook gemerkt, dat August.... ik verbeeld mij soms...’

Weet u, Mevrouw, wat mij daar even trof?’ vroeg Willy zeer zacht en bij de zieke neerknielende, ‘maar... mondje dicht... nu dan: ik zag dien jongenheer eene roos steken in de haren van Elise.... en.... daar bleef het niet bij... toen hij dat kunststuk volbracht had, sloot hij haar in zijne armen en... kuste haar...’

‘O kindlief!’ dat was alles, wat aan de lippen der moeder ontsnapte, maar uit hare oogen en haar geheele gelaat sprak één lied van innige, dankbare blijdschap.

Willy zag het jonge paar naderen en verliet door de suitedeur de ziekenkamer, opdat de moeder ongestoord zou kunnen genieten, terwijl zijzelve Annie influisterde, hoe innig blij haar moedertje was.

Deze verloving vond algemeene instemming; de burgemeester kon zich geen gewenschter schoonzoon denken, en de Dornhofers waren er allen persoonlijk een beetje pedant op, omdat zij ‘het allen altijd hadden zien aankomen’!

August en Elise waren beiden de wereld te rijk. De eerste zocht dien dag een oogenblik, dat hij Willy alleen vond; hij nam hare hand, drukte er een kus op en zeide: ‘Blijf steeds ons beider vriendin, Mevrouw Willy, - zoo'n echte vriendin, als gij voor mij zijt geweest,’ liet hij er met nadruk op volgen.

Voor alle antwoord knikte zij hem zwijgend toe - die weinige woorden nam zij aan als eene welverdiende hulde.

AGATHA.

Rotterdam, Jan. '92.

Uit den vreemde,
meegedeeld door mevr. van Westrheene.

Jantje.
I.

‘Jan, Jantje! Mijne hagedis is kapot; ik heb er een poot van gebroken en nu geef ik haar weg; na moogt gij haar hebben!’

Al huppelende en lachende, wierp een aardig ventje met lange blonde haren het geschonden stuk speelgoed aan zijn vriendje toe, dat nooit zulk een schat in zijne handjes had gehad.

Er bestond een groot contrast tusschen de twee speelmakkertjes, die door een toeval bij elkander waren gekomen.

Piet, de gelukkige bezitter van de hagedis, een troetelkind van het lot, had een fijn, verstandig gezichtje, levendige oogen en een lachenden mond; op zijn geheele persoontje hadden niet slechts moederlijke liefde en moederlijke kusjes hun stempel gedrukt, maar ook de verfijnde weelde van een rijk tehuis. Zijne kinderkamer in de villa, welke zijne ouders des zomers aan de oevers van de Seine, in den omtrek van Parijs, bewoonden, was een ware speelgoedwinkel.

De prentenboekjes van Piet hadden nog niet voor schoolboeken plaats gemaakt en werden nog niet door den kleinen, wilden jongen ontzien; zij telden vrij wat gescheurde bladen. Zijn hobbelpaard en zijne Russische slede stonden nog naast elkander in hooge gunst en zijne modelhoeve was door soldaten van alle wapenen ingenomen; eenige schepen lagen, na eene hevige schipbreuk, op den vloer, tusschen kegels en tollen in. Zelfs troonde er eene teer geliefde pop in een rieten stoeltje, zeker een voorsmaak van Piet's toekomst.

Eigenlijk was het verwende kind van den rijkdom eenigszins geblaseerd; hij waardeerde zijne bezittingen weinig en als de zon scheen en zijne Engelsche gouvernante hem voor zijne dagelijksche wandeling uit de speelkamer kwam halen, sprong hij over al zijne op den grond verspreide schatten heen, zette zijne muts, die zijn zeemanskostuum voltooien moest, kranig op zijn krullebol en ging uit, de avonturen van een vijfjarigen jongeling te gemoet.

Zijne kennismaking met den armen Jan was inderdaad een avontuur geweest; Jantje was mager en bleek en zag er, ondanks zijne prachtige oogen

en zijn sprekend gezichtje, erbarmelijk uit; het tegenbeeld van den bloeienden, welvarenden Piet.

Eens, toen de Engelsche gouvernante met haar kweekeling tusschen bloeiende heesters aan de boorden der rivier wandelde, was zij zoo verdiept in een tijdschrift, dat zij op de wandeling had medegenomen, dat zij onwillekeurig bleef stilstaan, terwijl Piet met een grooten bal speelde en dien onvoorzichtig naar den waterkant deed rollen. Eensklaps klonk er uit twee kinderkelen een luide gil: een van Piet, wiens bal op het water dreef, en een van een klein, arm jongetje, dat zijn hond niet kon tegenhouden, toen het dier den bal achternaging.

De gouvernante, eensklaps in hare lectuur gestoord, liep insgelijks gevaar een gil te geven, doch begreep nog bijtijds, dat dat nergens toe dienen zou, dat handelen beter was; zij hield onmiddellijk den overmoedigen Piet terug, die zijn bal uit het water wilde halen, met groot gevaar er zelf in te vallen. Het werd een schokkend tooneel: de hond deed al wat hij kon, om den bal, die door den stroom werd medegevoerd, achterna te zwemmen en in te halen; het moedige beestje herinnerde zich ongetwijfeld de heldendaden uit zijne jeugd; doch hij was oud en stram geworden, hij was zichtbaar vermoeid en scheen ieder oogenblik in gevaar te zinken, tot wanhoop van het arme kind, wiens eenige vriend hij misschien was.

'Fidel, Fidel!' riep het kind; 'kom bij den baas!'

En groote tranen biggelden langs zijne vermagerde koontjes, terwijl Piet, die er in het eerst verwonderd naar had gekeken, uit medegevoel insgelijks begon te snikken. Doch alles liep schitterend af; daar kwam een pleizierbootje aan en was nog slechts eenige riemslagen van het tooneel des ongeluks verwijderd. De roeiers zagen, wat er gaande was, en met een paar krachtige slagen hadden zij den bal en den hond bereikt en slingerden den een en den ander voor de voeten der schreiende kinderen aan wal.

Piet, in zijn kostuum van een echten Engelschen matroos, liet een juichend 'hoera!' hooren en sprong en trappelde van blijdschap, terwijl Jantje het hijgende, doornatte beest aan zijn hartje klemde en Fidel de tranen van zijn kleinen baas aflikte en hem met zijne trouwe oogen liefderijker aankeek dan ooit.

Na die merkwaardige ontmoeting werd de kennismaking tusschen de beide kinderen voortgezet. De Engelsche gouvernante mocht schijnbaar een stijf mensch zijn, dat zich hoog voelde, zij had niettemin een uitmuntend hart. Het arme Jantje met zijne schitterende, vragende oogen had terstond hare belangstelling opgewekt; zij had al aanstonds gezien, dat hij een goed jongetje was, met een goeden aanleg. Wel verre dus van haar aanzienlijken kweekeling van het kind uit het volk af te houden, bevorderde zij hun omgang, ondanks de armoedige kleederen en de nederige afkomst van het kind, dat 'Jantje' heette; meer wist hij niet.

Jantje woonde insgelijks aan den oever der rivier, in eene groote, eenzaam liggende boerderij, waar hij uit liefdadigheid was opgenomen. Wanneer en hoe het gebeurd was, wist hij niet. Zoolang hem heugde, had hij zich in deze zelfde natuur bewogen en dezelfde menschen gezien, onder wie hij nu leefde; doch ook behield hij eene onbestemde herinnering, als uit een droom, van vervlogen blijdschap, van weggestorven liefkoozingen.

Inderdaad hadden de boer en de boerin, die het verlaten kind gastvrij hadden opgenomen, hun hart zoowel als hun huis voor hem opengesteld.

Zij, die geene kinderen hadden en ook niet meer op kinderen durfden hopen, schonken het aangenomen kind alles, wat zij voor een eigen kind bestemd hadden, en zij gaven hem al de liefde, waarop geen eigen kleine wereldburger aanspraak was komen maken.

Dat waren de goede dagen geweest, waarvan Jantje nog eene onbestemde herinnering had behouden. Op zekeren dag werd alles anders voor hem; zijne plaats werd ingenomen door een kleinen dikkerd, die te meer op prijs gesteld werd, wijl hij niet meer was verwacht; het hart van den boer en de boerin - rechtschapen lieden overigens - was niet groot genoeg, om er het arme vreemde kind mede eene plaats in te laten. Teruggestooten, zoo al niet weggejaagd, zochten zij hem door het werk, dat een klein kind kan doen, voor zijn schamel onderhoud te doen betalen, en hij beefde, als hij dien voorheen zoo toegevenden menschen onder de oogen kwam; want het gaf niets meer voor hem dan harde woorden en klappen, die als hagel op het kleine lichaampje vielen. De boeren vergden allengs het werk van een volwassen man van het zesjarige kind, en zij vergden het tevergeefs; als Jantje gras voor de konijnen had gesneden, de afgevallen appelen en kastanjes had opgeraapt en de geiten naar den stal had gedreven, had hij vrij wel alles gedaan, wat hij doen kon; wat konden zij méér van het kind verwachten?

Jantje's groote troost was Fidel, evenals hij een onnut wezen, dat in de boerderij was gekomen, zonder dat de bewoners wisten vanwaar; klein, van twijfelachtig ras, nijdig voor iedereen behalve voor het voorwerp zijner gehechtheid, dat hij altijd vergezelde ondanks het snauwen van de meiden en de knechts, die het voorbeeld van den boer en de vrouw getrouw volgden.

Dat waren de twee onafscheidelijken, die door een bal eensklaps in hetzelfde hoekje van het beschaafde leven waren gekomen, waarvan Piet zulk een bekoorlijk deel uitmaakte, en het was te begrijpen, welk eene uitkomst die kortstondige kijkjes in een gelukkig leven in het droevige bestaan van het ouderlooze kind waren. Van den merkwaardigen dag af, waarop de hond en de bal gered waren, ging het verstooten kind uit de boerderij, zoodra hij zijn werk had verricht, naar een plekje aan den rivierkant, waar hij de komst van zijn nieuw vriendje, met wien hij vrijmoedig durfde praten, zooals hij met zijne pleegmoeder placht te doen, verborgen in zijn schuilhoekje, dagelijks trouw bleef afwachten.

Ook werd hij zeer zelden in zijne verwachting teleurgesteld. Piet, die zijne speelkameraadjes uit de stad miste, verlangde altijd weer naar het inschikkelijke vriendje, dat alles deed, wat hij van hem verlangde; zoo kwam hij dagelijks, beladen met speelgoed, waarmede hij zijn naïeven bewonderaar wilde verbazen. Dan kwamen er vragen zonder einde, dolle wedloopen, schaterende lachbuien, die het arme, misdeelde Jantje onverschillig maakten voor al de ellende, welke het overige gedeelte van den dag op hem wachtte.

Doch de zomer ging voorbij; de boomen werden geel en kaal; de wind zweepte de afgevallen bladeren voort, die hun doodendans langs de wegen uitvoerden. De rivier, die des zomers zoo vroolijk tintelen kon en er zoo zonnig uitzag, werd grijs en somber en weerkaatste slechts grauwe luchten, en er zwierven geene wandelaars meer langs de oevers, die geene bekoorlijkheden meer hadden.

Het was gedaan met de pleizierbootjes, waarin bevallig getooide dames voorbijstoomden; er waren geene wedstrijden meer tusschen vlugge roeiers.

De villa's werden één voor één gesloten, en op den dag vóór zijn vertrek gaf Piet, toen hij, met al de koelheid van een verwend kind, afscheid van Jantje nam, hem de hagedis op drie pooten ten geschenke, zonder het geringste vermoeden, dat zijn heengaan eene ontzettende leegte in Jantje's leven achterliet.

Terwijl het diertje, dat met zijn mechaniek een schijn van leven had, gebrekkiger dan anders rondliep, gaf Jantje, wiens hart van verdriet zwol, beschroomd den eersten en laatsten kus aan het vriendje, dat zoo hoog boven hem stond en dat zijne vriendschap wel had willen aannemen. Zijne gansche kleine ziel legde hij in dien éénen afscheidskus, die door den onbezorgden Piet werd aangenomen en beantwoord met al de nederbuigende goedgunstigheid van sommige karakters, die beter kannen ontvangen dan geven.

De beide kinderen scheidden van elkander; zij gingen verschillende wegen op. Zouden zij elkander ooit terugzien?

II.

Het was winter geworden. Het leven was hard voor het arme Jantje. De verrukkelijke uren, waarin hij zijne slavernij ontvluchtte, om in het zorgelooze spel van een bevoorrecht kind te gaan deelen, waren nu nog langer en nog treuriger voor hem dan de uren, waarin hij werken moest.

Altijd aan zichzelven overgelaten, was hij, door het ongeluk ontwikkeld, schranderder dan de meeste kinderen van zijn leeftijd; doch tevens kende hij reeds al de onverschilligheid en de verbittering van volwassen misdeelden. De kunstjes van Fidel hadden hunne bekoorlijkheid voor hem verloren; het dier kon op zijne achterpooten zitten en met zijne voorpooten op eene denkbeeldige trommel slaan, klom van de knieën van den kleinen baas op diens schouder en nam daar de positie aan van ‘het afgedwaalde schaap’, beet Jantje spelend in de ooren - alles vergeefs; Jantje scheen evenmin meer te voelen als te hooren of te zien. Zijne gedachten waren uren ver afgedwaald, altijd op weg naar Parijs, Piet achterna, dien hij weldra hoopte weder te zien.

Daar schrikte hij uit zijne mijmeringen op.

‘Jan! Zijt gij doof? Hoort gij niet, als ik u roep!’

En de boerin, in hare wollen japon van dat harde blauw, dat boerinnen zoo mooi vinden, als zij op haar ‘Zondags’ zijn, kwam naar haar kleinen zondenbok toe en trok hem hard aan zijne ooren, om hem te leeren hooren, als zij riep.

‘Wat voert gij hier uit, deugniet? Ga u terstond opknappen, in plaats van hier te staan luieren. Gij moet het wagentje trekken, want ons Paultje gaat mee uit.’

‘Neen, Juffrouw! Ik kan Paul niet trekken.’

‘Niet?’ Zeg dat nog eens, als gij durft!’

En een klinkende klap deed Jantje's wangen gloeien en tintelen.

‘Neen! Neen! Neen!’

Dat enkele woord klonk tusschen de slagen door, die nu als hagel op den kleinen oproerling vielen.

Het schreeuwen en slaan scheen in de boerderij niemands aandacht te trekken; er kwam althans niemand toeschieten; iedereen was aan dergelijke tooneelen met

Jantje gewoon. Intusschen zag de boerin, dat zij op die wijze den wil van het verstooten kind niet kon buigen. Zij liep weg en ging zonder wagentje uit met haar Paultje aan de hand; zij wierp Jantje nog zulk een woedenden blik achterna, dat de kleine jongen zeer wel begreep, wat hem bij hare tehuiskomst wachtte en dat hij zijn verzet duur zou moeten betalen.

Dat zou Jantje dan afwachten! Hij wilde de knecht van den tyrannieken en ondeugenden Paul niet wezen. Hoe gewillig hij ook aan al de bevelen van Piet had gehoorzaamd, het was hem onmogelijk zich te onderwerpen aan den kleinen dwingeland, dien zij hem tot baas wilden opdringen!

Veel liever dan toe te geven, liep Jantje weg en hij besloot van de afwezigheid zijner harde meesteres gebruik te maken en terstond heen te gaan. Uit vrees dat hij gezien en naar de boerderij teruggebracht zou worden, vermeed hij in het begin van zijn tocht den straatweg en ging de schemering afwachten in zijn verborgen hoekje, waar hij den vorigen zomer zoo dikwijls de komst van Piet had afgewacht. Er hing een miniatuurklipje boven de plek, waar een deel van den oever was weggeslagen, en vormde eene armzalige wijkplaats, die nochtans voldoende was, om een zesjarigen vluchteling te verbergen.

III.

De Kerstnacht was helder en koud; doch het vroor niet onbarmhartig streng; het was eene frissche, droge koude, zeer aangenaam voor allen, die dien nacht op de been waren.

De Seine, hier ver van groote steden verwijderd, stroomde donker en stil voort en niemand merkte hier iets van al de winterfeesten, die in de bewoonde wereld aan hare oevers werden gevierd. Ternauwernood waren er hier en daar, op groote afstanden, roode en groene lichtjes te zien, af komstig van de vuren eener reeks stoombooten, die tot het aanbreken van den dag voor de gesloten sluisdeuren moesten wachten. Dicht bij den oever lag een schip, waarop het dien geheelen dag levendig en druk was toegegaan, nu als slapend in de groote eenzaamheid. Slechts eene smalle plank verbond het nog met den oever. De schippers waren naar het naaste dorp gegaan, waar zij in de herberg op hunne wijze het Kerstfeest waren gaan vieren.

Daar verscheen eene vrouw in rouwkleederen, met eene groote kap op haar hoofd, op het dek en ging zich op de smalle, waggelende plank wagen; zij scheen nog jong te zijn en werd door het luiden der klokken als door een sterken magneet naar het naastbij gelegen kerkje getrokken. Zij wilde er troost en kracht zoeken, hulp van boven in hare treurige herinneringen.

Omstreeks vier jaren geleden was zij eensklaps beroofd geworden van haar eenig kind, de vreugde van haar drijvend huis, en altijd keerden hare gedachten terug naar het geheimzinnige ongeluk: het verdrinken van haar kleinen jongen, zonder dat ooit zijn lijkje werd gevonden, terwijl haar echtgenoot, door eene buitengewone en plotselinge dronkenschap bevangen, bewusteloos nederlag, terwijl de andere schippers met onvermoeide volharding het lijkje trachtten op te visschen.

Zijzelve was, met de onbezorgdheid eener langdurige gewoonte, aan wal gegaan en toen zij weder aan boord kwam, was haar kind verdwenen; zij

was wanhopig en men moest haar met geweld beletten in het water te springen; zij wilde zonder haar kleinen jongen niet leven.

Het scheen wel, alsof haar wensch vervuld zou worden; want zij werd door eene hevige zenuwziekte aangetast; toen zij eindelijk herstelde, hield zij niet op, telkens en telkens weder naar de oorzaak van den dood van haar kind te onderzoeken; doch de tijd had alle onderzoek vruchteloos gemaakt. Haar man, die het kind had moeten bewaken, terwijl zijne vrouw afwezig was, bleef zich zijne dronkenschap verwijten en zocht nu door den drank telkens opnieuw zijn geweten te sussen, en zijn stuurman, de eenige getuige van het ongeluk, was tijdens de ziekte van vrouw Tonia voorgoed vertrokken; men zeide, dat hij naar verre landen was gegaan; een vertrek, dat door de arme vrouw slechts werd betreurd, omdat zij steeds naar de omstandigheden bleef vragen, waaronder haar kleine jongen verloren was geraakt.

Aan één tijdperk in haar leven dacht de arme vrouw niet meer en zij was er veraf, het in verband te brengen met het verlies van haar kind. Zij wist niet, dat de stuurman wraak had gezworen, omdat zij aan zijne huwelijksaanzoeken geen gehoor had gegeven en haar tegenwoordigen echtgenoot, die toen nog geen dronkaard was, boven hem had verkozen. Zij had geen oogenblik in hare keus geweifeld, doch had van toen af in hare kleine wereld een onverzoenlijken vijand in hare onmiddellijke nabijheid, en de tranen, welke zij nu vier jaren lang had gestort, bewezen de voldoening van zijne wraakzucht.

De klokken luidden steeds door en riepen geloovigen en beproefden, en de arme vrouw, die hare roepstem ging volgen, hoopte misschien in de liefelijke legende van het Godskind den vrede te vinden, die aan de eenvoudigen van hart werd beloofd.

IV.

Er was nog iemand anders, die de opwekkende roepstem had gehoord. De kleine vluchteling werd erdoor gewekt uit zijn langen, gevaarlijken slaap. Jantje was zóó verstijfd van koude geworden in zijn schuilhoek, dat hij nauwelijks de kracht had, om op te staan. De uren, welke hij slapende had doorgebracht, hadden al zijn vermetelen moed in het niet doen zinken; indien hij gedurfd had, zou hij naar de boerderij teruggegaan zijn en zich op genade en ongenade hebben overgegeven. Hij dacht vol weemoed aan den warmen stal, waarin hij in het hooi zoo heerlijk had geslapen, en aan het grove brood, dat met milde hand in de soep werd gebrokkeld. In deze oogenblikken scheen hem alles goed in de boerderij, welke hij eenige uren te voren als eene gevangenis was ontvlucht.

Doch de verzoeking, om terug te keeren, duurde niet lang; het moedige kereltje besloot zijn tocht voort te zetten. Waarom zou hij zijn lieven Piet niet gaan opzoeken in dat groote Parijs, waarvan hij altijd zooveel wonderen had gehoord? Die goede juffrouw Ellen zou hem zeker wel een middel aan de hand kunnen doen, om zijn brood te verdienen, en wat zou hij dapper werken, als hij zoo krachtig werd beschermd!

Ja, het stond vast: hij moest naar dat heerlijke land gaan, waar alle menschen zijn vriendje Piet toch zeker kenden. En vol moed hervatte hij zijn tocht. Doch het duurde niet lang; de onnoozele kleine jongen had niet

bedacht, dat zijne voetjes hem niet ver zouden brengen, met eene ledige maag bovendien. Zijne kleine knieën knikten en hij vond den weg zoo eenzaam en zoo donker, dat hij de hoop verloor, dat die op Parijs zou uitloopen. Neen, het zou veel beter zijn, weder te gaan slapen tot het aanbreken van den dag en eene minder koude schuilplaats op te zoeken.

Daar zag hij op eens de smalle, waggelende plank, die een schip aan den wal verbond. De kleine man was met alles, wat op de oevers der rivier betrekking had, goed vertrouwd en onze kleine held liep moedig de plank over; die schippers, dacht hij, zouden zeker wel goede menschen zijn, die hem wel een nachtverblijf zouden gunnen.

De maan kwam op en bescheen den kleinen man op het dek van het schip. Hij kwam er niemand tegen; moed vattende door die eenzaamheid en verleid door de op een kier staande deur van de kajuit, ging hij de trap af en trad erbinnen; alles blonk om hem heen in dat kraakzindelijke hokje... en nog altijd kreeg Jantje niemand te zien.

Er stond eene kleine kachel in de kajuit; de vlam snorde zachtjes en het water, dat erboven stond, zong hem huiselijk en gezellig tegen. Een ongekend gevoel van geluk greep het kind aan, dat de weelde van een huiselijken haard niet meer kende; hij ging in een donker hoekje liggen en keerde naar het land der droomen terug, waarin hij groene hagedissen zag, die voor gouden karretjes gespannen waren, waarin Piet en Paul naast elkander zaten.

V.

Het was middernacht; de klok sloeg twaalf. De schippers bleven in de luidruchtige en rookerige herbergen plakken; nog altijd was er niemand aan boord van het schip gekomen; doch er liep een hond bij de loopplank op en neder; het dier huilde om den kleinen baas en durfde nochtans den tocht over de waggelende plank niet ondernemen.

Daar kwam vrouw Tonia met vasten tred aan. Zij had wel is waar geen troost gevonden in het kerkje, doch was er door grooter moed bezield geworden, om haar ongeluk te dragen. De hond, dien zij reeds op een afstand had hooren huilen, kwam nu luid blaffende naar haar toe, als naar eene onverwachte hulp, en de goede vrouw, altijd met deernis bezield voor ieder lijdend wezen, streelde het arme dier, dat zij hongerig en verdwaald waande. De hond waagde zich nu, vlak achter haar, op de onveilige plank en was weldra, de vrouw vooruit, in één sprong op het dek van het schip, vanwaar hij naar de kajuit holde en zich onder waanzinnig blaffen bij een donker iets nederstortte, dat in de schemering niet te onderscheiden was.

Tonia, door het buitengewone tooneel ontroerd, stak met bevende hand het lampje aan, dat aan de zoldering hing; er viel een straal van licht op het kind, dat zóó uitgeput van vermoeienis was, dat zelfs het luide blaffen en de onzinnige blijdschapsbetooningen van Fidel hem niet in zijn slaap vermochten te storen.

Groote God! Was dat een hemelsch visioen of eene hallucinatie van hare zieke hersenen?... Dat kind, dat daar op den grond lag... maar dat was het háre! Het was haar Jantje! Grooter en magerder geworden, o ja! maar toch nog het beeldschoone jongentje, dat zij eenmaal verloren had.

Half gek van blijdschap wierp vrouw Tonia zich bij het kind neder, bevoelde en betastte en omhelsde het, totdat het eindelijk ontwaakte. Daar sloeg Jantje zijne oogen op, die onvergetelijke, heerlijke, vragende oogen, en alle twijfel was gedaan! Hij was het! Haar eigen kleine jongen, dien de Heer haar had teruggeschonken!

Door welk wonder? Zij vroeg het niet. Zij deed niet eens moeite, om het te begrijpen; doch zij klemde het kind in hare armen, overlaadde hem met kussen, besproeide hem met vreugdetranen. En hij? Hij voelde zich zalig in moeders armen; ja, dàt was zijne moeder, zijne eigen, echte moeder, zoo onverwachts teruggevonden. Ook hij begreep niet, hoe hij eensklaps zulk een gelukkig kind kon worden; doch hij voelde, dat het met al zijne rampen uit was.

Deze eenvoudige vertelling zou insgelijks uit zijn, indien er niet nog eene korte opheldering noodig was; wonderen toch gebeuren er niet meer.

De ontaarde stuurman van Jantje's vader had wel is waar het ongeluk gewild van de vrouw, die hem had afgewezen, doch voor het vermoorden van een kind had hij toch teruggehuiverd. Hij had gebruik gemaakt van de afwezigheid van vrouw Tonia en van de dronkenschap, waartoe hij haar echtgenoot had verleid, die altijd zoo oppassend en zoo matig placht te zijn, om het slapende kind aan een landlooper over te geven, dien hij voor het volbrengen zijner gruweldaad omkocht. Toen vrouw Tonia aan boord terugkwam, vond zij de wieg van haar kind ledig en den stuurman den ijverigste in het zoeken naar het lijkje van kleinen Jan, die ongetwijfeld uit zijn bedje moest zijn opgestaan en op het dek van het schip geklommen en overboord gevallen was; hij hielp bij het dreggen en zoeken, alsof hij niet wist, hoe vruchteloos het was.

Terwijl die verfoeielijke comedie werd afgespeeld, werd het weerlooze kind ver weggevoerd; ver genoeg, om alle sporen te doen verliezen, en toen de zusters van een liefdadigheidsgesticht des morgens de poort ontsloten, zagen zij een schreiend kind, dat niets op hare vragen wist te antwoorden dan: ‘Jantje’.

‘Jantje’, het mooie kind met zijne krullende lokken en zijne schitterende blauwe oogen, scheen aan de boerin, die melk en boter aan het gesticht leverde, een begeerlijk bezit - en het kind werd aan haar afgestaan. Doch toen zij korten tijd daarna een eigen, leelijk boerenzoontje aan hare borst had, was het vreemde, mooie kind haar allengs een gruwel geworden.

Het zesjarige Jantje was zijne slavernij ontvloden op denzelfden dag, waarop zijne ouders, die meestal op verren afstand andere rivieren bevoeren, met hunne lading op de Seine gekomen waren, niet ver van de omstreken van Parijs.

Dat gezegende ‘toeval’ had moeder en kind weder bij elkander gebracht.

Maar... Jantje's vader??

JULES MONCEY.

Lichtstralen.

Stoute geesten mogen in hun trachten naar een regeering, die aan de abstracte volmaaktheid beantwoordt, zulk een werkkracht en geestdrift ontwikkelen, dat de geschiedschrijver hen roemt en de dichter hen prijst, - toch is zulk een volmaaktheid, aangezien zij onbereikbaar is, niet het doel van een gezond streven; het hartstochtelijk jagen naar een absoluut onbereikbaren toestand maakt steeds de menschen ellendig, het volk verward en waanzinnig.

CANNING.

Een groot plan, op een verheven doel gericht, pleit, ook indien het zonder gevolg blijft, voor het genie en verheft het karakter van een staatsman. Een klein verstand houdt zich bezig met kleine plannen, welke tot oneer verstrekken, wanneer zij mislukken, en hem geen naam maken, wanneer zij slagen.

JUNIUS.

Wanneer de reden van bestaan van oude instellingen is vervallen, is het dwaas zich dien last nog langer op te leggen. Dat komt ongeveer neer op het kleingeestig inbalsemen van een lijk, dat geen grein van de specerij waard is, gebruikt om het te bewaren.

BURKE.

Een verstandige politiek leidt tot het inzicht, dat overwonnen partijen spoediger en met minder nadeel voor den Staat binnen den Staat worden geabsorbeerd, dan wanneer men ze door vervolging tracht uit te roeien of door verbanning te verdrijven.

MOMMSEN.

Stoutheid is bij de uitvoering, niet bij de overweging op haar plaats. Toch, 't is dwaasheid te vragen, of men doen moet, wat men bereids gedaan heeft.

ZACHARIAE.

In de politiek is het slechtste besluit geen besluit te nemen.

ZACHARIAE.

Niets doet de uiterlijke waardigheid van den Staat, de achting voor zichzelf en in 't eind de innerlijke kracht zoo sterk dalen als het voortdurend weifelen tusschen twee stelsels of, wat smadelijker dan alles is, het totaal ontbreken van een stelsel.

GENTZ.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Tijdschrift van Strafrecht, dl. VI. - Leiden, E.J. Brill, 1891.

Deze jaargang wordt aangevangen met eene vergelijkende studie van Mr. N.E. Bles over *moord* en *doodslag* volgens het Engelsche en het Nederlandsche strafrecht, waarvan het resultaat is, dat het Engelsche recht in vergelijking met het onze den toets der billijkheid niet kan doorstaan en men tot allerlei hulpmiddelen zijne toevlucht moet nemen, opdat geene zeer onrechtvaardige straffen zouden worden ten uitvoer gelegd.

Eene uitgebreide verhandeling levert Mr. H.P. de Wilde over verpanding van eens anders goed. Hij vond daartoe aanleiding in de arresten van den Hoogen Raad d.d. 28 April 1890 en 21 Januari 1889 (*Nederlandsche Rechtspraak*, dl. 154, blz. 367, en dl. 151, blz. 54). Bij laatstgenoemd arrest, waartegen het betoog hoofdzakelijk is gericht, was beslist, dat zich aan verduistering schuldig maakt de commissionnair in effecten en assurantiën, die effecten van anderen, hem ter conversie tegen commissieloon ter hand gesteld, ten eigen bate aanwendt, door ze in pand te geven tot zekerheid van door hem ten eigen voordeele op prolongatie verleende gelden, omdat hij die zich toeëigent, door er eigenmachtig als heer en meester over te beschikken en zich als eigenaar daarvan te gedragen.

De schrijver is van oordeel, dat verpanding van eens anders zaak onder geene omstandigheid als verduistering mag worden aangemerkt, tenzij de zaak aan den eigenaar op diens voorafgaande aanvrage niet is teruggegeven.

Het betoog heeft mij intusschen niet overtuigd, dat onjuist is de leer van den Hoogen Raad, dat onder toeëigenen valt het aan een ander overdragen van eens derden goed in strijd met den aard van het recht, krachtens hetwelk men dat goed bezit.

Een ander arrest van het hoogste rechterlijke college, dat van 10 Maart 1890 (*Rechtspraak*, dl. 154, blz. 223), had een aanval te verduren van Mr. H. de Ranitz. Daarbij was beslist, dat in eene strafprocedure ter zake van heling van gestolen voorwerpen het bewijs van den diefstal zelf (die door A. is begaan) niet mag worden geput uit het dezen veroordeelend vonnis tegenover den derde, die wegens heling van het gestolene terechtstaat.

Het valt niet te ontkennen, dat, oppervlakkig geoordeeld, de stelling van den schrijver, dat het bewijs voor den diefstal, afgescheiden van den persoon des daders, hetwelk berust op eene authentieke akte krachtens artikel 400 en 408 Wetboek van Strafvordering, in verband met artikel 1955 Burgerlijk Wetboek, ten onrechte geoordeeld is, niet te mogen strekken als aanwijzing. Wanneer men echter in het oog houdt, dat tot veroordeeling van zoodanigen medeplichtige het eerste element van zijn misdrijf is, dat de diefstal zelf bewezen zij en hij het recht heeft, dat element als onbewezen te bestrijden,

dan kan zoodanige akte niet als bewijsmiddel worden aangewend, omdat zij het bewijs van den diefstal niet altijd afscheiden kan van den persoon des daders.

Immers kan dat bewijs onder anderen berusten op de bekentenis van den dief en zou de veroordeeling van den heler in strijd zijn met het verbod, om de bekentenis van den eenen beklaagde te doen strekken tot bewijs van de schuld van een anderen.

De heer De R. zegt wel, dat des helers recht van verdediging ongeschonden blijft en dat het voldoende is, zoo hij de dwaling van het vonnis, waaruit het bewijs van den diefstal wordt geput, aannemelijk maakt of omtrent zijne juistheid twijfel opwekt, maar hij verliest daarbij uit het oog, dat in den grond der zaak de bewijslast dan wordt omgekeerd.

Gaarne wordt toegegeven, dat een hernieuwd onderzoek velerlei bezwaren zal kunnen opleveren, maar zulks is een niet wegend argument van conveniëntie.

Op het gebied van het stellige recht wordt voorts aangetroffen eene studie van Mr. Cohen Tervaert over Noodweer. Artikel 328 van den Code Pénal omschreef deze als 'la nécessité actuelle de la défense *de soi-même ou d' autrui*'; het erkent noodweer alleen dan, wanneer *personen* aangerand zijn, niet, indien *goederen* worden aangetast. Daarin is groote verbetering gebracht door de bepaling van art. 41 van het tegenwoordige Strafwetboek, welks art. 41 daaronder verstaat: de noodzakelijke verdediging van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed tegen oogenblikkelijke aanranding.

Alzoo wordt ook als noodweer beschouwd, de geboden verdediging van eigen of eens anders eerbaarheid of goed; ieder zal het den schrijver toegeven, dat zulks eene groote verbetering is.

Op die lofspraak komt hij echter terug, omdat, wanneer men het art. 41 op de keper beschouwt, dat slecht en slordig is geredigeerd; daartoe wijst hij erop, dat iedere aanranding oogenblikkelijk is en de bedoeling zal zijn geweest: aanranding, die oogenblikkelijk gevaar oplevert, en dat wederrechtelijke aanranding een pleonasme is, omdat het woord aanranding medebrengt, dat onrecht wordt gepleegd.

In strijd met het gevoelen van Prof. Van Hamel is de schrijver van oordeel, dat onder het woord goed geene vermogensrechten zijn begrepen.

Aan het slot van het betoog wordt verhaald het feit, dat een landbouwer zijn hooi had liggen op zijn land, hetwelk hooger was dan dat van zijn buurman en daarop dus afwaterde; dat de buurman, om dat te beletten, in strijd met de wet art. 673 Burgerlijk Wetboek op zijn eigen erf een vloeidijk had gemaakt, welken D. had doorgestoken, omdat er gevaar was, dat zijn hooi zou overstroomen, wanneer het water van zijn land zijn natuurlijken afloop niet had.

Hij werd ontslagen van rechtsvervolging, omdat hij het feit had begaan tot noodzakelijke zelfverdediging van eigen goed tegen aanranding.

De schrijver kan zich met die uitspraak niet vereenigen, omdat het hooi niet was aangerand, daartegen geen geweld was gepleegd, maar alleen de uitoefening van een recht was verhinderd, waardoor goederen in gevaar konden komen.

Mr. P. Polvliet behandelt de quaestie, welke misdrijven het zijn, waartegen als maximum eene gevangenisstraf van vier jaar of meer is bedreigd en ter zake waarvan art. 86 van het gewijzigd Wetboek van Strafvordering voorloopige hechtenis toelaat.

Reeds in het eerste deel van dit tijdschrift wordt besproken de vraag, of het woord misdrijf doelt op het in de strafwet speciaal omschreven delict of op het in concreto gepleegde delict.

De Rechtbank en het Hof te 's-Gravenhage beantwoordden die vraag in laatstgemelden zin, evenzoo de Rechtbank te Haarlem en de Advocaat-Generaal Gregory in zijne conclusie, voorafgaande aan het arrest van den Hoogen Raad van 2 Mei 1887. (*Tijdschrift* dl. I, bl. 590, dl. V, bl. 557; *Nederlandsche Rechtspraak*, dl. 146, bl. 24.)

De schrijver bestrijdt die meening op goede gronden; deze bepaling is hoofdzakelijk gekomen in de plaats van die, waarbij voorloopige inhechtenisstelling werd veroorloofd ter zake van misdrijven, waartegen lijf- en onteerende straffen waren bedreigd; dus moet alleen worden rekening gehouden met het eigenaardig karakter van het misdrijf, hetwelk den wetgever aanleiding gaf, daartegen vier jaar te bedreigen; omstandigheden, rakende den persoon des misdadigers, die vermeerdering of vermindering van de straf ten gevolge hebben, mogen daarbij niet in aanmerking komen.

Hangt men dus niet aan de letter der wet, maar tevens aan de bedoeling des wetgevers, waar het artikel voor twee uitleggingen vatbaar is, dan moet het op zichzelf staande misdrijf alleen het richtsnoer zijn ter beoordeeling, of preventief arrest is toegelaten.

Zoo ook heeft men er onder den Code Pénal niet aan getwijfeld, dat de nog niet zestienjarige, die b.v. valschheid pleegde, waartegen als regel tuchthuisstraf was bedreigd, niet zou mogen worden aangehouden, omdat hij uit hoofde van zijn leeftijd slechts tot gevangenzetting mocht worden veroordeeld.

Uit de Memorie van Toelichting blijkt ook, dat de voorgedragen bepaling zooveel mogelijk overeenkwam met die van het vigeerend Wetboek, waaraan de Regeering zich zoo nauw mogelijk heeft aangesloten, en het verdient dus aanprijzing, het artikel in dien geest uit te leggen.

De jaargang van het *Tijdschrift* beweegt zich in ruime mate op het gebied van statistiek, gevangeniswezen en psychiatrie.

In de eerste plaats treffen we aan het merkwaardig verslag van den Hoogleeraar G.A. van Hamel van de laatste vergadering der internationale vergadering voor strafrecht, waar besproken werden:

1°. de regeling der geldboete en de verzekering van hare betaling, b.v. door die te laten afverdienen door arbeid, hetgeen fraaier in theorie schijnt, dan in de practijk uitvoerbaar zou blijken, zooals dan ook op grond van in Noorwegen opgedane ondervinding werd toegegeven;

2°. vergoeding aan den door misdrijf benadeelde; daarvan zal wel hetzelfde te vreezen zijn, namelijk, dat de uitvoerbaarheid slechts uitzondering zal zijn. De privaatrechtelijke beteekenis van het misdrijf moge door de publiekrechtelijke ontwikkeling van het strafrecht te veel op den achtergrond zijn geraakt, het voorstel, om een deel van het loon, verdiend door den veroordeelde, te doen strekken tot schadevergoeding van den benadeelde, zou van luttel gevolg zijn. Wanneer men weet, hoe gering de verdiensten der gevangenen zijn, dan zou zulk een maatregel op den ijver der gevangenen slecht werken, omdat hunne uitgaanskas daardoor nog geringer zou worden, dan zij thans is;

3°. onverbeterlijke gewoonte-misdadigers, waarvan de Hoogleeraar zelf op de vergadering verslag uitbracht. Op grond van buitenlandsche statistieken

(die van Nederland noemt hij bij uitstek onontwikkeld en onjuist) komt hij nog niet tot eene definitieve conclusie, welke maatregelen tegenover de onverbeterlijken zullen behooren te worden genomen, maar de vergadering betuigde hare sympathie met het denkbeeld, dat de rechter, die over het laatste feit, door den recidivist begaan, oordeelt, hem bij veroordeeling een proeftijd in de gevangenis zou opleggen, waarna over zijne verdere behandeling door den rechter na advies van deskundige geneesheeren en gevangenisbeambten eene definitieve beslissing zou worden gegeven. Had deze Hoogleeraar op den aanwas der criminaliteit in den vreemde gewezen, zijn Utrechtsche ambtgenoot Pols trok uit onze statistiek van de laatste jaren het gevolg, dat de criminaliteit in Nederland na de invoering van het nieuwe strafwetboek niet toegenomen en eerder verminderd was. Het stuk geeft mij den in druk, samengesteld te zijn bij wel wat overdreven ingenomenheid met het nieuwe strafwetboek, waarvan goede resultaten verlangd worden, blijkbaar hieruit, dat, waar meerdere personen te zamen b.v. een moord hebben begaan, niet het aantal veroordeelden wegens die misdaad in aanmerking is genomen, maar alleen het ééne feit, dat is begaan. Ik zou de mate der criminaliteit eerder naar het aantal daders beoordeelen en ben van de juistheid van des Hoogleeraars meening niet overtuigd geworden door gevolgtrekkingen, gebaseerd op eene statistiek, die zijn collega zelf in het buitenland heeft gestigmatiseerd.

Als voorbeeld, hoe de zachte en humane celstraffen afschrikwekkend werken op veroordeelden, geef ik hier een brief van een hunner ten beste, in eene der strafgevangenissen in ons land geschreven.

'Het valt mij hier mee want ik ben 8 jaar in dienst geweest, maar ik ben nog nooit zoo vriendelijk en beleefd toegesproken en behandeld. Of dat van een heer is of een knecht, die spreekt tegen een gevangene, het is alles even bescheiden wat men maar hoort. Eten is ook uitstekend, ten minste ik had het mij zelven soberder voorgesteld en dan wat de cel aangaat flink en royaal, niet zooals de provoost bij ons; zoo kunnen er wel drie uit. Men heeft hier ook tijdpassering genoeg, werk, leesboek, kerkboek, bijbel, dus men hoeft zich hier niet te verveele, - maar het is alleen maar wat men hier als *manspersoon* missen moet. Het verwondert me niets dat onze Huizen zoo crimineel volzitten, want alles is even goed, in een woord, er ontbreekt niets aan dan de vrijheid.

31 Oct. '87.

P.v.V. Cel 163.'

Op eenigermate hetzelfde gebied beweegt zich Dr. Jelgersma met anthropologische beschouwingen over den geboren misdadiger, volgens hem iemand, wiens inwendige organisatie de directe oorzaak is van de misdaad, die van der jeugd af is een abnormaal persoon, lijdende aan insania moralis; maar is dat juist, dan zou hij evenals een krankzinnige ontoerekenbaar zijn. De richting is nu eenmaal daarheen, om misdadigers, en liefst van de ergste soort, voor krankzinnigen te houden, en de psychiaters mogen zich er wel ernstig op toeleggen, om gesimuleerde van ware krankzinnigheid te onderscheiden.

De Minister van Justitie in België zegt in een rapport aan den Koning (bl. 176): 'Le nombre des détenus qui donnent des signes d'altération des facultés intellectuelles est relativement élevé; la discipline *exige* que les détenus qui simulent la folie soient soumis à des mesures de correction.'

Verder nog gaat Dr. P. Wollenbergh in zijne gerechtelijk geneeskundige opmerkingen over een geval van eenvoudige primaire paranoia.

Hoogst interessant is zijne mededeeling, hoe van een persoon, die op het punt stond in appèl tot zware straf veroordeeld te worden, door toevallige omstandigheden ontdekt werd, dat hij niet normaal was. Dientengevolge werd hij op last van het gerechtshof te Amsterdam in observatie gesteld; vooral naar aanleiding van het onderzoek naar 's mans verleden en levensloop kwam men tot de conclusie, dat hij lijdende was aan waanzinnigheid, en werd zijne plaatsing in een krankzinnigengesticht gelast. Op grond hiervan willen we gaarne aannemen, dat de instructie (als er eene geweest is) dezer zaak van een recidivist, die reeds meermalen in een krankzinnigengesticht was geweest, te wenschen kan hebben overgelaten, maar gelooven we niet, dat zulk een hoogst zeldzame levensloop met zijne gevolgen tot de gevolgtrekking kan leiden, dat 4 à 5% der gevangenen krankzinnig zijn.

Zoo al uitvoerbaar, is dan toch overdreven de op dien grond geformuleerde eisch van den schrijver over dit geval van vervolgingswaanzin, dat als onmisbaar deel van eene instructie in strafzaken wordt *gevorderd* de overlegging der levensgeschiedenis, in het bijzonder het psycho-moreel onderzoek van den beklaagde door een of meer deskundigen, d.i. door in de psychiatrie ervaren geneesheeren.

Zou hier niet zijn: le remède pire que le mal? want onze boeven, gewoonlijk wel bekend met de voorschriften op strafrechtelijk gebied, zouden niet nalaten van dit voorschrift gebruik te maken, om krankzinnigheid te simuleeren en eene poging althans te doen, ten einde aan eene terechtstelling te ontkomen.

Van eene niet minder bevoegde zijde dan van den Voorzitter van het Hoog Militair Gerechtshof, Mr. J.W. Beaujon, zijn opgenomen verschillende opmerkingen betreffende de ontwerpen van een militair strafwetboek en van eene wet op de krijgstucht.

In het algemeen zijn naar zijn juist oordeel deze ontwerpen veel strenger dan de crimineele wetboeken, zelfs na de wijzigingen, die deze hebben ondergaan door de afschaffing van de doodstraf in tijd van vrede, enz. Wel staan zij uit een wetenschappelijk oogpunt ver boven de thans geldende en zou eene vergelijking eene ongerijmdheid kunnen heeten, maar ongewijzigd zouden ze bovenmatig gestreng zijn.

Om dit te staven, wordt erop gewezen, dat de eenige hoofdstraffen zijn de dood en de gevangenisstraf, terwijl de militaire detentie is afgeschaft, in plaats van haar te vervangen door hechtenis, in eenzame opsluiting te ondergaan.

Vooral heeft de geachte schrijver bezwaar tegen de onbeperkte onderwerping van dienstplichtigen *buiten werkelijken dienst* aan het militair strafrecht en de krijgstucht, alsmede tegen de militaire strafbevoegdheid van den superieur tegenover dezen; zulks wordt niet geëischt door het legerbelang. Niet meer, dan hoog noodig is, mogen militaire wetten ingrijpen in de maatschappelijke verhoudingen.

Om het onhoudbare van een dergelijk voorschrift door voorbeelden in het licht te stellen, zegt de S.: dus een professor, die college gaat geven; een student, die de les gaat bijwonen; een geneesheer, die naar zijne patiënten, een koopman, die naar zijne zaken, een werkman, die naar zijn werk gaat, zijn verplicht onmiddellijk gevolg te geven aan de aanzegging van een meerdere, een nauw den kinderschoenen ontwassen korporaal, om zich in arrest te begeven.

Stel, dat de milicien met groot verlof wisselwachter is, moet hij dan aan de aanzegging van arrest onmiddellijk gevolg geven!

En niet minder bedenkelijk is de bepaling van het ontwerp, dat in tegenstelling met het thans geldende beginsel van connexe misdrijven, die thans de burgerlijke rechter beoordeelt, voortaan, wanneer een persoon, aan den militairen rechtsdwang onderworpen, en een burger verdacht worden te hebben deelgenomen aan hetzelfde strafbare feit, de vervolging van alle verdachten plaats zal hebben bij den militairen rechter en dus de burger aan de exceptioneele rechtsmacht zal worden onderworpen.

Professor Domela Nieuwenhuis levert een opstel over de rechtsonzekerheid betreffende de zoogenaamde ondeugdelijke poging tot misdrijf. Artikel 45 van het strafwetboek luidt: poging tot misdrijf is strafbaar, wanneer het voornemen des daders zich door een begin van uitvoering heeft geopenbaard en de uitvoering alleen ten gevolge van omstandigheden, van zijn wil onafhankelijk, niet is voltooid.

De vraag is natuurlijk gerezen, of hier bedoeld is: begin van uitvoering van het *voornemen* of wel van het *misdrijf*.

De Minister Modderman constateerde, dat dit in de wet niet is uitgemaakt, maar aan de wetenschap overgelaten.

Dat verdient afkeuring, want zoo al de Hooge Raad eene vaste jurisprudentie zou kunnen vestigen, dan valt daarop nog allerminst te rekenen.

De poging nu kan zijn ondeugdelijk ten aanzien van het gebezigde middel of met opzicht tot het voorwerp, waartegen het is gericht.

Eenige voorbeelden daarvan zullen den lezer zulks duidelijker maken.

De persoon, die arsenicum uit een daarvoor altijd bestemden pot in genoegzame hoeveelheid aan iemand toedient, om hem te vergiftigen, bezigt een ondeugdelijk middel, wanneer het blijkt, dat suiker in plaats van arsenicum in dien pot zich heeft bevonden; of wel hij, die met het voornemen, om iemand te doorsteken, ter plaatse waar deze gewoonlijk slaapt, een mes in diens hart steekt, terwijl hij intusschen reeds een lijk was; dan heeft het voornemen een begin van uitvoering gekregen, niet het misdrijf. Hetzelfde is het geval met dengene, die met eene bende een huis binnendringt, om een kind te rooven, doch door toegeschoten hulp daarin verhinderd wordt, eer hij het kind in handen heeft kunnen krijgen.

Zoo ook, wanneer men met een valschen sleutel eene brandkast heeft geopend, om den inhoud te stelen, doch de kas ledig vindt.

Eveneens, wanneer abortieve middelen worden toegediend aan eene vrouw, die ten onrechte meende zwanger te zijn.

In deze gevallen bestaat er eene absolute onmogelijkheid, dat het doel van den dader bereikt wordt, en zal het van de wetenschappelijke opvattting van den rechter afhangen, of er al dan niet is gepleegd: poging tot doodslag, roof, diefstal of afdrijving.

Doch de rechter kan ook van oordeel zijn, dat artikel 45 bedoelt een begin van uitvoering van het misdrijf zelf; dan nog kan er eene relatieve ondeugdelijkheid aanwezig zijn.

Stel, dat werkelijk arsenicum is toegediend, doch in te geringe hoeveelheid, om den dood teweeg te brengen; dat de moordaanslag geschiedde op een levenden man, maar die geharnast was, waardoor de messteek op zijn harnas fastuitte; dat men eene in de kerk aanwezige offerbus openbrak, om het geld eruit te stelen, doch dat die ledig bleek te zijn. Dan zou de rechter van

meening kunnen zijn, dat er was begin van uitvoering van misdrijf, omdat het begaan daarvan a priori niet onmogelijk was.

Dat was de leer van den Hoogen Raad onder de werking van den Code Pénal gehuldigd (Schooneveld, aant. 23 op art. 2), die intusschen ook ernstige bestrijders heeft gevonden in hen, die geen onderscheid maken tusschen deugdelijke en ondeugdelijke middelen en objecten, omdat misdrijf dan altijd uitblijft. Wanneer men dat alles overweegt, had de wet rechtszekerheid behooren te geven, want wel wordt eenerzijds aangevoerd, dat het de bedoeling van den wetgever was, strafbaar te stellen begin van uitvoering van het misdrijf, maar daartegenover staat, dat ongetwijfeld uit een taalkundig oogpun het artikel zoo moet worden uitgelegd, dat als poging is aan te merken begin van uitvoering van het voornemen, en eene zuiver taalkundige uitlegging zal toch wel evenveel gewicht in de schaal leggen als de vermoedelijke bedoeling van den wetgever.

Het onderwerp van 'de poging' in jure criminali is zóó van alle kanten bezien en behandeld, dat het volstrekt niet overdreven is te vorderen, dat uit de wet duidelijk blijke: 1°. of het begin van uitvoering slaat op *voornemen* of op *misdrijf*; 2°. of straffeloos zal zijn de poging bij relatieve ondeugdelijkheid van middel of object.

Bij arrest van den Hoogen Raad van 26 October 1891, te vinden in de *Rechtspraak*, dl. 59, bladz. 69, werd verworpen eene voorziening in cassatie tegen een arrest, waarbij als in facto vaststaande werd aangenomen, dat de beklaagde wist, dat IJ. verkeerde in het vooruitzicht van faillissement en dat dit niet kon worden voorkomen dan door hulp van derden of door een onderhandsch akkoord; dat beklaagde ter kwader trouw ter bedrieglijke verkorting van de rechten der schuldeischers al de tot den boedel van IJ. behoorende goederen van zijn handel, alsmede gaskronen enz. had tot zich genomen ter voldoening zijner schuldvordering op IJ., hoezeer hij wist, dat daardoor voor de overige crediteuren niets overbleef dan eenige goederen van geringe waarde.

De Hooge Raad was van oordeel, dat daarop te recht was toegepast artikel 344 n°. 1 Wetboek van Strafrecht.

Dat arrest wordt bestreden door Mr. Mom Visch op grond, dat het niet aangaat dengene, die voor het faillissement of zelfs na de aanvrage daartoe betaling ontvangt van hetgeen hem volgens de burgerlijke wet deugdelijk verschuldigd is, te beschouwen als iemand, die goed aan den boedel onttrekt.

Het wil voorkomen, dat zoodanige persoon juist valt in de termen van genoemd artikel, hetwelk algemeen is en geen onderscheid maakt, of de goederen ter voldoening eener schuldvordering of om eenige andere reden uit den boedel verdwijnen, omdat in beide gevallen de rechten der crediteuren worden benadeeld, terwijl het artikel blijkens zijn aanhef juist de strekking had, om die in bescherming te nemen. En of nu al dit artikel zal moeten worden gewijzigd bij eventueele aanneming van artikel 47 van het ontwerp van wet op het faillissement, dat doet tot de juistheid of onjuistheid van 's Hoogen Raads arrest niets af.

Dit deel bevat eindelijk het nauwkeurig overzicht van Rechtspraak en Literatuur betreffende Strafrecht en Strafvordering, wat op zichzelf reeds dit tijdschrift tot een onontbeerlijk werk stempelt voor de beoefenaars van dat recht.

De staking van de rubriek Wetgeving in het *Tijdschrift van Strafrecht* werd door nagenoeg alle bezitters ervan betreurd en zulks heeft den Hoog-

leeraar Van der Hoeven op de goede gedachte gebracht, waarvoor hem dank wordt geweten, om de voornaamste en blijvend belangrijke wetten met de daarover gewisselde bescheiden afzonderlijk uit te geven.

Deze nauwkeurige en volledige uitgaaf in octavo bespaart de moeite en den last, om de lijvige folianten der handelingen van de Staten-Generaal na te slaan. Intusschen worden we in staat gesteld, den inhoud met den officieelen tekst van de handelingen te vergelijken, want bij het opschrift der wetten worden in eene noot onder aan de bladzijde vermeld de plaatsen, waar de tot die wet betrekkelijke bescheiden en beraadslagingen te vinden zijn.

Tot nu toe zijn verschenen de volgende wetten:

Inkomen der Koningin uit 's lands kas;

's Rijks Waterstaatswerken;

Voorkoming van aanvaring op voor de scheepvaart openstaande wateren;

Hondsdolheid;

Paardenbelasting.

En hiermede besluiten we weder voor dit jaar ons overzicht over het *Tijdschrift* van 1892.

v. M.

Mr. C.W. Opzoomer. Een herinneringswoont door Jhr. B.H.C.K. van der Wijck, hoogleeraar te Utrecht. - Utrecht, C.H.E. Breijer, 1893.

Wie lid is geweest van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam wordt aldaar, bij zijn overlijden, in een plechtige zitting herdacht, niet enkel onmiddellijk, met een kort woord van den Voorzitter der afdeeling, waartoe hij behoorde, maar na verloop van eenige maanden, meer uitvoerig, met een gewoonlijk nog al omvangrijk ‘Levensbericht,’ dat vervolgens, ten behoeve van het nageslacht, een plaats vindt in de Jaarboeken der genoemde instelling.

Toen nu de Oud-hoogleeraar Mr. C.W. Opzoomer, jarenlang lid en voorzitter van de letterkundige afdeeling der Akademie, den 22sten Augustus 1892 te Oosterbeek was overleden, werd aan zijn leerling en vriend Jhr. B.H.C.K. van der Wijck, die reeds sedert enkele jaren zijn plaats te Utrecht had ingenomen, opgedragen het gewenschte ‘Levensbericht’ te geven. Ofschoon aanvankelijk aarzelend, zich wel bewust van de bezwaren aan de vervulling dier schoone taak verbonden, aanvaardde de heer Van der Wijck haar niettemin met ingenomenheid. Wij mogen er bijvoegen: ongetwijfeld tot groot genoegen van zeer velen, zoo binnen als buiten den kring der Akademieleden. Van der Wijck of Pierson moest het doen. Dat stond voor allen vast, nu het hoogste niet bereikt kon worden: één stuk, gesteld door beiden, en die twee nog even warm, als in de dagen van ouds, voor de ontwikkeling en den bloei der godgeleerdheid en van het godsdienstig leven, als Opzoomer zelf ten einde toe is gebleven.

Den 12^{den} December was Jhr. Van der Wijck met zijn arbeid gereed, doch ‘om niet onbescheiden lang aan het woord te blijven’, durfde hij het stuk niet geheel voor te dragen. Dubbel gelukkig daarom voor wie buitenstaan, dat het werk niet, na de openbare voorlezing, overeenkomstig de heerschende zede, is opgeborgen in de

Jaarboeken der Akademie, die, behoudens spaarzame uitzonderingen, niet komen onder de oogen van het groote publiek. De keer

Van der Wijck heeft velen aan zich verplicht, door te zorgen, dat zijn 'Levensbericht' van Opzoomer, ouder bovengenoemden titel, afzonderlijk kon en mocht worden uitgegeven. Ik breng hem daarvoor, ofschoon ongeroepen, gaarne en gerust, namens eenige honderden vrienden en oudleerlingen van den hoogvereerden doode, openlijk onzen welgemeenden dank. Ook voor de uitnemende gedachte, die hem een keurig uitgevoerd portret van den oud en grijs geworden meester aan zijn Herinneringswoord deed toevoegen. Welk een verschil tusschen deze van levensmoeheid getuigende afbeelding van den grijsaard, die naar het schijnt veel heeft geleden, en het kalme opgewekte voorkomen van den denker in de kracht zijner jaren, gelijk hij daar zit in zijn leunstoel op de kleine photographie uit onzen studententijd! En toch, het is dezelfde ernstig vriendelijk u aanziende, tegelijkertijd eerbied en vertrouwen inboezemende gestalte.

Wij mochten verwachten dat Van der Wijck, in de Akademie over Opzoomer sprekende, dit zou doen met piëteit en waardeering, onder doorloopend dankbaar herdenken van hetgeen de ontslapene, in zijn leven en werken, voor hem en voor talloos velen is geweest; maar ook zonder te kort te doen aan den eisch der waarheid, en niet verbloemende de fouten of leemten, die het geoefend oog van den ouder geworden leerling bij den hooggeschatten voorganger en vriend had gemeend te bespeuren. In dit opzicht zal niemand klagen over eenige teleurstelling. Men kan, wat bijzonderheden betreft, van den geëerden schrijver verschillen in meening, hier en daar misschien een ietwat anderen blik hebben op de tijdelijke en blijvende waarde van hetgeen Opzoomer heeft geleerd en geschreven, gedaan en niet gedaan in zijn werkzaam leven; wellicht ook eenigszins anders oordeelen omtrent zijn houding tegenover geestverwanten en bestrijders, inzonderheid studenten. Erkend moet worden, als ik wel zie: door allen zonder onderscheid, dat Van der Wijck over Opzoomer heeft geschreven, ondanks zijn bewondering en liefde voor den grooten doode, eerlijk en oprecht, warm, waardig, waar.

Toch zal het mij niet verwonderen als meer dan één dit 'Levensbericht' met een 'dankbaar, maar niet voldaan' uit de hand legt. Men kon en mocht iets anders verwachten, dan een 'Herinneringswoord', waarin achtereenvolgens, zij het ook met veel kennis van zaken, en als vrucht van ernstige studie, waar en waardig wordt gesproken over Opzoomer 'als wijsgeer, als jurist, als literator, als mensch.' Niemand, die dit viertal schetsen niet met belangstelling en met genoegen zal lezen. Niemand van wie Opzoomer hebben gekend, bewonderd en geëerd, die daarin niet de gereede aanleiding vindt om zich het beeld van den gestorvene wederom levendig voor den geest te plaatsen. En toch... dankbaar, maar niet voldaan! Niet om de ongelijkheid der afmetingen van het viertal schetsen. Aan den wijsgeer mochten 47 bladzijden worden gewijd, tegen 37 aan den jurist, den literator en den mensch te zamen. Want als hoogleeraar in de wijsbegeerte is Opzoomer nu eenmaal opgetreden en het grootste gedeelte van zijn leven werkzaam geweest.

Ook niet omdat hier en daar het gezegde minder juist scheen. Men mocht immers niet vergen, dat nu reeds een oordeel werd uitgesproken, waarmede alle vrienden en geestverwanten vrede konden hebben. Men zou immers, b v. naast de hier gegeven beschouwing van Opzoomer's wijsbegeerte, die van Dr. A. Pierson, in de Gids van Maart 1893, kunnen leggen; ten einde zich o.a. het recht te verzekeren, om wat minder scherp te onderscheiden

tusschen een bespiegelende en een empirische phase, en vast te houden aan de meening, dat Opzoomer nooit alle bespiegeling in den ban gedaan en alleen, als wijsgeer der ervaring, den staf gebroken heeft over veler in de lucht zwevende, volstrekt 'ijdele' bespiegeling. Aan een lapsus calami kon worden gedacht, bij de opmerking dat 'in de ontwikkelingsgeschiedenis van Opzoomer *als wijsgeer*' een 'Calvinistische' phase aan de 'bespiegelende en de empirische' vooraf is gegaan, bl. 4; gelijk trouwens die Kalvinistische met geen enkel woord nader wordt beschreven. Aan een uitzondering, die den regel bevestigt, indien men zich soms na het lezen der woorden: 'sedert 1848 heeft hij (Opzoomer) zich wel herhaald, maar nooit iets herroepen', bl. 70, mocht herinneren, hoeveel moeite het den ontslapene heeft gekost, zich van een verdediger der wilsvrijheid te herscheppen in een pleitbezorger van het determinisme.

Het eigenlijke bezwaar ligt niet in grootere of kleinere misstellingen, die gemakkelijk bij een tweeden druk kunnen worden verbeterd. Wat wij niet vonden, is het 'Levensbericht', waarop wij hoopten. Deze schetsen, hoe veelszins uitnemend ook, zijn geen biographie. De bijzonderheden van biographischen aard, die men er in aantreft, komen alleen toevallig ter sprake; en wel, als de jurist, de literator en de mensch worden geteekend; bij het schetsen van den wijsgeer, hooren wij dienaangaande, indien ik mij goed herinner, niets. En wat wij elders vernemen, is zoo onvolledig, dat wij ten slotte, tenzij van elders ingelicht, niet eenmaal weten, waar en wanneer Opzoomer werd geboren en stierf, wie zijn ouders waren, hoe lang hij het hoogleeraarsambt bekleedde; enz. enz. Al te gader bijzonderheden, die in een 'Levensbericht' niet mochten ontbreken.

Erger nog, naar het mij voorkomt, is dat wij weinig of niets bespeuren van een poging om den achtergrond te doen kennen, waartegen het levensbeeld van den geschetste voor ons oog mocht verrijzen. Ook in dit opzicht slechts een enkele toevallige aanstipping, op zichzelf niet te versmaden, doch volstrekt onvoldoende om zich, met behulp daarvan, eenige voorstelling te vormen van den tijd en den kring, waarin Opzoomer is opgetreden, heeft geleefd, gewerkt en een machtigen invloed geoefend. Zeker, 'wij staan nog te dicht bij onzen ontslapen vriend en verkeeren te zeer onder de macht zijner indrukwekkende persoonlijkheid om op het oordeel der nakomelingschap te durven vooruitloopen en aan Opzoomer thans reeds zijne blijvende plaats in het Pantheon der groote mannen van ons land aan te wijzen.' Doch dat behoeft ons niet terug te houden, al vast de handen aan het werk te slaan en te doen wat wij kunnen: een eerste ontwerp leveren van de lijst van den tijd, waarin het leven en werken van Opzoomer moeten worden geplaatst, zullen zij niet alleen door den ouderen, maar ook den jongeren tijdgenoot, en door den naneef worden begrepen, ten volle gekend en gewaardeerd.

Bovendien: in een 'Levensbericht' van Opzoomer mag niet worden gezwegen van zijn strijd met Scholten; van zijn optreden tegen Renan; van het 'Wezen der deugd', ('De vrucht der godsdienst'); enz. enz. Daarin moest, meer dan met een enkel woord in het voorbijgaan, bl. 42, 47, worden gesproken over zijn verhouding tot de nieuwe richting op het gebied van godsdienst en godgeleerdheid in het Nederland zijner dagen. Al 'kwamen Opzoomer's boeken over den godsdienst in tijdsorde later,' dit mocht voor zijn biograaf geen reden zijn, om zoolang te zwijgen en zoo weinig te zeggen omtrent zijn

reeds zeer vroeg begonnen en jarenlang onderhouden, krachtdadig invloed oefenen op zeer veler godgeleerd en godsdienstig leven en denken, men stemme, wat dit punt betreft, al dan niet volkomen in met beschouwingen als door mij zijn voorgedragen in het jongste Novembernommer van ons *Theologisch Tijdschrift.*

Dit is, in één woord, de grief, die ik heb tegen het schoone 'Herinneringswoord' van Van der Wijck, dat het een 'Herinneringswoord' is, en geen 'Levensbericht.'

Zegt mijn geachte collega: 'maar ik heb immers niet meer willen geven; de titel van mijn geschrift spreekt duidelijk genoeg,' mijn antwoord is gereed: 'gij hebt gelijk; de titel door u gekozen, is in overeenstemming met den inhoud, ons geschonken. Maar gij hadt u niet moeten bepalen tot een "Herinneringswoord", hoe rijk ook op zichzelf en zeer te waardeeren, terwijl wij een "Levensbericht" van u mochten verwachten, en niemand beter dan gij in staat waart, ons te geven wat wij hoopten te ontvangen. Het eenvoudigste en tevens het beste is, dat gij schuld belijdt met de daad. Het "Herinneringswoord" zal spoedig genoeg zijn uitverkocht. Dan worde het niet herdrukt, maar door u om- en bijgewerkt tot een "Levensbericht", zoo goed en zoo volledig als het reeds nu en juist nu - later misschien niet meer - kan worden gegeven. Daarvoor zullen u niet alleen de oudere tijdgenooten danken, maar ook de jongere en niet minder het verre nageslacht.'

Leiden, 30 Maart 1893.

W.C. VAN MANEN.

Uit mijn schetsboek door Dr. H.P. Berlage, Predikant te Amsterdam. Uitgegeven door de Vereeniging tot verspreiding van stichtelijke blaadjes. - Amsterdam, van Holkema en Warendorf.

Ver ligt gelukkig de tijd achter ons, waarin kerkelijk geloof een warm onthaal van een bundel als dezen onmogelijk maken kon. Om die reden zal het een gewis zeer grooten kring van lezers geene moeite of strijd kosten, om den beminnelijken schrijver dezer schetsen volkomen recht te laten wedervaren en aan de uitdrukking *stichtelijke lectuur* geene enge, maar eene zeer wijde bepaling te geven, eene, die de aansporing tot een verheven levensdoel kan vinden ook bij een dichter als Schiller; eene, die het zich geven van menschen aan elkaar een zich geven acht aan God, zelfs waar er daarom van God en Zijn dienst niet gesproken wordt; eene, die niet in begrippen en voorstellingen, maar in aandoeningen van het hart eigenlijke vroomheid vormende krachten ziet.

Ten aanzien van het stichtelijke der stichtelijke blaadjes, dus ook van dit *Schetsboek*, ligt mij iets op het hart, dat ik meen niet onuitgesproken te mogen laten. Het betreft de vraag, of door modernen het tot godsdienstzin opwekkende van het stichtelijke moet verondersteld worden alleen uit te gaan van de gronddenkbeelden der populaire moderne theologie? Al neemt men aan, dat de orthodoxie in veler zielen waarachtige vroomheid gedood heeft; al geeft men toe, dat de modernen een goed werk verricht hebben, door aan te toonen, dat een kerkelijk ongeloovige toch een geloovig mensch kan zijn, mag men toch niet vergeten, dat er eene orthodoxie bestaat, zeer wel bestaanbaar met die gezindheden, welke de modernen pogen aan te kweeken.

Ofschoon in theorie niet ontkend, komt dat toch te weinig uit, vooral in voor een groot publiek bestemde geschriften. Een booze dag zou het wezen, waarin

de meening veld won: de zaligheid is uit de modernen. Om de opkomst van zulk een wanbegrip te verhinderen, is het niet voldoende zich in stichtelijke boeken zorgvuldig te onthouden van alle polemiek. De orthodoxie verdient eene meer positieve waardeering, waaraan men zich niet mag onttrekken, ook al lokte het van de zijde der kerkelijken het verwijt uit van een ploegen met hun ploegdier. Zelfs het Roomsch en het Joodsch geloof zouden van zulk eene waardeering niet buitengesloten moeten blijven. Ik zeg dit niet in de hoop van een ingaan van Roomschen en Joden, maar van grooter kans op eene billijker beoordeeling van vroomheid, om het even, welk bijvoeglijk naamwoord, de belijdenis aanduidend, eraan voorafgaat.

Eene tweede bedenking betreft de gelijkstelling in de moderne stichtelijke literatuur van een godsdienstig en een deugdzaam leven. Verspreiding van stichtelijke blaadjes is proselietenmakerij, streven naar katholiciteit. Van Rome valt hier wel iets te leeren. Het heeft altijd een geopend oor voor de aanspraken der mystiek, het onmiddellijke in den godsdienst, door onzen nuchteren volksaard uitgemaakt voor dweperij, doch niettemin niet volstrekt vreemd aan onzen volksaard. Houdt de stichtelijke lectuur, die ik op het oog heb, er rekening mede? Maakt zij haar huis niet al te eng, en vervreemdt zij zoodoende niet vele gemoederen van zich? Ik wil geene lans breken voor eene zich noemende wetenschappelijke zielkunde; niet beweren, dat godsdienstzin en zedelijkheid elk een eigen, scherp begrensd gebied en voorwerp hebben. Gevaarlijk schijnt mij iedere poging toe, om godsdienst te willen scheiden van deugd. Toch verzet zich onze geestelijke natuur en zal zij zich altijd blijven verzetten tegen volkomen assimilatie van beide. Wordt daaraan wel genoeg gedacht? Is niet de moderne stichtelijke letterkunde te zeer eene afspiegeling van ons volkskarakter, waarop toch zooveel uitzonderingen voorkomen? Ik schrijf dit in de onderstelling, dat de moderne richting zich niet vergenoege met te blijven eene kleine partij van een klein volk, maar ernaar streve wereldgodsdienst te worden, iets, waartoe hare zuiver wetenschappelijke theologie reeds een zoo grooten stoot heeft gegeven. Onbeteekenend, als wij zijn in de politiek, in de wijsbegeerte en op zoo menig ander terrein, moet het, wat de bevordering van godsdienstige geestdrift betreft, een voorwerp zijn onzer edelste eerzucht, niet op te gaan in onzen lauwen landaard, maar geteld te worden onder de eersten der gansche Christenheid.

Ik keer terug tot het voortreffelijke *Schetsboek* van Dr. Berlage. Indien op dat boek enkele der hierboven gemaakte opmerkingen van toepassing zijn, het bevat ook veel, dat als tegemoetkoming eraan kan dienen. Zoo wordt b.v. in ‘Marie en Louise’, de uitvoerigste schets van het boek, behelzend den levensloop van twee nichten, beiden vóór haar huwelijk lieve meisjes, later brave echtgenooten, maar de eene godsdienstig gestemd, de andere niet, de lezer eraan herinnerd, wat het leven zijne hoogst waarde geeft. Ware dit verhaal wat meer in bijzonderheden uitgewerkt, het zou eene boeiende novelle hebben kunnen worden. Hoe goed de schrijver het verstaat niet vervelend te worden, ook waar handeling zoogoed als ontbreekt, daarvan getuige de tweede schets, ‘Johanna’. Uit dit boek valt het niet gemakkelijk op te maken, over welke mate van littérair talent Dr. Berlage beschikken kan. Met groote vaardigheid worden soms enkele gedeelten eener schets geteekend, die men zoo gaarne zou voltooid zien. Is het onvermogen, dat den schrijver ervan heeft weerhouden? Ik weet het niet, maar zeker niet overal. De langere

verhalen toonen genoegzaam, waartoe de schrijver in staat is. Zijne zelfbeperking komt mij voor veelal de gewilde te zijn van iemand, die niet heeft gestreefd naar littérair succes. Geen kunstenaarsgemoed heeft al die tafereeltjes geschapen en naar den eisch der kunst bewerkt, maar de goede herder heeft ons zoo eenvoudig mogelijk veel verteld van hetgeen hij op zijne lange loopbaan heeft aanschouwd en niet zelden mede doorleefd. Ware het anders, het zou waarlijk niet getuigen van mijne scherpte van blik op boeken en menschen.

H.

De Christelijke feesten volgens het beginsel der historische critiek door A. Jentink Thz., Predikant te Marssum. - Deventer, Enklaar.

De heer Jentink wenscht, dat de drie feestdagen Goede Vrijdag, Paaschen Hemelvaartsdag worden teruggebracht tot één feestdag, den Sterfdag van Jezus. Deze wensch komt voort uit de overweging, dat Paschen en Hemelvaart geene betrekking kunnen hebben op historische feiten, maar ontstaan zijn uit louter dogmatische overtuigingen, en Goede Vrijdag een historischen grond heeft, door de critiek niet aan 't wankelen te brengen. ‘De naam van Jezus wordt door de menschen erkend, hoe zij ook over hem oordeelen. Jezus' persoon maakt zelfs *een*, zoo niet *het* gewichtigste, keerpunt der wereldgeschiedenis uit. De oude tijdrekening eindigt met hem, de nieuwe vangt bij hem aan. Men moge dit goedkeuren of aangenaam vinden of niet.... men wordt gedwongen te gehoorzamen aan den wil van God in dezen op deze wijze, door de wet der geschiedenis sprekende. Men zegene of vloeke den naam van Jezus - men vergode hem of plaatse hem in de rij der andere schepselen Gods op aarde - men dwepe met godsdienst en deugd of vinde, dat zij dwaasheid, priesteruitvinding en -bedrog zijn en niet hun oorsprong vinden in de hoogste en schoonste, met des menschen wezen onafscheidelijk verbondene behoeften, maar.... in vrees en domheid.... Jezus' persoon wordt daardoor niet geworpen van het voetstuk, waarop de historie hem eenmaal heeft geplaatst.’ Wie, gelijk de schrijver doet, het recht der historische critiek onvoorwaardelijk huldigt, moet eraan herinnerd worden, dat zijne overweging dient te worden gehouden voor eene overweging van zuiver dogmatische natuur, zoolang zijne uitspraken omtrent den persoon van Jezus niet steunen op eene boven allen twijfel verheven historische werkelijkheid, maar op hetgeen de Katholieke kerk en op haar voorgang het Protestantisme geloofd heeft en voor een groot deel nog gelooft omtrent Jezus. De heer Jentink kent natuurlijk de aanvallen der historische critiek op het N.T., derhalve ook op Jezus zelven. Zijn plicht is het, die aanvallen te weerleggen, eer hij het zóó stellen van den Goeden Vrijdag mag aanbevelen. Niet hiertegen heb ik bezwaar, dat hij ontraadt de opstanding en de hemelvaart te vieren, omdat het wonderen zijn, maar dat hij den Goeden Vrijdag wenscht gevierd te zien, op grond dat Jezus zou geweest zijn de stichter van het Christendom.

Klemmender argumenten dan voor de afschaffing van Paschen en Hemelvaart worden aangevoerd voor die der zoogenaamde tweede feestdagen. Met het oog op die aan allerlei vermaken gewijde dagen, ‘wier gehalte wij nu maar niet zullen

beoordeelen', is de gevolgtrekking gewettigd, dat hunne afschaffing voordeel aanbrengend zal wezen.

Uitgenomen het kort betoog over de tweede feestdagen is de toon van het

gansche boekje te opgewonden. Onophoudelijk verkeert de schrijver in extase, maakt hij gebruik van groote woorden, stort hij zijn gemoed uit in poëtischen vorm, waar poëzie best kon gemist worden. Als eene proeve van stijl tot besluit het volgende: ‘Deze mijne gedachte (om de drie feestdagen tot *één* enkelen dag terug te brengen) worde vergeleken bij een komeet, in den eersten tijd van haar naderen, - zij worde misschien door enkelen waargenomen en erkend - zij worde belachelijk gehouden of der notitie onwaardig... dit alles bekommert mij niet. Een klein sterretje geeft licht en kan tot een ster groeien; een komeet in de eerste periode der verschijning is toch dezelfde, die straks bij velen bewondering èn erkenning èn waardeering vinden zal?’

‘Waardeering’, 't is mogelijk; maar ‘bewondering’?

W.

Gedachten naar James Martineau. - Leiden, E. J Brill.

Leest men deze *Gedachten*, zonder de wijsgeerige bron te kennen, waaruit zij opwelden, dan schijnen zij wel wat alledaagsch. Wie begeert er al de stichting uit te halen, die zij in staat zijn te geven, verzuime niet vooraf kennis te maken met Martineau's beroemde *Study of Religion*. 't Is een lange omweg en het loon: het zich verwerven van een juist inzicht in deze slechts weinig bladzijden beslaande gedachten, lijkt klein. Wie evenwel den denker en den godsdienstleeraar reeds kennen, zullen mijn raad niet afkeuren; wie hem niet als zoodanig kent, volge dien raad of late althans niet ongelezen het opstel in het Julinommer 1888 van dit tijdschrift, waarin Dr. Van der Wijck Martineau op uitnemende wijze als pleitbezorger van den godsdienst heeft geschetst.

Aan bovenstaand advies knoop ik nog een ander vast, een van zeer ondergeschikt belang, maar van welks waarde men zich aanstonds kan overtuigen. Op bl. 6 lezen wij: ‘Wie ooit een landschap heeft bezien met het hoofd ten onderste boven, weet met welk een vreemde eigenaardige schoonheid het zich dan aan ons vertoont, hoe zacht de tinten der wolken zijn en de schaduwen die langs de heuvelen glijden, hoe diep en ver de hemel is, en toch zoo dicht bij; ineensmeltende met den horizon van aarde of zee, hoe het is, alsof de natuur zich zelve had afgebeeld, doch met de beweging die wind en golven aanbrengen. Het is volstrekt niet noodig op zijn hoofd te gaan staan. Men neme een niet al te kleinen spiegel, legge dien - het liefst op een hoogte en waar nabijzijnde voorwerpen het uitzicht niet al te veel belemmeren - met het glas naar boven en geve hem vervolgens een kleine helling, zoodat de horizon zichtbaar wordt. Het effect is verrassend.’

H.

Hackländers Geïllustreerde werken. - Leiden, A.W. Sijthoff.

Het is eene goede gedachte van den heer Sijthoff, eene nieuwe uitgave in het licht te zenden van Hackländer's romans, die voor velen goede oude bekenden zijn en die, om hunne bekende goede eigenschappen, ten deele zelfs om hetgeen enkelen

zwakheden zullen noemen, aan nieuwe lezers ter kennismaking kunnen worden aanbevolen. Al is het genre van den vruchtbaren auteur niet meer geheel van onzen tijd, het is geen geringe verdienste van

zijne werken, dat de huisvader ze niet als contrabande in huis behoeft te brengen, maar gerust als eene onderhoudende en zelfs nuttige lectuur aan iedereen in handen kan geven. Uit dien hoofde verdient deze nieuwe uitgave een vriendelijk onthaal. Te gemakkelijker zal haar dat ten deel vallen, omdat zij zich, dank aan de zorgen van den uitgever, zoo gunstig voordoet. Wij zijn van boeken, welker titel Sijthoff's naam draagt, gewoon, dat ze alle eischen van goeden smaak en hooge techniek ten volle vervullen. Papier, letter, druk werken als de *sauce madère* van den kok, die het taaiste vleesch genietbaar maakt, en een auteur zou nog heel wat lager moeten staan dan Hackländer, indien Sijthoff's wijze van uitgeven hem niet het cachet der belangrijkheid wist te geven. Dat valt ook hier weder op te merken; het flink formaat van de afleveringen, die elkander regelmatig en in wakkeren pas opvolgen, maakt al dadelijk een goeden indruk, die verhoogd wordt door de houtsneden, die haar illustreeren en waaraan men, zoo de signatuur den uitheemschen oorsprong niet verried, gemakkelijk het karakter van oorspronkelijk, voor het eerst afgedrukt werk zou kunnen geven.

En alsof dit alles nog niet genoeg was om den prettigen, welgeluimden Zuidduitschen verteller voor het Nederlandsch publiek aangenaam te maken, is deze nieuwe uitgave opgenomen in den cirkelgang der premiën; wie erop inteekent, ontvangt een present-exemplaar van de *Kunstkroniek*, welker verdienstelijke platen nevens den vaak onderhoudenden tekst niet alleen bij iedereen in trek zijn, maar die als ‘associatie met premiën’ eene gunstige bekendheid heeft. Zilverwerk, pianino's, schilderijen, boeken, ziedaar premiën, welker verleidelijkheid de waarde van dit tijdschrift, en gevolglijk ook van de Hackländers, nog verhoogt. Alleen is het om dit alles jammer dat de vertaling zelve voor deze nette uitgave niet nog eens met zorg is nagezien; er komen veel germanismen en minder gelukkige uitdrukkingen in voor, die niet strooken met het zoo uitnemend verzorgd uiterlijk der editie.

Voor de Kinderkamer. Een geïllustreerd Maandblad voor het kleine volkje, door P. Louwerse. - Zutphen, Schillemans en Van Belkum.

We ontvingen de eerste drie afleveringen van den jaargang 1893 van *Voor de Kinderkamer* ter aankondiging. Aanvankelijk meenden we ons te kunnen onthouden van eene bespreking van dit maandschrift, omdat het - en te recht - reeds lang gunstig bekendstaat en bij het geheele volk bekend is, maar toen wij zagen, dat de oprichter, de heer IJkema, zich genoodzaakt gezien had de uitgaaf over te doen aan eene andere firma, begrepen wij, dat het, ter voorkoming van verwarring, wenschelijk kon zijn even de aandacht op die gebeurtenis te vestigen.

Slechts even toch, want de redacteur, de heer Louwerse, is in functie gebleven, zoodat men erop bouwen kan, dat het tijdschrift zelf ook niet veranderen zal. Het is eene moeilijke kunst, om voor kinderen te schrijven en niet kinderachtig te worden; - de heer Louwerse heeft gedurende eene lange reeks van jaren getoond haar te verstaan. Blijven dus de nieuwe uitgevers getrouw aan de richting, die de heer IJkema altijd volgde, om steeds voor eene artistieke uitvoering te zorgen, wat deze eerste nummers beloven, dan zal de bloei van het tijdschrift zeker gehandhaafd blijven.

G.

De voorgestelde regeling van het kiesrecht en hare bestrijders(*).

Het is ons voornemen niet, in de volgende bladzijden eene ook maar eenigszins op uitvoerigheid aanspraak makende staatsrechtelijke beschouwing te leveren over het kiesrecht in het algemeen, doch ons te bepalen tot het concreet vraagstuk, in 1893 hier te lande aan de orde gesteld, of de door de tegenwoordige Regeering voorgestelde regeling van het politiek kiesrecht in de hoofdzaak goed en aannemelijk is. Deze vraag kan worden beantwoord naar hare eigen verdiensten alleen, met terzijdestelling zoowel van de vele onbestemde wetenschappelijke quaestiën, welke ermede samenhangen, als met de tot veel verschil van opvatting en zienswijze leidende vraag, of bij de voorgestelde regeling te recht of ten onrechte het kiesrecht voor de plaatselijke vertegenwoordiging, het gemeentelijk kiesrecht, waaraan velen een ander, niet politiek karakter toekennen, niet is inbegrepen. De literatuur over de vraag, die ons bezighoudt, is uitgebreid; al noemen wij aan den voet van deze bladzijde slechts een viertal korte brochures, het aantal daaraan gewijde beschouwingen in dagblad en tijdschrift, in smeekschrift en parlementair verslag is legio, en bij onze besprekingen zullen wij, ook zonder ze te noemen, gebruik maken van die verschillende elementen, ook al werden zij niet, door inzending aan dit tijdschrift, meer in 't bijzonder onder onze aandacht gebracht, zooals met de hieronder vermelde vlugschriften het geval was.

Het op 20 September aan de Staten-Generaal ingediend wetsontwerp tot regeling van de kiesbevoegdheid voor de politieke verkiezingen, regeling, welke de tegenwoordige Regeering bij haar eerste optreden ‘noodzakelijke voorwaarde van blijvende verbetering’ had genoemd, bevat, ter uitvoering van artikel 80 der Grondwet(†), de volgende bepalingen.

(*) J. Versluijs. *Het kiesrecht van Mr. Tak van Poortvliet* (Amsterdam, M. Versluys). - *Te wapen tegen het algemeen stemrecht*, *door een Nederlander*, *die met angst de democratische republiek ziet naderen* ('s-Gravenhage, H.L. Smits). - *Over een drietal staatkundige onderwerpen* (Haarlem, I. de Haan). - *In hoofdbeginselen ongewijzigd*, *door een vaderlander* (Haarlem, H.D. Tjeenk Willink).

(†) Voor het gemak van den lezer halen wij hier het artikel in zijn geheel aan:
‘De leden der Tweede Kamer worden rechtstreeks gekozen door de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders, die de door de kieswet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand bezitten, en den door de wet te bepalen leeftijd, welke niet beneden drie en twintig jaren mag zijn, hebben bereikt.
De wet bepaalt, in hoeverre de uitoefening van het kiesrecht wordt geschorst voor de militairen beneden den rang van officier bij de zee- en landmacht voor den tijd, gedurende welken zij zich onder de wapenen bevinden.
Van de uitoefening van het kiesrecht zijn uitgesloten zij, wien dat recht bij rechterlijke uitspraak is ontzegd; zij die in gevangenschap of hechtenis zijn; zij die bij rechterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over hunne goederen hebben verloren; zij die in het burgerlijk jaar, voorafgaande aan de vaststelling der kiezerslijsten, van eene instelling van weldadigheid of van een gemeentebestuur onderstand hebben genoten en, voor zoover de kieswet, hetzij zeker bedrag van den aanslag in eene of meer Rijks directe belastingen, hetzij het bezit van een of meer grondslagen van zoodanigen, aanslag als vereischte van kiesbevoegdheid stelt, zij die hun aanslag in die belasting of belastingen niet hebben voldaan.’

> Deze wet houdt voor Nederlander en voor ingezeten des Rijks die het is volgens de wet, verklarende wie Nederlanders en wie ingezetenen zijn; voor meerderjarig die den leeftijd van drie-en-twintig jaar heeft bereikt (artikel 2).
> Deze wet houdt voor kenteeken van geschiktheid de kennis van lezen en schrijven. Zij acht de kennis van lezen en schrijven bewezen door eene eigenhandig geschrevene aanvraag om op de lijst der kiezers te worden geplaatst. De vorm dezer aanvraag en de wijze van inlevering worden geregeld bij algemeenen maatregel van bestuur (artikel 3).
> Deze wet houdt voor kenteeken van maatschappelijken welstand het voorzien in eigen onderhoud en in dat van het huisgezin. Zij onderstelt dat in eigen onderhoud en dat van het huisgezin wordt voorzien door hem, die gedurende het laatst verloopen burgerlijk jaar geen onderstand heeft genoten van eene instelling van weldadigheid, of van een gemeentebestuur. Onderstand, aan de vrouw of inwonende kinderen verstrekt, wordt geacht door den echtgenoot of vader te zijn genoten (artikel 4).'

De uitsluitingen van het kiesrecht kunnen wij hier onbesproken laten; de hoofdtrekken der voorgedragen regeling zijn te vinden in den vereischten leeftijd en in de kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand, aan den kiezer gesteld. Over deze punten, vooral de laatste beide, wordt de door het wetsontwerp uitgelokte strijd voornamelijk gevoerd, en over de aannemelijkheid en wenschelijkheid dezer bepalingen, zoo mede over haar al of niet strooken met het aangehaald artikel der Grondwet, waaraan zij uitvoering moeten geven, openbaart zich het grootste verschil van gevoelen.

Op den voorgrond zij gesteld, dat alleen uit een bloot technisch oogpunt deze bepalingen ten volle aan de vereischten der Grondwet voldoen. Artikel 80 laat de bepaling van elken leeftijd toe, mits niet beneden 23 jaren; artikel 80 verlangt, dat kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand in de kieswet worden bepaald. Aan die beide eischen voldoet het wetsontwerp, en wie dus beweert, dat het niet met de Grondwet in overeenstemming is, bedoelt gebrek aan overeenstemming met den geest, niet met de letter van die wet.

In het algemeen valt op te merken, dat een betoog van zulk een strijd met den geest der Grondwet, of wat daarvoor kan doorgaan, slechts bij hooge uitzondering in de literatuur over ons onderwerp voorkomt. Wie zich op het standpunt stelt van 'angst voor de naderende democratische republiek', gelijk de 'Nederlander', van wiens brochure wij den titel gedeeltelijk afschreven, treedt eigenlijk buiten de orde van

het debat en zal natuurlijk buiten de eigenlijke quaestie om redeneeren. In hetzelfde euvel vervallen zij, die den strijd openen over een woord en, vooropstellende, dat de Regeering met dit voorstel de invoering van het algemeen stemrecht beoogt, alleen op grond van de meening van eenige deelnemers aan de grondwetswijziging van 1887, dat algemeen stemrecht door artikel 80 der Grondwet uitgesloten is, concludeeren, dat mitsdien dan ook dit wetsontwerp met de Grondwet in strijd is. Eene bewijsvoering, welke allen grondslag verliest door de eenvoudige herinnering, dat andere deelnemers aan diezelfde grondwetswijziging juist het tegenovergestelde hebben verkondigd, met name twee leden der Commissie van voorbereiding der herziening zelven, de heeren Buys en Röell. De eenige van de penvoeders over het aanhangig wetsontwerp, welke zich op het standpunt heeft gesteld, dat het met den geest en het stelsel der Grondwet in strijd zou zijn, is de eerste der beide genoemden, de geleerde, scherpzinnige publicist, die juist op dit oogenblik aan den wijden kring zijner vereerders en waardeerders, aan de wetenschap en het vaderland ontvallen is. In zijne laatste *Gids*-artikelen heeft de betreurde hoogleeraar Buys betoogd, dat, moge een zoo uitgebreid kiesstelsel, als in het aanhangig wetsontwerp is geformuleerd, al met artikel 80 der Grondwet niet in strijd zijn te achten, de gansche economie onzer hoogste staatswet, het daarin geregeld evenwicht tusschen de staatsmachten, de invoering daarvan nog niet gedoogt, maar de Grondwet ten aanzien van het Koninklijk gezag en de attributen der Eerste Kamer eene ingrijpende herziening zou dienen te ondergaan, alvorens dit kiesstelsel zonder vrees of gevaar voor de toekomst zou kunnen ingevoerd worden. Piëteit voor den aan het vaderland pas ontvallen voortreffelijken geleerde laat ons hiertegen alleen de volgende bedenking opperen. De Grondwetscommissie van 1883, waarvan de hoogleeraar Buys lid en ondervoorzitter was, heeft artikel 80, zooals het daar ligt, niet ontworpen; dat is bekend. Men kan haar er dus geen verwijt van maken, dat zij niet tevens de voor de invoering van het algemeen stemrecht vereischte versterking van de staatsrechtelijke stelling der Kroon en van de Eerste Kamer in de Grondwet heeft trachten aan te brengen te gelijk met de bepaling, die voor dat algemeen stemrecht de deur openzette. Maar het moet aan de Commissie bekend zijn geweest, wat eene halve eeuw geleden Thorbecke reeds schreef, dat de geest des tijds naar dit stemrecht heendrijft; had deze wetenschap haar dan niet een spoorslag moeten zijn tot het alvast aanbrengen van die waarborgen en remwerktuigen, waarmede zij den volkswil onder het bedwang van Regeering en gevestigde lichamen wenscht te houden? Een wensch trouwens, door ons niet gedeeld, maar die, onzes erachtens, onmisbaar tot zoodanige veranderde inrichting der Grondwet had moeten leiden. Wij deelen dien wensch niet, omdat wij ten volle instemmen met Thorbecke's woorden uit de bekende

Narede: ‘Hoe meer algemeene deelneming eener verlichte natie aan de regeering, des te sterker Monarchie en Staat.’

Algemeen eveneens ingezien wordt de zaak echter niet, en al mag bij het in het licht komen van de *Narede* (in 1870) Thorbecke door sommigen beschouwd zijn als op zijn ouden dag tot het conservatisme bekeerd, zeker is het, dat de conservatieven en zij, die zich als de natuurlijke, uitverkoren voorvechters van de Nederlandsche monarchie voordoen, op het oogenblik een geheel ander lied zingen. Voor een gedeelte heffen zij het, als ware conservatieven, aan op eene oude voys; wat in 1848 dienst deed tegen de rechtstreeksche verkiezingen, wat in den loop der tijden dienst heeft moeten doen tegen elke politieke hervorming in vrijzinnigen geest, moet ook in 1893 dienst doen tegen het voorgesteld kiesstelsel: overdrijving, vreesaanjaging, groote woorden! Gelooft men maar de kleinste helft van de voorspellingen, waartoe het kieswetontwerp aanleiding gegeven heeft, dan zal het den dood doen aan de monarchale regeering en de democratische republiek, versierd met sociaal-democratische instellingen en staatsvormen, over Nederland brengen.

Dergelijke voorspellingen en voorspiegelingen van een ongezonden angst te wederleggen, staat met het bekampen van windmolens gelijk; argumenten ontbreken, en tegenover vrees en schrikbeelden kan men niets anders dan vertrouwen en goede verwachtingen stellen, waarvoor echter evenmin vaste gronden zijn aan te voeren en die dus even weinig afdoen tot bewijsvoering. Maar dat, indien het gerucht waarheid bevat, het voorgestelde kiesrecht in de hofkringen tegenzin en tegenstand ontmoet, wekt onze verbazing in niet geringe mate. Het is een dwaas, onhistorisch en onvoorzichtig bestaan van hen, die er eene eer in stellen lijfdienaren onzer dynastie te heeten, zich te kanten tegen een maatregel, die aan het eigenlijke volk een ruim deel in het bestel van 's lands zaken opdraagt. Dwaas, omdat men men hier te lande, in het vaderland van Graaf Floris V en Prins Willem den Zwijger, de belangen van den vorst toch niet stellen kan tegenover die van het volk; onhistorisch, omdat men erdoor miskennen zou de onafgebroken tactiek van het regeerend stamhuis, dat sinds drie eeuwen, sedert de dagen van Maurits, steeds heeft gestaan aan de zijde van het eigenlijke volk en de belangen daarvan heeft voorgestaan tegen de regeerende klassen van elk tijdperk. En niet weinig onvoorzichtig is dit verzet in de tegenwoordige omstandigheden. Tijdens de regeering eener vrouw, geen geboren Nederlandsche, is er niet veel noodig, om wantrouwen te wekken en eene spanning in het leven te roepen, die niet dan slechte gevolgen hebben kan. Men geve zich rekenschap van dit niet denkbeeldig gevaar voor de dynastie; men spele niet met vuur.

Is de vrees voor de democratische republiek ernstig gemeend? Het is bijna niet aan te nemen; en nog minder, dat men in vollen ernst beangst is voor eene soort van wraakwetgeving, wanneer eenmaal dit

nieuwe kiesrecht zou zijn ingevoerd, waarbij het gezin, de eigendom, alles, wat hun, die tot hiertoe de macht in handen gehad hebben, lief en dierbaar is, door eene dolzinnige wetgeving zou worden weggedaan. Meent men dit, het zou voorzeker de strengste veroordeeling zijn van het beleid der regeerende klassen, want die vrees kan alleen voortkomen uit eene soort van zelfverwijt, uit het besef, dat men tot nog toe juist dat gedaan heeft, wat men van de nieuwe machtverkrijgers verwacht, en hun daarom met alle geweld de gelegenheid onthouden wil, om *représailles* te nemen, om de wetgeving, het bestuur, de instellingen louter in te richten tot het voordeel en gemak van de dan macht en invloed hebbenden, met verwaarloozing van die van anderen, - hetzelfde, wat die anderen zoolang in hun uitsluitend eigen belang hebben gedaan. Een en ander bewijst op eenvoudige wijze, hoe ongeraden het is, bij de toedeeling van politieke rechten eene afscheiding te maken, die alleen op eene kunstmatige verdeeling berust; daardoor worden belangen als strijdig tegenover elkander gesteld, die uit den aard en in het wezen der zaak volkomen met elkander strooken. Goede wetten, duurzame instellingen, vrede en orde zijn geen eischen of eigenschappen van eene of andere bepaalde klasse der maatschappij; zij worden in gelijke mate gevorderd door en bevorderen in gelijke mate het welzijn van alle staatsburgers zonder onderscheid. De bezitter heeft geen grooter belang dan de man, die leeft bij den dag, bij de handhaving der orde in den Staat; er bestaat daarom niet de minste aanleiding, om bij het bezit, in welken vorm ook, de grens te trekken voor het daadwerkelijk staatsburgerschap. Deze opvatting, die zich niet dan zeer langzaam hier te lande heeft baan gemaakt, heeft gevoerd tot de verwerping van het in de grondwet van 1848 gehuldigd censusstelsel en het toekennen in 1887 van de meest mogelijke vrijheid van regeling ten aanzien van het kiesrecht aan den gewonen wetgever. Wel bestaat er in artikel VII der Additioneele artikelen der Grondwet, zooals die in 1887 gewijzigd is, in zooverre strijd met de in artikel 80 gegeven vrijheid, dat het voorloopig kiesreglement, waaronder wij nog leven, het censusstelsel, deels vermomd in het huurwaarde-kleed, deels in zijn meest bedenkelijken vorm van aanslag in de grondbelasting, bleef handhaven. Men herinnere zich echter de groote moeite, welke men zich gegeven heeft, om een ander overgangs-kiesstelsel te scheppen, en zal dan het in artikel VII nedergelegde te recht beschouwen als een *pis-aller*, als een door den grondwetgever gekozen uitweg, om uit de moeilijkheid te geraken en de definitieve regeling van het kiesrecht, waartoe artikel 80 eene groote mate van vrijheid geeft, aan den gewonen wetgever op te dragen. Dat de minister Heemskerk met dat al nog aan den bezits*test* hangen bleef en van een kiesstelsel droomde, waarbij inschrijvingen op het Grootboek, ingelegde penningen op de postspaarbank en dergelijke futiele eischen aan den kiezer zouden worden gesteld, bewijst alleen, hoe na het bezit hem aan het hart ging, zoodat

hij, verplicht den census in zijn rechtstreekschen vorm prijs te geven, toch het beginsel *coûte que coûte* redden wilde, maar doet tot een recht verstand van hetgeen de grondwetgever voor de toekomst verlangde of vrijliet, niets af. De gewone wetgever is in artikel 80 slechts door zeer slappe banden gebonden; het meest uitgebreid kiesrecht past binnen de aldaar afgebakende grenzen evengoed als het meest bekrompene.

Hoe dit zij, van het ook door ons afgekeurd, hinkend kiesstelsel van de Additioneele artikelen met zijne ongelijkmatige werking zeggen wij geen kwaad. De daarmede opgedane ondervinding heeft den krachtigsten aandrang tot uitvoering van artikel 80 der Grondwet geleverd. Niet aan het dralende, zwakke, zijn eigen zin en geest nauwelijks kennende, op twee ongelijke krukken voortstrompelende Ministerie van 1888, maar aan de vrijzinnige Regeering, die dat in 1891 opvolgde. Het was misschien onvoorzichtig, dat deze in hare eerste troonrede het kiesrechtvraagstuk met zooveel nadruk op den voorgrond schoof, en te midden van het gehaspel, dat daardoor in den boezem der liberale partij zelve in de Tweede Kamer ontstond, waar dagenlang de vorm het beginsel deed pericliteeren, zal de Regeering denkelijk wel eens over dat ‘noodzakelijke voorwaarde’ spijt gevoeld hebben; maar het troonredewoord legde getuigenis van hare gezindheid tot regeling af, en het in September 1892 ingediend wetsontwerp heeft bewezen, dat die gezindheid zich ook in daden verlangde te uiten.

In eene der hiervoren genoemde brochures (*In hoofdbeginselen ongewijzigd*) wordt duidelijk aangetoond, dat het wetsontwerp ten volle beantwoordt aan den algemeenen wensch van de liberale partij, uitdrukkelijk in het verkiezingsmanifest van de *Liberale Unie* van 1891 te kennen gegeven: dat bij de tenuitvoerlegging van artikel 80 der Grondwet het kiesrecht zou worden toegekend, zoover als dit artikel maar toeliet. Wie aan goede trouw en consequentie in de politiek hecht, kon zich dus kwalijk verrast en teleurgesteld toonen over het ingediend wetsontwerp. Trouwens, de Minister van Financiën was zelf voorzitter van de manifesteerende *Liberale Unie* geweest, en van den Minister van Binnenlandsche zaken wist ieder, die hem kende, dat een partieel halfslachtig voorstel in dezen van hem niet te wachten was.

En toch is het wetsontwerp in en buiten de Kamers met tegenzin, althans met weinig ingenomenheid door de politieke vrienden der Regeering ontvangen. Dat alle conservatieve en reactionnaire elementen er zich fel tegen verklaarden, is niet te verwonderen, maar het heeft, en niet zonder grond, bij constitutioneel-gezinden bevreemding en bedenking gewekt, dat de Eerste Kamer, door het wetsontwerp, dat aan de zusterkamer ingezonden en dus formeel aan haar nog niet bekend was, verrast en verbijsterd, nog vóórdat de Tweede Kamer het in het afdeelingsonderzoek had genomen, daarover in 't gericht trad en bij het Algemeen Verslag over de staatsbegrooting voor 1893 een ongevraagd,

ontijdig, zeer ongunstig oordeel velde, hetwelk echter de Regeering wijselijk voor kennisgeving aannam.

Voor een groot deel draagt de Minister van Binnenlandsche Zaken zelf de schuld van den ongunstigen indruk, welken zijn voorstel maakte; de inrichting van zijne Memorie van Toelichting is niet gelukkig; het stuk maakt eenigszins den indruk van naar verontschuldigingen te zoeken, waarom het voorgedragen stelsel er zóó en niet anders uitziet. Er wordt met andere woorden in betoogd, dat de door de Grondwet gevorderde kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand, vooral de laatste, eigenlijk niet te vinden zijn. 'Geestesontwikkeling en zelfstandigheid van karakter' - zegt de Memorie op bladzijde 2 - 'zijn persoonlijke eigenschappen, die in elken levenskring, onder alle standen en rangen, bij sommigen worden aangetroffen, bij anderen worden gemist. De meest zorgvuldige opvoeding is geen waarborg tegen gemis van doorzicht. De scherpzinnigheid van menigen eenvoudigen daglooner zal elkeen meermalen hebben getroffen. Slaafsche gedweeheid of fierheid kenmerkt menigen minder ontwikkelden man evenzeer als zijnen meer ontwikkelden medeburger. Dat belangstelling in de openbare zaak evenmin aan eenigen levenskring is gebonden of kan worden ontzegd, leert dagelijks de ervaring.... De geschiktheid is een betrekkelijk begrip; toch eischt de Grondwet het bezit van haar kenteeken. Blijft er, wil men tegenover allen rechtvaardig zijn, iets anders over dan de geschiktheid, in artikel 80 der Grondwet gevorderd, bij allen aan te nemen, die de volstrekte eischen voor kiesbevoegdheid [- dat zijn: meerderjarigheid, mannelijk geslacht, Nederlanderschap enz. uit den aanhef van artikel 80 -] bezitten en van wie de ongeschiktheid niet door vaststaande, wél omschreven feiten kan worden aangewezen?' Deze redeneering komt hierop neder: kenteekenen van geschiktheid, in de Grondwet vereischt, weet ik niet te vinden; wel kenteekenen van ongeschiktheid; laat ons dus het tegendeel doen van hetgeen de Grondwet wil, en zeggen: wie geen kenteeken van ongeschiktheid vertoont, dien maken wij tot kiezer. Voor het gebruikelijk: *qui de uno dicit de altero negat*, stellen wij het: *qui de uno negat de altero dicit,* in de plaats. Practisch mag het op hetzelfde nederkomen, toch is de redeneering zwak en herinnert zij aan het gezegde van den Nederlandschen journalist, die het algemeen stemrecht het kiesstelsel der verlegenheid noemde, waartoe men in vredesnaam ten slotte maar moest overgaan, omdat men geen ander vinden kon, dat aan wetenschappelijke en politieke eischen beantwoordde. En nog zwakker wordt de redeneering, wanneer men bedenkt, dat het kenteeken van ongeschiktheid, waarop gedoeld wordt, het niet op voldoende wijze eigenhandig schrijven van eene aanvrage, al is 't op de wijze, door een maatregel van algemeen bestuur voorgeschreven, kwalijk als een 'vaststaand, wél omschreven feit' is aan te merken bij de groote willekeur, die bij de tenuitvoerlegging van dien maatregel

mogelijk is. Maar hier raken wij eene bijzonderheid van het wetsontwerp aan, die ons van de hoofdzaken niet mag afleiden.

Op denzelfden trant wordt om het grondwettig 'kenteeken van maatschappelijken welstand' heengeredeneerd. Ook daarvan, meent de Minister, is geen stellige omschrijving te geven. 'In den gedachtengang des grondwetgevers' (Memorie, bladz. 3) 'moest hij de geldelijke onafhankelijkheid uitdrukken, welke den kiezer in staat stelt om naar eigen inzicht zijne stem uit te brengen, zonder vrees voor stoffelijk nadeel. En tevens moest hij tot waarborg strekken, dat de kiezer belang heeft bij het behoud der maatschappelijke orde. Wordt echter dit belang eerst gekend en gevoeld door het bezit eener bepaalde mate van stoffelijke welvaart? Wie zoude dit meenen? Zoo daartoe tevredenheid met bestaande toestanden werd noodig geacht, houdt deze geestesstemming dan met eene aan te wijzen hoegrootheid van bezit en inkomen verband? Voorzeker niet; ook hier is alles betrekkelijk. Zal iemand het wagen om aan te wijzen wie de talrijke ingezetenen zijn die, hoe verschillend hunne verteering wezen moge, toch ieder in hunnen kring door de zorgen des levens gedrukt en tot bevrediging der dagelijks terugkeerende behoeften van anderen afhankelijk zijn? En nog veel minder stellig is de mate aan te geven, waarin vrees of hoop op stoffelijke gevolgen haren invloed bij hen zullen doen gelden. Persoonlijk karakter en inborst zullen ook hier beslissen en, wijl daaromtrent geen algemeene omschrijving mogelijk is, kan het bezit van den "maatschappelijken welstand" van artikel 80 der Grondwet slechts aan die ingezetenen met grond worden betwist, wier materieele afhankelijkheid door een vaststaand kenteeken wordt bewezen.'

De bedoeling van den grondwetgever wordt naar onze meening hier noch juist noch volledig weergegeven, en de geheele redeneering komt ons noch zeer vlot noch afdoende voor. De bij vele voorstanders van den bezits*test* bestaande herinnering aan het veelal uit zijn verband gerukt Engelsch gezegde omtrent *taxpayer* en *taxlayer* wordt hier geheel over 't hoofd gezien en het kenteeken van welstand met de innerlijke geschiktheid, welke daarmede niets te maken heeft, verward. Maar de laatste woorden uit de aangehaalde zinsneden geven den Minister een uitmuntend argument, om ook hier het positieve voor het negatieve te verwisselen, waardoor alle redeneeringen volkomen overbodig werden. Men vraagt naar onafhankelijkheid, had hij eenvoudig kunnen zeggen, maar dat is een negatief begrip. Iedereen beantwoordt daaraan, die niet afhankelijk is, en met Sganarelle had hij erbij kunnen voegen: *voilà pourquoi votre fille est muette.*

Wij zeggen dit niet, omdat wij niet instemmen met den inhoud van het gezegde, doch de vorm bevredigt ons niet. Het wil ons voorkomen, dat, zoo de Minister zich al terstond bij het opstellen van de Memorie van Toelichting op het standpunt had geplaatst, dat hij bij het opstellen van het wetsontwerp ingenomen heeft, hij veel van de tegen

het voorstel gerezen oppositie zou hebben voorkomen en bezworen. Bij een vooropzetten van den eisch, dat deze gelegenheid moest worden gebruikt tot het vestigen van eene duurzame regeling, door terstond zoover te gaan, als de Grondwet toelaat, was het kiesrechtvraagstuk dadelijk in zijn ganschen omvang en zijne ernstige beteekenis op het tapijt gekomen en de ernstige redenen van staatsbelang hadden kunnen uiteengezet zijn, die het wenschelijk, ja, noodzakelijk maken deze regeling zoo ruim mogelijk op te vatten. Tegenover de gezochte argumenten van onrijpheid van de groote massa had het motief kunnen zijn aangevoerd, dat geen beter middel bekend is, om tot de behoorlijke en verstandige uitoefening van politieke rechten te komen, dan die uitoefening zelf. Tegenover de bekrompen tegenwerpingen van gebrek aan belangstelling, uit gebrek van belang geboren bij de niet-bezittende klasse, had kunnen zijn opgemerkt, dat ieder staatsburger, rijk of arm, even groot belang heeft bij de goede orde en het gemeen welzijn en dat de belangstelling in de publieke zaak bij de bestaande bezittende kiezers, blijkens de geringe deelneming bij verkiezingen, toch ook zoo groot niet is. Verder had kunnen aangevoerd zijn, dat, nu de Grondwet eenmaal eene grens heeft getrokken tusschen politieke bevoegdheid en politieke onbevoegdheid, grensregeling, die niet over het hoofd gezien mag worden, er geen redelijke motieven van landsbelang zijn, welke het trekken nog van eene andere grenslijn wettigen. En tegen hen, die vreezen, dat eene zoo groote uitbreiding van het kiezerslichaam, het opnemen daarin van geheel nieuwe, tot dusver zorgvuldig daarbuiten gehouden elementen, eene klassenregeering zou medebrengen met onderdrukking, vervolging, misschien wel uitroeiing van de bezittenden(*), had de Memorie het afdoend argument kunnen bezigen, dat eene regeering, die alleen en uitsluitend de belangen eener bepaalde klasse op het oog houdt met verwaarloozing van de andere, wel te vreezen is (en ook hier te lande ouder het censusstelsel zich niet zelden vertoond heeft), wanneer slechts een beperkt deel der natie, het bezit, tot het bestel van 's lands zaken geroepen wordt, doch dat het gevaar daarvoor noodwendig in de omgekeerde reden staat tot de uitgebreidheid der politieke bevoegdheid. Ware

(*) Wij kunnen ons niet weerhouden van één citaat uit de wonderlijke betoogvoering van de adressen der tegenstanders. In een adres, in de provincie Utrecht in omloop en medegedeeld in het *Utrechtsch Dagblad* van 11 Mei, 2de blad, wordt over de schriftelijke aanvraag het volgende gezegd: 'Die eisch wordt ook gesteld aan hen, die door hunne opvoeding, werkkring, betrekking, beroep of bedrijf grootere kundigheden bezitten dan het elementaire lezen en schrijven. En die eisch is voor de meer ontwikkelden geene onschuldige overtolligheid; neen, de levering van dat overtollige bewijs zal velen der meer ontwikkelden van de stembus terughouden, waar hun stem toch weinig effect zou hebben, en het schrijven en indienen der onnoodige aanvrage te groote opoffering van hen zou vorderen.' De steller moet eene wonderlijke voorstelling van een 'ontwikkelde' hebben. Was die op waarheid gegrond, dan zou daarmede elk kiesrecht van capaciteiten voorgoed veroordeeld zijn; want de man met zooveel onverschilligheid voor eigen recht, dat het schrijven en indienen eener schriftelijke aanvrage hem eene te groote opoffering schijnt, toont een gemis aan belangstelling voor de gemeene zaak, dat als een totaal gebrek van geschiktheid moet aangemerkt worden.

in dezen toon voortgegaan, om duidelijk te maken, dat de verst bereikbare uitbreiding van het kiesrecht beantwoordt aan de eischen der logica en eener verstandige politiek, in het belang is van vorst en volk, natie en dynastie, geen twijfel, of de kiesrechtvoorstellen hadden een beteren indruk gemaakt. Er zouden ten minste dan weinig liberalen gevonden zijn, die hadden durven ontkennen, dat de grondtoon van het verkiezingsmanifest van de *Liberale Unie* in de Memorie van Toelichting werd teruggevonden, en bij niemand zou de indruk zijn ontstaan, door de ingediende Memorie gewekt, dat de Regeering tot de negatieve kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand gekomen is, niet gedreven door den wensch, om de kiesbevoegdheid zoover mogelijk uit te breiden, maar uit nood, omdat ze geen positieve kenteekenen wist te vinden en dus, de bedoeling des grondwetgevers missende, zich tevredenstelde met eene regeling buiten die bedoeling om.

Evenzeer zou de eisch van den 23jarigen leeftijd, langs dezen weg door de Regeering beter zijn gemotiveerd geworden, dan in de Memorie geschiedt. ‘Een hoogeren leeftijd voor kiesbevoegdheid te eischen dan de meerderjarigheid, schijnt niet wel verdedigbaar. Tot dusverre werd deze steeds als het tijdstip van staatkundige meerderjarigheid aangenomen, en het bewijs, dat zij bij hooger leeftijd behoort in te treden, ware moeilijk te leveren’ - ziedaar alles, wat er gezegd wordt. Met deze slappe, weinig beduidende motiveering staat de Minister uiterst zwak tegenover den nu reeds vernomen aandrang, om den leeftijd met twee jaren te verhoogen. Veel sterker zou hij zijn, indien hij van den aanvang had gewezen op den eisch eener voorzichtige politiek, van ook betrekkelijk dezen eisch zoover te gaan, als de Grondwet toelaat, en daarbij herinnerd, dat, werd deze gelegenheid daartoe niet gebruikt, de volkomen gewettigde wensch en aandrang tot verdere uitbreiding binnen de grenzen der Grondwet zou blijven bestaan en ons politiek leven weder voor vele jaren bederven.

Op zichzelf beschouwd zijn de gestelde vereischten van geschiktheid en welstand volstrekt niet onverdedigbaar. Wie bij de eerste kennismaking met het voorstel mag getwijfeld hebben aan de ernstige beteekenis van den eisch der geletterdheid, althans van het schrijven, kan uit hetgeen daarover vooral van de zijde der aanstaande kiezers is opgemerkt, geleerd hebben, dat hij dwaalde; de aandrang, dat door regeling van de schrijfproef in de wet zelf hier willekeur, met een opzettelijk weren van zekere personen als kiezers, zou worden uitgesloten, bewijst, dat de meest belanghebbenden de ernstige beteekenis van dezen eisch niet voorbijzien. Tegen den eisch van economische onafhankelijkheid, blijkende uit het vermogen, om door eigen krachten in de behoeften van het gezin te voorzien, is in beginsel weinig in te brengen, zelfs niet door hen, die meenen, dat het wetsontwerp te ver gaat met iedereen voor economisch onafhankelijk te houden, die niet in het laatste jaar bedeeld is geworden. De beweerde strijd van deze bepaling met artikel 80

der Grondwet blijkt bij eenig nadenken geheel ongegrond. Want nadat dit artikel eischen van geschiktheid en welstand heeft gesteld, noemt het in de volgende alinea op, wie uitgesloten zijn, namelijk wie*, ook al bezitten zij de opgegeven kenteekenen*, niet tot de uitoefening van het kiesrecht worden toegelaten, waaronder de bedeelden. Dat wil zeggen: gij kunt de kenteekenen van geschiktheid en welstand zoo laag of zoo ruim stellen, als ge wilt, zelfs zóó, dat de bedeelden eraan voldoen; maar in elk geval mogen dezen, ook al voldoen zij eraan (want in den zin der Grondwet is het voldoende, dat één der vereischten aanwezig is, en worden niet beide, welstand en geschiktheid te zamen, gevorderd), het hun toegekend recht niet uitoefenen. Nu mag het in den grondwetgever inconsequent schijnen, dat hij, de eischen van geschiktheid en welstand disjungeerende, ze ten slotte hier weder samensmelt door wegens gemis van welstand personen uit te sluiten, die wegens hunne persoonlijke hoedanigheden aan alle eischen van geschiktheid kunnen voldoen (men denke aan het zoogenoemd wetenschappelijk proletariaat, welks leden, ook al vervallen zij tot bedeeling, als capaciteit in elk kiesstelsel, dat naar persoonlijke geschiktheid vraagt, recht op kiesbevoegdheid hebben); het is echter de roeping niet van den wetgever de Grondwet te corrigeeren maar haar uit te voeren, en eene kiesbevoegdheid, zoo uitgestrekt, dat zij tot aan de bedeelden gaat, is noch met de letter noch met den geest van artikel 80 in strijd.

Stelde de Memorie van Toelichting ons te leur, omdat de toon ervan beneden den ernst van het onderwerp zoowel als beneden onze verwachtingen gebleven is, van het Voorloopig Verslag kunnen wij hetzelfde getuigen. Het volgde in denzelfden toon en was opgevuld met allerhande bezwaren en bedenkingen, die van ontstemming, knorrigheid, tegenzin tegen het voorgesteld kiesstelsel getuigen, maar van opbouwende critiek bevat het geen spoor. Slechts weinig leden konden zich stellen op het juiste standpunt, waarvan dit gewichtig onderwerp moet beoordeeld worden, en huldigden het vertrouwen op het volk en den zin van rechtvaardigheid, welken de Regeering met haar voorstel aan den dag legde. Dat er leden in de Tweede Kamer zijn, die hetzij tegen de hoofdbepalingen hetzij tegen de onderdeelen bedenkingen hebben, is te verstaan, maar het is niet goed te keuren, dat zij bij een zoo aangelegen onderwerp als dit geen andere, betere regeling wisten te geven en, wanneer er schuchterweg eene vingerwijzing op een ander kiesrecht gegeven werd, alleen aanbevalen, wat hier te lande of elders door de practijk veroordeeld is. Elke eisch van bezit of eigendom is als grondslag van kiesrecht verwerpelijk op dit einde der negentiende eeuw, en de pluraliteit van stemmen, waaraan tot onze verbazing één lid der Tweede Kamer nog zooveel waarde hecht van er eene nota over te schrijven en bij het Kamerverslag te voegen, is niet bestand tegen de kortste overdenking. In geen ander land van Europa dan alleen België,

en daar nog als eene nooduitvlucht, om straatoproer te bezweren, voor politieke verkiezingen aangenomen, heeft men de beraadslagingen, daarover in de Belgische Kamer op 18 April 1893 gevoerd, maar te lezen, om in te zien, dat dit stelsel daar bij wijze van transactie en om den schijn van gaaf toegeven aan den *civium ardor*, *prava jubentium* te vermijden, is aangenomen als een station, beter gezegde eene halte voor den sneltrein naar het politiek algemeen stemrecht. En geen wonder, want het pluraliteitskiesrecht, met zijne eenling-, tweeling- en drielingkiezers, met zijne *simple électeurs* en *électeurs à répétition* (zooals men ze in de Belgische Kamer noemde), schept eene nog minder aanneemlijke scheiding en verdeeling onder de staatsburgers dan het censusstelsel zelf; het heeft alleen het hatelijk doel, om de meerderheid kunstmatig in eene minderheid te herscheppen; het miskent den rechtsregel *donner et retenir ne vaut*, door het met de eene hand geschonken recht met de andere te neutraliseeren. Om al die redenen is het alleen geschikt, om, zooals in België, als kunstmiddel en overgangsmaatregel dienst te doen; als duurzame, blijvende grondslag van regeling der politieke kiesbevoegdheid verdient het eene onverdeelde afkeuring zonder voorbehoud.

Al wat in het Kamerverslag gezegd is over het vastknoopen van de kiesbevoegdheid aan betaling van directe belastingen, is reeds jaren geleden zoo vaak wederlegd, dat wij niet kunnen begrijpen, hoe het hier weder als iets nieuws en aanbevelenswaardigs kan vermeld worden. Bestonden er alleen directe belastingen, er was nog iets voor het stelsel te zeggen, maar de Nederlandsche schatkist heeft tot voor korten tijd zooveel getrokken uit indirecte belastingen en accijnsen, door allen betaald, de armen niet uitgesloten, dat het reeds erg genoeg is, dat wij zoolang onder het censusstelsel hebben geleefd, dat het kiesrecht uitsluitend aan de aangeslagenen in de directe belastingen toekende en het aan de anderen, die evengoed hun aandeel in de lasten opbrachten, onthield. Bij de tegenwoordige inrichting der belastingstelsels is daarom het meer uitgebreid kiesstelsel uit dezen hoofde het billijkste en beste, en wie aanbeveelt, dat men inbrengers op de spaarbanken en bezitters van Grootboekinschrijvingen kiezers moet maken als belooning van spaarzaamheid en voorzienigheid, ziet over het hoofd, dat in de zoogenaamde arbeidende klassen en zelfs daarbeneden die voorzienigheid wel degelijk gevonden wordt. In de onderste lagen der maatschappij vindt men meer bijdragers aan zieken- en begrafenisfondsen dan houders van spaarbankboekjes en bezitters van Grootboekinschrijvingen bij de hoogere klassen.

Vele grieven, tegen het aanhangig wetsontwerp te berde gebracht en met nadruk herhaald, zijn wij in onze beschouwingen voorbijgegaan. Ten deele, omdat ons bestek niet medebracht alles, wat over het ontwerp is gezegd en geschreven, te vermelden; ten deele ook, omdat veel daarvan

beneden de aandacht van den ernstigen beoordeelaar blijven moest. De vergelijking met de toestanden in andere landen, die Panama-geknutsel en allerlei geknoei van de *basse finance* in landen, met een algemeen of zeer uitgebreid stemrecht begiftigd, als Nederland's voorland voorspellen deed, houdt volstrekt geen steek. Alleen wanneer in landen met een beperkt stemrecht of waar hoegenaamd geen politieke rechten door den alleenheerscher worden toegekend, nooit dergelijke verkeerde dingen voorvielen, zou de bewering waard zijn van nabij te worden bezien. Maar in Rusland gaat het ook alzoo, en zelfs in de gulden dagen van den Kerkelijken Staat, waarin dan wel een heilstaat van zedelijkheid en volmaaktheid te verwachten was, waren dergelijke dingen in het Rome der pausen geen ongehoorde zaken. Met dusdanige vergelijkingen echter gaat men altoos de hoofdzaak voorbij: men houdt geen rekening met het verschil in volksaard, waarvan toch alles afhangt. Zal men in ernst meenen, dat een verschijnsel als het Boulangisme in Nederland mogelijk ware? en vergeet men dan, dat het constitutioneel stelsel hier te lande nooit van die uitspattingen en misbruiken is vergezeld gegaan, die er in Frankrijk bij voorkwamen? Elk betoog dat een zeer uitgebreid stemrecht met de eigenaardige wenschen en belangen van Nederland en de Nederlanders in het algemeen niet strookt, heeft daarentegen recht van bestaan en verdient de aandacht. Zulk een betoog is echter door de tegenstanders van het ingediend wetsontwerp niet geleverd; zij verloren zich in groote woorden, in niets zeggende voorspellingen, in holle bedreigingen.

Men mag van dit alles denken, wat men wil. Zoo men het ernstig vraagstuk, dat ons bezighoudt, in ernstige overweging neemt, zal men in den stormvloed van bezwaren en tegenwerpingen geen reden vinden, om het Regeeringsvoorstel af te keuren. Veeleer vindt men grond tot prijzen van dit wakker, van zulk een helder inzicht in den eisch van het heden en de toekomst, van zulk een edel vertrouwen op het gezond verstand der Nederlandsche natie getuigend optreden.

's-Gr., 15 Mei 1893(*).

M.G.

(*) Uit de dagteekening blijkt, dat dit artikel geschreven werd, vóórdat het antwoord van de Regeering op het Kamerverslag verschenen was. Wegens het ongewijzigd blijven van de hoofdbeginselen geldt het bovenstaande nog ten volle van de gewijzigde voordracht.

Libertijnen en epicuristen.

We spraken zoo even van La Chapelle. Men moet hem niet verwarren met Chapelle, den geestigen vervaardiger van zoovele lichtere poëtische producten en die met Bachaumont de reis beschreef, die ze samen ondernamen in Zuid-Frankrijk. La Chapelle was, gelijk we zagen, ontvanger-generaal en lid van de Académie, overigens een zeer middelmatig dichter, die *Les amours de Catulle et ceux de Tibulle* schreef en verscheiden tragedies, die in de vergetelheid verzonken zijn. Chaulieu maakte het volgende epigram naar aanleiding der beide naamgenooten:

> 'Lecteur, sans vouloir t'expliquer,
> Entre Chapelle et la Chapelle,
> Ce qui pourrait t'alambiquer
> Dans cette édition nouvelle;
> Lis leurs vers, et dans le moment,
> Tu verras que celui qui si maussadement
> Fit parler Catulle et Lesbie,
> N'est pas cet aimable génie,
> Qui fit ce Voyage charmant,
> Mais quelqu'un de l'Académie'(*).

Chapelle - zonder 'La' -, 'cet aimable génie qui fit ce voyage charmant', was, gelijk we reeds gezegd hebben, een natuurlijke zoon van Lhuillier en had een aardje naar zijn vaartje. Hij was daardoor volkomen thuis in het lustige gezelschap, dat we bezig zijn te teekenen. Zijn naam was gevormd naar zijne geboorteplaats, een dorpje tusschen Saint-Denis en Parijs, thans opgeslokt door de groote stad op het punt ongeveer, waar zich het groote goederenstation van den Noorderspoorweg bevindt. Chapelle was een groot vriend van Molière en evenals deze op het tooneel verdwaalde, in plaats van een gewoon maatschappelijk beroep te kiezen, zoo kon ook de weinig ernstige geest van

(*) Chaulieu, *Oeuvres*, II, 268: 'Sur Chapelle qui mourait de peur qu'on ne le confondit dans une Édition avec La Chapelle.'

Chapelle zich niet bepalen bij alledaagsche en serieuze bezigheden en wijdde hij zich, steunende op eene lijfrente van 8000 livres, die zijn vader hem maakte(*), geheel aan de genoegens des levens en aan de poëzie. Hij had reeds vroeg vriendschapsbetrekkingen aangeknoopt met Baron Blot, een losbol, die aardige liedjes maakte, waarin hij, gelijk al de broeders van het gilde, niets op aarde eerbiedigde en zelfs den hemel ook wel aandurfde. Verder met D'Assoucy, die door zijn hartstocht voor het spel altijd op zwart zaad zat. Zelf erkent Chapelle, dat hij geen toonbeeld van deugd was:

> 'Oui, Moreau, ma façon de vivre
> Est de voir peu d'honnêtes gens'(†);

maar hij was een allergeestigste snaak en door zijn jaargeld meer onafhankelijk dan vele anderen zijner collega's. Daardoor was hij, hoewel hij ook wel met de goote lui omging en o.a. het gezelschap van den Tempel bezocht, vrijer in zijne bewegingen, zoo vrij zelfs, dat hij dikwijls afdaalde tot lieden, die ver beneden hem stonden, als er maar te eten of te drinken viel, te drinken vooral. Want gelijk alle broederen in Epicurus van die dagen was hij een bodemloos vat gelijk. Het nachtelijk avontuur bij Molière, waarbij ook Boileau tegenwoordig was, is te algemeen bekend, om het hier te vermelden. Chapelle had, gelijk trouwens uit die anekdote blijken kan, geen vroolijken dronk over zich. Als hij te veel had, werd hij ernstig en begon hij zwaar te philosopheeren, gelijk op zekeren keer, toen hij met een maarschalk van Frankrijk soupeerde en de wijn hun beider brein beneveld had. Ze begonnen diep te redeneeren over de ongelukken van het menschelijk leven en over de moeilijkheid, om zonder godsdienst een fatsoenlijk leven te leiden, iets, waarover Chapelle, althans als hij nuchter was, zich overigens weinig het hoofd brak. Ze kwamen zelfs zoover, dat ze het lot der martelaren benijdden, die na een kort lijden regelrecht den hemel binnengingen. 'Komaan,' zei Chapelle, 'laten we naar Turkije gaan en er 't ware geloof prediken. We zullen voor een pacha gebracht worden, ik zal hem behoorlijk de waarheid zeggen, u zult eveneens doen, Mijnheer de Maarschalk; men zal me spietsen, men zal u ook spietsen, best! en dan worden we heilig verklaard.' - 'Wat!' roept de Maarschalk verontwaardigd, 'wil jij, manneke, mij 't voorbeeld geven? Ik wil eerst tot den pacha spreken, ik wil eerst den marteldood ondergaan, ik, maarschalk van Frankrijk!' en het duurde niet lang, of onze beide luitjes hadden de hevigste ruzie; er vlogen zelfs borden. Men weet wellicht, dat, toen Boileau Chapelle van zijn drinken bekeeren wilde en hem op straat erover aansprak, Chapelle Boileau in een wijnhuis wist te

(*) Zie 'Mémoires pour la vie de Chapelle' geplaatst als voorrede in *Le voyage de Chapelle et de Bachaumont*, etc., Paris, Letellier fils, 1826.

(†) Chapelle, *Sonnet irrégulier.*

lokken, waar ze beiden zoo ernstig en zoo zwaar aan het redeneeren geraakten, dat de bekeerder bekeerd werd; dat wil zeggen, dat hij met een erg nat zeil naar huis laveerde. Als het niet waar is, is het toch niet onaardig gevonden!

Tot de gasten, die zich af en toe in den Tempel vertoonden, behoorde ook de beroemde componist Lulli, op wien men meent, dat de barre woorden doelen, welke Boileau in zijne negende *Épitre* gebruikt:

> 'En vain, par sa grimace un bouffon odieux
> À table nous fait rire et divertit nos yeux.
> Ses bons mots ont besoin de farine et de plâtre,
> Prenez-le tête à tête, ôtez-lui son théâtre,
> Ce n'est plus qu'un coeur bas, un coquin ténébreux,
> Son visage essuyé n'a plus rien que d'affreux.'

Een grappenmaker schijnt hij trouwens geweest te zijn; want men beweert immers, dat Molière, als hij door sombere gedachten gekweld werd, Lulli toevoegde: 'Allons, Jean-Baptiste, fais-nous rire!' waarin de Italiaan dan ook gewoonlijk slaagde. Lulli was een tyran op muzikaal gebied en had zich het uitsluitend recht weten te verwerven, om opera's te maken. Door zijne Italiaansche sluwheid en zijne intriges wist hij zich zeer te bevoordeelen. Zijn talent daargelaten, was hij noch bemind noch geacht. Ieder had zich over hem te beklagen. De goede La Fontaine zelfs kon hem om zijne schraapzucht en inhaligheid niet uitstaan:

> 'Le Florentin
> Montre à la fin
> Ce qu'il sait faire...
> C'est un paillard, c'est un mâtin
> Qui tout dévore
> Happe tout, serre tout, il a triple gosier...'

Têtu, dien we ook noemden onder de bezoekers des Tempels, was een salon-abt, een dames-schoothondje, zeer gezien ook bij de grooten. Mevrouw Deshouillères noemde hem 'le doyen des abbés blondins'. Nooit was hij uitgepraat en altijd was hij amusant. Spottend betitelde men den onverbeterlijken babbelaar wel 'Têtu, tais-toi!' Bij al zijne wereldsche neigingen maakte hij vrome verzen en preekte hij zelfs, waarbij hij veel naloop had, niet precies om zijne mooie preeken, maar omdat hij in de mode was. Een bisdom konden zijne vrienden of liever zijne vriendinnen niet voor hem loskrijgen, daar Lodewijk XIV vond, dat hij niet genoeg braaf man was, om anderen te leiden. Hij deed toen zijn best, om in de gunst te komen, door bekeerlingen te maken, en probeerde o.a. Ninon de l'Enclos te bekeeren. Overal maakte hij het haar lastig, maar ze lachte den ijverigen abt uit en zei: 'S'il ne fait fortune que par mon âme, il court un risque éminent de mourir sans bénifice.' Al deze dingen waren echter van later datum; aanvankelijk bezocht Têtu druk het gezelschap in den Tempel. Campistron, voluit Jean Galbert de Campistron, kwam er ook. Hoewel ver beneden Racine staande, was hij toch een van de meest beteekenenden onder de

overige dramatische dichters van den tijd. Racine hielp hem voort en beval hem aan bij den Hertog De Vendôme, toen deze in 1686 bij gelegenheid van een bezoek, dat de Dauphin hem bracht op zijn kasteel Anet, iemand noodig had, om eene opera te schrijven, waarvoor Lulli de muziek zou vervaardigen. Campistron had aan dit alles een baantje te danken als secretaris van den Hertog en werd al zoo ook alweer een der talrijke letterkundige parasieten, die de Vendômes hun geld hielpen opmaken. Hij volgde overigens den Hertog ook in 't leger en onderscheidde zich zelfs door zijne dapperheid in den slag bij Steenkerken. Volgens het gewone verhaal zou Campistron de middelaar geweest zijn, die Vendôme in aanraking gebracht heeft met Alberoni, en zoo zou hij dezen onwillekeurig den weg gebaand hebben tot den hoogen rang, dien hij eenmaal bereikte als oppermachtig minister van den zwakken Filips V. Campistron zou nl. in de buurt van Parma eenmaal door roovers overvallen en uitgeplunderd zijn en daarop een onderkomen gevonden hebben bij een eenvoudig dorpsgeestelijke, een alleraardigst en joviaal man, wiens geest en gastvrijheid hij later bij Vendôme zoozeer roemde, dat deze het verlangen openbaarde den pastoor te leeren kennen. Toen deze, niemand anders dan Alberoni, eenmaal aan Vendôme was voorgesteld, wist hij den Maarschalk door allerlei middelen voor zich te winnen en zijn fortuin was gemaakt. Wat Saint-Simon daaromtrent vertelt, is zoo fraai en zoo kiesch, dat we er maar een speldje bij zullen steken.

Een der voorname heeren, die den Tempel misbruikten voor hunne wereldsche genoegens, was M. Le Duc, zooals hij in de wandeling heette, een afstammeling der Condés, waarvan de oudste spruit altijd dien titel droeg. Hij was een zoon van Henri Jules en broeder van de Prinses De Conti en van de Hertogin Du Maine. M. Le Duc ging zelfs zoover, om een zijner liefjes in den Tempel onder dak te brengen in een sierlijk huisje met koetshuis en stalling in de buurt van het Hôtel Boisboudrand, waar de dame druk feestvierde en visites ontving. Ze heette Mevrouw De Mussy en was eigenlijk gehuwd met een raadsheer in 't Parlement te Dijon, waar de Hertog, die gouverneur van Bourgondië was, haar bij gelegenheid van eene statenvergadering had leeren kennen. Ze was daarop met hem naar Parijs getrokken en leefde in den Tempel op grooten voet. Ze ontving er niet alleen de vrienden van den Hertog, De Chaulieu, La Fare, den Graaf De Fiesque, maar ook dames, de Hertogin De Bouillon weer vooraan. Deze schijnt soms al bijzonder weinig kieskeurig geweest te zijn op haar gezelschap, gelijk trouwens ook een liedje in die dagen zeer oneerbiedig zei:

> ‘Chez la Portsmouth et la Bouillon
> On en trouve de toute espèce.’

De schoone was haar minnaar niet getrouw en knoopte betrekkingen aan met den Graaf D'Albret. De Hertog werd woedend en sloeg in

't fraaie huisje in den Tempel den boel kort en klein, waarop Mevrouw zich uit de voeten maakte.

Onder de latere habitués van den Tempel moeten we nog vermelden den Abt Courtin, een pretmaker, die zich druk in de opera vertoonde en daar actrices en zangeressen het hof maakte, gelijk het een echten salon-abbé paste. Met Chaulieu, die zijn smaak voor het schoone geslacht deelde, stond hij op zeer goeden voet, gelijk blijken kan uit de aardige, maar weinig stichtelijke briefjes, die de heeren elkander schreven en waarvan er onderscheidene in de werken van Chaulieu voorkomen.

> 'Ah! fuyons désormais (les) volages beautés',

schrijft Courtin aan Chaulieu,

> 'Et dans un doux loisir, dans un repos durable,
> Cherchons d'autres félicités.'

Over die andere gelukzaligheden - lekker eten en drinken nl. - waren de beide broeders in Epicurus het ook volkomen eens:

> 'Heureux d'aimer tous deux le plaisir de la table!
> Où, mêlant à ton gré l'utile au délectable,
> Tu rends de tes propos tes amis enchantés:
> Là, dès ce soir, de ta douce morale,
> Philosophe voluptueux,
> Qu'en mots choisis ton éloquence étale
> Viens nous développer les trésors précieux.
> Périgny s'y rendra plein de propos joyeux;
> La Fare t'attendra tranquille dans sa chaise;
> Et, pour moraliser tous ensemble à notre aise,
> Sonning nous fera boire un vin délicieux'(*).

Aan zulk eene verleidelijke uitnoodiging kon Chaulieu onmogelijk weerstand bieden. Périgny, die hier genoemd wordt, was een oud-tweede-luitenant bij de garde, die aardige liedjes maakte en die, gelijk blijkt uit coupletten, welke Chaulieu op hem maakte bij gelegenheid van een souper bij Sonning, van hetzelfde allooi was als al de anderen. Sonning was een der Mecenaten van de vroolijke bende. Hij was de zoon van een ontvanger-generaal, hield veel van de poëzie, meer nog van de poëten, als het vroolijke bazen waren, had veel geld en maakte natuurlijk bij gelegenheid zelf ook verzen. Dat hij bemind was om zijne goede sier en zijn gezelschap, blijkt hieruit, dat alle poëten van den Tempel hem verheerlijkten.

Onder de meer beroemde dichters, die den Tempel met hun gezelschap vereerd hebben, was ook Jean-Baptiste Rousseau, die in zijne jeugd vrij wat anders dan verheven oden en paraphrases van psalmen dichtte:

> 'Pétrone à la ville
> David à la cour.'

(*) Chaulieu, *Oeuvres*, I, 107.

Een der producten uit zijne vroegere periode althans heeft eene donkere schaduw geworpen op geheel zijn volgend leven, gelijk later Piron door een meer dan dartel gedicht, in een onbewaakt oogenblik aan zijne pen ontsnapt, zich onmogelijk maakte voor 't lidmaatschap der Academie, waarover hij zich zoo aardig troostte met zijn leuk grafschrift, maar wat hem meer verdriet deed, dan hij openlijk wel heeft willen erkennen.

Met Chaulieu stond Rousseau op zeer goeden voet; hij was zijn mededinger in het maken van anacreontische liedjes. Rousseau was weinig met aardsche goederen gezegend; zijn vader was schoenmaker, wat natuurlijk niets was, maar hij schaamde zich daarvoor en dat was erger. Men gaf den poëet, om hem aan een broodje te helpen, - 't is altijd weer de oude historie van Vondel in den lommerd! - eene betrekking bij de belastingen. Chaulieu, die overigens zeer blijde was met die uitredding voor zijn vriend, neemt toch een loopje met den financieman-poëet, als hij hem toezingt(*):

‘Qu'avec plaisir du Parnasse,
Je te vois descendre au Bureau!
Dans un an, qu'il fera beau
Voir le nourrisson d'Horace
Dresser état, bordereau,
Et tirer de place en place!
.....
Mon amitié dès longtemps
Ne voit qu'avec impatience
Qu'il ne manque à tes agréments,
Rousseau, qu'un peu plus d'abondance,
Mais, il est honteux à la France
Que ton esprit et tes talents
Ne la doivent qu'à la finance...’

Rousseau, die dat ook niet prettig vindt, antwoordt:

‘Par tes conseils et ton exemple
Ce que j'ai de vertu fut trop bien cimenté,
Cher Abbé, dans la pureté
Des innocents banquets du Temple:
De raison et de fermeté
J'ai fait une moisson trop ample
Pour être jamais infecté
D'une sordide avidité....
Quelle honte, bon Dieu! quel scandale au Parnasse
De voir un de ses candidats
Employer la plume d'Horace
À liquider un compte ou dresser des états!..’(†).

‘La pureté des innocents banquets du Temple’ is geen onaardig euphemisme voor de bacchanalen, waarbij de heeren dikwijls onder de

(*) Chaulieu, I, 138.
(†) Chaulieu, I, 140.

tafel rolden. Toen later Rousseau wegens een onteerend vonnis, naar aanleiding van de troebele zaak der beruchte coupletten (1711), waarop waarschijnlijk wel nooit het juiste licht zal schijnen(*), Frankrijk moest verlaten, bleven ook gedurende zijne ballingschap de broeders uit den Tempel hem getrouw, Chaulieu zoowel als de Groot-Prior, die hem geregeld schijnt geschreven te hebben.

Een der trouwste bezoekers van de slemppartijen in den Tempel was nog de elders reeds genoemde Abt De Servien, een zoon van den Surintendant Abel Servien. Hij was het type van de zoo talrijke abten, welke alleen het geestelijk gewaad droegen om de voordeelen, die het afwierp, wanneer zij met allerlei douceurtjes begiftigd werden. Zoo trok Chaulieu b.v. een 30.000 livres jaarlijks van zijne abdijen, Servien ook vrij wat. Overigens waren deze halve geestelijke heeren volstrekt geene geloovige zonen der Kerk. Servien was volgens Saint-Simon - in de bijvoegsels bij 't journaal van Dangeau - ‘décrié par ses débauches, à ne l'oser voir’. Voor 't overige wordt hij geroemd om zijn geest. Aan 't hof zag men hem niet; daar moest hij zich te veel inhouden; in de opera daarentegen was hij vrij geregeld te vinden. In 't jaar 1714 werd hij plotseling naar de gevangenis te Vincennes gevoerd en werden al zijne papieren verzegeld. Niemand heeft ooit begrepen waarom. Voltaire of liever de jonge Arouet schreef hem bij die gelegenheid een bekend epistel:

‘Hélas! j'ai vu les grâces éplorées,
Le sein meurtri, pâles, désespérées:
J'ai vu les Ris tristes et consternés
Jeter les fleurs dont ils étaient ornés;
Les yeux en pleurs, et soupirant leurs peines,
Ils suivaient tous le chemin de Vincennes,
Et, regardant ce château malheureux,
Aux beaux esprits, hélas! si dangereux,
Redemandaient au Destin en colère
Le tendre abbé qui leur servait de père.’

IV.

Nu we, behalve Chaulieu, dien we voor het laatst bewaren, de hoofdpersonen hebben leeren kennen van de lustige bende, welker getal nog zou kunnen vermeerderd worden met verschillende andere namen van minder bekende persoonlijkheden, die òf geregeld òf als kometen den Tempel bezochten, dienen we nog enkele bijzonderheden mede te deelen omtrent de beide broeders, welke als het ware den band vormden, die 't gezelschap bijeenhield, het zwaartepunt, waarom al deze sterren, van welke soort ook, zich bewogen. Tot nu toe wijdden we

(*) Uitvoerig uiteengezet: *Oeuvres de J.-B. Rousseau* met introductie van A. de Latour, Garnier frères, 1869.

onze aandacht vooral aan den Groot-Prior. Den oudsten broeder, den Hertog De Vendôme, vermeldden we slechts terloops.

Op zijn 16de jaar reeds diende hij in 't leger, nam deel aan den tocht naar Holland onder Turenne, streed later onder Créqui in Vlaanderen en onderscheidde zich o.a. bij 't beleg van Condé en Cambrai. De vrede van Nijmegen deed hem naar Parijs terugkeeren, waar hij zich geheel aan 't vermaak wijdde. Als erfdeel van zijn vader bezat hij het gouverneurschap van Provence, dat sinds 1670 waargenomen werd door Graaf De Grignan als luitenant-generaal. Deze Grignan was de schoonzoon van Mevrouw De Sévigné. In 1680 vertrok Vendôme naar Provence, om zelf het gouvernement in handen te nemen, wat Mevrouw De Sévigné en hare dochter niet bijzonder aangenaam kon zijn, hoewel ze met den schrik vrijkwamen, want Vendôme trok weldra ten oorlog en hield zich toch overigens ook liever op in zijn slot te Anet dan te Aix, zoodat De Grignan ook na 1680 nog luitenant-generaal bleef van Provence, lang genoeg, om zich door zijne grootsche manier van leven tot over de ooren in de schulden steken, gelijk uit de brieven van Mevrouw De Sévigné aan hare dochter duidelijk genoeg blijkt(*), en Saint-Simon zegt bij den dood van De Grignan in 1715 op zijne eigenaardige manier: ‘(Il était) universellement estimé, aimé et respecté en Provence, où, à force de manger et de n'être point aidé, il ser uina’(†). Bij den dood van Mevrouw De Grignan (1705), die het meest schuld had aan dat weelderige leven, teekent hij oneerbiediglijk aan: ‘Mad. de Grignan, beauté vieille et précieuse, mourut à Marseille, (et), quoi qu'en ait dit Mad. de Sévigné dans ses lettres, fort peu regrettée de son mari, de sa famille et des Provençaux’(§).

Op zijne reis naar Provence nam Vendôme Chaulieu mee; onderweg werd hij ziek en kreeg de pokken, waardoor hij genoodzaakt werd te Charité-sur-Loire te blijven. Toen hij genezen was, ging hij, in plaats van regelrecht zich naar Provence te begeven, den winter doorbrengen te Anet, in gezelschap van Chapelle en Chaulieu, die natuurlijk niet verzuimden hun meester te bezingen en te bewierooken en overal op zijne ziekte te zinspelen. Zoo schrijft Chapelle in naam van den Hertog De Saint-Aignan na een couplet, dat we niet zullen meedeelen:

> ‘Nulle dame pourtant ne plaint votre infortune,
> Car votre teint ne sera pas gâté’(**),

(*) Zie b.v. haar brief van 6 Mei 1680: ‘L'intendant ne parle que de votre magnificence, de votre grand air, de vos grands repas: Mad. de Vins en est tout étonnée, et c'est pour avoir cette louange que vous auriez besoin que l'année n'eût que six mois; cette pensée est dure de songer que tout est sec pour vous jusqu'au mois de janvier.’

(†) VII, 272.

(§) III, 182.

(**) *Voyage de Chapelle*, etc., 158.

en Chaulieu aan den Hertog De Nevers:

‘Cette peste, malgré sa rage,
A respecté notre Adonis;
Tu trouveras même embellis
Tous les traits de son visage:
Car la nature, bonne et sage,
A fait sans le secours du fard
D'un Vendôme un peu blafard
Un Vendôme plus beau qu'un Ange’(*).

Hoe mooi Vendôme geweest is, zij hier in het midden gelaten. Hij zag er niet zoo goed uit als zijn broer, maar overigens niet kwaad aanvankelijk. Engelachtig was hij zeker niet. Op lateren leeftijd was hij afzichtelijk, toen hij een stuk van zijn neus kwijt was, dat hij niet in den dienst van Mars verloren had; men leze daarover Saint-Simon maar eens na, die zich te recht verontwaardigt over 's mans cynisme en brutaliteit, om met die tropee als 't ware aan het hof te koop te loopen, gesteund door de onbegrijpelijke toegeeflijkheid van Lodewijk XIV. Er behoorde op 't laatst moed toe, om hem goed in 't gezicht te zien.

In 1681 trok Vendôme eindelijk naar Provence. Te Aix werd hij ontvangen met ellenlange toespraken en groote feesten. Chaulieu was er natuurlijk bij en vertelt o.a. aan zijne zuster in een brief, dat hij bij zoo'n gelegenheid met Vendôme 1200 sardijntjes heeft verorberd! Dat er meer dan gegeten en gedronken werd, is zeker! Vendôme schijnt geen kwaden indruk gemaakt te hebben. Hij weigerde hier en daar de geschenken in geld aan te nemen, die men hem volgens 't gebruik schuldig was bij het aanvaarden van zijn ambt. Hij bleef overigens niet langer, dan noodig was, en ging weer naar zijn geliefkoosd Anet, waar hij zich te midden zijner vrienden amuseerde op zijne wijze, d.i. alles behalve netjes. Hij was bijzonder gemakkelijk en ‘sans gêne’ voor allen, die met hem omgingen. Chapelle vond het wàt prettig te Anet,

‘..... lieu plein de jeux
Et de bons vins les plus fameux
De France et des îles voisines’.

Vendôme was geducht slordig op zijne zaken. Hij had een zeer talrijk bediendenpersoneel, maar werd door hen op allerlei manieren beetgenomen. Een eerlijke kerel, die onder dat gespuis verdwaald was, maakte zijn meester eens opmerkzaam, dat hij door iemand bestolen werd. ‘Eh bien, laisse-le faire et vole-moi comme lui!’ was het antwoord. De Groot-Prior en Chaulieu beheerden al zijne zaken en ze lieten het geld rollen, dat het een aard had. In 1685 was er al zoo'n gat, dat het noodzakelijk gestopt moest worden. Men verkocht het Hôtel Vendôme te Parijs aan den Koning; 200.000 daalders gingen onmiddellijk naar

(*) Chaulieu, I, 48.

de blaffende schuldeischers. Wat een leven toch! Men zou gemeend hebben, dat er nu verandering kwam; maar alles ging zijn ouden gang. La Fare kwam ook dikwijls te Anet en hielp de kelders van den Hertog dapper mee leegmaken. De Dauphin mocht Vendôme bijzonder gaarne lijden en gaf in 1686 gehoor aan eene uitnoodiging, om naar Anet te komen. Wat er toen wel niet uitgegeven werd, is onbegrijpelijk, en dat in zoo'n ontredderde huishouding! Als er bij den Dauphin wat te doen was, ging Vendôme er ook altijd heen en nam dikwijls den Groot-Prior mee, die echter liever thuis bleef, omdat hij er niet vrij genoeg was en er niet genoeg kwajongensstreken kon uithalen; want dat is het rechte woord voor sommige dingen, die ons van hem verhaald worden(*). De Groot-Prior was over 't geheel een lastig meubel voor zijn ouderen broer, die dikwijls zijne dolle zetten had goed te maken. Gelukkig voor hen, dat het vrij wat lijden kon; vooreerst omdat Lodewijk XIV, ter wille van zijne eigen bastaarden, eene eigenaardige voorliefde koesterde voor deze afstammelingen van de schoone Gabrielle en Hendrik IV, en ten tweede omdat Vendôme met Villars eigenlijk de eenige fatsoenlijke generaal was, dien Lodewijk in zijne laatste periode tegenover zijne vijanden had te stellen. Fatsoenlijk altijd in een eigenaardigen zin des woords!

De zaken van den Hertog werden, gelijk we reeds zeiden, geheel beheerd door Chaulieu en den Groot-Prior. Ze geraakten hoe langer hoe meer in de war. Chaulieu alleen spon zijde bij zijne administratie; ten minste hij verwierf zich, we zagen het elders reeds, een niet onaardig inkomen uit allerlei prebenden, die hem wel is waar eerlijk toekwamen, maar die hij toch door bemiddeling van den Hertog gekregen had. Hoe het ook zij, de huishouding der beide Vendômes was weldra zóó ontredderd - ze hadden samen in alles en alles 400.000 livres inkomen per jaar en moesten ten laatste, als ze uit wilden rijden, een rijtuig huren! -, dat Chaulieu in 1699 van den Hertog zijn ontslag kreeg. De Koning had hierin de hand gehad en vond, dat, al behoefde men nog niet dadelijk aan kwade trouw te denken, de zaken zuiniger en solider konden en moesten geadministreerd worden, waarin hij zeker geen ongelijk had. Door dit voorval werd de verhouding tusschen de beide broeders ook niet beter; want de Groot-Prior en Chaulieu waren één. Tot eene breuk kwam het dadelijk niet: de Hertog bleef op Anet (behalve wanneer hij voor zijne gezondheid naar Clichy ging, want juist in dezen zelfden tijd was zijn lichaam even hard in de war als zijne financiën)(†), de Groot-Prior in den Tempel.

Als generaal was Vendôme ook vrij zonderling: heel logisch waren zijne combinatiën niet, naar het schijnt, en de middelen, waardoor hij slaagde, waren dikwijls zeer eigenaardig. Als hij bij het leger was, leefde hij evenals te Anet: hij stond laat op en at en dronk, om geene

(*) B. v. bij Desnoireterres, III, 182.
(†) Saint-Simon, II, 10.

minder kiesche termen te gebruiken, gelijk op zijn kasteel. De hoofdzaak was voor Lodewijk XIV, dat hij ondanks dat alles overwinningen behaalde. Zijne cynische en goddelooze levensbeschouwing verschilde weinig van die zijns broeders. Dat was jammer; maar men kan toch niet nalaten met een gevoel van tevredenheid op te merken, hoe de opvatting van dezen epicuristischen en libertijnschen veldheer gunstig afsteekt bij den vervolgingsgeest van Lodewijk XIV, als men b.v. leest, hoe Vendôme in 1697 bij de inneming van Barcelona aan de stad al hare privilegiën en instellingen laat, behalve de inquisitie, die hij niet wilde aannemen te handhaven. 'Het leger van den vernietiger van het Edict van Nantes', zegt Henri Martin(*), 'had tot aanvoerder een van die mannen, die tegenover den geest van vervolging een scepticisme en eene stelselmatige onverschilligheid begonnen te stellen en die, om zoo te zeggen, door oprechte gevoelens van menschelijkheid het schandaal hunner epicuristische zeden goedmaakten.' Er ligt reeds iets van den geest der 18de eeuw in die weigering van Vendôme, om de inquisitie te handhaven.

Had de Hertog den Koning in den negenjarigen oorlog reeds belangrijke diensten bewezen, ook in den Successiekrijg was hij een der weinige generaals, die tegenover Marlborough en Eugenius een goed figuur maakten. Maar juist die Successieoorlog was de aanleiding tot de ongenade van den Groot-Prior, die daardoor geruimen tijd van zijn geliefden Tempel gescheiden werd. Hij was nl. een zeer lastig en onhandelbaar meubel, gelijk we reeds opmerkten. Onder Luxemburg had hij eenigen tijd gediend en hij had ruzie met dezen maarschalk gekregen; hetzelfde was bijna ook met Catinat gebeurd. Hij kon eigenlijk alleen dienen onder zijn broer, die zijne eigenaardigheden kende en geneigd was ze door de vingers te zien. Maar ook nu nog kon het te grof gaan, en dat gebeurde inderdaad in 1705 bij Cassano, waar hij niettegenstaande het bevel van zijn broeder, die hem uitdrukkelijke orders gegeven had, werkeloos bleef en doodeenvoudig lag te slapen op een beslissend oogenblik. Toen hem daarover de waarheid gezegd werd, was hij nog brutaal op den koop toe. Hij moest daarop het leger verlaten en trachtte eene audiëntie te verkrijgen van Lodewijk XIV, om zich te rechtvaardigen; maar de Koning wilde hem niet ontvangen en heeft hem ook later nimmer weergezien. Zijn broeder, wiens toorn bedaard was, kwam tusschenbeide, maar het hielp niet. De Groot-Prior verliet daarop Frankrijk en had in Italië en Zwitserland allerlei avonturen, waarbij we hem thans niet volgen zullen. Later keerde hij wel in Frankrijk terug, maar hij mocht niet te Parijs komen. Van 1706-1715 zette hij geen voet in den Tempel. Eerst bij den dood van Lodewijk XIV kon hij zich weer in zijn geliefkoosd verblijf vestigen. Nog kort vóór den dood des Konings had deze hem eene afscheidsaudiëntie geweigerd, toen de grootmeester der Maltezer-orde in 1715 alle ridders te wapen had geroepen, omdat hij een aanval der Turken op het

(*) XIV, 229.

eiland duchtte. De Groot-Prior kreeg wel verlof te gaan, kreeg zelfs troepen mee, maar mocht niet aan 't hof verschijnen. Overigens bleek de aanval der Turken slechts een loos alarm geweest te zijn; Vendôme werd met vele eerbewijzen op Malta ontvangen, maar kon weldra onverrichterzake naar Frankrijk terugkeeren. Toen Lodewijk XIV stierf, gaf de Regent hem verlof weer den Tempel te gaan bewonen. Jean-Baptiste Rousseau, die nog altijd bevriend was gebleven met Vendôme, dichtte bij gelegenheid van diens terugkeer in Frankrijk eene zijner oden(*) en zong o.a.:

‘Enfin, d'un prince que j'adore
Les dieux sont devenus l'appui:
Il revient éclairer encore
Une cour plus digne de lui;
Déjà, d'un nouveau phénomène
L'heureuse influence y ramène
Les jours d'Astrée et de Thémis:
Les vertus n'y sont plus en proie
À l'avare et brutale joie
De leurs insolents ennemis’,

waarbij de poëet met eene stille verzuchting zeker aan zijne eigen ongelukken en aan zijne eigen ballingschap dacht, want hij vervolgt:

‘Un instinct né chez tous les hommes
Et chez tous les hommes égal
Nous force tous, tant que nous sommes,
D'aimer notre séjour natal;
Toutefois, quels que puissent être
Pour les lieux qui nous ont vus naître
Les mouvements respectueux,
La vertu ne se sent point née
Pour voir sa gloire profanée
Par le vice présomptueux’,

wat natuurlijk niets anders was dan een oratio pro domo.

Gedurende de tienjarige afwezigheid des Groot-Priors was de vroolijke bende in den Tempel, hoewel ze haar aanvoerder miste, niet aan het treuren gegaan, maar had zich met buitengewone gelatenheid en zelfs met de gewone uitgelatenheid in zijne afwezigheid geschikt. Het Hôtel Boisboudran, door Chaulieu en zijne zuster bewoond, werd het vereenigingspunt der broederen in Epicurus en de beker ging er even lustig rond als voorheen in 't paleis van den Groot-Prior.

Na alles, wat boven omtrent den Hertog De Vendôme is medegedeeld, kan men er zich over verbazen, dat hij nog eene vrouw kreeg. En hij kreeg er inderdaad eene. De vrouw van den Hertog Du Maine, zuster van M. Le Duc, welke graag huwelijken mocht maken, had nog eene zuster, Mademoiselle D'Enghien, die niet zoo heel jong meer was (32 jaar)

(*) VIII, livre III.

en die bang werd, dat ze zou overblijven. Nu, daar moest men dan ook al heel bang voor zijn, als men ertoe besluiten kon, den vijf-en-veertigjarigen Vendôme te nemen met al zijne lasten en lusten, zooals hij reilde en zeilde. Maar ze nam hem in 1710. De Hertog sloot dit huwelijk vooral, om zijne ontredderde zaken weer in orde te brengen. Bij gelegenheid der plechtigheid werden er groote feesten gegeven natuurlijk. Ook de Tempel, hoewel de Groot-Prior toen nog afwezig was, deed zijn best. De Hertogin bracht er een bezoek en werd met bloemen en verzen ontvangen. Alle poëten zetten zich aan het werk. Wanneer men alle omstandigheden kent en alles weet, kan men niet nalaten om die bruiloftsliederen, gelijk om zoovele andere, te glimlachen. Palaprat zong de Hertogin toe:

‘Que dans le Temple on fit de feux de joye!
Du Boulevard jusques à Sainte Avoye,
Quel bruit! quels flots d'un peuple curieux;
Qui, vous voyant, s'écriait jusqu'aux cieux:
Oh! que de biens Vendôme nous envoye!
On prodigua les fleurs sur votre voie,
Et tous les soins que le respect emploie,
Soins, qui pour vous n'ont jamais brillé mieux
Que dans le Temple.
Si ces transports surent plaire à vos yeux,
Princesse à qui l'on compte pour aïeux
Plus de Héros qu'on n'en vit devant Troye,
Nous méritions une si noble proye.
Où pouvait-on placer le sang des Dieux
Que dans le Temple?’(*),

en den Groot-Prior zond hij eene ballade met het telkens herhaalde refrein:

‘Jamais au Temple on n'a vu telle fête.’

Chaulieu, wiens Muze vrij wat hooger vlucht nam dan die van den armen Palaprat, wist natuurlijk heel goed, dat de liefde met dit zonderlinge huwelijk niets te maken had en dat hij toch niet kon zwijgen bij deze gelegenheid. Hij redde zich aardig uit den brand. Hij liet het Huwelijk de Liefde de les lezen, dat deze laatste nog zulke ouderwetsche ideeën kon koesteren. Hoe kon ze zich inbeelden, dat ze bij het huwelijk onmisbaar was! Die opvatting was opperbest voor burgerlui, maar - we zijn met deze eigenaardige beschouwing reeds midden in de ideeën der 18de eeuw - voor een Vendôme, voor zulke hooge personages! Fi donc!...

‘Près de Sceaux, sur la fin du jour,
L'Amour rencontra l'Hyménée:
Bonjour, frère, lui dit l'Amour;
D'où venez-vous, de fleurs la tête couronnée

(*) V. 217.

Avec ce nuptial atour?
Je viens de célébrer une grande journée;
D'unir deux illustres coeurs par les noeuds les plus doux.
Quoi donc, dit l'Amour en courroux,
Mépriser ainsi ma puissance
Eh! depuis quand oubliez-vous
Que c'est à ma seule présence
Qu' Hymen doit tous ses agréments;
Que sans moi, point d'heureux moments;
.....
Où vas-tu, pauvre Enfant,
Chercher ces vieux discours?
Laisse ces lieux communs à tant de Rimeurs fades....
.....'

Daarop volgt dan eene opsomming van de voortreffelijkheden en de schitterende hoedanigheden der beide echtelingen, waarna Hymen eindigt:

'Tu vois bien maintenant, Amour, qu'en telle affaire
Nous n'avons pas besoin de toi ni de ta mère.
Gardez l'attirail qui vous suit
Pour quelque noce du vulgaire'(*).

Vendôme trok spoedig na zijn huwelijk weer naar Spanje, waar hij door den slag bij Villaviciosa de ontredderde zaken van Filips V herstelde. Hij stierf er in 1712 aan eene indigestie, die hij zich op den hals haalde door het eten van te veel visch, waarvan hij een dol liefhebber was. Zijne vrouw stierf zes jaar na hem ten gevolge van... misbruik van sterken drank. Zonderlinge hartstocht voor eene van de hoogst geplaatste vrouwelijke personages uit de deftige omgeving van den grooten Lodewijk, die trouwens toen reeds het moede hoofd ter ruste had gelegd. Er waren wel meer dames in dien tijd, die aan hetzelfde euvel mank gingen: de vrouw van den Regent bedronk zich drie of vier maal per week; ten minste, dat vertelt hare schoonmama, de bekende Liselotte!

Toen de Groot-Prior in 1715 in den Tempel was teruggekeerd, begon hij daar het oude leven weer te leiden. In deze laatste periode van zijn bestaan waren er, de patriarchen als Chaulieu b.v. uitgezonderd, nieuwe gezichten om zijn disch verschenen. We zullen thans niet opnieuw stilstaan bij alle meer of minder bekende persoonlijkheden, welke we in het gezelschap van den Tempel aantreffen tijdens het Regentschap: De Chateauneuf, Voltaire's peet; De Bussy, later bisschop van Luçon en lid der Académie,

'Ornement de la bergerie,
Et de l'Église et de l'Amour
.....
Galant prieur de Trigolet
Très aimable et très frivolet'(†);

(*) Chaulieu, I, 178.
(†) *Lettre de Voltaire à M. l'abbé de Bussy*, 1716.

De Caumartin, mettertijd bisschop van Blois; den ridder D'Aydie, den 'bailli' De Froullay(*), den Hertog D'Aremberg, den president Hénault, wiens naam onafscheidelijk verbonden is aan dien der Markiezin Du Deffand en dien Voltaire noemde:

> '.... l'un des meilleurs suppôts
> Du Dieu que le buveur adore'(†).

Wij zullen het te minder doen, omdat tijdens het Regentschap de Tempel meer op den achtergrond geraakte: het Palais-Royal, de zetel van den Regent, die den Groot-Prior benijdde, dat hij jarenlang smoordronken naar bed was gebracht, trad meer op den voorgrond en erfde de reputatie van het vroegere vereenigingspunt der epicuristische bende. Toch moeten we nog een enkel woord wijden aan den jongen man, die de bijeenkomsten in den Tempel met zijne tegenwoordigheid en de scherts zijner geestige muze opvroolijkte en die alzoo als het ware de verbindingsstreep is tusschen de libertijnen der 17de eeuw en de vrijdenkers der achttiende. Ik bedoel den jongen Arouet of, om hem maar dadelijk te noemen bij den naam, dien hij later aannam en zoo beroemd maakte, Voltaire.

Voltaire was al zeer vroeg, op twaalfjarigen leeftijd (1706), door den Abt De Châteauneuf in den Tempel geïntroduceerd, want op school had hij reeds de aandacht getrokken door zijn aanleg voor de poëzie. Men gevoelt, welk fraai gezelschap de heeren van den Tempel waren voor zulk een jong baasje; maar hij kwam er aanvankelijk alleen in de vacanties of wanneer hij een dag vrijaf had. Hij maakte er o.a. kennis met Chaulieu, wien hij later schreef: 'Monsieur, vous avez beau vous défendre d'être mon maître, vous le serez, quoi que vous en disiez'(§). Toen de schooltijd achter den rug was, had papa Arouet zijn zoon zoo gaarne in de rechten zien studeeren; maar de jonge wildzang hield veel meer van de muzen en zocht liever 't gezelschap van La Fare, Courtin, Servien, De Sully en de andere broederen en was uit de bijeenkomsten in den Tempel met geen stok meer weg te slaan. Dit was nog gedurende de afwezigheid van Vendôme en eerst na den dood van Lodewijk XIV leerde Voltaire den Groot-Prior, 'l'altesse chansonnière', kennen en zijne gunst verwerven. Niet alleen gansche dagen, maar ook heele of halve nachten bracht de jonge dichter in den

(*) D'Aydie of Daydie, zoo bekend door zijne verbintenis met de geestige Circassische, Mlle Aïssé, die onder zulke romantische omstandigheden naar Parijs kwam en door hare correspondentie eene plaats inneemt onder de beroemde vrouwen der 18de eeuw, was onafscheidelijk van De Froullay. Voltaire noemt die beiden, niet zonder een zweem van ironie, 'les deux chevaliers sans peur et sans reproche'. Om de laatste qualificatie te verdienen, geleken ze te veel op het portret van Guy Patin (zie over hen o.a.: *Revue des Deux Mondes*, 1874, 1er Septembre).

(†) *Lettre de Voltaire à M. le président Hénault*, 1729.

(§) *Lettre à M. l'Abbé de Chaulieu*, 20 juin 1716.

Tempel door en hij maakte er gedichten tegen La Fare en Chaulieu op. Om verschillende redenen - onze Arouet leerde in het vroolijk gezelschap, dat hij bezocht, meer dwaze dan wijze streken - vond de oude notaris, zijn vader, het nuttig hem uit Parijs te verwijderen en zoo kwam hij (1713) in Den Haag als page bij den Franschen gezant, den Markies De Châteauneuf, broeder van den Abt, die toen trouwens reeds overleden was. Daar maakte hij het al niet veel beter. Hij had er o.a. een liefdesavontuur met de schoone 'Pimpette', de al te bekende dochter van de eveneens al te bekende Mad. Du Noyer, welke jeugdige schoone ook al betrekkingen had gehad met den held der Camisards Jean Cavalier en welke den blijspeldichter Guyot de Merville als opvolger van Voltaire in hare gunst liet deelen.

Toen Voltaire in 't laatst van 1713 weer te Parijs teruggekeerd was, zocht hij natuurlijk het oude gezelschap in den Tempel weer op. Chaulieu presideerde nog steeds gedurende de afwezigheid van Vendôme.

'Le brillant abbé de Chaulieu',

zoo zong Voltaire later van hem in zijn *Temple du Goût*,

'Qui chantait en sortant de table.
.....
Sa vive imagination
Prodiguait dans sa douce ivresse
Des beautés sans correction
Qui choquaient un peu la justesse
Mais respiraient la passion'(*).

De oude heer was altijd even jeugdig en zijne makkers schenen gelijk hij met het klimmen der jaren wel hunne haren, maar niet hunne streken te verliezen. Voortdurend boden hunne zeden aan jongelui als Voltaire en anderen een weinig stichtelijk voorbeeld en hunne vrije gedachten, hun godsdienstig scepticisme, hun geringe eerbied voor bestaande instellingen, zelfs voor den ouden Koning, waren weinig geschikt, om een jongmensch als Voltaire, die van nature spotziek was, op te leiden tot een eerzaam burger, geschikt tot het inventariseeren van inboedels en het opmaken van notarieele akten. Dat men de heeren in den Tempel zoo ongemoeid hun gang liet gaan, hadden ze stellig voor een groot deel te danken aan de omstandigheid, dat ze onder de vleugels der Vendômes stonden, die, ten minste voor zoover den oudsten der beide broeders betrof, bij Lodewijk XIV nog al een potje konden breken, gelijk we zagen. Bovendien, ze waren er nu eenmaal en men duldde hen uit sleur, terwijl trouwens ook de algemeene geest in 't laatst der regeering van den grijzen monarch vrij wat veranderd was. Daarbij kwam nog, dat Parijs Versailles niet was

(*) *Oeuvres de Voltaire*, VIII, 572.

en Lodewijk de hoofdstad zoo min mogelijk met zijne tegenwoordigheid vereerde(*).

Toen de Groot-Prior na den dood van Lodewijk zich weer in den Tempel vestigde, liet hij aanvankelijk des avonds zijn souper bij Chaulieu aan huis brengen en peuzelde en pooide er tot diep in den nacht; maar weldra opende hijzelf weer zijne tafel in zijn eigen paleis. Daar werd gelijk vroeger geslempt en geredeneerd; Voltaire deed dapper mee en bezong den Groot-Prior, zooals Chaulieu en La Fontaine het weleer gedaan hadden, eerbiedig en zich toch alle mogelijke vrijheden veroorlovende, zooals b.v. blijken kan uit de dichtregelen, die hij hem in 1717 toezond van het kasteel Saint-Ange en waarin hij hem vergelijkt met Frans I, met wien Vendôme volgens Voltaire zelfs dingen gemeen had, die we hier maar niet noemen zullen(†). In den brief, dien hij (1716) te Sully aan den Groot-Prior schreef, geeft hij o.a. de volgende aardige portretten van den Abt Courtin en van zichzelven:

> 'L'un gras, rond, gros, court, séjourné,
> Citadin de Papimanie,
> Porte un teint de prédestiné,
> Avec la croupe rebondie.
> Sur son front respecté du temps,
> Une fraîcheur toujours nouvelle
> Au bon doyen de nos galants
> Donne une jeunesse éternelle.
> L'autre dans Papefigue est né;
> Maigre, long, sec, et décharné,
> N'ayant eu croupe de sa vie,
> Moins malin qu'on ne vous le dit
> Mais peut-être de Dieu maudit,
> Puisqu'il aime et qu'il versifie'(§).

Of Voltaire wel zoo dapper meedronk, als hij meeredeneerde, is te betwijfelen, daar hij weinig verdragen kon en niet onmatig was, zoodat hij er wel voor gezorgd zal hebben niet onder tafel te rollen, waar sommige der heeren dikwijls terechtkwamen(**). De onderwerpen,

(*) Misschien ook wel begreep Lodewijk XIV met eene stille verzuchting, dat er toch niets aan te veranderen viel. In de gedenkschriften van de moeder van den Regent, de goedronde Liselotte, komt althans de volgende aanteekening voor: 'Quand le roi voulait punir des gens libertins, Fagon' - dat was zijn dokter - 'lui tenait de plaisants propos; il lui disait: On a fait l'amour longtemps avant que vous fussiez au monde, et cela durera toujours; vous ne sauriez l'empêcher, et quand je vois des prédicateurs en chaire parler et crier contre ceux qui font l'amour, je songe que c'est comme si quelqu'un de ma profession allait dire à un homme bien enrhumé: Ne toussez point, ne vous mouchez point. Les jeunes gens sont pleins d'humeur; il faut qu'elle sorte d'une manière ou d'une autre. Le roi ne pouvait s'empêcher d'en rire.' (*Mém. de Mad. mère du Regent; Bibl. des Mémoires par Barrière*, I, 341). De 'jongelui' in den Tempel waren echter wel een beetje heel ver over de vlegeljaren heen!

(†) Voltaire, X, 240. *Lettre au grand-prieur.*

(§) Voltaire, XXXIII, 37. *À.M. le Prince de Vendôme.*

(**) De matigheid was, helaas! niet de hoofddeugd, die in den Tempel betracht werd, wat Palaprat, die altijd dacht aan zijn slecht betaald jaargeld, deed zeggen: 'Dans cette maison on ne peut mourir que d'indigestion ou d'inanition.'

die aan den disch behandeld werden, waren verschillend en ongelijk getint, naarmate het vroeger of later in den avond was. Men begon met literarische onderwerpen en kruidde zijne gesprekken met Attisch zout; Voltaire erkent zelf, dat hij b.v. voor zijn *Oedipus* veel te danken had aan de nuttige wenken, hem in den Tempel gegeven: 'Je me souviens bien des critiques que monsieur le grand-prieur, et vous, me fîtes dans un certain souper chez M. l'abbé de Bussy. Ce souper-là fit beaucoup de bien à ma tragédie, et je crois qu'il me suffirait pour faire un bon ouvrage de boire quatre ou cinq fois avec vous'(*). Naarmate echter de wijn in den man en de wijsheid in de kan liep, werd het Attisch zout meer en meer grofkorrelig en ontbrak het ook niet aan libertijnsche gesprekken, waarin het overgeleverde geloof met zoovele andere vooroordeelen over één kam werd geschoren(†).

Dat de Groot-Prior met den Regent op goeden voet leefde, behoeft, na al wat reeds gezegd is, geen betoog. Ze vermaakten zich op hunne manier dikwijls te zamen en dat het daarbij niet malsch toeging, zal ieder gelooven, die weet, van welk hout de beide broederen in Bacchus en Venus gesneden waren. 'De Groot-Prior', zegt Saint-Simon(§), 'boezemde (den Regent) in hooge mate ontzag in, ofschoon hij door ieder veracht en verlaten was *et réduit à souper tous les soirs avec des bandits sans état et sans nom.*' Eene prachtige qualificatie voor Voltaire en de andere heeren! Maar Saint-Simon nam het niet altijd zoo nauw. De Regent had overigens nog eene bijzondere reden, om met Vendôme op goeden voet te blijven: hij vond het groot-prioraat een begeerlijk baantje voor een zijner bastaarden, 'le chevalier d'Orléans', en wist inderdaad gedaan te krijgen, dat de Groot-Prior, die vol schulden zat, hem zijne waardigheid tegen eene rente van 25,000 daalders afstond ten behoeve van dien zoon. De zaak was beklonken buiten den Grootmeester op Malta om; maar deze durfde niet tegenspartelen en bekrachtigde het contract. Het fraaiste van de zaak was, dat Vendôme nu nog naar eene vrouw uitzag. Barbier verhaalt zelfs in zijn *Journal*, dat hij een goed oog had op de dochter van den bekenden Law en dat er sprake was van een huwelijk, waarbij de bruid 17 millioen zou aanbrengen. 'En argent', voegt Barbier erbij, eene zaak, die in dien tijd van scheurpapier niet van beteekenis ontbloot was. Law zou, altijd volgens Barbier, 3 millioen aan den Paus geven, om den Groot-Prior van zijne geloften ontheven te krijgen, 'en sorte que voilà le spirituel et le temporel en bonnes mains'. 't Waren echter slechts bloote praatjes; de Groot-Prior kreeg in 't geheel geene vrouw. Saint-Simon zegt, dat niemand iets van hem weten wilde, wat ook geen

(*) *Lettre à Chaulieu*, 20 juin, 1716.

(†) Men zie maar enkele producten van Voltaire uit dien tijd, o.a.: *À une dame un peu mondaine et trop dévote* (1715) (Volt. X 222); *À. Madame de G.*, waarin o.a. sprake is van 'la chimérique histoire d'un double Testament' (X, 231)

(§) VIII, 385.

wonder was, ofschoon zijn broer indertijd toch ook nog terecht was gekomen. Bovendien schijnen de pauselijke eischen verbazend hoog geweest te zijn. Den 24sten Januari 1727 stierf Philippe de Vendôme, de laatste van zijn geslacht.

V.

Uit de voorgaande bladzijden is voldoende gebleken, dat de groote eeuw van Lodewijk XIV onder hare deftige vormen, in de breede plooien van haar staatsiekleed zonderlinge eigenaardigheden verborg en dat de wind, die te Parijs woei, vooral in het laatste gedeelte der regeering des ouden Konings, inderdaad een geheel andere was dan die, welke de windvaan te Versailles deed draaien. Wellicht maakt iemand de opmerking, dat in de vorige bladzijden te veel aandacht is geschonken, te veel waarde is gehecht aan wat men de ‘chronique scandaleuse’ van den tijd zou kunnen noemen. 't Is waar, men heeft b.v. bij de hedendaagsche beoordeeling van den Romeinschen keizerstijd en bij de pogingen tot rehabilitatie van Tiberius, Nero en anderen aan een Suetonius verweten, dat hij te weinig de groote lijnen der historie in het oog heeft gevat en zich te veel verdiept heeft in de onverkwikkelijke détails van het particuliere leven der personen, welker levensbeschrijving hij zich tot taak stelde, en te recht mag gezegd worden, dat het voor de beoordeeling van de beteekenis van een Peter den Groote voor de historie van Rusland er per slot van rekening weinig toe doet, of hij des avonds nuchter of dronken was, van eene Katharina de Tweede, of ze te veel ophad met de mooie grenadiers harer garde of niet; de chronique scandaleuse maakt de groote geschiedenis niet. Dat alles neemt echter niet weg, dat sommige bijzonderheden, die ons op het spoor kunnen brengen van fijne, haast onmerkbare vezels, die later, vertienvoudigd, als grootere draden door het weefsel der geschiedenis zullen loopen en mede de stramien zullen uitmaken, waarop ze hare tafereelen borduurt, de moeite waard zijn nauwkeuriger bekeken te worden; in dat opzicht is er zeker niets zoo klein, of het verdient de aandacht van den beoefenaar der historie.

Tot nu toe hielden we ons meer bijzonder bezig met de uiterlijke levensomstandigheden, met de ‘faits et gestes’ van de personen, die het onderwerp onzer beschouwing uitmaakten, en slechts terloops vermeldden we hier en daar in den samenhang van het verhaal hunne meeningen en de richting, welke ze bewust of onbewust, met voorbedachten rade of instinctmatig, vertegenwoordigen. We willen deze studie besluiten met eene meer opzettelijke vermelding nog der eigenaardige denkbeelden, die zij waren toegedaan, en daaruit de overtuiging putten, die we reeds vroeger uitspraken, dat de leden van het gezelschap van den Tempel de voorloopers waren der sensualistische philosofen der 18de eeuw. Met opzet stonden we tot nu toe niet meer in 't bijzonder stil bij Chaulieu, dien men met recht den Anacreon van

den Tempel heeft genoemd, omdat we juist aan zijne persoonlijkheid en aan zijne werken dat laatste deel van onze beschouwingen wenschten vast te knoopen. Hij toch was de patriarch van het gezelschap, de man, die bij den aanvang der nieuwe eeuw in zijn krachtigen, steeds frisschen ouderdom de traditie der vorige eeuw bewaarde en toch zonder moeite zich in den nieuwen tijdkring bewoog; het type van den epicurist, den 'mondain', gelijk men zich dien voorstelt, wanneer men aan de salons der achttiende eeuw en hunne eigenaardige figuren denkt. Bovendien was Chaulieu, hoewel een trouw vriend van den Groot-Prior en van La Fare, Chapelle en de andere broederen in Bacchus en in zijne jeugd wellicht even onstuimig en wild als zij, in zijne latere dagen de meer gematigde man en in de wereld steeds de fijnbeschaafde salon-abt, 'voluptueux', niet 'débauché', om zijne eigen woorden aan te halen, die de uitersten over 't geheel wist te vermijden en die daarom als het gemiddelde kan gelden van het gezelschap, waarvan in de vorige bladzijden sprake was en dat bij al zijne minder verkwikkelijke eigenschappen er ook andere bezat, die inderdaad, gelijk de gansche uit zijn geest gesproten achttiende-eeuwsche maatschappij, een aangenamen indruk maken, den indruk van iets gezelligs, iets kalms, iets aristocratisch in den meest gunstigen zin van het woord, dat onze negentiende eeuw met hare democratische manieren mist.

Guillaume Anfrie de Chaulieu was in 1639 te Fontenay-en-Vexin geboren. Saint-Simon, die op het punt van geboorte heel kitteloorig was, zegt, dat Chaulieu 'beweerde' van adel te zijn; maar reeds in 1745 heeft de Abt D'Estrées bewezen, dat de familie der Anfrie's, heeren van Chaulieu, van adel was, vóórdat ze tot de magistratuur behoorde(*). Zijn vader was rentmeester te Rouaan met den personeelen titel van staatsraad. Chaulieu studeerde te Parijs en maakte daar onderscheiden aanzienlijke kennissen, die hem later met de groote wereld, waarin hij zoo gaarne verkeerde, in aanraking brachten, o.a. de zoons van den Hertog De La Rochefoucauld, den schrijver der *Maximes*, en den Abt De Marsaillac. Hij nam, zonder juist tot priester gewijd te zijn, gelijk zoovele jongelieden uit zijn tijd, het geestelijk gewaad aan, dat toegang gaf tot de hoogste kringen en dat te gelijk een middel was, om met behulp van eenige protectie allerlei winstgevende baantjes of sinecures te verwerven, gelijk dan ook Chaulieu - we zagen het elders reeds - van zijne verschillende prebenden (hij was o.a. prior van Saint-George op 't eiland Oléron) een niet onaardig inkomen trok. Van zijne eerste jaren is niet veel bekend; alleen weten we, dat hij reeds vroeg in aanzienlijke kringen verkeerde en er bijzonder in trek was. Zijne intieme betrekkingen tot de familie der Bouillons hadden hare oorzaak in bijzondere omstandigheden. Zijn vader

(*) 'Circonstance réputée honorable', zegt Sainte-Beuve, die deze bijzonderheid vermeldt. Zie overigens ook: *Êloge de Chaulieu terminant l'Avertissement de l'Édition de* 1732. Oeuvres de Chaulieu, II, 313.

had nl. als zaakgelastigde gefungeerd voor de Koningin-Moeder en Kardinaal De Mazarin bij de onderhandelingen over den ruil van het vorstendom Sédan, dat Frédéric Maurice de la Tour, Hertog van Bouillon en Heer van Sédan, de oudste broeder van den grooten Turenne (hij stierf in 1652), afstond voor de hertogdommen Château-Thierry en D'Albret en de graafschappen Auvergne en Évreux. Deze teere zaak wist de oude Chaulieu met zooveel tact tot een goed einde te brengen, dat beide partijen hoogst tevreden over hem waren en hij daardoor vooral hoog in de gunst der Bouillons kwam te staan. Toen later (1686) de Hertog van Bouillon - de zoon ditmaal - bij gelegenheid van de vergrooting en den uitleg van het park van Navarre een lap land noodig had, die aan de Chaulieu's behoorde, wist de Abt, die thans als middelaar optrad, ook deze zaak natuurlijk geheel tot genoegen zijner hooge begunstigers te leiden; daardoor werd de vriendschap nog inniger. Onze Abt verkeerde toen trouwens reeds lang bij den Hertog en de Hertogin aan huis en had er gelegenheid gehad allerlei mannen van beteekenis te leeren kennen, o.a. de Vendômes, met wie hij eene zeer innige vriendschapsbetrekking aanknoopte. Hij was er ook in aanraking gekomen met den Markies De Béthune, zwager van Jan Sobieski, - ze waren beiden met dochters van den Markies D'Arquien gehuwd - die in 1675 als buitengewoon gezant naar Polen gezonden werd, om zijn zwager, die in 1674 tot koning was gekozen, te complimenteeren. Chaulieu vergezelde Béthune op die reis en schijnt zich er gouden bergen van voorgespiegeld te hebben, gelijkt blijkt uit de in 1850 voor het eerst uitgegeven *Lettres inédites de Chaulieu*(*). Het viel hem echter tegen. Hij bracht een mooien ring mee terug, dien de Koning van zijn eigen vinger genomen en hem gegeven had, maar werd geen zaakgelastigde of resident van den Koning te Parijs, zooals hij gehoopt had. Indien hij vóór zijne reis nog niet volleerd was in de kunst van drinken, dan heeft hij het zeker in Polen geleerd, want uit zijne brieven blijkt, dat hij voortdurend moest banketteeren met de Poolsche edelen, die voor geen klein geruchtje vervaard waren. Het was vooral na zijne terugkomst uit Polen, dat hij zich nauwer aansloot bij de gebroeders Vendôme en onbeperkt administrateur werd van hunne gemeenschappelijke financiën. Dat rentmeesterschap bracht hem op den duur weinig eer aan, gelijk we reeds terloops vermeld hebben. Saint-Simon, die over 't geheel in zulke gevallen niet heel barmhartig is, noemt Chaulieu(†): ‘un agréable débauché, de fort bonne compagnie’, die gemakkelijk een lief vers maakte, die veel in de groote wereld verkeerde en met wiens godsdienst het maar zóó zóó stond. Dat hij op 't punt van eer niet veel sterker was dan op dat van het geloof, bleek volgens Saint-Simon hieruit, dat hij met den Groot-Prior den Hertog De Vendôme zou heb-

(*) Zie ook Sainte-Beuve, *Lundis*, I, 453.
(†) XI, 301.

ben bestolen. Dat is een leelijk woord! Elders(*) zegt hij, dat de Groot-Prior ‘faisait siens les revenus de son frère et en donnait quelque chose à l'abbé de Chaulieu’. Dat klinkt minder leelijk, maar mooi is 't nog niet. Het is moeilijk, nu nog het ware licht te doen schijnen in deze zaak en uit te maken, in hoever Chaulieu beschuldigd kan worden van misbruik van vertrouwen. Hoe het ook zij, zeker is het, dat de Vendômes lang in gemeenschap van goederen hadden geleefd en dat Chaulieu steeds hun raadsman was geweest: stellig eene zware verantwoordelijkheid in zulk een rotten boedel! Toen de broeders eindelijk ruzie kregen, ging Chaulieu met den Groot-Prior mee. Dat is al wat er nog van te zeggen valt. Dat Chaulieu, de epicurist, de wereldling, onbekwaam was, om zaken te doen, kan overigens niet gezegd worden. Hij was

> ‘noyé dans les plaisirs, mais capable d'affaires’,

gelijk hij getuigt in het portret, dat hij van zichzelf geeft in een *Épitre à M. le marquis de la Fare qui m'avait demandé mon Portrait* (1703)(†). Dit brengt ons vanzelf op zijne persoonlijkheid.

In het eerste der beide kleine deeltjes, die zijne werken bevatten(§) (ze zijn gebonden in keurig kalfsleeren omslag, verguld op snee, met blauw zijden lintjes als bladwijzer, volkomen passende op een toilettafeltje in een achttiende-eeuwsch boudoir), boekdeeltjes, welker uiterlijk geheel in overeenstemming is met den galanten inhoud vol goden en godinnen, in allen deele het kenmerk dragende van den tijd, waaruit ze afkomstig zijn, staat het portret van Chaulieu. Gelijk alle poëten van die dagen, welke zich aan 't hoofd hunner werken lieten vereeuwigen door graveerstift of etsnaald, - en wat goed in den regel! - vertoont de buste van onzen dichter zich gedrapeerd in de plooien van een wijden mantel, die schilderachtig los over zijne schouders hangt. Zijn hoofd is gedekt met de traditioneele allongepruik, die een geestig gelaat omlijst, waaraan een hoog voorhoofd en een paar groote, welgevormde oogen, niettegenstaande hunne eenigszins droomerige uitdrukking, een voorkomen van groote schranderheid geven. De neus, die beneden eerder breed dan smal is, en de eenigszins dikke onderlip geven een trek van zinnelijkheid aan het gansche gelaat, de laatste ook een zweem van spotzucht. Hoewel het geheele gezicht niet bepaald den indruk geeft van welgedaanheid, teekent toch de welgevulde plooi onder de kin den epicurist, die zich de heerlijkheden dezer aarde wel laat smaken. Wat zijn karakter betreft, Chaulieu beschrijft zichzelf in bovenbedoeld portret als volgt:

> ‘Avec quelques vertus j'eus maint et maint défaut:
> Glorieux, inquiet, impatient, colère,
> Entreprenant, hardi, très-souvent téméraire;
> Libre dans mes discours, peut-être un peu trop haut,

(*) II, 9.
(†) Chaulieu, I, 182.
(§) Ik maak gebruik van de uitgave van Gosse in Den Haag, 1777.

Confiant, naturel et ne pouvant me taire
Des erreurs qui blessaient devant moi la raison;
J'ai toujours traité de chimère
Et les dignités et le nom.'
.....

In denzelfden geest zegt hij elders in zijn É*pitre à Damon*:

'Je sais que partisan d'une austère sagesse,
Que nourri de l'esprit d'Épicure et Lucrèce
Tu penses que le sage avec tranquillité
Laisse couler en paix cette suite d'années
Dont nous font, en naissant, présent les destineés;
Qu'il ne doit, occupé de son oisiveté,
S'embarrasser des soins de la chose publique,
Mais goûter à longs traits la molle volupté
Loin du tourbillon politique.'

Dus geen streven naar roem en naar eerambten, geen bemoeien met de troebele staatszaken. Dat was den volgeling van Epicurus onwaardig: *Sapiens non accedat ad Rempublicam.*

'J'étais',

zoo gaat hij voort zichzelven te teekenen,

'J'étais pour mes amis l'ami le plus fidèle
Que nature ait jamais formé;
Plein pour leurs intérêts et d'ardeur et de zèle
Je n'épargnai pour eux périls, peines, ni soins.
J'entrai dans leurs projets, j'épousai leur querelle
Et je n'eus rien à moi dont ils eurent besoin.'

Ook in dit opzicht was Chaulieu een oprecht discipel van den meester; want ook Epicurus leerde, dat de vriendschap het hoogste goed is: de vriendschappelijke verbinding met anderen immers brengt zulk een aangenaam gevoel van zekerheid teweeg, dat ze de hoogste genietingen ten gevolge heeft, en daar nu deze verbinding slechts van duur kan zijn, wanneer de vrienden elkander liefhebben als zichzelven, zoo wordt de gelijkheid der vriendschap en der eigenliefde door de laatste zelve geëischt(*).

'Libertin et voluptueux;
Avide de projets, cependant paresseux;
Noyé dans les plaisirs, mais capable d'affaires
Accort, insinuant, et quelquefois flatteur....',

aldus vervolgt Chaulieu zijn portret. Wat de laatste penseelstreek betreft, ze geeft een trek weer, dien we bij alle poëten van dien tijd waarnemen, welke door banden der vriendschap of door die van het eigenbelang aan den eenen of anderen onder de grooten der aarde ver-

(*) Zeller, III, 461.

bonden waren. Men kan overigens niet zeggen, dat Chaulieu in zijne vleierij grof werd en zich laag of kruiperig aanstelde; met Sainte-Beuve mag men toegeven, dat hij over 't geheel zijne waardigheid wist te bewaren, al stemde hij zijne snaren wel wat al te hoog, wanneer het gold den lof der Vendômes te bezingen. In de dichtkunst erkent hij Chapelle als zijn meester:

> ‘Chapelle, par malheur, rencontré dans Anet,
> S'en vint infecter ma jeunesse
> De ce poison fatal qui coule du Permesse.
> .....
> Cet esprit délicat, comme moi libertin,
> Entre les amours et le vin
> M'apprit sans rabot et sans lime
> L'art d'attaquer facilement
> Sans être esclave de la rime
> Ce tour aisé, cet enjouement
> Qui seul peut faire le sublime.’

Voor Chaulieu - hij was ook in dat opzicht een echt man van de wereld - was de poëzie slechts een spel, een vermaak, een der bloempjes, die langs den weg groeien, om de wandelingen door het leven te veraangenamen. Hij wil, voor nog zooveel niet, voor een poëet van beroep gehouden worden. In de voorrede, die hij kort voor zijn dood schreef, om te dienen bij eene mogelijke uitgave zijner werken, - de eerste editie verscheen in 1724 - zegt hij, dat de talenten een geschenk der natuur zijn, waarop een man van de wereld zich niet moet laten voorstaan. Hij schrijft dan ook geene voorrede, om, gelijk een auteur van beroep, zijn werk bij het publiek in te leiden, maar om eene toelichting te geven bij den inhoud en - hier komt de aap uit de mouw! - om toch vooral den lezers aan het verstand te brengen, dat hij het niet zoo erg gemeend heeft, als men uit sommige zijner gedichtjes wel zou kunnen opmaken. Precies dezelfde voorzorg, die hij neemt in 't vervolg van zijn portret, als hij zegt:

> ‘... les gens de bien quelquefois en erreur
> .... trompés par la vraisemblance,
> Assez souvent m'ont reproché
> Que, galant, sans être touché
> Je n'avais de l'amour que la seule apparence
> .....
> ... que dans mes écrits, avec trop de licence,
> J'ai dogmatisé l'inconstance
> Et prêché l'infidélité
> .....
> J'étais né vertueux; j'eusse été plus fidèle
> Que ne fut jamais Céladon,
> Que j'avais pris pour mon modèle;
> Mais qui ne deviendrait fripon
> Parmi ce peuple d'infidèles....’

Ja, stellig was het een zwaar werk, in eene omgeving als die van den Tempel een vrome Jozef te blijven, in den Tempel, waar volgens Chaulieu - hij zegt dit, nota bene, in een schrijven aan de Hertogin De Bouillon, waarin hij haar uitnoodigt bij hem te komen dineeren in gezelschap van Ninon de l'Enclos, De Châteauneuf en den Abt Têtu, - 'toutes les vertus habitent à la chasteté près qui n'y a jamais mis le pied; vertu froide, et qui ne subsiste qu'autant de temps qu'elle n'est point attaquée'(*).

Gelijk het Chaulieu ging, zoo ging het den heeren libertijnen meer op hun ouden dag: zoolang ze jong waren en te midden van den roes der vermaken leefden, zagen ze niet zoo nauw op wat ze zeiden en deden; maar op rijperen leeftijd en vooral in het gezicht van het naderend einde was er menigeen, die de wereld en wellicht zichzelf gaarne wilde wijsmaken, dat hij het vroeger niet zoo erg gemeend had. Toen Lulli gevaarlijk ziek lag, ried zijn biechtvader hem aan, de partituur eener opera, die hij in portefeuille had, te verbranden. De componist deed het, maar kwam weer bij. Vendôme vond het zoo jammer, dat nu die schoone muziek verloren was. 'Wees maar niet bang,' zei Lulli, ''k had er eene kopie van.' Misschien echter was de kopie er ook nog wel bij ingeschoten, als het nog wat erger geknepen had! In de bedoelde voorrede verdedigt Chaulieu zich meer in het bijzonder met betrekking tot drie gedichtjes, die de eerste plaats in zijne verzameling innemen: *Les trois façons de penser sur la Mort.* De eerste wijze is in den geest van den waren Christen, de tweede in dien van den deïst, de derde in dien van den volgeling van Epicurus. Hij heeft de gedichtjes slechts gemaakt als een spel, als dichtproeven, en hij bezweert de verstandige lieden, hem niet te veroordeelen naar den schijn, als zouden in die laatste twee stukjes zijne eigen denkbeelden zijn neergelegd. Chaulieu mag zeggen, wat hij wil: het derde, dat in den geest van Epicurus is opgesteld, is opgedragen aan de Hertogin De Bouillon en draagt in alle opzichten de kenmerken van eene geloofsbelijdenis:

'Aux pensers de la mort accoutume ton âme;
Hors son nom seulement, elle n'a rien d'affreux;
Détaches-en l'horreur d'un séjour ténébreux,
De démons, d'enfer et de flamme,
Qu'aura-t-elle de douloureux?
La mort est simplement le terme de la vie,
De peines ni de bien elle n'est point suivie:
C'est un asyle sûr, c'est la fin de nos maux,
C'est le commencement d'un éternel repos
.....
Ce n'est qu'un paisible sommeil
.....
Ainsi l'on peut passer avec tranquillité,
Les ans que nous départ l'aveugle destinée,
Et goûter sagement la molle oisiveté
D'une paresse raisonnée.'

(*) II, 174.

Hij moge later beweren, dat hij in deze regels slechts heeft willen schertsen, dat hij alleen gehoor heeft gegeven aan eene dartele dichtluim, Chaulieu heeft zijn geheele leven lang in de practijk toegepast, wat hij hier in theorie verkondigde; dat is zeker. En waar hij eindigt met eene lofrede op den wijzen Epicurus, kan men zien, dat ze uit den grond van zijn hart welt:

‘Cet esprit élevé, qui, dans sa noble ardeur,
S'envola par-delà les murailles du monde,
Affranchit les mortels d'une indigne terreur
Et bannit, le premier, de la machine ronde
Les enfants de la peur, le mensonge et l'erreur.’

't Is, of men Voltaire hoort spreken! En schrijft de Abt Courtin hem ook niet:

‘Fidèle ami, fidèle à ton maître Épicure,
Dans le parfait repos mettant tout ton bonheur,
Tu sais les lois de la sage nature,
Et braves les périls sans connaître la peur’(*),

waarop Chaulieu antwoordt:

‘Comme moi, vous aurez recours
Quelque jour aux leçons de la philosophie,
Qui ne déçut jamais le sage qui s'y fie,
Et dont j'ai souvent éprouvé le secours.
C'est elle qui me fait, avec tranquillité,
Regarder fixement le terme de la vie.
Occupé seulement du soin de ma santé,
De goûter à longs traits ma chère liberté
Qu'une foule d'erreurs m'a si longtemps ravie,
L'avenir sur mon front n'excite aucun nuage,
Et bien loin de craindre la mort,
Tant de fois battu par l'orage,
Je la regarde comme le port
Où je n'essuierai plus tempête ni naufrage’(†).

Dat is heel mooi gezegd, maar dat zijn geene gedachten van een vroom, orthodox Christen: dat is de geloofsbelijdenis van een achttiende-eeuwsch vrijdenker, van een epicurist, die zijn best doet, vrij van alle zorgen, vrij van alle vrees dit aardsche leven te genieten en die zich niet veel bekommert om hetgeen hiernamaals zal komen. En nu moge de oude Chaulieu over al deze dingen een weinig anders gedacht hebben dan de jonge, zijne geheele levensbeschouwing en zijne geheele levenswijze waren ingericht naar de beginselen, welke hij in deze regelen verkondigde.

De ‘oude’ Chaulieu! Men durft het woord haast niet gebruiken. Werden ze wel oud, die vroolijke broeders, die den tijd trotseerden en die met het klimmen der jaren steeds levenslustiger schenen te worden?

(*) I, 109.
(†) I, 113.

Chaulieu vooral. Zou men niet meenen, dat men een brief van een jongmensch voor zich had, gericht aan het voorwerp zijner eerste liefde, wanneer men de volgende regelen leest: ‘Est-il rien de si amusant que vous? Est-il rien de si amoureux que moi? Qui jamais autre que vous a fait son amant fidèle et constant par le récit de ses friponneries? Combien de choses ai-je à vous dire! L'esprit s'épuise, mais le langage du coeur est intarissable. J'ai lieu de croire que vous ne vous ennuyez pas avec moi: appelez cela coquetterie, penchant, goût, plaisir, sympathie, volupté, amour, passion, amusement, amitié, je vous laisse le choix des armes et des noms.’ - Welnu, dat is een briefje van den ouden Abt De Chaulieu, die zoo goed als blind en bij de tachtig was, aan de bekende Mevrouw De Staal-Delaunay (toen nog gezelschapsjuffrouw bij de Hertogin Du Maine), voor wie hij eene liefde gevoelde ‘aussi vive qu'on peut en avoir à quatre-vingts ans’(*) en wie hij b.v. toezong - altijd op zijn tachtigste jaar -:

‘Je célèbre ta victoire,
Aveugle enfant, sur mon coeur.
Pour conserver la mémoire
De ta dernière faveur,
Je viens, captif, en l'honneur
De mon aimable vainqueur
Chanter un hymne à sa gloire.

Amour, je dois à ta mère
L'objet charmant que je sers,
Tu lui donnas l'art de plaire,
Et tant d'agréments divers,
Que tu m' as forgé des fers
Les plus doux, les plus légers
Qu'on ait forgés à Cythère.’(†).

Het behoeft ons volstrekt niet te verwonderen, dezen jeugdigen grijsaard of dezen grijzen jonkman elders te hooren zingen:

‘Quoi que nos docteurs puissent dire
Du bonheur que là-haut goûtent les bienheureux,
Le vrai paradis où j'aspire
C'est d'être toujours amoureux.’

Ook zou hij geen waardig volgeling geweest zijn van Epicurus, die den buik tot het uitgangspunt maakte van zijne gansche philosophie,(§), als hij ongevoelig geweest was voor het genot van de tafel:

‘Vive le plaisir de la table,
Et quiconque peut y rester,
Il n'est rien de si doux, rien de plus agréable
Et tout autre plaisir nous devrait moins tenter.’

(*) Mad. De Staal, *Mémoires* (*Biblioth. de Mém.* par Barrière, I, 97).
(†) Id., 99.
(§) Guyau, *Morale d'Épicure,* 32. Zie echter ook Zeller, IIII, 405 vv.

Vooral de epistels van La Fare aan hem en omgekeerd zijn dikwijls niets anders dan, 't is waar, zeer geestige, invitaties tot eene smulpartij: ‘Adieu, mon cher ami, *vale et bibe!*’ is 't beste, wat ze elkaar toewenschen. Dat het lekkere en luie leventje zijne schaduwzijde had, blijkt uit de aanvallen van jicht, waaraan Chaulieu van tijd tot tijd blootstond; maar hij nam ze als een waar philosoof op en, zoodra ze voorbij waren, maakte hij er geestige versjes op:

‘Le destructeur impitoyable
Et des marbres et de l'airain,
Le temps, ce tyran souverain
De la chose la plus durable,
Sape sans bruit le fondement
De notre fragile machine;
Et je ne vis plus un moment
Sans sentir quelque changement
Qui m'avertit de sa ruine.

Je touche aux derniers moments
De mes plus belles années!’(*),

zucht de poëet en hij klaagt over zijne zwakheden, om echter weldra met verruimd gemoed uit te roepen:

‘Mais quoi, ma goutte est passée;
Mes chagrins sont écartés;
Pourquoi nourrir ma pensée
De ces tristes vérités?
Laissons revenir en foule
Mensonge, erreurs, passions:
Sur ce peu de temps qui coule
Faut-il des réflexions?
Que sage est qui s'en défie!
J'en connais la vanité:
Bonne ou mauvaise santé
Fait notre philosophie.’

Is het nog noodig meer bewijzen aan te voeren voor het beweren, dat Chaulieu en zij, die dachten als hij, de ware voorloopers zijn van de apostelen van het sensualisme, van de philosofen der 18de eeuw, van een La Mettrie en een Helvetius? Alle verzen in de beide bundeltjes dragen er de onmiskenbare sporen van. Toen Chaulieu den Chevalier De Bouillon den epistel toezond, die met de volgende regelen aanvangt, was hij 74 jaar, maakte hij geene versjes meer als simpele dichtproeven en wist hij heel goed, wat hij zei:

‘Élève que j'ai fait en la loi d'Épicure;
Disciple, qui suit pas à pas,
D'une doctrine saine et pure
Et les leçons et les appas;

(*) *Sur la première attaque de goutte que j'eues en* 1695.

Philosophe formé des mains de la Nature
Qui sans rien emprunter de tes réflexions
Prend pour guide les passions!
Et les satisfait sans mesure....
.....
Heureux libertin, qui ne fait
Jamais rien que ce qu'il désire
Et désire tout ce qu'il fait!
Chevalier, c'est peu qu'au Temple
Je t'aie appris comment dans la belle saison,
Avec des talents de plaire
Un homme sage doit faire,
D'amour et de plaisirs une douce moisson:
Mais il faut que mon exemple,
Mieux qu'une stoïque leçon,
T'apprenne à supporter le faix de la vieillesse....',

en hij legde wel degelijk zijne eigen overtuiging en die zijner broederen in Epicurus neer in deze andere verzen uit hetzelfde gedicht:

'Heureux, qui se livrant à la philosophie,
A trouvé dans son sein un asyle assuré
Contre ces préjugés dont l'esprit enivré
De sa propre raison lui-même se défie;
Et, sortant des erreurs où le Peuple est livré,
Démêle, autant qu'il peut, les principes des choses;
Connaît les noeuds secrets des effets et des causes:
Regarde avec mépris et la Parque et Caron
Et foule aux pieds le bruit de l'avare Achéron!'(*)

Verheven dus boven de dwaze vooroordeelen, waaraan de massa was overgeleverd; strevende naar eene onverstoorbare gemoedsrust; gelijk aan de goden van Epicurus; hakende naar een leven van genot niet bloot uit materieel, maar ook uit intellectueel oogpunt; de beoefening aanprijzende van die maatschappelijke deugden, welke gelijk de vriendschap het gezellig samenzijn op deze wereld en de kalmte en den vrede in eigen boezem bevorderen en die niet alleen den naaste van nut zijn, maar ook ten bate komen van het eigen ik; zich tevredenstellende met het genieten van het heden, zonder zich al te zeer te bekommeren om de toekomst en om de dingen, die daar verder komen zullen, - ziedaar de lichte, de gemakkelijke moraal, den practischen leefregel, welke deze epicuristen der 17de eeuw zich stelden. Door hunne levensbeschouwing gaat reeds de adem der 18de eeuw en de atmosfeer, waarin we ons bewegen, wanneer we ons in den geest in hunne omgeving verplaatsen, is reeds doortrokken van den salongeur dierzelfde eeuw.

Het gezelschap in den Tempel ontbeert nog alleen dat eigenaardig cachet, dat zijn merkteeken heeft afgedrukt op alle coterieën, op alle gewrochten van dat merkwaardige tijdperk: men bespeurt er niet den

(*) II, 24.

almachtigen invloed der vrouw, welke zulk eene souvereine rol heeft gespeeld in de beweging, die de Revolutie en den geest van den nieuweren tijd in Frankrijk heeft voorbereid. In zóóverre staat ook Chaulieu, meer dan zijne gezellen, op de grens van twee werelden; want gelijk hij in den Tempel wist te geven en te nemen in den omgang met de Vendômes en de andere vrienden, die fijner en keuriger gezelschap schuwden, zoo was hij op het kasteel te Sceaux bij de Hertogin Du Maine en hare omgeving, die nog met eene tint overtogen was van de oude kransjes der Précieuses en dus de levendigste tegenstelling vormde met het Palais-Royal en den Tempel, de galante 'abbé', de algemeen gezochte, fijn beschaafde wereldling, die met zijne geestige dichtluimen en zijne pikante pen de dames wist te bekoren, gelijk met zijne meer ondeugende en libertijnsche muze de heeren in den Tempel. Ook daarom verdient hij hier de afzonderlijke plaats, die wij hem hebben toegekend, en is hij, gelijk in andere opzichten, de verbinding tusschen nieuw en oud. Hij leefde, zegt Sainte-Beuve, lang genoeg, om Voltaire den ridderslag te geven.

Groningen, Febr. '93.

C.F. VAN DUIJL.

De zegevierende Republiek.

De vooruitgang van de Republiek der Vereenigde Staten van Amerika, gedurende een vijftigtal jaren, door Andrew Carnegie. Uit het Engelsch in het Nederlandsch overgebracht door Mr. George W. van Siclen, New-York.

III.

De opkomst der steden en de buitengewoon snelle en onevenredige uitbreiding der geriefelijkheden in die steden hangen te zamen met de verandering in de wijze van voortbrenging. Die verandering bewerkte mede de meerdere deelneming aan de beroepsbezigheden door de vrouw, die tegenwoordig de verdiensten van het huisgezin door arbeid buitenshuis moet helpen vermeerderen. Van de pracht der gebouwen en inrichtingen ware nog geene sprake, indien niet tegenwoordig langs indirecten weg op meer mechanische wijze in de behoeften voorzien werd. De weelde der millionnairs ware evenmin mogelijk, indien niet het fabriekswezen den voorrang verkregen had. Uit de zeer bescheiden loodsen te Lynn in Massachusetts, die oorspronkelijk tegen de muren der huizen waren opgeslagen en door het onophoudelijk geklop van vele hamers de aandacht trokken, zijn allengs reusachtige gebouwen geworden. Vroeger hanteerden de gezellen van St.-Crispijn die hamers; zij zaten met de leest op de knie in de loodsen en vervaardigden per dag wellicht één paar schoenen, terwijl zij 's zomers als boeren of visschers een ander bedrijf uitoefenden. Nu snijdt, hamert en naait de machine in de reusachtige gebouwen en millioenen paren schoenen en laarzen verlaten de werkplaatsen, zonder eigenlijk door de zonen van St.-Crispijn behandeld te zijn. In Massachusetts leefden in 1835 ruim 30.000 zelfstandige schoenmakers meer dan in 1880; daarentegen was de opbrengst der fabrieken in dat jaar $70 millioen grooter dan in 1835.

In de manufactuurnijverheid werd nog in 1830 ⅔ van het benoodigde door de bewoners thuis vervaardigd. De machine verving later het waterrad en bevrijdde de fabrikanten van de vrees, gedurende de helft van het jaar een renteloos kapitaal te bezitten. De handarbeid trad geheel op den achtergrond en de spinners en wevers werden als handlangers metterwoon aan de groote steden gebonden. De landbouw steunt daarentegen nog grootendeels op de boerderij. Toch wint de grootonderneming ook op dit gebied veld en Mulhall (*The Progress of the World*, 1880) berekent, dat van één tarweveld, honderd □ mijlen in omtrek, volgens het systeem van Dr. Glin of Dalrymple met 400 knechts evenveel graan

kan verkregen worden, als 5000 eigenaars van boerderijen in Frankrijk verbouwen. Het voordeel van den Amerikaanschen arbeid ligt buitendien nog hierin, dat de arbeiders in den regel in Amerika meer uren werken, minder feestdagen genieten en weinig op vermaak gesteld zijn, terwijl onmatigheid in drank onmiddellijk ontslag ten gevolge heeft. In 1880 waren 17¼ millioen of 34½% der bevolking aan winstgevende grootere arbeidsondernemingen geketend en dit cijfer neemt van volkstelling tot volkstelling toe in verhouding tot de meer consequente toepassing der verdeeling van den arbeid. Voor vrouwen stonden in 1870 circa 1000 betrekkingen (12%) open en in 1880 reeds 1190. Het hoofdcontingent voor den fabrieksarbeid leveren de Britten (49%), terwijl de Ieren persoonlijke beroepsdiensten verkiezen (43%) en de geboren Amerikaan meestal aan den landbouw de voorkeur geeft. Tegenover de hoogere fabrieksloonen staat het kostbaarder levensonderhoud. Van belang is, dat van de landbouwkundige afdeeling slechts 7% tot de vrouwen behooren, terwijl 16% der zwakkere sekse in de mijnen werken en 600.000 fabriekswerk van allerlei aard verrichten. Onder de zwoegers, die van 's morgens tot 's avonds in fabrieken opgesloten zijn of de aarde van hare verborgen schatten berooven, spelen alzoo de vrouwen eene hoofdrol. Onder de 1.800.000 personen, die bij het vervoerwezen werkzaam zijn, telt men slechts 60.000 vrouwen; daarentegen dienen 1.360.000 vrouwen als dienstboden, enz.

Hoe is nu de toestand van die fabrieksbevolking? Welk aandeel in de groote voortbrengingsonderneming wordt haar gegund? Daaromtrent laat ons het werk van Mr. Andrew Carnegie in den steek. De verdeeling van het maatschappelijk inkomen onder de verschillende beroepsklassen boezemde hem klaarblijkelijk geen belang in.

Die vraag is echter van te meer beteekenis, daar ook door Mr. Andrew Carnegie aan de hand der feiten geconstateerd wordt, dat de hooge vlucht der stoffelijke welvaart samenvalt met de omwenteling in de wijze van voortbrenging en dat de verandering der levenstoestanden en der levenswijze een noodzakelijk gevolg is van die technische revolutie. Veel van hetgeen Mr. Andrew Carnegie feitelijk aanvoert, bevestigt onwillekeurig het historisch en oeconomisch onderzoek naar de wet der beweging in de moderne maatschappij van Dr. Karl Marx, en wanneer de lofredenaar der steeds versnelde accumulatie van het kapitaal, zonder dat te willen, in menig opzicht tot hetzelfde resultaat komt - in zoover van de sociale werking der jacht op rijkdom ter voldoening aan steeds toenemende materieele behoeften sprake is - als de criticus van die accumulatie, dan is dat voor den onpartijdige eene aanwijzing, om langer bij die quaestie stil te staan. Het politiek partijstandpunt van Dr. Karl Marx doet daarbij evenmin iets ter zake als dat van Mr. Andrew Carnegie.

Voor beide vorschers is Engeland het classieke land van den zuiver oeconomischen vooruitgang en de Brit de classieke vertegenwoordiger

der veranderde wijze van voortbrenging Volgens Mr. Andrew Carnegie is de Brit thuis nog veelal slaperig, zoodat hij eerst in Amerika moet ontwaken, om als hoofdbestanddeel van een nieuw ras de volle consequentie van zijne oorspronkelijk materieele levens- en wereldbeschouwing te kunnen trekken. Zijn geloof in de macht van den rijkdom draagt in de Nieuwe Wereld de meeste vruchten en nadat het eerste geslacht den grond tot die macht gelegd had en de maatschappij overeenkomstig het Oudgermaansche rechtsbegrip ingericht was, begon de eerste scheiding in klassen zichtbaren vorm aan te nemen. De in politieken zin gelijkgestelden moesten allengs de overmacht van den rijkere dulden, of liever eene kapitalistenklasse ontstond en haar optreden als maatschappelijke macht wijst op de bestaande tegenstelling van arm en rijk, die in de steden een nieuwen toestand van zaken te voorschijn roept. Veel anders luidt de zienswijze van Dr. Marx niet.

Marx (*Das Kapital*, *Kritik der politischen Oekonomie*) vestigt o.a. de aandacht op de verschillende perioden van ontwikkeling der industrie en herinnert eraan, dat de eerste nijveren verplicht waren in het zweet des aanschijns voor hun dagelijksch onderhoud te werken. Spaarzaamheid was in dat tijdperk het middel, om de vrije beschikking over meer middelen van bestaan te verkrijgen. Het daaropvolgend geslacht kon die overgelegde middelen reeds laten medewerken, moest echter nog zelf alle krachten inspannen en door eenvoud uitmunten, om er geheel bovenop te komen. Eerst daarna ziet een derde geslacht, dat der specifiek nijveren, in den maatschappelijken arbeid meer uitsluitend eene zuivere handelszaak. Dit geslacht ontwikkelt de weelde en verlegt het maatschappelijk zwaartepunt naar de zijde van het kapitaalbezit. Vóór 1690 b.v. bestond in Engeland het nijverheidskapitaal in den regel nog uit weinig meer dan £3 à 4000. De woningen dienden toen nog voor het gebruik en niet voor praalvertoon. In het begin der 18de eeuw werd een fabrikant te Manchester, die aan zijne gasten eene pint wijn voorzette, nog vrij algemeen ongunstig beoordeeld en eerst in 1758 zag men voor 't eerst een in eene nijverheids-onderneming werkzaam persoon met eene equipage door de straten rijden. Het vierde geslacht eindelijk breidt de nijverheids-onderneming als handelszaak voortdurend uit. Zij wordt nu het middel bij uitnemendheid, om de weelde en de verkwisting ten toppunt te voeren. Het kapitaal is op deze wijze de spil geworden, waarom alles draait. Hetgeen aanvankelijk middel was, wordt ten slotte doel; het persoonlijke heeft voor het onpersoonlijke plaats gemaakt, of liever een eertijds levende vorm is gaandeweg afgestorven en de verdere ontwikkeling der maatschappij verlangt nu een anderen levenden vorm. Het gevaar van die verandering ligt hoofdzakelijk hierin, dat intusschen een toestand ontstaat, waarin een betrekkelijk gering deel der bevolking de macht van het bezit zonder eenig persoonlijk equivalent uitoefent, en dat dientengevolge geruimen tijd de onderlinge samenwerking onmogelijk gemaakt wordt.

Daarom mag de verdeeling van het voortgebrachte onder de verschillende bevolkingsklassen niet terloops behandeld worden en had Mr. Andrew Carnegie ook den toestand dergenen moeten schilderen, die niet in heerenhuizingen wonen. Enkele feiten zijn hier voldoende, om de beteekenis van dien eisch toe te lichten

Michel Chevalier (*Lettres sur l'Amérique du Nord*, 1836) constateerde in 1836 met zekere voldoening, dat het Amerikaansche volk als volk den indruk maakt over meer beschaving te beschikken dan het Fransche en het Britsche. Het gevoel van eigenwaarde is volgens hem meer ontwikkeld; de arbeider kleedt en voedt zich goed, stelt prijs op eene flinke woning en is nauwgezet. De arbeider dwingt als het ware den rijken burger op gelijken voet, *als gelijke*, met hem te leven en onderscheidt zich buitengemeen gunstig door zijne strenge moraliteit. De stad Lowell gaf toen b.v. aan ruim 5000 meisjes van 17-24 jaren werk in de manufactuurindustrie. Deze meisjes verdienden fl. 10-12 per week, waarvan zij fl. 3 à fl. 4 bespaarden, zoodat zij dientengevolge na 4 jaren fl. 6 à 800 bezaten. Dan verlieten zij in den regel de fabrieken, om te trouwen. Zij woonden als arbeidsters in boarding-houses, waarvan de directrice den ondernemer voor hare zedelijkheid verantwoordelijk was, en geen enkel geval van onzedelijkheid kwam onder haar voor. Arthur von Studnitz (*Nordamerikanische Verhältnisse*, 1879) constateerde daarentegen in 1879, dat tegenwoordig de bewoning van chambres garnies bij alleenstaande arbeidsters regel is, daar de meisjes volkomen onafhankelijk en vrij willen blijven. De openbare meening let in onze dagen minder op het streng zedelijk karakter. Per gestoffeerde kamer komen nu twee meisjes. Die verandering was voor den algemeenen zedelijken toestand een nadeel. Wel bleef ook nu nog de gelegenheid bestaan, om in een boarding-house een onderkomen te vinden, en wordt door velen nog steeds het middagmaal in die nuttige inrichtingen gebruikt, maar daar in de persoon der arbeidster meer en meer alleen de arbeidskracht gewaardeerd wordt, is de verhouding van arbeidgever en -nemer geene andere meer dan in Europa, m.a.w. de door eene zuivere handelszaak bepaalde. Daarom staat tegenwoordig tegenover de verbinding der handelaars de verbinding der arbeiders en arbeidsters en loopt de strijd der beide partijen zoowel over het aandeel in het maatschappelijk inkomen der beide klassen als over de maatschappelijke positie van beide in de maatschappij. De machtsquaestie is op dit oogenblik bij dien strijd de hoofdzaak en wanneer nog niet overal dezelfde scherpe tegenstellingen bestaan, dan ligt dat hieraan, dat Amerika nog in menig opzicht eene maatschappij in wording is, waarin de landbouw veelal eene hoofdrol speelt.

De toenemende invloed van het toenemend fabriekswezen treedt nog op andere wijze op den voorgrond.

Het is bekend, dat de meeste steden in Amerika uiterst regelmatig gebouwd zijn en de carré's, straten en pleinen zooveel mogelijk recht-

lijnig aangelegd worden. Spoorwegen en trams hebben dientengevolge bij den aanleg minder technische bezwaren te overwinnen en doordringen de bewoonde plaatsen zonder eenig bezwaar tot in de uiterste peripherie, zoodat de monopoliseering van het centrum der steden ten bate der zoogenaamde grondrente onmogelijk is. De grond is ruimschoots beschikbaar, de bouwstoffen zijn goedkooper en van de Europeesche ondervinding kan bij den bouw der huizen gebruik gemaakt worden, om onpractische inrichtingen te vermijden. Buitendien is het verkrijgen van huisbezit, vooral van cottage's of éénfamilie-woningen, die voornamelijk door de Britten verkozen worden, aan weinig bezwaar onderhevig. William Penn's ideaal was: ‘Let every house be placed, if ye person pleases, in ye middle of its platt, as to breadthway even, that so there may be ground on each side for gardens, or orchards, or fields, yt it may be a greene country town which will not be burned up, and always be wholsom.’ Dit ideaal is wel is waar niet ten uitvoer gebracht, maar op dit ideaal werd toch steeds gelet. Wat nu de arbeidende bevolking betreft, men onderscheidt ten opzichte van hare woningen het cottage- en het tenements-systeem, m.a.w. het woonhuis van één gezin en de huurkazerne. In Philadelphia, eene der best gebouwde steden, bezitten vele intelligente arbeiders eigen cottages met zes kamers, keuken en badkamer, met waterleiding en binnenplaats. Deze cottages zijn overeenkomstig Britsch gebruik met tapijten voorzien, elegant gemeubileerd, met eene pianino en eene étagère met boeken versierd en kosten, wanneer van den huurprijs sprake is, fl. 288-432 per jaar. De bewoners behooren uit den aard der zaak tot den mid delstand onder de nijveren, al zijn zij ook nog tot de arbeiders te rekenen, daar de gewone handlangers dien prijs niet kunnen betalen. In New-York wordt de cottage door den gegoede burger, de huurkazerne door de arme handlangers bewoond. Tot deze handlangers behooren veelal de Duitschers en de Ieren. De huurkazerne beteekent: beperking der bewoonde ruimte tot het onmisbare, bevordering der uithuizigheid, verwaarloozing van het familieleven en kunstmatige verhooging der grondrente. Zij is als woning de vuilste, meest bevolkte, de ongezondste en betrekkelijk duurste. In 31.262 cottages, hotels en boarding-houses bedroeg b.v. de sterfte 4803, in tenements bereikte zij daarentegen de hoogte van 11.571 (1868). Een square - groot 143,312 voet - bevat niet minder dan 196 familiën, bestaande uit 889 personen, en is bijna op gelijke wijze met levende personen bepakt, als lijken op eene begraafplaats geborgen worden. De tenements-wijken kunnen in elk opzicht de vergelijking met de slechtste woningen in St.-Giles, met de binnenplaatsen van Gray's Inn Road, met Whitechapel, enz. te Londen doorstaan, en zulke huurkazernen behooren op het vasteland van Europa, wanneer men Milaan niet mederekent, tot de uitzonderingen. In deze tenements gaat geen gering deel der talrijke klasse handlangers en buitendien een voornaam deel der emigranten physiek en moreel te gronde.

Maar ook kelders worden te New-York door vele arbeiders en emigranten bewoond. Zij staan als woningen met de huurkazernen op één lijn. In New-York is de maatschappij het langst georganiseerd en is voor den bevolkingsstroom de minste plaats. Hier ziet men echter reeds dezelfde gebreken, die de Oude Wereld kenmerken, en veelal treden die gebreken zelfs in nog slechteren vorm op. Maar ook in Boston zijn tenements geene zeldzaamheid meer. Er werden volgens officieele statistische mededeelingen huurkazernen met 64 vertrekken door agenten aan familiën verhuurd, die met vele personen één vertrek bezet hielden. Per week inde zulk een agent $84, terwijl de eigenaar uit zijne kazerne jaarlijks $4368 trok. De agent streek in het geheel $672 winst op. In 56 vertrekken huisden 450 personen, alzoo 7 per vertrek, dat per persoon 226 kubieke voet ruimte aanbood. Deze vertrekken waren noch met olieverf beschilderd noch gewit. Zij konden niet gelucht worden en waren voor geen zonlicht toegankelijk; de trappen hadden geene leuning en alles getuigde van ellende en verval. Van den Staat Massachusetts weet het bureau van statistiek mede te deelen, dat de toestand der woningen achteruitgaat. Vroeger dacht geen burger eraan een meisje te huwen, zoolang hij niet in staat was haar eene behoorlijk ingerichte woning aan te bieden. Nu vraagt geen fabrieksmeisje meer naar de middelen van bestaan en de verzekering der toekomst. In het landbouwkundig district Barnstable zijn nog 39% der loonarbeiders huiseigenaars, in het industrieele Suffolk slechts nog 11%. De Suffolker loonarbeider beschouwt zelfs tegenwoordig den aankoop van een huisje als eene onverstandige daad, daar zijn werkgever daaruit afleidt, dat hij aan de plaats gehecht en daardoor gebonden is, en is dat het geval, dan gaat de werkgever een druk op de loonen uitoefenen. Ditzelfde geldt ten opzichte van vele welvaartsinrichtingen der werkgevers, die meer en meer als eene belemmering der persoonlijke vrijheid beschouwd worden, waardoor de loonen de strekking verkrijgen in verhouding tot hare vermindering te dalen. In Chelsea, Charlestown, Lynn, Lawrence, Lowell, Salem, Woburn, Wakefield en Haverhill zijn gaandeweg vele huizen gebouwd, die ter bewoning geheel ongeschikt zijn. Niet de bewoonbaarheid, maar de rente is voor zulke gebouwen de hoofdzaak. Eene leerlooierij, een gedeelte van eene kerk, een onbruikbaar fabrieksgebouw en dergelijke werden reeds met geringe middelen in woningen voor minder bemiddelden herschapen. In Amesbury werd waargenomen, dat de ambachtslieden op goede woningen prijs stelden, terwijl de fabrieksarbeiders geen onderscheid meer maakten tusschen goed en slecht. In Holyoke - een centrum der manufactuurnijverheid - is sedert de toeneming van het fabriekswezen het niveau der woningen met het niveau der arbeiders gedaald en onderscheiden zich de toestanden en verhoudingen der samenleving door niets meer van de Europeesche brandpunten der industrie. Gelijke oorzaken, gelijke gevolgen.

Maar genoeg mededeelingen van dien aard. Of mag nog een enkel voorbeeld hierbij gevoegd worden?

Arthur von Studnitz wijst er in zijn reeds genoemd werk op, dat de Amerikaansche vrouwen met de edele kookkunst op zeer gespannen voet staan, en zegt, dat nergens zooveel voedende kracht door de keuken verkwist wordt. Hij erkent, dat alle eetbare waren op de Amerikaansche markten samenstroomen, maar ook, dat de vervalsching der levensmiddelen eene zeer groote hoogte bereikt heeft, terwijl het voedingsstelsel zeer veel te wenschen overlaat. Hem komt het voor, dat de menigvuldigheid der spijzen den zin voor eene solide en eenvoudige tafel verstikt heeft en daardoor de gezondheid van velen zeer veel te wenschen overlaat.

Wanneer men nu bedenkt, dat de beroemde Amerikaansche arts Beard de zenuwoverspanning en zenuwzwakte van onzen tijd, waaronder de Amerikanen in hooge mate lijden, zelfs de Amerikaansche ziekte bij uitnemendheid noemt, verkrijgt het beeld der zegevierende Republiek een ander karakter, zoodra de schaduwzijden niet over het hoofd gezien worden en zoodra niet de hoeveelheid, maar de hoedanigheid op den voorgrond geplaatst wordt. Dat is vooral dan het geval, wanneer aan het behoud van die hoedanigheid met het oog op de toekomst de hoogste waarde toegekend wordt. Edward Atkinson moge gelijk hebben, dat de Amerikaan veel beter leeft, eet en drinkt, dan in Europa gemiddeld het gebruik is, maar daarmede is de vraag nog niet beantwoord, of hem, wat behoud van kracht en duur van leven betreft, de voorrang toekomt. In de fabrieksdistricten schijnt de toestand in dit opzicht niet gunstig te zijn. Een arbeider gaf naar aanleiding van een statistisch onderzoek ten antwoord:

‘Ik sta om 5 uur 's morgens op en laat vrouw en kind slapen, totdat ik het ontbijt bereid heb; dan staan zij op, wij eten en gaan naar de fabriek.’

‘Hoe is het met het middagmaal?’

‘Wij bereiden dat te voren en doen het 's avonds in een emmer, omdat ons 's morgens de tijd voor de bereiding ontbreekt. Ik neem het middagmaal mede naar de fabriek en eet het daar; dan ren ik naar huis, om een weinig thuis te werken, hout te hakken als anderszins. Ons middagmaal bestaat uit brood, vleesch en podding. 's Avonds 7 uur ga ik naar huis en help ons avondeten bereiden, dat wij gemeenschappelijk van 7½-8 nuttigen.’

‘Leefdet ge op gelijke wijze als fabrieksarbeider in Engeland?’

‘Neen, in Engeland gingen wij des middags naar huis en aten gemeenschappelijk.’

‘Vrouw en kind?’

‘De vrouw werkte niet den geheelen dag in de fabriek.’

‘Leven hier alle arbeiders in de stad gelijk gij?’

‘Ja, allen en in alle fabrieken. Des Zondags eten wij 's middags gemeenschappelijk warm eten.’

Een ander arbeider klaagde erover, dat zijn koud middagmaal - 1½

pond in gewicht - zoo ontzaglijk zwaar in de maag lag, en voegde daarbij, dat zelfs wanneer hij eene restauratie opzocht, door de omstandigheden, waaronder hij verplicht was zijn middagmaal te gebruiken, van eetlust geene sprake meer kon zijn, daar daartoe betere dingen, dan hem aangeboden werden, noodig waren.

Er volgt uit een en ander, dat in de zegevierende Republiek niet alles er even rooskleurig meer uitziet, hetgeen trouwens de ontwikkeling der arbeidersbeweging in de Vereenigde Staten gedurende de laatste jaren meer dan voldoende heeft bewezen, en dat zoowel het vóór als het tegen - bovenal echter de vooruitzichten - zeer nauwgezet overwogen moeten worden, alvorens in onze dagen een ontevredene mag besluiten naar de Republiek te vertrekken. De groote meerderheid der emigranten moet het drie- en viervoudige van hetgeen zij thuis verrichtten, voortbrengen en zij bereiken toch slechts dan hun doel, wanneer zij buitendien nog in staat zijn handelsoeconomisch te denken en te handelen op grond van door hen op verschillend gebied verkregen practische ondervinding. In den regel komt eerst op hunne schouders het geslacht te staan, dat als Yankee in den algemeenen wedloop van alle oeconomische voordeelen gebruik weet te maken, d.w.z. 'het geheele varken' slacht. Uit de snel toenemende voortbrenging volgt nog geenszins stilzwijgend, dat de verdeeling onder de verschillende klassen eene in elk opzicht gezonde is en aan den vlijtigen burger onvoorwaardelijk eene goede toekomst waarborgt.

Niemand twijfelt eraan, dat de Amerikaansche arbeider voortreffelijke eigenschappen bezit, en het is zelfs een feit, dat Duitsche ingenieurs, die de werkkracht der beide werelddeelen kennen, in den regel aan den Yankee de voorkeur geven. Het gebrek aan voldoende geschikte arbeiders in een tijdperk van eene zeer sterke ontwikkeling der verdeeling van den arbeid dwong den Amerikaan zich nu eens op dit en dan weder op dat gebied geheel zelfstandig te bewegen. Hetgeen in de oogen van den Europeaan veelal een avontuurlijk leven schijnt en hetgeen de Duitscher 'Hans Dampf in allen Gassen' noemt, stond met dien Amerikaanschen oeconomischen toestand in nauw verband. Wil de Amerikaan vooruitkomen en is hij naarstig, dan moet hij zich buitendien nog geschiktheid op velerlei gebied weten te verwerven en het 'help yourself" niet in één richting, als werktuig van de eene of andere fabriek, maar in uitgebreiden zin weten toe te passen. Zijn horizon wordt daardoor breeder en zijne practische kennis eene meer intellectueele. Maar het gebrek aan loonarbeiders werkte evenzeer de voorbeeldelooze ontwikkeling der machines in de hand. Deze machines moesten het zweet der arbeiders verminderen en de buitengewone inspanning der zenuwen begunstigen. De fijner bewerktuigde organen der arbeiders werden op deze wijze hoofdzakelijk ontwikkeld. Van het gezicht, het gehoor, het gevoel werd in verband met den maatschappelijken arbeid meer verlangd. Verbetering der handgrepen, om kracht te sparen, werd de leus en in den dage-

lijkschen omgang met de machine concentreerde de Amerikaan zijne opmerkzaamheid op een voorzichtig gebruik maken van de hem verleende physieke en intellectueele krachten. Begunstigd werd daardoor de verdere ontwikkeling van het werktuig, te meer daar de werkgever den arbeider wel de ruimte in de fabriek en de mechanische kracht aanbiedt, niet echter tevens het werktuig. In zijn werktuig bezit de arbeider zijn kapitaal. Richt in Europa de werkman zijne hand naar het hem ter beschikking gestelde werktuig, zoo richt in Amerika de werkman zijne hand naar het door hem overeenkomstig zijne behoefte gekozen werktuig en dat werktuig verbetert hij, zoolang het niet aan alle individueele eischen voldoet. Zijn werktuig maakt als het ware deel uit van zijne individualiteit, is product van zijn eigen geest en is toch in overeenstemming met de machine gedacht. Het werktuig werd op deze wijze een middel, om het intellect van den arbeider te scherpen, zonder zijne individualiteit aan te tasten. Geen wonder, dat de Republiek spoedig alle andere natiën op dit gebied overvleugelde en Amerikaansche werktuigen overal den voorrang verkregen. Tegelijkertijd had de Amerikaan gelegenheid, om zijne wilskracht te oefenen, en een gevolg daarvan was, dat hij, eens eene taak aanvaard hebbende, alle opmerkzaamheid op die taak concentreert, om haar naar wensch op het aangegeven tijdstip te kunnen voltooien. Pourparlers worden niet door hem gemaakt. De praatjes bij het werk, de tusschenpoozen en schofttijden spelen geene rol; door sterke dranken vergiftigt hij niet zijn leven.

Vatten wij het gezegde te zamen, dan moet getuigd worden, dat de Amerikaan cum grano salis werkman en ondernemer is. Emigratie leverde aan Amerika de bouwstoffen voor de Republiek en de emigranten brachten in den regel gemiddeld zooveel kapitaal mede, als noodig was, om de zelfstandige uitoefening van hun handwerk of bedrijf mogelijk te maken. Kapitaal voor de ontwikkeling van het uitgebreid vervoerwezen leverde Europa. Kapitaal werd verkregen door den uitvoer van landbouwkundige producten en fabrikaten, maar rijk aan kapitaal in Europeeschen zin is Amerika nog niet Daarom en in zoover dat het geval is, moet de klasse, die zonder maatschappelijken arbeid van haar inkomen kan leven, betrekkelijk gering zijn, en mede daarom bindt de maatschappelijke arbeid meer dan elders alle klassen der maatschappij. Daaruit putten de democratische instellingen en de levens- en wereldbeschouwing der natie hare kracht. De oorzaak van de zegevierende kracht der Republiek is van oeconomischen aard en haar bloei is gewaarborgd, zoolang die oorzaak voorhanden is. Maar verandering in dien toestand is toch reeds te bespeuren. In de meer met kapitaal verzadigde Staten begint zich reeds eene kapitalistenklasse van de overige bevolking af te scheiden. Tegenover die afsluiting staat de aaneensluiting der loonarbeiders als tegenwicht en gaandeweg treedt de sociale quaestie ook in Amerika meer op den voorgrond. De democratische inrichting van den Amerikaanschen spoorweg, die vroeger slechts één klasse kende, werd door

de invoering van Pullmann's slaap- en salonwagens voor de rijken denkbeeldig, want de rijke kan zich nu van den arbeider afzonderen en zich eene weelderiger omgeving voor zijn geld verschaffen. In de groote steden verrezen paleizen, die eene bijzondere wijk vormen. In de Avenue nr. 5 te New-York wordt b.v. geene meer bescheiden woning geduld. De Republiek is trotsch op badplaatsen, waar het van bedienden in livrei wemelt. New-Port overtreft in praalvertoon de Europeesche rendez-vous der fashionable wereld. In vele maatschappelijke kringen, die high life vertegenwoordigen, heerschen een coteriegeest en een exclusivisme, die in die mate weinige Europeesche aristocratische kringen kenmerken. New-England - de Republiek van Britschen oorsprong - heeft reeds met de intieme democratische verhouding tusschen werkgever en -nemer gebroken en de zegevierende Republiek nadert op maatschappelijk gebied meer en meer de Europeesche zienswijze der scherp gescheiden maatschappelijke tegenstellingen. De ontwikkeling van het fabriekswezen draagt voor een groot deel de schuld daarvan. Tusschen den chef en den arbeider staat de meesterknecht, die geene gelijkheid duldt, en de reeds verzadigden hebben hoe langer hoe minder gemeenschap met de nog niet verzadigden. In het fabriekswezen is niet gelijk in den landbouw en het ambacht de familie de cel der samenleving, maar staat bond tegenover bond. En in die verandering lígt de kiem van den ondergang der bestaande maatschappij, want de oeconomische voorwaarde der politieke gelijkstelling en der democratische inrichtingen ontbreekt, wanneer de verdere ontwikkeling de oorspronkelijke richting verlaat en een nieuwen koers opzoekt.

Het is te begrijpen, dat de Amerikaansche vorschers bij voorkeur de aandacht op de toenemende voortbrenging vestigen en de geestelijke ontwikkeling geheel in den dienst van die voortbrenging willen plaatsen, want aan haar is de veelomvattende kennis van bruikbare natuurgaven te danken en zij wijst onwillekeurig den weg, om zelfs bij toenemende dichtheid der bevolking nog de hoeveelheid reeds verkregen rijkdom te vermeerderen. Die vorschers weten echter te goed, dat tot nog toe èn de intellectueeele hoedanigheid èn de rustelooze maatschappelijke arbeid ter verkrijging van stoffelijke welvaart geene bevredigende uitkomsten opgeleverd hebben, ja, dat bij de verdeeling steeds gebleken is, dat de som van stoffelijke welvaartsvoorwerpen, waarover zich de gezamenlijke leden der maatschappij de beschikking weten te verschaffen, zelfs in de meest beschaafde landen onder de gunstigste omstandigheden veel kleiner is, dan men redelijkerwijze zou kunnen wenschen. Onder de hinderpalen, die op de gebrekkigheid van uitkomsten invloed uitoefent, bekleedt vooral in onzen tijd de geringe zedelijke kracht eene voorname plaats. Zedelijke kracht leert de begrensdheid van vele natuurgaven dragen; zij leert de eischen, die eene toenemende bevolking aan de mildheid dier gaven stelt, matigen en van de wanverhouding tusschen de verschillende soorten van arbeidskracht, wier samenwerking in de

nijverheid noodig is, geen misbruik maken. Niet alleen - gelijk Mr. Andrew Carnegie schijnt te meenen - van de toenemende geestelijke ontwikkeling en van de snelle vermeerdering van het kapitaal is verbetering van het lot der overgroote meerderheid te wachten, die slechts de allereenvoudigste lichaamskracht aan te bieden heeft, maar alleen van die beide factoren in nauw verband met de ontwikkeling der zedelijke kracht. Zonder de zedelijke kracht ontstaat de koortsachtige prikkeling der voortbrenging, om het maatschappelijk evenwicht te bewaren; met de medewerking der zedelijke kracht en onder haar gezag worden daarentegen alle krachten ingespannen ter harmonische ontwikkeling van den geheelen mensch en daaruit vloeit ook ten opzichte van zijne stoffelijke welvaart een betere maatschappelijke toestand voort.

IV.

In zoover de politiek en de oeconomie den invloed der opvoeding, van den godsdienst, der armoede en der misdaad bespeuren, vestigt Mr. Andrew Carnegie in drie verschillende hoofdstukken de aandacht op dien invloed. Niet echter in den geest van den Duitschen vorscher F.B.W. Hermann. Deze gaat ook uit van het standpunt, dat de natuur onbekommerd om het menschelijk geslacht haar weg inslaat, zoodat de mensch genoodzaakt is zijne wapenen te smeden, om hetgeen de maatschappij behoeft, haar te ontnemen. Deze is evenzeer overtuigd, dat de zekerheid en de duur van zijn bestaan als mensch afhangen van de inspanning, waarmede hij de natuur aan zijn wil weet te onderwerpen en in zijn dienst weet te plaatsen. Maar hij vraagt dan: waarom waren de wilden niet in staat zich die zekerheid te verschaffen en waarom was de duur van hun bestaan nooit gewaarborgd? Technische geschiktheid ontbrak hun niet en kennis van dien aard was hun bij te brengen, daar de aanleg daartoe geenszins hij hen ontbrak. Daarentegen misten zij de zedelijke kracht, die de voorwaarde van alle beschaving is. Hun blik reikte niet verder dan tot de naaste, allereerst zichtbare toekomst en hun arbeid had alleen deze op het oog, werd uitsluitend door deze beheerscht. Oogenblikkelijk genot lag uitsluitend op hun weg; geene zorg voor later dagen; geene zelfbeperking en zelfbeheersching; geen streven, om met de verzekering van het eigen bestaan mede dat van toekomstige geslachten te verbinden; om door wijze matiging aan de zucht naar eigen behoud zooveel mogelijk een zedelijk karakter te verleenen.

In eene grootendeels statistische studie over de zusterhuizen der Herrnhutters - volgelingen van Zinzendorff - toonde Hermann in wetenschappelijken vorm aan, hoe in deze gemeenschapsinrichtingen aan alle eischen der vrije oeconomie voldaan werd, zonder den gemeenschapszin te benadeelen; hoe elke zuster vrij handelde, vrij werkte, vrijbleef, ook ten opzichte van het bezit, de inkomsten en de uitgaven, en hoe zij

toch door en met die gemeenschap meer volbracht en beter kon leven, dan zij alleen ooit zou vermocht hebben; hoe hier op bewonderenswaardige wijze oeconomie en Christelijke liefde elkander de hand reikten en de macht der zedelijke kracht, de verbinding van opvoeding met godsdienstigen zin door de daad gebleken was.

Iets van dien aard bevat het werk van Mr. Andrew Carnegie niet. Hem is het uitsluitend te doen om de verheerlijking der democratische politieke instellingen en om den wierook voor den Amerikaanschen burger, die natuurlijk in zijn oog alle andere burgers van alle andere werelddeelen verreweg overtreft en die allen anderen onvoorwaardelijk ter navolging aangeprezen wordt, zonder dat met die aanprijzing eenige voorwaarde wordt verbonden. En toch moet dat verlangd worden.

Het doel der pelgrimvaders, die Amerika met blanken bevolkten en de openbare school stichtten, was: *alle kinderen in staat te stellen Gods heilig woord en de weldadige wetten in de kolonie te kunnen lezen.* Met dit doel werd feitelijk de opleiding voor eenig practisch beroep verbonden. De schoolwet van 1642 in Massachusetts, in 1700 te Connecticut volledig toegepast, berustte althans op dien grondslag. De Schotten hadden aan die zienswijze in de Vereenigde Staten de overwinning verschaft. 'Hun was opvoeding in dien zin een hartstocht', zegt Froude en ternauwernood hadden zij daken over hunne hoofden, of zij richtten scholen op en stelden schoolmeesters aan. Zes jaren na de stichting van Boston - in 1636 - werden £100 voor de stichting van eene hoogere school toegestaan. In 1665 bezat in den staat Massachusetts iedere stad eene vrije lagere en zoodra zij meer dan 100 gezinnen telde, ook eene hoogere of middelbare school. Het onderhoud der scholen was verplichtend; het onderwijs was algemeen en vrij. De eer van dien maatregel komt uitsluitend aan de Puriteinen toe. Hunne schoolwet werd in alle Staten toegepast, die door de Puriteinen bevolkt werden. Welke getallen bewijzen dit? Vóór 1830 ontbreken voor elk gebied in Amerika betrouwbare opgaven. In 1831 schatte men de verhouding der schoolkinderen tot de bevolking op 15% en wanneer de slavenstaten buiten rekening gelaten worden, op 22%.

In 1785 - na den onafhankelijkheidsoorlog - werd 1/16 der publieke landen ter bestrijding der kosten van onderwijs afgezonderd. Aan de enkele Staten werd het beheer der school opgedragen. Allengs zijn nagenoeg 68 millioen acres land voor dit doel van staatswege afgezonderd en gebruikt. Bijzondere giften in den vorm van land werden buitendien nog voor de stichting van zoogenaamde universiteiten bestemd en de vrijgevigheid op dit gebied verdient ten volle de bewondering van Europa. De jaarlijksche uitgaven voor onderwijs in de Staten der Republiek bedragen tegenwoordig ruim £18.600.000. Aanvankelijk gaven de New-England-staten het voorbeeld; tegenwoordig geeft het Noordwesten meer voor dit doel uit en is in de nieuwe Staten de oude, wakkeren geest der oorspronkelijke bevolking het best bewaard gebleven.

Iowa besteedt voor onderwijs bijna het dubbele van Massachusetts en Idaho spant van alle Staten de kroon. Wisconsin, Minnesota, Kansas en Nebraska volgen snel in dezen algemeenen wedloop. De bijzondere aandacht verdient het, dat van de Zuidelijke of vroegere slavenstaten Maryland, Virginië, West-Virginië en Zuid-Carolina de gemiddelde verhouding der New-England-staten overtreffen. Het openbaar onderwijs is overal vrij, d.w.z. niet leerstellig. Dat neemt niet weg, dat dagelijks bij wijze van openbare oefening eenige verzen uit den Bijbel voorgelezen worden, waarmede echter geene uitlegging van den tekst verbonden is. Tegen dit openbaar onderwijs zijn uitsluitend de Roomsch-Katholieken in verzet gekomen. Zij blijven evenwel, om begrijpelijke redenen, toch grootendeels van deze scholen gebruik maken, niettegenstaande de geestelijkheid het bezoek officieel moet verbieden. Op den duur moet echter uit den aard der zaak met een schoolstrijd gerekend worden, daar de tegenstellingen ook op dit gebied allengs scherper worden.

De kosten van het onderwijs worden grootendeels door directe belastingen gedekt. In 1880 bedroegen de schoollasten $82½ millioen, waarvan □ belasting en □ rente, verkoop of opbrengst van schoolgronden. Alleen het lager onderwijs is staatszaak. Alle hoogere scholen zijn particuliere ondernemingen of stichtingen van millionnairs en dekken de kosten uit de schoolgelden der scholieren. Daar de aard van het onderwijs even verschillend is als de omvang, beteekenen cijfers op dit gebied weinig. Toch kan ik niet nalaten hierbij te voegen, dat de Republiek 3650 instellingen van hooger onderwijs met ongeveer ½ millioen studenten bezit, waaronder 364 universiteiten of colleges met 59594 scholieren begrepen zijn. Het aantal volksscholen wordt op 177100 geschat. Het onderwijzerspersoneel bestaat uit 273000 personen, waaronder 154.375 vrouwen. In den regel schat men nog overal de volksontwikkeling naar de kennis van lezen en schrijven. In 1880 meende men in de Republiek te kunnen zeggen, dat van de 36¾ millioen personen boven de tien jaar ongeveer 13% of 5 millioen niet konden lezen en 17% of 6¼ millioen niet konden schrijven. Sedert 1870 is die verhouding zeer verbeterd en aan die verbetering neemt de zwarte of negerbevolking in gelijke mate als het blanke ras deel. Ook het in den vreemde geboren volkselement gaat in dit opzicht sterk vooruit, zoodat de voordeelen der Republiek, wat de emigratie betreft, steeds vermeerderen. Daarentegen laat het geregeld schoolbezoek in de fabrieksdistricten veelal te wenschen over, omdat de verdiensten der kinderen in de huishouding van vele gezinnen niet ontbeerd kunnen worden. Belangwekkend is ongetwijfeld het door Mr. Andrew Carnegie aangehaalde feit, dat de bevattelijkheid der negerkinderen niet geringer is dan die der blanke kinderen en hun aanleg evenmin veel verschil aanwijst. In de Zuidelijke Staten waren 75 6/10% ongeletterden, in de Noordelijke Gewesten 23 2/10%. De resultaten der laatste jaren toonden echter duide-

lijk aan, dat niet het onvermogen, maar de omstandigheden daarvan de schuld droegen. Wat niet over het hoofd gezien mag worden, zijn de schenkingen bij testament aan de inrichtingen van onderwijs. Zij bedroegen in 1880 $5½ millioen en getuigen voorzeker van de levendige belangstelling der bevolking in de ontwikkeling der school.

Ik behoef er slechts terloops aan te herinneren, dat Kerk en Staat in Amerika volledig gescheiden zijn of, om met Mr. Andrew Carnegie te spreken, dat ‘de Republiek in dezelfde betrekking tot den godsdienst staat als tot de geneeskunde; als zij de homoeopathie als haar geneeskundig stelsel zoude willen vaststellen, kon zij evengoed de Episcopaalsche kerk tot staatskerk verheffen’. Maar feitelijk staan het Boeddhisme, Confucianisme, Fetichisme in dezelfde verhouding tot den Staat als de leer van Christus. Dat de geloofsgemeenschap onder die onafhankelijkheid van den Staat niet geleden heeft, is algemeen bekend. Mr. Andrew Carnegie meent zelfs, dat het geloof sterk door die vrijheid gebaat wordt, en wijst o.a. op de ondervinding, aan de universiteit Harvard opgedaan. Van 1870-1880 promoveerden ruim 1400 studenten aan die universiteit en van hen bekenden slechts twee openlijk godsdienstige twijfelaars te zijn. In 1880, toen de Vereenigde Staten 5 millioen zielen telden, bedroeg het aantal avondmaalbezoekers 364.000, dus één van 15, en in 1880, toen de bevolking uit 50 millioen personen bestond, was dat getal 10 millioen, dus één van de 5 Protestanten. De Roomsch-Katholieken hadden geene opgaven verstrekt. Alle kerkgenootschappen wedijveren met elkander in den bouw van kerken. De Roomsch-Katholieken wonnen naar het uiterlijke den strijd met den bouw van den Dom in de 5de Avenue te New-York; der bevolking belijdt den Christelijken godsdienst, hetgeen met de emigratie uit Europa in verband staat, en van de 30 millioen Christenen behooren 24 millioen tot de Protestanten. Hun kerkelijk vermogen wordt op $350 millioen geschat. Het aantal geestelijken omvat het getal 77.000; zij krijgen echter, gelijk wel vanzelf spreekt, hoegenaamd geene subsidie van den Staat. Had de godsdienstige belijdenis niet tijdens de volkplanting eene groote rol gespeeld, wellicht ware de onderlinge verhouding in onzen tijd anders. Maar de Amerikaan houdt streng vast aan de traditie van die dagen evenals de Europeaan aan zijne veel oudere traditie. Toen Engeland de Vereenigde Staten nog als kolonie bezat, bestond de vrees, dat de Engelsche Regeering de Episcopaalsche Kerk in Amerika als Staatsgodsdienst zou invoeren, en die vrees was oorzaak, dat alle andere kerkgenootschappen zich als oppositie tegen de eischen der Engelsche Kerk vereenigden en de volstrekte vrijheid op hunne banier schreven. Deze wordt sedert als traditie beschouwd, en op de vrije beweging, verbonden met onderlinge waardeering, wijst Mr. Andrew Carnegie. Dat is zelfs het eenige van belang, door hem van het optreden der geloofsgemeenschappen in Amerika verteld. De Amerikaan is godsdienstig van aard en houdt vast aan de kerkelijke gebruiken, in zoover hij daardoor niet zijn onvermoeid streven, om zaken te doen,

belemmerd wordt. Hij geeft veel en gaarne voor kerkelijke doeleinden, mits hijzelf veel en aanhoudend verdient. Nieuwe vormen zijn er op godsdienstig gebied door het Amerikaansche ras niet ontwikkeld. Zijne eigenaardige energie geldt andere uitingen van beschaving, hoewel er in Amerika veel over theologische vragen wordt nagedacht en de theologie er tegenwoordig meer dan vroeger ook in wetenschappelijken zin beoefend wordt.

Het hoofdstuk over armoede en misdaad bevat niets van belang. De quaestie, of de armoede een gevolg is van de emigratie dan wel een product der Amerikaansche maatschappelijke toestanden, wordt door Mr. Andrew Carnegie opgeworpen, maar niet behandeld. Zijn standpunt gedoogt niet, dat in een pas ontgonnen gebied met zooveel arbeidsgelegenheid voor de armoede en de misdaad veel speelruimte overblijft. De Amerikaansche behandeling der armoede en der misdaad laat trouwens de vergelijking met Europeesche toestanden niet toe. ‘Opvoeding’, ‘godsdienst’ en ‘armoede en misdaad’ zijn de zwakste drie hoofdstukken in *Triumphant Democracy* en wijzen er voldoende op, dat de studie en het talent van den geachten schrijver tot een ander gebied behooren. De practische Amerikaan vat alleen vuur, wanneer er van zichtbare welvaartsvoorwerpen sprake is en de belangen der stoffelijke macht op het spel staan. De macht der stoffelijke welvaart is voor hem het karakteristieke bij uitnemendheid in de Amerikaansche maatschappij.

V.

In de eerste helft zijner onderhoudende politieke en oeconomische schets wijdt Mr. Andrew Carnegie alle opmerkzaamheid aan de voortbrenging en de voordeelen, die de Vereenigde Staten van die voortbrenging genieten. Breed meet hij uit, wat de Republiek in dit opzicht boven Europa begunstigt, om hare toekomst in het helderste licht te kunnen plaatsen.

Achtereenvolgens lieten wij onder zijne leiding die voortbrenging, haar wasdom en de voornaamste oorzaken van dien wasdom aan onze oogen voorbijgaan, zonder echter over het hoofd te zien, dat ook in Amerika niet alles goud is, wat blinkt.

De Europeaan en meer in het bijzonder de Nederlander geniet niet het voorrecht champagne in te ademen en hij beschouwt dientengevolge den feitelijken toestand in Amerika bedaarder en kalmer, te meer, daar naar zijne overtuiging de verplaatsing naar de Republiek voor den Europeaan en meer in het bijzonder voor den Nederlander met groote bezwaren verbonden is, die door geene opgewonden beschouwingen weggecijferd kunnen worden.

De tweede helft van *Triumphant Democracy* behandelt de verdeeling tusschen de verschillende bedrijfscategorieën en het spreekt wel vanzelf, dat daarbij de landbouw de eerste plaats inneemt, want de landbouw

geniet het leeuwenaandeel. Mr. Andrew Carnegie drukt dat aldus uit: '*Ceres is de voornaamste godheid in de Republiek. Aan haar bewijst de Amerikaan zijne diepste gehoorzaamheid. In vergoeding daarvoor beloont zij hem met haar zoetste glimlachjes.*'

In 1880 stond de waarde der opbrengsten van landbouw en veeteelt der voornaamste natiën in de volgende verhouding:

Republiek der Vereenigde Staten	$3.020.000.000	(56 millioen inwoners).
Rusland	$2.545.000.000	(100 millioen inwoners).
Duitschland	$2.280.000.000	
Frankrijk	$2.220.000.000	($255.000.000 uit de saprijke druif).
Oostenrijk-Hongarije		($322.000.000 voor graan.
Groot-Britannië	$1.280.000.000.	

De vooruitgang in de Republiek dateert eerst van de laatste halve eeuw en valt te zamen met den triomf der mechanische hulpmiddelen, de buitengewone uitbreiding van het vervoerwezen en met bepaalde maatregelen der Regeering, gelijk de toewijzing van grond aan emigranten tegen billijke voorwaarden en de bevordering der vestiging van den kleinen boerenstand, die den grond zelf bewerkt. Het belang van deze bedrijfscategorie werd door de Regeering steeds in het oog gehouden. Niet minder dan ¼ van den nationalen rijkdom steekt in den grond en hetgeen deze oplevert, staat in bijna gelijke verhouding tot dien der gezamenlijke overige bedrijfscategorieën. In 30 jaren verdubbelde het aantal ontgonnen hoeven meer dan éénmaal. Voorloopig behoudt nog de 'petite culture' de overhand boven de 'grande culture'. Wel ontstonden in het Noordwesten reusachtige ondernemingen, maar toch bestaat de gemiddelde hoeve slechts uit 134 acres, hetgeen, vergeleken met den toestand van 1850, in vele Staten eene uitbreiding van den kleinen boerenstand beteekent. Deze stand houdt het levensbloed der Republiek gezond. Mulhall meent, dat in 1880 nog slechts 15% van het geheele land ontgonnen was en dat dit ontgonnen gebied 30% van al het graan der wereld voortbracht, waartoe $10.600.000.000 kapitaal in den vorm van boerderijen medewerkten. Dit bedrag vertegenwoordigt het drievoudige van het kapitaal, dat in het fabriekswezen vastgelegd is. Van 1790-1800 werden 65000 □ mijlen ontgonnen; van 1850-1860 niet minder dan 215.000; van 1870-1880 reeds 279000, en in 1890/91 eindelijk werden meer dan 16 millioen akkers publiek land aan kolonisten ter bebouwing toegewezen. De waarde van den bebouwden grond bedraagt gemiddeld $19,21 per acre; het maximum was $34 en het minimum $7,35.

Van 1850-1860 verdubbelde die waarde, terwijl de bevolking met 35% toenam; van 1870-1880 steeg die waarde met 37%, dus altijd nog 7% meer dan de percentswijze vermeerdering der bevolking. Dit heldert den grooten voorspoed van den farmer op. De waarde van

zijn eigendom was dertig jaren geleden 3½ maal geringer en voor elke $500, door hem in zijne hoeve belegd, kan hij nu $1750 terugkrijgen. De waarde der in den landbouw gebruikte machines bedroeg in 1830 $150.000.000 en in 1850 reeds meer dan $450.0000.00. In de toepassing der machine-techniek op den landbouw werd de Amerikaan meester, daar hij van elke verbetering der werktuigen snel gebruik maakt, om zich geen voordeel te laten ontsnappen. Van de 2.698.000.000 bushels, door hem met die hulp aan de aarde ontwoekerd, bestonden 1750 millioen uit maïs, 460 millioen uit tarwe en 407 millioen uit haver. Maïs en katoen zijn de twee groote steunpilaren, waarop Amerika's landbouwkundige grootheid rust. Beide producten kan de Amerikaan op den duur onder de gunstigste oeconomische voorwaarden voortbrengen. Maïs, katoen, tarwe, haver, gerst, rogge en gras of hooi zijn voor Amerika de producten bij uitnemendheid, waarmede de bewoners van het land woekeren. Tabak, aardappelen en de vruchten der boomgaarden hebben voor den Amerikaan niet minder beteekenis verkregen, al bereiken de sommen, die de waarde van deze artikelen uitdrukken, niet dezelfde hoogte. Het is onnoodig de ontwikkeling van den aanbouw der genoemde artikelen voor eigen gebruik en voor uitvoer nader aan te toonen of daaromtrent vele cijfers te verstrekken. Europa heeft de concurrentie van Amerika in de laatste jaren genoeg bespeurd en alle krachten ingespannen, om na te gaan, tot welke uitbreiding de landbouw in Amerika nog in staat is en wat van die mededinging voor Europa nog is te wachten. Daarbij zijn twee vragen op den voorgrond getreden, die hier niet onvermeld mogen blijven, hoewel Mr. Andrew Carnegie ze links laat liggen. Die vragen betreffen de wijze van bebouwing en de geschiktheid der landbouwende bevolking, om allengs de extensieve cultuur door de intensieve methode van bewerking te vervangen en om langs indirecten weg door de nijverheid aan te vullen, wat de natuur in den vorm van natuurgaven gaandeweg minder aanbiedt. Mr. Andrew Carnegie staat liever bij de veeteelt en hare beteekenis voor den handel en den nationalen rijkdom stil, maar daar het bekend is, dat de mededinging op dit gebied even sterk geworden is als op dat van den akkerbouw, terwijl veeteelt en landbouw elkander de hand reiken, om door samenwerking nog meer macht uit te oefenen op den politieken en oeconomischen toestand der algemeene maatschappij, dunkt het mij verkieslijk van verdere opgaven omtrent den omvang af te zien en mij tot het karakter van den maatschappelijken arbeid te bepalen, gelijk dat in Amerika op den voorgrond getreden is. Niet de Amerikaansche hammen en het Amerikaansche spek; niet ‘de processie van levend vee, die op het gebied van Oom Sam gevormd kan worden en de wereld zou omspannen, indien rijen van vijf naast elkander liepen en elk beest vijf voet lang ware’; niet de wol en de schapevachten trekken in de eerste plaats onze aandacht, hoezeer zij ook van buitengewone stoffelijke macht mogen getuigen.

Maar den mensch met het door hem toegepaste stelsel van den maatschappelijken arbeid boezemt ons de meeste belangstelling in. Van zijn toestand hangt het af, of Oom Sam met zijne Republiek zal kunnen zegevieren; of Europa tot hervormingen zal moeten overgaan, die den Ouden Stam nader tot den Nieuwen Stam brengen en het verschil tusschen de beide werelddeelen verminderen. Want met den omvang vermeerderen toch ook de moeilijkheden, om de geheele machinerie geregeld aan den gang te houden en een steeds gunstiger resultaat te verkrijgen. Daarom legde ik bij de beoordeeling van Mr. Andrew Carnegie's studie zooveel gewicht op de aanstipping der eigenschappen van den Amerikaan en van den emigrant, op de voordeelen, die uit die eigenschappen voor de Amerikaansche maatschappij voortvloeien en die op de stoffelijke welvaart der bevolking een beslissenden invloed uitoefenen.

De eerste daad van den kolonist bestaat in het bouwen van eene hofstede met annexe gebouwen. Die hofstede is in den regel één verdieping hoog en rust op een gemetseld fundament. De muren der woning zijn grootendeels van hout, zóó ingericht, dat tusschen buiten- en binnenmuur eene tusschenruimte blijft, die met papier volgestopt wordt. Met ijzerdraad zijn huis en hof omgeven en daar elke bezitting een vierkant vormt, terwijl elke weelde bij den bouw en den aanleg streng vermeden wordt, is door dezen eenvoud *besparing van kracht met besparing van stof en tijd verbonden.* Dat maakt het mogelijk per joch (1 acre = 0.405 hectare = 0,703 joch) gemiddeld fl. 32 van bouw en aanleg uit te geven, en daar prairieland den eigenaar ongeveer fl. 6-8 kost, rekent hij in het geheel op eene uitgave van fl. 38-40 per joch. Naar Oudgermaansche zienswijze behoort het land oorspronkelijk aan den Staat als vertegenwoordiger der gemeenschap. Nieuw te ontginnen land laat de Regeering meten, om townships of gemeenten en districten te kunnen vormen. Eerst zondert zij grond voor scholen, wegen, spoorweglijnen en kanalen af en eerst daarna verdeelt zij het overblijvende in hoeven van 56-112 joch, die één complex uitmaken. Deze hoeven staan ter beschikking van den kolonist, die zich evenwel duurzaam op de plaats moet vestigen en eerst na vijf jaren het volle eigendomsrecht verkrijgt. Voor de betaling van den vastgestelden prijs - per joch fl. 3,60 tot fl. 7,20 - beschikt hij over een vijfjarig krediet, of indien hij zijn land niet van den Staat maar van de spoorwegmaatschappij voor fl. 6 tot fl. 12 overneemt, is hij aan termijnen voor de betaling gebonden, die hem voor de volledige aflossing tien jaren tijd laten. In 1875 ontstonden op die wijze in het Westen 47.000 zelfstandige boerderijen en in 1878 werden 14 millioen joch voor 125,000 nieuwe boerderijen bestemd, waardoor een tweeledig doel bereikt werd, namelijk: 1°. was er voor een flinken boerenstand van aanzienlijken omvang zorg gedragen, en 2°. was er tevens eene snelle vermeerdering der landbouwkundige productie verzekerd. Beschikt de boer over eigen kinderen, die zijne hoeve kunnen bewerken, en wil hij hun zijn eigendom toewijzen, dan veroorlooft de wet hem zijn

goed van 56-112 joch = 80 of 160 acres met den daartoe behoorenden en voor de bewerking onontbeerlijken inventaris tot een onverkoopbaar en onaantastbaar goed te maken (Homestead). Daar de hoeven een flink bestaan voor den naarstigen burger waarborgen en de vrees voor ontfutseling van het ontgonnen erf wegvalt, staat op deze wijze aan de ontwikkeling van eene energieke individualiteit geen oeconomisch bezwaar meer in den weg. Naast deze 'petite culture' wordt o.a. in Californië de 'grande culture' ontwikkeld. Grootondernemers laten in die streek door arbeiders, onder toezicht van opzichters en geleid door deskundigen, de ontginning en bewerking van den grond onder handen nemen en zenden per telephoon hunne bevelen. De farm Iacinto Grant b.v. van Dr. Glenn omvat 45.700 joch, waarvan 31.700 met tarwe bezaaid zijn, die in gunstige jaren 294.810 meter centenaars graanvrucht voortbrengen. Het maaien en dorschen geschiedt gelijktijdig en tien minuten, nadat de tarwe gemaaid is, zijn de zakken met graan gevuld. Het zaaien vereischt de diensten van 50, de oogst die van 150 man, maar met hen worden 20.500 meter centenaars per dag in 30.000 zakken geborgen, terwijl 350.000 zakken ter beschikking staan. Zoolang de 'grande culture' aanvulling der 'petite culture' blijft en deze niet verdringt, bevordert zij de bereiking van het maximum voortbrenging. Voor deze met de door haar te voorschijn geroepen minimaal-prijzen geschiedt echter nog meer. Is de graanvrucht handelswaar geworden, dan brengt de boer haar in den regel onmiddellijk, zonder de diensten van tusschenpersonen, naar het naaste spoorwegstation, waar gewoonlijk èn een magazijn èn een agent van de eene of andere groote graanfirma te vinden zijn. De agent koopt de waar tegen den prijs van den dag, die de boer uit de bladen kent en die per telegraaf overal heengeseind wordt. De waar wordt nu in den elevator gezuiverd, gewogen, door een ambtenaar geclassificeerd (3 à 5 klassen worden in den regel onderscheiden), met waar van gelijke hoedanigheid vermengd en direct in groote hoeveelheden verzonden, waartoe één vrachtbrief naar Chicago, New-York, ja, zelfs naar Liverpool en Londen voldoende is. De boer ontvangt dan een bon, die hem het recht verleent op eene bepaalde som geld of wel graan in gelijke hoeveelheid en hoedanigheid naar eigen keus. Alle tusschenpersonen en hunne tijdroovende, kosten veroorzakende inspanning wordt op deze wijze vermeden en aan eenvoud door rationeele organisatie wordt alles overtroffen, wat in de Oude Wereld op dit gebied te vinden is. Farmer en spoorstaaf zijn aan elkander verbonden en waar de spoorstaaf ligt, volgt morgen de ontginning van den farmer. De spoorstaaf verbindt hem eveneens met de kust en is oorzaak van besparing geworden. Vroeger was de eerste ontginningsarbeid eene daad van verkwisting. Velde de houthakker het woud en gebruikte hij niet alles voor zijn blokhuis, dan verteerde het vuur den kostbaren voorraad, gelijk dat nog bij boschbranden door de vonken van de locomotief ten nadeele der stoffelijke welvaart geschiedt. Van den speculant Lismund

Basey wordt o.a. verteld, dat hij voortreffelijk timmerhout bezittende boomen, die op de plaats stonden, waar nu de Washingtonstraat te Indianapolis staat, eigenhandig stuk voor stuk in het vuur wierp. Deze straat is 120 voet breed en van ongewone lengte, maar was toen nog deel van een prachtig woud en het hout werd vernietigd, omdat de molens ontbraken, die het moesten verwerken.

De Amerikaan ziet op elk gebied in de rechte lijn zijn ideaal, omdat deze de kortste weg is tusschen twee punten en de kortste weg ter voortbrenging hem voortbrengingsmoeite bespaart. Honderdduizenden concentreeren er in dit land alle opmerkzaamheid op, om middelen en wegen te vinden, om de voortbrengingskosten te verminderen, om de banden tusschen producent en consument in de rechte lijn vaster te snoeren en Europa beter in hunne netten te kunnen vangen. Daarom die strijd tegen de groote afstanden als de aartsvijanden van het menschelijk geslacht. Daarom de onmogelijkheid den laagsten prijs aan te geven, waarvoor Amerika het voortgebrachte aan Europa kan leveren. Daarom dat onophoudelijk streven van den Amerikaan, om door sterk toenemende hoeveelheden de behoeften van eene ook in dichtheid toenemende bevolking der algemeene maatschappij te dekken en een overschot der middelen van bestaan te handhaven. Daarom die eerzucht, om aan de wereld te toonen, wat de arbeider met de machine vermag en hoe die machine hem gehoorzaamt, want kennis der machine en van hare toepassing op alle verrichtingen der techniek dunkt hem eene oeconomische levensquaestie. Met de machine wedijvert hij in verbruik van de kracht in den dienst der stoffelijke welvaart en Europa wordt tegen wil en dank door hem gedwongen dat voorbeeld te volgen. De kleine farmer is reeds 's morgens 4½ uur bij de hand, om de werktuigen na te zien; ontbijt te 5½ uur en begint te 6 uur te zwoegen. Eerst om 12 uur eet hijzelf en verzorgt hij zijn vee, om dan van 1½ uur tot 6 à 7 uur opnieuw te zwoegen. Twaalf uren arbeidstijd is voor hem regel en in dien tijd verricht hij, volgens Read en Pell, minstens het dubbele van den Brit, terwijl hij tevens in de rekenkunst zijne weerga zoekt. In de verbinding van arbeider en koopman ziet hij zijne eigenaardige, nationale kracht, maar als koopman wil hij goede waar leveren, reëel bedienen. Zijn de farms omvangrijker, dan zijn zij in den regel in afdeelingen van 3475 joch of 2000 hectaren verdeeld. Elke afdeeling leidt een opzichter met een onderopzichter. Een van beiden vergezelt te paard de 20 à 30 arbeidsploegen en houdt toezicht op den arbeid, op het vee en de werktuigen. Elke afdeeling is met stallen, enz. voorzien en bezit barakken met 50 bedden voor arbeiders, eene eigen keuken en eigen voorraadsschuren, waaruit meel, vleesch, spek, vet, kaas, thee, suiker, enz. aan de arbeiders geleverd worden. 's Morgens voor 6 uur, 's middags en 's avonds is schofttijd.

Het loon van deze arbeiders is hoog, maar zoodra vorst den arbeid belet of andere hinderpalen optreden, worden alle arbeiders zonder

equivalent onmiddellijk ontslagen, zoodat het hooge loon geene vergelijking met de gewone Europeesche toestanden duldt. Veelal werken 600 arbeiders op eene farm. Hier ligt het zwaartepunt in den machine-arbeid en hangt het resultaat voornamelijk van de hoedanigheid der opzichters af. Hier echter waarborgt de individueele kracht niet meer den duur der geschilderde toestanden.

Tegenover de energie en naarstigheid der bevolking, die op een sterken middelstand trotsch is, mogen enkele nadeelen van het klimaat niet over het hoofd gezien te worden. Sprinkhanen en andere insecten hebben herhaaldelijk den oogst van geheele Staten vernietigd en vooral de tarwe productie in Minnesota, Oregon, Iowa, Missouri, Utah, Arizona, Nevada, Moritana, Idaho en Wyoming heeft veel van die plaag te lijden. Niet minder strijd voert het Noordwesten bij voortduring tegen den schadelijken invloed der sterke koude, daar de thermometer niet zelden in die gewesten 30° onder nul aanwijst, zonder dat steeds vroeg genoeg sneeuw de velden bedekt. Colorado, Utah en Kansas lijden veelal in het voorjaar van de buitengewone hitte en 30° en meer in de schaduw behoort in deze Staten geenszins tot de zeldzaamheden. In Californië en in de prairie behoort niet zelden gebrek aan water, voornamelijk aan goed drinkwater voor het vee, tot de ongunstige verschijnselen. Maar deze en andere natuurlijke nadeelen hebben de opkomst der zegevierende Republiek wel tegengehouden, niet echter verhinderd. Juist met de gevaren vermeerderde de wilskracht van den kolonistenstand, die te recht het levensbloed der natie genoemd wordt en steeds de kerntroepen voor de Amerikaansche beschaving zal vormen. Die kolonisten-bevolking, sterk door hare persoonlijke eigenschappen, nog door geene weelde, genotzucht en sexueele prikkeling ontzenuwd, in merg en been oudrepublikeinschgezind en in levenswijze en levensopvatting door en door democratisch van aard, rechtvaardigt de gunstige meening van den Amerikaan. Die kolonistenstand verstaat de kunst zoowel achting als eerbied aan anderen in te boezemen. Daarom staan ook alle vorschers bij voorkeur bij hem en het door hem uitgeoefend landbouwkundig bedrijf stil en daarom houden alle concurrenten in de eerste plaats met zijne politieke en oeconomische macht rekening. Zijne sociale beteekenis is werkelijk groot.

In dit gunstig oordeel juist, dan spreekt het wel vanzelf, dat de mededinging van Amerika op oeconomisch gebied niet, gelijk velen meenen, van voorbijgaanden aard zal zijn, d.w.z. hare macht grootendeels zal verliezen, zoodra de ploeg over alle nog niet ontgonnen velden heengegaan is. Die meening gaat uit van het feit, dat de ontginning in de steppen en in een deel der overige gewesten het karakter van roofbouw bezit. Het is namelijk waar, dat in far west als het ware troepen nomaden verschijnen, met gereedschappen gewapend en met tenten en paarden uitgerust, om zonder voorbereiding van den grond te zaaien en te oogsten, zoolang de grond dat toelaat, en dat zij de volgende

jaren dien roof elders herhalen. Dat is echter niet het werk van kolonisten, die, conservatief van aard, duurzame toestanden wenschen en eens ontgonnen grond later ook in Europeeschen zin behandelen, daar alleen daardoor hun eigendom in waarde toeneemt en zij deel uitmaken van de maatschappelijke orde. Deze kolonisten hebben ook minder vruchtbare velden onder den ploeg gebracht en reeds in dien zin de aarde aan hun wil onderworpen, dat zij steeds meer in de door hen gewenschte hoedanigheid voortbrengt. In Illinois b.v. oogst men tegenwoordig 6,9 meter-centenaars per acre, terwijl Engeland gemiddeld 8,9 per acre voortbrengt, hetgeen niet meer een zeer aanmerkelijk verschil genoemd kan worden. Maar gesteld, dat roofbouw nog op vele plaatsen in zwang is en in andere gewesten van rationeele bemesting nog niet gesproken wordt, zal daarin geene verandering komen, zoodra het oeconomisch belang dat vereischt? Heeft het Amerikaansche volk niet reeds voldoende bewezen op kennis prijs te stellen en haar voordeel niet uit het oog te verliezen? Is die quaestie niet voor dit volk slechts eene vraag van handelsberekening? Met de toeneming der dichtheid van de bevolking is intensiever bewerking van den grond eene noodzakelijkheid en de meerdere zorg voor het vee, die met de uitbreiding der veeteelt hand in hand gaat, wijst reeds op den toestand van overgang, die in de oudere Staten ingetreden is. Daarom, zoolang de kolonisten den toon blijven aangeven en hun eenvoud bewaren, zoolang ligt in den geest der bevolking een waarborg, dat er werkelijk van eene zegevierende Republiek sprake kan zijn, en zoolang moet Europa òf haar voorbeeld ten opzichte der eenvoudige zeden en gewoonten volgen òf vreezen in den algemeenen wedloop te kort te schieten. De zedelijke kracht bepaalt ten slotte, wie voor de vrijheid rijp is.

De ontwikkeling op het gebied der nijverheid beantwoordt in elk opzicht aan het karakter van het volk, dat met de machine groot geworden is en aan de handelsoeconomie de meeste beteekenis toekent. Aanvankelijk was de productie van eene aanzienlijke hoeveelheid betrekkelijk goedkoope handelswaar haar doel, maar dit industrialisme wordt niet meer uitsluitend in het oog gehouden; aan de vervaardiging van technische specialiteiten besteedt zij tegenwoordig niet minder opmerkzaamheid. De industrieele voortbrenging zoekt de winst in den snellen en veelvuldigen omzet van het handelskapitaal; de technische specialiteit tracht daarentegen meer naar verbetering van het werktuig en daar de hoedanigheid van het werktuig voor den Amerikaan de hoofdzaak is, komt zijn werk aan zijne eigenaardigheid ten goede en in verhouding tot zijne persoonlijke bekwaamheid, tot zijne meerdere beheersching der stof verbetert ook zijne positie in de maatschappij. Hij wil iets kunnen, wat anderen in die mate niet kunnen, en dat vermag hij alleen dan, wanneer hij zijne individualiteit bewaart en ontwikkelt. Zijne winst is in den regel ook winst der maatschappij, want hij voegt aan het

bestaande iets nieuws toe en hij leert anderen nieuwe wegen inslaan ter bereiking van hetzelfde doel. De Amerikaan besteedt in de eerste plaats veel zorg aan de vervaardiging van goede machines en werktuigen. Voor zoover hij uitsluitend voor de groote markt werkt, richt hij zich bij voorkeur naar de behoefte van het oogenblik en het komt er hem in dat geval niet op aan nu eens geweren en dan weder naaimachines te vervaardigen, daar hij als grootondernemer het standpunt van den koopman inneemt en minder op het artikel dan op de handelszaak en de berekende winst let. Vele groote ondernemingen zijn noch particulier eigendom noch maatschappijen op aandeelen. In den regel behooren zij aan drie, vijf of acht chefs, die hun directeuren onvoorwaardelijke volmacht verleenen. Daardoor kan de leider der onderneming snel handelen en is hij niet in zijne bewegingen door een raad van toezicht belemmerd, terwijl het risico toch over meerdere personen met groot kapitaal verdeeld is, die meer wagen, maar ook als mannen van zaken bij de keus der directeuren de zaakkennis vooropstellen en door hun eigen verleden in den regel den gang der onderneming beter kunnen overzien. De maatschappij op aandeelen is in hun oog te langzaam van beweging, het alléén-bezit door den omvang van het risico te gewaagd. In 1850, zegt Mr. Andrew Carnegie, die bijna overal Mr. Mulhall's opgaven volgt, was het kapitaal, in de nijverheid belegd, slechts 8% van dat in den landbouw; in 1860 reeds 13%; in 1870 niet minder dan 19%, en in 1880 bereikte het 23% of bijna ¼. In 1870 bedroeg de waarde van de voortbrengselen der fabrieken, behalve die der grondstoffen, 71% van die der landbouwproducten en in 1880 was die tot bijna 89% gestegen. De jaarlijksche voortbrengst van iederen arbeider bedroeg in 1850 gemiddeld $1.100 en in 1880 $2015. De geheele waarde der fabrieksgoederen steeg van $1.060.000 in 1850 tot $5,560.000.000 in 1880. Het is alzoo niet te veel gezegd, dat de verhooging van 600% in dertig jaren, bij toenemende dichtheid der bevolking, den toekomstigen eersten fabrieksstaat der wereld aankondigt. Vooralsnog munten uit: de koren- en maalmolens (kapitaal $177.400.000; getal molens 24000; product ruim $500.000.000); het slachten en verpakken van vleesch (kapitaal £10.000.000, waarmede 27000 menschen beziggehouden werden, die £2.1000.000 loon trokken); de bewerking van ijzer en staal (product $400.000.000 of □ der wereldproductie van ijzer en ¼ van die van staal); de verwerking van hout (product $233.268.725, waarmede 148.000 menschen werkten, $32.000.000 loon ontvingen, maar oorzaak waren van eene bedenkelijke ontwouding der Republiek); de ijzergieterijen en machinefabrieken (waarde $214.000.000); de manufactuurnijverheid (kapitaal $208.000r009; getal arbeiders 172.554; loon $42.000.000; waarde van het product ruim $192.000.000; in dezen tak van nijverheid vervaardigt een Amerikaan, dank zij de werkbesparende machine, □ meer dan een Duitscher, 2½ meer dan een Franschman en een Oostenrijker en 5 maal meer dan een Rus.

In tien jaren nam het kapitaal toe met 47%, het aantal weefgetouwen met 49%, het aantal werklieden met 28% en het verwerkte katoen met 58%. De katoenoogst bedroeg in het begin der eeuw 1/77 der tegenwoordige productie, waarvan toen slechts 2% in het binnenland verwerkt werd tegen 31% in 1881.

In de fabrieken der Vereenigde Staten werden in 1880 niet minder dan 3.410.837 paardekracht aangewend, waarvan 64% door stoom en 34% door water. Van 1870 tot 1880 bedroeg de vermeerdering 45%.

In welke richting geschiedt nu echter die ontwikkeling?

In die der samentrekking van kapitaal in groote ondernemingen, *vermeerdering van den mechanischen arbeid en verdringing der kleine kapitalisten van den middelstand.*

Een goed voorbeeld biedt de wolindustrie aan. Van 1870-1880 nam het kapitaal, in deze industrie belegd, met 21½% toe (kapitaal £19 millioen; getal arbeiders 86.000; loon £5.000.000), terwijl het aantal fabrieken met 31% verminderde. De groote kosten der aanschaffing van machinerieën en de noodzakelijkheid van een groot vast en omloopend kapitaal sloten hier de mededinging van den middelstand meer en meer uit en verhoogden de gemiddelde grootte der fabrieken. In de tapijtweverij werd binnen tien jaren het kapitaal verdubbeld en vermeerderde het product met 83%, terwijl het aantal fabrieken intusschen in het oog vallend afnam. Door de schoen- en laarzenmachine worden per dag 300 paar schoenen en laarzen gemaakt en één enkele fabriek in Massachusetts levert jaarlijks evenveel laarzen af als 32000 laarzenmakers in Parijs. Een arbeider heeft daarbij niet meer te doen, dan het leder in de eene zijde der machine te brengen en den volmaakten schoen er aan de andere zijde weder uit te nemen. In 1880 werkten in Amerika 3100 zulke mechanische machines, die in staat waren elke vier maanden vijftig millioen menschen van nieuw schoeisel te voorzien. De ouderwetsche schoenlapper met zijne leest is daardoor met den kleinen meester schoenmaker ‘hors de combat’ gesteld. De fabriek won het pleidooi en de groote fabriek verdringt nu hare meer bescheiden voorgangster. In 1870 telde Amerika 3151 schoenfabrieken met 91702 arbeiders en in 1880 was dit getal gedaald tot op 1959 met 111.152 arbeiders, terwijl dit opzuigingsproces nog geenszins geëindigd is, want de meest spaarzame inrichting is die der groote mechanische fabriek en voor deze is nog geene grens aan te geven. Waren in 1880 de werkkrachten der minder talrijke fabrieken met 21¼% vermeerderd, tegelijkertijd was de waarde van het product met 43¼% gestegen, zoodat uit de samentrekking van kapitaal in verhouding meer materieele winst ontstaan was, waarin de besturende geest in verhouding sterker deelde. Hetzelfde verschijnsel doet zich in hooge mate op het gebied der gemaakte kleeren voor. Het kleedingmagazijn biedt het product der fabriek tegen uiterst lage prijzen kant en klaar aan. Wel is de inlandsche stof doorgaans met een product van minder goede hoedanigheid vermengd; wel zijn de mannen in bepaalde klassen

verdeeld en worden voor iedere klasse uit dezelfde stof een duizend pakken kleeren gesneden en met machines genaaid, maar gekocht wordt dit gemiddeld product en daardoor verdringt de fabrikant meer en meer den meester kleermaker. Alleen de vrouwen bieden nog weerstand aan die gelijkmaking. Zij houden vast aan de modiste; zij wenschen zichzelven in hare kleeding uit te drukken en eerbiedigen de individualiteit. Die gelijkmaking op het gebied der kleeding was echter oorzaak, dat het fabrieksproduct met 58% toenam en het product van den handenarbeid in dienzelfden tijd met slechts 10%. Honderd jaren geleden bracht de natuur weinig meer dan het koren, het vleesch en de wol voort. Nu is ook het maaien, verzamelen, binden, dorschen, malen, bakken en naar 's menschen deur brengen als het ware arbeid der natuur geworden. Zij spint, weeft, maakt kleeren en brengt die kleeren binnen het bereik van den mensch, die hare gaven gedwongen wordt te dragen en te genieten. Zij wordt steeds gedienstiger, doet zijne boodschappen, vliegt voor hem over landen en onder zeeën, neemt hem alle lasten en alle beweging af. En de mensch meent, dat door die nijverheidsverovering ook het streven zal verdwijnen over anderen dan over zichzelf te heerschen en dat ten slotte de zedelijke kracht evenals de natuur voor eene mechanische behandeling en bewerking zal buigen en haar hoorn des overvloeds over allen zal uitstorten; dat de stoom en de electriciteit ook op dit gebied de werksparende krachten bij uitnemendheid zullen blijken te zijn. Genoeg echter van dien aard. De werkelijkheid ziet er minder rooskleurig uit.

Eene levensquaestie voor de ontwikkeling der nijverheid is de aanwezigheid van voldoende hoeveelheden delfstoffen, want is niet op den duur de goedkoope voortbrenging der stoomkracht mogelijk, dan baten alle pogingen, om andere staten te overtreffen, niets. Amerika geniet echter het voorrecht even groote schatten onder als boven de aarde te bezitten en die gunstige omstandigheid zet aan hare mededinging de kroon op. Goud, zilver, steenkolen, ijzer, koper en ‘last not least’ petroleum zijn in de zegevierende Republiek in overvloed voorhanden en zijn met betrekkelijk geringe voortbrengingsmoeite aan de vermeerdering van den stoffelijken rijkdom dienstbaar te maken. In Pittsburg kostte de ton steenkolen twee à drie shillings, toen de petroleumbron van Murraysville geboord werd, maar zoowel dit fabrieksmiddelpunt als Alleghany zagen er betrekkelijk spoedig een financieel en technisch voordeel in, om van de nieuwe brandstof gebruik te maken. De rookerige stad kreeg daardoor een meer gezuiverden dampkring, want het gas der bronnen werd onder de stoom- en watermeters geleid. Toen het evenwel gelukte één vat petroleum voor slechts tien cents naar den Atlantischen Oceaan te pompen, werd de inhoud der bronnen ook als uitvoerartikel van groot belang. Tot 1884 vertegenwoordigde de uitvoer eene waarde van ruim $625.000.000. Hier is het niet de juiste plaats, om de geschiedenis der voor de nijverheid onontbeerlijke delfstoffen voor den

geest der lezers terug te roepen. Dit begrijpen allen, dat de voorraad petroleum, de voorraad anthraciet, de voorraad ijzererts en steenkolen op de kracht der Amerikaansche mededinging van beslissenden invloed is, zoolang het aan de uitvinders niet gelukt waterstofgas als brandstof aan te wenden en de zonnestralen ten volle te benuttigen. In 25 Staten en Territoriën zijn steenkolen voorhanden en in bijna iederen Staat wordt ijzererts gevonden, dat 29 Staten verwerken. In 1850 bestond de steenkolenopbrengst uit 7⅓ millioen ton, in 1880 uit 71 millioen en in 1889 uit 97½ millioen of, het plaatselijk gebruik medegerekend, uit 107 millioen ton. Groot-Britannië bracht in dat jaar 160 millioen en de overige landen 130 millioen ton op. Voor het goud, het zilver, het koper en het lood verwijs ik eenvoudig naar de opgaven van Mulhall in *The Progress of the World*, 1880. Aangestipt moet echter ook hier worden, dat de exploitatie der mijnwerken op de wording van vele groote steden van beslissenden invloed was. Waar zich mijnwerkers nederzetten, volgden spoedig landbouw- en werktuigkundigen. Zóó ontstonden b.v. San-Francisco en Leadville, en zóó wordt er steeds meer en meer op gelet, dat de Amerikaansche nederzettingen, van oorsprong en ontwikkeling zuiver industrieel, worden aangewezen op den handel, om hetgeen zij niet behoeven, voor hetgeen zij behoeven, te ruilen en om de overschotten aan anderen af te zetten met het doel langs stoffelijken weg aan de Republiek de heerschappij over de aarde te verzekeren. Financieel in staat de belastingen te verminderen, terwijl de belastingen in alle Europeesche staten daarentegen voortdurend stijgen, is ook in dit opzicht het voordeel aan de zijde der Republiek. De Republiek bezat de energie hare oorlogsschuld af te lossen en na afloop van den burgeroorlog de militaire lasten tot een minimum te reduceeren. Europa daarentegen zwoegt en slaaft voor de steeds toenemende wapenrustingen en de dekking der steeds stijgende rente van steriele schuld. De Republiek stelt er prijs op haar budget zoo eenvoudig mogelijk in te richten, om ook het gezond verstand van den niet in de financieele techniek geoefenden burger uit te kunnen noodigen inzicht van zaken te nemen en zijn bescheiden oordeel uit te spreken. Europa daarentegen zorgt bij voortduring voor ingewikkelde budgets, die de contrôle der bevolking of belastingschuldigen hersenschimmig maken. De Republiek is op eene doorzichtige politiek bedacht, die het arbeidende volk begrijpt. Europa maakt daarentegen van de politiek een roman, waarin de geprivilegeerden de hoofdrollen vervullen en waaruit steeds opnieuw blijkt, dat de acteurs voor de opkomst der democratie vreezen. Maar het in dit opzicht goede voorbeeld van Amerika zegt niet, dat de naarstige Europeaan daarom naar de Republiek moet verhuizen, om haar triomf te bespoedigen. Het zegt alleen, dat Europa alle krachten moet samentrekken, om in dezen wedloop niet te kort te schieten. De eerste oeconomische hervorming, die van die samentrekking het gevolg zal zijn, heeft betrekking op de overzeesche handelspolitiek. Zij is nog in onzen tijd

niet op vrede, maar op oorlog gericht en daarom lijnrecht in strijd met de eischen van eene vrijheidlievende democratie.

Beantwoordt dan de handelspolitiek der zegevierende Republiek aan de eischen van eene vrijheidlievende democratie? Ademt niet integendeel het Amerikaansche tarief den geest der bescherming, die door middel van dwang den triomf der zegevierende Republiek tracht te forceeren? Steunt het Amerikaansche tarief niet op begunstiging der eigen voortbrenging naar binnen en afsluiting naar buiten? Ligt niet in het handelspolitiek standpunt der Republiek eene miskenning der staathuishoudkundige wetten?

Mr. Andrew Carnegie verwacht zulke en andere vragen wel, maar hij wil daarom toch niet in de vrijhandelsquaestie diep doordringen. Hem komt het voor, dat deze quaestie een vraagstuk omvat, hetwelk niet binnen het bereik ligt van de practische staatkunde van het thans levend geslacht. De democratie beschouwt - volgens hem - vrijhandel als een ideaal, te verwerkelijken, zoodra zij over de geheele aarde de macht in handen heeft en alle natiën elkander als vrienden en broeders in liefde omarmen. Maar Mr. Andrew Carnegie ziet zeer goed in, dat de algemeene vrijheid, gelijkheid en broederschap naar menschelijke berekening niet door ons beleefd zullen worden. Hij, persoonlijk, wil geen stap doen, om den loop der wereld naar de vrije en onbeperkte ruiling van handelsartikelen te vertragen, maar zijns inziens moet de democratie op de menigte fabrieken letten, die, dank zij het streven zich onafhankelijk van andere natiën te maken, in Amerika ontstonden en volgens hem een recht op bescherming hebben. Daar men nu kan voorspellen, dat niemand in de Republiek den bestaanden toestand plotseling zal willen veranderen, houdt Mr. Andrew Carnegie het voor overbodig zich het hoofd over die vraag te breken. Dat ware volgens hem theorie en hij bepaalt zich tot feiten. Daar hij buitendien niet vergeet op te merken, dat de Amerikaan aan de leer der handelsbalans nog steeds groot gewicht toekent, behoef ik hier niet bij te voegen, dat bij de bespreking der resultaten van den handel in zijne schets van geene min of meer wetenschappelijke staathuishoudkunde sprake is. Op zichzelf beschouwd wordt er in zijne schets geene lans gebroken voor de rechtstreeksche voortbrenging, maar wat eigenlijk de oeconomische verhouding van land tot land regelt, maakt bij hem geen punt van onderzoek uit. Dat onderzoek zou het beeld van de grootheid der zegevierende Republiek en van haar schitterend karakter minder aantrekkelijk kunnen maken, terwijl de opeenstapeling van cijfers en feiten den lezer wellicht kan bedwelmen en bovenal geestdrift bij hem moet opwekken. Daarom worden de voordeelen van de snelle verbetering der vervoermiddelen mede breed door hem uitgemeten.

‘Wat kocht broeder Jonathan in 1843 van de wereld?’

‘Suiker en suikerstroop tot een bedrag van bijna $100.000.000, want hij is een lekkerbek en geeft meer uit voor lekkernijen dan voor iets anders.’

Hij koopt wol en wollen goederen ($55 millioen), chemicaliën ($45 millioen), katoenen goederen ($35 millioen) en ruwe zijde voor bewerking ($37 millioen). Zijn kop koffie kost hem $42.000.000 per jaar en zijne thee $17.000.000.

Wat verkoopt hij aan 't buitenland?

Katoen in 1883 voor $250 millioen; graan en meel voor $175 millioen; vleesch, eieren en boter c.s. voor $107 millioen; petroleum voor $45 millioen; tabak voor $22 millioen; ruw en bewerkt hout voor $26½ millioen; ijzer en staalwaren voor $22½ millioen en levend vee voor $8⅓ millioen.

Vijftig jaren geleden kocht hij van het buitenland per hoofd voor $6.25 en nu voor $15 verschillende goederen. - De totale invoer bedroeg in 1883 de waarde van $725 millioen, waarvan ruim een derde of $250.000.000 aan Groot-Britannië en de Britsche koloniën ten goede kwam.

Het laatste hoofdstuk wijdt Mr. Andrew Carnegie aan de spoor- en de waterwegen, den roem der Vereenigde Staten, waarbij hij hier en daar op het verschil tusschen het verleden en het heden opmerkzaam maakt. Hoe verleidelijk het ook zijn moge, hem ook op dit gebied te volgen, meen ik toch na het reeds vroeger hier aangestipte daarvan af te mogen zien en raad ik daarom liever iedereen aan, zich deze schets aan te schaffen, om haar vlijtig te raadplegen en over een en ander na te denken.

Mr. Siclen wenscht, dat de feiten, door Mr. Andrew Carnegie in *Triumphant Democracy* nedergelegd, zooveel mogelijk in Nederland bekend mogen worden. Aan zijn wensch kan, mijns inziens, niet beter voldaan worden, dan door in de beoordeeling zoovele feiten op te nemen, als vereischt worden, om tot eene nadere kennismaking met het werk te prikkelen. De persoonlijke kennismaking met het werk blijft de hoofdzaak.

De Duitsche vorscher F.B.W. Hermann - een der meest beteekenende staathuishoudkundigen - meende, dat de beoordeelaar van eenig werk het best blijk geeft den arbeid van het hem ter beoordeeling voorgelegde boek te waardeeren, wanneer hij den inhoud uitvoerig behandelt en daardoor toont er tijd genoeg voor over te hebben, om zich ernstig met de studie van anderen bezig te houden. Dan worden wel is waar niet vele boeken beoordeeld, maar wat beoordeeld wordt, biedt meer gelegenheid, om te leeren, en niet op de aanprijzing, maar op de vermeerdering van kennis komt het aan. In dien zin besprak hij in de *Göttinger Gelehrte Anzeigen* van 1835-1847 en in de *Berliner Jahrbücher für wissenschaftliche Critik* van 1835-1837 verschillende publicatiën der Duitsche, Fransche en Engelsche staathuishoudkundige letterkunde. Zijne zienswijze omtrent de wijze van eenig werk te bespreken vond in later dagen geringen bijval, ten deele omdat in onzen tijd zooveel geschreven en gepubliceerd wordt, dat ternauwernood tijd

tot doorbladeren overblijft, en ten deele omdat het aantal periodieke tijdschriften dermate toegenomen is, dat het nauwe verband tusschen redactie, beoordeelaar en schrijver meer en meer verloren gaat. De moderne tijd wil snel weten, wat er voor actueel nieuws is en hoe deze of gene er van langs krijgt. In de pers spelen daarom maar al te dikwijls dit en de eigenlijke handelsquaestie de hoofdrol. Mij is Hermann's zienswijze steeds als de juiste voorgekomen en wanneer ik mij veroorloofd heb aan Mr. Andrew Carnegie's politieke en oeconomische schets een uitvoerig woord te wijden en met dat woord enkele beschouwingen te verbinden, die tot de door hem opgeworpen quaesties behooren, dan meen ik daarmede het bewijs geleverd te hebben, zoowel den geachten schrijver als den geachten bewerker en vertaler in hun streven te willen ondersteunen, om zelfstandige vrienden voor de zegevierende Republiek te winnen. In Amerika hebben eertijds Hollanders eene rol van beteekenis gespeeld en zijn Nederlandsche clubs steeds met eere werkzaam geweest. Ik behoef slechts aan de eerste vestigingen te New-York en te Philadelphia te herinneren. In Mr. Siclen begroeten wij een der vertegenwoordigers van oud Nederlandsch bloed, dat voor jaren in de Vereenigde Staten voet vatte en met evenveel energie als ijver aan den opbouw der Republiek onvermoeid medewerkte. Hem zijn wij de Nederlandsche uitgave van *Triumphant Democracy* verschuldigd en die uitgave laat niets te wenschen over. Zij bevat zelfs de afbeeldingen van Mr. Andrew Carnegie en Mr. Siclen en zal, naar ik hoop, haar weg in Nederland vinden en velen door den rijkdom van stof boeien.

Dr. A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Shakespere en zijn ‘Othello’.

Onlangs viel mij een oud nummer van het *Nieuws van den dag* in handen, waarin een hoofdartikel voorkwam van den zoo betreurden hoofdredacteur H. de Veer. Het draagt tot opschrift *Binnenkamers* en bevat eenige opmerkingen en wenken, die zeker ook nog thans verdienen behartigd te worden. Daarin wordt gesproken over de ‘liefhebberij voor de beoefening der letteren’. Deze uitdrukking ‘liefhebberij’, zegt de redacteur, is, hoewel toevallig gekozen, volkomen juist. 't Bleef, misschien ook bij de Hollanders van eene halve eeuw geleden, maar al te veel bij *liefhebberij* voor de beoefening. De beoefening zelve kwam maar hoogst zelden, en de letteren kwamen bijna nooit tot haar recht. Na betoogd te hebben, dat het thans bij ons niet veel beter gesteld is, vervolgt de redacteur: ‘De meeste menschen lezen over een boek heen of tusschen de regels, of van achteren naar voren. De kunst om te lezen is even goed eene kunst als piano spelen, of fraaie handwerken te maken, maar ze moet ook even goed onderhouden worden.’

De oorzaak van een en ander is niet ver te zoeken. Er wordt te veel oppervlakkig gelezen; de massa lectuur onzer dagen geeft er aanleiding toe; er is derhalve geene sprake van beoefening, er blijft geen tijd over tot nadenken. En de lezer zal dit wel met mij eens zijn: nadenken doet vergelijken, opsporen de motieven, waarom wij in zekere toestanden den mensch aldus en niet anders zien handelen; hoe oorzaak en gevolg ten nauwste met elkander samenhangen; wij komen tot de beschouwing van ons eigen gemoedsleven, zien treurige gevolgen van geschilderde hartstochten, gebreken, enz. en keeren tot onszelven in. Bij den nadenkenden mensch zal die inkeer goede vruchten moeten dragen; de weg tot beschaving wordt geopend. Maar - en ik kom tot het straks gezegde terug - dat nadenken zij niet vluchtig, die lectuur zij dus niet oppervlakkig, die lectuur worde studie. En daarom wil ik wijzen op een man, die verdient bestudeerd te worden, wiens werken een niet genoeg bekenden invloed op de algemeene beschaving en ontwikkeling hebben gehad; een man, van wien is gezegd, dat hij in zijne werken u de geheele wereld en de menschheid in een spiegel laat zien. Een man, die u, wanneer hij den voet zet op het gebied der geschiedenis, wanneer hij u verhaalt van den romantischen riddertijd, waar hij zich beweegt op het gebied der mythen, overal u een blik gunt in het ge-

moedsleven van den individueelen mensch. De man, die doordrongen was van de overtuiging en deze meermalen heeft uitgesproken, dat de natuur den mensch niets heeft geschonken, maar geleend; dat zij den mensch slechts heeft gegeven, om weder te ontvangen; wiens werken altijd nieuw zijn en waarvan de herhaalde lezing steeds doet genieten. Ik bedoel William Shakespere. Zijne onovertroffen gave als schilder van 's menschen individualiteit worde door mij, zoo ik hoop, duidelijk u voor oogen gesteld. En welk een leven van dezen twee en vijftig jaren oud geworden dichter, van dezen heros der dramatische letterkunde! Hoe rijk aan ervaring en onvermoeide werkzaamheid, om van zijn ongeloofelijken rijkdom en zijne ongeëvenaarde kennis de vruchten te toonen! Hier worden ons voor oogen gesteld de woelingen der Romeinsche aristocratie, van republiek en monarchie; daar de mythische voortijd in Frankrijk en Engeland; ginds het avontuurlijke leven der middeleeuwsche ridders, de oude en de latere geschiedenis van Engeland.

Zes en dertig drama's getuigen van den onvermoeiden geest, de aanhoudende werkzaamheid van den grooten dichter, en wanneer daar zijne beroemdste treurspelen: *Macbeth*, *Koning Lear*, *Hamlet*, *Romeo en Julia* en *Othello*, ons voor den geest zweven, kies ik, hoe dikwijls het stuk wellicht besproken zij, het laatste, om u daarin de onovertroffen gave van onzen dichter, schilderen van 's menschen gemoedsleven, individueele karakterteekening, te doen zien.

Laat ik met eenige woorden den inhoud van dit drama herinneren:

De handeling valt voor deels te Venetië, deels te Cyprus. De senator Brabantio te Venetië heeft eene dochter Desdemona, welke tegen zijn zin huwt met den Moor Othello. Deze Othello is veldheer te Venetië, staat aldaar hoog in rang en is den Staat wegens zijne onversaagdheid en zijn heldenmoed onontbeerlijk. Jago, Othello's vaandrig, haat den Moor en vat het voornemen op hem in het verderf te storten. Daartoe wekt hij diens hartstochten op, door hem te doen gelooven aan de ontrouw zijner Desdemona, die hij boven alles bemint. Dit plan gelukt: Othello, overtuigd, dat Desdemona zijn luitenant Cassio bemint, doodt zijne vrouw en daarna zichzelven.

Deze stof werd door Shakespere geput uit eene verzameling novellen van den Italiaanschen schrijver Giraldi Cinthio en door hem in die mate verwerkt, dat drama en novelle ieder geheel afzonderlijk staan en het eene bijna alleen wat de namen aangaat, aan het andere doet denken.

Waaraan hebben wij dus bij den inhoud van dit stuk hoofdzakelijk te denken? De bedoeling van den dichter is voorzeker den hartstocht der jaloezie te schilderen, en wel zoo toenemende, dat men hem, die zoo hartstochtelijk liefheeft, in staat kan denken het voorwerp zijner liefde te vernietigen. En dat alles moet gemotiveerd zijn, moet zijn natuurlijken menschelijken loop hebben.

En wij zullen, wanneer wij zulk eene daad zien plegen, bij voorkeur

denken aan een mensch, grof zinnelijk, van een vurig temperament, eene prikkelbare natuur, en dan alleen zulk eene daad mogelijk achten, wanneer zij geschiedt onverwachts, wanneer zich de gunstige gelegenheid daartoe aanbiedt, in koortsachtige spanning, in den hoogsten aanval van woede. Maar werd de daad onder zulke omstandigheden gepleegd, zij zoude geen onderwerp voor de kunst kunnen zijn; die daad ware dan ontoerekenbaar, en wij zouden geene deelneming gevoelen in het tragisch einde van den dader. Is het echter denkbaar, dat zulk eene daad wordt volvoerd door een man van een vast karakter en een edel gemoed, voor wien, alvorens hij die handeling pleegt, wij sympathie gevoelen? bij wien de hartstocht der ijverzucht, een der laagste hartstochten van den mensch, zoo geadeld schijnt, dat wij, zoowel voor als na de daad, die eruit voortvloeit, deelneming, ja, zelfs medelijden met den dader hebben? Men zoude zeggen, het is niet mogelijk. En toch, die handeling, dat dooden zijner vrouw, laat Shakespere door zulk een man uitvoeren. Of liever, door een man, die beide eigenschappen met elkaar vereenigt: koelbloedigheid en vurigheid, onbedachtzaamheid en bedachtzaamheid, eigenschappen, die den doodslag mogelijk maken en die ons den moordenaar kunnen doen bewonderen en beklagen. Zien wij nu in eene nadere beschouwing van de drie hoofdpersonen, Othello, Desdemona en Jago, hoe uitstekend die tegenspraak zich in eene harmonie oplost; hoe die Othello tot het plegen van die daad komt; zien wij, hoe zijne eigen individualiteit, zijn aard en gemoedsleven daartoe leiden, en men zal mij ten slotte toestemmen: deze persoon had in die omstandigheden niet anders kunnen handelen. De lezer zal het niet wraken, dat ik mij door de meesterhand van Gervinus laat leiden.

I.

Othello, hoewel in Venetië burger en Christen geworden, is, wat afstamming, kleur, zeden en natuurlijken aanleg aangaat, een vreemdeling. De kleur zijner huid doet steeds aan zijne afkomst denken en noch zijne daden noch zijne afstamming uit koninklijk bloed kunnen de vooroordeelen der menschen opheffen. De geaardheid van den Afrikaanschen stam, waaruit hij is gesproten, het heftige temperament, de macht eener tropische phantasie, dat alles konde bij hem niet worden uitgeroeid, hoezeer de door beproevingen, door daden en smarten gestaalde man daartoe zijne krachten inspande. Hij miste in zijn leven datgene, waardoor bij ons de oorspronkelijke hevigheid der hartstochten wordt gebroken: de stille, onafgebroken, vroeg begonnen invloed der beschaving en conventioneele gebruiken, waardoor de hevigheid onzer hartstochten wordt verzacht, en wel zoodanig, dat wij die hartstochten van den beginne af besnoeien en regelen. Van zijn zevende jaar af was de krijgstent zijne woning en bleef hij verre en vervreemd van het geordende leven, van de menschelijke maatschappij, van kunst, van be-

schaving, van al datgene, wat de genietingen van het dagelijksche leven uitmaakt. Hij was met hart en ziel soldaat; het veldbed was hem de liefste rustplaats.

Hij zegt tot Brabantio:

> ‘In 't spreken ben ik ruw
> En min begaafd met vredes nette taal;
> Sints zevenjaarge kracht deze armen sterkte
> Tot voor naauw negen maanden, vonden zij
> Hun lievlingstaak in veld en legertent.
> En van deez groote wereld weet ik naauw
> Dan wat den krijg en 't slaggewoel betreft.’

Gevaren en waagstukken zijn hem het liefst; de edelste gaven zijner natuur komen daar te voorschijn, waar hij door gevaren omringd is. Wij denken aan het beeld, door Jago geschilderd van zijne onverstoorbare gemoedskalmte, die hem zelfs dan niet verlaat, wanneer de kanonnen zijn leger vernielen en zijn eigen broeder van zijne zijde wordt weggerukt:

> ‘Hoe kan hij toornig zijn? 'k Zag hoe 't kanon
> Zijn krijgrendom deed stuiven in de lucht;
> Gelijk een duivel rukte 't van zijn zij
> Zijn eigen broeder; kan hij toornig zijn?
> Dan is 't om iets gewichtigs.’

Zijne heldennatuur drong hem tot het ondernemen van gevaarlijke waagstukken, tot het zoeken van avonturen te land en te zee, in de afgelegenste deelen der wereld. Hij verhaalt aan den Senaat van Venetië, op welke wijze hij de liefde van Desdemona heeft gewonnen:

> ‘Haar vader minde en noodigde mij vaak.
> Gedurig vorschend naar mijn levensloop
> Van jaar tot jaar; wat veldslag en beleg
> Wat lotgevallen ik alzoo beleefde,
> Ik liep ze van mijn kindsche dagen door
> Tot op het oogenblik van mijn verhaal;
> Ik sprak daarbij van rampen uiterst groot
> Van wisselenden kans op vloed en veld,
> Hoe 'k op een haarbreed doodsgevaar ontkwam,
> Hoe ik in 's trotschen vijands macht geraakt
> Als slaaf verkocht werd, en hoe vrij gekocht;
> En wat mij op mijn tochten wedervoer;
> Waarbij ik van spelonk en wildernis,
> Rotskloof en klippen, bergen hemelhoog,
> Moest spreken in den loop van mijn verhaal,
> Van kannibalen, die elkaar verslinden
> Van menscheneters - volken dien het hoofd
> Groeit onder hunne schouders.’

En dat alles heeft hij zijne Desdemona verhaald op een oogenblik, dat hij zoo weinig mogelijk tot verdichten was gestemd; dat alles verhaalt hij aan den Senaat van Venetië op een oogenblik, dat het zijn plicht en belang is de zuiverste waarheid te zeggen; buitendien lag strenge waarheidsliefde in zijne natuur en zijn wezen. Hij moet mitsdien geloofd hebben, dat hij die wonderen in verre landen werkelijk heeft gezien, of mogelijk heeft hij die verhalen van anderen gehoord; lichtgeloovigheid en bijgeloof verraden hier in elk geval zijne afstamming en de macht zijner tropische phantasie. En vóór alles moet men zich deze karaktertrekken duidelijk voor oogen stellen, om later het ongeloofelijk werken dier eigenschappen te begrijpen. Vast is zijn geloof geworteld aan onzichtbare machten en geesten, een geloof, zoo natuurlijk bij den zeeman en den zoeker van avonturen.

Als bruidsgeschenk heeft hij Desdemona een doek geschonken, waaraan hij eene geheimzinnige kracht toeschrijft. Hij zegt tegen haar:

> ‘Mijn moeder had dien doek van een heidin,
> Een tooveres die in de harten las.
> Zij sprak: zoolang gij dezen doek bewaart
> Blijft gij beminlijk, en uw man verkleefd
> Aan uwe liefde; maar verliest gij dien
> Of maakt ge er een geschenk voor andren van,
> Zijn oog heeft afkeer van u, en zijn geest
> Jaagt andren na. Zij gaf hem stervend mij
> En zeide: schenkt u eenmaal 't lot een vrouw
> Zoo geef hem haar. Ik deed het: gij bewaar
> En acht hem als den appel van uw oog;
> Verloort of gaaft ge 'm weg, dat ware een ramp
> Met niets te vergelijken.’

En Othello geeft dit niet voor, om in de oogen zijner vrouw de waarde en den beteekenis van dien doek te vergrooten; Desdemona vat dit zoo op, dat zij zijn geloof aan de tooverkracht van dien doek niet in twijfel trekt, terwijl hij op eene andere plaats geloovig over den invloed der maan op den menschelijken geest spreekt.

Met zulk eene levensgeschiedenis nu achter zich treedt Othello in dienst van den Venetiaanschen Staat. Hij werd daar burger en wel zoo, dat hij de eer van dien staat als zijne eigene beschouwde. Dat toonde hij, als hij te Aleppo een muzelman doorstak, die dien staat belasterde en een Venetiër sloeg. - Onontbeerlijk heeft hij zich den Staat gemaakt door zijne heldenfeiten; hij is alles voor den Senaat; het volk en de openbare meening staan op zijne hand. - Alleen de adel en de hoogere standen benijden hem; wij hooren in het begin der handeling, op welken toon Jago en Rodrigo (een Venetiaansche jonker) van den ‘zwarten duivel’ en den ‘diklip’ spreken; hoe Jago hem onder het masker der beste bedoelingen zegt, welke vooroordeelen te Venetië zijn verspreid over zijne kleur en afstamming. Wij hooren, hoe Desdemona's

vader Brabantio hem behandelt, in wiens oogen hij toch steeds een welkome gast was. Voor deze lieden was hij niet de heldhaftige strijder voor het vaderland, maar de zwervende, vreemde barbaar; men wees met den vinger van den spot hem na, en daarvoor was hij gevoelig. Want hij heeft ook zijn trots; hij zegt tot Jago, sprekende over Brabantio:

> 'Laat hem het ergste doen:
> De dienst dien ik den Staat bewezen heb
> Zal zijne klacht verstommen. Weten moet men -
> Wat ik, als fiere taal geen oneer is
> Verspreiden zal - dat ik gesproten ben
> Uit Koninklijken stam.'

Men kan nagaan: hoe meer aanspraak zijne verdiensten hem geven, des te gevoeliger moeten deze vooroordeelen hem treffen; leed en verbittering over dezen paria-toestand moeten zich in hem hebben vastgeworteld. En daarom drukte het gevoel, dat hij geminacht werd, hem zwaar; vervreemding van de maatschappij, tweespalt met de menschen woelden verborgen in zijn binnenste; en vandaar zijn ernstig voorkomen, de stille, in zichzelven verzonken natuur, steeds nadenkende en peinzende over gedachten en voorstellingen. Vandaar die neiging, zoo eigen aan ruwe naturen, zich toe te vertrouwen en over te geven aan vleiende en inschikkelijke menschen, aan den deugd huichelenden Jago, aan den gedweeën Cassio, aan de zachtmoedige Desdemona.

Zijn bruisend temperament had hij wel leeren matigen in de school der ondervinding en beproeving, maar het geheel te onderdrukken, dat lag niet in zijne macht; de strijd was hem dikwijls zwaar gevallen en was vaak vruchteloos geweest. Gaf het een of het ander aanleiding, dat de dam zijner zelfbeheersching doorbrak, dan vlood alle bezinning, dan heerschte er eene onbeschrijfelijke verwarring in zijn hoofd, eene hardnekkige verstoktheid greep hem aan, en de uitbarsting van vreeselijke gemoedsbewegingen verried, wat van zijne oorspronkelijke natuur hem was bijgebleven, benevelde zijn geest en deed zijn lichaam krimpen van wee.

Meer dan zijne heldenfeiten en zijne krijgsmanskunst boeit ons in Othello de beheersching zijner hartstochten, de mate, waarin hij meester over zichzelven is geworden. In den strijd had hij rust, vastheid van beginselen en van wil geleerd; die eigenschappen plantten zich in zijn wezen en werkten op zijn omgang met de menschen. Met dat krijgsmansleven in het verleden kon hij zich niet schikken en plooien naar de vormen van het hofleven, maar als soldaat was discipline zijn wachtwoord. - Zeer beweeglijk was deze in het staal geharde krijgsman niet; hij was niet gevat en praalde niet met mooie woorden. List en sluwheid waren hem onbekend; derhalve was hij zeer licht te bepraten, geloofde gemakkelijk, wat men hem vertelde; het kostte dus weinig moeite hem

te verstrikken door huichelarij, welke hij niet doorzag. - Daarom ook natuurlijk, dat zijn vertrouwen daar, waar hij het eens had geplaatst, vast, onomstootelijk was; zich anders voor te doen, dan hij was, viel hem moeielijk, ja, was hem onmogelijk. Zwetsen en bluffen was hem vreemd; zijne vijanden zelfs stemden dat toe. En daarbij een gevoel van eer in den hoogsten graad. De eer, die anderen door geboorte verkrijgen, had hij zich verworven door alle afgunst en allen tegenspoed heen; die eer was hem dierbaar, werd ijverzuchtig en zorgvuldig door hem bewaakt - met die zorgvuldigheid, waarmede de bezitter over den rijkdom waakt, waarvan het verkrijgen hem moeilijk is gevallen. - De weg was moeielijk geweest, waarop hij tot dat evenwicht der natuur was gestegen, dat op een waar en juist gevoel van eigenwaarde steunt, waartoe hij was gekomen zoowel door inwendige als uitwendige verdiensten. - Othello, zooals wij hem leeren kennen, maakt op ieder den indruk van sterke zelfbeheersching, waarop men vast kan vertrouwen; in ieders oog geldt hij voor een man, wiens deugd door geen toeval of noodlot wordt aan het wankelen gebracht. Die zelfbeheersching blijft hem bij in de meest tragische oogenblikken van zijn leven. Niet in woede, niet in toorn, begaat hij den moord op zijnevrouw; neen, met deze woorden treedt hij haar te gemoet: ‘Hare schuld is het, die mij tot rechter maakt.’ Met tranen in de oogen treedt hij naar het, rustbed, waarop zij slaapt, en zegt, in de beschouwing van haar verzonken:

‘Sterven moet ze, of zij bedriegt er meer.
Doe uit dat licht, en dan - doe uit dàt licht.
Indien ik u, gedienstig nachtlicht, doof,
Uw vroegre vlam kan ik herleven doen,
Als 't mij berouwt: maar 't uwe eens uitgebluscht,
Gij kunstrijkst pronkjuweel der schepping, dan
Is mij geen scheppend toovervuur bekend,
Dat u vernieuwt. Heb ik uw roos geplukt,
Haar kan ik nimmer 's levens bloei hergeven:
Zij moet verflensen.
(Hij kust haar.)
'k Wil haar genieten aan de struik.

O balsemgeur, die 't Recht bewegen zoudt;
Zijn zwaard te brijzlen! - Nog een kus, nog een -
Wees na uw dood zoo schoon, en 'k zal u dooden
En dan beminnen: - ééns nog, en voor 't laatst.
Zoo schoon was nooit zoo doodlijk. Ik moet weenen;
Doch wreede tranen zijn 't. Dit 's Godensmart;
Zij tuchtigt waar zij mint; - ze ontwaakt.’

Hij is geen wreker, maar hij straft, en daarom ontsteekt hij in drift, wanneer zij in het laatste oogenblik vóór haar dood hare trouw staande houdt. Hij is vast van hare schuld overtuigd, beschouwt zichzelven als

den rechter, die straft, en heeft uit eer gehandeld, niet uit haat. En na ontdekking der verfoeielijke misleiding doorsteekt hij zichzelven met dat rechtsgevoel, met de overtuiging zijner eigen schuld.

II.

Al dadelijk bij het eerste optreden van onzen held in het drama valt hem het hoogste geluk ten deel: de meest uitstekende vrouw van Venetië wordt zijne echtgenoote. Het is van het hoogste belang, het karakter dezer vrouw nader te beschouwen. Shakespere heeft haar zoo geschilderd, dat het bezit dier vrouw voor den Moor kostbaar moest zijn. Hij heeft haar eene schoonheid gegeven, eene schoonheid, waarbij alles verduistert. Othello wordt het huis van Brabantio binnengeleid en leert haar kennen als eene vrouw, huishoudelijk werkzaam, bekwaam in het borduren, als eene zangeres, ‘een wonder in de muziek’, zegt Othello. ‘O, zij zou de woestheid uit een beer wegzingen!’ eene eigenschap, aangenaam voor den Moor zelfs, die anders niet van muziek houdt. Haar vader Brabantio zegt van haar, waar hij Othello voor den Senaat wegens het wegvoeren zijner dochter beschuldigt:

> ‘Een schuchtere maagd
> Zoo stil en zacht van geest, dat haar gevoel
> Bloosde om zich zelve.’

Ook daar vinden wij haar beeld, waar Jago, door Desdemona daartoe aangezocht, het beeld teekent eener waarlijk verdienstelijke vrouw en waar hij duidelijk Desdemona's eigenschappen tot voorbeeld neemt. Desdemona zegt tot Jago:

> ‘Zeg mij welken lof wel gaaft
> Ge een vrouw, die door 't gezag van haar waardij
> De boosheid zelf tot billijk prijzen dwong?
>
> Jago.
>
> Een vrouw die schoon is, zonder hoovaardij,
> Schoon welbespraakt, in 't spreken nooit te vrij,
> Door rijkdom niet tot dwazen tooi verleid,
> En die gewillig van haar wenschen scheidt;
> Zij die in toorn ontgloeid, zich wreken kon,
> Maar 't onrecht droeg, en hare drift verwon;
> Die niet, door eigen wijsheid blind, vol waan
> Naar knollen tastend, laat citroenen staan;
> Die denken kan, doch geen geheim verraadt,
> En de oogen niet op hare aanbidders slaat.’

Dit past op haar, dat zij schoon is zonder trots; zij bewijst dat door hare keuze van een echtgenoot; zij is welbespraakt en toch niet te vrij in 't spreken; dat toont zij, wanneer zij tot Brabantio zegt in den Venetiaanschen Senaat:

‘'k Voel eedle vader! hier mijn plicht verdeeld,
Mijn leven, mijne opvoeding ben ik U
Verschuldigd, en die beiden leeren mij
U wettig voorwerp mijner hulde ontzien,
Ik ben uw dochter. Maar hier staat mijn gade;
En zooveel eerbied u mijn moeder toonde
Toen ze u de voorkeur voor haar vader gaf,
Zooveel beweer ik nu verplicht te zijn
Dees moor, mijn echtgenoot.’

En wij zien later in de meest tragische oogenblikken van haar leven, hoe elk denkbeeld van wraak haar vreemd is, daar zij hem zegent, die haar belastert, en zelfs stervende haar moordenaar tracht te redden door eene onwaarheid, waarvoor zij den hemel verdient. In haar ingetogen huiselijk leven is haar het hoogste goed ten deel gevallen, namelijk: vrij te zijn van vooroordeelen met betrekking tot rang en stand, en eene zuiver menschelijke ontwikkeling van alle eigenschappen des gemoeds - maar - omzichtigheid, beweeglijkheid van geest, scherpte van blik, menschenkennis worden in zoodanige school des levens niet verkregen. De Moor houdt haar voor verstandig en vindingrijk; in zooverre is zij het slechts, als noodig is tot eene kleine misleiding, bestaanbaar echter met argeloosheid en een goed geweten; wezenlijk onoprecht te zijn, vermag zij niet! En juist daarom is het zoo natuurlijk, dat de Moor zich door haar voelt aangetrokken; eene in het oog vallende geestigheid en scherpte van verstand zouden hem meer afgestooten dan aangetrokken hebben; zijne eenvoudige natuur zoude zich dan met haar niet op zijn gemak hebben gevoeld. De echt mannelijke natuur van Othello wordt alleen aangetrokken door de echt vrouwelijke natuur van Desdemona. En dit vooral trekt hem het meest in haar aan, deze eigenschappen, die Jago in zijne beschrijving niet noemt, omdat hij ze niet kent of niet daaraan gelooft: hare bescheidenheid, hare onbevooroordeeldheid, hare zedigheid en onschuld. Nimmer heeft de schaduw eener onreine gedachte den spiegel harer ziel verdonkerd; zij is er zelfs afkeerig van den naam der zonde op de lippen te nemen. En dat alles concentreert zich in eene argeloosheid, te sterk in haar ontwikkeld; juist die argeloosheid is de oorzaak der kwaadsprekerij en verdachtmaking, die haar treffen; door die argeloosheid let zij te weinig op den schijn, bewust als zij is van hare onschuld. Zij kent geene zonde; zij kan aanstoot geven aan de conventioneele gebruiken, maar haar hart blijft rein van vlekken, omdat haar eene kwetsing der eeuwige zedenwet eene onmogelijkheid is. Zij denkt geen kwaad van anderen, en het komt niet in haar op, dat men van haar kwaad kan denken.

Othello zegt, verhalende, hoe hij de liefde van Desdemona heeft gewonnen:

‘Het lokte dikwerf tranen in haar oog
Als ik van hoogst geduchte slagen sprak
Die mijne jeugd verduurd had. Toen 'k voleindde
Beloonden duizend zuchten mijne moeite.
“'t Is waarlijk vreemd”, betuigde ze, “uiterst vreemd,
Aandoenlijk, wonderbaar aandoenlijk is 't.”
Schoon wenschend dat zij 't niet had aangehoord,
Toch wou zij zulk een man wel zijn: mij dankend
Verzocht ze: “indien een vriend van u mij mint,
Zoo leer hem uw geschiedenis verhalen,
Dat zal mij winnen.” 'k Sprak op dezen wenk;
Zij minde mij om 't doorgestaan gevaar,
Ik haar omdat ze er zooveel deel in nam.’

Medelijden paart zich dus bij haar aan bewondering, medelijden, een eerste stap op de baan der liefde; zij wenschte, ‘dat zij 't niet had aangehoord’. De voorstelling van den berg van zwarigheden, welke, naar zij voorzag, zich tegen hare liefde zouden kanten, en van de smart, die het haar zoude veroorzaken afstand te doen van die liefde, ontlokte haar die zuchten, welke zij niet konde inhouden.

Zij gaat nog verder; ‘zij wilde zulk een man wel zijn’ en zegt tot Othello: ‘Indien een vriend van u mij mint, zoo leer hem uw geschiedenis verhalen, dat zal mij winnen.’ Dat was een wenk voor Othello, dat de vrouw, welke in zijne oogen waard was naast een keizer op den troon te zitten, hem door het leven als echtgenoote zoude willen volgen. En alleen op die wijze konde Othello zich zijne vrouw kiezen; zulk een *wenk* was voor hem noodig. Want weinig had zijn levensloop hem geleerd met vrouwen om te gaan. De ondervinding leert het: de krijgsman, die heldenfeiten najaagt, is zelden van eene zinnelijke natuur; daar komt bij, dat zijn zwervend leven hem den zin voor een stil huiselijk leven niet gegeven had. Hij zegt zelf: ‘Had ik Desdemona niet ontmoet, ik zoude mijn eenzaam leven niet hebben laten varen.’ Plechtig verzekert hij den Senaat:

‘Getuig de hemel, dat ik niet
Mijn hartstocht vleiend - want de drift der jeugd
Is reeds bezadigd - eigen heil bedoel,
Maar slechts inschiklijk jegens haar wil zijn.
En God behoede uw zielen voor den waan
Dat ik uw dierst belang verzuimen zou,
Wijl zij mij volgt; neen, eer het wuft gekoos
Des lossen Mingods ooit met dartle lust
De veerkracht van mijn geest en arm verlamm,
Eer zingenot mijn plicht bevlekk of breek,
Gebruike een keukenmeid mijn helm voor braadpan
En steek de schandelijkst' onspoed in den krijg
Het hoofd op tegen mijnen roem en faam.’

En juist zulk een held wenscht Desdemona tot echtgenoot; hierom wil zij mede in den krijg, om getuige te kunnen zijn van die roemruchte feiten, om wier wille zij hem liefheeft. En ook daarom heeft

Othello haar zoo innig lief; die eigenschappen van Desdemona maken hem zoo gelukkig en moeten volgens hem den donkeren nacht van zijne bittere gewaarwordingen, van datgene, wat hij den 'Chaos' noemt, doen verdwijnen. De eer, Othello door het volk en den Senaat van Venetië bewezen, ondanks de vooroordeelen, welke zij tegen zijn persoon hadden, geschiedde alleen met het oog op *eigen voordeel.* Maar Desdemona bemint hem om *hemzelven*, den dapperen krijgsman; en die liefde kwam van eene persoon, hem zoo dierbaar, dat zij bij hem opwoog tegen den haat en den nijd der wereld. Met die liefde viel er een zonnestraal op zijn leven, waardoor alle vroegere wanklanken in eene volkomen harmonie werden opgelost. Met haar *moet* hij leven; *zonder* haar zegt hij alles vaarwel.

Is het waar, dat zij hem heeft misleid, dan:

'Vaartwel (roept hij uit) gerustheid en tevredenheid!
Vaart wel gepluimde drommen! trotsche krijg,
Die eerzucht maakt tot deugd, vaartwel, vaartwel!
Vaartwel gij brieschend ros, trompetgeschal,
Moedwekkend paukgebom, en schelle fluit,
Verheven strijdbanier, en helle glans,
Pracht, praal en glorie, die den krijg verzelt!
Gij doodelijk metaal, wiens woeste mond
Des eeuwgen Jovis schorren donder nabootst,
Vaartwel! Othello's dagtaak is voorbij!'

III

En dit onuitsprekelijk geluk der beide echtgenooten wordt pijnlijk verstoord. Zien wij nu ten slotte, van welk werktuig het noodlot zich daartoe bedient.

Eene merkwaardige figuur zien wij door den dichter in Jago geschilderd. De wezenlijk verschillende begrippen van afgunst, nijd en ijverzucht hebben dit gemeen, dat zij eene innerlijke verstoordheid aanduiden over het welvaren van anderen. Die stemming vindt bij Othello haar grond in het gevoel, dat hij geminacht wordt, voortkomende uit zijne afkomst. Want ondanks zijne heldendaden kwam hij niet in het genot der eerbewijzen, welke aan anderen zonder verdiensten te beurt vielen. Zonder nu juist die eerbewijzen aan anderen te misgunnen, moet hij wel ontstemd zijn geweest over die uitsluiting, bewust als hij was van zijne meerdere verdiensten. En hierin vinden wij den grond zijner liefde voor Desdemona, dat zij deze vooroordeelen der wereld niet scheen te deelen, en uit die ontstemdheid komt zijne ijverzucht voort, omdat hij moet gelooven, dat ook zij hem heeft bedrogen, ook zij hem heeft geminacht. Gegronde ijverzucht is eene gerechtvaardigde verstoordheid, want het bezit der vrouw is een goed, waarop anderen geene aanspraak hebben, en zij is bij Othello nog meer gerechtvaardigd, omdat die ontstemdheid sterker wordt meer nog door het gevoel van ge-

schonden eer en vertrouwen dan door de ondervinding der verloren liefde en trouw, en - over zijne eer is de mensch alleen rechter. In Jago nu zien wij een gelijken natuurlijken aanleg tot een geheel ander resultaat leiden.

Vooreerst: dat gevoel van eer, die ijverzucht op eene onbevlekte eer van zijn persoon en huis bezit Jago niet. Een goede naam is hem onverschillig. En al zegt nu ook Jago tot Othello:

> ‘Een goede naam is, waarde generaal,
> Voor man en vrouw het kostlijk kleinood,
> Hij die mij mijnen goeden naam ontrooft
> Ontvreemdt mij iets, dat hem niet rijker maakt
> En mij geheel verarmt’,

dat hij dit doet, om in den geest van den Moor te praten, en het eigenlijk niet meent, bewijzen zijne woorden tot Cassio, waar deze over het verlies van zijn goeden naam klaagt.

Jago zegt daar: ‘Zoo waar ik eerlijk man ben, ik meende, dat uw lichaam gewond was; dat was erger dan die goede naam. Een goede naam is een ijdel en hoogst bedrieglijk ding, vaak zonder verdienste verworven en onverdiend verloren.’

Wie een prikkelbaar eergevoel heeft, moet menschen kennen, die hij hoogacht, want deze alleen kunnen dat eergevoel kwetsen. Zulke menschen nu kent Jago niet. Alleen die menschen, die steeds hun eigen voordeel zoeken, al is het dan ook met schade voor anderen, zijn menschen naar zijn hart, zulke menschen, bij wie het doel de middelen heiligt. Zelf wil hij een voorbeeld zijn van dat ideaal in zijne oogen. Alle overigen veracht hij. Hij gelooft niet aan rechtschapen menschen, omdat hij niet aan deugd gelooft; verstand is hem de maatstaf voor alles, de werkende kracht van alle onze handelingen. Den lichtgeloovigen en eerlijken Othello noemt hij een ‘dwaas’ en een ‘ezel’, dien hij leidt, waar hij hem hebben wil. De vlekkeloos reine Desdemona is voor hem een onbeduidend schepsel en, wat meer is, het doelwit van zijn laster, daar juist hij aan die vlekkelooze reinheid niet gelooft.

Is dus de ijverzucht op zijne eer, welke eindelijk Othello tot een moordenaar maakt, onbekend aan Jago, evenzoo is het met de ijverzucht der liefde. Elk gevoel dienaangaande mist Jago. Door en door koud en gevoelloos, legt hij aan ieder zijner handelingen de voortdurende verhardheid van zijn gemoed, die verhardheid, welke verdriet en woede onnatuurlijk in Othello doen toenemen, aan den dag. Wanneer Othello ten gevolge zijner inblazingen in onmacht valt, staat hij daar koud en gevoelloos en zegt hij tegen Cassio:

> ‘De generaal viel in een flaauwte; 't is
> Zijn tweede toeval; gistren had hij 't ook’,

en zonder eenig medelijden ziet hij de ongelukkige Desdemona, die hem niets kwaads heeft gedaan, als offer zijner boosheid vallen. Hij wil zich wreken op Othello, omdat deze hem niet tot luitenant heeft bevorderd, maar aan Cassio den voorrang heeft gegeven, en terwijl hij nadenkt over de middelen, om zich te wreken, smeedt hij een tweeledig plan. Daartoe behoort, dat hijzelf Desdemona aan den Moor ontrouw wil maken. Maar hij, de egoist, die alleen zichzelven liefheeft, kan in ernst zelfs dit bekoorlijke wezen niet beminnen; hij kan zich dat alleen wijsmaken als een doelwit voor zijne wraak, zooals hij zichzelven dan ook wijsmaakt jaloersch te zijn. Bij geruchte heeft hij gehoord, dat de Moor gevaarlijk is geworden voor zijne (Jago's) eigen vrouw. Hij weet zeer goed, dat die beschuldiging valsch is, maar 'hij wil het er maar voor houden, dat het waar is'. Hij zegt:

> 'Mooglijk is dat waar,
> Maar toch alleen uit argwaan wil ik doen
> Alsof het waarheid was.'

Zijne ijverzucht, in de scherpste tegenstelling met die van Othello, is slechts gekunsteld, slechts een middel tot bereiking van zijn doel. Want zijne vrouw heeft niets te lijden van die jaloezie, omdat hij geene reden heeft zich op haar te wreken gelijk op Othello.

Duidelijk valt dus hier het onderscheid in het oog tusschen Othello's gemoedelijke en Jago's koud berekenende natuur, en hier hebben wij een punt, waar deze karakters vijandelijk elkander raken. Othello begaat een misslag tegenover Jago, waardoor hijzelf oorzaak wordt van de inmenging van dien gevaarlijken vijand in zijn levenslot. Hij heeft zijne ambitie en ijverzucht aangaande rang en eer opgewekt en daardoor den lust naar wraak in hem doen ontstaan, en wij vinden daarin de vergelding, dat Jago in hem (Othello) die ijverzucht op zijne liefde en eer doet toenemen, die wederkeerig Othello aanspoort tot eene zoo verschrikkelijke wraakneming.

Dat Jago een dapper soldaat is, zegt ieder. Othello heeft onder Christenen en heidenen proeven zijner dapperheid gezien; Jago verwacht daarom door hem tot luitenant te worden bevorderd; die plaats kwam hem toe naar het overoude gebruik van bevordering en wanneer bijzondere gunst in dezen niet zoude beslissen. Hijzelf meent ook, dat hij die plaats verdient, want hij zegt:

> 'Ik ken mijn prijs: mij voegt geen lager rang.'

Wat doet nu Othello? Hij geeft de voorkeur aan Cassio:

> 'Een Florentijn (zegt Jago)
> Een vent die op een schoone vrouw verzot
> Nog nooit een bende heeft in 't veld gevoerd
> En niet meer weet van 't reeglen van een slag
> Dan een jong meisje. In boekentheorie
> Waarmee een deftig raadsheer plans ontwerpt,
> Is hij een meester: Zwetsen, geen praktijk
> Is al zijn krijgskunst.'

Zonder erg begaat Othello de fout, aan Cassio de voorkeur te geven boven Jago, welke die achteruitzetting niet verdient, en daarom spoort het gevoel van miskenning zijner verdiensten Jago aan tot vijandschap en wraakneming. Othello had voorzeker moeten bedenken, dat hij juist dat gevoel van miskenning, waaronder hijzelf zoo voortdurend leed, niet in een ander en in de eerste plaats niet in Jago moest opwekken, niet in Jago, die niet gelijk Othello die krenking konde verkroppen en stilzwijgend dragen, maar die, eens daartoe aangezet, steeds over zijne wraakplannen nadacht en onuitputtelijk was in middelen ter uitvoering; middelen, met wier bestaan Othello zelfs onbekend was; want zoo eenvoudig en rond Othello is, zoo valsch en achterhoudend is Jago. Zoo gemakkelijk zijn vertrouwen schenkend en onbekend met de wereld Othello is, zoozeer is Jago een menschenkenner, die alles weet te schikken en te plooien naar zijne bedoelingen. Wij zien in Jago het voorbeeld van die gevaarlijke menschen, wier hoofd, terwijl hun hart is verhard geworden, scherp en vindingrijk wordt. En die beweeglijkheid van zijn geest, die wilskracht doen ons de belangstelling in Jago levendig houden, zonder dat evenwel onze afkeer wordt verminderd. Schlegel zegt: ‘De afkeer, welken zijne bedoelingen bij ons doen ontstaan, is draaglijk, omdat onze aandacht wordt afgeleid op de middelen, waarmede hij zijn doel wil bereiken en met welker beschouwing ons verstand zich bezighoudt.’

Maar nu rijst de vraag bij ons op: is zulk een man, zulk een geroutineerde booswicht natuurlijk? Is het mogelijk, dat zulk eene opeenstapeling van ondeugden in één mensch wordt gevonden, zonder een enkelen lichtstraal? De dichter zelf geeft deze gedachte aan de hand, waar Emilia (Jago's vrouw) meent, dat een aartslasteraar, alleen om een post te verkrijgen, Othello het hoofd op hol heeft gebracht, en waar Jago antwoordt: ‘Zulk een mensch bestaat er niet, dat is onmogelijk.’ Zien wij dus in Jago *alleen* de donkere zijde der menschelijke natuur zonder een enkel lichtpunt? Dat schijnt zoo; bij eene nauwkeurige beschouwing echter zien wij, dat zelfs deze man niet als geheel gewetenloos moet worden beschouwd. - Want overal verraadt hij onwillekeurig eene neiging zichzelven wijs te maken, dat de gronden zijner wraak gerechtvaardigd zijn, dat zijne lasteringen door werkelijke zonden waar worden gemaakt. Overal zien wij hem den goeden uitslag zijner ondernemingen schuiven op de onhandigheid der onmiddellijke bewerkers. Met leugen en bedrog in zijn gemoed zoekt hij overal zich achter waarheden te verschuilen. Daarom neemt hij als bewezen aan, dat hij reden heeft jaloersch op Othello te zijn; daarom gelooft hij gaarne, dat Cassio Desdemona en deze wederkeerig Cassio bemint; daarom vindt hij het zoo natuurlijk, dat Desdemona Othello misleidt. - Daarom hult hij zich steeds in een kleed van waarheid en rechtschapenheid, als gold het zelfs een rechter te misleiden. Daarom zegt hij zoo welmeenend tot Othello:

‘Heer, behoed u toch voor jaloezy,
't Is een groenoogig ondier, dat de prooi
Die 't voedt verafschuwt.’

En wanneer ik nu op het straks gezegde terugkom en vraag: kan men den aldus geschilderden Othello, in zoodanige levensomstandigheden geplaatst, in staat denken het voorwerp zijner liefde te vernietigen? dan hoop ik, dat de kennismaking met deze drie voorgestelde karakters den lezer een bevestigend antwoord op die vraag zal doen geven.

Dat *deze* Jago *dien* Othello gemakkelijk misleidt; dat *deze* Othello ertoe komt zijne Desdemona te dooden en daarna zonder eenige aarzeling, zonder vrees, zonder zelfbeschuldiging, als hij het verfoeielijk bedrog ontdekt, *zichzelven,* de studie dier karakters doet het ons natuurlijk vinden, en wij zien het eerste en voornaamste beginsel der tragedie gehuldigd: ‘de mensch zelf bewerker van zijn lot’. - En daarom hebben wij vrede met dien tragischen afloop. Het is waar, wij beklagen den ongelukkigen Othello, hebben medelijden met de liefelijke Desdemona, maar stemmen toe, dat dit ons in de fijnste nuances geteekende karakter van Othello *moest* vallen, voortgedreven door zijne eigen individualiteit. Wij hebben afschuw van de daad gekregen, maar medelijden met den dader.

Dat *deze* Desdemona, waar zij met *dien* Othello wordt vereenigd en een Jago den weg betreedt van haar leven, op die wijze konde sterven, wij beklagen, maar wij begrijpen het, omdat wij op de vraag: ‘Hoe is het mogelijk?’ antwoord hebben gekregen uit haar karakter. En dat *deze* Jago, waar hij wraakplannen smeedt tegen *dezen* Othello en *die* Desdemona, moet slagen, is natuurlijk. - Maar dit in de eerste plaats: de studie van zoodanige karakters vermeerdert onze menschenkennis, en wij nemen afscheid van den grooten dichter, rijker geworden, waar wij dien diepen blik hebben kunnen slaan in de menschelijke natuur, en wij zijn doordrongen van eerbied voor de zedelijke grootheid des dichters, van dien dichter, die meer en meer verdient gelezen en bestudeerd te worden, door alle tijden heen *de groote dichter van het zedelijke leven.*

Mr. v. M.

Te Desteldonck.

I.

Eduard De Ridder is de voornaamste horlogemaker van Desteldonck.

Hij woont op de Groote Markt.

In heel het stadje leeft zulk gelukkig huisgezin niet als het zijne.

Alle morgenden is ‘Ede’ te vijf uren op; dan drinkt hij zijn tasje thee. Tot negen uren zit hij naast Frits, zijnen gast, in het werkhuis, wanneer het eigenlijke ontbijt plaats heeft. Te half elf slokt men een bittertje; te twaalf uren neemt men het middagmaal; daarna ‘vangt Ede een uiltje’ tot half twee. Te vier uren wordt het werkhuis gesloten; ‘Ede’ leest zijn dagblad en gaat geregeld te negen uren slapen.

In heel de stad is ‘Ede’ bekend als een even deftig als verstandig man. Hij is ‘weinig van zeggen’. Soms kan hij uren in het werkhuis naast Frits zitten, zonder den mond open te doen, en spreekt hij, dan doet hij dat steeds zoo stil, dat hij nauwelijks gehoord wordt. Het schijnt, dat de aandacht, de voorzichtigheid, die steeds bij het herstellen, ja, bij het hanteeren van horloges vereischt wordt, hem nimmer verlaat; hij moge met het vergrootglas vóór het oog zitten of door de straten der kleine stad slenteren, immer zou men zeggen, dat hij bevreesd is, dat zijne beweging stoornis mochte verwekken.

Met de Desteldonckeraars heeft De Ridder weinig omgang. Het is waar, hij geniet de klandizie der aristocratie en bezoekt geregeld hunne woningen, om de pendules op te winden. Doch, zelfs hier hoort men hem bijna niet. Als vreesde hij opgemerkt te worden, sluipt hij in de salons, gaat op de teenen over het tapijt, verricht zijn werk en is dikwijls weg, zonder dat de eigenaars zelven zijne aanwezigheid te hunnent vermoed hebben. De meest beschaafden en welwillenden weten dan ook, dat ‘Ede’ de menschenschuwheid zoover drijft, dat hij zich gehinderd gevoelt, wanneer men hem lang aan den praat houdt; zij laten hem ook zijns weegs gaan. Was er spraak over de Desteldoncksche aristocratie, zoo uitte hij zijne meening, zonder het minst de stem te verheffen: ‘Wat daarvan zij, ik ken die menschen en meen hunne achting te bezitten. Spreek hun zoo weinig, als ge kunt, en ge zult langst hun vriend blijven. Vooreerst is hunne geleerdheid te gering, opdat zij niet beschaamd behoeven te zijn, voor het minst, dat gij over

ernstige dingen spreket; ten tweede, allicht zouden zij wanen, dat gij hen als uws gelijken aanschouwdet, iets, wat meer dan voldoende ware, om u voorgoed hunne gunst te doen verliezen.'

Al wie de Desteldoncksche aristocratie kent, zal bij deze woorden reeds overtuigd zijn, dat De Ridder scherp weet door te blikken; daarbij houde men in acht, dat hij in zijn vak in onze provincie niet wordt geëvenaard; aan zijnen helderen geest en studieijver heeft hij eenen schat van kennissen te danken, dien weinigen in hem zouden durven veronderstellen.

Valentine, zijne vrouw, is een jaar of tien jonger dan haar echtgenoot. Toen zij met 'Mijnheer De Ridder' trouwde, bezat zij niets: in heel Desteldonck ging een kreet op, dat 'Valentine Borders het toch zoo goed deed'. Nooit beklaagde 'Ede' zich over dit huwelijk; Valentine was steeds het toonbeeld der wakkere, deugdzame huisvrouw. Schrander, echt practisch, vroolijk, uitgelaten zelfs, vormde haar karakter, onder vele oogpunten, de tegenstelling van dat haars echtgenoots. In de school had zij nooit iets kunnen leeren; van de boeken, die 'Ede' met zooveel ijver bestudeerde, verstond zij geen woord, maar wat het leven, het huishouden betreft, daarin hadde zij aan de best befaamden lessen kunnen geven. Niet alleen wat den geldelijken en maatschappelijken toestand betreft, voelde zij zichzelve in eene soort van minderheid jegens 'Ede'; hoewel van alles onkundig, waarmede deze zich met voorliefde bezighield, achtte zij er haren echtgenoot des te hooger om; des te meer, daar zij dagelijks zag, hoezeer hij van de families, die nog boven hem stonden, werd gewaardeerd. 'Ede' sprak weinig en bedaard: doch hetgeen hij zeide, had grond; Valentine's mond stond nooit stil, en hoewel zij in de kleine stad geheel haar leven gesleten had, schreeuwde zij steeds zoo luide als onze Kempische boeren, die gewoon zijn elkander op het veld of de hei hunne gedachten mede te deelen. Een erg gebrek van Valentine was, dat zij, in het bijwezen van anderen, slecht kon laten haren echtgenoot aan den spotlust prijs te geven; hare kwinkslagen waren niet altijd toonbeelden van kieschheid. Doch, zij vergoedde dit erg gebrek, hetwelk 'Ede' met de grootste verduldigheid gedroeg, door eene ware genegenheid jegens hem. Letterlijk offerde zij zich gansch voor hem op. Om lekker te eten of te drinken bekreunde zij zich persoonlijk niet; het slechtste der keuken nam zij steeds voor zich, en zij deed dat, alsof dat heel natuurlijk ware. Hoewel, gelijk reeds gezegd is, het fortuin van De Ridder aanzienlijk was, wilde Valentine van geene meid hooren. Zelve werkte en zwoegde zij als eene slavin. De zwaarste arbeid was haar liefst; kuischen en boenen, schuren en schrobben deed zij bij uitstek gaarne. Niet zelden stond zij gelijk eene 'slons' met verwarde haren en een bezweet aangezicht op de straat de glazen te wasschen; bedenkelijk schudden de voorbijgangers het hoofd, voorzichtig poogde 'Ede' haar het verkeerde daarvan te doen inzien, doch zij riep luide, dat zij de baas was,

gaarne werkte en spoedig zou dood zijn, indien men haar dat verbood. Zij was dan ook zwaar en struisch van persoon en genoot de bloeiendste gezondheid; ‘Ede’ daarentegen was week: ook vertroetelde zij dezen als een onbeholpen kind. Alles, wat hem aangenaam was, stak zij hem toe; zij kookte naar zijnen tand en scheen slechts te leven, om hem het bestaan zoet te maken. Naar het stoofken in het werkhuis hoefde ‘Ede’ noch zijn gast om te zien; naar het eten moest nooit eene minuut worden gewacht; zoowel des Zondags als in de week had Valentine 's morgens de kleederen gereedgelegd, die deze slechts had aan te trekken; was De Ridder uitgeweest, zoo stonden, bij zijne wederkomst, de pantoffels onder de stoof; immers, Valentine wist, dat ‘Ede’ zelfs bij warm weder koude voeten had. Dat de baas des huizes zijne vrouw rechtzinnig beminde, was in heel Desteldonck gekend. ‘Ede’ vergaf zijne echtgenoote hare uitgelatenheid en zucht tot spotternij; ja, hij zag er haar te liever om. Van den eenen kant ondervond hij dagelijks hare grenzenlooze genegenheid jegens hem, van den anderen besefte hij, onpractisch, afgetrokken en onbeholpen man, dat zijne vroolijke, levenslustige Valentine waarlijk door het leven rolde.

De echtgenooten De Ridder hadden slechts één kind, eene dochter. Reeds vijf jaren waren ze getrouwd, als deze geboren werd. Tot haar vijftiende jaar was Georgine zoo zwak, dat de dokter menigmaal aan ‘Ede’ zijne vrees had uitgedrukt ze te zien sterven; op haar tiende jaar was zij zoo krank, dat zij zelfs in de stad ‘dood gezegd was’. Ze genas en geniet thans, hoewel ze van de sterksten niet is, eene goede gezondheid. Georgine heeft veel meer van den aard haars vaders dan van dien harer moeder. Vooral heeft ze van hem haren aanleg tot het leeren: reeds als kind werd zij hierom opgemerkt. Op het pensionaat ging zij als een wonder door. De moeilijkste zaken begrijpen was voor haar spelengaan. Sedert zij te huis is, heeft zij voorgoed aan de studie vaarwel gezegd; wanneer men haar ziet, zou men zeggen, eene geleerde, eene schrijfster vóór zich te hebben. Zij gelijkt veeleer eene Engelsche miss dan eene gewone Desteldoncksche juffrouw. Ze is rank opgeschoten, tamelijk mager en gaat recht als eene kaars. Haar dun, lang lijfken, gedurig stevig ingeriemd, is op verre na niet onbevallig. Haar aangezicht is allerbekoorlijkst, haar oogslag een weinig verwaand, doch niet min verrukkelijk. Gewoonlijk ligt een ernstige trek om haar fijn mondje; Georgine kan echter geestig wezen en weet, waar het pas geeft, door een uiterst wel geplaatst woord te bewijzen, dat eene blijde levensaanschouwing haar niet vreemd is.

‘Moeder’ wil hoegenaamd niet, dat ‘de juffer’ de handen aan pot of ketel steke; ze heeft niet noodig zich te vermoeien of ‘de handen naar het werk te zetten’. Op vaders verzoek heeft Georgine het lezen gelaten; de dokter is van meening, dat dit voor hare zenuwen nadeelig konde wezen. Van 's morgens vroeg is ‘de juffer’ opgekleed;

zij crocheteert, borduurt of speelt piano; dit laatste met zooveel talent, dat zij eene echte kunstenares mag genoemd worden.

Weet de lezer bij dit alles, dat De Ridder eenen gast heeft, die bij hem inwoont, zoo zal hij zijn geheel huisgezin kennen.

Sedert zijn vijftiende jaar verblijft Frits Mommers, een jongen van Vierseghem, bij onze vrienden. Thans is hij bijna dertig jaren oud. Als het kind van den huize wordt hij aangezien en verdient dat in alle opzichten. Frits is eerlijk en braaf; de belangen zijns meesters betracht hij als de zijne. Hij is even bereid Madame in de keuken te helpen schuren, voor de juffer eene boodschap te doen, als des avonds of bij ontijd een hersteld uurwerk bij den boer te huis te brengen.

Zoo leeft dit huisgezin op de Groote Markt te Desteldonck, van geheel de bevolking geacht en geëerd; zoo tevreden, zoo eensgezind, dat, naar hunne meening en die hunner medeburgers, er geen eind is aan hun geluk.

II.

Sinds enkele weken woonde Amandus Van Ginderdael, een jongen van Zandeghem, te Desteldonck. Hij schreef op het postkantoor der kleine stad en won zevenhonderd franken 's jaars. Amandus had zijnen intrek genomen bij Peer Mathijs, den voornaamsten varkensbeenhouwer van Desteldonck. Peer deed goede zaken en had hoegenaamd niet noodig een kwartier te verhuren; doch hij was dat gewend sedert den tijd, dat hij geweldig moest spartelen, om den kost te winnen. ‘Wat zou ik met de kamer doen,’ placht hij te zeggen; ‘wij gebruiken ze niet, en waar er twee eten, is voedsel voor drie. Winnen doe ik aan onzen kostgast niet, doch het brengt alle maanden een sommeken op; dat is voor Fien, die het op den post zet; aldus heeft ze, als ze tot staat komt te geraken, eenen bruidschat, zonder dat ik mij zeer hoeve te doen.’ Alras voelde Amandus zich te huis bij Mathijs. Deze, die ook een buitenjongen was, zag den Kempenaar gaarne, vooral daar hij in de zwijnenfokkerij en het mesten dezer dieren wel te huis was. Zooveel behagen vond Peer in den gullen kout van zijnen gast, dat, wanneer deze des avonds te huis wilde blijven, hij met bier van 't patersvaatje getrakteerd werd. Van Ginderdael, die overigens alles behalve een herbergsklant was, bracht aldus geheele avonden aan de zijde van Peer door.

Ik zeg aan de zijde van Peer: de lezer heeft echter reeds geraden, dat Amandus bij voorkeur aan de zijde van Fien zat. Ja, zoowel stonden het meisken en de jongen elkander aan, dat, drie maanden nadat Van Ginderdael zich in de Nieuwstraat had gevestigd, er in de keuken van den varkensslachter gevrijd werd, alsof dat volstrekt tot den stiel behoorde.

In de boeken, in de romans vrijen bijna al de helden en heldinnen. Doch, de schrijvers schijnen slechts hun hoofd te kwellen, om dat gevrij

door allerlei hinderpalen te dwarsboomen. Het huwelijk, indien er dat van komt, wordt voorgesteld als iets, waarvan de eeuwen zullen gewagen. Niets van dat alles bij ‘Amandus en Fien’. Zij vrijden, alsof dat niet anders mocht zijn; en ze deden dat op eene manier, alsof het de natuurlijkste zaak der wereld ware: op den vastgestelden tijd zou het huwelijk zoo stellig worden gevierd, als het zwijn in November wordt geslacht of de pootjes des Zaterdags verkocht. Van romantische droomerijen, vergezochte liefdeverklaringen was nooit spraak; dat de jongelieden in hun huwelijk ongelukkig konden wezen, kwam in niet een van beiden op. Evenmin verwachtten zij van den echtelijken staat het idealische geluk, hetwelk ons dikwijls voorgespiegeld wordt; beiden behoorden tot een slag van volk, waar de huwelijkstrouw onbevlekt is; door het voorbeeld waren beiden tot eerlijkheid, plichtsbetrachting en arbeidsliefde opgeleid; beiden waren brave, vroolijke menschen, die het leven langs de beste zijde opvatten; valschheid en arglist waren hun vreemd: zij vereenigden dus al de hoedanigheden, om gelukkig te wezen; hun practische geest en opgeruimde levensmoed stelden hen in staat; om den tegenslagen het hoofd te bieden, die elken sterveling, vooral in het huwelijk, treffen.

Van Ginderdael had dus reden recht tevreden te zijn. Fien stak hem alles toe, wat hij kon verlangen. Zelfs als vader erbij was, was het beste van de varkenspootjes, het roode der hesp, het lekkerste der karbonaden voor haren lieven ‘Mandus’. Hij hoefde slechts, in een gewoon gesprek, te laten hooren, wat hij liefst at, en men mocht zeker zijn het den volgenden dag op de tafel te zien Overigens zag Fien insgelijks haren vader naar de oogen; zij leefde, om hem aangenaam te wezen. Lang vóórdat Peer of ‘Mandus’ wakker was, was zij op de been, schuurde den beenhouwerswinkel en de keuken, dat ge van den vloer zoudt eten; schonk de koffie op; braadde de beulingen, het spek of de pootjes; zoodat, als de twee mans verschenen, zij het vertrek rein en verwarmd vonden en daarbij alles zoo kant en klaar was, dat ‘zij het ontbijt slechts aan te vallen hadden’.

Met den verkoop gelastte Fien zich alleen; in het worstenkappen en karbonaden snijden was zij zoo behendig, dat vader daar haast niet naar om te zien had. Met haren witten voorschoot en mouwkens aan stond zij haast heel den dag in den winkel en viel zoo wel in den smaak der Desteldoncksche burgerij, dat men, niet zonder reden, aan hare reinheid, vriendelijkheid en lieftalligheid een groot deel van den bloei der beenhouwerij toeschreef. Zelden sprak zij met ‘Mandus’ in het bijzonder. Des avonds had, gelijk gezegd is, het kransken plaats. Men wane niet, dat de tegenwoordigheid van Peer de jongelieden belette die samenspraken te voeren, welke de verliefden als een ideaal van geluk beschouwen.

Neen. Evenmin meene men, dat zij het werkwoord beminnen in de verschillende tijden vervoegden. Hoegenaamd niet. Peer vertelde over

de vette varkens, die hij ooit had geslacht; over de moeilijkheden, die hij had moeten doorworstelen, ‘om in de klanten te komen’. Mandus kende de verschillende stelsels, om zwijnen te mesten; soms rolde het gesprek over het Antwerpsch postkantoor, waarop hij geschreven had; over de verbazende geldsommen, die daar werden verzonden, over de duizenden en duizenden nieuwjaarskaartjes, die in de bus geworpen werden; Fien deelde de nieuwtjes der stad mede, doch al deze samenspraken, hoewel de deelnemers niet de minste bijbedoeling hadden, beteekenden voor hen: Mandus zou gaarne van de familie deelmaken; hij is een doorbrave jongen: Fien is overtuigd, dat dit de natuurlijkste zaak der wereld is, en Peer heeft niets tegen die vereeniging in te brengen.

Op eenen avond waren alle drie over koekens en kalfkens aan 't praten. Er was spraak over de duurte van het leven.

- Ja,’ zegde Mandus, ‘in den begin zullen wij het zeker niet over den balk te werpen hebben.’

Zonder op vader acht te geven, antwoordde Fien: ‘Flauwe praat: volgens Madame Tutin heeft men tienduizend franken noodig, om te leven. Wij zullen het toch wel met minder doen, niet waar, jongen?’

- Indien ge dan toch wilt trouwen,’ sprak Peer hoogstbedaard, ‘zou ik u eenen raad geven. Mandus schrijft op het postkantoor en wint daar zevenhonderd franken. 't Is niet veel. Ik zeg dat niet, om u te kleineeren, want ge weet het genoeg: van nu af zie ik u gaarne als mijn eigen kind. Doch, ware ik in uwe plaats, ik zond al die heeren naar de maan. 's Morgens soms van vijf uren tot 's avonds zeven op het bureel zitten; 's middags soms zoo weinig tijd hebben, dat ge waarachtig uw eten moet slikken; neen, het zou mij niet gaan. Een penlekker is mijn vriend niet. Dat gij, een jongen van den buiten, iets beters waard zijt, heb ik reeds gezien, als ge nog geen acht dagen te mijnent woondet. Geef uw ontslag: ik zal u mijnen stiel leeren. Gij zult dien aanstonds kennen: de andere bureelratten zijn daar niet slim genoeg toe. Op die manier zult ge, als ge met Fien getrouwd zijt, door het leven rollen. Ge moet weten, Mandus, dat ik fel gewerkt heb, om de beenhouwerij op den voet te krijgen, waarop gij ze ziet. Mijne vrouw is sedert acht jaren gestorven: met lichtmis zal ik zes kruiskens tellen. Wel heb ik nog geenen lust, om den houten frak aan te trekken, doch ik voel al te wel, dat de arbeid mij veel meer vermoeit dan in mijne jonge jaren. Volgt gij mijn gedacht, zoo zal ik u alles leeren: later kan ik met uwe kinderen spelen en het lichte werk verrichten. Om het ding bij zijnen naam te noemen,’ zegde Peer vastbesloten, ‘uw huwelijk maakt mij gelukkig, doch ik zou niet gaarne mijne beenhouwerij in andere handen zien overgaan.’

- Ge redeneert zoo slecht niet, Peer,’ sprak Mandus diep nadenkend.

- Vader spreekt als een boek,' bemerkte Fien, 'ik heb altijd gedacht, dat Mandus welhaast den beenhouwersvoorschoot zou aantrekken.'

- Ik weet hoe men penlekker wordt,' hernam Peer. 'Men leert goed en waant den vogel afgeschoten te hebben, als men meent te kunnen leven, zonder te werken.

Dit was het geval met mijnen schoolmakker Frans de Preter. Hij werd klerk op het stadhuis en wint tegenwoordig vijftienhonderd franken. Hij is van mijne jaren, heeft heel zijn leven bazen en meesters naar de oogen moeten zien, terwijl ik vrij was in mijn doen en laten; hij kon niet op de straat komen, zonder eene buis op het hoofd te hebben; ik heb nooit iets gedragen dan eene klak; zoodat hij geenen cent heeft, die hem toehoort, ja, tot over de ooren in de schulden zit; ik daarentegen, hoewel ik, gelijk gij kunt zien, niet min voor den brok dan voor den rok werk, bezit een goed spaarpotje, dat u wel te pas zal komen.'

Niemand antwoordde op dit voorstel; het was dan ook te ernstig, dat men er oogenblikkelijk een besluit over nam. Mandus en Fien dachten diep over vaders woorden na; niet om zich het hoofd te kwellen; zij waren het meisken uit het hart gesneden; altijd had zij gedacht, dat haar echtgenoot varkensslachter moest wezen. Dat de mededeeling van Mathijs ernstig en tevens verstandig was, dat zij van veel genegenheid te zijnen opzichte getuigde, moest de Zandeghemmer bekennen: het bureelleven leverde talrijke bezwaren en onaangename zijden op, waarover Peer niet had gesproken; doch nooit had onze vriend verondersteld, dat zijne loopbaan eenen zoo plotselingen, zoo verrassenden ommekeer zou nemen; ondanks zichzelven glimlachte hij dus, terwijl hij zegde: 'Al wat ge vertelt, is gegrond: ik beken het, we zullen met weinig moeite 't akkoord geraken.'

- Dat heet ik spreken,' riep Fien overgelukkig; 'zie, 't is elf uren; sinds lang ben ik zoo laat niet gaan slapen.' Als Mandus den volgenden morgen zijn ontbijt nam, moest hij bekennen, dat hij nog nooit zulke lekkere varkensribbekens tot toespijs had gekregen.

III.

Gedurende den strengen winter van verleden jaar hadden eenige juffers van de rijkste familiën van Desteldonck besloten een comiteit tot stand te brengen, ten einde de noodlijdenden te ondersteunen.

Dat er iets ten gunste der armen te doen viel, daarover was iedereen het eens; daarentegen waren de meeningen zeer uiteenloopend, wanneer het gold de personen aan te wijzen, welke van de commissie zouden deel maken.

Te Desteldonck, gelijk in de meeste Vlaamsche stadjes, bevinden zich een half dozijn familiën, welke er den toon geven. Zij verkeeren

slechts onder elkander en hebben geene andere betrekkingen. Niet zoo haast was er spraak van het tot stand brengen van een comiteit, of de mama's dezer familiën beslisten, dat in geen geval de dochters van hunne kleermakers of beenhouwers daarvan zouden deel maken. Zelfs zouden zij, die nog eenen trap hooger stonden, doch eenige duizenden franken minder te verteren hadden dan zijzelven, over het hoofd worden gezien.

Aldus was men in den begin van plan zich tot de hoogste klasse te bepalen; doch reeds op de eerste zitting moest men bekennen, dat men een verkeerden weg insloeg. Verscheiden juffers, die eene prachtige stem hadden, anderen, die goed piano speelden, had men over het hoofd gezien. Velen, die de beste gelegenheden hadden kaarten te verkoopen, had men ter zijde gelaten. Het was volstrekt noodig die te vragen. Ongelukkiglijk waren de moeilijkheden niet uit den weg geruimd. Henriette Michielsen, die men eerst had vergeten, weigerde, zeggende, dat hare koffie zoo goed was als de chocolade van Ernestine De Vos; Eulalie Koppers mocht van moeder niet meedoen, omdat zelfs Pauline Gijsbrechts was uitgenoodigd.

Gelukkiglijk trokken de vaders en moeders der stichtende leden zich de zaak aan; zij verklaarden aan een dozijn hunner leveranciers, dat de dochters dezer tot het deel maken van een comiteit waren gevraagd, dat hunne eigen kinderen hun de eer aandeden naast hen te zetelen, zoodat eene weigering niet denkbaar kon zijn.

De zin dezer laatste woorden verried al te duidelijk de bedreiging, dat de ‘groote heeren’, ingeval de dochters ‘van de tweede klas’ halsstarrig bleven, dezer ouders in hunne zaken mochten benadeelen. Zij werd dan ook door de meesten verstaan. Het comiteit werd ingesteld. Dat Georgina De Ridder er toegang vond, zal licht worden begrepen, wanneer men weet, dat zij de boezemvriendin was van Malvina De Coster, met wie zij zes jaren het pensionaat had bewoond en die tot de stichtende leden behoorde. De aanvaarding van Fien Mathijs moge weer verwondering baren. Ernestine De Vos wist echter van goede zijde, dat Petrus een zeer aanzienlijk fortuintje bezat. Mama De Coster gaf de verzekering, dat de beenhouwersdochter zoo wel met de dames kon praten, dat zij op éénen dag meer kaarten zou verkoopen dan al de anderen te zamen op eene week. Dat deed de deur toe: Fien werd zonder verdere tegenwerping aangenomen.

Op eenen namiddag was het Comiteit voltallig vereenigd ten huize van Malvina De Coster. Het dagorde was uitgeput. Niet zelden worden de belangrijkste punten na den afloop der vergadering besproken: dat was hier het geval.

- Hebt ge gehoord,’ vroeg Ernestine aan Gabrielle, ‘dat de dochter van Peer Mathijs gaat trouwen?’

- Ik heb dat vernomen,’ riep Fien zelve van verre, ‘en sedert lang. De juffers zullen me, hoop ik, hunne klandizie wel gunnen. Van mijnen

kant wensch ik hun insgelijks, dat ze spoedig in de groote congregatie treden.'

De meesten trokken het neusje op; zij vonden, dat die beenhouwersdochter wel wat al te gemeenzaam was tegenover juffrouwen, wier ouders zooveel duizenden hadden te verteren, zonder te werken.

- Zoo,' zegde Georgine tot hare buurjuffer, 'en met wien is zij het van zin?'

- Met Mandus Van Ginderdael.'

- Dan zal het een mager beestje zijn,' fluisterde Emilie Kegelaers Malvina in het oor; 'hij wint minder dan onze knecht.'

- Dat is waar. Doch hij gaat zelf spekslachter worden. Mathijs wil hem zijne zaak overgeven. Papa zegt, dat dit een zeer goed gedacht is.'

Fien had dit laatste gehoord; zij bloosde een weinig en zweeg. Wel is waar was het haar al te duidelijk, dat die mooie snapsters jegens haar alles behalve welwillend gestemd waren en met geringschatting over haar aanstaand huwelijk spraken, en was zij zelve genoeg van de spanader gesneden, om de lachers langs hare zijde te krijgen, doch de ouders der meesten behoorden tot de beste klanten haars vaders, en deze had haar menigmaal gezegd: 'Zij, wier centen wij binnenrijven, mogen ons een weinig hinderen: vergeet dat niet, als ge goede zaken wilt doen.'

- Maar, hoe is dit gevrij aangeraakt, Fien?' vroeg Georgine, die doorging als een der stilste meiskens van Desteldonck en wier stem de meesten der aanwezigen niet eens gehoord hadden.

- De gelegenheid maakte den dief, meisken,' riep Fien met vollen mond. 'Nog geene maand woonde Mandus te onzent, of wij vrijden, dat het klapte. Kan dat anders? Is het zoo ook niet gegaan met Mejuffer Georgine?'

- Met mij!' riep de dochter van De Ridder bevreemd.

- Speel de platte in de klucht niet, mejuffer,' hervatte Fien uiterst fijn betoond: 'Wie twijfelt, of ge vrijt met Frits Mommers?'

Nu was het de beurt van allen luid te schaterlachen; Georgine zag er boos uit; Malvina beschouwde Fientje, alsof deze de ergste onkieschheid had geuit; aldra nam het gesprek eene andere wending, doch het wilde niet meer vlotten, zoodat de juffers zich de eene na de andere huiswaarts begaven.

Georgine alleen bleef bij hare vriendin Malvina.

- Waarom waart ge zoo vergramd,' vroeg deze, 'als de beenhouwersdochter u over Frits sprak. Ik wil toch niet hopen...'

Georgine's oogen schoten vol tranen. 'Eerlijk gesproken,' fluisterde ze, 'verdien ik niets beters?'

- Wie twijfelt daaraan? Doch, waarom u ontstellen?'

- Luister. Ik geloof vast, dat Frits zijne zinnen op mij gesteld heeft. Ik zeg, dat ik dat geloof, want zeker weten kan men dat niet.

Geen woord heeft hij mij van liefde gesproken. Vroeger was hij uiterst gemeenzaam met mij, doch nu durft hij mij niet meer bezien. Sla ik, bij toeval, de oogen op hem of ontmoet ik hem alleen, dan beeft het mannetje van het hoofd tot de teenen. Hij is waarlijk al te braaf. Hij durft een meisken de hand niet eens reiken. 's Morgens doet hij het werk eener meid; hij kuischt en schrobt, terwijl moeder hem voor den aap houdt, dat men medelijden met hem zou hebben. Nooit slaat hij de oogen op, weet niets te vertellen en kent geene herberg. Sparen kan hij goed, nooit verteert hij eenen cent.'

- 't Is geene schoonheid.'

- Een meisjesschrik! Er zijn leelijke jongens, doch om wie men niet verlegen hoeft te zijn. Frits heeft echter een belachelijk figuur en een zot gezicht. Nooit zal hij een pijltje baard onder den neus of de kin krijgen.'

- Hoe weet ge, dat ge naar zijn zin zijt?'

- Wordt elke juffrouw dat niet dadelijk gewaar? Ik hoef hem slechts in 't werkhuis te zien zitten, om te bemerken, dat hij verliefd is. Hij gaat te werk, alsof hij eenen slag van den molen weg heeft. Oordeel, op mijn naamfeest heeft hij mij heimelijk eenen ruiker doen bestellen. Ik heb hem naar de melkboerin doen dragen en zeggen, dat ze hem aan de koe kon geven.'

- Dat Frits verliefd is, kan hijzelf niet verhinderen en zal u toch niet schaden.'

- Neen. Doch, gij hebt de beenhouwersdochter gehoord. Meent gij, dat het mij aangenaam zal zijn, als dit praatje de geheele stad zal rondgaan? En dat zal het geval zijn. Als Fien, of hoe heet ze ook weer, aan iedereen, wien zij vleesch verkoopt, er het nieuws van mijne verkeering voor niet bij doet, zullen het de kasseien der markt alras weten.'

Het begon duister te worden: Georgine nam haren hoed en pels en begaf zich naar hare woning.

IV.

In de Eikenstraat woonde Tist Clabots, de varkensslachter. Hij was wel geklandeerd; moeilijk ware het te zeggen, wie van de twee: hij of Mathijs, jaarlijks het meeste spek verkocht. Wat ervan zij, indien Tist, niet zonder schijn van reden, 'In 't Gansken', waar hij alle dagen zijn glaasken dronk, kon beweren, dat hij van zijne bespen, ribbekens en ooren gemakkelijker afgeraakte dan Peer, zoo was hij wel verplicht te bekennen, dat hij veel meer moeite had, om eene zijner dochters aan den man te krijgen. Inderdaad, het was thans in geheel Desteldonck gekend, dat Fien Mathijs in 't kort in het huwelijk zou treden. Het meisken had aan de meid van Mevrouw De Coster vaders voorstellen medegedeeld.

‘Mijnheer’ vond de redeneering van Mathijs zeer verstandig: dat was overigens de meening van heel Desteldonck. Daarbij was ‘Willem, de kalverkoopman’, naar de Kempen geweest; hij had er vernomen, dat de Van Ginderdael's geld hadden, zoodat Fien, volgens de geijkte uitdrukking, ‘het goed deed’.

Gelijk gezegd is, had Tist minder geluk met zijne dochters dan met zijne varkens. De eerste kon hij niet afzetten. Het ergste van al is, dat hij ongemeen rijkelijk is gezegend en dat zijn kroost niet meer in de wieg zal verstikken. Amelie, de oudste, is stellig zeven en veertig jaren; daarop volgt Thérèse. Anna, de derde, telt drij kruiskens en negen eentjes; Liza is vijf en dertig, Leopoldine is twee en dertig en Gabrielle negen en twintig jaren oud. De eenige zoon, Alouis, het kakelnestje, kwam twee jaar na zijne jongste zuster ter wereld.

Op eenen avond zaten al de meiskens om den disch vergaderd. Voor Amelie lag een groot blad postpapier uitgespreid; zij hield de pen in de hand.

- Ik was halvelings van zin het te laten,’ zegde Tist, die achter de stoof zijne pijp zat te rooken...

- Laten!’ riep Anna hoogst gebelgd, ‘zijt ge dan vergeten, dat zijn zwaarste varken zeventien kilo's meer woog dan het uwe en dat zijn spek zes centimeters dikker was?’

- We zouden Mandus Van Ginderdael niet mogen verwittigen; we mogen hem over de familie van Fien niet inlichten!’ riep Amelie verontwaardigd; ‘zegt maar op, wat ik schrijven moet.’

- Ze mogen inderdaad wel wat hebben,’ sprak Tist hoestend. ‘Vergeet niet, dat we verleden week nog eenen naamloozen brief hebben geschreven, waarin we den ontvanger verwittigden, dat de vader van zijnen eersten klerk voor twintig jaren eene veroordeeling heeft ondergaan. Waarom moest hij ons zijne klandizie weigeren en naar Mathijs loopen? Zijn baas heeft nu kennis van de straf, die anders nooit ware geweten; hij zal de zaak onderzoeken, en ge moogt zeker zijn, dat de klerk zijne beste haver heeft geëten.’

- Aan wien zouden we den brief sturen?’ vroeg Gabrielle heel aandachtig.

- Welke vraag!’ riep Liza, ‘aan wien anders dan aan Mandus Van Ginderdael?’

- Goed. Doch, uiterst voorzichtig. Hij schrijft op het postkantoor en mocht licht weten, vanwaar de slag komt.’

- Ik zal den brief te Antwerpen in de bus steken,’ zegde de vader, ‘doch dat is niet eens noodig.’

- Om zeker te zijn,’ bemerkte Anna bedenkelijk, ‘geloof ik, dat het beter ware, dat onze Thérèse ditmaal schreve. Onze Amelie schrijft al onze brieven; zou haar geschrift haar niet verraden? Zou zij, vooral door hare manier van zeggen, niet kunnen doen denken,

dat de brief aan Mandus en die aan den ontvanger uit denzelfden koker komen?'

- Stellig heb ik in mijn leven al vijftig naamlooze brieven geschreven,' zegde Amelie, met innige zelftevredenheid, 'en nooit heeft iemand in de verste verte aan mij gedacht. Mijn schrift veranderen is een spel voor mij. Ditmaal zal ik drukletters maken en ze wat van elkander zetten. Wat de manier van zeggen betreft, daardoor hebben zich al velen laten pakken, doch wij zeggen beurtelings wat, ik schrijf het letterlijk: dan is er geen gevaar.'

- Beginnen wij dus,' sprak Gabrielle, 'dat iedereen wel nadenke; wij moeten trachten Fien en haren oude goed de veeg te geven.'

- Eerst en vooral ga ik van Mandus zelven wat goeds schrijven,' bemerkte Amelie, de pen in den inkt doopend.

Terwijl zij met moeite hare letters maakte, zegde vader, die diep scheen nagedacht te hebben: 'Vergeet niet erin te zetten, dat Kees Mathijs zaliger in eene withouten kist werd begraven. Zijn lijkdienst was van de laagste klas. Zoomin Peer als een zijner broers of zusters heeft over zijnen vader rouw gedragen.'

- Zit eene van Peere's moeien niet geweldig in den druk te Attenhove?' riep Gabrielle luide.

- Bovenmate,' antwoordde Tist onbetoond. 'Zet maar,' ging hij voort, terwijl Amelie met veel krachtsinspanning de letters teekende, 'dat Siska Mathijs voor vijf jaren is uitgespannen en dat ze nu nog meer schuld heeft dan haren op het hoofd.'

- En Karel Kelekoms dan!'

- En de weduwe Mariëns!'

- En Albertine Roelemans,' riepen allen te gelijk met koortsige drift.

- Amelie, zie, dat ge niet te groot schrijft,' sprak Anna, 'of uw blad is al vol, eer we het voornaamste gezegd hebben.'

- Zijn die allen familie?' vroeg Liza nieuwsgierig.

- Zeker,' bevestigde Tist, 'en Anna moet dat niet vergeten uit te leggen. Weet ge juist, hoe de gevallen ineenzitten? Kent gij ze goed?'

- Ik ben bezig Mandus dit alles onder den neus te wrijven,' bemerkte Amelie. 'Denkt eenige oogenblikken na over hetgeen we verder hebben te zeggen.'

Amelie schreef met zoo'n gemak de drukvormen, alsof ze heel haar leven haast niets anders had gedaan; vader en dochters blikten zwijgend vóór zich neder; zij waren even diep in hunne gedachten verslonden als de geleerde wiskundige, die de oplossing van een allermoeilijkst vraagstuk zoekt.

- Ik ben er,' zegde Amelie met een innig gevoel van zelftevredenheid. 'Wil ik u eens voorlezen, wat ik reeds geschreven heb?'

Zonder het antwoord af te wachten, begon zij: 'Gij komt voort van deftige menschen; op uwe familie is niets te zeggen, dat weet iedereen.

Nochtans gaat gij trouwen met de dochter van Peer Mathijs. Ik, een heer uit deze stad, kom u waarschuwen; ge moogt met zulk slecht volk niet te doen willen hebben. Kees Mathijs zaliger, Peere's vader, werd in eene withouten kist begraven; de dienst werd door den "Arme" betaald. Zoomin Peer als zijne broers of zusters droegen rouw; dat was onmogelijk; ze waren blijde, dat ze van Vincentius nu en dan brood kregen. Siska, de tante van Fien, woont te Attenhove op een zolderkamerken. Ze is door 't gerecht op de straat gezet en weet niet van welk hout pijlen maken. Karel Kelekoms zijne stiefmoeder was de eigen nicht van Kees Mathijs. Hij is getrouwd met de dochter van eenen douanier, wiens zuster tien jaar in de gevangenis heeft doorgebracht. De weduwe Mariëns en de moeder van Fien waren eigen nichten. Welnu, de eerste woont te Mechelen. Op den dag van vandaag liggen er de mannekens in huis. Overal staat ze in 't krijt. Albertine Roelemans, eene achternicht van Peer, speelt op de komedie.'

- Goed getroffen,' zeide Tist, 'leg nu de zaak van het spek uit.'

- Peer zelf is voor den tribunaal gedaagd,' dicteerde Gabrielle langzaam; 'hij was beticht Amerikaansch spek te hebben verkocht, dat bedorven was.'

- 'Dat hij vrijgesproken werd, hoef ik er niet bij te zetten,' bemerkte Amalia, 'overigens weet iedereen, dat al wie voor de rechters komt, min of meer vuil is.'

- Nu over het erfdeel, zegde Tist, smakelijk aan zijn pijpken trekkend: 'Voor drie jaren,' dicteerde Liza op hare beurt, 'stierf in de Muizenstraat alhier Clement Van Doren. De man had geld, dat wist iedereen. Nochtans vonden de erfgenamen geenen rooden denier. Peer zat gezoden en gebraden ten huize van Clement; hij moet er "gezakt" hebben. Dat is des te zekerder, daar hij drie maanden nadien een huis kocht en betaalde. Daarbij ziet ge wel, dat Fien een gemeen, armmenschengezicht heeft; denk aan hetgeen ge gaat doen, en maak u niet voor uw leven ongelukkig.'

- 't Is genoeg,' zeide Tist; 'schrijf er het adres op. Geef mij den brief; dezen avond zal ik hem in de bus werpen; dan is er nooit eene levende ziel op de straat.'

V.

Georgine De Ridder had zeer wel geraden, wanneer zij aan hare vriendin de meening uitdrukte, dat Frits Mommers een oogsken op haar geslagen had. Hare moeder had nog eerder gezien dan zijzelve, hoe de vork in den steel zat. Verre dit den jongen tot eene grief te maken, scheen zij er hem nog meer genegenheid om toe te dragen. Wanneer de zaak in tegenwoordigheid van vreemden besproken werd, kon zij echter aan haren lust tot spotternij niet weerstaan.

- Wat dunkt er u van?' vroeg zij eens aan Madame De Vos, 'onze Frits vrijt mijne dochter onder mijne oogen op.'

- Wat kwaad is daarin gelegen? Mommers is een heel nette jongen.'

- Dat is waar. Maar, hij zal in mijne kas komen. Natuurlijk kan ik Georgine niet op garen en snaren laten vertrekken.'

- Dat zou wel plichtig zijn. Ge hebt maar ééne dochter en moet, als ze met eenen zoo braven jongen trouwt als Frits, haar deftig inspannen.'

Georgine zat aan het raam te borduren; in haar lief, bleek gezichtje bewoog geene spier, die hare gevoelens konde verraden; 'Ede' had den schijn, alsof hij de woorden zijner vrouw niet hoorde; Frits liep heen en weer en zag eruit als een kind, dat een panneken heeft gebroken.

In den beginne poogde De Ridder aan zijne echtgenoote te doen verstaan, dat zij ongelijk had Mommers aldus te bespotten; dat deze daartoe veel te braaf was en hun altijd trouw had gediend; Valentine snoerde echter den mond van haren man, zeggende, dat hij geen verstand had van zulke dingen; dat Frits waarlijk verzot was op Georgine, en dat er geen beter middel bestond, om hem van die liefdeziekte te genezen, dan hem 'voorgoed op stoopkens te trekken'. Voortaan onthield 'Ede' zich ervan zijne vrouw in haren spotlust te hinderen; deze stelde zelfs aan Georgine voor den jongen voor den aap te houden.

Zij waren bij De Coster ten eetmaal genoodigd. Madame De Ridder verlangde, dat Georgine zich in haar beste pak zou kleeden; Frits zou zijnen zwartlakenschen frak aantrekken en zijne 'buis' opzetten; Valentine zou haren man den arm geven. Georgine zou hetzelfde aan Frits doen; aldus zou bij De Coster gelachen worden, dat men een pond goed bloed zou opdoen.

Dit lukte niet. Ede weigerde volstrekt; Georgine was bij het hooren van dit voorstel zoo vergramd, dat zij niet vreesde hare moeder te verwijten, dat hare opvoeding alles te wenschen had gelaten. Zij verklaarde, dat de comedie al te lang geduurd had; bij de eerste gelegenheid zou zij Frits zoozeer vernederen, dat hij wel vanzelf verhuizen zou.

Nooit had Georgine zoo stout gesproken. Vader achtte zich dan ook verplicht zijn gezag te doen gelden. Kalm en vastberaden zegde hij: 'Dat zult gij niet doen. Ik verbied het u. Frits is mijn gast, en nooit heeft hij tot klagen aanleiding gegeven. Ik weet niet, of hij zich in het hoofd heeft gestoken naar de hand mijner dochter te dingen; ik kan het moeilijk gelooven. Misschien ware het niet te betreuren.'

Georgine's oogen zwommen in tranen; Valentine was waarlijk boos. 'Al langer hoe schooner!' riep ze toornig. 'Maar, ik heb ongelijk mij kwaad te maken. Bemoei u met zulke zaken niet, man; ik en niemand anders zal oordeelen, wat er te doen of te laten valt. Er is geene spraak Frits weg te jagen; wij hebben hem noodig, opdat hij ons vermake.'

Wonder, Frits was in het geheel niet dom. Valentine liep echter een eind met hem weg, dat het niet te gelooven was. Zij hield niet op hem voor den zot te houden, sprak nu eens uitgelaten, dan weer ernstig over Georgine; zij handelde over zijn aanstaande huwelijk; over

de betrekking, die zij zou aanvaarden; zette hem aan heure dochter onbewimpeld zijne liefde te verklaren en verzekerde hem, dat zijne vraag gunstig zou aanvaard worden, daar zij, als moeder, gelukkig zou zijn haar eenig kind aan zulken braven jongen te kunnen schenken.

Frits moest blind als een mol zijn, om niet gewaar te worden, ‘dat hij in de doeken werd gedaan’; hij zegde niets, doch zijne grijze oogskens verrieden duidelijk, dat de woorden van Valentine hem zoet als honig smaakten. Hij veranderde zijne levenswijze niet. In werkzaamheid en oppassendheid scheen hij meer en meer voortgang te doen; zijne blooheid nam ook met den dag toe. Hij schrikte waarlijk voor geenen arbeid terug, zelfs niet voor dien men niet van hem verlangde. Hij hielp Madame bij het aardappelschillen en borstelde de kleederen van Georgine uit; in één woord, geene schommelmeid kon den braven Mommers in de keuken vervangen. Aan tafel plaatste Valentine Frits steeds naast Georgine; van tijd tot tijd keek de jongen de juffer ter sluiks aan, doch deze blikte vergramd op en sprak geen woord. Meer dan eens had zij gezegd, dat het haar geen ongenoegen deed met den jongen het zotteken te zien spelen; wanneer zij echter op haren geboortedag eenen prachtigen bloemruiker op hare kamer zag liggen, verklaarde zij zich diep beleedigd te gevoelen; ‘het was de plicht haars vaders,’ zegde zij met gekrenkte waardigheid, ‘den gast Mommers door te zenden’.

VI.

Mijnheer en Madame De Coster hadden bezoek. Hun neef Georges Dulac was eenige dagen bij hen komen doorbrengen.

Georges was de zoon van een der grootste fabrikanten van Rijsel. Hij was een jongen van omtrent twintig jaren oud. Nauwelijks had men hem te Desteldonck gezien, of oud en jong verklaarde, dat in de kleine stad geen man te vinden was, die met hem kon vergeleken worden. Lang was hij van gestalte en zwierig in zijne houding. Zijn aangezicht had eene vrouwelijke fijnheid; zijne kneveltjes, die nauw zichtbaar waren, teekenden zich af als dun geschilderde, blonde streepjes op zijne bovenlip.

Nooit kon men iets op zijn toilet afwijzen; hij deed zich steeds voor, alsof hij onder eene stolp uitkwam. Geen spatje kleefde op zijne nieuwmodische kleeding: hemd, halsbandje en manchetten werden elken dag verwisseld. Uren had hij elken morgen noodig, om zijne haren in de krul te zetten en zijn aangezicht met rijstpoeder te bestrijken: zijne waschtafel scheen eene gansche apotheek van zalven en reukwerken te bevatten; ook kon men hem, wanneer hij over de straat ging, op verren afstand rieken.

Op eenen middag zat hij met Mijnheer en Madame De Coster aan tafel. Het maal was afgeloopen.

- Wilt ge wel gelooven,’ sprak de dame, ‘dat gij al de juffrouwen te Desteldonck op hol brengt?’

Georges glichlachte met eene zelftevredenheid, alsof die mededeeling hem in 't geheel niet verwonderde.

- Dikwijls zeg ik,' ging De Coster voor, 'dat ik niet versta, hoe zoovele jongelieden hun geluk met voeten trappen. Iedereen, die wil, kan hier te Desteldonck fortuin doen.'

- Iedereen juist niet,' zeide zijne echtgenoote, 'doch, wanneer men het voorkomen heeft van onzen neef, is niets gemakkelijker.'

- Ge zoudt me dus eene vrouw aan de hand willen doen, tante?' vroeg Georges benieuwd.

- Dat zou ik. Dikwijls heb ik hooren zeggen, dat jongelieden, in dit vak, blind zijn als mollen, en ik moet het gelooven. Er zijn hier te Desteldonck verscheiden rijke juffrouwen, die gaarne in het huwelijk zouden treden, doch de gelegenheid daar niet toe hebben. Durven de jongens hen niet aanspreken? Ik veronderstel dat, doch, ik ken er, die lief en bevallig zijn, om te stelen; die zulke schoone opvoeding hebben genoten, dat zij eenen man in den besten salon tot eer zouden verstrekken, en daarbij, wat niet schaadt, schatrijk zijn, zonder dat er iemand op afkomt.'

- Ge maakt me waarlijk nieuwsgierig, tante.'

- Natuurlijk moet ge uit loutere genegenheid het huwelijk aangaan, doch indien ge het jongelingsleven vaarwel wilt zeggen, zal ik u eene juffer bezorgen, op welke een jonker zou fier mogen zijn.'

- Gij denkt aan Georgine De Ridder,' sprak de echtgenoot ernstig.

- Juist geraden,' antwoordde Madame.

- Ik heb haar gezien,' zegde Georges, het glaasje uit het linkeroog nemend. 'Zij is eene lieve juffer.'

- Lief! Ze komt veel te mijnent, zoodat ik haar wel ken. In gansch de provincie is misschien geen schooner gezichtje te aanschouwen. Ze ziet eruit als een edelmanskind. Daarbij heeft ze geld, veel geld.'

- Zijt ge zeker, Virginie,' vroeg De Coster, 'dat Georgine het huwelijk zou wagen?'

Madame haalde de schouders op.

- Men moet man zijn, om zoo iets te vragen,' zegde ze. 'Wil onze neef Georgine opvrijen en mijnen raad volgen, zoo zal hij de vriendin onzer dochter tot vrouw bekomen.'

- Ik zou haar wel willen spreken,' zegde Georges vastbesloten.

- Van nu af eenen raad,' hervatte De Coster. 'Mejuffrouw De Ridder, gelijk al de jonge meiskens eener kleine stad, is schroomvallig van natuur. Vergeet dat niet.'

- Nu spreekt mijn man gouden woorden,' zegde Virginie. 'Van haar negende tot haar zeventiende jaar is Georgine op het pensionaat geweest. Later is ze altijd bij hare ouders gebleven.'

- Daarbij moet ge voegen,' hernam De Coster, 'dat Georgine ongemeen stil van aard is Onze Malvina is vroolijker en uitgelatener en in het geheel geen vijand van geestige scherts. Hare vriendin is een kruidje-

roer-mij niet; pas op, dat gij haar een enkel onvoorzichtig woord spreekt. Ge zult haar bekomen, zoo ge u een kieskeurig, ingetogen jongen toont.'

- Neef weet nu, hoe hij de zaak moet aanpakken,' zegde Virginie. 'Natuurlijk zal ik niet nalaten den vader en de moeder gunstig weten te stemmen. Doch, als ge onzen raad volgt, zal onze hulp haast nutteloos zijn. Spreek stil en weinig, houd u bloo en onschuldig; gedraag u, alsof de genoegens der wereld u onverschillig laten, en ge zijt zeker de kans klaar te spinnen.'

- Waarlijk, ik ben nieuwsgierig de kennis van die juffrouw te maken,' zegde Georges, zijne kneveltjes krullend.

De meid kwam, om de tafel op te nemen, zoodat de samenspraak welhaast over onbeduidende onderwerpen rolde.

(Wordt vervolgd.)

GUSTAAF SEGERS.

Nog iets over ‘Jantje’.

Hoe hij ook zijn vader terugkreeg.

La[n]g na middernacht, na dien voor Jantje's moeder heuglijken Kerstavond, was zij bezig het bedje te spreiden voor haar teruggevonden kind. Jantje, gevoed en gelaafd, ontkleed en verfrischt, was opnieuw ingeslapen en zijne moeder wachtte, met hare handen op haar schoot gevouwen, zonder de geringste neiging tot slapen, de terugkomst van den schipper haar echtgenoot met den knecht.

Daar hoorde zij beweging op den oever; de loopplank kraakte onder mannenstappen, en de schipper kwam de kajuit binnen.

Een gelukkig toeval... helaas! méér was het in den laatsten tijd niet geworden, had den schipper in nuchteren staat gehouden. Hij was in gezelschap gekomen met een paar schippers, kameraden vanouds en die niet, evenals hij, bezig waren hunne menschenwaarde in jenever te verstikken. Zij hadden eerst gesproken over vroeger dagen en eindelijk over eene te zamen aan te vatten onderneming; de vrienden hadden hem een eindweegs langs den oever vergezeld, en zoo kwam de schipper aan boord met het genoeglijke bewustzijn, dat hij zich althans op het Kerstfeest aan zijne vrouw vertoonen kon.

‘Nog niet te bed?’ vroeg hij vriendelijk.

‘Neen. - Jan! Ons kind is weergevonden. Zie, daar ligt hij.’

Door ontroering overstelpt, kon zij niet meer zeggen; hoe korter hoe beter de mededeeling, dacht zij; zij had voor het oogenblik nog geene woorden voor haar geluk.

De schipper keek haar met zijne groote oogen verbaasd aan; oogen, die Jantje van zijn vader had geërfd; hij wist niet, wat te denken, en vreesde bijna, dat zijne vrouw haar verstand had verloren.

Zij trok hem naar het bedje en hij keek met haar neder op het slapende kind; doch het was hem niets.

‘Wel zoo, wel zoo! Is dat ons Jantje?’ vroeg hij koel, vast overtuigd, als hij was, dat het kind jaren geleden was verdronken.

‘Ziet gij het niet?!’ vroeg zijne vrouw gejaagd; ‘Jan, hij is toch uw evenbeeld!’

Reden genoeg voor den vader, om het niet te zien; indien Jantje het evenbeeld zijner moeder geweest ware... ja, dan!...

‘Wel zoo, wel zoo!’ zeide hij nog eens; ‘is dat ons Jantje? Vrouw, waar hebt gij hem gevonden? Hoe komt... dat kind hier?’

De moeder deed haar verhaal; het ongeloof van haar man deelde zich niet aan haar mede. En hij... hij ontving geen diepen indruk van hetgeen zij hem verhaalde. Hij was moede, hij had slaap.

‘Wij praten er morgen nader over,’ zeide hij.

Jantje's moeder sliep weinig dien nacht en toen de schipper des morgens ontwaakte, zag hij zijne vrouw ijverig in de weer als altijd en zag hij het vreemde kind gedoken in een buis van hemzelven, dat Jantje's geheele lichaampje bedekte. Zijne moeder had de mouwen tot aan de schouders dubbel gevouwen, zoodat Jantje althans zijne handjes bewegen kon.

Jantje snapte niet; hij was sterk onder den indruk van zijn nieuwen toestand; doch hij ontving en beantwoordde de liefkoozingen, waarmede zijne moeder hare bedrijvigheid nu en dan afwisselde.

Jantje keek met zijne groote, vragende oogen naar den man in de bedstede.

‘Dat is vader,’ zeide vrouw Tonia.

Het was Jantje, alsof er geen einde aan de wonderen kwam. Paul had ook een vader, dacht hij, en dat was prettig voor Paul geweest. En Jantje wachtte in zijn hoekje op de bank op de dingen, die komen zouden.

Ter ‘eere’ van den Zondag bleef de schipper lang te bed en liet zijn gedachten den vrijen loop. Hij zag een gelukkigen trek op het gelaat zijner vrouw, eene blijde tevredenheid, die daarop in geene vier jaren had getroond, en hij dacht plotseling: ‘Ik *laat* haar den speelpop.’

Akeliger en levendiger dan ooit kwam hem de avond voor den geest, waarop Jantje door *zijne* schuld verdronken was; vol van eene wroeging, die hem dikwijls overviel, bedacht hij tevens, hoe hij nog altijd het leven zijner vrouw vergalde door zijn gemis aan zelfbeheersching.

‘Ik laat haar den speelpop,’ herhaalde hij bij zichzelven.

‘Zeg vader goeden morgen, Jan,’ zeide vrouw Tonia, toen haar man zijn ontbijt kwam gebruiken.

De schipper zag het hem toegestoken handje voorbij en gaf het kind een onverschilligen hoofdknik.

‘Ziet gij het niet?’ vroeg vrouw Tonia nogmaals, vol treurige verwondering.

‘Neen, maar het is goed, het is goed,’ was zijn antwoord.

De aanwezigheid van het kind gaf allengs iets gespannens tusschen den schipper en zijne vrouw. Hij wilde niet spreken over hetgeen haar nu het naast aan het hart lag, en zoo zwegen zij beiden.

De schipper ging aan wal, vrouw Tonia bleef met Jantje achter. Nu kwamen de tongen los: Jantje praatte over Piet, over de hagedis, over de konijnen en Fidel, ja, over alles, wat zijn klein-kinderleven had beroerd.

De Kerstdagen gingen voorbij; de schipper was meestal afwezig geweest

en Jantje was al dien tijd aan zijn hoekje op de bank als gebonden; want - Jantje had geene kleederen. Wat hij had gedragen, toen hij op het schip was gekomen, was door zijne moeder weggeworpen, en tijdens de feestdagen kon vrouw Tonia hem niets koopen.

Doch die dagen waren voorbij; het schip hervatte zijne vaart, en bij de eerste stad, waar de schipper zijne zaken had, maakte ook vrouw Tonia zich gereed, om aan wal te gaan.

Met angstig hart zou zij Jantje aan zijn lot overlaten, en zij *bad* bijna den knecht, het kind niet uit het oog te verliezen.

'Vertrouw mij den vent,' was zijn antwoord, 'en ga gerust.' Nu werd Jantje uit zijn hoekje ontslagen en vond grooter ruimte, dan hij nog op het schip had genoten.

Dien namiddag liep Jantje in zijn nieuw miniatuur-schipperspakje rond, en nog altijd schenen moeders oogen aan zijn vader te vragen:

'Ziet gij het nòg niet?'

De vader zweeg en duldde het kind, dat voor hem geene lieftalligheden had; Jantje ging hem schuw uit den weg en was het liefst met zijne moeder of met den knecht alleen.

'Dat gij het niet ziet, baas!' zeide de knecht tot den schipper; 'de jongen lijkt op je als de eene druppel water op den anderen.'

'Waar bemoeit gij u mee?' was het korzelige antwoord.

Toen er eenige dagen verloopen waren, werd Jantje meer aan zijn nieuwen toestand gewoon; ook aan zijn zwijgenden vader, dien hij niet meer zocht te ontwijken, wijl de ondervinding hem leerde, dat hij niets van hem te vreezen had.

Het was, alsof Jantje jonger, kinderlijker werd in zijn leven zonder hindernis, gekoesterd en getroeteld door zijne moeder. Wanneer hij gedurende de maaltijden tegenover zijne ouders aan het smalle tafeltje zat, begon er reeds nu en dan eene kinderdartelheid in hem te ontwaken, die meestal weder verdween, zoodra hij naar zijn vader keek, als om te onderzoeken, of zij in goede aarde zou vallen; doch Jantje vond geene aanmoediging van dien kant.

Daar steeg op zekeren morgen, toen het zwijgen aan het ontbijt Jantje, die buitengewoon vol levenslust was, nog sterker drukte dan te voren, zijn moed tot óvermoed; een sterke drang, om dat zwijgen te verbreken, scheen in dat oogenblik, wonderlijk voorzeker, eene onbestemde herinnering in Jantje op te wekken aan eene hebbelijkheid, die hem als klein kind, eer hij nog het verstooten kind was geworden, eigen was geweest.

Eer Jantje bedacht, wat hij deed, doopte hij zijn lepel in den kop met cacao, sloeg den rug van den lepel, met het dikke bruine vocht beladen, tegen zijn neusje, tegen zijn voorhoofd en tegen zijne beide wangetjes, keek onder het bedrijven van zijne euveldaad met guitige oogen naar zijne moeder, met half guitige, half angstige oogen naar zijn vader, volkomen zooals hij het als ruim tweejarig kind had gedaan.

Eer nog zijne moeder hare berisping kon uitspreken, klonk de juichtoon van den vader:

'HIJ IS HET! HIJ IS HET!

Jan! Kom hier! Over de tafel heen!' en de vader breidde zijne armen uit, toen Jantje op het tafeltje stond, dat overboog onder zijn klein gewicht.

Zijn vader ving hem op en klemde hem aan zijne borst en zocht niet naar schoone plekjes, om het gezichtje van zijn jongen te kussen.

Even weinig als onder de eerste liefkoozingen zijner moeder begreep Jantje, waaraan hij deze te danken had, doch sloeg zijne armpjes om vaders hals...

Vrouw Tonia snikte; zij kon haar nieuw geluk bijna niet dragen en toen Jantje moeders snikken hoorde en moeders tranen zag, maakte hij zich van vader los, drong zich tegen zijne moeder aan en zeide:

'Ik zal het niet weer doen!'

In dat uur legde de schipper eene belofte af en bleef haar trouw: Jantje's vader mocht geen dronkaard zijn.

Toen Jantje later hoorde, dat zijn vader hem als verdronken had betreurd, zeide hij, wijs opheldérend:

'*Ik* heb niet in het water gelegen, maar Fidel.'

MEVR. VAN WESTRHEENE.

Lichtstralen.

Besluiteloos zijn en uitstellen doen een zaak zeker mislukken; zij stellen haar bloot aan elk nadeel en moedigen den tegenstander aan.
CANNING.

In de politiek staat dreigen zonder te treffen ongeveer gelijk met zich bloot te geven.
LAMARTINE.

Elke gematigde partij, welke een heftige partij wil tegenhouden, beweegt zich in een boozen cirkel, waar zij niet uit weet te komen.
THIERS.

In groote zaken moet men minder trachten een gelegenheid te maken dan uit die, welke zich aanbiedt, nut te trekken.
LAROCHEFOUCAULD.

Het openbare leven eischt macht en energie; wie op zijn post slaapt, schendt evenzeer zijn plicht als hij, die tot den vijand overloopt.
BURKE.

Vooral in tijden van hervormingen en nieuwigheden moet hij, die redelijk mensch wil blijven, zijn gezond verstand en oordeel behouden, steeds denken, vergelijken, overleggen, zich alleen aan de zaken zelf houden en de personen geheel buiten rekening laten. Doet hij dat niet, maakt hij zich afgodsbeelden en duivelen, dan is hij ook een partijganger geworden. Wat redelijk is, schijnt hem waanzin in dezen mond, onzin wijsheid in genen; hij beoordeelt de handelingen alleen naar de menschen en niet de menschen naar de handelingen.
ANDRÉ CHÉNIER.

De grootste misdaad, welke een minister kan begaan, bestaat hierin, dat hij om zijn positie te behouden zijn eigen beginselen prijsgeeft, zijn vorst en zijn land raad geeft, niet naar zijn geweten, maar met het oog op hetgeen het meest aangenaam is en tevens hem het meeste voordeel oplevert.
BROUGHAM.

Wanneer een regeering niet regeeren kan, houdt haar recht van bestaan op; wie de macht heeft, heeft ook het recht haar ten val te brengen.
MOMMSEN.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De lijkverbranding. Een pleitrede door Dr. C.J. Wijnaendts Francken. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

Het belangrijke opstel van Dr. Wijnaendts Francken over de 'lijkverbranding', verschenen in de September-aflevering van de *Vragen des Tijds*, jaargang 1892, is thans, bijgewerkt en uitgebreid, door den schrijver als afzonderlijke brochure in het licht gegeven.

Die uitgaaf verdient alleszins toejuiching als eene welgeslaagde poging, om op de zaak der crematie opnieuw de aandacht van het beschaafde publiek te vestigen, en als middel, om ertoe mede te werken, om eindelijk ook in Nederland die quaestie tot een goed einde te brengen, - eene poging, waartoe ook de ondergeteekende het zijne heeft gedaan door een opstel, dat ongeveer geschreven was, toen dat van Dr. Francken verscheen, en dat thans opgenomen is in de afleveringen van Februari en Maart van dit tijdschrift.

Het is mij aangenaam te kunnen beginnen met de verklaring, dat het onderwerp in de brochure van Dr. Francken in het algemeen op uitmuntende wijze behandeld wordt. Op zeer duidelijke en bevattelijke wijze worden de voornaamste argumenten, die voor de crematie en tegen het begraven pleiten, besproken en in het licht gesteld, nadat eene beknopte historische inleiding voorafgegaan is. De schrijver heeft op bl. 16 zijner brochure eene tabel opgenomen, waaruit duidelijk de voortgang te zien is, dien de lijkverbranding in verschillende landen sedert den aanvang gemaakt heeft.

Nadat vervolgens de voordeelen der crematie uit een hygiënisch en oeconomisch oogpunt bepleit zijn en de daartegen ingebrachte bezwaren van juridisch standpunt aan eene critiek zijn onderworpen, wordt in het laatste gedeelte een welsprekend betoog geleverd tegen de bezwaren, die van kerkelijke zijde en uit een aesthetisch oogpunt tegen de lijkverbranding aangevoerd worden.

Eene enkele opmerking wensch ik echter te maken over een paar punten, waarin ik niet volkomen met den schrijver kan instemmen. Hoewel ik geheel en al de meening deel, dat de moeielijkheden, die ten onzent nog aan de crematie in den weg gelegd worden, dienen opgeheven te worden en dat de lijkverbranding de meest ideale wijze van doodenbezorging is, zoo komt het mij toch voor, dat door den schrijver de bezwaren, die *tegen* de crematie kunnen aangevoerd worden, en de overdrijving, waaraan men zich schuldig maakt bij de voorstelling van de gevaren der kerkhoven, niet voldoende in het licht gesteld zijn. Van de nieuwere onderzoekingen omtrent dit laatste onderwerp, door mij medegedeeld in mijn opstel in *De Tijdspiegel*, bl. 206-210, wordt door den schrijver geene melding gemaakt.

Dr. Wijnaendts Francken noemt, o.a., als een argument tegen het begraven de bepalingen, die men gemaakt heeft aangaande den afstand der kerkhoven van de bebouwde kom der gemeente (bl. 25), doch die maatregel bewijst alleen, dat men zich vroeger aan overdreven vrees in dit opzicht overgaf, terwijl het begraven in kerken volstrekt niet kan vergeleken worden met dat op een goed ingericht kerkhof.

De verhalen van doodgravers, die dood bleven bij het opgraven van lijken uit kerken, en van ziekten ten gevolge van slecht ingerichte kerkhoven bewijzen - voor zoover zij goed geconstateerd zijn - niets anders, dan dat, bij abnormale verhoudingen, gevaren van het begraven te duchten zijn. Doch op een goed ingericht kerkhof is geene sprake van het overgaan der ziektekiemen uit den bodem in de lucht of in het grondwater en de statistiek leert, dat doodgravers in den regel zelfs eene goede gezondheid genieten en een hoogen leeftijd bereiken.

De beweging voor de lijkverbranding moet dan ook m.i. niet ten doel hebben haar bij uitsluiting van het begraven, doch *naast* dat laatste in te voeren. Tegen eene algemeene crematie zouden onoverkomelijke bezwaren bestaan, zooals: de oprichting van de talrijke lijkovens, de groote kosten der methode en de juridische bezwaren.

De cijfers, die in de brochure aangaande de kosten opgegeven worden (blz. 19), nl. *f* 3 te Milaan, *f* 1,75 te Padua en *f* 6 te Woking, moeten bepaald op eene vergissing berusten. Te Zürich bedragen de vaste kosten, alleen voor de bediening van den oven, reeds 30 franken, waarbij voor de leden der Zwitsersche Vereeniging nog 60 franken, voor niet-leden 100 franken komt, alzoo te zamen 90 à 130 franken. Te Gotha bedragen de kosten van verbranding, zonder vervoer, 70 Mark; te Parijs is het vaste tarief, behalve alle andere kosten, 50 à 250 franken, naar gelang der klasse.

Ook de bezwaren van het standpunt der *medicina forensis* zijn grooter, dan de schrijver die voorstelt. Het is volstrekt niet juist, dat alle *metalen* en zelfs *arsenicum* in de asch kunnen aangetoond worden (bl. 29), en evenmin is dat met tal van andere vergiften het geval. Door algemeene en verplichte schouwing kan daaraan, wel is waar, te gemoet gekomen worden, doch men vergete niet, dat, bij algemeene toepassing der crematie, ook daarmede groote bezwaren en kosten zouden gepaard gaan.

Naar mijne meening heeft de schrijver dus niet genoeg doen uitkomen, dat, wel is waar, de facultatieve lijkverbranding met alle middelen moet tot stand gebracht worden, doch dat het wenschelijk is, daarnevens ook het begraven, mits op goed ingerichte kerkhoven, te behouden.

Dat is echter geen overwegend bezwaar tegen het geschrift en ik stem volkomen in met het hoofdbeginsel, dat eraan ten grondslag ligt: het groote nut der crematie in het licht te stellen en de wenschelijkheid, om de toepassing daarvan, waar dat mogelijk is, te bevorderen.

De brochure is een uitstekend populair geschrift en zeer geschikt, om voor dit denkbeeld propaganda te maken. Daar zij zich tevens aangenaam laat lezen, kan de kennismaking daarmede aan ieder worden aanbevolen, die in deze gewichtige quaestie belangstelt.

Zutfen, 4 Maart 1893.

DR. A.J.C. SNIJDERS.

De beteekenis van het Leelijke in de Grieksche Kunst, door Jhr. Dr. J. Six, Hoogleeraar aan de Rijks-Akademie voor Beeldende Kunsten. - Amsterdam, P.N. van Kampen en Zn, 1893.

In een tijd, waarin zooveel leelijks wordt geproduceerd, dat onder den naam van kunst doorgaat, kon eene verhandeling over het leelijke in de kunst allicht op eene ruime belangstelling rekenen. Vermoedelijk heeft deze overweging den heer Six ertoe geleid zijne in Teijler's stichting uitgesproken rede over het leelijke in de Grieksche kunst door den druk onder het groote publiek te verspreiden. Wie hier eene philosophische beschouwing over kunst verwacht, die diep in het wezen der zaak doordringt, zal zich bedrogen vinden; deze verhandeling is niet meer dan eene causerie over kunst, toegelicht door een tal van voorbeelden, waarbij de schrijver blijk geeft van eene uitgebreide en grondige kennis van de Grieksche portret- en beeldhouwkunst en waarin hij aantoont, hoe het leelijke bij de Grieksche beeldhouwers en schilders eerst als uitdrukking van het slechte en lage op den voorgrond treedt, daarna bij eene geleidelijke ontwikkeling ook als integreerend bestanddeel van de expressie van het goede wordt aangetroffen. Al die voorbeelden worden door een twintigtal afbeeldingen, die aan den tekst zijn toegevoegd en die over 't algemeen zeer fraai zijn uitgevoerd, vrij wel verduidelijkt.

Het is echter jammer, dat de schrijver aan de inkleeding van zijn onderwerp zoo weinig zorg heeft besteed. Bij het lezen stuit men telkens op een gewrongen en onduidelijken zinbouw, waardoor de bedoeling van den schrijver soms moeilijk te raden is, meermalen zelfs op eene zoo verregaande onbeholpenheid van uitdrukking, dat men zich nu en dan met verwondering moet afvragen, of hier een hoogleeraar aan het woord is. Misschien was de schrijver van oordeel, dat eene verhandeling over het leelijke in de kunst ook moet gekenmerkt zijn door eene zekere leelijkheid in stijl en inkleeding. Naar onze bescheiden meening zijn echter tegen een zoodanig streven naar eenheid van inhoud en vorm gewichtige bedenkingen aan te voeren.

M.S.

Dr. Eduard Hanslick. Over het begrip van schoon in de muzijk. Bijdrage tot Herziening van de Schoonheidsleer der Toonkunst. Met toestemming van den auteur naar de laatste uitgave voor Nederland bewerkt en geannoteerd door Daniël Kiehl. - 's-Gravenhage, D.N.F. Kiehl.

De heer Kiehl heeft den niet geringen moed gehad bovengenoemd werkje van den bekenden kunstcriticus in een Nederlandsch gewaad te steken. Met groote toewijding heeft de vertaler zich van zijne taak gekweten, eene taak, die ongetwijfeld zeer hooge eischen stelt aan hem, die haar onderneemt. De heer Kiehl zegt dan ook in zijne voorrede: ‘Van de moeilijkheid der vertaling van een wijsgeerig werk uit het Duitsch in het Hollandsch kan alleen hij zich een denkbeeld maken, die zulk een arbeid eenmaal zelf ter hand nam’, en toont daarna verder nog uitvoerig aan, welke moeilijkheden men daarbij ondervindt. Eene zorgvuldige vergelijking met het oorspronkelijke stelt mij in staat de verklaring af te leggen, dat de heer Kiehl over het algemeen zeer gelukkig is geweest bij het wedergeven van de bedoelingen des

schrijvers, al zijn er enkele zinswendingen en uitdrukkingen, die wellicht beter anders hadden kunnen zijn overgebracht. Maar ik geef dadelijk toe, dat dit eene quaestie is van persoonlijke opvatting.

'De vokale muziek *verlucht* de teekening des gedichts', vertaalt de heer Kiehl op blz. 38. Zou *kleurt* hier niet beter zijn? Op de volgende blz. wordt toch ook gesproken van *teekening en kleur te gelijk.*

'Wij hebben in het muzikaal materiaal kleuren *erkend* van de grootste pracht en fijnheid, en vol symbolische *beduidzaamheid.*' Beter waren toch *waargenomen* en *beteekenis* dan *erkend* en *beduidzaamheid.*

'Zur Erscheinung kommen' (blz. 85) is met 'in de verschijning komen' eveneens niet gelukkig vertaald.

En zoo zouden er meer plaatsen aan te halen zijn; maar daar staan tegenover hoogst gelukkig gevonden equivalenten voor bijna onvertaalbare uitdrukkingen.

Het Nederlandsch van den heer Kiehl geeft in elk geval blijk van groote keurigheid. Daarom is het te meer te verwonderen, dat, waar de vertaler zelf spreekt, b.v. in zijne uitvoerige voorrede, - die zeker met veel genoegen gelezen zal worden - zulke ontzettend lange volzinnen voorkomen, die bovendien niet altijd even duidelijk zijn. (Zie pag. VI en VII.)

Een groot aantal noten werden door den vertaler opgenomen, die des heeren Kiehl's belezenheid eer aandoen. Of zijn voorstel, om 'Satz' in 'kwartier' te vertalen, succes zal hebben, is eene vraag, die door hemzelven te recht betwijfeld wordt. Er valt nagenoeg evenveel vóór als tegen te zeggen. Wellicht, dat het *Woordenboek* den heer Kiehl een handje helpt. Maar van die hulp is hij misschien wel niet gediend; ik denk hier aan zijne geestige boutade tegen het *Vriesche taalbewind* in zijne voorrede (pag. XIX).

Als aanhangsel gaf de heer Kiehl nog eene vertaling van eene uitnemende en zeer lezenswaardige critiek op Hanslick's geschrift van Eduard von Hartmann.

De arbeid van den heer Kiehl is een vrij lijvig boek geworden. Wellicht eene schaduwzijde ervan, want daardoor - ook omdat papier en druk zeer fraai zijn - is de prijs drie gulden, dus vrij hoog geworden. De Duitsche uitgaaf is een zeer net boekje, voor drie mark. Het is intusschen te hopen, dat men over dit bezwaar zal heenstappen en velen dit werk - waarvan in Duitschland reeds de achtste uitgave verscheen - zullen koopen en... lezen.

KAMP.

Levensbeelden door Dr. M.A.N. Rovers - Utrecht, C.H.E. Breijer.

Gelijk ik in 1887 met groote ingenomenheid de *Karakterbeelden*, door P.H. Hugenholtz Jr. geschetst, heb aangekondigd, zoo begroette ik nu met blijdschap het boekske van Dr. Rovers. Elke poging, om groote mannen en vrouwen, liefst uit onzen eigen tijd, voor ons te doen leven, moet worden gewaardeerd. 'Liefst uit onzen eigen tijd': vooreerst, omdat men over het algemeen hen te weinig kent en ten gevolge daarvan zoo licht beweert, dat er nu geene groote mannen en vrouwen meer zijn; ten tweede, omdat ik het zien op de grooten, die in de vormen van onzen tijd gewerkt hebben, een der krachtigste middelen acht tot zedelijke opvoeding van het volk. Het zou een goed werk zijn, levensschetsen van deze grooten voor zeer lagen prijs verkrijgbaar te stellen en onder het volk te verspreiden.

Dr. Rovers geeft de ‘levensbeelden’ van Wicklif, Sebastian Franck, Benjamin Franklin, Arthur Penrhyn Stanley, Ralph Waldo Emerson, George Bancroft, Renan. Ik heb een klein bezwaar tegen den titel. De auteur deelt

ons van de genoemde mannen veel wetenswaardigs mede, waarvoor wij hem dankbaar mogen zijn en waarom ik zijn geschrift in veler handen wensch; maar... van Stanley zegt hij: 'Stanley bezat een uitnemend dramatisch talent. De figuren, die hij de revue liet passeeren, leefden voor zijne lezers en hoorders.' Dr. Rovers zal, vermoed ik, zelf erkennen, dat hij dat talent in geringe mate bezit. Hierin ligt natuurlijk geene beschuldiging. De talenten zijn ongelijk verdeeld. Doch zou het daarom ook geraden zijn geweest, een anderen titel te kiezen? De behandelde personen leven te weinig voor de lezers. Eene beschuldiging maak ik van de slordige correctie. Ik hoop, dat Dr. Rovers diep gevoelen zal, hoe de drukfouten de aangename lectuur van zijn boek bederven.

Ik zou deze opmerkingen niet maken, als ik niet met belangstelling Dr. Rovers' schetsen gelezen had en niet gaarne zag, dat velen mijn voorbeeld volgden.

v.d. B.

Menschheid en godsdienst. Een schets door een oud man. - Nijmegen, H.C.A. Thieme.

'Een oud man' heeft zijne gedachten over Menschheid en Godsdienst te boek gesteld. Het gebeurt niet vaak, dat een boekje van dien aard anoniem verschijnt. Wij zijn meest gewoon, dat zij, die uit kracht van hunne ervaring over dergelijke onderwerpen hunne denkbeelden bekendmaken, hun woord ook dekken met het gezag van hun naam. Hier niet.

Maar dat zij zoo. De 'oude man' volgt met belangstelling den strijd van het heden; hij wil het jongere geslacht voorlichten, dat z.i. verwaarloost, wat niet straffeloos mag verwaarloosd worden; hij schrijft op, wat zijne gedachten zijn over menschheid en godsdienst, vooral omdat de tijdgeest in andere richting schijnt te drijven. Men kan het met hem oneens zijn; men kan meenen, dat zijn ouderdom hem verhindert de dingen onpartijdig te zien; men kan van oordeel zijn, dat de glazen van zijn bril wat zwart gekleurd zijn, maar aandacht zal men hem niet mogen ontzeggen, te minder, omdat hij ons rondleidt op allerlei gebied en telkens toont te weten van de dingen, waarover hij spreekt. Hij spreekt over den godsdienst, zooals die zich voordoet; over de Grieken en de godsdienstgeschiedenis, de naaste tijden vóór het Christendom, Wetenschap en Christendom, Openbaring, Scepticisme en meer dergelijke onderwerpen, om te eindigen met zijne meening omtrent Christendom en Maatschappij. Als men nu weet, dat het gansche boekje maar 90 bladzijden telt, zal het niemand verbazen, dat er van eene grondige behandeling van geen dezer onderwerpen sprake kan zijn. Veel, te veel wordt aangestipt, en ten slotte duizelt men van alles, waarover gesproken is, en acht zich niet in staat behoorlijk rekenschap te geven van al het behandelde. Daar komt bij, dat een oud man ook ouderwetsch is in zijn stijl, lange, dikwijls gewrongen zinnen maakt, met weinig interpunctie, zoodat het vermoeiend is hem in zijn betoog te volgen.

Waarom hij schreef? Het blijkt eigenlijk eerst in de laatste twee hoofdstukken, waarom het hem te doen is. Hij is geschrikt voor de democratische strooming, die door het heden gaat. Hij spreekt met eenige ergernis over het feit, dat de woordvoerders van het Christendom en die der wetenschap op menig punt samengaan,

met name ook in het verheffen dier lagere volksklasse, waaraan de dwaasheid en de verkeerde zin der hoogere het heft in handen hebben

gespeeld. Hij betreurt het, dat het onderwijs zoover gaat, dat het behoeften en adspiratiën wekken moet, die anders onbekend zouden zijn, en meent, dat dit uitloopen moet op een algemeenen drang, om aan het feestmaal des aardschen levens aan te zitten, een streven naar iets, dat op aarde nooit gezien is en ook nooit kan worden verwezenlijkt. Het is een bedenkelijk teeken des tijds voor hem, dat Christenen met ongeloovigen samenwerken ten behoeve van het socialisme. Als - zoo zegt hij - als het Christendom, hier op aarde den zedenmeester spelende, ter wille van wetenschappelijke uitkomsten het geloof aan een persoonlijk voortbestaan over boord gooit, dan is het niet anders geworden dan het zout, dat smakeloos werd. Spottend gewaagt hij van al die fraaie hervormers en verbeteraars der wereldsche zaken, die in hunne schulp moeten kruipen, en in het voorbijgaan van het booze beginsel van algemeen stemrecht, dat de hand doorboort van wie erop rust. Het grootste goed voor het grootste getal is z.i. een laffe regel. Neen! het grootste goed voor wie dat waard is, en voor de rest een houthakken en waterputten, dat hen bezighoudt en waarin zij hun onderhoud kunnen vinden. Dat naar boven brengen van wat maatschappelijk eenmaal beneden is, is hem een gruwel.

Een oud man is conservatief. En het rechte conservatisme is dat van hem, die den hem opgelegden plicht in de maatschappij ten volle, en meer dan ten volle (sic!), nakomt, maar die maatschappij louter beschouwt als iets, waar het lot hem plichten heeft gegeven en waar hij voor zich naar innerlijken vooruitgang kan streven, terwijl hij juist daarom elke verandering erin bestrijdt, die strekt, om hetgeen hem omgeeft, onvast te maken.

Hier maakt de oude heer het wat bont. Zijn conservatisme maakt hem onbillijk. Laat hij zich eens voorstellen, dat hijzelf behoorde tot die lageren, die hij maar op den achtergrond wil laten, hoe zou hij dan oordeelen over schrijvers, die zich aldus uitlaten?

M.

DE R.

J. Estlin Carpenter. De eerste drie Evangeliën, naar het Engelsch door E.C. Knappert, met eene voorrede van Dr. H. Oort, hoogleeraar te Leiden. - Nijmegen, H.C.A. Thieme.

Estlin Carpenter's boek is een populair-wetenschappelijk werk in den goeden zin van het woord. Populair zeer zeker. Hier geen vertoon van schijngeleerdheid, geene vreemde woorden of kunsttermen. Elke beschaafde, ontwikkelde lezer is in staat den schrijver te volgen; met tact ruimt hij de zwarigheden uit den weg. Daarbij is de stijl zoo levendig, dat men onwillekeurig doorleest.

Doch het is ook een wetenschappelijk werk. De schrijver betoogt en wat hij betoogt, bewijst hij. Hij polemiseert niet, althans niet meer, dan bepaald noodig is. Hij redeneert even kalm als duidelijk. Er is in dit boek iets, dat aan Kuenen herinnert; dat bezadigde, dat rustige. Carpenter bedoelde de beschaafden op de hoogte te stellen van de Evangeliën-critiek. Hij heeft gemeend, dat het goed is ter wille van hen, die zich niet aan deze studiën wijden en toch iets verlangen te weten van het ontstaan van het Christendom, eens te vertellen, wat de onderzoekingen der geleerden omtrent

de wording der synoptische Evangeliën hebben aan het licht gebracht. En hij zet dat nu uiteen zoo duidelijk, hij verhaalt zoo geleidelijk, dat het een oogenblik den indruk maakt, alsof dit alles doodeenvoudig was.

Eerst wordt verhaald, wat de oud-Christelijke letterkunde over de vier Evangeliën bericht (Canon van Muratori, Irenaeus, Tertullianus, enz.) en hoe die vier Evangeliën in het einde der tweede eeuw reeds eene geheel eenige plaats in de letterkunde innamen, doordat de vorming van den Canon van het N.T. en de inrichting van de Katholieke kerk hand aan hand gingen. 'Het eenige oogmerk dat bij beide voorzat was de wensch om te handhaven en uit te werken wat hetzij in de leer, hetzij in de praktijk ondersteld werd "apostolisch" te zijn.' Nog meer Evangeliën waren in omloop, maar 'ons viertal, dat het Christendom, van joodschen oorsprong, weergeeft, doortrokken met den helleenschen geest, bleef het blijvend bezit van de kerk'.

Op eene uiteenzetting van het onderscheid tusschen het vierde Evangelie en de synoptische en eene schets van de wording van de Evangelische overleveringen volgt eene zeer uitvoerige bespreking van de Messiaansche verwachting, haar oorspronkelijken vorm, hare vervorming, de persoonlijkheid van den Messias, enz.; en eerst nadat in een viertal hoofdstukken dit alles met groote duidelijkheid is besproken, volgt in drie hoofdstukken de slotsom door de afzonderlijke beoordeeling der drie Evangeliën in de chronologische volgorde: Marcus, Lucas, Mattheus.

Lang niet alles, wat Carpenter ons geeft, is nieuw; natuurlijk niet. Het spreekt vanzelf, dat men herhaaldelijk met den auteur van meening kan verschillen. Gissingen zijn het immers, zekerheid niet. Maar er is geen ontkomen aan het besef: wij zijn op den goeden weg. Er moge verschil zijn omtrent bijzaken, in deze richting moeten wij ons bewegen, indien wij zekerheid willen verkrijgen omtrent den oorsprong der Evangeliën.

Mej. Knappert heeft aanspraak op veel dank, vooral omdat zij het zóó gedaan heeft, want het is een Hollandsch boek geworden, terwijl Prof. Oort toch in de voorrede kon verklaren, dat zij het zoo getrouw mogelijk heeft overgezet. Maar de talrijke noten nam zij in den tekst op. Namen van Engelsche geleerden liet zij weg; verwijzingen naar Engelsche boeken heeft zij vervangen door verwijzingen naar Hollandsche. Dit alles maakt hare bewerking te beter.

Elders werd dit 'een voortreffelijk boek' genoemd. Ik kan niet anders, dan dit oordeel onderschrijven. Vinde het zijn weg niet alleen naar de studeerkamer, ook naar de woning van den beschaafde, die er prijs op stelt kennis te maken met wat onze geleerden aan het licht hebben gebracht omtrent een vraagstuk zoo ingewikkeld en zoo veelomvattend als dat van den oorsprong der overleveringen omtrent Jezus en der zeer verschillende Christusbeelden, die wij in de Evangeliën aantreffen.

M.

De R.

Hoofdpunten der Algemeene Geschiedenis. Handboek voor leerlingen van hoogere burgerscholen, gymnasiën en andere inrichtingen van voortgezet onderwijs door E. Zuidema. - Zutphen, Thieme.

Natuurlijk is een tijdschrift als *De Tijdspiegel* niet de plaats, om de juiste waarde te bepalen van bovengenoemd werk als 'handboek voor leerlingen van hoogere burgerscholen, gymnasiën', enz. Mijne bespreking in dit orgaan kan en mag dan ook

weinig anders dan den globalen indruk weergeven, dien het geschrift op mij als ‘recensent’ (dit woord dient hier in zeer algemeenen

zin te worden, opgevat!) heeft gemaakt; dan - indien nog noodig - de aandacht van de leeraren in geschiedenis op deze uitgave vestigen, omdat het mij voorkomt, dat zij veel goeds bevat; dan hier en daar eene enkele opmerking ten beste geven, hier en daar een? den auteur voor te leggen.

Indien onze kinderen geene bolleboozen in geschiedenis worden, dan ligt het inderdaad niet aan het aantal leerboeken in dit vak. Men loope *Brinkman's Alphabetische Lijst* maar eens door en zal dan zien, hoe elk jaar op de boekenmarkt een aardig aantal nieuwe schoolwerken over historie wordt te koop geboden. Bij mij is de vraag wel eens gerezen, of dat een goed teeken des tijds is, eene vraag, die aangevuld werd door eene andere, nl. deze, of veel verscheidenheid in de grondslagen van dit onderwijs wel zeer verkieslijk is. Niet, dat ik alle onze jongens en meisjes volgens één vast leerplan, naar één stel leerboeken wenschte gedrild te zien: de hemel beware! maar ik heb er soms wel eens over gedacht, nu ik in de laatste jaren toevallig zoo'n vracht van die leerboeken en leerboekjes heb moeten doorlezen of doorbladeren, of de verscheidenheid van onderwijs niet meer moet worden gezocht in de verschillende wijzen, waarop de leeraars doceeren, m.a.w. in de individualiteit van den onderwijzer, dan in het verschil in leerboeken. Maar de heeren van het vak, de deskundigen, denken er anders over; *dus* (ik schrijf dit woordeke volkomen ernstig hier terneer) *dus* mijne vragen worden door de practijk in anderen zin beantwoord, dan ik wel geneigd zou zijn te doen, en mijne redeneeringen zijn voor haar van geene groote waarde.

Ik kan dus gerust ons boek geheel *an und für sich* beoordeelen. En dan kan ik kort zijn en behoef ik niet veel meer te zeggen, dan dat het mij best is bevallen: ik heb er met genoegen in gesnuffeld. Er is veel in, dat mij aantrekt. Dadelijk deed mij goed de eerlijke bekentenis van den schrijver, dat hij geene kans ziet de vraag: 'Wat behoort bij het onderwijs op den voorgrond te komen, de politieke of de beschavingsgeschiedenis?' zoo maar op te lossen. Mij komt het voor, dat in dit 'vademecum' beide tamelijk wel tot haar recht zijn gekomen en tevens, dat de paragrafen (b.v. § 8, 11, 19, enz. enz.), aan de beschavingsgeschiedens gewijd, niet de minst goed geslaagde zijn, al is er hier en daar nog wel plaats voor een vraagteeken. Niet ééns ben ik het met den schrijver, waar hij beweert, dat leerlingen van 12-15 jaar niet rijp zijn voor dat onderdeel der historie. Ik geloof juist, dat beschrijvingen van gewoonten, schilderingen van toestanden, mits smakelijk opgedischt, wèl zullen bevallen, wèl het oordeel zullen vormen. Wat mij verder goed aanstaat in dit boek, is, dat de auteur zeer dikwijls bekende uitdrukkingen, geijkte termen, gevleugelde woorden, bijnamen gebruikt, die voor de beschrijving van een persoon, een tijdperk, een stand in de maatschappij meer waard zijn dan ellenlange redeneeringen.

Ik zou nog enkele opmerkingen kunnen maken en b.v. kunnen vragen, of de synchronistische leerwijze niet één belangrijk voordeel boven de ethnographische heeft, nl. het vermijden van de moeilijkheid, dat, wanneer men de laatste volgt, men telkens bij landen, wier geschiedenis zeer vele punten van aanraking met elkander heeft, moet gaan verwijzen naar eene of meer volgende § § of telkens moet in herhaling treden en één zelfde feit in meer dan één § moet gaan behandelen; maar - ik wil ook hier gaarne het veld ruimen voor den man der practijk. Alleen moet mij nog de opmerking van

het hart, dat het 'Tabellarisch overzicht' aan het slot mij bij het doorloopen niet steeds bevredigde. Om iets te noemen: ik kan mij er niet mede vereenigen, dat daarin is opgenomen wèl het graven van de vaarten van Leeuwarden naar Dokkum en Harlingen (1499) en van de Nieuwe- of Binnen-Vecht, wèl het drukken der eerste Nederlandsche courant(*), maar dat het zwijgt b.v. van de oprichting der Oost-Indische Compagnie; mij komt het onjuist gezien voor, Maria Tudor en Filips III van Spanje onder de 'hoofdpersonen' op te nemen en den Zwijger, een van de *weltgeschichtlichen Oranier*, niet.

Maar mijne bespreking beslaat reeds te veel plaats: ik moet ermee ophouden.

H.

Speelzucht. Uit het Italiaansch van Matilde Serao, door Hanna van Brielen. - Arnhem, P. Gouda Quint.

Wie zich wil voorgesteld zien een levendig tafereel van 'den alles overheerschenden hartstocht voor het spel, waardoor de Italianen en in het bijzonder de inwoners van Napels ten verderve gevoerd worden, een hartstocht, die tot alle standen is doorgedrongen en overal zijn slachtoffers maakt, niet dan ellende, ontbering en wanhoop achterlatende', wordt daartoe in de gelegenheid gesteld door de lezing van het boek der bovengenoemde schrijfster.

Het boek is geen roman, al heeft het hier en daar een romantisch tintje, maar eene beschrijving van de ellende, verderf en dood aanbrengende passie der speelzucht.

Namen van personen en toestanden mogen gefingeerd zijn, de tafereelen, die in het boek geschetst worden, moeten wel aan de werkelijkheid zijn ontleend.

Men vergete niet, dat men bij het lezen dezer schetsen zich in een Roomsch land en inzonderheid onder het bijgeloovige Napolitaansche volk verplaatsen moet, waar men in alle devotie de Madonna en zelfs den Christus aanroept, om de juiste nummers te weten te komen en die te kunnen kiezen voor de wekelijksche uitloting der staatsloterij of van het onderhandsche lottospel.

Al neemt de speelwoede niet overal zulk eene den mensch onteerende vlucht, als ons hier van Napels geschetst wordt, het kan voor velen toch nuttig zijn, dat zij zich de ellendige gevolgen eener hartstochtelijke speelzucht zien voorgesteld.

Dat Matilde Serao ook andere beelden kon laten optreden, die onze sympathie wekken, bewijst zij, door in haar verhaal personen te schetsen, die door edele beginselen worden bezield en door opofferende menschenliefde uitmunten.

De vertaling is, dunkt ons, zeer goed gelukt en het toelichtend voorwoord der vertaalster is niet te onpas aan het werk toegevoegd.

H.

Geen Thuis, door E.P. Roe. Uit het Engelsch, 1 dl. - Loman & Funke, Amsterdam.

(*) Het jaartal 1652 voor dit feit is niet juist meer.

Als eene aanbeveling staat op het titelblad van *Geen Thuis*, dat de schrijver ook de auteur is van *Hij werd verliefd op zijn vrouw.* En zeer zeker is dat eene aanbeveling, maar zij lokt tevens tot het maken van vergelijkingen uit, en eene vergelijking van *Geen Thuis* met *Hij werd verliefd op zijn vrouw* kan slechts in het nadeel van het werk uitvallen, dat wij thans hebben aan te

kondigen. *Geen Thuis* is veel minder frisch dan het vroegere werk van den schrijver en geeft niet den indruk van aan de werkelijkheid te zijn afgezien, maar veel meer dien van geheel te zijn ontstaan in het studeervertrek. Gedeeltelijk ligt de schuld daarvan aan het gegeven van het werk: de gevolgen van het morphinisme; maar wij hebben Fransche voorbeelden, die bewijzen, dat zelfs met deze onsmakelijke ondeugd als thema meesterwerken kunnen worden gemaakt. Wij geven dan ook slechts gedeeltelijk de schuld aan het gegeven; de verdere stoffeering van het verhaal met een braaf jongmensch, een harden, gierigen oom, een paar wellustige patroons, brave meisjes, zieke moeders, etc. maakt van het geheel zulk een kunstmatigen toestel, dat men met eene soort van verlichting het boek neerlegt, blijde, dat men uit zulk eene conventioneele omgeving verlost is. Het werk is over het algemeen goed vertaald, maar wij stuitten toch op enkele krasse anglicismen.

G.

Rudyard Kipling. Drie soldaten. Vertaald door Guillette Willeumier, 1 dl. - Amsterdam, S.L. van Looy, H. Gerlings.

't Is een ongeluk, dat, wanneer eenmaal een schrijver in trek is, de uitgevers maar alles van hem laten vertalen, zonder te onderzoeken, of het voor het Nederlandsche lezende publiek belangwekkend of ook maar geschikt is. Zeker, in *Drie soldaten* komen de groote hoedanigheden van Kipling weer evenzeer uit als in *Uit de Bergen*, maar wij betwijfelen, of deze verhalen voor niet-militairen, die den dienst in Engelsch-Indië niet kennen, wel erg aantrekkelijk zullen zijn. Het meerendeel der vertellingen is gewijd aan den uit bovengenoemden bundel ons reeds bekenden vrijwilliger Mulvaney en hoe sympathiek ons deze brave soldaat moge wezen, verder in zijn vertrouwen door te dringen, zou ons niet toelachen; eene enkele maal doen ons zijne mededeelingen nog gespannen toeluisteren, maar voor het grootste deel kunnen zij niet die belangstelling wekken, die de andere werken van Kipling ons inboezemden.

G.

De Heeren der Schepping (The nobler sex). Naar het Engelsch van Florence Marryat door Hermina, 1 dl. - Arnhem, P. Gouda Quint.

Mary Malmaison heeft zich onnadenkend laten verloven met iemand, die haar op zijn hoogst onverschillig is; heeft dien man getrouwd, hoewel ze vóór den huwelijksdag een ander lief had gekregen, en is natuurlijk niet gelukkig met haar echtvriend geweest. Na eindelooze ellende komt eindelijk de scheiding, maar nu is de geliefde van voor het huwelijk reeds lang met eene andere getrouwd en op de meest lichtzinnige wijze gaat mevrouw, zonder zelfs bijna te informeeren naar den man, en in elk geval de ontvangen informatiën ter zijde leggende, met een derden Heer der Schepping een huwelijk aan. Ook ditmaal loopt telkens de wagen scheef en is het einde eene echtscheiding.

Het verhaal van al deze ongelukken van een vrouwtje, die het zoo goed meent met hare opvolgende minnaars en echtgenooten, is zeker droevig, maar heel erg doet het den lezer toch niet aan, want het grootste deel van de historiën is zoo heel, heel erg onmogelijk. Eene ontwikkelde vrouw, die zelfs als schrijfster en journaliste een grooten naam heeft gekregen, kan niet zulke domme dingen doen als deze vrouw, maar daarenboven, elke lezer zal uit-

roepen, wanneer hij het boek sluit: hare eigen schuld. Niemand zal de drie heeren der schepping verdedigen, die het leven van de heldin van het boek hebben bedorven, maar ook niemand zal hen als voorbeelden van *the nobler sex* beschouwen.

G.

Hall Caine, De Vrederechter. Roman uit het Engelsch, vertaald door A.A. Deenik M. Lz., 2 dln. - Sneek, I.F. van Druten.

Het is eene zeer belangwekkende stof, die Hall Caine in *De Vrederechter* heeft behandeld, maar die eigenlijk door den titel niet wordt weergegeven. Juister zou men het boek kunnen noemen: 'Eene misdaad op het eiland Man'. Het eigenlijke verhaal behelst de lotgevallen van de twee zonen van een der aanzienlijkste geslachten van het eiland en die van hunne kinderen, maar dat is alleen de stramien, waarop hetgeen, waarom het te doen was, geborduurd is. De schrijver laat ons het bijgeloof der eilanders gevoelen, voert eene voorzeggende vrouw ten tooneele en beschrijft ten slotte het rechtsgeding tegen een moordenaar met de executie van het vonnis, de uitbanning uit de menschelijke gemeenschap, en de gevolgen, die de tenuitvoerlegging van dit vonnis op den ongelukkige heeft, dien het trof. Met groot talent is dit alles geteekend, al krijgt men nu en dan den indruk, alsof er slechts eene schets is gegeven, geene uitgewerkte schilderij, hetgeen natuurlijk een gevolg hiervan is, dat de schrijver, die geboren en opgevoed is op Man, dingen bekend veronderstelt, die de meerderheid der lezers niet kan weten of kennen. Wij wenschen dezen roman vele lezers toe.

G.

Engeland en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1685-1689.

I.

‘Het zou geene gemakkelijke taak zijn, uit de beschouwing van het verledene de toekomst te voorspellen op het oogenblik van den dood van Karel II. Of het land zou verzonken blijven in slavernij, dan of de zaak der vrijheid zou herleven en triumfeeren, ziedaar een paar vragen, die beide misschien op even goede gronden bevestigend konden worden beantwoord.’ Aldus James Fox in zijn werk over Jacob II(*).

Vier jaren te voren nog was de komst des hertogen van York tot den troon onzeker, toen 't scheen, dat hij van de regeering zou worden uitgesloten, en zijne vrienden slechts redding meenden te zien in de beperking der koninklijke prerogatieven op zoodanige wijze, dat van den monarchalen regeeringsvorm niet veel meer dan de naam overbleef.

Maar sinds dien tijd waren de omstandigheden gansch en al veranderd. Het parlement, dat bleef vasthouden aan de uitsluiting, werd ontbonden. Het was het laatste van Karel II, die 't op deze wijze deed boeten voor zijne zelfstandigheid. Dank den ruimen subsidiën van Lodewijk XIV behoefde hij geen parlement meer bijeen te roepen. Hadden tot nog toe de beginselen der Whigs geheerscht, eene tegenovergestelde strooming van Tory-denkbeelden nam thans de overhand. De reactie nam een aanvang. Niet dat de natie verzoend raakte met papisme; maar velen, wien de heftigheid en onverzoenlijkheid der Whigs, die, trots al hetgeen de koning tot beveiliging der kerk en der vrijheden zijner onderdanen had toegestaan, van niets anders wilden hooren dan de uitsluiting van den hertog van den troon, sedert lang tegen de borst stuitten, schaarden zich aan de zijde der regeering. Men gevoelde, dat de ijver voor het Protestantisme onder den indruk van het ‘paapsch complot’ ontaard was in eene soort van razernij en dat de wet tot uitsluiting van 's konings broeder een uiterste was, waartoe hartstochtelijke leiders hadden opgezet. De zoogenoemde high-church legde al haar gewicht in de schaal der kroon. Van de kansels werd de leer der onvoorwaardelijke gehoorzaamheid en van het onvervreemdbaar erfrecht verkondigd.

(*) Fox, *Hist. of the Early Part of the Reign of James the Second*, London, 1808, p. 71.

Van deze gunstige wending der dingen gebruik makende, begon de koning een stelselmatigen aanval op zijne tegenstanders. Al werd Shaftesbury, de grootste vijand der regeering en aangeklaagd zoowel van een aanslag op de vrijheid des konings als wegens een plan tot het invoeren der republiek, door de jury vrijgesproken, de regeering liet er zich niet door ontmoedigen, tastte veeleer de Whigs nu in hunne voornaamste bolwerken aan: de stedelijke vrijheden en de keuze der gezworenen. De wetten tegen de Nonconformisten, welke gedurende den tijd van het overwicht der Whigs niet of traag waren toegepast, werden thans in al hare gestrengheid ten uitvoer gelegd.

Aldus in de engte gedreven, namen de Whigs hunne toevlucht tot samenzweringen, waarvan het ‘Ryehouse-Plot’ van Maart 1683 de meest beteekenende was. Met de ontdekking ervan was het doodvonnis over de partij uitgesproken. De hoogeschool van Oxford voegde haar moreel gezag bij de straffende justitia. Openlijk en plechtig sprak zij het doemvonnis uit over de leerstellingen, waaruit samenspanningen als de beraamde konden worden verklaard. De hertog van York, uit zijne ballingschap te Edinburg naar Londen teruggekeerd en, met schending der test-akte, zijn zetel in den geheimen raad hernomen hebbende, ried Karel tot strengheid ter bevestiging van den troon. Met volle zeilen stevende de kroon het absolutisme te gemoet.

In nauw verband met die binnenlandsche staatkunde stond Karel's buitenlandsche politiek. Onverschillig voor Engeland's macht en grootheid en voor de rol, die het op het tooneel der Europeesche staatkunde had te vervullen, was het 's konings hoogste streven zich onafhankelijk te maken van het parlement. Dit verlangen wierp hem geheel in de armen van Lodewijk XIV, die hem de middelen daartoe ruimschoots verschafte, maar die als prijs voor zijne hulp Engeland tot een vazal van Frankrijk verlaagde. Rustig zag het toe bij de politiek van berooving, die Lodewijk XIV onmiddellijk na den vrede van Nijmegen aanving en die in den wapenstilstand van Regensburg (1684) zelfs nog niet hare afsluiting vond. Niets had de groote koning te vreezen, indien Engeland zich niet bij zijne tegenstanders voegde, en dat kon het niet doen, zoolang er geen parlement werd saamgeroepen, dat Karel zou dwingen eene andere staatkunde te volgen. En al wilde Karel het ook, al wilde hij zich losmaken uit zijne vernederende positie, hij kon het niet. Want het parlement, dat stellig loyaal gezind zou zijn, zou zeker met Frankrijk willen breken. Zijne Allerchristelijkste Majesteit zou hem in dit geval wis en zeker het leven verbitteren, door de binnenlandsche tweedracht heftiger dan ooit te doen ontbranden, waarvoor hij over wapenen te over had te beschikken. Waartoe zou wel kunnen leiden de openbaarmaking van het laatste geheime verdrag van Dec. 1681 met Lodewijk XIV, waarvan niemand wist dan Laurence Hyde? Waartoe het bekend worden van het officieele, authentieke Doververdrag, zoo schandelijk en vernietigend voor Karel II, waarmee

Lodewijk reeds in 1680 en ook in 1682 had gedreigd? Karel II was geheel in de macht van zijn bondgenoot. Daarvan was hij zich terdege bewust; hij moest den grooten koning naar de oogen zien. In dien toestand van afhankelijkheid is Engeland tot 's konings dood gebleven, al schijnt hij niet lang daarvóór voornemens te zijn geweest van regeeringssysteem te veranderen.

Den zesden Februari 1685 sloot Karel II de oogen, vertroost met de genademiddelen der kerk, die hij reeds sedert langen tijd als de alleenzaligmakende had beschouwd. Denzelfden dag werd zijn opvolger te Londen tot koning uitgeroepen.

Lette men op den grooten invloed, dien Jacob II als hertog van York in de laatste jaren op de regeering had uitgeoefend, op zijne bekende Roomsch- en Franschgezindheid, dan was er alle grond, om van hem eer eene verscherping van het vigeerende regeeringsstelsel en eene bevordering van de zaak der kerk van Rome dan het tegendeel te verwachten.

Maar wat in zeer groote mate de gemoederen tot rust en de hartstochten tot bedaren bracht, was 's konings verklaring aan den geheimen raad, onmiddellijk nadat zijn broeder den laatsten adem had uitgeblazen. In deze rede gaf hij niet alleen de verzekering, dat het zijn streven zou zijn, de regeering in kerk en staat te handhaven, zooals zij door de wet was vastgesteld, maar ook dat hij, kennende de monarchale en loyale beginselen der kerk van Engeland, haar altoos zou steunen en verdedigen(*).

Over het algemeen was men gerustgesteld. De Tories zagen in de troonsbeklimming van den nieuwen koning eene bevestiging van hun systeem. Vertrouwende op zijn woord, oordeelden zij zijne verklaring een beteren waarborg voor de vrijheid en den godsdienst der natie, dan welke wet ook kon uitdenken. En wat den Roomschen godsdienst betrof, zou de koning zeker niet meer verlangen dan eene volkomen tolerantie.

Geheel in overeenstemming met de verklaring van den geheimen raad, dat hij de regeering zijns voorgangers tot voorbeeld voor zijne eigen regeering zou nemen, behield hij ook de ministers zijns broeders. Rochester, onbetwist de leider der Tory-partij, en zijn broeder Clarendon, steunpilaren der hooge kerk, werden, gene tot grootschatmeester, deze tot geheimzegelbewaarder, benoemd. Halifax, schoon een vijand der arbitraire koningsmacht en van het Katholicisme, van welk beginsel de Whigs den nieuwen koning een voorstander wisten, de man, die tijdens Karel's laatste regeeringsjaren niets liever had gewild, dan een parlement bijeen te roepen, te breken met Frankrijk, den triumf der overwinnende partij te temperen, maar wiens invloed was overschaduwd door Rochester, - ook hij kon genade vinden in Jacob's oogen, alleen om den rusteloozen ijver, waarmee hij de wet tot uitsluiting van den hertog van York had bestreden, al moest hij ook zijn ambt van geheimzegelbewaarder verwisselen met den minder belangrijken post

(*) De geheele rede in Clarke, *Life of James II*, London, 1816, p. 3.

van voorzitter van den geheimen raad. Zelfs Sunderland, die genoemde wet krachtig had ondersteund, bleef op zijn post als secretaris van staat, hetgeen hij deels aan Jacob's tegenover den geheimen raad uitgesproken beginsel, om de nieuwe regeering eene zuivere voortzetting der vorige te doen zijn, had te danken, deels ook aan zijn buitengewoon talent, om zich bij personen van macht en invloed aangenaam te maken en hen van zijne onmisbaarheid tot het bereiken hunner doeleinden te overtuigen; een talent, waarin hij al de intrigeerende staatslieden van zijn tijd schijnt te hebben overtroffen(*).

Dat Halifax en Rochester als ministers werden gehandhaafd, strekte den Whigs tot eene zekere geruststelling, omdat zij den eerste kenden als een vijand van absolutisme, van den laatste geen aanslag op de staatskerk hadden te duchten. En al ontwaarde men met schrik, hoe de koning nog slechts een paar weken na zijne troonsbestijging in de bidkapel zijner gemalin openlijk de mis ging bijwonen, aan den anderen kant gaf hij een bewijs, dat hij overeenkomstig de wetten des lands wilde regeeren door de bijeenroeping van een parlement.

Denzelfden goeden indruk maakte dit laatste, evenals over 't algemeen zijn optreden, buiten de grenzen van het vereenigd koninkrijk. Europa had er groot belang bij, dat de koning in overeenstemming met de wetten regeerde, dat hij op goeden voet stond met het parlement. Met spanning zag het uit naar de houding, welke de koning zou aannemen. Er was tusschen de binnen- en de buitenlandsche politiek der Stuart's een nauw verband. Beteekende het leven in goede verstandhouding met het parlement eene zelfstandige houding tegenover het buitenland, het tegengestelde bracht noodzakelijkerwijze niet anders mede dan afhankelijkheid, afhankelijkheid van Frankrijk. Juist daardoor was Lodewijk XIV in staat zijne veroveringszuchtige plannen ook na den wapenstilstand van 1684 te verwezenlijken. De keizer en het Rijk, Spanje en de Republiek der Vereenigde Nederlanden - voor hen allen was 't eene levensvraag, welke richting Jacob II zou inslaan, of hij zou volharden bij de slaafsche onderwerping aan Frankrijk, dan of hij zich zou stellen op de basis der triple-alliantie. Slechts in het laatste geval konden zij hoop koesteren, om Lodewijk XIV te weerstaan. In Frankrijk's belang was het daarentegen den staat van zaken te doen voortduren.

Reeds op het eerste bericht van den dood van Karel II had Lodewijk XIV uit eigen beweging eene som gelds naar Londen gezonden. In 't onzekere, hoe zijne troonsbeklimming in Engeland zou worden begroet, of er niet een opstand tegen hem zou uitbreken, had Jacob gaarne de gelden aangenomen en onder herhaalde dankbetuiging aan Barillon, den gezant van Frankrijk, zijne verontschuldigingen aangeboden wegens het bijeenroepen van een parlement, zonder zijn souverein om raad te vragen. Het

(*) Fox, *Hist. of the Reign of James II*, p. 86.

was voor hem, den koning, het middel, om in het bezit te geraken van de inkomsten der kroon(*).

Lodewijk XIV achtte het zaak, al dadelijk den nieuwen koning te kennen te geven, dat hij op zijn broeder van Frankrijk kon rekenen. Zoo spoedig mogelijk moest Jacob gebonden worden aan het systeem van afhankelijkheid van Frankrijk. En de koning van zijn kant achtte het geraden de toevlucht tot Frankrijk open te houden, verklarende, dat hij nimmer de alliantie met Frankrijk zou opgeven, omdat hij wist, aan welk een groot nadeel zijn broeder zich door het losmaken van dien band had blootgesteld(†). Al zeer spoedig wendde hij zich tot zijn broeder van Frankrijk om ruimeren onderstand, en ten einde Lodewijk daartoe gunstig te stemmen, zond men niet alleen in den persoon van Churchill een buitengewoon gezant naar Versailles ter bevestiging der dankbaarheid en toegenegenheid van Jacob, maar verklaarde de koning, dat hij het indertijd door zijn voorganger op den troon met Spanje gesloten verdrag ter beveiliging der Spaansche Nederlanden als niet langer bindend voor zichzelf beschouwde(§). Wie zich alzoo mocht voorstellen, gedachtig ook aan het feit, dat vroeger, zoowel in 't begin van 1678 als in den aanvang van 1680, de tegenwoordige koning in zijne neiging tot Frankrijk was heen en weer geslingerd en zelfs in het laatstgenoemde jaar zijn broeder had gesterkt in diens voornemen, om een verbond tusschen Engeland en de Staten-Generaal te sluiten, - wie zich alzoo mocht voorstellen, dat koning Jacob den band losser zou maken, zag zich deerlijk teleurgesteld.

Welke waren nu eigenlijk Jacob's bedoelingen?

De nieuwe koning was een gansch ander man dan zijn broeder. Hij miste de goedhartigheid, den toegeeflijken, edelmoedigen aard, de fijne gevoeligheid van dezen, bezat echter meer energie, maar te gelijk eene haatdragende inborst, geneigd, om van de koninklijke macht een onbegrensd en hardnekkig gebruik te maken. Het geloof der Roomsche kerk noemde hij met hart en ziel het zijne; dat geloof had hem tot Frankrijk gebracht, en niet het minst door zijn toedoen was Karel II op de geheime en befaamde verbintenis van 1681 ingegaan. Voorstander van eene arbitraire koningsmacht, liefst absoluut meester in zijn rijk, zoodat hij krachtens zijn koninklijk gezag de vrije uitoefening van het Katholiek geloof kon herstellen, wilde hij te gelijk naar buiten eene krachtige, onafhankelijke, eerbied afdwingende houding aannemen. Er is geen twijfel aan, of het stuitte hem tegen de borst, die staat van

(*) ‘Sans cette proclamation pour un parlement, je hazerderois trop de m'emparer d'abord, de ce qui s'est établi pendant la vie du feu Roy; c'est un coup décisif pour moi d'entrer en possession et en jouissance; car dans la suite, il me sera bien plus facile ou d'éloigner le parlement, ou de me maintenir par des autres voyes qui me paroitroient bien plus convenables.’ Barill. a.d. koning, 19 Febr. 1685, Fox, *Appendix*, p. XVIII.

(†) Barillon a.d. kon., 22 Febr., bij Ranke, *Engl. Gesch.*, V. Zie ook B.'s schrijven van 9/19 Febr. bij Fox, t.a.p.

(§) Barillon a.d. kon., 26 Febr. 1685, Fox, *Appendix*, p. XXX.

afhankelijkheid, waarin Engeland ten opzichte van Frankrijk verkeerde. Helaas echter sloot het eene streven het andere uit. Het laatste was alleen te verkrijgen, indien er volledige overeenstemming bestond tusschen den koning en de natie, die hem stellig, op den weg naar het absolutisme niet zou volgen. En juist dit onbeperkt koninklijk gezag begeerde hij. Het waren deze twee onvereenigbare wenschen, die, in den eersten tijd althans, in zijn gemoed om de overwinning streden. Naarmate deze of gene neiging sterker was, werd zijne houding tegenover Lodewijk XIV zelfstandiger of deemoediger.

Al dadelijk boezemde het den grooten koning bezorgdheid in, dat Jacob II een parlement bijeenriep. Niet alleen dat alle parlementen - hetzij Whig, hetzij Tory - tot dusver aan Frankrijk vijandig gezind waren geweest, het was bovendien een stap, die scheen te getuigen van eene zelfstandige houding, evenals het volk van Engeland in 's konings uitdrukkelijk bevel, dat de ceremoniën, die plaats grepen bij de ontvangst van den Franschen gezant, voortaan geheel gelijk moesten zijn - tot dusver waren zij omslachtiger geweest - aan die, welke te Versailles met betrekking tot het Engelsch gezantschap werden in acht genomen, eene aanwijzing zag van den verschillenden toon, dien de nieuwe koning tegenover het hof van Versailles aannam. Niettemin werd over verdere subsidiën onderhandeld, die Jacob, naar zijn zeggen, moesten dienen, om zich de inkomsten, bijaldien het parlement aan de bewilliging daarvan voor de kroon nadeelige voorwaarden mocht verbinden, door aanwending van geweld, d.i. door troepenmacht te verwerven(*). Maar er kwam nog een andere factor in het spel. ‘Zonder den steun en de bescherming van den koning van Frankrijk, zoo verklaarde hij aan Barillon, kon hij niets ondernemen van hetgeen hij ten opzichte der Katholieken voornemens was; hij wist genoeg, dat hij nooit veilig zou zijn, voordat de gewetensvrijheid in Engeland voor hen volkomen was gevestigd’(†).

Al trachtte dus de koning door het voorspiegelen van gewetensvrijheid voor de Katholieken en passiviteit in de buitenlandsche zaken van zijn broeder van Frankrijk ruimeren onderstand in geld te verkrijgen, zijn zelfvertrouwen wies, toen 't hem bleek, dat het parlement, dat binnenkort zou samenkomen, eene monarchaal- en anglicaanschgezinde meerderheid beloofde. Zijne taal tegenover Lodewijk XIV werd nadrukkelijker, die zich echter in 't begin er niet door liet misleiden, dewijl hij zoowel dit, evenals de ongerustheid omtrent het staatkundig evenwicht, die Jacob in herhaalde gesprekken met den gezant van Spanje aan den dag legde, toeschreef aan 's konings bedoeling, om daardoor het hof van Versailles te verontrusten en zoodoende ruimer subsidiën te erlangen(§). Op herhaalden aandrang van Barillon, wien de koning mede-

(*) Barillon a.d. kon., 26 Maart 1685, Dalrymple, *Memoirs of Gr. Britain and Ireland*, London, 2d Ed., II, 1773, *App.*, P. 1st., p. 147.
(†) Barillon a.d. kon., 19 Febr., Fox., *App.*, p. XIX.
(§) De kon. a. Barillon, 24 April 1685, Fox, *Appendix,* p. LX.

deelde, dat hij niet slechts streefde naar het herstel van den Katholieken godsdienst, maar ook naar de afschaffing der habeas-corpus-akte, zond Lodewijk nog eene groote som, maar met uitdrukkelijken last aan den gezant, den onderstand niet te betalen, dan wanneer de koning zich genoodzaakt zag het parlement te ontbinden, of indien hij bij het herstel van den Katholieken godsdienst ernstigen tegenstand ondervond(*).

Er was nog iets anders, wat den koning van Frankrijk reden gaf tot bezorgdheid: de verandering nl., die er scheen te komen in de verhouding tusschen Jacob II en zijn schoonzoon prins Willem van Oranje.

Op 't oogenblik, dat de hertog van York den troon beklom, was de goede verhouding tusschen beide mannen reeds lang verstoord. Er heerschte een wantrouwen van den kant des konings, waarvoor men tevergeefs de aanleiding zoekt. 's Prinsen houding tegenover zijn schoonvader was altijd correct geweest en openhartig. In de zaak der uitsluiting had hij zich nobel gedragen; de wet had hij onomwonden afgekeurd; de uitnoodiging, om naar Engeland over te komen, ten einde bij den koning op eene verzoening met zijn volk aan te dringen, had hij, zoolang het parlement nog vergaderd was, afgeslagen, ten einde niet genoodzaakt te zijn partij te kiezen en zich alsdan aan gebrek aan eerbied jegens den hertog te moeten schuldig maken. Toen Karel II in Sept. 1679 te gelijk met zijn broeder ook den hertog van Monmouth verbande en deze eene toevlucht zocht aan het prinselijk hof in Den Haag, was de ontvangst tamelijk koel geweest. Uitdrukkelijk bracht de stadhouder zijn gast onder 't oog, dat er van vriendschap tusschen hen beiden geene sprake kon zijn, indien Monmouth werkelijk de pretensies had, die men hem toedichtte(†). Ook tegenover den gezant Sidney liet prins Willem zich in dier voege uit, dat hij, indien de hertog van Monmouth stond naar de kroon, in dit opzicht voor hem geen vriend kon zijn(§). Bovendien sprak dit vanzelf. Dat de beginselen van den prins en zijn schoonvader hemelsbreed verschilden, behoefde daarom nog geene reden tot wederzijdschen argwaan te wezen. De groote tegenstelling tusschen den prins en den hertog van York school hierin, dat de laatste over zijne vijanden in Engeland hoopte te zegevieren met de hulp van Lodewijk XIV, terwijl het streven des eersten erop gericht was, den binnenlandschen vrede in Engeland te herstellen en de veiligheid zoowel der Republiek als van anderen te verzekeren door middel van een groot verbond tegen Frankrijk. Dat tegen te werken en zoo mogelijk te verhinderen, was steeds het streven van den hertog geweest; aansluiting bij Frankrijk was zijns inziens het eenige, dat de dynastie van den ondergang kon redden. Niets kwam hem destijds meer gewenscht voor dan de overeenkomst, die Karel II in Maart 1681 met Lodewijk XIV sloot.

(*) De koning aan Barillon, 24 April 1685, Fox, *Appendix,* p. LXI.
(†) D'Avaux, *Négoc. en Hollande*, Paris, 1752, I, p. 59-61.
(§) Sidney's *Diary of the Time of Charles II*, London, 1843, I, p. 156.

Tegenover zijn schoonzoon heeft de hertog van York altijd van zijne eigenlijke gezindheid een geheim gemaakt. Steeds was hij onoprecht. Vroeg de prins hem, zooals in 1679, inlichtingen omtrent de al of niet gegrondheid der geruchten, die over eene gesloten overeenkomst met Lodewijk XIV liepen, hij loochende er de waarheid van. Zijne belangen en die van den koning van Frankrijk achtte hij dezelfde; maar tegenover den prins sprak hij altijd van de gemeenschappelijke zaak(*). Groote bezorgdheid boezemde hem daarom de overkomst in van den prins, die, na de ontbinding van het parlement van Oxford in Maart 1681, de bezwaren, welke hem tot dusver hadden verhinderd, uit den weg geruimd achtte en nu bij den hachelijken staatkundigen toestand - het vorige jaar had Lodewijk XIV een gedeelte van den Elzas genomen, hij bedreigde nu Straatsburg en had in Luxemburg (Maart 1681) het graafschap Chiny doen bezetten, waarbij 't hem vooral om de vesting Luxemburg was te doen, - zijn oom tot eene voor Europa heilzame staatkunde trachtte over te halen. De tocht naar Engeland had geene gunstige uitkomst, omdat koning Karel krachtens zijne overeenkomst met Lodewijk XIV tot werkeloosheid gedwongen was en voor hem nu geene behoefte aan verzoening met de natie bestond, welke hij door het sluiten van een haar welgevallig verbond met de Republiek tegen Frankrijk gemakkelijk had kunnen tot stand brengen.

Voor 't uiterlijk met den prins op goeden voet blijvende, maakte de hertog zijn schoonzoon in 't geheim bij den koning verdacht. Hijzelf schroomde niet tegen anderen zijn wantrouwen jegens den prins uit te spreken. Zoo nam de verkoeling tusschen beide ooms en den neef steeds toe. Den invloed, dien de prins nog in 't begin van 1681 bezat, had hij sedert geheel ingeboet. Beide partijen beklaagden zich over elkander. Weet de prins - en te recht - het sluiten van het twintigjarig bestand in Augustus 1684 aan Engeland's ‘ondraaglijke, onverantwoordelijke houding’, waardoor de Staten tot vrees en inschikkelijkheid jegens Frankrijk waren gebracht, zij, die nog in de laatste maanden van het vorige jaar zoo welgezind en moedig geweest waren, als maar mogelijk was; weet de prins aan zijn oom de mislukking van zijne plannen, deze meende zich van zijn kant over hem te beklagen te hebben. Dat Spanje niets wilde hooren van Karel's scheidsrechterschap in de geschillen met Lodewijk XIV in 1682 en zijne zaak niet van die van het Rijk wilde scheiden, maar ze gezamenlijk op een congres wilde behandelen, schreef de koning toe aan 's prinsen lijdelijke houding in dit opzicht. 's Prinsen brieven ademden dikwerf een te hoogen en te scherpen toon(†). Het huwelijk van 's hertogen van York jongste dochter met een prins uit een huis, dat met Brandenburg aan Frankrijk's zijde stond en waardoor York de moeielijkheden, die het huwelijk zijner oudste na

(*) Groen v. Prinsterer, *Archives*, 's konings schrijven, V, p. 426 en 437.
(†) Sidney aan den prins, 28 Juni 1681; Dalrymple, II, *App.*, P. I, p. 9.

zich had gesleept, naar zijn eigen zeggen, wilde goedmaken(*), was geheel buiten medeweten van den prins tot stand gekomen. Toen Lodewijk XIV in Augustus 1682 het prinsdom Oranje had doen bezetten, wendde de prins zich tot zijn oom met dringend verzoek hem in deze zaak bij te staan. De ondersteuning werd beloofd, maar de belofte niet nagekomen. Schoon de prins uitermate verstoord was over deze handelwijze, bleef hij toch niet in gebreke zijne beide ooms met het mislukken van de Ryehouse-samenzwering in den zomer van 1683 geluk te wenschen. Voor het uiterlijk stonden zij met elkander op vriendschappelijken voet. Maar ook dat moest veranderen, als het oogenblik kwam, waarop de prins, die, gelijk hij verklaard had, zijne ooms geheel ter wille zou zijn in al wat de binnenlandsche zaken van Engeland betrof, in de hoop, dat zij dan ook zijne inzichten in de buitenlandsche politiek beter zouden op prijs stellen, juist ter wille daarvan genoodzaakt was zich met alle macht tegen de binnenlandsche staatkunde van zijne ooms te verzetten. Dat oogenblik naderde met rassche schreden, toen Jacob II den troon besteeg.

Van dezen koning, Roomsch- en Franschgezinde, die hij was, geestverwant van Lodewijk XIV, wachtte Willem III nog minder voor de Republiek en het bedreigde Europa dan van zijn voorganger. Maar in allen gevalle wilde hij alles doen, wat strekken kon, om eene verbetering te brengen in de bestaande, wederzijdsche persoonlijke verhouding. Het was in 't belang der Republiek, dat er eene verzoening met zijn schoonvader plaats greep. Dan toch alleen bestond de mogelijkheid, de staatkunde van Lodewijk XIV te dwarsboomen, die, de tweedracht tusschen Engeland en de Republiek willende wakker houden, alle krachten inspande, om Jacob II in zijne netten te vangen. Ter wille van de groote belangen, welke op het spel stonden, het behoud van het staatkundig evenwicht, was de prins bereid alles te doen, wat zijn schoonvader vriendelijker en gunstiger gezind kon stemmen. Bovendien mocht hij zich niet ontveinzen, persoonlijk den koning zelfs ergernis te hebben gegeven. Aan zijn hof in Den Haag vertoefde sinds de ontdekking van het Ryehouse-verraad de hertog van Monmouth. Gastvrij en hartelijk hadden de stadhouder en zijne gemalin den balling ontvangen. Zij hadden het gedaan met de zekere wetenschap, koning Karel, die zijn zoon, niettegenstaande al het gebeurde, bleef liefhebben, er genoegen mee te doen; maar de hertog van York, die den bastaard haatte als zijn gevaarlijksten tegenstander, als dengene, die zijne plaats op den troon zocht in te nemen, was erdoor verbitterd en had niet nagelaten zijne dochter scherp onder het oog te brengen, wat zij hierin misdeed(†).

In plaats dus van even kort en koud te antwoorden op de twee regels, die de nieuwe koning zijn schoonzoon op den sterfdag van Karel II

(*) Barillon aan L. XIV, 8 Febr. 1683, C. de Cavelli, *Les derniers Stuart en St. Germain en Laye*, Paris, 1871, I, 399.

(†) York a.d. prinses v. O., 4 Juni 1684, Dalrymple, II, *App.*, P. I, p. 57.

had geschreven, zond Willem zijn neef Ouwerkerk naar Londen, terwijl hij te gelijker tijd Monmouth zijn afscheid gaf(*). Volgens het bericht van Barillon betuigde de gezant, onder het aanbieden van 's prinsen verontschuldigingen, uit diens naam zijn leedwezen over de minder goede verhouding, die tusschen den prins en den koning bestond, en kondigde zijns meesters besluit aan, zich voortaan de koninklijke gunst te willen winnen door eene volkomen onderwerping. Z.M. antwoordde, dat hij aan deze onderwerping slechts dan kon gelooven, als zij volkomen was; dat de prins, indien hij van gevoelens wilde veranderen ten opzichte van Engeland's binnenlandsche zaken, hetzelfde moest doen betreffende de stelling van Z.M. tegenover den koning van Frankrijk(†). In bepaalden vorm kwamen zijne eischen neer op het volgende: de verwijdering van den hertog van Monmouth en van de overige vluchtelingen uit de Republiek, eveneens van diens aanhangers in de Engelsche en Schotsche regimenten in dienst der Staten; en, wat het voornaamste was, in de buitenlandsche politiek zou de prins zich richten naar Engeland(§). Koning Jacob was over het antwoord van den prins, die reeds aan den eersten eisch, nog voordat hij werd gedaan, had voldaan, zijn invloed beloofde te zullen gebruiken bij de Staten, om hen tot inwilliging der beide andere te bewegen, doch zweeg over den laatsten eisch, tevreden. Hij deed zijn schoonzoon zelfs het genoegen Chudleigh terug te roepen, in wiens plaats Skelton als gezant bij de Republiek optrad. Indien alle uiterlijke teekenen niet bedrogen, was de vriendschappelijke verhouding tusschen den koning en den prins hersteld. Toen eenigen tijd later de nieuwe gezant zijn post in Den Haag had aanvaard, gaf de prins den koning ook in den vierden eisch volkomen bevrediging, althans indien het Jacob II ernst was geweest met zijne verklaring omtrent de kerk van Engeland, die hij altijd zou steunen en verdedigen. Mits niets werd verlangd, dat in strijd was met zijn eed aan de Republiek, verklaarde prins Willem zich bereid den koning van Engeland ook op dat stuk van dienst te zijn. Hij wilde in 't algemeen alle belangen des konings dienen; slechts met voorbehoud van die van den godsdienst(**). Ook den koning was een herstel der goede betrekkingen met den prins gewenscht. Zijne onderdanen zouden hem meer vertrouwen, als het bleek, dat zijn schoonzoon, die mettertijd zijn opvolger zou zijn, met hem eensgezind was. Hij moest zich wachten den prins terug te stooten, ten einde hem niet te voeren in de armen zijner (des konings) vijanden en hun daardoor een hoofd te geven, dat zij niet hadden(††). Hij dacht echter zoolang met den prins op goeden voet te blijven, als de parlementszitting duurde. Zoo blijkt

(*) Zie hierover Roberts, *Life of the Duke of Monmouth*, London, 1844, I, p. 184.
(†) Barillon's bericht, 1 Maart 1685, Dalrymple, II, *App.*, P. I, p. 115.
(§) Bericht van denz., 19 Mrt., t.a.p., p. 116.
(**) D'Avaux, IV, p. 337.
(††) Zoo deelde de kon, aan Barillon mede, 8 Maart 1685, Dalrymple, II, *App.*, P. I, p. 114.

derhalve, dat het wantrouwen van Jacob's zijde, trots allen uiterlijken schijn, niet geweken was. Hij kende trouwens, zoo verzekerde hij Barillon, zijn schoonzoon te goed, om zich door hem te laten verschalken(*).

Groote vreugde baarde zoowel in Engeland als in de Republiek deze toenadering. Een bondgenootschap tusschen de Staten-Generaal en Engeland zag men reeds in 't verschiet; dan zou de prins zijn doel bereikt en den vrede van Europa gewaarborgd hebben. Ras bleek, hoe Europa zich vruchteloos had gevleid met de illusie, dat de nieuwe koning zich bij de mogendheden tegen Frankrijk zou aansluiten. In den brief, waarin Jacob II den Staten kennis gaf van het overlijden zijns broeders, heette het, dat hij niet twijfelde, of zij zouden er eene gevoelige droefheid over hebben en in de toekomst met hem samenwerken, om wederkeerige goede verstandhouding van nabuurschap en vriendschap te bewaren, zooals die voor het goed verstand en het wederzijdsche voordeel van beide volken noodig was en hijzelf van zijn kant besloten was te doen(†).

Zoo scheen alles ‘pour le mieux dans le meilleur des mondes’. Het gezantschap, dat den koning na zijne kroning in Mei plechtstatig kwam bezoeken, vond Z.M. bereid, de verdragen met de Republiek te vernieuwen. Bij de opening van het parlement op den 19^{den} (O.S.) Mei bevestigde de koning in zijne rede de voornemens, welke hij reeds terstond bij zijne troonsbeklimming aan den geheimen raad had kenbaar gemaakt, terwijl het parlement zijnerzijds, dat bijna geheel was samengesteld, zooals hij gewenscht had, zonder aarzelen de inkomsten der kroon levenslang bewilligde. Maar de loop der parlementaire werkzaamheden werd afgebroken door het bericht van Monmouth's landing in het westen van Engeland.

De hertog van Monmouth had zich, zooals wij zagen, genoodzaakt gezien bij den dood van koning Karel II het hof in Den Haag te verlaten. Bij het afscheid beloofde hij den prins en de prinses van Oranje, zijnerzijds niets vijandelijks tegen Jacob II te ondernemen(§). Hij begaf zich naar Brussel en scheen daar stil en teruggetrokken, in gezelschap van lady Harriett Wentworth, te willen leven. Het was echter anders beschikt. Tal van Engelschen en Schotten, ballingen 's lands, die, hoe verdeeld overigens ook, allen den haat tegen koning Jacobus gemeen hadden, beraamden op het grondgebied der Republiek een gewapenden opstand. Het kwam er maar op aan, Monmouth tot eene onderneming tegen Engeland over te halen. Hoe weinig gezind de hertog in 't begin ook was zijne schuilplaats te verlaten en ofschoon de beraamde aanslag streed met zijn oordeel, hij bleek op den duur niet bestand tegen den aanhoudenden aandrang zijner oude bondgenooten noch tegen de eer-

(*) T.a.p.
(†) Missive van Z.K.M. van Gr. Brittanje aan de H. Mogende Heeren St.-G. der vereenigde Nederlanden.
(§) D'Avaux, IV, p. 280.

zuchtige inblazingen der lady, die hem alles had opgeofferd. In Rotterdam kwamen de Engelsche en Schotsche vluchtelingen met Monmouth en Argyle te zamen. De uitkomst der besprekingen was, dat de laatste den opstand in Schotland zou leiden, de eerste zich aan het hoofd stellen van dien in Engeland. Den 11/21 Juni landde Monmouth met drie schepen te Lyme in Dorsetshire. In Taunton liet hij zich als koning uitroepen. De kleine schare van 80 gewapenden klom door voortdurenden toeloop van lieden uit de laagste klassen der bevolking tot 6000 man. In den vroegen morgen van den 26sten Juni/6den Juli viel Monmouth het tegen hem afgezonden koninklijk leger, dat slechts 2500 man geregelde troepen telde, aan bij Sedgemoor. Binnen drie uren was het lot der opstandelingen beslist. Den volgenden dag werd de hertog in het veld verscholen gevonden en naar Londen gebracht, dat zijn hoofd op den 15den/25sten Juli zag vallen.

Niet slechts koning Jacob, maar ook de prins van Oranje en de Staten-Generaal waren verheugd over den afloop der vermetele onderneming. Van 't begin af heeft Willem III den toeleg met woord en daad afgekeurd. Welk belang kon hij erbij hebben, dat de roekelooze poging gelukte? Zijn eigen belang bracht integendeel mede, dat hij den slechten afloop moest wenschen. En in ieder geval vorderde zijne buitenlandsche politiek de eendracht in Engeland, waardoor alleen krachtige samenwerking met de Republiek werd verkregen. Zoodra de koning op het bericht van Argyle's landing in Schotland (Mei) verzocht de drie regimenten Schotten in Hollandschen dienst naar Engeland te zenden, bood de prins bij monde van Bentinck aan, ze zelf over te brengen en als legeraanvoerder tegen de opstandelingen op te treden, een aanbod, dat de koning evenwel, onder de betuiging zijner erkentelijkheid, niet aannam(*). En dat niet alleen: in de vergadering der Staten-Generaal ging de prins nog een stap verder, door den wensch uit te spreken, dat men bij voorbaat elke andere hulp zou aanbieden, welke de koning mocht begeeren.

Het weerspreekt zichzelf, dat de prins het aanbod deed als een gevolg van het verbreken der belofte, welke Monmouth zou hebben afgelegd, Willem op den troon te verheffen. Indien de prins al een plan had opgevat, om de erfenis zijner gemalin vroeger in beslag te nemen, dan zou hij, naar de juiste opmerking van zijn jongsten geschiedschrijver, de uitvoering daarvan stellig niet aan de zwakke handen en het ijlhoofdige brein van Monmouth hebben toevertrouwd(†). Reeds van den 12den Mei af had hij den koning bepaalde inlichtingen verstrekt. Hij betreurde het, dat hij niet in Den Haag was geweest; dan zou hij de afvaart van Argyle belet hebben. Aan lord Rochester (Hyde) schreef hij, dat hij Monmouth, naar diens verzekeringen bij het afscheidnemen, niet tot zulke dingen had in staat geacht(§).

(*) Dalrymple, II, p. 131.
(†) Traill, *William the Third*, London, 1888, p. 19.
(§) *Rochester-Correspondence*, London, 1828, p. 127.

In alle opzichten derhalve heeft de prins loyaal gehandeld. Daar is geen twijfel aan. Er bestaat dus niet in 't minst grond voor de beschuldiging, welke D'Avaux in zijne berichten aan Lodewijk den prins naar het hoofd slingert, t.w., dat hij de onderneming van Monmouth heeft begunstigd, hetgeen bovendien in flagranten strijd is met zijne bewering, dat Monmouth, alvorens met de 'Helderenberg' in zee te steken, eene dankbetuiging richtte tot de overheid van Amsterdam voor hetgeen zij voor hem en zijne zaak had verricht, met hevige klachten over den prins van Oranje, die zijne, Monmouth's, vriendschap had opgeofferd, ten einde die des konings te winnen(*). En eindelijk heeft de ongelukkige Monmouth zelf in zijn smeekbrief aan den koning getuigd, hoe hij den prins en de prinses van Oranje heeft beloofd nooit iets tegen Z.M. te ondernemen(†).

Ten gevolge van 's prinsen gedragslijn in deze zaak werd de verhouding van den koning tot zijn schoonzoon inniger. De toon der brieven, die in dezen tijd zijn gewisseld, is hartelijker. En onder den indruk hiervan werden de onderhandelingen afgesloten, die den $7^{den}/17^{den}$ Augustus leidden tot de vernieuwing der vroegere verdragen tusschen de Republiek en Engeland(§).

Met gemengde gewaarwordingen werd de tijding van Monmouth's nederlaag in de Republiek begroet. Ware de onderneming geslaagd, een koning van Protestantsch geloof zou den troon hebben bestegen, van wien men vooreerst geen gevaar voor het geloof had te duchten, maar die buitendien de plaats innam van een, wiens antecedenten weinig grond gaven, om van hem eene hartelijke genegenheid voor de Republiek te verwachten. Het was met name Amsterdam, dat wel niet de onderneming heeft gesteund, maar niettemin gaarne gezien(**).

Aan den anderen kant strekte Monmouth's nederlaag tot bevestiging van Jacob's troon; zijne stelling in het rijk won erdoor in kracht; meer dan ooit zou hij in staat zijn wraak te nemen op de machtige stad wegens de geschillen over Bantam en de hulp, aan de rebellen verleend, hetgeen alles ten voordeele zou strekken van den prins van Oranje. Aldus meldde Kramprich, de keizerlijke gezant in Den Haag(††).

Niet minder heeft Lodewijk XIV den afloop van Monmouth's waagstuk betreurd. De prins van Oranje beweerde bestendig, dat de koning van Frankrijk het geld voor de rebellen had verstrekt(§§); een zeggen, dat oneindig grooter waarschijnlijkheid heeft dan de beschuldiging van D'Avaux en Barillon tegen Willem III.

De koning, die tot dusver, ondanks alles, wat het Protestantsche Engelsche volk aanstoot mocht geven, onderwerping aan zijn gezag,

(*) Mackintosh, *Hist. of the Revol. in England in* 1688, London, 1834, p. 352.
(†) Clarke, *Life of James II*, London, 1816, II, p. 32.
(§) Bij Dumont, *Corps Diplom.*, VII, P. II, p. 110.
(**) Zie D'Avaux, IV, p. 363; V, p. 98.
(††) Bij Klopp, *Der Fall des Hauses Stuart*, III, 70.
(§§) D'Avaux, V, p. 38.

medewerking en loyauteit bij het parlement had gevonden, dat hem krachtig had gesteund in de beteugeling der opstanden in Schotland en in Engeland, meende, nu de opstand, welke weinig deelneming had gevonden en zoowel in Schotland als in Engeland gemakkelijk was bedwongen, zijn troon had bevestigd, tot het hoogtepunt van zijn aanzien gestegen, zich alles te kunnen veroorloven.

De invallen van Argyle en Monmouth hadden hem de welkome aanleiding geboden tot het oprichten van een staand leger, dat hij behouden wilde, zooals het heette, ter verzekering van de binnenlandsche rust, maar dat inderdaad moest bevorderlijk zijn aan de verheffing van het Katholicisme. Van meet aan was dit toch naast eene absolute koninklijke macht Jacob's hoofdstreven geweest. Beide dingen waren onverbrekelijk met elkaar verbonden, zoowel in de oogen des konings van Frankrijk als in die van Jacob II(*). Hij hoopte de vrijheid van geweten en van godsdienstoefening te verkrijgen met behulp der hoogkerkelijke partij(†), welke immers het leerstuk der lijdelijke gehoorzaamheid aan den van God gezonden koning beleed. Doch reeds van de opening van het parlement af had hij gelegenheid te bemerken, dat elke wezenlijke stap ten gunste der Katholieke kerk op ernstigen tegenstand zou stooten. Was ook zijn einddoel volkomen vrijheid van geweten en eeredienst, hij begreep, dat zulks slechts mettertijd te verkrijgen was en dat men de dingen langzamerhand naar dit doel moest leiden(§). De omstandigheden schenen hem na de overwinning op zijne vijanden, welke de Whigs tot onderwerping en stilzwijgende berusting maande, gunstig, om geleidelijk datgene te gaan uitvoeren, wat hij sedert het begin zijner regeering zich reeds had voorgenomen. Toen hij zag, dat Halifax 't niet met zijne plannen eens was, die in de eerste plaats bedoelden herroeping der test- en habeas corpus-akten(**), ontsloeg hij dezen eenigen onder de raden, die niet verdacht werd van vroegere verbindingen met Frankrijk, terwijl hij te gelijker tijd ongeveer besloot graaf Castlemaine als buitengewoon gezant naar Rome te zenden. Het waren de voorboden van het naderend onweer, dat boven de Engelsche staatskerk losbarstte.

Had reeds het ontslag van Halifax niet alleen bij de Whigs, maar ook bij de Tories ongerustheid verwekt, de rede, waarmee de koning op den 9^{den}/19^{den} November de winterzitting van het parlement opende, gaf geene aanleiding de gemoederen tot kalmte te brengen. Z. Majesteit sprak zijn vertrouwen uit, dat het parlement hem de noodige middelen zou verschaffen, ten einde de strijdkrachten, welke hij tijdens den zomer had gelicht en die onontbeerlijk waren gebleken, wijl de gewone militie hare onbruikbaarheid had bewezen, ook voor het vervolg in dienst te houden. Voorts deelde hij mede, dat hij eenige officieren

(*) Barillon a.d. koning, 16 April 1685, bij Fox, *Append.*, p. LIV.
(†) Barillon a.d. kon., 26 Febr. 1685, Fox, *App.*, p. XXXII.
(§) Bar. a.d. kon., 26 Febr., t.a.p.
(**) Barill. a.d. kon., 29 Oct. 1685, Fox, *App.*, p. CXXII.

had aangesteld, zonder dat zij den eed, bij de test-akte gevorderd, hadden afgelegd, ten slotte verklarende vast besloten te zijn, zich niet te laten scheiden van dienaren, op wier trouw hij kon bouwen en wier hulp hij misschien verder zou behoeven. De oprichting en instandhouding van een staand leger, waarvan het denkbeeld alleen reeds der natie den schrik om 't hart deed slaan; de onomwonden verklaring, dat hij zich om de test-akte in 't minst niet zou bekommeren; deze beide daadzaken waren 't, waarmee het tot dusver zoo loyale parlement als 't ware tot den kamp werd uitgedaagd. Het was eene inbreuk op de constitutioneele rechten, eene daad van de hoogste willekeur.

Het Lagerhuis, de aangevraagde subsidies inwilligende, besloot echter te gelijker tijd eene wet te ontwerpen, ten einde de landmilitie bruikbaarder te maken, en verklaarde zich den volgenden dag tegen 's konings handelwijze ten opzichte der test-akte. In het Hoogerhuis werd evenzeer afkeurend over 's konings handelwijze gesproken, waaraan zelfs Jacob's tegenwoordigheid geene belemmering in den weg legde. Ten einde te voorkomen, dat het Huis zich in een adres tegen de uitbreiding van het recht van dispensatie zou uitspreken, verdaagde de koning het parlement. Het was het keerpunt in de regeering van Jacob II. Zoo scheen dus samenwerking tusschen koning en parlement voortaan niet mogelijk. En daarmee zag 't ernaar uit, of elke kans, om koning Jacob los te maken van Frankrijk, hem te doen medewerken, om den verderen voortgang van de Fransche veroveringen te stuiten, was verdwenen.

Zijne toenadering tot den stadhouder Willem III, zijn verbond met de Staten-Generaal gaven den keizerlijken en Spaanschen gezanten aan het hof te Londen hoop, dat werkelijk het oogenblik naderde, waarop Jacob II gereed was het zwaard in de weegschaal te werpen. Den gezanten der Republiek, die hem met zijne troonsbeklimming waren komen gelukwenschen, had hij bij herhaling zijne vredelievende en vriendschappelijke gezindheid ten opzichte der V.P. betuigd; verzekeringen, die hij nog bij hun afscheid in October herhaalde. Elk verbond met Frankrijk had hij geweigerd. Geene andere alliantie wilde hij dan met de Staten en met Spanje, met welk rijk hij zich, trots zijne verzekering van het tegendeel aan Barillon, bereid had verklaard het verbond van 1680 te hernieuwen, waardoor hij hoopte den vrede van Europa te bewaren. De koning had hun gezegd, dat hij in de volgende lente een landleger van 30.000 man en ter zee veertig schepen zou hebben. Hij maande de Staten aan, zich ook hunnerzijds in beter postuur te zetten, dan waarin zij op het oogenblik waren; dat was het beste middel, om de rust in Europa te handhaven(*).

Koning Jacob wilde den vrede, maar op zijne wijze. Hij wilde met allen goede vrienden zijn. Dat, om den vrede te bewaren, allen zich moesten aansluiten tegen één, kwam niet in hem op. Meermalen

(*) D'Avaux, VI, p. 192, 200.

verklaarde hij, dat hij de weegschaal van Europa in zijne handen had(*). Alles te zamen genomen deed het beste van hem verwachten; maar 't ontslag van Halifax, de breuk met en de verdaging van het parlement sloegen aan die verwachting den bodem in.

En toch - niettegenstaande Jacob in den zomer van 1685 eene zelfstandige houding aannam tegenover Lodewijk XIV, zien we hem aan Barillon al zijne plannen openbaren voor zijn binnenlandsch beheer. Ofschoon hij den koning van Frankrijk niet geheel onverdacht hield van meegewerkt te hebben aan Monmouth's onderneming, ging hij steeds voort, Barillon in zijn vertrouwen te nemen. Gedurende al den tijd van zijne vriendelijke houding jegens Holland bleven hij en zijne ministers, Rochester en Sunderland, dringend om verderen geheimen onderstand van Frankrijk smeeken(†).

Zooals de raadpensionaris Fugel aan Heinsius, pensionaris van Delft, die zich juist toen met drie andere gecommitteerden in Londen ophield tot vereffening van een hevig geschil tusschen de Oost-Indische compagnieën der beide natiën, schreef, hing van de goede verhouding tusschen koning en parlement de rust van Europa af. Zijns bedunkens hadden de ijveraars voor de Protestantsche religie, het oog houdende op de algemeene Europeesche aangelegenheden, niet zoo hardnekkig moeten zijn. Zij hadden behooren te bedenken, hoe zij door hun overhoop raken met Zijne overleden Majesteit de religie in andere landen van Europa hadden doen lijden en in Engeland zelf zoo groote verwarring en bloedstorting hadden plaats gehad. Ware Engeland met zijn koning eens geweest, de arme Gereformeerden in Frankrijk zouden, menschelijker wijze gesproken, niet in zulk een jammerlijken staat geraakt zijn, noch zou, sinds den vrede van Nijmegen, een zoo groot deel van Duitschland, waar eens de gereformeerde religie de overhand had, onder Frankrijk's heerschappij zijn gekomen. ‘Daarom’, zoo eindigt hij, ‘kan U WelEd. Gestr. naar mijn oordeel, aan ons lief vaderland geen meerderen dienst doen, dan met alle heuschheid, zooveel het mogelijk is, allen, die iets vermogen, te adhorteeren, om Zijne Majesteit zooveel toe te geven, als eenigszins kan geschieden, de zaken, zoowel in dat rijk als daarbuiten, zonderling voor zooveel de religie aangaat, daardoor wel verzekerd, maar niet verergerd zullende worden’(§).

Zoo dacht Fagel, zoo dacht de prins van Oranje. Vandaar dus des prinsen afkeuring van de houding van het Lagerhuis tegenover den koning in

(*) Barillon a.d. kon., 13 Dec. 1685, Dalrymple, II, *App.*, I, p. 158.

(†) 16 Juli 1685, Fox, *App.*, p. 98.

(§) Fagel aan Heinsius, 28 Dec. 1685, bij Van der Heim, *Het Archief van den raadp. Heinsius*, I, p. XCIV. In een schrijven van 29 Febr. 1686, p. CII., heet het: ‘Niet alleen Z.H. maar al de menschen hier zijn volkomen gepersuadeerd, dat de rust van Europa en het welzijn van dezen staat dependeert van de rust en een goede eenigheid tusschen Z.M. en het parlement en dat zonder die eenigheid de zaken zijn in het uiterste gevaar.’ Zie ook aldaar, 4 Febr. 1686, p. XCVIII.

deze zaak. Ter wille van het groote doel, steeds door hem nagestreefd: eenheid van koning en parlement, wilde hij de betrekkelijk geringe inbreuk op de test-akte over het hoofd zien, indien slechts de koning zich in zijne buitenlandsche politiek naar 's prinsen wenschen voegde.

Ook paus Innocentius XI wenschte, ter wille der Katholieke kerk, niets liever dan eendracht tusschen koning Jacob en zijn parlement. Hij had graaf Adda, zijn gevolmachtigde te Londen, gelast, daartoe het zijne te doen(*). De keizer en Spanje konden niets anders wenschen. ‘Gij hebt’, zoo luidde de instructie van den keizerlijken gezant, graaf Thun, ‘uw streven daarheen te richten, dat tusschen den koning en zijn volk volledige eenheid worde gesticht en beiderzijdsch streven gericht worde op het behoud van rust en vrede in de Christenheid. En dit te meer, daar Frankrijk's schending van den wapenstilstand van 1684 zoowel aan den Rijn als in België open voor oogen ligt’(†). De brieven, van het Escuriaal aan den gezant Don Pedro Ronquillo gericht, drukten mede de hoop uit, dat de nieuwe koning in overeenstemming met zijn parlement en zijn volk zou zijn. Die hoop werd niet verwezenlijkt. Nu de koning erop uit bleek, een absoluut koningschap in verband met het Katholicisme in zijne landen te vestigen, beschouwden de Engelschen 't als hun voornaamsten plicht, alle krachten aan te wenden, om die ramp af te weren, onverschillig, of door de verdeeldheid, welke nu in Engeland werd geboren, ook Europa van Lodewijk XIV schade leed.

II.

Weinige weken vóór de winterbijeenkomst van het nu verdaagde parlement had Lodewijk XIV het edict van Nantes herroepen. Eindelijk was dan eene handeling voltrokken, aan welker voorbereiding men sinds 1682 op alle wijzen had gewerkt. De Hugenoten moesten weder terugkeeren tot het verband der moederkerk, waaruit zij waren gescheiden. De herroeping van het edict steunde geheel op het beginsel van kerkelijke en staatseenheid en was een uitvloeisel van de absolute macht van Lodewijk XIV, evengoed als hij den godsdienst en de kerk aan de wereldlijke macht had ondergeschikt gemaakt.

Geheel Frankrijk was getuige van de ijselijkheden, die uit naam van den godsdienst gepleegd werden. Binnen drie jaar werden 10.000 menschen de prooi der vlammen en der galgen. Duizenden wisten te ontkomen en zochten eene toevlucht elders, die zij vooral in de Republiek der V.P., in de Brandenburgsche staten en in Engeland vonden. Frederik Willem, de groote keurvorst, nam er alleen 20.000 op als volkplanters in de Mark.

(*) Barillon's bericht van 24 Dec. 1685 bij Dalrymple; zie ook Burnet, *Hist. of his Own Time*, I, 661.

(†) Bij Klopp, *Der Fall des Hauses Stuart*, Wien, 1876, III, p. 48.

Niet genoeg, dat de ongelukkigen tot bloedens toe in hun eigen land werden vervolgd, Lodewijk XIV wilde geheel het Katholieke Europa meesleepen, en hij dreef den hertog van Savoye, Victor Amedeus II, toenmaals zijn bondgenoot, ertoe zijne onderdanen te noodzaken zich te bekeeren. Den 1sten Februari 1686 vaardigde de hertog een edict uit, waarbij de uitoefening van den Protestantschen godsdienst werd verboden en de sluiting der scholen op straffe des doods gelast. De Calvinisten stonden op en Lodewijk zond 6000 man, om de valleien van Piémont, waar tal van Hugenoten uit Dauphiné een goed heenkomen hadden gezocht en waar de Waldenzen hen hartelijk ontvingen, te verwoesten. Behalve de gesneuvelden en zij, die terstond door beulshanden omkwamen, werden er 8000 gevangenen gemaakt. ‘Ik zie,’ schrijft de Allerchristelijkste Majesteit aan den markies D'Arcy, ‘dat de ziekte (de pest) den hertog van Savooye gedeeltelijk helpt uit de verlegenheid, welke hem de bewaking van de opstandelingen veroorzaakt, en ik twijfel niet, of hij zal zich gemakkelijk troosten over het verlies van dergelijke onderdanen, die plaats maken voor betere en meer getrouwe’(*). Hij dorst het wagen, in Engeland en in de Republiek de van zijne schepen gevluchte Protestantsche matrozen op te vragen; een eisch, die echter niet werd ingewilligd(†).

Geen feit heeft misschien in de eeuw, waarin het voorviel, zulk een indruk gemaakt noch de gemoederen zoo heftig aangegrepen als de gruwelijke vervolging der Hugenoten. En waar het, oppervlakkig beschouwd, zou hebben moeten worden toegejuicht, vond het geene waardeering.

Het hoofd der Katholieke kerk, die het tot zijn verdriet had moeten aanzien, hoe Lodewijk XIV door de vier ordonnantiën van Maart 1682 de Gallicaansche kerk geheel ondergeschikt maakte aan den staat; hoe hij, krachtig door zijne geestelijkheid gesteund, die geestelijkheid onafhankelijk maakte van de absolute macht van het pausdom; hoe hij zich dus vijandig tegenover den H. Stoel plaatste, dien hij van 't begin af deemoedigde, - paus Innocentius XI keurde onomwonden het geweld van koning Lodewijk af. Katholieke mogendheden als Spanje voegden luide hare afkeuring bij die van het hoofd der kerk(§). En ook de keizer, die het vorige jaar nog de openlijke godsdienstoefening van Lutheranen en Gereformeerden in Hongarije had afgekondigd, onthield, evenmin als de tot het Katholicisme bekeerde gewezen koningin Christina van Zweden, aan de opheffing van het edict zijne afkeuring(**).

De tijding der opheffing van het edict van Nantes viel, zooals reeds opgemerkt werd, ongeveer samen met de bijeenroeping van het parlement

(*) Bij Bonnemère, *La France sous Louis XIV*, Paris, 1865, II, p. 85.
(†) T.a.p.
(§) Zie hierover Ranke, *Römische Päpste*, boek VIII.
(**) Zie den merkwaardigen brief van Christina, waarin zij op Lodewijk's verzoek hem hare meening te kennen geeft, bij Silvius, boek XXIII, p. 149.

voor de winterzitting. Niet ongelegener voor Jacob kon het bericht komen. Op 't oogenblik toch, dat hij gereedstond van het Engelsche volk de opheffing te verlangen van de rechtsongelijkheid der Katholieken, beroofde zijn broeder van Frankrijk zijne Protestantsche onderdanen van hetgeen hun door de wijsheid van Hendrik IV was verleend.

Koning Jacob trachtte bij de groote verontwaardiging, die in het gansche land de gruwelen, in Frankrijk ten opzichte der Hugenoten bedreven, verwekten en bij den argwaan, die in zijn eigen land te zijnen opzichte had post gevat, vooral na het ontslag van Halifax, zijn volk gerust te stellen, door openlijk de wijze af te keuren, waarop de Hugenoten werden behandeld, en nam de inzamelingen, die ten behoeve der naar Engeland gevluchte Hugenoten werden gehouden, onder zijne hooge bescherming. Maar reeds den 4^{den} October - de opheffing van het edict is van den 22sten - schrijft Barillon aan zijn souverein: ‘Z.M. van Britannië heeft met vreugde vernomen hetgeen ik hem heb gezegd van den wonderbaren voorspoed, waarmee God de zorg van Uwe Majesteit voor de bekeering zijner onderdanen zegent, terwijl er geen voorbeeld is van de snelheid, waarmee zulk eene onderneming te eeniger tijd volvoerd is. Z.M. gelooft, dat een zoo belangrijk werk niet onvolmaakt zal blijven en dat God Uwe Majesteit genadiglijk zal vergunnen, het geheel te voltooien’(*).

Tegenover den prins van Oranje nam de koning een anderen toon aan. Nergens werden de vervolgde Hugenoten hartelijker ontvangen dan in de Vereenigde Provinciën. Reeds eene maand vóórdat de herroeping had plaats gehad, had de raadpensionaris in een krachtig betoog de Staten gewezen op de vervolgingen, door hunne geloofsgenooten opnieuw in Frankrijk ondergaan. Dientengevolge was eene commissie benoemd, om de beste maatregelen in dezen te beramen, met het oog vooral op de in Frankrijk wonende Nederlanders. Men bezwaarde zich daarop bij den Franschen gezant en gelastte den Hollandschen te Parijs, zich bij den koning te beklagen. Het baatte alles niets. De onderdanen van de Republiek zou Z.M. niet verhinderen heen te gaan; hun, die genaturaliseerd waren, kon hij zulks niet veroorloven; zij waren zijne onderdanen geworden en hadden zich te vergenoegen met dezelfde voordeelen, welke hij aan al de andere inwoners van zijn rijk, die denzelfden godsdienst beleden, liet(†).

Nauwelijks was de herroeping bekend, of de openbare meening uitte zich in woord en daad in alle steden en gewesten. De Staten der provinciën en de vroedschappen der steden beijverden zich, het lot der ballingen te verzachten. Evenzeer de prins van Oranje.

De koning nu, die tegenover Barillon zijne vreugde uitte over hetgeen in Frankrijk geschiedde, kwam bij den prins op voor de monniken

(*) Bij Dalrymple, II, *App.*, Part I, p. 177.
(†) D'Avaux, V, p. 172.

en Jezuïeten, die, naar hij verkeerdelijk had vernomen, uit Holland zouden worden gebannen als eene wraakneming voor hetgeen in Frankrijk was voorgevallen. ‘Al worden de Hugenoten in Frankrijk zoo streng behandeld,’ zoo schrijft hij, ‘dat behoeft U in Holland nog niet zulk een voorbeeld te doen volgen, hetgeen werkelijk niet overeenkomstig het waarachtig belang van Uwe regeering zou zijn.’ Over het antwoord van den prins, die hem verklaarde, dat daarvan niets zou gebeuren en dat hij tegen alle vervolging ter wille van het geloof was, verheugde de koning zich zeer. Hij had steeds dezelfde zienswijze gehad, ook nu nog, en was van 's prinsen meening, dat de zeer harde behandeling der Hugenoten de geruchten omtrent de verbanning der geestelijken uit de Republiek had in 't leven geroepen. Hij hoopte, dat de prins steeds bij zijne meening zou volharden(*). Trouwens, daarover behoefde de koning zich niet ongerust te maken. Want al beleed de prins met hart en ziel het leerstuk der predestinatie(†), hij was niettemin verdraagzaam voor alle andersdenkenden. Bovendien bracht het belang der Republiek in geenen deele de toepassing van de theorie der vergelding van kwaad met kwaad mede. Zij zou slechts daardoor van haar afkeerig hebben gemaakt diegenen, op wier hulp tegen Frankrijk zij tot dusver had mogen rekenen. Geen wonder dan, dat de Staten met nadruk het ook naar Engeland gemelde gerucht lieten tegenspreken, dat zich in Den Haag een Protestantsch godsdienstverbond had gevormd(§). Alle berichten dienaangaande waren leugens. De Republiek zou geen verbond van dien aard aangaan zonder den keizer en de keurvorsten, wier meerderheid immers Katholiek was. Hoogstens had men van zulk eene alliantie gesproken, maar 't was slechts discours gebleven(**).

De politiek van Lodewijk XIV had nu ook de godsdienstige hartstochten in beweging gebracht. Evengoed als in de Republiek was het Protestantsch bewustzijn van den keurvorst van Brandenburg diep geschokt door de schandelijke bejegening, die zijne geloofsgenooten in Frankrijk, nog vóórdat zelfs het hen beschermend edict was opgeheven, moesten ondervinden. Niet het minst daarom werd hij, die zich gaarne beschouwde als het opperhoofd van het Protestantisme in Duitschland, van zijne Franschgezindheid genezen. Langen tijd had hij geaarzeld. Maar nu weifelde hij niet langer. Den 23sten Augustus 1685 kwam, nadat zijn gezant Fuchs in Den Haag de verzoening had voorbereid, het verbond tusschen Brandenburg en de Staten tot stand, in den vorm eener vernieuwing van de in 1678 met de Republiek vernieuwde verdragen. Van beide kanten vergat men de vroegere geschillen. De keurvorst haalde de pen door de oude pretensiën op de

(*) Het schrijven des konings en het antwoord, 15 en 24 Jan. 86, bij Dalrymple, II, *App.*, Part I, p. 176 en 177.
(†) Zie daarover Burnet, *Hist. of his Own Time*, I, p. 788.
(§) D'Avaux, V, p. 234.
(**) Fagel aan Heinsius, 29 Febr. 1686, Van der Heim, *Archief van Heinsius*, I, p. CIII.

in vorige oorlogen beloofde subsidiën; de Staten maakten door het betalen eener ruime som een einde aan zijne grieven(*).

Ook in de verzoening van Amsterdam met den prins deed de vervolging der Hugenoten hare werking gevoelen. Mag al het bewustzijn, dat het voortzetten van den strijd met den stadhouder in het eind het voortbestaan van den staat zelf in gevaar zou brengen, de hoofdoorzaak worden genoemd; mogen de handelsbelangen, die de groote koopstad vreesde, dat anders door den prins en zijne partij zouden worden benadeeld, haar evenzeer hebben gedreven - zonder de buitengewone tijdsomstandigheden zou die verzoening nog niet zoo spoedig hebben plaats gegrepen.

De verzoening tusschen den prins en zijn neef van Friesland, Hendrik Kasimir, leidde tot den ommekeer van het ijverig Protestantsche Friesland, waar de algemeene geloofsvervolging een diepen indruk had gemaakt. Verlaten van hare vroegere medestanders, want ook op Groningen viel niet meer te rekenen, en aangespoord door den Brandenburgschen gezant, kwam een compromis tot stand tusschen de machtige stad en den prins op dezen grondslag, dat de prins zijne voorstellen tot nieuwe wervingen terugnam, Amsterdam van zijn kant den eisch tot cassatie der troepen liet vallen(†). Het waren dus de misslagen van het hof van Versailles zelf, zooals D'Avaux opmerkt, die de partij van den prins versterkten en hem deden zegevieren op zijne vijanden; de zaak der Hugenoten had zijns inziens de burgemeesters van Amsterdam gedwongen, zich met den prins van Oranje te verstaan(§). ‘In Amsterdam zijn er slechts vier of vijf personen, die men goedgezind zou kunnen noemen en die geene toegevendheid voor den prins van Oranje hebben, als het het welzijn van den staat betreft’(**). Onwillekeurig vonden zich allen in de Republiek bewogen, den prins dat vertrouwen te schenken, waaraan zoovelen het tot dusver hadden laten ontbreken.

Zonder twijfel hadden ook de gebeurtenissen in Engeland haar invloed doen gelden. De toenadering tusschen den prins en den koning had het zorgwekkende van 's prinsen anti-Fransche staatkunde in het oog der Staten wel eenigszins verminderd. Het had er ten minste nu den schijn van, dat men eventueel op den koning van Engeland zou kunnen rekenen.

Hoe groot nu de bezorgdheid van den prins en, in 't algemeen, in de Republiek moest zijn, toen de koning zijn parlement ontbond, kan men zich gemakkelijk voorstellen. Vandaar dan ook, dat men 't den leiders haast euvel duidde, dat zij zich niet wat toeschietelijker hadden betoond. Men wist maar al te goed, dat een regeeren zonder parle-

(*) Het verdrag in den *Holl. Mercurius* van 1685, p. 133 vlgd. Over de zending van Fuchs, Muller in *Nijhoff's Bijdr.,* N.R., VI, p. 77 vlgd.
(†) D'Avaux, V, p. 190, 199.
(§) Ibid., p. 191.
(**) Ibid., p. 196.

ment niet anders beteekende dan toenadering tot Frankrijk, en dat was het juist, wat men had willen verhoeden.

Te midden van de algemeene ontstemming, welke in Engeland over de ketterjacht van Lodewijk XIV heerschte, bleef koning Jacob, die het parlement eerst tot Februari, daarop tot Mei en toen weer tot November verdaagde, zijn onverstoorbaren gang gaan. Al had hij zich gelijkgezind betuigd als de prins van Oranje, hij liet toch het geschrift van den Hugenoot Claude, waarin de gruwelen der vervolging waren geboekt en de meening was uitgesproken, dat men zich na de opheffing van het edict van Nantes noch op den koning van Frankrijk noch op de met hem gesloten verdragen kon verlaten, openlijk verbranden(*). Aan de Anglicaansche geestelijkheid werd het houden van twistpreeken verboden, die nu, al weerklonken alom Katholieke predikaties, hare beginselen noch uitleggen noch verdedigen durfde. In Juli 1686 werd eene kerkelijke commissie opgericht onder voorzitterschap van den lord-kanselier Jeffreys, wier jurisdictie zich niet slechts over alle kerken van het rijk, maar ook over de universiteiten en de scholen uitstrekte, om er zulke orders te geven en zulke veranderingen te maken, als haar behaagde. Aan deze commissie van zeven droeg de koning het geheele bestuur der staatskerk over. Hare leden boden geen waarborg voor een weerstand bieden aan den wil des konings; in allen gevalle waren de vier wereldlijke leden ervan geheel zijne werktuigen. Het was deze commissie, die in Sept. '86 den alreeds om zijn optreden in het parlement tegen de regeering uit 's konings raad ontslagen Dr. Compton, bisschop van Londen, in zijn ambt schorste, omdat hij geweigerd had een zijner onderhoorige geestelijken te bestraffen wegens het houden van twistpreeken. Verscheiden leden van het Lagerhuis werden om hunne aan de regeering vijandige houding in het parlement van hunne militaire en burgerlijke ambten ontslagen. Naar aanleiding van een bij de kingsbench ingediende aanklacht tegen een door den koning benoemd gouverneur van Dover, die niet den test-eed had afgelegd, liet zich de koning door de twaalf opperrechters van Engeland, allen mannen naar zijn geest, buiten medewerking van het parlement het recht van dispensatie toekennen als een uitvloeisel van de rechten des souvereins; eene uitspraak van het hoogste gewicht, omdat daardoor de test-akte eenvoudig buiten werking werd gesteld. In zijne hoedanigheid van hoofd der kerk van Engeland verleende hij, na deze uitspraak, vacante bisdommen der staatskerk aan Katholieken of liet van die kerk afgevallenen in het bezit hunner beneficiën. Dit alles meende koning Jacob zich, uit de volheid zijner, naar hij zich inbeeldde, hem door God geschonken absolute macht, die door het parlement moest worden geëerbiedigd, te mogen veroorloven.

(*) 'Op het instantich aanhouden van den heer fransen Ambassadeur', Van Citters, 7/17 Mei, *Rijks-Archief.*

Niet het minst dreef hem in deze richting zijn minister Sunderland. Reeds in de eerste maanden van 's konings regeering had hij zich bij de ijverige Katholieken aangesloten, alleen met het doel, om daardoor 's konings vertrouwen te winnen en den leidenden invloed uitsluitend in zijne hand te brengen. Hij was 't, die zijn souverein reeds spoedig na de troonsbestijging had weten te overreden tot de instelling van een bijzonderen Katholieken raad of, zooals de eigenlijke term luidt, raad voor Katholieke aangelegenheden, waarin hijzelf, schoon niet Katholiek, eene plaats innam, welks leden zich hadden verbonden, om gemeenschappelijk werkzaam te zijn tot het bereiken van de eerzuchtige doeleinden van ieder hunner(*). Lijdende aan de chronische kwaal van geldgebrek, altijd bereid de partij te dienen, welke hem voor 't oogenblik 't voordeeligst was, had de listige en heerschzuchtige Sunderland in December 1685 zijn meester aan Frankrijk verkocht: hij verbond zich tegen een ruim jaarlijksch pensioen al zijn invloed te willen aanwenden, om eene goede verstandhouding tusschen de beide koningen te handhaven en alle verbintenissen verre te houden, welke in strijd konden zijn met de belangen van Z. Allerchristelijkste Majesteit(†). Na het ontslag van Halifax, president van den geheimen raad geworden, begunstigde hij het drijven der Jezuïeten en oefende met pater Petre op den koning den grootsten invloed uit, die zich langzamerhand, na den mislukten opstand van Monmouth, van den tot gematigdheid aanradenden lord schatmeester en eersten minister Rochester afwendde. Zoolang alleen van 's konings streven bleek eene absolute macht te vestigen, zelfs met behulp van Fransch geld, vond die politiek bij Rochester steun. De poging, om den invloed van Catharina Sedley, 's konings Protestantsche minnares, te versterken en daardoor zijn eigen, ouden invloed terug te winnen, faalde. Ondersteund door de Katholieke gunstelingen, wist de koningin, met wie Sunderland gemeene zaak had gemaakt, het zoover te brengen, dat de kettersche minnares werd verbannen. De afloop der intrige strekte alleen, om Sunderland in zijne macht te bevestigen en den invloed der ijverige Katholieken te vergrooten, die voortaan het oor des konings hadden.

Het was slechts eene kleine schare van Katholieken, die juichte bij de aanvallen, die koning Jacob in het jaar 1686 tegen de staatskerk richtte. De Fransche of Jezuïetenpartij - onder dezen naam is zij geboekt - beschouwde elk uitstel in de bevordering van het ware geloof als gevaarlijk en was toegewijd aan Frankrijk als den eenigen bondgenoot, in staat en willig, om het succes van hare plannen te verzekeren. Ongeduldig, om tot de hoogste ambten op te klimmen, raadde zij den koning, door het verzet geprikkeld, overeenkomstig zijne neigingen, tot uiterste maatregelen. De groote meerderheid der aanzienlijke Roomschen vreesde van zulk

(*) Dit bericht Jacob zelf; te laat ontdekte hij dit streven: *Life of James*, II, Vol. II, p. 77.
(†) De koning aan Barillon, 6 Dec. 1685, Fox, *App.*, p. CXLI.

een optreden de noodlottigste gevolgen. De belangen hunner kerk waren, huns inziens, het best gediend met eene gematigde politiek. Zij wisten vooruit, dat bij den bekenden afkeer der natie van hun geloof de voorspoed, welken zij nu genoten, slechts tijdelijk wezen en onder een Protestantsch opvolger aanleiding geven kon tot nieuwe, gestrenge maatregelen tegen de Katholieke kerk. Daarom waren zij tevreden met eene intrekking der strafwetten, zonder op de afschaffing der test-akte aan te dringen. In geen geval mocht echter de herroeping der test-akte anders dan langs constitutioneelen weg geschieden(*).

Met angst en kommer zagen ook de Protestantsche Tories den koning zijne eigenlijke bedoelingen onthullen. Hoe buigzaam Rochester ook was, zoodat hij zelfs zitting nam in de kerkelijke ‘hooge commissie’, omdat hij zijn rijk bezoldigd ambt niet wilde opgeven; hoe weinig ook dat lidmaatschap met zijne orthodoxe stelling vereenigbaar was - hij kon als lid der ‘hooge kerk’, als wier steunpilaar hij in den lande gold, niet medewerken tot het afschaffen der test-akte en andere op het Katholicisme betrekking hebbende strafwetten. En nu de koning bemerkte, dat zijne hoop, om in vrede met de high-church zijn plan tot herstel der Katholieke kerk in Engeland door te voeren, verijdeld bleek, waren de dagen van Rochester geteld. Sunderland, die aan het hoofd van den Franschgezinden Katholieken raad alle belangrijke aangelegenheden aan zich getrokken had, zoodat de groote geheime raad veel van zijne beteekenis had verloren, wist met pater Petre den koning te beduiden, dat, zoolang 's konings hof en zijn raad in zichzelf verdeeld waren en Z.M. omringd was van een Protestantsch cabaal, aan het hoofd waarvan Rochester stond, van geen beslist voordeel voor de Katholieke kerk sprake kon zijn. Alsnu werd den lord-schatmeester de eisch gesteld, Katholiek te worden of zijne bedieningen neer te leggen(†). Na eenige aarzeling verkoos hij het laatste, December 1686. In zijn val sleepte hij zijn broeder lord Clarendon mede, die als onderkoning van Ierland werd vervangen door den Katholieken Ier, die reeds eenige maanden naast hem het militair gouverneurschap bekleedde, den graaf Tyrconnell. Het parlement, dat reeds telkens was verdaagd, werd opnieuw verdaagd tot 25 Febr. 1687, omdat men nog altijd niet - de koning wilde langs wettigen weg het beoogde doel bereiken - op eene gewillige vergadering meende te kunnen rekenen.

Hoe de toestand in Engeland in den zomer van 1686 was, had Barillon aan zijn souverein aldus geschetst: ‘De ontevredenheid is groot en algemeen; maar de vrees, dat men zich nog erger rampen zal op den hals halen, houdt allen terug, die iets te verliezen hebben. De koning betuigt openlijk zijne vreugde erover, dat hij zich in staat bevindt harde slagen met gezag toe te brengen. Hij ontvangt met genoegen de gelukwenschen, welke men hem te dier zake aanbiedt. Hij heeft

(*) Bar. a.d. kon., 12 Nov. 1685, Fox, *App.*, p. CXXIX.
(†) Zie *Clarendon's Corresp.*, London, 1828, II, p. 87 vlgd. en p. 117.

er mij veel over gesproken en mij beduid, dat hij niet zal verslappen'[*]. Nu, hij had woord gehouden. Geen ambt van beteekenis bleef langer in Protestantsche handen. Maar de val van het broederpaar Hyde had door geheel Engeland buitengewone verontrusting en verontwaardiging gewekt[†]. 'Men gevoelde, dat de vraag nu was, niet, of het Protestantisme zou heerschen, maar of 't zou worden geduld'[§]. Het naaste gevolg van een en ander was, dat eene groote gematigde partij haar steun aan de regeering onttrok.

Koning Lodewijk XIV kon voorloopig tevreden zijn. Met het zoo loyale parlement van het begin zijner regeering had Jacob II gebroken. Sunderland en de zijnen hadden 's konings oor. En Sunderland stond in de soldij van Frankrijk. Al had Lodewijk XIV niet kunnen verhinderen, dat koning Jacob een parlement bijeenriep; al had de koning zijne allianties met de Republiek vernieuwd, in allen gevalle belette nu de tweespalt, dat Engeland zijne macht tegen hem gebruikte. En daarvoor was Lodewijk XIV, vooral na de nederlaag van Monmouth en het vernieuwde verbond met de Republiek, beducht geworden.

Nog een ander voordeel had de Fransche politiek behaald. Met argwaan had Lodewijk XIV de toenadering van zijn broeder van Engeland tot den prins van Oranje beschouwd, dien hij voldoende als zijn grootsten tegenstander had leeren kennen. Zonder twijfel zou de prins al zijn invloed op zijn oom aanwenden, ten einde dezen van Frankrijk los te rukken. Aanvankelijk bleef de verhouding tusschen oom en neef boven verwachting goed. Skelton, de nieuwe gezant, die Chudleigh als zoodanig was opgevolgd, onderhield met den prins, tot groote ergernis van D'Avaux, vriendschappelijke betrekkingen, ja, betoonde den stadhouder een vertrouwen, dat den Franschen gezant niet weinig verontrustte. Maar in October 1685 ontdekte de prins, dat Skelton, dien hij niet bijzonder vertrouwde, eene geheime briefwisseling onderhield met den kapelaan der prinses Dr. Covell over de verhouding en de huiselijke aangelegenheden van het prinselijk paar, welke ten eenen male als slecht, wat de verhouding der echtgenooten betreft, werden voorgesteld. Alles wat in de prinselijke huishouding voorviel en den gezant langs genoemden weg en ook door andere verklikkers van het hof - Engelsche dienaren der prinses - ter oore kwam, werd door hem aan den koning bericht. Zonder twijfel handelden zij allen op 's konings last, zooals blijkt uit 's konings geraaktheid over den toorn van zijn schoonzoon en, meer nog, uit den koelen en geretireerden toon van het antwoord van lord Rochester op 's prinsen verzoek, dat Skelton zou worden teruggeroepen[**]. Welke de waarachtige gevoelens waren van Jacob II ten opzichte van zijn schoonzoon, zou evenzeer blijken in de zaak van het prinsdom Oranje.

(*) 29 Juli 1686, bij Dalrymple, II, *App.*, P. I, p. 172.
(†) Zie Barillon's bericht a.d. kon., Dalrymple, II, *App.*, P. I, p. 179.
(§) Macaulay, *Hist. of Engl.*, II, Ch. VII, London, 1866, p. 17.
(**) Zie hierover Krämer, *Maria II Stuart*, Utrecht, 1890, p. 130 vlgd.

De prins was er weer souverein, sinds hem bij het verdrag tusschen de Staten en koning Lodewijk op 29 Juni 1684(*) het prinsdom was teruggegeven, aangezien bij dit verdrag uitdrukkelijk was bedongen, dat geene veranderingen zouden worden gemaakt in de bepalingen van den vrede van Nijmegen. In dit prinsdom nu ging Lodewijk in November 1685 met geweld bekeeren. Een en andermaal riep de prins koning Jacob's bescherming in. Op welke wijze deze daaraan te gemoet kwam, leeren wij uit een schrijven van Fagel aan Heinsius, die nog altijd in Engeland vertoefde, van 12 Febr. 1686. 'Het is Z.M. vrij wat onverwacht voorgekomen, dat men op de vreemde antwoorden van Z. Kon. M. van Frankrijk, gegeven op de instantiën bij Z.K.M. van Groot-Britannië gedaan tot reparatie van het ongelijk, Z.H. zoo evidentelijk tegen alle recht en reden in het prinsdom Oranje gedaan, niet anders heeft doen zeggen, dan dat Z.M. daarmede geen contentement kon nemen. Gelijk Z.H. is gepersuadeerd, dat een goede en perfecte intelligentie tusschen Z.M. en Z.H. niet alleen noodzakelijk is voor de rust van Engeland en van dezen Staat, ja van gansch Europa, zoo is naar Z. Hoogheids oordeel ook zeer noodig, dat het publiek daarvan mag wezen overtuigd, dat is dat de goede intelligentie door reële preuves en bewijzen mag worden gezien en kennelijk worden, immers dat men niemand in persuasie brenge, alsof daarin eenige zwarigheid was, dat nu zekerlijk zal geschieden als ruchtbaar zal worden met hoe weinig nadruk de instantie in de voorschreven zaak werd vernieuwd....'(†). Alle middelen, die de koning verder mag hebben aangewend, bleven vruchteloos. Maar dit staat vast, dat de prins ze niet krachtig genoeg oordeelde en zijn wantrouwen, in verband met de alom opduikende geruchten van een verbond tusschen Jacob en Lodewijk XIV, erdoor werd versterkt.

Dat koning Jacob van 't begin af zijn schoonzoon niet vertrouwde, had hijzelf aan Barillon gezegd. Dat wantrouwen werd gevoed door Skelton, die, voor eene poos in Engeland teruggekeerd, hem beduidde, dat Z.H. de genegenheid voor den koning slechts huichelde en in den grond van zijn hart niet willens was Z.M. van dienst te zijn(§). In dezelfde Februarimaand waren er hier te lande geruchten vernomen over klachten, welke de koning over zijn schoonzoon aan derden zou hebben geuit. Van welken aard die waren en waarop zij betrekking hadden, moest men gissen. Slechts wist men hier, dat de prins werd verdacht eene briefwisseling te hebben gehouden met den bisschop van Londen; eene verdachtmaking overigens, die Z.H. door Fagel aan Heinsius liet logenstraffen en die allen grond miste, omdat Holland's stadhouder het in 't belang van geheel Europa oordeelde en het welzijn der Republiek ervan afhing, dat de koning met zijn schoonzoon eensgezind was en deze laatste

(*) Zie Wagenaar, XV, p. 240.
(†) Bij Van der Heim, *Archief v. Heinsius*, p. C.
(§) Zie schrijven van Fagel aan Heinsius, 1 Febr. 1686, t.a.p., p. XCVII.

dus vanzelf Z. Majesteits zaken niet zou ‘traverseeren’. Veeleer kwamen dergelijke beschuldigingen op hen neer, die uit die traversen hun voordeel zochten, en die personen waren toch niet onbekend. Zij trachten ook die traversen te exagereeren en daardoor de menschen af te schrikken, om hun plicht te doen tot de gemeenschappelijke verdediging(*). Van ernstiger aard evenwel was hetgeen men in Den Haag kort daarop (Mei of Juni) vernam. De gezant Van Citters schreef aan de Staten-Generaal, dat de koning bij verscheiden gelegenheden zijn misnoegen had uitgesproken over de verstandhouding, die had geheerscht tusschen den prins van Oranje en Monmouth(†), waarmee dan noodzakelijk wordt gedoeld op Monmouth's noodlottige onderneming.

Zoo blijkt dus, dat de argwaan van den koning ten opzichte van den prins eigenlijk nooit goed is verdwenen. Alleen toen de prins zoo flink optrad tijdens Monmouth's inval in Engeland, scheen die achterdocht voor vertrouwen te hebben plaats gemaakt. De koning geloofde al te spoedig, wat Skelton en Barillon hem mededeelden, wier doel het juist was, eene onoverkomelijke breuk tusschen den schoonvader en den schoonzoon teweeg te brengen. Toen het boek van den straks genoemden Hugenoot Claude verschenen was, zond D'Avaux den 18^{den} April 1686 dadelijk aan zijn souverein bericht, er bijvoegende, dat de auteur bij den prins goed was ontvangen en een pensioen van hem trok. Claude schreef, zegt D'Avaux, op last van den prins. Het is, meldt hij, geen gewoon boek, maar eigenlijk een manifest, om den godsdienstoorlog te beginnen, zoodra de Calvinisten ertoe gereed zijn. Alle Protestantsche vorsten worden erin opgewekt tegen den koning. Na de herroeping van 't edict van Nantes moet men noch op het woord van Frankrijk noch op de verdragen, die 't gemaakt heeft, vertrouwen. Dit alles moet dienen, zegt D'Avaux, om de plannen des prinsen te begunstigen. ‘Het schijnt mij toe, dat na zoovele bewijzen, die de prins aan den koning van Engeland heeft gegeven van de tegenstrijdigheid zijner belangen met die zijner Britsche Majesteit, hij er nog dit, authentieker en schitterender dan elk ander, wil bijvoegen. Want van den prins van Oranje hangt het af, of de koning van Engeland zich zal gewikkeld zien in een godsdienstoorlog, welke van alle oorlogen diegene is, welke hem het meest nadeelig moet zijn’(§). Het laat geen twijfel over, dunkt ons, of dit persoonlijk gevoelen, deze verdachtmaking heeft de gezant door zijn ambtgenoot Barillon den koning Jacob doen in 't oor fluisteren.

Wij weten reeds, welk een indruk de ontbinding van het parlement naar buiten maakte. Spanje en de keizer, de Republiek zoowel als paus Innocentius, zij allen zagen met zorg de toekomst te gemoet. Één ding vereenigde hen allen: de haat tegen Lodewijk XIV. Werkelijk

(*) 29 Febr. 1686, bij Van der Heim, p. CIII.
(†) D'Avaux, V, p. 271.
(§) D'Avaux, V, p. 260-262.

hield Jacob II ‘the balance of power’, zooals hijzelf verklaarde, in zijne macht. Maar slechts zoolang, als hij zich eensgezind met zijn parlement betoonde. Bestond die overeenstemming niet, kon zij niet worden verkregen, dan was het uit met zijne rol van arbiter, omdat hij, al mocht het hem tegen de borst stuiten, niet anders dan bij Frankrijk's genade kon leven. Want inderdaad, Jacob II had een hoogen dunk van de vereenigde macht der twee zeemogendheden(*). Indien de Engelsche natie hare vrijheden en haar godsdienst te zijner beschikking had gesteld, hij zou zich waarschijnlijk met den prins van Oranje tegen Frankrijk hebben verbonden.

(Wordt vervolgd.)

Dr. J.J. DOESBURG.

(*) D'Avaux, IV, p. 346, 356.

Pangeran hidajat-oellah.

De ondergang van het Bandjermasinsche Rijk, door E.B. Kielstra. Overgedrukt uit *De Indische Gids.* - Leiden, E.J. Brill.

Verbannen van zijn geboortegrond, houdt nu sedert meer dan dertig jaren te Tjiandjoer (Preanger Regentschappen) de Bandjermasinsche prins verblijf, wiens naam aan het hoofd van dit opstel genoemd wordt.

Daartoe in staat gesteld door de uitvoerige studie van den heer Kielstra over 'De ondergang van het Bandjermasinsche Rijk', die in *De Indische Gids* verscheen, wenschen wij ons eenige oogenblikken bezig te houden met dien vorstentelg, om wien zich als 't ware alle verwikkelingen groepeeren, welke ten slotte, in 1860, aanleiding gaven tot de opheffing van het inlandsch zelfbestuur. In onze Indische geschiedenis is Hidajat eene historische figuur.

Onze lezers zullen, de verhandeling van den heer Kielstra kennende, in ons opstel niets nieuws vinden; maar het zal niet noodig zijn, dat wij ons daarover verontschuldigen. Toen den lateren generaal Knoop eens de opmerking was gemaakt, dat het toch 'eene gemakkelijke taak was, om met de boeken van anderen artikels voor een tijdschrift te maken', antwoordde hij: 'Wij ontkennen geenszins de gegrondheid van dit oordeel; die taak is gemakkelijk; maar is zij daarom niet nuttig, wanneer zij ten doel heeft, meer bekendheid te geven aan een belangrijk werk? Dat nuttige doel hebben wij getracht te bereiken; verder ging ons streven niet.'

Wij hadden trouwens nog een ander doel. Hidajat is door velen op hoogst onbillijke wijze beoordeeld: een Indisch dagblad noemde hem een paar jaar geleden 'een Banjermasinsch heerschap, dat door het gouvernement, om het vermoorden of laten vermoorden van onze stamgenooten te straffen, te Tjandjoer was geplaatst met *f* 1000 tractement in de maand,' en zeer waarschijnlijk was de schrijver de tolk van een belangrijk deel der Indische 'publieke opinie' - door den schijn misleid. In werkelijkheid was Hidajat, meenen wij, veeleer een nobele prins, die het slachtoffer is geworden èn van de kuiperijen der Bandjermasinsche grooten èn van het gemis aan doorzicht van sommige vertegenwoordigers van het Nederlandsch gezag. Hij heeft zich ten slotte laten meesleepen in den, van zijn standpunt beschouwd, waarlijk niet

ongewettigden opstand en daarmede zijne onbetwistbare rechten op den troon verspeeld. Maar een verachtelijk moordenaar is hij nooit geweest.

Het zou de dwaasheid zelve zijn, indien men eene vergelijking wilde maken tusschen den grooten Zwijger en Hidajat; men kan hunne namen niet in één adem noemen, al ware het slechts, omdat aan den laatstgenoemde juist de geestkracht ontbrak, die Willem I tot een groot man stempelde. Maar in één opzicht staan zij op dezelfde lijn: zij kwamen beiden in opstand tegen hun wettigen souverein. En een Nederlander, die den Vader des Vaderlands vereert, mag Hidajat niet verachten; ook deze kwam op voor de wettige rechten van hemzelven en van zijn volk.

Met behulp der Oost-Indische Compagnie, die daarmede de gelegenheid vond, om haar gezag uit te breiden, was in 1787 de toen minderjarige, wettige troonsopvolger - de grootvader van den in 1859 meer bekend geworden Antasari - door zijn oom en voogd, Pangeran Wira Nata, van zijne rechten ontzet en de Bandjermasinsche kroon aldus op gewelddadige wijze in een nieuw stamhuis overgegaan. De toen opgetreden sultan regeerde, onder den naam van Tachmid Illah, tot 1808; hij werd in dat jaar opgevolgd door zijn zoon, den om zijne wreedheid beruchten Sultan Solejman, die in 1825 overleed. Toen trad de zoon van dezen, Sultan Adam, op, die tot 1857 de regeering in handen had.

Deze korte chronologische herinnering schijnt noodig als inleiding tot de uiteenzetting der quaestie van de troonopvolging, waarvan de verkeerde regeling in 1852 zonder twijfel de voornaamste aanleiding is geweest tot de moeielijkheden, die zich in de volgende jaren hebben voorgedaan en waarvan Hidajat het slachtoffer werd.

Volgens de oude landsinstellingen werd de troonopvolger aangewezen door den regeerenden sultan; om van kracht te zijn, moest die aanwijzing worden goedgekeurd door de rijksgrooten, de hoofdpriesters en de hoofden der bevolking. Volgens de met de Indische regeering gesloten contracten moest de benoeming van den troonopvolger worden onderworpen aan de goedkeuring van den Gouverneur-Generaal.

Naar bedoelde instellingen kwam steeds in de eerste plaats voor eene benoeming tot troonopvolger in aanmerking de oudste zoon des sultans, die ook van moederszijde van vorstelijken bloede was; eerst bij ontstentenis of ongeschiktheid van zoodanigen zoon kon een andere sultanszoon, verwekt bij eene vrouw van geringe afkomst, in aanmerking komen.

Schijnbaar was met de revolutie van 1787 deze *adat* in onbruik geraakt. De drie sultans, die tot 1857 regeerden, waren niet in de gelegenheid geweest, eene echtgenoote te nemen van vorstelijke afkomst; en bij gebrek aan zoons, die hoogere aanspraken konden doen gelden, was dus steeds de oudste zoon de opvolger zijns vaders geweest, onverschillig van welke moeder hij afstamde.

Doch zoodra de verhouding tot het in 1787 van den troon gestooten geslacht zulks veroorloofde, had Sultan Solejman getracht, het oude gebruik te doen herleven. Hij beval, dat zijn oudste kleinzoon (zoon van Sultan Adam), Abdoel Rachman, in het huwelijk zoude treden met eene zuster van den bovengenoemden Antasari; en eerst eenige maanden later nam Abdoel Rachman eene tweede vrouw, dochter van een Chinees en eene Dajaksche vrouw.

De wettige vrouw schonk hem een zoon, die echter zeer spoedig overleed, en stierf zelve een jaar later. Inmiddels had ook, zeer kort na het huwelijk, de tweede vrouw een kind gebaard (1817), dat den naam ontving van Tamdjid Illah. Dit kind was buiten huwelijk verwekt; dergelijke kinderen worden bij de bevolking beschouwd als schandteekenen voor de ouders en onbekwaam geacht, om later als familiehoofd op te treden. Tamdjid stond dus door zijne geboorte in minachting bij zijne landgenooten; maar hij was de oudste (onwettige) zoon van den aanstaanden troonopvolger.

Met den dood der eerste vrouw en van haar kind viel het plan van Sultan Solejman, om een afstammeling van beide vorstenhuizen op den troon te brengen, in duigen; maar hij gaf daarmede zijn voornemen, om tot de oude instellingen terug te keeren, niet op. Zoodra Ratoe Siti, de dochter van zijn tweeden zoon, den huwbaren leeftijd bereikt had, gaf hij last, dat deze met haar neef Abdoel Rachman in den echt zou worden verbonden, en bepaalde hij, dat, wanneer uit dien echt kinderen voortsproten, de oudste zoon na zijn vader den troon beklimmen zou.

Ratoe Siti's vader, met deze toezeggging van den Sultan alleen niet tevreden, weigerde zijne toestemming tot dat huwelijk te geven, wanneer niet de rechten harer kinderen op onbetwistbare wijze waren verzekerd. Na overleg van Sultan Solejman met zijn zoon (Sultan Adam), zijn kleinzoon (Abdoel Rachman), de rijksgrooten, enz. werd deze voorwaarde aangenomen en als de uitdrukkelijke wil des Sultans alom bekendgemaakt, dat, wanneer Ratoe Siti met Abdoel Rachman huwde, haar oudste zoon de toekomstige troonopvolger wezen zoude.

Het huwelijk werd daarop voltrokken; in 1822 werd daaruit een zoon geboren. Die zoon was Hidajat-Oellah, die aldus van zijne geboorte af algemeen erkend was als de toekomstige regeerder des rijks.

Doch het huwelijk van Abdoel Rachman met Ratoe Siti was min of meer gedwongen geweest, en het gelukte haar niet, op haar echtgenoot den invloed te veroveren, dien Njahi Aminah, de moeder van Tamdjid, had weten te verwerven. Was voor deze bedoeld huwelijk zelf reeds eene grief - grooter grief was de geboorte van Hidajat, die haar zoon Tamdjid den weg tot den troon afsneed. Oneenigheden tusschen beide vrouwen volgden, en Ratoe Siti, onvoldoende bescherming bij haar echtgenoot vindende, zag zich eindelijk verplicht dezen te verlaten. Zij stelde zich onder de bescherming van haar schoonvader en oom,

Sultan Adam, en werd met haar zoon opgenomen in de woning van eene der dochters van dien vorst. Zij bleef aldus met Hidajat aan het hof te Martapoera, totdat deze den mannelijken leeftijd bereikt had. Toen vestigde hij zich met zijne moeder te Karang Intan op de hem in apanage afgestane landen. Om zijn zachten aard, zijne belangstelling en welwillendheid ten opzichte zijner omgeving, zijne mildheid wist hij zich daar algemeen bemind te maken. Hij vertoonde zich zelden te Martapoera of te Bandjermasin en trok zich weinig aan van het inlandsche hof en van het Europeesch bestuur. Bij sommige oppervlakkige beoordeelaren ontstond daardoor de indruk, dat hij alleen voor zijn genoegen leefde, onverschillig voor de volksbelangen en geen vriend van het Nederlandsche gezag was.

Geheel anders gesteld was het met zijn halven broeder Tamdjid. Deze, trotsch, inhalig en dubbelzinnig van aard, de lieveling zijner ouders maar om zijne geboorte bij anderen niet gezien, sloot zich bij de Europeanen aan, in de eerste plaats bij den Resident, maar ook bij de Europeanen van minderen rang, met wie hij zich, met schending der geloofswetten, zelfs in drinkgelagen begaf.

Zijn invloed op den Resident en het verder bestuurpersoneel was dus reeds vrij groot, toen in 1851 de betrekking van rijksbestierder - uitvoerder der bevelen des Sultans in overleg met het Europeesch bestuur - openviel en hij daartoe benoemd werd. Door zijn vader, den troonopvolger, gesteund, was hij nu in de gelegenheid zich in 's Residents schatting verdienstelijk te maken en getrouw alles, wat aanleiding tot klachten kon geven, op de schouders te werpen van Hidajat en diens voorstanders.

Weldra was de in April 1851 opgetreden resident, de heer Van Hengst, volkomen overtuigd, dat de belangen van het gouvernement alleen door Tamdjid behartigd konden worden en daarentegen bij Hidajat en andere leden der vorstelijke familie verre van veilig waren. Door Tamdjid voorgelicht, kwam de Resident tot de slotsom, dat Hidajat in het oog moest worden gehouden.

Aldus was de toestand, toen in Maart 1852 de troonopvolger Abdoel Rachman plotseling stierf. De Resident achtte het in 's lands belang, dat niet Hidajat, maar Tamdjid de openvallende plaats innam, en oefende daartoe, zooveel hij kon, pressie uit op het inlandsch bestuur. Hij deed dat niet alleen, omdat, in zijne oogen, Hidajat onze vijand, Tamdjid daarentegen onze vriend was, maar ook omdat hij meende, daardoor het best te voldoen aan de instructie, in 1849 te Bandjermasin achtergelaten door den Gouverneur-Generaal Rochussen.

Toen nl., eenige jaren te voren, in de omstreken van Martapoera, alzoo te midden van het Sultansgebied, steenkolenlagen ontdekt waren, had de Indische regeering, het hooge belang ervan beseffende, dat wij voor het verkrijgen van steenkolen niet langer geheel afhankelijk zouden

blijven van vreemde landen, het noodig geoordeeld, de exploitatie der Bandjermasinsche kolenmijnen te bevorderen. Met veel moeite was daartoe in 1846 den Sultan de toestemming afgedwongen, maar steeds had men daarna met tegenwerking te kampen gehad.

Toen de Gouverneur-Generaal Rochussen in 1849 Bandjermasin bezocht en te Pengaron de eerste gouvernementsmijn *(Oranje-Nassau)* geopend had, schreef hij dan ook aan den Resident, dat ernaar diende te worden gestreefd, het rechtstreeksch gebied van het Gouvernement over de kolen bevattende landschappen uit te breiden. Wellicht zou ‘de onzekerheid, omtrent de troonsopvolging tusschen de kleinzoons des Sultans bestaande,’ gelegenheid verschaffen, om in dezen zin eene regeling te treffen; hoe die regeling zou moeten plaats hebben, was afhankelijk van den tijd en van het doorzicht en de bekwaamheid van den ambtenaar, die dan aan het hoofd des bestuurs zou staan.

Deze instructie van Rochussen was het, die den Resident in 1852 voortdreef in zijne zucht, om Tamdjid boven Hidajat te stellen.

Reeds den dag na het overlijden zijns vaders schreef Tamdjid den Resident een brief, waarin hij zich bereid verklaarde, om, wanneer hij troonopvolger mocht worden, bij zijne eventueele troonsbestijging de grenzen tusschen het Bandjermasinsche rijk en de Gouvernementslanden uit te breiden ten voordeele van het Gouvernement en zich voorts te onderwerpen aan alle wijzigingen van het bestaande contract, welke men zoude verlangen.

De Resident was nu volkomen overtuigd, dat hij, Tamdjid's verheffing tot troonopvolger doordrijvende, handelde in den geest zijner instructie. De oude Sultan wilde, op grond der landsinstellingen, niemand anders dan Hidajat, maar na een strijd van meer dan eene maand lang gaf hij, zwichtende voor de bedreigingen van den Resident, gedeeltelijk althans toe. De Sultan deed, wat hij kon, om de rechten van Hidajat te handhaven; hij deed zelfs het voorstel, afstand te doen van de regeering, wanneer Hidajat dan Sultan en Tamdjid troonopvolger werd. Maar alle pogingen des Sultans stuitten af op de volharding van den Resident, die met nadruk verklaarde, dat het Gouvernement Hidajat nimmer op den troon zou dulden en dat pogingen, om dezen pangeran voorop te stellen, slechts konden leiden tot het ongeluk van hem en van het Bandjermasinsche rijk.

Eindelijk dan gaf de Sultan toe. Toch was het den Resident, ondanks alle door hem uitgeoefende pressie, niet gelukt eene voordracht van den Sultan te ontvangen, gelijk hij verlangd had: de Sultan droeg wel is waar Tamdjid tot zijn opvolger voor, maar drukte daarbij zijn wensch uit, dat Hidajat dan tot opvolger van Tamdjid zoude worden aangewezen.

De Resident, deze voordracht bij de Regeering overbrengende, wist zijne meening omtrent Hidajat ook bij haar ingang te doen vinden, en in Juni 1852 hechtte zij hare goedkeuring aan de verkiezing van Tamdjid

tot troonopvolger, terwijl zij aan den Sultan kennis gaf, dat het niet noodzakelijk geacht was nu reeds te bepalen, wie mettertijd Tamdjid's opvolger wezen zou: Hidajat kon daartoe in geen geval in aanmerking komen, zoo hij zijn gedrag niet geheel verbeterde, daar hij geacht werd het Gouvernement ernstige redenen van ontevredenheid gegeven te hebben.

Bij gebrek aan het reeds door Rochussen verlangd ‘Departement voor de Buitenbezittingen’, waar de door den Resident gedane voorstellen en geleverde beschouwingen het onderwerp hadden kunnen zijn van deskundige critiek; bij gebrek ook van een gouverneur van Borneo, welke functie na het aftreden van den heer Weddik niet meer was vervuld geworden, had de Indische Regeering zonder nader onderzoek de door den Resident gegeven voorstellingen van den stand van zaken als de juiste aangenomen.

Er is geene reden, om aan de goede trouw of aan den ijver van den toenmaligen resident te twijfelen; maar des te meer reden is er, twijfel te koesteren omtrent zijn doorzicht en beleid. Voor hen, die onze tegenwoordig nog bestaande bestuursorganisatie in Indië verdedigen, kan het nuttig zijn er de aandacht op te vestigen, dat het gemis aan contrôle over de handelingen van één resident eene volslagen wijziging bracht in onze verhouding tegenover het inlandsch bestuur en de bevolking. Was tot dusver ons bestuur bij beiden in eere geweest - de grondslag van den bloedigen opstand van 1859 was nu gelegd. In het ter zijde schuiven van Hidajat zag het aan legitimiteit gehechte volk in de allereerste plaats eene poging, om de laatste levensjaren van Sultan Adam te verbitteren; maar bovendien, tegenover Hidajat, die mild en welwillend jegens zijne ondergeschikten was, die de geloofswetten tevens naleefde en de algemeene achting verworven had, stond Tamdjid, die èn door zijne afkomst èn door zijne levenswijze èn door zijn karakter even algemeen veracht en gehaat was; die zich alleen in de nabijheid van het Europeesch bestuur, te Bandjermasin, veilig gevoelde en zich niet in den kraton durfde vertoonen; aan wiens kuiperijen men al het leed toeschreef, dat den ouden Sultan kwelde. Met de verheffing van dien Tamdjid tot troonopvolger verdween het prestige, dat souverein en leenman beiden omgeven en gesteund had; verloor het moreel overwicht, waarmede men gewoon was te besturen en de opperheerschappij te doen gelden, zijne kracht.

Het duurde niet lang, of de Regeering zag hare dwaling in. Reeds weinige dagen nadat het bovenbedoeld besluit genomen was, kwam Amin-Oellah, een persoon van grooten invloed aan het hof van Martapoera en in verstand, doorzicht en kennis van Europeesche gebruiken boven de andere rijksgrooten uitmuntende, te Batavia met de opdracht van het inlandsch bestuur, om hier de benoeming van Tamdjid tot

troonopvolger te verijdelen. Hij kwam te laat, maar doordien hij in de gelegenheid was, omstandige inlichtingen te geven omtrent de bestaande toestanden, had zijne reis althans dit gevolg, dat de hooge autoriteiten meer omzichtigheid bij de beoordeeling van 's Residents voorstellen betrachtten.

Het door Amin-Oellah min of meer opgewekt wantrouwen ontving nieuw voedsel, toen de Resident, nadat Tamdjid's plechtige installatie tot troonopvolger had plaats gehad, in September 1852 voorstellen deed van zeer ingrijpenden aard. Verwarring en regeeringloosheid, veroorzaakt door de kindschheid van den ouden Sultan en de intriges zijner (Tamdjid vijandige) omgeving, maakten, meende de Resident, eene beslissende tusschenkomst van het Gouvernement volstrekt noodig. Gevaar voor geweldige botsingen was niet te vreezen, daar het inlandsch bestuur door zijne knevelarijen bij de bevolking in minachting en de bevolking zelve zeer lafhartig was. Hij stelde voorzichtigheidshalve, en om zoo noodig met meer klem te kunnen handelen, eene uitbreiding der militaire macht (van 195 tot 312 man) voor; wilde de grootste tegenstanders van Tamdjid, waaronder in de eerste plaats Hidajat, gevangennemen en verbannen en verzocht eindelijk machtiging, om den Sultan bij minnelijke overeenkomst afstand te laten doen van het bestuur en dat over te laten aan Tamdjid en hem.

Zeer begrijpelijk aarzelde de Regeering, dezen weg te volgen. Zij stelde de ontvangen bescheiden in handen van 's Residents voorganger, den heer Gallois, thans resident van Rembang, die haar weldra (November 1852) geheel anders inlichtte en omomwonden de partij van Hidajat trok. ‘In elk ander land’ - zoo schreef hij o.a. - ‘had de voorbijgang der rechten en adat bij een zoo gewichtig punt als de troonopvolging ongetwijfeld nu reeds ernstige onlusten ten gevolge gehad, en het getuigt wel voor den vredelievenden aard der bevolking, dat alles tot nu toe zoo betrekkelijk rustig is gebleven’....

Vooral ten gevolge van het hier bedoelde advies erkende de Regeering in Januari 1853 bij het nemen harer beslissing van Juni te voren te hebben gedwaald. Zij ontsloeg den Resident, die ‘door zijne voorstelling van den stand van zaken, van personen en gebeurtenissen’ aanleiding had gegeven tot die beslissing, ‘waardoor eene regeling van bestuur en troonopvolging in het Bandjermasinsche Rijk was daargesteld welke, volgens de op latere inlichtingen en berichten gevestigde overtuiging der regeering *ondoelmatig* en *onstaatkundig* was en, zoo niet de geneigdheid van het Bandjirsche hof om aan raad gehoor te geven en de goede geaardheid van het volk dit hadden verhoed, voorzeker tot ernstige rustverstoringen en moeielijkheden voor het Gouvernement zouden hebben aanleiding gegeven’.

Op de houding van Hidajat, nadat de erkenning van Tamdjid als troonopvolger bekend geworden was, was geene aanmerking te maken.

Wel was hij bij de plechtige installatie niet tegenwoordig geweest, voorgevende door ziekte verhinderd te zijn, en had hij daarmede de verbolgenheid van den Resident opgewekt; maar hij legde zich goedschiks neder bij het *fait accompli* en erkende in Februari 1853 Tamdjid openlijk, in tegenwoordigheid van den Sultan en de rijksgrooten, in diens rang. Hij was te onbaatzuchtig, te onverschillig wellicht ook voor eigen grootheid, om zich tegen Tamdjid's verheffing te verzetten.

Maar toen 's Residents ontslag bekend werd en de Sultan en zijne omgeving in dat ontslag eene afkeuring zagen van zijne handelingen, vatten dezen nieuwen moed. Zij besloten, thans het reeds herhaaldelijk opgevatte plan ten uitvoer brengende, een gezantschap naar Batavia te zenden, om den Gouverneur-Generaal op de hoogte te brengen van den toestand en den landvoogd te verzoeken, Tamdjid te ontslaan, niet alleen als troonopvolger maar ook als rijksbestierder, welke functiën hij ook na zijne benoeming tot troonopvolger was blijven bekleeden.

Het gezantschap zou den Gouverneur-Generaal hebben mede te deelen, hoeveel leed den Sultan was aangedaan door de verheffing van Tamdjid, dien men wegens zijn gebrek aan eerbied voor de voorvaderlijke instellingen en geloofsregelen, door zijne houding tegenover den Sultan ook, niet dulden kon.

Tamdjid voelde door het ontslag van den Resident en door de zending van het gezantschap zich den grond onder de voeten wegzinken. Hij betoogde bij den Resident, dat die zending tegen de adat streed, en vroeg tevens vergunning zich naar Batavia te begeven, om belangrijke voorstellen aan het Gouvernement te doen; hij verklaarde zich zelfs niet ongenegen, om, wanneer hij sultan werd, het geheele rijk onder zekere voorwaarden aan het Gouvernement af te staan.

Werd in dit verzoek niet getreden - van den anderen kant had het gezantschap weinig wil van de reis. Daar het buiten voorkennis van den Resident vertrokken was, weigerde de Gouverneur-Generaal het ten gehoore te ontvangen en werd den Resident van Batavia opgedragen, de door de gezanten medegebrachte brieven van hen op te vragen. Hun werd voorts te kennen gegeven, dat nader zou worden beslist, of die brieven antwoord vorderden, maar dat in ieder geval dat antwoord aan den Sultan zou worden gezonden door tusschenkomst van den Resident, zoodat zij daarop niet behoefden te wachten. Zij keerden dus onverrichter zake terug. De Regeering hoorde op de ontvangen papieren wel den nieuw opgetreden Resident, den heer Van der Ven, maar ook later antwoordde zij den Sultan op de ingebrachte bezwaren niet.

Dit maakte een hoogst ongunstigen indruk. Sultan Adam, die bij herhaling aan den vertegenwoordiger der Regeering de onmogelijkheid had betoogd, om de rust te bewaren, wanneer Tamdjid als troonopvolger en rijksbestierder gehandhaafd bleef, had geen anderen weg open gezien, om de Regeering zelve met den waren stand van zaken bekend te maken; ook die weg werd hem nu versperd, en hij verkreeg de over-

tuiging, dat men, in strijd met de landsinstellingen en met Hidajat's rechten, Tamdjid *à tout prix* steunen wilde. Het vertrouwen op de billijkheid der Regeering was geschokt.

De nieuwe Resident, geroepen, om te adviseeren over den hoogst verwikkelden stand van zaken, zag den toestand niet dadelijk volkomen helder in. De legitieme rechten van Hidajat op den troon schatte hij, op het voetspoor zijns voorgangers, minder hoog, dan zij verdienden, en hij kwam tot de conclusie, dat, nu Tamdjid eenmaal als troonopvolger erkend was, het Gouvernement er zonder gewichtige redenen niet op behoorde terug te komen. Hidajat zou, zooals de zaak nu stond, wel tevreden zijn, wanneer hem de tweede waardigheid des rijks - die van rijksbestierder - ten deel viel. Mocht de Regeering den vroeger beganen misslag willen herstellen, dan zou Hidajat nog als troonopvolger moeten worden erkend en Tamdjid alleen rijksbestierder moeten blijven; maar de daardoor voor dezen op te wekken teleurstelling zou de zoo noodige onderlinge verzoening maar moeielijker maken.

De Regeering achtte zich niet gerechtigd, in de eenmaal genomen beslissing verandering te brengen, zoolang Tamdjid daartoe geene aanleiding gaf. Zij scheen - en wie kan haar dat na 's Residents advies euvel duiden? - de vraag: Hidajat of Tamdjid? geenszins te beschouwen als eene levensquaestie voor het Bandjermasinsche rijk, waar den eerste alle rechten en aanspraken toekwamen; maar veeleer als eene zaak van persoonlijken aard, waarin beiden aanspraken konden doen gelden. De oppositie tegen Tamdjid beschouwde zij grootendeels als uitgaande van enkele personen uit des Sultans omgeving, die hem persoonlijk ongenegen waren; gaf men aan die oppositie toe, dan zou het Martapoerasche hof maar overmoedig en, zooals de Resident het had uitgedrukt, ‘in willekeur gesterkt’ worden.

Naarmate de in 1853 opgetreden Resident meer plaatselijke bekendheid verkreeg, wijzigde zich echter zijne opvatting. Wellicht werd die wijziging bespoedigd door de inlichtingen, die hij verkreeg van het Europeesch personeel, dat bij de steenkoolontginning werkzaam was, - in het bijzonder van den heer R.J.W.P. Wijnmalen, die in 1852 concessie had aangevraagd voor de ontginning der kolenmijnen van Banjoe-irang en, destijds in het Bandjermasinsche verblijf houdende, veelvuldig met inlandsche hoofden, in 't bijzonder met Hidajat, in aanraking kwam.

Deze heer Wijnmalen - in 1859 een der eerste slachtoffers van den opstand - lichtte in November 1853 den Resident in over den geest der bevolking en schreef hem o.a., dat Hidajat zeer door het Gouvernement miskend was. Niet alleen de heer Wijnmalen, maar ook de mijningenieurs Corn. de Groot en Aquasi Boachie vonden in Hidajat iemand, die steeds bereid was, zijn invloed ten onzen voordeele aan te wenden; die zich door eene edele inborst en door hulpvaardigheid onderscheidde.

De Resident wendde inmiddels zijne beste pogingen aan, om den Sultan

te bewegen, tot de door hem gewenschte oplossing mede te werken, door Hidajat tot rijksbestierder voor te dragen. Maar de Sultan bleef onverzettelijk: met de benoeming van Hidajat tot rijksbestierder zou Tamdjid bevestigd zijn als troonopvolger, en Hidajat alleen kwam die positie toe. Werd er anders gehandeld, dan zouden het rijk en zijne inwoners ten verderve worden gevoerd.

Ondanks des Residents bezadigde houding mislukte alzoo zijn streven, om tot eene oplossing der quaestie te geraken. In Juli 1854, toen hij volkomen op de hoogte van de werkelijke oorzaak der verwikkelingen was, schreef hij aan de Indische Regeering, dat hij Hidajat meer vertrouwelijk had leeren kennen, niet twijfelde, of deze zou evenzeer als Tamdjid bereid zijn het Gouvernement trouw te dienen, en overtuigd was, dat door Hidajat's verheffing tot troonopvolger voor de toekomst een meer normale toestand zou geboren worden.

Was die verheffing voor Tamdjid eene grievende teleurstelling - hij had dat eenigermate aan zichzelven te wijten, zoowel door zijn heftig streven naar de waardigheid, die hem niet toekwam, als omdat hij zich aan het hof van Martapoera niet had kunnen staande houden.

De Resident gaf nu bepaaldelijk in overweging, het besluit van 1852 in te trekken en Hidajat als troonopvolger te erkennen.

Had de hooge Regeering te Batavia den toestand gekend, zooals de Resident dien nu kende, dan zou zij ongetwijfeld èn den Sultan èn zijne omgeving èn de gansche bevolking van het Bandjermasinsche rijk hebben tevredengesteld, door 's Residents voorstel aan te nemen. Maar zij kende den toestand niet, en het gevolg daarvan was eene beslissing, die, evenzeer als die van 1852, ‘ondoelmatig en onstaatkundig’ mocht heeten. Had zij toen, door met den Resident mede te gaan, eene verkeerde en weldra door haarzelve betreurde beslissing genomen, nu laadde zij eene groote verantwoordelijkheid op zich, door 's Residents wèl doordachte voorstellen af te wijzen. Zij bleef bij hare meening, dat zij niet zonder gewichtige redenen behoorde terug te komen op de vroegere beschikking en dat zoodanige redenen niet bestonden; zij was van oordeel, dat het nog geenszins was gebleken, dat door de heerschende verdeeldheid tusschen de leden van het vorstelijk huis van Martapoera de belangen van het Gouvernement werden bedreigd. Zij achtte dit laatste ook niet waarschijnlijk, daar, ‘zoo al de toestand aan het hof verward is, het niet minder zeker is dat het ontzag voor het Gouvernement en de onmacht der partijen, in verband met den volksaard, alle beduchtheid voor rustverstoring moet verbannen’.

Hoe bloedig zou, 4½ jaar later, dat blind vertrouwen worden gelogenstraft!

De Regeering achtte het verkieslijk, den loop der gebeurtenissen af te wachten en zich niet met de partijtwisten aan het Martapoerasche hof in te laten, en zij gaf alzoo aan den Resident te kennen (October 1854), dat geene voldoende termen waren gevonden tot inwilliging zijner voorstellen.

De Resident had, bij deze voorstellen, nog een ander denkbeeld geopperd: bij het overlijden van Sultan Adam het Bandjermasinsche rijk in rechtstreeksch beheer te nemen. Zoowel Tamdjid als Hidajat zouden er verre de voorkeur aan geven, eene billijke schadeloosstelling te ontvangen, dan gevaar te loopen, een gehaten mededinger op den troon te zien; en de bevolking zou gaarne een bestuur zien optreden, dat haar beschermde en haar ongestoord de vruchten van haar arbeid deed genieten. De regeering achtte dit denkbeeld geheel verwerpelijk, zoowel om financieele redenen als omdat de contracten met de inlandsche vorsten met trouw en nauwgezetheid moesten worden nageleefd, zoolang die vorsten niet overwegende redenen van ontevredenheid gaven en mindere orde en regelmaat in hun rijk niet tot algeheele regeeringloosheid oversloeg.

De sedert 1852 bestaande verwarring bleef dus bestaan. Tamdjid bleef troonopvolger - doch weinig meer dan in naam. Hidajat, door de groote meerderheid als troonopvolger verlangd, bleef door de Indische Regeering verstooten.

Onder deze omstandigheden trad een nieuwe pretendent op: Pangeran Praboe Anom, een der zoons van Sultan Adam, meende rechten te kunnen doen gelden op den Bandjermasinschen troon. Van Tamdjid toch kon, meende hij, nooit sprake zijn; Hidajat, de eenige, die in aanmerking had behooren te komen, wilde het Gouvernement niet; - dan stond hij, als jongere broeder van den overleden troonopvolger, het naast tot den troon.

In deze pretensie werd hij, althans tijdelijk, door den Sultan gesteund, die blijkbaar, wanneer er dan van Hidajat geene sprake mocht zijn, ieder ander liever op den troon had dan Tamdjid, die door afkomst, gedrag en karakter de meest ongeschikte opvolger was. Het gelukte zelfs in Juni 1855 aan Praboe Anom, om zich te Martapoera door den Sultan tot troonopvolger te doen uitroepen. Op de vertoogen van den Resident loochende de Sultan wel is waar spoedig die handeling en verbood hij een iegelijk, Praboe Anom als troonopvolger te erkennen; maar de Resident verklaarde, dat des Sultans ontkenning ‘geheel onaannemelijk’ was, en meende, dat 's Gouvernements tusschenkomst niet langer kon worden ontbeerd.

De Regeering had duidelijk als haar wil verklaard, dat Tamdjid de troonopvolger blijven moest. De Sultan had even duidelijk getoond, den bij het volk geliefden Hidajat niet tot rijksbestierder te willen voordragen, omdat hij hem door zoodanige benoeming tegenover Tamdjid verongelijkt en vernederd achtte. Om uit de aldus bestaande moeielijkheden te geraken, meende de Resident, dat Praboe Anom onschadelijk gemaakt moest worden, door hem te Bandjermasin te interneeren en aldus van Martapoera verwijderd te houden; en verder, dat men òf de leden van het vorstelijk huis moest overhalen, tegen behoorlijke schade-

loosstelling van alle aanspraken op het bestuur afstand te doen en zelf dat bestuur in handen te nemen, òf Tamdjid, desnoods onder den indruk van machtsvertoon, een werkdadig aandeel in het bestuur moest verschaffen.

Maar de Regeering wees deze voorstellen af (Augustus 1855). Zij noemde Praboe Anom's verwijdering naar Bandjermasin een halven maatregel, die slechts verbittering kon opwekken. Zij zag in de uitroeping van Praboe Anom, zoo die al geschied was, tot troonopvolger geene zaak van groot staatkundig belang. Kortom, de toestand bleef even verward, als hij was, en ook nadere pogingen van den Resident, om de Regeering haar stelsel van *laisser-aller* te laten varen, hadden geen beter succes.

Hidajat, die recht op den troon had; wien van zijne geboorte af die troon als rechtmatig erfdeel was voorgesteld; die door de hoofden en de bevolking algemeen bemind was, bleef achtergesteld bij Tamdjid, die bij hoofden en bevolking in minachting stond. Wel groot moest het vertrouwen van de Regeering in haar overwicht zijn, om, zonder eenig ingrijpen van hare zijde, gerust af te wachten, wat de toekomst brengen zou!

De Resident Van der Ven, die nu bijna drie jaren lang door zijne bezadigde houding de verschillende partijen nog eenigermate had weten te beheerschen, werd in het laatst van 1855 tot resident van Palembang benoemd, en met zijn vertrek traden de zaken eene andere phase in.

Daartoe droeg vooral bij de bekendwording van een vroeger opgesteld testament van Sultan Adam. Aangezien dit testament later een krachtig middel van oppositie is geweest tegen Tamdjid, dienen wij daaromtrent het een en ander mede te deelen.

Toen in 1852 de Sultan zich eindelijk door den toenmaligen resident had laten dwingen, om Tamdjid als troonopvolger voor te dragen, bracht hij weken achtereen in groote onrust door, zich steeds verwijtende, eene strafbare onrechtvaardigheid gepleegd te hebben. Daardoor, en nog aangezet door het tergend gedrag van Tamdjid, beproefde hij herhaaldelijk, die voordracht en de daarop door de Regeering genomen beslissing als vervallen te doen beschouwen. Toen de daartoe strekkende pogingen mislukten en hij telkens aan zijne voordracht gebonden verklaard werd, besloot hij eindelijk den eenigen weg te volgen, die hem overbleef, en wel om bij uiterste wilsbeschikking, in bewoordingen, die geen twijfel omtrent zijne bedoelingen konden overlaten, den Bandjermasinschen troon tot Hidajat's eigendom te verklaren.

Dat geschiedde: uitdrukkelijk werd in het testament verklaard, dat Hidajat den Sultan moest opvolgen onder den naam van Sultan Hidajat Oellah-Halil Illah; dat alle voorafgaande en alle later te nemen beschikkingen omtrent de troonopvolging van nul en geener waarde waren, en

dat ieder des doods schuldig was, die van den thans verklaarden en door den Sultan beëedigden wil poogde af te wijken.

Wanneer dit testament was opgesteld, was niet bekend; maar verschillende expeditiën daarvan werden, dadelijk na het vertrek van den Resident, uitgereikt aan de hoofden van den godsdienst te Martapoera en Negara en aan Hidajat zelven.

Zoodanig testament, afkomstig van den geliefden Sultan, die in het laatst zijns levens als 't ware als een heilige werd vereerd, moest indruk maken en een geweldig wapen zijn tegen ieder, die de plaats van Hidajat zoude willen innemen...

Maar het bestuur hield aanvankelijk - en, wij moeten er bijvoegen, niet zonder goede redenen - het testament voor onecht. Terwijl Hidajat afgezonderd leefde en bijna niet met het hof in aanraking kwam, ging Praboe Anom steeds voort, zich de eerbewijzingen, den troonopvolger toekomende, te doen geven. Hoe kon dan een testament echt zijn, dat óók het zegel van dien Praboe Anom droeg en waarbij Hidajat eene toekomst werd geopend, waarvoor hij onverschillig scheen?

Toch bleek later de echtheid maar al te duidelijk, toen het te laat was, om de gevolgen te bezweren.

Afgescheiden van de vraag, in hoever de bekendwording van des Sultans zoozeer met de wenschen van hoofden en bevolking overeenkomende wilsbeschikking dadelijk invloed op de gemoederen uitoefende, - zeker is het, dat de regeeringloosheid in het Bandjermasinsche rijk hand over hand toenam. Noch de Sultan noch het volk erkende Tamdjid in zijne positie als troonopvolger en rijksbestierder. Op de vertoogen van den wd. Resident (den secretaris R. Wijnen), dat de Sultan, door Tamdjid feitelijk buiten het bestuur te stellen, het contract van 1826 schond, antwoordde de vorst, dat hij Tamdjid als troonopvolger en rijksbestierder had ontslagen, omdat hij hem, gelijk hij reeds herhaaldelijk had te kennen gegeven, in die waardigheden niet kon dulden; dat hij nu zelf het bestuur voeren zou en zich daartoe zou laten bijstaan door een zijner schoonzoons, dien hij daarvoor het meest geschikt achtte.

De Indische Regeering begreep nu, dat zij verplicht was, tot handhaving van haar gezag krachtiger op te treden (April 1856). Zij besloot, aan Tamdjid alsnog eene akte van erkenning als troonopvolger te doen uitreiken, Pangeran Praboe Anom te Bandjermasin te interneeren en, bij brief van den Gouverneur-Generaal aan den Sultan, naleving van het contract en keuze van een rijksbestierder te eischen. Een oorlogsschip werd naar Martapoera gezonden, om dezen brief over te brengen en zooveel mogelijk machtsvertoon te ontwikkelen.

De Sultan, door de omstandigheden gedrongen en alle verwikkelingen met het Gouvernement willende vermijden, gaf toe. Hij bevestigde Tamdjid als troonopvolger en droeg Hidajat tot rijksbestierder voor, en daarmede was dan eindelijk het doel bereikt, waarnaar zoolang was gestreefd.

Hidajat, van wien het bestuur getuigde, dat hij zich bij al de ondervonden miskenning en vernedering ‘zoo waardig gedragen had’; dat de welvaart des lands hem werkelijk ter harte ging; dat hij bij velen de leidsman, de raadgever en de beschermer was geweest; dat hij een groot voorstander zich had getoond van de ontwikkeling der Europeesche nijverheid, - Hidajat zou dan eindelijk geroepen worden, zij het al niet van de plaats, die hem toekwam, tot de uitoefening van bestuur. In Augustus 1856 werd zijne verkiezing tot rijksbestierder door de Indische Regeering goedgekeurd, en in October d.a.v. trad hij, na den eed van trouw te hebben afgelegd, in die functie op.

Schijnbaar was de zaak nu in den verlangden zin geregeld. Hidajat erkende Tamdjid in diens positie en deed zijn plicht als rijksbestierder; zoolang de Sultan nog leefde, aldus in het thans volgende jaar, hadden de gebeurtenissen een kalm verloop. Maar inmiddels won het Nederlandsche oppergezag niet aan kracht. De oude Sultan was diep vernederd geworden in zijne eigen oogen en in die zijner onderdanen, toen hij gedwongen was geworden de door hem in zijn testament gevloekte handeling toe te laten. Om verdere moeielijkheden ten opzichte van Praboe Anom te vermijden, besloot de Sultan, zich met het geheele hof van Martapoera naar Bandjermasin te verplaatsen, en in de oogen des volks was zijne verwijdering van zijne geboorteplaats, van zijn vorstelijken zetel, het gevolg van de willekeur van het Nederlandsch bestuur.

Bijzondere moeielijkheden deden zich echter niet voor, totdat Sultan Adam, na eene ziekte van weinige dagen, den 1sten November 1857 den geest gaf.

Toen de Sultan zijn einde voelde naderen, wenschten zijne vrouw en de verdere omgeving hem naar Martapoera, zijne geboorteplaats en de begraafplaats zijner voorouders, over te brengen en verzocht men vergunning, hem ook door Praboe Anom, zijn eenig overgebleven zoon, te doen vergezellen. Maar de Resident - de heer Van de Graaff -, zich gebonden achtende aan de beslissing der Regeering, dat Praboe Anom te Bandjermasin moest verblijf houden, wees dat verzoek af. Praboe Anom stelde echter zijn plicht jegens zijn stervenden vader hooger dan het verbod van den Resident en maakte de reis naar Martapoera mede.

De Resident, daarover verbolgen en bovendien vreezende, dat Praboe Anom zich na het overlijden zijns vaders tot sultan zou doen uitroepen, zond, zoodra hij kennis van het vertrek ontving, den rijksbestierder Hidajat naar Martapoera, om den weerspannigen prins gevangen te nemen en naar Bandjermasin terug te voeren. Maar deze zending mislukte, daar Hidajat bij het sterfbed des Sultans geene daden van geweld in den kraton meende te mogen plegen.

Op het bericht, dat de Sultan overleden was, begaf de Resident zich, van Tamdjid vergezeld, onder geleide van een officier en 30 soldaten naar Martapoera, waar juist - ter viering van Mohammed's geboorte-

dag - een groot getal hoofden en volgelingen waren samengekomen. Wanneer Hidajat, die zich bij den dood zijns grootvaders te Martapoera bevond, terwijl Tamdjid te Bandjermasin gebleven was, er ooit naar gestreefd had, om op onwettige wijze den troon te bemachtigen, zeker had hij geene gunstiger gelegenheid kunnen vinden dan op dat oogenblik. Hij had het testament van den ouden Sultan in handen en zou onder de algemeene toejuiching der menigte daaraan uitvoering hebben kunnen geven. Maar hij deed daartoe niet de minste poging, en zonder eenige rustverstoring had, den 3^{den} November, de installatie van Tamdjid als sultan te Martapoera plaats. Tevens werd toen een nieuw contract gesloten overeenkomstig de reeds te voren door de Indische Regeering gegeven aanwijzingen. Dat contract week wel in verschillende opzichten van het vroegere af, maar daarbij werd *niet* gevorderd of verkregen, wat vroeger van zooveel belang geacht was en zooveel had bijgedragen tot het op den voorgrond schuiven van Tamdjid: de afstand van Martapoera met de in den omtrek dier plaats aanwezige steenkolenvelden aan het Gouvernement. Nu tegen de ontginning dezer terreinen geen bezwaar van de zijde van het inlandsch bestuur meer te duchten was, hechtte men niet meer aan hunne aanhechting bij het rechtstreeksch gebied van het Gouvernement.

Na deze kleine uitweiding keeren wij terug tot Praboe Anom. Zoodra de Resident te Martapoera was aangekomen, ontbood hij den Pangeran bij zich, doch deze voldeed niet aan de oproeping; en weinige oogenblikken nadat Tamdjid de sultanswaardigheid had aanvaard, verzocht deze den Resident, het van Bandjermasin medegebracht detachement met de arrestatie van Praboe Anom te belasten. Ofschoon van geene plannen tot feitelijk verzet gebleken was, gaf de Resident aan dit verzoek gevolg, en de uit vele oorden des lands te Martapoera samengestroomde bevolking was getuige van het ongehoord schouwspel, dat, twee dagen na het overlijden van den Sultan, de Gouvernementstroepen den kraton binnenrukten, om met geweld des Sultans zoon gevangen te nemen, hoewel deze zich aan geen ander vergrijp had schuldig gemaakt, dan dat hij zijn zieltogenden vader niet had willen verlaten.

De soldaten omsingelden Praboe Anom's woning; hij werd tevergeefs gesommeerd, zich over te geven; er werd toen geschoten door de deuren en vensters - maar inmiddels wist de Pangeran te ontsnappen. Onverrichter zake moest het detachement aftrekken, en het gepleegde geweld had wel veel opschudding verwekt, veel wrevel doen ontstaan, maar tot niets geleid.

De eerste regeeringsdaad van den nieuwen Sultan was dus waarlijk niet geschikt, om hem de harten zijner onderdanen te doen winnen. Maar nu de arrestatie mislukt was, zonder dat daarop feitelijk verzet van een deel der bevolking was gevolgd, kwam de Resident tot de overtuiging, dat Praboe Anom's invloed of aanhang niets beduidde; hij keerde

dus, ook om de onrust der bevolking niet te vermeerderen, den volgenden nacht met de troepen naar Bandjermasin terug en droeg Hidajat op, den weerspannigen Pangeran binnen acht dagen aldaar uit te leveren.

De houding van Hidajat scheen aanvankelijk niet van dubbelzinnigheid vrij te pleiten. Hij had bij het overlijden des Sultans aan Praboe Anom zijne voorspraak toegezegd tot verschooning der verwijdering van Bandjermasin, welke verwijdering hij beschouwde als de vervulling van een heiligen kinderplicht. Het beschieten van 's Pangerans binnen den kraton staand huis had Hidajat's verontwaardiging opgewekt en het liefst wilde hij zich geheel onttrekken aan den verderen loop eener zaak, die zonder zijne voorkennis was begonnen en waarin hij als rijksbestierder pas betrokken werd, toen zij bedorven was. In ieder geval meende hij geen geweld te mogen gebruiken; dat was wegens den aan Sultan Adam's nagedachtenis verschuldigden eerbied ongeoorloofd en ook tegenover de bevolking niet raadzaam. Hij keerde dus onverrichter zake naar Bandjermasin terug, waar inmiddels de Resident ten gevolge van zijne benoeming tot resident van Kadoe was vertrokken en het Europeesch bestuur, in afwachting van de komst van zijn opvolger, door den secretaris N. Hofstede waargenomen werd.

Deze ambtenaar weigerde den rijksbestierder te ontvangen en gaf last, dat hij te Bandjermasin moest blijven, totdat de nieuwe Resident - Graaf Van Bentheim Tecklenburg Rheda - zou zijn aangekomen, wien hij dan rekenschap zou moeten geven van zijn gedrag. Hidajat verzocht daarop, nog naar Martapoera te mogen terugkeeren, onder belofte Praboe Anom binnen drie dagen te zullen uitleveren. In het belang der zaak, in overeenstemming met den Sultan en om hem in de gelegenheid te stellen, den ongunstigen indruk uit te wisschen, dien zijn gedrag had doen ontstaan, werd dit verzoek ingewilligd.

Herhaaldelijk was verklaard, dat Praboe Anom, te Bandjermasin terugkeerende, weder dezelfde vrijheid zou genieten als vroeger. Op uitdrukkelijk verzoek van den Sultan, die waarschijnlijk den tegenstand van de vorstelijke familie vreesde, had de afgetreden Resident afgezien van zijn plan, om Praboe Anom bij aankomst ter hoofdplaats ‘in het fort te plaatsen en naar Java op te zenden’.

Hidajat had alzoo het volste recht, Praboe Anom over te halen met hem mede te gaan op de voorwaarde, dat hem geenerlei leed zou wedervaren; Praboe Anom ging in vertrouwen op die toezegging gewillig mede, en binnen den gestelden termijn kwamen zij gezamelijk ter hoofdplaats aan.

Maar zoodra Sultan Tamdjid van die aankomst kennis droeg, schreef hij den wd. Resident, dat hij zijn vroeger gedaan verzoek introk, aangezien Praboe Anom nu getoond had, de bevelen van het Gouvernement en den wil des Sultans te trotseeren. De wd. Resident, overtuigd, dat Praboe Anom zich de hem toegedachte gunstige behandeling

onwaardig had gemaakt en dat de tijd nu was gekomen, om te toonen, dat de hem tot dusver betoonde lankmoedigheid geene zwakheid was, besloot daarop tot zijne arrestatie en ging daarbij, naar het schijnt, te werk op eene wijze, die allerminst kon dienen, om Hidajat aan ons bestuur te verbinden.

Hidajat en Praboe Anom werden op het residentiebureau ontboden; vandaar werden zij verzocht naar het fort te gaan, om hunne opwachting te maken bij den nieuwen Resident, die een paar dagen te voren aangekomen was en den volgenden dag het bestuur zou aanvaarden. Maar toen zij in het fort waren aangekomen, was het niet de Resident, maar de militaire commandant, die Praboe Anom opwachtte... en in arrest stelde.

Deze déloyale handelwijze maakte een allerongunstigsten indruk, vooral op Hidajat, wiens vertrouwen in het Europeesche bestuur opnieuw een geduchten schok ontving; die door de gevangenneming van Praboe Anom inderdaad gecompromitteerd was en, toen deze hem verweet, dat hij hem misleid en bedrogen had, ontslag vroeg uit zijne betrekking als rijksbestierder. Dat ontslag werd hem niet verleend, maar de lust, om die betrekking zoo goed mogelijk te bekleeden, was voor een goed deel verdwenen, en die lust verminderde nog meer door de handelingen van den Sultan gedurende 1858.

Praboe Anom, omtrent de redenen van zijn verzet gehoord, gaf eerst alle schuld aan de verkeerde raadgevingen van Amin-Oellah. Later, toen bij Hidajat aanzag als den persoon, die hem in het ongeluk had gelokt, verhaalde hij, dat deze sultan had willen worden en hem de afgifte van eenige onder zijne berusting zijnde rijkssieraden had willen beletten. De Resident, pas opgetreden en alzoo geenszins op de hoogte van toestanden en personen, hechtte aanvankelijk aan deze verklaringen wel geloof; hij wantrouwde Hidajat zeer, maar door latere toelichtingen van Praboe Anom en vooral door nadere persoonlijke kennismaking met den Rijksbestierder verdween dat wantrouwen langzamerhand geheel.

Overeenkomstig 's Residents voorstel werd Praboe Anom naar Java verbannen. Hidajat bleef rijksbestierder op verlangen van Tamdjid, die hem blijkbaar niet op zij durfde stellen. En omdat hij rijksbestierder bleef, achtte de Resident het ongeraden, hem te hooren op de tegen hem aangevoerde grieven: hij mocht eens, door vrees gedreven, de wijk nemen naar de binnenlanden, in wel geval de Sultan niet bij machte zou zijn hem uit te leveren!

Aldus staat het vast, dat Hidajat niet gehoord is op de onwaarschijnlijke beschuldigingen, door Praboe Anom tegen hem ingebracht; dat van die beschuldigingen *nooit* het allerminste is bewezen geworden.

De Indische Regeering, die de houding van Hidajat minder streng beoordeelde, dan de Resident gedaan had, wenschte hem zoolang mogelijk te behouden en hoopte, dat het den Resident zou gelukken, Tamdjid en Hidajat met elkander in goede verstandhouding te doen leven.

De Resident poogde de verlangde toenadering tusschen de beide broeders te bewerken. Naar zijne meening gelukte hem dat nu en dan; in werkelijkheid was er soms schijnbaar verzoening, maar bleef de vijandschap levendig. Tamdjid was de man niet, om iemand als Hidajat tot zekere hoogte aan zich te verbinden; hoezeer hij de gevoelens van zijn volk kende, hoezeer hij overtuigd was, dat de verwijdering van Hidajat ook zijn val zou ten gevolge hebben, was hij door karakter en levenswijze geheel onbekwaam, om met een 'nobelen prins', zooals Hidajat was, vrede te houden.

Tamdjid, die zijne regeering had ingewijd met den kraton te Martapoera te doen schenden, met bedrog jegens Praboe Anom en Hidajat, deed evenmin als vroeger iets, om de genegenheid zijner verwanten, die der rijksgrooten en die der bevolking te winnen; integendeel, hij maakte zich nog meer gehaat. Te Martapoera achtte hij zich niet veilig, en hij bleef alzoo te Bandjermasin verblijf houden, in strijd met de adat. Misbruik van sterken drank was bij hem niet zeldzaam. Zijne zusters en zijne schoondochter leidden, met zijn medeweten en zonder dat hij daarover zijne afkeuring te kennen gaf, een hoogst zedeloos leven. Hij maakte zich door een en ander vooral gehaat bij de machtige priesterpartij.

De pangerans en rijksgrooten stootte hij van zich door zijne schraapzucht; waar hij de mogelijkheid zag, liet hij geene der door zijn voorganger verleende apanages ongeschonden, om zichzelven met een deel der inkomsten te verrijken.

De mindere hoofden en de bevolking werden, wanneer hij met hen in aanraking kwam, grof en ruw behandeld.

Aldus was er weldra geen stand, die niet tegen Tamdjid gestemd was. Steunende op de macht van het Gouvernement en op het artikel van het contract, waarbij hem hulp tegen alle buitenlandsche en binnenlandsche vijanden was verzekerd, - van welk artikel hij steeds gewag maakte - bekommerde hij zich om niets en dreigde hij steeds met de wapenen der 'Compagnie'. Alzoo ontstond een onmogelijk langen tijd houdbare toestand, waarbij het grootste gedeelte der bevolking naar verandering haakte.

Geruimen tijd nog bleef het vuur ongemerkt voortsmeulen; maar toen eenmaal de vlammen uitsloegen, bedreigden zij niet alleen den Sultan, maar ook het Gouvernement, dat, in de oogen der bevolking, zijn medeplichtige was.

Wij zeiden boven, dat het den Resident (in den loop van 1858) nu en dan gelukte, eene toenadering tusschen de beide halve broeders Tamdjid en Hidajat te bewerken. Dat was in het bijzonder het geval in October 1858, toen de beide zoons van den eerste met twee dochters van Hidajat in het huwelijk traden en terzelfder tijd, bij bevelschrift des Sultans, eindelijk aan Hidajat de bevoegdheden werden toegekend, waarop zijn ambt als rijksbestierder hem aanspraak gaf.

Maar de aldus verkregen goede verstandhouding duurde slechts korten tijd; weldra bedierf de Sultan haar weder door zijne handelingen.

Daar waren nl., in Juli 1858, oneenigheden ontstaan in het district Benoewa lima. Op aandrang van den Resident stemde de Sultan toe, dat de Rijksbestierder, ‘als de eenige invloedrijke persoon’, daarheen gezonden zoude worden, om de oneenigheden te doen ophouden. Hidajat was dadelijk bereid, de opdracht te aanvaarden; hij vertrok naar Benoewa lima, onderzocht de zaak en kwam tot de overtuiging, dat alle verwikkelingen te wijten waren aan het districtshoofd, die bij het volk gehaat was wegens de willekeur en knevelarij, waaraan hij zich in naam des Sultans schuldig maakte. Hidajat bracht dat districtshoofd mede naar Bandjermasin, waar de zaken nader door den Resident en den Sultan werden onderzocht; en toen dat onderzoek had plaats gehad, verklaarde de Sultan, dat hij de verwijdering van bedoeld districtshoofd noodig achtte. Op denzelfden dag, waarop bovenbedoelde huwelijken werden gesloten en Hidajat feitelijk als rijksbestierder erkend werd, werd openlijk bekendgemaakt, dat een jongere broeder des Sultans met het bestuur over Benoewa lima belast was. Met die beslissing, welke algemeen zeer gunstig ontvangen werd, scheen een groote stap voorwaarts te zijn gedaan.

Maar die beslissing werd niet ten uitvoer gelegd. Het ontslagen districtshoofd, door Tamdjid met onderscheiding behandeld, werd, zonder voorkennis van Hidajat, in een ander district met het bestuur belast. Hidajat ontving de opdracht, om hem daar te installeeren, en voldeed daaraan, omdat hij zich niet tegen de bevelen van den Sultan wilde verzetten, doch hij waarschuwde dezen voor de gevolgen, waarvoor hij zich niet verantwoordelijk stelde.

Toen ten aanzien van Benoewa lima alle regeling achterwege bleef, begreep Hidajat, dat de Sultan hem had misleid. Hij had weinig lust, op die wijze rijksbestierder te zijn, en vroeg opnieuw zijn ontslag. En toen, op aandringen van den Resident, hem de opdracht werd gegeven, om weder naar Benoewa lima te gaan en daar, namens den Sultan, de vereischte regelingen tot stand te brengen, stelde hij onder allerlei voorwendselen zijne reis uit.

Korten tijd daarna, in Maart 1859, braken er onlusten uit in de landstreek ten oosten van Martapoera. Nooit meer dan nu toonde Tamdjid, hoe ongeschikt hij was voor het hem toevertrouwde gezag; hij maakte zich in de oogen des volks meer dan bespottelijk door zijne houding, die gedeeltelijk aan overdreven vreesachtigheid, gedeeltelijk aan zijn verregaand misbruik van sterken drank toe te schrijven was. De Resident zag geene andere uitkomst, dan dat Hidajat naar genoemde landstreek vertrok om de gemoederen tot bedaren te brengen, maar de Rijksbestierder, willende voorkomen, dat de Sultan hem weder door tegenbevelen zou compromitteeren, eischte vooraf de duidelijke verklaring van

den Sultan, met de handteekening van den Resident, dat hij onbelemmerd de macht zou kunnen uitoefenen, die hem als rijksbestierder toekwam.

Toen aan deze voorwaarde was voldaan, vertrok Hidajat; maar op zijne reis viel hem een bevelschrift van den Sultan, behoorlijk gezegeld en geteekend, in handen, waarin den oproerlingen werd aangezegd ‘het kwade te bewerken, opdat men zal denken, dat het geschiedt door toedoen van den Rijksbestierder’.

Hiermede was de breuk volkomen: Hidajat had het bewijs in handen van de kwade trouw des Sultans, die van de onlusten partij wilde trekken, om hem ten val te brengen. Hij trok zich terug en legde feitelijk het rijksbestier neder.

En zijne verhouding tegenover den Sultan verbeterde allerminst, toen deze hem eenige dagen later (17 April) liet weten, dat de Resident eenige bataljons en stoomschepen had ontboden, om hem en zijn aanhang te tuchtigen. En toen den 29sten April 1859, naar aanleiding van 's Residents aanzoek om versterking van maritieme en militaire macht, de Kolonel Andresen (met een stoomschip en eene compagnie infanterie) ter hoofdplaats Bandjermasin aankwam, om het civiel en militair bestuur op zich te nemen in het gewest, waar de verwarring inmiddels steeds grooter geworden was, toen herhaalde de Sultan zijne bedreiging tegen Hidajat. Had deze aanvankelijk zich weinig bekommerd om Tamdjid's grootspraak - nu er werkelijk troepen verschenen, moest hij wel tot de gevolgtrekking komen, dat de Nederlandsche autoriteiten met Tamdjid tegen hem samenspanden en dat de Resident hem om den tuin had geleid. Na al de teleurstellingen, die hij sedert 1852 reeds ondervonden had, moest de komst der troepen, met de daaraan door den Sultan gegeven bedoeling, wel de doodsteek voor alle vertrouwen zijn. En ofschoon hij zich ook nu nog niet op vijandelijken voet stelde tegen het bestuur, waren alle pogingen vergeefsch, om hem naar Bandjermasin te doen terugkeeren; hij vreesde een valstrik, gelijk aan dien, welke vroeger aan zijn oom Praboe Anom gespannen was.

Inmiddels was de opstand feitelijk uitgebroken met den aanval op het Gouvernements-mijn-etablissement te Pengaron (28 April), spoedig gevolgd door verschillende moorden op weerlooze Europeanen nabij die plaats (29 en 30 April), door het overvallen van het particuliere mijn-etablissement van den heer Wijnmalen te Kalangan (1 Mei) en door den moord van den posthouder van Tabanio met vrouw en kind (3 Mei).

Hidajat had aan deze vijandelijkheden geen deel; hij was de eerste, die den Resident kennis gaf van den aanval op Pengaron en van de verdere plannen der opstandelingen; de Europeanen, die aan de slachting van Kalangan door de vlucht ontkwamen (twee vrouwen en twaalf kinderen), werden door hem opgespoord, beschermd en naar Bandjermasin gezonden. En toen Andresen, op de ontvangst der eerste tijdingen, eene

compagnie soldaten naar Martapoera zond, om die plaats te bezetten, welke echter door averij aan het stoomschip niet konde worden bereikt, was het weder Hidajat, die den commandant dier compagnie waarschijnlijk het leven redde. Deze officier wilde zich in eene prauw naar Martapoera begeven; maar de Sultan had het gerucht doen verspreiden, dat het de bedoeling was, Hidajat gevangen te nemen en Martapoera plat te schieten. Het volk was daardoor zoo opgewonden geworden, dat Hidajat vreesde het niet in bedwang te kunnen houden, en hij zond derhalve een boodschapper met den raad, dat de kapitein zich niet aan zoo groot gevaar zoude blootstellen.

En ook in de volgende weken bleef Hidajat aan onze zijde: het was vooral door zijne tegenwerking, dat de kracht werd verlamd van de opstandelingen, die Pengaron en ook de hoofdplaats Bandjermasin bleven bedreigen.

Intusschen was hij geenszins gerust. Sedert jaren gewoon, dat Tamdjid werd voorgetrokken en dat men hem slechte bedoelingen toeschreef, had hij alle aanleiding, om te vreezen, dat Tamdjid's intriges hem in het ongeluk zouden storten. En ook voor hem was het duidelijk, dat de opstandelingen deden, wat zij konden, om hem bij het bestuur in verdenking te brengen en hem daardoor te dwingen gemeene zaak met hen te maken.

Maar niettemin sloot hij zich aan bij Andresen, die hem geheel vertrouwde: van al de pogingen, om brieven aan de verdedigers van Pengaron te doen toekomen, gelukt er slechts één - door tusschenkomst van Hidajat.

En toen in Juni, na de aankomst van meer troepen, Martapoera bezet werd, maakte Hidajat zijne opwachting bij Andresen. Hij helderde de door hem aangenomen houding volkomen op, en bij de besprekingen, de volgende dagen met een groot aantal invloedrijke personen gehouden, erlangde Andresen niet alleen de overtuiging, dat Hidajat geheel onschuldig was aan den opstand, maar ook de bewijzen, dat, vooral door den boven reeds genoemden Amin-Oellah, misbruik van Hidajat's naam was gemaakt, om het volk tegen de Hollanders op te zetten.

Andresen nam zich voor, die bewijzen aan Hidajat te laten zien en hem dan op te dragen, Amin-Oellah te doen arresteeren en uit te leveren. Hij kon zich daarmede zuiveren van alle verdenking, die nog op hem rusten mocht.

Maar door overdreven ijver van een der vertrouwelingen van Andresen, die hem ontbieden moest, werd weder Hidajat's wantrouwen opgewekt. En toen hem tegelijkertijd van Bandjermasin de waarschuwing gewerd voorzichtig te zijn, daar men hem op een feest zou noodigen en dan onverhoeds gevangennemen, - toen werd dat wantrouwen zoozeer aangewakkerd, dat hij, zich in hooge mate gecompromitteerd achtende, in den nacht de vlucht nam.

Andresen achtte het daarmede aan den dag gelegd gemis aan ver-

trouwen ‘door vroegere gebeurtenissen gerechtvaardigd’. Hij deed, wat hij kon, om Hidajat te overtuigen van zijne goede bedoelingen, en vertrok daarop voorloopig naar Bandjermasin, waar hij, overeenkomstig den nagenoeg algemeenen wensch van hoofden en bevolking, den Sultan wist te bewegen, vrijwillig afstand te doen van den troon (24 Juni).

De weg tot dien troon stond nu voor Hidajat open, zoodra hij maar kon besluiten, zich bij het Europeesch bestuur aan te sluiten. Het was Andresen's verlangen, dat Hidajat den troon beklimmen zou; daarmede toch zou een geleden onrecht hersteld, het door dat onrecht verloren vertrouwen op 's Gouvernements rechtvaardigheid herwonnen en de algemeene wensch van hoofden en bevolking bevredigd worden.

Maar die wensch werd niet vervuld. Telkens werden er door onze tegenstanders geruchten uitgestrooid, als zou de gevangenneming van Hidajat ons doel zijn; herhaaldelijk was deze op weg naar Martapoera, als er weder aanleiding was tot wantrouwen en hij op zijne schreden terugkeerde. In September 1859 schreef Andresen, dat Hidajat nu voor de vijfde maal een begin van uitvoering had gegeven aan zijn voornemen, om naar Martapoera te komen, doch dat de hoofden van den opstand in alles zijn naam mengden; zoodat hij, ‘met het voorbeeld van Praboe Anom voor oogen, bij zijn wantrouwend en weifelend karakter, bevreesd, dat men hem voor wezenlijk schuldig houdt,’ zich ten slotte ver in de binnenlanden bleef ophouden. Andresen, in het bezit van afdoende bewijzen, dat Hidajat geen verrader was, hoopte nog steeds, met geduld en omzichtigheid, de verschillende intriges meester te worden die Hidajat van ons verwijderd hielden. Hij mocht daarin niet slagen; de omstandigheden waren hem te machtig. En toen, in November 1859, Andresen nog eene uiterste poging aanwendde, om Hidajat's vertrouwen te winnen, werd hij plotseling vervangen. De Indische Regeering, onvoldoende voorgelicht, onvoldoende op de hoogte van den werkelijken toestand, kreeg den indruk, dat deze hoe langer hoe hachelijker werd. Zij maakte er Andresen bovenal eene grief van, dat hij zoo weinig rapporten zond, niet begrijpende, dat hij al zijn tijd meer dan noodig had, om in den doolhof der verwikkelingen den weg te vinden, door bespreking met invloedrijke hoofden dien weg te kunnen volgen en vervolgens naar een vast plan te handelen. Andresen, bekleed met de waardigheid van Gouvernementscommissaris, meende, dat hij moest optreden, gelijk de Gouverneur-Generaal zelf zou doen, wanneer deze ter plaatse was, en dat later de tijd zou komen, om omstandig verantwoording af te leggen van zijne daden.

De Regeering dan werd ongerust en ongeduldig en verving hem door den Resident Nieuwenhuijzen als Gouvernementscommissaris, door Majoor Verspijck als commandant der troepen. Den 4^{den} Nov. 1859 werd de tijding daarvan te Bandjermasin bekend, en onmiddellijk was de indruk ongunstig voor de door Andresen gevolgde politiek. Immers, sedert jaren was men gewoon geweest, de bestuurshoofden eene staatkunde te zien volgen, die, in den grond, vijandig tegen Hidajat was.

Andresen had eene tegenovergestelde richting ingeslagen; aanvankelijk door overmacht daartoe gedwongen, maar weldra door overtuiging geleid. Hij had zich daardoor de goede gezindheid van vele der invloedrijkste personen weten te verwerven. Maar nu werd zijn onverwacht ontslag beschouwd als het bewijs, dat de Indische Regeering die richting had afgekeurd, en het vertrouwen ging verloren, juist op het oogenblik, dat men het het meest noodig had....

Geen wonder dus, dat Hidajat, die *misschien* nog gekomen zou zijn bij Andresen, niet kwam bij diens opvolger en dat deze weldra zich verplicht zag een anderen weg in te slaan. De verhouding tusschen Hidajat, den voortvluchtigen rijksbestierder, en het bestuur kon niet bij voortduring blijven, gelijk zij was, en eindelijk (Februari 1860) zag de heer Nieuwenhuijzen zich verplicht, hem openlijk van zijne waardigheid als rijksbestierder vervallen te verklaren.

De daartoe strekkende publicatie werd door Hidajat beantwoord met een brief, waarin hij getuigenis aflegde van zijne goede bedoelingen en tevens verklaarde, dat hij bevreesd was, omdat.... ‘de kwaadwilligen hem misschien ongelukkig wilden maken’.

De Regeeringscommissaris hield hem daarop categorisch voor, wat zijn lot zou zijn, wanneer hij tot ons kwam. Nu de geschiedenis, sedert Juni 1859, duidelijk had doen zien dat schoone beloften en het openen van gunstige vooruitzichten steeds waren afgestuit op Hidajat's onoverkomelijke achterdocht ten aanzien onzer goede bedoelingen, kon daarvan geene sprake meer zijn. Verklaard werd nu, dat er na den loop, dien de zaken genomen hadden, niet meer kon worden gedacht aan zijne verheffing tot sultan; dat hij, bij onderwerping, zoude worden opgezonden naar Java, om daar met zijne bloedverwanten zijne verdere dagen te slijten, en dat, zoo hij zich niet binnen twaalf dagen aanmeldde, hij zoude worden verklaard in feitelijk verzet tegen het Gouvernement te zijn.

Hidajat antwoordde hierop met een van zijn standpunt zeker zeer waardig schrijven, waarin hij zich beriep op het contract tusschen het Gouvernement en het rijk van Bandjermasin en op het testament van Sultan Adam en verklaarde, dat, nu bedoeld contract van onze zijde verbroken werd, alles tusschen beide partijen was afgedaan. ‘Toch’, schreef hij, ‘zal ik mij niet verzetten...’

In hoever hij daarna aan het verzet heeft deelgenomen, blijkt niet. Zeker is slechts dit: hij gedoogde, dat van zijn naam gebruik werd gemaakt tot het levendig houden van den strijd. En toen, bij de proclamatie van 11 Juni 1860, het ‘rijk van Bandjermasin’ werd verklaard te zijn vervallen en gehecht aan het reeds bestaand rechtstreeksch gebied van het Gouvernement - toen putten alle tegenstanders van ons bestuur weder kracht uit het feit, dat de beminde vorstentelg voor-

goed door ons verstooten was. Op verschillende plaatsen werden weder vijandelijkheden gepleegd, die, om bedwongen te worden, veel inspanning van onze troepen eischten; maar er was niet de minste eenheid van handelen tusschen de hoofden der opstandelingen in de verschillende deelen van het rijk - wel, naar het ons voorkomt, een bewijs, dat Hidajat zich niet feitelijk aan het hoofd van den opstand had gesteld; er werd meer gestreden *in zijn naam*, dan *op zijn last.*

Hoe het zij - anderhalf jaar lang zwierf hij met de zijnen rond, steeds beducht voor de nadering der troepen, en, naarmate deze meer succes hadden, steeds onder moeielijker omstandigheden. Eindelijk, in Januari 1862, onderwierp hij zich; nog werd hij toen weder door de aanvoerders van den opstand weggevoerd, maar in het laatst van Februari kwam hij terug, en weinige dagen later werd hij met de zijnen naar Java overgebracht.

Pangeran Hidajat-Oellah was zwak van karakter. Door verschillende handelingen van onze bestuurders was hij van ons vervreemd geworden. Na al hetgeen seder Maart 1852 was voorgevallen, stelde hij geen vertrouwen meer in onze bedoelingen, en aldus was het mogelijk, dat hij de speelbal werd van onze eigenlijke vijanden, met wie hij ten slotte min of meer gemeene zaak maken moest. Dat hij, aan verkeerde raadgevingen van sluwe intriganten gehoor gevende, zich niet openlijk bij Andresen aansloot, is eene fout geweest, waarvoor hij geboet heeft met het verlies van den troon, die hem rechtens toekwam en hem in 1859 ook toegedacht was.

Maar wie, die rekening houdt met den strijd, jarenlang door hem met waardigheid tegen verkorting zijner rechten, tegen miskenning en intrige gevoerd, zal hem nog de houding kunnen verwijten, welke hij ten slotte aannam?

En wie, die in het oog houdt, dat, volgens de bekentenis der Indische Regeering zelve, Hidajat door haar behandeld was ‘ondoelmatig en onstaatkundig’; wie, die niet vergeet, hoeveel redenen er hem gegeven waren, om ons te wantrouwen, - wie zal dan in hem nog een ‘verrader’ zien?

Neen, Hidajat is veeleer te beklagen dan te veroordeelen. Had hij meer geestkracht bezeten, dan zou hij voor ons - ten gevolge van onze handelingen! - een gevaarlijk vijand hebben kunnen zijn; nu is hij het slachtoffer geweest van anderen, die veel meer te veroordeelen zijn, en waarlijk is hij door de Indische Regeering niet te grootmoedig behandeld, toen zij, hem uit zijn rijk verbannende, hem een onbekommerd bestaan heeft verzekerd.

INDOPHILOS.

Een zwanezang.

Homunculus. Modernes Epos in zehn Gesängen von Robert Hamerling.

Het boek, welks titel hierboven staat, is door een gedeelte der Oostenrijksche en Duitsche critici heftig aangevallen, door het slijk gesleurd, met schimpscheuten overdekt, als onleesbaar uitgekreten, als verderfelijk veroordeeld; is door een ander gedeelte van de bent beoordeelaren tot aan de wolken verheven. Niet zoo sterk als het epos *Homunculus*, maar toch zonder uitzondering hebben al Hamerling's poëtische en prozawerken steeds veel van de critiek te verduren gehad. Weinig schrijvers der 19de eeuw hebben zoozeer als Hamerling de aandacht van het publiek tot zich weten te trekken; weinigen der niet romanschrijvers is het gelukt, hunne werken zoo algemeen gelezen, zoo veelzijdig beoordeeld, doch ook weinigen hebben de smart moeten verduren zich zoo miskend, zoo slecht begrepen te zien, bij talloos velen eene ongemotiveerde antipathie te hebben verwekt. Men behoeft slechts hier en daar een blik te slaan in zijne *Stationen*(*), om te ontwaren, hoe diep Hamerling's gevoelig hart door de afbrekende critiek is gegriefd geworden; om medelijden te gevoelen met den man, die veeltijds onbillijk beoordeeld is geworden, beoordeeld met een hartstocht, wiens oorsprong voor den oningewijde niet is uit te vinden, doch welken hij, die eenigszins bekend is met die heftige aanvallers, zoekt in wraak en andere onedele beweegredenen. Hamerling zegt in zijne *Stationen*, dat elk zijner werken met een bedenkelijk hoofdschudden veler recensenten ontvangen werd, terwijl later het laatste werk steeds door hen geacht werd lager te staan dan de vorige, welke laatste op onverklaarbare wijze in de opinie derzelfde beoordeelaren plotseling hoog gerezen waren. De reden, waarom juist Hamerling zoo onmeedoogend geplukhaard werd, is niet ver te zoeken: alhoewel niet zoo geprononceerd, als Multatuli zijn: ‘Publiek, ik veracht u!’ zijn zich dit gevleugeld woord weinig aantrekkenden landgenooten toedonderde, heeft toch ook Hamerling een: ‘Critici, ik veracht u!’ herhaaldelijk den beoordeelaren in het gelaat geworpen, nu eens ernstig, dan weer schertsend, later sarcastisch, in allerlei toonsoorten, hoog, laag, schel, gedempt. Het

(*) Robert Hamerling, *Stationen meiner Lebenspilgerschaft*, Hamburg, Verlagsanstalt und Druckerei Actien-Gesellschaft (vormals J.F. Richter), 1889.

is den recensenten niet ten kwade te duiden, dat ze door eene dergelijke handelwijze niet gesticht waren; dat ze des dichters werken gingen bezien door een zwarten bril, die bij de beoordeeling van anderer werken vervangen werd door een van lichter tint. De critici zijn *après tout* toch ook menschen; ook zij zijn natuurlijk onderhevig aan den invloed, dien zij van de persoonlijkheid des schrijvers van een te beoordeelen werk, hetzij ten kwade, hetzij ten goede, ontvangen, ook al spannen zij alle krachten in, om strikt onpartijdig te blijven. Wij achten het onmogelijk, dat een criticus, die bejegend wordt met een: 'Gij weet er niets van; vermeet u niet Hamerling, den grooten poëet, wiens voeten gij niet waard zijt te kussen, het geringste in den weg te leggen!' een werk van een zoodanigen hooghartige op dezelfde wijze kan beoordeelen als dat van iemand, die den honingzoeten mond vol heeft van waardeering der hooge talenten van hem, die recenseert. Geloof echter niet, waarde lezer van deze regelen, dat wij u zullen vermoeien met eene opsomming en bespreking van de talrijke ons bekende ongunstige critieken van *Homunculus*, die gezamenlijk nog maar een zeer klein deel vormen van het magazijn vol grofheden en onbillijkheden, dat de talrijke pennen der competente en niet competente beoordeelaren met *Homunculus*-critieken gevuld hebben. Evenmin zijn wij van zins het vele goede en waardeerende, hetwelk Hamerling's laatste epos uit het hoofd en het hart van een aantal goedgezinden in verschillende dagbladen en tijdschriften heeft doen uitstorten, den lezer voor te houden en daardoor misschien het met ons meegaan van enkelen reeds vooruit te winnen ten koste der afkeuring van velen. Wij gelooven, dat de lezer ons daarvoor dankbaar zal zijn en dat, door alleen te melden, wat *ons* in het werk te bewonderen en af te keuren toeschijnt, aan het slot van dit opstel Hamerling's *Homunculus*, zooals dit werk door ons opgevat wordt, hem beter en zuiverder voor oogen zal staan, dan wanneer wij de hulp van anderen en dus ook andersdenkenden inroepen. Misschien dat de lezers, wien *Homunculus* nog niet bekend is, zich door onze aanbeveling aangespoord zullen voelen, van het gedicht kennis te nemen en hunne opinie naast de onze te zetten. Dat die opinie, ten minste in hoofdzaak, met de zijne strooke, is de welgemeende wensch des schrijvers van dit opstel.

Alhoewel wij niet het voorrecht genoten hebben Robert Hamerling persoonlijk te kennen, zijn er weinig schrijvers, wier persoon ons zoo duidelijk voor oogen staat en ons met zoo onweerstaanbare kracht aangetrokken heeft en nog steeds aantrekt, als die van den grooten Oostenrijker. Wij waardeeren in den poëet, naast den schoonen, edelen vorm, waarin hij zijne talrijke werken wist te gieten, voornamelijk zijn onverstoorbaar idealisme, zijn vertrouwen in de eindelijke zege van het goede in den mensch, zijn streven, om zijn lezers steeds in allerlei gestalten toe te roepen: 'Heft het hoofd op; gij zijt tot groote zaken, tot het grootste in staat; laat u niet afschrikken door het pessimisme, dat ge rondom

u ontwaart en dat slechts een voorbijgaand teeken van deze eeuw is; het edele, het menschelijke deel in den mensch zal blijven leven tegen de ergste verdrukking in.' Die toon klinkt door al des dichters werken heen.

Hamerling heeft ontegenzeglijk nevens de antipathieën, waar boven op gewezen werd, ook veel, zeer veel sympathieën weten op te wekken, ook bij personen, die hem nimmer gezien of gesproken hebben; - wij staan gelukkig geenszins alleen. Hij heeft o.a. een vriend gehad, dien hij liefhad als een broeder en die hem wederkeerig de warmste vriendschap toedroeg, alhoewel de boezemvrienden elkander nimmer gezien hebben. Treffend is de correspondentie, die Hamerling met dien vriend, Albert Möser genaamd, gevoerd heeft(*); men leert den dichter Hamerling daaruit als mensch van eene edele zijde kennen en wij meenen, dat hij, die eene eenigszins grondige studie van Hamerling's werken maken wil en daartoe den dichter meer intiem wenscht te leeren kennen, niet verzuimen moet, nevens de genoemde *Stationen meiner Lebenspilgerschaft* die keurig gestileerde brieven te lezen. De attractie, die Hamerling's karakter op zoovelen uitoefende, heeft op den thans gevierden dichter Albert Möser onweerstaanbaar gewerkt; de dood van zijn vriend Hamerling sloeg hem diep terneer, zooals hij schrijft op de laatste bladzijde van boven aangehaald bundeltje brieven. 'Ich verfolgte', schrijft hij, verhalend, dat alle dagbladen berichten inhielden over het sterfbed van den vroeg grijzen Oostenrijkschen dichter, 'ich verfolgte die weiteren Nachrichten mit fieberhafter Spannung. Und als schliesslich die Todesnachricht eintraf, da hab' ich geweint wie ein Kind, und ich schäme mich dieser Thränen nicht.'

Wanneer Hamerling alleen door zijne geschriften en brieven eene zoo diepgevoelde sympathie heeft weten op te wekken, als waarover Möser spreekt, is het geen wonder, dat meerderen, ook buiten Oostenrijk en Duitschland, zich door die rijke, warme dichterziel aangetrokken gevoelden, zelfs wanneer brieven den geest zijner werken niet kwamen versterken; m.a.w.: de persoon Hamerling spreekt, veel duidelijker dan de meeste andere schrijvers, uit zijne werken.

Wij genoten nimmer het verheffend genoegen met Hamerling in correspondentie te zijn en putten dus onze sympathie alleen uit des dichters werken en hetgeen verder over hem geschreven is. Aan de eene zijde betreuren wij het eerstgenoemde, negatieve feit, doch aan den anderen kant gelooven wij, dat we dit op Hamerling's correspondentievrienden vóórhebben, dat ons oordeel zuiverder zal zijn en dat we ons niet zullen laten verleiden fouten, die des schrijvers werken - evenals alle menschenwerk - aankleven, over het hoofd te zien of op overdreven wijze te vergoelijken, iets, waartoe een correspondentievriend des dichters lichtelijk geneigd zou zijn.

Wij verzoeken den lezer ons te vergeven, dat wij een oogenblik te

(*) Zie het kleine boekje, door dezen uitgegeven: Albert Möser, *Meine Beziehungen zu Robert Hamerling und dessen Briefe an mich.* Berlin, Verlag Hans Lüstenöder, 1890.

subjectief hebben moeten zijn; tot het goed begrip van ons oordeel over het werk, dat grootendeels gevoeld moet worden, wil men tot het juist begrijpen daarvan geraken, was dit, zoo niet strikt noodig, dan toch zeer wenschelijk.

In schoone woorden heeft de dichter de strekking van *Homunculus* neergelegd in het motto, dat hij aan het werk vooropstelde:

> 'Geist und Sinn hat ew'ge Unrast;
> Nur im Herzen keimt der Friede,
> Keimt die Freude, lebt die Liebe,
> Lebt der heil'ge Daseinswille.'

Dit motto, dat in korte woorden zooveel zegt, ja, waarin het resultaat van een geheel 'Denkerleben' eenvoudig en waar is neergelegd, zou passen voor de uitgave van Hamerling's gezamenlijke werken; die schoone toon spreekt door al des schrijvers poëtische en prozawerken heen; dat idealisme van de reinste soort weerklinkt in *Aspasia*, in *Der König von Sion*, in *Ahasver* en doet die scheppingen leven en schitteren, aangenaam aandoen en tot het goede opwekken. Hamerling heeft zich nimmer kunnen vereenigen met het zg. materialisme, het scepticisme en andere dergelijke, door even onjuiste woorden aangeduide hebbelijkheden van de 19de eeuw; hij heeft gevoeld, dat die uitingen van zijn tijd op den langen weg en wanneer ze algemeen beleden wierden, den ondergang der maatschappij zouden meevoeren. In het begin van zijne loopbaan schijnt hij zich voorgenomen te hebben zijne machtige stem tegen die gevaarlijke woekerplanten te verheffen, en tot zijn laatsten ademtocht is hij dit principe getrouw gebleven. Niet alleen in zijn laatste epos dus heeft de dichter zijn principe gehuldigd, doch ook in schier alle voorafgaande werken; wanneer wij in het vervolg zullen spreken van onze bewondering voor Hamerling's optimisme en idealisme, ook voor den schoonen vorm, waarin hij zijne gedachten weet te gieten, dan slaat dat zoowel op die voorafgaande werken in het algemeen als op *Homunculus* in het bijzonder. Wanneer wij op eenige principieele schoonheden in dit gedicht wijzen, dan zien wij steeds Hamerling daarachter staan, den Hamerling, die *Der König von Sion* dichtte, *Ahasver in Rom* in zuidelijke kleurenpracht maalde en *Amor und Psyche* in een nieuw, liefelijk gewaad stak.

Bovenaangehaald motto zou passen voor eene uitgave van Hamerling's gezamenlijke werken, zeiden we zoo even; het spreekt vanzelf, dat het nog meer en met grooter klem slaat op het gedicht, waaraan de dichter zelf het vooropstelde. In korte woorden komt de beteekenis van het motto in verband met het werk hierop neer: velen beweren, dat de ontwikkeling van het verstand alleen in staat is de menschen en daardoor de maatschappij tot een eenigszins het ideaal nabijkomend stadium van volmaaktheid op te voeren. Zij dwalen. De ontwikkeling van het hart, van het moreele, van het menschelijke in den mensch wordt

niet verwaarloosd dan op straffe van onvoldaanheid en eindelijken ondergang. ‘Geist und Sinn’ kan wel veel, doch: ‘“Nur im Herzen keimt der Friede.”’

Om het vele, wat hij te zeggen heeft, te uiten, grijpt de dichter maar een wezen, waarvan Goethe in zijn tweeden *Faust* en een aantal vroegere schrijvers den grondslag gelegd hebben. Zooals de lezer zich herinneren zal, laat Goethe den in het tweede deel van zijn *Faust* tot professor opgeklommen famulus Wagner op chemische wijze een wezentje in zijne retort samenstellen. Dit wezentje, dat ook Homunculus genaamd is, speelt in den *Faust* echter eene zeer ondergeschikte rol en kan niet veel meer dan praten en met zijne retort rondvliegen. Hamerling's Homunculus echter komt uit de retort en wordt de held van een uitgebreid heldendicht, heeft een stormachtigen levensloop en is tot bovenmenschelijke zaken in staat, al ziet hij ook steeds zijne kunstig opgebouwde plannen als zeepbellen uit elkaar spatten. Hij dankt zijn bestaan alleen aan het verstand van zijn - zooals de man in het gedicht vaak genoemd wordt - *chemischen Erzeuger* en heeft daardoor niets gemeen met natuur en liefde, gevoel en zielenadel; vandaar, dat hij in de wereld en in zijn streven ook alleen heil verwacht van de ontwikkeling van het verstand en alles, wat naar gevoel zweemt, met onverschillige oogen aanziet, neen, verderfelijk voor het menschdom acht. Doch de natuur en het gevoel laten zich niet straffeloos op zijde zetten, het verstand alleen is tot niets in staat. Het gemis van het gevoelselement wreekt zich in het gedicht voortdurend, door met *Schadenfreude* alles, wat Homunculus aanvat, voorloopig te laten gedijen, om het later plotseling met een enkelen slag in duigen te doen vallen. Merkwaardig is het, dat Homunculus na eene kortstondige neerslachtigheid zich steeds weder opheft, zijn geloof in de eindelijke zege van het verstand met vernieuwde krachten opvat en met eene taaiheid zonder wedergade voortstreeft, altijd door, zonder blijvende moedeloosheid. Eerst op het laatst, wanneer hij onherroepelijk voor eeuwig, aan zijn stuurloos luchtschip gekluisterd, als eene planeet om de zon moet draaien, geeft hij den moed op en ook van dien tijd af dateert zijne bewondering voor de aarde, welke hem vroeger tegen de borst stuitte. Doch wij vreezen onbegrijpelijk te worden, wanneer wij eene omschrijving van het gedicht en van de gebeurtenissen, welke daarin plaats grijpen, langer uitstellen, en zullen die dus thans laten volgen.

De 1ste zang is getiteld ‘Aus der Retorte’ en omschrijft eigenlijk eene mislukte proefneming. Een geleerde heeft zoo even op chemische wijze een menschelijk wezen in zijne retort samengesteld en laat het daaruit op de tafel springen. ‘Bravo, doktertje,’ roept het ventje, ‘in het algemeen genomen heb je een loffelijk werk geleverd, al zal er op de *détails* wel wat aan te merken vallen.’ Het mannetje lijkt sprekend op zijn vader, maar ziet er oud en leelijk uit; eigenlijk is het een gedroch-

telijke dwerg. Homunculus begint dadelijk al te critiseeren. De dokter noteert:

> ‘Erste literar'sche Regung
> Eines Menschleins - Rezensiren.’

Van nu af hebben de jeremiaden van het ventje geen einde: hij heeft honger, de beste spijzen bevallen hem niet; hij heeft dorst, de uitstekende wijn wil hem niet smaken; hij verveelt zich, klaagt over zenuwen en bloedarmoede. Hij verwijt den geleerde, dat deze te weinig ijzer in hem heeft opgelost, en begint langzamerhand, doch dringender en dringender, zijn vader rekenschap te vragen van zijn bestaan: ‘Waarom heb je mij doen geboren worden in die ongelukkige, onmogelijke wereld?’ De blik van het mannetje wordt op eenmaal aangetrokken door een schoon vrouwenportret, dat tegen den muur hangt en hem - in zoover dat bij een Homunculus mogelijk is - in vervoering brengt. ‘Leer beminnen’ - zegt de geleerde - ‘ik zal een vrouwtje voor je zoeken, dat je trouw lief zal hebben.’ - ‘Liefde? trouw?’ roept de dwerg schamper uit, ‘je bent een idealist en een dweper!’ Van dankbaarheid weet het kereltje evenmin iets:

> ‘Dank? so schloss die Rede grinsend
> Der Ergrimmte. ‘Dank verlangst du
> Dafür, dass du mich geschaffen?
> Eine tücht'ge Tracht von Prügeln
> Ist der Dank, den du verdienest.’

De dokter begint eindelijk bang te worden, dat zijn schepsel de daad bij het woord zal voegen, en weet hem spoedig in een hypnotischen slaap te brengen. De geleerde is tot inkeer gekomen: zekerlijk, de grondgedachte, die hem bij de samenstelling van een menschelijk wezen leidde, was goed geweest, maar het verschil tusschen eene natuurlijke en deze geheel onnatuurlijke geboorte was te groot, om kans op succes te kunnen doen verwachten. Hij zou het nog eens overdoen en de natuur gedeeltelijk te hulp roepen. Daartoe werpt hij den slapende nogmaals in de retort en brengt hem terug tot het ‘Urprincip vitalen Daseins’, tot den embryonalen staat, tot ‘(ein) zartes Protoplasma-Klümpchen’, en weet die kiem op kunstige wijze in den moederschoot der vrouw van een dorpsschoolmeester over te planten, in de overtuiging, dat de proef dan beter zou gelukken.

Naar onze bescheiden meening heeft Hamerling, door dezen zang aan zijn gedicht voorop te stellen, de idee, die hij hierin verdedigen wilde, grootelijks verzwakt. Waarom de natuur te hulp geroepen? Het eigenaardige van Homunculus' mislukt leven ligt - zooals later zal blijken - in het feit, dat de held van het gedicht aan het verstand zijn bestaan dankt; juist het voorbijgaan van de natuur is de oorzaak van al den tegenspoed, waarmede de lezer het retortekind ziet kampen. Waarom

nu Homunculus niet geheel verstandsmensch gelaten? De oorsprong van den held zou duidelijker, pakkender geweest zijn. Thans kan men een gedeelte van Homunculus' Odyssea aan natuurlijke oorzaken toeschrijven. Wij gelooven, dat Hamerling in den eersten zang eene principieele fout gemaakt heeft, waardoor het geheele gedicht lijdt.

In den 2^{den} zang, 'Des Homunkels Lehrjahre', ziet men Homunculus in het eerzaam huishouden van den schoolmeester Munkel geboren worden, en voortaan heet Homunculus in het gedicht kortweg Munkel. Het kind wordt op natuurlijke wijze geboren, maar dadelijk reeds vertoont het zijne onnatuurlijke geaardheid: het lachte en weende nooit en zag geene engelen in den slaap, omdat het aan engelen niet geloofde.

Munkel wordt eerst poëet. Zeer geestig beschrijft Hamerling de poëzie van zijn held:

'Und er machte die Entdeckung,
Dass im Lenz die Knospen springen,
Und die Rosen lieblich duften,
Und die Wasser wonnig rauschen,
Und gelind die Lüfte wehen,
Und dass hübsche junge Mädchen
Angenehm sind anzusehen -
Und er glühte vor Verlangen,
Dies Entdeckte ohne Säumniss
Aller Welt nun mitzutheilen.'

Geen wonder, dat het publiek niet gediend was met die afgezaagde thema's en zijn geeuwen niet kon bedwingen. Munkel moet zien iets fonkelnieuws voort te brengen en gelooft dat gevonden te hebben in een epos van splinternieuwe Nibelungen. Om zijn werk uitgegeven te krijgen, weet hij zich in het hart der dochter van een uitgever te dringen. De vader wil van Munkel als schoonzoon alleen dan weten, wanneer deze zich door zijn literarischen arbeid het dochtertje waardig maakt:

'Willst du nach der Myrthe greifen,
Erst verdiene dir den Lorbeer',

zegt hij, doch besluit toch Munkel's heldendicht uit te geven. Het werk maakt een ongehoorden opgang; alle bladen en tijdschriften weergalmen van lof; zoo iets schoons is er nog nooit voortgebracht! Maar..... na een jaar tijds zijn er slechts dertien exemplaren verkocht. Zwijgend wijst de uitgever Munkel de deur en geeft zijne dochter aan een ander:

'D'raufhin wies der Buchverleger
Stumm die Thür dem Minnesänger,
Gab die Tochter einem Andern
Und das Epos stampft' er ein.'

Munkel gaat de wereld weder in en wordt zoowat van alles. Eerst secretaris van een Don Juan, die hem meeneemt naar eene speelbank. Hier begint de gelddorst zich te doen gevoelen, de gelddorst, die Munkel

zijn geheele leven volgen zal en veroorzaakt werd door het feit, dat zijn vader zich vergiste, door goud in de retort op te lossen in plaats van ijzer. Later zal men zien, dat die gouddorst een der hoofdtrekken van des helden karakter is en dat niet alleen hij zich tot het goud aangetrokken gevoelt, doch dat het edele metaal ook eene neiging heeft tot *hem* te komen, reden, waarom Munkel gedurende den loop van het verhaal verschillende malen onmetelijk rijk wordt, al blijken de schatten doorgaans niet lang in zijn bezit te blijven.

Aan de speeltafel verdient hij veel geld, doch spoedig wordt hem dit door eene bende roovers ontnomen. Van nu af begint zijn leven eerst rechtaf interessant te worden; alle denkbare beroepen oefent hij uit: demagoog, oproermaker, spion der politie, speelbankhouder, wonderdokter, medium, gedachtenlezer, socialist, Carlist, Jezuïet, vuurvreter, secretaris van onttroonde vorsten, circusrijder, clown, etc. etc. (Wij nemen er slechts enkele uit de phantastisch-bonte rij.) Dan treedt hij in eens op als hoofdredacteur van eene courant, *Dagblad voor alles en voor allen* genaamd, die kosteloos verspreid werd, doch die elken abonnent de verplichting oplegde de advertentiën te lezen. Het bleek toen, dat alle abonnenten gingen adverteeren, waardoor het blad tot grooten bloei geraakte en na eenigen tijd door den hoofdredacteur voordeelig van de hand gedaan werd.

In den 3^{den} zang, ‘Der Billionär’, is Munkel door allerlei gewaagde en gelukte speculatiën onmetelijk rijk geworden. Om eenige staaltjes van dat reuzenfortuin te geven, vermeldt de dichter, dat zijn held er een stoomcouponknipper op nahield, die dag en nacht bezig was de door haar aantal met de hand onknipbare coupons van de effecten los te maken; elke maaltijd, waarbij Munkel en de zijnen natuurlijk alleen uit goud aten en dronken, sloeg een gat in de natuur en de geheele wereld begon bang te worden, door Munkel's en zijner gasten keelgaten gejaagd te zullen worden.

Alhoewel de Cresus door een ieder vergood werd, voelde hij zich toch niet gelukkig; hij zoekt verstrooiing, doch begint toch allerlei kwalen te gevoelen. De talrijke geneesheeren, die hij raadpleegt, doen niet meer, dan zijne kwalen met Latijnsche namen doopen, zonder ze te kunnen genezen.

Daar hoort Munkel's vader van den ongelukkigen gezondheidstoestand, waarin zijn zoon verkeert. Al is de geleerde oud en grijs geworden, toch aarzelt hij niet zijn kind ter hulp te snellen. Munkel klaagt zijn nood: hij voelt zich zeer ziek; bij het heerlijkste maal mist hij den honger, te bed den slaap, in de armen der liefde de liefde. Vader en zoon - de laatste kent den eerste nog niet - doorwandelen het prachtig paleis, waarin zaken gevonden worden, die slechts de meest phantastische verbeeldingskracht heeft kunnen samenbrengen. Spoedig daarop gaan beiden rustig zitten en begint de geleerde zijn zoon voor te bereiden op de groote tijding: de oplossing van het raadsel zijner geboorte. De

vader zegt, dat slechts hij, die Munkel geschapen heeft, dezen van zijne kwalen weder genezen kan. ‘Meen je God?’ vraagt Munkel, den neus optrekkend. ‘Neen,’ luidt het antwoord, ‘die heeft met je geboorte niets te maken; je schepper is een mensch, niet Munkel de schoolmeester, maar een man der wetenschap, die je door chemische verbindingen in het leven geroepen heeft; je bent wel geboren, maar niet verwekt, en degene, die dit kunstwerk verrichtte, ben ik.’ Uitvoerig legt hij zijn zoon, die sprakeloos is van verwondering, uit, hoe alles in zijn werk gegaan is.

Onderwijl is Munkel's rijkdom onbegrijpelijk snel aangewassen; hij wordt billionnair; zijn fortuin bedraagt 1000 × 1000 millioen, en dat feit wil men met een luisterrijk feest vieren. Zoo vroeg beginnen de deputatiën zich reeds aan te melden, dat de held nog maar aan den eenen kant van zijn gelaat geschoren was, toen de eerste afgevaardigden binnenkwamen; den ganschen dag kon hij geen tijd vinden, zijn gelaat aan de andere zijde te doen gladscheren. De Berlijnsche physicalischgeographische vereeniging stelde voor, om in het vervolg den eersten meridiaan door Munkel's reuzenkas te trekken. Wij zullen de beschrijving van het feest niet volgen, doch alleen vermelden, dat Munkel op het laatst zoo opgewonden wordt, dat men hem in een gekkenhuis opsluit, alhoewel het ongeluk hem spoedig het verstand teruggeeft. Den dag na het feest nl. heeft er een donderende *Krach* ter beurze plaats, die Munkel's alom gevierd billioen medesleurt en den billionnair in volslagen armoede achterlaat. In een moedeloozen toestand, zonder doel, als in een roes, scheept hij zich in op eene stoomboot, die den Rijn afzakt, en laat aan zijne treurige gedachten den vrijen loop. Hoe langer hij over de toekomst nadenkt, hoe zwarter en akeliger deze er voor hem uitziet; hij kan de gedachte, arm te zijn, dan ook niet langer verdragen en springt over boord. Achter hem aan werpt zich echter een ander wezen in den vloed, duikt den drenkeling, die reeds in zinkenden toestand verkeert, na en mag het genoegen smaken, hem behouden aan den oever te brengen. Het is de nimf Lurlei, zij, die door haar verleidelijken zang en hare verblindende schoonheid reeds talloos veel aanbidders in het ongeluk gestort heeft.

Nu voor het eerst kruisen de wegen van Munkel en Lurlei, die twee lotgenooten in het ongeluk, die twee harteloozen, elkander. Hamerling heeft zeer juist de nimf aan zijn held toegevoegd, omdat zij met Munkel zeer groote overeenkomst vertoont. Al bezit Lurlei ook niet dien hemelbestormenden drang, om te handelen, dien moed, om alles te ondernemen, dien gloed, die voor niets terugdeinst, welke den held des gedichts kenmerken, den negatieven grondslag van beider ongeluk hebben zij gemeen: zij bezitten geen hart. Noch Munkel noch Lurlei kunnen beminnen; elke schijnbare opwelling van liefde is bij hen geveinsd en ingegeven door het koudste eigenbelang.

De critiek heeft zoowel aan Munkel als aan de nimf eene allegorische

beteekenis willen geven, door allerlei spitsvondigheden willen bewijzen, door dik en dun heen, dat beiden tot de allegorie moesten gedacht worden te behooren.

Dit is geen ongewoon verschijnsel; hoe dikwijls heeft men niet in de letterkunde gezien, dat die ongelukkige allegorische uitlegging het schoonste radbraakte, de eenvoudigste, liefelijkste, meest idyllische fabel kwam bederven en onkenbaar maken? Wie denkt hierbij niet aan het beminnelijk beeld van Psyche, de vlinderwiekige beminde van Eros; hoe het poëtisch verhaal harer lotgevallen op hoogdravende wijze als een pelgrimstocht van des menschen ziel betiteld werd; hoe op dit thema geborduurd is geworden in allerlei schitterende - en vaak tegenstrijdige - verven, in plaats van het verhaaltje eenvoudig aan te nemen als eene fabel, gevloeid uit het hart van een dichterlijk volk, dat behoefte had aan poëzie en niet aan allegorie. En dat alleen, omdat toevallig Psyche ziel beteekent. Had in de fabel Psyche Irene geheeten, dan had men gebazeld van wuivende palmtakken en oorlogbedwingenden vrede.

De lezer wachte zich wel, Munkel en Lurlei als allegorische wezens op te vatten, doch neme hen eenvoudig voor wat zij zijn, als de negatie van het moreele. Hamerling zelf waarschuwt tegen eene allegorische opvatting; in zijne *Stationen* zegt hij dat uitdrukkelijk: ‘Wer die Lurlei nimmt, wie sie sich giebt, der sieht, das ist das seelenlose Weib als Seitenstück zum seelenlosen Mann.’

In den 4^{den} zang, ‘Der Homunkel und die Nixe’, vertelt Lurlei hare levensgeschiedenis, die bijna even avontuurlijk en phantastisch is als die van den held des gedichts. Zij had zich op hare eenzame rots verveeld en was de wijde wereld ingegaan, maar had steeds ongeluk ondervonden en veroorzaakt. Zij had zelfs getracht deugdzaam te zijn. ‘Deugdzaam?’ roept Munkel lachend uit, ‘deugdzaam, met die schouders en die koninklijke buste? Maar,’ vervolgt hij, ‘hoe ben je met de liefde omgesprongen?’ Lurlei lachte: ‘Hoe zou ik kunnen beminnen, “ich, die Nixe, ich, die Tochter feuchter Kühle, kühler Feuchte?”’ Onder het gesprek begint Munkel plotseling te beven; de toppen zijner vingers trekken zich krampachtig-grijpend te zamen; alles wordt hem geel voor de oogen... Op Lurlei's vraag, wat hem deert, zegt hij, dat hij de nabijheid van goud voelt, van goud in groote hoeveelheid. Het is de oude hartstocht voor het gele metaal, die hem weder krachtig aangrijpt. Lurlei zegt hem, dat hij juist gevoeld heeft, daar onder de Lurleirots de schat der Nibelungen verborgen ligt, doch dat zij beiden daar niet veel aan hebben, daar een draak met zes en dertig staarten den schat bewaakt; alleen hij, die door geen vader verwekt is, zoo luidt de fabel, kan de staarten van het monster uittrekken en zich daardoor van den schat meester maken; ‘en zulk een mensch bestaat toch niet’, besluit Lurlei. Het spreekt vanzelf, dat Munkel de door de legende aangewezen persoon is en hij zich de schatten toeëigent. De scène, die nu volgt, is meesterlijk door Hamerling gedacht en ingekleed; de

beide tot beminnen onvatbare wezens komen daarin, drastisch geteekend, zeer eigenaardig uit. Munkel en Lurlei nl. hebben vooruit afgesproken, dat zij den schat samen zouden deelen, en nu al dat schoons hun gemeenschappelijk eigendom is, beginnen zij elkander om den tuin te leiden en te trachten alleen eigenaar of eigenares van de onmetelijke schatten te worden, geheel tegen de afspraak in. Lurlei is de eerste, die begint haar vriend gehuichelde liefde te betuigen, om hem daardoor in eene soort hypnotischen slaap te wiegen en zich daarna van het goud en de edelgesteenten meester te maken. Maar Munkel begrijpt haar spoedig, omdat hijzelf ook reeds een plan tot verkrijging van alles in het hoofd omwerkt. 'Er durchschaute sie', heet het in het gedicht. Nu begint ook Munkel zijne strikken te spannen. 'Wat zijn al de schatten eigenlijk tegen je liefde', begint hij, op de knieën vallende. Hij heeft zijn levenlang hooren gewagen van de heerlijke gewaarwording, welke dengene bevangt, die het voorrecht deelachtig wordt, in een bootje gezeten, Lurlei boven op hare rots te hooren zingen en met een gouden kam hare nog goudkleuriger haren te zien kammen. Een bootje ligt daar gereed en hij vraagt de nimf, of zij zich op hare rots wil begeven, ten einde hem dat heerlijk, wereldberoemd schouwspel te schenken. Ook van Lurlei heet het: 'Sie durchschaut ihn.' Zij stemt toe en terwijl Munkel in geestdrift het bootje gaat losmaken, beklimt Lurlei de rots, doch neemt den schat mede. Nu is Munkel, die nimmer gedacht had, dat Lurlei de zware vracht had kunnen torschen, gedwongen in het bootje heen en weer te varen en den 'Schiffer im Kahne' te spelen, smachtend omhoogblikkend naar Lurlei..... en den schat. De nimf zingt en kamt echter niet, daar zij het veel te druk heeft met het betasten van al dat goud, met het omhangen van die tallooze sieraden. Munkel komt onverrichter zake bij Lurlei terug. Beiden besluiten een huwelijk aan te gaan met den 'Hort der Nibelungen' als bruidsschat.

De 5de zang, getiteld 'Literarische Walpurgisnacht', beschrijft het grootsche feest, dat het huwelijk van Munkel met de nimf bekroont en dat besloten wordt door eene phantastische feestvoorstelling onder den titel van 'Literarische Walpurgisnacht des laufenden Jahrhunderts'.

Wij zullen niet beproeven, van dezen door geest en humor tintelenden zang eene beschrijving te geven; de lezer zal echter wèl doen met aan het daarin behandelde zijne volle aandacht te wijden. Dit gedeelte van het werk heeft een storm van verontwaardiging doen opgaan, naar ons oordeel grootendeels ongemotiveerd. De dichter wijst daarop in zijne *Stationen* en noemt den zang de tamste en goedaardigste literatuursatire, die ooit geschreven werd, en wijst erop, dat niemand er zijn spiegelbeeld in zien zal. Wij gelooven, dat de dichter grootendeels gelijk heeft; hij blijft zoo bij algemeenheden, treedt zoo weinig in het bijzondere, dat het ons een raadsel toeschijnt, hoe iemand in die onschuldige jokkernij iets beleedigends heeft kunnen vinden. De dichter zelf

voelde, dat hij niet tot satiricus geboren was; in zijne *Stationen* zegt hij, dat hij 'die persönliche Rücksichtslosigkeit' derft, die eene satire tot een snijdend, pijnlijk werktuig maakt. En dat is volkomen waar.

Één uitzondering heeft hij echter gemaakt, en wel ten aanzien van Fritz Mauthner, op wien hij inzonderheid gebeten schijnt te zijn om diens giftige beoordeelingen. In zijne *Stationen* doet de dichter het voorkomen, alsof Mauthner hem om de persiflage in *Homunculus* dankbaar zal zijn, want genoemde Königgrätzer schrijver had Hamerling eens gezegd, dat velen hem in zijne schrijversloopbaan verzocht hadden gepersifleerd te worden, omdat persiflage 'doch auch Reclame' was. Dit dwaze gezegde van Mauthner haalt Hamerling aan in zijne 'Literarische Walpurgisnacht' met vermelding van de initialen F.M. (dus eene zeer doorzichtige afkorting). Later zullen wij zien, dat Hamerling Fritz Mauthner nog eens aanhaalt, doch dan den naam voluit schrijft. Wij voor ons betreuren het, dat de dichter die personaliteit in zijn gedicht gelegd heeft; onzes erachtens had hij daartoe te hoog moeten staan; hij, die een onderwerp zoo hoog opvat als Hamerling Homunculus, mag niet afdalen tot kleingeestige wraakoefeningen, als waartoe hij zich tegenover Fritz Mauthner heeft laten verleiden.

De 6de zang is getiteld: 'Eldorado'. Hier begint de dichter eerst zijne idee te ontvouwen; tot op zekere hoogte zou men de eerste zes zangen, dus ongeveer de helft van het werk, als eene inleiding kunnen beschouwen. Munkel toch heeft in de eerste vijf zangen eigenlijk nog niets gedaan tot bereiking van wat zijn levensdoel blijkt te zijn: het menschdom te leeren alles aan de ontwikkeling van het verstand op te offeren en alles, wat naar natuur en gevoel zweemt, ter zijde te zetten. Wij gelooven, dat de dichter de populariteit van zijn werk door die lange inleiding bepaaldelijk tegengehouden heeft; hetgeen hij in zijn motto belooft te verdedigen, laat te lang op zich wachten. Zekerlijk; het: 'Geist und Sinn hat ew'ge Unrast', heeft onophoudelijk weerklonken, maar het hoofddoel werd niet genoemd; naar het Homunculisme - straks zal de lezer ontwaren, wat Munkel daarmede bedoelt, - wordt eerst in den 6^{den} zang gestreefd, doch van nu af zal het dan ook in bewonderenswaardigen climax door den held des gedichts verkondigd en nagestreefd worden, met eene tenaciteit, die niettegenstaande hare antipathieke werking ontzag, inboezemt. Of wij de eerste vijf zangen daarom liever zouden missen? Oprecht gezegd: met de restrictie, hierboven aangaande den eersten zang gemaakt, neen: Hamerling spreidt daarin zooveel geest, zooveel genialiteit, zooveel meesterschap over den vorm ten toon, dat die vijf zangen, zooals ze daar geschilderd staan, door het machtig penseel van den meester in effectvolle tinten geborsteld, de aandacht des lezers voortdurend in bewonderende spanning houden. Hamerling was toch nevens *ethicus* ook poëet. Men vergeve hem grootmoedig in de eerste helft van zijn werk, dat hij ter wille van laatstgenoemde qualiteit eerstgenoemde een weinig verwaarloosde.

Munkel gaat met zijne jonge vrouw op reis, om het gelukseiland hunner droomen, Eldorado, op te zoeken. Na allerlei wederwaardigheden wordt het door de reizigers bereikt en dadelijk gevoelen zij zich er heel op hun gemak. Zij zullen trachten daar, in dat aardsche paradijs, waar alles geluk en tevredenheid ademt, hun en vooral Munkel's ideaal tot werkelijkheid te brengen: den triumf van het homunculisme. Wat is dat homunculisme? In den loop van het verhaal zal men bemerken, dat Munkel met dien vreemden naam doopte het zegevieren van het verstand over het moreele, over de natuur, over het gevoel, dat uit het hart spruit, welk laatste noch Munkel noch Lurlei bezit. Eerstgenoemde zal men in de tweede helft van het gedicht met opoffering van alle krachten het homunculisme onafgebroken zien verkondigen en najagen, doch steeds zal men het streven van het retortekind zien schipbreuk lijden op de onmogelijkheid, om de natuur te verkrachten, om het - gelukkig! - taaie edele deel in den mensch uit te roeien.

Na hetgeen voorafging, behoeft het geen nader betoog, dat Hamerling zijn doel niet tracht te bereiken door ernstige redeneering, maar door eene allervermakelijkste, geestige, luimige satire. De dichter heeft, zooals een aantal zijner satirieke voorgangers, opnieuw bewezen, dat eene ernstige, sublieme idee ook in schertsenden vorm tot haar recht kan komen en, aldus behandeld, veel meer ingang vindt dan in een hoog ernstig betoog, dat misschien meer overeenstemt met het onderwerp, doch waarvan niet zoo algemeen kennis genomen wordt.

Munkel gaat aan het werk, om een, naar zijn oordeel, volmaakten staat in elkander te zetten. De hoofdmacht zal de wet zijn, doch niet de wet, zoo onwrikbaar, zoo onpartijdig, als die tot nu toe in beschaafde landen bekendstond, doch eene wet, wier strekking het best begrepen wordt door de omschrijving der symbolische gestalte, die daaraan door Munkel gegeven werd en waarvoor een schitterende tempel werd opgericht: de wet werd gesymboliseerd in een reusachtig groot paragraafteeken van *caoutchouc*; daarmede wilde men aangeven, dat de wet buigzaam moest zijn en dat men haar desnoods onderstboven moet kunnen zetten, zonder dat iemand er iets van merkt. Er zouden twee en dertig partijen in het parlement zijn, die elk haar naam ontleenden aan eene der twee en dertig windstreken, terwijl elk dier partijen er zes ministers op nahield, die op- en aftraden, naar gelang dat de wind uit den eenen of den anderen hoek woei. Ook de statistiek zou eene groote rol in Eldorado spelen: de statistiek had uitgemaakt, dat er in een gegeven tijdsverloop een zeker aantal menschen stelen, moorden, echtbreken, enz.; dat statistisch getal werd als het normaal getal beschouwd en de eerste misdadigers, zij, die misdeden, voordat dit normaal getal vol was, werden niet rechterlijk vervolgd; zoo bleven b.v. tien zakkenrollers per dag ongestraft, omdat tien als het normaal getal beschouwd werd, doch de elfde werd onherroepelijk opgehangen.

Het zou ons te ver voeren, om alle dwaasheden, die Hamerling's rijke phantasie zijn held laat uitdenken en invoeren, te beschrijven of op te sommen; uit het voorgaande blijkt reeds genoeg, dat des dichters sarcasme over een zeer ruim veld te beschikken heeft en dat tevens zeer vruchtbaar weet te bearbeiden.

Lurlei krijgt een kind, dat echter niet levensvatbaar schijnt te zijn en bij de autopsie blijkt een voor het leven onmisbaar bestanddeel te missen: het hart. Lang treuren de echtgenooten niet over hun verlies, doch adopteeren, om meer zekerheid te hebben van het behoud van afstammelingen, twee kinderen, kroost van de inboorlingen uit Eldorado, die Eldo en Dora genoemd worden en op wie Munkel zal trachten het homunculisme te oculeeren, die jonge stammen van zijne ideeën zoodanig te doordringen, dat ze later zijne grootsche, wereldhervormende plannen zullen helpen ten uitvoer brengen en vervolgen.

Hamerling heeft in Eldo en Dora twee heerlijke gestalten geschapen. Tot op het oogenblik van beider optreden zwelgt alles in een poel van egoisme, liefdeloosheid en slechtheid; het: 'Geist und Sinn hat ew'ge Unrast', domineert daar elke andere gedachte en wordt in alle mogelijke kleuren omgewerkt; met Eldo en Dora doet de uitwerking van het tweede deel van het motto: 'Nur im Herzen keimt der Friede', hare intrede. Elke poging van Munkel, om in dat bekoorlijk kinderpaar liefde en natuurlijkheid uit te roeien, stuit af op de genegenheid, die zij voor elkaar gevoelen, op de doradische tevredenheid, die hun ingeboren en die bij hen onuitroeibaar is. De beide liefelijke gestalten maken een machtigen, roerenden indruk op den lezer, wanneer het licht hunner lieve oogen door het duister heenbreekt. De dichter, die eene zoo titanische tegenstelling als Munkel en dat kinderpaar heeft kunnen wrochten, moet een nobel mensch geweest zijn. Wanneer men dat nog niet wist uit zijne andere werken, uit zijne *Stationen*, uit alles, wat over Hamerling geschreven werd, zou men tot dat feit toch moeten besluiten door de hartelijkheid, waarmede de eenvoudig-kinderlijke gestalten van Eldo en Dora gepenseeld zijn.

Munkel begint in Eldorado echter langzamerhand tegenstand te ondervinden. Er leefde in het eiland een demagoog, Leo Hase genaamd, een dwergachtig monster, doch een man, die door zijne redevoeringen een grooten invloed op het volk gekregen had en wiens macht snel toenam. Hij is echter met de zijnen nog in de minderheid, welk feit hem er echter niet van terughoudt, over allen te willen heerschen. 'Wir lassen uns nicht majorisiren', is zijne leus en hij bepleit het heilig recht der minderheid. In eene groote vergadering verdedigt hij dat recht; de meerderheid heeft al zoolang geheerscht, reeds zooveel privilegiën tot zich getrokken, dat de beurt nu wezenlijk wel eens aan de ongelukkige, verdrukte, niet geachte minderheid mag komen. Welnu, waarom dan geene nieuwe grondwret gemaakt, gebaseerd op het heilig recht der minderheid? 'Wir lassen uns nicht majorisiren', heet het nu overal. Munkel's

trawanten liggen echter op de loer en weten den volksopruier in de gevangenis te brengen, waaruit deze echter spoedig door de heilige minderheid wordt verlost en in triumf de stad rondgedragen, terwijl de overwonnen meerderheid beschaamd wegsluipt. Leo Hase brengt een leger bij elkander en rukt te velde.

Doch waar was Munkel gedurende dien tijd? Eene oude sage vermeldde, dat er in Eldorado's bodem onmetelijke schatten aan goud verborgen waren. De gelukkige bewoners hadden tot op den dag van Munkel's aankomst daar niets om gegeven: wat bekommert zich degene, die gelukkig en tevreden is en weinig behoeften kent, om het middel ter voldoening van ongevoelde behoeften? Maar de nieuwe kolonisten met Munkel, den gouddorstige, aan het hoofd dachten er anders over en togen aan den arbeid, om het goud machtig te worden, den modelstaat en zijne bewoners in den steek latend.

Leo Hase wordt daardoor sterk en begint den veldtocht. Munkel verzamelt verschrikt de zijnen, doch het is reeds te laat; hij wordt geheel verslagen. Er had eene vreeselijke slachting plaats, ten gevolge waarvan raven en gieren maandenlang aan indigestie leden. Lurlei schaamt zich diep over de nederlaag van haar man en zal toonen, dat het zwakkere geslacht toch ook nog wel tot iets in staat is. Moedig treedt zij met haar Amazonenheir Hase te gemoet.

's Avonds echter maakten de lieve Amazonen het zich gaarne gemakkelijk en zij konden zich niet ter ruste begeven, zonder een uurtje gebreid te hebben. Het dameskamp zag er trouwens allervreemdst uit; alles lag door elkander: naalden en lansen, zeep en kogels, buskruit en *poudre de riz,* geneesmiddelen voor wonden en pomade. Ook hadden de dametjes veel te veel toiletten meegenomen: een voorpostentoilet, een morgen-kamptoilet, een aanvals-, een verdedigingstoilet, enz. enz. Dat alles maakt, dat Lurlei en de haren geene geduchte vijandinnen voor Hase en zijn leger waren. De nimf had daarvan echter niet het minste vermoeden en maakte al plannen voor eene toekomstige vrouwenregeering.

Hamerling heeft hier eene kleine satire op de emancipatie der vrouw willen leveren; kort en geestig steekt hij den draak met de onnatuurlijke, ongemotiveerde verheffing der vrouw boven den man. Dat de dichter overigens het fijngevoelige der vrouw zeer hoog schat en deze daardoor in zeker opzicht boven den man stelt, leert ons een brief aan Möser, waarin o.a. de volgende zinsnede voorkomt: ‘Nur Frauen sind im Stande classische Formschönheit aufzufassen und zu würdigen, ohne die alten Sprachen studirt zu haben. Frauen lesen Hymnen mit Verständniss und richtigem metrischem Gefühl.’

Terwijl de Amazonen zich in een diep négligé ter ruste hadden gelegd en niets kwaads vermoedden, doet Leo Hase op eens een nachtelijken aanval, met het gevolg dat het kamp zonder slag of stoot wordt ingenomen. De dames waren hevig verschrikt en wisten in het eerst niet, of ze naar hare kleederen of hare wapenen grijpen moesten. De

grap eindigde met een bal in de tenten van Lurlei's leger. In de vredesvoorwaarden stond, dat, met uitzondering van Lurlei, die Hase als gevangene volgen moest, alle Amazonen vrijgelaten zouden worden De nimf was eigenlijk blijde, dat zij Leo Hase volgen mocht; het begon haar, de gelukzoekster, op Eldorado toch al erg te vervelen.

Als apotheose begint een berg van het gelukseiland op eenmaal vuur te spuwen of, juister gezegd: goud over het land heen te werpen, goud in machtige stroomen, als lava uit een krater. Het geheele eiland gaat onder in de gele overstrooming. Munkel heeft nog tijd, om zich met Eldo en Dora in eene boot te werpen en het eiland te verlaten, voorbeschikt als hij was tot het volvoeren van nog een aantal groote daden.

In den 7^{den} zang, 'Die Affenschule', ziet men Munkel, die wanhoopte, om het homunculisme bij zijne blanke natuurgenooten wortel te doen schieten en duurzaam te doen bloeien, zijne toevlucht nemen eerst tot de Kaffers, Hottentotten, Indianen e.a.; doch ook bij die wilde volkeren ziet hij geene kans zijn doel te bereiken. Toen kwam hij door zijn huisaap tot de gedachte, of hetgeen hij tevergeefs gezocht had den menschen in te prenten, in het dierlijk gemoed van des menschen stamvaders, de apen, niet een vruchtbaar veld ter ontwikkeling zou kunnen vinden. Het was in elk geval te beproeven.

Hij begint met de stichting van eene apenschool De dieren worden eerst in menschelijke kleeren gestoken, en toen maar aan het leeren! Het was aardig, de jonge aapjes met groote bevattelijkheid het a b c te hooren opzeggen en van buiten leeren. Vooral in de uitspraak vertoonden zij groote vaardigheid; zij vonden o.a. geen bezwaar, om woorden, uitsluitend saamgesteld uit medeklinkers, uit te spreken of liever uit te proesten, iets, waartoe de menschen nooit in staat geweest waren. Alleen waren de aapjes zeer ondeugend; wanhopige moeite moesten de onderwijzers aanwenden, om hunne dierlijke leerlingen af te leeren overal op te klimmen en voortdurend elkander ongedierte af te vangen. Overigens ging het leeren bij de bevattelijke dieren best. Toen der apen opvoeding echter voltooid was, begonnen zij op elk gebied den menschen, hun weldoeners, concurrentie aan te doen. Vooral op het gebied van kunst, tooneel en muziek toonden zij zich spoedig meesters; zij hadden voortreffelijke liedertafels met brulapen als solisten, die op concoursen de menschen-liedertafels bijna voortdurend sloegen. Zoo onberekenbaar knap werden de apen, dat de knapste van de knappen, Dr. Krallfratz, eerst privaat-docent en toen voorwaar rector magnificus werd. De mensch daalde op de maatschappelijke ladder, de aap klom. Wanneer er de eene of andere betrekking vacant werd, gebeurde het vaak, dat een mensch zich voor een aap uitgaf, om meer kans te hebben de gewenschte plaats te krijgen. En kwam het bedrog dan later uit, dan werd de bedrieger smadelijk weggejaagd.

Vele dieren zagen met de menschen angstig die reusachtige ontwik-

keling der apen aan; vooral de honden konden de nieuwbakken alleenheerschers niet uitstaan.

> ‘Namentlich verhaast den Hunden
> Waren diese Parvenus.’

Doch dit alles gaf niets, daar de apen de overhand hadden. Het apenrijk werd met den weidschen naam ‘Lemuria’ gedoopt. De theorie, dat de mensch van de apen afstamt, werd door de laatsten verworpen. In het eerst waren de overheerschers geneigd de zaak om te keeren en te beweren, dat de apen eigenlijk van de menschen afstammen, doch er kwam een heilige aap uit Benares eene nieuwe theorie verkondigen: de apen stamden van de boschgoden af. Met algemeen gejuich werd die schoone idee begroet en de menschen werden van dat oogenblik af nog meer veracht dan vroeger; der menschen uitdrukking ‘beestachtig’ werd in den mond der apen ‘menschelijk of humaan’. Munkel dacht toen toch wel eens na over zijn werk en hij begon er berouw over te gevoelen, dat hij de verstandelijke ontwikkeling in den aap geplant had, daar de losgelaten stroom thans niet meer te stuiten was. Dat berouw werd nog sterker, toen op eens zijn vader, de geleerde chemicus, voor hem stond en hem op ongemakkelijke wijze de waarheid zeide. De grijsaard was nl. uit zijn professoraat ontzet door Dr. Krallfratz, die waarlijk ook reeds in zijne retort een aap had samengesteld, een *Simiunkel.*

‘Je bent door mij gemaakt, mijn eigendom, mijne zaak!’ schreeuwt de oude chemicus zijn kind toe, ‘ik kan je weggeven, verschacheren, je in eene kooi voor geld op de kermissen laten zien’, enz. De oude houdt niet op. Eindelijk brengt Munkel zijn vader tot bedaren, door te beloven, dat hij in het vervolg de apen zal bestrijden.

In eene openbare vergadering waagt Munkel het woord te voeren, maar nu krijgt hij den wind van voren: ‘Wat wil jij?’ roepen de apen, ‘je bent toch *après tout* ook maar een mensch, nog lang geen aap.’ Munkel, die verstooten wordt door de menschen en door de apen, moet vluchten.

De beide gelukskinderen uit Eldorado, Eldo en Dora, baarden hun pleegvader ook al geene vreugde: eene aanzienlijke hoeveelheid wetenschap werd hun ingepompt; Munkel trachtte bij zijne pleegkinderen alle geloof, alle phantasie, alle gevoel, alle natuurlijkheid uit te roeien, reeds van de wieg af. Tevergeefs; de natuur verzette zich tegen die kunstbewerking: natuurlijk en eenvoudig, naïef-onschuldig, schuchter en verlegen bleven ze; ze waren niet vroeg rijp. Frisch als de dauw bloeide Dora, onbeschaamd gezond was Eldo. En ze beminden elkander zoo kinderlijk warm!

Munkel verloor het geduld en wees beiden de deur, voordat hij in balingschap ging, doch zorgde ervoor, dat zij voortaan gescheiden zouden zijn.

De apen klommen intusschen onophoudelijk, doch wilden nu ook niet langer zoo dicht bij den grond leven, maar zich evenals de vogels hoog in de lucht kunnen verheffen. Dr. Krallfratz komt op de idee een aap te doen paren met eene wijfjesdraak, om zoodoende het gewenschte resultaat te verkrijgen. Er wordt werkelijk een vleugelaap geboren, die Draco genoemd wordt, doch spoedig blijkt, dat het een onhandelbaar, kwaadaardig wezen wordt, wien geene boosheid vreemd is. Nadat het gedrocht Dr. Krallfratz gedood had, door dezen in de lucht mee te voeren en van eene duizelingwekkende hoogte omlaag te laten vallen, zoodat de hooggeleerde heer te pletter viel, komen de verblinden tot inkeer. Zij beginnen eene algemeene jacht op het dier te houden, waardoor Draco verjaagd wordt en zich in de wildernis terugtrekt, waar de lezer hem in den 10^{den} zang weder ontmoeten zal.

De apen besluiten nu een kruistocht tegen de menschen te organiseeren en dragen de leiding op aan den heiligen aap van Benares, die zich onder den naam van Langhand I de kroon van het apenrijk Lemuria op het hoofd zet. In het eerst is het leger van den nieuwbakken koning zeer gelukkig, doch spoedig wordt het door list overwonnen en vinden de apen een hunner ontwikkeling onwaardigen dood onder de stokken der vijanden. Koning Langhand I wordt in eene kooi opgesloten en op de kermissen vertoond. Die vernedering kan zijn koninklijk gemoed niet weerstaan; hij weigert voedsel tot zich te nemen en sterft met opgeheven hoofde.

Deze zang geeft weer duidelijk te bemerken, wat Hamerling wil. Het: ‘Geist und Sinn hat ew'ge Unrast’, wordt in geen der tien zangen zoo duidelijk behandeld als in dit. Verstand alleen kan tijdelijk iemand op eene hoogte plaatsen, maar wanneer het hart tot zwijgen gebracht wordt, is elke duurzame vooruitgang onbestaanbaar; ondergang van het moreele in de individuen is tevens ondergang van de maatschappij.

De 8ste zang is getiteld: ‘Im neuen Israel’, en om den inhoud heeft Hamerling zeer veel aanvallen moeten verduren. Die aanvallen waren volkomen te verklaren en wij aarzelen niet ons aan de zijde der aanvallers te scharen, doch alleen voor zoover den anti-semitischen toon betreft, waarin een gedeelte van den zang is gehouden, omdat onzes erachtens alles, wat daarin aanstoot geeft, achterwege had kunnen blijven, zonder aan het gedicht eenige afbreuk te doen. Hamerling heeft in zijne *Stationen* wijdloopig getracht zich tegen de beschuldiging van anti-semitisme te verdedigen, doch die poging is zwak en uiterst onvoldoende. De verdediging in de *Stationen* deed ons pijnlijk aan, omdat wij de kwellende gedachte niet van ons kunnen afschudden, dat de schrijver, dien wij - zooals wij in den aanhef van dit opstel zeiden - zoo bijzonder hoogachten, in zijne verdediging niet oprecht geweest is. Veel liever hadden wij gezien, dat de *Stationen* over de quaestie het stilzwijgen bewaard hadden De verdediging in de *Stationen* laat zich op het eerste gezicht zeer wel lezen en

menigeen zal na de lezing geneigd zijn te verklaren, dat Hamerling zich onwederlegbaar verdedigd heeft, doch hun, die aldus oordeelen, raden wij aan eerst eens des schrijver apologie in de *Stationen* te lezen(*) en vervolgens den 8sten zang(†) van *Homunculus*, doch voornamelijk de eerste twaalf bladzijden, daarnaast te leggen; we twijfelen niet, of de meesten zullen het met ons eens zijn, dat er een geprononceerd, al zij het ook niet hartstochtelijk anti-semitisme uit den onderhavigen zang spreekt, dat door de *Stationen* niet weggenomen wordt. Het is niet de idee, dat Munkel met de Joden naar het Heilige Land trekt, daar een groot rijk sticht en ten slotte gekruisigd wordt, die wij afkeuren; wij zijn zelfs overtuigd, dat de 8ste zang, wat de uitwerking van het: 'Geist und Sinn hat ew'ge Unrast', betreft, volkomen in het kader van het gedicht past en van ongemeen krachtige, verheffende werking is. Maar het is de vorm, dien wij afkeuren; dat zich vroolijk maken over de eigenaardigheden, die de Joden bezitten of die hun worden toegeschreven; dat... maar laat ons verder verhalen. De lezer oordeele dan zelf.

Munkel is na zijne vlucht uit Lemuria zeer neerslachtig; alles loopt hem tegen; van dat heerlijke homunculisme schijnt niemand op den duur te willen weten en tot overmaat van smart is zijne schoone vrouw door Leo Hase weggevoerd en niet meer teruggekomen. Het trof toen juist, dat de Christenen weder eens bijzonderen aanstoot vonden aan alles, wat Jood was. Zij konden de kromme Jodenneuzen niet meer uitstaan; de *foetor Judaeorum* was op éénmaal volmaakt onuitstaanbaar geworden; men hoorde weder van verdwenen Christenkinderen, die zonder twijfel door de Israëlieten geslacht waren. Munkel voelde sympathie voor het verdrukte volk. Als hij het eens met de Joden beproefde? Onze held begint het groote volk op te wekken, om naar het Heilige Land terug te gaan. Hij houdt groote redevoeringen en wijst er hen in de eerste plaats op, dat zij in de westersche kleedij niet thuis behooren: daar een kromgeneusd jongeling met sabelbeenen er in Europeesche kleederen leelijk uitziet, moet hij zich een oostersch omhulsel omhangen. Het leelijkste, wat zich denken laat, is eene oude Jodin; zij zou schitteren als matrone. En het schoonste, wat zich denken laat, eene jonge Jodin, zou als Kleopatra en Semiramis betooverend zijn.

Munkel's, streven wordt op eenmaal in de hand gewerkt door een vreeselijken slag, die de Joden trof; de Christenen verklaarden zich nl. tegenover de Israelieten insolvent. Thans is het besluit snel genomen en de verjaagden zullen naar Jeruzalem vertrekken. Onze held neemt den naam van Gotthold Ephraim Munkel aan en stelt zich aan het hoofd van den uittocht.

Waarom laat Hamerling zijn held de voornamen Gotthold Ephraim

(*) Bl. 407-412.
(†) Bl. 204 e.v. der eerste uitgave.

aannemen, de namen van den beroemden Kamenzer dichter? Zou liet ook kunnen zijn, omdat Lessing een bekend vriend en verdediger der Joden was en daarom Hamerling zijn beroemden ambtgenoot ook een veeg uit de pan wilde geven?

Beladen met eene vracht onbetaalde wissels, trekken de Joden naar Jeruzalem of Jeruscholajim, zooals de dichter de stad in den Hebreeuwschen vormt noemt. Het spreekt vanzelf, dat Munkel koning wordt. Doch nu wil hij ook nakomelingen hebben en daartoe gaat hij eene vrouw zoeken.

Eens kwam eene schaar pelgrims naar het heilige graf, juist toen Munkel zich daar ook bevond. Onder de pelgrims bevond zich eene schoone, bleeke vrouw, die hij wel meer meende gezien te hebben. En ja, waarlijk! Het was Lurlei met hare betooverende groene Rijnoogen. Na eenige aarzeling vergeeft Munkel de trouwelooze en verheft haar op den troon.

Munkel vat vol geestdrift zijne nieuwe taak op. Hij zal Messias worden, maar nu eens een Messias van het verstand, en hij hoopt met beter gevolg zijne leer te verkondigen dan die arme Galileër, die een Messias van het hart wilde zijn en tot loon den dood aan het kruis vond. Die oude Messias! de zwakke, die niets dan liefde wist te prediken, deugde niet als Jodenkoning; hij had te veel gemoed en te weinig verstand gehad.

Om zijne onderdanen te ontwikkelen, stichtte Munkel eene school, die het volk tot hoogen verstandelijken bloei bracht.

Toch hadden de Joden niet, wat zij wenschten. Zij konden elkander niet bedriegen, omdat ze allen gelijkelijk slim waren. Recensenten hadden niets te recenseeren; Fritz Mauthner begon uit verveling zichzelf te parodieeren.

Het volk staat op en Munkel, die in zijn leven niets dan ondank heeft ontmoet, wordt eerst in den kerker geworpen en later tot den kruisdood veroordeeld.

Terwijl Munkel aan het kruis hangt, komen gezanten uit het westen, om - echter onder voorwaarde, dat de hatelijke wissels vernietigd zullen worden, - de Joden uit te noodigen naar Europa terug te keeren. Zonder de minste aarzeling wordt het voorstel aangenomen en alles vliegt in uitbundige vreugde naar de havens, dansend en springend. Munkel blijft alleen, aan zijn kruis gebonden. Niemand denkt om hem, hij is immers dood! In de verte ontwaart hij een groot vuur; het zijn de wissels, die verbrand worden. Lurlei is met een rijken Mohammedaan op den loop gegaan.

Plotseling ziet hij eene grauwe gestalte voor zich opdoemen, stokoud, als een geest; alleen de oogen glimmen als kolen. Het is Ahasverus, de wandelende Jood.

> ‘Will der Tod auch dich vergessen,
> Armer Erdensohn da droben?’

Zoo klinkt het uit den gerimpelden mond. Munkel klaagt zijn nood en slaat Ahasverus' aanbod, om hem van zijne banden te bevrijden, af. Hij wil sterven.

Gedurende den nacht denkt Munkel na en komt tot het besluit, dat zijne taak op aarde nog niet is afgewerkt, dat er voor hem toch nog uitkomst is: hij zal - hetgeen hij noemt - het niet zijn prediken, het evangelie des doods.

Hamerling zegt in de *Stationen*, dat Munkel aan het kruis eerst een waar pessimist en wereldverachter wordt. En dat is waar: zijne eerste pogingen waren erop gericht, om het bestaande te vervormen, doch aan het kruis smeedt hij plannen, om de wereld met alles, wat erop leeft, te vernietigen.

Ahasverus helpt hem van het kruis af en beiden schepen zich in.

Het homunculisme heeft dus nog eens schipbreuk geleden; ook de Joden schenen dat verstandsmensch noch te begrijpen noch van zijne theorieën gediend te zijn.

De 9de zang is onzes erachtens een meesterstuk van inhoud en vorm. Wij gelooven niet, dat er in de letterkunde een zoo aangrijpend en toch in zoo schertsenden toon gehouden stuk aangewezen kan worden. Wij beschouwen dan ook dezen zang, die 'Sein oder Nichtsein' ten titel voert, als het glanspunt van het werk, terwijl de 10de zang o.i. meer een aanhangsel, waarin eene soort ontknooping gelegd is, daarstelt. In 'Die Affenschule' is de strekking van het gedicht misschien duidelijker, tastbaarder neergelegd, doch in den 9^{den} zang viert het: 'Nur im Herzen keimt der Friede', zijn grootsten triumf, daar de liefde de wereld van een anders zekeren ondergang redt. Doch laat ons eerst den draad van het verhaal vervolgen.

Toen Munkel weder in de bewoonde wereld terugkwam, vond hij alles als gereed, om zijn evangelie des doods aan te hooren, om zijne meening ingang te doen vinden, dat de dood ver verkieslijk is boven het leven. Het pessimisme vierde zijne grootste triumfen. Zelfmoorden waren aan de orde van den dag: alle boomen hingen vol slachtoffers; in elken vijver, in elke rivier zag men doodzoekers, reusachtigen kikvorschen gelijk, in het water springen. Alleen de grijsaards tusschen de 80 en 90 jaren wenschten nog te leven. De kinderen speelden liefst begrafenisje en schepten alleen behagen in houten en blikken moordtuigen. Uit de kroegen klonk een somber *De profundis! Miserere!* De dieren waren ook al behept met geblaseerdheid en zenuwen; de honden waren hypochonder, de vogels zongen in mineur.

Munkel was zeker de ongelukkigste. Maar in den dom te Keulen stond eene vrouw, die onzen held in droefheid zeer nabijkwam, eene schoone vrouw, die voor eene *Mater dolorosa* de heilige moeder Gods benijdde om de zeven, haar hart doorpriemende zwaarden. 'Geef mij Uwe speren,' riep de ongelukkige Lurlei, 'die Uw moederhart doorboren; nog liever de zeven zwaarden dan die smartelijke leegte in het hart.' Ver van

elkander verwijderd, lijden Munkel en Lurlei dezelfde smart, alhoewel zij van elkander niets meer weten.

Munkel wil de wereld vernietigen; negen dagen en negen nachten peinst hij, hoe de wereld het snelst en het zekerst ten ondergang gedoemd kan worden. Nadat zijne eerste pogingen mislukt waren, krijgt hij eene sublieme idee: hij zal een 'Weltkongress der Seinsverächter' bijeenroepen, waar eene door Munkel vervaardigde wereldtaal gesproken zal worden, voor een ieder verstaanbaar, zelfs voor de dieren, die mede aan het congres zullen deelnemen.

De congresleden kwamen bij elkaar, van alle deelen der wereld. Ahasverus, de wandelende Jood, de oudste en consequentste doodzoeker, werd in alle couranten opgeroepen, om der vergadering meer luister bij te zetten. Nadat Ahasverus aangekomen en tot eerevoorzitter benoemd was, werd de stroom van welsprekendheid ontsloten.

De eerste sprekers vinden niet veel bijval; deels zijn ze onpractisch en deels niet aan te hooren. Zoo treedt er een met *spleen* behepte Brit op, die de verveling als de ergste kwaal bestempelt; dat dagelijksche zich scheren, dat dagelijksche zich uitkleeden, die dagelijksche stofwisseling, die 70 à 80 jaren durende onophoudelijke polsslag, dat eeuwige ademgehaal - zijn niet uit te houden. Schuimbekkend moet de man van de tribune verwijderd worden.

Ten slotte treedt een doctrinair op, die de volgende vernuftige redeneering ten beste geeft: Schopenhauer heeft gezegd, dat het zijn en het leven berusten op den wil, om te leven; die wil was de oorsprong der schepping van de wereld; dus is het logisch, dat ook omgekeerd de wil, om niet te leven, alles weer vernietigen zal, maar.... dan moet ook al wat leeft, zich op één oogenblik vereenigen, om niet meer te willen leven. De wil, die schiep, kan ook weer vernietigen. Ziedaar de redding.

De spreker oogstte donderende bijvalsbetuigingen en de congresleden wilden van niets anders meer weten dan van die zoo geniaal gevonden en toch zoo eenvoudige en logische idee. Boodschappers werden naar alle oorden van den aardbol gezonden, om het oogenblik algemeen vast te stellen, waarop alles, wat leeft, zou samenspannen, om niet meer te willen leven en daardoor de wereld te vernietigen.

Het congres werd besloten met een reusachtig, schitterend banket, waar de wijn *à grands flots* stroomde, de kurken vlogen en tallooze toosten gedronken werden. Plotseling klonk van één zijde der tafel een lustig *Gaudeamus*: schept vreugde in het leven! En dat op een congres van doodzoekers! Maar het was slechts een woeste droom, waaruit de drinkers diep beschaamd ontwaakten.

Dit is van Hamerling, vooral in de spottende woorden, waarin het incident verhaald wordt, een geestige, meesterlijke zet, die in de schildering van het tafereel eene machtige werking uitoefent. Men kan zich niets dwazers voorstellen dan dat contrast: een aantal levensmoeden komen te zamen, om plannen tot eene wereldvernietiging te beramen,

en zij zingen: ‘Schept vreugde in het leven!’ Zoolang *Homunculus* gelezen wordt, zal men zich over die dwaze tegenstelling blijven vermaken.

De dag der wereldvernietiging breekt aan. Het is de eerste April en te twaalf uren, gezien op de torenklok der congresstad, zal al wat leeft, zijn wil inspannen, om niet meer te willen leven.

Het uur nadert. Er heeft eene zonsverduistering plaats. Het wordt al donkerder en donkerder.... vleermuizen, raven en gieren vliegen door de lucht... een oogenblik lijkt het, of der wereld lot aan een zijden draad hangt... alsof er eene rilling door de aarde beeft.....

Toen kwam op eens de zon weer lachend te voorschijn. Het water en de wind lachten. Op elk wolkje zat een lachende genius. Het was lente, de met bloemen bedekte aarde lachte. De gnomen en andere berggeesten hielden zich den buik vast van het lachen. Overal klonk een proesten, een schateren, een giegelen, zóó dat zelfs de hemel mee ging doen.

Maar wat was er dan toch gebeurd, dat het zoo kunstig uitgedachte, voorbereide en uitgevoerde plan had doen schipbreuk lijden? Niemand heeft het toen geweten, maar de muze is bereid het geheim te verklappen. Het verheven plan had gefaald door de schuld van een schuchter paar gelieven, dat van de duisternis gebruik gemaakt had, om elkander een warmen kus op de lippen te drukken, en er op het gewichtig oogenblik niet aan dacht het leven te vervloeken. Het zondig minnaarspaar was Eldo en Dora, die elkander na eene lange, lange scheiding teruggevonden hadden. De vernietiging der wereld was door de liefde voorkomen.

De congresleden verspreiden zich diep beschaamd. Munkel is woedend. ‘Gottgeschöpfe’, roept hij uit:

> ‘Gottgeschöpfe, ich veracht' euch
> Allesammt - ich, der Homunkel!’

De negende zang van *Homunculus* is schitterend, vol vuur en vernuft, geest en fijn gevoel. Zoo iets is geheel nieuw en treffend; roerend is die redding der wereld door de liefde van Eldorado's liefelijk kinderpaar, door dien subliemen lichtstraal, die zoo nu en dan Hamerling's werk komt beschijnen en verwarmen. ‘Nur im Herzen kiemt der Friede’, heeft het in den negenden zang weerklonken in volle, verkwikkende harmonie.

Wij zijn thans aan den 10^{den} of laatsten zang genaderd, getiteld: ‘Ende ohne Ende’. Zooals boven werd aangegeven, is deze zang meer een aanhangsel, een slot, eene ontknooping zonder einde dan eene afronding van het geheel. *Homunculus* - wij gronden dit ons oordeel op den zin van het dikwijls aangehaalde motto - bestaat eigenlijk uit

slechts vier zangen; de eerste vijf zijn eene soort inleiding, de laatste zang is een slot. In Eldorado en te Jeruzalem sticht Munkel een modelstaat; in het apenrijk ontwikkelt hij het verstand der apen, en in den negenden zang wil hij, door een onweerstaanbaar pessimisme gedreven, alles vernietigen. Ziedaar Munkel's leven. In de eerste vijf zangen was hij een gelukzoeker, zooals de wereld er talloos velen oplevert; in den laatsten zang doet hij een aantal uitvindingen, doch alleen met het doel, om uit te vinden; het streven naar zijn levensdoel, het homunculisme in de wereld te doen wortel schieten, eindigt met den negenden zang.

Na het mislukken der wereldvernietiging trekt Munkel zich in de eenzaamheid van een groot woud terug en vindt daar spoedig Draco weder, het mislukte resultaat der paring van een orang-oetang met eene draak, in den zevenden zang beschreven. Het gedrocht en Munkel sluiten vriendschap en de laatste vindt eene veilige schuilplaats in het drakenhol.

De held van het gedicht vindt eene denkmachine uit, die hem in staat stelt de moeilijkste vraagstukken op te lossen. Zoo plaatst hij eene staaf in den grond en weet daaraan eene slingerende beweging te geven: bij twee en dertig slingeringen in de seconde geeft de staaf een bastoon aan, bij snellere beweging een hoogeren, tot den hoogsten toe; bij nog snellere beweging straalt het werktuig warmte uit; bij nog snellere geeft het verschillende kleuren van licht van zich af; wanneer de staaf billioenen en nogmaals billioenen slingeringen in de seconde volbrengt, dan rukt zij zich plotseling uit den grond los, leeft en denkt en wordt zelf een homunculus, een homunculus, *à la minute* vervaardigd.

Evenals er verrekijkers bestaan, om hetgeen veraf is, het oog naderbij te brengen, zoo maakt Munkel voor alle zintuigen een instrument, om van veraf te hooren, te ruiken, te proeven, te roepen, enz. Zoodoende kan hij alles doorvorschen. Alleen is hij nog aan de aarde gekluisterd. Doch ook daarop weet hij raad. Hij bouwt een reuzenluchtschip, dat volkomen bestuurbaar is en duizend menschen kan bevatten. De uitvinder zal het echter eerst zelf alleen beproeven in gezelschap van Draco, die eromheen vliegt. Munkel is trotsch op zijn werk en verkondigt der wereld zijn eigen lof door den reuzenroeper, zoodat de geheele wereld het hoort en zijn vader, de geleerde chemicus, die op sterven ligt, dankbaar den laatsten adem uitblaast.

Munkel's luchtschip treft plotseling een bliksemschicht, die het vaartuig, dat in zijn geheel onvernietigbaar is, stuurloos maakt. Draco vliegt angstig om het vlammende roer, verbrandt zich de vleugelen en stort van eene duizelingwekkende hoogte op de aarde te pletter. Munkel's thans onbestuurbaar luchtschip, waaraan de bouwmeester voortaan vastgekluisterd zal zijn, richt op aarde groote verwoestingen aan, steekt gebouwen in brand, doet rotsen instorten, enz. Het strijkt ook over een klooster heen waar de lijkdienst voor eene non gevierd wordt; Munkel

herkent Lurlei en neemt in het voorbijgaan het lijk mede in zijn schip. Het gevaarte nadert de maan en de luchtschipper begint dit hemellichaam grofheden naar het hoofd te werpen, die van de zijde der maan met gelijke munt betaald worden. Voort vliegt het schip weder, hooger en hooger. Thans begint Munkel de verachte aarde op eenmaal schoon te vinden, nu het te laat is; hij ziet Eldo en Dora elkander op het gouden bouwland beminnen:

‘Glückumstrahlt, ein Bild der Urkraft,
Vollbeseelten Menschenthumes,
Das im Wandel der Geschlechter,
Ob umdunkelt auch, umdüstert,
Sich behaupten wird aufs Neu' stets
Bis ans Ende aller Tage.’

Munkel ziet naar Lurlei. ‘Warum konnten wir nicht lieben?’ zucht hij diep neerslachtig. Ten eeuwigen dage zal Munkel als eene planeet om de zon moeten draaien en nimmer zal de rust des doods hem zacht komen bestrijken:

‘Wem nicht die Natur, die heil'ge,
Die geheimnissvolle Mutter,
Gab das Leben durch die Liebe,
Gab das Leben in der Liebe,
Dem verweigert auch den Tod sie,
Und den schönsten Tod vor Allem,
Das Ersterben in der Liebe -
Und kein Grab der sel'gen Ruhe,
Keine Stätte ew'gen Friedens
Hat für ihn das weite Weltall.’

Oef! zal de lezer uitroepen, nadat hij van de vorige bladzijden zal hebben kennis genomen, een oogenblik de oogen sluitend, om zich van de bonte indrukken, die hij van het gelezene ontving, rekenschap te geven. De reden van die - naar wij hopen kortstondige - vermoeidheid is geenszins te wijten aan Hamerling, die het warmste en reinste van zijn hart, de helderste spranken van zijn dichterlijk genie in normale volgorde in zijn laatste epos heeft neergelegd. De schuld ligt bij den steller van dit stuk, die gedwongen werd in een kort bestek den inhoud van het machtig gedicht ineen te dringen. Meer dan eene schets, in grove trekken aangegeven, meer dan eenige koolstrepen heeft hij uit den aard der zaak niet kunnen geven; de fijne nuancen niet alleen, maar een overgroot aantal feiten van minder aanbelang, doch die het geheele gedicht zoo onuitsprekelijk aantrekkelijk maken, heeft hij moeten voorbijgaan; om op al het schoone in *détails* te wijzen, had hij minstens eene geheele aflevering van dit tijdschrift moeten vullen. Niet alleen dat de redactie zich daartegen verzet zou hebben, doch ook de lezer zou, onzes bedunkens, daardoor geenszins gediend zijn geweest:

wanneer het ons gelukt is eenige belangstelling voor Hamerling's werk bij de lezers op te wekken, wanneer eenigen hunner zich opgewekt gevoelen het geniale werk zelf ter hand te nemen en zelf te lezen, wat wij in korte trekken aangaven, dan zullen zij op elke bladzijde gewaarworden, dat het onmogelijk is, zonder den indruk te verminderen, met andere taal dan die des dichters te zeggen, wat deze in zoo machtige akkoorden aan zijne lier ontlokte. Daarom verwijzen wij met vertrouwen naar *Homunculus* zelf.

Men moet Hamerling's moed bewonderen, om in het einde der 19de eeuw een strijd te durven aanbinden tegen de eenzijdige ontwikkeling van het verstand ten koste van die des gemoeds, geene acht slaande op de richting, die langzamerhand, doch - naar wij hopen - voor korten tijd ingang begint te vinden, wars van het den dichter tegen de borst stuitend scepticisme, slagen uitdeelend, wanneer zulks noodig is voor zijn doel, doch zelden genot scheppend in het slaan zelf.

Alhoewel op het eerste gezicht de werken niet de minste overeenkomst vertoonen, zijn wij toch geneigd *Homunculus* even in vergelijking te brengen met een gedicht van een van Frankrijk's beroemdste zonen, Sully Prudhomme. Het werk, hetwelk wij van dezen dichter op het oog hebben, is getiteld *Le bonheur*(*). Velen zullen verwonderd zijn Hamerling en Prudhomme te zamen genoemd te zien, en misschien zouden de dichters zelf die verwondering eenigszins deelen. En toch ontdekken wij in de twee uitgebreide dichtstukken eene groote overeenkomst van doel, zoo geene overeenkomst van gedachtengang. Wat is het geluk? Ziedaar beider onderwerp. Ook Prudhomme had desnoods het motto van *Homunculus* voor zijn werk kunnen plaatsen. Het groote verschil tusschen de beide dichtstukkken kunnen we niet beter uitdrukken, dan door te zeggen, dat Hamerling in *Homunculus* meer klem legt op het: 'Geist und Sinn hat ew'ge Unrast', en Prudhomme in *Le bonheur* meer op: 'Nur im Herzen keimt der Friede'. Het laatste deel van Hamerling's motto wordt in *Homunculus* alleen belichaamd in de lichtomstraalde gestalten van Eldo en Dora en in den 9den zang; van eene zegepraal van het: 'Nur im Herzen keimt der Friede', komt in Hamerling's gedicht verder niets voor, tenzij men indirect het voortdurend schipbreuk lijden van Munkel's pogingen, om het homunculisme ingang te doen vinden, als zoodanig beschouwen wil.

Prudhomme beschrijft in zijn gedicht niet zooals Hamerling, wat het geluk *niet* is, doch wat het *wel* is. Zijn held en zijne heldin voelen zich in den eersten hemel gelukkig, totdat hun hart kennis draagt van het ongeluk beneden hen en snakt naar zelfopoffering.

'Le bonheur n'est dû qu' à l'effort',

(*) In de October-aflevering van dit tijdschrift des jaars 1891 vonden wij de gelegenheid Prudhomme's gedicht in een opstel onder den titel: 'Een modern epos', eenigszins breedvoerig te behandelen. Wij verwijzen daarnaar hen, die onze opvatting van het grootsche werk wenschen te kennen.

zoo eindigt het gedicht en wanneer Prudhomme een passend motto voor zijn boek had willen plaatsen, zou hij geen beter hebben kunnen kiezen dan die woorden, omdat daarin de geheele zin van het gedicht ligt opgesloten. De zelfopoffering schenkt Faustus en Stella het volmaaktste geluk in den hoogsten hemel.

Hamerling breekt in *Homunculus* af en legt alleen den grondslag voor een schoon gebouw. Prudhomme bouwt het paleis zelf geheel op. Tot op zekere hoogte zou men kunnen zeggen, dat *Le bonheur* eene completeering van *Homunculus* is. Hamerling zegt: het geluk ligt niet in 'Geist und Sinn'; Prudhomme neemt daarop het woord en betoogt: het geluk ligt 'im Herzen'.

Boven hebben wij gewezen op het luchthartig (in de goede beteekenis van het woord) optimisme, dat Hamerling in al zijne werken, doch vooral in zijn laatste epos bezielde. Die optimistische zin is merkwaardig in een man, die in zijn geheele leven nauwelijks eenige gezonde uren heeft mogen beleven. In zijne *Stationen* vermoeit Hamerling zijne lezers weinig met klachten over zijne kwalen, maar des te meer kan men daarover een oordeel verkrijgen uit de meer intieme correspondentie - hij schreef gaarne brieven en schreef ze goed -, die hij met zijne vrienden en vriendinnen voerde. In Möser's boven aangehaalde brochure klaagt Hamerling vaak over zijne gezondheid. Wij doelen nog niet eens op korte aanwijzingen als de volgende: 'Meine Gesundheit ist nicht schlechter und nicht besser als gewöhnlich, d.h. schlecht', maar op plaatsen, waar hij niet in het voorbijgaan maar met nadruk over zijne gezondheid spreekt:

'Sie fragen in Ihrem letzten Briefe ob ich *leidend* bin, wie sie einmal gehört oder gelesen. O, Freund, da berühren Sie eben den traurigen wunden Fleck meiner Existenz, die Fessel meiner Schwingen, den Mehlthau meiner Blüten, vielleicht soll ich auch sagen: den tiefinnersten Anreiz meiner Klagen. *Denn schliesslich ist es doch der Kranke*, *der sich das Leid der ganzen Welt zu Herzen nimmt.* Ja, ich leide, und ich habe nicht einmal die kleine Genugthuung, dass ich der mitleidigen Welt mit einem effectvoll klingenden Namen meiner Leiden imponiren kann. Est ist die allererbärmlichste Krankheitsmisere, die man sich denken kann, gar nicht alarmirend und völlig nichts bedeutend, wenn man davon spricht, und doch unerträglich quälend - eine unaufhörliche Abwechselung kleiner Leiden, die aber, da sie seit mehr als einem Decennium mir *kaum einen Tag* (das ist bei Gott keine Uebertreibung!) zu ruhigem Geniessen oder Schaffen, zu heiterem Lebensbewusstsein gelassen haben, mit dem Gewichte eines Fluches, eines grausamen Verhängnisses auf mir lasten. Heisser Lebensdrang in der Brust - und dazu dies schnöde, kleinliche, aber durch Ununterbrochenheit geistmörderische, gastrisch-nervöse Leibeselend, das ich übrigens den Leuten nach Möglichkeit verberge, niederkämpfe, die Quacksalber in vollster Ruhe lassend und meinen schweren Berufspflichten mit einer von Wenigen

geahnten, oft *furchtbaren* Aufopferung obliegend. Denken Sie nicht etwa an Hypochondrie, Stubensitzen und dergl. Meine gastrischen Leiden sind directestes Gegentheil von denen des Hypochonders und *Sitzen - kenne* ich nicht. Ich sitze *nie*, ich *liege* oder *laufe* blos! Wenn ich nicht das Bett hüten muss - und dazu kommt es doch selten, denn ich lasse mich dazu nur durch *Fieber*anfälle bewegen -, so ist es gegen mein *Temperament,* auch nur anderthalb Stunden lang im Laufe des Tages mich in meiner Stube aufzuhalten.'

Wanneer iemand, die niets van den dichter van *Homunculus* wist, na de lezing van dit gedicht gevraagd werd, hoe hij zich den persoon des schrijvers voorstelde, zou hij ongetwijfeld antwoorden: een kerngezond, levenslustig jongmensch. Geen oogenblik zou een vroeg oud, door allerlei kwalen geplaagd man van acht en vijftigjaar hem voor den geest zweven. Daartoe is *Homunculus* te lustig, te licht gehouden. Jolig dansen de viervoetige trocheën het geheele gedicht door, de lezers medesleepend tegen wil en dank, elk oogenblik een hartelijken lach afdwingend, sprakelooze verbazing opwekkend door de grenzenlooze verbeeldingskracht van den voor niets terugdeinzenden schrijver. En toch ziet men achter zelfs het vroolijkst tooneel het ernstig, thans verheerlijkt, omhoogstarend gelaat van den dichter; men ontwaart een vinger, die naar boven wijst, een hart, dat zich opheft. Hoe vreemd het ook klinken moge en hoe hard Hamerling, kon hij deze regelen lezen, het ook zou vinden, wij zijn van oordeel, dat juist die ziekelijke toestand, waarin de dichter leefde, die 'Fessel meiner Schwingen', zooals hij het noemt, die kwalen, welke hem dag en nacht vergalden, op zijn arbeid eene zeer gunstige werking hebben gehad. Ware het den schrijver vergund geweest geheel vrij de 'Schwingen' uit te slaan, erop los te dichten, zonder door allerlei pijnen aan zijn vertoeven op de aarde herinnerd te worden, dan zouden wij bang zijn, dat zijne te rijke phantasie hem parten gespeeld zou hebben; dat hij, zichzelf niet meer meester, de grootste dwaasheden zou hebben uitgehaald. *Gedeeltelijk* gronden wij dit ons oordeel op den slotzang van *Homunculus*; de laatste avonturen van den held, de bovenmenschelijke uitvindingen, die hij doet en waarvan wij slechts enkele in het bovenstaande hebben kunnen opnemen, grenzen reeds aan het overdrevene en doen den lezer elk oogenblik vreezen, dat alles te ver zal gaan. Juist in den schoonen achtergrond, in dat heerlijk verschiet van edele gedachten en warme, waarachtige menschenliefde, in dien zin, om het bestaande af te keuren, ten einde er iets weergaloos schoons voor in de plaats te stellen, meenen wij het lijden te herkennen, dat alles verzacht, alles met eene verheven tint smukt.

Hetgeen Hamerling tot een groot dichter maakt, is niet alleen de schoone gedachten, die hij op het papier werpt; de artisticiteit, waarmede hij de natuur gadeslaat; de warmte en het licht, die hij in de als met goud gepenseelde tafereelen kwistig weet rond te strooien; maar het is ook de lenige, smijdige behandeling van het vers. *Homunculus*

huppelt in de polkamaat zijner danslustige trocheën, dat het een aard heeft en den lezer in den roes medeneemt, hem na de lezing van elken zang eenigszins verwilderd de oogen weer doende opslaan. Nog meer dan in *Homunculus* komt Hamerling's meesterschap over het vers uit in de den dichter zwaarder beproevende hexameters van *Der König von Sion*; wij gelooven, dat de verstoktste verdediger van de stelling, dat hexameters niet passen in de moderne talen, door dit, Hamerling's breed opgevat epos wel tot inkeer gebracht zal worden. Wij willen weer niet overdrijven, door te beweren, dat Hamerling's verzen vlekkeloos zijn: In *Der König von Sion* - zelfs in den laatsten druk - zijn verschillende regels, die niet vloeiend genoeg zijn; hier en daar treft men nog trocheën in de hexameters aan. Ook *Homunculus* is niet vrij van vlekken daar, waar we klemtonen lezen als ēmbryō, aūfmerksām, rectōr magnificus, enz.; daar, waar we enjambementen aantreffen als:

> 'Literarische Walpurgis
> Nacht des laufenden Jahrhunderts!'

Toch zal een ieder, die een weinig oog en gevoel heeft voor den versvorm, die gewoon is te vergelijken, moeten toegeven, dat Hamerling het in het materieele van het gedicht tot op eene door weinigen bereikte hoogte gebracht heeft.

Nu wij het einde van ons opstel naderen en de bekoorlijkheden van het werk, de goede eigenschappen, den vorm prijzen, kunnen wij niet nalaten nog even op eene schoone eigenschap te wijzen. Wij bedoelen den climax, die in het gedicht aangetroffen wordt; eerst Munkel's weinig beteekenende leerjaren, toen zijn geldelijk fortuin, zijn streven in Eldorado, zijne beschaving der apen, zijne ontwikkeling van het Jodenvolk, zijne poging, om de wereld te vernietigen, en ten slotte zijne aan het ongeloofelijke grenzende waanwijsheid, die hem tot eene soort hemelbestormer maakt. Alle gebeurtenissen vloeien zoo ongemerkt ineen, alles past zoo goed in het kader van het onderwerp, dat men zich het gedicht na de lezing niet anders voor kan stellen en alles zoo natuurlijk vindt, alsof het niet anders kon.

De lezer vergunne ons ten slotte nogmaals te wijzen op het tweede gedeelte van het motto, dat heerlijk *Leitmotiv*, dat het gedicht van het begin tot het einde doorklinkt, doch alleen uitgewerkt is in de schetsmatige en toch warm omlijnde gestalten van Eldo en Dora. Het is vaak, alsof, wanneer alles treurig en somber is op het tooneel der zelfzucht en der berekening, eene onzichtbare hand een hoekje van een scherm ophaalt, om den lezer te toonen, dat het goede en schoone er nog zijn, al is de dichter door den aard van zijn onderwerp ertoe gedwongen op hetgeen hij afkeurt, het volle licht van zijn genie te laten vallen. Wanneer de adem van het scepticisme, ja, van het cynisme al te koud en huiveringwekkend dreigt te worden, schiet er plotseling een warme, tropische lichtstraal door het duister zwerk, hoort men

het verkwikkend wiekgeklep dier gelukskinderen van Eldorado, dier etherische wezens, welke nimmer moe worden elkander te beminnen en steeds rondfladderen, doch zich slechts nu en dan even laten zien. Door die liefelijke gestalten, welke geheel onvatbaar zijn voor Munkel's idealen, heeft de poëet den lezer willen toeroepen: ‘Ik ben gedwongen u een blik te doen werpen op veel verkeerdheden, doch ge ziet, dat ik hooger idealen koester, en ik stel er prijs op, dat ge dit in het oog houdt.’ Eldo en Dora zijn de verpersoonlijking van Hamerling's onverstoorbaar idealisme:

> ‘.... ein Bild der Urkraft,
> Vollbeseelten Menschenthumes,
> Das im Wandel der Geschlechter,
> Ob umdunkelt auch, umdüstert,
> Sich behaupten wird aufs Neu' stets
> Bis ans Ende aller Tage.’

Zie, lezer, dat is geheel Hamerling, de Hamerling, die zijn tijdgenoot de lichtomstraalde oud-Helleensche gestalten van het minnend paar Perikles en Aspasia voortooverde; die Nero, dat afschuwwekkend monster van egoisme, voor het bewonderend oog van het dichtminnend publiek heeft doen leven; die aan zijn Munstersch epos de verheffend schoone woorden als motto vooraf liet gaan:

> ‘Gross is die Zeit und gewaltig; doch wehe wenn unsere Herzen
> Rein nicht sind; wie sollen im riesigen Kampf wir bestehen?’;

de Hamerling, wiens herinnering ons, en talloos velen met ons, lief zal blijven als die van een edel mensch en een geniaal schrijver, zoolang wij het idealisme, de edelste uiting van den menschelijken geest, zullen kunnen vasthouden en het ons gegeven zal zijn het zwarte, grimmige scepticisme, dat door den invloed van den zich noemenden vooruitgang aan alle zijden het hart van den tijdgenoot belaagt, met kracht ver van ons te houden.

Rotterdam.
M. REEPMAKER.

Toynbee-werk voor Nederland.

Toynbee-werk, door W. van der Vlugt. - Leiden, E.J. Brill. English Social Movements, by Robert Archey Woods. - London, Swan Sonnenschein & C°.

Professor Van der Vlugt heeft zijne bekende artikelen uit *De Gids*, aangevuld en bijgewerkt tot den tijd dezer nieuwe uitgave in het licht gegeven, en nagenoeg terzelfder tijde, slechts een paar maanden vroeger, heeft de heer Woods, leeraar aan de Andover-kweekschool te Boston, in het bovenvermeld werkje een beknopt doch volledig en zaakrijk overzicht gegeven van alles wat in den loop der laatste dertig jaren in Engeland door het particulier initiatief op sociaal gebied is verricht. Van de zeven hoofdstukken, waaruit dit werk bestaat, is het derde, aan de *University-settlements*, het door den Leidschen hoogleeraar behandeld onderwerp, gewijd. Wij stellen de titels dezer twee werken nevens elkander en bespreken beide te gelijk omdat zij niet alleen bij elkander behooren wegens overeenkomst van onderwerp, maar ook elkander aanvullen. De Leidsche hoogleeraar wint het van den Amerikaanschen schrijver in warmte en kunstmatigheid van stijl (waardoor de lezing van zijn boekje op den duur vermoeit); de heer Woods daarentegen geeft een volledig en zaakrijk overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der beweging, die in de Toynbee-hall een harer culminatiepunten, - doch volstrekt niet het eenige, - vond. Laatstgenoemde houdt zich meer bezig met de uiterlijke vormen, welke de beweging heeft aangenomen, de eerste met de inwendige roerselen in 's menschen gemoed, die er den eersten stoot toe gaven. En ofschoon wij nu volmondig erkennen dat de heer Van der Vlugt met zijn krachtig en welbespraakt beroep op het geweten en het gemeenschapsgevoel van zijne landgenooten een begin heeft gemaakt daar waar juist begonnen moest worden, en de aanstekelijkheid zijner warmte bij anderen weerklank wekken moet, toch zij 't niet over het hoofd gezien dat er voor de uitvoering meer noodig is. Met warmte, overtuiging en goeden wil alleen worden zelden blijvende dingen tot stand gebracht; bij de uitvoering moeten gezond verstand, nuchtere berekening, koel overleg, volledige kennis van zaken, toestanden en verhoudingen de hand besturen. Het bekende woord van Talleyrand bevat ook voor anderen dan diplomaten eene gulden les.

De *University-settlements*, waartoe ook de in Whitechapel gevestigde Toynbee-hall behoort, zijn inrichtingen, sedert een tiental jaren verrezen in het oostelijk, armste deel van Londen, waarin jonge gegradueerden van de Engelsche Universiteiten (niet studenten, maar jonge *fellows* en *tutors*) zich tijdelijk of voortdurend gevestigd hebben om te midden en ten nutte van de uit het oogpunt van algemeene ontwikkeling en beschaving achterlijke bevolking werkzaam te zijn. Zij doen dat door het houden van lezingen en voordrachten, niet uitsluitend van wetenschappelijken aard, alsmede door het onderhouden van een persoonlijken omgang, terwijl een hoofddoel van deze vestiging aldaar ook gelegen is in het versterken van het plaatselijk zelfbestuur. Het spreekt vanzelf dat in stadsbuurten, waar alle gegoeden en beschaafden zich langzamerhand uit verplaatst hebben met achterlating van de armen alleen, zoowel de stof om plaatselijke besturen samen te stellen als de belangstelling van de bevolking in de attributen dezer besturen, waaronder naar de Engelsche wet ook de gewichtige onderwerpen van hygiënischen aard en wat dies meer zij behooren, meer en meer verdwijnt. Hieraan nu komen deze *Settlements* tegemoet; zij vormen centra van geschikte candidaten voor de *vestries* en andere plaatselijke commissies met haar, in Engeland zoo belangrijken werkkring, en tevens centra, van waaruit de belangstelling van de ingezetenen in hunne gemeenschappelijke belangen wordt opgewekt. In dit opzicht hebben die instellingen in Londen reeds veel nut gedaan.

In Engeland is deze handreiking van het wetenschappelijk element aan den handenarbeid tot verbetering van stoffelijke en intellectueele toestanden eene zaak van groote beteekenis. In Engeland vooral, omdat het hooger onderwijs, in de oude universiteiten althans, nog altoos aan de traditie der claustrale wetenschap van de middeleeuwen verbonden, zich lang onderscheiden heeft door eene groote mate van eenzijdigheid en eenzelvigheid, waarvan nog in onze dagen dikwijls verschijnselen voorkomen, die ons op het vasteland, in dezen aan die verouderde begrippen reeds lang ontwassen, niet zelden verbaasd doen staan. Het nieuwe beginsel, dat de door de hoogere ontwikkeling gegraven klove tusschen de zonen van hetzelfde vaderland, - die nimmer geheel gedempt kan worden daar met de verschillende graden van ontwikkeling en beschaving, verscherpt door aangeboren en geërfde eischen en behoeften, zeer verschillende opvattingen en oordeelvellingen gepaard gaan, die niet weg te nemen zijn zoolang het denkvermogen en de redeneermacht bestaan, - ten minste op de eene of andere wijze moest overbrugd worden ter voorkoming van eene geheele verscheuring van hetzelfde volk, - dit nieuwe beginsel heeft zich niet eensklaps aan de mannen der wetenschap geopenbaard. Vooral de Oxfordsche hoogleeraars Hill Green en Ruskin hebben die openbaring voorbereid en veel bijgedragen om hunne leerlingen en mede-geleerden wakker te schudden uit die kloosterachtige afzondering en hen te wijzen

op de eischen en behoeften der groote menschenmaatschappij. John Ruskin, die zich te allen tijde onderscheiden heeft door hetgeen Woods *his wonderful ways* noemt, brak onder anderen eenmaal een college over schoonheidsleer af om met zijne studenten een in de buurt van Oxford gelegen, door de overheid verwaarloosden rijweg te gaan herstellen, in zijn oog een plastisch middel om *the dignity of labour* te betoogen, dat echter niet vrij van gezochtheid en overdrijving te noemen is. Hill Green bezigde minder op het uiterlijke berekende maar meer afdoende middelen; hij brak met de traditie der universitaire afgeslotenheid en stelde zich beschikbaar voor allerlei commissiën van plaatselijk zelfbestuur in de academiestad, waar hij met toewijding en ijver het gemeen belang diende.

Deze wekkende leeringen en trekkende voorbeelden zijn niet van den allerlaatsten tijd; reeds in 1860 en vroeger gaven deze twee geleerden den eersten indruk aan de gemoederen die later tot de *University-settlements* voerde, en de Toynbee-hall werd, in zijn tegenwoordigen vorm, eerst na 1883, het jaar van Arnold Toynbee's dood, gesticht. Dit werk is dus niet zonder rijpe voorbereiding tot stand gekomen.

Dit is noch onnatuurlijk noch jammer; het zou integendeel te betreuren zijn indien op de zeer warme ontboezeming van professor Van der Vlugt, wiens warmte en vooringenomenheid hem nu en dan onbillijk maken voor hetgeen, hier te lande en elders, in andere vormen en onder bescheiden namen reeds is gedaan, in Nederland terstond met even grooten ijver werd ingegaan. Aangaande het uitgangspunt, dat de beweging ten volle rechtvaardigt, kan geen verschil van gevoelen bestaan; het is de plicht van iedereen, door aanleg en vorming in staat ten dezen eenig nut te doen, mede te werken om de klove te overbruggen, die rijk en arm, beschaafd en onontwikkeld van elkander scheidt. Ook de weg, waarop men zich te bewegen heeft, ligt open en onbetwist: belangstelling en persoonlijke aansluiting tot verheffing van hen, wier zedelijke en verstandelijke toestand door hun laag stoffelijk peil steeds meer omlaag getrokken wordt. Maar de moeilijkheid ligt vooral in de keus, waar met dit werk der ware humaniteit begonnen moet worden: hetzij terstond in de onderste lagen der maatschappij, *in the slums*, gelijk de Engelschen het noemen, - hetzij in den arbeidenden stand, zoo niet bij de volledige *skilled workmen*, die in Engeland uit stoffelijk en intellectueel oogpunt werkelijk niet laag staan, dan toch bij de menschen met vakkennis, voor wie de strijd des levens zwaar mag zijn, maar die dien toch niet geheel ongewapend noch zonder toerusting te voeren hebben.

Hieromtrent is men, en geen wonder, aan de overzijde van het Kanaal allerminst van den aanvang af 't met zichzelf eens geweest. Geen wonder omdat, uitgaande van het standpunt der maatschappelijke plichten, men den plicht tot herstel en wederopbeuring te grooter

achten moet in evenredigheid van de diepte van het verval, zoodat de eigenlijke heffe des volks de grootste aanspraken op belangstelling en opbeuring kan doen gelden. Aanvankelijk heeft de logica de voorstanders van de *University-settlements* dan ook op dien breeden weg gevoerd. Men moest de hand reiken aan ‘de parias der maatschappij’ (*the social exiles*), de ‘zwarte massa van maatschappelijk bederf’ bestrijden, enz. enz.; maar ten slotte beperkten de leiders der onderneming hun arbeid tot het ‘brengen van de weldaad der beschaving binnen het bereik van de voor redding vatbare klassen van het volk’ in het Oosten van Londen (*bringing the benefit of education to the more hopeful grades of the people there.*) Het werk onder de eigenlijke armen wordt door de bewoners van de Toynbee-hall en de vele andere dergelijke instellingen te Londen en elders(*) dus overgelaten aan de geestelijken en verschillende kerkelijke en particuliere liefdadigheids-instellingen, ofschoon de invloed van de ter plaatse gevestigde corporatie, welker leden ook in de besturen der evengenoemde instellingen optreden, natuurlijk op de verbetering van de verpleging der armen naar gezonde begrippen een grooten invloed uitoefenen moet. In zooverre loopt de werking van de *Settlements* met die van de andere arbeiders, die hetzelfde uitgangspunt en doel hebben doch wier arbeidsveld eenigszins van den door hen gevolgden weg afligt, ineen; voor den Toynbee-hall-arbeid is dit nog meer in 't bijzonder het geval, omdat de oprichter en wakkere medebestuurder daarvan, de predikant Barnett (over wiens *Uitvoerbaar socialisme* in *De Tijdspiegel* van April 1891 geschreven werd) met zijne onvermoeide echtgenoot vol toewijding en ijver *in the slums* werkzaam zijn. Doch de inrichting van de Toynbee-hall en de andere genoemde instellingen is voornamelijk berekend op de behoeften van hen, die boven de eigenlijke heffe des volks staan. Woods spreekt in zijne beschrijving altoos van *artisans, workmen*, ja zelfs kantoorbedienden, onderwijzers, te wier nutte zelfs eene afzonderlijke afdeeling bestaat in de *Travellers club*, - niet te verwarren met de grootsche stichting in Pall-mall, aan ieder bezoeker van Londen bekend, - met reisbeurzen voor bezoeken aan het vasteland gedurende de kantoor- en schoolvacantiën. Verder wijden de inwoners van de *Settlements* zich aan bestaande arbeidersvereenigingen, of wekken de ambachtslieden van zekere vakken tot vorming van zoodanige lichamen op, bij ondervinding wetende, hoeveel goed ingerichte *Trade-Unions* vermogen tot verbetering

(*) In het boek van Woods worden een aantal dergelijke instellingen te Londen opgegeven en hare wording en werking in 't kort beschreven. De voornaamste zijn Oxford-house in Bethnal-Green, een concurrent van de Toynbee-hall maar met eene kerkelijke tint, - Mansfield-house in Camden-town van denzelfden aard, - eene stichting van de Wesleyans in Bermondsey, - University-hall in Bloomsbury van de Unitariërs, - stichtingen van verschillende *colleges* der Universiteit te Cambridge, die echter nog geen eigen centraalgebouw hebben, en verschillende andere individueele ondernemingen op kleine schaal.
Te Birmingham, Glasgow en Edinburgh wordt op dezelfde wijze als in de Toynbee-hall gewerkt.

van stoffelijke, zedelijke en verstandelijke toestanden van den gezeten werkman. In Engeland, waar de zelfregeering en de aandrang tot zelfhulp dieper in de gemoederen zit dan in eenig ander land van Europa, is dit hulpmiddel, krachtsoefening door aansluiting, om de reeds verkregen resultaten als het meest afdoende tot verbetering bekend. Ook de hoogleeraar Van der Vlugt wijst daarop, doch het springt in het oog dat de *Trade-Unions* voornamelijk hare volle, rechtstreeksche krachtsoefening bezitten in de groote centra der fabrieksnijverheid en van het mijnwezen.

Het kan niet anders dan goed zijn dat ook in Nederland eene roepstem zich verheft om ons volk, en vooral de meer gegoede en meer beschaafde elementen daarvan, te herinneren aan den ernstigen plicht van het menschzijn, waarop de Leidsche hoogleeraar de aandacht vestigt. Als een onverbiddelijk boetprediker, zelfs met de aan deze soort van lieden eigen overdrijving en schrille kleuren, schildert hij de fouten en tekortkomingen van de ‘fatsoenlijke’ kringen, hen wijzende op de noodzakelijkheid der ‘zelfherziening’. En, mits men daarnevens zich maar gelieft te herinneren wat, onder anderen bij de parlementaire enquête over de industrieele toestanden, gebleken is van de te waardeeren toewijding en opoffering, waarmede jonge vrouwen uit den beschaafden stand, met name onder de fabrieksmeisjes te Leiden, vol geduld, liefde en volharding werkzaam zijn op dit gebied, - wanneer men daarbij hulde heeft gebracht aan de stichters van *Ons huis* te Amsterdam, kan men niet anders dan aan den schrijver van het boekje zijn onverdeelden bijval schenken. Maar toch behoort een plotseling opstaan, een optrekken ten humanitairen kruistocht met ‘Menschenplicht’ in plaats van het oude ‘God wil het’ op het vaandel, niet tot de wenschelijke zaken. Warmte is goed, maar kalm, koel overleg is beter. Men volge Engeland niet alleen in de goede bedoelingen maar ook in de overweging en voorbereiding, waarbij in de allereerste plaats in het oog te houden is, dat de toestanden daarginder en hier hemelsbreed verschillen. Vandaar dat vóórstudie vereischt wordt, en het doet ons genoegen dat de maatschappij ‘Tot Nut van 't algemeen’ dit onderwerp in studie heeft genomen. Want wat ons hier te lande voornamelijk ontbreekt om eenigen georganiseerden arbeid onder de arbeidende en de lagere volksklasse op eenigszins vasten grondslag en eenigszins breeden voet te ondernemen, gezwegen nog van de afwezigheid hier van de aan de Engelsche Universiteiten ruimschoots beschikbare werkkrachten, juist voor den hier bedoelden arbeid bij uitstek geschikt, - is: kennis van de toestanden; en die kennis is onvermijdelijk noodig. Men kan tal van tabellen en cijfergroepen hebben, door de statistiek met moeite en kosten, te goeder trouw en naar waarheid bijeengebracht, eene lange rist van gegevens en feiten kan door Staats- en parlementaire commissies van onderzoek worden saam-

gegaard en van diepgaande redeneeringen en scherpzinnige gevolgtrekkingen voorzien, maar dit alles is niet genoeg. Niet lang geleden werd in een Nederlandsch dagblad bij eene bespreking van den aandrang op invoering van het zoogenoemde Elberfelder stelsel van armverpleging de zeer juiste opmerking gemaakt, dat de statistiek van het armwezen te Elberfeld en elders wel eene groote vermindering van de uitgaven voor het armwezen na de invoering van dat stelsel aantoonde, maar dat het de vraag is of de toestand van de armen zelf daardoor verbeterd, de wezenlijke armoede inderdaad nadien verminderd was; omtrent dit punt, merkte men op, gaven de vele cijfers geen licht. Men behoeft in dit speciaal vraagstuk nog geen partij te trekken om te kunnen erkennen, dat er feiten zijn, die aan het bereik der statistiek ontsnappen. Wie met de armen, met de armsten der armen wil omgaan en iets tot hunne verbetering en verheffing bijdragen, moet ze leeren kennen, niet uit boeken of statistieke tabellen maar door persoonlijken omgang; en die heeft hier te lande, behoudens loffelijke uitzonderingen, tot hiertoe geheel ontbroken. De vele, in de laatste twee, drie jaren opgerichte instellingen van particuliere liefdadigheid, waarbij naar het voorbeeld van de Amsterdamsche vereeniging ‘Liefdadigheid naar vermogen’ het beginsel der coöperatie voorzit, zullen en moeten op den langen weg de vereischte kennis van toestanden en behoeften geven, maar zoolang deze ontbreekt, is onthouding minder gevaarlijk dan forsch ingrijpen. In Engeland, waar de particuliere liefdadigheid Nederland reeds sedert lang vooruit was op den goeden weg van het doelmatig en afdoende voorthelpen, niet door rijke giften en aalmoezen alleen maar liefst door persoonlijke medewerking en belangstelling, in Engeland was men ten dezen verder dan hier. En vooral in het oostelijk deel van Londen vonden de *University-settlements* een wel toebereiden akker, daar de kennis van het leven en streven, de nooden en behoeften van de misdeelden der fortuin door de jarenlange werkzaamheid van ontelbare menschenvrienden, van wie alleen het echtpaar Barnett, Octavia Hill, Charles Booth hier genoemd worden om niet onbillijk te zijn tegenover de velen, die hunne weldadigheid in 't verborgene betoonen, in alle bijzonderheden waren onderzocht en vastgesteld. Want al mag de eigenlijke werkdadigheid van al deze practische philanthropen beperkt zijn tot de bepaalde behoeftigen, zoo hebben zij die zich in de kringen, buurten en woningen van dezen bewegen natuurlijk eene omvangrijke bekendheid verworven met den algemeenen toestand in dat sterk bevolkte deel der wereldstad, waaruit de gegoede ingezetenen meer en meer, op hun uittocht naar het meer deftige Westend, verdwenen zijn.

Elke onderneming zonder volledige zaakkennis loopt mis; zoo gaat het in de industrie, zoo ook in de philanthropie. Warmte en overtuiging zijn voortreffelijk, maar niet bestand tegen teleurstelling en tegenspoed; dan maken ze voor de tegenovergestelde gebreken plaats, voor lauwheid en twijfel, die de krachtigste hand verlammen, het werkzaamste brein

met moedeloosheid slaan. De zaaier, die uitging om te zaaien, deed ongetwijfeld een goed werk in zoover het door de beste bedoelingen geheiligd was, en dat het in vruchtbaren grond gevallen zaad opschoot en duizendvoudig vrucht leverde was hem een verdiend loon. Maar het was eene niet te verschoonen verspilling van kracht, tijd en zaadkorrels, dat hij die elders uitzaaide, op de kale rots waar de wind ze wegvoerde, op de plaatsen waar de vogels des hemels ze oppikten. Ook op zedelijk gebied moet men de goede les der landbouwkunde in het oog houden, dat er niet gezaaid worde dan in den welgeploegden akker, in geschikte grondsoort. Wie haar in den wind slaat handelt even onverstandig als de bouwmeester, die niet begint met stevige fundamenten te leggen onder het op te bouwen huis.

Een zeer zonderling boek.

Max Nordau. Ontaarding. Bewerkt door F.M. Jaeger (Maurits Smit). - Zutphen, W.J. Thieme & Co.

Max Simon Nordau is de zoon van een Joodsch geleerde, geboren te Pesth 1849, waar hij voor arts studeerde, maar het op den duur niet kon uithouden, zoodat hij in 1880 voorgoed te Parijs zich vestigde, maar toch steeds in het Duitsch bleef schrijven. Deze zich noemende en schrijvende Max Nordau is hier het eerst bekend geworden door zijn Parijsche schetsen, die zich kenmerkten door een levendigen stijl en scherpe, maar niet altijd diepe waarneming. Die schetsen zouden veel beter geweest zijn, indien Nordau zich wat meer moeite had gegeven de Fransche geschiedenis te leeren kennen; hij zou in dat geval veel dingen begrepen hebben, die hem nu vreemd voorkwamen.

Na de indrukken van zijn vele reizen - hij bezocht achtereenvolgens Weenen, Berlijn, Petersburg, Stockholm, Brussel, Londen, IJsland, Madrid, Rome - in papier te hebben omgezet, maakte hij naam als schrijver over de beschaving of liever tegen de beschaving. *Die konventionellen Lügen der Kulturmenschheit* beleefde niet minder dan 15 drukken en werd in vele talen, ook in het Nederlandsch, overgebracht. Wij hebben echter nimmer gehoord, dat het werk hier veel opgang heeft gemaakt. Die opgang was echter ook in Duitschland een zeer betrekkelijke. Het boek werd veel gelezen, maar meer omdat het pikant was, vol van hatelijkheden op de tegenwoordige beschaving, dan wel omdat men vond, dat hier werk geleverd was, dat getuigde van ernstig onderzoek. Het oordeel van Nordau over de beschaving was nog oppervlakkiger dan dat over Parijs en leed aan hetzelfde euvel - gebrek aan kennis. Gebruiken en gewoonten, die men begrijpt, wanneer men de geschiedenis kent, werden door Nordau vreemd gevonden en, schoon op zichzelf onbeduidend, schrikkelijk ernstig aangestaard en allerlei booze dingen werden eruit gelezen. Pikante lectuur is echter gewild en een groot deel van het lezend publiek heeft even geringe behoefte aan wezenlijke kennis als de heer Nordau.

De latere werken van dien aard werden veel minder gelezen. *Paradoxe* b.v. bracht het slechts tot een 4^{den} druk, schoon daar menige bladzijde

in voorkomt, die van meer nadenken getuigt. *Die Krankheit des Jahrhunderts*, verschenen in 1887, is nog altijd niet herdrukt. In 1892 verscheen van Nordau een roman: *Gefühlskomödie*, waarmee hij echter totaal fiasco maakte.

Met *Entartung,* het vorige jaar verschenen, keert Nordau terug tot de schetsen over onze beschaving. Wanneer men let op de reputatie van den heer Nordau, dan is het wel wat vreemd, in elk geval gewaagd, van zulk een boek een Nederlandsche bewerking te geven. Bij al den rijkdom van waarneming, waarover deze schrijver beschikt, zijn zulke schetsen uitnemend geschikt om den lezers, die gaarne pikante dingen over het leven lezen, allerlei wanbegrippen in te prenten. Een spotvogel zou kunnen meenen, dat Max Nordau dit boek geschreven heeft om ook in de literatuur een treffend voorbeeld te geven van 'ontaarding' in den vorm van oppervlakkigheid. 't Is een boek tevens om een criticus wanhopend te maken. Men zou een boek moeten schrijven, dikker dan *Ontaarding*, om al de onjuistheden, de scheeve oordeelen, de valsche waarnemingen en gevolgtrekkingen aan te toonen. De scheeve voorstellingen hinderen te meer, omdat Nordau werkelijk hier en daar waarheid spreekt en den vinger legt op menige wond van onzen tijd. Zijn groote fout is, dat hetgeen hij waarneemt en wat een bijzonder geval is, wordt gemaakt tot een algemeen verschijnsel en een kwaad verschijnsel, waaraan al het andere dan weer ondergeschikt wordt verklaard.

Wilt ge een staaltje van oppervlakkig redeneeren? Men kent het modewoord *fin-de-siècle*, dat tegenwoordig bijna voor alles wordt gebruikt, wat een beetje vreemd is. Nordau schrijft: 'Het is een bekende waarheid dat een woord, dat een bepaald begrip aanduidt, altijd ontleend is aan de taal van dat volk, waarbij zich dit begrip het eerst heeft gevormd. Altijd is het taalonderzoek van dat beginsel uitgegaan, waar het zich ten doel stelde om uit de afstamming der wortelwoorden den oorsprong van de vroegste vindingen en den ontwikkelingsgang der menschheid op te sporen. Daar nu *fin-de-siècle* Fransch is, kan men veilig de gevolgtrekking maken, dat de gemoedstoestand, dien men met dien naam bestempelt, zich ook het eerst in Frankrijk heeft geopenbaard.'

Mijn hemel, welk een schijn van geleerdheid bij zulk een kolossale oppervlakkigheid! Zou men hier een staaltje hebben van dat schermen en gooien met woorden op den klank af, dat men bij de Semieten meer aantreft? Waar is het verband tusschen het zoeken naar de 'wortels' der woorden en het gebruiken van een samengeflanst Fransch woord, dat waarschijnlijk algemeen geworden is, omdat men het aardig vond en Fransche woorden veel gebruikt worden in Europa? Dat de gemoedstoestand van 'fin-de-siècle' het eerst in Frankrijk zich heeft geopenbaard, zou in elk geval nog bewezen moeten worden. Noord-Amerika zou waarschijnlijk bij nader onderzoek blijken den

voorrang te hebben. De ‘neurasthenie’ is in elk geval het eerst door een Amerikaan, Dr. Beard, ontdekt.

Wanneer men met eenige opmerkzaamheid leest, wat Nordau schrijft, dan stuit men telkens op een samenvoeging van zinnen op den klank af, blijkbaar zonder nadenken terneergeschreven. Er is een zekere studie om het mooi te maken. Vandaar ook de klankrijke opschriften van de hoofdstukken, b.v. ‘Volkenschemering’.

Zoo leest men: ‘Den fin-de-siècle-toestand treft men tegenwoordig overal aan; in vele gevallen is hij (die toestand) navolging van een voor voornaam gehouden mode en heeft hij zich niet organisch ontwikkeld.’ Een toestand, die nagevolgd is, niet organisch ontwikkeld! Dat lijken inderdaad fin-de-siècle-dingen, zonderlingheden.

Op eens valt Nordau in, dat fin-de-siècle kinderachtig is, omdat het begin of einde eener eeuw, in het afgetrokkene beschouwd, zonder beteekenis is. Waarschijnlijk heeft men nooit zoo diep over het woord nagedacht. De inval wordt echter verder uitgesponnen en een vergelijking gemaakt met de verwachting van den ondergang der wereld, een denkbeeld, dat tegen het einde van het jaar 999 vrij algemeen in Europa heerschte. Er is echter volgens Nordau een groot verschil tusschen 999 en het einde der 19de eeuw. ‘Bij de nadering van het einde van 't eerste duizendtal jaren onzer tijdrekening ontsproot de wanhoop der menschen uit een gevoel van levenslust en levenskracht. Het bloed vloeide toen nog zoo onstuimig door de aderen, de mensch was nog in 't volle bezit van zijn heerlijke lichaamskracht, dat men 't een wanhopend denkbeeld vond om met de geheele wereld te gronde te gaan, nu er nog zooveel volle bekers te ledigen en nog zoo heerlijke lippen te kussen waren.’

‘Wanhoop, ontspruitend uit een gevoel van levenskracht en levenslust,’ en die ‘volle bekers’ en ‘heerlijke lippen’ - zou men niet zeggen, dat de aard van den Semiet zich hier behalve door den klinkklank van woorden verraadt door de zinnelijkheid? Een weinig kennis van de geschiedenis - en Nordau zou van het jaar 999 niet dus geschreven hebben. Het schijnt, dat Nordau nooit heeft gehoord van hetgeen de Christenen de parousie noemen, de ‘wederkomst des Heeren’, een leerstuk, dat met de gevoelsuitingen op het einde van 999 in nauw verband staat. Die eigenaardige schrijverij maakt het echter een criticus lastig, want men moet een heel betoog leveren, om het zotte der voorstelling aan te toonen.

‘Om zoo duidelijk mogelijk aan te geven, wat men onder fin-de siècle verstaat, willen we eenige voorbeelden beschouwen van gevallen, waarop dit woord is toegepast.’ En wat zijn dat nu voor gevallen? Eenige rariteiten uit den laatsten tijd, zonder eenig begrip en zonder eenigen samenhang naast elkander geplaatst. Soms schijnt het, dat Nordaude beteekenis van het geval niet goed begrijpt en hij 't daarom vreemd vindt.

Het eerste geval betreft Koning Milan van Servië. Zou men oppervlakkiger en geestloozer over dien zenuwlijder kunnen spreken, dan Nordau hier doet? De phrasen eindigen met: ‘een fin-de-siècle-koning’. Men zou erop kunnen laten volgen: een fin-de-siècle-logica, uitgevonden door Max Simon Nordau.

Het tweede voorbeeld betreft een Fransch bisschop, die wegens beleediging van den Minister van Eeredienst veroordeeld wordt en van die veroordeeling een reclame maakt om in 't eind ‘een fin-de-siècle-bisschop’ te worden genoemd. Dat de bisschop en de Minister hier ieder van zijn standpunt een politiek spel spelen en in zoover het geval volstrekt niet vreemd is, heeft Nordau niet begrepen - zooals er veel dingen zijn in onzen tijd, die hij niet begrijpt en die hij niet tracht te begrijpen.

Ik mag van het geduld van den lezer niet te veel eischen door nog meer voorbeelden aan te halen. Zij zijn bijna zonder uitzondering van hetzelfde allooi, op den klank af opgenomen en dikwijls zonder eenige beteekenis voor het doel, waarmee Nordau ze bijbrengt. Het bijzondere wordt, ook daar waar de individueele verklaring als 't ware bovenop ligt, tot een algemeen verschijnsel gestempeld en de schrijver komt daarmee natuurlijk tot verrassende resultaten. Het groote publiek bemerkt echter in zulke gevallen niet, dat de heer Nordau zijn figuren rukt en trekt, waar hij hen hebben wil, precies zooals op een kermis met de poppen in een Jan-Klaasenspel geschiedt.

Maar wat verstaat Max Nordau wel onder ontaarding? Heel duidelijk is hij op dit punt niet. Veel woorden, maar het blijft bij het vage, algemeene, zoodat men bijna de conclusie moet maken, dat alles in de wereld ontaard is behalve deze schrijver.

De fin-de-siècle-gevallen en -stemmingen, waarvan wij zoo even iets gezien hebben en waartoe verder alles gerekend wordt, wat men de nieuwe richting noemt in de kunst en in de literatuur, zijn uitingen van ‘twee bepaalde ziektetoestanden, namelijk: de degeneratie of ontaarding en de hysterie, die in geringen graad als neurasthenie wordt aangemerkt’. Komt u deze ‘diagnose’ een weinig verward voor, het wordt er niet beter op, wanneer er wordt bijgevoegd: ‘Deze beide toestanden (sic) van het organisme zijn op zichzelf onderscheiden, maar hebben ook vele eigenschappen met elkaar gemeen; meerendeels komen ze vermengd voor, zoodat men ze zelden geheel van elkaar afgescheiden waarneemt.’

Veel woorden - maar de zin? ‘Het begrip van degeneratie, dat tegenwoordig de geheele wetenschap der zielsziekten beheerscht, is het eerst door Morel duidelijk ontwikkeld en omschreven.’ Nu is Morel een bekende autoriteit op het gebied van zielsziekten, maar wat Nordau hier van hem aanhaalt, is zeker niet het duidelijkste, wat er ter kenschetsing van de degeneratie is gezegd. Voor de definitie komt nog een zin vol klank, maar die zonder bezwaar achterwege had

kunnen blijven. ‘In zijn (Morel's) menigmaal aangehaald en toch niet genoeg gelezen hoofdwerk geeft deze uiterst bekwame krankzinnigenarts de volgende verklaring van degeneratie: “Wij moeten ons de ontaarding voorstellen als eene zedelijke (?) afwijking van het oorspronkelijke type. Deze afwijking, in hoe geringe mate ook voorhanden, sluit zoodanige erfelijke eigenschappen in zich, dat iemand, die daarvan de kiem in zich ronddraagt, hoe langer hoe meer ongeschikt wordt voor de verrichting zijner menschelijke functies en dat de geestelijke ontwikkeling, die reeds in zijn persoon is gestuit, ook in zijn nakomelingschap wordt bedreigd.”’

Nordau houdt veel van het spelen met vreemde woorden en de wijze, waarop hij daarmee omspringt, maakt wel in volksgeschriften - want voor een wetenschappelijk publiek zal hij wel niet beweren te schrijven - een vertoon van geleerdheid, maar bevordert alweer niet de duidelijkheid. Het is bekend, dat bij de meeste gedegenereerden zekere afwijkingen voorkomen, saamgegroeide of overtollige vingers, vreemde oorgroei, enz. Men noemt dat ‘teekenen’ en men kent het volksspreekwoord: ‘Wacht u voor de geteekenden.’ Het wetenschappelijk woord voor die teekenen is het Latijnsche *stigma.* Nu leest men bij Nordau: ‘De ontaarding verraadt zich bij den mensch door sobere (waarom sobere?) lichamelijke kenteekenen, die men stigmaten of brandmerken noemt, een slecht gekozen woord, aangezien hierbij het denkbeeld vooropstaat, als zou de ontaarding het gevolg zijn van eigen schuld en het merkteeken van een straf.’

Waarom wordt zonder logisch verband het bekende volksvooroordeel erbij gehaald, dat, zooals meer van die vooroordeelen, niet zoo dwaas is, als het lijkt? Dat springen van den hak op den tak, dat dooreenmengen van wel beschouwd ongelijksoortige zaken maken het lezen vermoeiend en doen aan verwarde hersenen denken. Misschien ook een stigma.

‘Zulke stigmaten’, luidt het verder, ‘zijn misvormingen, dubbelvormingen of verstoring in de ontwikkeling.... Het is buiten twijfel, dat men bijna bij allen (fin-de-siècle-lieden) ontaarde bloedverwanten en een of meerdere stigmaten zou aantreffen. Maar de wetenschap heeft naast de lichamelijke ook geestelijke stigmaten gevonden, die even juiste kenteekenen zijn voor de verbastering als de eerste.’ Vermoedelijk zal deze en gene eenvoudige lezer meenen, dat er in dat vreemde woord heel wat wijsheid verborgen ligt. De vertaler had wijs gedaan bij de Hollandsche bewerking ons van die grillen te verlossen en er een eenvoudig Hollandsch woord voor te nemen. Er zit heusch niets achter.

Maar zoo is nu eenmaal de schrijverij van den heer Nordau. Wanneer men een weinig let op de vele citaten, welke deze heer kwistig rondstrooit en waarvan vele hem zoo nu en dan weer gelegenheid geven kleine uitweidingen te maken, waarvan men zou kunnen zeggen: te pas of niet te pas, ik breng 't erbij te pas, - dan komt men spoedig

achter de levensbeschouwing, die dienen moet tot tooneelvoorhang in dit boek. De heer Nordau heeft een reeks van werken gelezen over neurasthenie, over groote en kleine krankzinnigheden - (waartoe tegenwoordig alles wordt gebracht, wat maar eenigszins afwijkt van den gewonen vorm,) - en hij doopt zijn pen nu in het eene dan in het andere boek en penseelt op die wijze de ‘ontaarding’.

Geschiedt dat geheel zonder grond? Volstrekt niet. Er is veel waars in hetgeen hier en daar gezegd wordt; de vinger wordt gelegd op menige wonde plek in onze maatschappij; de giftmengerij wordt aangewezen in onze groote steden, waar veel drank en veel tabak wordt verslonden, waar het onzinnigste wordt uitgedacht om voldoening te geven aan de steeds sterkere behoefte aan prikkels.

Er kan nooit genoeg gewaarschuwd worden tegen het verderfelijke van den modernen stroom, maar is het wel de meest geschikte methode nu de heele maatschappij voor heel of half gek te verklaren? Toch heeft Nordau nauwelijks een andere uitlegging voor de producten van de zoogenaamde nieuwere kunst, een onderwerp, dat door den vertaler met uitnemende zorg voor Holland is bijgewerkt. Als men vele werken in proza of in poëzie leest van de heeren van den nieuwen tijd, dan kan men een glimlach nauwelijks onderdrukken, maar men behoeft hen daarvoor niet voor gek te verklaren of ‘ontaard’. De mensch valt nu eenmaal blijkens de geschiedenis van het eene uiterste in het andere, zonder dat men daarom de directeuren van de krankzinnigengestichten om advies behoeft te vragen over de verklaring van dit verschijnsel.

In een vroegere kunstperiode werd alles even lief gevonden en lief gemaakt in de schepping; men maakte trillers en aria's om iemand te laten doodgaan en men kreeg zulk een opeenstapeling van zoetigheden, dat het iemand begon te walgen, wanneer hij een weinig oog had voor de werkelijkheid van het leven. Uit de reactie van die school der lievigheid in kunst en poëzie werd de nieuwe richting geboren met haar dorst naar waarheid en werkelijkheid. Dat ook hier nu overdrijving plaats heeft, is even menschelijk als de overdrijving ginds. Elke nieuwe richting heeft met moeilijkheden te worstelen; nieuwe banen worden niet ongestraft betreden. Lang niet allen verstaan de nieuwe kunst, er zijn veel brekebeenen. Er zijn er zeker onder, bij wie 't in de bovenkamer niet pluis is. Maar zou dat onder de andere richting ook niet bij sommigen het geval zijn?

Maar niet elke afwijking van het gewone geeft recht van ontaarding of krankzinnigheid te spreken. Zoo trekt Nordau een vergelijking tusschen Goethe en Schopenhauer. ‘Al had Goethe’, zegt hij, ‘ook nooit in zijn leven een gedicht geschreven, dan zou hij toch een verstandig mensch geweest zijn, iemand van degelijke beginselen, een beschaafd kunstkenner, die veel smaak toonde voor merkwaardige verzamelingen, een scherp natuuronderzoeker. Men stelle zich echter de persoon van Schopenhauer voor zonder den schrijver van zijne

beroemde werken, men zou dan immers niets overhouden dan een afstootenden zonderling, die in geen enkele fatsoenlijke omgeving op zijn plaats zou zijn en door zijn voorstellingen van vervolgingswaan alleen geschikt zou zijn voor het dolhuis. Het is juist dat gebrek aan harmonisch evenwicht, dat nuttelooze en onbevredigende, zelfs in de bijzondere bekwaamheid bij den genialen ontaarde, dat iederen onpartijdigen beoordeelaar direkt in het oog moet vallen.'

Een zonderlinge wijze van redeneeren. Ook bij Goethe treft men enkele vreemde dingen aan; hij spreekt er zelf meermalen over; veel meer was dat echter het geval bij Schopenhauer en sommige afwijkingen worden door dezen in zijn geschriften meer of minder verborgen gehouden, een bewijs, dat hij in dit opzicht zichzelf niet kende, niet gekomen was tot objectiveering van zijn eigen persoon.

Wat humeur en daarmee aanleg voor beschaving betreft, zijn Goethe en Schopenhauer zeker niet met elkander te vergelijken, maar de menschen zijn nu eenmaal verschillend geboren en hebben een verschillende levenservaring, waardoor de contrasten nog grooter worden. En gelukkig, want het zou erg vervelend zijn, als al de groote heeren precies hetzelfde waren. Voor de vraag echter, of het richtig is in iemands bovenkamer, komt, dunkt mij, in de eerste plaats in aanmerking niet de vraag, of iemand enkele zonderlinge gewoonten heeft, maar of hij over het geheel in staat is een oordeel te vellen over de dingen, die hij waarneemt. En nu heeft Schopenhauer door zijn: *Ueber die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grund*, zulke bewijzen gegeven van oordeelskracht, dat de heer Nordau waarlijk mocht willen iets van den logischen gedachtengang van dezen wijsgeer te kunnen overnemen, desnoods met iets van zijn onhebbelijkheid. Want onhebbelijk kon Schopenhauer in hooge mate zijn; dat wisten de Frankforter heeren, die hem elken dag aan tafel zagen.

Le style c'est l'homme, heeft men gezegd, en daar is veel van aan. De stijl heeft veel van iemands houding, waaruit men eveneens zijn karakter kan kennen. 't Is waar, Schopenhauer gebruikte de beste oogenblikken zijns levens om te schrijven, maar welk een zelfbewuste kracht, welk een kalmte, welk een helderheid. Lees eens voor de aardigheid een bladzijde van Schopenhauer en een van... Nordau en gij zult het groote verschil opmerken.

Men ziet hier trouwens weder, hoe weinig de heer Nordau de man is, met wien men over psychologische ontleding van groote geesten kan spreken. Zijn oordeel over Tolstoi, Wagner e.a. kenmerkt zich door dezelfde oppervlakkigheid als dat over Schopenhauer.

Over het geheel genomen is het een zonderlinge methode, welke men althans bij de heeren physiologen niet zou verwachten, om van den mensch een soort van afgetrokken wezen te maken, dat bijna nergens, in elk geval bij zeer zeldzame uitzondering aldus wordt aangetroffen, daarnaar al de andere wezens af te meten en bij de

eerste de beste afwijking van de abstractie te spreken van abnormaal, ontaard, hysterisch, neuropathisch, krankzinnig.

Wien noemt men tegenwoordig normaal? Na het uitgebreide onderzoek naar de kenteekenen van het genie schijnt men daarvoor te moeten houden den tweevoeter, die naar geest en lichaam ongeveer staat tusschen den middelmatige en den idioot, - volgzaam, geleidelijk, altijd even beschaafd, zich bewegend met dezelfde eentonigheid als het rad van een uurwerk.

Als men zulk een type tot grondslag neemt, heeft Voltaire gelijk, toen hij de wereld het groote gekkenhuis van het heelal noemde, en de methode van Nordau herinnert mij aan een oud vrouwtje, dat ik eens ontmoette in een der zalen van een krankzinnigengesticht; zij legde haar hand heel vertrouwelijk op mijn arm, wees op een harer lotgenooten en bracht haar vinger veelbeteekenend aan haar hoofd, alsof zij zeggen wilde: 't is daar niet pluis. Wij loopen wel een beetje gevaar, dat de wijsheid van dit vrouwtje een algemeene wordt, maar daarmee ook - over en weer zulke opmerkingen worden gemaakt, niet tot algemeene stichting van de comedie van 't leven.

Het boek van Max Nordau zou kunnen dienen als een bewijs, hoe iemand veel opmerkingsgave kan hebben en daarmee veel kan weten en al die kennis toch onvruchtbaar kan zijn en op een dwaalspoor leiden, omdat het oordeel te weinig diepte heeft om er vrucht van te trekken. Als medicus moest de heer Nordau weten, dat vele abnormale dingen, geestelijke stigmata, zooals hij ze noemt, sommige dwangvoorstellingen niet van blijvenden aard zijn, maar tijdelijke verschijnselen, die komen en gaan, zonder dat wij de oorzaak ervoor kunnen aanwijzen; soms blijven zij geheel weg.

Zonder twijfel ligt de oorzaak in de werking van ons organisme, en wel van ons zenuwstelsel. En zelfs zoogenaamd gezonden zullen, wanneer zij erop letten, op verschillende tijden verschillende stemmingen bij zich waarnemen, die met de werking van de functiën van ons lichaam nauw samenhangen. Aan de wetenschap, gesteund door de waarneming van normalen en abnormalen, - de meerderheid zweeft tusschen beiden her en der - dit alles tot helderheid te brengen. Geheel zal ons dat wel nooit gelukken, maar wij weten reeds veel van hetgeen ons vroeger duister was. Bovenal, de psychologie is op een beteren weg, maar met zulk een scheiding van ontaarden en niet ontaarden, abnormalen en normalen, fin-de-siècle-verschijnselen, enz. zouden wij op een even verkeerden weg geraken als vroeger met de oude tooverspreuk, welke niets verklaarde, - zonde.

‘In der Beschaffenheit des psychischen Mechanismus an sich genommen’, zegt een meer bedachtzame collega van den schrijver van dit zonderlinge boek, dr. H. Spitta, ‘kann niemals ein Grund vorliegen, das eine Mal so und ein anderes Mal anders zu functioniren; die Gesetze, nach denen Vorstellungen und Gefühle in unserem Bewusst-

sein mannigfaltige Verbindungen eingehen und ihre Complicationen die merkwürdigen und überraschenden Erscheinungen des reich verzweigten und verästelten Seelenlebens erzeugen, - sie sind *Naturgesetzen* gleich fest und unabänderlich wie jene, nach denen die Himmelskörper ihre mächtigen Bahnen beschreiben. Alle psychischen Erkrankungen können demnach nicht in der Veränderung jener Gesetze begründet sein, - die verzerrten Gebilde jener Krankheitszustände beruhen vielmehr insgesammt auf Veränderungen der Bedingungen, unter denen das psychische Leben nach festen Gesetzen sich vollzieht.'

K.

Te Desteldonck.

VII.

Dank aan de bemiddeling van Mijnheer en Madame De Coster was Georges Dulac inderdaad in betrekking met de familie De Ridder gekomen. De vader van Malvina had zijnen vriend Eduard met zijne vrouw en dochter op een feestmaal uitgenoodigd; op allen had de Franschman den besten indruk teweeggebracht. Een weinig later werd Georgine's verjaardag gevierd. De familie De Coster woonde het noenmaal bij, evenals Mijnheer Dulac. Tusschen de twee feestjes was Georges dikwijls in gezelschap geweest met de dochter van den horlogemaker; geene veertien dagen duurde het, of Madame De Ridder had opgemerkt, dat Georgine met Malvina op veel witteren voet stond, dan vroeger het geval was. Aldra was het haar duidelijk, dat de jongen het op hare dochter aanlegde; dat deze oprechte liefde jegens Dulac koesterde, was haar geen geheim meer. Het baarde haar dan ook geene verwondering, wanneer Mijnheer Georges heure dochter op dezer jaarfeest ten huwelijk vroeg. De gansche week te voren had zij met haren man beraadslaagd over het antwoord, hetwelk op dergelijke vraag moest gegeven worden. In den begin was ‘Ede’ van meening, dat Georgine nog wel wat jong was, om reeds aan trouwen te denken; dat haar vertrek hem al te pijnlijk zou vallen, en dat men overigens Mijnheer Dulac van haar noch pluim kende, zoodat het hem best voorkwam zijne vraag heel beleefd van de hand te wijzen. Doch, dit stemde niet met de meening van Valentine. Zij vond Georges eenen schoonen heer, in den vollen zin des woords. Hij had ‘iets gedistingueerds’, hetwelk al de Desteldonckenaars misten. Hoewel zij in hare jeugd slechts eene klad Fransch had geleerd en die dan nog was vergeten, hoorde zij toch wel, dat die Dulac een accent had, waartegen dat der rijkste heeren der stad als boerenfransch klonk. Terwijl de jongens ‘van 't groot’ met het hoofd tegen den grond loopen, nooit een meisken durven bezien en daarnaast zitten, alsof zij geene drie kunnen tellen, is Georges een man als een officier, die niet schroomt het zijne te zeggen en iets op eenen toon weet te vertellen, die elkeen doet bot staan. In één woord, Mijnheer Dulac was een beeld van eenen schoonzoon, en overigens, ‘Ede’ had van zulke dingen niet de minste kennis; zij, de dame des huizes, zou weten,

welk antwoord op de vermoedelijke vraag van den jongen heer zou gegeven worden. Zij zou slechts het geluk van hun geliefkoosd kind raadplegen. Het antwoord zou gunstig zijn, indien zij de overtuiging had, dat Georges tot eene deftige familie behoorde, geld had en daarbij eene winstgevende betrekking; iets, waaraan niet te twijfelen viel: immers, men had het gezicht van den jongen slechts te bezien, om overtuigd te wezen, dat hij, in al deze opzichten, niets te wenschen liet.

Na den maaltijd, die heel vroolijk was geweest, zegde Dulac tot De Ridder, dat hij hem den volgenden dag wenschte te spreken. ‘Ede’ had den tijd niet te antwoorden; Valentine verklaarde, dat het hun genoegen zou doen hem te ontvangen. In dit onderhoud liet zij haren man evenmin aan het woord komen. Zij vond zich vereerd door de vraag en zou inlichtingen over de familie en de betrekking des heeren Dulac inwinnen; waren deze gunstig, en was de liefde van beide jongelieden inderdaad ernstig gemeend, dan zouden de ouders in het huwelijk toestemmen, hoezeer het afscheid van hunne brave dochter hun pijnlijk mocht vallen. Mijnheer Dulac toonde zich heel gelukkig om dit antwoord; hij verklaarde, dat het hem in zijne meening versterkte, volgens welke Mijnheer en Madame De Ridder even verstandig waren, als Mejuffer Georgine bekoorlijk was; het zou hem voortaan eereplicht wezen, zich de onderscheiding waardig te toonen, de dochter van eenen der voornaamste ingezetenen van Desteldonck tot vrouw te bekomen.

Ten huize van De Coster werd Georgine rechtzinnig gelukgewenscht. Zelden was zij voortaan te huis. Nog sierlijker kleedde zij zich op, nog vaster riemde zij zich in dan gewoonte; zij bestelde een paar bottinen, die twee steken kleiner waren dan hare gewone. Te Desteldonck wordt het steeds fel besproken, als man en vrouw arm aan arm over de straat gaan; Georgine wandelde aan de zijde van haren toekomende, als de hoogmis uit was; zij trippelde als een kanarievogeltje, als Georges, naar de laatste mode, haren arm nam; de blos van genoegen en tevredenheid straalde op haar gelaat, als de jongen, kop en hals langer dan zij, het hoofd in alle richtingen draaide en den rook zijner sigaret overvloedig voor zich heen blies.

Bij De Coster scheen Georgine te wonen; Dulac deed, alsof hij niet meer aan huis dacht. Bijna alle avonden at Ede's dochter bij de ouders van Malvina; zij had slechts ooren voor haren toekomstigen echtgenoot, die op eenen toon sprak, alsof hij hier alleen had te gebieden, en ook schier uitsluitend het woord voerde. Nooit stond hij van tafel op, of hij kuste Georgine op beide wangen ten aanzien van iedereen; dit was, zegde hij, Fransche manier.

Mijnheer De Ridder kwam dit te weten; hij waagde het daar zijne dochter eenige opmerkingen over te maken, doch deze beet hem scherp toe: ‘Het is Malvina, die u dit gezegd heeft; 't is niet sedert

vandaag of gisteren, dat ik gezien heb, dat de jaloerschheid haar de oogen uitsteekt.'

Bij het hooren van die taal voelde Ede als eenen degensteek in zijn hart; wel had hij kunnen bestatigen, dat zijne dochter, die vroeger zoo gelukkig in zijn gezelschap was, hem meer en meer vluchtte; wel had hij kunnen vaststellen, dat het juffrouwen van haren stand weinig betaamde, met jonge heeren arm aan arm door de stad te wandelen, doch nooit had zij daarop geantwoord en bleef steeds te huis of ging uit, gelijk zij dit goedvond. Een onbetamelijk, zelfs een hard woord had echter niemand, en allerminst de vader, van zijne goede Georgine vernomen. Thans was de man diep getroffen; hij beschouwde zijne dochter met eenen traan in het oog en was op het punt haar het strafwaardige harer handelwijze voor oogen te leggen, doch hij hoorde zijne vrouw en begaf zich spoedig in het werkhuis.

Den volgenden dag vertrok Mijnheer Dulac. Zijne zaken riepen hem dringend naar Rijsel: hij moest naar het Zuiden van Frankrijk reizen, waar hij eene levering te doen had, die hem verscheidene duizenden zou opbrengen. De families De Ridder en De Coster vergezelden hem tot aan de spoorhal. Natuurlijk moesten allen door den Franschman omhelsd worden; allen waren aangedaan, Georgine weende overvloedig, wanneer het sein tot het vertrek gegeven werd.

Men keerde huiswaarts. Terwijl Georgine met Malvina een weinig vooruit was, spraken de vaders en moeders vertrouwelijk over het aanstaande huwelijk.

Mijnheer De Coster wenschte zijnen vriend rechtzinnig geluk.

- Ik mag toch zeker zijn,' aarzelde 'Ede', 'dat het met het fortuin en de zaak van Mijnheer Georges goed staat?'

- Maar,' riep Madame De Coster, zoo luid, dat de voorbijgangers haar gemakkelijk konden hooren; 'hoe durft ge zoo iets vragen? Denkt ge, dat we u niet zouden gewaarschuwd hebben, indien er, in dit opzicht, iets op onzen neef te zeggen viel? Georges is rijk en heeft eene zaak, waarvan men hier geen denkbeeld heeft.'

- Daarvan was ik zeker,' zegde Madame De Ridder. 'Georges heeft mij alles uitgelegd, en hij liegt nooit; daartoe heeft hij eene te schoone educatie genoten. Zijn papa is dood, niet waar?'

- Ja, onze neef woont met zijne mama. Hij heeft eene zuster; die is met eenen kolonel gehuwd. M. Dulac heeft eene fabriek van kleerstoffen; ik geloof, dat er vierhonderd arbeiders werkzaam zijn. Men heeft er vier meiden en drie huisknechts. Georges houdt twee rijpaarden. Ik moet Georgine inderdaad gelukwenschen. Bij dit alles is onze neef een man, met wien eene vrouw kan uitpakken.'

- Waarlijk ben ik tevreden, dat deze zaak onder dit oogpunt goed uitvalt,' bemerkte Madame De Ridder; 'ons kind heeft nu eenmaal hare zinnen op Georges gezet; al te erg ware het geweest, indien de geldelijke kant dit huwelijk deed mislukken.'

- Georges is een eerlijk en rechtzinnig man,' zegde De Coster tot 'Ede', met wien hij in eene belangrijke samenspraak gewikkeld was. 'Hij heeft mij gezegd, dat hij u over zijn fortuin en zijne betrekking heeft gerustgesteld. Doch, voegde hij erbij, Mijnheer De Ridder zou ongelijk hebben mij op mijn woord te gelooven: immers, ik zou hem al kunnen wijsmaken, wat ik wil; die menschen zijn zoo naïef. Zij moeten stellige inlichtingen trachten te verkrijgen.'

- Kent gij andere personen te Rijsel?' vroeg 'Ede' bijna onhoorbaar.

- Neen. Doch, gij moet u tot eene 'Agence' richten.' Hij opende zijne brieventasch en haalde er een kaartje uit, waarop te lezen stond:

> 'CHARLES DE BÉRIOUX ET CIE
> *Agence Commerciale*
> *Boulevard de la Revanche* 13
> *Lille.*
> *Les renseignements que donne l'agence sont confidentiels et strictement impartiaux.*'

Men was aan de woning van De Coster gekomen.

De Ridder begaf zich met vrouw en dochter huiswaarts. Onmiddellijk vroeg hij aan De Bérioux schriftelijk inlichtingen over het huis Dulac. Acht dagen later had hij reeds antwoord. Men schreef hem, dat Mijnheer Dulac minstens een fortuin van zeshonderdduizend franken bezat, grootendeels uit onroerende goederen bestaande. De fabriek was uiterst gunstig: de jaarlijksche, zuivere winst kon minstens op tachtigduizend franken geschat worden. Deze inlichtingen werden als 'parfaitement sûrs' medegedeeld.

Men kan wel denken, dat deze brief de familie De Ridder niet weinig gelukkig maakte; Madame haastte zich hem aan De Coster te laten lezen; zij werd daar andermaal, evenals hare dochter, rechtzinnig geluk gewenscht. Het huwelijk zou zoo haast mogelijk voltrokken worden.

VIII.

Eene maand na de ontvangst van deze gunstige inlichtingen begaf zich de geheele familie De Ridder naar Rijsel. Malvina De Coster vergezelde hen.

Madame Dulac, geboren Aurore Du Chateau, had Mejuffer Georgine en dezer vader en moeder op haar naamfeest uitgenoodigd; tevens had zij uitdrukkelijk geschreven, dat het haar genoegen zou doen, dat hare nicht Malvina De Coster hare vriendin, de toekomstige echtgenoote van haren geliefden zoon, kon vergezellen. Natuurlijk vergat zij niet erbij te voegen, dat zij reeds lang reikhalsde Mejuffer Georgine te omhelzen, over wie zij met zulken uitbundigen lof had hooren gewagen.

Madame De Ridder stak zich in haar Paaschbeste kleed en zette

haren grooten hoed met zware boorden op; een volle uur had zij des morgens gewerkt, om de grijze haren bruin te verven, die reeds talrijk om hare slapen speelden. ‘Ede’ was van top tot teen in het zwart laken; hij zag er niet weinig onbeholpen uit met zijne processiefrak en zijnen stijven halsband; Georgine had eenen kapper van Antwerpen doen komen om hare krullekens in te zetten; zij droeg een lichtgrijs, zijden kleed, dat hare sierlijke gestalte als eene bus omsloot. Malvina was insgelijks zeer netjes.

Aan de spoorhal te Rijsel werden onze Desteldonckenaars door Georges Dulac opgewacht. Zijn sierlijke landauer, waarop twee lakeien in groene livrei zaten, bevond zich op het plein. Georges begon met zijne toekomende op de meest ridderlijke wijze op elke wang eenen zoen te geven, hetwelk hij bij al de genoodigden herhaalde. Op den beschaafden toon, die hem kenmerkte, vernam hij, hoe de reis was afgeloopen; hij gaf Georgine den arm en geleidde haar naar zijn rijtuig.

Wanneer Valentine de prachtig opgetoomde rossen zag, verhief zij het hoofd in de lucht; slechts ééne zaak hadde zij op dit oogenblik gewenscht; namelijk, dat eenige Desteldonckenaars hadden kunnen zien, hoe een lakei, in militaire houding, naast het portel van den landauer stond, als zij instapte.

Allen werden in de eetzaal door de dame des huizes ontvangen. ‘Ik zegen u,’ sprak deze, op diepgevoelden toon, terwijl ze Georgine aan het hart drukte; ‘ik wensch, dat ge heel uw leven gelukkig zijt en mijnen eenigen zoon gelukkig maket.’

De juffer antwoordde niet; zij sloeg de oogen neer en pinkte eenen traan weg. Ook ‘Ede’ en zijne vrouw voelden de waterlanders in hunne kijkers opkomen. Evenals Malvina werden zij aan de dame voorgesteld, die voor ieder een lief complimentje overhad en niet naliet hen te omhelzen.

- Ik geloof,’ hernam Madame Dulac, ‘dat wij het diner kunnen beginnen.’ Zij schelde; een tafelknecht verscheen; kort en gebiedend sprak zij: ‘Gij zult opdienen.’

Men plaatste zich aan tafel. De moeder van Georges was gewoon te gebieden; zij beheerschte waarlijk den disch. De dame was zoo wat zestig jaren oud; haar flets gezicht was onder het rijstpoeder haast onkennelijk; hare korte streenharen blonken, als waren zij geolied.

- Georges en Georgine,’ sprak ze scherp, ‘ik hoop, dat uwe karakters zoo goed zullen passen als uwe namen.’

Tot alle antwoord drukte de zoon, zonder de vork neer te leggen, eenen kus op de wangen zijner toekomende. ‘Ede’ zag wel een weinig scheel op, doch zegde niets; Valentine, die anders van de spanader gesneden was, was hier, in den vreemde, nog niet gansch tot bezinning gekomen. Zij had slechts oogen voor de pracht, die om haar heerschte. Die groote zaal, met haar hoog gebeeldhouwd gewelfsel, die Venetiaansche spiegels, kostelijke pendules en vazen, die rijke

kroonlusters en Smyrnasche tapijten; die stoelen en sofa's, dat wondere tafelservies kon zij niet genoeg beschouwen. Anders had zij de gewoonte, elke samenspraak van naaldje tot draadje te volgen; ja, het was zeldzaam, dat, zij er de hoofdrol niet in vervulde. Thans scheen, hetgeen zij te zien kreeg, zoozeer hare aandacht te eischen, dat zij het onwaardig achtte het oor tot iets te leenen. Nu eens zag zij den tafelknecht na, die, in de eerbiedigste houding, zonder een woord te spreken, haar den schotel aanbood; dan keek zij door de spiegelruiten naar de uitgestrekte werkhuizen, die daar stonden. Niet het minst vond zij smaak in het beschouwen der schilderijen aan den wand, waarop de heldenfeiten van het Fransche leger in de Krim of Italië verbeeld waren.

- Waarlijk, Georges, ge moogt Tante Virginie van Desteldonck danken,' zegde Madame Dulac, 'die u zulke schoone juffer aanwijst.'

Valentine hoorde het. 'Mijne dochter is toch zoo braaf, Madame,' zegde ze, eenen traan wegpinkend; 'wie had dat gedacht?'

- Zeker, aan Tante ben ik mijn levensgeluk verschuldigd,' sprak Georges, 'doch ik had Mejuffer sinds lang opgemerkt. Rechtuit gezegd, Mama, is het mogelijk haar te ontmoeten, zonder in haar te verlieven?'

- Ik denk, neen.'

- Ook was ik reeds van zin eenen aanval te wagen,' hernam de jonge heer, 'als Tante mij hare schoone hoedanigheden deed uitschijnen. Dat het mij niet moeilijk zou vallen, haar te veroveren, wist ik op voorhand. Nooit heeft het mij moeite gekost mij van eene vrouw te doen beminnen, en ik moet bekennen, dat ik het dikwijls beproefd heb.'

Georgine bloosde een weinig; Georges zag het, doch hij ging nog overmoediger voort: 'Ja, vooral danseressen en tooneelspeelsters heb ik het hof gemaakt. Van allen heb ik een pantoffeltje als herinnering ontvangen: er staat eene gansche rij op mijne slaapkamer.'

Madame Dulac, men werd het gewaar, was innig fier om de herinnering dezer heldendaden; zij glimlachte en sprak: 'Ja, ja, doch elk pantoffeltje heeft u verscheidene briefjes van duizend franken gekost. Maar, wat wilt ge? In de jeugd moet men zich vermaken.'

De Desteldonckenaars waren door deze woorden uitermate verrast. Het moet gezegd worden: hadden 'Ede' en Valentine ze in hunne geboorteplaats gehoord, ze hadden hen met afgrijzen vervuld; doch, alsof ze ter plaatse, waar ze gesproken werden, op verre na zoo ongewoon niet waren, antwoordde geen van beiden erop; daar dient bijgevoegd te worden, dat de verblindende pracht, waarvan zij getuigen waren, hen zoozeer trof, dat zij zich geen juist begrip van hunnen toestand konden vormen.

Mejuffer Georgine had nooit dergelijke taal gehoord; de wereld, waaruit Georges haar vertelde, was haar gansch vreemd; zij besefte niet eens, wat al misdaden en schande zij in zich bevat, en met bewondering blikte zij op haren toekomenden echtgenoot neder.

De tafelknecht fluisterde eenige woorden in het oor van Madame

Dulac; deze knikte goedkeurend: op de deur werd stil geklopt; een zestal fabrieksmeisjes, allen sierlijk gekleed, traden binnen; zij droegen eene prachtige kroon; op dezelve stond, in gouden letters, *Bonheur et Amour* en op de strikbanden: *A Mademoiselle Georgine De Ridder. Les ouvrières de la Fabrique Dulac et Fils.* Ze boden ze der Desteldoncksche juffer aan, terwijl eene hunner een sierlijk complimentje voordroeg. Georgine stamelde eenige woorden van dank; Madame Dulac, die overvloedig weende, sprak diep geroerd: ‘'t Is wel, meisjes, 't is wel; ge zult morgen niet werken; daarbij schenken wij u duizend franken ter herinnering aan deze verloving. *Vive Madame! Vivent les fiancés!* riepen de arbeidsters, terwijl zij de zaal verlieten.

Des avonds begaf Georges zich met beide juffrouwen naar het paardenspel. De echtgenooten De Ridder bleven te huis. Aldus zouden dezen nader kennis kunnen maken met Madame Dulac, Mère, en de gelegenheid hebben, om over huishoudelijke zaken, vooral over den geldelijken kant van het huwelijk, te spreken, wat aan de feesttafel niet gevoeglijk kon geschieden.

Georgine en hare vriendin vermaakten zich opperbest.

Zij hadden den wensch uitgedrukt op ééne kamer te slapen.

- Er is stellig een groot verschil tusschen Georges en Frits,’ sprak Malvina, terwijl ze den mantel aflegde.

Georgine glimlachte. ‘Ik beken rechtuit,’ zegde ze, ‘dat ik fier op mijnen toekomende ben. Frits is de brave Hendrik, over wien we in de school leerden. Vergelijkt men Mandus Van Ginderdael met mijnen Georges, dan bemerkt men ook, hoe domboersch onze Desteldoncksche gebuur is.’

- Fien Mathijs is ook geene Georgine de Ridder.’

Beide juffers begaven zich ter ruste. In den begin kon Georgine niet slapen: het prachtig feestmaal, de stugge gestalte van Georges, zijn volkomen gemis aan onbeholpenheid en linkschheid, het schouwspel in den circus, de oogen van honderden juffrouwen, die haar vol afgunst schenen aan te blikken, dit alles hield hare opgewekte verbeelding zoozeer bezig, dat zij slechts tegen den morgen de oogen look.

IX.

Nooit had iemand te Desteldonck gehoord, dat de gezondheid van Tist Clabots het minst had te wenschen gelaten. Hij was volle zestig jaren oud, doch zijn ijzersterk gestel scheen met den ouderdom te spotten. Met éénen slag velde hij eenen os neder; in weinige uren had hij hem zuiver aan den haak hangen. Zijne dochters stonden hem wakker ter zijde; zij wisten het vleesch te snijden, dat het te Brussel niet beter kon gebeuren, en aan de worsten eenen zoo lekkeren smaak te geven, dat men te Diest lessen bij hen hadde kunnen nemen. Dat geene hunner gehuwd geraakte, was waarlijk niet te begrijpen.

Alouis Clabots, Tist's eenige zoon, scheen waarlijk niet tot de familie te behooren. Even wakker en werkzaam, als vader en dochters waren, even vadsig en loom was de zoon. Reeds op zijn tiende jaar verveelde hem het schoolgaan. Tist liet hem te huis blijven. Terwijl men te zijnent arbeidde, zonder eene minuut te verliezen, zat hij uur en dag in de keuken, zonder een woord te spreken of eenen arm te verroeren; soms wandelde hij over de vesten, doch nooit bezag hij eenen sterveling, laat staan met hem in gesprek te treden.

Tist was dik en zwaar; iets, wat hem gelukkig en fier maakte; alle maanden ging hij op de schaal staan, om te zien, of hij gewonnen of verloren had; Alouis daarentegen was mager als een spiering en droeg, te huis vooral, zeer weinig zorg voor zijne kleederen. Gewoonlijk droeg hij eene lange kamerjas en bleef ongewasschen tot tegen den middag. Zelden stond hij vóór elf uren op. 's Namiddags deed hij eene kleine wandeling; hij droeg dan steeds eene zwartlakene processiefrak, eene hooge zijden klak en gebloemde pantoffels.

Bijna nooit bezocht Alouis andere menschen; de meesten zijner buren hadden niet eens zijne taal gehoord. Slechts bij Peer Mathijs kwam hij van tijd tot tijd; deze bevestigde, dat hij soms heel redelijk wist te praten. Sedert eenigen tijd had dit verkeer nog toegenomen.

Terwijl Peer met zijne dochter vleesch hakte, stond Alouis soms uren in de open deur; wel verliep er nu en dan een kwartier, voordat hij den mond opende, doch later wist hij niet onaardig de nieuwtjes van de stad te vertellen, die zijne zusters beter dan iemand kenden.

Dezen namen ‘hunnen kostganger’, gelijk zij Alouis noemden, niet ernstig op: soms dreven zij den spot met hem, andere malen hadden zij medelijden en trachtten, door het vertellen van grappen en nieuwtjes, zijne aandacht te boeien, die, meenden zij, niet ernstig op eene zaak kon gericht worden. Over de winsten, die de zaak opleverde, vernam Alouis geen woord; met den aankoop van vee en den verkoop van vleesch had hij zich nooit, in de verste verte, bemoeid.

Thans begon Tist te sukkelen. Eene maand lang voelde hij zich slechts meer vermoeid van den arbeid dan vroeger; alras was hij verplicht te bed te blijven.

De ziekte nam echter geene onrustbarende wending; alras kon Tist zijne legerstede verlaten, doch de geneesheer verzekerde hem ten stelligste, dat hij de schop op den schouder nam, bijaldien hij zijn zwaar werk bleef voortzetten. In het belang der beenhouwerij moesten dus maatregelen genomen worden.

- Alouis,’ sprak Tist, des morgens bij het ontbijt, als de meiskens uit of aan het werk waren, ‘gij ziet wel, dat het hier niet lang meer zal duren, gelijk het tegenwoordig gaat. Hebt ge al een middel uitgedacht, om den kost te winnen, als ik er niet meer zal zijn?’

- Ja en neen.’

- 't Is maar, dat ge er niet aan moogt denken de beenhouwerij te

behouden. Die is voor de meiskens. Ge zult zelf begrijpen, dat dit niet anders kan of mag. Uwe zusters hebben allen, zonder uitzondering, heel hun leven gesloofd, om de zaak vooruit te helpen; dat de winkel zoo wel beklant is, is aan hen te danken. Gij, integendeel, hebt nooit lust voor het werk gehad. Uw vader kon gedoogen, dat ge geheel de week Zondag hieldt; de meiskens kunnen u daarentegen niet 'velen', en ik kan niet zeggen, dat zij ongelijk hebben. Wat, zij zouden zich de nagels van de vingers werken, terwijl gij van hun geld zoudt rentenieren! Dat ware te veel gevraagd. Het is dus noodzakelijk, dat, wanneer ik er niet meer zal zijn, gij hier ook den huize uitgeraakt; zoo niet, zou het hier eene ware hel wezen.

De meiskens zullen eenen goeden knecht huren, en alles zal aan den haak blijven. Maar gij, wat zult gij aanvangen?'

- Dat ik de zaak van Peer Mathijs kon hebben, ware wenschelijk,' sprak Alouis onverschillig.

- Ik zie toch met vreugde, dat ge naar een goed middel uitgezien hebt,' hernam Tist welgezind. 'Welnu, ja, dit is eene uitmuntende gedachte. Wij moeten trachten u aan Peer zijne dochter te koppelen. Fien is zeer bij de hand; zij zal daarbij eenen gast nemen; aldus zal de zaak niet verloopen. In den begin zal ze wel wat kijven, als ze ziet, dat ge den luiaard uithangt, doch dat zal ze wel moede worden. Beter ware het zeker, indien ge op den goeden weg te brengen waart; dat is echter onmogelijk. Ik, zoowel als onze negen meiskens, heb dit tevergeefs beproefd; Fien zal er evenmin in slagen. Doch, hetgeen de zusters niet verdragen, vergeeft weldra de vrouw, daar ze verplicht is met u te leven. Aldus, ge zijt met mij 't akkoord, dat het wenschelijk voor u ware, in de beenhouwerij van Peer Mathijs te komen. Laat alles aan mij over; ik zal het zoover brengen, dat ge uw leven met nietsdoen kunt doorbrengen. Hebt ge soms al met Fien gesproken?'

- Haar een huwelijk voorgesteld, niet. Gisteren heb ik echter een geslagen uur met haar gepraat. Ze kon goed hooren, waar ik naar toe wilde.'

- Het is wel. Ik voel mij thans beter dan ooit. Fien is op dit oogenblik vleesch uitdragen; ik vind dus Peer alleen te huis. Ik laat over die zaak geen gras groeien.'

Tist ging regelrecht naar de Nieuwstraat. Hij vond Peer te huis. Deze zat in de keuken; alles was er zoo wel op zijne plaats, dat men dadelijk gewaarwerd, dat Fien eene bloem van eene huisvrouw zou wezen.

- Ah, dag Tist,' sprak Peer, welgezind; 'begint het te gaan, man?'

- Redelijk,' antwoordde Mathijs, 'doch 't beste is eraf, vriend; de asem gaat weg.'

- Ik ook deug voor niet veel meer, dan om in den hoek te zitten. Vroeger at ik alle morgenden een stuk spek, eene hand groot; thans kan ik met moeite een dun kribbeken opkrijgen.'

- Voor vijf jaren lachte ik met weer en wind; tegenwoordig is de minste trok genoeg, om mij te doen hoesten als een paard.'

- Voelt gij ook niet dikwijls 'steekten' in de zij?'

- Onverdraaglijke. Daarbij zweet ik 's nachts, dat het water over mijn hart loopt.'

- Wat wilt ge, vriend? We zijn een van twee niet heel jong meer.'

- Zeker niet. 't Is juist het gedachte, dat het met ons, met mij vooral, niet lang meer zal duren, dat mij te uwent heeft gedreven.'

- Ge maakt me nieuwsgierig,' sprak Peer opblikkend.

- Ziehier,' hervatte Tist. 'Gij weet, zoo goed als ik, dat het na mijnen dood zeer moeilijk zou gaan, indien mijn Alouis met mijne negen meiskens moest samenwonen. Ze komen niet overeen, vriend. Ook wilde ik u voorstellen uwe dochter met hem te laten trouwen.'

Peer wilde spreken, doch Tist gaf hem daar de gelegenheid niet toe. ''t Is waar,' hernam hij, 'heel werkzaam en slim is Alouis niet, doch uwe dochter is uiterst rap en schrander. Ten andere, mijn zoon is braaf als melk en bloed; nooit zal hij een enkel scheef woord spreken, hetgeen toch ook veel waard is. Natuurlijk zou ik hem eenen goeden afzet medegeven; mij dunkt, vriend, dat wij door dit huwelijk het geluk onzer kinderen zullen verzekeren. Wijzelven zouden gerust het hoofd kunnen nederleggen.'

- Tegen u heb ik niets,' sprak Peer los en luchtig. 'Uw Alouis is echter een zachte gezouten, die moeilijk kan zien werken. Onze Fien zou hem minder lijden dan uwe meiskens. Ze zou uit haar vel springen, moest haar man in den winkel staan lanterfanten, en uw Alouis zou er stellig den brui van geven haar, in 't volste van 't werk, een handje te helpen. Doch, er is iets anders. Ze heeft verkeering met Mandus Van Ginderdael, die hierboven woont; dit huwelijk zal in 't kort doorgaan.'

- Luister, Peer,' zegde Tist; 'gij behoort tot de deftigste families van Desteldonck en zit er warmpjes voor. Ik hoef me evenmin te vleien; iedereen kent Clabots, en dat ik geld, veel geld heb, weet heel de stad. Doch, ik verzeker u, dat men mij onderschat. Die Van Ginderdael, of hoe heet hij ook weer, is hier komen aandrijven op eenen bussel stroo, zonder dat gij hem van haar of pluim kent. Ge kunt hem zoomin als al die vreemde ratten, die beambten, vertrouwen. Hebben die niet, zonder uitzondering, hunne geboortestreek verlaten, omdat ze thuis te arm zijn, om den kost te verdienen? Komen ze hier den staat niet opeten, den Jan uithangen, hoewel ze zich om hunne afkomst moesten schamen! Kunt ge weten, of ze deftig mogen genoemd worden, ja of niet? Dat ze gemeen zijn, is zeker. Van onze centen komen ze hier leven; zoowel hunne madammen als mammezellen komen hier van ons geld kleederen dragen, zoodat onze dochters ertegen afsteken. Ook ziet ge wel, dat die vreemdelingen hier hoegenoemd niet geteld worden. De groote rijke wil zoomin van die ambtenaars hooren, die het hoofd in de lucht steken, doch wier geld-

kas ledig is, als wij, burgerij, met dat klein gerei te doen willen hebben. Neen, ware Desteldonckenaars houden al wat hier in de stad niet gewonnen en geboren is, buiten de deur: zoo zal het altijd blijven, en zoo moet het ook zijn.'

- Op dat alles kan ik slechts antwoorden,' sprak Peer, 'dat Mandus hier al eenigen tijd woont. Wij kennen hem zeer goed; welnu, ik verzeker u, dat hij een door en door brave jongen is. Onze Fien heeft kennis met hem; ik heb tegen die verkeering niets in te brengen; het huwelijk zal niet lang meer worden uitgesteld.'

- Gij zult tot betere gedachten komen,' zegde Tist, 'daaraan twijfel ik geen oogenblik; het is onmogelijk, dat gij mijnen zoon afwijzet, om eenen vreemde in de plaats te kiezen; de heeren der stad zouden het u te schand spreken.'

Clabots begaf zich naar zijne woning: Fien keerde juist huiswaarts. Zij had Tist niet uit den winkel zien komen, en toch raadde zij aan zijne uitdrukking, aan de wijze, waarop hij haar groette, dat de oude met haren vader over haar had gesproken.

X.

Peer Mathijs had aan De Ridder in het voorbijgaan zijn horloge willen medegeven: de veer was gebroken. 'Breng ze zelf dezen namiddag, als 't u niet te lastig valt,' had 'Ede' geantwoord: 'Ik ben dan alleen op 't werkhuis; we zullen te zamen wat praten.'

Peer was uiterst nieuwsgierig: hij bood zich dus bij De Ridder aan.

- Ik moet u proficiat wenschen, gebuur,' zei 'Ede' stil en bedaard; 'ik heb gehoord, dat uwe dochter gaat trouwen.'

- Ik dank u,' antwoordde Mathijs, 'van mijnentwege wensch ik u insgelijks geluk. Uwe juffer is immers ook verkocht?'

- Ja, Peer. Doch, sedert lang zijn we vrienden en klanten geweest; we mogen dus wel eenige oogenblikken ernstig over deze ernstige zaak praten.'

- Inderdaad,' beaamde Peer; 'uwe hebben elk maar ééne dochter; moest ze in 't ongeluk loopen, man, gij, zoowel als ik, gingt naar 't putteken.'

Peer sprak gewoonlijk luid en gauw; zijne stem had niet den minsten toon. Hij, die gedurende veertig jaar lang varkens geslacht en worsten gekapt had; die, sedert zijne schooljaren, niets had gelezen dan zijn 'Hemelsch Palmhof' en de rekeningen zijner klanten, verried nooit het minste gevoel in zijne voordracht. Thans scheen daar iets bijna onvatbaars in door; het was zoo ongewoon met zijne zware, onwelluidende stem, dat het onnatuurlijk voorkwam, doch daarom nog meer trof!

- Zoo is het,' zeide 'Ede'. 'Het huwelijk is het natuurlijk lot van den mensch. Wijzelven hebben het aangegaan en mogen er niet

aan denken er onze kinderen van terug te houden. Zelfs is het, voor meiskens vooral, te wenschen, dat ze vroeg trouwen. Maar, ze moeten het "goed" doen.'

- Ik heb gehoord, dat uwe juffer het bijzonder gelukkig treft,' bemerkte Peer.

- Inderdaad. Doch, vriend, ik heb in haar huwelijk niet willen toestemmen, of ik moest eerst het bewijs hebben, dat alles juist was.

Gelijk gij weet, is Mijnheer Georges Dulac van Rijsel geboortig. Ik dacht bij mijzelven: alwie van verre komt, heet licht rijk; ik moet er het mijne van hebben. Ik reisde dus naar die stad en bleef er drie dagen.'

- En alles viel mede, ja?'

- Nog geen halve uur was ik daar, of ik wist, hoe laat het was. De Dulacs zijn rijk, schatrijk. Dat ik mij met eigen oogen kon overtuigen, dat ze koets en paard houden; dat ik de honderden werklieden zelf kon zien, die in de fabriek arbeidden; dat ik van de pracht, die er heerschte, getuige was en het mij niet ontsnapte, dat er overvloed was in alles, stelde mij reeds gerust. Doch, men heeft mij de boeken getoond. Dan week alle vrees. Reeds vroeger heb ik naar een Huis geschreven, dat voor dergelijke zaken inlichtingen geeft. Deze waren uitmuntend. Echter was dit alles nog niet genoeg. Ik had bewijzen, dat Dulac rijk was, doch, ik wilde weten, of hij een goed hart heeft. Want het eene is even noodzakelijk als het andere, vriend, om eene vrouw gelukkig te maken. Ik wendde mij daarom links en rechts, tot lieden, die mij niet kenden. Zij lieten mij niet meer toe te aarzelen: ik heb dus mijne toestemming in het huwelijk mijner dochter gegeven.'

Sedert de verloving zijner Georgine scheen 'Ede' geheel veranderd. Vroeger ging hij met gedoken hoofde door de straat; zoo dicht stapte hij naast de huizen, dat men hem bijna niet zag. De meeste menschen van Desteldonck hadden nooit zijne taal gehoord. Thans, vooral sedert hij naar Frankrijk geweest was, scheen hij een geheel ander mensch geworden. Terwijl hij over de markt stapte, stak hij het hoofd in de lucht, alsof hij immer aan de fabriek op den Boulevard de la Revanche dacht. Als hij uitging, kleedde hij zich op, alsof hij bruidegomsgast ware. Uren en uren kon hij aan Frits vertellen over de pracht, die in de woning van zijnen aanstaanden schoonzoon heerschte; opmerkzaam luisterde de jongen toe, doch zegde niets. Aldra begreep 'Ede', dat de kieschheid hem verbood die zaak verder aan te roeren; hij zweeg dus over Rijsel; doch dit bracht juist Valentine op het spoor, om het nut uit te vinden, hetwelk zij uit deze zaak kon trekken. Ze overblufte dus haren man nog, wijdde over den rijkdom en de hooge afkomst der Dulacs uit, terwijl dit gedacht al te duidelijk de slotsom harer beschrijvingen was: 'Indien de eigenaar van zulke rijkdommen de hand onzer dochter vraagt, moet een onbeduidende Vierseghemmer wel vermetel zijn daar slechts aan te denken.' Voor het overige ging zij

voort haren man te behandelen als vroeger; nooit nam zij zijne redenen ernstig op en deed hem goed verstaan, dat het huwelijk van Georgine door haar, door haar alleen zou geregeld worden, aangezien hij daar geen verstand van had en hij heel wel wist, dat, waar het huishoudelijke zaken gold, hij eene O in 't cijfer was.

Men kan dus wel denken, dat ‘Ede’, die thuis nooit ernstig opgenomen werd, wanneer over Georgine's aanstaande huwelijk werd gesproken, de grootste zelfvoldoening ondervond, daar hij zich kon overtuigen, dat Peer Mathijs zoo gretig naar hem luisterde en zoo volkomen met hem 't akkoord scheen te wezen. ‘Dat begrijp ik,’ sprak de slachter, ‘mijne rechtzinnigste gelukwenschen. Mijne dochter kan op zulk huwelijk geene aanspraak maken. Doch, Mandus is een brave jongen. Hij, zoowel als onze Fien, zullen, heel hun leven lang, dapper moeten werken, om aan den kost te geraken. Wij hebben dat ook moeten doen....’

- Natuurlijk,’ antwoordde ‘Ede’. ‘Doch, ware ik in uwe plaats, ik ging zelf naar Zandeghem; ik heb gehoord, dat Mandus van dat dorp afkomstig is. Neem er inlichtingen over de bezittingen der Van Ginderdaels, tracht te weten te komen, of het deftige menschen zijn; zoo zult ge met kennis van zaken uwe dochter afstaan.’

- Ge hebt gelijk,’ zegde Peer, vastbesloten. ‘Morgen ga ik naar Zandeghem.’

Mathijs kwam te huis, als Mandus reeds van het bureel teruggekeerd was; hij stond met Fien aan den blok worsten te kappen. Madame De Coster, die een half uurtje te voren nog hesp was komen bestellen, had beiden jongelieden gelukgewenscht en verzekerd, dat zij, die reeds zoo goed slag wisten te houden, noodzakelijk wel overeen zouden komen in hun huwelijk.

- Morgen ga ik naar Vierseghem,’ sprak Peer; ‘'t schijnt, dat daar een half dozijn varkens staan, die van nu af honderd vijftig kilo's wegen. Zoodanig willen ze op, dat ze binnen vijf maanden driemaal zoo zwaar zullen zijn; ik ga kijken, of ik geen akkoord kan krijgen tegen den aanstaanden prijskamp.’

X.

Des morgens, zeer vroeg, vertrok Peer met de tram naar Winschoten; tegen den middag was hij te Zandeghem. Onderweg had hij reeds vernomen, dat er maar ééne afspanning in de gemeente was: ‘In de Gouden Kroon’, en dat men er smakelijk en goedkoop at. Hij stapte er dus recht heen.

't Was in de maand Juli: 't weer was stikkend heet. ‘In de Gouden Kroon’ stond een weinig van den straatweg verwijderd; de Mark, eene tamelijk diepe en breede rivier, vloeide naast den zijgevel. Achter, op het neerhof, stonden twee eeuwenoude beuken; zij spreidden hunne

lange, gespierde takken in alle richtingen over het dak heen. Van voor, op de ietwat aanzwellende hoogte, waarop zich de afspanning verhief, stonden drie dikke eiken; hunne onmetelijke kruinen slingerden zich tusschen die der beuken en verborgen, op geringen afstand, het niet zeer groote gebouw voor aller oogen. Terwijl de gansche omtrek in eenen verblindenden lichtgloed baadde en de hitte de blauwe schaliën der kerk evenals de roode pannen der hoeven deed blakeren, heerschte in en rond de ‘Kroon’ eene weldadige koelte.

't Was juist middag. De voordeur van het ruime vertrek stond open. De meiden hadden zoo overvloedig geschuurd, dat de vloer bijna nog dreef.

De hooge, onlangs gewitte muren, de eiken zoldering gaven aan de kamer iets ongemeen opwekkends; de koelte, die van buiten binnenwoei, de kruimige geur, die uit de beuke- en eikekronen stroomde en het gansche vertrek vervulde, stortten een innig welbehagen, eene genoeglijke opgeruimdheid in het hart van elken binnentredende, des te meer, daar de verschroeide akkers, die zich rond de herberg uitstrekten, het verblijf ervan dubbel aangenaam maakten.

Peer nam onmiddellijk aan tafel plaats. Er zaten een viertal gasten, allen vee- of houtkooplui. Een halve uur te voren hadden zij elkander nooit gezien; thans waren zij zoo uitgelaten, zoo vertrouwelijk met elkander, alsof zij te zamen ‘een meuken zout gegeten hadden’.

- Dit jaar heb ik veel tegenslag gehad,’ sprak een hunner, een oude grijskop, luide; ‘ik heb drie koeien en mijne vrouw “uitgesleept”. De longtering onder het vee is toch wel eene schrikkelijke ziekte!’

Men at eenen geruimen tijd voort. Kees Klaassens was met Willem Daels aan den praat.

- Ja,’ zegde deze laatste, een veertiger, wiens pas geschoren aangezicht zoo blauw was als eene schalie; ‘'t is gelijk, ik het u vertel.’

- Ik kan het moeilijk gelooven....’

- Toch is het zoo. Ik dacht bij mijzelven: aan dit vrijen moet een einde komen. Ik ging naar Jan Koertjens. ‘Er moeten nagels met koppen zijn,’ zegde ik hem. ‘Hoeveel moet ge hebben?’ vroeg hij. ‘Tweeduizend franken.’ - ‘Tweeduizend franken!’ riep hij, alsof hij eene beroerte ging krijgen; ‘waar zou ik ze halen!’ Ik nam hem bij de hand en fluisterde hem in het oor: ‘Hebt ge geene tweeduizend franken bij de hand, Jan?’ - ‘Neen,’ zegde hij stellig. ‘Luister,’ hernam ik; ‘ik en uwe dochter Adriana verkeeren te zamen al een jaar of tien, doch daarom is een van ons tweeën niets minder waard. We zullen er maar uitscheiden en een kruis over ons voorgenomen huwelijk maken.’ Ik ging heen en was den hof al uit. Jan stond me na te zien, doch daar ik op het midden van het kerkpad nog niet omkeek, kwam hij afgeloopen als een veulen. ‘Willem,’ zei hij, als een geslepen deugniet, ‘als de tweeduizend franken er dan toch moeten zijn, zal ik van den nood eene deugd maken.’ Veertien dagen later had

ons huwelijk plaats. Jan had de vijffrankstukken uit den grond gehaald, waar ze, God weet, hoelang instaken, want ze waren zoo zwart als een hoed. 't Ergste is, dat hij mij niet wil zeggen, waar zijn schat verborgen ligt: moest hij onverwachts komen te sterven, zoo ware het mogelijk, dat we den heelen vloer moesten omwoelen en den hof erbij. Zou dat geen verschrikkelijk ongeluk zijn?'

De overige gasten luisterden zeer aandachtig toe: de handelwijze des verhalers scheen hun niet ongewoon, doch zeer verstandig; het vooruitzicht eenen schoonvader te verliezen, die vijffrankstukken heeft, zonder die te kunnen vinden, kwam hun als het grootste ongeluk voor, hetwelk iemand boven het hoofd kon hangen. Daar allen Jan Koertjens kenden, achtten zij het nutteloos zijnen schoonzoon raad te geven: zij wisten al te wel, dat de oude nooit zijnen verborgen schat zou wijzen.

- Hebt ge al iets kunnen vinden?' richtte zich een der gasten tot Peer.

- Neen,' antwoordde deze, 'ook ben ik slechts voor een uur aangekomen.'

- We hebben u vroeger niet gezien.'

- Ook ben ik nooit hier geweest. Ik woon te Deurne en zou gaarne eenen zwaren os koopen. Men heeft mij gezegd, dat er bij de wed. Van Ginderdael een staat. Weet iemand daar iets van?'

Niemand kende die pachteres.

- Net,' riep Willem Daels tot de dochter des huizes, die juist de teljoren kwam ophalen; 'de kameraad zoekt eenen vetten os; men heeft hem naar Van Ginderdael gezonden; kent gij die menschen?'

Net dacht een oogenblik na. 'De weduwe Van Ginderdael aan den heikant!' riep ze. 'Als ge eene kat of ten hoogste eene geit moest koopen, zoudt ge klaarkomen. Men heeft u op stoopkens getrokken.'

De gasten stonden op; slechts de schoonzoon van Jan Koertjens bleef zitten. Peer Mathijs wilde zich verwijderen; de pachter trok hem bij de mouw en zegde hem: 'Gaarne zou ik met u een woord spreken. Gij zijt niet van Deurne, maar van Desteldonck.'

- Gij kent mij?' vroeg Peer, hoogst verwonderd.

- Uw naam is Mathijs. Gij zijt varkensslachter.'

- Juist. Gij schijnt mij goed te kennen, hoewel ik u nooit heb gezien. Doch waartoe wilt gij komen?'

- Luister. Mijn naam is Willem Daels; ik ben veekoopman te Walleghem. Gij wildet ons wat wijsmaken, als ge ons zegdet, dat ge rondgingt, om eenen vetten os te koopen. Uwe dochter heeft kennis met den zoon der weduwe Van Ginderdael; gij wildet persoonlijk gaan zien, hoe die er voorzit.'

- Welnu, ja,' antwoordde Peer, 'kunt gij mij soms inlichtingen geven?'

- We zullen er te zamen naar toegaan,' sprak Willem. 'De weduwe Van Ginderdael is arm als Job,' hervatte hij, als beiden buiten

gekomen waren. ‘Dat ware zoo erg niet, hoewel het eenen vader niet aangenaam is, wanneer hij heel zijn leven heeft gewroet, om eene schoone som gelds bijeen te krijgen, die aan iemand na te laten, die zelf geenen denier bezit. Dikwijls,’ ging hij voort, ‘gaat hier de roep, dat er bij dezen of genen boer geld zit, zonder dat het waar is; indien ge naar mij hebt geluisterd, zult ge weten, dat ik mij door Jan Koertjens niet in de kleeren heb laten steken. De weduwe Van Ginderdael zal niemand bedriegen; zij bezit geenen duit; dat weet iedereen. Er zijn echter ergere zaken: de familie is hier “van geenen tel”. Zelfs geloof ik, dat Frans Van Ginderdael, de neef van Jaak zaliger, nu twintig jaar geleden voor dieverij veroordeeld werd.’

Zij waren aan de woning van de weduwe Van Ginderdael gekomen; de meest oppervlakkige opmerker kon zich onmiddellijk overtuigen, dat daar zeker geen welstand, doch nog minder gebrek heerschte. Dat Mandus' moeder eene vrouw van orde was, dat zij voor geenen arbeid terugschrikte, om haar huizeken rein te houden, werd men dadelijk gewaar.

De weduwe zat aardappelen te schillen, een volwassen meisken breide eene kous, een twaalfjarige knaap maakte zijn huiswerk voor de school.

- Hebt ge geene rogge te koop, moeder?’ sprak Willem heel vertrouwelijk.

- Neen, baas,’ antwoordde de vrouw, ‘al wat we winnen, hebben we noodig, om ons varken te mesten.’

Met veel aandacht beschouwde Mathijs de teekeningen en landkaarten aan den wand; hij was erover verwonderd; dat zag men.

- Zijn ze niet schoon?’ vroeg de moeder, vol innigen trots; ‘sommige zijn van mijnen oudsten zoon Mandus, doch die van mijnen jongsten spannen de kroon. De meester zegt, dat hij het nooit heeft gezien. Gisteren nog verzekerde hij aan den burgemeester, dat er niet veel kinderen zijn, die leeren gelijk onze Karel.’

De kleine kleurde; met de grootste krachtsinspanning werkte hij voort, terwijl zijne zuster, van haren kant, zonder op te blikken, vlijtig voortarbeidde.

- Mijne kinderen leeren allen gaarne,’ vervolgde de moeder op trouwhartigen toon, ‘en dat maakt mij, die nochtans weinig geleerd ben, waarlijk gelukkig. 't Brengt echter niet altijd veel op. Daar hebt ge mijnen zoon Mandus. Zijn leeren heeft mij nog al geld gekost. 't Zal hem echter voor weinig dienen, want nu wil hij gaan trouwen en beenhouwer spelen.’

- Maar, zijt ge niet blijde, dat hij trouwt, moeder,’ vroeg Willem, ‘ik heb dat onlangs ook gedaan. Hadde ik geweten, dat de huwelijke staat zooveel geluk bijbrengt, ik ware veel jonger getrouwd.’

Willem lachte om zijne gewaande geestigheid; de moeder was echter bewogen. ‘Wat zal ik zeggen, baas,’ sprak zij. ‘Volgens ik hoor,

heeft Mandus kennis met een meisken, dat geld heeft. Hij zal den stiel van heuren vader voortzetten, zoodat zijn kost gewonnen is. Maar Mandus is de oudste van mijne drie kinderen; later kon hij misschien eene hooge plaats bekomen en zijnen broeder en zijne zuster door de wereld helpen. Daarbij, als Mandus trouwt, verlies ik hem, en hij heeft mij nooit iets dan vreugde verschaft.'

Vrouw Van Ginderdael weende: de oogen harer dochter zwommen in tranen.

- Dat gaat zoo in de wereld, mensch,' sprak Daels, terwijl Mathijs immer de kaarten aan den wand bleef gadeslaan; 'als ge geen graan hebt, zullen wij er elders om vragen.'

Beiden verlieten de woning. 'Nu weet ge,' zegde Willem, 'dat deze vrouw veel van heuren zoon houdt en dat hare kinderen goed leeren. Ge weet ook, dat Schraalhans er huishoudt. Daarbij voeg ik, dat de weduwe tot over de ooren in de schulden zit. Nu hebt gij te beslissen, of gij uwe dochter, in zulke voorwaarden, aan Mandus Van Ginderdael afstaat.'

Peer antwoordde niets; men was aan de standplaats van de tram gekomen; de slachter stapte in het rijtuig en reed naar Desteldonck.

XII.

Frits Mommers, die zich in de hoop Georgina De Ridder tot echtgenoote te bezitten, zoo deerlijk teleurgesteld zag, mocht, in de laatste weken, waarlijk van geluk spreken. Vooreerst had hij van zijnen peter een niet onaanzienlijk erfdeel getrokken. Deze was in de Scheldestad lang koopman in gist geweest. Niemand wist, dat hij er zoo warmpjes voorzat; slechts aan zijn petekind had hij beloofd, dat hij hem eenen goeden stuiver zou nalaten. Frits zou zijn eenige erfgenaam zijn, hoewel hij nichtjes en neefjes bij dozijnen telde. In Desteldonck vooral vermoedde niemand, dat 'de gast van Ede' zooveel te verwachten had. Nauwelijks was de aflijvige ter aarde besteld, of al de gesprekken der Desteldonckenaars rolden over deze erfenis. Zoowel de heeren der 'Sociëteit' op de Markt als de vrouwkens der 'Smulgilde', die hunne vergaderingen in 'De Lekkere Worst' hielden, spraken schier uitsluitend over deze erfenis. De damen van het Comiteit ter ondersteuning van de noodlijdenden, de dischgenooten van Mevrouw de Gravin, de klanten van het kwakhuis: 'De Groote Slok', koutten schier over niets anders. Allen meenden, dat Frits zelf nooit zoo iets hadde kunnen droomen en dat hij ten grave zou zijn gedaald, zonder goud in zijne schepkens en loten in zijne portefeuille te hebben gezien. Daar valt hem plotseling eene aanzienlijke som in den schoot; als hij wil, kan hij het werk laten staan; hij hoeft niemand meer naar de oogen te zien: welke gelukkigere gebeurtenis kan iemand overkomen?

Natuurlijk wilde elkeen juist weten, hoeveel de som bedroeg. In het

lokaal der duívenmaatschappij ‘De Witzwing’ werd verzekerd, dat men ze op vierhonderdduizend franken mocht schatten; de Gravin had daarentegen vernomen, dat het erfdeel niet hooger dan zestienduizend franken zou beloopen, ‘hetwelk al heel schoon is, als men nooit geld heeft gezien’, voegde zij erbij.

Tevergeefs had Madame De Coster aan ‘Ede’ stellige inlichtingen gevraagd; Frits zelf verklaarde, dat hij deze aan niemand zou geven. De moeder van Georgine's vriendin had zich elders gewend; zij meende met de ware toedracht der zaak bekend te zijn en was, evenals de meeste moeders, welke met huwbare dochters gezegend waren, overtuigd, ‘dat Frits een deugdzame jongen, zonder weerga was, en dat de juffer, die hij tot echtgenoote zou verkiezen, waarlijk mocht benijd worden’.

Gelijk het met alle praatjes het geval is, duurde het onderhavige niet lang. Eene zestigjarige weduwe, die met eenen metselaarsgast van een en twintig jaar was getrouwd, bracht het geheele stadje in opschudding. Frits Mommers en Georges Dulac waren vergeten.

De jongen bleef intusschen bij ‘Ede’ inwonen en werkte vlijtiger dan ooit, hetgeen meer dan een naar de meening van de Gravin deed overhellen, dat het erfdeel van Mommers op een mager beetje uitkwam. Een weinig later vernam men, dat hij op het punt was den schoonsten goudwinkel der stad over te nemen; dat bracht weer tamelijk veel opschudding teweeg; zoo iets kon met hemelschen dauw niet betaald worden: de som moest nog al aanzienlijk wezen.

- 't Is, gelijk ik gezegd heb,’ sprak Madame De Coster, ‘de bewering van de Gravin is ongerijmd. Doch, het is ook niet waar, dat Mommers bij het half millioen getrokken heeft. De waarheid ligt tusschen beide. De jonge heer bezit geld, en stellig zou zijn huwelijk met eene der voornaamste juffers onzer stad voor haar eene aanzienlijke partij wezen. Want, als Frits een huis koopt, en er is spraak, dat hij “Den Gouden Paternoster” niet wil overnemen, maar koopen, is het stellig, dat hij het huis kan betalen; en gij herinnert u zeer wel, dat, wanneer er laatst bij Madame De Brillard over de jongens onzer stad werd gesproken, die òf wel veel geld òf wel eene winstgevende betrekking hadden, men verplicht was te erkennen, dat hun getal zoo klein was, dat ze op hun gemak in ons achterkamerken konden zitten, terwijl op de markt alleen acht en dertig juffrouwen wonen, die de jaren hebben bereikt of overschreden, om den huwelijken staat aan te gaan.’

Een paar maanden, nadat de gansche erfenis ‘uit de voeten was’, bevond Georges Dulac zich bij De Ridder op bezoek. Reeds dikwijls was hij er geweest, nooit had hij echter met Frits een woord gerept. Borstelde de jongen de kleederen zijns meesters of zat hij met het vergrootglas voor het oog in het werkhuis en trad Georges aan de zijde van Georgine binnen, zoo keek de Franschman verwaand op den gast neder; nooit liet hij na zijne toekomende met veel com-

plimenten in de armen te drukken en haar te omhelzen; Georgine scheen daar niet weinig mede gediend en zag al met niet minder aanmatiging op den armen jongen neder dan Dulac. Thans zocht deze Frits blijkbaar op; in het werkhuis trof hij hem alleen aan. ‘Mijnheer,’ zegde hij hem, terwijl hij zich neerzette, ‘gij zijt al te lang in dienst geweest bij mijnen aanstaanden schoonvader en hebt steeds met heel de familie al te goede betrekkingen onderhouden, dan dat ik het mij niet ten plicht reken u geluk te wenschen met uw aanzienlijk erfdeel.’

Frits blikte niet van zijn werk op; ternauwernood kon men: ‘Ik dank u, Mijnheer’, hooren.

- Gij gaat, vertelt men, dit huis verlaten en eene eigen zaak beginnen,’ ging Georges verder.

- Dat zou wel kunnen zijn,’ antwoordde Frits, en men hoorde aan zijnen toon, dat hij niet van zin was zijne plannen aan den heer Dulac bloot te leggen. ‘Ik kan er u geen ongelijk om geven,’ hernam deze. ‘Iedereen houdt eraan zichzelf meester te worden. Welhaast zult gij er ook aan moeten denken eene vrouw te zoeken.’

Frits antwoordde niet.

- Ik, die kennis van dergelijke zaken heb,’ ging Georges fijn glimlachend voort, ‘wil u goeden raad geven. Gij zult nooit gelukken, en weet gij, waarom niet?’

Dulac verwachtte een antwoord, doch tevergeefs. Hij ging dus voort. ‘Gij zijt te braaf en houdt u altijd, gelijk ge zijt. Dat is dan ook de reden, waarom de jongeheeren der buitengemeenten en kleine steden er zoo zelden in slagen fortuin te doen. Zij denken, dat zij, om den meiskens, die zelven eenvoudig, zedig en schuchter zijn, te bevallen, zich ook als onschuldige wezens moeten voordoen. Ze zijn mis. De meiskens hebben slechts afkeer, misprijzen en verachting voor die brave Hendriken. Slechts voor hen, die stout zijn, hebben zij bewondering over. Volg mijnen raad, want ik steun mij op de ondervinding; hoe onschuldiger en bedeesder de juffrouwen zijn, hoe meer de opvoeding verzorgd is, die zij hebben genoten, en hoe achtbaarder de kringen zijn, waarin zij gewoon zijn te verkeeren; hoe strenger hunne moeders hen steeds hebben bejegend; des te luidruchter, onbeschaamder moeten de jongeheeren zijn, die hun het hof willen maken. Begrijpt men dat, zoo zal men nooit mislukken. Wil integendeel iemand aan bedorven, laag gevallen vrouwen behagen, zoo moet hij den deugdzame spelen.’

Met gespannen aandacht luisterde Frits naar deze woorden, die hem geheel vreemd waren. Wel had hij bestatigd, dat zijne bedeesdheid, zijne dienstvaardigheid en zijn goed gedrag den spotlust van Georgine hadden opgewekt, terwijl het gezwets van Georges, zijn gepoch op gewaande heldendaden, zijn onbetamelijk gedrag ten opzichte van ‘Mejuffer’ dezer liefde hadden weten te werven, hoewel hij in den beginne in den waan had verkeerd, dat niet alleen die schoone Georgine, welke hij in

stilte aanbad, doch ook haar vader en hare moeder den rijken wellusteling de deur zouden hebben gewezen; dat deze zijne doenwijze als een welberaamd stelsel doordreef en ook aan anderen aanried, kwam hem onbegrijpelijk voor.

Frits was zoozeer door de onverwachte woorden van Georges getroffen, dat hij op dit oogenblik zijnen eigen toestand vergat; slechts als Dulac was vertrokken, dacht Mommers, terwijl hij over een horloge zat gebogen, diep over het afgeloopen jaar na; in den beginne was hij weemoedig gestemd; weldra echter rees de hoop in zijn hart op; hij zou de woorden van Georges niet aan De Ridder mededeelen; hij was overtuigd, dat men het karakter van Dulac naar waarde zou leeren schatten; Georgine zou zich van de eerlijkheid zijner eigen gevoelens kunnen overtuigen: zij mocht wellicht zijne bruid worden; aldus ware zijn liefste droom verwezenlijkt.

Ongelukkiglijk duurde deze droom niet lang. Georgine had slechts afkeer jegens Frits; dat was de werkelijkheid. Hij besloot dan ook het huis te verlaten. Hij deelde dit inzicht aan De Ridder mede; binnen eene maand zou hij verhuizen. ‘Ede’ was bedroefd. Valentine vroeg haren gast, of dit besluit wel ernstig was; nooit hadden zij de mogelijkheid ingezien, dat ‘onze Frits’ de familie kon verlaten. Slechts Georgine toonde zich volstrekt ongevoelig; sedert zij met Dulac verkeering had, scheen deze den verderfelijksten invloed op haar karakter te hebben uitgeoefend; hare ingetogenheid en aangeboren braafheid gingen dagelijks meer verloren; zij sprak steeds over toiletten en rijtuigen, voerde eenen toon, die al haren vriendinnen mishaagde, en vreesde niet vader en moeder te overbluffen. Zij had de onverdraaglijke gewoonte aangenomen, niet alleen Frits belachelijk te willen maken; zij schaamde zich voortaan niet meer de deftigste juffers aan den spotlust van het gezelschap prijs te geven, hen als bekrompen, dom en boersch te doen doorgaan; zij was een haantje vooruit geworden, een modepopje, dat zich stellig de algemeene verachting hadde op den hals gehaald; doch hare ouders waren rijk; zijzelve zou welhaast een rijtuig met twee paarden houden; zij zou lakeien uitstallen; haar huis te Rijsel had in onze provincie wellicht zijns gelijke niet; de Desteldonckenaars wisten er dus niets op af te keuren, dat Mejuffer De Ridder dom, onbetamelijk en hatelijk was geworden; ja, hare eigen ouders vonden, dat Georgine evenzeer door geest als bevalligheid uitblonk en met reden door de dochter der Gravin werd benijd.

(Wordt vervolgd.)

GUSTAAF SEGERS.

Uit den vreemde,
meegedeeld door mevr. van Westrheene.

De horlogemaker en zijne vrouw.

Het was laat in den avond en de regen, die den geheelen dag in stroomen was gevallen, kletterde nog altijd tegen de ruiten van het vertrek, waarin de horlogemaker en zijne vrouw gezeten waren.

De vrouw legde haar breiwerk voor zich op de tafel, stond op, wierp een paar blokken in den haard en blies met den blaasbalg het vuur, dat was gaan dooven, weder aan.

Toen het hout vlamde, wendde zij zich van den haard af en keek naar haren man, die bij de tafel zat en een horloge repareerde.

'Gij kunt het onmogelijk bij dat licht zien, Thomas,' zeide zij. 'Laat mij de groote lamp opsteken.'

'Ik heb zoo aanstonds gedaan,' antwoordde hij norsch, zonder van zijn werk op te zien.

Hij bleef niettemin aan zijn werk en zijne vrouw nam hare breikous weder op; er werd geen ander geluid in het vertrek gehoord, dan het getik van de breinaalden en het spinnen van de zwarte kat, die voor den haard in het vuur lag te staren, totdat de horlogemaker een van zijne werktuigen liet vallen en de kat het achterna sprong en er vroolijk langs den grond mede speelde.

'De duivel hale die kat!' gromde de horlogemaker.

'Nog in lang niet, hoop ik,' zeide de oude juffrouw, die bedaard opstond, het schroevendraaiertje opraapte en weder op de tafel legde. Zij bukte om de kat te streelen, die na haren laatsten uitval opnieuw voor den haard ging liggen om in de vlam te staren.

De oude juffrouw zat voorovergebogen op haren stoel en wreef zich over het gezicht, alsof zij er pijn had. Zij was een ouderwetsch mensch, met sterk sprekende gelaatstrekken; zij droeg stijve grijze krulletjes langs hare ingevallen wangen; hare oogen waren doordringend helder; zij had een schrander voorhoofd en blijkbaar een zenuwachtig gestel.

Eindelijk stond de horlogemaker op en ging zijn gemak nemen op eene breede eikenhouten, met leder bekleede bank, ouderwetsch, doch zeer gemakkelijk; de hooge rug beschermde hem meteen tegen den tocht van de deur.

Hij nam zijnen bril af en hield hem in de hand.

‘Ja, Volumnia,’ begon hij, ‘morgen gaan wij nu van elkander af. Het is geen aangenaam vooruitzicht, wat het weder betreft; hoort gij wel, hoe het regent?’

‘Ik vrees, dat gij veel last van al die nattigheid zult hebben,’ antwoordde zijne vrouw. ‘Gij hebt er misschien ook wel aan gedacht, dat het morgen onze trouwdag is. Morgen vóór vijf en dertig jaren regende het ook, dat het goot, evenals nu. Het was geen vroolijk voorteeken voor een gelukkig huwelijk.’

‘Neen, Volumnia,’ gaf de man met eenen zuren lach ten antwoord; ‘en mijne vrienden hadden hun uiterste best gedaan om mij een huwelijk met u af te raden.’

‘Juist,’ antwoordde de oude juffrouw droog; ‘en mijne vrienden hebben het mij allen afgeraden, toen ik met u wilde trouwen.’

‘Ik mocht lijden, dat gij naar hen geluisterd hadt, Volumnia,’ zeide hij zuchtende en leunde tegen den rug van de bank.

Volumnia Webster haalde hare schouders op.

‘Wijl ik niet naar mijne vrienden wilde luisteren en gij niet naar de uwe, Thomas, hebben wij beiden vijf en dertig jaren van ons leven vermorst. Hat is jammer; het leven is kort en men moest het niet weggooien. Doch naar alle menschelijke berekening hebben wij ieder nog twintig jaren levens vóór ons; die moeten wij nu zoo goed mogelijk besteden. Wij hebben nog eenen heelen tijd, wij kunnen heel veel genieten in twintig jaren.’

‘Het gekste is,’ zeide de horlogemaker, terwijl hij de zwarte kat streelde, ‘dat wij er niet vroeger aan gedacht hebben. Zeg maar eens eerlijk, kunt gij u wel één enkelen dag herinneren, waarin gij pleizier in mijn gezelschap hebt gehad?’

Volumnia Webster dacht eenige oogenblikken na.

‘Neen,’ zeide zij eindelijk, ‘er schiet mij niets van te binnen. O ja, nu weet ik toch eenen heel pleizierigen dag, in Londen, toen wij schilderijen zijn gaan zien en in eenen bibliotheek zijn geweest; maar wacht, ik bedenk daar, dat ik toen niet in uw gezelschap was. - Neen, Thomas, als ik oprecht wil zijn, moet ik zeggen, dat ik mij niets aangenaams in het leven kan voorstellen in betrekking tot u. Het is maar waar, dat er altijd eene kloof tusschen ons is geweest; ik kwam uit eene wereld, die hemelsbreed van de uwe verschilde; er was niet alleen verschil in de sfeer, waarin wij behoorden, maar ook in onzen blik op het dagelijksch leven. Ik was van deftige afkomst... gij weet wel, dat ik dat niet zeg om u onaangenaam te zijn, Thomas; maar ik kan hetzelfde van uwe afkomst niet zeggen.’

‘Dat hebt gij mij honderden malen verweten,’ antwoordde de horlogemaker wrevelig. ‘Welke plichten gij ooit verzuimd moogt hebben, gij hebt nooit den plicht uit het oog verloren, mij, direct of zijdelings, te herinneren aan het feit, dat uw vader kapitein ter zee is geweest en dat de mijne geen kapitein ter zee was. Maar laat dat blijven, zooals het is; iedereen moet zijn stokpaardje hebben en ik wil u het uwe niet misgunnen. Wij spraken over onze genoegens in het verleden, niet waar? Gij zeidet, dat gij u niets aangenaams kondt herinneren, voor zoover ik daarin betrokken kon zijn. Welnu, dan heb ik toch iets op u voor, Volumnia; want ik herinner mij eenen zeer gelukkigen dag, dien ik met u in Winchester heb doorgebracht, waar ik de

kathedraal ben gaan zien. Weet gij niet meer, dat wij naar de kruisvaarders hebben gekeken en opgemerkt hebben, wie van hen ééns, twee- of driemalen in het Heilige Land geweest waren? Ik vond, dat zij gek waren geweest met zich voor zoo iets op te winden, en gij waart het niet met mij eens, zooals gij trouwens nooit waart. Daarna zijn wij de stad ingegaan en hebben die pendule gekocht... dat doet mij bedenken, dat er iets aan de wijzers hapert; dat moet ik nazien, eer ik naar bed ga. Ik kan het wel terstond doen.'

'Gij zijt in de war,' zeide Volumnia Webster bedaard, terwijl haar man het glas voor de wijzerplaat der pendule opende. 'Ik ben nooit in Winchester geweest.'

'Neen, dat is waar ook, gij waart er niet bij!' zeide hij, omkijkende. 'Dat was de gelukkigste dag, dien ik ooit gehad heb. Ik vond alles belangrijk in Winchester en wij hebben er kennis gemaakt met dien ouden horlogemaker, die mij wilde overhalen zijne zaak te koopen. Ik zou niets liever gedaan hebben, indien ik het geld had gehad, want ik heb mij in dit nest van een dorp altijd begraven gevoeld. Ik ben nooit in de gelegenheid geweest om te toonen, wat ik kon... Nu, dat behoort óók tot het verleden.'

Hij had inmiddels de wijzers in orde gebracht; hij haalde zijn zwaar gouden horloge uit, zette de pendule gelijk en keerde naar de bank terug.

'Ik moet u zeggen, Volumnia,' ging hij voort, 'dat ik mijne zaken in uitmuntenden staat achterlaat. Ik heb alles beschikt, alsof het de zaak van eenen afgestorvene betrof. Ik ben niemand iets schuldig; integendeel, ik heb nog iets te goed voor de reparaties van dezen namiddag. De pendule behoort aan boer Garrets en het horloge is het eigendom van mijnheer Fane; laat ze vooral morgen terugbezorgen; het bedrag van die twee rekeningetjes zal u wel voor een extraatje met Kerstmis te pas komen.'

Volumnia draaide onrustig op haren stoel.

'Eene Kerstmis zonder u zal mij vreemd zijn, Thomas,' zeide zij.

'Misschien wel,' was zijn antwoord; 'doch men gewent aan alles.'

Daarop haalde hij zijn ouderwetsch horloge nog eens uit zijnen vestzak en keek er met een bedrukt gezicht op neder.

'Gij weet nog wel, dat het aan uwen broeder heeft behoord, Volumnia?' begon hij treurig. 'Het is mij jarenlang een trouwe metgezel geweest; nu dien ik het u terug te geven, maar ik zal het vreeselijk missen.'

'Zeker, het zal u vreemd zijn in het begin,' antwoordde Volumnia, 'maar, om uwe eigen woorden aan te halen: men gewent aan alles.'

De oude horlogemaker schudde zijn hoofd.

'Neen, Volumnia, ik zal het terdege missen. Wij kunnen ons gemakkelijker aan het gemis van menschen wennen, dan aan dat van dingen. Wij worden bespottelijk gehecht aan onze kleine bezittingen.'

Zijne stem beefde.

'Gij moogt het horloge behouden,' zeide Volumnia, na zich een oogenblik bedacht te hebben.

'Dank u,' antwoordde hij hartelijk; 'dat is lief van u. Maar gij zijt in heel veel opzichten lief voor mij geweest, en ik voel mij verplicht u te zeggen, dat ik u dank verschuldigd ben voor alles, wat gij in die vijf en dertig jaren voor mij hebt gedaan. Somtijds komt het in mij op, dat het bijna jammer is, dat wij van elkander scheiden; maar alles wèl beschouwd, geloof ik, dat wij er verstandig aan doen. En hoor eens, Volumnia, ik druk

u op het hart, dat gij aan onze kennissen zegt, wanneer zij ernaar vragen - wat zij stellig zullen doen -, dat wij niet in onmin gescheiden zijn, dat wij elkander eenvoudig verveelden; als zij er dan nog méér van willen weten - want de menschen steken gaarne overal hunnen neus in -, zeg dan gerust, dat zij naar de maan kunnen loopen. Dan zullen zij u wel met rust laten.'

'Ik zal eraan denken,' was het antwoord zijner vrouw, terwijl zij eene bouffante bij hem nederlegde, welke zij juist afhad. 'Hier is uwe bouffante; verzuim niet haar om te doen, als het koud en vochtig is; gij moet uwe keel ontzien; als gij nog twintig jaren wilt leven, moet gij u zeer in acht nemen. Ik zal altijd verlangend zijn te weten, hoe het met uwe gezondheid gaat. Zouden wij elkander schrijven?'

'Ik zie er de noodzakelijkheid niet van in,' zeide hij en keek met welgevallen naar de bouffante. 'Overmorgen hebben wij feitelijk opgehouden voor elkander te leven, en dus kan het u onverschillig zijn, wat er van mij wordt, en mij kan het dan niet schelen van u.'

Zij trok haren stoel iets dichter naar hem toe en keek hem overredend aan; zij keek naar de oogen, die haar zoo vriendelijk plachten aan te zien; naar het voorhoofd, dat hare hand zoo dikwijls in uren van pijn had gesteund; naar zijn haar, dat op sommige plekken grijs en op andere sneeuwwit was, en zij herinnerde zich, hoe zij eens zijne krullen had willen tellen, doch hoe ondoenlijk het was geweest. Die krullen waren er altijd nog; doch kleurloos geworden. Zij dacht aan den jongen werkman van vóór vijf en dertig jaren, wiens liefde en levensmoed toen haar hart hadden gewonnen, en toen zij het woord weder opvatte, was er een zachter toon in hare stem.

'Er is een tijd geweest, Thomas, dat ik innig veel van u hield. Ik ben erop gesteld, dat gij daaraan denken zult, als gij ver weg zult zijn; want het *is* iets, teeder bemind te zijn geweest, al is het slechts voor korten tijd.'

Er viel een traan uit hare heldere oogen op zijne hand. Hij keek op, en toen hij hare betraande oogen zag, drukte hij hare hand en zeide, dat zij zich goed moest houden, Doch terwijl hij dat zeide, beefde zijne stem en kwam er eene treurige uitdrukking op zijn gelaat.

Zoo zaten zij eenige oogenblikken naast elkander.

'Er zijn nog eenige dingen, waarop wij beiden zwak hebben en die wij van avond moeten deelen, Thomas,' zeide zij eindelijk. 'Gij hebt mij onlangs naar het portret van uwen grootvader gevraagd. Het ligt veilig geborgen bij dat van mijne moeder. Al onze kleine souvenirs liggen in dezelfde doos. Wij kunnen ze beter onderscheiden bij het licht van de lamp, en als wij dan bepaald hebben, wat voor u en wat voor mij zal zijn, zal ik klaarzetten en wat worst en spek voor u bakken.'

Naast elkander gezeten, haalden zij de schatten een voor een uit de doos en onder het kijken kwamen er allerlei oude herinneringen bij hen op. Daar was een gouden horlogeketting, die aan den vader van den kapitein ter zee had behoord, en een portret van dien kapitein zelven, waarnaar Volumnia met een trotsch gezicht keek en die haren man onverschillig lieten; dan waren er ringen, waarvan de horlogemaker er eenige, en andere, welke zijne vrouw zich herinnerde.

'Zie eens, Volumnia,' zeide hij, 'dit is mijn moeders haar, in dezen ring. Ik heb mijne moeder nooit gekend; maar ik herinner mij, dat zij mij verteld hebben, dat zij eene lok van haar haar hebben afgeknipt en die in mijne handjes hebben gestopt. Ik ben blijde, dat ik het nog eens wederzie.'

Daarna kwamen zij aan een portret van Volumnia Webster, toen zij een kind van vijf jaren was, en de horlogemaker bleef er lang op kijken, bewonderde het levendige gezichtje en onderzocht met groote ingenomenheid het fijne werk van het gouden lijstje.

'Dat is mooi werk; daar zou iedere goudsmid trotsch op kunnen zijn.'

'En gij hebt het altijd willen verkoopen,' antwoordde zij scherp. 'Gij hebt zoo weinig gevoel.'

'Dat hebt gij mij dikwijls genoeg gezegd,' antwoordde hij, zonder het geringste blijk van ergernis.

'Maar dit is het grootste juweel, Thomas,' zeide zij, toen zij hem het miniatuurportret eener dame in de hand gaf. 'De menschen zeiden, dat ik op mijne moeder geleek; maar dat was het gezicht van mijne moeder belasteren; hoewel mijne oogen, toen ik jong was, even helder waren als de hare Zij zijn nu niet helder meer.'

De oude man keek Volumnia aan.

'Neen, zij zijn nu niet helder,' stemde hij toe en legde het portret neder zonder er iets van te zeggen; doch het kon niet anders, of hij moest die half weemoedige uitdrukking wel zien, alsof zij steeds naar de oplossing van de treurige raadselen van het leven zocht.

'Dit is mijn overgrootvader, van moederszijde,' hernam Volumnia, en reikte haren man weder een ander portret aan. 'Ik ben zeer trotsch op hem.'

'Gij waart altijd trotsch op uwe voorouders,' gromde de horlogemaker. 'Ik voor mij kan er mij best in schikken, dat ik er geene heb. Maar... ik gun ze u niettemin gaarne. Zooals ik straks zeide: iedereen moet zijn stokpaardje hebben, en voorouders kosten in alle geval geen geld.'

Nu nam Volumnia het portretje van eenen jongen knaap uit de doos en stopte het weg, in haren schoot, denkende, dat zij het ongemerkt kon doen.

'Wat verbergt gij daar voor mij?' vroeg hij. 'Ik zal u niet van uwe familiebezittingen berooven; het is niet aardig van u, dat gij mij wantrouwt.'

'Dat is nooit in mij opgekomen, Thomas,' was haar antwoord; 'ik wilde uw gevoel sparen; maar als gij het volstrekt wilt zien - daar hebt gij het!'

En zij legde zacht het portretje op zijne hand en boog over hem heen zonder een woord te spreken.

'Wij hebben weinig reden gehad, om trotsch op onzen nakomeling te zijn, Volumnia,' zeide hij bitter. 'Hij heeft zulk een goed gezicht op het portretje, vindt gij niet? Maar hij heeft niet veel van zijn leven gemaakt. Hij had mooie begrippen van uwe voorouders geërfd, Volumnia; maar het is geen aristocratisch einde geweest, als een gemeene dronkaard te sterven. Dáár hebt gij het portret. Uwe liefde voor dien jongen was zoo groot, dat er niets voor mij overschoot. Al uwe gedachten waren voor hem.'

'Och, gij waart altijd zoo hard,' zeide zij hartstochtelijk.

'Ik verzoek u dáárover te zwijgen,' riep hij en sloeg met zijne vuist op tafel.

In dat oogenblik werd er zacht op de winkeldeur geklopt en Volumnia zeide:

'Ik geloof, dat er geklopt wordt.'

'Onzin,' antwoordde haar man. 'Gij hoort altijd wat.'

'En gij hebt nooit genoeg gehoord, Thomas,' was het antwoord. 'Welnu, als gij niet opstaat, zal ik naar de winkeldeur gaan.'

Toen zij de deur opendeed, zag zij eenen man op den dorpel zitten.

‘Hebt gij geklopt?’ vroeg zij, toen hij oprees en voor haar stond.

‘Ja,’ was zijn antwoord; ‘ik ben zoo vrij geweest, ik zag nergens licht meer in het dorp. Ik heb urenlang geloopen en het is zulk een vreeselijk weer. Ik was op uwe stoep gaan rusten en kon de verzoeking niet weerstaan te kloppen.’

Zij gaf hem een teeken, dat hij binnen kon komen.

‘Gij zijt druipnat,’ zeide zij vriendelijk, ‘kom mede naar binnen, dan kunt gij u warmen; gij zult ons welkom zijn.’

Toen hij tegen de toonbank leunde, droop het water van zijn gezicht en van zijnen blonden knevel en langs zijne versleten jas. Hij was waarschijnlijk een reizend muzikant, want hij droeg eene viool onder zijnen arm en eenen strijkstok in eenen groenen zak; dat was alles aan hem, wat niet droop van den regen. Hij was lang en slank gebouwd; een man van veertig jaren ongeveer; zijn gelaat was dat van iemand, die veel heeft doorgestaan, doch er lag nog een humoristische trek om zijnen mond en in zijn geheele voorkomen eene zekere beschaving, waarvan de armoede hem niet had kunnen berooven.

De oude juffrouw sloeg hem nieuwsgierig, hoewel vriendelijk gade.

‘Gij zijt in eenen deerniswaardigen toestand, man,’ zeide zij, nam hem de viool af en legde haar voorzichtig op de toonbank. - ‘O, wees maar niet bang, ik heb wel méér eene viool aangeraakt. Het doet mij genoegen, dat gij bij ons zijt komen schuilen. Men zou geen mensch in zulk een weder de deur wijzen.’

‘Ik heb bij u ingekeken, door eene reet van de blinden,’ zeide hij half droomerig. ‘Ik zag u over iets heenbuigen en een oogenblik lang had ik het gevoel, alsof ik bij menschen was, die mij niet volslagen vreemd waren. Dat maakte, dat ik geruster aanklopte.’

Zij ging hem voor naar de keuken en, zich tot haren echtgenoot wendende, zeide zij:

‘Thomas, hier is een vreemdeling, die onze gastvrijheid inroept.’

‘Gij zijt welkom,’ zeide de horlogemaker, die den vreemden man te gemoet ging. ‘Gij zijt welkom, wie gij ook wezen moogt. Maar wat drommel blijft gij in zulk eenen avond als dezen niet te huis?’

‘Er zijn menschen, die geen te huis hebben,’ antwoordde de vioolspeler, met den hem eigen humoristischen glimlach. ‘Ik behoor tot die klasse van ongelukkige wezens.’

De horlogemaker lachte.

‘Ga dáár zitten en warm u,’ zeide hij; ‘mijne vrouw zal voor ons avondeten gaan zorgen. Ik heb zelf trek en, neem mij niet kwalijk, gij ziet er uit, alsof gij uitgehongerd zijt.’

‘Dat ben ik precies,’ antwoordde de vioolspeler en leunde tegen den rug van zijnen stoel. ‘Maar, geloof mij, menschen, die geen thuis hebben en geen avondeten krijgen, gewennen zoo zachtjes aan aan dien toestand. Wij leeren zelfs den spot drijven met ons ongeluk. Kijk, bij voorbeeld, eens naar mijne jas. Is dat niet om te lachen?’

‘Er zijn gaten genoeg in,’ zeide Volumnia Webster, die er inderdaad om lachte. ‘En zij is zoo nat, als zij worden kan. Trek haar uit, dan zal ik haar drogen.’

‘Men kan nauwelijks meer zien, dat het eene jas geweest is,’ hernam de

vreemde man vroolijk. ‘Gij zoudt moeielijk kunnen gelooven - is het wel? -’ dat ik een *dandy* placht te zijn. Ik was trotsch op mijne kleeding; mijn linnen was altijd in goeden staat; nette overhemden en boorden; mijne laarzen van het nieuwste fatsoen en jas en broek naar de mode. Maar dat alles is voorbij.’

‘Dat is het wèl,’ merkte de horlogemaker op, die zijnen bril had opgezet, om den vreemdeling beter te kunnen zien. ‘Hadt gij lang geloopen van avond?’ vroeg hij.

‘Ja, een heel eind; eigenlijk is het voor mij hetzelfde, waar ik heen ga, want de tijden zijn slecht voor ons straatmuzikanten. De menschen luisteren gaarne, maar zij doen het liefst voor niemendal. Nu, daar kan ik in komen; ik heb ook nooit van betalen gehouden; dat is eene gewoonte van sommige menschen.’

‘*A propos*,’ zeide Volumnia, terwijl zij het spek in plakjes sneed en in de pan legde, ‘ik heb uwe viool op de toonbank laten liggen; zij moet wel vochtig zijn; gij wilt haar misschien wel even halen, Thomas, dan zal ik haar warm houden - zonder haar te branden, enkel om haar voor kou vatten te bewaren, zooals mijn vader, de kapitein ter zee, placht te doen.’

‘Loop naar de maan met uwen kapitein,’ gromde de horlogemaker, half bij zichzelven, terwijl hij opstond om de viool te halen.

‘Mijn vader, de kapitein ter zee, hield veel van muziek,’ ging de oude juffrouw voort, ‘en hij speelde wel eens op die viool, dat vuile, oude ding, dat daar tegen den muur hangt. Ik zal haar u straks eens laten zien.’

‘Ik zou er gaarne eens op spelen,’ antwoordde de muzikant opgewonden.

‘Dat kan gebeuren,’ zeide zij vriendelijk. - ‘Dank u, Thomas, geef mij die viool maar.’

Zij nam het instrument uit den zak en hield het op kleinen afstand van het vuur; zij keerde het om en om en bekeek het met eene half treurige uitdrukking in hare oogen, alsof droevige herinneringen zich aan haar opdrongen.

‘Het is maar een zeer gewoon instrument,’ zeide de muzikant, die haar met belangstelling gadesloeg; ‘maar ik placht eene mooie viool te hebben in mijnen voorspoedigen tijd; dien heb ik lang achter den rug; ik dacht toen nooit, dat er nog eens een reizend muzikant van mij zou worden, die spelen zou voor kinderen en meisjes om bij te dansen en voor mannen om bij te drinken. Ik had toen nog groote eerzucht.’

‘En hebt gij nu geene eerzucht meer?’ vroeg Volumnia, terwijl zij de vork, waaraan zij het brood moest steken om het te roosteren, van den zijkant van den haard nam.

‘Ja wel,’ antwoordde hij lachende; ‘zoo stel ik er nu mijne eer in u die sneden brood te helpen roosteren; daar ben ik altijd beroemd voor geweest.’

De oude juffrouw gaf hem de vork in de hand en liet zonder aarzelen den post van het roosteren aan hem over. Er was iets opwekkends in het wezen van den zwerver, waardoor zelfs de horlogemaker en zijne vrouw werden aangestoken en die weerklank bij hen vond. Zij voelden zich geheel onweerstaanbaar tot hem aangetrokken; het scheen wel, dat zijne persoonlijkheid zelve een waarborg was voor eene vriendelijke ontvangst. De oude juffrouw zag, dat het hem genoegen deed haar te mogen helpen, en daarom verzocht zij hem de stoelen klaar te zetten en de schaal van het buffet te halen.

‘Gij kunt u niet voorstellen, welk een genot het voor mij is in deze

vroolijke kamer te zijn,' zeide de muzikant, terwijl hij den schotel voor haar ophield, waarop zij het gebakken spek wilde leggen. 'Als men dikwijls des nachts in donker, in de gure lucht buiten moet blijven, stelt men de warmte en den gloed van een vuur dubbel op prijs, wanneer de menschen zoo vriendelijk zijn ons bij dat vuur en dien gloed welkom te heeten. Het is zoolang geleden, sinds ik het genot van eenen huiselijken haard heb gehad; ik was bijna vergeten; hoe een brandende haard er uitziet; het is eene ware traktatie, behandeld te worden als iemand, die nog rechten op de welwillendheid zijner medemenschen kan doen gelden. Dat is een even groot genot, als het avondeten zijn zal, dat gij bezig zijt geweest gereed te maken. Ik zal niet zeggen, dat het den honger stilt, maar het neemt alle kilheid weg.'

Eenige minuten later zaten zij met hun drieën aan tafel; de gast at smakelijk van het spek en de worst; het geroosterde brood en de Edammer kaas waren in een oogwenk verdwenen en de eigengemaakte vruchtengelei werd door hem niet gespaard; die was eene heerlijkheid, zeide hij, die hem niet dikwijls in zijn leven voorkwam.

'Die pot met gelei loopt dus even groot gevaar bij mij als bij eenen schooljongen,' zeide hij, zich wendende tot de oude juffrouw, die glimlachende haren gast zoo vroolijk zag. De horlogemaker was insgelijks in zijnen schik; hij schonk zijnen gast telkens weder in, als zijn kopje ledig was, en scheen uitstekend in zijn humeur.

'Daar wordt een mensch warm van,' zeide de reizende muzikant eindelijk, tegen den rug van zijnen stoel leunende; 'nu voel ik weder, dat ik leef. Ik krijg niet alle avonden zulk een maal, dat kan ik u verzekeren. Een zwerveling zooals ik moet tevreden zijn met wat hij kan krijgen, en somtijds krijgt hij in het geheel niets. Dan moet hij zichzelven een deuntje voorspelen en dat als eten en drinken beschouwen; daar moet hij dan maar van leven of anders van honger sterven, en dunkt u eigenlijk óók niet, mijnheer: hoe eer men sterft hoe beter?'

'Dat hangt af van de persoonlijkheid, die het betreft. Het hangt ervan af, of men in de wereld gemist kan worden of niet,' voegde de horlogemaker erbij, terwijl hij in de kokende koffie blies, welke hij uit den kop in den schotel had overgegoten. 'Maar wat het verlangen naar den dood betreft - de meeste menschen zijn aan het leven gehecht. Ik voor mij, die toch een oudachtig man ben, wil gaarne zoolang leven, als ik maar eenigszins kan; en dat is niet omdat ik zoo bijzonder gelukkig ben. Volumnia, mijne vrouw, geeft mij nog twintig jaren, als ik zeer voorzichtig ben. Wat dunkt u van die meening?'

De muzikant lachte.

'Ik zou u niet voor zeer sterk houden,' zeide hij; 'maar waarschijnlijk hebt gij meer levenskracht in uwen pink dan ik in mijn geheele lichaam. Daarenboven kunt gij u altijd beter ontzien dan ik; ik kan bij voorbeeld niet vragen, of het mooi weder is, als ik buiten moet zijn, en gij wel.'

'Thomas heeft geene sterke keel,' merkte Volumnia nu aan; 'anders ben ik niet bang voor hem. Hij is er geducht op gesteld nog lang te leven; want morgen gaan hij en ik van elkander af, en wij denken de weinige jaren, die ons nog gegeven zijn, beiden door te brengen, zooals wij het goedvinden.'

(*Wordt vervolgd.*)

Lichtstralen.

Het is mijn vaste overtuiging, dat het algemeen stemrecht in ons land niet slechts onvereenigbaar is met dezen of genen regeeringsvorm, maar met alle regeeringsvormen en ook met alles, waarvoor regeeringsvormen bestaan, - dat het onvereenigbaar is met het eigendom en derhalve ook onvereenigbaar met de beschaving.

MACAULAY.

De geneesheeren zeggen, dat de tering in het begin gemakkelijk te genezen maar moeilijk te herkennen is; dat zij na verloop van tijd echter, wanneer zij aanvankelijk noch herkend noch behandeld is, zeer gemakkelijk te herkennen en moeilijk te genezen is. Zoo is het ook met de staatsaangelegenheden. Ontdekt men het kwaad op een afstand, - wat trouwens alleen iemand gegeven is van veel doorzicht - dan is het gemakkelijk weg te nemen; bemerkt men het echter niet tijdig en laat men het opgroeien, zoodat iedereen het ziet, dan zijn er geen middelen meer tegen.

MACHIAVELLI.

Het is een zeer gewone dwaling, welke men zelfs bij mannen vindt, wien het niet aan geest ontbreekt en die ook met regeeringszaken zeer vertrouwd zijn, - te meenen, dat in de aangelegenheden van den Staat de wetgeving alles, het bestuur niets is.

MACAULAY.

Het doel van den staatsman is het bereikbare - zijn plicht de maatregelen in te richten naar de dikwijls onrijpe, onontwikkelde en weifelende begrippen van het volk. Het doel van den wijsgeer is daarentegen de waarheid - zijn plicht elk beginsel, dat hij voor waar houdt, tot de uiterste consequentie te ontwikkelen zonder te vragen naar de gevolgen, welke eruit voortvloeien. Niets verderfelijker dan in de politiek den geest der wijsbegeerte, in de wijsbegeerte den geest der politiek te laten heerschen.

LECKY.

Niet zelden treft men staatslieden en wetgevers aan, die hun gansche leven wijden aan de openbare zaak en toch niets van hun eigen tijd weten behalve wat op de oppervlakte ligt; vandaar, dat zij niet in staat zijn ook slechts benaderend de verwijderde en algemeene gevolgen

te berekenen. Dat wat voor hen ligt, zien zij; dat wat boven hen ligt, zien zij voorbij.
BUCKLE.

Geheel onjuist is de vrij algemeen verspreide meening, dat de zoogenaamde middelstand het hoogst staat aangeschreven en de eigenlijke kracht van den Staat vormt. Dat is niet waar; daar waar hij heerscht, wordt alles laf en klein. Waar rijkdom is en macht, en ook in armoe en nood, in beide uitersten, worden doorgaans grooter en verhevener dingen gewrocht dan in den kleingeestigen middelstand.
VARNHAGEN.

In de staatkunde komt men volstrekt niet tot juiste gevolgtrekkingen door alleen acht te geven op het afgetrokken beginsel. Mathematische nauwkeurigheid is hier niet op haar plaats. Wijsheid verwerft men in de politiek niet door streng vastklemmen aan beginselen, maar wanneer men de dingen onderzoekt, oorzaken en gevolgen met elkander vergelijkt en de menschelijke aangelegenheden naar den gewonen loop tracht te beoordeelen. Dat is de weg om politieke wijsheid te vergaren. En wat doet een valschelijk dusgenaamde wijsbegeerte? Zij ziet enkel voortreffelijkheden daar, waar naar den aard der natuur slechts zeer onvolmaakte dingen kunnen zijn; - zij vraagt in alle zaken naar de theorie in plaats van naar de practijk; - zij werkt met gezochte hypothesen in plaats van met deugdelijk bevonden proefnemingen, met dit gevolg, dat zij de menschen verwart in een doolhof van leeringen en meeningen, terwijl er handelingen, daden beoordeeld moeten worden; zij wil met één sprong de zoo even uitgedachte theoretische stelsels in toepassing brengen. Wijd is de klove, welke de practijk scheidt van gedroomde toestanden, welke deze phantasten willen bereiken. De ingebeelde wijze, die de bewegingen van al de raderen der politieke machine op volmaakte wijze wil bepalen, leeft in utopieën; de verschillende pogingen, waardoor hij hoopt de afwijkingen der raderen te verhinderen, zullen slechts de beweging belemmeren, den gang vertragen en een menigte moeilijkheden te voorschijn roepen.
PITT.

Wat redelijk is en goed, wordt in de geschiedenis niet gewrocht op den weg der rede. Het onbeschermde recht kan het niet opnemen tegen de wapenen van het geweld. Overal waar het niet geldt een overtuiging ingang te doen vinden, waar de strijd gevoerd wordt over groote belangen, daar staat macht tegenover macht en zullen de middelen der macht de beslissing wegdragen.
TWESTEN.

Gereformeerd protestantisme.

Prof. Dr. M.A. Gooszen. De Heidelbergsche Catechismus en het Boekje van de breking des broods, in het jaar 1563-64 bestreden en verdedigd. Oorkonden en Dogmen-historisch onderzoek. Nieuwe bijdrage tot de kennis van het gereformeerd protestantisme. - Leiden, E.J. Brill.

In het jaar 1890 verscheen van de hand van Dr. M.A. Gooszen, hoogleeraar te Leiden, een boek, getiteld: *De Heidelbergsche Catechismus. Textus receptus met toelichtende teksten. Bijdrage tot de kennis van zijne wordingsgeschiedenis en van het gereformeerd protestantisme.* Met betrekking tot de eigenaardigheid van het karakter van het Protestantsche Christendom heeft in dat boek de schrijver de lijnen doorgetrokken en gemeend volkomen aan 't licht te brengen, die bij aanvang door Hofstede de Groot, Ebrard, Heppe waren ontdekt of althans als 't ware gevoeld en dientengevolge uitgesproken. Gooszen acht door dit werk in 't licht gesteld, dat de Reformatie geen strijd is van theologen en kerkelijke mannen, al stonden deze noodwendig vooraan, en over theologische en kerkelijke vraagstukken, al leverden deze natuurlijk de stof, maar dat zij van den beginne af was en in hare ontwikkeling bleef in al hare vertakkingen en over haar gansche gebied, allereerst en allermeest, eene godsdienstig-zedelijke beweging, die voortkwam uit den drang naar troost en verzekerdheid van de in den bestaanden toestand der kerk - vaak tot vertwijfeling toe! - verwarde gewetens. Toen Ebrard in 1851 schreef: ‘In keinem Kirchengebet oder Formular aller reformirten Kirchen aller Länder kommt je eine Beziehung auf die absolute Prädestination vor’, is aan die uitspraak weinig gewicht gehecht.

Thans spreekt Gooszen uit, dat de quaestie, of de godsdienstige voorstellingen zijn de uitdrukking van diep gevoelde overtuigingen of wel schoolsche dogmen, leerstukken van den tweeden rang, vooral moet worden uitgemaakt door het antwoord op de vraag: zijn zij min of meer rechtstreeks uitgesproken in de *Gebeden*, die voor het gemeenschappelijk gebruik zijn vastgesteld, en in de *Formulieren*, die bij de meest beteekenende godsdienstige handelingen der gemeente worden gebezigd? En in nog sterkere mate moet, volgens Gooszen, in dezen waarde worden gehecht aan de catechetische geschriften. Verre boven de compendiën der dogmatiek uit het laatst der 16de eeuw, om van die der 17de geheel te

zwijgen, moeten worden gesteld die eigenaardige boekjes, uit den aanvang en het midden der Reformatie afkomstig, door welke de verschillende richtingen de kennis van hare beginselen trachtten te verspreiden en aan kinderen en bejaarden, aan eenvoudigen en meer ontwikkelden zochten duidelijk te maken, wat zij als het ééne noodige in leven en in sterven, het ter zaligheid onmisbare beschouwden. Theologen waren de opstellers en dat drukt hier en daar een eigenaardig cachet op hun arbeid. Bij het voortschrijden van den tijd vermenigvuldigden zich de strijdvragen, en ook dat oefent een vaak ongunstigen invloed. Desniettemin wordt nooit de karaktertrek geheel uitgewischt, dat eene eigenaardige godsdienstig-zedelijke beweging er zichzelve in geeft, - vooral met het doel, om aan anderen mede te deelen, niet méér maar ook niet minder, dat inzicht in de godsdienstige waarheid, hetwelk hunne vertegenwoordigers zelven heeft getroost, bemoedigd en geheiligd.

Uit deze beschouwingen volgt wel, dat Prof. Gooszen ten zeerste belangstellen blijft in een boek als den *Heidelbergschen Catechismus* en in *Het boekje van de breking des broods*, welke twee geschriften voorkomen op den titel van het boek, hierboven neergeschreven en ter bespreking ons aangeboden.

Zeer opmerkenswaardig zijn de resultaten, waartoe Prof. Gooszen in zijn eerste geschrift gekomen is.

Dat de *Heidelbergsche Catechismus* een beslist *Protestantsch* karakter draagt, bewijst het eerste deel ervan, dat, uitgaande van het Paulinische: ‘Ik ellendig mensch!’ uitspreekt, dat de mensch niet door zedelijke werkzaamheden zelf zijn heil bewerken kan. De ernst des gewetens en het diepe gevoel van de opstellers van den *Catechismus* treden hier sterk aan het licht. In de tweede plaats blijkt dat karakter uit de energie, waarmede de *Catechismus* wijst op het *geloof* als het volstrekt eenige, dat bij het behoud van den mensch, zoowel wat de vergiffenis van zijne schuld als wat zijne verlossing uit de macht der zonde betreft, in aanmerking komt, al is zijne definitie van geloof dan niet onberispelijk. Hieruit volgt vanzelf, dat de *kerk* weggevallen is als ‘de schatbewaarster van het door alle goddelijke heilsfeiten bewerkte heil’. Voor de kerk treedt de Heilige Geest in de plaats. De prediking van het Evangelie en de sacramenten, die opgehouden hebben magisch werkende dingen te zijn, werden de middelen tot opwekking en bevestiging van het geloof. De kerk is feitelijk niet meer, doch ook niet minder, dan de Gemeente der door Gods Zoon uit het geheele menschelijke geslacht uitverkorenen, die door Zijn Geest en Woord vergaderd, beschermd en bewaard worden, en dus eene gemeenschap van beweldadigden, die de ontvangen gave ten nutte en tot heil der andere leden gewillig en met vreugde besteedt. Vervolgens blijkt dat Protestantsch karakter uit het vooropzetten door den *Catechismus* van het *Evangelie* of het *Woord Gods*, gelijk bij afwisseling het groote middel

wordt genoemd, waardoor eerst het zaligend geloof wordt gewerkt en dat vervolgens tot richtsnoer strekt van den geloovige; uit het feit, dat de middelaar, onze Heer Jezus Christus, er in het middelpunt staat, al is het dan te betreuren, dat men de traditioneele opvatting van de kracht van het kruis behield; en eindelijk uit de beteekenis, die gehecht wordt aan de namen Christus en Christen, in overeenstemming o.a. met wat Luther schreef in zijn: *Von der Freiheit eines Christenmenschen.* 'Een Christen is, die, door het geloof een lidmaat van Christus, Zijn naam belijdt, zichzelven tot een levend dankoffer Hem offert en met een vrij geweten in dit leven tegen de zonde en den duivel strijdt.'

Vervolgens noemt Gooszen den *Catechismus* eene vrucht van het *Gereformeerd* Protestantisme. Dit wordt bewezen door het feit, dat men daarin niets wil weten van de geringste magische kracht of vim justificandi van de sacramenten, alsmede door de terzijdestelling van alle menschelijk gezag en het zich alleen onderwerpen aan het goddelijk gezag van den Bijbel. Eindelijk blijkt dit karakter ook nog uit de moeite, in den *Catechismus* gedaan, om het onlosmakelijk verband van het geloof en de werken, wil men, om het streng zedelijk karakter van den Christelijken godsdienst te doen uitkomen. 'Dit staat bij alle gereformeerden vast: als de vraag wordt gedaan naar den diepsten grond des geloofs, naar de verzekerdheid die de Christen heeft, dat hij, die gebroken heeft met de kerk en heeft afgezien van iedere creatuurlijke heilsveroorzaking en heilsbemiddeling, niet op een' zandgrond heeft gebouwd, dan wordt geen beroep toegelaten op eigenaardige bevindingen alléén van de rust des gewetens en kalmte des gemoeds, maar men wijst dan vooral op de zedelijke vernieuwing, die door den Geest van God onder den invloed van het Evangelie tot stand komt. De Heidelbergsche Catechismus wijst op de goede werken, die ons bij ons zelven van ons geloof uit zijne vruchten zeker maken, terwijl hij, alles samenvattende, zegt: de éénige troost in leven en in sterven bestaat hierin, dat de geloovige zijns getrouwen Heilands Jezus Christus eigen is, zóó dat deze door zijnen Heiligen Geest van het eeuwige leven hem verzekert, èn hem voortaan te leven van harte gewillig en bereid maakt.'

Eindelijk wordt door Gooszen besloten, dat in den *Catechismus*, geschreven in den geest van Bullinger, eene richting valt op te merken, die hij tot tijd en wijle een betere naam gevonden is, de *soteriologisch-bijbelsche* noemt. Bullinger was verrukt over dit leerboekje van Heidelberg. Te Genève daarentegen wekte het heel weinig geestdrift. Dit laatste kwam, doordat Calvijn bij iedere nieuwe uitgave van zijne *Institutie* meer offers bracht aan de intellectualistisch-speculatieve richting. De *Heidelbergsche Catechismus* kiest zijn uitgangspunt in de ervaring van het Christelijk heil. Daaruit volgt de onderscheiding, die in den inhoud der Schrift wordt gevonden. Als *Wet* leert de openbare wil van God

ons onze ellende kennen en geeft ons den regel aan, naar welken de goede werken behooren te geschieden. Als *Evangelie* leert die wil ons voortaan Gods gezindheid jegens den mensch, de wijze, waarop Hij van den beginne zich ten zijnen aanzien heeft betoond, en den weg, langs welken Hij nog aan ons Zijne genade bewijst. Dit te weten, is op soteriologisch-bijbelsch standpunt het ééne noodige, en de geloofsleer heeft geene andere taak, dan deze historie van Gods handelwijze met het menschelijk geslacht te beschrijven en in haar samenhang uit te leggen.

Het boek, waarvan de titel boven dit opstel staat, sluit zich ten nauwste aan het eerste aan. Het wil meer licht verspreiden over een stuk der historie van den *Heidelbergschen Catechismus*, dat nog te zeer in het donker lag, en, in verband daarmede, over dat gedeelte van de Reformatie in de Palts, 'twelk den eeredienst, met name de viering van het Avondmaal naar het bevel en de inzetting van onzen Heer Jezus Christus, betreft, waarop nog weinig de aandacht werd gevestigd, hoewel die verandering niet alleen de gemoederen van velen in 1563-1564 ten zeerste in beweging bracht, maar ook den aard en het wezen van het Gereformeerd Protestantisme beter doet kennen. De ‘dogmen-historische’ resultaten, in het eerste boek gegeven en hier door mij kort herinnerd, moeten door dezen tweeden arbeid worden bevestigd.

Ik stel mij voor hier mede te deelen, wat daartoe dit boek geeft, om daarna enkele gedachten, betrekking hebbende op dat ‘dogmen-historische’ resultaat, neer te schrijven. Moge daardoor de waardeering van dit belangrijke, scherpzinnig ingestelde en volbrachte onderzoek van Prof. Gooszen worden versterkt, opdat dit werk door hem en anderen worde voortgezet en straks eene complete beschrijving van de religieus-ethische ontwikkeling in het Protestantisme, waarin de hier genoemde resultaten zijn verwerkt, er de rijpe vrucht van worde.

In de eerste plaats geeft Gooszen hier een overdruk van de *Oorkonden*, die in dit boek zijn bewerkt.

Als zoodanig wordt eerst medegedeeld een brief: ‘An Pfalzgrave Frederichen Churfürsten’, onderteekend door Paltsgraaf Wolffgang, Hertog Christoffel van Wurtemberg en Markgraaf Karel van Baden en gedateerd 4 Mei 1563. Daarop volgt: ‘Anlage zu diesem Schreiben: 1 Verzeichniss der Mängel des Catechismus, en 2. Widerlegung des “Büchlein's vom Brotbrechen”’.

Vervolgens krijgen wij de beantwoording van die stukken, en wel: *A.* ‘Churfürst Friedrich an Würtenberg, Veldens, Baden’, gedateerd 14 Sept. 1563. *B.* 1. ‘Hauptstaatsarchiv Dresden. Copeien etzlicher in Religionssachen zwischen Pfaltzgraf Friderichen Churfirsten eins, und Pfaltzgraf Wolffgang und Herzogen zu Wirtemberg anderstheils hien und wieder ergangenen schriefften Anno 1562, 1564. Loc. 9975. Blatt 73-103. (*a.* Eerste, *b.* Tweede, *c* Derde, *d.* Vierde Anti-critiek.) *B.*

2. ‘Antwort uff die Censur des Büchleins vom Brodtbrechen im Nachtmal Christi.’

Nadat deze belangrijke stukken hier voor allen toegankelijk zijn gemaakt, al is dan de lectuur van dat oud Duitsch niet zoo heel aangenaam, wordt door Gooszen met het oog op wat in de gegeven stukken wordt gevonden, een *dogmen-historisch onderzoek* ingesteld. De wijze, waarop daarin de inhoud van de afgedrukte oorkonden wordt weergegeven en verwerkt, is van dien aard, dat de lezer, die nu geene afzonderlijke studie van deze materie maken wil, gerust de lezing der oorkonden zelf kan achterwege laten.

Het *eerste hoofdstuk* van dit deel is gewijd aan den ‘Vermaanbrief van Paltzgraaf Wolfgang van Tweebruggen, Hertog Christoffel van Wurtemberg en Markgraaf Karel van Baden aan Keurvorst Frederik van de Paltz, en verantwoording van laatstgenoemden’.

Christoffel van Wurtemberg was een ijveraar voor de Luthersche orthodoxie, in 't bijzonder voor de Avondmaalsleer daarvan. Daarom wilde hij optreden tegen Frederik van de Palts. En gelukte het hem niet daartoe in 1562 te Frankfort mede te bewegen de Keurvorsten van Saksen en Brandenburg, beter slaagde hij na het ontvangen van den *Heidelbergschen Catechismus* in Februari 1563 bij Hertog Wolfgang van Tweebruggen en bij Karel van Baden. Dientengevolge zonden zij den Keurvorst, 4 Mei, een brief met adviezen van theologen over den *Catechismus* en *Het boekje van de breking des broods.* Deze brief is eene verkorting en verzachting van een ontwerp, dat was opgesteld, om ten vorigen jare van Frankfort te doen uitgaan. In den brief wordt uitgesproken, dat de Keurvorst dwalingen aanhangt en toelaat met betrekking tot de Avondmaalsleer vooral en dan ook in de christologie en in de theologie, alsmede dat in het Zwinglianisme en Calvinisme, die men daarin meent te zien, een oproerige geest schuilt. De schrijvers achten deze dingen verderfelijk en in strijd met Frederik's onderteekening van de Augsburgsche confessie, en zij stellen eene samenkomst met theologen voor, om deze dingen te bespreken.

Frederik's antwoord hierop dateert eerst van 14 Sept. Dit antwoord kwam vooral zoo laat, omdat Frederik geleerden heeft geraadpleegd over de aangewezen zoogenaamde dwalingen van den *Catechismus*, en de adviezen van die mannen voegt hij als bijlage bij zijn antwoord. De Keurvorst verklaart, dat hij van ieder omtrent Gods woord gaarne wil leeren; dat hij zich houdt aan het: ‘Dit is mijn geliefde Zoon; naar Hem zult gij hooren!’ en dat hij de *Augsburgsche Confessie* en verwante geschriften heeft onderteekend, omdat zij uit de profetische en apostolische geschriften waren geput. Daarmede acht hij in overeenstemming, wat in de scripta van zijne geleerde theologen is geschreven naar aanleiding van de lasteringen van stijfhoofdige en eerzuchtige theologen, die hij had moeten afzetten. De boeken van Zwingli en

Calvijn heeft hij niet eens gelezen. Van hen en allen neemt hij slechts aan, wat zij naar Gods Woord schrijven. De Keurvorst gaat niet mede met hen, die leeren, dat alleen 'blosse zeichen im abentmal ausgereicht' worden, 'sintemal die warhafte und lebendige gegenwertigkeyt des leybs Christi im nachtmal in unsere kirchen gepredigt, geleret und geglaubt wurdet'. De Keurvorst en de zijnen houden het Avondmaal en den Doop voor zulke teekenen en zegelen, door middel waarvan de H. Geest als door 'organa und werkzeug' krachtig wil werken, om in de harten het geloof te wekken en te versterken, zoodat ook de hemelsche gaven medegedeeld, genoten en ontvangen worden. Al gelooven zij, dat Christus ten hemel gevaren is, zoo sluiten ze Hem daarom niet uit van het Avondmaal en gelooven, dat Hij, te gelijk waar God en mensch, in den Hemel en in Zijn Nachtmaal, maar het een en het ander naar Zijne eigen maat en wijze, zijn kan en wil.

Deze leer, zegt de Keurvorst, heeft hij niet van Zwingli of Calvijn of uit eenige philosophie, maar uit het woord Gods, het oude *Credo* en de *Augsburgsche Confessie* en verwante schriften. De *Catechismus,* verklaart hij, is niet op eenige menschelijke leer, maar alleen op Gods Woord gegrond en dus in overeenstemming met de *Augsburgsche Confessie,* de *Apologie*, de *Verklaringen.* Wat de veranderde gebruiken betreft, die bestaan alleen in de breking van het brood. Iemand, die daarin niet medegaat, verwerpt de Keurvorst niet. Hij wijst er verder op, dat te Marburg in 1529 Luther, Zwingli en de anderen het geheel eens waren in de hoofdzaken der ware Christelijke religie en dat, wat het Nachtmaal des Heeren betreft, dat gedeeltelijk het geval was. Alleen in één zaak, of nl. het ware lichaam en bloed van Christus lichamelijk in het brood en den wijn zijn, waren zij het niet eens, maar toch kwamen zij overeen jegens elkander Christelijke liefde te betoonen. Ten slotte verzekert de Keurvorst, dat hij op het eeuwig heil van zich, de zijnen en zijne onderdanen bedacht is. Onruststokers zal hij blijven verwijderen. Niet om het oordeel der menschen bekommert hij zich, maar wil zoo doen, als hij voor den rechterstoel van Christus verantwoorden kan. En terwijl hij meent, dat dit antwoord voldoende is, acht hij de voorgestelde samenkomst niet noodig.

Het *tueede hoofdstuk* behandelt de 'Aanwijzing van de dwalingen in den Catechismus en hun Anti-kritieken'. Nadat gezegd is, op welke gronden Brenz moet worden gehouden voor den steller van de Aanwijzing, wordt deze beschouwd. In het stuk wordt uitgesproken, dat veel in den *Catechismus* heilzame en nuttige leer moet worden genoemd en, wanneer wij letten op al de punten, die onaangevochten blijven, dan mag worden gezegd, dat de wijze, waarop de groote hoofdzaken zijn behandeld in den *Catechismus*, door Brenz is goedgekeurd. Zelfs bleef veel van de christologie onbesproken. Acht dwalingen blijven over, die de leer van de sacramenten raken en in verband daarmede, die van de Hemelvaart met die der twee naturen van Christus en van

het zitten van Christus ter rechterhand Gods. Het groote kwaad is, dat alles hierop gericht is: jongen en ouden de Zwingliaansche dwaling van het Nachtmaal in te prenten. ‘Man mache was man wolle aus diesem Catechismo, und man verstreiche es wie mans koenne, so ist er vor der geburt und nach der geburt Zwinglisch.’ Dit wordt vervolgens bewezen. Op de vraag: ‘Waarom wordt gij een Christen genaamd?’ is in het antwoord alleen op het geloof, niet op den doop gelet. Bij den steller van den Catechismus zijn de sacramenten alleen teekenen en zegelen, niet organa, instrumenta of bemiddelende werktuigen. Niet alleen de transsubstantiatie wordt door hen verworpen, maar met geen woord wordt door hen ook gesproken van de werkelijke en wezenlijke tegenwoordigheid van het lichaam en bloed van Christus in het Avondmaal. Voor die ontkenning van 't lichaam en 't bloed van Christus in het Avondmaal is reeds de weg gebaand in de voorstelling van Christus' hemelvaart. Al zijn de uitdrukkingen, waarin deze beschreven is, wel goed, de Zwingliaansche beteekenis der woorden maakt, dat hier toch gedwaald wordt. De waarborg is niet gegeven, dat Christus niet alleen als God, maar ook als mensch alles waarachtig en door de kracht van Zijn Wezen regeert en onderhoudt en overal, en dus ook in het Avondmaal, tegenwoordig is.

Vier Anti-critieken tegenover deze Aanwijzing legt Frederik over bij zijn antwoord op den brief der vorsten. Wie de geleerde stellers daarvan zijn, vermeldt de Keurvorst niet. Veel bewijst echter, dat de tweede Anti-critiek van Bullinger uit Zürich is. De lof, hier dadelijk over den *Catechismus* uitgesproken; de verdediging van Zwingli, van wien wordt gezegd, dat hij wel verdacht is gemaakt, maar toch naar de Schrift leerde; de houding, aangenomen tegenover de *Augsburgsche Confessie*; de beteekenis, hier toegekend aan doop en avondmaal; de handhaving van het Christelijk karakter van den *Catechismus* - dat alles wijst op Bullinger. De stellers der derde en vierde Anti-critieken moeten zijn Gereformeerde inwoners van de Palts. De schrijver van de eerste Anti-critiek is echter een irenisch man, die met Frederik zich plaatst op den bodem van de *Augsburgsche Confessie* en hare *Apologie*; die Zwingli en Calvijn niet noemt, maar blijkbaar een geestverwant zich gevoelt van Melanchton.

De auteurs trachten den *Catechismus* te vrijwaren van de bezwaren, tegen hem ingebracht; hier, door aan te wijzen, dat hem verkeerde meeningen worden toegedicht of dat hij verkeerd wordt verstaan; dáár, door zijn inhoud nader te ontwikkelen en te bevestigen of ook wel door den strijd over te brengen in 's vijands land en de stellingen van dezen te bestrijden. Soms zijn de stukken scherp. Vooral is dat het geval met het derde en het vierde. In hooge mate zijn zij homogeen, vooral in de opvatting van de sacramenten en van den status exaltationis van Christus. Van *volkomen* homogeniteit mag echter niet gesproken worden, omdat de schrijver van het eerste stuk geheel in Frederik's

geest de bemiddelende richting in de Avondmaalsleer voorstaat, wat niet was in 't belang van eene duidelijke en principieele voorstelling. Het principieel verschil tusschen Lutherschen en Gereformeerden wordt door hem in de schaduw gesteld, al blijft hij aan de Gereformeerde leer getrouw door de voorstelling, dat de ongeloovigen bij het Avondmaal geen deel hebben aan het lichaam en bloed des Heeren, en omdat hij het geloof als de voorwaarde, den Heiligen Geest als de heilzame kracht van het genot ervan handhaaft. De andere critieken gaan verder en staan meer beslist tegenover de Luthersche opvatting. Daar wordt zelfs gezegd, dat de consubstantiatieleer niet veel beter is dan de papistische transsubstantiatie-opvatting.

De Anti-critiek van het christologisch deel is bij allen dezelfde. De leer der Ubiquiteit en der Communicatio Idiomatum wordt eene nieuwe genoemd, en om die te handhaven, moest men wel de bijbelsche voorstelling van Christus' hemelvaart van den *Catechismus* bestrijden. Bewijs uit de Schrift wordt daarom gevraagd en bovendien uitgesproken, dat de Aanwijzing strijdt met de Vaders, Chalcedon, het Athanasianum e.a. Ook wordt gevraagd, wanneer Christus' lichaam alomtegenwoordig geworden is, en beslist de beschuldiging afgewezen, dat de *Catechismus* de ‘divinitas Christi’ zou verwerpen. Zoo staan dan de Aanwijzing en de Anti-critieken scherp tegenover elkaar. Daar heet het: wij laten ons den troost niet ontnemen, welken wij uit de Majesteit van Christus putten, ‘nemlich das wir unser blutt und fleisch in Christo mit aller göttlichen majestät Gottes geziert sehen, und desselben ewiglich geniessen werden’. Hier is het: wij laten ons den troost niet ontrooven, welken wij uit de waarachtige menschheid van Christus putten, want het zou tegen Gods wil en waarheid zijn en wij waren niet verzekerd van de toekomstige opstanding en verheerlijking onzer lichamen, ‘wo Christus nit gantzer volkhummer mensch mit einer vernunfftigen Seele und menschlichen leib an einem ort, an welchem er sein will, were und blyebe raumlich’. De eerste wordt van een terugvallen in de dwalingen van Eutyches beschuldigd, gelijk zij van haar kant den *Catechismus* en de zijnen van loochening der Godheid van Christus aanklaagt en op Nestorianisme zinspeelt.

In het *derde hoofdstuk* wordt besproken: ‘Het boekje van de Breking des Broods, met Kritiek en Anti-kritiek’.

Tot de bezwaren, door de vorsten aan Frederik kenbaar gemaakt, behoort ook, dat de ‘forma et ceremoniae’ van het Avondmaal in den geest van Zwingli en Calvijn zijn veranderd. Deze laatste qualificatie wijst Frederik af, maar overigens stemt hij toe, dat om verschillende redenen het broodbreken is verordend. Tot de gronden daarvan moet ook worden gehouden het opleven van den oud-Protestantschen geest, die tegen de mis en de daarmede verbonden superstitiën beslist optrad. Reeds voordat de *Catechismus* werd uitgevaardigd, had Frederik besloten, om in de Palts ‘die Abgötterei abzuschaffen, sonderlich so aus dem

Pabstumb hergefloszen', en wetende, dat uit het 'rund Brödlein', de hostie, een 'Abgott' werd gemaakt, zoodat men voorgaf, dat 'die Prädicanten Gott in ihren Händen hatten', dit ronde brood afgeschaft en daarentegen de breking des broods bij het Avondmaal bevolen. En om zijne onderdanen deze verandering te doen begrijpen en waardeeren, had hij naast den *Catechismus*, waarschijnlijk Januari 1563, te Heidelberg laten uitgeven een *Büchlein von dem Brottbrechen.*

Bijna in zijn geheel wordt door Gooszen dit merkwaardige boekje weergegeven (pag. 220-227). Zeldzaam zuiver en beslist wordt daarin het beginsel ontwikkeld, waarvoor de volgelingen van het Gereformeerd Protestantisme van den beginne af opkwamen. De gedachtenisviering van het historisch feit, van den Christus, die leed en stierf aan 't kruis, wordt de hoofdzaak, en dus de vertegenwoordiging bij het Avondmaal, op de wijze, die Hij wilde, en met de teekenen, die Hij voorschreef, voor Hem, die zich overgaf in den dood voor ons, niet van den Verheerlijkte, al is de geloofsgemeenschap met dezen de voorwaarde voor eene waardige, gezegende Avondmaalsviering en al wordt de gemeenschap er zeer zeker krachtig door gevoed en gesterkt.

Toen nu in de Aanwijzing, die ook dit boekje bestreed, werd erkend, dat het: 'Doet dit tot mijne gedachtenis', een gebiedend voorschrift was, dat zag op alles, wat bij de Avondmaalsinstelling was gezegd, en dus ook op het nemen van het brood en het danken, toen was de steller van de Anti-critiek sterk en had hij recht te eischen, dat ook het volgende, het brood breken, als door Jezus bevolen werd erkend. En daar nu het breken van het brood juist herinnert aan den dood des Heeren, moet dit niet worden verwaarloosd. Zoo worden hier verder de verschillende tegenwerpingen en de beantwoording daarvan genoemd en vooral erop gewezen, dat ook door den schrijver van het *Antwurt* met nadruk wordt uitgesproken, dat onze rede met 's Heeren hulp in religiezaken niet verder mag gaan, dan zij geleid wordt door het heilig Woord van God, dat onze eenige regel en richtsnoer is. Als iets met Gods Woord strijdt, dan kan het niet goed worden, al was het in de ware kerken ingevoerd en al was het duizend jaar oud.

Bij de vraag naar den auteur van het boekje wijst Gooszen aan, dat die van het boekje ook de steller was van het antwoord op de critiek der Aanwijzing. Vervolgens wordt aangetoond, dat de man moet hebben medegewerkt aan de invoering der nieuwe orde van zaken in de Palts. Daarna wordt uitgesproken dat hij een zoon van den Duitsch-Zwitserschen reformatorischen geest is. Dat leeren: het vooropzetten van het volstrekt gezag van Gods woord en gebod; het gebonden zijn aan het gebruik van Christus en de Apostelen; de strenge verbinding van het Avondmaal en den dood van Jezus Christus aan het kruis; de geheele voorstelling van het Avondmaal in den geest van Bullinger en de tweede anti-kritiek; de wijze, waarop er van de werking van den Hei-

ligen Geest wordt gesproken en van de gemeenschap met Christus en van die tusschen de geloovigen onderling. Op grond van al het genoemde moet ten slotte worden geconcludeerd, dat de schrijver is Erastus, hoogleeraar in de medicijnen te Heidelberg, maar meer dan dilettant-theoloog, beslist belijder van de Gereformeerde beginselen, wakker tegenstander van Heszhusius en volijverig medewerker onder en met Frederik aan de Reformatie van de Palts. Zwitser van geboorte, heeft hij de betrekkingen onderhouden met zijn vaderland en zijne geestelijke leidslieden, inzonderheid met Bullinger. De geest, die sinds jaren in hem leefde en werkte, was aangekweekt, verfrischt, versterkt door zijne sympathie voor de vervolgde Gereformeerde Nederlanders en zijne persoonlijke gemeenschap met velen van hen. In 1562 schreef hij: *Grundlicher Bericht, wie das wort Christi: Das ist mein leib*, *etc. zu verstehen.* Het lag dus voor de hand, dat Frederik ook aan dezen man opdroeg het volk voor te lichten over de ingevoerde veranderde gebruiken bij de Avondmaalsviering.

Aan 't slot van dit hoofdstuk zegt Gooszen: het zou voor het Gereformeerd Protestantisme een zegen zijn geweest, en meer zegen zou het nog hebben verspreid, indien het zoo principieel met de Katholieke opvatting van het Christendom had gebroken, als Thomas Erastus, als ook zijne geestverwanten te Zürich dat meenden te doen. Het Avondmaal van onzen Heer Jezus Christus althans zou dan niet als een mysterium tremendum, met de bliksemschichten van den Ban te verdedigen, boven de Gemeente hebben gestaan. Het zou de eenvoudigplechtige gemeenschappelijke gedachtenisviering van den heilbrengenden dood van Jezus Christus zijn geworden, die, in gehoorzaamheid aan de inzetting des Heeren, met ootmoedige dankbaarheid, tot versterking des geloofs en vermeerdering der broederliefde werd onderhouden.

Nadat zoo de oorkonden zijn beschreven en besproken, wordt in het *vierde hoofdstuk* een overzicht gegeven van ‘den strijd over de nieuwe orde van zaken in de Paltz, buiten de kanselarijen der vorsten, in pamfletten en tractaten, in het jaar 1563 en den aanvang van 1564’.

De oppositie, waarover de Vermaanbrief sprak, werd naar de getuigenis der theologen en van den Keurvorst zelf aangezet door onder het volk verspreide pamfletten. Van de geschrevene is slechts één bewaard gebleven. Daarin wordt vooral opgekomen tegen de invoering van den *Catechismus* en de veranderingen in de bediening van doop en avondmaal. De theologen en ook de Keurvorstin Maria komen op tegen onjuiste voorstellingen en valsche beschuldigingen daarin. Behalve de geschrevene verschenen ook gedrukte pamfletten, zooals van Laurentius Albertus en Franciscus Balduinus.

De Vermaanbrief der drie vorsten was ook aan Filips van Hessen, die het meest geschikt was, om den vrede te herstellen, medegedeeld. Zijne theologen lichtten hem in een onbeteekenend stuk daarover voor. Zelf naar Heidelberg gegaan, kreeg hij echter een diepen indruk van de

vroomheid en den ernst van den Keurvorst, en meer dan half was hij voor het Heidelbergsche standpunt gewonnen, gelijk blijkt uit wat hij ten slotte in zijn brief schrijft over de beelden en het broodbreken.

De Vermaanbrief en de Aanwijzing waren echter in ruimeren kring verspreid. Over de veertig personen hebben dan ook weldra hunne refutationes tegen den *Catechismus* klaar. Al die stukken zijn echter niet verschenen, waarschijnlijk omdat de schrijvers van oordeel waren, dat Matthias Flacius Illyricus en Heszhusius goed en afdoende geschreven hadden. De stukken van deze mannen zijn van 1563-1564 en volgen de Aanwijzing in hoofdzaak op den voet. Opmerkelijk is daarbij, dat deze beide Lutheranen tegenover de Gereformeerden krachtig meenen te moeten handhaven, dat God het is, uit Wien en door Wien alle dingen zijn, van Wien wij bij den aanvang en den voortgang op den weg des heils volstrekt afhankelijk zijn. Heszhusius vindt dat zoo vreemd, dat hij vermoedt, dat op dit punt eene vergissing of eene onduidelijke wijze van spreken wellicht in 't spel is. Niet minder opmerkelijk is, dat deze twee mannen van de communicatio idiomatum niet spreken. In de bestrijding van de breking des broods gaan zij geheel mede met de Aanwijzing, terwijl in den ruwen uitval: ‘Ich las mich schier beduncken, die Schwermer sind den Particulen darumb so gram und Feindt das sie Christi bildtnis und crucifix drauff gedruckt finden’, zeker een element van waarheid moet worden erkend.

Na rijp beraad werd door Frederik en zijne raadslieden besloten, niet te antwoorden op de lasterlijke praatjes en geruchten en op de strijdschriften. De ‘Kirchenordnung’ zoowel als de openbare godsdienstoefeningen spraken genoegzaam voor zichzelf. Maar tevens werd besloten, de groote strijdvraag over het Avondmaal, waaraan al meer dan dertig jaren zoovele geschriften waren gewijd, nog eens opzettelijk te behandelen en bepaaldelijk de belijdenis van de Palts aangaande dit stuk der religie voor de geheele kerk te herhalen en den grond ervan uit de goddelijke Schrift bloot te leggen.

Bovendien nam men het besluit, de zaak van den *Catechismus* tegenover Flacius Illyricus in 't openbaar te bespreken. Aan Ursinus werd opgedragen dit stuk te stellen. Hij was daarmede reeds Aug. 1563 klaar. Het verscheen eerst in Maart 1564 en op naam van de theologen der universiteit te Heidelberg. Wanneer men ook maar alleen het *Beschluss* leest, dan erkent men reeds, dat hier zuiver de Gereformeerde Avondmaalsleer wordt gehuldigd. Hier toch wordt geleerd, ‘dass wir Christum nicht anderst können essen, denn wie er auch nach dem essen für und für in uns bleibet; dasz er auch in denen gläubigen die dasz Nachtmaal gebrauchen, nicht mehr oder anderst wone, denn in denen die darzu nicht mögen komen; dasz durch die niessing brots und weins im Abendmal, wie durch alle sacrament kein andere gemeinschaft Christi bedeutet und bestättiget werde, denn eben die, welche allen gläubigen im Evangelio verheissen ist’, enz. Als Ursinus

later verklaart, ‘dasz hiemit stimmet die lere der alten rechtgläubigen Kirchen und Augspurgischen confession’ en dat op de vraag, wat in 't Avondmaal genoten wordt, Lutherschen en Gereformeerden volkomen overeenstemmend antwoorden, ‘es werde genossen nicht allein brot und wein, sonder auch das wesentliche warhaftige fleisch und blut Christi’, dan gaat hij om den wille van den vrede zeker te ver en komt hij met zichzelf in strijd.

Aan Ursinus werd ook opgedragen de verdediging van den *Catechîsmus* tegenover Flacius' *Widerlegung.* Dit laatste stuk wordt dan ook op den voet gevolgd in de *Verantwortung*, die 1564 verschijnt. Krachtig wordt daarin verdedigd de breking des broods op de gronden, die in het Boekje daarvan gegeven zijn, en tevens met een beroep op Luther, gelijk hij spreekt in ‘de abroganda Missa privata ad fratres suos Coenobii Augustiniani Wittembergae’. Dit beroep op Luther geschiedt echter niet, omdat zij menschengezag erkennen, maar omdat de tegenstanders Luther's aanhangers zijn. Bovendien wordt in het genoemde stuk nog ter leering uitgesproken, waarom de wederinvoering van het broodbreken noodig is.

Behalve de genoemde, officieele, op naam der theologen uitgegeven stukken gaf Ursinus, op last van Frederik, op eigen naam nog, ter beantwoording van eene gewijzigde uitgave van de Aanwijzing der dwalingen in den *Catechismus*, uit: *Antwurt auff etlicher Theologen Censur uber die am rand des Heydelbergischen Catechismi*, *ausz heiliger Schrift angezogene zeugnusse.*

Dit hoofdstuk besluit met de vermelding van het gebed, dat aan 't slot van *Gründtlicher Bericht* wordt gevonden en waaruit de ernst van de zaak, waarom het hier ging, blijkt.

Het *vijfde hoofdstuk* is getiteld: ‘Het heilig Avondmaal naar het bevel en de inzetting van onzen Heer Jezus Christus’, en wijst aan, dat het Gereformeerd Protestantisme vanouds zich erop heeft toegelegd bij de afschaffing van de mis zoo het Nachtmaal te vieren.

Was de Avondmaalsopvatting van Zwingli nog niet geheel beslist, toen hij reeds inzag, dat de mis moest verdwijnen, door zijne samenkomst met Johannes of Hinne Rode en Georgius Scaganus, twee Nederlanders, werd hem alles duidelijk. Zijne Avondmaalsliturgie bewijst, dat in 1525 te Zürich nu voorgoed de viering werd ingevoerd naar het bevel en de inzetting des Heeren.

Bullinger verheugt zich over die invoering te Zürich en zegt, dat zij nagevolgd werd in alle dorpen. Zijne geschriften, vooral zijn: *Ueber den Ursprung des Irrthums betreffende die Bilderverehrung und die Messe*, bewijzen, dat hij het met Zwingli eens is.

Zürich werd in dit opzicht het algemeene voorbeeld, te meer, toen Luther zijn fellen strijd had aangebonden tegen de Zwitsersche ‘dweepers en sacramentsschenders’.

Naar de Liturgie van 1 Nov. 1525 en de ‘Kirchenordnung’ van 1529

werd ook te Bazel het Avondmaal ingevoerd, zooals Christus het had ingesteld. In bijzaken, de wijze van viering betreffende, verschilde men hier van Zürich. Echter werd daar ook de censuur, de ban voor de Avondmaalgangers ingevoerd, zeker niet naar het bevel des Heeren.

Ook Straatsburg, dat later bij de vestiging der nieuwe orde in de Palts streng Luthersch is, staat in 1525 mede aan 't hoofd van de Gereformeerde beweging. In een brief van Capito uit dit jaar wordt door hem met vreugde vermeld, dat Bucer de Zwitsersche Avondmaalsopvatting nu aanhangt, nadat hij eerst in dezen streng Luthersch was. Bucer zelf schrijft die verandering toe aan den invloed van den Nederlander Johannes of Hinne Rode, die in 1524 bij hem was. De opvatting te Straatsburg blijkt uit den in Dec. 1524 vandaar uitgaanden zendbrief aan Paltsgraaf Frederik en uit een brief, Dec. 1525, van Gerard Roussel, die om de geloofsvervolging hier kwam. Ook hier werd het Avondmaal gevierd naar het bevel en de inzetting des Heeren. Dat blijkt uit den strijd, die over de Mis hier tot 1529 werd gevoerd, en de tijdens dien twist geschreven stukken van Capito en Bucer.

Ook Farel, die in 1525 te Straatsburg kwam, die in betrekking stond met Capito en Bucer, met Oecolampadius, met Blaurer te Constanz, met Zwingli, met Berthold Haller te Bern, twijfelde niet, welke partij hij moest kiezen in den Avondmaalsstrijd. In zijn *Summaire et briefve Declaration daucuns lieux fort necessaires a ung chascun Chrestien* wordt die eenvoudige, practische, evangelische opvatting van 't Christendom gevonden, die onder de Gereformeerden vooral werd voorgestaan en die in hem leefde, ‘avant qu'il fût dominé par le génie théologique et dialectique de Calvin et par la nouvelle scolastique augustinienne, qui vint obscurcir trop tôt la clarté vivifiante des premières heures du grand jour de la Réforme’.

Farel's gevoelen over de sacramenten, en in 't bijzonder over het Avondmaal, blijkt uit dit boekje, maar vooral uit de liturgie, die hij in 1533 voor Fransch Zwitserland, waar hij sedert 1526 werkte, opstelde. Volkomen in den geest van Zwingli, onder den invloed van Straatsburg, Bazel, Zürich, schrijft Farel hier zelfstandig.

Te Genève is de Fransche liturgie van Farel waarschijnlijk gebruikt door Calvijn tot zijne verbanning. Na zijn terugkeer verschenen in 1541 zijne *Ordonnances ecclesiastiques* en volgde in 1542 de invoering van zijne nieuwe liturgie. Wat de wijze van Avondmaalsviering betreft, zijn de bepalingen van Calvijn dezelfde als die van voorheen van Farel. Wat echter veel gewichtiger is: de oorspronkelijke Gereformeerde opvatting van de heilige plechtigheid heeft plaats gemaakt voor de eigenaardige beschouwing van Calvijn. Het historische feit, de bloedige offerdood alleen, ontsteekt, volgens het formulier van 1542, de geloovigen bij het Avondmaal niet langer in geestdrift, maar de gedachte aan de unio mystica, die er tot stand zal komen, de spijziging ten eeuwigen leven, die den zielen bij en in het Avondmaal zal ten deel

vallen en waarvan het brood en de wijn de aanschouwelijke teekenen, de zegelen, straks zelfs de zinnebeelden zijn, houdt hen in spanning. In het Avondmaal wordt het mysterieuze, niet de herinnering aan en de verkondiging van het historische feit, den dood van Jezus Christus, maar eerst en bovenal de wondervolle vereeniging met Christus gezocht. En bovendien is in de liturgie van Calvijn ter zijde gezet, dat de heilige tafel van onzen Heer is eene zichtbare gemeenschapsoefening met de leden van Jezus Christus. De heilige tafel is hier het omgekeerde van wat zij is bij Farel, en dus geene 'chose avec le prochain', maar geheel en alleen eene zaak tusschen de ziel en haar Heiland geworden. Hier wordt openbaar, dat Calvijn onder de heerschappij stond van eene mystieke opvatting van het Christendom, die het theologisch of ethisch karakter van dezen godsdienst niet tot zijn recht doet komen.

In het *zesde hoofdstuk* wordt nog gehandeld over 'Nederlandsche "verjagte Kristen" in de Paltz, hun invloed op de opvatting van het Avondmaal en de "forma et ceremoniae" bij de bediening. Die forma et ceremoniae ingevoerd in de Nederlandsche en in de Duitsch-gereformeerde kerken.'

De invloed van Duitsch-Zwitserland op de gevoelens in de Palts is duidelijk. Niet mag ook echter worden voorbijgezien die van de 'verjagte Kristen' uit Nederland. Vanouds was er gemeenschap tusschen Heidelberg en Nederland. Hoevelen uit Nederland studeerden te Heidelberg: denkt aan W. Gansfort 1456, Georg. Cassander 1546, Aggeus Titus en Regnerus Alberda 1541, Steph. Sylvius 1559, wiens promotie werd belemmerd om zijne Zwingliaansche gevoelens door Heszhusius.

In 1559 werden ingeschreven: Gerardus Gardirius (Geldrus); Everhardus ab Olst (Geldrus); Bernardus Rudolphus (Frisius). Thans is gebleken, dat de tweede was Johannes Anastasius Veluanus, de schrijver van *Der Leecken Wechwijser*, een der eerste predikers van de Reformatie in Nederland. Met zijn 'Rath und Zuthun' heeft Frederik III de reformatie van de Palts doorgezet. Hij kwam er, na te Straatsburg en te Dusseldorf vertoefd te hebben. In 1557 was hij predikant te Steeg bij Bacharach. Daar schreef hij het boekje: *Vom Nachtmal Christi.* Daarin heeft hij zich de zaak van Zwingli aangetrokken en tot de lezers gezegd, dat, als zij 'die ware Auszlegung Zwinglii und seines anhangs in diser sach' maar ter toets brachten, zij wel tot de ervaring zouden komen, 'dasz wir genannte Zwinglischen im Abentmal recht haben'. Zoo plaatste hij zich met anderen tegenover den generaal-superintendent van de Palts, Heszhusius. In 1559 werd hij na het ontslag van Heszhusius superintendent van Bacharach. Mede gesteund door de verklaring van Melanchton, tastte in 1559 Frederik door. Aan eene vastgestelde formule bij het Avondmaal moest men zich verbinden. Allen, die zich daarnaar niet wilden voegen of de spreekwijze, 'dat het lichaam van Christus in het sacrament in en onder het brood werd genoten', wilden

blijven bezigen, werden afgezet. Als superintendent moest Anastasius toen een predikant afzetten. In 1561 schreef hij, om Monheim, hoofd der Dusseldorfsche school, tegen de Jezuïeten bij te staan: *Bekantenisz von dem wahren Leib Christi. Darin ein yder die irthumb mit dem Meszbrot kan erkennen.* In het stuk van het Avondmaal handhaaft hij beslist de Gereformeerde traditie en iedere gedachte aan eene wonderbare substantieele vereeniging met Christus sluit hij volkomen uit, door de werking van die kracht van het lichaam en bloed van Christus nader te bepalen als eene 'würckung des heiligen geistes', al tracht hij den Avondmaalsstrijd door zijne manier van spreken te stillen. Door zijne bemiddelende uitdrukkingen, waarvan hij meent, dat zij overeenstemmen met de Augsburgsche Confessie, was hij juist geschikt, om de reformatie in de Palts te vestigen. Zelfs zegt hij: Hette der gute Lutherus gewüsst das er nun wol weiszt, er wurde freilich viel anders von Leib Christi geschrieben haben.' Toch blijft het waar, dat hij alleen de Gereformeerde beschouwing ervan aanhangt en geeft. Als superintendent van Bacharach zal hij de synoden hebben bijgewoond te Heidelberg, en op die van Jan. 1563 heeft hij inzonderheid werkdadig deel gehad aan de invoering van de nieuwe orde in de Palts. Behalve Anastasius waren andere verjaagde Christenen uit Nederland in de Palts, zooals Bloccius van Leiden, Jan de Mont, Jan Arents, Olivier Bock, Pithopaeus van Deventer, wiens zuster met Anastasius trouwde. Aan Pithopaeus werd met Jozua Lagus uit Pommeren opgedragen, den *Catechismus* in 't Latijn te vertalen.

Ook de straks uit Frankfort verdreven Nederlandsche Christenen kwamen in 1562 in de Palts, vonden daar rust en gaven het voorbeeld van eene godsdienstig ijverige en kerkelijk zorgvuldig ingerichte gemeenschap, die voortreffelijk onder hen was. Hunne leerboeken werden met vlijt in de Palts geraadpleegd. Twee schakeeringen van de Avondmaalsleer werden daarin echter aangetroffen; de eene, van Micron en Utenhove, brengt en houdt het Avondmaal streng in verband met het historisch feit van den dood van Jezus Christus; de andere, die van À Lasco, laat die gedachte niet varen, maar beschouwt de plechtigheid meer in verband met de mededeeling aan ons van het heil in Jezus Christus vooral van het eeuwige leven. Utenhove was te Zürich geweest en had van Bullinger zijne eenvoudige Avondmaalsopvatting, en aan Calvijn schreef hij, dat hij zich in zijne geschriften toch mocht onthouden van min of meer duistere uitdrukkingen, als hij handelde over het Avondmaal. Micron was een der predikanten van de vluchtelingengemeente te Londen, welke gemeente zich die van Zürich tot voorbeeld stelde. Daar had men de breking des broods. Geene transactie wilde men met papistische gebruiken. Uit de wijze van viering blijkt, dat men het Avondmaal als herinnerings- en liefdemaaltijd beschouwde. De invloed van dit alles is duidelijk bij Ursinus, in den *Heidelbergschen Catechismus*, in de 'Kirchenordnung', die Nov. 1563 de reformatie in

de Palts voltooit. Het belangrijkste daarin is het Avondmaalsformulier. Met het historisch lijden en sterven van Jezus wordt daarin het Avondmaal zoo sterk mogelijk in verband gebracht, maar ook wordt het voorgesteld als het middel tot broederlijke gemeenschap. Dit laatste ontbreekt in het Geneefsche formulier.

Ten slotte wordt nog in dit hoofdstuk gewezen op de historie van de ‘forma et ceremoniae’ bij het Avondmaal in de Gereformeerde kerken van Nederland en Duitschland. Gelet wordt behalve op Nederland, waar de Hervormden karakteristiek ‘sacramentariërs’ heeten, op Anhalt, Nassau, Bremen en Hessen.

Het boek besluit als 't ware met eene conclusie in een *zevende hoofdstuk* met het opschrift: ‘Het Gereformeerd Protestantisme en het genus tertium in de protestantsche geloofsleer der zestiende eeuw’.

Hierin wordt eerst gezegd, dat Harnack onder de Duitsche reformatie alleen het Lutheranisme verstaat; dat hij de beweging, van Zürich uitgegaan, slechts terloops noemt; beweerd, dat Zwingli geheel van Luther afhangt en dat het voor de Reformatie noodig was, dat Luther zijne, zij het dan ook onjuiste, Avondmaalsleer beslist vasthield. Dat is eene onvolledige en eenzijdige voorstelling.

Dr. Leofs heeft in zijne *Dogmengeschichte* beter ‘das Evangelische Christenthum Zwingli's’ tot zijn recht laten komen, maar zegt toch ook nog ten onrechte, dat Zwingli van Luther als religieus hervormer afhankelijk is.

Van de zijde der Gereformeerden werd Luther hoog gewaardeerd. Zij zagen niet voorbij, dat hij het ‘sola fide’ krachtig op den voorgrond had gesteld en dat zij allereerst Protestanten waren. Op de overeenkomst hielden zij het oog.

Maar ook wisten zij, waar de wegen uiteenliepen. In de zaak van het Avondmaal liep het groote beginsel des geloofs groot gevaar, ‘want als het geloof alléén niet volstrekt zalig maakt, buiten alle werking van uitwendige dingen om, dan vervallen wij weer tot de werken’. Onvoorwaardelijk en geheel brak men met de kerk, die de heilsgoederen uitdeelde, niet als geestelijke gemeenschap op geestelijke wijze, maar als objectief goddelijke instelling door middel van het sacrament. Vandaar ook het streven, om de kerken van ‘allen eitelen und abergläubischen dingen’ te reformeeren en te zuiveren. - Bullinger zegt, dat de hervorming is herstelling van het oorspronkelijk Christendom naar de H.S., die de maatstaf en de regel, door de geloovigen te volgen, is. - Zwingli doet beslist uitkomen, dat het Evangelie niet alleen is de openbaring van de genadige gezindheid van God, maar ook van den *Heiligen Wil* van God, zoodat ons leven ook moet worden hervormd. Men zag een noodwendig verband tusschen geloof en werken, tusschen godsdienst en zedelijkheid.

Het Christendom is de ethische godsdienst bij uitnemendheid. Het mystische element werkt er echter nog in, waardoor inzonderheid het

Avondmaal het middel wordt, om het leven der Godheid deelachtig te worden. Dat vinden wij bij Rome, bij Luther en in sommige uitdrukkingen ook bij Calvijn. Maar 't Gereformeerd Protestantisme in zijn geheel heeft met die opvatting gebroken. Het heeft in zijne leer van het Avondmaal en in de wijze, waarop het zedelijk leven tot een constitutief element in den godsdienst werd gemaakt, het teleologisch of ethisch karakter van het Christendom waardig doen uitkomen. Daarom vertegenwoordigt het in de historie van het Protestantisme de principieele breuk met het Katholicisme. Dat blijkt ook uit de christologie. De oude formuleering daarvan bleef behouden, maar op den historischen Christus, op de menschheid van den Heiland viel alle nadruk. Uit de waarachtige menschheid van den Heer Jezus Christus putten de Gereformeerden hun troost. Op het bevel en naar de inzetting van den Heer Jezus Christus kwamen ze te zamen aan het Avondmaal. Op den middelaar Gods en der menschen, den mensch Jezus Christus, die voor hunne zonden leed en stierf en den Vader met hen en hen met den Vader verzoende, werd hun dankbaar oog dáár gericht - op hem, die voor hunne zielen, door 'tgeen hij deed en bewerkte, eene spijze werd ten eeuwigen leven. Maar zij zagen ook verder en hooger. Met het Symbolum Apostolicum volgden ze met het oog des geloofs den Middelaar, den mensch Jezus Christus, den in den hemel verhoogden, hunne voorspraak bij den Vader, die eens zou komen, om te richten over levenden en dooden. Hier op aarde vroeger, maar ook in den hemel vervult volgens de Gereformeerde opvatting de mensch Jezus Christus het groote werk, dat de Vader hem heeft gegeven, om het te volbrengen.

Het genus tertium van 't Protestantisme, dat tegenover het Lutheranisme en het Calvinisme zich wist te handhaven, is in dit onderzoek weer sterk aan 't licht getreden. Dit op te diepen uit de Catechismi, en de Liturgieën, is voor de tegenwoordige ontwikkeling van het Protestantisme het beste, al is het dan misschien waar, dat het ‘systeem’ in den ouden tijd noodig was en onschatbare diensten heeft bewezen.

Wanneer wij ter aankondiging van een boek als dit van Prof. Gooszen zoo den inhoud overzien, dan blijkt het, dat die zeer rijk is; dan zien wij, dat wij hier niet maar te doen hebben met sommige lotgevallen van de beide op den titel genoemde volksboekjes, maar dat wij hier met eene groote beweging uit den voortgezetten hervormingstijd worden bekendgemaakt in haar oorsprong, in haar verband met gelijktijdig voorgestane richtingen, in haar historisch beloop, in hare eigenaardigheid en hare waarde. De rustige behandeling van de hier ter sprake komende quaesties en de scherpzinnige wijze, waarop is opgediept en op den voorgrond geplaatst, wat door Gooszen als het cor van de Protestantsche beweging in de Palts is gevonden, verdient aller lof en aller waardeering. En zeer hoop ik, dat de aangeduide rijke inhoud menigeen nog moge bewegen dit boek in al zijne bijzonderheden te lezen

en mede na te denken over wat daarin is gegeven en wat daaruit volgt.

Wel mag dit boek rijk worden genoemd, daar Gooszen geene moeite heeft gespaard, om alles te geven, wat de door hem gevonden richting in het oude Protestantisme in hare wording en haar beloop aanwijst en verklaart. Met het einde van het vierde hoofdstuk had de schrijver strikt genomen zijn boek kunnen laten eindigen. De gegeven oorkonden zijn dan afgehandeld en de historie, die daarmede in onmiddellijk verband staat, de strijd over de invoering van wat hier het oorspronkelijk Gereformeerd Protestantisme wordt genoemd in de Palts, is dan beschreven. En wanneer wij denken aan de heldere wijze, waarop het ontstaan en de schrijvers van de besproken stukken zijn aan 't licht gebracht en voorgesteld, vooral ook aan de verdienstelijke voorstelling, waardoor het eigenaardig karakter van de reformatie in de Palts wordt duidelijk gemaakt, dan reeds moet ieder Protestantsch Christen, die het gewicht van de goede kennis van het oorspronkelijk Protestantisme erkent, zich verplicht gevoelen den schrijver hartelijk te danken voor wat hij in de eerste vier hoofdstukken heeft gegeven.

Maar geheel compleet wordt dit boek eerst en zeer wordt de waarde ervan verhoogd door wat vervolgens nog in drie hoofdstukken gegeven wordt. In het vijfde en zesde hoofdstuk toch wordt de oorsprong, de historische wording van de opvattingen in de Palts nagegaan. Daardoor wordt eerst helder en klaar bewezen, dat inderdaad in de beschouwingen in de Palts moet gezien worden de geest van het oorspronkelijk Gereformeerd Protestantisme. Helder en klaar wordt aangewezen de betrekking tusschen de Palts en Zwitserland en die tusschen de Palts en de Nederlandsche Christenen. Daardoor is de eigenaardige richting der reformatie in de Palts glashelder verklaard en komt natuurlijk haar karakter nog sterker aan het licht. Dat is van groot gewicht op het gebied, waarop dit boek zich beweegt. De waarde en de beteekenis der feiten, in de eerste vier hoofdstukken gegeven, konden eerst later worden aangeduid. Zij moesten daartoe worden beschouwd in verband met de verloopen jaren der Hervorming, met de gelijktijdig levende personen en verschijnselen en eenigszins met wat de gevolgen ervan waren in de toekomst. Volledig is dus deze studie eerst geworden juist door de laatste hoofdstukken. Daardoor is juist ook onmiskenbaar aan het licht gebracht de zelfstandigheid van den geest van Zwingli en de zijnen, zoodat de onjuistheid van de beschouwing van Harnack in zijne dogmengeschiedenis, waarin die zelfstandigheid wordt ontkend, daardoor bewezen is. Hier blijkt, dat Zwingli recht had te zeggen: ‘Ik begon het Evangelie te prediken reeds in 1516, dat is in dien tijd, toen Luthers naam bij ons nog niet genoemd werd.’ Maar daardoor is tevens de practische waarde van dit onderzoek voor de Protestantsch-Christelijke gemeente van onzen tijd duidelijk aan 't licht getreden.

De persoon van Frederik III van de Palts en wat door hem met

zijne theologen is gedaan ter Reformatie, vinden bij Gooszen groote sympathie en worden door hem in den regel onbepaald toegejuicht. Dat is volkomen verklaarbaar en billijk, en gaarne gaan wij mede met de waardeering van dien vorst en zijne theologen, die de zuiver geestelijke en ethische opvatting van het Avondmaal en de werking daarvan in hun tijd het sterkst hebben voorgestaan en principieel alle mechanische werking van de sacramenten en daarmede op geheel het religieus gebied hebben bestreden.

Evenwel komt het mij voor, dat door Gooszen wel iets krachtiger had mogen zijn uitgesproken en breedvoerig aangetoond, dat Frederik en sommige van zijne theologen zelf de verwarring in hun tijd wel wat hebben vergroot en zelf mede aanleiding hebben gegeven, dat de beteekenis van hun werk, en daarmede van Zwingli en andere geestverwanten, langen tijd in de Protestantsche wereld is miskend of althans niet gevoeld. De Keurvorst spreekt telkens als een, die van Zwingli niets weet en ter inlichting bij zijn hervormingswerk eigenlijk van hem ook niets weten wil. En indien hij nu, om elke betwistbare autoriteit te ontwijken, zich streng alleen had beroepen op den Bijbel, dan zouden wij die afwijzing van Zwingli kunnen billijken. Maar dat is niet het geval. Hij spreekt telkens uit, dat hij zich wil houden aan de *Augsburgsche Confessie.* In dienzelfden geest verklaart een Ursinus, dat met zijne leer samenstemt ‘die lere der alten rechtgläubigen Kirchen und Augspurgischen confession’; ja, hij zegt dat naar Lutherschen en Gereformeerden beiden in het Avondmaal werden ‘genossen nicht allein brot und wein, sondern auch das wesentliche warhaftige fleisch und blut Christi’. Een Anastasius zegt evenzoo, dat Christus bij het Avondmaal tegenwoordig is ook ‘mit der aussgeenden Kraft seines leybs und bluts’. Zulke voorstellingen zijn in dezen strijd wel wat vreemd en moesten de gemeenteleden doen denken, dat de geheele quaestie alleen om enkele woorden ging.

Wij kunnen ons bijna niet voorstellen, dat Frederik volkomen eerlijk was in zijne verklaringen van onbekendheid met Zwingli. Immers, de tweede Anti-critiek kreeg hij van Bullinger uit Zwitserland; Anastasius, in de Palts wonende, verklaart, dat als de tegenstanders ‘die ware Auszlegung Zwinglii und seines anhangs in diser sach’ maar ter toetse brachten, zij wel tot de ervaring zouden komen, ‘dasz wir genannte Zwinglischen im Abentmal recht haben’; en in zijn boekje *Von dem Abentmal*, wijdt hij een hoofdstuk aan ‘die ware Auszlegung Zwinglii und seines anhangs in diser sache’, waarin hij zich schaart onder ‘die Kirchendienern und Lyen, die es mit dem Zwinglio in diesem haltend’; en eindelijk, om nu niet meer te noemen, Erastus, de schrijver van het *Büchlein*, was een Zwitser, die met Bullinger in betrekking bleef. Met deze en dergelijke feiten is het inderdaad zeer vreemd, zulke sterke verklaringen van onbekendheid met en onaandoenlijkheid voor Zwingli van Frederik te moeten hooren.

Gooszen zegt ergens, dat de Gereformeerden zeer goed wisten, op welk

punt hunne wegen en die van Luther en de zijnen uiteengingen. Het schijnt soms echter wel, dat Frederik dat niet zoo heel best wist. In elk geval is hij, en dan zeker ter wille van hem ook menig Heidelbergsch theoloog, om zijn irenisch doel, om de aanhangers der Luthersche opvatting niet te kwetsen, te ver gegaan in het behouden van termen en in het afwijzen of liever ontkennen van Zwingli's invloed. Wanneer men verklaarde van de *Augsburgsche Confessie* niet te willen afwijken, dan moesten, dunkt mij, de tegenstanders wel uitspreken, dat het dan toch eigenlijk maar beter was ook dezelfde woorden te blijven gebruiken, om alle verwarring te voorkomen. Frederik en zijne medestanders moesten er prijs op stellen, zoo werd vroeger geschreven, dat alle uitdrukkingen, die onnoodig ergernis zouden geven, werden vermeden, als ook, aan den anderen kant, dat de betwiste leerstukken over het Avondmaal, alsmede over de tegenwoordigheid van Christus daarin en de wijze der gemeenschapsoefening daarbij met den Heer, zoo kort en duidelijk mogelijk in het licht werden geplaatst. Wat het eerste gedeelte van dezen zin zegt, is zeker volkomen goed betracht, maar daardoor is ook aan het in het tweede gedeelte gezegde juist te kort gedaan. Nu geleerd werd, ‘dat wij *zoo waarachtiglijk zijns waren lichaams en bloeds* door de werking des Heiligen Geestes deelachtig worden, als wij deze heilige waarteekenen met den lichamelijken mond tot zijne gedachtenis ontvangen’, nu moest het wel verschrikkelijk hard en onverdraagzaam worden gevonden, dat een predikant werd afgezet, omdat hij behouden wilde de spreekwijze, ‘dat het lichaam van Christus in het sacrament in en onder het brood werd genoten’. Wanneer wij dit goed in het oog houden, dan zullen wij alleen billijk oordeelen over hen, die, vastgegroeid in de Luthersche Avondmaalsopvatting, zich gedrongen gevoelden, om zich tegen Frederik en zijne theologen met hun catechismus en in 't bijzonder met hunne Avondmaalsbeschouwing te verzetten. En de sympathie, die wij hebben voor de richting van Frederik en de zijnen, moet ons, de historie beschrijvende en beoordeelende, niet onbillijk maken tegenover hen, die met Frederik niet konden medegaan.

Met groote ingenomenheid merkt Gooszen op, dat de leiders van de Gereformeerde beweging echt vrijzinnig met de grootste waardeering spreken over Luther, en met nadruk spreekt hij dat uit. Inderdaad moet worden erkend, dat aan de andere zijde minder waardeering, minder verdraagzaamheid bestond. Toch moet men ter billijke beoordeeling van de mannen der historie ook een en ander daarbij op het oog houden. Bij al de verdraagzaamheid, die in de Gereformeerden leefde, werd toch door Frederik in de Palts straks b.v. door middel van den superintendent Anastasius een predikant afgezet, die de nieuwe terminologie van het Avondmaal niet wilde gebruiken. Daar werd dus de vervolgde vervolger. De geschiedenis der Hervorming leert, dunkt mij, dat zij, die iets nieuws vóórstaan, iets, dat van het algemeen tot hier toe ge-

huldigde gevoelen min of meer afwijkt, altijd verdraagzaam, het meest vrijzinnig zijn. De minderheid, de onderliggende partij predikt steeds vrijzinnigheid. Dit verschijnsel zegt, dat bewust of onbewust de zucht naar zelfbehoud hierbij mede van invloed is. Tegenover het machtige Rome staat Calvijn met het nieuwe, nog zwakke Protestantisme met den eisch van verdraagzaamheid. Maar de te Genève sterk geworden Calvijn doodt Servet, en die daad wordt goedgekeurd door Melanchton en schier allen, die de kettervervolging van Rome, op henzelf toegepast, afkeuren en veroordeelen. Dit verschijnsel houde men op het oog ook bij de beoordeeling van de Palts. De omstandigheid, dat Frederik en de zijnen eene betrekkelijk nieuwe orde van zaken wilden en moesten invoeren, maakt mede, dat men van die zijde zeer waardeerend sprak over Luther c.s.

Men vergete niet, dat de eigenaardige positie, de omstandigheden de Gereformeerden in de Palts meer vrijzinnig, verdraagzaam, waardeerend maakten, dan de strenge oude Lutheranen waren. Dan alleen zal men de mannen der historie billijk beoordeelen. En erkent men dan daarbij, dat het groote hervormingswerk der zestiende eeuw nog niet is voltooid; dat de geest der hervorming nog niet geheel heeft doorgewerkt, - dan zal men wèl doen, als men, voorgelicht door de historie, de lijn der vrijzinnigheid, der verdraagzaamheid thans geheel eens gaat doortrekken en dientengevolge thans eens algemeen gaat gevoelen en erkennen, dat het groot en edelmoedig is verdraagzaam te zijn, vooral als men zelf de meerderheid en daardoor de machthebbende is.

De Avondmaalsviering naar het bevel en de inzetting des Heeren werd door de invoering der nieuwe orde van zaken in de Palts nagestreefd. En dat is, naar hetgeen in de Zwingliaansche richting wordt gezien, de beschouwing van het Avondmaal vooral als herinnerings- en liefdemaaltijd. Met het oog daarop kiest Gooszen partij tegen de meerdere of mindere mystieke opvatting ervan. En als Calvijn in zijn nieuw formulier te Genève straks de wondervolle vereeniging met Christus op den voorgrond stelt en de viering geene ‘chose avec le prochain’, maar geheel en alleen eene zaak tusschen de ziel en haar Heiland laat zijn, dan wordt deze voorstelling als ver beneden de Gereformeerde opvatting staande gequalificeerd.

Al zie ik nu niet voorbij, dat in de Gereformeerde opvatting en ook bij Gooszen het Avondmaal ook wel een middel is tot versterking van de gemeenschap met Christus, toch komt het mij voor, dat die gedachte wel ietwat op den achtergrond wordt gedrongen, en daarom wil ik dienaangaande ook eene opmerking schrijven.

Wanneer het Avondmaal wordt gevierd ‘naar het bevel en de inzetting des Heeren’, dan is het zeker in de eerste plaats een herinneringsmaaltijd. Immers, Jezus zegt met nadruk: ‘Doet dit tot mijne gedachtenis.’ Maar wanneer wij nu juist op deze woorden letten,

dan is het ook duidelijk, dat Jezus niet alleen wil gedacht hebben aan het historisch feit van Zijn lijden en sterven op zichzelf. Hier staat niet: ‘doet dit tot gedachtenis van mijn lijden en sterven’, maar geheel in 't algemeen: ‘Doet dit tot mijne gedachtenis.’ En al is het nu zonder eenigen twijfel waar, dat het ‘breken’ van het brood en wat dies meer zij, in 't bijzonder wijst op Jezus' lijden en sterven, daardoor mag niet worden verkort het algemeene: ‘tot mijne gedachtenis’. Het komt mij waarschijnlijk voor, dat juist met het oog op de gemeenschap met Jezus in het Avondmaal door dat woord niet naar Zijn lijden en sterven alleen, maar naar Zijne geheele persoonlijkheid verwezen wordt.

Als Calvijn niet op het karakter van liefde- en gemeenschapsmaaltijd let, dan wordt daardoor, in strijd met de Gereformeerde opvatting, te kort gedaan aan het ‘bevel en de inzetting des Heeren’. Dat is volkomen juist opgemerkt, met dien verstande echter, dat wij Calvijn hier niet in strijd vinden met het nadrukkelijk *bevel* van den Heer, maar wel met de *inzetting.* Er wordt door Jezus met geen woord bij de Avondmaalsinstelling van het gemeenschappelijke gesproken. Maar dat Hij al de Zijnen vereenigt aan één tafel; dat Hij ze allen te zamen laat eten van één brood en laat drinken uit één beker, dat moet zonder eenigen twijfel zinnebeeldig zeggen, dat de Zijnen in Hem met elkaar door de liefde moeten zijn verbonden, in gemeenschap met elkaar leven.

Is dit echter waar, dan meen ik, dat er in de mystieke opvatting van de Avondmaalsviering eene waarheid ligt, die niet mag worden voorbijgezien en ook niet min of meer op den achtergrond mag worden geplaatst. Het ‘eten en drinken’, dat juist niet door den bedienaar maar door ieder aanzittende zelf wordt gedaan, het in zich opnemen van de teekenen van Jezus' lichaam en bloed heeft, naar mij voorkomt, niet minder eene symbolische beteekenis en bedoeling dan het gemeenschappelijk aanzitten. Door den Avondmaalganger wordt verklaard: gelijk brood en wijn worden opgenomen en verwerkt in mijn lichaam, zoo moet ik opnemen en verwerken in mijn geest Jezus' persoon. En dat geschiedt nu opzettelijk aan en door het Avondmaal. Het is daarmede als met het gebed. Jezus zelf en al de Zijnen leven onafgebroken in God's gemeenschap. Maar dat neemt niet weg, dat zij ook gedurig in 't gebed opzettelijk, rechtstreeks omgaan met God. Ja, daardoor juist wordt de voortdurende gemeenschap met den Vader mogelijk, gevoed en in stand gehouden. Zoo moet nu ook de Christen onafgebroken vervuld zijn van Jezus' geest en leven. Maar door de opzettelijke gemeenschap met den Heer aan het Avondmaal wordt ook dit juist mogelijk en ontwikkeld. Dat is de gezonde mystieke opvatting van het Avondmaal. Wij willen natuurlijk niets weten van eene mechanische werking van Jezus Christus op den mensch (Luther) en ook niet van eene geheimzinnige, wonderbaarlijke (Calvijn), maar meenen toch, dat de gezonde mystiek wordt miskend, wanneer het Avondmaal bijna enkel herinneringsen liefdemaaltijd wordt genoemd, - die gezonde mystieke vereeniging

met Christus, die opneming van Christus' geest in onzen geest door den Heiligen Geest aan het Avondmaal, waaraan Jezus moet hebben gedacht, toen Hij tot Zijne gedachtenis liet *eten* en *drinken.* En juist met het oog op die opneming van Jezus' geest in onzen geest zal Hij, dunkt mij, niet gesproken hebben van gedachtenisviering van Zijn lijden en sterven, maar van Hem in zijn geheel, van Zijn persoon.

Het staat bij mij vast, dat die gezonde mystieke opvatting van het Avondmaal bij de oude Gereformeerden niet werd voorbijgezien. Zij toch wijzen op het geloof als de voorwaarde voor het genieten van de vrucht des Avondmaals en op de werking van den Heiligen Geest daar in den mensch. Het sterk op den voorgrond stellen alleen van de idee ‘herinnerings- en liefdemaaltijd’, gelijk bij Gooszen wordt gedaan, doet licht denken en vreezen, dat hier iets gewichtigs eenigszins wordt voorbijgezien, en verklaart en rechtvaardigt dan ook eenigszins de oppositie, die de Zwinglianen ondervonden.

De voornaamste vrucht van dit boek (en van de geheele studie over de oud-Protestantsche theologie van Prof. Gooszen) moet, naar de bedoeling van den schrijver, zijn, dat uit de polemiek over den Catechismus, uit het boekje over de breking des broods en den strijd voor de invoering van de nieuwe orde in de Palts duidelijker is gebleken, dat er naast het Lutheranisme en het Calvinisme was en bleef bestaan een tertium genus van Protestantsch Christendom, afkomstig van Zwingli en zijne geestverwanten en van Nederlandsche Protestanten.

Dat tertium genus der Reformatie is door Gooszen het bijbelsch-soteriologische genoemd.

En wanneer ik nu denk aan het daarmede bedoelde verschijnsel, gelijk het in dit boek ook is voorgesteld, dan wil het mij toeschijnen, dat de door Gooszen gekozen naam niet juist is, omdat hij, naar mij toeschijnt, het karakteristieke van dit verschijnsel niet goed aanduidt.

‘Bijbelsch’ wil Gooszen die richting noemen. Maar de strenge Lutheranen en Calvinisten wilden toch ook niets anders leeren, dan juist wat de Bijbel leert. En dan ‘soteriologisch’. Maar was het dan allen niet alleen te doen om de sotèria? Ja, juist omdat de Lutheranen die sotèria alleen mogelijk achtten, als, onder meer, ook in cum et sub pane Jezus' werkelijk lichaam en bloed werden gegeten en gedronken; juist omdat de Calvinisten steeds sterker aan één zaligmakende leer vasthielden, stonden zij beiden tegenover de Zwinglianen, de mannen van de Palts e.a.

Het verschil ligt, naar mij toeschijnt, juist in de beschouwing van den weg, dien men voorschreef, noodig achtte, op den voorgrond plaatste voor de verkrijging van de zaligheid. De Lutheranen meenen, dat daarvoor onder meer noodig is eene mechanische werking van het sacrament; de Calvinisten achten daarvoor onmisbaar de aanneming van eene bepaalde, speculatief saamgestelde dogmatiek. De Gereformeerden,

die Gooszen op het oog heeft, leggen echter den nadruk op den ethischen weg des geloofs, des Heiligen Geestes, der geestelijke ontwikkeling. Dientengevolge waag ik het met alle bescheidenheid uit te spreken, dat de door Gooszen bedoelde richting in het oorspronkelijk Protestantsch Christendom meer juist de *ethische* dan wel de bijbelsch-soteriologische kan worden genoemd.

Mag nu met het oog op het verschijnsel, door Gooszen uit de stukken opgediept, inderdaad van een 'tertium genus' van Protestantisme worden gesproken? Zeer zeker. Mits daarbij goed op het oog wordt gehouden, dat van dat genus veel bij Luther en de Lutheranen, veel ook bij Calvijn en de Calvinisten wordt aangetroffen en dat alleen in Zwingli, Bullinger, hunne geestverwanten in de Palts en in Nederland die ethische richting *het meest*, niet uitsluitend wordt gevonden. Om iets te noemen - het mechanische kan wel niet ontkend worden in de satisfactieleer, het speculatief dogmatisme niet in de leer der drieëenheid, gelijk die ook in den *Heidelbergschen Catechismus* worden gevonden.

Met meesterhand heeft Gooszen uit de bronnen aangewezen, dat deze richting niet slechts te vinden is in de allereerste geschriften der Hervorming, maar zich onder veel strijd en worsteling heeft weten te handhaven met name in de Palts.

In de eerste geschriften der Hervorming was deze richting reeds vroeger opgemerkt. Dat geschiedde uitnemend b.v. door Dr. Bavinck, blijkens zijne *Ethiek van Zwingli* (Kampen, 1880). Bij hem lezen wij o.a.: 'Wat de gezondheid voor het lichaam is, dat is voor Zwingli het geloof voor de ziel. Het was zijne bedoeling dat de godsdienst eerst in het leven zijn volle wezen ontplooit. Het is vooral van zijne ethische zijde dat de godsdienst door Zwingli wordt beschouwd. Scholastieke redeneeringen en logische onderscheidingen hadden voor hem geen waarde. In elk dogma was het het ethische, dat hij zocht op te sporen en dat hem boeide. Wat dat niet bevatte, werd door hem wel niet geloochend, maar had toch zijne rechte beteekenis voor hem verloren.' Gooszen deelt zelf mede, dat Prof. Offerhaus reeds in *Waarheid in Liefde*, 1869, dezen geest vindt in Farel's: *Summaire et briefve Declaration daucuns lieux fort necessaires a ung chascun Chrestien.* Gooszen schrijft daarvan: 'De steller karakteriseert het boeksken van Farel door enkele proeven, in zijn *eenvoudig evangelischen inhoud,* in zijn *echt vrijzinnigen* (liever: protestantschen) *geest*, in zijn *praktische strekking.* Treffend is het slotwoord van zijn waardeerend verslag: Niet voor geleerden schreef Farel, maar voor het *volk*, of liever nog, voor den *mensch*, den door *dwaling en zonde ongelukkigen, maar naar den levenden God en verzoening met Hem dorstenden mensch.* Den eenvoudigen inhoud van het Evangelie gaf hij weer, niet omdat het hem ontbrak aan wetenschap, maar omdat de wetenschap zijns tijds was ontaard in ijdele scholastieke bespiegelingen en hij gevoelde, dat ook zij moest worden teruggebracht tot haren eenigen waren grondslag

den mensch, met zijne zondaarsbehoeften en hare bevrediging door Christus in God. Jammer, dat de hervorming zoo spoedig van dat terrein des levens en der praktijk op dat der bespiegeling is teruggetreden! Maar opwekkend, ook nog voor onzen tijd, is het herlezen van die eerste hervormingsgeschriften (onder welke naast Melanchton's *Loci Theologici* en de eerste geschriften van Luther, ook Farel's *Summaire* ten volle behoort), waarin wij de meest reine vruchten van den geest der hervorming bezitten.' Zóó is het. Alleen vragen wij onder de *eerstelingen* eene plaats voor Zwingli en de zijnen èn - sinds 1880 voor onze *Summa*! Wat wordt in de *Oeconomica* de toenmalige theologie geestig gepersifleerd: 'Mihi videtur sic, et mihi videtur sic, et sic sentit Doctor subtilis: haec theologia scholastica.'

Deze woorden van Offerhaus geven mij vrijmoedigheid nog één gedachte hier neer te schrijven. De vraag komt bij mij op: is het in den strikten zin van dat woord wel dogmengeschiedenis, die wordt gegeven, indien men de hier bedoelde richting gaat opdiepen, volgen, beschrijven in haar historisch beloop in het Protestantsche Christendom? Chavannes heeft getracht in onderscheiding van de 'Bijbelsche theologie' te beschrijven 'la religion de la Bible'. Iets dergelijks geschiedt, naar mij toeschijnt, ook hier. Wat Gooszen wil, is, dunkt mij, in onderscheiding van de strikte dogmengeschiedenis eene beschrijving van de religieus-ethische ontwikkeling in het Protestantisme. Het is, met terzijdestelling tot zekere hoogte van de streng dogmatische beschouwingen, de aanwijzing van den gouden draad van het religieus-ethische, dat bij sommige personen, in sommige boeken, op enkele tijdstippen heel sterk op den voorgrond treedt, maar dat nooit en nergens geheel ontbreekt. En is dat waar, dan mag, gelijk Gooszen wil, vooral geput worden uit de gebeden, de formulieren en de catechetische geschriften. Wanneer de dogmengeschiedenis, die alleen voor de geleerden is, zal worden gegeven, dan moet vooral geput worden uit de compendia der dogmatiek, die voor en na door de Protestantsche theologen zijn geschreven en uitgegeven. Immers, wie thans de dogmatiek der tegenwoordige Protestantsche wereld beschrijven wil, zal daarvoor de handboeken der dogmatiek moeten gebruiken, maar mag niet in de eerste plaats de catechisatieboekjes over geloofs- en zedenleer als bronnen opslaan. Om de religieus-ethische bewustheid van den tegenwoordigen tijd te beschrijven mogen echter de laatstgenoemde geschriften zeer zeker vooral en in de eerste plaats worden geraadpleegd.

Ten volle stem ik in met Gooszen, als hij zegt, dat het voor de ontwikkeling van het Protestantisme van den tegenwoordigen tijd bovenal heilzaam is en goed den, wat ik nu meen te mogen noemen religieus-ethischen, schat op te graven, die in de oude reformatorische geschriften, vooral in de Catechismi en de Liturgieën vervat is. Met dankbaarheid herinner ik mij nog steeds, hoe Chantepie de la Saussaye Sr. gedurende zijne korte academische werkzaamheid te Groningen ons, zijne leerlingen,

daartoe juist aanspoorde. En verblijdend mag het daarom ook worden genoemd, dat een ‘gereformeerd’ man als Dr. Bavinck schreef: ‘Geen der hervormers is onzen tijd zoo na verwant als Ulrich Zwingli.’

Moge de geest, die hieruit blijkt, doorwerken! Dat worde bevorderd door het boek van Gooszen! En hoe meer dat het geval is, des te meer zal dit boek worden gewaardeerd. Meer nog dan thans zal daarom in de toekomst Gooszen's werk op prijs worden gesteld en gebruikt. Tot in lengte van dagen zal er, naar mij voorkomt, uit worden geput. Gooszen komt groote dank toe van ons, zijne Protestantsche tijdgenooten. En het nageslacht zal hem, wellicht meer nog dan wij, dien dank zeker gaarne willen brengen.

Leeuwarden.

R.H. DRIJBER.

Engeland en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1685-1689.

III.

Herhaaldelijk, reeds van het eerste regeeringsjaar van Jacob II af, had zich het gerucht verbreid, dat Engeland zich met Frankrijk heimelijk had verstaan tegen de Republiek. Met het begin des jaars 1686 dook de mare opnieuw op en steeds met meer kracht, zóó zelfs, dat de aan het hof van St. James geaccrediteerde gezanten een onderzoek naar de waarheid ervan instelden. Doch de koning verklaarde in eigen persoon aan den Spaanschen gezant Don Pedro de Ronquillo, dat daar niet van aan was en ‘dat hij wel gerust mocht wezen, dat hij niet doen zou hetgeen eenigszins zijn vorige alliantiën zou mogen contrarieeren. De heer Grave van Sunderland continueert mede hetzelve jegens verscheiden menschen te zeggen’[(*)]. De koning loochende het dus volkomen overeenkomstig de waarheid, en zijne stellige verzekering vond niet slechts bij de gezanten, maar ook in de Republiek, waar men al spoedig begon te begrijpen, waar het zijn oorsprong nam, te eer geloof, omdat het verbond onvereenigbaar zou zijn met de alliantie, die hij nog onlangs met de Staten had vernieuwd. Niettemin hield het gerucht aan, al sprak de koning het een en andermaal, ook aan den Nederlandschen gezant Van Citters, tegen; al betuigde Z.M., dat zijn eenig streven het behoud des vredes was[(†)]. Tot dusver had ook Van Citters, omdat hij zich overtuigd hield van 's konings vredelievende gezindheid, die overeenkwam met het belang van Engeland, als gekant tegen ‘den aangroei in oppermacht en mogendheid’ van Frankrijk, en met 's konings eigen bedoelingen in zijn land, aan een verbond met Frankrijk evenmin geloofd. Maar in het laatst van Juli richtte hij tot de Staten-Generaal een uitvoerigen brief, waarin hij, na bovengenoemde argumenten voor zijn geloof aan de vredelievende bedoelingen van Jacob II te hebben aangevoerd, zonder met den koning nogmaals te hebben gesproken,

(*) Heinsius aan Fagel, 8 Maart 1686, bij Van der Heim, p. CV.
(†) Missive van v. Citters 15/25 Juni 1686, *Rijks-Archief.*

op zijne zienswijze terugkwam, op grond van hetgeen hij nader had overwogen en vernomen(*).

In de Republiek bracht het bericht van Van Citters eene geweldige ontroering teweeg. De Staten besloten terstond, overeenkomstig 's konings herhaalden eisch, de Engelsche vluchtelingen van den opstand van Monmouth uit te wijzen; van haar kant leverde de regeering van Amsterdam het fregat 'Helderenberg' uit, hetgeen door den koning reeds in October 1685 was gevraagd, maar welke zaak men toen op de lange baan had geschoven(†).

Behelsde Van Citters' bericht de waarheid, dan stonden de dagen van 1672 met al hun jammer te wachten. Het was de plicht der Republiek, daar in dat geval haar bestaan op het spel stond, zich niet te laten verrassen. Den 1sten Aug. deelde de raadpensionaris in de vergadering der Staten van Holland mede, dat men vóór het aanbreken der lente een grooten oorlog zou hebben te doorstaan. De prins verlangde verder, dat deze verklaring nog op den dag zelf werd opgenomen in de registers, opdat, wanneer zijne voorspelling werd vervuld en men niet in den staat was, waarin men behoorde te zijn, hij daardoor gerechtvaardigd werd(§). Gelijk hieruit blijkt, sloeg Holland's stadhouder geloof aan Van Citters' beweringen. Geheel anders dus dan nog in November des vorigen jaars, toen de prins den keurvorst van Brandenburg de verzekering gaf, dat tusschen den koning van Engeland en Frankrijk geene overeenkomst bestond; dat veeleer koning Jacob bereid was, den vrede in Europa te bewaren en niet te dulden, dat de koning van Frankrijk nieuwe veroveringen begon(**). Er was dus tusschen schoonvader en schoonzoon geen spoor van vertrouwen meer.

Toch dwaalde de prins. Tusschen Jacob II en Lodewijk XIV bestond niets, wat ook maar naar eene vernieuwing van het Dover-verdrag zweemde. Uitdrukkelijk herhaalde koning Jacob zijne verklaringen aan den gezant der V.P. in eene audientie van den 7den Augustus. Aan die geruchten moest men geen geloof schenken; zij waren uitgedacht door kwaadwilligen, om de vriendschap tusschen hem en Hunne Hoogmogenden te

(*) Missive van Van Citters, 23 Juli/2 Aug. 1686, *Rijks-Archief*. 'Ick sal hier bij voegen, dat eenige dagen geleden met een der voornaamste en geaccrediteerste ministers in discours sijnde, mij onder anderen en al vrij met empressement seijde, mijn heer al wat wij gediscoureert hebben, dat is int particulier gesproken, maer een dingh segh ick (niet uyt des Conings ordre, alsoo daertoe geen last hebbe, maer als des Conings minister) dat sijne Majt noyt rusten sal voor en al eer dat sijne rebellen uyt Nederlant sijn, nogh wegens Bantam nergens na luysteren ofte eenige ouvertures maecken of hooren sal, voor en al eer de Engelsse Compagnie daer als voorhenen sal wesen herstelt, en dat hij daertoe verder alle mogelijcke middelen sal aenwenden, die hij sal weten uyt te dencken, en die Nederlant niet weijnigh sullen smerten, omdat sij misschien dit te laet sullen gelooven, waer op ick sijn Ed. seijde, dat dit seggen bij na een declaratie van oorlogh geleeck, daer op hij verder antwoordde ik noem geen oorlogh dan het staet aan u te considereren wat het seggen wil.'

(†) Zie hierover Wagenaar, XV, p. 304 vlgd.

(§) D'Avaux, V, p. 309 en 310.

(**) Droysen, *Gesch. der Preuss. Politik*, III, 3te Abth., p. 639.

troubleeren(*). En toen kort daarna Van Citters een hem in handen geraakt in het Fransch gesteld stuk, behelzende de gronden voor een verbond met Frankrijk, ten einde gemeenschappelijk de Republiek aan te vallen, en dat naar het heette aan den geheimen raad zou worden voorgelegd, aan den koning vertoonde, betuigde deze, in hevige ontroering, dat slechts zijne vijanden hem zoo iets konden toeschrijven. Want slechts een vijand van hem kon hem in staat achten zich moedwillig van Frankrijk afhankelijk te maken. 'Vazal van Frankrijk!' riep hij uit, toen de gezant erop zinspeelde, dat de koning als zoodanig door Frankrijk werd behandeld en door anderen beschouwd; 'vazal van Frankrijk! Indien het parlement mij ertoe in staat stelde, ik zou het koninkrijk tot zulk een hoog aanzien brengen, als het nooit onder een mijner voorgangers heeft bereikt'(†).

Dat de laatste berichten van den gezant de gemoederen in de Republiek eenigszins geruststelden, spreekt vanzelf. Eene andere vraag is 't, of daardoor de prins van Oranje werd teruggebracht van de gedachten, die hem zijne verklaring in de Staten van Holland hadden doen uitspreken. Wij kunnen het ons verklaren, dat 's konings verzekeringen van het tegendeel weinig indruk meer op hem maakten. In verband met Jacob's streven in Engeland en met de meer dan eens door Z.M. te zijnen opzichte uitgesproken beschuldigingen geloofde Willem III aan eene mogelijke herhaling van de gebeurtenissen van 1670. Voor den prins stond het nagenoeg vast, dat de beide koningen hadden samengespannen, dat dus van eene coalitie tegen Frankrijk, waartoe Engeland's hulp in de eerste plaats noodig was, ja, zonder welke geen redelijk uitzicht bestond op een welslagen, niets komen kon, tenzij het mogelijk ware den koning door zijn parlement daartoe te dwingen.

Nu zoogoed als in 't begin zijner regeering lag het in koning Jacob's bedoeling in zijn eigen belang den Europeeschen vrede in stand te houden. Vandaar, dat hij niet beslist wilde optreden ten behoeve van den prins, terwijl hij zich van den anderen kant evenmin door Frankrijk wilde laten gebruiken. Maar het gevolg van deze houding was niet anders, dan dat hij zoodoende den prins van zich vervreemdde en Lodewijk XIV hem bleef wantrouwen.

Het was den koning van Frankrijk er wezenlijk om te doen Engeland en de Republiek van elkander te scheiden, zoo mogelijk ze tegen elkander in 't harnas te jagen. Toen Jacob II niet inging op Lodewijk's voorslag tot een verbond tegen de Republiek, zooals dat van het jaar 1670 - dit schijnt het geheime doel der zending van den intendant der Fransche marine Bonrepaux in de lente van 1686 geweest te zijn -,

(*) Missive van Van Citters, 30 Juli/9 Aug. 1686. *Rijks-Archief.*

(†) Van Citters, 17/27 Aug. 1686. 'Vassal! vassal de la france! mijnheer bij aldien sij mij bequaem hadden gemaeckt en nogh wilden bequaem maecken, meijnende het parlement, ik soude de monarchie gebracht hebben en ick ben die nogh genegen te brengen in soo hooge consideratie selver over see als sij oyt in voorige tijden van eenigh coningh mijner voorsaten geweest is.' *Rijks-Archief.*

liet hij overal het gerucht uitstrooien en telkens opnieuw opduiken, dat hij 't eens was met den koning van Engeland tegen de Republiek, en dat gerucht op allerlei listige wijzen versterken. Werd de spanning tusschen beide zeemogendheden zoo groot, dat het tot een oorlog tusschen hen beiden kwam, dan had hij de gelegenheid zijne eigen plannen te verwezenlijken, zonder door het gevaar van een groot verbond onder de leiding van Engeland en de Republiek daarin te worden verhinderd.

Op dit tijdstip echter wilde Lodewijk XIV geen oorlog. Al liet hij naar alle kanten het gerucht verspreiden van eene nauwe verstandhouding met Engeland, hij wist zelf te goed, hoe Jacob II hem voortdurend lastig viel met de vermaning tot vrede. Daarbij begon zijne stelling ongunstiger te worden.

De wapenstilstand van 1684 had slechts een voorloopigen toestand in het leven geroepen, in uitzicht gesteld een mogelijk terugerlangen van hetgeen men, door nood gedwongen, aan Frankrijk had moeten afstaan. Alles werd erdoor in voortdurende spanning gehouden. Dagelijks kwamen handelingen aan den dag, die bewezen, dat Lodewijk XIV zich beschouwde als heer en meester in het hem bij het Regensburger verdrag overgelaten gebied, maar waarin de Duitsche rijksstenden eene uitoefening van wezenlijke souvereiniteitsrechten zagen, die den koning niet toekwamen.

De keurvorst van Brandenburg, wiens houding zoozeer had medegewerkt tot den wapenstilstand van 1684, eindelijk erkennende, dat de voordeelen van het verbond met Frankrijk - hij had op 't bezit van Pommeren gehoopt - geheel aan Frankrijk's zijde waren, had, zooals wij zagen, onder den indruk van Lodewijk's hemeltergende vervolging der Hugenoten beslist zijne partij verlaten. Hetgeen de koning van Frankrijk, geheel vervuld van zijne macht, dronken van zijne overwinning op de Europeesche coalitie, vertrouwende op den schrik, dien zijne wapenen alom hadden ingeboezemd, verder deed, had eene toenadering van Brandenburg tot den keizer ten gevolge. Toen de keurvorst van de Palts was overleden zonder mannelijke erfgenamen, maakte Frankrijk in den aanvang van het jaar 1686 aanspraak op diens gebied ten behoeve van de hertogin van Orleans, zuster van den overleden keurvorst. Frederik Willem van Brandenburg had te meer recht op Lodewijk XIV verstoord te zijn, omdat de paltsgraaf hem zijn uitersten wil had doen toekomen en hem tot uitvoerder daarvan had benoemd. Hij liet daarom ook te Parijs een vertoog in het licht geven, door zijn zaakgelastigde Spanheim opgesteld, waarin die eischen werden weersproken, en wees 's konings voorstel, den paus tot scheidsrechter te kiezen, van de hand(*). In Maart van hetzelfde jaar had koning Lodewijk, bij de voortdurende ziekelijkheid van den kinderloozen Karel II van Spanje, de vermeende rechten des dauphins van Frankrijk op den Spaanschen troon betoogd.

(*) Droysen, t.a.p., p. 527.

Uit alles bleek het gevaar, dat door de willekeurige overmacht van Frankrijk voor het bestaan der andere staten en voor de wettige orde van zaken steeds dreigender werd. Het maakte den weg tot verzoening tusschen keizer en keurvorst effener. Nadat in December een voorloopig verdrag was gesloten, waarbij Frederik Willem zich verbond tot krachtdadige hulp tegen de Turken, ten gevolge waarvan een aanzienlijk Brandenburgsch hulpkorps de armee in Hongarije versterkte, kwam in April tusschen hen een verdrag tot stand tot bescherming van alle stenden tegen aanval en geweld. De keurvorst erkende daarbij de aanspraken van 's keizers huis op de Spaansche successie en beloofde tevens voor zich en zijne opvolgers de stem van Brandenburg voor de keuze van aartshertog Jozef tot Roomsch-koning.

Zoowel dus de anti-stadhouderlijke partij in de Republiek als Brandenburg waren van Lodewijk XIV afgevallen. De aansluiting van Pruisen bij de vijanden van Frankrijk, het feit, dat overal eene anti-Fransche strooming merkbaar was, gaven hoop, dat misschien het geheele Duitsche rijk in één verbond kon worden samengebracht. Dank vooral der rustelooze werkzaamheid van George Frederik van Waldeck werd den 5^{den} Juli 1686 het verbond van Augsburg gesloten. Het had tot doel de bescherming des rijks tegen onrechtmatig geweld benevens het waarborgen des vredes van Munster, van Nijmegen en van den 20jarigen wapenstilstand. Het was eene uitbreiding en versterking van het Laxenburger verbond(*), eene vereeniging van Duitsche vorsten derhalve, waartoe alleen niet-Duitsche vorsten als Karel II van Spanje (voor den Bourgondischen kreits, d.i. België) en Zweden (als bezitter van Pommeren) slechts in hunne hoedanigheid van rijksvorst toetraden(†). Het droeg dus een zuiver defensief karakter en richtte zich natuurlijk tegen Frankrijk, al werd dit niet genoemd.

Aan het verbond van Augsburg namen de Vereenigde Nederlanden geen deel. 's Prinsen bemoeiingen, om de Staten-Generaal erin te betrekken, mislukten(§). Zelfs kon hij niet bewerken, dat de gezant der Republiek bij den rijksdag, Valckenier, naar Augsburg werd gezonden, en toen deze later toch daarheen ging, riepen de Staten-Generaal hem terug(**). Zoolang geen direct gevaar bestond, zouden

(*) Bij het Laxenburger tractaat van Juni 1682 verbonden zich de keizer, Beieren, Saksen, Hessen-Kassel en de vereenigde Frankische en Zwabische stenden, een leger op te richten tot bescherming van het Rijk en toe te treden tot de in October 1681 tusschen de Republiek en Zweden gesloten, tegen Frankrijk's veroveringszucht gerichte ‘associatie’. Zie daarover mijn art. in het *Tijdschr. v. Gesch.*, 1892, p. 35, 45, 78, 79.

(†) De leden ervan waren: de keizer, de keurv. v. Beieren, de gezamenl. Saks. vorsten met uitzondering van den keurvorst, de Frankische en de Boven-Rijnsche kreitsen. Het geheele tractaat bij Dumont, *Corps diplom.*, VII, 2e p., p. 131. *Holl. Merc.* van 1686, p. 57 vlg. Vgl. ook Muller, *Wilhelm III von Oranien u. Georg Friedr. v. Waldeck*, II, p. 12-15.

(§) D'Avaux, V, p. 320.

(**) Ibid., p. 300, 307.

de Staten niet te bewegen zijn. Voorgaan kon en wilde de prins niet. Bij het niet te miskennen gevaar, dat Lodewijk XIV het verbond tot een voorwendsel zou kunnen gebruiken, om een inval in Duitschland te doen, wilde hij het vermoeden niet op zich laden, dat hij de Republiek in een oorlog zocht mee te sleepen ter wille van zijne eigen belangen: die van het prinsdom Oranje. Den 5^{den} Sept. liet de keizer door zijn gezant Kramprich den raadpensionaris Fagel het voorstel doen, de Republiek bij het verbond te doen aansluiten. De Staten-Generaal bleken niet geneigd toe te treden. Misschien zouden zij 't gedaan hebben, als Brandenburg en de Brunswijksche vorsten, de machtigste Duitsche staten, zich erin hadden doen opnemen. Althans de prins meende zulks te mogen hopen. Nu dat niet gebeurd was, zou naar zijne meening het verbond werkeloos te gronde gaan(*).

Enkele weken later, in Augustus, hadden prins en keurvorst eene bijeenkomst te Kleef, waarvan het eigenlijk doel was de bespreking der zaken van het prinsdom Oranje, waarmee ook de keurvorst als weduwnaar van Frederik Hendrik's oudste dochter te maken had, doch waar ook de algemeene toestand van Europa en de middelen tot beteugeling der dreigende overmacht van den Franschen monarch niet onbesproken bleven. De keurvorst had reeds een geheel oorlogsplan tegen Frankrijk ontworpen en sprak ervan, dat men, uit aanmerking der gunstige omstandigheden, recht op Parijs zou lostrekken(†).

Van zulk een plan kon bij den prins slechts sprake zijn, indien Engeland zich aan het hoofd stelde der coalitie. Kon Jacob II daartoe langs den weg der overreding niet worden gebracht, dan zou hij ertoe moeten worden gedwongen. En dat dit laatste noodig zou blijken, daarvan begon de prins zich sedert dit oogenblik overtuigd te houden.

Het was in deze zelfde Augustusmaand, dat de prins den eisch van zijn schoonvader afsloeg, toen deze verlangde, dat de Katholieke lord Carlingford tot opperbevelhebber der Engelsche regimenten in Staatschen dienst zou worden benoemd; de eerste maal, dat de prins zijn schoonvader een verzoek weigerde. De weigering had allen grond. Men was in Engeland reeds gebelgd over 's konings benoemingen van Roomsche officieren; stelde nu de prins een Katholieken opperbevelhebber aan, ingevolge 's konings verlangen, men zou hem verdenken, het in dit opzicht met zijn schoonvader eens te zijn. En die verdenking mocht

(*) Bericht van Kaunitz, 24 Dec. 1686, bij Klopp, III, Anlage, XVI, p. 450.

(†) Pufendorf, *Res Gestae Fr. Wilhelmi*, lib. XIX, § 99, p. 1306.
Droysen, *Preuss. Politik*, III, 3, p. 535 vlgd.
Van deze bijeenkomst te Kleef wist D'Avaux zijn meester te berichten: 'Le prince d'Orange a si bien fait, que l'Électeur, qui avait eu pour principe qu'il fallait ménager Sa Majesté Britannique, a changé de sentiment depuis les deux conférences qu'il a eues avec le prince d'Orange, et qu'il a résolu de ne plus avoir les égards qu'il a eus cidevant pour le Roi d'Angleterre et que les mécontents d'Angleterre trouveront désormais un asile assuré dans les États'; 19 Oct. 1686, *Négoc.*, V, p. 313.

hij met het oog op zijne eigen stelling in de Nederlanden, met het oog ook op de toekomst, zich niet laten welgevallen(*). Bovendien kon de koning op eene weigering zijn voorbereid. Of had niet de stadhouder reeds bij Jacob's troonsbeklimming duidelijk te verstaan gegeven, dat hij in 't algemeen alle belangen des konings wilde dienen, slechts met voorbehoud van die van den godsdienst? Op deze wijze werd dus de prins vanzelf, zich scharende aan de zijde der bestrijders van Jacob II, het hoofd der oppositie, die hij zoolang mogelijk had willen tegenhouden.

IV.

Nu Jacob's hoop, om met de hulp der ‘hooge kerk’ zijne plannen ten opzichte van zijne geloofsgenooten te volvoeren, was teleurgesteld; nu de leer der lijdelijke gehoorzaamheid, door de Anglicaansche kerk voorgestaan en waarop hij zijne verwachting had gebouwd, bleek niet voldoende te zijn, om zelfs de geringste medewerking te veroorloven, moest hij, daar de staatskerk en de Tories met haar zijne bondgenooten niet wilden zijn, naar andere bondgenooten uitzien. De dissenters waren te winnen, indien hij vrijheid van godsdienst met den aankleve van dien, ook voor hen, niet voor de Katholieken alleen, van de heerschende kerk eischte. Hij had het reeds bij den aanvang zijner regeering gezegd: indien de bisschoppelijke kerk niet toegaf, dan moesten de Nonconformisten hem helpen(†). Een denkbeeld, dat bij niemand misschien grooter instemming vond dan bij den kwaker William Penn. Doch alvorens daartoe over te gaan, oordeelde de koning het noodig - merkwaardig, dat hij 't *nu* eerst noodig achtte, - en in allen gevalle kwam 't hem gewenscht voor, den prins en de prinses van Oranje, als zijne opvolgers in de heerschappij, te winnen voor zijn plan, waaraan hij te recht eerst duurzaamheid meende te kunnen toekennen, indien, wat hij nu reeds alleen krachtens zijn koninklijken wil had verricht, door een parlement zou zijn bekrachtigd. Kon hij erin slagen reeds vooraf de goedkeuring van Hunne Hoogheden te verkrijgen op hetgeen hij voornemens was te doen, met te meer recht mocht hij hopen in dat geval een parlement te kunnen bijeenroepen, dat hem zijne medewerking niet zoude onthouden. Met dit doel kwam Penn, schoon zonder bepaalde koninklijke opdracht(§), in den herfst naar Den Haag.

De ontvangst van den kwaker en 's prinsen bescheid worden ons medegedeeld door den vermaarden Gilbert Burnet, bisschop der Anglicaansche kerk, die in den zomer van dit jaar, om den toorn van Jacob II te ontgaan, Engeland had verlaten en na eene reis door Frankrijk en Italië naar de Nederlanden was gekomen. Te Utrecht ontving hij een brief van iemand uit 's prinsen omgeving - althans zoo meende

(*) Zie zijn schrijven aan Bentinck en aan Sunderland van 12 Sept. 1686 bij Dalrymple, II, App., P. I, p. 139 en 140.
(†) Barillon aan den koning, 26 Febr. 1685, Fox, *App.*, p. XXXII.
(§) Burnet, *Own Times*, III, p. 140.

hij - met het verzoek eerst naar Den Haag te komen en prins en prinses zijne opwachting te maken, alvorens hij zich ergens vestigde. Daar kwam nu de bisschop na zijn eerste onderhoud herhaaldelijk met den stadhouder en zijne gemalin in aanraking.

Er lag eene open vraag tusschen de beide om verschillende redenen van elkaar vervreemde echtgenooten: die der opvolging in Engeland. Nooit was zij tusschen hen ter sprake gekomen. Krachtens het Engelsche troonsopvolgingsrecht stond Maria het naast tot den troon; eerst na hare zuster Anna kwamen de rechten van haar gemaal. Stierf dus de koning, dan werd Maria koningin en Willem haar eerste onderdaan. Niet weinig gevleid met het vertrouwen, dat de prins in hem stelde, waagde Burnet het, bemoeiziek en onbescheiden van aard, de zaak onder de aandacht der prinses te brengen. Het bleek, dat de prinses met deze regeling volslagen onbekend was, die de bisschop haar nu uitlegde. Op haar verzoek bracht hij den prins bij haar, in wiens tegenwoordigheid zij nu verklaarde, niet geweten te hebben, dat de wetten van Engeland zoo in strijd waren met die van God. Zij stelde zich niet voor, dat de man ooit gehoorzaamheid verschuldigd was aan zijne vrouw. Zij beloofde hem, dat hij altijd zou regeeren, en vroeg slechts, dat hij zou gehoorzamen aan het gebod: mannen, hebt uwe vrouwen lief, zooals zij dat andere gebod zou gedachtig zijn: vrouwen, weest gehoorzaam aan uwe mannen in alle dingen(*).

Het ijs was gebroken. De stroeve stadhouder werd een ander man tegenover haar. Voortaan overlegde hij, die zijne vrouw in staatszaken evenmin had gekend, als er eenige andere vertrouwelijkheid tusschen hen beiden had bestaan, met haar over hetgeen hem verder ten opzichte der Engelsche zaken te doen stond. De dienst, zegt Macaulay, die Burnet aan zijn vaderland bewees, was onmetelijk; want het oogenblik was gekomen, waarop het voor het algemeen welzijn van belang was, dat er eene volmaakte eendracht tusschen Willem en Maria heerschte(†).

Toen Penn dan getracht had den prins te overreden 's konings te nemen maatregelen goed te keuren, antwoordde Z. Hoogheid, dat hij bereidwillig in eene tolerantie zoowel van Roomschen als van dissenters toestemde, mits voorgesteld in en aangenomen door het parlement. Hier plaatste zich dus de stadhouder op het standpunt van den handhaver der wetten van Engeland. Maar wat de test-akte betrof, daarover wilde hij niet in onderhandeling treden. Zijns inziens was het een volkomen verraad, gepleegd aan de zekerheid van den Protestantschen godsdienst, de test-akte op te geven. Niemand kon in beginsel meer voor verdraagzaamheid zijn dan hij: over het geweten der menschen gebood slechts God. In zooverre de koning zich met eene algemeene tolerantie wilde tevredenstellen, wilde hij er hartelijk toe medewerken, maar de test-akte opheffen, daartoe wilde hij zijne medewerking nimmer

(*) Het geheele verhaal bij Burnet, *Hist. of his Own Times*, III, p. 1150 en 1151.
(†) *Hist. of England*, II, Ch. VII, p. 10.

verleenen. De kwaker antwoordde, dat de koning alles of niets wilde. De onderhandelingen met den prins hadden derhalve gefaald(*).

Niettegenstaande dezen uitslag liet de koning niet af nog eene poging te doen, ten einde zijn schoonzoon en zijne dochter gunstig voor de opheffing der test-akte en van de andere strafwetten te stemmen. In de plaats van Skelton, wiens terugroeping door den prins reeds voor geruimen tijd was aangevraagd, had de koning tot zijn gezant in Den Haag den Ier White, markies van Albeville, benoemd, die bij zijne komst aldaar in Januari 1687, onder meer, in last had op de verwijdering van Burnet - tegen wien de koning aan zijne dochter twee heftige brieven had geschreven, die zij aan Burnet zelf liet lezen(†), - van het prinselijk hof aan te dringen, terwijl hij voorts Hunne Hoogheden naar aanleiding van geruchten aangaande eene verandering van troonopvolging, die in Holland verspreid en zelfs gedrukt waren, gerust moest stellen. Maar hij had nog eene andere, belangrijker opdracht. Gaven prins en prinses aan 's konings wensch, om Burnet van hunne personen verwijderd te houden, gehoor, wat zij kwalijk konden weigeren, daar in het tegenovergestelde geval eene breuk het gevolg zou zijn, ofschoon zij nu door derden verkeer met hem hielden, - onmogelijk konden zij in hetgeen Albeville verder als zijne taak had te beschouwen, hem ter wille zijn. Want nogmaals trachtte de koning den prins en de prinses te overreden zijne gewijzigde staatkunde goed te keuren, die nu eischte vrijheid van godsdienst en benoembaarheid tot staatsbedieningen niet alleen voor de Katholieken, maar voor ieder. De test-akte, zoo sprak de koning bij monde van zijn gezant, was eene beperking van 's konings vrijheid, waarom hij ze had opgeheven, gelijk hij van plan was met alle strafwetten in zake van religie te doen, waarvan zij wederkeerig de vruchten zouden plukken. De koning veroordeelde hetgeen in Frankrijk geschiedde. Hij sprak van Lodewijk XIV als van een armen dweper, die geleid werd door den aartsbisschop van Parijs en door mevrouw De Maintenon. De koning haatte die beginselen; de vrijheid van geweten ging hem ter harte, waarvan Holland de voordeelen genoot, en op dit stuk zouden de prins en de prinses hem niet tegenwerken(§).

Het antwoord luidde, dat zij vreesden, dat zulk een aanval op de constitutie de natie eerder zou drijven naar eene Republiek. Zij achtten de prerogatieven der kroon, zooals die door de wet waren beperkt, groot genoeg. Huns bedunkens was 't het veiligst en 't best, overeenkomstig de wet te regeeren. De kerk van Engeland had den koning duidelijke bewijzen van hare gehechtheid en trouw geschonken en was hem in alles ter wille geweest, totdat hij haar in een zoo teeder punt had op de proef gesteld als de wettige zekerheid, welke zij bezat voor

(*) Burnet, *Own Times*, III, p. 1152 en 1153.
(†) Ibidem, p. 1178.
(§) Ibidem, p. 1181.

de religie. Zoo de koning de voordeelen, welke hij in zijne hand had, zich ten nutte maakte, hij zou gelukkig en groot zijn naar binnen en de scheidsrechter van alle zaken naar buiten. Nooit konden zij erin toestemmen deze wetten af te schaffen, die de beste waren en nu het eenige bolwerk van dien godsdienst, dien zijzelve trouw beleden(*). De poging was dus mislukt. Vooral de prinses had zich op het punt van de intrekking der test-akten onhandelbaar getoond, nog meer dan de prins zelf(†).

Ongelukkiger keuze had koning Jacob wel niet kunnen doen voor de zware taak, die zijn gezant in Den Haag had te vervullen. Niet slechts om zijn Katholiek geloof, en dat op een oogenblik, dat in de Republiek de gemoederen niet weinig waren verhit, maar vooral om den persoon. Want de nieuwbakken markies, die door Frankrijk werd betaald, - Lodewijk XIV schonk hem door Barillon 300 guinea's voor zijne uitrusting en een pensioen van 60,000 livres, ten einde hem te plaatsen buiten het bereik der verleiding van den Prins van Oranje(§), - werd zelfs gewantrouwd door D'Avaux, omdat hij dengene diende, die hem het rijkst betaalde(**). Uit zijn volgend gedrag blijkt echter, dat hij onvoorwaardelijk handelde als de gehuurde agent van Lodewijk XIV onder de bevelen van D'Avaux(††).

Het jaar 1686 was niet zonder ongerustheid voor de Republiek ten einde gespoed. Trots Jacob's herhaalde verzekeringen, dat hij met Frankrijk in geene enkele nieuwe verbintenis was getreden, hielden de geruchten van het tegendeel aan. Inderdaad was aan het hof te Londen de slechte stemming ten opzichte der Republiek toenemende(§§). Meermalen had de koning openlijk zijne ontevredenheid over haar uitgesproken, hetzij wegens de Engelsche vluchtelingen, die zij gastvrij, niettegenstaande zijne voortdurende aanmaningen, om de rebellen het land uit te bannen, herbergde; hetzij wegens de Indische aangelegenheden, t.w. den toestand der zaken in Bantam en op Sumatra; hetzij wegens de afkeuring en tegenwerking, die zijne binnenlandsche politiek er ondervond.

Men wist in de Vereenigde Provinciën, dat koning Jacob het feit van het bouwen (in den zomer van 1686) van een bruggehoofd bij Hüningen op het gebied van den markgraaf van Baden-Durlach door Lodewijk XIV, in strijd met den wapenstilstand van 1684, zoo niet verontschuldigde, dan toch geringschatte. En toen men nu in Engeland zich ging bezighouden met het herstel der vloot, die onder Karel II

(*) Burnet, *Own Times*, III, p. 1183.
(†) Ibidem, p. 1183; D'Avaux, VI, p. 67.
(§) Mackintosh, *Hist. of the Revolution in England in* 1688, p. 372.
(**) D'Avaux, V, p. 317.
(††) 'Il me paroit, Sire, M. d'Albyville écrit fidèlement au Roi son maitre tout ce dont nous convenons ensemble'; *Négoc.*, 14 April 1687.
(§§) Bericht van Hoffman, den keizerl. gezant te Londen, 29 Nov., bij Klopp, III, p. 266.

geheel vervallen was, bracht men een en ander in verband met de veronderstelde nauwe verstandhouding tusschen Frankrijk en Engeland. Dit alles, oordeelde men, pleitte voor de juistheid der onderstelling(*).

Die uitrusting ter zee gaf den Staten aanleiding hun gezant Van Citters op te dragen, Z.M. hunne bezorgdheid op dit stuk nadrukkelijk voor oogen te stellen. Doch, ofschoon de koning den gezant de meest geruststellende verklaringen gaf, de ongerustheid hier te lande verdween niet. Toch kon aan de oprechtheid van 's konings woorden kwalijk worden getwijfeld. Een oorlog met de Republiek op dit tijdstip zou niet ongelegener hebben kunnen komen. Jacob II had den vrede absoluut noodig, wilde hij, zonder parlement regeerende, voltooien, wat hij had begonnen: de vestiging van eene absolute koningsmacht. Den vrede van Europa te handhaven, was zijn heilig voornemen; het herstellen der vloot moest slechts strekken, om zijn eigen aanzien naar buiten in stand te houden(†).

Dezelfde vredelievende verklaringen werden door D'Albeville terstond bij zijne komst in Den Haag herhaald. Hetgeen echter niet wegnam, dat men op voorstel van Fagel, volgens 's prinsen opdracht, den 5^{den}/15^{den} Jan. 1687 in de Staten van Holland besloot, een buitengewoon gezant naar Engeland te zenden, waaraan de Staten-Generaal hunne goedkeuring hechtten(§). De prins achtte het in de gegeven omstandigheden - de toerustingen ter zee van Frankrijk en Engeland in verband met de waarschuwingen, welke uit Engeland tot hem kwamen, dat het de Republiek gold, - noodzakelijk, iemand af te vaardigen, die zich op de hoogte van den toestand moest stellen en den koning te gelijk te verzekeren van de bereidwilligheid der Staten, om in vrede en vriendschap met Z.M. te leven, zooals zij dat ook met vertrouwen van den koning verwachtten.

Volgens D'Avaux heeft de prins eerst besloten zijn vriend Dijkveld te doen afvaardigen, toen hij kennis droeg van de benoeming van Tyrconnel tot lord-luitenant van Ierland en het ontslag van Rochester(**). Zeer zeker hebben deze maatregelen des konings, zoo niet het meest, dan toch zeer veel, bijgedragen tot 's prinsen voorstel. De koning bedoelde met de benoeming van Tyrconnel niets minder, dan Ierland te maken tot een toevluchtsoord in den nood voor al zijne Katholieke onderdanen en het eiland te ontrooven aan zijn vermoedelijken opvolger. Vandaar dan ook 's konings zeggen tot den pauselijken nuntius, graaf Adda, dat een der doeleinden van Dijkveld's buitengewone zending was de zaak van Ierland(††).

(*) Bericht v. Kramprich, 21 Nov., t.a.p.

(†) 'Het gemeene discours gaet uit ten Hove, als off sijn Maj^{ts} saecken in geen staet sijn envolgens niet genegen om jegens ijemant wie het sij, sigh in den oorlogh te engageren, en oversulcx dat de groote armatures ter zee tot geen ander zijnde geschied, als om sigh in staet van defensie te stellen en sigh daer door dies te meer, soo binnen als buyten te doen considereren, en alsoo d'eere en reputatie des te beter op te connen houden.' Van Citters, 9/19 Nov. *Rijks-Archief.*

(§) *Secr. Resol. Holland,* 15 Jan. 1687.

(**) D'Avaux, VI, p. 31 en 36.

(††) Bericht van Adda, 7 Febr. 1687, bij Mackintosh, t.a.p., p. 128, en *Appendix*, I, p. 637.

Dijkveld was hier de rechte man op de rechte plaats. Uitmuntend diplomaat, persoonlijk bekend met den koning en met alle staatslieden en leiders der partij in Engeland, waar hij nog kort geleden bij de begroeting van Jacob I als koning, namens de Staten, bij alle partijen de aangenaamste herinneringen had achtergelaten, mocht hij voor de opdracht, waarvan hij zich had te kwijten, inderdaad volkomen berekend heeten. 'Hij is', getuigde Jacob II van hem, 'een man van ervaring en overleg. Het is een voordeel te verkeeren met zulke personen, die bekwaamheid en verstand bezitten en niet hangen aan de letter van de instructies hunner lastgevers'(*).

Den 18den Febr. 1687 kwam Dijkveld te Londen. Zijne instructie, door Burnet opgesteld, die ze ons mededeelt(†), luidde, dat hij zich bij den koning moest beklagen over diens binnen- en buitenlandsche politiek, nl. met betrekking tot de Katholieken en de verhouding tot Frankrijk; dat hij verder moest trachten eene betere verstandhouding tusschen den koning en den prins tot stand te brengen. Der kerk van Engeland had hij de verzekering te geven, dat de prins altoos voor hare rechten en voor alle nationale belangen zou pal staan. De dissenters zou hij moeten aansporen, zich niet door 's konings beloften te laten misleiden. Niet slechts volledige verdraagzaamheid mocht Dijkveld hun voorspiegelen, maar zelfs de belofte geven, dat zij, zoo mogelijk, onder de Engelsche kerk zouden begrepen worden, wanneer de kroon te eeniger tijd aan den prins van Oranje verviel. Uit deze instructies blijkt volkomen helder, hoe geheel veranderd de houding des prinsen tegenover zijn schoonvader was; er blijkt uit, dat de prins zijne houding van afwachten, van te gemoet komen heeft laten varen; dat hij werkelijk, door de omstandigheden gedrongen, zich aan het hoofd der oppositie had geplaatst. Duidelijk wilde hij toonen, dat men op hem zou kunnen rekenen; dat hij nimmer zijne medewerking zou verleenen tot de politiek, welke de koning tegenwoordig volgde.

Slaagde Dijkveld erin den koning tot andere inzichten te brengen, dan behoefde hij geene verdere stappen te doen. In het tegenovergestelde geval had hij zich met de oppositie in verbinding te stellen, als wier moreel hoofd de prins dan in het vervolg optrad, als een kampioen voor de grondwettige rechten van kerk en staat.

Dijkveld vond den koning vasthoudend aan zijn eenmaal genomen besluit. Met klem betoogende, hoe Z.M. gemakkelijk, als hij wilde, veilig kon zijn in zijn land en de scheidsrechter in Europa, gaf de gezant zich alle moeite den koning te overtuigen, dat de afschaffing der tests zou leiden tot eene Republiek. Tevergeefs. Hij, de koning, was het hoofd der familie en de prins behoorde toe te geven; maar hij had zich altijd tegen hem gesteld. Dijkveld merkte op, dat de prins zijne toegeeflijkheid toch niet zoover kon uitstrekken, dat hij zijn godsdienst

(*) T.a.p.
(†) *Own Times,* III, p. 1179 en 1180.

aan 's konings genoegen opofferde; dat Z. Hoogheid daarentegen in alle andere dingen eene zeer ijverige onderwerping aan den wil van Z.M. had getoond. De vrede van Nijmegen was openlijk geschonden in het artikel betrekkelijk het prinsdom Oranje. Sinds de koning het niet geschikt achtte partij te trekken voor 's prinsen belangen in deze zaak, had deze gezwegen en er niet tegen geprotesteerd. Zoo zag Z.M., dat Z. Hoogheid bereid was het stilzwijgen te bewaren onder zoo groot een onrecht en eerder zijne eigen belangen op te offeren, dan 's konings zaken in verwarring te brengen(*). Noch op de Katholieken noch op de Nonconformisten kon de prins, gelijk Dijkveld bij eene andere gelegenheid aan Z.M. opmerkte, zich verlaten. Genen, als zij toenamen in kracht, zouden zich tegen zijne opvolging verzetten en òf samengaan met de dissenters, die neigen tot de republiek, òf aan Frankrijk hangen, welks belangen met die des prinsen in volslagen contrast stonden. Ook om die redenen kon de prins niet medewerken tot opheffing der tests(†). Één ding verdient hierbij opmerking. Volgens deze woorden schijnen Dijkveld en de prins de Katholieken, die den koning omringden, gehouden te hebben voor de Katholieken in 't algemeen. Dat de groote menigte der Roomschen zich gaarne vergenoegd hadde met de opheffing der poenale wetten, zonder aan de test-akte te denken, hadden wij gelegenheid reeds vroeger op te merken.

Aldus bleven de pogingen, om den prins en zijn schoonvader tot elkander te brengen, vruchteloos. Onverzettelijk bleven beiden aan hun standpunt vasthouden. Eene diepe kloof scheidde deze beide mannen toen reeds van elkander. Een wederzijdsch wantrouwen maakte elke toenadering in den grond onmogelijk. Wat de koning zelf dacht van Dijkveld's zending, sprak hij rondborstig uit tot den pauselijken nuntius: ‘Het voorwendsel is, opheldering te verkrijgen over de geruchten van eene geheime verbintenis tusschen mij en Frankrijk ten nadeele der Republiek. Het ware doel van den prins, die door de benoeming van Tyrconnel in Ierland, door 't ontslag van Rochester en door mijne andere maatregelen al zijne plannen doorkruist ziet, is, zich wederom met mij op goeden voet te stellen, maar op voorwaarde, dat ik naar zijne wenschen zal handelen, niet, zooals behoorde, hij naar de mijne. Kan hij daarin niet slagen naar zijne bedoelingen, dan zal hij eene partij aan het hof en in de stad zoeken te vormen, om onrust te verwekken en tweedracht te zaaien door den slechten uitslag van het parlement. Want de prins is een koppig mensch en een vroom Calvinist, die al het mogelijke zal doen, om den Katholieken godsdienst tegen te werken’(§).

Een uitmuntend licht op de verhouding van Jacob II tot zijn schoonzoon werpt eene andere verklaring, die de koning terzelfder tijd ongeveer aan Adda aflegde: hij verweet den prins zijn begunstigen van Monmouth,

(*) Burnet, III, p. 1184.
(†) Adda's bericht bij Mackintosh, *App.*, I, 20 Juni 1687, p. 640, 641.
(§) Adda's bericht, 7 Febr. 1687, bij Mackintosh, *App.*, I, p. 637.

niettegenstaande hij, toenmaals hertog van York, zijn neef nauwkeurig van de slechte bedoelingen van Monmouth had onderricht; voorts nam de prins tegenwoordig Z. Majesteits tegenstanders in bescherming; eindelijk had Dijkveld een listig en kwaadwillig verzoek aan hem gedaan, dat namelijk, om van den koning van Frankrijk de teruggave van het prinsdom Oranje te eischen, met de bedoeling, dat, indien de prins zijn doel niet bereikte, hij zich over Z. Majesteit zou kunnen beklagen. Niettemin was Z.M. bereid het verledene geheel te vergeten, indien de prins de rechtvaardige bedoelingen van Z.M. wilde erkennen(*).

Na hetgeen wij vroeger reeds hebben opgemerkt omtrent 's prinsen gedrag ten opzichte van zijn oom, behoeven deze beschuldigingen geene wederlegging. Buitendien had hij terstond na Jacob's troonsbestijging dezen de hand der verzoening toegestoken, die was aangenomen. Alleen de beschuldiging van de bescherming zijner tegenstanders was gegrond, schoon in dit opzicht de prins aan 's konings dringend verlangen had voldaan, door Dr. Burnet het hof te ontzeggen. Had de prins nu maar 's konings maatregelen kunnen goedkeuren, ja, dan zou Z.M. alles vergeten. Maar dat was het onmogelijke vergen. De belangen van zijn vaderland en van hemzelven en zijn huis stonden daarbij op het spel. Mislukten Jacob's plannen in Engeland door het verzet, door een opstand der natie of stierf de koning na de bevochten overwinning, dan was de vrees gerechtvaardigd, dat het koninkrijk eene republiek werd, hetgeen, ware 't al niet de ondergang van Holland, dan toch zeer zeker een groot gevaar voor de Vereenigde Nederlanden zou opleveren. Holland en Engeland als republieken naast elkander konden - getuigen de tijden van Cromwell - elkander nooit verdragen(†).

Dit wat betreft het ééne deel van Dijkveld's zending. Te gelijk verkeerde hij met eene rij van aanzienlijke mannen, leden der hoog-kerkelijke partij. Halifax en de graven van Shrewsbury, Devonshire, Danby en Nottingham, de lords Mordaunt en Lumley, Herbert en Russel en de bisschop van Londen waren de personen, die hij het meest vertrouwde(§). De brieven, welke Dijkveld bij zijn terugkeer in Den Haag meebracht en die - opmerkenswaardig - meest van Tories waren, ademen alle ingenomenheid met den persoon van den gezant, dien Willem zich niet beter had kunnen kiezen(**). Er blijkt uit, dat Protestanten van alle richtingen zich hebben geopenbaard aan Dijkveld; dat zij altijd op den prins hunne hoop hebben gesteld en in hem steeds gezien ‘een uitnemend vertegenwoordiger van hun godsdienst’. Zelfs de gematigde Katholieken

(*) Adda's bericht, 18 April, bij Campana de Cavelli, *Les derniers Stuarts à St. Germain en Laye*, II, p. 131.
(†) Mackintosh, p. 384.
(§) Burnet, III, p. 1186.
(**) Danby en Rochester a.d. prins, 30 en 29 Mei, Dalrymple, II, *App.*, I., p. 193 en 194.

waren tevreden en verklaarden, dat hetgeen Dijkveld hun beloofde, tolerantie, verzekerd door een statuut van het parlement, hun verkieselijk voorkwam boven eene onwettige en daarom onzekere overwinning(*).

Overigens gaf de koning de ernstige verzekering van zijn wensch, om den vrede met de Staten te handhaven. Nimmer had hij eraan gedacht met de Staten te breken of hun den oorlog aan te doen. Dat waren slechts onware uitstrooisels van slechtgezinde lieden. Hij had alleen in den vervallen staat van zijne vloot willen voorzien, zooals ook het landleger goed in orde was gebracht, tot handhaving van de rust en den vrede. Gaarne zag hij daarom ook, dat in de Nederlanden gelijke voorzorg werd genomen. Het zou hem echter leed doen, indien men zulks deed als eene noodzakelijkheid, om tegen hem gewapend te zijn. Want hij had geene de minste intentie gehad den oorlog tegen ons land aan te vangen(†). Van de oprechtheid dezer gevoelens ontving Dijkveld de bevestiging door den Spaanschen gezant Ronquillo. Ook deze meende, dat, welke geschilpunten ook op dat oogenblik bestonden tusschen de beide zeemogendheden, de koning er niet aan dacht de Republiek den oorlog aan te doen(§).

Maar dat het Jacob II ernst was met de verzekering, die hij eraan toevoegde, die nl. zijner bereidwilligheid zelfs met de Staten gemeene zaak te maken voor de handhaving van den vrede in Europa, mag op goede gronden worden betwijfeld, tenzij hij misschien mocht meenen den prins en de prinses van Oranje onder dergelijke fraaie voorspiegelingen voor zijne binnenlandsche politiek te winnen. En daarvoor werd prins Willem uit Engeland zelf gewaarschuwd op eene wijze even onverwacht als merkwaardig. Niemand minder dan de gravin Anna Sunderland, de echtgenoote van 's konings eersten minister, ontvouwde in een schrijven, dat zij door middel van haar hartsvriend Henry Sidney, den bekenden vertrouweling des prinsen, dezen liet ter hand stellen, 's konings eigenlijke bedoelingen, om door het voorspiegelen van eene nauwe vereeniging van Engeland en de Republiek den prins ertoe over te halen, door Dijkveld en Van Citters in zijn naam te laten verklaren, dat hij de opheffing der test-akte door het parlement wenschte. En al gaf Z.M. zijne toestemming, de natie zou toch niet tot het opheffen der bedoelde wet te bewegen zijn. Het eenige gevolg zou dus wezen, dat de prins slechts het wantrouwen van het Engelsche volk tegen zich opwekte(**).

Noch nu noch later heeft Jacob II overeenkomstig zijne verklaring gehandeld, veeleer alles gedaan, bewust en onbewust, wat kon strekken,

(*) Schrijven van Bonrepos, Sept. 1687, bij Macaulay, II, Ch. VII, p. 42.
(†) Schrijven van Dijkveld, 4 Maart 1687, *Rijks-Archief.*
(§) Bericht van Ronquillo, 26 Mei 1687, bij Macaulay, t a.p.
(**) Bij Dalr., II, *App.*, I, p. 211. Schoon niet rechtstreeks te bewijzen, is het niettemin hoogst waarschijnlijk, dat de brief door Sunderland is ingegeven, die hier zijn dubbel spel begon te spelen. Hoezeer door Lod. XIV betaald, om zijn souverein ver van alle andere verbintenissen te houden, heeft hij het toch geraden geacht, met het oog op de toekomst, zich bij een mogelijken keer der dingen alvast een veiligen aftocht te openen.

om de kwade vermoedens, die men in dit opzicht in de Republiek te zijnen opzichte koesterde, te versterken. Al zou hij zich niet inlaten met een verbond tegen Frankrijk, het was voldoende, indien hij het evenwicht in Europa kon handhaven. Jammer slechts, dat hoe langer hoe meer de kans verdween, die uitzicht gaf op de vervulling der daartoe noodzakelijke voorwaarde: eenheid van den koning met het parlement.

Den 4^{den}/14^{den} April werd de akte van indulgentie voor Engeland afgekondigd, zooals die voor Schotland daaraan reeds in Februari was voorafgegaan. Krachtens zijn koninklijk gezag hief de koning alle strafwetten en de test-akte op voor al zijne onderdanen. Hij hoopte, dat het parlement, hetwelk hij in Maart weer had verdaagd tot November, bij zijne samenkomst zijne eigenmachtige handeling zou goedkeuren(*).

Wat hij ook had aangewend, eene meerderheid in het parlement had hij tot nog toe niet kunnen verkrijgen. Zelfs de pressie, door Z.M. persoonlijk in particuliere gesprekken met tal van Tories op hen uitgeoefend, was zonder uitwerking gebleven(†). Bedreigingen hielpen niet, al werden ze ook volvoerd en al vielen er talrijke slachtoffers, waaronder ook de vice-admiraal van Engeland, Arthur Herbert, die van hunne bedieningen werden ontzet. Niets anders schoot erover, dan troost te zoeken bij de dissenters. Begroetten dezen, ten minste aanvankelijk, 's konings maatregel met vreugde - alleen de Puriteinen weigerden standvastig den koning dank te betuigen uit wantrouwen tegen de afgelegde belofte, die huns inziens een valstrik verborgen hield, - spoedig werd het anders. De Anglicaansche kerk, die de akte van indulgentie als eene vijandige daad tegen haar beschouwde, deed, wat zij kon, om de verschillende Protestantsche sekten af te houden van een samengaan met den koning. Zij wees op de onwettigheid der koninklijke verordening, die slechts zoolang van kracht zou zijn, als wet en recht geschorst bleef. Zij beloofde hun, bleven zij getrouw aan de Reformatie en aan de grondwettige rechten der natie, verwierpen ze elk bondgenootschap met de Roomschen, eene werkelijke indulgentie, gewaarborgd door een parlement. Bij de meerderheid der dissenters, het gevaar van hunne verbinding met de kerk van Rome beseffende, bezorgd over het feit, dat de koning slechts Katholieken in zijn raad en in de aanzienlijke ambten bracht, bleek ten slotte, zooals wij straks zullen zien, de haat tegen Rome sterker te wezen dan het verlangen, om van de drukkende ongelijkheid bevrijd te worden.

In de laatste dagen van Mei verleende de koning te Windsor aan Dijkveld eene afscheidsaudientie, bij welke gelegenheid Z.M. zijne ontevredenheid over het gestadig verkeer van den gezant met de oppositie

(*) De Holl. vert. bij Silvius, XXV, p. 25.
(†) Zie Evelyn, *Diary*, p. 507; Reresby, *Memoirs*, Ed. London, 1813, p. 333.

niet verheelde, waarop deze den koning verzocht te gelooven, dat hij een rechtschapen man was en niet in staat eenige verbinding aan te knoopen, die den koning nadeel zou doen(*). Z.M. belastte hem met een brief aan de Staten, houdende de vleiendste getuigenis omtrent Dijkveld's gedrag(†). Tevens verzekerde de koning den prins in een schrijven, dat hij den gezant ter hand stelde, dat hij iederen dag meer reden had, om zich over het uitvaardigen der akte van indulgentie, met het voornemen waartoe hij zijn schoonzoon reeds in Maart had in kennis gesteld, te verblijden, en dat hij in 't belang der monarchie en der dynastie beide de goedkeuring en medewerking van Z.H. tot het wettelijk afschaffen der poenale en test-akten verwachtte(§). Bovendien ontving Albeville in Den Haag bevel, nogmaals aan Hunne Hoogheden alle redenen te ontvouwen en 's konings verwachting uit te spreken, dat zij met hem zouden samenwerken.

De mislukte pogingen van Penn en Albeville nog kort geleden hadden dus den koning niet afgeschrikt. Hoopte hij dan nu op een plotselingen ommekeer in 's prinsen gevoelens? Meende hij werkelijk, dat het in uitzicht stellen van een verbond met de Republiek tegen Frankrijk voldoende was, om zijn schoonzoon met zijne binnenlandsche politiek te verzoenen? Onderstelde hij, dat de prins handelbaarder zou wezen bij den terugkeer van den gezant? Geen grooter gevaar, om zijne schitterende uitzichten te vernietigen, had de prins kunnen loopen, dan door zijne goedkeuring aan het herroepen der test-akte te verleenen. Alleen door eene nauwe verkleefdheid aan de belangen der Protestantsche zaak kon hij hopen in de toekomst den troon van Engeland te bestijgen. Afgezien dus van alle andere gewichtige belangen, afgezien van 's prinsen ongeschokte overtuiging in deze zaak, zijn eigenbelang zou hem dan nog gebiedend de houding hebben voorgeschreven, die hij had aangenomen en volhield. Of men moet aannemen, dat de koning zonder oordeel of verstand handelde, òf dat hij, het wanhopige van zijne onderneming en het geringe vooruitzicht van slagen beseffende, als een drenkeling naar een stroohalm greep.

Den 17^{den} Juni antwoordde de prins, volkomen in overeenstemming met zijne gansche tot dusver gevolgde gedragslijn. ‘Niemand ter wereld’, zegt hij, ‘kan grooter afkeer hebben van alle geloofsvervolging dan ik en stellig zou ik er nooit de hand toe leenen; maar evenzeer zou ik nooit besluiten iets te doen, wat nadeelig kon zijn voor het welzijn en het belang van den godsdienst, welken ik belijd, weshalve ik niet kan meewerken tot hetgeen U.M. van mij verlangt’(**). Had het

(*) Zie 's konings brieven a.d. prins van 28 Mei en 16 Juni 1687, Dalr., II, *App.*, I, p. 183 en 185.

(†) ‘Vous ne pouviez pas faire meilleur choix d'ancun ministre, - sa personne nous ayant été si agréable, et sa conduite si sage; aussi puisqu' il a pris congé de nous pour s'en retourner, nous ne scaurions le laisser partir d'icy sans luy donner ce témoignage de notre approbration et bienvaillance.’ 28 Mei, *Rijks-Archief.*

(§) 's Konings schrijven bij Dalr., t.a.p.

(**) Bij Dalrymple, II, *App.*, P. I, p. 184.

prinselijk paar reeds vroeger aan Albeville betuigd, dat zij de afschaffing der test-akte en der strafwetten hielden voor den ondergang van den Protestantschen godsdienst(*), nog beslister liet zich de prins nu tegenover den gezant uit. Al moest hij er al zijn goed en de opvolging zijner gemalin op den troon bij verliezen, nimmer zou hij toestemmen in hetgeen de koning van hem verlangde; eene uitspraak, die de prinses volkomen beaamde(†).

Van zijn kant ontbond nu de koning in 't begin van Juli het parlement, welks meerderheid uit Anglicanen bestond, op wie juist, naar zijne meening, de prins steunde. Daardoor brak de koning openlijk met de partij, wier beginselen, monarchaal gelijk zij waren, den troon schraagden, om zijn geluk te beproeven bij de dissenters, die, republikeinsch gezind, alleen hierom 's konings akte van indulgentie goedkeurden, omdat zij er voor zichzelf de gewetensvrijheid in vonden, maar wier afkeer van de Katholieken daarom volstrekt niet is verminderd. Het gevaar, dat in dezen stap was gelegen, werd den koning niet verzwegen door zijn eersten minister Sunderland. Het gold hier niets meer of minder dan het ontbinden van het bondgenootschap van de kroon met de kerk en het zich tot vijand maken van eene orde, die zich hield aan de wetten en steunde op het monarchaal beginsel. Aan loyauteit had het bij dit parlement nooit ontbroken, dat alles zou doen, wat Z.M. kon verlangen, behalve het intrekken der tests. Een ander parlement zou waarschijnlijk die wetten niet herroepen, en indien dat al het geval ware, dan zou het niets anders doen, om de regeering te steunen. De mogelijke gebeurtenis van den spoedigen dood van den koning van Spanje, zonder dat deze nakomelingen naliet, kon geheel Europa in vlam zetten. De koning zou in dat geval niet in staat zijn den vrede in Europa te bewaren. Veilig kon hij op alle hulp en allen bijstand rekenen, dien hij maar van het parlement mocht wenschen; doch indien hij het ontbond, dan moest hij alle gedachten aan buitenlandsche aangelegenheden opgeven. Want het nieuwe parlement, dat bestaan zou uit Nonconformisten, de natuurlijke vijanden der koninklijke macht, zou Z.M. op geene andere voorwaarden bijstaan dan onder de zoodanige, die de monarchie ten val brachten(§). Op deze en dergelijke gronden ontried Sunderland, die voor de toekomst zorg begon te koesteren, den koning de ontbinding. Het mocht niet baten. Verre verwijderd van het denkbeeld, dat 's prinsen weigering en die zijner gemalin haar grond vonden in eene heilige overtuiging, meende Jacob II in zijne laatdunkendheid langs dezen weg de intriges van zijn schoonzoon met de Anglicanen te kunnen afsnijden.

(Wordt vervolgd.)

Dr. J.J. DOESBURG.

(*) D'Avaux, VI, p. 53.
(†) D'Avaux, VI, p. 67.
(§) Mackintosh, p. 183.

De hooge venen in onze noordoostelijke provinciën.

De kern der provincie Drente bestaat uit een diluviaal plateau, grootendeels ingenomen door 't Ellertsveld. In 't oosten klimt het tot heuvelrijen van 20 à 24 meter boven A.P., over 't geheel afdalende naar 't noordwesten, waaraan men den naam van Hondsrug geeft en op welks noordelijk gedeelte de stad Groningen ligt. Oostwaarts van den Hondsrug breidt zich over Westerwolde tot ver in Hannover eene eentonige veenvlakte uit, thans hier en daar afgewisseld met bloeiende veenkoloniën en doorsneden door eene menigte kanalen. Deze hooge veenvlakte sluit zich in 't noorden aan bij de lage veenstreken ten zuidoosten der stad Groningen, bij de kleigronden van 't Oldambt en Reiderland. Op enkele plaatsen, bij Bellingewolde, langs de Ruiten A, bij Boertange, wordt dit hoogveen afgebroken door zandgronden of beekbezinking. In 't zuidoosten van Drente loopt het tot Koevorden en de zandgronden en beekbezinking ten noorden van 't Schoonebeker Diep. Ten westen van Koevorden en Gramsbergen zet het zich voort in 't zuiden van Drente en 't noorden van Overijsel tot Hoogeveen en Nieuwleuzen, waar het weer door zandgronden wordt afgebroken. Afzonderlijke stukken liggen bij Rouveen en Ruinen. In 't oosten van Friesland vindt men hooge venen bij Noordwolde, tusschen Donkerbroek en Gorredijk, bij Drachten, bij Appelscha en Bakkeveen, welke laatstgenoemde veenstreken zich aansluiten bij die van Zevenhuizen in 't Westerkwartier van Groningen en van Veenhuizen en Smilde in 't westen van Drente. Afzonderlijk ligt nog eene veenstreek aan den westkant van den Hondsrug, ten westen van Odoorn, in Drente.

De hooge venen, op de grenzen van Groningen, Drente en Duitschland, vormden in vroeger eeuwen eene urenlange, onherbergzame woestijn, een verraderlijken moerasachtigen verdedigingsgordel tegen vijandelijke invallen, waar zelfs in den zomer de menschelijke voet nergens een veilig pad vond, of het mocht zijn over de smalle strooken zandgrond, die hier en daar den onvertrouwbaren bodem doorsneden. Reeds Tacitus maakt van deze streken gewag en verhaalt, hoe de Romeinsche legaat Caecina na den bloedigen slag, dien Germanicus in 't jaar 9 in het Teutoburger woud tegen den Cheruskenheld Hermann leverde, een

gedeelte van 't leger over de hooge venen met groote moeite terugvoerde. ‘'t Was in een diep veen, en daar men niet eenen voet vast zetten kon, slibberigh om voort te gaan, de lichaamen bezwaart met de harnassen, en konde men in 't waater zich niet t' scharp zetten om de pylen te zwenkken’(*). 't Was waarschijnlijk op dezen tocht, dat de Romeinen de bruggen van boomstammen hebben aangelegd, die later diep in 't veen bij het dorp Valte in Drente zijn gevonden.

Van dezen gevaarlijken bodem getuigt evenzeer de geschiedenis van latere eeuwen. Op den 23sten Mei 1568 behaalde Lodewijk van Nassau in de buurt van Winschoten eene overwinning op het Spaansche leger onder Aremberg. Eerstgenoemde had in de nabijheid van 't klooster Heiligerlee naast een heuvel post gevat, terwijl Aremberg hem naderde van Winschoten uit, langs een pad, dat door eene moerassige veenvlakte voerde. Aremberg kende de onvertrouwbare gesteldheid van den grond, waarop de vijand hem uitdaagde den strijd te aanvaarden. Hij waarschuwde zijne Spaansche benden voor de diepe poelen, waaruit turf was gegraven, met een bedrieglijk groen schuim bedekt; voor de weekheid van den bodem, die niet in staat was zwaar gewapende mannen te dragen. Tevergeefs. De Spanjaarden, meenende zijne aarzeling aan gebrek aan moed te moeten toeschrijven, begonnen hem minachtend te smaden en te tergen. Hiervoor bezweek de veldheer en gaf het sein tot den aanval. Wat hij voorzien had, gebeurde. De voorhoede van zijn leger was in een oogenblik in 't moeras gezonken en lag weldra vruchteloos te midden van de modder te worstelen, terwijl Lodewijk's musketiers een doodelijk vuur op hen openden. We kennen den afloop van dezen strijd.

De weinige smalle strooken vasteren grond, op enkele plaatsen in dezen veengordel aanwezig, verklaren de ligging van 't fort Boertange en de vesting Koevorden.

Over den oorsprong der hooge venen zijn in den loop der tijden verschillende theorieën gevormd. In korte woorden wensch ik de voornaamste mede te deelen. Guicciardini, in zijne *Beschrijving van Nederland*, spreekt de meening uit, dat de venen door de Voorzienigheid zijn geschapen bij 't begin der wereld, ten einde in sommige streken eene vergoeding te schenken voor 't gemis aan brandhout. De Koevordensche predikant Johan Picardt, die in 't midden der 17de eeuw leefde, had echter reeds opgemerkt, dat venen, welke geene afwatering hebben, voortdurend rijzen, en voert tegen Guicciardini's meening aan, dat, indien ze er van 't begin der wereld af geweest waren, ze thans hooge bergen moesten geworden zijn. Evenmin kan Picardt zich vinden in de meening van anderen, die beweren, dat de venen hier uit Noorwegen bij een hoogen vloed zouden zijn komen aandrijven. ‘'t Hadde een en de selve moeyte geweest, indien den Scribent daargezet hadde’, zegt

(*) Tacitus, *Eerste jaarboek*, volgens Hooft's vertaling.

hij, ‘dat de eerste Vriesen met een op dese Moeren ook herwaerts waren gedreven, als die uyt den selven hoeck Landts zijn van daen gekomen’(*).

Hijzelf brengt den oorsprong der venen wel in verband met een grooten vloed, maar meent, dat deze geweldige overstrooming, gepaard met stormen uit het noordwesten, dichte en uitgestrekte wouden geveld en grasvlakten in moerassen herschapen heeft. Met wier, bladeren, gras, boomtakken, riet en biezen werd alles overdekt en tot eene drassige massa samengepakt, die langzamerhand door de zonnewarmte uitdroogde en meer vastheid kreeg. Deze groote vloed deed eene menigte bewoners dezer landen, vooral tot de in 't oosten wonende Cimbren behoorende, om het leven komen, terwijl de overgeblevenen elders een goed heenkomen zochten. Zij doorwandelden Duitschland, Frankrijk en Spanje; ze vertoefden echter nergens lang, want ‘weldra kregen zij doch het wildt wederom in de beenen’. Eindelijk, nadat ze op drie Romeinsche legers de overwinning hadden bevochten, werden ze ‘op de frontieren van Italiën van den Burgermeester Mario, tot hutspot gehouwen, en 't eenemaal verdelgt’(†).

Prof. M. Schoock, een tijdgenoot van Picardt, wil in zijn *Tractatus de Turffis* van 't ontstaan van venen uit bosschen niets weten. Wel kan hij de aanwezigheid van boomstammen in 't veen niet ontkennen, maar hij beschouwt ze als secundaire verschijnselen, als versteende vormen. Dr. Le Francq van Berkhey noemt in zijn bekend werk: *Natuurlijke historie van Holland*, II^{de} dl. (1771), ‘het veen een brandbare, zwarte aaneenverbonden weeke delfstof of aarde, die uit allerlei weeke deelen van allerhande ontsloopte planten samenrot; doch voornamelijk uit waterplanten, in de lage, en uit landplanten in de hooge landen, door den tijd tot bedden aangegroeit.’ Hij had dus reeds het onderscheid opgemerkt tusschen 't ontstaan van hooge en lage venen.

De thans algemeen aangenomen theorie over de wording der hooge venen is die van Dr. W.C.H. Staring(§). Als algemeene oorzaak van hoogveenvorming neemt hij de bosschen aan. Onafzienbare oerwouden moeten in vroegere eeuwen het diluviale gedeelte van Nederland zoowel als van de Noord-Duitsche laagvlakte hebben bedekt. Ten oosten van het meer Flevo strekte zich het Badahuennawoud uit en aan de oostelijke grenzen van ons land begon het Hercynisch woud, dat, negen dagreizen breed, tot aan het verre land der Daciërs reikte, zoodat geen Germaan zelfs na zestig dagreizen er het einde van gezien had.

De vlakten en heuvelen van het diluvium waren in de eerste plaats

(*) Johan Picardt, *Antiquiteiten en annales Drenthiae.*

(†) Picardt, t.a.p.

(§) *Verhandelingen der Comm. voor de geolog. kaart van Nederland*, 1ste deel (1853), blz. 75 vlg.

De bodem van Nederland, door Dr. W.C.H. Staring, 1ste deel, blz. 109 vlg.

met heideplanten begroeid. Waar echter de bodem zavelachtig was, schoten gagelstruiken op, weldra afgewisseld met struiken van els en werf. De afvallende bladeren en takjes vormden eerst eene humuslaag, die, van jaar tot jaar in dikte toenemende, eene groote hoeveelheid vochtigheid inzoog. De vochtigheid van den bodem werd bovendien vermeerderd door het steeds opgroeiend houtgewas, ten gevolge waarvan den zonnestralen belet werd tot de humuslaag door te dringen. De afval van de struiken ging zoodoende niet geheel meer tot ontbinding over en deed dus de eerste veenvorming ontstaan. De elzen behaalden weldra de overwinning op de gagelstruiken, die in de schaduw niet willen tieren, maar nu kwamen de vogels, houtduiven en kraaien, en zaaiden er de zaden tusschen van eiken. Bij 't opschieten verdrongen deze de elzen, terwijl de hulst zich tevredenstelde met eene nederige plaats in de schaduw der eiken. De afgestorven struiken, jaarlijks vermeerderd met den afval van jeneverbessen en dopheide en van in den vochtigen bodem welig tierend veenmos, deed de veenlaag in dikte toenemen. Maar in diezelfde mate moest ook de boomgroei afnemen, daar de boomstammen zoo diep in het veen kwamen, dat er van groei geene sprake meer kon zijn of dat de nieuwe opslag den onderliggenden zandbodem niet meer kon bereiken. Onze tegenwoordige hooge venen zijn dan ook naakte vlakten zonder bosch.

Hoewel de bosschen dus volgens Staring den grondslag voor de hooge venen gelegd hebben, geeft hij toch Grisebach(*) toe, dat alleen struikheide, dopheide, veenpluis en veenbies hoogveen hebben kunnen vormen, maar dan slechts langs de randen van andere venen en zeker niet ter meerdere dikte dan van een paar meter.

Ter bevestiging zijner theorie wijst Staring erop, dat op verschillende plaatsen diep in 't hooge veen boomstammen en tronken zijn aangetroffen. Waar dat niet het geval was, is het veen niet tot den zandbodem weggeruimd of moeten de oorspronkelijke bosschen uit beuken bestaan hebben, welker hout, ook in het veen, geheel verteert. De tronken staan meestal overeinde, soms hellend in den ondergrond of in de benedenste veenlaag. Ze zijn overblijfselen van boomen, waarvan de toppen door de stormen zijn afgebroken. Het gedeelte van den stam, dat boven 't veen uitstak, is verrot; de tronken werden voor verrotting bewaard door het overheengroeiende veen. Dikwijls liggen ook geheele stammen, met de zware takken er nog aan, diep in 't veen, als overblijfselen van boomen, die door den storm ontworteld zijn en waarvan de tronken zoowel als de dunnere takken zijn verteerd, maar die zelf langzamerhand in de veenstof zijn verzonken en daardoor voor ontbinding werden behoed. Vroeger meende men, dat deze stammen steeds in één richting liggende voorkwamen, van 't noordwesten naar 't zuidoosten. Latere waarnemingen hebben deze meening niet bevestigd.

(*) A. Grisebach schreef in 1846: *Ueber die Bildung des Torfs in den Emsmooren aus deren unveränderter Pflanzendecke.*

Wel treft men dikwijls eene menigte stammen bijeen, neergeveld in dezelfde richting, doch dit verschijnsel is te verklaren uit het feit, dat de wind zelden een of twee boomen midden in het woud doet vallen, maar geheele groepen te gelijk velt.

Het hout in de hooge venen heet kienhout en is afkomstig van dennen, eiken, berken en elzen. In den beginne is het week, maar het wordt, eenigen tijd aan de lucht blootgesteld zijnde, hard en kan soms tot timmerhout dienen. Als brandhout wordt het veel gebezigd, o.a. in het oosten van Drente, langs den Hondsrug. Gedurende de lange winteravonden verspreidt zijne vlam warmte en een vrij helder licht door de boerenwoning. Bij dit licht zit de mannelijke bevolking te breien of bijenkorven te vlechten, terwijl 't schoone geslacht het spinnewiel laat snorren. Alleen wanneer 't avondmaal genuttigd wordt, moet voor eenige oogenblikken de ijzeren pijplamp hulp verleenen. Of de sterk walmende kienhoutvlam echter bijzonder bevorderlijk is voor de zindelijkheid, zou ik betwijfelen.

Soms draagt het opgedolven kienhout duidelijke sporen van verbranding: geheele plekken zijn zwartgeblakerd of verkoold. 't Moge waar zijn, dat dit verschijnsel op enkele plaatsen uit het veenbranden ten behoeve van den boekweitbouw kan verklaard worden, in andere streken moet men noodzakelijk aan groote boschbranden denken.

Eene groote menigte boomstammen zijn gevonden in de venen bij Marum en Leek, bij Gasselter-Nijeveen, bij Hoogeveen; veel geringer was het aantal aan de Dedemsvaart. Bij Drachten vond men in 't begin dezer eeuw zooveel zwaarstammige eiken in 't veen, dat de waarde daarvan met die van de uitgegraven turf gelijkstond. In 1836 werden in de venen bij het dorp Valte de overblijfselen gevonden van eene brug, hier zeker reeds door de Romeinen over den drassigen bodem aangelegd. De brug bestaat uit elze- of dennestammetjes van 3 à 3½ meter lengte, dwars naast elkander liggende en rustende op 3 zware onderleggers. Soortgelijke wegen zijn, volgens Staring, ook gevonden in de venen van Oostfriesland en Hannover, maar alleen in die streken, waar Romeinsche legers hun voet gezet hebben.

Beenderen of horens van dieren zijn op onderscheiden plaatsen opgedolven; bij Valte haalde men in 1827, ruim 1 meter beneden de oppervlakte van 't veen, een geheel in vetwas overgegaan varken te voorschijn. Van Slichtenhorst verhaalt zelfs, dat in zijn tijd (de 17de eeuw) in het Rhenensche veen een geheel ongeschonden lijk is gevonden van een buitengewoon lang man, die eene ossenhuid onder zijne armen geslagen had.

In een werkje over *de hooge veenen en het veenbranden* van Dr. G.A. Venema wordt door dezen nauwgezetten waarnemer omtrent de ligging van het Boertanger hoogmoer opgemerkt, dat het ongerepte veen van de randen af langzaam naar het midden rijst en dat de oppervlakte kleine oneffenheden vertoont, bekend onder den naam van bulten, koppen en moorken. Deze oneffenheden zijn aan den rand van

het veen het hoogst, ongeveer 5 à 6 decimeter, in 't midden meestal niet hooger dan ½ decimeter. Ze worden gevormd door heidepollen, die aan de buitenkanten der venen grooter zijn, eensdeels, omdat daar de vochtigheid geringer is dan in 't midden van 't veen, anderdeels, dewijl de struikheide, welke daar overvloediger voorkomt dan de dopheide, beter dan deze voor de vorming van bedoelde pollen geschikt is. Gaat men van den rand naar 't midden van 't veen, dan treft men eerst gagel en wilg aan, alsmede struik- en dopheide, vermengd met veenbies. Vervolgens ontmoet men bovendien wollegras en wilde gerst. Daarna nemen tegen 't midden de witte grasbies en het veenmos de overhand. Neemt men het veen waar volgens eene verticale doorsnede, dan ziet men, dat de heide, die, zooals we gezien hebben, vooral langs de randen van 't veenvlak groeit, tevens de onderste laag veenstof heeft gevormd; dat het wollegras, 'twelk aan de oppervlakte van het veen meer naar 't midden de overhand heeft, ook het aanzijn heeft gegeven aan de tweede laag veenstof, en dat de bovenste laag gevormd is uit veenmosstoffen.

Dr. A. Borgman heeft in zijn naar mijne bescheiden meening zeer belangrijk academisch proefschrift: *De hoogvenen van Nederland*, Staring's meening bestreden, dat bosschen steeds als eerste oorzaak moeten beschouwd worden van 't ontstaan van hoogveen. Op grond van nauwgezette waarnemingen onderscheidt hij twee soorten van hoogveen, nl. hoogveen, waarvan de onderste lagen geene of weinig boomtronken bevatten, en hoogveen met zeer veel boomtronken in de benedenste lagen. Tot de eerste soort behooren de venen, die de boven beschreven lagen vertoonen: veenstof, door heide gevormd, veenstof, uit wollegras ontstaan, en veenstof, uit veenmos geboren. Hij wijst er echter te recht op, dat genoemde lagen volstrekt niet overal zoo systematisch voorkomen en dat waarnemingen, door hem gedaan bij de Verlengde Hoogeveensche Vaart en in de Exloër venen, hem deden zien, dat soms ook het wollegras als eerste oorzaak van veenvorming moet beschouwd worden, omdat veenstof, uit deze plant ontstaan, daar onmiddellijk op den bodem rust. Zelfs veenmos kan den grondslag leggen voor veenvorming, zooals waarnemingen aan den westelijken oever van 't Lieskemeer bij Bellingewolde hem deden blijken.

Wat de tweede soort van hoogveen betreft, met veel boomtronken in de benedenste lagen, meent de schrijver, dat alleen in die gevallen bosschen aanleiding hebben kunnen geven tot het ontstaan van hooge venen, wanneer de boomtronken in den ondergrond geworteld voorkomen. De andere overblijfselen van boomen, als stammen en takken, geven daarvoor geene zekerheid, omdat deze van plaats hebben kunnen veranderen. Voor 't overige treft men ook in de venen met eene boomkern boven deze kern dezelfde veenstoffenlagen aan, die boven beschreven zijn.

Volgens Dr. Borgman heeft over 't geheel het geologisch reliëf of de

hoogte ten opzichte van 't omringende water geen invloed op de vorming van veenstof. Van veel belang is echter de mineralogische samenstelling van den ondergrond, waardoor deze grond genoeg vochtigheid vasthoudt, om veenstofvorming mogelijk te maken. Waar zich leemlagen bevinden of laagveen gevonden wordt, is de vochtigheid daardoor reeds voldoende. Maar overigens zal de zandgrond door zijn plantengroei geschikt moeten zijn, om geene water doorlatende lagen te doen ontstaan, nl. de grijsgrauwe laag (in Duitschland *Bleisand* genoemd) en de bruine laag (*Ortstein*), hier te lande meestal oer of bank geheeten, welke lagen inderdaad onder alle venen worden aangetroffen. Voor verdere bijzonderheden hieromtrent verwijs ik naar het reeds bovengenoemd proefschrift. Evenmin zal ik uitweiden over de daarin duidelijk beschreven en door afbeeldingen opgehelderde wijze, waarop hoogveen met heidekern, wollegraskern of veenmoskern kan ontstaan.

Daar, waar de hooge venen geheel onaangeroerd blijven liggen, groeien ze voortdurend, maar langzaam aan. Zoodra ze echter door afwateringskanalen doorsneden en alzoo van hun vocht beroofd worden, houdt de groei op. De dikte varieert tusschen 5 en 15 voet, en Staring spreekt zelfs van venen ter dikte van 25 à 30 voet.

Reeds sinds eeuwen heeft de mensch getracht deze eentonige woestijnen tot zijn voordeel aan te wenden, door den bodem een schralen oogst af te dwingen of dien bodem zelf te vervormen tot brandstof. Wanneer men gedurende de maand Augustus eene wandeling doet in deze streken, wordt het oog soms aangenaam verrast door eene oase te midden van sombere hei- en veenmosplanten, een uitgestrekt veld van bloeiende boekweit, waaruit welriekende geuren opstijgen en waarin duizenden bijen gonzend den honig verzamelen. Op deze gronden, waar geene andere cultuurgewassen willen gedijen, tiert alleen deze Middel-Aziatische plant en beloont den moeilijken arbeid van den veenarbeider in gunstige jaren met eene niet te versmaden winst. Het veen moet vooraf echter eene zorgvuldige bewerking ondergaan. Ten einde de sponsachtige bovenkorst droog te leggen, wordt deze eerst door afwateringsslooten of raaien doorsneden, die gemiddeld ter diepte en ter breedte van 1 meter worden gegraven. Daarna wordt het veen door evenwijdige greppels in akkers (bonken) verdeeld. Gewoonlijk laat men het nu een jaar liggen, alvorens de verdere werkzaamheden voort te zetten. Is het met hooge heideplanten begroeid, dan brandt men vervolgens deze af. En nu wacht den arbeider eene zware taak; hij moet nl. de bovenkorst omhakken. Dit werk verricht hij met een veenhouw, een werktuig, bestaande uit eene scherpe, driehoekige spade, die onder een scherpen hoek aan een stok bevestigd is. Het omhakken geschiedt, om aan den grond meer losheid en droogte te geven. Elke losgehakte veenplag moet te gelijk door den veenarbeider worden omgelegd, zoodat de ruige bovenvlakte naar beneden gekeerd wordt. Soms bezigt men tot het losmaken van de veenkorst ook den ploeg.

Dat kan slechts bij zoogenaamd *nieuwveen* plaats hebben, dat nog nooit tot bouwgrond heeft gediend, en dan ook alleen maar, wanneer dit veen met dopheide begroeid is en voldoende vastheid heeft, om paarden te dragen. In dit geval neemt men nog de voorzorg, om de pooten der paarden met stroo te omwinden of ze van eene soort van schoenen te voorzien. Het loshakken of ploegen heeft meestal plaats gedurende den winter of het voorjaar. Daarna laat men den grond nog een jaar liggen. In 't volgende voorjaar is men verplicht met een krabber of eene egge de weer hier en daar vastgegroeide plaggen los te maken. Komt nu de Meimaand met warme, zonnige dagen, dan weert het bij uitstek op den arbeid van den veenboer en deze begint naar hartelust zijn bouwgrond te branden. Overal ziet men den rook in dikke zuilen uit den bodem opstijgen of als een nevel over de vlakte kruipen en, gedreven door den wind, voortrollen uren en uren ver in het rond. Deze veenrook of haarrook omhult het heerlijk jonge groen onzer bosschen met een vuilgrauw waas, onttrekt het heldere blauw des hemels aan ons oog, en de vuurroode zonnebol is slechts in staat matte stralen op aarde te zenden. Tot in de binnenkamers van de huizen zelfs der steden doet de veenrook zich merken door zijn vuilen reuk. Er zijn er geweest, die beweerd hebben, dat deze rook den malschen regen verdrijft, waarnaar men in dezen tijd zoo verlangend kan uitzien; dat hij de oorzaak is van onweders en den bloesem der boomen doet afvallen. Naar 't mij voorkomt, is de veenrook aan het eerste zoowel als aan 't laatstgenoemde feit vrij onschuldig. In 't grootste gedeelte van ons land kan hij slechts waargenomen worden bij noordoostenwind, omdat hij bij andere windrichting elders heen gedreven wordt. En nu begrijpt ieder, dat de eigenlijke regenverdrijver en bloesemverderver niemand anders kan zijn dan de koude wind zelf.

Het veenbranden geschiedt op eene eigenaardige wijze. Men steekt het vuur in eenige droge plaggen en werpt deze, als ze goed doorgebrand zijn, in een getralieden vuurkorf, van bandijzer vervaardigd, waaraan een lange steel bevestigd is. Vroeger bediende men zich van eene oude koekepan. Met den vuurkorf gewapend, begint de arbeider aan de lijzijde van den akker het vuur uit te strooien. Om niet in den rook te stikken, is hij nl. verplicht tegen den wind in te branden. Telkens dwars over den akker voortschrijdende en steeds het vuur uit zijn korf schuddende, trekt hij langzaam achteruit, terwijl het vóór hem knettert en smeult en de rook door den wind van hem af wordt gedreven. Oostenwind en heldere hemel zijn bij dit branden zeer gewenscht. De arbeid begint 's morgens om 9 uren en gaat door tot den laten namiddag. Meestal zal bij sterken dauw en als de wind gaat liggen, het vuur gedurende den nacht uitdooven. Anders is men verplicht erbij te waken, opdat het geen verboden terrein aantaste.

Het branden heeft plaats, om aan den grond eene vruchtbare meststof te verschaffen. De eigenlijke dong, voor den plantengroei noodig, is niet

de asch, maar de kool. Men heeft opgemerkt, dat de boekweit het minste zaad gaf op plaatsen, waar te overvloedig asch gevonden werd. De kool heeft de eigenschap gassen op te slorpen, volgens Dr. Venema vooral ammonia, dat aan het veen zijne vruchtbaarheid geeft.

Zoodra het branden afgeloopen is, wordt de boekweit gezaaid; meestal bezigt men ¾ hectoliter per hectare. Daarna slecht men den grond met eene egge en een krabber. De zaaitijd duurt in Westerwolde en Oostfriesland tot den langsten dag, bij ongunstig weer soms tot het begin van Juli. Nachtvorsten kunnen aan de jonge boekweitplantjes groote schade berokkenen. Indien het niet te laat in den zomer geworden is, kan deze schade gedeeltelijk worden hersteld, door opnieuw te zaaien, zonder dat men voor de tweede maal behoeft te branden. Is echter reeds het onkruid te hoog opgeschoten, dan wordt het nieuwe zaaisel daardoor verstikt.

De boekweitoogst heeft plaats in 't laatst van September of in 't begin van October. Het maaien geschiedt met eene zeis. Ten einde de afgemaaide boekweit bijeen te houden, is de zeis voorzien van een zoogenaamden schutdoek; men heeft nl. aan 't ondereind van den steel een gebogen wilgestok bevestigd, waarover een linnen doek gespannen is. Als het maaien moeilijk gaat wegens de hobbelachtigheid van den bodem en de kortheid van den stengel, dan wordt de boekweit geplukt, welke arbeid wel meer tijd eischt, maar waarbij minder zaad verloren gaat dan bij het maaien. Men laat de boekweit, in garven gebonden, eerst eenigen tijd op 't veld liggen te drogen en zet ze daarna op in hokken of garsten. Als zon en wind hun plicht gedaan hebben, begint het dorschen, dat meestal op den akker zelf geschiedt. Gemiddeld levert een hectare grond van 12 tot 16 hectoliter boekweit op, in bijzondere gevallen tot 25 hectoliter.

Ten einde den veengrond het volgende jaar opnieuw vruchten te doen voortbrengen, moet hij worden geploegd, hoewel ondiep; soms daarenboven nog geëgd en daarna gebrand. Op deze wijze kan men zeven of acht jaar lang voortgaan, maar dan is het veen uitgeboekweit, zooals men 't noemt. In 't zevende of achtste jaar van de boekweitteelt ziet men overal spurrie tusschen de boekweit te voorschijn komen, die eindelijk de overhand neemt, zoodat de oogst weinig meer oplevert. Nu moet de grond eene kwarteeuw braak liggen, alvorens hij weer voor bebouwing geschikt is, en wanneer men er schapen op laat weiden, duurt dat soms vijftig jaar.

Het veen, waarop van te voren nooit boekweitbouw heeft plaats gehad, heet *nieuw* veen. Uitgeboekweit veen, dat door jaren braak te liggen, opnieuw rijp geworden is, noemt men *nieuw gemaakt oud* veen.

Veelal wordt de veengrond niet door de eigenaars zelf bebouwd, maar daarvoor aan anderen verpacht. In Westerwolde bedraagt (volgens Dr. Venema) de huurprijs van den zoogenaamden maatakker, van 5 treden breed en 100 treden lang, gewoonlijk 5 gulden voor 8- à 10-jarig ge-

bruik; in 't noordoosten van Drente ongeveer 7 à 8 gulden. Ook wordt het veen verpacht op half zaad. In dit geval is de eigenaar verplicht het veen te hakken en 't zaaizaad te leveren; de overige arbeid komt ten laste van den huurder. De oogst wordt door beiden gedeeld.

Betreffende het al of niet aanbevelenswaardige van den boekweitbouw op hooge venen loopen de meeningen nog al uiteen. Dr. Venema(*) neemt de brandcultuur over 't geheel in bescherming; minder gunstig is het oordeel van Dr. Van Bemmelen(†). Venema's opinie is ongetwijfeld het gevolg van den eigenaardigen toestand, waaronder het branden plaats heeft in Groningen en een deel van Drente. Daar toch zijn het meerendeels gezeten landbouwers, die hoofdzakelijk hun bestaan vinden in de bebouwing van de ontgonnen dalgronden (afgegraven venen) en voor wie de boekweitbouw op de gebrande venen eigenlijk slechts bijzaak is. Hun bestaan is dus van den wisselvalligen oogst der veenboekweit niet afhankelijk. Mislukt deze oogst, ten gevolge van nachtvorsten in Augustus of September, wat niet zelden het geval is, dan worden zij daarom niet ten gronde gericht. Wat de roofbouw hun oplevert, is toegift, geene hoofdzaak. Anders is het gesteld in Pruisen, ten oosten van de Eems vooral. In die streken vindt men geene kanalen, geene dalgronden met bloeiende veenkoloniën. Alles is daar nog in den primitieven toestand; de hoogveenwoestijn strekt zich over een afstand van uren en uren uit tot den versten horizont. De veenarbeider bouwt eene hut van palen en plaggen op het veen of aan den rand ervan, waarin hij huist met vrouw en kinderen, naast zijne geit, zijn varken of, in gunstige omstandigheden, zijne koe. Tegen lagen prijs ontvangt hij van het domein of den particulieren eigenaar een stuk grond in gebruik en moet daarop uitsluitend zijn bestaan zoeken. Is de zomer te vochtig of vernielen de nachtvorsten den bloesem, dan is hij in 't koude seizoen aan ellende en kommer ten prooi en onthoudt ook 't volgende jaar hem den zegen van een overvloedigen oogst, dan blijft den armen proletariër niets anders over, dan zich te werpen in de armen der publieke liefdadigheid of in een vreemd werelddeel als emigrant zijn geluk te beproeven. ‘Dit cultuurstelsel laat na jaren den landbouwer niets achter dan een nog niet ontgonnen grond, die in waarde verminderd en meer en meer voor dat stelsel onbruikbaar is geworden’(§).

Duurzame en belangrijke voordeelen worden alleen verkregen door het vergraven der hooge venen, waartoe echter groote kapitalen noodig zijn. Alvorens hieromtrent in bijzonderheden te treden, wensch ik eene korte beschrijving te geven van de wijze, waarop in 't algemeen het veen aan de snede wordt gebracht en tot turf verwerkt.

Men begint met het peilen van 't veen. Daartoe bedient men zich

(*) G.A. Venema, *De hooge veenen en het veenbranden*, 1855.
(†) *De Gids*, 1871.
(§) Van Bemmelen, t.a.p.

van eene 2½ à 3 meter lange veenboor, die over de geheele lengte uitgeschulpt is. Dit werktuig wordt diep in den grond gedreven, eenige malen omgedraaid en daarna opgetrokken. De uitgeschulpte gleuf heeft zich dan met veenstof gevuld. Deze wordt in de zon te drogen gelegd en vervolgens aan een nader onderzoek onderworpen. Door boringen op verschillende plaatsen te verrichten, is men in staat gesteld, over de hoedanigheid en de waarde der veenlagen te oordeelen. Vervolgens moet de geheele uitgestrektheid veen, die men ontginnen wil, gewaterpast worden, ten einde de doelmatigste richting aan te geven, waarin 't hoofdkanaal, de hoofdwijken, wijken, enz. moeten worden aangelegd. Dit waterpassen geschiedt op de eenvoudigste wijze, zonder wiskunstige instrumenten. Meestal toch heeft men op de veenvlakte een onbelemmerden gezichteinder. Men slaat een paaltje van eene bekende lengte in den grond en op zekeren afstand een tweede. De waarnemer plaatst zich bij het eerste, houdt zijn oog op de hoogte van 't boveneinde van dit paaltje en ziet in de richting van het tweede naar den horizont. Hij geeft een werkman, die bij het paaltje n°. 2 geplaatst is, door teekens te kennen, dat hij dit dieper in den bodem moet drijven of meer uit den grond moet lichten, totdat het boveneinde van het tweede paaltje met het boveneinde van het eerste en den horizont in eene rechte lijn gelegen is. Door nu de lengte van het zich boven den grond bevindende deel van paaltje n°. 1 en n°. 2 te vergelijken, is de waarnemer in staat de daling of de verheffing van het terrein te leeren kennen. Deze waterpassing wordt op een groot aantal punten en in verschillende richtingen herhaald, de resultaten der waarneming worden nauwkeurig genoteerd en in verband gebracht met de uitkomsten der peilingen, ten einde mede de golving of helling te kunnen beoordeelen van den onder het veen liggenden zandbodem. Dit alles geschiedt, zooals gezegd is, om de richting te kunnen aangeven, waarin op de geschiktste wijze de kanalen in 't veen moeten worden gegraven. Rijst het veen in eene bepaalde richting, b.v. van 't noorden naar 't zuiden, zooals bij de venen in den zuidoosthoek van Groningen 't geval is, dan wordt het hoofdkanaal meestal aan den laagsten kant rechthoekig op de helling gegraven, dus van 't westen naar 't oosten, en wel aan den noordkant van het te ontginnen terrein, zooals het Winschoterdiep. Rechthoekig op het hoofdkanaal loopen hoofdwijken uit, waarin het noodzakelijk is, ten gevolge van het hellend terrein, verlaten of sluizen te bouwen, om deze hoofdwijken in de hoogst gelegen gedeelten op behoorlijk peil te houden.

Is het hoofdkanaal in de richting van de helling van den grond gegraven, zooals b.v. bij den aanleg van het Pekeler-Hoofddiep, Stadskanaal, enz. heeft plaats gehad, dan moeten de verlaten in dit hoofdkanaal worden geplaatst, terwijl meestal de zijkanalen of hoofdwijken geene sluizen noodig hebben.

Men denke echter niet, dat het geheele stelsel van kanalen in ge-

reedheid wordt gebracht, vóórdat men het hoogveen aan de snede brengt. Langzamerhand, te gelijk met het verturven van het veen, ziet men het zijne voltooiing naderen. Alleen het hoofdkanaal moet reeds bij het begin van de vervening aanwezig zijn, ten einde den drassigen bodem op afwatering te kunnen leggen.

Wanneer de voorbereidende arbeid, nl. grondboring en peiling, afgeloopen is, begint men met het verdeelen van den veengrond in zoogenaamde veenplaatsen. Dit zijn langwerpig vierkante strooken, meestal ter breedte van 100 à 125 meter en van willekeurige lengte. Om de beschrijving van de vervening zoo eenvoudig mogelijk te maken, wil ik aannemen, dat deze plaatsen rechthoekig op het hoofdkanaal zijn aangelegd, 'tgeen ook dikwijls het geval is. Tusschen de veenplaatsen worden ter afwatering slooten of raaien gegraven, die in 't hoofdkanaal of hoofddiep uitmonden. Aan deze raaien geeft men eene breedte van 3 en eene diepte van 2½ veenvoet(*). Rechthoekig op deze raaien (hoofdraaien) trekt men greppels, waardoor de plaats in regelmatige akkers of bonken verdeeld wordt. Deze greppels worden, naar gelang van de vochtigheid van 't veen, meer of minder diep gegraven. In dien toestand laat men het veen nu dikwijls een tiental jaren onaangeroerd liggen, alleen zorg dragende, dat ieder jaar zoowel greppels als hoofdraaien door middel van eene zoogenaamde bolschop behoorlijk worden uitgediept. In gunstige omstandigheden, als het veen weinig moerassig is, dus meer vastheid bezit, kan men het na drie of vier jaar reeds aan de snede brengen.

Vervolgens wordt een begin gemaakt met het opsplitten of turfgraven. Dat geschiedt in alle venen naar vaste regels of gewoonten, door de ondervinding aan de hand gedaan. Men vangt aan met het weggraven van de turf aan weerszijden van de hoofdraai, ter plaatse, waar deze in het hoofdkanaal of in eene hoofdwijk uitmondt. Aan elke zijde van genoemde hoofdraai wordt het veen weggestoken over eene breedte van ongeveer 5 en eene lengte van een paar honderd meter. De op deze wijze ontstaande, langwerpig vierkante kuilen noemt men veenputten. De bovengrond, bolster of bonkveen, is echter voor turf niet geschikt, maar wordt tot eene diepte van 2 of 4 veenvoet afgestoken en voorloopig per kruiwagen vervoerd naar een eenigszins verwijderd stuk veengrond, dat in den eersten tijd niet aangesproken zal worden. Daar wordt dit bonkveen gelijkmatig verspreid of geslecht, want dit terrein moet in den eersten tijd dienst doen als slag- of zetveld, waar de natte turf, die uit de putten komt, moet worden opgestapeld, om te kunnen drogen. Later, als meer putten tot op den zandbodem zijn uitgegraven, wordt het bonkveen in deze putten geworpen, die dan tot slagveld kunnen dienen, 'tgeen gemakkelijker is, daar de natte turf in dit geval slechts over een kleinen afstand vervoerd behoeft te worden.

Het steken van de turf geschiedt door eene ploeg van 7 tot 11 arbeiders.

(*) De veenvoet is gelijk aan 0,33 meter ongeveer.

Op het rauwe veen, waarvan de bolster is afgegraven, legt een arbeider eene lange plank, stikkersplank genoemd, waarvan de breedte overeenkomt met de lengte van een turf. Hij gaat vervolgens op deze plank staan en trekt daarlangs met eene scherpe, driekante spade eene lijn over het veen. Door de stikkersplank telkens te verleggen, verdeelt hij alzoo met zijne spade het veen in langwerpige vierkante stukken (banken). Een tweede arbeider steekt nu met een stikker of vierkante schop de turven af op de vereischte breedte, terwijl een ander weer met eene lange, smalle schop (oplegger) de turven op eene bepaalde dikte uit het veen licht. Één voor één werpt hij ze aan een ander toe; deze vangt ze op met eene breede schop (teef) en werpt ze op eene vierkante plank (schotbred). Daarbij worden ze bij 12- of 16tallen op een platten kruiwagen gevlijd en naar het zetveld vervoerd, waar men ze in hoopen of slagen opstapelt.

Zooals boven gezegd is, begint men met het graven van een veenput ter weerszijden van de hoofdraai. Het volgende jaar heeft de opsplitting plaats aan beide kanten van de reeds gegraven putten, terwijl men haar ook in de lengte voortzet, door nieuwe putten te graven, onmiddellijk langs de hoofdraai. Steeds moet zorg gedragen worden, dat de kanten van het nog onvergraven veen tegen verzakking, fellen zonneschijn of bevriezing beveiligd worden, door ze ter dikte van een voet te bedekken met bonkveen.

Is eindelijk het opgesplitte terrein ter zijde van de hoofdraai van voldoende breedte, dan kan een begin gemaakt worden met het graven van eene wijk ter afvoering van de turf. Hierbij is van 't grootste belang het vaststellen van 't zomerpeil. Neemt men dat te hoog, dan legt men de scheepvaart niet alleen allerlei moeilijkheden in den weg, maar maakt ook het ontginnen van de diepst gelegen veenlagen onmogelijk, omdat het kanaal ze niet van de vochtigheid kan bevrijden. En juist die onderste lagen bevatten turf van de beste qualiteit. Zoo ligt in de veenkoloniën van oostelijk Groningen, nl. Sappemeer, Wildervank, Nieuwe Pekela, nog heel wat veen onder de oppervlakte, ten gevolge waarvan men steeds met een vochtigen bodem en waterbezwaar te kampen heeft. Wordt daarentegen 't peil te laag genomen en de wijk te diep door den zandbodem gegraven, dan ontgaat men wel bovengenoemde moeilijkheden, maar geeft daarentegen aanleiding tot het maken van onnoodige kosten.

De bepaling van het zomerpeil der wijk heeft meestal op zeer eenvoudige wijze plaats. Men moet dit nl. in overeenstemming brengen met het peil van het hoofdkanaal of eene hoofdwijk. Daartoe graaft men ter plaatse van de hoofdraai eene diepe greppel in den zandbodem, geeft daaraan de lengte van de aan te leggen wijk en brengt haar in verbinding met genoemd hoofdkanaal. Nu stroomt het water hieruit in de greppel, totdat deze een gelijken waterstand als het kanaal verkregen heeft. Daarna slaat men in de greppel op bepaalde afstanden

over de geheele lengte paaltjes en drijft deze zoo diep in den grond, dat de boveneinden overeenkomen met het niveau van 't water. Op die wijze heeft men eene menigte vaste punten verkregen, beneden welke men nu de wijk tot de vereischte diepte kan uitgraven. Veelal geeft men aan de wijken eene diepte van 1,5 meter bij eene breedte van 9 meter. Het zand uit de wijk wordt aan weerskanten tot een hoogen wal opgeworpen, die later, als de vervening afgeloopen is, gedeeltelijk wordt afgegraven, om, met het in den beginne afgestoken bonkveen vermengd, den dalgrond(*) voor den landbouw geschikt te maken. Nadere bijzonderheden, het wijken- en kanalenstelsel betreffende, hoop ik later bij 't bespreken der veenkoloniën te behandelen.

De versch gegraven turf, die in lagen (slagen) op het zetveld is geplaatst, wordt na verloop van acht of veertien dagen, naar gelang van de weersgesteldheid en den toestand van de veenspecie, opgenomen of opgebroken. De vierkante blokken veen hebben dan reeds eenige vastheid ontvangen. Nu worden ze in hoopen of ringen ter hoogte van 9 à 10 turven opgestapeld, maar daarbij op eenigen afstand, dus met tusschenruimten naast elkander gelegd, zoodat de lucht er vrij doorheen kan spelen, om alzoo het drogen te bevorderen. Later, wanneer de turf voldoende hardheid heeft verkregen, wordt ze opgestapeld tot piramidaal- of kegelvormige hoopen (vuren), die in de onderscheiden veenstreken van verschillende afmetingen zijn.

Indien de veenstof van vette of zware qualiteit is, legt de vervener er zich op toe korte of baggerturf te maken en volgt daarbij grootendeels de manier van turfbereiden, gelijk deze in de lage venen plaats heeft. De veenstof, *klein* genaamd, zooals die in de putten voorkomt, wordt dan niet terstond als turf afgestoken, maar in een grooten vierkanten bak geworpen, dien men naast den put geplaatst heeft. Een werkman, in dezen bak geplaatst, is onophoudelijk bezig met een ijzeren werktuig of *klauw* de veenstof fijn te maken en daarna in elkander te treden. Vervolgens wordt deze massa met water tot eene dikke pap of brij gemengd, later weer met een hoosvat uit den bak geschept en over het zet- of slagveld tot eene bepaalde dikte en waterpas uitgespreid. Onder den invloed der zonnestralen krijgt de massa langzamerhand meer vastheid, zoodat die naar verloop van een vier- of vijftal dagen kan getreden worden. Dit werk geschiedt door mannen of vrouwen, die daartoe smalle plankjes (tredborden of trippen) van ongeveer anderhalven voet lengte onder de voeten binden. Met dit schoeisel gewapend, plaatst de werkman zich op de veenlaag en trippelt of treedt, telkens de voeten zijwaarts met kracht verzettende, de geheele breedte der laag af. Aan den kant gekomen, stapt hij ter lengte van een treebord achteruit en begint zijn tocht opnieuw dwars over de veenmassa, maar thans in tegengestelde richting, nl. als hij eerst zich verplaatste van rechts naar links, dan doet hij het nu van links naar

(*) Dalgrond noemt men den onder 't hoogveen liggenden zandbodem.

rechts. Op die wijze voortgaande, treedt hij de geheele oppervlakte af. Deze arbeid moet verscheiden malen herhaald worden, totdat de massa genoegzame vastheid heeft bekomen en zich geene scheuren meer vertoonen. Thans is eene andere bezigheid aan de beurt. Een ander arbeider verschijnt op het veen, evenals zijne voorgangers van tredborden voorzien, maar bovendien gewapend met eene dunne, driekante of halfronde en zeer scherpe veenschop, de stikschop, waaraan een korte steel met breed handvatsel bevestigd is. Met dit werktuig verdeelt hij de nu zeer vast geworden massa eerst in gelijke riemen of strooken en daarna in gelijke blokjes of turven. Deze worden daarna gedroogd en in hoopen opgestapeld, hoofdzakelijk op dezelfde wijze, als dat met de lange turf plaats vindt.

De droge turf wordt meestal per dagwerk verkocht. Een dagwerk bevat ongeveer 9856 fabrieksturven of 12320 haardbrand. 't Grootste gedeelte van de turf wordt aan schippers verkocht, die met hunne pramen de veenkanalen komen opvaren. Zij vervoeren de turf uit Drente gewoonlijk naar Zwartsluis. Aan de turfmarkt aldaar verkoopen ze hunne waar door bemiddeling van een makelaar aan andere schippers, die ze met hunne grootere schepen naar Holland of langs den IJsel vervoeren.

De ontginning der lage venen heeft het ontstaan van uitgestrekte plassen en meren ten gevolge, zooals die thans nog in 't z.w. van Friesland of 't n. van Utrecht worden aangetroffen. Indien de bodem dezer meren uit kleigrond bestaat, zooals in Holland meestal 't geval is, heeft men ze door bemaling in vruchtbare polders herschapen. Is de bodem daarentegen zandgrond, dan is de latere opbrengst onvoldoende, om de kosten van bemaling, etc. te vergoeden. Anders is het ten opzichte van de ontginning der hooge veengronden. Zoodra de turf is afgestoken en de geheele veenlaag verwijderd, komt de onderliggende zandbodem of dalgrond aan den dag, welke grond door verdere bewerking in goed bouwland kan worden vervormd. De bloeiende veenkoloniën van Groningen en Drente leveren daarvoor het bewijs. Men begint met dezen dalgrond door 't graven van slooten in kampen van ongeveer ¾ hectare af te deelen en van turfmolm, kluiten, heesters of heideplanten zorgvuldig te reinigen. De vroeger van het hooge veen afgestoken bovenkorst, de bonk of bolster, waarmede men het slagof zetveld bedekte, komt thans uitnemend te pas, want deze wordt nu gelijkelijk over den ondergrond verspreid. Het terrein moet daarbij nauwkeurig waterpas gelegd worden. Vervolgens wordt het ter dikte van een decimeter met zand bedekt. Meestal is de hoeveelheid zand, uit wijken en slooten opgegraven, daartoe voldoende. Indien dat niet het geval is, dan moet het van elders met schuiten worden aangevoerd, waardoor evenwel de kosten der ontginning aanmerkelijk worden verhoogd. Bovengenoemde werkzaamheden hebben gewoonlijk in den winter plaats, wanneer andere veldarbeid hoofdzakelijk stilstaat. In den volgenden zomer wordt nu de grond herhaalde malen omgeploegd. De eerste maal

geschiedt dat slechts ter diepte van 1½ decimeter, zoodat de onder het zand liggende bolster op eene diepte van ½ decimeter wordt losgewerkt en door het zand vermengd. Nadat men den grond door de egge zooveel mogelijk heeft verdeeld, laat men hem eenigen tijd aan de inwerking der lucht blootgesteld liggen. Vervolgens wordt de grond nog een paar malen en telkens dieper geploegd en geëgd.

Thans volgt de bemesting. De ondervinding van jaren her heeft bewezen, dat daartoe straatvuilnis het best geschikt is. De Groninger straatvuilnis staat in waarde bovenaan en moet hoven de Friesche of Hollandsche geschat worden(*). Niettemin wordt soms ook van andere meststoffen gebruik gemaakt, zooals dong, Dollartklei, mosselen. Hoewel deze stoffen voor oud, reeds ontgonnen land bevredigende resultaten opleverden, schijnt voor nieuw land straatvuilnis de voorkeur te verdienen. Klei, met veen vermengd, schijnt wel goed weiland, maar geen vruchtbaar bouwland op te leveren. Stalmest van koeien en paarden blijkt voor de ontginning der dalgronden evenzeer ongeschikt te zijn.

Volgens Borgesius moet op eene hectare dalgrond gedurende het eerste paar jaren eene hoeveelheid van 80000 of 100000 kilo straatvuilnis worden aangebracht en ondergeploegd. Gedurende een negental jaren is de grond nu voor den landbouw geschikt, mits men in dien tijd de bemesting met stalmest niet achterwege laat. Na negen jaar is men genoodzaakt weer tot straatvuilnis zijne toevlucht te nemen, hoewel de hoeveelheid thans ongeveer de helft behoeft te bedragen.

Tegenwoordig wordt het pas ontgonnen land meestal met gras en klaver bezaaid en de eerste beide jaren groen gelaten. In de volgende jaren verbouwt men achtereenvolgens koolzaad, rogge, aardappelen, boonen, weer rogge, en daarna gras en klaver.

Sommige landbouwers bepalen zich bij eene vruchtopvolging van 4 à 5 jaren, andere doen haar eerst gedurende 8 à 9 jaren rondloopen. Bezit eene boerderij hooger en lager gelegen dalgronden, dan wordt soms de laag gelegen grond uitsluitend als wei- en hooiland gebezigd, terwijl de hooger gelegen deelen voor den landbouw worden gebruikt. In dit geval heeft het bouwland altijd eene zwaardere bemesting noodig.

Boven beschreven wijze van ontginning berust op 't beginsel, dat hoewel op zichzelf bonkaarde of bolster evenmin als zand geschikt is tot het voortbrengen van planten en deze twee aardsoorten zich ook niet vermengen, de straatvuilnis in groote mate het plantenvoedsel oplevert en als bindings-element tusschen den bolster en het zand dienst doet. Er zijn in de laatste jaren andere, eenvoudiger middelen beproefd, om de hoogveenstreken productief te maken. Zonder eerst het veen tot turf te bereiden en daarna de dalgronden te cultiveeren, heeft men

(*) T. Borgesius, *Landontginning en landbouw in de veenkoloniën der provincie Groningen*, 1856. H.L. Stemfoort, *Handboek voor veengraverij en landontginning in de hooge veenen* (1847).

getracht onmiddellijk de veenstof geschiktheid te geven tot het voortbrengen van cultuurgewassen.

Dr. M.C. de Leeuw deelt mede, hoe daaromtrent op het landgoed Cunrau belangrijke proeven zijn genomen(*). Nadat men het veen eerst afgebrand en waterpas gelegd had, werden er afwateringskanalen door gegraven. Het terrein werd daarna belegd met de turven, dien men door 't graven van genoemde kanalen verkregen had. Vervolgens werd het geheel met eene zandlaag ter dikte van 11 centimeter bedekt. In tegenstelling van de Groninger ontginningsmethode mag dit zand niet met het onderliggende veen worden vermengd. Volgens Dr. De Leeuw heeft deze manier het voordeel, dat het zand den veengrond van de lucht afscheidt, de verdamping der vochten in het veen tegengaat en daardoor de plaatselijke nachtvorsten belet. En toch sluit de zandbedekking het veen weer niet zóó hermetisch af, dat het niet langzaam tot ontbinding zou kunnen overgaan. Het zand biedt bovendien den wortels der planten eene voldoende staanplaats aan. Eene telkens herhaalde bemesting met kali en phosphorzuur is daarbij volstrekt onmisbaar. Dit zoogenoemde veendamcultuurstelsel, waarin Duitschland schijnt voorgegaan te zijn, is ook reeds in toepassing gebracht in de Peel, te Principeel. De Leeuw meent, dat deze methode aanmerkelijk voordeeliger is dan de Groninger cultuur.

Zooals boven gezegd is, achtte Borgesius de bemesting met Dollartklei uitnemend geschikt voor oudere gronden; voor pas ontgonnen landerijen beval hij straatvuilnis aan. De voorkeur, door hem aan deze meststof gegeven, heeft hierin haar grond, dat zij meer dan eenige andere eene zekere hoeveelheid terstond oplosbaar plantenvoedsel bevat. Om als bindend element tusschen veen en zand op te treden, heeft Dollartklei evenveel geschiktheid. Daarom stelt De Leeuw voor, ter ontginning der dalgronden, in plaats van straatvuilnis, Dollartklei aan te wenden en voor de voedingsstoffen der cultuurplanten kunstmest aan te voeren, 'tgeen eene belangrijke besparing van kosten ten gevolge zou hebben. Voor nadere bijzonderheden verwijs ik naar boven geciteerd proefschrift.

Ook Prof. Van Bemmelen(†) spreekt van onmiddellijke bemesting met kalizouten en wijst op merkwaardige proeven, dienaangaande in 1868 en '69 genomen te Neu-Aremberg. Ik zal echter deze zaak verder laten rusten, maar wensch thans met een enkel woord te spreken over de verschillende manieren, waarop de veenkoloniën zijn aangelegd, wat betreft kanalen en verkeerswegen.

Sommige veenkoloniën bezitten één hoofdkanaal, andere twee, waarmede op hare beurt de hoofdwijken of wijken in verbinding gebracht zijn. Bij de inrichting van dit net van waterwegen, waarvan alleen gedétailleerde kaarten eene voorstelling kunnen geven, speelde soms het

(*) M.C. de Leeuw, *Acad. proefschrift over de ontginning van veengronden*, 1876.
(†) *De Gids*, 1871.

toeval eene hoofdrol, maar is men toch meestal van een vast systeem in verband met de helling van den bodem, enz. uitgegaan.

Heeft eene veenkolonie slechts één hoofdkanaal, dan kunnen de wijken, die de veenplaatsen scheiden, daarop alle rechthoekig uitmonden. Dat is o.a. het geval met de Oude en de Nieuwe Pekela. 't Voordeel van dergelijken aanleg is, dat men gelegenheid heeft per schip de landbouwproducten af te voeren en de meststoffen aan te brengen. Lastiger is het aanleggen van verkeerswegen te land. Ter eener zijde van het hoofdkanaal, in Groningen *diep* genoemd, loopt een breede rijweg, waarlangs de huizen zijn gebouwd; aan den anderen kant is slechts een voetpad. Hier liggen de huizen meer verspreid en zijn ook kleiner. Rijweg en voetpad worden telkens door de wijken afgebroken, zoodat men een groot aantal bruggen en bruggetjes heeft moeten slaan. Vroeger had men voor den rijweg hooge ophaal- of klapbruggen gebouwd; thans worden deze langzamerhand vervangen door de nieuwerwetsche draaibruggen. Het spreekt vanzelf, dat deze wijze van aanleg aanzienlijke kosten voor bruggenbouw en onderhoud na zich sleept. Vandaar, dat eene andere richting meer aan te bevelen is. Die bestaat hierin, dat in het hoofdkanaal rechthoekig hoofdwijken uitmonden, op grooten afstand van elkander, veel grooter, dan bij de wijken van den vorigen aanleg 't geval is; de in de Drentsche hoofdvaart te Boven-Smilde uitmondende wijken, zooals de Van-Lierswijk, de Sikkenswijk, de Grietmanswijk, liggen ongeveer op 1¼ kilometer van elkander verwijderd. Evenwijdig met deze hoofdwijken zijn de wijken gegraven, die de veenplaatsen scheiden. Deze zijn evenwel niet tot de hoofdvaart doorgetrokken, maar laten voldoende ruimte over voor een weg, huisplaatsen en erven. De wijken monden uit in eene achterwijk, evenwijdig aan de hoofdvaart aangelegd op ongeveer ¾ kilometer afstand van deze, en de achterwijk is weer rechthoekig verbonden met eene hoofdwijk. Een dergelijke aanleg heeft het voordeel, dat de weg langs de hoofdvaart niet telkens door wijken wordt afgebroken, maar ongehinderd kan worden doorgetrokken. Alleen daar, waar eene hoofdwijk in 't hoofdkanaal komt, heeft men eene brug moeten slaan. Behalve te Boven-Smilde is deze wijze van aanleg ook o.a. in toepassing gebracht te Sappemeer en Hoogezand, ten n. van 't Winschoter Diep.

't Is geenszins mijn plan al de variaties op dit gebied hier te berde te brengen; alleen wensch ik nog even te wijzen op een veenaanleg met twee evenwijdige hoofdkanalen, zooals men dien aantreft o.a. te Veendam, Wildervank, Stadskanaal, de Valtervenen. In laatstgenoemde venen loopen van 't z.w. naar 't n.w. twee evenwijdige hoofdvaarten. Op beide hoofdvaarten loopen wijken uit, die de veenplaatsen scheiden, zooals dat boven bij den eerst beschreven veenaanleg is aangetoond. Midden tusschen de hoofdvaarten, en dus evenwijdig met deze, is een weg aangelegd, die op een afstand van zes veenplaatsen door een dwarsweg wordt gesneden. Bij dezen aanleg zijn alleen daar bruggen

noodig, waar de dwarswegen de hoofdvaarten passeeren. Te Stadskanaal, Veendam, Wildervank zijn tusschen de hoofdvaarten twee wegen aangelegd, maar die ieder onmiddellijk langs het water loopen. De huizen zijn langs beide hoofdvaarten gebouwd en wel hoofdzakelijk aan de wegzijde. Te Wildervank liggen de hoofdvaarten op te kleinen afstand van elkander, om voldoende ruimte voor tuinen en groenland over te laten. Iets beter is het te dezen opzichte te Stadskanaal gesteld, maar te Veendam is die afstand aanmerkelijk grooter.

Niet altijd monden hoofdwijken en wijken rechthoekig uit op de hoofdvaart. De eigenaardige helling van het terrein is oorzaak, dat deze soms met de hoofdvaart een scheeven hoek maken. Ook kan dat het gevolg zijn van eene wending der hoofdvaart, wanneer men bij deze wending de wijken evenwijdig aan elkander wil doen voortloopen. Dergelijke scherpe hoeken met de hoofdvaart maken de wijken in een groot deel van Nieuwe Pekela, in 't Reezer Bovenveen, ten z. van de Dedemsvaart. Voor de scheepvaart is eene zoodanige richting der wijken niet aan te bevelen, daar het steeds moeilijk is, vooral bij eene geringe kanaalwijdte, een scherpen hoek om te varen. De bruggen over de wijken kunnen dan niet in de lengteas van den weg worden gelegd, maar moeten er een hoek mee maken, 'tgeen de passage onveilig doet zijn. Ook wordt de bebouwing van het terrein aan het hoofdkanaal erdoor bemoeilijkt. Zet men de huizen rechthoekig op genoemd kanaal, 'tgeen voor de regelmatige bouworde natuurlijk aan te bevelen is, dan zullen er aan de monden der wijken steeds schadelijke hoeken overblijven, die moeilijk te betimmeren zijn. Ten einde dit alles te vermijden, heeft men daarom in enkele veenkoloniën aan 't benedeneinde der scheefloopende wijken eene wending gegeven, rechthoekig op het hoofdkanaal. Dat is o.a. het geval met de wijken der Drentsche venen, die in 't Stadskanaal uitmonden, en met die, welke aan den zuidkant uitloopen in 't Zuidwendingerdiep.

Thans wensch ik nog een blik te werpen op de geschiedenis der veengraverijen in onze noordelijke gewesten. Men verwachte evenwel geen volledig overzicht: ik wensch alleen 't voornaamste aan te stippen.

Reeds in de middeleeuwen, in de 13de eeuw, was het turfgraven geene onbekende zaak in ons land. De kloosters hadden toen een uitgebreid grondbezit en konden over voldoend kapitaal beschikken. ‘Zoo behoorden de veenen van Westerlee en Meeden aan het klooster te Heiligerlee. De veenen van Muntendam (Munnikendam?) waren kloosterveen, het Baccaveen in Friesland evenzoo. Bij Assen behoorden de veenen aan 't vrouwenklooster’(*). Met den Hervormingstijd wordt dit anders. Particulieren of compagnieën, Friesche, Groninger of Utrechtsche kapitalisten beijveren zich de woeste gronden rentegevend te maken. De energieke 17de eeuw, die in Noord-Holland zooveel uitgestrekte plassen in vruchtbare beemden heeft zien herscheppen, heeft

(*) Prof. Van Bemmelen, *De Gids*, 1871, blz. 290, noot.

den grondslag gelegd der belangrijke veenkoloniën in 't oostelijk deel van Groningen.

In 't begin dier eeuw pachtten eenige Utrechtsche heeren eene groote uitgestrektheid veen in de buurt van Kropswolde van de Staten der provincie. Hunne kapitalen schijnen weldra onder den last hunner ondernemingen te zijn bezweken. Althans, weinig jaren later, reeds in 1612, nam de stad Groningen 't werk over. Zij liet een kanaal graven van Foxhol naar het Sappemeer, toen nog een onstuimige plas, het Duivelsmeer bijgenaamd, legde dat meer droog en zag reeds, zestien jaar later, het eerste schip Zuidbroek bereiken. Ongeveer terzelfder tijd verrezen aan de nieuwe kanalen de eerste huizen van Sappemeer en Hoogezand. Eenige Friezen legden den Winkelhoek en de Kalkwijk aan. Adrian Gerdes Wilderfang, een aanzienlijk koopman, stichtte nog vóór 't einde van den tachtigjarigen oorlog de kolonie Wildervank. Al deze ondernemingen, alsmede Veendam, Pekela, Kiel, Lula, Windeweer, Borger- en Tripscompagnie, Stadskanaal, werden voor en na overgenomen door de stad Groningen. Stad en provincie trachtten dezen koloniën zooveel mogelijk te gemoet te komen door het verleenen van vrijdommen. Veendam en Wildervank b.v. werden vrijgesteld van grondbelasting niet alleen, maar ook van die op de levensmiddelen. Oude Pekela, Hoogezand en Sappemeer genoten vrijdom van grondbelasting tot 1721, enz. De bevolking dezer veenkoloniën is van gemengden oorsprong en voor een groot deel afkomstig uit de aangrenzende provinciën Friesland, Drente, Overijsel, voor een ander deel uit het Munstersche en Oost-Friesland. Ook veel Doopsgezinden uit Zwitserland en de Palts hebben zich, ten gevolge van geloofsvervolging uit hun land geweken, hier gevestigd(*).

In de provincie Drente schijnen de venen in de omstreken van Meppel 't eerst aan de snede te zijn gebracht. Door natuurlijke waterwegen met de Zuiderzee verbonden, kon de turf uit deze streken gemakkelijk worden vervoerd. De stad Meppel, die een paar turven in 't wapenschild voert, heeft waarschijnlijk aan den handel in turf hare opkomst te danken.

Van meer belang waren de turfgraverijen in de buurt van Hoogeveen, waarmede men in 't begin der 17de eeuw een aanvang heeft gemaakt. In 1626 richtte Jonker Roelof van Echten tot Echten een verzoekschrift aan de Ridderschap en Eigenerfden ‘der Landschap Drenthe’, om goedkeuring te verleenen aan een contract, gesloten tusschen genoemden edelman en eenige andere personen, ten einde uit de venen en moerassen van Steenbergen, Ten Arlo en Zuidwolde turf te graven en te vergunnen in het diep van Meppel naar Echten zooveel verlaten te bouwen, als voor de geregelde scheepvaart dienstig zou

(*) Van Bemmelen, t.a.p. Venema, *Bijdr. tegenw. staat der prov. Groningen*, 1865. S. Blaupot ten Cate, *Tijdschr. voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 1851. Dr. Nassau, *Geschriften*, 1843.

zijn. Niet alleen werd de gevraagde concessie verleend, maar tevens nam de regeering van Drente, in dit opzicht even verstandig als de staten van Groningen, het besluit, den kolonisten gedurende eene halve eeuw vrijdom van belasting te schenken. ‘De Koperen ende hare Coloniërs, die op deze Veenlanden hare residentie nemen, zullen uyt kraghte van den Octrojen, voren gemelt, verkregen in den Jare 1626, van dien tyt af, tot vyftigh Jaren daar na, genieten volle, ende generale exemptie van alle impositiën ende gemene Lands middelen, zoo van 't Gemaal, in gebrouwen Bieren, besaaide Landen, Beestiaal, Sout, Zeepe, Wyn, Brandewyn, Asyn, Verkens, en Ossen, Schapen, Hoorngelt, Verpondinge, Ommeslagen, Hooftgelt, Huysgelt, Wage, Wolle, Goude en andere Lakenen, Toback, mede van de gulden op 't last, uytgaanden Turf, ende voorts van alle andere impositiën, die nogh binnen de voors. Jaren ingewillight zouden mogen werden, gene uytgesondert’(*).

In 1638 verkocht de heer Van Echten een gedeelte van zijn grondbezit aan de zoogenaamde ‘Compagnie van vijfduizend morgen’, zoodat er eigenlijk twee ondernemingen bestonden, nl. die van bedoelde compagnie, later het Hollandsche veld geheeten en bestuurd door de schultessen van Zuidwolde, en die, welke persoonlijk den heer Van Echten toebehoorde. Het beheer over de Hoogeveensche vaart bleef aan het huis Echten. Op 't bestuur van de geheele veenkolonie bleef de heer Van Echten een grooten invloed uitoefenen, daar de administratie en de directie der vaarten, sluizen, enz., alsmede die van de ‘vijfduisent Morgen veenen’ zou berusten bij vijf directeuren of bewindhebbers, van welke de heer Van Echten of zijn gecommitteerde de eerste wezen zou, terwijl de andere door de hoofdparticipanten moesten gekozen worden. Tot den tijd van de Fransche revolutie werd de gemeente Hoogeveen bestuurd door schultessen en volmachten, welke laatsten door de gemeente werden gekozen, maar steeds onder goedkeuring van den heer Van Echten en de regeering van 't landschap Drente.

In het jaar 1850 ontving de Drentsche kanaalmaatschappij concessie 1° tot het verbeteren van de Hoogeveensche vaart en het verbinden dezer vaart met het Meppeler diep, en 2° tot het doortrekken der Hoogeveensche vaart tot in de venen van Emmen. Reeds twee jaar later was de nieuwe vaart van Hoogeveen naar Meppel gereed. Tien jaar duurde het evenwel, voordat de verlengde Hoogeveensche vaart de venen van Noord- en Zuid-Barge had bereikt. De oppervlakte van dit veen komt ongeveer overeen met die van den Haarlemmermeerpolder. De zuidelijker gelegen venen, die ontgonnen worden door eene maatschappij, gevestigd te Amsterdam, worden daarom ook het Amsterdamsche veld genoemd. Op het punt, waar het later van Koevorden

(*) Men zie hieromtrent en in 't algemeen over de historie der verveningen in Drente: Mr. C.L. Kniphorst, *Geschiedkundig overzicht van de verveeningen in Drenthe*, 1872.

gegraven Stieltjeskanaal in de Hoogeveensche vaart komt, is de veenkolonie Nieuw-Amsterdam verrezen.

Door de Drentsche Veen- en Midden-Kanaalmaatschappij is in 't midden dezer eeuw een lang kanaal gegraven, het Oranjekanaal, dat, het groote Ellertsveld doorsnijdende, bij Hoogersmilde met de Drentsche hoofdvaart is verbonden en aan 't oostelijk einde met de Verlengde Hoogeveensche vaart in gemeenschap is gebracht. Hoewel aan dit kanaal in betrekkelijk korten tijd in de venen ten westen van den Hondsrug de kolonie Schoonoord verrezen is, heeft het niet aan de hooggestemde verwachtingen, die men er zich in den beginne van voorgesteld had, kunnen beantwoorden. De ontginning der heidegronden toch langs dit kanaal is een droombeeld gebleven en daar bovendien het bovenpand hooger ligt dan de venen, die erop moeten afwateren, heeft men het hoofddoel van den aanleg, de veenontginning, ontzaglijke hinderpalen in den weg gelegd.

Ten oosten van het Drentsche diep of de Oostermoersche vaart ligt eene groote oppervlakte hoogveen, dat zich bij de Groninger venen aansluit. Van 't einde der 15de eeuw af zijn er over de juiste grenzen tusschen beide gewesten in deze onherbergzame streken eindelooze processen gevoerd, die eerst in 't begin dezer eeuw ophielden. 't Ligt niet in mijn plan de bijzonderheden daaromtrent mede te deelen, evenmin als ik al de pogingen wensch te beschrijven, die achtereenvolgens zijn aangewend, om de Oostermoersche vaart voor den turfafvoer uit deze veenstreken geschikt te maken. Oorspronkelijk was dit water de eenige weg, waarlangs de brandstof naar de stad Groningen kon worden vervoerd, en eene menigte plekken langs dit stroompje leveren 't bewijs, dat men dikwijls zonder eenig vast plan, zooals het best uitkwam, aan 't verturven ging. Ofschoon men dit water tot in 1831 tot op de hoogte van Gasselter-Nijeveen voor de scheepvaart bezigde en 't ook thans nog tot Spijkerboor bevaarbaar wordt gehouden, zag men te recht geen ander afdoend middel, om deze venen te exploiteeren, dan door ze in verbinding te brengen met het Stadskanaal en 't Kielster kanaal. In Augustus 1800 werd een contract gesloten tusschen de stad Groningen en de gecommitteerden van de marken in het Oostermoer, als: Eext, Gieten, Bonnen, Gasselter-Boerveen, Gasselter-Nijeveen, Drouwen, Buinen, alsmede 't Zuidenveld, nl. Exlo en Valte, betreffende den doorvoer van turf, die jaarlijks zou gegraven worden, benevens den onbelemmerden doorvoer van alle producten door de kanalen der stad Groningen. Dit convenant is echter nooit uitgevoerd, daar het Departementaal Bestuur van Stad en Lande er in 1804 verscheiden bezwaren tegen opperde Het geduld der belanghebbenden werd op eene lange proef gesteld. Eerst na de donkere tijden der inlijving zou het licht opgaan. Bij besluit van den Souvereinen Vorst van den 14den October 1814, later bekrachtigd door dat van den 21sten November 1815, gaf deze het verlangen te kennen, dat Gedeputeerde Staten van Groningen en

Drente, ten overstaan van een lid van den Raad van State, tot overeenstemming zouden komen ten opzichte van de juiste grenslijn tusschen beide gewesten en dat tusschen de veeneigenaars in Drente en de stad Groningen eene overeenkomst zou worden gesloten tot den afvoer van producten langs de stadskanalen, met dien verstande, dat de afvoer van de venen ten oosten van Bareveld door de Wildervank en van die ten westen van Bareveld langs de Kijl (Kielster Diep) zou plaats hebben. Eindelijk, den 17^{den} Mei 1817, kreeg de zaak haar beslag, zoodat de bovengenoemde negen Drentsche marken thans in de mogelijkheid waren gesteld, om ongeveer negenduizend hectare woesten grond productief te maken en in bouwgrond te herscheppen. Volgens de bepalingen van het convenant van 1817(*) waren de markgenooten verplicht voor inlaat- en doorvaartgeld eene zekere som per dagwerk turf aan de stad Groningen te betalen, terwijl de stad van hare zijde de verplichting op zich nam de verschillende monden te doen graven, waardoor de wijken der Drentsche marken in verbinding gebracht werden met de Groninger hoofdvaarten, nl. 't Stadskanaal en 't Kielster kanaal. Met groote voortvarendheid heeft de stad zich van hare verplichtingen gekweten, zoodat reeds in 1861 al de uit te voeren werken waren voltooid. De bepaling betreffende den dam te Bareveld is in 1870 door den koning opgeheven. Eene menigte veenkoloniën zijn daar in onze eeuw verrezen: Eexterveen, Gieterveen, Gasselter-Nijeveen, Nieuw-Buinen, enz.

Reeds in 't begin der 18de eeuw hadden de markgenooten van Annerveen pogingen aangewend, om vergunning te verwerven voor den afvoer van turf langs de Groninger kanalen. 't Liep tot 1768, eer een convenant met de stad Groningen tot stand kwam. De marke van Eext, die hetzelfde wilde, heeft echter tot 1817 moeten wachten. Voor weinig jaren is het zuidelijk deel van 't Stadskanaal (Stads-Musselkanaal) in verbinding gebracht door den Weerdingermond met de Weerdinger venen en langs Ter Apel verlengd met het Compascuumkanaal, dat zich uitstrekt tot in de oostelijke venen van Emmen en Barge (Emmer- en Bargercompascuum). Bovendien verbindt thans het Haren-Rütenbroeker-kanaal, dat ten zuiden van Ter Apel begint, het Stadskanaal met de Eems en met het Duitsche Süd-Nord-Canal.

Verplaatsen we ons thans nog eenige oogenblikken naar 't westen van Drente, naar de Smilder veenkoloniën. Volgens Magnin(†) werd in de marken van Diever en Leggelo reeds in de 16de eeuw turf gegraven; in 't begin der 17de eeuw werden deze verveningen meer naar een vast plan geregeld, ten gevolge waarvan de veenkolonie Hooger-Smilde werd aangelegd. Deze gronden waren toen in 't bezit van de familie Pauw en van andere Hollandsche heeren. De Ridderschap en

(*) Geheel te vinden in *'t Geschiedk. overzicht van de verveeningen in Drenthe*, door Mr. C.L. Kniphorst.

(†) Magnin, *Geschiedkundig overzigt van de besturen in Drenthe.*

de Eigenerfden van Drente verhieven in 1634 Hooger-Smilde tot eene leenheerlijkheid, ten behoeve van Adriaan Pauw, raadpensionaris van Holland, die er de rechtsbedeeling en 't administratief bestuur regelde en een schout en secretaris aanstelde. Deze heerlijkheid bleef in 't bezit van Pauw's nakomelingen tot 1795. De afvoer van turf schijnt plaats gehad te hebben langs een gegraven kanaal, dat in de Havelter Aa uitmondde. Dit kanaal behoorde in 't midden der 18de eeuw aan den heer Lijcklama à Nijeholt, grietman van Opsterland, die het verlengde met eene vaart in noordelijke richting door de Hijker-Smilde, zeker met het doel, om de Drentsche turf langs de Witte wijk af te voeren naar de Friesche kanalen. In 1767 werden de Staten van 't Landschap Drente door aankoop bezitters van de toen bestaande Smildervaart en besloten twee jaar later die tot Meppel te verlengen. In 1771 was dit kanaal gereed en zekere Friesche schipper Sake Jansz was de eerste, die het bevoer.

Noordelijk van Hooger- en Hijker-Smilde lagen hooge venen in de marken van Halen en Witten, thans Kloosterveen en Boven-Smilde genoemd, die oorspronkelijk hadden behoord aan de kloosters van Dikninge en Assen, maar in de 16de eeuw waren geseculariseerd en overgegaan aan 't Landschap. Deze venen kwamen na 1771, toen de Drentsche hoofdvaart tot Meppel gereed was, in ontginning, daar ze achtereenvolgens in kleinere of grootere perceelen werden verkocht. De meeste hoofdwijken dragen de namen van hen, die hunne kapitalen in deze onderneming hebben gestoken en den grond gelegd voor den bloei dezer streek.

Weldra kwamen nu de venen in de buurt van Assen aan de beurt, ten oosten van de Norgervaart, en werd de hoofdvaart doorgetrokken tot Drente's hoofdplaats. De domeinvenen en die, welke aan de stad behoorden, gingen in deze eeuw langzamerhand in particuliere handen over en werden aan de snede gebracht. Evenals door de Norgervaart de marken van Norg, Wester- en Zuidvelde in de gelegenheid gesteld werden hare veengronden te exploiteeren, zoo werd daartoe de gelegenheid geopend voor de eigenaars van de Zeiervenen door den aanleg van de Asserwijk. De Norgervaart werd na de stichting der kolonie Veenhuizen, door Graaf Joh. van den Bosch, als kolonievaart westwaarts doorgetrokken tot de grenzen van Friesland en is daar voor weinig jaren met de Haulerwijk en de Drachtster Compagnonsvaart verbonden. De Wittewijk is altijd nog door den dam bij Appelscha van de Friesche wateren gescheiden(*).

Wenden we ten slotte nog een blik op de veenkoloniën in 't noorden van Overijsel.

(*) Behalve in 't reeds genoemde werk van Mr. Kniphorst vindt men betreffende de veenontginningen aan de Smildervaart veel bijzonderheden in een werkje van Mr. L. Oldenhuis Gratama: *Echte stukken betrekkelijk de verhooging van afvaartsgeld op de Drenthsche hoofdvaart*, 1864.

In 't begin dezer eeuw nog strekten zich ten noorden van de Vecht, tusschen Gramsbergen en Staphorst, eenzame moerassen uit, alleen in droge zomertijden hier en daar toegankelijk. De ondernemingsgeest van een jongen edelman vond hier een gewenscht arbeidsveld. Willem Baron van Dedem, de zoon van Coenraad Willem van Dedem, landdrost van Vollenhove, vatte het plan op deze venen aan de snede te brengen. De omstandigheid, dat hij door zijn huwelijk met de dochter van Gerrit Willem van Marle bezitter was geworden van uitgestrekte veengronden, bracht daartoe het hare bij. Reeds toen hij bezig was voorbereidende maatregelen te nemen en de gronden aan te koopen, die voor het graven van een hoofdkanaal noodig zouden zijn, traden hem allerlei moeilijkheden in den weg. In de eerste plaats van de eigenaars, die, meestal door kwaadwilligen opgestookt of alleen op eigenbelang bedacht, maar volstrekt geene sympathie konden toonen voor een streven, dat zij als 't bouwen van luchtkasteelen beschouwden. Beleid en geduld deden hem echter deze hinderpalen uit den weg ruimen. Van meer belang was de tegenstand, hem door de regeering betoond. De stad Zwolle, bevreesd, dat de transitohandel op Noord-Duitschland een weg zou zoeken langs het door Van Dedem te graven kanaal en alzoo haar voorbijgaan, wist haar invloed te doen gelden bij de provinciale Staten van Overijsel en misschien ook bij den raadpensionaris Schimmelpenninck; althans deze weigerde concessie te verleenen. Koning Lodewijk, die eene bijzondere voorliefde toonde voor onze noordoostelijke provinciën, was gunstiger gestemd voor de plannen, hem door Van Dedem blootgelegd. Weldra mocht deze uit 's vorsten mond vernemen: ‘Toutes vos demandes sont accordées.’ En toen enkele van Van Dedem's tegenstanders den koning wilden overhalen in 't belang van Zwolle het kanaal direct met deze stad in verbinding te brengen en het aldus aan 't westelijk einde de richting te geven, waarin later 't Lichtmiskanaal gegraven is, vroeg de Koning zeer ontnuchterend: ‘A quoi bon ce triangle?’

Van Dedem begreep, dat het, alvorens eene spade in den grond te steken, thans zijn plicht was van andere veenontginningen nauwkeurig kennis te nemen en zich door anderer ondervinding te laten voorlichten. Daarom bezocht hij de voornaamste veenkoloniën van de provincie Groningen. In den aanleg van 't hoofdkanaal en de daarop uitloopende wijken, enz. ziet men dan ook duidelijk de blijken van ernstige studie. Genoemd hoofdkanaal, de Dedemsvaart genoemd, is bij Hasselt in verbinding gebracht met het Zwarte Water door middel van eene sluis, ten einde niet onderhevig te zijn aan de belangrijk afwisselende waterstanden dezer rivier. Als peil voor de vaart werd het zomerpeil van Genemuiden aangenomen. Het terrein, dat tot Lichtmis effen is, begint vervolgens te rijzen, zoodat aldaar weer eene sluis gebouwd is. Reeds bij 't begin van den aanleg had Van Dedem het plan, de vaart tot de Vecht door te trekken. Zoolang deze verbinding niet tot stand gekomen was, trachtte hij op eene andere wijze in den waterafvoer bij

te hooge en den aanvoer bij te lage standen op de Dedemsvaart te voorzien. Hij liet de Schotkampswijk graven, om haar met de Reest te vereenigen, terwijl hij aan 't begin en 't einde dezer wijk eene sluis liet bouwen. Voorloopig werd de vaart niet verder gegraven dan tot Ane, op weinig afstand van de Vecht. Thans is laatstgenoemde rivier met de vaart verbonden en voor de voeding van het bovenste pand van 't kanaal wordt de Vecht bij Ane opgestuwd. Bovendien loopt de Lutterwijk uit de Dedemsvaart tot Koevorden en het Lichtmiskanaal verbindt haar met den benedenloop van de Vecht.

Bij den aanleg der wijken vermeed Van Dedem zooveel mogelijk de fouten, in oudere veenkoloniën begaan. Alleen de hoofdwijken deed hij uitmonden in 't hoofdkanaal, terwijl hij de wijken op hare beurt met de hoofdwijken in verbinding bracht. Zooals vroeger reeds is opgemerkt, worden door een dergelijken aanleg aanzienlijke kosten van bruggenbouw bespaard, daar men den rijweg langs het hoofdkanaal op deze wijze over een grooten afstand ongehinderd kan doortrekken en men slechts over de hoofdwijken bruggen behoeft te slaan.

Ten einde de noodige bevolking voor zijne veenontginning te verkrijgen, nam baron Van Dedem een maatregel, door velen als dwaas gebrandmerkt. In 1825 liet hij bekendmaken, dat ieder in zijne venen vrij kon komen turfmaken; kort daarna verkocht hij het natte veen voor 10 ct. per are; later steeg de prijs daarvan tot 50 ct. De eerste kleine verveners maakten goede zaken en 't aantal kolonisten nam gaandeweg toe. Reeds in 1843 telde de gemeente Avereest 3781 zielen(*); thans beloopt dit getal reeds 6346, terwijl de gemeente Ambt Hardenberg eene bevolking heeft van 8177 zielen(†). Eene stoomtram loopt van 't station Dedemsvaart naar 't stadje Hardenberg. Duizenden hebben alzoo hun bestaan gevonden in een oord, dat eene eeuw geleden op eene woestijn geleek. Maar de medaille heeft ook hare keerzijde. Die ommekeer is niet verkregen dan ten koste van aanzienlijke kapitalen, en velen der eerste ondernemers, o.a. ook de heer Van Dedem, hebben er hun fortuin bij ingeschoten.

Hiermede wil ik eindigen. Ik ben ten volle overtuigd, dat ik in deze bladzijden, zoowel aangaande de veenvorming en de veencultuur als betreffende de geschiedenis daarvan, een zeer onvolledigen arbeid geleverd heb. 't Was echter mijn doel op het belangrijkste alleen de aandacht te vestigen en wat daaromtrent vroeger of later door dezen of genen gezegd is, in herinnering te brengen. In de laatste jaren is de kennis van het Nederlandsche polderland - dank zij vooral den geschriften van den heer Beekman - veel verbeterd en menig dwaalbegrip daaromtrent opgeruimd. 't Is mijne bescheiden meening, dat ook onze oostelijke gewesten recht hebben op eene nadere kennismaking.

(*) *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 1843.

(†) *Tijdschrift van 't kon. aardr. genootschap*, 1892, n°. 5.

En hoewel de tijden tot het verleden behooren, dat men in Holland prijsvragen uitschreef betreffende den oorsprong van den veendamp, is het mij toch dikwijls gebleken, dat de bekendheid met onze hooge veenstreken over 't algemeen - ik sluit de vakmannen hier natuurlijk uit - nog zeer onvolledig genoemd moet worden.

Moge deze bijdrage voor 't minst nieuwe belangstelling wekken omtrent dit deel van onzen vaderlandschen bodem.

Zutphen.

P. KAT PZN.

Oorspronkelijke romans.

Cornelie Huygens, Hoogenoord; 2 dln. - Amsterdam, P.N. Van Kampen en Zoon.
A.C. Van Meijendal, Toch verzoend; 2 dln. - Sneek, J.F. Van Druten.
Louise B.B., Aleide Ploegers; 2 dln. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.
Henri Rutgers, Tweeërlei liefde. - Goes, F. Kleeuwens & Zoon.
H.T. Chappuis, Twee moeders; 2 dln. - Sneek, J.F. Van Druten.
G.J. Van der Hoeve, Een lastig perceel. - Edam, J.M. Roldanus Cz.
J. Dermout, In de koffie; 2 dln. - Amersfoort, G.J. Slothouwer.
J.B. Meerkerk, Karakter; 2 dln. - Nijmegen, H.C.A. Thieme.
Marcellus Emants, Lichte kost. - Amsterdam, Van Holkema & Warendorf.

Louis Couperus, Eene illusie. - Amsterdam, L.J. Veen.
A.C.E. Cohen Stuart, Schetsen en kleine novellen. - Utrecht, J.L. Beijers.

S. La Chapelle-Roobol, De schoonmama en een paar andere novellen. - 's-Gravenhage, J.C. Loman Jr.
Fiore della Neve, Panaché. - Amsterdam, H.J.W. Becht.
H. Zeger de Beijl, Charivari. - Deventer, AE.E. Kluwer.
Prinses Elsa, Purper. - Amersfoort, G.J. Slothouwer.

De Nederlanders hebben nu eenmaal, sinds eeuwen her, buitenaf den naam van alles wat zij doen, zwaarmoedig en log, half slaperig, zonder passie, vuur of warmte te doen, ook in de letterkunde. Wij behoeven den oorsprong van dezen kwaden naam niet op te sporen noch de ongegrondheid ervan aan te toonen door ontelbare voorbeelden uit onze literatuur. Ofschoon de ernst een paar eeuwen geleden veel dieper op het nationaal karakter ingedrukt stond dan tegenwoordig, hebben onze dichters, - om Hooft, Huijgens, Starter alleen maar te noemen, - gedichten nagelaten, die wat losheid van vorm en dartelheid van inhoud betreft, de vergelijking met hetgeen de poëten van andere landen toen en later ter markt gebracht hebben met gerustheid kunnen doorstaan. Voor de hedendaagsche vaderlandsche literatuur, en meer bepaaldelijk voor de novellistische, kan het echter worden toegestemd dat de vorm bij vele auteurs iets gedrukts en zwaarmoedigs bezit, eigenaardigheden die zelfs niet afgeschud kunnen worden, wanneer de schrijver een onderwerp ter behandeling heeft genomen, dat uit het oogpunt van zedelijk gevoel en van passie aan de hoogste eischen van losheid en vooroordeelloosheid beantwoordt. In dit laatste opzicht zijn wij vooruitgegaan, indien het vooruitgang te noemen is. Romans, welker *donnée* en uitwerking dertig jaren geleden niets dan ontsteltenis en ergernis zouden teweeggebracht hebben, - men behoeft zich Van Lennep's *Klaasje Zevenster* en Huet's *Lidewyde* maar te herinneren, - vinden

bijna geen aanstoot meer in onze dagen, waarin programma's van vrij wat onzedelijker aard dan de door Van Lennep geschilderde tooneelen of de door Huet beschreven liefdesgevallen van Mevrouw Dijk, *décolletée jusqu' à la plante des pieds*, en den jongen ingenieur met het zwart fluweelen vest, als hooge zedenwet tegenover maatschappelijke vooroordeelen met niet weinig voorliefde ontwikkeld en in de kleinste bijzonderheden van actie voorgesteld worden. De vorm is echter niet in vergelijking vooruitgegaan; integendeel zijn er onder de tegenwoordige auteurs van geprezen novellistisch werk slechts zeer weinigen, wier namen uit dien hoofde met de bovenvermelde in één adem kunnen genoemd worden. Hoewel de ouderwetsche kieschheid bij de onderwerpskeuze meer en meer op den achtergrond wordt gelaten, geschiedt de bewerking, hetzij met opzet, hetzij door een spel van het noodlot, met zooveel stijfheid en stugheid, dat het den schijn heeft alsof deze overdrijving tegen de andere moet opwegen. En wanneer nu en dan eens een auteur toont moeite gedaan te hebben om ook ten aanzien van den vorm uit den band te springen, vervalt hij zeer licht in het uiterste van onbeschaafde ruwheid en plompheid, dat de beschaafde kringen van lezers onverbiddelijk voor zijn werk afsluit. Op eenige der heden voor ons liggende romans kan het hier gezegde met het volste recht toegepast worden. Vooral de romans van eenigen omvang, hoewel die omvang dikwijls alleen door typographische middelen verkregen en niet altoos aan breede, uitvoerige behandeling der stof toe te schrijven is, onderscheiden zich door een weinig aantrekkelijk onderwerp, op eene weinig aantrekkelijke manier behandeld. Het huwelijk, en de daarmede in verband staande verhouding tusschen de geslachten, schijnen den auteurs zeer ter harte te gaan; de daaronder voorkomende dames geven hieromtrent aan de heeren-schrijvers weinig toe. Nu zal niemand weigeren dit een onderwerp te noemen van groot menschelijk en maatschappelijk belang, welks gemis aan het leven veel bekoorlijks ontnemen en der arme letterkunde nauwlijks een stukje grond, groot genoeg om hare voeten op neder te zetten, overlaten zou. Niet alleen levert de wederzijdsche verhouding tusschen echtelieden in een normaal, wel overdacht huwelijk eene onuitputtelijke bron van romantische gegevens, incidenten en verwikkelingen op, maar ook de tegenstelling tusschen liefde en echtelijken staat, waar de eerste in den laatsten niet gevonden wordt of, erger nog, niettegenstaande dien eene andere richting uitgaat, biedt eene rijke mijn van moeilijk op te lossen vraagstukken aan. De schrijvers behoeven zich wezenlijk van dit onderwerp niet af te wenden omdat het uitgeput is; zoo zij het elders zoeken, zal het wel zijn uit het streven naar nog meer spannende en belangwekkende toestanden dan het gewoon huwelijksleven medebrengt. Maar terwijl ook daarbuiten belangrijke incidenten en liefdesintriges in overvloed te vinden zijn, pleit het niet voor een fijn gevoel van moraliteit dat men den lezer voor toestanden plaatst, die niets dan ergernis

kunnen opwekken. Zoo laat een auteur, in een der werken wier titels hierboven afgeschreven staan, een jong meisje met hare vrienden en magen vele bladzijden lang, met overweging van al het voor en tegen, uitgezonderd de motieven van hoogere moraliteit en plicht, de vraag bespreken, of zij al dan niet practische liefdesbetrekkingen zal aanknoopen met haar eigen zwager, den man harer zuster, die wel van zijne vrouw afgezonderd leeft, doch wiens huwelijksbanden hem niettemin binden. De naar des schrijvers voorstelling door het gezond verstand vereischte oplossing van de vraag moet toestemmend luiden, want het huwelijk met de eerste vrouw, - NB. uit pure berekening om aan geld te komen, door den man gesloten, - is eene 'vergissing' geweest, waarvoor hij dan toch naar billijkheid zijn leven lang niet moet boeten. In een der damesboeken redeneert en overlegt eene jonge gehuwde vrouw, de onbetwistbare heldin van het boek wegens de vele talenten, bevalligheden en deugden, waarmede de schrijfster haar uitgerust heeft, ernstig met zichzelve, of het niet op haar weg ligt, huis en echtgenoot, op wien geen andere aanmerking te maken is dan dat hij haar 'niet begrijpt', in den steek te laten om zich over te geven aan een ander heer, over wien de echtgenoot in quaestie zich zeer gematigd uitlaat door hem een 'poseur' te noemen. Wat bij haar den doorslag geeft om rustig bij haar man te blijven, is de overweging, dat anders handelen haar buiten de maatschappij zou stellen, waarvan zij, in spijt van hare vooroordeelvrijheid, toch alle nadeelen voor zichzelve inziet.

De verzinners van deze en dergelijke *données* schijnen de wezenlijke onzedelijkheid van zulk een in twijfel stellen van de heiligheid van den huwelijksband niet in te zien. Dat hartstocht of eene wel gevestigde liefde een door een onberaden of opgedrongen huwelijk gebonden man of vrouw in groote verzoeking brengen en ongelukkig maken is niet te ontkennen; in dergelijke omstandigheden hebben tal van romanschrijvers in alle talen en landen stof in overvloed gevonden voor belangwekkende intriges, welker uitwerking veel menschenkennis, een fijn en scherp zedelijk gevoel en groote meesterschap over den vorm vereischt. Zelfs de verwoestingen, in een rustig huwelijksleven door een plotseling opgekomen, onberedeneerden hartstocht aangericht, zijn de moeite van beschrijving en ontleding ten volle waard, mits het met karakterkennis en kunstvaardigheid geschiedt. Maar redeneeringen en wederleggingen, gelijk wij ze daar even vermeldden, dat wikken en wegen, dat redeneerend knoopen tellen of bloemblaadjes plukken met een: zal ik? of zal ik niet, huis en man laten loopen om met A. of B. door te gaan? dat heeft iets ontzaglijk terugstootends. Men toone de verderfelijke uitwerking van den hartstocht, want het algemeen menschelijke is belangwekkend, ook in de afdwalingen en fouten, maar wie stelt er belang in te weten, aan welke kleine berekeningen van sociale voor- en nadeelen het te danken is dat mevrouw A. of B. haar man niet zitten laat? In een

der bekendste tooneelstukken van Sardou wordt van een jongmensch die een huwelijk uit berekening beoogt zeer geestig gezegd: *c'est chose vraiment curieuse à observer que cette jeune âme de négociant dirigeant sa petite passion méthodique avec la calme résolution, qui doit présider aux jolies opérations de banque. Un peu d'amour, beaucoup de calcul... Tenue du coeur en partie double.* Aan deze beschrijving hebben wij bij de lezing van de bedoelde passages uit het besproken boek meermalen gedacht.

Toen in een onzer vorige overzichten een roman ter bespreking kwam, die met ophef en overdrijving den verderfelijken invloed van de wetgeving op het huwelijk heette aan het licht te stellen, maakten wij de opmerking dat alle in dat boek voor het voetlicht gebrachte slachtoffers, hoe beklagenwaardig ook, hun toestand van ongeluk en ellende aan niets anders te wijten hadden dan aan zichzelf. Wie uit onberedeneerde kalverliefde in het huwelijk treedt met eene vrouw of een man, die hem of haar niet past, of wie trouwt met allerlei bijoogmerken, waarmede de liefde niets te maken heeft, kan geen recht hebben, de schuld van zijn ongeluk of zijne ontevredenheid, wanneer het stroovuur der eerste verliefdheid is uitgebrand zonder iets na te laten of wanneer het beoogd doel niet is bereikt, op de wetgeving te werpen, welke niets anders gedaan heeft, dan den stempel van wettigheid en betrekkelijke bestendigheid te drukken op het verbond, dat geheel vrijwillig gesloten is en waarvan de hoofdpersonen uit eigen beweging die bekrachtiging van overheidswege hebben gevraagd. Het staat iedereen volkomen vrij zich tot voorvechter van de ‘vrije liefde’ op te werpen, maar die theorie heeft met de huwelijkswetgeving niets te maken. Een huwelijk voor een bepaalden tijd of tot wederopzeggens van weerskanten is met alle begrippen en eischen van die instelling in strijd; het is eenvoudig geen huwelijk maar een concubinaat, waaraan de wet hare sanctie niet geven kan, ook al mogen er in bepaalde concrete gevallen nu en dan verzachtende omstandigheden naar het oordeel der wereld aanwezig geacht worden. In het ondenkbaar geval, dat de wetgever, dergelijke tijdelijke *liaisons* erkennende, daaromtrent eenige uit die erkenning voortvloeiende voorschriften gaf, zouden die voor de ware liefhebbers veel bezwaarlijker zijn dan de tegenwoordige huwelijkswetgeving. Nu staan zij daar geheel buiten en zijn dus in hunne buiten de wet staande aangelegenheden volkomen vrij; inmenging van den wetgever, zoo ze denkbaar ware, zou natuurlijk de onderwerping aan zekere voorschriften als eerste voorwaarde stellen. De voorstanders van dergelijke niet-bindende banden, die in een land welks wetgeving de echtscheiding niet toestaat in de bovenbedoelde exceptioneele gevallen recht van spreken hebben, missen elken grond of elk motief bij de toestanden, welke de Nederlandsche huwelijkswetgeving schept, vooral met hare tegenwoordige uiterst ruime interpretatie door de rechterlijke macht. Pleidooien voor het concubinaat behoeven niet te worden geleverd; feitelijk bestaat

daartoe de volle vrijheid, waarvan dan ook een nog al ruim gebruik wordt gemaakt. En hoe men ook redeneert, en romantiseert, en betoogt om de goê gemeente te overtuigen dat het concubinaat boven het huwelijk staat, men onderneemt daarmede een onbegonnen werk, want, tot hoe laag peil het zedelijk gevoel ook mag gedaald wezen, dergelijke enormiteiten zullen wel nimmer algemeene instemming vinden. De zeer groote meerderheid blijft er onverschillig voor; elders wekken zij ergernis en walging, welke nadeelige uitwerkselen volstrekt niet te wijten zijn aan vooroordeel of overdreven preutschheid, maar natuurlijk voortkomen uit een begrijpelijk gebrek aan belangstelling in donnée en personen. Hierin nu, de schrijvers moeten het niet vergeten, ligt de oplossing van het vraagstuk van te behagen: men moet den lezer in nauwe gemeenschap brengen met held of heldin. Dat is alleen te bereiken door eene talentvolle, menschkundige karakterteekening, door eene door goeden smaak bestuurde keuze van omgeving en verwikkeling, niet door een overmoedig ‘durven’ van den auteur, dat hem met eene kunstmatige opgewondenheid doet optrekken en uitrazen tegen maatschappelijke instellingen en verhoudingen, welker bestaan gelegenheid genoeg geeft om belangwekkende botsingen van karakter, bangen strijd, kunstige verwikkeling en logische ontknooping te verzinnen.

Deze algemeene opmerking aan het adres van onze hedendaagsche romanschrijvers behoeft Cornelie Huygens zich niet aan te trekken. Ook in haar *Hoogenoord* geeft het huwelijk van de heldin aanleiding tot de verwikkeling, haar voerende tot een harden strijd, waarin zij lichamelijk en vrijwillig ondergaat, doch met behoud van eer en plicht. Zij heeft zonder liefde hare hand geschonken aan een vriend der familie, ten deele om een dierbaren wensch haars vaders te vervullen, doch meer nog uit dankbaarheid omdat haar aanstaande haar eenigen broeder voor de schande van een gerechtelijk vonnis heeft bewaard. Terwijl zij dat offer brengt, meent zij nog de rijke erfdochter te zijn, waarvoor iedereen haar houdt, doch na haars vaders dood blijkt het dat inderdaad al zijne bezittingen toebehooren, of althans verpand zijn aan den jongen fabrikant, haar ouden vriend, dan haar ongaarne aanvaarden echtgenoot. Men moet de schrijfster hulde brengen dat zij, met haar artistiek gemoed beseffende dat een ontijdig aangebracht contrast de uitwerking niet verhoogt maar haar veeleer schade doet, van dezen echtgenoot niet gemaakt heeft een romanschurk, die de beklagenswaardige freule door de overmacht van zijn geld heeft gekocht, zoo in den trant van Ohnet's held in *Le maître des forges.* Wellicht zou dat voor het niet geheel normaal gemoed van Louise, die een echt kind van haar tijd is met ‘nerveuze loomheid’ en dergelijke eigenschappen, eene reden zijn geweest om met dweepachtig zelfbeklag in haar romantisch slachtofferschap te berusten. Maar de Frans Meerdonk in *Hoogenoord* heeft niets romantisch aan

of in zich; hij is een werkzaam, bescheiden man, zelf zijn plicht doende en van anderen verwachtende dat zij ook hun plicht zullen doen, die zijne vrouw op de handen draagt en niets liever verlangt dan haar gelukkig te zien. Wanneer dergelijke exemplaren van het mannenras niet helaas! met den dag schaarscher werden, zouden wij hem noemen een volkomen normaal en gewoon man; nu kunnen wij niets anders zeggen dan: een man zooals alle mannen in de maatschappij moesten wezen, wilden de zaken over het algemeen beter gaan. Doch Frans Meerdonk heeft de groote fout dat hij 'zijne vrouw niet begrijpt', de geijkte term, waarmede men dien onbehaaglijken toestand in het huwelijksleven te kennen geeft, dat eene jonge, verkeerd en eenzijdig opgevoede vrouw zelve niet weet wat zij wil doch met haar eigen leven ontevreden is, en dan van haar man vergt dat hij ontdekt wat zijzelve niet weet te zeggen, en als met een tooverslag de omgeving aangenaam maakt voor haar, die hare eigen omgeving door eigen gemis van voegingskracht en voegingswil ongeneeslijk bedorven heeft.

Wij hebben in dezen roman dus wederom een *cas pathologique,* de beschouwing van een geval van zenuwzwakheid, van nerveuze depressie en zelfzuchtige overspanning, de echte *maladie à la mode* van onzen tijd, waartegen de heldin het zeker afdoend, haar en anderen verlossing aanbrengend middel van zelfmoord aanwendt. Want al schijnt die zelfmoord te geschieden om zich te bewaren voor de afdwaling van het pad der huwelijkstrouw, waartoe de liefde voor een ander man haar drijft, ten slotte blijft de nerveuze abnormaliteit van Louise Nortenheim van Maasbergen, het vroeg moederloos bedorven kind van een zwakken, intellectueel weinig hoog staanden vader, de oorzaak van al hare huwelijkswederwaardigheden, dus ook van de waterige ontknooping. En aan dezelfde karakterzwakheid is hare onmacht toe te schrijven om, waar zij meende met haar huwelijk een offer van dankbaarheid te moeten brengen, zich in den zelf opgelegden plicht te schikken, noodzakelijke voorwaarde van geluk voor zichzelve evengoed als voor haar echtgenoot.

De vorm van dezen roman maakt op lof en waardeering aanspraak; de bewerking is met zorg, talent en smaak geschied, zoodat *Hoogenoord* van alle heden te bespreken boeken de grootste rechten heeft om het eerst ter hand genomen te worden. Ook het verband en het evenwicht zijn in het kunstwerk met juistheid in het oog gehouden, daar aan de nevenfiguren zorg genoeg is besteed zonder dat zij zich te veel op den voorgrond dringen; hier en daar komen verdienstelijke beschrijvingen voor. Toch moeten wij bekennen door het verhaal slechts matig te zijn geboeid, omdat de geheele voorstelling en verwikkeling aan de ziekelijkheid der meeste karakters eene kunstmatigheid ontleenen die de belangstelling afweert. Van een eigenlijk gedwongen huwelijk is voor de heldin geen sprake. Zij weet dat zij haar vader genoegen zal doen met Meerdonk te huwen, maar het motief van haars vaders

wensch, dat zij meent te vinden in dankbaarheid voor hetgeen Frans in de zaak haars broeders voor de eer der familie gedaan heeft, is haar niet bekend. De oude baron weet namelijk wat hij voor haar stelselmatig verzwijgt, dat zijn boeltje na zijn overlijden schoon op zal zijn, en wil zijne dochter alsdan bezorgd weten. Deze fout van stilzwijgen is zóó erg, dat wij zoo even daarom alleen, in spijt van zijne politieke loopbaan, zelfs door een ministerschap bekroond, dezen vader een intellectueel weinig hoog staand man noemden; ook de verkeerde opvoeding zonder eenige leiding van de eenige dochter dient ter bevestiging van deze opvatting. Had hij zijne dochter vertrouwd, de staat van zaken zou geheel anders zijn geworden, maar dan ware de voor ons liggende roman ook niet ontstaan. Gezonde levens- en plichtsopvatting ontbraken nu eenmaal den geslachte Nortenheim, en de dochter was na haar huwelijk nog slechts de echte afstammeling haars vaders.

Eene tweede omstandigheid, die de belangstelling voor de heldin in den weg staat, is hare houding tegenover haar inderdaad als echtgenoot onberispelijken man. Welke reden heeft de jonge vrouw om haar man te minachten? Hij is, we zegden het reeds, een gewoon, in den zin van niet abnormaal man, maar staat zij in waarheid, behalve in eigen, altoos bedrieglijke schatting, boven hem? Het zou ons te lang bezig houden ons ontkennend antwoord op deze vraag in 't breede uit den roman aan te toonen; wij laten in dezen het besluit gaarne aan het oordeel der lezers over. En ook de tweede held van het boek, Meerdonk's compagnon Van Elten, komt ons voor intellectueel en moreel niet zooveel hooger dan de echtgenoot te staan om Louise's voorkeur te rechtvaardigen. Zij behooren tot verschillende oeconomische scholen, dat is waar, doch den meest oppervlakkigen lezer zal het niet ontgaan dat daaruit allerminst gevolgtrekking voor of tegen de mate van oordeel te trekken zijn, daar de eene, wellicht ondergaande, school de practijk tegen zich heeft, die natuurlijk alle gebreken, leemten, fouten en tekortkomingen in 't volle daglicht heeft gesteld, terwijl de andere nog slechts beschenen is door de niet altoos betrouwbare stralen van theorie en phantasie, die alle gevaren en bezwaren in het duister doen vallen. Daarenboven houde men ons de opmerking ten goede dat nerveuze, kinderlooze jonge vrouwen nu niet de beste rechters zijn in oeconomische en industrieele geschillen, en alleen groote oppervlakkigheid zóó sterk partij kan trekken in een verschil van opvatting, dat alleen door deskundigen met een schat van ondervinding kan worden uitgemaakt, van den persoon, wiens meening men deelt, te gelijk ook in genegenheid boven den andersdenkende te stellen, ongeacht de eigenaardige, nauwe banden, waarmede men aan den laatste verbonden is. Maar we mogen niet anders dan zacht over Mevrouw Meerdonk oordeelen; zij heeft zelve haar vonnis geveld en in den vijver van den huize Hoogenoord aan zichzelve voltrokken. Hare eigen tekortkomingen en de fouten haars vaders zijn daardoor geboet.

Tusschen het zoo even besproken boek en *Toch Verzoend*, dat ook aan de pen eener beschaafde jonge dame is ontleend, zijn veel punten van overeenkomst, doch ook van verschil. Vooreerst vinden we de overeenkomst hierin, dat ook deze schrijfster met veel zorg en toeleg heeft gearbeid, dat taal en stijl onberispelijk zijn, kortom dat de letterkundige verdiensten in engeren zin met die van *Hoogenoord* gelijkstaan, al zal men erkennen dat A.C. van Meijendal niet met zooveel gezag de pen hanteert als hare kunstzuster. Ook in de *donnée* der beide romans is overeenstemming. Hier hebben wij weder eene jonggehuwde vrouw, die door haar, zonder eenigen aandrang van wien ook door haar aangenomen man ‘niet begrepen’ wordt, ‘iets’ - wat weet zijzelve niet - zoekt: een levensdoel, bezigheid, wat dan ook. Eerst zoekt zij 't in de philanthropie, dan in de ongeoorloofde liefde, maar - zooals reeds hierboven opgemerkt is, - na een zuiver arithmetisch overwegen van het voor en tegen, ziet zij daar maar van af om ten slotte ‘toch verzoend’ te raken met haar eigen bestaan. Alweder de zedelijke grootheidswaanzin, die bij het groot verschil tusschen eigen en anderer schattingsprijzen, tot ontevredenheid leidt, die, inzonderheid menige jonge vrouw (want de man wordt spoedig genoeg door het leven zelf tot bezinning gebracht) voor het maatschappelijk leven ongeschikt maakt, omdat zij zich niet naar het leven weten te voegen en eischt dat het leven zich naar haar voegt. Het groote verschil tusschen de beide genoemde romans ligt echter in de hoogere waarde van *Hoogenoord* wat bewerking en ontknooping betreft. De heldin van Juffrouw Huygens redeneert en cijfert niet over hare neiging voor haars mans compagnon; zij wordt aangegrepen en voortgedreven door den hartstocht, en wanneer die haar ten slotte te machtig wordt, stelt zij plicht boven eigen leven. Ziedaar eene tragische ontknooping, die onze sympathie gaande maakt, hoewel de schrijfster die tot nog toe voor hare heldin niet had kunnen wekken. Maar bij A.C. van Meijendal is de loop van zaken koud en koel. Deze jonge vrouw, die erover klaagt dat de kring harer bekenden op zulk een laag intellectueel peil staat, hoewel zijzelve geen enkel blijk geeft van een hooger standpunt, - want haar onbestemd haken en verlangen naar onbestemde, onuitgesproken dingen kan bezwaarlijk als zoodanig gelden, - die al tamelijk ver van den weg van huwelijkstrouw is afgedwaald wanneer de gedachte aan de dwaasheid en het onverstand haar terugbrengt, - waarmede zij toont dat het hier niet den hartstocht maar eene tijdelijke zinnelijke afdwaling gold, - geeft niet den minsten tragischen indruk; alles samengenomen bewijst dat berusten en toch verzoend zijn met een leven dat haar altoos ledig en waardeloos toegeschenen heeft en waarin niets hoegenaamd veranderd is, een zwak, slap karakter. Zoo men in haar tot rust komen in zekeren zin ook een zelfmoord zien kan, zoo mist die toch al het indrukwekkende van dien van Louise Meerdonk. Aan de leer van het oude *fatum* of van den stelregel der onverschilligheid,

dat alles in de wereld vanzelf wel terechtkomt, als moraal van dezen roman te denken, dat verbieden de geheele aanleg en bewerking. Had iets dergelijks in A.C. van Meijendal's bedoeling gelegen, het zou wel hier of daar aan het licht getreden zijn.

Terwijl wij in het algemeen den letterkundigen vorm van dit tweedeelig werk kunnen prijzen, maken wij één voorbehoud ten opzichte van den grooten kring van personen, die erin optreden. Bij voorbeeld de familie Lemmers. Wel wordt hun bestaan door de geschiedenis van Suzanna Theesen heengeweven, en konden de weinig aantrekkelijke leden van dat gezin daarom niet geheel en al over 't hoofd gezien worden, maar het was niet noodig hun eene zoo groote plaats in te ruimen als hier is geschied. Dat leidt de aandacht slechts af en verstoor het onderling verband van het verhaal door het huiselijk gekrakeel tusschen ouders en kinderen.

Sedert de invasie der dames in de Leidsche Maatschappij van Letterkunde staat het zoet geheim van de schuilnamen onzer hedendaagsche romanschrijfsters voorgoed verloren te gaan. Nu, nevens het voordeel der verkiesbaarheid mag men zich wel eenig nadeel getroosten. En voor ons geeft het verlies van het geheim in dit geval ook de verklaring, waarom Louise B.B. van haar *Aleide Ploegers* de actie laat voortschrijden in de militaire kringen te Batavia. Deze actie, - wij vinden dat volstrekt geen gebrek, maar integendeel eene groote deugd, - verdwaalt geen enkel oogenblik op die glibberige paden van het huwelijksleven, waarop de Louise's en Suzanna's van daar even zich zoo moeilijk staande hielden; naar den ouden trant wordt hier de tocht van een jong, onervaren meisje door allerlei wederwaardigheden en liefdesavonturen uit den ongehuwden staat naar de veilige haven des huwelijks beschreven. De schrijfster verdient een compliment wegens hare fijne en menschkundige ontleding van de gevoelens en gewaarwordingen van een jong meisje uit de Indische *haute volée*; met hare deugden en gebreken wordt zij objectief en met menschenkennis geschilderd en handelend opgevoerd. Hoe zij op bals en andere feesten coquetteert, daartoe aangespoord met evenveel lust en toewijding aan goede werken deelneemt, den eenen minnaar afschrikt, een tweeden afwijst, een derden, dien zij meent lief te hebben, tot haar verloofde aanneemt en ten slotte, na gelukkig van den onwaardig geblekene te zijn vrijgekomen, een vriend haars vaders huwt die haar steeds gadegeslagen, en in alle omstandigheden als een vaderlijk vriend bijgestaan en ten goede gesteund heeft, - dit alles lezen wij in deze twee deeltjes met genoegen, ofschoon menig lezer aan de beminnelijke Aleide, ook met het oog op de mogelijke gevaren van de toekomst in het verraderlijk Indisch klimaat, liever een jeugdiger man had toegewenscht. Ook de vele bijfiguren, die in het verhaal voorkomen, zijn verdienstelijk behandeld; alleen is de gelukkige, die ten slotte het in groote bochten

kronkelend beloop zijner liefde voor Aleide in het effen meer des huwelijks zich storten ziet, min of meer een damesheld, die op vele lezers den indruk van *humbug* maken zal. Het is zoo iemand, die van alles meer dan iemand anders verstand heeft, een volmaakt boekenheld.

Nevens de talrijkheid van het ten tooneele gevoerd personeel hebben wij tegen dit overigens zeer verdienstelijk verhaal het bezwaar dat er nog al eens in afgedwaald wordt. Zoo is de geschiedenis van den op Atjeh blind geschoten Franschen soldaat, die buiten de eigenlijke actie staat, vooral in den breed uitgesponnen vorm waarin zij hier verteld wordt, niet veel meer dan een *hors d'oeuvre*, dat de aandacht breekt en de eenheid van het verhaal niet weinig verstoort. Vooral in *Aleide Ploegers* komt dit bezwaar sterk op den voorgrond, omdat de actie geleidelijk en zonder tragische schokken of groote verstoringen voortgaat. Dit is geen aanmerking; wij zijn verre van een eenvoudigen familieroman gering te schatten; maar die moet dan ook geschreven zijn met de fijnheid van karakterteekening en in den bevalligen vorm, die Louise B.B. te harer beschikking heeft.

Wanneer we den lezer mededeelen dat *Tweeërlei liefde* in den Elzas speelt vóór en na den Fransch-Duitschen oorlog van 1870-'71, dan begrijpt men terstond dat Henri Rutgers hier vaderlandsliefde en vrouwenliefde tegenover elkander stelt. Een Duitsch ingenieur komt een jaar vóór den oorlog op een Elzasser dorp om een waterwerk voor eene fabriek aan te leggen, en raakt verloofd met de dochter van den fabrikant. De oorlog breekt uit; hij moet als landweerofficier in dienst treden en wordt door het noodlot als bevelhebber van een bezettingsdetachement op hetzelfde dorp teruggevoerd, waar allen, die hem vroeger om zijne persoonlijke hoedanigheden hebben geacht en liefgehad, hem nu haten als vijand van het vaderland. Ook zijne bruid, hoewel hare liefde voor hem niet uitgebluscht is maar haar aan een heftigen gemoedsstrijd blootstelt. Op aanstoken van den pastoor van het dorp schiet zij haar bruidegom dood en boet te gelijk met haar vader en den pastoor van slechten raad deze dubbele misdaad, tegen het oorlogsrecht en tegen de wet der liefde, met den kogel.

Ziehier het geraamte van deze novelle die, zoo men enkele slordigheden in de uitdrukkingen uitzondert, wegens den verdienstelijken letterkundigen vorm aanbeveling verdient en den lezer ongetwijfeld boeien zal. Men mag zeggen dat de *donnée* op zichzelf niet nieuw is maar, eenmaal tijd, plaats en personen gekozen zijnde, zoo te zeggen voor de hand lag; eveneens zou men de ontknooping min gelukkig en onbevredigend noemen, maar men zal alle recht moeten doen wedervaren aan de geleidelijke ontwikkeling van het verhaal en aan de verdienstelijke teekening der verschillende karakters. Met de tweede aanmerking kunnen wij ons in zooverre vereenigen dat de

geweldige ontknooping, het doodschieten van den kapitein van de landweer door zijne Fransche bruid, in de gegeven omstandigheden natuurlijk noch aannemelijk is. Was Alice Duchaine door den auteur van den aanvang af geschilderd met een dweepziek, voor allerlei indrukken licht vatbaar gemoed, dan zouden wij het begrijpelijk vinden dat de aanschouwing van de oorlogsrampen in hare rustige, liefelijke omgeving, gevoegd bij de aanhitsingen van den haatdragenden geestelijke haar tot zulk eene afgrijzenwekkende daad had kunnen wegsleepen. Vaderlandsliefde kon daarbij geheel buiten spel blijven, want hoe hoog die gewaarwording ook staat, voor een wezenlijk liefhebbend hart kan zij de gewone menschelijke liefde niet tot zwijgen brengen, laat staan tot dergelijke buitensporigheden vervoeren. Doch de Elzasser bruid is door den schrijver in een geheel ander licht gesteld, als eene beminnelijke, zachtaardige, fijn gevoelende jonge vrouw, die haar bruidegom innig liefheeft en door geen omstandigheden van welken aard ook tot zulk eene gruweldaad kon komen. En wat zij van de gruwelen van den oorlog in hare nabijheid waarneemt, kan niet tot wettiging of verklaring van hare krankzinnige handeling dienen.

De heer Chappuis geeft in de twee deelen van zijne *Twee moeders* een roman uit de Indisch-Haagsche kringen. De omgeving, waarin hij zijne lezers binnenleidt, is over het algemeen zeer prozaïsch, en toch wordt het tragisch element in het verhaal allerminst gemist. Niet alleen dat het aan eene gehuwde vrouw gepleegd geweld, al is het twintig jaren geleden, het eigenlijk historische uitgangspunt van de intrige vormt; men treft er ook eene schipbreuk in aan en het boek eindigt met een, wegens den leeftijd van de persoon, eene zeventigjarige vrouw, niet zeer waarschijnlijken zelfmoord. Van veel tot de verwikkeling niet of weinig afdoend bijwerk ontdaan, ligt de eigenlijke knoop van het werk in den tegenstand, door de moeder van een jongen man geboden tegen zijne verloving, welke tegenstand gebroken wordt door de moeder van het meisje, bij middel van de mededeeling harer eigen geschiedenis. Hier doet de schrijver meer vindingrijkheid dan goeden smaak blijken, doch op zeker oogenblik heeft de eerstgemelde eigenschap hem in den steek gelaten, want de eindelijke oplossing, de zelfmoord van de mansmoeder, die gewis een groot struikelblok voor de toekomst uit den weg ruimt, komt ons niet zeer gelukkig gevonden voor. Het was zeker een afdoend middel om de oppositie tegen het voorgenomen huwelijk te breken, maar kan uit een menschkundig oogpunt niet verdedigd worden, want eene vrouw, in staat tot zulke lage handelingen als de weduwe Van Eijk tegen de aanstaande van haar zoon had gepleegd, - handelingen trouwens, geheel passende in de lijst harer ontwikkeling en beschaving, als door den schrijver afgeschilderd, - kan niet door een gesprek gelijk het met Mevrouw Reigerbosch gevoerde zoo geheel en al tot inkeer worden

gebracht. Wat kon iemand van zoo lagen trap van beschaving de wetenschap schelen van hetgeen aan die dame vele jaren geleden in een spoorwegwaggon overkomen was? Ja was het verband tusschen het toen gebeurde en het bestaan van de door haar niet gewenschte schoondochter niet veeleer eene reden om zich nog te hardnekkiger tegen het huwelijk te verzetten? Vrouw Van Eijk's inkeer na dit gesprek behoort tot eene hoogere orde van denkbeelden, die ver boven haar bereik lag.

Verder in bijzonderheden afdalen ligt niet binnen ons bestek; wij laten gaarne aan de lezers, die het eindvonnis strijken, de beslissing over dit boek over. Wij zijn echter met het oog op hetgeen de heer Chappuis vroeger geschreven heeft van oordeel dat hij in dezen roman zijn beste werk niet geleverd heeft. Het onderwerp zelf, de jaloezie van eene weinig ontwikkelde oude moeder op haar eenigen zoon, haar onwil om dien aan eene andere af te staan, haar haat tegen de jonge vrouw die hem aan haar zal ontrooven, is zeker eene romantische behandeling ten volle waard. Maar het vereischte eene meer teedere behandeling dan hier heeft plaats gehad, een dieper indringen in de gemoederen, een scherper blootleggen en ontleden van de roerselen en beweegredenen dan wij trouwens van dezen schrijver gewoon zijn. Hij daalt gewoonlijk in de karakterontleding niet diep af, maar blijft aan de oppervlakte hangen, met dit gevolg dat de incidenten als op zichzelf staande gevallen, niet als producten der botsing tusschen de verschillende karakters op elkander volgen. Bij de lezing leeft men daarom niet met de personen mede, men ziet in hen alleen de creaturen van den schrijver, die naar zijn wil en bestuur spreken en handelen, geen menschen van gelijke bewegingen als wij. Want ofschoon de schrijver wel degelijk beweegredenen mededeelt voor de veelal wonderlijke daden, die hij sommigen zijner personen laat verrichten, die daden en beweegredenen staan zoo geheel buiten eenige diepere karakterstudie, dat niemand daarbij het natuurlijk verband tusschen oorzaak en gevolg begrijpt.

Uit een letterkundig oogpunt is de overvloed van secundaire personen, die dikwijls op den voorgrond gesteld worden in het volle licht, als waren zij de eigenlijke hoofdpersonen, - bij voorbeeld de geheele familie Van Buuren, ook Haagsch-Indisch of Indisch-Haagsch, evenals de Reigerbosschen en de De Valks, - af te keuren. Evenzoo de gesprekken, die vaak lang uitgesponnen en weinig belangrijk zijn, en den roman wel uitgebreid, maar niet boeiend maken.

Ook de heer G.J. van der Hoeve was bij het ontwerpen en schrijven van zijn *Een lastig perceel* niet gelukkig gestemd. Uit den min of meer ironischen toon, waarin hij de lotgevallen van zijn held, onder dien titelbenaming aangeduid, beschrijft, valt op te maken dat hij dezen Karel Oterling, die als lastig en onmogelijk beschouwd wordt door

nagenoeg iedereen die met hem in aanraking komt, wil aangemerkt hebben als een waar held, die tegen het kwaad in de wereld opkomt en wiens lot dus het medelijden en de sympathie van de welgezinden behoort gaande te maken. En toch gelooven wij niet dat bij veel lezers het boek dien indruk zal achterlaten. Vooreerst omdat de opgevoerde held valt in de categorie van hen, van wie de Engelschen zeggen dat zij *nobody's enemies but their own* zijn, menschen op wier rechtsgevoel en hoog moreel onderscheidingsvermogen geen greintje af te dingen valt, die met de allerbeste bedoelingen voor de hervorming der maatschappij en het heil der menschheid bezield zijn, doch wien het ten eenen male hapert aan den tact en de menschenkennis, die nu eenmaal onontbeerlijk zijn om iets in die richting tot stand te brengen. Deze advocaat van goede zaken is inderdaad met twee linkerhanden toegerust en grijpt dientengevolge elke zaak links en verkeerdelijk aan. Dit is de zekerste manier om den naam van onpractische lastigheid te verkrijgen, want op dien weg bederft men meer dan men verbeteren kan. Het gaat met het rechtsgevoel en met het moreel onderscheidingsvermogen van den hervormingsgezinde evenals met den persoonlijken moed van den krijgsman; voor beiden zijn die eigenschappen onontbeerlijk, zonder haar kunnen zij niets uitrichten. Maar met die eigenschappen zijn ze volstrekt niet volkomen en voldoende toegerust; voor beiden is de tactiek noodig, het *savoir faire*, dat die onwaardeerbare goede eigenschappen ten beste gedijen doet. Zonder tactiek is de moed van den krijgsman, zonder tact de zedelijke hoogheid van den hervormer een dood kapitaal, dat bij de eerste botsing met de omstandigheden geheel te gronde gaat: de krijgsman wordt dan een verloren post, de hervormer een ‘lastig perceel’, meer niet. En voor zoo'n perceel gevoelt men te recht niet veel, al weet men dat hij 't met de door eigen onhandigheid bedorven zaak nog zoo goed voorhad.

Hier komt voor Van der Hoeve's boek nog dit bezwaar bij dat de gevallen, door den schrijver gesteld om den staat van miskenning en onbillijke veroordeeling van zijn held te doen gevoelen, zeer willekeurig en niet zeer natuurlijk zijn gekozen. Zijne ontmoeting met den baron, die hem een schurkenstreek komt voorstellen, waarvoor elk advocaat die geen bepaald werk van kwade zaken maakt den voorsteller even goed en even nadrukkelijk de deur zou wijzen, bewijst daarom tot teekening van zijn karakter niet veel; daarentegen geven zijne slecht uitgekozen liefdesavonturen met de schoone doch berekenende dochter van den majoor Tork geen hoogen dunk van zijn karakter, terwijl het in ‘een lastig perceel’ natuurlijk gebrek aan handigheid en menschenkennis vooral aan den dag komt in het optreden tegen zijn ouden vijand Webster in volle sociëteit.

Het zijn meer losse fragmenten uit een weinig nuttig leven dan een geregeld, volledig verhaal van de levenservaringen en handelingen van

Karel Oterling, die in dit boek gevonden worden. De indruk, dien het werk maakt is wegens deze afwezigheid van artistieke eenheid dan ook gering. Het is jammer voor het dankbaar thema dat de schrijver de stof van dat ironisch standpunt heeft beschouwd en haar dan zoo schetsmatig en verbandloos behandeld; ernstiger opgevat had hij in de bewerking de niet genoeg te beseffen waarheid kunnen verkondigen dat een enorm kapitaal van goeden wil, warmte, overtuiging en werkkracht verloren gaat, wanneer deze goede eigenschappen niet door beleid en overleg beheerscht en geleid worden.

Van den heer J. Dermout, een nieuweling in de letterkunde zoo wij ons niet bedriegen, ontvingen wij een roman uit het Indisch leven, *In de koffie* geheeten, en waarin inderdaad dat product van den Javaschen landbouw en de verschillende wijzen van cultuur, bereiding en bewerking meer dan de schrale intrige onder de aandacht van den lezer worden gebracht. Voor den koffieplanter en andere deskundigen is dus eigenlijk dit boek eerst ten volle te genieten; als leek bekennen wij gaarne dat de talrijke opmerkingen betrekkelijk aanleg van koffieland, aanplant en oogst, beheer en inrichting, bewerking en bereiding van het product, daarin voorkomende, als geheel liggende buiten den kring onzer wetenschap, ook onze belangstelling niet kunnen gaande maken. Het komt ons voor dat ook voor het groot romanlezend publiek dit verhaal, waarin de meeste personen zeer weinig aantrekkelijks of aanbevelenswaardigs hebben, niet veel waarde kan bezitten, hetgeen wel te betreuren is om de daaraan bestede moeite en zorg.

Want deze lof moet men den schrijver toekennen dat zijn verhaal, het zij zooals het is, met wezenlijke zorg is geschreven. De vorm is wat laag bij den grond, hetgeen trouwens met de meeste echt-Indische romans het geval is; daar er verder nòch van karakterteekening nòch van natuurbeschrijving veel werk is gemaakt, en er geen samengestelde intrige uit te werken viel, kan het boek niet gezegd worden eigenlijke artistieke of letterkundige verdiensten te bezitten, maar toch is de stijl los en vloeiend en de taal onberispelijk (dit laatste is inderdaad, in verband met de elders veelvuldig aangetroffen gebreken, grooter compliment dan het behoorde te zijn). Ook in een tweede opzicht verdient de schrijver lof, dat hij in kieschheid van vormen en woordenkeus in den regel verre boven zijn onderwerp gebleven is. Niet waar hij 't over de techniek van de koffieteelt heeft, natuurlijk, want daar was geen gevaar van verleiding of afdwaling te vreezen; maar waar hij nu en dan tafereelen uit het plantageleven schetst, met de knoeierijen, drinkgelagen en allerlei uitspattingen van het binnenland van Java. In de beschrijving van die ruwe en van de Europeesche beschaving vervreemdende maatschappij toont hij eene groote mate van zelfbeperking en matiging, welke menig vakgenoot uit het Oosterland wel van hem mocht afzien.

Het doet ons leed dat de schrijver van *Karakter*, blijkens een in 't voorbijgaan ergens in dit boek gedanen uitval, *De Tijdspiegel*, die hem toch zoover wij weten nooit iets misdaan heeft, niet genegen is, want nu vreezen wij dat de aanmerkingen, die wij *ratione officii* op het werk van den heer Meerkerk te maken hebben, niet zullen worden aangenomen in den zin en met de bedoeling waarmede zij gemaakt worden, namelijk opdat de auteur ze overwegen en, ze juist oordeelende, er zijn voordeel mede zal doen. Voor den recensent is het stelselmatig prijzen oneindig veel gemakkelijker en aangenamer dan afkeuren, want wie prijst wordt terstond op zijn woord geloofd en als een bevoegd beoordeelaar, een beste kerel begroet; wie aanmerkingen maakt moet ze weten te staven en is, in schrijvers oog althans, slechts een kwaadwillig, onbevoegd bediller. Komt daar nu al vooruit wantrouwen en minachting van den auteur bij, dan kan natuurlijkerwijze de critiek weinig nut doen, en wordt de vraag gewettigd of de schrijver niet beter deed zich daaraan in het geheel niet bloot te stellen.

In de eerste plaats wil het ons niet duidelijk worden, hoe het boek aan dezen titel gekomen is. Wel heeft een van de daarin voorkomende personen altoos het woord karakter in den mond, maar van karakter toonen is bij hem, noch bij iemand van de andere hoofd- of nevenfiguren, geen sprake. Men kent uit het straks gezegde reeds eenigermate ons hoofdbezwaar tegen dit werk: de wonderlijke opvatting van de beteekenis en de waarde van het huwelijk, die de schrijver daarin doet verkondigen. Moet daar nu ‘karakter’ in liggen? Hij zal het zelf wel niet beweren. Maar de hoofdpersonen: de Gorkumsche notaris vooral is geen karakter, maar eene caricatuur, en de leden van zijn gezin zijn niet veel meer dan schimmen. Niet alleen de notarisvrouw, die blijkbaar als zoodanig is bedoeld, maar evengoed de zoon des huizes, die volgens den schrijver sociaal-democratische neigingen moet hebben, maar zich in de bladzijden van het boek doet kennen als eene groote nulliteit met onbeholpen redeneeringen en groote zwakheid van karakter. Ook de oudste notarisdochter, de echtgenoote van den schilder Eekelaers, - die vóór haar huwelijk spreekt en handelt als een hysterisch bakvischje uit eene Duitsche klucht, in haar huwelijk als eene krankzinnige, zoodat zij na haar huwelijk, dat wil zeggen: nadat zij de echtelijke woning ontloopen is, dan ook niet onnatuurlijk op de zondaarsbank van het Heilsleger belandt, - kan niet veel serieuzer dan als caricatuur opgevat worden. Nu erkennen wij dat het niet in de bedoeling van dezen schrijver gelegen zal hebben deze personen te flatteeren, maar de anderen, die hij wel degelijk in een gunstig licht stellen wil, geven uit het oogpunt van karakterkunde, om nog eens bij den titel te blijven, reden tot bedenking. De schilder Eekelaers wordt voorgesteld als een beklagenswaardig slachtoffer van zijne jaloersche, zelfzuchtige, onbeminnelijke vrouw, en van de ‘vergissing’ van zijn huwelijk. Ten onrechte. Hij was getrouwd uit de vuigste berekening, omdat hij, arm zijnde,

rijk wilde worden om een weelderig ingericht *atelier* te kunnen bezitten. Nu, dat was door zijn huwelijk met Nora Ross Winckel verkregen, en zijn huwelijk had dus doel getroffen. Hij had zijn atelier, maar dat hij er de vrouw - en zulk eene vrouw! - bij had, daarin kon toch de 'vergissing' niet liggen; ook dat had hij vooruit kunnen weten. Indien de man dus in dit huwelijk ongelukkig was geworden, was dat alleen zijne eigen schuld, van niemand en niets anders. Het was erg genoeg dat hij, wetende welke vrouw hij had en de abnormale eigenaardigheden van hare familie kennende, met zijne schoonzuster meer vertrouwelijk omging dan zijne jaloersche vrouw kon gedoogen; ook daarin gaf hij geen blijk van een krachtig mannelijk karakter, dat zich in de gevolgen van eigen schuld weet te schikken en anderer zwakheid ten koste van eigen genoegen te ontzien. Dat deze artist, die voornamelijk in het artistiek *dolce far niente* zijne kunstenaarsnatuur aan den dag legt, wanneer hij van zijne vrouw, doch zonder eenige wettelijke scheiding, af is, zichzelf in zoover weet te bedwingen dat hij 't niet met zijne eigen schoonzuster aanlegt, kan hem toch waarlijk niet als karakterdeugd toegekend worden. Het tegenovergestelde zou wat al te bar zijn.

Te bar? Dat vond Mevrouw Elise van den Wijngaerdt, de vrouw van den notaris te Brummen, den vriend van Eekelaers' schoonzuster niet. Zij kon maar niet begrijpen waarom Emma Ross Winckel 't nu niet met haar zwager Eekelaers, wiens vrouw bij zijn schoonvader woonde, kon aanleggen, en was er verontwaardigd over dat haar man en een incidenteel persoon, een Zweed, te wiens eere nu en dan Zweedsche uitdrukkingen en gansche gedichten in den tekst voorkomen, meenden dat het toch niet aangaat dat een jong meisje, afgescheiden nog van de familiebetrekking, zichzelf in de armen werpt van een getrouwd man. 'In plaats van de forsche armen uit te slaan, in plaats van te zeggen: we zullen den strijd tegen de domheid en kleinzieligheid aanvaarden en overwinnen, omdat de liefde alles winnen moet, maakten ze berekeningen' aldus verweet zij dezen heeren. 'Waartoe die voorzichtigheid? Was alles niet zoo klaar als de dag? Emma misdeed niets - zij had alleen lief. Is dat geen goddelijk recht? En Eekelaers had haar lief - en moesten die twee menschen nu vergaan in chagrijn, om een ouden dwingeland, om een grillige zuster, om de menigte, die er niets van begreep?' Aldus de jonge vrouw, door den schrijver met zekere voorliefde uitgebeeld. Zou in dergelijke absurde redeneeringen dan het 'karakter' moeten schuilen?

De wijze, waarop de heer Meerkerk zijn roman heeft opgezet, is bij de lezing hinderlijk, eene fout van compositie. Het eerste deel vangt aan met een brief met inlichtingen over de Gorcumsche familie, door den reeds genoemden Zweed, die zoo wat een compendium van volmaaktheid is, gericht aan den notaris te Brummen; daarna gaat de vertaler terstond eenige jaren vol evenementen terug om eerst op

bladzijde 147

van dat deel aan het tijdstip, waarop die brief ontvangen werd, terug te komen. De lezer raakt daardoor in de war, en komt in de noodzakelijkheid van op die laatste bladzijde het reeds vergeten beginhoofdstuk te herlezen. Later komen telkens dergelijke terugtreden, schoon ze niet zoover teruggaan, voor; zij bemoeilijken de lectuur.

Maar wat vooral in *Karakter* ergert zijn de tallooze taalfouten. Òf de auteur maakt zich schuldig aan verregaande slordigheid, - iets anders mogen wij van een leeraar in de Nederlandsche taal- en letterkunde niet onderstellen, - òf wel de correctie is met groote oppervlakkigheid behandeld, beter gezegd: het boek is in 't geheel niet gecorrigeerd. De uitgangsvormen van de naamvallen, nominatief en accusatief, worden op eene ergerlijke wijze verwisseld, het onderscheid tusschen datief en accusatief blijkt schrijver of corrector niet bekend te zijn, met de woordvorming wordt op de zonderlingste wijze omgesprongen. (Bij voorbeeld: wanneer er over zelfmoord gesproken wordt, zegt iemand: ‘O foei! als men daar toekomt!’) Wij twijfelen echter of de blaam wel den corrector toekomt, wanneer wij in den dikwijls onbegrijpelijken stijl almede sporen van slordigheid en onnadenkendheid bespeuren. Indien de schrijver zijn werk zelf aan eene strenge critiek had onderworpen, zouden die sporen zeker verdwenen zijn, en dan had hij ongetwijfeld ook veel weggeschrapt van de onbeduidende, beuzelachtige gesprekken, die met groote uitvoerigheid worden gerelateerd. Was dan daarbij meteen het tintje van ‘komiekigheid’ - want humor is het niet, - verdwenen, dat thans des schrijvers eigen opmerkingen bedekt, dan zouden veel bedenkingen tegen *Karakter* weggenomen zijn, schoon die betrekkelijk den opzet en de karakters zelf zouden blijven bestaan.

Het is alsof de beste, althans meest gevierde, krachten van de Nederlandsche letterkunde, hetzij uit vermoeidheid, hetzij uit eene of andere gril zich opzettelijk hebben geworpen op hetgeen een hunner, en niet ten onrechte, ‘lichte kost’ heeft genoemd. Van Couperus, Emants, Fiore della Neve ligt alleen klein werk voor ons, terwijl auteurs van lageren rang 't met niet minder dan tweedeelige romans meenen te kunnen doen. Nu moet men aan deze uitgebreidheid zooveel niet hechten, want op de bladzijden der groot-octavo deelen staat dikwijls vrij wat minder te lezen dan in het deeltje van klein formaat. Legt men *In de koffie* naast *Charivari*, dan zal men dat erkennen. Houden wij echter niet de uitgebreidheid van het deel, maar de beteekenis van den inhoud in het oog, ook dan is inderdaad het werk gering en de kost licht, welke de genoemde schrijvers in den oogst hebben bijgedragen. Wat Emants leverde bestaat uit niet meer dan toespijs van weinig consistentie en zelfs, tegen zijne gewoonte, weinig gekruid, voedsel dat de zwakste maag verdragen en verteren kan. Van de vijf in zijn bundel verzamelde stukken, behoort één, ‘Een onfeilbaar systeem’, de anekdote van een te Monaco geplukt speler, in de rubriek

Faits divers van een Fransch blad; ‘Genezen’, de schets van een Geldersch sanatorium, die reeds als feuilleton heeft dienst gedaan, draagt veel overeenkomst met eene Duitsche klucht; de andere verhaaltjes hebben weinig beteekenis, oppervlakkige schetsjes zijnde van menschen, die niet ver van caricaturen afstaan.

Ook wat Louis Couperus in den naar het meest uitgebreid artikel van den inhoud *Eene illusie* gedoopten bundel aanbiedt, is meerendeels uit verschillende tijdschriften bijeenverzameld, en dus reeds aan de beminnaars van zijne manier van schrijven bekend. Wij spreken opzettelijk zóó, omdat wij het ongeluk hebben van het orgaan van waardeering van deze kunst te missen. De vermoeiende, uitgeplozen vormen behagen ons niet, en de toon en inhoud komen ons even ongezond als onnatuurlijk voor. Het geheele verhaal van den ‘sensitivist’ die *à raison* van 100 francs aan den portier van het huis, een nacht doorbrengt in het bed, waarin eene markiezin zich om onbekende redenen heeft voor 't hoofd geschoten, in de meening dat hij op de eene of andere bovennatuurlijke manier dan wel achter de oorzaak van den zelfmoord zal komen, laat ons bij voorbeeld koud. En wat het grootste verhaal betreft, of dit geval van twee jongelieden die elkander willen ‘aanbidden’, - waarvan de jonge vrouw, schoon dichteres, aan dit aanbidden eene bepaalde wezenlijke beteekenis hecht, doch de man er maar eene ‘illusie’ in verlangt te zien, - of dit geval op eene gezonde, zuiver menschelijke, dan wel eene in-zieke, tegennatuurlijke stemming berust, mag de lezer zelf uit het volgend citaat beoordeelen:

> ‘... hij was niet verliefd op haar, zooals hij, hoeveel malen wist hij niet meer, geweest was op anderen; hij, in zijn practisch pessimisme, een man van vrouwen, met vrouwen hier en vrouwen daar, van alle soort. Hoog boven die zinnelijke wereld van vrouwen, vrouwen van gloeiend bloed en levend vleesch, vrouwen van enkel zinnen-vrouwelijkheid, was zij gestegen, als eene Beatrix, enkel ziel, hare brooze, met blauw bloed dooraderde luchtgestalte veronlichamelijkend in louter stralend zieleschoon van gedachte en gevoel. Zij troonde daar, verheerlijkt in haar zelfverlichte gevoelsapotheoze, met de rythmen harer gedichten ruischende om haar als hymnen...
> Neen, zij was geene vrouw, zij had geen sekse, zij bestond niet, zij was eene illusie. Als hij haar aanraakte, hare vingers in de zijne, voelde hij haar niet, bleef zij enkel geest. Zij was de gedroomd teedere schijnvorm van eene ziel en de logische klaarte, vol mannelijke kracht in hare dichterlijkheid, was ook eene illusie, bestond niet in eene vrouw, kon niet bestaan in de onlogische, sierlijk geraderde machinerietjes eener vrouweziel. Omdat die logische klaarte bestond in Tila... bestond er niets, was hem hare ziel eene illusie, als haar lichaam hem was.’

Het komt ons voor dat de daar genoemde mannelijke kracht bij dergelijke etherische, maar bijna tegennatuurlijke beschouwingen, ook niet veel meer dan eene illusie wordt.

Met genoegen begroeten wij hiertegenover de *Schetsen en kleine novellen* van Juffrouw A.C.E. Cohen Stuart, wier eerste bundeltje,

met Lodewijk Mulder's aanbeveling in het licht gezonden, wij een paar jaar geleden te beoordeelen hadden, en met overtuiging konden prijzen. Deze tweede bundel stelt de door den eersten opgewekte verwachtingen niet te leur. Er heerschte eene groote mate van frischheid en ongedwongenheid in deze losse schetsen, die van eene scherpe waarneming van natuur en menschen en van veel objectiviteit getuigen. De lectuur dezer, op eene gezonde wereldbeschouwing gegronde, losse verhaaltjes, die sterk noch tragisch van intrige zijn, maar hare groote waarde ontleenen aan de keurige en toch niet kleingeestige uitwerking van bijzonderheden, den natuurlijken dialoog en lossen stijl, doet waarlijk goed ter afwisseling van de ziekelijke gekunsteldheid en gemaaktheid, welke sommige auteurs tegenwoordig voor den hoogsten kunstvorm trachten uit te geven, terwijl het toch wezenlijk niets anders is dan bewijs van verval en machteloosheid. Eere aan deze schrijfster, dat zij, goede modellen volgende en de onsterfelijke schoonheid, die in eenvoud en natuur te zoeken is, najagende, zich vrijhoudt van offeren op de altaren van de mode-afgoden in de letterkunde.

Grootere pretensie maken de drie uitgewerkte novellen van Mevrouw La Chapelle, onder den titel van een daarvan, *De schoonmama* uitgegeven. Zij hebben hoofdzakelijk karakterteekening ten doel en vrouwenkarakters tot onderwerp. De schrijfster handhaaft hierin haar naam van zorgvuldig en beredeneerd werken; de verhalen zullen met genoegen gelezen worden om den verdienstelijken vorm evengoed als om den inhoud. Het vrouwelijk geslacht heeft bij haar wel altoos de hoofdrol en de mannen, die zij in hare novellen schildert, komen er onder hare handen niet zeer gunstig af, achterdochtig, onbillijk of vervaarlijk zelfzuchtig als zij hen afschildert. Maar dat verwijten wij haar niet. De gekozen gegevens worden door haar met menschenkennis en gezond verstand uitgewerkt, en ook waar hare oplossing - vooral in het laatste verhaal ‘Tweemaal getrouwd’, - sommige lezers niet bevredigen zal, moet er toch worden getuigd dat de logica en de hooge zedelijkheid beide geen andere toelieten. De *parisienne*, die haar man verlaat omdat zij zich in zijne vervaarlijke zelfzucht niet schikken kan, doet iets anders dan het slechte voorbeeld van Ibsen's Nora volgen.

Er is bijna geen grooter contrast denkbaar dan tusschen de twee novellenbundels, die thans in de rij volgen, tusschen *Panaché* van Fiore della Neve en *Charivari* van Zeger de Beijl. De bekende drager van den eersten schuilnaam behoort tot de school, die den vorm hooger dan den inhoud stelt; hij beweegt zich liefst in hoogere kringen, vooral in die, waarin men elkander over en weder met adellijke praedicaten kan aanspreken, en schoon hij nòch in de ziekelijke overdrijving nòch in de quasipsychologische afdwalingen van andere neologen vervalt, nadert zijn stijl, waarvan zeer veel werk gemaakt en waaraan veel zorg besteed wordt, meer dan gewenscht is de gekunsteldheid. Dat die eigenschap in sommige zijner novellen en schetsen meer dan in andere aan den dag komt,

ligt aan de grootere of mindere gelegenheid, welke het onderwerp en de gekozen omgeving ertoe geven. Van de zeven verhalen, die in den bundel voorkomen, zijn er twee, 'Mignon thuis', de geschiedenis van een teruggevonden gestolen kind dat uit het Zigeunerleven weder aan de gewone maatschappij wennen moet, en 'Bakkersdochtertje', het eenvoudig verhaal van een burgerkind dat uit naar zij meent onbeantwoorde liefde, erg tragisch, aan een gebroken hart sterft, waaraan geen zweem van deze gemaaktheid en geparfumeerdheid kleeft; zij worden met aan de omgeving der heldinnen voegende eenvoud en duidelijkheid verteld, en zullen daarom waarschijnlijk meer in den smaak vallen dan andere stukken uit het boekje, waarvan reeds de opzet iets zonderlings en buitengewoons, om niet te zeggen: onnatuurlijks heeft. Vooral van 'Gravin Eurydice' moet dit gezegd worden, een verhaal dat sterk herinnert aan eene der meest phantastische vertellingen van De Balzac, waarin ook een krankzinnige genezen wordt door een kunstmatig opbouwen van alle uiterlijke omstandigheden, waaronder de krankzinnigheid zich het eerst bij hem heeft vertoond. De uitwerking, zooals die in *Panaché* geschiedt, met de organisatie eener operavoorstelling in een particulier huis, herinnert aan eene novelle van George Sand (zoo we ons niet vergissen), *Le Château des désertes.* Dit zeggen wij niet om Fiore della Neve te beschuldigen van plagiaat, doch uit de namen van deze beide auteurs, die hunne onderwerpen gaarne buiten den kring van het alledaagsche en gewone zochten, is op te maken in hoeverre onze opmerking betrekkelijk een dergelijk zwak van onzen schrijver grond heeft.

Charivari levert, gelijk wij zeiden, het tegendeel van dezen bundel op. De schrijver trekt zijne onderwerpen het liefst uit het plattelandsleven van Gelderland, den Veluwschen boerenstand, welks gewaarwordingen en lotgevallen hij eenvoudig en ongekunsteld maar met kracht en gematigdheid, in de beste vormen verhaalt. Het zijn geen landlieden uit de *opéra comique*, in satijn en zijde gekleed om lieve koortjes te zingen, maar ze hebben ook niet de afstootelijke ruwheid en dierlijkheid, waarin Zola, ook in *La Terre* evenals in zijne andere boeken ten koste van de wezenlijke waarheid, bepaald waargenomen gevallen generaliseerende, zooveel behagen schept. De landbewoners van Zeger de Beijl zijn, eveneens als de stedelingen uit groote of kleine agglomeratiën, menschen, met alle menschelijke dingen, zoo goede als kwade eigenschappen en deugden, begaafd en bekleed. De enge gezichtskring beperkt de adspiratiën en het oordeel, maar in evenredigheid tot de geringere afmetingen worden in hunne kringen niet minder tragische voorvallen afgespeeld, niet minder geluk of ongeluk geleden dan hoogerop in de maatschappij. Om deze reden zij deze novellenbundel elkeen met nadruk ter lezing aanbevolen; in vorm stemt hij met Juffrouw Cohen Stuart's werk overeen, maar de verhalen zijn verder uitgewerkt

en laten dus den indruk van onvoldaanheid niet na, welken dergelijke losse schetsen teweegbrengen.

Men zendt ons *Purper* van ‘prinses Elsa’ ter bespreking, en wij moeten er dus een enkel woord van zeggen, want het boekske is in elk geval te goed geschreven om het als van alle letterkundige waarde ontbloot stilzwijgend ter zijde te leggen. Maar er iets goeds van te zeggen, meer dan dit, is waarlijk moeilijk. De ons onbekende schrijfster wedijvert met Juffrouw Alberdingk Thijm, tenzij ze haar opgevolgd is, op dat terrein der *histoire contemporaine fantaisiste*, waar alle gekroonde hoofden van Europa met de hunnen tot helden en heldinnen van puur verzonnen gebeurtenissen en avonturen gemaakt worden. Uit het groot getal dergelijke boeken, welke onze letterkunde reeds telt, moeten wij opmaken dat het publiek ze gretig leest. Eene waarschuwing ertegen zal dus weinig baten. Toch merken wij op, dat dit een zeer laag soort van letterkunde is, eene speculatie op eene ongezonde nieuwsgierigheid en belustheid op schandalen uit de groote wereld, die geen enkel auteur uit goede wetenschap kan voldoen. Wie op de hoogte der geheime geschiedenis der hoven zijn, zwijgen uit bescheidenheid; men kan dus alleen van een persoon, die niet op de hoogte is, onvolledige, derhalve onvertrouwbare, zoogenaamde onthullingen omtrent die dingen bekomen.

Te Desteldonck.

XIII.

Louis De Coster, de vriend van De Ridder, was vroeger brouwer geweest, doch leefde sinds jaren op zijne renten. Velen beweerden, dat zijn fortuin zoo hoog liep, dat hij groot ongelijk hadde gehad zijne zaak voort te zetten; anderen waren daarentegen van meening, dat de brouwerij sinds jaren zoozeer was verloopen, dat zij, in plaats van winsten, aanzienlijke verliezen opleverde en De Coster blijde mocht zijn, haar aan eenen vreemdeling te kunnen overlaten. De vriend van De Ridder bezat een zeker aantal huizekens, die aan hoogen prijs waren verhuurd, doch welker wezenlijke waarde gering was; bezat hij geene andere eigendommen, dan was het inderdaad niet te begrijpen, dat hij zijne brouwerij had afgestaan - indien deze bloeiend was, gelijk werd beweerd -, des te meer daar hij met vijf dochters was gezegend, waarvan Malvina, Georgine's vriendin, de oudste was.

Wat ervan zij, De Coster behoorde tot de voorname familiën van Desteldonck; zijn broer was wellicht de rijkste ingezetene van geheel de stad; twee zijner dochters hadden daar uitstekende huwelijken gedaan; hij werd aldus niet alleen met voorliefde in de beste kringen aanvaard, de Desteldonckenaars koesterden de rechtzinnigste bewondering voor hem, hoewel de man zich, door zijnen origineelen aard, niet gunstig onderscheidde.

Gewoonlijk droeg hij eene zijden klak; nooit ontmoette men hem op de straat, of hij had eene korte, meerschuimen pijp in den mond en dampte, dat de rook hem om het hoofd vloog. Hij was fier: niemand groette hij, tenzij een dozijn zijner medeburgers, die, volgens het algemeen gevoelen, meer geld hadden dan hij. Niettegenstaande dit gingen alle Desteldonckenaars eerbiedig voor hem uit den weg; het werd te huis of in de herberg verteld, zoo men, bij geval, een goedkeurend knikje van hem mocht erlangen.

Malvina was, wat het zedelijk karakter betreft, onder alle opzichten de volkomen tegenstelling van haren vader. Wel is waar gevoelde zij voor lieden van den geringen burgerstand, voor de dochters dergenen, die vlijtig te arbeiden hadden, wilden zij eer aan hunne zaken doen, die geringschatting, welke de Desteldoncksche aristocratie jegens hen aan den dag legt, welke niet tot hare kaste behooren; doch in gezel-

schap van hare kameraden was zij vertrouwelijk en mededeelzaam. Zij sprak met vollen mond en luide; men werd gewaar, dat zij weinig nadacht en niet fijn gevoelde. Hadde men de oogen gesloten, terwijl zij den mond als een windmolen liet gaan, zoo hadde men hare gestalte en haar aangezicht juist geraden. Zij was zwaar en struisch van persoon en wel in 't vleesch; bij de Desteldonckenaars ging zij als een type der schoonheid door. Bloedrijk was ze stellig: hare gelaatstrekken waren grof, haar oogopslag was levendig en hare houding weinig onderscheiden: in 't kort, men kon geene betere vrouw voor eenen buitendokter wenschen.

Tegen den middag bevond Louis De Coster zich met zijne echtgenoote in de eetzaal. De tafel was voor vier personen gedekt.

- Malvina is nog met haar toilet bezig,' zegde Madame, die insgelijks haar zwaar zwartzijden kleed had aangetrokken; ''t is te hopen, dat het nu toch moge doorgaan.'

- De zaak vlot niet, gelijk het hoort,' sprak Louis, die voor het venster stond. 'Sedert eene maand, zegt gij, hebt ge aan zijne oogen gezien, dat de jongen in onze Malvina verliefd is, en alles staat heden juist zoover als gisteren. Er moet een einde aan komen; de menschen zullen ons bespotten. Zondag moest ik nog hooren, dat we al doen, wat we geleerd hebben, om Frits te vangen, doch dat de jongen niet wil bijten.'

- Kan ik dit verhelpen?' vroeg de dame, weinig blijmoedig. 'Ik beken, dat ik mij in mijne verwachting bedrogen heb. Ja, ik had gedacht, dat Frits spoediger zou gesproken hebben. Doch, dit moet ons niet ontmoedigen. Hij is, och arme, zoo bloode, dat ik niet geloof, dat hij ooit ons meisken een huwelijk zal durven voorstellen. Zij heeft er hem nochtans al dikwijls kans toe gegeven.'

- Ik ben van uwe gedachte, wij zullen hem zelven de zaak moeten voorstellen; zoo niet, komt zij nooit tot een goed einde.'

- Dit is gevaarlijk,' bemerkte de echtgenoote bedenkelijk. 'Het kon goed uitvallen, doch belette de blooheid den jongen ons aanbod aan te nemen, zoo ware het huwelijk naar de maan. Wij moeten voortgaan den jongen aan te moedigen. Wij moeten hem de gelegenheid geven veel met Malvina te praten. Aldus zullen zij gemeenzaam met elkander worden. Het is onmogelijk, dat hij op den duur in ons meisken niet verlieve. Eens dat we zien, dat de vrijerij goed aan den gang is, moeten wij ons wel wachten, met handen en voeten te werken, om het huwelijk te bespoedigen; we moeten zelfs niet vreezen een weinig stokken in het wiel te steken; ik heb aan Malvina wel doen verstaan, dat ze, voorzichtig natuurlijk, een weinig aarzelend moet wezen. Immers, voor weinig tijd las ik nog in een heel vermakelijk boek:

> "Hoe meer het haasje zich wendt en keert,
> Hoe meer de jager de jacht waardeert."

Maar, ge zijt toch zeker, dat hij geld heeft, niet waar?'

- Mijne inlichtingen zijn aan de beste bron geput. Indien we voor al onze dochters zulke partij konden vinden, mochten we van geluk spreken'...

Mejuffer Malvina verscheen in de zaal. Zij had een lichtgroen zijden kleed aan: het kraakte onder haar sterk ingeregen korset. Heure haren waren gefriseerd, hare groote, zware handen waren door bleekpurperen handschoenen omklemd, zoodat zij hare vingers haast niet bewegen kon. Er werd gebeld.

Frits Mommers werd binnengeleid. De jongen was gansch in het zwart laken; hij had zijnen zijden hoed in de hand.

- Zet u neder, Mijnheer Mommers,' zeide Madame De Coster, 'wij wisten, dat de familie De Ridder afwezig is; daarom hebben wij u verzocht het middagmaal te onzent te komen nemen.'

- Gij zijt zeer vriendelijk, Madame,' antwoordde Frits; 'ik dank u wel om uwe genegenheid.'

Men zette zich aan tafel. Malvina zat heel dicht bij Frits; Mijnheer en Mevrouw De Coster plaatsten zich tegenover hunne dochter en hunnen aanstaanden schoonzoon - zoo zij hoopten.

De soep werd opgediend.

- Nu, Mijnheer Mommers,' sprak Malvina, waarlijk welgezind, 'verzoeken wij u te denken, dat gij te huis zijt. Complimenten kennen wij hier niet.'

Zij bezag Frits; Frits kleurde: Madame trapte Louis op den teen; de zaak stond blijkbaar op goeden voet. Mommers sprak niet; hij sloeg de oogen groetend en dankend op Malvina, die, gelijk altijd, bloosde.

- Mijne dochter heeft gelijk,' hernam Louis, 'wat zou men onder vrienden en kennissen complimenten maken! Mij dunkt, dat niets aangenamer is, dan zich in zijne eigene familie goed te vermaken.'

Mommers kon, in weerwil zijner bedeesdheid, wel zijn woord doen; hij muntte zelfs uit door zijne beschaafde taal en fijne redeneering; hier echter was men zoo wel van de spanader gesneden, dat hij haast geenen zin te plaatsen vond. Waren de echtgenooten De Coster waarlijk menschenkenners geweest, zoo hadden zij het voornaamste middel niet verwaarloosd, om hem gunstig jegens hen te stemmen: zij hadden hem namelijk gelegenheid tot praten gegeven. Want hoewel schuw, was hij niet in die mate van een der hoofdkenmerken der menschelijke natuur beroofd, die hen genoegen doet vinden in het mededeelen hunner gevoelens, wanneer zij dat met talent weten te doen. Slechts wanneer het Georgine De Ridder betrof, scheen Frits de gave der spraak te missen.

Ten huize van De Coster gaf men hem haast de gelegenheid niet tot spreken. De woorden van Louis waren nog niet koud, of zijne echtgenoote bemerkte de partij, die eruit te trekken was.

- Wij vermaken ons liefst te huis,' sprak zij. 'De De Ridders daarentegen zijn haast altijd op reis.'

- Ze zijn naar Parijs,' zeide Louis met geringschatting. 'Volgens men beweert, gaan ze er reeds meubelen koopen. Wat belieft u?'

- Dat is een bewijs, dat ze veel geld hebben, Madame,' sprak Frits onbevangen.

- Wat leelijk staat,' bemerkte Malvina, 'is, dat Georgine, sedert hare verkeering met onzen neef, iedereen beschimpt en bespot. Ik ben eene boerin, te dom, om in de groote wereld te komen; dat heeft ze letterlijk gezegd aan Georges.'

- Heeft ze Mijnheer Mommers niet heel heur leven gekleineerd!' sprak Madame, eenen roemer wijn ledigend. 'Weet ge niet, hoe ze hem bier nabootste? 't Is eene echte schande!'

Frits zegde niets; de dame was overtuigd, dat de uitdrukking van zijn gelaat de levendigste dankbaarheid jegens haar te kennen gaf.

- Vermits we hier vertrouwelijk bij elkander zijn,' hernam De Coster, 'zal ik u de waarheid rechtuit zeggen. Georgine gaat trouwen, niet waar? Welnu, zij doet een slecht huwelijk; zelfs loopt zij in haar ongeluk. Natuurlijk mag ik daar geene verdere uitleggingen over geven, doch de zaak is zoo; gij zult het later vernemen.'

- Ik hadde dit nog gezwegen,' sprak Madame, 'doch aan Mijnheer Mommers mogen wij het wel vertrouwelijk mededeelen; Georgine doet geene goede partij.' De samenspraak vlotte goed gedurende het noenmaal. Vanzelf boden de onderwerpen zich aan, en wat het meest verheugend was: Frits en Malvina waren lang met elkander in het levendigste gesprek gewikkeld: meest waren zij t' accoord, zelden bestreden zij elkanders zienswijze; in dit laatste geval vooral bemerkte men, dat beiden het zuiverste genoegen in het onderhoud vonden.

Mijnheer en Madame De Coster en hunne dochter wisten Mommers aangenaam te wezen; vooral wenschte men hem rechtzinnig geluk met zijn erfdeel en zette hem dringend aan voor eigen rekening eenen winkel te openen.

Na het maal namen beide echtgenooten, volgens hunne gewoonte, hun slaapje. Malvina speelde op de piano *La Prière d'une Vierge, La Chasse au Lion* en andere stukken van haar repertorium. Als Frits des avonds huiswaarts keerde, dankte hij allen om hunne gastvrijheid; de De Coster's verklaarden, dat hij hun veel genoegen had gedaan, en verzochten hem dringend hun nog dikwijls de eer aan te doen te hunnent het middagmaal te komen gebruiken.

XIV.

Het bezoek van Peer Mathijs ten huize van de weduwe Van Ginderdael had eenen geheel anderen uitslag opgeleverd, dan Willem Daels ervan verwacht had. Het had den slachter in de meening versterkt, die hij zich reeds lang van de moeder van Mandus had gevormd. Vooreerst had hij zich kunnen overtuigen, dat zindelijkheid en netheid in het

huizeken te Zandeghem heerschten; - reeds lang wist hij, dat zijn toekomende schoonzoon zich daardoor onderscheidde, een hoofdvereischte, om in den beenhouwersstiel te slagen; thans had hij kunnen gadeslaan, dat die eigenschappen reeds als kind aan Mandus waren ingeboezemd. Ook had het huiselijk tafereel hem zulk een rein beeld van stillen vrede, van innig welbehagen opgeleverd, dat hij tot in de ziel ontroerd was geweest en op het punt zich aan de weduwe bekend te maken. Overigens had hij de gelegenheid van meer dan eenen veekoopman inlichtingen aangaande de Van Ginderdael's in te winnen; allen stelden hen als brave, deftige menschen voor, die, wel is waar, geen geld hadden, doch wier faam volkomen onbevlekt was. Slechts één stellig feit had Daels overigens ten nadeele van de weduwe kunnen aanhalen: zij zou schulden hebben. Peer besloot hierover Mandus rechtstreeks te ondervragen: op zijn woord verklaarde deze, dat hij, zoomin als zijne moeder, aan wie het ook zij, eenen cent had te betalen. Dit was Peer voldoende: hij verklaarde zich niet meer tegen de voltrekking van het huwelijk te verzetten. Mandus gaf zijn ontslag als beambte bij het postbureel. Des anderdaags stond hij met zijn diemitten vest, zijne witte schort en gestreepte mouwen aan den kapblok; na den middag schoot hij den blauwen kiel aan en begaf zich met Peer op ronde, om zwijnen te koopen.

Den eersten dag was Mandus wel een wat verlegen in zijne werkkleedij en werd er in Desteldonck niet weinig over deze gedaanteverwisseling gesproken. Het scheen, dat die schoone, regelmatige trekken, die genoeglijke glimlach, die zwierige gestalte zich nog voordeeliger voordeden, als de jongen in den beenhouwerswinkel stond, dan wanneer hij op het postbureel zat, hoewel talrijke Desteldonckenaars, vooral mannen van stiel, vonden, dat Mandus veel te schoon van gezicht en van leest was, om verkensslachter te worden, en men meer dan aartsdom moest zijn, om eene betrekking, waarin men niet hoeft te werken, voor eene andere te verruilen, die zooveel last en inspanning vraagt.

Mandus bekreunde zich daar niet om. ‘Vandaag spreekt men over mij,’ zegde hij, ‘dat zal een dag of drie duren; dan is het praatje versleten; immers, dan valt er iets anders voor, dat mijne aangelegenheid geheel op den achtergrond dringt.’

Eene ongestoorde tevredenheid heerschte aldus in het huisgezin van Mathijs. Fien zag er waarlijk stralend uit: de klanten wenschten haar rechtzinnig geluk; zij nam dat heel goed aan en liet niet na zich in de voortdurende gunst van allen aan te bevelen. ‘Mandus’, zegde Peer met een innig welbehagen, ‘is buitengewoon van aannemen; welhaast zal ik hem niets meer te leeren hebben. Ook heeft hij veel aanleg tot het “koopen”, het voornaamste, waaraan men den waren varkensslachter kan kennen.’

Op eenen voormiddag zat Mathijs in ‘'t Smidje’, een herbergsken naast

zijne deur. Hij dronk er, volgens gewoonte, zijnen elfureborrel. ‘Ede’ De Ridder had het uurwerk hersteld; hij ook slokte een ‘druppeltje’.

Buiten hen bevond niemand zich in het vertrek: de vrouw des huizes had zich verontschuldigd: zij moest in de keuken het eten klaarmaken.

De tevredenheid was op het gelaat van Peer te lezen. Om zijnen mond speelde een genoeglijke lach; zijne kleine, grijze oogen straalden als kooltjes; zijn voorhoofd en zijne wangen blonken, alsof gansch zijn wezen blijde vreugd en innige voldoening uitdrukte.

- Gij schijnt er tevreden uit, Mathijs’, sprak ‘Ede’, niet luide. ‘Is het huwelijk uwer dochter beslist?’

- Ja, wel,’ antwoordde Peer. ‘Ik ben inderdaad gelukkig. Alle dagen word ik eenen dag ouder, zoodat ik eraan moet denken, “de houten frak aan te trekken”. Onze Fien zal eenen goeden man hebben; als ze oppast, is haar brood voor haar leven gewonnen.’

- Uwe reis naar Zandeghem is u dus meegevallen?’

- Ten hoogste. Mijn toekomende schoonzoon heeft geen geld, maar zijne familie is deftig en eerlijk.’

- Dat is al iets.’

- 't Is het voornaamste, geloof mij. Ik heb mij afgevraagd: zullen de jonggehuwden door de wereld komen? Zullen ze hunne schaapkens op het droge krijgen? Mijn antwoord was: dat hangt van hen af. Doch, om Fien gelukkig te maken, is er iets anders noodig. Is Mandus een brave jongen? Is hij goed van aard? Heeft hij het niet achter de mouw? Heeft hij zich niet, bij middel van streken, beminnelijk weten te maken in de oogen der menschen, met wie hij heeft omgegaan? Dit, vriend, zijn zeer belangrijke zaken; we kennen inderdaad, hier in de stad, juffrouwen, die fortuin hebben gedaan, doch wier mans zulke ondeugende kerels zijn, dat zij haar leven tot eene hel hebben gemaakt. Moest dit bij mijne dochter of de uwe het geval zijn, ‘we gingen ervan naar 't putteken’. Maar, daarover ben ik volkomen gerustgesteld; ik ken Mandus; een jaar heeft hij te mijnent gewoond: hij is een brave jongen.’

De Ridder had met gespannen aandacht geluisterd; hij was van nature verstandig en nadenkend, doch de verkeering zijner dochter had zulken ommekeer in hem teweeggebracht, dat zijn hoofd op hol was geraakt en hij de zaken hunnen gang liet gaan, alsof daar niets aan te doen ware. Overigens bekommerde hij zich daar niet om.

Thans had hij zijne kalmte van geest, zijne heerschappij over zichzelven teruggevonden. Aldus scheen het hem, dat de woorden, die Peer Mathijs had gesproken, veeleer als eene waarschuwing voor hemzelven moesten gelden dan als de ontboezeming van een gelukkig vaderhart.

- Dat Mijnheer Dulac rijk is, kan niet worden betwist,’ zegde hij, ‘ikzelf ben te zijnent geweest. Ook is het niet te vreezen, dat hij mijne dochter ongelukkig zal maken. Zulke liefde, vriend, hebt ge

nooit gezien: de steenen zijn, in de oogen van Georges, te koud, waarover mijn kind gaat.'

- 't Is zeer wel mogelijk, 'Ede', dat Mijnheer Dulac rijk is', hernam Mathijs. 'Ook kan het zijn, dat hij een goed karakter heeft en dat hij uwe dochter oprecht gaarne ziet.

Dit laatste is het voornaamste. Ik heb het aan Tist Clabots doen verstaan, als hij mij de hand mijner dochter voor zijnen zoon vroeg. Dit is de reden, waarom ik Alouis heb moeten afwijzen; hij heeft stellig meer geld dan Mandus. Ware ik in uwe plaats, ik wilde er meer van weten. Ik zou toch zoo blindelings mijne dochter niet afstaan. Rijsel is ver vanhier...'

- Wat zou ik kunnen doen?' vroeg 'Ede', als bij zichzelven.

Peer dacht een oogenblik na. 'Ik deed dien heer gelooven,' fluisterde hij De Ridder in het oor, 'dat ik hoegenaamd geen geld meer bezat. Gij moet ditzelfde aan eenige anderen in de stad doen gelooven...'

- Belooft gij,' vroeg 'Ede', diep bewogen, 'te zwijgen als een graf?'

- Op mijne eer,' sprak Mathijs, 'ik heb, evenals gij, slechts ééne dochter; ik ware tevreden, kon ik u helpen haar geluk te verzekeren.'

De vrouw des huizes trad binnen; beiden betaalden hun gelag en keerden huiswaarts.

'Ede' maakte Valentine zijn plan bekend. Zij wilde opmerkingen maken, doch hij sprak met zooveel gezag, zijne gelaatstrekken namen eene zoo strenge uitdrukking aan, dat zijne echtgenoote voor de eerste maal, sinds haar huwelijk, zich onderwierp; zij bekende overigens, dat zij het plan goedkeurde en men niet voorzichtig genoeg kon zijn, waar het het levensgeluk van hun kind gold.

'Ede' schreef dus den volgenden brief.

'Desteldonck, 17 September.

Mijnheer Dulac.

Een overgroot ongeluk heeft mij getroffen, doch de eerlijkheid eischt, dat ik er u onmiddellijk kennis van geve. Hopende het fortuin van mijne Georgine aanzienlijk te vermeerderen, had ik al mijn geld in Argentijnsche loten gestoken. Een mijner vertrouwde vrienden, die als zeer bevoegd doorgaat, had me verzekerd, dat ik daardoor, in korten tijd, mijn kapitaal zou verdubbelen. Thans word ik door hemzelven aangezet al mijne waarden te verkoopen; hij verzekert mij, dat zij weldra hoegenaamd niets meer zullen gelden. Daar de daling dagelijks sterker werd, heb ik zijnen raad gevolgd: mijn fortuin is verloren. Gij kunt denken, hoe pijnlijk het valt, wanneer men, gelijk ik, het einde des levens nabij is, een kapitaal te verliezen, waarvoor men vijftig jaar heeft gezwoegd en gespaard.

Vooral het lot mijner Georgine gaat mij veel meer ter harte dan het mijne, welke ook hare toekomst weze: zij is diep ongelukkig. Ik

kan haar geenen bruidschat medegeven: deze bekentenis ben ik u verschuldigd. Zelfs bezitten wij op dit oogenblik niets.

Wat uwe betrekking met mijne dochter betreft, gij begrijpt, dat ik u met het oog daarop dit voorval schrijf.

Zoudt gij uw woord terugnemen, zoo zou ik dit zoo voorzichtig mogelijk aan Georgine mededeelen; ik zou haar doen verstaan, hoe moeilijk het zou vallen, dat een heer, die, als u, over een aanzienlijk fortuin beschikt, in het huwelijk trade met een meisje, dat hem met ledige handen zou te gemoet komen. Zwaar zal dit haar en mij vallen, want zij bemint u meer dan het licht harer oogen.

Intusschen verzoek ik u de verzekering mijner beste gevoelens te aanvaarden.

Eduard De Ridder.'

Des avonds deelde 'Ede' aan de echtgenooten De Coster mede, dat hij geheel zijn fortuin met de *Cedules* had verloren. Hij verzocht hen dit ongelukkig nieuws aan niemand te vertellen.

Den volgenden dag was het echter door heel de stad verspreid. Zoomin in de sociëteit werd er over iets anders gesproken als in 't Smidje'. Aan den disch der Michielsen's, der Lagardé's en andere rijke familiën rolde het gesprek over de *Cedules* en het agio op het goud; geen pond koffie, geene el lijnwaad werd in Desteldonck verkocht, of het nieuws van 'Ede's' verlies werd er kosteloos bij besteld, en wanneer de goede man, in den namiddag, eene wandeling deed, bemerkte hij, dat vele Desteldonckenaars, die hem vroeger allervriendelijkst groetten, hem thans voorbijgingen, terwijl zij hem met den nek aanzagen.

XV.

Moeder Van Ginderdael en hare dochter Lucie waren door Peer Mathijs ten eetmaal genoodigd. De dag des huwelijks van Fien en Mandus zou er vastgesteld worden.

Reeds vroeg in den morgen kwamen de genoodigden te Desteldonck aan. Hun zoon met zijne toekomende wachtten hen aan de spoorhal af. De kennismaking tusschen Fien en hare aanstaande familie was spoedig gedaan. Terwijl Mandus aan de zijde zijner zuster huiswaarts wandelde, was de dochter des slachters met de weduwe in een druk gesprek gewikkeld; het was onmiddellijk te bemerken, dat beiden elkander om het meest bevielen. 'Gij zult vader allerbest aanstaan,' zegde het meisken, toen beiden de straat instapten, waar Mathijs woonde; 'met complimenten kunnen wij niet om, des te minder, daar wij, naar ik hoop, spoedig aan elkander zullen verwant zijn.'

Nauwelijks was men echter de woning binnengetreden, of alle vroolijkheid en goede luim scheen bij vrouw Van Ginderdael geweken;

als Peer haar te gemoet trad, werd zij zoo bleek, dat men vreesde haar te zien nederstorten.

- Het is niets,' sprak de slachter welgezind. 'Ik weet, wat moeder schort. Fien, haal, om te beginnen, eene flesch Madeira op; de appelflauwte moet weggespoeld worden.'

Door de glazen binnendeur zag men in den winkel eenen man staan; Willem Daels, met zijne Paaschbeste frak aan en eenen ouderwetschen cylinderhoed op, trad binnen.

- Ah, Willem, ge komt juist van pas,' sprak Peer voort. 'Deze vriend, moeder, zal vandaag meefeesten; hij heeft mij het verken geleverd, waarmede ik den eersten prijs heb behaald. Ik weeg zes en dertig kilo's zwaarder dan Tist Clabots; het volgende jaar kan Mandus voor de eer van ons huis zorgen: mij dunkt, dat ik een eerlijk afscheid geef.' Allen plaatsten zich aan tafel; de vrouwen aten lekker Engelsch dessert, de mans rookten sigaren, doch allen dronken dapper Madeirawijn.

- Streken heeft Clabots genoeg in 't werk gesteld, om me te kloppen,' riep Daels luide, 'doch 't kon niet baten. Evenwel moet ik u zeggen, dat ik niet alleen de eer verdien, die Peer mij toekent. 't Is waar, ik heb den stal opgespoord, waar het varken stond. Doch Karel Liekens, dien ge allen gekend hebt, mag de schoonste pluim op den hoed steken. Onlangs ontmoette ik hem "In de Koe" op de Veemarkt te Antwerpen. Natuurlijk begonnen we over onzen stiel te praten. Hij zegde mij, dat hij te Rijsel eene varkensbeenhouwerij bezit, waar dagelijks zestig zwijnen geslacht worden. Allen worden vetgemaakt op eene hoeve, niet ver van de stad gelegen. Ik weet het getal niet juist meer, maar zoo ik het niet mis heb, sprak hij van tweeduizend varkens, die men daar gewoonlijk heeft.'...

- Binnen eene halve uur is de trein hier, waarmede Karel aankomt,' onderbrak Mathijs den spreker. 'Ik heb Liekens, mijnen ouden vriend, op ons feestje uitgenoodigd, en hij heeft me geschreven, dat hij er stellig zal zijn. Ge moogt niet lang meer wachten, om naar de spoorhalle te gaan, Mandus.'

- Het zal mij bijzonder aangenaam zijn met hem aan te zitten,' hervatte Daels. 'Want Liekens over varkensmesten te hooren spreken, baart een genoegen, waarmee geen ander kan vergeleken worden.'

- Ik ben niet weinig benieuwd hem te hooren,' sprak Peer, den roemer ledigend, dien hij eene korte wijl met het innigste welbehagen beschouwd had.

- Karel,' vervolgde Willem, 'was, naar zijn zeggen, de voornaamste eigenaar dier hoeve. Men kent er het geheim, de varkens - indien het geene doorjagers zijn, natuurlijk - vijf kilo's per dag te doen winnen.'

- Altijd heb ik gedacht,' aarzelde de vrouw Van Ginderdael, die met de grootste aandacht geluisterd had, 'dat, wanneer een zwijn eenen kilo per dag verzwaart, "het zich uitermate wel gedraagt", terwijl ik

deugnieten heb gekend, die, hoewel ik ze met tarwemeel en zoetemelk voedde, dun bleven als windhonden.'

- Ik hoor, dat gij de zaak kent,' hernam Daels. 'In den begin hield ik het gepraat van Liekens voor ijdel gesnap. Hij geraakte op zijn paardje, en daar ik de lachers aan mijne zijde had, daagde hij de talrijke aanwezige slachters uit, eene wedding aan te gaan. Zoo gezegd, zoo gedaan. Karel ging naar Vierseghem; ik moet u zeggen, dat hij verscheidene stallen moest zien, alvorens het varken uit te kiezen, waarmede de proef zou gebeuren. In heel ons Belgenland leeft geen enkele varkenskweeker, die zooveel verstand van den stiel heeft als hij. Het beest, dat hij uitkoos, was waarlijk eene deugd van een zwijn. Karel kwam met den eigenaar overeen en deelde hem zijne geheime middelen mede. Na eene week kende ik het dier niet meer, en daar Peer mij last had gegeven, naar geen geld te zien, op voorwaarde, dat hij den eersten prijs zou winnen, maakte ik akkoord met Jaspers - zoo heette de boer - en, gelijk ge allen weet, heeft onze vriend de gouden medaille bekomen.'

- Ik ben danig benieuwd mijnen vriend te zien,' zegde Mathijs; 'Mandus en Fien zullen waarschijnlijk veel van hem loeren.'

- Zoo komt het,' sprak Willem verder, 'dat ik thans met Clabots overhoop lig. Lang heb ik voor hem zwijnen gekocht. Wat ik u zeggen moet, de man kan niet verdragen, dat anderen wel varen: hij moge hen van dicht of van verre kennen. Ziet hij of zijne dochters - want deze zijn juist gelijk de oude -, dat een der buren geluk heeft, vooruitkomt, zoo treft dat hen, als werden zij persoonlijk verongelijkt. Waarom het verzwegen? Hij had mij verzocht u ongunstige inlichtingen nopens vrouw Van Ginderdael te bezorgen. Hij beweerde, dat zij schulden had.'

'Zoo!' riep Peer, 'dan begrijp ik alles. Hij heeft mij voorgesteld Fien met zijnen zoon te laten trouwen.'

- Vermits er toch spraak over Clabots is,' sprak Mandus, 'zal ik u zeggen, dat ik, reeds lang geleden, eenen naamloozen brief heb ontvangen, waarin de familie Mathijs op de schandigste wijze "uitgekleed" werd. 't Was al te dom. Natuurlijk gaf ik er niet het minst acht op. Ik dacht echter: de menschen, die zoo iets schrijven, moeten de behoefte gevoelen, ook daarover mondelings hunne gedachten te zeggen. Inderdaad, Mejuffer Clabots sprak tot eene van de juffers van den "Kring" juist in dezelfde woorden over de familie Mathijs als die, welke in den brief voorkomen. Daar het openbaar gerucht bovendien het huisgezin van Clabots als eene fabriek van naamlooze brieven aanziet, besloot men een oog in 't zeil te houden. Twee dergelijke brieven, aan allerbraafste burgers der stad gericht en waarin de slimste, doch tevens hatelijkste beschuldigingen voorkwamen, werden den heer Vrederechter ter hand gesteld en met den mijnen vergeleken. Moeielijk was het te beslissen, of alle drie van ééne hand waren. Aan het postbureel en bij al de bussen werd wacht gehouden: 't was middernacht, als door

Tist zelven in de hoofdbus een brief werd geworpen, aan eenen der personen gericht, die zich reeds op het gerecht hadden aangeboden. Het adres was juist hetzelfde. Onmiddellijk begaf de ontvanger zich naar den vrederechter en opende den omslag in dezes tegenwoordigheid. Nu was er niet meer aan te twijfelen.

Thans is er proces-verbaal opgemaakt: het is te hopen, dat de plichtige voorbeeldig gestraft worde. Het postbestuur verzekert, dat de plaag van naamlooze brieven te schrijven nergens woedt gelijk te Desteldonck: “de leden der aristocratie, de best opgevoede dames” schrijven aldus de schandelijkste dingen. Zij voelen zich als verplicht “hunne gal uit te spuwen”.’

- Ik moet zeggen, dat ik het nooit heb gehoord,’ bemerkte vrouw Van Ginderdael.

- Noch ik,’ zegde Daels, ‘hoewel ik in al onze Vlaamsche gewesten heb gereisd.’

Mandus begaf zich naar den ijzeren weg; hij moest zich spoeden, wilde hij Liekens aantreffen.

Een kwartier later trad hij met den Rijselschen gast binnen.

Men zal niet twijfelen, of deze was weldra het hoofdpersonage van het gezelschap. Peer Mathijs had in zijne lange loopbaan zware varkens gedood: menige belangrijke feiten kon hij vertellen, die den slachtersstiel betreffen; de weduwe Van Ginderdael toonde in het aanmesten ongemeen ervaren te zijn, doch Liekens verhaalde zaken, die allen verbluften. Zoowel Peer als Mandus waren geneigd zijne mededeelingen voor Franschen bluf te nemen: de oude vooral legde er zich op toe Karel ‘op stoopkens te trekken’; hij nam den schijn aan hoogst verwonderd te zijn en aan de beweringen van den Rijselaar te twijfelen; Mandus stond zijnen aanstaanden schoonvader dapper ter zijde, zoodat Liekens aldra bijzonderheden vertelde, die den schijn hadden kant noch boom te raken.

Fien vreesde, dat Karel de streken van vader en Mandus mocht gewaarworden en dat deze, die als een echel dronk, in eene Fransche furie mocht losbarsten; zij gaf dus eene andere wending aan het gesprek en zegde: ‘Mijnheer Liekens woont te Rijsel; kent hij soms Georges Dulac niet?

- Of ik hem ken!’ riep hij uit. ‘Dulac woont niet ver van mij. Mijn magazijn bevindt zich Rue de la Gloire. Hij is op het punt geweest eene Desteldoncksche juffer te trouwen, niet waar?’

- Inderdaad,’ antwoordde Fien; ‘kunt ge ons nieuws over Georges mededeelen? Gij begrijpt, dat wij van nieuwsgierigheid branden.’

- Zoo, ge weet dus nog niets?’ sprak Liekens; ‘'t zijn inderdaad wondere dingen.’

- In dat geval zullen ze belangrijk genoeg zijn, zonder dat ge er iets bijdoet,’ zegde Mandus. ‘Vertel dus, als 't u belieft, de zaken, juist gelijk ze gebeurd zijn.’

- 't Is onmogelijk een jaar in Frankrijk te wonen, zonder den schijn te hebben met spek te schieten, hoewel men de eenvoudige waarheid zegt,' sprak Liekens. 'Welnu, een woord is een woord; ik beloof u de zaak in 't goed, rond Vlaamsch te vertellen, juist gelijk ze zich heeft toegedragen... Vooreerst, Georges is getrouwd!'...

- Getrouwd!' riepen allen, als uit éénen mond.

- Luister,' hervatte de spreker bedaard. '"Ede" De Ridder is met zijne familie dezen winter te Rijsel geweest. Hij meende, dat Dulac rijk was, als 't water diep is.'

- Was hij dat niet?' vroeg Peer.

- Hij had een schoon huis en kostelijke meubelen, maar alles was belast voor meer dan het dubbel der waarde'...

- De Ridder had toch van eene bijzondere maatschappij de beste inlichtingen verkregen.'

- Inderdaad. Doch, daar Dulac aan verscheidene kooplui aanzienlijke geldsommen schuldig was, had hij, door tusschenkomst van deze, en mits goede betaling, verkregen, dat zijn toestand als zeer schitterend zou afgeschilderd worden. Hij had aan zijne schuldeischers bekendgemaakt, dat hij met een rijk meisje van België ging trouwen en dat hij, als het huwelijk doorging, hen zou kunnen betalen.'

- Maar De Coster?'

- De Coster! Ik weet niet, of deze te goeder trouw aan 'Ede' heeft medegedeeld, dat Georges fortuin had, of dat men hem de vingers had gevuld. Ik geloof het laatste: anders hadde Madame getracht Dulac aan hare eigen dochter te koppelen.'

- Ge schijnt wonderwel op de hoogte,' onderbrak Peer, terwijl allen met de grootste aandacht luisterden.

- Dat ben ik. Ik behoor tot de schuldeischers: ge kunt dus wel denken, dat we over die zaken veel onderhandeld hebben. Plotselings wordt te Rijsel het nieuws verspreid, dat Mejuffer De Ridder niets bezit. Georges komt dit ons mededeelen; hij verzekert ons, dat hij een andermaal beter zal slagen. Eenigen tijd later schrijft Georgine hem, dat dit geldverlies niet waar is; Dulac antwoordt haar niet eens. 't Was te laat.'

- Te laat?' vroeg Fien hoogst verwonderd.

- Ja, gij zult mij moeilijk gelooven, doch ik verzeker u, dat alles, wat ik u ga vertellen, tot in de minste bijzonderheid juist is. Ik heb het van den notaris zelven. 't Is wonder, ik aarzel niet het te bekennen... Vóór twee maanden zat Georges op zijn bureel. Eene dame trad binnen. 'Mijnheer Dulac,' begon ze, in den beginne een weinig aarzelend, 'ik heb u iets te vragen en zie niet in, waarom ik dat niet vrij en vrank zou durven doen... Ik zie u gaarne... Ik weet het, gij zijt twintig jaar oud, en ik ben een en zeventig. Doch, uwe zaken zijn berooid, en ik heb fortuin.''

- Het is onmogelijk.'

- ‘Toekomende week zal ik terugkomen; gij kunt u bedenken.’

- Acht dagen later verscheen de dame andermaal. ‘Ik heb over de zaak nagedacht,’ begon Georges andermaal, ‘ik ben niet van zin te trouwen.’ - ‘Gij zult tot een beter besluit komen,’ zegde de dame, ‘ik ben de douairière De Riserac en woon Boulevard de la Victoire. Neem inlichtingen over mijn fortuin, spreek met eenen advocaat of eenen notaris over het huwelijks-contract. Wij zullen dat opmaken, gelijk gij verkiest; zelfs zal ik u op den dag van ons huwelijk eene som ter hand stellen naar uw goedvinden. Honderdduizend franken, bij voorbeeld’... Georges zegde niets. Hij nam inlichtingen: het fortuin der douairière De Riserac beliep tot verscheidene millioenen, in waarden van eerste klas. De notaris verzekerde hem, dat er middel was, om geheel dit kapitaal in handen te krijgen, zonder dat de schuldeischers hem konden doen ‘leggen’. Georges begaf zich recht naar het hotel van de douairière. Hij kwam, zegde hij, om hare hand te vragen. Deze werd hem niet geweigerd. Het huwelijks-contract werd opgesteld en de plechtigheid voltrokken. Dulac woont, naar het schijnt, Avenue de la Grande Armée te Parijs; hij rijdt per koets met vier paarden en heeft een hotel gekocht, welks gelijke men tevergeefs zoekt. De schuldeischers hebben hem voor het gerecht gedaagd, doch wij zijn veroordeeld ‘tot de kosten’; het hof besliste, dat wij geenen cent konden trekken. Zoo heeft Georges ons laten fluiten’...

- Een wonder man,’ sprak Peer, ‘in allen geval ben ik blijde, dat de dochter van De Ridder aan zulken kerel niet gewaaid is. Bij de eerste gelegenheid zal ik er hem ernstig mede gelukwenschen.’

Het eetmaal werd opgediend; het liep opperbest af. Wanneer Daels en Liekens vertrokken waren, bespraken Mathijs en de weduwe Van Ginderdael het aanstaande huwelijk hunner kinderen; het werd over eene maand vastgesteld.

XVI.

Het nieuws, dat Karel Liekens aan den feestdisch van Mathijs verteld had - de lezer zal moeite hebben het te gelooven -, was echt. Daar dit personage weinig belangrijk is en stellig onze genegenheid niet verdient, zal ik er niet over uitweiden. Vele Desteldonckenaars hebben hem verleden winter te Parijs gezien, terwijl hij naast zijne vrouw, die in allerkostelijkste pelzen was gehuld, in eenen landauer zat. Een vriend van De Coster had een gesprek met hem; hij had over de buitengewone pracht gehoord, die in Georges' hotel heerschte, en drukte den wensch uit het te zien. Dulac verklaarde hem echter openhartig, dat hij zijne vrouw had beloofd, geene vreemden te zijnent uit te noodigen. Hij hield deze overeenkomst en beweerde, dat dit het eenige middel was, om den vrede in zijn huis te bewaren. Naar men beweert, is Georges overigens door dit zonderling huwelijk geheel

getemd. Te huis is hij gelijk een lam; alle dagen rijdt hij uit met ‘Madame’ en is tevreden, wanneer deze zorg draagt, wanneer het eten lekker is en zijn geldbeugel wel voorzien. Want, Georges heeft veel noodig. Een groot deel van den nacht brengt hij in de clubs door en is zelfs een der ijverigste leden van ‘Le Cercle des Célibataires’, een der voornaamste kringen van de jeunesse dorée van Frankrijk's hoofdstad.

Men kan denken, dat de afloop van deze zaak bij de familie De Ridder niet weinig smart berokkende. ‘Ede’ en zijne vrouw troostten zich spoedig; zij achtten zich gelukkig, dat hunne dochter aan de klauwen van zulken ellendeling was ontsnapt.

Georgine bleef lang ontroostbaar; het arme meisje had den man met de zuiverste, rechtzinnigste liefde bemind; zij leed bitter, terwijl Dulac, in den roes van zijn nieuw leven, geen oogenblik aan het hart dacht, dat hij wellicht voor altijd gebroken had.

Gelukkig was dit het geval niet. Mijne lezeressen zullen mij dankbaar wezen, zoo ik hen niet langer naar den gelukkigen ommekeer van haren levensloop doe wachten.

Mommers verheugde zich in het bezit van een aanzienlijk kapitaaltje; het was thans algemeen gekend. Niets veranderde hij aan zijne levenswijze. Gedurende de eerste maanden eerbiedigde hij de smart van Georgine en ontweek hij haar gezelschap. Wanneer hare wonde begon te heelen, toonde hij in haar bijwezen dezelfde onbeholpenheid, waardoor hij zich vroeger had onderscheiden. Hij zocht haar op en wist niet, hoe haar toe te spreken; telkens zij hem beschouwde, werd hij beurtelings bleek en rood, een bewijs, dat hij haar immer teeder beminde.

Op eenen avond, als de familie De Ridder vergaderd was, rolde het gesprek over de waarde van het geld. ‘Ede’ bevestigde andermaal, dat hij voor weinig tijd rijk mocht genoemd worden, doch, dat de daling der Argentijnsche fondsen hem geheel ten onder had gebracht. Hij zou zijn huis laten hypothekeeren.

Frits antwoordde niet; hij koesterde jegens zijne meesters denzelfden eerbied als vroeger; zijne houding tegenover Georgine bleef voortdurend eene stomme, doch roerende, welsprekende liefdeverklaring.

‘Ede’ en Valentine deelden elkander menigmaal hunne indrukken mede. Beiden moesten bekennen, dat Frits waarlijk vele schoone hoedanigheden bezat. Men mocht zeker zijn, dat zijn leven aan Georgine's geluk zou gewijd wezen. Een huwelijk van hunne dochter met den jongen Mommers was onder alle oogpunten wenschelijk: zij kenden hem sinds zijnen kindertijd; het was waarlijk niet te vreezen, dat hij het leven hunner aangebeden Georgine zou verbitteren.

Gaarne legde ik de verklaring af, dat de juffer zich insgelijks door de schoone handelwijze van Frits liet verteederen. Zij zou daar stellig in de oogen mijner lezeressen bij winnen; Mommers zou insgelijks de volmaaktheid meer nabijkomen, indien hij geen ander middel gebruikte,

om zijne vurigste wenschen vervuld te zien, dan die, welke hij tot hiertoe had gevolgd. Doch, hij bemerkte, dat Georgine, hoewel minder spotziek dan vroeger, hare gewone onverschilligheid jegens hem bleef behouden. Hij staakte dus zijne bezoeken bij De Coster niet. Nu eens ontmoette zij hem met Malvina, dezer vader en moeder op de wandeling; dan vernam zij van Mommers, dat deze zich uren bij hare vriendin met het kaartspel vermaakt had. Nooit zegde Mommers iets, dat naar eene liefdeverklaring rook; doch Madame De Coster wist, dat schuchterheid een hoofdtrek van den jongen was en zij best deed alles slechts den stillen gang te laten gaan; op die wijze zou het huwelijk onvermijdelijk tot stand komen.

De bezoeken van Frits bij De Coster brachten het meisken tot inkeer. Zonder dat men juist wist, hoe of wanneer het meisje bepaald het voorstel van Mommers had aanvaard, was hunne vereeniging besloten. Vader en moeder waren hoogst tevreden, en nooit heeft Georgine een enkel oogenblik haren stap beklaagd.....

Thans is zij reeds jaren gehuwd en mag de gelukkigste aller echtgenooten en moeders genoemd worden; thans beseft zij, dat woorden, praalzucht en zwetserij wel een meisjeshart kunnen bekoren, doch dat een goed karakter en innige genegenheid, die zich door daden en niet door woorden lucht geven, slechts het geluk eener vrouw kunnen verzekeren.

Van Ginderdael is ook gehuwd. Mathijs overleefde het huwelijk zijner dochter niet lang; zijn vurige wensch dooppeter te mogen zijn van zijn eerste kleinkind, dat thans vier jaar oud is, werd niet vervuld. Voor weinige dagen bezocht ik de stad Desteldonck en was er te gast bij Mandus Van Ginderdael, den vriend uit mijnen knapentijd. Dat de man oprecht gelukkig was en goede zaken deed, zag ik oogenblikkelijk. Alles glansde in zijn huis van reinheid en netheid, overal heerschten tevredenheid en arbeidsliefde.

Op den dag van mijn vertrek zag ik een half dozijn varkens aan de deur van mijnen ouden speelkameraad liggen, gelijk ik er nog nooit had gezien. Het zwaarste woog driehonderd, het lichtste tweehonderd zestig kilo's. Natuurlijk wenschte ik hem hartelijk geluk. ‘Ik dank u, Staf,’ zegde hij, diep geroerd, ‘doch, het is de laatste maal, dat ik mededing naar den prijskamp. Er is geene winst aan te doen; de boeren doen hunne zwijnen, die kans hebben eenen prijs te winnen, al te duur betalen. Natuurlijk moet men zich dergelijke opofferingen getroosten, wanneer men klanten wil winnen, doch gij zult wel gezien hebben, dat mijne zaak onder alle oogpunten bloeiend is. Reeds lang hadde ik van den prijskamp afgezien, doch vader zaliger heeft mij op zijn sterfbed doen beloven ten minste vijf jaren na zijnen dood mede te dingen; mij dunkt, dat ik mijne belofte deftig heb gehouden.’

GUSTAAF SEGERS.

Uit den vreemde,
meegedeeld door mevr. van Westrheene.

De horlogemaker en zijne vrouw.
(Slot.)

‘Welk een wonderlijk, gek plan!’ riep de zwervende muzikant, toen hij hoorde, dat de horlogemaker en zijne vrouw van elkander wilden scheiden.

‘In het geheel niet gek,’ antwoordde de horlogemaker boos; ‘het eenige gekke van het geval is, dat wij niet veel vroeger tot dat besluit gekomen zijn, maar vijf en dertig jaren noodig gehad hebben, eer wij wisten, wat wij wilden.’

‘En gij denkt misschien, dat het te laat zal wezen, indien gij langer wacht,’ vroeg de muzikant; ‘de tijd gaat zoo ongemerkt voorbij, niet waar?’ Dat zeggende, stond hij plotseling van tafel op.

‘Als dat het geval is,’ zeide hij, ‘ben ik u zeer ongelegen gekomen. Gij kunt op den laatsten avond van uw samenzijn geene vreemden bij u verlangen.’

‘Integendeel,’ antwoordde de horlogemaker, terwijl hij zijne pijp aanstak; ‘wij zijn blijde, dat gij bij ons zijt; wij waren niet bijzonder opgeruimd, voordat gij kwaamt; het is ons een wezenlijk genoegen geweest; loop dus niet zoo schielijk weg, maar steek uwe pijp op, kom bij den haard zitten en vertel ons het een en ander van uzelven.’

‘Er zijn twee beletselen voor het aannemen van het eerste gedeelte uwer uitnoodiging,’ zeide de muzikant; ‘ik bezit geene pijp en geene tabak.’

‘Hier hebt gij beide,’ antwoordde de oude juffrouw.

‘Wat het derde deel van uw verzoek betreft,’ hernam hij, terwijl hij zijne gastvrouw met eenen glimlach bedankte, ‘ik twijfel eraan, of gij zeer gesticht zoudt zijn door mijne geschiedenis; er is niets heldhaftigs in; ik ben een hoogst onbelangrijk wezen. Er werd vroeger gezegd, dat ik mijne moeder vermoord had; doch ikzelf geloof niet aan gebroken harten. Kan iemand van verdriet sterven?’

‘Neen,’ antwoordde de horlogemaker schamper; ‘men sterft niet van verdriet.’

‘Ja wel,’ verbeterde zijne vrouw, ‘het hart sterft ervan, dat weet ik;

want mijn eigen hart is al menig jaar dood geweest. Onze zoon heeft ons den slag toegebracht; ik zou wel eens willen weten, of hij er even lichtvaardig over dacht als gij.'

De horlogemaker fronste zijne wenkbrauwen en maakte een gebaar van ergernis.

'Laat het verleden van avond rusten, Volumnia,' zeide hij op bevelenden toon. 'Morgen, als ik weg ben, kunt gij zooveel treuren, als gij wilt, om eenen dooden schurk; maar nu doet gij beter met de tafel af te nemen en den boel op te ruimen.'

De heldere oogen van het oude vrouwtje flikkerden van verontwaardiging en haar geheele lichaampje beefde van zorgvuldig bedwongen gramschap; doch zij antwoordde niet en begon eenvoudig te doen, wat haar man haar aan de hand deed, terwijl de muzikant tegen den rug van de bank leunde en zijne pijp rookte. Toen de horlogemaker echter opstond om de laatste horloges, welke hij in orde had gebracht, op te bergen en de kamer uit was, stond de jonge man op om zijne gastvrouw te helpen.

'Dat was hard voor u,' zeide hij vriendelijk, 'en het was geheel en al mijne schuld. Ik geloof, dat gij verdriet hebt. Mijne moeder placht er ook onder te lijden, als zij mijne voorspraak bij mijnen vader was en ik erbij stond te lachen; doch dat is lang geleden. Ik lach er nu niet meer om.'

'Mijn man heeft onzen jongen nooit begrepen,' borst Volumnia Webster hartstochtelijk uit. 'Mijn zoon aardde naar mijne familie; hij was zeer hooghartig en had veel aanleg voor muziek, maar zijn vader, die, zooals gij wel zien kunt, van lager afkomst was, kon eenen aanleg, die zoo ongelijk was aan den zijnen, niet waardeeren. Hij verweet den jongen onophoudelijk, dat hij een schurk was en dat er niets van hem terecht zou komen. Er ging geen dag voorbij, zonder dat er harde woorden tusschen hen vielen. Hij had veel goeds en was edelaardig in veel opzichten; hij meende het niet kwaad, doch was zeer vatbaar voor verleiding. Één man in het bijzonder trok hem altijd omlaag; ik zou er al de jaren levens, die nog voor mij weggelegd zijn, voor overhebben, als ik nog eens tegenover dien man mocht staan. Het zou nog te genadig zijn, indien ik hem dan doodsloeg; maar ik zou hem vloeken, nu en tot in alle eeuwigheid. Ik zal zijnen naam nooit vergeten; ik houd hem in dierbare herinnering, om mijnen haat levendig te houden.'

Zij hield hare hand voor haar aangezicht. De vreemde man scheen in gedachten verzonken. Ook op zijn vermagerd gelaat was eene treurige uitdrukking gekomen. Hij hield zijne pijp lusteloos in zijne hand en hij huiverde.

Toen zij eindelijk opkeek, had hij zijne kalmte herkregen.

'Gij zoudt u niet verwonderen over mijne harde woorden,' zeide zij droevig, 'indien gij kondt begrijpen, hoe lief eene moeder haren zoon heeft. Maar gij, zoons, kunt dat niet vatten - gij lacht erom, en ik geloof, dat mijn zoon er ook om lachte. Doch laat dat zijn; hij was een mooie jongen en een echte heer in zijn voorkomen en zijne manieren; indien hij in leven was gebleven, zou hij het evenbeeld geworden zijn van mijnen vader, den kapitein ter zee. Dat placht mijnen man te ergeren; want hij kon de gedachte niet uitstaan, dat ik van hooger afkomst ben dan hij, en dat is toch zoo. In de dagen van ouds, toen ik bij mijne ouders in huis

was, had ik altijd deftige lieden om mij heen; menschen van talent en beschaving. Dat alles schijnt mij een droom, en ik moet naar die viool daar kijken om mij te herinneren, dat het inderdaad zoo geweest is. Doch ik verveel u; wat kan u dat alles schelen?'

'Ik hoor u gaarne vertellen,' antwoordde de muzikant opgewekt. 'Het is reeds zoo lang geleden, dat iemand het de moeite waard heeft gerekend met mij te praten. Zooals ik u daar straks zeide, het is eene traktatie voor mij, als een menschelijk wezen behandeld te worden. Gij spraakt over verschil van afkomst; welnu, ik ben ook uit de sfeer gevallen, waarin ik behoorde; of, juister gezegd, ik ben eruit geschopt. Ik heb tegen de maatschappij gezondigd en de wereld heeft zich gewroken door mij nooit eene kans te geven een nieuw leven te beginnen. In het begin vond ik dat vreeselijk hard; doch later heb ik er mijne schouders om leeren ophalen en erom gelachen.'

'Lacht gij om alles?' vroeg de oude juffrouw en legde hare hand op zijnen arm.

Hij zweeg een oogenblik en hij antwoordde:

'Neen, er zijn tijden, waarin ik niet lach. Er zijn ook tijden, waarin ik mij verbeeld, dat ik nog zou trachten een nieuw leven te beginnen, indien er maar één sprankje genegenheid of medelijden was voor mij van al de liefde, die het hart der wereld doet kloppen. Er is niets zoo akelig als het gevoel van alléénzijn; niets is geestdoodender dan te voelen, dat niemand er zich om bekommert, of men ziek is of gezond, of men op den weg sterft of dat men het naaste dorp nog bereiken kan, eer de dood komt. Bij den hemel! Als gij en uw man praat van morgen van elkander te scheiden, weet gij niet, wat gij zegt. Vergeef mij, als ik mij daarover een oordeel aanmatig; ik heb het recht niet, als prediker op te treden; doch er is eene ironie in den geheelen toestand: een eigen tehuis, een brandende haard, alle blijken van welvaart - en geen geluk!'

'Om gelukkig te zijn,' mompelde de oude juffrouw, half voor zichzelve, 'moet men sympathie hebben voor degenen, met wie men leeft; en ik heb mijn geheele leven die sympathie gemist. Ik ben geene gelukkige vrouw geweest; maanden en jaren zijn voorbijgegaan, die anderen menschen vreugde brengen en mij nooit blijdschap hebben gebracht. Maar kom, het vuur gaat smeulen, jonkman; wilt gij er wat blokken opleggen? Thomas ziet gaarne een vroolijk vuur. Ik moet zijne overjas even gaan halen; er is eene kleinigheid aan te doen, en dan wilt gij zeker wel eens viool voor ons spelen, niet waar?'

'Wel zeker,' antwoordde de muzikant en begon blokken op het vuur te stapelen.

De zwarte kat, die bij den haard zat, volgde al zijne bewegingen met hare groene oogen en, waarschijnlijk tot de gevolgtrekking komende, dat hij een vriend van den huize was, toonde zij hare ingenomenheid door een luid spinnen. De muzikant streelde het dier en rolde haar spelend zachtjes om en om.

'Nu krijgt gij een kwaad uurtje,' zeide hij; 'want ik ga op mijne viool spelen. Maar misschien weet ik u te bekoren, op den trant van den beroemden Orpheus, van wien gij misschien wel eens hebt gehoord.'

In dat oogenblik kwam de horlogemaker weder binnen.

‘Ik heb al mijn werk gedaan,’ zeide hij vroolijk, ‘en ik laat alles in uitstekenden staat achter, zoodat ik met een goed geweten mijn nieuw leven kan beginnen. Mijne vrouw heeft mij gezegd, dat gij wat voor ons wilt spelen. Ik hoor ontzaglijk gaarne een stukje, al zegt mijne vrouw, dat ik niet van muziek houd. Het is merkwaardig, zooals vrouwen die soort van dingen kunnen uitmaken. *À propos*, jonkman, gij hebt zeker alles van den kapitein ter zee gehoord? Die man is mij altijd blijven vervolgen, ofschoon hij nu reeds jarenlang dood is. Wee den man, wiens vrouw familiebetrekkingen bij de zeemacht heeft.’

‘Of bij de landmacht,’ antwoordde de muzikant lachende, terwijl hij zijne viool uit den zak haalde. ‘Men moet blijde wezen, als men er genadig afkomt. De zeemacht moge de keel uithangen, maar de landmacht kan iemand tot stikkens toe benauwen!’

‘Gij zijt mij een raadsel,’ zeide de horlogemaker, terwijl hij zijnen gast met blijkbare belangstelling gadesloeg. ‘Gij hebt de manieren en de spraak van wat wij eenen mijnheer noemen, en toch zijt gij een reizend muzikant, zonder dak en waarschijnlijk zonder eenen cent op zak.’

‘Neem mij niet kwalijk, dat is een abuis, mijnheer,’ antwoordde de muzikant glimlachende; ‘ik ben de gelukkige bezitter van vijf en eenen halven stuiver; hier zijn ze, als gij eraan mocht twijfelen.’

‘Ik beken, dat ik er niets van begrijp,’ hernam de horlogemaker.

‘Ik wil straks uwe nieuwsgierigheid bevredigen, mijnheer,’ antwoordde de muzikant goedhartig en knikte de oude juffrouw toe, die haar werk had gehaald en nu naast haren echtgenoot op de bank zat.

Hij ging voor hen staan en stemde zijne viool.

‘Ik begrijp maar niet, waarom gij morgen van elkander afgaat,’ zeide hij. ‘Als gij mijne stichtelijke geschiedenis hoort, zult gij zeggen, dat ik slecht ben, maar als ik u beiden zoo zie zitten, zeg ik, dat gij gek zijt; het gaat mij evenwel niet aan. Ik heb mijn leven bedorven; ik heb mijn pad zelf gekozen en dat pad is op den tredmolen uitgeloopen. Terwijl ik om eene valsche handteekening gevangenzat, is mijne moeder gestorven; van verdriet, heette het. Wij hebben het daar van avond reeds over gehad. Toen ik weder vrijkwam, heb ik mijn best gedaan om mij weder op te heffen, om den wil van hare nagedachtenis. Dat was wat laat, niet waar? Ik zocht naar een middel van bestaan en zocht natuurlijk tevergeefs. Toen dacht ik aan mijne viool, want ik placht een schitterend speler te zijn. Ik deed mijn best om lessen te krijgen; doch zoodra het bekend was, waar ik vandaan kwam, bleven de leerlingen weg. Daarna heb ik een tijdlang in orkesten gespeeld; dáár werd mijn verleden ook bekend en ik was genoodzaakt ook die betrekking op te geven. Toen heb ik met eenen harpist in de straten van Londen gespeeld, en op eenen goeden dag noemde hij mij eenen vervloekten boef en wilde niet langer met mij werken, zoodat ik eindelijk alleen ben gaan spelen.

Mag ik, nu gij alles weet, nog blijven, of wil ik heengaan? De meeste menschen jagen mij weg, zoodra zij hooren, wie ik geweest ben; gij zult er mij niet door kwetsen; daarom verzoek ik u oprecht te zijn en te doen, wat gij verkiest.’

Geen van beiden antwoordde. Volumnia en Thomas Webster staarden in het vuur, alsof zij daar heel wat in zagen en heel wat treurigs ook; want

de oogen van juffrouw Webster stonden vol tranen en de horlogemaker keek bedrukt.

‘Dus zal ik gaan,’ zeide de muzikant, eenigszins bedroefd. Hij liet de snaren zijner viool rusten.

‘Neen,’ zeide de oude man vriendelijk; ‘blijf maar bij ons; gij zijt onze gast; wij hebben u welkom geheeten en gij zijt nog welkom. Dat ik niet aanstonds antwoordde, was, omdat uwe geschiedenis mij aan mijnen zoon deed denken, die vijftien jaren geleden in eene dronkenmansruzie zijn leven heeft verloren. Ik vraag mij, of zijn leven aan het uwe gelijk geworden zou zijn, indien hij toen niet was omgekomen. Wij moeten u voorthelpen, jonkman, om zijnentwil; - wat zegt gij, Volumnia?’

‘Dat zou mijn wensch ook zijn,’ antwoordde Volumnia Webster ernstig. De muzikant boog diep en kuste haar eerbiedig de hand.

‘Ik heb in geene jaren zulke vriendelijke taal gehoord,’ zeide hij. ‘Ik voel, dat ik er een ander mensch door ben; alles zal nu gemakkelijker voor mij worden. - En nu wat muziek,’ voegde hij er opgeruimd bij, ‘voor een klein, doch uitgelezen publiek. Ik ben geen eerste musicus, moet gij bedenken. De muziek, die in dorpsherbergen wordt vereischt, staat niet zeer hoog en is niet precies classiek. Weest dus niet te veeleischend in uw oordeel. Mij dunkt, ik zal eenen “Meidans” voor u spelen.’

Het was best mogelijk, dat hij geen muzikant van eenige beteekenis was; doch hij wist, hoe hij zijne viool moest laten spreken tot het bejaarde echtpaar op de bank. Welhaast dacht hij niet meer aan hen, doch stond op de dorpsweide, spelende voor de dansende jonge boeren en boerinnen. Misschien hoorde hij roepen: ‘Sneller, sneller, muzikant!’ Want hij speelde hoe langer zoo vlugger en hij scheen niet moede te worden. Doch nu stierven de vroolijke tonen weg en maakten plaats voor eene van die zachte melodieën, die in het geheugen van hen, die haar hooren, blijven hangen. De viool zong, de viool klaagde, de viool schreide.

De horlogemaker scheen plotseling in het hart getroffen.

‘Volumnia,’ fluisterde hij onrustig, ‘wáár hebben wij die muziek gehoord? - O, nu weet ik het; ik heb haar al die jaren gehoord en somtijds moest ik haar mijns ondanks hooren, al wilde ik er niet naar luisteren. Nu weet ik het: het is het stukje, dat onze jongen eens voor mijnen verjaardag heeft gecomponeerd; gij hebt het nog, Volumnia; zeg, waak ik of droom ik?’

‘Neen, lieve, gij droomt niet,’ gaf zij ten antwoord. ‘Het is de muziek, door onzen jongen geschreven; weet gij nog wel, hoe trotsch wij erop waren? Wat hebben wij veel van hem gehoopt, niet waar? Hij had zooveel talenten, zoo velerlei; die arme Roelf!’

‘Wat komt het verleden terug, Volumnia,’ fluisterde hij, ‘zoolang, totdat wijzelven, totdat álles tot het verleden behoort.’

Zonder het te weten, had de muzikant hen onder eene zekere betoovering gebracht: de betoovering van het verleden. Zij hadden hem en zijne persoonlijkheid vergeten; zij hoorden slechts zijne muziek.

De muzikant hield op met spelen en toen hij naar hen keek, zag hij den ouden man als en vermoeid kind tegen den schouder der oude juffrouw leunen. Hij zag dat geen van beiden meer aan hem dacht.

‘Natuurlijk niet,’ zeide hij bij zichzelven, ‘ik heb niet het minste recht

op hunne herinnering. Ik heb hen nu reeds lang genoeg lastig gevallen, en ik moet maken, dat ik weg kom, in den donkeren nacht - alleen.'

Hij keek in het gezellige vertrek rond; naar het gloeiende vuur, de ouderwetsche pendule, het buffet vol porselein. Alles sprak hem van huiselijk leven. Hij was blijde, dat hij dat alles eens weder had gezien; de herinnering zou hem altijd aangenaam zijn. Hij wilde de viool in den zak bergen; daar borst eene snaar met eenen luiden knal, en de oude juffrouw ontwaakte uit hare gepeinzen.

'Ik was u bijna vergeten!' zeide zij. 'Zeg mij, hoe kent gij die muziek? Waarom hebt gij dat stuk gekozen om voor ons te spelen? Ik moet weten, waarom gij dat gedaan hebt.'

Hare blijkbaar sterke begeerte om dat te weten wekte de verwondering van den muzikant.

'Het schijnt wel, dat ik u al mijne geheimen van avond moet vertellen zeide hij. 'Als biechten goed is voor de ziel van den mensch, dan heeft de mijne van avond iets gewonnen. Gij hebt mij verteld van den man, die uwen zoon in het verderf heeft gestort. Uw verhaal heeft eenen diepen indruk op mij gemaakt; want het heeft mij doen denken aan hetgeen ik in dat opzicht heb gedaan aan eenen jongen man, die evenveel beloofde, als uw zoon waarschijnlijk heeft beloofd. Ik denk, dat ik aan hem dacht, toen ik die melodie speelde; want hij had haar gecomponeerd en ik ben de eerste geweest, die haar voor hem heb gespeeld. Ik heb het altijd eene fraaie melodie gevonden.'

De horlogemaker sprong op en legde zijne hand op den schouder van den muzikant.

'Dus hebt gij hem gekend?' vroeg hij gejaagd.

'Of ik hem gekend heb?' vroeg de muzikant, 'wel, wij waren onafscheidelijk. Hij was als mijne schaduw; hij bleef mij bij, waar ik ging; ik kon alles met hem doen, wat ik verkoos; ik kon hem om mijnen vinger winden en hem draaien, zooals ik wilde. Hij was een aardig gezelschap bovendien; hij kon met iedereen meezingen; hij was vol geestigheid en grappen. Hemelsche Goedheid, wat hebben wij om hem gelachen! Ja, hij was de wildste...'

Hier bleef de muzikant eensklaps steken; de oude juffrouw leunde over den rug van eenen stoel en keek hem met hare flikkerende oogen aan als een tijger, die op het punt staat zijne prooi aan te vallen. De horlogemaker stond een paar voetstappen achter haar, met zijne armen stijf over zijne borst gekruist en met zulke zenuwtrekkingen op zijn gelaat, alsof hij in eenen vreeselijken tweestrijd verkeerde en een onbegrijpelijk raadsel moest oplossen.

'Wat scheelt u beiden toch?' vroeg de muzikant, insgelijks zenuwachtig. 'Heb ik iets verkeerds gedaan? Heb ik iets gezegd, dat u kwetsen kon?'

Daar borst een woeste kreet uit den mond der oude vrouw. Zij rende naar de kast in den hoek van het vertrek, haalde er een pak papieren uit en wierp die op de tafel. Zij bleef er eenige oogenblikken in woelen en vond eindelijk het pakje, dat zij zocht. Zij scheurde het open, haalde er het verbleekte portret uit van eenen jongen man en hield het den muzikant voor.

'Heeft dat iets van dien vriend van u, dien gij naar de hel hebt getrokken?' siste zij.

De muzikant week verschrikt terug, alsof hij eenen slag in het aangezicht had gekregen. Hij werd doodsbleek.

‘Mijn God!’ riep hij; ‘dat was de man, over wien ik sprak: Roelf Webster.’

Zij liet de photographie uit hare hand glippen.

‘Dan staan wij nu eindelijk tegenover onzen grootsten vijand,’ zeide zij ten laatste. ‘Het loont de moeite van een geheel leven hem te zien, zooals hij is geworden: een verworpeling, door iedereen verjaagd.’

De muzikant liet zijn hoofd op zijne borst zinken. Hij wilde iets zeggen, doch kon geen woord uitbrengen.

‘Maak, dat gij weg komt,’ zeide de horlogemaker, pakte hem ruw bij den schouder en wees hem de deur. ‘Hier is geene plaats voor u.’

De muzikant nam zijne viool op met den strijkstok en den groenen zak en sloop naar de deur. De regen kletterde nog tegen de ruiten en de wind huilde hem akelig tegen. Bij de deur gekomen, bleef hij eenige oogenblikken staan, alsof hij, tegen alle verwachting, nog hoopte, dat de oude vrouw zachter gestemd mocht worden en hem een enkel vriendelijk vaarwel zou toeroepen. Er kon geene duidelijkere smeekbede op een menschelijk gelaat liggen dan in die oogenblikken op het zijne.

‘Waar wacht gij op?’ vroeg zij hard; ‘ga heen, eer mijne tong loskomt.’

Hij rukte de deur open en trad den winkel in; welhaast sloot zich de voordeur met eenen zwaren slag achter hem dicht, en hij verdween in de donkerheid van den onstuimigen nacht.

* * *

Toen de horlogemaker en zijne vrouw alleen waren, was het met hare bedaardheid, met haar zelfbedwang gedaan. Zij zonk op de bank neder en begon hartstochtelijk te schreien. De horlogemaker boog zich over haar heen, nam haar klein, met tranen bevochtigd gezicht in zijne handen en kuste haar.

‘Volumnia,’ zeide hij zacht fluisterend, ‘wij zijn van avond zeer nà tot elkander gebracht.’

Er kwam een matte glimlach op haar gelaat, toen zij hem zoo hoorde spreken. Zij zag toen, hoe hij de photographie van den grond opraapte en in de kast terugbracht; zij zag, hoe hij zijne pijp op het rekje legde, dat boven de blaasbalg hing, en hoe hij zijne beminde werktuigen in de gewone lade wierp. De klok sloeg twaalf.

‘Gij hebt eene lange reis morgen, Thomas,’ zeide zij, ‘en gij moest nu rust gaan nemen. Ik moet nog een poosje opblijven om uwe overjas af te maken.’

‘Laat dat maar blijven,’ was zijn antwoord en hij nam haar de jas uit de handen. ‘Ik ga niet op reis; morgen noch overmorgen. Ik wil bij u blijven, Volumnia, en mijne twintig jaren, die ik nog te wachten heb, hier uitleven. Mag ik blijven, Volumnia? Ik zou het niet kunnen dragen, als ik van u moest scheiden.’

Zij zeide, dat hij nooit moest heengaan, en beloofde hem, half schertsend, dat hij zoo weinig mogelijk last zou hebben van den kapitein ter zee. Daarop begon zij te spreken over den muzikant en zijne verlatenheid; zij zeide, dat zij nooit die smeekende uitdrukking in zijne oogen zou vergeten, toen hij bij de deur op een vriendelijk woord wachtte; zij begreep nu, dat

zijne geheele toekomst van die minuut had afgehangen; het speet haar nu, dat zij hem zoo driftig had weggezonden. Zij herinnerde zich, wat hij had gesproken over de waarde van menschelijke genegenheid en hoe hij had gewenscht een nieuw leven te kunnen beginnen, indien hem een weinig liefde geschonken mocht worden. Zij dacht er niet meer aan, hoe zij de herinnering van haren haat tegen dien man vijftien jaren lang in haar binnenste had bewaard en gekoesterd; zij bedacht slechts, dat hij een ongelukkige zwerver was, dien zij in den donkeren, onstuimigen nacht had weggejaagd. Al de deernis, waarvoor zij vatbaar was, rees op in hare ziel.

'Laat ons hem terugroepen, Thomas,' zeide zij ijverig. 'Laat ons hem de behulpzame hand geven, welke wij hem beloofden, voordat wij wisten, wie hij was.'

De horlogemaker stemde toe en zij liepen haastig naar de voordeur; zij riepen hem luid bij zijnen naam:

'Marcus Weston! Marcus Weston! Kom maar weder bij ons terug! Gij zult even welkom zijn, als gij zoo straks zijt geweest. Wij voelen niets dan vergevensgezindheid en welwillendheid voor u. Kom terug, Marcus Weston!'

Doch er kwam geen antwoord.

'Wij willen u gaarne helpen, Marcus Weston,' riep Volumnia nog eens; 'kom maar terug!'

De wind en de regen gaven antwoord, de muzikant gaf het niet.

'Geen mensch zou iets in zulk eenen storm kunnen hooren,' zeide de horlogemaker. 'Het helpt ons niets, of wij al roepen.'

Zij sloten aarzelend de deur weder en keerden naar de huiskamer terug. Zij draaiden de lamp nog wat op en zetten haar bij het venster; zij bleven praten bij den haard, praten over hunnen jongen tijd, over hunnen zoon en over den muzikant.

'Als hij het licht ziet, zal hij misschien terugkomen,' zeiden zij tot elkander.

Zij bleven wachten tot het aanbreken van den dag; de storm was bedaard en het vuur was uit.

Doch de muzikant kwam niet terug.

BEATRICE HARRADEN.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De Synode te Emden 1571 door Dr. B. van Meer, predikant te Meteren.

Niets is moeielijker, dan eene kerk te stichten, schrijft Justinus Martyr, en waarlijk, als we zien, welke bezwaren er verbonden zijn geweest aan de vestiging van de Nederlandsche kerk, dan zou men bijna geneigd zijn dit volmondig toe te geven.

De kerkelijke afvalligen, door Karel V uit Nederland verjaagd, zijn, zooals men weet, in de verstrooiing herhaaldelijk bijeen geweest, om aldaar de grondslagen te leggen voor de kerkenordening, welke zoo langen tijd het fundament onzer vaderlandsche kerk heeft uitgemaakt. Hoofdzaak was in die eerste synoden der Gereformeerden, over de tucht en de orde van gedachten te wisselen. De disciplina Ecclesiastica was een voornaam punt van de Acta der synoden, niet minder dan de uitwendige organisatie der kerk.

Duizenden vluchtelingen hadden het vaderland verlaten en zich naar Londen, Wezel, Frankfort, Frankenthal en in het bijzonder naar Embden begeven. Herhaalde malen had men getracht in België bijeenkomsten te houden, maar de vervolging, waaraan de gemeenten waren blootgesteld, had eene synode van algemeenen aard aldaar onmogelijk gemaakt. Toen de aanzienlijke Antwerpensche gemeente de Embdenaars uitnoodigde eene dergelijke synode bij te wonen, ten einde door algemeene samenwerking meer gezag en waarde daaraan bij te zetten, hadden die van Embden geweigerd, daar aan de reis naar België te veel gevaren verbonden waren.

Ook de synode te Wezel in 1568 droeg nog slechts een voorloopig karakter. Deze stad, ‘de moeder der geuzen’ bijgenaamd, zag in Nov. 1568 aanzienlijke mannen in haar midden, om voorbereidende maatregelen te beramen voor het groote doel: het tot stand brengen eener provinciale synode voor geheel Nederland. Daar waren Petrus Dathenus, Herman Moded, Marnix van St. Aldegonde en Willem van Zuylen van Nijevelt en drie en dertig anderen bijeengekomen, om eenige artikelen op te stellen, die tot grondslag eener toekomstige kerkenordening zouden kunnen strekken.

Van dit oogenblik af liet Marnix van St. Aldegonde het denkbeeld eener algemeene synode niet meer los. Hij reisde naar Embden en toen hij vandaar naar de Palts was vertrokken en door de welwillendheid van den keurvorst zitting had verkregen in den opperkerkeraad, was hij als vanzelf het middelpunt geworden, waarvan alle bemoeiingen tot het bijeenroepen eener synode moesten uitgaan. In overleg met Caspar van der Heyden zond hij een zendbrief uit naar de Engelsche gemeenten, die ook in het land van Kleef en het sticht van Keulen en Aken alsmede te Embden door de verstrooide gemeenten gelezen is. In dien brief dringt hij aan op regeling van de opleiding van predikanten, op correspondentie der verstrooide gemeenten en op de verzorging der reizende geloofsgenooten. Als men het daarover eens kon

worden, zou dat een heilzaam middel wezen, ‘om alle de gemeynten der Nederlanden tot éénen lichaeme in te lijven’.

Eigenaardig was, dat Marnix erkent, dat hij tot deze opmerkingen niet alleen was gekomen door den nood, waarin de kerk verkeerde, maar dat zij (de Heidelbergsche gemeente) ‘ook ernstelick van die van Geneven waren vermaand worden.’ Zoo ging dan van Heidelberg op aansporing van Genève de eerste oproeping uit.

In September 1570 kwam men nog eens voorloopig te Frankfort bijeen en daarna werd te Bedbur in Juli 1571 voorgoed vastgesteld, dat de synode zou worden bijeengeroepen. ‘Het was toch genoech openbaer en kennelijck om een goede, vaste en onbeweeglicke overeenkominge te verkrijgen, niet alleen in der reijner leere maar ook in de wijsen, ceremoniën en de regeringhe der kercken’ het onmisbaar is ‘een onderlinghe ghemeijnschap ende goet verstant te houden’. Op dien grond werden aan de gemeenten in Engeland, in Kleef, in Heidelberg brieven gezonden, om deputaten te zenden ter algemeene synode, waarvan tijd en plaats was beschreven in een verzegelden brief, met het oog ‘op de voorvallende peryculen ende verraderye’.

Het resultaat van al die bemoeiingen was de synode te Embden, van 4 tot 13 October 1571 gehouden, die als de eerste generale Nederlandsche synode kan worden aangemerkt.

Dit alles wordt uitvoerig beschreven, en met menigte van citaten toegelicht, in het boek van Dr. B. van Meer.

Na eene korte opgave van de bronnen en een historisch overzicht van den toestand der Gereformeerden hier te lande in de laatste helft der 16de eeuw behandelt de schrijver achtereenvolgens de aanleidende oorzaken, de voorbereidende maatregelen, de synode zelve, de Acta en de nawerking der synode, waaraan ten slotte de Latijnsche tekst der Acta en twee brieven van Herman Moded aan de gemeente te Londen worden toegevoegd.

Het boek maakt een zeer gunstigen indruk, uiterlijk zoowel als door den inhoud. Men begint het verband te zien, dat tusschen de uitgewekenen heeft bestaan; men begrijpt, hoe de kerk van Nederland geworden is. De provinciale particuliere synoden, door de heeren Reitsma en Van Veen tot onze kennis gebracht, zouden onverklaarbaar wezen, wisten we niet, dat zij zich geheel aansloten bij de synode van Embden, en te recht worden dan ook aan het hoofd van de meeste der afschriften van die synodale Acta de Acta Emdana gevonden.

Deze steunden op hunne beurt weder op de Paltser kerkenorde, de discipline der Gereformeerde gemeenten in Frankrijk van 1559 en het liber Disciplinae, dat in Schotland geldig was, terwijl de *Ordonnances Ecclésiastiques* van Calvijn (1541) als aller gemeenschappelijk fundament kunnen worden aangemerkt.

Men droomde toen nog van een kerkverband tusschen alle Gereformeerden. Geen wonder, dat zoowel op de Duitsche, de Engelsche als de Fransche kerk het oog werd geslagen.

De Embdensche synode werd gepresideerd door Caspar van der Heyden van Frankenthal, terwijl de Waalsche predikant Polyander als scriba optrad. Wezel, Keulen, Aken, Amsterdam, Schagen, Den Briel, Antwerpen en Gent waren vertegenwoordigd, zoodat werkelijk wel van een synodus totius Belgii sprake mocht zijn en tevens de invloed van vreemde natiën niet was uitgesloten.

Twee zaken traden op den voorgrond. In de eerste plaats het streng Calvinistisch karakter, in de tweede het zuiver kerkelijke. Van vereeniging met de Augsburgsche Confessie, besproken te Bedbur, is niets te bemerken, evenmin van de politieke zaken, die bij vorige synoden ter sprake waren gebracht. Als we de namen van de onderteekenaars nagaan en daar Hermanus Moded en Carolus Niellius vinden genoemd, dan weten we al genoeg, in welken zin de beraadslagingen zijn gevoerd, ook al waren Van der Heyden en Taffin niet genoeg bekend.

Gaarne hadden we van hen wat uitvoeriger bericht ontvangen. De voorbereiding tot de synode heeft den schrijver langer beziggehouden dan de synode zelve. Daarvoor is eene zeer gegronde reden te vinden in het feit, dat vermoedelijk om het gevaar alles zoo in stilte is geschied, dat van de synode zelve geene berichten schijnen te bestaan en alleen de Acta zijn overgebleven. Daarom zou misschien een enkel levensbericht der hoofdpersonen velen niet onwelkom zijn geweest. Men had daaruit kunnen afleiden, in welken geest men bijeen was geweest. Een duister punt in deze geschiedenis is en blijft, ook na het grondig onderzoek, ons hier voorgelegd, de houding van de Nederlanders en van den Prins van Oranje, die wel ten slotte hunne goedkeuring aan het groote werk verleenden, maar toch blijkbaar niet van ganscher harte ermede ingenomen waren. De Prins was zelfs over den afloop verstoord. De ‘auctor intellectualis’ der synode, de groote Marnix, schijnt haar niet te hebben bijgewoond.

Zou de onderstelling gewaagd zijn, dat de Prins van Oranje slechts met groote moeite tot het plan was overgehaald, omdat hij te Bedbur genoegzaam had bespeurd, dat er van eene vereeniging tusschen Gereformeerden en Lutherschen toch niets zou komen en dat alleen voor zijne staatkundige doeleinden van belang kon zijn. De Prins was bovendien veel meer ingenomen met de Lutherschen dan met de Calvinisten en zal wel hebben ingezien, dat de Embdensche synode geheel door Calvijn's geest zou worden beheerscht. Daaruit zou dan ook kunnen worden afgeleid de reden, waarom Marnix niet ter vergadering tegenwoordig is geweest. De viri politici hebben hier ontbroken en over de ‘wederoprichting der Nederlanden’ zal vermoedelijk niet meer zijn onderhandeld.

Bij de behandeling der Acta geeft de schrijverons een zeer duidelijk begrip van den aard der synoden, welker benaming vaak tot verwarring aanleiding geeft. In den beginne werd eene provinciale synode genoemd, wat later nationaal heette, en nationaal dacht men zich toen eene bijeenkomst, die wij thans internationaal zouden heeten, zooals de synode van Dordrecht in 1618 is geweest. Al spoedig werd echter de meer gewone beteekenis aan deze woorden gehecht.

Voorts wordt duidelijk en breedvoerig aangetoond, dat de synode te Embden eene rechtmatige en ware synode en tevens de eerste is geweest. De bijeenkomsten te Antwerpen en Wezel, die tot nu toe door velen ook voor generale synoden werden gehouden, mogen dien naam niet dragen. Met recht mag ‘Embden, dus de herbarg der gemeynte’ enhet ‘seminarium ecclesiae’ worden genoemd, en moet men den heer Van Meer dankbaar zijn, die door zijne belangrijke monographie erin geslaagd is alweder eenig meerder licht over deze synode te verspreiden. Dat ‘meer licht’ nog altijd wenschelijk blijft, zal de geleerde schrijver zeker wel de eerste zijn, om toe te geven, al

moeten we voor het oogenblik met hetgeen door zijn onderzoek aan den dag is gebracht, ruimschoots tevreden zijn.

Jezus' getuigenis omtrent God naar de vier Evangeliën. Opgedragen aan de theologische faculteit der Utrechtsche Rijks-Universiteit door W. Francken Az., theologiae doctor en emeritus predikant. - Leiden, E.J. Brill.

Dit werkje kan min of meer als een academisch proefschrift beschouwd worden. Gelijk een promovendus eene dissertatie schrijft en verdedigt, ten bewijze dat hij de doctorale waardigheid verdient, zoo heeft ook Dr. Francken nog aan den avond van zijn leven - hij is nu 71 jaar oud - een bewijs willen leveren, dat niet ten onrechte de theologische faculteit te Utrecht hem aan den Senaat als theologiae doctor honoris causa voorgedragen heeft.

Naar vorm en inhoud is het ook eene dissertatie, met behoorlijke indeeling: inleiding. I. Jezus' getuigenis omtrent God bij de Synoptici. § 1, rechtstreeksche uitspraken. § 2, zijdelingsche getuigenissen. § 3, getuigenis in de gelijkenissen. Getuigen door zwijgen.

II. Jezus' getuigenis omtrent God in het Johannes-Evangelie. § 4, doorloopende beschouwing. § 5, samenvattende beschouwing.

III. Jezus' getuigenis omtrent God bij de Synoptici en in het Johannes-Evangelie onderling vergeleken. § 6, een woord tot inleiding. § 7. Overeenkomst. Verschil. Hoogere eenheid. Aanteekeningen.

Het is eene grondige en toch beknopte ontvouwing van het standpunt des schrijvers. Zijne richting op godsdienstig gebied is bekend; men kan de slotsom, waartoe hij komt, vermoeden; men ziet haar ook uit de inhoudsopgaaf; veertig jaar geleden zou het niet onopgemerkt zijn voorbijgegaan. Nu zal het alleen de geestverwanten bevredigen. Wie hier oplossing zoekt van menige vraag, door de studie der vier Evangeliën gewekt, zij worden telkens teleurgesteld; bezwaren worden ontweken; eene enkele maal vindt men een ‘non liquet’; de grondtoon: ‘Vrede, vrede, geen gevaar.’ Lezende, gevoelde ik mij verplaatst in de dagen, die eene halve eeuw achter ons liggen, voordat de vijand voor de bedreigde veste verschenen was. Het trotsch gebouw is gesloopt. Slechts puinhoopen! Carthago deleta est.

Voor een homiletisch en catechetisch doeleinde is het een uitnemend, con amore geschreven boekje.

O.

Levensraadselen. Roman van E. Juncker. Uit het Hoogduitsch door Anna van Clausthal, 2 dln. - Haarlem, De Erven F. Bohn.

Juncker voert zijne lezers in de hoogere kringen rond: graven en baronnen, freules, douairières zijn de hoofdpersonen in zijn roman, en tusschen al deze hooggeborenen wandelt als in raadselen de jonge gravin Van Randau, van geboorte eene

koopmansdochter, die gedurende het grootste deel van de verhaalde gebeurtenissen al even weinig pleizier beleeft van hare adellijke omgeving, als deze den lezer schenkt.

Een van de raadselen, die het werk op te lossen geeft, al is het ook geen levensraadsel, is, hoe alles nog zoo betrekkelijk goed in orde komt in deze historie en er niet meer dooden moeten vallen, om een bevredigend slot te krijgen, dan één burgerlijk officier.

Levensraadselen is in het kort een boek, dat vlot is geschreven, maar zooals er reeds talloos vele gedrukt zijn; een boek, goed genoeg, om in een verloren uurtje opgenomen te worden, maar waarin de lezer niets bijzonder belangwekkends zal vinden.

G.

Deficit. Roman van Carmen Sylva, 2 dln. - Amsterdam, L.J. Veen.

Vaughan, een schatrijk ondernemer, heeft eene schoone weduwe gehuwd en - helaas - met haar een voorzoon, die niet veel wil deugen en desniettegenstaande, of misschien juist wel daarom, door zijne moeder wordt verafgood. Wat de gevolgen moeten zijn, waar de stiefvader een man van strenge beginselen is en de moeder achter zijn rug om allerlei laakbare dingen doet, om haar zoon telkens weer te helpen, kan men vooruit wel nagaan. Het verwondert den lezer dus niets, dat de jeugdige Tom, na zich zoo wat aan alle menschelijke ondeugden te hebben schuldig gemaakt, achter slot en grendel wordt gezet; maar wel zal hij zich afvragen, of in het werkelijke leven zich de geschiedenis ook maar ongeveer zóó zou hebben afgespeeld, als zij hier wordt beschreven.

Naast de diep ongelukkige familie Vaughan heeft de auteur er eene geschilderd, waar de grootste en reinste sympathie tusschen alle leden heerscht; dus juist de tegenstelling van het huis Vaughan.

Al worden ook aan het gezin van Dr. Wynne de rampen niet gespaard, toch kan de moeder in hoogen ouderdom uitroepen, als zij haar leven overziet: hoe schoon moet de dag geweest zijn, als de zon zoo heerlijk ondergaat. Ook van dit deel der schilderij is men geneigd te vragen, of de tinten niet wat al te dik zijn opgelegd, maar al krijgt men ook den indruk van wat groote overdrijving en overlading, toch zal men met een bevredigd gevoel dit werk nederleggen; het is er een, waarvan de lezing weldadig aandoet, omdat er een verheffende geest van uitgaat.

G.

Oscar Wilde. Het portret van Dorian Gray, vertaald door Mevr. Louis Couperus, 2 dln. - Amsterdam, L.J. Veen.

Fin de siècle. Een schilder, die geheel opgaat in het portret van een mooien jongen, dat hij gemaakt heeft, en eene raadselachtige genegenheid heeft opgevat voor het origineel, een jong edelman; die te pas en te onpas sophismen zit te vertellen en daarmede wat er nog goeds in den jongen mocht zitten, wegpraat; het jongmensch zelf allengs verlaagd tot een lichtmis van de ergste soort, en tot slot een moord en een zelfmoord.

Ziedaar den korten inhoud van dit werk, het curieuze gegeven erbuiten gelaten, dat wij niet zullen vertellen, om den eventueelen lezer niet alle nieuwsgierigheid te benemen. Wij zullen de laatste zijn, om te beweren, dat dit boek niet met groote kunst is geschreven; integendeel, niettegenstaande al het vreemde, dat telkens alle waarschijnlijkheid in het aangezicht slaat, schijnt alles te leven in het werk. Al deze

zonderlinge daden en personen zijn met zóó groote bekwaamheid behandeld, dat men nu en dan vergeet, dat zij zoo onmogelijk zijn. Maar toch kunnen wij werken als dit niet aanbevelen: de strekking is zoo door en door ongezond, dat men met een zekeren onwil het boek neerlegt en de hoop bij zich voelt opkomen, om het spoedig te vergeten.

G.

[Derde deel]

Nederlandsch tooneel.

De onbestendigheid van al het ondermaansche doet ook op het Tooneelverbond haar invloed gevoelen. Blijkens het getuigenis van den Voorzitter der jongste algemeene vergadering heerscht er *malaise* en ontmoediging in de gelederen, zelfs afval van leden en gansche afdeelingen. De Tooneelschool verkeert nog altijd in een tijdperk van overgang; er wordt niets gedaan om de leden der afdeelingen van rijksdaaldersgevers tot belangstellende medewerkers te verheffen; de tooneelcritiek laat men weer vervallen, en in plaats van te doen wat de hand vlak voor zich overvloedig te doen vindt, dwalen de toongevers in het zoeken naar ‘iets nieuws’ dikwijls op vreemde doolwegen af. - Behalve de natuurlijke, heeft die staat van zaken andere oorzaken; wellicht kan er nog veel tot verbetering en redding worden gedaan, opdat aan de in 1871 aanvaarde taak, die nog lang niet voltooid is, voortgewerkt worde.
De vraag der exploitatie van den nieuwen Stadsschouwburg te Amsterdam, voor alle tooneelliefhebbers in Nederland, niet uitsluitend en alleen voor de hoofdstad van gewicht. Wat men eigenlijk wil is: hooge kunst, voor de geldschieters productief. Een eisch, die zichzelf tegenspreekt, want eene hoog artistieke tooneel-exploitatie, wel verre van winsten op te leveren, eischt groote, aanhoudende offers. *Het Nederlandsch Tooneel* kan daaromtrent de Stadsschouwburg-maatschappij ten volle inlichten, en indien dat geschiedt, dan zullen waarschijnlijk òf de artistieke, òf de financieele verwachtingen wat lager gesteld worden.
Overtuiging, tooneelspel in vijf bedrijven door M. Horn. - Zutphen, Thieme's boeken muziekhandel.
Dora Kremer, drama in vier bedrijven, door Herm. Heijermans Jr. - Amsterdam, H.J.W. Becht.
Voordrachten-bibliotheek 1893, onder redactie van J.A. Holtrop, afleveringen 1-6. - Zutphen, Schillemans en Van Belkum.
Nathan de Wijze, dramatisch gedicht van G.E. Lessing; metrische vertaling met nieuwe omvangrijke Nathanstudiën, door Taco H. De Beer. - Culemborg, Blom & Olivierse.

Alle bewegingen hebben hare lotgevallen. 't Gaat ermede als met den mensch: hoe eindeloos de verschillende karakters uiteenloopen, en hoe verschillend de levenservaringen zijn, welke elk schepsel opdoet, in de groote hoofdtrekken komt het menschenleven toch op hetzelfde neder; zoowel in- als uitwendig is 't ontstaan, ontwikkelen, vooruitgaan, afnemen, te niet gaan met afwisselend geluk, voorspoed en tegenspoed. De verscheidenheid van omstandigheden kan op den ontwikkelingsgang van invloed zijn, hier en daar den indruk van de levenswederwaardigheden vergrooten of verkleinen, maar in den loop der dingen wordt daardoor geen verandering gebracht, en het tragische van het leven is hierin gelegen, dat het geen mensch, al is hij de meest volmaakte onder ons en al leefde hij

honderd jaar, gegeven is zijn doel te bereiken. Ook wanneer gunstige omstandigheden met ernst, kunde en

wilskracht trouw samenwerken, nooit nog is er iemand weggeroepen die zonder zelfbedrog zijn levenswerk afgedaan, voltooid kon achten, ook al sterft men bij uitzondering met de klacht van den uit bescheidenheid overdrijvenden wijsgeer op de lippen, die op zijn sterfbed van een *verfehltes Leben* sprak.

Aan dit noodlot van het leven ontsnappen ook zij niet, die een kunstmatig, door wettelijke fictie gematerialiseerd leven bezitten, de genootschappen en vereenigingen, die met een bepaald omschreven doel ter wereld komen. Er zullen wel uitzonderingen op den regel zijn, - ik acht mij in staat er zelfs terstond te noemen, - maar ook voor hen geldt de regel dat zij den dood ingaan zonder hun doel te hebben bereikt. Noch de voortreffelijkheid van het doel zelf, noch de overtuiging en overeenstemming van de verbondenen, noch de toewijding en kracht van bestuurders zijn op den duur bestand tegen de onvermijdelijke levenswederwaardigheden, tegen de onvermijdelijke *up* en *downs*, die het gemeenschapsleven en het individueele leven gemeen hebben, tegen de drukkende kracht der aan al het menschelijke klevende onbestendigheid. Het is al ten tijde van den torenbouw te Babel zoo geweest, en door den eeuwenlangen loop der wereldgeschiedenis is het, voor zoover wij het kunnen nagaan, altijd zoo gebleven; ons geslacht zal het wel niet gegeven zijn, vooral in een zoo gevaarlijk tijdperk van kentering als het einde eener eeuw schijnt teweeg te brengen, die natuurwet te veranderen. En wanneer wij waarnemen dat de eene of andere vereeniging door den invloed van deze natuurwet der onbestendigheid beroerd wordt, dan hebben wij het recht niet daarvan aan iemand de schuld te geven. Alle iemanden, hoe bekwaam, hoe ijverig, hoe werkzaam, hoe volhardend en krachtig ook, moeten de vlag strijken voor dat onbestemde iets, dat langzaam maar zeker sloopt en tot puin doet vervallen wat door gemeenschappelijke kracht en moed is tot stand gekomen, en in de eerste uitbundigheid der jeugd de eeuwen scheen te zullen trotseeren.

Ik ben nu al zestien jaar aan het bespreken van al wat er merkwaardigs, hetzij ten goede, hetzij ten kwade, voorkomt op het gebied van het nationaal tooneel in dit tijdschrift. Mijn eerste overzicht verscheen toen de in 1870 in de oprichting van het Tooneelverbond culmineerende algemeene belangstelling in tooneelzaken op goede grondslagen gevestigd stond. De Amsterdamsche tooneelschool was in werking en had hare bekende eerste ploeg van veelbelovende jonge tooneelspelers, in de dames Sablairolles, Poolman en Bourette en den heer Schulze geleverd. Daarbij bestond de vereeniging *Het Nederlandsch Tooneel*, waarvan het Tooneelverbond wel niet de moeder, maar toch zeker de vader was, die de verspreide goede krachten van de Nederlandsche tooneelkunst onder één beschaafd, artistiek en door kapitaal gesteund bestuur bijeenverzameld had en de fraaie vlag had opgestoken van zoowel maatschappelijke als artistieke verheffing van den acteur, van door kunde,

smaak en oordeel geleide opvoering van met zorg gekozen stukken. Op dat oogenblik vond dit optreden een krachtigen weerklank bij het publiek, blijkbaar in eene groote aansluiting aan het Tooneelverbond en een druk bezoek aan de voorstellingen der vaderlandsche kunstenaars, die welhaast in de belangstelling en voorliefde van de hoogst geplaatsten in den lande de buitenlandsche kunstenaars en kunstuitingen verdrongen, die aldaar zoolang en onbetwist uitsluitend hadden geheerscht.

Dat op dit oogenblik de toestand geheel anders is, behoef ik niet te betoogen. Iedereen weet dat op het terrein van de nationale tooneelkunst het tijdvak van bloei weder is afgesloten. Van dadelijk verval is nu nog wel niet te spreken, maar de algemeene belangstelling is sterk verminderd, en met die vermindering is er eene niet te miskennen reactie ingetreden tegen alles wat het Tooneelverbond had gewrocht en beoogd. De Tooneelschool, vroeger het algemeen troetelkind, blijft half vergeten en nauwelijks eenig teeken van belangstelling van de Tooneelverbonders zelf ontvangende voortbestaan, het getal leerlingen is klein en slechts bij hooge uitzondering levert zij een draaglijk leerling af. De concentratie van de goede krachten in een klein getal degelijke tooneelgezelschappen behoort tot de geschiedenis; de oude kwaal is weder teruggekeerd en chronisch geworden, het bestaan van een aantal kleine gezelschappen die alle maar juist het leven hebben, en waarvan geen enkel, zelfs het beste niet, aanspraak maken kan op den naam van volledigheid, noch in staat is een stuk van welken aard ook, van eenigen omvang, uitstekend met goede krachten te bezetten. En wat het ergste is, het Tooneelverbond zelf raakt uitgeput; het begint te verloopen. Van de afdeelingen zijn er reeds een paar afgevallen, deels wegens verflauwing van de belangstelling, deels wegens gemis aan gemeenschapsgevoel en wegens misverstand betrekkelijk de gemeenschappelijke bedoelingen, en wie nog blijven bestaan worden op de sterkte van het lidmaatschap gehouden door kunstmiddelen, door gratisvoorstellingen, door kleine voordeeltjes, die den leden de gelegenheid geven ‘hunne contributie er uit te halen’, want door het aan de algemeene kas komend *quotum* van de contributiën moet de Tooneelschool in 't leven worden gehouden, voor welke andere bronnen van inkomsten niet gemakkelijk te vinden zijn bij de verslappende belangstelling van het Tooneelverbond voor haar eigen kind, de eerstgeborene, waarvan het wel zeker, in afwijking van de Amsterdamsche tooneelvennootschap, zelf te gelijk vader en moeder was. Er is *malaise*; de ijver van 1870, die in 1877 nog in lichter laaie uitsloeg, is sterk bekoeld en doet niet veel meer dan voortsmeulen; er is geen vlam meer in te krijgen.

Is deze korte beschrijving van den toestand onjuist, of misschien partijdig? Helaas neen; want de voorzitter van het Tooneelverbond zelf, de hoogleeraar Van Hamel uit Groningen, liet zich bij de openingstoespraak tot de drie-en-twintigste algemeene vergadering, op

5 Mei 1893 te Rotterdam gehouden, geheel in denzelfden zin uit. ‘Het is niet alleen bescheidenheid die ons doet zeggen dat er nog veel aan onzen arbeid ontbreekt, dat we het doel waartoe het Verbond in het leven is geroepen, en dat in onze statuten omschreven is, nog lang niet hebben bereikt. Wij weten veel te goed dat enkele zaken in den aanvang meer en beter tot hun recht zijn gekomen dan thans het geval is, dat het aantal onzer leden niet een maatstaf is... voor den artistieken zin der Tooneelverbonders... Maar ik herinner dat het Tooneelverbond door zijne leden beschouwd moet worden, niet als een kring waarin tegen betaling eener contributie een zeker aantal genoegens en voordeelen verschaft worden, maar als eene “confrèrie”, een “verbond” van hen die in Nederland de kunst van het tooneel steeds meer aan hare artistieke roeping willen doen beantwoorden.’ En later sprak de voorzitter nog van de gebrekkige inrichting van de Tooneelschool ‘welker reorganisatie telkens aan de orde blijft’, en uit de door den algemeenen secretaris in zijn verslag gecondenseerde jaarverslagen der afdeelingen bleek dat hare werkzaamheden nagenoeg uitsluitend hadden bestaan in het genieten van gratis-voorstellingen, in het uitreiken van kransen aan tooneeljubilarissen (trouwens ook een der voornaamste uitingen van de werkzaamheid des Hoofdbestuurs), en in de grootste afdeelingen werd geklaagd over verlies van leden en over onthouding van hen, bij wie men belangstelling zou kunnen verwachten.

Wanneer men al deze klachten één voor één gaat bekijken, dan valt het niet moeilijk de oorzaak der min bevredigende toestanden te vinden in verkeerde handelingen, dikwijls tegen den raad van deskundigen en belangstellenden gepleegd. Vooral geldt dat de Tooneelschool. Over dit onderwerp heb ik vroeger hier al zoo dikwijls geschreven, dat ik mijne grieven tegen de, voor ditmaal door den algemeenen voorzitter uitdrukkelijk erkende ‘gebrekkige inrichting’ van die school nu niet weder heb te op te sommen. De groote fout ligt hierin, dat ze te weinig artistiek instituut, te veel middelbare school is, dat de schoolmeesterij er te veel overheerscht. Vandaar die zoogenoemde voorbereidende klassen, waarvan er nu ten slotte toch een staat opgeheven te worden, niet echter omdat men de verkeerdheid der inrichting inziet, maar omdat men de kosten niet langer betalen kan; vandaar dat aannemen tot leerlingen van jonge kinderen, waarin geen greintje van talent of kunstaanleg steekt; vandaar de geringe resultaten van het tegenwoordig régime, want de leerlingen van de school zullen zeker wat gewone schoolkundigheden betreft alle Nederlandsche acteurs en actrices van de practische opleiding (‘van den kouden grond’, zooals koning Willem III placht te zeggen van de bij den troep gevormde officieren, aan wie hij de voorkeur gaf boven hen die kwamen ‘uit de broeikas’, van Breda) wel verre achter zich laten, doch er zijn in den laatsten tijd jongelui op de planken gekomen, buiten de Tooneelschool om, die in aanleg en verstandige leiding en ontwikkeling daarvan, dus in

de wezenlijke artistieke vorming, de tooneelscholieren overtroffen, en dat had zoo niet mogen wezen. Vandaar de afnemende belangstelling in de school bij de leden van het Verbond zelf, die reeds op eene zware proef gesteld werd door het jaarlijksch gekibbel over de inrichting der school, welke het Hoofdbestuur met halsstarrigheid onveranderd gehandhaafd wilde, blind voor de van jaar tot jaar achteruitgaande resultaten, alleen, - nu eerst, - door de leegte der kas, onwillig, tot eenig toegeven gedwongen. Zoolang men bij de inrichting der school persoonlijke belangen boven het groot belang der kunst blijft stellen, zal die instelling nimmer op de algemeene belangstelling der leden van de vereeniging, noch op waardeering en achting in de eigenlijke tooneelkringen kunnen rekenen.

Ook voor de klachten over het gehalte der leden van het Verbond, dat het de ware tooneelvrienden niet zijn maar zij te veel uit speculanten op vrijbiljetten bestaan, is eene oorzaak te vinden, waarop ik eenigen nadruk leg omdat hier van het verzuimde, dat slechte gevolgen had, nog veel is goed te maken. Toen het Tooneelverbond werd opgericht was de belangstelling in de nationale tooneelkunst bij de beschaafde kringen zóó dood, dat eene vereeniging van warme belangstellenden, over ons gansche land bijeengezocht, misschien geen honderd leden zou tellen. Ik herinner mij van een zeer ijverig tooneelvriend, wijlen den Haagschen advocaat Mr. A.W. Jacobson, op eene der algemeene vergaderingen van het Tooneelverbond, eens een verhaal te hebben gehoord van de wording der Haagsche afdeeling. Toen daar ter stede een vijf- of zestal letterkundigen en tooneelvrienden zich bij het Tooneelverbond hadden aangesloten, werden zij van uit Amsterdam aangespoord zich tot eene afdeeling te vereenigen. Mr. Jacobson riep zijne medeleden op, er werd lang en breed over de aansporing gesproken; men telde op wie er in de hofstad voor het lidmaatschap zoo al zouden gewonnen kunnen worden, met andere woorden: geacht werden vijf gulden per jaar voor het doel van het Tooneelverbond over te hebben, en men kwam tot zulk een klein cijfer, dat men het gevaarlijke van pogingen inzag, want men begreep dat eene Haagsche afdeeling van tien of twaalf leden het Tooneelverbond moreel meer schaden dan baten zou. Toch besloot men het te wagen, en het resultaat was dat een betrekkelijk groot getal Hagenaars, - ik meen een zestigtal, - zich terstond aangaf. De afdeeling kwam dus tot stand, en is altoos talrijk en krachtig geweest, ofschoon ze nu ook door het algemeen verval van krachten aangetast blijkt. Mr. Jacobson vertelde er echter ook bij, dat het afdeelingsbestuur was begonnen met de vorming van de leden der afdeeling zelve, omdat werkelijk maar een zeer klein minimum van de toegetredenen eenig inzicht had in de eischen van den tijd, in de nieuwe beweging tot hervorming en artistieke ontwikkeling van het Nederlandsch tooneelwezen, haar doel en hare middelen. Men begon bij het begin, van de juiste meening uitgaande dat alleen de talrijkheid

van een leger nog geen waarborg geeft van succes maar dat er samenhang moet zijn, gegrond op de kennis van handgrepen en bewegingen van elk samenstellend onderdeel. Aldus voedde het eerste bestuur van de Haagsche afdeeling door allerlei voordrachten, besprekingen, debatten hare in den aanvang onbevoegde leden op, vermeerderde daardoor zoowel de getalsterkte als de innerlijke kracht, en wist voor haar dien invloed op de algemeene vergaderingen te verwerven, waarvan wij dikwijls getuigen zijn geweest. Nu blijkt mij uit hetgeen door den algemeenen secretaris op 5 Mei uit de afdeelingsverslagen is medegedeeld dat deze goede weg door de afdeelingsbesturen niet meer gevolgd wordt, te 's-Gravenhage evenmin als elders. Thans is de aandacht naar 't schijnt uitsluitend geconcentreerd op de door den algemeenen voorzitter te recht veroordeelde gratis-voorstellingen waarmede men de rijksdaalders der leden vangt; op bijeenhouden van het getal, ten oogenblikkelijken bate van de algemeene kas, legt men 't meer toe dan op verhooging van het innerlijk gehalte, hetgeen tot bereiking van het doel van het verbond van zoo oneindig grootere beteekenis is. Daarentegen bestaat er in de tegenwoordige omstandigheden nog veel meer behoefte aan die opvoeding van de leden dan twintig jaren geleden. Toen stond de ernstige kunstopvatting in het algemeen tegenover den verregaanden wansmaak, die het nationaal tooneel zoogoed als te gronde gericht had, en het was genoeg op den grooten weg van de ware kunst te wijzen. Nu echter heerscht er op kunstgebied zulk eene verschrikkelijke verwarring, dat de sterkste hoofden erdoor van streek geraken, - hoeveel te meer dan niet het gros der leden van het Tooneelverbond! Dat is begonnen met realisme, voortgegaan met naturalisme, en thans tot symbolisme gevorderd; wie weet wat de dag van morgen brengen zal. Had nu het Tooneelverbond te midden van al die kleine stroomingen, die al doen zij voor een oogenblik de golven hoog oploopen toch spoedig vervloeien, den grooten weg der ware classieke kunst gehouden, het gevaar zou zoo erg niet zijn. Maar èn het Hoofdbestuur, èn het bestuur van de Tooneelschool, - daaraan opnieuw bewijzende dat de eigenlijke artistieke leiding er ontbreekt, - zijn met al die winden van leering medegegaan. Van Zola tot Ibsen, van Ibsen tot Maeterlinck, is het groote lichaam zonder eigen stuur het geschetter der reclame-blazers gevolgd, evenals de straatjeugd de kermismuzikanten, niet begrijpende dat, zoo voor den echten, zelfbewusten kunstenaar dergelijke afwijkingen geen of gering gevaar aanbieden, de groote meerderheid tegen dergelijke onbestendigheden en grilligheden van opvatting en waardeering niet bestand is. Wil men aan die verschillende richtingen van den dag eene buitengewoon groote kunstwaarde toekennen, mij wel; zoowel richting als waardeering laten mij onverschillig. Maar dan moet men niet vergeten dat reeds Shakspere van oordeel was, dat het lekkerbeetje van den smulpaap door de groote menigte niet gewaardeerd kan worden. De groote hoop der leden van het Tooneelverbond kan

de schoonheden gevoelen van een classiek tooneelstuk, naar de begrippen der hooge kunst gebouwd en met smaak en tooneelkennis opgevoerd, maar de excentriciteiten van die tijdelijke verschijnselen, die de toekomst beweren te hebben gepacht, laten hen koud. Dat de toongevers met al die nieuwigheden blindelings medegaan, heeft zonder twijfel tot het verval der afdeelingen veel bijgedragen. Wanneer zij de eenige wetten der schoonheid als uitgangspunt van hun streven hernemen en aan het gehalte der leden de vroeger betoonde aandacht weer gaan wijden, houd ik mij overtuigd dat aan den afval wel paal en perk te stellen is. Ook bij de opleiding der jeugdige kunstenaars aan de Tooneelschool zou eenzijdigheid in den zin van studie van de meesterstukken, die aan de hooge eischen der schoonheid beantwoorden, verre te verkiezen zijn boven de dressuur op de excentriciteiten van de, alleen door eene grillige mode bewonderde tooneelproducten van den dag, waarvan tegenwoordig, - zoo niet bijna uitsluitend, - te veel werk wordt gemaakt.

Men zal mij deze raadgeving, naar ik hoop, niet euvel duiden, want ik geef haar in het wezenlijk belang der zaak, waarmede ik, nu na twee en twintig jaren, nog evenzeer ingenomen ben als toen ik mij in 1871 bij het Tooneelverbond aansloot. En er bestaat reden om ‘iets te doen’. Niet alleen de moreele invloed van het Verbond vordert dat, maar ook de materieele toestand der vereeniging. Ook dat heeft de algemeene vergadering van 5 Mei geleerd, waarin de voor 1893-'94 vastgestelde begrooting geen zeer gunstig getuigenis van den geldelijken toestand gaf. Tegenover de geraamde uitgaven van *f* 5883.05 (waarvan *f* 4208.05 bijdrage aan de Tooneelschool) staat slechts een totaal van ontvangsten van *f* 5800 (contributiën der afdeelingen en algemeene leden *f* 5750, rente *f* 50). Maar deze cijfers zijn niet zuiver; van die *f* 5750 moet nog afgetrokken worden een bedrag van *f* 300, welke de algemeene kas nog van de opgeheven afdeeling Leiden te vorderen heeft, en waarvan men verwacht dat het in het volgend dienstjaar zal ontvangen worden. Tegenover de uitgaven, waaronder geen eigenlijke buitengewone voorkomen, staan dus geen grootere vaste, jaarlijksche inkomsten waarop te rekenen valt, dan *f* 5500. Een tekort op den gewonen dienst dus van bijna *f* 400, en dat met een afnemend getal afdeelingen en leden! Gezond, normaal is de geldelijke toestand dus volstrekt niet; het is tijd om naar middelen tot verbetering om te zien, en dan beveel ik met nadruk aan, hetgeen na de oprichting der Haagsche afdeeling, op het initiatief van een der kundigste en ijverigste voorstanders van het nationaal tooneel, wijlen Mr. Jacobson, met zooveel vrucht is verricht. Niet op het bijeenhouden van de rijksdaalders maar op het scheppen, bevestigen, verhoogen van de belangstelling bij de reeds toegetredenen door vermeerdering van hunne zaakkennis, op het vormen van hun smaak, moet de toeleg gericht zijn.

In het algemeen zou ik het gewenscht achten dat ook het Hoofd-

bestuur zich minder toelegde op het telkens iets nieuws verzinnen, waarvan de voorzitter in zijne rede niet zonder ingenomenheid gewaagde. Men treedt daardoor wel eens op een gebied, dat niet des Verbonds is, zooals voor ditmaal, nu er voor de kunstreis van een regisseur gelden beschikbaar werden gesteld. Men had dit onderwerp veilig aan de tooneeldirectiën kunnen overlaten, vooral omdat het reeds vroeger gebleken is dat, zoo deze zich behelpen met onbevoegde personen, waardoor de voorstellingen al spoedig achteruitgaan in wezenlijk artistieke beteekenis, dat niet altoos te wijten is aan het ontbreken van geschikt personeel, doch hieraan dat zij daarvan eenvoudig niet gediend zijn. Gesteld het Tooneelverbond vormde een uitnemend regisseur, er bestaat geenerlei zekerheid dat die aanwinst aan de nationale kunst tot voordeel zou strekken. Zoo de directiën zijne diensten weigerden, omdat de uitstekende geschiktheid haar op dadelijk groote offers zou te staan komen, dan zal de regisseur zonder twijfel buitenslands, waar men beter dan hier weet dat groote offers, met oordeel gebracht, voor de toekomst productief zijn, eene aan zijne talenten evenredige betrekking vinden, maar waar blijft dan het belang van het nationaal, het Nederlandsch tooneel? Mij dunkt dat er, om de reorganisatie van de Tooneelschool nog eens te laten rusten, wel nog andere onderwerpen zijn, meer binnen den eigenaardigen werkkring van het Verbond liggende, die grooter aanspraak hebben op de aandacht van het bestuur, bij voorbeeld de tooneelcritiek, waarover al heel veel gezegd en geschreven is, maar ten aanzien waarvan, voor zoover mij bekend is althans, het Tooneelverbond tot heden nooit eenige daadwerkelijke poging heeft gedaan om op dit gebied, waar eene groote verbetering nog altoos even gewenscht als mogelijk is, verbetering aan te brengen.

Dit onderwerp wordt mij opnieuw in herinnering gebracht door de uitnoodigingscirculaire der regelings-commissie van het Arnhemsche Taalen Letterkundig Congres. Niet omdat het op de punten van beschrijving voor dat congres zelf voorkomt; integendeel, het is een niet verblijdend teeken des tijds dat ook op deze congressen, waarvan een twintigtal jaren geleden het nationaal tooneel een waar troetelkind was, de belangstelling voor dit onderwerp sterk is afgenomen. Onder de onderwerpen, door verschillende sprekers ter behandeling in de afdeelingen opgegeven, is er maar één dat met het tooneel in verband staat; ook voor de algemeene vergaderingen heeft niemand de behandeling van een tooneelonderwerp aangekondigd, en de regelingscommissie zelf heeft er ook geen enkel aan de orde gesteld. Maar onder de van vroeger overgehouden, ter behandeling opgegeven doch niet in behandeling gekomen onderwerpen, die in de lucht zweven en in de circulaire herinnerd worden, zijn er verscheiden die op het tooneel betrekking hebben, en daaronder twee van den reeds genoemden tooneelvriend Mr. Jacobson. ‘Is de verhouding van den tooneelkunstenaar tot de cri-

tiek en wederkeerig van de critiek tot hem eene andere dan van andere kunstenaars tot de critiek en van de critiek tot dezen?' (overgeschoten van het congres te Breda van 1882), en 'Over de redenen die in ons land een goede tooneelcritiek altijd moeielijk, vaak onmogelijk maken' (overgeschoten van het congres te Amsterdam van 1887). Uit de titels van deze voorgenomen besprekingen blijkt, dat deze bevoegde beoordeelaar het onderwerp van de tooneelcritiek volstrekt niet uitgeput achtte, dat hij daarentegen de bezwaren, die eene goede oplossing van dit belangrijk vraagstuk in den weg staan, kende en niet licht telde. En toch laat men de zaak vijf jaren lang rusten zonder eene poging tot opwekking te doen. Doch het Taal- en Letterkundig Congres kan zich verontschuldigen door erop te wijzen, dat de zaak der tooneelcritiek een der hoofdpunten van het programma van het Tooneelverbond is. Zoo dat haar verwaarloost, kunnen anderen zich dan geroepen achten het ter hand te nemen?

Herleving van de innerlijke kracht van het Tooneelverbond is te meer noodig, omdat de nationale tooneelkunst gesteld is voor een vraagstuk van zeer groot belang, waarop de aandacht der leden reeds door de voorgangers en bestuurders had gevestigd moeten zijn, de exploitatie van den nieuwen Stadsschouwburg in de hoofdstad. Dit toch is eene zaak niet van louter plaatselijk, Amsterdamsch belang, maar zij heeft veel meer omvang en beteekenis, en elk vriend van het nationaal tooneel zal er eene groote mate van belang in stellen. Wel is waar is de tijd voorbij, waarin de geschiedenis van de Nederlandsche tooneelletterkunde en tooneelspelkunst zich concentreerde en bepaalde tot die van den schouwburg te Amsterdam, maar wegens de omstandigheden van onzen tijd en de op tooneelgebied bestaande verhoudingen, hangt van de beslissing omtrent de toekomstige exploitatie van den nieuwen, voor de tweede maal uit zijne asch verrezen kunsttempel van de hoofdstad, de toekomst en de stelling van het nationaal tooneel in een groot deel van ons land af. Eigenlijk zijn wij nu opnieuw geplaatst voor dezelfde quaestie, die in 1876 tot de oprichting van de vereeniging *Het Nederlandsch Tooneel* leidde. Toen liepen de contracten van de bestaande tooneeldirectiën te gelijk af en was er dus gelegenheid om de sinds lang door velen verlangde concentratie van krachten te beproeven, thans komt het eerste, grootste en schoonste theater van het land vrij, en is hun, die daarover te beslissen hebben de vraag gesteld: *what will you do with it?* Nu, evenals toen, is de beslissing vrij.

Men weet dat de Amsterdamsche Stadsschouwburg in zooverre in een anderen rechtstoestand verkeert dan vroeger, dat het Gemeentebestuur geheel buiten de exploitatie-quaestie staat. De gemeente heeft eene geldleening van de naamlooze vennootschap, die den schouwburg heeft herbouwd, gewaarborgd en haar dit gemeentegebouw ter exploitatie overgegeven, tegen betaling van eene recognitie, welke door dat

lichaam natuurlijk op den eigenlijken exploitant wordt verhaald, zoodat - zij 't ook in een anderen vorm en aan een tusschenpersoon, - de vroeger zooveel aanstoot gevende pachtsom ook in het vervolg zal moeten betaald worden. Het schijnt echter, indien wij het verslag van de commissie van prae-advies van de genoemde vennootschap, een paar maanden geleden publiek gemaakt, goed begrepen hebben, in de bedoeling te liggen, aan den exploitant behalve die materieele ook andere eischen te stellen. In de eerste plaats geeft de commissie aan het geadviseerd bestuur den raad, de geheele exploitatie van den schouwburg aan één belanghebbende, hetzij persoon hetzij maatschappij, op te dragen; de vennootschap heeft dan maar met één pachter te doen, die voor den ganschen gang van zaken verantwoordelijk wordt gesteld, al heeft hij recht van onderverpachting voor onderdeelen der exploitatie. Het is eigenlijk overbodig hier van ‘hetzij persoon, hetzij maatschappij’ te spreken; de exploitant zal wel altoos een zedelijk lichaam dienen te zijn, want het is niet waarschijnlijk dat een particulier zich aan al de in het prae-advies genoemde en bedoelde risico's en verplichtingen zal willen onderwerpen; heeft hij kapitaal, dan dienen die hem niet, mist hij dat, dan dient hij der vennootschap niet. Vooreerst toch zal er ‘als minimum’ op te brengen zijn *f* 17,000, als: ‘13,000 aan de stad en *f* 4000 voor onderhoud, *waarbij misschien nog iets* voor een dividend van ten hoogste 2 pCt. van het kapitaal der Stadsschouwburgmaatschappij, dus *f* 2000’; totaal dus waarschijnlijk *f* 19,000. Nu zal de exploitant daartegenover wel de geheele vrije beschikking te allen tijde van den Stadsschouwburg verkrijgen, behoudens natuurlijk de bepalingen die daaromtrent door het Gemeentebestuur mochten worden gemaakt, maar met die vrijheid gaan groote verplichtingen gepaard, die in het prae-advies der commissie slechts in hoofdtrekken worden aangegeven, en waarover men pas een volledig oordeel vellen kan wanneer alle bijzonderheden daarvan zijn vastgesteld. De exploitant zal moeten doen geven ‘Nederlandsche tooneeluitvoeringen, opera's, wellicht balletten, en ook vreemde voorstellingen’(*). Hij moet een Nederlandsch tooneelgezelschap hebben, dat aan hooge eischen beantwoordt, met eene strenge directie en regie, met goed bezoldigde acteurs en actrices, genietende een minimum-honorarium plus een aandeel in de opbrengst of in de overwinst (- in 't belang van het personeel moet men dat maar naar de bruto-opbrengst berekenen, -) en met aanspraken op pensioen, dus met eene inrichting, in de hoofdtrekken

(*) Het ware te wenschen dat de commissie hier en bij het omschrijven der financieele verplichtingen niet met de rekbare woorden *misschien* en *wellicht* gewerkt had. Financieel maakt het een enorm verschil of niet alleen de pachtsom *f* 17,000 of *f* 19,000 bedragen zal maar ook of de pachter verplicht is zich van een balletpersoneel te voorzien. Wat het laatste betreft, ofschoon de oude traditie vóór de wederinvoering van het ballet op het Leidsche Plein pleit, zal het te bezien staan of, nu de Amsterdamsche Gemeenteraad ‘om’ begint te raken, van overheidswege dit ‘lichtzinnig’ en ‘zedeloos’ schouwspel niet zal verboden worden. Trouwens die ‘verandering van de wet’ kan de geheele schouwburgzaak doen mislukken.

overeenkomende met die van de *Comédie française*; en dit gezelschap krijgt drie speelavonden in de week. Betrekkelijk de operavoorstellingen is de commissie nog tot geen vast stelsel gekomen; hare keus wankelt tusschen een opera-gezelschap *of all work*, uit Nederlandsche zangers en zangeressen samengesteld, dat in alle Europeesche talen waarin opera's gezongen worden kan optreden, en tusschen de bestaande Nederlandsche Opera, die het Nederlandsch publiek in de hoofdstad dan uitsluitend op zijn Nederlandsch bedienen zou, en dus al die opera's doen hooren in de bekende min gelukkige overzettingen, tot welker vergoelijking alleen met eene kleine wijziging kan aangevoerd worden, wat Gerrit Witse in het zweetkamertje van de examen-domheden zei. Over deze opera-eischen zal ik mij niet verder uitlaten, mij geheel onbevoegd achtende daaromtrent een oordeel te vellen, veel minder tusschen de twee in de commissie tegenover elkander geplaatste stelsels eene keuze te doen.

Ofschoon ik de nadere bijzonderheden, waarvan zooveel afhangt voor het maken van berekeningen, niet ken, verwondert het mij toch, dat het bestuur der Vereeniging *Het Nederlandsch Tooneel* wel zin in deze pacht schijnt te hebben. Dat heeft het getoond in de circulaire, waarbij het tooneelminnend publiek werd uitgenoodigd een waarborg-kapitaal van minstens *f* 40,000 en hoogstens *f* 60,000 bijeen te brengen, waarmede dan de exploitatie drie jaren zou kunnen gedreven worden. Het verschil van de twee bedragen wordt veroorzaakt door het bovenbedoeld *misschien*; een pacht van 3 × *f* 17,000 is grootendeels met eene waarborgsom van *f* 40,000 te dekken, maar voor 3 × *f* 19,000 is er *f* 60,000 noodig. De Raad van Beheer neemt dus het zuiver financieel standpunt in, dat de exploitant alleen het zuiver risico van de exploitatie zelf behoort te loopen. Wel bevat de circulaire de hoopvolle vermelding dat de stellers meenen, ‘dat het ten slotte blijken zal dat de steun niet noodig is’, maar 't is te hopen dat dit optimisme, dat aan de fraaie voorspiegelingen van een leening-prospectus herinnert, velen niet tot deelneming zal verleiden. Want zij zouden teleurgesteld worden, en het is beter in eene zaak als deze, waar men het toch van begunstigers van de kunst en niet van geldbeleggers hebben moet, slecht en recht te zeggen waar het op nederkomt. Het kan alleen de vraag zijn, of de tooneelliefhebbers van Nederland *f* 40,000 à *f* 60,000 overhebben om de schoone plannen van de commissie van prae-advies van de Stadsschouwburg-maatschappij te helpen verwezenlijken.

En nu wekt het mijne verwondering dat de Raad van Beheer de exploitatie voor zoover de nationale tooneelvoorstellingen betreft onder de geschetste voorwaarden aandurft. Dat hij zich den onaangenamen overlast van het hoofdpachterschap met een onderpachter voor den operadienst, waarbij hij dus steeds tusschen twee vuren is geplaatst, wil op den hals halen, laat ik buiten beoordeeling; een ander motief dan het, in zaken zeer gevaarlijk, *noblesse oblige*, het besef dat de stelling van eerste en rijk

gesubsidieerde tooneelvereeniging des lands de verplichting oplegt het eerst in de bres te springen, kan ik niet vinden.

Wat toch is blijkbaar de bedoeling van deze commissie van prae-advies? Het vestigen van eene in vele trekken met de *Comédie française* overeenstemmende instelling in den nieuwen Stadsschouwburg. Dat blijkt reeds uit de bijzonderheden welke het overigens sober verslag vermeldt, - uit de voorwaarden die men voor de exploitatie van dat onderdeel heeft omschreven, - uit de exceptioneele positie welke men voor de artisten te Amsterdam heeft gedacht, en het wordt ook ten overvloede met zooveel woorden gezegd. Maar zal er één enkel persoon gevonden worden, met tooneeltoestanden hier en elders bekend, die de vestiging van zulk een gezelschap, - dat mij een ideaal, dat wil zeggen: een onbereikbaar iets toeschijnt, - voor financieel bestaanbaar houdt, ook al wordt de daardoor te betalen pachtsom geheel door een waarborgfonds gedekt? Wil men in eene stad als Amsterdam, die wat vreemdelingenverkeer, dus schouwburgbezoek betreft in de verte niet met Parijs kan vergeleken worden, eene instelling van vermaak zichzelf laten bedruipen, die in deze wereldstad door zeer hooge subsidiën uit de staatskas gesticht is en in wezen wordt gehouden? Want wel wordt er telken jare opgave gedaan van de hooge sommen, welke het aandeel in de winst der *sociétaires* afwerpt, maar een aanzienlijk subsidie van den Staat is de eerste en vaste post van ontvangst in de rekening van het theater. Wil men in den nieuwen Stadsschouwburg de tooneelspeelkunst zeer hoog houden, dan is er behalve het aangevoerde in het prae-advies veel meer noodig. Eene strenge directie en betere regie dan de tegenwoordige, waarop het prae-advies nadruk legt, is nog verre van overdreven; het is al erg genoeg dat in dat opzicht nog zooveel te wenschen is(*). Maar, voor de artistieke belangen der artisten moet iets worden gedaan, ook na-

(*) In eene brochure die, naar de woorden waarmede de korte 'Inleiding' begint, den zonderlingen titel van: *De massa moet het weten!* draagt en 'Nederlandsche Tooneeltoestanden besproken door Viribus Unitis' heet te bevatten, wordt het voor mij tamelijk overbodig betoog geleverd, dat indien het tooneelvoorstellingen aan een hoog artistiek gehalte ontbreekt, zoowel van opvatting als weergeving van de rollen, het samenspel, de behoorlijke voorbereiding, verzorging en tooneelzetting van het stuk, - dat niet aan de acteurs geweten moet worden, gelijk de schrijvers beweren dat geschiedt; met klem van redenen wordt daarentegen betoogd dat bijna alles afhangt van den regisseur, die de verantwoordelijke leider van de opvoeringen is en daarom aan veel hoogere eischen moet voldoen, dan die gewoonlijk door Nederlandsche tooneelbesturen, zelfs het voornaamste niet uitgezonderd, blijken gesteld te worden.
Het is jammer dat de vorm van dit boekje zoo gebrekkig, de toon zoo noodeloos opgeschroefd is, want er komen veel juiste en behartigenswaardige opmerkingen en wenken in voor, waarvan de kennisneming voor elk tooneelvriend, die geen eenzijdigheid verlangt, nut kan hebben. Dezelfde grief, die indertijd geopperd werd tegen de in 1876 verschenen brochure *Uit het kunstenaarsleven*; ook daarin werd in zeer gebrekkige vormen met betrekking tot de toen ontstane tooneelbeweging veel wetenswaardigs medegedeeld. Maar de partijdigheid en de haat van dien niet ongenoemden schrijver tegen Tooneelverbond, Tooneelschool en *Nederlandsch Tooneel* is niet in de nieuwe brochure aanwezig, en verleidt Viribus Unitis dus ook niet tot de ongemotiveerde beschuldigingen en onjuiste vonnissen van dien voorganger.

dat in hunne materieele belangen door de vaststelling van minimum-honoraria, het toekennen van *feux* of *Spiel-Honorare*, het instellen van een pensioenfonds gezorgd is. Een allereerste eisch op artistiek gebied moet zijn dat het verderfelijke reizen ophoude, dat hetzelfde gezelschap dat twee of drie avonden van de week te Amsterdam speelt, twee van de overige in Den Haag gaat spelen, waardoor niet alleen de materieele krachten van den kunstenaar worden afgebeuld, maar ook zijne artistieke waarde schade lijdt, en eene zorgvuldige voorbereiding der voorstellingen nagenoeg onmogelijk wordt. De nadeelen van dat reizen zijn iedereen bekend, en het verwondert mij dat de commissie van prae-advies niet heeft ingezien dat de allereerste voorwaarde om in den Stadsschouwburg een werkelijk hoog staand, zich naar een verheven kunstideaal richtend tooneelgezelschap te verkrijgen, moet worden gezocht in het staken van dat op en neder trekken tusschen 's-Gravenhage en Amsterdam, dat de bestuurders en kunstenaars dwingt zich te richten naar tweeërlei, vaak sterk uiteenloopenden kunstsmaak. Men begrijpt echter waar de schoen wringt: een tooneelgezelschap dat hooge kosten heeft kan van Amsterdam alleen niet bestaan, het moet zijn werkkring tot 's-Gravenhage uitstrekken, niet om de eer van de residentie te bedienen, maar om de eenvoudige en gewichtige reden dat aan het spelen in de residentie zeer groote voordeelen verbonden zijn. Van gemeentewege worden daar immuniteiten gegeven, die den exploitant van vele onkosten, tot een gezamenlijk aanzienlijk bedrag ontheffen, en vanwege de Kroon wordt eene groote subsidie in geld betaald, die voor *Het Nederlandsch Tooneel* de reddingsboei is, welke die onderneming boven water houdt nadat zij in zeventien jaren tijds bijna twee tonnen gouds aan kapitaal heeft verspeeld. Zonder het reizen met zijne voor de kunst nadeelige doch voor de kas voordeelige gevolgen, kan men aan de exploitatie door een betalend pachter van den Stadsschouwburg geen hooge eischen stellen; met het reizen kan zelfs aan matige eischen door den beste niet worden voldaan. Niemand kan dat beter weten dan het bestuur onzer voornaamste Nederlandsche tooneelvereeniging; het verwondert mij dat haar bestuur geneigd blijkt niettemin de exploitatie te aanvaarden *met* die hooge eischen en *met* het reizen. Men had de commissie van prae-advies er opmerkzaam op moeten maken dat met de voortdurende samenkoppeling van deze twee tooneelen haar wensch niet te vervullen is.

Gelukkig is er bij de zaak geen haast. In het prae-advies wordt de goede raad gegeven, de nieuwe exploitatie van den in September 1893 gereedkomenden schouwburg eerst aan te vangen met September, niet met Januari 1894. Een natuurlijk en onvermijdelijk uitstel, waartoe de commissie wel gedwongen zou zijn geworden, ook al had zij aan het tijdstip van Januari de voorkeur gegeven. Er zijn behalve het sluiten van engagementen zooveel maatregelen van voorbereiding noodig, dat vier maanden onmogelijk kunnen voldoen. Door het langer uitstel

heeft men nu de gelegenheid gewonnen om het prae-advies van de commissie nog eens ernstig en rustig te overwegen, en vooral betrekkelijk de aan den exploitant te stellen eischen met zichzelf tot klaarheid en overeenstemming te komen. Men onthoude zich vooral van groote woorden, onbestemde uitdrukkingen en phantastische becijferingen; wanneer echter voor de exploitatie van Nederland's eersten schouwburg eenmaal hooge artistieke eischen vastgesteld zijn, dan make men zich ook geen illusies van voordeelige geldelijke uitkomsten. Geen hooge kunst zonder geld; wil men in plaats van geld te geven uit de exploitatie geld trekken, dan stelle men zijne eischen laag, of houde ze geheel achterwege, want dan is men van het gebied der kunst op dat der gewone ‘zaken’ gekomen, en is het slechts billijk dat de veel wagende exploitant ook de handen geheel vrij hebbe in de keuze der middelen om winst te maken of verlies te ontgaan.

Al wat de Nederlandsche tooneelschrijvers in het afgeloopen seizoen ‘door den druk gemeen gemaakt hebben’ om den ongewonen term van de wet op het auteursrecht te bezigen, bepaalt zich, voor zoover daarvan althans aan de redactie van dit tijdschrift gebleken is, tot de twee groote stukken, waarvan de titels hierboven vermeld staan. Groote aanwinsten voor het tooneel zelf zie ik daarin niet, en het komt mij begrijpelijk voor dat een van de twee, het vijfbedrijvig tooneelstuk van den heer Horn, het niet tot eene opvoering heeft kunnen brengen. Letterkundige verdiensten bezit het stuk zonder twijfel, en het is met tooneelkennis geschreven; het verwondert mij dus niet dat het bij een prijskamp eene eervolle vermelding heeft gewonnen. Maar het daarin behandeld onderwerp, de doleantie in de Nederlandsche Hervormde kerk en de door haar verwekte oneenigheid in eene predikantenfamilie van drie geslachten, is ten eenen male ongeschikt voor eene behandeling op het tooneel. Niet slechts omdat de schouwburgbezoekers geacht mogen worden voor theologische en kerkrechtelijke geschillen koud te zijn. Het *odium theologicum,* de kerkelijke hartstocht vindt bij de niet-theologiseerende leeken, welker getal in de beschaafde kringen gelukkig niet achteruitgaat, hoegenaamd geen weerklank, en tafereelen van volksoploopjes over het bezetten van den predikstoel door een geschorst doleerend of door een geïmporteerd synodaal predikant met burgemeester, politie en huzaren gestoffeerd, kunnen naar mijne meening in den schouwburg niet boeien. Ook de theologie ligt binnen den kring van het algemeen menschelijke, maar zij bevindt zich slechts in een klein hoekje en spreekt gemeenlijk meer tot het gemoed en de verbeelding van hen, die den schouwburg als eene aan den booze gewijde plaats schuwen, dan van de schouwburgbezoekers zelf. De jonge dominee te Aart, zijn vader en collega te Beert, waarvan de eerste met de doleantie gaat en de oudste 't met de Synode houdt, met den grootvader emeritus-collega, die de strijdige

elementen weer verzoent, is eene trits, door den heer Horn verdienstelijk en met gematigdheid geschetst, - al voert het pathos hem bij de uitwerking nu en dan eens op het kantje van het bathos, - en de slottirade van den vijf-en-tachtig-jarigen emeritus ‘Laat iedereen God dienen, zooals hij dat zelf meent te moeten doen’ enz., enz. is heel mooi en goed gezegd, - en de dunne liefdedraad, door den schrijver door de stramien dier kerkelijke geschillen gehaald, maakt een goed effect, ofschoon zij te zwak is om de aandacht blijvend te binden: niettemin acht ik het stuk, dat zich aangenaam lezen laat, volstrekt ongeschikt voor eene opvoering. Niet om den aanstoot aan andersdenkenden, want ik zou niet kunnen inzien waarom de tooneelen van kerkelijke onverdraagzaamheid en handtastelijkheid op het tooneel ergernis zouden geven, terwijl de geloovigen ze eenigen tijd geleden zonder schaamte of ergernis *in natura* vertoonden in de bedehuizen en in de vrije natuur. Het stuk van den heer Horn heeft echter de onuitwischbare fout van een onderwerp te behandelen, waarvoor het schouwburgpubliek niets gevoelt. Was hetgeen bij hem bij-intrige is hoofdzaak geworden, en dan natuurlijk dramatisch krachtiger geformuleerd en verder uitgewerkt, dan had misschien het doleantie-gekibbel als achtergrond, tot kenschetsing der omgeving en om de karakters te doen uitkomen dienst kunnen doen; zooals het stuk echter daar ligt is het wegens onderwerp, aanleg en uitwerking niet tooneelmatig. Er is bovendien eene ernstige opmerking te maken betrekkelijk het bevredigend slot, de verzoening tusschen de strijdende partijen, namelijk dat die met de kerkelijke ‘overtuiging’ in zooverre niets te maken heeft. Niet de doleerende en de synodale predikant toch worden daar verzoend en bevredigd met behoud en wederkeerige eerbiediging van elks meening, maar de grootvader herstelt alleen den uiterlijken vrede tusschen zoon en kleinzoon. In alle gesprekken en toestanden treedt dat familiekarakter heerschend op den voorgrond, maar daarmede gaat ook zeer veel van de algemeene beteekenis van dit tooneelwerk verloren.

Dora Kremer voldoet den schrijver zelf, eigener getuigenis, niet; toch is hij gebeten op de critiek, die er een ongunstig oordeel over heeft durven uitspreken, en in de booze voorrede, welke hij aan het drama doet voorafgaan, bewijst hij van den dichter althans de bij de ouden reeds beruchte kleinzeerigheid te bezitten. De heer Heijermans heeft gelukkig nog den tijd om zich te beteren, en zijne openhartige bekentenis dat hij in het stuk grootere fouten ziet dan de critiek erin aanwees, geeft in dit opzicht moed en hoop voor de toekomst. Want hoe men over conceptie en inhoud van het stuk oordeelen mag, het moet erkend worden dat de vorm in engere beteekenis, de dialoog, groote verdiensten heeft. Die is kort, kernachtig, tooneelmatig en wordt niet door lange uitweidingen en langdradige gesprekken ontsierd. Het zou daarom jammer zijn indien de schrijver, die hierin een talent bezit dat nu niet gezegd kan worden allen Nederlandschen tooneelschrijvers

eigen te zijn, door de bejegening die hij van de critiek meent ondergaan te hebben van het tooneelschrijven afkeerig was geworden.

Verder echter kan ik *Dora Kremer* niet prijzen; ik vind het geen mooi stuk, omdat het niet aantrekt en geen belang inboezemt. Wat de schrijver zich voor oogen had gesteld was anders belangwekkend genoeg. ‘Dora Kremer, - zoo schrijft hij in de voorrede, - is de reine vrouw, geëxalteerd door onbegrepen wetenschap, overspannen door 'n wanhopig *grübeln*, edel in haar ideeën’; deze heldin wordt geplaatst in eene kleine, alledaagsche omgeving en gaat zedelijk te gronde, daar zij zich letterlijk in de armen werpt van een logé, officier van het Indische leger, met wien ze doorgaat. In deze *donnée* zit zeker veel dramatisch, veel tragisch; maar de heer Heijermans heeft het er niet uit weten te halen. In de eerste plaats is het eene dubbele fout dat hij het contrast tusschen de heldin en hare omgeving niet beter heeft doen uitkomen. Dat is te zeggen, hij heeft het wel beproefd maar is er niet in geslaagd, deels door zijne overdrijving, deels door zijn gemis van juiste waardebepaling van het contrast zelf. Dora is getrouwd met een heerenboer op een dorp in Noordholland; waarom zij met dien man getrouwd is begrijpt men evenmin als het huwelijk van haar prototype, Hedda Gabler. Zij heeft daar in dat Noordhollandsch dorp eene zeer burgerlijke, zeg maar: echt ploertige omgeving; zoowel de man als zijne kransjesvrienden, de dominee, de notaris, de dokter met hunne echtvriendinnen hebben op geen hoogeren naam aanspraak. Daarin ligt de overdrijving; de gansche dorpsmaatschappij, die wij ten huize Kremer's ontmoeten, bestaat uit caricaturen. En de tweede fout is dat, terwijl de schrijver de onbeschaafdheid en vervelendheid van deze dorpsautoriteiten overdrijft, hij van den anderen kant er niet in slaagt ons te doen gevoelen dat Dora Kremer intellectueel zooveel hooger staat. De voornaamste karaktertrek, dien wij van haar leeren kennen is lichtgeraaktheid en een kwaad humeur; noch van de reinheid noch van de wetenschap valt iets te bespeuren. In een roman nu kan men, weinig van dergelijke dingen naar buiten brengende door de handelingen van de personen zelf, door beschrijving en ontleding veel aanvullen om het beeld te volmaken; op het tooneel echter moet alles worden gelegd in de handeling. Die nu laat aan de vervelendheid en ploertigheid van de dorpsmagnaten geen twijfel over, maar geeft geen enkele vingerwijzing op de karakterdeugden van de heldin, die haar in eenig opzicht in de belangstelling van den toeschouwer kunnen doen rijzen. Meer dan zekere lusteloosheid en levensmoeheid uit onbestemde ontevredenheid en dransigheid kan men haar niet toekennen; en zijn dat nu eigenschappen voor de heldin van een drama? Daarbij komt nog dat de officier, in wien zij ten slotte haar heil stelt, hoezeer hij zich ook aan het vervelend gezelschap der dorpelingen ergert, toch evenmin als de opgevoerde wapenbroeders aan hooge eischen van intellectueelen aard voldoet, en eigenlijk al heel weinig belangwekkend is. Het kan er

den schrijver niet om te doen zijn geweest, in dezen luitenant met zijne kornuiten de eenzijdige onbeduidendheid van eene andere maatschappij dan die der dorpelingen te schilderen; toch komt die indruk op bij de lezing van het stuk, waarschijnlijk bij de vertooning die alle trekken scherper doet uitkomen nog meer, en het verband van het drama verdwijnt erdoor. Want indien de luitenant, onder wiens bevelen zij zich stelt, niet hooger staat dan de verlaten man, waar blijft dan de dramatische donnée? Is er hartstocht of liefde in het spel? Aan het stuk zou men het waarlijk niet zeggen; toch ligt dat in de bedoeling van den auteur, gelijk dat uit de zeer naïeve woorden in de voorrede blijkt: ‘Ik heb de gewone liefdes-sentimentaliteit vermeden, de ontwikkeling der genegenheid tusschen Ferdinand en Dora, op sobere wijze aangegeven, 't aan de vertolkers overlatend, door innigheid en gloed 't schetsachtige aan te vullen.’ Dat is nu wel zeer snedig bedacht, en voor den auteur erg gemakkelijk, maar zóó schrijft men dan toch waarlijk geen tooneelstuk. Van de vertolking hangt natuurlijk altoos veel af, maar men kan niet volstaan met zoo maar iets te ‘schetsen’ om 't verder op de innigheid en den gloed van de opvoering te laten aankomen. Aan den tijd der Italiaansche *lazzi* is het hedendaagsche tooneel ontgroeid; wie ernstig werk wil leveren moet zich toeleggen op logica en volkomenheid. Omtrent de volkomenheid geeft de schrijver zichzelf hier een ongunstig getuigenis, omtrent de logica zijner ontknooping kan ik alleen zeggen dat het pistoolschot van Hedda Gabler mij beter bevalt dan de *escapade* van Dora Kremer. Zooals dit stuk eindigt kan men alleen verwachten, dat de schrijver later een nieuw stuk schrijft, waarin hij laat zien hoe de heldin op zijne beurt Ferdinand Smit laat zitten, wanneer hij haar ook gaat vervelen. Best mogelijk, dat zij dan weder tot haar eerst verlaten man terugkeert.

Uit het prospectus van de Voordrachten-bibliotheek, waarvan de eerste zes afleveringen voor mij liggen, blijkt dat we hier te doen hebben met een tijdschrift, althans met eene in maandelijksche afleveringen verschijnende verzameling van oorspronkelijke en vertaalde stukken, die natuurlijk, geroepen als ze zijn tot het oude bekende ‘elck wat wils’, van verschillenden aard en verschillende waarde zijn. Ik heb al vroeger gewezen op de onmogelijkheid om, rustig voor de schrijftafel of in den leunstoel gezeten, dergelijk werk te beoordeelen, dat door de voordracht zelf eerst geest en leven ontvangt; men is daarvoor niet in de vereischte stemming. Toch komen er in deze eerste zes afleveringen eenige stukjes voor, die reeds bij de lezing voldoen, andere daarentegen, waarvan de schrijvers de comische kracht meer in het incoherente en absurde gezocht hebben, en die dus bij de nuchtere lezing meer gevoel van zeeziekte dan van voldoening schenken; het is echter met het oog op den heerschenden smaak best mogelijk dat de laatste meer indruk maken dan de eerste. Gaarne wensch ik redacteur en medewerkers

toe dat alle bij de voordracht zullen voldoen; voor alle genres is er eene ruime keuze voorhanden, ernst en luim, sentiment en humor, en de welvoeglijkheid en beschaving behoeven zich nergens het gelaat te omhullen. Hoog uit een letterkundig oogpunt staan de stukjes over het algemeen echter niet.

Het vertalen van de meesterwerken van den nieuweren tijd, - ik bedoel die, welke in de moderne talen geschreven zijn, - komt mij altoos van een twijfelachtig nut voor. Niet voor den vertaler zeker, want ik ken het genot van het dieper indringen in een kunstwerk, noodwendig gevolg van de grootere aandacht, gevorderd om den zin en de bedoeling van den schrijver in de juiste woorden en met den noodigen nadruk weder te geven, dan wanneer 't er alleen om te doen is de uiterlijke schoonheden van het kunstwerk in zich op te nemen. Ik heb echter meer het oog op het nuttige van het uitgeven eener vertaling. Voor de vreemde romanliteratuur van den dag is het een ander geval; de leesgezelschappen en leesbibliotheken roepen steeds om voedsel ten behoeve van een publiek, dat alleen of liefst de moedertaal leest, en er kan nauwelijks door ons heirleger van vertalers door 't vernederlandschen van rijp en groen in de behoeften worden voorzien. Maar de meesterstukken der moderne literatuur, van Shakspere af tot onze tijdgenooten toe, vervullen mij met zooveel piëteit, dat ik de noodzakelijkheid niet kan inzien om ze tot gemeen goed te maken voor den grooten hoop, die ze toch niet aanvaardt omdat hij ze toch niet genieten kan. Voor dat genot wordt eene hooge mate van intellectueele en letterkundige ontwikkeling vereischt die, zoo ooit, hoogst zelden gevonden zal worden bij den met de vreemde talen onbekende. Vooral hier te lande, waar de studie van die talen, - en om goede redenen, - zoo veel verder verbreid is dan in eenig ander, mij bekend land, is het een nutteloos werk de hoofdwerken der Fransche, Duitsche en Engelsche letterkunde in de landstaal over te brengen, want wie hoog genoeg staat om Racine, Goethe, Shakspere te genieten, heeft die hoogte bereikt ook door het bestudeeren van de taal- en letterkunde, waartoe de schrijvers behooren, en wie den noodigen graad van ontwikkeling mist, zal dien niet deelachtig worden door de kennismaking met eene vertaling van een of ander bepaald product. Ik bewonder den ondernemingsgeest en de volharding (om de andere daarbij aan den dag gelegde eigenschappen niet te noemen) voor Burgersdijk's reuzenwerk, zijne vertaling van Shakspere's werken, vereischt, maar met hoeveel bewondering ik ook tot de lange rij van deelen in de boekenkast opzie, wanneer ik mij aan Shakspere laven wil grijp ik altijd naar den Engelschen tekst. Want niemand zal mij tegenspreken, en zelfs de heer Burgersdijk zal 't mij niet kwalijk nemen zoo ik het zeg, elke vertaling blijft in het algemeen beneden het origineel. Er mogen gedeelten zijn, - in Burgersdijk's vertaling heb ik er zelfs meermalen, wanneer ik hier de

verschillende deelen of afzonderlijke stukken besprak, aangewezen, - waarin de vertaler in zijne uitdrukking gelukkiger is dan de oorspronkelijke tekst, maar dat zijn groote uitzonderingen, en de regel is anders. Vooral geldt het hier gezegde van tooneelstukken, want door den gedrongen vorm, welken het tooneel vereischt, komen het taaleigen en de eigenaardigheid van den schrijver nog meer uit, en daar het tooneel in de taal waarin men vertaalt van zijn kant dezelfde eischen stelt, moet de vertaler maar al te dikwijls de toevlucht nemen tot uitdrukkingen, die onjuist teruggeven wat de oorspronkelijke schrijver heeft bedoeld of gezegd. Of wel door omschrijvingen, die den inhoud juist teruggeven, verwatert en verlamt hij den vorm, die bij elk hoog kunstwerk met den inhoud één is.

Ik stelde deze opmerking voorop om wel te doen uitkomen dat, zoo het lijvig boekdeel, door den heer De Beer over Lessing's *Nathan der Weise* uitgegeven, en dat behalve de vertaling van het stuk zelf nog eenige excursen (zooals de oude philologen zouden zeggen) over en naar aanleiding van dichter en dichtwerk bevat, mij koud laat, dat niet in de eerste plaats te wijten is aan aanmerkingen, waartoe de vertaling zelf aanleiding geeft, maar aan mijn principieel oordeel over het vertalen van classieken in het algemeen. Zoo er een stuk is dat buiten den kring van belangstelling van het groote publiek valt, dan is het zeker *Nathan der Weise*, en ik zou wel durven wedden dat het debiet van De Beer's met zorg bewerkt boek, voor zoover de leesbibliotheken betreft die dat groote publiek bedienen, *nihil* zal wezen. Want meer dan eenig ander mij bekend tooneelwerk is het een product van zijn tijd, een in dramatischen vorm gekleed didactisch gedicht, waarin de toen nieuwe, en allerminst algemeen toegestemde stelling werd betoogd dat de godsdienst, die zich in daden van verdraagzaamheid en menschenliefde openbaart, ver staat boven alle kerkelijke leerstellingen en geschillen. Jodendom, Christendom, de Islam worden nevens elkander gesteld, maar, - en dat is ook een teeken des tijds, - de daarin voorkomende Jood is geen wezenlijk vertegenwoordiger van geest en leer zijner kerk, de Mohammedaan geen van die der zijne, en devertegenwoordigers van de Christelijke kerk zijn eenzijdig geschilderd in zooverre zij, in tegenstelling van die niet-Christenen, niet openbaren den zuiveren geest en het hoog karakter van hun geloof, maar vooral de minder aantrekkelijke uiterlijke eigenaardigheden van de strijdende kerk. Bij de reactie, welke zich, ten tijde van Lessing, tegen het Christendom voordeed was deze strekking natuurlijk; in onze dagen echter, nu wij de zaken meer objectief hebben leeren inzien, valt deze fout van opvatting dadelijk in het oog.

Dat de vertaling van den heer De Beer goed is, behoeft haast niet gezegd te worden; zoo ik er eene aanmerking op maak, is dat zijne eigen schuld. Waarom somt de vertaler in de voorrede met eenige zelfverheffing de fouten van andere vertalers op, terwijl hijzelf er

evenzeer in vervalt? Dat vertalingen dikwijls in eene onnatuurlijke, opgeschroefde taal zijn gestoken, die vooral waar het tooneelstukken geldt die uitgevoerd moeten worden hinderlijk is, omdat het behoorlijk uitspreken haast onmogelijk is, zal iedereen toegeven, en tevens den heer De Beer prijzen dat hij van deze fout zijne vertaling nagenoeg geheel heeft weten vrij te houden. Maar waarom met name te velde getrokken tegen ‘woorden als: *reeds*, *slechts*, *echter*, *steeds*, *snellen*, *zich bevinden*’, die niet mogen ‘voorkomen in een tekst, die bestemd is, om gesproken te worden’, wanneer men die woorden zelf bezigt? Met uitzondering van de beide werkwoorden vindt men, alleen in het eerste bedrijf (verder heb ik dit lastig onderzoek niet uitgestrekt), al de hier veroordeelde termen meermalen gebruikt.

In de *Nathanstudiën* die de vertaling vergezellen, en van veel studie en belezenheid getuigen, worden nu en dan wetenswaardige bijzonderheden en historische anekdoten aangetroffen, doch de schrijver verdiept zich over het algemeen wat veel in kleine details, waarvoor des lezers aandacht spoedig verslapt.

LUCIUS.

Ibsenomanie.

‘Wat heeft ook die ellendige en eeuwige quaestie van scholen en stelsels met de kunst te maken? Stof voor couranten- en tijdschrift-vullers, anders niet. Degenen, die steeds den mond vol hebben met “dit is ongezonde kunst” en “dat is gezonde kunst” mogen hier wel eens over nadenken.’

Dit zijn de verstandigste woorden, die ik in het boekje van Emanuel de Bom met Nota's over Hendrik Ibsen en zijn werk(*) heb gevonden; - vergeef den zeer on-Nederlandschen titel aan den Zuid-Nederlander. Het is niet hunne eigen onachtzaamheid, het is hunne onontworstelbare verfranschte omgeving, die den Belgen soms zulke dwaze uitdrukkingen in mond en pen legt, en zoolang zij zich niet bewust worden, dat zij met hun Waalsch en Vlaamsch hybridische taalwezens blijven, en zich niet meer beijveren, om werkelijk studie, d.w.z. stijloefeningen in het Nederlandsch te maken, maar zich al heele kerels achten met in hunne estaminets en op de taalcongressen zich wat over Vlaamsche beweging op te winden, zal die toestand wel zoo blijven, waar alleen verbetering van te wachten is, wanneer ze zich wat minder tot hunne kleine omgeving Vlaamsch sprekende, Fransch denkende Flaminganten bepalen en zich wat meer persoonlijken omgang zoeken met de beschaafden in het noorden, als ze nog ander Nederlandsch willen schrijven dan de taal, die zich voornamelijk als zoodanig kenmerkt door de nieuwe spelwijze.

Die straks aangehaalde woorden, ik onderschrijf ze met liefde; geene dommer, geene vervelender conversatie dan uitsluitend met artisten of half-artisten, die van niets dan van *hunne* kunst weten te praten en als ongeoorloofde buitensporigheden beschouwen, wat niet toevallig thuis hoort binnen het perkje, dat zij ter ontginning hebben gekozen. De bloemkool uit dat moestuintje is alleen goed, alle andere wormstekig. Wie zegt, dat deze toch ook lekker smaakt of dat hij liever peentjes eet, is beklagenswaardig genoeg, want zijne smaakbacillen zijn in ontwikkeling achtergebleven. Bij zulke praatjes denk ik onwillekeurig: zou Hals ook zoo hebben geschrold op Rembrand en deze weer hebben afgegeven op Jan Steen? Of is dat alleen het gekef van artistieke schoothondjes, waarover de groote waakhonden zich zouden schamen? Men zou het zeggen, als men ook weer hoort, hoe onverschillig Ibsen

(*) 1893. Gent, Hoste. Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.

zich betoont ten opzichte van kunstrichting, omdat kunst voor hem eene openbaring is van de schoonheid, die hij gevoelt in zichzelf; de harmonische uiting van al datgene, wat zich bij anderen altijd geïsoleerd, verweduwd vertoont; van de levensopvatting, van moraal, van levenswijze, van aesthetiek in eene eenheid, die niet schoon kan zijn zonder met elkaar overeenstemmende ontwikkeling der onderdeelen. Bij Ibsen staat de idee niet buiten hem, is zij niet louter de abstractie, die hij slechts in zijne werken behoeft te uiten, om te beantwoorden aan zijne roeping; hijzelf moet de openbaring wezen van die idee, het vleesch geworden woord van zijne phantasie, de incarnatie van zijn ideaal. En hierin ligt voor mij ook de groote aantrekkelijkheid van den mensch, van den kunstenaar, dat zijn streven één is met zijn ideaal. Het walgt mij soms te zien de dubbelhartigheid van menschen, die zich artisten noemen en het schoone hunner werken niet bij machte zijn of niet willen toepassen in hun leven. Het is onduldzaam eene artistiek hoog ontwikkelde vrouw met vuur en overtuiging te hooren voordragen het mooie sonnet van Verweij: ‘Het krieuwt mij in de keel’, en een paar dagen later te vernemen, dat diezelfde vrouw er van door is gegaan met haar muziekmeester. Zij mag misschien die daad verrichten krachtens die hoog opgevijzelde artisticiteit, die met moraal niets te maken heet te hebben: ik noem die redeneering artistieke kwakzalverij. Emanuel de Bom bauwt dat gewone praatje ook al na, dat een dichter geen man van de daad is, al roemt hij het eene poos later als eene groote deugd van Ibsen, dat deze het hooge en eenige gebod: ‘Wees uzelf’, realiseert. Een dichter mag - en nog alleen *soms* - geen man van de daad zijn, als men daarmede alleen bedoelt, dat hij dikwijls minder geschiktheid betoont voor diplomaat of krijgsman, maar dat is heel iets anders, dan wanneer men in den artist dingen verdedigt, die men overal elders afkeurt. Wij hebben hier te doen als zoo dikwijls met eene letterkundige woordendraaierij. De dichter *moet* wezen een man van de daad, de realisatie van de door hem uitgesproken idee. Is hij dat niet, hij is voor mij niets meer dan de gewone marktschreeuwer, die met heel wat woorden zijne waar aan den man zoekt te brengen, maar er wel voor oppast, om zijne geneesmiddelen op zichzelf toe te passen. Laat hij de artistieke verwaandheid hebben, om zich uit te geven voor een profeet, ik geef voor zijne profetieën niets meer dan voor de mooie voorspelling van eene waarzegster. Ik luister, omdat het wel aardig is het aan te hooren, maar het blijft toch boerenbedrog. Ik vind het akelig, dat er nog ernstige menschen zijn, die, wanneer aan Bilderdijk het tafereel van zijne zwakheden en tekortkomingen aan eigen beginselen wordt voorgelegd, in enthousiasme voor de geniale gedachte uitroepen: ‘Weg met dat ding! wat weet gij van genieën af!’ Zet zoo knap, als ge kunt, uwe mooie woorden en uwe ideeën bij elkander, ik zal er evenmin door betooverd worden als door de lichtflikkering van een mooi vuurwerk. Ik zal niet in vervoering raken, als de vlam van

den heiligen geest ontbreekt, want slechts die is in staat, om enthousiasme te wekken voor het groote werk der hervorming. Het is niets dan een luchtballon, die misschien statig oprijst en het geschreeuw der menigte verwekt, maar die na eenige oogenblikken zwevens weer zakt en, als men niet oppast, ook nog ongelukken veroorzaakt; het is geene hemelvaart, die de omstanders verschrikt, die tot knielen dwingt in aanbidding voor de goddelijke openbaring en die eene geheele wereld kan veranderen.

Is dat dan met Ibsen het geval? Zijn de ideeën van dezen dan zoo grootsch, zullen zij zulk een invloed hebben op de toekomst? Wij stuiten op een groot vraagteeken, dat alleen de zieners in staat zijn, om weg te nemen; wij voor ons moeten dat afwachten en kunnen het alleen betreuren, dat wij niet zijn opgevoed onder de macht zijner denkbeelden; wij zijn jaloersch op ons nageslacht, dat opgroeit in eene maatschappij, gevormd of veranderd onder den invloed dier nieuwe beginselen, want zooals de maatschappij der achttiende en der negentiende eeuw op de schouders stond van Voltaire en Rousseau, zoo staan wij op de schouders van Ibsen. Voor- of tegenstanders van zijne ideeën, wij hebben rekening en voor onszelf afrekening te houden met zijne beginselen in ons verder doen en laten. Het is Ibsen trouwens hetzelfde, of wij voor- of tegenstanders zijn, mits wij maar weten, wat wij willen; mits wij zoeken naar onze roeping, mits wij maar getrouw blijven aan hetgeen ons als waarheid is geopenbaard. Hij heeft dit zoo eigenaardig, zoo kernachtig gezegd in die woorden, die al zoo dikwijls herhaald worden, dat ze - en dat zou jammer zijn - kans hebben een stopwoord te zullen worden. ‘Ik ben niet gekomen, om vragen te beantwoorden, maar slechts, om ze te stellen.’ Vraag hem niet, hoe of uwe levenswijze, uwe moraal, uwe richting moet wezen, maar vraag het uzelf. Eisch van hem geen algemeen handboek voor de wellevenskunst, want hij kan het u niet geven. Vandaar misschien veler onvoldaanheid na het lezen zijner werken. Kan men niet opklimmen tegen de hoogte van dat ideaal, om door volmaking der zelfkennis zijne levensroeping te zoeken en zijne rust te vinden in het ten einde toe streven naar veredeling van zijn beginsel, dan wijt men het aan het beginsel en aan den verkondiger, wat eigenlijk in eigen zwakheid zijne oorzaak vindt. Men zoekt in zijne werken, wat er niet in is: algemeene leefregels, die men slechts heeft van buiten te leeren en toe te passen en misschien van tijd tot tijd aan te halen tot leering voor anderen, om voor een modern braaf mensch door te gaan. Maar dat is veel te gemakkelijk; vandaar groote teleurstelling, te grooter, naarmate men die idee minder begrijpt. Ibsen is te consequent, om het gezag voor zich te eischen, dat hij bij anderen verwerpt. Zooals de Hervorming zelfstandig onderzoek van den Bijbel eischte en alle menschelijk gezag verwierp, een beginsel, dat met den tijd werd verloochend, zoo eischt Ibsen van ieder denkend en voelend individu zelfstandig onderzoek, om zichzelf een eigen

ideaal te scheppen en daaraan getrouw te leven. Beiden, de groote hervormers zoowel als Ibsen, hebben dezelfde fout, door iedereen denzelfden eisch te stellen, ofschoon niet ieder door erfelijke ontwikkeling en door opvoeding in staat is, om zelfstandig te wezen. Dientengevolge zullen zij, die het niet begrepen beginsel dier vrijheid aannemen, toch weer hunne eigen levensopvatting als de eenig ware verheerlijken en opdringen of die van anderen als de hunne aannemen, zoodat uit die koppeling van ideale vrijheid en gebrek aan moreele ontwikkeling het gezag toch weer als een bastaardkind zal geboren worden. Komt het niet begrijpen ook hierdoor, dat velen na eene eerste vluchtige kennismaking met een enkel werk reeds terugschrikken? En toch ben ik innig overtuigd, dat de kennis van een enkel tooneelstuk van Ibsen volstrekt niet in staat is, om den denkenden lezer een beeld te geven van Ibsen's beginsel. Daartoe is meer noodig: de herhaalde lectuur en de studie van al zijne werken, van zijne dramatische gedichten vooral. Zonder deze zal men voor ieder drama weer staan als voor een groot, onopgelost raadsel, dat den nauwgezetten moralist niet met rust laat, maar hem vervolgt, totdat hij de oplossing voor zich heeft gevonden. Brand en Peer Gynt nu geven die oplossing. Maar toch zou ik bijna zeggen, dat zelfs met die beiden er nog zooveel onopgelost blijft, er nog zooveel opvattingen mogelijk schijnen. Terwijl ik Brand en Peer Gynt beiden twee zedelijke monsters heb hooren noemen, sommigen boos heb hooren worden over Brand's consequentie, zie ik uit Philip Wicksteed(*) zoowel als in de studie van De Bom, dat hunne opvatting over de bedoeling van Brand's einde geheel verschilt van den indruk, dien deze episode op mij heeft gemaakt. Wicksteed meent, dat de dichter zelf den staf schijnt te breken over Brand's *alles of niets* en zijn zoeken naar het *zichzelf zijn* door dat einde, door dien uitroep van de geheimzinnige stem: ‘God is de god der gerechtigheid!’ in antwoord op Brand's groote vraag: ‘In mijn doodsangst, Heer, openbaar het mij: Is voor de zaligheid de volkomen vrijheid van wil genoeg?’ Wicksteed meent, dat Ibsen op die wijze zijn vonnis over den dweper heeft geveld. Ieders opvatting is natuurlijk geheel persoonlijk, maar ik voor mij kan mij niet voorstellen van den moreel zoo logischen Ibsen, dat hijzelf den Peer Gynt zou spelen tegenover zijn eigen beginsel. Voor mij hebben die laatste woorden eene geheel andere beteekenis, beduiden ze de zaligheid voor den afgematten, consequenten strijder tot het laatste toe voor de vrijheid van den wil door de onderdrukking van alle stoffelijkheid; voor mij is het de verzoening na de overwinning, is het eene nieuwe, eene andere openbaring van: wie God ziet, sterft zalig. Brand is voor mij de tragedie van den ideëelen mensch te midden van eene middelmatige menigte, het symbolisch drama van den strijd van het onbegrepen ideaal met de niet begrijpende gewoonheid.

Daarom is het vooral noodig, dat zooveel mogelijk door den schrijver

(*) *Four Lectures on Henrik Ibsen*, 2d. Ed., London, 1892, p. 43.

over Ibsen een uitleg wordt gegeven van al wat duister is; hij geve zijne verklaring, die anderen ophelderen kan, wat de dichter in schoone, maar mystieke vormen heeft meegedeeld. Wat doet het ertoe, of een ander daarmee verschilt. De verkeerde meening van den letterkundigen exegeet geve slechts aanleiding tot lectuur, tot nadenken, tot zelfstandig onderzoek en het gevolg zal niet uitblijven; iedere andere opinie, mits slechts resultaat van ernstig onderzoek en diepe overtuiging, is de moeder eener nieuwe waarheid. Maar daartoe zij de cicerone zelf in staat, om met ons overal rond te wandelen door al de zalen van zijn letterkundig museum en wende hij zich niet af bij het voornaamste, het schoonste deel, zooals Emanuel de Bom doet, die over *Peer Gynt* niet spreken wil en ons tot opheldering van het werk vergast op eenige vertaalde zinnen uit Passarge's inleiding op zijne metrische overzetting van het werk. En juist dit werk heeft zooveel toelichting noodig en zonder dit werk kan men al zijne latere en zelfs zijne vroegere drama's moeilijk leeren verstaan. In dit zoowel als in *Brand*, beide onafscheidelijk naast elkander in hunne positieve en negatieve aanvulling, geeft de dichter zich met de ontzaglijke kracht van zijn machtig genie. Ibsen is voor mij niet in de eerste plaats de dichter der sociale drama's, waar veel mee gedweept wordt en waar velen zich boos om maken, als zij moedeloos en moede thuis komen van de vertooning met een duizelig en verward hoofd. Ibsen is in de eerste plaats de schepper van een nieuw ideaal, de verkondiger van eene andere moraal, uitgedrukt in de beide dramatische gedichten, *Brand* en *Peer Gynt*, waarop de sociale drama's slechts de exegese vormen, de toepassing geven in het leven, in de realiteit, want Ibsen kan niet rusten, vóórdat hij zijne dichterlijke gedachte aan de werkelijkheid heeft gegeven, vóórdat hijzelf de toepassing heeft aangewezen tot de voor ons uiterste consequenties. Met de verklaring nu van de sociale drama's komen wij met het boekje vol Nota's van De Bom ook al niet heel veel verder. *De wilde eend* noch *Rosmersholm* worden iets duidelijker na de studie van De Bom, die zich van de ontleding en de verklaring wat al te gemakkelijk afmaakt met wat algemeenheden. In *Rosmersholm* zou de dichter voor ons oprijzen ‘als een levend beeld van marmer, met de voeten rakende de aarde - de realiteit - met het hoofd in de sereenste hoogten van het Ideaal’. Ik zou dat beeld niet graag willen zien in al zijne monstruositeit door zulke verhoudingen. Denkt de auteur, dat hij met zulk een stijl den kernachtigen Ibsen teekent? den Noorman, die zichzelf de les voorhoudt van Oernulf aan zijn zoon Thorolf in *De Noormannen op Helgeland*: ‘Laffe praatjes mag je niet verkoopen, maar wat je zegt, zij scherp als de snede van het zwaard.’

Met deze studie komt men den dichter niets nader; het mysterie van Ibsen's ideaal blijft even omsluierd, even schemerachtig; het wordt ons niet te grijpen gegeven, zoodat wij het in ons gevoel kunnen opnemen. Ik kan mij ernstige menschen voorstellen, die na de lezing

van dit boekje nog met even wijd geopende en verbaasde oogen zitten te staren naar het wonderlijke licht, dat hun tegenstraalt, maar waarvan zij niet gevoelen, waar het hen heenwijst. Ibsen heeft het ontstoken, maar De Bom heeft het omwolkt. Zou het hem ook te fel wezen? De Bom is eenvoudig genoeg, om zelf te erkennen, dat zijne studie minder is dan die mooie, korte beschouwing van zijn landgenoot Sarolea, en ik voeg erbij: veel minder ook dan de diep doordachte studie van Philip Wicksteed, die naar aanleiding van Ibsen's denkwijze ook en geheel andere vragen stelt en tot zelfstandig denken en antwoorden prikkelt; die zich nog niet laat vervoeren door dweperij met het nieuwe, om zijn eigen bewustzijn te laten benevelen door de opgewondenheid over het schoone, dat pas genoten is, en ook vraagt: kan ik, mag ik die denkbeelden ook aannemen als de mijne? Ik acht het geen geluk voor een schrijver, wanneer hij het voorwerp wordt van aanbidding. De tijd van het geloof aan een goddelijken oorsprong anders dan in symbolischen zin is voorbij door de ontwikkeling der rede, die steeds zoozeer onzen historischen zin zal prikkelen, dat zulke sagen niet meer zullen kunnen ingaan en ze reeds in statu nascenti versmoord worden; maar laat die rede zich toch niet door het gevoel overstelpen en bedriegen. Wij zijn in een tijd, dat de materie geheel wordt weggecijferd door het gevoel, - in de boeken ten minste, want de materie wordt hun, die deze idee als het kleedingstuk naar de laatste mode ronddragen, maar al te dikwijls de baas. Maar heusch, laten wij die rede toch niet als een antiquiteitje wegsluiten in een kastje, totdat ze weer eens in de mode komt; vooral bij Ibsen moeten wij daarvoor oppassen, want het is met *zijne* ideeën wel een beetje als met de Christelijke leer: beide miskennen te zeer de kracht van de stof. En dat wreekt zich later vanzelf.

Het staat ook zoo gek naar aanleiding van Ibsen zulke dingen neer te schrijven als: ‘Het schoone zal langer blijven dan het ware.’ Vooreerst beteekent dat niets en ten andere schaamt men zich over zichzelf, als men het een poosje later weer eens terugziet. Maar men komt ertoe, om zulke dwaasheden neer te schrijven, als men uit weerzin tegen wetenschappelijke waanwijsheid zich met artistieke malligheden gaat ophouden en in artistieke dweperij voor zwevende kunstidealen dit ééne kunstideaal niet kan omvatten: de harmonische ontwikkeling van verstand en gevoel, die alleen in staat is, om het grootsche voort te brengen.

G. SLOTHOUWER.

Engeland en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1685-1689.

V.

Heeft Lodewijk XIV nimmer zijn groot doel, de bemachtiging der Spaansche monarchie, uit het oog verloren, voor 't oogenblik lag hem zijn ander ontwerp nader aan het hart: den wapenstilstand van 1684 in een definitieven vrede te veranderen, m.a.w. tot zijn blijvend bezit te maken hetgeen hem nu slechts tijdelijk was afgestaan.

Het waren deze twee groote geschilpunten tusschen den keizer en den koning, die ieder voor zich de kiem van den oorlog bevatten. Want dat koning Lodewijk vroeg of laat, als hem de gelegenheid gunstig scheen, zou terugkomen op hetgeen hij door den drang der omstandigheden zich had moeten laten ontglippen, t.w. het voortdurend bezit der geannexeerde streken, liet geen twijfel over. Van zijn kant deed de keizer het mogelijke, om de ramp van het Rijk af te wenden, en was zijn streven er vooral op gericht, den oorlog tegen de Turken tot een spoedig einde te brengen.

Wel hadden deze vijanden van het Christendom, sedert zij het beleg van Weenen hadden moeten opbreken, eene reeks nederlagen geleden, maar zoolang van de wallen van Ofen de Halve Maan wapperde, ontbrak aan de veroveringen des keizers in Hongarije de noodige duurzaamheid. De voorspoed der keizerlijke wapenen, hoe groot ook, was nog niet beslissend. Die beslissing te bespoedigen, scheen te eer noodig, omdat het geen twijfel overliet, of Frankrijk zou zich den langen duur van den krijg ten nutte maken, om bij de eerste gunstige gelegenheid af te dwingen, wat het begeerde: den definitieven vrede op de voorwaarden van den wapenstilstand. Het verbond van Augsburg, waarbij zich een aantal rijksvorsten met den keizer vereenigden, ter gemeenschappelijke afwering van den eventueelen aanval van eene zijde, die niet werd genoemd, benevens het terzelfder tijd door den keizer met den keurvorst van Brandenburg gesloten verbond versterkten 's keizers stelling zoodanig, gaven hem zooveel veiligheid in den rug, dat hij zich met volle kracht kon wijden aan het beëindigen van den oorlog in het oosten, waartoe de val van Ofen het teeken zou zijn, dat werkelijk den 2^{den} September 1686 het Kruis zag zegevieren.

Maar juist dit Augsburgsche verbond strekte koning Lodewijk tot een voorwendsel, zooals Frederik Willem van Brandenburg had gevreesd, om

eene poging te wagen tot verwezenlijking zijner nooit uit het oog verloren bedoelingen. Ditmaal wendde hij geen geweld aan. Niet zoozeer uit vrees voor de macht, welke het verbond tegen hem kon ontwikkelen, ofschoon hij op dit oogenblik geen enkelen bondgenoot in het Rijk bezat - Zweden was afgevallen - en Oostenrijk zich in den langdurigen Turkschen oorlog een betrouwbaar leger had gevormd, terwijl het bovendien door de vergrooting met Hongarije aan kracht had gewonnen. Veeleer schijnt het, dat vooral de houding van den koning van Engeland, die in ieder geval ter wille zijner eigen belangen den vrede van Europa wilde bewaard zien, van welke gezindheid koning Lodewijk niet onkundig was, en wiens besluiten, in geval van eene openlijke breuk met den keizer of met Spanje, onberekenbaar waren, ja, van wien eerder een krachtig protest dan medewerking of zelfs vergoelijking kon worden verwacht, - veeleer schijnt het, dat vooral de houding van den koning van Engeland daartoe heeft medegewerkt. Met leede oogen had Lodewijk XIV den voorspoed der keizerlijke wapenen in Hongarije aangezien. Na den val van het bolwerk der Turksche macht viel de eene vesting na de andere. Het zelfvertrouwen van den keizer nam toe. Op zijne aansporing diende de rijksdag bij den Franschen gezant te Regensburg eene klacht in over Lodewijk's talrijke inbreuken op den wapenstilstand, die echter niet werd beantwoord. Het werd koning Lodewijk XIV volkomen duidelijk, dat minder dan ooit viel te rekenen op een eindelijken afstand door keizer en Rijk van de slechts in tijdelijk bezit verworven aanhechtingen.

Docht het den grooten koning om verschillende redenen niet raadzaam hen door geweld daartoe te dwingen, hij sloeg een anderen weg in. Hij trachtte den afstand der réunies te verkrijgen door bemiddeling van den paus, wien hij door den kardinaal D'Estrées in December 1686 twee memories deed overhandigen. Stelde de eerste op den voorgrond, dat de keizer vijandige plannen tegen Frankrijk beraamde; dat hij Frankrijk zou aangrijpen, zoodra de oorlog met de Turken was geëindigd; dat een verder toenemen der keizerlijke macht met het oog op Frankrijk's veiligheid niet was te dulden: in de tweede verkondigde de koning, dat hij, den hartgrondigen wensch des keizers naar den vrede vernomen hebbende, van zijn kant bereid was daartoe mede te werken op den grondslag van het bezit. Hadden nu niet vroeger de keizer en de keurvorst van de Palts in de zaak van dat keurvorstendom het pauselijk scheidsrechterschap verworpen onder voorwendsel, dat bedoelde quaestie eene zuiver binnenlandsche aangelegenheid van het rijk was, de koning zou terstond aan Z. Heiligheid de volmacht hebben toegezonden. Hij stelde evenwel den termijn tot aanneming zijner vredesvoorstellen vast op einde Maart 1687(*).

Niet alleen dat paus Innocentius XI deze uitnoodiging afwees op grond, dat vele niet-Katholieke vorsten erbij betrokken waren, doch hij liet te gelijk den nuntius te Parijs protesteeren tegen de beschuldigingen,

(*) De beide stukken bij Silvius, boek XXV, p. 19 vlg.

door Lodewijk tegen keizer en Rijk ingebracht. Hoe kon, zoo betoogde de nuntius, de koning bij het defensieve karakter van het Augsburgsche verbond en bij de wetenschap, dat de geheele keizerlijke legermacht in het veld stond tegen de Turken, hoe kon Lodewijk XIV zich bezorgd maken voor een aanval van die zijde? Den gestelden termijn oordeelde Z.H. bovendien veel te kort ter beslissing van zulke gewichtige aangelegenheden. Dringend verzocht hij den koning den vrede der Christenheid niet te verstoren(*).

Van zijn kant richtte nu de keizer een schrijven tot den paus, waarin hij zijne verbazing te kennen geeft over de tegenstrijdigheid van de beide Fransche memories. Hij wijst met verontwaardiging de verdachtmaking af, alsof hij voornemens zou zijn de heiligheid der verdragen te schenden. Zoo nog duurder verzekering mogelijk is dan zijn keizerlijk en koninklijk woord, de keizer is bereid ze te geven, dat hij nimmer, noch gedurende noch ook na den oorlog tegen de Turken, den wapenstilstand van 1684 zal schenden. Maar den eisch des konings sloeg hij af(†). Na kennis genomen te hebben van deze verklaringen, wendde Innocentius XI zich nogmaals tot den koning van Frankrijk. Z. Heiligheid vertrouwde, onder erkenning van de bereidwilligheid, welke de koning op velerlei wijze had bewezen, voor de eer en den roem der Christenheid, dat Z.M. nu op 's keizers plechtige verzekering den argwaan uit zich zou bannen, dien hij tegen den keizer had opgevat, en zijne wapenen niet tegen hem wenden zou. Want daarvan hing het hoofdzakelijk af, ‘of ook verder de voortreffelijke overwinningen, die onder den zegen des Heeren over den wreeden vijand van den Christelijken naam in uitzicht staan, zullen worden bevochten’(§).

Wat zou Lodewijk XIV nu doen? Wat anders dan zich een eervollen aftocht banen. De paus, dien de koning tot bemiddelaar had gesteld, had niet alleen de hem toegedachte rol afgewezen, maar zelfs openlijk zijn ongeloof omtrent de beschuldigingen tegen den keizer betuigd. Nog meer: hij was niet in gebreke gebleven den koning tot vrede te vermanen en hem te beduiden, welke gewichtige belangen der gansche Christenheid op het spel stonden.

Lodewijk XIV zwichtte, omdat hij niet anders kon. Het schrijven, dat hij den staatssecretaris Croissy den 6^{den} Maart 1687 aan den keizerlijken gezant te Parijs liet ter hand stellen, bevatte aan het slot de belofte, dat hij zich aan den wapenstilstand zou houden, zonder nochtans zijne inbreuken erop ongedaan te maken. Maar eigenlijk handelde toch de keizer, naar Lodewijk's meening, in den brief uitgedrukt, tegen zijn eigen belang. Immers zou de keizer door den voorgestelden vrede veel grooter voordeel behalen dan eenig ander vorst in Europa; want hij kon in alle veiligheid de verovering van Hongarije

(*) Bericht van den keizerl. gezant Lobkowitz te Parijs, 27 Jan. 1687, bij Klopp, III, 293.
(†) Bij Silvius, boek XXV, p. 20.
(§) De pauselijke brève, 26 Febr., t.a.p., p. 36.

voltooien, zonder dat het hem een duim breed lands aan den kant van den Rijn zou kosten(*). Eene bewering, die alleen maar dan waarheid behelsde, als de keizer zijne eigen belangen had gesteld boven die van het Rijk. Kon de keizer nu den koning van Engeland tot een algemeen verdedigend verbond overhalen, dan, meende hij, was de vrede in het westen genoegzaam verzekerd.

Daartoe had Kaunitz als buitengewoon gezant reeds in de laatste maanden des vorigen jaars, en wel na den val van Ofen, de opdracht ontvangen. Hij moest er koning Jacob op wijzen, dat de eigenlijke bedoelingen van Lodewijk XIV, terwijl deze den koning van Engeland daarmee zocht te misleiden, gericht waren op de verovering van de Zuidelijke Nederlanden en de verbrokkeling van het Duitsche rijk. Hij moest den koning het duidelijk trachten te maken, dat Frankrijk hem tot eene hoogst nadeelige breuk met de Republiek der Vereenigde Nederlanden trachtte te verleiden. Hij had Zijner Majesteits aandacht te vestigen op het gevaar, dat school in zijn warmen ijver voor den Katholieken godsdienst, zoowel voor zijn huis als voor dien godsdienst zelven. De ontevredenheid, die erdoor zou kunnen ontstaan, zou niet minder nadeeligen invloed oefenen op 's konings machtsontwikkeling naar buiten in het belang van den vrede, hetgeen ook de meening was van den paus. Zeker was het, dat, wanneer de koning toonde niets tegen de wetten en de vrijheid van zijn land en van den Anglicaanschen godsdienst te verlangen en met de andere mogendheden ernstig samenwerkte tegen Frankrijk's overheersching, dat hij dan met zijn volk doen kon, wat hij wilde, en niet alleen zijn eigen koninklijk huis en den Katholieken godsdienst het best zou bevestigen, maar tevens overal voor den ‘arbiter en assertor publicae tranquillitatis’ zou gehouden worden. Bleek het, dat de koning niet gemakkelijk tot een verbond ter bescherming van den vredestoestand was te bewegen, dan had de gezant in algemeene termen 's konings bemoeiingen tot behoud van den vrede in te roepen(†).

Hetgeen de prins van Oranje en Fagel den gezant reeds bij voorbaat hadden verzekerd, dat nl., huns bedunkens, alle moeite vergeefsch zou zijn - zoozeer hielden zij zich overtuigd van het bestaan van een geheim verbond tusschen Engeland en Frankrijk -, bleek de waarheid te zijn. De koning gaf slechts een ontwijkend antwoord. Eerder vreesde hij nog, dat de keizer na den vrede met de Turken tot den aanval op Frankrijk zou overgaan. In allen gevalle, daarvan hield hij zich overtuigd, zou zijn broeder van Frankrijk niet beginnen met het verstoren van den vrede. En de inbreuken, die de koning zich al veroorloofd had op den wapenstilstand, waren van geringe beteekenis(§). Kaunitz zelf had al had heel spoedig den stand van zaken in Engeland doorzien. Ook hij was van oordeel, dat de te groote ijver des konings voor zijn

(*) Ibid., p. 22.
(†) De instructie van Kaunitz bij Klopp, III, Anlage XIV, p. 449, p. 256.
(§) Bericht van Kaunitz, t.a.p., p. 286, 287.

Katholiek geloof, zijne trouwbreuk tegenover de kerk van Engeland, zijne eigendunkelijkheid, zijne willekeur de samenwerking met een parlement onmogelijk maakten, - en dat was toch de conditio sine qua non voor eene krachtige anti-Fransche staatkunde. Dat Lodewijk XIV die breuk eerder wijder maakte dan heelde, lag in zijn belang; immers, daardoor alleen was Engeland tot werkeloosheid gedoemd; wat meer zegt: het geloof aan eene nauwe verbintenis tusschen beide hoven werd er alom door geboren of bestendigd(*).

Niettemin liet de keizer niet af: in Mei deed hij, in de hoop beter te zullen slagen, Jacob II het meer beperkte voorstel eener garantie van den wapenstilstand, dat gesteund werd door den paus en Spanje en waartoe ook Sunderland zijne medewerking toezegde. De koning bleek niet ongeneigd. Doch alvorens te besluiten, won zijn gezant te Parijs, Skelton, het gevoelen in der Fransche regeering, die er niets tegen had, mits de garantie was ingericht overeenkomstig koning Lodewijk's verklaring in Maart. Derhalve zou er de goedkeuring onder begrepen zijn der verschillende inbreuken, welke door dezen monarch op den wapenstilstand waren gemaakt. Bovendien behield Lodewijk XIV zich het recht voor, die werken te laten aanleggen, welke hem noodig schenen ter beveiliging van zijn bezit(†).

Op deze voorwaarden wilde Jacob II, die reeds in Januari van dit jaar aan Barillon had verklaard, dat hij de verandering van den wapenstilstand in een vrede, zooals Lodewijk XIV dien wilde, in 't algemeen wenschte(§), als garant van den wapenstilstand optreden. Maar het is duidelijk, dat de keizer zich bij zulk eene uitlegging, welke volkomen in strijd was met het tractaat, niet kon neerleggen. En koning Jacob van zijn kant verklaarde den wapenstilstand niet te kunnen waarborgen, als dit geschilpunt niet was uit den weg geruimd. Men vraagt zich af, hoe 't mogelijk was, dat de keizer zich nogmaals tot den koning van Engeland wendde, tegen wien het wantrouwen eer gestegen dan verminderd was. Slechts kon het 's konings herhaaldelijk uitgesproken wil zijn, om den vrede te handhaven, die den keizer ertoe leidde. Alleen was het de vraag, of de koning de rol van scheidsrechter van Europa kon vervullen, zoolang de binnenlandsche toestand zoo verward en 's konings godsdienstijver zoo groot was, dat de kloof tusschen hem en zijn parlement nauwelijks te dempen scheen. Eene kostelijke gelegenheid, om gansch Europa metterdaad te bewijzen, dat er tusschen hem en Lodewijk XIV geen verbond of eene nauwe vereeniging bestond, liet Jacob II voorbijgaan. Zijn waarborgen van den wapenstilstand, niet zooals Frankrijk dien uitlegde, maar zooals het tractaat werkelijk luidde, zou ontwijfelbaar hebben aangetoond, dat al hetgeen waarvan

(*) Bericht van Kaunitz, t.a.p., p. 304 vlg.
(†) De memorie van Skelton en het antwoord erop van Croissy bij Silvius, boek XXV, p. 94.
(§) Bij Dalrymple, 6 Jan. '87, II, *App.*, P. I.

men hem verdacht hield, niets dan onwaarheid was. Nu hij het niet deed, maakte hijzelf de banden los met die mogendheden, welke in den toenmaligen toestand van Europa zijne natuurlijke bondgenooten waren. Daardoor voltooide hij zijn isolement en dat nog wel voor den schijn eener vriendschap met een vorst, die hem nooit oprechte vriendschap had bewezen. Jacob II doorzag Lodewijk XIV niet. Naar alle zijden geeft hij de verzekering zijner vredelievende gezindheid. Hij verzekert den koning van Frankrijk van zijne vriendschap. Hij wil werkelijk het behoud van den vrede, met uitzondering van den oorlog tegen de Turken, dien hij tot heil der Roomsche kerk wenscht voortgezet te zien. Vandaar voert hij naar de verschillende zijden die taal, welke hij in ieder enkel geval en voor elke mogendheid, waarmee hij te doen heeft, 't meest geschikt houdt voor zijn hoofddoel. In het vertrouwen, dat Lodewijk XIV bij zijne waarachtige gezindheid voor het Katholicisme den algemeenen vrede niet zal storen, opdat Jacob II het werk der bekeering voortzetten en voltooien kunne, volgde de koning van Engeland eene politiek, die van zijn standpunt eerlijk mocht schijnen, maar toch zoo naïef mogelijk was.

Anders Lodewijk XIV. Zijn doel is geen ander, dan een zelfstandig optreden van Engeland tegen hem onmogelijk te maken. Hij kent de zucht van dezen koning, om onafhankelijk te zijn van Frankrijk. Met welbehagen ziet hij de langzame verkoeling, die tusschen Jacob II en Willem III had plaats gegrepen. Beoogende de Republiek van Engeland afkeerig te maken, de breuk tusschen den koning en zijn schoonzoon te vergrooten, strooit hij listig telkens en overal het gerucht uit van een geheim verbond tusschen de beide koningen. Te gelijk vuurt hij èn door eigen voorbeeld èn door aanmaning den kerkelijken ijver van den koning aan, ten einde door binnenlandsche tweedracht Engeland te verlammen. Want hij weet, hoe onberekenbaar Jacob II is, zoolang hij vrij is in zijne handelingen. Of herinnerde hij zich niet, hoe in 1678 de toenmalige hertog van York, nog slechts vermoedelijke erfgenaam van den troon, binnen korten tijd van besluit veranderde? Zoowel de breuk met den prins van Oranje als de tweespalt en nu eindelijk de ontbinding van het parlement waren triumfen der Fransche politiek. Zij eischte eene voortdurende tweedracht in Engeland. De middelen, om dien toestand te doen voortduren, waren eenvoudig genoeg; zij kwamen in hoofdzaak slechts neer op het aanvuren van den godsdienstijver des konings. Opdat er voorts geene sprake kon zijn van de minste toegeeflijkheid, moest de overtuiging bij hem worden gewekt en levendig gehouden, dat hij in het ergste geval mocht rekenen op de hulp van zijn broeder van Frankrijk.

Jacob II was voor dit alles blind. Hij begreep niet, dat hij, wanende zijne zelfstandigheid als koning tegenover het parlement door daden te bewijzen, toch slechts deed, wat strookte met de bedoelingen van Lodewijk XIV, om die zelfstandigheid naar buiten te verlammen. Geen

grooter dienst had hij dan ook den koning van Frankrijk kunnen bewijzen dan het eigenmachtig afkondigen der akte van indulgentie, waardoor de binnenlandsche vrede niet werd bevorderd. Ook hierin handelde hij onbewust naar den wensch van Lodewijk XIV(*) en van de Franschgezinde Katholieken zijner omgeving, die reeds bij het begin zijner regeering daarop hadden gehoopt, omdat er huns inziens van de hooge kerk niets in hun voordeel te verwachten was.

Het eenige bondgenootschap, dat de koning nog bezat, was dat met de Republiek der V.P., want met Spanje had hij zijn verbond niet vernieuwd. Dan, de betrekkingen tusschen den koning en de Nederlanden werden meer en meer gespannen. De Staten wantrouwden Lodewijk XIV, maar niet minder Jacob II. Zij geloofden aan eene nauwe verstandhouding tusschen de beide koningen, hoe ook Jacob II zelf die mocht loochenen. De geschillen der Engelsche en Nederlandsche O.I. Compagnieën over Bantam, waar toenmaals de Engelsche Compagnie is verdrongen en de heerschappij der Hollandsche O.I.C. is gevestigd geworden, waren nog altijd hangende en hadden zelfs in den zomer van dit jaar 1687 aanleiding gegeven tot het indienen door Albeville bij de Staten-Generaal van eene scherpe memorie, waarin zonder uitstel voldoening werd gevraagd voor de betwiste aanspraken der Engelsche Compagnie. Terzelfder tijd ongeveer rees een ander twistpunt. De Algerijnsche zeeroovers, die onlangs vijandelijkheden hadden begonnen en tegen wie de Republiek bezig was eene vloot uit te rusten, vertoonden zich op de Hollandsche en Zeeuwsche kust en maakten het Kanaal onveilig, wat hun te gemakkelijker viel, omdat men hun verlof gaf in Wight en in andere Engelsche havens binnen te loopen. Tevergeefs deed de gezant Van Citters daartegen zijne bezwaren hooren(†). Was dit alles niet geschikt den argwaan jegens den koning te verminderen, zijne weigering den wapenstilstand van 1684 naar de letter van het verdrag te garandeeren, gold in de Republiek als het bewijs zijner onoprechtheid, als het bewijs van zijn heulen met Frankrijk. Dat zulks niet het geval was, had de koning dikwijls naar waarheid betuigd. Maar men sloeg er geen geloof meer aan, omdat zijne daden in strijd schenen met zijne woorden, omdat zij vatbaar waren voor tweeërlei uitlegging.

VI.

En toch - oorlog wilde de koning, met wien ook, niet. De verwikkelingen op het vasteland zouden, naar hij aan de gezanten te Londen had verklaard, niet langer zijne aandacht afleiden van de binnenlandsche maatregelen, die strekten tot versterking van zijn prerogatief en ter bevordering van de belangen zijner kerk(§). Hij ging voort zijn volk te tarten. Had hij reeds van het begin zijner regeering af de betrekkingen met den H. Stoel door een agent, Caryll met name,

(*) De koning aan Barillon, 20 Febr. 1685, bij Fox, *App.*, I, p. XXIV.
(†) Bij Wagenaar, XV, p. 381.
(§) Barillon a.d. kon., 12 April 1686, Macaulay, II, ch. VII, p. 15.

en sedert het begin van 1686, op aandringen van den bijzonderen Katholieken raad, die het meer overeenkomstig de waardigheid des konings achtte, dat hij te Rome door een man van rang werd vertegenwoordigd, door graaf Castlemaine, den echtgenoot der hertogin van Cleveland, onderhouden(*), met den aanvang des jaars 1687 trad graaf Adda, die tot nog toe voor het uiterlijk als privaatpersoon in Engeland had vertoefd, openlijk als pauselijk nuntius op. Eindelijk had Innocentius XI dan toegegeven aan den zonder ophouden daartoe geuiten wensch des konings, ofschoon de wetten van Engeland elke verbinding met den Heiligen Stoel streng verboden(†). Daarop ontving de koning den nuntius in deze qualiteit in plechtig gehoor aan zijn hof te Windsor, terwijl hij kort te voren diens wijding als aartsbisschop van Amasia in de kapel van het paleis van St. James had doen voltrekken.

Daarna begon hij zijne maatregelen te nemen, om de verkiezingen voor het parlement in een voor hem gunstigen zin voor te bereiden. De magistratuur en de ambtenarenstand werden zooveel mogelijk gezuiverd, d.i. de door ambtsontzetting opengevallen plaatsen werden aangevuld door Katholieken of dissenters. De universiteiten Oxford en Cambridge, die zuilen der Anglicaansche kerk, hadden zich niet minder den toorn des konings op den hals gehaald. Oxford, dat nog zoo kort geleden het anathema had geslingerd tegen allen, die waagden te twijfelen aan het goddelijk recht der koningen; dat in 1683 nog zoo luide de leer der lijdelijke gehoorzaamheid had doen klinken, had die leer overboord geworpen, toen de koning zich aan zijne grondwetten vergreep, door den tot bisschop van Oxford benoemden Katholiek Parker tot voorzitter van het aanzienlijkste en rijkste universiteitscollege, het Magdalena-college, te benoemen. Toen de weigering werd volgehouden bij 's konings persoonlijk bezoek op eene reis, welke hij door een deel van Engeland in Augustus van dit jaar deed, liet Z.M. ten laatste alle leden eruit treden, en toen de bisschop stierf, werd het college veranderd in een Katholiek seminarium met een bisschop i.p.i. tot voorzitter(§). In Cambridge had de kerkelijke commissie reeds vroeger (in April van dat jaar) den vice-kanselier der universiteit geschorst in zijn ambt, omdat hij een Benedictijnermonnik, wijl deze den eed op de wetten had geweigerd af te leggen, tot den academischen graad van ‘master of arts’ niet had toegelaten(**). Was de koning niet ziende

(*) Zie hierover Clarke, *Life of James II*, II, p. 75.
De geheele zending was den paus niet aangenaam. Hij beschouwde ze als ontijdig en was weinig gevleid met de keuze van den titularis, wiens naam, zooals Barillon het uitdrukt, ‘zoo weinig bekend was door hemzelf en zoozeer door mevrouw de Cleveland’ (Barillon a.d. kon., 29 Oct. 1685, Fox, *App.*, I, p. CXXIII).

(†) Aan 's konings dringend verlangen, om pater Petre met den kardinaalshoed te begiftigen, weigerde de paus te voldoen, zich beroepende op de statuten der Jezuïetenorde, die hare leden uitsluit van bisschoppelijke waardigheid. Castlemaine nam eindelijk zulk een toon aan, dat Innocentius verklaarde hem niet meer te willen ontvangen. Daarmee was zijne zending afgeloopen.

(§) Clarke, *Life of James II*, II, p. 122 vlgd.

(**) T.a.p., p. 125 vlgd.

blind, dan moest hij nu toch bespeurd hebben, dat zijn vertrouwen op de leer der passieve gehoorzaamheid niet te groot mocht zijn. In de verschillende graafschappen ontvingen de stadhouders last, den vrederechters, afgevaardigden en ambtenaren de vraag voor te leggen, of zij, gekozen in het parlement, 's konings staatkunde zouden steunen en mannen stemmen bij de verkiezingen, die met de verdraagzaamheidsmaatregelen waren ingenomen(*). De helft der stadhouders, die weigerden te doen, wat van hen werd verlangd, werd ontslagen. Onbewimpeld verklaarde de koning, dat hij slechts hen in hun ambt zou handhaven, van wie hij bijstand kon verwachten in het heilzame werk der gelijkstelling van alle onderdanen met betrekking tot den godsdienst. Overal dus schending der wetten en privilegiën, overal de eisch tot onderwerping aan den koninklijken wil, die in de plaats trad van dien des volks.

Ongunstig oordeelden Katholieke gezanten als Terriesi en Ronquillo over dit optreden. Spreekt de eerste de vrees uit, dat de koning zich niet zou kunnen staande houden, als hij zich niet weet te matigen, en staat het, zijns inziens, met de zaak van den Katholieken godsdienst dag aan dag slechter, de laatste laat zijn gewoon optimisme varen en getuigt, dat de toestand zoo verwikkeld is geworden, dat er niets anders uit kan voortkomen dan onafzienbare gevaren(†).

Nauwelijks minder dan den koning boezemde 't den prins van Oranje belangstelling in, of en wanneer de omstandigheden gunstig waren voor de bijeenroeping van een parlement. Eene ongezochte gelegenheid zich van den toestand op de hoogte te stellen, bood hem een eigenhandig schrijven der koningin, meldende het overlijden harer moeder, hertogin Laura van Modena. Tot het doen van rouwbeklag zond nu de prins den heer Van Zuilestein over het Kanaal, met de opdracht tevens, inlichtingen te winnen, of het parlement zou worden bijeengeroepen, en, zoo ja, wat dan de waarschijnlijke uitslag van zulk eene samenkomst zou zijn. De brieven, die Willem als zoovele antwoorden op zijne vragen ontving - van Nottingham, Danby, Halifax -, welke Zuilestein in September na een verblijf van drie weken meebracht, komen hierin overeen, dat, indien al de koning een parlement bijeenriep, zijne plannen meer dan waarschijnlijk zouden schipbreuk lijden op de vasthoudendheid der dissenters, die wel de strafwetten, maar niet de test-akte wilden opgeheven zien, en dat, al ware dit anders, de meerderheid in het nieuwe parlement bijna zeker door de Anglicaansche partij zou gevormd worden. Bovendien was het bij de natie, afgezien van overwegingen van het geweten en het openbaar belang, een punt van eer geworden, haar gevoelen in de godsdienstzaak niet te veranderen, waarop alle aanslagen tot het tegendeel zonder uitwerking zouden zijn(§).

(*) Reresby, *Memoirs*, p. 339.
(†) Bericht van Hoffmann, 29 Aug., bij Klopp, III, 377.
(§) Bij Dalrymple, II, *App.*, P. I, p. 204, 207 vlgd.

En werkelijk week het uitzicht op een parlement naar een ver verschiet. Want de berichten, welke de koning in December van de stadhouders opvorderde, luidden ongunstig. De kiescolleges nl. verklaarden zich bereid afgevaardigden te kiezen, die tot de opheffing der strafwetten wilden medewerken; zij wilden den Katholieken dezelfde vrijheid verleenen, die dezen in de Vereenigde Provinciën genoten, maar zij weigerden beslist de afschaffing van de test-akte, dat bolwerk voor de Protestantsche religie en de veiligheid der natie(*). 's Konings ministers waren tegen het bijeenroepen, ‘zoolang de corporatiën, waarmede men nu nog dagelijks bezig is, niet alle naar Z. Majesteits zinnelijkheid zijn geregaleerd en veranderd’(†).

Van al de onrechtmatigheden, waaraan de koning zich schuldig maakte, zou zeker die wel het zwaarst gewogen hebben, welke hij verdacht werd ten uitvoer te willen brengen. Van 't begin der regeering van dezen koning af heeft men van Fransche zijde het plan overwogen, de troonopvolging ten behoeve der jongste dochter Anna te doen veranderen, indien zij er namelijk toe gebracht kon worden het Katholiek geloof aan te nemen(§).

Dat de koning vurig de bekeering zijner dochter wenschte, spreekt vanzelf(**). Maar dat hij met bovengenoemd plan omging, mag stellig worden ontkend. Met nadruk en verontwaardiging liet hij door Albeville in Januari 1687 alle geruchten daaromtrent logenstraffen. En buitendien streed zulk een plan te zeer met 's konings eerbied voor het recht van opvolging, dan dat hij hiervan zonder de overtuigendste bewijzen mag worden verdacht. Dat men van Fransche zijde zich moeite heeft gegeven dit fraaie plan te verwezenlijken, is buiten kijf, maar evenzeer, dat het geene kans van slagen bood. Nochtans strooiden de Fransche agenten alvast het gerucht uit, dat de koning werkelijk met het voornemen omging. In allen gevalle werd ermee bereikt, hetgeen best het eenige doel kan zijn geweest, dat het wantrouwen van den prins van Oranje erdoor vermeerderde, hetgeen op zichzelf der Fransche regeering genoeg was.

Al kan Jacob II bezwaarlijk hebben geloofd aan het welslagen zijner pogingen, om zijne kinderen tot de moederkerk te bekeeren, hij achtte dat toch ten opzichte zijner jongste dochter Anna niet onmogelijk, zooals zijn onderhoud met Barillon bewijst(††). Doch reeds eene maand later

(*) Zie het bericht van Hoffmann (16 Jan. 1688) en tal van andere berichten over dezelfde zaak bij C. de Cavelli, II, p. 160 vlgd.

(†) Bericht van Van Citters, 3/13 Febr., Ranke, *Engl. Gesch.*, V, p. 444.

(§) Bericht van Bonrepos bij Masure, *Hist. de la Révol. de* 1688 *en Angleterre*, Paris, 1825, I, 417.

(**) Bericht van Barillon, 3 April, bij C. de Cavelli, II, p. 130.

(††) Bericht van Barillon, 3 April, bij C. d. Cavelli, II, p. 130.
‘Les Protestants zélés prétendent que rien ne l'ébranlera et que les soins qu'on pourra prendre pour sa conversion seront inutiles. Le Roy son père ne croit pas que cela soit impossible. Il m'a dit que feu madame la Duchesse d'York estoit fort opiniastre et zélée protestante, mais que son zèle pour sa religion fist qu'elle entra en discussion et en connaissance des points contestés entre l'Église catholique et l'Église anglicane, et qu' elle se détrompa elle mesme de toutes ses erreurs et devint très ferme et très bonne catholique.’

schreef Churchill, wiens gemalin, gelijk bekend is, Anna's hartsvriendin was, den prins van Oranje, dat de prinses van Denemarken hem had gelast te spreken met Dijkveld en dezen haar besluit te doen kennen, zoodat de gezant aan Z.H. en aan de prinses van Oranje kon doen weten, dat zij, Anna, vast besloten was liever het uiterste te wagen, dan van godsdienst te veranderen(*). Maar indien Anna daartoe niet kon worden overgehaald, hoeveel te minder nog Maria, die nu al tien jaar in het land der geuzen leefde aan de zijde van een oprecht Calvinist. Veeleer mocht de koning zich voorstellen, dat het hem gelukken zou zijne oudste dochter tot de erkentenis te brengen, dat voor de Katholieke kerk even krachtige argumenten spraken als voor de Protestantsche; dat dus de gelijkstelling der sekten, kerkelijk en staatkundig, eene daad van redelijkheid en billijkheid was(†).

Wij weten, hoe zij evenals haar gemaal die gelijkstelling voor een eisch hield, die niet mocht worden ingewilligd. Niettemin, mocht de koning nu al de hoop hebben opgegeven zijn schoonzoon tot zich over te halen - zijn wederantwoord op 's prinsen schrijven bewijst het(§) -, hij wilde, buiten den prins om, nog eene poging doen zijne dochter voor zijne politiek te winnen. Als punt van uitgang diende hem de door zijne dochter in een vroeger gesprek met den gezant haars vaders geuite wensch, waartoe Albeville haar had weten uit te lokken, nl. de gronden te mogen leeren kennen, waarop de koning van godsdienst was veranderd. In een uitvoerig schrijven legde de koning die gronden bloot. De prinses antwoordde er terstond op den 26sten November, twee dagen, nadat zij den brief, die reeds den 4^{den} was geschreven - Albeville namelijk bracht het schrijven bij zijn terugkeer uit Engeland mede -, had ontvangen, zonder er iemand over te raadplegen. Aan het slot verklaarde zij zoo over dat geloof voldaan te zijn, dat zij vertrouwde haar geheel verder leven eraan te wijden. Hoe afwijzend haar schrijven ook was, de koning liet de hoop nog niet varen. In zijn wederantwoord ried hij haar aan, zich voor verder onderricht tot den in Den Haag vertoevenden Engelschen Jezuïetenpater Morgan te wenden(**). Burnet, die de eerste beide brieven van vader en dochter heeft onder de oogen gehad en een hoog idee had van het oordeel en de kennis der prinses in deze materie, was erdoor verrast en één en al bewondering(††). Het onderhoud met Morgan sloeg Maria af; zij kon den Jezuïet onmogelijk

(*) 17 Mei '87 bij Dalrymple, II, *App.*, P. I, p. 190. Zie ook Anna's brieven aan Maria van 13 Maart '87, *Lettres et mémoires de Marie d'Angleterre*, La Haye, 1880, p. 29.

(†) Krämer, *Maria II Stuart*, p. 143.

(§) Bij Dalr., II, *App.*, P. I, p. 185 (16 Juni O.S.).

(**) Het schrijven des konings en het antwoord zijner dochter in de *Lettres et mémoires de Marie reine d'Angleterre*, p. 4 en p. 10.

(††) Burnet, III, p. 1211.

bij zich ontvangen, zonder zich bloot te stellen aan het oordeel der menigte, die zich stellig over dergelijke bijeenkomsten niet gunstig zou uitlaten. De hofprediker Stanley moest op bevel der prinses den aartsbisschop van Canterbury in kennis stellen met hetgeen tusschen haar vader en haar was verhandeld, met de verzekering harer onwankelbare trouw aan het geloof, waarin zij was opgevoed(*). De voortgezette correspondentie werkte niets beters uit. De verhouding tusschen vader en dochter werd er eerder koeler door en eindelijk gespannen. Niet slechts Willem, maar ook Maria stond van nu aan tegenover hem.

Terzelfder tijd waagde de koning nog eene andere poging. Hoe ook telkens teleurgesteld en afgewezen, hij bleef ten volle overtuigd, dat al zijne maatregelen ten dienste der Katholieke kerk slechts zoolang van duur zouden zijn, als hijzelf den schepter in handen hield; dat met de komst van zijn opvolger op den troon ze alle weer vernietigd zouden worden. Al schreef hij ook aan de keurvorstin van Hannover, dat het grootste gedeelte der natie hem voor de geloofsvrijheid dankbaar was en dat ‘inderdaad met uitzondering van eenigen van de Anglicaansche kerk en een klein getal lieden, die ontevreden zijn, dat het met mijn zaken goed staat, alle anderen er zeer over in hun schik zijn’(†); al mocht hij dat werkelijk meenen, hij begreep toch te goed, hoeveel er gelegen was aan de instemming zijner erfgenamen op den troon, om niet nogmaals, niettegenstaande de vruchtelooze onderhandelingen van Penn en D'Albeville, te doen, wat in zijn vermogen was, hen tot goedkeuring zijner staatkunde te bewegen.

Geruimen tijd had in de Republiek als balling verblijf gehouden een zekere James Stewart, een Schotsch advocaat, dissenter, die had deelgenomen aan Argyle's roekeloos waagstuk. Na de afkondiging der akte van indulgentie naar Engeland teruggekeerd en met den koning verzoend, steunde hij voortaan 's konings politiek even sterk, als hij er vroeger tegen had geijverd. Persoonlijk tijdens zijn oponthoud in Holland met den raadpensionaris bekend geraakt, begon hij nu, zich vleiende met de hoop, dat het hem gelukken zou Hunne Hoogheden tot andere gedachten te brengen, eene correspondentie met Fagel, om door dezen op den prins en de prinses te werken. Schoon de raadpensionaris zich eerst niet met hem wilde inlaten, besloot hij eindelijk, op de herhaalde verzekering van den Schot, dat hetgeen hij schreef, niet zonder medeweten des konings en met diens goedkeuring geschiedde, in overleg met den prins, wien hij steeds Stewart's brieven had vertoond, te antwoorden.

Het was voor prins Willem eene welkome gelegenheid tot eene openlijke verklaring, die hem van grooten dienst kon zijn zoowel in Engeland, omdat zij het Engelsche volk - dat, ten gevolge van het door 's konings

(*) Stanley a.d. aartsb. v. Canterbury, Clarendon's *Corresp.*, II, 486. Uitvoerig handelt over de geheele episode Krämer, t.a.p., p. 144-154.

(†) *Lettres et mém. de Marie reine d'Anglet.* (Mei), p. 1.

aanhangers en geloofsgenooten verbreid gerucht, dat Hunne Hoogheden, wat men ook mocht zeggen, hunne goedkeuring hechtten aan de akte van indulgentie, ten slotte niet goed wist, wat men van de gezindheid der naaste troonopvolgers hopen mocht, - duidelijk en afdoende kon inlichten omtrent zijne zienswijze in dezen, als in het overige Europa, voornamelijk aan die hoven, die vijandig tegenover de Fransche politiek stonden. In overleg met den prins stelde Fagel het stuk in het Latijn op, van eene Engelsche vertaling voorzien door Burnet. De inhoud, in overeenstemming met hetgeen door den prins in zijne brieven aan den koning herhaaldelijk was betuigd, komt hierop neer, dat Hunne Hoogheden niemand om des gewetens wille wenschen vervolgd te zien; dat zij den Katholieken dezelfde vrijheid gunnen, waarin zij zich in deze Republiek verheugden; dat zij de afschaffing der strafwetten toejuichen, maar dat de wetten, waarbij de Katholieken worden uitgesloten van het parlement en van alle openbare ambten, moeten gehandhaafd worden(*). Eene politieke en kerkelijke geloofsbelijdenis, die bij de Engelsche natie gunstig werkte, zoowel bij de Presbyterianen, wien de prins door zijn geloof nader stond dan den Anglicanen, als bij deze laatsten, maar ook bij de gematigde Katholieken, die slechts de opheffing der strafwetten begeerden en met angst en bekommering 's konings eigenmachtig opheffen der test-akte hadden gadegeslagen, waarvan de gevolgen hen vroeger of later zouden treffen. Allen konden dus gerust zijn. Het schrijven gaf de eigen gevoelens der Engelsche Protestanten weer, zooals Sarotti, de Venetiaansche gezant te Londen, opmerkte, en daarom maakte 't zulk een gunstigen indruk(†). Reeds in de volgende maand, Januari 1688, verscheen het stuk te Londen in druk en waren er aldaar duizenden exemplaren van verspreid. Alle door 's konings aanhangers verspreide geruchten omtrent de meening van Hunne Hoogheden in deze gewichtige zaak ontvingen er eene logenstraffing door. Voor een iegelijk bleek het nu helder, dat de prins 's konings staatkunde onvoorwaardelijk afkeurde.

Natuurlijk lag de openbaarmaking van het schrijven in 's prinsen bedoeling. Hij wilde de Engelsche natie duidelijk doen zien, dat hij de staatkunde des konings afkeurde. Maar niet alleen dat. De Katholieke hoven in Europa mochten eruit ontwaren, dat de meening omtrent den prins en zijne partij in Engeland, alsof zij niets anders beoogden dan den ondergang der Katholieke kerk en het uitroeien harer aanhangers, volkomen bezijden de waarheid was. Zonder twijfel was het eene groote fout geweest van den koning, aan zijn schoonzoon en zijne dochter eene gelegenheid te hebben geschonken, om openlijk te betuigen, dat zij de partij der natie kozen tegen het hof. Men trachtte nu de fout te herstellen door een eigenaardig middel. Onder den titel ‘Parlamentum pacificum’ zond

(*) Het geheele stuk van 4 Nov. in den *Holl. Merc.* voor 1687, p. 92-98.

(†) Zie het schrijven van den graaf van Devonshire aan den prins bij Dalrymple, II, *App.*, P. I, p. 212. De opmerking van Sarotti bij Ranke, *Engl. Gesch.*, V, p. 509.

de regeering een geschrift de wereld in, waarin het algemeen verbreide stuk voor verdicht verklaard of er althans de denkbeelden van Hunne Hoogheden als onjuist en scheef in weergegeven voorgesteld werden. Onmiddellijk kwam daar echter Fagel tegen op en betuigde zichzelf den werkelijken schrijver ervan met de verklaring, dat hij instond voor de echtheid der daarin uitgesproken meening van den prins. Terzelfder tijd gaf hij tevens een brief in het licht, door hem aan Albeville geschreven, waarin hij zich beriep op de kennis, welke de gezant van beider gevoelens droeg, met verzoek den minister Sunderland in kennis te stellen met de fout, in dit opzicht in 'Parlamentum pacificum' begaan. Openlijk verklaarde hij tevens, door den prins schriftelijk te zijn aangezocht, om den brief aan Stewart te schrijven. Eenige maanden later verspreidde deze toen in druk, dat hij nooit naar Fagel's eigen zienswijze in de groote quaestie, die in Engeland aan de orde was, noch door diens bemiddeling naar het gevoelen Hunner Hoogheden te dien aanzien had gevraagd. Daarop zond echter de raadpensionaris verscheiden uittreksels van Stewart's brieven in het licht, waaruit klaar bleek, dat de Schot den raadpensionaris sedert Juli 1687 meermalen had aangespoord, den prins en de prinses tot 's konings gevoelen over te halen.

Het middel had dus zijn doel gemist. Het had integendeel de nadrukkelijke verklaring uitgelokt, die aan duidelijkheid niets te wenschen overliet, dat Fagel had gesproken in naam van den prins en de prinses. De Protestantsche dissenters, die den prins en zijne gemalin voor al te verknocht aan de staatskerk hadden gehouden, waren voortaan geheel voor hem gewonnen.

Zoo was dus de misslag onherstelbaar. Van het oogenblik af, dat het prinselijk antwoord in Engeland bekend werd, werd de zwakke band, die den koning nog aan zijn volk bond, verbroken. Van dezen stond af had Jacob II eene onoverkomelijke barrière opgericht tusschen zichzelven en de natie.

Vol ergernis over 's prinsen antwoord, vol zorg over het gevaar, dat hem, nu de prins zich zoo openlijk tegen zijne staatkunde had uitgesproken, van dien kant dreigde, nam de koning eindelijk het besluit, over te gaan tot een maatregel, die niet weinig ophef zou maken.

(Wordt vervolgd.)

Dr. J.J. DOESBURG.

Fontainebleau.

Fontainebleau: onderwerp van onderzoek voor den geschiedvorscher, van herinnering voor den krijgsman, van studie voor den kunstenaar, van bezieling voor den dichter! Lodewijk de Vrome kwam er peinzen over aardsche zegeningen en hemelsche verwachtingen; de held van Marignan(*) riep er velen tot zich, die lauweren behaalden op het gebied der kunst; de vorstelijke smaak der Medicis wist de pracht van het koninklijk verblijf te verhoogen; hoffelijkheid jegens het schoone geslacht verrijkte het met naamcijfers en zinnebeeldige voorstellingen; de staatkunde koos dit oord tot vertrouweling van hare geheimen; Catharina de Medicis ontving er in hare vertrekken de doorluchtigste vertegenwoordigers van twee kerkelijke partijen; in eene sombere gang van het kasteel liet een van Frankrijk's beroemdste koningen zijn vroegeren wapenbroeder gevangennemen. En als moesten in dit oord alle aandoeningen weerklank vinden, wijst een gedenksteen de plaats aan, waar eene wraakzuchtige koningin haar trouweloozen minnaar om het leven liet brengen; vindt men er het tooneel, waar de schrijver van *Le devin du village* lauweren plukte, en eindelijk de gevangenkamer van den hoogsten kerkvorst.

Het slotplein zou eenmaal groot genoeg blijken voor den Alexander der nieuwe geschiedenis, wien het heelal te klein werd; aanschouwt hem, als hij met somberen blik de trap afdaalt en het vaandel tot afscheid kust, om, uitgeleid door de smartkreten zijner veteranen, te gaan sterven in ballingschap.

Vult dit weinige aan met de namen van Isabeau de Bavière en Lodewijk van Orleans; van Diana van Poitiers en Madame D'Étampes; van Maria Stuart en Frans II; van Gabrielle d'Estrées en Hendrik IV; van Maria de Medicis en Henriette d'Entragues... of liever, bewondert de schoone taal, waarin Busken Huët tal van feiten uit de geschiedenis van Fontainebleau u zóó voor de oogen toovert, dat gij tot het besef komt, wat deze meester te genieten zou hebben gegeven, indien eene schets van tien bladzijden(†) had kunnen aangroeien tot eene uitvoerige studie.

(*) Frans I.
(†) *Parijs en omstreken*, bl. 117-127.

Over den oorsprong van den naam Fontainebleau is men het nog niet eens; men beweert, dat Lodewijk IX (de Vrome), in het bosch van Bière jagende, een van zijne beste honden, Bleau geheeten, miste. Na lang zoeken vond men het dier, zijn dorst lesschende aan eene bron. Op deze plaats werd, naar de overlevering luidt, eene fontein opgericht. Men noemde haar Bleau en de Koning, daartoe uitgelokt door de verrukkelijke omgeving, stichtte er een jachthuis, dat later het kasteel werd en Fontainebleau heette. Deze opvatting, nog onder Frans I gehuldigd, werd door het penseel van Primaticcio vereeuwigd(*).

Anderen leiden den naam af van *Fontaine belle eau* en schrijven de stichting van het slot toe aan de zonen van Hugo Capet; zij staven die bewering met de verzekering, dat reeds in het begin der regeering van Lodewijk VII Fontainebleau genoemd wordt als de plaats, waar (apud fontem Bleaudi) het besluit geteekend werd, waarbij aan wisselaars de groote brug van Parijs (nu nog: le Pont-au-change) voor hunne zaken werd aangewezen.

Van 1141 af tot het einde der regeering van Lodewijk VII bewijzen talrijke stukken, krachtens de dagteekening, het verblijf van den vorst te Fontainebleau, waarvan - in verband tot het onderwerp - wel het voornaamste zal wezen: het besluit tot stichting der kapel van Saint-Saturnin in het paleis, vooral omdat die kapel door den beroemden Thomas à Becket onder groote praal werd ingewijd. Sluw, gevat en doorkneed in de behandeling van zaken, had hij herhaaldelijk moeielijke onderhandelingen met gunstigen uitslag weten te leiden. Als moedig jager en aangenaam gast was hij zoowel de deelgenoot van de vermaken van Koning Hendrik II van Engeland als diens vertrouwde raadsman; om een eind te maken aan de macht, die de geestelijkheid te danken had aan Willem den Veroveraar, had de vorst den steun noodig van den primaat. De Koning besloot zijn kanselier, Thomas à Becket, met die waardigheid te bekleeden, omdat hij diens groote toewijding kende en wist, met hoeveel kracht en talent hij de heerschappij der geestelijkheid had trachten te fnuiken. Na den dood van den Aartsbisschop van Canterbury werd de kanselier diens opvolger, ondanks het protest der bisschoppen. Maar nauwelijks was de nieuwe prelaat door Paus Alexander III in zijne waardigheid bevestigd, of hij zond de zegels, waarvan hij zich als kanselier bediend had, aan den Koning terug met de verklaring, dat hij geene twee ambten kon bekleeden bij het bewustzijn, dat zijne krachten reeds voor één te kort schoten. Hendrik II, die zich nu gedwarsboomd zag in zijne hervormingsplannen en daarenboven moest ervaren, dat zijn vroegere gunsteling met klem opkwam voor de rechten der kerk, noodzaakte den Aartsbisschop naar Frankrijk de wijk te nemen, waar hij zich onder de hoede van Lodewijk VII stelde, die de afgezanten van den Engelschen koning afwees met de verklaring:

(*) Zie ter Koninklijke Bibliotheek het beroemde plaatwerk van Pfnor, getiteld: *Fontainebleau.*

‘Door bannelingen tegen hunne vervolgers te beschermen, maak ik gebruik van een oud prerogatief mijner kroon.’ In 1260 wist de Fransche vorst eene verzoening te bewerken tusschen Hendrik II en den Aartsbisschop, maar kwalijk was deze te Canterbury teruggekeerd, of de Koning riep uit: ‘Is er dan niemand, die mij van dien priester verlost?’ Niet lang daarna werd Thomas à Becket in zijne kerk, bijna op de trappen van het altaar, om hals gebracht. Lodewijk VII, die steeds met weemoed dacht aan den moord, op zijn vroegeren gast gepleegd, ondernam nog eene bedevaart naar diens laatste rustplaats. Hij werd bijgezet in de abdij van Barbeau, door den Koning in de nabijheid van Fontainebleau gesticht.

Vier jaar vóór zijn overlijden had Hendrik zijn zoon op het hart gedrukt de kloosterbroeders te beschermen. Filips II vervulde dien wensch en strekte zijne milddadigheid uit tot de reeds vermelde kapel van Saint-Saturnin, die ten eeuwigen dage begiftigd werd met een tiende deel van den wijn, gewonnen in de koninklijke wijngaarden te Recloses bij het kasteel. Filips vertoefde er veel, zoowel na den kruistocht, dien hij met Richard Leeuwenhart ondernam, als toen hij als overwinnaar terugkeerde uit den slag van Bouvines, waardoor een einde werd gemaakt aan het bondgenootschap van Jan zonder land, Keizer Otto IV en de graven van Vlaanderen en Boulogne, die Frankrijk onder elkander wilden verdeelen. Er werden dan prachtige feesten op Fontainebleau gegeven; 's Konings gemalin, Agnes de Méranie, schitterde er met al den glans harer schoonheid en de Kroonprins (later Lodewijk VIII) gaf er in het tournooi zóóveel bewijzen van moed en behendigheid, dat zijn vader, voor zijn welzijn beducht, hem verbood verder aan steekspelen deel te nemen en er anders te verschijnen dan met helm en kort pantserhemd.

‘Le chène de la reine Blanche’ in het bosch bij het kasteel werd reeds door den vijftienjarigen Chateaubriand bezongen; de boom ontleende zijn naam aan Blanche de Castille, de vrouw van Lodewijk VIII. Hun zoon, Lodewijk de Vrome, vergrootte en verbeterde het kasteel; men vindt er het paviljoen, dat zijn naam draagt, en tevens het vertrek, waarin hij in 1259, meenende, dat zijn einde naderde, tot zijn oudsten zoon de woorden sprak, door Bossuet voor de schoonste erfenis der kinderen des Konings verklaard:

‘Biau filtz, je te pri que tu te faces amer au peuple de ton royaume; car vroiement je ameraie miex que un Escot venist d'Escosse et gouvernast le peuple du royaume bien et loialement, que tu le gouvernasse mal à poinct et à reprouche.’

Lodewijk, voor wien ware grootheid onafscheidelijk was van liefdadigheid, stichtte te Fontainebleau ook een hospitaal voor behoeftige zieken uit den omtrek en eene nieuwe kapel, aan de Heilige Drieëenheid gewijd, waarop wij bij Frans I terugkomen. In deze kerk nam hij

dikwijls aan den dienst deel en vervulde de plichten van een gewonen orde-broeder; vandaar de bijnaam van ‘le roi des frères prêcheurs’.

In 1268 zag de Koning op het kasteel een kleinzoon geboren worden, die in 1314 in hetzelfde vertrek zou sterven. Het was Filips IV, wiens edele houding en gelaatstrekken hem den bijnaam van den Schoone deden verwerven. Hij overleed aan de gevolgen van een val van het paard; zijn hart werd bijgezet in de kerk van Saint-Dominique de Poissy, blijkens het opschrift op een looden plaatje, in de urn gevonden:

‘Cy gist le coeur du roy Philippe le Bel, fondateur de cette église et abbaye, qui trépassa à Fontainebleau le vingt neuf Novembre mil trois cent quatorze.’

Filips de Schoone liet drie zonen na, die elkander binnen dertien jaar opvolgden op den troon. Een hunner, Karel IV, ontving in 1325 te Fontainebleau zijne zuster, gemalin van Eduard II van Engeland, die zijne hulp kwam inroepen. ‘Sire frère, je me vieus douloir avec vous des faits du roi mon baron, qui, par le conseil d'un traître, m'a chassée mauvoisement hors de sa terre.’ Het doel van hare reis was den bijstand des Konings van Frankrijk te verkrijgen, om de macht van de Spencers (uit het geslacht der graven van Winchester), de alvermogende ministers van Eduard II, te fnuiken. Karel ontving zijne zuster met groote praal, maar de vrees den vrede tusschen de twee rijken te zullen verstoren, was oorzaak, dat hij Isabella slechts in het geheim met geld wilde steunen Paus Johannes XXII, die in de zaak betrokken werd, beval, op raad van zijne kardinalen, Koning Karel schriftelijk en op straffe van excommunicatie, Isabella naar Engeland terug te zenden. Maar door naar Henegouwen te vluchten, wist zij zich de hulp van Graaf Willem te verzekeren. In Engeland wreekte zij zich op wreedaardige wijze op haar gemaal en op de Spencers en boette hare misdaden met eene gevangenschap van acht en twintig jaar in het kasteel van Rising.

Onder de eerste twee koningen uit het huis van Valois, Filips VI en Jan II, leverde de geschiedenis van Fontainebleau weinig bijzonders op; de laatste vestigde er met zijne kinderen zijn verblijf, toen de zwarte pest in 1348 Frankrijk en Parijs teisterde en o.a. ook Laura de Sade wegnam, door Petrarca bezongen.

Hun opvolger, Karel V, bijgenaamd de Wijze, stichtte de rijke bibliotheek van Fontainebleau, waaruit intusschen, evenals uit die te Parijs, voortdurend kostbare werken verdwenen, totdat zij, tijdens de Engelsche overheersching, overging in handen van den Hertog van Bedford, die Frankrijk als regent bestuurde.

Gedurende de veertiende eeuw ligt de geschiedenis van Fontainebleau voor een groot deel in het duister; de Fransche koningen verschenen er slechts van tijd tot tijd, om te jagen. Isabeau de Bavière, de schaamtelooze vrouw, die haar krankzinnigen echtgenoot, Karel VI,

vergat voor Lodewijk van Orleans; de ontaarde moeder, die haar eigen zoon (later Karel VIII) deed onterven ten voordeele van Hendrik V van Engeland, bracht op Fontainebleau veel verbeteringen aan en schijnt het voornemen te hebben gehad, het kasteel geheel te doen herbouwen. Nadat Karel VII de Engelschen voorgoed verdreven had, liet hij, naar het verhaal luidt, zijne overwinningen afmalen in het paviljoen van Lodewijk den Vrome. Plessis-lez-Tours viel met zijne dikke muren, ijzeren kooien en hooge galgen meer in den smaak van Lodewijk XI; Karel VIII verrijkte Amboise met kunstvoortbrengselen uit Italië en Lodewijk XII gaf de voorkeur aan het kasteel van Blois en de oevers van de Loire.

Frans I heeft onwederlegbaar bewezen, dat vorstelijke bescherming van kunst en letteren onberekenbare waarde heeft. De koning, die Provence liet plat branden, in naam van den godsdienst brandstapels ontstak, de schatkist uitputte en door zijne minnarijen schande bracht over vele familiën, wordt ons door de schrijvers onder zijne tijdgenooten voorgesteld als de evenknie van Leo X, de roemruchtige wapenbroeder van Bayard, de waardige tegenstander van Karel V, en die meening wordt door het nageslacht gedeeld. Zonder twijfel bezat de ridderlijke vorst voortreffelijke hoedanigheden; vrijgevig, heldhaftig en geleerd, was hij de onbekrompen beschermer van kunst en letteren. ‘Een hof zonder vrouwen is een jaar zonder lente en eene lente zonder rozen’, had hij beweerd, en terwijl vrouwen den glans van zijn hof verhoogden, gaven kunstenaars aan zijne roepstem gehoor.

De eerste, die omstreeks 1515 naar Frankrijk kwam, was Leonard da Vinci, hoofd der Milaneesche school, Rome ontvluchtende, toen de roem van Michel Angelo hem dreigde te overschaduwen. Frans I ontving den grooten meester op Fontainebleau en het kasteel prijkte weldra met verschillende prachtige werken, o.a. het portret van Maria Lissa, de vrouw van Francesco del Giacondo van Florence, dat thans in de Louvre eene plaats heeft gevonden. Leonard da Vinci overleed te Fontainebleau in de armen des Konings.

Andrea Vanucci vervaardigde het portret van Hendrik II benevens twee schilderijen, het eene voorstellende Maria met het kind Jezus en het andere de liefdadigheid in de gedaante van eene vrouw, drie kinderen van voedsel voorziende. In 1528 en 1529 onderging het grijze slot van Lodewijk VII eene volledige gedaanteverwisseling; naar alle kanten breidde het zich uit en eene gansche kolonie van werklieden en kunstenaars toog aan den arbeid, Italianen, Franschen en Vlamingen, die onder toezicht werkten van den Italiaanschen bouwmeester Serlio, door den Koning ontboden.

Weldra kwam er ruimte te kort, om alle plannen te verwezenlijken; Frans I kocht toen het klooster der Mathurijnen aan en verscheiden huizen, die zich op het grondgebied van het kasteel bevonden. Er

werden vijvers gegraven en fonteinen opgericht; eene halve eeuw geleden wees men nog de saters aan, die den toegang tot de grot der baden bewaakten, zóó ingericht, dat de Koning en zijne gunstelingen door middel van reflectie-spiegels de vrouwen in het bad konden bespieden. Jacobus V, koning van Schotland, die, den opzichter der grot omgekocht hebbende, zich in de verraderlijke nis had geplaatst, moest tot zijne ergernis hooren, hoe de beminnelijke Margaretha, dochter van Koning Frans, aan de Hertogin van Vendôme verklaarde, dat zij aan Don Juan, zoon van Keizer Karel V, de voorkeur gaf boven den Koning van Schotland en een huwelijk met dezen uitsluitend zou beschouwen, als door de Fransche staatkunde geëischt. Toch werd dit huwelijk den 1sten Januari 1537 gesloten, maar de ongelukkige Margaretha overleed reeds den 7den Juli d.a.v. Ronsard herdacht haar in de volgende regelen:

> 'La belle Magdeleine, honneur de chasteté,
> Une grâce en beauté, Junon en majesté,
> À peine de l'Écosse avait touché le bord,
> Quand, au lieu d'un royaume, elle y trouva la mort.
> Ni larmes du mari, ni beauté, ni jeunesse,
> Ni voeu, ni oraison ne fléchit la rudesse
> De la parque! O cruel et pitoyable sort!'

De zorg voor den aanleg van kunstwerken deed Frans I, den stichter van het Collège de France, de bibliotheek van Fontainebleau niet vergeten. De geleerde Budé werd aangesteld tot bewaarder der koninklijke boekerij, die hij, vooral met Grieksche handschriften, zóó wist uit te breiden, dat zij weldra de beroemde bibliotheek van Blois op zijde streefde. In 1540 overleed Budé en werd opgevolgd door Pierre Duchâtel, op wien Koning Frans zeer gesteld was om zijne geleerdheid, zijne welsprekendheid, zijne gave van vertellen, als hij met den Koning aanzat, en zijne scherpzinnige invallen. Hem tot bisschop van Tulle willende verheffen, vroeg de Koning, of hij van adel was, en het antwoord luiddde: 'Sire, Noach betrok de ark met drie zonen; ik weet niet recht, wie van de drie mijn stamvader is geweest.'

Duchâtel klom op tot groot-aalmoezenier van Frankrijk en toonde zich het onbeperkt vertrouwen van zijn vorst ten volle waardig, zoowel wegens zijne burgerdeugden als om de kracht, waarmede hij zich tegen de strafoefeningen der ketters verzette. Hij verrijkte de bibliotheek van Fontainebleau met 400 boekdeelen en vergrootte haar met de geheele boekerij van Blois, die 1890 werken telde en den 22sten Juni 1544 op het kasteel in ontvangst werd genomen. Nu Frans I in zijn vorstelijk verblijf eene plaats had ingeruimd aan wetenschap en letteren, ging hij op even groote schaal de hulp der kunst inroepen, om dat verblijf verder te verfraaien. Kwam de Koning in 1528 ruimte te kort voor zijne plannen, in 1530 ontbrak het de gewonnen ruimte aan kunstenaars. Florence zond toen Rosso naar Frankrijk met een ganschen

stoet van schilders en beeldhouwers; hij was het, die de kleine galerij van Fontainebleau verrijkte met dertien allegorische voorstellingen, aan het leven des Konings ontleend. Op allerlei wijzen en onder allerlei vormen versierde hij kasteel en huisraad en trok daarenboven den Koning aan door groote kunstkennis, grondige geleerdheid en boeiend onderhoud. Het aanzien, waarin Rosso bij den Koning stond, werd weldra verstoord door de komst van een schilder uit Bologne, Francesco Primaticcio, wien Frans I opdroeg fresco-schilderwerk aan te brengen in de zoogenaamde galerij van Ulysses. Sedert ontstond er tusschen de twee meesters een naijver, waarvan Primaticcio het slachtoffer zou zijn geworden zonder den steun der Hertogin D'Étampes, ‘la plus savante des belles et la plus belle des savantes’, zooals vleiers haar noemden.

Karel V, die in 1539 in Spanje verblijf hield, moest zich naar Gent spoeden, om er een oproer te bedwingen; hij vroeg Koning Frans verlof door zijne staten te mogen reizen, hem belovende een zijner zonen tot hertog van Milaan te zullen verheffen. ‘Als de Keizer het durfde wagen, zou ik hem mijne kap schenken’, zei de nar des Konings. ‘En als ik hem ongehinderd liet trekken?’ vroeg de Koning. ‘Sire’, antwoordde Triboulet, ‘dan zou ik mijne kap terugnemen en haar u opzetten.’

Het is hier de plaats niet al de pracht te beschrijven, die op Fontainebleau werd ten toon gespreid ter eere van den Duitschen Keizer, die wel in zijn vuistje zal gelachen hebben om zijn ridderlijken mededinger, nu er evenmin gerept werd van eene vernietiging van het smadelijk verdrag van Madrid als van het beloofde hertogdom Milaan.

De geheele leiding der feesten, in het begin van 1540 bij deze gelegenheid gegeven, was toevertrouwd geweest aan Rosso, die er groote eer mee behaalde; later bracht hij zich op Fontainebleau door vergif om het leven.

De werken op het kasteel werden toen onder Primaticcio voortgezet, die, door onwaardigen naijver gedreven, onder allerlei voorwendselen een gedeelte van den arbeid van Rosso bedierf, doch op zijne beurt verdrongen werd door Benvenuto Cellini, bekwaam graveur en beeldhouwer, maar vooral voortreffelijk goudsmid. Daarenboven was Cellini half soldaat, half bravo, moedig en wraakzuchtig, steeds gereed moeielijkheden met den degen te beslechten en beleedigingen met den dolk te straffen. Frans I had hem twaalf zilveren beelden besteld, die voor kandelaars op zijne tafel moesten dienen. Op verzoek van de Hertogin D'Étampes gaf de Koning hem eene opdracht voor Fontainebleau. In het *Leven van Benvenuto Cellini, door hemzelven beschreven*, geeft hij verslag van de wijze, waarop hij zich van de opdracht kweet en hoe hij er binnen drie weken in slaagde den Koning de keus te geven tusschen twee modellen. Bij het zien daarvan riep de vorst uit: ‘Ik weet niet, wie de grootste vreugde smaakt, de vorst, die een man

naar zijn hart vindt, of de kunstenaar, die een vorst ontmoet, bereid, om alles te verschaffen, wat die kunstenaar kon behoeven, om de ingevingen van zijn talent te verwezenlijken.' Maar Cellini had over het hoofd gezien, dat er eene vrouw aan het hof was, die grooten invloed op den Koning uitoefende, en hij verzuimde haar zijn werk te toonen, vóórdat hij het onderwierp aan het oordeel van Frans I. De hooghartige Hertogin D'Étampes vergaf het hem nooit, dat hij nagelaten had haar de eer te bewijzen, die zij meende, dat alle kunstenaars haar schuldig waren, en zij droeg aan Primaticcio op de werken uit te voeren voor de groote fontein op Fontainebleau, die reeds aan Cellini besteld was. Maar deze was er de man niet naar, om zich dergelijke beleediging te laten welgevallen. Hij grijpt zijne wapens en snelt naar Fontainebleau; hij zou Primaticcio terstond om het leven hebben gebracht, indien deze niet van de fontein had afgezien.

Nog één zegepraal zou Benvenuto Cellini op de gunstelinge behalen, nl. met zijn zilveren Jupiter op verguld voetstuk. Op bevel van de Hertogin mocht hij het beeld plaatsen in de galerij van Frans I, in de hoop, dat het niet opgemerkt zou worden naast de bronzen groep van Laocoön, de Venus van Medicis en andere kunstwerken, door Primaticcio geleverd, en daarenboven, als het ware, zou verzinken in eene zaal, die meer dan honderd voet lang en twaalf voet breed was. Maar Cellini, die op alles bedacht was geweest, ook op het invallen der duisternis, had aan het gemakkelijk verplaatsbare beeld eene kaars in de opgeheven hand gegeven, die bijtijds werd aangestoken; smaakte de voldoening den Koning te hooren verzekeren, dat dit beeld het fraaiste was, wat hij ooit gezien had, en die verzekering te hooren herhalen door de talrijke edellieden van het schitterend gevolg. De Koning schonk hem duizend gouden kronen, maar de Hertogin nam wraak, bewerkte, dat Cellini in ongenade viel, en toen hem geld en bestellingen ontbraken, vertrok hij naar zijn vaderland, het veld ruimende voor zijn gehaten mededinger.

Van de ornamenten, die Cellini voor Fontainebleau vervaardigde, is slechts een stuk beeldhouwwerk overgebleven, dat zich thans in de zaal der kariatiden in de Louvre bevindt.

Na zijn vertrek kon Primaticcio den vrijen loop laten aan zijn talent; gedurende vier opvolgende regeeringen, bijgestaan door artisten van den eersten rang, o.a. Nicola dell' Abate de Modena, verrijkte hij het kasteel met acht en negentig groote en honderd dertig kleinere voorstellingen, aan allerlei gebied, in hoofdzaak echter aan de fabelleer ontleend.

Fontainebleau was voor Frans I, wat Versailles voor Lodewijk XIV werd. De zucht naar pracht, die beide koningen bezielde, bracht veel bij tot de ontwikkeling der kunst en dankbaarheid jegens hunne beschermers deed de kunstenaars dikwijls met gretigheid naar de gelegenheid grijpen, om wat schoons voort te brengen.

Na de ontvangst, aan Karel V bereid, werd onder Frans I het voor-

naamste feest op het kasteel gevierd, toen den Koning een kleinzoon geboren werd.

De Dauphin, later Hendrik II, was in 1533 gehuwd met eene dochter van Laurentius II van Modena; deze echt was kinderloos gebleven tot den 20sten Jan. 1543; Catharina beviel toen van een zoon, die, onder den naam van Frans II, slechts weinige maanden zou regeeren.

De doopplechtigheid werd op Zondag 10 Febr. 1543 gevierd in de kerk der Heilige Drieëenheid te Fontainebleau en een oud geschiedschrijver - Guillaume Paradin - geeft een uitvoerig verslag van het ceremonieel, daarbij op last des Konings gevolgd.

Twee jaar later, 2 April 1545, werd op het kasteel de schoone prinses geboren, die, op 13 April 1559, een der grondslagen zou worden van den vrede van Câteau-Cambrésis. De Connétable van Montmorency bracht het huwelijk tot stand tusschen Margaretha, dochter van Frans I, en dat van de oudste dochter van Hendrik II met Filips II, koning van Spanje. Zij heette Elizabeth en Du Bellay wijdde haar de volgende dichtregelen:

> 'Par elle en paix sont la France et l'Espagne,
> Par elle, unis sont les deux plus grands roys;
> Du sang d'Autriche et du sang de Valois,
> Fille de l'un et de l'autre compagne.'

Er is wel beweerd, dat Elizabeth was toegezegd aan Don Carlos en dat deze in hooge mate gebelgd was op zijn vader, die hem zijne toekomstige bruid ontroofde, maar deze meening is o.a., op grond van tal van nasporingen, bestreden door een Amerikaansch historieschrijver, W.H. Prescott(*).

In het laatst van 1546 werd Frans I ernstig ziek op Fontainebleau; zijne hovelingen waanden hem verloren en lieten hem, volgens gebruik, in den steek, om Hendrik II te bewierooken. 'Vóórdat ik sterf, zal ik hun ten minste nog eenmaal schrik aanjagen,' riep de Koning uit en hoewel uiterst zwak, volgde hij de processie op den Sacramentsdag, had zich geblanket, om de bleekheid van zijn gelaat te verbergen, en zich uitgedost, als toen hij nog jong was. Den 31sten Maart van het volgende jaar overleed hij op Rambouillet.

Hendrik II bezat den riddermoed van zijn voorganger, maar had van zijn vader evenmin bevallig vernuft geërfd als smaak voor kunst en letteren; toch gehoorzaamde hij ten deze aan onweerstaanbaren drang. Eene vrouw, voor wie de tijd scheen stil te staan, die op veertigjarigen leeftijd nog even schoon was, als toen zij, in den glans harer jeugd, zich aan de voeten van Frans I had geworpen, om genade te smeeken voor haar vader, Diana Poitiers, hertogin van Valentinois, had Hendrik geheel in hare macht.

(*) Philippe II et Don Carlos par M. Prosper Mérimée. *Revue des deux Mondes*, 1 Avril 1859.

Na den dood zijns vaders liet zij door haar koninklijken minnaar de juweelen opvragen, die de Hertogin D'Étampes aan de vrijgevigheid van den overleden koning te danken had, tooide zich ermee en zag met wreedaardig genoegen door de 'vergulde deur'(*) de gehate vrouw, Anne de Pisseleu, met haar ganzegang Fontainebleau verlaten, om elders een lang leven van vergetelheid te gemoet te gaan.

Niet minder groot was de naijver van de Hertogin De Valentinois tegen Catharina de Medicis; zelden liet zij de gelegenheid voorbijgaan, om de Koningin te beleedigen. Frans I had de gewoonte zijne schoondochter te raadplegen over het verfraaien zijner paleizen en over de feesten, die hij gaf, maar Diana maakte zich terstond van het beheer over alles meester. Evenals onder het vorig bewind werden kunstenaars door haar met eerbewijzen en belooningen overladen en op haar bevel werd Fontainebleau met nieuw schilderwerk verrijkt. Primaticcio voltooide de galerij van Ulysses en beproefde zijn talent op de balzaal, thans 'galerij van Hendrik II'. Niet de kunst alleen werd door Diana beschermd; Pierre Duchâtel behield het beheer over de koninklijke boekerij en bleef bibliothecaris van Fontainebleau.

Na zijn overlijden, in 1522, volgde Pierre de Montdorré hem op. Onder zijn bestuur, in 1556, beval de Koning, dat alle boekhandelaren verplicht waren van de werken, die zij in het licht gaven, een gebonden exemplaar te leveren aan de koninklijke bibliotheken. Door deze bepaling vloeiden ook aan die te Fontainebleau nieuwe schatten toe, terwijl Frans I zich in hoofdzaak had bepaald tot het verzamelen van oude handschriften.

Diana beoefende zelve de letteren en op Fontainebleau wordt het manuscript bewaard van de volgende versregelen, door haar aan Hendrik II opgedragen:

'Voici vrayment qu' Amour un beau matin
S'en vint m'offrir fleurette très gentille;
Là se prit-il à orner votre teint,
Et vistement marjelaine et jonquille
Me rejetoit, à tout que ma mantille
En estoit pleine et mon coeur se pasmoit;
Car, voyez-vous, fleurette si gentille
Estoit garçon, frais, dispos et jeunet.
Ains tremblottant et détournant les yeux:
'Nenni, disois-je. Ah! ne serez deçue,
Reprit Amour; et soudain à ma vue
Va présentant un laurier merveilleux.
"Mieux vaut, lui dis, être sagen que reyne."
Ains me sentis et frémir et trembler...
Et Diane faillit, et comprendrez sans peine
Duquel matin je prétends reparler.'

(*) De 'vergulde deur', o.a. aldus genoemd naar den vergulden salamander met het devies van Frans I: 'Nutrisco et extinguo', door Primaticcio geschilderd, verleent toegang tot de *Chaussée de Maintenon.*

Vier kinderen van Hendrik II werden op Fontainebleau geboren: Claude, Édouard, Alexandre (de overwinnaar te Jarnac en Moncontour, later Hendrik II), Victoire en Jeanne, tweelingen, die slechts weinige dagen leefden.

Bij gelegenheid van den doop van Claude werd te Fontainebleau op het plein van het 'witte paard' een steekspel gegeven, waarop Hendrik, als naar gewoonte, blijken gaf van kracht en behendigheid en Diana de eereplaats innam onder de schoonste vrouwen van het hof.

Den 29sten Juni 1559 had, ter eere van het huwelijk van twee dochters des Konings, in de Rue St.-Antoine bij de Bastille het tournooi plaats dat den Koning het leven zou kosten. De Hertogen van Guise en van Nemours en den Prins van Ferrara overwonnen hebbende, wilde Hendrik nog eene lans breken met den Graaf van Montgomery, den bevelhebber zijner lijfwacht. Een stuk van de gebroken lans lichtte het vizier op en drong in het oog des Konings, die - naar Tavannes beweert - niet had willen wachten totdat het vizier van den helm behoorlijk was vastgemaakt. Veertien dagen later bezweek hij in het paleis 'des Tournelles'. Nog vóórdat de Koning den adem had uitgeblazen, nam de heerschappij van Diana een einde; Catharina de Medicis gaf haar bevel de kroonjuweelen uit te leveren en zich naar een van hare kasteelen te begeven. Zij trok zich terug te Anet, door Philibert Delorme op last des Konings voor haar gebouwd.

Van de Hertogin van Valentinois ontslagen en moeder van den jongen en zwakken Frans II, hoopte Catharina eindelijk de teugels van het bewind in handen te krijgen, maar zij kwam slechts onder andere heerschappij, nl. onder die der Guises. De Connétable van Montmorency was voor hen een geduchte tegenstander, maar men droeg hem de zorg op voor de begrafenisplechtigheid van Hendrik II en overeenkomstig de gewoonte, die bij de uitvaart der Fransche koningen gevolgd werd, was hij genoodzaakt drie en dertig dagen te verblijven in het paleis, waar het lijk van den overleden vorst ten toon was gesteld. De Guises maakten zich dien tijd ten nutte, om Frans II en zijne gemalin, Maria Stuart, in de Louvre onder hun invloed te brengen. Alles bukte voor de macht van deze nieuwe 'majordomi'. Catharina durfde hun niet openlijk weerstaan, wat trouwens niet in haar aard lag. Overtuigd, dat verzet vruchteloos zou zijn, maakte zij gemeene zaak met de heerschende partij, totdat zij eene geschikte gelegenheid zou vinden, om haar den voet te lichten. Den haat tusschen de Condés en de Guises aanstokende, hitste zij tevens de Katholieken op tegen de Protestanten, in de hoop, dat door een burgeroorlog de macht zou tanen, die haar vrees aanjoeg. Die dubbelhartige politiek voerde Catharina in een doolhof van onoverkomelijke moeielijkheden, waaruit zij zich met schande en dikwijls tot nadeel van Frankrijk moest redden. Ten gevolge van hare kuiperijen kozen de Prins van Condé en de Admiraal De Coligny de partij der Calvinisten en werd het plan gevormd het hof te

Amboise te verrassen, om zich van den Hertog De Guise en van zijn broeder den Kardinaal meester te maken en den Koning aan hun invloed te onttrekken. De ontdekking van deze samenzwering was oorzaak, dat François de Guise, die na den slag van St.-Quentin in 1557 benoemd was tot luitenant-generaal van het koninkrijk, opnieuw met die waardigheid werd bekleed, waardoor de partijwoede toenam. Schijnbaar met het doel haar te bezweren, maar in werkelijkheid, om de geslagen Calvinisten te steunen, sprak de Koningin-weduwe van toenadering en verzoening en den 21sten Aug. 1560 werd te Fontainebleau de zoogenaamde *bijeenkomst van notabelen* gehouden, eene vertooning, waarbij de Hertog van Guise, zijn broeder de Kardinaal, de Connétable van Montmorency, de Kanselier Michel de l'Hôpital, Coligny en de Aartsbisschoppen van Valence en Vienne de voorname woordvoerders waren, terwijl Frans II met Maria Stuart aan zijne zijde in schijn het voorzitterschap waarnam en Catharina de Medicis, de eigenlijke hoofdpersoon, met nevenbedoelingen de belangen der Protestanten liet bepleiten. Met meerderheid van stemmen werd op deze bijeenkomst besloten de Algemeene Staten bijeen te roepen. Door te weigeren ter vergadering te verschijnen, vermeden de hoofden van het huis van Bourbon den strik, hun door de Guises gespannen. Den 30sten Aug. dicteerden zij den Koning te Fontainebleau een brief aan dien van Navarre, waarin de uitlevering van den Prins van Condé geëischt werd op grond van de beschuldigingen, die tegen hem waren ingebracht met betrekking tot de samenzwering van Amboise. De Koning van Navarre en zijn broeder verontschuldigden zich met de bewering, dat de Koning gehoor gaf aan de inblazingen van hunne vijanden. Ten slotte nam de Prins toch een vrijgeleide aan en begaf zich, ondanks de smeekgebeden van zijne vrouw, naar Orleans, waar de Algemeene Staten bijeen waren. In hechtenis genomen, werd hij ter dood veroordeeld en zou zijn vonnis ondergaan hebben, indien het plotseling overlijden van Frans II, 5 Dec. 1560, hem niet gered had. Een kind van tien jaar beklom den troon, Catharina maakte zich meester van het gezag en werd feitelijk regentes.

De keer, dien de loop van zaken genomen had door de troonsbeklimming van Karel IX, bepaalde zich niet tot den drempel van het paleis; de invloed der Calvinisten sleepte de Regentes mee en verbitterde de Katholieken. Den 28sten Jan. 1561 werd kwijtschelding van straf verzekerd aan allen, die ter zake van het geloof gevangenzaten, en van Fontainebleau uit werd een afgezant naar het parlement van Parijs gezonden, om de loslating der Calvinisten te bespoedigen. Toen deze milde bepaling echter kwaad bloed zette, werd zij weder beperkt, waardoor nieuwe verbittering ontstond. Die politiek van geven en nemen, waaruit beide partijen beurtelings voordeel trokken, was het voorspel van een burgeroorlog, die dertig jaar lang het koninkrijk zou teisteren en het gezag van Catharina de Medicis versterken, door haar van lieverlede van al hare

vijanden te verlossen, totdat in den Bartholomeüsnacht haar gesternte met noodlottigen glans zou schitteren. Toen zij de macht in handen en hare eerzucht bevredigd had, deed zij al het mogelijke, om Fontainebleau tot een verblijf van genot te maken en o.a. in 1564 op het kasteel een feest te geven, dat alles overtrof, wat men sedert Frans I gezien had. Het paleis zelf werd door haar verrijkt met schilderijen en kunstvoorwerpen; Primaticcio werd door haar met weldaden overladen; na den dood van Philibert Delorme werd hij opperintendant der paleizen; hij voltooide de galerij van Ulysses en liet den beroemden Vignolle het paard van Marcus Aurelius namaken, hetwelk zich te Rome voor den ingang van het Kapitool bevindt. Tot 1626 versierde dit paard het plein, dat nog ‘la Cour du Cheval Blanc’ heet. De letteren werden door de Koningin-moeder niet vergeten; Montaigne, Ronsard en Brantôme werden door haar in bescherming genomen en Jacques Amyot, die de onderwijzer van hare kinderen was geweest, werd met weldaden en gunstbewijzen overladen. Toen in 1567 Pierre de Montdorré, van ketterij beschuldigd, Parijs ontvluchtte, volgde Amyot hem op als bibliothecaris van Fontainebleau; de vertaler van Plutarchus stond in hoog aanzien bij Karel IX, die zelf een beoefenaar van muziek en schilderkunst was en, blijkens de volgende versregelen, aan Ronsard gericht, een verdienstelijk dichter.

‘L'art de faire des vers, deût-on s'en indigner,
Doit estre à plus haut prix que celui de régner,
Tous deux également nous portons des couronnes,
Mais roy, je les reçois; poète, tu les donnes.
Ton esprit enflammé d'une céleste ardeur
Esclate par soy-même, et moy par ma grandeur.
Si du costé des dieux je cherche l'avantage,
Ronsard est leur mignon et je suis leur image;
Ta lyre qui ravit par de si doux accords
T'asservit les esprits dont je n'ai que le corps;
Elle t'en rend le maître, et te sçait introduire
Où le plus fier tyran ne peut avoir d'empire.’

Hendrik III, de opvolger van Karel IX, gaf geen enkel blijk van belangstelling in Fontainebleau, waar hij geboren werd. Na den dood van Amyot, die dezen vorst eenige jaren overleefde, werd het beheer der boekerij toevertrouwd aan Jacques Auguste de Thou; Hendrik IV liet haar in 1595 overbrengen naar Parijs.

De vrede van Vervins (2 Mei 1598) maakte een einde aan de godsdienstoorlogen en vergunde Hendrik IV op zijne lauweren te gaan rusten. Voor den soldaat van Ivry, ‘au pourpoint usé jusqu'au coude’, was de koning van Frankrijk en Navarre in de plaats getreden; Fontainebleau werd zijne geliefkoosde residentie; hij bleef er lang achtereen,

verfraaide het kasteel voortdurend en vandaar was het briefje van 1599 gedateerd, dat hij aan Gabrielle d'Estrées schreef:

> ‘De nos délicieux déserts de Fontaine-belle-Eau.
> Mes chères amours, ce courrier est arrivé ce soir, je vous l'ai soudain dépêché, parce qu'il m'a dit que vous lui aviez commandé d'être demain de retour auprès de vous et qu'il vous rapportât de mes nouvelles. Je me porte bien, Dieu merci; je ne suis malade que d'un violent désir de vous voir.’

Den volgenden dag was Gabrielle te Fontainebleau; Sully, die in het zwak van den Koning voor de Hertogin De Beaufort een gevaar begon te zien voor de kroon, deed, wat in zijn vermogen was, om dergelijke bijeenkomsten te verijdelen, en haalde zich daardoor den haat van Gabrielle op den hals, wat eindelijk op St.-Germain, in tegenwoordigheid van den minister, aanleiding gaf tot eene uitbarsting, waarbij de Hertogin, bleek van woede en zich de haren uitrukkende, uitriep, ‘qu'elle aimoit plutôt mourir que de vivre avec cette vergogne de voir soutenir un valet contre elle, qui portoit le titre de maîtresse’, waarop de Koning antwoordde: ‘Pardieu! madame, c'est trop et vois bien qu'on vous a dressée à ce badinage, pour essayer de me faire chasser un serviteur, duquel je ne puis me passer; mais, par Dieu! je n'en ferai rien. Afin que vous teniez votre coeur en repos et ne fassiez pas l'acariâtre contre ma volonté, je vous déclare, que si j'étais réduit en cette nécessité de perdre l'un ou l'autre, je me passerois mieux cent fois de vous, que d'un serviteur comme lui.’ Gabrielle ontstelde en wierp zich aan de voeten des Konings, die haar vergiffenis schonk. Maar als alle aangebeden vrouwen werd zij veeleischender, naarmate zij meende onmisbaarder te worden voor het geluk des Konings, en ten slotte strekten hare begeerten zich uit tot de kroon. Door Hendrik over een huwelijk gepolst in het paviljoen bij Fontainebleau, dat nog zijn naam draagt, antwoordde Sully: ‘Votre Majesté, pour ne connoître de femme propre à lui donner des enfants autre que madame la marquise, de crainte de priver l'État et nous tous d'un si grand bien, n'aurait pas apporté toutes les considérations requises à l'égard de votre personne et de votre dignité.’

Alle pogingen, door Gabrielle in het werk gesteld, om den raadsman te doen verwijderen, die haar in den weg stond, bleven vruchteloos. Omstreeks Paschen van het jaar 1599 vertrok zij naar Parijs, door den Koning begeleid tot Melun en verder onder de hoede gesteld van Bassompierre. In de hoofdstad aangekomen, nam zij haar intrek bij Sebastiaan Zamet, een rijk bankier, naar men zegt, den zoon van een schoenmaker van Hendrik III. Hij genoot het volle vertrouwen des

Konings en ten zijnen huize had deze prachtige vertrekken voor Gabrielle d'Estrées doen inrichten. Na het middagmaal werd zij plotseling door hevige stuipen overvallen, beviel van een dood kind en overleed na een smartelijk lijden van vier en twintig uur. Op het gerucht van hare ongesteldheid ijlde de Koning van Fontainebleau naar Parijs, maar reeds te Villejuif bereikte hem het doodsbericht. Op zijn bevel nam het hof den rouw aan, dien hijzelf droeg; hoewel de Hertogin De Beaufort oprecht door Hendrik IV betreurd werd, duurde zijne vrijheid niet lang. Marie Touchet, de minnares van Karel IX, had bij dezen vorst een zoon, den Graaf van Auvergne, en na haar huwelijk met den Graaf D'Entragues eene dochter, Henriette, die bij den glans der schoonheid al de kunstgrepen der coquetterie voegde. Trotsch, jaloersch, haatdragend van aard en door eerzucht verteerd, drong ook de Markiezin De Verneuil, toen zij moeder geworden was, naar de kroon, en dat gaf Sully aanleiding de onderhandelingen over een huwelijk van Hendrik met Maria de Medicis te verhaasten. Het hotel van Henriette d'Entragues werd toen een broeinest van kuiperijen en de verzamelplaats van ontevredenen, waarvan de Hertogen van Bouillon, van Montpensier, van Trémouille en van Biron de voornaamsten waren. Zij hadden Hendrik op de slagvelden geholpen in de verovering van zijn koninkrijk en wilden, nu de Koning twee kronen droeg, de machtige bezitters worden van groote leenen. Montpensier werd door den Koning zoo grof bejegend, dat hij van verdere plannen afzag; Trémouille en Bouillon trokken zich ook terug, maar Biron volhardde in een misdadig verzet. Hij was de zoon van den beroemden maarschalk, die in 1592 bij het beleg van Épernay sneuvelde; van zijn vader had hij de groote dapperheid, het krijgs- en staatsmansbeleid geërfd, dat hem reeds op veertigjarigen leeftijd maarschalk van Frankrijk en gouverneur van Bourgondië maakte. En toch was hij ontevreden, beschuldigde den Koning van miskenning zijner verdiensten en van gierigheid, omdat hij de schatkist niet te zijner beschikking stelde, om zijn hartstocht voor het spel bot te vieren.

De tocht van Emanuel van Savoye naar Frankrijk bracht Biron geheel op den verkeerden weg. De eerste had de reis ondernomen, om in persoon met Hendrik IV te onderhandelen over de teruggave van het markgraafschap Saluzzo, eene aangelegenheid, die bij den vrede van Vervins aan de beslissing van Paus Clemens VIII was overgelaten. De Koning zond den Hertog van Nemours naar Orleans, om den Hertog van Savoye naar Fontainebleau te geleiden, waar allerlei feesten te zijner eere gegeven werden, zonder dat het hem echter gelukte het doel zijner reis te bereiken. Te Parijs gekomen, werd hij een trouw bezoeker van het Hôtel D'Entragues en liet niets onbeproefd, om Biron op te hitsen. Deze hoopte het bevel te zullen krijgen over het leger, dat Saluzzo moest hernemen. Maar de Koning, vergezeld van Biron en zijne getrouwen, Sully en Lesdiguières, maakte zelf den veldtocht mee.

Biron stelde alles in het werk, om zich van zijne beide mededingers te ontslaan; hij spande hun strikken, stelde hen bloot aan het vuur van den vijand en bracht zelfs door zijne verraderlijke houding het leven des Konings in gevaar. Maar de fortuin was Hendrik weer gunstig en hij dicteerde zelf het verdrag, waarbij Saluzzo aan Emanuel van Savoye werd afgestaan in ruil voor eenig grondgebied, dat aan Frankrijk kwam. Het huwelijk van den Koning met Maria de Medicis werd een nieuwe waarborg voor de rust van het koninkrijk. Den 27sten Sept. 1601 schonk zij te Fontainebleau het leven aan een zoon, later Lodewijk XIII, bij welke gelegenheid de kraamkamer door Paul Bril met landschappen en door Ambroise Dubois met vijf en twintig schilderstukken versierd was geworden. Alles deed vermoeden, dat de ontevredenen omzichtiger zouden worden na de geboorte van den Dauphin, maar niets kon de verregaande eerzucht van Biron breidelen. Tevergeefs zond de Koning hem, als afgezant, naar Engeland en Zwitserland; hij bleef geheime betrekkingen onderhouden met Spanje en met den Hertog van Savoye, totdat hij eindelijk verraden werd door Beauvais la Nocle, Sieur De la Fin, zijn kwaden geest, die hem steeds had voorgespiegeld, dat hij nog eens de rol der Guises zou spelen. Hij bezweert den Maarschalk het door dezen geschreven verdrag met den Hertog van Savoye te verbranden. Nauwelijks is er een afschrift van gemaakt, of Biron werpt het origineel op het vuur en verlaat het vertrek.

De la Fin maakt zich nog juist bijtijds van het belangrijk stuk meester en laat den Koning een onderhoud verzoeken. Hendrik IV, die zich te Fontainebleau bevond, stemt daarin toe; De la Fin komt in Maart 1602 aldaar aan, werpt zich aan de voeten des Konings en deelt dezen het gansche plan der samenzwering mede, hierop neerkomende, dat Frankrijk aan Spanje zou worden overgeleverd en de zoon van de Markiezin De Verneuil zou treden in de rechten van den Dauphin. Als bewijs stelde De la Fin den Koning de brieven van Biron en het verdrag met den Hertog van Savoye ter hand. De Koning droeg Bellièvre, Villaray en Sully op de stukken te onderzoeken, terwijl de laatste daarenboven in last had De la Fin uit te hooren. De ontmoeting had plaats in het bosch van Fontainebleau, tusschen het kasteel en Moret, niet ver van de rotsen van Avon. Het resultaat was, dat de Koning den raad kreeg Biron in hechtenis te doen nemen. Hij werd naar Fontainebleau ontboden en, eerst aarzelende zich derwaarts te begeven, vertrok hij eindelijk van Dijon en kwam den 13^{den} Juni 1602 aan. Al het mogelijke werd door Hendrik IV gedaan, om den Maarschalk tot bekentenis te brengen, maar zijne pogingen stuitten af op de halsstarrigheid van Biron, die daarenboven door De la Fin, bij zijne komst op het kasteel, bedrogen was met de woorden: ‘Bon courage et bon bec, mon maître! ils ne savent rien.’ Na overleg met de Koningin en met Sully gaf de Koning eindelijk aan Vitry en Praslin, bevelhebbers der lijfwacht, bevel Biron en den Graaf van Auvergne te arresteeren. Beiden kweten zich van

hun last; de Maarschalk werd in hechtenis genomen in eene zijkamer op Fontainebleau, die door eene deur gemeenschap had met het vertrek, waar Lodewijk XIII geboren werd. In den nacht van 15 Juni werden de gevangenen naar de Bastille overgebracht en, bij wijze van gunst, werd Biron op het plein dier gevangenis onthoofd, in plaats van op de Place de Grève. De Graaf D'Entragues en de Graaf D'Auvergne werden eveneens ter dood veroordeeld en Henriette d'Entragues, Markiezin De Verneuil, tot levenslange opsluiting in de abdij van Beaumont bij Tours. Dit vonnis werd door Hendrik voor den Graaf D'Entragues vervangen door verbanning naar het kasteel Malesherbes bij Fontainebleau, door gevangenschap in de Bastille voor den Graaf D'Auvergne, terwijl de Markiezin De Verneuil in 1605 gratie kreeg.

Het volgend jaar werd op Fontainebleau eene groote plechtigheid gevierd. Maria de Medicis had eerst het leven geschonken aan eene dochter, Elizabeth, die koningin van Spanje, en daarna aan eene andere, Christina, die hertogin van Savoye werd. De Koning wilde, dat zijne drie kinderen te gelijk zouden gedoopt worden; dat geschiedde den 14^{den} Sept. 1606 met groote praal.

Het volgende jaar, 16 April 1607, werd den Koning te Fontainebleau opnieuw een zoon geboren, die den naam van Hertog van Orleans ontving en wien Malherbe de volgende regelen wijdde:

‘Je le connais, destins: vous avez arrêté
Qu'aux deux fils de mon roi se partage la terre,
Et qu' après le trépas ce miracle de guerre
Soit encore effroyable en sa postérité.

Leur courage aussi grand que leur prospérité
Tous les forts orgueilleux brisera comme verre
Et qui de leurs combats attendra le tonnerre,
Aura le châtiment de sa témérité.

Le cercle imaginé, qui de même intervalle
Du nord et du midi les distances égale,
De pareille grandeur bornera leur pouvoir:

Mais étant fils d'un père où tant de gloire abonde,
Pardonnez-moi, destins, quoi qu'ils puissent avoir,
Vous ne leur donnez rien, s'ils n'ont chacun un monde.’

De Prins werd echter slechts vier jaar oud en zijn titel ging over op Gaston, hertog van Anjou, derden zoon des Konings.

In het rijk heerschte nu volmaakte rust en er ontbrak niets meer aan den roem van Hendrik IV. Europa erkende zijne macht en bracht hulde aan zijne dapperheid en zijn wijs beheer. De afgezanten van Venetië, van den Sultan en van Spanje werden door den Koning op Fontainebleau ontvangen. In het tijdsverloop van 1593 tot 1609 werd het kasteel vergroot en verfraaid, terwijl de tuin des Konings verrijkt werd met

vijf fonteinen. Bewonderaar der fraaie kunsten, begaf hij zich van de eene werkplaats naar de andere; met het spel en de jacht was dat zijne geliefkoosde afleiding. Van de laatste vooral was hij een hartstochtelijk minnaar; de legende zegt, dat op de plaats in het bosch, waar zich thans 'la croix du Grand Veneur' verheft, Hendrik IV de ontmoeting met den geweldigen jager had, die hem toeriep: 'Amendezvous', en aan wiens bestaan Sully geloofde.

Zijne natuurlijke kinderen had hij even lief als de kinderen van Maria de Medicis; den zoon der Markiezin De Verneuil maakte hij bisschop van Metz en Cesar de Vendôme, zoon van Gabrielle d'Estrées, werd door hem uitgehuwelijkt aan de Hertogin De Mercoeur; de plechtigheid werd den 7^{den} Juli 1609 te Fontainebleau voltrokken door den Bisschop van Parijs.

De dolk van Ravaillac bracht het koninkrijk het volgend jaar onder het bewind van een regentschap en eerst in 1621 herleefde onder Lodewijk XIII voor Fontainebleau de oude glans, toen de Koning er zijne raadslieden bijeenriep, om maatregelen te beramen tegen de Hugenoten, die, zich eerst beklaagd hebbende over de wijze, waarop het edict van Nantes geëerbiedigd werd, daarna te La Rochelle middelen beraamden, om de rechten der Hervormden te steunen. Toen begon tegen de Hugenoten, aangevoerd door Henri de Rohan en door Soubise, de worsteling, waaraan Armand Jean Duplessis, toen nog bisschop van Luçon, als Kardinaal De Richelieu een einde zou maken. Zijn hoogmoed, zijne macht en heerschzucht verwekten hem tal van vijanden en aan het hoofd daarvan Gaston van Orleans, broeder des Konings, die den Kardinaal de politieke werkeloosheid niet kon vergeven, waartoe hij hem veroordeeld had. De wrevel van den zwakken, besluiteloozen Hertog gaf zich lucht in klachten nu eens aan de Koningin-moeder, dan weer aan de jonge edellieden aan het hof, die een minder strengen meester begeerden en uit het oog verloren, dat de Kardinaal nooit vergaf en er evenmin tegen opzag bloed te vergieten, als het handhaven van zijne macht het eischte. Als eerste slachtoffers van hunne kuiperijen verloren de Maarschalk D'Ornano en de beide zonen van Gabrielle d'Estrées hunne vrijheid, terwijl Henri de Talleyrand, Graaf van Chalais, zijn hoofd op het schavot liet.

Bij het beleg van La Rochelle, dat door Rohan, geholpen door Buckingham, die het bevel voerde over de Engelsche vloot, verdedigd werd, schitterde het genie van Richelieu met al zijn glans en den 28sten October 1628 trok de Koning in triomf de stad binnen, die sedert Lodewijk XI in verzet was geweest tegen de hoofden van den staat. Den 15^{den} Sept. van het volgende jaar kwam Lord Edmond met een gevolg van dertig edellieden te Fontainebleau, om, namens den Koning van Engeland, den vrede te bezweren. Den volgenden dag had de plechtigheid plaats in de nieuwe kerk, die Lodewijk XIII te

Fontainebleau had laten bouwen, op de plaats van het Hôtel De Martigues, dat door de Hertogin De Mercoeur was afgestaan.

Intusschen bleven de kuiperijen aan het hof voortduren en steeds hadden er samenzweringen plaats tegen den Kardinaal, die door de beide Koninginnen Anna van Oostenrijk en Maria de Medicis in de hand werden gewerkt; maar zij vermochten niets tegen Richelieu, die van zichzelven zeide: 'Je renverse tout, je fauche tout et je couvre tout de ma soutane rouge.' Gaston van Orleans nam de wijk naar Lotharingen, Maria de Medicis naar Vlaanderen; de Hertog De Guise, aan het hof ontboden, achtte het voorzichtiger in Italië te gaan reizen; Bassompierre werd in hechtenis genomen, de Maarschalk De Marillac ter dood veroordeeld en de Hertog van Montmorency onthoofd.

Na zijne verzoening met zijn broeder Gaston, in 1634, steeg de glorie van Lodewijk XIII ten top; zijne legers, aangevoerd door Schomberg, Créqui, D'Harcourt en Châtillon, zegevierden overal en over den staat van afhankelijkheid, waarin Richelieu hem hield, troostte hij zich met de overtuiging, dat zijn eerste minister onmisbaar was voor den roem van Frankrijk. Het huwelijk des Konings met Anna van Oostenrijk was kinderloos gebleven, maar, naar beweerd wordt, in verband tot het gebruik der baden van Féricy, op twee mijlen afstands van Fontainebleau, bracht de Koningin den 5^{den} Sept. 1638 een zoon ter wereld.

Vier jaar later werden op denzelfden dag Cinq Mars en De Thou onthoofd, tot straf voor hun samenspannen tegen den Kardinaal, die Cinq Mars, geketend in eene schuit, van Narbonne af, waar hij in hechtenis werd genomen, meevoerde naar Lyon, om hem daar aan den beul over te leveren. Richelieu zelf werd na deze reis bleek en doodziek op de schouders van een paar mannen zijner lijfwacht het prachtig versierd vertrek binnengedragen, dat op Fontainebleau voor hem in gereedheid was gebracht en waar hij eenige dagen in het gezelschap des Konings sleet, vóórdat hij zich naar het Hôtel D'Albret begaf, dichtbij het kasteel. Daar hij niet meer kon loopen, werd hij door een venster naar buiten gebracht, wat, met eene zinspeling op den dood van Cinq Mars, aanleiding gaf tot het gezegde:

> 'Quand bonnet rouge passera par fenêtre
> À quarante onzes on coupera la tête.'

Richelieu overleed den 4^{den} Dec. 1642 en Lodewijk XIII den 14^{den} Mei d.a.v. Fontainebleau ondervond meer dan eens de bewijzen van zijne mildheid; hij zette de verfraaiing voort van de kapel der Heilige Drieëenheid, onder Hendrik IV begonnen; liet de 'Chambre du Roy' opnieuw beschilderen en in 1634 door Jacques Lemercier de beroemde hoefijzervormige trap maken, die het plein van het 'witte paard' versiert en die Napoleon I afdaalde, toen hij afscheid ging nemen van de oude garde. Colletet, een van de veertig onsterfelijken der

door Richelieu gestichte Fransche Académie, bezong het Fontainebleau van Lodewijk XIII aldus:

> ‘Père sacré du jour, beau soleil, sors de l'onde,
> Et viens voir avec moi le plus beau lieu du monde;
> C'est du plus grand des rois le superbe séjour,
> Fontainebleau, nommé les délices d'amour!
> Parterres enrichis d'éternelle peinture,
> Où les grâces de l'art ont fardé la nature.’

Toen Lodewijk XIII stierf, was Lodewijk XIV pas vijf jaar oud. Anna van Oostenrijk was regentes, maar Mazarin regeerde Frankrijk. Het hof verscheen toen zelden te Fontainebleau; men ontving er in 1644 Koningin Maria Henriette van Engeland, dochter van Hendrik IV en gemalin van Karel I, dezelfde, aan wie Bossuet eene van zijne beroemde lijkredenen wijdde en die ook door Vondel bezongen is.

Het vorige jaar, 25 Sept. 1645, was Fontainebleau getuige geweest van eene plechtigheid, waaraan Anna vaa Oostenrijk grooten glans verleende, nl. de onderteekening van het huwelijkscontract van Maria van Gonzaga, dochter van den Hertog van Nevers, met Wenceslaus, koning van Polen, die zich weinig scheen te bekommeren over hare minnarijen met Cinq Mars en slechts afgaande op het gerucht van hare schoonheid, Prinses Maria de kroon aanbood.

Op de grens van het bosch van Fontainebleau vindt de reiziger in het dorpje Avon eene eeuwenoude kerk uit het Merovingische tijdperk, die overigens van buiten niets bijzonders heeft. In het gebouw, vlak bij den ingang, ziet men een grafsteen met den datum: 12 Nov. 1657, en den naam van Monaldeschi, wiens uiteinde onafscheidelijk verbonden blijft aan de geschiedenis van het kasteel en tevens eene onuitwischbare vlek werpt op het karakter der dochter van Gustaaf Adolf. Christina van Zweden had den 26sten Juni 1654 afstand van de kroon gedaan en trok nu over Nederland en Frankrijk naar Rome. Het feit werd door Vondel bezongen in een gedicht met het motto:

> ‘Virtus, recludens immeritis mori
> Coelum, negata tentat iter via.’

Dat is:

> ‘De deugd den Hemel oopnend voor wie niet verdient te sterven,
> Doet, langs een onbetreden spoor, den toegang hem verwerven.’

Hare eerste reis door Frankrijk was een triomftocht geweest, maar de zonderlinge vrijheid, waarmee zij zich bewoog, hare verwaarloosde kleeding, haar wispelturig gedrag en het zwervend leven, dat zij leidde, waren niet geschikt, om haar het aanzien, waarin zij eerst bij het hof stond, te doen behouden. Voegt men daarbij, dat hare groote geleerdheid volkomen nutteloos was geweest voor het volk, dat zij geroepen was

te regeeren; dat zij noch op vrouwelijke bevalligheid noch op vorstelijke deugden kon bogen en zich daarenboven zeer ongunstig had uitgelaten over de genegenheid, die Lodewijk XIV had opgevat voor Maria Mancini, - dan wordt het duidelijk, dat zij in 1657 het bevel ontving te Fontainebleau te blijven. Het verbod, om aan het hof te verschijnen, kwetste haar trots, maar de hoop op een bezoek des Konings gaf zij niet op; inderdaad verscheen Lodewijk, vergezeld van zijn broeder en den Graaf van Soissons, in October op het kasteel, om een uur later, onder de luide toejuichingen der bewoners, door Koningin Christina naar zijne koets geleid te worden. Weinige dagen later volgde op deze toejuichingen een kreet van afgrijzen.

'Le père' Le Bel, overste der Mathurijnen, geeft een omstandig verhaal van de wijze, waarop Monaldeschi, dien hij als biechtvader had bijgestaan, in de Galerie des Cerfs om het leven werd gebracht.

De eigenlijke aanleiding tot dezen moord schijnt niet geheel opgehelderd. Eenige jaren later, onder het bewind van Colbert en Louvois, zou Christina van Zweden het waarschijnlijk niet gewaagd hebben zich op zoo bloedige wijze recht te verschaffen, maar in 1657 was het koninklijk gezag krachteloos. Onder den titel: *Christine ou Stockholm*, *Fontainebleau et Rome*, heeft Alexandre Dumas, in versmaat, eene dramatische trilogie in vijf bedrijven geschreven, die den 30sten Maart 1830 voor het eerst op het Théâtre de l'Odéon te Parijs is opgevoerd en volgens Legouvé, althans wat het 5de bedrijf aangaat, bij den schrijver eene groote mate van vermetelheid doet onderstellen op het gebied der dramatische kunst. Welke is de grondslag van dat eerste gedeelte van het 5de bedrijf? De aangrijpende schildering van een der machtigste roerselen van het menschelijk hart: de vrees. De dichter toont ons Monaldeschi, als hij verbleekt, siddert, weent, terugdeinst voor den degen, die hem bedreigt. Het is de laatste ure van een lafhartigen veroordeelde. Ernest Legouvé (nl. de vader) heeft in het 5de bedrijf van *Épicharis et Néron*(*) een soortgelijken toestand afgemaald. Stel Nero in de plaats van Monaldeschi, een dolk in de plaats van een degen, het tierend gepeupel in de plaats van den onverbiddelijken uitvoerder van Christina's bevel, de onderaardsche gewelven van het paleis der Cesars in de plaats van de galerij te Fontainebleau, en gij hebt hetzelfde schouwspel van den lafaard, die, krankzinnig van vrees en te gelijker tijd door hoop bezield, vlucht voor het puntige staal.

De beide oorzaken, die, naar de overlevering wil, Christina in woede tegen Monaldeschi deden ontsteken, worden door Dumas in zijn drama gebruikt. De eerste vindt ook eene plaats in het verhaal van Le Bel, althans in hoofdzaak; zij is deze, dat de ex-Koningin in het bezit is geraakt van een brief, door den Markies aan den Graaf La Gardie gericht en waarin de eerste zijn voornemen te kennen geeft, om den dienst van Christina te verlaten en Koning Karel Gustaaf van Zweden

(*) *Épicharis et Néron ou conspiration pour la liberté*, in 1791 voor het eerst opgevoerd op het Théâtre de la République te Parijs.

het geheim te openbaren van een komplot, dat zij tegen hem smeedt. De tweede is de ijverzucht, die Christina bezielde, toen zij tot de ontdekking kwam, dat Monaldeschi, tot wien zij in ongeoorloofde betrekking schijnt te hebben gestaan, soortgelijke betrekking onderhield met een Italiaansch meisje, Paula genaamd, die, als page verkleed, dienst deed bij den Markies en hem overal volgde. De gesprekken tusschen deze Paula en Monaldeschi zijn door Dumas treffend weergegeven, vooral als zij, overtuigd, dat de Markies zich van haar wil ontslaan, hem verzekert, dat er geen geluk meer voor haar denkbaar is:

> 'Sous le poids des douleurs, j'ai si longtemps plié,
> Que, pour moi, le bonheur est un mot oublié.
> Quand la lente infortune a creusé notre joue,
> Sillonné notre coeur, crois-tu qu'on la secone,
> Comme le voyageur, de son chemin lassé,
> Ferait d'un peu de poudre à ses pieds amassé?'

De Galerie des Cerfs te Fontainebleau is sinds lang verdwenen, om plaats te maken voor nieuwe vertrekken, maar men kent het kruisraam, in welks nabijheid Monaldeschi stierf aan de wonden, hem door Sentinelli en diens twee helpers toegebracht. Koning Lodewijk Filips heefton der dat raam eene inscriptie doen aanbrengen.

Toen het bericht van den moord de Louvre bereikte, was de verontwaardiging algemeen en men dacht erover Koningin Christina te gelasten onmiddellijk Fontainebleau te ontruimen en Frankrijk te verlaten. Dat schijnt echter niet geschied te zijn; in alle geval gaf Mazarin haar in Februari 1658 verlof, bij gelegenheid der carnavals-feesten naar Parijs te komen, om den twintigjarigen Lodewijk XIV in een ballet te zien dansen. Christina van Zweden overleed te Rome den 19^{den} April 1689.

Den 11^{den} Sept 1647, kort voor de onlusten der Fronde, verschenen, onder geleide der Hertogin van Noailles, aan het Fransche hof en uit Rome komende drie kleine meisjes en een jongentje; die kinderen droegen Italiaansche, maar overigens onbekende namen: Mancini en Martinozzi; hunne moeders waren zusters van Mazarin. In 1653 kwam er weer eene bezending neven en nichten: drie Mancini's en een Martinozzi, en twee jaar later nog een jongentje en een meisje, in het geheel dus zeven nichten en drie neven of tien personen, die aan bruidsschatten en betrekkingen moesten worden geholpen. Bij den Kardinaal kwamen zij aan een goed kantoor en lieden met helderen blik voorzagen reeds, wat deze kinderen in de toekomst aan Frankrijk zouden kosten.

Roofziek, als hij was, kende Mazarin geene belangrijker bezigheid dan geld bijeen te schrapen. Men staat verbaasd over de schatten, die hij, in minder dan twintig jaar, wist te verzamelen, en nog wel in een tijdvak, waarin oorlogen en binnenlandsche onlusten het land teisterden. Overal sloeg hij munt uit; bij het beleg van Duinkerken, verhaalt Madame

De Motteville, stak hij groote winsten op van wat hij aan het leger verkocht: fourage en ammunitie, tot water toe.

De nichten Mancini lieten te Rome een vader achter, die sterrenwichelaar was; de Martinozzi's een vader, die nog minder beteekende; te Parijs vonden zij een oom, die in Frankrijk heer en meester was, wiens militaire huis gelijk was aan dat des konings, met edellieden van den eersten rang aan de spits. Van de zeven nichten hebben wij ons slechts met Maria Mancini bezig te houden, omdat het weinig gescheeld heeft, of zij ware koningin van Frankrijk geworden; daarenboven moet zij, volgens de geschiedschrijvers, beschouwd worden als het type van het geslacht, het gemiddelde vertegenwoordigende tusschen de vromen en de booswichten, op gelijken afstand staande van de Prinses De Conti en van Olympia Mancini, Gravin van Soissons. Maria Mancini behoorde tot de tweede bezending bloedverwanten, door Mazarin in 1653 uit Italië aangevoerd; zij was toen dertien à veertien jaar en een toonbeeld van mismaaktheid; hare gelaatskleur was geel en zwart te gelijk, haar gang waggelend; hals en armen waren schraal en te lang; de mond was groot en plat; de zwarte oogen misten alle liefelijkheid van uitdrukking. Hare inborst, schrijft Madame De la Fayette, was naar avenant; zij stond nergens voor, had geen begrip van hoffelijkheid of vormen en was in haar optreden de hartstochtelijke vrouw uit het zuiden; te gelijker tijd echter kende zij de Italiaansche dichters van buiten met inbegrip van Ariosto; weldra was dat ook met de Fransche het geval. Corneille bracht haar in verrukking; zij toonde de kunst lief te hebben; haar geest onderging den invloed van de kringen, waarin zij zich bewoog, en haar uiterlijk was reeds zeer in haar voordeel veranderd, toen zij door den twintigjarigen Lodewijk XIV werd opgemerkt. Zijne schoone gelaatstrekken zijn beroemd; zijne edele en vorstelijke houding deed hem terstond in het oog vallen. Bedreven in lichaamsoefeningen, was hij een goed danser en voortreffelijk ruiter, maar overigens had Mazarin hem niets laten leeren. Lodewijk XIV bekende zijne onwetendheid; zijne denkbeelden ontwaakten eerst, als zich een prikkel aanbood of als hij op iets opmerkzaam werd gemaakt, en niemand had tot zijn twintigste jaar die moeite genomen. De Kardinaal had hem slechts poppendiners of verkleedpartijen laten houden met zijne nichten. Hij droeg de kiemen bij zich van de hoedanigheden, die een groot vorst maken van een man met middelmatige vermogens, maar die kiemen hadden licht noch lucht gekend, om zich te ontwikkelen. Maria Mancini werd Lodewijk's vriendin; zij verweet hem zijne onwetendheid en gaf hem onderwijs. Zij leerde hem Italiaansch en las hem dicht en ondicht voor met buigingen in de stem, die hem deden insluimeren of in vervoering brachten. Zij gewende hem aan het ernstig onderhoud met mannen van leeftijd en verdienste, wist zijne eerzucht te prikkelen en hem aan te sporen juiste uitdrukkingen te kiezen. Op het punt van gezellig onderhoud deed haar leerling haar niet veel eer aan en eene

halve eeuw later zou Madame De Maintenon van den Koning verklaren: ‘Il n'a point de conversation.’ Maar overigens was hij zijne vriendin alles verplicht; onder hare leiding begon hij zich te schamen geene eerzucht te kennen, geene hoogere begeerten te koesteren dan een kostuum of een danspas; zij leerde hem inzien, dat hij koning was en dat een koning groot moet wezen. Die les heeft Lodewijk nooit vergeten.

In den beginne verschilde de neiging van den jeugdigen vorst voor Maria Mancini in niets van de verliefdheden tusschen zeer jonge lieden, maar weldra geraakte Lodewijk onder den invloed van de eigenaardige aantrekkingskracht, die de vrouw uit het zuiden op den man uit het noorden uitoefent; de Italiaansche blies het vuur aan met alle middelen, die met haar karakter strookten. Zij volgde den Koning op den voet, verliet hem nooit en wist zich op te dringen, zonder dat het hem hinderde. Ten paleize leek zij zijne schaduw en slechts voor haar had hij oor en oog. Ging het hof op reis, dan liet Mancini eeredames en karossen in den steek, steeg te paard en trok met haar paladijn over bergen en dalen; zomer en winter, wind, regen en koude bestonden voor hen niet; zij waren in elkanders gezelschap, en dat was voldoende. In een van die gedichten van langen adem, waarvan hij het geheim bezat, heeft Potgieter(*) zoo'n rit in het bosch van Fontainebleau beschreven.

Maria Mancini gewende er Lodewijk aan haar alles te zeggen, wat hij dacht; zoo kwam hij ertoe haar over alles te raadplegen, werd zij erop bedacht van haar overwicht partij te trekken en gaf te verstaan, dat de troon niet te hoog voor haar geplaatst was. Na den Koning waren er maar twee personen, die stem hadden in het kapittel: de Koningin-moeder en Mazarin. De Kardinaal kon er niet op tegen hebben den Koning tot neef te krijgen, maar Anna van Oostenrijk was vóór alles moeder en als de belangen van haar zoon in het spel kwamen, moest Mazarin het veld ruimen. Er werden derhalve onderhandelingen op het touw gezet voor een huwelijk met eene vorstin uit het huis van Savoye. Zij stuitten af op het onbehaaglijk voorkomen van Prinses Margaretha, met wie Anna van Oostenrijk den draak stak; Maria Mancini vroeg den Koning, of hij zich niet schaamde, en hernam hare plaats. In den winter van 1658 op 1659 duurde de vertrouwelijke omgang nog voort en onder het voorwendsel van den spot te drijven met de dwaasheid van zijne nicht, wilde Mazarin de Koningin eens polsen, maar zij gaf woordelijk tot bescheid: ‘Je ne crois pas, monsieur le cardinal, que le Roi soit capable de cette lâcheté; mais, s'il était possible, qu'il en eût la pensée, je vous avertis que toute la France se révolterait contre vous et contre lui, que moi-même je me mettrais à la tête des révoltés et que j'y engagerais mon fils.’

De Kardinaal koos toen de wijste partij: hij werd onhandelbaar op

(*) ‘Gedroomd paardrijden.’

het punt van het staatsbelang en den roem des Konings en deed, wat hij kon, om een huwelijk met eene Spaansche infante tot stand te brengen. Maria Mancini verdedigde zich als eene wanhopige en trachtte ook Maria Theresia in een hatelijk daglicht te stellen; honderdmaal daags zwoeren zij elkander trouw; Anna van Oostenrijk kwam toen het eerst tot het inzicht, dat dergelijke toestand niet kon voortduren en dat men zich van Maria Mancini moest ontdoen, alvorens de hand der Infante gevraagd werd. De Koningin begreep, dat de Kardinaal alleen haar behulpzaam kon wezen, en groot was hare blijdschap, toen deze zich bereid verklaarde zijne nicht weg te jagen; zij kwamen overeen, dat Maria Mancini naar het kasteel Brouage bij La Rochelle zou worden gezonden. Men kan zich den schrik der gelieven voorstellen. Lodewijk wierp zich voor zijne moeder en voor den Kardinaal op de knieën en toonde zoo oprechte smart, dat de Koningin erdoor getroffen werd. Maar Mazarin hield zich goed en verklaarde, dat hij meester over zijne nicht was en haar liever zou doorsteken, dan haar door verraad te verheffen.

Racine stelt ons Bérénice voor, door Titus uit Rome verjaagd, en het is bekend, dat het stuk van Racine doorgaat voor de dichterlijke vertolking van het drama, dat zich te Brouage ontknoopte. Den 22sten Juni geleidde Lodewijk Maria Mancini uit de Louvre naar hare reiskoets. Hij was buiten zichzelven van droefheid en weende; Maria barstte los als een vulkaan. Het beroemde woord, dat zij tot den Koning sprak, wordt door Racine verzwakt weergegeven. Zijne Bérénice zegt tot Titus:

> 'Vous êtes empereur, Seigneur, et vous pleurez.'

Maar Maria zelve verklaart in hare *Apologie*(*) tot den Koning gezegd te hebben: 'Sire, vous êtes roi et vous m'aimez et pourtant vous souffrez que je parte.' Potgieter heeft er in zijn bovenvermeld gedicht van gemaakt:

> 'Gij hebt mij lief, gij zijt de koning en 'k vertrek.'

Zij gaat aldus voort: 'Sur quoy m'ayant répondu par un silence, je lui déchiray une manchette en le quittant, lui disant: Ha, je suis abandonnée!'

Eene verdere beschrijving van haar avontuurlijk leven, waarvan men niet weet, waar het geëindigd is, behoort niet hier ter plaatse.

Maria Theresia, dochter van Filips IV van Spanje, werd koningin van Frankrijk en van Navarre; van Saint Jean-de-Luz af werd de tocht van het jeugdig echtpaar eene reeks van feesten, die te Fontainebleau eindigden, waar eenigen tijd vertoefd werd, totdat de

(*) *Apologie ou les véritables Mémoires de Madame Maria Mancini, connétable de Colonne, écrits par elle-même.* (Leyde, 1678.)

Koning en zijne gemalin den 26sten Aug. 1660 hun intocht deden te Parijs. Getrouw aan de traditie, wachtte Maria Theresia hare eerste bevalling af te Fontainebleau en in verband tot dit feit stichtte Anna van Oostenrijk te Avon een hospitaal voor armen, zwakken en kranken, dat zij rijkelijk begiftigde.

Lodewijk XIV, die erop gesteld was vreemdelingen getuigen te maken van den glans zijner hofhouding, noodigde o.a. den gezant van Karel Gustaaf van Zweden uit tot bijwoning van het 'ballet des Saisons', dat den 23sten Juli 1661 te Fontainebleau gegeven werd en een voorbode was van de schitterende feesten van Versailles in later dagen. In dit ballet trad de Koning zelf op als Ceres; de muziek was gecomponeerd door Lully, en eene der nimfen was Louise de la Vallière, die de oogen van den pas gehuwden vorst op zich deed vestigen.

Den 1sten Nov. 1661 schonk Maria Theresia het leven aan een zoon, volgens de opgeschroefde vleitaal van die dagen 'un dauphin si accompli, qu'il ravit d'admiration toute la cour, qui veut voir dans sa merveilleuse beauté la vivante image de la charmante princesse, qui l'avait produit et dans sa grandeur et vigueur extraordinaires, qu'accompagnait déjà un brillant caractère de majesté, celle de l'incomparable monarque, qui a joint ce miracle d'amour à ceux de sa fameuse valeur'.

Den 5den November kwam de pauselijke nuntius Lodewijk XIV met het heuglijk feit gelukwenschen en zijn broeder, de Hertog van Orleans, 'Monsieur', gehuwd met Henriette van Engeland, gaf een schitterend feest te Franchard in het bosch van Fontainebleau. Uit dezen echt werd eene dochter geboren, die achttien jaar later, overeenkomstig eene geheime bepaling van het verdrag van den vrede van Nijmegen, werd toegezegd aan Koning Karel II van Spanje. De schoone en ongelukkige prinses, die maar al te goed het lot voorzag, dat haar aan de zijde van dezen gekroonden idioot wachtte, nam in het bosch, vóórdat zij in hare reiskoets steeg, weenend afscheid van Lodewijk XIV. Zij overleed reeds den 12den Aug. 1689, vermoedelijk, onder Oostenrijkschen invloed, vergiftigd. De feesten, die bij gelegenheid van haar huwelijk gegeven werden, waren nagenoeg de laatste, die het verblijf des Konings op het kasteel kenmerkten.

Versailles werd de geliefkoosde residentie, maar daarenboven: Lodewijk XIV had zijne beste dagen gehad. La Vallière, Fontange en Montespan hadden plaats gemaakt voor Madame De Maintenon; het edict van Nantes was herroepen; een kanonskogel had Turenne weggenomen, Luxembourg zwierf rond in ballingschap, Louvois hoorde niet meer onder de levenden, de groote Condé bezweek op Fontainebleau. Op de tijding, dat zijne schoondochter, de Prinses van Bourbon, er ziek lag aan de pokken, snelde hij er in den winter van 1686 heen en week niet van hare sponde. De vermoeienis ging echter zijne krachten te boven en hij vernam uit den mond zijner geneesheeren zijn doodvonnis met de koelbloedigheid van den held, die vóór den slag van Rocroy den slaap

des rechtvaardigen sliep. Condé overleed den 11den December. Toen hij Willem III overwonnen had in den slag van Senef, ging hij naar Versailles, om den Koning te begroeten, die hem op de groote trap opwachtte. Condé, die, door jicht gekweld, moeite had naar boven te komen, riep uit: 'Sire, je demande pardon à votre Majesté, si je la fais attendre.' - 'Mon cousin,' luidde het antwoord, 'ne vous pressez pas; on ne saurait marcher bien vite, quand on est aussi chargé de lauriers que vous l'êtes.' Wel mocht de Koning op het vernemen van zijn overlijden zeggen: 'J'ai perdu le plus grand homme de mes États.'

In 1698 werd op Fontainebleau het huwelijk voltrokken van Elisabeth Charlotte van Orleans, Mademoiselle De Chartres, dochter des broeders van Lodewijk XIV, met Leopold, hertog van Lotharingen, dien de vrede van Rijswijk weer in het bezit van zijne staten had gesteld.

In November 1700 had op het kasteel in de vertrekken van Madame De Maintenon de vergadering plaats, die ook op haar advies den Hertog van Anjou, kleinzoon des Konings, op den troon van Spanje bracht, welk feit aanleiding gaf tot den Spaanschen successie-oorlog. Met afwisselend geluk werd in Italië, Vlaanderen en Spanje van weerskanten gestreden, totdat de slag van Villa-Viciosa, in 1710 door den Hertog van Vendôme gewonnen, de kroon op het hoofd van Filips V bevestigde. De Maarschalk Boufflers, een der helden uit dien krijg, overleed het volgende jaar op Fontainebleau, vergiftigd door een kwakzalver.

In 1713 vertrok de Koning nog naar het kasteel; hij liet er de werken voltooien, ten gevolge van een brand in 1702 aangevangen, en gaf tevens last tot veranderingen in den aanleg der tuinen. Zelf een man van smaak, was hij menigmaal de leidsman voor het genie van Mansart, van Perrault, van Lenôtre en Girardon.

Den 5den September 1725 werd in de kapel van het kasteel het huwelijk voltrokken van Lodewijk XV met Maria Leczinska, dochter van Stanislaus, koning van Polen, en het volgend jaar schonk de Koning er den kardinaalshoed aan zijn leermeester, den Abt Fleury, bisschop van Fréjus. Den 20sten Dec. 1765 verloor de Koning er zijn eenigen zoon. Drie jaar later zag Christiaan VII, koning van Denemarken, er Rousseau's *Le devin du village* opvoeren. In 1752 was hijzelf bij de eerste opvoering getuige geweest, maar alvorens aan Lodewijk XV voorgesteld te zijn geworden, ontvluchtte Rousseau het hof vrijwillig, terwijl Voltaire het gedwongen deed, nadat hij aan de Hertogin Du Châtelet, die op één avond op Fontainebleau 84,000 livres verloor, verzekerd had, dat zij met schelmen speelde.

De laatste levensjaren van Lodewijk XV gingen voorbij met kibbelarijen met de parlementen, met theologische disputen en met de bekende schandalen, waarvan Fontainebleau intusschen geen getuige was. Hij kwam er echter jaarlijks o.a. in 1771, om er de dochter van Victor Amedëus III, koning van Sardinië, te ontvangen, die den 14den dier maand met den Graaf van Provence, later Lodewijk XVIII, in den echt

trad. Het huwelijk van den Graaf van Artois, later Karel X, volgde spoedig op dat van den Graaf van Provence, die eveneens eene dochter van den Koning van Sardinië, Maria Theresia van Savoye, tot gemalin kreeg. Zij kwam te midden van de schitterende feesten, die er gegeven werden, den 14^{den} November 1773 te Fontainebleau aan.

Marie Antoinette wist het hof te betooveren door hare schoonheid, hare geestesgaven en eenvoudige manieren; toen de Dauphin, nadat Lodewijk XV zijne al te lange loopbaan te Versailles geëindigd had, aan het bewind kwam, was de tijd niet ver, waarop de troon, onder Madame De Châteauroux naar de legerkampen, onder Madame De Pompadour naar de boudoirs, onder Madame Dubarry naar het Parc aux Cerfs verplaatst, ten slotte in den afgrond zou storten, voor lang gegraven door de wanorde in de financiën, de verachting der openbare meening en de schending der vrijheden van het uitgezogen volk. Fontainebleau, waar nog den 10^{den} November 1786 door Lodewijk XVI het verdrag van handel en scheepvaart tusschen Frankrijk en Engeland bekrachtigd werd, raakte op den achtergrond en het vreeselijk drama wachtte te Versailles, in de Tuilerieën en in den Tempel zijne ontknooping.

De troon, die door den storm der revolutie omver was geworpen, werd door den genius der overwinning overeindgezet en de held van Arcole en Marengo zette zich de kroon van Karel den Groote op het hoofd. De nieuwe keizer wilde aan zijne wijding glans bijzetten en noodigde het hoofd der kerk uit naar Frankrijk te komen, om de plechtigheid te leiden. Generaal Caffarelli werd belast met den brief aan den Paus. Den 2^{den} November 1804 begaf Pius VII zich op reis, begeleid door zes kardinalen, en den 25sten d.a.v. werd hij in het bosch van Fontainebleau, bij het kruis van Saint-Herem, door Napoleon opgewacht. Het had geregend en het was koud. De Keizer was in jachtgewaad, gelaarsd en gespoord en door een troep honden omringd. Hij had alles willen vermijden, wat op eene officieele ontvangst gelijkt. Het vorstelijk rijtuig wachtte in de nabijheid. Kort daarop kwam van den kant van Nemours eene zware koets aanrollen. Een eerwaardig grijsaard, met welwillend gelaat en in het wit gekleed, vertoonde zich aan het portier, doch aarzelde een oogenblik uit te stijgen. De grond was vochtig en hij wist niet, waar hij den voet, met witte zijde geschoeid, zou neerzetten. Napoleon intusschen bleef onbeweeglijk aan den voet van het kruis wachten, maar toen de Paus naderde, ging hij hem snel te gemoet; eensklaps begonnen de paarden van het keizerlijk rijtuig te steigeren; niet behoorlijk in bedwang gehouden, versperden zij den weg en scheidden de beide vorsten. De portieren werden toen geopend en terwijl de Paus aan den eenen kant insteeg, deed Napoleon dat aan de andere zijde, zoodat hij rechts van den Paus kwam te zitten, alzoo op de eereplaats, die hij in het vervolg zou eischen. Alles scheen van te voren geregeld en het steigeren van de paarden was het voorspel. De rechtmatige gevoeligheid van den Paus moest worden gespaard

en aan den Olympischen trots van den meester voldoening gegeven. In gestrekten draf reed het rijtuig naar Fontainebleau; de Paus bleef er drie dagen en den 2den December smeekte hij den zegen des hemels af over Napoleon en Joséphine, die geknield voor het altaar lagen. Napoleon greep de kroon, plaatste haar op zijn hoofd en de oude gewelven van Notre Dame weergalmden van den kreet: 'Vive l'Empereur!' door duizenden aangeheven.

In 1812 volgde Pius VII waarschijnlijk denzelfden weg, toen hij, onder geleide van den kolonel der gendarmerie Lecrosnier, Savoye verliet, om den 20sten Juni als gevangene het paleis te gaan bewonen, dat hem als gast geherbergd had. Geen grootwaardigheidsbekleeder ging hem thans te gemoet en het kruispunt van Saint-Herem was doodsch en verlaten. De kardinalen, die te Parijs vertoefden, gingen den kerkvorst te Fontainebleau begroeten en bejammerden met hem den droevigen stand van zaken. De Paus vierde de mis tijdens zijn verblijf in het salon van Madame De Maintenon, werwaarts hij het altaar uit de kapel van Saint-Saturnin had doen overbrengen. Den 19den Januari 1813 begaf Napoleon zich, na eene jachtpartij te Grosbois, eensklaps naar Fontainebleau, trad onverhoeds het vertrek van den Paus binnen en wist hem het verdrag af te persen, dat den 25sten Januari 1813 geteekend werd in tegenwoordigheid der Keizerin Maria Louise. Door klem van redenen had hij hem het concordaat van Fontainebleau ontwrongen, waarbij de Paus afstand deed van zijne wereldlijke macht. Maar nauwelijks had de Paus geteekend, of hij kreeg berouw; een krachtig protest tegen het concordaat had slechts ten gevolge, dat het bij twee keizerlijke decreten tot rijkswet verheven en verplichtend verklaard werd voor het keizerrijk en het koninkrijk Italië.

Naarmate de lasten van den oorlog echter sterker gingen drukken, trad de drang naar een vergelijk met den Paus meer op den voorgrond; zijne langdurige gevangenschap had de openbare meening ontstemd. Napoleon bezweek voor dien drang en den 23sten Januari 1814 besteeg Pius VII met Mgr. Bertalozzi de reiskoets, die op het plein van het 'witte paard' voor hem gereedstond, waar hij het verzamelde volk zijn zegen schonk.

Het zou niet lang duren, of hetzelfde plein, waarop de menigte geschaard stond, die getuige was van het vertrek van den martelaar des geloofs, zou weergalmen van smartkreten bij het heengaan van den reus, die tronen omver had geworpen. De Keizer van Rusland en de Koning van Pruisen zouden hem doen boeten voor de lauweren van Austerlitz en Jena. Napoleon, die vernomen had, dat de verbonden souvereinen oprukten naar Parijs, had zijn hoofdkwartier te Troyes verlaten en was naar Fontainebleau vertrokken, waar hij in den avond van 30 Maart 1814 aankwam. Den volgenden dag deden de Keizer van Rusland en de Koning van Pruisen hun intocht in de hoofdstad.

Stemmen ten gunste der Bourbons lieten zich hooren; hier en daar vertoonden zich witte kokardes, en Keizer Alexander had bij Talleyrand zijn intrek genomen. In zijne salons werd nu over drie vraagpunten gehandeld: 1°. vrede sluiten met Napoleon; 2°. het instellen van een regentschap; 3°. de restauratie der Bourbons. Dit laatste was de geheime wensch der geallieerden; hij sloot in, dat er niet zou onderhandeld worden met Napoleon, en in dien zin werd al spoedig eene proclamatie, door Keizer Alexander geteekend, aangeplakt op de muren van Parijs. Wat zou Napoleon doen? In den nacht van 3 op 4 April kwam te Fontainebleau een bode van den Hertog van Ragusa (Marmont) aan, die de tijding bracht, dat de Keizer vervallen was verklaard van de regeering. De brief, geschreven door Generaal De Beurnonville, lid van het Voorloopig Bewind, werd na de parade, die dagelijks om 12 uur te Fontainebleau gehouden werd, door Macdonald aan Napoleon overhandigd en door den Hertog van Bassano voorgelezen. Door besprekingen met zijne generaals, die daarop volgden, kwam de Keizer tot de overtuiging, dat zij den krijg moede waren en naar rust haakten. Er werd besloten, dat Caulaincourt, Ney en Macdonald te Parijs zouden gaan onderhandelen over een regentschap. De Keizer zou dan afstand van de regeering doen ten behoeve van den Koning van Rome, en Maria Louise zou optreden als regentes. Het denkbeeld van een regentschap werd vooral door Ney krachtig verdedigd en vond ingang bij Keizer Alexander, maar het verraad van Marmont, Hertog van Ragusa, die met zijn geheele legerkorps Essonnes, waar hij zijn hoofdkwartier had, en de zijde van Napoleon verliet, bracht Alexander tot andere gedachten; de gevolmachtigden verlieten Parijs met de verzekering, dat zij alleen konden onderhandelen over een regentschap en niet over het eiland, door den Keizer van Rusland aangeboden. Toen Generaal Petit Napoleon de tijding bracht van den afval van Marmont, riep hij uit: ‘L'ingrat, il sera plus malheureux que moi.’ Tot de overtuiging gekomen, dat zijne generaals volhardden in hun voornemen, om hem niet te volgen in een hopeloozen strijd, schreef hij de volgende verklaring:

‘Les puissances alliées ayant proclamé que l'empereur Napoléon était le seul obstacle au rétablissement de la paix en Europe, l'empereur, fidèle à son serment, déclare, qu'il renonce, pour lui et ses successeurs, au trône de France et d'Italie, et qu'il n'est aucun sacrifice personnel, même celui de la vie, qu'il ne soit prêt à faire aux intérêts de la France.’

Dezelfde gevolmachtigden van vroeger werden geautoriseerd alles te gaan regelen, wat tot de abdicatie in verband stond, terwijl Ney het bevel ontving over de keizerlijke garde. Zij stelden met de verbonden souvereinen een verdrag vast, dat Napoleon weigerde te teekenen, toen hij van den inhoud kennis had genomen. In den toestand van zenuwachtige opgewondenheid, waarin hij toen verkeerde, deed Napoleon

eene poging, om zich van het leven te berooven door middel van opium, hem door zijn lijfarts Ivan verschaft, op den terugtocht van Moskou, om niet levend in de handen zijner vijanden te vallen. Men beweert, dat hij in een langdurigen toestand van verdooving verviel en toen tot bewustzijn terugkeerde; de gebruikte hoeveelheid opium was te gering geweest. In den morgen van den 13^{den} bekrachtigde hij het verdrag met zijne handteekening. Veel kalmer geworden, toen dat voorbij was, sloot Napoleon zich op in zijne particuliere bibliotheek, ten einde zich op de hoogte te stellen omtrent het eiland Elba. Hij zoekt de boeken en kaarten uit, die hij wil meenemen. Trouwe, belangelooze generaals zullen hem vergezellen en vierhonderd beproefde soldaten het bataljon vormen, dat voor zijn leven zal waken. Den 18^{den} April kwamen de vier commissarissen aan, die hem naar Elba moesten geleiden en verantwoordelijk zijn voor zijne veiligheid, nl. de Generaals Schuwaloff en Koller voor Rusland en Oostenrijk, Kolonel Campbell voor Engeland en Generaal Waldburg-Truchsess voor Pruisen. De nacht van 19 op 20 April wordt door Napoleon doorgebracht in stille overpeinzing. Hij denkt aan het nageslacht en vindt het middel, om in zoo hooge mate de verbeelding te treffen, dat het vertrek van den overwonnene grootscher indruk moest teweegbrengen dan eertijds het zegevierend binnenrukken van den overwinnaar in de groote hoofdsteden van Europa.

Reeds in den morgen van 20 April verdringen de inwoners van Fontainebleau elkander voor het hekwerk van het kasteel. Op het plein van het ‘witte paard’ is de oude garde in dubbele gelederen opgesteld. Generaal Bertrand kondigt den Keizer aan, dat alles gereed is. Napoleon verlaat zijne vertrekken en vindt in de galerij van Frans I de enkelen, die thans zijne eertijds zoo schitterende hofhouding vormen. Groetend, zonder te spreken, gaat hij met vasten, snellen tred naar de hoefijzervormige trap, die toegang verleent tot het plein. Geen kreet laat zich hooren. ‘De troepen’, zegt Lamartine, ‘hebben het besef, dat er thans iets verheveners, iets innigers is dan eene toejuiching: het besef van het eervolle van hunne trouw tot in den tegenspoed; van het wegsterven van hun roem, die met hun aanvoerder zal verdwijnen achter de boomen van het bosch en over de golven der Middellandsche zee. Zij benijden hunne krijgsmakkers, door lot of keus aangewezen, om hun keizer naar zijn eiland, in ballingschap, te volgen.’

Men heeft de soldaten der oude garde gevraagd, wie Napoleon wilden vergezellen. Allen boden zich aan. Slechts vierhonderd waren uitverkoren en die zijn reeds naar Elba op weg. Toen Napoleon onder aan de trap stond, verbreekt het geroffel der trommen de stilte. Hij geeft te kennen, dat hij spreken wil.

‘Soldaten mijner oude garde, ik zeg u vaarwel. Twintig jaar lang zag ik u onafgebroken op den weg van eer en roem. Als in de dagen

van onzen voorspoed hebt gij u ook thans voorbeelden getoond van moed en trouw. Met mannen als gij ware onze zaak niet verloren, maar op een oorlog zonder einde zou wellicht de burgerkrijg volgen en Frankrijk zou er ongelukkiger door worden. Ik heb dus mijne belangen opgeofferd aan die van het vaderland; ik ga heen. Gij, vrienden! gaat voort Frankrijk te dienen, welks geluk mijne eenige gedachte was en het voorwerp van mijne wenschen zal blijven. Beklaagt mij niet; als ik mijzelven overleef, dan is het, om uw roem nog te kunnen dienen. Ik ga de groote daden te boek stellen, die wij samen hebben verricht. Vaartwel, kinderen! Ik zou u allen aan mijn hart willen drukken. Dat ik ten minste uw vaandel omhelze!'

Op dit oogenblik grijpt Generaal Petit, toonbeeld van bescheiden heldenmoed, het vaandel en treedt naar voren. Napoleon omarmt den Generaal en kust den adelaar van den standaard. Zelf even bewogen als zijne beproefde krijgers, roept Napoleon hun nog eenmaal het vaarwel toe, ontrukt zich aan de groep, die hem omringt, en beklimt het rijtuig, dat hem naar de eerste pleisterplaats op den weg der ballingschap voert.

Wat eeuwig in het lied zal leven, moet in het leven zelf eerst ondergaan. Béranger, Byron, Heine en Schumann hebben Napoleon en de grenadiers der oude garde vereeuwigd!

Ongeveer een jaar later zou de zonderlinge profetie vervuld worden, dat binnen twintig dagen 'l'aigle impériale volerait sans s'arrêter de clocher en clocher jusqu'aux tours de Notre Dame'. Den 20sten Maart 1815 inspecteerde Napoleon de soldaten, die hem naar Elba waren voorgegaan en hem terugvoerden naar de Tuilerieën.

De herinnering aan Lodewijk XVIII wordt op Fontainebleau levendig gehouden door het voltooien der galerij van Diana, onder zijn bewind tot stand gebracht; door eene inscriptie, die in vergulde letters verkondigt, dat dit werk in het 28ste (!) jaar zijner regeering gereed kwam; door een opschrift, luidende als volgt:

'Le cinq Avril mil huit cent quatorze, Napoléon Bonaparte signa son abdication sur cette table dans le cabinet de travail du roi, le 2e après la chambre à coucher, à Fontainebleau.'

Karel X kwam slechts op het kasteel, om in het bosch te jagen. Lodewijk Filips, die het slot van Versailles aan den roem heeft gewijd, gaf Fontainebleau aan de kunst terug. Door bekwame bouwmeesters en artisten van den eersten rang bijgestaan, heeft hij de schade hersteld, door den tand des tijds veroorzaakt, den roem doen herleven van Primaticcio, Rosso, Abbate en Dubois. Opnieuw prijkt de galerij van Hendrik II met het verrukkelijk schilderwerk en de voorstellingen uit de fabelleer; de 'vergulde deur', in haar ouden glans hersteld, schijnt, als in 1539, te wachten op de komst van Karel V; Alexander de Groote heeft met zijne heldendaden opnieuw bezit genomen van de trap des konings; de Salle des gardes, bij het oude paviljoen

van Lodewijk den Vrome, is met deviezen en wapenschilden versierd, die betrekking hebben op de verschillende bezitters van het kasteel; staat men voor den fraaien schoorsteen van Hendrik IV, dan toovert de verbeelding de hellebardiers van Coutras en Ivry te voorschijn. Als Madame De Maintenon herleefde, zou zij, den rijkdom van meubelen ziende, die hare vertrekken tooien, meenen, dat de beruchte beraadslaging over de Spaansche successie nog moest aanvangen. Lodewijk de Vrome eindelijk, in de kapel van Saint-Saturnin neergeknield, zou met heilige verrukking staren op de vensters, door eene kunstenares van koninklijken bloede beschilderd.

Den 29sten Mei 1837 wachtte eene schitterende schaar in de beroemde galerij van Frans I op de jeugdige prinses, die weldra hertogin van Orleans zou worden. De troepen stonden geschaard op het plein van het ‘witte paard’ en weldra kondigde kanongebulder de komst aan van Helena van Mecklenburg-Schwerin. Den volgenden dag werd haar huwelijk voltrokken met den Kroonprins, zoon van Lodewijk Filips en Koningin Marie Amélie. Het verblijf van het jonge paar in het paleis duurde tot den 3^{den} Juni; 's morgens werden er groote wandelingen in het bosch gemaakt en 's avonds waren er tooneelvoorstellingen ten hove. De armen en bedrukten werden niet vergeten en Fontainebleau zag de liefdadigheid van Maria Theresia, de goedheid van Hendrik IV en de gastvrijheid van Lodewijk XIV herleven.

Napoleon III vertoefde bij voorkeur op Saint-Cloud; in Maart 1871 werd het hippodroom van het kasteel als renbaan gebruikt door de officieren van Prins Friedrich Carl, en Fontainebleau zal zeker geen eenvoudiger gebieder binnen zijne muren hebben gekend, dan wanneer de heer Carnot er in den zomer eenige weken verblijf houdt.

Het bosch is een historisch monument, waarop het Fransche volk trotsch mag zijn. Behalve van Lodewijk den Vrome, Frans I, Hendrik IV en Napoleon, wier namen verbonden zijn aan de geschiedenis van deze grootsche openbaring der natuur, kan men op het gebied van letteren en kunst hetzelfde getuigen van Hégésippe Moreau, Murger, Béranger, De Musset, Théodore Rousseau en François Millet. ‘J'en passe, et des meilleurs!’

Wat Henri Murger betreft, de romans, door hem tijdens zijn verblijf te Marlotte geschreven, o.a. *Adeline Protat* en *Le sabot rouge*, bevatten natuurbeschrijvingen van aangrijpende stoutheid, met name het wintertafereel, dat het laatste werk besluit, en de beschrijving van de ‘gorge aux loups’ in *Adeline Protat*:

‘Als men in deze engte dringt, zou men de overblijfselen meenen te aanschouwen van een onbekend Ninive. De reusachtige rotsblokken schijnen nog den schok der verwoesting te ondervinden en elkander voort te drijven als een troep vluchtende reuzen. Sommige, die met een boog van twintig graden vooroverbuigen, vervolgen, als het ware, in woeste vaart hun loop; andere, die in dreigende houding over

den rand van eene kloof hellen, verontrusten den aanschouwer door hunne verdachte onbeweeglijkheid. De boomen, als waren zij gebeukt door den stormwind, die den zondvloed voorafging, krommen zich met bewegingen, die hen doen lijken op wezens, die noodseinen geven; de takken van enkele schijnen door stuiptrekkingen verwrongen; andere, als worstelaars, die elkander uitdagen ten strijde, steken armen uit, welker knoestige uiteinden den vorm hebben van gebalde vuisten. Slechts eeuwenheugende eiken, die misschien reeds mistel leverden aan de Druïden der oudheid, hebben hun krachtig voorkomen en hunne oorspronkelijke pracht behouden. Met hunne geweldige stammen schijnen zij herculessen in rust, wier krachtige spieren in wasdom toenemen.'

Aan den dwarsweg van Montmorin, die den grooten weg van Fontainebleau naar Moret snijdt, vindt men eene der geliefkoosde pleisterplaatsen van Lodewijk XVI, als hij op de hertenjacht was. Deze jachtpartijen kwamen het meest voor in 1790 en vielen soms samen met tijdstippen, die van beteekenis zijn in de geschiedenis van Frankrijk, o.a. met den Stillen Zaterdag (3 April), terwijl de Nationale Vergadering beraadslaagde over de regeling van de zaken der geestelijkheid en Graaf De la Marck onderhandelingen opende met Mirabeau.

Barbizon, dat tot de gemeente Chailly behoort en zeven mijlen verwijderd is van Melun, ligt aan den westerzoom der bosschen van Fontainebleau. Van al de dorpen in den omtrek heeft het zich het dichtst genesteld bij de schilderachtigste en rijkste partijen van het groote bosch. Zwaar geboomte, steile heuvelen, diepe ravijnen, grillige rotsen van gele en witte zandsteen, met mos overtogen en met varens begroeid, woeste plaatsen en vriendelijke plekjes, het ligt alles op geringen afstand van Barbizon.

Philippe le Dieu en Claude Aligny, twee Parijsche schilders, die in den voorzomer van 1824 naar Fontainebleau getogen waren, om er hun vriend Jacques Petit te bezoeken, raakten verdwaald in de vallei van Apremont, op ruim zes mijlen afstands van de stad. Door een medelijdenden koeherder te Barbizon onder dak gebracht; huurden zij er een klein kamertje en togen aan het schilderen. Een paar jaar later werden zij door Corot, Rousseau, Brascassat, Diaz en goden van minderen rang gevolgd en in 1841 door Jean François Millet, die er zijne groote kunst schiep, er de gelukkigste dagen zijns levens sleet en er 'Mère Marier' vond, die als model heeft gediend voor zijn 'Angélus'.

In de *Revue des deux Mondes* (15 Jan. - 1 Maart 1859) komt een werk voor van George Sand, waarin zij hare verhouding tot Alfred de Musset beschrijft. Op zekeren avond in het bosch van Fontainebleau vertoevende, waarvan zij reeds in 1837 den lof verkondigd had, wist De Musset haar over te halen er den nacht door te brengen. Ter herinnering aan dit paradijs verborg hij een vijffrankstuk onder een rotsblok. Acht jaar later met een vriend, Alfred Tattet, aan wien een zijner sonnetten gewijd is, een rijtoer in het bosch makende, kwam hij op den inval

de onvergetelijke plek op te zoeken; hij vond het geldstuk terug, dat den invloed ondergaan had van vocht en lucht, bracht het aan zijne lippen en weende. Vrucht van ontroering en bezieling, is het gedicht *Souvenir* eene der schoonste scheppingen geworden van den dichter.

‘J'espérais bien pleurer, mais je croyais souffrir
En osant te revoir, place à jamais sacrée,
O, la plus chère tombe et la plus ignorée
Où dorme un souvenir!

Que redoutiez-vous donc de cette solitude,
Et pourquoi, mes amis, me preniez-vous la main?
Alors qu'une si douce et si vieille habitude
Me montrait ce chemin?

Les voilà, ces coteaux, ces bruyères fleuries,
Et ces pas argentins sur le sable muet,
Ces sentiers amoureux, remplis de causeries,
Où son bras m'enlaçait.

Les voilà, ces sapins à la sombre verdure,
Cette gorge profonde aux nonchalants détours,
Ces sauvages amis, dont l'antique murmure
A bercé mes beaux jours.

Ah! laissez les couler, elles me sont bien chères,
Ces larmes, que soulève un coeur encor blessé!
Ne les essuyez pas, laissez sur mes paupières
Ce voile du passé!

.....
Que sont-ils devenus, les chagrins de ma vie?
Tout ce qui m'a fait vieux est bien loin maintenant;
Et rien qu'en regardant cette vallée amie,
Je redevins enfant.

O puissance du temps! o légères années!
Vous emportez nos pleurs, nos cris et nos regrets;
Mais la pitié vous prend, et sur nos fleurs fanées
Vous ne marchez jamais.’

P.J. VAN ELDIK THIEME.

Bloemendaal.

Dr. Daniel Jongtys Ewoutsz.

Wie te traag, te loom van bloed,
Adem heeft noch stem,
Roer' mijn koude zangen niet:
Zij zijn dood voor hem.

H. TOLLENS CZ.

I. *De ban.*

Tot Leyden By Bonaventuer ende Abraham Elsevier verschijnt in 1641 een naamloos boekje, getiteld: Gebruyck of ongebruyck van 't Orgel inde Kercken der Vereenighde Nederlanden, opgedragen Aen de achtbare overicheid van 's Gravenhage, gedagteekend den 22 Januari van gemeld jaar.

Een zeer zonderling werkje, waarin van logica geen sprake is. Aanvankelijk meent men, dat de schrijver, uitgaande van het calvinistische standpunt, het orgel gesloopt zou wenschen. Ai zie, op bl. 47 komt hij op eens uit den hoek met het voorbeeld van Engeland en wil de orgelen nu niet alleen behouden, maar ook nieuwe maken, ‘tot het dageliksche gebruyck onser Kercken.’

De auteur; Jan en alleman weet het; is 's prinsen geheimschrijver Constantyn Huygens, die reeds lang te voren zijn zinnen erop heeft gezet. Het regent dan ook loftuitingen, verzameld onder den titel: Responsa prudentum Ad Autorem Dissertationis de Organo in Ecclesiis Confoed. Belgii, Lvgd. Batavor. Ex officinâ Elseviriorum 1642. Huygens' naam is nergens vermeld, maar aangeduid door ⁎*⁎. O.a. schrijft hem den 6 September 1640 ‘Vanden huyze te Muide’ P.C. Hooft ‘eenighe Veirsen, zoo maegher ende ongedaen als hun Dichter, die uyt zijn' tweede ziekte, sedert twee maenden herwaerts komt.’ Al die brieven loopen van den 20 April 1640 tot den 20 November 1641 en vullen 99 bl.

Met groote heeren is het kwaad kersen eten; immers het ontstaan van genoemd boekje dankt men aan een gesprek van Hunne Hoogheden met Huygens. Dit zal wel de oorzaak zijn, dat de schrijver niet verketterd is geworden. Maar de eerzame Jan Jansz. Calckman moet het ontgelden, toen hij zich verstout te doen drukken een ‘Antidotvm, Tegen-gift vant gebruyck of on-gebruyck vant Orgel in de Kercken

der Vereenighde Nederlanden. In 's Gravenhage By Aert Meuris, Boeckvercooper woonende in de Veene-straet Anno 1641.' Jan Jansen had zich wel driemaal mogen bedenken, alvorens in het krijt te treden met een man als Huygens, wien hij fijntjes toevoegt: 'ick wilt wel weten, dat ick inde Dialectica, of Redenkavelinghe niet ervaren ben, als ghy Orgelmaker sijt.' - En verder: 'Het is u niet te doen ghy Orgelist, of de gemeynte huylt of schreeut int singen. - Daerom ghy Orgelist, met de uwe, daer ghy van roemt, wordt door den Geest Sauls gedreven. - Maer ghy Orgelist, wy leven na Waerheyt en niet na exempelen. - O droefheydt om [te] hooren, dat ick den tijdt van 60. Jaren den godsdienst na ouder gewoonte hebbe gepleecht met de Ghemeynte, conform de waerheyt.'

Genoeg aanhalingen uit 213 bl. om te bewijzen, dat die ongepaste toon van een burgerman e x e m p l a e r l i c k dient gestraft te worden; bovendien is het getal ontevredenen legio en een scheuring te duchten, niettegenstaande W.S. schrijft een korte Aen-wijsinge Dat het tegen-gift van den Orgelbestormer ongesont is. Tot Alckmaer 1641. De groote kerkeraad komt bijeen. Na het onmisbare gebed volgt een samenspreking en wordt de ban noodig geoordeeld. Protestanten onderstaan te doen, wat zij in Rome's paus afkeuren, nl. zich aanmatigen het gezag over de ziel. Doch welk gezag! De paus vervloekt alles van den gebannene, tot en met de uitwerpselen; maar onze vaderen hebben medelijden en bidden voor den verstootene, hem uitsluitende van het heilige avondmaal, tot tijd en wijle hij berouw toont. Het 'Formulier des Bans, ofte der Afsnijdinge van de Gemeynte Christi' wordt gevonden achter de gewone kerkboeken.

Jan Jansz. Calckman heeft berouw. Ziehier het

Extract Uyt de Resolutien des Kercken-Raeds van 's Graven-hage, gehouden Den 20. Decemb. 1641. Also eenigen tijd herwaerts in consideratie is gekomen, wat van het Orgel-spelen onder het Psalmsingen inde kercke sy te houden: soo ist dat de Kerckenraed (eenstemmelick haer desen aengaende conformerende met het oordeel ende de uytspraecke des Synodi van Zuid-Holland 1638. gehouden tot Delff Artic. 50. verklaerende het selve te zijn eene middelmatige zaecke: te meer dewijle zulx wert gelaten inde vryheid van yeder Kercke, dat met eenen wert gestatueert, daerinne niets te doen als tot stichtinge vande selve) oversulx wel hadde gewenst, dat een yeder litmaet deser Gemeente, daerinne oock hadde geacquiesceert, ofte voor het toekomende noch acquiesceerde. Ende alhoewel de Kerckenraed niet en mach nochte oock wil yemants vryheit prejudicieren om ontrent middelmatige saecken van het gemeen gevoelen sedichlijk te dissentieren: Soo en kan evenwel deselve sonder berispinge niet voor-bygaen seker boucxken handelende van dese materie, geintituleert, Antidotum [enz.] onlangs uytgegeven, - als waerinne de Kerckenraed voorby-gaende

de saecke selfs, ontrent de maniere van dien, verscheiden poincten censurabel heeft gevonden ende by desen verklaert; als

I Dat J.J.C. dit boexken, handelende van eene Theologische materie, heeft uytgegeven, sonder dat hetselve, volgens de wel-gefondeerde resolutie der Synoden, alvooren was gevisiteert.

II Dat hy fol. 92. 93 ende elders niet alleenlijck het oordeel der Synodi van Zuyd-Holland 1638. gehouden tot Delft, presumtueuselijck condemneert, ende hare meyninge ende woorden te verre uytbreit: maer oock de particuliere leden van die Eerweerde Vergaderinghe soo hatelijck scheldet, als de Openbare Bespotters, ende gheslagen vijanden aan de Kercke nauwlicx oyt meerder hebben gedaen.

III Dat hy hebbende zijn gevoelen van dese saecke, de Kercken ende Magistraten van seer vele plaetsen, niet alleen in, maer oock buyten dese provintie - soo meesterlijck [meesterachtig] veroordeelt ende genoeghsaem als Afgoden-dienaers uyt-krijt.

IV Dat hy dese materie soo verhandelt, dat hy daerin geen kleyne aenleydinghe geeft, tot eene sorgelijcke verdeeltheyt, ende schadelijcke scheuringhc in de goede Gemeente: gewach makende van Gemeente ende Gemeente; van Orgelisten ende Contra-Orgelisten, &c.

V Dat hy in't besonder voorgenomen hebbende te wederleggen, het Boexken van den Ed. Heere van Zuylichem, onlangs te voren over dese materie uytgegeven, niet alleenlick des selfs meyninghe in verscheide passagien, onverstandelijck misduyt ende verdraeyt; maer oock denselven Heere doorgaens seer bitterlijck tegen alle Christelicke ende Broederlicke liefde lastert ende veroordeelt; ende sulkx niet alleenlick ten aensien van des selfs uyterlijck leven ende comportement, maer oock (dat alleen Gode toekomt) ten aensien van desselfs herte ende inwendigen Gods-dienst voor den Heere.

Alle het welcke ende diergelijcke saken meer by den Kercken raet inde vreese des Heeren zijnde overwogen, al hoewelse tegen sodanige publijcke ergernissen ende misslagen swaerder soude kunnen procederen: insiende evenwel desselfs hoogen ouderdom ende andere goede consideratien, soo ist dat J.J.C., hier over voor den Kerckeraed hebbende Christelijke satisfactie ghedaen, met verklaringe ende onderteeckenige mitsdesen van te acquiesceren in desselfs uytsprake over syn meer-gemelde Boexken, ende belofte van sich in toe-komende voorsichtiger te sullen gedragen, de saecke aller wegen in de liefde is ende blijft af-gedaen vergeten ende vergeven.

Ende was onderteekent

Jan Jansz. Calckman.

Uytgegeven voor Copie van woorde tot woorde accorderende mette Principale Acte hier van zijnde, 'twelck wy ondergeschreven mitsdesen getuygen,

Samuel Cabeljau, Pastor Eccl. Hagiens.

Cornelius Triglandius, Pastor Eccl. Hag.

Henricus Hondius, Ouderling.

Stil echter blijft Calckman niet. Hij stort zijn gemoed uit in Droevighe Clachten Der bedruckte Gemeynte Jesu Christi, in dese tijden der vervolginge door gheheel Christenheydt. In 's Gravenhage, Door Aert Meurs(*). 'Het gaet ons so qualicken, zegt hij, dat wy een groote versmaetheyt gheworden zijn, en onse nabueren die ons op der straten sien, vlieden voor ons. Psal. 3:12.'

Na deze noodzakelijke inleiding, die aantoont dat de oogendienende geestelijke heeren zich hebben vermeten een t a c h t i g e r te knakken, begrijpt de lezer hoezeer de eerwaardige boezems zwellen in den lande. De dortsche gemeente zal ook van zich doen spreken en op een mooien dag ontbiedt de kerkeraad Dr. Daniel Jongtys. Onbewust aan welke oorzaak het opontbod toeteschrijven, wordt hem klakkeloos gevraagd, wat hij v o o r h e e f t met den inhoud van bl. 62 en 63 der Hedensdaagse Venus en Minerva of twist-gesprek tusschen die zelfde. Tot Dordrecht 1641. 4°. Enkele strofen moge de geestelijke woede verklaren. Venus spreekt

Zien w' eerst op haer die na de Gods-geleerdheid trachten,
Wat vrucht staet onz van haer geleerdheyd doch te wachten?
Wat, dan een twijffel-moed, die tend're harten rijt?
Wat, dan een droeve scheur, die heele Landen splijt?
Want waer geleerdheyds gift koomt wercken in dêez zinnen,
Daer moet m' een nieuwe Sect na-volgen, of verzinnen,
Me strijdt met vier, en zwaerd voor 't breynziek onver-stand:
Me steekter, by gevolg, na 't hart van 't Vader-land.
Want 't kittelig Gemeen, uyt een te dommen yver,
Dult in Gods-dienstigheid; elk volgt zijn heeten drijver; enz.

Op bl. 78 zegt Venus tot Minerva:

Geen Konst die heden uw geleerdheyd noodig heeft,
Zoo maer by 't Grauw den waen van dêez geleerdheid leeft.
Een Priester hoeft zijn hoofd met u niet veel te breken,
Die, by een tragen tred, een grove tael kan spreken; enz.

Na lang over-en-weêr praten zal de kerkeraad, verwonderd over zijn b l a e u w e e x c u s e n de zaak d i e p p e r in bedenking nemen.

Andermaal gedagvaard, vraagt Jongtys van zijn 'God-weet-hoe-aengeschreve woorden' copy; deze wordt geweigerd. Bovendien worden nieuwe punten van beschuldiging geopperd tot zijn b e l a s t i n g (bezwaring). Zonder hem het woord te geven, wordt terstond het vonnis geveld: een bitter satyrist en een paskwilschrijver is hij; niet alleen het boek, maar ook de persoon zelve behoort gestraft te worden, zoowel door de P o l i t i q u e a l s K e r k e l i j k e. Van het heilig avondmaal zal hij zich onthouden, tot leedwezen betoond wordt over de feilen in het schrijven der Venus begaan.

(*) Antidotvm heeft M e u r i s. De firma heeft tot in onze dagen in de Veenestraat gewoond. De Droevighe Clachten zijn tot Delf, Ghedruckt by Anthony van Heusden, Boeck-verkooper, op de Brabantsche Turf-marckt inde Snuyter, Anno 1642.

Ontziet de dichter den geestelijke niet, evenmin den rechtsgeleerde en den geneesheer:

> Een Advocaet, die stout en zonder blozen liegt;
> Een Artz, wiens zoette tong het zachte Grauw bedriegt,
> Hy hoeft zijn breyn niet meer te moeyen met de talen,
> Die maer alleen zoo veel Latijns kan tate-walen,
> Als Koning Lodewijk zijn Na-zaet heeft geleert:
> 'Dat door de veyns-konst best het Rijcke werdt beheert.'

Lodewijk XI nl. zegt: qui nescit simulare, nescit regnare. Maar al wat Jongtys aanvoert, baat niet. De voorzitter snauwt hem toe, niet hier te zijn geroepen om aangehoord te worden, maar om aantehooren. Vreezende ettelijke woorden niet goed verstaan te hebben, komt hij ten derdemale ter vergadering om copy te verzoeken van het vonnis, het voorbeeld aanhalende van den haagschen kerkeraad, die o n l a n g s een Extract uit de kerkelijke rezolutiën 'in openbaren druk heeft laten uitgaen', ter straffe van eenen Jan Jansz. Calckman, misschien zelfs buiten zijn verzoek. Had deze zelf afschrift gevraagd, zou het dan zijn geweigerd? Het antwoord luidt, dat, heeft hij breins genoeg om een boekje te schrijven, er ook genoeg van moet hebben om het vonnis te onthouden. Op zijn aandringen wordt het hem voorgelezen - den volgenden dag, den v i e r d e n keer. Om het geheugen t e s t e r k e n, teekent hij de aanwijzingen in Venus aan.

Wij glimlachen om de verwaande geestelijken, die een onsterfelijke oordeelen, wiens naam leeft zoolang het Nederlandsch gelezen wordt; wiens taal kuisch is, vergeleken met die zijner tijdgenooten, o.a. van Constanter, die in Costelick Mal spreekt van lui, die zich

> Verheffen op den beuit van een gestolen pis-ziel,...

Maar in die dagen valt er niet te lachen met dergelijke uitspraken. De doctor wil niet buigen, vertrekt naar Rotterdam en schrijft een Apologie, of gedrongen onschvld; roerende zyn misduide hedens-daegse Venvs en Minerva; zonder plaats van uitgaaf. Aan den voet van het titelblad staat: Basil, epist. LXIII. Ad calumnias tacendum non est, non ut contradicendo nos ipsos ulciscamur, sed ne mendacio inoffensum progressum permittamus. Anno CI□ I□C XLII. 4°.

De herroeping van het banvonnis heeft heel wat voeten in de aarde. De heer Th. Nolen geeft het volgende verslag, hem door Ds. Van de Hagt verstrekt uit het Kerkelijk Archief: den 1 October 1642 heeft de scriba aan de vergadering kennis gegeven, dat Dr. Jongtys alhier van Dordrecht metterwoon gekomen is, lidmaat zijnde, doch door den kerkeraad aldaar onder censuur gesteld. De scriba stelt voor den doctor weder optenemen. Besloten naar Dort te schrijven om een attestatie in forma. Den 14 Januari 1643 komt het antwoord, dat de doctor voor de vergadering zal 'satisfactie doen ende hem soude geen attestatie van [door] haar geweigerd worden.' Jongtys echter heeft er

geen ooren naar. Eerst wordt door een dortsch predicant onderzoek gedaan of hij bij de Engelschen aan het avondmaal is geweest: vervolgens beloofd, dat er ‘op 't vriendelykst’ met den doctor zal gehandeld worden, mits komende in persoon. Hij weigert en verzoekt den rotterdamschen kerkeraad de zaak aftedoen. De dortsche verzet zich en nu volgt het verzoek om twee gedeputeerden naar Rotterdam te zenden, ten einde in hun bijzijn alles te beeindigen, gelijk in een vroeger geval is geschied. In September 1648 worden Ds. Berckelius en de heer De Ruyter naar Dort gezonden. Na langdurige onderhandelingen mag eindelijk de rotterdamsche kerkeraad de zaak afdoen, behoudens eer en respect voor de dortsche broederen. Toen teekent Jongtys een stuk waarin verklaard wordt: ‘hoewel hy door de proceduren en censure des kerckenraets van Dordrecht ten hoochste hard verongelijckt was, niettemin hetselve hem ten goede houden, versoeckende dat ook zy mochten interpreteren ten goede, hetgeen zy meenden, dat in zijn Venus en Minerva en de Apologie daerop gevolgd, misstelt te zijn.’ Den 23 Juni 1649 teekent en in de vergadering van den 5 October bevestigt Jongtys die verklaring, welke ter goedkeuring naar Dort wordt verzonden en den 8 October volgt ontslag der censuur en mag hij den volgenden zondag naderen ‘tot de tafel des Heeren.’

Niettegenstaande den ban is hij te Rotterdam schepen in 1648 en 1649.

II. *Leven en werken.*

Volgens Leidens Album studiosorum is den 6 Mei 1630 ingeschreven als philosoof en medicus Daniel Jongtys Dordrechtanus, oud 20 jaren, zoodat als geboortejaar moet worden gesteld 1609 of 1610. Na zijn bevordering tot medicinae doctor bezoekt hij Frankrijk, Duitschland en Italië en vestigt zich te Dort, doch trouwt te Rotterdam. Het stadstrouwboek aldaar vermeldt: Daniel Jonctijts en Geertruyt Hugers sijn getrout den 20sten April 1636, present Couwenhoven, bij haer hebbende 't kindt daer van sij in de craem lach bij [door] den anderen verweckt; - en de doopregisters der gereformeerde gemeente: op den 1 September 1637: Jacomina, dochter van Daniel Jonktijs en Geertruit Hoverse, getuige Anthoni Joncktys; den 10 April 1643 Margrieta dochter van Doctor Jonctys en Geertruijt Huige; den 15 April 1644 Margrieta, dochter van Doctor Jonctijs en Geertruyt Huybers; den 1 Juni 1645 Clementia, dochter van Dr. Jonctys en Geertruit Huigen; den 12 Augustus 1646 Marya, dochter van Daniel Joncktijs en Geertruit Hovers; den 8 Januari 1648..... dochter van Daniël Joncktijn en Geertruyt Joncktijn; den 7 April 1649 Eeuwout, zoon van Dr. Joncktijs en Geertruit Hugers; den 24 Juli 1650 Elysabeth, dochter van Daniel Jonctys en Geertruit Heuijers; den 12 September 1651 Lysbet, dochter van Dr. Joncktys en Geertruyt Huijers.

Op Balen's gezag is het sterfjaar 1654. In de doodregisters van Rotterdam komt zijn naam niet voor van 1651-66. In laatstgenoemd jaar is hij overleden, zooals blijkt uit den titel van het Tooneel der Jalouzijen.

In een lijkdicht heet hij arts der vrouwen.

Jongtys wordt zeer verschillend beoordeeld; zoo zegt Van Kampen, dat zijn geheele verdienste bestaat in de liefelijkheid der uitdrukking. Jonckbloet teekent daarbij aan: ‘maar is dit eigenlijk niet lofs genoeg, waar het een onderwerp geldt, zoo oud als de wereld?’ Dit slaat op Roseliins oochies, waaraan hij in de eerste plaats zijn roem heeft te danken. Deze, het is bekend, zijn bewerkt naar Occelli, een bundeltje carmina, bij Plantijn uitgegeven in 1579 door Janus Lernutius of Jean Lernout van Brugge. Th. Nolen geeft deze tafel:

Het motto	naar Lernutius 23	26 naar Lernutius 20
2	naar Lernutius 26	28 naar Lernutius 15
3	naar Lernutius 17	29 naar Lernutius 18
4	naar Lernutius 2	32 naar Lernutius 37
6	naar Lernutius 39	34 naar Lernutius 31
9	naar Lernutius 24	36 naar Lernutius 32
10	naar Lernutius 3	42 naar Lernutius 33
12	naar Lernutius 19	43 naar Lernutius 10
13	naar Lernutius 8	48 naar Lernutius 30
18	naar Lernutius 7	50 naar Lernutius 11
19	naar Lernutius 28	52 naar Lernutius 12
20	naar Lernutius 6	53 naar Lernutius 13
22	naar Lernutius 16	54 naar Lernutius 38
23	naar Lernutius 9	58 naar Lernutius 21
24	naar Lernutius 5	59 naar Lernutius 42
25	naar Lernutius 4	56 naar [J. Secundus] Basium 3.

Jonckbloet spreekt niet van Lernutius en meent, dat ‘die geestige vonden het vermoeden wekken, en dit is de grootste grief die men tegen hem kan inbrengen, meer kinderen zijn van het vernuft, dan uitvloeisels van het hart.’ Evenzoo ziet Nolen in de Oochies niet de hartstochtelijke liefdeklachten van een wanhopigen minnaar, maar de classiek-literarische uitspanningen van een geneesheer. In het Tooneel der Jalouzijen echter leest men dl. I bl. 209: ‘hoe de oogen der verliefde, de oogen der geliefde met een gretige toegenegentheid begluurende, door die doortochtige vensters een onzichtelijken bloedwaassem, (als w' uit ontsteke oogen bemerken voort te vloeijen) en een geestigen schicht na de ingewanden der geliefde schiet; - is van [door] Plato, en uit hem van [door] den Artz Valleriola, als mede van [door] ons

eerste jeugd, (die doemaals ín, en van de oogen gerocht [geraakt] was) in 't geschil *Wat de meeste kracht heeft om liefde te verwekken* in 't breede verhandelt: waar w' ook met meer dan een half honderd Rijmpjes, die op den naam van *Rozelijns oogjes* onder den man [alge-

spreid] zijn, de wonderbare minnekrachten der oogen hebben uitgebreid: waar toe wij gelijke jaren, als daar ze van gemaakt zijn, verzenden', d.w.z. in die verliefde jaren moet men zich verplaatsen.

Evenmin heeft Nolen begrepen de aanteekening bij de Eerste houlycks kusies: 'Basium XX Joh. Secundi.' Janus Secundus 'die groote Lof-tuyter der Lippen', schreef negentien Basia: 'Het twintigste vindt men hier,' wil de dichter zeggen en laat den luim den vrijen teugel. In 1823 meent m^{r} Jacobus Scheltema, dat van de Oochies een vroegere oplaag moet bestaan van 1620 of 1623, in de meening dat de dichter in 1600 geboren is. Deze, reeds vader zijnde, trouwt den 20 April 1636, dus valt de verliefdheid in 1635. Het bewijs, dat de Oochies in 1639 voor de eerste maal verschenen, blijkt uit het voorwerk (p. 24), alwaar staat dat 'Sennerti Verhandeling der Tooversieckten &c. onlangs [het vorige jaar] door ons in 't Nederduitsch [is] uitgegeven.'

Dit werkje bevat Verhandelingh der Toover-sieckten, Geschil van de Schôot- en Steeck-vrije, Geschil van de wapen- salve, Paracelsi vryekonst [en Van de krachten des inbeeldinghs.]. Wt verscheyde latijnsche Boecken D. Sennerti vertaelt, en byeen geschickt door D. Jonctys. Tot Dordrecht, 1638. 8°. Het is opgedragen aan burgemeester Cornelis van Beveren, aan wien den 'grooten Artz en wijsgeer Beverwyck' een grieksch vers wijdt met latijnsche en nederlandsche vertaling (van Jongtys?) - Nolen zegt, dat Paracelsi vrye-konst er in 1646 is bijgevoegd; mijn exemplaar echter heeft doorloopend 343 bl. en 8 p. Bladt-wijser. Van bijvoegen kan dus geen sprake zijn.

Reeds den naam van Daniel Sennert, 1572-1637, wekt wantrouwen. De wittenbergsche medicinae professor, een geboren Breslauer, hoewel buitengemeen geleerd en zeer bemind als leermeester, was tamelijk lichtgeloovig; hetgeen Jongtys zegt, noemen wij thans reactionair. Dit is zeer te verwonderen, daar hij de toenmalige predicanten in de kaart speelt, die zich met kracht verzetten tegen het popularizeeren der wetenschap.

In de opdracht worden deze karakteristieke woorden gelezen: 'Staeck de uyt-spraeck tot Wiëri vollen voordeel, totter tijt toe, dat uwe Ed: Gestr: - het ander oor synen teghen-kamper Sennerto sal verleent hebben.' Terwijl vooraf staat: '('t geen [door] uwe Ed: Gestr: inde dachlikse rechts-oeffening nu al is aengewendt.' De dagteekening is: den 1 van Oogstmaent 1638.

Geen vrijzinnige geest bezielt de dortsche heeren en bepaaldelijk onzen doctor. Uit zijn woord tot den lezer blijkt dit duidelijker. Johannes Wiërus en Rynald Scot heeft 'onsen schrijver met opset wederleydt', enz.

Van de drie poëeten die het werk, den schrijver en den vertaler bezingen, eindigt m^{r} Gisbertus de With, I.C. [juris consultus] zeer gevat:

Noch meer, geleerde Artz, die schrickelicke woorden,
Die noyt de Duyvel dan van ware Hexen hoorde,
Die maken dat ik ducht' (behoudens uwe gunst)
Of ghy oock t'eenemael al vry zyt van de kunst.

In Dordrecht, den 16. Julij 1638. 's daegs voor mijn vertreck naer Bresil. [Oud 27 jaar minus drie dagen.]

De meesterlijke vertaling wordt door Corn: Boy, I. Ctus [juris consultus] met volle recht geprezen:

- - - - - Dat Neerlant sigh verblijde,
En nu of nimmermeer met vollen mont belijde,
Dat Romen niet een spreuck, ja niet een woord en heeft,
Dat onse moeder-spraeck ons mede niet en geeft.

De grootste letterhelden stameren, zegt Jonckbloet; Hooft aartsdeftig, Vondel op stelten, Huygens plat en onkiesch.

Jongtys spreekt in de opdracht van Wiërus. Deze wordt onjuist Wier geheeten, zelfs door schrijvers van naam. Jan Weyer, 1515-88, is stadsdoctor te Arnhem op *f* 100 's jaars van 1545-50, doch toen door de bekrompen stadsmiddelen eervol ontslagen. Uit zijn jeugd kent men Poëmata sacra, Parijs 1538, uitgegeven onder den naam van Joannes Piscinarius, Gravianus, Brabantus, wijl hij te Grave is geboren. Later schrijft hij vier werken over den duivel, de heksen en de tooverij. Hij gelooft aan het bestaan van den duivel als persoon. Dat hij den boozen geest onttroond heeft, is minder juist; dien zijn wij eerst twee eeuwen later l o o s geworden.

Jongtys nu geeft vooraf een berijmd K o r t b e g r i p, waarin men leest:

Sotte menschen, arme slaven,
Ghy dien Leeuw, den Duyvel dwingen;
Ghy dien Draeck, Leviathan,
Door u toover-dichten dringen,
Tot u diensten, of en an?

Malle mensch, doe op u oogen,
Merck des Duyvels listigheyt, enz.

- - - - - - - - - -
Macht, quansuis, tot Liefd' en Haet,
Sieckt' en Doot: daer 't (soo ick schatte)
Wt den Duyvel selfs ontstaet.

Dit geloof wordt nog gevonden in het Tooneel der Jalouzijen: De ‘Duivel [voert] geen heerschoppij over 's menschen ziele, evenwel nochtans door Gods toelating.’ I, bl. 667, II, bl. 256.

Weyer heeft de heksen onttroond, Jongtys helpt ze weder te paard:

Ghy dan die, 't zy door gebeden,
't Zij door slagen, of Gewelt,

Van een Hex krijght, dat u leden
Werden in haer stant herstelt,
Zijt van Gode afgeweken,
En ghy bent, (ô dom bestaen!)
Tot ontlastingh uw's gebreken,
By den Droes om hulp gegaen.

Uit het laatste hoofdstuk moge een enkele zinsnede doen zien, hoe hoog Jongtys staat, als het gezond verstand onbevooroordeeld zich uit. Ieder onzer kent de verhalen van vrouwen, die wanschepsels baren door schrik en inbeelding. Dit nu geeft hij niet toe tegen het einde der zwangerschap; wel kunnen vleeschige uitwassen en gezwelletjes aangroeien, maar een geheele vervorming, bijv. van een voet in een paardevoet; van een hoofd in een honde- of varkenshoofd en dergelijke kan in de laatste maanden niet geschieden, omdat het kind dan gevormd is. ‘Want waar de Natuyr de vrucht eens gevormt heeft, kan sy die niet anders beelden, verdeylen, of 't getal veranderen. Waer uyt blijkt dat vele dingen maer praetjens zijn, die van sommige verhaelt werden.’

Een eeuw later staat Boerhaave in deze verre beneden Jongtys.

In 1646 verschijnt te Rotterdam der Mannen opper-waerdigheyt, beweert tegen de Vrouwelijke Lofredenen van Dr. Joh. van Beverwijk. Hij schrijft dit werkje ‘om den eisch dezes geschils, niet met opzet om ons tegens Dr. Beverwijk te kanten.’ Deze, ‘wat vrouwelick gezint,’ beweert dat de vrouw van nature wijzer is dan de man en dat de droogheid der hersenen veel tot een kloek verstand vermag; doch schijnt vergeten te hebben de voorspraak der vrouwen te zijn: ‘alzoo, zegt Jongtys, het buiten alle twistspraak staat, dat de mannen meer met deze droogheid, dan de vrouwen begaafd zijn.’ Beverwijck nu, ‘sloft ruim in zijn schoenen’ en houdt van een kusje. ‘De wet acht ik, van Luciani Pseudomantes zoud' hem wel gegreit hebben: dat niemand boven de achtien jaren hem met een kus begroeten zou.’ Wat aangaat de liefde op het eerste gezicht: ‘hoe Beverwijk zich in desen gevalle om 't hart gevoelt heeft, was hem best bewust.’

Beverwijck dweept met de schoone sekse; Jongtys, de arts der vrouwen, toont meer verstand.

In 1651 ziet te Rotterdam het licht De pynbank wedersproken, en bematigt, een vrije navolging van Johannes Graevius' Tribunal reformatum; hierdoor is hij ‘ontlast van de nauwe prang en walchelijken last eens overzetters’ waarover hij meermalen klaagt. Te gelijkertijd verlaat de pers een latijnsche uitgaaf: de torturae abusu et necessaria moderatione; doch aangezien veel rechters het latijn niet machtig zijn, vindt hij het geraden óok de moedertaal te bezigen. Geen aangenaam compliment voor die heeren!

De opdracht luidt: ‘De rechte rechtvaardigheid, tot onnozelheids beveiliging, en gewiss-viering des rechters, eigent, en heiligt zyn we-

der-sproke, en (gave god) onbruikbaarlik ontsloopte, of (bij nood-dwang) rekkelik bematigde pyn-bank D.J.'

Het standpunt door Jongtys ingenomen, heeft eerst in onzen tijd gezegevierd: de zondigenden kunnen zelfs door weldaden verbeterd; maar de verdoeming der onschuldigen kan ten geenen tijde door geen middelen hersteld worden. - Het uitgestelde kan alsnog volwrocht, maar het verrichtte kan niet herroepen worden. - Hier te lande (God beter 't) zien wij, dat nauwlijks één van de honderd door het gewone schavotteeren verbeterd wordt, maar alle schaamte vervliegt. - Daar luiheid en lust tot s l a m p a m p e n hier te lande den mensch tot diefstal aanzetten, richte men gemeene landstuchthuizen op, waarin men werkt om gevoed te worden en licht nog iets kan worden overgelegd tot onderhoud van het huis, te meer, alzoo 'eeniger traagheid door honger en slagen kan wakker gemaakt worden.' - Ook zouden die luie en sterke bedelaars, waarop tot nog toe geen placaten met bedreiging van geeseling gewonnen hebben, tot vrijwilligen arbeid opgeleid, daar hen een gedwongen zou wachten, indien zij op bedelarij beknipt worden. - Op diefstal staat openbare schavotteering [te-pronk-stellen], zelfs met een scherpe geeseling; maar nauwlijks uit 's rechters handen ontkomen, wordt gelegenheid tot stelen gevonden of genomen, tot het eindelijk belet wordt door den strop, '(die onverduwelijke k r o p - s l a van eenige rechters.')

Afgeschaft kan de pijnbank niet, daarvoor is de tijd nog niet rijp; maar b e m a t i g t en gestraft moet de rechter, die onschuldigen laat pijnigen en dooden. Als voorbeeld geldt het vonnis van den Hove van Holland d. 22 October 1494, waarbij o.a. de baljuw van Rotterdam is vervallen verklaard, wijl in den jare 1486 zekere Elias Dirksz. op aanklage van eenige d i e f t e n zeer onmenschelijk is gepijnigd en daardoor tot bekentenis gebracht, gedoemd en gedood, schoon de betijgde openbaarlijk de misdaden ontkende, bijbrengende, alleen bekend te hebben uit vrees en pijn.

Na zijn dood verschijnt het Tooneel der jalouzijen in twee deelen te Rotterdam 1666, groot 1600 bl. en nog is het onvoltooid gebleven: hierna zal het ruimer worden v o o r g e z e t, II bl. 829. Dit werk, slechts gemeld p r o m e m o r i e, toont zeer groote belezenheid en een juist gezicht op de gezondheidsleer, blijkende o.m. uit de opmerking over Praag. Toen daar op hoog bevel de publieke huizen werden gesloten, zeide iemand: 'dit zal de Venustochten niet dempen, maar de geheele stad in onkuische brand stellen; als uit een vuur de vonken door alle huizen verspreid werdende.'

Voor den physioloog heeft waarde de waarneming: 'ik zelfs hebbe in mijn jeugd eenen mijner medescholieren gezien, oud ontrent achtien jaren, die somwijl twee, drie lepels zog uit zijn borst molk.'

Guitig is de aanhaling uit Dr. Lemnius van Zierikzee: tijdens het verblijf van Karel V in Zeeland werden door v e r z i e n overal miniatuur-

Spanjoolen en tijdens het verblijf van keizer Max van Oostenrijk in Nederland door dezelfde oorzaak miniatuur-moffen geboren.

Door Van Effen en Van Engelen is dit werk algemeen bekend; menig bewonderd vertoog is er uit geput, hoewel de bron meermalen ongenoemd blijft.

De beroemde artsenijgeleerde blijkt een aanhanger te zijn van Harvey, ‘de eerste vinder van de gestage beweging en omloop des bloeds in 's menschen lichaam.’

Andere werken van Jongtys dan de genoemde, kent men niet; nog enkele versjes worden gevonden in de bekende liedeboekjes of mopsjes onzer v o o r m o e d e r e n , geteekend D.J. of Syt Jonck, een naamspeling reeds te vinden in Roseliins oochies. Het meesterschap over taal en vorm blijkt vooral uit de pittigheid der overzettingen, bijv. der dertiende ode van Horatius, Felices ter et amplius:

Gelukkig hij,
Tot driemaal drij,
Die't zoo gerocht(*) heeft,
Dat liefdes hand
Zijn houwlijksband
Zoo vast verknocht heeft;
Dat hem de dood
Gereeder stoot
Uit 't lieve leven,
Dan dat zijn wijf
Met norts gekijf
Zijn liefd' ontleve!

Doch vooral uit Basium VII van Janus Secundus:

Centum basia centies,
Centum basia millies,
Mille basia millies,
Et tot millia millies, cet.

Duizend kusjes duizend malen, en die zoo veel duizendmaal
Als'er 'swinters fakkels branden aan 't gewelf van 's Hemels zaal,
Als'er waterdruppels drijven op den Spaanschen golvengrond
Zal ik d'een op d'ander drukken, overschoone Rosemond;
En betrachten dat ik aan die lodd're vensters van u lijf,
Aan uw' kaakjes, aan uw' lipjes als een mossel hangen blijf.

Werken van Daniel Jongtys.

1638	Toover-sieckten. 8°.
1639	Roseliins oochies ontleedt. 4°. De jongste uitgaaf is van 1877 te Sneek, door H.M. Labberté. 8°.
1641	Hedens-daegse Venvs en Minerva. 4°.

(*) Raken, treffen, ico.

1642	Apologie, of gedrongen onschvld. 4°.
1646	Mannen Opper-Waardigheyd. 8°.
1651	Pynbank. 8°. Laatste uitgaaf te Amsterdam 1736. 8°.
1666	Tooneel der Jalouzijen, 2 dl. 8°. Laatste uitgaaf Amsterdam 1699. 8°.

Literatuur.

Matthys Balen, Jans zoon. Beschryvinge der Stad Dordrecht. Te Dordrecht 1667. 4°.
Th. Nolen, Rotterdamsch jaarboekje voor 1890, bl. 133: Dr. Daniel Jonctys.
J.H.W. Unger, De regeering van Rotterdam van 1328-1892. Rotterdam 1892. 4°.
Dr. R. Krul, Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde 1893, dl I bl. 921: Dr. Johan van Beverwyck herdacht.
Voorts de werken van den hoogleeraar W.J.A. Jonckbloet en andere schrijvers in den tekst vermeld.
Het is zeer opmerkelijk, dat Jonckbloet in 1882 geen woord kikt van de O c e l l i , daar het sinds jaar en dag bekend is, dat Jongtys deze in Roseliins Oochies heeft omgezet.
De liedeboekjes heeten oorspronkelijk m o p s j e s , naar den herder Mopsus uit de Bucolica van Virgilius. Zie de Algemeene Konst- en Letterbode, 1846 I bl. 226.

Den Haag, Juli 1893.
Dr. R. KRUL.

Murk.
Eene rooversgeschiedenis.

Laat-avond. Te midden van het uitgestrekte bosch van hoog-opgaand geboomte. Donker, zóó donker, dat de eenzame wandelaar, daar op dat oogenblik zijn weg zoekend, de stammen der boomen, vlak naast of voor zich, eerst door den tast of door pijnlijke aanraking gewaarwordt. Omhoog, in de verte rommelen van den donder, aangekondigd door helle bliksemstralen. De storm loeit. De boomkruinen kreunen. De bladeren, de wandelaar hoort het duidelijk genoeg, aaien elkander niet. Integendeel, zij slaan tegen elkaar onbarmhartig. Alles rondom kraakt en zucht. En Murk, hoewel hij volstrekt niet als bloodaard te boek stond, kon toch den wensch niet smoren: - Ik wou, dat ik met fatsoen thuis was!'

Nauwelijks had hij dien billijken wensch geuit, of hij loopt weer tegen iets aan. Neen, nu geen iets, maar een iemand.

- Hei daar!' roept die iemand hem juist niet vriendelijk toe.

- Goed volk!' antwoordt Murk kalm.

- Goed volk!' herhaalt de ander met iets spottends in zijn toon. 'Maar, 't zij zoo!' gaat hij voort. 'Wilt ge mij dan zeggen, hoe ik uit dit warnest van boomen en struiken kom. Ik kan niets onderscheiden.'

- Ik ook niet. Maar ik wil u toch helpen.'

- Als twee blinden.....'

- Ja, maar ik heb toch misschien iets op u voor. Ik ben hier bekend.'

- Dat verandert; ik ben hier voor 't eerst van mijn leven,' herneemt de vreemdeling en volgt verder zwijgend den man, tegen wien hij was aangebotst, op den voet.

Eindelijk was men het bosch ten einde. Terstond werd het iets lichter en Murk bezag zijn man van ter zijde. Hij kwam hem voor een heer te zijn.

- Dank u voor uwe hulp,' zei de vreemde. 'Nu zal ik alleen mijn weg wel vinden.'

- Ik heb u een ander voorstel te doen, mijn onbekende heer,' zei Murk daartegen. 'Ga met mij mee. Ik woon hier dichtbij.'

- Ik ben niet iemand, van wien nog wat te halen is,' bromde de ander terug.

- Goede man, wie vraagt daarnaar?'

- Iedereen.'

- Iedereen!'

- Iedereen. Iedereen, die je zoekt in te palmen.'

- Ziet u mij bij geval voor een roover aan?'

- Iedereen is een roover op zijn tijd en op zijne manier.'

- Zoo, meent u dat. Nu, als u niet te bang is, zullen we dit belangwekkend onderhoud voortzetten bij mijn warmen haard en onder een heeten grog. Want, om je de waarheid te zeggen, ril ik van de koude en als u een mensch is van gelijke beweging als ik, gelijk ik meen te mogen onderstellen, zal het met u wel evenzoo gesteld zijn. Dus verzoek ik u niet langer tegen te spartelen en u door mij mee te laten voeren.'

- Nu dan!' antwoordde de vreemdeling nog steeds even stug op het waarlijk menschlievende voorstel.

Murk intusschen bleek niet van gelijke gemoedsbeweging als menig ander. Menig ander toch zou het onaangename mensch stil aan zijn lot hebben overgelaten. Hij verheugde zich thans in stilte, dat het hem gelukt was den vreemdsoortige naar zijn wil te dwingen.

Toen straks het beschermend dak zich over hen uitbreidde in de hel verlichte kamer, schonk dat beiden kennelijk een gevoel van welbehagen. De beide mannen zagen elkaar daarna allereerst flink in de oogen.

Murk aanschouwde iemand van hooge gestalte met een open gelaat, aristocratisch voorkomen, zacht blauwe, eenigszins droomerige oogen en een trek van lijden om de lippen.

En de gast zag den gastheer, die er bij den eersten aanblik bar genoeg uitzag met zijn scherpen oogopslag, zijn zwarten, vollen baard, zijne donkere, zware wenkbrauwen, waarboven zich een breed voorhoofd welfde; daarbij zwaar gebouwd en breed geschouderd als een athleet.

- Maak het u nu als je blieft zoo gemakkelijk mogelijk,' sprak de gastheer, zelf het voorbeeld gevend. 'Van complimenten houd ik niet.'

Het noodige ter verkwikking werd door eene bejaarde dienstbode bezorgd. Echtgenoote en kinderen schenen in deze huizing niet aanwezig.

Aanvankelijk had men nog te veel met zichzelf te stellen, om meer dan eenige hoogst gewone en bij den toestand passende bewoordingen te wisselen. Allengs evenwel werd het onderhoud belangrijker. En Murk, die wilde weten, met wat soort van mensch het toeval hem in aanraking had gebracht, bemerkte, hem prikkelend, spoedig, dat hij iemand van niet alledaagsche ontwikkeling onder zijn dak had gelokt. Maar daarbij iemand, die blijkbaar niet uitblonk door achting en toegenegenheid voor het menschelijk geslacht.

Toen het gesprek een oogenblik stokte, stond de vreemdeling op ten vertrek.

- Hoe nu?' vroeg Murk, hem verbaasd aanziende.

- Ik zeg u dank voor uwe gastvrijheid en zal mijn weg vervolgen.'

- Hoe nu? En het is pikdonker. En u kent hier heg noch steg. U blijft van nacht mijn logé.'

- Zeer vriendelijk, maar ik moet verder.'

- 't Is, of de Booze u op de hielen zit. Kom, geene gekheid: u blijft hier van nacht.'

- Wat heeft u toch met mij voor, Mijnheer? En wien meent u toch, dat u voor je hebt?'

- Wien ik voor mij heb, weet ik natuurlijk nog niet. Maar dit kan ik u wel verzekeren: ik heb niets met u voor, mijn eenigszins wantrouwende heer, dan u een zacht, warm bed te laten spreiden. Dunkt u dat antwoord voldoende?'

- Het is waar, vergeef me mijne onbeleefdheid; ik verzuimde nog mij aan u voor te stellen. Mijn naam is Werder.'

- En ik heet Murk. Kom, een handslag en blijf hier.'

Eene huivering doortrilde de leden van den vreemde.

Toen trof het Murk voor 't eerst, hoe afgemat de man er uitzag.

Hij schelde en gelastte zijne dienstbode licht op de logeerkamer te brengen.

- U moet regelrecht naar bed! U is doodmoe. Ik zal u naar uwe kamer brengen.'

De ander weerstreefde niet langer.

- Een zonderlinge patroon,' dacht Murk, toen hij alleen was. 'Hij heeft zoo iets menschenhaterigs over zich. Nu, als dat meer dan schijn is, zullen we het eens met hem probeeren. Hij heeft bepaald veel vervelende ondervindingen gehad. En nu scheert hij ons allen over één kam. Laat hij eerst maar eens goed uitslapen.'

Den volgenden morgen was Murk, zooals gewoonlijk, vroeg bij de hand, maar zijn gast liet nog niets van zich merken. - Laat hij uitslapen,' herhaalde Murk. Maar toen het laat, heel laat werd, meende hij toch op de deur van de logeerkamer te moeten kloppen. Een klagend geluid kwam hem van daaruit te gemoet.

De vreemdeling bleek ziek te zijn. De dokter verklaarde straks: ernstig ziek.

Als iemand toch ziek moest worden, kon hem dat bijna nergens beter overkomen dan in dit huis. Want Mijnheer Murk was in den ganschen omtrek om zijne menschlievendheid bekend. Waar hij kon en zooveel hij kon, hielp hij, trouw ter zijde gestaan door zijne oude getrouwe Dientje, de dienstbode, die zijne vroeg gestorven vrouw ook reeds had gediend.

Vele dagen gingen voorbij, in welke het leven van den onverwachten gast in degelijk gevaar verkeerde. En vele weken, eer hij, na gunstigen keer in de ziekte, weer eenigermate tot krachten was gekomen. Maar zelfs zijn vader en zijne moeder hadden hem niet liefderijker kunnen verzorgen gedurende al dien tijd.

Met tranen in de oogen had de kranke de hand gedrukt van zijn verzorger, nadat hij tot het bewustzijn was teruggekeerd, maar spreken hem nog verboden was.

Die tranen en die handdruk waren voor Murk eene ontdekking, welke hem verblijdde.

Maar met het toenemen der krachten week die weekheid. Zijn dank sprak hij nu wel plichtmatig uit, doch afgemeten waren de bewoordingen en de oogen spraken niet mee.

- Zou u niet eens aan uwe familie of vrienden iets van u laten hooren,' veroorloofde zich Murk om dezen tijd de opmerking, 'Zij kunnen wel in groote ongerustheid over u zijn.'

- O, neen! Om mij zal niemand zich in zijne rust laten storen.'

- Heeft u dan geene familie?'

- Geene familie, waarin ik belangstel.'

- Zeker niet getrouwd?'

- Gelukkig niet.'

- En vrienden?'

- Vrienden! Zwijg me van vrienden.'

Scherp klonk de uitroep. Toen wendde hij het hoofd af. Teeken, begreep Murk, dat hij dit onderhoud als geëindigd wilde beschouwd zien.

Kort daarna begon hij evenwel weer.

- Het weegt me zwaar, dat ik u zoolang heb moeten lastig zijn. Ik ben nu wel zoo sterk, dat ik me naar de naaste stad kan laten vervoeren.'

- Heeft u daar dan bekenden?'

Van familie of vrienden durfde Murk niet meer gewagen.

- O, neen. Maar er zijn natuurlijk hotels.'

- Mijnheer,' riep nu Murk, dreigend zijne zware wenkbrauwen samentrekkend.

De ander zag hem minder verschrikt dan verbaasd aan.

- Mijnheer!' herhaalde Murk en in zijne stem was iets, dat geleek op het rommelen van den donder.

Verbaasder nog bleef de ander hem aanzien.

- Mijnheer!' ving Murk ten derden male aan; 'zulk eene beleediging is ongehoord.'

Toen eerst begreep de ander.

- Vergeef me! U te beleedigen, was in de verste verte mijn oogmerk niet. Maar het komt mij voor, dat u nu meer dan genoeg moeite aan mij heeft gehad.'

- Genoeg, genoeg,' bromde Murk. 'Wie durft praten van "genoeg". Nooit kan iemand genoeg doen aan zijn naaste.'

Nieuwe verbazing teekent zich op het gelaat van den logeergast af.

- Wat is u toch voor een mensch?' vraagt hij daarna.

- Zonderlinge vraag. Een mensch als ieder ander.'

- Dat is niet waar. Zulk een ontmoette ik nooit.'

- Zulk een, als hij is, die daar tegenover me zit, ontmoet ik voor 't eerst,' gaf Murk barsch terug.

- Hoe bedoelt u?'

- Zoo iemand, die absoluut wil wegloopen, als men hem eene hand in plaats van den hak biedt.'

- Om mij te begrijpen, zou u mijn noodlot moeten kennen.'

- Ik houd me aanbevolen, want ik stel er meer dan ooit belang in, u te leeren kennen.'

- Och, wat zou u erbij winnen. En om iets te winnen, is het een ieder toch te doen.'

- Zeer juist. Ook mij is het daarom te doen. Zoo vorder ik zeker iets in menschenkennis.'

- Verlang er niet naar de menschen te doorgronden. Zij vallen altijd tegen. Bitter tegen. Ik zonder mijzelf natuurlijk niet uit.'

- Met u wil ik het erop wagen.'

- U overwint, Mijnheer Murk. Dankbaar zal ik van uwe gastvrijheid nog blijven genieten. En nu, op het oogenblik, kan ik het nog niet. Het zou me te sterk aangrijpen. Maar binnenkort, hoop ik, zal ik u alles kunnen meedeelen van mijn ellendig levenslot.'

- Halt!' roept de koetsier. De paarden, die in snellen draf kwamen aanrijden, staan in hetzelfde oogenblik als palen. Het rijtuig, waarvoor zij gespannen waren, bevindt zich juist vlak voor de breede stoep van het huis des heeren Murk. Twee deftig gekleede heeren stappen uit en bellen aan.

- Hier woont immers Mijnheer Murk?'

En op het bevestigend antwoord van Dientje, die de voordeur geopend had, vragen zij Mijnheer te mogen spreken, hunne naamkaartjes haar overreikend. Dientje laat de heeren in de spreekkamer en gaat dan haar heer verwittigen van het bezoek.

Murk, een oogenblik daarna binnentredend en groetend, ziet de heeren, wier namen hem geheel onbekend zijn, vragend aan.

- Het doel van onze komst,' zegt een der beiden, 'is, om te vernemen, of Mijnheer Werder zich nog ten uwent bevindt. Men heeft ons ingelicht, dat hij hier eene poos vertoefd heeft.'

- Mijnheer Werder bevindt zich hier nog, Mijnheer.'

Beide heeren geven hunne vreugde over dit feit te kennen en drukken het als hun verlangen uit, dien heer te mogen spreken.

- Excuseert me dan eenige oogenblikken, heeren, om Mijnheer Werder uwe komst mee te deelen. Mijn logé is zwaar ziek geweest.'

- We hebben ervan gehoord.'

Als Murk de deur achter zich gesloten heeft, fluisteren de beide bezoekers:

- Als hij ons maar ontvangen wil!'

- Hij zal wel. Onze komst zal hem pleizier doen. Hij kan niet weten, dat wij weten, wat wij weten.'

- Hij blijkt een vos. Denk erom!'

- Ik voor mij heb goeden moed.'

- Heeren!' zegt Murk, weer binnenkomend, 'Mijnheer Werder wenscht niet u te ontmoeten. Hij heeft mij verzocht, er bij u op aan te dringen, ten spoedigste den terugtocht aan te nemen.'

- Maar, Mijnheer, wij begrijpen niet.....'

- Ik ook niet, Heeren. Ik ben slechts de overbrenger van eene boodschap, die u niet aangenaam schijnt.'

- Een misverstand!' mompelt de een.

- Spoedig op te helderen,' zegt de ander.

- Wel mogelijk, Heeren. Maar Mijnheer Werder heeft zoo stellig mogelijk zich uitgedrukt.'

- En zelfs geen groet voor ons.'

- 't Spijt me, Heeren, dat ik het u zeggen moet. Neen, zelfs geen groet.'

- Ik raak, wat mijn logeergast betreft, hoe langer hoe meer de kluts kwijt,' dacht Murk onder het naoogen van het wegsnellende rijtuig.

- Ben ik,' dacht hij verder, 'eigenlijk niet gek, dat ik mij voor het overbrengen van zoo'n boodschap heb laten gebruiken. Maar het was onder den invloed van den indruk, dien het hooren van hunne namen op hem maakte. Hoe trilde zijne hand, toen hij de kaartjes van mij aannam. En zijn gezicht werd zoo akelig grijsbleek. En dan die toon: "Nooit wil ik hen weerzien." En toen ik even aan de wetten der burgerlijke wellevendheid hem herinnerde: "Nooit, zeg ik u. In der eeuwigheid niet." Het is erg geheimzinnig. En toch heb ik nog geen oogenblik spijt, dat ik mij hem heb aangetrokken. Hij schijnt diep ongelukkig. Wat mag de oorzaak zijn?'

- Hebben die heeren ook voor u een tipje opgelicht van den sluier, die over mijne, in uw oog natuurlijk heel vreemde, houding nog gespreid ligt?' vroeg Werder achterdochtig, toen hij zijn gastheer een uur later op de wandeling ontmoette.

- Die heeren hebben er zich toe bepaald, hun leedwezen te kennen te geven, en zijn toen onmiddellijk vertrokken,' antwoordde Murk droog. De achterdochtige bedoeling was hem niet ontgaan.

Zwijgend gingen zij eene poos naast elkaar voort.

In het bosch gekomen, bleef Murk eensklaps staan en zei op milder toon: - Hier hebben we elkaar voor 't eerst ontmoet.'

- En van dat uur aan ben ik uw schuldenaar geworden,' zei Werder onmiddellijk en Murk's hand grijpend, drukte hij die hartelijk. 'U heeft gevoeld, dat ik mij ongelukkig voelde. U heeft medelijden getoond. Ik ben er u van harte dankbaar voor. Medelijden met iemand, u geheel vreemd. Dat is de parabel van den barmhartigen Samaritaan, in schoone practijk gebracht. En niettemin heb ik u zeker meer dan eens gekwetst door mijne houding. Bij voorbeeld zoo aanstonds nog.

Ik bemerkte terstond, dat u den boozen zin van mijne vraag had doorgrond. En het is nu mijn plicht, u het een en ander op te helderen. Maar laten we eerst uw gastvrij dak weer opzoeken. Onder het loopen vermoeit me het spreken nog te veel.'

En toen zij nu bijeenzaten in het huisvertrek, vernam Murk eene oude, welbekende geschiedenis. Slechts de handelende personen waren anderen.

- Nu sta ik alleen in de wereld,' begon Werder, 'maar ik heb den tijd gekend, dat een dichte drom van lui, die zich als mijne vrienden aan mij voorstelden, mij omringde. Want ik was rijk, heel rijk. En ik durf van mijzelf gerust beweren, dat ik geen zelfzuchtige was, die het zijne liefst voor zich alleen behield. Het was me een genot, anderen mee te laten genieten. Dat verhoogde zelfs mijn genot. Men zou hierop kunnen aanmerken, dat zelfzucht dan toch eigenlijk de diepste grond was van mijne vrijgevigheid. 't Zij zoo. Maar het was toch zoo niet bedacht. Op die wijze bracht ik vele prettige jaren door. En allen betuigden mij keer op keer hunne aanhankelijkheid aan mijn persoon, hunne hartelijke vriendschap.

Daar verspreidt zich op eens het gerucht, dat ik door speculaties enorme verliezen heb geleden. "Tot den bedelstaf gebracht!" breidt straks het gerucht zich uit. En alsof dat ongeluk alleen niet genoeg was, werd ik te gelijk ook van al mijne vrienden beroofd.

Mijne vrienden! O, die ellendelingen, die schijnheiligen, die Judassen!.... Mijn hart kromp ineen. Tegen ieder verhardde ik me. Niemand vertrouwde ik meer. Door allen verlaten, verliet ik die noodlottige plek en zwierf van toen aan rond zonder doel en zonder lust. En op een van die zwerftochten is 't, dat u mij gevonden heeft. Nu weet u alles. Kunt ge mij vergeven, wat ik jegens u misdeed?'

Murk drukte den zwaar beproefden, in zijn vertrouwen op de menschen zoo hard geschokten man zeer hartelijk de hand. Maar nadat hij hem zoo zijne oprechte deelneming had getoond, meende hij hem de eenvoudige opmerking niet te mogen onthouden, dat het niet aanging, omdat in een hoop appelen enkele rotte werden gevonden, daarom alle te verwerpen.

- Zij zijn allen aangestoken! Ze deugen geen van allen!' riep Werder heftig uit.

- Geen van allen? Weet u dat zoo zeker? Is dat niet in overijling gesproken? Is dat billijk? Is dat recht?'

- Ik moet u alweer om vergiffenis vragen,' zei Werder beschaamd. 'Ik weet nu ten minste, dat er één is.....'

- Er zijn er meer. Er zijn er velen. U mag zoo slecht niet denken van uw geslacht. Laten wij toch het getal der pessimisten niet vermeerderen. Die zijn er al meer dan genoeg.'

- U heeft zeker aangenamer ervaringen van het leven dan ik.'

- Uwe ervaringen zijn mij bespaard. Dat is zoo. Maar overigens!...

Als men zijne beste vrouw en zijn eenig, lief kind verloren heeft..... Later zal ik u dat wel nader meedeelen. Maar nu heb ik nog iets anders. Vergunt u me, mij als uw vriend te beschouwen?'

- Ik uw vriend? Waar denkt u aan? Ben ik niet arm?'

- Het moest, dunkt me, nu met het beleedigen uit zijn, Mijnheer.'

- Het was zoo niet bedoeld, mijn waardige gastheer. U heeft beter aan me verdiend. Het was..... het was..... eene onwillekeurige uiting, herinnering uit mijn zwarten tijd. Ik voel, dat ik onder uwe leiding al een beter tijdperk in mijn leven ben ingetreden. Ja, ik verzoek het u nu: wees mijn vriend.'

- Goed. Gaarne. En nu, vrienden mogen, moeten elkaar de waarheid zeggen. Is dat ook niet uwe meening?'

- Mijne vrienden hebben mij altijd voorgelogen.'

- Zij waren ook uwe vrienden niet. De ware vriend zegt den vriend de waarheid, ook al kent hij die gemeenplaats, die toch zoo hoogen ernst bevat: 'Van waarzeggen kan men leven, van waarheid zeggen zeker niet.' En zoo neem ik, als vriend door u aangenomen, terstond de vrijheid u onder het oog te brengen, dat uzelf voor een goed deel de oorzaak van uwe grievende teleurstelling is. Gedane zaken nemen geen keer. Dat weet ik heel goed. Maar ik wil je er alleen op wijzen, amice, om je van het booze oog, dat je op het geheele menschdom hebt, te genezen, als ik kan.'

- Waarin heb ik dan misdaan? Ik heb anderen altijd goedgedaan, zoover ik weet.'

- Die anderen waren die weldaden niet waard. Dat is gebleken. Maar de meesten, die min of meer in uw geval verkeeren, want je bent de eenige niet, hebben dat, nog eens, geheel of gedeeltelijk zichzelf te wijten, en als ik gedeeltelijk zeg, dan bedoel ik voor een heel, heel groot deel, omdat zij zich nooit de moeite gaven ernstig te onderzoeken, wat soort van lui het waren, die zich hun als vrienden opdrongen. Men is jong, de levenslustigen sleepen u, bijna uws ondanks, mee. Men heeft zijne ijdelheid. Men drinkt de loftuitingen in als ouden Bourgogne. Men wordt gevleid en in de hoogte gestoken. Men bedwelmt u met het een en ander. Men weet u in eene soort van roes te houden. Het zijn allemaal fideele kerels, van goede familie. Wat wil men meer? Maar met eenige ernstige studie zou men toch het valsche van het ware hebben kunnen onderscheiden. En ook u zou bewaard gebleven zijn voor uw onbillijk oordeel over de menschen in het algemeen en voor eigen groote smart. Maar permitteer me, amice, nu ik toch aan den gang ben, je in eens de volle laag te geven. Ik beloof je, dan heb ik afgevuurd. Die heeren van straks, werpen die uwe stelling, dat het heele menschdom verleugend zou zijn, niet triomfantelijk het onderst boven? Waarom anders hebben zij u gezocht, totdat zij u hebben gevonden, dan om u te bewijzen, dat zij berouw hebben gekregen over hun onwaardig gedrag?'

- Die twee waren juist de ergste klaploopers. Voor den stap, dien zij nu gedaan hebben, moet eene andere reden bestaan. En die moet ik je nu ook meedeelen, vriend. Want tusschen vrienden mogen geene geheimen blijven. Ik vermoed met groote zekerheid, dat zij de waarheid op het spoor zijn gekomen.'

- De waarheid op het spoor, zij, de verleugenden! Dan zijn zij gelukkig te noemen.'

- Dat zullen zij ook gemeend hebben. Jammer genoeg voor hen, dat ik hun dadelijk in de kaart heb gezien.'

- Wat bedoel je nu eigenlijk?'

- Ik begrijp, dat je van deze redeneering nog niet alles begrijpt. De zaak is deze, amice. Het is niet waar, dat ik mijn fortuin heb verloren. Hoe het gerucht in de wereld is gekomen, heb ik niet kunnen ontdekken. Maar zoodra het me bereikte, viel het me in, dat het wel aardig zou zijn er gebruik van te maken, om mijne vrienden eens aan den tand te voelen. Ik sprak dus het gerucht volstrekt niet tegen en nam eene voor zoo'n gelegenheid passende houding aan. En de rest weet je. Maar nu houd ik het ervoor, dat op de eene of andere wijs de waarheid is uitgelekt. Ja, dat moet zoo zijn; anders zouden die beide schelmen er zeker nog 't minst van allen aan hebben gedacht, mij weer op te zoeken.'

- Dus, je bent niet arm, maar rijk, Mijnheer Werder? Dat spijt me.'

- Wezenlijk! Waarom?'

- Omdat ik vrees, dat het nu met onze vertrouwelijkheid, die pas begonnen is, weer uit zal zijn.'

- Dat zou de zwaarste en laatste slag voor mij zijn.'

- En toch zal u dien moeten ondergaan. 't Beste is zelfs, dat we oogenblikkelijk scheiden.'

- Waarom dan toch?' vroeg Werder met ontsteltenis in houding en toon.

- Begrijpt u dat niet, Mijnheer Werder? Zou ik niet bovenmenschelijke pogingen te werk moeten stellen, om zoo te spreken en te doen, dat geene voor mij minder vleiende verdenkingen bij u kunnen opkomen? En toch, zou niet ieder van mijne woorden en daden u voortaan verdacht voorkomen? Zoo zou me het verkeer met u een voortdurenden dwang opleggen en voor u, per slot van rekening, eene nieuwe plaag zijn. En zoo voor ons beiden eene plaag.'

Toen stond Werder op, nam de beide handen van Murk in de zijne en die stevig drukkend, zei hij:

- Vriend, nu misken je mij. Klappen had ik verdiend, en ik heb het hoofd gebogen. Maar die laatste klap was onverdiend. O, blijf mijn vriend. Je herinnert je misschien nog, dat je me op dien bewusten avond in het bosch vroeg: 'Zie je mij bij geval voor een roover aan?' En ja, je bent een roover. Een roover, die me in zijn hol gelokt en er mijn hart gestolen heeft.'

Zomeren.

G.J. VAN DER HOEVE.

Pruttelen, naar aanleiding van eene ‘haute nouveauté’.

Mevrouw Tevreden zat in haren breeden, diepen leunstoel en had juist, vóór theetijd, haar rustuurtje gehouden.

Daar hoorde zij het haar bekende geluid: de wielen van ‘het’ coupeetje. Hare oogen verhelderden, zij richtte zich op en keek met eenen blijden glimlach naar de deur. Zij hoorde hare dochter op de trap; of liever, zij hoorde het stokje, dat bij iederen voetstap medeging en den grond hoorbaarder raakte dan de damesvoetjes den looper.

De deur ging open en Mevrouw Overleg trad binnen, altijd steunende op haar stokje. Zij was eene vrouw van vijf en veertig jaren, weduwe, met eene zwakke gezondheid en nooit volkomen hersteld van eenen val, dien zij had gedaan, toen zij eens op de trap was uitgegleden.

De oude dame, hare moeder, had haren zeven-en-zestigsten verjaardag reeds gevierd; zij was, wat haar physiek betrof, krasser dan hare dochter, doch zeer corpulent. Zij waren beiden weduwe. Mevrouw Tevreden leefde van een vrij ruim pensioen, want haar echtgenoot was bij zijn leven referendaris aan binnenlandsche zaken. Haar schoonzoon Overleg was geen ambtenaar geweest; hare dochter genoot derhalve geen pensioen; zij leefde van de renten harer spaarpenningen en van een klein vruchtgebruik, haar door de familie van haren echtgenoot nagelaten. Zij had jaarlijks een paar honderd gulden minder dan hare moeder, doch leefde van haar kleiner inkomen gemakkelijker dan deze, wijl zij, wat zij noemde, meer ‘slag’ had.

Mevrouw Tevreden strekte lachende haren arm naar hare dochter uit en zeide:

‘Wat was ik blijde, kind, dat ik den coupé hoorde! Het kon er dus nog af?’

Die vraag sloeg op de woorden, waarmede Mevrouw Overleg, veertien dagen te voren, afscheid van hare moeder had genomen; toen namelijk Mevrouw Tevreden had gezegd: ‘Heerlijk toch, dat er

rijtuigjes bestaan voor menschen, die niet loopen kunnen,' had Mevrouw Overleg geantwoord:

'Het zal niet dikwijls meer gebeuren, mama; een volgend jaar kan ik het niet meer bekostigen; de vermogenbelasting gaat met mijne coupeetjes strijken. Is u niet blijde, mama, dat u die *nouveauté* niet heeft bedacht?'

'Zoudt gij het beter gedaan hebben, kind?' was de wedervraag geweest.

'Neen, ik ben maar eene vrouw; ik heb niet in "rechten" gestudeerd of in financiën, maar ik bestuur de mijne heel goed en ik kan best zien, als een ander het niet goed doet.'

Mevrouw Overleg had niet meer gedacht aan hetgeen zij bij de scheiding van hare moeder had gezegd, doch had nu geene opheldering noodig, om haar te begrijpen.

Och, mama!' zeide zij komiek verwijtend; 'ik begon het juist te vergeten!'

Mevrouw Tevreden was uit haren stoel opgerezen en hare dochter te gemoet gegaan; zij nam haar, halverwege den weg van de deur naar de tafel, het stokje uit de hand, leende haar den dikken ronden arm en geleidde haar naar het stoeltje, dat dicht bij haren eigen grooten stoel stond.

Het arme vrouwtje slaakte eenen zucht van verademing, toen zij gezeten was; de inspanning van het af- en opgaan van twee trappen viel haar altijd zwaar. Doch zoodra zij rustte, scheen zij de moeielijkheden, aan een bezoek bij hare moeder verbonden, te vergeten. Zij stak Mevrouw Tevreden hare hand toe en knikte eens, met eenen lach om haren mond en in hare vriendelijke oogen.

'Nu een kopje thee!' zeide Mevrouw Tevreden genoeglijk. Zij nam altijd zelve de 'honneurs' harer theetafel waar en hare kleine, mollige handen bewogen zich gracieus over het theeblad met de blauw porseleinen kopjes.

'Wat hebt gij het toch altijd behaaglijk hier, mama,' zeide Mevrouw Overleg, terwijl zij welgevallig rondkeek.

'Gij ook bij u,' prees Mevrouw Tevreden; 'het is maar jammer, dat ik zoo zelden bij u kan komen, en het zal wel op "nooit" loopen; die corpulentie weet wat!'

'Gij moest mij iets van uw te veel kunnen meedeelen, mama; al het vet, dat *ik* maak, vereenigt zich hier,' en zij liet spottende een vetgezwelletje in haren benedenarm zien, zoo groot als een dubbeltje.

'Ja, kind, de goederen der aarde zijn te ongelijk verdeeld,' schertste Mevrouw Tevreden.

'Laat ons van het tapijt van te veel en te weinig afstappen, mama,' was het evenzoo schertsende antwoord van Mevrouw Overleg. Zij keek nog eens rond en zeide: 'Gelukkig, dat er op goeden smaak geene belasting ligt!'

Van goeden smaak getuigde de kamer, waarin de twee weduwen

zaten, zeer zeker, van groote weelde niet; harmonie heerschte er; dáárin bestond de aantrekkelijkheid, welke Mevrouw Overleg altijd trof.

Eene spiegelkast (*bonheur du jour*) in éénen hoek, eene damesschrijftafel er schuin tegenover, met een paar planken erboven, waarop boeken in prachtbanden prijkten; sierplanten voor een zijraam, gemakkelijke stoelen voor de twee andere ramen aan de voorzijde; eene kleine tafel daartusschen, tegen het penant, met een zacht, fluweelig kleed bedekt en groot genoeg om, bij voorkomende gelegenheden, te dienen voor huishoudelijk gebruik; dieper de kamer in stond een kleptafeltje vóór eene canapé, met eenige phantasiestoelen eromheen; bloemen ontbraken er zeer zelden; voorts stonden, hier en daar, een paar tafeltjes, waarop photographieën en *bibelots*; óók een speeltafeltje, met fraai gesneden voet, dat in den winter nog al eens dienst deed, stond er, bescheiden in een hoekje; alles was ouderwetsch, van spiegelglad, donker mahoniehout; er hingen eenige schilderijen en aquarellen boven de canapé, waarop de oogen van Mevrouw Tevreden nog altijd met welgevallen rustten, deels om de kunstwaarde zelve, deels omdat het souvenirs waren uit den eersten tijd van haar huwelijk, toen haar echtgenoot bevriend was en levendig verkeer hield met de eerste kunstenaars op verschillend gebied: literatoren, schilders en musici. Dat was een, ook voor haar, heerlijke tijd geweest, waarin zij het leven van zijne edelste zijde had genoten.

Sedert eenige jaren had Mevrouw Tevreden van de glorie eener *suite* in zóóver afstand gedaan, dat de achterkamer haar tot slaapkamer diende, wijl haar dokter haar het gebruik van de kleinere bovenverdieping, van den zolder afgeschoten, had ontraden; een zijkamertje diende haar sinds dien tijd tot eetkamer. Doch ook de *suite* zag er behaaglijk uit; het ledikant was er ‘gemaskeerd’ en eene van de beide glazen deuren, aan den kant, waar geene ‘slaapkamer-attributen’ te zien waren, gaf eenen vrijen blik op de heesters en de bloemen, die op de ruime veranda stonden. Aan den voorkant kon Mevrouw Tevreden de geheele kade overzien; door een zijraam had zij een bijna even ruim uitzicht, op de boomen van de tuinen om haar heen. Het was alles ruim, want het huis, waarvan zij het bovendeel bewoonde, lag niet in - of zelfs niet in de nabijheid van het centrum der stad. Van die stad zelve zag Mevrouw Tevreden bijna nooit iets, sinds zij niet meer loopen kon en het nemen van een rijtuig eene groote zeldzaamheid moest zijn. Somtijds vond zij zich wel eens ‘opgesloten’, doch hare ‘gevangenis’ was ruim en fraai èn - zij zat niet buiten toegang; er waren nog steeds tijdgenooten, die haar kwamen bezoeken, en nog méér jongeren van jaren: kinderen en zelfs kleinkinderen van vrienden uit haren jongen tijd.

Men behoefde Mevrouw Tevreden niet op al die voorrechten te wijzen; zij erkende ze onvoorwaardelijk. Terwijl zij al die menschen gaarne om zich zag, hing haar hart aan hare eenige dochter en in die zeldzame

perioden, waarin zij meer oog had voor de schaduwzijden van haar leven dan voor den zonneschijn, kon zij klagen:

'Het is wel treurig, dat mijne dochter en ik beiden slecht ter been zijn en dat wij niet maar telkens rijtuigen kunnen nemen, om ons bij elkander te brengen; ik zie haar veel te weinig.'

Doch de schaduwzijden van haar leven zag zij niet zoo dikwijls, als Mevrouw Overleg deed; wanneer zij hare dochter tot tevredenheid of althans tot onderwerping vermaande, was die dochter het niet altijd met haar eens:

'Bedenk toch, mama, dat ik in de zoogenaamde kracht van mijn leven ben... hoewel die "kracht" niet veel beduidt. Geloof maar, dat het hard is. Ik heb de middelen niet om mij te laten brengen, waar ik wezen wil, en zelve ben ik machteloos.'

Zoo was de toestand sedert enkele jaren. De Adam van Mevrouw Overleg scheen haar, toen hij met haar trouwde, eenen naam te hebben gegeven naar haren aard: zij wist met weinig véél te doen. Zoo kon zij van haar zeer beperkt inkomen iedere maand een paar keeren een rijtuigje nemen, dat haar naar hare moeder bracht. Het was een zorgvuldig berekende post op haar budget...

En zie, daar werd dat groote... in hare moedeloosheid noemde zij het 'het eenige', genot in haar leven bedreigd door... de vermogenbelasting, die *haute nouveauté*, zooals zij haar spottend noemde, waartegen zij met hare geheele ziel in verzet kwam en waartegen zij zoolang kon pruttelen, dat het inderdaad vervelend geworden zou zijn voor wie het aanhoorden, - indien zij het niet zoo amusant had gedaan, wijl hare oppositie zich zoo pittig kon uiten.

De aanstaande vermogenbelasting was onder hare vrienden reeds bekend onder den spotnaam van de *haute nouveauté.*

Toen de beide dames dien avond bij elkander waren, bleef de *nouveauté* niet onaangeroerd.

'Ik zal blijde zijn, als er een jaar of liever een paar jaren, indien zij mij gegund worden, over onze, nu nog aanstaande, privatiën zijn heengegaan,' zeide Mevrouw Tevreden; 'dan zijn wij eraan gewoon en kunnen weder bij elkander komen, zonder dat het onverkwikkelijke punt aan de orde van den dag is...'

'Ik geloof niet, dat ik er ooit aan wen,' antwoordde Mevrouw Overleg pessimistisch; 'mijn inkomen bedraagt nog geene achttienhonderd gulden; de honderd, welke ik tot nog toe voor mijnen verjaardag van oom Nol krijg, meegerekend; maar dat is niet vast; dat kan ieder jaar ophouden... als oom bij voorbeeld eens hertrouwt.'

'Maar, kind,' berispte Mevrouw Tevreden lachende, 'oom is zeventig!'

'Och, dat zou niet zonder voorbeeld zijn en dan zou mijn inkomen beneden de zeventienhonderd worden; daarvan betaal ik aan stad en land honderd en tien gulden belasting; dat moest genoeg zijn, indien de heeren, die erover te beschikken hebben, practisch waren in hunne

berekeningen; maar zij verliezen zich in algemeenheden; dat is ook véél gemakkelijker. Nu worden groote gezinnen met een klein inkomen en weduwen zooals ik, die nooit eenen cent van het land heb genoten, de slachtoffers; de eenige weelde, welke ik mij kon veroorloven, gaat ermede verloren...'

'Gij zult zien, dat het zich beter schikt, dan gij nu denkt,' zeide Mevrouw Tevreden, 'het zal ermede gaan zooals bij voorbeeld in eenen overvollen tramwagen; eerst is het, alsof men op elkander zal zitten, maar allengs schikt het zich, alle openingetjes worden gevuld en men zit naast elkander, zonder hinder.'

'Ja, maar ook zonder genot,' pruttelde Mevrouw Overleg. 'Ik zou niet weten, hoe ik de... ik gis bijna veertig gulden van die nieuwe belasting zal uitwinnen, zonder eronder te lijden. Oom Nol vertelde mij, dat een lid van de Eerste Kamer gezegd had, dat eene vrouw van zeshonderd gulden leven kan. Dat kàn mijne schoonmaakster; mijne naaister misschien ook... Maar *ik* kan het niet; ik ben uit eene andere sfeer; intellectueel genot kost geld... Ik neem aan, dat er leden van de Eerste Kamer kunnen zijn, die dat niet bij ondervinding weten.'

'Kindlief, sla toch niet zoo door,' berispte Mevrouw Tevreden.

'Nu dan, mamaatje, al de andere leden dan wèl, op dat eene na misschien, en van de Tweede Kamer allemaal; is het dàn goed?'

'Beter althans,' antwoordde Mevrouw Tevreden, die gaarne van de *haute nouveauté* wilde afstappen; 'van intellectueel genot gesproken: wat hebt gij gelezen in de laatste veertien dagen?'

'O, de gewone periodieken van mijn leesgezelschap. Ik ben nu aan *Majesteit* van Couperus; ik krijg *De Gids* niet nieuw; ik heb nog slechts het eerste gedeelte gelezen. Toen ik dat uit had, dacht ik: *De Gids* vergeet, dat hij eenen naam heeft op te houden... het is me een gids!'

'Vindt gij *Majesteit* leelijk?' vroeg Mevrouw Tevreden.

'Of ik het leelijk vind?... *Ik* generaliseer niet, zooals een minister.'

'Och, kind, wij waren nu gelukkig van dat onderwerp af!' knorde Mevrouw Tevreden.

'Gij hebt gelijk, mama,' antwoordde Mevrouw Overleg, berouwvol; 'doe maar, alsof gij dat niet hadt gehoord... Of ik *Majesteit* leelijk vind? - Ik vind, dat het getuigt van een zeer groot talent, dat misbruikt wordt. *De Spectator* heeft reeds aanmerking gemaakt op het laffe vleien van den adel. Voorheen had dat uitverkoren deel van de menschheid "blauw" bloed; maar nu kent Couperus hun *geurig* zweet toe bovendien.'

'Het is immers niet waar, kind?' vroeg Mevrouw Tevreden.

'Och, ja wel, mama, en dat is althans eene vrij onschuldige lafheid; *máár*... dat eene hertogin, die aan den zoon van haren keizer, nog bijna een knaap, gastvrijheid geeft en zich des nachts in zijne kamer komt opdringen en hem inwijdt in....'

Mevrouw Overleg beefde van verontwaardiging en moest zich even herstellen; zij hernam:

‘Vergeef, mama, dat ik niet uitsprak, maar ik vind geene woorden voor zulk eene onmogelijke gemeenheid, als Mijnheer Couperus met zijne “als hagel kletterende kussen” beschrijft.’

‘Maar stáát er dat alles, kind?’ vroeg Mevrouw Tevreden ongeloovig.

‘Ik geloof het wel, mama; ik citeer uit mijn geheugen; men zou er bijna aan gaan twijfelen en ik was ziek, toen ik het stuk las... de koorts heeft mij misschien parten gespeeld. Dat is zeker ook de reden, waarom ik het keizerrijk van Mijnheer Couperus in de lucht heb gezocht; ik kon het op aarde nergens thuis brengen.’

Mevrouw Tevreden glimlachte en zeide: ‘Ik ben nieuwsgierig naar mijne eigen indrukken.’

‘Ik ook, mama, en let dan vooral op die overstrooming, voor mij óók al in de lucht. Één ding is zeker: men verveelt zich niet, terwijl men leest. Ik vind die nieuwerwetsche kronkelingen van taal en phantasie vermakelijk, behalve wanneer het gemeen wordt; doch eene mama mag voortaan *De Gids* wel inkijken, eer hare zonen en dochters hem opnemen.’

‘Wat wilt gij drinken, liefste? Grog of wijn?’ vroeg Mevrouw Tevreden, later in den avond.

‘Kunt gij mij nog iets aanbieden, mama? - Dan wijn, als 't u belieft. Een volgend jaar gaat de *haute nouveauté* met mijn glaasje wijn heen.’

‘Begint gij nu opnieuw? Kom, kind, vergeet het!’

‘Dat kan ik niet, mama.’ - Zij nam de courant op, die juist was binnengebracht, las eenige oogenblikken en zeide:

‘Welk een armzalig figuur maken wij weder te Chicago!’

‘Niet in “kunst”’, antwoordde Mevrouw Tevreden zegepralend.

‘Misschien omdat “kunst geene regeeringszaak” is,’ spotte hare dochter; ‘men wordt er wee van, als men het leest.’

‘Trek u toch alles zoo niet aan,’ vermaande Mevrouw Tevreden.

‘Ik kan het niet laten, mama; alles kon zooveel beter gaan, dan het doet.’

Daar steeg Mevrouw Overleg weder op haar stokpaardje:

‘Als gouvernementen het stelsel in practijk brachten, dat men niet koopen moet, wat men niet kan betalen, zouden arme weduwen, zooals gij en ik, niet door drukkende belastingen gekweld behoeven worden. Waarom *is* ons land zoo arm.’

‘Is dat eene verzuchting of eene vraag, kind?’

‘Een uitroep, mama; ik weet heel goed, hoe het komt: van de kleine vergissingen van de elkander afwisselende gouvernementen; het eene wil Atjeh *éventjes* tuchtigen, het andere wil spoorwegkoninkje spelen en het derde...’

‘O,’ viel Mevrouw Tevreden onnoozel in, ‘ik dacht, dat ons land arm was, omdat het niet veel anders voortbrengt dan gemakkelijk te verteren: boter, melk, kaas.’

Nu lachte de pruttelaarster.

‘Neen, goedige mama. Voorheen was het land rijk; er was immers een “batig slot”. Dat placht *ik* ook te hebben,’ voegde zij er, nu vroolijker, bij; ‘maar ik heb het niet door eigen schuld verloren; dat heeft Ariman gedaan.’

‘Ariman? Wie is dat nu weer?’

‘Wel, mama, die oude geest van alle kwaad. Ik vind het zeer geschikt mijn leed te verhalen op iemand, die geen hinder heeft van mijn wrok, en “het leem” mag immers niet opstaan tegen “den pottenbakker”? Uw wijn is goed, mama,’ voegde de pruttelaarster erbij. ‘Mijn dokter zegt, dat echte bordeau even goed voor mij is als port. Nu, als de *haute nouveauté*, dat bloedgeld...’

‘Beste kind, wat overdrijft gij.’

‘Ja mama, dat doe ik ook... Ofschoon het eigenlijk waar is in mijn geval. Mijn dokter zegt, dat ik geen bloed genoeg heb; dat ik wijn moet drinken om bloed te maken; dien wijn kan ik een volgend jaar niet betalen, geen bloed maken - dus is het bloedgeld... Voor mij en alle andere menschen uit den onbemiddelden middelstand.’

‘Prachtig geredeneerd en uitgedrukt! Iedereen pruttelt, want rijke menschen pruttelen, omdat nu de hoegrootheid van hunnen rijkdom bekend wordt,’ zeide Mevrouw Tevreden.

‘Nu ja, voor die klacht heb ik geene sympathie; ik ben niet geheimhoudend. Ik ben eigenlijk trotsch op de kleinheid van mijn inkomen, omdat ik er zooveel mede doe. - Daar komt waarlijk het koetsje al aan!’

‘Wat hebt gij wat afgeprutteld van avond,’ zeide Mevrouw Tevreden.

‘Het heeft mij wezenlijk verlucht, mama. Als de heeren zich maar niet verbeelden, dat zij het knap gemaakt hebben, is het mij goed. Ik geef hun zélfs twee *S.S.* present.’

‘Hoe edelmoedig,’ plaagde Mevrouw Tevreden.

‘In het geheel niet, mama-lief; ik gebruik ze toch niet,’ antwoordde Mevrouw Overleg spottende. ‘Verbeeld u: eene drank *S* wet, eene jacht *S* wet... Wat zouden de heeren zich eigenlijk voorstellen? Zijn het “Vermogen” en het “Bedrijf” in het bezit van de belasting? Is de belasting het eigendom van het “Vermogen”, van het “Bedrijf”? O, foei, mijn hoofd duizelt bij die verwarring van denkbeelden.’

Nu lachte de pruttelaarster waarlijk wéder.

‘Goedenavond, lieve, beste mama!’ zeide zij.

Nog een paar afscheidskussen en de arme vrouw strompelde de trap af en werd in het rijtuigje geholpen, dat zij ‘een volgend jaar niet meer zou kunnen bekostigen’.

MEVR. VAN WESTRHEENE.

Eene triptiek.

I.
Virgo et Mater.

Duisternis daalt op de velden,
Duisternis daalt op het pad,
Dat de zwerfster rustloos volgde,
Die gevlucht was uit de stad;

Waar haar niemand hulp verleende
In haar diep rampzalig lot,
Waar zij, als een wulpsche deerne,
Werd beleedigd of bespot;

Daar zij, jong en onervaren,
Aan de liefde had geloofd,
Door den minnaar werd verstooten,
Die haar kroon haar had ontroofd.

Met den zuigling op haar armen -
Die haar trots is en haar schand -
Zocht zij naar een vredig plekjen,
Naar een schuilplaats op het land;

Waar zij, eenzaam en vergeten,
Onderworpen, ijvrig, stil,
Voor den kleine zwoegen, lijden,
Haar verleden boeten wil.

Maar de harten zijn gesloten,
Maar de deuren oopnen niet;
In de vreugde wil men deelen,
Doch wie deelt in het verdriet?

Vriendlijk straalt een licht van verre,
Nu eens kwijnend, dan weer hel,
Dat het needrig raam verheldert
Van een kleine landkapel.

In het bedehuis gevloden,
Blikt zij angstig nog eens om,
Of haar iemand soms gevolgd is...
Ledig blijft het heiligdom;

Waar gewijde kaarsen branden
Bij het beeld der Moedermaagd,
Die de roem is van de maagden,
Die de kroon der moeder draagt.

Op de trappen van het altaar
Wordt het knaapje neergevlijd,
In zijn sluimring niet beseffend,
Hoe de moeder lijdt en strijdt.

Trillend, als het smeltend waslicht,
Dat zijn drupplen vloeien laat,
Stroomt een vloed van heete tranen
Langs haar wezenloos gelaat.

Op haar knieën neergezonken
Voor den troon der Hemelbruid,
Stort den lang bedwongen hartstocht
In een wanhoopsklacht zij uit:

‘Heilig toonbeeld aller vrouwen,
Die de zorgen, angst, ellend,
Die de hooge geestverrukking
Van de moeder hebt gekend!

Voor een ongehuwde moeder
Is geen zegen weggelegd;
Bitter zijn de levensvruchten
Van een ongewijden echt.

Wees mijn arme ziel genadig;
In mijn radelooze smart
Wijd ik u dit kind, als offer
Van mijn eigen brekend hart.

Is er grooter offer denkbaar,
Dat een moeder brengen moet,
Die het onderpand der liefde
Moet bezeeglen met haar bloed?

Neem mijn kind toch; hier op aarde
Woont er geen barmhartigheid;
In het huis des Hemelvaders
Is voor velen plaats bereid.

Wie ik roep in mijn verdrukking -
Neergebogen voor uw troon -
Niet de reine Maagd der heemlen,
Maar de Moeder met den Zoon.

Heeft uw Zoon het zondig menschdom
Met zijn bloed niet vrijgekocht;
Geldt de vrijspraak niet voor allen,
Die uw Zoon verwerven mocht?

Aan de voeten van het kruisbeeld
Zij het offerlam geslacht,
Dat zijn moeder moet bevrijden,
Wie het niets dan wanhoop bracht.

Niet de menschheid, maar zijn moeder
Moet het redden uit den nood,
Moet zijns vaders misdrijf boeten,
Moet dat boeten met den dood!'

In verwildring opgerezen,
Houdt zij reeds den dolk gereed,
Dien de Furie hield verborgen
In de plooien van haar kleed.

Maar de krachten zijn gebroken;
Met een jammerlijk geween
Is het wapen haar ontgleden,
Zinkt de zwakke vrouw ineen.

Is het zinsbedrog of waarheid?....
Bij het licht, dat kwijnend brandt,
Wordt een geestverschijning zichtbaar,
Trilt een schijnsel op den wand;

Rijst het lichtbeeld der Madonna,
Ernstig, statig, levensgroot,
Als een moeder der bedrukten,
Met het Godskind op den schoot;

Richt zich naar de boetelinge,
Buigt zich minzaam aan haar oor;
Als een stem uit hooger sferen
Dringt het in haar binnenst door:

‘Zondares, ga heen in vrede,
Maar bezondig u niet meer;
Niet verloren is uw leven,
Niet verloren is uw eer.

Zoo gij aan het kind der smarten
Steeds uw trouwe zorg besteedt,
Zal de *moeder* u vergelden,
Wat de *maagd* in u misdeed.’

II.
Dies irae.

Aan den kruisweg staat het kruisbeeld,
Op een steenen voet geplant,
Als een reisgids voor de zwervers
Naar het hemelsch vaderland.

Zwaar beschadigd en geteisterd,
Is het beeld thans wrak en oud;
Eertijds was het bont beschilderd,
Rijk verguld met klatergoud.

Met gezang, muziek en vanen
Trok het volk ter bedevaart
Naar het Godsbeeld, door zijn wondren
In den omtrek wijd vermaard.

Door de vrome schaar gehuldigd,
Als omstraald met hemelglans,
Is het in zijn droevig heden
Een vergeten grootheid thans.

Rond het afgebrokkeld voetstuk
Is een rozestruik gegroeid,
Die den kruispaal heeft omwoekerd,
Met een tal van bloemen bloeit.

Wilde rozen - met heur ranken
Vlechten zij een doornenkroon
Voor den martelaar, den lijder,
Voor den hoogen menschenzoon;

Vlechten zij een krans van bloemen
Voor den Heiland, voor den Heer -
Altijd reikt het bloeiend leven
Hooger dan de doode leer.

Eensklaps rijst de spookgestalte
Van een havelooze vrouw,
Met de wanhoop in haar blikken,
Maar het hart vervuld van rouw.

Die, met haar gebalde vuisten,
Dreigend voor het Godsbeeld staat,
Dat zij met haar lasteringen,
Met verwijten overlaadt:

‘Met de vrijspraak der Madonna
Had ik mij vergeefs gevleid;
Mijn verstand was toen beneveld,
Maar het was geen werklijkheid.

Voor een handgift was men willig;
Toen de penning was verteerd,
Dien mijn reistasch hield besloten,
Werd ik overal geweerd.

Dagen heb ik rondgezworven;
Door den kommer, door den nood
Werd mijn lievling mij ontnomen,
Die voorgoed zijn oogen sloot.

Veel en lang heb ik geleden,
In mijn onverzwakt geloof
Om uw hulp gesmeekt, gebeden;
Voor mijn klachten bleeft gij doof!

Bij de menschen geen erbarmen,
Niemand hunner staat mij bij;
Zoo gij wondren kunt verrichten,
Doe een wonder thans aan mij!

Hef mij uit den poel der zonden,
Uit de zee van jammren op;
Zoo uw onmacht mij mocht blijken,
Zijt gij slechts een doode pop.

Zijt gij niet een God des levens,
Maar een afgodsbeeld, niets meer,
Ruk ik van uw hoogen zetel
In het aardsche slijk u neer!'

Maar de God blijft onbeweeglijk,
Is het schijnbeeld van een man,
Die zijn armen vruchtloos uitbreidt,
Maar geen menschen redden kan.

Op den kruispaal aangevlogen,
Klemt zij aan het beeld zich vast,
Dat zich overbuigt en waggelt
Bij dien ongewonen last.

Bij dien onverhoedschen aanval
Werd een zacht gekreun gehoord,
Als een stem, die zich wil uiten,
Als een klacht, die wordt gehoord:

'Heb ik niet genoeg geleden
Tijdens mijn verblijf op aard,
Dat een Christen, na mijn sterven,
Zelfs mijn beeltenis niet spaart?'

Door de wanhoop overmeesterd,
Toegerust met helsche kracht,
Werd de daad van heiligschennis
Door de zondares volbracht.

Als een boom, die, door den bijlslag
Van zijn wortels losgehakt,
Nog een dof gekraak laat hooren,
Eer hij dreunend nedersmakt:

Alzoo wijkt het heilig teeken -
Nedertuimlend met het kruis,
Stort de vrouw gewond ter aarde,
Overstelpt met puin en gruis.

Naast het afgerukte kruisbeeld,
Dat haar woede had getart,
Ligt de *mater dolorosa*,
Een verbrijzeld menschenhart.

III.
Homo sum.

Met een hart vol dankbaarheid
Richt de zwerfster van de sponde,
Door de liefde zacht gespreid,
Schuwe blikken in het ronde;

Waar haar oog een man aanschouwt -
Onbekend en vreemd vóór dezen -,
Wien zij gansch haar hart vertrouwt,
Die haar redder schijnt te wezen.

Als ontwakend uit een droom,
Voelt zij zich opnieuw geboren,
Laat de zwakke vrouw met schroom,
Met een zachte stem zich hooren:

‘Diep getroffen door mijn schuld,
Met mijn droevig lot bewogen,
Heeft de Heer uw ziel vervuld
Met een heilig mededoogen.

Deernis toont gij met mijn lot
Boven vele stervelingen;
Zijt gijzelf wellicht een god,
Afgedaald in aardsche kringen?

Een dier vromen hier op aard,
Die zich waarlijk goddlijk toonen,
Die, des Heeren zegen waard,
In den hemel zullen tronen?

Daaglijks zal het kerkgebouw
Mij zien knielen in zijn midden,
Waar ik onze Lieve Vrouw
Voor uw eeuwig heil wil bidden.’

Met verbazing hoort zij hem,
Die haar redder was gebleken,
Met een diep bewogen stem
In verheven woorden spreken:

‘Toen ik, op dien droeven dag,
U ontmoet heb op mijn wegen,
U bewustloos liggen zag,
Bloedend, machtloos neergezegen,

Werd die ongewone vracht,
In mijn voertuig opgenomen,
Met beleid naar huis gebracht -
Zóó zijt gij hier aangekomen.

Wonderbaar zijt gij hersteld
Door de zorgen, u geboden;
Zooals ieder teeken meldt,
Schijnt het doodsgevaar gevloden.

Ik geloof niet aan de leer
Van verkiezing of genade,
Want, rechtvaardig, gaat de Heer
Met geen willekeur te rade,

Die, naar eigen luim of gril,
Handelt met zijn uitverkoornen,
Soms de boozen redden wil,
Tegen vromen schijnt te toornen.

Tranen heb ik soms gestort,
Als ik denk, met smart en weemoed,
Hoe een deugd tot ondeugd wordt
Bij den Christelijken deemoed.

Als de man, die zijn talent
In den bodem had begraven,
Met zijn plichten onbekend,
Niets verricht heeft met zijn gaven.

De natuur is koud en wreed,
Schept in wisseling behagen,
Heeft geen deernis met ons leed;
Wie zal haar vertroosting vragen?

Bovendien, het Godsbestuur
Kan zijn roeping niet verzaken,
Om voor ieder creatuur,
Ieder menschenkind te waken;

Kan voor ieder onderdeel
Zijn geboden niet verandren,
Maar de mensch vermag zooveel;
Steunen, helpen wij elkandren!

Ik veracht den valschen schijn;
Geen geloof, maar medelijden
Moet de reddingsleuze zijn,
Die de menschheid zal bevrijden!

Hemeltelg, Barmhartigheid,
Hoeveel leed kunt gij verlichten;
Waar gij menschenharten leidt,
Kunt gij wonderwerken stichten;

Opgericht als goddlijk beeld
In het heiligdom der zielen,
Onze smarten kent en heelt,
Ons met geestdrift kan bezielen!

Ieder, die zijn naasten eert,
Acht ik als een waren vrome,
Onverschillig, of hij zweert
Bij de leer van Dordt of Rome.

Katholiek of Protestant,
Jood of Christen, om het even:
Voor een hooger vaderland
Willen wij in eendracht leven.

Leden van een groot gezin,
Moeten wij elkaar beminnen,
Met een Moeder, als godin,
Tronend in de huisgezinnen.

Dan zal God's genadeblijk,
Hooger zegen ons bestralen,
Zal het hemelsch koninkrijk
Reeds op aarde nederdalen.'

Bij dit hartverheffend woord
Vouwt zij stil haar handen samen;
Als een statig harpakkoord
Klonk van beider lippen: 'Amen!'

J.E. BANCK.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

I. De kunst om niet ziek te worden; door Paul Mantegazza, Professor aan de Universiteit te Florence. Tweede druk.
II. Hygiëne der zintuigen; door denzelfde.

Deze twee boekjes maken deel uit van de bekende reeks populaire geschriften over gezondheidsleer, door genoemden hoogleeraar uitgegeven en waarvan ook ten onzent reeds meerdere vertaald het licht zagen. Van het eerstgenoemde werd de eerste druk in den jaargang 1890 van dit tijdschrift aangekondigd; terwijl ook M.'s *Hygiëne der zenuwen* en die *der huid* in 1892 in *De Tijdspiegel* werden gerecenseerd.

Het mag een gelukkig denkbeeld heeten, tal van belangrijke onderwerpen uit het ruime, rijke gebied der gezondheidsleer op deze wijze achtereenvolgens in voor 't groote publiek bevattelijke en aangenaam geschreven opstellen te behandelen. De verscheidenheid toch, de frissche, afwisselende beschouwingen van telkens nieuwe vraagstukken, daaruit voortvloeiende, bezitten voor velen niet weinig aantrekkelijks boven den schoolschen vorm, de vaak droog en eentonig geachte systematische volgorde, welke bij de behandeling derzelfde stof in een wetenschappelijk leer- of handboek uit den aard der zaak op hunne plaats zijn. Het ‘varietas delectat’ verdient zeer zeker ook waardeering voor die soort van volkslectuur, welke ietwat meer dan de gewone, inspannende aandacht van hare lezers eischt en, zonder eenigermate op het vooruitbrengen der wetenschap aanspraak te maken, toch de bevordering, de algemeene verspreiding van juiste kennis, van gezonde, vrucht belovende begrippen - op welk gebied van het menschelijk weten dan ook - ten doel heeft; terwijl mede in physiologisch-hygiënischen zin de volle beteekenis geldt van Goethe's gevleugeld woord:

> ‘Greift nur hinein in's volle Menschenleben;
> Ein Jeder lebt's, nicht vielen ist's bekannt:
> Und wo Ihr's packt, da ist's interessant!’

Als maar ieder gegeven onderwerp op heldere en boeiende, beknopte doch te gelijk voldoende wijze wordt toegelicht; als de juiste volkstoon maar wordt aangeslagen - didactisch zonder vervelend, luchtig zonder vluchtig, zoo noodig ernstig zonder daarom stroef te zijn -, kan het niet anders, of dusdanige geestesvruchten zullen welkom wezen aan, heilrijk werken voor die velen, welke ook op hygiënisch gebied nog bijna alles hebben aan te leeren, ten bate voor zichzelven, ten bate voor de geheele maatschappij.

Het moet erkend worden, dat Prof. Mantegazza in zijne *Hygiënische volks-*

bibliotheek over 't algemeen uitstekend aan de hier genoemde eischen heeft voldaan en met groot succes de op zich genomen taak vervuld, om aan de beginselen der gezondheidsleer meer en meer bekendheid onder en naleving door zijne landgenooten te verzekeren. Mantegazza is een kundig, fijn opmerker, een scherp criticus, een dikwijls geestig en welsprekend woordvoerder. In en buiten zijn vaderland worden zijne geschriften doorgaans hoog gewaardeerd en genieten zij eene welverdiende populariteit. Toch schijnt het mij volkomen waar, dat zijn stijl en de wijze van toelichting der door hem behandelde onderwerpen - naast veel nuttigs en bevattelijks en boeiends - wel eens aan opgeschroefdheid en onvolledigheid mank gaan; dat 's Hoogleeraars uitspraken over allicht nog ietwat betwistbare vraagpunten wel eens te apodictisch klinken; dat niet ieder zijner publicaties over gezondheidsleer even gelukkig geslaagd heeten mag.

I. Dit laatste geldt m.i. in meer dan één opzicht van *De kunst om niet ziek te worden.* Ongetwijfeld ook hier, in een kort bestek, tal van scherpzinnige opmerkingen, nuttige wenken, treffende raadgevingen, met M.'s eigenaardige zeggingskracht uitgesproken. Maar toch..... het boekje bevat te veel en te weinig tevens.

In het eerste hoofdstuk betoogt de schrijver op heldere wijze de hooge waarde der voorkoming van ziekte (prophylaxis). In het tweede dringt hij aan op de oefening onzer zintuigen in het juist uit- en inwendig waarnemen van onszelven, in het zorgvuldig toetsen van ons ‘physiek bewustzijn’; liefst met medehulp van een geneesheer. En daarna volgt een hoofdstuk over scrofuleus en tuberculeus lijden, voornamelijk in verband tot de tering (tuberculeuze longtering); met een kort aanhangsel over de tuberculeuze meningitis (hersenvliesontsteking) der kinderen. Dit gedeelte omvat bijna één vierde van het geheele werkje - 16 van nauwelijks 70 bladzijden - en beweegt zich vooral uitvoerig op 't gebied der bacteriologie van eerstgenoemde noodlottige en, helaas! zoo algemeen verspreide ziekte. Verder wordt er niet slechts de prophylaxis der besproken kwalen in behandeld, maar beweegt de schrijver zich zelfs - minder eigenaardig in een hygiënisch geschrift - op medisch terrein. ‘Op gevaar af door eenige artsen van de nieuwe school gesteenigd te worden’, beveelt hij voor hen, die door longtering worden bedreigd, nadrukkelijk het dragen eener fontenel (op de borst) aan en schrijft hij eene melkkuur voor; verder spreekt hij over 't gebruik van ‘kumisz’ - lees: kumys -, levertraan, jodium-praeparaten, enz. Het korte vierde hoofdstuk bepaalt zich daarentegen, na eene inleiding over normale en abnormale bloedmenging, tot de beschouwing van slechts enkele der vele - mede dikwijls hoogst ernstige - ziekten, welke van laatstbedoelde anomalie afhankelijk kunnen zijn: nl. tot de volgens Professor Mantegazza oorzakelijk identische - alle (?) door overmatige vorming van urinezuur in of onvolledige verwijdering daarvan uit het lichaam ontstaande - kwalen: rheumatismus, jicht, graveel en blaassteenlijden. Het vijfde hoofdstuk bevat veel belangrijks over zenuwziekten en krankzinnigheid..... in ‘onze nerveus-schijnheilig-sceptische eeuw; wat natuurlijk eene pessimistische benaming is, eene caricatuur van het beeld, maar toch zeer gelijkend op het origineel’, zegt de schrijver. Ten slotte wordt hier de hersenberoerte herdacht. In 17 bladzijden bespreekt het zesde, laatste hoofdstuk nog vele der meest voorkomende ziekten, waartegen de hedendaagsche wetenschap de

eene of andere prophylactische behandeling aangeeft. Ook hier over 't algemeen weder veel leerzaams; meer dan één derde evenwel der gebezigde ruimte wordt gevuld door eene beschouwing der dierlijke en plantaardige parasietische ziekten der menschelijke fauna en flora, wier grootere of kleinere individuen, tot onze meerdere of mindere schade, de eer van onze gastvrijheid trachten te genieten en wier micro-organismen bij 'myriaden' op of in ons lichaam hun woekerleven zoeken te leiden. Hoe uiterst belangrijk ook, men zou kunnen wenschen, dat de *raadgevende* bespreking van dit onderwerp zich niet zoo bijna uitsluitend tot het gebied der microphyten had bepaald; maar vooral valt het moeilijk in te zien, welk voorbehoedend nut voor den leek er gelegen kan zijn in eene dorre opsomming, eene afschrikwekkende nomenclatuur van wat zoo al tot de menschelijke parasieten wordt gerekend, zonder noemenswaardig toelichtenden commentaar en die op wetenschappelijk standpunt bovendien niet van onjuistheden vrij te pleiten is(*).

Kon mijn bovenstaand oordeel op de aangegeven gronden niet onvoorwaardelijk gunstig zijn: dat over de vertaling is zoo afkeurend mogelijk. Reeds bij de vroegere, hiervoren door mij herinnerde aankondiging ervan in dit tijdschrift werd de meening uitgesproken, dat zij niet door een deskundige kon zijn geschied; ik vereenig mij ten volle daarmede en voeg erbij, dat de toen aangetoonde grove onnauwkeurigheden in deze editie - volgens den titel een tweede druk - leukweg onveranderd zijn gelaten. Het is een door en door slordig stuk werk, die vertaling: op sommige bladzijden - b.v. 55 en 56 - wemelt ze van fouten. 't Zou de moeite van 't lezen niet loonen, deze uitvoerig aan te wijzen; ik bepaal mij tot de opgaaf van slechts enkele: ze liggen maar voor 't grijpen.

Bladz. 9. 'Men denke echter niet dat de leer der hygiene niets met de leer der voorbehoedmiddelen te maken heeft, zooals de meesten vermoeden'; *lees*: Men bedenke echter dat de voorbehoedende geneeskunst niet identisch is met de gezondheidsleer, gelijk de meesten gelooven.

Bladz. 30. 'Van Scylla in Charybdus'; *lees*: van Scylla in Charybdis.

Bladz. 32. 'Zoodra men door overerving vrees koestert voor tering'; *lees*: Zoodra men vrees koestert voor tering door overerving. Overigens zijn deze woorden niet van Maggiorani, maar - gelijk duidelijk wordt gezegd - 'van den grooten Graves'.

Ibidem. 'Dicta e solo lecte, sive cocto, sine crudo'; *lees*: Dieta e solo lacte, sive cocto, sive crudo.

Bladz. 33. 'Men drage ook zorg, dat de verschillende uitwerkingen, waarmede het tanden krijgen gewoonlijk gepaard gaat, vermeden worden.' De door mij vergeleken Duitsche vertaling heeft hier: 'Man trage dafür Sorge, dass die bösen Wirkungen des Zahnens vermieden werden.'

Bladz. 38. 'Verminderd of vermeerderd'; *lees*: verhinderd of verminderd.

Bladz. 49. 'De algemeene paralysis kan aan een langdurigen, door geestelijke zwakte of een manie gekenschetsten ontwikkelingstijd voorafgaan'; *lees*: Aan de algemeene paralysis kan een langdurige, door geestelijke zwakte of manie gekenmerkte ontwikkelingstijd voorafgaan.

(*) *Bladz.* 55. 'Acarus scabiei'; *lees*: Sarcoptes scabiei; 'Pulex peretrans'; *lees*: Sarcopsylla penetrans; 'Enstrongylas gigas'; *lees*: Eustrongylas gigas; 'Filaria sanguinis hominis'; *lees*: Filaria Bankrofti; 'Cystericus cellulosae'; *lees*: Cysticercus oellulosae; 'Param(a)ecium coli'; *lees*: Balantidium coli; enz.

Bladz. 50. ‘Hersenberoerte.... de grootste aanleiding daartoe is een verscheuring van het hersenvlies’; *lees*: Hersenberoerte.... de grootste aanleiding daartoe is eene verscheuring der hersenbloedvaten, ten gevolge eener hevige ontaarding hunner wanden.

Bladz. 55. ‘Acarus scabiei (dauwworm)’; *lees*: Sarcoptes scabiei (schurftmijt der menschen).

Bladz. 56. ‘*Achorion* Schönleinii, de schimmel die de schurft voortbrengt’; *lees*:.... de schimmel, die het hoofdzeer (favus) voortbrengt.

Bladz. 57. ‘De vlekkoorst en de typhus’; *lees*: den vlektyphus en de febris recurrens (‘Rückfallstyphus’).

Doch genoeg voor ons doel.... Er zou anders geen eind aan komen. En zulk vertalers-knoeiwerk beleeft een *tweeden* druk?!

II. In vele opzichten vormt Mantegazza's *Hygiëne der zintuigen* eene gunstige tegenstelling met het zoo even besproken geschrift. Het is een waar genot, den glashelderen en geestigen stijl ervan te leeren kennen, de talrijke vruchten van grondige wetenschap en ruime ervaring te smaken, door den geleerden schrijver in dit kleine boekje aangeboden. Hier treden des schrijvers buitengewone gaven, zijn meesterschap over vorm en inhoud beide weder in het volle licht en doen de populariteit begrijpen, waarin hij zich binnen en buiten zijn vaderland als hygiënisch publicist zoo veelszins mag verheugen. Ik acht het dan ook onnoodig hier in ruimen zin over dit werkje, ontegenzeglijk een der gelukkigst geslaagde uit M.'s *Bibliotheek over gezondheidsleer*, uit te weiden of de weinige bedenkingen mede te deelen - trouwens van zeer subjectieven aard en daarom van betwistbare beteekenis! -, door mij onder het lezen gemaakt. Ik kan er mij veilig toe bepalen het met den meesten aandrang in veler handen te wenschen, overtuigd van het groote nut, dat het als volksgeschrift, bij algemeene verspreiding, ook ten onzent uit moet oefenen, waar - almede omtrent de diaetetiek der zintuigen - bij 't groote publiek nog zulk eene massa onjuiste begrippen en niet zelden hoogst nadeelige toepassingen daarvan geldig zijn.

Deze vertaling - ‘voor Nederland bewerkt’ - is blijkbaar wèl door een deskundige geleverd en het ware te wenschen, dat de uitgever indertijd ook de overzetting van M.'s *De kunst om niet ziek te worden* aan dezelfde bekwame hand had toevertrouwd. De heer J.A. Vrijheid, arts, die reeds meer deeltjes van M.'s hygiënische bibliotheek in onze taal overbracht, is met zijn arbeid uitmuntend geslaagd. Nu of dan eene enkele drukfout, zeldzaam een klein vlekje (volgens *mijne* opvatting)... wat kan dat schaden aan 't lofwaardige geheel?

Den Haag, Juli 1893.

DR. C.J. SNIJDER.

Door de nevelen heen. Naar het Zweedsch van Mathilde Roos, door Ph. Wijsman, 2 dln. - Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

De ook bij ons te lande gunstig bekende schrijfster Mathilde Roos heeft in het boven aangekondigde werk, door Ph. Wijsman uitnemend vertaald, een nieuw bewijs gegeven van haar degelijk en boeiend schrijftalent.

Door de nevelen heen onderscheidt zich door den ernstigen blik, dien de auteur ons in het menschelijk zieleleven laat slaan.

De hoofdpersoon in den roman, de talentvolle predikant Robert Wallner, vertoont ons een fijn uitgewerkt beeld van den moeielijken strijd, dien hij

had te voeren op geestelijk gebied: den strijd tegen zelfzucht en overprikkelde gevoeligheid. Wij leven met hem in onzen tijd, die op godsdienstig en maatschappelijk gebied onze strijdorganen bezighoudt. Wèl ons, als wij na twijfel en onderzoek en het bewandelen van moeielijke en gevaarvolle paden tot eene oplossing komen, als het deel werd van den moe gestreden, maar triumfeerenden leeraar.

De tweede hoofdpersoon is Gabrielle, de dochter van Graaf Barneken, die met hare haar ongenegen stiefmoeder in onmin leefde en met Wallner in het huwelijk treedt. In het huwelijksleven van deze meer wereldsche vrouw met den ernstig-vromen man vallen vaak zeer aandoenlijke scènes voor. In haar laatste samenzijn met haar stervenden echtvriend en na zijn dood heeft er eene gansche omkeering in hare denk- en levenswijze plaats, waardoor zij haar verder leven wijdt aan het uitoefenen van weldadigheid aan behoeftigen en ongelukkigen, in wier schamele woningen zij eene goeddoende en troostende bezoekster is

't Moge waar zijn, wat elders is opgemerkt, dat het talent van Mathilde Roos idealistischer is dan van andere gevierde Noordsche schrijfsters, geen aandachtig en godsdienstig lezer zal haar boek, dat wegens zijne ernstige strekking eene stichtelijke lectuur oplevert, onbevredigd uit de hand leggen.

‘Door de nevelen heen’ - in het licht, worde allen toegewenscht, die in den levensstrijd naar waarheid, maatschappelijken welstand en zielsrust streven.

H.

‘Ughlu.’ De Finlandsche van Felix Dahn. - Amersfoort, G.J. Slothouwer.

De Noordsche legende, door Ph. Wijsman in het Nederlandsch vertaald en door den uitgever op zwaar papier gedrukt, houdt de aandacht van den lezer genoegzaam bezig. Zij is eene tragedie, die vol gevoel en met hartstochtelijke scènes wordt afgespeeld.

Ughlu, eene misvormde en onooglijke jonge vrouw, die eene der hoofdrollen vervult en met haar oom een eiland bewoont, dat door schrikwekkende natuurverwoestingen geheel ontvolkt was geworden en waar zij met eigen levensgevaar een uit zee aangespoelden vreemdeling redt, voor wien hare brandende liefde ontwaakt, geeft een beeld te aanschouwen van eene ruwe en toch fijngevoelige, geen misdrijf ontziende en toch zichzelf opofferende hartstochtelijkheid.

Voor de kennismaking met de Noordsche mythen geeft dit boek gereede stoffe.

H.

Sonja Kovalevsky. Persoonlijke Herinneringen van Anna Carlotte Leffler. Naar het Zweedsch door Ph. Wijsman. - Dordrecht, J.P. Revers.

De laatste proeven der levensbeschrijving harer overleden vriendin Sonja Kovalevsky kwamen op A.C. Leffler's sterfbed te Stockholm aan, en Ph. Wijsman heeft, volgens de haar door de schrijfster reeds verleende autorisatie, dit laatste werk der begaafde auteur in het Nederlandsch vertolkt.

Het was voor Mevrouw Leffler geene gemakkelijke taak eene levensbeschrijving te geven van eene vrouw, die in zoovele opzichten zich onderscheidde van hare natuurgenooten, niet alleen door geleerdheid, maar ook door eene bijzondere levensopvatting en eene phantasie, die dikwijls in het grillige verliep.

De schrijfster liet dan ook ruim een jaar voorbijgaan, eer zij ertoe besluiten kon, om de herinneringen, die zij aanstonds na Sonja's overlijden begon op te teekenen, uit te geven.

Toen zij haar plan tot het geven eener biographie dezer merkwaardige vrouw aan Henrik Ibsen te Christiania mededeelde, was deze juiste beoordeelaar het met haar eens, dat zulk eene biographie niet eene moest zijn in de gewone beteekenis van het woord, maar dat het een onderwerp was, dat dichterlijk moest behandeld worden.

En zoo vinden we hier dan eene geheel persoonlijke schets van de eigen opvatting der schrijfster van Sonja's eigenaardige verklaringen omtrent haar zieleleven, die gegrond zijn op het wezen der persoon zelve.

Hebben we hier dus te doen met eene *subjectieve* levensbeschrijving, wij houden ons overtuigd, dat de auteur een geloofwaardigen blik in het zieleleven harer vroeg ontslapen, gevoelvolle en geestrijke vriendin geslagen heeft.

H.

De Wapensmid. Fantasieën en beelden uit den tijd der Hervorming door Victor Rydberg. Uit het Zweedsch door Mica de Mölezrjev onder toezicht van J.B. Meerkerk, 2 dln. - Amsterdam, Loman & Funke.

Victor Rydberg schrijft zelf, blijkens het voorbericht van de hand van den heer Meerkerk, dat *De Wapensmid* geen historische roman wil zijn in de gewone beteekenis van het woord, en het is dus geene blaam, wanneer wij zeggen, dat het werk daarvan ook niets heeft dan het uiterlijk; het is eene verzameling van beelden uit den tijd der Hervorming, door een romantischen draad tot een geheel samengebonden. Dat die draad is gebruikt, doet evenwel het werk hier en daar een onbeholpen indruk maken, als ware de schrijver van de techniek van het romanschrijven niet volkomen op de hoogte; met andere woorden: de figuren zijn gelukt, de schilderij is het niet.

Wie zich eens wil ingeleid zien in de denkbeelden en gebruiken in Zweden ten tijde van de Hervorming, zal in *De Wapensmid* eene uitstekende gelegenheid vinden, maar daarvoor alleen moet hij het boek nemen, niet als gewone romanlectuur. De verwarring, welke in die lang vervlogen dagen in Zweden heerschte, de zonderling eigen richting, die men zich toen veroorloofde, de strijd der geesten, het dwaze mengsel van heidensch bijgeloof en de toenmaals nieuwe begrippen zijn op heldere, veelal boeiende, hier en daar verheven wijze uiteengezet.

De heer Meerkerk twijfelt er niet aan, blijkens zijn voorbericht, ‘of velen ook bij ons te lande zullen het schoone boek verslinden’; wij wenschen hem toe, dat zij het ook zullen lezen.

G.

Augustin Filon. Violette Merian. Naar het Fransch, 1 dl. - Amsterdam, Loman & Funke.

Violette Merian is een naïef boek.

Als meisje van nauwelijks zeventien jaar wordt Violette gouvernante bij een meisje, dat men, zooals later blijkt ten onrechte, houdt voor de natuurlijke dochter van een Franschen hertog, en hecht zich zoozeer aan dit niet eens aantrekkelijke kind, dat zij het op eigen kosten opvoedt, wanneer niemand er zich meer om bekommert, de vruchten van haar arbeid opoffert voor dit kind en zelfs haar goeden naam er gedeeltelijk aan waagt. Het brengt den lezer een glim-

lach op de lippen, wanneer hij ziet, hoe telkens, wanneer het noodig is, de schrijver ervoor zorgt, dat de een of andere edeldenkende man of vrouw Violette te hulp komt, en hij voelt twijfel in zich oprijzen, of in de werkelijke wereld alles wel zoo goed af zou loopen. Maar die tegenstelling doet hier in zekeren zin goed - er zijn in de werkelijke wereld zooveel ellendelingen, die gaarne den goeden naam van een meisje bezwalken, vooral wanneer zij verstoken is van mannelijke hulp, dat de schoone tegenstelling wel eens mag geschilderd worden.

Violette Merian heeft ons juist door den naïeven toon zeer geboeid; wij bevelen het werk gaarne aan.

G.

Satansmotief (Asbeïn) van Ossip Schubin. Uit het Duitsch door Clara. 1 dl. - Amsterdam, Loman & Funke.
Erika's droombeeld van Ossip Schubin. Naar het Duitsch door Ph. Wijsman, 2 dln. - Amsterdam, Loman & Funke.

Als men niet wist, dat Ossip Schubin eene vrouw is, dan zou men het uit deze scheppingen van haar geest hebben afgeleid. Beide deze werken hebben iets vrouwelijks. Wij doelen hiermede niet op het gebrek aan logica, dat bijna elk oogenblik in 't oog valt - en ook aan de schrijfster zelf hier en daar niet is ontsnapt -, noch op de omstandigheid, dat liefde, liefdesweelde en liefdessmart uitsluitend de drie deelen vullen, maar op de groote uitvoerigheid, waarmede het uiterlijk van elk der handelende personen telkens wordt beschreven, terwijl de auteur, als de schilderij af is, telkens even constateert, of zij goed of slecht is uitgevallen.

Asbeïn bevat het roerende verhaal van het huwelijksleven van een beroemd musicus en eene Russische vorstin. Bij den lezer komt telkens een gevoel van grooten afkeer boven, wanneer hij de onzinnige dwaasheden van den kunstenaar leest; maar de auteur schijnt van de waarheid overtuigd van het gezegde: ‘Pour le génie et nous Dieu a des poids divers.’ Wel kapittelt ze nu en dan den zichzelf vergetenden kunstenaar en laat ze hem ook lijden, maar toch laat ze duidelijk gevoelen, dat al het gebeurde eigenlijk van zulk een grooten geest niets zou geweest zijn, indien hij zijne kunst ten slotte maar niet verwaarloosd had.

Intusschen stellen wij *Asbeïn* zeer veel hooger dan *Erika's droombeeld.* Erika is inderdaad het middelpunt van dezen roman. Alles ontstaat voor en door haar. Met groot talent ontwerpt de auteur telkens weder een nieuw milieu voor haar droombeeld, voor Erika, maar den lezer zal deze Erika evenmin sympathiek zijn als ons. Òf ze heeft geen hart òf ze heeft er een zoo groot als de Keulsche dom. Men heeft hier te doen met een meisje van om en bij de dertig, dat de laatste twaalf jaren in de zoogenaamde groote wereld zich heeft bewogen, en niettegenstaande de auteur den lezer over deze wereld en de zich in haar bewegende persoonlijkheden mededeelingen doet, die hem geheel op de hoogte stellen, laat zij de zeer verstandige Erika allerlei dwaasheden doen, die het doen voorkomen, alsof deze alleen met blindheid is geslagen.

Dit een en ander neemt niet weg, dat men met zeker genoegen deze beide werken leest. Ze zijn aangenaam geschreven en de opvatting van de schrijfster is met groote consequentie en veel talent doorgevoerd.

Dat het slot van *Erika's droombeeld* erg banaal is, moet men op den koop toe nemen.

G.

Atjeh.

***La conquête de la vallée d'Atchin*, *par les Hollandais.* One page d'histoire coloniale contemporaine par le Major W.L. De Petit, Chef de bataillon de l'Armée Hollandaise, Chevalier de la Légion d'Honneur. - Paris, L. Baudoin & Cie. La Haye, Van Cleef, Frères. 1891.**
***De onderwerping van Atjeh* door J.B. van Heutsz, Majoor der Infanterie, gewezen Chef van den Staf in Atjeh en Onderhoorigheden. (Verschenen in het *Indisch Militair Tijdschrift*, n°. 12, jaargang over 1892, en n°s. 1 en 2, jaargang over 1893.)**

Historische onderzoekingen, gepaard aan opbouwende critiek van het bestaande, ziedaar in een paar woorden de vrucht van den bovengemelden arbeid van Majoor De Petit en Majoor Van Heutsz. Hunne verhandelingen vormen te zamen een zeer schoon geheel.

De Petit levert het voor de histoire contemporaine van Nederlandsch Oost-Indië zoo belangrijk onderzoek naar de aanleiding, het uitbreken en het eerste verloop van den oorlog met Atjeh. Van Heutsz geeft in korte trekken eene beschouwing over de politieke gedragslijn, welke door de verschillende sedert 1873 elkaar opgevolgde regeeringen in Atjeh gevolgd is, toont ons met groote scherpzinnigheid de wonde plekken in die staatkunde en geeft ten slotte aan, met diepgevoelde overtuiging, langs welken weg, met den tegenwoordigen toestand als basis, eindelijk zou kunnen verkregen worden, wat nu reeds twintig jaar lang zoo vurig doch vruchteloos is verlangd: de volkomen onderwerping van Atjeh en Onderhoorigheden.

Schitterend hebben beiden zich van hunne taak gekweten, en aangenaam is het mij hun hier ter plaatse de eer daarvan te kunnen geven, die hun zoo ten volle toekomt.

Dat Majoor De Petit zijn werk schreef in het Fransch, was waarlijk niet, omdat de Nederlandsche taal niet zou loonen, om als middel van verspreiding zijner denkbeelden te dienen. Bij hem geene sprake van die minachting voor zijne moedertaal, die indertijd Busken Huet zich niet ontzag in het openbaar te uiten.

De reden voor De Petit was slechts, dat, nu reeds zooveel over den Atjeh-oorlog en de Atjeh-politiek in het Nederlandsch was geschreven, het niet overbodig scheen ‘(de faire connaître aux étrangers).... ce que notre armée coloniale a accompli à Atchin, dans l'intérêt du commerce international et de l'humanité’(*).

(*) De Petit, t.a.p., *Préface*, pag. V.

Of dit speciale doel aan den schrijver in voldoende mate gelukt is, weet ik niet, al is het mij ook bekend, dat zijn werk in het buitenland althans eenige belangstelling heeft opgewekt. Dit alleen meen ik zeker te weten, dat men in Nederland zelf het werk vrij wel onbemerkt heeft gelaten.

Zeer ten onrechte; immers, voor hen, die bekend zijn met ‘les polémiques acerbes et violentes qui, durant des années, ont été poursuivies dans la presse quotidienne’, met ‘l'innombrable quantité de brochures dont plusieurs méritent plutôt le nom de pamphlets, par leur style criard et leur morale douteuse.... empreints de jalousies mesquines et de basses rivalités et adulations’(*), - moet het een genot zijn den schrijver te volgen in zijne zoo onpartijdige uiteenzetting van de politieke gebeurtenissen, welke aan het uitbreken van dezen hardnekkigen krijg voorafgingen.

En waarlijk, de taak was niet gemakkelijk, om uit dien baaierd van officieele stukken, in de eerste maanden van 1873 met het Gouvernement in Indië en het Departement van Koloniën over de Atjeh-quaestie gewisseld(†), zoo helder den draad weer te vinden, als aan De Petit is gelukt. Van hem kan men zeggen, dat hij die stukken inderdaad gelezen heeft.

Voor hem, die onbevooroordeeld van zijne beschouwing kennis neemt, blijft de vroeger zoo vaak gestelde vraag, of de Atjeh-oorlog in zijne toedracht wel gerechtvaardigd was, geene vraag meer. Even gerechtvaardigd als noodzakelijk, moet het antwoord luiden.

Als men kent onze verhouding met Atjeh sedert de laatste vijftig jaar vóór 1873 en men leest de verontrustende telegrammen van 15 Februari 1873 tot 20 Maart d.a.v., tusschen het Indisch Gouvernement en de Regeering hier te lande gewisseld, - ‘en face de ces dépêches.... nous croyons que peu de gouvernements auraient osé accepter.... cette responsabilité’(§), namelijk om ook toen nog te volharden bij de politiek van onthouding, die wij sedert de eerste helft dezer eeuw tegenover Atjeh hadden blijven volgen ondanks de uittartende wijze, waarop dat Rijk steeds onze vredelievende bedoelingen had bejegend.

En al moge nu achteraf zijn gebleken, dat het gevaar, dat ons, volgens de telegrammen van den toenmaligen Gouverneur-Generaal, boven het hoofd hing, niet zoo verontrustend was, als die telegrammen deden vermoeden, merkt De Petit op: ‘Nous préférons la sentinelle qui fait retentir trop tôt son cri d'alarme, à celle qui avertit trop tard ou qui dort à son poste’(**).

(*) De P., t.a.p., *Préface*, pag. V.
(†) *Officieele Bescheiden betreffende het ontstaan van den oorlog tegen Atjeh in* 1873. Van Regeeringswege uitgegeven ter Algemeene Landsdrukkerij in 1881.
(§) De P., t.a.p., pag. 42.
(**) De P., t.a.p., pag. 42.

Deze waardeerende woorden, de eerste omtrent dit punt na lange miskenning, konden niet beter zijn te pas gebracht.

Juist die volkomen onpartijdigheid en objectiviteit verleenen aan het werk van dezen militair een eigenaardig cachet. Dat het zijn voornemen niet was de waarheid te bemantelen, blijkt reeds uit de *Préface*(*): 'Quelque juste que fût notre cause, les débuts de notre brusque agression ressemblent à ceux des entreprises coloniales et militaires les plus risquées.'

Juist, de vraag naar de 'juste cause' dient men af te scheiden van elke beoordeeling van het tijdstip en van het beleid in de krijgsverrichtingen.

Om het rechtmatige van den oorlog te doen uitkomen, geeft De Petit een helder overzicht van de betrekkingen van Nederland tot het Rijk van Atjeh sinds 1824(†).

De kiem van den oorlog vinden wij dan terug in eene bepaling van het tractaat, door ons in 1824 met Engeland gesloten. Onze gevolmachtigden beloofden toen, dat Nederland zou 'régulariser (sans délai) ses rapports avec Acheen, de manière que cet état, *sans rien perdre de son indépendance*, offre au navigateur et au commerçant cette constante sécurité, qui semble ne pouvoir y être établie que par l'exercice modéré d'une influence européenne'(§).

De Petit aarzelt niet deze belofte te noemen 'une imprudence inconcevable', 'une naïveté impardonnable', 'une charge d'autant plus lourde qu'elle contenait un équivoque, un contre-sens, enrayant nos moyens de nous acquitter convenablement de nos conventions'(**). Immers, men wist, dat de Atjehers waren zeeroovers en slavenhandelaars van de geduchtste soort, wreed en dapper, menschen, die volstrekt niet geneigd zouden zijn zich om vertoogen van onzen kant te bekommeren; althans zeker niet, nu zij zouden weten, dat de weg, om hen met geweld te dwingen, ons zoogoed als afgesneden was.

Het gevolg was dan ook, dat wij ons eene halve eeuw lang de grofste vernederingen lieten welgevallen, liever dan, in strijd met het tractaat van 1824, iets te kort te doen aan Atjeh's integriteit. Maakten bewoners van dat rijk zich aan eenige wandaad tegen vreemde handelaars schuldig, de Nederlandsche Regeering onthield zich van inmenging. Meenden de daarbij betrokken regeeringen ons dan te moeten herinneren aan onze verplichting, om voor de veiligheid van den handel in die streken te waken, telkens beriepen wij ons op het feit, dat door ons nog geen gevolg was gegeven aan het 'régulariser (de nos) rapports avec Acheen'. Het vreemde gouvernement moest maar zelf zien zich recht te verschaffen - wat dan ook herhaaldelijk geschiedde.

(*) De P., t.a.p., pag. VII.

(†) Verg. *Nota over de betrekkingen van Nederland tot het Rijk van Atsjin sinds* 1824. Zitting (Staten-Generaal) 1872-1873. - 141, n°. 1.

(§) De P., t.a.p., pag. 12, en *Nota* 141, n°. 1, t.a.p., pag. 1.

(**) De P., t.a.p., pag. 12 en 11.

Eerst sedert 1853 kwam er eenige verandering, toen, op voorstel van den Gouverneur van Sumatra's Westkust, besloten werd jaarlijks een oorlogsschip naar de peperhavens van Atjeh te zenden, naar het heette, ‘om de Atjehers aan het gezicht onzer vlag te gewennen, en om daar, waar het noodig zou zijn, aan vreemde vaartuigen hulp en bescherming te geven’(*).

Dit leidde in 1857 tot een tractaat tusschen ons en Atjeh, waarbij wij elkaar eenige handelsvoordeelen verleenden en Atjeh beloofde den zeeroof, strandroof en slavenhandel zijner bewoners te zullen tegengaan. Van eenigen invloed voor ons in de Atjehsche aangelegenheden was echter geene sprake. Er is dan ook nimmer eenig nut, hoe gering ook, van ondervonden(†).

De voortdurende aanmatigingen van Atjeh waren in 1863 oorzaak, dat de Indische Regeering in eene instructie aan den resident van Riouw voorschreef, dat iedere vijandige handeling, door Atjehers gepleegd bezuiden kaap Temian, b.v. tegen Deli of andere staatjes, met kracht zou moeten worden tegengegaan en de Atjehers telkens achter die lijn zouden moeten worden teruggestooten(§).

Toen de Atjehers nu in 1863 Batoe Bara (O. kust) beschoten, terwijl de Nederlandsche vlag er van de versterkingen woei(**), moesten wij ons ook toen nog aan die instructie houden en ons dus tot eene defensieve houding bepalen. Wij moesten ook toen weder met de eene of andere uitvlucht van den Sultan van Atjeh genoegen nemen - en zeeroof, strandroof en de onophoudelijke oorlogen tusschen de onderhoorigheden van Atjeh onderling bleven den handel op die kusten onveilig maken.

Talrijke artikelen uit de bladen, welke in die dagen in de Straits-Settlements uitkwamen, geven ons bewijzen te over, ‘that common humanity (had) pretty large claims for protection in that quarter from the ferocious villany of unscrupulous ruffians, who have always been famous, or infamous, for sordid crime and horrible barbarity’(††).

Toen begon ook ons Gouverment te Batavia in te zien, dat de toestand niet langer houdbaar was; dat het meer dan tijd werd onze handen vrij te maken van den knellenden band, dien wij onszelf in 1824 tegenover Engeland hadden aangelegd. Handel en scheepvaart moesten duurzaam beveiligd worden: deden wij het niet zelven, eene vreemde mogendheid zou het doen in onze plaats. Er was periculum in mora, wilden wij ons gezag op Sumatra ongeschonden bewaren en wilden wij in staat zijn aan landbouw en nijverheid, welke zich vooral

(*) Zie de voormelde *Nota* (Staten-Generaal), pag. 10.
(†) De P., t.a.p., pag. 22, conform voormelde *Nota*, pag. 15.
(§) Zie voormelde *Nota*, pag. 19.
(**) Het plaatsje behoorde namelijk tot de Onderhoorigheden van den Sultan van Siak, die in 1858 onze Souvereiniteit had erkend.
(††) *Straits Observer*, 1870, 29 April. Verg. voormelde *Nota*, pag. 23, noot 2.

daar op de Oostkust zoo schitterend had ontwikkeld en een gouden regen over ons land had uitgestort, voldoende bescherming te verleenen.

Het door ons in 1871 met Engeland gesloten Sumatra-tractaat gaf ons de zoo noodzakelijke vrijheid van handelen terug. Engeland zag af 'van alle vertoogen tegen de uitbreiding van het Nederlandsche gezag in eenig gedeelte van het eiland Sumatra, en mitsdien van het voorbehoud, in dit opzicht voorkomende in... het tractaat van... 1824'(*).

Niet dus lust tot strijd of tot uitbreiding van ons gezag in die streken dreef ons naar het herkrijgen onzer vrijheid in dit opzicht, maar de steeds dringender vrees, dat door onze lankmoedigheid tegenover Atjeh vreemde inmenging op Noord-Sumatra ieder oogenblik werkelijkheid kon worden. Door het toenemend verkeer langs de zoogenaamde overlandroute, vooral sedert de opening van het Suezkanaal en de daarmee samenvallende belangrijke verbeteringen in de werktuigen der stoomschepen, was de aandacht van alle zeevarende volken meer en meer op de straat van Malakka gericht. Het was een feit, dat juist in die dagen onze Regeering door zeevarende Mogendheden opmerkzaam werd gemaakt op de wenschelijkheid der oprichting van een kustlicht aan den ingang der straat(†), - en wij konden toch moeilijk antwoorden, dat ons gezag in die streken niet geëerbiedigd werd.

Wij moesten Atjeh toonen, dat de tijd daartoe voorbij was.

Bekend is, welken loop de omstandigheden namen.

De sjabander(§) van Atjeh, Panglima Tibang Mohamad, en vier Atjehsche hoeloebalangs(**) overhandigden in December 1872 een brief van den Sultan aan den resident in Riouw. Terwijl zij daarbij blijk gaven van vredelievende bedoelingen, vernamen wij, dat intusschen in het begin van Januari 1873 een afgevaardigde van den Sultan van Atjeh naar de Fransche Regeering was gezonden, om hulp en bescherming tegen ons in te roepen, terwijl kort te voren in dienzelfden geest een brief was gericht tot den Sultan van Turkije. Het Atjehsche gezantschap erkende wel dat laatste, doch over het eerste toonde het zich ten hoogste verbaasd en verzekerde, dat de Sultan daaraan geen deel kon hebben gehad, doch dat van zijn stempel misbruik moest zijn gemaakt.

Een Nederlandsch oorlogsschip voerde tegen het einde van Januari 1873 het gezantschap uit Riouw terug. Op dien tocht werd, op het verzoek der Atjehers, Singapore aangedaan. Zij zeiden daar te moeten onderhandelen over den aankoop van een stoomschip. Die onderhandelingen schijnen inderdaad te hebben plaats gehad, doch te zijn afgesprongen.

(*) Art. 1, Tractaat van 2 November 1871. Zie Kielstra, *Beschrijving van den Atjeh-Oorlog*, deel I, bijlage IV, pag. 409.

(†) Zie *Parlem. Redev.,* Fr. v.d. Putte, pag. V (voorwoord).

(§) Havenmeester en dikwijls ook in staatszaken een persoon van gewicht: Kielstra, t.a.p., deel I, pag. 8.

(**) Districtshoofden: Kielstra, t.a.p., pag. 6.

Het aandoen van Singapore bleek echter nog een ander doel te hebben, dat, hoewel met zorg geheimgehouden, aan onzen Consul-Generaal, Read, daar ter plaatse nog tijdig ter oore kwam.

Het gold niet meer of minder dan het aanknoopen van onderhandelingen met de consuls van Italië en Amerika tot het sluiten van een tractaat en het uitlokken van de overkomst naar Atjeh van oorlogsschepen der door hen vertegenwoordigde mogendheden.

Read meende gerechtigd te zijn af te gaan op hetgeen hem hieromtrent door een zijner spionnen was medegedeeld, en, zonder zich verder rekenschap te geven van de betrouwbaarheid van dien zegsman, zond hij het alarmeerende telegram van 15 Februari 1873 aan den Gouverneur-Generaal: 'Intrigues van veel belang ontdekt der Atjehsche envoyés met den Amerikaanschen en Italiaanschen Consul, waardoor onmiddellijk handelen misschien noodzakelijk wordt....'

Ter nadere informatie volgde hierop het telegram van 16 Februari: 'De envoyés hebben zich bij den Amerikaanschen en Italiaanschen Consul vervoegd, hadden een algemeenen brief van den Sultan, en riepen hulp in tegen de gehate Nederlanders. Amerikaansche Consul beloofde onmiddellijk aan admiraal Jenkins in China te zullen schrijven en stelde een tractaat op van 12 artikelen..... Italiaansche Consul wacht een specialen brief van den Sultan doch kapitein Racchia, de diplomatieke agent van Italië in Indië, is thans hier, wacht op twee oorlogschepen en zoude spoedig naar Atjeh *kunnen* gaan. De Amerikanen zouden waarschijnlijk in twee maanden gereed zijn daarheen te gaan. Aan deze informatiën kan geloof gehecht worden.'

Nog dienzelfden dag seinde de Gouverneur-Generaal aan den Minister van Koloniën: 'Consul-Generaal Singapore bericht verraad van Atjeh. Gezantschap heeft aldaar hulp van Consuls Amerika en Italië tegen ons gevraagd. Beide hebben zich met de zaak bemoeid. Wil trachten tegenbevel van Gouvernementen voor onthouding te provoceeren. Consul Amerika stelt Atjeh tractaat voor en schrijft aan Admiraal in China. Racchia wacht twee schepen en *trekt* dan naar Atjeh.'

De Petit[*] wijst op het verschil: wat bij den Consul nog slechts mogelijkheid heet, is bij den Gouverneur-Generaal reeds zekerheid.

Bij de ontleding der officieele stukken is De Petit erin geslaagd twee punten helder te doen uitkomen[†]:

ten eerste, dat, zoo al die vrees voor vreemde inmenging op Sumatra in 1873 ongegrond is gebleken, de consuls, die van minder loyale handelingen tegenover ons gouvernement werden beschuldigd, inderdaad zoover zijn gegaan, dat een dadelijk en beslist optreden onzer Regeering alleszins gewettigd, ja, verplicht was[§];

(*) De P., t.a.p., pag. 31.
(†) De P., t.a.p., pag. 31.
(§) Verg. Verslag van het verhandelde (Oorlog met Atjeh) in de vergaderingen der Tweede Kamer in Comité-generaal, van 16-20 April 1874, Landsdrukkerij, 1881, pag. 18 (rede van den heer Godefroi).

en ten tweede, dat, al moge zijn gebleken, dat in die dagen met wat te zenuwachtige overhaasting is te werk gegaan, de pressie in ieder geval is gekomen niet uit Den Haag, maar uit Batavia.

'En comparant les différentes dépêches, en parcourant toute la gamme des tons alarmants, ce qui à notre avis saute aux yeux, c'est que la pression, la précipitation sont surtout venues de l'autre côté de l'Océan. Et cette opinion s'accentue davantage par la lecture des lettres du Ministre des Colonies, lesquelles se distinguent des avis du gouvernement colonial par plus de modération dans les conditions à poser au gouvernement atchinois'(*).

De Petit verheelt dus niet, dat de wijze, waarop de quaestie is aangepakt, niet is vrij te pleiten van eenige overhaasting, doch hoe volkomen juist merkt Schrijver op(†), dat èn de Gouverneur-Generaal èn de Regeering hier stonden voor eene ontzettende verantwoordelijkheid. 'Où le premier, saisi d'une sorte de panique à l'idée de voir surgir des complications internationales, capables peut-être de compromettre nos plus grands intérêts, croit de son devoir vis-à-vis de la nation de prévenir, coûte que coûte, pareille calamité, les autres (les Ministres) pouvaient-ils résister et assumer ainsi la lourde responsabilité devant l'histoire, des désastres qui pouvaient résulter de leur intervention en enrayant l'initiative du gouverneur?'

Hoe geheel anders klinken deze woorden dan die, welke in die bange dagen werden uitgesproken in ons Parlement. Herhaaldelijk gebruikte toen de Kamer - of liever de oppositie - het uitbreken van den oorlog en het daarop gevolgde mislukken der eerste expeditie als wapen, om op het toenmalig kabinet in te hameren op eene wijze, die waarlijk niet gezegd kan worden het landsbelang op de eenig ware wijze te hebben gediend.

Hoe herhaaldelijk beschuldigde men niet de Regeering de noodige officieele stukken achter te houden, ten einde de juiste waarheid te bemantelen. Toch bleek later, dat de Regeering bij hare mondelinge mededeelingen alles had gegeven, wat de Kamer voor de beoordeeling der feiten noodig had.

Wie ziet thans niet in, dat de toenmalige Minister van Buitenlandsche Zaken zijne toestemming niet *mocht* verleenen tot overlegging van een telegram als dat van 2 Maart 1873 van den Gouverneur-Generaal aan den Minister van Koloniën. 'Wil Duitschland onzijdig houden'!

Dat begreep de oppositie echter niet of wilde zij niet begrijpen.

In ieder geval had men onderscheid moeten maken tusschen het beginsel, waarmede de Regeering haar optreden had verdedigd, en de wijze, waarop in Indië aan dat beginsel uitvoering was gegeven.

Zoo kan men er de toenmalige Regeering in Den Haag moeielijk een verwijt van maken, dat de Gouverneur-Generaal direct troepen liet uitrusten, transportschepen inhuurde, oefeningen en wapenschouwingen

(*) De P., t.a.p., pag. 41.
(†) De P., t.a.p., pag. 42.

te Batavia liet houden, - waardoor de verbittering der Atjehers tegen ons nog heviger werd.

De reden was, dat het vergevorderde jaargetijde het nazenden van troepen weldra zou hebben onmogelijk gemaakt.

Ten aanzien van een gewichtig punt heeft de Regeering nog haar inzicht tegenover dat van den Gouverneur-Generaal kunnen doordrijven. Bij telegram van 18 Februari 1873 had namelijk de Minister van Koloniën bericht: '.... moet.... ten spoedigste genoegzame zeemacht gezonden worden om nuttige vrees te wekken en vreemde tusschenkomst vóór te zijn en te voorkomen....'

De Minister adstrueerde zijne bedoeling nog eens bij brief van 20 Februari(*): 'Onze oorlogschepen dienen voor Atjeh te liggen alvorens een vreemd oorlogschip ter reede verschijne *en zij dienen er in voldoende sterkte te blijven liggen totdat wij onze verhouding tot Atjeh geregeld hebben.*'

Weldra bleek, dat het Indische Gouvernement uitging van een geheel ander denkbeeld, namelijk niet alleen vreemde inmenging vóór te zijn, maar tevens Atjeh terstond te stellen voor het alternatief: 'ons als Souverein te erkennen of oorlog'(†).

Toen de Minister daartegen opponeerde en aanmaande tot voorzichtigheid(§), wilde de Gouverneur-Generaal ook de verantwoordelijkheid voor de verdere uitvoering laden op het hoofd van het Kabinet hier. Immers, bij telegram van 6 Maart heette het: 'Souvereinerkenning hoog noodig; anders is niets gewonnen. Bij ontvangst van verbod zal ik gehoorzamen.'

Hierop volgde het telegram van 7 Maart van den Minister van Koloniën: 'Wij mogen en willen Uwe handen niet binden door verbod, maar meenen dat souvereiniteit of oorlog als eerste eisch een slechten indruk zou maken..... Bij onwil om te ontvangen, talmen of weigering van waarborgen is oorlog onvermijdelijk, die van zelf zich oplost in souvereiniteit.'

'Pas toujours', voegt De Petit er zeer laconiek achter(**).

Ware echter aan dien uit Den Haag gegeven wenk streng gehouden, hadden wij ons ertoe bepaald eene talrijke zeemacht naar de reede van Atjeh te zenden(††), dan zou ongetwijfeld ons krachtig optreden, zoo geheel verschillend van onze houding tot dusver, in plaats van verbittering eene heilzame vrees hebben opgewekt. Het zou ons waarschijnlijk gelukt zijn een tractaat te sluiten, en dat, gepaard met eene vestiging op Poeloe Bras(§§), zou ons thans meer invloed in de Atjehsche aangelegen-

(*) Zie *Officieele Bescheiden*, t.a.p., pag. 58.
(†) Telegram van 3 Maart 1873.
(§) Telegram van 4 Maart 1873.
(**) De P., t.a.p., pag. 40.
(††) Verg. *Parlement. Redev.*, t.a.p., pag. 54.
(§§) Daar moest een vuurtoren worden opgericht.

heden hebben moeten geven, dan bij het tractaat van 1857 het geval was geweest.

De Gouverneur-Generaal beschikte echter anders. Wel kon nog juist bijtijds de instructie, aan den Regeerings-Commissaris, Nieuwenhuyzen, naar Atjeh meegegeven, worden gewijzigd, doch verder behield de expeditie geheel haar oorspronkelijk karakter. In plaats van het alternatief: 'souvereiniteit-erkenning of oorlog', zou thans het uitgangspunt zijn: 'opheldering, rekenschap en voldoening vragen voor hetgeen geschied is en waarborgen bij tractaat tegen herhaling en voor duurzame regelmatige betrekkingen'.

De vijandige houding der Atjehers verhinderde echter iedere toenadering(*) en de oorlog werd verklaard(†). Nog altijd stond toen voor ons eerbiediging van Atjeh's integriteit op den voorgrond: alleen zou de sultan onze souvereiniteit moeten erkennen en eene blijvende vestiging in zijn land moeten dulden.

Toen echter bij de tweede expeditie, onder Generaal Van Swieten, de strijd zulk eene gelukkige wending nam, wij in het bezit kwamen van den Kraton en de Sultan stierf, moest ook onze politieke gedragslijn worden gewijzigd. Thans stonden wij niet meer tegenover één centraal gezag, doch tegenover de hoofden der verschillende Sagi en onderhoorigheden. De instructie der Regeering van 2 Februari 1874(§) luidde dan ook, dat onze vestiging(**) in Atjeh zou worden versterkt en bevestigd 'op zoodanige wijze dat ieder ziet dat het voor goed is'. Verder zouden de vorsten, zoo van Atjeh-Proper(††) als van de Onderhoorigheden, onze souvereiniteit moeten aanvaarden bij akten van erkenning of bevestiging(§§). De Gouvernements-Commissaris zou aan deze instructie echter niet meer gebonden zijn, dan de omstandigheden, die hij alleen geheel juist kon beoordeelen, naar zijn oordeel zouden toelaten. De omstandigheden dwongen Van Swieten inderdaad verder te gaan, in dien zin dat Groot-Atjeh in eigen beheer werd genomen.

Doch verder moesten wij ook niet gaan: 'De verdediging moet passief blijven, dat wil zeggen, men moet den vijand niet gaan opzoeken in zijne goed aangelegde en verdedigde stellingen, *als (hij) ons niet (hindert)*.... De politiek moet en zal voltooien wat de wapenen zoo gelukkig begonnen hebben' - schreef de Generaal bij Nota van 22 April 1874 aan zijn opvolger, Kolonel Pel(***).

(*) 'Bij mij... is het nog de vraag of men goed gedaan heeft, geen gebruik te maken van het aanbod van den (controleur) Kraijenhoff om zich aan wal te begeven; wie weet of, als Kraijenhoff er heen ware gegaan, de zaken geen andere wending hadden genomen': Woorden van den Min. v. Kol. op 16 April 1874. Zie Verslag *Comité generaal*, t.a.p., pag. 12.

(†) 26 Maart 1873.

(§) Zie *Parlement. Redev.*, t.a.p., pag. 212.

(**) Die vestiging was de linie van Oleh-leh tot den Kraton en die langs de Atjeh-rivier.

(††) Atjeh-Proper = Groot-Atjeh; in tegenstelling met de Onderhoorigheden.

(§§) Daarbij zouden de bepalingen van het Siaktractaat van 1858 als richtsnoer worden gebruikt. Zie Kielstra, t.a.p., d. I, bijl. III, pag. 398 vlg.

(***) Kielstra, t.a.p., d. II, bijl. II, pag. 545.

Bij schrijven van 30 April 1875 aan den Gouverneur-Generaal mocht Pel(*), inmiddels benoemd tot generaal-majoor, erop wijzen, dat hij de hem opgedragen taak, het beveiligen onzer positie om en in de nabijheid van Kota-Radja, als voleindigd beschouwde.

Dat Generaal Pel, een energiek man en uitnemend bevelhebber, hierbij niet bleef staan, moge zijn te betreuren, nu wij de gevolgen weten, hem er een verwijt van maken mogen wij niet.

Het thans door hem voorgesteld stelsel was het bezetten van de geheele kuststreek, om zoodoende Atjeh-Proper geheel van de zee af te scheiden en uit een handelsoogpunt van ons afhankelijk te maken.

Dit nieuwe plan is na Pel's dood onder zijne opvolgers voltooid, doch bleek toen den tegenstand niet te hebben gebroken en de onderwerping schier geen stap verder te hebben gebracht.

Het is voor ons, Hollanders, haast overbodig hierbij te voegen, dat, welke ook de reden moge zijn van het mislukken van al onze goede voornemens in Atjeh, het leger nimmer daarvan eenige schuld draagt. Letterlijk waar zijn de woorden van De Petit(†): 'Nous sommes heureux de pouvoir le proclamer hautement - notre fidèle et vaillante armée coloniale n'a jamais, dès son arrivée sur le sol ennemi, failli à sa tâche si difficile.'

Plicht echter is het, er hier ter plaatse op te wijzen, dat het door Pel voorgestelde en door de toenmalige Regeering goedgekeurde stelsel van agressie in strijd was èn met de verklaring van den Generaal, dat hij de hem opgelegde taak als voleindigd beschouwde, èn met de voormelde instructie der Regeering van 2 Februari 1874(§).

Dat de Regeering van 1874 het inzicht van Pel steunde, was te meer verwonderlijk, omdat de nieuw opgetreden Minister van Koloniën, bij zijn eerste optreden, met de bekende woorden: 'Nous y sommes, nous y restons', de politiek der afgetreden Regeering verklaarde te bekrachtigen.

Het is die telkens terugkeerende tegenstrijdigheid in onze plannen, die onzekerheid en wankelmoedigheid, gepaard met een ongeloofelijk optimisme, welke in Atjeh steeds onze ernstigste vijand is geweest.

Dat ten gevolge daarvan de geheele oorlog aanleiding heeft gegeven tot zooveel verkeerde voorstellingen en dikwijls onheusche beoordeelingen - is dan ook meer te betreuren dan te verwonderen. Waar velen schuld hebben, laadt een ieder liefst de schuld op zijn buurman.

Minder te verdedigen is het, dat ons Parlement reeds in de eerste jaren van den oorlog in zijne heftige, ongemotiveerde oppositie den lande zulk een slecht voorbeeld gaf.

Men oordeele zelf. Het was naar aanleiding van de voorloopige

(*) Kielstra, t.a.p., d. II, bijl. II, pag. 554.
(†) De P., t.a.p., pag 371.
(§) Verg. hierover in de December-aflevering van *De Gids*, 1876, een artikel van den heer J.D. Fransen van de Putte.

instructie, die aan den Regeerings-Commissaris Nieuwenhuyzen meegegeven, doch ten gevolge van een telegram van den Minister van Koloniën nog juist bijtijds, zooals wij weten, gewijzigd was. De oorspronkelijke instructie was nu een waardeloos stuk geworden, welks overlegging de Minister volkomen gerechtigd was te weigeren, toen hij de openbaarmaking in strijd achtte met 's lands belang.

Door eene onbegrijpelijke indiscretie was de instructie echter toch in de Indische bladen afgedrukt. Toen nu de Minister in de Kamer verklaarde, dat, en waarom, die instructie gewijzigd was, heette het, dat Z. Exc. 'den landvoogd *desavoueerde*'(*).

Dit staaltje zou gemakkelijk met tal van andere zijn te vermeerderen. Zoo de houding der Kamer bij gelegenheid van het verleenen van het door Generaal Verspijck aangevraagd ontslag. Verder de verwijten der oppositie tegen de Regeering van 1873, als had zij niet het volle besef gehad van de gevolgen, welke een oorlog met Atjeh voor ons land zoude kunnen na zich sleepen. Doch 'est modus in rebus': wij weten thans genoeg, om De Petit te begrijpen, wanneer hij(†) met een enkel woord spreekt van 'esprit de parti'.

Zagen wij, dat Majoor De Petit op heldere en objectieve wijze de staatkunde van het verleden, in het bijzonder de voor onze Regeering en diplomatie zoo moeielijke periode van 1873 behandelt, Majoor Van Heutsz ontvouwt ons de staatkunde van dit oogenblik en verraadt daarbij een uitnemenden en practischen blik in den oeconomischen toestand van Atjeh en in de eischen, welke thans aan onze staatkunde aldaar zullen moeten worden gesteld.

In flinke trekken beoordeelt Van H., wat sedert de komst van Generaal Pel in Atjeh is voorgevallen - en bedorven. Met de kracht der overtuiging geeft hij den weg aan, die *thans* gevolgd moet worden, om met gebruikmaking van de goede denkbeelden, reeds hier en daar geuit, en van de door ons opgedane kennis en ervaring nog tot het einddoel - de volkomen onderwerping van Atjeh en Onderhoorigheden - te geraken.

Telkens komt hij er daarbij op terug, 'dat de Atjehers zich nooit anders als gedwongen zullen onderwerpen, en dat slechts hij, die toont de macht te bezitten om zijn wil te doen eerbiedigen, de meester zal zijn aan wiens bevelen zij zullen gehoorzamen'.

Het is alleen jammer, dat de schrijver, die op iedere bladzijde zijner verhandeling blijk geeft zeer juist te denken, er zich zoo weinig om heeft bekommerd goed te schrijven(§).

Het ligt niet op mijn weg, bij iedere beschouwing van Van Heutsz stil te staan of ook maar op het verband in zijne historisch-politieke verhandeling te wijzen. Ik verwijs daartoe naar het degelijk werk zelf.

(*) *Parlement. Redev.*, t.a.p., pag. 233.

(†) De P., t.a.p., pag. 30.

(§) Verg. Van H., t.a.p., b.v. pag. 31 sub 1°.; p. 40 bovenaan; pag. 42 laatste alinea; pag. 46 alinea 1; pag. 75, enz.

Dat ook Van H. welverdiende hulde brengt aan onze helden uit dezen strijd, moet ieder waar vaderlander goeddoen. De schitterende krijgsbedrijven dier edele mannen zijn de ware lichtpunten in Atjeh's krijgsgeschiedenis.

Wie heeft geene bewondering voor den moed, de onversaagdheid en de militaire talenten van een man als Van der Heijden, den held van Samalanga(*), den leider van den schitterenden tocht in de XXII en XXVI Moekims(†). Naar waarheid mocht de commandant van het Indische leger, die in September 1879, na afloop van den tocht naar de XXVI Moekims, Atjeh bezocht, zeggen, 'dat de krachtige individualiteit van den bevelhebber den doorslag (had) gegeven..... De natie is hem ongetwijfeld grooten dank verschuldigd'(§).

Te recht laat Van H. dan ook niet na erop te wijzen(**), dat de malaise, waarin wij na 1879 in Atjeh langzamerhand zijn geraakt, hare oorzaak zeker ook vindt in 'de ontijdige vervanging van generaal Van der Heijden door den civiel gouverneur'(††).

'De generaal *moest* heengaan', klinkt het treurig(§§).

Het is misschien niet overbodig juist in deze dagen bij dit gedeelte van Atjeh's geschiedenis stil te staan, nu van meer dan één zijde wordt aangedrongen op het organiseeren van eene militaire expeditie landinwaarts in Atjeh. Zoo zou volgens het 'geheim' rapport van Snouck Hurgronje(***), door Minister Van Dedem aan de leden der Kamer ter lezing gegeven, de leus moeten zijn: 'oog om oog, tand om tand'. - 'Het te vuur en te zwaard vernielen van 's vijands have en goed, het verdelgen van een ieder, hoog of laag, die met de kwaadwilligen heult of het waagt zich tegen de Compagnie te verzetten', ziedaar diens oplossing van de vraag, hoe den oorlog te voeren.

Kan men er niet de vraag tegenover stellen, of de geschiedenis van onzen oorlog in Atjeh, vooral onder Generaal Van der Heijden, - in den tijd dus, toen het er ons om te doen was den vijand 'landinwaarts' afbreuk te doen, - ons leert, dat zulk een optreden ons een duurzaam succes kan verzekeren?

Moet het antwoord dan niet luiden: neen, dat leert die geschiedenis niet!

Aan Van der Heijden zelf komt de eer toe, dat te hebben ingezien. Terwijl hij na afloop van den tocht naar de XXVI Moekims den toestand van Atjeh schetste als 'een staat van oorlog'(†††), raadde hij toch af de vijandelijkheden voort te zetten(§§§).

(*) 1877.
(†) 1878 en 1879.
(§) Kielstra, t.a.p., deel III, bijl. XII, p. 561.
(**) Van H., t.a.p., pag. 42.
(††) Verg. Kielstra, t.a.p., deel III, pag. 536; bijl. XIV, pag. 564 vlg.
(§§) Van H., t.a.p., pag. 23.
(***) *N. Rott. Cour.*, 22 April 1893, eerste blad B.; *Het Vaderland*, 17 Mei d.a.v., eerste blad.
(†††) Kielstra, t.a.p., deel III, bijl. XIV, pag. 566.
(§§§) Kielstra, t.a.p., deel III, pag. 530.

Wij behoeven slechts te letten op de groote kosten en talrijke offers, welke het proviandeeren onzer zoo talrijke troepen na zich sleepte, om dien aandrang van Van der Heijden tot beëindiging van den oorlog volkomen te begrijpen(*).

In Atjeh gebeurde juist niet dat, wat de krijgsgeschiedenis van Indië ons met zoovele voorbeelden leert: dat de met geweld onderworpen bevolking ons bestuur bijvalt. Dat was zoo o.a. bij de bekende onderdrukking door Generaal De Kock van den Java-opstand onder Diepo Negoro. Dat was nimmer zoo in Atjeh.

Ik vrees, dat Van Heutsz veel spreekt in dien tegenwoordig zoo blijkbaar gehuldigden militairen geest, wanneer schrijver op pag. 23 zegt: 'De man met het vaste karakter en individualiteit bij uitnemendheid (Van der Heijden) zou in korten tijd het geheele rijk den voet op den nek (hebben) gezet....'

Dat schrijver op pag. 96 zegt: 'Dien weg van wapengeweld, waaraan ik anders zeker de voorkeur zou geven, wil ik derhalve niet aanbevelen zoolang men nog op andere wijze, *in het tegenwoordige stelsel*, tot het gewenschte doel kan geraken', - komt mij voor slechts eene halve geruststelling te zijn omtrent het gevestigde zijner opinie met betrekking tot dit punt.

Wat is nu dat 'tegenwoordige stelsel'?

Het is *scheepvaartregeling*, in 1892 ingevoerd onder den elfden gouverneur van Atjeh, Generaal Deijkerhoff(†). De uitvoering daarvan geschiedde naar de zienswijze van Resident Scherer(§).

Daar Van Heutsz erkent, dat scheepvaartregeling de basis moet zijn van de plannen, die in de toekomst tot de pacificatie van Atjeh zullen leiden, is het noodig in het kort te verklaren, wat men met dat woord bedoelt.

De eer van het vaderschap van het denkbeeld komt ongetwijfeld toe aan evengenoemden Resident Scherer.

In het begin zijner loopbaan in Atjeh(**) had hij het onvoldoende der door Generaal Van der Heijden ingevoerde regeling leeren inzien. De schepen, die uit de Straits kwamen, moesten eerst Oleh-leh aandoen, om daar te worden gevisiteerd. Eerst daarna mochten zij met hunne lading de kust opgaan, voorzien van een consent van den Generaal, waarop vermeld stond, welke plaatsen zij mochten aandoen en wat er mocht gelost worden.

(*) Verg. o.a. Kielstra, t.a.p., deel III, pag. 279, 468, enz.

(†) Uit de M.v.A. op de 'verhooging der begrooting van uitgaven van Ned.-I. voor het dienstjaar 1893', 161 n°. 7, blijkt (pag. 2), dat de scheepvaartregeling op dit oogenblik nog niet geldt voor de geheele kust van Atjeh. Ter Noordkust is zij ingevoerd van Diamantpunt tot aan de Kwala Beratjan, die de grens vormt tusschen Merdoe en Pantei Radja (federatie Gighen), en ter Westkust bezuiden de Kwala Kloewang, die de grens vormt tusschen de landschappen Lepong en Kloewang.

(§) Verslag vergadering van het Indisch Genootschap te Den Haag van 20 Januari 1891, p. 1-56.

(**) Sedert eerste helft 1879.

Zeilschepen, die soms wekenlang moesten opkruisen, om Oleh-leh te bereiken, verloren reeds daardoor onnoemelijk veel tijd; daarna moest dan nog alles aan den wal worden gebracht, om daar te worden gevisiteerd, en kon eerst dan weder ingescheept worden.

Tallooze klachten - en niet ten onrechte, zeide Scherer(*) - kwamen er over misbruiken van ambtenaren, die met de visitatie belast waren. En - last not least - het doel dezer regeling, het tegengaan van den smokkelhandel in opium en oorlogsmateriaal, werd wel eenigszins doch niet afdoende bereikt.

Eene geheel andere wijze van handelen bleek noodzakelijk. Eene schijnbaar onbelangrijke gebeurtenis bracht ons op den goeden weg.

Wegens het vermoorden van een paar onzer zendelingen was den radjas van Gighen en Samalanga een bangoen (bloedprijs) opgelegd van 1500 dollars. Om die som betaald te krijgen, vroeg Scherer aan, het leggen van eene kruisboot op beide plaatsen, ten einde zoolang rechten op de in- en uitgevoerde goederen te heffen, totdat het verschuldigde zou zijn aangezuiverd. Dat hielp: te Gighen betaalde men nog, vóórdat de kruisboot er lag, en te Samalanga, nadat de voorgestelde maatregel eerst drie dagen had gewerkt.

Dit bracht Scherer vanzelf tot het inzicht, dat, indien slechts alle in- en uitvoer langs onze versterkingen plaats had onder onze contrôle, wij ook het middel in de hand hadden, om de hoofden van de verschillende staatjes in het rechte spoor te houden(†).

‘Eere, wien eere toekomt’, zegt Van Heutsz.

Dat waren rationeele denkbeelden omtrent scheepvaartregeling: door over de geheele kust geen in- of uitvoer toe te laten dan op die plaatsen waar wij gevestigd waren; door op die bepaalde plaatsen dus den handel te concentreeren, zouden wij het heft in handen krijgen - omdat *wij zouden zitten op de geldkist van Atjeh*(§).

Wel eenigszins ontnuchterend klinken hierop de woorden van Van H., waar hij wijst op het stelsel, dat Scherer in 1891 in eene vergadering van het Indisch Genootschap te 's-Gravenhage uiteenzette(**) en dat ook de basis vormt van het thans daar in toepassing gebracht systeem. ‘Was *dat* scheepvaartregeling?’ vraagt Van H.

‘Dat was dan dezelfde scheepvaartregeling die de generaal Van Teijn op Perlak toepaste in 1890 en die de generaal *sluiting* noemde’(††).

Toch blijkt uit een en ander voldoende, dat, wat *het beginsel* van scheepvaartregeling betreft, er tusschen Van Heutsz en Scherer geen verschil van opvatting bestaat.

Anders wordt dat echter, waar het geldt de *wijze van uitvoering.*

(*) Verslag vergadering, t.a.p., pag. 5.
(†) Verslag vergadering, t.a.p.,, pag. 8.
(§) Van H., t.a.p., pag. 22, 23, 71.
(**) Zie het voormelde verslag.
(††) Van H., t.a.p., pag. 67.

Al dadelijk valt dat in 't oog, waar Scherer zegt voor de uitvoering zijner denkbeelden niet onvoorwaardelijk gebruik te willen maken van den steun der marine(*).

Laten wij ons door onze zucht, om goedkoop te zijn, toch niet laten verleiden tot halve maatregelen; laten wij, met Van Heutsz, begrijpen, dat zonder de hulp van eene krachtige marine de smokkelhandel niet afdoende kan worden tegengegaan. Schrijver zegt zelfs: 'Een scheepvaartregeling zonder of met een onvoldoende marine, is als een leger zonder, of met gebrekkige wapenen'(†).

Vóór eenige dagen pas lazen wij in de dagbladen, dat een Nederlandsch stoomschip, de 'Rayah Kongsi Atjeh', op de oostkust van Atjeh door Atjehsche passagiers is afgeloopen en een groot deel der bemanning, waaronder de Engelsche kapitein en de Engelsche stuurman, wreedaardig werden vermoord.

Hieruit blijkt wederom, dat de Atjehers nog als vanouds zijn de 'zeeroovers.... van de geduchtste soort', zooals ook De Petit ze ons afschildert.

Moge nu dit afloopen van de Rayah Kongsi, in verband met de pretensiën uit de Straits Settlements, die onlangs zelfs in het Engelsche Parlement weerklank vonden(§), zulk eene klem bijzetten aan de woorden van Van Heutsz, dat de Minister van Koloniën terugkomt op zijne woorden, aangehaald in de Memorie van Antwoord(**), vóór eenige dagen aan de Tweede Kamer overgelegd, waarbij de Minister als zijne overtuiging uitspreekt, dat 'het aanwezige aantal schepen der marine, dat (thans) 17 bedraagt, niet onbelangrijk zal kunnen worden verminderd'. Het moet thans wel duidelijk zijn, dat, wil de scheepvaartregeling kans van slagen hebben en wil tevens de scheepvaart op de kust afdoende beveiligd zijn, de marinemiddelen op Atjeh in den *eersten* tijd, ja, nog in langen tijd *niet* zullen kunnen worden verminderd.

Doch nog op andere en meer ingrijpende wijze vertoont zich verschil in de uitvoering van de stelsels Scherer en Van Heutsz.

Terwijl Scherer met zijn stelsel beoogt(††) - namelijk voor zooverre het de Onderhoorigheden betreft - aan den Staat te verzekeren:

1°. de inkomsten door verkoop van opium in het groot; en

2°. die, welke zouden voortspruiten uit de overname, tegen schadevergoeding aan de hoofden, van de in- en uitvoerrechten(§§), met

(*) Verslag vergadering, t.a.p., pag. 39.

(†) Van H., t.a.p., pag. 78.

(§) Zie de *N. Rott. Cour.* van 1 Juni jl., 2de blad.

(**) Zie de voormelde M.v.A. (1893), 161 n°. 7, pag. 2.

(††) Verslag vergadering, t.a.p., pag. 10, 12, 15.

(§§) Bij de thans in Atjeh ingevoerde scheepvaartregeling is met het op eenige wijze overnemen van de radjas (hoofden) van die in- en uitvoerrechten nog geen begin gemaakt.
De Regeering meent in hare voormelde M.v.A. (t.a.p., pag. 3), 'dat het geen goede politiek zou zijn om onze nieuwe gedragslijn ten aanzien van de kustlandschappen in te wijden met onderhandelingen over fiscale maatregelen; zij zou daardoor al dadelijk den schijn krijgen van met fiscale bedoelingen in het leven te zijn geroepen. Wanneer eerst de Atjehers zullen hebben ondervonden, dat zij onder ons bestuur tot welvaart kunnen komen mits zij zich schikken naar de eischen, die wij in het belang van rust en orde stellen, zullen maatregelen die ten doel hebben hen de kosten van dat bestuur te doen dragen in een geheel ander licht voor hen verschijnen.'

sluiting voor allen in- en uitvoer, als straf voor het zich niet schikken naar onzen wil, -

wenscht Majoor Van Heutsz verder te gaan(*).

Met Scherer's voorstel sub 1°. gaat hij mede, doch wil daaraan ten bate van onze schatkist toevoegen:

a. den hatsil, d.i. de belasting, die vroeger aan den Sultan van Atjeh werd opgebracht en die thans, zoo noodig, nog zou kunnen worden verhoogd;

b. een deel van het sub 2°. door Scherer voorgestelde, alleen namelijk de overname van de *invoerrechten*; die op den uitvoer derhalve niet. Het is goed hierop de aandacht te vestigen, omdat juist door dit punt duidelijk zullen worden de middelen, die Van H. ook voor het bestuur in Groot-Atjeh zou willen aanwenden.

Ten slotte wijkt Van H. nog hierin van Scherer's denkbeelden af, dat, volgens Van H., in plaats van sluiting het *boetestelsel* als straf moet worden toegepast.

Wordt de scheepvaartregeling in dien geest, met kracht doch te gelijk beleidvol, uitgevoerd, dan zal zij, meent Van H., leiden tot onderwerping van Atjeh, *voor rekening der Atjehers zelven.*

Zonder dus een middel van geweld te zijn, althans niet in de eerste plaats, zal scheepvaartregeling, het middel, bestemd, om verschuldigde rechten en boeten betaald te krijgen, doch dat daardoor de Atjehers zal treffen in de gevoelige plek, de beurs, duurzaam de gehoorzaamheid aan ons gezag herstellen.

Komt Scherer's stelsel neer op het: '*Doen*, *wat ik wil*, *of ik sluit u*', volgens Van Heutsz moet het wezen: '*Doen*, *wat ik wil*, *of ge betaalt - extra*', alleen bij hooge uitzondering en volstrekte noodzakelijkheid gepaard met een tijdelijk verbod tot invoer, nooit tot uitvoer. De voor de uitgevoerde artikelen te innen gelden moeten dan onder onze berusting blijven, zoolang men zich niet aan onzen wil heeft onderworpen, en van die gelden moeten dan ook de verschuldigde boeten worden afgehouden.

En wat dit 'extra-betalen' beteekent, leert ons de Atjehgeschiedenis van het jaar 1890. Aan de verschillende rijkjes op Atjeh's Oostkust, die in dat jaar deelgenomen hadden aan de onlusten in Edi, waardoor eene expeditie naar dit deel van ons gebied noodzakelijk was geworden, werd als straf voor het gepleegd verzet eene boete opgelegd. De boete zou bestaan in eene belasting van 15 tot 40 dollars, verschuldigd van elken uit de schuldige rijkjes uit te voeren kojang peper, eene belasting, die in acht maanden tijds 131101 dollars deed vloeien in 's lands kas(†).

(*) Van H., t.a.p., pag. 75 en 76.

(†) *Indisch Militair Tijdschrift*, n°. 10, jaargang over 1891, pag. 401.

Op dergelijke wijze verkrijgt men, meent Van H., eene scheepvaartregeling, die ons zooveel macht verschaft, dat de Atjehers weldra in alle Onderhoorigheden onze bevelen zullen opvolgen en het bijna nooit noodig zal zijn het middel toe te passen, dat Scherer aanprijst: sluiting van allen invoer.

Men bedenke echter wel: in geen geval beletten van uitvoer, omdat wij daardoor, zooals wij zagen, het middel zouden missen de opgelegde boeten betaald te krijgen.

Dit, wat betreft de onderwerping der Onderhoorigheden.

Voor de pacificatie van Groot-Atjeh achten èn Scherer èn Van Heutsz het noodig bijzondere middelen aan te geven.

Scherer meent, dat de onderwerping van Groot-Atjeh alleen zal worden verkregen, door het af te sluiten van de Onderhoorigheden, die, onze bondgenooten geworden, zouden moeten beletten, dat vijandige benden binnen onze linie doordringen(*).

Van Heutsz noemt dat plan ongerijmd; op logische wijze toont hij aan, dat langs dien weg de oplossing van het vraagstuk niet kan worden gevonden.

In plaats van Groot-Atjeh af te zonderen van de Onderhoorigheden, wil Van H. de streek, waar de vertegenwoordiger der Nederlandsche Regeering gevestigd is, het middelpunt doen zijn van welvaart, rust en orde, ‘het middelpunt waarom alles draait en dit kan men niet beter bereiken dan door met alle middelen, die men in de hand heeft, vooral den handel te bevorderen’(†).

Het is bij bespreking van dit punt, dat Van H. te pas brengt het onderwerp der invoerrechten, hierboven ten aanzien der Onderhoorigheden besproken.

Moet naar Schrijvers meening in de Onderhoorigheden op den invoer van producten eene matige belasting worden gelegd, in Groot-Atjeh mag van eene dergelijke belemmering van den handel geene sprake zijn.

Het openstellen van vrijhavens in Groot-Atjeh zal een levendigen handel daar doen ontstaan, en de welvaart, die daarvan het gevolg zal zijn, zal dus ook ten goede komen aan de hoofden in dat gebied en ‘(zal hen er toe brengen) oorlog en onrust uit hun gebied te weren’(§).

Met betrekking tot de in Groot-Atjeh te volgen politieke gedragslijn stelt Van H. vooreerst de vraag, of herstel van het Sultanaat aldaar ook in staat zal zijn tot de zoozeer gewenschte pacificatie mede te werken.

Schrijver beantwoordt deze vraag beslist ontkennend(**).

Ik geloof echter niet, dat de Schrijver zich de vraag geheel zuiver heeft gesteld. Dat blijkt mij uit een citaat, voorkomende op pag. 41 van zijn werk.

(*) Verslag vergadering, t.a.p., pag. 29.
(†) Van H., t.a.p., pag. 92.
(§) Van H., t.a.p., pag. 94.
(**) Van H., t.a.p., pag. 43.

Voorzeker, Van H. zou gelijk hebben, zoo er thans nog sprake kon zijn van een herstel van het Sultanaat over Groot-Atjeh onder den te Kemala gevestigden pretendent-Sultan, Toeankoe Mohamad Daoed. Deze is in 1878 door eenige voorname hoofden tot Sultan uitgeroepen, onder voogdij van den Arabier Habib Abdoel Rachman, het berucht inlandsch hoofd, die eenigen tijd de leider der oorlogspartij schijnt geweest te zijn(*) en met wien men vroeger nooit in aanraking wilde komen, doch die, toen men eindelijk zijne onderwerping aannam, heeft weten te bedingen, dat hij, met eene ruime jaarlijksche toelage, werd overgevoerd naar - Djeddah.

Sultan Daoed wenscht echter niemand meer; zoo iets zou ons niets geven. Waar allen het erover eens zijn, dat nog slechts eigenbelang de machtige hoofden ertoe brengt aan Daoed een schijngezag toe te kennen, kan eene bevestiging daarvan geen goed doen aan de pacificatie van Groot-Atjeh.

Wanneer Schrijver nu echter op pag. 41 citeert o.a. de in 1886 uitgegeven *Parlementaire Redevoeringen* van den heer Fransen van de Putte en dan verwijst naar de pag. 245, 256, 261, 279 en 280 van die *Redevoeringen*, dan zoek ik tevergeefs naar een herstel van het Sultanaat in dien door Van H. bestreden zin.

Immers, wij lezen o.a. op bladz. 261 voormeld:

'Ik vroeg slechts, of wij hier niet konden doen wat wij zoo dikwerf in Indië gedaan hebben, om, wanneer wij na aftreding of dood van een der hoofden vasten voet gekregen hadden, op nieuw, onder welken titel dan ook, een inlandsch hoofd aan te stellen? Ware dit b.v. niet te doen geweest met Abdoel Rachman....?'

Dan, op bladz. 245 van datzelfde werk: 'Men versta mij wel, *niet het vroegere sultanaat herstellen*, maar, onder welken titel ook, een inlandsch bestuur in Groot-Atjeh vestigen, - zoo weinig mogelijk direct bestuur.'

Het is duidelijk, dat hier noch sprake is van het herstel van den onbeduidenden Mohamad Daoed evenmin als van een herstel van het Sultanaat over geheel Atjeh, doch alleen van het aanstellen van een inlandsch hoofd - onder welken titel dan ook - over Groot-Atjeh.

De redeneering van Majoor Van H. heeft dus het denkbeeld, om een centraal inlandsch bestuur *in Groot-Atjeh* te vestigen, nog volstrekt niet op zijde gezet.

Men geloove niet, dat het verheffen van een nieuw geslacht in de oogen der Atjehers inbreuk zou maken op verkregen rechten van het thans bestaande, - immers, Van H. zelf toont ons zonneklaar aan, dat er voor de legitimiteit van het geslacht van Daoed niet veel te zeggen is.

Neen, zoo het ter gelegener tijd nog eens tot invoering van een centraal inlandsch bestuur in Groot-Atjeh mocht komen, dan voorzeker moet het zijn onder een of ander geschikt en ambitieus hoofd, dat

(*) Zie *Koloniaal Verslag*, 1879, pag. 5.

krachtig genoeg is, om, gesteund door onze macht, de andere hoofden aan zijn wil te onderwerpen.

Inderdaad, waarom zouden wij niet in Atjeh doen, wat bij de onderwerping van zoovele andere volken door ons zoo herhaaldelijk met goed gevolg is gedaan?

Ziet Van H. dus geen heil in die centralisatie van het inlandsch gezag, de door ons te volgen politieke gedragslijn ten aanzien van de in Groot-Atjeh aanwezige sagihoofden - waaronder de beruchte en bloeddorstige Toekoe Oemar, Nja Makam(*), enz. - neemt eene ruime plaats in zijn werk in. Majoor Van H. ontveinst zich niet, dat tegen deze hoofden de middelen tot verhooging van de stoffelijke welvaart in hun land niet steeds voldoende zullen blijken, om van hunne vredelievende gezindheid verzekerd te zijn, en dat om hunnentwil in de toekomst nog wel eens naar de wapenen zal dienen gegrepen te worden(†).

De publieke opinie heeft zich ten aanzien van de beide hier besproken stelsels: de thans in Atjeh ingevoerde scheepvaartregeling (in hoofdzaak die van Scherer) en het project, door Majoor Van Heutsz voorgesteld, niet onbetuigd gelaten. Vrij algemeen heeft men zich bij de beoordeeling daarvan gesteld aan de zijde van Van H., al verheelde men niet, dat de zeer bijzondere middelen, die de Schrijver aanprijst voor de pacificatie van Groot-Atjeh, gegronden twijfel laten bestaan, of zij aldaar wel tot eene bevredigende oplossing zullen kunnen leiden(§).

Die voorkeur voor het stelsel Van Heutsz laat zich om verschillende redenen licht verklaren. Vooreerst om den druk, dien het uitoefent en die, van boven komende, als bewijs moet gelden van kracht. Dan, wijl het door hem aangeprezen boetestelsel als strafmiddel volkomen in overeenstemming is met den hadat bij Oostersche volken. Doch vooral omdat er werkelijk reden bestaat, om te meenen, dat zoodoende de oorlog kan gevoerd worden voor rekening van de Atjehers zelven.

Zekerheid, dat dat stelsel ons tot het beoogde doel zal voeren, kan natuurlijk niemand, ook Van Heutsz niet, geven; onder één voorbehoud bestaat daartoe echter groote kans. Dat voorbehoud is: dat wij door krachtige bestuursmiddelen den eerbied voor ons gezag zullen weten af te dwingen.

In de Onderhoorigheden zullen wij door eene krachtige marine het middel in handen moeten hebben, om de opgelegde boeten betaald te krijgen; in Groot-Atjeh zal voor de verzekering van welvaart, rust en orde eene talrijke troepenmacht aanwezig moeten zijn, geschikt en

(*) Deze is dezelfde, die dezer dagen weder zooveel in Tamiang en Langkat van zich doet spreken. Zie daarover het feuilleton in *De Indische Tolk,* 1893, n°. 183, tweede blad, en n°. 191, eerste blad; en verder de *Nota*, door Minister Van Dedem gevoegd achter de voormelde M.v.A., 161 n°. 7.

(†) Van H., t.a.p., pag. 108.

(§) Verg. *De Locomotief*, n°. 35; *De Indische Tolk* van 28 Maart 1893. 2de blad.

gereed, om dadelijk bij het uitbreken van eenig verzet dat verzet met geweld te onderdrukken.

Geen nieuwe oorlog dus landinwaarts, om ons te vestigen en ons gezag uit te breiden; maar krachtig optreden, ook tijdelijk buiten de linie, zoo dat noodig is, en ook daar als straf voor het verzet het opleggen van eene flinke boete.

Vinden expedities als nog onlangs naar Tamiang en Langkat vooral een krachtigen steun in voldoend geschut, dan bestaat de meeste kans, dat ze snel afloopen, met weinig verliezen, en dat de opgelegde boete het regelmatigst wordt opgebracht; - de voormelde expeditie van 1890 naar Edi levert daarvan een schitterend bewijs.

Zouden wij bij voorbeeld verleden jaar tot driemaal toe het échec hebben geleden bij de versterkingen van Kaloet (op de grens van Groot-Atjeh), zoo onze aanvallen daarop telkens door voldoend geschut waren voorbereid(*)?

De conclusie zij dus, dat eene talrijke marinemacht haar steun verleene aan de uitvoering der scheepvaartregeling, zooals wij die boven uiteenzetten, en dat eene flinke troepenmacht op Atjeh aanwezig zij, om elken aanval op ons gebied, hetzij op de Oostkust, zooals thans, hetzij elders, met kracht af te slaan en daardoor voor het vervolg te voorkomen.

Ik eindig hiermede mijne beschouwing naar aanleiding van den arbeid der beide aan het hoofd dezes genoemde schrijvers.

Heeft het werk van De Petit alleen historische waarde, zijn onderzoek is hierom zoo nuttig, omdat hij den tijd ervoor zoo juist wist te kiezen, nu de verbittering van vóór 20 jaar heeft plaats gemaakt voor edeler beoordeeling, en men dus mag veronderstellen, dat de onpartijdigheid zijner uiteenzetting op de rechte waarde zal worden geschat.

Wat Van Heutsz betreft, vol kracht, vol overtuiging heeft hij nagestreefd niet het afbreken van, maar het voortbouwen op het bestaande.

En al zullen ook zijne inzichten weer wijziging ondergaan, zijn werk heeft voorzeker nieuwe, degelijke bouwstoffen geleverd voor de voltooiing van het door ons zoolang gewenschte plan - de pacificatie van het Rijk van Atjeh.

'*s-Gravenhage*, Juli 1893.

Mr. J.H. BOUDEWIJNSE.

(*) Zie *De Indische Tolk*, 1892, n°. 163, tweede blad; n°. 167, eerste blad; 1893, n°. 180, eerste blad.
Tijdens het afdrukken werd bekend, dat Kalout thans, zonder slag of stoot, bij verrassing genomen is met behulp van voormelden Toekoe Oemar, die zich eindelijk met ons bestuur heeft verzoend.

Congresindrukken(*).

Het teekent eene bijeenkomst van eenige dagen, waar men gemeenschappelijke belangen van taal en letteren wenscht te bespreken, op zeer eigenaardige wijze, wanneer het hoofdmoment gezocht moet worden in een toost, die eigenlijk nog niet eens een toost was, niet minder, maar meer dan dat.

Het was op den derden avond der gezellige bijeenkomsten, dat Dr. Paul Fredericq het waagde openlijk uit te spreken, wat zijne landgenooten al zoo lang hadden gedacht en in particuliere gesprekken hadden geuit: spijt over het gebeurde in 1830, berouw over de omwenteling, wrevel over het niet altijd onwillekeurige misverstand tusschen Noorden en Zuiden, verlangen, om ongedaan te maken, wat verkeerd is gedaan; wensch, om terug te keeren tot de betrekkelijke eenheid der beide deelen onder hetzelfde souverein gezag. Het behoeft ons niet te verwonderen, dat er enthousiasme was onder de Zuidelijke en Noordelijke toehoorders, vooral onder de eersten, vleiend genoeg voor de laatsten, maar ik geloof, dat dezen meer hunne geestdrift betoonden voor den persoon, die de idee uitsprak, dan voor de idee zelf. Want waarlijk, er behoorde in dit geval zelfbeheersching toe, zich niet te laten meesleepen door de schoone taal, de eenvoudige voordracht en bovenal door de mooie, klankvolle stem, die, zacht maar helder, altijd iets bekoorlijks en betooverends heeft, en ik ben overtuigd, dat velen, die hebben meegejuicht, later zich hebben afgevraagd: ‘Kan ik dat tegenover mijzelf verantwoorden?’ Inderdaad, het was poëzie, veel mooier, dan lang in verzenboeken heeft gestaan, toen de Gentsche Professor zei: ‘Gij hebt een kindje; wij hebben een kindje! Wat hoef ik nog meer te zeggen?’

Maar de poëzie, die ons het hart verrukt, vindt in de werkelijkheid zoo bitter weinig gelegenheid, om den schoonen beelden der phantasie die vaste gedaante te geven, waarvoor men in geestdrift raakte, toen ze nog alleen leefden in de verbeelding. Laten wij eerlijk wezen en ronduit bekennen: de hereeniging, door de Zuidelijke Nederlanders gewenscht,

(*) Naar aanleiding van het XXII^{ste} Taal- en Letterkundig Congres te Arnhem.

laat de Noordelijke koel, zou misschien meer verzet uitlokken, als er ernstig sprake van werd, dan in het Zuiden aangenaam kan zijn; te meer, omdat zulk eene vereeniging, juist omdat ze zoo vurig gewenscht is, meer, veel meer zal zijn dan louter eene dynastieke.

Reeds de godsdienst is al dadelijk een bezwaar. In het Zuiden weet men niet veel van hetgeen er omgaat en gedacht wordt in het Noorden; het is op het Congres ook gezegd; anders zou men weten, hoe onaangenaam velen werden aangedaan, toen er bericht kwam, dat de erfprins van Luxemburg - een Nassau - in het huwelijk zou treden met eene Katholieke prinses. De zaak gaat ons eigenlijk niets aan, maar de mogelijkheid, dat kinderen, die den naam Nassau dragen, in den godsdienst van Rome zouden worden opgevoed, verwekt al genoeg weerzin, om voorzichtig te wezen met het maken van illusiën, niet zoozeer nog om den Roomschen godsdienst als om de vrees voor heeroom. En nu kan men dat kinderachtig noemen, het feit bestaat, en dat is reeds genoeg. Wat zou de geheele Belgische clericale partij zeggen - en wij kunnen de gematigd liberalen er nog bij voegen -, als hun toekomstige koning om der wille van dit huwelijk overging tot het Protestantisme: hoe zou de geestelijkheid zich weren! Wat zou wel gevoeld en gedacht worden in het Zuiden door al wat gehecht is aan de Kerk - nog altijd verreweg de meerderheid -, wanneer als uiterste concessie en conditio sine qua non van onze zijde geëischt werd, dat de kinderen uit dat huwelijk in het ongeloof der kettersche Noordelijken werden opgevoed? Het valt zoo gemakkelijk niet, den godsdienst ter zijde te stellen bij twee volken, die door alle tijden heen ernstig en godsdienstig geweest zijn. Wat de Belgen - en volkomen te recht - hun souverein niet zouden toestaan, mag daar zulk eene concessie gevraagd worden aan onze vorstin, gesteld dat zij zelf zulk een huwelijk wenschte? Men moet al zeer los van den godsdienst zijn, wil men over dat bezwaar heenstappen, en dat kan men zich moeilijk voorstellen in een land, waar men zich zóó interesseert voor de godsdienstige vorming der vorstin, dat overal door de geloovigen wordt nageslagen, welken bijbeltekst de predikant heeft gebruikt, onder wiens gehoor de Koningin zich het evangelie heeft laten verkondigen. En ik houd mij overtuigd, dat eene kleine herhaling van de geschiedenis van onzen eersten koning te verwachten was. De vorstin, die men eenmaal volkomen zal vertrouwen, omdat volk en vorstin elkaar begrijpen zullen; die eene regeering kan voeren als Elizabeth of Maria Theresia in hare landen, zou in al hare handelingen gewantrouwd worden, als zij eene verbintenis aanging met een Katholiek vorstenhuis, dat zoo nauw verwant is aan het huis Habsburg.

Gedane zaken nemen geen keer: een volk kan nu eenmaal niet breken met zijne geschiedenis, evenmin als een mensch met zijn verleden, en de beste regeerder is dan ook hij, die de idee zijns tijds, zooals die zich ontwikkeld heeft uit de historie, in zich op weet te

nemen. Kon het maar gebeuren, wat Paul Fredericq wenscht, geene betere toekomst, geene grootere vastheid voor het bestaan der Nederlandsche taal, maar hoe schoon het ideaal ook is, het is niet geschikt voor ons. De ontwikkeling van het volkskarakter moet in West-Europa in de eerste plaats wel onder den invloed staan van het godsdienstig verschil; dat verschil is zoo intens, dat het zelfs merkbaar is bij hen, die zich onverschillig toonen voor kerkelijke dogma's; die geheel hebben gebroken met de Kerk. Ook bij hen is de vrees voor het gezag van den celibatairen geestelijke te groot, dan dat ze de bezwaren, het mogelijk ongenoegen en gehaspel, dat er kan ontstaan uit verschil van zienswijze, niet zagen doorschemeren door den lichtenden idealen sluier van de voorgestelde eenheid. Holland en België, ze hebben zich door de tijden ook sociaal zoo geheel anders ontwikkeld; het gebruik van het Nederlandsch in de Vlaamsche landen toont het reeds voldoende. Terwijl in ons land de hooge autoriteiten en de hoogere standen, wel niet uit bijzondere belangstelling of uit grooten nationaliteitszin, zich toch bemoeien met de taal en, zoover het gaat, ook met de letterkunde, omdat ze meegesleept worden door de energie van den grooten, materieel, moreel en geestelijk krachtigen burgerstand; omdat ze gevoelen, meer nog dan ze zeggen, anders door dezen te worden overvleugeld, en ze hunne positie het best kunnen handhaven, door mee te gaan in den stroom, schijnt het in België niet zoo. De vorming van den grooten middelstand is daar heel anders geweest. Bij ons geeft hij den toon aan, in België nog niet. De hoogere standen nemen geene notitie van hetgeen er in het eigen land en in het Noorden wordt geschreven en gesproken in het Nederlandsch. En laten wij die menschen daarom niet al te veel veroordeelen; laten wij niet vergeten, dat verreweg de meesten dergenen, die zoo gaarne eene nauwere aansluiting willen, zelf in hunne toespraken de duidelijkste bewijzen geven hunne gedachten gewoonlijk in het Fransch uit te drukken; dat hun wenschen en hun streven nog lang niet in overeenstemming zijn met de uitvoering. De Zuidelijke Nederlander blijft nog te veel in zijn eigen land, of liever: komt te weinig in het Noorden, knoopt er geene betrekkingen aan. Hij hoort ons nu en dan spreken en vermeit zich in de beschaafde uitspraak, als iemand, die wat Fransch kent, in het rateltongetje van de Parisienne. Wij blijven elkaar vreemd. 't Is waar, wij kunnen gezellig feestvieren met elkaar, maar voor een gemeenschappelijk samenwonen is er meer noodig; dan is het ophemelen van elkaars deugden niet genoeg, maar komt het vooral aan op het verdragen van elkaars gebreken. Daarvoor moet men elkaar goed kennen, heel goed kennen en veel van elkander houden. En is dat mogelijk, als de Zuid-Nederlanders zoo zelden hier komen? hoogstens bij een kort bezoek tot de henzelf verbazende overtuiging en erkenning komen, dat wij toch niet zoo stijf zijn, als zij veronderstelden en als wij werkelijk ook eenmaal zijn geweest. Voor de zoo gewenschte eenheid komt men er niet, door zoo nu en dan

congressen te houden; daarvoor is meer noodig: eene langzame vermenging der beide volken, vermenging der belangen en door huwelijken. Het eerste gaat slechts langzaam; aan het tweede staat niet de godsdienst, ik herhaal het, maar onze priestervrees in den weg. En waar de Belg er zoo noode toe overgaat zich met eene Hollandsche vrouw in het huwelijk te begeven om godsdienstige bezwaren en deze de moreele vrijheid van haar en haar nageslacht nog hoog houdt, te hooger, naarmate zij door de hooge ontwikkeling, die de Nederlandsche vrouw tegenwoordig eigen is, minder geneigd zal zijn haar gezin en nageslacht te onderwerpen aan den invloed van eene alles vermogende kerk, daar mogen wij toch allerminst zulk eene verbintenis aan onze souverein opdringen.

Men denkt aan Duitschland, maar die eenheid is daar anders en of die b.v. mogelijk zou zijn voor de Beieren, als ze niet hun eigen vorst, maar een Protestantschen, Pruisischen vorst aan het hoofd hadden, om behalve voor de algemeene rijksbelangen ook te zorgen voor bijzondere landsbelangen, ook te zorgen voor die van den godsdienst, zie, dat is nog niet zoo'n uitgemaakte zaak, dunkt me.

Eene voorzichtige vereeniging van de stoffelijke belangen, aan al het andere voorafgaande, zal eerst aantoonen, of men zich ook nog andere illusies kan maken.

Nog één vraag, die ik onbeantwoord zal laten. Zal een souverein, die regeert over eene bevolking van 11 millioen, behalve de koloniën in Azië, Middel-Afrika en Amerika, gelegen tusschen ijverzuchtige en strijdlustige volkeren van 40 en 50 millioen, eene zelfde neutrale positie kunnen handhaven als de souvereinen van bevolkingen van ruim vier en een half millioen en vijf en een half millioen, onafhankelijk, maar vreedzaam in hare onafhankelijkheid, door hare zwakheid sterk en ontzien en geëerbiedigd en onmisbaar door hare werkzaamheid? Zal niet eene inmenging in de groote vraagstukken van West-Europa noodzakelijk worden en eene vernietiging der onafhankelijkheid van alle Nederlandsch sprekenden het gevolg kunnen wezen en dus heel wat anders, dan men verwacht had?

Op de vraag naar eene hereeniging, zooals men die in het Zuiden wil, kan het antwoord dus wel luiden: graag, maar nog niet.

Waarom het hoofdmoment van het Congres in een toost moet gezocht worden, daarvoor zijn twee groote oorzaken te vinden. De eerste is, dat er te veel menschen waren en te weinig: te weinig in dien zin, dat de voornaamsten, de meeste leiders, ontbraken op wetenschappelijk en kunstgebied; te veel door het groote getal liefhebbers, belangstellenden, leeken, zoodat het gehalte der redevoeringen vanzelf moest dalen, eene vruchtbare discussie moeilijk, zoo niet onmogelijk werd en de algemeene vergaderingen het karakter kregen van littéraire volksvergaderingen, waar degenen, die het best spraken naar den heerschenden smaak, ook het

meest succes hadden en door de toejuichingen in den waan werden gebracht gelijk te hebben. De oppervlakkigheid wordt ermee in de hand gewerkt en wordt nog meer bevorderd door de tweede der genoemde oorzaken: beperkten tijd. Wie een onderwerp grondig en degelijk wenscht te behandelen, kan onmogelijk volstaan met een kwartier en, hoe groote deugd zelfbeperking ook zij, de wetenschappelijke man, die het resultaat van onderzoek of nadenken wil meedeelen, kan zich niet laten ringelooren door de dwangbepaling van alles samen te vatten binnen den termijn van het reglement, die weer aan anderen daarentegen gelegenheid geeft, om hunne weinig interessante mededeelingen te rekken, totdat de vijftien minuten zijn volgepraat, soms over dingen, die op een congres toch waarlijk niet thuis hooren; en zoo zij al bij volstrekt gemis aan eenige redactie worden toegelaten en besproken, dan vraagt men zichzelf af: is er nu niets beters te doen, dan te vragen, om den naam Velperplein af te schaffen en in Cremerplein te herscheppen; dan Multatuli te pousseeren, alsof dat nog noodig was, en eene volksuitgave zijner werken in het leven te roepen, alsof het Congres iets over het auteursrecht te zeggen had, alsof men het zoo eens was over het wenschelijke van de zaak? Is het te verwonderen, dat, wanneer zooveel keeren vijftien minuten verbeuzeld worden, de ernstigsten, de hoofdmannen, toch reeds in ons land zeer geneigd, om zich terug te trekken, op de congressen worden gemist en hunne plaatsen worden aangevuld door eenvoudig belangstellenden en liefhebberende leeken? Is het wonder, dat, waar het programma met de onderwerpen der redevoeringen - niet minder dan een klein vijftigtal - reeds toont, dat de zakelijkheid moet onderdoen voor het getal, zoovelen thuis blijven, die geroepen zijn de leiders te wezen; dat zij schrikten voor die stroomen van woorden en nog eens woorden, woorden in officieele toespraken, woorden in afdeelingsvergaderingen, woorden in algemeene vergaderingen, woorden in gezellige samenkomsten, woorden op diners; dat men buiten de opgewondenheid der feestelijkheden meesmuilend zegt: ik had nooit geweten, dat onze taal- en letterkunde zoo interessant waren, dat men om de twee jaar zooveel en zoo lang erover kan praten en.... nog zoo teleurgesteld kan thuis komen. Meent men iets goeds te zullen hooren, de onverbiddelijke hamer van den voorzitter legt, na het afgekeken quadrant op zijn horloge, het stilzwijgen op aan den spreker, wanneer deze zich niet vooraf verontschuldigd heeft, dat hij zijn onderwerp niet goed kan bespreken.... omdat hij beperkt was in den tijd. Vandaar dat gemengd publiek, waar de meeste professoren in de afdeeling van Nederlandsche letteren ontbraken; vandaar, dat de woordenboekmannen, de voornaamste belanghebbenden er niet waren of zwegen; dat geen der jongere dichters aanwezig was, om hunne kunstbeginselen uiteen te zetten of tegen aanvallen te verdedigen; dat er alleen wat belangstelling aanwezig was bij de liefhebbers, die, het is waar, als publiek eene zekere élite vormden,

maar toch niets meer waren dan publiek, meer hartstochtelijk dan nadenkend, meer oppervlakkig dan studeerend, maar belangstellend in zoo hooge mate, dat het telkens weer ter algemeene vergadering opging in grooten getale, om zich af te matten de moeilijk verstaanbare klanken op te vangen van sprekers, die niet gewoon waren zich te doen hooren in deze concertzaal, keurig en smaakvol versierd, maar toch één voornaam ding missend, o onbegrijpelijke en onvergeeflijke misslag! want nergens werd de Transvaalsche vlag gezien tusschen al die kleuren. Nauwgezet werd er geluisterd, scherp werd er opgelet en wanneer er sprake was van partij kiezen, dan greep men dadelijk de gelegenheid aan, om zijne ingenomenheid of zijn weerzin te kennen te geven. Men zag menschen trappelen van ongeduld, als er quaestie was van verdediging der allernieuwste poëzie; men zag dames en heeren, maar vooral dames, zich weren met handen en voeten, met oogen en neusvleugels, als zij iets hadden opgevangen, dat ten voordeele was der jongste dichtkunde. Eene te lange - ten minste naar het voorschrift - maar goed doorwrochte rede zou zonder de flinkheid van den voorzitter zijn uitgejouwd, omdat zij de moderne poëtiek behandelde, hoewel de spreker uitdrukkelijk gezegd had, dat hij de uitspattingen der jongeren niet op zijne rekening wou hebben. Er zou reden geweest zijn, om hem te veroordeelen, maar eene andere: niet om zijn onderwerp, want dat was goed, niet om zijne uitwerking, want die was mooi, maar om zijne slechte manieren. In tegenwoordigheid van oudere dichters - er zaten er drie op het podium - zegt men niet, dat ze dood zijn. Zulke machtspreuken, ontleend aan woelige politieke vergaderingen van sociaal-democraten en radicalen, passen niet in fatsoenlijk gezelschap. Wat zou men ervan zeggen, als in ons parlement een liberaal durfde zeggen: de clericale of anti-revolutionnaire staatsleer is dood. Is zoo iets dan wel geoorloofd in een congres, waar de beschavende letterkunde door hare beoefenaars haar invloed moet doen gelden? Men zou haast zeggen, dat de middelklasse langzamerhand meer komt onder den invloed van onderop dan van bovenaf. Hetgeen er in die congreszitting plaats had: het slechte luisteren, het niet willen verstaan en het zoeken naar misverstand, de ongepaste, onhebbelijke toejuichingen, wanneer men maar iets hoorde, dat aangenaam klonk in de ooren; de wilde uitbarstingen van een onmuzikaal, oor en gemoed beleedigend handgeklap, als men een medestander hoorde verdedigen of een tegenstander hoorde aanvallen; het onbekookte, hartstochtelijke van het publiek, dat toch ontegenzeglijk uitgezocht was, - het deed alles te veel denken aan protest-vergaderingen van menschen, die in de politieke quaesties niet wijzer willen wezen, niet beter ingelicht willen worden. Het maakte een alleronaangenaamsten indruk op degenen, die wilden hooren en weder hooren, dat wij ook in ons land, al vóór het algemeen stemrecht, zoo onder den invloed zijn gekomen van de slechte manieren der mindere klasse, in plaats dat deze zich hervormde naar het voorbeeld der beter

opgevoede. Het was verdrietig, om telkens en telkens weer dezelfde quaestie te zien opwarmen: van de algemeene vergadering weer in de afdeeling en van deze weer op een vriendschappelijken maaltijd. Wil men er niet aan, waarom moet het dan opgedrongen? Is ze goed op zichzelf, dan moet men de zaak te mooi en te edel vinden, om ze iedereen op het lijf te duwen. En het belachelijkste was, dat eigenlijk allen het eens waren, want niemand wou het leelijke voor zijne rekening nemen en het mooie werd door iedereen bewonderd.

Natuurlijk dus, dat, als er een wetenschappelijk onderwerp werd besproken, ieder zich verveelde; dat men voor subjectiviteit of objectiviteit in de geschiedenis onverschillig was en er niemand verscheen in de afdeeling, waar van wetenschap sprake had kunnen zijn... had men den tijd gehad.

Wat kan zoo'n congres opleveren, waar misverstand en littéraire hartstocht om het hardst wedijveren met de liefhebberij; waar voor overwegen en nadenken geen tijd is; waar men hoogstens eene motie kan verkrijgen, om dan.... stilletjes naar huis te gaan en zich af te vragen: wat heb ik nu nog? Zal b.v. ons parlement overtuigd worden van de hooge noodzakelijkheid van een nieuw archiefgebouw in Den Haag, wanneer zulk eene vergadering erop aandringt? Laten wij ons geene illusies maken. Als een congres als dit zich nauwelijks voor de zaak interesseert, dan kan men van het parlement niet veel anders verwachten en komt er van de zaak niets, wanneer een minister niet de verantwoording voor ongelukken geheel schuift op de volksvertegenwoordiging.

Zou het iets hebben uitgewerkt, wanneer het voorstel was aangenomen, om bij de regeering aan te dringen op openbare, vrije bibliotheken? Laten wij toch nuchter blijven en onzen tijd niet verbeuzelen met dingen, die toch niet gebeuren kunnen. Meent men werkelijk in het belang van het volk te handelen, door al zijne geestelijke belangen aan den staat op te dragen en het onder curateele te stellen van den staat, d.w.z. onder de willekeur der bureaucratie? Omdat in Engeland zulke dingen bestaan, een land zonder kerkelijke partijen, daarom is het geene reden, dat het bij ons ook zoo moet zijn. Men zou met hetzelfde succes eene redevoering voor de Javaantjes kunnen houden over persoonlijken dienstplicht.

Ernst of spel, wat was de bedoeling van de heeren, die het Nederlandsch tot eene wereldtaal wilden maken? Ernst? maar waarom hielden zij zich dan schuil, toen zij werden opgeroepen, het ontwerp - deze kleinigheid - uiteen te zetten.... in één kwartier! Spel? maar waarom hebben zij zich dan niet vertoond? Wij hadden zoo'n behoefte aan lachen na al die hartstochtelijke ontboezemingen en die legers van woorden.

Ernst of spel? waartoe dienen de congressen? Spel? Laten wij ons

dan vermaken: de Belgen verstaan het feestvieren beter dan wij en er is nog meer kans op verbroedering onder een goeden roes en een hartelijken lach dan onder de toejuichingen van een phrasenmaker, die ons tot proselieten zoekt te maken van zijne of een andermans littéraire richting; die volgers oproept en onverzoenlijken verbittert. Ernst? maar hoe is het mogelijk daaraan te twijfelen met acht en veertig littéraire redevoeringen over acht en veertig littéraire onderwerpen in acht en veertig kwartieren?

Sept. '93.

G. SLOTHOUWER.

Engeland en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1685-1689.

VII.

De weigering van Jacob II, om den wapenstilstand van 1684 te waarborgen, gold in de Republiek als het afdoend bewijs zijner onoprechtheid, als het bewijs van zijn heulen met Frankrijk. En wat men van deze mogendheid had te duchten, kon men opmaken uit de maatregelen, die Lodewijk XIV nam tegen den Nederlandschen handel in de laatste maanden van 1687. Na eerst in October den invoer van niet met Fransch zout gezouten haring te hebben verboden, herstelde hij in de volgende maand het handelstarief van 1667 met opheffing van het veel gunstiger tarief van 1679(*). D'Avaux, die zijn souverein tegen de represailles der verbitterde Hollanders, die in staat waren den invoer van wijn en brandewijn te verbieden, vruchteloos had gewaarschuwd, noemt dit het begin der overtredingen van het Nijmeegsche vredesverdrag(†). Ook dit lag geheel in de bedoelingen der Fransche politiek. Sinds de Nederlanders geloofden aan eene geheime verstandhouding der beide koningen, kon iedere daad van vijandschap, door Lodewijk XIV te hunnen opzichte gepleegd, door hen geacht worden in overeenstemming met, althans met medeweten van Engeland te zijn geschied. Het wantrouwen tusschen de beide zeemogendheden, zonder wier toetreden eene coalitie tegen Frankrijk onbestaanbaar was, moest steeds toenemen. Gevoelden zij zich door elkander bedreigd en, beter nog, geraakten zij met elkander in oorlog, dan waren zij buiten staat Lodewijk's veroveringsplannen in Duitschland hinderend in den weg te treden. Alle middelen werden dus te baat genomen, om dit doel te bereiken. Zette de machtige monarch de Republiek op tegen Engeland, hij deed niet minder moeite Engeland tegen haar op te ruien. Immers, het bleef nog altijd mogelijk, dat Jacob II, die, hij mocht den schijn tegen zich hebben, toch stellig geen oorlog wilde, toetrad tot eene coalitie tegen

(*) D'Avaux, VI, p. 98, 115.
(†) Ibid., p. 116.

hem, zoolang langs dien weg nog eene verzoening met Willem III kon plaats hebben.

In Augustus '87 berichtte D'Avaux naar Versailles, dat de prins van Oranje omging met het voornemen, bij 's konings dood, of zelfs nog tijdens zijn leven, indien er soms een opstand uitbrak, met eene vloot naar Engeland over te steken. Hij meldde dit nieuws naar aanleiding der in dezelfde maand door den stadhouder met het oog op het overmoedig optreden der Algerijnsche zeeroovers op onze kusten gedane voorstel, steeds een aantal oorlogsschepen gereed te hebben liggen(*). De bedoeling van den prins zou dan wezen de opvolging zijner gemalin te verzekeren, omdat het mogelijk was, dat die haar, 'tzij door Katholieken, 'tzij door anderen, werd betwist Zoo althans meldt de Toscaansche resident Terriesi(†). De gezant Albeville, naar Engeland ontboden, om den koning over de plannen des prinsen nader in te lichten, bevestigde een en ander niet alleen, maar wees er bovendien op, dat de prins klaarblijkelijk streefde naar een bondgenootschap van enkel Protestantsche vorsten. Hij sprak voorts van de groote eerzucht des prinsen, wees op den tegenstand, dien hij bood aan het voortdringen der Katholieke kerk in Engeland, op het gevaar - want dat zou het gevolg zijn der opvolging -, dat eenmaal Engeland en de Republiek vereenigd de zee beheerschen en der gansche Christenheid wetten voorschrijven konden. Ja, zelfs was de vrees gewettigd, dat de keizerskroon het hoofd van een Protestant zou sieren; eene gedachte, die ook reeds door D'Avaux in Aug. 1687 aan Lodewijk XIV in een brief was uitgesproken(§).

Het was niet de eerste maal, dat het gerucht van eene Protestantsche ligue zich verbreidde. Reeds in Februari 1686 had Jacob II het vernomen, en toen reeds was het door den prins, wien de koning de zaak had medegedeeld, gelogenstraft. Wel had men gesproken van een verdedigingsverbond, maar daarin zouden de keizer en de keurvorsten opgenomen worden(**). Waar zulk een gerucht ontsprong en alleen maar ontstaan kon, ligt voor de hand. Uit den aard der zaak zou zulk een verbond in het belang van Lodewijk XIV zijn geweest en de Katholieke vorsten zouden zich genoopt zien onderling een dergelijk verbond te sluiten. Dan zou geschied zijn, waarop de koning van Frankrijk misschien had gehoopt, toen hij het edict van Nantes herriep: eene scheuring tusschen de Protestantsche en de Katholieke mogendheden; dan zouden Katholieken tegenover Protestanten staan in geheel Europa. Zoo was althans de opvatting van den prins van Oranje(††). En al kwam 't ook niet tot een verbond tusschen de Katholieke vorsten, er zou

(*) D'Avaux, VI, p. 87; bericht van Terriesi, 10/20 Oct. 1687, bij C. de Cavelli, II, p. 146.
(†) 10/20 Oct. 1687. Bij C. de Cavelli, t.a.p.
(§) D'Avaux, VI, p. 85. Adda's bericht van 22 Aug. en 10 Oct. 1687 bij Mackintosh, *App.*, I, p. 646.
(**) Zie het schrijven van Fagel aan Heinsius, 29 Febr. 1686, bij Van der Heim, I, p. CIII.
(††) Kramprich's bericht van 25 Oct. 1685 bij Klopp, III, Anlage, p. 438.

in ieder geval uit godsdienstijver eene verbittering ontstaan, die alle bondgenootschappen tusschen Katholieken en niet-Katholieken zou ontbinden en voor het vervolg onmogelijk maken. Om die reden had de prins zich dan ook tot den keizerlijken gezant in Den Haag gewend met het verzoek, den keizer nogmaals te verzekeren, dat in Den Haag tegen de Katholieken niets zou geschieden(*). Gedurende Dijkveld's verblijf in Engeland berichtte D'Avaux uit Den Haag, dat daar een verbond met Brandenburg werd voorbereid. Velen zouden van meening zijn, dat het een godsdienstoorlog betrof. Ik voor mij, voegt hij erbij, ben volkomen overtuigd, dat de prins van Oranje dergelijke bedoelingen koestert(†). Slechts in zooverre bevatte dit bericht waarheid, als de keizer den prins terzelfder tijd had aangespoord, de Republiek, als zij dan niet tot het Augsburgsche verbond wilde toetreden, met Brandenburg en de Brunswijksche vorsten eene alliantie te doen sluiten(§). Natuurlijk zorgde men van Fransche zijde, dat ook dit bericht niet onbekend bleef te Londen. Jammer slechts, dat de vervolging, die in de maand September van dit jaar in Nederland tegen de Jezuïeten en enkele monniksorden plaats greep, koning Jacob versterkte in zijn geloof aan het bestaan of ten minste aan de wording van zulk eene Protestantsche ligue. Men houde echter in 't oog, om Albeville's verzekeringen op de rechte waarde te schatten, dat hij stond in de soldij van Frankrijk. Bij den koning vonden zijne beweringen een onbeperkt geloof(**).

Het spook eener Protestantsche ligue, natuurlijk ook tegen hem gericht, had in het brein van den kortzichtigen koning reeds eene vaste gedaante aangenomen. Dit, in verband met de houding van Willem III tegenover zijne binnenlandsche Roomschgezinde politiek, deed hem besluiten, zonder de waarheid in zake het dreigend verbond tusschen Protestantsche vorsten nader uit te vorschen, - en ziehier den maatregel, waarop wij in het vorige hoofdstuk doelden, - de zes Engelsche en Schotsche regimenten, die sinds 1674 op kosten der Republiek waren opgericht en in dienst der Staten stonden, dezelfde regimenten, die, op zijn verzoek, tijdens den opstand van Monmouth naar Engeland waren gezonden, maar niet gebruikt, terug te roepen. Natuurlijk zocht hij door dezen maatregel aan de Republiek een deel harer strijdkrachten te onttrekken. De prins zou ze eenmaal kunnen gebruiken tegen hem. En dat ze zich daartoe zouden leenen, achtte de koning allerwaarschijnlijkst, nadat hem in de dagen van Sedgemoor hun meer nationale dan koningsgezinde geest was gebleken. Sedert had hij getracht daarin verandering te brengen. Doch, of hij met goedkeuring van den prins al vroeger de verdachte officieren had doen ontslaan en door andere vervangen, het baatte niet veel, tenzij hij 't oppercommando kon laten bekleeden door een zijner

(*) D'Avaux, V, p. 234.
(†) D'Avaux, VI, p. 49 vlgd.
(§) Kramprich's bericht van 13 Maart 1687 bij Klopp, III, p. 326.
(**) Zie het boven aangehaalde bericht van Adda.

aanhangers. De poging daartoe was, zooals wij zagen, mislukt. De prins had het daartoe betrekkelijk verzoek geweigerd: hijzelf behield het opperbevel aan zich.

Het was nu de vraag maar, hoe men die regimenten in Engeland zou onderhouden, daar de koning uit eigen middelen geene kans zag ze te betalen. En nu raadde hem Tyrconnel, de onderkoning van Ierland, die toen tevens met zijn meester het plan overwoog, de act of settlement, waarbij indertijd het grondbezit aan Engelsche Protestanten was toegekend, op te heffen, - een maatregel, die geheele scheiding van Ierland van Engeland zou ten gevolge hebben(*) en klaarblijkelijk bedoelde het eiland tot een veilig toevluchtsoord voor de Katholieken te maken bij het overgaan der kroon op een Protestantsch vorst, - Tyrconnel raadde hem aan, te trachten de middelen voor het onderhoud der troepen van Lodewijk XIV te verkrijgen. Daarop vingen (13 October) de onderhandelingen van Sunderland met Barillon aan. Sunderland's voorstel, om de troepen naar Frankrijk te zenden in soldij van den koning van Frankrijk, maar, in geval van nood, ter beschikking van Jacob II, werd slechts gedeeltelijk aangenomen. Wel kon Lodewijk ingaan op de argumenten, die door den minister zoowel namens den koning als uit eigen beweging werden aangevoerd; wel beaamde hij 't, dat de terugroeping nieuw wantrouwen van de Staten tegen Engeland zou zaaien, dat zij eene beleediging was voor den prins van Oranje; maar hij achtte 't voldoende, als hij zijn broeder van Engeland de middelen verstrekte tot onderhoud der troepen. Daarop, op het terugroepen dier regimenten, kwam 't aan; daarom alléén was het Lodewijk XIV te doen. Dienvolgens verklaarde hij zich bereid de soldij te betalen voor een uit de zes regimenten, die gezamenlijk ruim 3000 man sterk waren, gevormd en in Engeland verblijf houdend regiment van 2000 Roomsche manschappen. Mocht Jacob II nog meer troepen noodig hebben, ‘om zijne vijanden te bedwingen en zich door zijne onderdanen te doen gehoorzamen’, de koning van Frankrijk bood ze hem in dat geval aan. Uit zulk een feit kon de geheele wereld afleiden, dat een verbond tusschen de beide koningen werkelijk bestond; en dat de wereld, die in het terugroepen der regimenten eene daad van vijandschap van den kant van Jacob II tegen de Republiek zag, te doen gelooven, lag juist en uitsluitend in Lodewijk's bedoelingen. Jacob II had dus in zijne verblinding alweder geheel in de kaart van zijn broeder van Frankrijk gespeeld. Hij was er ver van af te vermoeden, dat de geheele zaak, het terugroepen der Engelsche regimenten betreffende, al vóór Albeville's vertrek tusschen dezen en D'Avaux besproken en klaargemaakt was(†).

Vóórdat de koning tot de daad overging, hielden de Katholieke lords Powis en Arundel hem het bedenkelijke van den stap voor. Zij wezen erop, dat de maatregel zou worden uitgelegd als de aankondiging van

(*) Barillon a.d. koning, 16 Oct. 1687, Dalrymple, II, *App.*, P. I, p. 262.
(†) Zie D'Avaux, VI, p. 119.

de formeele breuk met de Staten-Generaal en den prins en bijgevolg zou worden beschouwd als de bekendmaking van het plan eener nauwe alliantie met Frankrijk; dat vele lieden, gunstig gestemd voor de herroeping der strafwetten, vreesden, dat men zich te veel in verwikkelingen stak met de Republiek, hetgeen hen zou verhinderen de plannen van Z.M. in het parlement te begunstigen; dat het daarom veel verstandiger was af te wachten, wat een bijeen te roepen parlement zou doen, en geene beletselen in den weg te leggen aan de besluiten, die er konden genomen worden(*).

De zaak was in vertraging. Jacob weifelde. De Engelsche gezant te Parijs, Skelton, fluisterde het hof van Versailles in, dat Sunderland in 't geheim de belangen van den prins van Oranje voorstond, waarop Barillon last ontving de gangen van dezen minister na te speuren(†). Heeft Sunderland de lords aangezet tot het opperen hunner bezwaren, dan deed hij 't uit eigenbelang, niet omdat hij op die wijze den koning van den gevaarlijken stap wilde terughouden. Dat bleek bij de besprekingen met Barillon, toen hij geld verlangde voor den ontzaglijken dienst, welken hij door zijn invloed op Jacob den koning van Frankrijk bewees, nl., dat hij zijn souverein voor het bedrag van het onderhoud van een regiment geheel afhankelijk van Lodewijk XIV maakte(§). Sunderland bood nu aan, iedere belemmering uit den weg te ruimen, het terugroepen der troepen te verhaasten, op voorwaarde van eene buitengewone belooning voor het gevaar, dat hij liep, zich tegenover den prins van Oranje te compromitteeren. Daar nu koning Lodewijk er staat op kon maken, dat, voegde nu ook Sunderland zijne bedenkingen bij die der lords, zijn broeder van Engeland niet tot het volvoeren van zijn voornemen zou overgaan, bleef hem niets anders over, dan aan des ministers eisch te voldoen. Z.M. voegde voor eenmaal 30,000 livres toe aan het pensioen, dat Sunderland reeds van 1685 af van hem trok(**).

De minister, schoon niet geheel voldaan, - hij had meer verwacht - was den koning van Frankrijk ten dienste. Lodewijk XIV mocht tevreden zijn. Eene der noodzakelijke voorwaarden voor de verwezenlijking van zijn plan, om den wapenstilstand van 1684 in een definitieven vrede te veranderen, m.a.w. het tijdelijk bezit der door de kamers van reünie aan Frankrijk toegewezen landen in een blijvend bezit te doen verkeeren, was de verdeeling van hen, wier verbond den grootsten hinderpaal aan de volvoering dier plannen zou in den weg leggen. Engeland en de Vereenigde Nederlanden, tegen elkander in het harnas gejaagd, waren daardoor ten opzichte van Frankrijk machteloos.

Den 17^{den}/27sten Januari 1688 richtte koning Jacob een schrijven tot de Staten-Generaal, waarin hij hun zijn besluit, om de zes regimenten

(*) Barillon a.d. kon., 5 Jan. 1688, Dalrymple, II, *App.*, P. I, p. 269.
(†) Mazure, *Hist. de la révol. de* 1688, II, p. 374.
(§) Barillon a.d. koning, t.a.p.
(**) Bar. a.d. kon., 26 Jan. 1688, t.a.p., p. 278 en 280.

Engelschen en Schotten terug te roepen, mededeelde, met verzoek zijn gezant bij het overvoeren behulpzaam te willen zijn(*). Het ongeraden achtende zich in de tegenwoordige omstandigheden ten behoeve van Z.M. van Groot-Britannië van krijgsvolk te ontdoen en op advies van den prins antwoordden de Staten den 19den Februari, dat zij, na onderzocht te hebben, welk verdrag zij met den koning omtrent die troepen hadden aangegaan, zich niet gehouden rekenden ze terug te zenden dan voor 't geval, dat de koning in een binnen- of buitenlandschen oorlog was gewikkeld, wat thans niet het geval was, terwijl zij bovendien die regimenten tot dekking hunner grenzen behoefden. Op een namens zijn souverein ingediend nader verzoek ontving Albeville tot bescheid, dat het recht der volken allen vrijgeboren onderdanen toeliet, zich in buitenlandschen krijgsdienst te begeven; dat hun ook geene overeenkomsten bekend waren geworden, volgens welke zij verplicht waren de regimenten op 's konings verlangen te ontslaan; dat de gezant hun dan maar had behooren aan te wijzen, waar die overeenkomsten werden gevonden. Zij bleven weigeren de troepen als zoodanig terug te zenden, doch hadden den bevelvoerenden officieren verlof gegeven, indien zij wilden, naar Engeland te vertrekken, van welk aanbod er zes en dertig gebruik maakten. De gezant Van Citters, die der Staten antwoord den koning persoonlijk had toe te lichten, vermocht dezen niet tot andere gedachten te brengen. En daar eene verder voortgezette onderhandeling tot geen beter resultaat leidde, beval de koning, onder verklaring aan Van Citters, dat hij van de zaak niets meer wilde hooren en zou voortgaan met de uitvoering van hetgeen hij in den zin had, bij besluit van 24 Maart/3 April al zijn in dienst der Staten zijnden onderdanen ontslag te nemen en binnen twee maanden huiswaarts te keeren. Weinigen slechts gehoorzaamden. De prins had nu de welkome gelegenheid de regimenten opnieuw te regelen en op goeden voet te brengen. Hij was er nu geheel meester van. De schadelijke elementen waren eruit verdwenen; in hunne plaats traden anderen, die hem geheel toegenegen waren.

's Konings maatregel had dus geen ander gevolg, dan dat het wantrouwen tegen hem in de Republiek op bedenkelijke wijze steeg(†), maar te gelijk kreeg het ook voor anderen den schijn, dat hij zich meer en meer van de Republiek afwendde. De koning vergaf den Staten hunne weigering niet, nog minder, dat zij, naar zijn zeggen, opstandelingen tegen hem in bescherming namen. En hier had hij vooral het oog op Burnet, wiens uitlevering als vluchteling en rebel (wegens zijne vroegere briefwisseling met Argyle) hij in Augustus 1687 van de Staten had doen vragen. Zij werd hem echter èn nu èn later, in December bij Albeville's terugkeer uit Engeland, geweigerd, op grond dat Burnet zich, daar bij toeval de

(*) De brief bij Silvius, boek XXVI, p. 3.

(†) Zie de memories van D'Albeville en de Resolutiën van Hunne Hoogmogenden in den *Holl. Merc.*, 1688, p. 184 vlg.

aanklacht tegen zijn persoon hem eerder had bereikt dan den gezant, die de uitlevering had te vragen, in de provincie Holland had laten naturaliseeren(*). Alleen boden zij aan, de justitie van hun land tegen hem te doen optreden, indien de koning den geestelijke zelf wilde laten vervolgen(†). Deze weigering alleen reeds, verklaarde de koning aan den pauselijken nuntius, bood voldoende aanleiding, om den oorlog te verklaren(§).

Zoo stond dus de Republiek aan het einde des jaars 1687 met Engeland op zeer gespannen voet. Al het doen en laten des konings, vooral zijn terugroepen der Engelsche regimenten, moest haar wel toeschijnen als eene uitdaging. De gezant van Frankrijk in Den Haag zelfs was van oordeel, dat de proclamatie, waarbij alle Engelsche onderdanen uit den dienst der Staten werden teruggeroepen, bleef zij niet een ijdele klank, noodzakelijk eene vredebreuk moest ten gevolge hebben.

En toch - wij weten het - wilde de koning geen oorlog. Hij heeft het meermalen aan mannen, die hij volkomen vertrouwde, verzekerd(**), en het zou bovendien met zijne eigen belangen volkomen in strijd zijn geweest. Slechts indien hij in zijne binnenlandsche politiek slaagde; indien 't hem gelukte het Katholicisme te doen zegepralen in zijne rijken, in verband met het vestigen eener onbeperkte koninklijke macht, slechts dan zou het tot een kamp op leven en dood met de Republiek komen. Het zou er een natuurlijk gevolg van zijn. Maar daarom ook had de Republiek er zoo groot belang bij, dat 's konings binnenlandsche staatkunde schipbreuk leed. Daarom werkten hare staatslieden die politiek zooveel mogelijk tegen. Dat was het dan ook, dat Engeland's monarch den meesten aanstoot gaf. ‘Het hoofdpunt, de steen des aanstoots, is, dat de prins, de Staten-Generaal en zelfs de burgers (hier heeft de gezant het oog op de talrijke brochures en pamfletten, die werden verspreid) zich op ongehoorde wijze in de regeeringszaken en vooral in kerkelijke dingen mengen, den koning in al zijne plannen tegenwerken en eindelijk meer dan de Engelschen zelf tegen de afschaffing der tests spreken, schrijven, drukken en doen.’ Aldus de keizerlijke gezant te Londen(††).

In zijne binnenlandsche politiek bleef koning Jacob dezelfde gedragslijn volgen. Oordeelde men zelfs onder de Katholieken 's konings regeeringswijze verderfelijk en schreef men zijne handelingen toe aan den invloed der

(*) Burnet, *Own Times*, III, p. 1212.
(†) Hoffmann's bericht, 2 Febr. 1688, C. d. Cavelli, II, p. 169.
(§) ‘... dat notoirelijk sijnde een infractie van het vreedenstractaat nu goede occasie was om daar op de oorlogh te verclaren, bij die daar toe mogte gesint wesen’; Van Citters, 7/17 Febr. 1688, secreet, *Rijksarchief*.
(**) Zie b.v. Adda's bericht van 12 Maart bij Mackintosh, *App.*, I, p. 650.
(††) Bericht van Hoffmann, 2 Febr. 1688, C. d. Cavelli, II, p. 168.

Jezuïeten(*), de benoeming (Nov. '87) van den Jezuïetenpater Petre, reeds lid van den bijzonderen Katholieken raad, tot lid van den geheimen raad en geheim-secretaris, een ambt, waarmee, zoo al niet de beschikking over de kerkelijke waardigheden, dan toch de grootste invloed erop was verbonden, wekte algemeen opzien. Het was de schadeloosstelling, welke de koning zijn gunsteling bood voor de weigering, waarmee paus Innocentius XI, die volstrekt niet ingenomen was met den in Engeland ten toon gespreiden bekeeringsijver en nog minder het drijven der Jezuïeten goedkeurde, het aandringen van den onhandigen en zich onmogelijk gemaakt hebbenden Castlemaine op eene hooge kerkelijke bediening voor Petre had beantwoord. Alle standen en klassen - de Katholieken betreurden de benoeming nog meer dan de anderen - verbaasden er zich over. De tyrannie der Jezuïeten en de slavernij van de kerk van Rome schenen het einde te zullen wezen(†). Later heeft de koning het voorgesteld, alsof hij tegen eigen zin hierin had gehandeld, maar zoo 'betooverd' was door Sunderland en Petre, dat hij er zich toe heeft laten overhalen(§). De eigenlijke bedoeling van Sunderland zal dan geweest zijn, dat Petre hem in zijn ambt van staats-secretaris opvolgen en hij lord schatmeester worden zou, wat trouwens reeds van het begin van Jacob's regeering af zijne eerzucht is geweest(**). Maar de toeleg mislukte. De koningin, die ook de benoeming van Petre had tegengewerkt, omdat zij de mogelijke hachelijke gevolgen ervan juist inzag, was evenmin genegen haar invloed aan te wenden ten gunste van Sunderland. Zich houdende aan Sunderland's woord, dat hij, zelf tevreden, het ambt van lord schatmeester niet zocht, maar Petre en een der commissarissen van de schatkamer het voor hem begeerden, antwoordde zij, dat de koning niet op zijne verklaring in den raad kon terugkomen, nl. dat Z.M. nooit het beheer der schatkist aan één persoon zou opdragen(††).

Al waren ook de van alle kanten ingekomen berichten der stadhouders ongunstig voor het afschaffen der test-akte(§§); al bleek het, dat men alom wel de opheffing der strafwetten wilde toestaan, de koning liet er zich niet door weerhouden van zijne plannen af te zien. Nogmaals deed hij den 27sten April (7 Mei) de akte van indulgentie afkondigen, maar tevens maakte hij zijn voornemen bekend, om in November een parlement bijeen te roepen, hetwelk hij verwachtte, dat dan, ten

(*) Zie een bericht van den Toscaanschen resident Terriesi van 5/15 en 8/18 Aug. 1687 bij C. de Cavelli, II, p. 140 en 141.
(†) De berichten van Terriesi van 5/15, 8/18 Aug. en 24 Nov./1 Dec. 1687 bij C. de Cavelli, II, p. 140, 141, 154.
(§) Clarke, *Life of James II*, II, p. 77.
(**) Ibidem, p. 131.
(††) Ibidem, p. 131.
(§§) Missive van Van Citters, 3/13 Jan., *Rijks-Archief.*

gevolge der consequent voortgezette omzetting der kiescolleges en andere dergelijke willekeurige maatregelen, de akte tot wet zou verheffen. Welke reden de koning mocht hebben, om nog eens de het vorige jaar afgekondigde declaratie den volke kond te doen, konden de staatslieden niet begrijpen(*).

Acht dagen later gaf hij, met instemming van den geheimen raad, het bevel, dat de declaratie in alle kerken tweemaal moest worden afgelezen. Het was eene provocatie van de Anglicaansche geestelijkheid en tevens eene roekelooze daad. Gehoorzaamde de staatskerk - en tot tweemaal toe had zij bij vroegere gelegenheden eene koninklijke verklaring van den kansel afgekondigd -, dan toonde zij ipso facto in de oogen des volks genoegzaam, den tegen haar gerichten maatregel goed te keuren, hare eigen zaak te laten vallen. Hare weigering, aan den anderen kant, scheen geen ander gevolg te kunnen hebben, dan dat de Nonconformisten zich des te meer van de Anglicaansche kerk verwijderen en zich dan te nauwer bij het hof aansluiten zouden. Doch in die verwachting zag het hof zich teleurgesteld. De Nonconformisten schaarden zich aan de zijde der hooge kerk(†). Hun haat tegen Rome bleek in het eind sterker te zijn dan hunne innige begeerte, zich gelijkgerechtigd met de Anglicanen te zien. Zij hadden duidelijk de eigenlijke bedoeling des konings met de afschaffing der strafwetten en test-akte doorzien en begrepen. Openlijk verklaarden zij, liever, gelijk voorheen, onder de persecute van de poenale wetten te willen blijven(§).

Wat de Anglicaansche geestelijkheid zou doen, bleef niet lang twijfelachtig. Huns ondanks noopte de koning de bisschoppen tot eene openlijke betooging tegen zijne kerkelijke politiek. Zij besloten aan het bevel geen gevolg te geven, maar bij den koning eene petitie in te dienen, waarin zij Z.M. verzochten van de verplichting der afkondiging te worden verschoond. Immers, de akte van indulgentie grondde zich op een dispensatierecht, dat, zoo luidde het in het adres, in vorige parlementen en ten laatste nog in dat bij het begin der regeering van Z.M. voor onwettig was verklaard(**). Algemeen verwekte deze stap, die, daar de petitie in den nacht, volgende op de aanbieding (den 18^{den}/28sten Mei), op onverklaarbare wijze was gedrukt, bijna onmiddellijk wereldkundig was geworden, instemming bij de natie. De geheele kerk schaarde zich aan de zijde der bisschoppen en slechts in enkele godshuizen werd de verklaring van den kansel gelezen.

(*) '.... en de nader bijgevoegde redenen van geen meerder klem als de voorgaande werden geoordeelt, soo sijn de politiquen gants verlegen om uyt te vinden wat redenen S.M. dog mag bewoogen hebben om dese declaratie harers oordeels soo ontijdig en buyten gewoonte soo lange voor het beroepen van een parlement te doen publiceeren'. Missive van Van Citters, 1/11 Mei 1688 (secreet), *Rijks-Archief.*

(†) Zie Reresby, *Memoirs*, p. 347.

(§) Missive van Van Citters (secreet), 22 Mei/1 Juni, *Rijks-Archief.*

(**) De petitie bij Clarke, *Life of James II*, II, p. 154; Trevor, *Life and Times of William the Third*, London, 1835, I, p. 239.

De koning stond verbaasd. Het adres was, zeide hij tot den bisschop van S. Davids, ‘het seditieuste geschrift, dat men ooit gezien heeft’(*). Het recht van dispensatie had God hem verleend; hij zou 't zich niet laten ontnemen. Hij beval hun ten laatste te gehoorzamen(†). Het was de eerste openlijke tegenstand, waarop hij stootte. Wat zou hij doen? De gevoelens van zijn raad waren verdeeld. Sunderland raadde, nu de storm zoo geweldig opstak, aan tot zachtheid, tot het beste, wat in de gegeven omstandigheden te doen stond: zich te beperken tot eene strenge berisping. De Katholieke lords Powis, Arundel, Dover en Bellasis schaarden zich aan zijne zijde(§). Liet men het recht zijn gewonen loop, aldus uitte zich Sunderland tot Adda en Barillon, dan stond het niet te verwachten, dat eenige geëvenredigde straf op hen kon worden toegepast; dan moest men zijne toevlucht nemen tot de kerkelijke commissie, die al genoegzaam gehaat was; de schorsing of ontzetting uit hun ambt door die commissie zou zulk een misbaar over willekeurige macht verwekken, dat alle vooruitzicht op een parlement wanhopig was(**). De koning besloot evenwel de bisschoppen te vervolgen wegens hoon, daar zij een oproerig geschrift tegen de regeering hadden opgesteld en in 't licht gegeven, niet voor de kerkelijke commissie, doch voor de kings-bench. Gaf hij geen gevolg aan de zaak, het zou den schijn hebben, alsof hij zijne autoriteit niet kon doen gelden, alsof hij onmachtig was(††). Daar de bisschoppen weigerden zich vrijwillig te verbinden, om voor het gerechtshof te verschijnen, werden zij naar den Tower in hechtenis gevoerd. Hun tocht daarheen op den 8sten/18^{den} Juni geleek een triumftocht. Overal gaven het volk en de soldaten lucht aan hetgeen hun op het hart lag(§§). De koning had door deze maatregelen nu openlijk getoond, wat eigenlijk in 't vervolg van hem was te verwachten; getoond, dat hij de Anglicaansche kerk niet meer ontzien zou; dat het hem erom te doen was het Katholicisme met geweld te doen zegepralen.

Nauwelijks, zegt Macaulay, waren de poorten van den Tower achter de gevangenen gesloten, of er greep eene gebeurtenis plaats, die de algemeene ontroering nog aanwakkerde. De koningin, wier blijde verwachting in Januari van dit jaar door den koning openlijk den volke

(*) Missive van Van Citters, 22 Mei/1 Juni (secreet), *Rijks-Archief.*

(†) De aanteekeningen van Sancroft, aartsb. v. Canterbury; Clarendon, *Corresp.*, II, *App.*, p. 479 en 480.

(§) Van Citters, 1/11 Juni, bij Mackintosh, p. 254 en 255.

(**) De berichten van Adda en van Barillon, 24 Mei/3 Juni, bij Mackintosh, p. 254 en 255.

(††) ‘Het verstelt den coning en de ministers niet weijnig, want dat soo ongemerkt te laten passeren is bijna onmogelijk, omdat sij des conings doen voor illegaal ofte onwettig opentlijk verclaren en alsoo hem van injustitie mede betigtigen; en van wat consequentie dat soude sijn te lijden en hoedanig het de gemeynte encourageren soude, is ligt te begrijpen.’ Missive van Van Citters, 22 Mei/1 Juni, 1688 (secreet), *Rijks-Archief.*

(§§) Evelyn, *Diary*, p. 516.

was verkondigd, - een vooruitzicht, dat Z.M. meer moed gaf, om vol te houden bij zijne politiek en dat stellig tot het bijeenroepen van een parlement heeft medegewerkt, omdat, met het oog op de in uitzicht gestelde gebeurtenis, groote bereidwilligheid van den kant der natie was te verwachten, - de koningin schonk den $10^{den}/20^{sten}$ Juni het leven aan een zoon. Groote vreugde aan den eenen, neerslachtigheid aan den anderen kant. ‘Zoo groot de vreugde des konings is, zoo groot is de consternatie en confusie der meeste Protestanten, die zich nu daardoor voor geheel geruïneerd houden’(*).

De Katholieken jubelden. Nu eerst was de vrees geweken, dat na den dood van Jacob II, als zijne oudste dochter hem was opgevolgd, al hetgeen ten behoeve der Katholieke kerk was verricht, zou worden te niet gedaan. Maandenlang hadden de Katholieken op een prins gehoopt, ja, zelfs de geboorte van een zoon van den kansel en in de pers voorspeld. Zij gaven daardoor onbewust mede aanleiding tot het al heel spoedig veld winnend gerucht, dat het kind ondergeschoven en de gansche zaak bedrog was. Dat reeds lang vóór de groote gebeurtenis aan bedrog werd gedacht, blijkt o.a. uit een schrijven van lord Danby aan den prins van Oranje van 27 Maart van hetzelfde jaar(†).

Daar bovendien de bevalling eene maand vroeger, dan zij verwacht was, plaats greep(§) en de koning onvoorzichtig door het niet uitnoodigen van enkelen, wien het toekwam of wier aanwezigheid geëischt werd, om van de geboorte eens erfgenaams van den troon eene volkomen geldige getuigenis af te leggen, alsmede door het afwijken van oude gebruiken bij eene gelegenheid als deze voet gaf aan het gerucht, in verband met het groote belang, dat de Katholieke kerk had bij de geboorte van een Katholiek opvolger op den troon van Engeland, werd het door de bevolking algemeen voor waarheid en werden de Jezuïeten Voor de plegers van het bedrog gehouden(**).

Voor 't oogenblik echter nam het proces der bisschoppen veelmeer ieders aandacht in beslag(††). Hoewel ook nu wederom eenigen van 's konings raden het heuglijk feit der geboorte van een prins voor eene uitmuntende gelegenheid hielden, om van de vervolging door het verleenen van amnestie af te zien; hoewel Sunderland nogmaals betoogde, dat het doel der bisschoppen was de gemoederen van den koning te vervreemden; dat het ter wille van het toekomstige parlement beter was hunne vergiffenis te schenken; dat hunne gevangenschap de gemoederen steeds meer zou verbitteren; dat zoodoende aan een parlement niet viel te

(*) Bericht van Hoffmann, 21 Juni 1688, C. d. Cavelli, II, p. 223.
(†) Bij Dalrymple, II, *App.*, I, p. 216; zie ook Clarendon, *Corresp.*, II, p. 156.
(§) ‘A young Prince borne, *which will cause disputes*’; Evelyn, *Diary*, p. 516; Hoffmann's bericht, t.a.p., p. 222.
(**) Zie over de geheele zaak Burnet, *Own Times*, III, p. 1252 vlgd.
(††) Reresby, *Memoirs*, p. 347.

denken, - het mocht niet baten. De koning wilde in allen gevalle het oordeel der gezworenen afwachten(*).

Den 30sten Juni/10den Juli viel de uitspraak in het gedenkwaardig proces. De bisschoppen, beschuldigd een oproerig geschrift tegen den koning te hebben vervaardigd en openbaargemaakt, werden vrijgesproken. In stad en land weerklonk het vreugderoep der jubelende, de gerechtszaal omringende menigte. ‘Velen van den grooten en den kleinen adel wierpen in het wegrijden handen vol geld onder de arme lieden, om op de gezondheid van den koning, der heeren prelaten en de jury's te drinken, gelijk ook 's avonds bij velen gedaan is. Vreugdevuren werden alom door de geheele stad en Westminster ontstoken, genoegzaam zelfs voor den ingang en in het gezicht van het hof; ja, de paus werd op diverse plaatsen openlijk verbrand, zonder dat het werd belet’(†). De koning mocht het zich niet ontveinzen, dat zijne politiek eene groote nederlaag had geleden, dat zijn gezag diep was geschokt. Nu had hij er toch berouw van, de geboorte van den prins van Wales niet te hebben aangegrepen als eene gunstige gelegenheid, om genade te betoonen(§).

Denzelfden dag, waarop de bisschoppen werden vrijgesproken, ging de admiraal Herbert heimelijk scheep naar Holland als overbrenger van een schrijven, dat, in zijne gevolgen nog gewichtiger dan het proces, ons tot de Republiek terugvoert.

VIII.

Van het terugroepen der Engelsche regimenten af begon de Republiek zich in het geheim toe te rusten. In 't begin van Januari 1688 hadden de Staten-Generaal besloten 25 oorlogsschepen uit te zenden als eene demonstratie tegen Jacob's verdachte bedoelingen. Het was een antwoord op het terugroepen der Engelsche troepen. De gedachte ontkiemde, dat de zaak des prinsen was die van allen. Reeds in December had Fagel in het college van gecommitteerde raden het denkbeeld geopperd, dat de prins naar Engeland moest oversteken, om er de verwarde zaken in orde te brengen, vooral, wanneer hij daartoe door de grooten des rijks werd aangezocht. Zijns inziens behoorden de Staten in zulk een geval den prins te steunen, waarop een der leden den Amsterdamschen burgemeester Witsen in 't oor fluisterde, dat de prins Monmouthje scheen te willen spelen(**). Wat toen nog slechts door Fagel werd uitgesproken en in Augustus van dit jaar al door D'Avaux werd bericht, dat nl. de prins met eene vloot naar Engeland zou oversteken(††), nam spoedig een vasten vorm aan, toen Jacob II zijne regimenten uit de Republiek terugontbood.

(*) Adda's bericht bij Mackintosh, 9 Juli, p. 659.
(†) Missive van Van Citters, 3 Juli/13 Juli, *Rijks-archief.*
(§) Clarke, *Life of James II*, II, p. 165.
(**) Wagenaar, *Vad. Hist.*, XV, p. 426.
(††) D'Avaux, VI, p. 87.

Van de zending van Dijkveld af in de eerste maanden des vorigen jaars dagteekenen de betrekkingen, die de prins in Engeland met de oppositie heeft aangeknoopt. Beide partijen, Tories en Whigs, werden warmer voor den prins gestemd. De Whigs, wier groote meerderheid Monmouth had gesteund, sinds deze als het slachtoffer van zijne verblindheid en zijn overmoed was gevallen; de Tories, sinds de Anglicaansche kerk door veel grooter gevaren bedreigd werd, dan zij van den gemaal der opvolgster van Jacob II met zijne Presbyteriaansche denkbeelden kon loopen. Beide partijen dus begonnen hunne hoop op denzelfden leider te vestigen.

Wij weten, welk doel de zending van Dijkveld beoogde. Slaagde 's konings binnenlandsche staatkunde, dan stond naar de meening der staatslieden - en de schijn sprak voor hunne meening - de oorlog te vreezen. Maar al mislukte zij, als de natie tegen zijne willekeur en dwingelandij in openbaren opstand kwam, ook dan duchtte men groote gevaren. De omverwerping der monarchie, de vestiging eener Republiek kon er het gevolg van zijn - en Engeland en Holland als Republieken naast elkander konden elkaar niet verdragen; de oprichting eener Republiek in Engeland zou de ondergang zijn van die der Vereenigde Provinciën(*).

In de eerste plaats werden de prins en de prinses van Oranje door deze uitzichten getroffen. Thans begon de prins 's konings plannen in Engeland zelf tegen te werken en zich met de oppositie daar te lande te verbinden. Z.H. achtte het noodig den leden der staatskerk de verzekering te geven, dat hij hunne rechten en die der natie in 't algemeen geëerbiedigd wilde zien. Niet slechts had Dijkveld conferenties met de voornaamste leiders der partijen, hij werd bij zijn terugkeer naar Den Haag belast met een aantal brieven van de invloedrijkste Tories en Whigs, die alle getuigenis aflegden van een onbegrensden eerbied en eene oprechte genegenheid voor den prins van Oranje. Van een plan van opstand is in die brieven nog geene sprake, evenmin van eene krachtdadige tusschenkomst van den prins. Integendeel, Halifax raadde Z.H. aan, in antwoord op diens vraag naar zijn gevoelen omtrent den stand van zaken in Engeland, zich rustig te houden en af te wachten, niet ontijdig te handelen(†). En de bisschop van Londen schreef zelfs den 16^{den} Juni, dat, indien onverwachts binnenlandsche beroeringen plaats grepen, de koning op geen vertrouwbaarder vriend buitenslands kon rekenen dan op zijn schoonzoon(§). Maar het

(*) Dijkveld, bij Mackintosh, p. 681.

(†) 'Your Highness seeth of what use it is to stand firm and quiet, neither to yield nor to give advantage by acting unreasonably. Accidents come that either relieve, or at least help to keep off the things we fear for a longer time; and that is no small matter in the affairs of this world'; 7 Dec. 1686 en 18 Jan. 1687, Dalr., II, *App.*, P. I, p. 186, 187.

(§) Bij Dalrymple, t.a.p., p. 199.

blijvend resultaat van Dijkveld's zending was in allen gevalle dit, dat tal van betrekkingen waren aangeknoopt tusschen aanzienlijke, invloedrijke mannen en den prins, die eene samenwerking tegen den tijd, dat zulks noodig was, hadden voorbereid.

De prins was dus ten gevolge van 's konings onwettige handelingen ten gunste der Katholieke kerk het hoofd der oppositie geworden. En die stelling moest hem dienen als een eerste stap tot het bereiken van zijn eigenlijk doel: Engeland in het eerste gelid te plaatsen tegen de overmacht van Lodewijk XIV. Hoe de koning sedert Dijkveld's vertrek in Juni was voortgegaan op den weg, die tot zijn verderf leidde, zagen wij; het had echter alles den prins nog geene reden gegeven tot het laten varen zijner lijdelijke, schoon scherp toeziende houding, zelfs niet, toen hij ten gevolge van Jacob's willekeur en dwingelandij zijn opvolgingsrecht en dat zijner gemalin in de waagschaal gesteld meende, zoolang nog de mogelijkheid eener verzoening niet geheel was uitgesloten. En zoo is in de brieven, die Zuilestein van zijne zending in September 1687 uit Engeland meebracht, nog geene enkele aanwijzing van of zinspeling op een gewapend optreden van den prins tegen zijn schoonvader te vinden. Eerst in December van dat jaar hooren wij Fagel in de vergadering van gecommitteerde raden als terloops van zulk een plan of de wenschelijkheid ervan reppen. Toen dus eerst heeft hij van zijn voornemen, dat hij misschien al vroeger, doch stellig niet vóór Augustus 1686, toen Fagel in de Staten van Holland uit 's prinsen naam de waarschuwing deed hooren, dat de Republiek zich vóór het begin der lente in een zwaren oorlog zou gewikkeld zien, heeft opgevat, op voorzichtige wijze doen blijken. Toen dus zal de prins eene overeenstemming met zijn schoonvader voor onmogelijk hebben gehouden. En inderdaad. De brief van Fagel aan Stewart van 4 Nov. 1687, reeds medegedeeld, bevat de verzekering, (dat) 'zij (Hunne Hoogheden), in geval het Z.M. zal goeddunken het te begeeren, mede willen behulpzaam zijn in het vaststellen en bevestigen van deze (godsdienst)vrijheid en, naar hun vermogen, beschermen en verdedigen, en, *om de taal van vredestractaten te gebruiken: zij willen dezelve bevestigen met hare garantie...*'(*); een vredesvoorstel derhalve, dat Jacob had aan te nemen of te verwerpen. Toen hij het laatste deed, - den 19^{den} Nov. berichtte Stewart, dat de koning gansch niet voldaan was over de verklaringen van den prins en diens gemalin(†), - viel de grondslag weg, waarop een vergelijk mogelijk scheen.

Mocht het nog in het begin van 1688 er uitgezien hebben, alsof de

(*) *Holl. Merc.*, 1687, p. 93.

(†) '... But to my regret I find, that this Answer hath been too long delayed, and now the King is quite over that matter; being no wayes satisfied with the distinction, made of the Tests from the Penal Laws, and no lesse positive, that his Highnesse is neither so be prevailed upon nor so much, as to be further treated with in this matter.' *Holl. Merc.*, 1688, p. 165.

Staten-Generaal den stadhouder tot eene onderneming tegen Engeland de hand niet zouden bieden, spoedig geraakte men tot het besef, dat 's prinsen belangen tevens die der gansche Republiek waren. In dit opzicht had Jacob II zijn schoonzoon geen grooter dienst kunnen bewijzen, dan door de Engelsche regimenten naar huis te ontbieden. Daardoor toch was de maat van het wantrouwen, dat men al zoolang koesterde tegen den koning, volgemeten. Geen twijfel, of ook deze eisch, tot de Staten gericht, was met medeweten van Lodewijk XIV gedaan. In het belang harer veiligheid achtte de Republiek zich weldra genoopt te handelen. Evenals de prins voelde ook zij hare dierbaarste belangen bedreigd.

Zoo stond dus aan het begin des jaars 1688 voor de Republiek van beide mogendheden, van Frankrijk en van Engeland, niets goeds te verwachten. Onkundig, als men in de Vereenigde Nederlanden was, van de ware toedracht der dingen, van de juiste verhouding van Jacob II tot Lodewijk XIV, meende men daar in alle handelingen van den koning van Engeland, door zijn doen en laten beide, de hand van Lodewijk XIV te zien. De verschrikkingen van het jaar 1672 schenen wederom den Staat te bedreigen. En de dingen begonnen, voor het uiterlijk althans, geheel dezelfde gedaante aan te nemen, toen zich op de oostelijke grenzen verwikkelingen voordeden, welke alleszins geschikt waren het eenmaal opgevatte denkbeeld eener vereeniging van beide mogendheden te versterken.

De keurvorst van Keulen, tevens belast met het beheer der bisdommen Luik, Munster en Hildesheim, bondgenoot, ja, haast vazal van Lodewijk XIV, zoodat het Sticht van Keulen als een buitenwerk van Frankrijk kon worden beschouwd, oud en ziek, verlangde in den herfst van 1687 een coadjutor, waartoe hij den kardinaal Willem van Fürstenberg, bisschop van Straatsburg, aanbeval, die door het onvoltallig kapittel dan ook in Januari 1688 onder Franschen invloed werd gekozen. De keuze van den kardinaal, met het recht van opvolging, die altijd een handlanger van Frankrijk was geweest, was, indien althans de eventueele opvolging niet kon worden verhinderd, eene rechtstreeksche bedreiging van de oostelijke grenzen der Republiek, eene bedreiging ook van geheel het Protestantsche Noord-Duitschland.

Met schrik vernamen de keizer en de Staten deze keuze. De paus had reeds op grond van het canoniek recht, dat eischte, dat een bisschop eener vreemde kerk slechts onder deelneming van *alle* gerechtigde kiezers van den paus kon worden *gepostuleerd*, nooit *gekozen*, verzet aangeteekend. Het was deze aangelegenheid, die den kapitein-generaal der Unie gereede aanleiding bood oorlogsmaatregelen te nemen, welke noodzakelijk schenen met het oog op den toekomstigen krijg aan de oostelijke grenzen van zijn vaderland, maar inderdaad gemunt waren op Engeland. In Maart vroeg prins Willem de Staten om vier millioen, ten einde de vestingen aan de oostelijke grens te versterken. Zij werden hem in den vorm

eener leening bewilligd onder de door het nog altijd eenigszins tegenspartelende Amsterdam gestelde voorwaarde, dat de som over vier jaarlijksche termijnen zou worden verdeeld, en voorts, dat het geld voor het aangegeven doel werd besteed. Klaarblijkelijk vermoedde de stad, dat de gelden voor eene andere, gewichtiger onderneming zouden bestemd zijn, en wilde zij door deze bepalingen die geheime doeleinden moeielijk, zoo niet onmogelijk maken(*). Maar de aandrang, om deel te nemen aan deze leening, was zoo groot, dat de ontvanger-generaal niet één, maar alle 4 millioen te gelijk ontving(†). Aldus was den prins de baan geopend, die tot de verwezenlijking zijner bedoelingen kon leiden.

Den 3den Juni 1688 overleed de oude keurvorst. Aangezien de paus de postulatie van Fürstenberg niet wettig had gekeurd, moest eene nieuwe keuze plaats vinden, die den 19den Juli geschiedde. Jozef Clemens, broeder van den keurvorst van Beieren, de candidaat des keizers, kreeg negen, Fürstenberg dertien stemmen, niet zonder dat van beide zijden de werking van het edel metaal was beproefd. Al was de eerste dus niet gekozen, de laatste was niet gepostuleerd, omdat hij niet twee derden der stemmen op zich vereenigde(§). Aan den paus kwam nu de beslissing. Viel zij uit ten gunste van Jozef Clemens, dan was alle gevaar voor de Republiek geweken, want in Luik, Munster en Hildesheim was middelerwijl een ander titularis voor elk bisdom afzonderlijk gekozen. Bij voorbaat had de keizer te Rome doen weten, dat, hoe ook 's pausen beslissing mocht uitvallen, hij Fürstenberg nooit met de keurvorstelijke waardigheid zou beleenen. En dat de paus den candidaat van Lodewijk XIV niet zou benoemen, kon aan geen twijfel onderhevig zijn uit hoofde van de gespannen betrekkingen, die tusschen Innocentius en den grooten koning bestonden.

Van 't begin zijner regeering af heeft Lodewijk XIV 't erop toegelegd den Heiligen Stoel te deemoedigen en zijne eigen stelling tegenover hem te versterken. Bij de bestaande strijdvragen over de regaliën - de rechten, die aan de kroon bij het ontstaan van vacatures in de bisdommen toekwamen en die ook over de provinciën, waar zij vroeger niet toepasselijk waren, werden uitgebreid, - en de vier ordonnantiën der Gallicaansche kerk, ‘het meest beteekenende manifest der kerkelijke autonomie tegenover het supremaat van Rome’(**), was in 1687 nog een nieuw twistpunt gekomen: de kwartiersvrijheid der gezanten aan het pauselijk hof. Het misbruik, dat daarvan voortdurend werd gemaakt, willende afschaffen, verklaarde de paus geen gezant meer te zullen aannemen, die niet van

(*) D'Avaux, VI, p. 132.
(†) Ibid., p. 133.
(§) De bijzonderheden van deze keuze bij Ennen, *Stadt und Kurstaat Köln*, I, p. 477 vlgd.
(**) Ranke, *Engl. Gesch.*, V, 18de boek, 1ste kapittel.

het recht van kwartiersvrijheid afzag. Die daad verklaarde Lodewijk XIV eene inbreuk op de rechten, die zijne voorvaderen steeds hadden bezeten en die hij zich niet mocht laten ontnemen; in ieder geval had men hem daarover te voren moeten raadplegen. In weerwil van den grooten ban, waarmee de paus ieder bedreigde, die zich te Rome de kwartiersvrijheid zou aanmatigen, zond de Fransche monarch in November 1687 - de gezant D'Estrée was in 't begin des jaars overleden - den nieuwen gezant, den markies De Lavardin, die er aan het hoofd van 800 gewapenden zijn intocht hield, zonder van het betwiste recht af te zien. De paus sprak nu den ban uit over den gezant en belegde de kerk van den heiligen Lodewijk aldaar met het interdict, omdat De Lavardin er tot de godsdienstoefening was toegelaten. Van zijn kant liet Lodewijk nu in Januari 1688 door den procureur-generaal van het Parijsche parlement De Lavardin's excommunicatie voor eene nietige daad verklaren en te gelijk, op grond der vier ordonnantiën, van de uitspraak van den paus op een weldra te houden concilie appelleeren.

Dat Innocentius XI ook in de Keulsche aangelegenheid vlak tegenover koning Lodewijk zou staan, mocht met recht worden vermoed. De grenzenlooze heerschzucht van dezen koning kon in 's pausen oogen geene genade vinden, ook omdat hij er zelf door werd bedreigd. In zijn eigen gebied had hij die heerschzucht en dien hoogmoed moeten ondervinden. Vierkant had hij de hem door Lodewijk XIV opgedragen bemiddeling, om den wapenstilstand in een definitieven vrede met de voor Frankrijk zoo voordeelige voorwaarden te doen veranderen, afgewezen. Hij had den koning aangemaand den vrede der Christenheid niet te verstoren uit hoofde van de belangrijke overwinningen, die de Katholieke kerk op het Mohammedanisme steeds voortging te behalen. Zou hij dan eene keuze hebben kunnen goedkeuren, waartegen bij voorbaat reeds door den keizer was geprotesteerd en die den koning van Frankrijk een aanwas van macht zou hebben geschonken, volkomen in strijd met 's pausen belangen?

Middelerwijl had Lodewijk XIV het Sticht van Keulen met Fransche troepen gevuld. Het liet zich aanzien, dat binnenkort een oorlog zou uitbreken, waarin geheel West-Europa zou worden betrokken, te meer, omdat de groote koning verklaard had, vast besloten te zijn, Fürstenberg op alle wijzen, zelfs met geweld, als keurvorst van Keulen te handhaven, al moest hij er een oorlog om voeren, die twintig jaar zou duren(*).

Jacob II steunde van zijn kant de pogingen, die Lodewijk XIV aanwendde, om den paus te bewegen, den kardinaal Fürstenberg te postuleeren. Hij trachtte in de hevige geschillen tusschen paus en koning te bemiddelen. De berichten, welke hij uit Den Haag ontving, strekten niet, om hem omtrent de plannen der Staten gerust te stellen. Zij wezen, zijns inziens, op het stichten van een godsdienstverbond. Alle twist

(*) Zie Rousset, *Hist. de Louvois*, IV, p. 81 vlgd.

tusschen Katholieke vorsten, maar bovenal die tusschen Frankrijk en den paus dienden daarom te worden bijgelegd(*). Ging de paus ertoe over Fürstenberg te benoemen, wellicht, dat Lodewijk XIV bereid zou worden bevonden in de zaak der kwartiersvrijheid, waarin Jacob beslist de zijde van den paus koos(†), toe te geven. Met deze opdracht werd lord Howard in Juni, dus nog vóór de postulatie, naar Rome gezonden.

Lodewijk XIV had de meermalen door hem afgewezen bemiddeling dus aangenomen, ‘willende alzoo aan niemand ter wereld - zoo had Barillon last den koning te verzekeren - overlaten de minste twijfeling van zijne sincère intentie, om den vrede en de rust in het Christenrijk te conserveeren, zelfs aan hen, die het meest arbeidden en trachtten, om die te disturbeeren’, maar eigenlijk ‘om van dien kant zijne handen los te krijgen en den kardinaal van Fürstenberg in zijn coadjutoraat te zien geëtabliseerd’(§). Stond Jacob II in de zaak der kwartiersvrijheid tegenover zijn broeder van Frankrijk, in de Keulsche aangelegenheid was hij 't met hem eens; Fürstenberg was ook de man, dien hij begeerde; diens benoeming gold als eene bedreiging voor de Republiek, die hem hoe langer zoo meer bemoeilijkte(**).

Dat de koning door deze zending nog meer den schijn van bondgenootschap met Frankrijk zou op zich laden, bracht de gezant der Staten, Van Citters, Z.M. in eene audientie van 4/14 Juli onder 't oog. Bij allen, die de keuze van Fürstenberg niet wilden: den keizer en het Rijk, Spanje en de Republiek der V.N., wortelde het wantrouwen steeds dieper.

De gezant had hem bovendien Lodewijk's ware bedoelingen met de keuze van Fürstenberg onder 't oog gebracht. Niet slechts moest de verheffing van den kardinaal strekken, zooals Lodewijk het aan Z.M. had doen voorkomen, om hem, Lodewijk XIV, in staat te stellen Jacob des te beter te helpen, de Republiek in toom te houden en haar te beletten zich in de Engelsche binnenlandsche zaken te mengen; neen, inderdaad zocht Frankrijk daardoor zijn eigen doel te bereiken, om nl. door middel van de postulatie van den kardinaal de overige landen aan den Rijn, die nog niet in zijne macht waren, zoomede Vlaanderen, te vermeesteren. Op deze wijze zou dan de beschuldiging tegen Z.M. worden gericht, koning Lodewijk daarbij geholpen en het geschil der kwartiersvrijheid op kosten van het Rijk en van de Nederlanden vereffend te hebben.

(*) Adda's bericht, 30 Juli, bij Mackintosh, *App.*, p. 665: ‘...e che quello che mi havera detto pia volte si andava maturando della liga di religione de'Principi heretici, onde conveniva di premunirsi, ed evitare tutte le dissentioni frà Cattolici, e che erano pregiuditialise le differenze della Francia, però con questa consideratione sperava che la S. Sta vorebbe usare di qualche condescendenza per terminarlé’.

(†) Ranke, *Engl. Gesch.*, V; bericht v. Adda, 18 April 1687.

(§) Bericht van Van Citters, 4 Juni/25 Mei 1688 (secreet), *Rijks-Archief.*

(**) ‘... opdat immers niet mogte werden gediverteert ofte pretext gegeven S.M. te water en te lande benevens den cardinaal coadjutor soo lange niet geestabliseert staat, *jegens Holland tot harer inteugelinge*, van verre ofte van nabij aan te zetten’; t.a.p.

Het baatte niet, of de gezant des keizers, Kramprich, den koning waarschuwde, dat het ten uitvoer leggen der door Frankrijk geuite bedreiging, om Fürstenberg met geweld zijn zetel te doen innemen en hem aldaar te behouden, een algemeenen oorlog kon na zich sleepen, waarin noch Frankrijk noch eene andere Katholieke mogendheid iets tot hulp van den koning zouden kunnen doen en dus zoowel de Hollanders als de oppositie in Engeland alsdan tegen hem de vrije hand hadden(*). De koning hield vol, dat hij voor den algemeenen vrede zorgde, door den paus tot toegeven te bewegen(†). Toch was 't vooruit te zien, dat paus Innocentius stellig niet zou toegeven. Hij dacht er te minder aan, omdat de keuze van Fürstenberg den oorlog in haar gevolg voerde; en bovendien mocht hij, de opperpriester, hij, die hier het recht der kerk vertegenwoordigde, niet wijken voor de bedreigingen van Lodewijk XIV. Het was deze Keulsche aangelegenheid, welke den paus en den keizer vanzelf door de omstandigheden maakte tot de bondgenooten der Republiek, die stellig bij de aan de orde zijnde quaestie het meeste belang had.

(Wordt vervolgd.)

Dr. J.J. DOESBURG.

(*) Kramprich's bericht van 30 Juli bij Klopp, IV, p. 91.

(†) Bericht van Hoffmann, 16 Juli 1688, C. d. Cavelli, II, p. 237.

Een brief uit Algerië.

Lang vóór het aanbreken van den dag liet het stoomschip *La Corse*, van Marseille komende, het anker vallen in de haven van Philippeville. Maar niettegenstaande het nachtelijk uur was het licht; want de heldere maan stelde ons in staat, om een eersten blik op de Algerijnsche kust te slaan. Daar lag het vóór ons, het kleine Philippeville, tusschen en op de bergen gebouwd, met zijne witte huizen phantastisch afgeteekend tegen den donkeren achtergrond. Daarboven de strakke, met flonkerende sterren bezaaide hemel, naar het oosten reeds de eerste teekenen der morgenschemering vertoonend, terwijl een koele, bijna koude luchtstroom ons van de bergen tegenwaaide, welriekend door den geur van cistusplanten. Die ons welbekende plantengeur, eerste groet van het zuiderstrand, bracht ons, als door een tooverslag, een meir van herinneringen voor den geest. Behalve muziek is er wellicht niets, wat meer op het herinneringsvermogen werkt, dan geur. Tooneelen, die we lang vergeten waanden, verrezen ons dan ook op eenmaal voor het oog; personen, lief en leed uit lang vervlogen dagen, dat alles bracht die cistusgeur in onze herinnering terug. Doch een toenemend gevoel van koude en de steeds helderder wordende hemel riepen ons weldra uit die retrospectieve beschouwingen in de werkelijkheid terug - en spoedig zetten we, in eene kleine roeiboot geland, voor het eerst den voet op Algerijnschen bodem.

Dank zij het vroege morgenuur hadden we weinig last van die luidruchtige, lastige menschenklasse, die men sjouwers en pakkendragers noemt en die men, met koetsiers, onder de ergste plagen van den reiziger mag rangschikken. Weinige minuten na onze landing hadden we onzen intrek genomen in een klein hotel, dat het uitzicht bood op de met dwergpalmen beplante Place de la Marine en de haven. Op het punt van hotels in Algerië zij men niet te moeielijk. In de meeste opzichten verdienen zij ten volle den naam van slecht. Zoo ook te Philippeville. Was de prijs er matig, het voedsel was er buitengewoon slecht. Waterige *soupe maigre*, taai vleesch, onversche visch of ‘adellijk’ gevogelte en de onvermijdelijke salade - ziedaar de hoofdschotels van déjeuner en diner in het Hotel de France. Naar believen kon men die gerechten naar binnen spoelen door middel van een paarsachtig zwart,

naar een muf vat riekend vocht, hier wijn genoemd. Maar genoeg van het hotel; richten we liever onze schreden naar buiten. Wanneer ik in eene voor mij nieuwe plaats kom, dan is mijn eerste werk het hoogste, voor een gewoon mensch bereikbaar punt te beklimmen, hetzij een toren, hetzij een berg- of heuveltop in de buurt. Op die wijze kan men zich oriënteeren en krijgt men in weinige oogenblikken van de ligging en omgeving eener plaats eene juiste voorstelling. Mijne eerste schreden waren dan ook gericht naar eene hoogte, die naar het oosten Philippeville begrenst. Vóór mij lag de blauwe Middellandsche zee; naar het oosten de ver in zee uitstekende rotskaap Ras Hâdid en naderbij, in de diepte, een zandig strand; naar het zuiden de tallooze, onafzienbare golflijnen van heuvels en bergen; naar het westen eindelijk het witte stadje in de vallei en op den zacht glooienden dalwand; daarachter weder bergen en de hooge kust, voor den toeschouwer eindigende in de kleine Srigina-eilanden.

Hij, die meent, dat Philippeville een indruk van het Oosten geeft en dat hij er het Arabische leven te zien krijgt, zal zich deerlijk bedrogen vinden. Philippeville is een Fransch stadje; alleen de havelooze Berbers, Arabieren en Mooren, die ge in de straten ziet, en hier en daar het koepelvormige witte dak eener moskee herinneren er u aan, dat ge in Afrika zijt. Het heeft er echter veeleer den schijn van, of de Afrikanen bij de Franschen zijn gekomen, dan omgekeerd, want nagenoeg alles, wat men ziet, is Zuid-Fransch. De straten met arcades, de café's, de winkels, de rijtuigen, het publiek op straat - alles doet wanen, dat men in Zuid-Frankrijk is. Alleen wanneer men hier en daar in de bovengedeelten der stad komt, vindt men de inlandsche wijken met hare enge, kronkelende straatjes en kleine, bedompte woningen en hare inwoners, in *burnous* en *haïk* gehuld.

Philippeville heeft overigens voor den toerist weinig aantrekkelijks. Het museum is spoedig gezien; het bestaat, zooals de meeste musea in Algerië, vooral uit Romeinsche oudheden, zonder eenig plan of eenige aanwijzing in een ondoelmatig lokaal geplaatst, terwijl een ander gedeelte zich gewoonlijk in de open lucht bevindt, somtijds op eene openbare wandelplaats, blootgesteld aan weer en wind. Hebt ge de reeds straks genoemde Place de la Marine bezocht en als een goed toerist plichtmatig naar drie der cardinale punten een uitstap gemaakt, dan kunt ge met een gerust geweten Philippeville den rug toekeeren. Evenwel, die uitstapjes zijn fraai; vooral de wandeling naar het sardines exporteerende Stora, westelijk van Philippeville. De weg erheen leidt langs de zeekust en kan wedijveren met de schoonste gedeelten van den Cornicheweg. De ranke eucalyptusboomen, de groepen van bananen en bosschages van myrten en lentiscus, cypressen en kurkeiken geven aan het landschap een onmiskenbaar zuidelijk karakter, vooral als de zon dat alles koesterend beschijnt en de hemel helder en blauw dat fraai getinte landschap overwelft. Onwillekeurig en met genoegen talmt

ge bij schier iedere kronkeling van den weg en laat uw blik weiden over de blauwe zee, die schuimend breekt op de rotsen aan uw voet, of langs de berghellingen, waarop hier en daar eene Kabylenwoning als eene witte stip verrijst.

Ook naar het zuiden, door de vruchtbare vlakten met boomgaarden en bouwland, is eene wandeling vol genot. Men wandelt steeds op straatwegen, die zoo goed zijn aangelegd en onderhouden als in Frankrijk zelf. Trouwens, in het maken van wegen zijn de Franschen meesters. Waar ge ook in Frankrijk reist, in de afgelegenste departementen, op Corsica, ja, zelfs in vele overzeesche bezittingen valt de uitmuntende toestand der wegen den vreemdeling in 't oog.

Het klimaat te Philippeville is aangenaam. Voor zoover wij weten, heeft het de hoogste gemiddelde jaarlijksche temperatuur van alle kustplaatsen in Algerië, nl. 18,5^{o} C. Desniettemin wordt het weinig door vreemdelingen bezocht; zeldzamer nog is het, dat men er overwintert.

Nadat ik vier dagen te Philippeville had doorgebracht, zette ik mij op zekeren namiddag in den spoortrein naar Constantine, een afstand van 87 kilometers, die in ruim 4 uren wordt afgelegd. De weg tusschen deze beide plaatsen met zijne talrijke stijgingen en dalingen, veroorzaakt door het groote niveau-verschil, met zijne sterke kronkelingen en acht tunnels, waarvan twee van vrij aanzienlijke lengte, is volgens deskundigen een meesterstuk van bergbaanconstructie.

Het landschap, dat we met matige snelheid doorstoomden, bestond uit eene aaneenschakeling van uitgestrekte hoogvalleien, voor het meerendeel grazig, maar met weinig boomen. Klein, muisvaal hoornvee en hier en daar eene witte steenen Kabylische woning vormden de eenige stoffage van de wel wat eentonige landstreek.

Er wordt dikwijls en vrij lang gestopt aan de kleine stations. Een paar Arabieren, die zich op den trein bevinden, maken van eene dier halten gebruik, om snel uit te stijgen en bij zonsondergang op de gebruikelijke wijze hun gebed te doen. In de wijze van bidden der Mohammedanen is iets stichtelijks, zelfs voor den ongeloovige. Die innige aandacht bij het gebed, dat aanroepen van Allah en dat herhaaldelijke vooroverbuigen door die schilderachtig gedrapeerde gestalten, neergeknield op het gras en verlicht door de laatste stralen der avondzon, die achter de bergen verdween, vormden een geheel, dat men, om hier eene Duitsche uitdrukking te bezigen, in hooge mate *stimmungsvoll* kon noemen.

Met het vallen der duisternis - op deze hoogte en in dit seizoen (Dec.) tegen 5 ure 's middags - werd aan verdere beschouwingen een einde gemaakt, en na een paar uren sporens in het donker kwam ik half verkleumd te Constantine aan.

Niettegenstaande alle beschrijvingen, die ik van Constantine en zijne ligging gelezen had, kwam ik bij eigen aanschouwing tot de overtuiging,

dat de voorstelling, die ik er mij van gemaakt had, verre van juist was. Nu moet ik bekennen, dat het uiterst moeielijk is eene beschrijving te geven van eene plaats als Constantine, want van welken kant men de stad ook beziet, telkens doet zij zich anders voor. In de stad zelf kan men zich moeielijk een denkbeeld van de ligging vormen, en op een afstand gezien, kan men zich nauwelijks voorstellen, hoe de stad zich inwendig voordoet.

Voor hen, die Ronda in Andalusië kennen, moge de mededeeling voldoende zijn, dat Constantine bijna evenzoo gelegen is, hetgeen echter voor hen, die nooit te Ronda geweest zijn, de zaak niet duidelijker maakt. Waar zoovelen faalden in hunne topographische beschrijving, zal ik niet trachten het beter te doen, maar wil er slechts aan herinneren, dat Constantine op een reusachtig hellend vlak ligt, 534-644 meters boven den zeespiegel. Dit vlak wordt aan de noord- en oostzijde door eene diepe, enge rotskloof begrensd en vormt aan den zuidwestkant als 't ware een schiereiland door zijne verbinding met andere bodemverheffingen, terwijl het aan de overige zijden door diepe valleien wordt omgeven. Men behoeft geen krijgskundige te zijn, om aan te nemen, met hoeveel moeielijkheden de bestorming van Constantine door de Franschen gepaard ging. Horace Vernet deed wel met het op het doek te vereeuwigen.

Geologen moge het interesseeren, dat het gesteente, waarop Constantine rust, grootendeels uit hippuritenkalk bestaat.

Van binnen gezien biedt de stad, die ongeveer 43,000 inwoners telt, eene eigenaardige verscheidenheid van bouworden, dagteekenend uit verschillende tijden en behoorend tot verschillende rassen. De inlandsche wijken zijn een bezoek overwaard. Die kronkelende, nauwe, stijgende en dalende steegjes met hunne witte, plompe, bijna vensterlooze huizen, muf en vuil, met hunne bonte stoffage van Arabieren, Berbers en Mooren verplaatsen u eensklaps van uit eene Fransche omgeving in het Oosten. Ge ziet hier als 't ware tableaux vivants naar Fromentin, Decamps en Testas. Ik weet niet, wanneer men het schilderachtiger zou kunnen noemen, bij dag, als de heldere zon hier en daar haar licht doet vallen in dien doolhof, of 's avonds, het uur van zang en dans, als de gedrapeerde gestalten de Moorsche koffiehuizen vullen en de gesluierde, donkeroogige Haouria's en Kheïra's ontwaakt zijn uit hare droomerige rust van den dag.

Ook naar de inlandsche markten, even buiten de stad, met hare talrijke kraampjes, beladen met allerlei specerijen, vruchten, brood, tabak en wat dies meer zij, omgeven door pakezels, paarden en kameelen, richt ge gaarne en herhaaldelijk uwe schreden, want altijd ziet ge iets nieuws, dat u bij een vorig bezoek is ontgaan.

Vrienden van dieren en dierenbescherming zullen niet alleen te Constantine, maar in Algerië over het algemeen volop stof tot ergernis vinden. Ziet die ezeltjes, wier neusgaten wreedaardig door het mes

verwijd zijn, om, zoo 't heet, hen beter te doen ademhalen; voorwaar eene nuttelooze verminking; of die stelselmatig opengehouden wonde plek op den rug van den ezel, waarin de ruwe drijver telkens zijn gepunten stok stoot, om het arme dier den pas te doen versnellen. Zoowel paarden, ezels als kameelen zijn kopschuw, voorzeker geen bewijs van zachte behandeling. Hij, die hier eene bevestiging zou willen zoeken van de traditioneele verknochtheid van den Arabier aan zijn paard, zal zich niet weinig teleurgesteld zien.

Die omwandelingen in de inlandsche wijken geven onwillekeurig aanleiding tot beschouwingen.

Er zijn ook reizigers, ja, zelfs geleerden onder hen, die beweren, dat in ieder land de levenswijze, en vooral de kleeding en het voedsel, der inlandsche bevolking de maatstaf behoort te zijn voor hetgeen men doen of laten moet. Die meening staat gelijk met die, dat alles in de natuur een doel heeft. Gelukkig heeft echter de nieuwere natuurwetenschap met de teleologie gebroken; het wordt tijd, dat men ook in de volkenkunde die teleologische begrippen laat varen. Wie kan na eenig nadenken nog meenen, dat hier in Algerië die zware hoofddeksels. en dikke *burnous* der mannen en die ongelooflijke massa lijnwaad, die de vrouwen zich om het lijf hangen, noodig zijn? Waarom gaat men dan in Zuid-Europa, waar het klimaat nagenoeg aan dat van Algerië gelijk is, niet evenzoo gekleed?

Zou men denken, dat de verregaande onzindelijkheid van vele zuidelijke volken is voorgeschreven door eenig hygiëinisch beginsel? Zeker evenmin als het onmatig rooken van cigaretten en het apathisch *dolce far niente* der Algerijnsche inlandsche stedenbevolking of der Italiaansche *lazzaroni.* Maar we zouden te ver afdwalen, indien we hier dit thema verder wilden behandelen.

AHMAR.

De Jezuïeten-vraag.

De Jezuïeten. Eene rede uitgesproken door Dr. P.J. Blok, hoogleeraar te Groningen. - Groningen, J.B. Wolters.
Een woord naar aanleiding van Dr. Blok's rede over ‘de Jezuïeten’ door Dr. M.A.N. Rovers. - Utrecht, C.H.E. Breijer.

Ware ik niet door het gebruik gebonden om alleen die boekskens aldus te vermelden, welke ter beoordeeling mij werden toegezonden, ik zou nog een derde er hebben bijgevoegd, namelijk: *Mein Austritt aus dem Jesuitenorden von Graf Paul von Hoensbroech.* Dit laatste hoort er zoo bij en de heer Rovers begint zeer te recht zijn bezwaren tegen Blok's rede met de vermelding van deze geruchtmakende brochure. Indien men iets tegen de Jezuïeten wil zeggen, wat kan men beter doen dan zich beroepen op iemand, die 14 jaren lang lid van die orde is geweest en waarschijnlijk daar geen lagen rang heeft bekleed, aangezien hij een gestudeerd persoon is, behoort tot een oude, adellijke Pruisische familie en meermalen de pen heeft gevoerd tot verdediging van de Jezuïeten.

Een onvoorwaardelijk gunstigen indruk maakt de brochure van graaf Von Hoensbroech intusschen niet en zij, die hem willen aanhalen om de Jezuïeten-orde te bestrijden, mogen wel voorzichtig zijn. Aan de volkomen eerlijkheid van den heer Hoensbroech zal niemand twijfelen; van oprechtheid draagt elke bladzijde den stempel, maar - zou men bijna zeggen - zijn eerlijkheid is wel wat groot; zij heeft hier en daar iets onnoozels. Zoo b.v. zocht hij in de Jezuïeten-orde ‘das Ideal christlicher Frömmigkeit’. De heer Hoensbroech is dus een man van groote godsdienstige behoeften, een vroom man, en hij meende als lid van de Jezuïeten-orde in die behoefte het best te kunnen voorzien.

Op zichzelf is dat zoo vreemd niet. De Jezuïeten-orde staat onder de Katholieken bekend als een zeer vrome orde; de leden van die orde zijn uitersten en staan als zoodanig in een reuk van heiligheid. Men zou ze in dat opzicht kunnen vergelijken met de strenge orthodoxen, de zoogenaamde ‘bekeerden’ onder de Protestanten. Wel is het vreemd, dat de heer Hoensbroech reeds spoedig ontdekte, dat zijn

opvatting van de Christelijke vroomheid ruimer, vrijer was dan die bij de Jezuïeten; hij wenschte een meer individueele opvatting. Had hij als Katholiek niet moeten weten, dat daarvoor in die orde geen plaats is? In het algemeen moet men zich bij geen orde aansluiten, indien men individueele ruimte van opvatting wil hebben; elke orde is gegrond op zulke regelen en gebruiken, als in het gewone leven niet kunnen worden toegestaan en gevolgd; vandaar de afsluiting, de afzondering. En de Jezuïeten-orde stelt zeer strenge eischen en die orde was ten allen tijde bekend door de zeer strenge handhaving van die eischen.

De heer Hoensbroech heeft van het begin af bezwaar gehad tegen de strengheid in de Jezuïeten-orde, tegen de africhting, welke daar gevolgd wordt om de Christelijke vroomheid te verwezenlijken. Toch bleef hij dertien jaren in die orde, was zelfs een zeer werkzaam lid, want hij schreef in het openbaar tot verdediging van de orde. Ook die tegenstrijdigheid is verklaarbaar. De heer Hoensbroech onderscheidt niet scherp, ziet niet diep door, wat bij de meeste menschen het geval is. Hoewel de formeele africhting in de orde hem tegenstond, daar zij alle individueele vrijheid ophief, bleef hij toch lid in de meening, dat zijn bezwaren mettertijd wel zouden verdwijnen.

Tegenover zulk een eeuwenoude, wereldberoemde instelling als de Jezuïeten-orde is die gedachte zeer verklaarbaar, maar toch had de heer Hoensbroech, indien hij zoo weinig wist, wat de Jezuïeten-orde was, reeds tijdens zijn leertijd moeten bemerken, dat hij iets anders verlangde, dan hij hier kon bereiken. De orde verlangt van niemand, dat hij tegen zijn opvatting lid zal worden of lid zal blijven. Integendeel, de orde is zeer lastig in het opnemen, omdat zij volkomen en onvoorwaardelijke toewijding en onderwerping verlangt. Niemand wordt gedwongen en men moet op zijn zachtst genomen verklaren, dat het toetreden van den heer Hoensbroech tot de Jezuïeten-orde berustte op een misverstand zijnerzijds en het uit dat oogpunt beschouwd beter geweest ware, dat hij over zijn uittreden uit de orde gezwegen had, althans in het openbaar.

Dat de heer Hoensbroech niet aan de africhting in de Jezuïeten-orde heeft kunnen wennen, ligt voor een deel ook aan den leeftijd, waarop hij lid der orde werd; hij was toen 26 jaar, was gepromoveerd in de rechten, had veel van de wereld gezien en in den regel is men na zulk een verleden minder geschikt voor de kerkelijke dressuur, niet alleen in de Jezuïeten-orde, maar voor de eischen, welke overal, ook in andere kerkgenootschappen, aan groote vroomheid worden gesteld.

Vanwege de Jezuïeten-orde zal op de brochure wel niet worden geantwoord. Men zal daar - en waarschijnlijk te recht - de zaak niet belangrijk genoeg vinden en uit het geval alleen de gevolgtrekking maken, dat er nog strenger moet worden toegezien bij het toelaten van leden der orde, zoodat uitsluitend zij definitief worden aangenomen,

van wier volkomen toewijding en onderwerping men geheel overtuigd kan zijn. De afkomst van den heer Hoensbroech, zijn maatschappelijke positie heeft wellicht de orde verleid om wat optimistisch te zijn ten opzichte van dit nieuwe lid.

Men houdt de Jezuïeten in vele Protestantsche kringen voor een soort van kwade wonderdieren, maar het zijn menschen van gelijke bewegingen als wij en die zich derhalve ook wel eens kunnen vergissen in hun inzichten. Veel overkomt hun dat zeker niet; daarvoor is de door hen gevolgde methode te wel overlegd.

De heer Hoensbroech spreekt overigens geen kwaad van de orde; hij verklaart de gewone beschuldigingen, welke tegen de Jezuïeten worden ingebracht, voor laster, houdt hen voor inderdaad zeer vrome menschen, maar hij acht hun methode minder geschikt voor de individueele ontwikkeling der vroomheid; die methode, zegt hij, ‘onderdrukt, ja, vernietigt tot zekere hoogte de zelfstandigheid, het karakter, de individualiteit van het individu’ - ‘het gepaste nationaliteitsgevoel, de gepaste vaderlandsliefde’.

Juist die beschuldigingen doen echter zien, dat de heer Hoensbroech niet het rechte begrip heeft van de kerkelijke orden in het algemeen en van die van de Jezuïeten in het bijzonder. Al die orden zijn internationale inrichtingen, om zoo te zeggen, en daardoor komt de nationaliteit nooit in de eerste plaats. En wat de individualiteit betreft, de kerken toonen overal daarvoor weinig eerbied te hebben; de kerk gaat uit van ontkenning van het recht van het eigen ik, van de individualiteit; al wat daarmee samenhangt of daaruit voortvloeit, is uit den booze; vandaar al de variaties op het artikel wedergeboorte.

Er is hier slechts sprake van een meer of minder, en erkend moet worden, dat de eischen, welke de Jezuïeten-orde stelt, zeer hoog zijn, consequent worden toegepast, met een gestrengheid, welke men elders tevergeefs zoekt. De heer Hoensbroech was blijkbaar de man niet, die het ideaal van de orde doorgrondde; hij behoort tot de middelslagsmenschen, die in geen enkel opzicht te ver willen gaan. Maar dan moet men niet bij de Jezuïeten zijn; daar kunnen geen halve lieden, waarvan de wereld overvloeit, gebruikt worden. De heer Hoensbroech zou er waarschijnlijk weinig van begrijpen, wanneer men hem zeide, dat de bezwaren, door hem tegen de Jezuïeten-orde aangevoerd, wel beschouwd er hem toe moeten leiden niet alleen die orde maar ook het kerkelijke Christendom in het algemeen eraan te geven. Zijn weinige wijsgeerige ontwikkeling belet hem dat in te zien en hij kon ook zonder schade goed Katholiek blijven, maar moet vooral niet verder gaan dan het gewone peil, geen overdreven gestrengheid, geen ideaalmakerij.

Wat den heer Hoensbroech toch eigenlijk bewogen heeft lid van de Jezuïeten-orde te worden? Waarschijnlijk niet de behoefte aan vroomheid, al zegt en meent hij dat zelf; men kan er althans in hetgeen hij schrijft en

in de bezwaren, welke hij tegen de orde ontwikkelt, niet veel van bemerken. Daarvoor is die behoefte niet diep genoeg. Is het eerzucht geweest, een eerzucht, waarvan hij zich niet bewust is geweest of die hij ook voor zichzelf trachtte te verbergen? 't Zou kunnen zijn: de mensch is zulk een wonderlijk samengesteld wezen. Wij hebben te weinig gegevens om hierover te oordeelen. Zoo kennen wij ook niet de directe aanleiding tot de scheiding. De heer Hoensbroech zegt hierover alleen, 'Die definitive Klärung und Entscheidung in dem innern Process und die Trennung vom Orden brachte endlich ein anderes Ereigniss, von dessen Besprechung ich Abstand nehme, da es mit dem Zweck und dem Gegenstand dieser Zeilen nicht unmittelbar zusammenhängt.' 't Is jammer, maar bij zulke weinige gegevens is het onmogelijk een oordeel te vellen en ligt het zelfs wel eenigszins voor de hand aan te nemen, dat de heer Hoensbroech aan zijn uittreden meer gewicht hecht, dan dat voor de orde heeft. De Jezuïeten-orde is altijd zeer democratisch geweest, heeft steeds gehecht aan bekwaamheid, aan talent en de generaals der orde waren dikwijls van zeef geringe afkomst; leden van hooge families worden wel gaarne opgenomen, omdat de orde geen middel versmaadt om haar macht uit te breiden, ook met het maken van reclame, maar die orde heeft nooit voorrechten toegekend aan aristocraten. Wist de heer Hoensbroech niet meer te vertellen van zijn afscheid, dan in zijn brochure staat, dan had hij beter gedaan te zwijgen. De fout zit geheel bij hem; hij heeft de orde niet begrepen, en dat ligt aan hem, niet aan de orde.

Het groote publiek oordeelt natuurlijk ouder gewoonte over de brochure van den heer Hoensbroech geheel anders. De Jezuïeten hebben zoowel onder de Katholieken als onder de Protestanten, vooral onder de laatsten, vele vijanden. En die vijanden trachten niet den stap van den heer Hoensbroech te onderzoeken, te begrijpen - immers, de mogelijkheid bestaat, dat de slotsom van dat onderzoek wel voor de Jezuïeten-orde maar niet voor den heer Hoensbroech pleitte, - maar keuren het afscheid en de brochure onvoorwaardelijk goed; zij verheugen er zich in, dat het nu eens goed gezegd is en nog wel door iemand, die jarenlang zelf lid van de orde geweest is en 't dus weten kon. De proef op de som, zoo luidt het; wanneer een Katholiek, die jarenlang lid van de Jezuïeten-orde is geweest, verklaart, dat in die orde de individualiteit wordt vernietigd en voor vaderlandsliefde geen plaats is, dan moet die orde wel 'slecht' zijn.

Toevalligheden zijn niet altijd aardig, maar ditmaal toch wel, nu ongeveer gelijktijdig met de brochure van graaf Paul von Hoensbroech een rede verscheen van een Protestantschen hoogleeraar in de geschiedenis in het om zijn strijd met Rome en daarmee ook met de Jezuïeten vanouds bekende Nederland, een rede, waarin den heeren Jezuïeten met zekere voorliefde de handen boven het hoofd gehouden

worden. Toen die mare zich verspreidde, dacht menigeen: dat kan niet zijn; het moet een misverstand wezen - of de professor is een spotvogel, die een loopje met zijn hoorders of lezers heeft willen nemen, en hij is met de aangeboren onbevattelijkheid van onze natie voor humor niet begrepen geworden.

Maar neen, dat bleek het geval niet. De rede van den heer Blok is werkelijk bijna een doorloopende verdediging van de Jezuïeten-orde. En dat heeft te meer gewicht, omdat de rede de vrucht blijkt van een nauwgezette studie van den oorsprong en de werkzaamheid van de Jezuïeten-orde. De bekeering van den stichter der orde, de opleiding van de leden, enz. worden in korte, duidelijke trekken weergegeven met vermelding der bronnen. Van dien stichter leest men o.a.: ‘De orde telde bij zijn dood na 16 jaren niet minder dan 1000 leden, waarvan een honderdtal tot in Indië, China en Japan, een dertigtal in Amerika dienst deed. Loyola's machtige geest had reeds bijna de gansche toen bekende wereld omspannen en zonder aarzeling brengt ook de tegenstander den genialen stichter der Jezuïeten-orde den tol zijner oprechte bewondering voor zooveel energie, zooveel beleid, zoo scherp doorzicht, zoo voorbeeldeloos talent van organiseeren, zoo grootsche geloofsovertuiging. Een bekrompen man, een man van één denkbeeld. Goed, als men wil. Maar het is eene bekrompenheid als die van een Luther, een Calvijn, een Napoleon, de bekrompenheid van het genie.’

Loyola een genie, Loyola op één lijn gesteld met Luther, met Calvijn, en dat in een omgeving, waar men naar de overlevering gewoon is de Jezuïeten te beschouwen als nauw den strop van de galg waard, - is het een bewijs van moed en van onafhankelijkheid, dat op zichzelf reeds lof verdient, indien bewezen wordt, wat bewezen moest worden, - of is het de zucht om opspraak te verwekken en reclame te maken? Tot het laatste geeft de persoon geen aanleiding. De heer Blok is echter zoo met de Jezuïeten ingenomen, dat hij, ook tegen zijn uitdrukkelijke verklaring in, zich niet bepaalt tot een uiteenzetting van hun leeringen en daden, maar een werkelijk verdedigingsgeschrift geeft. De al te ruime moraal der Jezuïeten wordt ten deele vergoelijkt als in sommige opzichten slechts geleerd door een lid, niet door de orde zelf, ten deele voorgesteld als een praktijk, die reeds eeuwen vóór de Jezuïeten bestond en verdedigd is geworden; de beteekenis van de opheffing van de orde door Paus Clemens XIV wordt zooveel mogelijk van haar kracht beroofd, en - in 't eind, als een waardig besluit van de verdediging, worden de Jezuïeten verklaard voor uitstekende paedagogen.

De heer Blok heeft in de eerste dagen na de verschijning der brochure zijn ooren zeker wel hooren tuiten. Er werd veel kwaad van hem gesproken en zelfs onder hen, die juist niet door kerkelijke gevoeligheid uitmunten, waren er velen, die het onbegrijpelijk vonden, dat een hoogleeraar in de geschiedenis zulk een oordeel kon uitspreken over

lieden, die men meende, dat door de geschiedenis reeds en voorgoed veroordeeld waren.

En toch is de verontwaardiging over Blok's rede, althans wat de openbare uitdrukking betreft, niet zoo groot geweest, als men dat in een land als het onze verwachten kon. Een halve eeuw geleden b.v. - men neemt zulke tijden bij benadering - zou zulk een rede een protest hebben uitgelokt in den vorm van een adres aan de Regeering, verzoekend zulk een man als professor af te zetten of hem althans een officieele berisping toe te dienen. Zulk een adres, voorzien van 'vele' handteekeningen, zou zijn uitgegaan van de heeren der Protestantsche rechtzinnigheid.

Men weet echter, hoe een groot deel van deze partij in de laatste jaren op een te goeden voet met Rome staat om veel kwaads te zeggen van Rome's keurbende, de zwarte phalanx. Daarbij komt, dat ook de geloofshaat zooals elke haat een zekere grens heeft en - men ziet het dikwijls ook in het gewone huiselijk leven, waar de booze buien afwisselend vallen en den een soms te heviger schijnen te raken om den ander vrij te laten, - de algemeene woede tegen de modernen de aandacht der Hervormden afgewend heeft van de Paapsche stoutigheden.

Inderdaad, het is opmerkelijk, dat alleen van moderne zijde een afzonderlijk tegenschrift tegen Blok's rede is verschenen en men verder op de Protestantsche linie er vrij wel het zwijgen toe heeft gedaan, met uitzondering natuurlijk van eenig gewoon geschrijf in kranten over de zaak.

Het 'Woord' van den modernen Dr. M.A.N. Rovers is zoo vrij mogelijk van het vanouds bekende geschetter tegen de Roomschen in het algemeen en de Jezuïeten in het bijzonder. De toon herinnert nergens aan het *odium theologicum*, het allerkwaadaardigste; de brochure is kalm, in beschaafde taal geschreven. Ook is zij minder een directe bestrijding van Blok's rede dan wel een reeks op- en aanmerkingen, vragen eenerzijds, citaten van beroemde mannen anderzijds, die het niet met Blok eens zijn: Döllinger, Ranke, Hase, Bauer, terwijl enkele onjuistheden in Blok's historische mededeelingen worden aangetoond. Het slot van Rovers' woord luidt: 'Maar ik kom er rond voor uit: het is mij onmogelijk, de beginselen te waardeeren van het Jezuïetisme, dat de persoonlijkheid van den mensch onderdrukt en o.a. vrijheid van geweten en eeredienst als verderfelijke dwalingen brandmerkt.'

Hoe kalm en bedaard ook geschreven, het 'Woord' van Dr. Rovers wekte toch in hooge mate de verbolgenheid op van het hoofdorgaan van de Katholieken in Nederland, *De Tijd*. Het artikel in deze krant had ook slotwoorden, aldus luidend: 'Maar laat ons eindigen. Het walgt ons, hier ons verder af te geven met een man, die zich zijn wetenschappelijken titel niet beter waardig toont en die zich niet schaamt om, snoevend op zijn vrijheid van geweten, blijk te geven van de meest onteerende slavernij. Geen slavernij toch zoo diep onzedelijk

als die waarin de geest ligt onderdrukt en geketend in de boeien van zelfgenoegzame onwetendheid en blind vooroordeel.'

Voor een blad als *De Tijd* is dit geen behoorlijk slot; daarvoor wordt dat blad met te veel talent geredigeerd. En wanneer mannen als Blok en Rovers de Katholieke zaken op een beschaafden toon bespreken, moet *De Tijd* niet op de verouderde wijze doorslaan met holle woorden en een scheldpartij van de zaak maken. *De Tijd* is dat in de eerste plaats verplicht aan zichzelf.

Een onpartijdig of waar oordeel te vellen over de Jezuïeten is in onzen tijd gemakkelijker dan vroeger, omdat de beschouwing, de opvatting van den godsdienst een andere is. De godsdienst is niet iets absoluuts, zooals men dat meende in den tijd, toen hij geopenbaard gold, op een bijzondere wijze ter kennis van de menschen gebracht, maar iets relatiefs. Godsdienst te verklaren is de taak der psychologie, welke zeer nieuwe wetenschap ons reeds veel heeft opgehelderd en begrijpelijk gemaakt, al zijn haar lessen dikwijls evenmin aangenaam als vleiend.

Godsdienst berust op een gevoel van afhankelijkheid, van vrees, van een mystiek gevoel van iets ideaals. De zucht naar iets hoogers kan bestaan, zonder dat er van een ernstig streven, van een inspannen van krachten in die richting veel is te ontdekken.

Spinoza zegt: 'Wanneer de menschen al hun zaken naar een vast plan beheeren of op een altijd gunstige fortuin rekenen konden, zouden zij zich door geen bijgeloof gekweld vinden. Daar zij het dikwerf zoo benauwd krijgen, dat zij geen raad weten te schaffen, en door de onzekere gunst van 't lot, die zij boven alles bejagen, tusschen hoop en vrees ellendig dobberen, blijft hun gemoed steeds ten zeerste geneigd alles te gelooven. In twijfel bevangen, wordt het door de minste oorzaak her- en derwaarts gedreven; en dat te lichter, naarmate het, hoe roekeloos anders, hoe hoogmoedig en verwaand, door hoop en vrees medegeslingerd wordt.'

Dit is niet geheel waar of liever, het verklaart niet bij allen den godsdienst. Deze bestaat ook daar, waar geen vrees is voor het lot, hetzij omdat men door het lot bovenmate begunstigd is, hetzij uit onverschilligheid. Men wil zelfs de zucht naar het hoogere, de behoefte aan een voorstelling van het ideale gaarne beschouwen zoo niet als de eenige, dan toch als de hoofdbron van den godsdienst - wat zeer zeker overdreven is - een overdrijving, die te gemakkelijker ingang vindt, omdat zij vleiend is voor den mensch en zijn ijdelheid streelt.

Aangenomen dat deze zucht naar het hoogere, het ideale nergens geheel ontbreekt, waar godsdienst gevonden wordt, zal de graad of mate wel even verschillend zijn, als dat met andere menschelijke dingen het geval is, b.v. met het verstand. Lang is de meetschaal van den idioot tot het genie en de overgroote helft der menschen dobbert om het midden der lijn.

Wat de zedelijke kracht van den mensch aangaat, heeft men hetzelfde verschijnsel; het vermogen om te willen varieert bij de schepselen niet minder dan de kracht om te denken. Ingewikkelder nog is het vraagstuk, of er altijd behoorlijke evenredigheid bestaat tusschen het gevoel van behoefte en de mogelijkheid van verwezenlijking. Soms schijnt ook hier groote ongelijkheid, en overal waar die bestaat, moet een gevoel van ongeluk het leven vergezellen, de gedachte van onder een kwaad gestarnte te zijn geboren. De zelfingenomenheid is wellicht zooveel verspreid, opdat er een tegengift zou zijn tegen de melancholie, die anders noodzakelijk daaruit zou worden geboren.

Misschien hangt het grooter of kleiner aandeel, dat òf de vrees òf de zucht naar iets hoogers heeft in den godsdienst, af van de geaardheid van het individu en is ook in dat opzicht de schepping op een zeer rijke afwisseling aangelegd.

De uiting der vroomheid vindt bijna alleen plaats in kerkelijke vormen. Vrije uitingen, godsdienst in natuurlijke vormen, is altijd zeldzaam geweest. De priesters, die zoo iets predikten, zijn gemakkelijk te tellen en hebben 't nooit aangenaam gehad, ook bij het volk niet, misschien omdat zij te veel eischten en weigerden de kerkelijke vormen als accomodatiemiddelen te erkennen. *Extra ecclesiam nulla salus* heeft niet alleen den priester bekoord maar ook het volk, omdat de kerk den weg naar het hoogere plaveide. Ook in onzen tijd is dit nog hetzelfde. Voor de overgroote menigte bestaat er geen godsdienst zonder kerk. Die kerk moge verschillend zijn naar den landaard, het klimaat, de geschiedenis van een volk of een familie, en er kunnen bijna evenveel kerken zijn als talen en tongvallen, regel is, dat iemand ook in dat opzicht het kleed draagt, dat bij zijn geboorte voor hem gereedhangt.

De Katholieken verkeeren in dat opzicht precies in hetzelfde geval als de andere Christenen, de Mohammedanen, de Buddhisten, enz. enz. Er zijn nog altijd Protestanten bekrompen en kortzichtig genoeg om het eigenlijk den Katholieken kwalijk te nemen, dat zij Katholiek zijn geboren en vooral dat zij Katholiek willen blijven, omdat zij zoo geboren zijn.

Zoo iets behoort tot de eigenaardigheden van het geloof en is niet iets specifieks Protestantsch; velen Katholieken gaat het tegenover Protestanten op dezelfde wijze. Men zou het de heilige eenvoudigheid, de aangeboren naïveteit van het geloof kunnen noemen. Zulke dingen vallen echter vanzelf weg, zoodra iemand in den aard en het wezen van het geloof ietwat is doorgedrongen, iets weet van de psychologie van den godsdienst.

Is het nu heel natuurlijk, dat de Katholiek Katholiek is en blijft, om dezelfde reden als een ander is en blijft in zijn aangeboren geloof, wanneer men de geschiedenis van de Jezuïetenorde leest, haar werkzaamheid, haar doel, haar middelen, - zooals de heer Blok in hoofd-

trekken en met zekere hem ten kwade geduide voorliefde die heeft geschetst - dan treft het zuiver Katholieke karakter der orde. Die orde is zoo door en door Katholiek, dat men er zich inderdaad over verwonderen moet, dat er ooit een Paus is geweest, welke die orde heeft kunnen opheffen. Stelt de overlevering dan ook Clemens XIV voor als in zijn laatsten levensstrijd tobbend over de opheffing der orde en van verdriet daarover gestorven, dan heeft die overlevering, zooals doorgaans met haar het geval is, iets gezegd, wat de aard der dingen meebrengt en wat waar moet zijn, tenzij Clemens XIV behoord heeft tot de uitzonderingen in het leven der menschen. Ook de sage van de vergiftiging van dezen Paus moet vermoedelijk symbolisch worden opgevat.

De Jezuïeten-orde is typisch Katholiek; men zou haar kunnen noemen de overdrijving van het Katholicisme, indien de uitdrukking niet te sterk ware; in elk geval is dit echter duidelijker. Al de eigenaardige karaktertrekken van het Katholicisme vindt men in de Jezuïeten-orde terug, scherper afgeteekend.

Bekend is de groote invloed, welken de Jezuïeten-orde heeft uitgeoefend op het concilie van Trente en ook later op de dogmatische ontwikkeling van de Katholieke kerk. Men behoeft echter geen diepe denker te zijn om tevens op te merken, dat alles, wat de Jezuïeten-orde op dit gebied verricht heeft, bestond in het trekken van de consequenties van het Katholicisme. Het dogma der Pauselijke onfeilbaarheid maakt daarop geen uitzondering en het is zelfs een natuurlijke gang van zaken, dat naderhand schier al de bisschoppen zich onderworpen hebben aan dit leerstuk, dat men voor een onmogelijkheid had verklaard.

Wie geen vreemdeling is in de kerkgeschiedenis, weet, dat Rome de uitbreiding van zijn macht voor een goed deel te danken heeft aan het geven en nemen in zaken des geloofs, vooral waar het den uiterlijken vorm gold. Geen vereeniging ter wereld kan wellicht wijzen op zulke uitersten, nu eens van meegaandheid, dan weder van vastheid. De geheele eeredienst of kerkdienst van Rome is, hoe schijnbaar Christelijk ook, een legkaart van al de gelooven, welke er geweest zijn.

De Jezuïeten zijn ook in dit opzicht nog verder gegaan, of liever: zij zijn nog consequenter geweest. Geen kerkgenootschap, geen kerkelijke vereeniging heeft zulk een succes gehad bij de uitbreiding van het Christendom onder de Heidenen als de Jezuïeten-orde. En dat heeft de orde te danken aan den tact, waarmee zij overal optrad, aan de menschkundige wijze, waarop zij Christenen maakte, aan de rekbaarheid, welke vooral in het begin betoond werd, inzonderheid waar het de heidensche vormen gold. De raad van de H. Schrift: den Grieken een Griek te worden, is nooit trouwer opgevolgd.

Is men de orde minder welwillend gezind, men zou kunnen beweren, dat zij ten opzichte van de uiterlijke vormen beginselloos is. Dat is echter niet waar, of liever: men oordeelt in dat geval eenzijdig. De vormen zijn bij de Jezuïeten middel tot doel; het doel is te leiden tot,

te binden aan de groote Moeder. De Jezuïeten zijn veel te verstandig om zelf te hechten aan de praal bij de vereering van de Moeder Gods, aan de bedevaarten naar Lourdes, enz. enz., maar het volk, d.w.z. de grootste, talrijkste klasse, de massa, kan die vormen niet ontberen; op zeker standpunt van ontwikkeling, of niet-ontwikkeling, zijn die vormen alles. Zij zijn wellicht het eenige middel om bij de weinige ontwikkeling nog een flauw besef in te prenten van het bestaan en de werkzaamheid van hoogere machten. En de Jezuïet gebruikt die vormen, omdat er op andere wijze met die massa niets ware aan te vangen; voor een zoogenaamden geestelijken eeredienst bestaat daar niet het flauwste begrip en zulk een begrip is er ook nooit in te krijgen. De Jezuïeten zijn practische godgeleerden, zoo practisch, als er wellicht nimmer bestaan hebben.

De mensch, wat hij ook wroet of wringt, draagt steeds den stempel van zijn geboorte en de geesten, goede of kwade, die de wacht hielden bij den eersten levenskreet, raakt men nimmer weer kwijt. Met vereenigingen veelal hetzelfde geval. De heer Blok heeft ons de wording van de Jezuïeten-orde in de korte, heldere schets van het leven van Don Iñigo Lopez de Recalde doen kennen. Het kasteel Loyola, waar de voor eeuwig beroemd of berucht geworden Spaansche krijgsman werd geboren, lag in de Baskische provincie Guipuzcoa. Nog heden ten dage is daar de gehechtheid aan het oude een soort van fanatisme. Als men bijgeloovig is, kan men ook een teeken zien in het getal dertien; Iñigo was de dertiende zoon. Gewond in den krijg, aan het bed gekluisterd, moest de bedrijvige soldaat bij het lezen van het leven van zooveel heiligen wel een ziekelijke overdrijving krijgen, welke men tegenwoordig neurasthenie zou heeten. Het bestaan der Kerk werd bedreigd door de Hervorming en als soldaat zich in dienst der Kerk te stellen lag voor de hand. Maar van het begin af geschiedde ook dat overdreven, zooals alles overdreven is bij de Jezuïeten. De ascetische oefeningen gingen tot den uitersten graad van het menschelijk vermogen, voor velen zelfs daarboven, want men moet taaie naturen hebben om niet krankzinnig te worden van zulke zelfkastijdingen. Eigenlijk is het leven van den Jezuïet een doorloopend fanatisme, dat op een verwonderlijke wijze systeem is geworden en toegepast wordt met koel berekend overleg.

Het is zeker gemakkelijk, wanneer er van de Jezuïeten gesproken wordt, een of meer van de gebruikelijke scheldwoorden te nemen, maar daarmee heeft men het inderdaad zonderling bestaan dier menschelijke wezens niet opgelost. Want menschen zijn de Jezuïeten evenals wij, en de drijfveer, die hen gebracht heeft tot dat leven van voortdurende verloochening en kastijding van het menschelijke in den mensch, is die ader, welke overal op de wereld door het menschelijke hart kruipt, de behoefte aan het hoogere, de zin voor wat men vroomheid heet.

De buitengewone kracht, welke de Jezuïeten-orde ontwikkeld heeft en nog ontwikkelt, ligt vooral ook in haar organisatie en deze draagt ook weer het karakter van overdrijving. De kracht van een vereeniging, groot of klein, hangt af van haar organisatie; hoe strenger die organisatie is ingericht, des te meer krachtsbetoon. De militaire discipline is het voorbeeld bij uitnemendheid. Hoe straffer de tucht, des te meer kan men van een leger verwachten. Daarom is het Duitsche leger zoo eenig in zijn soort. Dusgenaamde vrije vereenigingen zijn of worden onzinnige krachtsverspillingen, ratelende windmolens. Nu is de Jezuïeten-orde niet alleen gegrond op onvoorwaardelijke gehoorzaamheid - streng militair; de uitdrukking *perinde ac cadaver* is overbekend - maar er is ook in opgenomen het beginsel van onderlinge waarneming of bespieding, waardoor het denkbeeld van volkomen gelijkheid der leden en de opheffing van alle individualiteit nog sterker wordt. Trouwens, alles is erop ingericht den mensch te maken tot een wezen zonder wil, dat als een machine gedreven wordt door het hoofd der orde, die op zijn beurt ook weer wordt bespied. Geen generaal heeft ooit gewilliger, gedweeër soldaten gehad, die nacht en dag gereedstaan met inspanning van al hun kracht tot in den dood aan een gegeven wenk of bevel te gehoorzamen, dan de generaal der Jezuïeten.

Onder de vele dingen, welke men in de orde heeft afgekeurd, behoort ook die organisatie. Men heeft gezegd, dat een dienst, als hier gevorderd wordt, menschonteerend is. De Jezuïeten zelf vinden dat niet, en het is slechts bij hooge uitzondering, dat iemand als graaf Hoensbroech de orde verlaat. Niemand wordt gedwongen Jezuïet te zijn; de toetreding is geheel vrijwillig en de orde is niet eens zoo heel gemakkelijk in het aannemen van leden. Het groot aantal leden bewijst, dat het juk nog al gemakkelijk gedragen wordt en velen er niets in vinden. Integendeel, het wordt met liefde en onderwerping gedragen, omdat de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid met al de gevolgen, eraan verbonden, middel is tot doel - het groote doel -: de Kerk.

Men moet, geloof ik, Katholiek zijn om iets te gevoelen van de verrukking, welke in het denkbeeld Kerk en strijd voor die Kerk ligt opgesloten. In een kerkgenootschap, waar de individueele tuchteloosheid regel is en de sekten als paddenstoelen uit den grond oprijzen, is dat denkbeeld reeds lang vermoord. En vergeet daarbij niet, dat de strijd voor de Kerk samenvalt met het verwerven der eeuwige zaligheid voor het individu.

De ergste vijanden der Jezuïeten zullen niet kunnen ontkennen, dat deze monniken reuzenwerk hebben verricht en nog verrichten, en dat moet in de eerste plaats toegeschreven worden aan hun organisatie. Op het gebied van de zending worden zij nog menigmaal aangehaald als voorbeeld en zij, die zonder kerkelijke voor- of tegeningenomenheid de Jezuïeten onder de heidenen hebben werkzaam gezien, roemen hoog den tact, den

ijver, de zelfopoffering van de Jezuïeten-zendelingen. De heele wereld hebben zij doorkruist en geen gevaren waren voor hen te groot.

Ook de wetenschap is veel aan de Jezuïeten verplicht, genoeg in elk geval om het recht van bestaan der orde om die reden te handhaven. Peschel heeft hulde gebracht aan hetgeen zij gedaan hebben voor de kennis van den aardbodem en de geschiedschrijving. Van meer algemeene bekendheid is, dat verschillende Jezuïeten in de sterrenkunde een grooten naam verwierven. Geen orde heeft haar werkzaamheid zoo bijna over elk gebied uitgestrekt en daarbij zulk een rusteloozen ijver ten toon gespreid. Er is een tijd geweest, en die tijd is volstrekt nog niet over, dat de Jezuïeten de beroemdste scholen hadden en golden voor de eerste paedagogen. Waar zij het noodig achtten, wisten zij door te dringen om hun kennis te vermeerderen, hun invloed te vergrooten. Zoo vond men indertijd een Jezuïet in Mandarijnenkleeding op de sterrenwacht te Peking. In 1574 zag men een Jezuïet op een Protestantschen kansel in Zweden.

De heer Blok is de eerste en de eenige niet, die de zeldzame verdiensten van de Jezuïeten erkend en hulde gebracht heeft aan hun buitengewone talenten. Van hen, die dat reeds vóór hem hebben gedaan en onder ons een goeden naam hebben, noemen wij Macaulay, die ook door Blok wordt aangehaald. En wanneer het waar is, wat Macaulay zegt, dat de Roomsche kerk den ondergang van de Europeesche beschaving zal overleven, dan zal die kerk dat te danken hebben aan de Jezuïeten-orde, die door haar onvermoeide en veelzijdige werkzaamheid het meest van alle orden en inrichtingen heeft bijgedragen die Kerk in eer te herstellen en voor verder verval te behoeden Ook daar, waar de Jezuïeten-orde niet direct werkzaam was, heeft de Katholieke kerk van haar geleerd en geleefd door haar organisatie na te volgen en den weg te gaan, door haar aangewezen.

En toch zijn meer nog door Katholieken dan door Protestanten en ongeloovigen geen menschen zoo bitter gehaat en zoo grof uitgescholden als de Jezuïeten. Misschien is er niet één scheldwoord, dat niet op hen is toegepast. Een bisschop eindigde een reeks van allerlei onliefelijke benamingen met: ‘vaderen des verderfs, kinderen der ongerechtigheid’.

En dat zijn geen oprakelingen uit vroeger tijden, neen, in vele Katholieke kringen zijn de Jezuïeten nog even gehaat als vroeger en in sommige Katholieke landen is de orde ook thans nog verboden - een verbod echter, dat wel een weinig hinderlijk is voor de orde, maar haar werkzaamheid volstrekt niet opheft. Mannen toch, die zich ter wille van hun doel zoo in alle bochten weten te wringen, in elk kleed te vermommen, die zoo uitstekend afgericht zijn om hun rol te spelen, zijn niet, zijn nergens te weren.

Die haat en die vervolging, door geloofsgenooten zelf, heeft natuurlijk een reden, wijst op een keerzijde der medaille, en wanneer er

van de rede des heeren Blok een tweede druk komt, geven wij hem in overweging deze even nauwkeurig te bezien, als hij de andere zijde deed. Niet alleen, dat de heer Blok over die keerzijde te licht is heengeloopen, maar hij vergoelijkt en tracht te verzachten of te ontkennen, wat in strijd is met de objectieve waarneming, welke in den geschiedschrijver verondersteld wordt.

Voor een deel kan men den haat tegen de Jezuïeten verklaren uit hetgeen men gewoonlijk noemt 'jalousie de métier' ofte broodnijd. Men moet dat echter niet te plat nemen. De Jezuïeten hebben van het begin af uitgemunt door bijzonderen ijver in hun vak, een ijver, die ten gevolge van hun organisatie steeds onverflauwd voortduurde. Het zijn soldaten, die steeds de hand aan het gevest hebben, nimmer rustend, altijd vechtend. Juist die eigenschap stak de andere geestelijken, en de naijver maakte wantrouwend en het kwaadspreken van de Jezuïeten lag voor de hand. Vooral bij de hoogere geestelijkheid was dat het geval. De vroomheid zou zeker meegebracht hebben, dat er een wedijver met de Jezuïeten ontstond, wie het meest de heilige Kerk van dienst was. Dat was echter zeer zelden het geval; meestal vond men, dat de Jezuïeten veel te ijverig waren en de gewone grens overschreden, waarvoor dan minder eerzame redenen werden opgezocht.

De jaloezie op de Jezuïeten werd geprikkeld door den bijzonderen reuk van vroomheid, waarin de Jezuïeten spoedig kwamen bij de mindere volksklasse, die den Jezuïeten ten gevolge van hun strenge geestelijke oefeningen, hun buitengewone zelfkastijding, hun voorbeeldigen ijver grooten eerbied toedroeg en hen bijna als heiligen vereerde.

Er kwam bij, dat de Jezuïeten, hoezeer ook ijverende voor de eer van de Kerk, toch de belangen van hun orde nooit vergaten, omdat zij in de macht hunner orde tevens de zegepraal der Kerk zagen. Persoonlijk eigendom kent de Jezuïet niet; hij houdt streng vast aan de gelofte van armoede, maar zijn orde wist spoedig zich vrij wat aardsche bezittingen te verwerven, die den nijd moesten vermeerderen onder de geestelijke concurrenten.

Men heeft altijd van de Jezuïeten gezegd, dat zij uitstekend den slag hadden zich bij families in te dringen en zich als biechtvaders aangenaam te maken. De gevolgen bleven nooit uit. In de huisgezinnen, waar de Jezuïeten veel kwamen, werd meer vroomheid waargenomen, een vroomheid, die reikte tot over het graf; dat bleek menigmaal bij de opening der testamenten. Roofvogels heeft men daarom de Jezuïeten gescholden. Heel verkeerd. De Jezuïet persoonlijk heeft nooit eenig voordeel van die erflatingen gehad, wel zijn orde, en indien de tegenwoordige generaal der orde eens de bezittingen der orde opgaf, zou men een ongeloofelijk cijfer verkrijgen, een cijfer, dat de leden der orde tot millionnair maakte, indien het sociale verdeelingsbeginsel hier werd toegepast.

Menschen blijven menschen, ook al dragen zij het geestelijk kleed,

en men kan met dezen gang van zaken zeer goed begrijpen, dat de Jezuïeten veelal in hun eigen kring evenzeer gevreesd als gehaat werden en veel van de beschuldigingen, die tegen hen werden ingebracht, uit deze min of meer onzuivere bron moeten verklaard worden. Alles zeer menschelijk.

Met leeken is het dikwijls hetzelfde geval. Gelijk er geestelijken zijn, die hun betrekking nog al kalm opnemen en niet steeds indachtig zijn, dat er ‘eeuwige belangen’ mee zijn gemoeid, zoo zijn er ook niet weinig leeken, die wel gaarne godsdienstig willen wezen, maar niet te erg; alles met mate, zeggen zij, en de ‘accommodements avec le ciel’ zijn zonder twijfel door de geestelijken uitgevonden op aansporing van de leeken.

Heele menschen vindt men niet veel; het gewone soort is een zonderling samenstel van voortdurende transacties; zij zijn vroom genoeg om ietwat onrust te hebben over het onrecht, dat zij begaan hebben, maar niet vroom genoeg om dat onrecht morgen te vermijden. Zij zijn gaarne op goeden voet met de geestelijken, maar deze moeten 't hun niet te lastig maken; vooral moet het niet te veel geld kosten. Dat zijn natuurlijk volstrekt geen menschen voor de verwoede strijders van de Kerk, die hebben gezworen: alles of niets.

Maar de Jezuïet draagt zijn fanatisme niet op de lippen; daarvoor is hij te verstandig, daarvoor kent hij de wereld te goed. Wanneer hij echter als gewoon geestelijke het huisgezin binnentreedt, wees verzekerd, dat hij met al de ervaring van den mensch, waarover hij beschikt, zal trachten voor de Kerk te winnen, wat hij kan. Dat is zijn plicht; men kan redelijkerwijs niet anders van hem verwachten. En toch is de Jezuïet om die reden naderhand in menig huisgezin gevloekt, toen het bleek, dat zijn invloed kinderen van de ouders had vervreemd en geheel voor de Kerk gewonnen.

Om met de praktijken van de Jezuïeten in dat opzicht vrede te hebben, moet men even vroom zijn als zijzelf, den godsdienst even hoog stellen, als zij doen. Is dat niet het geval, dan doet men het verstandigst op zijn hoede te zijn voor zulk een omgang; koestert men voor zichzelf geen vrees met dat fanatisme besmet te worden, van zijn omgeving kan niemand dat ooit verzekeren.

Uit processen over erflatingen aan de Kerk of de orde zou menig voorbeeld hier ter verduidelijking kunnen worden aangehaald. Verdient de Jezuïet den vloek, die hem werd nagegeven, den laster, waarmee hij werd achtervolgd, omdat hij den eed heeft gehouden, door hem aan zijn orde gezworen? Heeft hij zich ingespannen voor zijn persoonlijk voordeel?

Overal, waar men den Jezuïeten om deze of andere redenen een minder goed hart toedraagt, wordt hun zondenregister breed uitgemeten en men moet erkennen, dat er heel wat op hun kerfstok staat, meer, dan de heer Blok gezegd heeft te hebben gelezen of te willen erkennen.

De hoofdbeschuldiging tegen de Jezuïeten bestaat in de klacht, dat zij -

om het eens zacht uit te drukken - te weinig kiesch zijn in de middelen tot bereiking van hun doel. Men heeft dat veroordeelend saamgevat in de bekende spreuk: het doel heiligt de middelen, wat sedert als bij uitnemendheid Jezuïetisch moest gelden. Nu wordt gewoonlijk die beschuldiging door den een den ander nagepraat zonder eenig nader onderzoek. De logica komt bij de groote menigte eigenlijk hierop neer: 't is iets heel leelijks, dus zullen de Jezuïeten 't wel gedaan hebben. 't Is hier ongeveer als met zekere schotschriften tegen de pastoors of nonnen. In plaats van dien vuilen dingen de plaats aan te wijzen, waar zij behooren, worden zulke schandalen in zekere Protestantsche kringen geloofd, omdat het Roomschen geldt. Dat er met een of anderen pastoor wel eens iets gebeurt, wat niet in den haak is, is even natuurlijk, als dat niet alle dominees heilige lieden zijn. De Katholieke Kerk duldt echter evenmin onzedelijkheid onder haar dienaren als een der Protestantsche kerken, en wie aan schotschriften hetzij van deze, hetzij van gene zijde eenige waarde hecht, moet wel zelf heel klein zijn.

Om op de Jezuïeten terug te komen: niemand kan strikt genomen het bewijs leveren, dat de Jezuïeten ergens geleerd hebben, dat het doel de middelen heiligt. Toch vindt men bij Busenbaum, die voor de vader van dit beginsel gehouden wordt, en ook later bij verschillende Jezuïeten-schrijvers uitdrukkingen, welke eraan doen denken. Welbeschouwd is de zaak nog al eenvoudig. De Jezuïet doet, wat ieder mensch doet: hij tracht zijn doel te bereiken met de gewone, d.w.z. algemeen geoorloofd geachte middelen; slaagt hij echter op die wijze niet, dan doet de Jezuïet, wat iedereen doet: hij kiest minder gebruikelijke, minder geoorloofde middelen - niet omdat hij van nature zoo ‘slecht’ is om aan die middelen de voorkeur te geven, er voorliefde voor te hebben - maar omdat hij zijn doel, het ‘heilige’ doel bereiken wil; aan dat doel moet alles ondergeschikt zijn, omdat met het bereiken van dat doel, de overwinning der Kerk, alles terechtkomt. De Jezuïet brengt in toepassing, wat de gewone mensch in den regel doet, wanneer hij wikt en weegt en eindigt: wat het zwaarste is, moet het zwaarste wegen. De Jezuïet keurt de minder goede middelen niet goed, volstrekt niet, hij verwerpt ze, maar hij moet zijn doel bereiken en voor het minder goede wordt een bruikbare of klinkende reden gemaakt. De Jezuïet heeft - dat is het eenige onderscheid - met een zeldzame openhartigheid, of neen, dat is het eigenlijke woord niet, met veel spitsvondigheid in schrift gebracht, en verdediging gezocht voor, een handelwijze, die altijd menschelijk was en is en blijven zal. Nergens beweert men, dat het doel de middelen heiligt, maar men handelt er overal naar en kleedt zijn gedrag zoo in, dat de schijn bewaard blijft van iets anders. De Jezuïeten doen ook zoo. Waarom scheldt ge hen uit? Er staat geschreven: wie van ulieden zonder zonde is, werpe den eersten steen op hen.

Erger nog is de beschuldiging, welke tegen de Jezuïeten wordt in-

gebracht, dat zij op bedenkelijke wijze tot de verslapping der zeden hebben meegewerkt door allerlei spitsvondige ontwijkingen te leeren, ja, zelfs dingen te betoogen, die met het gewone zedelijke gevoel in strijd zijn. De heer Blok erkent dat, maar vergoelijkt het in zoover, dat hij meent, dat de geheele orde geen verwijt mag worden gemaakt van hetgeen ‘inderdaad bij Jezuïetenschrijvers gevonden en verdedigd wordt. Het is’, dus gaat de heer Blok voort, ‘de persoonlijke meening van enkele Jezuïeten geweest en eenvoudig een uitvloeisel van de leer der waarschijnlijkheid, die ook bij andere schrijvers van vroegeren en lateren tijd wordt gevonden. Men zou even goed voorbeelden van dergelijke spitsvondigheden zelfs bij antieke Grieksche wijsgeeren en redenaars kunnen vinden, eeuwen vóór Christus. Denkt aan de Sophisten uit de dagen van Socrates, ja aan Socrates zelven, zooals Plato hem teekent!’

Toch, het geval met de Jezuïeten ligt een weinig anders, dan de heer Blok 't voorstelt, ook al geeft men toe, dat de Jezuïeten op dit gebied niet alleen de schuldigen zijn en de Dominicanen hun hier zijn voorgegaan. Er is een onderscheid tusschen een wijsgeer en een godsdienstleeraar van een bepaalde kerk. De wijsgeer kan b.v. door zijn onderzoek tot het resultaat komen, dat hetgeen moraal genoemd wordt en recht, niet iets absoluuts is, maar iets, dat zeer afwisselt naar geslacht en leeftijd en volk, en de gedragslijn dienaangaande dus moeielijk voor alle tijden en plaatsen en personen is vast te stellen. Wanneer een Christenleeraar echter zonder het direct te erkennen zulk een leer weeft in zijn voorschriften, dan is dat toch wel een beetje vreemd en kan moeielijk zonder tegenspraak aangenomen worden, al ware 't alleen om geen al te groote begripsverwarring te krijgen. Dat slechts enkele Jezuïeten zoover gegaan zijn, verontschuldigt de orde niet, zoolang die leeringen van enkelen niet zijn herroepen. Dat vergeet de heer Blok.

Een paar voorbeelden van zulke Jezuïetenleeringen. ‘Vraag: Zijn de geestelijken aan de burgerlijke wetten gebonden? Antwoord: Zonder twijfel zijn zij niet verplicht door zulke burgerlijke wetten, welke in strijd zijn met de nog bestaande vrijheden en met hun stand en de heilige wetten der Kerk.’ Men kan hier tusschen de regels lezen: de geestelijken doen met de burgerlijke wet, wat zij willen, - maar het staat er niet zoo.

‘Vraag: Is hij, die een meisje onteerd heeft onder de belofte haar te zullen trouwen, verplicht haar te huwen? Antwoord: De meesten bevestigen deze vraag; een tweede meening, welke vrij waarschijnlijk klinkt, ontkent de vraag.’

Het zou niet passen uit deze of andere punten de gevolgtrekking te maken, dat de Jezuïeten of andere Katholieke geestelijken onzedelijke dingen leeren. De zaak is eenvoudig deze, dat er op zedelijk gebied zulke zeer ingewikkelde omstandigheden kunnen zijn, dat er meer dan

één oordeel mogelijk is, en in die gevallen hebben de Jezuïeten-schrijvers willen voorzien met een vroomheid en een geleerdheid even groot als die van de Farizeën indertijd, toen de Rabbi's de toepassing der wet zoo breed mogelijk uitmaten.

Toch valt niet te ontkennen bij al die spitsvondigheden en afwijkingen, dat de eerste liefde voor het goede, de naïveteit in het goede, welke den godsdienst bij zijn oorsprong eigen is, voorbijgegaan is; de bezielende geestdrift, welke tot groote daden opwekt, is, zonder dat men er zich van bewust is, verkild, en elke aandrift voor iets groots wordt verlamd door de vraag: of het ook wellicht niet anders zou kunnen zijn. In dien moraal-catechismus der Jezuïeten vindt men de rijpe menschenervaring - te rijpe, zou men haast zeggen - te boek gesteld met de voorzichtigheid der menschenwijsheid. Hoe gaarne zou men de koele berekening van al de sluipwegen van het menschelijk hart bij die godsdienstleeraars, al ware het maar een oogenblik, nu en dan afgewisseld zien met de taal, welke de verrukking van het ideaal op de lippen legt, wanneer het oog het groote heeft gezien, waartoe soms de mensch zich in staat gevoelt of waarvan hij droomt als van een ander menschelijk leven!

Die al te fijne berekening in de moraal, dat draaiend ziften en ziftend draaien, dat zoo doodend werkt op elke hoogere opwelling, vindt men ook terug in het opvoedingsstelsel van de Jezuïeten. De Jezuïeten worden over 't geheel - daarin heeft de heer Blok gelijk - voor uitstekende paedagogen gehouden. Hun scholen hebben in Katholieke landen overal een zekere beroemdheid verkregen en vooral de personen uit den hoogen adel stellen er, al zijn zijzelf zeer matig geloovig, prijs op, dat hun kinderen in de Jezuïeten-scholen worden opgeleid.

Om twee dingen schijnen die scholen zulk een uitstekenden naam verkregen te hebben. Vooreerst zijn de Jezuïeten meesters in het africhten. Hun eigen opleiding is trouwens een africhtingsstelsel, waarbij met alle mogelijke zwakheden van den mensch is rekening gehouden. De orde beschikt over uitstekende onderwijzers, want de leden, die aanleg hebben voor dit vak, kunnen er zich geheel aan wijden en kennen ook nooit andere zorgen dan in dit vak uit te munten. Vandaar, dat jongelieden, die op elke andere inrichting van onderwijs zouden mislukken wegens de middelmatigheid van hun verstandelijke vermogens, op de Jezuïeten-scholen zullen worden klaargemaakt voor het aangewezen doel. De ouders kunnen dus zeker zijn, dat op de Jezuïeten-scholen van de kinderen meer terechtkomt dan ergens elders.

In de tweede plaats bestaat bij vele ouders de vrees, dat, wanneer zij hun kinderen onvoorwaardelijk toevertrouwen aan het tegenwoordige onderwijs, deze gevaar loopen straks tot zeker soort van moderne nihilisten te behooren, die voor weinig dingen meer bruikbaar zijn in de maatschappij, vooral in de hoogere kringen. De Jezuïeten nu schijnen het geheim gevonden te hebben alles van de moderne wetenschap mee

te deelen, wat er voor tal van betrekkingen van geweten moet worden, zonder dat de jongelieden geëmancipeerd worden.

Het lijkt soms, of de jongelieden, die in een Jezuïeten-school hun opleiding hebben ontvangen, met een zeker pantser zijn aangegord, dat hen bewaart voor de moderne besmetting. Men ziet ze zelfs aan de anders zoo gevaarlijke academiën wandelen als de jongelingen in den brandenden oven. Niets deert hen; zij hooren alles, zij zien alles, maar niets raakt hen. Men begrijpt, welk een voordeel dat is, wanneer men in onze maatschappij vooruit wil komen.

Dit laatste schijnt dan ook bovenal bij het onderwijs ingeprent. En zou het geheim van het welslagen van de beroemde Jezuïetische paedagogie niet voornamelijk hierin gelegen zijn, dat aan die scholen ook les gegeven wordt in de practische levenswijsheid, de 'Weltklugheit', zooals de Duitschers zeggen, de kennis der maatschappij en de middelen om zich daarin het best mogelijk, ook tot zijn eigen voordeel, voor te doen! Men behoeft dit juist niet in een leelijken zin op te vatten. Gewoonlijk wordt op onze scholen van deze opvoeding weinig of geen werk gemaakt, met dit gevolg, dat menig leerling van de moderne wetenschap wel veel wijsheid vergaart op de school, maar in de maatschappij verdrinkt, vóórdat hij water gezien heeft. Is het niet begrijpelijk, dat de Katholiek bij de opvoeding van zijn kinderen de voorkeur geeft aan de Jezuïeten-scholen, omdat zij inderdaad van alle onderwijsinrichtingen den meesten waarborg aanbieden, dat de leerlingen zullen slagen? De voordeelen zijn van dien aard, dat er zelfs Protestanten zullen zijn, die met het oog op de resultaten gaarne van die scholen zouden gebruik maken, indien zij dat met goed fatsoen konden doen.

En toch is er in die Jezuïeten-scholen en meestal ook in de leerlingen, welke daar gevormd worden, iets, dat bij al hun voortreffelijkheid minder aangenaam aandoet. Het is juist dat afgerichte, die dressuur in woord en geest, die voorzichtigheid en dat overleg, dat niet alleen grenst aan onopenhartigheid, maar het inderdaad dikwijls is. De gewone wijze van opvoeden, noem haar modern, indien ge wilt, zij moge minder kansen van slagen aanbieden, zij heeft iets aantrekkelijks, althans voor een onafhankelijk karakter.

Bij de moderne opvoeding heeft men, de zuiver wetenschappelijke of verstandelijke ontwikkeling daargelaten, weinig africhting; eer het tegendeel zou men zeggen, want openhartigheid, rondborstigheid wordt voor de hoogste deugd verklaard, zeer in strijd met het woord van den Spreukenman, dat de Jezuïeten zoo nauw ter harte genomen hebben: wees niet te openhartig, waarom zoudt gij verwoesting over u brengen. Maar zoo wil het nu eenmaal de vrije man van het Noorden: hij leert zijn zoon het uitslaan van de vleugelen, zoo wijd en breed mogelijk, en laat hem drijven, waar hij wil, waar zijn geest hem voert, en zal alleen hem toevoegen: maar draag uw naam met eere! Liever ver-

ongelukken op de levenszee in den strijd tegen storm en onweer dan zich te laten kortwieken en africhten als een vogel op de kruk.

Men ziet, men heeft hier tweeërlei opvatting. De paedagogie van de Jezuïeten is zeer zeker de meest practische, men zal er het verst in de wereld mee komen - maar of zij ook inderdaad de beste is, dat is een zaak van smaak, indien gij wilt, van geboorte of karakter of misschien van nationaliteit. De mensch moet afgericht worden, dat willen wij gaarne toegeven, maar er is een grens. Algemeen en op iedereen toegepast, dreigt zulk een stelsel evenveel kwaad als goed te doen. Op de Jezuïeten-scholen zal een halve idioot gedresseerd worden tot een hoogst fatsoenlijk, net mensch, voorwaar een niet gering voordeel, wanneer men het ongeluk heeft zulke kinderen te hebben en ze gaarne 'fatsoenlijk' door de wereld ziet komen. Aan een kind van meer dan gewonen aanleg zal echter op de Jezuïeten-school naar alle waarschijnlijkheid iets bedorven worden; het ontwikkelend talent zal worden ingedrukt, omdat de dressuur te sterk is. Vanwaar die eentonigheid bij de leerlingen der Jezuïeten? Of gij er een ziet of honderd, 't is, of alles gesneden is uit hetzelfde hout, net, keurig, maar - vervelend.

Wij maakten straks de opmerking, dat er bij de Jezuïeten bij al den reusachtigen omvang van hun werkzaamheid en het vele voortreffelijke, dat zij tot stand brengen, zoo weinig warmte, zoo weinig geestdrift wordt gevonden voor het verhevene, het groote, zoo weinig, wat gelijkt op dwepen met het ideale, zooals dat gewoonlijk bij de stichting van een godsdienst wordt gevonden. Hoe weinig treft men er b.v. aan van hetgeen in de eerste geschriften van de Christelijke kerk op den voorgrond treedt en daar zoo weldadig aandoet, ook hem, die aan den oorsprong van het Christendom volstrekt geen bijzondere waarde toekent.

Men moet echter den Jezuïeten daar geen verwijt van maken, althans hun alleen niet. Men vindt hetzelfde bij andere vereenigingen van gelijken aard, zoo zelfs, dat men de vraag moet stellen: is het nemen van zulk een maatstaf eigenlijk niet ongepast? Kan men aan de werkzaamheid van de Jezuïeten, aan hun handel en wandel niet veel Christelijks ontdekken, al heet hun orde naar het Christendom opgericht, hetzelfde is b.v. het geval bij de rechtzinnige Protestanten, bij wie de zuiverheid van de leer, de handhaving van het dogma zulk een overwegenden invloed uitoefent, dat alles eraan ondergeschikt wordt gemaakt en ook hier het doel de middelen heiligt, al heeft men het talent niet van de Jezuïeten om een moraal-codex in dien zin samen te stellen.

Een stuitend voorbeeld leverde b.v. de kerkeraad van de Hervormde gemeente te 's-Gravenhage, die bij herhaling weigerde een der kerken af te staan voor een godsdienstoefening ter opening van de zitting der Synode.

Inderdaad, het is een illusie te meenen, dat de menschen, die kerkelijke vereenigingen vormen, anders zullen zijn als menschen en anders als menschen zullen handelen. De wetten, die het gewone leven

beheerschen, bewust of onbewust, gelden ook hier en wijzen den weg met de onverbiddelijkheid van het noodlot.

Herinner u den tijd van het ontstaan en het doel, waartoe de Jezuïeten-orde werd opgericht. Zij zou de vervallende Katholieke kerk tot steun zijn, den strijd aanvaarden tegen haar vijanden, heroveren, wat de Kerk reeds verloren had. Vandaar de verwoede aanvallen op de Hervorming, een kamp, waarbij inderdaad geen middel ontzien is. Vraag daarom niet, waarom bij dien strijd zoo weinig sprake is van het ideale van den Christelijken godsdienst en de geheele werkzaamheid van de Jezuïeten zoo weinig daaraan herinnert. Het zou te naïef zijn. Een mensch sterft, zooals hij geboren werd, en een vereeniging blijft steeds den stempel dragen, die bij haar geboorte op haar werd afgedrukt. Hetzelfde is het geval bij de Protestantsche kerken, zoodra zij gekomen zijn in het tijdperk van het geloof aan het behoud door de leer. Het leven wordt evenals alles in de wereld een strijd om de macht, om de heerschappij en aan dien hartstocht wordt alles ondergeschikt.

Vat zoo het bestaan op van de Jezuïeten-orde en van zoovele andere vereenigingen van dien aard en ge ziet geen tegenstrijdigheid meer, integendeel, een gevoel van bewondering maakt zich van u meester bij het aanschouwen van de hardnekkigheid, den moed, de zelfverloochening, het overleg, de list, waarmee de strijd om de heerschappij wordt gestreden. In dat opzicht zijn alle menschen gelijk; alleen het talent, waarmee de strijd wordt gestreden, de taaiheid, waarmee hij wordt volgehouden, kan verschillen. Bij een keurbende, zooals de Jezuïeten-orde is, moet in beide opzichten het hoogste vertoond worden. Met soldaten als de Jezuïeten verovert men de wereld, en wanneer werkelijk naar de voorstelling van Macaulay de Roomsche Kerk de Europeesche beschaving zal overleven, dan komt aan de Jezuïeten-orde de eer toe in die Kerk dat wonder gewrocht te hebben.

De buitengewone macht van de Jezuïeten-orde wordt overal erkend; zij straalt zelfs door in den haat, waarmee volgers van Loyola gehaat worden. De Jezuïet kan met recht van zichzelf zeggen: veel vijanden, veel eer. En het ligt in den aard der dingen, dat hij, die de macht heeft, haar ook gebruikt, en men kan op grond van de ervaring verwachten, dat de Jezuïeten hun macht steeds roekeloos zullen gebruiken, met gewone en ongewone wegen en middelen; hun geweten zit hun niet in den weg; men heeft van dat ding in de Kerk evenmin last als daarbuiten, wanneer men zijn plan volvoeren wil.

Moet een internationale vereeniging van zulk een uitgebreidheid, beschikkend over zulke ongeëvenaarde krachten, een vereeniging, waarvan men voor haar doel, de hoogste macht, alles kan verwachten, niet verboden worden? Zelfs een man als de heer Blok, die haar zoo welwillend beoordeelt, als dat nog weinig is geschied, is niet vrij van vrees voor gevaar voor Staat en maatschappij. Toch wenscht hij geen verbodsbepalingen, op grond van de leus: vrijheid voor allen.

De vrijheidsphrase is wel wat afgezaagd om haar nog als argument te gebruiken. De Jezuïeten zijn ook hier weer veel practischer; zij willen altijd vrijheid, maar alleen voor zichzelf.

Hoe zou men echter de Jezuïeten-orde kunnen verbieden? De bochten, waarin de leden zich blijkens de ervaring kunnen wringen, doen hen alle geboden ontduiken en alle wetten verdraaien. In Duitschland heet de orde verboden, maar indien men het aantal Jezuïeten kende, dat er werkzaam is, zou zelfs de Duitsche Regeering vreemd opzien, die oogluikend veel toelaat op kerkelijk gebied. Indien er bij een volksstemming moest worden uitgemaakt, of de Jezuïeten geduld zullen worden, zouden waarschijnlijk een groot deel der Protestanten uit onverschilligheid thuis blijven en vele Katholieken voor het verbod stemmen, indien zij 't in het geheim konden doen. De Katholieken toch hebben van de Jezuïeten veel meer last dan de Protestanten, want bij de overdrijving van de eischen van den godsdienst hebben de leeken, die ook op dit gebied zoo gaarne transigeeren, nimmer rust.

Ook de rijkdommen der Jezuïeten hebben menigmaal tot bedenking aanleiding gegeven. Immers, hebben de leden geen persoonlijk eigendom, de orde beschikt over enorme schatten. In de dagen van de wording van het Christendom werd er gezegd: goud of zilver heb ik niet, maar wat ik heb, geef ik u in den naam van Jezus Christus; sta op en wandel. De tegenwoordige zonen van Jezus zeggen: wij hebben goud en wij hebben zilver, en wij laten de Christenen dansen als poppen in een speelkast. De ervaring zou echter leeren, dat men moeielijk wetten tegen de opzameling van goederen in deze doode hand kan maken, - ook alweer omdat het verstand der menschen groot is voor wetsontduiking.

Beschaving en verlichting alleen kunnen de Jezuïeten overbodig maken, zegt men. Dat kan wel zijn, maar men heeft dat al zoo lang gezegd, zonder dat zij komen, dat het wachten wel wat lang wordt. Er is van die voorspelling al even weinig vervuld als van de zegenbrengende vrijheidsprofetieën - heel mooi voor een boekje of voor een redevoering in een volksvergadering.

Er schijnt aan het Jezuïtisme inderdaad niet veel te doen, zooals er veel dingen zijn, waartegen geen geneesmiddelen gewassen zijn, omdat de kwaal berust op de zwakheid der menschen. Zoolang de menschen zoo klein blijven, zullen er ook Jezuïeten zijn.

Intusschen kunnen wij veel van de Jezuïeten leeren; b.v. hoeveel er verricht kan worden, wanneer de menschelijke krachten geoefend en georganiseerd zijn. De geschiedenis en de inrichting der orde zijn in dat opzicht een studie overwaard en de rede van den heer Blok moge menigeen daartoe opwekken. Dat is in elk geval beter dan de even laffe als bespottelijke Jezuïeten-vrees en Jezuïeten-haat, welke men in vele Protestantsche kringen aantreft. De Jezuïeten lachen erom, en zij hebben gelijk.

Maar men zij ook voorzichtig in het loven dier orde, vooral wanneer men geschiedenis schrijft. Macaulay, die zoo dikwijls in het voordeel der Jezuïeten wordt aangehaald, zegt van haar: ‘Goed en kwaad zijn in het karakter van deze beroemde paters op een zonderlinge wijze dooreengeweven, en juist in dat weefsel ligt het geheim van hun reusachtige macht. Huichelaars kunnen zulk een macht niet verkrijgen; ook strenge zedenleeraars niet; alleen mannen, die met oprechte geestdrift streven naar een groot doel en tevens ten opzichte van de keuze der middelen niet kiesch zijn, kunnen zulk een macht verwerven.’

Een mensch is een zonderling wezen en men heeft blijkens de ervaring vooral reden voorzichtig met hem te wezen, wanneer hij overgodsdienstig wil zijn. Hij wordt dan licht lastig, ja, gevaarlijk voor anderen. Thomas de Torquemada was ook een vroom man, evenals Ignatius de Loyola; hij had ook een merkwaardig talent, en toen hij 16 September 1498 ‘zacht en kalm in den Heer ontsliep’, had hij uit pure vroomheid 10.220 menschen levend laten verbranden, 97.321 menschen doen veroordeelen tot zware kerkerstraffen met verbeurdverklaring van hun goederen. De man had dus alle reden tevreden te zijn; het was inderdaad een werkzaam leven.

Toch is die vrome man de oorzaak geworden van het verval van zijn vaderland. Door de Inquisitie verloor Spanje een derde van zijn meest ontwikkelde en werkzame burgers, en het heeft zich nimmer van dien slag hersteld. De ketters behoorden daar zoowel als overal, toen en nu, tot de intellectueel en moreel meest onafhankelijke karakters, de kracht in maatschappij en Staat. Zij zijn 't, die durven denken, durven doen, niet als de middelmatigen, die liefst steunen op anderen en zich gaarne laten leiden, geen behoefte hebben aan het uitslaan der vleugelen.

Wat er overblijft na de zegepraal der Kerk, is het middelsoort. Zulk soort aan te kweeken is ook nu nog het streven der Kerk, de roem der kerkelijke paedagogie. En vooral de Jezuïeten hebben 't daarin ver gebracht. Wanneer hun werk de beschaving moet overleven, is het voor Europa welbeschouwd de moeite nauw waard geleefd te hebben.

K.

Een mooie jongen.
Door Mr. L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck.

Henri Ducloux, een jong advocaat, was de lion van Maasdam, een stadje van den derden rang in ons vaderland.

Zijne verschijning in de balzaal werd door de jeugdige schoonen steeds met tevreden glimlachjes begroet; bij den cotillon was zijne borst altijd vol behangen met de papieren versierselen; bij den schrikkeldans streden de meisjes als het ware om de eer hem tot haar geleider te hebben; overal, bij elk feest, bij elke partij, waar ook het schoone geslacht zijne vertegenwoordigsters telde, was hij ‘der Held der Sammlung’.

Zijne vrienden, de petits crevés de la ville, noemden hem vroolijk, goedaardig spottend ‘la coqueluche des belles’.

‘Zeg, Hein,’ vroegen ze hem weleens, ‘hoe leg je dat toch eigenlijk aan, om allen meisjes zoo het hoofd op hol te brengen?’

‘Och kom, zaniken jelui toch niet,’ luidde het dan lachend gegeven antwoord.

‘Hij wil het ons niet zeggen; hij wil het kunstje voor zichzelf houden,’ spotten de vrienden voort.

‘Och, schei jelui toch asjeblieft uit met die kletspraatjes.’

‘O ja, mijnheer wil natuurlijk niet hebben, dat wij onder zijne duiven schieten.’

Een ongeduldig schouderophalen van Ducloux maakte meestal een eind aan dit gesprek.

Eens echter - 't was na afloop van een bal - laat in den nacht zaten ze weer te zamen in de sociëteit.

De wijn had hen vertrouwelijk, gemoedelijk gemaakt.

‘Je hebt weer succes gehad, Hein,’ begon er een; ‘je bent toch een verduiveld gelukskind, dat j'er zoo'n slag van hebt, om harten te veroveren.’

‘Och wat, dat is geene kunst, eene handigheid, een truc, meer niet,’ liet Ducloux zich ontvallen.

‘Maar die je ons niet wilt leeren!’

‘Och ja wel, met het grootste pleizier.’

‘Nou, vertel op, voor eene flesch champie.’

‘Aangenomen.’

Knallend vloog de kurk tegen het plafond, de glazen werden gevuld met het schuimend vocht en Ducloux begon zijne methode te ontvouwen.

‘Kijk eens,’ zeide hij ‘je moet de vrouwen eigenlijk beschouwen als eene collectie porselein in eene mooie kast; je vindt daaronder voor het meerendeel heel gewoon porselein, dikwijls zelfs aardewerk met een fijn glansje erover, dan wat Japansch, wat Chineesch, ook wat Saksisch, maar slechts weinig van het merk “Peterselie of Lange Lijzen”. Begrijpen jelui?’

‘Zeker, zeker,’ luidde het antwoord in koor.

‘Welnu, doet nu tegenover elke vrouw net, of jelui haar beschouwt als eene Lange Lijs of Peterselie.’

‘Hm... zoo... is het dat... maar... wat bedoel je eigenlijk daarmee?’

‘Vat jelui dat niet? 't Is anders doodeenvoudig.’

‘Elke vrouw wil geacht worden,’ vervolgde hij; ‘elke vrouw wil geëerbiedigd zijn en respect inboezemen, ook zij, welke die achting, dien eerbied niet verdient; ze wil beschouwd worden voor hetgeen ze in werkelijkheid niet altijd is; welnu, neemt dan tegenover iedere vrouw den schijn aan haar te achten en te eerbiedigen. Spreekt met haar over kunst en literatuur, onverschillig of zij er iets van weet of niet; ze zal zich in elk geval gevleid gevoelen, want ieder meisje - ook het domste - heeft gaarne, dat men haar ontwikkeld waant; vermijdt in uwe gesprekken alles, wat ook maar eenigszins naar eene dubbelzinnigheid zweemt; de niet geheel en al onschuldige jeu de mots kan haar misschien een glimlach afdwingen; ze kan de woordspeling aardig, geestig vinden, maar uw verhaal geeft haar meteen de overtuiging, dat ge geen eerbied voor haar koestert, dat ge haar niet beschouwt als eene madonna van kuischheid.

Voegt haar ook nooit een van die gewone, banale complimentjes toe; deze mogen voor een oogenblik hare ijdelheid streelen, maar ze leveren haar tevens het bewijs, dat uwe achting voor haar niet bijzonder groot is; dat ge haar naïef, kinderachtig genoeg waant, om aan uwe loftuitingen geloof te slaan. Schenkt haar de overtuiging, dat gij ze braaf, deugdzaam, eerbiedwaardig en boven alles ontwikkeld vindt; dat ge haar beschouwt als het beste, het fijnste - de Peterselie of de Lange Lijs - uit de porseleinkast, al behoort ze in werkelijkheid tot het Chineesch of Japansch, zelfs tot het verfijnde aardewerk, en elk vrouwenhart staat voor u open.

Ziedaar, dat is nu mijn geheele geheim of truc, zooals jelui het noemen wilt.’

Er was echter nog meer dan deze truc, die den jongen rechtsgeleerde voor de schoonen van Maasdam onwederstaanbaar maakte.

Ze noemden hem een geestig causeur, een knap, ontwikkeld man en niettegenstaande dat alles doodeenvoudig, zóó eenvoudig, dat hij zelfs niet eens wist, dat hij ook nog een beelderig mooie jongen was.

Daarin vergisten zij zich echter.

Henri Ducloux wist zeer goed, dat hij op een buitengewoon gunstig uiterlijk, op een bij uitstek goed gevormd lichaam kon bogen.

Hoe kon het ook anders?

De jeugdige schoonen hadden het hem zoo dikwijls met hare vriendelijke lachjes en lonkjes te kennen gegeven; hij had zoo menigmaal gezien, dat de oudere dames bij zijn binnentreden in de balzaal of bij zijne verschijning in de komedie elkander enkele woorden toefluisterden, om terstond daarna hare oogen naar hem te richten; hij had meer dan eens de fluisterend uitgesproken woorden: 'knap uiterlijk, 'sympathiek gezicht', verstaan en daarbij aan de op hem gevestigde blikken gemerkt, dat die woorden hem golden.

Hij was zich ten volle van zijne schoonheid bewust en in dat zalig weten ging hij dikwijls voor den spiegel staan.

En dan keek hij met zelfvoldoening in die mooie, zwart fluweelen oogen, die levendig onder de lange wimpers fonkelden; hij bewonderde die breede, zachtgewelfde wenkbrauwen, dat hooge, open voorhoofd onder dat weelderig, zwart golvend haar en zijne hand trok te gelijker tijd de uiteinden van den fijnen zijden knevel omhoog, terwijl een tevreden glimlach om den kleinen, goedgevormden mond speelde.

Ja hij zag het, hij voelde het, dat hij elk maagdelijk hart kon veroveren, dat hij onwederstaanbaar was voor elke jonge vrouw, en toch... dacht men algemeen, dat hij die eigen schoonheid niet kende.

Die dwaling was begrijpelijk.

Ducloux was, hoezeer ook homme du monde, altijd ingetogen, immer eenvoudig. Zijne stem klonk helder, sympathiek, maar was vrij van elke gemaaktheid; zijne mooie donkere oogen zagen steeds rustig, kalm voor zich uit; hij coquetteerde er niet mede; hij was beleefd tegenover iedereen, zoowel tegenover de jongeren als tegenover de ouderen van dagen, voorkomend zoowel tegenover de werkelijk schoonen als tegenover de minder door de natuur begaafden.

Hij was openhartig, rondborstig en bij zijne vrienden algemeen bekend als een goedaardige driftkop.

Eenvoudig, goedig, driftig... dat zijn immers eigenschappen, die men bij ijdele mannen niet aantreft.

Eenvoudig! maar dat was ook niet waar.

Hij wist echter, dat die eenvoud van den mooien jongen hem nog bekoorlijker maakte.

O hij kende zoo goed de sluip- en kronkelpaden naar het vrouwelijk hart.

Er was dan ook in Maasdam bijna geene enkele soirée, geene partij, waarop Ducloux niet werd uitgenoodigd, en den volgenden dag plaagden

de meisjes met lachend, vroolijk gelaat, doch met booze ijverzucht in de ziel, de schoone, aan wie door den ‘ladykiller’ eenige meerdere oplettendheid was bewezen.

Reeds verscheidenen hadden die zoetsappige hatelijkheden, die kleine speldeprikken harer vriendinnetjes moeten verduren, maar 't had nooit lang geduurd: telkens had de eene de plaats moeten inruimen voor de andere; 't was telkens eene andere bloem, waarom de vlinder had gefladderd.

Gedurende de laatste maanden was Dora Bender, eene mooie blondine met zachte blauwe oogen, het slachtoffer geweest dier kleine plagerijen.

Aller oogen waren op haar gericht, als de jonge advocaat de zaal betrad, waarin ook zij was, en terstond wisten de dametjes elkander te vertellen, of ze hem aangekeken had, of zij haar hoofd ter zijde had gewend, om den blos te verbergen, die plotseling hare wangen had gekleurd; men telde de keeren, dat zij met hem gedanst had, en men had opgemerkt, dat hij haar altijd naar huis bracht en dat zij dan heel langzaam liepen.

Het duurde te lang, die courmakerij van den mooien jongen voor datzelfde meisje; nog nooit was hij in zijne charme zoo standvastig geweest, nog nooit had het vuur in dat licht ontvlambaar hart zoo lang gebrand; de wereld begon er zich dan ook mee te bemoeien; 't was gek, 't was waanzinnig, was het algemeen oordeel; hare moeder, de weduwe Bender, had geen fortuin en hij had voor zichzelf heel veel noodig, daarbij geene praktijk als enkele prodeootjes; hij had dan ook ongetwijfeld het kapitaal, hem door zijne overleden ouders nagelaten, al moeten aanspreken; daarvan hield men zich overtuigd.

Wat zou er van zulk een huwelijk kunnen worden - armoede, ongeluk en ellende, want men moest niet denken, dat die Dora werkelijk zoo zacht was, als ze zich voordeed; waarachtig niet; ze kon somtijds verschrikkelijk snibbig zijn; 't was, ronduit gezegd, eigenlijk ‘een katje’. Ze was goed, ook wel lief, voor hare moeder, nu ja, maar 't zou ook al heel gemeen zijn, als ze anders was, want dat was bepaald eene allerliefste vrouw, eigenlijk veel te goed voor dat kind.

Eens was de geheele dameswereld van Maasdam in rep en roer.

Eene oude jongejuffrouw had op zekeren avond Dora Bender in het Overmaasche bosch gezien, arm in arm, vroolijk, lachend koutend met den mooien Ducloux.

De geheele naaiclub ‘Liefde en Barmhartigheid’ was door dat bericht ontsteld; de dames vonden zulk gedrag bepaald schandelijk.

‘Hadt ge dat wel gedacht van dat meisje met dat eeuwig air van pruderie op het gezicht,’ vroeg er eene; ‘ja, ja, je moet het maar van die fijnen hebben; die knijpen het meest de kat in het donker.’

‘Och,’ liet eene andere hooren, ‘'t verwondert me niks: ik heb ze vroeger ook wel eens te zamen gezien in het halfdonker langs de Maas, buiten de stad, maar ik durfde het toen nog niet zeggen, want ik was niet

geheel zeker van mijne zaak; ik heb ze niet zoo vlak in het gezicht kunnen zien en.... niet waar, zulke dingen mag men toch niet vertellen, als men er geen eed op kan doen, - de naam van een meisje is zoo gauw op straat - maar nu, ziet ge, dames, nu ieder toch al haar naam op de tong heeft, nu durf ik er wel voor uitkomen.'

'O foei, 't is verschrikkelijk,' stemden de andere brave, eerbiedwaardige matronen in koor in.

'Zullen we ze nog wel kunnen ontvangen?' vroeg er weer eene.

'Nou... nou... nou, zoo erg is het toch niet; omdat ze eens een paar keer met hem gewandeld heeft, daarom is het kind nog niet slecht,' vergoelijkte eene meer medelijden koesterende moeder.

'Ja, ja, me lief Mevrouwtje, we weten het wel, u bent altijd zoo toegevend en goed voor anderen; u ziet gaarne iets door de vingers, dat is algemeen bekend, maar u mag daarin toch niet te ver gaan; alles heeft zijne grenzen; we moeten toch ook aan onze eigen kinderen denken; kunnen we die nog wel met Doortje Bender laten omgaan; u kent toch wel het spreekwoord: die met pek omgaat....'

'He, he, zoover is het nog niet,' onderbrak haar de meer barmhartige vrouw.

'Ja maar, 't kan zoover komen.'

'Zou 't niet goed zijn, als we Mevrouw Bender waarschuwden,' dacht eene andere.

'Och, waarom zouden we dat mensch dat leed aandoen? ze heeft al zooveel verdriet in haar leven gehad,' beweerde eene derde; 'zou het niet veel beter zijn, als we eens dat juffertje lieten merken, dat we alles, alles wisten; dan zal het wel gauw uit zijn.'

'Of ze zal nog meer op hare tellen passen,' was de snibbige opmerking der oude jongejuffrouw.

'Neen, het beste, verreweg het beste zou het zijn, als we het haar ronduit zeiden; we moeten den royalen weg bewandelen,' oordeelde de brave moeder.

Dat plan vond algemeene goedkeuring.

'Ja, maar wie zal dat op zich nemen?'

'Och,' beweerde Mevrouw Ravenhorst, 'ik kom nog al eens bij Mevrouw Bender; ik ken Dora heel goed; als ge het mij toevertrouwt, dan zal ik dat appeltje wel eens met haar schillen.'

'O, uitstekend, uitstekend,' riep het geheele dameskoor, 'maar zegt u het vooral flink en ferm, hoor!'

Met bijzonder veel tact kweet de welwillende dame zich van hare taak.

Al den volgenden dag zond Mevrouw Ravenhorst een briefje aan Dora Bender, waarbij zij deze uitnoodigde een beetje bij haar te komen praten.

Geheel onbewust van het dreigend onweer, dat haar boven het hoofd hing, spoedde het meisje zich naar de vriendin harer moeder.

Men praatte eerst een beetje over het mooie of slechte weer en toen onder 't voortbabbelen kwam het gesprek zoo ongemerkt op het bal, dat de burgemeester eerstdaags zou geven.

'Daar zal je zeker ook wel naar toe gaan, Doortje?'

'Ik weet niet, of ik wel zal geïnviteerd worden, Mevrouw.'

'O twijfel daar maar niet aan; daar zal Mr. Ducloux wel voor zorgen.'

Een hevige blos overtoog de bleeke wangen van het jonge meisje.

'Nou, Doortje, je hoeft er geene kleur over te krijgen; ik vind het heel vleiend, dat hij zooveel werk van je maakt.'

'Maar Mevrouw...'

'O spreek me maar niet tegen; 't is genoeg bekend, dat jelui heel goeie maatjes bent, en daar vind ik ook niets in, maar toch, kindlief, moet je wat voorzichtiger wezen; de naam van een meisje is zoo gauw op straat; de menschen spreken zoo gaarne kwaad.'

'Maar Mevrouw, wat bedoelt u toch; ik begrijp u niet...'

'Kom, kom, Doortje, stel je nu niet zoo onnoozel aan: men weet heel goed, dat jelui dikwijls samen wandelt; eergisteren nog hebben enkele dames je met hem gezien in het Overmaasche bosch.'

Het ongelukkig, gemarteld slachtoffer werd purperrood; zij sloeg hare oogen neder, zonder een enkel woord te kunnen uiten.

Eindelijk stamelde zij bijna huilend: 'Dat dikwijls samen wandelen, dat is eene leugen, eene gemeene, lage leugen, en van eergisteren... ziet u, Mevrouw, dat is zoo gebeurd; ik was juist op weg naar Mevrouw Overveen, die, zooals u weet, aan den anderen kant woont, en toen kwam Ducloux me tegen; hij vroeg me, of hij me een eindje weg mocht brengen, en dat heb ik hem toegestaan; vindt u dat nu zoo erg?'

'Ik waarachtig niet, mijne beste meid; je weet wel, ik ken je te goed, om iets kwaads van je te denken, - dat in de verste verte niet, hoor - maar zie je, de menschen, de menschen, Doortje, die zoeken in alles wat slechts; de wereld is nu eenmaal kwaadsprekend - 't is zonde, ik geef het je gaarne toe, kindlief, maar verander dat nu eens.'

Schreiend keerde Dora Bender dien dag huiswaarts.

Eene nieuwe verschijning in de wereld van Maasdam gaf aan de gesprekken eene geheel andere wending; men vergat voor een oogenblik Doortje, om de onverdeelde aandacht te wijden aan Truida Tolsma, de nieuwe ster.

Juffrouw Tolsma was eene wees, gefortuneerd, zooals men algemeen wist te vertellen, zeer ontwikkeld en van een vast, zelfstandig karakter.

Nauwelijks meerderjarig, had zij het huis van haar schoonbroeder, met wien zij het niet al te best kon vinden, verlaten, om haar intrek te nemen bij haar oom, den heer Karels, een bejaard weduwnaar en geneesheer te Maasdam.

Met spanning werd de soirée te gemoet gezien, waarop de nieuwe ster hare entrée in de wereld zou doen.

En inmiddels wist men elkander alle mogelijke nieuwtjes omtrent hare persoon en haar karakter te geven; men wist al, dat haar schoonbroer aan dokter Karels had geschreven: ‘Truida is goed, goedig zelfs tegenover menschen, voor wie zij sympathie koestert; trotsch, hooghartig echter tegenover anderen, die de eer niet hebben haar te behagen; ze is geestig, maar kan dikwijls zeer scherp zijn, vooral tegenover jongelui, wier beleefdheden en galanterieën niet in haar geest vallen.’

De dag brak eindelijk aan, waarop aller nieuwsgierigheid zou bevredigd worden; waarop Juffrouw Tolsma voor het eerst op een in Maasdam gegeven bal zou verschijnen.

Vroeger dan gewoonlijk hadden de ingezetenen van het kleine stadje, door vrouwen en dochters daartoe aangespoord, zich naar het feest begeven; ze wilden de nieuwelinge zien verschijnen, en telkens en telkens bij het binnenkomen van nieuwe gasten wendden de aanwezigen hunne blikken naar de deur, iederen keer teleurgesteld, als anderen dan dokter Karels en zijn nichtje den drempel der zaal overschreden.

Eindelijk was het lang verwachte oogenblik daar; eindelijk verscheen Truida Tolsma aan den arm van haar oom; aller oogen waren onmiddellijk op haar gericht.

's Was eene mooie vrouw: de helder blauwe oogen, overwelfd door breede wenkbrauwen, blikten kalm en vastberaden voor zich uit; de roode blos, welke de wangen kleurde, vormde eene eigenaardige tegenstelling met de parelwitte tanden, welke bij elken glimlach onder de fijne, dunne lippen te voorschijn traden; het donkerblonde haar golfde weelderig boven het hooge voorhoofd en de blanke, welgevulde hals stond op een krachtig, goed gevormd lichaam.

De jeugdige schoonen zagen haar aan niet zonder ijverzucht, hare broeders en vrienden met bewondering.

Dezen haastten zich, om zich te laten voorstellen.

‘Eene nieuwe overwinning,’ meende Ducloux, toen hij zijn naam op het balkaartje schreef.

‘Zoo, is dat nu die ladykiller, die onwederstaanbare hartenveroveraar, waarvan oom mij zooveel heeft verteld,’ dacht zij.

Juffrouw Tolsma danste uitstekend, sierlijk en bevallig; ze sprak gemakkelijk, vrij, beschaafd en onderhoudend.

‘Een verduiveld lief kind, eene alleraardigste meid,’ fluisterden de jonge mannen elkaar in het oor.

Het oogenblik, door den Don Juan met zooveel ongeduld verbeid, was gekomen, het oogenblik, dat hij haar door de balzaal mocht geleiden, dat hij den weg mocht betreden, die hem tot eene nieuwe zege zou leiden.

‘Bevalt het u nog al in ons plaatsje?’ ving hij het gesprek aan.

‘Och ja, Mijnheer, voor zoover ik erover kan oordeelen, lijkt het me hier heel gezellig toe.’

‘Dat doet mij veel genoegen, Juffrouw, want dat geeft me de over-

tuiging, dat ge werkelijk geene vooringenomenheid tegen ons stadje koestert.'

'Met welk recht zou ik er een vooroordeel tegen hebben? ik ken het nauwelijks.'

'Och, dat is zoo de gewoonte van menschen, die uit eene grootere plaats komen; die vinden hier alles kleinsteedsch, bekrompen en kinderachtig; 't verheugt me, dat u daarop eene loffelijke uitzondering maakt, want ziet u, ik houd van Maasdam, ik ben er geboren en getogen, en u kent de regels van Voltaire:

> "À chaque âme bien née
> La patrie est chère."'

'Ja wel, maar dat heeft Vondel al vroeger gezegd in onze eigen taal:

> "De liefde tot zijn land is jeder aangeboren."'

Ducloux voelde den speldeprik; hij was echter te slim, om het te laten merken.

'Aha, u doet dus aan literatuur,' vroeg hij schijnbaar belangstellend.

'Neen, niet bijzonder veel,' gaf zij onverschillig ten antwoord.

Een vreemdsoortig wezen, die jonge vrouw, die terstond een passend citaat van een onzer dichters als antwoord gereed had en toch rondborstig verklaarde geene literarische kennis te bezitten; eene 'Lange Lijs,' 'eene Peterselie', die zichzelve als 'aardewerk' voordeed.

'Dan legt u u zeker meer op de muziek toe,' hernam hij weer.

'Ook niet bijzonder.'

'Maar u kent toch zeker wel de prachtige symphonieën en sonaten van Beethoven, den *Don Juan* van Mozart....'

'Den *Don Juan* van Mozart! o ja wel, dien ken ik wel; ik vind de muziek heel mooi, maar het libretto tamelijk vervelend.'

'Nu ja, maar muziek is hier toch de hoofdzaak, niet waar, en u overdrijft wel een beetje, want zoo erg is de tekst nu nog niet; hij is wel wat phantastisch in den geest van den *Don Juan* van Molière...'

'Dien vind ik ook vervelend; ik vind elken Don Juan vervelend.'

Ditmaal was de steek à bout portant; Ducloux waagde het niet het gesprek te vervolgen.

'Willen we beginnen, Juffrouw?'

'Met genoegen, Mijnheer!'

En beiden zweefden door de balzaal henen, zonder een enkel woord te spreken.

Over zijne schouders heenglurend, zag Truida, hoe de treurig, weemoedig voor zich uitstarende oogen van een meisje schier onafgewend op haar gericht waren en ook hoe zij die telkens plotseling verlegen neersloeg of naar een anderen kant wendde, iederen keer als hare blikken elkander ontmoetten.

‘Wie is dat blonde meisje in dat blauwe kostuum?’ vroeg zij haar oom, toen Ducloux na het einde van den dans haar naar hare plaats had geleid.

‘Dat is Juffrouw Bender,’ antwoordde hij; ‘waarom vraag je dat zoo?’

‘Och, zoo maar.’ -

‘Dat meisje zal ik redden,’ dacht zij.

Vroolijk, opgewonden zaten de lions der kleine stad na afloop van het bal in de sociëteit.

Bijna uitsluitend waren de gesprekken gewijd aan het nichtje van dokter Karels; de naam van Juffrouw Tolsma was voortdurend op aller lippen.

‘Eene allemachtig gezellige praatster,’ beweerde er een.

‘En daarbij zeer ontwikkeld,’ was het oordeel van een ander.

‘Toch niks met zichzelve ingenomen, integendeel heel eenvoudig; een zeer zacht en goedig kind; 't moet een rare vent zijn... die schoonbroer van haar, die haar zoo pikant en scherp vindt.’

‘Ze moet magnifiek piano spelen en ook eene heel lieve stem hebben,’ wist een ander te vertellen.

‘Hoe weet je dat?’ vroegen verscheiden stemmen.

‘Een vriend van me, die haar ook goed kent, heeft me dat geschreven,’ luidde het antwoord.

Met bijzondere belangstelling, maar tevens met buitengewone verwondering had Ducloux deze loftuitingen aangehoord.

‘Ontwikkeld!!!’ en zij had hem zelve rondborstig verklaard niet de minste literarische kennis te bezitten.

‘Zacht!!!’ en ze was tegen hem scherp, zoo scherp en sarcastisch mogelijk geweest.

‘Eene musicienne!’ en ze had hem gezegd zich niet op de muziek toe te leggen.

Hij begreep er niets van.

‘He, Ducloux,’ voegde eensklaps een der vrienden hem toe, ‘je bent zoo stil van avond; dat zijn we van jou niet gewoon; zeg ook eens wat, vertel ook eens je opinie over dat nieuwe juffertje.’

‘Een alleraardigst kind, eene bepaalde aanwinst voor Maasdam.’

De ladykiller wilde niet bekennen, dat zij dat lieftallige, waarvan allen getuigden, niet tegenover hem had aan den dag gelegd; dat zij tegenover hem onbeleefd, zelfs bits was geweest; die verklaring zou zijne ijdelheid krenken, zijn trots kwetsen, want hij zou zijn vrienden het bewijs in handen geven, dat hij dan toch niet voor elke vrouw onwederstaanbaar was.

Die vernedering wilde hij niet dulden - neen, dan liever liegen, liever verklaren, dat hij Juffrouw Tolsma ook lief, aardig, geestig, beminnelijk, eene rijke aanwinst voor Maasdam vond.

Ontstemd, wrevelig betrad hij dien nacht zijne kamer; 't was de eerste

maal, dat eene jonge vrouw hem beleedigd had; 't was den eersten keer, dat een meisje aan zijne vrienden de voorkeur had gegeven boven hem; dat zij tegenover dezen minzaam, tegenover hem lomp was geweest.

Langzaam ontkleedde hij zich, zijne kleederen slordig over de ledige stoelen werpend.

Hij sliep dien nacht niet; hij dacht lang, heel lang en altijd over hetzelfde.

Waarom zou ze toch zoo bits, zoo scherp tegenover hem zijn geweest; hij had haar toch niet de minste reden gegeven, om boos te zijn; hij had haar beleefd, voorkomend behandeld; hij was tegenover haar geweest evenals tegenover alle andere meisjes, die zijne galanterieën steeds met vriendelijkheid beantwoord hadden.

Waarom dan die booze, onaangename toon?

En in machtelooze woede balde hij de vuisten onder de dekens.

O hij zou zich wreken over die vernedering... maar hoe?

Hij zou haar in het vervolg zooveel mogelijk ontwijken; hij zou de strikte beleefdheid tegenover haar in acht nemen - dat was hij zichzelven verplicht als man van de wereld - maar meer ook niet; hij zou haar toonen, dat zij hem onverschillig, ten eenen male onverschillig was.

Onverschillig! - maar dat was zij hem niet; hare koelheid, haar afstooten hadden hem geprikkeld; hij had in die vrouw iets vreemds, iets ongewoons, iets anders ontmoet dan bij al die andere meisjes; zij was niet onder zijne bekoring gekomen; zij had zich niet laten veroveren door dat sympathiek orgaan, door die mooie donkere oogen; ze was zelfstandig, krachtig geweest; ditmaal was hij niet overwinnaar geweest; bij den eersten aanval was hij reeds geslagen, totaal geslagen; hij moest het zelf bekennen.

't Maakte hem woedend, radeloos; hij zou haar veroveren, hij wilde het, het moest.... maar alweer hoe.... hoe die zege te behalen?

Een nieuwen aanval wagen; haar nogmaals zijne hulde brengen?

Neen, dat nooit, nooit!

Haar triomf zou nog grooter worden, als hij om hare gunst, hare toegenegenheid bedelde; ze zou genot, eene buitengewone vreugde scheppen in die overwinning en tevens zou ze hem verachten, diep verachten; neen, neen, niet bedelen, niet kruipen, maar koud, ijskoud zou hij tegen haar zijn; hij zou haar behandelen als het meest gewone aardewerk.

Dat was de eenige weg, die tot de overwinning kon leiden, het eenige middel, om hare aandacht tot zich te trekken; die vrouw wilde niet geëerd, niet gehuldigd worden, ten minste niet door hem.

Eenige dagen na dit eerste bal werden de visites gemaakt, die Mej. Tolsma in nadere kennis zouden brengen met hare toekomstige vriendinnen uit Maasdam.

Ook Dora Bender had het zich tot plicht gerekend de nieuwelinge te gaan verwelkomen.

Toevallig vond zij deze geheel alleen.

Met eene bijzondere hartelijkheid werd zij ontvangen.

‘Hebt u u nog al geamuseerd op het bal?’ begon Dora.

‘O uitstekend, ik vond het er heel gezellig en opgewekt.’

‘U hebt nog al veel gedanst, niet waar?’

‘Zeker, ik had het niet durven verwachten, zoo geheel en al vreemd, maar de Maasdamsche jongelui zijn zeer beleefd en voorkomend; dat moet ik tot hunne eer zeggen.’

‘Vindt u; 't doet me werkelijk genoegen, dat u zoo gunstig over hen denkt.’

‘O ze hebben er volkomen recht op; er zijn uitstekende dansers onder en heel gezellige praters; daar hebt u b.v. Mijnheer Van Emmikhoven - ik geloof den postdirecteur -, die danst goddelijk; ik heb nooit prettiger gewalst dan met hem en daarbij heeft hij ook eene heel aardige conversatie; dan den jongen dokter Valders, een zeer geestig en ontwikkeld jongmensch, voor zoover ik er ten minste over kan oordeelen; ook den kleinen Van Welzen...’

Een hartelijke lach van Dora belette haar den zin te voleinden.

Eenigszins verwonderd keek Truida haar aan.

‘Och, u moet me niet kwalijk nemen, Juffrouw Tolsma,’ voerde Dora tot hare verontschuldiging aan, ‘dat ik zoo op eens begin te lachen, maar u noemt nu juist de drie leelijksten van onze cavaliers.’

‘O daar let ik niet op,’ antwoordde Truida; ‘integendeel, ik vind het voor de mannen meestal eene aanbeveling, als zij niet mooi zijn; die mooie jongens zijn over het algemeen erg pedant en door hunne zelfingenomenheid verschrikkelijk vervelend.’

‘O Juffrouw Tolsma, dat oordeel is toch wel een beetje te hard; 't gaat toch niet altijd op; hoe vindt u b.v.... den candidaat-notaris Binnerts?’

‘Dat gaat nog al, dat is waar; die maakt eene loffelijke uitzondering op den algemeenen regel; een heel knap uiterlijk en toch eenvoudig.’

‘En wat denkt u dan wel van Ducloux?’

‘Ducloux.... Ducloux, laat 's zien.... dat is immers die mijnheer met dat zwarte kroeshaar?’

‘Ja, 't golft nog al sterk.’

‘Nou... zoo; hij lijkt me nog al tamelijk met zichzelf ingenomen, van pedanterie niet vrij te pleiten.’

Truida had bij deze laatste woorden schijnbaar den blik terneergeslagen; met hare ter zijde geworpen oogappels keek zij echter van onder de lange wimpers hare bezoekster scherp aan; ze zag niets; een glimlach speelde slechts om Dora's lippen, maar overigens bleef het gezicht kalm; de oogen verraadden niet de minste aandoening.

Ze was echter nog niet overtuigd; ze wilde zekerheid, ze wilde weten,

of zij goed gezien had op dat bal; of dat meisje inderdaad dien jongen liefhad.

Eene kleine poos stilte.

‘Hemel,’ riep Truida plotseling uit; ‘ik geloof, dat ik zeer onvoorzichtig ben geweest; heeft oom me niet verteld, dat Mijnheer Ducloux nog al bevriend met u is; in dat geval vraag ik wel verschooning voor mijne ondoordachte openhartigheid.’

‘O dat is volstrekt niet noodig,’ liet Dora er terstond op volgen, terwijl een hevige blos hare wangen kleurde; ‘Mijnheer Ducloux komt veel bij ons aan huis; wij zijn als kinderen samen opgegroeid; zijn vader was de intieme vriend van Papa; ik ken hem dus tamelijk goed; hij gaat ook heel vriendschappelijk met ons om, maar ik neem het niemand kwalijk, als hij eene andere opinie omtrent hem heeft.’

‘Goddank, dan heb ik me niets te verwijten.’

‘Wat bedoelt u daarmee?’

‘Ach, 't is een zwak van me, een ellendig zwak, ik geef het gaarne toe, dat ik altijd precies zeg, wat ik meen; de woorden zijn er meestal bij me uit, voordat ik gedacht heb, dat ze iemand zeer kunnen doen; ik heb er al dikwijls onaangenaamheden door gehad: ik ben blij, dat het ditmaal niet zoo is, dat ik u niet heb gegriefd.’

‘Volstrekt niet - en buitendien, ik zou niet het minste recht hebben, om u uwe rondborstigheid kwalijk te nemen, al kende ik Ducloux nog zoo goed; ik heb u uw oordeel gevraagd en u hebt het me gegeven; ik zou dus eerder u voor uwe openhartigheid moeten danken,’ antwoordde Dora met een glimlach.

Nog eene wijle werd het gesprek voortgezet over onverschillige dingen, totdat Dora verklaarde te moeten vertrekken, maar niet zonder Juffrouw Tolsma de plechtige belofte te hebben afgedwongen, toch eens spoedig ook haar te komen opzoeken.

Peinzend staarde Truida hare nieuwe vriendin na.

Hield ze werkelijk van dien man, van dien Don Juan, of was het slechts eene oppervlakkige sympathie, die zij voor hem koesterde?

Straks, toen ze de leelijkste drie heeren had genoemd, met de verzekering, dat dezen haar het meest hadden geboeid, was hare bezoekster in een gullen schaterlach uitgebarsten; ze had dus niet begrepen, dat dit bepaald opzet was geweest; dat ook die woorden: ‘Die mooie jongens zijn over het algemeen vervelend’, direct tegen Ducloux gericht waren; en dat had ze toch moeten voelen, als ze dien jongen werkelijk beminde, oprecht liefhad, - maar toch had ze gebloosd, toen zij haar vergeving vroeg voor hare rondborstigheid bij het uitspreken van dat scherp oordeel over den man, voor wien zij volgens het beweren van haar oom eene meer dan innige vriendschap koesterde.

Was dat dan geen bewijs van liefde geweest?

Neen, toch niet, want dan hadden hare woorden niet zoo koel, zoo

onverschillig, zoo koud kunnen zijn, toen zij haar de verzekering gaf, dat zij die openhartigheid volstrekt niet euvel opnam.

Had die koelheid, die onverschilligheid soms ook gemaakt kunnen zijn, of was dat alles natuur geweest?

Truida wist het niet; ze stelde zich herhaaldelijk die vragen, zonder ze met zekerheid te kunnen beantwoorden; ze stond voor een psychologisch raadsel, niet in staat, om het op te lossen, en toch.... toch wilde ze het weten.

Maar hoe?

Als ze eens eene andere houding tegenover Ducloux aannam; als ze eens bij eene volgende ontmoeting wat beleefder, wat vriendelijker tegenover hem was; misschien zou hij niet zoo terughoudend zijn; hij zou waarschijnlijk zijne woorden niet zoo wikken en wegen; hij zou wellicht door een onbezonnen uitgesproken woord hare geprikkelde nieuwsgierigheid kunnen bevredigen, en ze kon dat doen zonder het minste gevaar, want ze had hem al bij de eerste kennismaking duidelijk genoeg getoond, dat haar hart tegen zijne aanvallen bestand was.

Met gespannen verwachting zag zij de eerste soirée te gemoet, waarop zij den Don Juan weer zou ontmoeten.

Die gelegenheid was spoedig daar.

Met een lieven, tegemoetkomenden glimlach reikte zij Ducloux haar balkaartje over, toen deze uit verplichte wellevendheid haar ten dans vroeg.

Hij nam echter den schijn aan het niet te merken; hij was koel, tamelijk stijf zelfs tegenover haar; hij sprak slechts over de meest gewone onderwerpen, over de decoratie der zaal, over het weer, enz. enz.; telken male, als zij aan het gesprek eene andere richting had willen geven, wist hij dat behendig te verijdelen.

Terstond nadat de muziek geëindigd was, leidde hij haar terug naar hare plaats en bedankte met eene zeer vormelijke en stijve buiging voor de eer.

Truida was het verdere gedeelte van dien avond bijzonder slecht geluimd; haar lach tegenover anderen was gemaakt, hare opgewektheid gedwongen; hare antwoorden pasten niet op de haar gestelde vragen; hare gedachten waren elders.

Haar plan was mislukt; dat hinderde haar echter niet zoozeer, maar er was meer, oneindig veel meer, dat haar ontstemde; zij gevoelde zich bovendien gekrenkt, beleedigd.

Ducloux had de hem duidelijk te kennen gegeven verontschuldiging over hare vroegere onbeleefdheid niet willen aannemen; hij had de hem aangeboden hand der verzoening geweigerd; 't was niet edel, niet ridderlijk van zijne zijde, en toch..... ze moest het zelf bekennen: ze had zich in dien jongen vergist; onder den schijn van eene wereldsche wellevendheid was hij onbeleefd, lomp zelfs tegenover haar geweest, maar hij had tevens getoond zich niet gewillig te onderwerpen aan hare grillen en nukken - hij had dus karakter, eergevoel.

Ze was boos, werkelijk boos op hem en toch voelde ze niet meer die antipathie, die zij vroeger tegen hem gekoesterd had.

Het arme meisje begreep niet, dat die houding, dat onbeleefd zijn van den mooien jongen niets anders was dan eene list, eene sluwe berekening.

Ducloux juichte; het middel had dus gebaat, dacht hij; hij zou ook dat hart veroveren; misschien niet zoo gauw als dat der andere schoonen; hij zou meer geduld moeten hebben, maar eindelijk zou hij toch de zege behalen.

Niet toegeven, niet tot haar gaan; zij zou tot hem komen; de avond van heden had het bewezen.

Enkele weken zijn sedert dit oogenblik verloopen.

't Is een koude, gure winterdag; de sneeuw valt in dikke vlokken neder en bedekt de straten en pleinen met een mollig, helderwit sneeuwtapijt.

Er heerscht eene ongekende drukte in het anders zoo stille, eenzame Maasdam; tal van rijtuigen rollen voort in ijlende vaart door de doodsche straten, om eindelijk stil te houden voor de deur van dokter Karels' woning.

Jongedames, blootshoofds, met gekapte haren, de naakte schouders bedekt met witte bonten sorties en in lichte japonnetjes gehuld, treden ijlings uit het geopend portier, onmiddellijk gevolgd door witgedaste heeren, het gezicht schier verborgen in de hoog opstaande kragen hunner duffelsche jassen.

Er is feest in het huis van dokter Karels; er zal dien avond een luisterrijk bal gegeven worden ter eere van Juffrouw Tolsma.

Lang te voren waren de uitnoodigingen reeds verzonden aan alle vrienden en kennissen en bijna allen der talrijk genoodigden hadden zich gehaast, om te antwoorden, dat zij met genoegen aan die invitatie zouden gehoor geven.

Ducloux echter niet; deze had geschreven, dat hij tot zijn groot leedwezen verhinderd was, om van die eervolle en vriendelijke invitatie gebruik te maken; hij had juist dien dag eene belangrijke conferentie met eenigen zijner confrères, die hem bepaald belette dien avond in Maasdam te zijn.

Truida Tolsma was woedend; ze begreep, dat dit motief gezocht was; dat hij niet wilde komen, alleen om haar te grieven; dat hij haar had willen toonen, dat hij haar bijzijn niet zocht, dat hare tegenwoordigheid hem ten eenen male onverschillig was.

Zou zij met haar zelfstandig, fier karakter dan altijd moeten bukken, altijd het onderspit moeten delven voor dien akeligen, verwijfden fat.

Dat denkbeeld maakte haar wrevelig, ontevreden over zichzelve; zij had geen genoegen meer in dat feest, dat zij in den beginne met zooveel vreugde had verbeid; zij vond het nu vervelend; met weerzin zag zij dien avond te gemoet.

En eindelijk is die avond dan toch gekomen.

Schitterend is de groote zaal verlicht; de prachtige, veelarmige gas-

kroon boven de fluweelen pouffe vindt hare honderdvoudige weerkaatsing in de lange, breedgoudgerande spiegels, welke de wanden versieren; breedbladige palmen naast hooge oleanders met zacht neerhangende bloemtrossen en roode camelia's hebben de hoeken in groene bosschages herschapen, waarop de steile cuivre-poli-lampen, met aan de vier kanten opgenomen roode kappen, een phantastisch licht werpen, en te midden van al dat groen en licht dwarrelen ze voort in bonte dooreenmengeling, de blauwe, witte en rose toiletjes der dames naast de zwarte rokken der heeren, allen babbelend en koutend in vroolijke opgewondenheid.

Plotseling verstomt dat gegons van stemmen; het orkest, achter eene portière verborgen, heeft de eerste tonen der Polonaise aangeheven; de jonge mannen werpen snel een blik in de keurige balboekjes; met een vriendelijken glimlach om de lippen schuiven zij voort tot bij de schoonen, wien zij den eersten dans hebben gevraagd, en een oogenblik later wandelen allen in een grooten, langwerpigen cirkel rond over den glad gecireerden parketvloer.

'Polka!' galmt de balletmeester, en het dansen neemt een aanvang.

Levendiger, hartstochtelijker wordt het in aller gemoed; roode blosjes kleuren de zoo even nog bleeke wangen; de oogen schitteren en de harten kloppen sneller dan straks.

En het bal duurt voort, altijd voort.

'Lancier!' schreeuwt weer de balletmeester; de quadrilles vormen zich; Dora Bender en Truida staan vlak tegenover elkaar; 'Chaîne anglaise!' roept de balletmeester, en vroolijk, lieftallig glimlachend reikt elke cavalier zijne dame de hand.

Een akelige, hartverscheurende kreet, welke zich van buiten doet hooren, doet plotseling allen het hoofd omkeeren; zij ontwaren een rosachtigen gloed, die wild op en neer danst op de witte gordijnen der vensters.

'Brand, brand!' krijschen verschillende stemmen op straat en wilder, onheilspellender, in grooter omvang beweegt zich het helroode schijnsel op het witte linnen.

De muziek verstomt; de heeren verlaten in aller ijl de zaal en spoeden zich met opgeslagen kragen op straat; de dames hebben de gordijnen in zenuwachtige haast naar omhoog getrokken en staren nu met strakken blik naar buiten.

Een verschrikkelijk schouwspel vertoont zich aan haar oog.

De werkplaats van een timmerman vlak tegenover de woning van dokter Karels staat in lichter laaie; het vuur, gevoed door het talrijke hout en de stapels krullen, heeft in één oogwenk een ontzettenden omvang gekregen; de puntige, zich altijd kronkelende, vurige tongen vertoonen zich knetterend en knarsend van alle zijden en verlichten in dit nachtelijk uur den geheelen omtrek met een tooverachtigen gloed; een oogenblik wijken de vlammen terug, maar het is slechts, om met meer kracht vooruit te dringen, om met meer woede het verdelgingswerk voort te zetten.

En inmiddels hebben zich honderden en honderden hier verzameld.

Het alles verterend vuur heeft de hooger gelegen verdieping bereikt en... daar wonen menschen.

Eene vrouw met angstig verwrongen gelaatstrekken vertoont zich plotseling aan het raam en smeekt met vertwijfelde gebaren om hulp; het vuur heeft haar door de gebroken ruiten al bereikt. Spoedig hebben enkele mannen eene ladder gehaald en de vrouw, ofschoon reeds in bewusteloozen toestand, uit het brandend gebouw gered.

Weldra is zij uit hare bezwijming ontwaakt; met verwilderde, verglaasde oogen kijkt zij in het rond en dan gilt zij plotseling met een hartverscheurenden kreet: 'Mijn kind, waar is mijn kind; ik had het zoo even nog aan de hand; mijn kind, mijn kind is er nog; daar bij het venster moet het zijn; redt mijn kind; in Godsnaam, laat mijn kind niet verbranden!'

Niemand heeft den moed deze tweede poging tot redding te wagen; de dikke balken van het plafond dreigen elk oogenblik naar beneden te storten en zouden ongetwijfeld den roekelooze verpletteren, die het wagen durfde nog eenmaal dat huis binnen te dringen.

'Mijn kind, mijn kind, in Godsnaam, redt mijn kind!' krijscht weer de schier waanzinnige vrouw.

Op eens duwt een man zich naar voren; hij vliegt de sporten der ladder op en springt in de in eene vuurzee herschapen kamer.

'Ducloux!' roepen te gelijker tijd Dora en Truida, die naast elkander vlak voor het venster dat verschrikkelijk schouwspel gadeslaan.

'Een echte streek voor dien dollen driftkop!' laat een achter hen staand jongmensch zich ontvallen.

Beiden kijken hem aan met een verachtenden blik.

Met angstig kloppend hart, met ingehouden adem volgen aller oogen de donkere gedaante, die zich bukkend en kruipend te midden van den gloeienden vuurpoel beweegt.

Met een donderend gekraak valt het plafond naar beneden.

'O God, o God!' fluisteren de mannen, terwijl de vrouwen een korten, stootenden gil hebben geslaakt; en de moeder, met beide handen voor de oogen, is bewusteloos achterovergevallen.

Enkele seconden, die urenlang duren; in aller harten een lange, gerekte strijd tusschen hoop en vrees.

'Daar is hij, daar is hij weer!' schreeuwt er een uit de menigte.

Met het hoofd vooruit, in den eenen arm het kind, met den anderen zoekend, voor zich uit tastend, bereikt Ducloux het venster; de ladder wordt hem door tal van handen toegestoken; hij zet den voet op de eerste trede en een donderend hoera weerklinkt door het luchtruim en te gelijker tijd ontsnapt een lang ingehouden zucht van verlichting aan de borst der beide meisjes.

Weldra verstomt het gejuich.

Op het midden van de leer wankelt de brave kerel; hij dreigt te

vallen; oogenblikkelijk zijn er tal van mannen, die hem ter hulpe snellen.

Bewusteloos, met het kind nog tegen zijne borst geklemd, vangen zij hem in hunne armen op.

Een oogenblik kijken zij met bewondering maar tevens ook met innig medelijden den redder aan.

Een breede straal bloed vloeit uit eene gapende wonde van het hoofd over de slapen; de oogen zijn gesloten en het geheele gelaat is doodelijk bleek, krijtwit.

'Brengt hem hierover naar dokter Karels!' roept er een uit den hoop.

Terstond wordt aan dien raad gehoor gegeven.

De dames, angstig, zenuwachtig, duwen en dringen vooruit naar de voordeur; ze willen hem ook zien, dien armen Ducloux; ze willen den held ook bewonderen en tevens beklagen.

Dokter Karels echter duwt haar terug; met de woorden: 'Kalm, kalm, dames, geene drukte, hindert ons asjeblieft niet,' verwijdert hij de voorsten van den nog altijd in zwijm liggenden jongen man.

Geholpen door een paar vrienden van Ducloux, brengt de gastheer den ongelukkige naar de logeerkamer; zachtkens, voorzichtig ontdoen zij hem van zijne kleederen en leggen hem te bed.

Het feest is natuurlijk geëindigd; treurig, schier zonder spreken hebben allen den terugtocht naar huis aanvaard, in stilte dien armen jongen beklagend.

'Hoe is het met Ducloux?' was de eerste vraag, die Truida den volgenden morgen tot haar oom richtte.

'O redelijk wel, 't had veel erger kunnen zijn.'

'Heeft hij dan geene erge brandwonden?'

'Dat wel, maar toch zonder eenig gevaar; de wonde aan zijn hoofd, die is van ernstigen aard; daar is zeker een balk op gevallen.'

'Hij zal er toch niet van doodgaan, oom?' en haar gezicht teekende angst en vrees.

'Dood.... neen, dat gelukkig nog niet, maar 't zal toch wel een heelen tijd duren, eer hij er weer bovenop is.'

'Goddank!' lispelde zij onbewust, ondanks zichzelve.

'Hij slaapt nu rustig,' vervolgde de heer Karels; 'als hij soms mocht wakker worden, laat hem dan een kop bouillon brengen en zorg er vooral voor, dat de gordijnen neer blijven; zijne oogleden zijn aangedaan; hij zal de eerste weken wel niet kunnen zien. - Nu, dag beste meid; ik kom zoo gauw mogelijk terug.'

'Dag oom.'

Werktuiglijk laat zij zich op een fauteuil vallen en allerlei gedachten dwarrelen door haar brein.

Hij had haar dus weer beleedigd, ditmaal oneindig veel zwaarder dan den vorigen keer, want hij had haar nu bedrogen; dat verhaal

van die conferentie was eenvoudig gelogen; hij had die uitvlucht slechts verzonnen, om voor hare uitnoodiging te kunnen bedanken; hij had zich zelfs niet eens de moeite getroost, om aan dat excuus den schijn van waarheid te geven; hij had het niet eens noodig geoordeeld, om de stad uit te gaan, - Goddank: want anders was dat kind niet gered; niemand had den moed gehad, om zich in de vlammen te werpen, - hij alleen wel; hij was de moedigste van allemaal, ‘'n dolle driftkop’, had dat heertje gezegd - maar dat was geene drift, 't was moed, alleen moed - hij was de eenige ‘man’ geweest van al die duizenden, die dat verschrikkelijk schouwspel hadden gadegeslagen.

Hij slaapt gerust - als ze hem eens kon zien - neen, neen, dat mocht niet, want hij zou wakker kunnen worden, terwijl zij er was; ze zou zich de oogen uit het hoofd schamen; maar eigenlijk waarom? hij zou haar toch niet ontwaren; ‘hij zal de eerste weken wel niets kunnen zien’, had haar oom immers gezegd.

Onwillekeurig staat ze op en schrijdt voort naar de kamer, waarin hij ligt. Voor de deur blijft ze staan. Zou ze er wel in gaan? waarom dan toch niet? hij zou het immers toch nooit te weten komen en ze zou hem toch zoo gaarne, zoo dolgaarne zien, dien heldhaftigen redder.

Zij legt haar oor tegen de deur; ze hoort niets; alles is daarbinnen stil; hij slaapt nog rustig.

Uiterst voorzichtig draait zij de kruk om; ze ziet het bed, waarin hij ligt; van achter de gordijnen doet zich een regelmatig ademhalen hooren; op hare teenen schuifelt zij voort tot bij het ledikant; zachtkens schuift zij het gordijn ter zijde, maar bijna op hetzelfde oogenblik laat ze het weer vallen en een kleine, met moeite onderdrukte gil ontsnapt hare borst; ze vlucht snel achter het ledikant, haar adem inhoudend; niet de minste beweging doet zich hooren; 't blijft alles kalm en stil; hij is dus niet wakker geworden, en weer heft zij het gordijn omhoog.

God in den Hemel, hoe ziet hij er uit!

Zijne haren, die golvende lokken, zijn niets anders dan kleine, vieze stoppels, rood gekleurd door het bloed, dat van onder een witten doek langs de slaap druppelt; de oogleden zonder wimpers zien er vies, ontstoken uit; slechts nog enkele stoppelige haren van den vroeger langen zijden knevel bedekken de bovenlip; onder de witte blaren, die zich op het voorhoofd hebben gevormd, vertoont zich het roode, lillende vleesch; het geheele gezicht, loodblauw, is verschrikkelijk gezwollen.

‘Is dat nu diezelfde mooie jongen!’ denkt zij en haar oog, strak, star voor zich uitstarend, blijft lang, heel lang gevestigd op dat monster, dat afzichtelijk wezen, dat daar voor haar ligt.

‘Een mooie jongen, een mooie jongen!’ herhaalt zij zachtkens; hij wist het zelf heel goed en toch heeft hij geen enkel oogenblik geaarzeld, om die mooiheid ten offer te brengen ter redding van een kind... maar dan was hij toch zóó ijdel niet, als zij gedacht had; hij had eene goede inborst en ook moed... moed, de eigenschap, door de

vrouw het meest in den man bewonderd; anderen kunnen zijne daad ‘drift’ noemen, zij noemde het ‘moed’, enkel en alleen ‘moed’.

Kijk die hand, die boven de dekens rust; daarmee heeft hij het kind gegrepen, en zij voelt een onwederstaanbaren aandrang, om die hand met hare vingers aan te raken; ze durft het niet, want wat zou ze zeggen, als hij eens wakker werd; maar hij kan haar immers niet zien, en altijd, altijd blijft haar blik gevestigd op die hand.

Een klingelen van de deurbel stoort haar in die overpeinzingen.

Hé, wie zou dat zijn? en zij kijkt even vluchtig in het spion.

Dora Bender!

Ze wist zelve niet, hoe het kwam; ze mocht Dora heel gaarne; ze was altijd blijde, als deze haar kwam bezoeken, maar op dit oogenblik niet; nu hinderde haar op eens dat bezoek. En dat waarom? Ja, dat begreep ze zelve niet; daar kon zij geene rekenschap van geven!

Ze moest haar echter ontvangen; ze kon onmogelijk ‘niet thuis’ geven; daarvoor was het nog veel te vroeg.

Ze liet het gordijn vallen en zachtkens sloop ze weg, de kamer uit, vervolgens hard de trap afhollend.

‘Dag Truida,’ fluisterde Dora bij het binnentreden.

‘Morgen Dora, kom binnen,’ antwoordde Truida met ietwat gemaakte hartelijkheid.

‘Mama stuurt me, om te vragen, hoe het met Ducloux gaat; dokter Valders, die hem gisteren met je oom naar de logeerkamer heeft gedragen, vertelde, dat hij eene ernstige wonde aan het voorhoofd heeft gekregen, niet zonder gevaar; heeft je oom dat ook gezegd?’ vroeg zij met belangstelling.

‘Neen, daarover heeft hij niet gesproken; hij heeft alleen gezegd, dat het heel lang zal duren, eer Mijnheer Ducloux weer geheel zal hersteld zijn.’

‘En moet hij al dien tijd hier in huis blijven?’

‘Dat weet ik niet.’

Eene kleine poos stilte.

‘Hij moet er verschrikkelijk uitzien, het geheele gezicht verbrand; is dat wezenlijk zoo?’ en Dora's stem beefde.

‘O, 't is afschuwelijk, om het aan te zien,’ luidde het antwoord.

‘Heb je hem dan gezien, Truida?’

‘Ik!... Nee... e, maar oom heeft het me verteld;’ een hevige blos kleurde hare wangen en te gelijker tijd viel haar blik op eene bloemenfiguur in het vloerkleed.

Weer eene stilte.

‘Zeg, Truida, hadt je dat wel ooit van hem gedacht?’

‘Och, ik ken hem nog zoo weinig; ik heb hem nauwelijks eenige keeren gesproken, maar jij, hadt jij hem wel tot zoo iets in staat geacht?’

‘O zeker, hij is altijd zoo onbesuisd, zoo voortvarend geweest.’

‘Onbesuisd, voortvarend’ - waarom die woorden, waarom die uitdrukking?

Wilde dan niemand erkennen, dat het ‘moed’, louter ‘moed’ was geweest, die hem bezield had?

‘Hij heeft ook al een paar duels gehad,’ vervolgde Dora, ‘en altijd omdat hij zichzelf niet weet te bedwingen; 't is een jongen, die altijd gehoor geeft aan de eerste opwellingen van zijn hart.’

‘Ook al een paar duels? Hé!’ Ze had vroeger een duel altijd iets kinderachtigs, iets flauws, ja, zelfs lafs gevonden en nu op eens niet meer; ze vond het op dit oogenblik zelfs manlijk, moedig en in hare verbeelding zag zij Ducloux met schitterende oogen, met de sabel in de hand tegenover zijn tegenstander.

(Wordt vervolgd.)

Uit den vreemde.
meegedeeld door mevr. van Westrheene.

Mijne tante Iréne.

Eer ik orde breng onder al de herinneringen, die in mijn geheugen omwoelen, en ze rangschik en haar de plaats aanwijs, waar zij behooren, begin ik mij af te vragen, of onze familievooroordeelen in den grond wel zoo belachelijk zijn, als zij, oppervlakkig beschouwd, schijnen.

Kan een onbeteekenend iets, dat slechts den buitenkant betreft, bij voorbeeld een onwillekeurig, werktuiglijk aanwensel, recht geven op de voorspelling van wat er het gevolg van worden moet in een menschelijk leven?

Hechten bij voorbeeld niet de Chineezen zulk een groot gewicht aan de angstvallige inachtneming van hunne godsdienstige plechtigheden, omdat die eene geheimzinnige verwantschap hebben met hun eigenaardig karakter?

In het tiende hoofdstuk van het *Lun Lu* (achtste artikel) staat van Khoung-Tou-Tseu aangeteekend, dat hij het hem voorgezette vleesch niet at, indien het niet in rechte strepen gesneden was; dat, indien, enz. enz. enz....

Ik ben volkomen overtuigd, dat mijn grootvader nooit de gewijde boeken der Chineezen heeft opengeslagen, en niettemin dreef hij den eeredienst van vormen buitengewoon ver, inzonderheid waar die vormen op meetkunde betrekking hadden. Wanneer hij eene schilderij zag, die scheef hing, eenen knoop in eene das zonder evenredigheid in de lussen en strikken, deed hem dat eene pijn, alsof hij eenen vuistslag tegen de maag kreeg. Het scheen inderdaad, dat hij er lichamelijk onder leed.

Werd er aan tafel kaas gesneden, dan moesten het altijd zorgvuldig langwerpige, rechte plakjes zijn, zoodat de kaas eene volmaakt rechte lijn behield. Als een van zijne gasten slordig kaas sneed en er inhammen in maakte, was hem dat bijna een bewijs, dat zoo iemand een ontaard mensch was.

‘Iemand, die zóó de kaas mishandelt, heeft gebrek aan beginsel, heeft geen begrip van nauwgezetheid, van zedelijk evenwicht. Zijne verbeelding, die sterker is dan zijne rede, zal hem gemakkelijk medesleepen tot het kwaad. Zoodra ik het zie, is zoo iemand bij mij verdacht,’ verklaarde mijn grootvader.

Op zekeren dag kreeg hij eenige gasten aan zijne tafel; het was een deftig *déjeuner*, waarvoor hij officieel toilet had gemaakt; naar de mode van dien tijd ontving hij zijne gasten in blauwen rok, gebloemd vest, lage schoenen en nanking pantalon. Een zekere draai van zijne beenen verried nog de door hem betreurde mode van de korte broek met zilveren gespen en de zijden kousen van voorheen.

Zijn Malthezer kruis prijkte in den vorm van eene doekspeld op zijne das.

De maaltijd duurde lang; er heerschte een hartelijke, opgewekte, hoewel deftige toon.

Daar kwam, aan het dessert, ook de kaas; eene buitengewoon fijne soort en de opbrengst van mijns grootvaders eigen boerderijen; eene kaas, die op de markt altijd hooge prijzen opbracht en waarop de oude heer niet weinig trotsch was, zooals trouwens allen, die hem kenden, wel wisten.

Eensklaps kwam er eene treurige uitdrukking in de oogen van mijnen grootvader; zijne mondhoeken gingen omlaag en, evenals op de afbeeldingen van Dante, nam zijn mond den vorm van een omgekeerd hoefijzer aan.

Onder het mes van eenen zijner gasten had de kaas eenen allergrilligsten, veelhoekigen vorm gekregen, en de onhandige man, die zich aan de mishandeling van de kaas had schuldig gemaakt, was een zekere Rousselet, architect uit de naburige stad.

Hoewel die architect een man van vijf en veertig jaren was, sprak mijn grootvader altijd over hem als over eenen aankomenden jongeling.

'Ik heb groote verwachting van dien jonkman,' kon hij zeggen; 'hij heeft goede manieren en een zeer practisch verstand.'

Toen de aldus oneerbiedig door den architect verminkte kaas tot mij kwam, gaf ik het stuk den vorm van eenen wel is waar zeer kleinen, doch overigens volmaakt zuiveren driehoek en mijn grootvader gaf mij, uit de verte, een dankbaar oogwenkje.

'Baron,' zeide de architect, die zich blijkbaar van geene schuld bewust was, terwijl hij de kaas, waarvan hij zich zoo slordig had bediend, op zijn brood legde, 'ik heb gehoord, dat zich een wild zwijn in uwe bosschen heeft vertoond en dat gij bezig zijt eene jacht te organiseeren.'

Hij zeide dat blijkbaar in de hoop op eene uitnoodiging er deel aan te nemen; doch de gastheer deed, alsof hij hem niet zag of hoorde, en praatte druk met zijne buurvrouw, eene bejaarde, doove barones, die telkens een gilletje gaf en over rheumatisme klaagde.

Mijn in zijne evenredigheidsliefde beleedigde grootvader sprak den architect in het geheel niet meer aan en bleef zoo boos op hem, dat hij zelfs zijn geliefkoosd gewoon trictrac niet met hem wilde spelen, hoewel de architect anders zijn uitverkoren partner was.

Eenige minuten later kwam ik mijnen grootvader in de vestibule tegen en vroeg hem schertsend:

'Is Mijnheer Rousselet nu voorgoed uit de gunst?'

Doch mijn grootvader antwoordde, wezenlijk bedroefd: 'Och, praat er niet over; ik heb mij in dien jonkman vergist. Op mijnen leeftijd valt het moeielijk van dagelijksche gewoonten afstand te doen; maar al is hel mij een groot gemis, ik wil hem niet meer aan mijn huis hebben.'

Langzaam en deftig bleef de oude heer in de vestibule op en neder loopen, waar tot zelfs zijne voetstappen eenen somberen klank schenen te hebben.

Nadat de laatste gast vertrokken was en ik, na den voor mij vervelenden dag, in den tuin had gewandeld, niet wetende, wat ik met mijnen ledigen tijd zoude uitvoeren, ging ik naar de keuken.

Marie, de keukenmeid, die de lange linten van hare muts had opgespeld, was bezig eenen kalkoen aan het spit te laten braden; Martinot, een oud gediende, die niet was weggezonden, toen hij onbruikbaar was geworden, zat in zijn hoekje onder den reusachtig grooten schoorsteen en stak zijne oude, bevende handen uit om ze bij het vlammende vuur te koesteren.

Aan het einde van de lange tafel, waaraan het dienstpersoneel zijne maaltijden gebruikte, was mijne tante Iréne bezig eene kaas, zoo groot als het schild van Achilles, in vierkante blokjes te snijden. De vruchten lagen in stapeltjes afgedeeld bij groote stukken brood en bekers vol schuimenden appelwijn.

'Ik ben bezig, eenen kleinen feestmaaltijd voor de catechisantjes van onzen pastoor gereed te maken, ziet gij?' zeide zij, toen ik hare bedrijvigheid met belangstelling gadesloeg.

Mijne tante was zoo bijzonder klein, dat haar hoofd, met eenen grooten *capuchon* gedekt, nauwelijks boven de tafel uitkwam en geheel achter de pyramiden van appelen en noten verborgen was.

Vandaar, dat ik haar niet aanstonds had gezien, toen ik in de keuken kwam.

Tante Iréne was voor mij een toonbeeld van de Heiligen onzer familielegenden. Ik ben altijd overtuigd gebleven, dat zij zoo klein was geworden ten gevolge van hare overgroote nederigheid, die haar altijd bewoog te zorgen, dat zij zich zoo weinig mogelijk liet gelden en weinig plaats in de wereld besloeg.

Ootmoedig en stil ging zij haren weg en wijdde hare dagen aan goede werken; haar leven vloeide zacht en onopgemerkt voorbij als de beekjes, die onzichtbaar tusschen het hooge gras onzer weilanden vloeien.

Zonder in de snoeverige bedelplunje van Diogenes te vervallen, scheen zij het erop toe te leggen zich zoo weinig mogelijk in het oog loopend te kleeden en droeg zij altijd even kleurlooze, doffe gewaden als de veeren van dat onaanzienlijke vogeltje, dat zelfs geene pootjes en geen snaveltje rijk is.

In den herfst scheen zij de natuur na te bootsen en droeg zij de kleuren van dorre, afgevallen bladeren.

Ontastbaar etherisch als zij scheen, moest het bijna verbazing wekken, dat hare voeten den grond raakten en zij niet zweefde in plaats van te loopen; eene sterke windvlaag dreigde haar op te nemen en het luchtruim in te drijven als de pluizige bloesems, die wij als kinderen uitblazen.

'Zeg eens, tante, het is maar goed, dat gijzelve de kaas in blokjes hebt gesneden, zoodat de catechisantjes van den pastoor hunne kaas niet meetkunstig behoeven te snijden, want mijn geduchte grootvader zou in staat zijn hen bij troepen te gelijk weg te jagen. Sedert wanneer past hij de wetten van de meetkunde op de gastronomie toe?'

'Sedert lang, helaas; al te lang!' was het antwoord van tante Iréne, en een flauw glimlachje, dat treurig was om te zien, wijl het alle denkbeeld van vroolijkheid buitensloot, krulde een oogenblik hare dunne, bleeke lippen.

Wij zwegen beiden, van dezelfde gedachten vervuld, totdat tante Iréne zich aan die treurige stemming ontrukte en zeide:

‘Zoodra de avondklok begint te luiden, komen de kleine gasten aansnellen; doch wij hebben nog een uur tijd; willen wij het park nog eens doorwandelen?’

Nadat wij tusschen de bloeiende heesters geloopen hadden, kwamen wij meer achter in het park, waar groote, oude boomen stonden en waar de grond heuvelachtig werd. Ik boog om mij kleiner te maken ten einde tante Iréne mijnen arm te kunnen aanbieden; doch vlug en levendig, met eene zoogenaamd pruilende uitdrukking om haren mond, weerde zij mij af en liep met snelle stapjes vooruit. Op den rug gezien, zou men haar voor een kostschoolmeisje hebben kunnen houden, dat dartel de ‘rij’ was uitgeloopen.

Ik vermoedde terstond, dat hare gejaagde pasjes moesten dienen om hare ontroering te verbergen. Tante Iréne sloeg er geheel mede uit haren aard. Zou zij mij, als wij het doel onzer wandeling bereikt hadden, iets bijzonders te zeggen hebben? dacht ik.

Toen wij het huis van den boschwachter achter ons hadden, kwamen wij aan eenen muur van eenen ouden bouwval; er had eenmaal een torentje gestaan, dat nu meer dan halverwege was afgebroken; een rijke plantengroei gaf iets zeer schilderachtigs aan de ruïne; hazelaren en seringen bedekten grootendeels het vervallen metselwerk.

In de onmiddellijke nabijheid stond eene rustieke bank en wij zetten er ons naast elkander neder. Wij hadden er een fraai, wel is waar wegens den rijken plantengroei niet volkomen onbelemmerd vergezicht, doch hadden eene bijna onafzienbare laan van wuivende populieren voor ons; het gaf eene afwisseling van schaduw en schitterende lichtstrepen; want de zon was reeds laag aan den hemel en hare avondstralen drongen tusschen de boomstammen door.

Heel in de verte bewogen zich, op eene sterk verlichte plek met eenen achtergrond van donker groen, levende gedaanten, als op eene schilderij, die als het ware in de lage lucht was gespannen; de vormen dier gedaanten kwamen scherp uit; het ware zware, luie koeien, opgejaagd door eenen speelschen, baldadigen hond; voerlieden, die met hunne vrachten huiswaarts keerden, en spelende, in de boomen klauterende knapen, en achter dat alles strekte zich eene onafzienbare vlakte uit, die scheen te sluimeren in het wegstervende zonnelicht.

‘Dat alles was hier voorheen niet te zien,’ zeide tante Iréne, nadat wij eenige minuten zwijgende, vol eerbied het heerlijke natuurtooneel hadden genoten.

‘Wij waren bijna arm in dien tijd,’ ging zij voort, ‘maar indien uw grootvader toen zijne gasten aan tafel had laten eten, zooals zij maar wilden, zouden nu de kinderen van andere menschen niet de eenige voorwerpen van mijne zorg behoeven te zijn.’

Ik ging dichter naast haar zitten om te luisteren naar de vertrouwelijke mededeeling, welke zij scheen te willen doen.

De stem van tante Iréne werd in die oogenblikken zwak als die van een kind en ik zag hare borst hijgen van ontroering bij de herinnering aan hetgeen zij mij wilde vertellen. Het was, alsof zij inwendig snikte. Doch het scheen, alsof zij er zich voor schaamde, want zij nam eenen moediger toon aan, toen zij hernam:

‘O, gij moet niet denken, dat ik eene romaneske geschiedenis heb; ik wilde u alleen maar vertellen, dat ik eens op het punt van trouwen heb gestaan,

toen uw grootvader op eens zijne toestemming introk, en dat ik zoo onverstandig ben geweest eronder te lijden; dat is alles.'

Terwijl tante Iréne dat zeide, sloeg zij hare oogen neder en er kwam nog een blos op hare magere wangen.

Er had dus een vrouwenhart geklopt in dat schrale, vervallen lichaampje.

'Uw grootvader,' ging zij voort, 'is niet altijd een oude man geweest vol grillen en manieën, dien ik u zoo dikwijls in verzoeking zie te gaan uitlachen. Hij was altijd een van de eerbiedwaardigste menschen, die er kunnen bestaan. Zijn leven was eene lange reeks van arbeid, waarmede hij de onrechtvaardigheden van zijnen vader wilde herstellen. Ik moet u zeggen, dat uw overgrootvader...'

'O ja, het groote portret in de biljartkamer! Die leelijke oude man met zijn gepoederd haar en zijnen groenen wapenrok. Een alles behalve gunstig gezicht! Wat heeft hij gedaan?'

Het bedoelde leelijke portret had mij, toen ik een kind was, altijd zooveel angst aangejaagd, dat het mij uit enkel wrok nu nog plezier deed iets onaangenaams te hooren van den persoon, dien het moest voorstellen.

'Hij was ontzettend sterk aan oude gewoonten gehecht,' antwoordde tante Iréne, 'en eerbiedigde het eerstgeboorterecht als een heilig leerstelsel. Om de wet te ontduiken en uwen oudoom boven zijnen jongeren broeder te bevoorrechten, heeft hij nog bij zijn leven zijne bezittingen verdeeld. Uw grootvader, die zijn tweede zoon was, werd met eenen dubbelen *louis d'or* op zak en eenen zoogenaamden zegen naar Duitschland gezonden; het was nog eene gunst, dat hij bij het afscheid zijnen vader de hand mocht kussen.

Uw arme grootvader bleef op de lijst van emigranten en is na verloop van vele jaren eerst naar Frankrijk teruggekeerd, met een huis vol kinderen, die nauwelijks een woord Fransch konden radbraken. Ik, die reeds bijna volwassen was, diende hun tot gouvernante en keukenmeid te gelijk.

Van de familiebezittingen, die door de revolutie gespaard waren, hadden uw overgrootvader en zijn bedorven en verkwistende zoon bij hunnen dood dit alles aan hunnen verbannen zoon en broeder nagelaten: vervallen, instortende muren van een oud huis, wat braakland eromheen en geen geld om er iets aan te kunnen verbeteren. O, als wij slechts het tiende gedeelte hadden bezeten van wat uw ongelukkige oom in een liederlijk, losbandig leven heeft doorgebracht... maar, laat mij daarvan zwijgen... de man is dood; ik wil zijne nagedachtenis met vrede laten.

Mijn achtingswaardige vader heeft zich, nadat hij in zijn vaderland mocht terugkeeren, door spaarzaamheid, ijver en verstandig overleg een nieuw fortuin verworven; zie bij voorbeeld de prachtige korenvelden eens daarginds, waar slechts moerassen en biezenland bestonden. Allengs kon hij aan de toekomst van zijne kinderen gaan denken... Ik had toen reeds mijn offer gebracht en van het vooruitzicht op een huwelijk afstand gedaan...

Dat wordt morgen veertig jaren; een voor mij onvergetelijke dag. Ja, morgen wordt het veertig jaren, dat hij voor het laatst bij ons aan huis is geweest...'

'Wie?' vroeg ik, want tante Iréne bleef plotseling, als in zichzelve gekeerd, zitten en zweeg.

'Graaf De Pommereux, de zoon van eenen ouden wapenbroeder van uwen grootvader in Duitschland.'

Wijl niemand veel tijd had om zich met hem bezig te houden, moest ik de eer van ons huis en van ons land ophouden en ik liet hem alles, wat wij bezienswaardigs hadden, kijken. Hij bewonderde de schaduwrijke lanen en den mosgrond van onze bosschen; de goudgekleurde afgevallen bladeren kraakten onder onze voeten en de laatste zonnestralen vielen op ons, terwijl wij op eene open plek in het bosch op eenen boomstam zaten, lang met elkander spraken en op het luiden der klok van het kasteel wachtten, die ons waarschuwen zou, dat het tijd werd om naar huis terug te keeren; allerlei herinneringen uit onzen kindertijd in de dagen onzer ballingschap, die wij te zamen hadden doorgebracht, doemden weder voor ons op.

Op zekeren dag kwam een reizend portretschilder ons huis voorbij, en de Graaf liet hem op zijne kosten al onze familieportretten maken; het mijne alleen wenschte hij voor zich te behouden en mede te nemen in ruil voor het zijne, dat hij ons als eene gedachtenis achterliet.

Ik was verwonderd en ik wil wel bekennen - dankbaar zelfs.... ‘Is er dan toch iemand,’ dacht ik, ‘die iets aantrekkelijks in mij ziet?’ Ik ben nooit, wat men noemt mooi, geweest, maar toen ik jong was, zag ik er toch....’

Hier bleef tante Iréne steken, een weinig beschaamd over het herleven van het weinigje vrouwelijke ijdelheid, dat zij voorgoed meende uitgeroeid te hebben.

Terwijl zij haar hoofd boog, keek ik haar van ter zijde aan en maakte mijne opmerkingen:

‘Hare oogen kunnen levendig, sprekend geweest zijn,’ dacht ik; ‘haar neus is niet altijd zoo scherp geweest; hare dunne, kleurlooze lippen, die naar achteren schijnen te wijken, omdat zij niet meer gesteund worden door eene rij van mogelijk fraaie tanden; wie weet?’

En terwijl ik mijne onderzoekende ontleding voortzette, kwam ik tot de gevolgtrekking, dat die Graaf De Pommereux zijne redenen wel kon gehad hebben, waarom hij behagen vond in mijn tantetje Iréne...

Nadat wij nog eenige oogenblikken zwijgend naast elkander hadden gezeten, nam tante Iréne het woord weder op:

‘Zie,’ zeide zij, ‘wij waren op eenen lentedag op déze plek. Hij had den geheelen winter bij ons doorgebracht; men behield zijne vrienden, die dikwijls van groote afstanden gekomen waren, langer dan tegenwoordig, nu er spoorwegen zijn.

De seringen waren pas in bloei; het waren nog jonge boompjes en niet hoog genoeg om schaduw te geven, zooals zij nu doen. Uw vader, een dartele, levenslustige jongen, was op de knie van De Pommereux gesprongen; ik was gewoon het kind op onze wandelingen mede te nemen, sedert ik mij iet of wat beschroomd voelde, als ik met den Graaf alleen was. Eensklaps zeide hij:

Freule Iréne, wil ik u eens iets zeggen? Gij hebt mij toegestaan, dat ik uw portret medeneem; maar ik zou liever uzelve meenemen.’

Ik nam die woorden op, alsof ik dacht, dat hij schertste, en wist niet anders te zeggen dan:

‘O, foei,’ en ik lachte om mijne verlegenheid en het kloppen van mijn hart te verbergen.

‘Freule Iréne, ik bezit in Bretagne een mooi kasteel, dicht bij zee. Ik

kan uit de hoogte de zee hooren bruisen, als zij niet loeit. Aan den anderen kant zie ik op eene groote uitgestrektheid glooiend duinland, dat prachtig is, wanneer de heide bloeit. Gij houdt van veldbloemen; welnu, het land bij ons is ermede bezaaid; het schijnen kleurige tapijten, wáár men ziet.'

En hij beschreef mij een van die heerlijke landschappen; eene schildering, die op mij den invloed had van de verzen van Lamartine.

Ik trok zacht mijne hand terug, welke hij had gevat, nam mijn broertje in mijne armen en vluchtte als het ware naar huis, naar boven, naar mijn eigen kamertje.

'Spreek erover met mijne ouders,' had ik heel zacht gezegd, toen hij met mij liep.

Dat deed hij, nog denzelfden avond.'

'En toen?' vroeg ik.

'Den volgenden dag was hij vertrokken, eer ik beneden kwam; er had een heftig tooneel plaats gehad tusschen hem en mijnen vader... Ik heb hem nooit wedergezien.'

'Arme tante! - Hebt gij zijn portret nog?'

'Ik draag het altijd bij mij; hij was mijne eerste... of beter gezegd, mijne eenige liefde; zie, dit is het.'

Het was eene miniatuur op ivoor, die op mij enkel den indruk maakte van een leelijk portret uit den tijd der restauratie.

'Mijne goede, lieve moeder had nog haar best gedaan om haren heer en meester te verbidden; doch het was vergeefsche moeite geweest. Toen zij bleef aandringen en naar de reden vroeg van zijne weigering, zeide hij:

'Hoewel ik in het eerst met den jonkman was ingenomen, beschouw ik hem nu als eenen saletjonker, in wien ik geen vertrouwen genoeg heb om hem tot mijnen schoonzoon te maken.'

'Hebt gij dan ongunstige berichten omtrent den Graaf ontvangen?' vroeg mijne moeder.

'Neen, ik weet niets direct kwaads van hem; maar de wijze, waarop hij zich aan het dessert heeft gedragen, is mij een bewijs, dat hij een man zonder orde is, op wiens zedelijk gedrag zeker veel zal aan te merken zijn.'

Ik herinnerde mij, te laat, helaas! dat hij onbarmhartig met de kaas te werk kon gaan.'

'Arme tante,' zeide ik nog eens. 'En denkt gij nog altijd aan hem?'

Zeer ernstig, bijna streng, gaf zij ten antwoord:

'Ja, iederen dag in mijne gebeden gedenk ik zijne arme ziel.'

'Is hij dan dood?' vroeg ik.

'Ja, hij is op eene treurige wijs gestorven. Hij was zwak van karakter; hij speelde en heeft zich tot knoeierijen laten verleiden, waardoor hij, behalve zijn fortuin, ook zijnen goeden naam verloor, en op zekeren morgen werd hij dood gevonden - hij had zich in zijne kamer opgehangen.'

'Och, mijne beste, uitstekende, ongelukkige tante,' zeide ik hartstochtelijk; 'denk eens aan, wat gij nu zoudt te dragen hebben, indien gij met hem getrouwd waart geweest: uwen weduwenstaat niet alleen - maar eenen bevlekten naam!'

Daar richtte tante Iréne zich met eene krachtige beweging op; hare houding werd fier... het scheen waarlijk, dat zij niet klein was. Er kwam eene

flikkering in hare oogen en ik moest de mijne neerslaan, toen zij mij zóó aankeek.

‘Zou zóó iets gebeurd zijn, indien *ik* bij hem was geweest?’

Doch zij herwon onmiddellijk hare gewone, zachte bedaardheid; zij kromp als het ware weder in en zeide zacht:

‘Maar wie zou er dan op mijnen armen ouden vader passen, die toch waarschijnlijk kindsch zal worden. Geloof mij, God weet, wat hij doet!’

Zoo verloochende tante Iréne zichzelve, als altijd. Zij had zich opgeofferd - dat doen véél vrouwen - doch zij had het gedaan met het bewustzijn, dat het vanzelf sprak!

De avondklok deed zich hooren; wij namen den terugweg aan en hoorden alras het geluid van de vele kinderklompjes op de steenen.

En tante Iréne gaf haar kinderfeest.

R. DE MARICOURT.

Lichtstralen.

Men kiest niet een politieke partij, zooals een redenaar een onderwerp kiest voor zijn redevoering, of liever men neemt niet een partij, de partij neemt u, zij drijft u voort en steunt u, zij maakt u te midden van den storm kalm en vaardig en voert u door de branding. Ook in de politiek zijn zonder geloof en liefde geen groote dingen mogelijk.

V. COUSIN.

Men moet ook in de politiek handelen kunnen, zooals men wil, om te handelen, zooals men moet.

ZACHARIAE.

De Staat, waarin zij, die tot de regeering geroepen worden, het minst lust hebben te regeeren, zal vanzelf het best en het kalmst bestuurd worden.

PLATO.

Een ervaren staatsman heeft gezegd, dat het geheele constitutioneele leven welbeschouwd bestaat uit een reeks van transacties. Wordt de transactie verijdeld, omdat een der betrokken partijen haar opvatting met doctrinair absolutisme wil doordrijven, dan wordt de reeks van transacties verbroken en er ontstaan botsingen, en aangezien het staatsleven niet kan stilstaan, worden de conflicten quaesties van macht.

BISMARCK.

Weg met het geroep: wetten, niet mannen! 't Is onzin te zeggen: de strengen trekken den wagen, niet de paarden. Wil men bij de vergelijking blijven, welnu: mannen zijn alles, wetten in vergelijking niets. Ik spreek van moeilijke, gevaarvolle tijden, waarin stelsels dreigen ineen te vallen, voorbeelden en algemeene voorschriften ontbreken. In zulke tijden zal de Staat zijn redding te danken hebben aan de geestkracht, aan het karakter van mannen, niet aan dezen of genen maatregel, hoe wijs ook uitgedacht, hoe onberispelijk ook uitgevoerd. In zulke tijden verheffen zich koninkrijken of zinken in het niet, al naar zij geleid worden, niet door welgemeende, wellicht lofwaardige bemoeiingen, maar door gebiedende, achting afdwingende talenten, door bekwame mannen.

CANNING.

De ziekte, waaraan bureaucratische regeeringen zijn blootgesteld en waaraan zij gewoonlijk ook sterven, heet routine. Zij gaan te gronde aan de onveranderlijkheid van haar levensregelen en meer nog ten gevolge van de algemeene wet, waarmee alles, wat routine wordt, zijn levensbeginsel verliest en aldus, zonder inwendige levenskracht, zich slechts werktuiglijk voortbewegend, het voorgestelde doel niet bereiken kan. Bureaucratisme heeft altijd neiging zich op te lossen in pedantisme.
MILL.

Heftige partijtwisten leiden altijd tot onverschilligheid voor de algemeene welvaart en voor de eer van den Staat. Waar de partijschap groote afmetingen aanneemt, daar vraagt men niet naar het belang van het gansche volk, maar alleen naar dat van zijn eigen aanhangers; wie daarbuiten staan, worden beschouwd als vreemden, vijanden of indringers.
MACAULAY.

Hoe grooter de maat is van burgerlijke en politieke vrijheid, des te grooter moet de strengheid der wet en haar toepassing zijn.
CANNING.

Er was nooit een partij of sekte, waarin de domsten niet tevens de heftigsten waren.
POPE.

Het ligt in den aard der partijen haar oorspronkelijke tegenstanders langer indachtig te zijn dan haar oorspronkelijke beginselen.
MACAULAY.

Zwakte ontwapent niet, integendeel, zij moedigt aan tot nieuwe eischen.
LAMARTINE.

Wie met één slag alles wil verbeteren, vernielt alles. Ongeduld schept illusies en ruïnen, in plaats van waarheden. Ontgoochelingen zijn vóór den tijd geplukte waarheden.
LAMARTINE.

Wie geen hart gevoelt voor de ideeën, welke zijn tijdgenooten bewegen, is niet geboren hen te beheerschen.
V. COUSIN.

In de geneeskunst, den godsdienst of de staatkunde is er geen kwakzalverij, die niet zelfs een sterken geest kan drijven, wanneer deze door leed of vrees wordt verward.
MACAULAY.

Wat geschied is, oefent op het gemoed der meeste menschen een onweerstaanbare macht uit, en wat onmogelijk scheen, neemt, zoodra het geschied is, naast het gewone zijn plaats in.
GOETHE.

De omstandigheden geven in het rijk der werkelijkheid aan elk politiek beginsel zijn eigenaardige kleur en zijn bepaald karakter. De omstandigheden zijn 't, die elk politiek of ander plan weldadig of verderfelijk voor de menschheid maken.

BURKE.

Wanneer een politieke regeering lijdt aan een groote kwaal, die tot haar ontbinding leiden moet, zullen de schitterendste daden van moed, ja, zelfs gewonnen veldslagen een natie wel beroemd kunnen maken, maar haar nimmer verheffen.

VOLTAIRE.

Het ontbreekt nooit aan middelen de menschen te regeeren, maar zij zijn steeds aan verandering onderhevig; de wijsheid van een regeering bestaat hierin, dat zij die middelen weet te kiezen en toe te passen.

V. COUSIN.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De invloed der gymnastiek op de ontwikkeling van den mensch, in verband met de wetten der erfelijkheid, door Joh. Blom, leeraar in de gymnastiek te Arnhem. - Leiden, Blankenberg en Co.

Wij leven tegenwoordig in een tijdperk van reactie op allerlei gebied, ook op dat van het onderwijs. Terwijl vóór nog slechts enkele tientallen jaren zich eene krachtige beweging openbaarde ten gunste eener betere en meer algemeene intellectueele ontwikkeling en dientengevolge op de inrichting en de methoden van onderwijs eene ingrijpende reorganisatie werd toegepast, wordt thans reeds weer van vele zijden eene aanzienlijke vereenvoudiging van het onderwijs geëischt en gaan er stemmen op tegen de zoogenaamde ‘overlading’ bij de intellectueele ontwikkeling. Als correctief daartegen is thans de leus geworden: lichaamsoefening, gymnastiek en sport.

Nu zijn de klachten over de zoogenaamde ‘overlading’ wel wat overdreven en het uiterlijk van het meerendeel onzer jongelieden bewijst voldoende, dat zij bij hunne studiën in den regel nog genoeg vrijen tijd overhouden voor lichaamsoefening en uitspanning, waarvan de meesten dan ook in ruime mate gebruik maken.

Het zou den schrijver dan ook, mijns inziens, zeer moeielijk vallen, het bewijs te leveren voor de uitspraak op bladz. 2 van zijn geschrift, dat ‘als gevolg van de éénzijdigheid in de opvoeding reeds bij het tegenwoordige geslacht de harmonie in geestelijke en lichamelijke ontwikkeling ontbreekt, welke noodig is voor het krachtig voortbestaan van 't menschdom’. Dit is eene phrase, die aan schromelijke overdrijving mank gaat. Had de schrijver eenvoudig betoogd, dat eene zekere vereenvoudiging van het onderwijs, en vooral van de examens, gewenscht is en dat, inzonderheid voor jeugdige leerlingen, de lesuren, meer dan tot nu toe, dienen afgewisseld te worden met spelen of lichaamsoefeningen in de vrije lucht, dan zou zeker ieder paedagoog zich daarmede kunnen vereenigen.

Want het groote nut van de gymnastiek en vooral van beweging en lichaamsoefening in de vrije lucht behoeft eigenlijk niet meer bewezen te worden. Dat neemt echter niet weg, dat het nuttig kan zijn, op het wenschelijke en noodzakelijke van gymnastische oefeningen nog eens de aandacht te vestigen. De schrijver had echter zonder bezwaar zijne brochure minstens tot op de helft kunnen bekorten, want zijn betoog is, hoewel vorm en stijl mogen geprezen worden, tamelijk langdradig en de opsomming van tal van algemeen bekende zaken, aan Darwin's werken ontleend, had achterwege kunnen blijven.

Verder wachte men zich, ook bij het aanprijzen van gymnastiek en sport,

voor overdrijving, want wij verkeeren thans bij de heerschende manie voor wedstrijden, races en matches in eene periode van ziekelijke overlading, ook op dit gebied. Ook de schrijver zelf is van overdrijving in dezen zin niet vrij te pleiten, waar hij, terwijl tegenwoordig algemeen wordt aangedrongen op vereenvoudiging der examens, op bladz. 40 zegt, dat bij de overgangs- en eindexamens rekening moet gehouden worden met de cijfers, aan de gymnastiek toegekend.

Ook de gunstige gevolgen van de gymnastiek voor de strijdvaardigheid van het leger zijn door den schrijver verbazend optimistisch voorgesteld, waarvan op bladz. 37 vooral een merkwaardig staaltje voorkomt. Zonder eenigszins te willen afdingen op het groote nut van de gymnastiek, ook voor den soldaat, meen ik toch ernstig te moeten twijfelen aan de voorspelling van den schrijver, dat, bij algemeene beoefening der gymnastiek, onze lichamelijk zoo krachtig ontwikkelde krijgslieden, ‘een onverbreekbaren muur zullen vormen rondom onze grenzen, die den vijand zooveel eerbied af zal dwingen, dat hij zeggen zal: tegen zulk een leger is niet te strijden, zulk een leger is onoverwinnelijk!’

En alzoo zal dan onze vijand aan de grenzen alleen reeds bij het zien van onze militaire turners het hazenpad kiezen! Voor onzen Minister van Oorlog inderdaad eene voorstelling, om van te watertanden, daar alle waterliniën, pantserforten, enz. eene overbodige luxe worden, als onze manschappen slechts aan de grenzen behoeven te verschijnen, om den vijand op de vlucht te jagen.

Dit voorbeeld is voldoende, om aan te toonen, dat de schrijver zich al te veel door zijn enthousiasme heeft laten medesleepen en dat hij niet genoeg rekening heeft gehouden met het spreekwoord: ‘Wie te veel bewijst, bewijst niets.’

Zutfen, September 1893.

Dr. A.J.C. Snijders.

De uitgevers Van Looy en Gerlings te Amsterdam kondigen de verschijning aan eener *Bibliotheek van Grieksche en Latijnsche Klassieken in Nederlandsche vertalingen*, waarop wij met een enkel woord de aandacht willen vestigen. Het doel, dat genoemde uitgevers ermee beoogen, is, de daarvoor in aanmerking komende oude auteurs tot gemeen goed van allen te maken, in de overtuiging, zooals zij te recht in het prospectus zeggen, dat er van de classieken ook nog in onzen tijd eene frissche en bezielende kracht kan uitgaan. Al kan zelfs eene voortreffelijke vertaling het oorspronkelijke niet vergoeden, het is de eenige weg, om het groote publiek in kennis te stellen met hetgeen de Ouden voortreffelijks schreven. Naast het genot, dat de lectuur der oude auteurs ook in vertalingen schenkt, heeft de onderneming bovendien het practisch nut, dat zij op historisch gebied allen, die de oude talen niet machtig zijn en de historie der Oudheid dus alleen uit handboeken kunnen leeren kennen, in staat stelt tot de bron zelve te gaan, die tot dusver voor hen zoo goed als ontoegankelijk was. En daar de uitgave goedkoop is, behoeft de aanschaffing der *Bibliotheek* - reeds verschenen Sallustius' *Samenzwering van Catilina* en Xenophon's *Anabasis* - voor niemand een bezwaar te zijn. Het groote getal inteekenaren moge den uitgevers het bewijs leveren, dat zij goed gezien en een nuttig werk verricht hebben, door in dezen de hand aan den ploeg te slaan.

D.

B. van Meurs. Germania's Dichtbloemen, 3e druk, - Culemborg, Blom en Olivierse

Hoe komt men ertoe, om te vertalen? Om dezelfde reden, denk ik, als om te dichten. Men voelt of denkt iets en wil daar uitdrukking aan geven, en men dicht. Heeft een ander iets gezegd, dat een weerslag is op zijn eigen denken of voelen, dan brengt men dat over in zijne eigen taal, om de schoone ideeën in schoone vormen van eigen landaard weer te geven. Men doet dat met hetzelfde doel, om den lezer te doen voelen, waardoor menzelf is ontroerd. Men transscribeert voor een ander instrument de muziek, die heeft geboeid. Komt er dus een stuk proza of poëzie aan het licht, dan vraagt de lezer: wat zegt mij die taal, wat geeft mij de dichter, wat had hij te vertellen? Als daarop het volstrekt ontkennende antwoord moet volgen: 'niets', dan ziet het er treurig uit voor den vertaler; dan, zou men kunnen zeggen, hadden tijd, moeite, papier en inkt kunnen gespaard worden.

Wat moeten wij hier doen met Duitsche verzenmakerij, als die verzen door vorm noch inhoud iets beteekenen; goedmoedige, brave verzen misschien, hier en daar met eene waarschuwende vingerwijzing op God en eeuwigheid, met eene vriendelijke aanmaning, om toch deugdzaam en geloovig te blijven, maar overigens.... zonder een paar dingen uit, 'Mevrouw van Kat tot Katten' en de 'Kaboutertjes', die allerliefst staan in verzenboekjes voor de lieve jeugd, men heeft aan al die gedichten niets.

Maar 't is dwaas een oordeel te geven, even dwaas, als er een te vragen, - van *Germania's Dichtbloemen* is al de derde druk verschenen. Is het niet karakteristiek? Dat komt zeker, omdat er lief in geleeraard wordt over officieelen godsdienstzin, even dor en vervelend als officieele vormendienst. De derde druk...! Als van Hamerling's bewerkten *Ahasveros* de eerste druk ooit geheel wordt uitverkocht, dan mag de uitgever blij zijn. O, dat publiek! zou men willen uitroepen, en o, die letterkunde! zou misschien het antwoord zijn, en beiden hebben schuld. Het is immers onmogelijk, om twee wezens in elkanders gezelschap te brengen en met elkaar te laten omgaan, als de een wil kruipen en de ander vliegen. Ze hooren niet bij elkaar en zijn beiden even onverstandig, als zij er boos om worden, maar de kruiper moet zich niet voorstellen van hetzelfde edele bloed te wezen als de vlieger, en deze moet niet vragen om de bewondering en de toejuiching van den ander. Het eenige, dat hij ooit bereiken kan, is, dat de kruiper hem voor een gek aanziet, die de moeite neemt, om zoo hoog te gaan, als men het af kan met langzaam op zijne pantoffeltjes naar zijn doel te kuieren.

G. SLOTHOUWER.

Robert Hamerling. Ahasveros. In het Nederlandsch metrisch bewerkt door A. van Dissel. - Helder, C. de Boer.

Proza goed te vertalen, is een ondankbaar werk, verzen goed over te zetten, nog ondankbaarder. De gewone romanoverzetting heeft alleen de negatieve waardeering van het onontwikkeld, romanverslindend publiek der leesgezelschappen en leesbibliotheken, dat al dankbaar genoeg is voor het gemak der lectuur van eigen taal, om verder niets meer te vragen; dat over de fijnheden van stijl voortholt als een

spoortrein langs de mooiste streken; dat smaak noch gevoel heeft voor schoonheid van taal en zich hoegenaamd met bekommert over het bederven ervan, zoodat zelfs de beste vertalers, niet bekom-

merd over de verdiende straf, zich onnauwkeurig en zelfs slordig uitdrukken. Wie het echter waagt verzen metrisch over te zetten, door schoonheid classieke verzen in zijne eigen taal over te brengen, heeft kans op beter publiek... als hij publiek heeft. Poëzie wordt bij ons altijd met zeker wantrouwen beschouwd, minder omdat het poëzie is, dan wel omdat ze van landgenooten is, - en soms is daar ook wel reden voor - maar verzen, vertaald uit eene taal, zooveel gelezen als het Duitsch, beschouwt men bepaald vijandig, niet zoozeer om een beginsel als wel uit eene soort van gevoel van miskenning van de eigenwaarde, van de taalkennis en het genoten onderwijs van het verzenlezend publiek. En wie leest tegenwoordig nog Hamerling?

Om die reden kan ik den heer Van Dissel noch zijn uitgever veel goeds voorspellen van hunne onderneming. 't Is jammer, want beiden verdienen veel succes, de dichterlijke vertaler om zijn werk, de uitgever, omdat hij in een klein, littérair onbeteekenend plaatsje iets heeft aangedurfd, waarvoor de groote heeren van het vak in de voorname plaatsen, die zich verbeelden onze letterkunde groote diensten te bewijzen, zeker hartelijk zouden bedankt hebben uit vrees de voorgestelde winst te moeten derven. Nogmaals, 't is jammer voor den heer Van Dissel, want zijne overzetting is mooi, is als het ware een Nederlandsch dichtwerk geworden, dat zijne origine alleen op den titel verraadt; dat, boeiend door zijn rijken, weelderigen vorm, door zijne mooie taal, door zijne vloeiende verzen, door zijn helderen, mannelijken stijl, in alle opzichten eene verrijking, eene prachtige aanwinst is voor onze letterkunde.

Hamerling, een tijdlang gelezen, meer gelezen dan begrepen of bewonderd, is in ons land nooit populair geweest en is 't in onze dagen wel het allerminst, nu onze voornaamste tijdschriften meer aandacht besteden aan klinkdichten vol mooien klinkklank maar overigens met klinkklaren onzin. 't Is in 't oog vallend, hoe weinig grootsche concepties er plaats hebben; hoe weinig groote, machtige, aangrijpende composities er worden gemaakt; hoe weinig oog men er zelfs voor heeft in onzen tijd, waarin zoo hoog van kunstontwikkeling en artistieken zin wordt opgegeven. Onze literatuur, merkwaardig op zichzelf, al was het alleen door het zoeken naar schoone vormen, is bij slot van nadenken toch eigenlijk niet veel anders dan littérair peuterwerk. Dichtwerken en prozastukken, stemmingswerkjes, aardig gedacht en dikwijls goed gevoeld, het zijn toch grootendeels niets dan mooie, sierlijke, elegante lijntjes, waaruit mogelijk een groot bouwmeester eenmaal een groot geheel zal kunnen maken in een overweldigend bouwwerk, maar grootsch, verheven, treffend zijn ze nog niet. De denkende mensch wordt daardoor te weinig bevredigd, omdat men er alleen op uit is, om het gevoel van een klein getal, voelers te bevredigen; omdat denken en voelen niet voortdurend door elkander worden nagerekend. Het hoogste, dat men daarmee bereikt, is eene oogenblikkelijke streeling der zinnen; een blijvenden indruk maken, eene onuitwischbare herinnering nalaten aan genoten schoonheid, dat zal men er nooit mee teweegbrengen. Dat gebeurt alleen door dichterlijke denkers als Ibsen, als Hamerling, die beiden meer dachten, dan geoorloofd was; die zelfs durfden prikkelen tot nadenken; de dichters, die in het hart grijpen, die naar het hoofd doen grijpen over de grootschheid hunner nog niet gedachte gedachten, die ons in verrukking brengen over den adel hunner ziel. Ibsen wordt gelezen, steeds meer, en bewonderd, ook steeds meer; en dat is goed; maar Hamerling wordt vergeten, wordt zoo weinig gelezen, dat men een knappen

vertaler van 's dichters mooie verzen geen succes kan voorspellen, al toont men zich ook nog zoo ingenomen met zijn werk; wordt genegeerd door zijne tijdgenooten, hoewel hij boven zijn tijd staat; en dat is niet goed.

G. SLOTHOUWER.

E. Werner. Vrije baan. Vertaling van Hermina, 1 dl. - Arnhem, P. Gouda Quint.

Uit hare vele vroegere werken kent men de manier van Werner: zij stelt eenige menschen met vaste karakters naast of tegenover elkander, laat hen in botsing geraken en ontwikkelt uit den ontstaanden strijd haar verhaal. Ook in *Vrije baan* heeft zij die methode gevolgd.

De groot-industrieel Dernburg, een man met een ijzervast karakter, heeft, een zwakken zoon, wien hij het beheer over zijne grootsche scheppingen niet zal kunnen nalaten, en vestigt daarom alle hoop op den ingenieur Runeck, het kind van een zijner overleden werklieden, die door stalen vlijt zich den ingenieurstitel heeft weten te verwerven en wien hij het bestuur over de geheele fabriek en de hand zijner dochter toedenkt. Behalve door allerlei andere verwikkelingen, ten gevolge van de verloving en het huwelijk van den jongen Dernburg met eene verarmde freule ontstaan en die Werner met haar gewoon talent behandelt, wordt dit plan onmogelijk gemaakt o.a., doordien Runeck zich bij de sociaal-democraten heeft aangesloten. De beschrijving van den strijd, die daardoor ontstaat, moet het hoofdmoment vormen in het werk, maar zij is niet geheel gelukt, omdat de schrijfster niet voldoende op de hoogte blijkt van de oorzaken en de bedoelingen van den socialen strijd onzer dagen, die vooral in Duitschland een ander karakter heeft, dan uit dezen roman zou zijn af te leiden.

Men zal dus wel doen met dit gedeelte van het boek onder voorbehoud te lezen. Overigens bevelen wij het werk gaarne aan.

G.

De schat van Agra. Door A. Conan Doyle naar het Engelsch, 1 dl. - Amsterdam, Wilms en Co.

De Engelsche detectives hebben een gevestigden naam als ontdekkers van misdadigers, en al ontsnapt hun nu en dan eens deze of gene slimme vogel of al weet Jack the Ripper nog steeds voor hun scherp oog zijn spoor te verbergen - zij hebben dien voor een goed deel behouden. Aan de beschrijving nu van het talent en de methode van een dier detectives is *De schat van Agra* gewijd. Deze schat wordt telkens gestolen en heeft al aan een paar menschen vrijheid en leven gekost, als hij in Engeland verborgen wordt. Ook daar wordt hij weder gestolen, nadat de tijdelijke bezitter vermoord is. De detective Holmes verschijnt op het terrein, onderzoekt nauwkeurig de kamer, waar de moord heeft plaats gehad, en de aangrenzende vertrekken en weet dan door juist te redeneeren en zijne logische conclusiën goed aaneen te schakelen, als het ware de historie te reconstrueeren, zoodat de daders

spoedig zijn gesnapt en uit het verhaal van den hoofddader blijkt, dat de detective volmaakt juist heeft geredeneerd. Het boek is met merkwaardig talent en een zekeren goedaardigen humor geschreven, zoodat wij gaarne de lezing aanbevelen.

G.

Bij de uitgevers Gebr. J. en H. van Langenhuijsen te 's-Hage is een vlugschrift verschenen van de hand der heeren Baron Snouckaert van Schauburg en De Bas, tot titel voerende: *Vaandels en Standaarden.* Genoemd vlugschrift moet beschouwd worden als een weerklank der beschouwingen *Van Dag tot Dag*, voorkomende in het *Algemeen Handelsblad* van 18 Juni 1893. In die beschouwingen wordt de wensch geuit, om de vernieuwde vaandels en standaarden te versieren met de namen der krijgsverrichtingen, waarbij de korpsen zich hebben onderscheiden, en de daarvoor verleende eereteekenen, en alsdan de alzoo versierde vaandels en standaarden door de Koningin zelve op de meest plechtige wijze te doen uitreiken.

De brochure nu, met talent geschreven, treedt ten gunste van dien wensch in het strijdperk en gaat, aan de hand der geschiedenis, de beteekenis na, die men moet hechten aan vaandels en standaarden. Puttende uit onze historische oorkonden, wordt gewezen op het aandeel, dat vele onzer wapenkorpsen hebben gehad bij de wapenfeiten van 1813-'14-'15-'30 en '31, en tevens vermeld, hoe reeds Koning Willem III, prat op de handhaving der tradities en de eer der krijgsmachten, in 1865 het 'Zilveren Kruis' instelde, in navolging van zijn grootvader Willem I, welke het 'Metalen Kruis' en de 'Medalje voor de Citadel van Antwerpen' had ingesteld. Doch de dragers van eerekruizen sterven uit, en daarmede ook de tradities dier eereteekenen; de vaandels blijven echter, en daarom hechtte reeds Prins Hendrik der Nederlanden het Metalen Kruis van Willem II aan het vaandel der grenadiers, evenals later Willem III de Citadelmedalje van Chassé door den Prins van Oranje liet hechten aan het vaandel van het 7de Regiment Infanterie.

En in navolging van dien wenschen de schrijvers alsnu, evenals zulks in Frankrijk, Engeland en Pruisen gebruikelijk is, de vaandels en standaarden te versieren met de namen van behaalde zegepralen, zooals zulks in eene achtergevoegde Bijlage voor verschillende korpsen is aangeduid.

Het slechts 19 bladzijden groote boekske wekt in zeer te waardeeren zin de natie niet alleen, maar ook de regeering op, om eerbied aan te wakkeren bij het volk voor de tradities van leger en vloot, en is daardoor te beschouwen als een krachtig pleidooi ten voordeele van de algemeene belangstelling in het militaire wezen en tot bestrijding van de hedendaagsche socialistische redeneeringen ten opzichte van het symbool der nationale en militaire eer!

Het geheel is met warmte geschreven en zal zeker bij een groot deel der natie volkomen instemming vinden, terwijl het aan goedkeuring daaromtrent van de zijde des legers niet zal ontbreken. In het belang van een eenmaal in te voeren algemeenen dienstplicht is het gewenscht, dat het vlugschrift in veler handen kome: de liefde voor het militaire wezen wordt er ernstig door bevorderd.

'*s-Hage*, September 1893.

N.

Het testament van Jonas Durman. Naar het Zweedsch van Sigurd (Alfred Hedenstjerna) door Ph. Wijsman. - Leiden, S.C. van Doesburgh.

Wij kondigen het bovengenoemde werk gaarne aan als een boek, dat zich wegens zijn vorm en schrijftrant niet alleen aangenaam en onderhoudend laat lezen, maar

ook op sociaal-werkzaam en echt philanthropisch gebied zijne waarde heeft en welks hoofdinhoud aan den arbeid de eere geeft.

De auteur moge dit boek, zooals hij in een voorafgaanden brief aan zijn ‘besten jongen’ getuigt, hoofdzakelijk voor dien zoon geschreven hebben, allen kunnen eruit leeren, hoe heerlijk het is, als men de vruchten van ingespannen arbeid en volhardenden wil mag aanschouwen.

De ouderlooze, behoeftige Jonas Durman mocht in de oogen zijner familie een lastpost schijnen, tot niets in staat geacht en daarom liefdeloos behandeld worden, op zijn 21ste jaar nam hij, met eene weinig beteekenende geldelijke bezitting, het kloeke besluit, om door handenarbeid zijn kost te verdienen. Door sjouwend werken en spaarzaamheid legde hij den grondslag voor eene toekomst, die hem tot een schatrijk grondbezitter en fabrikant maakte.

Nu keerden de blaadjes om en zocht zijne familie op de meest vleiende wijze zijne gunst te verwerven, daar hij ongehuwd bleef en zij daarom hoop had op eene rijke erfenis.

Lang voor zijn sterven had Jonas zijn testament gemaakt en toen dit, na zijn dood, geopend werd, konden zijne naastbestaanden, tot hunne verwoede ergernis, de vruchten inzamelen van hunne hardvochtige liefdeloosheid.

Behalve vele beschikkingen in het belang zijner werklieden had Jonas een groot deel van zijne bezitting bestemd tot het stichten van eene uitgebreide kolonie met het doel, om een boschrijken en moerassigen grond in welige landouwen te herscheppen. De inrichting was van dien aard, dat de ijverige kolonisten - en alleen dezulken werden toegelaten, die zich voor werkzamen handenarbeid niet te goed achtten, - zich tot een betrekkelijken welstand, in elk geval tot onafhankelijkheid van anderen konden opwerken.

Wij worden in die kolonie verplaatst en onderhoudend beziggehouden met de lotgevallen der kolonisten en de wijze maatregelen, door Jonas Durman genomen, om aan zijn kolonisatiestelsel de grootste uitgebreidheid te geven.

Wij eindigen met onze ingenomenheid te betuigen met dit nuttig en ook voor onzen tijd leerzaam boek, dat zich ook hierin onderscheidt, dat het de kil- en somberheid mist, die wij in de Noordsche literatuurproducten meermalen aantreffen.

H.

Droomen. Uit het Engelsch van Olive Schreiner, door Guillette Willeumier. - Amsterdam, Loman & Funke.

Droomen, droomen - niet minder dan elf in getal - maar daarom geen droomerig boek, hetwelk de wijsgeerig denkende, de dichterlijke en dichtende schrijfster heeft samengesteld en welks vertolking de uitgevers op keurige en artistieke wijze in het licht gegeven hebben.

In Olive's droomen worden Liefde, Leven, Vreugde en Smart persoonlijk voorgesteld; verschijnen Sympathie, de Idealen van rijkdom, eer en roem tegenover de Werkelijkheid, het Heden en de Toekomst, en vertegenwoordigt zij zich in Hel en Hemel. En terwijl zij hier onder een gloeiend en Afrikaanschen hemel droomt, ontwaakt zij daar onder de zachte atmosfeer van het zonnig Italië.

Voor wie den diepen, niet overal voor ieder vatbaren zin en de soms duistere en raadselachtige bedoeling dier droomen in hunne eigenaardigheid, begrijpen, kunnen zij dienstig zijn, om in het leven op eene practische werkelijkheid toegepast te worden.

H.

Engeland en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1685-1689.

IX.

De betrekkingen, die de prins in Engeland als een gevolg der zendingen van Dijkveld en Zuilestein had aangeknoopt, waren steeds levendiger geworden. De correspondentie van Dijkveld's terugkeer af tot het tijdstip van de inhechtenisneming der bisschoppen, vol van betuigingen van gehechtheid aan den prins(*) en van de verwachting, dat hij de zaak van het Engelsche volk niet zou in den steek laten, stelde hem geheel op de hoogte van den toestand van zaken daar te lande. In een dezer brieven, van 12 April 1688, maant Halifax den prins aan tot behoedzaamheid. Zij, die aan het roer zitten, zoo zegt hij, zijn stellig onder zichzelf verdeeld - nu de koning geen stap vooruitkwam en men iederen dag afkeeriger werd van de maatregelen, die Z.M. trachtte door te drijven, terwijl de papisten hunne verwachtingen door de dissenters teleurgesteld vonden. - Zeker zal dit eene groote uitwerking hebben, indien men het zijne werking laat doen en niet de voordeelen, door al te onrustig te zijn of al te snel te handelen, doet verloren gaan. De groote taak, die moet worden verricht, is niets te doen, maar te wachten op de gevolgen hunner verdeeldheid en misstappen(†). Die gevolgen bleven niet uit; zij hadden geene andere uitwerking, dan het volk van Engeland en den stadhouder van Holland nader tot elkaar te brengen en de noodzakelijkheid eener gewapende tusschenkomst duidelijk voor oogen te stellen.

Binnenkort deden de hoofden der oppositie een naderen stap. In Mei - dus nog vóór de geboorte van den prins van Wales en toen 't nog onzeker was, of de ‘declaration of indulgence’ al of niet in de kerken zou worden afgekondigd, - kwam de admiraal Eduard Russell, een man van een vast karakter, grooten moed en positieve beginselen, neef van den in 1683 ter dood gebrachten Russell, in Den Haag. Hij had in opdracht, na den prins in kennis gesteld te hebben met den toestand des lands, tot zekerheid te brengen, wat van Z. Hoogheid kon verwacht worden. Waarop prins Willem, tot hem sprekende op stelliger toon, dan hij ooit te voren had gedaan, antwoordde, dat hij zoowel aan zijne eer als aan zijn geweten voldoening moest geven, alvorens hij zoo groot een ontwerp kon ten uitvoer brengen, dat, als 't mislukte, zoowel aan Engeland als aan Holland noodlottig zou worden. Geene persoonlijke

(*) De geheele corresp. bij Dalrymple, II, *App.*, I, p. 210 vlgd.
(†) T.a.p., p. 220.

eerzucht noch haatdragendheid konden ooit zoo groot een invloed op hem oefenen, dat hij met zijn schoonvader zou breken of zich in een oorlog begeven, welks gevolgen van het hoogste gewicht moesten zijn, zoowel voor de belangen van Europa als van het Protestantisme. Hij verlangde daarom eene schriftelijke en formeele uitnoodiging van eenige der invloedrijkste mannen. En toen Russell wees op het gevaar, dat erin school, zulk een geheim aan vele personen toe te vertrouwen, wierp de prins hem tegen, dat een klein getal onderteekenaars, wier namen een borg waren, dat zij den geest der natie het best kenden, hem voldoende waren(*).

Met dit bescheid keerde Russell naar Londen terug, waar hij nu in vereeniging met Henry Sidney, den vroegeren gezant van Karel II in Den Haag, man van de wereld met innemende manieren en aangenaam karakter, pogingen aanwendde, eenige aanzienlijke en gezaghebbende mannen tot het bepaalde doel te vereenigen. Hij slaagde erin, te winnen de lords Danby en Devonshire; eerstgenoemde, eenmaal groot-schatmeester van Karel II, een der oudste Tories, negen jaar te voren door de Whigs ten val gebracht; Devonshire een der oudste en beroemdste Whigs; den geschorsten bisschop van Londen, Compton, die de opvoeding der prinses van Oranje had geleid en een groot deel van haar vertrouwen bezat; den nog jongen lord Shrewsbury, een hoog begaafd man, van het Katholicisme tot de Hooge Kerk van Engeland overgegaan, die met jeugdig vuur en jeugdigen ijver terstond toetrad, maar wiens belangrijke rol in Engeland's historie eerst later aanvangt; den even vurigen lord Lumley, die nog den 31sten Mei den prins de verzekering had gegeven, dat er niemand was in Engeland, waarop Z.H. stelliger kon rekenen dan op hem(†). Met Russell en Sidney vormen zij dus het zevental. Halifax en Nottingham onthielden zich. Van den eerste was zulks, blijkens zijn schrijven aan den prins, te verwachten; hij achtte het tijdstip tot handelen nog niet gekomen. Nottingham, die in groot aanzien stond bij de partij der Hooge Kerk, kon 't met zichzelf niet eens worden en trok zich ten laatste terug(§).

(*) Burnet, *Own Times*, III, p. 1248, 1279.
Ralph in zijne *Hist. of England*, I, p. 997, zegt van 's prinsen handelwijze het volgende: 'As the people had reason to complain, he (de prins) took upon him to redress, and so acquired the glorious name of deliverer, while the part he really played was that of a consummate politician. If this is not panegyric it is truth: princes are governed by their interests as passions as well as private man; and those who have been most idolised by the modern world have, in their most splendid actions, proceeded on motives very different from that love of virtue and glory which animated the heroes of antiquity.'

(†) Bij Dalr., II, *App.*, 1, p. 226.

(§) Den 27sten Juli schrijft hij aan den prins in een brief, dien Zuilestein meebracht: 'The birth of a prince of Wales and the designs of a further prosecution of the bishops, and of new-modelling the army, and calling of a parliament, are matters that afford various reflections. But I cannot apprehend from them such ill consequences to our religion, or the just interests of Your Highness, that a little time will not effectually remedy.' Dalr., t.a.p., p. 236. Het schijnt dan, dat zijn terugtrekken eer voortkwam uit beginsel dan uit vrees, zooals Sidney aan den prins berichtte.

Het duurde echter nog eene poos, alvorens zij een besluit namen. En daartoe heeft eindelijk zonder twijfel meegewerkt de bevalling der koningin op den 10^{den}/20sten Juni. Terstond na de ontvangst van het bericht der geboorte van den prins van Wales zonden de prins en de prinses van Oranje den heer Van Zuilestein af ter gelukwensching, maar te gelijk had de gezant de opdracht, den vrienden in Engeland te verzekeren, dat de bedoeling van den prins, hen te ondersteunen, daardoor niet werd veranderd. Ook de Staten bleven niet in gebreke den koning bij monde van Van Citters plechtig geluk te wenschen.

Eindelijk, den dag, waarop de bisschoppen werden vrijgesproken, 30 Juni/ 10 Juli, volgde de uitnoodiging(*). Het merkwaardige stuk, geteekend door de lords Devonshire, Danby, Shrewsbury, Lumley, den bisschop van Londen, Compton, den admiraal Russell en Sidney, een stuk, ‘nauwelijks minder belangrijk voor de vrijheden van Engeland dan de magna charta’(†), gaat uit van het vaststellen der algemeene ontevredenheid tegen eene regeering, die niets ontziet en openlijk den godsdienst en de vrijheden der natie aanrandt; eene ontevredenheid, die onder alle klassen der maatschappij, ook in leger en vloot, bestaat. Al die ontevredenen, 19/20 van het Engelsche volk, wachten slechts op een teeken, om zich te scharen onder de vanen van hem, die aan het hoofd van eene toereikende troepenmacht landt, ten einde de rechten en vrijheden van een verdrukt volk te verdedigen en te beschermen. Eene landing nog in dit jaar is wenschelijk, omdat de tegenwoordige stand van zaken, die de onderneming begunstigt, een volgend jaar slechter kan zijn door groote veranderingen, welke zoowel onder officieren als manschappen van het leger waarschijnlijk zullen gemaakt worden, terwijl een samengeraapt parlement stellig maatregelen van geweld zal nemen tegen de voornaamste tegenstanders. En al wordt dan de ontevredenheid in den lande door zulk een handelen ook verhoogd, alle mogelijke middelen, om ons te hulp te komen, zullen dan worden belet. Is Z. Hoogheid in staat dit jaar tot de onderneming over te gaan, dan geven de onderteekenaren de verzekering, niet alleen den prins bij de landing te zullen toesnellen, maar ook alles te zullen doen, om anderen voor te bereiden, zoover dat, bij het gevaar, dat er ligt in het mededeelen van eene zaak van zoodanig een aard, mogelijk is. Zij hielden echter hunne zwarigheden en bedenkingen niet achter, hoofdzakelijk hierop neerkomende, dat zij niet wisten, welk een alarm de voorbereiding van den prins voor de onderneming verwekken zou en in hoeverre de Staten noodzakelijk ermee moesten worden in kennis gesteld. Ten laatste achtten zij 't hun plicht Z.H. erop te wijzen, dat zijn gelukwensch met de geboorte van den prins van Wales - ‘wat niet één op de duizend voor het kind der koningin houdt’ - Hoogstdenzelve afbreuk heeft gedaan, ‘daar het onderschuiven van dat kind, ten nadeele der

(*) In haar geheel bij Dalr., II, *App.*, I, p. 228.
(†) Macaulay, II, Ch. IX, p. 113, Ed. Longmans a. Green, 1866.

prinses van Oranje en der natie, niet alleen de gemoederen hier onbeschrijfelijk verbitterd heeft, maar ook stellig een van de voornaamste punten is, waarop de declaratie van Uw kant, om het koninkrijk op de wijze eens vijands te betreden, moet worden gegrond, al worden ook vele andere redenen van onzen kant gegeven'.

Met dit stuk stak de vice-admiraal Herbert - een der slachtoffers van 's konings willekeurige maatregelen - als matroos verkleed het Kanaal over. Hetgeen den prins in dit door Sidney geschreven document wel het meest treffen moest, was de bewering, de vaste overtuiging, erin uitgesproken, dat het kind ondergeschoven was; dat hij daarin vooral de rechtvaardiging had te vinden van zijn toekomstig gewapend optreden tegen den koning.

Tot dusver - drie weken na de geboorte van den prins van Wales - hadden de prins en prinses, ondanks de toespeling in een brief van Danby, reeds vóórdat het feit had plaats gehad, en ofschoon prinses Maria den 14^{den} Maart door een schrijven harer zuster van het vermoeden was op de hoogte gebracht, geen enkel bewijs gegeven, dat zij twijfelden aan de echtheid der geboorte. Bovendien bestond die twijfel in Engeland nog niet terstond algemeen. Zij hadden het bericht der geboorte met rustige waardigheid ontvangen(*), al was hun argwaan door het bovenstaande gewekt. Maar eerst toen een schrijven van de prinses van Denemarken op 18 Juni Maria had ingelicht over hetgeen algemeen in Engeland niet meer werd vermoed, maar geloofd, rees hun twijfel tot eene hoogte, die haast in zekerheid verkeerde, toen het prinselijk paar het schrijven der zeven ontving, waarin boud de bewering als eene onfeilbare waarheid werd uitgesproken(†). Een eerste gevolg na de kennisneming daarvan in Den Haag was, dat er op een ter eere van den jonggeborene door den Engelschen gezant gegeven feest niemand van 's prinsen hof verscheen en de gebeden, welke in de hofkapel der prinses op haar bevel voor den prins van Wales werden uitgestort, achterwege werden gelaten(§).

De geboorte van een zoon in het koninklijk gezin stelde natuurlijk alle uitzichten van het prinselijk paar op den Engelschen troon buiten beschouwing. Mocht al Willem's persoonlijke en vergeeflijke eerzucht, eenmaal koning van Engeland te zullen zijn, daardoor worden teleurgesteld, van oneindig grooter gewicht was het, dat daardoor het Katholicisme op den troon werd bevestigd en de kans verloren ging, dat Engeland zich ooit weer, gelijk Willem's streven was, zou aansluiten bij een verbond tegen de rustelooze en allen bedreigende politiek van Lodewijk XIV, - tenzij de wil des konings onderdeed voor den volkswil. Die volkswil

(*) Burnet, *Own Times*, III, p. 1262.
(†) Anna's schrijven bij Dalr., II, *App.*, I, p. 300 vlgd.; vgl. ook Krämer, p. 159 en 161.
(§) Zie den brief van Lente, Deensch gezant in Holland, aan Terriesi, gezant van Toscane te Londen, 10/20 Juli bij C. d. Cavelli, II, 240.

was voldoende gebleken, de uitnoodiging der zeven de hoogste uitdrukking ervan. Zoo was dus nu de voorwaarde vervuld, waaronder de prins zich bereid had verklaard, openlijk en gewapend op te treden tegen den koning, wiens absolutistische handelingen, in verband met zijn ijver voor het Katholieke geloof, een gevaar opleverden voor de Republiek, voor Engeland zelf en voor geheel Europa. In zooverre dus deed de geboorte van den prins van Wales tot het al of niet volvoeren van die plannen iets af, als daardoor Willem III en zijne gemalin niet meer in hunne hoedanigheid van naaste rechtmatige opvolgers op den troon zich mochten gerechtigd achten tusschenbeide te komen tusschen den koning en zijn volk. Maar overigens bleef de prins bij zijne overtuiging, die hij indertijd, toen de wet tot uitsluiting van den toenmaligen hertog van York aan de orde was, had uitgesproken, dat het volk het recht had, een aan den godsdienst en aan de vrijheden der natie vijandigen Roomschen koning af te vallen en diens rechten op den naasten Protestantschgezinden opvolger over te dragen. Uit eerzucht of wraak wilde hij niet met zijn schoonvader breken. Maar hij beschouwde 't als zijn plicht, Engeland los te rukken uit zijne lijdzaamheid, Engeland's macht beschikbaar te stellen voor de groote zaak, welke hij voorstond: de handhaving van het staatkundig evenwicht. Hoeveel te meer zou hij zich daartoe gerechtigd achten, nu hij daartoe werd opgeëischt uit naam van verreweg het grootste deel van het Engelsche volk, indien werkelijk bedrog was gepleegd met het duidelijk opzet, hem en zijne gemalin van het recht der naaste opvolging te berooven. Juist op het plegen van dit bedrog aan de natie en aan zijne kinderen door den koning, op het feit, dat, naar het algemeen geloof, het kind was ondergeschoven, moest de prins overeenkomstig de zienswijze der zeven aanzienlijken, die voor negentien twintigsten der bevolking als hakende naar eene verandering instonden, zijn aanstaand gewapend optreden hoofdzakelijk gronden. Huns inziens was het de voorwaarde van zijne onderneming.

Hoezeer zich dus, afgescheiden van de vraag der onderschuiving, gerechtigd achtende tot de onderneming, welke hij ging voorbereiden, prins Willem moest toch, wilde hij deze zware beschuldiging tegen zijn schoonvader kunnen richten, zoo mogelijk de zaak tot klaarheid zien te brengen, althans meer gronden tot rechtvaardigen twijfel bezitten, dan de openlijke aanklacht der zeven bood. Beiden, hij en zijne gemalin, zochten de grootst mogelijke zekerheid te verkrijgen. Richtte de laatste zich tot hare zuster, de prinses van Denemarken, met achttien vragen naar de bijzonderheden der geboorte en der handelingen van de koningin vóór de groote gebeurtenis, de stadhouder van zijn kant bewoog de Staten-Generaal den gezant in Engeland tot het geven van inlichtingen naar Den Haag te ontbieden(*). En deze kon niet anders melden, dan hetgeen den prins reeds bekend was, en de openbare meening aldaar, welke aan de onechtheid van het kind geloofde, bevestigen. Rechtstreeksche

(*) D'Avaux, VI, p. 184.

bewijzen bleven dus ontbreken, al namen Anna's antwoorden op haars zusters vragen bij deze laatste allen twijfel aan het onderschuiven van een kind weg(*). Maar zelfs in het geval, dat de prins - en dat dit zoo is, is boven allen twijfel verheven(†) - stellig aan de onechtheid van het kind geloofde, dwong de staatkunde hem, vooralsnog zijne persoonlijke overtuiging in dezen niet openlijk kond te geven, daar zulks eene openlijke breuk met zijn schoonvader moest ten gevolge hebben, waardoor aan alle plannen de bodem zou worden ingeslagen. Vandaar dan ook, dat, toen koning Jacob opheldering vroeg omtrent de in omloop zijnde geruchten over het weglaten van den prins van Wales uit de kerkelijke gebeden, men aan het stadhouderlijk hof niets beters wist te doen, dan den naam van het wicht weer in het gebed op te nemen, terwijl de prinses haar vader een ontwijkend, de waarheid verbloemend antwoord gaf. Maria, sinds Burnet's bemiddeling volkomen eensgezind met haar gemaal, gevoelde niet minder dan hij de verplichting, aan de roepstem van het Engelsche volk, te meer nog nu zij haar vader schuldig hield aan eene zoo gruwelijke misdaad, gehoor te geven, hoe diep het haar ook smartte, dat er geen ander middel bestond, om de kerk en den staat te redden. De scheidsmuur tusschen vader en dochter was reeds sedert lang opgetrokken: sinds de sluwe pogingen, in 't werk gesteld, om haar te doen wankelen in haar geloof; sinds Jacob II besloten had de Protestantsche kerk omver te werpen en het papisme in te voeren. Maar nu de koning zich had schuldig gemaakt aan het schandelijk bedrog, waaraan zij meende niet meer te mogen twijfelen, was de maat volgemeten. Van hare goedkeuring en medewerking kon de prins zich verzekerd achten.

Engeland en de Republiek met elkander in strijd te brengen, was het naaste doel van koning Lodewijk's machinatiën. Dank zij de onbegrijpelijke verblindheid van den koning van Engeland was de Fransche politiek erin geslaagd de spanning zoo groot te maken, dat men zich in de Republiek begon ten strijde toe te rusten. Nu het zoover gekomen was, spande koning Lodewijk al zijne krachten in, eene botsing tusschen de beide mogendheden te veroorzaken. Hoe daartoe te geraken? Wetende, dat Jacob II volstrekt geen oorlog met de Republiek wilde, zooals hij nog onlangs aan Barillon had verklaard(§), trachtte koning Lodewijk zijn broeder van Engeland te overreden, eene Engelsche vloot in het Kanaal te brengen, onder voorgeven, dat juist dit machtsvertoon het beste middel zou zijn, om den oorlog te vermijden. Bovendien kon daardoor een ander gevaar worden afgewend.

In strijd met den vrede van Roeskild, waarbij hertog Christiaan

(*) De vragen en antwoorden bij Dalr., II, *App.*, I, p. 305, en in de *Lettres et Mém. de Marie d'A.*, p. 45 vlgd.

(†) Zie Krämer, p. 167.

(§) Barillon aan den koning, 22 Maart 1688, Mackintosh, p. 437.

Albrecht van Holstein-Gottorp de souvereiniteit over het hem toebehoorend en zeer vergroot deel van Sleeswijk had verworven, verklaarde zich de heerschzuchtige Christiaan V van Denemarken tot eenig souverein van Sleeswijk. Maar Karel XI van Zweden, die destijds in nauwe verbinding stond met den keizer en de Republiek, verzette zich daartegen nadrukkelijk. In dezen twist schaarde Lodewijk XIV zich aan de zijde van Denemarken, en al vermocht hij nu ook Engeland op zichzelf daar niet voor te winnen, hij stelde den koning het gevaar voor oogen, dat uit eene vereeniging van de Hollandsche met de Zweedsche vloot kon voortspruiten, zoowel voor Europa als voor Engeland(*). Ook in dat geval dus liet hij 't voorkomen, alsof zijne eenige begeerte de vrede en niets anders dan de vrede was En dat, terwijl hij wist door zijn gezant in Den Haag, dat de toerustingen der Republiek alleen Engeland golden(†).

Om den koning tot eene uitrusting ter zee in staat te stellen, bood Lodewijk XIV belangeloos zijne hulp aan. Op zichzelf deed het aanbod den koning van Engeland genoegen. Eene behoorlijke vloot te zijner beschikking te hebben, leek hem een der beste middelen tot het doorzetten zijner binnenlandsche politiek, tot het ontnemen aan zijne tegenstanders van de hoop op hulp van den prins van Oranje. Gaf de koning dus eenerzijds toe aan het aandringen van Lodewijk XIV, die immers slechts 's konings eigen belang en dat van den Katholieken godsdienst beoogde(§), en nam hij daartoe de ruime subsidiën aan, aan den anderen kant toonde hij zich minder bereid, aan de wenschen van zijn onbaatzuchtigen broeder van Frankrijk gehoor te geven. Wilde Lodewijk de uit te rusten Engelsche vloot van twintig oorlogsschepen en acht branders naar de Noordzee gezonden hebben, ten einde, zooals het heette, de vereeniging der Hollandsche en Zweedsche vloten te beletten, Jacob II achtte het raadzamer, ze bij Duins of in het Kanaal te houden ter bereiking van hetzelfde doel. Was het eigenlijk oogmerk van Lodewijk XIV, de kansen van eene botsing tusschen Engeland en de Republiek te vergrooten, Jacob II zocht die te vermijden. Hij meende, dat juist wat Lodewijk wilde: de verschijning der vloot in de Noordzee, zou uitwerken het tegendeel van wat die koning onoprechtelijk, gelijk wij weten, als zijne bedoeling voorgaf, t.w. het behoud van den vrede. Ook tot eene schriftelijke verbintenis vermocht Lodewijk zijn broeder van Engeland niet te brengen, zoodat de groote koning zich ten laatste tevredenstelde met te verklaren, dat al wat hij van hem verzocht, was het houden van zoodanige demonstraties en het aannemen van zulk een toon, als kon strekken tot het behoud van den vrede(**). ‘Zeg aan uw meester, dat ik mij tot alles verbind behalve tot het verwekken van oorlog; misschien dat ik ook zelfs daartoe langzamerhand kan worden gebracht. Zoodra ik mijne vloot heb uitgerust, zal ik een hooger toon aanslaan en zal

(*) Mazure, II, 391, 392.
(†) D'Avaux, VI, p. 136, 149.
(§) De koning aan Barillon, Mazure, II, 393.
(**) Berichten v. Barillon van Maart en April bij Mackintosh, p. 437 en 438.

mijne tusschenkomst meer gezag hebben'[*]. Maar al wilde hij dan niet in alles aan den wensch van Lodewijk XIV te gemoet komen, hij nam toch de middelen, die hem in staat stelden eene vloot uit te rusten, met graagte aan. En dit alleen reeds, een feit, dat niet kon verborgen blijven, omdat ieder wist, dat de koning, zonder een parlement bijeen te roepen, niet in staat was zich ter zee te wapenen, was voldoende, om hen in de Republiek in 't gelijk te stellen, die, naar den schijn oordeelende, meer dan ooit hunne bewering volhielden, dat eene nauwe vereeniging tusschen de hoven van St. James en Versailles een onbetwistbaar feit was.

Na het bekend worden bij de Staten van het opnieuw afkondigen der akte van indulgentie, waarmee de bijeenroeping gepaard ging van het parlement in November, nam de bezorgdheid toe. Kwam werkelijk een parlement bijeen, dan zou dat in zijne samenstelling niet anders dan regeeringsgezind wezen, omdat in het andere geval de bijeenkomst den koning tot niets dienen zou. Den 18^{den} Mei gaf daarop de admiraliteit van Amsterdam bevel, twaalf der grootste schepen in gereedheid te brengen, die naar Texel moesten worden gezonden, om vandaar binnen acht dagen naar de groote vloot, die op Schooneveld lag, te kunnen vertrekken[†]. Na de ontvangst van het bericht daarvan door D'Avaux deed Lodewijk XIV nogmaals eene poging, zijn broeder van Engeland tot een verbond over te halen. Zestien Fransche schepen zouden zich met de Engelsche vloot vereenigen. Het gerucht ervan alleen zou volgens koning Lodewijk voldoende zijn, om den prins van Oranje tegen te houden en hem te beletten iets te ondernemen[§]. Andermaal weigerde Jacob II, omdat hij volkomen goed inzag, dat zulk een feit, dat voor de geheele wereld zichtbaar was, de bezorgdheid rechtvaardigen zou, die men aan de overzijde van het Kanaal ten opzichte zijner bedoelingen had, en den oorlog allicht na zich sleepen kon, dien hij oprecht wilde vermijden.

Ofschoon de koning van Frankrijk 't voortdurend - tegen beter weten in - deed voorkomen, dat de toebereidselen der Republiek gericht waren op eene aanstaande samenwerking met Zweden tegen Denemarken, maakte Jacob II, wiens houding in de Keulsche aangelegenheid, zooals wij zagen, niet geschikt was den Staten vertrouwen in te boezemen, zich er bezorgd over, dat die toerustingen eerder hem golden. En hij liet niet na den gezant der Staten opheldering te vragen.

Van Citters stelde den koning gerust. Enkele dagen voor zijn vertrek naar Den Haag, werwaarts hij, gelijk wij zeiden, ontboden was, ten einde inlichtingen te verstrekken omtrent de beschuldiging, die in het zoo even door den Prins van Oranje ontvangen stuk der zeven aanzienlijken tegen den koning was uitgesproken, gaf de gezant den koning de

(*) Barillon a.d. kon., 15 April, bij Mackintosh, p. 438.
(†) D'Avaux, VI, p. 146. Kramprich's bericht van 18 Mei, Klopp, IV, p. 18.
(§) De koning aan Barillon, 14/24 Juni, bij Dalr., II, *App.*, I, p. 282.

verzekering van de hoogachting der Staten-Generaal. Mocht Z.M. zich verontrust gevoeld hebben over hunne toerustingen - mocht zelfs het ongeloofelijke gerucht ingang hebben gevonden, dat de Staten van zins waren eene landing in Engeland te beproeven, zooals D'Albeville uit Den Haag had bericht, - die geruchten waren ongegrond en streden met de waarschijnlijkheid, dat men met 25 schepen zulk een werk zou kunnen of durven ondernemen. Niettemin had Z.M. zich laten overhalen dit te gelooven en niet slechts zulke groote kosten zonder noodzaak gemaakt, maar volgens het loopend gerucht zich zelfs tot het aannemen van Fransche hulp laten verleiden. Dat werkelijk de Republiek krijgstoerustingen had gemaakt, was verklaarbaar bij al de bedreigingen, die men haar zonder ophouden en van alle kanten had gedaan, aangezien eensdeels de Engelsche gezant meermalen dreigende memories had ingediend, die Z.M., al advoueerde hij ze niet altoos, nochtans niet openlijk had tegengesproken, anderdeels Denemarken dreigde de Sont te sluiten, zoo men aan de onrechtvaardige pretensiën van dit rijk niet wilde toegeven, zonder nog te spreken van Frankrijk's onrechtvaardige behandeling en de belemmering, den handel in den weg gelegd door de Algerijnen, die dat in het Kanaal en in de Noordzee gemakkelijker konden doen, nu zij gelegenheid hadden zich naar believen van Z. Majesteits havens te bedienen. Van Citters wees er den koning verder op, dat Frankrijk's aanbod enkel en alleen een politieke zet was, ‘om daardoor quasi S. Maj. vrientschap opentlijck en voor al de wereld op het hoogste te affecteren’; dat het Z.M. echter bij zijn volk slechts verdacht maakte en hem schaadde, in plaats van hem nuttig te zijn(*).

Op het vernemen, dat de koning lord Howard naar Rome wilde zenden, vroeg de gezant den koning rondweg naar de al of niet gegrondheid van het gerucht van een bondgenootschap tusschen Frankrijk en Engeland, dat geheel in strijd zou wezen met de alliantie tusschen Z.M. en de Staten, volgens welke de eene bondgenoot zich zonder voorweten van den anderen niet in nieuwe allianties mocht begeven. Dat Lodewijk XIV hem uit eigen beweging schepen had aangeboden, ontkende de koning niet; hij had ze echter geweigerd, èn omdat hij meende ze niet noodig te hebben èn omdat hij niets wilde doen, wat oorzaak tot een oorlog zou kunnen zijn, daar zijn doel geen ander was, dan de rust in Europa te handhaven. Het aanbod kon voor Van Citters en zijne lastgevers dienen tot bewijs, dat hij, Jacob, nog vrienden had in den nood. Maar een verdrag met Frankrijk ontkende hij ten stelligste te hebben(†).

Niettegenstaande deze verzekeringen was de koning er niet in geslaagd het wantrouwen weg te nemen, dat bij den gezant, zooals wij weten, opnieuw had post gevat, toen de koning van zijn partijkiezen voor Fürstenberg openlijk blijk gaf door de zending van lord Howard naar Rome. Van Citters vertrok uit Engeland met het geloof aan een

(*) Missive van Van Citters, 29 Juni/9 Juli (secreet), *Rijks-Archief.*

(†) Naar het bericht van Hoffmann, 16 Juli, bij C. d. Cavelli, II, p. 237 en 238.

bondgenootschap der beide koningen. En de Staten waren 't met hem eens.

Zooals men ziet, ontbrak het den koning niet aan mannen, die hem de eigenlijke en geheime beweegredenen van Lodewijk XIV trachtten te openbarenn. Maar Jacob II leefde voort in het noodlottige zelfvertrouwen, in de noodlottige verblinding, welke hem zijn ondergang te gemoet voerden. Niet de pauselijke nuntius D'Adda, niet de gezant des keizers Kramprich hadden zijn oor; hij luisterde naar de kleine groep Franschgezinde Katholieken met pater Petre aan het hoofd, die Lodewijk XIV als zijn eenigen trouwen bondgenoot afschilderden. Van Sunderland's gedrag kan men zich moeilijker rekenschap geven. Hij speelde eene vermetele, dubbelzinnige rol. Terzelfder tijd dat hij zich tegenover den koning uitliet over de grenzenlooze eerzucht van den prins van Oranje, die de Engelsche brigade, volgens hem, in de Republiek gereedhield voor eene onderneming tegen Engeland(*), stond hij door middel van zijn neef Sidney met den prins in verbinding(†). Het doel dezer handelwijze zal wel geen ander geweest zijn, dan dat hij zich, sedert hij met zijne gewone scherpzinnigheid den steeds ingewikkelder wordenden toestand eene ongunstige wending zag nemen, een terugtocht wilde openhouden; dat hij zich wilde dekken tegen alle gebeurlijkheden. Zijn openbare overgang in denzelfden tijd (Juli) tot het Katholicisme(§), ofschoon hij reeds een jaar te voren bij pater Petre zijne geloofsbelijdenis had afgelegd in 't geheim, zoodat hij nooit in 't openbaar den dienst bijwoonde(**), diende slechts, om zijn vijanden den mond te snoeren, die hem bij den koning trachtten verdacht te maken(††).

Terzelfder tijd dus als Jacob II door zijne handelingen den Staten den grootsten argwaan inboezemde, had de prins dan de uitnoodiging van het zevental ontvangen. 's Prinsen besluit tot de onderneming stond vaster dan ooit. Een opstand kon in Engeland niet uitblijven. Stelde hij zich niet aan het hoofd der beweging, steunde en leidde hij haar niet, dan zou in 't geval eener overwinning van het misnoegde en getergde volk onvermijdelijk de Republiek de plaats van het koningschap innemen, en wat daarvan was te verwachten, zoowel voor Europa als voor de V.P., - wij hebben 't vroeger reeds vernomen. Bleef de zege aan den koning, die uitkomst zou nog noodlottiger zijn. Willem III

(*) Bij Mackintosh, 2 Juli 1688, p. 659.
(†) Zie D'Avaux, VI, p. 151.
(§) Reresby, *Memoirs*, p. 349. Bericht v. Hoffmann, 9 Juli, C. d. Cavelli, II, p. 231.
(**) Brieven van prinses Anna, 31 Jan. en 13 Mrt., *Lett. et Mém. de Marie*, etc., p. 24, 26.
(††) 'Il a voulu fermer la bouche à ses ennemis, et leur oter toute prétexte de dire qu'il peut entrer dans sa conduite quelque menagement pour la partie de M. le prince d'Orange.' Barillon au roi, 29 Juni/8 Juli, bij Mackintosh, p. 279. Anders Van Citters, 26 Juni/6 Juli. Daarover, zegt hij, verwondert zich niemand, omdat men 't al lang voorzien heeft, en nu nog des te minder, 'omdat niet alleen voor soude hebben en soecken het faveur van desen coning maar na syn doodt als dan ook de gunst van de coningin en na den doodt van beyde hare Maj^{ten} dan mede syn part en deel aan het Gouvernement gedurende de minderjarigheyt van den jongen prins te behouden'. *Rijks-Archief.*

kon niet aarzelen; hij mocht het zelfs niet, toen zijne hulp werd ingeroepen. Het middel, om zijn grootsch doel, het bedwingen der macht van Frankrijk voor altoos, te verwezenlijken, werd hem nu aan de hand gedaan. Hij mocht de uitmuntende gelegenheid niet laten voorbijgaan. Aan de natie hare vrijheden en aan de Anglicaansche kerk hare veiligheid teruggevende, kon hij, zeker van de eenstemmigheid des volks, Engeland aan het hoofd doen treden der coalitie, die het evenwicht handhaven en de Protestantsche religie beschermen moest.

Doch al had de prins ook al voor zichzelf besloten aanvallender wijze tegen Engeland te werk te gaan, van zijne eigenlijke plannen droegen toch maar enkelen kennis. Wel hadden de Staten toegegeven aan zijn aandringen op de uitrusting eener vloot, omdat zij het gevaar, dat van Engeland dreigde, begonnen in te zien, omdat zij in allen ernst zich overtuigd hielden van de samenwerking van Engeland met Frankrijk. Wel oordeelden zij het derhalve niet alleen nuttig, maar ook noodig, maatregelen te nemen, waardoor het land tegen een aanval werd beveiligd; maar iets anders was het den aanval af te weren, iets anders dien te voorkomen. Slechts met een enkel woord had Fagel, gelijk wij hebben gezien, in het college van Gecommitteerde Raden een tipje van den sluier opgelicht; het was echter voldoende, om bij sommige leden een vermoeden op te wekken van het plan, dat niet in goede aarde scheen te vallen. En toch kon de prins - Sunderland had het te recht opgemerkt - zulk eene onderneming niet ten uitvoer brengen zonder de hulp der Staten, die over de oorlogsmiddelen beschikten. Dat de Staten der provinciën tot zulk een stap zouden besluiten, achtte Sunderland haast ongeloofelijk(*).

Was eerst maar Amsterdam gewonnen, dan zou Holland, meende de prins, wel volgen en ook de Staten-Generaal bereid worden bevonden.

De verzoening tusschen Z. Hoogheid en de machtige stad, waarbij Witsen eene belangrijke rol heeft gespeeld, had nog vóór het einde des jaars 1685, samenvallende met de herroeping van 't edict van Nantes, plaats gegrepen. Van toen af nam, naarmate de invloed van den Franschen gezant er daalde, die des stadhouders toe(†). Met opzet benadeelde Lodewijk XIV, zooals wij weten, den handel der stad buitengewoon, sinds hij de toenadering der Staten tot den prins en tot diens staatkunde gewaarwerd. Den invoer van Hollandsche lakenstoffen b.v. had hij door hooge invoerrechten en allerlei lastige formaliteiten, alles in strijd met de bepalingen van den vrede van Nijmegen, feitelijk onmogelijk gemaakt. De waarschuwingen van D'Avaux daartegen baatten niet(§). Toen de gezant op verzoek van verscheiden kooplui uit Hollandsche steden, die zich sterk over de in- en uitgaande rechten hadden beklaagd en hem hadden verzekerd, dat de handel niet erger kon verloopen, dan

(*) Bij Mackintosh, 2 Juli, p. 659.
(†) D'Avaux, VI, p. 171.
(§) D'Avaux, VI, p. 99.

alsof er een openlijke oorlog bestond tusschen de Republiek en Frankrijk(*), toen de gezant den koning voorstelde magazijnen te Duinkerken te laten bouwen, om er een entrepot van hunne koopwaren te vestigen, weigerde de koning(†), hoezeer D'Avaux hem had bericht, in welk eene opgewonden stemming men in de Republiek verkeerde(§). Welke bijzondere redenen koning Lodewijk voor die houding had, hebben wij reeds vroeger gelegenheid gehad op te merken. Meende men in de Nederlanden, dat Frankrijk en Engeland met elkander waren verbonden, die overtuiging wakkerde de koning zooveel mogelijk aan. Zooals men, wat Jacob II had gedaan ten opzichte van het terugroepen der regimenten, toeschreef - en te recht - aan de heimelijke inwerking van Frankrijk, zoo konden Lodewijk's maatregelen voorkomen als eene soort van wraakneming voor het dwarsboomen van Jacob's plannen. Lodewijk's politiek ten opzichte der Republiek was louter provocatie. In het volle bewustzijn zijner overmacht wilde hij haar doen gevoelen - en hij kon het, sinds zij op gespannen voet stond met Engeland -, wat zij wel van den machtige te duchten had. Maar daarom waren de Staten dan ook hoe langer zoo meer geneigd den prins van Oranje het oor te leenen. Het overwicht van Frankrijk, met name in Amsterdam, was langzamerhand verloren gegaan. De prins van Oranje, vroeger het voorwerp van een jaloersch wantrouwen van de zijde der Amsterdamsche magistraten, hernam er zijn invloed. Die afgunst, de argwaan was wel niet geheel verdwenen, getuige de voorwaarden, welke de stad had gesteld bij de toegestane leening van vier millioen, maar toch op den achtergrond geraakt, sedert het iederen vaderlander allengs duidelijker was geworden, welke gevaarlijke bedoelingen Lodewijk XIV koesterde.

Met de jaarlijksche regeeringsverandering in Februari 1688 traden Johannes Hudde, Cornelis Geelvinck, Nicolaas Witsen en Jean Appelman als burgemeesters op, de laatstgenoemde voor 't eerst als zoodanig, terwijl de anderen reeds herhaaldelijk zoowel in Den Haag, als afgevaardigden ter dagvaart of als gecommitteerde raden, als te Amsterdam hadden samengewerkt, alle vier den stadhouder persoonlijk welgezind. Korten tijd nadat Fagel in de vergadering van Gecommitteerde Raden bedektelijk het plan van den prins had aangeduid, begon de prins met door Dijkveld Witsen te laten polsen, terwijl hijzelf iets later hem om raad verzocht. Witsen hield Zijne Hoogheid voor, dat, bijaldien H. Majesteit de koningin van Engeland een zoon ter wereld bracht, de aanspraken van de prinses op den troon zouden vervallen, zoodat hij voor zich niet mocht raden tot eenigen aanval op de tegenwoordige regeering. Deze opmerking nam de prins kwalijk op; zijne rechten, zei hij driftig, zouden er niet minder om zijn. De burgemeester, dien de stadhouder om geheimhouding van het gesprokene

(*) D'Avaux, VI, p. 143.
(†) Id., p. 163.
(§) Id., p. 143, 159.

had verzocht, zag zich door het geheim, dat hij te bewaren had, in een moeilijken toestand gebracht en bijzonder bezwaard. Want kwam het tot de beraamde onderneming, dan was de oorlog met Frankrijk het onmiddellijk gevolg en liepen de koopvaarders, die naar Frankrijk en andere zuidelijke landen waren uitgezeild, bij hunne terugkomst in hun verderf. Waarschuwen immers kon hij niet, omdat dan het plan zou uitlekken en onmogelijk gemaakt worden. Niettemin kwam Witsen zijne belofte na.

Daar de gesprekken met Witsen tot geene uitkomst hadden geleid, vonden er midden Juni, d i. dus op het tijdstip, dat het geding tegen de bisschoppen hangende was en de natie zich hoe langer zoo meer van Jacob afkeerde, nieuwe besprekingen plaats tusschen Dijkveld, Witsen en Hudde. Geelvinck was niet in de stad. De prins deed thans een beslissenden stap. Dijkveld nl., na vooraf stipte geheimhouding gevraagd en verkregen te hebben, deelde hun mede, dat hij door Z.H. was gezonden, om hun 't gevaar, dat de Republiek dreigde, voor oogen te stellen. Koning Jacob II als den onverzoenlijken vijand van het Protestantsch geloof en van de Republiek afschilderende, vroeg hij hen om raad, hoe dat gevaar kon worden afgewend. Hudde en Witsen antwoordden, dat men op de Voorzienigheid moest vertrouwen, die het gevaar spoedig kon keeren, waarop Dijkveld hen vroeg, of 't niet beter ware den aanval te voorkomen. Doch daartegen hadden zij gewichtige bedenkingen. Huns inziens moest men zijn tijd afwachten. In allen gevalle viel er vóór het volgende jaar aan geen aanval te denken. Dat nu te doen, zou den schijn hebben, alsof men een oorlog om den godsdienst aanving, hetgeen den weerzin der Roomsche mogendheden zou wekken, die men daardoor tegen zich zou innemen. Bovendien mocht men het land niet van krijgsvolk en van zijn kapitein-generaal berooven, wilde men 't niet in gevaar brengen, door Frankrijk verrast en overrompeld te worden, zooals in 1672. Evenals in dat jaar zouden daaruit misschien binnenlandsche onlusten voortkomen. 's Lands zeemacht was niet in voldoenden staat; vooral na den dood van De Ruijter was zij zeer in aanzien en innerlijke kracht verminderd, en de verdedigingsmiddelen te land lieten evenzeer te wenschen over. Gewichtige bezwaren voorzeker, die echter vooral eene spoedige uitvoering van 's prinsen plannen, niet die plannen zelf golden. In beginsel, scheen 't, waren zij niet ongeneigd mede te werken. Daarop drong Dijkveld, terwijl Witsen hem naar de schuit geleidde, sterker aan. Twee dagen later ontbood hij den magistraat schriftelijk naar Den Haag tot een mondeling onderhoud met den prins, die verklaard had, dat het werk *òf nu òf nooit* moest ondernomen worden.

Witsen gevoelde zich, zooals hijzelf getuigt, tot schreiens toe geroerd, bad God om wijsheid en aanvaardde de hem bezwarende reis. In Den Haag gekomen, sprak hij eerst met Dijkveld, die hem den stand van zaken in Engeland en de stemming der aanzienlijken schetste,

welke een gunstigen afloop deden verwachten - het proces der bisschoppen was in vollen gang -, maar noch Dijkveld noch Bentinck van Rhoon, die inmiddels het vertrek was binnengetreden, vermochten den zwaartillenden burgemeester tot andere gedachten te brengen. Den volgenden dag had hij een onderhoud met den prins zelven, die Witsen's bezwaren niet onoverkomelijk en in ieder geval overschat vond. De gelden, tot den tocht naar Engeland vereischt, meende de prins, waren uit de vier millioen, welke tot verbetering der grensvestingen waren opgenomen, te vinden. De onderneming ging hem alléén aan, niet den Staat, die hem slechts behoefde te ondersteunen. Hijzelf, veelmeer dan de Staat, had den last en de moeite te lijden. Hij vroeg dus slechts ondersteuning. Niet de Republiek beraamde den aanval en voerde dien uit, maar slechts hij, Willem III, alléén. Eindelijk vroeg de prins, die nog maar niet Witsen's bezwaren, ook gegrond op de sobere gesteldheid van 's lands geldmiddelen, in 't bijzonder van die van Amsterdam, had kunnen overwinnen, den burgemeester in een gesprek op den volgenden dag, of hij hem zou willen bijstaan, als de zaak buiten hem om werd bewerkstelligd. Witsen waagde 't niet, alleen te beslissen. Hij vroeg Z.H. dus verlof, eerst het gevoelen der andere burgemeesters, Hudde en Geelvinck, in te winnen; met den vierden wilde de prins de zaak niet besproken hebben. Na enkele dagen bracht Witsen, naar Den Haag teruggekeerd, op schrift de uitkomst van het overleg der drie burgemeesters mede. Zij wilden het groote werk noch aan- noch afraden; werd het echter buiten hun toedoen ondernomen, dan verklaarden zij zich bereid, de vroedschap tot het geven van zulk een onderstand te raden, als zij met plicht en eed bestaanbaar zouden oordeelen. Zij meenden echter, dat zij 't bij de vroedschap hunner stad er niet gemakkelijk door zouden krijgen.

Op aandrang van Dijkveld verklaarde de prins zich met deze verklaring tevreden. Noch Witsen noch de beide andere ambtgenooten, die in 't geheim waren genomen, kon hij, zelfs niet op zijn dringend verzoek, overhalen tot de belofte, om al hun invloed bij de vroedschap ten gunste zijner zaak aan te wenden. Maar hij zag toch, dat de leidende mannen in de stad, welke op hare beurt den grootsten invloed op den Staat uitoefende, niet tegen, maar voor hem zouden zijn. Toch deed de prins nog eene poging, om Witsen geheel te winnen, hem te overtuigen van de noodzakelijkheid der beraamde onderneming, door middel van Fagel. Bij deze gelegenheid betoogde de burgemeester aan den raadpensionaris, dat, indien de zaak van Engeland eene zaak van godsdienst was, zij door God zelf wel beschermd zou worden, waarop de raadpensionaris hem met bewijsplaatsen uit de H. Schrift zocht aan te toonen, dat men tot zulk eene bescherming ook zelf het zwaard behoorde te gebruiken. Zoo, zeide hij, hebben onze voorouders gedaan en den staat op den godsdienst gegrond; eene verklaring, die Witsen weersprak met op te merken, dat

zij zich tegen de Spaansche dwingelandij en het verkrachten van 's lands privilegiën hadden gekant en dus gedwongen waren het zwaard te trekken. De prins brak eindelijk het gesprek af met te verklaren, dat hij nog niet vast bepaald had, wat te doen, doch inmiddels de vereischte toebereidselen tot den tocht maken zou: het geld, voor de vestingwerken toegestaan, lichten, bootsvolk werven, en dat hij den Staten niet dan kort voor zijn vertrek van den toeleg zou kennis geven, al welke mededeelingen Witsen voor kennisgeving aannam. Beslist bleef de prins weigeren den jongsten burgemeester Appelman met het verhandelde in kennis te stellen, vermoedelijk omdat hij dezen niet geheel vertrouwde(*). Deze onderhandelingen hadden plaats in het midden van Juni, toen derhalve de prins de uitnoodiging uit Engeland nog niet had ontvangen.

Het resultaat mocht voor den prins niet bijzonder bemoedigend heeten. Grootendeels was hij daar op zichzelf aangewezen. Want zelfs op hun zedelijken steun mocht hij niet rekenen. De stadhouder zou echter Willem III niet geweest zijn, indien hij zich door deze en andere inderdaad groote bezwaren van zijn besluit, dat hij tot heil van Europa, na lang wikken en wegen had genomen, had laten afschrikken. Gelijk de Keulsche aangelegenheid den prins de naaste aanleiding had gegeven de eerste stappen bij de Amsterdamsche burgemeesters te doen, zoo bood zij hem tevens eene gunstige gelegenheid aan, om de eerste moeilijkheden te overwinnen. Behalve toch dat de Staten in Maart vier millioen hadden toegestaan tot versterking der grensvestingen, hadden zij te gelijk besloten drie of vier gemachtigden te benoemen, die 's prinsen vertrouwde vrienden waren, om met Z.H. te overleggen, wat tot beveiliging der grenzen dienstig zou zijn. Aan deze heeren ontvouwde hij zijn plan en zij waren hem, onder den schijn slechts in de Keulsche aangelegenheid werkzaam te zijn, behulpzaam in het verzamelen van krijgsvolk tot den overtocht naar Engeland(†). De rol derhalve, door den prins aan de Staten toegedacht, was, hen te laten goedkeuren, wat hij buiten hun medeweten en hunne toestemming had verricht. Natuurlijk kon hij hunne goedkeuring in 't eind niet ontberen, want zonder deze zou hij onmogelijk tot de uitvoering kunnen overgaan.

De vloot was reeds gedeeltelijk aanwezig. Immers had men reeds in 't begin des jaars tot eene uitrusting van 25 schepen besloten, waarvan het wezenlijk doel was, tot een waarschuwing te strekken aan hen, die iets tegen de Republiek in den zin hadden. In zijne hoedanigheid van admiraal-generaal had de prins voor verbetering van het zeewezen gedaan, wat hij kon, en de admiraliteiten in staat gesteld de vloot in goeden staat te brengen, door den Staten het besluit af te persen, de inkomende en uitgaande rechten gedeeltelijk te verpachten, zoodat bij

(*) Of was Appelman een sukkel? zooals Bilderdijk, *Vad. Gesch.*, X, p. 136, noot, beweert. Zie Krämer, p. 171, noot. Verhaal van Witsen bij Wagenaar, XV, p. 425 vlgd.; Gebhard, *Nic. Witsen*, I, p. 316 vlgd.

(†) D'Avaux, VI, p. 222, 238.

het ruimer vloeien van die bron van inkomsten de admiraliteiten, ook zonder subsidiën te verzoeken, hare taak konden verrichten(*). Niet het minst had hij daarbij te danken aan de medewerking van den secretaris der admiraliteit van Amsterdam, Hiob de Wildt.

Maar behalve eene vloot, aan welker vermeerdering en uitrusting voortdurend werd gearbeid, was ook een leger noodig - de prins rekende op een dertienduizend man -, daar de Republiek niet van eene aanzienlijke troepenmacht kon worden ontbloot. Maar hoe die troepen te werven, zonder, althans te vroeg, opzien te baren? Het best ware Duitsche regimenten van hunne vorsten in dienst te nemen, die als bondgenooten moesten worden geworven. En daarnaar, naar bondgenooten in het Duitsche rijk zag de prins uit. Hij wilde zekerheid hebben, dat de Republiek bij een aanval van Frankrijk rekenen kon op hulp van buiten.

Terzelfder tijd als Russell uit Den Haag naar Engeland vertrok, om 's prinsen eisch tot eene formeele uitnoodiging bekend te maken, zond deze zijn vertrouweling Bentinck naar Berlijn.

De oude keurvorst Frederik Willem had korten tijd geleden, den 9^{den} Mei, het hoofd neergelegd. In de laatste jaren zijner regeering had hij veel goedgemaakt van hetgeen hij vroeger, nl. van 1680 tot 1684, toen hij Frankrijk diende, had bedorven, en zich aangesloten aan de staatkunde van den prins, in wiens plannen hij meer was ingewijd dan iemand anders en met wien hij in Aug. 1686 de bekende samenkomst had te Kleef. Tot zijne laatste oogenblikken helder van geest, had hij zijn zoon en opvolger geheel met zijne staatkundige inzichten bekendgemaakt. In zeker opzicht was dat afsterven eer voor- dan nadeelig aan de groote zaak. Niet slechts, dat de zoon toegeeflijker en ijveriger en ook een gemakkelijker bondgenoot zou wezen dan de vader, die nooit de speciaal Brandenburgsche belangen uit het oog verloor, maar ook enkele rijksvorsten, die van Saksen, Hannover, Zweden, ook de keizer, die nooit den keurvorst de oppositie vergaf, welke deze in het Rijk tegen den overheerschenden invloed van het huis Oostenrijk stelselmatig voerde, konden 't beter met den zwakken zoon dan met den energieken vader vinden(†).

Bentinck had hier eene gemakkelijke taak. De jonge keurvorst had de plaats zijns vaders in de coalitie slechts in te nemen. Ter zijde gestaan door zijn voormaligen leermeester, den staatsraad Von Dankelmann, die weldra de eerste plaats in den Brandenburgschen staat bekleedde, hernieuwde en bekrachtigde Frederik III den 30sten Juni de tractaten en verbintenissen, tusschen Hunne Hoog Mogenden en wijlen zijn vader in 1678 en 1685 aangegaan(§). Daarop keerde Bentinck naar

(*) Fruin, *Willem III*, *De Gids*, 1889, p. 313.

(†) Muller, Waldeck, II, p. 29.

(§) De conventie tusschen de St.-G. en den keurvorst bij Van der Heim, Heinsius, I, 1ste afd., Bijlagen, p. 51 vlgd.

Den Haag terug, maar vertrok opnieuw, nadat de uitnoodiging uit Engeland den prins had bereikt, thans naar Celle, naar de Brunswijksche vorsten (den hertog van Brunswijk-Lüneburg te Celle en de beide hertogen van Brunswijk-Wolfenbuttel), waarheen zich nu ook de Brandenburgsche minister Fuchs begaf. Daar betoogde Bentinck in eene bijeenkomst, welke ook door den leidenden minister van hertog George Willem van Zelle, Bernstorf, werd bijgewoond, de noodzakelijkheid van een snel handelen door Willem van Oranje. Met nadruk wees hij erop, dat Jacob in den herfst een parlement zou bijeenroepen, dat geheel volgzaam zou zijn in alles, zoodat het hem de middelen zou verschaffen tot het uitrusten eener vloot - een landleger was er al -, die in 't volgend voorjaar gereed zou zijn. Met Frankrijk in verbond zou hij dan eerst de souvereiniteit en het Katholicisme in Engeland herstellen, om daarna Holland neder te werpen en Duitschland aan te grijpen. 't Was dus beter hun vóór te zijn. De Engelsche natie eischte den prins op, die aan die roepstem gehoor moest geven. Geweten, eer en plicht roepen hem. Komen de gebeurtenissen in Engeland tot eene beslissing zonder den prins, dan is 't gedaan met de Republiek. Overwint de koning, dan spreekt het vanzelf; maar ook al lijdt hij de nederlaag; want in dat geval wordt Engeland eene republiek, die de Hollandsche republiek zal bedwingen, ten einde zich van haar handel meester te maken. Het oogenblik is gunstig; de uitzichten zijn 't eveneens. De Engelsche natie wacht slechts op 's prinsen komst, om op te staan. Noch op de zeemacht noch op het leger kan de koning volkomen rekenen. Eene vloot van 45 schepen wordt in de Republiek in alle stilte klaargemaakt. De koning heeft - en dat weet hij - slechts hulp te verwachten van Frankrijk; maar hij weet ook, hoe gehaat de Franschen in Engeland zijn. Ook kan Lodewijk XIV dit jaar niet eens meer toereikende hulp brengen. Daarom moet niet gewacht worden tot het volgende jaar, want dan is alles verloren. In de Republiek is de prins zeker van de geneigdheid voor deze onderneming. Maar hij heeft den steun van Duitsche vorsten noodig, om zijn vaderland in zijne afwezigheid te beschermen tegen een vijandelijken overval, - en dien steun kwam hij nu uit 's prinsen naam verzoeken(*).

De uitkomst stelde den prins niet teleur. Overal, waar hij vroeg, vond hij een gunstig gehoor. De keurvorst van Brandenburg verbond zich tot een onderstand van 6000 man, die later op 9000 werd bepaald; de Brunswijksche vorsten en de landgraaf van Hessen-Kassel tot 2000 man ieder. Ook met Wurtemberg werd een verdrag gesloten, waarbij drie regimenten ruiterij in dienst der Staten werden gesteld. Aldus kwamen in 't diepste geheim de verdragen tot stand, waarvoor door Waldeck en Hop de weg was gebaand(†), zooals

(*) Zie bij Pufendorf, *Res Gestae Friderici III*, lib. I, § 68.

(†) Toen Fürstenberg in Jan. 1688 tot coadjutor te Keulen was gekozen, hadden de hertogen van Celle en Wolfenbüttel Waldeck's bemiddeling ingeroepen, om een tractaat met de Republiek te sluiten. En ofschoon er moeilijkheden oprezen, daar zij als voorwaarde stelden, dat de Staten hun de uitbetaling der achterstallige Spaansche subsidiën zouden bewerken, leidde Waldeck de onderhandelingen in, evenals die met den landgraaf v. Hessel-Kassel. Zie Muller, Waldeck, II, p. 25.

ook de onderhandelingen zeer in 't geheim waren gevoerd. Al deze vorsten vereenigde een gevoel van gemeenschap voor de belangen van hun land en het Protestantisme. Was eenmaal, zoo betoogde Bentinck, hierin trouw door Fuchs geholpen, de bekeering in Engeland doorgezet, dan zou hetzelfde in Holland en ten laatste in Duitschland geprobeerd worden. Hertog Ernst August van Hannover, gehuwd met prinses Sophie, dochter van Frederik V van de Palts, nam de prins niet in het vertrouwen, aangezien deze keurvorst nog eenige verbintenis had met Frankrijk. Op eigen hand deed dit nu Burnet, door 's hertogs gemalin, die met het beraamde plan ophad, haar gemaal onder de aandacht te doen brengen het persoonlijk belang, dat hij had bij de onderneming. Immers zou bij het kinderloos overlijden der prinsessen Maria van Oranje en Anna van Denemarken het erfrecht aan zijn huis komen. Burnet vermocht echter den keurvorst niet tot eenige toezegging over te halen(*).

Was dan de prins erin geslaagd, de Republiek door het overnemen van een aantal Duitsche troepen in zijne afwezigheid te beschutten, van niet minder belang moest het worden geacht, de toestemming, zoo mogelijk de medewerking des keizers te verkrijgen. Reeds in de eerste maanden des jaars had de prins te dien einde door den gezant Hamel Bruininx eene poging beproefd, waartoe zich eene gereede aanleiding had geboden in een voorstel, vanwege Lodewijk XIV den keizer gedaan, om gemeenschappelijk koning Jacob II te helpen tot beslechting der moeilijkheden, welke hij in Engeland bij zijne Roomsche plannen - in casu de afschaffing der test-akte - ondervond(†). In deze memorie, naar aanleiding van dit voorstel door den gezant te Weenen in naam der Staten-Generaal en den prins van Oranje overhandigd, wordt de overtuiging uitgesproken, dat voor de Republiek eene hernieuwing der rampen van 1672 valt te verwachten; dat haar ondergang en hare afhankelijkheid van Frankrijk allen tot nadeel zouden strekken; dat in die omstandigheden niets zoo heilzaam was als het herstel der eenheid tusschen den koning en zijn volk, hetwelk alleen hierdoor was te verkrijgen, dat de koning van zijne plannen afzag en zich ertoe bepaalde den Katholieken eene rustige en veilige uitoefening van den godsdienst toe te staan, bekrachtigd door het parlement. Maar het Fransche voorstel zou, in plaats van het herstel der eenheid te bewerken, veeleer ten gevolge hebben, dat de Gereformeerden eene republiek oprichtten of geheel wanhopig werden en in de handen

(*) Burnet, III, p. 1268.

(†) In Maart 1687 trachtte L. XIV den keizer tot een Kath. godsdienstverbond, waarin Jacob II als derde zou optreden, te belezen, en in den herfst van hetzelfde jaar, toen in de Rep. de bekende besluiten werden genomen tegen enkele monniksorden, hernieuwde de koning zijn voorstel. Beide malen tevergeefs. Leopold I begreep te goed, dat, indien al zulk een verbond vruchten droeg, ze in den schoot van L. XIV zouden vallen. Zie D'Avaux, VI, p. 83 vlgd. en p. 120.

van Frankijk vielen. En daarvan zou de ondergang der gansche natie het gevolg zijn, terwijl er voor de Katholieken zelven het grootste gevaar en de vervolging onfeilbaar uit zouden voortkomen(*).

Nog verstoord over de achterstallige subsidiën van den oorlog van 1672, waarop hij meer dan eens had aangedrongen, wilde de keizer afwachten, zonder zich verder uit te laten. Toch diende de prins van 's keizers instemming zeker te zijn. Daardoor immers zou zelfs aan zijne onderneming de *schijn* van een godsdienstoorlog worden ontnomen en het bewijs geleverd, dat niet slechts de Vereenigde Nederlanden, maar geheel Europa zich bedreigd achtte door de politiek van Jacob II, welke in hare gevolgen de onbedwingbare heerschappij van Frankrijk ten troon verhief. Bovendien: werd de keizer gewonnen, gansch het Katholieke Duitschland zou volgen en misschien ook de koning van Spanje. De keizer moest tot 's prinsen zienswijze worden overgehaald door het betoog, dat noch het koningschap noch de Katholieke kerk gevaar liepen.

Met die opdracht werd in het diepste geheim, op aanwijzing van Waldeck, de Hessensche vrijheer Von Görz in Mei naar Weenen gezonden, ‘een zeer verstandig en eerlijk man’, die in bekwaamheid als minister door weinigen werd overtroffen en ‘wel geïntentioneerd tot het gemeenebest’(†). Hij had den keizer voor te stellen, hoe de gang van zaken in Engeland de Republiek en gansch Europa in gevaar bracht. Dat Engeland steeds de heillooze plannen van Lodewijk XIV bevorderde en de Staten aan het grootste gevaar blootstelde, was niet langer te dulden. Slechts doordat Frankrijk met Engeland was verbonden, was de Rijn in Frankrijk's macht gekomen. Een nieuwe oorlog dezer beide mogendheden met de Republiek zou ook voor Duitschland de nadeeligste gevolgen hebben. 's Keizers hoogste belangen, zijne waardigheid als hoofd des Rijks, ja, zijn godsdienst liepen gevaar bij eene overwinning van koning Jacob's binnenlandsche staatkunde, waarmede de Katholieken in Engeland, ja, zelfs de paus niet waren ingenomen. De godsdienstijver van dezen koning diende aan Lodewijk XIV, wiens werktuig hij was, slechts tot een masker, om er zijne ver strekkende plannen mede te bedekken. Het parlement daarentegen was het Habsburgsche huis altijd goedgezind geweest en was dat nog. Met hulp van het parlement zou 't gelukken, de Fransche overmacht te breken(§).

Von Görz kon geruimen tijd niets uitwerken. Nog altoos mokte de keizer over den achterstal der hem van de Staten toekomende subsidiën. En ofschoon hij koning Jacob's weigering, om den wapenstilstand van 1684 te garandeeren, met wantrouwen en met het vermoeden, dat zulks een gevolg was van den invloed, dien Frankrijk op hem oefende, had

(*) Bij Klopp, III, Anlage IV, p. 453.

(†) Zie prins Willem's oordeel over Von Görz in een schrijven van 13/22 Sept. 1689 aan Heinsius bij Van der Heim, II, p. 95, noot.

(§) Pufendorf, *Res G. Fr. III*, lib. I, § 69, p. 82; Muller, Waldeck, II, p. 35.

ontvangen, hij was er nog volstrekt niet van overtuigd, dat Jacob II was de bondgenoot van Frankrijk en de vijand des Rijks. Eerst toen de koning de kortzichtigheid had, voor den kardinaal Fürstenberg bij den paus in de bres te springen; toen hij zich dus openlijk schaarde aan de zijde van 's keizers vijanden, die uitdrukkelijk had verklaard in die keuze nooit te willen berusten, eerst toen kwam er verandering in 's keizers zienswijze(*). En die veranderde zienswijze ontving hare bevestiging in de verklaring, welke D'Avaux, zooals wij zullen zien, den 9den Sept. dezes jaars bij de Staten indiende. Nu werd hij overtuigd, dat de onderneming, welke Willem van Oranje op touw zette, noch de Katholieke kerk noch het koningschap bedreigde. De keizer verklaarde zich eindelijk na maandenlange onderhandeling bereid, het laatste zuiver defensieve verdrag van 1685 te hernieuwen, indien de Staten de subsidiën betaalden. Met de Turken wilde hij vrede sluiten, waartoe de Staten hem meermalen hunne bemiddeling hadden aangeboden. Maar met een nieuw verbond wilde hij zich niet inlaten, alvorens de Staten hem daarom verzochten(†). Juist dit was het moeielijke punt in de onderhandelingen geweest. De Staten hadden Von Görz geene schriftelijke volmacht gegeven, ten einde het geheim beter te bewaren, omdat juist dit geheim gebiedend eischte, dat hij slechts kwam in opdracht van den prins, niet van hen(§).

Het was alles, wat de prins van den keizer kon gedaan krijgen, maar voor 't oogenblik voldoende: eene welwillende onzijdigheid. Eensgezind stond nu in Duitschland de krijgsmacht gereed, die de Republiek tijdens Willem's afwezigheid zou beschutten. Aan het hoofd der Brandenburgsche troepen stelde de keurvorst Friedrich von Schomberg, die, schoon maarschalk van Frankrijk, in 1685 ten gevolge der herroeping van het edict van Nantes den Franschen staatsdienst verlaten en eene toevlucht gezocht had bij den grooten keurvorst, die den balling de eerste plaats in zijn militairen staat aanbood, door hem in 1687 tot generaal *en chef* van alle keurvorstelijke troepen te benoemen. Door zijne persoonlijke bekendheid met Willem van Oranje en door het algemeene vertrouwen, dat hij bij de leiders der oppositie in Engeland genoot, bleek hij later te zijn de rechte man op de plaats, waarop Willem III hem bij zijne onderneming stelde.

Na nog eene samenkomst te hebben gehouden met den gouverneur der Spaansche Nederlanden in een dorp op de grenzen, begaf zich de prins zelf tegen het einde van Augustus naar Duitschland, ten einde de bondgenootschappen te bevestigen en de laatste afspraken te maken. Te Minden had hij met Frederik III van Brandenburg eene samenkomst, enkele dagen later met den landgraaf van Hessen te Rintelen. Zoodra

(*) Hop's bericht van 21 Nov. in *Lexington Papers*, Ed. Sutton, London, 1851, *App.*, p. 328.
(†) Muller, Waldeck, II, p. 26-35.
(§) Muller, t.a.p., p. 32.

mogelijk maakten zich de overgenomen troepen marschvaardig, ten einde de grenzen der Republiek te dekken, voor wier leger de prins de heide van Mook, dus dicht bij de Keulsche grenzen en ver van de zee, had aangewezen.

Op last van den prins stelde nu Bentinck, in dezelfde Augustusmaand uit Duitschland teruggekeerd, de drie in het vertrouwen genomen burgemeesters van Amsterdam in een geheim bezoek in kennis met het resultaat zijner reis door Noord-Duitschland. Noch dit verslag noch het betoog, 'dat door de geboorte van den prins van Wales de zaak van Engeland had opgehouden eene persoonlijke aangelegenheid van den prins van Oranje te zijn en wel degelijk het belang van den Protestantschen godsdienst, dus ook van onzen Staat betrof'(*), vermocht Witsen en Geelvinck - Hudde was wegens ongesteldheid afwezig - hunne eenmaal aangenomen houding in deze zaak te laten varen. Zij bleven even terughoudend als altijd en waren niet te bewegen iets te beloven. Het bezoek bracht de zaak geen stap verder. Wat de prins dus in de toekomst van dezen kant had te verwachten, was moeilijk te zeggen. Maar dit staat vast: zonder de medewerking van Amsterdam, welks voorbeeld de Staten van Holland zouden volgen, mocht aan het volbrengen der onderneming niet worden gedacht.

(Wordt vervolgd.)

Dr. J.J. DOESBURG.

(*) Gebhard, *Witsen*, I, p. 329.

Een en ander over Daendels, gouverneur-generaal.

Met Daendels' komst op Java, 1 Januari 1808, breekt de 19e eeuw voor Java aan, worden de denkbeelden van 1795, zij het aanmerkelijk gewijzigd, toegepast, komen de veranderingen, door Dirk van Hogendorp en anderen voorgeslagen, in werking. Nu voor het eerst is er sprake van wijziging in de oude inrichtingen der Kompagnie, wier dood officiëel al was vastgesteld op ultimo December 1799, maar die reeds 1781 begonnen was te sterven. Een lang ziekbed.

Er is veel op rekening van dezen bestuurder geschoven, dat er wel op hoort, maar toch ook weer maar voor een gedeelte, omdat eenvoudig de bevelen, van hoogerhand ontvangen, werden uitgevoerd. Als hij doortastte, geschiedde het meestal onder den druk van machtige omstandigheden. Daar is, terwijl men zoo gaarne de individualiteit van den bewindsman wil zien, in zijne bestuursmaatregelen alleen de gebrekkige toepassing te ontdekken van de denkbeelden door den genialen Dirk, die meer indische ondervinding had, tot publiek domein gemaakt.

Een tamelijke juiste beoordeeling van Daendels' persoonlijkheid blijft, na al wat daarover geschreven is, moeilijk. Daendels heeft veel verricht, maar hij maakte deel uit van een gemeenschap, de hollandsche natie, welke in ontbinding verkeerde en eindelijk zich geheel oploste. Een uitgezochte stelling voor een energiek man; er komt gelegenheid naar boven te klimmen, als de zetels waarop de heeren tot nog toe zaten te dutten voor en na worden ontruimd. Een gevaarlijke stelling voor hem, die er eenmaal gekomen is en die, al vechtende, een slechten kijk op het menschdom heeft gekregen.

Na de mislukte zending der kommissarissen-generaal, 1791/9, na de bevindingen der staats-kommissie van 1802/3 en terwijl in de laatste tijden nog steeds de gouverneurs-generaal uit het lichaam der indische regeering waren gekozen; nu Siberg dringend zijne vervanging had gezocht en Wiese niet dan tijdelijk in funktie kon worden gehouden, was meer dan ooit de zending uit Nederland noodig van iemand, die met de oude regeeringsmanieren zou breken. Een oogenblik was aan van Hogendorp gedacht, maar de meerderheid der leden van het Staatsbewind had met de voordracht van de Sectie voor Marine en Koloniën

niet willen medegaan. Toen Schimmelpenninck, onder den nederigen titel van raadpensionaris maar in werkelijkheid als staatspresident, Nederland bestuurde, was het zijn eerste werk geweest een tweetal kommissarissen-generaal naar Indië te zenden, de heeren Elout en van Grasveld. Hunne benoeming was gericht tegen de indische ambtenaren, die in doen en laten kompagnies-dienaren waren gebleven.

Maar Napoléon I, na Austerlitz machtiger dan ooit, verlangde dat Holland nauwer aan Frankrijk zoude verbonden worden en begeerde bovendien voor zijn broeder een troon. De Bataafsche republiek werd omgezet in een koninkrijk Holland; een ministerie van Koophandel en Koloniën verving den Aziatischen raad. Nagenoeg gelijktijdig daarmee werden Elout en van Grasveld teruggeroepen. Koning Lodewijk wilde in eene gewichtige aangelegenheid, als het bestuur der bezittingen in Oost-Indië voor een reeks van jaren konde zijn, de handen vrij hebben.

En intusschen baande een ander denkbeeld zich den weg. Met 1806 vangt de worstelstrijd aan, die, vooral door Engeland, met bewonderenswaardige hardnekkigheid werd gevoerd tegen het fransche en geheel of gedeeltelijke verfranschte Westelijk Europa. Terwijl Napoléon op het vasteland slag op slag won, was na Trafalgar (Oktober 1805) Engeland meester geworden ter zee. Van dat oogenblik zou tegenover elke 'aanwinst', door Frankrijk in West-Europa verkregen, een uitbreiding van gebied staan, door Engeland op de koloniën en bezittingen daarbuiten behaald(*). Java, in handen van het rijkje dat alleen maar op de landkaart niet tot Frankrijk hoorde, kreeg hiermêe eene strategische waarde, die het te voren niet had gehad. De verdediging van het eiland tegen de Engelschen werd hoofdzaak; wilde men het behouden, dan moest het gezag dáár in handen zijn van iemand, die kennis bezat van het krijgswezen en die voor niets bleef staan. Lodewijk Napoléon legde daartoe de hand op Daendels en het moet erkend worden, dat de koning moeilijk een betere keus had kunnen doen.

Daendels, in 1762 te Hattem geboren, studeerde te Harderwijk in de rechten, vestigde zich in zijne geboorteplaats als advokaat en behoorde sedert 1785, toen hij tot schepen was gekozen en zijne aanstelling door Prins Willem V niet was goedgekeurd, tot de hevigste patriotten. In 1787 verbannen, streed hij sedert onder de fransche benden, o.a. onder Dumouriez aan den Moerdijk en later in West-Vlaanderen. Met het leger van Pichegru, waarvan hij de loods was, Holland binnengetrokken, werd hij in 1795 luitenant-generaal in dienst der Bataafsche republiek. Na den vrede van Amiens nam hij ontslag, om onder het koningschap van Lodewijk Napoléon weder in den staatsdienst te treden. Hij was achtereenvolgens divisie-generaal in den oorlog tegen Pruisen, gouverneur-generaal van Munster, kolonel der kavallerie, en ontving daarna (28 Januari 1807) zijne benoeming tot

(*) *Lord Minto in India*, 1880, 239.

gouverneur-generaal der aziatische koloniën en bezittingen ‘van den koning van Holland.’ Reeds toen de voorwaarden zijner uitzending en bezoldiging moesten geregeld worden, deed hij zich geducht gelden en het is wel niet zonder bedoeling geweest toen, wat zijne bezoldiging betreft, uitdrukkelijk bepaald werd, dat ‘de schikkingen omtrent de landgoederen Weltevreden en Buitenzorg moesten gehandhaafd blijven.’ Hij wist zich nog den titel van maarschalk te bezorgen en, op het punt van vertrekken, vroeg de gewezen republikein, als laatste gunst van koning Lodewijk, dat de lakeien, waarmede hij zich in Indië zoude omgeven, de kleeding van 's konings dienaren mochten dragen.

Alle havens van Brest tot de Elbe waren, toen Daendels naar Java zou vertrekken in staat van blokkade en de Engelschen bewaakten de kust. Daendels deed over Parijs, waar hij zijne opwachting bij keizer Napoléon maakte, de reis naar Lissabon. Daar ontsnapte hij de waakzaamheid der engelsche kruisers en verzeilde naar de Kanarische eilanden, van waar hij zich naar Java inscheepte(*).

Toen de maarschalk zonder papieren en alleen door eenige weinige heeren vergezeld, te Batavia aangekomen, in de zitting van den raad van Indië vorderde dat aan hem het gezag zou worden overgedragen (14 Januari 1808), vond geen verzet plaats, ook niet van den gouverneur-generaal Wiese. Mag men Hageman gelooven, dan was vóór dien van Daendels' aanstelling te Batavia niets bekend(†).

En zoo is ook - want het andere amerikaansche schip dat Daendels' papieren zou overbrengen, bereikte Indië niet, het werd genomen - in de volgende, nog meer ingrijpende daad reeds dadelijk berust. De maarschalk ontbond ingevolge een instruktie, die hij niet kon toonen, den raad van Indië, terwijl hij de leden weder aanstelde en gaf mondeling bericht van de macht, die den nieuwen gouverneur-generaal was verleend, inzonderheid zijn uitsluitend recht om voorstellen ter tafel te brengen en de verplichting der raadsleden om alle hunne voorstellen vooraf aan de goedkeuring van den gouverneur-generaal te onderwerpen.

(*) Daendels, *Staat der Ned. O.I. bez.* Haag 1814 blz. 1, noot en M.L. van Deventer, *Opkomst v.h. ned. gezag over Java*, 1888 dl. 13 blz. 352.

(†) Ik volg hier grootendeels de oude voorstelling uit Daendels, *Staat* blz. 1, Lauts, *Gesch. verval* enz. 1860, 2e deel blz. 280 en *Mémoires du général Dirk van Hogendorp*, 1887, 185, tegen de nieuwe, welke de heer M.L. van Deventer, *Ind. Gids* 1891, blz. 344 geeft. Daendels spreekt inderdaad (van Dev., *Opkomst*, 13 blz. 352) van '*s konings* brik Virginia ‘op dewelke (hij) de reis van de Canarische eilanden herwaarts gedaan had.’ Ik gis dat die brik dadelijk door het ned. ind. gouv. van den amerikaanschen kapitein is gekocht. Er was geen marine meer sedert Pellews exploiten in het nauw van Soerabaja en het aanhouden van een enkele koninklijke brik was geen weelde. Aan den heer I. Mendels dank ik de mededeeling van de volgende zinsnede uit den brief van Wiese d.d. 7 Januari 1808 aan den minister: ‘eene *Amerikaansche* brik is 2 Januari ter reede gekomen, wiens kapitein mij kennis gaf aan boord gehad te hebben Z.Ex. den Maarschalk van Holland Daendels, met vijf heeren behoorende tot zijn gevolg.’ Men zie ook de brieven van Wiese aan den minister van 9 Dec. 1807 en van Daendels, 22 Jan. 1808.

In tijdsorde gerangschikt zijn de belangrijkste feiten en reeksen van feiten gedurende Daendels' kort bestuur de volgende: *a*, de definitive samenstelling der indische regeering, 30 Maart 1808; *b*, de organisatie van het voormalig gouvernement van Java's Noordoostkust, 11 Mei tot 31 September 1808; *c*, de organisatie van Cheribon; *d*, de inlijving van Bantam; *e*, het verlaten van den post te Bandjermasin; *f*, de grepen in de verhouding van het gouvernement tot de vorsten van Jogja en Solo, waaraan een einde kwam bij den overgang van 1810 op 1811. - Op 19 Februari 1811 kwam te Batavia het officiëel bericht van de inlijving van Holland bij het Fransche keizerrijk; gedurende de drie laatste maanden, 20 Februari tot 16 Mei 1811, bestuurde Daendels namens het fransche gezag. In al het opgenoemde is de gouverneur-generaal persoonlijk gemoeid; alleen geschiedde *g*, het verloren gaan van de posten in de Molukken en op Celebes vrij wel buiten hem om.

Er zal in deze schets alleen een en ander worden gezegd over de werkwijs der indische regeering van dien tijd, de veranderingen aangebracht in het samenstel der belastingen op Java, de buitengewone maatregelen genomen om de leege staatskas van geld te voorzien, eindelijk over de heel of half geslaagde pogingen door Daendels aangewend om zich ten koste der staatskas te verrijken.

De stelling die Daendels innam tegenover de andere leden der ‘hooge regeering’, geheel volgens de instruktiën, d.d. 9 Februari 1809(*) aan hem en de raadsleden verleend, is inderdaad eenig. Met de oude kompagnies-regelingen wordt geheel gebroken. De gouverneur-generaal is niet meer de eerste onder de gelijken, terwijl het van het toeval zal afhangen of hij al dan niet gezag heeft. Met delibereerende vergaderingen, waarvan de leden de regeeringstaak en de verantwoordelijkheid onder elkaar verdeelen, is het gedaan.

De gouverneur-generaal oefent, als zaakgelastigde van den koning van Holland, onder de bevelen van den minister van Koophandel en Koloniën, het hoogste gezag uit over alle bezittingen, forten, kantoren, plaatsen en ambtenaren van den Staat in Azië, zoo ook over 's konings land en zeemacht beoosten de Kaap de Goede Hoop (A 7, B 1). Het bestuur over alles wat de verdediging te lande der bezittingen of (tot) afbreuk van den vijand dienen kan is aan hem overgelaten; alleen zal hij niet met den vijand mogen kapituleeren, zonder het advies van den raad te hebben ingewonnen (A 13). Hij organiseert de land- en

(*) Op dien datum werden twee instruktiën gearresteerd, de eene voor den gouverneur-generaal, de andere voor den g.-g. en de raden van Indië. De eerste is als 't ware persoonlijk en regelt de bevoegdheid van den g.-g.; de tweede omschrijft den werkkring van de hooge regeering en regelt de verhouding van den raad v. I. tot den g.-g. Beide zijn afgedrukt in den *Staat*, Bijl. 1, O.S. p.m. 1 en 2 en bij P. Mijer, *Verzameling van Instructiën*, enz., Batavia, 1848, blz. 345 v.v. Zij worden hier onderscheiden met A en B.

zeemacht, vult alle daarin openvallende plaatsen aan (A 6), regelt de kruistochten en expeditiën der koninklijke zeemacht, (A 13)(*); alle verbonden met aziatische vorsten en volken zullen in 's konings naam door hem worden geratificeerd (B 10).

Diezelfde gouverneur-generaal wordt in het beleid der zaken van politie (= bestuur) en civiele regeering *geadsisteerd* door den raad van Indië, met den g.-g. uitmakende het lichaam der Hooge Regeering (B 2). Dit lichaam verklaart, onder waarborgen die hier buiten beschouwing kunnen blijven, oorlog aan inlandsche vorsten en volken (B 11); verleent onder waarborgen als voren, pardon, gratie en remissie, doch alleen als de g.-g. oordeelt, dat een verzoek daartoe 'eenige reflectie' verdient; doet, onder waarborgen a.v. personen, gevaarlijk geacht voor de publieke rust of veiligheid, in verzekerde bewaring nemen, doch het initiatief daartoe is aan den g.-g. (B. 13)... Ditzelfde lichaam eindelijk benoemt de ambtenaren, doch alleen op de voordrachten van den g.-g. (B 5).

Eene verdeeling van macht en verantwoordelijkheid derhalve, die verreweg het grootste gedeelte, zoo niet alles, aan Daendels liet. Maar ook in dat resteerende deel bleef aan de hooge regeering niet veel. De gouverneur-generaal alleen was bevoegd om in de vergaderingen de zaken 'in deliberatie' te brengen. De direkteur-generaal of de raden, eenig voorstel noodig oordeelende, hadden het schriftelijk aan den g.-g. over te geven, die de 'faculteit' zou hebben het al of niet in bespreking te brengen (B 7). De gouverneur-generaal eindelijk, het noodig oordeelende zich in persoon naar eenig gedeelte van Java te begeven, *zonder den raad*, zou aldaar diezelfde macht en datzelfde gezag uitoefenen als te Batavia *met den raad.* Er wordt wat meer notitie genomen van het gevoelen der raadsleden bij meeningsverschil over 'groote aangelegenheden, het behoud betreffende de aziatische bezittingen',... maar ten slotte had toch de gouverneur-generaal de macht om te besluiten overeenkomstig zijne bijzondere gevoelens.

De raden van Indië hadden, als Daendels het verlangde, opgehouden regeerders te zijn. Ze waren nullen geworden, die des noods dienst konden doen, om de leege plaatsen in het getal te vullen (B 9, 23).

Daar is nog wat. Aan Daendels was bij afzonderlijk dekreet van koning Lodewijk gelast dadelijk na zijne installatie den raad, dien hij te Batavia zou vinden, te ontbinden. Had hij reden de manoeuvre uit te stellen, dan was hij gemachtigd den raad te laten voortbestaan, maar niet anders dan voorloopig en dan moest toch nog binnen zes maanden de raad worden ontbonden. De maatregel, zoo stuitend voor de personen op dat oogenblik in Indië aan het gezag, is werkelijk uitgevoerd. Een ontbinding voor den vorm vond plaats dadelijk na Daendels' aankomst; den 30sten Maart 1808 volgde de definitive samenstelling van de indische

(*) Ze was er niet en is er nooit gekomen.

regeering, bij welke gelegenheid o.a. Nicolaus Engelhard, die direkteur-generaal was geweest, niet werd aangesteld, zelfs niet als raadslid.

En nu de toepassing. Het lag niet in Daendels' richting om van macht, hem verleend, geen gebruik te maken. De nieuwe leden, door hem aangesteld, waren ‘ten eenemale lijdelijk werktuig in zijne handen’(*). Daendels, in den regel te Buitenzorg verwijlende, als hij niet op expeditie was naar Bantam of de Vorstenlanden of te Semarang verbleef, had daar zijn eigen klein bureau, dat de hoofdzaken, het leger betreffende, afdeed. Ook de overige zaken werden door hem daar met de sekretarissen-generaal bewerkt en klaargemaakt. De raad van Indië vergaderde te Batavia, onder de leiding van een voorzitter(†). Als zoodanig hebben gefungeerd de schout-bij-nacht Buijskes met den titel van luitenant-gouverneur-generaal en later de ridder J.A. van Braam. De praktijk nu was deze, dat de raad de geheel klaargemaakte voorstellen ontving en steeds werd ‘conform het voorstel’ besloten. De ‘bevriende leden’ van den raad durfden, wat Daendels ook verlangde, niet te weigeren(§). Eens is er, zegt men, een begin van tegenspraak geweest. Het was toen Daendels voorstelde in de plaats van het land Djasinga, dat hij zich onrechtmatig had toegeëigend, hem het vruchtbare en uitgestrekte regentschap Bandoeng toe te wijzen. Van Riemsdijk maakte de vergadering op hare verantwoordelijkheid bedacht en van den ruilslag kwam niet. Doch van Riemsdijk is daarna, ‘schoon onder een ander voorwendsel in arrest gezet.’ Hij achtte zich gelukkig, met opoffering van zijne betrekking, de vrijheid weder te krijgen.

Nog een andere maatregel, op dit onderwerp betrekking hebbende, is geheel het werk van Daendels. In de instruktie voor den g.-g en r.v. I. (B 2, 3, 7) was aan een direkteur-generaal een werkkring aangewezen, welke weinig afweek van dien van den kompagnies-dienaar met gelijknamigen titel in vroegere tijden. Als tijdelijk vervanger in geval de bediening van g.-g. mocht komen open te vallen, kwam deze ambtenaar niet meer in aanmerking, sedert daarvoor de president der indische regeering was aangewezen. Overigens had deze ambtenaar volgens het oordeel van Daendels te veel zelfstandigheid gekregen. Engelhard zelfs geeft dit toe; we zullen later in zake Buitenzorg zien dat dat zoo erg niet was. Ook was van IJsseldijk, naar het schijnt, niet bijzonder vertrouwd: de betrekking van direkteur-generaal werd (19 Okt. 1809) uit het lichaam der regeering verwijderd en daarmede de eerste stap gedaan tot de instelling van afzonderlijke departementen van bestuur.

Het gouvernement trok zijne voornaamste inkomsten uit de verpachtingen, uit het monopolie van den amfioen en uit den verkoop van pro-

(*) N. Engelhard, *Overzigt v.d. staat der N.O.I. bez. onder... Daendels*, Haag en Amst. 1816, 270 en (van Polanen), *Brieven betreffende het bestuur der koloniën*, Amsterdam, van der Hey, 1816, 167.

(†) Daendels, *Staat*, 107.

(§) Van Polanen, *Brieven*, 1816, 204, 168.

dukten etc., welke het tengevolge der kontrakten met inlandsche vorsten en uit eigen gebied in den vorm van kontingenten en verplichte leverantiën ontving. De produkten werden in een laatsten tijd, nu de gemeenschap met Nederland was afgebroken, te Batavia verkocht. De voordeelen uit den handel op Japan, hoe onbeteekenend overigens, kunnen buiten beschouwing blijven, omdat daarheen geen schepen meer konden gezonden worden(*).

In de verpachtingen zijn weinig of geen veranderingen aangebracht.

Sedert de amfioen-societeit was opgeheven (1794), verkocht, eerst namens de Kompagnie, later namens het gouvernement, een regéeringslichaam, de amfioen-direktie, het aangevoerde opium in het groot. De voordeelen waren gering, doordien, bij verminderde welvaart, de inlander minder kocht en waarschijnlijk ook omdat, ten minste in het gouvernement van Java's N.O. kust, enkele gouverneurs en residenten handel in opium dreven(†). Een belangrijke wijziging bracht Daendels aan door, terwijl de amfioen-direktie werd afgeschaft, het vervoer van de eene residentie (pacht-distrikt) in de andere te verbieden en door de kitten te verpachten. De meest ingrijpende vervormingen, die het opium-monopolie in het tijdsverloop van twee eeuwen heeft ondergaan, dateeren uit de korte periode 1808 tot 11. De pachters kochten hun voorraad, die van West-Java direkt bij het gouvernement, die in de gewesten beoosten Cheribon bij de residenten (landdrosten), welke den voorraad, waarvoor zij jaarlijks waren aangeslagen, tegen een bepaalden prijs van het gouvernement moesten koopen. Had het gouvernement geen opium beschikbaar - men denke aan den oorlogstoestand - dan had de pachter en hadden de landdrosten de bevoegdheid op Bali het ontbrekende in te koopen. De maatregel, waarbij aan de landdrosten de tusschenhandel in dit artikel werd opgedrongen, past niet in het stelsel van Daendels, die aan de residenten het drijven van allen handel verbood, maar hij meende dat alsnu deze ambtenaren met meer ijver tegen den smokkelhandel zouden waken.

In de vordering der kontingenten en verplichte leverantiën kwam vereenvoudiging, maar het stelsel bleef bestaan.

In de Preanger en Zuid-Cheribon werd te voren de koffie geleverd door den inlander aan den regent bij pikoels van 250 en 222 pond; de regent leverde uit bij pikoels van 160 en 146 pond en het gouvernement verkocht en rekende voor zichzelven bij pikoels van 125 pond. De betaling was in den laatsten tijd uniform, eerst 4½, later 4 rijksdaalders per pikoel van 225 pond. De regenten vonden een gedeelte hunner bezoldiging in het verschil in gewicht van den pikoel bij inname en uitlevering en werden nog bovendien met 2 rijksdaalders papieren geld per pikoel beloond. Daarentegen hadden zij - dat is de bevolking - alle kosten van vervoer, afpakking, opberging etc. voor hunne

(*) J.H. Levyssohn, *Bladen over Japan*, 1852, 25.

(†) Van Dev., *Opkomst*, 13, 333.

rekening. Zelfs de bezoldiging en het ambtgeld van den kommissaris over de zaken van den inlander, van de opzieners en van de klerken, die hunne ingewikkelde rekeningen opmaakten, werd door de regenten betaald. Ze waren dientengevolge in schuld bij dien kommissaris of bij anderen en kort geleden was besloten alle schulden dier regenten voor rekening van het gouvernement te nemen(*): iets waarmede uit den aard der zaak niet kon worden voortgegaan. De regenten nu werden van het doen dezer betalingen ontheven; in plaats van de twee papieren rijksdaalders zouden zij een zilveren ontvangen per ingeleverde pikoel; deze kwam op het (nog niet volkomen) uniform gewicht van 126 of 128 pond en aan den planter zou direkt betaald worden. Per kilogram ontving 'de arme inlander' te voren ongeveer 9 cent; thans ongeveer 8.9 cent. De kontingenten van indigo en katoenen garen en de leveringen van hout werden afgeschaft; het doen van hommagiën, bijvoorbeeld het leveren van vee aan ambtenaren te Batavia, etc. werd verboden. De inlander zou voortgaan het 1/10 van zijn rijstgewas aan den regent te leveren. Deze droeg naar het schijnt, hiervan niets af aan het gouvernement - de rijst kon het vervoer uit een bergland, haast zonder wegen, niet dragen - maar hij moest in het onderhoud der overige inlandsche ambtenaren voorzien(†).

In de sultans-landen van Cheribon bleef de koffie-levering, die daar trouwens van minder beteekenis was, bestaan en werden de leveringen van indigo, garens, peper, kardamom etc. afgeschaft. Een reglement tot invordering, direkt van den inlander, van het □ der padi, welke hij geoogst had, kwam in Juni 1808 in werking. Het werd spoedig afgeschaft, waarschijnlijk omdat het toenmaals krachteloos inlandsch bestuur niet in staat was de verordening in werking te brengen. Van de drie sultans werd sedert Februari 1809 een kontingent gevorderd van 2000 kojangs rijst en, om hen daartoe in staat te stellen, werden zij gemachtigd 3/20 van de opbrengst der rijstlanden te heffen. De uitvoer over zee der rijst werd tevens verboden.

In het voormalig gouvernement van Java's Noordoostkust werd behalve de verplichte levering van koffie ook het kontingent behouden van eenige onbeduidende artikelen, die voor de huishouding noodig werden geacht, klapper-olie, aard-olie (die uit Soerabaja kwam), kajer, gemoeti, hout. Ook dat der rijst. De levering van indigo, garens, kardamom, was en peper werd afgeschaft(§).

(*) *Staat*, 35.

(†) Van Dev., *Opkomst* 13, 311.

(§) Ook een gedwongen teelt en levering van kapas werd in Cheribon en Java's N.O. kust ingevoerd, maar even spoedig ingetrokken. Van eenig belang is het te wijzen op de poging, bij die gelegenheid gedaan, om *gelijk* te belasten. De sawah-bezitter die niet bij de koffiekultuur was ingedeeld, werd aan het teelen van kapas gezet en, waar geen der beide lasten kon worden opgelegd, moest een afzonderlijke belasting in geld worden opgebracht. Toen de kapasteelt, door van Hogendorp indertijd zoo sterk aanbevolen, nergens slaagde, verviel de schoone regeling.

Het kontingent der rijst had het misbruik doen ontstaan, waarop reeds van Hogendorp had gewezen, dat niet alleen een bepaalde hoeveelheid tegen geringe prijzen moest worden geleverd, maar dat ook het overschietende door sommige residenten werd opgevorderd. Daendels maakte door verbodsbepalingen hieraan een einde; het drijven van handel en het houden van schepen werd den residenten verboden; zoo ook alle inkoop van rijst in het binnenland.

De maatregel was eer nadeelig voor den inlander. Tegelijk toch werd hem ‘de vrijheid’ verleend zijn surplus aan rijst in de gouvernements-pakhuizen te leveren en tevens werd alle uitvoer van rijst over zee, behalve door het gouvernement, verboden. Het zoo schadelijk monopolie ten behoeve van eenige ambtenaren, dat echter niet dan plaatselijk en tijdelijk had gewerkt, werd nu vervangen door een nog zwaarder monopolie ten behoeve van het gouvernement. Voor de op deze wijs ‘vrijwillig’ ingeleverde rijst werd niet meer betaald dan 17 rijksd. per kojang, dat is ± 2.2 cent per kilogram.

Daendels verontschuldigt zich eenigzins over dezen maatregel met de verklaring, dat hij het voornemen had gehad het verbod tot den uitvoer van rijst later op te heffen, maar van het goede plan is niets gekomen.

De regenten werden daarenboven nog belast met eene ‘schatting’ van 100,884 rijksdaalders à 60 stuivers of *f* 252,000, terwijl zij van het opbrengen van het tjatjah- en kalanger-geld werden vrijgesteld. De laatstgenoemde belasting, een soort van familie-geld, had te voren niet meer dan *f* 27,000 opgebracht.

Verhuur van désa's, waarvan de schadelijke werking in Cheribon was gebleken, werd dáár niet meer toegelaten, maar bleef op Java's N.O. kust bestaan voor het werk bij de suikermolens, de zoutpannen en de vogelnestklippen. De beschikking over de rijstvelden der bevolking ter betaling van ambtenaren en beambten bleef.

De gedwongen koffie-kultuur, die tot nog toe op de N.O. kust weinig had beteekend, werd belangrijk uitgebreid. In drie jaar tijd werden over geheel Java 46 millioen jonge boomen in den grond gebracht. De leiding dezer kultuur werd toevertrouwd aan een inspekteur-generaal, welke ambtenaar ter wille van ‘dezen hoofdtak der inkomsten’ met eene uitgebreide macht werd bekleed(*). Door het uitzicht op kultuur-procenten werd het belang der landdrosten en opzieners (de latere residenten en kontroleurs) en inlandsche hoofden aan de uitbreiding der kultuur verbonden(†). Volksverloop op 't einde van Daendels' bestuur, waarschijnlijk langs de geheele noordkust, (met uitzondering van Rembang) en zeer zeker in Djepara en in den Oosthoek,

(*) *Staat*, 49. Id. Bijl. 1, O.S. k.c. n°. 1.

(†) Ik trof de mededeeling omtrent deze procenten alleen aan in de stukken der Preanger, maar geloof te kunnen zeggen dat ze ook in het overige Java zijn betaald geworden. Zie *Staat*, 49.

waren daarvan het gevolg. Een begin van opstand in Djepara wordt aan den druk der kultuur toegeschreven(*).

Heerediensten, te veel en te verscheiden dan dat ze hier zouden kunnen worden genoemd, werden bij voortduring gevorderd. Dat ze beperkt zouden zijn, zooals Daendels mededeelt, is niets meer dan een frase: alleen die ten behoeve van europeesche ambtenaren werden afgeschaft. Ze namen in omvang toe, daar de aanleg en het onderhoud van den militairen weg veel arbeid vorderde(†). Het maken van den grooten weg kostte volgens Engelhard voor de gedeelten over den Mégamendoeng en door het bosch van Weléri aan duizenden Javanen het leven. Alleen uit het regentschap Galoeh kwamen 500 menschen om, ongerekend die, welke tengevolge der vermoeienissen, enz. later overleden(§). 'Over het geheele eiland had de inlander geen rust; de eene arbeid was nog niet af of hij werd door een anderen vervangen; pressen van volk tot het doen van heerediensten.... het leveren van karren, buffels, vee en materialen, òf voor niet òf tegen eene niet noemenswaardige betaling, hield niet op en kende geene grenzen.'

De indruk, welken men ten slotte van het gansche samenstel van Daendels' maatregelen op dit gebied ontvangt, is niet anders dan ongunstig. Er schuilt veel waarheid in de uitspraak van Engelhard, dat de inlander een houten juk voor een ijzeren had verwisseld. Toch werd ook hierbij gehandeld in den geest der instruktiën, aan Daendels verleend. Dat Holland belang had bij de Indische bezittingen en ze op waarde hield was alleen doordien produkten, uit Indië afkomstig, in Nederland konden worden verkocht (A. 34).

Daendels mocht *onderzoeken* of de peper en de koffie al dan niet bij voortduring aan den staat moesten worden geleverd (A. 27), maar het was hem verboden veranderingen aan te brengen, waardoor de zaken 'zouden kunnen worden gebracht buiten hun geheel' (A. 28). Tegelijk moest hij middelen zoeken en 'in 't werk stellen om het lot van den gemeenen Inlander te verbeteren.' Aan die voorwaarden is voldaan. Het geschrift, dat Daendels heeft in het licht gegeven, om hetgeen hij verricht had meer algemeen bekend te maken, vloeit over van verklaringen, die omtrent zijne goede gezindheid voor 'den gemeenen Inlander' geen twijfel overlaten.

(*) Engelhard, *Overzigt* 59, 48, en *Staat*, Bijl. 1, O.S. k.c. n°. 8, 4°.

(†) 'De diensten aan bruggen en wegen moesten onder Maarschalk Daendels voor het eerst gepraesteerd worden... In dit opzicht, zoomede in alles wat de handhaving der politie betreft, was de eisch tot dienstpraestatie van het gouvernement sedert Daendels veel zwaarder dan onder de Kompagnie. Daardoor laat het zich verklaren, dat de tijd na de invoering van ons direct gezag in Semarang als "de tijd der heerediensten" werd aangeduid, niettegenstaande de bevolking in dat gewest ook reeds in den kompagnie-tijd zwaar dienst te praesteeren had.' *Eind-resumé Onderzoek grondezit*, 1880, II, blz. 303.

(§) Engelhard, *Overzigt*, 147, 47; *Lord Minto in India*, 1880, 302.

Datgene waarover de staat in Indië op ultimo December 1807 voor zijne uitgaven beschikken kon was het luttele bedrag van 2.9 millioen rijksdaalders(*). Het waren zilveren munten, koperen dito, papieren geld en produkten, liggende te Batavia, Bantam, Cheribon en op de kantoren van Java's N.O. kust. De produkten bijna zonder handelswaarde en haast niet van de eene plaats naar de andere te vervoeren. Wil men zich van den treurigen toestand, waarin 's lands kas zich bevond, goed doordringen, dan lette men op het feit, dat te Batavia ter beschikking der regeering niet meer voorhanden was dan een bedrag van 569,000 rijksdaalders.

Dat Daendels' maatregelen veel geld kostten kan ieder op de vingers narekenen. Wat de kosten zouden zijn van het invoeren van de nieuwe orde van zaken, bij de vroeger genoemde instruktiën voorgeschreven, heeft echter nooit dan voor den vorm een punt van overweging uitgemaakt. Het leger werd in getalsterkte ongeveer verdubbeld; de bezoldiging der officieren beduidend verhoogd. Wat de regeering ten behoeve van het leger op Java liet aanmaken werd, als het niet in heeredienst tot stand kwam, goed betaald. Voor den aanleg van openbare werken alleen is in Daendels' tijd 4 millioen rijksdaalders uitgegeven(†). De europeesche ambtenaren kwamen onder de verplichting zich voor den vervolge met eene vaste bezoldiging tevreden te houden. Aan het verledene gebonden, mocht Daendels die bezoldiging niet te laag stellen(§), maar hij overdreef in vele gevallen. De traktementen van een direkteur-generaal ad 25,000 rijksd., van een administrateur-generaal ad 15,000 rijksd., van een hoofd-administrateur ad 12,000 rijksd.(**), van een prefekt (resident) te Semarang en van een gezaghebber (id.) te Soerabaja ad 20,000 rijksd. per jaar en die van vele andere ambtenaren waren inderdaad te hoog. Omtrent enkele dezer ambtenaren gold de bepaling dat zij de helft hunner bezoldiging in (minwaardig) papier zouden ontvangen en in het laatste van Daendels' bestuur zullen wel allen voor een groot deel met minwaardig papier zijn afgescheept, doch dat laatste, en niet de oorspronkelijke regeling, valt buiten de beoordeeling.

Van den aanvang af was de bodem der schatkist te zien en dat is tot den einde toe gebleven. Daendels maakt er zich een verdienste van, dat hij niet op den minister van Koloniën getrokken heeft; zijne instruktie (A. 35) gaf hem daartoe de bevoegdheid tot een maximum van *f* 600,000 per jaar. Als de oorlogstoestand de operatie niet te duur dan wel geheel onmogelijk maakte, dan valt er van de bescheidenheid van den maarschalk in dit opzicht alleen te zeggen, dat hij de gevoeligheid der autoriteiten wist te ontzien. In geldverlegenheid om

(*) *Staat*, Bijl. 2, F.Z. 2 n°. 61. Ik verkies deze opgaaf boven die van Engelhard, *Overzigt*, blz. 83, omdat de eerste meer gespecificeerd is.

(†) *Ind. Gids* 1891, blz. 541.

(§) *Staat*, 109.

(**) *Staat*, Bijl. 2, O.S. g.d.a. en c. 14 en Bijl. 2, O.S. j.n.o.k. 18.

zich heen slaande, sloeg toch Daendels naar rechts en links en vooral naar beneden.

Tot op zeker tijdstip werd in de behoeften van den dienst voorzien door den verkoop te Batavia aan neutralen van produkten, voornamelijk koffie. De bevoegdheid daartoe, - een afwijking van den ouden kompagnies-regel, - was, hoewel niet dan schoorvoetend, aan den gouverneur-generaal verleend bij artikel 34 der speciale instruktie. Het sedert ± 1780 bestaande werd daarmede eenvoudig bestendigd. - Maar de gelegenheid om aan neutralen te verkoopen begon meer en meer te ontbreken. Voor een gedeelte door eigen schuld. Die om aan Amerikanen en 'Mooren' te verkoopen had Daendels niet zoo moedwillig mogen verwaarloozen; dat het embargo in Amerika en de oorlog tusschen Engeland en Denemarken ook de weinige amerikaansche en deensche koopvaarders van de kust zou weren had hij niet behoeven te voorzien: als wijs regent had hij echter op de blokkade van Java moeten rekenen. Ze werd hem den 27sten September 1809 aangezegd.

Sedert dat tijdstip vooral vulden zich de pakhuizen met produkten, maar reeds vóór dien kregen de maatregelen der regeering om aan geld te komen dat fantastische, dat de vraag op de lippen brengt of geheel Java in een belegerde vesting was veranderd.

Al in het midden van 1808 (25 Juni) werd het geld opgevorderd, aan personen enz., die buiten Java woonden, toebehoorende, en dat zich te Batavia in handen van ingezetenen mocht bevinden. Het ligt, - zoo was de redeneering, - 'bij ontstentenisse van de noodige orders en gebrek aan gelegenheid tot remise', toch maar nutteloos en de zekerheid voor de eigenaars wordt volkomen gewaarborgd door den overvloed van kostbare produkten, in 's lands magazijnen voorhanden en nog te wachten. Aan de gevolmachtigden werd de vrijheid gelaten de gelden in natura terug te ontvangen, zoodra de staat der kas dat zou gedoogen, dan wel in ruil van het geld produkten aan te nemen. De heffing ten nadeele van geheel weerlooze personen is een paar keeren herhaald en ook tot Semarang en Soerabaja uitgestrekt. Den 2^{den} Oktober 1808 werd onder de europeesche ingezetenen een gedwongen leening uitgeschreven; de produkten in 's lands pakhuizen waren eveneens voor eene richtige terugbetaling verbonden(*). Wat later schijnen ook Mooren en Chineezen - onder deze laatsten waren toenmaals nog weinig rijkaards - in den maatregel te zijn begrepen.

De gezamenlijke heffingen hebben met eene vrijwillige geldleening van 24 Juli 1810 opgebracht volgens de eene opgaaf ruim *f* 5½ millioen, volgens eene andere, (F.Z. n°. 63) 3,423,000 rijksd. zilver en 400,000 rijksd. papier. Verder werd de bank van leening ontlast van een bedrag van 197,000 rijksd. en de bij het vendu-kantoor voorhanden sommen werden ook nog opgeëischt.

(*) *Staat*, Bijl. 2, F.Z. n°. 27.

Tot de maatregelen om aan geld te komen kan men ook die rekenen welke Daendels nam op het gebied van een reeds sedert lang bedorven muntwezen. Hij vond, bij stilstand van handel en geringe behoefte aan materiaal, de munt-cirkulatie overvoerd met papier, dat in waarde was gedaald en met minwaardig koper. Het intrekken dezer laatsten, met behoud van het koper tot een geringe hoeveelheid, had voor de hand gelegen en het zilver zou van buiten zijn teruggevloeid of uit de kassen der partikulieren zijn te voorschijn gekomen. De hoeveelheid papier werd echter vermeerderd en, toen de waarde van dat gouvernements-papier nog meer daalde, moest de Weeskamer papieren geld in omwandeling brengen: eene operatie, welke zeer zeker het allerlaatst mocht zijn opgedragen aan eene instelling, die de eigendommen van minderjarigen beheerde.

Kopergeld werd aangevoerd uit Nederland: zoover ik weet, maar eenmaal, 31 Maart 1810, en op de uitgifte werd aardig ‘gewonnen’(*). De duitenmunt te Soerabaja, van partikuliere handen overgebracht in die van het gouvernement, sloeg duiten, die den te grooten voorraad koper kwamen vermeerderen. ‘Bijaldien het gebrek aan muntgezellen, stempelsnijders, smeltovens, cylinders, etc. mij niet belet hadden, zou er 's maandelijks ter waarde van 50,000 rijksd. geslagen zijn geworden. Nu is het met inspanning van alle krachten niet hooger gebracht dan tot 36,000 rijksd. 's maands’, klaagt Daendels, weemoedig gestemd, dat hij niet meer kwaad had kunnen stichten(†). De bonken eindelijk, dat snoode geld reeds van vroeger in omloop, kapte men door en elk half stuk moest door de ‘goede ingezetenen’ voor een heel stuk van de regeering worden aangenomen.

Toen het zilver boven het koper en dat laatste boven het papier meer en meer opgeld deed, werd de uitvoer van het zilver op doodstraf verboden. Voorwendende het kopergeld à pari te willen houden met de ‘papieren van credit’, dwong de regeering de chineesche pachters te Batavia maandelijks zekere bedragen kopergeld te fourneeren in ruil tegen papier(§). Eindelijk, in de laatste helft van 1809, werd zelfs het nemen van agio op de koperen munt verboden. Ook weer op ‘straffe des doods....’ - ‘Zoo is het, dat Wij op heden in Rade van Indië besloten hebben, voor den Wil van het Gouvernement te verklaren, zoo als geschiedt bij dezen, dat het papieregeld met de Japansche kopermunt door een ieder zal moeten worden geaccepteerd, en geen agio op de laatstgemelde munt zal worden genomen’.... 't Mocht wat.

‘Men wil het kopergeld aan de cirkulatie onttrekken om heimelijk konfusie te veroorzaken en de Engelschen stoken daaronder’, was het zeggen, en men staat, dat lezende, in twijfel of Daendels werkelijk zoo dom was, als hij zich deed kennen. Eindelijk werd bij publikatie

(*) Van Dev., *Opkomst*, 13, 453.
(†) *Staat*, 48.
(§) Id., 2, F.Z. c.p. n°. 19.

van denzelfden dag, 19 September 1809, aan de ingezetenen van Batavia en Ommelanden gelast om hetgeen zij aan koperen munt onder zich hadden, boven dat wat voor den tijd van een maand in hunne huishouding en nering noodig was, op te brengen aan het gouvernement, in verwisseling van papier, zonder eenige agio.

Of er arme tobbers zijn geweest die gestraft zijn geworden, omdat zij agio namen, is mij niet bekend. Ten slotte moest het feit, dat het gouvernement zijn krediet volledig had verloren, toch worden erkend. In September 1810 was het agio van het zilver boven het papier 170 à 180 pct(*). Omstreeks dien tijd werd vastgesteld, dat de regeering maandelijks het agio zou bepalen en wie het maximum te boven ging zou 'openlijk' worden gegeeseld en gebrandmerkt en bovendien worden verbannen of voor tien jaar in den ketting worden geklonken(†). 't Mocht wat.

Toen in het najaar van 1811 de nieuwe engelsche regeering het papieren geld erkende *tot den koers van den dag*, bevond men dat een zilveren piaster van 60 stuivers 6½ maal hooger geschat werd dan de papieren rijksdaalder van 48 stuivers, uitgegeven door het gouvernement, dat getoond had 'zulk een krachtigen Wil te bezitten.'

Ten slotte werden op groote schaal domeinen verkocht. Met de operatie begon de regeering in Maart 1809, toen het gewezen regentschap Tenggeran in veiling werd gebracht. Daarna werden verkocht perceeltjes om Batavia, Semarang en Soerabaja, het regentschap Krawang, dat, in 6 perceelen geveild, 791.000 rijksd. opbracht, de 'geconquesteerde' landen van Bantam, Djasinga daaronder begrepen, eindelijk Besoeki met Panaroekan en Probolinggo. Besoeki met Panaroekan deed 400.000 rijksd. à 64 stuivers en kwam in handen van den kapiteinchinees van Soerabaja, Han Tjian Pit, die het al van vroeger in huur had. Probolinggo, dat tot nog toe onder het bestuur was geweest van een inlandsch regent, werd onderhands afgestaan aan Han Tik Ko, kapitein-chinees van Pasoeroean, voor één millioen rijksdaalders, te betalen in 20 halfjaarlijksche termijnen. Aan den verkoop werd tegelijk eene finantiëele operatie verbonden, die de hoeveelheid minwaardig muntmateriaal nog kwam vermeerderen. Een nieuw soort van papieren geld werd gecreëerd, dat alleen op Java in engeren zin wettig betaalmiddel zou zijn, maar waarvan ten minste de tijdige aflossing gewaarborgd was door de belofte der regeering, dat de halfjaarlijksche betaling van den koopschat zou dienen om het 1/20 van het in omwandeling gebrachte 'Probolinggo-papier' bij uitloting in te lossen(§).

De koopers kregen deze 'particuliere landerijen' in vollen vrijen eigendom als een allodiaal goed. Het gouvernement hield in den regel

(*) Van Dev., *Opkomst*, 197.

(†) Zie ook *Staat*, 2, F.Z. verkoop v. dom^{n}, n°. 12 blz. 6.

(§) Idem.

aan zich de verpachtingen der inkomende en uitgaande rechten, der opiumkitten, enz.; de nieuwe landheer kreeg de beschikking over de bosschen en over het koffie-produkt; van verplichte leverantiën werd hij vrijgesteld. Daarentegen had hij de wegen te onderhouden en, als het geval zich voordeed, gouvernements-goederen kosteloos te vervoeren.

De verkoop heeft volgens Hageman in totaal opgebracht ongeveer *f* 5½ millioen, maar het bedrag zal wel hooger zijn, daar Krawang, Probolinggo en Besoeki met Panaroekan alleen reeds *f* 5.6 millioen golden. Alles, hierop betrekking hebbende, werd bedisseld buiten den raad van Indië om; ook de zoo teere onderhandelingen over den onderhandschen verkoop van Probolinggo en van Besoeki. Toen aan den raad werd medegedeeld dat Besoeki verkocht was (13 Juli 1810), meende deze dat de verkoop moest worden aangemerkt ‘als een nieuw blijk van de steeds even werkzaam blijvende en vindingrijke geest van Zijne Excellentie, om de zaken in de colonie... buiten verwarring te houden,.... onder betuiging verder, dat (deze en andere maatregelen)... des Regering erkentenis opnieuw had opgewekt en haar versterkt had in het steeds gemanifesteerd vertrouwen, dat, welke gevolgen den oorlog ook verder voor de colonie mogt hebben, zij in Hoogstdenzelve de waarborge aantrof van nimmer in de laatste verlegenheid gebragt te zullen worden’....(*).

Als er kwestie is van den vindingrijken geest van Zijne Excellentie, dan mag er niet gezwegen worden van zijne (hare!) pogingen om zich ten koste van den staat te verrijken. Er is wederom treurige waarheid in Engelhard's beschuldiging ‘dat Daendels, dadelijk bij zijne komst aan de regeering, zich met ernst er op heeft toegelegd om zijne inkomsten op allerhande manieren te vermeerderen’(†).

Vooreerst uit het amfioengeld. Sedert van Overstraten genoten de gouverneurs-generaal een bedrag van 14.000 rijksd. 's jaars uit het amfioengeld, waartegen zij aan de weduwen van enkele ambtenaren zeker onderhoud uitkeerden. Het bedrag dezer uitkeeringen was, toen het bestuur door Wiese werd overgegeven, ongeveer 9.000 rijksd. per jaar, zoodat er ongeveer 5.000 rijksd. voor den gouverneur in funktie overschoten. Bij zijne instruktie (A 4) was Daendels van het betalen dezer pensioenen ontheven, maar voorloopig, tot in de zaak zou zijn voorzien, had hij ze nog uit te keeren.

Reeds op 19 Januari 1808 verklaarde Daendels van dat amfioengeld niets te willen weten(§), maar weinige dagen daarna, 2 Februari, deelde hij aan den raad mede, dat hij over de aangelegenheid nog eens zijne gedachten had laten gaan. Het aandeel van den gouverneur-generaal uit de voordeelen van den amfioenhandel kon ‘bekwamelijk dienen tot een fonds om daaruit gedeeltelijk het onderhoud der weduwen te vinden’(**). En op 16 Maart 1808 sloeg hij voor nog een bedrag

(*) *Staat*, F.Z. verkoop v. dom. n°. 9.
(†) Engelhard, *Overzigt*, 27.
(§) *Staat*, Bijl. 1, O.S. p.m. n°. 10.
(**) Id., n°. 11.

van 3.600 rijksd. 's jaars te zijner beschikking te stellen, om daaruit behoeftige weduwen te Semarang en te Soerabaja te onderhouden, waarmede, als altijd, de vergadering zich conformeerde(*). De arme dames op beide plaatsen hadden zonder bezwaar kunnen betaald worden uit hetgeen er van het Bataviasche fonds overschoot, maar dat de gouverneur-generaal voor zich behield.

Nog geen drie maanden aan het bestuur, wendde hij zich tot den raad met het verzoek hem te ontslaan van de verplichting het landgoed Buitenzorg aan zijn opvolger over te geven, zooals sedert van Imhoff gebruik was geweest. In kompensatie van dien was hij bereid het landgoed Weltevreden aan den lande af te staan. Hij had heel wat aan overschrijvingsrecht te betalen gehad, was in de verplichting gekomen geld op te nemen om die landgoederen te koopen, had reparatiën moeten bekostigen; wachtte nog meer vertimmeringen. Hij was bang van het zijne er bij in te schieten. Dat kwam toch niet overeen met de edelmoedige sentimenten van den Koning, zijn Meester. De minister had alverder goedgevonden, dat van zijn bezoldiging ad *f* 118.000 een bedrag van *f* 68.000 in Holland bleef staan en met de bepaling, dat *f* 50.000 per jaar in Indië zou betaald worden, was blijkbaar er op gerekend, dat Buitenzorg en Weltevreden hunne inkomsten zouden opleveren. En zoo al meer(†).

Van IJsseldijk zou de stukken over Buitenzorg eens bijeenbrengen en van advies dienen: dat was zoo zijne spécialiteit. Dat advies nu liet geen twijfel over of de raad moest dadelijk de schikking goedkeuren. Ze was overeenkomstig 's Lands belang, volkomen bestaanbaar met de billijkheid en rechtvaardigheid. Het zou de onbillijkheid zelve zijn, wanneer men van iemand, die een landgoed zoo précair bezat, verwachtte, dat hij dat zou verbeteren. En als dan zulk een landgoed eens flink in kultuur kwam, wat tot nog toe het geval niet was geweest, dan zou dat toch ook in het belang van 't algemeen wezen.... De raad besloot conform. Ze gaf Buitenzorg in vollen eigendom aan Daendels, liet de verplichting tot de koffie-leverantie op het goed rusten, maar onthief den nieuwen eigenaar van de lasten, die er te voren op hadden gerust, ‘als een gedeelte der Benedenlanden.’ Ze ging nog verder en kocht van Daendels Weltevreden, dat eigenlijk niet verkocht kon worden, want het behoorde aan den g.-g. in funktie, voor 135.000 rijksd. papier, stel 67.500 rijksd. zilver, terwijl er vroeger van afstaan in ruil was sprake geweest.

Nauwkeurige berekeningen, door Engelhard, deskundige, over de aangelegenheid ten beste gegeven, stellen ons in staat de transaktie te beoordeelen.

Buitenzorg was niet, als van IJsseldijk geliefde te poseeren, onbebouwd en waardeloos, maar een van de beste landen in den omtrek. Het had tot nog toe een netto-opbrengst gegeven van 10.000 rijksd.

(*) *Staat*, Bijl., I, O.S. p.m. n°. 12 en 13.

(†) *Staat*, Bijl., I, O.S. p.m. n°. 14.

per jaar. Tegen den penning tien berekend, was het land einde 1807 waard 100.000 rijksd. Doordien de indische regeering het had ontheven van de lasten, die op de overige landen in de Ommelanden rustten, (levering van padi aan de kas der Heemraden, voor onderhoud van inlandsche hoofden) berekend op 14.303 rijksd. 's jaars werd de waarde verhoogd met 143.030 rijksd.

En verder heeft Daendels weinig of niets aan eigenlijke verbetering van het land ten koste gelegd, maar zijne positie als bestuurder misbruikt om ten koste van het algemeen belang de waarde van zijn landgoed te verhoogen. De brutaalste maatregel was zijn voorstel, den 26sten Februari 1809 aan de hooge regeering gericht, om eene oude bepaling in te trekken, die aan de landeigenaren in de Ommelanden verbood meer dan 1/10 van het produkt hunner landerijen aan huur, pacht of rekognitie van 'derzelver opgezetenen' te bedingen. - Zie, Hoogedele Heeren, zoo betoogde de gouverneur-generaal, ieder klaagt, dat de Ommelanden zoo weinig produceeren. En met recht. Schaf daarom eene oude en onstaatkundige bepaling af. Het is een hardigheid dat de eigenaars dier landerijen niet naar welgevallen over hun eigendom kunnen beschikken; de bepaling geeft 'nieuw voedsel aan de aangeboren traagheid en ijverloosheid van de javaansche opgezetenen en gebruikers dezer landen. Eene vermeerdering van belastingen, zoo lang zij het vermogen der ingezetenen niet te boven gaat, strekt tot een opwekking van alle takken van nijverheid. Aan het wijze doorzicht van U Hoog Edelheden behoef ik dat algemeen principe niet voor te houden'(*).

Zoo is geschied. - Toen Daendels o.a. een gedeelte van Buitenzorg verhuurde aan Teisseire, prefekt der Djakatrasche en Preanger-Bovenlanden, en Soeriadilaga, regent van Buitenzorg, werd in het huurkontrakt de bepaling opgenomen, dat de huurders zonder onderscheid van bloedverwantschap of anderzins zouden *mogen en moeten* heffen *een vijfde* der ingeoogste padi.

Deze en andere schikkingen hadden, met de voor Daendels zoo gunstige voorschriften van den raad, Buitenzorg in korten tijd gebracht op een waarde, die we met Engelhard gerust stellen op 472.430 rijksd.

Maar we zijn er nog niet. Toen de maarschalk Buitenzorg kreeg, was het de onderstelling, dat hij zijn goede krachten zou geven aan de verbetering van dat land en *dat het daarom aan hem zou blijven.* Reeds op 15 Juli 1808 werden Pondokgedé en Kampoengbaroe, ongeveer 1/7 der geheele uitgestrektheid, verkocht voor 70.000 rijksd. Het is vreemd, dat, terwijl de instruktie (A 3) haar verbood, de transaktie omtrent Weltevreden en Buitenzorg door den minister van Koloniën werd goedgekeurd, maar het feit ligt daar. Toen in dit opzicht geen ongerustheid meer overbleef, durfden ook anderen te bieden en een westelijk gedeelte van Buitenzorg werd op 11 September 1810 verkocht aan N. Engelhard, Cranssen en van Riemsdijk voor 115.750 rijksd.;

(*) *Staat*, Bijl. 2, O.S. Batavia, Ommelanden, no. 16.

een oostelijk deel ging over aan N. Engelhard, Cranssen, van Riemsdijk en P. Engelhard voor 125.000 rijksd. Zelfs aan het gouvernement werd nog ‘de huizinge’ Buitenzorg(*), het land daaraan hoorende en de bazar verkocht voor 150.000 rijksd. Alles zilver(†). In het geheel bracht Buitenzorg den cijferenden maarschalk op 460.750 rijksd.; cijfer dat goed sluit met de waarde waarop Engelhard (Nicolaus), zelf een van de koopers, het land meende te mogen stellen, nu Daendels het zoo ontzachlijk ‘verbeterd’ had.

Bij zijne derde poging om zich te verrijken slaagde de gouverneur-generaal niet. Ik stel het pogen op rekening van Daendels, maar moet er dadelijk bijvoegen, dat het initiatief van den raad en met name van van IJsseldijk uitging. Van IJsseldijk, de direkteur-generaal, die zich vroeger al zoo verdienstelijk had gemaakt, overigens een der weinige ambtenaren, over wien zijn chef in zijne brieven aan den minister bepaaldelijk klaagt, als zou hij zich in zijne betrekking de handen hebben laten stoppen.

Toen dan de maarschalk einde 1808 Bantam's sultan, die niet eens door zijn volk was verdedigd geworden, had onttroond, moest volgens van IJsseldijk ‘yder lid der vergadering, ja zelve geheel Batavia, van genoegen opgetogen’ zijn met den gelukkigen uitslag der expeditie(§). Het gouvernement had verplichting aan Zijn Excellentie, als de aanlegger en uitvinder van dat stoute stuk. Een blijk daarvan te geven zon evenzeer strooken met de billijkheid, als met het oogmerk van Zijne Majesteit den koning. De ambtenaren en militairen, die de expeditie hadden meegemaakt, waren al uit den buit beloond.

‘Dan verder te gaan gedoogde Hoogstdeszelfs delicatesse niet; dit is gebleven de gehoudenis van een dankbaere Regeering, die van dat alles de waarde kent en gevoelt. En het is uit hoofde van dit gevoel, dat ik zoo vrij ben Uw Hoog Ed.... te proponeeren... dat het land Jasinga aan Zijn Excellentie in eygendom van wegens deeze Regeering worde aangeboden om over hetzelve na goedvinden te beschikken.’

Maar in Holland vond men dat de raad wat al te hoog het lied der dankbaarheid had gezongen en de minister beval bij brief van 15 Juli

(*) Hieraan waren uit Daendels' beurs eenige vertimmeringen gedaan.

(†) *Staat*, Bijl. 1, O.S. p.m. n°. 17 en 18*a.*

(§) Van IJsseldijks *propositie*, te vinden in Van Deventer, *Opkomst*, blz. 331 is walgelijk, ook door de geheel verkeerde voorstelling, die zij van de Bantamsche zaken geeft. Men oordeele uit eenige regels, die ik overneem. ‘Bantams nu afgezetten koning en zijn veragtelijke mentor, den loon na werk ontfangen hebbende Pangerang Warga di radja, niet te vreeden met de onder hun oog of op hun instigatie gepleegde gruweldaeden, moesten ook haar verraderlijk herte vermaken met de ongehoordste mishandeling aan de ontzielde lijken gepleegd, ja drie geheel weerlooze Europeezen, in de bogt van Anjer bescheyden, laten ombrengen, indien den braven Hadjie Dulla zulks niet was voorgekomen. Deeze snode trekken van het Bantams caracter, waarover ijder inlander zich schamen zoude, lieten echter nog de onderstelling over dat zij ten minste voor het oog het hoofd in den schoot gelegd en vergiffenis van misdaad zouden hebben afgesmeekt; maer wel verre van dit, liepen onvergeefelijke halstarrigheid, het domste overleg en de kwaadaardigste oogmerken te zamen, om hunnen gewissen val te zekerder te bereyden.’

1809, te Batavia aangekomen in Maart 1810, dat Djasinga moest worden teruggegeven. Daendels voldeed aan dat bevel, meesmuilende. Andere gouverneurs hadden zich ook ten allen tijde tot afstand van soortgelijke woest liggende landen bevoegd gerekend. Djasinga, een verblijf van roovers en gedroste slaven, was niets waard en hij had het alleen aangenomen, om eens aan de eigenaars in den omtrek te toonen hoe zij hunne landgoederen konden verbeteren(*).

Het moet erkend worden, dat Djasinga vrij woest lag, maar de nauwkeurige schatter Engelhard (Nicolaus) stelde de waarde van het goed op het oogenblik der schenking toch op 80.000 rijksd. en toen het van Daendels werd teruggenomen en door de regeering als zoovele andere domeinen verkocht, bracht het 150.000 rijksd. op.

Nog uit eene andere, zeer onzuivere bron trok Daendels inkomsten. De residenten aan de hoven van Solo en Jogja waren pachters der vogelnestklippen. Aan andere ambtenaren was het trekken van neveninkomsten verboden geworden: aan deze niet. Daar was anders reden voor geweest, omdat juist die bij-winsten de ‘vertegenwoordigers van den maarschalk’ in een servile stelling tegenover de vorsten brachten. De voordeelen uit de pacht der klippen waren de residenten gewoon geweest voor de helft te deelen met den gouverneur van Java's N.O. kust. Toen die betrekking werd opgeheven, wees Daendels, na eenige aarzeling, zich de inkomst toe. Hoeveel bedroeg de bate? Ik vond haar indertijd in een mededeeling uit de periode vóór 1808 gesteld op *f* 100,000. Het is mogelijk dat dit bedrag alleen het aandeel van Jogja vertegenwoordigt. In ieder geval moet het een grillige koopwaar zijn geweest, want toen Daendels en zijn opvolger Janssens de opbrengst van het jaar 1811 moesten verdeelen in verhouding tot hun diensttijd, en de nesten werden verkocht, bleken zij ‘na aftrek van alle ongelden’ te hebben opgebracht 234,780 rijksdaalders(†). Lauts deelt mede dat door eerstgenoemden in 't geheel uit de nesten is getrokken een bedrag van 553,000 rijksd. papier(§).

Wanneer hier ten slotte een beoordeeling wordt gegeven van den bestuurder die, zij het gedurende korten tijd, het lot van Java in handen had, dan worden in rekening gebracht een groote hoeveelheid feiten, die hiervóór niet konden worden vermeld en waarvan enkele thans slechts worden aangestipt. En dan geschiedt het steeds met de bekentenis dat het oordeel nog te haastig kan zijn gevormd, want

(*) *Staat*, Bijl. 2, O.S. Bantam n°. 11 en 12.

(†) Toen Daendels vroeger van Java moest vertrekken dan hij verwacht had, liet hij in handen van eenige gemachtigden de schuldvorderingen op van Prehn, Soeriadilaga, Janssens, N. Engelhard, Cranssens, van Riemsdijk en P. Engelhard, te zamen bedragende 160,000 rijksd.; verder 102 octaaf-kistjes thee, ‘waardig gepriseerd ongeveer’ 15 à 16,000 rijksd., alles papieren geld en ruim 21 pikoel vogelnestjes, ‘te zamen gecalculeerd waardig te zijn circum’ 250,000 rijksd., vrij geld. Ze brachten bij verkoop iets minder op, het hierboven genoemd bedrag van 234,780 rijksd. en Janssens nam daarvan voor zich 66,183 rijksd. af. *Staat*, Bijl. 1, O.S. p.m. n°. 21 en 23.

(§) *Geschied. v.h. verval der macht v.d. Ned. in Indië*, 1860, 2, 357.

Daendels, die vele vijanden zich had gemaakt, is ongetwijfeld meermalen onbillijk beoordeeld.

Men dient, geloof ik, vóór alles in hem te zien het hoofd der regeering, die met kleine middelen veel had te verrichten en werkelijk veel heeft uitgevoerd. In een uitgestrekt gebied, bewoond door een dun gezaaide en zeer arme, bovendien ontevreden, bevolking, met een weinig bekwaam en veelal oneerlijk ambtenaars-personeel, met een ontmoedigde regeering moesten de middelen gevonden worden om een leger op de been te brengen en te houden dat, zoo noodig, Java zou verdedigen. Dat is gedaan. Het leger was niet volkomen, maar, de gegevens die den samensteller ter beschikking stonden en den beperkten tijd der vorming in aanmerking genomen, goed. In Daendels' handen mag men gelooven dat het gebrekkig werktuig wonderen zou hebben verricht. Niemand minder dan Dirk van Hogendorp, die, toen hij het neerschreef, zijne europeesche ervaring achter den rug had, meent dat, als Daendels ware aangebleven, de Engelschen meer dan waarschijnlijk Java niet zouden hebben gehad(*). Er is weinig overdrijving in de verklaring van den hertog van Saxen-Weimar, dat Daendels voor zijn persoon alleen heel een leger waard was.

Een gansch korps ambtenaren moest tot zijn plicht worden gebracht: al had de dikwerf geciteerde instruktie dat niet gelast, dan lag het toch in de rede dat ambtenaren, een eenigzins fatsoenlijke regeering dienende, niet mochten behandeld worden en niet konden handelen, als de vroegere dienaren van een handels-kompagnie. Ook dat moeilijk werk is verricht geworden.

Van Daendels' regelingen is veel gebleven: het is de eenige maatstaf ter beoordeeling van de waarde van een historischen persoon. Hij schiep het rechtwezen op Java. De gedwongen koffie-kultuur werd ingericht op een wijs zoo afdoende, dat hare organisatie, in het stelsel van Raffles en Elout niet passende, onder van der Capellen weer leven kreeg: zoodat van den Bosch maar weinig meer had te doen om ‘de weldoener’ van Nederland te worden. Hij richtte een bestuur in, dat in de hoofdtrekken zoo is gebleven tot heden toe. Hij brak met de fiktie der regenten-contraktanten en maakte hen tot ambtenaren, aan voorschriften gebonden. Geheel tegen de opinie zijner tijdgenooten, doorzag hij de innerlijke zwakte der inlandsche rijken op Java en toen het bleek noodig te zijn, zorgde hij in Bantam en de Vorstenlanden de baas te wezen.

Veel van hetgeen Daendels verrichtte geschiedde spontaan, volgens de ingeving van het oogenblik. Maar in de hoofdzaken werd volgens een welberaamd plan gehandeld en wat zoo naast de hoofdzaken, tusschen de bedrijven in, tot stand kwam getuigt van groot organiseerend talent.

Daendels was, in onderscheiding van vele zijner voorgangers, man

(*) *Mémoires du général Dirk van Hogendorp*, 1887, 186.

van de daad. Er ligt eenvoudig erkenning zijner groote verdiensten in het feit, dat het publiek onzer dagen alle gewichtige veranderingen tot zijn tijd terug brengt. Hij gaf zich zelven en spaarde zich niet, hoewel zijne gezondheid te wenschen moet overgelaten hebben. Getuigen zijne reizen naar Semarang en Soerabaja, zijne herhaalde tochten naar Bantam en die naar Jogja en de massa schrijverij, neergelegd in zijn 'Staat.'

Maar Daendels was despoot. Hij was het kind van zijn tijd, gelukssoldaat als Napoléon I, zijn held; had laag op zijn omgeving leeren neerzien en had langs den alleenzaligmakenden weg der praktijk, ook op zijne manier, bewezen, dat gezag, eer, rijkdom het deel waren van ieder, die over een niet te klein getal bajonnetten kon beschikken. Hij was despoot door neiging en, men houde mij de niet geheel juiste omschrijving ten goede, uit liefhebberij. Met humor, waren gauwdievenhumor, kon hij wreed en veelal misplaatst straffen.

Hij was ook despoot uit berekening. Dat hij de overige leden der regeering in niets ontzag, den raad van Indië stelselmatig voorbijging of voor feiten plaatste, die dubbel en dwars voldongen waren, dat hij het hoogste regeeringslichaam zijne leugens liet slikken, zoo rauw mogelijk toegeduwd, - dat hij zijne gansche omgeving imponeerde maakte hem het regeeren gemakkelijk. Wanneer hij niemand der ambtenaren ontzag, moest de gansche Inlandsche gemeente, tot over de grenzen van het rechtstreeksch gebied, wel in hem iemand gaan zien, die eenvoudig onweerstaanbaar was. Er ligt berekening in de humoristische wijs, waarop hij den zwakken de Sandol Roy terugzond naar de heeren in Holland, 'die blijkbaar zeer op hem gesteld waren en hem gaarne spoedig zouden terugzien'(*). Er ligt berekening in de ostentatie, waarmeê de onttrooning van den sultan van Bantam in 1808 aan de vorsten van Jogja en Solo werd medegedeeld. Ze ligt ook in de wijs waarop hij Sepoeh van Jogja in 1810 binnen zijn eigen hoofdstad ontving, zittend, zwijgend en met een gezicht als een afgodsbeeld; ook in de frase tot den weerloozen Sepoeh gericht, toen hij met 3,000 man troepen bij Jogja stond en er te voren zooveel over 't ceremonieel te toen was geweest: 'ik kom incognito en zie van alle ceremonieel af'(†). Ook in de uitstalling van de titels en ridderorden van 'Zijne Excellentie den Hoog Edele groot Achtbaaren Heer Herman Willem Daendels, Maarschalk van Holland, Staatsraad in buitengewone dienst, gedecoreerd met het groot Lint van de Hollandsche Koninglijke Ridderorde van verdienste en met de groote Star van het Fransch Keizerlijk Legioen van Eer, Gouverneur-Generaal van Indiën en Opperbevelhebber van 's Konings Land- en Zeemagt aldaar.'

Maar bovenal was Daendels despoot op last. Uit iederen regel haast der beide instruktiën spreekt de verklaring: troepen, schepen of geld

(*) *Mémoires du général Dirk van Hogendorp*, 187.

(†) *Staat*, Bijl. 2, A.S. n°. 19.

kunnen we uit Holland niet zenden; ga en doe wat ge wilt, maar verdedig Java. Ontzie de europeesche maatschappij dáár niet, want ze is ons onverschillig en het is nog de vraag of ze verdient met verschooning behandeld te worden. En alsof het nog niet genoeg was, werd hij door iemand die, zoo hij niet geheel achter de schermen bleef, dan toch niet leven en gezondheid ter wille van het voortbestaan van het hollandsch gezag op Java waagde, tot despotische handelingen aangezet. 'Mijnheer de maarschalk', zoo ongeveer schreef de minister van marine en koloniën Van der Heim den 13^{den} van Grasmaand 1809, 'als 't ware uit naam en op last van Zijne Majesteit geef ik te kennen, dat, daar gedurende dit tijdperk van voorbeeldeloozen druk en bezwaar de instandhouding en de redding onzer belangen in Oost-Indië nauwlijks door iets anders worden gewaarborgd dan door Uw beleid, standvastigheid en devouëment, er ook nimmer eenige quaestie kan zijn van maatregelen en schikkingen, tot een zoo heilzaam en groot doeleinde strekkende, aan oude begrippen of aan de handelingen van voorgangers te toetsen. Hier, zoo immer, zullen de maatregelen *gerechtvaardigd zijn door het oogmerk*'(*).

Er komt nog iets op de rekening van Daendels en dan mag zij, wat mij betreft, gesloten worden. Hij was, als Dirk van Hogendorp, Verhuell en anderen, de meening toegedaan, dat de bewoners van Nederland gelukkiger zouden zijn, wanneer hun land een deel uitmaakte van het groote en steeds machtiger wordende Frankrijk. De meening is niet zoo afkeurenswaardig, als ze buiten het verband der vroegere gebeurtenissen en der gegevens van het oogenblik schijnt. Bij hèm is er dan ook nooit kwestie geweest van het niet-erkennen van het nieuwe fransche gezag, toen de officieele mededeeling werd ontvangen, dat Holland bij Frankrijk was ingelijfd. Hij had te veel als knecht gediend en ook te zeer de gemeente van zich vervreemd, dan dat zulk een zwenking hem zou zijn gelukt, ondersteld dat de neiging bij hem heeft bestaan, waarvan overigens geen spoor is te ontdekken.

De last om de nederlandsche vlag te vervangen door de fransche werd uitgevoerd als gold het den ruil van een gebruikten neusdoek voor een nieuwen.

Erger evenwel is het volgende. Het bericht dat Holland in Juli 1810 geannexeerd was kwam als gerucht op Java den 13^{den} December 1810 en werd officieel bekend den 7^{den} Februari 1811. Maar vóór dien, op 2 September 1810, dronk de vertegenwoordiger van Lodewijk Napoléon, geboren Nederlander, op 'onzen aanstaanden souverein, den keizer der Franschen', aldus de diepste vernedering van zijn eigen volk en de onttrooning van den vorst, aan wien hij trouw had gezworen, als eene met ongeduld verbeide heuchelijke gebeurtenis voorstellende.

(*) *Staat*, Bijl. 2, A.S. n°. 1.

Daendels heeft eens op een kwaden dag, zoo is het zeggen(*), een inlandsch werkman aan de munt te Soerabaja, die 432 duiten had gestolen, gerechtelijk met stokslagen doen afmaken. Als het waar is, dan is de gouverneur-generaal die dergelijke daad durfde te bevelen en tegelijk de staatskas bestal, zonder nu juist aan vuil koper de handen te slaan, een gansch gewone schurk. Hij is het nog eens, dubbel als men wil, wanneer hij Napoléon inhaalt, vóór het noodig was.

De moeilijkheid, waarop vroeger werd gewezen, zat dan ook niet in deze beoordeeling, maar in de beantwoording der vraag, of het mogelijk is, dat iemand een goed regent zou zijn en tegelijk een slecht mensch.

Delft, Februari 1893.

J.A. VAN DEN BROEK.

(*) Van Polanen, *Brieven* 1816, blz. 222. Er zijn geen berichten of de werkman is blijven leven, maar dat kon niet, zou ik denken. Het vonnis schijnt met de neiging tot lawaai-makerij, die Daendels' manier van straffen kenmerkt, te zijn geformuleerd: ‘veroordeeld om voor het stelen van 54 stuivers aan duiten in de werkplaats drie maanden lang aan een paal gesloten te worden, gedurende dien tijd dagelijks 25 stokslagen te ontvangen, en, na de expiratie van dien, gedurende den tijd van 25 jaar, in den ketting geklonken, aan de gemeene werken te arbeiden.’

Het conserveeren van levensmiddelen.

Dat onze eeuw, bij de vele klachten over den druk der tijden en over de tekortkomingen der maatschappij, toch werkelijk eene periode van vooruitgang mag genoemd worden, blijkt hieruit, dat de algemeene voedingswijze - behalve bij de minst begunstigde klassen der bevolking - inderdaad in de laatste vijftig jaren aanzienlijk verbeterd is.

Niet slechts bij de meest bemiddelde klassen, doch ook bij den middelstand en de landbouwende bevolking ten platten lande is het gebruik van meer voedzame spijzen, inzonderheid van vleesch, aanmerkelijk toegenomen en het is niet te ontkennen, dat die toename in nauw verband staat met den vooruitgang op ander gebied, daar zij van aanzienlijken invloed is op de ontwikkeling van lichaam en geest en dus ook op de productie in verschillende opzichten.

Het noodzakelijk gevolg van die vermeerdering van het individueele verbruik aan voedingsmiddelen, gevoegd bij de toename der bevolking in de meeste landen van Europa, is, dat de productie op bepaalde plaatsen en vooral in de groote steden, waar de consumptie het grootst is, niet geheel meer aan de behoeften van het verbruik kan voldoen.

Van groote beteekenis moet in dit opzicht de toenemende ontwikkeling van de industrie der geconserveerde of verduurzaamde levensmiddelen geacht worden, waardoor men in staat gesteld wordt, om de voedingsmiddelen die in andere streken geproduceerd worden, voor korteren of langeren tijd te bewaren en zonder bederf naar die landen of plaatsen te vervoeren, waar de behoefte het grootst en de productie het geringst is.

Hoewel reeds sinds de oudste tijden enkele eenvoudige middelen bekend zijn, om levensmiddelen, die gemakkelijk in ontbinding overgaan, tegen bederf te bewaren, zooals het zouten van vleesch, het drogen van visch, enz., zoo dagteekent toch onze kennis van de methoden, om plantaardige of dierlijke stoffen gedurende langeren tijd onveranderd te bewaren, eerst van den lateren tijd.

Wij hebben die kennis in de eerste plaats te danken aan den grooten vooruitgang der plantenphysiologie en vooral van dat onderdeel, dat zich bezighoudt met de levensvoorwaarden der laagste organismen, de *bacteriën*, want het zijn deze kleinste wezens, die bij de ontbindingsprocessen de gewichtigste rol vervullen.

Daarbij komt, dat eerst in de laatste jaren verschillende chemische middelen ontdekt zijn, die het vermogen hebben, om de ontwikkeling dier organismen te beletten, en daarvan sommige ook bij het conserveeren van levensmiddelen toepassing kunnen vinden.

Tot recht verstand van het onderwerp zullen wij dus vooraf het een en ander over de voorwaarden van ontwikkeling dier organismen en over de rol, die zij hij de rotting, ontbinding en gisting spelen, in herinnering moeten brengen.

Ieder weet, dat de meeste plantaardige en dierlijke stoffen, als zij aan de lucht en eene zekere temperatuur blootgesteld zijn, eene diep ingrijpende verandering ondergaan, die wij met den naam van *bederf* of *rotting* bestempelen.

Die verandering is een gevolg van de omstandigheid, dat de meeste bestanddeelen der levende natuur van zeer samengestelden aard zijn en juist daardoor gemakkelijk in ontleding overgaan, daar zich, na het ophouden van het leven, verbindingen trachten te vormen van eenvoudiger samenstelling en van meer bestendigen aard. Vooral bij onze levensmiddelen, die meestal eene zeer ingewikkelde samenstelling hebben, treedt die ontbinding zeer spoedig op.

In hoofdzaak moet die ontbinding van organische stoffen beschouwd worden als een verbrandingsproces en het eindresultaat is dan ook, dat de geheele stof, evenals bij de gewone verbranding, ten slotte ontbonden wordt in gasvormige producten, vooral koolzuur en water, zoodat eindelijk slechts de onverbrandbare bestanddeelen achterblijven, welke dezelfde zijn, die men als asch bij de verbranding overhoudt.

Daaruit volgt dus, dat voor de rotting, evenals voor de verbranding, toetreding van zuurstof, dus van lucht, een noodzakelijk vereischte is. Ten onrechte heeft men echter vroeger uit deze verschijnselen afgeleid, dat de rotting eenvoudig het gevolg zoude zijn van de aanraking der in ontbinding verkeerende stoffen met de zuurstof der lucht. Het verschijnsel is daarentegen van veel ingewikkelder aard en hoewel de zuurstof bij het proces eene zeer gewichtige rol speelt, kan die stof alleen toch niet het verschijnsel tot stand brengen.

Brengt men in een fleschje met nauwen hals eene stof, die gemakkelijk in bederf overgaat, b.v. vochtig en fijngehakt vleesch, sluit den hals met eene prop schietkatoen en kookt het vleesch, totdat de lucht is uitgedreven, dan zal deze stof, hoelang zij ook bewaard worde, niet in bederf overgaan, zelfs bij matige warmte, hoewel dan de lucht door het schietkatoen vrij kan toetreden.

Lost men nu na eenigen tijd het schietkatoen in aether op, dan zal men in die vloeistof tal van microscopische organismen kunnen aantoonen, behoorende tot de zoogenaamde *splijtzwammen* of *bacteriën.*

Blijkbaar zijn het dus deze microscopische wezens, welke de naaste aanleiding zijn tot het bederf, want door de watten of het schietkantoen

worden deze, als door een filter, tegengehouden. Zoodra men dan ook slechts enkele van die bacteriën in het fleschje brengt, gaat binnen korten tijd de rotting van het vleesch weer op de gewone wijze voort. Het levensproces der bacteriën is dus de oorzaak der ontleding van de organische stoffen en daar voor dat levensproces lucht noodig is, kan het ontbindingsproces zoowel worden belet door de afsluiting der lucht als door het tegenhouden der bacteriën bij toetreding van lucht.

Er zijn verschillende soorten van bacteriën, die bij de ontleding der organische stoffen eene rol spelen, nl. de *splijtzwammen*, de *gistzwammen* en de *draadzwammen.*

De eigenlijke *rottingsbacteriën* behooren tot de splijtzwammen, die zich zeer gemakkelijk in rottende stoffen ontwikkelen en tot in het binnenste van deze doordringen, zoodat zij deze spoedig geheel doen ontleden.

De *gistzwammen* oefenen eene bepaalde scheikundige ontleding uit, doch slechts op sommige organische stoffen, zooals o.a. de ontleding van druivensuiker in alcohol en koolzuur bij de gewone alcoholgisting. Zijn de hierdoor voortgebrachte processen dus van groot gewicht voor de industrie, zooals bij de spiritusbereiding, zoo moet aan den anderen kant het optreden daarvan belet worden, als men suikerhoudende vloeistoffen tegen bederf wil bewaren.

Eindelijk worden onze levensmiddelen nog door eene derde categorie van micro-organismen bedreigd: de *draadzwammen* of *schimmels.* Deze ontwikkelen zich vooral aan de oppervlakte van vele lichamen, zooals brood, kaas, leder, enz., vooral bij toetreding van vocht of ook op sommige vloeistoffen, zooals ingemaakte vruchten. Zij zijn echter minder te duchten dan de splijtzwammen, omdat zij zich alleen aan de oppervlakte der stoffen ontwikkelen en niet inwendig, daar zij hier geene zuurstof genoeg vinden, dus geene sporen kunnen vormen en zich niet voortplanten. Beperkte toetreding of afsluiting van lucht is dus een middel, om de schimmelvorming te beletten.

Om onze levensmiddelen tegen bederf te bewaren, moet dus de groote strijd gevoerd worden tegen de *splijtzwammen.* Die strijd kan slechts dan goede gevolgen opleveren, als wij aan die organismen de voorwaarden, die noodzakelijk zijn tot onderhoud van hun leven, onthouden, en de kennis daarvan is dus een eerste vereischte, om de methoden tot het conserveeren te doen slagen.

Die levensvoorwaarden zijn, behalve de aanwezigheid van de noodige voedingsstoffen, van drieërlei aard en wel: 1°. *toetreding van lucht*, daar de bacteriën voor hare ontwikkeling zuurstof behoeven; 2°. eene *bepaalde temperatuur,* die echter binnen tamelijk ruime grenzen gelegen is. Vele bacteriën toch kunnen temperaturen van 100-110 C°. weerstaan, zonder het leven te verliezen, hoewel zij zeker gedood worden, als zij geruimen tijd aan stoom, vooral van hooge drukking, worden blootgesteld. Bij lage temperaturen worden de bacteriën niet altijd

met zekerheid gedood. Toch kunnen zij door afkoeling tot het vriespunt of daarbeneden in een *latenten* toestand overgaaan, waardoor zij zich niet of slechts zeer langzaam ontwikkelen, terwijl bij verhooging der temperatuur hare vermenigvuldiging opnieuw begint; 3°. *aanwezigheid van vocht.* Bij het uitdrogen der levensmiddelen gaan de bacteriën insgelijks in een latenten toestand over, waaruit zij bij hernieuwde toetreding van vocht weer ontwaken, om zich opnieuw te ontwikkelen.

Behalve deze drie omstandigheden, waarvan het leven der bacteriën afhankelijk is, kan de ontwikkeling van deze ook nog belet worden door verschillende zoogenaamde *antiseptische* of *bederfwerende* stoffen, die voor haar leven schadelijk zijn, als: scherpe zuren, alcohol, sommige zouten, enz.

Uit het bovenstaande volgt, dat de levensmiddelen alleen met zekerheid kunnen geconserveerd worden door temperaturen, die hoog genoeg zijn, om de bacteriën te dooden, en door gelijktijdige afsluiting van de lucht, ten einde hernieuwde toetreding van micro-organismen te beletten. Alle andere middelen, zooals koude, uitdroging, toevoeging van bederfwerende stoffen, werken slechts *tijdelijk*, nl. zoolang de omstandigheden, die de ontwikkeling der bacteriën beletten, in voldoende mate blijven voortwerken.

Toch zijn ook deze laatste *tijdelijke* methoden van conserveering van zeer groote beteekenis, ook met het oog op de volksvoeding, en daar zij voor een deel tegenwoordig op groote schaal in practijk gebracht worden, zullen wij eenigszins langer daarbij moeten stilstaan.

Onder deze tijdelijke middelen neemt tegenwoordig de toepassing van *koude* en *ijs* eene eerste plaats in. Zooals wij zagen, werkt de temperatuur van het vriespunt niet altijd doodend op de bacteriën, doch wordt door die afkoeling hare verdere ontwikkeling belemmerd, zoodat geen bederf kan optreden, zoolang de stof aan de lage temperatuur blootgesteld is. In het klein wordt deze methode reeds sinds lang toegepast, om zee- en riviervisch, in ijs verpakt, te verzenden.

Van meer gewicht is deze methode echter tegenwoordig voor de verzending der aanzienlijke voorraden vleesch uit Amerika en Australië. De groote veefokkerijen in deze werelddeelen hebben vooral de productie van wol, leder, hoeven, enz. ten doel, waardoor het vleesch in die streken in zulk een overvloed voorhanden is, dat men het tot de laagste prijzen van de hand zet.

Vroeger werd dit vleesch bijna uitsluitend gebezigd voor de vervaardiging van het vleeschextract, doch dit heeft, wegens de geringe voedingswaarde en den hoogen prijs, geen opgang gemaakt, zoodat men het vleesch tegenwoordig òf in bussen conserveert, òf in bevroren toestand naar elders verzendt.

Deze industrie heeft in de laatste jaren, vooral voor Engeland, eene groote beteekenis verkregen. De methode zelve is door ons in een vroegeren jaargang van dit tijdschrift uitvoerig besproken(*), zoodat

(*) *De Tijdspiegel*, 1890, bl. 219.

wij hier slechts in herinnering brengen, dat het eigenlijke verzenden in ijs tegenwoordig is opgegeven. In dit geval toch gaat het vleesch, zoodra het uit het ijs komt, snel in ontbinding over, daar het uit de lucht spoedig water aantrekt, waardoor tallooze micro-organismen zich aan de oppervlakte afzetten, die het vleesch in ontbinding doen overgaan en waardoor de verkoop bijna onmogelijk wordt.

Verschillende onderzoekingen, o.a. van Prof. Forster te Amsterdam, hebben aangetoond, dat de ontwikkeling der bacteriën door afkoeling tot O° C. of enkele graden daarboven geenszins gestuit wordt. Het vleesch, dat, eenvoudig in ijs verpakt, verzonden wordt, vertoont dan ook dikwijls een onaangenamen reuk en daaruit kunnen bacteriën gecultiveerd worden. Wel echter worden de bacteriën met zekerheid gedood in koelkamers met droge lucht, waar de temperatuur eenige graden beneden het vriespunt gelegen is.

Tegenwoordig geschiedt de verzending dus in *koude luchtkamers*, waarin door een ventilator lucht wordt gedreven, die door ijs afgekoeld is of door *luchtexpansie-machines,* waar de afkoeling verkregen wordt door uitzetting van samengeperste lucht en waarbij tevens de lucht in de koelkamers droger is, hetgeen de duurzaamheid van het vleesch zeer bevordert.

Ook over de vorderingen dezer industrie werden in bovengenoemd artikel reeds eenige statistische opgaven vermeld. Intusschen is sedert dien tijd (November 1889) tot op heden de handel in bevroren vleesch nog aanzienlijk toegenomen en heeft tegenwoordig ook Australië, en vooral Nieuw-Zeeland, een belangrijk aandeel in dien uitvoer.

Vooral de uitvoer van bevroren schapenvleesch naar Engeland uit Nieuw-Zeeland en Argentinië neemt tegenwoordig steeds grooter verhoudingen aan. In 1891 bedroeg het verbruik van bevroren schapenvleesch in Engeland zelfs 15 à 20 procent van de geheele consumptie van dit vleesch. In 1890 waren in Groot-Britannië, alleen voor het vervoer van bevroren schapenvleesch, 75 schepen in de vaart en tegenwoordig is dit aantal reeds gestegen tot 87, waarmede jaarlijks 5½ millioen geslachte schapen kunnen vervoerd worden.

Zeer oud is reeds de methode van het *uitdrogen* der levensmiddelen. Voor het organisch leven is aanwezigheid van water eene noodzakelijke voorwaarde; door aan de levensmiddelen het water volkomen of voor een groot deel te onttrekken, wordt dus de ontwikkeling daarin van levende organismen onmogelijk gemaakt. Dit geldt echter slechts voor zekeren tijd, nl. zoolang de stof ook werkelijk droog blijft. Reeds in vochtige lucht trekt zij echter in den regel weer water aan en kan opnieuw bederf optreden.

In vele landen maakt men reeds sedert onheuglijke tijden van de zonnewarmte gebruik, om vleesch uit te drogen. In Zuid-Afrika en Oost-Indië wordt daartoe het vleesch eerst volkomen van vet bevrijd, in dunne reepen gesneden en in de zon uitgespreid, om te drogen. Daar

echter op die wijze het water niet volkomen verwijderd kan worden, voegt men in den regel ook nog keukenzout toe of men bestrooit de reepen met maïsmeel, in welks poriën het vocht wordt opgezogen. Het gedroogde vleesch is in Zuid-Amerika bekend onder den naam van *Tassajo* of *Charque*; in Indië noemt men het *deng-deng*, in Noord-Amerika *pemmikan.*

Dit product is echter in de verste verte niet met versch vleesch te vergelijken. Het is eene harde massa, die niet zeer smakelijk en moeielijk verteerbaar is, terwijl bij de toebereiding het vleesch ook niet weer de oorspronkelijke malschheid verkrijgt.

Geschiedt echter het uitdrogen van het vleesch volgens eene rationeele methode, dan biedt dit proces eigenlijk de beste wijze van conserveeren aan, daar hierbij niets anders dan het waardelooze water ontwijkt en alle nuttige bestanddeelen in het vleesch achterblijven.

Reeds sedert verscheiden jaren wordt op deze wijze een product verkregen, dat aan veel hoogere eischen beantwoordt dan het vroegere en dat door de vereeniging 'Carne pura', eene maatschappij op actiën te Bremen, in den handel gebracht wordt. Het wordt bereid uit vleesch, dat van overzeesche gewesten aangevoerd wordt en onder nauwkeurige contrôle van de regeering staat.

Het vleesch wordt gedroogd onder aanwending van heete lucht en onder toevoeging van een weinig keukenzout, dat noodig is, om het conserveeren volkomen te maken, waarna het gedroogde vleesch in den vorm van poeder in den handel gebracht wordt.

Dit vleeschpoeder is even voedzaam en even gemakkelijk verteerbaar als versch vleesch en de smaak is slechts betrekkelijk weinig veranderd. Oorspronkelijk werd het eigenlijk met het oog op de volksvoeding in den handel gebracht en daartoe met allerlei andere stoffen, zooals peulvruchtenmeel, vermengd, onder den naam van *carne-pura-leguminose.*

Dit preparaat heeft inderdaad eene aanzienlijke voedingswaarde, doch als volksvoedsel heeft het niet den verwachten opgang gemaakt, daar het niet goedkoop genoeg kan geleverd worden en het in voedingsgeldwaarde ongeveer gelijkstaat met varkensvleesch, zoodat het daarmede niet in concurrentie kan treden.

Toch kan het in bijzondere gevallen daartoe wel in aanmerking komen, daar, bij ongeveer gelijken prijs, de toebereiding veel gemakkelijker en goedkooper is dan van vleesch. Daardoor is het o.a. bijzonder geschikt voor arbeiders, die buitenshuis werken en zich spoedig en met weinig moeite een krachtig en betrekkelijk goedkoop middagmaal willen bereiden. Om dezelfde reden verdient het aanbeveling voor het proviandeeren van schepen, voor legers te velde, enz.

Ook het *rooken* van vleesch en van visch berust eigenlijk in hoofdzaak op *uitdrogen*, waarbij echter tevens het door de droge distillatie van het hout gevormde en uit den rook afgezette creosoot en het toegevoegde keukenzout tot het conserveeren medewerken.

Zooals onlangs door twee Italiaansche geleerden, Serafini en Ungaro, aangetoond is(*), heeft de rook echter voor het desinfecteeren van vleeschwaren slechts eene onbeteekenende microben-doodende werking. Slechts verhindert hij aan de buitenzijde de toetreding van nieuwe micro-organismen en belet, met het toegevoegde keukenzout, door uitdrogen het optreden van bederf.

Dit resultaat is van belang met het oog op de practijk, daar het bewijst, dat men door het rooken geene levensmiddelen kan steriliseeren, die micro-organismen van infectieziekten bevatten. Met het oog daarop moet dus het conserveeren van vleesch, afkomstig van dieren, die aan dergelijke ziekten gestorven zijn, allerwege verboden worden. Als bederfwerend middel voor het vleesch van gezonde dieren is het rooken evenwel van groot belang.

Het conserveeren door uitdrogen wordt, behalve op vleesch en visch, ook veel op groenten en vruchten toegepast. Vruchten, zooals appels en peren, worden geschild en van de pitten en klokhuizen bevrijd, om daarna bij niet te hooge temperatuur gedroogd te worden. De laatste mag niet meer dan 60-65° C. bedragen en daarom geeft men er de voorkeur aan, om de vruchten, in plaats van door de stralende warmte van den oven, door een luchtstroom van genoemde temperatuur te drogen.

Deze bewerking heeft in Amerika dikwijls plaats op zinken rekken of platen, waarbij het metaal door de zure appelschijfjes geoxydeerd wordt en dit oxyd in de vruchten kan opgenomen worden. Althans de bij ons ingevoerde gedroogde appelen en peren bleken dikwijls eene vrij groote hoeveelheid zinkoxyd te bevatten, zoodat bij het gebruik van Amerikaansche appelen groote voorzichtigheid moet in acht genomen worden, daar die verontreiniging groot gevaar voor de gezondheid kan opleveren.

Gedroogde groenten werden reeds in de vorige eeuw in fabrieken bereid, door ze meermalen in kokend water te dompelen en daarna op horden boven vuur te drogen, zooals het tegenwoordig nog in Rusland geschiedt.

Deze methode werd echter eerst voor practische toepassing op grootere schaal geschikt, toen Masson op het denkbeeld kwam, om de groenten tevens samen te persen. Deze zoogenaamde *gecomprimeerde groenten* worden verkregen, door de versche groenten eerst uit te spreiden op ramen, die met linnen bespannen zijn, en ze dan bij 48-60° C. te drogen in droogkamers, die door buizen verwarmd worden.

Het uitdrogen mag niet te lang worden voortgezet, daar anders de samenpersing minder gemakkelijk kan plaats hebben. Deze laatste geschiedt door hydraulische persen, waardoor de groenten eerst verkregen worden in den vorm van plaatjes ter dikte van 1 centimeter, die op

(*) *Archiv für animalische Nahrungsmittelkunde*, 1892. VII, S. 116.

elkaar gelegd en opnieuw samengeperst worden, zoodat elk aldus verkregen plaatje voldoende is voor één persoon.

Dollfus en Verdeil hebben deze methode nog aanmerkelijk verbeterd. Zij hadden gevonden, dat de smaak en de duurzaamheid aan merkelijk toenemen, als men de versche groenten vooraf met stoom van hooge spanning behandelt en vervolgens voorzichtig droogt. Men stelt dus de groenten bloot aan eene drukking van 4 à 5 atmosferen, totdat zij voldoende gekookt zijn, en droogt ze dan in een luchtstroom van 32-40° C.

Voor de toepassing als volksvoedsel zijn de gedroogde vruchten en groenten te hoog in prijs. Ook is de smaak niet volkomen gelijk aan dien van de versche stoffen, daar bij het verdampen van het water ook steeds een weinig van de kenmerkende aromatische bestanddeelen ontwijkt, zooals men reeds door den reuk bij het koken van groenten kan waarnemen.

Toch is deze industrie ook weer van groot belang voor proviandeering van schepen en van legers, vooral daar de verzending zeer eenvoudig en weinig kostbaar is wegens den gecomprimeerden vorm. Een kubieke meter gecomprimeerde groenten levert, na het koken, eene hoeveelheid op, die voldoende is voor een maaltijd van 25000 personen.

Om dezelfde reden verkrijgt tegenwoordig ook de industrie der gedroogde aardappelen eene zekere beteekenis, want men kan ze aldus gemakkelijk verpakken en met weinig kosten verzenden.

De aardappelen worden door deze bewerking in een toestand gebracht, waarin zij niet bederven, oud worden of uitloopen en dus gedurende onbepaalden tijd bewaard kunnen worden. Daar zij door het drogen aanmerkelijk in gewicht en volumen verliezen, kunnen zij met veel minder kosten getransporteerd worden, ook naar plaatsen, waar zij niet geteeld worden, en nemen zij eene geringe ruimte in, hetgeen van gewicht is voor het gebruik als proviand voor schepen en legers. Door de gedroogde aardappelen 12 à 15 uren in water te weeken, nemen zij weer water op en kunnen dan als versche gebruikt worden.

In den laatsten tijd is door Prof. Waage te Christiania ook een gedroogd vischpreparaat in den handel gebracht in den vorm van ‘vischmeel-biscuits’. Deze worden vervaardigd, door versche en zuivere visch, van de huid en de graten bevrijd, te drogen bij eene zoo lage temperatuur, dat zij geene andere verandering in samenstelling ondergaat dan verlies van water. Alle voedende bestanddeelen blijven dus in het gedroogde preparaat achter en zij zijn evengoed verteerbaar als in versche visch.

Het gehalte dezer biscuits aan voedingsstoffen is, door vermenging met meel en zouten, zoodanig geregeld, dat zij volkomen aan de behoeften der voeding voldoen. Zij bevatten 16% eiwitstof, 6% vet, 66% koolhydraten, 2% zouten en 10% water. Bij gebruik van ongeveer 18 vischmeel-biscuits per dag wordt juist aan de eischen der

voeding voor een volwassen persoon voldaan, daar in die hoeveelheid bevat zijn: 115 gram eiwit, 43 gram vet en 475 gram koolhydraten.

Wegens den geconcentreerden vorm en de onveranderlijkheid worden deze biscuits aanbevolen als een zeer geschikt voedingsmiddel op reis, op schepen, enz.

Voor het conserveeren van levensmiddelen, en vooral van visch, wordt ook zeer veel gebruik gemaakt van *keukenzout*, dikwijls onder toevoeging van een weinig salpeter. Deze, waarschijnlijk oudste, methode van conserveeren berust eigenlijk in hoofdzaak op hetzelfde beginsel als de vorige, nl. het onttrekken van water. Het keukenzout is hygroscopisch, d.i. het trekt water aan, doch niet slechts uit het vleesch zelf, doch het neemt ook vocht uit de bacteriën op, die daardoor, als het ware, uitdrogen en in hare verdere ontwikkeling gestoord worden.

Tevens werkt echter eene sterke zoutoplossing ook antiseptisch of bederfwerend, waardoor een groot gedeelte van de bacteriën gedood wordt en de overige zich niet meer kunnen ontwikkelen.

Het pekelen van vleesch is de eenvoudigste, en bijgevolg ook de meest verbreide, van alle conserveeringsmethoden. Een nadeel, ermede verbonden, is echter, dat met het vocht van het vleesch ook niet onaanzienlijke hoeveelheden van de voedende bestanddeelen en van de stoffen, die als genotmiddelen werken, verloren gaan.

Hoewel de verteerbaarheid van het vleesch door het inzouten niet schijnt te lijden, zoo is toch, bij langdurig en uitsluitend gebruik, het pekelvleesch niet bevorderlijk aan de gezondheid en dient het althans steeds met andere vleesch- of vischspijzen afgewisseld te worden.

Van groot gewicht is deze methode echter voor het conserveeren van visch en in dit opzicht heeft zij in sommige tijden ook voor de volksvoeding eene groote waarde. Dat geldt voornamelijk ten opzichte van haring en bokking, die in den goedkoopen tijd een zeer voedzaam en voordeelig eiwitrantsoen voor den onbemiddelde opleveren, waarvan deze, onbekend als hij is met de groote voedingswaarde van die levensmiddelen, nog veel te weinig gebruik maakt.

Gezouten haring bevat 19 procent eiwit, dus ongeveer evenveel als halfvet rundvleesch, doch daarenboven eene veel grootere hoeveelheid vet dan dit laatste, nl. ongeveer 17 procent, terwijl de prijs per kilogram veel minder bedraagt dan bij rundvleesch. In den goedkoopen tijd is de prijs van een haring, wegende ongeveer 100 gram, 3 of 4 cents, dikwijls nog lager, en daarin is evenveel eiwit bevat als in 100 gram halfvet rundvleesch, waarvoor men ongeveer 9 à 10 cents betaalt, terwijl de haring nog 12 gram vet meer bevat, dan in genoemde hoeveelheid rundvleesch aanwezig is.

In de laatste jaren is de methode van het conserveeren door middel van keukenzout aanzienlijk gewijzigd en verbeterd door een proces, dat

te gelijk chemisch en mechanisch werkt en dat ook op visch, kaas en tal van andere levensmiddelen kan toegepast worden.

Men brengt deze daartoe in ijzeren cylinders, die van boven en van onderen van kranen voorzien zijn. De bovenste kraan wordt met eene luchtpomp verbonden, om de inwendige ruimte luchtledig te maken, en daarna gesloten. Vervolgens opent men de onderste kraan en laat daardoor eene verzadigde zoutoplossing intreden, die nu in al de poriën van het te conserveeren product, waaruit de lucht verwijderd is, met kracht binnendringt. In enkele minuten is dit proces geëindigd.

Hoewel het algemeen bekend is, dat tot het verduurzamen van sommige stoffen, vooral van vruchten, ook dikwijls suiker gebezigd wordt, zoo zullen vele lezers, en vooral lezeressen, zeker eenigszins verwonderd zijn te vernemen, dat suiker, ook in plaats van keukenzout, gebezigd wordt tot het conserveeren van vleesch. De werking der suiker berust insgelijks voor een deel op het aantrekken van water, doch zij heeft tevens weer eene antiseptische werking.

Vóór eenigen tijd is over dit onderwerp een uitvoerig en belangrijk rapport uitgebracht door den ‘Conseil d'hygiène’ te Parijs, die de suiker als een uitstekend conserveermiddel voor vleesch aanbeveelt.

Suiker is tot dit laatste doel, volgens genoemd rapport, in vele opzichten te verkiezen boven het keukenzout. Terwijl het laatste eene vrij aanzienlijke hoeveelheid voedende of de spijsvertering bevorderende bestanddeelen aan het vleesch onttrekt, welke stoffen in de pekel kunnen aangetoond worden, geschiedt dat door de minder oplosbare suiker slechts in zeer geringe mate. De suiker vormt om de vleeschdeelen eene beschuttende laag, die er slechts weinig oplosbare bestanddeelen aan onttrekt en waardoor de smaak van het vleesch veel minder verloren gaat.

Hoewel deze methode eenigszins kostbaarder is door den hoogeren prijs van de suiker, moet zij toch als voordeeliger beschouwd worden, daar de voedingswaarde van het vleesch er minder door verloren gaat. Door middel van water kan men de suiker weer aan het vleesch onttrekken en dit voor het gebruik geschikt maken.

Verschillende andere antiseptische of bederfwerende stoffen zijn nog tot het conserveeren van levensmiddelen aanbevolen en deze hebben alle ten doel, om de bacteriën te dooden of althans tijdelijk onwerkzaam te maken. Zoo zijn reeds kleine hoeveelheden van vrije zuren in staat, om de ontwikkeling van bederfzwammen tegen te gaan, op welke werking het gebruik van azijn berust voor het bewaren van vele levensmiddelen. Op dergelijke wijze werken ook boorzuur, salicylzuur, zwaveligzuur en alcohol, welke laatste echter ook tevens wateronttrekkend werkt.

Het zwaveligzuur is de zuurstofverbinding van zwavel, die, als een gas met prikkelenden reuk, door verbranding van die stof ontstaat, en in het klein wordt die verbinding wel gebezigd, om het vleesch in den

zomer tegen bederf te bewaren. Men past haar dan toe in den vorm van eene oplossing van zwaveligzure kalk in water, waarin eene zekere hoeveelheid vrij zwaveligzuur voorkomt en waarmede het vleesch wordt besprenkeld.

Deze oplossing is onschadelijk, mits zij voldoende verdund zij en vóór het gebruik eerst volkomen verwijderd worde door afspoelen met water. Dat is te meer noodig, daar het zwaveligzuur door oxydatie in zwavelzuur overgaat en daaruit zwavelzure kalk gevormd wordt. De vloeistof wordt onder verschillende fraaie benamingen: 'Minerva', 'Eau conservatrice Chinoise', 'Australisch conservatief', enz., in den handel gebracht en deze preparaten hebben alle de eigenschap gemeen, dat zij ver boven de eigenlijke waarde verkocht worden.

Van de bovengenoemde antiseptische middelen hebben slechts boorzuur en salicylzuur eene meer algemeene toepassing gevonden. Vooral het laatste is een uitstekend conserveermiddel, daar van die stof reeds 0,1 procent de ontwikkeling der bacteriën aanmerkelijk doet afnemen, terwijl de rotting volkomen belet wordt door eene oplossing van 0,2 à 0,3 procent. Bovendien heeft het salicylzuur de voordeelen van bijna reukeloos en smaakloos te zijn.

Toch mag deze stof slechts met de noodige omzichtigheid toegepast worden, daar hare onschadelijkheid voor het menschelijk organisme, bij voortdurend gebruik, nog geenszins vaststaat. Over dit punt bestaat nog geene eenstemmigheid onder de deskundigen en de voorzichtigheid gebiedt dus in elk geval deze stof vooralsnog niet te bezigen voor levensmiddelen, die voor dagelijksch gebruik moeten dienen, zooals bier.

Hetzelfde geldt in nog hoogere mate van het boorzuur, daar het onderzoek geleerd heeft, dat de door boorzuur of borax geconserveerde levensmiddelen eene zeer nadeelige werking hadden op het darmkanaal en aanleiding gaven tot darmcatarrh.

Daar bovendien deze laatstgenoemde stoffen te hoog in prijs zijn, om voor het conserveeren op groote schaal in aanmerking te komen, kunnen wij deze methoden stilzwijgend voorbijgaan, om thans nog te spreken over de gewichtigste methode van conserveeren, die van Appert.

Al de tot nog toe genoemde bederfwerende middelen kunnen, wel is waar, de ontwikkeling der bacteriën voor eenigen tijd beletten, doch deze organismen worden er niet met volkomen zekerheid door gedood. Die middelen werken dus slechts tijdelijk en als, na eenigen tijd, de invloed van de antiseptische stof begint te verminderen, treedt het bederf weer met nieuwe kracht op.

Om levensmiddelen gedurende onbepaalden tijd te conserveeren, is het dus noodig, om in de eerste plaats alle bacteriën en kiemen met zekerheid te dooden, doch ook, om nieuwe toetreding van kiemen, en dus van de lucht, volkomen te beletten.

De methode, welke daartoe dient, de zoogenaamde *verduurzaming*

der levensmiddelen in blikken bussen, zooals die nog tegenwoordig in hoofdzaak gevolgd wordt, is uitgevonden door den Franschman Appert in den aanvang dezer eeuw (1809), doch later zijn in de wijze van behandeling vele verbeteringen aangebracht.

Volgens de oorspronkelijke methode van Appert werden de levensmiddelen eerst eenigen tijd gekookt en daarna in glazen flesschen gebracht, die, op eene kleine opening na, geheel gesloten waren en op een open waterbad tot 80° à 100° C. verhit werden. Nadat alle lucht door den waterdamp was uitgedreven, werden de flesschen volkomen luchtdicht gesloten. Op dergelijke wijze worden nog tegenwoordig groenten en vruchten in glazen flesschen ingemaakt en voor de huishouding ook in bussen, waarbij zich tusschen den horizontaal uitgebogen rand van bus en deksel een ring van caoutchouc bevindt, die zich, na het uitkoken der lucht, vastzuigt en de bus hermetisch afsluit.

Intusschen is deze methode niet geschikt voor toepassing op grootere schaal in de fabrieken en voor het bewaren der levensmiddelen gedurende onbepaalden tijd. De bacteriën toch zijn zeer verschillend van aard en van levensvatbaarheid en worden sommige soorten ook al gedood bij het kookpunt van water, zoo blijken andere bacteriën temperaturen te weerstaan van 110°, ja, zelfs van 115°-125° C.

De methode werd dus later gewijzigd door Collin. De levensmiddelen worden in blikken bussen gebracht, waarvan het deksel luchtdicht vastgesoldeerd wordt. In het deksel bevindt zich slechts eene zeer kleine opening, waaruit bij het koken de lucht kan ontwijken. Het koken geschiedt echter niet in een gewoon waterbad, doch in een zout- of chloorcalciumbad, d.i. eene verzadigde oplossing van keukenzout of chloorcalcium, waarvan het kookpunt bij ongeveer 110° C. gelegen is. Nadat de lucht volkomen uitgedreven is, wordt de opening dichtgesoldeerd en daarna verhit men de gesloten bussen nog eenigen tijd in het zoutbad, zoodat door de sterkere drukking de bacteriën zekerder gedood worden.

De beste methode is echter die van Chevallier-Appert. Men vult de bussen zooveel mogelijk met de levensmiddelen, waarna zij dadelijk hermetisch dichtgesoldeerd worden. De bussen worden, in groot aantal te gelijk, in een hermetisch gesloten ketel op elkaar gestapeld en door stoom verhit. Deze stoom heeft echter, ten gevolge der sterkere spanning in den gesloten ketel, eene veel hoogere temperatuur dan 100° C., zoodat de bacteriën met zekerheid gedood worden en men de levensmiddelen gedurende onbepaalden tijd kan bewaren.

Somtijds worden ook nog bederfwerende stoffen aan de levensmiddelen in de bussen toegevoegd, zooals keukenzout aan het vleesch, olie aan de sardines, enz.

Volgens de methode Chevallier-Appert worden reeds sedert vele jaren verbazende hoeveelheden vleesch, dat in Amerika en Australië in zulk een overvloed voorhanden is, voor de consumptie in overzeesche gewesten

geschikt gemaakt. Daaronder is het meest verspreid het zoogenaamde *Corned beef* of *Texas beef*, waarmede het bussenvleesch uit Noord-Amerika aangeduid wordt. In dit land, alsmede in Australië, zijn reusachtige inrichtingen aanwezig tot het verduurzamen van ossen-, varkens- en schapenvleesch. Deze inrichtingen hebben gedurende het geheele jaar voldoenden voorraad van vee, om te slachten, en kunnen dus onafgebroken in werking blijven. Australië alleen brengt jaarlijks meer dan 6 millioen blikken geconserveerd bussenvleesch in den handel.

In andere landen houden zich deze fabrieken tevens ook met het conserveeren van groenten bezig. Zoo b.v. de fabrieken te Nantes, Lorient en Bordeaux, die geconserveerde sardines en andere vischsoorten in den handel brengen, wier vangst zich slechts tot een zeker gedeelte van het jaar bepaalt. Gedurende de maanden, waarin de vangst gesloten is, worden hier personeel en materiaal gebezigd, om groenten en vruchten in blikken te conserveeren. Frankrijk levert per jaar niet minder dan 90 millioen blikken geconserveerde visch en 40 millioen blikken groenten. In ons land bepaalt zich deze industrie hoofdzakelijk slechts tot het conserveeren van groenten.

Het geconserveerde vleesch is natuurlijk niet volkomen gelijk aan het versche vleesch. Het is eenigszins draderig en vezelig door het langdurige koken en doordat het bindweefsel daarbij in lijm overgaat, die als eene geleiachtige massa tusschen de vleeschdeelen zichtbaar is. Ook moet de bereiding onder voldoende contrôle staan, liefst van regeeringswege, zoowel wat de qualiteit van het gebezigde vleesch als de vervaardiging der bussen betreft. Vandaar, dat vele fabrieken, die aan den goeden naam harer producten waarde hechten, hare eigen bussen vervaardigen.

Onder dit voorbehoud biedt echter deze methode van conserveeren groote voordeelen aan. De levensmiddelen houden zich bijna gedurende onbepaalden tijd onveranderlijk goed; de smaak en de eigenaardige geur ondergaan bijna geene wijziging en de voedingswaarde blijft volkomen dezelfde.

Voor het proviandeeren van schepen en de verzorging van troepen in oorlogstijd of bij manoeuvres heeft deze industrie dus eene groote beteekenis, daar men erdoor in staat gesteld wordt, om zich niet slechts gedurende het geheele jaar vleesch, doch ook groenten, bijna als in verschen staat, te verschaffen. Daardoor zijn ook de zeelieden niet meer, zooals vroeger, genoodzaakt zich uitsluitend te voeden met den eentonigen pekelkost, die zulk een nadeeligen invloed op de gezondheid had.

Ook het platteland, waar men niet altijd in voldoende hoeveelheid versch rundvleesch en dikwijls geene groenten kan bekomen, is door deze industrie zeer gebaat. Zij maakt het ook mogelijk, om in alle streken der aarde en in alle jaargetijden, zoowel op den top van den St.-Bernard als in de binnenlanden van Afrika en Australië, zoowel in

den winter als in den zomer, niet slechts rund- en schapenvleesch te nuttigen, doch zelfs de fijnste groenten en vruchten uit Italië.

Hoewel de geconserveerde levensmiddelen vooralsnog te hoog in prijs zijn, om tot voedsel te dienen voor de onbemiddelde volksklassen, zoo zullen zij toch waarschijnlijk later, bij goedkoopere productie, tot dit doel nog eene gewichtige rol kunnen vervullen.

Tegenwoordig bedraagt de prijs van eene zoogenaamde 'pondsbus' Chicago-Corned beef 45 à 50 cents, gemiddeld dus 47,5 cents. Zulk eene bus bevat echter netto slechts 370 gram vleesch. De samenstelling van dit vleesch bedraagt in procenten, volgens König:

	eiwit	**vet**
	33,8	6,4
en van halfvet rundvleesch	20,9	5,2

1500 gram versch rundvleesch bevat dus ongeveer evenveel eiwit en vet als 1000 gram Corned beef. Daar de middelprijs voor het eerste ongeveer *f* 1,40 en voor het laatste *f* 1,28 bedraagt, is het bussenvleesch werkelijk eenigszins goedkooper, doch het verschil is te gering, om een merkbaar voordeel te kunnen opleveren.

In Frankrijk wordt reeds veel meer van dit bussenvleesch gebruik gemaakt, daar het hier tegen veel geringeren prijs verkrijgbaar is. Door grooteren aanvoer van dit vleesch naar Europa, verlaging van transportkosten en daardoor veroorzaakte daling der prijzen zou ook in andere landen deze industrie voor de arbeidende klassen van groote beteekenis kunnen worden. Voor dezen zou het bussenvleesch een groot gemak en voordeel bij het gebruik opleveren, daar het reeds gekookt en van vet en zout voorzien is, zoodat de huisvrouw zonder gebruik van vuur voor haar gezin een uitstekend vleeschmaal zou kunnen gereedmaken.

Eene dergelijke bewerking als op vleesch en groenten wordt tegenwoordig ook tot het conserveeren van verschillende vloeistoffen, als bier, wijn, melk, enz., toegepast door het zoogenaamde *pasteuriseeren.* Daartoe worden die vochten tot op eene zekere temperatuur verhit, zoodat de bacteriën, die tot het bederf aanleiding geven, gedood worden, waarna de flesschen luchtdicht worden afgesloten.

Vooral voor de melk is deze bewerking van zeer veel gewicht, inzonderheid met het oog op haar gebruik voor kindervoeding, waarbij zij volstrekt niet in bederf mag overgaan of zuur mag worden, terwijl door de melk ook verschillende infectieziekten op den mensch kunnen overgebracht worden.

Bij de melk, welke voor zuigelingen bestemd is, geschiedt dit pasteuriseeren in den regel zoodanig, dat de melk dadelijk in de zuigflesschen zelf gesteriliseerd wordt, ten einde te voorkomen, dat nieuwe bacteriën uit gebruikte flesschen in de melk geraken. Tot dit doel dient de melkkoker van Soxhlet, waarin eenige met melk gevulde, in den aanvang open, doch daarna gesloten zuigflesschen in een waterbad

verhit worden, terwijl bij bekoeling de caoutchouc-kurk of plaat zich door de verdichting van den waterdamp hermetisch dichtzuigt. De melk is dan zoodanig gesteriliseerd, dat zij bij hoogere temperatuur in den zomer een paar dagen, in de koude zelfs eenige weken onveranderd blijft.

Bij het pasteuriseeren wordt de melk gedurende ¾ uur tot 70 à 75° C. verhit. Eene hoogere temperatuur is niet wenschelijk, daar reeds boven 75° C. de reuk en de smaak der versche melk aanmerkelijk gewijzigd worden.

Volkomen gesteriliseerd is de melk echter na het pasteuriseeren nog niet en zij mag dus niet verward worden met de zoogenaamde *bacteriën-vrije* melk. Volgens Flügge gaan bij het pasteuriseeren tot 75° C. van de rottingsbacteriën ongeveer ⅔ te gronde, worden de cholerabacillen er volkomen door vernietigd, terwijl de typhus- en tuberkelbacillen er niet met zekerheid door gedood worden.

Volkomen bacteriënvrij wordt de melk eerst, door haar gedurende 3-4 uren in kiemdicht gesloten vaten te verhitten tot eene temperatuur van 100° C. of gedurende korteren tijd tot 110 à 120° C. Deze gesteriliseerde melk kan in gesloten flesschen zeer lang bewaard worden en is dus ook geschikt tot verzending.

Bij al de genoemde methoden tot het conserveeren van levensmiddelen treedt natuurlijk de onafwijsbare eisch zeer op den voorgrond, dat de gebezigde grondstoffen zuiver en van goede qualiteit zijn en dat deze gedurende de bewerking met geenerlei schadelijke bestanddeelen vermengd worden.

In dit laatste opzicht komt voornamelijk de vraag ter sprake, of door de wijze van behandeling bij het conserveeren de levensmiddelen ook nadeelig voor de gezondheid kunnen worden door den aard der verpakking.

De aandacht werd op deze zaak gevestigd door vergiftigingsgevallen, die zich bij het gebruik van verduurzaamde levensmiddelen in bussen hadden voorgedaan. Daar in de laatste jaren over de oorzaken dier vergiftiging en over de schadelijkheid van de in bussen geconserveerde levensmiddelen een langdurige strijd wordt gevoerd, wenschen wij dit punt ook hier met enkele woorden te bespreken.

Het lag voor de hand, om de oorzaak van dergelijke ongevallen in den aanvang te zoeken in het loodgehalte van het vertinsel of het soldeersel der bussen, daar opgeloste loodzouten reeds in geringe hoeveelheden vergiftiging kunnen teweegbrengen.

Het lood kan inderdaad door de bestanddeelen der spijzen zeer spoedig opgelost worden en bij de geconserveerde levensmiddelen is dat vooral het geval, als zij veel vet bevatten, zooals b.v. de in olie geconserveerde sardines. Gautier vond in een 1 kilogram sardines niet minder dan 17,6 milligrammen lood.

Wel is waar heeft vóór eenigen tijd Prof. White in de *Chemical Society* te Londen betoogd, dat de vrees voor de gevaren van het metaal der bussen zeer denkbeeldig is, en meende Prof. Williams, dat zelfs loodhoudend tin weinig gevaar oplevert, daar de opgenomen hoeveelheden te gering zijn, doch dit denkbeeld moet, als te optimistisch, bestreden worden.

Wat de loodzouten betreft, deze kunnen bij herhaald gebruik, zelfs reeds in zeer geringe hoeveelheden, vergiftig werken. Te recht wordt dan ook in een rapport van Prof. Pouchet aan het 'Comité consultatif d'hygiène publique' in Frankrijk de toepassing aanbevolen van het besluit van 4 Maart 1879, waarbij verboden wordt de bussen der geconserveerde levensmiddelen van binnen te soldeeren en tevens voor het vertinnen het gebruik van fijn tin, met niet meer dan sporen lood, voorgeschreven wordt.

In Duitschland bepaalt de wet van 25 Juni 1887 op het verkeer met lood-ren zinkhoudende voorwerpen, dat de legeering voor het vertinnen der conservenbussen niet meer dan 1 procent en die voor het soldeeren niet meer dan 10 procent lood mag bevatten. Dat dergelijke bepalingen ook voor ons land niet overbodig zouden zijn, kan hieruit blijken, dat in de bussen van het hier in den handel gebrachte Amerikaansche Corned beef de vertinning, wel is waar, slechts onweegbare sporen lood bevat, doch dat dit gehalte in het inwendige soldeersel niet minder dan 50 procent bedraagt.

Ook bij ons te lande zijn gevallen van vergiftiging door het gebruik van groenten in bussen voorgekomen, enkele malen zelfs op groote schaal, o.a. in 1887 onder de militairen bij de manoeuvres. Dit laatste geval werd aanvankelijk geweten aan het aanzienlijke loodgehalte der vertinde kookketels of aan het onoordeelkundig gebruik daarvan, doch later bleek, dat de schadelijke werking een gevolg was van het oplossen van tin in de geconserveerde spijzen tot een bedrag van 19 à 72 milligrammen per kilogram.

Later is dan ook gebleken, dat de nadeelige gevolgen, die enkele malen bij het gebruik van levensmiddelen uit bussen optreden, geenszins altijd op rekening van het loodgehalte mogen geschoven worden, doch dat ook het tin zelf, vooral als de levensmiddelen zuren of veel keukenzout bevatten, in het vocht daarvan kan oplossen. Dit feit werd in 1889 door Prof. Beckurts medegedeeld op het Congres van Duitsche natuur- en geneeskundigen te Heidelberg, terwijl Unger en Bodländer aangetoond hebben, dat opgeloste tinverbindingen gemakkelijk in het menschelijk organisme opgenomen worden en reeds in betrekkelijk geringe hoeveelheid chronische vergiftiging kunnen teweegbrengen.

Meermalen zijn dan ook na dien tijd nog vergiftigingen met tinverbindingen door geconserveerde levensmiddelen medegedeeld, o.a. door het Engelsche *Medical Journal*, door Prof. Kayser te Nürnberg(*),

(*) *Revue internationale des falsifications*, 15 Sept. 1890.

enz., terwijl verschillende onderzoekers in ons land herhaaldelijk vrij groote hoeveelheden tin in sommige verduurzaamde levensmiddelen hebben aangetroffen.

Zoo vonden de inspecteurs voor de keuring der voedingsmiddelen te Amsterdam o.a. in Maart 1892 in twee monsters postelein uit blikken niet minder dan 240 en 280 milligrammen tinoxyd en in een monster zuring zelfs 720 milligrammen van die stof per kilogram, terwijl alle monsters ook sporen van lood bevatten.

Men heeft daarom voorgesteld, om niet slechts de bovenvermelde, voor Duitschland geldende bepalingen ook in ons land in te voeren, doch ook aan fabrikanten de verplichting willen opleggen, om den datum der verduurzaming op de bussen te doen vermelden, daar gebleken is, dat het tingehalte der spijzen bij het bewaren in bussen op den duur toeneemt en het niet raadzaam is ze langer dan een paar jaren te bewaren. Dat zou echter groote bezwaren opleveren voor den handel in deze stoffen en aan eene, ook hier te lande, bloeiende industrie aanzienlijke nadeelen berokkenen.

Men heeft toen aanbevolen, om het metaal der bussen inwendig geheel te bekleeden met papier-maché, zoodat de levensmiddelen in het geheel niet met het metaal in aanraking zouden komen. Werkelijk heeft de firma Jones & Co. te Liverpool dit denkbeeld in practijk gebracht en dergelijke bussen verkrijgbaar gesteld, doch zij hebben weinig opgang gemaakt en in het gebruik niet voldaan.

Thans is het aan eene Nederlandsche firma, de stoommetaal-drukkerij van C. Verwer te Krommenie, gelukt eene betere methode voor dit doel uit te vinden, nl. het bedekken van de binnenzijde der bussen met een vernis, dat door de plantenzuren en het keukenzout niet, of slechts zeer weinig, wordt aangetast. Mocht de ondervinding leeren, dat dit vernis op den duur tegen alle plantenzuren en andere oplossende stoffen bestand is, dan zou deze uitvinding van onberekenbaar voordeel kunnen worden voor de industrie der geconserveerde levensmiddelen.

In dat geval dient het vernis echter ook bestand te zijn tegen de werking van zekere ontledingsproducten, die bij het bewaren van sommige levensmiddelen kunnen optreden. Over dit onderwerp is in het laatst van het jaar 1892 eene belangrijke voordracht gehouden door W.H. Hamlet, officieel scheikundige der regeering van New-South-Wales te Sydney(*), waarin deze mededeelde, dat zelfs ook bij afwezigheid van plantenzuren, zooals bij geconserveerde vischspijzen, de metalen lood of tin opgelost kunnen worden.

Volgens de proeven van Hamlet en Prof. Rennie vertoont de geconserveerde visch steeds eene alkalische reactie door de vorming van zoogenaamde aminen, verbindingen, welke met ammonia in verband staan en die bijtend en oplossend werken op het vertinsel. De bussen

(*) *Chemikerzeitung*, 1893, bl. 69.

vertoonen dan bij het openen uitgebeten en ruwe vlekken, terwijl de zwarte kleur van het ijzer zichtbaar is.

Bovendien kunnen zich bij het bewaren van geconserveerde visch ook ontledingsproducten van de eiwitstoffen, zoogenaamde ptomaïnen en toxinen, vormen, die insgelijks zeer vergiftig zijn. Dit bezwaar doet zich vooral voor, als de inhoud der bussen na het openen, vooral bij zomerwarmte, eenigen tijd bewaard wordt.

Ten einde zich voor mogelijke gevaren te vrijwaren, beveelt Hamlet dus aan: 1°. alle bussen, waarvan het vertinsel aangetast en het ijzer zichtbaar is, onvoorwaardelijk te verwerpen, en 2°. de geconserveerde visch *dadelijk* na het openen te nuttigen, om de vorming van vergiftige ptomaïnen te voorkomen.

Hierbij dient men echter in aanmerking te nemen, dat de binnenzijde van sardineblikken en ook van de bussen met Corned beef dikwijls gelijkmatig donker gekleurd is, zonder dat het metaal aangetast blijkt te zijn. Dit verschijnsel ontstaat door de vorming van zwaveltin bij de werking van de zwavelverbindingen der olie of van het vleesch op het vertinsel, en de aldus gevormde stof is volkomen onschadelijk. Slechts door het gebruik van ranzige of vervalschte olijfolie wordt het metaal aangetast en sardines, die bewaard zijn in zuivere olijfolie, zijn, volgens Hamlet, volkomen onschadelijk, evenals lunch-tong, Corned beef, enz., mits de bussen, zooals bij een goed fabrikaat steeds het geval is, geheel met zuiver vet zijn aangevuld.

Een ander nadeel, dat nog bij het gebruik van sommige verduurzaamde levensmiddelen kan optreden, is de toevoeging van koperzouten aan sommige groenten met het doel, om daaraan eene fraaiere groene kleur te geven, daar de natuurlijke groene kleur bij het conserveeren spoedig verloren gaat en de producten alsdan minder gewild zijn.

Het spreekt vanzelf, dat de dagelijksche opname van groote hoeveelheden koperzouten ernstige gevaren voor de gezondheid kan opleveren. De vraag is echter, of ook geringe hoeveelheden dier zouten, zooals die vereischt worden voor het kleuren van groenten, nog schadelijk moeten geacht worden en over die vraag wordt nog steeds verschillend geoordeeld.

In Frankrijk hebben de ‘Conseil d'hygiène’ en die van het Departement der Seine in 1889 beslist, dat het gebruik van koperen vaten bij het conserveeren van levensmiddelen geoorloofd is, daar de geringe hoeveelheden koper, die daarbij opgenomen worden, voor het organisme onschadelijk zouden zijn.

Noord-Amerika daarentegen heeft, op advies van den gezondheidsraad te New-York, reeds in 1886 den verkoop van groenten in bussen, waaraan koperzouten zijn toegevoegd, verboden. Men heeft dit indertijd beschouwd als een maatregel van represaille tegen Frankrijk, waar de

invoer van Amerikaansch varkensvleesch, met het oog op het gevaar voor trichinen, verboden werd.

Doch ook de ‘Académie de médecine’ in België verklaarde zich tegen het gebruik van koper als kleurmiddel. In Italië werd in Mei 1892 door de regeering eene verordening uitgevaardigd, waarbij geconserveerde levensmiddelen, welke per kilogram meer dan 100 milligram koper bevatten, afgekeurd moesten worden. De Spaansche regeering heeft onlangs elke toevoeging van koper aan levensmiddelen verboden.

In de 10de vergadering der Beiersche vertegenwoordigers der toegepaste chemie, gehouden in Juli 1891, waar dit vraagstuk aan eene uitvoerige discussie van deskundigen onderworpen werd, verklaarde men zich onbevoegd, om vooralsnog een oordeel over deze quaestie uit te spreken.

In de 11de vergadering dierzelfde vereeniging echter, op 2 en 3 Augustus 1892, waar verschillende autoriteiten op dit gebied tegenwoordig waren, werd eenparig de conclusie aangenomen, dat een gehalte van 25 milligram koper in 1 kilogram geconserveerde groenten uit een hygiënisch oogpunt als onschadelijk mag beschouwd worden.

Ook werd op het 7de internationale congres voor hygiëne en demographie te Londen in 1891 door Professor Lehmann uit Würzburg eene lans gebroken ten gunste van de conserven-industrie. Deze geleerde meent, dat in die hoeveelheden, waarin het koper met de gekleurde groenten in het lichaam opgenomen wordt, nog nooit een goed geconstateerd geval van vergiftiging is bekendgeworden. Daar de vergiftige dosis 150-200 gram bedraagt, zou op die wijze al zeer moeielijk eene kopervergiftiging kunnen ontstaan. Volgens Lehmann zijn vele der gevallen, die vroeger aan vergiftiging door koper werden toegeschreven, het gevolg geweest van andere vergiften, b.v. ptomaïnen, arsenik, lood, enz.

Daarbij komt, dat in bijna alle plantaardige en dierlijke organismen sporen van koper voorkomen en dat men dus bij het aantoonen daarvan en bij het trekken van besluiten uit het onderzoek zeer voorzichtig zijn moet. In vele planten komt koper voor; men heeft dit metaal ook aangetoond in het bloed en de lever van runderen en varkens, en ook bij den mensch komt een weinig koper normaal in het lichaam voor, vooral in de lever. Dikwijls kon men in lijken koper aantoonen, zonder dat eene kopervergiftiging had plaats gehad. De rechtbank te Brunswijk sprak dan ook op bovenstaande gronden een fabrikant vrij, die aan de verduurzaamde groenten opzettelijk koper had toegevoegd.

Over de hoeveelheid koper, die in de spijzen zonder schade voor de gezondheid mag voorkomen, bestaat dus nog geene eenstemmigheid en hoewel waarschijnlijk geringe hoeveelheden koper niet nadeelig werken, gebiedt de voorzichtigheid toch, om, zoolang de quaestie niet voldoende is beslist, van de toevoeging van koper aan de levensmiddelen af te zien.

Zal de industrie der verduurzaamde levensmiddelen tot grooteren bloei geraken, dan dient immers alles voorkomen te worden, wat haar het vertrouwen van het publiek zou kunnen ontnemen.

Slechts door het leveren van goede en zuivere waar zal het verbruik van de geconserveerde levensmiddelen kunnen toenemen. Dat zal niet slechts bijdragen tot meerdere en verbeterde exploitatie der hulpbronnen, toename van handel en verkeer, doch ook tot daling in de prijzen, waardoor deze industrie een gewichtigen invloed zal kunnen uitoefenen op de verbetering der volksvoeding en der volkswelvaart.

Zutfen, April 1893.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Fragmenten uit Swinburne's ‘Chastelard’.

I.

‘Indien het der letterkunde niet veroorloofd is mede te leven het leven van den mensch in al zijne volheid, te doorgronden het wezen van alle dingen, dan zette men haar op zijde met de roede en de ratels van den kindertijd.’

In dien geest spreekt Swinburne in zijne *Notes on Poems and Reviewers*, waar hij zijne roode dichtervaan driest omhoogheft en zijne jonge muze in bescherming neemt tegen de aanvallen der verontwaardigde critiek, die aanstoot had genomen aan den inhoud van zijn dichtbundel: *Poems and Ballads.* Hij is hier als een overmoedig kampvechter in het hoog bewustzijn van eigen kracht, opgaande naar de legerplaats van den vijand, uitdagend een ieder, die komen wil. En trotsch klinken zijne woorden.

Vele jaren zijn voorbijgegaan, sedert Algernon Charles Swinburne zulke woorden sprak, en veel is veranderd in de houding van de critiek en het lezend publiek tegenover dezen dichter sinds het verschijnen van zijn geruchtmakenden eersten dichtbundel: *Poems and Ballads.*

Warme erkenning is sedert ten deel gevallen aan den grooten lyricus, aan den dichter van *Atalanta in Calydon* en den schepper van de beroemde trilogie: *Mary Stuart.*

Warme waardeering hebben gevonden zijn vrijheidszin en zijn haat tegen valschen schijn, tegen de valsche beschaving, die in aanbidding ligt verzonken voor haar afgod ‘conventie’.

Met geestdrift heeft men hem begroet als den brenger van meerdere kracht in de letterkunde van zijn land.

De statige ernst van zijne treurzangen, de zangerige rhythmus van zijn lied, heel de rijke schat van zijne woordenmuziek vervulden de gemoederen met eene zoete bekoring, en men zocht naar beelden, om uiting te geven aan de bewondering, die men gevoelde voor zijn meesterschap over de taal, hem vergelijkend bij den zwaan, die glijdt over de golven; bij den goochelkunstenaar, die zijn behendig spel speelt met ivoren ballen en blinkende zwaarden; bij den vogel, die fluit in de haag, en bij den vogel, die lage trillers laat hooren in den laten avond uit het lage hout.

Anderen, die met deze bewondering voor den nieuwen dichter niet

konden instemmen, karakteriseerden sommige zijner gedichten als schoone bloemen, teer van tinten, maar vol van giftigen honig. En men beijverde zich, om aan te toonen, vaak niet ten onrechte, hoeveel vaagheid, hoe weinig substantie, weinig gedachte bij veel geklingel van klanken er eigenlijk was in menig dier hoog geroemde dichtjes, en men vergeleek deze bij het vlokkig schuim, dat uiteenspat: bekoorlijk voor het oogenblik om zijne donzige teerheid.

Weer anderen gingen verder en stelden de vraag, of de flora en de fauna van deze onze aarde, gelijk Swinburne haar ons te zien geeft, niet in de hoogste mate bevreemdend zijn, verrassend en buitengewoon, zoodat zij een gewoon mensch, om eene gewone uitdrukking te bezigen, bepaaldelijk ‘versteld doen staan’; en het maakt den indruk van vandalisme, aldus de brooze ornamentiek van Swinburne's dichtwerk te zien afrukken en verbrijzelen.

Swinburne's heftigste tegenstanders blijven niettemin gevoelig voor zijn muzikaal talent; zij luisteren naar zijne melodieën en erkennen het liefelijke van zijn klankenspel; huns ondanks volgen zij zijne trillers, en tremblanten, zijne variaties op en neer de toonladder, totdat zij gewiegd zijn in een welbehaaglijk ‘dolce far niente’.

Aan de stijve letters geeft Swinburne eene buigzaamheid en lenigheid, die wij er niet in konden vermoeden; aan de Engelsche taal ontlokt hij eene melodie, die wij er niet mogelijk zouden hebben geacht.

Van de Engelsche taal, zoo vaak miskend door den buitenlander, belachen om hare inconsequenties, niet alleen in spelling en uitspraak, maar ook om hare onaangename sisklanken, om het onzeker, flauw gelispel van hare *th*, om hare plompe dubbele *l*, om huiveringwekkende klankcombinaties in hare *au*'s en *oy*'s, welke erop berekend schijnen te zijn te worden uitgesproken met dikke tong of vollen mond, - van die tale Albions, vergeleken bij hare Europeesche zusteren, heet het in den mond van een geestdriftig Engelschman:

‘De Italiaansche taal is liefelijk; maar zonder kracht en gespierdheid; zij is als het stil vlietend water. De Fransche taal is sierlijk, maar nimmer aantrekkelijk; zij is als eene vrouw, die ternauwernood hare lippen durft openen uit vrees, dat haar gelaat erdoor ontsierd zou worden. De Spaansche taal heeft majesteit; maar zij is overladen, bezwaard met eene te groote hoeveelheid *o*'s. - De Hollandsche taal is mannelijk, maar tevens in hooge mate stroef en norsch, als een, gereed bij de minste aanleiding twist te zoeken. Wij nu, wij Engelschen, als bijen honig garende van hare goede eigenschappen, laten het onbruikbare liggen. Hebbende van deze alle geleend, geven wij aan de Italiaansche taal de kracht van flink gespierde medeklinkers; aan de Fransche taal den klank uit volle borst; aan de Spaansche de verscheidenheid van uitgangen; aan de Hollandsche de mollige weekheid van meerdere klanken. En dus, waar degelijkheid zich paart aan bekoorlijkheid, vollere ontwikkeling aan aantrekkelijkheid, voegzaamheid aan waardig-

heid en zoetvloeiendheid aan bedaarden ernst - waar eene taal al deze in zich vereenigt, hoe kan zij dan anders zijn dan vol liefelijke welluidendheid?'

Al zullen wij niet dadelijk volmondig kunnen instemmen met het oordeel van dezen Brit, wie, die genoten heeft bij het forsche woord van Shakespere en bij de melodie van den dichter van de *Faerie Queene*, bij de statigheid van Milton's rijmlooze verzen en bij Shelley's wonderluit, bij het lied van Rossetti's ballade en den wiegelenden rhythmus van Swinburne's verzen, zou niet ontwapend staan tegenover den hooghartigen eilander en achterwege houden het woord van spottende ergernis, dat hij voelde op de lippen.

Het is, alsof Swinburne wonderbare verwezenlijking heeft willen geven aan de bovengenoemde eigenschappen, toegekend aan de Engelsche taal. Hij treedt op als een leider in de taal van zijn volk; hij is een schepper van nieuwe maat-effecten; een opbouwer, die het oud-Saksische woord herstelt in zijne waardigheid van vervlogen jaren en het laat optreden met al den zwier van zijne jonkheid. Hij verstaat het geheim van de macht van het refrein; met kennersoogen ziet hij de waarde van de wending van een zin; uiterst fijn van gehoor, luistert hij naar den maatslag van eene lettergreep, naar den val van eene vocaal. Bevelend, gebiedt hij het woord vele standen aan te nemen. Hij laat zijne rijmen rinkelen, en luchtig, lustig als het trippelen van kleine voetjes zijn zijne korte 'Madrigals'. Dan weer is hij als de harpenaar, die grijpt in de snaren in droomerig peinzen; en zacht is zijne rêverie als het 'O Madre Pia' der Signorita.

De luister van Swinburne's taal is vaak overstelpend; kwistig strooit hij zijne beelden en epitheta uit, aan zijne phantasie den lossen teugel latend. Langzaam is de voortgang der hoofdgedachte in zijne langere verzen; telkens blijft de dichter stilstaan, afwijkend van het eigenlijk thema, een beeld uitwerkend, waaruit nieuwe beschouwingen zich ontspinnen, het bijwerk makend tot hoofdzaak. In zijne poëzie keeren telkens dezelfde beelden terug, dezelfde woordverbindingen.

Want hij is als een zanger, die telkens weer denzelfden juichtoon hoog laat opklinken, omdat hij het niet kan laten in de volheid van zijne vreugde; of hij is als een, vervuld van weeke droefgeestigheid, telkens uitbrekend in dezelfde klacht.

Als geestverwant van Dante Gabriel Rossetti en William Morris behoort Swinburne mede tot de pre-Raphaëlietische broederschap, welke in een vorig nummer van dit tijdschrift reeds door mij werd besproken. Ook Swinburne's dichterlijke natuur gevoelde zich onwederstaanbaar getrokken tot de romantiek der middeleeuwen, tot hare poëzie, die te vinden is in haar kinderlijk gelooven in het wonder. De mythologie van oude volken, Oostersche poëzie met hare rijke verbeeldingskracht vonden in hem een ijverig beoefenaar. Als mede-vertegenwoordiger van de

neo-romantische school in de Engelsche letterkunde was hij diep doordrongen van de behoefte aan meerderen hartstocht en gloed in de poëzie van zijn tijd; behoefte ook aan glans, aan meerdere volheid van klanken voor de taal van zijn land.

Het is niet mijne bedoeling in deze bladzijden eene beschouwing te geven over Swinburne als den grooten zanger van Eros en van den Dood. Deze bladzijden geven eene inleiding tot de bespreking van zijne beroemde trilogie *Mary Stuart* en van de plaats, die Swinburne inneemt als dramaturg in de hedendaagsche letterkunde van Engeland. Het ware eene te groote afwijking van de eigenlijke taak, die ik mijzelve hier gesteld heb, thans in nadere beschouwing te treden betreffende het twistgeschrijf, dat ontstond bij den aanvang van zijne dichterlijke loopbaan, of stil te blijven staan bij het motto van den jongen zanger:

> ‘J'en préviens les mères des familles:
> Ce que j'écris n'est pas pour les petites filles,
> Dont on coupe le pain en tartines;
> Mes vers sont des vers de jeune homme.’

Wie de verdere ontwikkeling van Swinburne's talent gevolgd heeft, zal voorzeker den reinen van hart de studie van zijne poëzie niet ontraden. Deze toch zullen het vele schoone in zijn dichterlijk genie weten te vinden, en volgaarne zullen zij het tot zich nemen en behouden als hun schat. Aantrekkelijk is zijne teederheid, waar hij spreekt tot het kind; aantrekkelijk zijn eerbied voor de grijsheid; en treffend is die andere eerbied, welken hij gevoelt voor de schoone schepping. Tegenover Swinburne's droeve ‘agnotische psalmen’, zijne zangen aan den Demon van den Twijfel, zijne momenten van doffe berusting stelle men zijne dankbaarheid voor de schoonheid in de natuur en voor het rijke leven; zijn zienersoog voor het wonderbare in de zichtbare wereld, voor de mysteriën van het zoogenaamde ‘gewone’ leven.

Een populair dichter is Swinburne niet en zal hij wel nimmer worden. De meeste waardeering vindt zijn genie onder de dichters. Voor den gewonen lezer gaat zijne dichtervlucht vaak te hoog. Swinburne toont geene bepaalde behoefte, om te worden begrepen door den eenvoudigen mensch; uit zijn schrijven spreekt geen ernstig streven, om waardeering te vinden ook bij den ongeletterden geest. Zijne verwijzingen naar de classieken, zijne beelden, ontleend aan mythologie en middeleeuwsche romantiek, dat alles onderstelt hij bekend bij den lezer.

Door zijne revolutionnaire zangen heeft deze groote geestverwant van Shelley zich vele vrienden en vijanden gemaakt. Welke wisselende gevoelens den lezer mogen bestormen, waar hij Swinburne's gedachtenloop volgt in zijne *Songs before Sunrise*, weerklank zal voorzeker vinden zijne warme sympathie voor de goede zaak van de vrijheid van Europa. Hier getuigt zijn democratische geest. Deze *Songs* zijn eene reeks

verheven zangen, in welke hij de worsteling schildert tusschen den dageraad en de nachtschaduwen, die voorafgaat aan den zonsopgang der vrijheid. Door deze zangen trilt en hijgt zijn haat tegen overweldiging en onderdrukking.

Door zijne wonderbare lyrische gemakkelijkheid en door zijn meesterschap over den rhythmus heeft Swinburne zich den eerenaam verworven van: *woordentemmer*. De volle beteekenis van dien titel beseft ieder, die genoten heeft bij de taalmuziek van de koren in *Atalanta in Calydon*, zijne kleinere gedichtjes als *A Match*, als zijn *Seamew* en zijn *Seven Years Old*, aantrekkelijk om de harmonie van klank en beeldende gedachte, eene harmonie, zuiver - teer als die van den boog van zeven kleuren.

II.

De opmerking is meermalen gemaakt, dat met het verschijnen van Swinburne's lyrisch drama: *Atalanta in Calydon*, een nieuw tijdvak geopend werd in de geschiedenis der Engelsche letterkunde. De geestdrift, waarmede dit kunstwerk begroet werd, getuigde van eene behoefte destijds aan eene andere poëzie dan die, welke Tennyson's idyllen te genieten gaven. De rustige schoonheid van Tennyson's scheppingen had wel is waar geenszins hare bekoring verloren; maar de tallooze navolgers van den gevierden laureaat hadden de dichtmethode van den grooten meester der idyllische school zoozeer algemeen gemaakt - in vele gevallen zoozeer mismaakt -, dat men geneigd was een zucht van verlichting te slaken, waar de lijst van nieuwe boekaankondigingen sprak van een dichtbundel *zonder* idyllen. Daarbij heerschte bij velen de overtuiging, dat Tennyson de idylle tot het toppunt van haar bloei geleid had. Eene jongere generatie stelde andere eischen: een sterk verlangen naar meer spontane uiting en hartstocht in de letterkunde deed zich gevoelen. Van dat verlangen is Swinburne de woordvoerder, waar hij zich richt tot de beoordeelaars der letterkunde van zijn land, zeggende van de idyllische poëzie: ‘Hare bedding is te koud en te ondiep voor den vuurstroom van het lied.’ Hij geeft der idyllische poëzie allen lof als uitgelezen voedsel voor jonge meisjes, maar vindt in haar geene substantie genoeg, om te kunnen dienen als hoofdvoedsel voor den man. Het zijn betuigingen, die voldoende aanduiden, hoe geheel deze jonge dichter stond buiten den invloed der idyllische richting in de poëzie van zijne dagen.

Alfred Tennyson, de gevierde poëet van hof en haard, vertegenwoordigt in het Engeland van zijn tijd de behoefte aan rust en stille huiselijkheid, eene behoefte, die volgde als de reactie na de teleurstellingen, door de Fransche revolutie wakker geroepen.

Algernon Charles Swinburne, zij het ook in gansch anderen zin, is niet minder een woordvoerder van zijn tijd. Hij is als een, die spreekt uit naam der jongeren, vragend om meer gloed, meerdere dramatische

kracht in de poëzie. Zijne gedichten weerkaatsen niet het leven en de leefwijze van het Engeland zijner eeuw, maar zij vertolken de oproerige gezindheid, vertoornd op hare nietigheid, zich opwerkend tegen den tragen stroom van het openbare leven. In zijn land representeert hij den geest van democratie, de behoefte aan hervormingen in bestaande toestanden, het haatgevoel tegen de macht der conventie in gevoelens van politiek, kunst en beschaving.

Hij representeert er die bepaalde neiging der moderne gedachte, om zich te verdiepen in de droeve raadselen van het leven, in gepeinzen vol twijfelzucht over de zending van den mensch en de beteekenis van zijn bestaan.

Door zijne geestverwantschap met Dante Gabriel Rossetti en zijn zoogenaamden pre-Raphaëlietischen arbeid vertegenwoordigt hij mede de neo-romantische richting in de artistenwereld van het hedendaagsche Engeland.

Het bovengenoemde *Atalanta in Calydon* is, wat de Engelschen noemen een ‘reading-play’. Geconstrueerd op het streng Grieksche model, werd het in geleerde kringen begroet als eene zeldzaam schoone classieke imitatie. In het rustig studeervertrek werd het gelezen en bewonderd als kunstwerk om zijne eenheid en zijn eenvoud. De geest van fatalisme, die het doorvaart van het begin tot het einde, vertolkt eene enkele gedachte: de volslagen onmogelijkheid, om den onverbiddelijken goden te wederstaan. Als om strijd prees men den verheven toon, die sprak uit gansch dat gedicht, en de wonderbare muziek, die bezieling gaf aan de koren. Men denke aan de lyrische passages: ‘Before the beginning of Years’, ‘Who shall contend with his lords’; aan de invocatie aan Diana: ‘Bind on thy sandals, o thou most fleet’; aan zulke gelukkige alliteraties als: ‘Ripe grasses trammel a travelling foot’, en: ‘And all the seasons of snows, and sins’, - passages, die den dichter deden kennen als meester van het woord.

Als dramatische compositie kan eene schepping als die van *Atalanta in Calydon* niet genoemd worden onder de werken, die de beteekenis van Swinburne als dramaturg bepalen. Uit dit gedicht met zijne rijke taalphantasie en zijn meesterschap over den vorm spreekt geen streven naar subtiele karakterontleding, noch hebben hier de scheppingen van zijne verbeelding levende trekken. In verband met Swinburne's dramatisch talent is het in hooge mate belangrijk, als zijnde de eerste stap in eene nieuwe richting, aantoonend, hoe de jonge dichter beslist afweek van den heerschenden toon in de toenmalige poëzie, gelijk zij populair was in de Engelsche letterkundige kringen.

De roem, dien Swinburne zich verworven heeft als dramaturg, berust in hoofdzaak op zijne trilogie, handelend over het leven en den dood van Maria, de koningin van Schotland; de trilogie, bestaande uit zijne groote scheppingen: *Chastelard*, *Bothwell* en *Mary Stuart.*

In hooge mate belangwekkend is de studie van het kunstwerk, dat de uiting is van de groote denkkrachten eener eeuw, die een land vertegenwoordigen of er den tijdgeest vertolken.

Opvattingen over het karakter van Maria Stuart, gelijk zij jaar in jaar uit zijn gekoesterd in de geschiedenis der volkeren, worden door Swinburne op zijde gezet, genieerd in zijne schildering van de tragische figuur dezer vorstin van Schotland.

Swinburne schildert Maria Stuart, gelijk zijn kunstenaarsoog haar ziet, en van groote beteekenis wordt zijne schilderij als de uiting van zijn genie en zijne oorspronkelijke persoonlijkheid.

Men heeft veel geschreven, veel geredetwist over het ‘ware karakter’ van Maria Stuart.

Dichters hebben om haar geweend en zij hebben een nimbus gelegd om haar hoofd. Historici hebben haar gebrandmerkt als zondares en haar ongeluk doen voorkomen als de gerechte straf des hemels - of zij hebben haar in bescherming genomen als ijverige belijdster der Katholieke leer tegen de Protestanten, trachtend het aanstootelijke uit haar leven weg te nemen.

Swinburne ziet in Maria Stuart een gebiedend, koninklijk schepsel, eene vrouw van daden en van energische denkkracht; eene vrouw, hartstochtelijk in heur haat en in hare liefde. Hij ziet in haar het kind van hare eeuw, haar geloof en haar hoogen rang, aantoonend, hoe het onedele in hare handelingen de onvermijdelijke uitwerking was van hare opvoeding en de levensomstandigheden, waarin zij geplaatst was. Hij verklaart, dat hij in Maria, de dochter van Koning Jacobus V en Maria van Lotharingen, de dochter van een oud, heroïek geslacht uit het Noorden, niet de doortrapte, hartelooze intrigante kan zien van het zuidelijk Katholiek stempel; dat hij niet in haar kan zien de vrouw van giftige gedachte, gelijk Froude haar ziet. En heftig wordt Swinburne, waar hij zich richt tot Maria's warmste bewonderaars, van hen zeggende, dat zij haar absoluut als idioot willen voorstellen, als uiterst onnoozel en onschuldig, zonder hersenen en zonder hart. Wijzend op den kring, waarin het kind Maria werd opgevoed, kan hij niet aannemen, dat zij zou opgroeien in onwetendheid van het kwade, waar zij eene vrouw als Catharina de Medicis tot voogdes en opvoedster had, levend in eene omgeving als die, waarin de laatste prinses van het geslacht Valois leefde, eene omgeving, waar zonde heerschte in velerlei uiting.

Daar zij van nature eigenzinnig was, zegt Swinburne, moest hare opvoeding leiden tot egoisme en baatzuchtigheid, tot vrij, onafhankelijk optreden in haar doen en laten, waar het gold hare hartstochten en haar wil, hare wraakzucht en haar haatgevoel bot te vieren.

De vrouw, die hij in haar ziet, is meer ondernemend en stoutmoedig dan geslepen, gereed het gevaar beslist onder de oogen te zien.

Hij hoort haar kloeken eisch om een gerechtelijk verhoor in eene

wettige vergadering, waar zij de beschuldigingen, tegen haar ingebracht, zou kunnen bestrijden.

Hij ziet haar standhouden vele dagen lang, alleen, tegen de gansche slagorde van de Engelsche wet, eene slagorde, versterkt met den afkeer van eene gansche natie.

En hij noemt haar de heldin van Fotheringay, die den dood te gemoet gaat met koninklijke kalmte, die juicht in haar martelaarschap, dat zij ondergaat voor haar godsdienst.

De tragedie *Chastelard*, de eerste in de trilogie, waar Swinburne zijne opvatting van het karakter van Mary ontvouwt, schildert in rijke kleuren de jonge Koningin en hare omgeving in Holyrood, de wufte zorgeloosheid aan haar hof.

Hier zien wij Mary als eene vrouw vol grillen, eene slavin van hare hartstochten, voor welke zij gereed is haar leven en haar goeden naam in de waagschaal te stellen.

Wij zien haar wreed tegenover anderen, waar het geldt haar eigenbelang en haar wil dienstig te zijn en ze door te voeren, lichtzinnig bedrog en leugen te baat nemend, waar zulks haar behaagt, gemakkelijk is of dienstig lijkt tot het welslagen van hare wenschen.

En deze vrouw beweegt zich voor onze oogen in de bekoorlijkheid van hare jeugd en losse gratie, zich bijna kinderlijk verheugend om onbeduidende genoegens, koesterend hare artistieke neigingen in verfijnden genotzin, zoekend, wat sierlijk is van vorm, welluidend van toon, - of wij zien haar optreden gebiedend, bevelend, eene vorstin in heel haar wezen.

Dan weer zien wij diezelfde vrouw luisterend vol van geestdrift naar het verhaal van feiten uit het krijgsmansleven; het verhaal van gevaren en ontberingen prikkelt haar ondernemingsgeest, haar lust naar het avontuurlijke, en wij hooren haar den wensch uiten, een man te zijn, ware het alleen, om uit te rijden in pantser en helm en roem te behalen in den strijd.

De intrige in de tragedie van *Chastelard* concentreert zich in de toovermacht, die de Koningin Mary uitoefent op Chastelard, haar troubadour en minnaar, die weet, dat zij speelt met zijne liefde, weet, dat hare heerschzucht en haar egoisme leiden moeten tot zijn ondergang.

Het tooneel, waarmede *Chastelard* opent, verplaatst ons in eene der bovenzalen van Holyrood House.

In het hoog vertrek zijn samen vier hofdames, de vier ‘Mary's’(*), gelijk zij genoemd worden. Eene harer, Mary Beaton, zingt het zangerig Provençaalsch lied van de groetenis, die de mistreel brengt aan zijn lief, als zij wegvaart naar het vreemde land.

Deze aanhef brengt ons reeds dadelijk in de stemming, die spreekt

(*) Mary Beaton, Mary Seyton, Mary Carmichael, Mary Hamilton.

door heel dit stuk, dat vervuld is van passie en den geest der romantiek.

Het vertolkt ons den geest in den kring van Mary's hofhouding, waar de blijde herinneringen aan Frankrijk worden levendig gehouden in het land van mist en nevel, dat met Puriteinsche strengheid neerziet op de wuftheid van het nieuwe hof.

Maar het lied spreke voor zichzelf:

I.

‘Le Navire
Est à l'eau;
Entends rire
Ce gros flot
Que fait luire
Et bruire
Le vieux Sire
Aquilo.

II.

Dans l'espace
Du grand air
Le vent passe
Comme un fer;
Siffle et sonne,
Tombe et tonne,
Prend et donne
À la mer.

III.

Vois, la brise
Tourne au nord
Et la bise
Souffle et mord
Sur ta pure
Chevelure
Qui murmure
Et se tord.

IV.

Le navire
Passe et luit
Puis chavire
À grand bruit;
Et sur l'onde
La plus blonde
Tête au Monde
Flotte et fuit.

V.

Moi je rame
Et l'amour
C'est ma flamme,

Mon grand jour,
Ma chandelle
Blanche et belle,
Ma chapelle
De séjour.

VI.

Toi, mon âme
Et ma foi,
Sois ma dame
Et ma loi;
Sois ma mie,
Sois, Marie,
Sois ma vie
Toute à moi.'

Het lied is van Chastelard, het afscheidslied, dat hij zijne vorstin toezong, toen Mary ging uit Frankrijk.

En de zang brengt met zich zonnige herinneringen uit Chastelard's moederland, beelden van vroeger geluk en zorgeloosheid, die helder opkomen tegen het donkere heden.

Het hooge burchtvenster geeft uitzicht op het plein beneden; velen, die daar gaan en komen, dragen boosheid in het hart, vijandig gezind tegen den nieuwen geest, die met Mary en haar gevolg gevaren is in het kasteel Holyrood en zijne omgeving. Onder de mannen, die voorbijgaan, trekt een de aandacht om zijne sombere figuur.

Eene der hofdames vraagt:

> ‘Wie is die mensch, de schouders wat gekromd
> Loopt hij, de kin naar voren in den wind,
> De lippen strak getrokken, vast gesloten,
> Een streng gelaat, zie, die in 't midden loopt.’

Haar blik is gevestigd op de sombere gestalte van Knox. Swinburne laat fijn suggestief in onze verbeelding naar voren treden de figuur van den strengen Puritein, onheil spellend aan den wuften kring.

Mary Seyton geeft het antwoord op de vraag; en wij zien Knox door haar gekarakteriseerd in de woorden:

> ‘Die allen draagt hij in zichzelf alléén,
> Ja, al die menschen saâm tusschen zijn brauwen
> Als één slechte gedachte in den rimpel dáár.
> Spreekt hij - zij komen als vliegen in 't licht van de zon,
> Dringen, om van zijn gelaat een glimp te vangen.’

Mary Seyton dringt er bij de andere kamervrouwen op aan, dat zij vroolijk moeten zijn en hare liederen zingen; waarom zich laten ontstemmen door barsche gezichten; ja, ware het alleen om de norschheid van die mannen daarbuiten te tarten, zij moesten voortgaan met zang en spel.

Eene onder haar, Mary Beaton, kan niet vroolijk zijn en deelen in den speelschen overmoed, die nu is wakker geroepen in den kleinen kring. - Hare gedachten zijn bij Chastelard en de Koningin. Zij denkt aan zijne passie voor Maria Stuart en hoe haar trouw hart niet kon verhoeden, dat haar minnaar kwam onder de toovermacht van hare vorstin. De vroolijke stemmen om haar heen klinken, als kwamen zij van ver; de woorden, die om haar gesproken worden, vangt zij op louter als klanken, die voor haar geene beteekenis hebben, terwijl zij mijmert hare meisjesgedachten, denkend aan de liefde, die Chastelard haar toedroeg; kort geleden nog had hunne liefde heerlijk gebloeid als een rijk gewas in den vroegen zomer, totdat zijne passie voor de schoone vrouw, hare koningin, het al deed verwelken. En weeker wordt hare stemming; zij had het begrepen, lang: de glans, die uitstraalde, waar Maria Stuart ging, moest haar licht verduisteren. Zij ziet, dat hare vorstin wreed is en speelt met de ridderlijke devotie van Chastelard; zij ziet, hoe gevaarlijk dat spel is. - De Koningin heeft bewondering voor het muzikaal talent van haar troubadour; dan, de volkomen overgave van Chastelard aan zijn hartstocht voor haar streelt hare vrouwelijke ijdelheid. Zijne liefde is haar niet ongevallig - voor eene poos, totdat zij, morgen, zijne devotie moede is en hem straffen zal voor zijne ‘knapendolheid’.

Een bijna moederlijk gevoel van teederheid komt over Mary Beaton,

denkend aan haar lief, dien zij verloren heeft. Zij wil tot hem gaan en zeggen, wat zij begrepen en gevoeld heeft al zoolang. Zij waant zich kalm en als eene, die het lot trof met zoo felle slagen, dat geen menschelijk wee haar meer pijn kan doen. Nu zal zij Chastelard bijstaan; zij zal het wezen, die hem voeren zal door het paleis, tot waar hij de Koningin alleen kan zien en spreken. Maar onbewust draagt zij de hoop in het hart hem voor haarzelve terug te zullen winnen door hare zelfopofferende liefde.

Het beraamde onderhoud tusschen Chastelard en de Koningin heeft niet plaats. In ongeduld wachtend op zijne vorstin, hoort de minnaar naderende voetstappen; misleid door de duisternis, meent hij in de opkomende gestalte van Mary Beaton de Koningin te zien, en zichzelven niet langer meester, verlaat hij zijne schuilplaats en begroet haar. - Een oogenblik gelooft Mary Beaton, dat zij hem herwonnen heeft; dan ziet zij hem terugschrikken, spijtige teleurstelling in heel zijn wezen. - Zij had zich sterk gewaand, gelouterd door haar leed, hoog staande boven menschelijke ellende; koud en onaandoenlijk voor ieder smartgevoel, voor iedere aandoening van vreugde; en al dien tijd had zij niet geweten, dat de hoop leefde in haar hart, dat warm klopte in den boezem. Nu duizelt haar hoofd; Chastelard moet haar steunen, ziende, dat zij alle bewustzijn verliest.

Met veel zorg ontleedt Swinburne voor onze oogen het karakter van Mary Beaton en laat ons zien het leven in het teeder organisme van hare echt vrouwelijke emoties.

In zijn drama komt de figuur van Maria Stuart des te scherper naar voren door het meesterlijk geschilderd contrast tusschen de beide vrouwen, de figuur der Koningin en die van Mary Beaton.

Wij zien Mary Beaton, vervuld van een enkelen hartstocht, zelfopofferend in een groot gevoel van liefde; wij zien haar met bovenmenschelijke kalmte dienen hare meesteres, die van haar stelen kwam, wat zij liefhad als haar hoogste goed; wij zien haar zichzelve dwingend te blijven in de nabijheid der gehate vrouw, om te kunnen waken voor de veiligheid van den ontrouwen man, dien zij ziet in gevaar.

Tegenover haar staat Maria Stuart, de wufte vrouw, de liefde zoekend als tijdverdrijf; eene vrouw, gewetenloos toegevend aan hare grillen; zonder eenige gedachte aan het leed, dat zij anderen aandoet, waar het geldt hare eigen genotzucht, eene luim, eene stemming van een oogenblik te bevredigen. Eene hartstochtelijke vrouw met vlagen van wreedheid en passie, de liefde najagend meer dan in waarheid beminnend.

Van de ontmoeting tusschen Mary Beaton en Chastelard geven Mary Seyton en Mary Hamilton met booze tongen een uitleg aan de Koningin,

die zich gekwetst voelt in hare vrouwelijke ijdelheid. Haar ridder kon zich dus zonder strijd vrijmaken van hare toovermacht; zij kon hem niet langer geboeid houden; eene andere vrouw, eene, die haar diende, bezat grooter macht over hem.

Chastelard ziet zijne vorstin terug, als zij gekweld gaat onder den indruk van het gehoorde.

Hare houding tegenover haar minnaar is aanmoedigend als te voren. Hij ziet het spelen van hare wimpers met hare oogen, de kleine lachjes, de lange blikken, die zij hem toezendt, en willoos geeft hij zich over aan de bekoring, die van haar uitgaat. Toch gevoelt hij, dat er verandering is in hare houding tegenover hem, en terwijl hij haar aanziet vol bewondering en hare lange blikken teruggeeft, denkt hij:

> ‘Nu ware 't goed te weten
> Waarop zij zint, wat bittere gedachte
> Of booze daad, terwijl haar zachte lip
> Zich langzaam krult. Zij moet iets kwaads bedoelen.’

Chastelard is er zich volkomen van bewust, dat hun oogenspel gevaarlijk spel is voor hem; hij ontkent het tegenover zichzelven niet, dat zijne gebiedster wreed is en zonder trouw.

> ‘Ik ken haar wijzen van beminnen allen:
> De eerste is innig teêr, wat later volgt
> Brandt en verschroeit als vuur, en 't eind daarvan
> Is stof tot asch verteerd en oogen rood
> En weenend van den walm.’

Toen Mary Beaton Chastelard gevraagd had, waarom hij de Koningin liefhad, was zijn antwoord geweest:

> ‘Ik weet het niet, 't zou kunnen zijn, hadde ik
> Mijn hart daar op gezet dat uit te vinden
> Ik toch 't niet weten zou. Zij heeft mooie oogen,
> 'k Min haar om die lieve oogen, om haar of wenkbrauw'
> Om 't blank der slapen, daar, waar Godes hand
> Haar rakende, het teere bloesem wit
> Met blauw dooraderd heeft, of om
> De fijne buiging van haar pols, of om
> De zijden wimper rustend op haar wang
> ..... Ik kan 't niet zeggen, om den blos misschien
> Van d'opgeheven hals, ik weet niet of
> Het teêre rood een naam heeft op deez' aard
> En dat weet niemand. - 't Is misschien haar mond
> Een bloemenlip, een slangenlip, zoo zacht
> En giftig, zacht om meê te bijten. 't Is
> 't Gelaat, dat men zou willen zien en dan
> Blind neervallen en sterven, altijd nog
> Met dat gelaat voor oogen, dat wij vast
> Houden tusschen d'oogleên.’

Chastelard typifieert den Franschen ridder uit de 16de eeuw in al zijne ‘allures’ van zwierig cavalier van het hof der Guises. Hij is een goed danser, een goed schermer, bespeelt zijne luit en dicht er zijn lied bij; hij is uit den tijd, toen in Frankrijk Ronsard zijn roem behaalde in de ‘jeux floraux’ en als vorst der dichters werd begroet. Chastelard's bewondering voor Ronsard grenst aan vergoding. In de laatste oogenblikken vóór zijn dood weigert hij den priesterlijken troost, maar hij gaat op naar het schavot, lezend de rijmen van zijn lievelingsdichter.

Chastelard is niet alleen de rijk uitgedoste, talentvolle hoveling; hij is een goed krijgsman, die uitrijdt in zijn sierlijken dos onvervaard en zijn bloed laat stroomen even zorgeloos, als hij den wijn deed stroomen in den beker. De liefde, die Maria Stuart kon gevoelen voor het schoone, gaf zij aan hem, haar dichter en musicus; zijne onverschrokkenheid als krijgsman boeit haar; zij wil weten, of in waarheid de ridder op strijd belust uittrekt, en te luisteren naar zijn antwoord, is haar genot.

Chastelard:

> ‘Ja, toen het uur sloeg voelde ik in mij
> Een blijde tinteling in hoofd en handen,
> In 't bloed, als onder vurige kussen
> Van liefhebbende lippen. Toen ik eens
> De Seine overstak, weet ik nog wel
> Hoe hoog mijn hart bij 't golvenklotsen sloeg,
> Mijn wangen hooger kleurden van genot
> En hoe mijn harteklop in maatslag ging
> Met 't deinen van de boot, totdat wij landden
> .... En àl wijl ik dacht aan dat wat komen zou.’

In grooten overmoed tegen het leven is hij gereed te vechten op leven en dood bij de geringste provocatie. Karakteristiek is zijn verhaal aan Maria van een tweegevecht; hij is vergeten, waarom het plaats had, herinnert zich den naam van zijn tegenstander zelfs niet meer; maar duidelijk in al zijne bijzonderheden weet hij te beschrijven den mooien degenstoot in het zwaardspel.

Levend zijn leven in roekelooze zorgeloosheid, geeft Chastelard zich over aan het genot van het oogenblik. Hij laat zich geheel beheerschen door zijn hartstocht voor de schoonheid van zijne vorstin. Wat terugstuit in deze zijne willooze overgave aan eene louter zinnelijke passie, wordt getemperd, verzacht door de afwezigheid van eenig egoisme in zijne liefde. Hij, die als knaap al gewenscht had als ridder op het slagveld den heldendood te mogen sterven, is bereid den dood van schande te sterven, waar het geldt het heil van Maria's naam.

Chastelard heeft gevoeld, dat hij in ongenade is gevallen bij de Koningin; hij heeft niet kunnen vermoeden, dat zij gekrenkt is door spijt en jaloezie. Tot elken prijs wil hij weten, waarin hij zijne vorstin mishaagd heeft. Op den dag, dat haar huwelijk met Darnley voltrokken

wordt, wil hij haar vaarwelzeggen en vragen, in welk opzicht hij misdeed in hare oogen. Aan den avond van den bruidsdag is hij doorgedrongen tot in de vertrekken van Maria Stuart; daar wil hij zijn afscheidsgroet brengen.

In de laatste momenten, die voorafgaan aan het waagstuk, dat hij volvoeren zal, tracht Mary Beaton hem terug te houden; het weent in haar hart om zijn jong leven, dat straks verloren is, overgegeven aan den haat en de wraak van Darnley, om niet gegeven aan de Koningin, vol hard egoisme.

Maar Chastelard blijft kalm, en vastbesloten antwoordt hij gelaten:

> ‘Laast gij nog nooit in Fransche boeken 't lied,
> Het hertogslied, de een of andere knaap
> Dichtte dat, eeuwen her; een lied van sleepnetten
> Gesleept door woeste zeeën; wie het wierpen
> Haalden 't met stuk gereten mazen weêr
> Op uit zee; voor alle vangst was daar
> Een vreemdgelokte vrouw met droeven zang
> Op droeve lippen en een wang zoo koud
> Als 't vlokkig zeeschuim, zacht toch voor 't gevoel,
> Zoodat de mannen, ziende haar gelaat
> En hoorende haar zuchten, en haar leed
> Van pijn in 't zachte kreunen en de kreten
> Die snikten uit haar mond, in liefde gloeiden;
> En wie haar namen stierven rasschen dood.
> Ééns was een tijd, dat ik het gansche lied
> Uitzeide tot het eind, nu kuste ik
> De zeeheks, kuste haar oogen en mijn lippen
> Zijn van die kussen wond; maar ik zal slapen
> Wel spoedig en een langen, langen slaap.’

Chastelard weet, dat zijne daad eene daad van rebellie is en zijn leven op 't spel staat; maar hij is slaaf van zijne passie zoozeer, dat hij aan terugkeer niet denken kan.

Meesterlijk ontwikkelt Swinburne zijne opvatting van het karakter van Maria in het tooneel, dat volgt tusschen Chastelard en de Koningin. Hij laat ons zien eene lichtzinnige vrouw, spelend haar liefdeloos, lokkend spel van hartstocht en harde onverschilligheid; toch zoo geheel zich overgevend aan dat spel, dat zij blind is voor het gevaar, dat bedreigt de veiligheid van hare persoon en van haar naam.

Maria wijst Chastelard terug, vragend, of hij niet weet, dat een woord van haar, geroepen tot de mannen van de wacht daarbuiten, zal wezen als zijn doodvonnis; maar zij vervolgt, dat hij veilig is bij haar, want zie, zij haat hem niet. Dan luistert zij naar Chastelard's woorden, gretig tot zich nemend ieder woord van devotie. En als hij wacht op eenig antwoord, weigert zij hem te gelooven; gaf hij zijne trouw niet aan Mary Beaton, en zij kon wenschen, dat het anders ware om den wille van hemzelf, want zie, zij haat hem niet. En sterker dringt zij er bij hem op aan, dat hij zich redden moet, heen-

gaan, voordat het te laat is, in het eigen oogenblik zeggend, dat zij hem liefheeft.

Chastelard weigert heen te gaan; maar hij vreest, dat zij droef zal zijn om hem en zal weenen om den dood, dien hij nu sterven moet. Dan antwoordt hem de Koningin, het antwoord, dat den sleutel geeft tot haar karakter:

> ‘Neen, lief, ik heb
> Geen tranen, ik zal nooit veel weenen
> Denk ik, hoe oud ik worde, ik weende wel
> Van woede, somtijds, en ook wel van pijn,
> Maar om der liefde wil, uit medelij,
> Kan ik niet weenen, neen. God gave, dat
> Gij minder lief mij hadt. Ik geef u àl
> In ruil voor uwe liefde, wat ik heb
> Aan liefde en geven kan, en toch ik weet
> Zeer zeker, dat ik al mijn groote smart
> Om uw dood zal verdragen, overleven
> En vroolijk zijn daarna. Het doet mij leed,
> Dat weet ge. Ik moest nu weenen. O, vergeef
> Mij zoo gij kunt. God schiep mij hard,
> Denk ik, helaas een hard hart en gij ziet
> Hoe gaarne ik anders zijn zou dan ik ben.’

Darnley komt binnen en gelooft beiden schuldig. Chastelard, aarzelend geen oogenblik, treedt naar voren, zeggend, dat hij kwam uit louter onbeschaamden overmoed, uit liefdedolheid. Hij is het zelf, die Maria aanspoort den mannen van de wacht te bevelen hem te verwijderen als gevangene.

In de tooneelen, onmiddellijk volgend na de scène in de vertrekken der Koningin, doet Swinburne ons den tweestrijd zien, dien Maria Stuart te voeren heeft na de inhechtenisneming van Chastelard.

Wordt haar minnaar verhoord en hem openlijke terechtzitting verleend, dan zal haar naam zijn prijsgegeven aan booze tongen. Chastelard moet niet spreken - er moeten middelen gevonden worden, die hem het spreken beletten zullen, -; één middel is er, om hem voor altijd te doen zwijgen; maar nog huivert zij terug van eene daad van geweld.

Hare vertrouwelingen, de vier ‘Mary's’, smeeken haar het leven van den ridder Chastelard te sparen. En weifelend is haar antwoord:

> ‘Als ik het kon zou ik den man nog redden,
> 't Is enkel knapen-dolheid, een paar striemen,
> Niet al te hard, dat ware wel genoeg
> Om in zijn Fransche bloed de fout te straffen.
> Ik liet geen man zijn liefde - en voor mij -
> Betalen met den dood; maar als hij leeft
> Om mij *tot driemaal* toe te deeren, wel
> Dan zou mijn schande groeien groen en rood

Als elke bloem. Mijn hart is niet een hart
Uit één stuk en in trouwe ik weet ook niet
Hoe zoo iets wel moest zijn; ik vrees
Het is gevaarlijk, hij moet sterven.'

Maar als de Koningin alleen is, gaan hare gedachten met sterk verlangen naar haar schoon lief; gedachten, die met zich voeren iets van teederheid om zijne jeugd en hun kort geluk, iets van gevoel van dank voor den blijden zanger, die haar kunstzin streelde.

De Koningin alleen.

'Ik wilde wel
Er ware een uitweg. Hem over de zee
Te zenden, verder dan de fjorden, ver
Uit op de koude zee, waar 't machtig ruischen
Der golven is, die men hier ruischen hoort.
- Of tot zijn dood gekerkerd hem te houden -
Hij stierf wel spoedig - of hem vrij te laten
En zacht met hem te zijn tot zijn krank brein
Weer was genezen - neen er is geen uitweg -
Nu, nooit, zoolang als nog mijn leven duurt
Zullen wij beiden elkaar weêr liefhebben
Noch rijmen zoeken, als wij deden eens,
Noch kussen en met de oogen maar alleen
Van ver, eer hand of lip kon samenkomen,
Daar is geen uitweg.'

Zij verlangt een onderhoud met haar broeder Murray. Met hem wil zij spreken over zichzelve en over Chastelard, en zij zegt tot hem:

'Ik ben zachtzinnig, week als vrouwen zijn
En gij weet wél, ik heb een hart
Niet harder dan het hare, zoo mijn wil
Besliste in deze, ik zou geen schepsel dooden,
Maar allen zouden leven stil in vreê,
Zoo ik deed als ik wilde, daarom ligt
Mij 't bloedvergieten op de ziel als lood.
Toch ben ik om mijn eer gehouden nu
Een daad te doen, bij God ik weet niet hoe,
Noch hoe u die te vragen; neen, ik zweer
Dat ik mijzelv' de schande sparen zal
Van 't u te zeggen, neen ik heb geen moed.'
.....

Chastelard was haar bevoorrechte minnaar geweest, maar nu was zijne vereering haar tot last; zijne volharding, om zich aan haar op te dringen, werd zij moede. Hij had zijn afscheid niet willen nemen met onderworpenheid; welnu, zij kon haar goeden naam niet zwart maken, om hem te redden:

‘Heer, 't is zóó, gij weet wat is geschied
Hoe zelfs mijn blanke naam gevaar liep, en
Dat door geen misstap, maar door 't booze drijven
Van menschen.
Zoo Chastelard worde openlijk gericht,
Komt schande over mij.
.....
Dit wil ik, dat de rechters hem niet hooren,
Om mijn naam, om mijn eer, hij zal niet spreken.
Ik wil niet, dat men openlijk hem hoore.’

Als het antwoord van Murray is, dat een openlijk verhoor niet vermeden kan worden, dwingt de zucht tot zelfbehoud haar tot een meer beslist optreden:

M a r y .
‘Nu let wel Heer, ik zweer het hij zal zwijgen.’

M u r r a y .
‘“'t Waar best gij maaktet dat tot zekerheid.”’

M a r y .
‘Er is een middel. Heer, hij zal niet spreken,
Zal niet, of zal niet kunnen, één van beide,
Ik spreek zooals ik wil, dat gij 't begrijpt.’

M u r r a y .
‘“Laat mij er niet naar raden, zeg het duidelijk.”’

M a r y .
‘Gij wilt mij niet begrijpen, voer hem weg.
Leid alles zóó, dat ik mij zeker weet
Daar zijn wel middelen.’

M u r r a y .
‘“Kom, kom, wees open, duidelijk.
Gij vraagt mij, in 't geheim hem om te brengen.”’

M a r y .
‘God geve mij geduld. Ik zou dat vragen?
Neen, ga niet; en wanneer ik het al deed?
Toch vroeg ik u dat nooit, bij God niet, neen.
Wees niet zoo toornig, gij, mijn eigen broeder
Waarom ziet ge mij met die oogen aan?
Werp mij niet d'eersten steen, om Godes wil.’

M u r r a y .
‘“Wat zijt ge een mensch van vleesch en bloed?”’

M a r y .
‘O, nu begrijp ik het,
Veel liever wilt gij uw verstand verliezen
Om mij te schaden, dan 't gezond verstand
Behouden, dat ge er mij meê helpen zoudt.’

M u r r a y .

‘“Dit is zoo vreemd.
De slechtste man, die leeft op aarde heeft
Iets lief, een weinig lief wijl in zijn leven
Hem dat behoefte is. Heeft iets
Dat in hem meêlij wekt. En gij hebt niets,
Gij weet van niets, dat van 't verleden spreekt
En zacht u stemme. Ik moet den man dus dooden?
Wel, 't zal geschieden.”’

M a r y alléén:

‘Helaas, waar is nu Eer om dank te ontvangen,
Ik wilde 't wel hij hadde 't ver verworpen,
Ik zou gezwegen hebben voor altijd
Van dien stonde af, maar hij ontwrong mij 't woord,
Ving 't van mijn lip, ving 't op met gretigheid.
Het was zijn schuld, de zijne, die 't mij inblies,
Ja, en dan veinsde walging van zijn kwaad.
Nu zit hij zinnend hoe mijn lief te dooden

En niet onwillig, hij. Neen, nu hij toch
Moet sterven, wilde ik wel hij ware dood
En kwam in 't leven weêr, dat ik
Hem veilig houden mocht. Hij leeft nog, nu
En ik kan geven hem van liefde al
Wat ik hem geven wil, maar tegen morgen
Zal hij dood zijn en stijf, verslagen, dood,
Met al zijn groote liefde zal hij mij
Geen schaduw van een kus maar kunnen geven,
Moest ik dit nog eens weer doen, 'k deed het niet.'

Hoe weinig zij haar eigen zelfzuchtig hart kent, blijkt straks, als Murray tot haar terugkeert, weigerend het booze plan te volvoeren.

M a r y tot Lord Murray:
'O, gij zult hem nooit tot hen laten spreken
En schande brengen over mij;
Ik smeek het om onzen dooden vaders naam,
Laat spot van menschen niet mij treffen, ja
Wanneer hij spreekt zal al het volk,
In al de straten van mijn eigen steden
Spotliedjes op mij zingen, wees genadig,
Wat, geeft gij dus mij hoon en schande prijs?'

Murray blijft weigeren; en de Koningin ziet in hem nu een, die haar kwaad gezind is, een verrader met glad gezicht, met schijnvertoon van een angstvallig geweten.

Zij besluit Chastelard te laten leven en hem elders heen te zenden, waar hij spoedig sterven zou; eene daad van *openlijk* geweld wil zij vermijden. Alle pogingen, in den beginne heimelijk door haar in het werk gesteld tot zijne ontvluchting, waren afgestuit op de onverzettelijkheid, waarmede Chastelard de middelen, tot redding aangewend, had verworpen.

Daarom verlangt Maria nu een gesprek met Darnley, waarin zij hem vraagt om haar koninklijk recht van gratie, te verleenen aan den veroordeelde. - Darnley blijft den dood van Chastelard eischen. Dan is het de Koningin zelve, die met vluggen pennestreek het vonnis teekent, en als Darnley zich verwondert over hare kalmte, houdt zij hem het papier voor oogen, vragend, of uit hare handteekening eenige ontroering spreekt, - ganschelijk niet -: 'Zij had den knaap nooit liefgehad; haar heer gemaal had juist gesproken: zoo Chastelard in leven bleef, het ware gevaarlijk.'

Als Darnley is heengegaan, komt over Maria eerst een gevoel van groot medelijden voor hare blijde jeugd, die nu eenzaam en verlaten schijnt; 'straks, als haar trouwe ridder dood was, waar bleef dan haar zonnig geluk'; dan volgt spijtgevoel en eene sterke aandrift tot verzet tegen Darnley, Murray en die allen, die haar dreven tot eene daad, die haar zou doen rouwen. Was zij niet koningin. Indien het haar wil was, zou zij dan niet genade verleenen, waar zij zulks goed oordeelde.

Zij verlangt, dat Darnley, Murray, Lindsay, hare ‘chief Lords’, tot haar zullen komen en haar aanhooren.

Tot hen richt zij het woord, gebiedend; in heel hare houding, uit ieder gebaar spreekt de vorstin. Zij vraagt, of voor haar niet bestaat het schoone recht van gratie. Geen man uit haar volk zal ter dood gebracht worden, tenzij het haar wensch is. Zij zal niet dulden, dat iemand een oordeel uitspreke, goed of kwaad, een oordeel over hare daden, tenzij haar zulks behaagt.

En de Koningin schrijft uit het bevel tot schorsing van het vonnis en zij teekent het met haar naam. Het is Mary Beaton, die geroepen wordt, om het kostbaar document te brengen aan den veroordeelde.

In de aangrijpende kerkerscène van de vijfde akte geeft Swinburne het meesterlijk geschilderd tooneel van Chastelard en zijne vorstin.

Maria Stuart heeft berouw over hare daad van genade en zij is gekomen, om zelve het stuk van gratieverleening terug te vragen, het stuk, dat Chastelard vernietigd heeft, omdat hij kende, dóór en dóór, het dubbel hart van de vrouw, wier schoon hem bekoort en bijna tot waanzin drijft.

Eene intens dramatische kracht heeft Swinburne gelegd in den dialoog tusschen Chastelard en de Koningin.

M a r y .
‘Is iemand hier, om godswil spreek tot mij,
Waar zijt gij?’

C h a s t e l a r d .
‘“Hier, vrouwe, ik ben niet ver.”’

M a r y .
‘Mijn ridder, ik verdroeg om uwentwil
Veel leed en ik was zeer geduldig:
Men sloot u niet in boeien? - Zoo gij kalm
Kunt zijn, hier, neem mijn hand.
Houdt gij mijn hart niet voor het slechtst van allen,
Van aller menschen harten? Ja
Dat moet zoo wezen, maar zeg niet,
Nog niet, dat het zoo is, gij ziet mij zwak
En uitgeput, nauw wetend, dat ik leef,
Noch hoe, reik mij uw hand.’

C h a s t e l a r d .
‘“Houd moed en wees getroost,
't Heeft àl een eind, nù smart u wat gebeurde,
Maar dàt en uw verdriet zult ge overleven,
Mijn schoon lief, kom, zie vroolijk,
Wat gij deed was geen kwaad, ik zeg het u.”’

M a r y .
‘Ik wil niet vroolijk zijn, mijn daad
Zal mij verteren, als verterend vuur
Mij branden. Spreek tot mij niet zóó,
Wilt gij mijn leed verzachten, zoo wet scherp
Uw zwaard; maar zoete woordjes moet gij spreken
Als gij mij haat, want deze haat ik met

Een bittren haat. Zie op en zie mij aan,
Ben ik niet als een mensch, die sterven kan?'

C h a s t e l a r d .
'"Ja, sterflijk en niet haatlijk."'

M a r y .
'O ziel, verloren ziel
Geef mij een middel, dat mij sterven doet.'

C h a s t e l a r d .
‘“Mijn lief, genoeg.
Gij hebt geen schuld; mijn leven is niet heel
Een wereld waard, dat gij zoo weenen zoudt,
Als gij het neemt, ik wilde 't ware zoo
En 'k gaf u méér, een wereld - grooter gift
Dan één arm hoofd, dat liefde als buit zich nam.
Neem 't àl in scherts, en ween niet, laat mij gaan
En denk dan, dat ik stierf door ziekte of door
Noodlottig toeval. 't Is mij goed
Om zoo te sterven; op zijn leger sterft
Men niet den schoonsten dood.”’

M a r y .
‘Zaagt gij mijn brief om 't vonnis te herroepen?
Kwam die u hier in handen?’

C h a s t e l a r d .
‘“Ja, sedert enkele uren,
Het schijnt 't is niet uw wensch, dat ik zal sterven.”’

M a r y .
‘Helaas, gij weet, dat ik dat schreef
Met heel mijn hart, uit louter liefde alléén,
Ik heb zooveel geleden sinds men u
In boeien sloeg, zooveel om liefdes wil
En mijn arm hart, ja, zoo waar ik leef,
Ik leed zoo en ik kon niet anders
Dan volgen liefdes drang. Hier neem mijn hand,
Die hand, dat weet gij, zou mijn hartebloed
Vergieten, dat ik er den brief meê schreef
Om 't vonnis in te houden.’

C h a s t e l a r d .
‘“Zacht zijn uw handen lief,
Leg om mijn hals ze beiden, op mijn hoofd
En spreek mij niet van schrijven.”’

M a r y .
‘Ja, bij den hemel,
Ik zou u drenken met mijn bloed, zoo dat
Uw ziel kon heelen, en dat weten zij,
Zij spotten met mijn liefde, ja bij God,
Ik wensch hen allen dood en dan ons beiden
Aan deze zijde van den dood, wij beiden
Alléén hier en te zamen.
Maar ziet gij lief, zoo ik u vrijheid gaf
Door dit stuk hier, dan wacht u beide: dood
En schande, want toch sterven moet gij
En schaamteloos zullen zij door overmacht
U dooden, voor mijn oogen zelfs u dooden.’

C h a s t e l a r d .
‘“In trouwe, ik geloof, dat zullen zij.”’

M a r y .
‘Ja, en ook mij, mij ook, zij zouden mij
Met steenen werpen, mij aan stukken rijten,
Zij hebben giftige woorden ingezogen,
Dol zijn ze en schaamteloos.’

C h a s t e l a r d .
‘“Ja, wel waarschijnlijk!”’

M a r y .
O, gave God, dat mijn moed grooter ware
Maar God weet, dat aan mij de moed ontbreekt
Om schrik en dood te tarten en te sterven.
Neen, ik kan u niet helpen of mijn hart
Moest edeler zijn en edeler mijn denken,
Dit weet ik. Maar als 't nú is, bid ik u
Om onzer liefde wille, als uw eer
U meerder is, dan 't leven -’

C h a s t e l a r d .
‘“Nu?”’

M a r y .
‘Ja, weiger het mij niet, dat ware schande;
In één woord: geef het mij, geef het mij weêr.’

C h a s t e l a r d .
‘Wat, 't uitstel van mijn vonnis?’

M a r y .
‘Zoo is het, weiger niet.
Om uwentwille meest. Bij God, gij weet
Hoe ik bereid ben om voor u te sterven,
Ter wille van uw naam, ook zonder eeden,
Opdat men ons niet doode in spot en schande,
Om 't uitstel van dat vonnis. Zal ik 't zweeren?
Wat, zoo ik u kuste; moet ik met geweld
't U nemen?
Gij hebt mij dan niet lief, ook niet de eer,
Kom, geef het mij, ik weet gij hebt het hier.’

C h a s t e l a r d .
‘Ik kan u 't stuk niet geven, neen, niet zoo
Als ik 't ontving.’

M a r y .
‘Een lafaard, met wat uitvlucht draalt gij nu?
Heeft zulk een man dat laffe hazenhart?’

C h a s t e l a r d .
‘Veroordeel niet, heb medelij, dat ik
Niet anders handlen kon dan naar mijn hart.’

M a r y .
‘De hemel geev' mijn oogen beter licht,
Die voor een man u hielden. Hoe,
Is 't in uw vleesch genaaid, wees op uw hoede,
Neen, schandlijk, wat hebt gij er meê gedaan?’

C h a s t e l a r d .
‘Daar ligt het, - verscheurd.’

M a r y .
‘God sta mij bij, heer ridder deed gij dit?’

C h a s t e l a r d .
‘Ja, lief, wat zou ik doen, kende ik u niet,
Mijn lief tot in het diepste van de ziel
En dóór en dóór. Dat Gode u behoede,
Uw heer gemaal is goed.’

M a r y .
‘O lief, mijn lief.....’

Nu geeft Maria hem veel zoete namen en noemt hem edeler, beter, vele malen beter dan haar heer gemaal. Voor het oogenblik is zij oprecht, bewonderend zijne trouw en doodsverachting.

Chastelard weet, terwijl hij tot haar spreekt, graven mannen zijn graf daarbuiten in den regen. De dood heeft voor hem geene verschrikking, ware het niet, dat één gedachte hem pijnlijk is. Die gedachte spreekt hij uit in de laatste oogenblikken van hun samenzijn.

C h a s t e l a r d .
‘“Als één ding niet was, ware mij de dood
In alles wèl; 't kan zijn, dat langen tijd
Nadat ik dood ben, gij toch ondanks al
Dat wat gij zijt in droefenis zult komen
En bittere dagen zien; 't kan zijn, dat God
Vergeten u of op u toornen zal,
Dan derft ge een weinig hulp en steun van mij,
En ik zal voelen hoe 't verdriet u raakt,
En dat verdriet gelukkig prijzen, daar
Het bij u is, ik zal niet bij u zijn,
Ik, die wel graag zou keeren in het vleesch
En 't leven weer ontvangen om het u
Te geven en mijn bloed te laten vloeien

Tot hulp; het bloed, dat langen tijd geleden
Gij hebt vergoten - en het hielp u niet.
Uw hart zal pijn doen, schreeuwen zal 't om hulp
En steun, om liefde en gij zult vinden
Mindere liefde dan mijne, want ik denk
Zoo zal geen tweede u liefhebben in uw leven."'

Dan dringt Chastelard erop aan, dat de Koningin gaan zal, maar zij weigert - 'heeft zij hem niet lief' - zij zal blijven.

Darnley, vergezeld van eenige edellieden, gevolgd door de wacht, komt binnen; Chastelard treedt op hem toe, zeggende, zoo hij kwaad deed, hij zal het boeten met zijn leven - en het kwaad zal spoedig vergeten zijn; en hij vraagt, dat zij zullen vergeven het onrecht, dat hij deed.

Zichzelven, gelijk te voren, alléén beschuldigend, verklaart hij, dat zijne woorden, gesproken in het aangezicht van den dood, loutere waarheid zijn; dat de Koningin zijne liefde nooit eenige aanmoediging gaf.

Kalm zegt hij zijne leugen, zich sterk gevoelend in een groot gevoel van liefde, die zichzelve niet zoekt.

Onmiddellijk na het afscheid in de gevangenis ziet de Koningin Mary Beaton. Nog heftig ontroerd door het tooneel in den kerker, spreekt de vorstin woorden van hoop en troost tot Mary - 'Neen, Chastelard zou niet - mocht niet sterven.' Zij, de Koningin, zou zelve tot den beul gaan en zich stellen tusschen hem en haar trouwen ridder. Zie, wat droef was, zou verkeeren in blijheid. Hare vier Mary's moesten post vatten aan de hooge bovenvensters van het kasteel met uitzicht op de plaats der terechtstelling. Dáár moesten zij afwachten de laatste momenten - en zij zouden zien, hoe het al zou worden ten goede.

Van eene machtige schoonheid is het slottafereel in Holyrood, dat het gemoed doortrilt als eene siddering. De Mary's wachten op de dingen, die komen zullen, luisterend naar de geluiden op het marktplein beneden, waar Chastelard gerecht zal worden. Mary Carmichael ziet uit het hooge venster, hoe de menigte opkomt en aangroeit; - Mary Beaton heeft den moed niet uit te zien; maar gretig vangt zij elk woord op van hare vriendin, die niet gelooven kan, dat er geweld zal geschieden. Meesterlijk doet Swinburne gevoelen den haat in Mary Beaton, waar zij spreekt met schijnbare kalmte, de woorden stootend uit de keel, die toenijpt van haatgevoel. De figuur van Mary Beaton is *suprême* in hare verachting voor de Koningin, de verleidelijke, liefdelooze vrouw; zij is *suprême* in de bedaardheid van haar ingehouden toorn, in hare ééne hartstochtelijke uitbarsting van wee, gevolgd door eene starre berusting in het harde lot.

Tafereel. De bovenkamer in Holyrood.

De vier Mary's.

Mary Beaton.
'Ziet gij niets?

Mary Carmichael.
"Neen, niets dan zwermen manvolk
En vrouwen, pratend in een dichte groep
Zij slaan zich op de heup; met open mond
En met verdwaasde oogen staan zij daar.

Een kleine kring rond een die schijnt te spreken
Met driftig handgebaar, meer zie ik niet."'

M a r y B e a t o n .
'Ja ik hoor meer, 'k hoor: "Leev' de koningin!"'

M a r y C.
'Neen, nu nog geen geroep.'

M a r y B.
'Ha, 't volgt welhaast,
Als zij hierheen komt; jouwen moest men haar;
Ik hoor hun kreten in mijn ziel. Zeg, lieve
Haat gij haar niet? Een elk, zoo geve 't God
Zal ééns haar haten; eenmaal, twijfelloos,
Haat ik haar méér.'

M a r y C.
'Blijf kalm, om Godswil
Gij kwelt u zelv', zij zal genade geven;
Kondt gij den dood zien van een trouwen man
Om uwentwil? mij dunkt, ik kon het niet,
Zóó hard zijn onze harten niet gemaakt.'

M a r y B.
'O, O, gij niet
En ik niet, zeker niet; maar daar is bloed
In haar, dat geen erbarmen kent, als 't onze,
Haar schoon gelaat en het vervloekte hart
Diep in haar borst, dat scherper is geslepen
Dan 't moordend mes, verdragen vreemde dingen.'

M a r y C.
'Stil, want daar komen zij,
Zie - Murray met zijn hoed half over de oogen,
Diep neergetrokken, zonder veel gedrang
Van menschen om zich heen, hij kijkt
Als een die boos is; Darnley volgt op hem,
En geeft aan onze Hamilton 't geleide -
Zijn mond, in 't fluisteren, raakt bijna heur haar
En zij lacht zacht, met neergeslagen blik.'

M a r y B.
'Zij leeft niet lang; God gaf haar voor heur deel
Weinige en kwade dagen, vol van haat
En vol van liefde; ik zie het alles nu.'

M a r y C.
'Hoor, hun geroep - "De koningin,
Lang leve zij, heil, heil, de koningin!"'

M a r y B.
'Ja, maar God weet, ik voel een kalmte hier,
Als ware ik zeker van den dood die kwam.'

M a r y C.

‘Zij neigt naar voren met een minzaam lachje
En wendt zich half en spreekt, 'k weet niet tot wien,
Een forsch en breed geschouderd man, gij kunt
Nu zijn gelaat zien, breed en donker, ja
De jeugd er uitgebrand. Een kloeke man
En zwaar gebouwd en door en door verbrand
In zonnegloed, vast lang in ballingschap
Of een, die ver van hier de grens bewaakte.’

M a r y B.
‘Nog altijd ziet gij niets?’

M a r y C.
‘Ja, toch,
Nu leiden zij hem voort met veel gejoel,
Al 't volk luid schreeuwend; mannen, links en rechts
Stoot men ze weg, om plaats voor hem te maken.’

M a r y B.
‘O, God wees mij genadig. Help mij Heer,
Geef om den wille uwer groote liefde
Aan mij de kracht mijn liefde te verdragen,
Of geef mij rasschen dood.
Neen, blijf daar, ik herwin mijn sterkte wel,
Alleen mijn adem stokt. Is droef zijn blik of blij?
Niet droevig nu nog, neen.’

M a r y C.
‘Geen spoor van droefheid,
Een blik als van een man, die have en goed
Verliezend, van veel zorgen vrij zich prijst;
't Gelaat is strak, zijn oogen blikken niet
Nieuwsgierig links of rechts, hij leest
Bij 't voortgaan in een boek, zijn handen zijn
Ontboeid en telkens, kort en vluchtig, trekt
Een glimlach over zijn gezicht. Heel 't plein
Houdt d'adem in, terwijl zij naar hem zien,
't Lijkt of zij op het punt is van te spreken.
Nu leunt zij achterover, lacht en trekt
Haar brauwen saâm, haar lippen. Nu lezen zij
Zijn misdaad op - 'k zie hoe 't gesmoorde lachen
De kin haar strakker spant. Wat buigt gij
Zoo naar voren met een zucht?
Zij zullen hem niet dooden voor haar oog,
Zij wil zijn dood niet, 'k ben er zeker van’

M a r y B.
‘Ga voort, vrees niet:
Ik bad daar in mijzelv' - één woord
Dat ik voor haar van God bid, een gebed
Als Hij 't wil achten.’

M a r y C.
‘Nu ziet hij om naar haar,
Hij zegt iets, kon men hooren van zoo ver:
Zij buigt naar voren, rekt haar hals uit, om
't Geluid te vangen en haar oogen glanzen.’

M a r y B.
‘O, ik had geen hoop:
Gij weet God hoop heb ik niet meer gevoed
Doe 't snel voorbij zijn.’

M a r y C.
‘Nu staan zijn oogen groot
En is zijn aangezicht één lach; het bloed
Stijgt als een tweede lach hem naar 't gelaat.
Haar hals en haar gelaat bewegen sterk,
Snel wiss'lend; 't moet zoo zijn, zij gaf genade,
Hij kijkt zoo vroolijk. Nu komt hij naar voren
Van uit dien kring van menschen en hij knielt;
Ah, hoe het heft en 't scherp der groote bijl
Flitsen in 't zonlicht, als de beul hem vat -
't Moet enkel spel zijn, want zij zit zoo stil
En wendt nauw 't hoofd hierheen - ik zie
Haar kin, half open lippen. Zij staat op
En heft haar hand, ik hoor ze mompelen,
Ah!’

M a r y B.
‘Is 't nu voorbij?’

M a r y C.
‘Blijf dáár, om Godswil;
Zie niet naar buiten. Ja, nu is hij dood;
Sta op, blijf daar niet liggen, lieve, kom;
Zou zij ook sterven? Ik sloot de oogen, hoorde,
- Sla niet zoo op die planken 't voorhoofd wond.
Ja hij is dood, onthoofd.’

M a r y B.
‘Onthoofd, wat, waarlijk?
Ik wist het, ja, een bijlslag in den nek
Doet zóó snel sterven, wien een dolk het hart
Doorstak zag trager dood.’

M a r y C.
‘Wilt gij hem dood zien?’

M a r y B.
‘Ja: moet men naar den doode 't oog niet wenden,
Dien men in leven liefhad? laat mij door,
Zie toch wat haar hij had, die man, de beul
Neemt al dat haar vast samen in zijn hand
Dat hij er 't hoofd bij grijp' en elk het zie;
Ik deed dat nooit.’

M a r y C.
‘Om Godswil, laat mij gaan.’

M a r y B.
‘Ik denk, wel somtijds hield zij zelve 't zoo
En hield zijn hoofd terug, weet ge, bij 't haar,
Om zijn gelaat te kussen, als zij hem
In de armen lag. Ach ga en schrei, het moet
Ellendig zijn wanneer men 't zóó kon zien.
Wat zeggen zij? *Zoo sterven allen die*
De koningin verrieden! Ja, maar zóó
Verga zij zelv' de koningin! God geef haar dàt,
Om zijnentwil alléén, ja, laat in uwen naam
Dàt eenmaal zijn.’

M a r y C.
‘Ik bid u, kom met mij,
Neen, kom terstond.’

M a r y B.
‘O, als ik haar mocht zien
En op haar spuwen als zij binnentreedt,
Maar zoo ik leef zal ik den dag zien dagen
Dat God den wulpschen leugenmond haar slaat,
Dat zal ik zeker. Kom ik ga met u,
Wij zullen samen zitten, gij en ik.
Stil zitten en zwijgen; 't leven is zoo hard
En 't eind van 't leven is ten laatste rust.
Kom, laat ons gaan, hier blijft alleen te zwijgen.’

E e n d i e n a a r.
‘Maak plaats daar, voor den Heer van Bothwell, plaats,
Plaats voor Lord Bothwell, naast de koningin.’

Deze slotwoorden in de tragedie van Chastelard openen een verschiet in het verder verloop der trilogie. Zij doen ons zien Maria in het eigen oogenblik van haar triumf; zegepralend door hare heerschzucht en wreedheid, doen zij ons zien Maria, gezeten naast Bothwell, den man van onverzettelijken wil, wiens ruwe natuur zal temmen haar trots, wiens heerschzucht haar zal zijn als een zwaar juk op de schouders; naast Bothwell, den man, dien zij zal huwen drie maanden en enkele dagen na den moord van Darnley in de eigen maand, waarop zij twintig jaar later den dood van smaad zal sterven, den dood door beulshanden, gelijk Chastelard stierf den smadelijken dood door beulshanden.

A. EN J. PEAUX.

Een mooie jongen.
Door Mr. L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck.

Nog eene geruime poos bleven de vriendinnen naast elkander zitten, maar het gesprek vlotte ditmaal niet zooals vroeger.

Eindelijk stond Dora op.

'Wil je hem onze groeten overbrengen, Truida?' vroeg zij nog.

'Ik beloof het je... ik zal het aan oom zeggen.'

'Dank je;' nog een warme kus en Dora verliet de kamer.

Terstond na haar vertrek liet Truida Tolsma zich weer op de canapé vallen, de kin in de palm harer hand, den elleboog op hare knie, recht voor zich uit turend op dezelfde bloem in het vloerkleed.

Die heeft er ook geen gras over laten groeien, dacht zij; die moet er ook terstond het hare van hebben; zij is de allereerste geweest, die naar zijn toestand is komen vragen; - maar was dat dan zoo'n wonder; hij was haar vriend - dat had ze immers ronduit verklaard; hij kwam veel bij hen in huis; 't was dus eigenlijk zeer natuurlijk.

Zou ze hem werkelijk liefhebben? - en al was dat nu inderdaad zoo, wat ging het haar aan; wat kon het haar schelen; waar bemoeide zij zich mee; ze werd boos op zichzelve.

Ze springt op en ijlt naar het boekenrek; zij neemt het eerste het beste boek, dat haar oog ontmoet; zij leest ijverig, snel, maar zij begrijpt het niet; zij herleest dezelfde woorden, dezelfde zinnen, maar met dezelfde uitkomst; hare gedachten zijn elders, en onwillekeurig valt haar oog weer op datzelfde figuur in het tapijt; 't is, of te gelijk met haar geest ook haar gezicht zich concentreert op dat ééne enkele punt, op die bloem, waarnaar ze toevallig heeft gekeken, toen zij met Dora over hem sprak.

Goddank, daar komt haar oom.

'Is hij al wakker geweest?' vraagt deze, het vertrek binnentredende.

'Neen, nog niet; ik heb ten minste nog niets gehoord.'

'Zoo, dan zal ik eens gaan kijken.'

Zij hoort hem de trap opgaan en een beetje later hoort zij ook zijne stem.

Ducloux was dus ontwaakt; ze praatten samen; wat zou hij wel te vertellen hebben?

Ze luisterde met ingehouden adem, maar ze hoorde slechts een verward gegons van stemmen, slechts enkele woorden, die onduidelijk tot haar kwamen.

'Kerel, kerel, wat zie je er uit; 't is goed, dat je vooreerst niet op een bal moet,' was het eenige, wat zij kon verstaan. Ze vond dat wreed van haar oom en ze zou het hem zeggen ook. Met ongeduld verbeidde zij zijne komst, maar 't duurde lang, heel lang, eene eeuwigheid. Ze keek op de klok; ze wilde weten, hoeveel tijd hij er nog wel zou blijven. Ze nam weer het boek ter hand; ze las twee heele bladzijden, maar 't was, of haar geest dien dag stompzinnig was geworden; ze kon de woorden, de zinnen maar niet begrijpen. Ze keek weer naar de pendule. Hemel, pas vier minuten waren om; ze dacht, dat het veel langer was geweest. Eindelijk, eindelijk, daar hoorde zij zijn stap weer; hij daalde de trap af; nog enkele oogenblikken en hij betrad weer de kamer, waar zij wachtte.

'Ducloux is wakker,' begon hij, 'je moet hem nu maar een kop bouillon brengen.'

'Goed oom, ik zal het de meid zeggen.'

'Neen, Truida, ik heb liever, dat je het zelf deed.'

Ze was blijde, verheugd over dit verzoek van haar oom, en toch... toch mocht zij niet toegeven, want zou haar komen in de ziekenkamer Ducloux niet de overtuiging geven, dat ze hem zocht, dat ze zichzelve als het ware bij hem opdrong?

Dien schijn moest zij vermijden, ook tegenover haar oom.

'Maar oom,' antwoordde zij dan ook, 'dat gaat toch niet;' en de vrees, dat de dokter haar gelijk zou geven, deed haar hart sneller kloppen.

'Och wat, praatjes, hoor, niets dan praatjes; ik heb 't wel gemerkt, dat jelui iets tegen mekaar hebt; wat, dat mag de duivel weten; jelui kent elkander nauwelijks, maar enfin, dat is mijne zaak niet; maar op dit oogenblik, Truida, zou ik het heel flauw vinden, als je nog rancune tegen hem hieldt; dat zou niet lief, niks vrouwelijk van je zijn.'

'Nou goed, oom; ik zal het hem brengen, maar daarom zei ik het niet; ik dacht er alleen aan, wat de menschen zullen zeggen, als ze weten, dat ik bij zijn bed kom.'

'De menschen, de menschen; begin jij daar nu ook al mee; daar heeft hij me ook al mee verveeld, toen ik hem vertelde, dat zijne oogen altijd met koud water moesten gebet worden en dat ik jou zou verzoeken, om dat te doen; want eene meid kan dat niet; dat werk vereischt zachte handen; de arme bliksem ligt blind, volkomen hulpeloos op zijn bed; hij kan zich bijna niet verroeren van de pijn en wat kan dan de wereld te kletsen hebben. Je zoudt me waarachtig boos maken met je menschen!' en driftig de handen in de zakken stekend, steeds in zichzelf brommend en grommend, liep de brave man in het vertrek heen en weer.

Truida antwoordde niet.

Hij had dus ook al gezegd, dat zij het moeielijk voor het oog van de ‘wereld’ kon doen; 't was niet ernstig gemeend; hij had dat slechts als voorwendsel gebruikt, om van hare tegenwoordigheid verlost te blijven; daarvan hield zij zich overtuigd.

‘Dus je zult het doen, niet waar kind?’

Zij durfde niet weigeren, hoe gaarne ze het ook op dat oogenblik had gedaan.

‘Zeker oom, ik beloof het u,’ stotterde zij.

‘Dan laat ik hem verder aan je zorgen over; maar vooral niet te veel spreken, hoor; hij heeft rust en kalmte noodig;’ en wederom verliet de geneesheer het huis.

Met beklemd hart bracht zij den bouillon naar de ziekenkamer.

‘Mijnheer Ducloux,’ lispelde zij zachtkens, ‘slaapt u?’

‘Neen, Juffrouw Tolsma.’

‘Hier is een kop bouillon,’ en zij gaf hem dien in de hand.

‘Dank u, dank u,’ stamelde hij.

Zij bleef bij hem staan, de handen in elkaar gevouwen, het oog strak gevestigd op dat verminkt gelaat, terwijl de zieke langzaam in kleine teugen het vocht opslurpte.

Eindelijk was de kop ledig.

‘Oom heeft me ook verzocht uwe oogleden te betten met koud water,’ hernam zij weer, altijd zachtkens sprekend; ‘vindt u 't goed, dat ik het nu doe?’

‘U bent allerliefst, Juffrouw Tolsma, maar u maakt me werkelijk verlegen door zooveel goedheid.’

Ze sopte een linnen lapje in het koude water, maakte den witten doek, die zijne oogen bedekte, los en legde het vervolgens uiterst voorzichtig op zijne vurige oogleden neder; hare hand beefde onwillekeurig, toen hare vingeren zijn gelaat aanraakten.

‘O God, o God, dat doet goed!’ zuchtte de verwonde, en zij ging voort lang, heel lang het gezwollen, ontstoken vleesch met de koude compressen te drenken.

‘Dank, dank u,’ herhaalde Ducloux telkens en telkens.

Eindelijk hield zij op; ‘kan ik nu nog iets voor u doen?’ vroeg zij nog.

‘Neen, dank u, Juffrouw!’

Langzaam verwijderde zij zich, vlak vóór de deur nog even een blik werpend op den verwonden jongen.

Eensklaps bleef zij staan; zij had vergeten hem de groeten over te brengen van Dora Bender; zou ze het nog doen? Och, ze kon net evengoed wachten tot morgen; 't zou hem nu te veel afmatten; hij had rust en kalmte noodig, had haar oom immers gezegd.

Den volgenden dag al vroeg hervatte zij hare taak van liefdezuster

en weer vroeg zij hem na het eindigen van haar barmhartigen arbeid: ‘Is er nog iets van uw verlangen?’

‘Ja..... ja..... Juffrouw Tolsma,’ bracht Ducloux verlegen, stotterend uit, ‘maar ik ben bang, dat u me te indiscreet zult vinden.’

‘U kunt het toch in elk geval vragen.’

‘Gister is er vonnis gewezen in eene zaak, waarin ik als advocaat ben opgetreden en waarin ik veel belang stel; zoudt u het nu niet al te onbescheiden vinden, als ik u verzocht mij die uitspraak even voor te lezen?’

‘O volstrekt niet, ik zal even de courant gaan halen.’

Een oogenblik later was zij weer terug.

‘Weet u soms, waar het zoo wat staan moet?’

‘Ja, onder rechtszaken.’

‘Dat heb ik al.’

‘Als u nu eens wilt zien naar de zaak “Van Ommeren”.’

‘Wacht even, hier staat het al,’ en zij las met heldere stem: ‘In de zaak Van Ommeren heeft de Rechtbank overwogen, dat de ten laste gelegde feiten noch overtuigend noch wettig bewezen waren, en heeft dus geheel in overeenstemming met het zaakrijk pleidooi van Mr. Ducloux’ - zij wierp een blik vol bewondering op den armen zieke - ‘den beschuldigde vrijgesproken en wijders bevolen, dat hij terstond in vrijheid zou gesteld worden.’

‘Dank u, Juffrouw; wat leest u prettig voor, zoo duidelijk.’

‘Vindt u... o als ik u daarmee genoegen kan doen, dan wil ik u wel meer voorlezen.’

‘Als het niet al te veel van uwe goedheid gevergd is, dol..... dolgraag.’

‘Volstrekt niet, Mijnheer Ducloux; integendeel, 't zal me eene groote eer zijn u een blijk van mijne achting te geven na 'tgeen u gisternacht hebt gedaan.’

‘U is zeer beleefd, Juffrouw Tolsma.’

Eene kleine poos stilte.

‘O ja,’ hervatte zij, ‘dat zou ik bijna vergeten: uwe vriendin’ - en zij legde een bepaalden klemtoon op dat woord ‘vriendin’ - ‘Dora Bender is hier geweest, om naar uw toestand te informeeren; ze heeft me verzocht u de groeten van hare moeder en ook van haarzelve over te brengen,’ en zij keek hem bij deze woorden scherp aan.

‘Dat vind ik heel lief van Dora; bedank haar recht hartelijk voor mij; wilt u dat doen?’ antwoordde hij, zonder dat eene spier zich op zijn gelaat vertrok.

‘O zeker, zeker, Mijnheer Ducloux,’ en er beefde iets in hare stem. ‘Neem me niet kwalijk,’ vervolgde zij na eene kleine poos, ‘ik moet nu bepaald weg, maar morgen kom ik terug, om u voor te lezen. Dag Mijnheer Ducloux.’

‘Dag Juffrouw Tolsma, bij voorbaat al mijn dank.’

Beneden gekomen zijnde, plaatste zij zich alweer op diezelfde canapé en alweer viel haar oog op datzelfde figuur in het vloerkleed.

Terstond na het ontbijt zette zij zich den volgenden dag naast zijn bed.

‘Ik kom mijne belofte vervullen,’ begon zij.

‘U zijt waarlijk al te goed.’

‘Houdt u van poëzie, Mijnheer Ducloux?’

‘O ja, Juffrouw, zeer veel.’

‘Kent u *De eiber van Delft* van S. van den Bergh?’

‘Neen.’

‘'t Is een mooi, heel mooi vers; mag ik het u eens voorlezen?’

‘Graag.’

En met krachtige, gevoelvolle stem las zij de schoone strophen, hulde brengende aan den ooievaar, den ranken, bonten jager uit de stad, naar buiten gevlogen, om in het groene moeras het voedsel te zoeken voor zijne jongen; eindelijk is zijn krop gevuld; snel, met wapperende vleugels keert hij weer naar het nest, waarin zijn kroost zijne komst met ongeduld verbeidt.

Maar hoe! hij ontwaart geene roode daken, geene torens en waar de stad moet liggen, daar golft eene zee van rook:

‘Daar lekken door de wolken
De roode tongen heen
Der knetterende vlammen
En warlen ondereen
En schieten sissend opwaarts
Of zwaaien heen en weer
En strooien uit haar vuurschoot
Een vonkenregen neer.

Maar ziet, daar rijst de toren!
Hier moet de schoorsteen staan,
Waar reeds de purpervlammen
Haar tongen tegen slaan
Hij zwaait, hij duikt en kleppert,
Hij daalt met overleg
En baant door rook en wolken
Zich naar het nest een weg.’

‘Dank u, duizendmalen dank u, Juffrouw Tolsma,’ onderbrak haar Ducloux; ‘u bent te goed, te lief,’ en hij stak haar zijne hand toe.

Zij greep die en hij drukte de hare innig, hartstochtelijk.

Zoo bleven zij eene poos hand in hand.

‘Almachtig lief van u,’ lispelde hij met bewogen stem; ‘ik stel het op zeer hoogen prijs.’

Zij antwoordde niet; zij voelde, dat hare stem bij het spreken zou beven; haar oog bleef steeds gevestigd op dat akelig misvormd gelaat.

Zij voelde weer een onweerstaanbaren aandrang, om dat gezicht met

hare vingeren aan te raken; zij verzette er zich in den beginne tegen met al hare geestkracht, met al haar willen, maar sterker en sterker werd die aandrang; zij kon er langer geen weerstand aan bieden.

'Ik zal uwe oogen weer wat betten,' zeide zij eindelijk en tegelijkertijd stond zij op, om het water te halen; vervolgens drukte zij zachtkens het linnen tegen zijne oogleden, herhaaldelijk met de toppen harer vingers zijn vleesch beroerend.

Het duurde eene heele poos, eer zij ermede ophield.

'Juffrouw Tolsma,' begon Ducloux weer.

'Wat belieft u?'

'Zou ik u iets mogen vragen?'

'Zeker.'

'En zult u niet boos worden; belooft u me dat?'

'Is het dan zoo erg, wat u me te vragen hebt?'

'Nou, zoo heel erg niet, maar toch moet u me beloven niet boos te worden.'

'Nou, goed dan, ik beloof het u.'

'Zeg, waarom zeide u, den eersten keer, dat ik u op dat bal heb ontmoet, dat u geen verstand van literatuur hadt?'

Ze voelde een schok door het geheele lichaam; ze bloosde onwillekeurig; zij was beschaamd, verlegen; die vraag deed haar pijn; ze kon geen antwoord geven.

Eene poos alles stil.

'Och Mijnheer,' stotterde zij eindelijk, ''t is ook werkelijk niet de moeite waard, wat ik ervan afweet.'

'En toen hadt u terstond een citaat van een onzer dichters als antwoord gereed en nu weer hebt u zoo dadelijk een gelegenheidsgedicht bij de hand; dat bewijst, dat u er meer van afweet, dan uzelf wilt bekennen; u bent al te nederig.'

'Och, toch niet, 't is toevallig, heel toevallig, dat ik het ken,' en onbewust wendde zij den blik van hem af, niet eraan denkend, dat hij haar verlegen blos toch niet kon ontwaren.

''t Is heel mooi en ik ben er u oprecht dankbaar voor; zou het niet al te veel gevergd zijn, als ik u verzocht het verder te lezen?'

'O volstrekt niet,' en met trillende, bevende stem las zij verder:

> 'De redding van zijn jongen,
> Dicht aan elkaar geprest,
> Wier vederboze vleugel
> Hen macht'loos boeit aan 't nest,
> De redding van zijn jongen,
> Die.....'

'Juffrouw!' krijschte op eens de stem der meid door de op een kier geopende deur, 'daar is Juffrouw Bender.'

Goddank! zij had nu een motief, om de kamer te verlaten, want zij

had dat geheele gedicht niet ten einde kunnen brengen; daarvan hield zij zich overtuigd; dat voelde zij: zij was hare stem niet meer meester.

'U zult me zeker wel een oogenblik willen verontschuldigen, Mijnheer Ducloux?'

'Zeker, Juffrouw, ofschoon toch niet zonder eenige spijt,' antwoordde hij glimlachend.

Langzaam, uiterst langzaam daalde zij de trap af; hare borst zwoegde hijgend op en neer; 't duizelde in haar hoofd en ze moest alle mogelijke kracht inspannen, om niet in huilen uit te barsten.

En zoo meteen bij het binnentreden der kamer, waar Dora haar wachtte, zou ze moeten glimlachen niettegenstaande haar verdriet en hare droefheid; ze zou vriendelijk, hartelijk moeten zijn en ze was boos op hare..... mededingster, maar ze moest zoo handelen, ze moest haar gevoel onderdrukken; anders zou ze zich.... verraden en dat wilde zij niet, nooit, nooit; daarvoor was zij te fier, te trotsch.

Met deze gedachten bezield, opende zij de deur.

'Hoe is het met hem?' vroeg Dora weer terstond.

'O goed, heel goed, hij is heel opgewekt,' luidde het antwoord.

'Dat doet mij pleizier, maar.... jij, Truida.... ben je ook volkomen wel?'

'Ik! waarom vraag je dat zoo?'

'Och, je ziet er wat bleek uit en je stem beeft een beetje.'

'O da's niets; ik ben wat moe; ik heb hem een heelen tijd voorgelezen; oom had het gaarne,' liet zij er terstond op volgen.

'Zoo?'

'Je vindt er toch niks in, Dora?'

'Waarachtig niet; ik vind het zelfs heel lief van je; als het je te erg vermoeit, dan wil ik je wel eens aflossen.'

'O neen, zoo erg is het niet,' antwoordde zij snel, de oogen op den grond gericht, verlegen met haar voet over het vloerkleed schuivend.

De beide vriendinnen spraken nog een geheelen tijd over de meest onverschillige onderwerpen; telkenmale als Dora het gesprek op Ducloux wilde brengen, wist Truida dat behendig te verijdelen.

Eindelijk stond zij op, om weg te gaan; een zucht van verlichting ontsnapte Truida's borst.

Zij was nu weer alleen, geheel alleen; er was kalmte en rust om haar heen; zij kon zich op het oogenblik geheel aan hare overpeinzingen overgeven; zij mocht nu met zichzelve, alleen met zichzelve zijn.

Ze beminde hem dus - waarom zichzelve langer te bedriegen, waarom het langer tegenover haar eigen hart te ontkennen. Zij had hem liefgekregen.... ondanks zichzelve.

Hoe het gekomen was? Ja, dat wist zijzelf niet; daar kon ze zich geene rekenschap van geven; ze had die eerste opwelling, toen ze hem daar slapend, ongelukkig, hulpeloos zag liggen, getracht te onderdrukken; ze had dien hartstocht willen smoren; ze had zich met alle kracht tegen

die neiging verzet, alle mogelijke pogingen aangewend, om de overwinning op zichzelve te behalen, haar hart tot zwijgen te brengen; maar 't was haar niet gelukt.

In dien strijd tusschen haar trots en hare liefde had de eerste het onderspit moeten delven.

Welk eene verandering, welk een ommekeer in haar gemoed, en dat in zulk een korten tijd!

Eerst, toen hij om hare toegenegenheid bedelde, haatte zij dien mooien jongen, dien voor andere meisjes onweerstaanbaren Adonis; later, toen hij haar getoond had de hem aangedane beleediging niet te willen vergeven, toen was er een ongeduldig verlangen naar hem in haar gemoed gekomen, toen had ze achting voor hem gekregen, en nu... nu hij zijn leven had gewaagd, om het kind van eene vreemde te redden, nu hij getoond had meer, oneindig veel meer te zijn dan een gewone Don Juan, een man, inderdaad ‘een man’, met moed bezield, nu die ‘mooie jongen’ leelijk, afzichtelijk daar terneerlag, nu achtte ze hem niet alleen, ze koesterde bewondering voor hem, ja, meer nog, ze had hem lief. Maar ze mocht hem niet liefhebben; die liefde was niet edel, ze was laag.

Eens had ze zichzelve ten plicht gesteld Dora Bender te redden, en nu... nu was zij de eerste, die haar geluk verwoestte. Neen, 't mocht niet; ze zou zichzelve verachten; ze zou strijden, strijden tegen haar eigen gemoed, tegen hare eigen ziel, en die strijd zou zwaar, verschrikkelijk zwaar zijn.

Ze zou heel veel bij hem moeten zijn en dan altijd zichzelve moeten bedwingen; ze zou nooit zelfs de geringste uiting aan hare gewaarwordingen mogen geven; elk woord, dat ze sprak, zou ze moeten wikken en wegen, om zich niet te verraden; zij zou geen enkel oogenblik zichzelve kunnen zijn, nooit kunnen zeggen, wat ze dacht, nooit mogen vertellen, wat ze gevoelde.

O God, 't was verschrikkelijk!

Als ze eens niet meer zooveel bij hem kwam; als ze eens dat voorlezen staakte; ze kon toch wel hoofdpijn of eene aandoening in de keel voorwenden.

Neen, dat ging niet, dat kon niet.

Hij zou dat gedrag òf zeer onhartelijk vinden òf hij zou alles, alles begrijpen.

Ze moest dus voortgaan met dat comediespelen; ze moest onverschilligheid, koelheid voorwenden, terwijl het daarbinnen zoo warm klopte; ze moest huichelen, altijd huichelen, zij met haar open, oprecht karakter.

En zij las hem voor weken-, wekenlang.

't Is een mooie voorjaarsmorgen; het vroolijk schijnend lentezonnetje zendt door de half geopende vensters zijne stralen in de kamer, waarin Ducloux nog immer vertoeft.

Hij ligt niet meer te bed; hij zit thans in een fauteuil met een blijden, hemelschen glimlach om de lippen; dokter Karels heeft verklaard, dat hij heden de oogen mag openen.

Haastig, zenuwachtig maakt Truida den knoop van den witten doek los, die altijd de oogen heeft bedekt.

Ducloux heft de oogleden omhoog en een jubelkreet ontsnapt zijne borst.

Hij aanschouwt haar, zijne pleegzuster, zijne troosteres in dat nameloos lijden, maar zij is geheel anders geworden; dat is niet hetzelfde gelaat, dat zijn niet dezelfde trekken; hij weet, dat zij het is, maar hij herkent haar nauwelijks.

Die oogen, vroeger zoo norsch, zoo uitdagend, kijken hem nu zoo lief, zoo medelijdend aan; die saamgeknepen lippen hebben zich thans tot een vriendelijken glimlach geplooid; de blos der wangen is verdwenen; zij is bleek en mager geworden.

Hij bekijkt haar lang, heel lang, zonder een enkel woord te kunnen spreken.

'Ik feliciteer u, Mijnheer Ducloux,' voegt zij hem toe.

Hij kijkt haar altijd aan met verwonderden, starren blik, maar antwoorden kan hij niet; zijne stem stokt hem in de keel.

Dan wendt hij het oog naar buiten; hij wandelt naar het geopende venster en hij aanschouwt het wazig groen der uitspruitende bottels aan de boomen, goudgeel gekleurd door de schitterende stralen der zon, nog kaal en dor, met sneeuw bedekt, toen hij bewusteloos in dit huis werd gedragen; hij ziet de zwaluwen, toen nog ver in het Zuiden, nu zwaaiend en zeilend hoog in de lucht, de helder blauwe wolken, laatst zoo grijs, zoo grauw.

't Is, of hij plotseling ontwaakt is uit een donkeren, zwarten nacht bij het aanschouwen van die heldere natuur.

En zijne lippen prevelen het verheven gedicht van Van Beers:

'Licht!
Wat is licht?
Zie, als het daagt in het Oosten, de zee!
Uit den afgrond des afgronds
Ruischt er een liefdegemurmel; en grootsch
Glimlacht de onmeetlijke vlakte.

En de aarde!
Hoor, als de morgend
Met zijne lippen
Van dauw en van rozen
Haar wakker kust.
Hoor! wat een hymne er dan opstijgt van de aarde!
Duizend miljoenen van zielen
Zingen: wees welkom o licht.
Bosschen en bergen en dalen
En stroomen en beken
En alle de ontwakende vogels
En alle de ontluikende bloemen
Zingen: wees welkom o licht.'

Een oogenblik stilte.

‘Neen, neen,’ schreeuwt hij, ‘neen, dat is het niet, 't is meer, oneindig veel meer; licht is de wedergeboorte uit een afgrijselijken dood, licht is het leven, licht is het geluk, de zaligheid,’ en in de opgewondenheid, in de vervoering en verrukking van dit oogenblik ijlt hij weer naar zijn beschermengel: hij grijpt hare handen en hij galmt: ‘Truida, dat alles heb ik jou, alleen jou te danken!’ en bijna tegelijkertijd vat hij haar hoofd tusschen zijne beide handen en hij kust haar voorhoofd, hare wangen, vurig, hartstochtelijk, telkens en telkens woorden stamelend van innige dankbaarheid.

Op eens deinst hij enkele schreden achteruit, verschrikt, beschroomd, verlegen over zijne eigen voortvarendheid.

‘Neem mij niet kwalijk, Juffrouw,’ stottert hij, ‘'t was de vreugde, de blijdschap, die me zoo ongepast, zoo brutaal deed zijn; ik vraag er u wel verschooning voor.’

Ze kijkt hem echter niet boos aan; zij werpt hem geen toornigen blik toe, zooals hij het van die fiere, trotsche, hooghartige vrouw heeft verwacht; zij houdt slechts hare oogen ternedergeslagen, terwijl op de zoo even nog bleeke wangen zich een heldere blos vertoont.

‘U bent dus niet boos, Juffrouw Tolsma?’

Ze schudt ‘neen’ met het hoofd.

Dat geeft hem moed; weer vat hij hare hand en die hartstochtelijk drukkend, voegt hij haar toe, langzaam, met nadruk sprekend: ‘Juffrouw Tolsma, u bent een engel van goedheid; hoe zal ik u ooit kunnen vergelden alles, alles, wat u voor mij hebt gedaan; hoe zal ik u daarvoor ooit mijn dank kunnen betuigen?’

Thans slaat ze voor het eerst de oogen naar hem op; ze zijn vol tranen. Zoo blijven zij eene poos staan, elkander aanstarend, zonder een enkel woord te spreken.

Op eens rukt zij zich los en ijlt de kamer uit.

Ducloux staart haar na, verwonderd; hij blijft staan op dezelfde plaats als een standbeeld, als aan den grond genageld; zij is al lang verdwenen en nog immer rust zijn blik op de deur, waaruit zij is gevlucht.

Dan wendt hij zich om; hij doet eenige schreden tot bij den fauteuil, waarin zij altijd zat, als ze hem voorlas; werktuiglijk laat hij zich daarin vallen; peinzend tuurt hij voor zich uit, het hoofd op de hand geleund.

Die vrouw had hem dus lief... evenals... hij haar liefhad.

Ja, hij ook, hij had lief, ditmaal oprecht lief; 't was eene liefde, zooals hij nooit gekend, nooit gevoeld had. In zijne gedachten was zij reiner, edeler dan al die andere meisjes, die hij tot op dit oogenblik had ontmoet; hij koesterde voor haar eene achting, een eerbied als voor een hooger wezen.

Nu begreep hij al die gewaarwordingen, al die gemoedsaandoeningen.

Hij had zich altijd eenzaam, verlaten, treurig te moede gevoeld, als zij niet bij hem was; dan had steeds een onuitsprekelijk en onweerstaanbaar verlangen naar haar zich van zijn binnenste meester gemaakt; hij had met ingehouden adem naar elken tred geluisterd, die zich op de trap deed hooren; hij was diep teleurgesteld geweest telkenmale, als hij haar stap niet herkende; blijde, opgetogen daarentegen, als zij eindelijk, eindelijk de deur opende en plaats nam aan zijne zijde; maar 't was, of hij dan op eens schuchter, angstig was geworden; dan had hij zichzelf plotseling zoo klein, zoo min gevoeld tegenover die reine, brave vrouw.

Hij had veel met haar gesproken over kunst en literatuur; ditmaal niet uit zucht, om te behagen, maar omdat hij met haar geen ander onderwerp had durven aanroeren; de gedachte ook haar hart te veroveren, ook met haar hart te spelen, was nooit meer bij hem opgekomen.

Was dat dan die liefde, waarover hij zoo dikwijls te midden zijner vrienden had gelachen, die onbaatzuchtige, reine liefde, waaraan hij nooit had willen geloof slaan?

Hij was fier, trotsch in dat zalig bewustzijn van liefhebben zonder hartstocht; 't was, of hij zichzelven ook beter, edeler gevoelde, nu hij die vrouw beminde.

En zij... ja, zij had hem ook lief.

Maar waarom? wat had hij eigenlijk gedaan, om die toegenegenheid, die liefde te winnen? - niets, niets, in het geheel niets.

Ze had hem opgepast, verzorgd, uren, uren hardop voorgelezen, totdat menigmaal de stem haar begeven had; zij had hare gezondheid voor hem ten offer gebracht; zij was bleek, mager geworden, en nog eens, wat had hij in ruil voor dat alles voor haar gedaan?

Zou ze hem werkelijk liefhebben? Zou het geen waan, geen ijdele waan, geene hersenschim zijn?

Maar waarom dan die ontroering, waarom dan die tranen, toen hij haar bedankte?

Was die vrouw dan werkelijk zoo geheel anders dan alle anderen; was dan haar hart zoo verschillend van dat der meisjes, die hij kende, door en door kende; uitte zij hare gemoedsaandoeningen dan op zoo'n geheel andere wijze?

Hij richt zich op en loopt vervolgens langzaam, met groote stappen de kamer op en neer.

Hoe zou hij zekerheid kunnen hebben?

Plotseling blijft hij staan, de hand aan het hoofd brengend, - als hij het haarzelve eens rondborstig vroeg! - maar wat, als hij zich vergiste, als hij gedwaald had, als ze hem eens niet liefhad; dan... dan zou ze hem uitlachen, misschien niet in zijn gezicht, maar toch in haar binnenste, en hij wilde niet uitgelachen, niet bespot worden en vooral niet door haar.

Neen, dat zou ze toch niet doen: ze was geene coquette; als hij

haar zijne liefde vaag, heel vaag te kennen gaf, dan zou ze het hem wel dadelijk op zeer gepaste, niet kwetsende wijze te kennen geven, als zijn aanzoek haar niet behaagde.

En hij mompelde in zichzelven woorden en zinnen, welke hij tot haar zou spreken, telkens iets afkeurend, iets anders ervoor in de plaats stellend.

Eindelijk scheen hij zijne huwelijksaanvraag klaar te hebben; hij herhaalde ze verschillende malen, totdat hij zijne rede geheel van buiten kende.

Dan opent hij de deur, daalt langzaam de trap af, altijd zijn aanzoek fluisterend opdreunend; hij treedt vervolgens de eerste kamer binnen, welke hij ontwaart.

Op de canapé vlak bij het venster zit Truida; verschrikt richt zij zich op; zij weet niet, zij begrijpt niet, welke reden dien jongen tot haar heeft gevoerd; verwonderd kijkt zij hem aan.

Verlegen is Ducloux midden in het vertrek blijven staan; hij zoekt de zinnen, welke hij zoo even van buiten heeft geleerd, maar 't is, of zijn geest eensklaps stompzinnig is geworden; slechts verward, zonder eenigen samenhang komen de woorden in zijn brein terug.

Beschaamd schuifelt hij schuchter tot vlak voor het meisje, zonder de oogen tot haar te durven opslaan.

‘Juffrouw Tolsma,’ stamelt en stottert hij eindelijk, ‘ik wilde.... ik ben dankbaar.... o God, Truida, ik weet het niet meer; ik wilde je alleen zeggen, dat ik je liefhad; ik wilde je enkel vragen, of je mijne vrouw zoudt willen worden,’ barst hij eensklaps uit.

In de eerste opwelling harer vreugde had zij den jongen man, dien zij verzorgd, gered had, om den hals willen vliegen; ze had willen uitroepen: ‘Ja, ja, Henri, ik heb je lief,’ maar eene plotseling opgekomen gedachte weerhoudt haar.

En Dora Bender dan?

Beminnen die twee elkander niet? Geen van beiden hebben haar ooit die liefde bekend en toch houdt ze er zich van overtuigd; maar dan is dat aanzoek ook niet ernstig: 't is eene verklaring geweest, uitgesproken in eene vlaag van opgewonden extase; 't is de uiting van een overspannen geest.

Neen, op zulk eene wijze, bij overrompeling, wil zij zijne liefde niet veroveren!

Zij wil die liefde bezitten, onverdeeld, altijd, geheel en al alleen, zonder dat ooit eene mededingster zich tusschen haar en hem zou kunnen plaatsen, - en dat zou natuurlijk wel gebeuren, als hij Dora beminde.

Als ze het hem eens ronduit vroeg!

Neen, dat niet, ze zou hem kwetsen, zichzelve vernederen.

Ze zou hem toonen, dat zij geen geloof sloeg aan die woorden, dat ze hem niet vertrouwde, en tevens zou ze hem het bewijs leveren, dat zij jaloersch was.

‘Maar antwoord dan toch, Truida,’ herhaalt Ducloux weer met vuur; ‘wil je mijne vrouw worden?’ en hij vat hare handen in de zijne en drukt haar vast tegen zich aan.

‘Mijnheer Ducloux, uw aanzoek is zoo onverwacht, zoo verrassend... ik weet niet, wat ik antwoorden zal.... gun mij ten minste een oogenblik tijd, om me te bedenken... tot morgen; morgen zal ik u antwoord geven.’

‘Is dat bepaald uw verlangen?’

‘Ja, Mijnheer Ducloux, bepaald.’

‘Nu, zooals u wilt; ik zal wachten; ik zal morgen hier uw antwoord komen halen,’ en hij drukt haar de hand met innigheid, om dan langzaam het vertrek te verlaten.

Nog dienzelfden middag begeeft Truida zich naar Dora; ze wil nu weten, zeker weten.

Ze loopt haastig, zenuwachtig, met snel kloppend hart.

Ze durft nauwelijks de hand aan de bel brengen; ze schrikt, als zij het klingelend geluid hoort, en ze huivert, als zij eindelijk naast hare vriendin plaats neemt.

‘Dora,’ begint zij eindelijk met stotterende stem en neergeslagen oogen, ‘ik heb je een nieuwtje te vertellen; jij bent de eerste.’

‘Zoo, Truida, wat dan?’

Een oogenblik stilte.

‘Toe beste, vertel het dan toch gauw; je maakt me nieuwsgierig,’ hervat Dora.

‘Ducloux heeft me gevraagd,’ antwoordt Truida snel, hare vriendin van ter zijde aankijkend.

Een doodelijk bleek heeft plotseling het gelaat van Dora overtrokken.

‘God, Dora, wat mankeert je?’

‘Niets, niets.’

‘Ja wel, Dora, je bent bleek, je beeft; zeg, wat heb je? ik wil weten, wat je hebt.’

‘Neen, Truida, niets, werkelijk niets; laat me maar een oogenblik stil; dan zal het wel weer gauw overgaan.’

‘Neen, Dora, ik wil weten, waarom je zoo plotseling ontstelt.’

Geen antwoord.

‘Ik begrijp het.... je hebt Ducloux.... ook lief, niet waar?

Thans springt het gefolterde meisje op: zij plaatst zich voor Truida Tolsma en dan, met verachtelijk opgetrokken bovenlip, sist zij door hare tanden heen: ‘Hem liefhebben! ja, ik heb hem liefgehad, zooals ik niet wist, dat eene vrouw kon liefhebben; maar nu, zie je, nu haat ik hem; ik haat hem van uit het diepst van mijne ziel, ik veracht hem, want hij is een ellendeling.’

‘Wat zeg je?’ vraagt Truida, en ze verrijst ook van haar stoel, terwijl zij een toornigen blik op hare mededingster werpt.

‘O ik begrijp het,’ hervat de ongelukkige, ‘je denkt, dat ik

jaloersch ben; neen, dat is het niet; daarom zeg ik het niet, dat hij een ellendeling, een lage, gemeene ellendeling is,' en hare gebalde vuisten trillen dreigend in de lucht.

'Maar waarom dan wel, Dora, als het niet is uit ijverzucht?'

'O vraag me dat niet, vraag me dat nooit, nooit meer; die vraag doet me pijn, afschuwelijk veel pijn.'

Truida slaat haar arm om den hals harer vriendin; zij legt de hand op haar schouder en haar hoofd vlak bij het gezicht van het ongelukkige meisje brengend, smeekt zij: 'Dora, ik bid je: zeg me, waarom je hem veracht; je moet het me zeggen, Dora, hoor! voor mij, alleen voor mij verzoek ik je erom, want je begrijpt toch, dat ik nooit gelukkig zou kunnen zijn met dien man, als hij werkelijk zoo verachtelijk is, als jij beweert: je begrijpt toch, dat ik hem dan de deur zal uitjagen; toe lieve, plaag me niet langer; zeg me: waarom vindt je Ducloux een ellendeling?'

Snikkend werpt Dora zich aan hare borst. 'Neen, Truida, dat kan ik niet, je zoudt me ook verachten,' stottert zij door hare tranen heen.

'Neen, Dora, neen, zeg het me liever ronduit.'

'Nu dan goed; waarom, vraag je, waarom - omdat hij me schandelijk bedrogen heeft,' gilt zij eindelijk.

'Je bedrogen, Dora!'

'Ja, je veracht me nu, niet waar?'

'Neen, waarachtig niet, arm kind; maar hoe is dat gekomen?'

'Ducloux heeft me met de heiligste belofte gezworen, dat hij mij liefhad, dat hij me zou trouwen, zoo gauw als zijne praktijk het hem toeliet, en ik heb zijne woorden, zijne eeden geloofd, want ik had hem lief, zooals ik je bekend heb, innig lief en aan die liefde heb ik alles, alles ten offer gebracht. Ik ben zwak geweest, Truida, maar slechts één enkelen keer, niet uit slechtheid, waarachtig niet, geloof me, Truida, niet uit slechtheid, want ik had hem lief enkel en alleen met mijn hart, niet anders, maar ik kon hem geen weerstand bieden; ik ben zwak geweest, alleen ter wille van hem. Ik heb nachten, heele nachten gehuild als een kind; ik schaamde, ik verwenschte mezelve; o je weet niet, je kunt het ook niet begrijpen, hoe ik geleden heb; ik was bang voor iedereen, dien ik ontmoette, want ik verbeeldde mij, dat ze het mij allemaal konden aanzien; als ik menschen zag spreken, dacht ik, dat ze 't over mij hadden; ik voelde als het ware, dat zij mij spottend aankeken, dat ze mij met den vinger nawezen als eene gevallen vrouw; ik durfde bijna overdag niet meer uitgaan; alleen des avonds, in het schemerdonker waagde ik me een enkelen keer op straat en dan nog zooveel mogelijk op eenzame wegen.

Eens kwam hij me tegen; hij lachte me uit; hij noemde me een dwaas kind, toen ik hem mijn verdriet, mijne wroeging vertelde; niemand wist het immers en we zouden later toch trouwen, en hij vroeg mij nieuwe bewijzen van liefde, maar die heb ik geweigerd, beslist

geweigerd; ik wilde mezelve niet nog meer verachten, niet nog dieper zinken.

Toen ben jij in de stad gekomen; in het eerst was ik jaloersch. O, op dat eerste bal, toen ik hem zoo vriendelijk, zoo voorkomend tegenover jou zag, toen heb ik namelooze smarten uitgestaan; ik vond je mooi, ofschoon ik al mijn best deed, om je leelijk te vinden; ik wist, dat je fortuin hadt, dat je eene goede partij was; ik was bang, dat je mijne mededingster zoudt worden, dat je mij zijn hart zoudt ontstelen, en in mijn geest zag ik jou al als zijn meisje met vroolijk lachend gezicht aan zijn arm.

Ik was echter heel gauw gerustgesteld, want den volgenden dag vertelde hij mij, dat hij je een akelig schepsel, een snibbig nest vond, en jij noemde hem, toen ik die eerste visite bij je maakte, een pedanten, vervelenden jongen; o ik begreep het wel, dat die woorden: "Die mooie jongens zijn over het algemeen vervelend", hem golden; je vroeg me, of ik je je rondborstigheid kwalijk nam, en ik had je wel om den hals kunnen vallen van louter genoegen; 't is misschien daarom, dat ik me zoo gauw tot je aangetrokken voelde; ik was onbillijk, onrechtvaardig tegenover je geweest, en dat wilde ik bij mezelve goedmaken. Ik was dan ook volstrekt niet ijverzuchtig, toen hij na dien brand bij jelui in huis werd gedragen en door jou verpleegd en verzorgd werd, want ik vertrouwde zijne woorden; ik geloofde hem; ik wist toen nog niet, dat hij zoo slecht, zoo gemeen was; tot zulk eene laagheid had ik hem niet in staat geacht.

Daar, Truida, nu weet je alles, alles, alles!' en ze barstte weer in een luidruchtig snikken uit.

'Arm, arm kind.'

'Je veracht me dus niet, Truida?'

'Neen, Dora, ik heb medelijden, diep medelijden met je,' en tegelijkertijd sloeg ze hare armen om den hals van het ongelukkige meisje en drukte een hartelijken kus op beide hare wangen.

Vroolijk, opgewonden staat Ducloux den volgenden morgen op. Het zal vandaag de gelukkigste dag van zijn leven zijn; Truida heeft hem ook lief; hij weet het nu zeker; in het tegenovergestelde geval zou ze het hem immers terstond gezegd hebben; ze had uitstel gevraagd, om zich te bedenken; nu ja, daar wist hij alles van; ze moest tegenover hem toch haar fatsoen bewaren; de etiquette verbood haar nu eenmaal zijn aanzoek terstond aan te nemen.

Snel kleedt hij zich aan, maar hij kan nog niet naar beneden gaan: 't is nog veel te vroeg.

Hij wacht in ongeduldige spanning enkele uren, nu eens dit, dan weer een ander boek ter hand nemend, zonder er echter in te lezen.

Eindelijk, eindelijk is dan toch het oogenblik daar.

Al zijne idealen, al zijne illusies zullen verwezenlijkt zijn; heden zal hij

zich verbinden voor eeuwig met de vrouw, die hij bemint, oprecht bemint, acht, eerbiedigt.

Glimlachend als overwinnaar, betreedt hij de kamer, waarin Truida vertoeft, waarin hij haar 'ja' zal hooren. Plotseling echter verdwijnt die glimlach.

Hij aanschouwt haar onverschillig, achteloos, achterover in de canapé geleund; haar gelaat is ernstig, stroef; met woedend oog kijkt ze hem aan.

Hij begrijpt het niet; onthutst blijft hij staan; eindelijk schuifelt hij vooruit, langzaam, angstig, bedeesd.

'Juffrouw Tolsma,' vangt hij aan na eene geruime poos met hakkelende, stootende stem, 'ik kom om uw antwoord; u weet toch.... u herinnert u zeker, dat ge me dat gisteren hebt beloofd.'

'Ja, Mijnheer Ducloux.'

'En....'

'Ik weiger.'

'U weigert,' herhaalt hij verwonderd, 'en.... waarom, als ik vragen mag?'

'Waarom, vraagt u? och, de reden is doodeenvoudig: ik heb geen recht noch op uwe liefde noch op uw naam,' en met opgeheven hoofd staat zij op, hem een uitdagenden blik toewerpend.

Onwillekeurig wankelt Ducloux eenige schreden achteruit.

'Geen recht.... op mijne liefde.... op mijn naam,' mompelt hij zachtkens.

'Ja, Mijnheer Ducloux, ik heb geen recht op uwe liefde en natuurlijk ook niet op uw naam; begrijpt ge die woorden soms niet?'

'Neen, Juffrouw Tolsma.'

'Niet? Dan zal ik het u duidelijk maken; ik ben gistermiddag bij Juffrouw Bender geweest en het arme kind heeft me alles, alles bekend; ik hoop, dat ik nu duidelijk genoeg zal geweest zijn.'

Ducloux heeft de oogen terneergeslagen; hij durft haar niet meer aanzien en een hoogroode blos kleurt tegelijkertijd zijne wangen.

Eene kleine poos stilte.

'U begrijpt dus,' vervolgt zij, 'waarom ik nu uw aanzoek met walging van de hand wijs; maar dat kan u niets schelen, niet waar? U hebt immers uw doel bereikt.'

Ducloux kijkt haar vragend aan; hij begrijpt die laatste woorden niet.

'Gij kunt nu,' hervat zij, 'aan al uwe vrienden en kennissen gaan vertellen, dat gij weer eene nieuwe overwinning hebt behaald; gij kunt weer schetteren op eene nieuwe zege; gij kunt erop bluffen, dat gij zelfs het hart van de trotsche Juffrouw Tolsma hebt veroverd, dat zij u heeft liefgehad; bazuin dat overal rond; gij hebt er het recht toe, want het is waar, ik beken het: ik heb u liefgehad; toen ge me gisteren vroegt, of ik uwe vrouw wilde worden, voelde ik me gelukkig, zalig zelfs; ik had al mijne geestkracht noodig, om niet terstond: "Ja, ja,

Ducloux!" uit te roepen, want ik dacht, dat er onder het wufte, het Don Juanachtige van uw uiterlijk ten minste een goed, braaf, edel hart klopte. Vertel dat overal op de sociëteit, op ieder bal, bij elke soirée, maar zeg dan ook de volle waarheid; voeg er tevens bij, dat ik u nu haat en veracht.'

'U bent hardvochtig, Juffrouw Tolsma,' stottert Ducloux, terwijl zijne oogen vol tranen schieten.

'U huilt, Mijnheer Ducloux; mijne woorden schijnen u dus te treffen.'

'Ja, Juffrouw, vreeselijk; als ik bedenk alles, wat gij voor mij gedaan hebt, wat gij voor mij zijt geweest; als ik weet, dat gij mij gisteren nog liefhadt, dan doet het pijn, afschuwelijk veel pijn, uit uw eigen mond te moeten hooren, dat gij me nu haat en veracht.'

'Hé, bent u dan werkelijk gesteld op mijne achting?'

'Ja, Juffrouw, dat zweer ik u.'

'Zweer liever niet; uwe eeden verdienen geen geloof; gij hebt Dora ook gezworen haar lief te hebben, haar te zullen trouwen en gij hebt dien eed schandelijk verbroken; houd me dus ten goede, dat ik aan uwe plechtige verzekeringen niet de minste waarde hecht.'

'U hebt misschien gelijk, Juffrouw, met me niet te gelooven, en toch is het zoo, toch spreek ik de waarheid.'

'Zoo! Welnu, als dat dan wezenlijk zoo is, tracht dan mijne achting te herwinnen.'

'Wat moet ik daarvoor doen?'

'Uw plicht.'

'Mijn plicht! U bedoelt daarmee, dat ik Dora zal vragen?'

'Natuurlijk! Dora heeft recht op uw naam; u behoort haar toe; u *moogt* niet meer leven zonder haar, en nu, Mijnheer Ducloux, heb ik u niets meer te zeggen.'

Nog een oogenblik blijft hij staan.

'Ik geloof, dat we ons gesprek als geëindigd kunnen beschouwen, Mijnheer Ducloux.'

''t Zij zoo, vergun me alleen, dat ik u nogmaals mijn innigen dank betuig voor al uwe zorgen, voor al uwe toewijding,' en hij steekt haar zijne hand toe.

'Uwe hand, Mijnheer Ducloux? Pardon, ik geef geene hand aan menschen, die ik niet acht; misschien.... later, dat hangt van u af. Dag Mijnheer Ducloux,' en met eene stijve buiging verlaat zij het vertrek.

Staroogend kijkt hij haar na, onbeweeglijk, als aan den grond genageld.

Langzaam schrijdt hij eindelijk voort, terug naar de kamer, welke hij zoo even blijde, opgetogen heeft verlaten; eene geruime poos blijft hij hier staan; hij laat zijn blik dwalen naar het ledikant, waarin hij zoo lang heeft gelegen, verzorgd door hare hand; naar den fauteuil, waarin zij gezeten had de lange, lange uren, dat ze hem voorlas; dan, een diepen zucht slakend, wrijft hij de tranen uit de oogen; hij grijpt zijne

jas, zijn hoed en verlaat het huis, waarin hij het geluk heeft gevonden, maar ook weer verloren.

Onwillekeurig, schier gedachteloos loopt hij voort, met gebogen hoofd, straat uit straat in; plotseling staat hij voor de woning van Mevrouw Bender; werktuiglijk slaat hij den blik naar boven; voor het venster staat Dora; ze ziet hem aan met woedende, verachtende blikken, maar niet lang, slechts één enkel oogenblik; dan keert zij zich snel om en verwijdert zich van het raam.

Zij keert hem den rug toe; zij veracht hem dus ook al, en hij holt voort naar zijne kamer.

Hij hoort niet de gelukwenschingen, de welkomsbetuigingen der huisbewoners; hij verstaat hunne vragen niet; hij antwoordt hun niet; ze vervelen hem; met een ongeduldig gebaar jaagt hij hen allen weg.

Hij is nu alleen, geheel en al alleen; hij loopt met driftige schreden het vertrek op en neer.

Op eens valt zijn blik in den spiegel; onwillekeurig, misschien uit gewoonte, plaatst hij zich ervoor; hij heeft zichzelven zoo lang niet gezien.

Hij is weinig veranderd; het weelderig donker haar, weder gegroeid, valt in breede golven op het hoofd en voorhoofd neer; de breede, gewelfde wenkbrauwen, de lange wimpers omsluiten weer de fonkelende oogen en de lange, fijne zijden knevel bedekt den kleinen, goed gevormden mond. Hij is weer de ‘mooie jongen’ van weleer.

‘Mooie jongen, mooie jongen,’ mompelt hij; wat heeft hij eraan gehad? Welk genot heeft het hem gegeven? Niets, niets, in het geheel niets; integendeel, verdriet, ellende heeft het hem berokkend.

Hij heeft het geluk gekend, maar toen was hij leelijk, afzichtelijk leelijk; toen heeft hij liefgehad, de braafste, edelste vrouw.... en zij beminde hem ook. O toen was hij zalig, zalig!

O God, waarom was hij toch niet altijd zoo leelijk, zoo hideus geweest!

Dat ‘mooi zijn’ had hem ten val gebracht; het had Dora bekoord, en nu... ja, nu was het zijn plicht haar te trouwen, maar hij hield niet van haar; hij had haar eigenlijk nooit bemind; hij had zich wel verbeeld haar lief te hebben, maar nooit had hij haar liefgehad zooals die andere, die hem nu haatte.

‘Je behoort aan Dora toe, je “moogt” niet leven zonder haar!’ had ze gezegd en ze was weggegaan, zonder zijne hand te willen aannemen, omdat ze hem verachtte. Hij kon hare achting herwinnen, door zijn plicht te doen, door Dora te vragen, maar deze had hem nu al den rug toegekeerd; zulk een gedwongen, geforceerd huwelijk zou ze nooit aannemen; daarvoor was ook zij te trotsch, te fier; daarvoor had ze te veel karakter; ze zou hem ook de deur wijzen.

Truida zou hem dus altijd haten, altijd verachten; hij zou hare hand nooit meer mogen drukken.

‘Verfehlte Liebe, verfehltes Leben’, heeft Heine gezegd; 't was waar; nooit had hij de beteekenis dier enkele doch veel omvattende woorden begrepen; hij had er de waarheid nooit van doorgrond; nu wel, nu voelde hij het zelf: zijne liefde was hem ontnomen, zijn leven verwoest. Maar waarom had de natuur hem dan ook zoo mooi gemaakt, waarom moest hij zoo'n gunstig uiterlijk hebben en waarom hadden de anderen hem dat altijd verteld?

Dat alles had hem ijdel gemaakt; het had hem slecht doen zijn; dat had hem nu diep rampzalig gemaakt.

En hij verwenschte met God lasterende vloeken die schoonheid, waarop hij vroeger zoo trotsch was.

Onrustig loopt hij weer de kamer op en neer, de armen over elkaar gekruisd, het hoofd voorovergebogen.

‘Je hoort aan Dora toe, je *mag* zonder haar niet leven!’ had Truida gezegd, en zonder haar *kon* hij niet leven.

Niet ‘mogen’ en niet ‘kunnen’ leven, dus.... sterven. Sterven! sterven! en dat vandaag.

Gisteren was hij nog de gelukkigste man op aarde; gisteren was een nieuw, een heerlijk leven voor hem aangebroken; gisteren beminde hij en werd bemind; gisteren had de toekomst hem toegeschenen zoo helder, zoo zalig, en nu.... hij ‘mocht’ hij ‘kon’ niet meer leven.

Sterven dus, sterven, en hij haalt eene revolver uit zijn schrijfbureau.

Weer plaatst hij zich voor den spiegel.

Hij staart nog eens in die mooie, donkere, fonkelende oogen; zijne hand strijkt nog eens door de golvende lokken; zijne vingers trekken nog eenmaal de punten van den fijnen zijden knevel omhoog, en dan zet hij het pistool tegen zijne slaap.

Hij huivert, zijne hand beeft, hij durft niet; moed, moed: hij ‘*mag*’, hij ‘*kan*’ niet leven.

Één knal en het ontzielde lichaam van den mooien jongen valt log, zwaar op den grond.

Uit den vreemde,
meegedeeld door mevr. van Westrheene.

De wraak van mijnheer Meerditt.

‘Van alle mogelijke bemoeiallen, die overal haren neus insteken, is *zij* de ergste!’ riep Mijnheer Meerditt. ‘Wat gaat het haar aan; welk belang heeft *zij* erbij, of ik den menschen den vrijen loop op mijnen eigen grond wil geven of niet? Zal zij mij de schade vergoeden van het platgetrapte koren en van het vernielen en verslijten van mijne hekken en palen?’

‘Kom, kom, Mijnheer,’ antwoordde de advocaat, ‘die slijtage van de palen zal nog wel te overzien zijn; die houden het een menschenleven wel uit.’

‘Gij weet er wat van!’ snauwde Mijnheer Meerditt. ‘Het zal mij pleizier doen, als gij u bij zaken bepaalt, waarvan gij verstand hebt, en het oordeel over mijne belangen aan mij overlaat; ik kan u zeggen, dat die vrije toegang mij jaarlijks honderden guldens kost. Indien de menschen met een paadje dwars door het koren tevreden waren en nergens anders liepen! Maar neen, zij moeten overal doordringen en overal zwerven en in het jonge koren gaan liggen slapen, alsof ik mijn land bebouwde om matrassen voor hen te bezorgen! Geen mensch zou eene aanmerking op mijne afsluiting gemaakt hebben, als die vrouw er zich niet mede had bemoeid; als zij er niet was, had ik gerust mijnen gang kunnen gaan; met twee of drie hekken en eene heg van hagedoorn ertegenaan zou alles beschikt geweest zijn. Maar neen, zij is een van die zoogenaamde goedhartige wezens, die niet kunnen uitstaan, dat de arme lui te kort komen; zij moeten over alles ach en wee roepen. Zij heeft eene tong zoo lang als mijn arm en zoo schel als de klepel van de kerkklok. En natuurlijk! Als de menschen eenmaal hebben hooren uitbazuinen, dat zij hier of daar recht op hebben en dat zij van dat recht beroofd worden, vinden zij zich verongelijkt en maken een rumoer en eene beweging, dat iemand hooren en zien vergaat; en zijzelve begeert niet over mijn land te gaan. Wat kan het haar schelen, dat Jan, Piet of Klaas tien minuten verder moeten loopen, als zij den straatweg gaan; wat behoeft zij het geheele dorp in opstand te brengen?’

‘Juffrouw Halverweg is bijzonder goedhartig,’ herhaalde de advocaat, ‘en zooals de meeste vrouwen doen, bekijkt zij de quaesties van éénen kant; ongelukkig is ditmaal die kant niet de uwe, Mijnheer.’

‘Ik zal voor mijn recht strijden!’ riep Mijnheer Meerditt; ‘en al moest ik procedeeren, totdat ik geenen cent meer bezit en er op iederen duimbreed land hypotheek ligt, ik verkies niet, dat die oude kat mij op die manier regeert.’

De advocaat wreef bedaard in zijne handen en zette een afkeurend gezicht.

‘Het is de vraag maar,’ zeide hij langzaam, ‘of het niet beter zou wezen, dat gij toegaaft; het moet er toch eens toe komen. Gij hebt, ongelukkig, de wet tegen u en indien gij moet toegeven, is het beter van den nood eene deugd te maken, het weinig schadelijk te doen en u te houden, alsof gij het uit vrijen wil deedt.’

‘Ik wil niet toegeven,’ herhaalde Mijnheer Meerditt, doch op minder vasten toon dan te voren. ‘Die oude bemoeial! Nu kan zij hare kwade tong vieren op alle theepartijtjes, waar zij komt. Het is, alsof ik erbij was.’

En hij begon de stem van Juffrouw Halverweg na te bootsen: ‘“Mijnheer Meerditt heeft tòch moeten toegeven en dien armen menschen moeten toestaan naar verkiezing door zijn bouwland te loopen; dat hebben zij alléén aan mij te danken, omdat ik er hen op gewezen heb, dat zij van hun oud recht gebruik moesten maken. Die hardvochtige kerel, die een arm mensch nog tracht te benadeelen!” enz. enz. Bah, het is misselijk!’

‘Het is onaangenaam, zeker, zeer onaangenaam,’ stemde de advocaat toe. ‘Doch ééne onaangenaamheid is altoos beter dan twee, en de menschen zullen niets minder misbruik maken van hun recht op eenen doorgang van uw land, omdat gij eenen hoop geld met procedeeren hebt verloren.’

‘Als ik het haar ooit kan betaald zetten, zal ik het niet laten, zoo waar als ik William Meerditt heet! Juffrouw Halverweg is nog niet van mij af... nog lang niet!’

De advocaat begon te lachen.

‘O, natuurlijk; als gij ooit eene kans hadt om het blaadje om te keeren en het veilig en wettig doen kondt, zou ik de laatste zijn, die u zou willen tegenhouden, Mijnheer. Waarom zou ik? Voor mij zijn het zaken, niets dan zaken.’

‘En dàt zal *mijne* zaak wezen,’ antwoordde Mijnheer Meerditt. ‘Ik zal op haar letten; zij heeft nu reeds veel te dikwijls haren neus in mijne zaken gestoken, die oude heks! Ik zou haar raden op te passen, dat zij er zonder kleerscheuren afkomt, zij, die zoo graag een ander bij de kleeren pakt en er haren vinger insteekt; als ik maar wist, wáár ik haar pakken kon; maar ik kom er wel achter, dat beloof ik u!’

‘Ga uwen gang, Mijnheer Meerditt,’ antwoordde de advocaat-procureur met een pleizierig gezicht; ‘toe maar!’

* * *

‘Saartje, mijne lieveling,’ zeide de jonge Frans Meerditt teeder en sloeg zijnen arm om de leest van het mooie meisje, dat naast hem stond onder eenen van de boomen in het eikenboschje, het geliefkoosde plekje voor hunne bijeenkomsten. ‘Hoelang zou het nog duren, eer uwe tante hare ergernis vergeet? Wanneer zal ik eindelijk eens weer mogen komen theedrinken in de gezellige blauwe kamer? Wat was het prettig: gij voor het theeblad en uwe tante Prudentia bij het raam of bij den haard, honderd uit vertellende van arme menschen en zieke menschen en menschen, die maar niet willen

oppassen. Wij beidjes luisterden er niet naar en zeiden af en toe ja of neen zonder erbij te denken; wij hadden het veel te druk met elkander. Ja, wat was het prettig! Zou het nooit weer gebeuren?'

'O, ja wel,' antwoordde Saartje bemoedigend; 'als eerst die ongelukkige geschiedenis over het recht van doorgang maar uit de wereld is. Tante is vreeselijk boos op uwen vader en al is het niet billijk, het is toch niet onnatuurlijk, dat zij hare verontwaardiging op u verhaalt. In den grond heeft tante toch gelijk; ik geloof, dat tante Prudentia de dingen altijd goed inziet.'

'Hm!' zeide de jonge man, 'dat is de vraag. In alle geval spijt het mij erg, dat zij over die quaestie begonnen is. De weinige menschen, die nu op hun recht staan, vonden er volstrekt geen bezwaar in een eindje om te loopen en het heeft mijnen vader sterk verbitterd. Het zal nog lang eene bron van verdriet zijn voor ons, lieveling, want zij zijn beiden zoo..'

Frans sprak niet door.

'Zoo doorzettend,' deed Saartje hem glimlachend aan de hand.

'Ja, laat het ons zoo noemen,' was zijn antwoord, terwijl hij, trotsch op haar bezit, naar haar overboog. Zij zag er ook zoo lief uit en ondanks hare jonge lieftalligheid lag er een trek om haren mond, die van dezelfde kracht van doorzetten getuigde, als hare tante kenmerkte. 'Ik ben bang, dat het er treurig voor ons zal uitzien, wanneer uwe tante haren zin krijgt en mijn vader in het ongelijk wordt gesteld; ik geloof niet, dat hij het haar ooit zal vergeven.'

'Wat beteekent de geheele zaak eigenlijk?' zeide Saartje. 'Wat doet het ertoe, of de menschen het stuk land oversteken of dat zij erom heenloopen? Er zijn hier, zoo te zeggen, geene afstanden, en de menschen, voor wie het iets uitmaakt, zijn gemakkelijk te tellen. Een paar arbeiders in de week en een vrijend paartje op Zondag, dat behoefde uwen vader toch zoo niet te hinderen.'

Frans lachte haar uit.

'Gij neemt het natuurlijk voor de vrijende paartjes op,' plaagde hij; 'ik ook; maar ziet gij, het is mijnen vader om het beginsel te doen, onverschillig of er weinig dan of er veel menschen tegen zijnen wil op zijn eigen land loopen.'

'Laat ons liever over iets anders praten,' zeide Saartje; 'ik heb nog slechts tien minuten en wij hebben al onzen tijd aan dien onzin verpraat.'

Zij zag er zóó allerliefst uit onder dat pruttelen, dat Frans terstond bereid was haren wil te volgen. Zij wandelden door en Frans was zóó welsprekend, dat er een halfuur om was, eer zij het wisten.

Saartje haalde haar horloge uit en riep verschrikt:

'O, wat zal tante zeggen!' en zij rende naar huis.

Onderweg keek zij nog even om om den teleurgestelden Frans toe te wuiven. Volgen mocht hij haar niet; dat was streng verboden.

Toen zij achter de boomen was verdwenen, sloeg ook hij den weg in naar zijns vaders huis.

Hij was juist bijtijds voor het tweede ontbijt, dat hij met zijnen vader alleen gebruikte en dat gekruid werd met de zonden van Juffrouw Halverweg.

Saartje kwam buiten adem thuis en vond hare tante in buitengewoon goed humeur. Zij was eene knappe, aangename vrouw, ondanks al hare bemoeiingen, waarmede zij zeer veel goed had gesticht, doch, zooals degenen

zeiden, die niet onvoorwaardelijk met haar waren ingenomen, ook veel kwaad. De liefdadigheid van Juffrouw Halverweg strekte zich uit tot ieder, die erom vroeg, zonder aanzien des persoons; bedelaars werden dik en vet van hare aalmoezen; onvoorspoedige menschen, zonder de geestkracht om er zich bovenop te werken, kwamen nooit vooruit, wijl zij wisten, dat zij slechts met tranen (krokodillentranen of andere) bij Juffrouw Halverweg hadden te komen om geld te krijgen. Mijnheer Meerditt beweerde, dat het dorp twintig jaren geleden, eer Juffrouw Halverweg er was komen wonen, veel welvarender was dan sedert dien tijd; dat zij als een magneet op landloopers scheen te werken.

Doch Juffrouw Halverweg trok zich niets van dat alles aan en bleef maar wollen rokjes en schortjes en bijbeltjes uitdeelen zonder te onderzoeken, hoeveel ervan verkwanseld en in jenever omgezet werd; als zij de kinderen dan, evenals te voren, zonder rokjes en schoentjes op straat in de plassen zag spelen, voorzag zij hen opnieuw en het vaste goed ging opnieuw in vloeibare waar over.

'Hij moest wel toegeven, Saar,' zeide de oude dame triomfantelijk, terwijl zij aan hare karbonaadjes peuzelde, 'al is hij nog zulk een heer! Het kan mij altijd spijten, als de menschen zoo stijfhoofdig zijn, en wezenlijk, Mijnheer Meerditt is belachelijk koppig. Waarom gaf hij niet aanstonds toe, toen ik erover begon en hem zonneklaar bewees, dat hij ongelijk had? Ik zou wel eens willen weten, wat hij zich verbeeldt, dat hij die arme menschen, die toch al zoo hard moeten werken, telkens dwingt tien minuten om te loopen en hun een recht onthoudt, dat hunne voorvaders sinds onheuglijke tijden gehad hebben. Tot nog toe heb ik altijd gedacht, dat hij een goedhartig mensch was, al stond hij wat vast op zijn stuk; en dat blijf ik nog hopen. Men moet altijd het beste denken van iedereen,' zeide de oude dame ten slotte. 'Wilt gij nog niet een karbonaadje, Saar? Ik draag Mijnheer Meerditt volstrekt geen kwaad hart toe; hij heeft moeten toegeven en de onkosten moeten dragen bovendien; en nu die zaak erdoor is, zal ik er niet meer aan denken. Ik zal hem, zooals ik altijd placht te doen, bij de kerkdeur opwachten en hem eene hand geven in tegenwoordigheid van al de kerkgangers om hun te toonen, dat ik hem goed gezind ben. Ik hoop, dat het een lesje voor hem zal zijn. - Waar hebt gij van morgen gewandeld?'

'In het bosch,' zeide Saartje en kreeg eene kleur; 'en.... en ik ben Frans Meerditt tegengekomen en hij vroeg mij, of hij niet eens weder mocht komen theedrinken, zooals vroeger. Dat mag immers wel, niet waar, tantetje? Het is nu toch bewezen, dat gij gelijk hadt; daarom kunt gij gerust edelmoedig zijn en toenadering beproeven.'

'Dat is waar, volkomen waar,' antwoordde Juffrouw Halverweg met een pleizierig gezicht. 'Wel zeker, laat den armen jongen maar komen; ik heb hem altijd gaarne mogen lijden en zijne moeder was mij eene lieve vriendin, en dat is zij tot aan haren dood gebleven; wat moet zij een leven gehad hebben met dien man!'

Daar liet Saartje zich niet over uit.

Den volgenden Zondag, toen Juffrouw Halverweg in hare zwart zijden japon met haar kanten hoedje, waarop een bouquet donkere violen, met

Saartje uit de kerk kwam, trad zij op Mijnheer Meerditt toe, stak vriendelijk hare hand uit en vroeg: ‘Eene mooie preek, niet waar?’

Doch Mijnheer Meerditt keerde zich met een nijdig gezicht en dito geluid om zonder de hand aan te nemen. Hij raakte even aan zijnen hoed, en het was gemakkelijk te zien, dat hij Juffrouw Halverweg hare overwinning duur zou laten betalen, zoodra hij er kans toe zag.

Frans ging niet met zijnen vader mede, doch bleef staan en antwoordde Juffrouw Halverweg, alsof zij het woord tot hem had gericht. ‘Ja, eene heel mooie preek.’ Hij bleef naast de dames loopen en wist zich zoo aangenaam te maken, dat Juffrouw Halverweg eerst aan de onbeleefdheid van zijnen vader dacht, nadat Frans bij het hekje van haren tuin afscheid had genomen.

‘Mag ik van de week eene visite komen maken, Juffrouw Halverweg?’ vroeg hij, eer hij heenging. ‘Ik moet u spreken over een arm gezin, dat gij nog niet kent; zij zijn pas hier gekomen: man, vrouw en zeven kinderen, en de man is zonder werk.’

‘Wilt gij nu niet een oogenblikje binnenkomen? Dan zal ik hun adres opschrijven en Saartje zou er na den middag kunnen heengaan, als gij denkt, dat er gebrek geleden wordt. Hoe heeten zij ook?’

‘Ik kom u liever morgen inlichten,’ antwoordde Frans, die wel begreep, dat hij, indien hij nu mede naar binnen ging, niet langer dan tien minuten zou kunnen blijven, omdat zijn vader hem aan de koffietafel wachtte. ‘Dan kom ik 's avonds; mag ik een kopje thee komen halen? Dan breng ik u nauwkeurige berichten omtrent het nieuwe arme gezin.’

‘Morgenavond?’ antwoordde Juffrouw Halverweg bedenkelijk, ‘laat eens zien: dan is het “Dorcas” in de pastorie en dat mag ik niet verzuimen... Maar ik kan wel iets vroeger thuis komen, en in elk geval vindt gij Saartje.’

‘Ik zal het niet vergeten,’ zeide Frans en nam zich voor vroeger te gaan, dan noodig was. Toen hij te huis kwam, vond hij zijnen vader woedend boos.

‘Die insolentie van dat oude wijf!’ riep hij, zoodra Frans binnentrad. ‘Eene mooie preek, niet waar?’ en hij bootste de stem van Juffrouw Halverweg na. ‘Wat kan het haar schelen, of ik eene preek mooi vind of dat ik in mijne bank in slaap raak? Daar zal zij haren neus ook nog eens insteken, maar ik heb haar op hare plaats gezet en de heele gemeente heeft het gezien. Ik was zoo nijdig, dat ik niet eens op u gewacht heb. Waar zijt gij zoo lang gebleven?’

‘Ik ben met Juffrouw Halverweg en haar nichtje medegeloopen,’ antwoordde Frans, inwendig bevende, doch schijnbaar doodbedaard.

‘Zijt gij bezeten? Wat beduidde dat!?’

‘Ik vond het niet meer dan beleefd; ik vind al dat geharrewar jammer in een dorp, waar men elkander iederen dag tegenkomt, en ik vind het fatsoenlijk de dagelijksche beleefdheid in acht te nemen.’

‘Verwaande gek!’ riep Mijnheer Meerditt woedend; ‘woudt gij mij de les lezen? Toen ik zoo oud was als gij, had ik eerbied voor mijnen vader, hoort gij? Zorg, dat het niet meer gebeurt! Ik verkies het niet!’

Frans zweeg, doch verkoos het verbod zóó op te nemen, dat hij niet meer met de dames uit de kerk mocht medeloopen; hij ging er dus den volgenden

avond theedrinken en kreeg nog een complimentje van Juffrouw Halverweg over zijn medelijdend hart, toen hij haar inlichtingen gaf omtrent het arme gezin.

Daarop volgde een tijd van gewapenden vrede; Mijnheer Meerditt wachtte zijnen tijd af; wel was hij wat kortaf tegen Frans, doch de zoon deed zijn best om het te verdragen. Juffrouw Halverweg scheen hoe langer zoo vriendelijker te worden, doch toen Mijnheer Meerditt zijne rekening ontving van zijn proces tegen haar, knarste hij op zijne tanden en had geenen vuriger wensch dan het haar betaald te zetten.

Eindelijk kwam de dag, waarnaar hij had gezucht.

'Ik heb haar!' riep hij triomfantelijk; 'ik zal Grinsby schrijven, of hij eens aankomt; dan zal ik hem vragen, hoe hij erover denkt; maar ik geloof, dat ik haar in mijne hand heb. Als het zoo is, Juffrouw Prudentia Halverweg, zult gij zien, hoe het u zal spijten, dat gij u met de zaken van William Meerditt hebt bemoeid.'

Hij schreef dus om den advocaat, die zijne zaken waarnam en die als altijd met zijnen beleefdsten glimlach verscheen, zich verkneukelend in het vooruitzicht van de profijten van 'troebel water'.

'Ik moest u spreken over dat mensch,' begon Mijnheer Meerditt, 'dat zich met alles bemoeit en het een door het ander vergeet. Zoo is er hier, bijna vier jaren geleden, sprake geweest van een nieuw orgel in de kerk; natuurlijk werd Juffrouw Halverweg erover aangesproken en eenige weken lang was zij er met hart en ziel in; zij liet inteekenlijsten rondgaan en viel iedereen lastig om geld. Zij organiseerde een liefhebberijconcert en liet reusachtige aanplakbiljetten maken, met letters zoo dik als mijn arm. Zij alleen heeft er ongeveer zeshonderd gulden voor bij elkander gebracht; toen liet zij de zaak in den steek. Er kwam weer iets nieuws, waarmede zij zich kon bemoeien: een kinderziekenhuis en eene loterij ten behoeve van een arm mensch en - het orgel was vergeten. Doch Juffrouw Halverweg behield het geld onder zich, nu reeds meer dan drie jaren lang; ik heb ernaar geïnformeerd; zij heeft het niet als geld voor het orgel in de bank gebracht of apart gehouden, maar het bij haar eigen geld gevoegd. Wie bewijst nu, dat zij het geld niet ten eigen bate heeft gebruikt? Ik geloof, dat ik eene actie tegen haar kan instellen voor het inzamelen van geld onder valsche voorwendsels, en dat denk ik te doen! Zij heeft mij niet voor niets geërgerd! Het zal mooi staan in de couranten, en Juffrouw Halverweg zal geen plezier hebben! Wat zegt gij ervan, Grinsby?'

'O zeker, de aanklacht zou gaan; maar gij meent het toch niet, Mijnheer? Het zou te duidelijk uitkomen, dat gij het uit wraak doet.'

'Dat doe ik ook!' antwoordde Mijnheer Meerditt. 'En als ik haar dan gegeven heb, wat haar toekomt, en zij spijt heeft over hare bemoeizucht, dan zal ik het haar vergeven en haar bij het uitgaan van de kerk vragen, of de preek niet mooi was.'

Mijnheer Meerditt wreef zich lachende de handen.

'Als gij erop staat...' hernam de advocaat.

'Zeer zeker sta ik erop; als gij ervoor bedankt, zijn er wel anderen, die het willen doen.'

De advocaat was daarvan zoo overtuigd, dat hij geene tegenwerpingen meer maakte, doch zeide, dat hij de zaak nog eerst grondig moest onderzoeken,

eer hij eene aanklacht wegens afpersing van geld onder valsche voorwendsels kon indienen.

Dat werd gedaan; de advocaat onderzocht de zaak en het gevolg was, dat hij Mijnheer Meerditt kon zeggen, dat Juffrouw Halverweg zich niet zou kunnen verdedigen, indien er eene klacht tegen haar werd ingediend.

'Wij weten zeer goed, dat het lastige schepsel de laatste zou zijn om zich eens anders geld toe te eigenen; maar zij heeft die zaak al heel gek behandeld.'

Een en al pleizier over de ongelegenheid, waarin hij Juffrouw Halverweg zou brengen, ging Mijnheer Meerditt aan tafel en was zoo opgeruimd, dat zijn zoon lont rook zonder te vermoeden, wat zijn vader in zijn schild voerde. Mijnheer Meerditt nam hem niet in zijn vertrouwen, wijl hij vermoedde, dat het mooie gezichtje van Saartje meer invloed op hem had dan hij.

'Daar komt dan metéén een einde aan,' dacht hij, terwijl hij na den eten genoeglijk zijne sigaar rookte. 'Hij zal geen meisje willen hebben, wier tante zich zóó heeft gecompromitteerd.' Bij die gedachte werd nochtans zijn geweten eenigszins verontrust; want Saartje was allerliefst en Mijnheer Meerditt was alles behalve ongevoelig voor vrouwelijke lieftalligheid; zij stond hem plotseling met oogen vol tranen voor den geest, en de sigaar smaakte toch eigenlijk niet lekker.

Toen Juffrouw Halverweg hoorde, wat haar bedreigde, was zij hevig ontsteld. Zij was anders een moedig menschje, wijl zij zich nooit kwaad was bewust, en nauwelijks voelde zij nu haar ongelijk in deze zaak, of de moed ontzonk haar.

'Het is eene straf,' zeide zij, half bij zichzelve, half tot Saartje, toen zij het stuk van den advocaat las.

'Het is eene straf, omdat ik in het bewustzijn van mijne eerlijkheid zoo achteloos heb gehandeld. Mijnheer Meerditt heeft gelijk; indien hij geene klacht had ingediend, had een ander het moeten doen.' En zij klemde hare fijne handen in elkaar. 'Hoe is het mogelijk!' zeide zij langzaam, 'dat ik, die altijd mijnen naam met eer heb gedragen, nu na mijn zeventigste jaar nog word aangeklaagd, omdat ik mij het geld van anderen heb toegeëigend!'

'Och, tante!' zeide Saartje, wie de tranen langs de wangen stroomden, 'zóó moet gij het niet opvatten. Het is niets dan wraakzucht van dien man; dat weet gij óók wel. Toe, tante, wees liever boos en schrijf hem zóó, dat hij zich wel schamen moet. Laat hem voelen, hoe diep gij hem veracht en hoe bespottelijk het is, dat hij, of wie dan ook, eene smet zou willen werpen op uwen eerlijken naam. Het is al te gek; ik zou erom kunnen lachen, indien gij niet zoo bedroefd waart.'

'Ik geloof, dat ik maar naar bed ga, Saar,' zeide de oude dame met eene zwakke stem. 'Wilt gij mij de trap ophelpen? Ik voel mij zoo ingezonken; ik heb te lang geleefd; dat het zóóver met mij moest komen! Geef mij eenen arm, kind; leun ik niet te zwaar? Dank u, beste.'

Saartje hielp hare tante te bed, dekte haar teeder toe en trok de jaloezieën neder, wijl Juffrouw Halverweg zeide, dat zij het licht niet verdragen kon. Eer Saartje de kamer uitging, gaf zij hare tante eenen kus op de wang en was angstig, zoo koud als zij de oude vrouw vond.

'Het is de schok, Saar,' lispelde Juffrouw Prudentia, toen zij haar nichtje in het betraande gezicht keek; 'het komt van den schok en van het gevoel, dat ik het mijzelve op den hals heb gehaald; maar ik had zooveel aan mijn hoofd, met...'

‘Gij hebt alles overgehad voor alle menschen,’ viel Saartje haar in de rede, ‘en dit is nu uw loon; het is die hatelijke man, die het u aandoet. Ga nu slapen, en tob er niet meer over.’

Juffrouw Prudentia sloot hare oogen, en Saartje sloop stil naar beneden en begon een briefje aan Frans te schrijven.

‘L.F. Komt gij eens bij mij? Weet gij, wat uw vader heeft gedaan: dat hij tante van afzetterij beschuldigt? Gij weet misschien, dat zij ruim drie jaren geleden eene inteekenlijst heeft rondgezonden voor een nieuw orgel en dat uw vader voor de grootste som heeft ingeteekend? Tante heeft al het geld geïnd, maar het daarop zóó druk gekregen met allerlei bemoeiingen, dat zij het geld maar op haren naam in de bank heeft gelegd. Geen mensch zal haar verdenken, en het zou om te lachen zijn, indien zij het zich niet zoo aantrok; och, Frans, ik ben zoo angstig om haar; zij is ziek naar bed gegaan.

Saartje.’

Toen Frans kwam, bleek hij zoo boos op zijnen vader, als Saartje slechts kon verlangen; doch hulp en raad wist hij niet.

‘Als uw vader het doet,’ zeide Saartje, ‘vermoordt hij tante. Zij komt de schande en het verdriet nooit te boven. En, Frans, als uw vader de oorzaak wordt van tantes dood, kan ik niet met u trouwen; dan is ons beider leven bedorven; och, Frans, gij zijt altijd zoo knap; kunt gij niets bedenken om het te beletten?’

Frans bedacht alles en kwam eindelijk met het voorstel terstond samen te trouwen.

‘Mijn vader kan niets tegen mij uitrichten,’ zeide hij; ‘hij kan mij niet onterven; al het vaste goed moet aan mij komen, en hij zou toch de tante van zijne schoondochter niet in rechten vervolgen; want uwe tante wordt dan van de familie.’

Doch Saartje schudde wanhopig haar hoofd.

‘Wij trouwen nooit samen,’ zeide zij, ‘als er niet terstond een einde aan deze zaak komt. Tante kwijnt zich dood. Was zij maar boos, dan zou ik zoo angstig niet zijn; maar zij beschuldigt alleen zichzelve. Kunt gij van avond niet met uwen vader spreken?... Ik geloof niet, dat hij het goedvindt, dat wij veel van elkander houden.’

Frans antwoordde niet, doch sloeg zijnen arm om Saartje heen; hij wist zeer goed, dat zij gelijk had.

Dien avond sprak Frans zijnen vader over de zaak aan; Mijnheer Meerditt werd in het geheel niet driftig, toen zijn zoon partij tegen hem koos; hij was te zeer in zijnen schik. Hij lachte genoeglijk, toen hij over de onvoorzichtigheid van Juffrouw Prudentia sprak, doch hield vol, dat zij geen recht had om zeshonderd gulden van anderen in haren zak te steken, omdat zij altijd steenkolen en dekens weggaf.

Frans zag, dat hij niets met zijnen vader kon aanvangen, en begreep zeer goed, dat Mijnheer Meerditt zelf niet aan oneerlijke bedoelingen van Juffrouw Halverweg geloofde. Frans woelde den geheelen nacht onrustig in zijn bed, terwijl Juffrouw Prudentia den langen nacht stil en geduldig bleef liggen; Saartje bleef bij haar op.

Den volgenden dag kon Juffrouw Halverweg niet opstaan; zij voelde zich zeer zwak, zeide zij, en verzocht Saartje de kamer nog wat donkerder te maken; ‘het licht doet mijnen oogen pijn,’ zeide zij. Saartje deed, wat hare tante verlangde, en liep op hare teenen door het anders zoo vroolijke huis; zij voelde, dat haar eene groote ramp boven het hoofd hing; want zij twijfelde er geen oogenblik aan, of de schok zou den dood van hare tante ten gevolge hebben.

Frans trof haar nog laat aan de ontbijttafel, waaraan zij niets had gegeten, en keek even bedrukt als zij. Tante wilde niets gebruiken, zeide Saartje, doch bleef maar stil en vriendelijk liggen, dankbaar voor al hare zorgen.

‘Tante sterft eraan!’ riep zij, ‘maar ik zal... ja, Frans, ik zal naar uwen vader gaan; het zal misschien niets uitwerken; maar hij zal ten minste weten, dat, als tante van verdriet en schaamte sterft, hij het met open oogen heeft aangezien; dan kan hij voor zichzelven voelen, wat hij dan zijn zal: een moordenaar. Och, Frans, Frans!’ en zij snikte een oogenblik onbedwongen. Doch zij overwon zich en maakte zich gereed om aan haar besluit gevolg te geven.

Zóó ontving Mijnheer Meerditt, die met allerlei wetsartikelen vóór zich zat en buitengewoon goed in zijn humeur was, onverwacht bezoek.

‘Juffrouw Halverweg,’ diende de knecht aan, en Mijnheer Meerditt sprong overeind in de meening, dat hij zijne vijandin voor zich zou zien, en keerde zijn aangezicht naar het mooie, wanhopige Saartje.

Saartje was één en al verontwaardiging van huis gegaan; den geheelen weg over had zij loopen bedenken, wat zij zou zeggen en hoe die oude man de waarheid eens hooren zoude. Zij zou hem niet sparen, al was hij de vader van Frans, en... het resultaat van al die voornemens en overleggingen was... dat zij nauwelijks bij Mijnheer Meerditt in de kamer stond... of zij begon, zonder een woord te zeggen, onbedaarlijk te schreien. Zij verweet zich, dat zij zich laf aanstelde, doch juist dat gevoel maakte haar nog bedroefder, en Mijnheer Meerditt was één en al ontsteltenis.

Indien Saartje hem met verwijten had overladen; indien zij hem had willen overtuigen, dat hij slecht handelde, zou hij haar waarschijnlijk met gelijke munt betaald hebben; indien Saartje oud en leelijk ware geweest ‘en daar in zijne studeerkamer was komen blairen’, zou zijn hart misschien niet verteederd geworden zijn. Doch Saartje was jong en mooi en Mijnheer Meerditt zag gaarne een mooi meisje. Hij merkte op, welk een bevallig wezentje daar snikkend stond en hoe fijn gevormd de handjes waren, waarmede zij hare gloeiende wangen bedekte, en hij kon er onmogelijk koel bij blijven zitten zonder eene poging te doen om haar te troosten, en toen hij eenmaal begon, bleek het, dat hij daar beter slag van had, dan hij had gedacht.

Het gevolg van Saartje's tranen en Mijnheer Meerditt's vertroostingen was, dat Frans, van eenen langen zwerftocht terugkomende met het rampzalige gevoel, dat hij partij tégen zijnen vader zou kiezen, zijnen vader en Saartje gearmd tegenkwam. Saartje kreeg eene hooge kleur, toen zij Frans zag, en Mijnheer Meerditt begon te lachen.

‘Uw vader is een oude gek, hé?’ vroeg hij. ‘Daar, nu moogt gij de jongedame verder naar huis brengen. Doe mijn compliment aan Juffrouw Halverweg en’ - hier scheen hij toch nog een brok in zijne keel te voelen -

‘zeg haar, dat het mij leed doet, dat zij zich dat geval zoo heeft aangetrokken, en dat ik hoop, dat zij over een paar dagen weder op de been zal zijn. - Denk eraan, dat ik geene minuut met eten op u wacht, hoort ge, schelm!!’

Zoo kwam het goede uit het kwade voort; den volgenden Zondag gaven Mijnheer Meerditt en de oude Juffrouw Halverweg elkander na kerktijd de hand en wandelden samen het kerkplein over, het dorp door; Frans en Saartje zedigjes achter hen aan.

Daarenboven kreeg de kerk nu zoo spoedig mogelijk haar nieuw orgel, wat niet gebeurd zou zijn, indien Mijnheer Meerditt er de aandacht van Juffrouw Halverweg niet op die krasse wijze op had gevestigd. Doch de *Hochzeitsmarsch* werd nog op het oude orgel voor Frans en Saartje gespeeld; zij wilden niet wachten.

CHR. DENING.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Dr. W. Scheffer, Over wijsbegeerte van den godsdienst. Drie opstellen. - Leiden, S.C. van Doesburgh.

Het eerste dezer drie opstellen: 'Een drietal vragen aan prof. Rauwenhoff betreffende het ontstaan van den godsdienst', is een herdruk van een artikel, in Januari 1886 geplaatst in het *Theologisch Tijdschrift* en gericht tegen eene studie van Prof. Rauwenhoff over: 'Het ontstaan van den godsdienst', in 1885 in datzelfde tijdschrift verschenen, later in zijne *Wijsbegeerte van den Godsdienst* nagenoeg onveranderd overgenomen. Het richt zich achtereenvolgens: 1°. tegen Rauwenhoff's stelling, dat de vraag naar den oorsprong van den godsdienst eene zuiver zielkundig-wijsgeerige quaestie is; 2°. tegen diens bewering, dat wij bij de bepaling van het wezen van den godsdienst hebben uit te gaan van het eigen godsdienstig bewustzijn en dat wezen hebben te zoeken in wat op het hoogste standpunt als de hoofdzaak in den godsdienst wordt erkend; 3°. tegen zijne absolute verwerping der stelling, dat wij in den laagsten thans bestaanden godsdienst den oorspronkelijken vorm van allen godsdienst hebben te erkennen. Op o.i. deugdelijke gronden betoogt dan de auteur, ad 1um, dat genoemde vraag in de eerste plaats een historisch, wel te verstaan historisch-psychologisch vraagstuk is; ad 2um, dat R. hier wezen en idee verwart en ten onrechte voor de wetenschappelijke de religieuze waardeering in de plaats stelt; ad 3ium, dat bedoelde stelling in haar geheel onhoudbaar moge zijn, maar daarin toch een gewichtig deel waarheid ligt, deze nl., dat de laagste thans nog bestaande godsdienst eene wederga van den primitieven godsdienst des menschdoms is. In het tweede opstel is hieraan thans eene 'Nalezing' toegevoegd, waarin een en ander nader ontwikkeld en tegen de bestrijding van R. in zijne *Wijsbegeerte van den Godsdienst* gehandhaafd wordt.

In het derde opstel: 'Mijne wereldbeschouwing', ontwikkelt de schrijver zijne opvatting van den waren, ideëelen godsdienst, wederom naar aanleiding van en, tot op zekere hoogte althans, in tegenstelling met het door Rauwenhoff gegevene. Bouwt R. den godsdienst uitsluitend op de ervaring eener in het geweten gebiedend en bindend optredende zedelijke macht, S. erkent ook in deze ervaring een gewichtigen factor van godsdienstig geloof, maar meent, dat zij hare volle beteekenis als zoodanig eerst verkrijgt in verband met de algemeene ervaring, die ons - zooals hij met bestrijding der materialistische

theorie tracht aan te toonen - overal, op het gebied van natuur en geestesleven beide, heenwijst naar eene redelijke kracht als laatsten grond der verschijnselen, als het metaphysische element der natuur. Zoo het godsdienstig geloof op breederen grondslag dan R. bouwende, omschrijft hij den godsdienst - in afwijking van R., die dien vereenzelvigt met erkenning en eerbiediging eener zedelijke wereldorde, - als in innige betrekking zich stellen met de ééne, redelijk-zedelijke natuurkracht, die, zóó in ons werkende, dat zij ons tot het zedelijk goede dringt, dit goede in ons vestigt en ons daardoor zedelijk gelukkig maakt, alle vereischten bezit, om onzen eerbied, ons vertrouwen en onze liefde te wekken, en met het oog op wie hij voor zich dan herhaalt, wat J.G. Fichte met het oog op de zedelijke wereldorde, als zijn God, verklaarde: 'Wir bedürfen keines andern Gottes und können keinen andern fassen.' Mag men nu ook bij enkele objecties, hier tegen het materialisme ingebracht, een vraagteeken meenen te moeten stellen, eene enkele maal ook de vraag in zich voelen opkomen, of schrijver wel volkomen billijk is tegenover R., b.v. waar hij dezen op grond van - immers ook voor den meest overtuigden monist niet te vermijden - dualistisch klinkende uitdrukkingen verdenkt van 'bovenzinnelijk', nog weer te verstaan in den zin van 'buitenzinnelijk, bovennatuurlijk', dat neemt niet weg, dat hier in een kort bestek veel gezegd wordt, wat ernstige overweging waard is en waarvan wij slechts kunnen betreuren, dat het in zoo kort bestek, als het ware enkel aanstippenderwijze, gezegd wordt, niet meer uitvoerig ontwikkeld, waardoor het ongetwijfeld in overtuigingskracht aanmerkelijk zou hebben gewonnen.

G.

B.

Dr. Heinrich Janke. Overbevolking, hoe haar te voorkomen. Practische toepassing van het Nieuw-Malthusianisme volgens nieuwste beschouwingen der wetenschap. - De Rijp, J.W. Van Raven.

Wie de schrijver is, van wiens werk hierboven de titel afgeschreven staat, is ons onbekend, ofschoon hij blijkens eigen mededeeling niet alleen over de theorie van Malthus *omnem rem scibilem et quaedam alia* heeft te boek gesteld, maar ook in een in 1883 te Berlijn uitgegeven werk landverpachting en grondeigendom heeft behandeld. De mogelijkheid, dat deze onbekendheid den schrijver dezer beoordeeling tot schande zal worden aangerekend, schijnt bij de lezing van dit werkje gering, want de vele gebreken en dwalingen doen het alle aanspraak op wetenschappelijke waarde verbeuren, hoeveel pretensie het daarop door zijn breeden opzet maakt. Het overzicht zoowel van de bevolkingsleer van Malthus als van het oordeel, daarover door een aantal bekende en onbekende, oude en nieuwe oeconomisten en andere schrijvers uitgesproken, munt uit door onvolledigheid, oppervlakkigheid en onduidelijkheid. De lezer, die het onderwerp kent, komt van de lezing met eene bloote teleurstelling af, maar slechter werkt het boekske voor hen, die van het daarin schijnbaar zoo grondig behandeld onderwerp op de hoogte willen komen. Want zij verkrijgen daardoor niets anders dan eene onvolledige, onjuiste, verwarde voorstelling van de quaestie, welke te noodlottiger werkt door hun gemis aan critiek wegens onbekendheid met de zaak zelve. Willen zij, veel korter maar ook veel duidelijker, dan in dit

ongenietbaar werkje geschiedt, de hoofdtrekken van Malthus' bevolkingsleer kennen leeren, dan

hebben zij slechts na te lezen, wat Pierson in zijn *Leerboek*, deel I, hoofdstuk III, § 2, met zijne gewone helderheid en eenvoudigheid daarover zegt; zij zullen dan tevens over het werk van dezen omslachtigen Duitscher een ongunstig doch billijk oordeel kunnen vellen. Malthus' theorie is kortelijk de volgende: de toeneming der bevolking, wanneer zij niet door ongunstige omstandigheden, hoofdzakelijk ondeugd en armoede, wordt tegengehouden, is oneindig veel sterker dan de toeneming der vruchtbaarheid van den grond; oefenden die ongunstige omstandigheden haar invloed niet uit, dan zou de aardbol binnen betrekkelijk korten tijd meer bewoners dragen, dan hij voeden kan; daarom behoort een nieuwe factor daaraan te gemoet te komen, de door hem dus genoemde *moral restraint*, beperking van huwelijken en van geboorten. Men ziet in deze omschrijving juist het verschil van het Malthusianisme, dat eene oeconomische theorie, en het zoogenaamd Nieuw-Malthusianisme, dat iets anders is en welk laatste ons hier niet behoeft bezig te houden. In plaats van eene dergelijke korte, doch de hoofdzaken der theorie bevattende beschrijving bezigt de Duitsche schrijver een geduchten omhaal. Van de vroegste tijden af haalt hij, vele bladzijden lang, allerlei phantastische beschouwingen, die bij het geheel ontbreken van alle historische gegevens totaal in de lucht hangen, over den loop der bevolking op, om ten slotte tot de volgende beuzelachtige conclusie te komen: ‘Uit den loop der wereldgeschiedenis blijkt ten minste onmiskenbaar, dat volksstammen, die een kleinen oorsprong hadden, zich in den loop der tijden tot Staten, soms zelfs tot groote rijken door het aangroeien der bevolking ontwikkelen, maar dan dikwijls na weinig eeuwen weer ondergaan om voor andere volken plaats te maken. Het machtige rijk der Romeinen en de heerschappij der Mongolen zijn ook eenmaal ondergegaan.’ In historischen zin niet veel minder dan een axioma, maar waarbij de populationistiek in de verste verte niet betrokken is. Of moet men den aanwas van het Romeinsche rijk ‘door het aangroeien der bevolking’, het verval en den ondergang ervan door de afneming van het zielental verklaren?

De schrijver haalt van een aantal oeconomisten hun oordeel over de theorie van Malthus aan, maar velen van de besten - we noemen alleen Everett, Carey, J.B. Say, Jos. Garnier - laat hij links liggen, en wat hij van anderen aanhaalt, is schromelijk onvolledig of onjuist. Zoo vindt men in de twee bladzijden, aan Bastiat gewijd, geen spoor van de door hem tegen Malthus geopperde theorie van de progressie der hoogere oeconomische behoeften, welke ook een der elementen van Pierson's critiek van het Malthusianisme uitmaakt. En hoewel wij eerlijk bekennen, alle werken van alle schrijvers, door Dr. Janke aangehaald, niet te kennen, de ontdekking van zijne oppervlakkige en slordige wijze van werken, waar wij hem konden controleeren, maakt ons wantrouwig ook in de andere gevallen.

Ook met den vertaler heeft de Duitsche auteur het slecht getroffen. Het oorspronkelijke zal begrijpelijkerwijze, wegens het onverbreekbaar verband tusschen inhoud en vorm, onduidelijk, log en zwaar van stijl zijn; maar 't is, alsof de vertaler het erop toegelegd heeft die gebreken nog te overdrijven; zijne uitspattingen op het gebied van germanismen dragen niet weinig daartoe bij. Nu en dan is de stijl zóó onduidelijk, dat men vermoedt, dat hij het oorspronkelijke niet te best begrepen heeft; dit nu kan aan beiden liggen, en wij willen gaarne aannemen, dat de schuld bij den Duitscher is.

Greville E. Matheson. About Holland, a practical guide for visitors. - London, Simpkin Marshall Kent & Co.
Bij onze Noorderbroeders. Reisindrukken uit Holland, door Aug. Gittée, leeraar aan het Koninklijk Athenaeum te Luik. Met twaalf teekeningen door A. Heins en eene kaart. - Gent, J. Vuylsteke.

Het eerstvermeld boekje is uitgegeven met het oog op de behoeften en de belangen van de stoomvaartmaatschappij 'Zeeland', tegen welker tot kort geleden kortste verbindingslijn van Engeland met het vasteland over Vlissingen-Queensborough door den spoorweg van Rotterdam naar den Hoek van Holland zulk een gevaarlijke concurrent is opgestaan. Het reclame-karakter doet echter aan den inhoud volstrekt geen afbreuk; het geeft een beknopt reisplan door ons vaderland aan, waarbij alle deelen des lands en de voornaamste steden bezocht worden, terwijl de mededeelingen en bijzonderheden van allerlei aard, die omtrent de verschillende plaatsen voorkomen, hoe onvolledig en oppervlakkig ze ook wegens het korte bestek zijn, geen enkel oogenblik ergernis of lachlust opwekken. Trouwens, in elk tijdvak der geschiedenis zijn de beste boeken over ons vaderland, hetzij ze onze historie hetzij land en volk tot onderwerp hadden, door Engelschen geschreven, die door hunne nauwkeurigheid, hunne scherpe waarneming en hun billijk oordeel zich verre verhieven boven schrijvers van andere nationaliteit, ook al behoorden die tot de meest geestige natie van het heelal en al konden zij zich met den naam van Victor Hugo noemen.

Gelijk gezegd is, op volledigheid kan dit nog geen tweehonderd bladzijden in klein formaat tellend boekje geen aanspraak maken, maar het stipt met juistheid en oordeel de eigenaardigheden van ons land aan en doet voor elke plaats zulke korte doch juiste aanwijzingen, dat de toerist, die het als gids medeneemt op een tochtje door Nederland, het alleen aan eigen schuld of gebrek te wijten heeft, indien hij niet al het bezienswaardige van ons vaderland onder de oogen krijgt of zich daarover een verkeerd oordeel vormt. De omslag is aardig geteekend, en van de kaartjes en plattegronden, de veelvuldige photographieën en houtsneden, die in het boekje voorkomen, kan geen kwaad worden gezegd.

Het tweede aan Nederland gewijde werkje is veel meer dan een reizigersgids. Zoowel wegens den inhoud als wegens den letterkundigen vorm staat het hooger. Het is door het Willemsfonds uitgegeven en door den auteur toegewijd 'aan de herleving van den nationalen volksgeest in Vlaanderen'.

Met veel waardeering, die hem allesbehalve verblindt voor hetgeen hem benoorden den Moerdijk minder aanbevelenswaardig voorkwam, doet de heer Gittée verslag van wat hij zijne 'verkenningstochten in het Noorden' noemt, ondernomen met het doel om land en volk te leeren kennen, dat met het zijne, al was 't alleen historisch, zooveel gemeen heeft en dat de Vlamingen slechts bij uitzondering van eigen aanschouwing kennen. Deze tochtjes nu zijn gedaan met open oog en scherp oordeel, niet beide ingespannen om fouten te ontdekken en op de kaak te stellen, maar om de overeenkomst en het verschil te doen uitkomen in volksaard, maatschappelijke toestanden en gebruiken, zeden en gewoonten, welke in ons land van die in de meest Vlaamsch gebleven, dus minst van den gemeenschappelijken oorsprong afgeweken deelen van België zoozeer verschillen, dat men dikwijls moeite

heeft te gelooven, dat de beide volken eenige eeuwen geleden nagenoeg dezelfde historie hebben gehad. Voeg bij deze op zichzelf reeds belangwekkende studie eene groote welwillendheid van den Zuidelijken broeder voor zijne stamgenooten uit het Noorderland, en men zal gevoelen, hoe belangrijk en belangwekkend, ook voor Nederland, het in dit werkje uitgesproken oordeel van een beschaafd, wetenschappelijk gevormd man is, die, schoon taalverwant en stamverwant, toch buiten veel van onze nationale eigenaardigheden, inzichten, oordeelvellingen - ook vooroordeelen - staat.

Dit is geen eigenlijk reisboek, al volgt de schrijver zekere reisroute in zijne beschrijving van het land en al voegt hij daarbij eene duidelijke kaart en een dozijn vlugge schetsen uit verschillende Nederlandsche steden, afkomstig van denzelfden Heins, wiens andere Holland-schetsjes hier een jaar geleden aangekondigd werden. Niet alleen aan de uiterlijkheden van land en volk heeft de schrijver zijne aandacht gewijd, maar twee zijner tien hoofdstukken, en niet de minst belangrijke, betreffen onze 'Intellectueele toestanden', waarover hij een gunstig en wel gemotiveerd oordeel velt, terwijl in het laatste hoofdstuk: 'Het schilderachtige Nederland', zijne artistieke natuur zich in keurige beschrijvingen openbaart.

Wanneer onze veel te talrijke Nurksen, die uit onwetendheid of eigenwijsheid niet anders dan smalend over hun vaderland praten, dit keurig boekje eens wilden lezen en den inhoud ter harte nemen, dan zou de verdienstelijke auteur, nevens zijne eigenlijke bedoeling, een zeer groot succes kunnen behalen en aan Nederland zelf een grooten dienst hebben bewezen.

De Liederdichter, door Julius Stinde, 1 dl. - Arnhem, Gebr. E. en M. Cohen.

Men zond ons *De Liederdichter* ter aankondiging, met de mededeeling, dat dit werk een der nummers was van de goedkoope uitgave van de werken van Julius Stinde. Een echt staal van Stinde's kunst schijnt ons echter het boek niet. Wie de meer bekende werken van den schrijver heeft gelezen en met *Frau Buchholz* kennis heeft gemaakt, zal zich niet kunnen voorstellen, dat *De Liederdichter* een geschrift van denzelfden auteur is. Het is de geschiedenis van een jongen man, die naar Berlijn is gekomen, om er te studeeren. Door tantes opgevoed en zooveel mogelijk bewaakt voor zijn vertrek naar de academie, raakt de arme jongen al spoedig in de groote stad de kluts kwijt, laat zich afzetten door een vermeenden vriend, trekt zich alles veel te sterk aan en sterft ten slotte - aan Berlijn, zooals zijne verpleegster de ziekte noemt. Deze of liever soortgelijke stof is herhaaldelijk behandeld en o.i. beter, dan hier door Stinde is geschied. We hebben hier te doen met een werk, dat de schrijver òf van vroeger nog had liggen òf te spoedig in het licht heeft gegeven.

Wij kennen echter het meerendeel van zijne andere scheppingen en op al die verfrisschende en prikkelende historiën zou men zelfs een slecht gelukt boek wel kunnen toenemen - en slecht is *De Liederdichter* niet; het werk is alleen niet af.

De uitgaaf is op flink papier gedrukt in een heel handig formaat en de vertaling is toevertrouwd aan de hand van een onzer bekwaamste letterkundigen. Gebr. Cohen hebben dus alles gedaan, om Stinde netjes te presenteeren; mogen velen kennis met hem maken; het zal hen niet berouwen.

G.

Werkelijk weduwnaar. Uit het Engelsch van Rhoda Broughton door Wouter, 1 dl. - Amersfoort, G.J. Slothouwer.

Wie kan zich troosteloozer figuur voorstellen dan een zwak man, die eene flinke vrouw heeft verloren? Ja, toch, Rhoda Broughton weet nog een beklagenswaardiger schepsel te schilderen. Van zijne jeugd af bedeesd, zwak en ziekelijk, is Eduard Lygon steeds door Anna Lambart geholpen en gesteund; sedert zij zijne vrouw is, heeft zij al de verdrietelijkheden des levens voor hem gedragen, sterk en gezond als ze is. Daar ontvalt hem plotseling Anna - en natuurlijk laat zich geen troost vinden voor dezen arme, die letterlijk alles met haar verliest.

Met groot talent heeft Rhoda Broughton den toestand van den armen weduwnaar in het kleine Oxford weten te schilderen en even bekwaam heeft zij de sluwe wijze beschreven, waarop eene trouwlustige jongedame hem tot een tweede huwelijk weet te brengen, dat evenwel niet langer duurt dan een paar dagen. Het boek is een geheel, dat volkomen logisch is ineengezet.

Wij bevelen gaarne de lezing aan.

G.

Het burgerlijk weduwen- en weezenfonds in Ned.-Indië.

Het Weduwen- en Weezenfonds van 's Lands Europeesche Ambtenaren in Nederlandsch-Indië. Een bijdrage tot de kennis der administratieve huishouding van Staat, door P.H. Van der Kemp, Voorzitter van het fonds (1890-1893). - Batavia, Landsdrukkerij, 1893.

Aan wie der Indische ambtenaren men ook den invloed van het Oostersch klimaat bespeuren moge, niet aan den heer P.H. van der Kemp. Hij moge geplaatst zijn in bergstreek of kustland, hij moge de handen vol hebben in een wetenschappelijk of in een administratief ambt, zijn ijver en zijne energie blijven dezelfde. Het zou de moeite waard zijn eene lijst te maken zijner geschriften, ten bewijze hoe men ook in Indië wetenschappelijk werken kan. Zoo die geschriften minder de aandacht trokken dan zij verdienen, ligt dat misschien aan hun aantal en zeker aan den aard der daarin behandelde onderwerpen. Wil men ze waardeeren, dan behoort men ze ter hand te nemen à tête reposée.

Merkwaardig is zeker het feit dat de directeur van een der departementen van algemeen bestuur, die daarenboven aan zijne drukke betrekking nog het praesidium van eene lastige directie als die van het burgerlijk weduwen- en weezenfonds wist te verbinden, dat zulk een ambtenaar zulk een boek schrijft als hierboven aangegeven wordt. Nog merkwaardiger is het boek zelf. Het wordt eene bijdrage genoemd tot de kennis der administratieve huishouding van Staat, en het is dat. Maar zoo de heer Van der K. nog aan het begin van zijne loopbaan stond, al ligt het gansch in zijn aard om de zaken bij haar naam te noemen, men kan het toch betwijfelen of hij zulk eene bijdrage zou hebben geleverd. Is dat nu huishouding van Staat!

Ieder Indisch ambtenaar zal het toestemmen, dat met betrekking tot het burgerlijk weduwen- en weezenfonds groote behoefte bestond aan meer licht. Ja eigenlijk aan alle licht. Voor belanghebbenden zelfs was al wat er met dat fonds geschiedde ten eenen male verborgen. Wel kwam er sedert 1887 geregeld een jaarverslag in de *Javasche Courant*, waarin de geschiedenis van het fonds gedurende het vorig jaar werd behandeld, maar niet ieder leest de *Javasche Courant.* Zelfs al deed men het geregeld, hoe zou het mogelijk zijn de belangstelling te

bewaren, als dat verslag, en zoo was het vóór 1887 maar al te vaak, een verslag was over toestanden van jaren her! Het ambtenaarspubliek in Indië, het eenige dat bij dit fonds belang heeft, weet dan ook van het fonds letterlijk niets, dan dat het maandelijks eenige percenten van zijn traktement daaraan moet offeren. Men draagt bij omdat men ertoe gedwongen wordt. Hoe goed die dwang ook zij bedoeld, ontevredenheid wekt hij te over. Wat heeft de Staat met mijne weduwe te maken? vraagt de een. Waarom moet ik bijdragen voor de weduwe en de kinderen van een derde? klaagt een ander. Doch er is meer. Onder het ambtelijk publiek kon men zoo van tijd tot tijd praatjes hooren, waaruit het geringe vertrouwen, dat men in de directie van dat fonds eigenlijk stelde, volkomen duidelijk bleek. Vooral bij stijgende contributie was men tot veroordeelen geneigd. Dan eens achtte men de contributie te hoog, en beweerde men voordeeliger contracten bij particuliere verzekeringsmaatschappijen te kunnen sluiten. Dan weer werd lichtvaardigheid en camaraderie bij belegging van 's fonds gelden vermoed, meermalen de ernst en toewijding der directeuren betwijfeld. De pers sterkte deze vooringenomenheid meer dan dat zij die bestreed. Doch hoe had zij die kunnen bestrijden? Zelf niet op de hoogte, dreef zij met de publieke opinie mee.

Het werk van Van der K. is dan ook inderdaad een dienst, bewezen èn aan den Staat èn aan het fonds èn aan het ambtelijk publiek. Vooral de Directie van het fonds mag den schrijver wel eene kaars branden. Men moet zijn boek lezen om de werkzaamheid dier Directie te leeren waardeeren en de oorzaken van haar stilzwijgen te kunnen verklaren. Men begrijpt dan, waarom de Directie tegenover het publiek altijd zweeg, want met minder dan een zoo uitvoerig werk als thans voor ons ligt was niet te volstaan. Eene geschiedenis van tientallen jaren viel er te schrijven. Om dat oordeelkundig te doen, moesten bergen van stukken worden doorgewerkt. Wie heeft daartoe tijd? wie daartoe lust? Vooral wanneer men, met de intieme geschiedenis van het fonds bekend, weet hoe twijfelachtig het is, of men eenige vruchten zal zien van al zijn werk. Wie heeft daartoe moed? wanneer de verklaring der te ontdekken gebreken ook deels geweten worden moet aan de inrichting onzer huishouding van Staat, en men onwillekeurig een oordeel moet uitspreken over Indische Dii majores.

Al deze bezwaren hebben nochtans den auteur niet wederhouden. Hij heeft zich aan den arbeid gezet, en een werk geleverd, dat over het fonds met zijne deugden en gebreken het volle licht doet opgaan. Eenzijdig wordt dit licht nergens aangebracht. Al verzwijgt de schrijver zijne persoonlijke gevoelens niet, zijn werk is geen tendenzschrift, niemand kan er zich door gekwetst achten. Het werk heeft alleen de bedoeling om als in een spiegel het beeld te weerkaatsen van eene instelling, welke in en buiten Indië hare beteekenis aan duizenden gevoelen doet, welke, al is zij geen zuiver regeeringsorgaan, toch ook

voor den Staat even onmisbaar is als voor het groot aantal bij haar geïnteresseerden. Als voorzitter aan het hoofd dier inrichting staande, heeft de auteur blijkbaar hart daarvoor gekregen. Nu schetst hij hare geschiedenis, zoowel uit- als inwendig. Ieder die zien wil, moet het zien hoeveel gebrekkigs die instelling nog aankleeft; ieder die oordeelen kan moet de hoofdoorzaak van al dat gebrekkige zich hier als met den vinger vinden aangewezen.

Het is natuurlijk niet mogelijk, om een werk als dit, waarin voor eene stelselmatige behandeling van het uitgebreid onderwerp al de 83 artikels van het thans vigeerend reglement historisch beschouwd en in hunne practische werking nagegaan worden, in zijne bijzonderheden te ontleden. Het doel van dit schrijven is geen critiek. Aan de hand van Van der K.'s. werk een overzicht te geven van de geschiedenis van het weduwen- en weezenfonds, waaraan het wel vergund zal zijn eene enkele opmerking vast te knoopen, moge dienen als opwekking om nader kennis te maken met dit belangrijk boek.

Dat onder de O.-I. Compagnie van verzorging van weduwen en weezen geen sprake was, behoeft nauwelijks vermelding. De gansche inrichting dier Compagnie, het eigenaardig en kortstondig verband harer ambtenaren, de sociale toestand onder haar beheer, hare reglementen op de huwelijken, om niet meer te noemen, waren oorzaak dat dit onderwerp van Staatszorg zich niet als zorgeischend gelden deed. De eerste die aan de verzorging van weduwen en weezen dacht, was de ‘barre’ Daendels. Deze ‘affecteerde tot het onderhoud van weduwen eene aparte som’, en bestemde daartoe de voordeelen, welke de vroegere landvoogden uit den amfioenhandel trokken. Waar de opium al niet goed voor was! Doch toen spoedig, door de intrekking van het gouverneurschap van Java's Oostkust, deze provenuen zoogoed als wegvielen, stelde de zoo stereotiep als inhumaan geschilderde maarschalk voor, hem vaste sommen ten behoeve der weduwen op Java's Oostkust toe te kennen, en werden hem 4960 rijksdaalders jaarlijks ter ondersteuning van behoeftige weduwen uit de Staatskas verleend.

Op dien weg werd Daendels door het Britsch bestuur gevolgd. Hoe scherp de commissie voor de samenstelling van een reglement ten behoeve van een pensioenfonds, in 1816, ook moge geoordeeld hebben over de wijze waarop dit bestuur de belangen der weduwen behartigd had, niemand zal het thans meer er een verwijt van maken, in deze vrijgevigheid te hebben betracht. Raffles zelf begreep dat dergelijke behoeftigen niet ten laste van den Staat mochten blijven. Bij proclamatie van 15 Mei 1812 voerde hij dan ook eene belasting in op de slaven, krachtens welke, vanaf 1 Mei, van iederen slaaf of elke slavin ‘een Spaansche mat zilvergeld’ geheven werd. Zijne aanvankelijke bedoeling was, uit die belasting een weduwenfonds te scheppen. Doch reeds in het volgend jaar kwam de luitenant-gouverneur op deze bepaling terug. Hij achtte het raadzaam ‘that a more certain fund should be established for the

relief of Pensioned Officers of Government and their families'. Zoo ontstond zijne verordening van 28 Mei 1813, de eerste welke in ons Indisch staatsrecht over pensioenfondsen handelt. Haar zij daarom hier eene plaats vergund, want niet in ieders handen zullen zijn de 'Proclamations, Regulations, Advertisements and Orders produced and published in the island of Java by the British Government', in 1813 te Batavia uitgegeven. Deze verordening luidde aldus:

> 'Publication.
> The honorable the Lieutenant-Governor in Council having averted to the purpose for which the Tax on slaves was established under Proclamation of the 15th May 1812, and deeming it advisable that a more certain fund should be established for the relief of Pensioned Officers of Government and their families, has been pleased to direct that in future the said Tax on Slaves shall be levied for and on account of Government and carried to the account of the General Revenues of the Island, and that in lieu thereof a percentage of 2 per cent be deducted from the salaries of all Officers in the civil employment of Government, exceeding 50 Spanish Dollars per month.
> In pursuance of this Resolution the Residents and Paymasters throughout the Island and its Dependencies, have been instructed to make the said deduction, the same to have effect on the Islands of Java and Madura, on salaries for the month of June, falling due in July, and the outstations on those for the month of July, falling due in August.
> A quarterly account of the state of this separate Fund will be published under the authority of the Lieutenant-Governor in Council for general information.
> By Order of the Honorable the Lieutenant-Governor in Council.
> C. Assey,
> Secretary to Government.
> Batavia, 28 May 1813.'

Of het nu aan den invloed van Raffles' voorbeeld was toe te schrijven, of dat nog nawerkte artikel 42 van het in 1803 uitgegeven 'Charter tot vestiging van de regeering en het bestuur der Aziatische bezittingen van de Bataafsche Republiek', de instructie in 1814 aan Commissarissen-Generaal verleend bevatte in artikel 10 de opdracht om eene commissie te benoemen, ten einde na te gaan op welke gevoeglijke wijze er door de ambtenaren eene geringe contributie zou kunnen worden opgebracht tot (instelling van) een fonds voor (hunne) behoeftige weduwen en weezen. Eene commissie van drie leden, waaronder J.C. Baud, toenmaals secretaris van het gouvernement, werd 9 November 1816 benoemd, en reeds op 28 Maart 1817 diende deze van bericht. In het moederland

was intusschen het weduwenfonds der burgerlijke ambtenaren uit de perceptie van leges ontsproten. Op verschillende gronden achtte echter de commissie invoering van leges voor Indië te bezwaarlijk. Zij oordeelde dat daar te lande zulk een fonds slechts gecreëerd kon worden door middel van kortingen op de traktementen der burgerlijke ambtenaren. De commissie kon zich niet anders voorstellen dan dat die kortingen gering zouden zijn, en stelde voor, om evenals Raffles gedaan had, de heffing te bepalen op 2 percent.

Met loffelijken spoed bood de Regeering het ontwerp der commissie aan President en Raden van Financiën ter consideratie aan. Deze antwoordden niet minder vlug, en hun is het te danken, dat het op te richten fonds niet slechts ten bate van *behoeftige* weduwen zou strekken, gelijk de commissie had voorgesteld. De Raad van Financiën verzweeg het niet, dat de poging om het fonds zooveel mogelijk algemeen te maken, was 'overeenkomstig hunne wenschen en individueele belangen'. Doch wegens de dan te verwachten uitbreiding stelde de Raad tevens eene verhooging der korting voor van ½ percent, zich vleiende, dat alsdan alle weduwen en weezen, geen uitgezonderd, bedeeld zouden kunnen worden, en het fonds tegen alle tekortkomingen verzekerd zou zijn. Gronden gaf de Raad voor zijne meening niet. Het gansche werk geschiedde èn bij de commissie èn bij den Raad van Financiën, in den geloove.

Nog eenige conferenties tusschen de commissie en genoemden Raad, en de zaak was beklonken. De reeds bestaande pensioenlijst zou gemakkelijk gekweten kunnen worden uit de perceptie der slaventax, en optimistisch als zij was, sprak de gecombineerde commissie de verwachting uit, dat de Regeering wel zoo goed zou willen zijn om het meerdere dier tax tot stijving der kas van het weduwen- en weezenfonds te bestemmen.

Bij besluit van Commissarissen-Generaal van 10 Juni 1817 n°. 26 werd het weduwen- en weezenfonds voor civiele ambtenaren in Indië opgericht.

Het ligt niet in den aard van dit schrijven, de oprichting van dit semi-officieele fonds van Staatswege te bespreken. Bij herhaling is dit belangrijk punt door meerbevoegden behandeld. Wie de overwegingen tot het oprichten van een weduwen- en weezenfonds door den Staat wil leeren kennen, raadplege de verslagen der Staatscommissiën, die daaromtrent in 1879 en 1882 hebben geadviseerd, of leze wat de hoogleeraar Dr. P. van Geer daaromtrent getuigt. Ook de wijze waarop de schrijver van het onderhavig werk de instelling van een particulier fonds door den Staat verdedigt, en aantoont hoe het alleen als zoodanig eene elasticiteit bezit welke eene zuivere staatsinstelling ten eenen male missen zou, goedkooper te administreeren valt dan zulks door daartoe aangestelde Staatsambtenaren kan geschieden, onafhankelijker tegenover allen is dan wanneer het fonds van de Regeering afhing, goedkooper

en veiliger dan eenige particuliere levensverzekering, verdient ten volle overweging en schijnt voor tegenspraak niet vatbaar.

De oprichting van het fonds is eene weldaad geweest. Wie kan zeggen hoe groot die weldaad was? Zeker is niets gemakkelijker dan om thans op de fouten te wijzen, welke bij de oprichting van dit fonds zijn begaan. Het gemis aan kapitaal, het gemis van alle berekening doet thans, nu ieder mensch weet dat dergelijke zaken bij het in 't leven roepen van dergelijk eene instelling onmisbaar zijn, schier vragen of die oprichting in 1817 inderdaad een ernstig werk is geweest. Maar ten onrechte. Dat groote naïveteit bij de stichters voorzat is niet te ontkennen. Doch hoe kon het anders? Niemand was toen in staat over zulk eene zaak licht te doen schijnen. Zijn niet geheel de wetenschappelijke beoefening der statistiek, alle vertrouwbare sterftetafels, de gansche leer van mortaliteit en morbiliteit, zijn ze niet alle vruchten van veel later jaren? Het ideaal in deze, bestaande in een kapitaal waarvan de interessen met de contributiën voldoende zijn om de te verleenen pensioenen uit te keeren, was toenmaals onbekend. Laat ons dankbaar zijn voor het naïef geloof der stichters. Het heeft ook hier iets goeds gewerkt. De oprichters erkennen hun gemis aan wetenschappelijke kennis. Zij meenden niet dat zij het begrepen hadden. Zij gaven hun reglement als eene proeve, beseffende hoeveel eraan ontbrak. Het fonds dat zij in 't leven riepen is, zij het ook onder struikelen en strijden, trots al de gebreken van onvoldoende reglementen, toch thans 76 jaar oud. Wat zware stormen heeft het doorstaan! Zou onze tijd, binnen zulk een kort bestek, iets dergelijks als in 1817 gecreëerd werd tot stand kunnen brengen? De aard onzer Staatshuishouding doet het betwijfelen. Maar al te dikwijls is het of deze hare kracht verspilt in het eindeloos inwinnen en overwegen van adviezen. Zoo komen wonderen van scherpzinnigheid tot stand, doch waar blijft bij al die knapheid het practisch resultaat?

'Zonder een enkelden penning in kas opgericht' zooals Baud zich in zijne toelichting op het reglement van 1836 uitdrukte, ondervond de Directie maar al te spoedig welk eene fout daarmede was begaan. Doch vanwaar had zij dat onmisbaar kapitaal moeten bekomen? Van den Staat was het niet te eischen. Deze meende, en te recht, zelfs het surplus van de slaventax niet te mogen afstaan. Van de ambtenaren ging het nog minder. De belasting van 2½ percent van het traktement kon toch niet worden opgebracht om eerst na jaren (en hoeveel jaren?), als er kapitaal genoeg was, aan de weduwen en weezen van derden ten goede te komen. Men richtte een onderling waarborgfonds op, en meende, onbekend als men was met alle wetten op dit gebied, daarmede een veiligen weg te betreden. Waren de oorspronkelijke uitdeelingen slechts niet te hoog geweest en de bijdragen niet te laag, de schoone verwachtingen van 1817 zouden niet reeds na 10 jaren tot zulk eene ontgoocheling hebben geleid.

Oorspronkelijk was alles even rooskleurig. Als altijd namen ook bij dit fonds de inkomsten sneller dan de uitgaven toe. In het 9de jaar na de oprichting bezat men reeds ongeveer zes ton. Doch nu begon de ellende. Met enkele uitzonderingen, daalt het kapitaal elk jaar al meer en meer, en is in 1851 tot *f* 10,000 teruggebracht.

Lang vóór dien tijd zag de Directie het duidelijk in welke gevaren er dreigden. In 1827 lokte zij dan ook het regeeringsbesluit uit waarbij de contributiën tot 4 percent werden verhoogd en de bedeelingen(*) met □ werden verminderd. Ondanks de zeer natuurlijke reclames van belanghebbenden bleef de vermindering van kracht. Slechts op pensioenen van *f* 20 's maands en minder werd de kortingsmaatregel niet van toepassing verklaard. 't Was wel het minste wat de Regeering doen kon. Zijzelve, even ervaren op het stuk van fondsbeheer als ieder ander, had maar al te dikwijls de lasten van het fonds onnadenkend verzwaard door herhaaldelijk het reglement te overtreden, en goedsmoeds allerlei consideratiën gebruikend toekenning van pensioen te gelasten aan weduwen en kinderen van ambtenaren, die of in het geheel niet of slechts ten deele hunne contributiën hadden betaald.

Doch de genomen maatregelen, hoe kras ook, bleken onvoldoende. Ondanks korting op pensioenen, ondanks verhooging van contributie bleef de achteruitgang bestaan. Natuurlijk moest thans het reglement worden herzien. Doch wie met die herziening te belasten? Voor zulk een veelomvattend werk hadden de directeuren het met hunne ambtsbezigheden te druk. Wel gelukte het hun eindelijk in 1831 een ontwerp aan te bieden, waarbij eene nieuwe verhooging van contributie werd voorgesteld, doch de bezwaren van Mr. P. Merkus, al werden zij door Van Sevenhoven wederlegd, staken eene spaak in het wiel. Toen twee jaren later Merkus was gewonnen en een nieuw ontwerp aan de Regeering aangeboden was, had de Gouverneur-Generaal Baud weder bedenkingen. De adjunct-secretaris der Regeering werd te hulp geroepen, om het concept over te brengen in legislatieven stijl. Doch de bezwaren van den landvoogd waren daarmede niet overwonnen. Deze kantte zich nu aan tegen de voorgestelde verlaging van pensioenen. Maar eindelijk kwam dan toch het werk der herziening in 1836 tot stand. De contributiën zouden voortaan 5 percent der traktementen bedragen, doch wat bij zulk een krank fonds wel zeer ontijdig was, ook de pensioenen werden verhoogd en voor traktementen van *f* 100 en minder op 20 percent daarvan, voor de andere traktementen op 16 percent, met een maximum van *f* 160 's maands, bepaald.

Wat had men thans gewonnen? Volstrekt niets. De achteruitgang van het fonds bestendigde zich, en wel in die mate dat het fonds reddeloos, de Directie radeloos scheen. De laatste kwam in hare wanhoop op het

(*) Dèze waren voor traktementen en emolumenten, 750 Indische guldens en daar beneden bedragende, □ van het beloop dier traktementen en emolumenten. Voor hoogere bezoldigingen *f* 175 's maands, zonder onderscheid (art. 27 Reglement 1817).

reeds door Elout verworpen voorstel terug, om subsidie; nu niet uit 's lands kas, maar uit de 10 percent, welke van het excedent der winst van de Javabank, door deze, ten bate van liefdadige gestichten, aan het Gouvernement moest worden uitgekeerd. Het fonds werd dus door zijne eigen Directie met eene liefdadigheidsinstelling gelijkgesteld. Dat de Regeering aan dit voorstel geen gevolg gaf, lag voor de hand. Nu begon in 1842 eene correspondentie over het fonds, welke niet minder dan twaalf jaren duurde. Doch aan wien de schuld? Niet aan de Directie. Al daalde elk jaar het kapitaal, al werd de toekomst telken jare donkerder, de Directie hield vol, deed voorstel op voorstel, gaf advies op advies, ontwerp op ontwerp; doch 't was alles Sisyphus-werk. In plaats van dank voor haar arbeid te ontvangen, zag zij alles wat zij deed afgekeurd, soms in de meest harde termen. Het gouvernementsbesluit van 23 Mei 1851 qualificeerde zelfs het nieuwe concept-reglement der Directie als met recht en billijkheid in strijd. Inderdaad, zoo volharding onder miskenning eene deugd is, dan komt de lof daarvoor wel ten volle toe aan de Directie van het weduwen- en weezenfonds, die ondanks dat zij te recht kon klagen: alle dingen zijn tegen mij! toch den moed niet verloor, ook al dreigde het gevaar dat het burgerlijk fonds eenzelfde lot zou ondergaan als overkwam aan het militaire weduwenfonds, hetwelk, op even ondeugdelijke gronden gevestigd, in 1841, met eene schuld van *f* 450,000 aan den lande, insolvent werd verklaard.

Het loont de moeite, de bijzonderheden dezer langdurige correspondentie in Van der K.'s boek na te gaan. Men leert er de administratieve huishouding van Staat uit kennen. Bij herhaling erkent de Regeering de noodzakelijkheid van redresmiddelen, maar altijd zoekt zij meer licht. Komt de eene adviseur met eene brandende kaars aandragen, een volgende adviseur blaast die uit en 't blijft even donker. Wat eene verspilling van tijd en van vernuft! Ieder heeft zijne eigen denkbeelden, ieder gaat zijns weegs en niemand weet waarheen. Het eenige waar men in al die jaren toe kwam was in 1845 de contributie van 5 op 6 percent te brengen. Maar zoo weinig is de Regeering van den ernst der omstandigheden doordrongen, dat zij b.v. in 1846 den hoogsten rechterlijken ambtenaar vrijstelt van contributie aan het fonds en wel op last van het Opperbestuur. Al had het protest der Directie tegen zulk eene handelwijze in 1849 billijke schadeloosstelling van het fonds ten gevolge, dat zoo iets had kunnen gebeuren toont ten duidelijkste, hoe weinig ernst met betrekking tot het fonds zoowel in Nederland als in Indië voorzat.

Eindelijk scheen er verandering te zullen komen. De Gouverneur-Generaal Rochussen achtte het noodig de beraadslagingen te bekorten en stelde pertinente vragen. Aan het Opperbestuur schreef hij, dat vooral bij de toenmaals zorgvolle tijden (het was 1848) niets doen niet langer geraden was. In Nederland riep de Minister G.L. Baud de hulp in

van den wiskundige J.G. Arbon en erkende daardoor de behoefte aan den steun der wetenschap. De laatste vond den toestand van het fonds zoo précair, dat hij geen ander redmiddel wist dan Staatshulp, bestaande in subsidie, aanvankelijk van 2½ ton 's jaars. Dit vond natuurlijk geen bijval. De Minister verkoos eene contributieverhooging tot 8 of 9 percent, en alsof er nog niet genoeg adviseurs hun licht hadden laten schijnen, werd thans ook bij den Raad van State aangeklopt. Deze had natuurlijk voor den zieke weer een ander recept. Hij wilde eene subsidie verleenen van 40- à 50duizend gulden, te verkrijgen uit boeten en confiscatiën, en de contributie stellen op 7 of 7½ percent. Werd hierin geen baat gevonden, dan adviseerde de Raad van State het fonds op te heffen en de pensioenen uit de begrooting te voldoen. Zoo had de regeering ook gehandeld met het West-Indisch weduwenpensioenfonds. De Raad van State maakte zich blijkbaar van de zaak af. Zijn advies vermeerderde slechts den berg van stukken over het fonds. Te recht oordeelde de Minister dat voor eene vergelijking van het Oost-Indische pensioenfonds met het West-Indische elke term van vergelijking ontbrak.

In Februari 1851 diende de Directie wederom een nieuw concept-reglement in, waarbij de contributie tot 8% zou worden opgevoerd. Zooals te doen gebruikelijk was, werd het eerst onderworpen aan het oordeel van den Procureur-Generaal. Deze, toenmaals Mr. P. Mijer, noemde het onaannemelijk, zoowel wegens de hooge contributie, alsook wegens de extra-bijdragen bij het aangaan van huwelijken of verhooging van inkomen. Vooral dit laatste achtte hij met recht en billijkheid in strijd. Met zulke harde en bezwarende middelen mocht men volgens hem het fonds niet redden. Wel had hij medelijden met de Directie die, werd zijn advies gevolgd, zooveel arbeid voor niet zou hebben verricht en andere begrippen omtrent recht en billijkheid bleek te hebben. Doch deze moest dan bij afwijzing van haar concept zich maar met die overtuiging vergenoegen. Zij zou daarin ‘de beste voldoening vinden voor haar eigen hart’.

Zoo werd door den Procureur-Generaal met hooggeplaatste en achtenswaardige mannen die geheel belangeloos ‘ten oirbaer van het Landt een lastig ambt bekleedden’ en ernstigen arbeid hadden verricht, een loopje genomen. Toen daarenboven het krenkend gouvernementsbesluit van 23 Mei 1851 nog 's Procureurs oordeel bekrachtigde, kan alleen dit wonder worden genoemd, dat niet alle drie de directeuren hunne pen bij den inktkoker nederlegden.

Er was wel reden toe. Niet alleen de vorm van het voormeld besluit was krenkend, maar de krenking werd nog grievender gemaakt door de ongeschiktverklaring der Directie en de opdracht van een nieuw concept-reglement aan de Algemeene Secretarie.

Aan den referendaris D. van Schreven werd nu de omwerking van den arbeid der Directie opgedragen. Deze had nog juist den tijd om voor zijn dood de niet zware taak te volbrengen, en was met zijn

resumtiewerk op 9 Juni 1851 gereed. Nu sloeg de Procureur-Generaal een gansch anderen toon aan, en prees ‘den behagelijken vorm’. 't Was dan ook werk van de Algemeene Secretarie! Doch hoewel deze omwerking geacht werd ver boven het concept der Directie uit te steken, onvoorwaardelijk gunstig kon het oordeel niet zijn, want Mr. Mijer verklaarde van andere beginselen uit te gaan en daardoor in deze aangelegenheid moeielijk te bevredigen te zijn.

Mr. Mijer had dus op dit stuk weer zijne eigen opinie. Dat had iedereen. 't Was altijd: zooveel hoofden, zooveel zinnen. Met al de hoffelijkheid, waarvan deze Procureur-Generaal het geheim had, brak hij het ontwerp-Van-Schreven geheel af. Den tijd achtte hij voor vaststelling van een nieuw reglement nog niet aangebroken. Eerst moest de Raad van Indië nog gehoord worden over de opheffing van het fonds en de betaling der pensioenen uit 's lands kas. Dan moest worden afgewacht, hoe het nieuwe Regeeringsreglement dit onderwerp zou regelen. Daarenboven was het wenschelijk den invloed te kennen, welken de contributieverhooging tot 7 percent op het fonds hebben zou. In geval van nood achtte hij Staatshulp gewettigd. Zoo toonde Mr. Mijer zelf het verwijt te verdienen 'twelk hij aan de Regeering deed, nl. wel belangstelling maar geen werkdadigheid te bezitten.

De Raad van Indië onderschreef het advies van den Procureur-Generaal bijna geheel, doch de Gouverneur-Generaal bleef bij zijn besluit, om buiten de Directie van het fonds om, door de Algemeene Secretarie een nieuw reglement te doen samenstellen. Toen echter de Raad van Indië zulk eene handelwijze in strijd met de billijkheid en de voorzichtigheid verklaarde te zijn, werden in October van 1851 de stukken aan het fonds toegezonden. De Directie, nog onder den indruk van de liefelijkheden haar op 21 Mei van dat jaar toegevoegd, verklaarde ronduit, dat zij het rationeeler zou hebben gevonden, indien men haar niet meer gehoord had. Doch plichtbesef won het van rancune. De gelegenheid om haar verschopt ontwerp opnieuw te verdedigen was inderdaad even ongezocht als schoon. Nu veroordeelde zij op hare beurt het werk der Secretarie, vooral op grond dat dit eene onveranderlijke heffing wilde van 7 percent, en de bedeelingen afhankelijk maakte van den toestand der kas, terwijl daarentegen het ontwerp der Directie, dat 8 percent contributie had voorgesteld, daardoor radicaal de chronische chloroze van het fonds genezen zou.

De wijze waarop de Directie haar ontwerp verdedigde mocht naar het oordeel van den Raad van Indië ‘niet geheel af te keuren’ zijn, bevredigend werd het niet geacht. In buitengewone vergaderingen stelde deze Raad nu zelf een concept te zamen. Daarin werd eveneens het denkbeeld eener vaste contributie van 7 percent afgekeurd. De Gouverneur-Generaal was het daarmede eens en verklaarde zich nu niet langer een tegenstander te zijn van Staatssubsidie zoo deze noodig mocht blijken, wel van eene voorgestelde overname van het

fonds door den Staat. In October 1852 zond hij 's Raads omwerking van het reglement, met de daarin door hem gebrachte wijzigingen aan den Minister toe.

Het bij herhaling omgewerkt ontwerp mocht echter aan Zijne Excellentie niet behagen. Eene oppervlakkige inzage maakte reeds den indruk van onduidelijkheid. Hadden de omwerkers dan zoozeer ‘den behagelijken vorm’ waarin de Procureur-Generaal zich zoo verlustigd had doen verdwijnen? Hoe het zij, door den Minister werd eene geheel nieuwe behandeling der zaak noodzakelijk geacht. Tot dit doel benoemde hij op 8 November 1853 eene commissie, waarin de heeren P. Joekel, ex-president der Indische Rekenkamer, F.C. Rose, gewezen hoofd der Factory voor den Nederlandschen handel in Japan en de reeds vermelde wiskunstenaar Arbon zitting hadden. Deze commissie bood op 1 Mei 1854 haar rapport met nieuw concept en toelichting aan. Het Indisch ontwerp had haar daarbij tot grondslag gediend. Doch zooals het maar al te dikwijls gaat, ging het ook hier. Amendeeren mag op enkele punten verbetering aanbrengen, vaak wordt er het beginsel van eene wet of een reglement door verkracht en het samenstel bedorven. Het waren juist de door de commissie aangebrachte wijzigingen in het ontwerp, met name de toelating van niet-ambtenaren tot het fonds, die de wijsheid der laatste adviseurs later zouden doen betreuren, terwijl het ook blijken zou dat de rigoureuze opvoering der contributie tot 9 percent onnoodig hoog was geweest.

Inderdaad, het waren de laatste adviseurs. De Raad van State, ten overvloede ook nog gehoord, rekende het reglement rijp voor afdoening, achtte de hooge contributie niet te hoog, en zoo werd op 5 Augustus 1854 de Gouverneur-Generaal uitgenoodigd het reglement met 1 Januari 1855 in werking te doen treden. Wijzigingen mocht de Indische Regeering erin maken, voor zoover geen hoofdbeginselen daardoor werden aangetast. Nadat nu aan den Raad van Indië het nieuwe reglement was toegezonden, die echter eerst de Directie van het fonds daarop wilde hooren, wat geschiedde, werd met eenige kleine wijzigingen het nieuwe reglement gearresteerd, om op 1 Januari 1855 in werking te treden.

De patiënt, hoewel zwak, leefde gelukkig nog. Hij was gespaard gebleven niet door de diverse recepten der tallooze doctoren, maar door de zorg zijner pleegvaders, de Directie. De contributieverhooging in 1851 tot 7 percent had hem het noodige metaal in het bloed gebracht. Wel mocht de Directie zich thans verheugen. Schoon zij er officieel niet van blijken deed, teekende toch een der directeuren aan, dat hoezeer in de stukken niet gesproken werd van de voorstellen door de Directie gedaan, het voor haar eene groote voldoening was, na de afkeurende stem der Regeering over het door haar voorgestelde reglement toch de door haar voorgestelde middelen tot herstel van het fonds nagenoeg alle bij het in Nederland ontworpen reglement te zien

aangenomen. Inderdaad, thans vond zij voldoening voor haar hart. Hoeveel moeite had het niet gekost het zoover te brengen.

Maar ‘on ne peut contenter tout le monde et son père’. Nauwelijks afgekondigd wekte het nieuwe reglement, ondanks al de daaraan ten koste gelegde wijsheid, een storm van ontevredenheid op. Voor hen die reeds vóór 1855 deelgenoot waren, was menige bepaling dan ook inderdaad hard. Niet alleen dat de contributie op 9 percent gesteld was, alzoo circa een tiende van het traktement, maar de huwelijkscontributie was eveneens verhoogd, bij de berekening der pensioenen werden de emolumenten, ofschoon erover gecontribueerd was, buiten rekening gesloten en niet minder dan twaalf jaren dienst werden er gevorderd van den ambtenaar, voordat zijne weduwe het volle pensioen erlangen kon. De Regeering was er echter begrijpelijkerwijze niet op gesteld, om in het onder zulk een langdurigen arbeid ter wereld gekomen reglement aanstonds ingrijpende veranderingen te brengen. De Directie was daartoe meer gezind; haar lag dat regeerings-kunststuk dan ook niet zoo na aan het hart. Zij oordeelde al dadelijk zulk eene hooge contributie onnoodig. Toen nu uit de practijk al spoedig bleek welke bezwaren in de administratie, de omslachtige berekeningen en de onduidelijkheid der voorschriften veroorzaakten, toen moest de gedachte aan herziening wel gedurig meer op den voorgrond treden.

Het viel niet te ontkennen, die om den schoonen vorm zoo geprezen artikelen veroorzaakten eindeloozen last. Aanhoudend waren partieele veranderingen en verklaringen noodig, en niet zelden gaven deze aanleiding tot bepaalde wijzigingen.

Daarover in details te treden ligt buiten dit bestek. De tallooze Staatsbladen waarbij, soms niet in behoorlijken vorm, veranderingen werden ingevoerd, worden alle in de bijlagen op zijn wrerk door Van der K. vermeld, en in zijn boek uitvoerig besproken. Hun aantal overstelpte de Regeering. In 1865 werd dan ook door haarzelve en door den Raad van Indië het denkbeeld eener algeheele herziening geopperd. De Directie beaamde dien wensch en ook de Minister sprak in zijne depêche van 6 Juni 1866 het verlangen daarnaar uit. Maar al achtte de Directie herziening nuttig, door ondervinding geleerd sprak zij in 1867 als haar beslist gevoelen uit, dat, zou herziening eenig practisch gevolg hebben, de Regeering zelve eerst moest uitmaken welke hoofdveranderingen bij die herziening op den voorgrond zouden staan. Zij verklaarde zich bepaaldelijk *niet genegen* ‘om zich, zooals tot dusverre (was) geschied, vele moeiten te geven om goed gemotiveerde en geadstrueerde voorstellen tot verbetering aan de regeering voor te leggen, en dan te ondervinden, òf dat die voorstellen eenvoudig (werden) ter zijde gelegd, òf dat geheel tegenstrijdige voorstellen aan het Opperbestuur (werden) gedaan, zonder dat de gronden voor die afwijking (werden) bekend gesteld, òf dat ongegronde aanmerkingen en onverdiende gispingen tot het bestuur (werden) gericht, welke uitvoerige en

afdoende wederlegging niet (bleek) eenige uitwerking te hebben'. De Directie mocht zoo spreken; bij de oude grieven waren in 1862 nieuwe gekomen. Zij had de administratieve huishouding van Staat nader leeren kennen, ondervonden de bazigheid van adviseurs die het gedachtenwerk van anderen niet kunnen verdragen, nooit goed genoeg vinden wat door anderen wordt opgebouwd, en ervaren 'hoe voor haar eigenlijk een bureau de plaats der regeering innam'(*). Aan het billijk verlangen der Directie om althans de hoofdpunten van het verlangde herzieningswerk te mogen kennen, werd bij schrijven van den 1sten gouvernements-secretaris van 26 Februari 1868 No. 344 voldaan. Doch hoe bemoedigend het ook was, dat de hoofdpunten door de Regeering gesteld, over het geheel dezelfde waren als door de Directie reeds waren aangegeven, 't scheen dat de Directie niet meer de kracht bezat, welke tot zulk een herzieningsarbeid werd gevorderd. Het werk vlotte niet. Eindelijk bracht de amanuensis van het fonds in 1873 een concept ter tafel, doch bezwaren in den boezem zelven der Directie deden dit deponeeren. Drukke ambtsbezigheden maakten het haar leden onmogelijk persoonlijk de handen aan het werk te slaan. Ten slotte verklaarde zij in 1876 dat het haar door die ambtsbezigheden onmogelijk was, een werk zoo omvattend als dat der herziening door te zetten en verzocht zij dat een speciaal ambtenaar met de samenstelling van een nieuw reglement mocht worden belast.

Mr. H. van Dissel, aanvankelijk daartoe uitverkoren, kweet zich evenmin van die opdracht. In Februari 1877 werd deze vervangen door den oud-directeur van Financiën H.J. Bool, die juist van verlof uit Nederland was teruggekeerd, op wachtgeld was gesteld, en dus tijd en versche krachten beschikbaar had. Na vier maanden was Bool met zijn arbeid gereed. Door Van der K. wordt die arbeid 'verdienstelijk' genoemd. Ook de Directie waardeerde het zeer en verwachtte met te meer vertrouwen dat het 'volle erkenning' vinden zou, daar de ontwerper het concept had opgemaakt overeenkomstig de grondslagen door de Regeering aangegeven. Doch hoe ook gewaardeerd en te waardeeren, er werden weer bezwaren gevonden. Al had de Regeering zeer bepaald de hoofdpunten van het nieuwe reglement aangegeven, de Raad van Indië achtte het noodig, dat, alvorens in eene verdere beoordeeling te treden van de grondslagen waarop een nieuw reglement rusten zou, men eerst berekenen moest, welke de geldelijke gevolgen zouden zijn van de door de Regeering aangegeven beginselen. De Regeering veroordeelde hare eigen handelwijze door dat toe te stemmen. Zij bekende naïef dat de Raad van Indië wel gelijk had en men op gissingen niet af mocht gaan. De vraag ligt voor de hand, waarom de Regeering zulks niet vroeger had bedacht. Maar om nu in het voorstel te treden van den Raad van Indië en aan eene commissie van wiskundigen die berekeningen op te dragen, daartegen had de Regeering weder bezwaar.

(*) Cf. bl. 556.

Zij betwijfelde het of de macht der wiskunde wel zoover reikte. Ook achtte zij al die geleerdheid niet noodig. Haars inziens was het hier slechts de vraag, wat gedurende zeker tijdvak zou uitgekeerd zijn geworden, wanneer een maatstaf had gegolden als die in quaestie, en wat dientengevolge naar de aangenomen wijze van becijfering gecontribueerd zou moeten worden. Die vragen kon men, zoo oordeelde zij, best ter beantwoording overlaten aan de Directie van het fonds.

De Directie, daartoe in September 1878 uitgenoodigd, voldeed inderdaad aan dat verzoek. Haar antwoord dagteekent van 5 December 1878. En werd dan nu het gewaardeerd ontwerp-Bool ter hand genomen? Wel neen, het bleef rusten. De Regeering had er nu op gevonden, dat de verhooging van het weezenpensioen ‘aan eene overigens wenschelijk te achten algemeene verhooging van de weduwen-pensioenen’ moest voorafgaan. Ook daarover werden berekeningen gevraagd, ook deze door de Directie gegeven. Om.... al te zamen gedeponeerd te worden. De Regeering deed verder niets.

Zoo werd, zegt Van der K. te recht, de lusteloosheid der Directie om hare krachten te wijden aan een werk, dat toch met onvruchtbaarheid zou geslagen worden, volkomen gerechtvaardigd.

Eerst tien jaren later, in 1888, kwam de reglementsherziening weer ter sprake. De vooruitzichten van het fonds werden niet geruststellend geacht. Thans zou de wetenschap een bondig woord meespreken. Professor Van Geer zou ten dienste van het fonds in den arm worden genomen, gelijk zulks reeds voor het militair weduwen- en weezenfonds was geschied. Men kent zijn oordeel over het militaire fonds. Maar 't was juist dat oordeel daarover, hetwelk zijne bemoeiingen met het burgerlijk fonds zoo niet afspringen dan toch vertragen deed. Beklaagde hij zich met betrekking tot het reglement van het militaire fonds dat hem de noodige gegevens niet waren verleend, dezelfde eischen zouden door den hoogleeraar zeker ook gesteld worden met betrekking tot het burgerlijk fonds. Op grond daarvan maakten Regeering en Rekenkamer bezwaren, want de vereischte gegevens waren te moeielijk verkrijgbaar, en het onderzoek zou te duur en te tijdroovend zijn. Stond het toch vooruit vast, dat, naar de theorie, millioenen aan het fonds ontbraken, met de overtuiging dat die theorie voor het fonds geen waarde had, dat dit een ‘Ding an sich’ was, niet te vergelijken met eene particuliere levensverzekering-maatschappij, wiegde de Regeering zichzelve in slaap. Inderdaad, wie zou de klacht bevredigen door Prof. Van Geer met betrekking tot het militaire fonds geslaakt, eene klacht zoo geheel toepasselijk op het burgerlijk fonds? wie een werk bezorgen, waarin ordelijk de artikelen van het reglement, met hunne geschiedenis en wijzigingen werden uiteengezet? Had men een dergelijk werk, dan eerst zou overwogen kunnen worden een geheel nieuw reglement samen te stellen, waarin de thans vigeerende bepalingen gewijzigd zouden voorkomen, overeenkomstig hetgeen de ervaring en de toestand van het fonds hadden geleerd.

Welnu, 's Professors gegronde klacht is bevredigd geworden; zulk een werk als hij verlangde zag het licht. In plaats van zijne kracht te verspillen aan een nieuw concept-reglement, heeft de in 1890 opgetreden voorzitter van het fonds, waarschijnlijk zich spiegelende aan anderen, wier naam de geschiedenis in deze niet eens noemt, er zich niet aan gewaagd het onmogelijke te doen, maar zich aan het werk gezet, om dat tot nu toe onmogelijke mogelijk te maken. Zulk een bewijs van ijver en van zelfbeheersching verdient waardeering. Het is toch voor een directeur van eenig departement veel meer 'standesgemäss' een nieuw ontwerp te scheppen, dan daarvoor eenvoudig prologomena te geven. Maar 't laatste is practischer. Ontwerpen bestaan er genoeg, waartoe het deposito daarvan te vergrooten? Prologomena als wij hier ontvangen zijn niet te deponeeren; zij behouden hunne waarde. Zij sluiten tal van adviseurs den mond, en banen den weg voor grondige verbetering. Thans kan bij het werk der herziening van het reglement, de eenig degelijke, de historische methode gevolgd worden. Zoo daagt het dus in 't Oosten.

Intusschen is het nog nacht, en tracht men door partieele veranderingen, verbeteringen aan te brengen waar die noodig blijken. Maar zoo talrijk zijn die amendaties geworden, dat het thans fungeerend reglement in een waren doolhof is ontaard, waarin, ja nu, met den draad van Ariadne Van der Kemp de weg *kan* worden gevonden, maar waarin het vroeger, zelfs voor ingewijden, hopeloos zoeken was.

Steller dezes zal zich niet vermeten noch het bestaande, noch het toekomstige reglement te bespreken. Hij is daartoe onbevoegd, en ware het anders, hij zou het heirleger van adviseurs niet wenschen te vermeerderen. De beste adviezen geeft de geschiedenis van het fonds en van de artikelen van zijn reglement. Op het werk, waarin die geschiedenis wordt ontvouwd, en die geschiedenis zoowel door een sprekend en merkwaardig uitvoerig statistisch tableau, als door eene duidelijke graphische voorstelling wordt toegelicht(*), de aandacht te vestigen, meer beoogt schrijver dezes niet. Doch 't is in den geest van dat werk, aan het kort historisch overzicht eene enkele opmerking toe te voegen, al ligt deze ook voor de hand.

De (thans afgetreden) voorzitter van het fonds heeft zeker geenszins beoogd eene apologie te leveren voor de Directie dezer instelling. Daaraan bestond niet de minste behoefte. Ook verzwijgt hij het niet, waar die Directie te kort schoot, en waar hij van haar verschilt. Toch stelt juist die objectiviteit der historische uiteenzetting van het verledene de Directie in een gunstig licht. Het is reeds een merkwaardig feit, dat nooit eenige moeielijkheid schijnt bestaan te hebben om voor dit lastig

(*) Over de wijze waarop Van der K.'s werk uitgegeven is behoeft niet in details getreden te worden. Het is der Landsdrukkerij waardig. Hoe uitvoerig ook, in de 3 deelen, waarvan het 3de de bijlagen bevat, is door de nauwkeurige verwijzingen en het uitvoerig register zeer gemakkelijk de weg te vinden. Laat het zich daardoor gemakkelijk lezen, de lage prijs van het werk, slechts *f* 9, brengt het onder ieders bereik.

en veelomvattend bestuur altijd de noodige personen te vinden. Het lidmaatschap der Directie van het burgerlijk weduwen- en weezenfonds was toch alles behalve uitlokkend. Voordeel was er in geen enkel opzicht aan verbonden, en waarlijk! het was geen sinecure. Een ondanks, of beter gezegd: juist door, de eindelooze rij van adviseurs slecht geredigeerd en hoogst gebrekkig reglement wierp telkens tal van hinderpalen op. Dank van de Regeering kwam in meer dan zeventig jaren slechts éénmaal voor(*), want het pluimpje, in 1822 wegens des fondsen rooskleurigen toestand toegekend, was onverdiend en een gevolg van zelfmisleiding. Dank van het publiek heeft de Directie nooit gehad. Integendeel. De noodzakelijke verzwaring der lasten, de reglementsherzieningen, de gebreken in het reglement, bezorgden haar veel verzet, nooit eenig blijk van waardeering. De pers beschuldigde haar van onredelijkheid en onrechtvaardigheid(†), noemde haar bureel een Augiasstal en hare leden oligarchen(§). Treedt eindelijk een man van wetenschap op, dan toont deze in zijn rapport aan de Regeering zulk eene onbekendheid met de feiten, zoo weinig waardeering voor het pogen der Directie om eveneens de zaken wetenschappelijk af te doen, dat hij haar van plichtverzaking beschuldigt en zich zelfs niet ontziet haar het loon te verwijten dat zij niet eens ontving(**). De Regeering loont de Directie o.a. met het besluit van 28 Mei 1851 N°. 1, loont haar veeljarigen arbeid niet alleen met bitse afkeuring, maar ook met een brevet van onvermogen, terwijl later datzelfde werk door de uitkomst gerechtvaardigd wordt. Toch gaat de Directie voort, al is haar bestaan eigenlijk eene lijdensgeschiedenis. Zij geeft het niet op, al spreekt zij bij herhaling eerlijk hare ergernis uit. Nieuwe krachten volharden in het schier hopeloos pogen naar verbetering, wel niet altijd met eene zelfde consequentie waar het de ondergeschikte punten betreft, maar toch elkander gelijk in streven. Zelfs de langdurigste correspondentie, soms over tientallen van jaren loopend, al leidt deze tot niets, put haar geduld en haar vertrouwen niet uit. Waarlijk deze zaken verdienen wel gekend te worden, en zouden grooter tekortkomingen dan men aan de Directie van het fonds ten laste leggen kan, volkomen bedekken.

Doch dit is reeds te veel gezegd. Van welke eigenlijke tekortkomingen zou men de Directie met grond kunnen beschuldigen? De geheele wijze van oprichting van het fonds was eene fout, al geldt hier het ‘felix culpa’. Dit werd reeds kortelijks besproken. Maar voor die fout is de Directie niet verantwoordelijk, evenmin als voor het feit, dat bij de samenstelling van het reglement in 1854 in het geheel geen volstrekt juiste verhouding tusschen contributie en bedeeling tot grondslag werd genomen, dat elke wetenschappelijke berekening ontbrak, dat in dit reglement veel te weinig werd gegeneraliseerd. Gemis aan wetenschappelijke gegevens is daarvan de oorzaak. Men besefte slechts flauw

(*) In 1858. Zie bl. 394.
(†) Cf. bl. 280. Ook bl. 404.
(§) Cf. bl. 748.
(**) Cf. bl. 400 vv.

die noodig te hebben. Men kende geen weg om ze te krijgen. De Nederlandsche pensioenwet voor weduwen en weezen kent deze leemten niet. Zij doet alle bijzondere gevallen in algemeene regels opgaan, maar deze wet dagteekent dan ook van het jaar 1890. Wat grenzenlooze last en moeite heeft het Indisch fonds, ten gevolge van zijn reglement niet ondervonden! Hoeveel zorg was en is er nog noodig om de eindelooze schakeeringen van gevallen te determineeren. Neem daarbij in aanmerking met welke gebrekkige middelen de Directie eene zeer uitgebreide en steeds toenemende administratie te voeren had. Eerst geheel als bijzaak behandeld, bekomt zij eerst na 43 jaar, in 1860, een eigen bureel. Ook dan nog is dit op zijn soberst ingericht, al wordt het door den Minister te weelderig geacht(*). Zoo onvoldoende is het, dat in 1884 de Directie zich niet bij machte moet verklaren, om over de laatst verloopen tien jaren met hare debiteuren en crediteuren af te rekenen, en nog grooter achterstand voorziet. Eerst toen werd het personeel uitgebreid; eerst toen werden de stamboeken in orde gebracht. Een goed verslag dagteekent eerst van 1891. Eene balans met behoorlijke winst- en verliesrekening blijft ontbreken, maar wordt gedeeltelijk vervangen door eene kapitaalrekening, welke, eveneens in 1891, voor de gebrekkige kasrekening in de plaats kwam. Nu zal althans in de jaarverslagen een juister overzicht van ontvangsten en uitgaven mogelijk zijn, en dus een beter overzicht van 's fondsen middelen en behoeften zijn te geven. Ongeloofelijk is het feit, dat er nog nooit eene natelling van het kasgeld heeft plaats gehad en deze ook nu nog niet plaats kan hebben. De Directie cijfert maar door. Of de rekening uitkomt m.a.w. of het geld er is, weet zijzelve niet. 's Lands kas is de groote algemeene pot, waarin zij hare ontvangsten deponeert, waaruit zij voor hare uitgaven put en somtijds ook nam wat haar niet toekwam. Daardoor was het mogelijk dat het fonds zeven jaar lang rente genoot van een kapitaal dat het niet bezat. De leemten van dergelijke financieele administratie blijkt de Directie duidelijk te beseffen. Hare missive van 5 Augustus 1892 N°. 1013 aan de Regeering is daarvan het bewijs(†). Zal dat schrijven wezenlijk iets geven? Zal de Regeering het niet bij het oude laten? Op haar dan de verantwoordelijkheid ook daarvoor.

Ook daarvoor, want de Regeering is de eenige verantwoordelijke voor den bestaanden toestand. Al dreigen op het oogenblik geen geldelijke bezwaren, het fonds heeft dringend behoefte aan een beter reglement. Herziening daarvan is noodig op alle punten. Eigenlijk is er geen reglement meer. Wat nu bestaat is eene lappendeken, een flikwerk van Staatsbladen. Zoo wordt het gebrekkige slechts tijdelijk verholpen. Een reglement behoort een organisch geheel te zijn. Ziedaar het gevolg der door de Regeering gevolgde methode. Zelf niet wetend wat zij willen moest, zocht zij overal om licht. Maar hoeveel wijsheid er in de hooge Staatscollegiën ook zetelen moge, hoe eminent de geraad-

(*) Cf. bl. 910.
(†) Cf. bl. 987 vv.

pleegde autoriteiten op hun gebied mogen zijn, hooge Staatscollegiën en hoofdambtenaren schieten met al hunne juridische en administratieve kennis op het stuk van pensioenfondsen te kort. Strenge wiskundige wetenschap is hier de basis. Was het vroeger niet mogelijk op dergelijken grondslag te bouwen, thans is het dat wel. Thans is het dat zoozeer, dat, ook al mochten er aan de samenstelling van een Indisch pensioen-reglement voor weduwen en weezen nog meer moeielijkheden zijn verbonden, dan aan de samenstelling van een dergelijk reglement voor het kleine Nederland, met een ernstigen wil ook die moeielijkheden niet onoverkomelijk zullen blijken.

Maar dan verlate de Regeering ook den weg welken zij tot nog toe gevolgd is. Zij stelle hoofdbeginselen vast, en houde zich dan ook daaraan. Zij dulde het niet, dat het zoogenaamd betere telkens het goede te niet doet. Zij roepe geen wedstrijd op in scherpzinnigheid gelijk zij vroeger deed. Zoo er iets vermoeiends in Van der K.'s duidelijk en goed geschreven werk is, dan is het de last gelegen in het uit elkander houden der adviezen welke door de Regeering links en rechts worden gevraagd, bij ieder die geacht kon worden stem in het kapittel te hebben. Welke de gevolgen daarvan zijn komt in de geschiedenis van het fonds ten duidelijkste aan het licht. Het wordt door Van der K. zeer juist gezegd(*): 'Als men de directie steeds zich zelve had doen zijn, het fonds zou een ander aanzien gekregen hebben.' Te recht wijst hij erop, dat ieder adviseur zijne eigen wijze van zien heeft en meent die in het kader van daaraan vreemde onderwerpen te moeten dringen; dat 'telkens en telkens adviseurs op het oorspronkelijke werk een invloed (hebben) uitgeoefend, fataal voor de instelling, zoo reeds in 1817, zoo in 1836, zoo vóór en na dien tijd(†)'; dat 'in weerwil van alle of (juist) ten gevolge van zoovele adviezen, ook uit het oogpunt van redactie inzonderheid zeer slecht werk is geleverd'(§). Zoo is het. Wat de eene geleerde als wijsheid verkondigt, straks komt nog een geleerder die het wegredeneert. Adviseurs zijn 'bazig'(**); het werk van een ander is hun nooit goed genoeg. Gaat men op hen af dan ontstaat er een omslag, een wikken en wegen, een correspondeeren, een opwerpen van bedenkingen, een amendeeren, critiseeren, deprecieeren, waarbij de lankmoedigste zelfs wanhopend worden moet. Zoo komt geen wet tot stand. Wat ook door vereenigde krachten moge uitgewerkt worden, wetgevende kracht is persoonlijk bezit. Ook als de Regeering het concipieeren van eene wet of een reglement aan een ander opdraagt dan mag zij daarbij de leiding nooit uit hare handen geven. Juist dit is het, waaronder het Oost-Indisch burgerlijk weduwen- en weezenfonds nog altijd lijdt.

Is het boek van Van der K. belangrijk voor de historie van het fonds, en van zijne reglementen, het is dat nog meer door de objectieve aantooning van de eigenaardige houding, welke tegenover de Directie steeds

(*) Cf. bl. 95.
(†) Cf. bl. 95.
(§) Cf. bl. 95.
(**) Cf. bl. 556.

door de Regeering aangenomen is. Zij vertrouwt het bestuur van het fonds aan de Directie toe, maar bindt deze handen en voeten. Of juister, niet de Regeering doet zulks, maar zij laat toe dat anderen het doen. Grijpt hare hand soms ook al eens in, doorgaans laat zij anderen den baas spelen. Staatslichamen en hoofdambtenaren geven altegader hunne wijsheid ten beste, maar ieder breekt af wat de ander opbouwde, en òf niets komt tot stand, òf wat er komt is lapwerk. Zoo blijft alles met lamheid geslagen. Zoo wordt ook de ijverigste en bekwaamste ontmoedigd omdat hij het vooruit berekenen kan, dat al zijn inspannende arbeid toch ten slotte slechts wordt gedeponeerd. Een geduld als dat van het fondsbestuur wordt er zelfs door uitgeput.

Daarom is Van der K.'s boek een spiegel. De Regeering kan er zichzelve uit leeren kennen, en al die hooge collegiën van Staat en al die hooge Staatsbeambten. Zij kunnen eruit zien, dat men doorkneed kan zijn in wijsheid, vergrijsd door studie, en toch niet op de hoogte wezen van de kennis welke er voor eene pensioenwet wordt vereischt. Merkwaardig, in al die lange adviezen wordt over alles gesproken, maar van historie en wiskunde wordt bijna niet gerept. Zoo blijft alles dilettantenwerk. En, wij zien het wederom hier bevestigd, een dilettant kent geen scrupules. Hij beweegt zich zelfs, met meer dan gepaste vrijmoedigheid, ook op het strengst gereserveerd terrein.

De tijd voor het dilettantisme is ook in Indië voorbij. Na een werk als het besprokene kan het ook het weduwen- en weezenfonds niet meer mishandelen. Bij de aanstaande herziening kan de oude methode onmogelijk worden gevolgd. Wanneer zal die herziening plaats hebben? Of men in Indië er den stoot toe zal geven is meer dan twijfelachtig. Maar het geldt hier zoowel een Nederlandsch als een Indisch belang. Moge de auteur van dit werk, als hij straks zijne Indische loopbaan gesloten heeft, zijne nooit uitgeputte werkkracht aan het burgerlijk weduwen- en weezenfonds blijven wijden. Maar of hij lid zij of niet van de commissie, aan welke eene grondige herziening van het reglement op de door de Regeering aangegeven beginselen, zal dienen te worden opgedragen, zijn boek zal bij dien arbeid een onmisbare leiddraad zijn. In het licht der historie door hem onthuld, met de wetenschap als stuurman, zal om in beeld te spreken, het scheepje, dat als kostelijke lading het welzijn van talloos vele onverzorgden bergt, de talrijke riffen ontwijken kunnen, waarop het, ondanks zooveel ambtenaarswijsheid, vroeger bijna te pletter ging en thans nog herhaaldelijk stoot. Laten dan de stuurlui aan den wal het onder elkander beter weten, wetenschap en practijk vereenigd zullen tot een resultaat leiden, dat minder teleurstelling zal baren dan het gevolg is geweest van al de fijne scherpzinnigheden der Indische bureaucratie.

ZUIDMAN.

Engeland en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1685-1689.

X.

Het spreekt vanzelf, dat de toerustingen in de Republiek in de maanden Juli en Augustus niet geheim konden blijven.

Met grooten ijver werd aan de uitrusting van twintig nieuwe oorlogsschepen gearbeid, negenduizend matrozen, twaalf- tot dertienduizend soldaten, zoo voet- als paardenvolk, geworven, transportschepen door vertrouwde kooplieden van Rotterdam, Amsterdam en elders onder geschikte voorwendsels gehuurd, alles in overleg met de drie of vier gemachtigden uit de Staten, die den prins met het oog op de indertijd voorgenomen versterking der grensvestingen waren toegevoegd.

De Fransche gezant in Den Haag onderrichtte in het begin van Augustus zijn meester van al wat er plaats greep; de zending van Bentinck en haar doel - 't was hem geenszins onbekend gebleven. Een goed korps troepen aan den Rijn, zoo schrijft hij, om de Staten-Generaal te ondersteunen, zocht de prins van de Duitsche vorsten over te nemen, terwijl hij met een deel van der Staten troepen naar Engeland oversteekt. Al die kampementen bij Nijmegen strekten tot niets anders, dan om zijne ware voornemens te verbergen, en het leger, dat hij naar den Rijn liet oprukken, diende niet tot het uitvoeren van een plan aan dien kant, maar alleen om de Staten te dekken en de troepen te vervangen, die hij voor zijne onderneming naar Engeland gebruikte(*). Al die berichten zond de gezant ook naar Barillon, omdat het hem toescheen, dat men in Engeland sliep en de koning daar op eens plotseling kon verrast worden(†). Albeville bleef niet in gebreke hetzelfde te doen. Koning Jacob echter scheen door de berichten van zijn gezant, als zijnde te onbepaald, weinig verontrust, evenals zijne voornaamste ministers(§). Behalve, zoo verklaart hij in zijne biographie, de herhaalde verzekeringen, die hij ontving van de Staten door hunne gezanten en zelfs van den prins van Oranje, dat deze toebereidselen niet tegen hem waren gericht, gebruikten Sunderland en enkele anderen

(*) D'Avaux, VI, p. 178.
(†) T.a.p., p. 186.
(§) Barillon a.d. koning, 2 Aug., bij Dalrymple, II, *App.*, I, p. 282.

uit zijne omgeving, die hij het meest vertrouwde, alle argumenten, die men zich kan voorstellen, om Z.M. te overreden, dat het onmogelijk was, dat de prins van Oranje zulk eene onderneming kon ten uitvoer brengen. In 't bijzonder bespotte lord Sunderland iedereen, die het slechts scheen te gelooven, en hij had zulk een grooten invloed op allen, in wie de koning het meeste vertrouwen stelde, dat niemand van hen behalve lord Dartmouth eenig geloof scheen te slaan aan de mededeeling(*).

Weinige dagen nadat koning Jacob van Albeville die minder gunstige berichten had ontvangen, stelde Lodewijk XIV hem op uitvoerige wijze in kennis met hetgeen in Holland werd voorbereid, tevens zijn ambassadeur gelastende, den koning te verzoeken, zich toe te rusten te water en te land(†). Daarop liet Jacob II zijn gezant uit Den Haag overkomen tot het verstrekken van nadere inlichtingen en verzocht Barillon tot tweemaal toe, dat zijn meester de vroeger toegezegde schepen in Brest tot zijne hulp zou gereedhouden(§). Te gelijk zond hij den admiraal Dartmouth naar Chattam, om voorbereidingen te treffen. Vier dagen later scheen de koning weer alle zorg ter zijde te hebben gezet; hij kon nog moeilijk gelooven, dat de prins van Oranje eene landing in Engeland op het oog had(**). En in de berichten van 2 en 6 Sept. spreekt Barillon nogmaals van de ongeloovigheid van Jacob en diens ministers.

Nog van een anderen kant werd de koning omtrent het plan van den ontworpen inval ingelicht en wel op grond van meer stellige berichten. Een Franschman, met name De Verace, uit den dienst van den prins van Oranje ontslagen onder omstandigheden, die zijn wrok hadden opgewekt, had Skelton, den Engelschen gezant te Parijs, aangeboden ‘dingen te openbaren, voor den koning van Engeland van niet minder belang dan de kroon, die hij droeg’. De gezant deed verslag van de zaak aan Sunderland, doch vernam uit Engeland geen antwoord; waarschijnlijk vonden de koning en de ministers het niet der moeite waard erop te letten(††). Maar toen koning Jacob het bericht gewerd, dat duizenden zadels en ander rij-tuig in schepen waren geladen, waaruit voldoende het voornemen eener landing bleek, gaf hij bevel nog twaalf schepen met de noodige branders uit te rusten, terwijl het krijgsvolk in de zeehavens en langs de kusten, waar het gevaar eener landing het grootst was, werd gelegerd.

Langzamerhand begon de koning vrees te koesteren, dat de toebereidselen in de Republiek hem en hem alleen golden. Zijne passieve houding tot dusver was echter minder aan zorgeloosheid te wijten, zooals D'Avaux meende(§§). Integendeel. Wel degelijk was somwijlen bij hem de vrees ge-

(*) *Life of James II*, II, p. 177.
(†) Bij Dalr., II, *App.*, I, p. 283.
(§) Barillon a.d. koning, 13/23 en 16/26 Aug., bij Dalr., II, *App.*, I, p. 283.
(**) Id., 30 Aug., t.a.p.
(††) *Life of James II*, II, p. 176.
(§§) D'Avaux, VI, p. 186.

rezen, dat de prins werkelijk dacht aan eene onderneming tegen Engeland en die zou ten uitvoer brengen. Dan weer zag hij, niet goed wetende, wat ervan te denken, de zaak zoo zwaar niet in. Eensdeels vreesde, anderdeels hoopte hij. Konden de toerustingen der Republiek te land en ter zee ook niet Frankrijk gelden, dat al zoolang eene uittartende houding tegenover haar had aangenomen, dat sinds de laatste jaren niets deed dan den Staat verbitteren door de groote belemmeringen, die het zijn handel in den weg legde; - had Lodewijk XIV nog onlangs niet den geheelen invoer van haring verboden? - Frankrijk, dat de Keulsche zaak naar zijn zin wilde beslist zien, zooals de groote koning den 19den Augustus den kardinaal Fürstenberg de belofte had doen toekomen, dat hij hem met geweld in het bisdom Keulen zou handhaven(*)? Was niet de onderstelling waarschijnlijk, dat de Hollanders op 's konings besluit een parlement bijeen te roepen hunne vloot waren begonnen uit te rusten, om de leden te sterken in hun verzet tegen 's konings wenschen in godsdienstzaken, en dat, toen de koning zich in een staat van tegenweer stelde, zij hunne vloot vermeerderden, ten einde het parlement een hart onder den riem te steken(†)? Hoe kan de Republiek openlijk breken met Engeland op het oogenblik, dat Frankrijk gereedstaat voorwaarts te stormen en Holland zonder twijfel daarin mede verwikkeld zal worden(§)?

En al waren dan werkelijk de toerustingen tegen Engeland gericht, zou de onderneming kunnen worden uitgevoerd? Barillon schrijft aan zijn meester, dat de koning en Sunderland den inval eene hersenschim achtten, omdat de prins van Oranje alleen kan hopen te slagen, door de expeditie in persoon te begeleiden, terwijl Holland werd bedreigd van de Maas en den Rijn(**). Indien dus Lodewijk XIV het slechts wilde beletten, kon van de geheele onderneming niets komen. En dat de groote koning zulks doen zou, daarvan hield zich Jacob II stellig overtuigd.

Eene overweging van anderen aard gold den tijd des jaars, dat reeds te ver gevorderd was, zoo men meende, om er nog zulk eene onderneming in te verwachten.

Ook 's konings omgeving verkeerde in onzekerheid. Al heeft Sun-

(*) Rousset, *Louvois,* IV, p. 88.

(†) 'Die Muthmassung so das mehrere verisimile in sich führet ist, das weylen der König sich so offt declariret das Parlament auf den November ohnfehlbar zu convociren, undt dem ijetzigen Verlauth, nach annoch würklich geschehen solle, dasz man sie im Frühling taxiret, nemblichen ein Flotte auszurüsten umb den Parlamentariis von weitem die Hand zu biethen undt sie mithin in ihrer Repugnantz dem König in der Religions-Sach zu willfahren zu verstärcken, undt weylen der König auf ihre erste im Frühling gethane Ausrüstung, seinerseits auch in 20 Schiff armiret, undt sich darmit wenigstens in ein Defension-Stand gesetzet, dasz sie in Holland hierauf diese 27 mehrere Schiff zu armiren resolviret, umb den König überlegen zu seyn, undt so forth obbesagten Parlamentariis den Muth dardurch erhalten zu können.' Hoffmann's bericht, 3 Sept., C. d. Cavelli, II, p. 252.

(§) Hoffmann's bericht, 3 Sept., t.a.p., p. 253.

(**) Schrijven van 3 en 6 Sept. bij Mackintosh, p. 436.

derland het plan van den prins in alle opzichten gekend en al heeft deze raadsman zijn koning met opzet misleid, waarvan de koning hem later heeft beschuldigd(*), wij kennen het gevoelen van den keizerlijken gezant Hoffmann; en wat nog meer waard is, de Spaansche gezant Ronquillo, die gedaan heeft, wat hij kon, voor den koning, verzekerde Z.M. nog in September, dat de toerustingen der Hollanders niet hem golden(†). Slechts enkele weken zouden verloopen, alvorens den koning de gansche stand der dingen duidelijk zou worden.

Wie niet twijfelde, althans in Augustus niet meer, zooals blijken zal, aan de voornemens in de V.P. en de bestemming der oorlogstoebereidselen, was Lodewijk XIV. En hij liet het ook niet aan de noodige waarschuwingen te Londen ontbreken. Wij zagen, hoe hij den 2^{den}/12^{den} Aug. den koning aanspoorde zich te land en ter zee toe te rusten.

Om echter Lodewijk's houding ten opzichte van Engeland beter te begrijpen, dient nog een terugblik op de Keulsche aangelegenheid te worden geworpen.

Dat Jacob II in deze zaak openlijk de zijde van Lodewijk XIV koos, weten wij. Ook hij wilde Fürstenberg benoemd zien, hoofdzakelijk uit vijandigheid tegen de Hollanders, die daardoor onmiddellijk zouden worden getroffen(§).

Maar dat de zending van lord Howard naar Rome geen doel zou bereiken, was even natuurlijk, als dat de koning daardoor alweer allen schijn op zich laadde van in bondgenootschap met Frankrijk te staan. In zijne rechten als wereldlijk heerscher door Lodewijk XIV gekrenkt - getuige de kwartiersvrijheid -, gevoelde Innocentius XI zich genoopt tegen de brutale macht van den grooten koning met al zijne krachten op te komen. Vandaar, dat hij van eene bemiddeling van Jacob II, hoe goedgezind hij dezen monarch ook was, niets wilde weten. Maar bovendien bedreigde Lodewijk XIV de vrijheid der kerk. Hoe anders zijne houding in de Keulsche aangelegenheid te noemen? Wilde de paus toegeven aan de pressie, die door den Franschen monarch op hem werd uitgeoefend, het zou de eerste, maar niet de laatste concessie wezen, die hem werd afgedwongen. Lodewijk's geheele streven was te heerschen, ook over de kerk, zooals hij door zijne handelingen in Frankrijk had bewezen. De paus moest hem ter wille zijn. Zijn eigen vermeend belang vorderde de benoeming van Fürstenberg in Keulen. De paus had die goed te keuren. Niet alleen dus uit een algemeen oogpunt moest Innocentius dien ongehoorden druk weerstand bieden, maar niet minder uit een meer bijzonder. Als wereldlijk heerscher kon hij onmogelijk ertoe behulpzaam zijn, in Keulen en waar ook elders een werktuig van Lodewijk XIV te vestigen, waardoor diens macht slechts werd vergroot.

(*) *Life of James II*, II, p. 177.
(†) Ibidem.
(§) Barillon, 2 Sept.: 'Sunderland me parut fort aise que V.Mé. sont resolue de soustenir le Cl. de Fürstenberg'; bij Ranke, *Engl. Gesch.*, V, p. 495 (18de boek, 1ste kapittel).

De paus volhardde bij zijne gedragslijn. Noch de kardinaal D'Estrées noch de door Lodewijk opzettelijk gezonden generaal Chamlay vermochten Z.H. tot toegeven aan 's konings wenschen te bewegen. De paus weigerde zelfs laatstgenoemden geheimen gezant in audiëntie te ontvangen, en de koning riep zijn zendeling terug(*). Aan de zending van lord Howard viel geen beter onthaal te beurt.

Van nu af, van het oogenblik, dat koning Lodewijk het volkomen vruchtelooze van zijne pogingen te Rome inzag, rijpten bij hem de plannen voor een inval in het Duitsche rijk in vollen vrede.

Inmiddels ontving de koning van zijn gezant in Den Haag herhaaldelijk berichten over hetgeen er in 't geheim werd voorbereid. In Juli was 't voor D'Avaux al niet twijfelachtig meer, of de prins van Oranje had den tocht naar Engeland voor(†). Enkele weken later had Lodewijk volkomen zekerheid. Volgens een bericht van 20 Aug. van Kramprich aan den keizer had men vanwege de Republiek den koning laten polsen, voor 't geval dat de Staten met Engeland in open krijg geraakten(§). Alle onzekerheid was dus nu voor Lodewijk weggenomen. Hij wist nu zeker en stellig, dat de botsing tusschen Engeland en de V. Nederlanden aanstaande was. In dit geval kon hij zijn slag slaan. Was 't niet altijd zijn streven geweest de beide zeemogendheden met elkaar in strijd te brengen, opdat zij, elkander verlammende, geene van beiden in staat zouden zijn hem in zijne veelomvattende plannen te storen?

Altijd had hij getracht het voor de wereld te doen voorkomen, alsof een verbond tusschen hem en Jacob II bestond. De Republiek moest, naar zijne bedoeling, Engeland steeds meer wantrouwen. Het moest haar toeschijnen, of Engeland het op haar ondergang had begrepen. Welnu, zoover scheen het te komen. In allen gevalle zou hij niets doen, om 't conflict te voorkomen. Als vriend van Jacob, waarvoor hij zich uitgaf, diende hij hem te waarschuwen voor 't uit de Nederlanden dreigend gevaar. Hij bleef niet in gebreke. Maar een merkwaardig licht op de oprechtheid van die vriendschap en de waarde dier waarschuwingen werpt het feit, dat hij de zestien schepen, die hij tweemalen zijn broeder van Engeland had laten aanbieden, aan het einde der Julimaand niet meer leveren kon om de eenvoudige reden, dat de vloot te Toulon werd onttakeld. Alleen om de Hollanders te misleiden, werden enkele schepen naar Brest gezonden(**). Ware 't Lodewijk ernst geweest, Jacob II te ondersteunen, hij zou tot zulk een maatregel niet zijn overgegaan, ook al had hij op dat oogenblik nog geene voldoende zekerheid, dat de toerustingen in de V.P. inderdaad den koning van Engeland golden. Voor het uiterlijk nochtans liet hij den

(*) Zie Rousset, *Louvois*, IV, p. 73 vlgd., 81 vlgd., 88.
(†) D'Avaux, VI, p. 178.
(§) Bij Klopp, IV, Anlage V, p. 497.
(**) Rousset, *Louvois*, IV, p. 100 vlg.

koning bij herhaling opmerkzaam maken op het gevaar, dat dezen van den kant der Republiek dreigde.

Geheel in overeenstemming met Lodewijk's bedoelingen was dan ook de zending van Bonrepos, intendant der Fransche marine, die als agent van Lodewijk XIV sedert het einde van 1685 in Londen was werkzaam geweest en korten tijd geleden naar zijn vaderland was teruggekeerd. Den 25sten Aug./4^{den} Sept. kwam Bonrepos aan. Hij had in opdracht, den koning te overtuigen van het gevaar, dat hem boven het hoofd hing, en hem krachtdadige hulp aan te bieden. Voorts moest hij aandringen op het doen overkomen van Iersche troepen en trachten Z.M. af te brengen van zijn plan, om tegen het eind van November een parlement bijeen te roepen(*). Indien Bonrepos werkelijk last had deze hulp aan te bieden, dan is zij afgeslagen door Jacob II op grond van het betoog van Sunderland - in dezen gesteund door den Spaanschen ambassadeur -, hoe eene dergelijke hulp de natie wrevelig zou stemmen en het vergrooten van de Hollandsche toerustingen door den grooten koning niets was dan een kunstgreep, om Z.M. tot een verbond met Frankrijk te brengen. De vereeniging der beide vloten zou in Engeland zelf eene algemeene ontroering hebben veroorzaakt, en dat nog wel op een oogenblik, dat het parlement stond te worden bijeengeroepen. Schoon Sunderland den koning evenzeer ontraadde de Iersche troepen te laten overkomen, op grond: dat zij het volk in Engeland zouden verontrusten; dat het vooroordeel der natie tegen hen nog grooter was dan dat tegen de Franschen; dat zij niet tijdig genoeg konden overkomen, indien de prins een aanslag deed; dat Ierland niet zonder verdediging mocht worden gelaten, en dat in allen gevalle de toestemming van het parlement ervoor noodig was, - volgde de koning in dit opzicht geenszins den raad zijns ministers(†). Maar er bestaat eene tweede instructie, enkele dagen later den buitengewonen gezant door den met het bestuur der marine belasten markies De Seignelay verstrekt. Daaruit schijnt te blijken, dat de hulp ter zee en de vereeniging der beide vloten nog in het loopende jaar, waarvan Bonrepos den koning had gesproken, volstrekt niet in de bedoeling lag van Lodewijk XIV, die zelfs niet in staat was, zooals wij weten, vroeg genoeg de schepen uit de Middellandsche zee te laten komen, om een aanzienlijk eskader te vormen(§). Hij had het nu daarheen te leiden, dat de koning voor het volgende jaar eene hulpverstrekking in schepen vroeg, hetgeen den gezant niet moeielijk zou vallen, omdat de koning zelf aan Barillon had gezegd, dat hij die schepen dit jaar niet noodig had(**).

(*) *Life of James II*, II, p. 176.

(†) Barillon aan den koning, 6 Sept., bij Dalr., II, *App.*, I, p. 283.

(§) Burnet maakt uitdrukkelijk van het aanbod, niet slechts van eene vloot, maar ook van een landleger, gewag. Macaulay, die overigens Burnet meest volgt, spreekt hem op dit punt tegen. Sunderland zelf in zijne *Apology* zegt uitdrukkelijk, dat hij zich tegen het aannemen der schepen zoowel als van elke hulp met hand en tand heeft verzet. Zie Traill, *William III*, p. 25.

(**) Instructie van 8 Sept. Zie bij C. de Cavelli, II, p. 255.

Heeft Bonrepos dus werkelijk hulp voor het loopende jaar aangeboden, dan - zoo heeft men 't zich waarschijnlijk voor te stellen - heeft hij zijne instructies overschreden. En inderdaad. Het geheele aanbod lijkt slechts voor den schijn gedaan en de eigenlijke bedoeling ermee geweest te zijn: het parlement onmogelijk te maken, door de tweespalt tusschen koning en volk te vergrooten, zoodat van eene verzoening tusschen de kroon en de vertegenwoordiging des volks geene sprake kon zijn. Bonrepos' overkomst op zichzelf al was geschikt het wantrouwen op te wekken, en Ronquillo, de Spaansche ambassadeur, bleef niet in gebreke den koning erop opmerkzaam te maken, hoe de tegenwoordigheid van den buitengewonen gezant niet alleen aan de andere mogendheden reden gaf zich te verontrusten, maar ook elke hoop zou vernietigen, om van een parlement de herroeping der test-akten te verkrijgen(*).

Op het zeer verontrustend bericht uit de Republiek, dat werkelijk als een bewijs mocht gelden, dat hare scheepsuitrusting inderdaad eene landing ten doel had, zond de koning Albeville terstond naar zijn post terug, waar de gezant reeds den 29sten Aug./8sten Sept. in de vergadering der Staten-Generaal verscheen, om opheldering te vragen over het doel der toerustingen. ‘De toebereidselen van Hunne Hoogmogenden ter zee en te land, maar vooral ter zee, in een tijd van vrede en zoo laat in het jaar noodzaakten den koning, hun ouden bondgenoot, eene uiteenzetting hunner voornemens te vragen en terzelfder tijd zijne eigen vloot te versterken met het oog op de handhaving van den vrede der Christenheid’(†). De Staten zouden door de vraag van Albeville in niet geringe verlegenheid geraakt zijn, indien zij door Lodewijk XIV zelf daaruit niet waren gered.

De Fransche gezant D'Avaux had zonder ophouden, gelijk wij zagen, zijn meester van de toerustingen in de Republiek op de hoogte gesteld en Z.M. aangespoord de bedoelingen des prinsen van Oranje te verijdelen. Dat kon op tweeërlei wijze geschieden. Hield de koning op, den Hollanders de grootste belemmeringen in den handel in den weg te leggen, de Hollandsche steden zouden, zijns inziens, Amsterdam vooraan, in eene andere stemming geraken. Het kon er met den handel niet treuriger uitzien; door den oorlog alleen was een herstel ervan mogelijk, aldus spiegelde men zich in Holland voor. Kreeg Amsterdam in de zaken van den handel eenige voldoening, het zou den prins van Oranje niet zijn gang laten gaan. Het herstel van den vrede van Nijmegen op dit stuk zou de minderheid, die op 't oogenblik nog den vrede wenschte, zeer ten goede komen en haar versterken(§). Wilde Z.M. dien weg niet op, de vijandelijke voornemens der Staten konden nog op eene andere wijze worden tegengegaan en wel door een onverhoed-

(*) Mackintosh, p. 425.
(†) Bij Mackintosh, t.a.p.
(§) De berichten van 2 Sept. bij D'Avaux, VI, p. 208, 209, 211.

schen inval of althans door eene dreigende beweging te doen uitvoeren aan Maas en Rijn. De gezant vestigde de aandacht van Louvois op Maastricht, dat den ganschen zomer op twee of drie plaatsen was open geweest, welke openingen in de muren vóór den winter waarschijnlijk niet dichtgemaakt zouden zijn(*).

Reeds in Mei had hij zijn vorst erop gewezen, dat, indien de ligue, welke de prins vormde, tot grondslag had de handhaving van het Protestantsch geloof, 'men in Holland zoo geprikkeld was, dat het stond te vreezen, dat de Hollanders eenige dwaasheid begingen, indien men hun ten minste niet aan den anderen kant op het stuk van den handel voldoening schonk'(†). In Juni wijst hij erop, dat de heeren van Amsterdam zich niet meer zoo sterk tegen de plannen des prinsen verzetten ten gevolge van het vooroordeel, dat men in Frankrijk en in Engeland besloten had hun godsdienst en bovenal hun handel te verdelgen. In Amsterdam hield men dat plan voor eene stellige daadzaak; men geloofde daar, dat het beter was, vroeger dan later te handelen en niet te wachten, totdat de koning van Engeland beter in staat was hun kwaad te doen. Hun handel was zoo geruïneerd, dat hij zich - de kooplui konden er een eed op doen - in beteren staat bevond gedurende den oorlog dan op dit oogenblik. Ja, 't was zoover gekomen, dat slechts een oorlog verbetering erin kon brengen(§). Terzelfder tijd meldt de gezant zijn souverein, dat een klein Engelsch vaartuig, goed bemand en zeer goed zeiler, heen en weer voer tusschen de Engelsche kust en Maassluis; dat men zich van dit vaartuig bediende, om van weerszijden de correspondentie tusschen de oppositie en den prins van Oranje over te brengen; dat het vaststond, dat, indien men met de eerste reis, die 't naar Engeland deed, zich ervan meester maakte, men daar hoogst waarschijnlijk gewichtige zaken van belang in zou ontdekken(**). 't Was alles vruchteloos. De raadgevingen van den gezant werden met opzet niet opgevolgd. Het Fransche hof wenschte eer den oorlog, dan dat het dien vreesde. Maar juist door die uittartende houding tegen de Republiek bracht koning Lodewijk, meende D'Avaux, te recht, zijn broeder van Engeland in het grootste gevaar. Zijne vrees nam toe, toen hij vernam, dat zijn meester het besluit, om Fürstenberg met geweld in het Sticht van Keulen te handhaven, bezig was ten uitvoer te brengen. Zóó immers zouden de Fransche strijdkrachten worden beziggehouden aan den Rijn en niet in staat zijn den koning van Engeland eenigen onderstand van belang te doen toekomen.

Niet alleen D'Avaux, maar ook de Engelsche gezant te Parijs, die vroeger ten onzent hetzelfde ambt had bekleed, had Lodewijk XIV herhaaldelijk op het gevaar voor Jacob II gewezen. Tevergeefs ook

(*) D'Avaux, VI, p. 213.
(†) D'Avaux, VI, p. 159.
(§) Id., p. 175, 176.
(**) Id., p. 170 (20 Juli).

had hij getracht zijn souverein te overtuigen, dat de toerustingen in de Nederlanden bepaaldelijk Engeland golden. Eindelijk had hij, waarschijnlijk te goeder trouw, doch zonder daartoe van Jacob II den last te hebben ontvangen, den grooten koning overreed tot eene daad, die voor koning Jacob de noodlottigste gevolgen zou hebben. Hij vroeg de tusschenkomst van den Franschen monarch bij de Staten in het belang van zijn meester. D'Avaux had zijn voorslag ondersteund en was niet weinig verheugd, toen zijn souverein overging tot het doen eener schrede, die de Staten, zijns erachtens, zou afschrikken van hunne oorlogszuchtige plannen. Op uitdrukkelijken last zijns meesters verscheen D'Avaux den 30sten Aug./9^{den} Sept. in de vergadering der Staten-Generaal. Hij verklaarde daar, dat Z.M. al de toebereidselen in Holland slechts kon toeschrijven aan een plan van aanval; dat de banden van vriendschap en bondgenootschap met Engeland hem verplichtten, indien de wapeningen tegen den koning van Engeland waren gericht, niet slechts koning Jacob te helpen, maar zelfs de eerste daad van vijandschap tegen Engeland te beschouwen als eene vredebreuk en als eene openlijke breuk met zijne kroon. Z.M. liet het aan der Staten bedachtzaamheid over al de gevolgen na te gaan, die deze onderneming kon na zich sleepen, terwijl hij van zijn kant deze verklaring slechts aflegde in het vaste voornemen alles te voorkomen, wat de openbare rust kon verstoren(*). Denzelfden dag stelde de gezant den Staten nog eene andere memorie ter hand, waarin hij te kennen gaf, dat Z.M. de koning van Frankrijk, onderricht van de bewegingen, die om en bij de grenzen van het keurvorstendom Keulen tegen den kardinaal van Fürstenberg en het kapittel gemaakt werden, besloten was, den kardinaal en het kapittel te handhaven tegen allen, die hen zouden willen verontrusten(†).

Dergelijke verklaringen had de groote koning gezonden aan den gouverneur der Zuidelijke Nederlanden. Zoodra de Spanjaarden de Hollanders bij eenigen aanval op den koning van Engeland of den keurvorst van Keulen bijstonden, hetgeen Z.M. alle reden had te veronderstellen ten gevolge van de nauwe betrekkingen tusschen Spanje en de Republiek, zouden Fransche troepen onmiddellijk de Spaansche Nederlanden binnenrukken.

Zoo had dan de koning van Frankrijk zelf bij monde van zijn gezant openlijk van een bondgenootschap tusschen hem en Jacob II gesproken. Door deze mededeeling werd ieder spoor van twijfel, zoo ten minste bij sommigen nog twijfel aan dergelijk verbond bestond, weggenomen. Het was juist hetgeen de groote koning altoos had begeerd. Geene andere beweegreden, dan om zijn broeder van Engeland tot een voorgewend bondgenootschap te verplichten, heeft Lodewijk XIV tot het doen van dezen stap gehad. Het was de voorwaarde voor een openlijk

(*) D'Avaux, VI, p. 215; *Holl. Merc.*, 1688, p. 192.
(†) In den *Holl. Merc.*, 1688, p. 56.

optreden der Republiek tegen Engeland en dit wederom voor een onbelemmerd handelen van hemzelven in Duitschland.

Groot was de ontroering, door D'Avaux' optreden in de Statenvergadering verwekt. De voorzitter, de heer Van Scheltinga, liet in de weinige woorden, die hij bij het in ontvangst nemen der memorie uit de handen des gezants sprak, duidelijk zijne verlegenheid bemerken. Op zulk eene mededeeling was niemand voorbereid. Zonder omwegen werd het hier wereldkundig gemaakt, dat 's prinsen toebereidselen Engeland golden, - eene bewering, die tot dusver nog niet openlijk was uitgesproken.

De memorie werkte echter het tegendeel uit van hetgeen D'Avaux zich ervan had voorgesteld. Nu zoo duidelijk het verbond der beide koningen en daarmee, in verband met de Keulsche aangelegenheid, eene hernieuwing van het jaar der verschrikking, 1672, voor oogen lag, was het eene quaestie van zelfbehoud geworden, niet af te wachten, maar te voorkomen.

Alvorens nu de gevolgen van dezen stap in de Republiek na te gaan, zien wij eerst, welke indruk aan het Engelsche hof erdoor werd teweeggebracht.

Jacob II droeg vooruit geene kennis van het optreden van D'Avaux bij de Staten. Niet in overleg met hem was de memorie van den gezant opgesteld. Toen hij er kennis van kreeg, gevoelde hij er zich door gekwetst en beleedigd. Bovendien kwam zij hem zoo ongelegen mogelijk, nu hij besloten had een parlement samen te roepen, dat overigens waarschijnlijk ook zonder deze ingrijpende gebeurtenis toch nooit zou bijeenkomen(*). Het bijeenroepen van een parlement en de bekendmaking terzelfder tijd van een verbond met Frankrijk waren twee tegenstrijdige dingen. Vóór alles was 't dan een eisch der noodzakelijkheid, van alle verdere verbinding met Frankrijk af te zien. D'Avaux' verklaring maakte aan het Engelsche hof den indruk van eene aanmatiging. De Engelsche trots achtte zich gekwetst door het plaatsen van Fürstenberg op één lijn met koning Jacob. De verzekeringen, die de koning vroeger aan de vreemde ministers bij zijn hof had gegeven, werden erdoor te schande gemaakt; hijzelf werd als een bedrieger tentoongesteld.

Sunderland pleitte in den raad, dat de Fransche memorie de Hollandsche wapeningen rechtvaardigde; dat Z. Majesteits onderdanen een Fransch bondgenootschap zouden beschouwen niet slechts als gericht tegen hun godsdienst, maar ook tegen hun leven; dat het daarom openlijk moest worden geloochend(†). Skelton, die had medegewerkt tot den stap van Lodewijk XIV, werd teruggeroepen en bij zijne aankomst in den Tower gezet.

Terstond na de ontvangst van D'Avaux' memorie keerde Van Citters op zijn post in Londen terug en reeds den 11^{den}/21sten Sept. had hij eene

(*) Barillon a.d. koning, 2 Sept. 1688, Mackintosh, p. 445.
(†) Clarke's *Life of James II*, II, p. 180.

audiëntie. Namens de Staten gaf hun gezant den koning bij vernieuwing de verzekering hunner onveranderlijke gezindheid, om met Z.M. in alle vriendschap te leven; zij wapenden zich slechts tot een voorzorgsmaatregel van zelfverdediging, daar sommigen het erop toelegden, hun handel en hunne zeevaart te belemmeren, ja, hun Staat geheel en al te ruïneeren en ten onder te brengen. Zij, de Staten, hadden geene vijandige plannen, noch tegen Engeland noch tegen Frankrijk. Zij waren echter vast besloten hun handel en hunne scheepvaart met alle macht te beschermen tegen ieder, die deze wilde belemmeren, en gingen om met het voornemen, Frankrijk's voortdurende schending van het Nijmeegsche vredestractaat in zake den handel met maatregelen van weerwraak te beantwoorden. Met verwondering vernamen Hunne Hoog Mogenden 's konings groote toerusting ter zee, maar niet minder de of- en defensieve alliantie, die Z.M. met de kroon van Frankrijk bij de overkomst van Bonrepos had gesloten. Noch het een noch het ander zou de Staten echter bewegen van hun voornemen af te zien. Z.M. mocht echter wel in overweging nemen, dat deze alliantie juist het tegendeel zou bevorderen van hetgeen Z.M. steeds voorgaf als zijn streven te beschouwen, het behoud namelijk van den vrede; dat zij veeleer dienen zou, om allerwegen den oorlog te doen ontbranden. Immers, terwijl Frankrijk ten gevolge van het verbond moeilijker dan ooit zal zijn tot rede te brengen, zullen aan den anderen kant Hunne Hoog Mogenden besloten blijven niet toe te geven. En hoezeer Z.M. ook genegen schijnt zich buiten den oorlog te houden, hij zal er niet buiten kunnen blijven. Hielp Z.M. in zulk een groot ongelijk Frankrijk, dan zou de geheele wereld en bijzonder ook zijn volk duidelijk genoeg zien, dat deze oorlog uit andere inzichten werd begonnen, te weten om eerst ons om de religie te ruïneeren, waardoor daarna Frankrijk des te beter zijne ver strekkende plannen in het Rijk kon uitvoeren. Welk een schadelijk gevolg dat voor Z.M. zou kunnen hebben, liet de gezant aan Z. Majesteits ‘hoogwijze consideratie’ over.

De koning antwoordde, dat Bonrepos hem inderdaad de hulp van zijn souverein had aangeboden, maar dat hij daarvoor had bedankt, omdat hij meende die niet noodig te hebben en hij er zelf om zou kunnen verzoeken, indien hij ze dringend behoefde; dat Bonrepos was vertrokken, zonder van eenige offensieve of defensieve ligue te hebben gesproken of verdere aanbieding van geld gedaan te hebben. Hij wilde Hun Hoog Mogenden de verzekering geven, dat hij zich buiten alle verbintenissen dienaangaande had gehouden en de verklaring van den Franschen gezant te 's-Hage niet had goedgekeurd; dat het gedrag der Fransche regeering hem had verwonderd en verontrust. Zijne toerustingen dienden slechts hiertoe, om zijne veiligheid en het aanzien der marine te bewaren, maar waren veel te onbeteekenend, om bezorgdheid te verwekken. Hij had zich eenvoudig op de aanhoudende verontrustende geruchten, dat de Hollandsche wapening bestemd was, om

hem aan te vallen, in staat van verdediging gesteld en beklaagde zich terloops over het feit, dat Engelsche rebellen in Holland werden beschermd, terwijl het getal van vlugschriften tegen hem en over de geboorte van den prins van Wales daar steeds toenam(*).

Toen Van Citters Z.M. te gemoet voerde, dat al deze verklaringen weinig zouden uitwerken en bijna door niemand zouden geloofd worden, indien Z.M. niet openlijk op eene singuliere wijze deze declaratie van Frankrijk tegensprak, gaf de koning geenander antwoord, dan dat hij niet anders doen zou, dan het tegendeel betuigen. Op de opmerking van den gezant, dat eene nadrukkelijke verklaring van Z.M. omtrent de memorie van D'Avaux noodzakelijk was, omdat zij hem tot groot nadeel strekte in zijn rijk en Z.M. daarenboven erin op één lijn werd gesteld met Fürstenberg en beiden te gelijk als onder de voogdij van Frankrijk, geliefde Z.M. niet anders te zeggen, dan dat hij wist, dat hij koning van Engeland was, en dat hij alleszins en bij alle gelegenheden dat altoos zou doen blijken(†). En eindelijk ontving de gezant op last van Z.M. van den staatssecretaris Middleton nogmaals de verzekering, dat van al wat D'Avaux in zijne memorie had gezegd, de koning vooraf geene kennis had gedragen noch toestemming daartoe had verleend; dat Z.M. zich daarover zeer beklaagde en stellig zijne toestemming niet zou hebben gegeven, indien hij er kennis van had gedragen; dat er niets met den heer Bonrepos was geconcludeerd en Z.M. buiten alle engagementen met Frankrijk stond; dat Z. Majesteits toebereidselen ter zee tot zijne eigen veiligheid en tot handhaving van den goeden naam zijner marine strekten; dat er derhalve geen afschrift van een verdrag - de Staten hadden daarom door hun gezant gevraagd - was te geven, dat nooit had bestaan(§).

Niettemin vonden 's konings verzekeringen geen geloof meer. Aan den anderen kant had Jacob II Lodewijk XIV ontstemd, die zulks toonde in een schrijven van 30 Sept. aan Barillon, waarin hij te kennen geeft, dat, aan welken kant men ook de verklaringen bekijkt, die de koning van Engeland op dit punt aan de Staten had gedaan, men er altijd eene zwakheid in zal herkennen, geschikt, om den prins van Oranje in zijne verderfelijke plannen aan te moedigen. ‘Het lijdt geen twijfel, of, indien iets in staat is den prins af te schrikken van een overtocht naar Engeland, het het belang is, dat ik getuig te stellen in alles, wat den koning betreft, en, al bestaat er dan ook geen geteekend verdrag

(*) Juist in deze dagen was verschenen een pamflet, getiteld: *De Geusurpeerde kroon en de Gesupponeerde Prins*, *of Tractaat*, waarin men bewijst: ‘I. Dat den hertog van York eenig recht op de kroon had enz.... IV. Dat de gepretenteerde prins van Wales een gesupponeerd kind is’, enz. Het was in het Fransch en in 't Nederl. uitgegeven. De schrijver Pierre Boyer werd in Sept. van dit jaar veroordeeld door het hof van Holland, het geschrift ‘op de rolle van het Hof’ te verscheuren. Pamflet n°. 8672 van de *Bibl. van Nederl. Pamfletten* door Tiele, 1ste afd. 3de deel, p. 217. Men vindt daar niet minder dan 18 verschillende titels over de geboorte van den prins v. W.

(†) Missive van Van Citters, 11/21 Sept. (secreet), *Rijks-Archief.*

(§) Missive van Van Citters, 21 Sept./1 Oct., *Rijks-Archief.*

tusschen mij en hem, de betrekkingen van vriendschap tusschen ons beiden sinds koning Jacob's troonsbestijging vormen eene alliantie, niet minder bindend, dan indien zij in allen vorm ware vastgesteld.' En Skelton verdiende eerder eene belooning dan ongenade(*).

Openlijk had dus de koning van Engeland het bestaan van een verbond ontkend. Sunderland antwoordde aan Barillon, dat de onderstelling van een verbond met Frankrijk de natie in opstand zou brengen(†). Zelfs aan Fransche hulp kon de koning niet denken, zonder zich geheel bij zijn volk te ruïneeren(§).

De gezant Albeville ontving last, aan de Staten-Generaal de verzekering te geven, dat er tusschen de beide koningen geen verdrag bestond dan de bekende en gedrukte verdragen, eene opdracht, waaraan hij den 25sten Sept./5den Oct. voldeed. Hetzelfde moesten ook de gezanten te Weenen, Rome en Madrid verklaren. Doch ook dáár troffen 's konings verklaringen hetzelfde lot. Bij al wat men van hem gezien had, hechtte men er geen gewicht aan. De feiten spraken vóór de bewering van Lodewijk XIV, wat Jacob II daartegen ook mocht aanvoeren.

Toen de eerste verbijstering over D'Avaux' memorie in de vergadering der Staten-Generaal was geweken, bleek het, dat de leden verdeeld waren over de vraag, of men niet dadelijk tot de staking der oorlogstoebereidselen zou overgaan. Sommigen oordeelden van ja, anderen daarentegen, dat men niet terug kon noch moest. Fagel, de raadpensionaris, bezwoer de leden zich niet door bedreigingen te laten ontmoedigen. De prins kwam op de ontvangst der tijding in allerijl uit Minden terug. Juist zouden de Staten van Holland den 5den/15den Sept. vergaderen. De vroedschappen hadden dus gelegenheid naar aanleiding der beide nota's den algemeenen toestand te bespreken. Terstond werden in de Statenvergadering eenige der invloedrijkste leden aangewezen, om met den prins over het antwoord, aan beide gezanten te geven, te beraadslagen. Reeds drie dagen later rapporteerde en adviseerde deze commissie hoofdzakelijk, dat men de Fransche nota's moest aannemen voor kennisgeving, aan Engeland daarentegen, vóór zelf de vraag van Albeville te beantwoorden, opheldering vragen over het beweerde verbond met Frankrijk, zooals wij reeds vermeldden, dat Van Citters deed. Maar het belangrijkste was voorzeker hetgeen de raadpensionaris hieraan vastknoopte. Onder voorwaarde van geheimhouding maakte hij de vergadering vertrouwd met hetgeen de prins aan de commissie van advies had medegedeeld, den afloop nl. zijner onderhandelingen met de Duitsche vorsten, begonnen met het doel, het leger der Republiek wegens de rondom dreigende gevaren te versterken. Hij was erin geslaagd 13,000 man ter beschikking der Staten te doen

(*) De kon. aan Barillon, 20/30 Sept., bij Dalr., II, *App.*, I, p. 295.
(†) Mackintosh, p. 426.
(§) Hoffmann's bericht, 8 Oct., bij C. d. Cavelli, II, p. 278.

stellen, indien zij het wilden. De gecommitteerden, die met Z.H. hadden gesproken, daarop in overweging hebbende genomen ‘al de démarches, zoowel door Z.M. van Frankrijk als door die van Engeland gehouden, en dat het vuur zoo na op de frontieren van dezen staat begon te branden en dat religie, vrijheid, scheepvaart, handel en het gansche welvaren van het land daardoor in groot gevaar zouden kunnen geraken’, hadden eenparig besloten, dat de Staat zich stelde in staat van verdediging, weshalve zij bijna eenparig adviseerden tot het overnemen der troepen bovengenoemd en verder tot versterking van het leger der Republiek(*). De vergadering van Holland ging nu uiteen, ten einde ruggespraak te houden met hare committenten. Reeds den 22sten kwamen de leden terug, bijna allen gemachtigd, het preadvies der commissie aan te nemen, zoodat het nu advies van Holland werd, waarmee zich enkele dagen later de Staten-Generaal vereenigden. Dientengevolge werd het leger met 10,000 man vermeerderd en de noodige fondsen werden genomen uit de vier millioen, indertijd voor het in orde brengen der vestingen geleend.

En nu talmde de prins ook niet langer, zijn plan, dat ieder wel had begrepen, maar waarvan hij toch niet had gerept, bekend te maken. Het was gebleken, dat de Staten niet voor Frankrijk's bedreigingen waren teruggeschrikt. Zouden zij hem volgen en hunne medewerking verleenen aan het ‘avontuur’, dat hij ging ondernemen? Zouden zij hunne aldus versterkte krijgsmacht te zijner beschikking stellen? Ziedaar de vragen, van welker beantwoording alles afhing. Wat zij tot nu toe hadden gedaan, was eenvoudig, te zorgen, dat de Republiek zich aan alle kanten kon verdedigen, indien zij werd aangevallen. Maar zelf den aanval te beginnen, 't was de vraag, of zij daartoe bereid waren. Wederom bij monde van den getrouwen Fagel deelde de prins nu aan de Staten van Holland zijn plan mede en ontvouwde tevens de redenen, die hem tot zijn voornemen hadden gebracht.

Frankrijk en Engeland, nauw met elkander verbonden, zooals men onlangs in 't openbaar had vernomen, legden het toe op den ondergang der Gereformeerde religie. Wel dreigde bij de ongeloofelijke tweespalt in Engeland voor 't oogenblik nog geen gevaar; maar werd de strijd daar beslist, wat vroeg of laat toch moest gebeuren, de uitslag, onverschillig hoe, zou noodzakelijk nadeelig voor den Staat wezen. Wat eene republiek in Engeland beteekende(†), hadden wij tot onze schade ondervonden; bleef de koning de overwinnende partij, hij zou dan stellig zijne vijandige voornemens tegen de Republiek ten uitvoer brengen. Dat hij die Republiek slecht gezind, ja, vijandig gezind was, had hij meermalen bewezen, o.a. door het terugroepen der Engelschen en der Schotten uit haar dienst met verbod aan al zijne onderdanen, om voor 't vervolg bij haar in dienst te treden. In dien binnenlandschen strijd

(*) *Secret. Res. Holl.*, 18 en 22 Sept. 1688.

(†) ‘Ce qui serait la ruine de ce pays-ci’; D'Avaux, 15 Oct. 1688, aan den koning.

daar moest de Republiek den Protestanten te hulp komen. Gelukte het haar dien strijd tot een goed einde te brengen, dan zou zij in Engeland een steun vinden, om zichzelve en het Gereformeerd geloof te bevestigen. Deze volksbelangen waren tevens nauw samenhangende met die van zijn Huis. Hij en zijne gemalin hadden uitzicht op den troon van Engeland. Verleende hij het Engelsche Protestantsche volk zijn hulp niet, het zou, indien het overwon, hem en zijn Huis te gelijk met de Stuarts verwerpen. 'Tot instandhouding dus van het Protestantsch geloof en van de vrijheden en gerechtigheden der Engelsche natie was hij besloten de wapenen aan te gorden en de zaak aan te vangen op *zijn naam* en dien van *hare koninklijke Hoogheid zijne gemalin.*' Hij had geene intentie, 'om of den koning van den troon te helpen, of zich van Engeland meester te maken; maar alleen om te bezorgen, dat door de convocatie van een vrij parlement, beroepen naar de wetten van Engeland en gecomposeert van zodanige of die na dezelve wetten daar toe zijn gequalificeert, de geref: R. mogt geraken in zekerht, en buyten gevaar van offenssie; de natie gerust gestelt haar vrijh^{t} en opregtigh^{t} gemaintineert, en de inbreuken daar in gedaan, gecorrigeert ten einde de koning ē de natie leeren aen haar vrienden en geall. en *special aen desen staat ter wille zijn*, dat derhalven zijn Hoogh. versogt: dat den staat Haar Hoogheden in een zo regtvaardigen saak, en waarin de staat zo merkel. is geinteresseerd, de behulpz. hand bieden, en met *haar volk en vloot assisteeren* niet willende of pretend. zich daar anders v. te bedienen als *auxiliair*'(*).

Daarop ging de Statenvergadering wederom uiteen, ten einde den last harer committenten te vernemen. Den 26sten, een Zondag, kwam de zaak bij de Amsterdamsche heeren in beraadslaging. De vroedschap had eene commissie benoemd, ten einde haar van advies te dienen en de quaestie te overwegen. Witsen, die er zitting in had, gaf als zijne meening te kennen, dat de zaak aan beide zijden groote bezwaren opleverde; dat hij niet kon aan- noch afraden; doch zoo men er echter mee voort wilde, dan diende men den prins te ondersteunen, 'mits men dan den onderstand bepaalde, niet met Engeland brake, en bij goeden uitslag onderstand vandaar bedong'. Burgemeester Hudde meende, alles wel gewogen, dat het beter ware, het verzoek van Z.H. in te willigen, dan niet(†). De meening der raden bleek zeer verschillend te zijn. Oordeelden eenigen, dat het stilzwijgen der burgemeesters oorzaak was geweest, dat men dezen gewichtigen toeleg heimelijk zoover had kunnen voortzetten, anderen meenden, dat, wanneer het geheim niet was bewaard gebleven, het land in geene mindere moeilijkheden zou geraakt zijn.

Het einde der beraadslagingen was dan het besluit der vroedschap, den prins te ondersteunen, daar de zaak bij de andere leden van

(*) Notulen van Hudde, bij Gebhard, *Nic. Witsen*, II, p. 170, 171.
(†) T.a.p., p. 173.

Holland te ver gebracht was, om te kunnen worden gestuit. Eene andere beslissing kon niet vallen. De onderneming had de sympathie der bevolking, die geene andere uitkomst zag dan den oorlog. ‘De inclinatie in 't gemeen van het volk en van de predikanten, die men niet duisterlijk bespeurt’(*), sprak duidelijk genoeg. De regenten waren overtuigd geworden, dat de overtocht naar Engeland vereischt werd in eigen belang en tot eigen behoud.

Besloot de Amsterdamsche vroedschap bij meerderheid van stemmen, de Staten van Holland namen den 29sten d.a.v. eenparig het besluit, den prins te ondersteunen met al hunne macht, zoowel te water als te land(†). De prins liet toen de overige provinciën verzoeken, om, behalve de gewone afgevaardigden, uit elk lid harer Staten één afgevaardigde naar Den Haag te zenden, aan wie hij, evenzeer onder geheimhouding, verklaarde, dat hij naar Engeland ging oversteken en dat hij geen ander doel daarmede had dan de handhaving van hun godsdienst, terwijl hij, door troepen van Duitsche vorsten te koopen, had zorg gedragen, dat hun gedurende zijne afwezigheid geen onheil zou kunnen overkomen. Holland's voorbeeld deed goed volgen. Eerst den 8sten October werd de zaak in de geheime vergadering der Staten-Generaal afgedaan en met algemeene stemmen besloten, 's prinsen verzoek in te willigen.

XI.

Eene maand te voren, in Augustus, was bij Lodewijk XIV het plan gerijpt het Duitsche rijk te overvallen, ten einde het hem krachtens den wapenstilstand van 1684 tijdelijk overgelaten bezit van Duitsche landen in een blijvend bezit te doen veranderen en de rechten zijns broeders op de Palts tot gelding te brengen. Nu het geen twijfel overliet, of de paus zou binnenkort in de Keulsche aangelegenheid ten gunste van den candidaat des keizers eene beslissing nemen en alzoo ook in dit opzicht dus het uitzicht op een grooten invloed in het Rijk verdween, meende hij niet langer te moeten uitstellen.

Den 19den Augustus ontving Fürstenberg de belofte, dat hij hem in Keulen met geweld zou handhaven. Troepen werden geworven. De gelegenheid tot een inval scheen gunstig: de Rijn was van troepen ontbloot, de keizerlijke legers waren diep in Hongarije hun zegetocht voortzettende en voltooiende met het beleg van Belgrado. Het zou den keizer niet zoo gemakkelijk vallen vandaar troepen naar den Rijn te zenden ter hulpe der bedreigde vorsten en, al wilde hij 't, in dit jaar was daar toch kwalijk kans meer op. Van de Nederlanden alléén, om van het machtelooze Spanje te zwijgen, behoefde hij weinig te vreezen, tenzij in verbond met Engeland, en daarop was te minder kans, daar de gespannen verhouding binnenkort noodzakelijk tot eene botsing tusschen beide mogendheden moest leiden. Het plan van aanval was in

(*) Notulen van Hudde, bij Gebhard, *Witsen*, II, p. 173.
(†) *Secr. Res. Holl.*, 29 Sept.

de eerste plaats gericht op de verrassing van de tot het bisdom Spiers behoorende vesting Philippsburg. Zonder twijfel, meende Lodewijk, zou de verovering dezer vesting en de zich daaraan knoopende onfeilbare bezetting van de Rijnpalts den grootsten indruk op den keizer maken(*).

Alvorens de groote koning echter daartoe overging, zond hij een schrijven, gedateerd 6 Sept., door middel van kardinaal D'Estrées aan den paus, waarin hij, onder aanvoering van wat hij, koning Lodewijk, alzoo van Z. Heiligheid had te lijden gehad, van diens partijdigheid ten voordeele van het huis Oostenrijk en al de belangrijke punten in geschil, den paus aankondigde, dat hij naar de wapenen zou grijpen ter bescherming van den rechtmatigen keurvorst van Keulen, Z.H. verantwoordelijk stellende voor al de rampen, die uit den oorlog konden voortkomen. De paus beantwoordde het schrijven op eene eigenaardige wijze. De congregatie van kardinalen, die de Keulsche zaak op zijn last had moeten onderzoeken, had zich juist verklaard vóór Jozef Clemens en de aanspraken van Fürstenberg verworpen. Paus Innocentius bekrachtigde deze uitspraak en erkende dienvolgens Jozef Clemens als den wettigen bisschop van Keulen. Van zijne zijde liet de koning nu onmiddellijk den pauselijken legaat uit Avignon verdrijven en dit uit zijn naam bezetten.

Den 22sten Sept. ontving de dauphin bevel aan het hoofd der in de nabijheid van den Rijn verzamelde troepen het Rijk binnen te dringen, om Philippsburg te nemen. Terzelfder tijd verscheen een manifest, dat, schoon geene eigenlijke oorlogsverklaring, de redenen bevatte, waarom de koning de wapenen had opgevat, maar tevens ook de voorwaarden, waaronder hij zijne troepen wilde terugroepen(†). Zij waren: de verandering van den 20jarigen wapenstilstand in een vrede, derhalve de toekenning ten eeuwigen dage van al de gemaakte veroveringen; de erkenning van Fürstenberg door keizer en paus als keurvorst en aartsbisschop van Keulen; genoegdoening aan de eischen van 's konings schoonzuster op de Palts door toekenning van het betwiste grondgebied of schadeloosstelling in geld. Op deze voorwaarden, ‘die’, zoo luidde het in het manifest, ‘veel voordeeliger zijn voor den keizer en het rijk dan voor den koning’, kon de algemeene rust worden hersteld. Zij moesten echter vóór het einde der maand Januari van het volgende jaar zijn aangenomen.

Te gelijker tijd echter, nl. den 27sten, werd Philippsburg berend; de maarschalk Boufflers nam het aan den keurvorst van de Palts toebehoorende Kaiserslautern, terwijl de maarschalk D'Huxelles naar Spiers trok, hetwelk hij zonder slag of stoot bezette.

Oppervlakkig beschouwd bestond er alle kans, dat de keizer de gedane eischen zou inwilligen. Den 6^{den} Sept. toch hadden de keizerlijke legers hunne zegevierende vanen op de wallen van Belgrado geplant, op de wallen der vesting, die gold voor den sleutel van het Ottomanische

(*) Rousset, *Louvois*, IV, p. 88. Ranke, *Franz. Gesch.*, IV. p. 32.

(†) Memorie, behelzende de redenen, die den kon. v. Fr. bewogen hebben, de wapenen wederom op te vatten; *Holl. Merc.* van 1688, p. 69 vlgd.

rijk. Reeds sprak men erover, Constantinopel zelf te gaan belegeren, ja, de Turken voorgoed over den Bosporus te jagen. Nooit had een keizer van het Duitsche rijk zoo zegevierend in het Oosten het Rijk verdedigd. Hij werd weder genoemd als hoofd der Christenheid. Zou nu de keizer die veel omvattende plannen opgeven, zijn zegetocht staken, om in het bedreigde Westen des Rijks te hulp te komen? en gesteld, al wilde hij, zou hij *spoedig* hulp *kunnen* verleenen? Zou hij niet veeleer, het zekere voor het onzekere nemende, onder deze omstandigheden de gestelde eischen inwilligen?

Ditmaal faalden de berekeningen van koning Lodewijk. Veel, zoo niet alles, hing af van de houding van Engeland. Had koning Jacob langen tijd, niettegenstaande de dringendste waarschuwingen, getwijfeld, of de toerustingen in de Republiek een aanval op Engeland betroffen, - den 18^{den} Sept. nog geloofde hij niet, blijkens eene mededeeling van Barillon, dat de prins van Oranje in de tegenwoordige omstandigheden iets tegen Engeland zou durven ondernemen, - en ontkende hij de waarschijnlijkheid, dat de prins de Staten-Generaal tot een oorlog terzelfder tijd tegen Engeland en Frankrijk beiden zou kunnen bewegen(*), omtrent het midden van September maakte elke twijfel plaats voor de zekerheid, dat inderdaad nog in dit jaar de prins zijne wapens tegen hem gebruiken zou(†). Van toen aan nam hij ernstige maatregelen van tegenweer. Dertig linieschepen met 16 branders werden bijeengebracht in de Theems onder bevel van lord Dartmouth, wiens trouw aan geene bedenking onderhevig was. Het aanwerven van het scheepsvolk ging niet gemakkelijk, niettegenstaande, uit hoofde van den door den ernst der tijden gedrukten handel, krachten genoeg beschikbaar waren, en 't werd eerst beter, toen men de gages verhoogde en de menschen geruststelde, dat het niet op Nederland was gemunt(§). Het landleger, het grootste, dat al sinds eenige jaren eenig koning van Engeland onder zijne bevelen had gehad (het telde 32,000 man), werd nog vermeerderd met nieuwe regimenten, de oude regimenten werden versterkt met compagnieën. Vijfduizend Iersche soldaten werden naar Engeland overgebracht en daar, met grooten tegenzin door de Engelschen in hun nationalen afkeer van het Roomsche Iersche volk ontvangen, in de verschillende regimenten ingelijfd. Vierduizend Schotten volgden. 't Was maar de vraag, of die troepen te land en ter zee, die meer dan voldoende mochten heeten, om den inval af te weren, volkomen waren te vertrouwen. Aan enkele teekenen viel te bespeuren, dat de koning verkeerd handelde, door zich op hen te verlaten. Talrijke gevallen van insubordinatie hadden zich alreeds in het leger voorgedaan. In het

(*) Bar. a.d. kon., 18 Sept. 1688, bij Dalr., II, *App.*, I, p. 284.

(†) *Life of James II*, p. 177.

(§) Missive van Van Citters, 14/24 Sept., secreet, *Rijks-Archief.* 12/2 Oct. nog schrijft hij: ‘De vloot op verre na niet bemand en die er op zijn nog meest ongenegen of onwillig om bij voorval immers tegen onzen staat te vechten.’ *R.-A.* Eveneens 16/26 Oct., 30 Oct./9 Nov.

regiment van den hertog van Berwick, 's konings natuurlijken zoon, weigerden de luitenant-kolonel en vijf kapiteins deze vreemdelingen in hunne gelederen op te nemen. Op de matrozen viel nog minder te bouwen. Onbeschroomd verklaarden zij, niet tegen Holland te willen dienen(*).

Doch niet alleen op deze militaire toebereidselen stelde de koning zijn vertrouwen. Hij wilde zijne onderdanen, die hij van zich had vervreemd, weer voor zich winnen. Dat trachtte hij te doen, door zijne tot dusver gevolgde binnenlandsche politiek op te geven, door de gekrenkte Hooge Kerk van Engeland te gemoet te komen en aldus den steun der Anglicaansche partij aan den prins van Oranje te onttrekken. De eerste stap in deze richting was eene proclamatie van 21 Sept./1 Oct. Algemeene gewetensvrijheid wordt daarin toegezegd, maar tevens bescherming aan de staatskerk; de akte van uniformiteit wordt gehandhaafd; Katholieken worden niet langer toegelaten in het Lagerhuis; een vrij gekozen parlement wordt bijeengeroepen. Eene tweede proclamatie zeven dagen later maakte het Engelsche volk bekend met den voorgenomen inval uit Holland en zette in bijzonderheden de voorwendsels, waaronder, en de werkelijke doeleinden, waartoe de tocht werd ondernomen, uiteen, die, onder het mom van godsdienst en vrijheid, niet minder zou beoogen dan de verovering van Engeland. Dit gevaar verplichtte hem evenwel, tegen zijne bedoeling en neiging, op de bijeenroeping van het parlement terug te komen, omdat hij aan het hoofd van zijn leger had te verschijnen, waar zijne tegenwoordigheid niet minder werd vereischt(†). Eene algemeene amnestie volgde, waarvan echter enkelen als Burnet waren uitgesloten.

Te gelijk met het uitvaardigen dezer tweede proclamatie ontbood de koning al de te Londen aanwezige bisschoppen der Anglicaansche kerk bij zich, ten einde van hen hunne wenschen ten opzichte dier kerk te vernemen. De uitkomsten van dit onderhoud openbaarden zich bijna terstond daarna; de kerkelijke commissie werd opgeheven, de scholen der Jezuïeten werden gesloten, de vacante bisschopszetels bezet, de leden van het Magdalena-college te Oxford hersteld. Compton, de uit zijn ambt ontzette bisschop van Londen, keerde tot zijn werkkring terug. Alle Katholieke ambtenaren, behalve de officieren van het leger, werden uit hunne betrekkingen ontslagen. Londen herkreeg zijn oud charter, waarvan Karel II het in 1682 had beroofd, evenals andere steden en corporaties, aan welke die privilegiën waren ontnomen. Voorts verlangden de bisschoppen, dat de beslissing over het recht van dispensatie in handen werd gesteld van het parlement, welks bijeenroeping zij wenschten. Maar hierin wilde Z.M. niet treden. Hij achtte de bijeenroeping onder de tegenwoordige omstandigheden ontijdig(§).

Zoo had dus de koning plotseling en snel zijne geheele binnenlandsche staatkunde veranderd; overboord geworpen, wat hij had opgebouwd.

(*) Zie Burnet, III, p. 1285; Missive van Hoffmann, 1 Oct., bij C.d.C., II, p. 265.
(†) *Life of James II*, II, p. 184, 185.
(§) T.a.p., p. 185.

Zelfs ontsloeg hij nog in dezelfde Octobermaand, waarin dit alles voorviel, pater Petre uit den geheimen raad(*). Zou de koning het beoogde doel met al deze concessies, waartoe hij onder den aandrang van Sunderland had besloten, bereiken? De meesten geloofden het niet; hetzelfde had hij beloofd bij zijne troonsbeklimming en niet gehouden. Het was zoover gekomen, dat men dit alles toeschreef aan zijne vrees; 'de tegenwoordige conjonctures met Holland drongen hem ertoe; waren die eenmaal voorbij, dan zou hij zijne vorige voetstappen weer drukken'(†). Hij had het vertrouwen zijner onderdanen verloren. Wilde hij zich werkelijk met hen verzoenen, dan was allereerst de bijeenroeping van een vrij gekozen parlement noodig, en dat wilde hij beslist niet.

Geene poging liet hij terzelfder tijd onbeproefd, om den twijfel omtrent de echtheid der geboorte van den prins van Wales weg te nemen. In eene plechtige, daartoe bijeengeroepen vergadering, op 22 Oct./1 Nov., bestaande uit leden van den geheimen raad, de geestelijke en wereldlijke pairs, in of bij Londen aanwezig, den lord-mayor en andere hooge ambtenaren, en in tegenwoordigheid der koningin-weduwe legden de getuigen, die bij de geboorte tegenwoordig waren geweest, hunne verklaringen in bijzonderheden af, welke onmiddellijk werden openbaar gemaakt en geregistreerd(§). Schenen nu alle aanwezigen overtuigd, prinses Anna, die eveneens door den koning genoodigd was, doch zich had laten verontschuldigen, hield haar twijfel vol(**).

Terzelfder tijd ongeveer ontving Sunderland zijn ontslag. Niemand zag misschien beter den staatkundigen toestand in dan hij. De gedane concessies waren zijns inziens niet groot genoeg en de koning vond ze eer te veel dan te weinig; in allen gevalle wilde Z.M. geen stap verder gaan, geen atoom meer, zooals hij aan den pauselijken nuntius verklaarde(††). Hij achtte ze voldoende, om voor zich de gemoederen in zoover te winnen, als noodig was, om zijn schoonzoon te weerstaan.

Sunderland wilde, evenals de bisschoppen, de samenkomst van een parlement, omdat eerst daardoor eene verzoening met de natie zou kunnen geschieden. Maar hij wilde meer: de verzoening met prins Willem(§§). Uit welken beweeggrond de minister dit begeerde, kan aan geen twijfel onderhevig zijn. Sunderland behartigde in de eerste plaats en altoos zijne eigen belangen. Hij zag, dat de dingen een

(*) Zie Clarendon's *Diary*, *Corresp.*, II, p. 196.

(†) Hoffmann's bericht, 1 Oct., C.d.C., II, p. 264. Ook de gezant der Rep. was van oordeel, dat 's konings declaratie weinig zou uitwerken: 'want de belofte van de Engelsche kerck bij sijn Privilegiën en Immuniteyten te sullen willen houden, meynen veele niet nieuw is, en soo den Coning het met de Dissenters hadde connen vinden, dat men onaangesien alle voorige beloften het contrarie wel soude hebben gesien', 25 Sept./5 Oct.; *Rijks-Archief.*

(§) Reresby, *Memoirs*, p. 359. *Life of James II*, p. 198 vlgd.

(**) Clarendon's *Diary*, II, p. 198, 199.

(††) '...che lo havevano pressato à condescendere a molte cose contro sua voglia, ma che hora facera ponto fisso, ripetendo più volte, che non relasciarebe più un atomo'; bericht van Adda, 29 Oct. '88, bij Mackintosh, *App.*, p. 675.

(§§) Zie *Life of James II*, II, p. 187.

noodlottigen loop voor den koning namen. Daarom zocht hij een veilig heenkomen en raadde hij zijn souverein te gelijk datgene te doen, wat hem in diens belang het raadzaamst voorkwam. Zijn eenig misdrijf was, aldus deelde hij Barillon mede, dat hij de dingen zag, zooals zij waren, nl. op het uiterste(*). En daarom ried hij tot verzoening, wat ook voor den koning het beste zou geweest zijn.

Het was zijne gematigdheid, schreef Van Citters aan de Staten-Generaal, die den minister had doen vallen(†). De koning vond zijne raadgevingen al te gematigd; hij wilde hem op dien weg niet volgen. Sedert de zaak der bisschoppen had hij zijn minister zeer veranderd gevonden, zoo verzekerde Jacob aan Barillon(§), en zelf heeft hij Sunderland gezegd, dat het geen verraad was, dat hij hem voor de voeten wierp - want aan zijne ontrouw wegens zijne verbinding met den prins van Oranje door zijne vrouw en haar minnaar Sidney geloofde de koning niet,(**) -; eerder was het eene zwakke houding, gebrek aan moed(††). De Franschgezinde Katholieke partij aan het hof, die eene poos lang zoo was teruggedrongen, had weer voet gekregen en zelfs weer het overwicht. Ook die partij had Sunderland's val gewild, omdat hij door zijne verzoeningsgezindheid Lodewijk XIV tegenwerkte, in wiens soldij ook hij had gestaan.

Wij hebben gezien, hoe Jacob II openlijk de verklaring van D'Avaux, op last van Lodewijk XIV bij de Staten-Generaal ingediend, had verloochend. Hij ging nog een stap verder. D'Albeville ontving de opdracht, niet alleen het bestaan van zulk een verdrag te ontkennen, maar zelfs uit 's konings naam den Staten de verzekering te geven van zijne bereidwilligheid, om in overeenstemming met hen maatregelen te nemen, ten einde den vrede van Nijmegen en den 20jarigen wapenstilstand te handhaven. Den 25sten Sept./5^{den} Oct. stelde de gezant den Staten de memorie ter hand(§§).

Het was de andere weg, dien Jacob II insloeg, om het hem dreigend gevaar, dat niet meer viel te ontkennen, te ontkomen.

Natuurlijk droeg hij kennis van koning Lodewijk's dreigementen en diens beloften aan den keurvorst van Keulen. Hij zag er, zooals wij weten, een uitmuntend middel in, om de Hollanders in toom te houden. Ook het bericht van den opmarsch der Fransche troepen naar Philippsburg, dat

(*) 'Lord S., says Barillon, did not open his mind to me; he merely said that his sole offence was seeing things as they are - in extremity.' Mackintosh, p. 451.

(†) Schrijven van 30 Oct./9 Nov.: 'Alhoewel sommige voorgeven, dat zulks zou geschied zijn op suspicie dat hij met andere buiten S. Maj^{ts}. weten onder de hand zou hebben gecorrespondeert, zoo oordeelen die het meynen best te weten, dat de Jesuiten en Roomse priesters hem dien treck gespeelt hebben, omdat hij eenigen tijd herwaarts hare saken soude hebben genegligeert, en integendeel den coning bewogen hebben tot die moderatie om alles in den voorigen plooij te herstellen.' *Rijks-Archief.*

(§) Bericht v. Barill. bij Mazure, III, p. 164.

(**) T.a.p.

(††) Bericht v. Barill., 25 Oct., bij Mackintosh, p. 452.

(§§) Het stuk in den *Holl. Merc.*, 1688, p. 193.

koning Lodewijk door Barillon zijn broeder van Engeland had gemeld, en het manifest des grooten konings aan den keizer maakten geringen indruk op den monarch in Britannië. Hij scheen niet te beseffen, dat, indien de Franschen zich verwikkelden in een oorlog aan den boven-Rijn, zij te minder in staat zouden zijn de Hollanders in hunne booze plannen, tegen hemzelven gericht, tegen te werken.

De Fransche monarch legde over de houding van zijn broeder van Engeland groote verwondering aan den dag. Hij meende, zooals hij aan Barillon schreef, dat Jacob zich had moeten verheugen over deze voorstelling van zaken. Want zoo iets den prins ervan kon terughouden naar Engeland over te steken, dan was het toch zeker de wetenschap, dat hij, koning Lodewijk, belangstelde in alles, wat den koning van Engeland betrof.

Wat Lodewijk eigenlijk gewild en verwacht had na de verklaring van D'Avaux, was, dat Jacob II uit eigen beweging en louter uit genegenheid voor Frankrijk den oorlog aan de Republiek hadde verklaard(*). In dit geval zou de listige Fransche politiek doel getroffen, de memorie van D'Avaux hare werking verricht hebben. Maar koning Jacob, verontwaardigd en beducht voor de gevolgen der onware verklaring, deed haar te niet. Nu hij werkelijk het gevaar besefte, dat hem dreigde van den kant der Republiek; nu hij uit zijne bekende vredelievende gezindheid, die hem altijd had weerhouden een bondgenootschap met Frankrijk aan te gaan, misschien nog een stap verder zou doen en zich bij de bondgenooten aansluiten, nu bood Lodewijk XIV aan, het beleg van Philippsburg op te breken en zich met al zijne macht tegen Holland te wenden, indien Jacob II te gelijker tijd in vereeniging met hem aan de Republiek den oorlog verklaarde(†). Ware de koning van Engeland op dit voorstel ingegaan, Lodewijk zou zijn doel dan toch hebben bereikt. De Republiek en Engeland met elkander in oorlog: het gaf hem gelegenheid te over, om in Duitschland te doen, wat hij begeerde. De meerderheid van den koninklijken raad achtte het voorstel

(*) Le roi à Barillon, 30 Sept. 1688.... ‘mais je suis d'autant plus surpris de toutes les demarches que le dit Roy fait à Londres et à la Haye pour faire voir qu'il n'a aucune part à la déclaration que le Sieur d'Avaux a faite par mes ordres aux Etats Generaux. Il ne doit pas douter que si quelque chose est capable de détourner le Prince d'Orange de passer en Angleterre, c'est l'interest que je temoigne prendre à tout ce qui regarde le dit Roy,..... et d'ailleurs quelque moyen que j'aie de repousser par mes seules forces tous mes ennemis, je serai toujours bien aise que les Princes qui auront quelqu' affection pour ma couronne déclarent la guerre à mes ennemis sans que je les en recherche.’

(†) Missive van Hoffmann, 1 Oct. 1688, C. d. Cavelli, II, 267. Van Citters, 21 Sept./1 Oct: ‘Men wil mij nog heden versekeren, dat daags naar het arrivement van de hertogin van Portsmouth een nader expressen uit Vrankrijck soude wesen aangekomen, waar bij dien coning ernstelyk versoeckt, dese Syne Maj^{ts}. finale Resolutie op de laatste offres bij den Heer de Bon Répos onlangs gedaan, en dat hij beginnende den oorloge, die hij voorsag dat het Duytsche Rijck hem dog wilde aandoen, om hem van Philipsburg en voorts van den Rhijn tot Keulen toe te versekeren, en dat hij soo deze S.M. soude willen hem van dese offers en occasie bedienen, om te Diverteren, ofte in 't geheel te breken de Hollantse Desseynen die jegens S.M. en gemaakte mesures soude wesen geformeert, dat hij te vreden was sig met hem daar toe te voegen.’ *Rijks-Archief.*

verwerpelijk. De ontstemming der natie, meende zij, zou erdoor toenemen en den haat, welken Lodewijk XIV op zich had geladen, op hem doen overgaan. Met het oog op den afkeer en de vijandigheid van het volk aan zulk een plan beschouwden zij 't als het gevaarlijkste werk, dat men doen kon(*). De koning weigerde het voorstel dienovereenkomstig aan te nemen. Niet, omdat hij of zijne raden geene voorstelling hadden van het gevaar, waarin zij zich bevonden(†). Het was de afkeer van een oorlog, die den koning ertoe bracht, het aangeboden bondgenootschap niet te aanvaarden(§). Noch tegen noch vóór Frankrijk wilde hij oorlog voeren. Hij wilde den dreigenden inval afwenden op eene andere wijze.

De Fransche gezanten in Den Haag en in Londen waren op de aanbiedingen des Engelschen konings aan de Staten niet gerust. Huns inziens zou men in Holland deze gelegenheid aangrijpen, om Engeland in den strijd tegen Frankrijk mee te sleuren. Barillon ontving ten antwoord op de verwijten, die hij dienaangaande tot zijne vrienden in 's konings omgeving richtte, dat de stroom te sterk was geweest, dat zij daaraan geen weerstand hadden kunnen bieden(**).

De Staten van hun kant volhardden bij het geloof aan een bondgenootschap tusschen de beide koningen en gingen voort met de toerustingen van den prins te bevorderen. Dat zijne principalen op de toenadering en de aanbiedingen van Jacob geene acht meer zouden slaan, wist de Nederlandsche gezant te Londen als zijne persoonlijke meening aan zijne ambtgenooten aldaar mede te deelen(††). Ook Lodewijk XIV was van dit oordeel. Ook zijns inziens zou de door Albeville ingediende memorie den prins van Oranje niet ophouden. ‘Het plan is gereed sinds de geboorte van den prins van Wales. De onderhandelingen met de Protestantsche Duitsche vorsten hebben geen ander doel gehad’(§§).

Dat de Staten die fraaie aanbiedingen niet vertrouwden, pleit voor hun inzicht. Uitstel, zoo niet verhindering, der beraamde onderneming, het winnen van tijd was al wat de koning beoogde, verzekerde Sunderland aan Barillon. De koning gevoelde, dat de dingen tot het uiterste waren gekomen; misschien kon hij binnen acht dagen uit Engeland worden verdreven; drenkelingen grijpen naar een stroohalm. Hadden de voorstellen, door Z.M. aan de Staten-Generaal gedaan, de uitwerking, dat zij den storm bezwoeren of verdeeldheid tusschen de Staten en den prins verwekten, dan zou zonder twijfel Z. Allerchristelijkste Majesteit de eerste zijn, om zich te verheugen over zoo gunstig een uitslag(***).

(*) Missive van Hoffmann, t.a.p.
(†) Ranke, *Franz. Gesch.,* IV, p. 36.
(§) ‘The King’, zegt Jacob's levensbeschrijver, ‘was too good a Christian to invade a Prince (Lod. XIV) he had no quarrel with, and too much an Englishman to engage with France against his Subjects inclinations’; II, p. 181.
(**) .... ‘qu'ils n'ont pu soustenir le torrent’; bij Ranke, *Engl. Gesch.,* V, 542 (18de boek, 4de hoofdstuk).
(††) Hoffmann a.d. keizer, 15 Oct., C. d. Cavelli, II, 287.
(§§) Aan Barillon, 7 Oct., bij Mazure, III, 100.
(***) Barillon a.d. koning, 3 en 7 Oct., bij Mackintosh, p. 444.

Op die wijze alzoo hoopte koning Jacob zich te beveiligen tegen den inval en te gelijk den koning van Frankrijk tot vriend te houden.

Hoe zou Lodewijk XIV het door zijn broeder van Engeland aan de Staten gedane voorstel opnemen? Na de opheldering, hem door Barillon verstrekt, was zijne ongerustheid over Jacob's houding zoo niet geheel, dan toch grootendeels verdwenen. Weliswaar wilde deze geen offensief verbond met hem aangaan, maar Jacob's stappen ten opzichte der Republiek schenen niet ernstig gemeend. Het kwam niet in hem op, zoo schreef hij aan Barillon, 's konings aanbiedingen aan de Republiek kwalijk te nemen, want hij begreep volkomen, dat de koning alle middelen aangreep, om den prins in de uitvoering zijner plannen te belemmeren. Veeleer wilde hij den koning uit alle verlegenheid redden en in zijne het dichtst bij de Engelsche kust gelegen havens de noodige schepen gereed hebben, om hem te helpen, zonder acht te slaan op de weigering, waarmee de koning voor eenige maanden die hulp had afgeslagen. De gezant zou dan melden, wat Z.M. naar de meening van zijn koninklijken broeder voor dezen doen kon(*).

Wat Lodewijk XIV voor zijn in nood verkeerenden broeder had kunnen doen, ware 't hem ernst geweest dezen te helpen, was: gevolg geven aan zijn opgevat voornemen, om de Republiek den oorlog te verklaren, en zijne troepen uit Duitschland naar hare grenzen doen oprukken. Dit immers was de voorwaarde voor het niet-slagen of zelfs niet-uitvoeren der voorgenomen landing in Engeland. Wanneer men Lodewijk XIV ziet handelen, zooals hij handelt, dan krijgt men de overtuiging, dat hij òf de groote en ware beteekenis van prins Willem's plannen niet begrijpt òf dat hij stellig rekent op het mislukken der gansche onderneming en, al ware dit niet het geval, dat hij altijd nog te rechter tijd kon tusschenbeide komen(†).

De vraag is gewettigd, of Sunderland de waarheid gesproken heeft tot Barillon; of het in Jacob's bedoeling lag, de Republiek dan wel den koning van Frankrijk te misleiden; eene vraag, die Lodewijk te recht mocht stellen, indien hij het verledene herdacht, de eeuwige weifelingen van Z.M. van Groot-Britannië en diens hardnekkige weigering met hem eenig verbond aan te gaan. En ziehier ook eene reden, waarom de monarch van Frankrijk het misschien raadzaam kan hebben geacht de oorlogsverklaring aan de Republiek, welke hij reeds gereedhield, te laten glippen, omdat dit juist den koning van Engeland zou hebben kunnen noodzaken, werkelijk zijn voorstel tot het aangaan van een verbond met de V.P. gestand te doen. Bij Lodewijk XIV woog in de eerste plaats het eigenbelang. Dat eigenbelang bracht mee: het behoud van Jacob II op den troon en voorts, dat de beide zeemogend-

(*) Schrijven aan Barillon, 7 Oct., bij Mazure, III, 100.

(†) Zie Burnet, *Own Times*, III, p. 1287, waar hij zegt, dat Barillon zijn koning aanmoedigde met zijne plannen dezen winter voort te gaan, daar hij geloofde, dat de koning het volgende jaar nog tijdig genoeg tot Jacob's hulp zou komen.

heden geen bondgenootschap met elkaar sloten, waartoe hij dan geene aanleiding of gelegenheid moest geven. Hoe weinig gemeend overigens Lodewijk's in de memorie van D'Avaux aangenomen hooge toon van bescherming ten opzichte van Engeland en van dreiging tegen de Republiek, indien zij Engeland aantastte, was, ziet men helder uit de instructie van Barillon, toen dezen werd opgedragen den koning van Engeland den opmarsch der Fransche troepen tegen Philippsburg te melden: 'Wanneer men u vraagt, waarom ik in mijn manifest (het manifest van 14/24 Sept. aan den keizer) geen gewag maak van de Staten-Generaal der Vereenigde Provinciën, dan hebt gij te antwoorden, dat tot op dit oogenblik niets voorhanden is, wat mij tot den krijg tegen hen zou kunnen bewegen. Ik heb met de Staten-Generaal vredes- en handelsverdragen, waartegen ik, zoolang zijzelven daaraan getrouw blijven, niet wil handelen'(*).

Had derhalve Lodewijk XIV een inval in de Republiek gedaan, de plannen van den stadhouder hadden niet kunnen worden uitgevoerd. 'Nooit', schrijft D'Avaux aan zijn meester, 'heeft eene tijding den prins van Oranje grooter vreugde geschonken (dan die van het beleg van Philippsburg), want hij vreesde voor een inval in Vlaanderen of van den kant van Keulen'(†). Ter beurze werd die tijding met eene stijging der acties met tien percent begroet; zij maakte voorts, meldt de gezant, de Staten insolent door de zekerheid, dat de koning 't niet op hen had gemunt(§). Ook hier dus, als reeds zoo dikwijls, had Lodewijk den raad van den scherpzinnigen, helderzienden D'Avaux in den wind geslagen, die zijn souverein als zijn gevoelen had te kennen gegeven, dat het naaste doel der Fransche regeering moest zijn, de landing in Engeland te voorkomen. En daartoe was de weg: het doen van een inval in de Spaansche Nederlanden en het bedreigen der Nederlandsche grenzen. Een dertigduizend man naar Keulen tijdig te laten oprukken, zou zonder twijfel den prins van Oranje verhinderen naar Engeland over te steken(**).

Heeft dan Lodewijk de vèr reikende strekking der plannen van den prins van Oranje niet gepeild, D'Avaux schijnt het beter begrepen te hebben. Waarom anders maant hij zijn heer voortdurend aan, een inval in de Nederlanden te doen en b.v. Maastricht of Bergen-op-Zoom te verrassen? Niet in Duitschland, maar in Engeland lagen Frankrijk's belangen. En inderdaad. Zouden de Staten, door zulk een onmiddellijk gevaar bedreigd, hun kapitein-generaal met eene aanzienlijke troepenmacht hebben laten vertrekken?

Zoo was dus, voorloopig althans, het gevaar afgewend, dat de Republiek van den kant van Frankrijk dreigde. De Fransche legers opereerden aan den Bovenrijn. Na een vierweeksch beleg onder leiding van Vauban werd Philippsburg den 29sten October genomen. Kaiserslautern was reeds

(*) Bij Mazure, III, 78.
(†) Bericht van 27 Sept. a.d. koning, D'Avaux, VI, 268.
(§) T.a.p., 268, 273.
(**) T.a.p., 257.

bemachtigd. Mannheim, Frankenthal, Heidelberg en verscheidene andere steden van de Palts werden daarna gemakkelijk genomen. De geheele linker-Rijnoever geraakte in de macht der Franschen. Mainz, Spiers, Worms, Trier moesten bezetting innemen van den maarschalk Boufflers; Coblenz werd in de asch gelegd. Bonn was in handen van Fürstenberg, die het, evenals de andere vestingen van het Stift Keulen, aan de Franschen overleverde. Alleen Keulen zelf was reeds den 6^{den} Sept. bijtijds door Schomberg vermeesterd. De keurvorst van Trier, ten behoeve van wien de keizer door een bevel van 12 Oct. aan zijn gezant bij de Staten krachtens het tractaat van 1685 reeds om hulp had aangeklopt, riep de hulp in van de Protestantsche Noord-Duitsche vorsten, het eerst van den landgraaf van Hessen-Kassel; de Hannoveranen, wier vorst zijn verdrag met Frankrijk verbroken achtte door Lodewijk's schending van den wapenstilstand, volgden, ook de Saksers. Twintigduizend Hessen en Hannoveranen legerden zich in de tweede helft van October om Frankfort, dat zij tegen den vijand beschermden, en dwongen Boufflers het beleg van Coblenz op te breken. Zoo stonden de zaken aan den Rijn tegen het einde van October.

Inmiddels waren koning Jacob's aanbiedingen van 5 October (25 Sept.) bij de Staten in beraadslaging geweest. Den 8sten October hadden zij, zooals wij zagen, in eene geheime zitting 's prinsen verzoek, strekkende, om hem met krijgsvolk en schepen bij te staan in de voorgenomen onderneming, eenparig ingewilligd. Eerst bijna eene week later nog, den 4^{den}/14^{den} Oct., antwoordden zij den koning, dat zij, nademaal Z.M. de alliantie, die tusschen hem en Lodewijk XIV zou bestaan, ernstig heeft gedesavoueerd, moeten verklaren geene intentie te hebben gehad, of nog te hebben, met hoogst-gedachte Zijne Majesteit en derzelver Natie in den oorlog te treden; dat zij niets liever wenschen, dan met Z.M. in oprechte vriendschap te leven; dat het hun zeer smartte te zien, dat zij, die hun dat geluk misgunden, getracht hebben een zwaar misnoegen bij Z.M. tegen hen te verwekken, alleen omdat zij met groot leedwezen en verdriet de onlusten aanzagen, die in de natie werden verwekt ‘door de irreguliere conduiten bij eenigen gehouden, zoowel ten regarde van de gereformeerde religie als van de vrijheid en zekerheid van de natie’. Niets wenschten zij zoozeer, dan dat die onlusten werden gestild, de gereformeerde religie gehandhaafd en in zekerheid gesteld en de vrijheid werd bewaard, opdat tusschen koning en volk de gewenschte verhouding en het wederzijdsch vertrouwen zouden terugkeeren. Zij getuigden oprechtelijk niets anders te beoogen dan eene gewenschte rust in Z. Majesteits rijken en Z. Majesteits medewerking, om den vrede van Nijmegen en de daarop gevolgde tractaten te handhaven(*).

Zooals blijkt, wordt in dit antwoord met geen woord van 's konings voorstellen gerept. Er wordt een welsprekend stilzwijgen over bewaard,

(*) Resolutie Staten-Generaal, 14 Oct. 1688.

waarvan de beteekenis door de Engelsche regeering zeer goed werd begrepen. Al had de prins zich gewapend tegen den koning van Engeland, daarom wilden de Staten niet gerekend worden vijandelijkheden tegen hem te plegen. Zij hadden eenvoudig hun leger en hunne krijgsmiddelen tot 's prinsen beschikking gesteld, maar waren, naar de begrippen dier tijden, daarom nog geene oorlogvoerende partij geworden.

De koning was over dit antwoord uitermate verbolgen. Hij verklaarde echter den gezant Van Citters, dat hij de Staten minder beschuldigde dan den prins van Oranje, dien hij den snoodsten mensch noemde, die er leefde, als zoekende zijn eigen schoonvader van den troon te stooten(*). Thans moest het den koning volkomen duidelijk zijn, dat de tegen hem gerichte onderneming niet meer viel af te wenden, tenzij hij zich met den prins wilde verzoenen. Zijne pogingen derhalve aan dezen kant hadden schipbreuk geleden. Daar Z.M. van verzoening niet wilde weten, bleef er geene keuze, dan zich krachtiger dan ooit ten oorlog toe te rusten. En nu wendde hij zich weer tot Lodewijk XIV om hulp. Toch zag men, zoo berichtte de keizerlijke gezant aan het Engelsche hof, dagelijks meer in, hoe men door Frankrijk was om den tuin geleid en hoe al zijne betuigingen van vriendschap niets waren geweest dan een lokaas(†).

Zou koning Lodewijk zich zijner erbarmen? Het was dezen niet onbekend gebleven, dat men aan het Engelsche hof zich met bitterheid over hem had uitgelaten, het beleg van Philippsburg met argwaan beschouwde en Keulen aanwees als de stad, die door de Fransche wapenen had moeten worden ingesloten. Al had Jacob II zijn broeder van Frankrijk ook meermalen aanstoot gegeven, aangeboden verbintenissen geweigerd en hem laatst nog verloochend, Lodewijk's eigenbelang eischte, dat de koning van Engeland zich zoo weerbaar mogelijk maakte. Geldgebrek had Jacob in de eerste plaats. Lodewijk zond hem door Barillon eene som van 300.000 livres, later gevolgd door een bedrag van 150.000 livres, sommen, die slechts mochten worden uitbetaald onder het beding, dat de koning geene onderhandeling met den prins aanknoopte, veel minder zich met zijn schoonzoon verzoende. Van andere hulp, van schepen met name, was geene sprake. Evenals vroeger aan Bonrepos deelde Seignelay aan het slot van een aantal raadgevingen, die de gezant den koning moest overbrengen, omtrent het nemen van maatregelen ten opzichte der voorgenomen Hollandsche landing, aan Barillon mede, dat hij den koning evenveel branders mocht aanbieden, als deze noodig had, doch, mocht Z.M. spreken van Fransche schepen, die zich bij de Engelsche zouden voegen, dan had hij te antwoorden, dat er op dit oogenblik geen enkel Fransch oorlogsschip voorhanden was, dat tijdig genoeg beschikbaar kon worden gesteld(§). En den 31sten

(*) Wagenaar, XV, p. 442.

(†) 11 October, bij C. de Cavelli, II, p. 283.

(§) Seignelay aan Barillon, 1 Oct. 1688: ‘Observés s'il vous plaist qu'en cas qu'on vous parlast de vaisseaux français à joindre â la flotte Anglaise, il faut que vous disiez qu' à la heure qu'il est il est n'y en a aucun qui soit en estat d'estre armé assez à temps pour servir en cette occasion’; bij C. d. Cavelli, II, p. 268.
Hiermee in overeenstemming bericht de gezant des keizers, dat in plaats van eene goede vloot te wapenen, om Engeland volgens belofte te ondersteunen, Frankrijk, om zoo te zeggen, geen enkel schip gereed heeft, maar integendeel al zijne krachten wendt tegen Duitschland of elders heen; 8 Oct., C. d. Cavelli, II, p. 278.

Oct. bericht Seignelay aan Barillon, dat de koningin 't begin van 't volgende jaar 40 linieschepen zal doen wapenen, om zich met die des konings van Engeland te vereenigen of naar omstandigheden alléén op te treden(*). Alsof dat niet veel te laat zou zijn!

Ten einde nu aan eene mogelijke verzoening met den prins voorgoed den pas af te snijden, drong Lodewijk XIV bij den koning, op wiens standvastigheid hij geen groot vertrouwen stelde, erop aan, dat hij den oorlog zou verklaren, zoowel aan den prins van Oranje als aan de Staten, ten einde, zooals het heette, alle verkeer tusschen eerstgenoemde en 's konings oproerige onderdanen af te snijden(†). Doch tot deze daad was Jacob II niet te bewegen, al had hij ook verklaard, liever alles te willen verliezen, dan een deel der koninklijke macht te behouden, door toe te geven aan den prins(§); liever te willen sterven met den degen in de hand, dan zich met zijn schoonzoon te verzoenen(**).

Had de koning aan de raadgevingen van den Franschen monarch gevolg gegeven, hen, die den prins van Oranje gunstig gezind waren, gegrepen als schuldig aan hoogverraad en den aanval niet afgewacht, maar voorkomen, door zelf als aanvaller op te treden, 't ware voor den prins onmogelijk geweest zijne plannen te volvoeren. In plaats dat de Staten hem hun onderstand hadden kunnen verstrekken, zouden zij hun kapitein-generaal dringend noodig hebben gehad in den oorlog, waarin zij nu zelven zouden gewikkeld zijn, zij zoowel als de prins. Maar Jacob II wilde de aanvaller niet zijn. Eene andere vraag is, of hij 't zou hebben gekund. Het parlement - en zonder een parlement kon hij de groote uitgaven voor een aanvallenden oorlog niet dragen - was niet bijeen. Dat het hem ernst was met de bewering, in de straks vermelde proclamatie uitgesproken; dat hij het bijeenroepen van het parlement uit hoofde van den dreigenden inval had uitgesteld(††), mag, naar hetgeen wij weten omtrent 's konings zienswijze te dien opzichte, minstens worden betwijfeld. En bovendien - daar al zijne maatregelen binnenslands slechts weinig werden gewaardeerd(§§), was het de groote vraag,

(*) Seignel. aan Bar., bij C. d. Cavelli, II, p. 300.
(†) Lodewijk aan Barillon, 12 Nov., bij Mackintosh, p. 455.
(§) Barillon aan Lod., 30 Sept., t.a.p., p. 456.
(**) Salveti (attaché aan de legatie van Toscane te Londen) aan den staats-secr. v.d. groot-hertog, 22 Oct./1 Nov. 1688: 'All' odore hautone Sua Maestà ha replicato volere piuttosto morire colla spada alla mano che vivere cosi vergognosamente'; bij C. d. Cavelli, II, p. 302.
(††) Missive van Hoffmann a.d. keizer, 11 Oct., C. d. Cavelli, II, p. 281.
(§§) Zie Hoffmann's bericht van 4 Oct. bij C. d. Cavelli, II, 271, en dat van 22 Oct., waar hij zegt, dat van de 130 tot 140 pairs van het koninkrijk men er slechts ongeveer tien ziet in- en uitgaan in Whitehall. De overigen zaten mokkend en afwachtend op hunne kasteelen.

of hij in een samengekomen parlement, dat stellig eene bisschoppelijke kleur zou hebben vertoond, eene meerderheid had kunnen vinden, die de noodige fondsen zou hebben toegestaan. Ja, 't stond misschien te vreezen, dat zulk een parlement de onderhandelingen met den prins zelf ter hand nemen en gemeenschappelijke zaak met hem maken zou(*). De koning zou dus afwachten. Middelerwijl ging hij zijn ondergang met rassche schreden te gemoet.

XII.

Wij hebben den prins verlaten, toen hij, na in aller ijl op de tijding van het indienen van D'Avaux' memorie uit Minden te zijn teruggekeerd, in de Statenvergadering van Holland onder voorwaarde van geheimhouding zijn voornemen openbaarde. Niet altijd had het hem toegeschenen, dat de onderneming, welke hij op 't oog had, uitvoerbaar was. In Augustus nog had lord Danby hem uit Engeland verzekerd, dat de wapening van den koning van Frankrijk andere doeleinden dan de Keulsche aangelegenheid op 't oog had, en te gelijker tijd zijn twijfel uitgedrukt, of wel dit jaar nog de onderneming kon worden uitgevoerd(†). Ware inderdaad het geval, wat Danby schreef, - en in de geheele Augustusmaand heerschte die onzekerheid omtrent Frankrijk's bedoelingen - dan werden de Staten, zoo vreesde de prins, in een vreeselijken oorlog gewikkeld met Frankrijk en Engeland te gelijk en was zijn plan in duigen gevallen. Hij verkeerde in gestadige ongerustheid, dat alles bekend werd, alvorens hij met zijne toebereidselen gereed was. Onder eene ijskoude kalmte van houding verborg de prins zijne ware gemoedsstemming. Maar aan Bentinck stortte hij zijn hart uit: zijn lijden, zijne ongerustheid waren vreeselijk; hij wist niet, wat te besluiten; zijn geest werd gekneld door onzekerheid; nimmer had hij zulk een behoefte aan de Goddelijke leiding als thans(§). De vrees, dat het geheim van zijne onderneming was opgeheven, drukte hem zwaar. Toen Jacob in een brief aan zijne dochter Maria schreef, dat hij haar geen nieuws had te berichten, maar dat hij nieuws uit Den Haag verwachtte ten gevolge van der Staten groote wapening ter zee en den marsch van den Franschen maarschalk D'Humières, om den kardinaal Fürstenberg te ondersteunen, zei Willem tot Bentinck: ‘Zeker noemt hij den kardinaal, ten einde een bedekten wenk te geven, dat hij weet, wat tegen hemzelf is ontworpen. Ik beken, dat dit mij brengt in een verschrikkelijken angst en in groote bekommering en ik vrees, dat ons plan zal mislukken en wij daardoor in een grooten oorlog zullen worden verwikkeld’(**). Maar de onzekerheid aangaande Frankrijk's bedoelingen

(*) Ranke, *Engl. Gesch.*, V, p. 550; *Sämmtl. W.*, VI, p. 199 (18de boek, 4de kap.).
(†) Mackintosh, p. 429.
(§) Willem III aan Portland, 19/29 Aug., Mackintosh, 429.
(**) Willem III aan Portland, 4 Sept., Mackintosh, 430.

verminderde, toen in de eerste helft van September zich het gerucht verspreidde van 's konings genomen besluit tot een inval in het Rijk, en werd geheel opgeheven, toen Lodewijk XIV zijn manifest van 24 Sept. in de wereld zond. Nu was de baan naar Engeland vrij.

Den Haag was in September de verzamelplaats geworden van een groot getal uitgewekenen, allen behoorende tot de Engelsche aristocratie. Daar vond men Shrewsbury, Russell en Sidney, drie der onderteekenaren van de den 10^{den} Juli tot den prins gerichte uitnoodiging. Daar waren Archibald Campbell, de oudste zoon van den ongelukkigen Argyle; de graaf van Macclesfield, die het brood der ballingschap met Karel II had gedeeld; lord Mordaunt, beter bekend als graaf van Peterborough; de graaf van Wiltshire en zoovele andere aanzienlijken. Leger en vloot, adel en geestelijkheid, Anglicanen zoowel als Presbyterianen, Tories en Whigs, zij allen daar wachtten op het sein van den prins van Oranje.

Aan raadgevingen uit Engeland ontbrak het den prins niet, maar ook niet aan onderstand. Volgens D'Avaux zou er vier millioen in wisselbrieven en specie aan den prins zijn overgezonden. Sidney had uit Engeland brieven meegebracht, die de uitnoodiging behelsden, over te komen en de natie te bevrijden en te redden van haar ondergang, met de verzekering, dat het de algemeene begeerte van al de wijze en eerlijke menschen in het geheele rijk was. De raadgevingen en voorstellen waren even menigvuldig als verscheiden. Zoo wenschte men, dat de prins wel met eene sterke vloot, doch met niet meer dan 6 à 700 man zou oversteken, opdat zijne expeditie niet het voorkomen eener verovering zou hebben. Sommigen wilden de landing in het noorden van Engeland zien bewerkstelligd, omdat het graafschap York vruchtbaar was en overvloed had van paarden en aan den anderen kant de adel er door lord Danby geheel was bewerkt ten gunste der onderneming. Vooral moest de prins spoed maken; de koning had nu (September) slechts achttien oorlogsschepen gereed, die bij Duins lagen. Anderen wenschten, dat Z.H., zijne legermacht verdeelende, zelf met het grootste gedeelte in het noorden landde, terwijl het andere deel in 't westen zou aan land gaan onder Schomberg, dien men hem met aandrang verzocht mede te brengen, zoowel om de groote reputatie van dezen generaal, als opdat hij, indien den prins iets overkwam, hem vervangen zou. Alles van één leven afhankelijk te maken, scheen toch te veel.

Met zulk eene geringe macht het Kanaal over te steken, verklaarde prins Willem in zijn antwoord niet te willen. Op den overgang van 's konings leger tot zijne partij vertrouwde hij luttel, evenmin op het toevallen der boeren. Eene onderneming, van welker afloop het heil van Engeland en van de Republiek afhing, kon niet worden ten uitvoer gebracht zonder een krachtig leger, dat aan des konings strijdmacht het hoofd kon bieden. Eene deeling der krijgsmacht scheen hem toe noodlottig te wezen. Schomberg zou hij met zich brengen, waartoe

hij de toestemming des keurvorsten zou trachten te verwerven. Wat de plaats der landing betrof, deelde de prins mede, dat hij, daar de sinds Juli in Den Haag verblijfhoudende admiraal Herbert en andere zeeofficieren zich ome tactische redenen verzetten tegen eene landing in het noorden, maar in het Kanaal wilden landen, en de brieven uit Engeland stijf en aanhoudend op 't noorden bleven staan, dat hij daarom besloten was, uit de twee meeningen eene derde opmakende, in 't noorden te landen en terstond daarna de vloot naar het Kanaal te zenden(*). Te gelijker tijd verscheen een breedvoerig vertoog in het licht op naam der Engelsche Protestanten, tot Hunne Hoogheden den prins en de prinses van Oranje gericht, dat, onder opsomming van al de klachten tegen de tegenwoordige regeering en met bijzonderen nadruk wijzende op de onwettige geboorte van den prins van Wales, dien men het volk toch dwong als den wettigen opvolger te erkennen, eindigde met het verzoek aan Hunne Hoogheden, als ontwijfelbaar gerechtigd tot het bijleggen der geschillen tusschen den koning en zijne onderdanen, om het koninkrijk te herstellen in zijne aanspraak op een wettig parlement, opdat door hunne medewerking het staatsbewind bevestigd en alle geweld en willekeur in den grond vernietigd mocht worden(†).

Maandenlang had men zich in de Republiek met de voorbereiding tot de groote onderneming bezighouden. Nog voor enkele weken, den 12^{den} September, had men een verdrag gesloten met Karel XI van Zweden, waarbij deze beloofde 6000 man Zweedsche troepen te zullen leveren tegen de som van 108.000 rijksdaalders en onder beding, dat de Staten die troepen in soldij nemen en onderhouden zouden. Midden October begonnen de voor Engeland bestemde en bij en in Nijmegen liggende troepen naar de kust te marcheeren en rukten de Duitsche hulptroepen voorwaarts, om hunne plaats in te nemen. De graaf van Hornes dekte met ongeveer 5000 man Zeeland en moest, ingeval van een aanval, den Spanjaarden in Vlaanderen de hand reiken; 8000 man hielden Maastricht bezet. Opperbevelhebber van de aan de oostelijke grenzen gelegen troepen en tevens plaatsvervanger van den kapitein-generaal was de veldmaarschalk van Waldeck. De vloot werd in den loop van October nog aanzienlijk versterkt en bestond, toen zij uitzeilde, uit 50 oorlogs- en 500 transportschepen. Was de tocht eenmaal aanvaard, dan zou de geheele vloot staan onder het opperbevel van den Engelschen admiraal Herbert, die persoonlijk over een derde smaldeel, onder Engelsche vlag, het bevel voerde en tot luitenant-admiraal-generaal door de Staten was benoemd, ten einde de Engelsche vloot gemakkelijker tot overgaan te bewegen. Tot zoolang bleef het opperbevel onverdeeld aan Evertsen, die ter reede van Hellevoetsluis, waar zij - reeds buitengaats liggende - door aanhoudend stormweer weer was binnengevallen, eene algemeene order en lastbrief voor hare hoofdofficieren, kapiteins en

(*) Zie Burnet, *Own Times*, III. p. 1303-1305.
(†) Het geheele stuk in den *Holl. Merc.* van 1688, p. 198-255.

commandeurs uitvaardigde, waarnaar zij zich in den te ondernemen tocht zouden moeten gedragen en waarin de zeilorde en rangschikking, ook bij ontmoeting met den vijand, was vastgesteld(*).

En thans, nu alles gereed was voor de inscheping, was het juiste oogenblik gekomen voor den prins van Oranje, om eene openlijke rechtvaardiging van zijn stout bestaan in 't licht te zenden. De vele ontwerpen van zulk een manifest, die hem uit Engeland waren toegezonden, had hij in handen gesteld van Fagel, die daaruit eene uitvoerige verklaring opstelde, welke door Burnet verkort en in 't Engelsch vertaald werd(†). Doch niet alleen de raadpensionaris, ook Bentinck en Dijkveld hebben hun oog over 't ontwerp laten gaan. ‘Lees en herlees’, zoo schreef de prins aan Bentinck, ‘met Fagel en Dijkveld het ontwerp mijner declaratie. Gij zult aan het einde ervan bespeuren, dat ik mij geheel overgeef aan de genade van een parlement. Ik vrees, dat dit niet anders kan; en toch is het geen gering waagstuk, zijn lot daaraan toe te vertrouwen’(§). Uitgaande van de stelling, dat het nauwgezet in acht nemen van de wetten noodzakelijk is voor het geluk der Staten, somt de declaratie de reeks van gevallen op, waarin de wetten van Engeland zijn geminacht, om vervolgens, het nauwe belang uiteenzettende, dat de prins en zijne gemalin, als het naast staande in opvolging aan de kroon, bij dit alles hadden, het herhaalde, ernstige en dringende verzoek te vermelden, tot Z. Hoogheid door verscheiden geestelijke en wereldlijke lords en andere Engelsche onderdanen van alle rangen gericht, om tusschenbeide te komen. Plechtig verklaart prins Willem, met zijne onderneming geen ander oogmerk te hebben, dan de bijeenroeping van een vrij gekozen en wettig parlement te verkrijgen, waaraan hij alle zorg voor de verplichte uitvoering der wetten, de handhaving der Protestantsche religie, het sluiten van een vergelijk tusschen de kerk van Engeland en al de Protestantsche dissenters, evenals het onderzoek naar de geboorte van ‘den gepretendeerden prins van Wales’ wilde overlaten(**). Bij dit manifest waren twee brieven van den prins gevoegd, de eene gericht tot het Engelsche leger, de andere tot de vloot, waarbij zij werden uitgenoodigd 's prinsen zijde te kiezen en nevens hem den godsdienst, de wetten en de vrijheden van hun vaderland te beschermen(††). Van zijn kant deed de admiraal Herbert een beroep op de liefde van zijne oude wapenbroeders tot het vaderland en tot den Protestantschen godsdienst in een geschrift, dat alom op 's konings schepen werd verspreid(§§).

Merkwaardig is 's prinsen manifest zoowel om hetgeen het bevat,

(*) Arend, *Vad. Gesch.*, IV, 2de stuk, p. 416, 417.
(†) Burnet, *Own Times*, III, p. 1300.
(§) Bij Mackintosh, p. 430.
(**) Het geheele stuk in den *Holl. Merc.*, 1688, p. 254 vlg.
(††) Aldaar, p. 270 en 271.
(§§) Ibidem, p. 289.

als om hetgeen erin wordt gemist. Men vindt er openlijk in uitgesproken de aanklacht van het onderschuiven van den prins van Wales. Het is het eenige punt, dat het stuk ontsiert. Er is heden ten dage niemand meer, die deze beschuldiging staande houdt. Maar toen hielden zich de meesten van de juistheid der aantijging overtuigd. Ook de prins geloofde vast aan de onwettigheid der geboorte van den prins van Wales, toen en zelfs nog jaren later(*). Des te gemakkelijker viel het hem, dat hij, naar de meening der aanzienlijken, die zijne tusschenkomst hadden ingeroepen, zijn gewapend optreden tegen den koning moest gronden op het feit, dat het kind was ondergeschoven, al had hij overigens ook geheel onafhankelijk daarvan het voornemen opgevat, met gewapende macht naar Engeland over te steken.

Een vrij en wettig gekozen parlement. Dit is het hoofdthema. Het kan echter niet worden ontkend, dat de prins zich in eene vertrouwelijke uiting tot Bentinck op schamperen toon over een parlement uitlaat. Hij noemt het geen gering waagstuk, zijn lot aan het parlement toe te vertrouwen; maar hij vreest, dat het niet anders kan. Al volgt hieruit nog niet, ‘dat hij parlementen haatte als Lodewijk XIV en Jacob II’(†), er blijkt niettemin voldoende uit, dat hij ze beschouwde als een kwaad, maar als een kwaad, dat moest worden geduld. Wij moeten in 't oog houden, dat het den prins in de eerste plaats erom te doen was, door zijn tocht te bewerken, dat Engeland zich stelde aan het hoofd der coalitie tegen Lodewijk XIV, al kwam hij voor dat doel niet openlijk in dit manifest uit, en uit dat oogpunt de onderneming beschouwende, vreesde hij, dat het bijeengeroepen parlement, alle willekeur van Jacob II ter zijde gesteld en de vrijheden der Anglicaansche kerk hersteld hebbende, zich zou verklaren tegen eene alliantie met Frankrijk, maar daarna dan ook, zijne rol afgespeeld achtende, niet verder zou willen gaan op het terrein der buitenlandsche politiek en zich dus van elke inmenging op het vasteland onthouden. Immers, in de uitnoodiging werd met geen enkel woord van de buitenlandsche politiek gerept. De gedachte alleen aan de mogelijkheid, dat het parlement niet zoo spoedig zou bereid bevonden worden, Willem's eigenlijke plannen mede te helpen volvoeren, die gedachte alleen ontstemde hem. Aldus zal zijne eenigszins bittere uiting moeten worden verklaard en opgevat.

Wat in het stuk wordt gemist, is - wij hebben 't reeds aangeduid - het eigenlijk hoofddoel van 's prinsen onderneming: de gemeenschappelijke strijd tegen Frankrijk. Maar daarvan hadden de Engelschen zelf niet gesproken. Nog minder dus kon de prins dit als eene hoofdbeweegreden zijner onderneming aangeven.

De declaratie is gedagteekend den 10^{den} October. Den 21sten Sept./1sten October had koning Jacob, zooals wij weten, zijne proclamatie uitgevaardigd, waarin hij gewetensvrijheid en bescherming van de Engelsche kerk

(*) Zie het *Journaal van Huyghens*, 28 April 1692.
(†) Mackintosh, p. 430.

en hare rechten afkondigde; den 8sten was eene tweede gevolgd, waarin den volke de voorgenomen inval uit Holland werd bekendgemaakt, die geschiedde onder het voorwendsel van vrijheid en godsdienst, maar niets anders bedoelde dan de verovering van het koninkrijk.

Deze proclamatie en de inmiddels door den koning gedane concessie noopten den prins den 24sten October een nieuw manifest uit te vaardigen, een aanhangsel tot het eerste, waarin hij de beschuldiging, als zou hij met zijn tocht slechts de verovering des rijks beoogen, van zich wierp. Niet alleen - gesteld al had hij dat voornemen - dat de krijgsmacht, welke hij met zich voerde, daartoe alleszins ontoereikend was, maar bovendien, de vele leden van den adel, die hem vergezelden en die hem hadden ingeroepen, allen bekend om hunne oprechtheid, hunne onverbrekelijke getrouwheid aan den godsdienst, de regeering en de kroon van Engeland, leverden - de eersten door hunne aanwezigheid in het leger, de anderen door hunne uitnoodiging - het bewijs, dat hem dergelijke bedoelingen vreemd waren. Het voorgewende herstel van zaken, dat de koning nu beproefde, was juist eene openlijke bekentenis van al de aangewezen overtredingen der regeering en geheel ontoereikend, daar niets werd toegestaan, dat zij niet naar haar welgevallen kon terugnemen. Geen ander middel tot herstel kon worden aangeboden dan in een parlement ‘door eene declaratie van de rechten der onderdanen, die geschonden zijn geweest, niet door eenige voorgewende daden van gunst, waartoe men door den uitersten nood der zaken was gebracht’(*).

Niets heeft den koning meer getroffen, toen hij beide stukken den 1sten November in handen kreeg, dan de beschuldiging der onwettige geboorte van den prins van Wales en 's prinsen verzekering, dat hij door een aantal aanzienlijke heeren tot den gewapenden overtocht was uitgenoodigd. Wat het eerste betreft, deed Z.M., zooals wij gezien hebben, het mogelijke, om de aanklacht in allen deele te weerleggen. Wat het tweede aangaat, ontbood de koning onmiddellijk Compton, den bisschop van Londen (22 Oct./1 Nov.). Op 's konings vraag, of de in het manifest gegeven verzekering, dat de prins door eenige geestelijke en wereldlijke pairs was ingeroepen, de waarheid bevatte, antwoordde de bisschop, dubbelzinnig, te vertrouwen, dat de overige bisschoppen even gereedelijk zouden ontkennen als hij. De koning zeide, hen allen voor even onschuldig te houden, maar herhaalde zijn reeds een veertien dagen vroeger, bij gelegenheid dat hij den aartsbisschop van Canterbury persoonlijk bekendmaakte met den aanstaanden inval, geuiten wensch van eene openlijke veroordeeling van de plannen des prinsen van Oranje. Den volgenden dag ontkenden de in Londen aanwezige en aan het hof ontboden bisschoppen, behalve Compton, zeven in getal, de prinselijke verzekering, terwijl de koning zijn wensch van den vorigen dag herhaalde. Na onderling beraad weigerden de bisschoppen

(*) Het stuk geheel in den *Holl. Merc.*, 1688, p. 264.

zulk eene verklaring uit te vaardigen. Het was gevaarlijk, oordeelden zij in hun antwoord, zich in de staatkunde te mengen, hierbij wijzende op hetgeen tot de gevangenneming der zeven bisschoppen had geleid. Zij besloten met den koning de verzekering te geven, dat zij als bisschoppen hem slechts met hunne gebeden konden steunen, maar als pairs waren zij bereid hem te dienen in een parlement of gemeenschappelijk vergaderd met de te Londen of in de nabijheid der stad aanwezige lords. De koning verwierp hunne diensten als pairs en de conferentie was geëindigd. Van de wereldlijke pairs, die te Londen waren, Halifax, Clarendon, Nottingham en enkele anderen, ontving Z.M. een dergelijk antwoord; ook zij wilden, onder betuiging van trouw en gehechtheid, geene schriftelijke verklaring geven(*). Daarop vaardigde de koning op eigen hand eene proclamatie uit, 2/12 Nov., waarin het lezen en verspreiden van het manifest des prinsen eene daad van verraad genoemd en de strengste straf ertegen bedreigd werd(†).

Drie weken lang had de wind uit het westen gewaaid, waardoor de overtocht niet kon plaats hebben. Eindelijk, den 14^{den}/24sten October, ging hij door het noorden naar het oosten. Met het oog op het vergevorderde jaargetijde was onmiddellijk handelen een eisch. Den 26sten nam de prins afscheid van de Staten-Generaal en van die van Holland, ten einde zich naar Hellevoetsluis te begeven. Hij betuigde hun zijne erkentelijkheid voor de vriendschap, hem steeds en thans vooral bewezen, hen verzoekende daarin te volharden. Zijnerzijds verklaarde hij hun altijd getrouwelijk gediend en 's lands belang onafgebroken beoogd te hebben. Hij beval hun tijdens zijn afwezen den prins van Waldeck als hoofd der legermacht aan en nam voorts God tot getuige, dat hij met geen ander doel naar Engeland trok, dan hetwelk hij openlijk in zijne verklaring had ontvouwd. Wat God over hem beschikken zou, hij wist het niet; mocht hem echter iets menschelijks overkomen, dan beval hij zijne gemalin, die hun land als haar vaderland liefhad, in hunne zorg aan. Ten slotte spoorde hij hen boven alles tot eendracht aan in een tijd, dat zij waarschijnlijk den eersten en hevigsten aanval van den algemeenen vijand te wachten hadden, en wenschte hun van harte Gods zegen over hun staatsbewind toe.

De Staten van Holland dankte hij voor al hetgeen hij tijdens zijne minderjarigheid en daarna van hen had genoten. Hij hoopte beter gelegenheid dan tot nog toe te zullen erlangen, om dat te erkennen; doch het had nooit aan zijn ijver en zijne genegenheid ontbroken. Zoolang hij leefde, zou hij het belang van den Staat en dat van Holland vooral behartigen. Nooit zou hij de groote en gewichtige hulp vergeten, welke zij hem bij deze gelegenheid betoonden. God Almachtig, den kenner aller harten, nam hij tot getuige, dat hij tot geen ander oogmerk zijn

(*) Volgens de missive van Van Citters begon de koning met de bisschoppen; volgens Jacob's biograaf bij de wereldlijke pairs; *Life of James II*, II, p. 210.

(†) Mackintosh, p. 465.

opzet ging volvoeren dan tot Zijne eer, tot behoud der kerk en tot voordeel der Geünieerde Provinciën. Uit naam der Staten antwoordde de raadpensionaris, dat, daar de voornemens van Z.H. niet strekten tot het maken van vreemde veroveringen, maar alleen tot behoud van Gods kerk, de vrijheid der naburen en van dat volk, hetwelk bij de opkomst van den Staat veel tot zijne vrijheid had bijgedragen, het van God Almachtig te wenschen en te bidden was, dat zij gelukkig mochten uitvallen en de vijanden van Gods kerken naar hun verdiende loon mochten verdelgd worden. De Republiek en in 't bijzonder de provincie Holland, overtuigd van de toegenegenheid van Z.H. te haren opzichte, zou altijd behoorlijke achting en toegenegenheid voor hem behouden en God bidden voor zijn behoud, hem verder eene voorspoedige reis toewenschende(*).

Het afscheid was, volgens Burnet's getuigenis, roerend; alleen de prins behield zijne gewone deftigheid en onaandoenlijkheid(†).

Den volgenden dag, den 27sten, werd in alle Protestantsche kerken op last van Hunne Hoog Mogenden door het gansche land de zegen des Allerhoogsten over ‘de desseinen van den Staat en Zijne Hoogheid’ afgesmeekt. De Roomschen volgden eigener beweging dit voorbeeld, met dien verstande, dat het gebed, in meer algemeene termen gehouden, slechts betrof het behoud der heilige kerk Gods en de welvaart des vaderlands. Evenmin lieten zich de Portugeesche Joden op dien dag onbetuigd. Algemeen dus was in de Republiek de wensch, dat de prins slaagde. Niet zoozeer, dat het hem gelukken mocht de vrijheden van Engeland te herstellen; veeleer viel in deze landen de klem op het feit, dat de onderneming Engeland van Frankrijk moest losrukken en het eilandenrijk brengen tot aansluiting bij de Republiek tegen Frankrijk.

Onmiddellijk na zijn afscheid van de Staten vertrok de prins naar Hellevoetsluis, alwaar hij den 27sten, den algemeenen bededag, bleef, om zich den volgenden dag naar Den Briel te begeven, waar hij zich, uitgeleid door Gedeputeerden uit de Staten, met den It.-adm. Schepers en den vice-adm. Van Stirum den 28sten inscheepte op ‘De Briel’, een nieuw gebouwd fregat van 30 stukken onder commando van kapitein Van Esch, en den 29sten in zee stak. In den nacht van den 30sten op den 31sten stak een geduchte storm op, die de prachtige vloot, bestaande uit ruim 50 oorlogsschepen, 25 branders en meer dan 500 transportschepen, geheel uiteendreef en haar noodzaakte naar de vaderlandsche kust terug te keeren. Den 1sten Nov. kwam het grootste deel binnen. Sommige transportschepen waren naar Texel en 't Vlie afgedreven, andere hadden zich in Zeeland weten te bergen. Niet één schip was vergaan en slechts één man overboord geslagen; wel hadden enkele

(*) De toespraken van den prins en van Fagel, *Holl. Merc.*, 1688, p. 286.
(†) Burnet, III, p. 1313.

vaartuigen erg geleden. Het eenige ernstige verlies was dat van eenige honderden paarden door gebrek aan lucht.

Acht dagen verliepen er, alvorens de vloot weer zee kon bouwen. Dank zij den krachtigen onderstand der Staten liep zij weer geheel hersteld den 11^{den} Nov. opnieuw uit, nadat de prins nogmaals te Brielle afscheid had genomen van zijne gemalin. Gedurende twaalf uur hield men koers naar het noordwesten, alsof men in Yorkshire wilde landen, zooals dan ook de door den Engelschen admiraal op kondschap uitgezonden schepen in Engeland berichtten. Toen werd het signaal van het schip van den prins gegeven, om den steven westwaarts te wenden, daar de wind stijf uit het oosten blies. Den 31sten zeilde de vloot het Kanaal in voorbij de Engelsche, die door denzelfden 'Protestantschen' wind verhinderd werd de monding van de Theems te verlaten, waardoor eene botsing werd vermeden. In hare geheele breedte passeerde zij het nauw van Calais op den 13^{den} Nov. Van den Franschen en van den Engelschen oever uitnemend zichtbaar, leverde het geheel in deze nauwe engte een verrukkelijk gezicht op, zooals Rapin de Thoyras, die, uit Engeland verdreven, op de vloot in Hollandschen dienst was, later heeft beschreven(*). Den volgenden dag, den 14^{den} Nov., zijn geboorteen huwelijksdag, had de prins willen landen, maar de Engelschen drongen aan, de landing op den 15^{den} te bewerkstelligen, den gedenkdag van het buskruitverraad, waaraan het Protestantsche Engeland zulk eene hooge beteekenis hechtte. Torbay werd de meest geschikte plaats daartoe geacht. Vroeg in den morgen echter raakte men daar intusschen met een fellen oostenwind voorbij en scheen 't, alsof men te Plymouth, waar lord Bath, van wien men volstrekt niet zeker was, commandeerde, of ergens anders zou moeten landen. Gelukkig draaide de wind en binnen vier uur lag de vloot veilig en wel in de haven van Torbay. Nog vóór den nacht werd het leger ontscheept.

De tijding der landing aan Engeland's zuidkust bracht groote ontsteltenis aan het hof teweeg. Dadelijk, toen de koning verwittigd werd, dat de Hollandsche vloot het Kanaal was ingevaren en derhalve zijne troepen in het noorden, waar hij, overeenkomstig ontvangen berichten, den inval had verwacht, overtollig waren, liet hij de daarheen gezonden regimenten terugroepen en naar het westen dirigeeren. Te gelijker tijd stelde hij er zijne hoop op, dat lord Dartmouth de landing zou kunnen beletten. Maar deze, door tegenwind in de monding der Theems opgehouden, had de Hollandsche vloot moeten laten voorbijzeilen, en toen hij later was uitgeloopen en in 't gezicht der Hollandsche schepen te Torbay gekomen, noodzaakte een opstekende storm hem de veilige haven van Portsmouth op te zoeken. Later heeft koning Jacob den admiraal zoo niet van verraad, althans van flauwheid beschuldigd(†); maar op dit oogenblik antwoordde hij den vlootvoogd, die hem den

(*) Rapin, X, p, 127.
(†) *Life of James II*, II, 207.

15^{den} schreef, dat al wat hij had kunnen doen, zoover was gebleven beneden de ijdele hoop, die hij koesterde, dat hij zich voor den ongelukkigsten man ter wereld hield(*), dat hij, Jacob, geheel voldaan was, overtuigd, dat de admiraal alles deed, wat hij vermocht, en dat niemand anders zou hebben kunnen handelen(†).

Den 6^{den}/16^{den} November had de koning het bericht der landing in Torbay ontvangen. Terstond vaardigde hij eene proclamatie uit, waarin hij de natie waarschuwt, ‘dat het eenig doel van den prins is het koninkrijk en het koninklijk gezag in het geheel aan zich te trekken. Om zijne heerschzuchtige voornemens te volvoeren, houdt de prins zich, alsof hij alles aan een vrij en wettig parlement wilde overlaten, hopende zich daardoor de volksgunst te verschaffen; maar zoolang er een vreemd leger in het koninkrijk is, kan er van geen parlement sprake wezen. Zoodra het land van dezen inval zal bevrijd zijn, zal de koning een vrij en wettig parlement bijeenroepen, waarin hij alle rechtvaardige klachten en bezwaren zijner onderdanen niet slechts ontvangen, maar ook herhalen en bevestigen zou de verzekeringen, die hij deswege bij al zijne verklaringen aangaande zijne resolutiën gegeven had, zijnde, hen te handhaven in hun godsdienst, hunne vrijheid en alle andere gerechtigheden, hoedanig dezelve zouden mogen zijn’(§).

Op denzelfden dag zette zich het landingsleger in beweging naar Exeter, dat twee dagen later werd bereikt en zonder tegenstand - 't was eene open stad - werd in bezit genomen. Niettemin hadden in de eerste week na de landing de zaken geen gunstig aanzien voor den prins. In dezelfde streken, waar Monmouth de vaan des oproers had omhooggestoken, leefde nog in schrikkelijk aandenken de bloedige wraakneming van lord Jeffreys. Wel werd de prins met sympathie verwelkomd, maar men draalde, zich onder zijne vanen te scharen. Het scheen werkelijk, in de negen dagen van zijn verblijf te Exeter, ‘dat hij niets anders van de bevolking zou erlangen dan hare goede wenschen’(**). Prins Willem's verwachtingen werden zoo weinig verwezenlijkt, dat hij er een oogenblik aan dacht zich weder in te schepen. Hij begon het vermoeden op te vatten, dat hij bedrogen was, dat hij moest dienen als werktuig, om den koning vrees aan te jagen. Hij besloot, als hij naar Holland terugkeerde, de namen van hen, die hem hadden uitgenoodigd, openbaar te maken tot eene rechtvaardige belooning van hun verraad, hunne dwaasheid, hunne lafheid. Lord Shrewsbury wees hem erop, dat de grootste moeilijkheid hierin bestond, wie het eerst openlijk tot hem zou overgaan; was eenmaal het ijs gebroken, dan zou ieder vreezen de laatste te zijn(††). De lord had er nog bij kunnen voegen,

(*) Dartm. a.d. kon., 5/15 Nov., bij Dalrymple, II, *App.*, I, p. 323.
(†) Jacob aan Dartm., 9/19 Nov., t.a.p., p. 325.
(§) Het stuk in den *Holl. Merc.*, 1688, p. 290.
(**) Trail, *William III*, p. 30.
(††) Lord Dartmouth's *Notes on Burnet's History*, bij Dalrymple, II, *App.*, I, p. 342.

dat de landing was geschied op eene plaats, waar men den prins niet had verwacht; dat deze streken, anders dan die in het noorden, Yorkshire met name, onvoorbereid waren en niet bewerkt. Maar de koning, die, verheugd over de gunstige berichten, welke hij ontving, meende den prins in de westelijke graafschappen te kunnen insluiten en met zijne overmacht - het leger telde 40,000 man tegenover het slechts 13,000 man sterke leger des prinsen - te vernietigen, maakte geen gebruik van den toestand, waarin zich zijn tegenstander in de eerste dagen bevond. Later hebben de eigen generaals van den prins verzekerd, dat, indien de koning drie- of vierduizend man lichte cavalerie in de eerste week na de landing op het leger zijns schoonzoons had geworpen, dat leger zonder twijfel, daar het gebrek had aan paarden en in eene streek was geland, waar geene paarden waren te bekomen, zou zijn teruggekeerd(*).

Langzamerhand echter begonnen enkele invloedrijke aanhangers zijner zaak zich bij den prins, die nog altijd te Exeter vertoefde, te voegen. Lord Colchester, een vriend van Monmouth, was de eerste; anderen volgden. Belangrijker mocht het heeten, dat lord Cornbury, commandant van drie regimenten cavallerie, die hij tevergeefs had getracht in hun geheel met hem te doen overloopen, met één ervan en een honderd man van de twee andere van zijn post deserteerde. Het was een deel van de voorhoede van het leger, dat nu op 's konings bevel opmarcheerde naar Salisbury, den vijand te gemoet. De koning zelf achtte de gevolgen van deze gebeurtenis voor zijne zaak rampzalig, want zijne maatregelen werden erdoor verzwakt, de andere troepen erdoor ontmoedigd niet alleen, maar er werd zulk een wantrouwen door geboren, dat ieder zijn buurman verdacht hield, terwijl het den landedellieden, die tot dusver wantrouwend waren geweest, moed gaf naar den prins over te gaan(†).

Geheel ontsteld en ontmoedigd, riep koning Jacob de voornaamste officieren, die te Londen waren, te zamen en ontving van hen allen in antwoord op zijne verklaring, dat hij aan ieder, die niet bereid was te strijden, verlof gaf zijn lastbrief over te geven, de verzekering, dat zij hem zouden dienen tot den laatsten droppel bloeds. Toen maakte hij zich gereed naar Salisbury te vertrekken, gaf bevel den prins van Wales naar Portsmouth te brengen, ten einde hem vandaar op den verderfelijken raad van pater Petre, zoo noodig, naar Frankrijk in te schepen, - ‘niet slechts voor zijne veiligheid, maar om de partijen en de natie te dreigen met het vooruitzicht van een langdurigen oorlog’(§) - en stelde een raad in, die de koningin zou ter zijde staan. Vóór zijn vertrek naar het leger vervoegden zich nog bij hem een aantal geestelijke en wereldlijke lords met verzoek een parlement bijeen te roepen en

(*) Bericht van Hoffmann aan den keizer, 31 Dec., C. d. Cavelli, II, p. 446.
(†) *Life of James II*, II, 217, 218.
(§) Barillon a.d. kon., 25 Nov. 1688, bij Mackintosh, 488.

onderhandelingen met den prins van Oranje aan te vangen. Nogmaals had Jacob II het in zijne macht zich met zijn volk te verzoenen. Maar hij wilde er niet van weten. ‘Z.M. zou geresolveerd wezen, ja, het sacrament daarop hebben genomen, daartoe nooit te zullen verstaan, voor en aleer Zijne Hoogheid met zijne troepen weder uit het rijk zou zijn’(*).

Den 9den/19den Nov. bereikte de koning, vergezeld van Barillon, het hoofdkwartier te Salisbury. Van nu aan namen de slechte berichten de overhand. De noordelijke provinciën waren onder de wapenen gekomen; verscheiden pairs leidden de beweging. Ook hier werd de eisch gehoord: een vrij en wettig parlement, dat den Protestantschen godsdienst en de vrijheden van Engeland zou beschermen. Ook de westelijke graafschappen waren allengs in opstand geraakt. Niet te Salisbury, maar te Exeter was het eigenlijk koninklijk hoofdkwartier. Daarheen stroomden allengs de grooten des lands in talrijken getale. Zij vereenigden zich daar in eene associatie, waartoe Seymour, een ijverig Tory en oud-minister van Karel II, het initiatief had genomen en die door Burnet was opgesteld, waarbij de onderteekenaars zich verbonden tegenover God, den prins van Oranje en onder elkander, te trachten de doeleinden, in 's prinsen declaratie uiteengezet, te verwezenlijken, elken aanslag, tegen hem gesmeed, te wreken en, mocht zulk een aanslag slagen, des te nadrukkelijker vol te houden, totdat de vrijheden en de godsdienst der natie waren bevestigd(†). Deze associatie, eerst in Exeter en dan in alle westelijke graafschappen onderteekend, vormde nu het cement, dat allen, die tot 's prinsen zijde overgingen, voor alle gevallen samenbond(§).

Verontrust door ongunstige berichten omtrent de stemming van zijn leger en daar het twijfelachtig geworden was, of men zich in de vlakte van Salisbury, waar groot gebrek aan allerhande voorraad heerschte, tegen den prins, die inmiddels voorwaarts was gerukt en Axminster had bezet, kon staande houden, sprak de koning ervan terug te trekken en zijn oorspronkelijk plan, den prins aan te vallen en in te sluiten in het schiereiland tusschen Bristol en het Kanaal, op te geven. Niet het minst droeg tot dit voornemen een ander bedenkelijk verschijnsel bij. De officieren van leger en vloot deden den koning door eene petitie van hunne instemming blijken met den algemeenen eisch tot bijeenroeping van een parlement. De eersten gaven Z.M. daarbij niet onduidelijk te verstaan, dat alleen bij inwilliging van dien eisch op het leger kon worden gerekend(**). Evenmin als vroeger ging de koning ook op dit verzoek in.

Overeenkomstig 's konings wensch besloot de krijgsraad het leger

(*) Bericht van Van Citters, 9/19 Nov.; *Rijks-Archief.*

(†) Burnet, III, p. 1332.

(§) Lord Seymour bij Ranke, *Engl. Gesch.*, V, p. 572 (*Sämmtl. Werke*, VI, p. 214), 18de boek, 5de kapittel.

(**) Hoffmann aan den keizer, bij C. d. Cavelli, II, 344; *Life of James II*, 234.

den terugtocht te doen aannemen. Den daarop volgenden nacht (23 Nov./3 Dec.) liepen lord Churchill en de hertog van Grafton, die zich in den krijgsraad tegen den terugtocht hadden verklaard, tot den prins, met wien zij reeds lang in verbinding stonden, over, met achterlating door den eerstgenoemde van een brief, waarin hij 't voor onmogelijk voor zichzelf verklaarde, te vechten tegen de zaak van den Protestantschen godsdienst(*).

Te Andover op den terugtocht verliet prins George van Denemarken zijn schoonvader, en toen Jacob te Londen terugkeerde, vernam hij, dat zijne dochter, de prinses Anna, in gezelschap van lady Sarah Churchill het voorbeeld van haar echtgenoot had gevolgd. Met kalmte had de koning tot dusver zijn rampspoed gedragen. Maar toen hij het bericht van de vlucht zijner dochter vernam, kon hij zich niet meer bedwingen en riep hij uit: ‘Mijne eigen kinderen hebben mij verlaten! Indien mijne vijanden alleen mij hadden vervloekt, zou ik 't hebben kunnen dragen!’(†) Zoo stonden nu zijne beide dochters, zijne beide schoonzoons vijandig tegenover hem, en zoovele anderen, die hem vroeger trouw hadden gediend en van wie niemand hem zoozeer aan 't hart ging als de man, dien hij van der jeugd af had overladen met gunstbewijzen, de dubbelzinnige lord Churchill.

Den dag, volgende op zijn terugkeer te Londen, den 27sten Nov./7den Dec., riep de koning onder den indruk der van alle kanten ontvangen slechte tijdingen - de graafschappen in het midden en in het noorden des lands waren geheel afgevallen, lord Bath, de gouverneur van Plymouth, had zich voor den prins verklaard, lord Shrewsbury nam onbetwist bezit van Bristol - de in de hoofdstad aanwezige geestelijke en wereldlijke lords bijeen. Overtuigd, dat niets hem meer redden kon, dan toe te geven aan den alom vernomen eisch, de bijeenroeping van een parlement, deelde de koning hun zijn voornemen daartoe mede. Maar met de aankondiging van een parlement was naar het eenstemmig oordeel der samengeroepen aanzienlijken niet genoeg gedaan. Zij raadden den koning dringend aan te onderhandelen met den prins van Oranje, eene algemeene amnestie af te kondigen en alle Katholieken uit hunne ambten te ontslaan. Hoewel de koning het voor te groote ‘lacheteyt’ hield zelf de onderhandelingen met den prins te beginnen, verklaarde, dat het hem bijna onmogelijk was personen te pardonneeren, ‘die zoo hoog in zijn reguarde schuldig stonden’, en niet in te zien, hoe een vrij parlement kon samenkomen, zoolang de prins in het land was(§), zoo verzekerde hij nochtans den volgenden dag, het parlement tegen den 15den/25sten Januari bijeen te zullen roepen. Voorts wilde hij met den prins onderhandelen, tot welk doel Nottingham, Halifax en Godolphin werden benoemd, en te gelijk kondigde hij eene algemeene amnestie af.

(*) De brief bij Trevor, *Life of William III*, London, 1835, I, p. 294.
(†) Mazure, III, p. 210.
(§) Missive van Van Citters, 27 Nov./7 Dec., *Rijks-Archief.*

Was 't koning Jacob ernst met hetgeen hij nu besloten was te doen, met het bijeenroepen van een parlement? Zijn eenig doel daarmee was tijd te winnen, om maatregelen te nemen en zijn volkomen ondergang te voorkomen. Nooit, voegde hij in zijn onderhoud met Barillon eraan toe, nooit zou hij zich laten bewegen tot iets, wat strijdig was met de belangen van Lodewijk XIV(*).

Wat strijdig was met de belangen van Lodewijk XIV! Alsof dat *zijne* belangen waren, die volkomen tegen die van zijn broeder van Frankrijk indruisten. De groote koning kon gerust zijn. Zijn broeder van Engeland, die immers had verklaard liever te willen sterven met den degen in de hand, dan zich met den prins te verzoenen, wilde geene breuk met Frankrijk en kon dus ook de verzoening niet begeeren. In uitstel dacht hij zijn heil te vinden.

Wat zou 't hem brengen? Hulp van Frankrijk, waarom hij al zoolang had gevraagd? De Engelsche vloot had door den storm zooveel geleden, dat zij in langen tijd niet kon uitloopen, om ervan te zwijgen, dat zij nog slechter gedisponeerd was dan het landleger; en al was zij bereid zich met een Fransch eskader te vereenigen (wat niet te verwachten is), dan nog waren de Hollanders hun in quantiteit en qualiteit van schepen en in meerdere ervaring der scheepskapiteins verreweg de baas. Het is duidelijk, zegt 's keizers gezant te Londen, dat Frankrijk onder zulke omstandigheden zijne schepen en manschappen niet nutteloos wil opofferen(†). En inderdaad, zóó was 't. Hoffmann had goed gezien. Want Lodewijk XIV zelf schreef den 19^{den}/29sten Nov. aan Barillon, dat hij alles wilde doen, wat redelijkerwijze mogelijk was; maar hij wilde niet den prins van Oranje en den Staten-Generaal de vreugde bereiden, zijne schepen en manschappen te gronde te richten zonder eenig nut voor den koning van Engeland(§). Niettemin bleef Jacob op dadelijke hulp aandringen; de Hollandsche vloot zou den korten overtocht uit Calais niet kunnen verhinderen. Zoodra men hem zekerheid gaf, dat de Engelsche schepen zich met de zijne zouden vereenigen, liet Lodewijk XIV antwoorden, was hij bereid de gevraagde hulp te verleenen(**). Van zijn kant deed Jacob II geene tegenaanbiedingen. Hij verlangde slechts hulp, zonder daarvoor iets in de plaats te geven: een openlijk verbond met Frankrijk wilde hij niet. De hoop, die hulp te zullen erlangen, deed hem alle pogingen tot verzoening afwijzen. Maar Lodewijk stelde, blijkens zijne brieven aan Barillon, de gevraagde hulp afhankelijk van het nemen van ‘goede maatregelen’ door zijn broeder van Engeland, waarmee hij de vereeniging der Engelsche en Fransche vloten bedoelde. Juist Jacob's weigering een openlijk verbond met Frankrijk aan te gaan, dat den 26sten Nov. den oorlog

(*) Barillon aan den koning, bij Mazure, III, p. 218.
(†) 26 Nov./6 Dec., C. d. Cavelli, II, 346.
(§) Bij Mazure, III, p. 179.
(**) Aldaar, p. 212.

aan de Republiek had verklaard, maakte Lodewijk argwanend. Het had er den schijn van, of koning Jacob zich nog niet geheel den weg tot verzoening met zijne onderdanen wilde afsnijden. Niettegenstaande alle teleurstellingen bleef hij op Frankrijk zijne hoop bouwen. Hij wilde zijn zoon naar Frankrijk zenden, niet alleen om hem in veiligheid te brengen, maar ook, opdat hij een onderpand zou zijn, dat hij, de koning, nooit in een oorlog tegen Frankrijk zou bewilligen(*). De kortzichtige koning scheen niet te beseffen, dat hij, op het oogenblik, waarop hij pogingen deed, zij 't in schijn, om het vertrouwen des volks te herwinnen, geen grooter bewijs van wantrouwen in de natie had kunnen geven, dan door den troonopvolger te doen wegvoeren naar een land, welks koning zij te recht als den vijand van haar godsdienst en hare instellingen beschouwde. Zoo bleef hij zich dus aan Frankrijk vastklampen. En de andere mogendheden, de Katholieke, in de eerste plaats de keizer - zij zagen toe.

(Slot volgt.)

Dr. J.J. DOESBURG.

(*) Rizzini aan den hert. v. Modena, 13 Jan. 1689, bij C. de Cavelli, II, 413.

Oorspronkelijke romans.

W. De Vletter, Johan Erval. - Amsterdam, P.N. Van Kampen & Zoon.
E. Knuttel-Fabius, Marianne. - Amsterdam, Loman & Funke.
Adriaan De Vrije, Vrije liefde. - Arnhem, J. Minkman.
H. Heyermans Jr., Trinette. - Amsterdam, H.J.W. Becht.
Therese Hoven, Beter zoo. - Leiden, S.C. Van Doesburgh.
A.A. Grondhout, Een worsteling om het geluk. - Dordrecht, J.P. Revers.

J. Hora Adema, Thea; twee deelen. - Amsterdam, W. Versluijs.
J.H. Hooijer, Laatste bundel. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.
W.G. Van Nouhuijs, Eenzamen. - Amsterdam, Van Holkema & Warendorf.
L.A.B. Ulehake, Menschen uit de buurt. - Amsterdam, P.N. Van Kampen & Zoon.

Het is eigenlijk alles klein werk, waarover hier heden te spreken valt, welke uitdrukking men echter niet te verstaan heeft in een geringschattenden zin. Zij heeft enkel betrekking op den omvang van de voor ons liggende producten der oorspronkelijke romanliteratuur; met één enkele uitzondering vullen de verhalen slechts een enkel deeltje, of eenige bladzijden daarvan, terwijl in de uitzondering die het tot twee deeltjes brengt, de technische uitvoering van het boek meer dan opzet en omvang van het verhaal de gewone afmetingen doet overschrijden. Het doet ons echter genoegen meteen te erkennen, dat de inhoud van de meeste dezer boekdeeltjes grootere waarde heeft dan de evenredigheid tot de dikte medebrengt; zelfs zijn er kleine, losse schetsjes bij, die wat talent en afgewerktheid betreft hooger staan dan menig omvangrijke roman in twee of meer deelen en met een aantal handelende personen.

Deze opmerkingen dringen zich vanzelf aan den beoordeelaar op bij de lezing van de in de eerste plaats aan het hoofd dezes genoemde novelle, *Johan Erval* van den heer De Vletter, een schrijver, wiens tweedeelige roman *Oom Dolf en zijn nichtje* eenigen tijd geleden met waardeering, doch met gelijktijdige oppering van bedenkingen, hier ter plaatse besproken werd. Den schrijver is deze kortere novelle beter gelukt, zoowel om de zelfbeperking, welke hij bij de uitwerking zijner intrige heeft in acht genomen, als om het logisch verband, dat hij daarbij geen oogenblik heeft over het hoofd gezien. Het verhaal voldoet volkomen aan dien eisch der logica, welks verzuim de allerfijnste uitwerking en de keurigste of kleurigste taalvormen niet kunnen vergoeden, dat elke verwikkeling natuurlijk en noodwendig moet voort-

komen uit de overeenstemming en afstooting, uit de botsing der karakters van de personen. Dit is niet de eisch van ouderwetsche letterkundige theorieën, maar schijnt integendeel gevorderd te worden door de, zoo hoog geprezen en toch zoo zelden consequent toegepaste leer der realiteit in de letterkunde. Want in het reëele menschelijke leven gaat het inderdaad niet anders. Niet van hoogen of lagen stand, niet van tijd, eeuw of uiterlijke omstandigheden hangt het af, of de levensomstandigheden van de personen zich ontwikkelen op den rustigen, vlakken weg van het alledaagsche leven, of wel tragische momenten te doorloopen hebben; die vraag wordt eenvoudig beslist door de onderlinge verhouding der karakters, in eene bepaalde omgeving met elkander in aanraking gekomen. De schrijver, die deze waarheid uit het oog verliest, heeft weinig kans op de belangstelling van den beschaafden lezer, wiens bewondering voor den vorm zijne behoefte aan consequentie nimmer tot zwijgen kan brengen; alleen dan, wanneer het gezond verstand hem zegt, dat de hem met talent geschilderde verwikkeling in de door den schrijver gekozen omstandigheden en toestanden niet kon uitblijven, dat zij het onvermijdelijk resultaat was van de ontmoeting der geschetste personen, - alleen dan kan hij worden medegesleept door de schildering, medelijden met de helden en heldinnen, sympathie gevoelen voor hen, ook al hebben zij hun tragisch lot te wijten aan eigen fouten, eigen tekortkoming, eigen schuld.

In het gezin, dat de schrijver van *Johan Erval* schildert, moest het drama wel ontstaan, waarvan de novelle ons het verloop en de treurige ontknooping verhaalt. Een jong letterkundige vol liefde voor zijne kunst, en tot de gebruikelijke hoogte behept met de aan ieder kunstenaar toebedeelde zelfingenomenheid en gevoeligheid voor lof en vleierij, is gehuwd met eene allerbeste, huiselijke, zuinige vrouw, de puik der huismoeders en huishoudsters, maar door geboorte en opvoeding zeer verre van artistiek, nagenoeg geheel ontoegankelijk voor kunstgevoel en kunstvervoering, - kortom eene goede, maar in hare denkbeelden niet weinig ouderwetsche vrouw. Deze twee weinig overeenstemmende naturen vormen niettemin te zamen een gelukkig en kalm huwelijk. Zelfs schijnt de kunst van den man eenigen invloed van het huiselijk karakter zijner vrouw te hebben ondergaan; doch - het gaat als in Lafontaine's fabel, - *une poule survint;* op een kwaden dag ontvangt de novellist een brief van eene hem onbekende dame, die hem hare hulde en haar dank betuigt voor een gemoedelijk verhaal uit zijne pen, dat haar zooveel goed gedaan heeft omdat zij er hare omstandigheden in gevonden en uit de novelle berusting geleerd heeft. De schrijver is daarmede vereerd en gevleid; kennismaking volgt en langzamerhand wordt die zóó nauw en zóó intiem, dat Anna van Spengen de huisvriendin wordt van het echtpaar Erval, die zoowel bij de huiselijke vrouw een wit voetje heeft wegens hare gedienstigheid en liefheid voor de kinderen, als voor den huisvader een zeer gewaardeerd amanuensis,

helpster en raadgeefster bij zijn letterkundig werk is. Want in haar treft hij de verwante kunstenaarsziel aan, welke zijne vrouw niet bezit. Zijn werk ondervindt den indruk van de samenwerking; naar de schrijver ons gevoelen doet winnen Erval's geschriften, sedert hij het gezelschap en de medewerking van de jonge dweepster en dichteres geniet, aan kunstwaarde, maar boeten daarentegen veel van de gemoedelijkheid en huiselijkheid in, die zijne vrouw waardeerde. Wat hij in zijne hoogere opvattingen als onbeduidend en verouderd over het hoofd ziet, is juist datgene, waaraan zij altoos heeft leeren hechten en krachtig vasthoudt; ziedaar eene eerste oorzaak van verwijdering en misverstand. Daarbij rijst langzamerhand de jaloezie op in haar gemoed, en niet zonder reden, want niet ongestraft blijft de beoefening eener door beiden geliefde kunst voor gevoelige, dweepzieke kunstenaars van verschillend geslacht. De vrouw die, - eene eigenschap geheel passende in hare opvattingen en oordeelvellingen, - het gevaar niet heeft zien aankomen, gaat het wanneer de brand eenmaal dreigt uit te slaan niet met verstand en tact te gemoet. Bitter en streng treedt zij tegen de schuldigen op, wier inderdaad zeer kleine, meer in gedachten dan in daden bestaande, schuld zij in hare onverbiddelijkheid overdrijft, en door haar hard en koud optreden verjaagt zij haar ongelukkigen man uit het huis en dwingt hem tot zelfmoord.

Ziedaar den inhoud van dit kort en indrukwekkend verhaal, welks auteur nooit op zijpaden gaat afdwalen, maar rustig en welbewust de verwikkeling op hare onvermijdelijke wegen volgt. Juist die onvermijdelijkheid van alles wat er gebeurt stemt den lezer tot sympathie met deze slachtoffers van een onverbiddelijk noodlot. Zooals alles gebeurt moest het gebeuren; daardoor verdwijnt het melodramatisch karakter van de ontknooping, want een ander slot dezer historie zou met den aard der verschillende karakters te zeer gestreden hebben.

Deze soberheid en geleidelijkheid der novelle, op zichzelve reeds eigenschappen die in den tegenwoordigen tijd in een schrijver wel hoog gewaardeerd mogen worden, vinden haar evenwicht in de eenvoudigheid en klaarheid van De Vletter's vormen. Met een klein getal personen zijne novelle afspinnende, kan hij al het licht op hunne karakters laten vallen, en hij schildert hen in denken en doen af met menschenkennis en veel talent. Hij heeft alzoo eene novelle geleverd, die eene wezenlijke aanwinst voor de letterkunde van den dag mag worden genoemd, en welker lezing niemand zich beklagen zal.

Zeer veel van den lof, aan de evengenoemde novelle toegebracht, kan ook gegeven worden aan *Marianne* van mevrouw Knuttel-Fabius. Achter dezen weinig zeggenden naamtitel ligt echter een vraagstuk dat, vooral elders maar ook hier te lande nu en dan, in de lucht schijnt te zweven, en dat ook op onze literatuur van den dag inwerkt. Wij bedoelen de huwelijks-quaestie. Hier en daar worden menschen gevonden

die beweren, dat het huwelijk eene verouderde - zij zeggen zelfs: eene immoreele - instelling is, welke vervangen dient te worden door een of ander contract van samenwoning en samenleving tusschen man en vrouw, voor een bepaalden tijd aangegaan, na ommekomst waarvan beiden geheel vrij zouden zijn, evenals huurder en verhuurder van een huis na afloop van eene huurovereenkomst, behoudens de verplichtingen natuurlijk, welke bij dat contract op de partijen ten aanzien van de uiterlijke huwelijksgevolgen mochten gelegd zijn. Hoe wijzelf over die quaestie denken kan in het midden blijven, doch in *Marianne* wordt zij gesteld en op talentvolle wijze niet zoozeer opgelost als wel in hare gevolgen geschilderd, niet eenzijdig of partijdig maar volkomen naar waarheid, zoodat de oplossing van de quaestie voor den lezer, ook al mag hij daarover vroeger getwijfeld hebben, zeer gemakkelijk wordt.

Het geldt hier een vraagstuk dat, zoo het eenmaal ernstig gesteld wierd, ten volle de aandacht en de overweging van zedekundigen en wetgevers verdienen zou, maar inmiddels uitnemend geschikt is voor eene novellistische inkleeding. De behandeling in dezen vorm kan zelfs op velerlei wijzen geschieden, en toevallig kwam ons juist bij de lezing van Mevrouw Knuttel-Fabius' novelle een ander verhaal onder de oogen, waarin eene Engelsche schrijfster hetzelfde vraagstuk, maar uit een humoristisch oogpunt bezien, ter behandeling nam. Het origineel kennen wij niet, maar eene vertaling werd onder den titel van ‘Buiten de wet’ eenige weken geleden als feuilleton in de *Oprechte Haarlemsche Courant* opgenomen. Dáár was de heldin een zeer rijk, maar tevens zeer geëmancipeerd Australisch meisje, eene jonge wees, die op de reis naar het moederland op St.-Helena onder zeer romantische omstandigheden met een Engelsch tourist, een jong grondeigenaar met veel fortuin, bekend en weldra verloofd geraakt, doch van geen burgerlijk of kerkelijk huwelijk weten wil, daar naar haar gevoelen de wederzijdsche liefde tusschen een man en eene vrouw in alles voorziet en al het andere overbodig maakt. De man berust, dwaas genoeg, in deze dolheid, welke hij in zijn hart afkeurt, en betrekt met haar zijn ouderlijk kasteel, maar wanneer de jonge vrouw, die iedereen op de hoogte brengt van de hemelsche en geestelijke banden welke haar bij ontstentenis van aardsche en burgerlijke aan haar uitverkorene verbinden, door allerlei bittere ondervindingen ontdekt aan welke beleedigingen en misvattingen die scheeve verhouding haar blootstelt, is zij de eerste die om een huwelijk roept. De gevolgtrekking, hieruit te maken is juist; wie leven wil in de menschenmaatschappij heeft zich te voegen naar de daar geldende begrippen en wetten, al schijnen ze hem nog zoo verouderd en bekrompen, de zijne zooveel juister, verhevener en edeler toe.

De schrijfster van *Marianne* behandelt de vraag ernstiger; zij ziet haar vlak onder de oogen, en zooals zij de vraag gesteld heeft was er voor eene humoristische, meer luchtige opvatting geen ruimte. In den

daar even genoemden Engelschen roman kon alles nog worden hersteld, en het herstel had plaats zonder dat iemand er eenige schade of nadeel door had; de heldin integendeel had hare kennis van menschen en zaken gedurende de luttele weken van haar etherisch huwelijk met onbetaalbare schatten verrijkt. Maar zooals Mevrouw Knuttel-Fabius de quaestie stelde, was er geen middel meer om het gedane ongedaan te maken; hare heldin stond voor de gevolgen van hare eigen onbezonnenheid zonder mogelijkheid of kans van goedmaking. Het is ook een dweepziek, nerveus schepseltje van weinig gezond verstand en eene tamelijk verwaarloosde opvoeding, vroeg hare eigen meesteres en rijk, die in aanraking komende met een jong warhoofd, die in allerlei moderne onzinnigheden opgaat en Staat en maatschappij totaal meent te kunnen omkeeren, gretig en loshoofdig op zijne dolle denkbeelden ingaat en op zijn aandrang, meenende een dapper kunststuk te doen in het vertreden van alle conventioneele begrippen en maatschappelijke gebruiken, eene geheel vrije verbintenis met hem aan-, met andere woorden: met hem doorgaat. Op de huwelijks-... beter gezegd: op de geheel-vrije-verbintenis-reis heeft er een spoorwegongeluk plaats, dat den dolleman het leven kost, en de jonge vrouw blijft alleen voor de gevolgen van het dolzinnig bedrijf, dat niet meer te herstellen is. Het verledene wreekt zich aan de toekomst; haar levensgeluk is verwoest en niet weder op vaste grondslagen op te bouwen. Zij begrijpt dat van nu aan alles door haar moet worden opgeofferd aan het kind, dat haar zooveel te verwijten heeft.

Het is een met zorg geschreven, nauwkeurig uitgewerkt verhaal, dat hier voor ons ligt. Zonder eenige aanstellerij, zonder preekerij of neuswijsheid in groote woorden, wordt de geschiedenis verhaald, niet alleen van de uitwendige gebeurtenissen maar ook van hetgeen er omgaat in het gemoed van de heldin, van haar lijden en strijden en van de stille berusting, die ten slotte nog haar loon kan opleveren, waarin zij haar vreugdeloos en zelfverwijtvol leven gaat voortzetten, verre van hen die haar liefhebben, en aan wie zij door sympathie en dankbaarheid verbonden is. Maar het kon ook niet anders; en dat de schrijfster niet bezweken is voor de verleiding om door eene quasi bevredigende ontknooping Marianne's verleden weg te wisschen in een huwelijk, verstrekt evenzeer tot eer van haar kunstenaarsgeweten als de zorgvuldige bewerking van het boek en de fijne ontleding der karakters en gewaarwordingen voor hare menschenkennis pleiten. Slechts weinig personen verschijnen in *Marianne* ten tooneele, en het volle licht valt natuurlijk op de hoofdpersoon, maar wie de novelle is verdoopt. Maar toch heeft de schrijfster gelegenheid gevonden om die andere personen, vooral de tante, wier huisgenoot het jonge onervaren meisje geworden is, en haar zoon, den kloeken zeeofficier, met levendige kleuren en vaste trekken te schilderen. De lezer voelt zich aangetrokken tot hen allen, al kan hij onwillekeurig zijne spijt niet bedwingen dat de ver-

standige, tactvolle mevrouw Walen niet wat beter op haar onverstandig, doch overigens beminnelijk nichtje heeft gepast. Wat meer toezicht, wat meer goede raad had al dat kwaad kunnen voorkomen; men kan zich echter troosten met de gedachte, dat, zoo de tante het nichtje wat beter onder bedwang gehouden had, deze wèl geschreven, lezenswaardige novelle niet in het licht zou zijn gekomen.

Op den titel af zou men meenen, dat hetzelfde onderwerp, dat de pas behandelde novelle in de pen gaf, ook *Vrije liefde* zou vervullen, maar dit is het geval niet. In dit wonderlijk, weinig belangwekkend boek leeft de held, een te Parijs gevestigd Nederlander, die zoo wat van alle markten thuis en in allerlei zaken voortreffelijk is, wel naar de mode van het land *maritalement* met eene jonge vrouw, maar de huwelijksquaestie staat bij dit daar te lande niet ongewoon verschijnsel geheel op den achtergrond. Trouwens, het boek is even 300 bladzijden groot, die hoofdzakelijk gevuld zijn met onbestemde, niet altijd begrijpelijke bijzonderheden betrekkelijk den financieelen toestand van eene dagbladonderneming, en op bladzijde 165 begint pas de *liaison* tusschen Louis en Toinette, waarbij die huwelijks-quaestie zoo weinig betrokken is dat hij, tegenover familieleden uit Nederland die hem komen bezoeken, de laatstgenoemde wel niet bepaald als zijne wettige vrouw voorstelt, maar toch bij hen den indruk teweegbrengt van in stilte gehuwd te zijn.

In elk geval is de betrekking tusschen de twee genoemde personen maar eene bijkomende omstandigheid, die den titel van dit boek volstrekt niet wettigt. Dat wij het wonderlijk noemen komt van de onwaarschijnlijkheden, waarvan het overvloeit. Het begin al wekt meer spot dan belangstelling; drie jongelui, door hunne ouders, omineus genoeg, met Fransche doopnamen begiftigd, lezen in de sociëteit te Arnhem het bericht van den veldslag bij Sédan, en ontwerpen dan het snedig plan om naar Parijs te gaan, waar men na de verliezen in den oorlog wel behoefte zal hebben aan menschen van hun slag. En inderdaad blijkt men te Parijs maar op die redders uit Arnhem gewacht te hebben, want ieder hunner treedt dadelijk als *chef d'emploi* in het door hem gekozen vak op, en toont zich daarin ieders meester. De kunst, de journalistiek (ofschoon de Franschen daarin anders toch zulke stumpers niet zijn), de zaken-wereld erkennen hen terstond als meesters. Zij stichten een dagblad dat als een luchtbal terstond de hoogte ingaat en zich boven alle andere verheft, om de eenvoudige reden dat zij de insluiting van Parijs tijdig hadden zien aankomen en ‘toen er geen mogelijkheid was langs den gewonen weg te correspondeeren, had men de noodige postduiven ter beschikking, die de redactie uitstekend op de hoogte der gebeurtenissen bleef houden’. Geen wonder dat de courant, die door de vooruitziendheid van deze Arnhemsche drie-eenheid aldus het monopolie van nieuwsberichten had, ‘geen geldbelegging maar een

goudmijn' werd; maar jammer dat de Commune haar ophief. Later echter, toen de rust in Parijs was hersteld, richtten twee van de drie, want de derde, Léon, was op eene kunstreis uitgetogen, - richtten Louis en Adrien eene nieuwe courant op, die door den eerstgenoemde zóó werd beheerd, dat alle Fransche mannen van zaken ervan versteld stonden. Inmiddels schreef de onverbeterlijke Louis gedichten in 't Fransch en in 't Hollandsch, nu eens te Parijs, dan weder bij een voornaam uitgever in Nederland een bundel uitgevende, later voegde hij aan zijne *bagage littéraire* nog andere werken toe, omtrent welker aard en strekking Adriaan De Vrije geen duidelijke aanwijzigingen geeft, en ten slotte schrijft hij een groot drama in 't Hollandsch, 'een historisch stuk met veel actie', dat hij echter in het moederland niet uitgegeven kon krijgen, doch dat in den Franschen schouwburg te 's-Gravenhage (die NB. opera is) zou worden opgevoerd, nadat de schrijver het even in het Fransch had vertaald. Ongelukkig kreeg de directie onaangenaamheden met den Koning, en daarom (?) kon het drama in Den Haag niet gaan. Het stuk werd echter door bevoegde kunstrechters te Parijs zóó hoog geprezen, dat het dáár, niettegenstaande de daarvoor gevorderde zeer kostbare *mise-en-scène* zou worden opgevoerd, maar de directeur ging failliet en het meesterstuk bleef ongespeeld.

Dit laatste *contretemps* trof Louis echter in zijn tweede levensdeel, toen de voorspoed uit en het tijdperk der teleurstellingen aangebroken was. Niettegenstaande zijne journalistische ondernemingen goudmijnen waren, gingen ze toch te niet en hij raakte zijn geld kwijt; zijn vooruitzicht op eene politieke rol, dat hem de hoogste betrekkingen scheen te beloven, ging verloren door eene ernstige ziekte, die hem het spreken lang moeilijk maakte; zijn Hollandsch raakte min of meer verfranscht en was niet langer beschikbaar voor letterkundige triomfen in zijn geboorteland; kortom de eens zoo groote en gevierde man vond nog slechts als los dagblad-reporter een schamel bestaan. Zijne moeder, aan wie hij nooit veel had gehad, zond hem nu en dan op verzoek wel eens geld, maar veel vriendelijke woorden had zij niet voor hem over. Dit alles ontmoedigde den held zóózeer, dat hij op een zekeren dag na een gewoon afscheid zijne Toinette verliet en zich van kant maakte. Erg dankbaar voor de jonge vrouw, die zoolang lief en leed met hem gedeeld, hem als zieke zoo trouw opgepast en zelf voor hem gewerkt had, was dit wel niet. Gelukkig dat ook hier, evenals in den tekst van Fidelio, gezegd kon worden: *Es giebt eine Vorsehung.* Want eene tachtigjarige tante in Overijsel, die weinig dagen vóór dezen zelfmoord gestorven was en 'in den laatsten tijd sterk met Louis' letterkundige bekwaamheden gedweept' had, bleek 'hem in haar uitersten wil een harer aanzienlijke landgoederen' te hebben vermaakt, 'waarvan de opbrengst ruimschoots voldoende was hem op een deftigen voet te doen leven'. Daar nu Louis met eene gulheid, die in zijne berooide omstandigheden weinig verdienstelijks had, Toinette tot zijne

universeele erfgename had gemaakt, trad de ongehuwde weduwe geheel in dit legaat van de oude tante. Het straatmeisje uit de voorstad te Parijs eindigde dus als châtelaine op een Overijselsch kasteel, ‘den geliefden doode betreurende en kracht tot leven puttende in het verleenen van hulp en troost in hare omgeving’.

Wij hebben langer bij den inhoud van dit boek stilgestaan dan het verdiende, omdat een ongunstig oordeel gemotiveerd dient te zijn, en ieder lezer nu oordeelen kan over de onwaarschijnlijkheid en onbeduidendheid van het verhaal. Ook de vorm verraadt weinig zorg en studie. De gesprekken zijn weinig geestig en het verhaal loopt geheel over uiterlijkheden, zonder eenige diepte van studie of opvatting. Het kinderachtig verdraaien van bekende namen, dat het verhaal aan werkelijk bestaande familieomstandigheden schijnt te willen vastknoopen, wekt eene nieuwe ergernis bij de lectuur. Het herinnert aan de slechte middelen, die wel eens gebezigd worden bij het gemis van de krachten en het talent, gevorderd om de aandacht door goede te boeien.

Wie met aantrekkelijke personen kennis maken en bevallige tooneelen beschreven zien wil, doet beter met *Trinette* ongelezen te laten, waarin de heer Herman Heyermans zich als gids opwerpt onder de Brusselsche *crapule.* Het onderwerp vereischte dat en verbood het optreden van deftige en fatsoenlijke personen. Hier wordt de niet zeer deftige geschiedenis verteld van een verwaarloosd zeventienjarig kind, groot gebracht, - neen, groot geworden want ze is opgegroeid *à la grace de Dieu*, in een dorp van Belgisch Luxemburg. Na den dood haars vaders, die haar wel slaat doch nu en dan hare partij neemt tegenover de niet minder tot mishandeling gezinde moeder, gaat zij te Brussel als kinderjuffer dienen, hoofdzakelijk aangetrokken door een dorpsgenoot, kermisworstelaar van beroep, en komt inwonen bij eene tante, in wier huis de zelfs door Zola verafschuwde *promiscuité* in vollen fleur is.

Door eigen schuld uit haar dienst verjaagd gaat zij met den kermisgast, die inmiddels door uitspattingen verzwakt en voor zijn beroep onbekwaam geworden is, samenwonen, en leven beiden van hetgeen zij als zangeres in een *boui-boui* van de laagste soort verdient. Ziedaar de weinig belangrijke lotgevallen dezer weinig aantrekkelijke heldin, die straks, wanneer de kermisheld genoeg van haar heeft en haar laat zitten, den weg naar de diepste diepte der maatschappelijke ellende nog verder voortzet. Noch in den opzet noch in de uitwerking van het verhaal ligt iets tragisch; wie van den aanvang af niet gedeugd heeft, moet wel zóó eindigen na zóó geleefd te hebben.

Toch heeft deze novelle, met haar over 't algemeen onsympathieke personen, wel verdiensten. In de eerste plaats de negatieve, dat de schrijver ons bespiegelingen bespaart maar eenvoudig beschrijft en verhaalt. En in zijne beschrijvingen is veel goeds. Die van dronkenschap en andere uitspattingen laten wij erbuiten, maar met veel levendigheid

en gloed is bij voorbeeld de straatdrukte beschreven van een grooten militairen fakkeltocht in de hoofdstad van België, en de indruk dien de ongewone aanblik van al dat gewoel en rumoer, van het geraas, de muziek en het spookachtig fakkellicht op het pas uit haar stil dorp aangekomen, en voor 't eerst in de drukte van het straatverkeer te Brussel gedompeld landmeisje maakt; ook in de beschrijving van het sterfbed van een voormalig dorpsgenootje, die het slachtoffer wordt van hare uitspattingen, heeft de schrijver veel talent getoond, hoewel de schildering van den zwaar beschonken minnaar, die daarbij tegenwoordig is, als onnoodige en wansmaak ademende tegenstelling bij de lezing tegenzin wekt.

Over het algemeen moet ons de aanmerking van 't hart dat de schrijver, misschien in een prijzenswaardig zoeken naar soberheid en beknoptheid, zijn doel heeft voorbijgestreefd en in een hortenden, stootenden stijl (beter: woordenreeks) vervallen is.

Daardoor zijn sommige beschrijvingen meer catalogus dan beschrijving geworden, gedragen als ze zijn door eene soort van opzettelijke achteloosheid, die geen aangenamen indruk maakt. De lezer heeft niet gaarne, dat de woorden van een boek hem toegesnauwd worden. Ook overschrijdt Heyermans in zijne beeldspraak nu en dan de grenzen van den goeden smaak, - waar hij bij voorbeeld in de overigens zoo wèl gelukte levendige beschrijving van de straatdrukte, die wij reeds vermeldden, van de volksmenigte spreekt als van ‘één warm moes van schouders, heupen en buiken, dicht opeengedrongen in een reuzenpers’.

Wij willen hier echter dadelijk bijvoegen, dat wij deze schaarsche uitspattingen gaarne vergeven, wanneer wij bedenken in welke groote verleiding deze auteur moet hebben geleefd, om ons op al de walglijkheden en viesheden te onthalen, waartoe zijn onderwerp hem zoo ruimschoots de stof leverde.

Therese Hoven, ons onder haar eigen naam nog alleen bekend door de korte, doch verdienstelijke schetsen uit Indië, onder den titel *In Sarong en Kabaai* een paar jaren geleden in het licht gezonden, verschijnt thans in druk met eene novelle, die meer concentratie en studie vereischte dan het bloot in geestigen, lossen vorm wedergeven van den indruk van scherp waargenomen menschen en dingen. In *Beter zoo* ontleedt zij voor ons het gemoedsleven van een jong meisje, dat hare liefde weet op te offeren voor plichtgevoel en ten slotte nog een geluk vindt, bestendiger en rustiger dan hetgeen het toegeven aan haar hartstocht haar ooit had kunnen opleveren.

Schoon dus een verhaal van hartstocht, en zelfs van verboden liefde, daar de man voor wien Beatrice Waller zooveel gevoelt getrouwd is, hebben wij niemand tegen *Beter zoo* te waarschuwen, daar het een van die boeken is, *dont la mère permettra la lecture à sa fille.* Alleen komt ons de bewerking wat droog en stug voor, terwijl aan de waar-

schijnlijkheid nu en dan geweld wordt aangedaan. In de eerste plaats geldt dit de keuze van Beatrice's affectie zelve. Zij is ons voorgesteld als een meisje van geestkracht, karakter en degelijkheid, en wat wij in het boek van haar lezen en hooren komt met deze karaktertrekken ten volle overeen. Ten volle, alleen met deze uitzondering dat zij plotseling verliefd wordt op een inderdaad, - het is de schuld der schrijfster zelve, die hem zóó afbeeldde - uitermate onbeduidend en karakterloos man. Dat hij als getrouwd man op eene misdadige wijze het hof maakt aan de gezelschapsjuffrouw zijner schoonmoeder, laten wij rusten, - dat de burgerlijke staat op het ontvankelijk gemoed van verliefde lieden weinig vermag als middel van afschrikking, is nu eenmaal een feit, - maar de praatjes van dien dokter in de letteren zijn zóó laf, zóó onbeduidend en zóó onkiesch, dat een degelijk meisje daardoor niet gevangen kon worden. Al van het oogenblik van de eerste ontmoeting af, toen zijn onbescheiden gebabbel als lid der examen-commissie haar de teleurstelling bezorgde van afgewezen te worden wegens ongenoegzame voorbereiding, had zij dien liefhebber op zijne juiste waarde kunnen schatten; voor een karakter als het hare moest zulk een misbruik van vertrouwen niets dan minachting kunnen wekken.

Nu geven wij toe dat de door de schrijfster getoonde kennis van het meisjeshart haar goede gronden voor hare opvatting en tegen de onze kan geven, en in dat geval brengen wij gaarne hulde aan haar talent in de uitwerking harer donnée en aan den humor, waarmede zij een paar bijfiguren geteekend heeft. De vrouwen komen er bij haar beter af dan de mannen, van wie de eenige sympathieke degeen is die het meest op den achtergrond blijft, de echtgenoot der heldin. 't Is te hopen dat zij met dezen nooit zoo bedaard en openhartig over verboden onderwerpen zal te spreken gehad hebben als met den vroegere geliefde.

Ook de roman van den heer Grondhout vervult de belofte van den weidschen titel niet. Van geworstel tegen vijandige machten en tegenwerkende omstandigheden is in deze *Worsteling om het geluk* weinig te bespeuren, en het geluk, waarnaar de held, een medicus eerst in eene kleine stad, daarna in militairen dienst in Indië, ten slotte ten platten lande in Nederland, streeft, staat niet hoog genoeg om aan zijne pogingen om het te verwerven eene tragische beteekenis bij te zetten. Van den aanvang af beheerscht hem de ongezonde trek om spoedig rijk te worden, en wel langs den gemakkelijken weg van het huwen met eene rijke erfgename. In de Nederlandsche stad mislukt dat, daar een ander pretendent der rijke burgemeestersdochter hem te vlug af is. In Indië gelukt het, zoodat hij repatrieert om te Amsterdam van het geld zijns schoonvaders op grooten voet te gaan leven; maar de schoonvader sterft geruïneerd, alles is op en man en vrouw worden van rijk op eens arm. Gelukkig voor de vrouw sterft zij van ellende en teleurstelling, en de

dokter trekt weder naar zijn geboortedorp om er als arts voor de wereld verloren te gaan, totdat hij ten slotte met eene oude beminde, van wie een misverstand hem verwijderd had, weder in het huwelijk treedt en met haar, onverwacht en ongedacht, de steeds gehoopte rijkdommen vindt, ten gevolge van eene groote erfenis. Maar wanneer zij aan het genieten van dat fortuin zullen gaan, overvalt den man eene bloedspuwing, en sterft hij na korten tijd te Pau.

In deze lotgevallen van Leo Celarius is niets te vinden van den onvermoeiden strijd van een naar hooger strevend, door verheven idealen vervuld man tegen de banaliteiten en kleinheden van het leven, welken men op den titel af in dit boek zou meenen te zullen vinden. Zooals het daar ligt, kunnen wij er echter wel iets goeds van zeggen. Niet zelden bekroop ons bij de lezing eenig leedwezen, dat de auteur sommige onderdeelen niet wat verder uitgewerkt had. Zoo maakt hij de nieuwsgierigheid gaande door enkele korte trekken van beschrijving van het leven in het stadje, waar Leo zijne loopbaan als medicus begint, doch stelt die teleur door het onderwerp te laten varen zonder nadere uitwerking. Hetzelfde kan gezegd worden van sommigen zijner personen, die wat flauw en schaduwachtig geteekend zijn. Zoo is de Indische oudgast, de oom van den held, bij zijn optreden niet veel meer dan eene caricatuur, die den door hem gaande gemaakten spotlust der studenten ten volle rechtvaardigt, en later blijkt hij te zijn een degelijk, ernstig man, wiens eenige dwaasheid bestaat in het ten huwelijk vragen van zijn jong nichtje, wanneer die hare beide ouders verloren heeft.

Deze aanmerkingen zijn een noodwendig gevolg van den eenvoudigen, verhalenden trant, waarin de lotgevallen van den ongeluksvogel door den auteur worden medegedeeld. Hij raakt weinig meer dan de oppervlakte der dingen aan, en bezigt niet dan bij uitzondering de dramatische methode van zijne helden door eigen woord of daad hunne eigenschappen en fouten zelf te doen openbaren; dit geeft iets droogs en saais aan dezen roman, en doet soms goede gelegenheden van beschrijving en karakteriseering ongebruikt voorbijgaan. Toch dient het daarbij erkend, dat de heer Grondhout eenvoudig en zonder omhaal, vertelt, zonder hooge letterkundige aanspraken te maken en zich gewichtiger voor te doen dan hij is, hetgeen alweder geene geringe verdienste uitmaakt. Want van alle pas optredende romanschrijvers in Nederland kan ditzelfde gunstig getuigenis niet worden afgelegd.

Stellig niet van den schrijver van *Thea*, den roman in twee deelen, van welken we reeds opmerkten dat de grootere omvang meer te wijten is aan de technische uitvoering van het drukwerk dan aan de breede opvatting van den auteur. De eigenlijke geschiedenis, de fabel van het verhaal is eenvoudig. Een zwak zenuwachtig meisje uit een Friesch landstadje, alleen overgebleven met eene moeder die haar niet verstaat,

wordt naar eene tante te Velp te logeeren gezonden, hernieuwt daar de kennismaking met een lang niet ontmoeten neef, officier bij de veld-artillerie, verlooft zich met hem, wordt na haar terugkeer naar huis ziek en sterft, aan de tering of zoo iets. Nu levert de schrijver op menige bladzijde het bewijs, dat hij de geschikte persoon is om zich in de gewaarwordingen en gevoelens van een zenuwzwak schepseltje als zijne heldin is, in te denken en die te ontleden, maar ongelukkig wordt de waarde van dit verhaal door hem blijkbaar gelegd in den vorm, die echter doorgaans gebrekkig en met weinig oordeel gekozen is, en waarvan de gemanierdheid en gemaaktheid alles wat zijn arbeid overigens verdienstelijks heeft, geheel doen verloren gaan. De schrijver offert sterk aan de goden van den nieuweren tijd, wier grootheid schijnt gediend te worden door opzettelijke stroefheid en onbeholpenheid. De smedigheid, die hoog te waardeeren eigenschap van onze taal, schijnt voor hem in 't geheel niet te bestaan; uit haar rijkdom heeft hij niet leeren putten. Hortend en stootend, moedwillig onduidelijk, kruipt zijn stijl voort met de eeuwige tegenwoordige deelwoorden en de hinderlijke, taalverbasterende substitutie van substantieven door zelfstandig gemaakte werkwoorden. De menschen hebben bij hem geen wil, zij gevoelen geen liefde of haat, altoos wordt er van hun willen, hun liefhebben, hun haten gesproken, tot groote verslapping en verwatering van den stijl. En hoe hij zich aan den rijkdom der taal vergrijpt door een moedwillig voorwenden van armoede in uitdrukking, kan blijken uit het uit den treure voorkomen van dezelfde woorden in hetzelfde zinverband. Hier wordt er gesproken van ‘haar goedaardig zijn en deftig tevens’ (I, 60); ginds ontmoeten wij eene phrase als deze: ‘En in hunne liefde opnieuw zich opheffend boven den dampkring van banaliteit, woorden daarin ronddwarrelend als mismaakte paljassen in een kermistent, - Thea, opjuichend in zalige emotie, voelend tot haar komen een hemelhoog gelukkig zijn, - Frits haar langzaam naderend, glimlachend zijn handen uitstrekkend, aarzelend om met zijn sfeer de grens te overschrijden van haar reine sfeer van etherischzijn’ (I, 126). Elders wartaal als volgt: ‘En met dat gesuis van die van rechts en links, van onder naar boven teruggekaatste echo's der teugelloos aangedonderd komende luchttrillingen, strijdend met haar zelfverwijt in het opsluitend, en haar wil om in stilte te genieten in het eerste gelid een wilden, ordeloozen, niet te overzienen strijd, wilde ze haar moeder vragen, of zij die persoon niet te woord kon staan’ (II, 98). Wat kan toch de bedoeling van dit opzettelijk taalbederf zijn? Is hier eene soortgelijke beweging aan het werk als die in de schilderkunst eenige eeuwen terug wil, en de eerste uitingen op kunstgebied, hulpeloos en onbeholpen passen van een kind dat loopen leert, ons wil opdringen als kunstvormen, passend aan onzen, op dit terrein althans, hoog eischenden tijd? Het zou inderdaad al te naïef zijn, heden ten dage te gaan schrijven en spreken zooals Homerus doet; zoo naïef zijn wij niet

meer, en wanneer de heer Hora Adema bij voorbeeld in den aanvang van zijn roman bij de langdradige beschrijving van eene oude dame, die in de zon kijkt, tot vijf, zesmaal toe van het 'harde zongeflikker' en van 'den goudgeeltrillenden bol' spreekt, dan verspeelt hij den indruk eener beschrijving, die overigens een uitstekend getuigenis van zijn waarnemingsvermogen aflegt. Het is eene gemaaktheid die hindert en ergert, en die den lezer niet gemakkelijk tot het einde van het tweede deel van *Thea* zal doen volharden, wanneer hij althans het ongeluk niet heeft van een ambtshalve tot volharding veroordeeld criticus te zijn.

Indien nu deze om hare opzettelijke onbeholpenheid vermoeiende taal tot voertuig diende voor inderdaad belangrijke gedachten en voorvallen, zou men zich daarover wellicht kunnen heenzetten, maar ook in dit opzicht levert het net uitgegeven tweetal deeltjes eene groote teleurstelling op. Niet omdat de schrijver zich geen moeite gegeven heeft, want nagenoeg aan elken letterkundigen kunstvorm heeft hij zijne aandacht gewijd, zonder echter indruk te kunnen maken. In de persoon van de Velpsche tante vinden wij eene creatuur van zekeren averechts begrepen humor; beschrijvingen van hartstocht komen voor waar ons geschetst wordt, hoe eene jonge dame met Indisch bloed, wie de artillerie-luitenant het hof heeft gemaakt, het bericht van zijne verloving opvat. Zij heeft met den luitenant een gesprek, waarin een pathos gelegd wordt van dien aard, dat de malicieuze Grieken er hunne bekende woordspeling met het volste recht op zouden toepassen. Trouwens dat bot neerploffen van hoog in de lucht gaande tirades komt meer in dit verhaal voor. Geen meer sprekend voorbeeld dan de volgende opgeschroefde, zonderlinge ontboezeming na de beschrijving van den dood der heldin.

> 'En dat uur van middernacht, slaande met reuzenpolsslag over het stille landstadje, over vlakke weilanden, over golvende zeeën, over de gansche aarde, en verder, verder, door reine ethersferen over andere werelden, andere heelallen, vindt Thea in eindeloos verre, helflonkerende luchten levend haar astraal leven; Thea, die de Allerhoogste Liefde, een oneindig kleine kiem daarvan in haar doende nederdalen, had doen sterven omdat het Zijn wensch was geweest, dat die kiem zich zou ontwikkelen tot een vruchtdragen, daarom dringen door het aardsch omhulsel, zoo teer reeds, zoo ragfijn teer, en het ontvlieden, met zich voerend haar nieuw omhulsel.
>
> Zoo vindend die reuzenpolsslag Thea, levend haar astraal leven, terugdenkend aan een droombeeld van achttien oneindig kleine stipjes in den oceaan van eeuwentijd, aan een droomleven, waarvan als dierbare beelden bij haar blijven voortleven de herinneringen aan een moeder, die ze onbegrijpend had moeten achterlaten; dan een ander nog, die ze lief had, en die haar toewuifde als een der flonkerende starren, wanneer ze in den stillen avondstond haar nat betraande oogen hemelwaarts richtte, denkend aan haar allerliefst nichtje, dat zoo jong had moeten sterven, zoo jong, zoo droevig jong.'

Zijn er onder mijne lezers, die wel eens een oog geslagen hebben in Frans Baltensz' *Samaritane*, dan zal deze wonderlijke tirade hun zonder twijfel dat boek, met welks dwaze vormen onze voorvaders zich

vroolijk plachten te maken, te binnen brengen. Maar wie met een gezond oordeel en gezonde zinnen *Thea* doorleest, zal zich verbazen over den in den luitenant geschetsten strijd tusschen ‘materie en astrale beginselen’, zooals de schrijver zelf dien ten slotte noemt. Diep zullen wij op dezen strijd niet ingaan, alleen opmerken dat, indien die ‘astrale beginselen’ de voorkeur verdienen, er in het belang van de instandhouding van het menschelijk geslacht zou gezocht moeten worden naar eene andere anthropogenesie dan die, waarnaar de wereld zich reeds eeuwen- en eeuwenlang heeft gericht, en die de onderhoudster en voortplantster is van de menschheid. Wie zich indenken wil in de misschien uitermate poëtische menschenwereld der astrale beginselen, bevolkt met mannen die geen mannen, en vrouwen die geen vrouwen willen zijn, doet beter zich terstond te laven aan de geschriften van Antoinette Bourignon, die althans niets ten halve doet en voor de uiterste consequentie harer zinnelooze denkbeelden niet terugdeinst.

Met weemoed leggen wij den bundel uit de hand, waarin de twaalf herdrukte schetsen van wijlen J.H. Hooijer verzameld zijn. Nu wij van de op zichzelf staande verhalen tot verzamelingen overgaan, verdient de door zijne weduwe uitgegeven *Laatste bundel* den voorrang, niet alleen uit piëteit jegens den overleden letterkundige, maar juist om het scherp contrast, dat zijne wèl doordachte, keurig bewerkte novellen en schetsen maken met boeken, gelijk het daar pas besprokene. Gelijk het gezond verstand het ontwerp en den gang van het verhaal, zoo schreef eene grondige kennis van de schoonheden en rijkdommen onzer taal hem de letterkundige vormen voor. Hooijer was een bewonderaar van Potgieter, die in deze beide opzichten zeer verre boven zijne tijdgenooten uitstak, en wien het tegenwoordig letterkundig geslacht nauwelijks tot de knieën gewassen is. Nu en dan volgde hij zijn model wel eens te veel; dan betrappen we hem op de Potgietersche stroefheid en stugheid van uitdrukking, die echter door menige bladzijde van krachtig schilderachtig proza worden goedgemaakt. Het artikel van den bundel, waarmede men met het grootste genoegen de kennis zal hernieuwen, is ‘Millioenen-studiën herlezen’, een opstel uit den strijd, dien het bekend artikel van Dr. Swart Abrahamsz over Multatuli uitlokte, en waarin Hooijer nevens een buitengemeen critisch talent eene hooge mate van humaniteit, onpartijdigheid en onbevangenheid in het oordeel vellen aan den dag legde; het slot ervan is wat mystiek, maar helderheid en scherpzinnigheid stralen van den beginne af in het artikel door. De wensch van Hooijer's weduwe, dat deze bundel ‘den schrijver, ook na zijn heengaan, nieuwe vrienden bij de oudere mag doen verwerven’ zal zeker vervuld worden, want vele handen zullen naar dit boekje grijpen.

De heer Van Nouhuijs heeft als tooneelschrijver zulke triomfen behaald, dat een door hem uitgegeven werk van novellistischen aard

meer dan eenig ander de aandacht trekken moet. Zijn bundeltje, naar het eerste in volgorde daarin opgenomen opstel *Eenzamen* gedoopt, bevat losse, meestal kleine schetsen, meerendeels reeds van elders bekend; het zijn eigenlijk wat men 'stemmingsbeelden' noemt, ontleding van gewaarwordingen en zekere psychologische toestanden meer dan afteekening van uiterlijkheden. Hoewel er met dat woord 'stemmingen' tegenwoordig zoo geschermd wordt door hen, die iets nieuw en pas uitgevonden prijzen dat tot de oudste vormen der letterkunde behoort, bezigen wij het woord niet in dien allermodernsten zin, maar om op eene omstandigheid de aandacht te doen vallen, die ons aanvankelijk verbaasde, doch als een voorbeeld van de degelijke methode van dezen auteur zijn welslagen in de tooneelliteratuur voor ons verklaart.

Deze schetsen zijn met zeldzame zorg bewerkt, zoowel wat inhoud als vorm aangaat, en hebben de verdienste van groote objectiviteit. Wij houden 't niet met de blijkbaar op misverstand berustende theorie dat de kunstenaar zóó moet post vatten tusschen het kunstwerk en den persoon wien hij het te genieten geeft, dat het werk zelf niet kan genoten worden vóórdat men geheel ingedrongen is in het leven van den maker, al zijne 'stemmingen' gedeeld, zijne meeningen en gewaarwordingen met hem doorleefd heeft. Het kunstwerk mag daarna nog een raadsel voor den beschouwer blijven, doch de bedoeling van de schepping heeft hij gevat. Zulk eene subjectieve kunst heeft groote waarde voor het subject, den maker zelf, maar buiten hem weinig of geen; het kunstwerk zelf raakt op den achtergrond, ja het kan bij deze opvatting strikt genomen geheel ontbeerd worden.

Dit subjectieve nu wordt in Van Nouhuijs' bundeltje niet gevonden, hoewel de maker der schetsen wel degelijk door zijne kunst op zichzelf eenvoudige en alledaagsche dingen belangwekkend maakt, en er dus, in spijt van zijne objectieve behandeling, den stempel op drukt van zijne natuur en opvatting.

Eene tweede eigenaardigheid dezer schetsen ligt in de afwezigheid van het dramatisch element, wat den vorm aangaat. Wat oppervlakkig van iemand, die de kunst van het tooneelschrijven zoo goed verstaat, vreemd schijnt, de eigenlijke dialoog staat in deze schetsen op den achtergrond; de auteur laat zijne personen niet sprekend optreden om henzelf hunne gewaarwordingen in hunne eigen woorden te doen openbaren, hij treedt zelf als de inquisiteur op en ontleedt hunne gevoelens en gedachten, en wel op eene meesterlijke manier. Een voorbeeld te noemen is niet noodig; elke schets doet deze methode in al hare kracht voor zichzelf spreken. Voor een grooten roman met breederen opzet zou die allicht minder geschikt blijken, want zoo de verhouding tot de groote afmetingen van het geheel zich daar niet ook in de bijzonderheden kennen deed, zou daardoor het evenwicht verloren gaan, en de nauwkeurige uitwerking der bijzonderheden allicht den indruk van kleinheid maken. Maar de methode van den heer Van Nouhuijs is gehee

in overeenstemming met het karakter dezer kleine schetsen, echte genrestukjes op het papier.

En zoo wij nu uit de voor ons liggende schetsen en de daarbij gevolgde methode eene verklaring hadden te zoeken, waarom deze schrijver op het moeilijk gebied der tooneelschrijverij zoo bijzonder goed geslaagd is, dan zouden wij durven wijzen juist op de twee in dezen bundel te voorschijn tredende eigenaardigheden, de objectiviteit en de nauwkeurige ontleding van de gewaarwordingen, door zekere gebeurtenissen en ondervindingen teweeggebracht in het gemoed van den mensch. Objectiviteit, in alle kunstvakken eene deugd, is voor den tooneelschrijver het allereerst noodige; hij moet zichzelf geheel weten uit het oog te brengen; zijne personen moeten spreken en handelen. Niet zooals hij, de schrijver, hun voorschrijft, maar zooals het samentreffen van hunne karakters met zekere toestanden en gebeurtenissen het noodwendig medebrengt. Zelfs het optreden van den auteur te midden van de tooneelactie, met den ouderwetschen *raisonneur* als zijn orgaan, begint tot de versleten *trucs* gerekend te worden. Juist daarom is de dialoog, van hoeveel gewicht ook voor den indruk van het tooneelwerk, niet de zaak, waarom de schrijver zich het allereerst bekommeren moet. Mist hij de gaaf van dialoogschrijven, dan voorzeker zal hij weinig succes behalen, maar meer dan die gaaf is menschenkennis en karakterkunde voor hem noodig, want vlugge dialoog zonder psychologischen grondslag is slechts het bruisend schuim, niet het voedend vocht. De manier, waarnaar de schetsen in dezen bundel bewerkt zijn, levert ons het bewijs dat Van Nouhuijs op deze degelijke wijze werkt; dit gevoegd bij zijne sterke objectiviteit geeft de verklaring van het welslagen zijner tooneelstukken.

Zeer verdienstelijk en lezenswaardig is de bundel *Menschen uit de buurt* van L.A.B. Ulehake, voor zoover ons bekend, een nieuweling op letterkundig gebied. Het zijn twee eenvoudig vertelde dorpsverhalen van een eenvoudigen inhoud uit het leven in Noordbrabant. Nu en dan daalt de schrijver wat ver in kleine bijzonderheden af, die met de verwikkeling en ontknooping in geen dadelijk verband staan, soms - zooals in de beschrijving van de weduwe Bogers in het eerste der twee verhalen - doet hij 't den lezer betreuren, dat de zoo sterk op den voorgrond gebrachte en met zooveel voorliefde in *détails* beschreven personen in het verhaal zelf slechts op den tweeden grond komen te staan; - maar dit zijn kleine fouten van ordonnantie, die aan den indruk van de verhalen zelf geen afbreuk doen. Zoowel de karakterteekening als de beschrijvingen van allerlei dorpsevenementen hebben groote verdiensten, die ons goede verwachtingen geven omtrent de toekomst van dezen pas opgetreden schrijver.

Eene historische bladzijde uit den Atjehkrijg, *door een oud-officier.*

Waar ter wereld, zelfs in Atjeh, wordt het niet vervelend, als op den langen duur er gemis aan emotie is?

Dat ondervonden ook wij, ten jare 18... op het oorlogsterrein, nadat wij eenige weken achtereen slechts de gewone bataljons- en garnizoensdiensten hadden verricht.

Wel is waar mocht men ons nog in geenen deele onder de mistroostigen gaan sorteeren, meer bepaaldelijk met het oog op ons stevig oorlogstraktement en onze veldrations bij een totaal gemis van onkosten voor huishuur en de eischen van den fiscus, doch wij gevoelden toch dagelijks hoe langer hoe meer, dat de krijgsman zich niet uitsluitend mag tevreden gevoelen bij de vetpotten van Egypte, maar dat onze goede naam dringend vorderde, om den vijand van tijd tot tijd onder de oogen te gaan zien.

Er heerschte dan ook eene meer dan gewone vroolijkheid in het kampement, toen op een goeden namiddag het adjudant-onderofficiers-appèl geblazen werd en de blijde mare tot ons doordrong: *ons bataljon gaat morgen naar L.....*

Wat een gejoel en eene drukte in alle hoeken en gaten!

Al dadelijk togen wij, officieren, naar onze kazernes, om er ons van te vergewissen, dat de defecte geweren en sabels nog tijdig konden worden hersteld, dat de reservemunitie in volmaakte orde aanwezig was en zoo voort, om eerst daarna ons met onzen eigen persoon te kunnen gaan bemoeien, onze plunje na te zien, onze vechtsabel te bekijken, onze revolverpatronen na te tellen en ten slotte te overleggen, met hoeveel blikken hutspot en flesschen wijn wij *ditmaal* onze festijnen op het bivak zouden houden, *nadat* uit den aard der zaak te voren het zwaard naar behooren aan het woord zoude zijn geweest.

Eene groote vreugde heerschte vooral, nu wij pas twee dagen later zouden uitrukken en dus den dag van morgen nog eens recht kameraadschappelijk met onze vrienden zouden kunnen doorbrengen.

We zouden, dat spreekt vanzelf, dien dag niet eten, maar..... *dineeren*, waartoe op staanden voet aan een paar kameraden, die zich met den inkoop van een en ander zouden belasten, een open krediet werd verleend.

Al verder werd met algemeene stemmen besloten, dat wij de spijzen dezen keer eens met de goede Trois Moulins zouden bevochtigen, om dan met eenige glazen der weduwe Cliquot en gedraaide havana's te besluiten.

En zoo geviel het, dat wij op dien avond ten 8 ure bijeenkwamen - de majoor, 4 kapiteins en een twaalftal luitenants -, ons neerzetteden op ruw houten stoelen rondom eene op schragen staande ruw houten tafel, goed aten en veel dronken, veel speechen hielden, tintelend van kameraadschap en militaire solidariteit voor wat wij daarginds tegenover den vijand zouden uitrichten, en.... om 11 uur van elkander scheidden, om versche kracht te garen voor den gewichtigen dag van morgen.

Een halfuur daarna lagen dan ook reeds velen onzer in Morpheus' armen te rusten, maar zaten toch ook anderen nog in het nachtelijk duister in den luierstoel - bij de gedachte, dat zij een gevaarvollen tijd voor den boeg hadden, na te denken over vrouw en kinderen, die op Java waren achtergebleven.

Een avond dus voor velen, om nimmer te vergeten.

Hoe zou de schilderij van ons officierskorps er wel uitzien après le combat? Mysterie!

Wij sliepen dien nacht niet veel en reeds bij het krieken van den dag stond het bataljon in het kampement geordend, om op het commando van den chef te marcheeren naar het veld van eer.

Geene gedruktheid, maar ook geene uitgelaten vroolijkheid meer, alleen diepe ernst op het gelaat der meesten.

Wij hadden, bedacht op de mogelijkheid van sneuvelen, bij den in het kampement achterblijvenden luitenant-kwartiermeester onzen ‘uitersten wil’ gedeponeerd en waren dus in elk opzicht ‘fertig’.

Een uur marcheerens bracht ons te Olehleh, alwaar twee particuliere stoomers, de Devonshurst en de Rajah, ‘stoom op’ lagen, om ons naar L..... over te voeren.

Al dadelijk bij het aan boord komen vertoonde zich bij een Hollandsch soldaat de cholera, welke ziekte in die dagen vrij sterk te Kota-Radja heerschte en thans in dubbele mate te duchten was in een met soldaten volgeladen schip.

Een drietal dagen later lagen reeds acht soldaten met den dood te kampen.

Nog zie ik u, trouwe Fries! onze kranige officier van gezondheid! den ganschen dag tusschen de choleralijders in, hen met de handen wrijvende, met woorden bemoedigende en wat niet al, al schoot ook uwe kunst bij drie uwer lijders te kort.

Nog zie ik één dier soldaten de oogen voor eeuwig sluiten, zie hem een kwartier uurs daarna in een stuk zeildoek wegbergen en in eene sloep zetten, om door den luitenant van den dag en 2 soldaten met een: ‘Een, twee, drie, in Godsnaam!’ aan de haaien te worden prijsgegeven.

Toch zoude men zich vergissen, te meenen, dat die choleragevallen, althans naar het uiterlijk der soldaten te oordeelen, eene waarneembaar gedrukte stemming onder de groote menigte teweegbrachten.

En dat is te verklaren.

Zag immers de soldaat ook niet te Kota-Radja bijna dagelijks de broosheid van het leven - geen dag ging er voorbij, waarop niet minstens een half dozijn grafwaarts gedragen werd, - en moest dus niet, nu hij gevaar liep, bovendien door het vijandelijk staal of lood te vallen, zijne gevoeligheid op dit punt er nog te minder om zijn!

Den vierden dag nà ons vertrek van Olehleh kwamen wij ter reede aan van het land, waar de spaanders zouden moeten vliegen, een recht gelukkigen dag, nu wij eindelijk zouden verlost worden van Janmaat, met wien in de enge ruimte van een schip de soldaat zich op den duur niet al te best verdraagt.

Voordat we echter voet aan wal zetten, kregen wij nog een extra-nacht logies in de sloepen in eene nauwe riviergeul, alwaar myriaden muskieten ons het bloed aftapten, zonder dat - men had ons als haringen gepakt - wij voldoende ruimte voor handen en armen overhielden, om ons die bloedzuigers van het lijf te slaan.

Wat wonder dus, dat wij met eene ongekende vreugd de morgenzon zagen gloren, die ons van het water en zijn ganschen aankleve verlossen en ons, landrotten, op het vasteland terugbrengen zou.

Intusschen ervaarden wij reeds spoedig, dat, in den engen zin van het woord genomen, wij voorshands nog op geen vastland den voet konden zetten en dat wij ons in een zeer laag kustland, een rizophorenland, bevonden, dat bij vloed onder water loopt en bij ebbe met zijne kwalijk riekende moeraslucht en zijne modderige knoestwilgen weer te voorschijn komt.

Onze eerste marschdag had dus, met het oog op de wijze, waarop wij voortgingen, meer van een *springdag*, terwijl ons schoeisel reeds spoedig de blijken zou dragen, dat zulk een land voorzeker een El Dorado voor het schoenmakersvak wezen moet.

Na ongeveer anderhalf uur op de hier bedoelde manier acrobatenwerk te hebben gedaan, deboucheerden wij, Godlof! op eene droge, open vlakte, alwaar wij ons eerste bivak opsloegen en voorts één rustdag zouden houden, om ons terdege voor den eersten vechtdag voor te bereiden.

Inmiddels was het onzen chef gebleken, dat de bevolking uit den naasten omtrek ons ten deele welgezind, althans niet openlijk vijandig was, doch dat de andere helft der bevolking zich had aangegord, om ons te bevechten.

En aangezien naar luid van berichten het hoofd van de vlak nabij het bivak gelegen, groote kampong zich vooralsnog niet bij de hostiele partij aangesloten had, dubieerende mede te vechten of niet, vond onze

majoor het tot *zijne* staatkunde te behooren, aan dat kamponghoofd een groot blijk van vertrouwen te geven, door hem met een achttal officieren ongewapend, dus zonder sabel, in zijne woning een bezoek te brengen.

Een zoogenaamd eere(!)escorte van 1 officier en 25 soldaten, met den kogel in den loop, nam veiligheidshalve gedurende onze visite stelling voor het hotel van onzen onbekenden vriend.

Deze eerste visite in vijandelijk land liep intusschen in de beste orde af; wij allen kwamen goed en wel met het hoofd op den romp, heelhuids weer bij onze kornuiten in het bivak terug, terwijl het ons verder voorgekomen was, bij het afscheidnemen van en handjes geven aan den potentaat, dat hij al evenzeer met den bloedeloozen afloop van ons beleefdheidsbezoek in zijne nopjes was.

Des anderen daags zou het echter minder vreedzaam gaan, vermits eenige spionnenberichten alle hierin overeenstemden, dat de vijand op onze marschlijn eene versterking had opgericht en bezet.

Inmiddels waren wij een ouden Atjeher, een verslaafd opiumschuiver, machtig geworden, die in het voor ons geheel onbekende land voor eenige zilverlingen ons gaarne den goeden weg zoude wijzen.

Nog zie ik hem daar in ons bivak zitten - met zijn zoontje bij zich - dien landverrader, de eene pijp voor de andere schuivende, totdat ten laatste de narcotische bedwelming intrad, zonder welke hij, zeide hij, den slaap niet meer vatten kon.

Aangrijpend was het, de trapsgewijze verdooving van dien opiumschuiver waar te nemen en zijn gemompel aan te hooren, totdat ten laatste - het zal toen 11 uur des avonds geweest zijn - de ingeademde opiumgeest hem op zijn hoofdkussentje neersmakte.

Zijn slaap duurde nochtans niet lang, dewijl, toen we des nachts om halfdrie ontwaakten, wij alweder den man aan zijn Moloch zagen offeren, voorzeker ditmaal om zich niet slechts moed in te drinken voor het weldra te verrichten verraderswerk, maar ook om tijdelijk eenige physieke kracht te verzamelen voor den hem wachtenden zwaren marsch.

Helaas! ook het Indisch leger telt onder zijne inlandsche soldaten eenigen dier rampzaligen.

Zoo moesten wij indertijd een Javaansch korporaal straffen, omdat hij op eene slinksche wijze, liefst onder de sarong zijner vrouw, opium binnen het fort had doen brengen, en vroeg deze overigens goed oppassende militair, nadat wij hem de straf van vier dagen provoost hadden aangezegd, om toch in de toekomst mededoogen met hem te willen hebben, aangezien hij door sterke beving zijner ledematen nu eenmaal niet meer buiten het gif kon.

Zoo overkwam het ons éénmaal te Atjeh, dat wij op verzoek van een Moekim-hoofd een onwillig kampong-hoofd in de benting lieten ‘einsperren’ en dat 3 dagen daarna onze arrestant meer dood dan levend naar zijne woning moest worden gedragen, om, zooals wij dachten,

dáár nog dienzelfden dag den laatsten adem uit te blazen, uit hoofde van de acute ernstige ziekte, die hem in de benting overvallen had.

Een paar dagen later evenwel wandelde onze patiënt weer goed en wel langs 's Heeren wegen en vernamen wij toen, dat alleen de onthouding van amfioen hem zoo ziek had gemaakt, doch dat hij na de consumptie eener goede dosis van het gif weer dadelijk de oude was geworden.

Mais revenons à nos moutons!

Onze eerste klopdag was aangebroken; elk soldaat maakte zich dus op tot het flink onder de oogen zien van eene heele portie vermoeienis, ontbering, wellicht ook van lijfsgevaar.

In eene opgewekte stemming ving des morgens ten 5 uur de marsch aan en weldra brandde de zon ons op het hoofd, slechts nu en dan zich verschuilende achter het houtgewas, waartusschen zich de colonne langs een smal pad voortbewoog.

Slechts langzaam schreed de colonne voorwaarts, gedurig opgehouden wordende door versperringen van den weg, eenige tientallen omgehakte, vrij zware boomstammen, waar de koelies met hunne 45 kilogram zware tweemanslasten slechts met groote inspanning overheen konden.

Reeds spoedig nà den afmarsch viel hier en daar een drager neer, om niet meer op te staan of - den vijand in handen te vallen.

Aux grands maux les grands remèdes. Met eene colonne midden in het bosch in een ons ten eenen male onbekend land, zonder topographische gegevens (alleen de schitterende zon wees ons de windstreken aan), ging het nu eenmaal niet aan, te staan wachten, totdat een afgematte drager zoude bijgekomen zijn, terwijl almede ons de middelen ontbraken, om de menschen mede te voeren.

Ook waren wij dien dag ooggetuigen van een voorval, dat ons sedert altijd bijgebleven is, toen namelijk de commandant onzer achterhoede - de kapitein meende het zoo kwaad niet, doch hield zich maar zoo - de mine maakte, een ineengezegen dwangarbeider, als hij niet opstond en doormarcheerde, met de revolver te dooden, en de arme vent daarop de borst ontblootte en, wijd de armen uitstrekkende, vertwijfelend uitriep: ‘Béjàr toewan, pasanglah! (het zij zoo, mijnheer! schiet me maar dood!)’

Op de hiervoren omschreven trage wijze voortsukkelende, bereikten wij ongeveer 8 uur des morgens de eerste vijandelijke versterking, welke na een vuurgevecht van pl. m. 10 minuten en een daarop gevolgden stormaanloop in onze handen viel.

Slechts één doode Atjeher viel ons in handen, die, aanvankelijk door een geweerkogel gewond, op het laatste oogenblik door een Boegineesch soldaat, Madoewani geheeten, met de sabel overhoopgestoken werd, welke soldaat bij deze gelegenheid aan den onvoldaan gebleven bloeddorst zijner kameraden te gemoet kwam, door eenigen van hen de gelegenheid te verschaffen, eens aan de bebloede sabel te lekken, waarmede hij

den Atjeher doorstoken had. Dezelfde Madoewani sneuvelde 3 maanden later bij de bestorming van Temoelit op Samalangan.

Aan onzen kant waren slechts 3 gewonden, waarvan 1 ernstig, een Franschman, die een schot in den schouder bekwam, omloopend naar den rug.

Nadat alsnu aan de gewonden het eerste verband gelegd was en deze aan de bijzondere zorg van den achterhoede-commandant waren aanbevolen, ging de colonne wederom voorwaarts, ten einde den voor ons vluchtenden vijand op de hielen te blijven.

Onze daarop van tijd tot tijd vallende salvo's toonden dan ook duidelijk, dat wij den vijand in het gezicht hielden, welke beweging onzerzijds aanhield, totdat ten slotte de natuur hare rechten kwam hernemen en van den colonne-commandant gebiedend eischte, ‘het thans voor dezen dag erbij te laten’.

Om 4 uur in den namiddag betrok de colonne haar tweede bivak, terwijl de achterhoede daar eerst 1½ uur later aankwam, uitgeput van dorst en vermoeienis.

Gedurende den ganschen dag toch hadden de soldaten geene gelegenheid gehad hunne veldflesch opnieuw te vullen, zoodat zij bij aankomst op het nieuwe bivak half radeloos van dorst op de bakken water aanvielen, welke men hun aandroeg.

Ook nu eerst viel aan bereiding van het eerste maal eten te denken, wijl de gansche mondvoorraad bij de achterhoede had moeten blijven.

Om intusschen al dadelijk in de vleeschvoeding te voorzien, had de majoor aan een luitenant bevolen, om met eenige soldaten in den naasten omtrek op roof uit te gaan, welke officier zich alleszins van zijne opdracht kweet, wijl hij na verloop van een groot halfuur met al zijne schutters mitgaders 22 geiten terugkwam.

Wij - en velen met ons - verkregen daarmede het voordeel, voor de eerste maal in ons leven met eene geitensoep kennis te maken, een bouillon, waaraan eene sterke lucht niet viel te miskennen.

Wat ons, vermoeide voetgangers, intusschen nog veel zwaarder dan de geitensoep viel, was de piketdienst, het gedurende 3 uren wakend blijven voor onze slapende makkers. Velen onzer toch waggelden op de beenen van vermoeidheid en wij moesten ons ten sterkste inspannen, om op de been te blijven.

Gelukkig ging de nacht zonder vijandelijke aanvallen voorbij, zoodat wij den volgenden morgen om 5 uur, vrij wel opgefrischt, konden aantreden, om onze voorwaartsche beweging te vervolgen.

Thans echter zoude één compagnie in het bivak achterblijven, om dit punt bezet te houden en voorts voor den uitrukkenden troep het eten in gereedheid te brengen.

Al spoedig nà den afmarsch zou het ons blijken, dat de vijand door onzen grooten marsch van den vorigen dag vrij wel scheen onthutst te zijn, aangezien van alle kanten uit het geboomte witte vlaggen werden

uitgestoken als sein, dat de Atjeher met ons wenschte te parlementeeren.

De colonne vond het evenwel raadzaam nog eene wijle door te marcheeren, totdat zij op eene groote sawah aankwam, waar zij ruimte te over vond, om zoo noodig aan haar geweervuur de volle uitwerking te kunnen geven, middelerwijl de majoor met den hem vergezellenden adsistent-resident zich eenigszins naar den buitenkant begaf, om de ambassadeurs van den vijand te woord te staan.

De vijand had zich ondertusschen ten getale van pl. m. 300 man, op 400 passen van ons verwijderd, in den rand eener kampong opgesteld, wachtende, als wij, op de dingen, die komen zouden.

Met al het heen en weer geloop der parlementairs was inmiddels de zon in het zenith gekomen, om met hare loodrechte stralen onzen reeds een paar uur wachtenden troep als het ware te roosteren.

Gedurig viel er nu hier dan daar in de verschillende flanken van het carré een soldaat van dorst en afmatting neer, totdat eindelijk ook onze carré-commandant op den grond moest worden nedergelegd.

Reeds waren door dienzelfden commandant enkele met drinkwater gevulde bamboezen kokers tegen hoogen prijs ingekocht, om althans, langs de rij afgaande, 1 van de 5 man een slok water te kunnen doen geven.

Toen nu op een gegeven oogenblik 5 soldaten te gelijk zich ziek meldden, deed onze inmiddels door massage weer op de been geholpen kapitein den majoor weten, dat de slagvaardigheid van den troep niet langer duldde, op de sawah te blijven staan, en dat men dus verzocht, zoodra mogelijk naar eene kampong te mogen marcheeren.

Aan dit verzoek werd gereedelijk gevolg gegeven en omstreeks 15 minuten later had de colonne eene lommerrijke kampong bereikt, alwaar de soldaten van vermoeidheid en bovenmatige warmte letterlijk neervielen.

Maar wat een genot nà lijden!

Volop water, om den smachtenden dorst te lesschen, en een heerlijke, dikke lommer, om van de verzengende hitte te bekomen. De majoor besloot dan ook gereedelijk er voor dien dag te blijven en zond daarom een bevel aan den commandant van de op het oude bivak achtergebleven compagnie, zich met ons te hereenigen.

Des middags omstreeks 5½ uur kwam deze compagnie aan, met zich voerende het lijk van een dienstdoend officier, die een paar uur te voren op het oude bivak plotseling ineengezegen en een paar minuten later overleden was.

Onze colonne had intusschen haar derde bivak betrokken nabij de plaats, waar de Sultan, de Groote Heer des lands, zijn zetel had, zoodat het voor dezen zaak was, zich spoedig ten onzen aanzien te verklaren.

Lang duurde daaromtrent onze onzekerheid niet, dewijl weldra een afgezant met talrijk gevolg ons namens den vorst kwam mededeelen,

dat deze laatste bereid was, onze voorwaarden tot onderwerping te leeren kennen.

Des anderen daags werden daarop van weerszijden de onderhandelingen voortgezet met het voor ons gewenschte gevolg, dat beide partijen het eens werden en de vorst op den Koran bezwoer, zich voortaan onder Neêrland's souvereiniteit te stellen.

Dit binnen weinige dagen met weinig offers verkregen resultaat was, voorwaar! eene felicitatie ten volle waard aan het adres van onzen expeditie-commandant, die, naar het oordeel der officieren, daarvoor wel met een half dozijn flesschen wijn diende te worden afgezet, gelijk geschiedde.

Wat waren we overigens, een ieder onzer, trotsch op het behaalde succes!

Nog zie ik ons daar allen zitten in een kring, met onze slecht of in het geheel niet geschoren verbruinde gezichten, de een met een flambardhoed op, de ander in zijn flanellen hemd, doch allen, zonder onderscheid, met eene borst vol zelfvoldoening, parce que nous avions payé de notre personne en opnieuw een recalcitrant Atjehsch heer gedwongen hadden, Neêrland's vlag te erkennen.

Met opgeheven hoofd kwam dan ook de troep onder de wapenen, om, ten aanschouwe der Atjehers, dáár in dat verre land onder een saluut van 3 salvo's en een wijd galmend hoerah! onze driekleur te doen hijschen. Wat daverde de grond van ons: ‘Ah! quel bonheur d'être soldat!’ en wat vonden we onze officiersbetrekking op dát oogenblik de mooiste van alle!

Een leven, ja! leidden wij vol ontberingen, een leven vol emotie, maar ook een leven vol genietingen van de allerreinste soldatensoort!

Wij baadden ons dagelijks in eene met weinig-helder water gevulde rivier, doch genoten daar meer dan menig rijke in zijne met marmer bevloerde badkamer.

Wij aten er rijst en Australisch vleesch of wel scheepsbeschuit met gerookt spek met een eetlust, dien menigeen in Café riche ons benijden zou. Wij kwinkeleerden in dat pêle-mêle van Hollanders, Franschen, Duitschers en Boegineezen, doch allen soldaten van het Nederlandsch-Indisch leger met meer jool dan menige partij Haagsche saletjonkers! en wij sliepen daar onder den blooten hemel, met een balk tot hoofdkussen en een boomstronk, om er den voet krap tegen te zetten, beter dan nu in een veeren bed. Nog hoor ik den schaterlach van een paar collega's om één hunner kameraden, wiens garderobe zoo slecht voorzien was, dat hij een zeer langdurig bad in de rivier moest nemen, om aan zijn oppasser tijd te geven, de *eenige* chemise van zijn heer te wasschen en te doen drogen.

Wat vroolijke 2de luitenant was deze niet, als hij de harmonica hanteerde en zijne Hollandsche jongens een lied daarbij zongen!

Ook hij, helaas! ligt reeds vele jaren te slapen op het Atjehsche

kerkhof, weggemaaid met zooveel anderen door de cholera. Requiescat in pace!

Een niet-militair kan, naar het ons toeschijnen wil, met geene mogelijkheid naar waarde vatten, welk een genotvol leven de soldaat te velde leidt, en wij zouden dan ook zoo gaarne het luide willen vragen aan alle gebreklijdende Hollanders, waarom zij hun leven vol kommer niet dadelijk gaan omwisselen met dat van den soldaat in Indië, die althans geen honger behoeft te lijden en vaak kostelijke herinneringen van het oorlogsleven opdoet, die hem tot den dood bijblijven.

Keeren wij intusschen weder terug naar onze colonne, die zich nu langzamerhand gaat voorbereiden, om naar de ter reede liggende schepen terug te keeren.

Reeds 17 dagen hadden wij op geen bed of wat ernaar gelijkt, geslapen en velen onzer begonnen dan ook, nu er geene lauweren meer vielen te plukken, de een meer, de ander minder, naar huis te verlangen.

Bovendien begonnen enkele, min krachtige gestellen den nadeeligen invloed van het bivakleven gewaar te worden door malariakoorts, de trouwe volgster onzer bivakkeerende troepen.

Met de marine, die ons bij dezen tocht ter zijde stond, kwam de majoor overeen, dat de troep een groot uur in oostelijke richting de rivier zoude volgen, om dan vervolgens in de marinesloepen opgenomen en naar boord geroeid te worden.

In verband met het getij moest dit embarkement reeds bij het aanbreken van den dag volbracht zijn, zoodat de marsch erheen in den stikdonkeren nacht diende plaats te vinden.

Om nu elkander gedurende den marsch in het bosch niet kwijt te raken - en dan verder voor eeuwig te verdwalen -, was door elke compagnie voor een tiental toortsen gezorgd, om ons gedurende den marsch bij te lichten. Dit middel bleek afdoende te zijn.

Wie echter buiten den waard gerekend had - hier de in de rivier door den vijand aangebrachte versperringen -, dat waren wij allen, aangezien de zwaar geladen sloepen er niet overheen te brengen waren en groot gevaar liepen tegen de boomstammen zich stuk te stooten.

Goede raad was dus duur.

Door ons nog een elftal uren door de zon te laten blakeren en een nieuw getij af te wachten, zouden wij, als het water zijn hoogsten stand had bereikt, nogmaals trachten over de staketsels heen te komen, moest het zijn, door ons allen te water te begeven en de sloep eroverheen te dragen.

Dit laatste gebeurde dan ook, en met succes. Bleef alleen de majoor zitten, zoowel kapitein als soldaat gingen tot aan de borst te water, zetten de schouders onder de sloepboorden en schoren met een: een, twee, drie, hoep! de boot successievelijk over de versperringen.

In den laten namiddag kwamen de sloepen bij de schepen terug.

Dáár echter wachtte ons eene nieuwe verrassing, ditmaal van zeer lugubren aard.

Een tiental soldaten en dwangarbeiders, die aan koorts leden en onder geleide van een officier kort te voren naar boord waren gebracht, lagen op het dek van het schip te zieltogen; vijf hunner waren reeds overleden.

Wat was er met hen gebeurd?

Aan boord gekomen, had de dokter hun eene flinke teug opgeloste kinine willen toedienen uit eene flesch, waarin, zulks bleek eerst later, belladonna was.

Ontdaan over de plotselinge, vreeselijke uitwerking van het gif, liep thans, bij onze komst aan boord, de zoo even bedoelde geneesheer radeloos over het dek van het schip heen en weer, niet wetende, wat met zijne patiënten aan te vangen.

Wijl nu echter ook onze officier van gezondheid aan boord klauterde, dezelfde, die zich reeds zoo flink bij de behandeling der choleralijders had doen kennen, begon deze zich al dadelijk in te laten met de vijf lijders, die daar bewusteloos nederlagen, doch nog niet bezweken waren, door hun koffie en wijn in de keel te laten vloeien.

Voorts werd er eene commissie van onderzoek aan het werk gezet, die het als haar eersten plicht beschouwde, de bewuste flesch medicijnen te verzegelen, opdat ten minste later de oorzaak van den dood zoude te constateeren zijn.

Na verloop van tijd vernamen wij daaromtrent verder, dat de betrokken geneesheer voor een krijgsraad had terechtgestaan, doch vrijgesproken was en dat hij sedert de marine verlaten had.

Onze overvoer naar Kota-Radja terug had wijders zonder de minste stoornis plaats en den 21sten Mei zetteden we wederom voet aan wal te Olehleh, nadat wij te voren een duren eed hadden gezworen, om gedurende de nog resteerende dagen van Mei in één der toko's te Kota-Radja een glas champagne op den goeden afloop der excursie te drinken.

Wij hadden toch in de laatste drie weken zooveel geleden aan behoorlijke verpleging, terwijl onze beurzen in dien tijd niet onaardig waren gespekt, dat wij meenden gedurende 10 dagen het er nu eens van te mogen nemen.

Voorts zou onze dokter, die de colonne gevolgd had, gedurende dien tijd bij de te houden festijnen ons aller gast zijn, wat dan ook gebeurde.

Hij zit thans als gepensionneerde in Nederland nog wel eens over Indië te mijmeren, gelijkerwijs wij dat doen, en hartelijk hopen wij, dat hem dit verhaal nog eens onder de oogen kome.

Uit den vreemde, meegedeeld door mevr. van Westrheene.

Eene eerste opvoering.
I.

‘Wat schrijft Varenbosch erover?’ vroeg de directeur.

‘Eigenlijk gezegd, niets,’ was mijn antwoord; ‘hij vergenoegt zich met zinspelingen en wenken; hij is stellig van oordeel, dat Rutting er slecht aan toe is.’

‘Dan zoek ik terstond iemand op, die zijne rol kan overnemen,’ hernam de directeur.

‘Hij schrijft, dat de gedachte daaraan alleen de dood van Rutting zou wezen.’

De directeur werd driftig. ‘Dus heb ik te kiezen tusschen eenen moord of mijnen eigen ondergang!’ riep hij verbitterd.

‘Varenbosch schrijft, dat Rutting zijn leven lang gehoopt heeft op zulk eene kans om naam te maken en dat hij eronder zal bezwijken, als hij die kans, die hem eindelijk werd aangeboden, nu toch zal verliezen.’

‘Inkel, gij maakt mij gek! Ik word slecht behandeld! Toen ik op uw aandringen de rol aan Rutting heb aangeboden....’

‘Geen mensch is beter voor de rol geschikt dan hij.’

‘Ontken ik dat dan? Mijn God, man, laat mij toch uitspreken! Toen ik Rutting de rol aanbood, was er geene sprake van zijn ziek zijn. Een dag of wat daarna, toen het stuk voor het eerst gelezen zou worden, schrijft hij mij, dat hij ongesteld is, maar dat hij op de repetitie zal komen, als ik hem zijne rol wil zenden. Dat doe ik, de tijd is daar en er verschijnt geen Rutting! De tweede repetitie, geen Rutting; de derde, nog altijd geen Rutting. Daarop verzoekt gij Varenbosch naar den man toe te gaan en die zit, alsof het was om mij te plagen, aan het einde van de wereld. Toen ik eindelijk bericht kreeg, was het, dat er weinig kans bestond, dat Rutting zou kunnen optreden, en nu zegt gij, dat ik den man vermoord, als ik de rol aan een ander geef!’

‘Dat schrijft Varenbosch; ik zeg het niet.’

‘Dan zeg ik, laat Varenbosch naar den duivel loopen! Ik heb den man nooit gezien, hem nooit zien spelen; ik weet niets van hem af!’

‘Maar ik heb hem zien spelen, en ik ken hem en ik zeg u, dat het juist in deze rol zal uitkomen, dat hij een genie is.’

‘Wat heb ik daaraan, als de man te ziek is om te spelen?’

Daar had de directeur gelijk in en ik stelde evenveel belang in het succes van het stuk als hij.

‘Men zou zeggen, dat ik alleen er belang bij heb. Het is in alle geval uw stuk, niet het mijne!’

‘Mijn waarde heer, vlieg mij niet aan!’

‘Ik zou ertoe in staat zijn, u of een ander! Ik zou wel eens willen weten, hoe lang gij de opvoering zult uitstellen. Nu, ik ga; maar zoodra de repetitie zonder Rutting is afgeloopen, denk ik de rol aan een ander te geven.’

Het was inderdaad ergerlijk. Onder het schrijven van mijn stuk had Rutting mij aanhoudend voor den geest gestaan; het geheele stuk kwam op de rol van ‘Blazius’ neder. Ik was overtuigd, dat Rutting met de rol van ‘Blazius’ mijn drama een succes zou doen behalen, zooals ik er nog geen had beleefd, en nu scheen het, dat de man zoo ziek was, dat de rol aan een ander moest worden toevertrouwd - die evenmin mijn ‘Blazius’ kon wezen als ikzelf.

Toen wij in den schouwburg waren, kwam er iemand op den directeur toe en zeide:

‘Pardon, Mijnheer Trotter, geloof ik? Ik ben Rutting.’

‘Mijnheer Rutting!’

De directeur deed van verbazing eenen stap achteruit. Daar stond nu de man, dien wij op uren afstands op zijn ziekbed waanden, voor ons. Ik had, dacht mij, eene duidelijke voorstelling van zijnen persoon gehad; ik had hem in een provinciestadje zien spelen, en zijn spel had zulk eenen diepen indruk op mij gemaakt, dat ik mij in de pauze aan hem had laten voorstellen. Ik had hem daarna nog een paar keeren gesproken.

Toen hij nu, met den hoed in de hand, den directeur met eene zorgelijke uitdrukking op zijn gelaat aankeek, vond ik hem ontzettend veranderd. Hij scheen een geraamte, vergeleken bij hetgeen hij was geweest; hij scheen kleiner ook; hij zag er bleek en afgetobd uit. De directeur keek hem vol verbazing aan, en ik insgelijks.

‘Dat is een onverwacht genoegen, Mijnheer Rutting; ik dacht, dat gij ziek te bed laagt.’

Rutting bracht zijne hand aan zijn voorhoofd en zeide:

‘Ik ben inderdaad niet heel wel geweest.’

Daarop wendde de directeur zich naar mij om en hernam:

‘Gij kent Mijnheer Inkel?’

‘Natuurlijk,’ was het antwoord, doch hij keek mij aan, alsof hij mij nooit had gezien. Ik stak hem de hand toe en vroeg:

‘Gij zijt mij toch niet vergeten, Mijnheer Rutting? Ik geef u mijn woord, dat ik mij uwer zeer goed herinner; niemand zou mij hier meer welkom kunnen zijn dan gij!’

Hij glimlachte of liever hij deed zijn best om het te doen, doch de poging mislukte. De directeur gaf hem den arm, zeggende:

‘Wij zijn reeds laat voor de repetitie; mag ik vragen, of gij uwe rol hebt doorgekeken?’

‘Ik ben geheel op de hoogte.’

Dat bleek; doch hij zeide, wat hij te zeggen had, alsof zijn hoofd er niet bij was.

‘Wat dunkt u van hem?’ vroeg de directeur mij.

‘Ik geloof, dat hij ziek is.’

‘Ik ook. Ik moest hem eigenlijk naar zijn bed zenden.’

Eenige oogenblikken daarna voegde Rutting zich weder bij ons, en de directeur herhaalde half schertsend, wat hij zoo even had gezegd, waarop Rutting antwoordde:

'Waarom denkt gij, dat ik ziek ben? Omdat ik niet acteer? Dat doe ik nooit vóór den avond zelf. Maar,' en hij keek naar mij, 'mijne rol bevalt mij; ik zal er iets van maken, dat weet ik; dat moet ook; het is nu of nooit.' Het woord 'nooit' herhaalde hij.

'Waarom zegt gij dat?'

Hij strekte als afwerend zijne handen uit en zeide: 'Ja, waarom!?'

Dien namiddag kwam ik den verslaggever van het *Avondblad* tegen en wij wandelden een eindje samen op.

'Dat is treurig nieuws van Rutting,' begon hij.

Ik keek hem aan en vroeg: 'Wat voor nieuws?'

'Ik hoor, dat hij op sterven ligt.'

'Waar hebt gij dat gehoord?'

'In de sociëteit; er werd gesproken over eenen onderstand; hij schijnt gebrek te lijden. Het is hard, juist nu hij goed op gang kwam. - Wien neemt gij in zijne plaats?'

'Gij weet dus niet, dat Rutting hier in de stad is?'

'Hij hier? - Integendeel, Varenbosch heeft bij zijn sterfbed gestaan.'

'Nu, dan is hij toch niet gestorven; ik kom daar juist van hem af; hij heeft de repetitie medegemaakt.'

'Is hij bij de repetitie geweest? Dan moet er een misverstand zijn.'

'Er zijn wel vreemder dingen gebeurd. - Goeden dag.'

Met die woorden nam ik afscheid van den verslaggever en ik had nog geene minuut lang geloopen, toen ik Varenbosch tegenkwam.

'Inkel, ik ben blijde, dat ik u zie. Hebt gij niet eene kleinigheid over voor Rutting; het is er broodnoodig. Ik weet wel, dat zijn dood nu juist zeer hard voor u is, maar in alle geval nog harder voor hem; zijne vrouw verkeert in eenen wanhopigen toestand en er is geen geld om hem te begraven.'

Ik keek Varenbosch strak aan; ik had hem sedert lang als een waarheidlievend man gekend en kon niet veronderstellen, dat hij plotseling een leugenaar zou geworden zijn.

'Ik geloof niet, dat er, vooralsnog, voor zijne begrafenis gezorgd behoeft te worden,' gaf ik ten antwoord.

'Mijn goede kerel, Rutting is geconfiskeerd. Zijn dokter heeft mij gezegd, wat ik trouwens zelf wel zien kon, dat hij op zijn langst nog slechts een paar dagen te leven had; waarschijnlijk is hij reeds dood.'

'Misschien, doch niet waarschijnlijk.'

'Hebt gij dan nader tijding? Van zijne vrouw?'

'Neen, van hemzelven.'

'Hij kan u toch niet geschreven hebben! Hij was eergisteren te zwak om eene hand te verroeren.'

'Dan is hij weder aangesterkt.'

'Wat bedoelt gij toch?'

'Wel, dat ik zóó van de repetitie kom, waar hij ook was.'

'Inkel, houdt gij mij voor den gek?'

'In het geheel niet.'

'Beweert gij, dat Rutting, Philip Rutting, in de stad is?'

‘Als hij niet weder vertrokken is - en dat is niet waarschijnlijk, omdat hij morgen weder moet repeteeren.’

Varenbosch bleef ontsteld staan. ‘Inkel,’ zeide hij eindelijk, ‘daar moet iets achter steken. Ik heb bij Philip Rutting's sterfbed gestaan, heb zijne vrouw erbij zien schreien; hij kon geen woord meer uitbrengen; de dood lag op zijn gezicht.’

II.

Het was de avond van de eerste opvoering van mijn nieuw stuk. In den regel woon ik nooit eene eerste voorstelling bij, doch dien avond maakte ik eene uitzondering.

Ik was niet gerust ten opzichte van Rutting; hij beviel mij hoe langer zoo minder en de directeur was het met mij eens; die zeide mij zelfs in vertrouwen, dat die man hem angst aanjoeg; dat hij rilde, als hij hem zag, en eenen onoverwinnelijken afkeer van hem had; ik antwoordde dan wel, dat dat onzin was, doch in het binnenste van mijn hart voelde ik iets dergelijks. En toch deed de man geen mensch kwaad; hij was de nederigheid in persoon en sprak nooit, zonder dat hij aangesproken werd. Ik heb nooit iets zoo melancholieks gezien als de houding van dien man gedurende de repetities; er was hoegenaamd geen leven in zijn spel en de directeur en ik wenschten niets liever dan van hem af te komen; doch hij wilde er niet over beginnen en hoe dwaas het schijnen moge, ik had een gevoel, dat ik hem niet kon verstooten.

‘Gij zijt directeur,’ zeide ik tot Trotter.

‘En gij de auteur van het stuk!’ was zijn antwoord.

‘Gij hebt hem aangenomen.’

‘Op uw dringen.’

Zoodoende kwamen wij niet verder, en toen ik op den avond van de voorstelling in den schouwburg kwam, vroeg ik aan den portier:

‘Is Mijnheer Rutting er?’

‘Ja, Mijnheer.’

‘Weet gij het zeker?’ vroeg ik, onwillekeurig vreezende, dat hij ons in den steek zou laten.

De portier keek mij verbaasd aan en antwoordde: ‘Zeker, Mijnheer, hij is even vóór u gekomen.’

Ondanks die verzekering ging ik mijzelven overtuigen en klopte aan de kleedkamer van Rutting. Er kwam geen antwoord; ik klopte nog eens; weder geen antwoord.

‘Mijnheer Rutting!’ riep ik.

Geen geluid. Ik draaide de kruk om, de deur ging open en ik stapte naar binnen. Mijn eerste indruk was, dat zich niemand in het vertrek bevond; doch bij nader onderzoek zag ik iets, neen, iemand, op den grond liggen en ik schaam mij niet te bekennen, dat ik alles behalve rustig werd.

‘Rutting!’ zeide ik; ‘zijt gij dat, Rutting?’

Geen antwoord. Eerst wilde ik oogenblikkelijk om hulp roepen, doch ik bedacht mij, naderde de liggende gestalte en raakte hem aan. Toen keerde Rutting mij zijn gelaat toe; maar welk een gelaat. Het was als dat van eenen doode.

‘Rutting!’ herhaalde ik, ‘zijt gij ziek?’

Hij stond langzaam op.

‘Ik ben heel wel,’ zeide hij; ‘ik sliep;’ de stem klonk schor.

‘Zijt gij zenuwachtig?’ vroeg ik.

‘Ik zenuwachtig? Neen.’ - Hij begon er beter uit te zien; zijne stem werd klankrijk, helder. ‘Ik denk van avond de wereld te betooveren door mijn spel. Uw stuk zal mij tot roem brengen. Eindelijk zal ik erkend worden. Ik zal de menschen medesleepen.’

Hij zeide dat alles met eenen zonderlingen ernst, die mij niet aangenaam aandeed. Ik bleef niet lang bij hem, waut ik voelde mij in zijn bijzijn niet op mijn gemak.

‘Hij is gek,’ dacht ik, terwijl ik de kleedkamer uitging. ‘Ik hoop alleen maar, dat er methode in zijne krankzinnigheid is en dat hij doen zal, wat hij zegt.’

In hetzelfde oogenblik liep ik den verslaggever van het *Avondblad* tegen het lijf, die mij vroeg: ‘Wat denkt gij te doen?’

‘Nu of over tien jaren?’

Hij lachte en antwoordde: ‘Wien hebt gij in de plaats van Rutting?’

Ik werd boos en zeide: ‘Gij schijnt er bijzonder op gesteld, dat ik een ander in de plaats van Rutting stel.’

‘Wel, zijn dood moet u toch alles behalve goed te pas komen.’

‘Zijn dood?’ Ik ontstelde niettemin; de verslaggever keek mij strak aan.

‘De dood van Rutting?’

‘Hebt gij dan niet gehoord?’

‘Wat?’

‘Maar, kerel, gij wilt mij toch niet wijsmaken, dat gij niet weet, dat Rutting gisteravond gestorven is?’

Ik kon niet terstond antwoorden, doch ik vermande mij en zeide: ‘Hoor eens, Maatland, ik weet niet, wat uwe drijfveer is; ik kom daar juist van Rutting af en hij ligt niet in zijne kist, maar is bezig zich te kleeden. Gij kunt u zoo aanstonds overtuigen; ga naar uwe plaats en wacht, totdat hij optreedt.’

Ik had mij nauwelijks van Maatland ontslagen, of daar kwam Juffrouw Staats, de eerste actrice, aan; zij was opgewonden.

‘Wat moeten wij beginnen!?’ riep zij wanhopig. ‘Ik hoor, dat Rutting dood is.’

‘Dat hoor ik ook, doch hijzelf verzekert mij, dat het niet waar is. Hij is in zijne kamer bezig te doen, wat gij insgelijks doen moest, Juffrouw Staats: zich te kleeden.’

Nu kwamen er weder twee of drie andere acteurs aan.

‘Wat is dat? Nu is Rutting weer niet dood?’ vroegen zij.

‘Mijnheeren,’ was mijn antwoord, ‘als gij van Rutting zelven hooren wilt, of hij dood is of niet, kunt gij het hem in zijne kleedkamer gaan vragen.’

‘Ik bedank!’ zeide een van allen; ‘voor geen geld! Ik houd niet van spoken.’

Juffrouw Staats gaf een gilletje en sloeg theatraal hare handen in elkander.

‘Gekheid is gekheid,’ zeide weder een ander; ‘maar zoo iets moest niet aanhoudend van iemand verteld worden. Rutting moet toch wel dood zijn, als iedereen het zegt! Ik ben er geheel door van streek.’

Ik had hen wel om de ooren willen slaan; doch ik kon geene ruzie maken met acteurs, die op het punt waren mijn stuk te gaan opvoeren.

‘Dames en heeren,’ vroeg ik, ‘mag ik u verzoeken naar uwe respectieve kamers te gaan?’

Zij waren nog niet weg, toen de directeur kwam aanstuiven. Hij was nog opgewondener dan zij.

‘Inkel! Wat hoor ik toch? Is hij dood?’

‘Neen, waarde heer; hij is niet dood; niet dood; niet dood! Zooals ik daar even aan de vrienden heb gezegd: hij kleedt zich, en het zou wenschelijk zijn, als gij en het gezelschap dat ook gingt doen.’

Ik ging met den directeur de trap op.

‘Inkel, weet gij zeker, dat Rutting in zijne kleedkamer is?’

‘Even zeker als dat gij nu op weg gaat naar de uwe.’

‘Weet gij zeker, dat het Rutting zelf is?’

‘Denkt gij dan, dat het zijn geest is?’

‘Ik heb den geheelen nacht niet anders gedroomd dan van zijnen dood, en nu kom ik hier en iedereen houdt mij staande om mij te zeggen, dat hij dood is.’

‘Wilt gij naar zijne kamer gaan en zien, of de man dood is?’

‘Neen,’ antwoordde de directeur rillende, ‘voor niets ter wereld! Het is vroeg genoeg, als ik hem op het tooneel zie. Inkel, ik word er nog gek van!’

Dat was pleizierig om te hooren: de directeur, en een van de eerste acteurs tevens, bang, dat hij gek werd; ikzelf hield Rutting voor krankzinnig, zoodat er nog slechts aan ontbrak, dat ikzelf aan verweeking van hersens leed om het drietal gekken voltallig te maken.

Bij elke eerste opvoering van een nieuw stuk zijn de menschen, die erbij betrokken zijn, zenuwachtig; zij laten het niet altijd blijken, doch zij zijn het niettemin, en ik was zóó, dat ik de voorstelling nog in het laatste oogenblik had willen uitstellen. Ik deed het nochtans niet.

Het scherm ging op, het spel begon en ik liep als een rustelooze geest achter de schermen. Daar moest Rutting optreden, en toen hij kwam, week ik verbaasd achteruit, zoo wonderbaar, zoo volmaakt als hij de schepping mijner verbeelding teruggaf. Ik kon niet gelooven, dat dat de man was, die bij de repetities als een automaat had gespeeld. Twee minuten na zijn optreden ontstond er een daverend applaus; hij had gedaan, wat ieder acteur eenmaal hoopt te zullen doen: hij had het publiek stormenderhand veroverd. In plaats van eene ramp te beleven zag ik mijne droombeelden van roem plotseling verwezenlijkt.

Toen het scherm viel, werd Rutting teruggeroepen onder een daverend gejuich, dat de zaal deed schudden; het was zijn succes, niet het mijne. Ik ging naar hem toe om hem de hand te drukken, doch hij liep mij voorbij, alsof hij mij niet zag.

‘Rutting!’ riep ik.

Hij scheen niets te hooren. Hij liep recht door en verdween uit mijn gezicht; zijn gedrag was zoo zonderling, dat ik niet wist, wat ervan te denken. De directeur stond bij mij.

‘Hij is òf een genie van het zuiverste water... òf de duivel in persoon.’

‘Ik geloof, dat hij de duivel is,’ zeide een van de acteurs.

‘Ik beef over mijn geheele lichaam,’ verklaarde Juffrouw Staats; ‘ik geloof wezenlijk niet, dat ik met hem kan werken; ik ben bang voor hem.’

Zij zonk op eenen stoel neder en begon stuipachtig te snikken; ik trachtte haar te doen bedaren en dreef allen naar hunne kleedkamers, doch bedankte

voor de uitnoodiging van den directeur om mede naar boven te gaan; ik ging liever de straat op om lucht te scheppen; want ikzelf werd ook vervolgd door een gevoel, dat het met Rutting niet pluis was.

De avond ging prachtig; Rutting vierde triomf op triomf en de zaal daverde! En toch... toch gingen zijne medespelers hem schuw uit den weg, en ikzelf vermeed den man, die zóóveel tot mijnen roem had bijgedragen.

Het laatste bedrijf liep af; mijne polsen sloegen als hamers, en ik stond ademloos te luisteren naar de doodelijke stilte, waarmede het publiek aan de lippen van Rutting hing.

Daar kwam Varenbosch op mij toeschieten; hij was een van de verslaggevers.

'Inkel!' riep hij, met de sterkste opgewondenheid, zonder iets anders te kunnen uitbrengen. Zijne oogen puilden uit hunne kassen, hij viel op eenen stoel neder.

'Inkel,' herhaalde hij en hij tastte naar zijne keel, alsof hij dreigde te stikken.

Ik haastte mij om hem een glas cognac te geven, dat hij in éénen teug ledig dronk.

'Geef mij nog een glas!'

En hij dronk het weder ledig; het scheen hem goed te doen.

'Gij denkt zeker, dat ik gek geworden ben?' vroeg hij.

'Of dronken,' was mijn antwoord.

'Niet gek en niet dronken. Ik heb den geheelen dag doorgereisd en kom zoo even terug, en, Inkel, ik heb hem gezien.'

'Wien?'

'Rutting!'

'Rutting?'

'Dáár in het noorden en hier op het tooneel - groote God!'

Hij hield zijne handen voor zijne oogen, hij beefde als een blad.

'Kom, kom, Varenbosch, gij moest naar huis gaan,' zeide ik.

Hij keek mij aan; hij zag zoo wit als papier.

'Dunkt u? Gij hebt misschien gelijk. Ik heb mij, denk ik, te veel ingespannen; maar ik moet wel ziek zijn; want ik zou er eenen eed op willen doen, dat ik hem heb gezien.'

'Natuurlijk hebt gij hem gezien! Als gij in de zaal geweest zijt, namelijk. Ik heb nooit zulk spelen gezien!'

Varenbosch stond op en zonk weder neer en borst uit:

'Dan is het zijn geest!'

'Zijn geest?'

'Inkel! Rutting is dood.'

'Dood? Dat onzinnige nieuws hoort men, waar men komt!'

Hij keek mij een paar seconden lang zwijgend aan en bracht daarna zijne hand in eenen zijzak van zijne jas; hij haalde er een gevouwen vel papier uit en gaf het mij over. Het bevatte een certificaat van den dokter van het overlijden van Philip Rutting.

'Varenbosch!' riep ik, 'dat is een valsch stuk; Rutting leeft nog, evengoed als gij en ik.'

'Inkel,' zeide hij, bijna fluisterend, 'ik heb hem zien sterven.'

'Maar dat is onmogelijk!'

‘Luister, Inkel; toen gij mij onlangs zeidet, dat Rutting de repetitie had bijgewoond, begreep ik dat wel is waar niet, doch ik geloofde u, totdat ik, een paar dagen geleden, eenen brief van zijne vrouw ontving, waarin zij mij geld te leen vroeg. Zij schreef mij, dat Rutting op sterven lag en dat zij geenen cent in huis hadden. Ik ben onmiddellijk naar haar toegegaan en zag, dat zij mij de waarheid had geschreven. Rutting is gisteravond gestorven; zijne vrouw, de dokter en ik waren erbij. De dokter gaf terstond een certificaat van zijn overlijden, wijl Rutting verlangd had, hier bij zijn dochtertje begraven te worden.

Ik ben van morgen vroeg weder teruggekomen, omdat ik wist, dat uw stuk van avond werd opgevoerd, en heb er den geheelen dag over gepeinsd, hoe gij er u zoudt uitredden. Ik ben uit den trein terstond naar de komedie gegaan en toen ik de zaal inkwam, was de eerste, dien ik op het tooneel zag... Philip Rutting.’

Hier zweeg hij en snakte naar adem; ik had het bijna even benauwd als hij.

Varenbosch hield zijne hand weder voor zijn gelaat en na verloop van een oogenblik zeide ik:

‘Maar Rutting heeft al de repetities bijgewoond.’

‘Is dat waar?’

‘Ja.’

‘Welnu, dan was het zijn geest.’

‘Gesteld eens, dat er geestverschijningen mogelijk zijn, dan kan zijn geest toch verleden week niet hier verschenen zijn, wijl gijzelf zegt, dat Rutting gisteravond eerst gestorven is.’

‘De hemel moge weten, hoe het in elkander zit; ik begrijp er niets van.’

‘Hij is nu op het tooneel.’

‘Laat mij gaan, Inkel; ik zou hem voor geen geld ter wereld willen zien. Gij hebt niet bij zijn sterfbed gestaan!’

In dat oogenblik hoorden wij weder een donderend applaus in de zaal.

‘Hij wordt alweder teruggeroepen,’ zeide ik.

‘Hij! Het lijk van Philip Rutting ligt in zijn slaapkamertje. Het is alles een afschuwelijke droom!’

Daar kwam de directeur bij ons.

‘Zijt gij dat, Varenbosch? Hebt gij ooit zulk een geraas gehoord? Er is nog nooit zóó gespeeld! Er komt niemand in aanmerking dan hij.’

‘Dan wie?’

‘Rutting!’

‘Rutting!? Man!’ en Varenbosch greep den directeur bij den arm, ‘het is de geest van Rutting!’

‘Maar, Varenbosch!’

‘Het is waar; ik zweer het! Rutting is dood; ik heb hem zien sterven.’

De directeur zette groote oogen op, en wèl mocht hij!

‘Wanneer?’

‘Gisteravond.’

De directeur leunde tegen den muur. Hij scheen dien steun noodig te hebben.

‘Mijn voorzeggende geest! - Inkel, heb ik u niet gezegd, dat hij dood was? Ik wist het! Ik heb het in mijnen droom gezien. Ik heb hem dood op zijn bed zien liggen. - Groote goden! dan heb ik met een spook gespeeld!’

Nu kwamen er nog meer acteurs binnen.

‘Een spook?’ vroeg een van de binnentredenden; ‘wat moet dat beduiden?’

De directeur keek hem aan en zeide: ‘Wij hebben met een spook gespeeld; met den geest van Rutting.’

‘Welk een onzin!’

‘Rutting is dood. Hij is gisteravond om negen uren gestorven; Varenbosch is erbij geweest.’

De menigte ging uit elkander. Rutting stond dicht bij ons. Het geraas in de zaal hield aan. Ik dacht zelfs in *die* oogenblikken: ‘Zouden zij niet om den auteur roepen?’ Het zal niet dikwijls gebeuren, dat een auteur zoo weinig lust heeft voor het front te komen en dankbaar zijne buigingen te gaan maken als ik dien avond. De oogen van Rutting schitterden als het weerlicht. Hij scheen langer te zijn geworden. Zooals hij in dat oogenblik daar stond, zou zijne verschijning op zichzelf reeds voldoende geweest zijn om een stuk te redden, al ware het niets waard geweest.

‘Hebt gij hem zien sterven?’ vroeg hij aan Varenbosch op een hartstochtelijken toon, die geheel in overeenstemming was met zijn voorkomen.

Varenbosch week terug en... als ik de waarheid zal bekennen - dat deden wij allen.

‘Rutting!’ klonk er ontzet uit meer dan éénen mond.

‘Ja! Rutting!!’ bevestigde hij en strekte zijne armen recht voor zich uit.

Een oogenblik dacht ik, dat Varenbosch op de vlucht wilde gaan; doch integendeel; hij stoof op Rutting af en riep:

‘Zoo waar als God leeft, dit is Philip Rutting niet! Het moet zijn broeder zijn! Hoe aartsdom van mij, dat ik dat niet heb begrepen!’

Varenbosch was plotseling een geheel ander man geworden. En Rutting? Hij hield nog altijd met hetzelfde hartstochtelijke gebaar zijne handen voor zich uitgestrekt en zeide bijna zonder klank in zijne stem en toch wonderbaar duidelijk:

‘Neen, ik ben *Philip* Rutting niet. Philip is dood. In armoede gestorven. Wat hij zijn levenlang gedroomd heeft en gehoopt, is niet verwezenlijkt. Hij is gestorven, eer hij zijnen roem had behaald, en ik, zijn tweelingbroeder, in alles zijn gelijke, heb aan zijn ziekbed gestaan en ik heb hem beloofd, dat ik den roem zou gaan behalen voor hem en op den achtergrond treden en verdwijnen zou, zoodra hij van zijn ziekbed verrezen zou zijn. Doch het heeft mij niet mogen gelukken hem te redden...’

Daarop kwam hij een paar schreden nader en richtte zich tot den directeur en tot mij:

‘En zoo ben ik een bedrieger; laat de politie halen, als gij wilt! Ik ben Philip Rutting's broeder slechts; anders niet. Wij hebben jarenlang gestreden en op de overwinning gehoopt - tevergeefs, totdat het toeval u’ - en hij maakte eene hoofdbeweging naar mij - ‘naar het noorden bracht, in het stadje, waar hij dien avond speelde. Den avond te voren had ik de rol gespeeld, waarin gij hem hebt bewonderd... Wij hadden dezelfde opvatting van kunst.

Gij weet, wat er gebeurd is: gij vertrouwdet hem de hoofdrol van uw stuk toe en hij was gelukkig. Doch daar werd Philip ziek en hij liet mij roepen. Robert Inkel, herhaalde hij steeds, had hem zien spelen; het geluk was tot hem gekomen... en nu moest hij sterven! Half schertsend, half in ernst

bracht hij mij op het denkbeeld in zijne plaats op te treden. Hij geloofde in mijne krachten; niemand kende hem hier, zeide hij. Waarom zou ik zijne rol niet spelen?

Ik beloofde niets, doch nam het manuscript mede naar huis en las het. Onder het lezen voelde ik, dat mijn uur gekomen was. Ik wist, dat de rol als voor mij was geschreven.

Toen ik weder bij Philip kwam, had hij ernstig over onze persoonsverwisseling nagedacht. Hij verlangde, dat ik u schrijven zou om u te verzoeken mij in zijne plaats te stellen. Doch ik wist hem te overtuigen, dat het tevergeefs zou wezen, en hij liet mij begaan.

En zoo hebt gij mij voor Philip gehouden.... en gij dacht, onder de repetities, dat ik een paal was in plaats van een mensch. En dat was ik inderdaad. Ik was slecht gevoed, slecht gehuisd, ik bezat geenen rooden cent... en ik wist, dat ik Philip zou verliezen!

Na de repetitiën hield ik mij voor, welk eene verantwoordelijkheid ik op mijne schouders had geladen; mijn moed zonk. Van morgen ontving ik de tijding, dat Philip gestorven was, en ik werd gek van droefheid. Doch ik kwam... en ik speelde, en... en... - Hoort gij dat geraas? Hoort gij dat geschreeuw? - Ik ben een bedrieger! Ik ben Philip niet! Maar... ik ben niet bezweken... Ik heb getoond, wat hij zou gewrocht hebben en wat ikzelf kon!'

In dat oogenblik kwam de regisseur toesnellen en zeide haastig:

'Ik weet niet, wat gij hier met elkander hebt; doch de geheele zaal is in opschudding en het publiek roept den schrijver!'

De schrijver ging. Hij had zijnen roem bevestigd en vergroot. Rutting had stormenderhand zijnen roem behaald. De persoonsverwisseling werd hem gemakkelijk vergeven.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Mijn laatste woord aan Dr. P.J. Blok en H.J.P.A. Kiersch, door X. - Roermond, Henri Van der Mark. 1893.

Eene nieuwe brochure van den heer Kiersch, dezer dagen onder den titel: *Het goed recht van Oranje*, bij Nijgh & Van Ditmar te Rotterdam verschenen, herinnert mij eraan, dat ik reeds eenige weken achtereen het anonieme geschriftje, welks titel ik boven deze regels plaatste, op mijne schrijftafel heb liggen, en zulks, niettegenstaande *De Tijdspiegel* op eene bespreking ervan wacht. De reden van mijn lang stilzwijgen is eenvoudig deze, dat ik niet recht wist, wat ervan te zeggen. De redactie heeft het mij natuurlijk ter aankondiging toegezonden in mijne hoedanigheid van geschiedkundig medewerker van dit maandschrift: en nu is m.i. het boekje van X. geen historische arbeid. Het is niets anders dan eene uiting van het ultramontanisme in zeer heftigen vorm. Ik ontken natuurlijk niet het goed recht van onze ultramontaansche medebroeders, om aan hunne uitingen lucht te geven, en als zoodanig heeft dus in mijne oogen dit boekje recht van bestaan. Maar X. meene niet, dat deze zijne uiting is een geschiedkundig geschrift. Alleen reeds de heftig polemische vorm ontneemt daaraan *als zoodanig* alle waarde.

De aanleiding tot het in het licht verschijnen dezer brochure is bekend. De redevoering, door den Groningschen Hoogleeraar Blok gehouden bij de onthulling van het standbeeld in het kerkje van Heumen ter herinnering aan den slag op de Mookerheide, had een pennestrijd ten gevolge, waaraan o.a. aan de eene zijde de heer (of heeren) X., aan den anderen kant de heeren Blok, Goedhart en Kiersch deel hebben genomen. *Pour la clôture définitive*, zooals mijn vroegere dansmeester zou zeggen, geeft (of geven) X. dit geschriftje nog ten beste. Als het hem (of hun) nu maar niet gaat als gezegden onderwijzer, die op de *clôture définitive* altijd nog een extraatje of twee liet volgen!

X. heeft zijne opinie niet onder stoelen of banken gestoken. En dat is in elk opzicht goed, althans voor een keer: goed ook voor den niet-ultramontaanschen Nederlander, die wel eens weten mag of die er wel eens aan mag worden herinnerd, hoe zekere partij zich uit over de mannen der eerste periode van den opstand tegen Spanje. Wie nog schriller klanken wil hooren, hij leze een boekje van den Roomsch-Katholiek P.M. Bots, dat nog niet lang geleden de drukkerij van het St.-Jacobs-Godshuis te Haarlem heeft verlaten en getiteld is: *Van Erasmus naar Vondel*, *of de kern der vaderlandsche vrijheidshistorie,* waarin, om slechts één staaltje te noemen, Willem van Oranje wordt genoemd een mensch, ‘aan edele beginselen vreemd’; waarin alles, wat het Hervormd Nederland in de 17de eeuw voor grootsch heeft gewrocht, wordt neergehaald en verguisd. Men leze en - oordeele zelf.

H.

De Konings-idyllen van A. Tennyson, metrisch vertaald door J.H.F. Le Comte. - Rotterdam, Nijgh en Van Ditmar.

Reeds viermaal werd in dit tijdschrift met veel lof over Le Comte's vertalingen van Tennyson gesproken, naargelang de vier meest bekende uit den bundel der *Idylls of the King*, de schoone hulde van den grooten dichter

aan den overleden voortreffelijken Engelschen vorst, in het licht verschenen, voorzien van de staalgravures naar de bekende teekeningen van Gustave Doré. Zoowel de juiste vertaling van den dikwijls moeilijk over te brengen tekst van *Enid*, *Elaine*, *Viviane* en *Ginevra*, als de keurige vorm van het met zorg en smaak aan de vreemde modellen aangepast Nederlandsch gewaad, werden daarbij naar verdienste geprezen. Thans ligt de volledige reeks der *Konings-idyllen*, door dezelfde vaardige hand voor den gewonen Nederlandschen lezer toegankelijk gemaakt, voor ons, doch onversierd met platen.

Om dit laatste zal de beoefenaar der letteren niet diep treuren. Uit het bloot materieel oogpunt van den uitgever mag er voordeel in eene geïllustreerde uitgave gelegen zijn, daar dan de vlag der platen niet zelden de lading dekt en de gedichten in huizen en op salontafels brengt, waar zij om hare letterkundige waarde alleen geen toegang zouden vinden. Wie echter de letterkunde om haarzelve vereert, hecht aan illustraties, die dikwijls met zijne eigen en vaak ook met des dichters opvatting niet geheel overeenkomen, weinig waarde; naar inhoud en beteekenis van het gedicht vraagt hij allereerst.

In dit opzicht wacht den lezer van dezen bundel zeker geen teleurstelling. Tennyson's werk is bekend genoeg en vereischt geen krans of uitwendige opluistering; ook het werk van dezen vertaler kan die uiterlijkheden ontberen. De letterkundige waarde dezer vertaling is zoo hoog, dat zij gerust de kennismaking van den beschaafden lezer kan doorstaan op den grondslag van hare eigen hoedanigheden alleen.

Wat van de vier vroeger hier besproken vertalingen getuigd is, kan ten volle van den ganschen cyclus herhaald worden. Zij geven de schoone verzen van den grooten Engelschen poëet in een zoogoed als onberispelijken Nederlandschen vorm terug. Bijna nergens is eenige stroefheid of gewrongenheid te bespeuren; men moet Tennyson kennen om ten volle te beseffen, welke groote moeilijkheden de vertaler overwonnen heeft om deze lofspraak te verdienen.

Jonas Lie. Maisa Jons. Uit het Noordsch door Una. - Sneek, J.F. van Druten.

Het boek behelst de geschiedenis van Maisa Jons, die in de stad harer inwoning de betrekking van naaister in sommige meer of minder aanzienlijke huisgezinnen vervulde. Als onbemiddelde weeze heeft zij bij onvermoeide maar schaars beloonde werkzaamheid met vele ontberingen te kampen. Eene langzaam aangewakkerde liefdesbetrekking met een student, die even arm is als zij, werpt nu en dan een schijnsel van geluk op haar moeielijken levensweg, dien zij onschendbaar en met diepe verontwaardiging het hoofd biedend aan de verleiding van den zoon eener aanzienlijke familie, bij wie zij werkte, bewandelde. Deze onaangename, in haar nadeel uitgelegde gebeurtenis veroorzaakt in haar levenslot eene geheele verandering, die uitloopt op een diep ongelukkig leven, dat zij echter met de haar eigen vastberadenheid blijft doorworstelen. De schrijver geeft ons in dit boek eene voorstelling van den strijd om het bestaan en laat in de gegeven levensgeschiedenis

het aan den lezer zelf over gevolgtrekkingen, te maken en verband te zoeken tusschen de veranderde levensomstandigheden der heldin zijner voorstelling.

Veel wetenswaardigs mensch- en zielkundigs vinden we niet in dit boek, dat door afgebroken zinnen, die aangevuld moeten worden, de lezing niet overal aantrekkelijk maakt.

H.